
TÜRKLER
2

İÇİNDEKİLER

TÜRKLER ANSİKLOPEDİSİ

CİLT 14
OSMANLI

Editörler

HASAN CELAL GÜZEL

PROF. DR. KEMAL ÇİÇEK

PROF. DR. SALİM KOCA

YENİ TÜRKİYE YAYINLARI
2002 – ANKARA

DANIŞMA KURULU

C. CEM OĞUZ

KOORDİNATÖR
ÖZLEM DİLMEN

REDAKTÖRLER
DOÇ. DR. RAMAZAN GÖZEN / DOÇ. DR. HAMİT ERSOY / ELNUR AĞAYEV

MÜTERCİMLER
DR. KEZBAN ACAR / ALESKER ALESKEROV / BANU BEKTAŞ / FAHRİ DİKKAYA / NİLÜFER EROL /
YRD. DOÇ. DR. BİLGEHAN ATSIZ GÖKDAĞ / BÜLENT KENEŞ / IŞIK KUŞÇU / NURŞEN ÖZSOY /
LİLİYE SABİROVA / DR. HARUN TAŞKIRAN / BOĞAÇ BABÜR TURNA / ZÜLFİYE VELİYEVA /
MURAT YAŞAR / ALİM YILMAZ

TÜRKÇE REDAKSİYON
DOÇ. DR. NURETTİN DEMİR / DOÇ. DR. EMİNE YILMAZ / YRD. DOÇ. DR BİLGEHAN A. GÖKDAĞ /
DR. MURAT KÜÇÜK / GÖNÜL ĞÖKDEMİR / FARUK GÖKÇE

SEKRETERYA
SEVAL YALIN / AYLA TEZCAN / GÜLİZAR AI.TUNYURT / FATMA AI.BAYRAK / BURCU ÖZDEMİR

KISALTMALAR

a.e.: Aynı eser
a.g.e.: Adı geçen eser
a.g.m.: Adı geçen makale
a.g.y.: Adı geçen yazma
ABAW: Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften
AEMA: Archivum Eurasiae Medii Aevi
AKDTYK: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
AO: Acta Orientalie Academiae Scientiarum Hungoricae
APAW: Abhandlungen der Preussischen, Akademie der Wissenschaften
ARDTA: Azerbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi
ARMDA: Azerbaycan Respublikası Merkezi Devlet Arşivi
ASG: Archivio di stato di Genova
ATASE: Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih, Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi
AVPRI: Rusya İmparatorluğu'nun Dış Politika Arşivi
b.: Bin, İbn
BA: Başbakanlık Arşivi
BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BSOAS: Bulletin of the School of Oriental and African Studics
C.Th.: Codex Theodosiarus
CA: Cevdet Askeri
CAJ: Central Asiatic Journal
CD: Cevdet Dâhiliye
CH: Cevdet Hâriciye
CMRS: Chairs du Monde Russe et Soviétique, Paris-Lahey
DGBİT: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

DLT: Divan-ü Lügati’t-Türk
DTCF: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
DUİT: Dosya Usulü İradeler Tasnifi
E.B.: Encyclopedia Britanicca
EHN: Evkaf-ı Hümâyûn Nezareti
EI2: Encyclopedia Islam, Leiden, 2nd Edition
ETGM: Ejegodnik Tobolskogo Gubernskogo Muzcya
EUM: Evkaf Umum Müdürlüğü
FO: Foreign Office, İngiltere
GMDTA: Gürcistan Merkez Devlet Tarih Arşivi
h.: Hicrî
HH: Hatt-ı Hümâyûn
İFD: İktisat Fakültesi Dergisi (İstanbul)
IRCICA: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İUEF: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İA: Milli Eğitim Bakanlığı, İslâm Ansiklopedisi
İD: İrâde-i Dâhiliye
İFK: İktisat Fakültesi Mecmuası
İMM: İrâde-i Meclis-i Mebûsan
İMV: İrâde-i Meclis-i Vâlâ
İTED: İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi
JA: Journal Asiatique
JAOS: Journal of American Oriental Society
JESHO: Journal of the Economic and Social History of the Orient
JTS: Journal of Turkish Studies
K.R.O.: Kazahsko-Russkiye Otnaşeniya (Almatı)
KB: Kutadgu Bilig
KSE: Kazak Sovyet Entsiklopediyası
MD: Mühimme Defteri
MDAFA: Memóries de la Délégation Archéologique Française en Afghanistan
MGH: Monumenta Germaniae Histórica

MM: Mâliyeden Müdevver
MMZC: Meclis-i Mebûsan Zabıt Cerîdesi
MTM: Millî Tetebbular Mecmuası
MV: Meclis-i Vükela Mazbataları
Nşr.: Neşreden
Op. cit: Adı geçen eser
OTAM: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
PSRL: Polnoe Sobranie Russkich Letopisei (Rusya)
REI: Revue des Etudes Islamiques
RGDA: Rusya Devlet Arşivi
RKF NAH KR: Rakopisnıy Fond Natsionalnoy Akademii nauk Kırgızskoy Rcspubliki
s.: Sayfa
S.: Sayı
SA: Sovietskaya Archeologiya
SAD: Selçuklu Araştırmaları Dergisi
SPAW: Sitzung berichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften
SRIO: Sbornik Imporatorskogo Russkogo İstoricheskogo Obshchestva (Rusya)
...ŞS: ...Şer'iye Sicili
TAD: Tarih Araştırmaları Dergisi
TAD: Selçuk Ünv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi
TD: Tahrir Defteri
TDA: Türk Dünyası Araştırmaları
TDAY-Belleten: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten
TDK: Türk Dil Kurumu
TDTD: Türk Dünyası Tarih Dergisi
TED: Tarih Enstitüsü Dergisi
THITM: Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası
TKA: Tapu ve Kadastro Arşivi

TKAE: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TM: Türkiyat Mecmuası
TOEM: Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası
TT: Türkische Turfantexte
TTK: Türk Tarih Kurumu
TÜED: Türk Etnografya Dergisi
VD: Vakıflar Dergisi
VGMA: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
ZDMG: Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft

B. Osmanlı Toplum Yapısından Kesitler

Kentsel Alana Kadının Katılımı: XVII. Yüzyıl İstanbul'unda Kadın Vakıfları / Prof. Dr. Fariba Zarinebaf - Shahr [s.15-24]

Illinois Üniversitesi, Chicago Tarih Bölümü / A.B.D.

İkinci Mehmed tarafından 1453'te fethedildiğinden beri, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti, çok büyük imar faaliyetlerinin ve sanatın Osmanlı toplumu ve yöneticileri tarafından egemen kılındığı bir bölge olmuştur. Vakıf kurumu (hayır kurumları ve dini kurumlar) 20. yüzyıla kadar, İstanbul'un ve diğer Osmanlı kentlerinin yeniden yapılanmasında ve kalkınmasında önemli bir rol oynamıştır.1 İmparatorluk vakıfları da, Bizans başkentinin İslami bir Osmanlı kentine dönüşmesinde etkin olmuştur. Vakıflar ayrıca fethedilmiş toprakların ekonomik anlamda İmparatorlukla bütünleşmelerini sağlayarak, bu toprakların yeniden yapılanmasına ve gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. İstanbul'da ev ve ticarethane şeklindeki kent mülkiyetinin dörtte biri, vakıf olarak kullanılmaktaydı.2 Devlet vakıfları ve özel vakıflar şehirde yaşayanlar için istihdam yaratmalarının yanı sıra, belediye hizmetleri, dini hizmetler, eğitim ve sağlık hizmetlerini de sağlamaktaydılar. Vakıflar, ayrıca fakirlerin, evsizlerin, yetimlerin ve hatta sokak kedilerinin ve kuşların doyurulmasını da sağlardı. Vakıf sebil ve çeşmeleri 18. yüzyılda İstanbul ve diğer Osmanlı şehirlerinin su ihtiyaçlarını karşılardı.3

Osmanlı saray kadınları, imparatorluk boyunca vakıfların ve hayır kurumlarının kurulmasında öncü bir rol üstlenmiştir. Saray vakıfları, yöneticilerin cömertliğinin sıradan bir göstergesi olmuş, halkın gözünde yöneticilerin prestijlerini ve meşruiyetlerini güçlendirmiştir.

İmparatorluk vakıflarının gelir kaynağı, kamu kaynakları değil, yöneticilerin özel malvarlıkları ve mülkiyetleriydi. Yöneticiler ve

saray üyeleri, çocuklarının yetiştirilmesini sağlamak amacıyla kendi özel ve aile vakıflarını kurarlardı. Malvarlığıyla orantılı olarak hayır kurumları kurmak bir Müslümanın bireysel sorumluluğuydu. Vakıf senetleri ve defterleri ise bu kurumların nasıl yönetildiğini gösteren çok önemli kayıtlardır. Bu senetler, birçok araştırmacının genellikle önemsemediği ve umulmadık bazı özellikleri olan vakıf kaynaklarının dağılımı konusunda çok detaylı bilgileri içerirler. Örneğin, vakıfların aşevleri için tuttuğu defter kayıtları, fakirler için olduğu gibi, maaşlı ve ücretli çalışan işçilere de günlük sağlanan yiyeceğin çeşidi ve miktarı hakkında ayrıntılı bilgileri içerirdi. Bu defterler, ayrıca o yıllarda sağlanan yiyeceklerin listesini ve fiyatları hakkındaki bilgileri de kapsardı. Sorumluluk, bu kurumların önemli bir özelliği idi. Mütevelli ve kadı vakıflar üzerinde belli bir üstünlüğe sahipti. Vakfın kurucusu vakfın mülkiyetini kontrol eder ve vakıf senetlerinin bir suretini de elinde bulundururdu. Vakfa bağış yapanlar, bağışlarının nasıl harcanacağına karar verme yetkisine sahiptiler. Bu durum, özel girişimcinin kamu hizmeti sağlaması yolunda çok önemli bir teşvikti.

Aile vakıfları ve özel vakıflar ne dini cemiyet mülkiyetinin tam bir parçasıydılar, ne de bu yapının dışındaydılar. İslam dünyasında aile vakıfları özel vakıflardı ve kadınları da içeren kentli orta sınıf arasında mülkiyetin birikmesini sağlardı. Fakat zaman içinde kötü yönetimler ve vakıf malından zimmete para geçirmeler nedeniyle sosyal hayata katkısı azalan bazı vakıflar, bu yolsuzluklara bağlı olarak gerçek işlevlerini yitirdiler. Bir süre sonra devlet bu kurumları düzenlemek için bir müdahalede bulundu ve ekonomik sıkıntılar ve bütçe kısıtlamaları zamanında bu kurumları vergiye tâbi tuttu. Toplumun ekonomik sıkıntı yaşadığı zamanlarda, bağış sahiplerinin önemli finansal gereksinmeleri ve yüksek enflasyon, para vakfı gibi bazı vakıfları işlevsiz hale getirdi. Fakat vakıfların halen vergiden muaf tutulmaları, bugün Türkiye'deki bazı özel üniversitelerin aile ve yardım vakıfları olmaları gibi, vakıfların eski yaygınlıklarını geri kazandırmıştır.

Osmanlı kadınları, 18. yüzyılda Anadolu'daki vakıfların yüzde 17.03'ünü kurmuştur.4 Bu vakıfların birçoğu küçük aile üyelerinin ve

kölelerin öncelikli olarak faydalanmalarını sağlayan aile vakıfları ve hayır kurumlarının bir birleşimiydi. Bu vakıflar, küçük aile üyelerine kalıcı bir ev ve bir gelir kaynağı sağlardı. Aile vakıfları ayrıca, vakıf mülkiyetinin sahibi veya yasal mirasçıları tarafından satılmasını ve parçalanmasını önlerdi. Burada sıradan Osmanlı kadınının küçük aile vakıflarının kurulmasındaki rolüne kısaca değinildikten sonra, bu makale esas olarak orta sınıftan ve hizmetkarlıktan gelen Osmanlı kadınının 18. yüzyıl boyunca İstanbul'daki küçük aile vakıflarının ve yardım vakıflarının kurulmasına olan katkısı üzerinde duracaktır

İslam'ın beş önemli şartından birisi, çok yoğun bir şekilde "sadaka" üzerine odaklanmış, fakat "zekat"ın toplanması ve işletilmesi için herhangi bir yöntem sağlamamıştır.5 Vakıf kurumu da, zaman içinde muhtaç olanlara, yetimlere ve güçsüzlere yardım etme amacını taşıyan bu önemli bireysel ve sosyal dini zorunluluğun gerçekleştirilebilmesi için bir çerçeve sağlamıştır. 19. yüzyılın Tanzimat reformlarından önce Osmanlı İmparatorluğu'nda özel mülkiyet çok yaygın değildi. İmparatorluk'ta, evler, meyve bahçeleri ve üzüm bağları gibi şehirdeki mülkiyet genellikle sahiplerinin özel mülkiyeti sayılırken, işletilen tarımsal toprakların büyük bir kısmı devlete aitti. Şehrin ticari malvarlıklarından sağlanan gelir, camileri, okulları, kütüphaneleri, hastaneleri, aşevlerini… vb içeren vakıf kurumlarına bağışlanırdı. Vakıf, kamu malı ve özel mülkiyet arasındaki geleneksel bir bağ idi. Vakfa bağışlanan mülkiyet özel mülkiyet olmalıydı ve bağışlama sözleşmesi yapılmadan önce, devlet arazisini (miri) özel mülkiyete çevirmek normal kabul edilirdi. Özel mülkiyetin vakfa dönüştürülmesi, mülkiyeti devlet haczine karşı korur, söz konusu mülkiyet üzerine varlık vergisinin konulmasını ve mülkiyetin mirasçıları arasında satılmasını ve parçalanmasını önlerdi. İslami yasal çerçevede, vakıflar, özel mülkiyet sahibi (erkek ya da kadın) kişiler tarafından eğitim, yardım ve dini amaçlarla devamlı şekilde yapılan bağışlardan oluşmaktaydı. Vakıf kurucusu, vakıf binasının tedarik edilmesi, binanın kirasının, personelin ve çalışanların maaşlarının ödenmesi gibi görevlerinin yanı sıra, vakfın yönetilmesi ve hangi tür servislerin vakıf tarafından sağlanacağını açıklayan ayrıntılı bir program hazırlardı. Vakıf denetçileri (nazır ve

mütevelli) genellikle vakıf kurucusunun torunları arasından seçilirdi. Ayrıca vakıf kurucuları, nakdi vakıflar, aile vakıfları ve yardım vakıflarından faydalanacakları da seçerlerdi. Bütün Osmanlı İmparatorluğu'nda imparatorluk vakıfları (kamu vakıfları) İstanbul'a ve diğer bütün il merkezlerine yoğun bir şekilde yayılmışlardı. Birçok küçük vakıf, kitaplar, kandiller, mobilya ve faiz karşılığı (%10-%20) borç verebilecek kadar bir miktar para gibi taşınabilen mülkiyete sahipti.

Nakdi vakıflar (para vakıfları), nakit para bağışlarının vakfın sermayesini oluşturduğu bir Osmanlı buluşuydu ve Anadolu'da ve Balkan illerinde yoğun bir şekilde uygulanmaktaydı.[6] Para vakıfları sistemi, sermaye birikimine ve başka bir türlüsü İslam tarafından yasaklanmış olan faiz uygulamasına (%10-%20) izin veriyordu. Temel olarak, bir özel ya da kamu kişisi elindeki sermayeyle bir vakıf kuruyor ve vakıf dışındaki kişilere verilen borçların faizinden de, kurulan vakıftan faydalanan kişilere belli bir ödeme yapılıyordu. Bu vakıflar, bankalar gibi işler ve borç verilen paraya yüzde 10-15'lik faiz uygularlardı.

Osmanlılar döneminde dahi, 15. yüzyıl boyunca nakdi vakıfların kurulması ulemanın bazı üyelerinden gelen ciddi eleştirilerle karşı karşıya kalmıştır. Bunlar arasında, 1545'ten 1547'ye kadar Rumeli askeri hakimliğini yapmış olan Çivizade ve Alim Birgeri Efendi (1523-1573) bulunmaktadır. Diğer yandan, Molla Hüsrev (1460-1480), Şeyhülislam Ebu Su'ud Efendi (ö.1574) ve Halveti soyundan gelen Şeyh Bali Efendi (ö.1552) gibi ulemanın önde gelen diğer isimleri ise para vakıflarının uygulamasını meşru buluyorlar ve bu da onların daha tutucu dini çevreler tarafından tefecilerin yandaşı olarak görülmelerine yol açıyordu.[7] Bu büyük çelişkiye karşın, nakdi vakıflar 15. yüzyılın sonunda ve 16. yüzyılda Anadolu'da ve Balkanlar'da hızlı bir şekilde yayıldı. Barkan ve Ayverdi tarafından yayınlanan vakıf kayıtlarına göre, 1546'da nakdi vakıflar İstanbul'daki toplam vakıfların yüzde 46'sını oluşturuyordu.[8]

Vakıf kayıtlarının gösterdiği bir başka durum ise, kadınların nakdi vakıfların kurulmasına etkin bir şekilde katıldıkları ve 16. yüzyıl boyunca bu vakıflarda yıllık yüzde 10 (500 akçe)

faiz uyguladıklarıdır. Bu uygulama, faizin bir kısmının (360 akçe) semt cami imamına maaş olarak ödendiğini ve geri kalanını da (140 akçe) vakfın kurucusunun elinde bulundurduğunu gösterir. Vakıf senetlerinde faiz ve imamın maaşı arasındaki fark özellikle belirtilmemiştir.

İstanbul'da Küçük Hacı Ahmet Cami semtinde yaşayan Hatice bin Hacı Ahmet, 1506 yılında vakıflara 5.000 akçe bağışlamıştır. Hatice bin Hacı Ahmet, bu paradan yıllık olarak alınacak 500 akçelik gelirin her gün bir akçe olmak üzere, öldükten sonra ruhunun rahmeti için her gün Kuran'dan bir bölüm okuyacak olan caminin imamına verilmesini şart koşmuştur. Vakfın yöneticisi genellikle vakıfta bulunmayan Sancakbeyidir.[9]

Topkapı Sarayı'nda bir cariye olan Raziye Hatun bin Abdullah, Bilal Ağa bin Abdullah adındaki vekilinin aracılığıyla 20.000 akçe değerinde bir nakdi vakıf (para vakfı) kurmuştur. Bu vakfın (2.000 akçe) yüzde 10 üzerinden yıllık faiz gelirinden (1.440 akçe yıllık) iki Kuran okuyucusunun her birine günlük ikişer akçe verilmesini istemiştir. Faizin geri kalan kısmı ise (560 akçe) gürz-topuzcu kethüdası Zülfikar bin Ağa ve sarayda bu görevi başarabilecek herhangi biri tarafından toplanacaktır. Raziye Hatun bin Abdullah, İdris bin Abdullah'ın nazır'ı olduğu Kızlar Ağası Vakfını kurdu.[10] Köylüler ve kentliler nakdi vakıflardan genellikle borç para alırlardı, fakat bazen borçlarının faizlerini ödeyemezlerdi.[11] İstanbul'daki nakdi vakıflar, 18. yüzyılın ikinci yarısında yaklaşık yıllık yüzde 15'lik faiz oranını kabul ettiler. Nakdi vakıflar, 18. yüzyılda yüksek enflasyona (yüzde 100'lük) ve Osmanlı parasının değer kaybetmesine bağlı olarak eski popülerliklerini (yüzde 28) kaybettiler.[12] Diğer yandan, aile vakıfları, 17. ve 18. yüzyıl boyunca daha fazla yaygınlaştılar. Kadınlar ve azad edilmiş köleler küçük çaplı aile vakıflarının kurulmasında önemli bir rol oynamışlardır.

Aile vakıfları, çekirdek aile üyelerini desteklemiş ve büyük bir aileye miras bırakılan mal varlığının aile üyelerinin eline geçişini ve malvarlığının parçalanmasını önlemiştir. Bazı aile vakıfları, ayrıca dini hizmetler ve yardım hizmetleri de sağlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. yüzyıl boyunca kurulan vakıfların, sadece

yüzde 7'si tamamıyla aile vakfı iken, yüzde 75'i aile vakfı ve yardım vakıflarının bir birleşimidir.13 Diğer bir deyişle, aile vakfı kurucuları, kadın ve erkeği de içeren kendi seçtikleri çekirdek aile üyelerinin malvarlıklarına odaklanmayı amaçlarken, diğer yandan da azad ettikleri kölelerinin ve mirasçılarının gelecekte desteklenmesi için vakıf yoluyla onlara bir gelir bırakırlardı. İslam miras hukuku, kadın mirasçıların, erkek mirasçıların aldığı malın yarısı oranında miras almalarına izin veriyordu. Bu anlamda aile vakıfları, ailenin kadın ve erkek üyeleri arasında aile malvarlığının eşitlenmesi görevini görüyordu. Ayrıca bu vakıflar, vakıf sahibine vakıftan faydalanacakları belirleme konusunda da belli bir özgürlük tanıyordu. Vakıflar, vakfın kurucusu öldükten sonra, mirasçıların vakfın malvarlığını satmasını ve israf etmesini önlüyordu. Aile vakıfları, normalde mirasçı olmayanlar örneğin cariyeler, ummu veledler (annenin çocukları) ve azad edilmiş köleler için de, vakıf hizmeti sağlardı. Örneğin, Çıplak Hüseyin ve Ahmet her ikisinin de üçer karısına 125 akçelik günlük gelir ve ikisinin de ummu veled cariyelerine günlük 60'ar akçelik gelir sağlamak için bir aile vakfı kurmuşlardır.14 Aile vakıfları, aile üyelerine iş imkanı sağlayan kurumsal dini bir çerçeve de oluştururlardı.

Osmanlı sultanlarından III. Mustafa (1757-1774) ve I. Abdülhamid (1774-1789) saray prenslerine ve prenseslerine aylık gelir sağlamak amacıyla aile vakıfları kurmuşlardır.15 Buna ek olarak, kendi nesilleri yok olduktan sonra, vakfın geliri yerel camilere, aşevlerine ve Mekke ve Medine'de yaşayan fakirler için harcanırdı.16 Aksi taktirde, vakıfların hayırseverliği ve dini yönlerinin olmaması halinde, sadece bir ikametgaha sahip olmalarına karşın, aile vakıflarının kuruluşunu meşrulaştırmak çok zor olurdu. Aile üyeleri tarafından yönetilen aile vakıflarının sayısı 18. yüzyılda aile vakıfları arasında yüzde 14'e yükseldi.17Aile vakıflarının yardım etme özelliği, bu vakıfların, bazı mirasçıları mirasın dışında tutması üzerinde yoğunlaşan araştırmacıların genellikle gözünden kaçmıştır.

Vakıf evi ve bahçeler şeklinde olan vakıf mülkünün, sahibi tarafından özel mülkiyet evleri ve dükkanlarla değiştirilmesi (istibdal) 18. yüzyılda çok yaygınlaşmıştır.18 Bu gibi durumlarda, vakıf evi

sahibi, vakfı değeri genellikle daha yüksek olan özel mülkiyetle değiştirmek için devlete bir dilekçe verirdi. Devlet de bu mülkiyeti incelemek için mimarları ve kadıyı görevlendirirdi ve eğer söz konusu özel mülkiyet iyi ve vakıfla karşılaştırıldığında, vakıfla eşit veya vakıftan üstün durumda ise mülkiyetin vakfa çevrilmesine izin verilirdi. Genellikle vakıf mülkiyeti sahipleri vakıf mülkünün yerini daha üstün bulurlar ve bu nedenle daha az değerli buldukları bir mülklerinin vakıf mülküyle değiştirilmesi için dilekçe verirlerdi.

Özel mülkiyet, yerel hakimin onayıyla, devletin dilekçeyi kabul etmesinden sonra vakıf mülkiyeti olurdu. İstibdal, belli bir süre sonra, hareketsizleşen vakıf kurumuna, vakıf mülkiyetinin özel mülkiyete dönüştükten sonra, vakıf arazisinin bozulup üzerine yeni binalar inşa edilmesine izin veren, yeni bir hareketlilik getirirdi. İstibdalin olmaması durumunda, vakıf senetleri, vakıf arazisinin yıkılmasına ve dönüşümüne izin vermezdi. Şüphesiz ki, devlet denetimine karşın, bu uygulamanın istismar edilmesi olasılığı her zaman mevcuttu. Araştırmacıların kullanabileceği zengin belgesel kaynaklara rağmen genelde bu önemli İslami kurum üzerindeki araştırmalar başlangıç düzeyinde kalmıştır.

Teoride, dini kurumlar ve hayır kurumları vergiden muaftırlar ve hükümet kontrolü ve haczine tâbi değillerdir. Batı dünyasında, yardım olarak verilen paranın bağışı yapanın denetiminden çıktığı düşünülür. İslam dünyasında ise, bağışı yapan kimse bağışladığı para ve arazi üzerinde büyük bir kontrole sahiptir. Bu da İslam dünyasında aile girişimlerinin kurulmasında ve yaygınlaşmasında önde gelen etkenlerden birisidir. Fakat modern çağın başlarında, Osmanlı İmparatorluğu uygulama sırasında, vakıfların faaliyetleri üzerinde kadı bostancıbaşı (polis şefi), kızlar ağası ve diğer resmi vakıf gözlemcileri (evkaf müfettişi) yoluyla belli bir miktar denetim uyguladı. Tanzimat reformları, daha ileri bir merkezileşmeye ve 1826 yılında dini kurumlar bakanlığının (Evkaf-ı Hümayun Nezareti) kurulmasına yol açtı.19 Diğer bakanlıklar da eğitim, dini hizmetler ve adalet işlerinden sorumlu tutuldular. Belediye, kentin fiziksel kalkınmasından sorumlu oldu ve şehre gaz sağlanması, elektrik ışıkları, modern taşımacılık ve çöp toplama gibi yeni bir takım

servisler sağlamaya başladı. 19. yüzyıl, merkezi kontrol ve devletin vergi uygulaması nedeniyle yeni vakıfların sayısında bir düşmeye tanık olmuştur. Diğer yandan, 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında, kadınların dini kurumların kurulmasında rol oynadığı ise bir diğer önemli gerçektir.

Modern çağın başında, Osmanlı saray kadınları, İmparatorluk vakıflarının kurulmasında daha önemli bir rol üstlendiler fakat bu durum, tamamıyla Osmanlılara özgü değildir; Anadolu ve İslam dünyası bu konuda tarihsel bir önceliğe sahiptirler. Selçuklu ve II. Hanlık saray kadınları Orta Çağ boyunca, Anadolu'da ve Batı İran'da cami-medrese-türbe birleşimi yapıları kurdular.20 Bu konudaki geniş çaplı belgesel kayıtların çoğunun açığa çıkmamış olmasına karşın, imparatorluk vakıfları yalnızca son zamanlarda araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Bunun yanı sıra, İstanbul, Kahire ve Halep gibi Osmanlı şehirlerinde Osmanlı halkı tarafından kurulan çeşitli küçük vakıfların sözleşmeleri, İslam dünyasında kentleşme tarihi hakkında çalışma yapan araştırmacıların son zamanlarda gündemine girmiştir. İstanbul (Başbakanlık Arşivleri) ve Ankara'daki (Vakıflar Genel Müdürlüğü) Osmanlı arşivleri, Osmanlı halkı ve yöneticiler tarafından kurulmuş olan vakıf senetlerinin binlerce kopyasını içermektedir. Buna ek olarak, İstanbul'daki mahkeme kayıtları (siciller) ve İstanbul Ahkam Defter'leri de bu vakıfların işleyişi hakkında bilgi sağlayan diğer kaynaklardır.21 Osmanlı İmparatorluğu'nda çok uzun süre varolan bu önemli yardım kurumları, dini ve ekonomik kurumlar ve bunların dönüşümü bu makalenin konusu dışında kalan birçok başka çalışmaları haketmektedir.

Saray Kadınları ve Vakıf

Barkan ve Ayverdi, Peirce, Kozlowski, Petry, Marsot, Meriwether ve Fay tarafından yapılan güncel araştırmalar Osmanlı, Babür ve Memlük kadınlarının modern çağın başında, özel ve devlet vakıflarının kuruluşunda etkin bir rol oynadıklarını açıkça göstermektedir.22 Son zamanlarda yapılan bir çalışmaya göre, Safevi Devleti'ndeki kadın yöneticiler, 16. ve 17. yüzyıl boyunca köy ve kentteki mülk arazilerinin Erdebil'deki Şeyh Sait (ö. 1334) Türbesi'ne vakfedilmesinde önemli bir rol oynamışlardır.23 Sosyal

yapı içinde sufi düzeninin politik rolü toplum hayatına kadınların katkısını daha belirgin hale getirmiştir. Osmanlı kadının tarihi hakkındaki araştırmaların büyük bir bölümü dikkatlerini saray kadınlarının ve yöneticilerin yardım etkinliklerine yöneltmiştir. Bu durumun bir nedeni, 16. yüzyılın ikinci yarısından, 18. yüzyılın sonuna kadar gösterişli bir yapıya sahip külliyelerin, hasekiler, valide sultanlar ve Osmanlı prensesleri tarafından kurulmuş olmasıdır. Osmanlı saray kadını modern çağın başılarında, İstanbul ve Üsküdar'da, hayır kurumlarının kurulmasında ve desteklenmesinde aktif bir rol oynamaya devam etmiştir. Osmanlı prensesleri, İmparatorluğun her yerinde, camiler, okullar, hastaneler, kütüphaneler, aşevleri ve çeşmeler yaptırmışlardır.24

Kanuni Sultan Süleyman'ın kızı olan Mihrimah Sultan Üsküdar'da saray mimarı Mimar Sinan'a (ö. 1570'ler) bir cami yaptırmıştır. Mimar Sinan ayrıca, 1583'te, III. Murad'ın annesi Nur Banu için Üsküdar'ın en önemli manzarası olan Valide Atik Camisini inşa etmiştir. III. Mehmed'in (1595-1603) annesi Safiye Sultan 1597'de Eminönü'ne Yeni Cami'yi kurdurmuştur. IV. Mehmed'in annesi Turhan Sultan (ö. 1683) ise 1663'te Yeni Cami'yi tamamlamış ve camiye bir okul, çeşme ve mısır çarşısı ekletmiştir. IV. Murad (1623-1640) ve I. İbrahim'in (1640-1648) annesi Gülnuş Sultan 18. yüzyılda Üsküdar'a Yeni Valide Camisi'ni yaptırmıştır.25 Gülnuş Sultan, Edirne ve İstanbul'da iki oğlunun tahtı döneminde de önemli bir etkiye sahip olmuştur. Cidde Limanı'nda Kahire ve Bulak ile Suveyş Limanı'nda geniş vakıf mülkiyetine sahip bir aşevi ile hastane (Dar-ül şifa) kurdurmuştur.26 Bu vakıf mülkleri Cidde'deki hastane ve Mekke'deki aşevi için nakit para ve limana yanaşan gemidekiler için yiyecek sağlarlardı. I. Abdülmecit'in (1839-1861) annesi Bezmialem ise 1853 yılında Dolmabahçe Camisi'ni yaptırdı.

Osmanlı prensesleri, 18. yüzyıl boyunca büyük bir malvarlığı biriktirmişlerdir. Bunun yanı sıra bu dönemde halkın önünde büyük bir özgürlük içinde hareket edebilmişlerdir. III. Mustafa'nın kızı Safiye Sultan (1696-1778),27 bir konak, bir sarnıç, hamam ve İstanbul'da Defterdar Ahmet Çelebi semtinde bir bahçeyi, bunların yanı sıra Üsküdar'da deniz kıyısındaki bir konağı, Silivri ve Balkanlar'da bir

çiftliği, İstanbul’da Lütfi Paşa Semti’nin çeşitli yerlerindeki çeşmelerin canlılığını korumak için on tane su mahzenini ve İstanbul’da Sultan II. Beyazıd, Sultan II. Mehmed ve Ayasofya Camilerindeki hocaların, imamların ve Kuran okuyanların maaşlarını ödemede kullanılacak parayı vakıflara bağışlamıştır. Bu vakıflar ayrıca Mekke’ye giden yıllık kervanların (Surre) devamını sağlamak için bu kervanlara bir gelir de sağlardı.28 Safiye Sultan ayrıca İstanbul’da Hoca Hatun Semti’nde değeri 14.760 akçe olan arazisini ve vakıf evlerini de Ayasofya, Sultan Mehmed ve Sultan Beyazıd Camilerine vakfetmişti.29 Safiye Sultan, erkek kardeşi I. Mahmud’u (1730-1754) vakıfta vekili olarak tayin etmiş ve bu statünün I. Mahmud’un ölümünden sonra onun mirasçılarına geçmesini istemişti, eğer I. Mahmud’un soyu tükenirse, azad edilmiş kölelerin en akıllı ve yeteneklisi ve onun mirasçıları vakıf yönetimini devralacaklardı. Bu soyun da tükenmesi durumunda ise, Mekke ve Medine’de vakfedilen toprakların hamisi vakfedilen mülkün yönetimini alacak ve vakfın gelirinden bu kutsal şehirlerde yaşayan fakirlere bir gelir sağlayacaktı.

III. Ahmed’in kızı ve Baş Vezir Damat İbrahim Paşa’nın karısı Fatma Sultan, 1720 ve 1730 yıllarında vakıflara bir cami ve bir dar-ül Hadis (İslami okul, Medrese) bağışlamıştır.30 Baş Vezir Nevşehirli İbrahim Paşa, daha sonra adı Nevşehir olarak bilinen kendi köyü Muşkara’da camiler, medrese, ilkokul, kütüphane, hanlar, çeşmeler ve aşevlerini içeren bir vakıf kurmuştur.31 Saray kadınlarının önemli dini ve manevi değerleri içeren bu yardım faaliyetleri, toplumun diğer kesimlerinin de takip ettiği bir hale gelmişti. Bu durum ayrıca, kadınların toplumsal etkinliklere katılmalarını meşrulaştırıyor ve Osmanlı toplumunun prestijini yükseltiyordu. Sıradan Osmanlı kadınının, sosyal ve ekonomik etkinliklere katılımı 18. yüzyıl boyunca önemli ölçüde artmıştır.32 Yönetici sınıfı dışında kalan sıradan Osmanlı erkekleri ve kadınları tarafından kurulan vakıfların tam sayısı, bu vakıflara benzersiz bir özellik katmakta ve o dönemin sosyal ve ekonomik tarihi konusundaki araştırmalar için merkezi bir önem taşımaktadır. Ekonomik ve sosyal kriz zamanlarında, aşevleri, darülâcezeler ve

aile vakıfları kentli orta sınıf ve fakirleri için belli bir miktar yardım sağlardı.

Mütevazı Kaynaklı Kadın Vakıfları

18. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu için ekonomik ve sosyal bir kriz dönemiydi. 18. yüzyılda bir milyonu aşan nüfusu ile İstanbul, İslam dünyasının en büyük ve en karmaşık şehirlerinden biriydi. İstanbul, giderek artan fakir göçmenlere, geçici tüccar nüfusuna, askerlere ve savaştan kaçan mültecilere ev sahipliği yapıyordu. Rusya ile devam eden savaşın bir sonucu olarak bu döneme, ayrıca, artan sosyal istikrarsızlık ve karmaşa hakimdi. Yüksek enflasyon, kıtlık, işsizlik ve savaş harcamalarından kaynaklanan finansal yük gibi ekonomik zorluklar, özellikle İstanbul'daki orta ve alt sınıf tarafından ağır bir biçimde üstlenilmekteydi.33

Sıklıkla yaşanan depremler, yangınlar ve veba gibi doğal afetler de evsiz kalanların sayısını gün geçtikçe, düzenli olarak artırıyordu. Doğal afetlerden ve ekonomik sıkıntılardan en çok etkilenenler ise kadınlar ve çocuklardı. Devlet, kentli fakirlere ve mağdurlara çok fazla bir yardım sağlayamıyordu. Geleneksel Osmanlı toplumunda, felakete maruz kalanlara en büyük yardım, loncadan, toplumsal ve ailevi bağlardan gelirdi. Profesyonel bir loncanın bulunmaması gibi durumlarda ise, alt sosyal sınıf kadınları kendilerinin ve sonraki nesillerin geleceğini bir şekilde garanti altına almak amacıyla, küçük aile girişimlerini kurmuşlardı. Kırım Hanlığı'nın 1774'te Rusya'ya geçmesi, Osmanlı tarihinde ilk defa, fethedilmiş topraklardan Osmanlı topraklarına geri dönen bir mülteci akınına sebep oldu ve bu durum, İstanbul'un ve Anadolu'nun diğer büyük şehirlerinin sosyal haritasını değiştiren yeni bir durum yarattı. Savaştan kaçan mültecilerin, başıboş askerlerin ve köylülerin savaş cephelerinden Osmanlı başkentine göç etmeleri, İstanbul'da yeni bir sosyal gerilime sebep oldu.34 I. Mahmud yönetimi (1730-1754) tarafından seyahate konulan bazı yasaklamalar, kadınların ve erkeklerin tıbbi tedavi, ticaret ve mahkemelere ve hükümete dilekçe vermeleri dışındaki amaçlarla İstanbul'a girişlerini önleme amacını taşıyordu.35 Rus ve İran cephelerinde yakalanan savaş tutsakları,

İstanbul’daki köle pazarlarında giderek artan bir şekilde satışa sunuluyordu.

Vakıf kurumu, savaş ve ekonomik sıkıntı boyunca, ekonomik ve sosyal bozuklukların olumsuz etkilerine maruz kalmıştır. Kendini dini, yardım, eğitim ve ekonomik amaçlara adamış bir özel veya devlet kurumu olarak, vakıflar üzerinde inceleme yapıyor olsaydık, sosyal ve ekonomik toplumsal değişiklikler üzerinde etkisi olan bu kurumun kendi içindeki değişikliklerini de yakından incelememiz gerekecekti.36 Bir yandan, vakıfların sağladığı hizmetlerden hangi kadınların tarafından faydalanacağına karar vermek zorken, diğer yandan bir çok vakıf, kadınları vakıftan faydalanacak tek grup olarak belirlemiştir. Kadınlar, yardım vakıflarının, aile ve nakdi vakıfların hem kurucusu, hem de faydalananları olmuşlardır. Aile vakıfları ve nakdi vakıflar, öncelikli olarak, miras hukuku yasalarına, tefecilik ve faiz üzerindeki yasaklara bağlı kalmayı amaçlamış olmalarına rağmen, bu üç çeşit vakıf da dini hizmetler ve yardım hizmetleri sunmuşlardır.

Geniş bir bilgi arşivinin varlığına karşın, Barkan ve Ayverdi tarafından yayınlanan vakıf kayıtları haricinde, az sayıda bir kaç vakıf hakkında ciddi bir bilimsel araştırma yapılmıştır. Yayınlanmış vakıf kayıtları, 16. yüzyılda İstanbul’da kadın ve erkeklerin yaptıkları yardımları büyük ölçüde aydınlatmaktadır. Bu kayıtlar, İstanbul’da 953 (Rumî takvim)/1546 (Miladi takvim) yılı itibariyle 2.515 vakfı listelemektedir. Yerasimos tarafından araştırılan 1578-1590 ve 1596 arasındaki yıllara ait yayınlanmamış iki ek vakıf kayıtları 16. yüzyıl sonunda İstanbul’da İmparatorluk vakfı olmayan vakıfların toplam sayısını 4.031’e yükseltmektedir.37 İnalcık’a göre, sadece 17. yüzyıl boyunca İstanbul’da 3100 vakıf bulunmaktaydı.38

Basılan 1546 yılına ait vakıf kayıtlarına göre, bu vakıfların yüzde 36’sı orta sınıftan gelen kadınlar tarafından kurulmuştu. Bu kadınların büyük bir çoğunluğu isimlerinden de anlaşılabileceği gibi (örneğin, Emine bin Abdullah) kölelik geçmişine sahiptiler. Bin Abdullah (Allah’ın kulunun kızı veya oğlu) adı, kadın veya erkek azad edilmiş kölelere verilen genel bir soyadıydı. Buna ek olarak, aynı kaynağa göre, 16. yüzyılda İstanbul’da kadınlar tarafından kurulan

vakıfların büyük bir kısmı (%62'si) varlıkları 1.000 akçe ile 40.000 akçe arasında değişen nakdi vakıflardı.39 Nakdi vakıflarının sayısı, 16. yüzyılın ilk yarısı boyunca önemli bir artış göstermişti. 16. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu için, ekonomik bir büyüme ve refah devri olmuştu. Fakat bu yüzyılın son çeyreği uzun süren savaşlar, değer kaybeden Osmanlı parası ve yüksek enflasyon nedeniyle Osmanlı'daki ekonomik karmaşanın ilk işaretlerini göstermeye başlamıştı. 16. yüzyılın başında, yüzde 10-20 faizle borç para veren nakdi vakıflar, bundan böyle karlı girişimler olmaktan çıkmışlardı. Bilici'ye göre, temel olarak enflasyon ve paranın değer kaybetmesi nedeniyle, nakdi vakıfların sayısında yüzyılın son çeyreğinde önemli bir düşüş olmuştur.40 Yüzde 15'lik faiz oranından vakıflara sağlanan gelir, 18. yüzyılda Anadolu'daki vakıfların toplam gelirinin yüzde 31.7'sini oluşturuyordu.41 İstanbul'da kadınlar tarafından kurulan nakdi vakıfların sayısı 17. yüzyılın ikinci yarısında ve 18. yüzyılda da azalmaya devam etti.42 Bu azalma ise küçük Anadolu kasabalarında daha az gözlemleniyordu. Örneğin Çizakça, 1767 yılında, Bursa'da 6.684 küçük çapta nakdi vakıf saptıyordu.43 18. yüzyılda İstanbul'daki nakdi vakıfların sayısına karar vermek için daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulsa da, yüksek enflasyon ve paranın değer kaybının nakdi vakıfların bu yüzyılda karlılığını ve popülaritesini azalttığı çok açıktır.44 Ekonomik belirsizlik zamanı boyunca, aile vakıfları çekirdek aile üyelerini koruyacak bazı önlemleri sağlama açısından daha cazipti.

Yediyıldız'a göre, 18. yüzyılda Anadolu'daki vakıfların yüzde 82'si aile vakıflarıydı. Aile vakıfları, 16. ve 18. yüzyıl arasında, İstanbul'da vakıflara bağışlanmış mülkiyetin yarısına sahipti.45

Aile vakıflarının çoğu, aile üyelerini vakıftan öncelikli olarak faydalanacaklar olarak belirlemekteydi. Azad edilmiş köleler, Mekke ve Medine fakirleri ve yerel camilerde çalışanlar gibi aile dışındakiler ise, öncelikli grubun ortadan kalkmasından sonra, vakıftan ikincil olarak faydalanacaklar grubundaydılar. Vakıflara bağışlanmış olan dükkanlardan, hanlardan, kervansaraylardan, atölyelerden, hamamlardan, imalathanelerden ve çeşmelerden sağlanan gelir 18. yüzyılda Anadolu'daki vakıfların kentteki

mülk gelirinin yüzde 30.44’ünü oluşturmaktaydı.46 Çiftlikler, bahçeler, ağaçlıklar, zeytinlikler, üzüm bağları ve madenler gibi köydeki malvarlığı Anadolu’daki vakıf gelirinin yüzde 30.39’unu oluşturmaktaydı. Nakdi vakıflar ise Anadolu’daki vakıfların %31.77’sine tekabül ediyordu. Aynı zamanda, 18. yüzyılda Anadolu’daki vakıfların yüzde 6.28’i, vakıf evlerinden oluşmaktaydı. Aile vakıflarının sayısı, İstanbul gibi kent merkezlerinde ise çok daha yüksekti.

Başbakanlık arşivinde yaptığım ön araştırmalara göre, 17. ve 18. yüzyılda kadınlar İstanbul’da 1.301 küçük vakıf kurmuşlardır. Bu vakıfların büyük bir çoğunluğu, İstanbul, Galata ve Üsküdar’da yerleşmiş, tek bir merkezden oluşan aile ve yardım vakıflarıdır. Bu vakıflara bağışlananlar arasında, binalar, dükkanlar, imalathaneler, fırınlar ve diğer kent mülkiyetleri bulunmaktaydı. Vakıf hizmetlerinden faydalanacaklar listesinde ise, çocuklar ve daha önce köle olmuş veya azad edilmiş kadın ve erkekler vardı.

Vakıftan öncelikli olarak faydalanacak grubun ortadan kalkmasından sonra, vakfa bağışlanmış mülkiyetin kirasından elde edilen gelir yerel camilerin desteklenmesinde ve camide çalışanların maaşlarının ödenmesinde kullanılırdı. Bu gelirden arta kalan kısım ise, dini bayramlarda vakfın kurucusunun ruhunun rahmeti için Kuran okuyacak kişiye ödenmek üzere bir kenara ayrılırdı. Modern çağın başında, Anadolu’da ve Suriye’de de benzer bir uygulama vardı. Kadınlar, 1746 ve 1771’de Halep’teki vakıfların yüzde 36’sını kurdular.47 18. yüzyılda Halep’teki evler bu vakıfların yüzde 14’ünü oluşuyordu. 17. yüzyılda, Bursa’daki evlerin yüzde 24’ü de vakıf işlevi görüyordu.

İstanbul’da örnek olarak toplanan vakıf senetlerinin küçük bir bölümü, vakıf kurucusu kadınların önemli bir kısmının fakirlikten veya hizmetkarlıktan geldiklerini gösterir. Bu kadınların büyük çoğunluğu bekar kadınlar ve geniş aile bağlarından yoksun dul kadınlardı. Genellikle Galata’da Haliç’in kuzey kıyılarında Tophane Semti civarında ikamet ederlerdi. Bu kadınların, vakfa bağışladıkları evler, her katında iki odası, bir verandası, bir mutfağı ve bir gizli odası olan iki katlı binalardı. Bu evlerin birçoğunda ayrıca,

bir su kuyusu ve küçük bir bahçe vardı. Bunlara ek olarak, bu kadınların bazıları hane halkının birer üyesi olarak azad edilmiş birkaç kadın ve erkek köleye sahiptiler.

Bazı aristokrat kadınlar, kendi isimlerinin yanına eklenmiş “yardımların ve iyi sözlerin sahibi” veya “mütevazı kadınların gururu” gibi şeref sıfatlarına sahiptiler. Yayınlanmış 16. yüzyıl vakıf kayıtlarından başka örnekler de, İstanbul’da yaşayanların kendi küçük evlerini aile vakfı olarak bağışlama geleneklerinin 16. yüzyıldan geldiğini göstermektedir. Diğer bir durum da, hizmetkarlıktan ve fakir bir çevreden gelen bir kadın olan Farahnaz Hatun bin Abdullah’ın aşevine sadece bir bakır kazan bağışladığını gösterir. Başbakanlık arşivindeki vakıf kayıtları koleksiyonundaki diğer örnekler de 18. yüzyılda küçük aile vakıfları hakkında çok daha fazla bilgi vermektedir.

Rukiye Hatun, kendi eski köşkünün yanındaki, Saman Viran Semti’ndeki evini vakfa bağışlamıştır. Vakıftan yararlanacaklar, azad ettiği kölesi Piri ve azad ettiği kadın köleleri Yasemin, Devlet, Şahnuvaz ve Zühre’dir. Rukiye Hatun, azad ettiği kölelerinin ölümünden sonra, Piri’nin torunlarının eve yerleşmesini istediğini vakıf sözleşmesinde açıkça belirtmiştir. Piri’nin soyunun tükenmesinden sonra ise, evin kirasından elde edilen gelir, semt caminin imamına verilecektir. Bunun için, imam her gün Kuran’dan bir bölüm hatmetmeliydi. Kiranın geri kalan kısmı ise, caminin onarımına harcanacaktı. Vakıf sahibi vakfın yöneticisi olacak ve onun ölümünden sonra imam vakfın yöneticiliğini üstlenecekti (Nisan 1531).48

Saman Viran sakinlerinden Farahnaz Hatun bin Abdullah, 1508 yılında Müslümanların kullanması için vakfa bir bakır kazan bağışlamıştır.49

Asillerin mabetlerinin (harem-el şerif) vakıf yöneticiliğini yapan Al-Hac Cafer Ağa, Galata mahkemesine, Ayşe Hatun bin Abdullah alehinde ve Mustafa Çavuş bin Mehmet ve Ömer Çelebi bin Mehmet’in tanıklık ettiği bir dava açmıştır. Ayşe, Belkız Hatun’un azad ettiği kölelerindendir ve azad edilmiş bir köle ve Medine fakiri

olan kocası Mustafa Paşa'ya Belkız Hatun tarafından bağışlanan evi terk etmeyi reddetmektedir. Ayşe, kendisinin de vakıftan faydalanacaklardan biri olduğunu ve katibin vakıf senedine onun adını yazmayarak bir hata yaptığını iddia etmektedir. Fakat herhangi bir kanıt gösteremediği için, mahkeme Ayşe'nin evden çıkmasına karar vermiştir (Şevval 1090/Kasım 1679).50

Ümmü Gülsüm bin Hasan ve Süleyman bin Abdullah'ın karısı, Galata'nın Kasımpaşa semtindeki evini bağışlamıştır: 1) bu evde ölünceye kadar kendisi yaşayacaktır; 2) onun ölümünden sonra azad ettiği kadın köleleri Gülistan, Günçe, Belkız ve onların torunları yaşayacaktır (Şaban 1090/Aralık 1702).51

Hayırlar sahibi, İstanbul İli ve İnebağ sakini Hacı Gülsüm bin Avaz Efendi, meyve bahçeliğini, içinde iki odası, bir mutfağı ve bir gizli odası olan bir evi, kira altındaki bir başka evi, dükkanlarını ve iki su kuyusunu vakfa bağışlamıştır. Vakıftan yararlanacaklar, evin sahibi ve vakfın yöneticisi olarak yaşadığı sürece kendisi ve kendi evinde yaşayan azad ettiği köleleri Usta Günce bin Abdullah ve Musella Şah Usta'ydı. Kurucunun ölümünden sonra, Günçe vakıf yöneticisi olacak ve azad ettiği erkek köleleri ve cariyeleri olan Nili ve Hanım vakıftan istifade edeceklerdi. Daha sonra, aralarından dürüst olan kişi vakıf yöneticisi olacaktı. Söz konusu kişilerin soyunun tükenmesinden sonra, vakıf gelirleri ve kira Medine fakirleri için harcanacaktı. Bu senedin kaydedilmesinden sonra, eğer Hacı Ümmü Gülsüm, Günce ile bir anlaşmazlığa düşerse, Hacı Ümmü Gülsüm vakfın kendine özel mülkiyet olarak geri dönmesini talep edebilecek ve sonra da kendi özel mülkiyetini tekrar vakfa çevirmeyi reddedebilecekti. Bu davranış, Ebu Yusuf Efendi'nin yönetim yasalarına ve yargıcın kurallarına göre doğru (sahih) ve gereklidir. (Tanık: İmam Mehmet Efendi, Molla Mehmet el-Müezzin…vb Ramazan 1155 / Ekim 1742).52

Bunlar ve diğer küçük örneklerden öğrendiğimiz gibi, orta sınıftan ve hizmetkarlıktan gelen kadınlar iki küçük ikamet binası ve dükkanlar halinde İstanbul'un her yerinde mülke sahiptiler. Bu mülkleri aile vakfı olarak bağışladıklarında, vakıftan faydalanacaklar büyük bir çoğunlukla vakfın sahipleri, vakıf sahibinin kadın ve erkek

mirasçıları, azad ettikleri köleleri ve onların vakfedilen evde yaşayan mirasçılarıydı.

Bazı ayrıcalıklı kadınların hizmetkarlık geçmişi yoktu ve onlar "saraylı" sıfatlarının gösterdiği gibi doğrudan saraydan gelmekteydiler. Bu kadınların bazıları, paşalar ve yeniçeriler ile evliydiler ve orta büyüklükte bir eve (2 kiler ve 6 odalı) ve evin içinde birçok köleye sahiptiler. 1546 kayıtlarında bulunan 2.081 toplam kurucudan, 383 kadın (yüzde 18.4) ve 631 erkek (yüzde 30.3) hizmetkarlıktan gelmekteydi.53 Bir zamanlar bu köleler, sahiplerinin evinde ikamet eden evin birer üyesiyken, azad edildikten sonra, birçoğu başka eve taşındı ve kendi evlerini kurdular. Önceden köle olan birçok kişi mülk sahibi oldu ve şehirdeki kendi küçük binalarını aile vakfına dönüştürmek için hazırlandılar.54 Aralarından bazıları, kocalarından veya eski sahiplerinden mülkü hediye olarak almış, azad edilmiş köleler ve eski cariyelerdi. Bu vakıflar, sahibi yaşadığı sürece, sahibinin haklarını korumak ve sahibinin ölümünden sonra, miras hukukunun bir sonucu olarak mülkiyetin parçalanmasını önlemek amacıyla kurulurdu. Fakat bu durumdan daha önemlisi, bu vakıflar çocukların ve azad edilmiş kadın ve erkek kölelerin barınmasını sağlamak ve İslam'a göre vakfın sahibinin mirasçısı sayılabilecek son kişiye kadarkilerin yaşamlarını korumak amacıyla kurulurdu.

Kölelerin azad edilmesi Kuran'a göre dini bir görevdi. (24: 33,90: 13,8: 89). Peygamberin kendisi de kölelerini özgür bırakmıştı. Fakat Kuran'a göre Müslümanlar, sadece Dar-ül İslam'a karşı savaş halinde olan gayrimüslimleri köleleştirebilirlerdi. Savaşçı bir toplum olan Osmanlı İmparatorluğu, bütün cephelerde savaş tutsağı ele geçirebilecek durumdaydı; Tatarlar ve Berberiler tarafından yapılan akınlarda da kolaylıkla savaş tutsağı ele geçirebiliyorlardı ve bu tutsaklar daha sonra, İstanbul ve Kahire köle pazarlarında yüksek fiyatlarla satılıyorlardı. Modern çağın başında, saraylı ve orta sınıf ailelerin hane halkından olan köleler Osmanlı toplumunun önemli bir parçasını oluşturuyorlardı. Kahire ve İstanbul gibi şehirlerde köle ticareti önemli bir gelir kaynağıydı. İmparatorluğun başkenti çok fazla sayıdaki köleyi Afrika (Sudan ve Etiyopya) ve Kırım'dan satın

almaktaydı. Bu dönemdeki beyaz kölelerin çoğu Rus savaş tutsaklarıydı. Şii kölelerin de Ebu Suud Efendi'nin fetvasıyla (ö.1574) meşru sayılmasından sonra, önemli sayıda köle de İran'dan gelmişti. Bu dönemin sicil kayıtları birçok kölenin azad edilişini ve satılmasını içerir.55 Abdullah Çelebi, İstanbul'da 1108/1696 yılında Bulgar cariyesi Pelva'yı ismini Fatma olarak değiştirerek İslam dinine geçirmiş ve azad etmiştir.56 Emine bin Abdullah, İstanbul'da 1108/1696'da cariyesini Ahmet Beşe bin Abdullah'a 155 kuruşa satmıştır.57 Aynı yıl, Umhani Hatun cariyesini İbrahim Ağa'ya dört altın para karşılığında satmıştır.58 İstanbul Hızır Bey semti sakini Fatma bin Ali, 27 Muharrem 1087/1676 yılında orta boylu, sarı saçlı, mavi gözlü Rus kölesini azad etmiştir.59

Şahbaz Bin Abdullah orta boylu, mavi gözlü Rus kölesi Belkız bin Abdullah'ı İstanbul'da 1133/1720 tarihinde azad etmiştir.60 İstanbullu esnaf Al-Hacı Mustafa, Sefer ayının 25'inde 1280/1869'da ummu veledi zenci Servinaz bin Abdullah'ı özgür bırakmıştır.61 Köle satışı, ekonomik durumu kötü olan birçok kadın için bir gelir kaynağı idi. Bazıları cariyelerini kocalarına dahi satıyorlardı. Rukiye bin Mustafa evini ve cariyesini Eğriboz (Euboea) valisi olan kocası Osman'a 1133/1720 yılında İstanbul'da 150 kuruşa sattı. Çocuğu olmayan birçok mal sahibi, malvarlıklarını azad ettikleri kölelerine bağışlarlardı.62

Köleler ve sahipleri arasında yakın bir patron-müşteri ilişkisi mevcuttu. Bazı köle sahipleri, köleleri dini ve yardım amacıyla azad ederken, bazıları köleleri köle pazarlarında satarlardı, bazıları ise kölelerini cariyeleri yapıp, onları hayat kadınları gibi kötüye kullanırdı. Diğer yandan birçok köle özgürlüklerini satın almış fakat önceki sahipleriyle iş arkadaşı olmaya devam ederek bu şekilde kendileri için önemli şanslar da yakalamışlardır.63

Buna ek olarak bazıları, önceki sahiplerinin kızlarıyla evlendiler, sahip oldukları mülkiyetleri sahiplerinden çeyiz olarak aldılar. Sahiplerinden çocuk sahibi olan cariyeler ise sahiplerinin ölümünden sonra özgürlüklerine kavuştular ve bu çocuklar babalarının yasal çocuğu ve mirasçısı olarak kabul edildi. Cariyeler ise ummu veled olarak yüksek yasal mertebelere ulaştılar ve edindikleri

malvarlığını sahiplerinden hibe olarak aldılar. Bazıları ise, azad edildikten sonra sahiplerinin tam olarak yasal anlamda karıları oldular. Kadın ve erkek bir çok mal sahibi ise, evlerini, çocuklarına, ummu veled cariyelerine ve azad ettikleri kölelerine bağışladılar. Birçok akıllı eski cariye ise edindikleri malvarlıklarını ticari girişimlere yatırdı ve evlerini de aile vakıflarına bağışladılar. Bazıları İstanbul'da gerçek anlamda mülk sahibi oldular ve arazi satışlarına alıcı ve satıcı olarak katıldılar. Örneğin, Emine Hatun bin Abdullah 1179/1765 yılında İstanbul'da evini sattı.64 Hanım bin Abdullah ise aynı yıl İstanbul'da evini 660 kuruşa sattı.65

Kiraların ödenmesi ve vakfedilmiş mülkiyetin durumu konusundaki uzlaşmazlıklar her gün mahkemelere gelmekteydi. Üsküdar'da 1132/1720 yılının Mart ayında, Ayşe Hatun eski kocası Ahmet Efendi alehinde bir dava açmıştır. Ahmet Efendi kendini vakfın kurucusu olarak tayin etmiş ve ölümünden sonra karısının ve torunlarının Adana'daki vakıf evinin ve hanın mütevellisi olarak belirlemiştir. Ahmet Efendi'nin ölümünden sonra, ölmüş ilk karısından olma küçük oğlunun velisi, evin ve hanın Mehmet Sadık'ın mirası olduğunu iddia etmiştir. Mahkeme de Müslüman tanıkların huzurunda bu iddiayı kabul etmiştir.66

Ümmü Gülsum bin Halil bin Abdullah, Mart 1767 tarihinde İstanbul'da dükkanını devrettiği Hasan'ın ölümünden sonra berber dükkanına tekrar sahip olabilmek için mahkemeye bir dilekçe sunmuştur.67 Umhani bin Mustafa, al Hacı Mustafa bin al-Hacı Hüseyin hakkında baharat dükkanının (aktar dükkanı) 259 kuruşluk aylık kirasını ödemeyi reddettiği için Ocak 1767'de mahkemeye bir dilekçe vermiştir.68 Mahmut Paşa Semti'nde yaşayan mütevelli Rahime Hatun, dükkanının ve odasının kiracısı Yahudi Yusuf'un sekiz aydır kayıp olduğu gerekçesiyle İstanbul'daki mahkemeye bir dilekçe vermiştir.69 Sultan Selim Camisi yakınlarında Cebeci Başı Semti'nde yaşayan Nefise bin Abdi, vekili Kumnanos'un oğlu bakkal İstol aracılığıyla İsmail Efendi'den alacağı olduğu gerekçesiyle bir dilekçe vermiştir. İsmail Efendi evin Nefise bin Abdi'ye ait olan kısmını ayda 7.5 kuruş

karşılığında kiralama anlaşmasını borcuna karşılık olarak Aralık 1768'de bozmuştur.70

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki akranları gibi, hizmetkarlıktan gelen Memlük kadınları da, köyde ve kentte büyük bir malvarlığına sahiptiler ve bunları 18. yüzyıl boyunca Kahire'deki aile vakıflarına yatırdılar.71 Daha güncel bir çalışmada Fay, 18. yüzyıl boyunca Kahire'deki vakıfların yüzde 25'inin Memlük kadınları tarafından kurulduğu sonucuna varmaktadır.72 Halep'te de kadınlar ve erkekler mülklerini vakfa dönüştürürler ve azad ettikleri köleleri vakıftan faydalanacaklar grubuna alırlardı. Azad edilmiş kölelerin büyük bir çoğunluğu, ikamet ettikleri vakıf evlerinden faydalananların yüzde 5'ini oluştururdu.73

Osmanlı ve Memlük kadın ve erkeklerinin vakıflara yaptıkları yatırım sadece 18. yüzyılın merkezileşmemiş siyasi yapısında mümkün olabilirdi. Diğer bir deyişle, merkezi olmayan politik yapı, devlet malının yasal olmayan yollardan özelleştirilmesine ve daha sonra da vakfa dönüştürülmesine izin verirdi.

Bu durum, Tanzimat Dönemi'nde ve Muhammed Ali'nin kontrolu altında 19. yüzyılda tam tersine çevrildi. Kadınlar ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Mısır'da 19. yüzyılda sahip oldukları mülkiyeti ve kurucusu oldukları vakıfları kaybettiler. Devlet, aile vakıfları ve yardım vakıfları tarafından sağlanan yardım ve kamu hizmetlerinin birçoğu üzerinde kontrolu eline aldı.

Bundan daha da önemlisi, çoğunlukla kamu vakıflarından sağlanan gelir, Evkaf-ı Humayun Nezareti adı altında devletin merkezi kontrolü altına alındı. Bu şartlar altında, aile vakıfları ve yardım vakıflarının kuruluşundaki özel girişim ve orta sınıf katılımı çok büyük ölçüde düşüş gösterdi.

Sonuç

Sıradan Osmanlı kadınlarının küçük aile vakıflarının kurulmasındaki rolü, kentleşme tarihi ve dini kurumlar çerçevesinde ele alınmalıdır. Vakıf senetleri üzerinde yapılan ayrıntılı incelemelere göre, orta sınıftan ve hizmetkarlıktan gelen kadınlar, şehirde ev ve dükkan şeklinde kendi malvarlıklarına sahiptiler ve bu malvarlığını

çocukları ve azad ettikleri köleleri için kurulan aile vakıflarına bağışlarlardı. Böylelikle, aile vakıflarının sağladığı korumadan faydalanırlar ve özel mülkiyetlerini vakfa çevirerek mirasçılarının belli ve kalıcı bir eve sahip olmalarını garanti altına alırlardı. Ayrıca istibdal yoluyla vakıf malını devretmek ve satmak için çok daha fazla kolaylık sağlayan özel mülkiyete dönüştürme seçeneğine de sahiptiler. Osmanlı ve Memlük toplumunda kadınlar, kendi patron-müşteri ilişkilerini ve sosyal ağlarını vakıf kurumu aracılığıyla kurarlardı. Büyük aile bağlarından yoksun olma durumunda, kurulan bu sosyal ağlar, azad edilmiş kadınlar gibi sıradışı sosyal kadın gruplarının devamında önemli bir rol oynardı. Tanzimat reformları, devletin kamusal görevlerini ve toplum üzerindeki kontrolünü artırdı ve özel girişim ve orta sınıf girişimi olan aile vakıflarının zayıflamasına yol açtı. 19. yüzyılın sonlarında köleliğin kaldırılması, bütün köleleri bağlı oldukları evlerden özgür kıldı ve bu kölelerin çok azını devletin himayesi altına aldı. Geleneksel olarak özel vakıflar tarafından sağlanan, fakirlere yardım gibi yerel hizmetler, modern devlet tarafından üstlenilen bir kamu görevi haline geldi. Birçok örnekte olduğu gibi, bu durumu, Batı Avrupa'da yaşanan gelişime çok benzeyen bir şekilde, dilenciliğin yasaklanması ve serseriliğin cezalandırılması izledi.

1 Bu projenin araştırma maliyeti İnsanlık için Ulusal Bağış (National Endowment for the Humanities) ve Türkiye Amerikan Araştırma Enstitüsü (American Research Institute) tarafından karşılanmıştır. Bu makaleyi, göstermiş oldukları yakınlık, cömertlik ve sınırsız destekleri nedeniyle Prof. Dilek Barlas'ın ailesine ithaf ediyorum.

Halil İnalcık, "İstanbul," EI (2nci baskı), vol. 4: 224-248; Ö. L. Barkan, " Osmanlı İmparatorluğu'nda bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", Vakıflar Dergisi, 2 (1942), 279-386; Baheddin Yediyıldız, "Vakıf", İslam Ansiklopedisi, vol. 13 (İstanbul, 1986), 160; Idem, "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü", Vakıflar Dergisi 17 (1982), s. 1-13.

2 Stephane Yerasimos, “Les Vakfs Dans l’amenagement Urbain d’İstanbul au XIX siècle”, in Le Vakf Dans Le Monde Musulman Contemporain (XIXe-XXe Siècles), der. Faruk Bilici, İstanbul, 1994, s. 43.

3 İstanbul Ansiklopedisi (İstanbul, 1966), 85-102; Ahmet Kal’a, İstanbul Su Kulliyati: Vakif Su Defterleri, Hatt-i Humayun (1577-1804), 6 vols (İstanbul, 1997-98).

4 Bahaeddin Yediyıldız, Institution de Waqf au XVIIIe Siecle en Turquie, Ankara, 1985, s. 163. Bu dönem boyunca Saray kadınları Türkiye’deki vakıfların %6. 69’unu kurmuşlardır. Bu oran 18. yüzyılda Anadolu’daki 330 vakıf temel alınarak saptanmıştır.

5 Fazlur Rahman, Major Themes of the Qur’an (Minneapolis and Chicago: Bibliotheca Islamica, 1980), s. 40-42.

6 Jon E. Mandaville, “Usurious piety: The cash vakf controversy in the Ottoman empire,” IJMES 10 (1979), s. 289.

7 A.g.e., s. 295-304.

8 Barkan ve Ayverdi, xxx-xxxi.

9 Barkan ve Ayverdi, s. 64.

10 Müftüluk Archives, Vakfiye 4/1, 162b-163 b. Bu vakfiyede tarih yoktur.

11 Kal’a, 1, 133. Draca köyünden bazı Yunan köylüler Bostancı Hamlaci Mehmet’in Nakdi Vakfından 125 kuruş aldılar ve 17 kuruşluk faizini ödeyemediler, Zilkade 1162/Kasım 1749.

12 Yediyıldız, 1985, s. 117: tablo v.

13 Yediyıldız, 1982, s. 9.

14 A.g.e., s. 9. Bu cariyelerin gelirleri özgür yasal eşlerinin gelirlerinin yarısı kadardı.

15 A.g.e., s. 10.

16 Birçok Osmanlı vakfı Mekke ve Medine fakirlerini vakıflardan ikinci derecede faydalanacaklar olarak belirlemiştir. Bu vakıflardan gelen ge

lir, Kızlar Ağası ve Kutsal mabetlerin mütevellisi tarafından toplanır ve Surre-yi Humayun boyunca kutsal şehirlere verilirdi.

17 Yediyıldız, s. 10.

18 Kal'a, 1. Bu bölüm, İstanbul'un çeşitli semtlerinde, özel mülkiyetin vakıf mülkiyetine istibdali hakkında hakimlere verilen imparatorluk emirleriyle doludur.

19 Yerasimos, s. 45-46; Nazif Öztürk, "Osmanlılarda vakıfların merkezi otoriteye bağlanması ve sonuçları," in Le Vakf Dans Le Monde Musulman Contemprain (XIXe-XXe Siecles), der. Faruk Bilici, (İstanbul, 1994), 21-23; Yediyıldız, 1982, s. 9; Öztürk, 18. yüzyılın sonuna kadar devletin vakıfların idaresine müdahale etmediği görüşündedir.

20 II. Hanlık ve Azerbaycan Safevileri için bkz. Fariba Zarinebaf-Shahr, "Economic Activities of Safavid Women in the Shrine City of Erdebil," Iranian Studies 31 (Spring 1998), s. 247-261.

21 Ahmet Kal'a, İstanbul Ahkam Defterleri: İstanbul Vakif Tarihi 1 (İstanbul, 1998); Haim Gerber, "The Waqf Institution in Early Ottoman Edirne", Asian and African Studies 17 (1983), 29-45; William J. Griswold, "A sixteenth century Ottoman pious foundation," JESHO 27 (1984), 175-198; D. S. Powers, "Revenues of Public Waqfs in Sixteenth Century Jerusalem", Archivium Ottomanicum 9 (1984), s. 163-202.

22 Bu konuda geniş bir çalışma olmamasına karşın, Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki kaynakların en iyisi Ankara'da yayaınlanan Vakıflar Dergisidir. Yayınlanmış diğer önemli kayıtlar için, bkz, Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Ayverdi, İstanbul Vakıfar Tahrir Defteri (953/1546 Tarihli), (İstanbul, 1970). Osmanlı saray kadınları ve prensesleri tarafından kurulan vakıf senedi örneği için, bkz, Tarihimizde Vakıf Kuran Kadınlar, Hanim Sultan Vakfıyeleri (İstanbul Araştırma Merkezi, 1990); İkincil kaynaklar için, bkz, Gabriel Baer, "Women and vakf: An analysis of the İstanbul Tahrir of 1546," Journal of Asian and African Studies 7 (1983): s. 9-28; Ruth Roded, "The vakf and the social elite of Aleppo in the eighteenth and nineteenth centuries, "Turcica 20 (1988): s. 71-91; Idem

“Quantitative analysis of vakf endowment deeds: A pilot project”, Journal of Ottoman Studies 9 (1989); R. D. McChesney, Vakf in Central Asia; Four Hundred Years in the History of A Muslim Shrine, 1480-1889, (Princeton: Princeton University Press, 1991); Carl Petry, “Class Solidarity Versus Gender Gain: Women as Custodians of Property in Later Mamluk Egypt,”, Women in Middle Eastern History, der. Beth Baron and Nikki Keddie (Yale University Press, 1991); R. Stephen Humphreys, “Women as Patrons of Religious Architecture in Ayyubid Damascus,” Muqarnas 11 (1994): s. 35-54; Leslie P. Peirce, The Imperial Harem (Oxford: Oxford University Press, 1993); Afaf Lutfi Al-sayyid Marsot, Women and Men in Late Eighteenth Century Egypt (Austin: University of Texas Press, 1995); Mary Ann Fay, “Women and Waqf: Property, Power, and the Domain of Gender in Eighteenth CenTury Egypt”, Women in the Ottoman Empire, Der. Madeline Zilfi (Leiden: E. J. Brill, 1997), s. 28-48; Margaret Meriwether, “Women and Vakf Revisited: The Case of Aleppo, 1770-1840”, Zilfi (der.), s. 128-153; George C. Koslowski, “Private Lives and Public Piety: Women and the Practice of Islam in Babür India”, Women in Medieval Islamic World: Power, Patronage, Piety, der. Gavin Hambly, (St. Martin’s Press, 1998); Fariba Zarinebaf-Shahr, “The Wealth of Ottoman Princesses During the Tulip Period”, The Great Ottoman-Turkish Civilization, der. Guler Eren, Vol. 2 (Ankara, 2000).

23 Zarinebaf-Shahr, 1998.

24 Zarinebaf-Shahr, 2000.

25 Halil İnalcık, “İstanbul”, EI (2. baskı), 229-233; Ahmet Refik, İstanbul Hayatı (1689-1785), İstanbul: 1988, s. 42.

26 Bu vakıf senedinin bölümleri için, bkz, Tarihimizde Vakıf Kuran Kadınlar.

27 Ali Paşa, Mirza Zade Mehmed Paşa ve Ebubekir Paşa ile düğünlerinde, bkz. Zarinebaf-Shahr, 2000, s. 699. Pul vergisi mukata’a’sına sahipti.

28 A.g.e., s. 160-186.

29 Kal’a, s. 329.

30 Refik, 72, 97; Münir Aktepe, “Nevşehirli Damad İbrahim Paşa’ya aid iki vakfiye”, Tarih Dergisi, 15 (1960): s. 149-160.

31 Yediyıldız, s. 5.

32 Fariba Zarinebaf-Shahr, “Women, Law, and İmperial Justice in Ottoman İstanbul (late seventeenth century), Amira Sonbol tarafından derlenen, “Women, Family and Divorce Laws in İslamic Society” eserindeki makalesi, Syracuse University Press. 1996.

33 Münir Aktepe, “İstanbul’un Nüfus Mes’elesine Dair Bazı Vesikalar,” Tarih Dergisi, 13 (1958), s. 1-16.

34 A.g.e., s. 16-27.

35 Age; Refik, s. 121-123.

36 Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü”, Vakıflar Dergisi 14 (1982), s. 1-27.

37 Yerasimos, s. 43.

38 İnalcık, s. 229. İstanbul dört semte bölünmüştü: İstanbul, Galata, Üsküdar, and Eyüp.

39 A.g.e., xxxi.

40 Faruk Bilici, “Les Vakfs Monetaires a la Fin de L’empire Ottoman et au Debut de L’epoque Republicaine en Turquie: Des casses de solidarite vers un systeme bancaire moderne”, Le Vakf Dans Le Monde Musulman Contemprain (XIXe-XXe Siecles), der. Faruk Bilici, İstanbul, 1994, s. 52.

41 Yediyıldız, Institution Du Vaqf…, s. 96.

42 A.g.e., s. 116-120; Bilici, s. 52.

43 Murat Çizakça, A Comparative Evolution of Business Partnership: The Islamic World and Europe with Specific Reference to the Archives, Leiden: E. J. Brill, 1996, s. 131.

44 Bkz. John E. Mandaville, “Usurious piety: The Cash Vakf Controversy in the Ottoman Empire”, IJMES 10 (1979): s. 289-308.

45 Yerasimos, s. 45.

46 Yediyıldız, Institution du Vaqf…, s. 95-96. Detaylı dağılım için bkz. Yediyıldız, tablo 3.

47 Abraham Marcus, “Men, Women and Property: Dealers in Real Estate in Eighteenth Century Aleppo,” JESHO 26 (1982), 147; Idem, The Middle East on the Eve of Modernity, Aleppo in the Eighteenth Century, Columbia University Press, 1989, s. 210-211.

48 Barkan ve Ayverdi, s. 96.

49 A.g.e., s. 94.

50 Başbakanlık Arşivleri (BBA), İstanbul, Vakfiye no. 4: 27.

51 BBA, Vakfiye 3: 4.

52 BBA Vakfiye, 3: 15.

53 Barkan ve Ayverdi, xxvi.

54 Osmanlı İmparatorluğu’nda erken modern dönemlerde kölelik konusunda geniş çaplı bir çalışma yoktur. Daha genel çaplı çalışmalar için bkz. R. Brunschvig, “Abd”, EI, 2inci baskı, vol. 1, s. 24-40; Metin Kunt, The Sultan’s Servants, the Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650, New York: Columbia University Press, 1983; Ronald C. Jennings, “Black slaves and Free Blacks in Ottoman Cyprus, 1590-1640,”JESHO 30 (1987): s. 286-302; Ehud Toledano, The Ottoman Slave Trade and Its Suppression, 1840-1890, Princeton; Princeton University Press, 1982; Hakan Erdem, Slavery in the Ottoman Empire and its Demise, 1800-1909, New York: St. Martin’s Press, 1996.

55 Müftülük Arşivleri, Sicil 1/18, 14a.

56 Sicil 1/23, 2b.

57 Sicil 1/23, 5b.

58 Sicil 1/23, 46b.

59 Sicil 1/18, 14a.

60 Sicil 2/125, 10b.

61 Sicil 2/459, 46a.

62 Sicil 2/125, 2a.

63 Marcus, 1982, s. 52-53.

64 Sicil 1/27, 26b.

65 Sicil 1/27, 25b.

66 BBA, Şikayet Defteri vol. 85, 195: 3.

67 Sicil 1/30, 24.

68 Sicil 1/30, 24.

69 Sicill 1/30, 15.

70 Sicil 1/30, 89.

71 Marsot.

72 Zilfi'nin eserinde Fay'in kısmı, s. 34-36.

73 Marcus, 1989, s. 210-212.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadınların Sosyo-Ekonomik Statüsü: XIX. Yüzyılın Başlarında Yafa Kadınlarının Durumu / Prof. Dr. Aryeh Shmuelevitz [s.25-27]

Tel Aviv Üniversitesi / İsrail

Osmanlı İmparatorluğu’nda kadınların ancak 1. Dünya Savaşı öncesinde önemli bir sosyo-ekonomik rol oynamaya başladığı ve beraberinde medeni hallerinde değişikliklerle karşılaşıldığı genel olarak kabul edilir. O zamana kadar, kadınlar medeni halde olduğu gibi sosyo-ekonomik konularda da büyük ölçüde ailelerindeki erkeklere bağımlıydılar. Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu’ndaki on altıncı yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar olan Şer’i mahkemelerinin kapsamlı incelenmesi kadınların ekonomiye, özellikle ticarete, etkin bir şekilde katıldığını ortaya koyuyor. Bazı durumlarda bu kadınlara Şer’i kanunlar ve geleneklere göre medeni hallerinde değişiklik yapma ve boşanma talebinde bulunmalarını sağladı.

Son yirmi yılda bilim adamları bu konuyu ele aldılar ve Müslüman kadınlarının XVII ve XVIII. yüzyılda bile Osmanlı yönetimi altında ekonomik hayatla ilgilerini ve medeni hallerinde değişiklik yapma yetkilerinin bulunduğunu kanıtlamaya çalıştılar. H. Gerber XVII. yüzyıldaki Bursa kadınları ve R. C. Jannings XVII. yüzyılın başlarındaki Kayseri kadınları üzerine olan çalışmalarında XX. yüzyıldan önceki İslam toplumunda kadınların Sosyo-ekonomik statüsünün ikinci planda olduğu yönündeki geleneksel görüşe karşı çıktılar. İkisi de sicillerdeki çalışmalara dayanarak Bursa ve Kayseri kadınlarının Sosyo-ekonomik hayatta etkin bir şekilde yer aldığını kanıtladılar.1 Jannings bu iki şehrin mali hayatıyla Anadolu kadınlarının derin ilgisini Türk geleneklerinin etkisi olarak açıklamayı önerdi. Gerber, Jannings’in bu önerisine katılmakta tereddüt etti. Aşağıda tartışılan, XIX. yüzyılın baslarında Yafa sicili Gerber’in görüşünü destekliyor. Fariba Zarinebat şehri kadınların

ekonomik hayata (faizle para verme, gayri-menkul alım satımı, ikametgah birimleri, dükkanlar ve hamamlar kiralama) katıldıklarını doğruluyor.2

Bazı bilim adamları Khul olarak bilinen (ki bu boşanmada kocasının rızasını ve genellikle bir miktar ödemeyi ya da tazminatla boşanmayı gerektirir) ve kadınlar tarafından girişilen medeni hallerindeki değişikliklere dikkatlerini yönelttiler. Madeline C. Zilfi'nin yazdığına göre: "XVII ve XVIII. yüzyılda diğer yerlere nazaran İstanbul, Anadolu, Suriye, Kıbrıs, Mısır ve Filistin için mahkeme kayıtlarında Khul'da beklenmedik bir sıklık gözlenmiştir.3 Genellikle kadının kocasına boşanmadan vazgeçmesi halinde çeyizinin tümünü ya da bir kısmını bırakması, boşanmayı takiben üç aylık ücret talebi ve eğer reşit olmayan çocuk varsa ayrıca ek olarak tazminat önerir. Bununla birlikte kadın Khul boşanma halinde reşit olmayan çocuğuna ödeme yapmakla yükümlüyse ve daha sonra ödeyemeyeceğini ispatlarsa, Ebu Su'ud dahil olmak üzere çeşitli Osmanlı müftülerinin fetvalarına göre eşi ödeme yapmak zorunda bırakabilir. Kadın ödeyebildiği zaman eşine geri ödemek zorundaydı.4 Amira Sonbol, Judith E. Tucker ve diğerleri de aynı sonuca ulaşarak Khul'u tartıştılar:5 Kadınlar şeriat tarafından dayatılan kısıtlamalara rağmen medeni hallerinde değişiklik yapabiliyorlardı: (a) evlendiği zaman, reşit değilse yetişkin yaşına ulaşma şartıyla boşanma talebinde bulunabiliyordu. (b) Kocası evlilik görevlerini yerine getiremiyorsa boşanabiliyordu. Elbetteki kadın, mahkemeyi kendi lehinde karar vermesine ikna etmek için sebeplerini ortaya koymak ve onları ispatlamak zorundaydı. Bununla birlikte, kadınlar (aşağıda belirtilen) mahkeme tarafından onaylanan çeşitli sebeplerle boşanma talebinde bulunabilirdi. Kadınlar mahkemede ya kendileri yer alırlardı ya da vekil yollarlardı, ancak, Zilfi'ye göre kadın ve erkek eşlerin çoğu mahkemede yer alırdı ve kendilerini savunurlardı.6

Bu makale, Yafa Kadı siciline dayanılarak on dokuzuncu yüzyılın başında Yafa ile bağlantılı olarak yukarıda belirtilen mevzuları konu alır. Makale, Arap geleneklerinin kadınların Yafa'daki ekonomik hayata olan yoğun ilgisine katkıda bulunduğunu ve kadınların

mahkemeyi boşanma taleplerini onaylamaya ve hatta bazı dönemler için çocuklarının bakımının kendilerine bırakılmasına ikna etmek için ekonomik açıdan yeterince güçlü olduklarını ispatlamaya çalışacaktır.

Bu makalenin, Napolyon’un Yafa’yı kuşatması ve fethini takip eden yılları ele alması dikkat çekmektedir. Bu yok edici, yıkıcı ve kanlı bir işgaldi. Ayrıca, Fransa’nın Mısır’a olan müdahalesi 1801’de sona erdi. Fransa’nın bölgeyi boşaltmasının hemen ardından Yafa’nın kontrolü için Osmanlı kontrolündeki Mısır ve Suriye eyaletlerinin valileri arasında bir mücadele patlak verdi. Sonuçta Yafa’de bazı aksiliklerle karşılaşıldı.

Bununla birlikte şehir hızlı bir ekonomik iyileşme yaşadı. Napolyon’un Filistin’den çekilmesinin iki yıl sonrasında, Yafa’da kadınların da aralarında olduğu varlıklı vatandaşlar vardı. Belki de şehrin hemen yeniden yapılanması ve göçmenlerin akını yeni ekonomik fırsatlar yarattı ve kadın ve erkekten oluşan varlıklı grubun yeniden ortaya çıkmasına katkıda bulundu. Ticaret merkezi, liman şehri ve seyyahlar için ana geçit olmasının yanı sıra, Yafa’nın çevresine de hizmet eden bir sanayi merkezi olduğunu belirtmek gerekir. Yağ, un ve sabun gibi temel ürünlerin üretimine ev sahipliği yaptı.

Bu süreçte kadınların ilgisinin büyüklüğüne şöyle bir baktıktan sonra sırada evlilik ve boşanma istatistikleri vardır. Örneğin, 1800-1801’de7 kırk evlilik ve otuz altı boşanma davası sicilde kayıtlıydı. Boşanma davalarının on sekizini kadınlar başlatmıştır. Bu kadınlar kocalarından boşanacak ve hatta çocuklarını büyütmenin mali sorumluluğunu üzerlerine alacak kadar varlıklıydılar. Böyle yaparak, eski kocalarından çocuğun bakımını almak için şeriata göre haklarından vazgeçtiler. Görülüyor ki kadınlar boşanma halinde haklarını içeren şeriat kurallarını iyi bilirdi ve şeri mahkemelere kendilerine olan güvenlerini sergilerlerdi. 1800-1801 yılında bazı davalarda boşanma için başvuru sebepleri şeriatta belirtilenlerdi. Bunların başında erkeğin eşlik görevlerini yerine getirememesidir. Ancak böyle olduğu doğrulanan davalarda bile kadınlar genellikle çeyizlerini kocalarına bırakarak belli bir miktarda parayı da

kocalarına teklif etmek zorundaydılar. Bu ayrıcalığın sebebi Şeriattaki şarttı; boşanma talebi doğrulansa bile kadının kocasının rızasına ihtiyacı vardı ve kocası genellikle para karşılığı razı olurdu.

Kocanın uzun müddet evde olmaması da diğer bir boşanma sebebiydi. Kocasının uzun süreli evde olmadığını ve kendisini hiçbir destek olmadan -Hac durumunda olduğu gibi, parasız, malsız ve bazen evsiz- bırakmış olduğunu doğrulamak için kadının şahitlere ihtiyacı vardı.8 Bazı durumlarda, kadının geçimini kazanabildiği ve çocuklarına bakabildiği görülürdü. Bazı geçimini sağlayamayan kadınlar mümkün olduğunca çabuk yeniden evlenmek için derhal boşanmakta ısrar ederdi. Ancak diğerleri varlıklıydı; iyi bir eş düşünür ve acele etmezdi.

Diğer kadınlar dolaylı yollardan boşanmaya girişirlerdi. Bu davalar kadın kocasıyla anlaşmazsa, adamın boşanmak için karısını tehdit ettiği tartışma ve münakaşaları gerektirirdi. Kadın anlaşmayı reddettiği anda boşanma mahkemenin onayıyla kendiliğinden yürürlüğe girerdi. Bu durumlarda mahkeme genellikle çeyiz, nafaka ve diğer mali destekleri için kadının haklarını desteklerdi. Aslında erkekler bu tür tehditlerde bulunurlarsa eşlerine bir fırsat verirlerdi: “Tartışmalarımız konusunda kadıyı bilgilendirirsen boşanırız…” “Benimle Bosna’ya yerleşmeye gelmezsen, [Mısır’da, başka bir davada] boşanırız…” Bu gibi bir talebe uymayı reddederek kadın boşanabilirdi.9

Mahkemede ve dışında kadınlar genellikle yakın akrabaları, babaları ya da profesyonel temsilcileri tarafından temsil edilirlerdi. Görüşmeler sırasında, yukarıda belirtildiği gibi kadınlar çeyizlerini kocalarına bırakmaya, çocuklarını büyütmenin mali sorumluluğunu kendileri üstlenmeye ve şeriata göre eski kocasının ödemek zorunda olduğu nafaka haklarından vazgeçmeye razı olurdu. Bazı kadınlar boşanmada anlaşmayı sağlamak için eski kocalarının kendilerine olan borçlarını bile affetmeye hazırlardı. Fatimah’ın davası buna bir örnektir:10 hatta bazı kadınlar boşanmak için büyük miktarda para, mücevher veya altın ve gümüş paralar ödemek istiyorlardı.11

Boşanmak için, kutsal olarak kabul edilen Şer'i haklardan vazgeçmek ve boşanma hakkını bir bedel ödeyerek alabilmek, sadece bağımsız olarak yaşayabilecek ve çocuklarının geçimini temin edebilecek bir seçeneğe sahip kadınlar için tercih olabilirdi. Sicil kadının temel zenginlik kaynaklarının ikisini belirtiyor: (a) miras; (b) ekonomik faaliyet, başlıca ticaret.

Kadınlara büyük miktarlarda para ve mülk miras kalırdı, ancak sicil bunları nasıl kullandıklarını belirtmiyor. Zira, kadınların ekonomik faaliyetlere olan ilgisi en azından bazılarının miraslarını işe girmek, bir iş kurmak, geliştirmek ya da bir mülk almak için kullandıklarını gösterebilir. Bazen erkeklerden kadınlara ve kız çocuklarına büyük miraslar kalırdı. Örneğin; Jebelyalı (Yafa'nın bir banliyösü) bir tüccar 23,070 kuruş bıraktı ve bu para iki dul kadın (her birine 1,441.9 kuruş), iki kız kardeş (her birine 7,613.1 kuruş) ve erkek kardeşinin oğlu (4,960 kuruş) arasında paylaştırıldı.12 Yafa'nın yönetimindeki bir memur 35,308 kuruşluk menkulünü iki karısına (her birine 2,206.7 kuruş) ve iki kızına (her birine 15,447.3 kuruş) bıraktı.13 Diğer bir davada bir fırıncının dul karısı 612,5 kuruşluk ve üç kızının her biri 535,9 kuruşluk mirasa kondu; bu davada paraya ek olarak fırını miras olarak alan iki erkek çocuk da vardı.14

Kadınların varlığı anne ve büyükanneleri tarafından bir sonraki neslin temsilcileri olan kadınlara verilen hediyelerle de tanımlanabilir. Safıya adında bir kadın torununa altın ziynetler ve Mısır'a ait altın paralar bırakmıştır. Başka bir kadın bütün varlığını ve yine altın ziynetlerle, Mısır'a ait altın ve gümüş paralarını miras bıraktı.15

Bu, ekonomik alanda kadınların ilgisinin incelenmesine yol açıyor. Bazıları komisyon için toptancılar ve perakendeciler arasında komisyonculuk yapmışlardır. Beyrut'tan Yafa'ya göç eden bir kadın Yafa'da perakendeciler arasında tüccarların mallarını dağıtarak yüzde iki oranında komisyon alıyordu. Sicil kadının bu yoldan geçimini kazandığını belirtir.16 Bu konuda bir temsilcinin çeşitli görevlerini kadının nasıl yerine getirdiği konusunda hiçbir detay yoktu. Tahminen malları taşıma ve perakendecileri satın almaya ikna etme kabiliyetinin olması gibi özel nitelikler ve yetenekler gerekirdi.

Sicile göre, bazı kadınlar ticaret şirketlerine para yatırırdı. Bazen Hatice adlı kadının yaptığı gibi, Müslüman olmayanlarla bile, ortak ticari şirketlere üye olurlardı. Hatice, Ermeni bir tüccarla Yafa'da ortak bir ticari şirket kurdu.17 Diğerleri ise kendileri işe atıldılar. (Yafa'ya Mısır'dan gelen) Hasane adlı bir kadın Yafa'daki perakendecilere un temin etmek için bir toptancı şirketi kurdu.18

Kadınlar taşınmaz mallarda da yatırım fırsatları elde etmeye çalıştı. Sicilde mirasa kondukları ya da satın aldıkları ve geçimlerini kazandıkları Yafa civarındaki ev, bağ, portakal bahçeleri, bahçeler ve diğer alanlara sahip olan kadınların örnekleri bulunur. Bazı durumlarda kendi mallarını kendileri yetiştirirlerdi.19

Mevcut olan soru kadınların XIX. yüzyılın başlarında sosyo-ekonomik bir rol oynayıp oynamadığı değildir. Çünkü sicil açıkça tersini göstermektedir. Soru, kadınların mirasla mal sahibi olmalarını, ekonomik ve mali alanda yer almalarını hangi durumların mümkün kıldığıdır. Cevap Napolyon'un bölgeye olan darbesinde yatmaktadır. İlk olarak Yafa'yı fethinin sırasında birçok erkeğin katledilmesi kadınlara aile malları, tasarruflar ve aile bireylerinin kalanları için sorumluluklar yüklemiştir. Diğer bir deyişle, I. Dünya Savaşı'nın öncesinde ve savaşın olduğu sırada kadınların statüsündeki büyük değişiklik de Filistin'i fethetmek için Napolyon'un teşebbüsünün temelleri vardı. Bunun da ötesinde Napolyon'un çekilmesinden sonra Yafa'ya gelenler, herhangi bir yere yeni göç edenler gibi, hemen yeni bir düzen kurmaya aşırı hevesliydiler. Başarılı ve şanslı olan kadınlar boşanmak için kocalarına mali ayrıcalıklar sağlamayı dahi göze almaktaydılar.

1 Haim Gerber, "Social and Economic Possition of Women in Ottoman Bursa, 1600-1700'', IJMES, XII (1980) ss. 231-244; Ronald C. Jennings, ''Kadi, Court and Legal Procedure in 17th-Century Ottoman Kayseri", Studia Islamica 48 (1978) ss. 133-172; R. C. Jennings, "Limitations of the Judicial Powers of the Kadi in 17th-Century Ottoman Kayseri'', Studia Islamica, 50 (1979) ss. 151-184; R. C. Jennings, "Woman in Early 17th-Century Ottoman Judicial Powers of the Kadi in 17th-Century Otoman Kayseri", Studia Islamica, 50 (1979) ss. 151-184; R. C. Jennigs, "Women in Early

17th-Century Ottoman Judicial Records the Sharia Court of Anatolian Kayseri” JESHO 18 (1975) ss. 53-114.

2 Fariba Zarinebaf-Shahr, “Women in Early in 18th Century Istanbul”, yay. haz. Gavin R. G. Hambly Women in the Medieval Islamic World, London: Macmillan, 1988, s. 308.

3 Madeline C. Zilfi yay. haz., Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Era, Leiden: Brill, 1997, ss. 271-72.

4 A.g.e., ss. 273-74, 288.

5 Amira Sonbol yay. haz. Women, the Family and Divorce Laws in Islamic History, Syracus, 1996, ss. 92-93, 105-125; Judith E. Tucker, In the House of the Law in Ottoman Syria and Palestine. Berkeley: University of California Press, 1998, ss. 95-100, 126-127, 132-133.

6 Zilfi, op. cit., ss. 278, 282-283.

7 Sicil Mahkeme Şeriye Yafa, 1215 H (25 Mayıs 1800-13 Mayıs 1801).

8 Sicil, 12 Dhu al-Qa’dah 1215 H (28 Mart 1801).

9 Sicil, 29 Sha’ban 1215h, 20 Jumadi al-Thani 1215h, 3 Sha’ban 1215h, 20 Muharram 1240 H (15 Ocak 1801-10 Kasım 1800-21 Aralık 1800-16 Eylül 1824).

10 Sicil, 10 Rabi’al-Thani 1240 H (3 Aralık 1824).

11 Sicil, 3 Sifir 1247 h (15 Tembuz 1831).

12 Sicil, 15 Ramazan 1238 H (27 Mayıs 1823).

13 Sicil, end of dhu al-Qa’dah 1229 H (24 kasım 1813).

14 Sicil, 20 Jumadi al-Thani 1244 H (29 Aralık 1828).

15 Sicil, mid-Jumadi al-Awwal 1243, end Jumadi al-thani 1243 (mid-Aralık 1827, 28 Ocak 1828).

16 Sicil, 20 Shawwal 1219h, 21 Rajab 1249 H (23 Ocak 1805-5 Aralık 1833).

17 Sicil, 1 Dhu al-Qa’dah, 1240 H (17 Ocak 1825).

18 Sicil, 20 Maharram 1214 H (25 Haziran 1799).

19 Sicil, 5 Muharram 1221 H (8 Aralık 1815)

XVIII. Yüzyılda Aile: Sinop Örneği / Doç. Dr. İbrahim Güler [s.28-40]

Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Onsekizinci yüzyılda Osmanlı Devleti'nde toplumun temelini aile oluşturmaktadır. Aile; anne, baba, çocuklar, bazen çocukların çocukları yani torunlardan meydana gelmektedir. Sadece eşlerden oluşan ailelere de rastlanmaktadır. Amca, hala ve onların çocukları ile dayı, teyze ve onların çocukları ise, aile yakınları yani akrabalar olup aile kurumunu çevreleyen veya onun uzantısını teşkil eden unsurlardır. Aile ile birlikte yaşayan ama kan bağı bulunmayan köleler de, esas olarak bu kurum içinde sayılmalıdır. Çünkü onlar da aile içinde yer almakta, kimlikleri bağlı bulundukları aile ile beraber açıklanmaktadır. XIX. yüzyılda yapılan nüfus sayımlarında kölelerin aile fertleri arasında sayılması da bu gerçeği ortaya koymaktadır. Gerek erkek gerekse kadın kölelerin, Osmanlı toplumunda aile bireylerinden kabul edildiği ve onlar arasında yer aldığına dair birçok kayda rastlanmaktadır.

Osmanlı aile tipini, "geniş aile" şeklinde tanımlamak pek doğru olmasa gerektir. Çünkü, bazı şehirler üzerine yapılan incelemeler sonucunda elde edilen bilgiler, Osmanlı aile kurumunun geniş olmadığını, sanıldığının aksine bir durum sergilediğini göstermektedir. Bu tetkiklerde, Osmanlı Devleti'nde "geniş aile" tipinin yaygın olmadığı görüşü hakim durumdadır. Bu görüşün en önemli delilleri, herhalde ölen kişilerin terekeleri'nden (bıraktıklarından) çıkarılan bilgiler olmalıdır. Ölen kişilerin bıraktıkları eşya, mal, mülk, para vs.'lerini içeren terekelerin hukukî olarak hak sahiplerine intikalini gösteren "Şer'iyye Sicilleri"ndeki kayıtlar, Osmanlı devrindeki Türk aile kurumu ile bunun genişliği ve büyüklüğü hakkında bize önemli fikirler vermektedir. Nitekim, bu kaynaklara bağlı olarak Sinop'taki aile hayatı üzerine yaptığımız tespitler de, bu gerçeği ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, ekseriyeti herhangi bir incelemeye tabi tutulmamış olan diğer Osmanlı şehirlerinin de aynı yöntemle araştırmacılarca incelenerek,

Osmanlı toplumunda aile konusunda benzer sonuçlara ulaşmak mümkündür.

Sosyolojik olarak aile tipleri sınıflamasında1 hangi temel esaslar ele alınmaktadır? Yapılan aile tipleri sınıflaması içinde bir Osmanlı şehri olan Sinop'taki aileleler nereye konabilir? sorularını sormak gerekmektedir. Bunlar, Osmanlı aile tiplerinin belirlenmesinde bize önemli katkılar sağlıyacaktır.

Öncelikle, bu sorulara bağlı olarak, sosyolojik sınıflamalar içinde Sinop'taki ailelerin hangi grupta yer aldığını ortaya koyalım. Sosyoloji araştırmalarında aile tipleri, ailenin şekillenmesinde tesirli olan unsurlara göre ayrılmıştır. Buna göre, “otorite” ve “hane halkı” temel alınmıştır. Otorite göz önüne alındığında Sinop şehrinde, hukuken devletin de onayladığı, “babanın hakim olduğu bir aile tipi” mevcuttur. Nitekim Osmanlı vergi nizamnamelerinde ve tevzilerinde, miras taksimlerinde hep babanın ve erkek evlatların veya erkeklerin ön plânda tutulduğu görülür. “Hane halkı” açısından aile tipini ele aldığımızda ise, ya «anne, baba, evli olmayan çocuklardan meydana gelen “küçük aile” tipi», yahutta «anne, baba, çocukları, evli tek oğul ile eşi ve çocuklardan oluşan “kök (çekirdek) aile” tipi» hakim durumdadır. Terekeler üzerinde yaptığımız istatistikî tespitler bu sonucu vermektedir. Bununla birlikte, Sinop şehrindeki aileleri, nüfus durumuna yani hane halkına göre, a) çocuklu aile, b) çocuksuz aile, c) dul ve kimsesiz kalanlar, d) misafirler şeklinde dört gruba ayırmak da mümkündür.

I. Aile Hayatı

Erkeklerin veya babaların, Osmanlı aile yapısı içinde aile reisliğini temsil ettiği ni, bunun hukuken de tasdik edildiğini belirtmiştik.2 Aile reisinin ölümü halinde aile reisliğini, çocuklarının dedelerinin yahut amca veya dayılarının üstlendiğine şahit oluyoruz. Bu durumda, annenin çocuklarını toparlamada ve onları koruyup gözetmede en önemli etken olmasına rağmen, dış etkenlere karşı ailenin korunmasında büyük aile içindeki en yakın erkeklerin himayesine ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Nitekim, Mahkeme'de vukubulan davalarda kadınların bizzat Mahkeme'ye gitmeyip erkek

vekilleri vasıtasıyla davaya iştirak etmeleri de bunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.[3] Kuşkusuz bu gelenek ve anlayışın oluşmasında İslâm kültür ve medeniyetinin tesirli olduğunu kabul etmek gerekmektedir.[4]

Sinop'taki XVIII. yüzyıl aile hayatında dikkat çeken hususlar, devrin belgelerinde işlenmiştir. Evlilikler (nikâh, çok eşlilik) ve bununla ilgili mehr, nafaka ve kisve davaları, çocuklar, boşanmalar, aile göçleri, aile üyelerinin ve reislerinin meslekleri, ailenin geçimlikleri[5] ve aile içinde kadınların yeri işlenen konular arasındadır. Ancak, incelemelerim sonucunda ortaya koyduğum bu küçük metin, belirtilen bu hususlar üzerine oturmakla beraber, bunların tamamıyla aydınlatılmasına imkân vermeyecektir. Çünkü, bu metin oluşturulurken, gerekli bilgileri ihtiva edecek kaynaklara,[6] çeşitli nedenlerle (özellikle "Şer'iyye Sicilleri"nin bu döneme ait olanlarının çoğunun mevcut olmamasından dolayı) ulaşılamamıştır. Amacım, sadece Sinop sehrindeki aileler hakkında birkaç tespiti sunmak ve buna göre cüz'î de olsa belli bir sonuca gitmektir. Bu yapılırken, aynı zamanda diğer Osmanlı şehirlerindeki toplum ve aile yapıları üzerine gerçekleştirilen incelemeler de göz önünde bulundurulmuştur.

A. Evlilikler

Osmanlı toplumunda ailenin oluşumuna evlilikler temel teşkil etmektedir. Kalesi, kale içi ve dışındaki mahalleleri, ulucamisi (cami-i kebîr) mescitleri, medresesi, çarşıları, dükkân, mağaza, fırın ve imalathâneleriyle XVIII. yüzyılda klasik bir Osmanlı şehri tipini gösteren Sinop'taki evlilikleri, hiç kuşkusuz İslâm prensiplerinden etkilenen Osmanlı hukuku dışında incelemek sağlıklı olmasa gerektir.[7] Dolayısıyla, Osmanlı toplumundaki evliliklerde, devrin medenî hukuk kuralları olarak, şer'î hukukun hakim ve geçerli olduğu belirtilmelidir. Ancak, çoğu zaman bu kurallara uymayan örfî davranış biçimlerinin tatbik edildiğine şahit olunmaktadır. Nitekim, evlilik ilişkilerinde şer'î hükümlerin ne derece uygulandığı konusunda, İlber Ortaylı ve Rifat Özdemir'in tahlilleri de dikkat çekmektedir.[8] Bir batılı seyyahın bu konudaki izlenimleri de aynı duruma işaret etmektedir. Ona göre, özellikle padişahların kız kardeşleri ya da kızları, İslâm

kanunlarının dışında kalmaktadırlar. Onlar, sarayın örf ve âdetlerinin bahşettiği imtiyazlardan istifade etmek hürriyetinin tadını çıkarmaktaydılar.9

A.1. Evliliklerde Sorunlar

XVIII. yüzyıl Osmanlı toplumunda, günümüzde de sık sık rastlandığı üzere, evlilikler her zaman sağlıklı olarak yürümemektedir. Bunun nedenleri farklı olabilmektedir. Bunlardan bir kısmı, esasen daha erken yaşlarda, büluğa ermeden kız ve erkek çocukların, aileleri tarafından nikâhlanmalarıdır. Bir kısmı da, eşlerin aralarında çıkan geçimsizlikten kaynaklanmaktadır.

Küçük yaşlarda büluğa ermeden çocuklar arasında ailelerin etkisiyle yapılan nikâh akitleri ve evlilikler, daha sonra sorunla noktalanmaktadır. Çünkü, nikâh akdini gerçekleştiren çocuklardan biri, -özellikle bunun kız çocuğu olduğu belgelerde dikkat çekmektedir- büluğa erdikten sonra, mahkemeye müracaat ederek yapılan nikâh akdinin feshini (bozulmasını) istemektedir.10 Büluğ çağı, çocuğun erişkenliğe geçtiği dönemdir. Çocuk, erişkenliğe erdikten sonra, küçük yaşlarda iken aileleri etkisiyle yapmış olduğu evliliğin bilincine varmakta ve yapılan bu evlilikten memnun olmayarak, nikâh anlaşmasını bozmayı düşünmektedir. Böyle durumlarda, nikâh akdi olmasına rağmen, tarafların izdivac olayını gerçekleştirmedikleri anlaşılmaktadır.

Evliliklerde yaşanan en önemli sorunlardan biri olan geçimsizlik, kurulan ailenin dağılması ile sonuçlanabilmektedir. Çünkü böyle durumlarda çiftler veya bunlardan biri boşanma yolunu seçiyordu. Boşanmak için Mahkeme'ye başvurmak gerekiyordu. Taraflardan biri, eşinden ayrılabilmek için, mahkemede dava açıyordu. Boşanmak isteyen taraf, erkek olabildiği gibi, kadın da olabilirdi. Kadınlar, kocalarından ayrılabilmek için, onlar üzerindeki mehr-i müeccel ve mu'accele haklarından vazgeçmeyi bile göze alabiliyorlardı.11 Benzer durum, Osmanlı Kıbrısı'ndaki boşanmak isteyen kadınlar arasında da görülüyordu.12 Dolayısıyla, Osmanlı toplumunda kadınlar da eşlerini boşayabiliyor, koca da bunu kabulleniyordu.13 Eşlerin birbirinden ayrılmak istemesinin nedenleri,

ekseriyetle geçimsizlik (aralarında hüsn-i mu‘aşeret mümkün olmaması) olarak belirtiliyordu. Boşanmalar, Mahkeme'de gerçekleştiriliyor ve böylece hukukî bir hüviyet kazanıyordu. Eşler arasındaki ayrılmalar, Osmanlı toplumunda sadece Müslimler arasında değil gayrimüslimler arasında da gerçekleşiyordu.14

Kadınların, eşlerinden ayrıldıktan sonra, bazan boşandığı kocasına karşı, “nafaka” ve “kisve” ile “mehr” davası açması söz konusu olabilirdi. Boşanan çiftlerin, boşanma ile sonuçlanmış evliliklerinden çocukları da olabilirdi.15 Sinop şehrinde, evliliklerinden çocukları olan eşlerde de, boşanmalara rastlanıyordu. Ancak bunun pek yaygın olmadığı dikkat çekmektedir. Boşandıktan sonra yeni evlilik gerçekleştiren tarafın, bu yeni evliliğinden de çocukları olabiliyordu.16

Evlilik içindeki sorunlardan biri de, eşlerden birinin ölümüdür. Böyle durumlarda diğerinin, daha sonra yeni bir evlilik yaparak yeniden bir aile kurduğu görülmektedir.17 Bu yeni evliliği, bir tarafın ölümüyle birlikte, yalnız kalmış kadın veya erkek gerçekleştirebilmektedir. Fakat bu uygulamanın, dönemin Osmanlı toplumunda ne derece yaygın olduğunu tayin ve tespit etmek oldukça zordur.

B. Kadınların Aile İçindeki Yeri

Günümüzde de rastlandığı gibi Osmanlı toplumunda bazı kadınlar, aile üyelerinin tamamını yitirip, toplumda tek başına hayatlarını sürdürmek durumunda kalabilirlerdi. Böyle bir durumu yaşayanlar arasında ilginç örneklere rastlanmaktadır. İhtiyar ve kimsesiz kalan bu kadınların, kendilerine ölünceye kadar bakacak kimseler aradıkları, mal ve para varlıkları sayesinde kendilerini ihtiyarlıklarında güvence altına almaya çalıştıkları görülmektedir.

Onlar, ölünceye kadar bakmak (nafaka ve kisve bahasını ve sair levazımatını görmek) şartıyla, birine bütün mallarının sadece tasarrufunu verip, evinde de oturmasına müsaade ediyor, kendilerine bakacak ve koruyacak himayeciler buluyorlardı. Ancak bu tür bakım anlaşmalarının, bazan kadınla ona bakacak olan kimse arasında sorunla bittiği ve anlaşmanın feshi ile sonuçlandığı da oluyordu. Bu

tür anlaşmalarda tarafların başlangıçta birbirlerine verdikleri sözleri tutmadıkları anlaşılmaktadır. Özellikle kadınlar, şart hilafına kendisine bakmadığı gerekçesiyle, karşı tarafı dava ediyor ve Mahkeme'den, mallarının bu kişi tarafından tasarruf edilmesinin reddedilmesini istiyordu.18

Ailede hakimiyeti örfen ve hukuken erkekler taşımakla beraber, Osmanlı toplumunda kadınlar da, haklarını arayabilmekte ve bu uğurda mücadele etmekteydiler. Eğer haklı iseler, Mahkeme tarafından hakları iade edilmekteydi. Bu, Müslümanlar kadınlar için olduğu kadar gayrimüslimler kadınlar için de geçerliydi.19 Bununla birlikte iddia ettikleri haklarını alamayan kadınlara da rastlanıyordu.20

Müslüman kadınların hakları arasında belgelerde en çok dikkat çekeni, mehr-i müeccel ve mu'accele idi. Bu haklarını mirasçılardan layıkıyla alabilmek için, onları dava edip, bu haklarının kocasının terekesinden tahsil edilmesini isteyebilir ve dava sonucunda da elde edebilirlerdi.21 Mahkeme'deki işlerini takip etmek için kadınların, kendilerine vekiller tayin ederek, bunlar vasıtasıyla dileklerini Mahkeme'ye ilettikleri görülmektedir.22

B.1. Çok Eşlilik Meselesi

Bu husustaki bilgiler, XVIII. yüzyıla ait "Sinop Şer'iye Sicilleri"nden tarama suretiyle tespit edilmiş 26 terekeye dayanmaktadır. Tablo halinde de belirtilen bu 26 tereke sahibinden 3'ü kadın 23'ü de erkektir. Kadınlardan ikisi Müslim biri de gayrimüslimdir.

Tabloda yer alan 23 tereke sahibi erkekten ikisinin çok eşli olduğu görülmektedir: Bunlardan biri (1/23'ü) 3 eşli, diğeri de (1/23'ü) 2 eşlidir. Geriye kalan 21'i (21/23'ü) ise tek eşlidir. Buna göre, XVIII. yüzyılda Sinop şehrinde erkeklerin, yüzde üzerinden toplam %8,694'ü çok eşli olup bunun %4,347'si üç eşli, %4,347'si de iki eşlidir. Geriye kalan %91,304'ü ise tek eşli aile reisidir.

O halde, yukarıdaki bilgilerden, söz konusu dönemde Sinop şehrinde, tek eşliliğin yaygın olduğu şeklinde bir sonuç ortaya

çıkmaktadır. Bununla beraber, az da olsa Sinop’ta çok eşliliğin de mevcut bulunduğuna şahit olunmaktadır.23

Sinop’ta çok eşlilik hakkında gördüğümüz sonuca benzer bir durum, hakkında incelemeler gerçekleştirilen diğer Anadolu şehirlerinde de görülmektedir. Nitekim, XVII. yüzyıl İstanbul’u24 ile XIX. yüzyıl Kayseri’si25 üzerine yapılan incelemelerde benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Diğer şehirler üzerine yapılacak çalışmalar sonucunda, Osmanlı’da aile anlayışı hakkında, yanlış bilinen veya bilinmeyen birçok hususun ortaya çıkacağı muhakkaktır.

Sinop’taki çok eşlilik konusunda dikkat çeken bir diğer önemli husus da, çok eşli olanların şehrin zengin insanlarından olmamasıdır.26 Üç eşli olan tereke sahibinin “Seyyid veya Çelebi”, 2 eşlinin ise “Beyk” zümresinden olduğu dikkat çekmektedir. Bunlardan üç eşli olanı Sinop’un Şeyh mahallesi, iki eşli olanı da Sinop’un Yaykıl nahiyesi ahalisindendir. Tek eşli olanlar ise, ikisi hariç, şehrin muhtelif mahallelerindendir. Tek eşlilerin ikisinin köyde meskun oldukları anlaşılmaktadır.

C. Ailenin Nüfusu

Aile’de nüfus, terekelere göre, tereke sahibinin kendisi, eşi veya eşleri ile çocuklarından meydana gelmektedir. Ayrıca, aile nüfusu içinde, onlarla birlikte yaşayan köleler (ğulamlar) de burada belirtilmektedir. Bir Osmanlı ailesinin, karı koca ve çocuklar olmak üzere, genellikle 4-7 kişiden oluştuğu konusunda görüşler vardır.27 Bu durum, Sinop’taki aile nüfusuna uygun düşmektedir. Nüfus olarak, Sinop’ta çocuklu aileler olduğu gibi, sadece çiftlerden oluşan çocuksuz ailelere de rastlanmaktadır.28 Her ikisi de, akrabaları ile bütünlük ve içiçelik içinde bulunmaktadır. Dedelerin, o yoksa amcaların yetim kalan çocuklarla yakından ilgilenmeleri, onları himaye ve koruma altına almaları, yetişmelerini sağlamak amacıyla da Osmanlı Mahkemeleri’nin her şeyden önce bu kimseleri vasîlikle mükellef tutmaları bunu göstermektedir. O halde aile nüfusu, akrabalar ile birlikte, geniş bir insan kütlesine ulaşmaktadır.

C.1. Ailelerdeki Çocuk Sayısı

Esasen Sinop’taki ailelerin bütününün ne kadar çocuk sahibi olduklarını tespit etmek, mevcut kayıt ve bilgilere göre zordur. Çünkü, incelediğimiz dönemde, şehirdeki çocukların sayısı konusunda tutulmuş özel kayıtlara rastlanmamaktadır.[29] Bu husustaki bilgiler, tereke kayıtlarından, miras taksimi dolayısıyla ancak öğrenilebilmektedir. Bu veriler ise, bir şehirde bulunan bütün ailelerin çocuk miktarlarını belirlemeye yetmemektedir. Çünkü, bütün terekelerin mahkemelere intikal ettirilip ettirilmediği konusunda elimizde kesin deliller yoktur. Yani, her ölen kişinin bıraktığı mal, mülk ve eşyaların mahkemelerde oluşturulan tereke davaları sonucu hak sahipleri arasında taksim edildiği konusunda kuşkular vardır.[30] Terekelerin kaydedildiği Osmanlı mahkemeleri tutanakları olan “Şer‘iye Sicilleri”nin, bir silsile halinde bütün yılları kapsayacak şekilde günümüze intikal etmemeleri, çoğunun şu veya bu şekilde yok olması, ailelerdeki çocuk sayısını tespit işini güçleştirmektedir. Dolayısıyla, toplumdaki her ölüm hadisesine bağlı olarak yapılan tereke kayıtlarını izleyebilmek ve çocuk sayılarını belirleyebilmek, bu sebeple mümkün olmamaktadır.

O halde bir idarî birim veya şehir merkezindeki bütün ailelerin, ne kadar çocuk sahibi olduklarını, sadece belli yıllara ait “Şer‘iye Sicilleri”ndeki tereke kayıtlarına bağlı olarak belirlemek mümkün olmayacaktır. Ölen kişilerin bıraktıkları mal, mülk ve eşyalarını içeren terekelerin, mahkemelere intikal etmeleri oranında ancak, bir ailedeki çocuk sayısı belirlenebilmektedir. Ama mahkemelere intikal etmeyenlerinki değil.

Bu durumda, bir idarî birimdeki şehir, kasaba ve köylerin aile nüfusları ve çocuk miktarları konusunda yapılan tespitler, eksik olacaktır. Tespit edilen rakam, idarî birimdeki bütün çocukların değil, sadece tereke sahibi şahısların ailesine ait çocukların sayıları olacaktır. Bu eksikliğe rağmen, yine de bir kısım neticelere ulaşmak mümkün olabilmektedir. Hiç olmazsa, elimizdeki defterlerde bulunan tereke kayıtlarını dikkat ve titizlikle tarayarak, belli yıllar arasındaki çocuk sayılarına erişmek mümkün olabilir. Çalışmamda izlenilen yol bu olmuştur.

Tabloda da görüleceği üzere31, XVIII. yüzyıla ait Sinop Şer'iye Sicilleri'nden tarama yöntemiyle tespit edilen üçü kadın 26 tereke sahibi insanın, çocuklarının toplam miktarı 56'dır. 26 aileye ait olan bu toplam 56 çocuğun ailelere göre dağılımı, Osmanlı toplumundaki ailelerin sahip oldukları çocukların miktarı hakkında, bilinenlerin aksine bir durum sergilemektedir. Bu 26 aile içinde, bir çocuklu 10 aile, iki çocuklu 9 aile vardır. Geri kalanlarından da üç çocuklu 2 aile, dört çocuklu 3 aile, beş çocuklu 2 aile vardır. Yüzde olarak bu rakamları değerlendirecek olursak, tereke sahiplerinin %38,461'i bir çocuklu, %34,615'i iki çocuklu, %7,692'si üç çocuklu, %11,538'i dört çocuklu, %7,692'si de beş çocuklu idi. Ortaya konan bu verilerde, Sinop'ta, tek eşlilikte görüldüğü gibi, az çocuklu aile sayısı hakim durumdadır.32 Az çocuklu aileden kasıt, bir veya iki çocuklu ailelerdir.

56 çocuğun yaşları birbirinden farklıdır. İçlerinden bir kısmı büyük, bir kısmı küçük, bazıları da henüz doğmamıştır. Bu çocukların 13'ünün küçük, 2'sinin büyük, 3'ünün de doğmamış olduğu anlaşılmaktadır. Geri kalan 38 çocuğun yaş olarak durumu anlaşılamamıştır. 38 çocuktan bazılarının küçük, bazılarının da büyük olma ihtimali bulunmaktadır. Tereke ile vasîlik ve nafaka davalarında çocukların özellikle küçüklüğüne işaret edilmesi, diğer konularda çocukların küçüklük ve büyüklük durumundan bahsedilmemesi dikkat çekmektedir.

C.2. Çocukların Durumu

XVIII. yüzyıl Osmanlı toplumunda çocukların, devlet tarafından hukuken himaye ve koruma altına alındığı görülmektedir. Ailesini kaybeden ve kimsesiz kalan çocukların belli bir aile terbiyesi içinde, diğer aile çocukları gibi sağlıklı yetiştirilmesinin hedeflendiği anlaşılmaktadır. Bu uygulamalar ile Osmanlı devrinde, günümüzde hemen hemen her ilde rastladığımız "Çocuk Esirgeme Kurumları"na pek ihtiyaç kalmıyordu. Zira, kimsesiz çocuklar sokaklara terkedilmiyordu. Hatta anne ve babası ölüp yetim kalan çocuklar, başı boş veya rastgele herhangi bir kimsenin veya akrabasından birinin insiyatifine de terk edilmiyordu.

Devletin, “Şer’î Mahkemeler” vasıtasıyla, yetim veya kimsesiz kalan çocukların aile terbiyesi ve kültürü almaları, istikballerinin hazırlanması için bir düzen kurduğu anlaşılıyor. Bu düzen, “vasîlik” ve “nazırlık” adıyla topluma ve tutanaklara yansımıştır.

Kurulan düzen içinde, belirtilen amaç için, dürüst, ehliyetli, dindar ve vasîlik işlerini yapmağa muktedir kimseler, küçük kız veya oğlan çocuklarına “vasî” tayin ediliyorlardı. Çocuklara vasî tayin olabilmek için, yukarıda belirtilen özellikleri taşımak gerekiyordu. Dolayısıyla devlet, kimsesiz veya yetim kalan çocukların sosyal ve ekonomik güvencesi olmuş, onların geleceğini, yaptığı bu uygulama ile garantisi altına almış bulunuyordu. Bunu, hukuken ve denetleyici bir şekilde, gerçekleştiriyordu.

Yetim kalmış veya kimsesiz çocuklara devlet, “vasî” tayin ederken, tayin olacak şahısın belirtilen özelliklere sahip olmak şartıyla, öncelikle çocuğun kendi ailesinden ve yakınlarından, yakını yoksa dışarıdan güvenilir insanlar olmasına özen gösteriyordu. Çocuğun yakınları olarak geçen vasîler arasında, çocuğun annesi, babaannesi veya anneannesi ile dedesi, amcası, amcasının oğlu yani ölen kişinin kardeşinin oğlu, halası ve teyzesi sayılabilir.33

Babadan yetim kalmış bir çocuğa, annesi yaşıyor olduğu halde, akrabalardan bir başka kimse de vasî tayin edilebiliyordu. Bu durumdaki “vasî”nin baba soyundan gelen akrabalar arasından seçildiği dikkat çekmektedir.34 Anneden yetim kalan bir çocuğa ise, baba sağ olmasına rağmen, anneannesi “vasî” tayin edilebiliyordu.35

Vasîler arasında görevlerinde suistimal yapanlara da rastlanıyordu. Onlar, vasîlik görevini layıkıyla yapmayıp, vasîsi olduğu çocuğun mal ve mülklerini kendi hayatlarına ve masraflarına sarf ediyorlardı. Bu nedenden dolayı, onlar “vasîlik” görevinden alınarak yerine bir başkası tayin ediliyordu.36

Devlet, çocukların güvencesini sağlamak için sadece onlara “vasî” tayin etmekle kalmıyor, bunların çocuklara karşı görev ve yükümlülüklerini yerine getirip getirmediğini de denetliyordu. Bunu, yine Mahkemece tayin edilmiş “nazır” adı verilen başka kişiler eliyle

yapıyordu. Vasîleri denetlemek üzere tayin edilen “nazır”ın da güvenilir ve işin ehli kimselerden olması gerekiyordu.37

Osmanlı mahkemelerinde, gerek “vasî” gerekse “nazır” tayini yapılırken, aynı şehir veya yerlerdeki itimat edilir insanların, onların güvenilir ve işin ehli kimselerden olduklarına şahitlik etmeleri esas alınıyordu.38 “Vasî” ve “nazır” olmak basit bir iş değildi. Sorumluluk gerektiriyordu ve manen ağırdı. Bu nedenle, vasî ve nazır tayin olacak kişilerin, çocukların vesayet ve nazırlıklarını, mahkemede şahitlerin şahitlikleri altında, gönüllü olarak kabul ve resmi muamelelerini taahhüt etmeleri gerekiyordu.39 Şahitler huzurundaki bu işlemlerden sonra ancak vasîlik ve nazırlık görevi meşruiyet kazanıyordu.

Devlet, sadece dünyaya gelmiş çocukların değil daha doğmamış fakat babası ölmüş çocuklar için de aynı yolu izliyordu. Bu doğmamış çocuğa da, annesi ve ablasından başka, kendisine intikal eden mirasını dünyaya gelinceye kadar korumak, doğduktan sonra büluğ çağına kadar işlerini görmek için, mütedeyyin (dindar), muktedir bir “vasî” tayin ediyordu. Mahkeme kanalıyla gerçekleştirdiği bu uygulamayı, İmam Ebu Yusuf Hazretleri’nin görüşüne bağlı olarak yaptığı anlaşılıyor.40

Toplumdaki bu uygulamayı devlet, sadece Müslim çocuklarına değil gayr-i müslim çocuklarına da yapıyor ve onlara da sahip çıkıyordu. Dolayısıyla Osmanlı hukuku, gayrimüslimler için de tatbik ediliyordu. Mahkemeler, gayrimüslim çocukların himaye ve korunmaları, işlerinin görülmesi, miras mallarının korunması için, Müslim ailelerde olduğu gibi, en yakınlarından olan kimseleri onlara “vasî” tayin ediyordu.41

“Vasî” tayin edilen kimselerin, gerekli vasîlik hizmetini yürütebilmeleri için, yine Mahkeme’ce kendilerine günlük olarak para veriliyordu. Bu paranın, mal-ı mevkufdan tahsis edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Doğmamış çocuk için tayin edilen “vasî”, günlük 7 akçe ücreti mal-ı mevkuftan almak üzere, bu görevi üstlenmişti.42

“Vasî” tayin edilen kimselerden, çocukların haklarını korumaya ve gerektiğinde Mahkeme’de davalarını takip etmeye çalışmak yerine onların mallarını kendi amaçları doğrultusunda kullananlara rastlandığı gibi,43 bu görevi layıkıyla yapanlar da vardı.44

C.3. Ailede Ölümler ve Ömür

XVIII. yüzyılda, yaklaşık 8 yıllık (1149-1150, 1156-1160 H.) bir dönem için, tarama yöntemiyle belgelerden tesbit edilen ölüm çeşitlerine göre, Sinop şehrinde 51 ölüm hadisesinden 44’ü normal bir şekilde (bunlar, belki belgelerde belirtilmeyen bir hastalığa bağlı olarak da gerçekleşmiş olabilir), 5’i katledilmek (öldürülmek), 2’si de denizde boğulmak suretiyle hayatını kaybetmişlerdir. Bunların 12’si kadın, 38’i de erkektir. Birinin cinsiyeti belgelerden anlaşılamamıştır. Ölen erkeklerden biri yeniçeridir. Biri rahip olmak üzere iki de zimmî vardır. Ölen kadınlardan biri gayrimüslime geri kalanı Müslümandır.

Sinop şehrinde görülen ölümlerin, sadece bu şehrin sakinlerine ait olmadığı anlaşılmaktadır. Bir iş sebebiyle veya misafir olarak şehre gelen insanlar arasında da ölenler bulunmaktadır. Sinop şehrindeki Ömer Ağa Hanı’nda, misafir iken nereli olduğu anlaşılamayan bir şahsın ölüm hadisesi ile Amasya’lı bir şahsın şehirdeki ölümleri, buna örnek verilebilir. Sinop kazasının muhtelif köylerinden olup şehre gelerek burada ölenlere de rastlanmaktadır.

Ölümlerin üçü denizde gerçekleşmiş olup bunlardan ikisi belirttiğimiz gibi boğulmak suretiyle olmuştur. Başka sahil şehirlerden Sinop’a gelirken yolculuk sırasında ölenlere de rastlanmaktadır.

Sinop’lu olup da Sinop dışında ölenler de vardır. Bu şekildeki ölümlerden biri Amasya’da biri “diyar-ı ahar”da, ikisi de hac yolunda gerçekleşmiştir. Hac yolunda ölenlerden birinin ölümünün Mekke’den Medine’ye giderken olduğu anlaşılıyor. “Diyar-ı ahar” da ölenin ise kadın olduğu görülüyor.45

Ekseriyeti aile reisi olan tereke sahiplerinin, ömür çizgileri veya ne kadar yaşadıkları, yani ortalama ömürleri konusunda kesin rakamlar vermek, mevcut bilgilere ve tereke kayıtlarına göre güç görünmektedir. Bunula birlikte bu konuda birtakım ipuçları yakalamak

ve ortalama görüşler ortaya koymak mümkün olabilmektedir. Bu konuda özellikle tereke sahiplerinin çocuklarının durumu bize bir ipucu vermektedir. Çocukların küçük veya büyük oluşları, atalarını ne zaman kaybettiklerine işaret ettiği gibi, bir babanın küçük çocuklara sahip olması da, biyolojik olarak, o tereke sahibinin bir tahminle genç veya orta yaşlı bir aile reisi olduğunu göstermektedir. Büyük çocuk sahiplerinin ise, orta yaşın üstünde ve ihtiyar olmaları icap eder. Buna göre, tabloda gördüğümüz 11 küçük, 3 doğmamış toplam 14 çocuğun, babalarını genç veya orta yaşlarda kaybettiği söylenebilir. 2 çocuğun ise, belli bir olgunluğa ve büyüklüğe eriştikten sonra, babalarını kaybettiklerini anlıyoruz. Bu da onların, babalarını, ihtiyar iken kaybettiklerini göstermektedir. Toplam 56 çocuktan geriye kalan 30 çocuğun ise atalarını genç iken mi ihtiyar iken mi kaybettikleri anlaşılamamıştır.

D. Aile İçi İlişkiler

Sinop'taki ailelerin, kendi içlerinde birtakım ilişkilerde bulunduğunu, belgelerden anlıyoruz. Bu ilişkilerden bazılarının hoşnutsuzlukla ve sorunla bitenleri vardı. Eşler arasındaki kavgalar (geçimsizlikler), gelin-kaynana ilişkileri ile kaynana-damad ilişkileri bunlar arasında belirgin örneklerdir. Aile içi ilişkiler çerçevesinde aile üyeleri arasındaki alışverişleri de burada belirtmek gerekir.

Sonucu çoğu zaman boşanmalara kadar giden eşler arasındaki kavgalar ve geçimsizlikler, ailenin dağılmasına neden olmaktadır. Boşanma nedenleri arasında bu durum dikkat çekmektedir.

Gelin ve kaynana arası ilişkiler ile kaynana ve damat arası ilişkilerde de zaman çeşitli nedenlerden dolayı, huzursuzluk çıkıyor ve bu Mahkeme'ye intikal ediyordu. Gelin ile kaynana arasındaki anlaşmazlıklar arasında, özellikle kocası ölen gelinin eşinin terekesinden alacağı "mehr-i müeccel"inin değeri dikkat çekiyordu.46 Kayseri'de de kızını öldürmesinden dolayı, bir kadın ile damadı arasında, bir anlaşmazlık meydana gelmiş, durum ilgili makama intikal etmişti.47

XVIII. yüzyılda Sinop şehrinde alış-verişler, sadece bu şehre dışarıdan gelen tüccarlar, şehirdeki esnaf ve zanaatkârlarla halk

arasında gerçekleşmekle kalmıyordu. Aynı zamanda aile içinde eşler arasında da bir takım alış-verişler gerçekleşiyordu. Ev, bağ, hayvan v.s. mal ve mülkler üzerinde eşlerin alış verişlerini gerçekleştirdikleri görülüyordu. Bu tür alış verişler, Mahkemeler'de hukuken gerçekleştiriliyordu.48

Kuşkusuz aile içi ilişkiler konusunda bu tesbitlerin cins ve sayısını çoğaltmak mümkündür. Ancak belgeler ışığında yapılan tesbitler bunlardan ibarettir.

E. Ailenin Yayılması ve Dağılması

Toplumda aileler, belli bir dönem sonra, küçük küçük parçalara bölünüyordu. Bu bölünme, birtakım nedenlerden dolayı, özellikle toplu olarak “ev göçü” ile yerini yurdunu terk etmek veya aile üyelerinden birinin veya birkaçının uzaklara gitmesi şeklinde olabiliyordu. Bununla birlikte, aile içindeki çocuklar, her biri büyüdükten sonra evlenip kendi ailelerini kuruyor, “küçük aile” tipini meydana getiriyorlardı. Bu çocuklar arasındaki bazı delikanlılar ise, tek olarak göç edip ailelerinden uzaklaşıyor, büyük şehirlerde özellikle de İstanbul'da bekâr odalarında hayatlarını devam ettirmeye çalışıyorlardı. Aralarında, Anadolu'dan kilometrelerce uzakta müstakil Osmanlı eyaletleri için asker yazılıp bir müddet sonra bu memleketlerde evlenip kalan, burada girdikleri meslekte sivrilip, yükselen delikanlılar da vardı.49 Bunların bir kısmı da tahsil sebebiyle ailelerinden ayrılabiliyorlardı. Sinop şehrinde bu şekilde yayılmış ve dağılmış aile örneklerine tesadüf edilmektedir.

Sadece erkek çocuklar değil, kız çocuklar da, kardeşlerini ve diğer aile üyelerini memleketlerinde bırakıp, göç ederek ailelerinden ayrılıyor, İstanbul'a gidiyorlardı. Göç ettiği bu yerde, eşi ile birlikte hayatını sürdürüyordu. Bunlar, zaman zaman doğduğu memleketine iş veya değişik sebeplerle ziyarette bulunabiliyorlardı. Göç edip başka yerlere yerleşenler ve yerleştiği yerden, zaman zaman Sinop'ta kalan ailesini ziyarete gelenler arasında, gayrimüslimler de vardı.50

Ailelerin yayılması ve dağılması örneklerine şehirde olduğu kadar köylerde de rastlanıyordu. Köylerden şehire göç eden insanlar,

burada bir iş kurup hem buradaki işini hem de geldiği köyündeki işlerini yürütmeye çalışıyorlardı.51 XVIII. yüzyılda Karadeniz'in en işlek ve önemli limanı özelliğine sahip Sinop, hem göç veren hem de göç kabul eden bir yer olarak dikkat çekiyordu. Sinop ayrıca kendi idarî birimi bünyesinde de göçe maruz kalıyordu. Sinop kazası dahilindeki köylerden, Sinop şehrine birçok göçün yapıldığı görülmüştü. Sinop şehrinde ölen kişilerin bıraktığı terekeler, buna dair örnekleri tespit etmemizi sağlamakta ve bu göç hâdisesine şahitlik etmektedir. Bütün bu örnekler, köyden şehire göç edenlerin geldikleri köyler ile bağlarını koparmadıklarını, aynı zamanda hem şehirde kurdukları işlerinden dolayı esnaflık, zanaatkârlık veya işçilikle uğraştıklarını, hem de köylerinde çiftçiliği yürüttüklerini, bahçede ağaçlar yetiştirerek bahçecilik yaptıklarını ve hayvancılıkla meşgul olduklarını göstermektedir. Bu; bugün Anadolu'nun birçok şehirlere göç vermiş köylerin insanlarının özelliğini göstermektedir. Günümüzde de birçok Anadolu köylüsünün, köyüyle bağlantısını kesmeyip, geldiği köydeki arazisini, bağ ve bahçesini işletmeye çalıştığını biliyoruz. Köylerden şehire yerleşmelerin bu örneklerde sebebi pek bilinmemekle beraber, hiç kuşkusuz bu göç olaylarının arkasında yatan gerçek nedenler arasında, bir görev, bir zanaat veya köyün ve şehrin ekonomik ve sosyal şartları sayılabilir.

F. Ailede Miras Sahipleri

Osmanlı toplumunda aile üyelerinden birinin ölümü halinde hayatta kalanların onun bıraktıklarını hukuken paylaşmaları gerekiyordu. Ölen kişinin bıraktıklarına Osmanlı belgelerinde "tereke" veya aynı kökten gelen "metrukât" tabirleri kullanılıyordu. Ayrıca buna "miras" dendiği de oluyordu.

"Tereke", Arapça bir kelime olup, terk etmek, bırakmak anlamlarındaki fiilden türeyen bir isimdi. Ölen kişi, sahip olduğu bütün varlıklarını dünyada bırakıyor veya onları terk ediyordu. Bu nedenle, Osmanlı hukukunda ölen kişinin geride bıraktığı mal, mülk, eşya ve paraları içeren bütün varlığına "tereke" denmekteydi. Aynı soydan demek olan "irs"den türeyen "miras" kelimesi de, Arapça olup, ölen kişinin bıraktıklarının kanunen yaşayan ve hak eden aile üyelerinin her birine düşen payları anlamında idi. Dolayısıyla

Osmanlı hukukunda kullanılan bu “tereke” ve “miras” deyimleri içerik olarak birbirleriyle örtüşüyordu. “Tereke”nin tesbit ve maddi olarak değerinin tayin edilmesinden sonra ancak, her bir hak sahibine düşen “miras” belirlenebiliyordu.

Sinop’taki ailelerde eşlerden birinin ölümü halinde, terekesi (bıraktıkları), aile üyeleri arasında taksim ediliyordu. Eğer ölen kişinin çocukları yok ise, bu kez, terekesi sadece eşi ve akrabalarından hak sahipleri arasında pay ediliyordu. Bunda, ölen eşlerden birinin erkek veya kadın olması fark etmiyordu. Her iki durumda da “tereke” hak sahipleri arasında bölüşüyordu. Hak sahipleri arasında ölen kadının kardeşi ve amcasının küçük oğlu da yer alıyordu.52 Evli iken ölen bir kadının terekesi de, kadının babasına, annesine ve evlatları ile kocasına intikal ediyordu.53 Ancak burada dikkat çeken bir husus, ölen kadının terekesi arasında, geride bıraktığı kocasının üzerinde kalan “mehr-i müeccel ve mu‘accele” ile “altın bilezik” v.s. alacakları da vardı; bu hakları da, mahkemede tereke tutarı içine dahil ediliyor ve varislere pay ediliyordu.54

Miras taksimi hakkında yapılan bu uygulamalar, gayrimüslim (zimmî) Osmanlı tebası üzerinde de gerçekleştiriliyordu: Ölen zimmîlerden birinin terekesi, hak sahibi varisler arasında pay edilmişti. Varisler arasında ölenin eşi ve erkek kardeşi vardı.55 Sadece kızları olan bir tereke sahibinin mirasının da eşi, kızları ve erkek kardeşinin oğluna taksim edilmesi söz konusu olmuştu.56

Ölen kişinin bıraktığı terekenin varisler arasında taksimi iki şekilde gerçekleşiyordu. Birincisi, tereke mallarının kıymeti takdir olunarak varislere doğrudan pay edilmesi,57 ikincisi tereke mallarının şehirdeki Sûk-i sultanî denilen resmî pazar yerlerinde açık artırma usulüyle satılıp, gerekli vergiler düşüldükten sonra, varisler arasında taksimi idi.58 Bu ikinci şeklin, varislerin anlaşamamaları halinde gerçekleştiği görülüyor. Esasen, miras taksiminin sorunsuz ve doğru olması veya resmiyet kazanması için, Osmanlı mahkemelerinde işlem görmesi gerekiyordu. Bu nedenle de miras taksimlerinde, resmî yol tercih ediliyordu.

Kimsesiz ölenlerin terekeleri, şehirdeki, Beytü'l-mâl-ı âmme'ye intikal ettiriliyordu. Burada intikal ettirilen, terekenin "Sûk-i sultanî"de satıldıktan sonraki nakid değeri idi. İşte bu değer, "miras" adıyla topluma yansıyordu.

Gerek, tereke davalarında hak sahiplerine mirastan düşen miktar verileceğinde, gerekse kimsesizlerin terekelerinin "Beytü'l-mâl-ı âmme"ye intikalinde, terekelerin toplam değeri üzerinden, "mührü'l-ihracat" adı altında vergiler tahsil ediliyordu. Bu vergi, "huddamiye", "kâtibiye", "çukadariye", "muhzırıye", "dellâliye", "hammaliye" kalemleri altında toplanıyordu. Her zümreye mensup kişilerin "tereke" tutarlarından, henüz varislere taksimat yapılmadan, bu vergiler alınıyordu. Müslim veya gayrimüslim, askerî, ilmî ve dinî zümreden olması fark etmiyordu.59

II. Ailelerin Ekonomik Durumu

XVIII. yüzyıl Osmanlı toplumunda ailelerin ekonomik durumları konusunda bilgiler, belirli kaynaklara özgü kalmaktadır. Bu konu hakkında en sağlıklı bilgileri, kuşkusuz ölen aile reislerinin Osmanlı mahkemelerinde kayda geçirilen "terekeler"inden izleme olanağı vardır. Konu hakkında ileri sürülen fikirler bu nedenle, ekseriyetle bu kaynaklara dayanmaktadır.

Sinop şehrindeki ailelelerin ekonomik durumları birbirinden farklılık arz etmektedir. Bu farklılıkları görebilmek için incelemeye alınan aile örnekleri, onların reislerinin terekeleri Mahkeme tutanaklarına geçenlerdir. Bu aileler içinde, aile reislerinin çalışma alanları, sabunculuk, kasaplık, serdellallık, demircilik v.s. mesleklerden olanlar vardır. Aralarında birçok işyeri sahibi olup, mal, mülk ve parası bulunan zengin aileler vardır.

Terekesi 790 kuruş 12 para tutan ve tuzcu dükkânı, sabuncu kârhânesi (imalathânesi), sabuncu dükkânı sahibi olan Abdülmennan oğlu Mustafa'nın oğlu Ahmed ile terekesi 660 kuruş tutan ve kârhâne (imalathâne), bakkal dükkânı, semerci dükkânı vs. dükkân sahibi bulunan Sabunî Ali bin Receb'in, o demin Sinop şehri zengin esnaf ve zanaatkârları arasında yer aldığı, diğerleri arasında

bu insanların terekelerinin hemen fark edildiği bu çerçevede belirtilmelidir.

Aile reislerinin, birden fazla iş alanında faaliyet gösterdiğine, sermayesini ve ekonomik güçlerini artırmaya çalıştıklarına şahit olunmaktadır.60 Bu amaçla onlar, ev, köşk, havlu, dükkân, mağaza, kârhâne (imalathâne), fırın, bakkal dükkânı v.s. gibi ticarî mülklerle beraber bahçe, bağ, tahıl, anbar, çeşitli hayvanlar ile bunlar için yapılmış dam ve samanhâne gibi ziraî mallara sahip olmuşlardı. Ayrıca, başka kişilerle ortaklıklar kurmuşlar, onlara borç para veya mal verdikleri gibi almışlardı.

Ekonomik güç bakımdan farklılıklar gösteren aile reisleri, toplum içindeki tabakalaşmaya göre, muhtelif zümrelerdendi. Aralarında esnaf veya zanaatkâr olanları bulunduğu gibi, “zâde” adıyla anılan eşraf kesiminden kimseler, “din” veya “tasavvuf” ehlinden olanlar vardı. 23 erkek tereke sahibinin 4’ü ser-dellal, demirci, kasap, sabuncu gibi meslek erbabından, 7’si Haleb-zâde, Tutmak-zâde, Şehriman-oğlu, Keçi-oğlu, Tiryaki-oğlu, Çakmak-oğlu, Suhte-oğlu diye anılan eşrafdan, 5’i molla, seyyid veya çelebi, hacı sıfatıyla anılan ilim, tasavvuf veya din erbabından, 6’sı da sıfatı anlaşılmayan kimselerdendi.

Örnek olarak incelediğimiz Sinop şehrindeki bu aile reislerinin çoğunun, köyden şehire göç ederek veya şehirde yaşıyor iken köylerle ilişki kurarak, hem şehirde kurdukları işleri geliştiren hem de geldikleri asıl köylerindeki veya ilişki kurdukları köylerdeki mal ve mülkleri işleten kişiler olduğu dikkat çekmektedir.

Sonuç

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse, XVIII. yüzyılda Sinop şehrinde, ekseriyetle “küçük aile” tipi hakim durumdadır. Küçük aile etrafında, ailenin yakınları olan akrabalar bulunmaktadır. Çocuklu aile, çocuksuz aile, kimsesiz kalanlar ve misafirler Sinop’taki aile hayatında dikkat çeken örneklerdir.

Aile nüfusu içinde, anne, baba, çocuklar bulunmaktadır, eğer varsa ailenin köleleride (ğulamları) bu kurum içinde yer almaktadır. Aile kurumunda, anneden ve babadan yetim kalan çocuklar dikkat

çekmektedir. Bunlar, devlet tarafından himaye altına alınmaktadır. Bu maksatla devlet, çocuklar hakkında “vasî” ve nazır” adıyla sorumlular tayin etmektedir ve çocuklara bakmaları için onlara “nafaka” adıyla belli miktarda günlük para tahsis etmektedir.

Sinop şehrinde, incelenen 26 aile içinde, çok çocuklu aile sayısı azdır. Çocuklu aile sayısı, çocuksuz ailelere göre daha fazladır. En fazla bir veya iki çocuklu aileye rastlanmaktadır. Sinop şehrindeki bu görünüm, klasik Osmanlı aile tipi şeklinde gösterilen “çok çocuklu aile” imajına muhalif, bir durum göstermektedir. Bu, sadece sahil şehri olan Sinop’ta değil, iç bölgelerdeki Kırşehir ve Tokat gibi şehirlerde de görülmektedir.

Aile, resmî olarak Osmanlı Mahkemeleri’nde şahitler huzurunda yapılan evlilik akdi ile kurulmaktadır. Evlilik hususunda ailelerin, bazen küçük yaşlardaki çocuklarına nikâh akdi yapmaları söz konusudur. Ancak bu uygulama, az rastlanan bir husustur. Ailenin bu tavrı yüzünden, yapılan nikâh akdi sonucu, prensip olarak kurulan fakat fiilen gerçekleşmeyen evlilikte, sorunlar çıkmakta ve daha önce gerçekleşen akit bozulmaktadır. Evliliklerde, tarafların geçimsizlik ve kavgaları, boşanmalara neden teşkil etmektedir.

Çok eşlilik Sinop’ta yaygın değildir. Tek eşlilik tercih edilmektedir. Buna rağmen, sayıları az da olsa, iki ve üç eşli olanlara rastlanmaktadır. Bu tür evlilik yapanlar, toplumun zenginleri olmayıp, seyyid, çelebi veya beyk zümresindendir.

Bir kısım nedenlere bağlı olarak ailelerde yayılma veya dağılmalar söz konusudur. Ailelerin yayılma veya dağılması, yeni çekirdek ailelerin kurulmasına zemin hazırlamaktadır. Ayrıca, bölge ekonomisine bazı yönlerden de katkı sağlamaktadır. Bununla birlikte, bazı açılardan da zarar getirmektedir: Ailelerin topyekün yaşantısını olumsuz etkileyen, dış etkenlerden ve yönetimden kaynaklanan, sorunlar vardır. Bunlar, ailelerin yerini yurdunu terk ederek hem kendileri açısından hem de ülke ekonomisi ve yönetimi açısından ağır sonuçlar yaratmaktadır. Bütün bu koşullar içinde, devrin ailelerinde her yönden bir hareketlilik söz konusudur.

1. Türk Sosyologu Birsen Gökçe, aile tiplerini, “otorite” ve “hane halkı” olmak üzere iki temel esasa göre sınıflamaya tabi tutmaktadır. Gökçe, bunlardan birincisine temel esas olan otoritenin, ya ana ve ana soyundan olduğunu yahut da otoriteye babanın hakim olduğunu belirtir. Aynı sosyolog, ikinci temel esas olan “hane halkına” göre ise, karı, koca, evli olmayan çocuklardan meydana gelen “küçük aile”, anne, baba, bütün erkek çocuklar, evlenmemiş kızlar, evlenen oğulların eşleri ve çocuklarından meydana gelen, iki üç kuşak bir arada yaşayabilen, mülkiyeti de ortak olan “birleşik aile”, anne, baba, çocukları, evli tek oğul ile eşi ve çocuklarından oluşan “kök aile” şeklinde üç aile tipi sıralamaktadır. [Bk. Birsen Gökçe, “Aile ve Aile Tipleri Üzerine Bir İnceleme”, Aile Yazıları-I (Temel Kavramlar, Yapı ve Tarihî Süreç), Derleyen: Beylü Dikeçligil-Ahmet Çiğdem, T. C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Bilim Serisi 5/1, Ankara 1990, s. 214-220.].

Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu da, Fransız etnografya bilgini ve sosyologu G. Grenard, sosyolog E. Durkheim ve Ziya Gökalp’in aile tipleri ve Türk ailesi hakkındaki sentezlerine bağlı olarak, bir değerlendirme yapıp, a)Klan ve aile birliği, b) İkinci aile tipi, c) Üçüncü aile tipi(pederşahîlik) şeklinde üç tip aile belirtmektedir. [Bk. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Türkler’de Aile İctimaiyatı”, Aile Yazıları-I (Temel Kavramlar, Yapı ve Tarihî Süreç), Derleyen: Beylü Dikeçligil-Ahmet Çiğdem, T. C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Bilim Serisi 5/1, Ankara 1990, s. s. 1-26].

2 Bu konuda ayrıca bk. Bahaeddin Yediyıldız, “Osmanlı Toplumu”, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, Cilt: I, Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1994, s. 482.

3 Bk. Sinop Şer’iyye Sicili (SŞS), N° 86, s. 22, belge:234, belge tarihi: 4 Muharrem 1158.

4 Kınalızâde Ali Efendi (ö. 1572)’ye göre, Osmanlı ailesinin yapısını şekillendiren, İslâm hukuku ve Türk töresi idi. [Bahaeddin Yediyıldız, Aynı makale, aynı yer.].

5 Esnaflık, zanaatkârlık, ustalık (marangoz) çıraklık, çiftçilik, tüccarlık, amelelik, gemicilik, berberlik v. s. bunlar arasında sayılabilir.

6 XVIII. yüzyıla ait Sinop'u konu edinen elimizde sadece iki "Şer'iyye Sicili" vardır. Bunlardan biri 1149-1152 H. diğeri 1157-1160 H. yıllarını içermektedir. Osmanlı devrindeki Sinop'a ait diğer "Şer'iyye Sicilleri", XIX. ve XX. yüzyıla ait olanları hariç yoktur. Bu durum, kronolojik olarak, Sinop şehrindeki ailelerin gelişimini izleme olanağından bizi mahrum etmektedir. Bununla birlikte, elimizdeki defterler Sinop'ta aile yapısını ortaya koyabilecek bazı bilgiler içermektedirler. Bu nedenle elimizdeki defterler, Sinop'taki aile yapısını belirlememizde temel teşkil etmiştir.

7 Osmanlı toplumunda Mahkeme'nin yeri büyüktü. Bu makamın, insanlar arasında, insan-kurum, vatandaş devlet arasında adaleti düzenlediğini, hakkı hak edenlere tevdi etmeye çalıştığını biliyoruz. Bununla beraber bu makamın, her zaman, bu işlevini layıkıyla icra ettiğini ifade edemeyiz. Çünkü hukuk ve adalet sahalarında da bazı suistimallerin bulunduğunu, haksızlıkların yapıldığını, gerek belgelerde gerekse yapılan incelemelerde görüyoruz. Bu usülsüzlüklerin veya haksızlıkların, hukuku icra yetkisine sahip insanların anlayış ve davranışından kaynaklandığını belirtmeliyiz. Ayrıca, Osmanlı toplumunun bireylerinin de, günümüzde olduğu gibi, hukuk mercilerini çeşitli yollarla yanıltmaya çalıştıklarını, hakları olmadığı halde bazı durumları kendi lehlerine çevirmeye çalıştıklarını da unutmamak gerekir. Bununla beraber, Osmanlı hukukunun, insan-insan, insan-kurum arası ilişkilerde, onların ihtiyaçlarına ne derecede cevap verdiği hususu, en ince ayrıntılar bile gözden kaçırılmayacak şekilde ve özellikle şer'iye sicilleri üzerinde yoğunlaşarak, yapılacak araştırmalarla ortaya çıkarılmalı, bu konudaki gerçek dışı, abartılı ve yanlı görüşler sona erdirilmelidir.

8 Bk. İlber Ortaylı, "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerinde Bazı Gözlemler", Aile Yazıları-I (Temel Kavramlar, Yapı ve Tarihî Süreç), Derleyen: Beylü Dikeçligil-Ahmet Çiğdem, T. C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Bilim Serisi 5/1, Ankara 1990, s. 279-285; Rifat Özdemir, "Tokat'ta Ailenin Sosyo-

Ekonomik Yapısı(1771-1810)", Aile Yazıları-I (Temel Kavramlar, Yapı ve Tarihî Süreç), Derleyen: Beylü Dikeçligil-Ahmet Çiğdem, T. C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Bilim Serisi 5/1, Ankara 1990, s. 409-453; Aynı müellif, "Kırşehir'de Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1880-1906), Aile Yazıları-I (Temel Kavramlar, Yapı ve Tarihî Süreç), Derleyen: Beylü Dikeçligil-Ahmet Çiğdem, T. C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Bilim Serisi 5/1, Ankara 1990, s. 475-517.

9 Bk. Edward Raczynski, 1814'te İstanbul'dan Çanakkale'ye Seyâhat, Çeviren: Kemal Turan, Tercüman 1001 Temel Eser, N° 150, İstanbul 1980, s. 179.

10 Sinop'un Tayboğa mahallesi oturanlarından Saliha binti El-Hac Ahmed ile İçkale oturanlarından olan Mehmed bin Mustafa arasında böyle bir nikâh akdi söz konusu olmuş ve bu akid, büluğa eren kızın Mahkeme'ye müracaatı sonunda nikâh akdi, isteği doğrultusunda fesh edilmişti. Bu nikâh akdi ile nikâhın feshi davası ve feshin Arapça olarak kayıtlı bir fetva gereğince yapılması hakkında bilgi için bk. SŞS, N° 86, s. 21, belge:230, belge tarihi: 25 Zilhicce 1157.

11 Sinop şehri haricindeki Kefevî Mahmud Efendi mahallesi oturanlarından olan Fatıma binti El-Hac Süleyman, Mahkeme'de, iyi geçinemedikleri (hüsn-i mu'aşeret mümkün olmadığı) için ayrılmak [boşanmak=müfarekat] gerektiğinden bahisle, kocası üzerindeki 300 kuruş ile iddet nafakasından feragat etmiş, ". zevcim mezburı muhala'a-ı sahîha-i şer'iyye ile muhala'a" ettim diyerek eşini boşamış, eşi de bu durumu kabullenmişti. [Bk. SŞS, N° 89, s. 48, belge:127, belge tarihi: 5 Cemaziyelevvel 1150].

12 Bk. M. Akif Erdoğru, "Osmanlı Kıbrısı'nda Kadınlar (1580-1640)", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Tarih Boyunca Türkler'de Ev ve Âile Semineri (25-26 Mayıs 1998), Bildiriler, İstanbul 2000, s. 155-200.

13 Bk. Dipnot: 11' da belirtilen belge [SŞS, N° 89, s. 48, belge:127, belge tarihi: 5 Cemaziyelevvel 1150] de anlatılan hadiseden başka, yine şehrin Saray mahallesi oturanlarından Meryem binti Eyüb, Mahkeme'de kocası Es-Seyyid Hüseyin bin Es-

Seyyid Mustafa'yı, birlikte iyi geçinememek sebebiyle boşamış kocası da bu durumu kabullenmişti. [Bk. SŞS, N° 86, s. 29, belge:247, belge tarihi: Cemaziyelevvel'in sonu 1158]. Ayrıca, Sinop'un Kumbaşı mahallesi oturanlarından elekçiyan taifesinden nasranî Melike binti Derviş de, aynı taifeden olan eşi Mustafa ibn el-Hac Ali'yi, geçimsizlik nedeniyle boşamak için Sinop Mahkemesi'ne başvurmuştu. [Bk. SŞS, N° 89, s. 62, belge:92, belge tarihi: 14 Muharrem 1150].

14 Bu konuda bk. Jean Thévenot, 1655-1656'da Türkiye, Çeviren. Nuray Yıldız, Tercüman 1001 Temel Eser, N° 120, İstanbul 1978, s. 139-140; SŞS, N° 89, s. 62, belge:92, belge tarihi: 14 Muharrem 1150.

15 Şehrin Ulubeg mahallesinden Aişe binti Hüseyin'in Tayboğa mahallesi oturanlarından İshak bin Abdullah ile yaptığı evliliğinden, boşandıktan sonra bir kız çocuğu olmuştu. Bu kadın, boşandığı eşini, "nafaka" ve "kisve" ile "mehir" davası için Mahkeme'de dava etmişti. [Bk. SŞS, N° 86, s. 12, belge: 217, belge tarihi: Zilkade'nin ilk günü 1157.].

16 Şehrin Arslan mahallesi oturanlarından iken ölen Fatıma binti Osman, daha önce bir evlilik gerçekleştirmiş, hem bu evliliğinden hem de sonraki evliliğinden çocukları meydana gelmişti, kız çocuğu olmuştu. Bu kadın, boşandığı eşini, "nafaka" ve "kisve" ile "mehir" davası için Mahkeme'de dava etmişti. [Bk. SŞS, N° 89, s. 67, belge: 85, belge tarihi: 28 Zilkade 1149].

17 Sinop'un Karasu nahiyesine bağlı Şahaneköy adlı köy sakinlerinden iken ölen Arab Mehmed (veya Arab Ahmed bin Receb bin Hasan), Meryem adındaki ölen ilk eşinden [Bk. Aynı defter, s. 68-69, belge:81, belge tarihi: 15 Zilkade 1149] sonra, Hadice binti Nasır Kethüda Hatun'la evlenmişti. [Bk. Aynı defter, aynı belge; Aynı defter, s. 69-70, belge 79, belge tarihi: 15 Zilkade 1149; Aynı defter, s. 69, belge: 80, belge tarihi: 15 Zilkade 1149.

18 Şehrin Cami-i kebir mahallesi oturanlarından olan Zeynî binti Hasan yine aynı mahalle oturanlarından Es-Seyyid Mustafa

Çelebi ibn Mehmed'i böyle bir durum dolayısıyla dava etmişti. [Bk. SŞS, N° 86, s. 22, belge: 234, belge tarihi: 4 Muharrem 1158.].

19 Kocasından tereke malları intikal eden Pireşkud binti Benayut adlı bir kadın, kavgalı ve hasımlı duruma düştüğü bir gayr-i müslim erkekten, müslümanlardan salih kulların da şahitliğiyle, hakkına düşeni almıştı. [Bk. SŞS, N° 89, s. 50, belge: 123, belge tarihi: 18 Rebiülahir 1150].

20 Bir kadının iddia ettiği haklarını alamayışı hakkında bk. İbrahim Güler, "Sinop'ta Tunus Dayısı Vakfına Dair 1744-1746 Tarihli Bir Dava Dosyası", Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı: 5 (Samsun 1990), s. 65-78.

21 Karasu nahiyesi köylerinden olan Şahaneköy oturanlarından iken ölen Arab Ahmed'in eşi Hadice binti Nasır Kethüda, çocukları da olmadığından, kendi gibi miras hakkı olan kocasının amcasının küçük oğlunun "vasî"sini dava edip, kocası üzerindeki 8000 akçelik mehr-i müeccel ve mu'accele hakkının, kocasının terekesinden tahsilini Mahkeme'de istemiş ve bu isteği kabul görmüştür. [Bk. SŞS, N° 89, s. 69, belge: 80, belge tarihi: 15 Zilkade 1149].

22 Bk. Dipnot: 18'de belitilen belge.

23 Osmanlı toplumunda XVI. yüzyılda da çok eşlilikin (poligami=çok karılık) yaygın olmadığı, iltifat görmediği belirtilmektedir. [Bk. İlber Ortaylı, Aynı makale, s. 283 ve krş. Suraiya Faroqhi, Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam (Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla), Çeviren: Elif Kılıç, 2. Baskı, İstanbul 1998, s. 117.

24 Bk. Said Öztürk, "Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik", Tarih ve Düşünce, Sayı: 2001/3, Mart 2001, s. 10-21.

25 Bk. Aynı müellif, "19. Yüzyılın Başlarında Kayseri'de Ailelerin Sosyal ve Ekonomik Durumu Üzerine Bazı Gözlemler", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Sayı: 36, Prof. Dr. Fikret Işiltan Hatıra Sayısı, İstanbul 2000, s. 441-452.

26 XVIII. yüzyıl İstanbul'unda da, İki veya daha fazla eşliliğin, itibarlı ailelerde nadir görüldüğü ve iyi karşılanmadığı belirtilir. [Ercümend Kuran, "Türk Ailesinin Mahiyeti ve Tarihi Gelişmesi",

Aile Yazıları-I (Temel Kavramlar, Yapı ve Tarihî Süreç), Derleyen: Beylü Dikeçligil-Ahmet Çiğdem, T. C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Bilim Serisi 5/1, Ankara 1990, s. 364.].

27 Bk. Bahaeddin Yediyıldız, Aynı makale, s. 483.

28 Bk. SŞS, N° 89, s. 70-71, belge:77, belge tarihi: 14 Zilkade 1149; Aynı defter, s. 48-49, belge: 126, belge tarihi: 5 Cemaziyelevvel 1150].

29 Bu tür özel kayıtların Osmanlı Devleti'nde ancak XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren tutulmaya başladığına dair kanıtlar vardır. Bu tür özel nüfus kayıtlarına örnek olarak Menteşe sancağındaki kazalardan Bodrum ve Mandalyat nüfus sayımları verilebilir. Bu sayımlar sonucunda "Bodrum kazâsında mütemekkin nüfus-ı zükûr re'âyânın işbu bin iki yüz elli dört [1254] senesi Muharremü'l-harâm ğurresinden sene-i merkume Cemaziye'l-ahir ğâyetine kadar altı mâh zarfında doğan ve ölen ve gelân ve gidenlerin yoklama defteri" [Bk. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Kâmil Kepeci, N° 6422.] ile "Mandalyat kazasının hâvî olduğu kurasında bulunan ehl-i İslâm'ın işbu ikiyüz altmış bir [1261] senesi mâh-ı Muharremi ibtidâsından sene-i merkume Cemaziye'l-ahir ğâyetine gelince altı mâh zarfında doğan ve ölen ve gelân ve gidenlerin yoklamaları defteri" [Bk. BOA, Kâmil Kepeci, N° 6576.] tutulmuştur. Ancak bu sayımlarda bile, aile içindeki çocukların tamamı belirtilmemektedir. Sadece erkek çocuklar sayılmakta kız çocuklar sayılmamaktadır.

30 Zira, bu devirde 1149-1150 ve 1157-1160 yılları arasında Sinop'da Şer'iye Sicilleri'ne kaydı gerçekleştirilen yani Sinop Mahkemesi'nde davası görülen yaklaşık olarak 26 tereke davası gerçekleştirilmiştir. 6 yıl içerisinde, bu işlek liman şehrinde ölen tereke sahibi kimselerin 26 kişiyi geçmemesi doğal olmasa gerektir. Bunların 8'inin 1149'da, 7'sinin 1150'de, 2'sinin 1157'de, 6'sının 1158'de, 2'sinin 1159'da, 1'inin de 1160'da tereke davaları görülmüştür. Elimizdeki iki sicil defterinden ancak bu kadar tereke sahibi tesbit edilebilmiştir. Halbuki, aynı yıllara ait "Şer'ye Sicilleri"nin olması mümkün iken bugün bunlar, mevcut değildir veya günümüze kadar intikal etmemişlerdir.

31 Bk. Tablo-1: Tereke Sahipleri ve Çocukları.

32 Bu durum, Tokat'ta da görülmektedir. [Bk. Rifat Özdemir, "Tokat'ta Ailenin.", s. 432-433.]. Fakat bu bazı Osmanlı şehirlerinde farklılık gösterebilmektedir. Sinop ve Tokat'ta çok görülen bir ve iki çocuklu ailenin yerini Kırşehir'de 3-5 çocuklu aile almaktadır. [Aynı müellif, "Kırşehir'de Ailenin.", s. 487-489.].

33 Sinop şehrinde Timurli mahallesi sakinlerinden iken ölen Suhteoğlu diye meşhur Mustafa Çelebi ibn Ahmed'in ölümü üzerine, yetim kalan çocuklarına Mahkeme tarafından, vasilik görevini başarabilecek beceriye sahip, dindar, ve müstakime olarak tanımlanan anneleri Fatıma binti Mustafa tayin edilmiş, anneleri de bu görevi kabul ve gerekeni yapmayı taahüd etmişti. [Bk. SŞS, N° 89, s. 76, belge: 67, belge tarihi: 14 Şevval 1149]..

Aynı şehirde bir başka çocuğa da, Şeyh mahallesi sakinlerinden iken ölen babasından kalan terekenin, annesine ve kendisine taksim edilenlerini korumak, durumunu zabt ve işlerini görmek için, müslümanların[şahitlerin] müstakime, dindar ve görevin uhdesinden geleceğine şahitlik ettikleri annesi, Mahkeme'ce(kıbel-i şer'den) "vasî" tayin edilmiş, annesi de bu vasîlik görevini kabul ve taahhüt etmişti. [Bk. ve krş. Aynı defter, s. 57, belge108, belge tarihi: 22 Muharrem 1150; Aynı defter, s. 57-58, belge: 107, belge tarihi: 22 Muharrem 1150]. Çocuğun annesi, kocasının terekesinin taksimi sırasında, kocasının ölümünden sonra çocuğun kendi himaye ve terbiyesinde olduğunu, bu sebeple şiddetle "nafaka ve kisveye" ihtiyaç duyduğunu belirtmiş ve miras malından bilinen değerde (kadr-i ma'rûf) nafaka ve kisvenin borç bedeli (baha-i karz) takdir olunmasını Mahkeme'den istemiş, günlük nakid olarak 3 para takdir edilmişti. [Bk. Aynı defter, s. 57, belge 108, belge tarihi: 22 Muharrem 1150]. Kendi çocuğuna kocasından ölümünden sonra vasî olup, kendi ve oğlu adına hareket ederek, kocasının Timurli mahallesi Mescid-i şerîfi Vakfı'na olan 200 kuruşluk borcunu ödemeya çalışması [Bk. SŞS, N° 86, s. 51, belge: 281, belge tarihi: Zilkade başları (evaili) 1157] da, bu konudaki örnekler arasında ayrı bir yer teşkil eder..

Arasta mahallesinden iken ölen Mehmed Beşe ibn Mustafa adlı kimsenin Ümmügülsüm adlı kızına da, işlerinin görülüp miras mallarının korunması ve bakılması için, Mahkeme'ce(kıbel-i şer'den), uhdesinden gelmeğe kadir, dindar ve müstakîme olduğuna şahitlik edilen kızın haltesi [halası olmalı] "vasî" tayin edilmişti. [Bk. SŞS, N° 89, s. 52, belge: 119, belge tarihi: 12 Rebiülevvel 1150]..

Cami-i kebir mahallesi sakinlerinden iken Kırım'ın Kösköve kasabasında ölmüş olan bir babanın çocuklarına da, işlerinin görülmesi için, Mahkeme tarafından şer'î hüccet ile anneleri "vasî" tayin edilmişti. Bu babanın niçin Kırım'a gidip orada öldüğü belgeden anlaşılmamaktadır. [Bk. SŞS, N° 86, s. 45, belge: 271, belge tarihi: Rebiülahir sonu 1159]..

Ayrıca, Şekerana Mahallesi'nde anne ve babasını kaybeden küçük Mehmed'in, miras mallarını korumak, işlerini görüp neticelendirmek (tesviye-i umur), durumunu korumak için Sinop Mahkemesi'nce (kıbel-i şer') vasîliğin uhdesinden gelir, dindar, dürüst, her yönden buna müstahak olan babaannesi, biri berber, diğerlerinin ekseriyeti resmî görevli, iki de meslek veya vasfı belirtilmeyen şahısların şahitlikleriyle, torununa "vasî" tayin edilmiş, o da bu "vasî"liği kabul etmişti. [Bk. Aynı defter, s. 27, belge: 241, belge tarihi: 25 Safer 1158.]..

Yine Şekerana mahallesinden annesini kaybeden Fatıma binti Halil adlı küçük kız çocuğun, işlerinin görülüp neticelendirmesi için, 3 resmî görevli, bir zanaatkâr, bir mahalle sakini, bir de vasfı belirtilmeyen toplam 6 kişinin şahitlik ve katılımıyla, vasîliğin uhdesinden gelir, dindar, dürüst, her yönden buna müstahak olan anneannesi, Mahkemece (Canib-i şer'ce) "vasî" tayin edilmişti. [Bk. Aynı defter, s. 27, belge: 242, belge tarihi: 25 Safer 1158.]..

Ayrıca, İçkale sakinlerinden ve görevlilerinden iken ölen Kale Müstahfızı Receb Çelebi ibn Hüseyin Ağa'nın Mehmed ve Fatıma adlı erkek ve kız çocuğuna amcaları Ali bin Salih, Mahkeme(Canib-i şer')'ce "vasî tayin olunmuş o da bunu kabul etmişti. [Bk. SŞS, N° 89, s. 67, belge: 84, belge tarihi: Zilkade'nin son günü(selh) 1149]..

Ulubeyk mahallesi sakinlerinden iken ölen Sabunî Ali bin Receb’in yetim kalan küçük oğlu Mehmed’e, babasından kalan miras malını korumak ve işlerini görmek üzere, amcasının oğlu, yani babasının kardeşinin oğlu Süleyman bin Mehmed, Mahkeme’ce (Canib-i şer‘-i mütahhare’ce) vasî tayin edilmişti. [Bk. SŞS, N° 86, s. 33, belge: 252, belge tarihi: 13 Ramazan 1158].

34 Cami-i kebir mahallesi sakinlerinden iken vefat eden Osman bin Hasan’ın oğluna, annesi sağ olduğu halde, önce amcası “vasî” tayin edilmiş, sonra da amcasının yerine annesi “vasî” atanmıştı. {Annesinin çocuğun amcasının yerine “vasî” tayin edilmesinin sebebi hakkında bk. ve krş. SŞS, N° 89, s. 73, belge: 72, belge tarihi: 25 Şevval 1149; Aynı defter, s. 75, belge: 70, belge tarihi: 25 Şevval 1149. }.

35 Arap mahallesinden iken diyar-ı aherde ölen Merağde binti Acı Dimitri adlı hıristiyan kadının Lefter ve Desni adlı çocukları için, babaları Acı Kiryaku veled-i Bedek yaşıyor olduğu halde, işlerinin görülmesi maksadıyla, Sinop Mahkemesi’nce(Kıbel-i şer‘-i mutahhara’dan), bu görevin üstesinden gelebilir bir insan olduğunu şahitlerin ifade etmelerinden sonra, anneanneleri “vasî” tayin edilmişti. [Bk. Aynı defter, s. 47, belge: 129, belge tarihi: 12 Cemaziyelahir 1150; Aynı defter, s. 46, belge: 130, belge tarihi: 14 Cemaziyelahir 1150; Aynı defter, s. 46, belge: 131, belge tarihi: 15 Cemaziyelahir 1150]. 12 Cemaziyelahir 1150’de “vasî” tayin edilen bu anneanne, vasî tayin edildiği günden iki gün sonra (14 Cemaziyelahir 1150), Mahkeme’ye müracaat ederek, torunları Lefter ve Desni’ye yeteri kadar nafaka ve kisve bağlanmasını istemiş, Mahkeme’de bu isteği, ileride çocukların miras mallarından tahsil etmek üzere uygun görerek, kayıt tarihinden itibaren çocukların her birine günlüğü 2’şer kuruştan toplam 4 kuruş nafaka ve kisve tayin ve takdir edilmiştir. [Aynı defter, s. 46, belge: 130, belge tarihi: 14 Cemaziyelahir 1150]. 5 gün sonra da Merağde binti Acı Dimitri’nin terekesinin, annesi (çocuklarının anneannesi), çocukları ve kocası arasında taksim edildiği görülüyor. [Aynı defter, s. 46, belge: 131, belge tarihi: 15 Cemaziyelahir 1150].

36 Cami-i kebir mahallesi sakinlerinden iken vefat eden Osman bin Hasan'ın oğluna, önce amcası Akkoca adıyla meşhur Mehmed "vasî" tayin edilmiş, fakat amcasının vasîlik görevini tam yapmayarak çocuğun miras malını kendi menfaatine kullanması ve masraflarına sarf etmesinin anlaşılması üzerine, vasîlik görevinden alınarak yerine annesi Fatıma binti Çavuş Mehmed vasî tayin edilmişti. [Bk. ve krş. Aynı defter, s. 73, belge: 72, belge tarihi: 25 Şevval 1149; Aynı defter, s. 75, belge: 70, belge tarihi: 25 Şevval 1149].

37 Dipnot: 34 ve 36'da belirtilen Cami-i kebir mahallesi sakinlerinden iken vefat eden Osman bin Hasan'ın, oğlu için "vasî" tayin edilen erkek kardeşinin (çocuğun amcasının), vasîlik görevini layıkıyla yapmadığından bu görevden alınarak yerine tayin edilen eşi, oğlunun da annesi olan Fatıma binti Çavuş Mehmed üzerine, Mahkeme tarafından Süleyman Ağa ibn el-Hac Abdülkerim Ağa, "hasbî nazır" tayin edilmişti. [Bk. Aynı defter, s. 73, belge: 72, belge tarihi: 25 Şevval 1149; Aynı defter, s. 75, belge: 70, belge tarihi: 25 Şevval 1149].

Molla Mehmed bin Mustafa Halife isimli bir şahıs da, Şekerana mahallesindeki annesini kaybeden Fatıma binti Halil adlı küçük bir kız çocuğunun "vasî"si olan anneannesi üzerine, ücretsiz "hasbî nazır" tayin edilmişti. [Bk. SŞS, N° 86, s. 27, belge: 242, belge tarihi: 25 Safer 1158.].

38 Bk. ve krş. Dipnot: 33'deki [SŞS, N° 89, s. 52, belge: 119, belge tarihi: 12 Rebiülevvel 1150; SŞS, N° 86, s. 27, belge: 241, belge tarihi: 25 Safer 1158; Aynı defter, s. 27, belge: 242, belge tarihi: 25 Safer 1158] belgeler.

39 Bk. ve krş. Dipnot: 33'deki [SŞS, N° 89, s. 57, belge 108, belge tarihi: 22 Muharrem 1150; Aynı defter, s. 57-58, belge: 107, belge tarihi: 22 Muharrem 1150; Aynı defter, s. 67, belge: 84, belge tarihi: Zilkade'nin son günü(selh) 1149; SŞS, N° 86, s. 27, belge: 241, belge tarihi: 25 Safer 1158; Aynı defter, s. 27, belge: 242, belge tarihi: 25 Safer 1158] belgeler.

40 Bk. SŞS, N° 86, s. 39, belge: 361, belge tarihi: 17 Zilhicce 1158; Aynı defter, s. 40, belge: 263, belge tarihi: 17 Zilhicce 1158.

41 Bk. Dipnot: 35’daki [SŞS, N° 89, s. 47, belge: 129, belge tarihi: 12 Cemaziyelahir 1150; Aynı defter, s. 46, belge: 130, belge tarihi: 14 Cemaziyelahir 1150;Aynı defter, s. 46, belge: 131, belge tarihi: 15 Cemaziyelahir 1150] belgeler.

42 Bk. SŞS, N° 86, s. 40, belge: 263, belge tarihi: 17 Zilhicce 1158.

43 Bk. Dipnot: 34, 36, 37’de belirtilen belgeler.

44 Mahmud Beşe ibn el-Hac Şaban, Sinop’un Karasu nahiyesine tabi Şahaneköy’den Ali bin Mansur bin Mansur adlı çocuğa Mahkemece (kıbel-i şer‘den) “vasî” tayin olunmuş, amcasının oğlundan (emmi-zâdesinden) bu çocuğa intikal eden mirasına dair, amcasıoğlunun eşini[onun adına hareket eden vekîlini] ve “Sultan Bayezid-i Velî Hazretleri Vakfı cabi”sini Mahkeme’de dava edip, çocuğun hakkını almaya çalışmıştı ve bunu da başarmıştı. [Bk. SŞS, N° 89, s. 69-70, belge: 79, belge tarihi: 15 Zilkade 1149.].

45 Bk. Tablo- 2: Sinop’ta Ölümler.

46 Arslan mahallesi sakini iken ölen Ali bin İbrahim’in, eşi Saliha binti Ali ile terekesini elinde bulunduran annesi Fatıma binti Bayram arasındaki dava bunlardandı. Gelin Mahkeme’de mehr-i müeccelinin 6000 akçe, kaynana ise 4000 akçe olduğunu savunmuştu. Mahkeme’nin bu davadaki kararı ise, gelinin durumundakilerin mehrlerini örnek alıp, şahitlerin ifadelerine de başvurarak, kayınvalidenin bir çocuklu gelinine 6000 akçeyi vermesi şeklinde olmuştur. [Bk. SŞS, N°: 89, s. 44, belge:134, belge tarihi: 17 Şaban 1150].

47 Suraiya Faroqhi, Aynı eser, s. 116.

48 Sinop şehrinin Kapan mahallesi sakinlerinden olan bir karı-koca arasında böyle bir hadise meydana gelmişti. Koca, Mahkeme huzurunda, aynı mahallede hududları belli mümtaz bir evini, bütün müştemilatıyla beraber 150 kuruşa eşine satmıştı. Bundan başka, deniz yalısında (kıyısında) bulunan bahçeler içindeki bir kezîr odayı da, hududu belli tarlasıyla birlikte eşine bir çift altın bilezik karşılığında vermişti. [Bk. SŞS, N°: 86, s. 44, belge:269, belge

tarihi: Rebiülahir ortası 1159] Bu alış-veriş olayında bir kocanın hanımına bir takım mallarını, belli bir nakit ve altın bilezik karşılığında satması, kocanın eşi üzerindeki hukuken tasarruf hakkının mahiyetini gösterir. Burada, eşler her ne kadar bir ailenin temelini oluşturmuş olmakla beraber, tarafların ekonomik bakımından özel tasarruflarının bulunduğu ortaya çıkmaktadır.

49 Bu hususta bk. İbrahim Güler, "Sinop'ta Tunus Dayısı Vakfına Dair 1744-1746 Tarihli Bir Dava Dosyası", Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı: 5 (Samsun 1990), s. 65-78; Aynı müellif, "Türkiye Tunus İlişkilerinde Karadeniz Bölgesi ve Trabzon'un İşlevi", Trabzon Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001), Trabzon, s. 1-26.

50 Aslen Sinop şehri varoşunun zimmîlerinden iken başka bir yer (diyar-ı âhar) de yerleşen Vasıl veled-i Elyadı adlı zimmî bu cümledendi. Fakat bu şahsın Sinop'tan niçin göç ettiği ve hangi sehir, kaza veya köye yerleştiği belli değildi. [Bk. SŞS, N°: 89, s. 72, belge:75, belge tarihi: 12 Zilkade 1149 / 14 Mart 1737]. Yıne Sinop'un Ayaklı kenise mahallesi (mahallat-ı kefereden) sakinlerinden Todosiya binti Bafteka adlı kadın da, eşi ile İstanbul'a giderek burada oturmaya başlamıştı. Bu ikametin geçici mi sürekli mi oluğu belli değildir. Ancak bu kadının erkek kardeşinin öldürülmesi dolayısıyla bir dem ü diyet davası için Sinop'a geldiği, onun bu hâdise sırasında hâlâ İstanbul'da oturduğu anlaşılmaktadır. Belirtilen bu hıristiyan ailenin İstanbul'a Sinop'tan niçin göçtüğü belli değildir. Bu kadının eşiyle birlikte İstanbul'a yerleşmesi bir katl olayına bağlı olabilir. Zira, ağabeyi Sinop'ta bir müslim kişi tarafından öldürülmüştür. Kocasını böyle bir olayla karşı karşıya getirmek istememiş olabilir. Tabiîki bu fikir kesinlik ifade etmez. Çünkü, belgede bu hususta bir kayıt bulunmamaktadırr. Bu kadının, aağabeyinin Sinop'ta ölümünden 2 yıl sonra vekil olarak tayin ettiği kocası vasıtasıyla Sınop'ta dem ü diyet davasında bulunduğu görülmektedir. [Bk. İbrahim Güler, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Nüfus Hareketleri Olarak İç Göçler", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Sayı: 36 (Prof. Dr. Fikret Işıltan Hatıra Sayısı), İstanbul 2000, s. 179n 65.

51 Sinop’un Cami-i kebir mahallesinde ikamet eder iken, dükkân v. s. mal ve mülklere sahip olduğu halde ölen Osman bin Hasan’ın, tereke malları arasında babasından miras olarak kendisine intikal etmiş Toblı isimli köydeki emlâk ve eşcardan bahsedilmesi, bu mahalle sakini Osman bin Hasan’ın aslının Toblı köyünden olduğunu ve onun Sinop’a gelip yerleştiğini, burada kendisine bir iş kurarak dükkân çalıştırdığını göstermektedir. { [Krş. İbrahim Güler, XVIII. yüzyılın İlk Yarısında Sinop (İdarî Taksimat ve Ekonomik Tarihi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 1992, s. 149; Aynı müellif, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Nüfus Hareketleri Olarak.”, s. 178n 63]. Buna dair örneklere Sinop’ta oldukça yoğun bir şekilde rastlanmaktadır: Sinop’un Arasta mahallesi’nde oturur iken ölen Mustafa bin Mustafa’nın da, Sinop’un Küçekli köyünde evi, bahçesi, mal, mülk ve hayvanları ile çiftçiliğe ait aletleri ve arabası vardı. Yine Sinop’un Şeyh mahallesi sakinlerinden iken ölen es-Seyyid Mustafa Çelebi ibn es-Seyyid Mehmed Çelebi’nin, Sinop’ta olduğu gibi, Sinop şehri dışında Karaca Kenise divanından Civerlek köyünde ve Fakıreli köyünde mal ve mülkleri vardı; Bu tereke sahibinin köylerdeki mal ve mülklerinin büyük bir kısmını ziraat aletleri, hayvanlar ile hayvanların muhafaza ve ihtiyaçlarının giderilmesi için yapılmış tam(dam) ve samanhâneleri, ayrıca bahçeleri ve eski bir arabası vardı. Ayrıca, Sinop’un zenginlerinden olup şehir merkezinde kendine ait bakkal (bk. Aynı müellif, Doktora Tezi, s. 149), semerci dükkânı (bk. Aynı müellif, Doktora Tezi, s. 150) ile diğer şahıslarla ortak dükkânları bulunan (bk. Aynı müellif, Doktora Tezi, s. 151.) Ali bin Receb’in de Saraycıklı köyünde ağaçlıklı bir menzili bulunuyordu. Mustafa Çelebi ibn Mehmed Çelebi ile Hasan Beşe ibn Hasan Ağa da, Sinop’ta oturup da köylerde malları olan insanlardı. Mustafa Çelebi, Sinop şehrinde Arslan mahallesinde oturan bir insandı ve bu mahallede ikamet eder iken ölmüştü. Ama bu şahsın, Çukurköy’de evi, ev içinde anbarı, samanhânesi ve meyve ağaçları vardı. Bu şahıs oturduğu Sinop şehri mahallesinde de camus ineği ve kara sığır beslemekte idi. Şeyh mahallesi sakini Çakmakoğlu diye bilinen Hasan Beşe’nin ise, şehirde Kaban Çarşısı’nda han ve dükkânı, aygır tay ile birkaç kısrağı, Çenki köyünde de bir fevkâni köşk ile

bağ ve meyve bahçeleri, 2 arabası, yeteri kadar çift hayvanları, inek, öküz, tana ve ekim ve yemek için tahıl ürünleri vardı. Bir köyde oturup da Sinop şehrinde malı mülkü olan köylüler de vardı. Sinop kazasının Karasu nahiyesine bağlı Bağçekarıhı köyünden Tutmakzade diye tanınan Mustafa bin Abdurrahman'ın, adı geçen köyde oturmasına rağmen Sinop şehrinde fevkânî ve tahtanî iki ev ile havluyu muhtevi yer ve meyve ağaçları vardı. Tutmakzade Mustafa oturduğu köyde de mal ve mülke sahip idi. [Bk. Aynı müellif, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Nüfus Hareketleri Olarak.", s. 178n 63].

52 Sinop'un Cami-i kebir mahallesinde Saliha binti Mehmed'in ölümü ile, terekesi, eşi Abdurrahman bin Osman'a ve erkek kardeşi olan Molla Hüseyin'e intikal ettirilmişti.

Aslen Bozok kazasından olup Sinop'un Karasu nahiyesindeki Şahaneköy'e yerleşen ve burada oturur iken ölen Arab taifesinden Ahmed bin Receb bin Hasan'ın terekesi ise, yine çocukları olmadığından eşi Hadice binti Nasır Kethüda ve emmisinin oğlu küçük yaştaki Ali bin Mansur'a pay edilmişti. [Bk. SŞS, N°: 89, s. 70-71, belge:77, belge tarihi: 14 Zilkade 1149 / 16 Mart 1737].

53 Bk. ve krş. SŞS, N°: 86, s. 41, belge: 264, belge tarihi: 22 Zilhicce 1158; Aynı defter, s. 41-42, belge: 265, belge tarihi: 12 Safer 1158; Aynı defter, s. 52-53, belge; 284, belge tarihi: 22 Safer 1160.

54 Bk. ve krş. Aynı defter, s. 41, belge: 264, belge tarihi: 22 Zilhicce 1158; Aynı defter, s. 41-42, belge: 265, belge tarihi: 12 Safer 1158; Aynı defter, s. 52-53, belge; 284, belge tarihi: 22 Safer 1160.

55 Bk. SŞS, N°: 89, s. 59-60, belge:102, belge tarihi: 17 Muharrem 1150.

56 Bk. Aynı defter, s. 52-53, belge:117, belge tarihi: 12 Rebiülevvel 1150.

57 Bk. SŞS, N°: 86, s. 41, belge: 264, belge tarihi: 22 Zilhicce 1158; Aynı defter, s. 41-42, belge: 265, belge tarihi: 12 Safer 1158.

58 Bk. Aynı defter, s. 43, belge: 267, belge tarihi: 22 Rebiülevvel 1158.

59 Bu vergi ve miktarları konusunda geniş bilgi için bk. İbrahim Güler, Doktora Tezi, s. 143-145.

60 İbrahim Güler, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Esnaf ve Zanaakârları ve Sorunları Üzerine Gözlemler”, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, I / 2 (Muğla 2000), s. 130-132.

1 Bk. SŞS, N° 86, s. 56, belge n° 193, belge tarihi: 20 Rebiülevvel 1160.

2 Bk. Aynı defter, s. 1, belge n° 195, belge tarihi: 3 Cemaziyelevvel 1159.

3 Bk. Aynı defter, s. 2, belge n° 196, belge tarihi: 5 Rebıulahir 1157.

4 Bk. Aynı defter, s. 3, belge n° 200, belge tarihi: Mart 19…[?].

5 Bk. Aynı defter, s. 4, belge n° 204, belge tarihi: 8 Muharrem 1157.

6 Bk. Aynı defter, s. 4-5, belge n° 205, belge tarihi: 11 Safer 1157.

7 Bk. Aynı defter, s. 5, belge n° 206, belge tarihi: 13 Safer 1157.

8 Bk. Aynı defter, s. 7, belge n° 209, belge tarihi: 1 Rebiülevvel 1157.

9 Bk. Aynı defter, s. 7, belge n° 209, belge tarihi: 1 Rebiülelevvel 1157.

10 Bk. Aynı defter, s. 8, belge n° 210, belge tarihi: 15 Cemaziyelevvel 1157.

11 Bk. Aynı defter, s. 8-9, belge n° 211, belge tarihi: 12 Cemaziyelevvel 1157.

12 Bk. Aynı defter, s. 10, belge n° 214, belge tarihi: 15 Şevval 1157.

13 Bk. Aynı defter, s. 11, belge n° 216, belge tarihi: 20 Şevval 1157.

14 Bk. Aynı defter, s.12, belge n° 219, belge tarihi: 21 Şevval 1157.

15 Bk. Aynı defter, s.13, belge n° 220, 221, belge tarihi: Şevval sonu 1157.

16 Bk. Aynı defter, s.14, belge n° 222, belge tarihi: 3 Zilkade 1157.

17 Bk. Aynı defter, s.14, 16, belge n° 223, 225, belge tarihi: 6 Zilkade 1157.

18 Bk. Aynı defter, s.15, belge n° 224, belge tarihi: 4 Zilkade 1157.

19 Bk. Aynı defter, s.17-18, belge n° (yok), belge tarihi: 4 Zilhicce 1157.

20 Bk. Aynı defter, s.20, belge n° 228, belge tarihi: 15 Zilhicce 1157.

21 Bk. Aynı defter, s.22, belge n° 233, belge tarihi: 17 Muharrem 1158.

22 Bk. Aynı defter, s.23-24, belge n° 235, belge tarihi: 8 Muharrem 1158.

23 Bk. Aynı defter, s.26-27, belge n° 240, belge tarihi: 23 Safer 1158.

24 Bk. Aynı defter, s.27, belge n° 241, belge tarihi: 25 Safer 1158.

25 Bk. Aynı defter, s.28, belge n° 243, belge tarihi: 12 Rebiülahir 1158.

26 Bk. Aynı defter, s.30-31, belge n° 248, belge tarihi: 3 Receb 1158.

27 Bk. Aynı defter, s.31, belge n° 249, belge tarihi: 12 Receb 1158.

28 Bk. Aynı defter, s.32, belge n° 251, belge tarihi: 11 Ramazan 1158.

29 Bk. Aynı defter, s.33, belge n° 252, belge tarihi: 13 Ramazan 1158.

30 Bk. Aynı defter, s.33-35, belge n° 254, belge tarihi: 10 Ramazan 1158.

31 Bk. Aynı defter, s.35-36, belge n° 256, belge tarihi: Ramazan'ın ilk günü 1158.

32 Bk. Aynı defter, s.35, belge n° 255, belge tarihi: Ramazan başı 1158.

33 Bk. Aynı defter, s.37, belge n° 258, belge tarihi: Zilkade ortası 1158.

34 Bk. Aynı defter, s.37-38, belge n° 259, belge tarihi: 15 Zilkade 1158.

35 Bk. Aynı defter, s.38-39, belge n° 260, belge tarihi: 20 Zilkade 1158.

36 Bk. Aynı defter, s.41, belge n° 264, belge tarihi: 22 Zilhicce 1158.

37 Bk. Aynı defter, s.41-42, belge n° 265, belge tarihi: 12 Safer 1159.

38 Bk. Aynı defter, s.43, belge n° 267, belge tarihi: 22 Rebiülevvel 1157.

39 Bk. Aynı defter, s.43, belge n° 268, belge tarihi: Evaili Şevval 1158.

40 Bk. Aynı defter, s.44, belge n° 270, belge tarihi: 23 Rebiülahir 1157.

41 Bk. Aynı defter, s.51, belge n° 281, belge tarihi: Zilkade başı 1157.

42 Bk. Aynı defter, s.52-53, belge n° 284, belge tarihi: 22 Safer 1160.

43 Bk. SŞS, N° 89, s.64-65, belge n° 89, belge tarihi: 20 Şevval 1149.

44 Bk. Aynı defter, s.64, belge n° 92, belge tarihi: 15 Zilhicce 1149.

45 Bk. Aynı defter, s.74, belge n° 71, belge tarihi: 25 Şevval 1149.

46 Bk. Aynı defter, s.70-71, belge n° 77, belge tarihi: 14 Zilkade 1149.

47 Bk. Aynı defter, s.68, belge n° 82, belge tarihi: 22 Zilkade 1149.

48 Bk. Aynı defter, s.58, belge n° 57, belge tarihi: 22 Muharrem 1150.

49 Bk. Aynı defter, s.56, belge n° 110, belge tarihi: 13 Safer 1150.

50 Bk. Aynı defter, s.56, 57, belge n° 131,130,129, belge tarihi: 12,14,15 Cemaziyelahir 1150.

51 Bk. Aynı defter, s.48-49, belge n° 126, belge tarihi: 5 Cemaziyelevvel 1150.

* Çocuğun biri henüz doğmamış: hanımı hamile; hissesinin pay edilmesinden anlaşılıyor.

*a Çocuğun biri henüz doğmamış: eşi hamile.

*b Eşi 3. çocuğuna hamile; henüz çocuk doğmamış.

*c Güdekde divanı karyelerinden.

*d Tereke sahibinin oğlu ölmüş; onun ise 2 oğlu 2 de kızı var.

*e Çocuklarının 4’ü de küçük.

*f Köçekli köyünde mal ve mülkü var.

*g Diyar-ı aharda ölmüş.

1 Bk. SŞS, N° 86, s. 33-35, belge n° 254 , belge tarihi: 10 Ramazan 1158.

2 Bk. Aynı defter, s. 35-36, belge n° 256,, belge tarihi: Ramazan’ın ilk günü.

3 Bk. Aynı defter, s. 36, belge n° 257 , belge tarihi: 25 Şevval 1158.

4 Bk. Aynı defter, s. 39, belge n° 261 , belge tarihi: 17 Zilhicce 1158.

5 Bk. Aynı defter, s. 41, belge n° 264 , belge tarihi: 22 Zilhicce 1158.

6 Bk. Aynı defter, s. 43, belge n° 267 , belge tarihi: 22 Rebiülevvel 1157.

7 Bk. Aynı defter, s. 43, belge n° 268 , belge tarihi: Evaili Şevval 1158.

8 Bk. Aynı defter, s. 45, belge n° 271 , belge tarihi: Evahiri Rebiülahir 1159.

9 Bk. Aynı defter, s. 46, belge n° 274 , belge tarihi: 13 Cemaziyelevvel 1159.

10 Bk. Aynı defter, s. 51, belge n° 281 , belge tarihi: Evaili Zilkade 1157.

11 Bk. Aynı defter, s. 52-53, belge n° 284 , belge tarihi: 22 Safer 1160.

12 Bk. SŞS, N° 89, s. 64, belge n° 92, belge tarihi: 15 Zilhicce 1149.

13 Bk. Aynı defter, s.62, belge n° 95, belge tarihi: Evahiri Zilhicce 1149.

14 Bk. Aynı defter, s.76, belge n° 68, belge tarihi: 10 Şevval 1149.

15 Bk. Aynı defter, s.75, belge n° 69, belge tarihi: 22 Şevval 1149.

16 Bk. Aynı defter, s.75, belge n° 70, belge tarihi: 25 Şevval 1149.

17 Bk. Aynı defter, s.68, belge n° 83, belge tarihi: Evahiri Zilkade 1149.

18 Bk. Aynı defter, s.66-67, belge n° 86, belge tarihi: Evahiri Zilhicce 1149.

19 Bk. Aynı defter, s.57-58, belge n° 107, belge tarihi: 22 Muharrem 1150.

20 Bk. Aynı defter, s.56, belge n° 110, belge tarihi: 13 Safer 1150.

21 Bk. Aynı defter, s.55-56, belge n° 111, belge tarihi: 20 Safer 1150.

22 Bk. Aynı defter, s.52-53, belge n° 117, belge tarihi: 12 Rebiülevvel 1150.

23 Bk. Aynı defter, s.46-47, belge n° 129,130,131, belge tarihi: 12, 14,15 Cemaziyelahir1150.

24 Bk. Aynı defter, s.47, belge n° 128, belge tarihi: 1 Cemaziyelevvel 1150.

25 Bk. Aynı defter, s.76-77, belge n° 66,67, belge tarihi: 10, 14 Şevval 1149.

26 Bk. Aynı defter, s.44, belge n° 134, belge tarihi: 17 Şaban 1150.

Son Dönem Osmanlı Toplumunda Çocuk (1850-1900) / Dr. Cüneyd Okay [s.41-56]

İstanbul Teknik Üniversitesi / Türkiye

Ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı çocuklarının hayatında meydana gelen Batı tesirli değişme ve gelişmeyi tam olarak tespit edebilmek için o döneme kadar çocuğun toplumdaki yerini ortaya koymak gerekir. Tanzimat Dönemi'ne kadar Osmanlılarda çocuğun ayrı bir yeri ve konumu olduğu hakkında bir bilgimiz yoktur. Yani çocuğun farklı bir varlık olarak toplumda yer aldığı bilinmemektedir. Şüphesiz çocuklar sosyal hayat içinde her zaman mevcutlardı. Aile içinde bulunuyorlar, sokakta oyun oynuyorlar, okula gidiyorlardı. Bununla beraber çocuğun farklı bir varlık olduğu, değişik şeylere ihtiyaç duyduğu ya bilinmiyordu ya da böyle şeyler akla bile gelmiyordu.

Çocukların Tanzimat'tan önceki gündelik hayatları hakkında kesin bir fikre sahip olmak için eldeki veriler yeterli değildir. Osmanlılarda gündelik hayatı konu alan makale ve kitaplarda bile çocuklara ya çok az yer ayrılmış ya da -genellikle- hiç yer verilmemiştir. Nadiren söz konusu edilen çocukların hayatları ise padişah ya da üst düzey bürokratların çocuklarını içine almakta ve sıradan Osmanlı çocuklarının gündelik yaşayışı hakkında yeterli bir bilgi bulunmamaktadır. Bunun en önemli sebeplerinden biri Osmanlı çocuklarının belirli bir yaşa kadar eve bağlı, kapalı bir hayat yaşamaları1 olarak gösterilebilir. 18. asırda bir Türkiye seyahati yapan M. D'Hosson da 18. yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler isimli kitabında kadınların çocuklarını mümkün olduğu kadar kendilerinin emzirmeye özen gösterdiklerini, herhangi bir sebepten dolayı emziremeseler bile onları asla dışarı çıkarmadıklarını yazar.2 Bu ifadeler 19. yüzyıla kadar Osmanlı topraklarına gelmiş olan elçi, yazar ve seyyahların hatıra, not ve mektuplarında Osmanlı çocukları ile ilgili az sayıda kayda değer bilgi veren satırlar arasında yer alır. Yabancı ressamların gravür ve resimlerinde de çocuklar pek yer almazlar. Resimlerde nadir olarak görülen çocukların en mühim

özelliklerinden biri büyüklerle aynı kıyafeti giymiş olmalarıdır3 ki bu da o dönemlerde çocuklar için ayrı bir giyim tarzı olmadığını göstermektedir. Kıyafet için ileri sürülebilecek olan bu görüş çocukla ilgili bütün alanlara yaygınlaştırılıp genelleştirilebilir. Kısaca özetlemek gerekirse Tanzimat yıllarına kadar Osmanlılarda çocuk, çocuk olarak değil de “küçük yetişkin” olarak görülüyordu.

Tanzimat öncesi döneme ait çocukluk hatıralarını anlatan eserlere de -dönemle ilgili ilk elden ipuçları vermesi bakımından- pek rastlanmaz. Bu dönem çocukları ile ilgili olarak söylenebilecekler özetle, mektebe başlama merasimi olan “amin alayları”, basit ve ilkel oyunlar ve oyuncaklar ve sünnet törenlerinden ibarettir. Bununla beraber daha sağlıklı bir hükme varabilmek için devirle ilgili bütün kaynakları taramak gerekmektedir.

19. Asırda Çocukların Gündelik Hayatında Meydana Gelen Modern Değişmelerin Anahatları

Eğitim Alanında Yaşanan Modernleşme

Tanzimatla beraber her alanda yaşanmaya başlayan hızlı değişimin öncülerinden biri eğitimdir. Tanzimat devlet adamlarının hemen hemen hepsi Avrupa’da eğitim görmüş insanlardı ve Avrupa’nın ileri hayat seviyesinde eğitimin önemini ve yerini kavramışlardı. Avrupai eğitim liberal ve modern bir eğitimdi ve Avrupa ile aynı hayat şartlarına sahip olmanın yolunun benzer bir eğitim sisteminin kurulmasından geçtiğini düşünüyorlardı. Buna karşılık hangi metodun uygulanacağı, nasıl bir planla işe başlanacağı, hangi sistemin Osmanlı öğrencileri için daha uygun olduğu, hangi okullarda yenileşme hareketlerinin başlatılacağı ve saire gibi konularda belirsizlikler söz konusuydu. Bu belirsizlik genel hatlarıyla 1876 yılına yani II. Abdülhamit tahta geçinceye kadar sürdü.4 Bu yıldan başlayarak modern eğitim anlayışı köklü bir biçimde Osmanlı eğitim sistemine yerleşmeye başladı. Bununla beraber klasik ve geleneksel eğitim sistemi de bir yandan mevcudiyetini sürdürdü. Aslında Tanzimat Dönemi’nin hemen her alanı için geçerli olan bu “düalist yapı”nın eğitim sahasında da uzun müddet devam etmesi tabii idi.

Osmanlı Devleti'nde ilk öğretimin yapıldığı okullar sıbyan mektepleri idi. Bu okullar çocukların ilk öğretim ihtiyaçlarını uzun süre karşılayabilmişti. Fakat 19. asrın başlarından itibaren bu okullarda ıslahat yapmak lüzumu duyulmaya başlanmıştı. İşte bu konudaki ilk ıslahat teşebbüslerinden biri birçok alanda da reformist hareketleriyle tanınan Sultan II. Mahmud'a aittir ve talim-i sıbyan hakkında bir ferman yayınlamıştır.5 1845 yılında Sultan Abdülmecid tarafından yayınlanan Hatt-ı Humayun'da da sıbyan okulları ile ilgili yeni düzenleme çabaları görülmektedir.6 Sıbyan Mektepleri ile ilgili en önemli düzenlemeler ise 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile sağlanmıştır. Bu nizamname ile Osmanlı Devleti'nde okullar tahsile göre sınıflandırılmış ve bu sınıflandırmada Fransız sistemi esas olarak alınmıştır. Bu tasnifte bu çalışmanın sınırları içine tamamen giren mekâtib-i sıbyaniye ve kısmen giren mekâtib-i rüşdiye dörder yıllık olarak öngörülmüştü. Aynı nizamnamenin getirdiği önemli yeniliklerden biri de ilk tahsili, kız ve erkek çocuklar için mecburi hale getirmeyi öngörmesidir. (kızlar için 6-10 yaş erkekler için 7-11 yaş).

Bu nizamname ile ilk öğretim alanında ıslahat çalışmaları hızlanır ve "ibtidai" denilen modern ilk öğretim okulları açılır, fakat yukarıda da belirtildiği üzere bir taraftan geleneksel ilk öğretim kurumları olan sıbyan mektebleri de varlıklarını sürdürürler. Bu mekteplerde okutulan dersler şu şekilde sıralanabilir:

Elifba, Kur'an, İlm-i Hal, Tecvid, Türkçe Ahlak Risaleleri -Türkçe-Hat.7

Aslında ibtidailerin müfredatı da bundan çok farklı değildi.8 Fakat bu okulların eğitim sistemleri moderndi ve Avrupai bir tarzda eğitim verme gayretindeydiler. Binaları düzenli ve bakımlıydı. Sıbyan okullarında yerde otururlurken ibtidailerde öğrenciler sıralarda oturuyorlardı. Öğretmenlerin öğrencilerine davranışları açısından Sıbyan Mektebleri ile mukayese edilince oldukça olumlu bir tablo ortaya çıkıyordu. Cezalandırma ve mükâfatlandırma modern usullerle yapılıyordu. İbtidailerde öğrencilerin belirli bir kıyafeti vardı yani forma giyiyorlardı. Yahya

Kemal çocukluk hatıralarını anlatırken geleneksel ve modern okullar arasındaki farkı çok net ve kesin bir şekilde ortaya koyar:

“Önce klasik bir ilkokula gittim. Arkasından da modern bir mektep olan Mekteb-i Edeb’e geçtim. Bu bana Müslümanlıktan çıkıp gâvurluğa geçmek gibi gelmişti. Mekteb-i Edeb’in üniforması vardı. İlk defa yeni usul bir rahleye oturdum. İlk gün bana yeni usul bir Elifba gösterdiler. Klasik okulda üç senede sökemediğim elifbayı bir günde söktüm. Mekteb-i Edeb’e geçişim Şark’tan Avrupa’ya geçişim oldu.9 Sırf bu son cümle bile eğitimde modernleşmeyi ve Avrupalılaşmayı en kısa ve açık bir biçimde sergilemeye yetmektedir.10

Çocukların eğitim alanında yaşadıkları diğer değişmeler de kısa bölümler halinde şu şekilde özetlenebilir: 1846 yılında yürürlüğe konan sıbyan mektepleri talimatnamesiyle, anne ve babaların rızaları ile beş ve daha aşağı yaş çocukların da okula gitmelerine izin verilir.11 19. yüzyıl Osmanlı çocuk dergilerinde zaman zaman görülen “Valide Sınıfına Mahsus manzumeler” ya da “Valide Sınıfına Mahsus Şarkılar”12 da sözü edilen “valide sınıfı” bu yaşta çocukların öğrenim gördüğü sınıflar olmalıdır ki hem bu yaştaki çocukların eğitim sistemi içine dahil edilmesi ve hem de çocuk dergilerinde bu öğrenciler için şarkı ve şiirlerin yer alması Batılılaşmakta olan çocuk anlayışının önemli göstergeleri olarak kabul edilmelidir.

19. yüzyılda yerleşmeye başlayan Batılı anlayışla beraber özürlü çocukların eğitimi problemi de gündeme gelir. O döneme gelinceye kadar Osmanlı Devleti’nde özürlü çocukları eğitimi için kurulmuş herhangi bir özel eğitim kurumu yoktu. Mustafa Sami Efendi, Avrupa Risalesi’nde “Avrupa’da âmâ ve ebkem bulunan sabî ve sabîyelerin dahi müstakil mektebleri vardır. İşte Avrupalılar noksan âzâlı etfal içün çok masraf ediyorlar”13 diyordu. Avrupa’daki özürlü çocukların eğitimine duyulan bu ilgi ilk olarak Münif Paşa’nın Maarif Nazırlığı’nda bir sonuç verir ve bu tip okulların ilki bir dilsizler okulu olarak öğrenime başlar.14

Ticaret Mektebi’nin bir sınıfı bu iş için tahsis edilir ve müdürlüğüne Ticaret Mektebi’nin de müdürü olan ve bu okulun

kurulmasında büyük bir gayret sarf eden Grati Efendi atanır.15 İlk olarak yirmisi Müslüman ve ikisi gayrimüslim olmak üzere yirmi iki dilsiz çocuğun eğitimine başlanır. Bu çocuklara vapurda ve trende ücretsiz ulaşım imkanı sağlanır. İkinci sene okula sağır çocuklar da kabul edilir ve öğrenci sayısı kırk beşe çıkar.16 Özürlü Osmanlı çocuklarını -çok küçük bir bölümünün dahi olsa- eğitim imkânına kavuşturan bir okulun açılması eğitim anlayışında yerleşmeye başlayan Batılı düşünceyi göstermesi bakımından önemli bir gelişme sayılabilir.17

Okulda verilen eğitimle ilgili daha çok gayrimüslim tebaanın okullarında görülen şu modern gelişmeden de bahsetmek gerekir: Avrupa'da benzerleri olan ve eğitime katkı sağlamak amacıyla yapılan eğlence ve balolar 19. yüzyılın sonlarına doğru gayrimüslim öğrencilerin devam ettiği okullarda düzenlenmeye başlanır. Galata'daki Musevi okullarına yardım için verilen ve İtalya Elçisi Kont Korte'nin düzenlediği balo bunlardan biridir.18 Çocuklara Mahsus Gazete'de çıkan bir haberde İzmir'deki Yuvanaki Epseholis Rum okulu için bir eğlence düzenlendiği ve 1200 mecidiye gelir elde edildiği haber veriliyordu.19 Yine aynı dergide benzer balo ve eğlence haberleri zaman zaman göze çarpmaktadır.20 Bu arada gene bu konuyla bağlantılı olarak okullar için piyangolar da düzenleniyordu. Bu piyangolardan birinin düzenlenmesi için Selanik Valiliği, Siroz Rum Mektebi'ne izin vermişti.21 Eğitime katkı sağlamak amacıyla düzenlenen balo, eğlence ve piyangoların yalnız gayrimüslim okullarında görüldüğünü tekrarlamakta fayda var.

19. asrın ikinci yarısıyla beraber okulda verilen eğitimin yanında evde verilen eğitimde de modern gelişmeler yaşanılmaya başlar. Evde eğitim iki şekilde gerçekleşiyordu. Ya dersi verecek olan hoca eve geliyor ya da çocuk bir yetişkinle beraber dersi verecek olan kişinin evine gidiyordu. Söz konusu olan dönemde Osmanlı toplumunda rağbet gören kültür Fransız kültürü olduğu için muteber dil de Fransızca'dır. Bu sebeple bilhassa Fransa'dan gelen bayan öğretmenler İstanbul'da ve bazı büyük şehirlerde özel Fransızca dersi vermeye başlamışlardı. Bunlar genellikle yüksek gelir seviyesine sahip ailelerde oluyordu ve dil öğreniminin yanında

müzik ve âdâb-ı muaşeret dersleri de alınıyordu. Hatta birçok aile çocuklarının Fransız kültürüyle yetişebilmesi için evde daimi olarak kalan Fransız mürebbiyeler tutuyordu. Bu mürebbiyeler22 dönemin birçok romanına da konu olmuştur.

19. yüzyılın sonlarına doğru çocuklar için verilen özel ders ilanları gazetelerin sayfalarında sıkça görülür. Tarik gazetesinde Türkçe ve Fransızca bilen bir matmazelin gerek müşterilerin evine gitmek ve gerek kendi hanesine olmak üzere ders verdiği ve Pazartesi ve Perşembe günleri kendi evinde yalnız kadınlara ve kızlara ucuz fiyatla piyano23 dersi vereceği ilan ediliyordu.24 Özel müzik dersi ilanları çocuk dergilerine de girmişti. Bahçe dergisinden bir örnek: "Çocuklara mahsus musıki dersi: Kıztaşı'nda, Tophane Meclis Kalemi Ketebesi'nden Nuri Beyefendi"25 Devri anlatan hatıra kitapları ve romanlarda, hikayelerde bu ev dersleri sık sık yer alır. Çocukların Avrupa orijinli bir müzik aleti olan piyanoyu çalmalarının bir örneğini Recaizade Mahmut Ekrem'in, Nijad Ekrem kitabında görmek mümkündür.

Çocuk yaşta ölen oğlunu anlattığı kitabında Recaizade Mahmut Ekrem oğlunun piyano çaldığını anlatır.26 Hatta piyano öğretmek için bir kitabın yazılmış olması ve bu kitabın bir çocuk dergisi olan Çocuklara Mahsus Gazete'de okuyuculara tavsiye edilmesi bu aletin günlük hayata ne kadar girdiğini göstemesi bakımından dikkat çekicidir: "Talim-i Musıki: Türkçe ve Fransızca izahlı piyano muallimi. Musıki-i hikmete dair fendir. Bilene bilmeyene ruşendir. Musıki-i Humayun Kolağalarından Cemil Arif Bey Efendi (.) bir eser vücuda getirmiştir. Bu eser nota ile piyano çalmak arzusunda bulunan hanım kızlara pek lazımdır"27

Osmanlı çocuklarının 19. asırdaki gündelik hayatlarının en önde gelen Batılı unsurlarından biri de şüphesiz yabancı dildir. Çocuklar bilhassa asrın ikinci yarısından itibaren yabancı dil öğrenmeye başlamışlardı. Fransızca yeni tarzda açılan bazı ilk okullara (ibtidai mektebler) ders olarak konmuştu. Bunda Avrupa ile yakın temas eden devlet adamlarının rolleri vardı. Bu kişiler yabancı dil öğretiminin modernleşme ve Batılılaşma sürecini hızlandıracağını fark etmişlerdi. Bu devlet adamlarından biri Edhem İbrahim Paşa'dır.

Edhem Ibrahim Paşa28 çocukların eğitimi üzerine yazdığı Terbiyet-ül Etfal adlı kitabında çağdaş bir eğitim için yaygın Avrupa dillerinden birini bilmenin şart olduğunu söyler.29 Okulların yanı sıra yabancı dil öğretiminde bu amaçla yazılan kitaplar da önemli bir yere sahiptiler. Çocuklara Mahsus Gazete'de çıkan bir ilanda çocuklara Fransızca öğreten bir kitap hararetle tavsiye ediliyordu. “Fransızca Münşi-i Umumi: Alem Matbaası'nda pek nefis suretde tab edilerek meydan-ı intişara çıkarılan bu eser-i nefis, Üçüncü Ordu-yı humayunun altmış dokuzuncu Alay Katibi Vidinli Ahmed Rahmi Bey Efendi tarafından tercüme edilmiştir. Güzel bir eserdir. Münderecatına ıttıla-ı tam hasıl edenler Fransız lisanında mükemmel bir katib olurlar. Şu nefis eserin mükemmel olması mütercimінin de Lisan-ı Fransevi'deki maharetine delil-i kâfidir. Başka söze hacet yoktur”30

Yine aynı dergide çocuklara Fransızca'yı çok rahat bir biçimde öğretecek olan yeni bir kitabın yayımlandığı duyurulur: ”Yeni Küçük Elifba-yı Osmani: Müellifi: Bab-ı Ali caddesindeki Mekteb-i Lisan-ı Fransevi müessisi ve müdiri Jan Pol. Fransız lisanını nevresidegan ve etfale bir suret-i latifede ve on beş gün zarfında kıraat ettirecek bu elifba (.) ”31 Fransızca öğretimine süreli yayınlar da el atarlar. Bahçe dergisi çocuklara “Fransızca'dan ders” başlığı altında yazılar yayımlanacağını duyururken32 dönemin hemen bütün süreli çocuk yayınlarında birçok kelimenin Latin harfleriyle Fransızca olarak yazıldığı da sık sık görülen bir durumdur. Avrupa'yı yakından tanımış olan, çocuk ve çocukluk hakkında önemli eserleri bulunan Ahmed Midhat Efendi'nin ise değişik bir gözlemini buraya aktarmakta fayda var. Ahmed Midhat Efendi Avrupalı çocukların ana dillerinden başka dil bilmediklerini söyler ve bunun bir ihmal olduğunu belirtir. Yazar çocukların iki veya üç dil öğrenebileceklerini ve bunun da yetişkinlerin yabancı dil öğrenmelerinden daha kolay olduğunu belirtir.33

Çocukların eğitimde karşılaştıkları en büyük problemlerden biri de alfabedir. Kullanılan alfabe ile ilgili şikayetler daha 19. asırda başlar ve bir müddet sonra da aleni olarak dile getirilir. Tercüman-ı Ahval'de çıkan bir yazıda ilkokula başlayan çocukların yedi sekiz sene sonra bile okuyamadıkları ve hatta bazı hocaların bile bu

durumda oldukları belirtilirken34 Avrupa milletlerinin kendilerine mahsus alfabelerinin bulunduğu ve oradaki çocukların çok kolay okuma-yazma öğrendikleri anlatılarak Osmanlı diline göre alfabe ve hece kitapları yazılması gerektiği, mahalle mekteplerinde eski yolun terkedilip yeni usul üzere öğretime geçilmesinin şart olduğu görüşlerine yer veriliyordu.35 Münif Paşa da “İmla Meselesi” başlıklı yazısında Avrupalıların yazılarında bir müşkülat olmadığı için altı yedi yaşında çocukların çok kolay okuma yazma öğrendiklerini söyler.36

Görüldüğü gibi imla ve alfabe de dahil olmak üzere çocukların eğitiminde örnek alınan, özenilen sistem kurum ve metodlar daima batılıdır, her mukayesede Avrupa çocuklarının eğitimi veri olarak alınır ve çocuk eğitiminin her alanında bir yenileşme ve değişme çabası söz konusudur. Bu değişmenin yönü de hep Avrupa’ya doğrudur.

Osmanlı toplumunda hızlı ve köklü değişmelere sahne olan 19. yüzyılda çocuk terbiyesi37 de bu değişimden etkilenir. Bir insanın yetişmesinde çocukken aldığı terbiyenin rolü ve önemi o dönemde de herkes tarafından takdir edilmektedir. Tanzimatla beraber çocuk terbiyesinin ayrı bir alan olduğunun ve ihtisas gerektirdiğinin farkına varılır. Bu alanda modernleşme çabaları gösterenlerin başında yine Münif Paşa gelmektedir. Maarif Nazırlığı da yapan Münif Paşa “Ehemmiyet-i Terbiye-i Sıbyan”38 başlıklı makalesinde çocukların seçecekleri mesleğe göre terbiye edilmeleri gerektiğini söyler. Babalara, çocuklarına kendi aldıkları terbiyeden daha farklı bir terbiye vermelerini tavsiye eden Münif Paşa buna sebep olarak da çocukların daha farklı bir zamanda yaşayacak olmalarını gösterir. Münif Paşa yazısında sık sık Avrupa’daki çocuk terbiyesi anlayışını da gündeme getirerek mukayeseler yapar. Avrupa’da çocuk terbiyesine büyük önem verildiğini ve orada bir kişi çocuk sahip olduğunda ilk iş olarak eğitim masraflarının hesaplandığını anlatır. Bazı ülkelerde yedi yaşına gelen kız ve erkek çocukları okula göndermeyen babaların cezalandırıldığını da ekler.

Geleneksel çocuk terbiyesinde dayağın önemli bir yer işgal ettiğini ve bunun son derece yanlış bir yol olduğunu belirten Münif

Paşa cezalandırmanın, Avrupa'da benzerleri görülen, uygun bir lisan ile ikaz etmek, sınıfta oturduğu yeri değiştirmek, bir müddet mektepte alıkoymak, işlediği suça göre dersi yirmi otuz kere yazdırmak şeklinde olması gerektiğini açıklar. Kısacası Münif paşa hem konuya yaklaşım tarzıyla ve hem de Maarif Nezareti'ndeki icraatıyla yenilikçi ve değişimci bir tavır ortaya koymuştur.

19. asırda çocuk terbiyesi üzerine yazılmış en önemli ve kapsamlı kitaplardan birinin yazarı ise bir başka devlet adamı Edhem İbrahim Paşa'dır. Kitabın adı Terbiye ve Talim-i Adab ve Nesayihü'l Etfal'dir.39 Edhem İbrahim Paşa Avrupa'da birçok şehir gezmiştir ve kitabında bu seyahatler ilgili intibalarını anlatır.

Kitap yazarın "ders" adını verdiği otuzbeş bölümden meydana gelir. Bu derslerde çocuklara sağlık, temizlik, eğitim, oyun, meslek seçimi ve insan ilişkileri gibi konular işlenir. Edhem İbrahim Paşa dönemin çok ilerisinde bir terbiye ve eğitim anlayışına sahip olan bir devlet adamıdır.40 Çocuğu terbiye ederken ona yaşının diliyle hitap edilmesi gerektiğini söyler. Kitabı boyunca Avrupa'nın ileri oluşunu eğitim ve terbiye sistemine bağlamış ve çocuklara iyi yetişmeleri için bu yönde tavsiyelerde bulunmuştur.41

Bu dönemde Avrupa'ya gidip oradaki çocuk terbiyesi ile ilgili intibalarını yazanlardan biri de Sadık Rıfat Paşa'dır. Avrupa Ahvaline Dair Risale'de Sadık Rıfat Paşa Avrupa çocuklarına çok küçük yaşlarda terbiye verilmeye başlandığını anlatır.Çocukların erken yaşta mesleklerinin belirlendiğini söyleyerek yine çok erken dönemlerde evlerinden ve ailelerinden ayrıldıklarını ekler.42 Ahmed Midhat Efendi ise Peder Olmak Sanatı'nda buna paralel bir görüş ortaya koyar. Osmanlılarda çocukların ev dışında terbiye edilmediğini olumlu bir not olarak kaydeden Ahmed Midhat Efendi, Avrupa'da aksi bir durumun geçerli olduğunu anlatır.43 Samipaşazade Sezai de Avrupa'nın çocuk terbiyesinde en itina ettiği şeyin çocukları büyüklerle görüştürmemek olduğunu söylerken buna karşılık kendisinin her fırsatta çocuklarla görüştüğünü de belirtir.44

Bütün bu kişilerin görüşlerine yer verilmesinin sebebi Osmanlı aydınının çocuk terbiyesi konusunda Avrupa'nın uyguladığı tarzı

bildiğini ve yakından takip ettiğini göstermektedir.45 Bununla beraber eğitim konusunda Avrupai tarza sempati duyan hatta bunu gerekli gören aydınlar, çocuk terbiyesi konusunda aynı tarza pek o kadar da sıcak bakmamaktadırlar. Yukarıda da söz edildiği gibi bu kişilerden biri de Ahmed Midhat Efendi'dir. Ahmed Midhat Efendi Avrupa'da uygulanmasına rağmen çocukları evden uzakta terbiye etme metodunun pek benimsenmediğini ve pedagoji âlimlerinin büyük bir kısmının çocuğu evde büyütmeyi tavsiye ettiğini söyler.Yazara göre Jean Jacques Rousseau da aynı kanaatdedir.46 Burada bilhassa dikkat edilmesi geren husus çocuk terbiyesi ile ilgili olarak Batı orijinli bir bilim dalı olan Pedagoji'nin gene bu isimle Osmanlı günlük hayatına girdiği ve böyle bir sahanın gerekliliğinin farkına varılmış olduğudur. Dönemin yazarları gerek kitaplarında ve gerekse süreli yayınlarda Pedagoji'yi okuyuculara tanıtmışlar ve gerekliliğini vurgulamışlardır. Yazarların Pedagoji kelimesinin karşılığı olarak zaman zaman Terbiye-i Etfal tamlamasını kullandıkları da olmuştur. Bu konuda görüş beyan eden yazarlardan biri gene Ahmed Midhat Efendi'dir. İstidad-ı Etfal'de Ahmed Midhat şunları söyler: "Biz iki yaşından dört beş yaşlarına kadar çocukların hüviyetlerine hiç ehemmiyet vermeyiz"47 Buna karşılık yazara göre çocuk terbiyesinin beşikten başladığını fark eden Batılı bilim adamları pedagoji bilimini kurmuşlardır.48 "Almanlar pedagojide en ileridir",49 "pedagojide her Avrupa milleti ileridir"50 gibi görüşlere sahip olan Ahmed Midhat Efendi Avrupa'da pedagoji müzelerinin bulunduğunu, burada çocukların oynaması için küçük tabakların mevcut olduğunu söyledikten sonra ekler: "Halbuki bizde kırılmış tabaklar oyuncak olur"51 Ve nihayet Türkiye'deki pedagoji anlayışı ile Avrupa'daki pedagoji anlayışını karşılaştıran Ahmed Midhat Efendi şu önemli teşhisi koyar: "Avrupa pedagojisine ve bizim geleneğimize göre yetişen çocukları mukayese edelim. Avrupalı 'çocuk adam', Türkiyeli 'çocuk çocuk'tur".52 Ahmed Midhat Efendi'nin bu teşhisi çok önemlidir ve Osmanlı toplumunun çocuk terbiyesi konusundaki genel bakış açısını ortaya koyar.

Pedagoji üzerine Osmanlı basınında bilhassa asrın sonlarına doğru birçok yazının çıktığını, devrin aydınlarının bu konuyla

ilgilendiklerini53 bir kere daha hatırlattıktan sonra pedagojinin 19. asır çocuk dergilerine nasıl yansıdığı da kısaca şu şekilde özetlenebilir: Bu dergilerde ve kadın dergilerinde çocuk terbiyesi ile ilgili çok sayıda yazı çıkmıştır. Fakat bunlardan pedagoji'yi ön plana çıkaran yani çocuk terbiyesinin ilmî bir yaklaşım gerektirdiğin açıkça ifade edenlerin sayısı fazla değildir. Çocuklara Kıraat dergisinin ilk sayısının baş yazısını burada anmak gerekir. Bu yazıda kızların eğitimlerini tamamlamadan evvel pedagoji'ye mutlaka vâkıf olmaları gerektiği önemle vurgulandıktan sonra pedagojinin Türkçe 'terbiye-i etfal' demek olduğu belirtilir.54 Bir başka çocuk dergisi olan Çocuklara Mahsus Gazete'de aynı konuda kısa bir bilgi verir: "Avrupa'da çocuk terbiyesi başlı başına bir ilim olmuştur ki adına Pedagoji derler"55

Bütün bu yazılanlardan 19. asrın bilhassa ikinci yarısından itibaren çocuk eğitimi ve terbiyesi alanında anlayışın değişmeye başladığını, sık sık Avrupa ile mukayeselere gidildiğini hatta zaman zaman Müslüman çocuklarla gayrimüslim çocukların bile bu sahada karşılaştırıldığını56 ve bu dönemin çocuk eğitimi ve terbiyesinde köklü hamlelere girişilen dönemin başlangıcı olduğunu söylemek yerinde olur.

Çocuk Sağlığı Alanında Yaşanan Modern Gelişmeler

Batılılaşma çabalarının çocuk hayatına yansıyan bir bölümünü de çocuk sağlığı meydana getiriyordu. Sağlık problemleri, Osmanlı toplumunda yalnız çocukları değil, yetişkinleri de yakından ilgilendiriyordu. İlerleyen yaşlarda ortaya çıkan hastalıkların önemli bir bölümünün sebebi çocukken alınmayan tedbirlerdi. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde bebek ve çocuk ölümleri küçümsenmeyecek boyuttaydı. Bütün bunlar göz önüne alınarak II. Mahmud zamanında başlatılan sağlıkta ıslahat çabaları, Tanzimat'la beraber daha düzenli bir şekilde yürümeye başlar. Tıp okulları açılır ve tıp eğitimi için Avrupa'ya öğrenciler gönderilir. Sağlık alanında yapılan bütün bu yatırımlar yüzyılın ikinci yarısından itibaren olumlu sonuçlar vermeye başlar. Bu bölümde bu olumlu sonuçların çocuk sağlığı ile ilgili olanlarının üzerinde durulacaktır.

Çocuk sağlığı alanında kaydedilen modern değişimleri, doğum öncesi tedbirler ve doğum, çocuk ilaçları, çocuk doktorları ve çocuk hastahaneleri gibi alt başlıklarda toplamak mümkündür. Sağlıklı bir hayatın sağlıklı bir doğumla başlayacağı, konu ile ilgilenen Osmanlı aydınları ve devlet adamları tarafından farkına varılan bir husustu. Bu sebeple ilk ıslahat ve modernizasyon çalışmaları doğumla alakalı olmuştur.

Osmanlılarda doğum Tanzimat yıllarına kadar çok iptidai şekillerde ve sağlıksız ortamlarda yapılıyordu. Ebe adı verilen doğum yaptıran kadınlar bu konudaki bilgilerini başka ebelerden öğreniyorlardı. Doğum ve doğurtma bilgisi konusunda bilimsel anlamda herhangi bir bilgi ya da eğitimleri yoktu. Bazı bebekler doğum anında ölürken bir kısım bebekler de doğum esnasında ortaya çıkan rahatsızlıklarla ömür boyu yaşamak zorunda kalıyorlardı. Gene aynı hatalar ve bilgisizlik sonucu birçok anne adayı da doğum esnasında ölüyordu. Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey bu olayları şöyle nakleder:

“Aileler ilk önce münasip bir ebe bulurlardı. Çünkü eskiden okul görmüş, imtihan vermiş ebeler yoktu. Mevcut ebeler ya annelerinden öğrendikleri sanatı yürüten veya geçimlerini sağlamak için bu işi öğrenmiş bulunan birtakım yaşlı kadınlardan ibaretti. Bu yaşlı kadınlar, ebe hanımların yanında kısa bir süre bulunarak ilkel bir bilgi edinir ve kendilerini ebelik sanatı yapmaya yetkili kabul ederlerdi Bunların çoğunun cahillikleri yüzünden birtakım elim olaylar eksik olmazdı.”57

Bu durum devleti idare edenler tarafından da fark edilince “alaylı” ebeleri modern tıbbın gerektirdiği bilgilerle eğitmek ve doğum konusunda teknik bilgiler vermek üzere 1843 yılında Fenn-i Kıbale kursu açılır. Kıbale Mektebi adı da verilen bu kurs daha sonra bir hastahaneye dönüşür. Kıbale Mektebi’nin açılmasının ilk adımı olarak 1842 yılındaki bir hekimbaşı layihası gösterilebilir. Bu layihada fenn-i kıbale öğrenmiş ebeler yetiştirmek üzere İstanbul’a getirilecek olan iki yabancı (Hıristiyan) uzman ebeden yararlanılmasının uygun olacağı, İstanbul ebelerine haftada iki gün Tıbbiye Mektebi’nde -yanlarında erkek olmamak şartı ile- ders vermelerinin düşünüldüğü,

bununla beraber okulun hocalarından birinin tercüme yapması gerektiği belirtilmiştir.58 Layihada ayrıca fenn-i vilade ve fenn-i kıbale derslerinin uygulamalarının Avrupa'dan getirilecek "avret modelleri" ve "cenin maketleri"üzerinde yapılabileceği ve bu kursları bitirenlere ruhsat verileceği, ruhsatı olmayan ebelerin doğum yaptırmalarının yasaklanması da planlanmıştır.59 Bu planlamaların sonucunda 1843 senesinde açılan kurs ilk mezunlarını 1845'te on İslam ve yirmi altı Hıristiyan ve Musevi olarak verir.60 Doğum konusunda 19. asrın sonlarına doğru Viladethane'nin açılması (1892) atılan en ileri adımlardan birini oluşturur. Artık doğumlar yalnızca bu iş için tahsis edilen bir binada yapılmaktadır. Bu bina devrin şartlarına göre oldukça moderndir ve çağdaş tıbbın gerektirdiği teçhizata sahiptir.

19. yüzyılda doğum ve doğurtma bilimlerinin en önde gelen kişisi şüphesiz Besim Ömer Paşa'dır. Çocuk sağlığı alanındaki modernleşmenin öncüsü olan Besim Ömer Paşa (1861-1940) 1885'te Askeri Tıbbiye'yi bitirdikten sonra Fenn-i Kıbale Muallim Muavinliği'ne atanır. 1887-1891 yılları arasında Paris'te doğum konusunda ihtisas yapar. İstanbul'a döndüğü zaman kazandığı bilgi ve tecrübeyi uygulamakla işe başlar ve Viladethane 1892 yılında onun çabalarıyla hizmete girer. 1895 yılında müdürlüğüne atandığı Ebe Mektebi'ni çok kısa zamanda modern bir eğitim kurumu haline getiren Besim Ömer Paşa 1896'da Seririyat-ı Viladiye (doğum kliniği) profesörü olur. Bu çalışmalarıyla devrin en tanınmış kadın-doğum doktoru haline gelir.61

Besim Ömer Paşa, çocuk doğumuyla ilgili kişi ve kuruluşların Batılı anlamda değişmesi ve yenileşmesi için çalışırken bir yandan da bu konuyla ilgili yayınlar yapar ve çağdaş Avrupa tıbbında kaydedilen ilerlemeleri mümkün olduğu kadar aktüel bir biçimde Osmanlı kamuoyuna aktarır. Bu kitaplardan 19. asırda yayımlananlar şunlardır: 62

- Sıhhatnuma-yı Nevzad'dan: Kundak-Beşik-Emzik, 1894, İstanbul, Alem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekası, 74 sayfa Resimli

- Seririyat-ı Viladiye Dersleri, (Pierre Budin'den tercüme), 1895, İstanbul, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası, 550 sayfa, Resimli

- Emzirme, 1882, Istanbul, Alem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 32 sayfa, Resimli

Besim Ömer Paşa yalnız doğumla ilgili değil çocuk sağlığının her alanında kitaplar yazmıştır. Bölümün sonunda verilen 19. asırda yayınlanan çocuk sağlığı kitapları listesinde onun bu eserleri de yer almıştır. Ancak şu kadarını belirtmek gerekir ki Zayıf ve Vakitsiz Doğan Çocuklara Edilecek Takayyüdat: Couveuse ve Gavage63 isimli kitabı Besim Ömer Paşa'nın çağdaş tıbbı ne kadar yakından takip ettiğini Avrupa'daki tıbbî gelişmeler ve literatürden ne denli haberdar olduğunu göstermeye yeter.64

Doğum ile ilgili olarak anne ve bebek sağlığı alanında bu gelişmeler yaşanırken bebek ve çocuk sağlığı konusunda da ilerlemeler kaydedilir. Batı'nın uyguladığı usuller çeşitli şekillerde yavaş yavaş halk tarafından da benimsenmeye başlar. Devrin basınında bebek ve çocuk sağlığı ile ilgili haberler ve yazılar sıkça görülür: Mesela bebekleri Avrupa'daki gibi kundaklama adetinin ortaya çıktığına65 ya da Avrupa'dan çocuklar için emzik ve şırınga ithal edildiğine dair yazılar bunlara örnek teşkil eder.66 Bu yazı ve haberlerde Avrupa ile kurulan bağlantılara dikkat çekmek gerekir.

Çocuk sağlığının vazgeçilmez unsurlarından biri şüphesiz doktorlardır. 19. asır Osmanlı toplumunda hastalanan çocukları eğitim almış bir doktora götürmek bile başlı başına yeni bir anlayış sayılmalıdır. Asrın ikinci yarısından itibaren hasta çocukların herhangi bir doktor yerine çocuk doktorlarına götürülmesi alışkanlığı da yerleşmeye ve yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu yaygınlaşma gazete ilanlarından da takip edilebilir:

"Doktor İvazyan Efendi bu defa Avrupa'ya ettiği seyahatten avdet ederek vech-i sabık üzere hergün saat yediden on bire kadar Postahane-i Amire ve Yeni cami saati karşısında hasta kabul etmeye başlamıştır. Tabib-i mumaileyh Pazar günleri dahi Beyoğlu'nda Aynalıçeşme'de Aslan Sokağı'nda 1 numaralı kendi hanesinde yalnız çocuk ve deri hastalıklarına meccanen bakacaktır"67 İlanda doktorun Avrupa'dan henüz döndüğünün ve çocukları tedavi edeceğinin vurgulanması önemlidir.

Çocuk doktorları ilanlarının yanında çocuk ilaçları ilanları da göze çarpmaya başlar. Bu alandaki Batı yönlü değişimi ortaya koyan tipik bir ilanı örnek olarak vermek herhalde yeterli olacaktır:

“Pilules de Catramina Bertelli: Bertelli nam tabibin catramina hapları; Sinin-i ahirde fenn-i tıbda vuku bulan ihtiraat-ı cedidenin en mühimlerinden biri deva-yı mezkurdur. (.) İşbu ilaçtan imal edilen haplarda sadr hastalıklarının kaffesi şifayab olur. Hapların istimali gayetle sehl, rayihası pelesenk olmak hasebiyle memnuniyetle bel’edilir. Hatta çocuklar dahi bilamüşkilat istimal edebilip Milano şehri etfal hastahanesi müdiri meşahir-i etıbbadan Doktor Gobante’nin teminine nazaran çocuklar üzerinde fevka’l-gaye suretde tesirbahş olurlar” İlanda ilacın Avrupa’dan geldiği, en yeni keşiflerden biri olduğu, çocukların kolayca yutabildiği, Milano çocuk hastahanesi müdürünün, ilacın çocuklar üzerinde çok etkili olduğunu söylemesinin özellikle vurgulanmış olması dönemin okuyucusunun da bu konulardaki hassasiyetini göstermesi bakımdan önemlidir. Çok sayıda benzerlerine emsal teşkil etmesi bakımından Tarik gazetesinde çıkan iki çocuk ilacı reklamı aşağıya alınmıştır:

“Lanolin: Yanık ve berelerin tedavisine mahsus en müessir bir devadır. Derilerin ve alelhusus çocukların derilerinin hüsn-i terbiyesi ve rengin muhafazası için en müfid bir vasıtadır.”68 “Vatanı kaviyyen müdafaaya muktedir adamlar ve sıhhat ve afiyette valideler yetiştirmek lazımeden olup asrımızda ise bazen fakr-üd-dem ile çocuklar dünyaya geldiğinden bunların kanlarına kuvvet vererek hastalıktan muhafaza edilmek icab eder. Bordo’da eczacı Mösyö Laşo’nun tertib ettiği ilaç, çocuklara kuvvet vermek üzere erbab-ı ihtiyattan olan ebeveyne şayan-ı tavsiyedir.”69 Bunlardan başka İstanbul’da Fotaki Eczahanesi de çocuklar için imal ettiği ve çocukların kolayca içmeleri için tatlandırdığı ilaçlarla ün yapmıştı. Reşat Ekrem Koçu bu ilaçlar çocuğa verilirken “iç yavrum, yut yavrum, Fotaki’nin ilacı bu!”denildiğini yazar.70

19. asırda İstanbul’da çocuklar arasında yaygın olan hastalıklardan biri de kuduzdu. Şehirde öteden beri yüzlerce başıboş köpek vardı ve bu köpekler yüzünden hastalık çok kolay yayılabiliyordu. Kuduz vakalarının ve şikâyetlerin artması üzerine

Padişah II. Abdülhamid, Dr. Zoeros Paşa, Dr. Hüseyin Paşa ve Veteriner Hüsnü Beyleri Fransa'ya Pasteur Enstitüsü'ne gönderir. Bu üç kişi kuduzla ilgili eğitim almak üzere Paris'te altı ay kalırlar. Dönüşlerinde 1887 yılının Aralık ayında Askeri Tıp Akademisi'ne bağlı ve fakat ayrı birim olarak hizmet veren Daülkelb Müessesesi'ni kurarlar.71 Tam ismi Dersaadet Daülkelb ve Bakteriyoloji Ameliyathanesi idi.72 Bu üç kişi Zoeros Paşa başkanlığında çalışmalara başlarlar ve kısa bir müddet içinde kuduz aşısını hazırlarlar. Ve o ana kadar dağlanarak tedavi edilmeye çalışılan kuduz yaralarını modern bir şekilde tedavi etmeye başlarlar. Bu kurumdan en çok faydalananlar da köpeklere karşı son derece savunmasız bir durumda olan çocuklar oldu. Daülkelb'ten önceki ve sonraki durumu açıklayan iki gazete haberi bunu daha iyi açıklar. Haberlerden ilki Şubat 1887 tarihlidir ve Kadıköy'de kuduz bir köpek tarafından ısırılan bir çocuğun tedavisi mümkün olmadığından doktorlar tarafından Paris'e gönderilmesinin karar verildiği hakkındadır.73 İkinci haber ise 1890 tarihini taşıyor:

"Evvelki gün Kasımpaşa'da, Uzunyol'da üç yaşında Halid namında bir sabiyi o civarda bulunan bir kuduz kelb dudağından ısırmış olduğu cihetle muayene ve tedavisi zımnında sabi-i merkum Bahriye Hastahanesi'ne izam kılınmış ise de mezkûr hastahanede bu illetin tedavisi gayr-ı mümkün olması hasebiyle Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye gönderilmek üzere Beyoğlu Mutasarrıflığı'na izam kılındığı haber alınmıştır"74 Bu haberden de anlaşılacağı üzere çocuklar için artık kuduzun tedavisi mümkündür ve tedavi olmak için Paris'e gitmek mecburiyetinde değillerdir. Sermet Muhtar Alus da çocukluk hatıralarını anlatırken "bir köpek yavrusunun yüzünden çoluk çocuk on beş gün Daülkelb'e taşınmış, iğne yemiştik"75 der.

Yüzyılın ikinci yarısından itibaren koruyucu hekimlik hizmetlerine verilen önemin bir neticesi olarak aşı da gündeme gelir. Tanzimat'tan uzun bir müddet sonra bile çocukları aşılatmak alışkanlık haline gelmemiş ve bu konuda bir bilinçlenme ortaya çıkmamış ya da şartlar buna müsait olmamıştı. Yaptığı uzun süreli gezilerle Avrupa'yı yakından tanıma imkanı bulan İbrahim Edhem Paşa, Çocuklara

Öğütler kitabında Avrupa'daki çocuk sağlığı76 intibalarını anlatırken şunları söyler. "Uygarlıkça ilerleyen ülkelerde uzman doktorlar bulunup, hükümet tarafından desteklendiklerinden herkes çocuklarını küçükken aşılatır (.) Avrupa kültüründe ileri olan ülkelerde aşıya önem verildiği için çocukların ölümleri bu sayede azalmıştır. Ama Anadolu'da ve Asya'da aşı yaptırmayan çocuklar çoktur"77 Çocuklara Öğütlerin yazıldığı tarih 1868'dir.

Tarik gazetesinde 1885 yılında çıkan bir ilan aradan geçen zaman içinde çocukları aşılatma konusunda kaydedilen değişmeyi gösterir: "Çocukların aşı mevsimi hulul ettiğinden aşıcılık fenninde şöhret ve mahareti bulunan bir zat Curcuryan Eczahanesi'nde bulunacaktır.78 (.) İstenildiği takdirde eve de gelecektir. Eczahaneye getirilen çocuktan 15 kuruş alınacaktır."79 Çocukların bir aşı döneminin gazete ilanında vurgulanmış olması bile gözden kaçırılmaması gereken bir gelişmedir.

Koruyucu hekimliğin yanı sıra çocuk sağlığının en önemli unsurlarından biri de hastanelerdi. Tanzimat'a kadar hastanelerde çocuklar için özel bölümler yoktu. Dolayısıyla bir çocuk hastanesinden de söz etmek imkansızdı. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hastanelerde çocuklar için özel koğuşlar kurulmuş ve nihayet sonlarına doğru da ilk çocuk hastanesi hizmete girmiştir.

Yukarıda belirtildiği üzere ilk adım olarak mevcut hastanelerin bazı bölümleri çocuklara tahsis edilir. Mesela 1865'te açılan Altıncı Daire-i Belediye Hastahanesi'nde çocuklar için bir bölüm ayrılır.80 Bir yıl sonra 1866'da Grazlı rahibeler Macar ve Avusturyalı yetim ve yoksul olan hasta çocuklara çeşitli binalarda bakmaya başlarlar.81 Daha sonra 1893-1895'te Saint Vincent de Paul rahibeleri Sankt Georg Hastanesi'nde İtalyan doktor Giovanni Battista Violi yönetiminde bir çocuk koğuşu kurarlar ve 2 Temmuz 1895'te hasta kabul ederler.82 Burası 1897 yılında Uluslararası Çocuk Derneği'nin yardımını da aldıktan sonra "Sankt Georg Uluslararası Çocuk Hastanesi'' adını alır.83

Yüzyılın sonuna kadar çocuk koğuşları ya da çocuk hastahanelerinin genellikle yabancılar tarafından kurulduğuna dikkat çekmek gerekir. Osmanlı Devleti bu konudaki ilk adımı modern Hamidiye (Şişli) Etfal Hastahanesi ile atmıştır. Şişli Etfal Hastanesi münhasıran çocuklar için kurulan ilk hastane olması açısından önem taşımaktadır. Hasta olan çocukları tedavi etmek için sık sık Saray'a çağırılan Op. Dr. Cemil Bey (Topuzlu) hatıralarında hastanenin kuruluşunu şu şekilde nakleder:

"Gene bir tedavi için saraya çağırılmıştım. Padişah'a yalnızca çocukların tedavi edileceği bir hastane açılması gerektiğini söyledim. Padişah da bunu uygun gördü ve Şişli'de bir çocuk hastanesi yapımına başlanmasını ve bitince de henüz sekiz aylık bir bebekken ölen Hatice Sultan'ın adının verilmesini istedi."84

Hastanenin inşasına 2 Haziran 1898'de başlanır. Berlin'deki Kaiserin Friedrich Kinderkranhaus çocuk hastanesinin planı örnek alınarak yapılan hastanenin mimarlığını da Franz Niecherman yapar.85 Mimari planının dahi Batı'dan örnek alındığı hastane 671 çocuğun sünnet edildiği bir törenle 5 Haziran 1899 günü hizmete girer. İsmi ise Hamidiye Etfal Hastahane-i Alisi olur. Hastanede din ve ırk ayrımı gözetilmeksizin bütün çocuklar parasız olarak tedavi edilir. İlaçlar da gene karşılıksız olarak hastane tarafından karşılanır. Binada bir de modern kaloriferli ısıtma sistemi vardır. Çok kısa bir süre içinde Etfal Hastahanesi modern uygulamaları ile birçok yenilik yapar. Türkiye'nin her anlamda ilk çocuk hastanesi olma unvanını elde eder. İnşa planlarından mimarına ve donanımından uygulamalarına86 kadar her bakımdan modern hastaneciliğin öncüsü olur.

Bu arada çocuk sağlığı konusundaki yayınlarda da bir hareketlilik göze çarpmaya başlar. Doktorlar hem kendi bilgileri ile kitap yazmışlar hem de Avrupa dillerinden kitap tercüme ederek çağdaş Batı tıbbındaki gelişmeleri aktüel bir biçimde Osmanlı kamuoyuna aktarmışlardır.

Dönemin çocuk dergilerinde de çocuk sağlığı konusunda yazılar ve haberler çıkmıştır ki bu husustaki gelişmeyi ve bilinçlenmeyi

ortaya koymaktadır. Bunlara örnek olarak, Dr. Cemil Haveri'nin "Çocuklara Mahsus Hıfzısıhha" yazısının Çocuklara Rehber'de çıktığı belirtilebilir.87 Çocuklara Mahsus Gazete sağlık alanında yayınlar yapan çocuk dergilerinin öncülerindendir. "Hıfz-ı Sıhhatten"88 başlık yazıda çocuklara sağlık konusunda bilgi ve nasihatler verilirken aynı konuları işleyen bir başka yazı da "Hıfz-ı Sıhhat-i Etfale Dair Birkaç Söz"89 başlığı altında çıkar. Çocuk sağlığı konusuna büyük önem veren dergi zaman zaman "Mebahis-i Sıhhiye",90 "Nesayih-i Tıbbiye ve Sıhhiye"91 ya da "Hıfz-ı Sıhhat-i Etfal"92 köşelerinde çocukları bilgilendirir. Gazete'nin 12. sayısında yer alan "Müntesibin-i tıbdan H.Kemal imzalı "Hıfz-ı Sıhhat-i Etfale Dair Birkaç Söz" makalesinin sonuna derginin düştüğü notu buraya aktarmakta fayda var: "Makaleniz etfalin istifadesini temin edecek suretde yazılmış olduğundan arz-ı teşekkürat eder ve sıhhate müteallik bu misillu sâir makâlat-ı âliyelerini de menafi-i etfal-i Osmaniye namına taleb ederiz" Hemen hemen her sayıda yer alan "Şuunat" bölümünde yeri geldikçe Osmanlı Devleti'nden ve dünyadan sağlık haberleri de gazete'nin sütununda yer alır.93 Dönemin bir diğer dergisi olan Numune-i Terakki'de de Doktor Şekib Ismail imzasıyla "Mekteb-i Numune-i Terakki'de Tedris Olunan Hıfz-ı Sıhhat Derslerinin Hulasası" başlıklı bir makale yayımlanır.94

Mektebin Rüşdî kısmı için böyle bir dersin konulmuş olması çocukların sağlık alanında bilinçlendirilmeleri için modern adımların atılmaya başlandığının bir göstergesi olarak kabul edilmelidir.

19. yüzyılda çocuk sağlığı alanında kaydedilen gelişmeleri şu şekilde özetlemek mümkün: İlk olarak bir bütün halinde çocuk sağlığının farkına varılmış ve korunması için çaba sarf edilmiştir.

Bunun ayrı bir ihtisas gerektirdiği kabul edilmiş, çocuk doktorları, çocuk ilaçları, çocuk aşıları ve çocuk hastaneleri ortaya çıkmıştır. Bazı okullara sağlık dersi konulmuş, dergilerde ve gazetelerde bu konu ile ilgili yayınlar yapılarak halk bilinçlendirilmeye çalışılmıştır. Telif ve tercüme kitapları da bu çabaların arasında saymayı unutmamak gerekir.

Gündelik Hayatta Meydana Gelen Modern Değişmeler

Tanzimattan sonra çocuğun gündelik hayatında meydana gelen değişiklikler belirgin bir hal almaya başlar. Bu dönemde Osmanlı toplumunun bilhassa büyük şehirlerde yaşayanların önemli bir bölümü bu değişmelerin -olumlu ya da olumsuz sonuçlarıyla- etki alanı içindedir. Bu genel değişim hamleleri kadın, erkek, çocuk hemen hemen herkesi etkilemektedir. Osmanlı modernleşmesi gerek yerli ve gerekse yabancı birçok kitaba ve makaleye konu olmuştur. Bu modernleşmenin tarihi bu çalışmanın dışında kalır. Burada yalnızca bunun çocukların gündelik hayatına nasıl yansıdığı üzerinde durulacaktır.

Batı’dan gelen çeşitli araçlar ve farklı anlayışlar çocuğun günlük hayatını direkt olarak etkilemeye başlar. Önceleri yadırganan bu durum zamanla benimsenir. Bu yeni araç ve anlayışlar Avrupa’dan farklı şekillerde gelmektedir. Avrupa’ya iş ya da tahsil için giden Osmanlılar gördüklerini Türkiye’de uygulamaya çalışıyorlar ya da Avrupa’da görüp beğendikleri şeyleri beraberlerinde getiriyorlardı. Batılı anlayışın Osmanlı’da yerleşmesinde diğer bir pay ise benzer amaçlarla Türkiye’ye gelen Avrupalılarındı. Onların bilhassa Pera (Beyoğlu) ve Moda’da sürdürdükleri hayat bazı Osmanlılar tarafından beğeniliyor ve bu tarz bir hayat yaşamak için çaba sarf ediliyordu. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı çocukları Avrupa’lı emsallerinin sahip oldukları özellikler ve değişmelerden kısa zamanda haberdar oluyorlar ve-çok az bir bölümü dahi olsa-imkânı olanlar bu değişmelere ayak uydurmaya çalışıyorlardı. Bu değişme ve gelişmelerin çeşidi ve sayısı oldukça fazlaydı. Bunların günlük hayata en çok yansıyanlardan belli başlılarını şu şekilde özetlemek mümkündür:

Kıyafet

Batı menşeli gelişmeler -yetişkinlerde olduğu gibi- ilk önce saray ve çevresindeki çocuklarda ortaya çıkıyor daha sonra yüksek bürokrat zengin ve burjuva ailelere geçiyor zaman içinde -uygun şartlar oluşur ve de taban bulursa- halka yayılıyordu. Başta da vurgulandığı gibi gündelik hayattaki modern değişmeler Batı ile nispeten yakın teması bulunan İstanbul, İzmir, Selanik gibi şehirlerde zemin buluyordu. Yoksa çok büyük bir coğrafî alana yayılan Osmanlı

Devleti’nin bütün toplum kesimleri için bu modernleşme hareketinden etkilendiler demek yanlış olur. Bu durumu yeniden göz önüne alarak Batı orijinli değişimlerin çocukların gündelik hayatına yansıyan öncülerinden birinin kıyafet olduğunu söylemek yanlış olmaz. Yurt dışına giden insanlar Avrupa’daki giyim tarzından etkilenmiş olarak dönüyorlardı. Keza ticaret ve sair işler için Türkiye’ye gelen Avrupalılar haliyle kendi modalarını beraberlerinde taşıyorlardı. Bu şekilde yeni giyiniş tarzları ortaya çıkmaya başlamıştı.

Çocukların giyiniş tarzındaki değişmeyi anlatmadan evvel saç şekilleriyle ilgili bir kısa açıklama yapmakta fayda var: 19. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı erkek çocukları yaz aylarında başlarını usturaya vurdururlardı ve kafalarında hiç saç kalmazdı. Kış aylarında ise en fazla bir parmak kadar bir uzunlukta saçları olurdu. Tanzimat’la beraber bu durum yavaş yavaş değişmeye başlar ve Osmanlı çocukları da Avrupalı çocuklar gibi saçlarını uzatmaya başlarlar, ve yüzlerinin şekillerine göre saçlarına biçim verirler. Ortadan veya yandan ayırırlar. Bu yeni saçlarına itina ve bakımına dikkat ederler. Avrupalılaşmanın boyutlarını gösterme bakımından bu saç stiline “Avrupa Saç”95 adının verildiğini özellikle vurgulamak gerekir.

Kıyafete gelince: Paris. Viyana ve Milano gibi o devrin moda merkezlerinden gelen modeller ve bilhassa özel üretilmiş kumaşlar çocuk giyiminde yer etmeye başlar. Mesela Tanzimat’tan sonra erkek çocuklara çeşitli üniformaların taklidini giydirmek moda olur. Bu tarz aynı senelerde Avrupa’da da modadır96 ki bu da Avrupa modasının ne kadar yakından takip edildiğini göstermesi bakımından dikkate değerdir. II. Abdülhamid’in, oğlu Celâleddin Efendi’ye bahriyeli üniforması giydirip dolaştırması da bu modaya öncülük eder.97 Bilhassa erkek çocuklara modern denizci üniformaları giydirmek rağbet görür.

Avrupa modasının aktüel bir şekilde Osmanlı toplumuna aktarılmasında zamanın meşhur terzilerinin de payları vardı. Çocuk giyimindeki modernleşme gazete ilanlarından da fark edilebilir: “Erkek ve çocuklar için her nevi hazır esvab mağazası: Galata’da Yeni Cami Caddesi’nde Tünel kurbünde Numara: 8

Mağaza Viyana’da bulunan büyük mağazasından Dersaadet (.) şubesine külliyetli yeni moda elbise irsal olunmuştur.”98 Bir başka ilan: “Galata’da Yüksekkaldırım’da 39 numarada Hilal nam mağazada yaz mevsimi münasebeti ile erkekler ve çocuklar için külliyetli elbiseler satılmaktadır. Avrupa’nın en birinci fabrikalarından (.) çocuklar için 40 kuruştan 180 kuruşa kadar elbiseler, siyah pantolonlar.”99 Kız çocuklar için verilen bir ilan: “En cesim en kadim ve en maruf hazır elbise mağazası: Goldenberg Biraderler, Fratelli Goldenderg unvan-ı ticarisiyle malumdur. Miladi 1883 senesinde Amsterdam sergisinde mazhar-ı mükâfat olmuştur. Fabrikası Viyana’da Satış Mağazası İstanbul Galata’da. Kadınlara ve kızlara mahsus mantolar.”100 Bir tane de ayakkabı ilanı örneği: “Fransa’dan mahsusen celp olunan modeller üzerine, en âlâ cins köseleden olmak üzere erkek ve çocuklara ayakkabılar.”101

Bu ve benzeri ilanları devrin hemen her gazetesinde görmek mümkündür.102 Bu ilanlar artık çocuk giyiminin ayrı bir giyim tarzı olduğunu ve yapılan Avrupa vurgusu da Batılı anlayışın yerleşmeye başladığının işaretidir.

Oyuncaklar

Çocukların günlük hayatında mühim bir yer tutan oyuncaklar da Batılı değişimden nasibini alır. Tanzimat yıllarına kadar Osmanlı çocukları İstanbul’da genellikle Eyüp’te bulunan ilkel atelyelerde imal edilen oyuncaklarla oynamışlardır. Evliya Çelebi 17. asırda Eyüp’teki yüz imalathanede yüz beş kişinin çalıştığını103 söylemiştir ki bir zamanlar Eyüp oyuncakçılığının bir sektör olduğunu gösterir. Bu mamuller oldukça ibtidai ve basit oyuncaklardı.”Tahtadan yapılmış çemberler, fırdöndüler, kayıklar, ve kartondan yapılma renkli gölge oyun tasvirleri ve taş bebekler”104 buralarda imal edilen oyuncaklardı. Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey ise şu oyuncakları örnek olarak verir.”Kırmızı tüylü koyun, kuzu ağaç parçalarının içi oyulmak suretiyle meydana getirilmiş ve üzerlerine al ve yeşil boyalar sürülmüş sandallar, padişah kayıkları, boyalı aynalar, fırıldaklar, iki üç şerefeli camisiz minareler, tahta kılıçlar, kamış tüfekler, davullar, tefler, düdüklü fırıldaklar, çekirgeler, hacıyatmazlar, torak testiler ve bardaklar”105 Eyüp oyuncakçıları daima aynı oyuncakları yapıp

hiçbir yenilik getiremediklerinden zaman içinde kapanmaya başlar.106

Batı orijinli oyuncaklar ise önceleri Avrupa'ya gidenler tarafından getirilir. Daha sonra ise Avrupa'nın büyük mağazalarının başta İstanbul olmak üzere büyük Osmanlı şehirlerinde açtıkları şubelerin oyuncak seksiyonlarında satılmaya başlanır. Bu mağazalar genellikle ortanın üstü ve üst gelir seviyesindeki aile gruplarına hitap etmektedir ve yapılan alış verişe bazen çocuklar da götürülmektedir. Louvre, Au Lion, Au Camélia, Bazaar Allemand, Bon Marché, Carlmann et Blummer, Au Paon ve Baker gibi mağazaların içinde en fazla ün yapanı Bon Marché idi. Bu sebeple bu mağazalara genel olarak Bonmarşeler deniliyordu. Çocukların bu mağazalarda yapılan alış verişe götürülmesi devrin romanlarına kadar girer. Aşk-ı Memnû'da dokuz yaşındaki Bülend evde oyun oynarken "Arabacı çek Bonmarşe'ye. İşte geldik" dedikten sonra bir oyuncağın fiyatını sorar: "Bu kılıç kaç lira? Lütfen sarınız." der ve ekler"Şimdi de şekerleme için Le Bon'a gidelim!"107 Bonmarché ve Bazaar Allemand'da satılan Avrupa'dan ithal oyuncaklardan biri de Atyarışları dır ki zamanın en popüler oyucaklarından olmuştur.108 Sermet Muhtar Alus da bir oyuncak olan Motoskop'u anlatırken şunları söyler: "Şunu da unutmayalım. O vakitler Beyoğlu'ndaki Bonmarşe ve Pazaralman'ın oyuncak dairelerinde, üstüvane biçiminde, yanları delikli mukavva kutularda satılırdı."109 Sonuç olarak Eyüp oyuncakçılarının çaptan düşüp Avrupa mağazalarının oyuncak seksiyonları kurmasıyla bilhassa Istanbul'da çocukların gündelik hayatına Avrupa tipi oyuncaklar 19. asrın sonlarında doğru girmiştir hükmüne varmak doğru olur.

Çocuk ve Fotoğraf

Çocuk hayatına giren Batı orijinli yeniliklerden biri de fotoğraf olmuştur. Fotoğraf stüdyoları ilk olarak Beyoğlu'nda açılır. Önceleri yabancıların gayrimüslimlerin ve saray erkanının fotoğrafları çekilir. Bilinen ilk Osmanlı çocuk fotoğraflarından biri Sultan Abdülaziz ile Gevheri'nin çocukları Şehzade Seyfeddin Efendi'nin Avrupa tarzı apoletli bir üniforma giydiği fotoğraftır.110 Bu fotoğrafı diğer şehzadelerinkiler takip eder. 1897 yılında yapılan sünnet

merasiminde şehzade Abdürrahim Efendi, Cemaleddin Efendi ve Abdülhalim Efendi'lerin fotoğraflarının kartpostal olarak basılıp satılması111 ise Avrupaî değişimin bir diğer göstergesidir. Saray çocuklarından sonra zamanla bürokrat ve zengin ailelerin çocukları da fotoğraflara geçerken asrın sonlarına doğru orta sınıf ailelerin çocuklarının da fotoğraflarının çekilmesi olağan hale gelir. Avrupalı bakıcılarla poz vermek ise ayrı bir moda olur.112 Çocuk fotoğrafları çektirmek o kadar yaygın ve muteber bir hale gelir ki stüdyolar bu pozlarda kullanılacak mobilyalarla donatılır. Phebus fotoğraf stüdyosunun bu iş için 1890'larda Paris'ten yetmiş seksen santim yükekliğinde bir oyuncak at getirmesi Avrupalılaşmanın günlük hayata girmesinin bir başka boyutunu teşkil eder.113

Bu arada kadınlar da -anneler- kendi fotoğraflarını çektirebilmek için çocuklarını fotoğraf stüdyolarına götürürler.114 Ahmed Emin Yalman da çocukluğunun geçtiği Selanik hatıralarını anlatırken "babam fotoğraflarımızı çektirir ve duvarlara asardı"115 der.

Fotoğraf çekilmekten başka çekmek de çocuklar için önemli bir yenilik olmuştur. Recaizade Mahmud Ekrem çocuk yaşta ölen oğlu Nijad Ekrem ile beraber küçük geziler yaptığını ve bu gezilerde bazen kendisi oğlunun bazen de Nijad Ekrem'in babasının fotoğraflarını çektiğini anlatır.116 Bu arada çocuklar için özel fotoğrafçılık dersleri de başlar. Fotoğrafçılığa ünlü Abdullah Biraderler'le başlayan Nikola Andriomenos bu stüdyoyu 1875'te devralır ve büyük bir şöhret yapar. Büyük konaklara, küçük hanımlara ve küçük beylere fotoğraf dersleri için davet olur.117 Çocuklara Mahsus Gazete'de çıkan bir reklamda yapılan Avrupa vurgusu da dikkat çekicidir:

"Umumun Vafiyadis Fotoğrafhanesine Şitâban Olmalarını Tavsiye Ederiz. Sirkeci İstasyonu kurbünde numara: 1. Resimlerini her nevi ve eşkâlde çıkartmak arzusunda bulunan bilcümle ashab-ı müracaat havanın iyi ve fena olmasını asla nazar-ı dikkate almayarak istedikleri zaman derhal müracaat edebilirler. Gerek erbab-ı merak ve gerek ashab-ı asar ve matbaacılar ve gazeteciler Avrupa nefaseti nispetinde her türlü eşkal ve levayıh-ı nefise ve

fotoğrafları çinko üzerine gayet mutedil fiyatla nakil ve imal ettirebilirler."118

Toparlamak gerekirse bazı özel okulların kimlik kartlarına varıncaya kadar fotoğraf, asrın sonlarına doğru çocukların gündelik hayatına giren Batılı bir unsur olmuştu.

Tiyatro ve Çocuk

Oyuncakların yanında çocukların eğlenmelerini sağlayan önemli faktörlerden biri de Batı orijinli tiyatro ve sirk gibi gösterilerdi. Tanzimat yıllarına kadar çocukların-büyüklerin olduğu gibi-gösteri eğlencesi ortaoyunu meddah gibi geleneksel seyirlik Türk tiyatrosuydu. İbtidai bir gölge oyunu olan karagöz'ü de bunlara eklemek gerekir. Bilhassa ramazan aylarında bu seyirlik oyunlar çocuklar için büyük bir eğlence olurdu. Bu gösterilerin kimi zaman sırf çocuklar için düzenlendiği de olurdu. O dönemle ilgili hatıralarda çocukların ortak eğlencelerinin de bu olduğu, üzerinde mutabakata varılmış olan bir görüştür.119

Çocukların geleneksel eğlencelerinde biri de saray ya da zengin aile çocuklarının sünnet törenleriydi. Bu törenlerde asıl sünnet olacak çocukla beraber başka fakir çocuklar -eğer çocuk saraydan ise yüzlerce çocuk- sünnet edilir ve büyük eğlenceler düzenlenirdi. Bu törenler esnasında geleneksel Osmanlı gösteri eğlenceleri de yer alırdı. Tanzimat'tan sonraki sünnet düğünlerinde Avrupa orijinli gösterilere de rastlanmaya başlanır. 1858 yılında şehzadeler için düzenlenen ihtişamlı sünnet düğününü Balıkhane Nazırı Ali Rıza şöyle anlatır:

"Düğünde çocukları eğlendirmek için mevcut bütün vasıtalardan istifade edilmişti. Sahanın ortasında ecnebî bir cambaz kumpanyası, İstanbul halkının o zamana kadar görmediği marifetlerle umumi bir alakayı çekiyordu. Ayrıca Payitahtın orta oyunu, karagöz ve hokkabaz heyetleri birer birer hünerlerini gösteriyorlardı. Bundan başka Sultan Mecid'in Dolmabahçe'de yaptırdığı yeni tiyatro için Viyana'dan getirilen bir grup, burada temsiller vermiş, halka Avrupa tipi tiyatroyu tanıtmıştı."120

Ali Rıza Bey’in vurguladığı gibi Batı tipi tiyatro asrın ikinci yarısından itibaren Türkiye’ye girer ve büyük bir hızla gelişir. Batı tipi tiyatronun Türkiye’deki tarihi ve nitelikleri bu çalışmanın sınırları dışında kalır.121 Burada yalnızca çocukların Batı tipi tiyatro ile olan ilgileri ortaya konmaya çalışılacaktır.

Batılı tiyatrolar önceleri İstanbul’a turneler düzenlerler sonra da yerleşik şubeler açarlar. İlk dönemlerde bu oyunlar yalnız erkekler tarafından seyredilir. Özel localara rağmen kadınların tiyatroya gitmeleri problem olur. Bunda, oynanan piyeslerdeki ahlaka mugayir esprilerin de rolü vardır. Buna karşılık çocukların bu oyunlara götürülmesinde bir sakınca görülmüyor, hatta zaman zaman sekiz, on, on iki yaşlarındaki kız çocuklar bile tiyatroya gidebiliyorlardı.122

Bu ve benzeri durumlara bir son vermek amacıyla 1859 yılında tiyatro ile ilgili bir tüzük yayımlanır. Bu tüzükte çocuklarla ilgili maddelerin yer alması, çocuğa Batılı bakış açısıyla bakmanın sonuçlarından biridir. Tüzüğün 25-28. maddeleri seyircilerle ilgilidir ve tiyatroya küçük çocuk getirenlerin çocuklarının aykırı davranışlarından mesul tutulacakları hükmü de yeralır.123 Çocuğun toplum hayatına resmî olarak da girdiğinin önemli göstergelerinden biri olan bu tüzüğün ardından çocuklar tiyatroya daha sık giderler. Kumpanyalar da aile olarak (kadın ve çocuklarla beraber) tiyatro seyretmeyi teşvik etmek için zaman zaman indirimli tarifeler uygularlar. Mesela Güllü Agop yönetiminde Osmanlı tiyatrosunun 19 Eylül 1882’de Üsküdar Bağlarbaşı’nda oynadığı Bir Peder Ne Kadar Sefih Olsa Yine Pederdir yahut Hokkabaz isimli oyunun tarifesi şöyledir:

Erkekler Dairesi: Birinci Mevki Loca: 50 kuruş, İkinci Mevki Loca: 30 kuruş, Üçüncü Mevki Loca: 20 Kuruş, Birinci Mevki Sandalye: 15 kuruş, Birinci Mevki Kanepe: 10 kuruş

Kadınlar Dairesi: Birinci Mevki Loca: 30 kuruş, İkinci Mevki Loca: 20 kuruş, Loca Duhuliye: 5 kuruş.

Bu tarifede çocuklar için yarım ücret alınmaktadır. Ücret eğer çocuklar erkek tarafında ise 5 ve 3 kuruş, kadın tarafında ise 3 ve 2 kuruştur.124

Çocukların tiyatro ile olan ilgileri yalnız seyirci olarak değildir. Çocuklar için tiyatro metinleri de yazılmaya başlamış ve yayın organlarının sayfalarında yer almıştır.

Osmanlı'da çocuklar için yazılan ilk tiyatro metni hakkında değişik görüşler vardır. Bu konuda belli başlı kaynaklar ilk çocuk tiyatrosu metni olarak "Kartopu Oyunu"nu gösterirler.125 Benim tespit ettiğime göre çocuk dergilerinde çocuklar için ilk tiyatro metni Çocuklara Mahsus Gazete'de 1896 yılında çıkar. "Çocuklara Mahsus Tiyatro: Namus ve Zaruret"126 Oyun beş kişili ve beş meclislidir. İlk olarak eşhas tanıtılır: Ali Bey (zengin bir zat), Şefik Bey (mahdumu 12-13 yaşında), Ahmed Baba (Salim'in büyük pederi), Salim (Ahmed Baba'nın torunu, 12 yaşında) ve bir dilenci. Kişilerin arkasından dekor tanımlaması gelir: "Vaka bir kırda cereyan eder. Sağda bir orman solda mahsuldar bir tarla… Uzakta birkaç ahşap bina görünür". Servetin değil namus, ilim ve faziletin önemli olduğunu konu edinen bir piyes görünümünde olan Namus ve Zaruret'in yazarı Charles Lauren… Mütercimi ise "Mekteb-i Terakki mezunlarından Selanikli İsmail Ata". Bu oyun benim tespitlerime göre çocuk dergilerinde basılan ilk çocuk tiyatrosu metnidir. Bir başka kaynakta -gazete-mecmua-kitap- daha önce yayımlanmış başka çocuk piyesleri olabilir. Ancak yeni bir oyun tespit edilinceye kadar Namus ve Zaruret'in bugün için ilk basılı çocuk oyunu olarak kabul edilmesi yanlış olmaz.

Çocukların sahneye çıkışları ise daha eskilere dayanmaktadır. Bu çalışmanın alanına tam olarak girmemekle beraber -çalışmanın sınırlarının 0-12 yaş grubu olduğunu hatırlatmakta yarar var- Reşat Ekrem Koçu sahneye ilk çıkan çocuğun Bedros Atamyan olduğunu söyler. Daha sonra büyük bir aktör olarak şöhret yapacak olan Atamyan,1863 yılında sahneye çıktığında on dört yaşındadır. Kemal Hasan Karnal'a göre çocuklar tarafından sahnede oynanan ilk piyes "Bir Haftada Üç Cumartesi Var"dır ve 1896 yılında Mekteb-i Terakki'de oynanmıştır.127 Bedii Bey'in "Fazilet-i Sa'y" isimli oyununun Çocuklara Rehber'deki yayınının sonunda Mekteb-i Feyz-i Sıbyanın kız ve erkek öğrencileri tarafından beraberce oynandığı128 notu düşülür. "Küçük Valide" ise çocukların hayatındaki

Batılı değişimin boyutlarını bir kere daha ortaya koyar. Piyes kız öğrenciler tarafından Fransızca olarak oynanmıştır.129

Çocuklar için çeşitli şarkılar ve manzumeler de yazılıyor ve bunlar okulların merasimlerinde sahneleniyordu. Bu merasimlerde iptidai monologlar da yer almaktaydı. Tiyatronun yanında çocukların diğer bir gösteri eğlencesi de Avrupa'dan zaman zaman gelen sirklerdi. Çocukların sirklere gittiklerini gazete ilanlarından takip etmek mümkündür: "Beyoğlu'nda Tepebaşı'nda vaki Komisyon Bahçesi. Dumont isminde büyük bir kumpanya sirk hünerleri icra edecek. Localar: 5 kişilik. Koltuk 15 kuruş. Kanepe: 10 kuruş, üçüncü Mevki: 5 kuruş. Çocuklar için üçüncü mevkiden maada her mevkie nısıf bilet"130

Reklam

Reklamın batı orijinli bir yenilik olduğunu ayrıca belirtmeye gerek yoktur. Çocukların da birer tüketici olduğunun farkına varan üreticiler on dokuzuncu yüzyılda çocuklar için de reklamlar yapmaya başlarlar. Tanıtım amaçlı reklamların bir kısmı direkt olarak çocukları muhatap alırken bir diğer kısım ise ebeveynleri, daha çok da anneleri hedef olarak alıyordu. Her iki durumda da hedef kitle, çocuklardı. Çocukları hedef alan reklamlar daha çok yiyecek ve giyecekle ilgiliydi (Giyecek reklamlarından bazı örnekler yukarıda kıyafet konusunda ele alınmıştı). Bu reklamların ortak tarafı genellikle yetişkinlerin gazetelerinde yer almalarıdır. Bunun da sebebi parayı ödeyecek olan kitlenin yetişkinler oluşudur. Bu reklamların sayısı oldukça fazladır.Aşağıya bir fikir vermek amacıyla üç örnek alınmıştır: "Cocoatina: Kokoatina suda hallolunur en âlâ kakao en kuvvetli çikolatadır. Etıbbanın ifadesine göre (.) mideleri zayıf eşhasa ve çocuklara pek nafi bir gıdadır.",131"Henry Nestle'nin sütlü unu: İsviçre'de İngiltere'nin âlâ sütünden mamul olup çocuklar için mükemmel nafakadır",132sebze meyve soymak, parçalamak vs birçok marifeti olan bir alet için: "Mutfak aleti: Bu aletin ev kadınından çocuğa kadar muhassenatı takdir olunmuştur."133

Çocuklar için yayımlanan dergilerde reklama pek rastlanmaz. Çocuklara Mahsus Gazete'deki bir dondurmacı ilanı istisna teşkil

eden örneklerden biridir.”Vezneciler’de Dondurmacı Muhallebici Mehmed Ağa. Muhterem küçük kari ve karieler dondurmayı sevdiğinize şüphe yokdur. Zaten latif şeyi kim sevmez. Ama en nefisini yemek lazımdır. Vezneciler’de 47 numaralı mağazada. İstanbul’un hiçbir tarafında bu kadar nefis dondurma yapılmıyor. Mini mini kâseler içinde o latif kaymaklı, vişneli dondurmalar hakikaten pek hoş oluyor. Gidin de bakın, Muhallebici Mehmed Ağa sizi ne kadar memnun eder. Sanatında mahir olan bu zatı takdir eder ve kendisini umum kari ve karielerimize tavsiye ederiz.”134

Bütün bu anlatılanları kısaca toparlamak gerekirse: Avrupalı anlayış ve biçimler 19. yüzyılın ikinci yarısından sonuna kadar Osmanlı çocuklarının gündelik hayatlarına giyimden oyuncağa, eğlencelerden yiyeceklere kadar girmiş bulunuyordu.

19. yüzyılın ikinci yarısı Osmanlı Devleti’nde modernleşme ve yenileşmenin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu modernleşme ve yenileşme hareketleri toplumun hemen her kesim ve kurumunda gözlenmiştir. Bir yandan bu değişim ve gelişmeler yaşanırken bir yandan da geleneksel yapı korunmuştur. Bu ikili yapı toplumun yenileşme karşısında gösterdiği uyum meselesini de ortaya koyan bir durumdur.

Bu dönemde çocukları ilgilendiren önemli değişim hareketlerinin ilk adımı çocuğu “çocuk” yani ayrı bir birey olarak tanımak olmuştur. Bu farklılık tabii olarak farklı ihtiyaçları gündeme getirmiştir. Bu ihtiyaçlardan bir kısmı devlet tarafından karşılanırken (okullar, sağlık hizmetleri vs) bir kısmı da değişen toplum tarafından karşılanmıştır (giyim, oyuncaklar, yayınlar vs.).

Gözden kaçırılmaması gereken nokta, değişimin her alanında olduğu gibi bilhassa on dokuzuncu yüzyıl için-çocuk hayatındaki yenileşmenin özellikle İstanbul, Selanik ve İzmir gibi şehirlerde gerçekleştiğidir. Bu şehirler hem kozmopolit hem de Batı ile yakın ilişki içinde olan şehirlerdi. Değişimin diğer Osmanlı şehirlerine yavaş yavaş da olsa yayılması için Meşrutiyet Dönemi’ni beklemek gerekecektir.

Yukarıda bahsedilen ikili yapı içinde Osmanlı toplumu bocalamıştır. Ne tam anlamıyla Batılı gibi yaşayabilmişler ne de geleneksel yaşayış biçimlerini muhafaza edebilmişlerdir. Modernleşme ya da yenileşme hareketleri Osmanlı toplumunca tamamen kabul edilmemiş benimsenmemiştir. Belki de bu yüzden bu kavramları karşılamak için temeddün, muasırlaşma -hatta bugün çağdaşlaşma- gibi zorlama kelimeler kullanılmıştır. Bu zorlama kelimelerin kullanılmasının bir sebebi belki de Osmanlı toplumunun bu değişimlere zorlanmasıdır. Bununla beraber bu ikili yapı çocukların hayatlarını olumsuz yönde etkilememiştir. Onlar genellikle modernleşmenin iyi yüzü ile karşılaşmışlar, eğitimlerinde, sağlıklarında gündelik hayatlarında hep olumlu gelişmelerle yüz yüze gelmişlerdir.

Tanzimat'la beraber başlayan ve gittikçe ağırlaşan Fransız etkisi çocukların çok küçük yaşlarda Fransızca ile tanışmalarına sebep olmuştur. Fransa'dan gelen mürebbiyeler çocuklara hem Fransızca'yı hem de Fransız kültürünü öğretmişlerdir. Bazı özel okulların müfredatına Fransızca, ders olarak konmuş, çocuklar Fransızca kitaplar okumuşlar, ayrıca tercüme edilen kitaplar sayesinde yeni dünyalara gözlerini açmışlardır.

Yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa tipi giyim kuşam, yetişkinleri etkilediği kadar çocukları da etkiler hale gelir. Bu elbiseler bilhassa Avrupa'nın büyük mağazalarının İstanbul şubelerinde satışa sunulur. Çocukların bu alışverişlere götürülmesi bile başlı başına bir yenileşmedir. Bu mağazaların özel oyuncak bölümleri vardır ve çocuklar geleneksel oyuncaklarının yanında Avrupa tipi oyuncaklarla tanışma fırsatı bulurlar. Alışverişin yanında Osmanlı çocuklarının sosyalizasyonu bakımından tiyatrolar da önemli bir fonksiyon icra etmiştir. Çocuklar hem seyirci ve hem de oyuncu olarak toplumun hayat katmanlarına daha kolay katılmışlardır. Ayrıca yayınlanan çocuk dergileri sayesinde çocuklar Avrupa'yı, Avrupalıları ve Avrupalı yaşayış şeklini öğrenirler, keşif ve icatlardan da aktüel bir biçimde haberdar olurlar.

Avrupa tarzı hayat biçiminin çocuk hayatına getirdiği olumlu sonuç, bu tarz hayatın getirdiği yeniliklere, modern okullara, ithal

elbiselere ve oyuncaklara, dergilere ve kitaplara çocukların gösterdiği yüksek taleple de gözlenebilir. Sonuç olarak yetişkinlerin zaman zaman bocaladığı bu köklü değişme ve yenileşme döneminde çocuklar, Batı dünyasından belirli bir ölçüde haberdar oldular ve bu değişime kolay ve hızlı bir biçimde ayak uydurdular.

1 Özdemir Nutku, “Osmanlı Şenliklerinde Çocuk”, Toplumsal Tarihte Çocuk, (hazırlayan Bekir Onur), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993 s. 59.

2 M. D’Hosson, 18. yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler, (çev. Zerahan Yüksel) İstanbul Tercüman 1001 Temel Eser, (t. y.), s. 201.

3 Marianna Yerasimos, “16-19 yüzyılda Batı Kaynaklı Gravürlerde Osmanlı Çocuk Figürleri”, Toplumsal Tarihte Çocuk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları İstanbul 1993.

4 1876 anayasasıyla atılan en önemli adımlardan biri zorunlu ilk öğrenimdir ve başlı başına modern bir gelişme olarak ele alınmalıdır. 1876’da kabul edilen Kânun-ı Esâsî’nin 14. Maddesi şu şekildeydi: ”Osmanlı efradının kâffesince tahsil-i maarifin birinci mertebesi mecburi olacak”. Avrupa ülkelerinde de aynı tarihlerde ilk öğrenin mecburiyeti anayasa metinlerine girmiştir. Bayram Kodaman, Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi, Ankara Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, s. 67.

5 İbid. s. 58.

6 İbid. s. 60.

7 İbid s. 67 Hasan Ali Koçer de şu derslerin okutulduğu bu belirtir: Elifba-Kur’an-Tecvid-Ilm-i Hal-Harekeli Türkî Ahlak Risalesi; Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1723-1923), Ankara Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992, s, 60.

8 Bir çocuk dergisi olan Çocuklara Kıraat’e gönderilen bir mektupta Selanik’te modern tarzda eğitim yapan Şemsi Efendi mektebinde farklı olarak şu derslerin okutulduğu görülmektedir. Farsça, Fransızca ve kızlar için nakış, Hacı Yusuf Efendizade Sadi, “Selanik’den Mekteb Şarkısı”, Çocuklara Kıraat, Sayı 11, 1 Receb 1299/19 Mayıs 1882, s. 7 İlk tahsilde Fransızca öğreniminin başlamış olması bilhassa 19. yüzyıl için oldukça dikkate değer bir gelişmedir.

9 Yahya Kemal, Çocukluğum, Gençliğim Edebi ve Siyasi Hatıralarım, İstanbul Yahya Kemal Enstitüsü Yayını, 1973, ss: 28-29.

10 Bayram Kodaman da bu cümleyi destekler mahiyette bir görüşe sahiptir ve Tanzimat okullarında Osmanlı çocuklarının Avrupalılaştırıldığını ileri sürer. Kodaman, op. cit. s. XI.

11 Necdet Sakaoğlu, “Anaokulları”, Tarih Vakfı İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul 1994, Cilt1, s. 263.

12 Bu manzumelere bir örnek için bkz, “Valide sınıfına Mahsus Küçük Manzumeler”, Çocuklara Rehber, 21 Kanun-ı Sani 1314/=2 Şubat 1899, s. 1.

13 Mustafa Sami Efendi, “Avrupa Risalesi”, 1840, Mehmed Kaplan, Inci Enginün, Birol Emil, Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi, İstanbul Edebiyat Fakültesi yayını, 1978, Cilt 1, s. 78.

14 Okulun açılışı Reşat Ekrem Koçu’ya göre 1889’dur. İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 8, s. 4382. Hasan Ali Koçer ise daha kesin bir tarih verir. 30 Eylül 1891. Koçer, op. cit. s. 154.

15 İbid.

16 Koçu, loc. cit.

17 Nitekim bir çocuk dergisi olan Çocuklara Mahsus Gazete’de çıkan bir haber bu anlayışın çocuk dergilerine kadar yayıldığını İstanbul Ansiklopedisi işaret eder ve eğitimin de Batılı tarzda yapıldığını ortaya koyar: ”Berlin dilsizler mektebinden mezun Mösyö Fovek geçen gün İstanbul’daki dilsiz ve a’mâ mektebine giderek nimet-i tekellümeden mahrum olan şakirdanın tedrisatını, usul ve kaideye muvafık bulduğundan mektebin müdiri ile şakirdanı takdir ve tahsin eylemişdir. “, Çocuklara Mahsus Gazete Sayı: 18, 5 Eylül 1312/=17 Eylül 1896, s. 8.

18 Tarik 7 Ocak 1885, “Millet-i museviyenin Galata’daki etfal-i inas ve zükuruna mahsus mekteplerine ianeten senevi mutad balo Italya Elçisi Kont Korte tarafından icra olunacaktır” (aktaran Uyhgur Kocabaşoğlu), “Osmanlı Basınında Yüzyıl Önce Bu Ay”, Tarih ve Toplum, sayı 13, Ocak 1985, s. 54.

19 Çocuklara Mahsus Gazete, Sayı 3, 11 Haziran 1896, s. 4.

20 Çocuklara Mahsus Gazete, Sayı 58, 25 Mayıs 1897, s. 6 “Hasköy’de kain Alyans Israelit nam Musevi mektebi menfaatine olarak geçen pazar mükemmel bir balo icra edilmiştir”.

21 Çocuklara Mahsus Gazete, Sayı: 58, 25 Mayıs 1897, s. 6 “Siroz Rum Mektebi menfaatine olarak mahallî metropolidhanesinde bir piyango keşidesine Selanik Vilayetince izin verilmiştir”.

22 Mürebbiyeler her zaman olumlu sonuç vermiyor sırf Fransız olduğu için istihdam edilen bazı kadınlar yarardan çok zarar getiriyorlardı. Ahmed Midhat Efendi Mesâil-i Muğlaka adlı kitabında “Dostlara nasihat ederim ki hanelerine muallime alacakları zaman Fransa maarif nezaretinin muallimeliğe mahsus olan Şehadetnamesini arasınlar. Hatta böyle bir Şehadetname ibraz olunduğu zaman bile sahte bir şey olmasından emin olmak için Fransa konsülatosuna müracaat külfetinden kaçınmasınlar. Ve illâ muallime diye bir kokot veyahut mütekaid bir aktrisi hanelerine almak ihtimali hiç de istib’ad olunamaz” (aktaran Orhan Okay) Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi, İstanbul: Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, 1989 s. 311; Ayrıca mürebbiyelerin olumsuz etkileri için bkz. ibid. ss: 311-315.

23 Ahmet Hamdi Tanpınar 19. asır Türk Edebiyatı Tarihi kitabının 1839-1860 arası bölümünde Batılılaşma ile beraber bilhassa İstanbul’da hayatın süratle değiştiğini, Batı hayatı unsurlarının gündelik hayat girdiğini ve ecnebi bir kadının “piyano denilen ve bizim kanuna benzeyen” bir çalgıyı istenirse haremlerde öğreteceğini bildirdiğini yazar. 19. asır Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul Çağlayan Kitabevi, 1967, ss: 99-100.

24 Tarik 16 Mart 1888, (aktaran Meliha Yetkin), “Osmanlı Basınında yüzyıl Önce Bu Ay”, Tarih ve Toplum, Sayı 51, Mart 1988, s. 5.

25 Bahçe, Sayı 7, 3 Aralık 1880, s. 8. İlanda adı geçen musiki öğretmeni son dönem musikişinaslarından, bestekâr Bolahenk Nuri Bey’dir. (1834-1910).

26 Recaizade Mahmut Ekrem, Nijad Ekrem, İstanbul Servet-i Fünun Matbaası, 1900, (sayfa numarasız).

27 Çocuklara Mahsus Gazete, Sayı 62, 8 Nisan 1897. s. 6.

28 Edhem İbrahim Paşa (1818-1893), Kaptan-ı Derya Hüsrev Paşa'nın evlatlılarındandır ve Fransa'ya Batı usullerine göre gönderilen ilk dört öğrenciden biridir.

29 Edhem İbrahim Paşa, Çocuklara Öğütler, (yayına hazırlayan Hıfzırrahman Raşit Öymen), Ankara Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979, s. 102.

30 Çocuklara Mahsus Gazete, sayı: 30, 8 Aralık 1896, s. 8.

31 Çocuklara Mahsus Gazete, sayı: 88, 8 Ekim 1897, s. 8.

31 Bahçe, 21 Ocak 1881, Sayı: 4, s. 3.

33 Ahmed Midhat, Çocuk: Melekât-ı Uzviyye ve Ruhiyyesi, İstanbul Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1317. ss: 280-281"Avrupa'da çocuklar kendi maderzad lisanlarından maada ecnebi lisanı öğrenmeleri görülmediğinden Avrupalı müdekkikler tetebbuun asıl bu geniş ve dakik olan cihetini bilkülliye ihmal ediyorlar. Mutlaka bilmiyorlar ki bir çocuk iki ve hatta üç lisanı beraberce öğrenebilir. Hem de onların birden ziyade lisan öğrenmeleri bizim büyüdükten sonra elsine-i ecnebiyye tahsil edişimize kıyas dahi mümkün değildir".

34 "Maarife Dair Bend-i Mahsustur", Tercüman-ı Ahval, Sayı 34, 2 Zilkade 1277/=3 Mayıs 1861 s. 13, Mehmet Kaplan et. al., op. cit. Cilt 1, s. 56.

35 İbid. s. 57.

36 Münif Paşa, "Imla Meselesi", Mecmua-i Fünun, Sayı: 1, 4 Safer 1280/21 Temmuz 1863, ss: 74-75, Mehmed Kaplan et. al., ibid. s. 203.

37 Bu metinde terbiye kelimesi ahlakî eğitim manasında kullanılacaktır.

38 id. "Ehemmiyet-i Terbiye-i Sıbyan", Mecmua-i Fünun, Sayı: 5, Cemazielahir 1279/1862, ss: 176-185, Mehmet Kaplan et. al., YeniTürk Edebiyatı Ansiklopedisi, Cilt 1, ss: 177-182.

39 Edhem İbrahim Paşa, Terbiye ve Talim-i Adâb ve Nesayihü'l Etfal, Bu kitabın çeşitli baskıları vardır. Tespit edilebilen ilk baskısı 1869 tarihini taşır. Terbiyet-ül Etfal, İstanbul Matbaa-i Amire, 1285/1868, 144s., Diğer baskıları ise şunlardır: İstanbul Matbaa-i Amire, 1286/1869., İstanbul Mekteb-i Sanayi-i Şahane Matbaası, 1293/1876. Ayrıca bir de yer ve tarih belli olmayan baskısı 123s., M, Seyfeddin Özege, Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu, Cilt 4, s. 1009,

40 Hıfzırrahman Raşit Öymen, "Terbiye ve Talim-i Adab ve Nesayih-ül Etfal Risalesi Üzerine", Edhem İbrahim Paşa, Çocuklara Öğütler, s. X.

41 Edhem İbrahim Paşa, passim.

42 Sadık Rıfat Paşa, "Avrupa Ahvaline Dair Risale", Müntehabat-ı Asar, Mehmet Kaplan et. al. Yeni Türk Edebiyatı Ansiklopedisi. (Y. T. E. A), Cilt: 1 s. 131.

43 Ahmed Midhat Efendi, Peder Olmak Sanatı, İstanbul Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1317, s. 173" (.) Bu nokta-i nazardan bizim Osmanlı kavmimiz hakikaten bahtiyardır. Bizde çocukları hane haricinde büyütmek adet olmamıştır (.) Avrupa'da çocukları aile yuvasından baid yerlerde bazen gerek kendileri çocuğun yanına giderek ve gerek çocuğu haneye celb ederek mülakat etmeleri adeta bir misafirlik demektir. ".

44 Sami Paşazade Sezai, İkdam, N: 1643, 3 Şubat 1899., Mehmet Kaplan et. al, Y. T. E. A, Cilt, 4, s. 518.

45 Avrupa'daki çocuk terbiyesinden haberdar olanlardan biri de Rıfa'a bin Bedevî'dir. Avrupa seyahati esnasında okuduğu ve tercüme ettiği kitapları anlatan yazar bu kitaplardan birinin Kont Chesterfield'ın sırf kendi oğlunu terbiye ve talim için kitap tercüme ettirdiğini kitap olduğunu söyler. Seyahatname-i Rıfa'a, Mısır, 1255/1839., Mehmet Kaplan, et. al, Y. T. E. A. Cilt, 1, s. 107., Gene bu konu ile ilgili olarak Osmanlı basınında çıkan yazılardan birinde Avrupa'da kızlara bile ev idaresi terbiyesi verildiği söyleniyordu. "Terbiyeye Dair", Ceride-i Havadis, Sayı 120, 1258/1842, ibid, Cilt 1, s. 275.

46 Ahmed Midhat Efendi, op. cit. s. 174, “pedagoji hakkında tedkikata girişenler çocuğa bizzat ebeveynin bakması lüzumu hakkında müttefiktirler. Jan Jak Ruso bile böyle hükmeder”.

47 Ahmed Midhat Efendi, Istidad-ı Etfal, İstanbul Kırkambar Matbaası, 1308, s. 2.

48 İbid. s. 8.

49 İbid. s. 13.

50 İbid. s. 14.

51 İbid. s. 15.

52 İbid.

53 Bu kişilere bir örnek, modern bir eğitim kurumu olan Numune-i Terakki mektebinin de müdürü olan Mehmed Nadir Bey’dir. Mehmed Nadir gerek kendi okul dergisi olan Numune-i Terakki’de gerek Çocuklara Mahsus Gazete gibi çocuk dergilerinde pedagoji üzerine yazılar yazmıştır. Bu arada Osman Nuri Ergin Mehmed Nadir’in Tercüman-ı Hakikat’de (1895) “Talim ve Terbiye-i Etfal Yahut Usul-i Tedris”başlığı altında dört makale yazdığını ve Avrupalı eğitimcilerin fikirlerini aktardığını anlatır. Türk Maarif Tarihi, Cilt: 3-4, s. 1009.

54 Çocuklara Kıraat, N: 1, 23 Aralık 1883, s. 3 “Kızların mükemmel mekteb görmeleri lazımdır. Yani tahsilin birinci, ikinci, üçüncü dereceleri olan ibtidaiyye, rüşdiyye ve Darülmuallimat’a girerek tekmil-i tahsil gördükten ve Fransızların lisan-ı Yunaniden alarak çocuk terbiye etmek manasına ‘pedagoji’ Türkçe Terbiye-i Etfal ilmini layıkiyle öğrendikten sonra mektebden çıkarmalıdır”.

55 Çocuklara Mahsus Gazete, Sayı: 4, 11 Haziran 1896, s. 4.

56 Böyle bir karşılaştırma 1857 tarihinde Anadolu müfettişliğinde bulunan bir kişinin raporlarında görülmektedir. Müfetti İzmir’i anlatırken yabancı çocukların mektepten terbiyeli ve edepli geldiklerini İslam çocuklarının ise sokaklarda serseri hayvanlar gibi koştuğunu söyler. Mehmet Kaplan et. al., Y. T. E. A. Cilt 1, s. 314.

57 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, Bir Zamanlar İstanbul (haz: Niyazi Ahmed Banoğlu) İstanbul Tercüman 1001 Temel Eser, [t. y], ss: 103-104.

58 Reşat Ekrem Koçu, "Ebe Mektebi", İ. A., Cilt 8, s. 3655.

59 Necdet Sakaoğlu, "Ebe Mektebi", Tarih Vakfı İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 3, s. 115.

60 İbid.

61 Nuran Yıldırım, "Besim Ömer Akalın", Tarih Vakfı İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 1, s. 147.

62 Bu kitaplar Seyfettin Özege katalogundan yapılan tarama sonucunda ortaya çıkmıştır., Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu, İstanbul V. Cilt, 1981.

63 Besim Ömer, Zayıf ve Vakitsiz Doğan Çocuklara Edilecek Takayyüdat, Kuvöz ve Gavaj, İstanbul Mahmud Bey Matbaası 1888, 106 sayfa.

64 Besim Ömer Paşa çocuklara olan ilgisini hep devam ettirmiş ve 1917 yılında kurulan Osmanlı Himaye-i Etfal Cemiyeti'ne İsmail Canbolat ve Cavid Bey'den sonra başkan olmuş, cemiyeti 1022 yılı sonuna kadar başarıyla yönetmiş ayrıca cemiyetin çocuk sağlığı konusundaki faaliyetleri içinde önemli rol oynamıştır.

65 Tarik, 2 Mayıs 1889, (aktaran: Ayşe Şen), "Osmanlı Basınında yüzyıl Önce Bu Ay", Tarih ve Toplum, Sayı: 65, Mayıs 1989, s. 5 "Avrupa'da ve alellhusus memalik-i mahrusa-i Şahanede yeni doğan çocukları kundaklama adeti ittihaz olunmuştur. Memleketimizde ebna-yı vatanı balmumundan mamul bebek gibi bir takım bezlerle sıkarlar ki doğrusu etfal-i sagireyi bu tarzda giydirmek vahşiyane bir harekettir".

66 Tarik, 9 Haziran 1885, (aktaran: Ayşe Şen), "Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay", Tarih ve Toplum, Sayı 18, Haziran 1988, s. 51, "Bağçekapusunda Şeyhülislam hanında cerrahlığa müteallik mağazada en son usul üzerine ve Avrupa'nın meşhur hastahanelerinde istimal olunan aletlerin her nevi, çocuklar için emzik ve ihtikan aletleri (.) satılmaktadır".

67 Tarik, 26 Kasım 1885, (aktaran Meliha Yetkin), Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay, Tarih ve Toplum, Sayı 23, Kasım 1985, s. 49.

68 Tarik, 11 Teşrin-i Sani 1891, (aktaran: Ayşe Şen), Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay, Tarih ve Toplum, Sayı 95, Kasım 1991, s. 5.

69 Tarik, 5 Mayıs 1888, (aktaran: Meliha Yetkin), Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay, Tarih ve Toplum, Sayı: 53, Mayıs 1988, s. 5.

70 ReŞat Ekrem Koçu, "Fotaki Eczahanesi", İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 8, s. 5823.

71 İbid., Cilt 6, s. 4271.

72 Nuran Yıldırım. "Kuduz Hastanesi", Tarih Vakfı İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 5, s. 112.

73 Tarik, 6 Şubat 1887, (aktaran: Meliha Yetkin), Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay, Tarih ve Toplum, Sayı: 38, Şubat 1987, s. 30.

74 Tarik, 5 Eylül 1890, (aktaran Meliha Yetkin), Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay, Tarih ve Toplum, Sayı 82, Eylül 1990, s. 4.

75 Sermet Muhtar Alus, "Aksaray'dan Topkapı'ya", (hazırlayanlae: Erol Şadi Erinç-Faruk Ilkan), İstanbul Yazıları, İstanbul İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı, 1994, s. 36.

76 İbrahim Edhem Paşa kitabında çocuklara sağlıkla ilgili birçok nasihat verir. Hastalıklardan korunma yollarını anlatır. Eğer hastalığa yakalanılmışsa tedavi çarelerini gösterir. Bu tedavi usullerinin büyük bir bölümü Paşa'nın Avrupa'da bizzat edindiği tecrübelerden meydana gelmiştir. Otuzbeş bölüm olan kitabın 8. 10. 12. 19. 22-25 ve 27-30. bölümleri sağlık üzerinedir. Kitaba bir giriş yazısı yazan Hıfzırrahman Raşit Öymen de, Paşa'nın Tıp ilminde Avrupa düzeyinde bilgi sahibi olduğunu hatta zaman zaman daha da ileri

bulunduğunu belirtir. “Terbiye ve Talim-i Adab ve Nesayih-ül Etfal Risalesi Üzerine”, Çocuklara Öğütler, s. XIV.

77 İbid. s. 64.

78 O dönemlerde yerleşik muayenehaneler yaygın olmadığından doktorlar belirli gün ve saatlerde eczanelerde bulunurlardı.

79 Tarik, 7 Mayıs 1885, (aktaran: Uygur Kocabaşoğlu), Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay, “Tarih ve Toplum, Sayı 17, Mayıs 1985, s. 25.

80 Nuran Yıldırım, “Altıncı Daire-i Belediye Hastahanesi”, Tarih Vakfı İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 1, s. 224.

81 id, “Sankt Georg Hastanesi”, Tarih Vakfı İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 6, s. 452.

82 İbid.

83 İbid.

84 Cemil Topuzlu, 80 Yıllık Hatıralarım, İstanbul Güven Yayınevi, 1951, s. 54-55.

85 Nuran Yıldırım, “Etfal Hastanesi”, Tarih Vakfı İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 3. s. 220.

86 Ondokuzuncu asırda olmamakla beraber Etfal Hastanesi modern yeniliklerini yirminci asrın ilk yıllarında da sürdürmüştür. 1902’de bir fotoğraf atölyesiyle bir kütüphane açılmış bir de röntgen cihazı hizmete girmiştir. Aynı sene II. Abdülhamid Afyon Karahisar madensularının gelirini hastaneye vakfetmiş ve bu suretle vakıf hastaneciliği konusunda bir uygulamaya geçilmiştir. Çocukları jimnastik yapması için bir salon tahsis edilmiş, serum ve aşı hazırlamak için bir de laboratuvar kurulmuştur. Ayrıca hastane 1900-1907 yııları arasında Türkçe ve Fransızca olarak kurumla ilgili istatistik yıllıkları neşretmiştir ki başlı başına modern bir gelişmedir: Hamidiye Etfal Hastahane-i Alisinin İstatistik Mecmua-i Tıbbiyesi/==Annales Médicales et Bulletein de Statistique de l’Hospital d’Enfants Hamidié, Yayınlayan: Hamidiye

Etfal Hastahane-i Alisi Etibbası, İstanbul Matbaa-i Osmaniye, (hazırlayan: Hasan Duman), İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Katalogu, İstanbul IRCICA Yayını, 1986, s. 141.

87 Dr. Cemil Haveri"Çocuklara Mahsus Hıfzısıhha", Çocuklara Rehber, sayı. 15, 16 Temmuz 1314, s. 3.

88 Küçük Ayasofyalı (elif), Fuad, "Hıfz-ı Sıhhatten", Çocuklara Mahsus Gazete, 11 Haziran 1896, Sayı: 3, s. 3.

89 H. Kemal, "Hıfz-ı Sıhhat-i Etfale Dair Birkaç Söz", Çocuklara Mahsus Gazete, 13 Ağustos 1896, Sayı 12, s. 3.

90 H. Kemal, "Mebahis-i Sıhhiyeden", Çocuklara Mahsus Gazete, 10 Eylül 1896, sayı: 17 s. 4.

91 "Nesayih-i Tıbbiye ve Sıhhiye", Çocuklara Mahsus Gazete, 14 Ocak 1897, s. 4-5.

92 Çocuklar Hekimi, "Hıfz-ı Sıhhat-i Etfal", Çocuklara Mahsus Gazete, 7 Ocak 1897, ss: 3-4.

93 Bu haberlere bir örnek için bkz. "Şuunat", Çocuklara Mahsus Gazete, 25 Haziran 1896, s. 6.

94 Doktor Şekib Ismail, "Mekteb-i Numune-i Terakki'de Tedris Olunan Hıfz-ı Sıhhat Derslerinin Hulasası", Numune-i Terakki, 1 Mart 1304/=13 Mart 1888, Sayı 8, s. 89-90.

95 Reşat Ekrem Koçu, "Avrupa Saç" İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 4, s. 1358.

96 id, "Bahriyeli Çocuk Esvabı Modası", Türk Giyim-Kuşam Süsleme Sözlüğü, Ankara Sümerbank Kültür Yayınları, 1969 s. 24.

97 id, "Çocuk: Üniformalı Çocuklar", İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 8, ss: 4067.

98 Tarik, 4 Haziran 1884, Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay, (aktaran: Uygur Kocabaşoğlu), Tarih ve Toplum, Sayı: 6, Haziran 1984, s. 39.

99 Tarik, 13 Temmuz 1884, Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay (aktaran: Uygur Kocabaşoğlu), Tarih ve Toplum, sayı 27, Temmuz

1984, s. 7.

100 Tarik, 24 Aralık 1884, Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay (aktaran: Uygur Kocabaşoğlu), Tarih ve Toplum, Sayı 12, Aralık 1984, s. 31.

101 Tarik, 23 Mart 1890, Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay, (aktaran: Ayşe Şen), Tarih ve Toplum, Sayı 75, Mart 1990, s. 5.

102 Bununla beraber çocuk giyimi ile ilgili ilanlar -belki de alışveriş için gerekli parayı ebeveynler verdiği için- çocuk dergilerinde pek görülmez. İstisna teşkil edenler Avrupa tarzı elbiseler değil bazı okulların kıyafetinin ucuza dikildiği ya da benzeri ilanlardır. Bu ilanlara bir örnek için bkz. Çocuklara Mahsus Gazete, Sayı: 18, 10 Eylül 1896, s. 8.

103 Reşat Ekrem Koçu, "Eyüp Oyuncakçıları", İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 10. s. 5462.

104 Özdemir Nutku, "Osmanlı Şenliklerinde Çocuk", Toplumsal Tarihte Çocuk, (haz: Bekir Onur), İstanbul Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993, s. 57.

105 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, ibid. s. 194.

106 İbid.

107 Halit ZIya Uşaklıgil, Aşk-ı Memnu, İstanbul Hilmi Kitabevi, 1939, s. 58.

108 Reşat Ekrem Koçu, "Atyarışları", İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 2, s. 1341.

109 Semet Muhtar Alus, "Sinema: Biraz Tarihi, İstanbul'a Düşüşü", ibid. s. 158.

110 Engin Çizgen, "Osmanlı Dönemi Fotoğraflarında Çocuk", Toplumsal Tarihte Çocuk, (hazırlayan: Bekir Onur), İstanbul Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993. s. 77.

111 İbid.

112 İbid.

113 İbid. s. 78.

114 Dorina L. Neave, Eski İstanbul'da Gündelik Hayat, İstanbul Tercüman 1001 Temel Eser, 1978, s. 60.

115 Ahmet Emin Yalman, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, Cilt 1, İstanbul Yenilik Basımevi, 1970, s. 22.

116 Recaizade Mahmut Ekrem, Nijad Ekrem, İstanbul Servet-i Fünun Matbaası, 1900, (sayfa numarasız).

117 Reşat Ekrem Koçu, "Andriomenos Fotoğrafhanesi", İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 2, s. 853.

118 Çocuklara Mahsus Gazete, 30 Haziran 1899, sayı 174, s. 7.

119 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey çocukların büyük bir sabırsızlıkla Ramazan'ı beklediklerini, çünkü bu ay gelince her gece karagöz'e gittiklerini söyler. ibid. s. 13 Diğer yazarlar da benzer görüşleri ortaya koyarlar. Sadri Sema, Eski İstanbul'dan Hatıralar, İstanbul Iletiş im Yayınları, 1991; Refik Ahmet Sevengil, İstanbul Nasıl Eğleniyordu, İstanbul IletiŞim Yayınları, 1990; Cenab Şehabeddin, İstanbul'da Bir Ramazan, İstanbul İletişim Yayınları, 1991; Çaylak Tevfik, İstanbul'da Bir Sene, İstanbul İletişim Yayınları, 1990.

120 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, op. cit. s. 187.

121 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Metin And, Tanzimat ve İstibdad Dönemimde Türk Tiyatrosu (1839-1908), Ankara Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1972, passim.

122 İbid. s. 101-102 Metin And'ın aktardığına göre Hayal'in 14 Ekim 1289 tarihli ikinci sayısında çocukların tiyatrolarda çok gayriahlaki şeyler seyrettiği ve hatta bunları küçük kızların bile seyrettiği söyleniyor ve bir ıslahat gerektiği belirtiliyordu. ibid. s. 101.

123 İbid. s. 86.

124 İbid. s. 98.

125 Hülya Argunşah, "Çocuk Edebiyatı", Türk Aile Ansiklopedisi, Ankara Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1993, Cilt 1, s. 279.

126 Çocuklara Mahsus Tiyatro, “Namus ve Zaruret”, Çocuklara Mahsus Gazete, Sayı 31, 17 Aralık 1896, ss: 3-6.

127 Kemal Hasan Karnal, op. cit. s. 62.

128 Bedii Bey, “Fazilet-i Say”, Çocuklara Rehber Sayı 26, 14 Ekim 1897, s. 5.

129 “Küçük Valide”, Çocuklara Rehber, Sayı 25 (ikinci sene), 6 Ekim 1898, s. 4”Mekteb-i Terakki’nin inas kısmı tevzi-i mükafat resminde Fransızca olarak temaşaya vaz olunmuş bir eserdir ki mealen tercüme olunmuştur”.

130 Tarik, 24 Ağustos 1888, Osmanlı Basınında Yüz Yıl önce bu ay, (aktaran: Ayşe Şen), Tarih ve Toplum, Sayı 56, Ağustos 1988, s. 5.

131 Tercüman-ı Hakikat, 8 Kanun-ı Evvel 1886, Osmanlı Basınında Yüz Yıl önce bu ay, (aktaran Ayşe Şen), Tarih ve Toplum, Sayı 36, Aralık 1986, s. 53.

132 Tercüman-ı Hakikat, 17 Nisan 1884, Osmanlı Basınında Yüz Yıl önce bu ay, (aktaran Mediha Yetkin), Tarih ve Toplum, Sayı 4, Nisan 1984, s. 34.

133 Tarik, 14 Mart 1891, Osmanlı Basınında Yüz Yıl önce bu ay, (aktaran Ayşe Şen), Tarih ve Toplum, Sayı 87, Mart 1987, s. 5.

134 Çocuklara Mahsus Gazete, 5 Teşrin-i Sani 1314/17 Kasım 1898, Sayı 144, s. 6.

Ahmed Midhat Efendi. Çocuk Melekât-ı Uzviyye ve Ruhiyyesi. İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1317.

, İstidad-ı Etfal. İstanbul: Kırkambar Matbaası, 1308.

, Peder Olmak Sanatı. İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1317.

Ali Rıza Bey. Bir Zamanlar İstanbul. haz. Niyazi Ahmet Banoğlu. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.

Alus, Sermet Muhtar. İstanbul Yazıları. haz. Erol Şadi Erinç-Faruk Ilıkan. İstanbul: Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı Yayınları, 1994.

And, Metin. Tanzimat ve İstibdad Döneminde Türk Tiyatrosu 1839-1908. Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları. 1972.

Argunşah, Hülya. ”Çocuk Edebiyatı”. Türk Aile Ansiklopedisi. 3 Cilt. Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını, 1991.

Berker, Aziz. Türkiye'de İlköğretim I 1839-1923. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1945.

Berkes, Niyazi. Türkiye'de Çağdaşlaşma. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1973.

Cebeci, Dilaver. Tanzimat ve Türk Ailesi. Istanbul: Ötüken Neşriyat, 1993.

Çizgen, Engin. ”Osmanlı Dönemi Fotoğraflarında Çocuk”. Toplumsal Tarihte Çocuk, haz. Bekir Onur. Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993.

M. D'Hosson. 18. yüzyıl Türkiyesi'nde Örf ve Adetler. çev. Zerhan Yüksel. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.

Doğan, Ayhan. "İran Okulu", Tarih Vakfı İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 4. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.

Edhem İbrahim Paşa. Davranış Kurallarının Eğitim ve Öğretimi ve Çocuklara Öğütler. haz. Hıfzırrahman Raşit Öymen. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. 1979.

Enginün, İnci. ”Çocuk Edebiyatına Toplu Bir Bakış”. der. Mustafa Ruhi Şirin. Çocuk Edebiyatı Yıllığı. İstanbul: Gökyüzü Yayınları, 1987.

, Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul: Dergah Yayınları, 1983.

Ergin, Osman. Türk Maarif Tarihi, 4. Cilt. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.

Haydaroğlu, İlknur Polat. Osmanlı Devleti'nde Yabancı Okullar. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu 1828-1928. haz. Hasan Duman. İstanbul: IRCICA Yayını, 1986.

Kaplan Mehmet, Enginiün İnci, Emil Birol, Kerman Zeynep. Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi. 5. Cilt. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayını 1978.

Karnal, Kemal Hasan. Türkiye'de Çocuk Tiyatrosu. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1989.

Koçer, Hasan Ali. Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992.

Koçu, Reşat Ekrem. İstanbul Ansiklopedisi. 11 Cilt. İstanbul.

, Türk Giyim Kuşam Süsleme Sözlüğü. Ankara: Sümerbank Kültür Yayınları, 1969.

Kodaman, Bayram. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

, "Çocuk Edebiyatı". Çocuk Edebiyatı Yıllığı. haz. Mustafa Ruhi Şirin. Istanbul: Gökyüzü Yayınları, 1987.

Neave, Dorina L. Eski İstanbul'da Hayat. çev. Osman Öndeş. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1978.

Nutku, Özdemir. "Osmanlı Şenliklerinde Çocuk". Toplumsal Tarihte Çocuk. haz. Bekir Onur. Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993.

Okay, Cüneyd. "İlk Çocuk Tiyatrosu Üzerine Notlar", Toplumsal Tarih, N: 40, Nisan 1997 ss: 13-14.

, Osmanlı Çocuk Hayatında Yenileşmeler 1850-1900 İstanbul: Kırkambar Yayınları 1998.

Okay, Orhan. Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi, İstanbul: Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı, 1989.

, “Edebiyat Dünyasında Çocuk”. Çocuk Edebiyatı Yıllığı. haz. Mustafa Ruhi Şirin. İstanbul: Gökyüzü Yayınları, 1987.

Özege, Seyfeddin. Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Katalogu. 5 Cilt. İstanbul.

Özertem, Tekin. Türkiye’de Çocuk Tiyatrosu. Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları, 1979.

Özgül, Metin Kayahan. Ali Ekrem Bolayır’ın Hatıraları. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.

Recaizade Mahmut Ekrem. Nijad Ekrem. İstanbul: Servet-i Fünun Matbaası, 1316.

Tanpınar, Ahmet Hamdi. 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1967.

Topuzlu, Cemil. 80 Yıllık Hatıralarım. İltanbul: Güven Yayınevi, 1951.

Uşaklıgil, Halit. Aşk-ı Memnu. İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1939.

Yahya Kemal. Çocukluğum Gençliğim Edebî ve Siyasî Hatıralarım. İstanbul: Yahya Kemal Enstitüsü Yayını, 1973.

Yalman, Ahmet Emin. Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim. Cilt 1. İstanbul: Yenilik Basımevi, 1970.

Yardım, Mehmet Nuri, Tanzimattan Günümüze Edebiyatçılarımızın Çocukluk Hatıraları, İstanbul: Kavramlar Yayınevi, 1986.

Yerasimos, Marianna. “16. -19. yüzyılda Batı Kaynaklı Gravürlerde Osmanlı Çocuk Figürleri”. Toplumsal Tarihte Çocuk. haz. Bekir Onur. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993.

Eytâm İdaresi ve Sandıklar (1851-1926) / Yrd. Doç. Dr. Mehmet Çanlı [s.57-73]

Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Yetim konusu gerek İslam öncesinde ve gerekse İslam dönemi Türklerde, üzerinde önemle durulan bir konudur. Türklerin bu konuda diğer milletlerden çok önce örgütlenmiş olduğuna dair belgeler mevcuttur. Bu belgelerden ilki, Göktürk Yazıtlarıdır.1 Bu yazıtlarda Türk ailesinin bir bütün olarak, varlıkta ve yoksullukta kendi kaderlerini paylaşmak zorunda olduğu ifade edilmektedir. Aile üyelerinde "ben ölürsem çocuklarım ve eşim ne olur" diye bir kuşku ve korku dile getirilmemektedir. Kişinin öldükten sonra, çocuklarına kimlerin bakacağı törece tayin edilmiştir. Töre gereğince, ölen bir kardeşin eşi ve çocuklarının sahipsiz kalarak, yoksulluk içinde yaşamalarına izin verilmemiştir. Sahipsiz kalan çocukların başlarını alıp gitmesi de onlar için büyük bir kayıp sayılmaktadır. Özellikle çocukların başka ailelere girip soy adlarını değiştirmeleri üzerinde ise dikkatle durulmaktadır.2

Diğer Türk devletlerinde ve Osmanlı Devleti'nde de, dul ve yetimlerin haklarının korunması ile ilgili konular üzerinde titizlikle durulmuştur.3 Bunun için Osmanlı Devleti'nde dul ve yetimlerin haklarının gözetilmesi ile ilgili sosyal yardım teşkilatları kurulmuştur. Bunların başında ise vakıflar gelmektedir. Özellikle Fatih Sultan Mehmet zamanında kurulan vakıflarda yetim çocukların okutulması ve meslek sahibi olmaları sağlanmıştır.4 Bunun yanında 1851'de Eytâm Nazırlığı, 1868'de Tuna Valisi Mithat Paşa tarafından ıslahhaneler,5 1872'de Daruşşafaka,6 1903'te II. Abdülhamit tarafından Daru'l-hayrü'l-'âli7 ve 1915'te de Trablusgarp ve Balkan savaşlarında babaları şehit olan çocukların korunması amacıyla da Daru'l-Eytâmlar8 kurulmuştur. Bu kurumların iyi çalışabilmesi ve yetimlerin malları ile ilgili haksızlıkların ortadan kaldırılması amacıyla bir çok ferman ve hükümler yayınlanmıştır.

Örneğin 1852 yılında İstanbul ve Bilad-ı Selase'de9 ölenlerin yetimlerine intikal eden gayri menkullerin keşif ve tahmini işlemlerinden fazla harç alındığı ile ilgili şikayetler üzerine çıkarılan emirde fazla harç alınmaması, keşif bedellerinin ve tahminlerinin değerleri konusunda dikkat edilmesi gerektiği bildirilmiştir.10 Yayınlanan bu fermanlarda gayri müslim yetimlerinin haklarının da korunması ile ilgili hükümlerin olduğu görülmektedir. Rum yetimlerinin haklarının keşişhanelerde kaybolduğu, bunun için de kilise hesaplarının incelenmesi ve gerekli tedbirlerin alınması istenmektedir.11

1. Yetimlerin Sosyal Haklarının Korunması

Eytâm, yetimin çoğulu olup, tek kalma anlamına gelmektedir. Yetim, erginliğe ermeden babası ölen çocuktur. Annesini kaybeden çocuğa da yetim denilmektedir. Kaç yaşında olursa olsun babasını kaybetmiş ve buluğ çağına girmemiş çocuklar için de kullanılmaktadır. Geniş manada ise yetim, sadece buluğa ermemiş babasız çocuk değil, akli yeteneklerini kazanıp kendisini idare edecek düzeye gelmemiş, zayıf insan anlamındadır. Yetimlik, buluğ çağına girmiş olmakla sona ermemekte, aynı zamanda akli bakımdan da kendisini idare edebilecek durumda yani rüşt olması gerekmektedir.12

Bizim ele alacağımız konu, yetim haklarının tarihi süreci yerine Eytâm idaresinin (1851) kurulmasından itibaren 1926'ya kadar olan dönemde yetim hakları, mallarının korunması, Eytâm İdaresi ve Eytâm Sandıkları üzerine olacaktır. Ancak konu incelenirken yeri geldiğinde geçmiş uygulamaları da kısa da olsa vermeye çalışacağız. Öncelikle yetim hakkı, ebeveynden birinin ölmesi ile birlikte başlayan ve rüştünü ispat edinceye kadar olan süreyi kapsayan hukuki bir süreçtir. Bundan dolayı tereke (miras), vasilik veya vesayet ve rüşt gibi konuların incelenmesi gerekmektedir.

1.1. Tereke

Tereke, ölen bir kimsenin miras olarak bıraktığı her türlü mal veya eşyanın tümünü ifade eder.13 İslam hukukuna göre,

terekenin mirasçılar arasında taksimi yapılmadan önce şu işlemlerin yapılması gerekmektedir: Ölen kişinin, cenaze masraflarının yapılması, şahsın başkasına olan borçlarının ödenmesi ve vasiyeti varsa yerine getirilmesi gerekmektedir.14 Vasiyetler yerine getirildikten sonra, mirasçıların hisseleri, şer'i miras usullerine göre kendilerine teslim edilmektedir. Bu işlemlerden sonra mirasçının terekeleri, mahalli mahkemece görevlendirilen memurlar tarafından yazılırdı. Tereke olarak kalan mallardan satışı yapılacak olanların kaydı tutularak, usulüne uygun satışları yapılırdı.

Osmanlı Devleti'nde gayri müslimlerin tereke işlemleri de Müslüman halkın işlemleri gibi şer'i mahkemelerde yapılmaktaydı. Ancak bu durum son dönemde şikayetlere sebep olmuş ve bu da büyük devletlerin müdahalelerine yol açmıştır. Bu konuda devlet, 1856'da bir ferman çıkartarak gayri müslimlerin vasiyetlerinin diledikleri gibi yerine getirilmesi sağlanmıştır.15 Bu tarihten itibaren ölen gayri müslimin varisi olsun ya da olmasın tereke işlemlerine kesinlikle karışılmadığı görülmüş ve gayri müslimlerin tereke işlemleri, vasiyetleri çerçevesinde yerine getirilmiştir. Bir gayrimüslim varis bırakmadan ölürse, bir varis çıkması ihtimaline karşı devlet terekeyi kadı'nın denetimi altında bir süre tuttuktan sonra gayri müslimin dini kurumlarına teslim ederdi.16 İslam miras hukukuna göre taksimi yapılan gayri müslim terekesinde, önce cenaze masrafları ve borçları çıkartılırdı. Daha sonra Müslüman halkta olduğu gibi diledikleri takdirde erkeğe tam, kadına yarım hisse verilirdi. Aynı şekilde geriye kalan yetimin malları da Müslüman yetimlerindeki gibi Eytâm Sandığı'na teslim edilmekteydi.17

Gerek tereke ve gerek yetim mallarının Eytâm Sandığı'na teslimi konusunda vasiyet veya özel bir hüküm varsa buna azami miktarda riayet edilmekteydi.18 Örneğin Marmaris Şer'iye Sicili Defterlerinde 23 yıl içinde (H. 1303-1326) sadece iki gayri müslim terekesine rastladık.19 Gayri müslim terekelerinin bu kadar az olması yukarıda bahsettiğimiz gibi özel vasiyet hükümlerinin uygulanmış olmasından dolayı olabilir.20

Osmanlı Devleti'nde tereke işlerine daha önce İstanbul'da kadılığa bağlı olarak kurulan Bab Mahkemeleri21 bakmaktaydı. Bu

mahkemeler büyük şehirlerde kurulmuştur.22 1851'de Eytâm Nazırlığı'nın kurulmasından sonra yetim işleriyle ilgili şikayetlerin artmasıyla 1852'de "Kısmet-ı Belediye Mahkemesi"23 kurulmuştur.24 Bu mahkeme, İstanbul ve Bilad-ı Selasede (Eyüp, Üsküdar ve Galata)25 bulunan esnaf terekeleri işlerine ve yetim mallarına bakmaktaydı. 1860'da kapatılan bu mahkemenin görevleri daha sonra tekrar Bab Mahkemesi'ne devredilmiştir. Taşrada ise tereke işlerine "Müfettiş Hükkamlıkları"na26 bağlı olarak mahalli mahkemeler bakmaktaydı.27

Eytâm İdaresi'nin 1851'de kurulmasından itibaren yetim hakları ve terekelerle ilgili bir çok değişikliklerin yapıldığını görmekteyiz. Öncelikle köy ve kasabalarda Müslim ve gayrimüslim Osmanlı tebaasından biri öldüğünde, köyün muhtarı, imamı ve papazı, resmi makamlara ölen kişiyi bildirmekle yükümlüdür. Aynı zamanda ölenlerin varisleri içerisinde yetim, deli, kayıp, bakıma muhtaç dul kadın ve bunak olup olmadığını da bildirmek zorundadırlar. Bunu ihtiyar meclisleri denetliyordu.28

Buna uymayanlar para cezası ile cezalandırılıyordu.29 Bununla birlikte tereke yazımları hakkında da bazı düzenlemelere gidilmiştir. Örneğin tereke yazmaya giden mahalli mahkeme memurlardan başka, Eytâm İdaresi memurlarının da mahkeme kassamları ile birlikte tereke yazmaya gitmesi zorunlu hale getirilmiştir.30 Bu iki kurumun memurları ayrı ayrı defter tutuyorlardı. Bunun nedeni yetim mallarının değerinde satılması ve hırsızlığın önlenmesi içindir. Terekeleri yazmaya giden memurların yanında mahalle veya köyün imamı, muhtarı, papaz ve hahambaşı veya han odabaşılarından birinin bulunması gerekmektedir. Görevli olan memurlar tarafından terekeler özel bir deftere teferruatıyla yazılarak mühürlenir ve ilan edilirdi.31 Eğer terekenin değeri 20 bin kuruşu geçer ise mahalli gazetelerde ilan edilmek zorunluluğu vardı.32

Tereke yazılmadan önce ölen kişinin borcunun olup olmadığına bakılmaktadır.33 Tereke içerisinde altın ve mücevherat gibi eşyalar, Eytâm Meclisleri tarafından kuyumcular çarşısında satılıyordu.34 Mirasçılar içinde kayıp olanların hisselerine düşen paylar, vakıflar ve maliye beytü'l-mal memurları tarafından işlemleri yapılıyordu.

Hisseleri, ayrı keselere konularak merkezde Beytü'l-malda, taşra da ise Eytâm sandıklarında saklanıyordu. Bu kişinin malları, sandıkta 5 yıl saklanmaktadır. Bu süre içerisinde ortaya çıkarsa, mahkeme kararıyla mirasını alabiliyordu. Çıkmazsa mallar hazineye devrediliyordu.35 Terekenin yazım ve taksimi en geç 15 gün zarfında sonuçlandırılması gerekiyordu.

Yazılan terekeler daha önce mahalli mahkeme memurları ve kassamları tarafından mühürlenip kasaya konuluyordu. Yeni düzenlemeye göre yazılan terekeler, denetim için bekletilmeden Eytâm İdaresi'ne bildirilecekti. İşlemler üç ay içinde tamamlanarak, en son dört ay içinde de sonuçlandırılacaktı. Bu zaman zarfında sonuçlandırılmazsa güvenlik kuvveti ile tereke, kimin zimmetinde ise alınıyordu.36 Terekeden elde edilen gelir, taksim olununcaya kadar memuru tarafından kassam huzurunda eskiden olduğu gibi mal sandığına konularak, saklanıyordu ve en kısa zamanda değerlendiriliyordu. Sandıkların sağlam olması ve kilitli olmasına dikkat ediliyordu ve bunun sorumluluğu da kassamlara aitti.37

Nizamnamelerinde olmamasına rağmen, I. Dünya Savaşı ve Milli Döneminde askerde iken ölen kişilerin terekelerinden ve geriye kalan yetimlerinden mahkeme harçlarının alınmadığını görmekteyiz. Hatta mahkemelerin, Müslim ve gayrimüslim38 ayırdetmeksizin askerde ölen kişilerin yetimlerine, terekelerinin taksimine ve diğer işlemleriyle ilgili işlere dikkat edilmesi konusunda emirlerin çıkarıldığını görmekteyiz.39

1.2. Vasilik

Vesayet: lugatde emir, bir işi birisine ısmarlama demektir.40 Geniş anlamda ise Vesayet, eda ehliyeti yani haklarını kullanmaya ehliyeti bulunmayan ya da noksan olan bir kişinin mallarını koruma, işletme ve tasarruf etme hakkının başka bir kimseye tanınmasıdır. Vesayet sıfatını taşıyan yani bir şahsın mallarında veya çocuklarının işlerinde tasarruf etmek üzere görevlendirilen ve bu işler için hukuken temsil yetkisine sahip olan kişiye de Vasi denir.

Vesayet kavramı tarihsel süreç içinde incelendiğinde ilk olarak Roma hukukunda karşımıza çıkmaktadır. Roma hukukuna göre

babanın ölümü veya himayeyi gerektiren şartların ortaya çıkması durumunda en yakın aile reisi, yasa gereği doğrudan doğruya aileye vasi olurdu. Bu yasal vasilik kurumu en eski vesayet müessesesidir.41

İslam hukukunda da vasilik, ailede baba durumunda olan şahsın ölümü halinde veya ehliyetsiz bulunduğu, evini ve çocuklarını idare etmekten tamamen yoksun olduğu, onların hak ve hukuklarını koruyacak akıl ve fikre sahip bulunmadığı hallerde başvurulan bir hukuki müessese olarak görülür.42 Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere mallarının idaresi başkasına devredilecek olan kişi, kendi mallarını bizzat idareden aciz olmalıdır. Bu da çocukluk, akli dengesinin yerinde olmaması ve bunaklık sebebi ile olabilir.43 Bizim üzerinde duracağımız konu, yetim kalan çocukların vesayet altına alınması, onların mallarının tasarrufuyla ilgili örfi ve kanuni işlemleri ve onların mallarının korunması ile ilgili Eytâm İdaresi’nin kurulmasından sonraki gelişmelerdir.

İslam hukukuna göre, baba ölmeden önce çocuklarına vasiyet yoluyla vasi tayin edebilirdi.44 Bu vasi, reşit olmayan çocuklarının veya torunlarının mal varlığını idare ile görevlendirilirdi. Bu kişiler, yaptıkları görev için herhangi bir ücret almamaktadır. Vasiyet yoluyla vasi atanmayan yetimlere mahalli mahkemenin kadısı veya naibi tarafından vasi tayin edilirdi. Bu kişi, kadının veya naibin vekilidir.45 Eytâm İdaresi’nin kurulmasıyla birlikte (1851) vilayetlerde Temyiz-ı Hukuk Meclisleri, kazalarda ise Dava Meclisleri tarafından vasi tayin edilmeye başlanmıştır.46 Görevlendirilen vasilere ücret almaması tavsiye edilirdi.47 Kadı veya naib, vasiyi kontrol etme ve istediği zaman da onu azletme yetkisine sahiptir. Gerektiğinde ise vasinin tasarruflarını gözetmek için bir görevli tayin edebilirdi. Bu görevliye de “Nazır” adı verilmektedir.

Vesayetin geçerli olabilmesi için, vasiliğe tayin olunan kişinin bunu açıkça kabul ettiğini beyan etmesi gerekir.48 Vasi olacak kişinin, vasilik görevini yerine getirebilecek fikri ve ahlaki vasıflara sahip olması, hür, akıllı, buluğa ermiş, reşit, emin, aynı dinden ve vesayet işlerine vakit ayırabilecek ve vasisi olduğu kişi ile sıkı münasebette bulunabilecek birinin olması gerekmektedir. Buna göre

akıl hastası, köle, küçükler ve gayrimüslimlerin, ve güvenilir olmayan kişilerin veli veya vasi olmaları caiz değildir.

19. yüzyıl Osmanlı hukukunda çocuklarla ilgili hakların korunması ve vasilik kurumunun önemli bir yeri ve uygulaması olduğu görülmektedir. İncelediğimiz Şer'iye sicillerindeki çok sayıdaki örnek, ana babadan birinin veya her ikisinin ölmesi halinde mahkemenin çocukları ve onların mahfuz haklarını korumak için önlem alındığını ortaya koymaktadır. Vasi tayinlerinde öncelikle çocuğun en yakınından itibaren güvenilir kişiler vasi tayin edilebilirdi. Babanın ölümüyle gerçekleşen vasi tayinlerinde önce anne akla gelmektedir. Daha önceleri kadının veya annenin vasi tayin edilmesi mümkün değilken, Tanzimat ile birlikte kadının vasi tayin edilmeye başlandığı görülmektedir.[49]

Baba harici birisinin vasi olarak atanması bazı durumlarda gerçekleşmektedir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi babanın vasiliği yapamayacak hukuki ehliyete sahip olmadığı durumlarda başka biri vasi tayin edilmekteydi. Vasinin belirlenmesinde kan bağından önce verilen görevi layıkıyla yapabilmesi temel şart olarak aranmaktadır. Şikayet halinde vasilik elden gitmekte ve yapabilecek olana verilmektedir.[50]

Eski hukukumuzda vasi tayinlerinde belirli bir süre söz konusu değildir.[51] Sürenin sona ermesi için vasinin vefat etmesi ya da vasi olarak atandığı kişinin rüşt olması gerekmektedir. Ancak vasi olarak atanan kişi vasilik görevini yerine getiremezse kadı tarafından görevine son verilir ve yerine başka bir vasi tayin edilirdi. Vasi olarak atanan kişiyi baba seçmiş ise kadı, bu kişinin görevine bir istisna dışında son veremez. Bu da vasinin hiyanet etmesidir. Baba tarafından atanan vasi, vasilik görevini yerine getiremiyor ise onun görevine son verilmeden kadı tarafından başka bir vasi daha atanırdı.

Vasi, yetimin menkul ve gayri menkul[52] malını muhafaza etmek ve onun yararına işletmekle yükümlüdür. Yetimin faydası için onun malı ile ticaret yapabilir, malını kendi malı ile birleştirip ortaklaşa çalıştırabilir ve şirket kurabilirdi. Yetimin yararı için ne gerekiyorsa

yerine getirmekle mükelleftir. Fakat malında onun zararına olacak tasarrufta bulunamaz ve yetimin malını kendi yararına kullanamaz. Yetimin kendi malını koruyacak, iyi şekilde kullanacak duruma geldiğini anlayınca malını teslim ederdi.53 Vasi, dilerse vasisi olduğu çocukların nafaka ve diğer harcamaları için bu çocukların mallarından karşılanmak üzere hakimden harcama izni isteyebilirdi. Nitekim yetim ile ilgili çıkarılan nizamnamelerde yetimin, Eytâm Sandığı'ndaki mallarından nafaka ve tamirat türü ihtiyaçları için vasi vasıtasıyla paranın kullandırılması hükme bağlanmıştır.54 Eğer yetim, rüşt olmadan evlendirilirse vasi, Eytâm Sandığı'ndan çeyiz masrafı olarak yetim adına ayrı bir para da çekebilirdi.55 Hatta nizamnamelere göre; yetim haklarını vasisinin takip etmediği veya vekil dahi gönderemediği durumlarda yetimin hakkının zayi edilmemesi için Eytâm müdürünün müzekkeresi ile şer'i hakimler tarafından takip ettirilerek yetimlerin haklarının korunmasına çalışılmıştır.56

Marmaris Şer'iye Sicili Defterlerine göre 24 yıllık süre içinde 161 tane vasi tayini gerçekleşmiştir. Bu tayinlerin 85'i (%52,79) anne, 27'si (%16,77) baba, 10'u (%6,21) akraba, 39'u (%24,22) ise diğer diye isimlendirdiğimiz kişiler vasi olarak tayin edilmişlerdir.

1.3. Rüşt (Bulûğ)

Rüşt konusunda iki terim karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan biri "bulûğ" ikincisi de "rüşt" terimleridir. Bulûğ: çocuklarda, biyolojik olarak ergenlik belirtilerinin ortaya çıkması devresi demektir.57 Bulûğa ermek, medeni hukuk açısından rüşte ermek anlamında da kullanılmaktadır. Bu kişiler, medeni hukuk açısından tam ehliyete sahiptirler. İslam ve örf hukukunda bir çocuğun baliğ sayılabilmesi için farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerin ortak noktası buluğ yaşının erkeklerde 12, kızlarda 9 yaş sınırı kabul edilirken, her ikisinde de üst sınırı on beş yaş olarak kabul edilmiştir. Bu yaş sınırları, iklime dayalı olarak bölgesel farklılıklar göstermektedir. Bu yaş ve altı aynı zamanda çocuğun yetim sayılma yaşıdır.58 Nitekim yetimlerle ilgili çıkarılan nizamnamelerde 15 yaş ve altı çocuklar yetim sayılmaktadır.59 Kısacası yetim, buluğ çağına gelmemiş çocuklar için kullanılan bir ifadedir.

Rüşt ise çocuğun kendi malını idare edebilmesi selahiyetine erişme yaşı ile ilgilidir. Rüşt durumuna bulûğ ile ulaşmak mümkün olduğu gibi, sonradan da ulaşmak mümkündür. Bu açıdan bulûğa eren kişi, kanuni ehliyete sahip değildir. Bu konuda farklı görüşler mevcuttur. Örneğin Hanefi fıkhına göre erkek çocuklarda 18, kız çocukların da ise 17 yaşını doldurduklarında reşit sayılırlardı.[60] Osmanlı hukuk sistemindeki uygulamaya göre Hanefi fıkhının görüşü ağırlık kazanmaktadır. Örneğin incelemiş olduğumuz Marmaris Şer'iye sicili Defterlerindeki iki hükümde kız çocuğu için 17,[61] erkek çocuğu için de 18[62] yaşını rüşt yaşı olarak kabul edilmiştir. Aynı şekilde Hanefi fıkhına göre; yukarıda bahsedilen yaş döneminde reşit olmadığı takdirde 25 yaşına kadar bekletilmektedir. Bu yaşı dolduran kişiler hiçbir tecrübe ve sınamaya gerek kalmaksızın reşit sayılırdı.[63] Örneğin Marmaris'in Gelibolu Köyünden Halil İbrahim 25 yaşına geldiği için malları, Eytâm Sandığı'ndan hiçbir dava söz konusu olmadan kendisine teslim edilmiştir.[64]

Reşit olma yaşı 17-18 yaşı olarak belirtilmiş ise de, Eytâm İdaresi'nin kurulması ile birlikte bu yaş sınırı, kanunla 20 yaşını doldurma şartı getirilmiştir. Kısaca belirtmek gerekirse nizamnamelerde buluğa girme yaşı 15 yaş kabul edilirken, reşit olma yaşı 20 olarak kabul edilmiştir. Bir yetim veya çocuk bu yaştan öncede rüşdünü ispat etmek için şahit göstererek mahkemeye başvurabilirdi. Bunun örnekleri Marmaris Şer'iye Sicili Defterlerinde H. 1296 (1880) yılına kadar seyrek de olsa görmekteyiz. Bu tür başvurularda mahkeme, kişinin 20 yaşını doldurmamasına rağmen lehine karar verildiği görülmektedir. 1880'den sonraki tarihlerde ise 20 yaş sınırına dikkat edildiğini görmekteyiz. Bunun nedenini, Eytâm teşkilatının yapısında aramak gerekir. Çünkü 1880 yılına kadar Marmaris'te Eytâm İdaresi kurulamamıştır.

Bir yetim, rüşdünü ispat edebilmesi için şahit göstererek mahkemeye başvurması gerekmektedir. Kişinin başvurusu, Eytâm Meclisi tarafından araştırılarak sonuca bağlanmaya çalışılırdı. Bunda aranılan şart, kişi hakkında emniyet ve itimat sağlanmasıdır. Yani kişinin malını idare edebilmesi için güven vermesi

gerekmektedir. Eğer bu güven oluşmamışsa bu yaş sınırı 25 yaşına kadar çıkabilmektedir. Yetim, rüşdünü ispat ettikten sonra Eytâm Sandığı'ndaki para veya malları kendisine senet karşılığında teslim edilirdi. Bu senet, sandıkta saklanırdı.65

Osmanlı toplumunda özellikle erkek yetimlerin rüşt ispat etme veya mallarını, Eytâm Sandığı'ndan teslim işlemleri zaman zaman gecikmelere neden olmuştur. Çünkü Osmanlı'da askeri alma yaşı 20'dir.66 Rüşt ispatında ise 20 yaşını doldurma şartı bulunmaktadır. Kısacası erkek yetimler, bazan Eytâm Sandığı'ndaki mallarını askerlikten sonra alabilmektedirler. Askerde iken bu kişilerin hakları, vasisi tarafından korunmaya devam edilmiştir. Bunu genellemek yanlış olabilir.

2. Eytâm Nezareti ve Meclislerinin Kurulması ve Görevleri

Tereke bölümünde de bahsettiğimiz gibi yetim işlerini, daha önce İstanbul Kadılığı'na bağlı olarak kurulmuş olan Bab Mahkemeleri ve Kısmet-ı Belediye Mahkemesi, taşrada ise Müfettiş Hükkamlıkları bakmaktaydı. İstanbul ve Bilad-ı selase'de (Eyüp, Galata ve Üsküdar) tereke ve yetim mallarının satışı ile ilgili şikayetlerin artması üzerine bir takım tedbirlerin alındığı ve idari düzenlemelere gidildiğini görmekteyiz. Bu şikayetler üzerine yetim mallarının korunması ve muhafazası için önce bir komisyon kurularak konu Meclis-ı Vala'da67 incelenmiştir. Müzakereler sonucunda Emval-ı Eytâm Nezareti'nin kurulması kararlaştırılmış ve nizamnamesi yayınlanmıştır. Yayınlanan ilk nizamnameye göre bu nezaret, Şeyhülislamlık makamına bağlı olarak 7 Rebi'u'l-evvel H. 1268 (31 Aralık 1851) tarihinde kurulmuştur. İlk olarak da nazırlığa Tahsin Bey atanmıştır.68 Nezaret merkezi başlangıçta şeyhülislamlık makamına yakınlığı sebebiyle önce Süleymaniye'de düşünülmüş, ancak yer bulunamadığı için Babıali'de faaliyete başlamıştır. Memur kadrosu da 24 kişiden oluşmuştur. Nazır yardımcısı, 24 kişiden biri ve aynı zamanda başkatiptir.69

Nezaretin teşkilat yapısı hakkında fazla bilgiye ulaşamadık. Yayınlanan ilk (1851) nizamnamesine göre Nezaretin kurulduğundan bahsedilerek, görevleri maddeler halinde sıralanmıştır. Teşkilat

yapısı hakkında ise fazla bilgi verilmemektedir. Nizamnamelerde daha çok Nezaretin merkez teşkilatı ile bilgiler yerine, gerek merkezde ve gerekse taşra teşkilatlarında kurulacak olan Eytâm İdareleri veya Meclisleri ve Eytâm Sandıkları hakkında bilgiler mevcuttur. İlk nizamnameye göre, Şeyhülislamlığa bağlı olduğundan ve genel muhasebesini bir kaç ayda bir meşihat makamına icmal olarak göndereceğinden söz edilmektedir.70 H. 1286 (1869) tarihinde yukarıdaki nizamnameye zeyl olarak çıkarılan "Memalik-i Mahruse-i Şahanede Küşad Olunacak Eytâm Sandıklarının Suret-i İdare ve Muhafazası Hakkında Nizamname"de de71 teşkilat ile ilgili bilgi bulunmamaktadır. Sadece bu zeyl nizamnamede "yetim mallarının yazışmalarının mahkeme katipleri, muhasebe işlerinin de kaza veya idari mekanizmanın durumuna göre meclislerinin katipleri vasıtasıyla yürütülecektir" denilmektedir. Daha sonra H. 1291 (1874)'de çıkarılan "Ba-irade-ı Seniyye Teşekkül Ettirilen İdare-ı Emval-ı Eytâmın Suret-ı Teşkilini ve Vezaifini Mübeyyin Nizamname"de72 teşkilat yapısı hakkında bilgiler bulmaktayız. En son olarak da H. 1324 (1906) yılında çıkarılan "Umum Emval-ı Eytâmın Suret-ı İdaresi Hakkında Tadilen Kaleme Alınan Nizamname"de73 teşkilat yapısı ve diğer işlemler hakkında detaylı bilgiler bulunmaktadır. Ancak bu bilgiler, Nezaretin teşkilatı ile ilgili olmayıp, Eytâm İdaresi ve Sandıklarının idari yapılanmaları hakkında bilgileri ihtiva etmektedir.

Nizamnamelere göre Eytâm Nezareti'nin görevleri şunlardır: Tereke yazımına giden mahkeme memurlarıyla birlikte bir memurunu göndererek tereke yazımında ayrı bir defter tutmak, terekelerden yetimin hissesine düşen mal ve eşyaların fiyat tespitini ve kontrolünü yapmak, Yetim hissesine düşen eşyaların satılıp satılmadığına dair belge vermek, Yetimin malından borç verilecek miktarın karşılığı rehin alınacak malın kıymet takdirini yapmak ve kıymetini belirten bir ilmuhaberi vasiye vermektedir. Nezaret bu malları bilir kişilere tahmin ettirmektedir. Hatta bu bilirkişilerin herhangi bir yolsuzluğa sebep olmaması için birbirine kefalet senedi ile kefil ve mesul tutmaktadır. Bilirkişi olan esnafın kefalet senedi nezarette saklanmaktadır.

Nezaret, yetim mallarının muhasebesini denetliyordu. Hatta bir kaç ayda bir yetim işlemleri ve mallarıyla ilgili şeyhülislamlık makamına rapor veriyordu. Yetim, reşit olunca mallarını kendisine teslim etmek gibi görevleri bulunmaktadır.

Her ne kadar Eytâm Nezareti 1851 yılında kurulmuş ise de H. 1291 (1874)'de teşkilat yapısı oturmaya başlamıştır. Bu tarihte oluşturulmaya çalışılan yapıya göre, İstanbul'da yetim işleriyle ilgili yine Şeyhülislamlık makamına bağlı olmak üzere "meclis-ı İdare-ı Emval-ı Eytâm" kurulmuştur.74

Bu meclis; bir reis, bir müdür, katip ve askeri memurlardan ve iki daimi azadan oluşturulmuştur. 1908'de yapılan değişiklikle daimi üye sayısı altıya çıkarılmıştır. Eytâm müdürü ve katip tabi üyedir.75 İstanbul Eytâm müdürü, Şeyhülislamlık tarafından ilmiyeden bir kişi seçilerek padişah onayı ile atanırdı. Diğer Eytâm müdürleri ve meclisleri, İstanbul Eytâm Müdüriyeti'ne bağlıdır.76

Daha sonra 1914'te yapılan değişiklikle İstanbul Eytâm müdürü, fermanla atanmaya veya azledilmeye başlanmıştır. Müdürün olmadığında, vekalet etmek üzere yardımcı atanmıştır.77 Bu "idarenin adı 1851'den 1914'e kadar olan dönemde Eytâm Müdüriyeti veya Eytâm İdaresi şeklinde geçerken, 1914'te çıkarılan ek nizamname ile bu idarenin adı "Dersa'adet Emval-ı Eytâm ve Beytü'l-mal Müdüriyeti" şeklinde değiştirilmiştir.78

2.1. Yetim Malları İdari Meclisi (Emval-ı Eytâm İdari Meclisi) ve Görevleri

Emval-ı Eytâm İdaresi, Merkesi İstanbul'da olmak üzere Şeyhülislamlık makamının nezareti altında bir reis, bir yetim malları müdürü ve iki daimi üyeden oluşmaktadır. İdari meclisin, yazışmaları başkatip tarafından yapılıyordu. Gerekli görüldüğü takdirde askeri memurlarda istihdam ediliyordu.79 Bu meclis, taşradan gelen cetvellerle, taşrada bulunan yetim mallarının muhasebesini tetkike memurdur. İstanbul ve Bilad-ı Selasede (Üsküdar, Eyüp, Galata) oturanların şimdiye kadar çoğalmış olan tereke işlemlerini bir an önce halletmesi ve yetim, deli, kayıp, dul ve bunakların haklarının korunması ile ilgili başkaca nizamname hazırlamaya yardımcı

olacaktır. Meclis, İlmiye sınıfının yetimlerinin de tespitine yardımcı olacaktır.80

Meclisin yetki ve sorumluluğu daha önce çok sınırlıydı. Her türlü konuyu meşihat makamına soruyordu.81 1908'den itibaren yetki ve sorumlulukları genişletilmiştir. İstanbul merkezde bulunan İdari meclisinin görevleri, İstanbul'da ve taşrada tereke yazmaya görevli her türlü şer'i mahkeme, Eytâm müdürleriyle ve taşra Eytâm meclislerinin idaresine ait emirler, kayıt işlemlerinin ve muhasebelerinin usulüne uygun yapılıp yapılmadığını, terekelerin Eytâm sandıklarına konulup konulmadığını, kassam defterleriyle diğer şer'i belgelerin zamanında hazırlanıp ilgili makamlara gönderilip gönderilmediğini, tereke memurları, Eytâm memurları, müdür ve taşra meclislerinin durumlarını teftiş etmek ve uygun görmediği işlemleri ihtar etmek ve cezayı gerektirecek durum olursa şeyhülislamlığa bildirerek memuriyetten men cezasına kadar işlem yapmaktır.82

Eytâm ile ilgili her türlü terekelerin taksim olunan ve olunmayanlarını, işlemleri yapılmayan terekelerin gecikme sebeplerini, işlemi tamamlanan terekelerin Eytâm sandığına teslim edilip edilmediğini, her altı ayda bir muhakeme edip tereke memurlarından rapor isteyerek defter düzenleyecektir. Eksiklikleri hakkında görüş bildirerek, usulüne uygun gördüklerini İstanbul Merkez Eytâm Müdüriyeti'ne havale ediyordu.83

Taşra Eytâm müdüriyetlerinin geçmiş muhasebe defterlerini, kendi meclislerinden tasdikten geçirilenlerini tetkik ederek usulüne uygun olmayanlarını mahalline iade etmek, uygun olanlarını İstanbul Eytâm Müdüriyeti'ne havale etmektir. Sene sonunda taşra meclislerinden iki adet hesap özeti ve aylık hesap mizanlarını istiyordu. Gerekli gördüğü tedbirleri müzakere ederek, Şeyhülislamlık makamına bildiriyordu. Yine genel Eytâm hesaplarını yıllık olarak şehirlere göre ve kişilere göre hesaplarını düzenleyerek, Divan-ı Muhasebat'a gönderiyordu.84

Meclis kararları ittifakla veya çoğunlukla alınıyordu. Üyelerden biri muhalefet ederse muhalefet şerhini altına yazmakla

mükelleftir.85 Meclisten çıkan her türlü yazışma ve kararlar, kişinin özel mührüyle mühürlenip, düzenli olarak meşihata gönderiliyor ve burada işlem gördükten sonra yürürlüğe giriyordu. Bu kararlar, meşihat makamında işlem görmezse geçerli olmuyordu.86 Mecliste tartışıldıktan sonra sonuçlandırılan kararlar, tarih sırasıyla deftere yazılarak reis ve aza tarafından imzalanıyordu. İmzalanmayan kararlar geçerli olmuyordu.87

Şeyhülislamlık makamından meclise havale edilen her türlü evrak en geç bir hafta içinde cevaplandırılıyordu. Meclisine müracaatlar yazılı olarak yapılıyordu. Şifahen yapılan müracaatlar değerlendirilmiyordu. Hatta Şeyhülislamlık makamından havale edilmeyen müracaatlar da kabul edilmiyordu.88

2.2. Taşra Eytâm Teşkilatı ve Eytâm Meclislerinin Görevleri

Taşrada yetim işlerine “müfettiş hükkamlıkları”nın denetiminde mahalli mahkemeler bakmaktaydı. 1851’de Eytâm İdaresi kurulmuş olmasına rağmen taşranın büyük bir kısmında 1880’li yıllara kadar teşkilatlanamadığı görülmektedir. Taşra Eytâm idaresinin oluşturulması ve görevleri hakkında ancak 1908 Nizamnamesi’nde bilgiler bulunmaktadır. Örneğin Muğla bölgesinde Eytâm İdaresi, 1880’lerin ortalarında kurulduğunu görmekteyiz. Vilayet Salnamelerine göre ilk defa Eytâm İdaresi’nin ve müdürünün 1887 yılında atanmış olduğunu görmekteyiz.89

1851’de Eytâm Nezareti ile birlikte yetim mallarını ve emlakini korumak ve kollamak amacıyla vilayet, liva ve kaza merkezlerinde de şer’i mahkemelere bağlı olarak Eytâm meclisi kurulması kararlaştırılmıştır. Bu meclis, belediye azasından seçilmiş iki daimi aza, defterdar, muhasebeci, mal müdürü, müftü ve Eytâm müdüründen oluşmaktadır. Haftada bir kere toplanacak olan bu meclis, gerekli gördüğü durumlarda daha fazla toplanabilecekti. Bu üyeler, yetim işlerine ücretsiz bakacaklardı. Reis, mazereti halinde üyelerden birini vekil tayin edebilirdi.90

Mecliste tutulması gereken defterler, yazışmalar ve kayıt muameleleri mahkeme katipleri tarafından yapılıyordu. Hatta meclis toplantılarındaki kayıtları da bu katipler tarafından yapılıyordu.91

Eytâm meclisleri, yazılan terekelerin usulüne göre yazılıp yazılmadığını, satılan tereke eşyasının kaydolunup sandığa konulup konulmadığını, idane ve nafaka hüccetlerinin zamanında yazılıp yazılmadığını kontrol ediyordu. Tereke memurlarının durumlarını teftiş ederek, usulsüz gördükleri işlemleri ikaz ediyordu. Eğer tereke işleri yoğunsa üyelerden birini bu işlere tayin ederek işlemlerin hızlanmasını sağlıyordu. Terekelerle ilgili her hangi bir problem çıkarsa ve işlemlerde tereddüt edilirse mahkeme kanalıyla Şeyhülislamlık makamına durum bildirilirdi.92

Bu meclisler, her yılın sonunda defter ve kayıtları kontrol ederek, borca verilen paralardan gelen nemaları ilgili kişilerden tahsil ederek sandıklara iadesini sağlamaktaydı. Teslim edilen paraların miktarını, ne kadar nema getirdiğini, ne kadar yetimlere nafaka verildiğini ve ne kadar harç ve masraf edildiğini, sandık mevcutlarının ne kadar olduğunu tetkik ve hesap ettirmekteydi. Bunlar üç ay içinde bir örneği iki nüsha olarak eski muhasebe defterini de tanzim ettirilip Eytâm müdürü ve mahkeme başkatibi tarafından mühürleniyordu. Bunlar meclisce tasdik ettirildikten sonra bir nüshası mahalli Eytâm sandığında saklanıyordu. Diğer nüshası Şeyhülislamlık makamına sunulmak üzere mahalli mahkemeye veriliyordu. Zamanında bu işlemleri bitirmeyen memurlar hakkında ceza-ı müeyyide uygulanıyordu. 93

Taşra Eytâm idareleri ve sandıkları, Eytâm İdaresi Meclisi'nin talimatı üzerine Maliye müfettişleri, Maliye müfettişlerinin olmadığı yerlerde Adliye müfettişleri94 tarafından teftiş ettirilip, raporları Şeyhülislamlık makamına gönderilirdi.95

Eytâm İdaresi meclislerinin görev ve yetkilerini özetlemek gerekirse;

1. Sandıklara verilen yetim para ve mallarını muhafaza etmek,

2. Yetimlerin gayri menkullerini idare etmek ve usulüne uygun olarak her türlü vergi, vesair masrafları yapmak,

3. Devletçe kendilerine tahsis edilen maaşı tahsil etmek,

4. Yetimlerin iaşelerine karşılık nafakalarını sağlamak,

5. Veli ve vasilerinin hesaplarını kontrol etmek,

6. Tereke yazımı ve işlemlerini istemek ve mirasçı ile hazine hissesinin ödenmesinden sonra kayıp hisseleri muhafaza etmek,

7. Kesin ve kesin olmayan vade ile ödenecek parayı kabul etmek,

8. Merkez İdari Meclisi'nin ise, taşra Eytâm sandıklarının hesaplarını incelemek ve işlemlerini nezaret etmektir.96

2.3. Girit Eytâm Sandığı ve Yetimlerle İlgili Diğer Hükümler

Yukarıdaki Eytâm idaresinin görev ve yetkileri çerçevesindeki hükümler, menkul ve gayri menkul malı olan yetimlerin haklarının korunması ile ilgilidir. Ancak malı olmayan ihtiyaç sahibi veya ebeveyni memur olup ölenler veya emekliye ayrılmış kişilerin yetimlerinin haklarının korunması ile ilgili hükümler de bulunmaktadır. Başlangıçta bunlarla ilgili hükümler yokken 1877 yılında çıkarılan Eytâm idaresinin kurulması ve görevleri hakkındaki nizamnameye ek olarak telgraf ve posta memurları, katip ve hademelerinin yetim ve yaşlı kadınlarına bağlanacak maaş ve buna karşılık tutulacak meblağın idaresi ile ilgili işlemlere dair nizamname yayınlanmıştır.97 Aynı şekilde ilmiye sınıfının,98 idareci ve askeri sınıfa mensup emeklilerin,99 son olarak da emekli sandığından istifade edemeyen eski ve yeni memurların ölenlerinin yetimlerine ve yaşlılarına maaş bağlanması kararlaştırılmıştır.

Bu nizamnamelerde yetim haklarından çok, ölen kişilerin emekli maaşının ne olduğu ve yetim ve yaşlılarına intikali ile ilgili hükümleri ihtiva etmektedir.

Girit'in100 özerk yapıya kavuşmasından sonra burada Evkaf ve Eytâm İdaresi ve Sandığı kurulmuştur. Bu sandığın veya idarenin amacı, diğer Eytâm idaresiyle ortak özellikleri taşısa da farklı olarak dikkati çeken hususları vardır. Örneğin yetimlerin yanında kimsesiz çocukların, serseri gezenlerini okula veya sanata göndererek terbiye etmek, sarhoş gezenlerin kuvvet kullanarak hallerinden vazgeçirmek, bunların kazandıkları paraları Eytâm sandığında korumak, ıslahı mümkün olmayanları ise velilerinin rızası alınarak denizci askeri

olarak Bahriye'ye yazdırmak gibi hususlar Eytâm idaresinin görevleri arasındadır.101 Yine eşler arasındaki geçimsizlik, aileye ait problemlerde çıkan ihtilafların çözümünde meclis, ahlaksızlığın önüne geçmek amacıyla yardımcı olacak ve mümkün olduğu kadar zor kullanacaktı.102 Diğer maddelere baktığımızda Girit vilayetinin özel durumuna göre bazı değişikliklerin olduğunu görmekteyiz. Bunlar uygulamadan ziyade, pratikte vilayetin durumuna göre hazırlandığı dikkati çekmektedir.

2.4. Eytâm Müdürü ve Diğer Görevlilerin Görev ve Yetkileri

Eytâm müdürleri, nizamnamelere göre iki yıllığına seçilirdi. Tekrar seçilmesi mümkün değildi.103 1908'den sonra her yıl Şubat ayı sonunda Eytâm meclislerinde muhasebeleri görülerek, her hangi bir usulsüzlüğü görülmediği veya istifa etmediği sürece sürekli atanmaya başlanmıştır.104 Müdürler, Eytâm meclisleri tarafından seçilirken, İstanbul Eytâm müdürü Şeyhülislamlık makamınca seçilirdi. Diğer Eytâm müdürleri ve meclisleri, İstanbul Eytâm Müdüriyeti'ne bağlıdır.105 Eytâm müdürleri ve diğer üyelerin yukarıda da bahsettiğimiz gibi usulüne uygun kuvvetli müteselsil kefil ile ellerinden senet alınıyordu. Hatta bu kefiller, altı ayda bir kontrol edilirdi.106 Bu kişilerin mal varlıkları belediyece tespit edilerek, alım satımlarını Şeyhülislamlık makamından izin almadığı sürece yapamıyorlardı.107

İlk nizamnameye göre Eytâm müdürleri, her iki yılda bir değişmesi gerekiyordu. Ancak bu hükme taşrada uyulmadığı görülmektedir. Örneğin Muğla merkezde buna kısmen uyulurken, Marmaris'te nizamnameye aykırı olarak değiştirilmediğini görmekteyiz. Marmaris Şer'iye Sicili Defterlerine göre; 108 1906 yılı öncesi tek bir kişinin Eytâm Müdürü olarak adı geçmektedir (Hafız Mehmet Efendi), 1908 sonrasında ise nizamnameye aykırı olarak her iki yılda bir Eytâm müdürünün değiştirildiğini görmekteyiz.

Eytâm müdürleri ve yardımcılarının görevleri; Tereke ve vesaireden müdüriyete gelen para ve rehin mücevheratın ve bunların tahmin evraklarını, deftere kaydettirerek kasaya koydurmakla mükelleftir. Sandıktan borç almak isteyenlerin verecekleri rehinlerin

kıymet takdirlerini, kefillerinin sağlam olup olmadığını, Eytâm nema ve akarları ücretlerinin hazine borçları nemalarının aydan aya baştahsildar vasıtasıyla tahsil edilip, yetimin vasisi veya yakınlarına verilip verilmediğine, hazine borçları nemalarının sahiplerine verilmesini sağlamak, faizinin zamanı dolan paraların tahsilini sağlamak veya zamanını tekrar yenilemesini yapmak, kassam defterlerinin ve diğer işlerin zamanında yapılmasını sağlamak ve mahiyetinde çalışan memurların görevlerini usulüne uygun yapmalarını sağlamak, yetim haklarıyla ilgili lüzumlu görülen şeyleri müzakere ettirmek ve mahiyetindeki memurların usulsüzlüklerini araştırmak ve idari meclise bildirmektir.109 Sandıktan her ne surette ödeme yapılırsa yapılsın Eytâm müdürü hazır bulunuyordu.110 Yine müdür ve mahiyetindeki memurlar, resmi günler hariç günde altı saat çalışmak zorundaydılar.111

Başkatip, sulh davalarının usulüne göre işleyip işlemediğine, mahiyetindeki memurların görevlerini yapıp yapmadığını, memurların usulsüzlüğünü gördüğünde ikaz ederek hakime, en son olarak da Eytâm meclisi idaresine havale ediyordu.112

Yetim işlerinde çalışan tereke memurlarının görevlerine gelince; Bu kişiler, tereke yazabilmeleri için müteselsil olarak kefalet senedi yaptırıyorlardı.113 Kefaleti olmayan katipler, tereke yazamıyorlardı. Bu senetler, Eytâm idari meclisine gönderiliyordu.114 Katipler veya memurlar, tereke yazımlarında bizzat bulunuyorlardı. Yazım işlemleri en geç bir hafta içinde tamamlanıp, tashih işleminden sonra başkatibe havale edilirdi. Başkatip, tashih ve imzadan sonra hakim ve katiplere geri verirdi. Yazıla işareti yazıldıktan sonra yazıcıya verilip, sicile kaydedildikten sonra “kayıt ve mukabele olunmuştur” yazısı yazılıyordu. Yazıcı, yazı ve sicil sayfa numaralarını ve yazıcılara mahsus mühürle mühürlüyordu. Daha sonra katip ve hakimlere vererek onlar da imza ve mühürlüyorlardı.115 Başkatip ve memuru olamayan mahkeme katiplerinin yazdıkları terekeler, kassam defterleri ve diğer evraklar, naib tarafından görülüp tashih ve yazıla işareti konulduktan sonra işlemler tamamlanıyordu.116 Tereke yazımlarında iki kayıt arasında iki parmaktan çok boş yer bırakılmayacak ve silinti kesinlikle yasaklanmıştır. Yanlışlık olursa

yazının üstü hafif çizilerek doğrusu yazılacak ve hakim tarafından mühürleniyordu. Defterlere sayfa numarası veriliyordu ve bu defterler, hakim tarafından tasdik ve mühürleniyordu.117

Muhzırlar, günlük satılan tereke eşyasından elde edilen paraları alacaklılara ve ilgili kişi ve yerlere teslim etmek ve karşılığında aldığı makbuzları hakime göstererek saklıyordu.118

Münadiler (dellal), yetimlerin satılacak gayri menkullerini gerekli yerlerde bağırarak satışını yapıyorlardı. Bunlarla ilgili tali işlemleri yürütüyordu.119

Yetim işlemleri ile ilgili yazışmaları mahkeme katipleri, sandık muhasebe ile ilgili işlemleri de kaza meclisleri katipleri tarafından yürütülüyordu.120 Bu kişiler, kalemiye adı altında başka bir harç almıyorlardı.121

Eytâm müdürleri ve diğer görevlilerin yapmış oldukları görevler veya işlemler sonucunda aldıkları ücretlere gelince; Eskiden kassam katipleri ve mahzarlar, idane harcı olarak kesede 5 kr, "Habbe-ı Vahide"122 adı altında harç alıyorlardı. Yeni usule göre bu harcın alınması, Nezaret ve Sadaretçe yasaklanmıştır. 1872'de çıkarılan bir zeyl ile yetimin emlak arazi ve akarından başka satılacak tereke eşyasından alınan binde 20 dellaliye harcından binde 12'si Eytâm müdürüne, binde 5'i dellale ve binde 3'ü de mahkeme hademelerine (katip ve muhzır) veriliyordu.123 Kaydiye harcının yarısı yazıcılara, diğer yarısı da İstanbul ve taşradaki Eytâm Müdüriyeti heyetine veriliyordu.124 Daha sonra 1880'de çıkarılan başka bir zeylde, Eytâm müdürüne bunlardan başka, faiz makbuzlarından kuruşta bir para verileceği kararlaştırılmıştır.125 Tahsildar olmayan yerlerde Eytâm müdürlerine, tahsil edilen faiz ve akar ücretlerinden ve hazine borçları nemalarından yüzde beş kuruş veriliyordu.126

İstanbul merkezde alınan verginin üçte biri Eytâm memurlarına, üçte biri görevlendirilen muvazzaf olmayan görevlilere, muhasebe harcı ile idane harcının üçte biri İstanbul'daki hakimlere, üçte biri Eytâm Müdüriyeti heyetine, diğer üçte birisi de ikili birli hesabıyla tereke katiplerine, muhzırlara veriliyordu. Taşrada ise; muhasebe

harcı ve idane harcının üçte biri Eytâm müdürleri ve maiyetine, üçte biri mal sandığına teslim edilerek vergi ve diğer mahkeme harçlarıyla birleştirilerek her ay başında katip ve hademelerin maaşlarının ödenmesi sağlanıyordu. Dellaliyenin İstanbul'da yirmi hisseden altı hissesi Dellale, altı hissesi tereke katiplerine, iki hissesi muhzırlara, altı hissesi Eytâm müdüriyeti heyetine veriliyordu.127

Mahkemelerde yazılan terekelerden masraflar çıktıktan sonra mirasçılar arasında taksim olunan paranın yekunundan vergi olarak kuruşta bir para vergi alınmaktadır.128 Eytâm malından borç alınan paraya karşılık taşınır malların rehin edildiğinde binde bir kuruş, taşradaki devlet arazisi işletenlerden binde beş kuruş, kefilli borç alırsa binde on kuruş alınıyordu. Borç yenilemesinde de aynı para alınıyordu. İdane kayıtları için kayıt parası olarak binde bir kuruş alınıyordu. Kayıt silinmesi halinde para alınmıyordu. Belediyece de yapılan işlemler karşılığında bir kuruş ilmühaber parası alınıyordu.129

Veraset ispatı ilam ve hüccetlerinde miktara göre kuruşta yarım para harç alınmaktaydı.130 Yetimin üzerinde bulunan emlakın satışı için verilen izinnameden bin kuruşta beş kuruş harç alınmaktaydı.131 Tereke ile ilgili her türlü evrakın ikinci nüshasından harç alınmıyordu. Ancak kağıt parası olarak elli kuruş harç alınıyordu.132 Vasi tayini ve nafaka takdiri gibi işlemlerden para alınmayarak sadece kağıt parası olarak beş kuruş, yazıcıya da 15 ila 25 kuruş arasında kaydiye harcı alınıyordu.133 Yine tereke yazımları için özel harç alınmayıp, ancak özel olarak katipler, olay mahalline giderlerse şehir içinde elli kuruş, şehir dışında uzaklığa göre yüz ila yüz elli kuruş, özel harç alıyorlardı.134

3. Eytâm Sandıklarının Kurulması

Eytâm Sandıkları, yetimlerin mal ve paralarının korunması ve değerlendirmesi için kurulmuştur. Bundan dolayı Osmanlı Devleti'nde paranın değerlendirilmesi veya işletilmesi ile ilgili uygulamalar üzerinde kısa da olsa durulması gerekmektedir. Osmanlı Devleti'nde paranın, değerlendirilmesi veya faizle işletilmesi, 15. yüzyılın ilk yarısından itibaren para vakıflarıyla başlamıştır. Para vakıflarıyla ilgili

en eski örnek Edirne'de kurulmuş olup, on beşinci yüzyılın ilk yarısına aittir.135 Osmanlı Devleti'nin duraklama dönemine girmesiyle, toplumun bütün kesimlerinde yaşanan para darlığı, buna bağlı olarak ortaya çıkan tefecilerden, ihtiyaç sahiplerinin korunması gibi çok çeşitli sebeplerden dolayı, 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren para vakıflarının sayılarında bir artış gözlenmektedir.136

Para vakıflarının nemalandırılması, diğer gelir kaynaklarının işletilmesinde olduğu gibi bizzat vakıf kurucuları tarafından vakfiyelere konulan hükümlere bağlıydı. Vakıf haline getirilmiş paraların, yıllık %15 nispetinde bir gelir karşılığında ihtiyaç sahiplerine kredi olarak verilmek suretiyle işletildiğini görmekteyiz.137

Vakıf paralarının işletilmesi üç şekildedir. Bunlardan birincisi mudarebe şirketi kurarak elde edilen kârın, hayır işlerinde kullanılması, sadaka olarak verilmesidir.138 İkincisi; Fakirlere ve tahsis edilen kimselere ticaret sermayesi olarak verilmesi, yani kredi olarak kullanılmasıdır. Faizsiz para verme muamelesine ilk olarak 1543'te Mısır'da rastlanmıştır.139 Üçüncü sistem ise muamele-i (hile-i) şer'iye denilen usuldür. Vakıf paralarının işletilme usulünün, hukuki dayanağı İslam hukukunda bey'ü'l-'ine diye bilinen bir satım akdi çeşididir.

Nakit para vakıflarından, borç verilirken önce teminat istenirdi. Borç isteyen kişi, teminat olarak mal gösteremezse borcu karşılayabilecek kuvvetli bir kefil aracılığıyla vakıflardan para alabilmekteydi. Bundaki amaç, vakıf paralarının zayi olmamasıdır. Bu sebeple vakıf paraların işletilmesi için yerli tüccar ve sanayici seçilmiştir. Fakirlere, iflas edenlere, kadılara, müderrislere, sipahilere, yeniçerilere, tımar sahiplerine vs. devlet ricaline borç verilmemesi, vakfiye ve sicillerde şart olarak ileri sürülmüştür.140

Nakit para vakıflarından elde edilen gelirler, vakıfların şart koştukları çeşitli hayır işlerinde harcandığı gibi çeşitli kamu hizmetleri de bunlarla görülmüştür. Bunların başında bugün belediye ve sosyal güvenlik kurumları olmak üzere bir çok kamu kuruluşlarının gördüğü hizmetleri ifa etmek için teşkil olunan ve

avarız akçesi denilen yardım sandıkları gelmektedir. Bunların sermayesi, tamamen halk tarafından hiçbir menfaat gözetilmeksizin verilirdi. Verilen bu paralar, muameleye verilmek suretiyle elde edilen gelirle bir kısmı mahalle işlerine, mescit veya camilerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kullanılmış, bir kısmı da mahallelerde bulunan dullara, yetimlere ve kimsesizlere maaş olarak verilmiştir.141 Askeri yardım ve asker ailelerinden muhtaç olanlara bakmak için de yeniçeri kışlalarında kurulan yardım sandıklarının sermayesi vakıf paralarla sağlanmıştır.142

Devletin vakıf paralara ilk müdahalesi, para vakfını caiz gören fermanlar ile olmuştur. Daha sonra vakıf paralarla ilgili kâr hadlerini belirleyen fermanlar ve hükümler çıkarmıştır. Tanzimat'a kadar yayınlanan layihalarda, Osmanlı Devleti'nde bulunan vakıf paraların mütevelli veya bazı şahısların zimmetlerinde İslam hukukuna uygun olarak, rehin veya kefil karşılığında kâr getirmek üzere işletilmesi amacı güdülmüştür. Paraların sene sonunda meydana gelen nemaları, vakıfların muhasebeleri iyice tetkik edilerek bekaya bir kuruş bırakılmadan gelirlerin kaydolması istenmiştir.

Tanzimat'tan sonra vakıfların idaresini Evkaf Nezareti üstlendiği için vakıf paralarla ilgili olarak Hazine-i Evkaf-ı Hümayun'da bir komisyon oluşturulmuştur. Buna göre; hayır sahiplerinin kâr getirmek için vakfettikleri paralar, hazineye teslim edilmiş ve onlar adına bu işi hazine yürütmeye başlamıştır. Ancak daha sonra paralar, tekrar mütevelli ve kaim makamlarına bırakılmıştır. Hazinede kalan paralar ise komisyon nezaretinde toplanarak işletilmiştir.

1914 yılında merkezi İstanbul'da bulunan Evkaf Bankası adıyla bir banka kurulmuştur. 1924 yılında ise vakıf paraları idaresi, vakıf paralara el koymuş ve paraların idaresini mütevellilerden almıştır.

Devletin ekonomik yapısına paralel olarak gelişme gösteren para vakıfları, her ne kadar din ve devlet adamları arasında tartışmalara neden olmuşsa da bu vakıflar sayesinde diğer vakfiyelerde de olduğu gibi devlet bütçesinden bir kuruş harcanmadan bir çok kamu görevi ifa edilmiştir. Belediye hizmetleri, para vakıfları tarafından görülmüştür. Dul ve yetimlere maaş verilmiş,

muhtaç olan asker ailelerinin bakımı para vakıfları tarafından üstlenilmiştir. İşleri yolunda olmayan esnafa da kredi açılmıştır. Osmanlı Devleti için, büyük iktisadi kuruluşlar olan para vakıflarından vazgeçilemememesinin en önemli sebebi devletin içinde bulunduğu ekonomik bunalımdır. Para vakıflarının yanında 19. yüzyılda, ekonomik bunalımın çözülebilmesi amacıyla bir çok sandıkların kurulduğunu görmekteyiz. Belediye Sandıkları, Orta Sandıkları, Eytâm Sandıkları…… gibi.

Bu sandıklardan biri de Eytâm Sandıklarıdır. Eytâm Sandıkları, yetim, deli, dul, kayıp ve bunak gibi kişilerin mal ve paralarını korumak ve değerlendirmek amacıyla “Yetim Malları İdari Meclisi”nin denetimi altında 1851’den itibaren her il ve kazada kurulmuştur.143 Bu sandık, yetimlerin mal ve paralarını koruduğu gibi yetimlerin nafakasını sağlamak ve yetimler adına parasını işletmekteydi. Sandığın adı, 1908’e kadar “Eytâm Sandığı” şeklindeyken, bu tarihten itibaren “Eytâm İdanat Sandığı” şeklinde adı değiştirilmiştir.144 Taşrada teşkilatlandırılması, Emval-ı Eytâm İdari Meclislerinin peyderpey kurulmaya başlamasıyla birlikte kurulmaya çalışılmıştır.

Sandıkların idaresinden Eytâm müdürleri sorumludur. Başlangıçta sandıkların muhasebe işlemlerini mahkeme katipleri145 yaparken daha sonra merkezde bir muhasebeci ve gereği kadar muhasebe memuru bulundurulmaya başlanmıştır. Sandıklara giren çıkan bütün paraların takibini sağlamak amacıyla Sandık emini, yardımcısı, yevmiye katibi, iki idane memuru ve iki idane katibi de bulunmaktadır. Bunun yanında merkezde, taşra tereke icmallerini hazırlamak, muhasebe defterlerini tetkik etmek ve incelemek üzere beş tahsildar ve bir de baştahsildar ve tahminci ile birlikte yeteri kadar eleman çalıştırılıyordu.146 Bu kişiler, her hangi bir usulsüzlüğe ve yolsuzluğa mahal vermemesi için birbirlerine müteselsilen kefil yapılıyordu. Hatta bu kişilerin her türlü alım ve satımları meclis denetiminde yapılıyordu.

İdanat Sandıklarının sağlam olmasına ve devamlı kilitli tutulmasına dikkat edilirdi. Bu sandıklar, hazine sandıkları ile birlikle emniyetli yerlerde muhafaza edilirdi. Anahtarları da sandık emininde

bulunurdu. Muhafaza edilecek paralar, detaylı bir dökümü yazılarak sandıklara konulurdu. Daha sonra Sandık emini, Eytâm müdürü ve muhasebeci tarafından sandıklar mühürlenirdi.147

Eytâm veya Eytâm İdanat Sandıklarının yanında farklı meslek gruplarına ait Eytâm İdanat Sandıkları kurulmuştur. İlmiye Sandığı, Girit Eytâm ve Evkaf Sandıkları… gibi. Genel Eytâm sandıkların yanında 1875'ten itibaren emval-ı Eytâm meclisinin nezaretinde ilmiye sınıfına ait bir sandığın kurulduğunu görmekteyiz. Amacı ilmiye sınıfına mensup kişilerin yetimlerinin, mallarının korunması ve değerlendirilmesi içindir.148 Sandığın sermayesi, ilmiye sınıfı kişilerden kesilen birer maaş tutarıdır. Kesilen bu maaşlar, Şeyhülislamlık mektubi kalemi vasıtasıyla defteri tutularak, Eytâm idaresine teslim ediliyordu. Paranın işletilmesi de bu idare tarafından yapılıyordu.149 Sandıkta biriken nemalar, sadece ilmiye sınıfının yetimlerine veriliyordu. Sandıktan verilen maaşlar, erkeklerde 20 yaşına kadar, bayanlarda evleninceye kadar, sakat, deli ve diğer hak sahibi kişiler ise Eytâm Meclisi'nin uygun göreceği yaşa kadar maaş bağlanıyordu.150 Sandıktan yetime maaş bağlanmışsa, yaşlı kadınına maaş bağlanmıyordu.151 Yani sandıktan yararlanmada öncelik yetimdedir. Sandıktan maaş alan dul kadınlar, her altı ayda bir tekrar evlenip evlenmediğini ispatlamak amacıyla mahalle veya köy imam ve muhtarından ilmühaber almak zorunluluğu bulunmaktadır.152

Bunun yanında posta telgraf çalışanları153 ve diğer memurların154 yetimleri için de sandık kurulmuştur. Ancak memurlarla ilgili kurulan bu sandıklardan yararlanılmaya 1877 yılı Martı'ndan itibaren başlanmıştır.155 Bu sandıklar, Eytâm İdari Meclislerince idare ediliyordu.

Yetimlerle ilgili oluşturulan başka bir sandık da Girit Eytâm ve Evkaf Sandığı'dır. Bu sandık, diğer sandıklardan ayıran özelliği işletim tarzı ve idari yapılanmasıdır. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Girit adasının özerk bir yapıya kavuşturulmasından sonra Ada da, Eytâm ve Evkaf İdaresi kurulmuştu. Bu idare çerçevesinde Girit merkez olmak üzere bağlı sancaklarda birer yetim idaresi ve sandık kurulmuştur. Başlangıçta İstanbul merkezdekine benzer idari

teşkilatlanma söz konusu iken, 1888 yılından itibaren teşkilat yapısı ve sandıkların işletim tarzı değiştirilmiştir.

Yapılan değişikliğe göre Girit ve bağlı (Kandiye, Hanya, Resmo, ve Laşit) yetim sandıklarının defterleri birleştirilmiştir.156 Bu yerlerin her birinde sandıkların yönetimi için birer "Heyet-ı Mümeyyize" oluşturulmuştur.157 Bu heyet, 5-7 kişiden oluşuyor ve bu heyeti vasiler, naib huzurunda seçiyordu. Heyetin içinden özellikle muhasebeden anlıyan biri reis seçilirdi.158 Reis, güvenilir kişilerden seçiliyordu ve fahri olarak çalışıyordu. Sandık işlemleri ile ilgili işleri, bu heyet tarafından atanan memurlar yürütüyordu. Bunların maaşları bu meclis tarafından tespit ediliyordu.159 Eytâm müdürleri, sandık eminleri ve başkatipler, Heyet-ı Mümeyyize'ye hesap vermekle mükelleftirler. Hatta bu kişilerin, bu heyetin işlerine müdahale etmesi yasaklanmıştır. Heyet, bu kişileri sorgulayabilirdi. Bu kişiler, heyetin istediği her bilgiyi vermeye mecburdurlar.160

Bu değişiklik ile eskiden sandıktan verilen borçlar, iptal edilerek, yeni düzenlemeye göre borç verilmeye başlanmıştır. Sandığın genel hesapları iki yılda bir kontrol edilmeye başlanmıştır.161 Kontrol veya denetimi İstanbul merkezdeki olduğu gibi Eytâm ve Evkaf Meclisi'ndeydi.162 Eytâm ve Evkaf Meclisi'nin çoğunluğu Müslümanlardan oluşturulması zorunluluğu bulunmaktaydı. Balkan savaşlarından sonra imzalanan Londra (30 Mayıs 19123) ve Bükreş (10 Ağustos 1913) Antlaşması'yla Girit'in, Yunanistan'a terkinden sonra buradaki Eytâm ve Evkaf Meclisi ve sandıkları kaldırılmıştır.

Kısaca özetlersek; 1851 yılında Emval-ı Eytâm İdari Meclisleri ile birlikte önce İstanbul merkezde olmak üzere Eytâm Sandığı şeklinde kurulmuştur. Daha sonra 1908 yılından itibaren adı Eytâm İdanat Sandığı şeklinde değiştirilmiştir. Taşra da ise yine bu idare ile birlikte peyderpey kurulmuştur. Ancak Balkan savaşları, I. Dünya Savaşı ve akabinde başlayan işgallerle birlikte başlayan Kurtuluş Savaşı'nın vermiş olduğu siyasi ve ekonomik sıkıntılardan dolayı İstanbul merkezdeki Eytâm İdanat Sandığı, 28 Teşrin-ı Evvel H. 1336 (1920) tarihinden itibaren borç verme işlemine son vermiştir. Sandığın alacakları ise tahsilat yapıldıkça sahiplerine teslim edilmeye

çalışılmıştır. Taşrada Eytâm İdanat Sandıkları, 1926 Yılında çıkarılan Medeni Kanunu'na kadar Emval-ı Eytâm İdari Meclisleri gibi faaliyetlerine devam etmiştir.[163] 1926 yılından sonra Eytâm Sandıklarında biriken paraların nemalandırılması için "Eytâm ve Eramil Bankası" kurulmuştur.

3.1. Yetimlerin Sandıktan Yararlandırılması (Nafaka)

Nafaka, insanın normal bir hayat için muhtaç olduğu mesken, yiyecek ve içecek, giyecek, tedavi masrafları gibi ihtiyaçlarını temin etmek anlamını içine alır.[164] İslâm ve örf hukukumuz, prensip olarak kişi ve kişi haklarını, aciz ve muhtaç olanların korunmasını garanti altına alıcı tedbirler almayı ihmal etmemiştir.[165] Hür, Müslim veya gayrimüslim baba, erkek çocuğuna hayatını kazanıncaya değin; kız evladına ise evleninceye değin bakmakla yükümlüdür.

Nafakayı genel olarak kadının ve çocukların aldığı nafaka şeklinde toplamamız mümkündür. Kadının aldığı nafaka, evlilik devam ederken ve boşanma sonrasında aldığı nafaka şeklindedir.

Çocuklar için alınan nafakaya gelince, bunu da kendi içinde iki grupta inceleyebiliriz:

1. Boşanma Sonucu Çocuklar İçin Alınan Nafaka: Boşanma sonrasında küçük olan çocuklar, annenin velayetine bırakılmaktadır. Baba bunların nafakasını karşılamakla yükümlüdür. Baba, çocukların her biri için aylık veya günlük anneye nafaka vermek zorundadır. Örneğin, Marmaris'in Tepe mahallesinden Mehmet kızı Ayşe'nin kızı Fatma için boşanmış olduğu eşi Mustafa oğlu Abidin'den mahkeme kararı ile her ay 22,5 kuruş nafaka almıştır.[166]

2. Eytâm Sandığı'ndan Alınan Nafaka: Bizi ilgilendiren nafaka türü budur. Eytâm İdaresi kurulmadan önce yetimin malları, vasinin denetimi altında bulunmaktaydı ve vasisi aracılığı ile kullanılmaktaydı. Bu idarenin kurulmasından sonra yetimin malları Eytâm Sandığı'na teslim edilip, koruma altına alınmıştır.

Anne veya babasını kaybeden bir yetime mahkemece tayin edilen vasi, Eytâm Sandığı'na başvurarak yetimin zorunlu giderleri

için günün şartlarına göre "nafaka ve kisve baha" adı altında belirli bir para istemektedir. Bu para, mahkemece bilir kişi (ehl-ı vukuf) tayin ederek kişinin sosyal ve ekonomik durumuna ve günün şartlarına göre günlük veya aylık şeklinde takdir ediliyordu. Takdir edilen para, Eytâm müdürüne bildiriliyordu. Aynı zamanda yetimin sandıktaki özel defterine de kaydediliyordu. Takdir edilen para her ayın sonunda yetimin vasisine makbuz karşılığında teslim ediliyordu. 167 Örneğin 18 yy.'da İstanbul'da, (Eyüp yetim için takdir edilen aylık nafaka kişi başına 7.5 ila 60 kuruş arasında değişmektedir.168 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yy. başlarında (H. 1303-1326 yılları arasında) Marmaris'te yetim için aylık nafaka olarak Eytâm Sandığı'ndan toplam 62 kişi faydalandırılmıştır. Bunlara ortalama aylık (15-20 kr) civarında nafaka verilmiştir. En düşük nafaka 3 kr. En yüksek ise 60 kuruştur.169

Yetime kalan gayri menkuller, ebeveyninden miras olarak nakit para kalmamışsa yetim yararına kullanılmak şartıyla mahkeme kararıyla satılabiliyordu.170

Yetimin aylık veya günlük aldığı genel nafakanın yanında yetim çocukların sünnet merasimleri, evlilik masrafları ve gayri menkullerinin tamiri içinde sandıktan vasi vasıtasıyla para alınıyordu. Sünnet merasimi ve evlendirme171 ile ilgili harcamalar, vasi tarafından yapılarak makbuzları Eytâm idaresine ibraz ediliyordu.172 Yetimlerin gayri menkullerinin tamiratı içinse 500 kuruşa kadar olan masraflar için Eytâm meclisinin yaptıracağı araştırma sonucunda izin veriliyordu. Fazla ise belediyece keşif yapılarak tamiratı için vasileri kanalıyla tamir ettiriliyordu.173

Memur yetimlerinin nafakası ise, kendilerine kalan maaştan, sandık vasıtasıyla faydalandırılıyordu. Sosyal ve ekonomik durumuna göre. Bu kişiler erkeklerde 20 yaşına kadar, bayanlarda evleninceye kadar, diğer sakat, deli, yaşlı ve bunaklara meclisin uygun gördüğü süre kadar nafaka veriliyordu.174

3.2. Sandıktan Faizle Borç Verilmesi

Eytâm sandıklarında biriken paralar, nizamnamelere göre birkaç şekilde değerlendiriliyordu. Bunlardan birincisi esnaf, tüccar, memur

ve ziraatle uğraşan kişilerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere veriliyordu. Bu kişiler tarafından kullanılmazsa, yetim mağdur edilmemesi için sandıktaki parası, sarraflarca değerlendirilirdi. Ya da yetim adına değerli kağıt veya devlet tahvili alınırdı. Ancak diğer sandıklara Eytâm sandığından para transferi yapılmazdı.175 Yetim işleri ile uğraşan kişilerin, sandıktan borç para alması nizamnamelerde yasaklanmıştır.176 Borç talebinde bulunan kişiler alacakları borca karşılık, rehin göstermek zorundaydı. Rehin, altın-mücevherat olabileceği gibi tarla veya her hangi bir gayri menkul de olabiliyordu. Rehin, mutlaka borç alınacak paranın değerinde veya üzerinde olması gerekiyordu.177 Yani bir buçuk katı olması gerekirdi. Rehin olarak gösterilen tarla veya gayri menkullerin, maliyeden ve belediyeden kıymet takdiri yapılırdı.178 Gösterilen mallar, Eytâm müdürlüklerince tespit edilen ve birbirine kefaret senediyle bağlanan, güvenilir esnaf tarafından değeri takdir ediliyordu.179 Eytâm Nezareti'nce, merkezde takdir komisyonu kurulmuş ve bu komisyon değişik kalem malların listelerini yapmıştır.180

Borç alacak olan kişi, alacağı paranın karşılığında rehinin yanında üç kefil göstermek zorundaydı. Kefillerin güvenilir olmasına dikkat edilirdi. Hatta gösterilen kefillerin, makam ve mevkilerine bakılmaksızın parayı ödeyebilecek maddi durumunun iyi olması gerekiyordu. Nizamname şartlarına uygun olarak kendilerinden bir de kefaret senedi alınarak sandıkta saklanıyordu.181

Sandıktan borç alacak kişi, Eytâm müdürlüklerine başvururdu. Başvurusu ilgili memur tarafından, kişinin adı, babasının adı ve lakabı veya şöhreti, ne işle uğraştığı, nerde oturduğu, rehin göstereceği para ve gayri menkulün tahmin belgesini alıp almadığı, hangi yetimin parasından borç almak istediği, hangi vasi ve Eytâm müdürü vasıtasıyla işlem yapılacağını, alacağı paradan kendisine ne kadar ödenebileceğini, borcunu ödeyemez ise gösterdiği rehin ve ferağın satılacağını ve bunun içinde Eytâm müdürü ve diğer memurları vekil ettiğini, mahkemeleşme durumunda mahkeme harçları ve vergilerini kendisinin ve kefillerinin ödeyeceğine dair borçlu ve kefillerine belge imzalatılırdı.

Alınacak para için koçan doldurularak masraflar, peşinen düşülürdü. Bu evraklar hazırlandıktan sonra talipli, tahmin belgeleriyle birlikte mahkemeye başvurabilirdi. Mahkemeden onaylanıp onaylanmadığına dair bir ilmühaber verilirdi. Bütün bu işlemler bittikten sonra Eytâm müdürlerinin huzurunda en geç 15 gün içersinde para ilgiliye teslim edilirdi. Evraklar sandıkta saklanıyordu.182

Eytâm sandıklarından bir kişi borç olarak rehin ve kefil göstererek en fazla 5000 kuruşa kadar para çekebiliyordu. Eğer tarla veya gayri menkul, rehin gösterilirse bu miktar, kefilsiz olarak 10.000 kuruşa kadar çıkmaktadır.183 25.000 kuruştan fazla para, sandıkta birikmiş ise sarraflar kumpanyasına veriliyordu.184 Yukarıda da bahsettiğimiz gibi borç, üç yıllığına veriliyordu. Bu süre daha kısa da olabiliyordu. Bunda yetimin yaş durumu göz önünde bulunduruluyordu.185 Ancak Muğla ve Marmaris Şer'iye Sicili Defterlerinde görebildiğimiz kadarıyla bu süre beş yıla kadar çıkabilmektedir. Paranın geri ödenmesi ise, yetime verilen nafakanın aylık olduğundan dolayı ödeme de aylıktır.

Borcun bitmesine bir ay kala Eytâm Müdürlüğü'nce, borçluya bir ihtarname gönderilirdi. Bu ihtarname, hatırlatmak içindir. Bunda borçluya, son taksitini ödemez isen rehinlerinin satılacağını veya borcun yenileyip yenilemeyeceği bildirilirdi. Borçlu senet yenilemek isterse, eskisini tamamen ödedikten sonra yenisini alabiliyordu.

Borçlu kayıp ise veya başka yere gitmişse borcunun son tarihinde ödemez ise rehini gazete ilanı ile satılırdı. Masrafları da borçluya ait olurdu.186 Borçlunun rehinleri, ödeme tarihinden en geç bir ay sonrasında satılabilirdi. Satılacak rehinler, iki ay içinde üç defa satışa çıkarılırdı.187

Sandığın uyguladığı faiz oranlarına baktığımızda; Eytâm Nizamnamesi'nin yayınlandığı 1851'de, alınan paranın kesesinden altı kuruş on para faiz ödenmekteydi. Yani 10'u 11,5'ten (yani %15'ten) veya kesesi 6 kuruş 10 para hesabıyla veriliyordu. Eğer bu şartlarda yetimin parası kullandırılamaz ve sandıkta hâlâ parası varsa, akçesi bu şekilde durmaktansa yetime menfaat temin

etmek için kesesi 5 kuruş faizle esnafa, tüccara, sarrafa vb. kişilere verilebiliyordu. Bu faizin % olarak ifadesi ise %12'dir. Öncelikle yetimin menfaati söz konusu olduğundan ilk belirtilen şartlarda müşteri bulunmazsa, daha düşük faizle yani kesesi 5 kuruş faizle verilme yoluna gidiliyordu.

İncelediğimiz Muğla ve Marmaris Şer'iye Sicili Defterlerine göre bölgede uygulanan faiz oranları, genelde %12 civarındadır. Bunun üzerinde birkaç tane %16'ya verildiğini görmekteyiz. Ancak bunun yanında az da olsa talep olmadığı için %9 ve %10 civarında da verildiğini gördük. Düşük faizle daha çok Balkan savaşları ve akabinde başlayan I. Dünya Savaşı döneminde verilmiştir.

Sandıktan aldığı borcu ödemeyen kişiler ve kefilleri hapis cezasına çarptırılırdı.188 Hatta bu hapis cezası nafakasız hapis cezası olmaktadır.189 Bu kişiler bir daha sandıktan para çekemiyorlardı. Sandıkta biriken paralar, yetim rüşdünü ispat ettikten sonra nemalarıyla birlikte kendisine teslim ediliyordu.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin duraklama dönemi ile başlayan ekonomik sıkıntılar, beraberinde piyasada para sıkıntısına neden olmuştur. Piyasayı canlandırmak amacıyla bir çok para vakfı kurulmuştur. Devlet, tefeciliği önlemek için birçok emirler yayınlamıştır. Tanzimat'tan sonra da hem ekonomik canlılığı sağlamak, hemde tefeciliğin önüne geçmek amacıyla birçok para sandıkları kurulmuştur. 19. yüzyılda yetimlerle ilgili artan şikayetlerin önüne geçebilmek için Eytâm İdaresi ve sandıkları kurulmuştur. Bu idare ve sandığın amacı, her ne kadar yetimlerin haklarını korumak ise de bunun yanında deli, kayıp, dul kadın, yaşlı ve bunakların haklarının korunması, para ve mallarının değerlendirilmesini yapıyordu. Bu amaçla 1851'de İstanbul'da Eytâm Nezareti kurulmuştur. Bu Nezarete bağlı olarak her il ve kazada Eytâm Meclisleri ve Eytâm Sandıkları kurulmuştur. Bu idarenin taşrada kurulması daha sonralarıdır.

Eytâm Nezareti veya Eytâm Meclisleri, yetimlerin haklarını, ebeveyninden birinin ölümünden itibaren koruma altına almaya

başlamıştır. Daha önceleri yetimlerle ilgili bir takım hükümler varken, tereke, vasi, rüşt ve diğer hukuki işlemlerle ilgili hükümler, Nezaretin kurulmasıyla yazılı hale getirilmiş ve disiplin altına alınmıştır. Eytâm idareleri, yetim ve bahsedilen kişilerin hukuki işlemlerini takip ederken, para ve mallarının değerlendirilmesi işine de bu idarenin bünyesinde kurulan Eytâm Sandıkları bakmaktaydı. Bu idare ve sandığın kurulması ile hem yetimlerin hakları, hemde para ve mallarının değerlendirilmesi sağlanmıştır. Sandığın adı, daha sonra "Eytâm İdanat Sandığı" şeklinde değiştirilmiştir. Değerlendirilen para ve mallardan yetimler için aylık nafakaları sağlanmıştır. Bunun yanında bu idare ve sandıklarla, devlete vergi olarak kazanç sağlanmıştır. Aynı zamanda istihdam yaratılmıştır. Yine sandıklar vasıtasıyla bölgesel çapta sermaye oluşturulmaya çalışılmıştır.

Sandıklardan borç olarak verilen paraların faiz oranlarına baktığımızda dönemin ekonomik yapısı hakkında bilgilere erişmekteyiz. 19. yüzyılın ortalarında uygulanan yıllık faiz oranları %15 civarında iken, daha sonra yetimlerin para ve mallarının değer kaybetmemesi için sandıklarda bekletilmesi yerine daha düşük faizle (%12) para verilmeye çalışılmıştır. Bu oran daha sonra uzun bir süre teamül olarak uygulanacaktır. Faiz oranları, özellikle Balkan savaşları, I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı sırasında % 9'lara talipli bulunmadığı için düşmüştür. Bu dönemde savaş nedeniyle askerde ölen veya şehit düşen kişilerin dul ve yetimlerinden herhangi bir vergi alınmamıştır.

Eytâm Sandıkları, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Anadoluda başlayan işgaller ile birlikte ortaya çıkan kargaşalık ortamında ekonomik olarak etkilenmiştir. Bundan dolayı, İstanbul merkezdeki sandık 1920 yılında kapatılmıştır. Taşradakiler ise, Eytâm İdareleri ile birlikte 1926'ya kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. 1926 yılında çıkarılan Medeni Kanun'la Eytâm İdareleri ve sandıkları kaldırılmıştır. Sandığın yerine Eytâm ve Eramil Bankası kurulacaktır.

1 Göktürk Yazıtlarıyla ilgili olarak bkz. Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, 17. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1994.

2 Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, TDAV. Yay., İstanbul 1988, s. 245.

3 Özellikle İlhanlılar ve Selçuklular zamanında yetim çocukları himaye etmek ve onların mallarını korumak amacıyla yaptırılan vakfiyeler büyük önem arzetmektedir. Bunlardan ilki İlhan prenslerinden Gazan Mahmut Han (M. 1295-1304) tarafından yaptırılan “Gazan Mahmut Han Vakfiyesi” Diğeri ise Selçuklular zamanında Erbil Atabeyi olan Muzaferüddin Ebu Said Gökbörü tarafından yaptırılan “Gökbörü Vakfiyesi”dir. İbrahim Canan, Çocuk Hakları Beyannamesi Işığında İslam’da Çocuk Hakları, 2. Baskı, Yeni Asya Yay. İstanbul 1981, s. 130.

4 Canan, a.g.e., s. 131.

5 İslam ve Hıristiyan kimsesiz yetim çocukların “tahsil ve terbiyelerine bakmak, sanat öğretmek” için kurulmuştur. Ahmet Eryüksel, “Osmanlı Devleti’nde Dul ve Yetimler”, Şarkiyat Mecmuası, VIII, İstanbul, 1998, s. 331; Nadir Özbek, “II. Abdülhamid ve Kimsesiz Çocuklar: Daru’l-hayr-ı ‘Âli”, Tarih ve Toplum, c. 31, Sa. 182, Şubat-1999, s. 17.

6 Eryüksel, a.g.m., s. 331; Mektebi yaptıran ve açan Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye’dir. Daüşşafaka’nın açılış tarihi olarak 1873 (H. 1289) verilmektedir. Yetim ve öksüz çocuklara eğitim vermek amacıyla açılmış ilk sivil lisedir. 1903 yılında mektebin idaresi Maarif Nezareti’ne devredilmiştir. Osman Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, Cilt: 3-4, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 946-948.

7 Osmanlı İmparatorluğu’nda gayr-i müslim yetimler için kendi cemaatleri ve özellikle misyonerler tarafından kurulan birçok yetimhane bulunmaktadır. Sadece Müslüman yetimler için I. Dünya Savaşı yıllarına kadar Daru’l-hayr-ı ‘Âli dışında bir kurumun olmadığı söylense de bu doğru değildir. Çünkü çeşitli vilayetlere dağılmış olan sanayi mekteplerinin bir tür yetimhane işlevi gördüğü bilinmektedir. Daha geniş bilgi bkz. Nadir Özbek, a.g.m., s. 11-20.

8 Trablusgarb ve Balkan savaşları ve devam eden I. Dünya Savaşı nedeniyle ortaya çıkan açlık ve sefaletin tesiri ile ve istilaya uğrayan yerlerde yetim ve öksüz kalan çocukların himayesi için

kurulmuştur. Özellikle Doğu vilayetlerinden getirilen erkek ve kız çocukları barındırmak, okutmak, sanat ve meslek öğretmek amacıyla 1915 yılında Maarif Nazırı Şükrü Bey'in gayretleriyle açılmıştır. Osman Ergin, a.g.e., s. 1548-1552; Cüneyd Okay, DarülEytâmların resmi olarak 2 Nisan 1917'de kurulduğunu ifade etmektedir. Cüneyd Okay, "Meşrutiyet Dönemi'nde Savaş ve Çocuk", Osmanlı (Toplum) V, Ankara, 1999, Yeni Türkiye Yay., s. 493.

9 Osmanlı Döneminde Eyüp, Galata ve Üsküdar'ın üçüne birden verilen isim. Mithat Sertoğlu, Osmanlı Tarih Lugatı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986, s. 52.

10 Eryüksel, a.g.m., s. 332.

11 Eryüksel, a.g.m., s. 332, 333; Sayın Eryüksel'in transkripsiyon olarak verdiği "İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Arşivi Defter No: 213'den alıntı yaparak verdiği ikinci belge. Belgenin tarihi: Evail-ı Şehr-ı Receb sene 1257".

12 Elmalılı M. H. Yazır, Kur'an Tefsiri, C. II, İstanbul, s. 473; Hayrettin Karaman, Yeni Gelişmeler Karşısında İslam Hukuku, 4. Baskı, İstanbul 1998, s. 149.

13 Hamza Aktan, "İslam Aile Hukuku", Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, c. II, Ankara, 1992, s. 427; Hayrettin Karaman, Mukayeseli İslam Hukuku, İstanbul 1974, s. 375.

14 İslam hukukuna göre, bir kimse malının ancak üçte birini vasiyet edebilirdi. Geniş bilgi için bkz. Karaman, Mukayeseli İs…, s. 370; Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri", Belgeler (Türk Tarih Belgeleri Dergisi), c. III, Sa. 5-6 1966, s. 19; Osman Keskioğlu, Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku, Ankara 1980, s. 229.

15 Gülnihal Bozkurt, Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914), T. T. K. Ankara 1989, s. 15.

16 Bozkurt, a.g.e., s. 16.

17 Örneğin Marmaris'in Söğüt köyünden H. 1310 yılında vefat eden Çoban İstavri oğlu Kara Yani'nin terekesi, diğer Müslüman

halkta olduğu gibi taksim edilmiştir. Cenaze masrafları, vergiler ve borçları ödenmiştir. Daha sonra miras taksimi yapılmıştır. Ölen kişinin beş tane yetimi vardır. Bunların hissesine düşen para da Eytâm sandığına teslim edilmiştir. Marmaris Şer'iye Sicili Defteri, Defter No: 152, Sayfa 224, Hüküm No: 158.

18 Düstur Tertip I, c. I, s. 277, Madde 5 "Memalik-ı Mahruse-ı Şahanede küşad olunacak Eytâm Sandıklarının suret-ı idare ve muhafazası hakkında nizamname".

19 Örneğin Marmaris'te ölen Hanya Oğlu Yorki'nin, bir erkek üç kız olmak üzere dört yetimi bulunmaktadır. Yetimlerinin hisselerine düşen miktar erkekte 1, kızlarda ise 1/2'dir. Yani miras taksimi şer'i hukuka göre yapılmıştır. Marmaris Ş. S., Defter No: 154, 59/179.

20 Marmaris Şer'iye Sicili Defterlerinden incelediğimiz dönemde (1885-1910) Marmaris'te yaşayan gayri müslim Rum nüfusu 600-900 kişi arasında değişmektedir. Bkz. H. 1302, 1307, 1311, 1312, 1314, 1315, 1326 Aydın Vilayet Salnameleri, Bu kadar kişiden sadece 2 kişinin terekesinin veya yetimlerinin Eytâm sandığı ile ilişiklendirilmesi ilk bakışta Hıristiyan terekelerindeki özel vasiyet hükümlerinin göz önüne alındığıdır. Ancak bunlarla ilgili şer'iye sicili defterlerinde bilgi bulamadık.

21 Bu mahkeme, İstanbul'da bulunan bir çeşit sulh mahkemesidir. Bu mahkemeye ait H. 1076-1327 yılları arasında 544 adet şeri'ye sicili defteri bulunmaktadır. Ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmeyen bu mahkemenin XVII. yüzyıl kaynaklarında adına sık sık rastlanılmaktadır. Bab Mahkemesi'nde İstanbul Kadısı tarafından görevlendirilen ve onun vekili sayılan bir "naib" ve yanında birkaç katip bulunurdu. Bab Mahkemesi, aile hukuku ile ilgili işlerle uğraşırdı. Aynı zamanda bazı işler için bu günkü noterler gibi tescil muameleleri de yapardı. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra (1908) İstanbul'da mahkemelerin birleştirildiği tarihe kadar devam etmiştir. Bkz. Mehmet İpşirli, "Bab Mahkemesi", D. İ. A., c. 4, İstanbul 1991, s. 362; Mehmet Zeki Pakalın, Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c. 1, M. E. B., İstanbul 1993, s. 142.

22 İstanbul, Kahire, Şam, Bağdat ve Selanik gibi şehirlerde.

23 İstanbul ve Bilad-ı Selasede bulunan esnafın tereke işlerine ve yetimlerin mallarıyla ilgili işlemlere bakan mahkemedir. 1852’de kurulmuştur. 1860 yılında tekrar İstanbul Kadılığına bağlı olan Bab Mahkemesi’ne ilhak edilmiştir. Eryüksel, a.g.m., s. 334.

24 Eryüksel, a.g.m., s. 334.

25 1908 (H. 1324) Nizamnamesi’ne göre İstanbul ve Bilad-ı Selasede terekeler, Üsküdar Mahkemesi’nin yanında Kısmet-ı askeriye, Maliye ve Evkaf-ı Hümayun Beytü’l-mal kassamlıklarınca da yazılacaktı. Maliye ve Vakıfların yazacağı terekelerin bölgeleri özel bir nizamname ile sınırlandırılmıştır. Ancak terekelerin yazımından sonra satış işlemleri yine Kısmet Mahkemeleri tarafından yapılıyordu. Bunların yazmış olduğu terekeler, hemen İstanbul Eytâm Müdüriyeti’ne teslimi şartı getirilmiştir. “Umum Emval-ı Eytâmın Suret-ı İdaresi Hakkında Tadilen Kaleme Alınan Nizamname, 4 Rebi’u’l-evvel 1324-15 Nisan 1322”, Madde 61, Düstur Tertip I, c. VIII, s. 515-548 (Bundan sonra 1908 (H. 1324) Nizamnamesi şeklinde kullanılacaktır).

26 Hakimler Teftiş Dairesi: Her vilayet merkezinde, vilayet hakimler müfettişinin emrinde teftiş işleriyle görevli özel memurlar bulunmaktadır. O vilayete bağlı yerlerden, hangi maddeyle ilgili olursa olsun, vilayet merkezine gelen ilamlar ve diğer şer’i belgeler bu daireye havale edilirdi. Ahmet Lütfi, Osmanlı Adalet Düzeni, (Sadeleştiren Erdinç Beylem), İstanbul 1979, s. 177.

27 Muğla Şer’iye Sicili Defteri, Defter No: 129, s. 1.

28 Eytâm Nizamnamesi 1851 (H. 1268), Madde 1, 3, Düstur Tertip I, c. 1, s. 276 (Bundan sonra 1851 (H. 1268) Nizamnamesi olarak kullanılacaktır).

29 Bu ceza, Ceza Kanunu’na göre bir beyaz beşlikten, beş beyaz beşliğe kadar para cezası alınıyordu. 1908 (H. 1324) Nizamnamesi, Madde 24.

30 1851 (H. 1268) Nizamnamesi, s. 270.

31 Terekelerle ilgili her türlü yazışmalar, ortada veya açıkta bırakılmayıp, her akşam muhafazalı sandıkların içine konularak her

türlü tehlikeden saklanması gerekmektedir. 1908 (H. 1324) Nizamnamesi, Madde 67.

32 1908 (H. 1324) Nizamnamesi, Madde 3.

33 A.g.n., Madde 7.

34 A.g.n., Madde 9.

35 A.g.n., Madde 20; 1851 (H. 1268) Nizamnamesi, Madde 12.

36 1851 (H. 1268) Nizamnamesi, s. 270.

37 A.g.n., s. 271.

38 Muğla Şer'iye Sicili Defteri, Defter No: 196, Tereke No: 14, s. 14. Yatağan'ın Cazgırlar köyünden Rum asıllı Hiristo Oğlu Foti'nin I. Dünya Savaşı sırasında vefat etmesinden sonra tereke işlemleri ücretsiz olarak yapılmıştır.

39 MŞSD, Defter No: 197, 28 Teşrin-ı Sani 1339 tarih ve 552 sayılı Muğla Müdde-i Umumiliğinin bölge naiblerine gönderdiği yazı; MŞSD, Defter No: 197, Muğla Kadılığının 11 Teşrin-ı Sani 1338 tarihli Bozöyük Naibliğine gönderdiği yazı.

40 Sabri Şakir Ansay, Hukuk Tarihinde İslam Hukuku, Genişletilmiş 2. baskı, Ankara: İstiklal, 1954, s. 62; Hayrettin Karaman, Mukayeseli., s. 379.

41 İsmail Özmen, Vesayet Hukuku Davaları, Gen. 2. Baskı, Adalet Yay. Ankara 1996, s. 4-5.

42 Özmen, a.g.e., s. 8.

43 Hamza Aktan, "İslâm Aile Hukuku", Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi II, TC Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara 1992, s. 427.

44 Bu uygulama Roma hukukunda da mevcuttur. Ölen kişi hayattayken vasiyetname ile bir vasi tayin edebilmektedir. Buna "Tutar tesementarius" denilmektedir. Özmen, a.g.e., s. 4.

45 Nuri Köstüklü, Yalvaçta Aile, Ankara, 1999,; Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhıyye Kamusu, c. V, İstanbul, s. 116.

46 1851 (H. 1268) Nizamnamesi, Madde 4.

47 Joseph Schacht, “Vasiyyet”, İ. A., c. XIII, İstanbul, 1997, s. 231.

48 Schacht, s. 231.

49 Kadınların vasi olarak atanmaları İslam hukukunda ve örf hukukumuzda rağbet edilen bir konu değildir. Hatta günümüzde geçerli olan Medeni Kanun’a göre erkek akrabalar vasi atanmasında kadınlardan daha çok tercih edilmektedir.

50 Yavuz Cezar, “18. Yüzyılda Eyüp’te Para ve Kredi Konuları Üzerine Gözlemler”, 18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp’te Sosyal Yaşam, (Editör: Tülay Artan), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 28.

51 Yeni medeni kanuna göre vasinin süresi dört yıldır. Bu süre bittikten sonra isterse tekrar seçilebilir. Madde 399/1.

52 6 Rebi’u’l-ahir H. 1274 (1857) yılında çıkarılan 4 maddelik “Eytâm Uhdesinde Bulunan Çiftlikat hakkında Nizamname”ye göre; Yetimin taşınmaz malı olan çiftlikler ve diğer gayri menkullerin tamirat ve diğer masrafları için bir takım hükümlerin yayınlandığını görmekteyiz. Düstur Tertip I, c. 4, s. 89.

53 Elmalılı, a.g.e., s. 471-472.

54 1851 (H. 1268) Nizamnamesi, Madde 8, 9, 13.

55 1851 (H. 1268) Eytâm Nizamnamesi Madde 13’e zeyl. Fi 25 Zi’l-hicce H. 1288, Fi 2 Şubat 1287.

56 1851 (H. 1268) Nizamnamesi, Madde 18.

57 Halil Cin-Ahmet Akgündüz, Türk-İslam Hukuku Tarihi II, İst., 1989, s. 21.

58 W. Juynboll, “Büluğ”, İA II, s. 836; Mehmet Akif Aydın, İslam-Osmanlı Aile Hukuku, İstanbul 1985, s. 22-23; Karaman, Mukayeseli., s. 245.

59 1908 (H. 1324) Nizamnamesi, Madde 2. Bu maddede on beş yaşından küçük olan kişilerin baliğ olduklarına dair mahkemelere

müracaatları kabul edilemeyeceğinden bahsedilmektedir.

60 Sabri Şakir Ansay, Hukuk Tarihinde İslam Hukuku, Genişletilmiş 2. baskı, Ankara, 1954.

61 Mar. Ş. S., Defter No: 157, s. 58, hüküm no: 133.

62 Mar. Ş. S., Defter No: 157, s. 59, hüküm no: 135.

63 Cin-Akgündüz, s. 21-22.

64 Mar. Ş. S., Defter No: 157, s. 59, hüküm no: 136.

65 1851 (H. 1268) Nizamnamesi, Madde 13; 1908 (1324) Nizamnamesi, Madde 59.

66 Daha geniş bilgi için bkz: Faruk Ayın, Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Asker Alma Kanunları (1839-1914), Ankara, 1994.

67 Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye'nin kısa adıdır. H. 1253 (1837) yılında kurulan Meclis-i Vala, halk ve hükümet arasındaki davalara bakardı. 1861 yılında yetkileri genişletilerek üç daireye ayrılmış ve 1867 yılında ilga olunarak yerine "Şura-yı Devlet" kurulmuştur. Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c. II, M. E. B. İstanbul 1993, s. 430.

68 Ahmet Eryüksel, "Osmanlı Devleti'nde Dul ve Yetimler", Şarkiyat Mecmuası, VIII, İstanbul, 1998, s. 334.

69 Nazıra bir yardımcının tayin edilmesi ve ona maaş verilmesi, nazırın maiyetinde çalışacak olan katip ve memurlara maaş ödenmesi, bu maaşların da padişah yakınları, haslar ve Galata kadılarının almakta olduğu harc-ı idaneden ödenmesine karar verilmiştir. İdane harcı olarak alınan bu miktar kesede 5 kuruştur. Nazıra yardımcı olarak atanacak kişinin ulemadan birinin, hatta bu kişinin İstanbul ve Mekke payelilerinden birinin olması gerekmektedir. Eryüksel, a.g.m., s. 337.

70 1851 (1268) Nizamnamesi.

71 Düstur Tertip I, c. I, (Memalik-ı Mahruse-ı Şahanede küşad olunacak Eytâm Sandıklarının suret-ı idare ve muhafazası hakkında nizamnamedir.) 16 Zi'l-ka'de H. 1286 5 Şubat H. 1285.

72 Ba-irade-ı seniyye teşekkül eden meclis-ı idare-ı emval-ı Eytâmın sureti teşkilini ve vezaifini mübeyyin nizamnamedir. Düstur Tertip I, c. 3, 1296, Bab-ı ali, s. 551.

73 Düstur Tertip I, c. 8, s. 515.

74 Düstur Tertip I, c. 3, s. 551, Madde 1.

75 1908 (H. 1324) Nizamnamesi, Madde 77.

76 A.g.n., Madde 26.

77 Düstur Tertip II, c. VII, s. 758 “Umum emval-ı Eytâmın suret-ı idaresine mütedair 4 Rebi’u’l-evvel 1324 tarihli nizamnamenin 2. faslının ser-levhasıyla 25, 26, 45, 49. maddelerini muaddel mevad-ı nizamiye” 30 Zi’l-ka’de 1333-27 Eylül 1331, Madde 2.

78 A.g.n., Madde 1.

79 1908’den itibaren memur sayısı arttırılmıştır.

80 Düstur Tertip I, c. 3, s. 551, Madde 2-7.

81 Agd, Madde 4.

82 1908 (H. 1324) Nizamnamesi, Madde 79.

83 A.g.n., Madde 80.

84 A.g.n., Madde 81.

85 Düstur Tertip I, c. 3, s. 551, Madde 5; 1908 (H. 1324) Nizamnamesi, Madde 82.

86 Düstur Tertip I, c. 3, s. 551, Madde 6; 1908 (H. 1324) Nizamnamesi, Madde 83.

87 1908 (H. 1324) Nizamnamesi, Madde 84.

88 A.g.n., Madde 85.

89 H. 1303 Aydın Vilayet Salnamesi.

90 1908 (H. 1324) Nizamnamesi, Madde 88.

91 A.g.n., Madde 92.

92 A.g.n., Madde 93.

93 A.g.n., Madde 94.

94 1920’lerde Muğla Adliye Müfettişi Hüseyin Zihni Beydir. (Muğla Şer’iye Sicili Defteri, Defter No: 192).

95 1908 (H. 1324) Nizamnamesi, Madde 87.

96 Düstur Tertip II, c. VII, s. 758; Takvim-ı Vekayi ile neşr ve ilanı 7 Zi’l-hicce 1333-3 Teşrin-ı Evvel 1331 (Umum Emval-ı Eytâmın suret-ı idaresine mütedair 4 Rebi’u’l-Evvel 1324 tarihli Nizamname’nin 2. faslının ser-levhasıyla 25, 26, 44, 45, 49. maddelerini muaddel mevad-ı nizamiye 30 Zi’l-ka’de 1333-27 Eylül 1331).

97 Düstur Tertip I, c. 3, Bab-ı ali, 1296, s. 555 “Telgraf ve Posta memurin ve ketebe ve hademesinden tekaüde şayeste bulunanların derece-ı istihkaklarına ve bunların Eytâm ve eramilinin mertebe-ı ihtiyaçlarına göre tahsis kılınacak maaşlar ile buna karşılık tutulacak mebalıgın idare-ı mahsusasına ve bu babda lazım gelen muamelata dair nizamnamedir”.

98 Düstur Tertip I, c. 4, Matbaa-ı amire, 1293 s. 87-93.

99 Düstur Tertip I, c. 5, s. 385-387 “1296 senesi Martı’ndan sonra ümera ve zabitanın askeri mütekaitler ile Eytâmına tahsis edilecek maaşatın maliyeden ifası hakkında irade-ı seniyye”.

100 1669 yılında Girit adası Osmanlı Devleti tarafından fethedilmiştir. Bu tarihten itibaren ada halkına bir çok imtiyazlar sağlanmıştır. 1868 yılında adada ciddi manada reformların yapıldığını görmekteyiz. “Girit Vilayet Nizamnamesi”. Osmanlı idaresinde Girit’in merkezi Kandiye iken 1850’de Hanya’ya alınmıştır. XIX. yüzyılda Yunan isyanlarının başlamasıyla birlikte Osmanlı Devleti, 1868, 1878 ve 1897 yıllarında adada reformlar yapmıştır. 1897 yılında büyük devletlerin de baskısıyla özerk bir yapıya kavuşmuştur. Balkan savaşları sonrasında da Londra (30 Mayıs 1913) ve Bükreş (10 Ağustos 1913) Antlaşmalarıyla Girit Osmanlı idaresinden tamamen çıkarak Yunanistan tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Cemal Tukin, “Girit Maddesi”, İ. A. c. IV, s. 797-798.

101 Düstur Tertip I, c 5, s. 765 madde 1 (Girit Evkaf ve Eytâm Nizamnamesine müzeyyel mevad-ı nizamiye).

102 A.g.n., Madde 2.

103 Düstur tertip I. C. I, s. 277, Madde 6.

104 1908 (H. 1324) Nizamnamesi, Madde 90; Girit Evkaf ve Eytâm Nizamnamesi'ne göre ise üçüncü dereceye kadar akrabalık ilişkisi bulunan kişilerin mecliste üye veya başkan olamayacağı gibi, Eytâm müdürü de olamayacaktır. Düstur Tertip I, c. 5, s. 765-769, (12 Cemaziye'l-evvel 1296 tarihli Girit Vilayeti Evkaf ve Eytâm Nizamnamesi'nin 8 Cemaziye'l-evvel 1301 tarihli 13. madde-ı muaddelesine müzeyyel fıkra ile 44. maddesinin zeyli makamına kaim olan fıkra-ı nizamname).

105 1908 (H. 1324) Nizamnamesi, Madde 26; Girit Eytâm müdürü, dört senede bir seçiliyordu. Bu da vilayet tarafından tasdik edilirdi. Düstur Tertip I, c. 5, s. 878, 879 (Dört sene geçmedikce tadili caiz olmamak şartıyla Girit Vilayeti Evkaf ve Eytâm Nizamnamesi'nin 9 Cemaziye'l-ula 1301 ve 3 Şubat 1299 tarihinde tadil kılınmış olan 13. maddesi makamına kaim madde-ı nizamiye).

106 1908 (H. 1324) Nizamnamesi, Madde 28.

107 A.g.n., Madde 29.

108 Mar. Ş. S., Defter No: 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157.

109 1908 (H. 1324) Nizamnamesi, Madde 31.

110 A.g.n., Madde 40.

111 A.g.n., Madde 41.

112 A.g.n., Madde 72.

113 Kefil şehir dışından da bulunabilirdi.

114 A.g.n., Madde 68.

115 A.g.n., Madde 69.

116 A.g.n., Madde 70.

117 A.g.n., Madde 71.

118 A.g.n., Madde 73.

119 A.g.n., Madde 74; Mahkemelerde bulunan her türlü görevli memurlar, görevlerini yapmadıkları takdirde veya yolsuzluk yatıklarında bir haftadan bir aya kadar tekrarı halinde iki aydan az olmamak üzere işten el çektirileceklerdir. Memuriyetten çıkarılması gerekirse idari meclis tarafından araştırılarak Şeyhülislamlık makamınca görevine son verilecektir. 1908 (H. 1324) Nizamnamesi, Madde 75, 76.

120 Düstur Tertip I. C. I, s. 279 madde 10.

121 A.g.n., Madde 11.

122 Habbe: 71 mg'lık bir ağırlık ölçüsü olup, iki arpa bir habbe sayılırdı. Sertoğlu, s. 128.

123 Düstur Tertip I, C. I, s. 277, Madde 6.

124 1908 (H. 1324) Nizamnamesi, Madde 99; Eytâm müdürleri ve diğer görevli memurlar, 1908 Nizamnamesi'ne ek olarak yayınlanan “4 Rebi'u'l-evvel 1324 Emval-ı Eytâm Nizamnamesi'nin 99. Maddesine Müzeyyel Fıkra-ı Nizamiye” şeklinde yapılan değişikliğe göre; tereke dellaliyesinden başka sandıktan rehin karşılığında borç alan ve ödemediği takdirde rehinlerinin satışı dellaliyesinden de pay alıyordu. Bu dellaliye, diğer tereke dellaliyesi gibi 20 hisseye bölünerek İstanbul'da altı hissesi emval-ı Eytâm idaresi heyetine, 14 hissesi münadilere veriliyordu. Taşrada ise yine 20 hisseden 12'si Eytâm müdürü ve maiyetine, sekiz hissesi dellale veriliyordu. (29 Şevval H. 1325, 22 Teşrin-ı sani H. 1323) Düstur I. Tertip, C. VIII, s. 797, 798.

125 Düstur Tertip I, C. 4, s. 651, 652 (Bu harçlar, tamamen İstanbul'da Eytâm Müdüriyeti heyetine, taşrada ise Eytâm müdürü ve maiyetine verilecektir. 1908 (H. 1324) Nizamnamesi, Madde 100.

126 1908 (H. 1324) Nizamnamesi, Madde 98.

127 A.g.n., Madde 99.

128 A.g.n., Madde 95.

129 A.g.n., Madde 96.

130 A.g.n., Madde 103.

131 A.g.n., Madde 104.

132 A.g.n., Madde 105.

133 A.g.n., Madde 106; Askeriye mensubu olan kişilerin yetimlerinden her hangi harç alınmayacaktır. Madde 113.

134 A.g.n., Madde 107-108; Tereke katiplerinin yanındaki diğer görevlilere şehir içinde 25 kuruş, şehir dışında ise 100 kuruş tezkiye harcı verilecektir.

135 M. Tayyip Gökbilgin, XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, İstanbul 1952, s. 272-273; İstanbul'da para vakıflarıyla ilgili bilinen en eski kayıt 1456 yılına aittir. Şer'i mahkeme sicillerinde ise nukud ile ilgili ilk kayıt 1490'dır ve 1928 yılına kadar devam etmektedir. Buna göre 451 senelik bir zaman dilimi ortaya çıkmakta ve bu zaman zarfında para vakıflarının İstanbul ve çevresinde dört buçuk asırlık bir süreden beri var olduğu ortaya çıkmaktadır. Bkz. İsmail Kurt, "953/1546 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defterine Göre Para Vakıfları", Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 112, İstanbul-1998, s. 154.

136 XV. asrın son yarısında İstanbul'da 41 adet para vakfı yapılmıştır. Bu miktar İstanbul'daki tüm vakıfların % 3.56'sını teşkil etmektedir. XVIII. yy gelindiğinde vakıfların % 31. 77'sini, XIX. yy.'da ise % 56.81'ni para vakıfları oluşturmaktadır. Nazif Öztürk, Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi, Ankara-1995, S. 138.

137 Öztürk, a.g.e., s. 138.

138 Ahmet Akgündüz, İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, İstanbul-1996, s. 223-224.

139 Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", İ.A., MEB. yay., C. XIII, İstanbul-1993, s. 159.

140 Akgündüz, Vakıf Müessesesi., s. 229-230.

141 Ahmet Yiğit, XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne Kazası, Basılmamış Doktora Tezi, Malatya, 1999, s. 185.

142 Akgündüz, Vakıf Müessesesi…, s. 230.

143 1851 (H. 1268) Nizamnamesi, s. 277, Madde 7.

144 1908 (H. 1324) Nizamnamesi, Madde 25.

145 1851 (H. 1268) Nizamnamesi, Madde 9.

146 1908 (H. 1324) Nizamnamesi, Madde 27.

147 1908 (H. 1324) Nizamnamesi, Madde 30; Daha önce H. 1268 Nizamnamesi'ne göre Sandıkların açılıp kapanması, naib, azadan bir ve Eytâm müdürleri tarafından yapılıyordu.

148 "İnfak-ı muhtacin Eytâm ve eramil-ı ilmiye nizamnamesidir.", Düstur Tertip I, C. 3, 1296, s. 551; "İnfak-ı Eytâm ve eramil rical-ı ilmiye hakkında müceddeden kaleme alınan nizamnamedir", Düstur Tertip I, C. 4, 1293, s. 87-93.

149 A.g.n., Madde 4.

150 A.g.n., Madde 10.

151 A.g.n., Madde 11.

152 A.g.n., Madde 12.

153 Düstur, Tertip I, C. 3, 1296, Bab-ı Ali, s. 551.

154 "1296 senesi Martı'ndan sonra ümera ve zabitan-ı askeriye mütekaidleri ile Eytâmına tahsis edilecek maaşatın maliyeden ifası hakkında irade-ı seniyye", Düstur Tertip I, C. 5, s. 385-387.

155 Düstur, Tertip I, C. 3, 1296, Bab-ı Ali, s. 551, Madde 28.

156 Düstur, Tertip 1, C. 5, s. 765-769, Madde 1.

157 A.g.n., Madde 3.

158 A.g.n., Madde 4.

159 A.g.n., Madde 6.

160 A.g.n., Madde 10.

161 A.g.n., Madde 11.

162 A.g.n., Madde 14.

163 Düstur Tertip III, c. II, s. 88.

164 Karaman, Mukayeseli., s. 286.

165 Rıfat Özdemir, “Tokat’ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1771-1810)”, Belleten, LIV/63, Sayı: 211, Ankara 1990, s. 1035.

166 Mar. Ş. S., Defter No: 152, s. 6, hüküm no: 10.

167 1908 (H. 1324) Nizamnamesi, Madde 54.

168 18. yüzyılda Eyüp’te sosyal yaşam üzerine araştırma yapan Yavuz Cezar nafakanın genellikle günlük 5 ile 10 akçe bazen de 15 ile 20 akçe arasında tespit edildiğini belirtmektedir. Cezar, s. 28.

169 Marmaris Şer’iye Sicili Defterleri.

170 Cezar, s. 29.

171 H. 1268 Nizamnamesine zeyl “25 Zi’l-hicce H. 1288 ve 2 Şubat 1287”, Düstur Tertip I, c. I. Yetimler, rüşt olmadan evlendirilmeye çalışılırsa, sandıkta bulunan parasından ceyiz parası olarak vasisi kanalıyla yetim faydalandırılıyordu. Verilecek para mahkemece tespit ediliyordu. Ve meclisce kendisine resmi bir senet veriliyordu. Verilen bu para ile alınan mallar, vasi tarafından belgelendirilmek zorundaydı.

172 1908 (H. 1324) Nizamnamesi, Madde 55.

173 1908 (H. 1324) Nizamnamesi, Madde 56.

174 Düstur Tertip I, c. 7, s. 1179 “İnfak-ı muhtacin Eytâm ve eramil-ı ilmiye nizamnamesinin tashih olunan 19. maddesi.”

175 1851 (H. 1268) Nizamnamesi, Madde 14, s. 280.

176 A.g.n., madde 16.

177 A.g.n., s. 272.

178 1908 (H. 1324) Nizamnamesi, Madde 45.

179 1851 (H. 1268) Nizamnamesi, s. 273; Tahminci olan esnafın, her hangi bir usulsüzlüğü tespit edildiğinde maddi olarak sorumludur.

180 A.g.n., s. 272.

181 A.g.n., s. 274.

182 1908 (H. 1324) Nizamnamesi, Madde 46.

183 A.g.n., Madde 44.

184 1851 (H. 1268) Nizamnamesi, s. 272.

185 1908 (H. 1324) Nizamnamesi, 45.

186 A.g.n., Madde 50.

187 Madde 51.

188 A.g.n., Madde 52.

189 Düstur Tertip I, c. VII, s. 863.

Düstur Tertip I, cilt I, III, IV, V, VI, VII, VIII.

Düstur, Tertip II, cilt II, VII, XII.

Düstur, Tertip III, cilt II.

Muğla Şer'iye Sicili Defterleri, Defter No:.

Marmaris Şer'iye Sicili Defterleri, Defter No: 149, 150, 152, 153, 154, 155 156, 157.

Aydın Vilayet Salnameleri (Menteşe Livası): H. 1302, 1307, 1311, 1312, 1314, 1315, 1326.

Akgündüz, Ahmet. İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, İstanbul-1996.

Ahmet Lütfi, Osmanlı Adalet Düzeni, (Sadeleştiren Erdinç Beylem), İstanbul 1979.

Aktan, Hamza. "İslam Aile Hukuku", Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, C. II, Ankara 1992.

Ansay, Sabri Şakir. Hukuk Tarihinde İslam Hukuku, Genişletilmiş 2. baskı, Ankara: İstiklal, 1954.

Aydın, Mehmet Akif. İslam-Osmanlı Aile Hukuku, İstanbul 1985.

Ayın, Faruk. Osmanlı Devletinde Tanzimattan Sonra Asker Alma Kanunları (1839-1914), Ankara, 1994.

Barkan, Ömer. "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri", Belgeler (Türk Tarih Belgeleri Dergisi), c. III, Sa. 5-6 1966.

Bilmen, Ömer Nasuhi. Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhıyye Kamusu, c. V. İstanbul.

Bozkurt, Gülnihal. Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914), T. T. K. Ankara 1989.

Canan, İbrahim. Çocuk Hakları Beyannamesi Işığında İslam'da Çocuk Hakları 2. Baskı, Yeni Asya Yay. İstanbul 1981.

Cezar, Yavuz. "18. Yüzyılda Eyüp'te Para ve Kredi Konuları Üzerine Gözlemler" 18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam, (Editör: Tülay Artan), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.

Cin Halil-Ahmet Akgündüz, Türk-İslam Hukuku Tarihi II, İst. , 1989.

Elmalılı M. H. Yazır, Kur'an Tefsiri, C. II, İstanbul.

Ergin, Muharrem. Orhun Abideleri, 17. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1994.

Ergin, Osman. Türkiye Maarif Tarihi, Cilt: 3-4, Eser Matbaası, İstanbul 1977.

Eryüksel, Ahmet. "Osmanlı Devleti'nde Dul ve Yetimler", Şarkiyat Mecmuası, VIII İstanbul, 1998.

Gökbilgin, M. Tayyip. XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, İstanbul 1952.

İbşirli, Mehmet. "Bab Mahkemesi", DİA. , c. 4, İstanbul 1991.

Karaman, Hayrettin. Yeni Gelişmeler Karşısında İslam Hukuku, 4. Baskı, İstanbul, 1998.

Karaman, Hayrettin. Mukayeseli İslam Hukuku, İstanbul 1974.

Keskioğlu, Osman. Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku, Ankara 1980.

Kurt, İsmail. "953/1546 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defterine Göre Para Vakıfları", Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 112, İstanbul, 1998.

Okay, Cüneyd “Meşrutiyet Dönemi’nde Savaş ve Çocuk”, Osmanlı (Toplum) V Ankara, 1999, Yeni Türkiye Yay. .

Öğel, Bahaeddin. Türk Kültürünün Gelişme Çağları, TDAV. Yay. , İstanbul 1988.

Özbek, Nadir. “II. Abdülhamid ve Kimsesiz Çocuklar: Daru’l-hayr-ı Ali”, Tarih ve Toplum, c. 31, Sa. 182, Şubat-1999.

Özdemir, Rıfat. “Tokat’ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1771-1810)” Belleten LIV/63, Sayı: 211, Ankara 1990.

Özmen, İsmail. Vesayet Hukuku Davaları, Gen. 2. Baskı, Adalet Yay. Ankara 1996.

Öztürk, Nazif. Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi, Ankara 1995.

Pakalın, Mehmet Zeki. Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c. 1, M. E.B. İstanbul 1993.

Sertoğlu, Mithat. Osmanlı Tarih Lugatı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986.

W. Juynboll, “Büluğ”, İA II, s. 836.

Yediyıldız. Bahaeddin. “Vakıf” İ. A. , MEB. yay. , C. XIII, İstanbul-1993.

Yiğit, Ahmet. XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne Kazası, Basılmamış Doktora Tezi, Malatya, 1999.

XVIII. Yüzyılda Köylüler: Sinop Örneği / Doç. Dr. İbrahim Güler [s.74-81]

Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Osmanlı Devleti'nde toplum üyelerinin, mükellefiyet ve din esaslı ayırımlara tâbi tutulduğu görülmektedir. Bu ayırımlar üzerinde ayrıntılı olarak tartışmayı burada düşünmüyorum. Ancak mükellefiyet cinsinden yapılan bir ayırım, bizim köylülere bakışımızda temel teşkil etmektedir.

Mükellefiyet esaslı klasik tasnife göre, Osmanlı Devleti'nde toplum üyeleri, askerî ve reâyâ olmak üzere iki ana gruba ayrılmaktadır. Bu ayırımda, devletin vatandaşlarına yüklediği sorumluluklar göz önünde bulundurulmaktadır.

Askerî olarak adlandırılan zümre, devlete vergi vermeyen, ilim ehli ile mesleği askerlik ve memurluk olanlardan meydana gelmektedir. Reâyâ ise, mesleği askerlik ve memurluk olmayan, ancak devlete vergi verenlerden oluşmaktadır. Fakat bu zümre (yani reâyâ) içinde vergiden muaf olanlar da bulunmaktadır.

İnceleme konumuz olan köylüler, Osmanlı toplumunda reâyâ tabir olunan zümre içindeydiler. Bunlar, Osmanlı sosyal tabakalaşmasında kendilerine özgü bir yapıya sahiptiler; reâyâ zümresi içindeki esnaf ve zanaatkârlardan, konar göçerlerden, askerîlerden farklılık gösteriyorlardı.

Köylüler, şehirli olmayan ancak onlar gibi yerleşik hayatı bulunan insanlardı. Şehir ve kasabalara göre daha küçük ve "karye (köy)" denilen toplu iskân mahallerinde yaşarlardı; çalıştıkları, ürettikleri, yaşadıkları mekânlar ayrıydı. Bu ayrılık içinde kesin sınırlar olmayıp, geçişler söz konusu idi. Bulundukları veya yaşadıkları bölgenin coğrafî özelliklerine bağlı olarak çabalarını yönlendirirlerdi. Maden ocağı köyleri,1 orman köyleri,2 tuzla köyleri,3 ziraat köyleri vs. tabirler, hep bu çabaların yönelişinden doğmuştu. Köylerin her bir tipinin kendine özgü meşguliyetleri, devlete karşı malî yönden sorumlulukları vardı. Osmanlı kanunnamelerinde bu sorumluluklar

özenle belirtilmektedir. Osmanlı toplumunda köylünün, devlete olan malî mükellefiyetlerine göre, sosyal ayırımı son yıllarda yapılan incelemelerde nispeten tespit edilmiştir.4 Ancak hâlâ köylünün köyündeki gündelik hayatında nasıl yaşadığı, nasıl barındığı, nasıl beslendiği, nasıl ürettiği, ürettiklerini nasıl muhafaza ettiği ve pazarladığı, neler ürettiği, karşılaştığı güçlüklerin neler olduğu, aile yapısı, şehirler ve diğer yerleşim birimleriyle ilişkisi hakkında geniş fikirler ortaya konabilmiş değildir. Burada sunma fırsatını bulduğum Sinop örneğindeki Osmanlı köylüleri hakkında olan bu çalışmamın, belirtilen alandaki boşlukları doldurma konusunda bir katkı sağlayacağı kanaatini taşıyorum.

Çalışmam ağırlıklı olarak şu hususları içermektedir: Sinop köylülerinin barınma biçimleri, köy içindeki ilişkileri, yaptıkları ziraat ve hayvancılık, ürettikleri ürünler, ürettiklerini pazarlamaları, çevre şehir kasaba ve köylerle münasebetleri, yaşadıkları sorunlar (eşkıyalık, zulüm ve baskılar, baskınlar, göçler), aile yapıları (aile bireyleri) ve ekonomik güçleri.

Osmanlı Devleti’nin, toprak düzeni içinde, köylülerin varlığını sürdürebilmeleri için gerekli koşulları tanıdığı görülmektedir. Bu koşullar sayesinde köylüler, uzun vadeli ve günlük ihtiyaçlarını karşılayabilmekteydiler. Onlar, Osmanlı toplumunda, ekonomik ve sosyal hayatın akışına katkı sağlayan hareketli ve önemli bir zümre idiler.

Köylülerin Barınması

Köylüler, bir taraftan devlet için malî (tarım topraklarını işleyerek vergi vermek, kereste ve odun temin etmek, öküz ile beygir ve katır vermek, köprü inşa ve tamirini gerçekleştirmek, maden hizmetlerinde bulunmak vs.) mükellefiyetlerini yerine getirirken diğer taraftan kendilerinin geleceği için de çaba göstermekteydiler. Memleketlerindeki yaşamlarını güven içinde sürdürebilmek, doğa şartlarına karşı korunabilmek ve barınmak için devlet tarafından onlara, birtakım binalar inşa etmek hakkı tanınmıştı. “Menziller (evler)”, “odalar” ve “havlular” onların bu inşa haklarındandı.

Köylüler “menzil” adıyla belgelere yansıyan evlerde otururlardı. Menziller tek katlı olabildiği gibi çift katlı (fevkanî ve tahtanî) da olabilirdi. Havlular, ekseriyetle menzillerin bitişiğinde inşa ediliyordu. Belli bir toprağı da içeren bu yerlerde muhtelif cinsten ağaçlar bulunabilirdi. İnşa edilen bu yerler, insanlar içindi.

Köylüler, barındıkları bu yerlerin yanında, beslenmek ve gücünden yararlanmak maksadıyla yetiştirdikleri veya besledikleri hayvanları muhafaza için de, birtakım binalar inşa ediyorlardı. “Damlar”, “samanhaneler” bu amaçla yapılanlardandı. “Damlar”, hayvanların barınmalarını gerçekleştirmek, “samanhaneler” ise kışlık yiyeceklerini saklamak içindi. Köylüler, ayrıca, sahip oldukları mal ve erzakların muhafazası için “anbarlar” da kuruyorlardı.

Sinop’ta Seyyid Osman bin Abdullah’ın oturduğu Korıcak köyünde emlâk olarak bir “menzili (evi)”, ev içinde “küçük anbarı”, “samanhane”si; Gurezfat adlı köyde de “daireli bir evi”, “anbar”ı, “samanhane”si, “öküz damı” vardı.[5] Begcekarıhı adlı köy sakini Tutmakzade’nin ise köyünde fevkânî ve tahtanî (çift katlı) bir “menzil”i, bir adet “anbar”ı, köy evine bitişik bir “bahçe”si, Sinop şehri Arslan mahallesinde de fevkânî ve tahtanî bir “menzil”i ile “topraklı havlu”su ve “meyve ağaçları” bulunuyordu.[6] Karasu nahiyesi Şahaneköy’de oturan Ahmed bin Receb bin Hasan’ın da bu amaçla sahip olduğu biri büyük diğeri küçük, bir diğeri de harab (hurdedat) “üç menzil”i, ayrıca “samanhane”si bulunuyordu.[7] Çeharşenbe nahiyesi Çobanlar köyü sakini Misrî-zâde Osman Ağa ibn Mehmed’in de, köyünde biri yeni diğeri eski iki adet “menzili” ile mahsül ve samanlarını muhafazası için “anbar” ve “samanhane”si vardı.[8]

Bütün bu saydığımız mal, mülk ve yapılar, XVIII. yüzyılda köylülerin barınma şeklini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bunlar, muhteviyatlarıyla birlikte tamamen köylülere aittir. Köylü gerektiğinde onları satabilmekte, aile fertlerine miras olarak bırakabilmekte, herhangi bir durum dolayısıyla rehin olarak gösterebilmektedir. Ancak, köylünün, tereke kayıtlarından da anlaşıldığına göre, tarla satışlarına rastlanmamaktadır. Bu durum,

köylünün işlediği toprakların mîrîye yahut vakıflara ait olduğunu, arazileri icarcı gibi işlediğini ortaya koymaktadır.

Köylü Ailesi

Köylü ailesinin yapısı, Osmanlı toplumunun diğer üyelerinin aile yapısından farklı değildir. Hukukî olarak da aynı saygınlığa sahiptir. Aile üyeleri, baba, anne ve çocuklardan meydana gelmektedir. Emmi oğulları, ailede miras sahipleri olarak yer almaktadır. Köylü ailelerin nüfusu, şehirlilerinki gibi, fazla değildir.[9] İncelediğimiz köylü terekelerinde, Tablo 1'de de görüleceği üzere, köylü ailelerinin çok geniş ve çok çocuklu aileler olmadığı dikkat çekmektedir. Bu durum Sinop'un idarî birim olarak kapsadığı bütün yerleşim birimlerinde gözlenebilmektedir. Bununla ilgili örnekleri çoğaltmak mümkündür.[10]

Köylü ailesi içinde eşlerden birinin ölümü halinde, diğerinin, daha sonra yeni bir evlilik yapması söz konusudur. Sinop'un Karasu nahiyesine bağlı Şahaneköy adlı köy sakinlerinden iken ölen Arab Ahmed'in (veya Arab Ahmed bin Receb bin Hasan), Meryem adındaki ölen ilk eşinden sonra, Hadice binti Nasır Kethüda Hatun'la evlenmesi buna işaret etmektedir.[11] Ancak bu uygulamanın dönemin Osmanlı toplumunda ne derece yaygın olduğu konusunda kesin bir rakam ve yüzde oranı vermek zordur.

Köylü ailesi içinde dikkat çeken bir husus da kimsesiz kalan bir çocuğa mahkemece güvenilir birinin vasi tayin edilmesidir. Vasî tayin edilen şahıs, kimsesiz kalan çocuğun haklarını ve mallarını korumakla görevlidir. Bunlar hizmetleri mukabilinde belli oranda vakıf malından günlük vasilik ücreti almaktadırlar.[12] Sinop'un Karasu nahiyesine tâbi Şahaneköy'nden Ali bin Mansur bin Mansur adlı çocuğa mahkemece (kıbel-i şer'den), Mahmud Beşe ibn el-Hac Şaban "vasî" tayin olunmuş ve bu şahıs, mahkemede, amcasının oğlundan (emmi-zâdesinden) çocuğa intikal eden miras haklarını, amcası oğlunun eşinin vekîline karşı korumuştu; bu maksatla Sultan Bayezid-i Velî Hazretleri Vakfı "cabi"sini dava ederek çocuğun hakkını almayı başarmıştı.[13]

Köylü kadınlar, mahkemede, ölen kocalarından kalmış terekedeki mehr-i müecccel ve mu‘accele haklarını almak için, dava açma ve kocasının terekesinden bu haklarının tahsil edilmesini isteme hakkına sahiptiler. Açılan bu davalar sonunda onlar, haklarını elde edebiliyorlardı.14

Köylülerin Dış İlişkileri

Osmanlı köylüleri, hayatlarını ve faaliyetlerini sadece kendi aileleri ve köyleri kapsamında sürdürmüyorlardı. Onların gerek kendi köylerinin insanları gerek çevresindeki köyler ahalisi gerekse şehirde oturanlarla ilişkileri vardı. Bu ilişkiler çeşitli amaçlara yönelik olarak gelişiyordu. Köylüler, diğer insanlarla ortaklıklar kurabiliyor, onlara borç para verebiliyor veya onlardan alabiliyordu. Ayrıca, şehirlerdeki vakıflardan da borç para veya kredi çekebiliyorlardı. Köylüler, oturduğu köyün dışında başka köylerde veya şehirde taşınmaz ve taşınabilir mallara bile sahip olabiliyorlardı.

Köylüleriyle Olan İlişkileri

Bir köylünün kendi köyündeki diğer insanlarla olan ilişkisi, ortaklıklar ve alacak verecek ve şeklinde oluyordu. Köylüler, köyün diğer insanlarıyla ortaklıklar kurabiliyordu. Köylülerin başkalarıyla yaptıkları ortaklıklar, sadece kendi köyleriyle de sınırlı kalmıyordu. Onlar hem kendi köylüleri ve diğer köylülerle hem de şehirlilerle ortaklıklar kurmuşlardı. Bu ortaklıklar arasında dikkat çekenleri, “ortak ev” ve “üzüm bağı”,15 “ortak iki kısrak”16 idi. Köylüler ayrıca, başkalarına borç para veriyor veya onlardan alıyorlardı. Terekelerde dikkat çeken alacak verecekler, köylülerin iktisadî yönden kendi köylüleriyle olan dayanışma çabalarını ortaya koymaktadır. Buna dair oldukça örnek bulunmaktadır:

Sinop’un Karasu nahiyesi Şahaneköy’de oturan aslen Bozok kazası ahalisi Arap taifesinden olan Ahmed bin Receb bin Hasan’ın, aynı köyde, Nasır kethüda üzerinde 5 kuruş, Himmet’in üzerinde 13 kuruş, Aziz’in üzerinde 5 beş kuruş alacağı vardı. Ayrıca, Asturan köyünde Tonbuloğlu üzerinde 2 kuruş alacağı bulunuyordu. Sonuç itibarıyla Ahmed bin Receb, gerek kendi köylüleri gerekse çevre köylülerden biri üzerinde toplam 25 kuruş

alacaklı idi. Bu paranın Ahmed bin Receb'in 425 kuruş tutan terekesi içindeki oranı %5,882 idi.17 Çeharşenbe nahiyesindeki Çobanlar adlı köyden Misrî-zâde diye bilinen Osman Ağa ibn Mehmed'in de, köyündeki Musa üzerinde 31 kuruş alacağı vardı. Mısrî-zâde'nin Musa üzerindeki alacağı olan bu para, 304,5 kuruş tutan terekesi içinde %10,180 civarındaydı.18 Bütün bu örnekler, ayrıca, köylülerin aralarındaki ilişkilerin derecesini ve niteliğini de göstermektedir.

Bunlar dışında, aynı köy içindeki katil ve eşkıyalıkları da, köylülerin aralarındaki ilişkiler çerçevesinde değerlendirmek mümkündür.

Civar Köyler ve Şehirle İlişkileri

Osmanlı toplumunda bir köylünün civar köylerle yakın ilişkilerinin bulunduğuna yukarıda bir işaret etmiştik. Ancak sözü edilen bu ilişkiler, sadece köylüler arasındaki ortaklıkları içeriyordu. Halbuki ilişkiler bununla da sınırlı kalmıyordu. Ayrıca, bir köylünün, diğer bir veya birkaç köyde mal ve mülklerinin bulunması şeklinde de ilişkileri vardı. Köylünün bu alandaki ilişkileri de sadece civar köylerle sınırlı kalmıyordu, şehirlere de yansıyordu.

Köyündeki evi ile diğer mal ve mülkleri dışında köylü, aynı zamanda, başka bir köyde ve şehirde de mal ve mülklere sahip olabiliyordu. Hem oturduğu köyde hem de başka bir köyde veya şehirde menzili (evi), mahsullerini muhafaza ettiği anbarı, hayvanlarını koruduğu ve beslediği öküz damı ve samanhanesi mevcuttu; meyve ağaçları, ziraat aletleri ve hayvanları diğer köylerde veya şehirde bulunan mal ve mülkleri arasındaydı.

Sinop'un Korıcak köyünde oturan Seyyid Osman bin Abdulah'ın aynı yerde, menzili, samanhanesi, ev içinde anbarı, anbar içine konmuş buğdayları, hisseli incir ağaçları ekin ekmek için demirden sürme zinciri, sapan demiri, toprağı işlemek için kürek (küreli) ve kazması, mahsullerini taşımak ve muhafaza etmek için çuvalı bulunduğu gibi, Gurezfat adlı köyde de daireli evi, samanhanesi, öküz damı, meyve ağaçlarını içeren bahçesi, mahsullerini koymak için anbarı ile bir baş kara sığır ineği ve yarım baş kısrağı vardı. Seyyid Osman öyle anlaşılıyorki, her iki köyde de ziraat ve

hayvancılıkla uğraşmaktaydı.19 Karasu nahiyesine bağlı Begcekarıhı adlı köyden Tutmak-zade Mustafa bin Abdurrahman ise, hem köyünde fevkânî ve tahtanî (altlı üstlü) bir eve, mahsullerini koyabileceği anbara, köy evine bitişik bahçeye hem de Sinop şehrindeki Arslan mahallesinde altlı üstlü iki bab eve, topraklı havluya ve meyve ağaçları (eşcar-ı müsmire) na sahipti.20

Kurumlarla İlişkileri

Köylüler, kendi aralarında borç alıp vermenin dışında, bazı vakıf kurumlarından da kredi veya borç para çekebiliyorlardı. Öyle anlaşılıyor ki vakıflar, bugünkü bankaların vatandaşlara kredi adı altında verdiği borç para gibi, köylüler için bir kredi ve finansman kaynağı vazifesi görüyordu. Köylüler, vakıflardan para almak için mal varlıklarını rehin olarak göstermek durumunda kalıyorlardı. Bu borç öyle yüksek miktarlarda olabiliyordu ki, borç alan kişinin hem köyündeki hem de şehirdeki mal ve mülklerinin satılması karşılığı ancak ödenebiliyordu.

Bir vesileyle adından söz ettiğimiz Begcekarıhı adlı köyden Tutmakzâde Mustafa'nın, Sinop şehri Timurlı mahallesindeki Mescid-i şerîf vakfından borç olarak aldığı 200 kuruş karşılığında, hem köyündeki hem de Sinop şehrindeki yukarıda zikredilmiş (bk. dipnot: 6, 10) mal ve mülkleri rehin olarak gösterilmişti. Tutmakzâde ölünce de bütün bu mal ve mülkler, borç ödenmediğinden, Mescid-i şerîf vakfı mütevellisi Ahmed Efendi tarafından satın alınarak vakıftaki borcuna karşılık takas edilmiş ve bu şekilde ancak ödenebilmişti.21

Şehirlilerin Köyler ve Köylülerle İlişkisi

Toplum üyeleriyle yakın ilişkileri çerçevesinde köylülerin, kendi köylerinde oturanlar, diğer köylerde ve şehirde oturanlarla yakın münasebet kurmalarından başka, şehirlilerin de şehirleri dışına çıkarak köyler ve köylülerle buna benzer ilişkilerde bulundukları dikkat çekmektedir. Şehirlilerin köylerde mal ve mülklerinin bulunması, köylülere borç vermeleri veya onlarla ortaklıklar kurmaları bunu göstermektedir.

Şehirle birlikte köylerde mal ve mülkleri olan şehirliler arasında Mustafa bin Mustafa, es-Seyyid Mustafa Çelebi ibn es-Seyyid

Mehmed Çelebi, Ali bin Receb, Mustafa Çelebi ibn Mehmed Çelebi, Hasan Beşe ibn Hasan Ağa, Osman bin Hasan'ı örnek olarak belirtmek mümkündür.

Sinop'un Arasta mahallesinde oturur iken ölen Mustafa bin Mustafa'nın Sinop'un Küçekli köyünde evi, bahçesi, mal, mülk ve hayvanları ile çiftçiliğe ait aletleri ve arabası vardı. Sinop'un Şeyh mahallesi sakinlerinden iken ölen es-Seyyid Mustafa Çelebi ibn es-Seyyid Mehmed Çelebi'nin de, Sinop şehrinde ve şehir dışında Karaca Kenise divanındaki Civerlek köyünde ve Fakıreli köyünde mal ve mülkleri vardı. Bu tereke sahibinin adları belirtilen köylerdeki mal ve mülklerinin büyük bir kısmını, ziraat aletleri, hayvanlar ile hayvanların muhafaza ve ihtiyaçlarının giderilmesi için yapılmış dam ve samanhaneleri, ayrıca bahçeleri ve eski bir arabası teşkil ediyordu.

Bu şahıslardan başka, Sinop'un zenginlerinden olup şehir merkezinde kendisine ait bakkalı, semerci dükkânı ile diğer şahıslarla ortak dükkânları ve imalathaneleri bulunan Ali bin Receb'in de, Saraycıklı köyünde ağaçlıklı bir menzili (evi) bulunuyordu. Ayrıca, Mustafa Çelebi ibn Mehmed Çelebi ile Hasan Beşe ibn Hasan Ağa da, Sinop'ta oturup da köylerde mal ve mülkleri olanlardı. Mustafa Çelebi, Sinop şehrinde Arslan mahallesinde oturan bir insandı ve bu mahallede ikamet eder iken ölmüştü. Bu şahsın, Çukurköy'de evi, ev içinde anbarı, samanhanesi ve meyve ağaçları vardı. Ayrıca, oturduğu Sinop şehrindeki bir mahallede camus ineği ve kara sığır besliyordu. Şeyh mahallesi sakini Çakmakoğlu diye bilinen Hasan Beşe'nin ise, şehirde Kaban Çarşısı'nda han ve dükkânı, aygır tay ile birkaç kısrağı, Çenki köyünde bir fevkâni köşk ile bağ ve meyve bahçeleri, iki arabası, yeteri kadar çift hayvanları, inek, öküz, dana ve ekim yapmak ve beslenmek için tahıl ürünleri vardı.

Şehirde oturup da burada işi ve gücü olan, ayrıca köylerde de mal ve mülklere sahip bulunan şehirliler arasında bazılarının, daha önce köyde oturduklarına ve sonraları şehre gelip yerleştiklerine dair bilgilere rastlanmaktadır. Osman bin Hasan'ın durumu bununla açık bir şekilde örtüşmektedir: Sinop'un Cami-i kebir mahallesinde ikamet

eder iken, dükkân vs. mal ve mülklere sahip olduğu halde ölen Osman'ın, terekesinde ayrıca, diğer malları arasında babasından miras olarak kendisine intikal etmiş Toblı köyündeki emlâk ve eşcardan söz edilmesi, bu şahsın aslen Toblı köyünden olduğunu ve sonradan Sinop'a gelip yerleştiğini, burada kendisine bir iş kurarak dükkân çalıştırdığını göstermektedir.22

Şehirlilerin köylülerle ortaklıklar kurmaları veya onlara borç vermeleri konusunda da ilginç örneklerle karşılaşılmaktadır. Sinop'un Şekerana mahallesi oturanlarından -Ahmed diye bilinen- bin Mustafa bin Abdülmennan'ın, Ufacıkağaç köyünde Ma'den oğlu damadı İmamoğlu, Caykecesi köyünde Suhte, Hacımaksudlı köyünde Kanadoğlu ve Kılıçlı köyünde Selem Mehmed ile de ortaklıkları olup alacak hisseleri bulunuyordu. Onun, İmamoğlu ile olan "kısrak" ortaklığından yarım hisse, yine Suhte ile "tay kısrak" ortaklığından yarım hisse, ayrıca Kanadoğlu ile yine "kısrak" ortaklığından yarım hisse, Selem Mehmed ile "camus malağı" ortaklığından yarım hisse alacağı vardı. Bunlar dışında aynı şahsın, şehirde de Şeki Alisi oğlu üzerinde 15,5 kuruş, Receb oğlu üzerinde kısrak bahasından 10 kuruş alacağı bulunuyordu.

Köylülerin veya şehirlilerin ilişkileri, Osmanlı toplumunda sadece Müslimlerle sınırlı kalmamaktadır. Gayrimüslim toplum üyeleri arasında da buna benzer ilişkilere rastlanmaktadır. Sinop'un Şekerana mahallesi oturanlarından -Ahmed diye bilinen- bin Mustafa bin Abdülmennan'ın, hayatta iken Elekçi Ermeni Pedrus ile de ortaklık kurduğu görülmektedir. Bu ortaklıktan dolayı Pedrus borçlu idi. -Ahmed diye bilinen- bin Mustafa bin Abdülmennan'ın, Ermeni Pedrus ile "10 baş kısrak" ortaklığından yarım hisse alacağı vardı.23

Yerleşim yerleri ile ortaklık ilişkilerinden, mal ve mülklerinden söz edilen bütün bu insanlar, XVIII. yüzyıl Osmanlı toplumunda şehirli-köylü veya köylü-şehirli züresini ortaya koyan önemli örneklerdi.

Köylülerin Üretimi

Köylülerin üretimi iki alanda dikkat çekmektedir. Bunlardan biri tarım veya ziraat, diğeri de hayvancılıktır. Tarım alanında köylüler, yiyeceklerini karşılamak için, her şeyden önce toprağa ekim ve dikim

yapmak durumundaydı. Bu amaçla, mümkün olduğunca evinin yanında veya bitişiğinde veyahut ayrı bir mevkide, bağçe (bahçe) de yapmaktaydılar. Evlerinin avlularına da ağaçlar dikiyorlardı. Bahçeleri, meyve ağaçları süslüyordu. İncir ve erik ağaçları ile ismi zikredilmeyen birçok meyve ağacı ve zeytin ağaçları, köylüler tarafından, buralarda dikilen ve yetiştirilenlerdi.

Çeharşenbe nahiyesindeki Çobanlar köyünde daha önce adını andığımız Mısrî-zâde'nin "eşcâr ma'a erik"i 24; Karasu nahiyesindeki Şahaneköy'de oturan Ahmed bin Receb bin Hasan'ın "meyve ve zeytin ağaçları"25, Sinop merkez köylerinden Korıcak sakini Seyyid Osman bin Abdullah'ın aynı köyde "incir eşcârı", ayrıca Ğurezfat köyünde de "meyve eşcârını içeren bahçe"si 26, Karasu nahiyesine bağlı Begcekarıhı adlı köy sakini olan Tutmak-zâde Mustafa'nın da Sinop şehrinde "eşcâr-ı müsmiresi (meyve ağaçları)" ile oturduğu köyde evine bitişik "bahçesi" vardı.27

Köylülerin ayrıca, "üzüm bağları" da yetiştirerek üzüm ve pekmez ihtiyaçlarını karşıladıkları görülmektedir. Üzüm bağlarının bulunması, gayrimüslim köylüler için buralarda, muhtemelen şarap imalinin yapıldığına da işaret edebilir. Çeharşenbe nahiyesindeki Çobanlar köyü sakini Mısrî-zâde'nin köyünde "üzüm bağı" yetiştirdiği görülmektedir.28 Ayrıca, Sinop'un Cami-i kebîr mahallesi sakinlerinden olan es-Seyyid Halil Efendi ibn Abdullah Efendi'nin Uzungürgen adlı köyde "üzüm bağı" vardı.29 Kuşkusuz bütün bu örnekler, XVIII. yüzyıl Osmanlı köylüsünün çalışma ve üretim alanlarının zenginliğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Ziraate bağlı olarak köylülerin yaptıkları üretimlere gelince, onların farklı ürünler yetiştirdikleri görülmektedir. Köylülerin köylerinde ürettikleri ürünler hakkında -bu alanda terekeler üzerinde inceleme ve araştırmalar genişletildikçe uzun bir liste hazırlanabilir-birkaç örnek verecek olursak, şunlar sıralanabilir: Muhtelif cinste "meyve", "erik", "incir", "üzüm"; "zeytin"; "süt", "bal"; "buğday", "'alef (yulaf)", "şa'îr (arpa)", "nohut".30

Üretimi gerçekleştirebilmek için köylüler, çeşitli aletler kullanıyorlardı. Bunlar arasında “temir-i sürme zincir”, sürme temir-i rencber”, “sapan demiri”, “küreli (kürek)” ve “kazma”, “çuval”, “küçük ve büyük anbar”, “düğen”, “alât-ı çift (çift aletleri) ”, “araba” sayılabilir. Söz konusu aletlerin yeni ve eski olarak vasıflandırılmaları dikkat çekmektedir. Ayrıca bu alana hizmet edebilecek başka alet ve malzemeler de bulunmaktadır. Binek olarak kullanılan “eğer”, muhafaza ve taşımak için “süt tabesi”, tartı için “kantar”, bal elde etmek için “kovan-ı zenbur” bunlardandır.

Köylülerin hayvancılık alanındaki üretimleri de değişik amaçlara hizmet etmektedir. Ulaşım amacıyla yetiştirilenler, gücünden istifade edilenler, etinden ve sütünden, derisinden ve etinden yararlanılanlar bunlar arasında belirtilebilir.

Bu hayvanların korunması ve beslenmelerinin sağlanması için köylüler, “tam” ve “samanhane” gibi binalar inşa etmektedirler. “Kısrak”, “katır sıpası”, “kancık tay”, “erkek tay” gibi binek hayvanları ile “kara sığır ineği”, “kara sığır öküzü”, “kara sığır tosunu”, “tana”, “camus”, “camus ineği”, “camus öküzü” gibi besleyici, yük ve çift hayvanları ile “arı”lar köylünün yetiştirdiği ve faydalandığı başlıca canlılardır.31 Hayvan yetiştiriciliği, sadece köylülere özgü değildir. Aynı cins hayvanlardan şehirlilerin de yetiştirdiği veya kullandığı dikkat çekmektedir. Şehirliler tarafından yetiştirilen ve kullanılan diğer hayvanlar arasında “düğe mulak”, “kara sığır düğesi” de vardır.

Köylülerin Beslenmesi

Osmanlı Devleti’nin, köylülerin beslenebilmeleri için, uygun koşullar yaratmaya çalıştığı ve onlara kanunlar çerçevesinde imkânlar verdiği görülmektedir. Köylüler, beslenebilmek için tahıl yetiştiriciliği yapabildiği gibi, meyve ve sebze ihtiyaçlarını karşılayabilmek için de bağ ve bağçe (bahçe) edebilmekte, bu amaçla buralara üzüm ve meyve fideleri dikerek ürün veren ağaçlar yetiştirmekteydiler. Ayrıca, et, süt ve bal ihtiyaçlarını karşılamak için de hayvan yetiştiriciliği yapmaktaydılar.

Ancak, her köylünün beslenme için gereksinim duyduğu gıdaları sağlayacak koşullar, farklı olabiliyordu.

Köylüler arasında (bu şehirliler ve diğer toplum üyeleri için de geçerliydi), birinin diğerine göre beslenme maddelerine daha çok sahip olabildiklerine şahit olunuyordu. Örneğin köylülerden biri, hayvancılık alanında diğerine göre, daha çok cins ve başa sahip olabilirdi. Aynı durum tahıl üretimi ve diğer alanlarda da söz konusu idi.32

Köylülerin, gıda olarak istifade ettikleri ürünler konusunda, “üretimleri” bölümünde, ayrıntılı olarak durulmuştu.

Köylülerin Ürettiklerini Pazarlaması

Toplumun her türlü pazar imkânından yararlanmak, köylüler için de önemli idi. Zira, onlar da, ürettikleri dışında, ihtiyaç duyduğu diğer mal ve maddeleri temin edebilmek için paraya ihtiyaç duyuyorlardı. Bunu ise, ancak ürettiklerini satarak sağlayabilirlerdi. Sahip olmadıklarını, değiş tokuş yapmak suretiyle de elde edebilirlerdi. Bunu gerçekleştirebilecekleri yerler, ekseriyetle pazarlar ve çarşılardı.

Köylüler, ürettiklerini pazarlamak veya bir başka malla mübadele etmek ve çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla kaza dahilinde kurulan haftalık pazarlara gitmek durumundaydı. Kaza birimleri dahilinde pazarlar kuruluyordu. Bu pazarlar, haftanın günlerinden birinin adını alabilirdi. Örneğin Sinop kazası dahilinde “yeni cuma pazarı” adıyla umumî bir pazar vardı. Bu pazarın belgede ifade ediliş şekli, yani pazarın başına getirilen bu “yeni” sözü, kaza dahilinde başka eski pazarların bulunduğunu da göstermektedir.33 Pazarlarda, kaza halkından, her kesimden kimseler bulunabilirdi.

Bu tür haftalık pazarlardan başka şehirde bir başka pazar daha varsa da, bu pazarda, köylünün ürettiğini satması gibi bir durum söz konusu değildi. Onlar, ancak ihtiyaç duydukları bir malı, bu pazardan muhtemelen temin edebilirlerdi. Sûk-i sultanî denilen bu resmî pazar yerlerinde, ölen şehirli ve köylü ile yabancı herkesin tereke (bıraktıkları) mal ve mülkleri, açık artırma ile satılırdı. Osmanlı

mahkemeleri, bu satış işini düzenlemek ve gerçekleştirmekle görevli idi.

Köylülerin ölümlerinden sonra kalan mallarının, hak sahiplerine hukuk ölçüsünde eşit olarak taksim edilebilmesi, aynen zor, nakden (para ile) ise daha kolaydı. Bu nedenle, ölen köylünün kalan mal ve mülkleri de, toplumun diğer üyelerininki gibi, Sûk-i sultanî denilen resmî pazar yerlerinde açık artırma ile satılırdı. Satışla nakide dönüştürülen tutar üzerinden mahkeme masrafları ve vergiler düşüldükten sonra, geriye kalan para, ölen köylünün varisleri arasında pay edilirdi. Bu pay esnasında erkeklerin bayanlardan daha fazla hisse aldıkları dikkat çekmektedir. Bu kurallar, sadece köylülere özgü kurallar olmayıp, toplumun diğer üyeleri için de geçerli idi. Varissiz ölen insanların terekeleri, yine aynı yolla Sûk-i sultanî'de satılır, masraf ve vergiler düşüldükten sonra, kalan para bu kez, "Beytü'-l mâl" kurumuna intikal ettirilirdi.

Köylülerin pazar ihtiyaçlarını karşıladıkları yerler arasında kuşkusuz, şehir merkezinde muhtelif mahallerde kurulmuş çarşı, dükkân ve mağazaları da burada belirtmek gerekir.

Köylülerin Sorunları

Osmanlı köylüleri, kendi aralarında ve şehirlilerle, bölgenin yöneticileri ve kurumlarıyla ilişkileri ve barınma, beslenme, üretim, pazarlama faaliyetleri esnasında önemli sorunlarla da karşılaşmaktaydılar. Köylüler, nadiren de olsa dış baskınlara maruz kalabiliyorlardı. Eşkıya zümresinin, çarşı ve pazarlarda çıkardığı güçlük ve müdahalaleleri, köylerde yaptıkları ev baskınları, dağa kaldırma ve adam öldürmeleri gibi muhtelif zulümleri, bazı devlet görevlilerinin tamahkârlıkları dolayısıyla baskıları, köylüyü rencide eden diğer kötülüklerdi.

Köylüler, Osmanlı hukukuna dayalı olarak kurdukları yaşam tarzı ve düzen içerisinde, kendilerine acı verecek ve yerlerinden yurtlarından edecek eylemlere sıklıkla tanık olmuşlardı. Bu eylemleri yapanlar, kendi aralarından çıktığı gibi civar köy ve kasabalardaki insanlardan veya yöneticilerden de olabiliyordu.

Köylülerin, söz konusu eylemlerden dolayı, devlet düzenine olan güvenleri sarsılıyor, sosyal hayatlarının düzenli akışı bozuluyordu. Onlar, bu eylemler karşısında mevcut düzenlerini, devlet otoritesi boşluğu içinde, tek başına koruyamıyorlardı. Düzenlerini bozanlara karşı koyma hakkına sahip olsalar da, kendilerine göre daha iyi teşkilatlanmış veya birtakım devlet güçlerini elinde bulundurmuş kötülük ehli insanlar ve yöneticiler, bu mücadeleden daha baskın çıkıyorlardı.

Zaten karşı koymaya çalışmaları da bir çözüm getirmiyordu. Zira, karşı bir eyleme girişmeleri, ancak bölgedeki anarşiyi artırıyordu. Bu nedenle, onların bu sorunlardan kurtulabilmeleri için, bir başka yol denemek kalıyordu. O da, XVIII. yüzyıl boyunca sürekli artan ve büyük bir mesele haline gelmiş bulunan yer değiştirmelerdi. Bu yer değiştirmeler, öyle bir noktaya gelmişti ki köylüler, bütün hane halkıyla birlikte “ev göçü” şeklinde kendilerini daha güvende hissedebileceklerini sandıkları yerlere gitmişlerdi.

Devlet, köylünün maruz kaldığı kötü eylemlerin farkında idi. Birçok köy ve köylünün harap ve çaresiz duruma düştüğü bizzat resmî kayıtlarda sık sık dile getirililiyordu. Buna rağmen devlet, söz konusu dönemde bir türlü taşrada otoriteyi kuramıyordu.34 Böyle olunca da sorunlar, kökten çözümlenmediği için büyüyordu. Devlet, sorunların kökünü kurutmak yerine ancak bir ucunu görerek, yüzeysel kalan tedbirlerle halline çalışıyordu.

Bununla birlikte, köylünün yaptığı göçler, her zaman kötü sonuçlar doğurmuyordu. Terk edilmiş bazı yerlere başka yerlerden yapılan yerleşimler yani karşı göç hareketi, oranın canlanmasına katkıda bulunabiliyordu. Özellikle aynı idarî birim içinde köylerden şehire olan göçler, sanıldığı gibi köy ziraatinin terk edilmediğini göstermektedir. Elimizdeki örnekler, köyden şehire göçen insanların, şehirde iş kurarak değişik alanlarda faaliyet gösterdikleri gibi, geldikleri köylerdeki mal ve mülk varlıklarını koruduklarını, köylerindeki üretim faaliyetlerine devam ettiklerini de ortaya koymaktadır. “Şehirlilerin köyler ve köylülerle ilişkileri” bölümünde açıklanan muhtemelen köylü asıllı olan şehirlilerin faaliyetleri, bu durumu açık bir şekilde göstermektedir. Ayrıca, aynı idarî birimdeki

köyden şehire olan göç hareketleri, “köylü-şehirli” kültürüne sahip, bu kültürü geliştiren, hareketli yeni bir zümrenin ortaya çıkması imkânını da vermiştir.

Köylülerin Ekonomik Gücü

Şehirlerde olduğu gibi, köylülerin de ekonomik güçlerinin birbirinden farklı olduğu görülmektedir. Nitekim, incelenen terekelerde işaret edilmiş, aile reisleri iken ölen köylülerin bıraktığı mal, mülk, hisse ve para tutarlarının aynı olmaması, bu gerçeği ortaya koymaktadır.

Örneğin Çobanlar köyünden Mısrî-zâde’nin toplam tereke tutarı 304,5 kuruş, Şahaneköyü’nden Ahmed bin Receb bin Hasan’ınki 425 kuruştur. Şahaneköylünün mal, mülk ve başkaları üzerindeki alacak parası, Mısrî-zade’ninkinden daha çok görünmektedir. Ayrıca, Şahaneköylünün hayvancılık alanında da ötekine göre daha varlıklı olduğu dikkat çekmektedir.

Şehirlilerden birkaçının tereke tutarı bize, köylü ve şehirli arasında ekonomik güç açısından bir mukayese imkânı vermektedir. Köyde mal ve mülkü olup da şehirde oturan “şehirli-köylü”lerden Sabunî Ali bin Receb’in toplam tereke tutarı 663 kuruş, Süleyman bin Süleyman’ınki 551 kuruş, Süleyman Beşe ibn Mehmed’inki 1070 kuruş, Temur Ayak Mustafa bin Osman’ınki 217 kuruş, Mellah Mehmed bin Receb’inki 133 kuruştur.

Görüldüğü üzere, köylülerin bazılarının ekonomik güçleri, şehirde oturan “şehirli-köylü”lerin bazılarınınkinden daha fazla bazılarınınkinden ise daha düşüktü. Ama şu bir gerçekti ki, gerek “köylü”ler, gerekse “şehirli-köylü”ler, ekonomik olarak mal ve mülklerini artırmak, sermayelerini geliştirmek çabası içerisindeydiler. Bu nedenle onların ekonomileri durağan olarak gözükmemekte, hareketlilik arz etmektedir.

Sonuç

Sonuç olarak ifade edebiliriz ki, XVIII. yüzyıl Osmanlı toplumunda Sinop köylüleri, hareketli bir yaşam sürmekteydiler. Gerek kendi köylerindeki insanlarla gerekse civar köyler ve köylülerle

gerekse de şehir ve şehirlilerle sıkı ilişki halindeydiler. Ortaklıklar kurmakta, borç para vermekte ve almaktaydılar. Civar köylerde ve şehir merkezinde mal ve mülklere sahiptiler. Şehirlerdeki kurumların imkânlarından da yararlanmaktaydılar.

Köylülerin üretimi, ekseriyetle ziraat ve hayvancılıkla ilgilidir. Onların ziraat uygulaması (teknolojisi), sapana dayanmaktadır. Bağ ve bahçe tarımı, ekim tarımının yanında, köylülere beslenme imkânı vermektedir. Üzüm ve birçok çeşit meyve ağaçlarının ve zeytinlerin yetiştiriciliği yapılmaktadır. Kara sığır öküzleri ve camus öküzleri, tarımda ve çift sürümünde kullanılan hayvanlardır. Bunların dışında, kısrak ve katırlar, köylülerin ellerindeki gerek tarım alanında kullanılan gerekse daha değişik alanlarda gücünden istifade edilen diğer hayvanlardır. Etinden ve sütünden beslenmek için bazı hayvanların yetiştiriciliği de söz konusudur. Ayrıca, arıcılık, yaygın olmasa da, köylüler arasında uğraşılan bir alandır.

Hasat için düğenden istifade edilmektedir. Köylülerin ekonomik güçleri, küçümsenemeyecek derecededir. Onların ekonomik güçlerinin ekseriyetle tarım ve hayvancılığa dayandığı bir gerçektir. Aralarında, bir taraftan köyde tarım faaliyetini sürdürürken şehirde de değişik meslek dallarında sermayesini geliştirme çabası içinde olanlara rastlanmaktadır.

Osmanlı köylüsü, kendisini ve mal varlığını doğadan ve diğer dış etkenlerden gelecek tehlikelere karşı korumak ve beslemek için çeşitli binalar inşa etmiştir. Ev, havlu, oda, samanhane, dam ve ambar bunlar arasında dikkat çekenlerdir. Köylerde bahçe kültürü vardır. Bu yerlerin zevkli ve kullanılır olması için çabalar sarf edilmiştir.

Köylülerin beslenmeleri, doğal olarak köy koşullarında, tarım ve hayvancılığa yöneliktir. Bununla birlikte kaza dahilinde kurulan haftalık pazarlar ile şehirlerdeki çarşılarda yer alan fırın, mağaza, dükkânlardan beslenme ihtiyaçalarını destekleme olanakları bulunmaktadır.

Köylüler, gündelik hayatlarında büyük izler bırakan birtakım güçlükler ve sorunlarla da karşılaşmışlardır. Katiller, şâkilikler, göçler, baskınlar bunlar arasındadır. Fakat bu sorunların XVIII. yüzyılda köylünün başından defedilemediği dikkat çekmektedir. Köylüler üzerinde açılan bu yaralar, Osmanlı toplum yapısını, ekonomisini, idaresini derinden etkilemiştir. Dönemdeki bu önemli sosyal sorunlara rağmen, köylülerde henüz bir canlılık ve hareketlilik kalabilmiştir. Yöneticilerin tavrı ve hükümetlerin tedbirleri, bu durumun muhafazasında veya çöküşünde etken olmuştur.

1 Bk. Yücel Özkaya, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Birinci Baskı, Ankara 1985, s. 303-308.

2 Bk. İbrahim Güler, “XVIII. Yüzyılda Sinop’ta Gemi İnşa Teknolojisinde Altyapı, İstihkâm, İstihdam, Üretim ve Pazarlama Sorunu”, Birinci Türk Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi (Türk Teknoloji Tarihi), 15-17 Kasım 2001, İstanbul Teknik Üniversitesi.

3 Bu konuda örnek olarak bk. Lütfi Güçer, “XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İletme Nizamı”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, XXIII. cilt, Ekim 1962-Şubat 1963, s. 80-143.

4 Bk. Yücel Özkaya, Aynı eser, s. 24-25; Ahmet Tabakoğlu, Türk İktisat Tarihi, Birinci Baskı, İstanbul 1986, s. 115-118, 230-232, 336-345; Nicoara Bediceanu, “l’organisation de l’Empire ottoman (XIVe-XVe siècle)”, Histoire de l’Empire Ottoman sous la direction de Robert Mantran, Edition Fayard, en France 1989, s. 127-130. Yusuf Halaçoğlu, XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara 1995, s. 105-110; Yavuz Ercan, Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler (Kuruluştan Tanzimata Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları), Birinci Bası, Ankara 2001, s. 278-288.

5 Bk. Sinop Şer’iye Sicili (SŞS), Nu: 86, sene 1157-1160, s. 43, belge: 267, belge tarihi: Zilkade başları 1157.

6 Bk. SŞS, Nu: 86, sene 1157-1160, s. 51, belge: 281, belge tarihi: Zilkade başları 1157.

7 Bk. SŞS, Nu: 89, sene 1149-1152, s. 70-71, belge: 77, belge tarihi: 14 Zilkade 1149.

8 Bk. SŞS, Nu: 86, sene 1157-1160, s. 29, belge: 245, belge tarihi: Cemaziyelevvel'in sonu 1158.

9 Şehirlilerin aile nüfusları hakkında bk. İbrahim Güler, "Bir Osmanlı Şehrinde XVIII. Yüzyıl Aile Hayatı Üzerine Tesbitler: Sinop Örneği", İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü X. Millî Türkoloji Kongresi (25-27 Eylül 1998), İstanbul, s. 6-7; Baskı ve dizin hatalı olmakla birlikte bk. Aynı müellif, "Sinop'ta Medenî Durum:", Tarih ve Düşünce, Sayı: 2001/03 (Mart 2001, İstanbul), s. 24-27.

10 Sinop kazasının Karasu nahiyesine bağlı Begcekarıhı adlı köy sakinlerinden olan Tutmakzade diye bilinen Mustafa bin Abdurrahman'ın, terekesinin hak sahipleri arasında sadece eşi Aişe binti el-Hac Hasan ile kendi adını taşıyan küçük oğlu Abdurrahman vardı. (Bk. SŞS, Nu: 86, sene 1157-1160, s. 51, belge: 281, belge tarihi: Zilkade başları 1157.) Ayrıca, Çeharşenbe nahiyesine bağlı Çobanlar adlı köy sakinlerinden Misrî-zâde diye tanınan Osman Ağa bin Mehmed'in terekesinin hak sahipleri arasında da sadece eşi ve küçük oğulları Mehmed ve Ömer bulunuyordu. (Bk. Aynı defter, s. 29, belge: 245, belge tarihi: Cemaziyelevvel'in sonu 1158.). Yine Karasu nahiyesi köylerinden Şahaneköy'de oturan aslen Bozok kazası ahalisinden ve Arap taifesinde olan Ahmed bin Receb bin Hasan'ın terekesinin hak sahipleri arasında ise, sadece eşi Hatice binti Nasır Kethüda ile emmioğlu olan Ali bin Mansur bin Mansur vardı ve bu tereke sahibinin hiç çocuğu yoktu. (Bk. SŞS, Nu: 89, sene 1149-1152, s. 70-71, belge: 77, belge tarihi: 14 Zilkade 1149). Sinop merkez köylerinden olan Korıcak sakini Seyyid Osman bin Abdullah'ın da, terekesinin hak sahipleri arasında sadece büyük oğlu Seyyid Mustafa ve büyük kızı Aişe ve ismi belirtilmeyen bir diğer kızı bulunuyordu (Bk. SŞS, Nu: 86, sene 1157-1160, s. 43, belge:

267, belge tarihi: Zilkade başları 1157). Bu örnekler, sadece yukarıdaki Tablo-1' de gösterilenlerdi.

11 Bk. SŞS, No.: 89, s. 68-69, belge: 81, belge tarihi: 15 Zilkade 1149; Aynı defter, aynı belge; Aynı defter, s. 69-70, belge 79, belge tarihi: 15 Zilkade 1149; Aynı defter, s. 69, belge: 80, belge tarihi: 15 Zilkade 1149.

12 Vasîlik hakkında teferruat için bk. İbrahim Güler, "Bir Osmanlı Şehrinde XVIII. Yüzyıl Aile Hayatı.", s. 7-10; Baskı ve dizin hatalı olmakla birlikte, Aynı müellif, "Sinop'ta Medenî Durum:"., s. 25-26.

13 Bk. SŞS, N° 89, s. 69-70, belge: 79, belge tarihi: 15 Zilkade 1149.

14 Karasu nahiyesi Şahaneköy oturanlarından iken ölen Arab Ahmed'in eşi Hadice binti Nasır Kethüda, çocukları da olmadığından, kendisi gibi miras hakkı bulunan kocasının amcasının küçük oğlunun "vasî"sini dava edip, kocası üzerindeki 8000 akçelik mehr-i müeccel ve mu'accele haklarının, kocasının terekesinden tahsilini Mahkeme'de istemiş ve bu isteği kabul görmüştü [Bk. SŞS, N° 89, s. 69, belge: 80, belge tarihi: 15 Zilkade 1149].

15 Uzungürgen köyünde, Sinop'un Cami-i kebir mahallesi oturanlarından es-Seyyid Halil Efendi ibn Abdullah Efendi'nin, "ortak menzil, üzüm bağı" bulunuyordu (Bk. SŞS, Nu: 86, sene 1157-1160, s. 46, belge: 274, belge tarihi: 13 Cemaziyelevvel 1159).

16 Çeharşenbe nahiyesine bağlı Çobanlar adlı köyden Misrî-zâde Osman Ağa ibn Mehmed'in, Mustafa ile Kabartmacıoğlu üzerinde yarımışar kısrak hissesi vardı. [Bk. Aynı defter, s. 29, belge: 245, belge tarihi: Cemaziyelevvel sonu 1158.].

17 Bk. SŞS, Nu: 89, sene 1149-1152, s. 70-71, belge: 77, belge tarihi: 14 Zilkade1149.

18 Bk. SŞS, Nu: 86, sene 1157-1160, s. 29, belge: 245, belge tarihi: Cemaziyelevvel sonu 1158.

19 Bk. SŞS, Nu: 86, sene 1157-1160, s. 43, belge: 267, belge tarihi: 22 Reebiülevvel 1157.

20 Bk. Aynı defter, s. 51, belge: 281, belge tarihi: Zilkade başları 1157/Aralık başı 1744; İbrahim Güler, “XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Nüfus Hareketleri Olarak İç Göçler”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Prof. Dr. Fikret Işıltan Hatıra Sayısı, Sayı: 36, İstanbul 2000, s. 178 n 63.

21 Bk. Aynı defter, s. 51, belge: 281, belge tarihi: Zilkade başları 1157.

22 Bk. İbrahim Güler, XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Sinop (İdarî Taksimat ve Ekonomik Tarihi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 1992, s. 149; krş. Aynı müellif, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Nüfus Hareketleri Olarak İç Göç.”, s. 178 n 63.

23 Bk. Aynı defter, s. 23-24, belge: 235, belge tarihi: 8 Muharrem 1158.

24 Bk. Aynı defter, s. 29, belge: 245, belge tarihi: Cemaziyelevvel sonu 1158.

25 Bk. SŞS, Nu: 89, sene 1149-1152, s. 70-71, belge: 77, belge tarihi: 14 Zilkade1149.

26 Bk. SŞS, Nu: 86, sene 1157-1160, s. 43, belge: 267, belge tarihi: 22 Reebiülevvel 1157.

27 Bk. Aynı defter, s. 51, belge: 281, belge tarihi: Zilkade başları 1157.

28 Bk. Aynı defter, s. 29, belge: 245, belge tarihi: Cemaziyelevvel sonu 1158.

29 Bk. Aynı defter, s. 46, belge: 274, belge tarihi: 13 Cemaziyelevvel 1159.

30 Bk. SŞS, Nu: 89, sene 1149-1152, s. 70-71, belge: 77, belge tarihi: 14 Zilkade1149; SŞS, Nu: 86, sene 1157-1160, s. 29, belge: 245, belge tarihi: Cemaziyelevvel sonu 1158;Aynı defter, s. 43, belge: 267, belge tarihi: 22 Reebiülevvel 1157; Aynı defter, s. 46, belge: 274, belge tarihi: 13 Cemaziyelevvel 1159.

31 Bakınız aynı belgeler (dipnot: 30).

32 Karşılaştırınız aynı belgeler (dipnot: 30).

33 Bk. İbrahim Güler, Doktora tezi, s. 147-148.

34 Köylülerin ve Osmanlı toplumunun diğer üyelerinin yaşadıkları sorunlar hakkında şu geniş incelemelere bakılabilir. [İbrahim Güler, “XVIII. Yüzyılda Orta Karadeniz Bölgesinde Eşkıyalık Hareketleri”, Osmanlı Araştırmaları (The Journal Of Ottoman Studies), XV, İstanbul 1997, s. 187-219; Aynı müellif, “XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Nüfus Hareketleri Olarak İç Göç., s. 155-211; Aynı müellif, “XVIII. yüzyıl Osmanlı Esnaf ve Zanaatkârları ve Sorunları Üzerine Gözlemler”, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, I/2 (Muğla 2000), s. 121-158.]

Cizye'den Vatandaşlığa: Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni / Doç. Dr. Ufuk Gülsoy [s.82-93]

Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

İslam hukukuna göre gayrimüslimler, egemenliklerini kabul ettikleri İslam devletiyle yaptıkları anlaşma sonucu zimmi tebaa statüsüne kavuşurlar ve bu sayede, siyasi haklar ve inançla ilgili bazı farklı uygulamalar dışında, bütün medeni ve kamu haklarında Müslümanlara eşit olurlardı. Bu eşitliğin doğal bir neticesi olarak aynı zamanda Müslümanlar gibi hususi haklardan da faydalanırlardı.1 Ancak gayrimüslimlerin, bu hukuktan yararlanabilmeleri, her şeyden önce, yapmış oldukları zimmet akdi hükümlerine uymaları ve bu akdin en önemli maddesi olan cizye vergisini düzenli ödemelerine bağlıydı.2 Şartları haiz, eli silah tutabilecek yaştaki her gayrimüslim erkek cizye vermekle yükümlü olduğu halde, kadınlar, çocuklar, ihtiyar, sakat, kör, deli, felçli, aciz, münzevi yaşayan din adamları ile eli silah tutamayanlar bu vergiden muaftı. Cizyesini ödeyen gayrimüslim tebaanın can, mal, namus ve inanç hürriyetleri içeriden veya dışarıdan gelebilecek her türlü tecavüze karşı devletin güvencesi altına alınır; devlet, herhangi bir sebeple bu emniyeti sağlayamadığında, cizye alma hakkını hukuken kaybederdi.3 Konumuz açısından bakıldığında, cizyenin gayrimüslimlere sağladığı en önemli avantaj, Müslümanlar için dini bir vecibe ve kaçınılmaz bir görev olan kabul edilen askerlik hizmetinden muafiyetlerini sağlamasıydı. Bu muafiyetin esas espirisi, İslamın, gayrimüslim tebaayı, iman ve ideallerini paylaşmadıkları insanlarla birlikte kendi dindaşlarına karşı savaşmak mecburiyetinde bırakmamak düşüncesiydi. Zaten bu yaklaşım, aynı zamanda, onlara tanınan inanç hürriyetinin de bir gereğiydi.4

İslamın temel kaynaklarında savaş, din uğrunda mücadele (cihad), veya Allah’ın ismini yüceltme ve yayma (i’lâ-yı kelimetullah) şeklinde tavsif ve tarif edilmiş; tarih boyunca Müslümanlar tarafından hep bu şekilde yorumlanmıştı. Bu idealler uğrunda savaşacak insanların tabii olarak Müslüman olmaları ve gerektiğinde bu amaçlar

için canlarını vermekten çekinmemeleri şarttı. Gayrimüslimlerden, inanmadıkları bir dinin değerleri yolunda Müslümanlar gibi savaşmalarını beklemenin veya onları bunun için zorlamanın, inanç özgürlüğüne müdahale yönü bir yana, pratik olarak da pek faydası yoktu. Bir de hadisenin şüphesiz “güven boyutu” vardı. Bundan dolayı, İslamın ilk dönemlerinde “askerlik görevi” yalnızca Müslümanlara hasredilerek, orduya alınacak şahısların “ehl-i İslam” olmalarına dikkat ediliyordu.5 Bu genel kurala uyulmakla birlikte, Müslümanlar, kısa süreli ve sınırlı istihdamlar şeklinde, ihtiyaç duyduklarında bazı askeri nitelikli hizmetlerde gayrimüslimlerden de yararlanıyorlardı. Bu çeşit “asker istihdamları” ya belirli bir ücret karşılığında yapılıyor, veya anlaşmalar neticesinde varılan mutabakat üzerine gerçekleştiriliyordu. Bazen de, haraç veya cizye gibi vergilerden bağışlanma karşılığında Müslüman olmayan şahıs veya topluluklardan askeri anlamda faydalanılmaktaydı. Mesela Hz. Peygamber, İslamın henüz vahiy sürecinin devam ettiği bir sırada, Medine’deki Yahudileri şehrin savunulması hususunda istihdam etmiş; Benu Kaynuka Yahudilerinden de “askeri yardım” almıştı. Keza, yapılan anlaşma üzerine İslam ordusuyla birlikte Hayber gazvesine katılan on kadar Yahudi’ye fetihten sonra ganimetten payı verilmişti. Öte yandan Hz. Peygamberin, “ehl-i kitap” dışında, gerektiğinde Arap müşriklerinden dahi “asker” olarak faydalandığını gösteren tarihi örnekler vardır.6 Nitekim, Müslüman olmayan unsurlardan askeri konularda yararlanma şeklindeki Peygamber dönemi uygulamaları, Osmanlılar da dahil olmak üzere, daha sonraki Müslüman devletler ve ulema için, bu çeşit askeri istihdamların “caiziyetine” işaret eden “şer’i deliller” olarak değerlendirilmiştir. Bundan dolayı İslam hukukçuların birçoğu, ihtiyaç halinde, gayrimüslimlerden asker ve askeri yardım alınabileceği görüşündedir.7

Gayrimüslim topluluklardan askeri hizmetlerde yararlanma şeklindeki uygulamalar Hz. Ömer Devri’nde yaygınlaştı: Bazı Hıristiyan kabileler, haraç ve cizyeden muafiyetleri karşılığında Müslümanların yanında savaşlara katılıyorlar, ya da onların lehine gözcülük ve ajanlık gibi askeri görevler yapıyorlardı.8

Selçuklular döneminde askerlik konusu yeni bir boyut ve genişlik kazandı. Bilinen uygulamalar dışında, değişik etnik köken ve dinden olan insanlar devletin merkez ordusu bünyesinde değerlendirilmeye başlandı. Sözgelimi, Anadolu Selçukluları'nda aralarında Hıristiyan çavuşların da yer aldığı askeri birlikler vardı. Keza, merkez ordusunun askeri kadroları satın alınmış Türkler ile Hıristiyan çocuklarından tertip ediliyordu. Bu çocuklar, orduya veya bürokrasiye dahil edilmeden önce "köle mekteplerine" gönderiliyor, Osmanlı devşirme sistemine benzeyen bir terbiye ve eğitim aşamasından geçiriliyordu. Selçuklu hükümdarlarının Kapıkulları içinde Rum, Rus, Gürcü ve Deylemli askerler vardı.9 Benzer durum Memluk ordusu için de söz konusuydu.10

Osmanlı Devleti'nde ise ordu esas itibariyle Müslümanlardan oluşmakta ve asker ihtiyacı, özellikle XVIII. ve XIX. yüzyıllarda tamamen bu kesimden sağlanmaktaydı. Her ne kadar XVIII. yüzyıla kadar devletin merkezi ordusunun (Kapıkulu ocakları) asker kaynağını Hıristiyan tebaa çocukları teşkil etmiş ise de, bunlar, devşirildikleri günden başlayan bir eğitim ve terbiye istihalesinden geçmek, diğer deyişle, "Müslümanlaşma" sürecini tamamlamak zorundaydı. Aksi takdirde, devşirme bir Kapıkulu adayının, yıllar süren bu safhadan geçmeden eski kimliğiyle orduya girmesi, en azından sistemin iyi işlediği dönemlerde, imkansızdı.11 Bunun dışında, Osmanlı gayrimüslimleri, bir çeşit muafiyet bedeli olan cizye vergisini ödediklerinden dolayı askerlik kapsamı dışında tutulmuşlardı. Osmanlılar, bu genel kurala bağlı kalmakla beraber, ihtiyaç halinde, Hıristiyanlardan askerlik alanında istifade ediyorlardı. Bunun ilk örnekleri, komşu Hıristiyan devletlerden anlaşmalarla sağlanan ve Osmanlı ordusu saflarında muharebelere katılan "muharip" gayrimüslimlerdi. Mesela, I. Murad'ın ordusunda haraç-güzar beyliklerin gönderdiği çok sayıda Hıristiyan asker vardı. Bunlar, Anadolu Seferleri'nde ve Kosova Savaşı'nda (1389) Osmanlı kuvvetleri yanında yer almışlardı.12 Keza, Yıldırım Bayezid'in Ankara Savaşı'na (1402) katılan ordusunda da Sırp askerleri bulunuyordu.13 II. Murad zamanında, Osmanlı ordusunda Sırp Despotluğu, Arnavutluk ve Bulgaristan'dan gelmiş Hıristiyan

sipahi ve askerler vardı.14 Ancak, Osmanlı Devleti, Rumeli fethinin genişlemesiyle, sözü edilen ilk dönem uygulamalarından ziyade, Balkanlarda karşılaştığı eski döneme ait Hıristiyan kaynaklı askeri organizasyonlardan yararlanmaya başladı.15 Bu yeni tercihte, Balkanlar'daki Türk ve Müslüman nüfusun yetersizliği ile Anadolu'da henüz o tarihlerde arzu edilen istikrar ve birliğin sağlanamamış olmasının önemli payı vardı. Fetihlerin devamı ve kalıcılığı açısından yeni askeri kaynaklar bulmak gerekiyordu. Aksi takdirde her şey kaybedilebilirdi. Bundan dolayı devlet, problemin çaresini daha önce bölgedeki eski askeri teşkilatlar içinde yer almış asilzade ve küçük toprak sahibi Hiristiyan grupları yerlerinde bırakmak veya yeniden organize etmekte buldu. Üstelik bu politika, Osmanlı'nın fetih siyasetine yön veren düşünce ve ideallerle çatışmak şöyle dursun, aksine tam bir uyum arz ediyordu.16 Bu sayede, Balkanlardaki yerli askeri sınıfların Osmanlı sistemine entegre olmaları sağlanacağı gibi, onların olası direnişlerinin de önü alınmış olacaktı.

Devlet, Hıristiyan sipahilere genellikle eski toprakları üzerinde geçimlerini sağlayacak tımarlar veriyor ve yeni düzen içersinde onlara, eski konumlarına uygun bir statü sunuyordu. Üstelik, Rumeli'de Osmanlı "askeri sınıfına" dahil olabilmek için, Kapıkulu sisteminin aksine, Müslüman olmak gibi bir ön şart da aranmıyordu.17 Bu sayede çok sayıda Hıristiyan sipahi, sahip oldukları dini ve etnik kimliklerinde herhangi bir değişiklik yapmak zorunda bırakılmaksızın Osmanlı hakimiyeti altında Balkanlar'da "askeri hizmetler" görmeye başladı. 1473'de Fatih'in ordusundaki Hıristiyanlardan bahseden kaynaklar, aslında bu gerçeği ifade ediyordu. Gerek Timarlı Sipahi olarak, gerekse Voynuk ve Martolos veya başka isimler altında o tarihlerde Osmanlı ordusunda bir hayli Hıristiyan asker vardı.18 Osmanlılar, bu Hıristiyanları başta "askeri işler" olmak üzere, sistemin değişik birimlerinde değerlendiriyordu. Bu konuda voynuk ve martolosların ayrı bir yeri ve önemi vardı.

Voynuklar, fetih öncesi Balkan coğrafyasında yaşayan küçük asilzadeler idi. Bunların bir bölümü, başlangıçta Osmanlı ordusunun savaşçı sınıfı içinde bulunmuş ve yer yer akınlara katılmışlardı. 1516 tarihli Alacahisar defterine göre bölgede bin kadar "cebelü voynuk"

vardı. Aynı şekilde, Köstendil'de de voynuklar bulunuyor ve çağrıldıklarında "fiili muharip" olarak seferlere katılıyorlardı. Voynuklar, ayrıca, casusluk, derbent ve kale muhafızlığı gibi önemli askeri hizmetler görüyorlardı. Rumeli'de Müslüman nüfus arttıkça Hıristiyan askeri guruplara duyulan eski ihtiyaç azalmış, bunun üzerine voynuklar, XVII. yüzyılda geri hizmetlere çekilerek aktif görevlerden uzaklaştırılmışlardır.19

Askeri açıdan değerlendirildiğinde, Rumeli'deki voynuk ve benzeri olan martolos teşkilatının konum ve işlev bakımından devletin maaşlı ve muvazzaf ordusu Kapıkulu ocaklarından oldukça farklı, ancak Anadolu'daki eyalet askerleriyle (tımarlı sipahiler) birçok bakımdan benzerlik gösterdiğini söylemek mümkündür. Sözgelimi, voynukların her yıl toplu olarak seferlere katılmak gibi bir mecburiyetleri yoktu. Bir çeşit "münavebe sistemi" gereği bir kısmı sefere çıkarken, diğerleri yerlerinde kalıyor, köy veya kasabalarında işleriyle uğraşıyorlardı. Göreve gidenler de genellikle yaz sonunda evlerine dönmekteydi. Voynuklar, gördükleri hizmet karşılığında bazı vergilerden muaf tutuluyor, kendilerine ayrıca tasarruf edecekleri topraklar veriliyordu.20

Osmanlıların Balkanlar'da çeşitli askeri hizmetlerde değerlendirdiği diğer önemli bir topluluk da martoloslar idi. Bunlar, XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar devletin Rumeli topraklarında ordu hizmetleri ve dahili işlerde geniş ölçüde istihdam edildiler. Mesela, askeri martoloslar, belli stratejik noktaların ve sınırların güvenliğini sağlamakta, düşman bölgelerine akınlar yapmakta, keşif ve istihbarat faaliyetlerinde bulunmakta, belki hepsinden de önemlisi, gerektiğinde Osmanlı ordusuyla birlikte seferlere çıkmakta idiler. Martoloslar, Venedik Cumhuriyeti, Eflak, Macaristan ve Avusturya'ya açılan batı seferlerinden başka, Karaman ve Uzun Hasan'a yönelik doğu seferlerine de iştirak etmişlerdi.21 Bunlar arasında, muhafız, gemi mürettebatı, kale bekçisi ve jandarma hizmeti görenler de vardı. 1664/1665'te Uyvar kalesinde Müslüman ve Hıristiyan martoloslar beraber görev yapıyorlardı.22 Tuna üzerindeki Güğercinlik ve Vidin kalelerinde çok sayıda "müsellem"23 ve "ulûfeli" martoloslar vardı. Buralardaki martoloslar

ilk devirlerde Osmanlı kuvvetleriyle akınlara da katılıyorlardı.24 Rumeli'deki diğer askeri topluluklar gibi, martoloslar da yaptıkları hizmetler karşılığında bazı gelir ve imtiyazlara sahipti. Yer ve zamana göre değişiklik göstermekle birlikte, genelde cizye, ispençe, avarız-ı divaniye, tekalif-i örfiye ve tekalif-i şakka gibi vergileri ödemiyorlardı. Bu tür vergi muafiyetleri martolosların aynı evde yaşayan oğulları ve kardeşleri için de geçerliydi. Bazı yerlerde, sözgelimi Sırbistan'da, martolosların tasarrufuna bırakılmış araziler vardı ve bunlar ya tamamen, ya da kısmen vergi dışıydı. Osmanlı ordusunda görev yapanlar ise ayrıca maaş alıyorlardı. Kumandan konumunda olanlar, bazen maaş yerine timar tasarruf ediyor, bazen de her ikisine birden sahip oluyordu. Ordudaki martolosların diğer önemli bir gelir kaynağı da, düşman bölgelerine yaptıkları akınlarda elde ettikleri ganimetlerdi.25

Osmanlıların, klasik dönemde Hıristiyan voynuklar ve martolos dışında, Eflaklar ve Hıristiyan tımar-erleri'nden de yararlandıklarını görüyoruz. Mesela Karadağ bölgesiyle Romanya'ya kadar uzanan sınır çizgisinde oturan Eflaklar, XV. ve XVI. yüzyıllarda silahlarıyla seferlere katılıyorlar, ordunun geri hizmetlerinde, kalelerde, derbent ve yollarda vazife yapıyorlardı. Vergi muafiyeti ve toprak tasarruf etme imkanı onlar için de söz konusuydu.26 Arvanid sancağında ise çok sayıda timar sahibi Hıristiyanlar vardı. XV. yüzyılın ortalarına doğru mezkur sancaktaki timarların %18'i Hıristiyan timar-erlerine aitti. Keza, Tırhala sancağının fetih sonrası kayıtlarında görülen 182 timardan 36'sı Hıristiyan sipahilerindi. Bunlar, devlete yılda bir "eşkinci" veriyor ve gerektiğinde nöbetle sefere gidiyorlardı. Sipahiler içinde kalelerde topçuluk yapanlar da vardı.27

Klasik döneme ait arşiv belgeleri, Osmanlı Hıristiyanlarının topçuluk, tüfenkçilik ve zenberekçilik gibi teknik bilgi ve uzmanlık gerektiren konularda da çalıştırıldıklarını göstermektedir. Özellikle ilk devirlerde kale topçuları arasında Hıristiyanların sayısı dikkat çekicidir. 1488'de Semendire kalesindeki elli topçudan 32'si Müslüman değildir.28 1492'de aynı bölgede bulunan Hıram kalesindeki topçulardan ancak dördü Müslüman, ekseriyeti ise

gayrimüslimdir.[29] 1467-1468 tahririne göre Resava kalesinde 2, Niğbolu kalesinde 11, Holovnik kalesinde 9 Hıristiyan topçu mevcuttur.[30] 1431'de Arvanid sancağındaki iki topçudan biri Hıristiyan'dır.

Aynı yüzyılda topçuların yanında kalelerde görevli tüfenkçi ve zenberekçi Hıristiyanlar vardır. Sözgelimi, 1454-1455'te Novaberda kalesindeki 11 nefer topçu, tüfenkçi ve zenberekçiden yalnızca biri Müslümandır.[31] 1467-1468'de Braniçeva bölgesindeki kalelerde görevli askerlerin çoğunluğunu Hıristiyanlar teşkil etmektedir: Güğercinlik'te 15 tüfenkçinin tamamı ulufeli Hıristiyandır. Aynı kalede, ayrıca 40 zenberekçi ile 6 demirci Hıristiyan vardır. 1488'te Semendire kalesindeki tüfenkçi ve zenberekçilerin hepsi gayrimüslimdir.[32] Yapılan son araştırmalarda elde edilen bazı bulgular, Türklerden teşekkül etmiş olduğu bilinen erken dönem Osmanlı yaya birlikleri içinde bile, istisnai bir durum olmakla birlikte, Hıristiyanların da olabileceğini düşündürmektedir: 1475'te Gelibolu'ya bağlı Tursun köyü piyadeleri arasında, eğer bir imla hatası yoksa, adı "Yorgi" olan ve o sırada yaşamadığından dolayı isminin yanına "mürde"[33] şerhi düşülmüş olan bir Hıristiyan vardır.[34]

Askeri nitelikli istihdam örneklerine, oldukça sınırlı ve az sayıda olmakla birlikte, XIX. yüzyılda da tesadüf ediliyor. Mesela, 4 Ocak 1831 tarihli bir belgeden, Sakız Adası Hıristiyanlarından Yorgi ve İstifani'nin kalede tüfenkçi olduklarını;[35] başka bir kayıttan ise, Tolcu'daki Hıristiyan Kazaklar'ın Osmanlı ordusuyla seferlere katıldıkları için vergilerden muaf tutulduklarını öğreniyoruz.[36]

Donanma ve Tersane gayrimüslimlerin yaygın olarak istihdam edildikleri diğer önemli bir alandı. Osmanlılar, ilk devirlerden itibaren donanmaya ait gemiler ile Tersane-i Amire'de ustalık gerektiren teknik işler ile kürekçilik gibi daha çok kol kuvvetine dayalı hizmet ve birimlerde Hıristiyan tebaasından geniş ölçüde istifade etmişlerdi. Daha XVI. yüzyılda Osmanlı donanmasında kürek çeken Hıristiyanlar vardı. Bu kürekçilerin sayısı zamanla arttı. İstanbul'da bulunan gayrimüslim esnaftan bile ocaklık[37] olarak kürekçiler isteniyordu. Esnaf, bu kürekçileri "aynî veya bedel" şeklinde sağlamak zorundaydı. Rum cemaati 1652-1672 arasında 125, 1676-

1689'da 124, 1689-1690 ve sonrasında hisselerine düşen 100 kürekçiyi Tersane-i Amire'ye göndermekteydi.38 1787-1788'te donanma kalyonlarında çalıştırılmak üzere Rum ve Ermeni reayadan toplam 2500, ertesi yıl ise 2200 kişi alınmıştı.39 1790 baharında denize açılacak donanma için Rum ve Ermeni patriklikleri aracılığıyla istenen Hıristiyan sayısı ise 2200 kişi idi. 1700'ü Rum, 500'ü ise Ermeni olan bu reaya, üç aylık bir süre için istihdam edilecek ve hizmetleri karşılığında her birine toplam on beşer kuruş ücret ödenecekti.40 1798 Eylülü'nde Ermeni patrikliğine gönderilen bir başka fermanda da, donanmada görevlendirilmek üzere 200 Ermeni gemicinin en kısa zamanda Tersane'ye teslimi istenmekteydi.41 Keza, Tanzimat'tan hemen önce Trabzon'a bağlı yerlerden toplanan en küçüğü 8, en büyüğü 26 yaşında olan toplam 250 Rum ve Ermeni genci Tersane-i Amire için İstanbul'a gönderilmişti.42

Osmanlı Hıristiyanları kürekçilik ve gemicilik dışında, tersanede mühendis, mimar, direkçibaşı, burgucu, bıçakçı, kalfa, ahenger, marangoz, kalafatçı, benna, makaracı; donanmaya ait gemilerde aylak, gabyar, marnel, armador, tüfenkendaz ve kalyoncu gibi işlerde de çalıştırılıyordu.43 Ancak, gerek donanma ve tersanede görevlendirilen Hıristiyanlar, gerekse ilk dönemlerden itibaren değişik isimler altında karada askeri nitelikli görevler yapan gayrimüslimler, modern anlamda "muvazzaf asker" sayılmazlardı. Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti'nin muvazzaf askeri gücünü Kapıkulu ocakları oluşturmuş, bunların arasına Hıristiyanların girmesine izin verilmemişti. Devletin eyalet ordusu (Timarli sipahiler) için de aynı kural geçerliydi. Bu ordu, Kapıkulları gibi daimi ve muvazzaf bir ordu değildi. Eyalet ordusunun silahlı gücü, normal zamanlarda üretimle meşgul olan köylülerden meydana geliyordu. Bunlar, savaşta silahlarıyla birlikte orduya katılmak zorunda olmakla birlikte, sefer bittiğinde yeniden topraklarının başına, sivil yaşama geri dönerlerdi. Yeniçeri Ocağının ilgasından (1826) sonra kurulan Osmanlı ordularının asker kaynağını hep Müslümanlar (özellikle Türk köylüleri) oluşturmuş, Hıristiyan ve Yahudiler eskiden olduğu zorunlu askerlik hizmetinden muaf tutulmuşlardı. Bundan dolayı, Osmanlı Devletinde,1835 yılına kadar kara ve deniz kuvvetlerinde muvazzaf

asker olarak istihdam edilen bir gayrimüslim Osmanlı tebaası yoktu. Zaten 1835 öncesinde, askerliğin genelleştirilmesine ilişkin ne ciddi bir fikir ortaya çıkmış, ne de bir teşebbüste bulunulmuştu. Halbuki, Avrupa'nın bazı ülkelerinde genel ve zorunlu askerlik sistemine çoktan geçilmişti. Mesela Fransa 1793'te, Prusya ise daha geç bir vakitte, 1813'te bu sisteme geçmişti.44

Osmanlı Devleti'nde, askerlik hizmetini yaymaya yönelik ilk önemli adım 1835'te atıldı. Babıali, o tarihe kadar sadece Müslümanlardan sağlanan donanmanın asker ihtiyacının bir kısmının bundan böyle Hıristiyanlardan karşılanmasına karar verdi. Bunun üzerine, kısa zamanda hazırlıklar tamamlanıp asker alınacak yerler tespit edildi. Ülkenin genişliği göz önüne getirildiğinde, belirlenen bu yerlerin, oldukça dar bir alanı kapsadığı ve özellikle denize uzak iç bölgelerde toplandığı görülüyordu.45 Alınan karar gereği 1835'te, Sivas, Amasya, Erzurum, Hafik, Divrik, Tokat, Zile, Van, Ankara ve Nevşehir'den toplam 1098 Hıristiyan genç "bahriye askeri" olarak orduya alındı.46 1837'te ise yaklaşık 1500 Hıristiyan'ın donanma için celbi kararlaştırıldı.

Bu defa asker alınacak yerler, 1835'teki gibi kıyıya uzak iç kesimler değil, Trabzon, Canik ve Hüdavendigar sancaklarına bağlı denize yakın kazalar ile haliç tabir edilen mahaller ve bunların civarında yer alan adalar idi.47 Bahriye askeri olacak bu gençler, beş sene sürecek zorunlu askerlik hizmeti boyunca cizyeden muaf tutulacak, isteyenler tezkere bırakarak orduda kalabilecekti. Terhis olanlar ise ileride bir daha askere çağrılmayacaktı. Hıristiyan neferata, ayrıca, askerlikleri süresince diğer erler gibi maaş, mâhiye ve elbise verilecekti. Bahriye askeri olarak alınacak Hiristiyanlar, 18-25 yaşları arasında, denize alışkın, kuvvetli Rum gençleri arasından seçilecek; bu özelliklerde yeterince Rum genci bulunamadığı takdirde, açık, Ermeni (Gregoryan) ve Katoliklerden tahrir edilecek neferatla kapatılacaktı. İlk muayeneleri bulundukları yerlerde yapılacak olan bu asker adayları, İstanbul'da ikinci bir muayeneden geçirildikten sonra donanmaya kabul edilecekti. Karar, Hıristiyanlar arasında tepki ve korkuyla karşılandı. Çok sayıda reaya dağlara ve adalara kaçmaya başladı. Bazıları ise

asker yazıldıkları halde teslim olmuyor veya yolda bir fırsatını bulup kaçmaya çalışıyordu.[48] Bütün olumsuzluklara ve Hıristiyan reayanın gönülsüzlüğüne rağmen, 1837'de çoğunluğu Rum olmak üzere toplam 1491 genç askere alındı.

Bunların 491'i Midilli, Paşalimanı, Bandırma, Gemlik, İmroz, Erdek, Kapudağı, Bozcaada, Mudanya, Marmara, İmralı, Limni, Mihalic, Edremid ve Ayazmend'den; geriye kalanı ise Trabzon ve Canik'ten idi.[49]

1839'da ise, o tarihte Osmanlı ordusuna kumanda etmekte olan Hafız Mehmed Paşa ile Moltke arasında Osmanlı Ermenilerin kara birliklerinde istihdamı konusu tartışıldı. Nizip savaşı arifesinde yapılan bu ilginç tartışmada Hafız Mehmed Paşa, her mangaya bir Ermeni asker yerleştirerek ordunun yirmide birini Ermenilerden oluşturmayı düşünmüş, Moltke ise Ermenilerden ayrı taburlar teşkil edilmesinin daha uygun olacağını belirterek, bunlar arasından kabiliyetli olanlara binbaşılığa kadar yükseltilme imkanının sağlanmasını önermişti.[50] Aynı yıl ilan edilen Tanzimat Fermanı, askerlik işlerinin yeniden düzenlenmesini, ömür boyu olan askerlik süresinin beş seneyle sınırlandırılmasını öngörüyordu. Belgede, askerlik hizmetinin gayrimüslimleri de kapsayacak şekilde genelleştirileceğine dair açık bir hüküm yoktu. Ancak Ferman, "muhafaza-i vatan içün asker vermek ahalinin fariza-i zimmetidir" cümlesiyle, dolaylı ve üstü kapalı şekilde, Tanzimat'ın eşitlik prensibinin askerlikte de uygulanmasına işaret ediyordu.[51] Bu işarete rağmen, 1845'e kadar gayrimüslimlerden asker alınmadı. 1845'te ise sadece 142 Hıristiyan donanma için tertip edildi. 1843'te Tanzimat Fermanı'nın bir vaadi daha gerçekleştirilerek aktif askerlik süresi beş, rediflik (yedeklik) süresi ise 7 yıl olarak kesinleşti. 1846'da ise uzun süredir üzerinde çalışılan "kur'a kanunu" tamamlanarak yürürlüğe sokuldu. Kanun, Müslümanların askerlikleriyle ilgili esas ve ayrıntıları belirlerken, gayrimüslim tebaanın askerliğinden söz etmiyordu. Kanunun getirdiği belki en önemli yenilik, Müslümanlara askerliklerini bedelli olarak yapabilme imkanı sağlamasıydı. Burada sözü edilen bedel para olmayıp, şahıstı. Buna göre, kanunda belirtilen şartları hâiz varlıklı bir

Müslüman, isterse, beş yıllık zorunlu askerlik hizmetini “bedel-i şahsi” yoluyla, yani kendi yerine bir “vekil” göndererek yapabilecekti. Aynı hak, daha sonra donanmada istihdam edilen Hıristiyanlara da tanınarak “bedelli askerlik” uygulamasında eşitlik sağlanmış oldu.52

1846’da Hıristiyanlardan bahriye askeri alınmadı. 1847’de ise donanmanın asker ihtiyacının bir kısmının Hıristiyanlar’dan sağlanması kararlaştırılarak, 1156 neferin eski usulle tertibine başlandı. Asker yazımları sırasında yaşanan olaylar yüzünden 834 kişi ancak toplanabildi. Selanik’ten getirilen 44 kişi evli ve “ashab-ı ziraatden” oldukları için geri gönderildi.53 1835, 1837 ve 1845’teki asker celplerinde hedeflenen rakamlara ulaşıldığı halde, 1847’de aynı başarı sağlanamadı. Bunda, asker tertibi sırasında reayaya sert ve kaba davranan memurların büyük payı vardı.54 Aynı sene, savaş gemilerinde görev yapan Hıristiyan Osmanlı erlerinin ibadet sorunu ile bunların karada istihdamları konusu ele alındı. Devlet adamlarının ekseriyeti, Hıristiyan tebaanın bahriye askeri olarak donanmada görevlendirilmelerinden beklenen faydanın görülmediği düşüncesindeydi. İki grup arasında beklenen kaynaşma bir türlü sağlanamıyordu. Müslümanlar ile Hıristiyan arasında gözle görülür bir gerginlik vardı. Bu insanların olmadık bir bahane ile birbirlerine saldırmayacaklarını kimse garanti edemiyordu. Meclis-i Vükela, Hıristiyanlardan asker alınması konusunu geniş şekilde müzakere etmiş ve bu zorunlu hizmetin gayrimüslimlerce de yapılmasını fikrini prensip olarak olum bulmuştu. Ancak hâlâ zihinlerde bazı tereddütler olduğu görülüyor ve bu yüzden alınan kararlar bir türlü tatbik edilemiyordu. Bir kısım devlet adamları, Hıristiyanların karada istihdamlarının denizdeki kadar olumsuz olmayacağını savunurlarken, bazıları ise, bundan tam anlamıyla emin olamadıklarını, eğer Hıristiyanların gönüllerini hoş edecek birtakım güzel işler yapılmadan uygulamaya geçilirse, donanmada yaşanan sıkıntıların yarın karada da görülebileceğini söylüyorlardı.55

Hıristiyanların kara askeri olarak kullanılmaları konusunda ayrılığa düşen Meclis-i Vükela, Müslüman nüfusun azalmasında en büyük etkenin zorunlu askerlik hizmeti olduğu hususunda birleşmişti. Hıristiyanlar askerlikten muaf olmanın avantajlarıyla nüfus olarak

çoğalırlarken, askerlik hizmetini sırtlamış olan Müslümanlar, oransal olarak gün geçtikçe azalmaktaydı. Oysa ki, Müslümanlarla aynı topraklar üzerinde yaşayıp ülkenin nimet ve imkanlarından eşit olarak yararlanan Hıristiyanların “saltanat-ı seniyyelerinin hizmetinde dahi ehl-i İslam ile beraber” olmaları gerekirdi. Üstelik bunun İslam’a aykırı bir yanı da yoktu. Şeyhülislam, konuyla ilgili fetvasında, gayrimüslimlerin Osmanlı ordusunda asker olabileceklerini, hatta bunların başına kendi içlerinden subaylar bile getirilebileceğini belirterek açık destek vermişti.56 Gelinen bu nokta tartışmasız çok önemliydi. En azından, askerliğin bütün tebaaya genelleştirilmesi konusunda teorik bir mutabakat sağlanmıştı. Fakat asıl işin zor tarafı bundan sonra idi. Uygulama ne zaman ve ne şekilde yapılacak, gayrimüslimler nasıl ikna edilecekti?

1848’de Hıristiyanların donanmada istihdamlarına devam edileceği açıklandı. Celbi düşünülen Hıristiyan sayısı toplam 1481 idi. Bunun 324’ü 1848 senesine ait olup, geri kalan 1157’si geçen yılın bakiyesi idi. Bunların en kısa zamanda toplanıp, “rûz-ı Hızır”dan önce Tersane’ye teslim edilmeleri gerekiyordu.57 Fakat tam bu sırada Avrupa’da 1848 ihtilalleri patlak vermiş, bu beklenmedik gelişme devlet ricalini tedirgin etmişti. Babıali, dış politika açısından böyle hassas bir dönemde yapılacak olan asker alma işlemlerinin, 1847’de olduğu gibi, toplumsal olaylara yol açıp devletin başına siyasi sıkıntılar getirmesinden korkuyordu. Bundan dolayı Osmanlı hükumeti, asker alma işlemlerini durdurmak zorunda kaldı.58 1848’den 1851’e kadar Hıristiyanlardan asker sevki yapılmadı. 1851’de Gelibolu, Tekfurdağı, Trabzon, Canik, Ordu, Erdek, Varna, Kastamonu, Biga, Drama, Vize, Saruhan, Menteşe, Hüdavendigar, Karesi, Kocaili, Suğla, Kesriye, Manastır, Alâiye, Teke, Küçük ve Büyük Çekmece, Terkos ve Silivri’den toplam 600 Hıristiyan gencin kur’a ile alınması emredildi.59

1851’deki asker alma kararı daha öncekiler gibi Hıristiyanlar arasında genel bir hoşnutsuzluk ve tepki uyandırdı. Tepkiler üzerine bazı yerlerde kur’a muameleleri yapılamadığı gibi, ismine kur’a isabet edenlerin bir kısmı askeri yetkililere teslim olmadı. Kesriye ve Manastır’da yaşayan Hıristiyanlar Mora ve komşu

ülkelere firar etti. Daha önceleri “tertip usulüne” muhalefet eden Hıristiyanlar, bu kez daha adil bir asker alma sistemi olan “kur’a usulüne” karşı çıktı.60 Birçok yerde kur’alar çekilemedi. Trabzon’da yaşayan Rumlar, Rusya ve Yunanistan konsolosluklarına giderek pasaport ve himaye belgesi talebinde bulundu.61 Tepkiler ve firarlar sebebiyle 1851 celbinde 395 kişi ancak toplanabildi. 1852’de, Kesriye ve civarından 1851’in bakiyesini toplamak üzere yeniden harekete geçildi. Önce, Hıristiyan cemaatlerin temsilcileri İstanbul’a çağrılarak kur’aya direnmemeleri yolunda ikna edildi. Arkasından, ilgili mahallere yeni “kur’a heyetleri” yollandı. Manzara aynıydı: Bütün kazalar söz birliği etmişcesine asker vermeyeceklerini söylüyorlardı. Bunun üzerine Babıali, silah zoruyla asker toplamak mecburiyetinde kaldı.62

Tepkilerin artması, 1853’te Babıali’yi yeni önlemler almaya yöneltti. Bu amaçla, daha önce beş yıl olan cizye muafiyeti 12 yıla çıkarıldı. Ayrıca, bedelli askerlik uygulamasında değişiklik yapılarak, Hıristiyan asker adaylarının, kendi mezhepleri dışındaki dindaşlarından da askere “vekil” gönderebilmeleri sağlandı.63

1855 yılı önemli bir gelişmeye sahne oldu. Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı (1853-1856) yüzünden askere duyulan ihtiyacın had safhaya varması üzerine, 14 Mayıs 1855’te kamu oyuna resmi bir açıklama yaparak cizyenin kaldırıldığını, bundan böyle gayrimüslimlerin de nüfusları oranında askere alınacaklarını ilan etti. Açıklamada, ilk aşamada belli sayıda gayrimüslimin orduya dahil edilmesi öngörülüyordu. Bunların içinden kabiliyetli olanlara subaylık yolu açıktı. Öte yandan, gayrimüslim çocukların askeri mekteplere girebilmelerine de imkan tanınacaktı. İhtiyaç fazlası olduklarından dolayı askere sevk edilemeyecek olanlar ise, her sene “bedel-i askeri” adında bir vergi ödeyeceklerdi.64 Bu açıklama Hıristiyanlar üzerinde adeta şok etkisi yaptı. Bilhassa Rumeli’ni Sırbistan sınırına yakın yerlerinde yaşayan Hıristiyanlar askere gitmek istemediklerinden dolayı dağlara ve ülke dışına kaçmaya başladılar. Halkın bu direnişi karşısında askerlik kararını istediği gibi uygulayamayacağını anlayan Osmanlı hükumeti, öncelikle Rumeli’deki bazı kazaları askerlik kapsamdan çıkardı, ardından da

sevk edilecek asker sayısında indirim yaptı. Bunlardan da bir sonuç alamayınca Hıristiyanlardan asker alma girişimlerini durdurdu. Bu acı tecrübenin tesiriyledir ki, 1856 Islahat Fermanı'nda, gayrimüslimlerin eşitlik gereği Müslümanlar gibi askerlik hizmetiyle mükellef tutulacakları ifade edilmesine rağmen, bunun zannedildiği kadar kolay olmayacağı anlaşılarak, bedelli askerlik uygulamasının devam edeceği açıklandı. Bir farkla ki, "bedelli askerlik" Müslümanlar için sınırlı ve ihtiyari iken, Hıristiyanlar ve Yahudiler için ise mecburi olacaktı.65 Nitekim, daha sonra Meclis-i Ahkam-ı Adliye ve Meclis-i Tanzimat'ta gayrimüslimlerin askerliklerine dair yapılan müzakerelerde, istihdam şekilleriyle ilgili ayrıntılı düzenlemeler yapılana kadar Hıristiyan ve Yahudilerden fiil askerlik hizmeti yerine "bedel-i askeri" alınması uygun bulundu.66 Her iki mecliste yapılan görüşmeler sırasında üyeler, Osmanlı gayrimüslimlerinin asker olarak orduya alınması konusunda ittifak ettikleri halde, ayrıntılarda farklı düşmüşlerdi. Neticede, ilgili düzenlemeler yapılana kadar gayrimüslimler askere çağrılmayacaklardı.

Yüzyıllardır süregelen cizye vergisi 1855 Mayıs'ındaki resmi bildiriyle ortadan kalkmış, onun yerine, isim olarak farklı, fakat özellikleri itibariyle cizyeye benzeyen "bedel-i askeri" gelmişti. Aslında bedel-i askeri vergisinin cizyenin yerine ikame edildiği açıktı.67 Öyle ki, verginin miktarı bile bazı yerlerde cizyeye kıyasla belirleniyordu.68 Kişi başına ortalama 28 kuruş olan bedel-i askeri, 15-75 yaş arasındaki gayrimüslim erkeklerden tahsil ediliyor, din adamları, fakir ve iş göremez durumda olanlar kapsam haricinde tutuluyordu. Vergi cemaat üzerinden tevzi ve tahsil edildiğinden, devlet, sadece sancak ve kazaların ödeyeceği bedelleri hesaplıyor, ondan sonraki safhalara müdahale etmiyordu. Maliye Nezareti'nce tespit edilen vergi miktarları kaza meclisleri tarafından bağlı mahalle, köy veya kasabalara taksim ediliyordu. Ödenecek vergilerin mükelleflere paylaştırılması ise, başta kocabaşılar olmak üzere, gayrimüslim cemaatlerce yapılıyordu. Tevziat sırasında mükelleflerin mali durumları dikkate alınıyor, zengin ve varlıklı olanlara daha yüksek oranda vergi hissesi takdir edilirken, diğerlerine daha düşük miktarda taksimat yapılıyordu. Sade bir gayrimüslim Osmanlı

vatandaşı, yılda ortalama olarak ödediği 28 kuruşluk bedel-i askeri sayesinde Müslümanlar için zorunlu olan askerlik görevinden ömür boyu kurtulduğu gibi, ticaret ve işini de huzur içinde sürdürebiliyordu. Bedel-i askeri vergisinin, dönemin işçi ve usta yevmiyeleriyle karşılaştırıldığında fevkalade az olduğu görülüyordu. 1857'de bir neccar ve silicinin yevmiyesi 20 kuruş, taşçının 18 kuruş, lağımcı ve hırvatın 13 kuruş, hamalın 12 kuruş, duvarcının 16 kuruş, kaldırımcının ise 15 kuruştu.69 1859'da bir dülger en çok 30, en az 20 kuruş; rencber ustası 28 kuruş; marangoz 25 kuruş; oymacı 30 kuruş; taşçı, sıvacı, nakkaş, bıçakcı, hamamcı 25'er kuruş; lağımcı 18 kuruş, suyolcu 20 kuruş gündelik ücret almaktaydı.70 Aynı tarihlerde bedel-i askeri vergisi olarak gayrimüslimlerce ödenen yıllık miktar ortalama 28 kuruştu. Bu rakamın çok altında ödeme yapanlar da vardı. Mesela Kale-i Sultaniye Yahudileri arasında senede 20 kuruş,71 Bozok sancağı, Akdağ kazası Hıristiyanlarından yılda 5 kuruş,72 Biga'da 10 kuruş bedel verenler vardı.73Askerlikten muaf olabilmek için senede değil 28 veya 30 kuruş vermek, bunun çok üzerinde ödeme yapılsa bile, neticede kârlı olan gayrimüslimlerdi. Müslüman nüfus askerliğin zorlukları, hastalıklar ve savaşlar nedeniyle bariz şekilde azalıp fakirleşirken, Hıristiyanlar hem sayıca çoğalmakta, hem de zenginleşmekteydi. 28 Temmuz 1860'da İzmir'deki İngiliz konsolosu Blunt, Londra'ya gönderdiği bir raporda, zorunlu askerlik yüzünden şehirdeki Türklerin mal varlıklarının eksildiğini, nüfuslarının azaldığını, topraklarının ise işlenmediğinden dolayı verimsizleştiğini yazıyordu. Ekonomik dengeler Hıristiyanlar lehine değişmişti. Askere gitmeden önce iş sahibi olan Müslümanlar, döndüklerinde her şeyi değişmiş buluyordu. Türkler, çaresizlikten ellerindeki arazileri Rum ve Ermenilere satıyorlardı. İzmir'de toprak sahibi Türk sayısı bir hayli azalmış, Türk nüfus hızla eksilmişti.

İzmir'de ticaret yapan tüccarların çoğu Hıristiyandı. Blunt, İzmir ve çevresinde ortaya çıkan bu tablonun sebebini, Hıristiyanların askerlik hizmetinden muaf olmalarına bağlıyor ve bu muafiyetin Hıristiyanların lehine olmasından dolayı devam etmesini istiyordu. 74 Trabzon İngiliz konsolu Palgrave de, 30 Ocak 1868 tarihli raporunda, bu kez imparatorluğun bir başka bölgesinden ilginç kesitler

sunuyordu. Halihazırda bütün askeri hizmetlerin Müslümanların üzerinde olduğunu söyleyen konsolos, Hıristiyanların verdikleri küçük bir bedel sayesinde askerlik harici tutulduklarını, ilerde bedel-i askeri vergisine zam yapılsa bile, bunun, askerlik yükünü omuzlamış olan Müslümanların sefaletini telafi edemeyeceğini yazıyordu. Palgrave'e göre, Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasında son yıllarda göze çarpan nüfus oranlarındaki değişim ile sosyal ve ekonomik dengesizliklerin gerçek sebebi askerlikti. Hıristiyanlar daha çalışkan, enerjik veya akıllı olduklarından zenginleşmiyorlardı. Veya Müslümanların fakirliğinin tembellik veya beceriksizlikle bir ilgisi yoktu. Müslümanlar, ülkedeki Rum ve Ermeniler'den şahsi meziyetler noktasında daha ileriydi, ancak omuzlarına yüklenen ağır sorumluluklar onları dezavantajlı duruma düşürmüştü. Dengeyi sağlamak için askerlik hizmetini iki topluluk arasında paylaştırmak gerekiyordu.75

Bu durumun farkında olan sadece İngiliz konsolosları değildi elbette. Konu, Osmanlı devlet adamları arasında XIX. yüzyıl boyunca sık sık tartışılmıştı. Ancak her ne hikmetse, 1856 Islahat Fermanı'nın ilke ve hedef olarak vaad ettiği eşitlik prensibi askerlik alanında bir türlü gerçekleştirilememişti. 1856 ve 1857'de askerlik konusunu çözümlemek ve gayrimüslimler için istihdam nizamnamesi hazırlamak amacıyla toplanan meclislerden bir sonuç çıkmadı. 1857'de Sultan Abdülmecid'in iradesi üzerine konuyu görüşen Dâr-ı Şura-yı Askeri, gayrimüslim halkın nüfus sayımlarının yapıldıktan sonra kur'a usulüyle orduya alınabilecekleri şeklinde bir görüş bildirmişti. Şura, Hıristiyan ve Yahudilerin orduda Müslümanlarla karışık olarak istihdam edilmelerini teklif ediyordu. Bunun üzerine Serasker Paşa'nın konağında biraraya gelen vükela, Askeri Şura'nın önerdiği karışık istihdam şeklini tereddütle karşılamış olacak ki, konunun "nezaketine binaen" ilerde yeniden görüşülmesini istemişti.76 Askerlik meselesi, 1858'de Askeri Şura'da bir defa daha müzakere edilerek, gayrimüslimlerden sadece yaşları 25 olanların orduya alınması, diğerlerinin ise muaf tutulması istendi. Babıali, öneriye muvafakat etmeyerek, bütün Osmanlı vatandaşlarının mevcut kur'a kanununa tâbi tutulmalarına karar verdi. Ancak, bu

kararın uygulanabilmesi, istihdam nizamnamesi ile gayrimüslimlerin orduda dini vazifelerini yerine getirebilmelerine ilişkin düzenlemelerin yapılmasına bağlıydı. 1859'da toplanan Meclis-i Tanzimat'ta yeniden ele alınan askerlik işleri, Abdülmecid'in ölümü (1861) ve Sultan Abdülaziz'in cülus telaşı yüzünden diğerleri gibi bir sonuca bağlanamadı.77

Osmanlı gayrimüslimlerinin askerlik problemi daha sonraki tarihlerde de gündeme gelmiş, "bunlardan müstakil alay ya tabur ve yahud bölük mü yapalım, yoksa asakir-i İslamiyye ile muhteliten mi istihdam edelim ve bunları nasıl kullanalım " şeklinde tartışmalar yapılmıştı.78 Nitekim, 1865 yılında, asker alma kaynaklarındaki daralmaya çözüm bulmak amacıyla Babıali'de toplanan encümende de, Hıristiyanların askerlik konusu müzakere edilmişti. Fuad Paşa'nın (öl. 1869) başkanlığını yaptığı bu encümende, vükeladan bazı isimlerin yanısıra Ahmed Cevdet Paşa da yer alıyordu. Encümen müzakereleri, Osmanlı ordusunun asker ihtiyacının gayrimüslimlerin orduya alınarak çözümlenebileceğini savunanlar ile böyle bir uygulamanın faydadan çok devletin başına sıkıntılar getirebileceğini ileri sürenler arasında geçti. Birinci gurupta yer alan üyeler, Osmanlı Devleti'nde askerlik hizmetinin yalnız Müslümanlara mahsus olmasından dolayı her sene asker sevkinde büyük sıkıntılar yaşandığını, celplerin belli bölgeler dışında yapılamadığını, genç nüfusun azaldığını söylüyorlar ve çare olarak zorunlu askerlik hizmetinin genelleştirilmesini öneriyorlardı. Sözcülüğünü Cevdet Paşa'nın yaptığı diğer gurup ise, askerliği bütün tebaaya teşmil etmenin sanıldığı kadar kolay olmayacağını söylüyordu: Birlikte askerlik yaptıkları takdirde, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında ortaya çıkabilecek olası problemler nasıl çözülecekti? Bu sorun aşılsa bile, farklı din, mezhep ve meşreplerdeki Hıristiyanların birbirlerine karşı olan düşmanlıkları nasıl izale edilecekti? Bu sorunlar orduda her an çatışma ve kavga sebebi olabilirdi. Sonra, askere alınan Hıristiyan ve Yahudiler devletten, kendilerine kışlalarda âyin yaptıracak din adamları isteyebilirdi. Bu durumda hükumetin, Ortodoks, Katolik, Gregoryan ve Protestanların her biri için ayrı papazlar tayin etmesi, Musevilere de hahamlar bulması gerekecekti.

Bazı Hıristiyanlar, temelde aynı mezhebe bağlı oldukları halde, âyin usulleri, anlayış ve meşrep farklılıklarından dolayı küçük cemaatlere ayrılmıştı. Mesela Katolikler arasında Latin, Ermeni, Melkit, Süryani ve Keldani'ler vardı. Melkitler ile Maruniler aynı Papa'yı tanımalarına rağmen birbirlerine hasımdı. Keza, Ortodoks Bulgarlar ve Rumların arası da iyi değildi. Bundan ötürü, orduda bu cemaatler için de ayrı papazlar bulundurmak gerekecekti.79 Bu kadar değişik unsuru adaletli şekilde idare edebilmek; ortak değerler etrafında motive edebilmek; ve üstelik bunları yaparken batılı devletlere iç işlerimize karışmaları için fırsat vermemek çok zordu. Her şeyden önce, ömürlerinde hiç askerlik yapmamış, doğru dürüst silah tutmamış, sefer ve savaş sıkıntısı çekmemiş olan gayrimüslimleri asker olmaları için ikna etmek lazımdı.80 Bu konuda kimse garanti veremezdi. Bunun için Cevdet Paşa, Hıristiyanları orduya dahil etmek gibi tehlikeli bir maceraya atılmak yerine, mevcut asker açığının o tarihe kadar çeşitli sebeplerden mükellefiyet dışında kalmış Müslümanlardan karşılanmasını teklif etti.81 Encümen üyeleri Paşa'nın görüşlerini makul ve gerçekçi bularak aynen kabul etti. Sadrazam Ali Paşa (öl. 1871), gayrimüslimlerin askerlik yapmalarına taraftar olmasına rağmen,82 encümen kararına uydu.

Ali Paşa, Osmanlı Hıristiyanlarının da Müslümanlar gibi askerlik yapmalarını savunuyor, bunu, Müslümanlar aleyhine bozulmuş toplumsal ve ekonomik dengelerin yeniden kurulması ve siyasi istikrar açısından zaruri buluyordu. Paşa, 1871'de Sultan Abdülaziz'e hitaben kaleme aldığı vasiyetnamesinde, askerlik hizmetinin Müslümanlara yüklenmiş olmasını haksızlık olarak niteleyip, Müslüman nüfustaki korkutucu azalmanın bu durumla ilgili olduğunu söylüyordu. Ali Paşa, bu haksızlığa son verilmediği takdirde yakın bir gelecekte Müslümanların birçok yerde azınlık durumuna düşeceğini hatırlatıyordu. Paşa'ya göre, biri Müslüman diğeri Hıristiyan olan bir yerleşim biriminde yapılacak bir nüfus sayımı, on yıl içinde ilkinin korkunç bir düşüş, diğerinin ise hayret verici bir gelişme halinde olduğunu gösterecekti. Ülkenin birçok yerinde askerlik yüzünden nesilleri kesilmiş aileler, işsiz güçsüz kalmış insanlar vardı. En verimli çağlarında köylerinden

alınıp gençlik yıllarını bulaşıcı hastalıkların kol gezdiği kışla ve barakalarda geçirenler, terhis olduktan sonra memleketlerine döndüklerinde ne yapabilirler veya ne işe yararlardı? Müslümanlar da Hıristiyanlar gibi tarıma, ticarete, sanayi ve sanatlara yönelmeli, çok çalışmalı, çok üretmeli, kısaca zengin ve güçlü olmalıydı. Fakat omuzlarındaki ağır askerlik yüküyle Müslümanların bunları gerçekleştirmeleri kolay değildi.

Müslümanlar öncelikle bu ağır yükü tek başlarına taşımaktan kurtarılmalıydı. Yük paylaşılmalı, Hıristiyanlar da nüfuslarına göre asker ve subay olmalıydı. Ali Paşa, gayrimüslimlerin orduya alınmalarını isyan ve bölünme korkusuyla tehlikeli bulan muhalifleri de eleştiriyor ve bu tür karşı tezleri anlamsız ve temelsiz buluyordu.83

Gayrimüslim tebaanın askerlik konusu, 1860'lı yıllardan itibaren Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin yayın organı olan Hürriyet gazetesinde çıkan makalelerle Osmanlı kamu oyunda daha çok tartışılmaya başlandı. Yeni Osmanlılar,84 askerlik sorununu tartışmaya açarak, bir yandan konuyla ilgili görüşlerini kamu oyuna anlatma, diğer yandan da Osmanlı hükumetlerinin mevcut politikalarını eleştirme imkanı buluyorlardı. Yeni Osmanlılar'a göre, gayrimüslimlerin askerlikten muaf tutulmaları öncelikle eşitliğe aykırıydı.85 Müslümanlar ülkeleri için hem paraları, hem de canları ile hizmet ederlerken, Hıristiyan ve Yahudiler yalnızca para vermekteydi. Oysa ki, istisnasız herkes askerlik hizmetinde eşit olmalı ve bu konuda kimseye ayrıcalık yapılmamalıydı.86 Çarpık eşitlik anlayışı yüzünden "nüfus-ı İslamiye ifnâ" ediliyordu.

Müslümanlar arasındaki fakirliğin de, nüfustaki azalmanın da en büyük sebebi askerlikti. Bir Müslüman beş yıllık temel askerlik görevini yerine getirse bile askerlikle ilişkisi bütünüyle kesilmiyor, yedi sene sürecek rediflik dönemi başlıyordu. Redifliğe geçen bir Müslüman, senenin belli günlerinde en yakın askeri garnizonda eğitim almak ve çağrıldığında işini gücünü bırakıp orduya katılmak zorundaydı. Muvazzaflık veya rediflik sırasında yaralanan, sakat kalan veya ölenlerin geride kalan aile ve çocuklarının hiçbir sosyal güvencesi yoktu. Bu bakımdan, gayrimüslimlerin askerlikten

muafiyetleri mukabilinde ödedikleri bedel-i askeri vergisi hiçbir zaman fiili askerliğin yerini tutamaz, çekilen sıkıntıların karşılığı olamazdı. Bedelli askerlik ile fiili askerlik arasında büyük fark vardı.87 Ziraat ve ticaretten uzak kalan Müslümanlar yoksullaşırken, bedel sayesinde askere gitmekten kurtulan Hıristiyanlar gittikçe zenginleşiyor, bu ekonomik farklılık her iki milletin yaşadıkları mekan ve mahallerde hemen belli oluyordu. Bir Müslüman nakdi bir bedel ödeyerek muvazzaflık hizmetinden kurtulsa da rediflikten kurtulamıyor, ondan da muaf olabilmek için yeniden yüklü bir ödeme yapması gerekiyordu.88 Yeni Osmanlılar, farklı din ve mezheplere mensup askerlerin aynı ordunun saflarında istihdam edilemeyeceği fikrine de katılmıyorlardı. Çünkü dünyada, değişik etnik ve dini unsurları bünyesinde barındıran ve onlardan istifade eden Hıristiyan devletler vardı. Bunlar, ordularına kendi din veya mezheplerinden olmayan tebaalarını da almakta, hatta belirli rütbelere kadar yükselmelerine izin vermekteydi. Fransa, uzun zamandır Cezayirli Müslümanlardan asker yazmakta ve bunların imparatorluğun muhafız birliklerinde istihdam etmekteydi. Keza İngiltere, İrlandalı Katolikler ile Hindistanlı Müslümanlar ve Hindular'dan asker alıyordu. Ruslar ise Kırım Tatarlarını, Lehlileri, Gürcüleri, Dağıstanlıları ve Çerkesleri ordusuna dahil edip Avrupa'yı titretiyordu.89

Osmanlı gayrimüslimlerinin askerlik meselesi, 1877 ve 1878 yıllarının olağanüstü şartları altında toplanmış olan ilk Osmanlı Mebusan Meclisi'nde yeniden gündeme geldi. Bunun nedeni, o sıralar devam eden Osmanlı-Rus Savaşı idi. Savaş için aktif ordu dışında eldeki bütün yedekler seferber edilmesine rağmen asker ihtiyacı karşılanamamış, halktan gönüllü asker toplanmaya başlanmıştı. Bu arada, gayrimüslimlerden de gönüllü birliklere katılmaları isteniyordu. Bu gelişmeler, gayrimüslimlerin yalnız gönüllü değil, muvazzaf asker olarak orduya alınmaları konusunu meclise taşıdı. Müslüman mebusların ekseriyeti eşitlik ilkesinin askerlikte de uygulanmasını isterken, Hıristiyan vekiller bunu zamansız buluyorlardı. Hıristiyanların askere alınmasının en hararetli savunucusu, Ortodoks İstanbul mebusu Vasilaki Efendi idi. Vasilaki,

2 Haziran 1877'de yaptığı konuşmasında, bedel-i askeri vergisinin hemen ilga edilerek zorunlu askerlik sistemine geçilmesini teklif etti. Vasilaki, yasa gereği bütün Osmanlıların hukuk ve vazifelerinde eşit oldukları halde, bir kısmının vatan uğrunda kanlarını döküp, diğer kısmının sadece para ödemekle yetinmelerini haksızlık olarak niteliyordu: Çünkü "Kan dökmek vazife-i asliyesi her bir evlad-ı vatanın boynunun borcudur. Kan ne alınır, ne de satılırdı." Vasilaki Efendi, sözleriyle meclisteki Müslüman mebuslardan büyük alkış ve takdir alırken, kendi dindaşlarından aynı ilgiyi göremedi. Mesela, İstanbul'dan Ohannes Efendi, Vasilaki'nin aksine, 1877'de Hıristiyanlardan asker alınamayacağı söylüyordu. Yanya mebusu Alkivyadi ile Kıbrıslı Zafiraki Efendiler de Ohannes'i destekliyorlardı. Üstelik hazinenin durumu da meydanda idi. Hıristiyanların askerlik işi aceleyle değil, zaman içinde tedricen halledilmeliydi.90

Osmanlı Devleti, 1856-1909 döneminde askerlik hizmetini bütün tebaaya teşmil edecek yasal bir düzenleme yapamadı. Yapılan tartışmalardan bir sonuç çıkmadı. Askerlik konusu her defasında ertelenerek sürüncemede bırakıldı. Bunun çeşitli sebepleri vardı. Birincisi, Hıristiyan ve Yahudilerin orduda nasıl istihdam edilecekleri hususunda devlet ricali arasındaki fikir ayrılığıydı. Bu yüzden, 1856'dan beri gayrimüslimlerin askerliklerine dair bir nizamname hazırlanamamıştı. İkincisi, devlet içindeki bazı sivil ve askeri bürokratların muhalefetleriydi. Bunlar, zihinlerinden bir türlü atamadıkları "arkadan vurulma" ve "bölünme" korkusundan dolayı, Hıristiyanların orduya alınmalarını istemiyorlardı. Hıristiyanların, askerlik sanatını öğrendiklerinde devlete isyan edebileceklerini, ya da düşmanla işbirliği yapacaklarını düşünüyorlardı.

Gayrimüslimlerinin askerliği önündeki üçüncü önemli engel mâli sıkıntılar idi. Osmanlı Devleti, askerlik hizmetini genelleştirdiği takdirde önemli bir gelir kaynağını, "bedel-i askeri" gelirlerini kaybedecekti. Hazineye her yıl düzenli olarak ortalama %4'lük bir katkı sağlayan bu kaynaktan sarfı nazar etmek hiç de kolay değildi.91 Bedel-i askeri, aşar, virgü, ağnam ve rüsum'dan sonra hazineye en çok gelir getiren vergi kalemiydi.92 Bütçenin her sene açık verdiği, nakit sıkıntısı nedeniyle memur maaşlarının düzenli

ödenemediği bir ortamda, Hıristiyan ve Yahudilerin askere alınması uğrunda bedel-i askeri gelirlerini feda etmek, özellikle hazine açısından çok zor görünüyordu. Nitekim, 93 Harbi sırasında bedel-i askeri'nin kaldırılmasına dair yapılan teklif, mâli gerekçeler ileri sürülerek reddedilmişti. Bütün bu sorunlar aşılsa bile, yüzyıllardır askerlik yapmamış gayrimüslimlerin can-ı gönülden bu hizmeti kabul edeceklerini kim garanti edebilirdi.? Nitekim, 1835-1855 döneminde yaşanan olaylar Hıristiyanları askere almaktaki güçlükleri bütün açıklığıyla göstermişti. Binlerce insan sırf asker olmamak için dağlara, adalara veya komşu ülkelere kaçmıştı. Zorla toplananlardan ise beklenen randıman alınamamıştı. Şüphesiz hadisenin bir de dış boyutu vardı. Osmanlı Devleti, askerlik hizmetini genelleştirip gayrimüslimleri zorla askere almak isterse, batılı güçlerin olmadık müdahaleleriyle karşı karşıya kalabilirdi. Devleti tehlikeli bir maceraya sürüklemektense, asker ihtiyacını eskiden olduğu gibi Müslümanlar'dan karşılamak daha mantıklıydı. Bunlardan dolayı, Tanzimat'dan beri sürekli öne çıkarılıp, 1856 Islahat Fermanı ve 1876 Kanun-ı Esasi'de çok daha net ve açık şekilde ifade edilen "istisnasız bütün Osmanlı vatandaşlarının hak ve vazifelerde eşit oldukları" ilkesi, askerlik alanında 1909'a kadar bir türlü hayata geçirilememişti.

İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra devlete hakim olmaya başlayan yeni zihniyet ve anlayış, askerliği, Osmanlı topraklarında yaşayan farklı dini ve ırki grupların birbirleriyle kaynaşması açısından önemli ve gözardı edilemez bir vasıta olarak görüyordu.93 Aynı düşünceyi dönemin aydınları da taşıyor, Osmanlı ordusunun anasır-ı muhtelifeyi birbirine yaklaştırmak, vatandaşlık fikrini tesis ve tamim etmek gibi hayati bir sosyal görevi yerine getirebileceğini ümit ediyorlardı.94 Ülkede yaşayan birbirinden farklı unsurların ortak değerler etrafında kaynaştığı bir Osmanlı toplumu oluşturmak, o günlerde meşrutiyet aydınları için vazgeçilmez bir amaç olmuştu. Bundan dolayı, Hıristiyan ve Yahudilerin Müslümanlarla birlikte asker olmaları, aynı manga ve birliklerde bulunmaları, aynı koğuşları paylaşmaları özlenen "ittihat-ı anasır"ın gerçekleşmesi açısından en az maarif kadar önemliydi.95 Bundan dolayı Tanin gazetesi

başyazarı Hüseyin Cahid, “En birinci emelimiz olan ittihadın en birinci sebebi olmak üzere orduyu ve maarifi tanıyoruz” diye yazacaktı.96 Birbirine kenetlenmiş bir Osmanlı toplumu kurmak ideali, geleceğe dönük siyasi kaygılar ve sosyal dengelerin sağlanması gibi hedefler meşrutiyetle birlikte mâli endişelerin önüne geçmişti. Bunlara, eşitlik prensibini tavizsiz uygulama isteği, mecliste bulunan gayrimüslim mebusların destekleri ve Müslüman kamu oyunun baskıları da eklenince, Babıali, 1909 Ağustos’unda kabul edilen bir kanunla bedel-i askeri vergisini ilga ederek askerlik hizmetini bütün Osmanlı vatandaşları için zorunlu hale getirdi. Bundan böyle Hıristiyan ve Yahudiler de Müslümanlar gibi askerlik yapacak, bu konuda daha önce varolan her türlü muafiyet ve ayrıcalıklar kaldırılacaktı. Osmanlı vatandaşı sıfatını taşıyan ve şartları hâiz olan herkes, ülkenin neresinde yaşarsa yaşasın veya bulundukları toprakların geçmişteki statüleri ne olursa olsun, Kanun-ı Esasi gereği askerlik hizmetiyle mükellefti.97 Karar, meclisteki Hıristiyan mebuslarca “gerçek vatandaşlığa geçiş” olarak algılanıp sevinçle karşılanırken, Hıristiyan patrikler, cemaat reisleri ve halk üzerinde aynı etkiyi yapmadı. Başta Rum Ortodoks cemaati patriği olmak üzere, ruhani liderler, karara karşı çıkmayıp muvafakat edeceklerini bildirdiler;98 ardından da bazı isteklerde bulundular: Hıristiyanların ayrı taburlarda istihdam edilmesi, kışlalara papazlar tayin edilmesi, askerde din değiştirme işlemlerinin yapılmaması, perhiz günlerine saygı gösterilmesi, kutsal günlerinde gayrimüslim erlere izin verilmesi gibi.99

1909’da askerlik muamelelerine başlayan Osmanlı Devleti, 1910’dan itibaren gayrimüslim vatandaşlarını fiilen askere almaya başladı. Kanuna göre, 1325 (1909/1910) senesinde 1299, 1300, 1301, 1302, 1303 ve 1304 doğumlular, diğer deyişle en küçüğü 21, en büyüğü 26 yaşındaki adayların tamamı askerlik işlemine tâbi tutuldu. Bu adayların muayene ve sevk işlemlerini kanunen teşekkül etmiş “meclisler” yapıyor ve bu meclislere her mahallin “memurin-i ruhaniyesi” de üye olarak katılıyordu.100

Askerlik muayeneleri, kur’alar ve adayların sevki aşamalarında ülkenin birçok yerinde olaylar çıktı. Hıristiyan halk,

askerlik kanunundan duyduğu memnuniyetsizliği bazı yerlerde pasif direnişler,101 bazı mahallerde ise aleni ve toplumsal tepkilerle ortaya koydu. Özellikle Ege adaları ve Rumeli'de gösterilen tepkiler yüzünden kur'a ve asker alma işlemleri yapılamadı veya tehir edildi.102 Bazı bölgelerde Hıristiyan nüfusu tespit amacıyla yapılmak istenen tahrirler ileri tarihe bırakıldı. Nüfus sayımı yapılmayan yerler sonradan askerlik kapsamından çıkarıldı. Mısır, Sisam, Kıbrıs, Cebel-i Lübnan, Hicaz ve Yemen'den asker alınamadı.103 Çok sayıda Hıristiyan askere gitmemek için başta Amerika ve Mısır olmak üzere ülke dışına veya vilayetleri haricine kaçtı.104 Buna rağmen Osmanlı Devleti, askerlik kanununu kararlılıkla uyguladı. 1910'dan başlayarak 1918'e kadar gayrimüslim vatandaşlarından muvazzaf ve redif sıfatıyla asker almaya devam etti.

Balkan Harbi ve I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda görev yapan çok sayıda Hıristiyan ve Yahudi nefer vardı. Balkan Savaşı'nda silahlı olarak orduda bulunan gayrimüslimler arasında mevzilerini bırakıp düşman saflarına firar edenler olduğu gibi, üstün gayret ve fedakarlık gösterenler de vardı. Aynı olaylar I. Dünya Savaşı sırasında da tekrarlandı. Amele taburlarında istihdam edilen Ermeni ve Rumların bir kısmı firar etti. Böylece, 1909'da başlayan gayrimüslim tebaanın zorunlu askerlik hizmetleri, acı tatlı hatıralarıyla birlikte, 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi ile fiilen sona erdi. 1919'da ise İtilaf devletlerinin isteği üzerine alınan bir kararla, Osmanlı ordusunda bulunan bütün gayrimüslim askerler terhis edildi.

1 Ahmet Özel, İslam Hukukunda Ülke Kavramı, İstanbul 1984, 186 vd.; B. Christoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye", (Çev. Şinasi Altundağ), Belleten, VIII/32, Ankara 1944, 601 vd.

2 Ubu Yusuf, Kitabü'l-Haraç, (Çev. Ali Özek), İstanbul 1973, 200-206; Salih Tuğ, İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı, İstanbul 1984, 123-131; Nedkoff, Aynı makale, 599-652.

3 Salih Tuğ, a.g.e., 129; Mustafa. Erkal-Halil. İnalcık, "Cizye", DİA, VIII, 42-48.

4 Ahmet Özel, “Gayri Müslim”, DİA, XII, 422.

5 Maverdi, el-Ahkamu’s-Sultaniyye, İslamda Hilafet ve Devlet Hukuku, (Çev. Ali Şafak), İstanbul 1976, 231; Mustafa Zeki Terzi, Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin Döneminde Askeri Teşkilat, Samsun 1990, 31.

6 Ahmet Yaman, İslam Hukukunda Uluslararası İlişkiler, Ankara 1998, 331 vd.

7 Konunun ayrıntıları ve tartışmalar için bkz. Yaman, a.g.e., 331 vd.

8 Mustafa Fayda, Hz. Ömer zamanında Gayr-i Müslimler, İstanbul 1989, 109-177.

9 Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, İstanbul 1996, 351.; İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, Ankara 1984, 54, 101, 109,

10 Uzunçarşılı, a.g.e., 109.

11 Devşirme sistemi için bkz. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları, I, Ankara 1988; Aynı müellif, “Devşirme”, İA, III, 563-564.

12 Halil İnalcık, Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler, İstanbul 1993, 73.

13 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, I, Ankara 1982, 311.

14 İnalcık, a.g.e., 73.

15 Yavuz Ercan, Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar, Ankara 1986, 2 vd.

16 İnalcık, 106-107; Ercan, a.g.e., 8.

17 İnalcık, “Mehmed II”, İA, VII, 518-519.

18 “Mehmed II”, 519.

19 Ercan, 10-12, 96.; Ömer Lütfi Barkan, XV ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Kanunlar, I, İstanbul 1943, 306, 398.

20 Barkan, a.g.e., 306, 398; Ercan, 75-76; 84-85.

21 Martoloslar hakkında tafsilat için bkz. Robert Anhegger, “Martoloslar Hakkında”, Türkiyat Mecmuası, VII-VIII/1, İstanbul 1942; Milan Vasic, “Osmanlı İmparatorluğunda Martoloslar”, (Çev. Kemal Beydilli), Tarih Dergisi, sayı 31, İstanbul 1978.

22 BOA, MAD, nr. 2052, s. 11; Ahmet Şimşirgil, “Osmanlı İdaresinde Uyvar’ın Hazine Defterleri”, Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, sayı 12, İstanbul 1998, 331.

23 Müsellem martaloslar vergi muafiyetini hâizdi.

24 İnalcık, 103-104.

25 Vasic, Aynı makale, 52-58; Anhegger, Aynı makale, 293-294. Martolos teşkilatı 1721’de resmen ilga edilmekle birlikte, bazı yerlerde, küçük gruplar halinde olarak varlığını Tanzimat’a kadar sürdürmüştür. (Anhegger, “Martoloslar”, İA, VII, 341-344.).

26 Barkan, 324-325; Ahmet Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, I, İstanbul 1990, 494-495; 527-528.

27 İnalcık, 76-81; 112-113.

28 BOA, KK, nr. 4725, s. 12-13.

29 KK, 2725/2.

30 MAD, 11/252, 255; 63a-b, 68a.

31 İnalcık, 80.

32 KK, 4725/12-13.; İnalcık, 80-82.

33 Osmanlılar, 1856 Islahat Fermanı’na kadar, “mürde” kelimesini özellikle gayrimüslimler için kullanmışlardır.

34 Bu önemli ayrıntının tahkiki için bkz. İbrahim Sezgin, XV. ve XVI. asırlarda Gelibolu Kazasının Sosyal ve Ekonomik Tarihi, (Basılmamış Doktor tezi), İstanbul 1998, 179.

35 BOA, T, Dosya nr. 674.

36 BOA, A. MKT. UM, 143/30; A. MKT. MVL, 144/1. Hıristiyan Kazaklardan 1866 yılına kadar “bedel-i askeri” vergisi de

alınmamıştır.

37 Ocaklık kürekçi, Osmanlılarda tatbik edilen “örfi tekalif” karşılığında toplanan bir veri çeşidi idi. Kürekçiler “avarız hanesi” hesabına göre toplanmakta ve bunun miktarı duruma göre değişmekteydi. Ocaklık kürekçi reayadan ve esnaftan olmak üzere iki şekilde sağlanıyordu. (İdris Bostan, Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire, Ankara 1992, 187 vd.).

38 Bostan, a.g.e., 203.

39 BOA, CB, 546.

40 CB, 2278.

41 CB, 283.

42 CB, 12614.

43 CB, 1611; CB, 436, 309; CB, 136, 783; CB, 1024; CB, 3397; BOA, D. CMH, 27382; MAD, 14960/1-21; MAD, 15432/2-13; Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinde Merkez ve Bahriye Teşkilatı, Ankara 1984, 484, 487-488; Ali İhsan Gencer, Bahriye’de Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezareti’nin Kuruluşu (1789-1867), İstanbul 1985, 235.

44 Fatma Müge Göçek, Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü, (Çev. İbrahim Yıldız), Ankara 1999, 106-107.

45 BOA, İD, 16662, lef 22; Gencer, a.g.e., 235.

46 İD, 16662/22.

47 İD, 16662/23.

48 BOA, HH, 28133-G; HH, 28133-H.

49 İD, 16662/22 ve 16662/23.

50 Helmuth Von Moltke, Moltke’nin Türkiye Mektupları, (Çev. Hayrullah Örs), İstanbul 1969, 244-245.

51 Tanzimat Fermanı’nın metni için bkz. Lütfi, Tarih, VI, İstanbul 1302, 61-64.

52 Musa Çadırcı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kur’a Usulüne Geçilmesi, 1846 Tarihli Askerlik Kanunu”, Askeri Tarih Bülteni, sayı 18, Ankara 1985, 67-68.

53 İD, 16662/22.

54 İD, 7936.

55 BOA, İ. Mes. Müh, 365.

56 Aynı belge.

57 İ. Mes. Müh, 381/4 ve 374/1.

58 İ. Mes. Müh, 374/2 ve 374/7.

59 İD, 16662/22.

60 İD, 16662/4 ve 16662/23.

61 BOA, İH, 3712.

62 İD, 16662/9; İD, 16662/10; İD, 16662/11.

63 İD, 16662/4.

64 Takvim-i Vekayi, 26 şaban 1271.

65 Takvim-i Vekayi, 25 Cumade’l-ahıre 1272.

66 BOA, CM, 27297.

67 A. AMD, 65/97.

68 A. AMKT. UM, 331/40.

69 Ceride-i Havadis, 4 Safer 1274.

70 Ceride-i Havadis, 10 Şaban 1275.

71 ML. VRD, 2853/2-3.

72 ML. VRD, 2646/5.

73 ML. VRD, 2646/2.

74 British Documents on Ottoman Armenians, 1856-1880, (Ed. By Bilal N. Şimşir), I, Ankara 1989, 16 vd.

75 A.g.e., 51-53.

76 Ahmed Cevad Paşa, Tarih-i Askeri-i Osmani, İÜ. Ktb. TY, nr. 6127, III/148.

77 A.g.e., 149.

78 Cevdet Paşa, Tezakir, (Cavid Baysun neşri), III, Ankara 1986, 106-107.

79 Cevdet paşa, Maruzat, (Yay. Haz. Yusuf Halaçoğlu), İstanbul 1980, 114.

80 Maruzat, 114.

81 Maruzat, 115.

82 Engin Deniz Akarlı, Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrıazamlarından Ali ve Fuad Paşa'ların Siyasi Vasiyyetnameleri, İstanbul (tarihsiz), 31.

83 A.g.e., 31-32.

84 Yeni Osmanlılar'ın fikir ve görüşleri için bkz. İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", Tanzimat I, İstanbul 1940, 777-857.

85 Hürriyet, 19 Temmuz 1869.

86 Sungu, a.g.m., 799.

87 Hürriyet, 28 Haziran 1869.

88 A.g.g.

89 A.g.g.; Maruzat, 114; Engelhardt, Türkiye ve Tanzimat, İstanbul 1328, 211.

90 Meclisteki tartışmaların ayrıntıları için bkz. Hakkı Tarık Us, Meclis-i Mebusan 1293=1877 Zabıt Ceridesi, I, İstanbul 1939, s. 32-326; 330-331.

91 ML. VRD, 3739/2.

92 ML. VRD, 3479/2-3.

93 Feroz Ahmad, İttihat ve Terakki (1908-1914), İstanbul 1986, 112.

94 Tanin, 11 Teşrin-i evvel 1909.

95 Tanin, 3 Teşrin-i sani 1909.

96 Tanin, 11 Teşrin-i evvel 1909.

97 Düstur, II/1, İstanbul 1329, 420-421.

98 Şura-yı Ümmet, 1 Kanun-i evvel 1325, nr. 200, s. 10.

99 BOA, BEO, 296839; Tanin, 15 Teşrin-i evvel 1909; 18 Teşrin-i evvel 1909; 3 Teşrin-i sani 1909.

100 Düstur, II/1, 420-421.

101 DH. MUİ, 9-2/53, lefler 2, 3, 6/1, 1/1; DH. MUİ, 1-8/29, lef 119 ve 113/1.

102 Ufuk Gülsoy, “Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askeralma Kararına Tepkileri ve Ege Adaları (1909-1912) ”, Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, sayı 3, İstanbul 2000, 93-102.

103 DH. İD, 21-2/9, lef 2/1 ve 3. (7 Eylül 1912).

104 BEO, MISIR, Dosya 7-A, Vesika 234-1, tarih 1328. 7. 11; DH. MUİ, 1-8/29, lef 88/1 ve 89; DH. HMŞ, 23/36; DH. SNR. THR, 15/52, lef 2.

Yenileşme Döneminde Mevlevîler ve Siyâset (XIX. Yüzyıl) / Yrd. Doç. Dr. Sezai Küçük [s.94-110]

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye

1. III. Selim Dönemi (1281/1789-1222/1807) ve Mevlevîler

Onyedinci yüzyılın ikinci yarısı, Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle siyasi ve askeri alanda yenileşme çabalarının hız kazandığı, eğitim ve kültür açısından batıya yönelme gereğinin anlaşıldığı bir dönemdir. Bu dönemdeki devlet ve toplum yapısını yeniden düzenleme çalışmaları, amaçlanan sonuçlara tümüyle ulaşmasa da, daha sonraki dönemlerde bu yoldaki çabaların sürdürülmesi zorunluluğunun ilke olarak benimsenmesinde önemli bir etken olmuştur. Fakat bu düzenlemeler yapılırken, ulema sınıfının cahilliğini ve taassubunu, yeniçeri ocağının çıkarlarını hesaba katmak zorunda kalındığı için yapılan yenilikler köklü ve devamlı olamamıştır. Islahat çalışmalarının gerekliliğine inanan III. Selim de Nizâm-ı Cedîd adı altında bir yenileşme hareketine girişmiştir. Bu nedenle XVIII. asrın son yılları ile XIX. asrın ilk yıllarını kapsayan 1204/1789-1222/1807 tarihleri arasındaki on sekiz yıllık dönem, Osmanlı tarihinde Nizâm-ı Cedid, yani "yeni düzen" dönemi olarak adlandırılmıştır.1

III. Selim, hükümdar olmasının yanı sıra, güzel sanatlarla da uğraşan üstün yetenekli bir kişidir. İlhâmî mahlasıyla Nabî (1642-1712), Nedim (öl.1730) ve Şeyh Gâlib'in yolunda şiirler yazan bir şâirdir ve "Divan"ı vardır. Mevlevî olması nedeniyle şiirleri tasavvufun ve Mevlevîliğin kavramlarıyla zenginleşmiş bir özellik taşır. Padişah, müzik alanında da gerçekten üstün yeteneği olan bir sanatkârdır. Türk Müziği tarihinde 1199/1785'ten 1230/1815'e kadar olan dönem "III. Selim ekolü" olarak bilinir.2

III. Selim o tarihe kadar bilinen mûsikî makamların haricinde, ortaya koyduğu "Sûzi Dilârâ" makamında peşrev, beste, Mevlevî ayini, yürük ve saz semaileri bestelemiştir. Bunların arasında kendi icadı olan sûz-i dilârâ makamında bestelediği Mevlevî âyîn-i

şerifi,3 onun müzik alanındaki yeteneğinin eşsiz örneği ve bu padişahın mûsikîdeki dehasının şaheseridir. III. Selim ayin-i şerif'i Galata Mevlevîhânesi'nin 1206/1791'deki tamirinden sonra besteleyerek musahiplerinden Tanburî Vardakosta Ahmet Ağa'ya (ö.1209/1794) meşk ettirmiştir. O da mevlevîhânenin âyinhan dedelerine geçmiş ve dergahın açılışında okunmuştur.4

III. Selim'in Türk müziğine katkısı sadece besteleriyle kalmamış, Ermeni asıllı bestekâr Hamparsum Limonciyan (1768-1839) ile Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhlerinden bestekâr Şeyh Abdülbâkî Nâsır Dede'ye, iki ayrı sistemde iki ayrı nota icat etmelerini emretmiş ve bu iki bestekâr tarafından îcad edilen iki ayrı nota sayesinde, o dönemde pek çok beste notaya alınarak kaybolmaktan ve pek çok bestekâr unutulmaktan, III. Selim sayesinde kurtulmuştur. Saadettin Nuzhet Ergun'un tabiriyle, "III. Selim İsmâil Dede Efendi'nin yetişmesinde en büyük âmildir."5 Samiha Ayverdi de bir başka ifadelendirme ile, "bir eliyle Şeyh Gâlib'i tutan padişah diğer eliyle de İsmail Dede'yi yakalayıp, onu musâhibleri arasına sokmuş, bir müddet sonra da Dede'ye ser-müezzin (saray başmüezzini) payesini vermiştir." demektedir.6

III. Selim, tasavvufun kolu kanadı altına girmek ve mevlevîliği de hükümdarlık müessesesinin kolu kanadı altında tutmak gibi bir çifte imtiyaz yüzünden, bu tarîkatın cemiyet safları arasında felsefesi, mûsikisi ve şiiri ile geniş ölçüde yayılmasına sebep olmuştur.7

III. Selim'in Mevlevî müziğine olan katkıları, İstanbul'daki mevlevîhâneleri ziyareti,8 Mevlevî bestekâr, kudûmzen ve neyzenlerin yetişmelerini özendirdiği gibi, mevlevîhânelerin tamirine ve oralara yeni bölümler yapılmasına ilişkin imar çalışmaları, saltanat döneminde Mevlevîliğin daha güçlenmesinde, devlet adamları ve halk arasında yaygınlaşmasında önemli bir etkendir.9

F. Nafiz Uzluk; "İstanbul'da padişah camilerinde Mesnevî okutulması için özel bir vakıf kurulduğunu, III. Selimin annesi tarafından Galata Mevlevîhânesinde ayrıca bir Mesnevîhanlık ihdas edildiğini, Galata, Kasımpaşa, Yenikapı, Beşiktaş mevlevîhânelerinde bulunan dervişlerle diğer istekliler

oradaki Mesnevîhandan Mesnevî okuduklarını hatta Hüsn ü Aşk şairi Gâlip Dede'nin ilk defa başladığı Mesnevî okumasının, yüzlerce yıl sürdüğünü ve kendi zamanlarında Galata Şeyhi Ahmed Celalettin Baykara'nın bu dersi verdiğini ve onunla son bulduğunu" nakleder.10

III. Selim'in Şeyh Gâlib'e hayranlığı, Hacı Mehmet Çelebi'nin Nizâm-ı Cedîd'e karşı Konya isyânını adetâ tertip ve idâre etmesine rağmen, Mevlevîliğe bağlılığında bir değişme olmayıp, döneminde Mevlevîlik, münevver zümre içinde en yüksek mevkiyi almış, mevlevîhâneler tamir edilmiş, vakıfları çoğaltılmış, bir çok kişi Mevlevîliğe intisab ederek teveccüh kazanma yolunu denemeye başlamıştır. Şeyh Gâlib, gerek padişahtan gerekse Beyhan Sultan'dan görmüş olduğu ilgi neticesinde bir çok iltifatlara nail olmuş, divanı üç bin altın sarfedilerek tezyin ettirilirken, padişahta Mevlânâ'nın Divân'ından seçtiği beyit ve rubâilere, üçüncü selamda Şeyh Gâlib'inde bir rubaisini katarak sûzîdilâra makamından bir ayin bestelemiştir. Zamanın meşhur bestecisi ve III. Selim'in musahibi Mevlevî Ahmet Ağa da (ö.1209/1794) hicaz, sabâ ve nihavent makamlarından birer ayin besteleyerek mevlevîhânelerde okumaya başlamıştır. Sık sık mevlevîhânelere giden padişah, burada bulunan şeylere ve dervişlere ihsanlarda bulunurken, padişahın bu tutumu ve Mevlevîliğe bağlılığı, diğer devlet büyüklerini de mevlevîhânelere çekmiştir.11

Yayla İmamı Tarihi, Mevlevî Padişah Sultan Selim'in sık sık Galata Mevlevîhânesi'ne gittiğini, mevlevîhâne şeyhi Şeyh Gâlib Dede'yi ziyaret ettiğini hatta bu sık ziyaretler sebebiyle neticesinde Cuma selamlığının Galata Dergahı'nda yapıldığını, Sultan Selim'in burada uzun saatler oturduğunu, Cuma namazından sonra okunan Mesnevî'yi dinlediğini nakleder. Mevlevî Padişah, zorbalar tarafından şehîd edilirken seccadesi üzerinde namazını yeni tamamlamış ve ney üflemekte imiş, zorbalar üzerine atıldıklarında neyi yüzüne tutarak kelime-i şahâdet getirmiştir.12

A. III. Selim ve Konya Mevlânâ Dergâhı

XVII. yüzyıldan itibaren adeta bir devlet müessesesi sayılan Mevlevîlik,13 XIX. asırda Hacı Mehmet Çelebi dönemine kadar

devletle uyum içerisinde, problemi olmayan bir beraberlik sürdürürken, Hacı Mehmet Çelebi'nin Nizam-ı Cedid'e karşı açık muhalefetiyle bu uyum bozulma noktasına gelmiştir.

Hacı Mehmet Çelebi'nin Nizâm-ı Cedîd'e karşı muhalefetinin sebepleri çok net olarak bilinmese de14 Gölpınarlı'nın, seccâdenişînin tutumunu daha çok, onu maddî çıkarları gözetmeye sevk eden, yozlaşmış kişiliği ile açıklamaya çalışmaktadır.15 Bununla beraber Çelebi'nin muhalefetini ülkede Nizâm-ı Cedîd'e karşı oluşturulan havada aramak gerekmektedir.16

Gölpınarlı, Çelebi'nin isyâna ön ayak olması ve âsitâne vakıflarıyla ilgili istediği gibi davranmasını, Çelebi'nin III. Selim'in yapmış olduğu yenilikleri köksüz ve geçici saymasına ve bütün bu mülahazalarını ve menfaat kaygısını devlette süregelen nizamsızlığın devamını menfaatı icabı görerek istemesi olarak nitelendirmektedir. III. Selim'in ise bütün bu olan bitenlere karşı Çelebi'yi makamında tutmasını da Çelebi'den çekindiğinden değil, İstanbul Galata Mevlevîhânesi Şeyhi, Şeyh Gâlib'le olan dostluğuna ve Mevlânâ sevgisine bağlıyor.17

Bütün bu gelişmelere rağmen III. Selim, Çelebi'ye karşı bir tavır almadığı gibi Konya'daki âsitânenin tamiratını yaptırmış ve âsitânede bulunan sandukaların örtülerini yenilemiş ve dergaha para yardımları yapmıştır.

Yine Gölpınarlı, bu dönemde Mevlevîliğin gerek halk gerekse padişah nazarında kıymetinin arttığını ifade eder. III. Selim Dönemi'nde, yöneticilerle Hacı Mehmet Çelebi arasında vuku bulan ve Çelebi'nin Nizâm-ı Cedîd'e muhalefetinin neden olduğu sıkıntının, gerek padişahın Mevlevî olması gerekse Konya Mevlânâ Dergâhı'nın o zamanki gücü sebebiyle, her iki taraf açısından da daha sonraki dönemlere tesir edecek kötü bir sonuç getirmemiştir. Aksine 1242/1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kapatılması ve yeniçerilerin çoğunun Bektâşî olması, Bektâşîliğin de ilgâsını îcap ettirmiş, halk üzerinde en az Mevlevîler kadar tesîri olan bu tarîkatın kaldırılmasıyla beraber ortaya çıkan boşluğu Mevlevîlik doldurmuştur.18

XVIII. asrın sonlarına doğru, I. Abdülhamid Dönemi'nde, hem Mevlânâ türbesi ve hem de Süleymaniye Camii'nin tamiratı başlamış ve tamirat için Çelebi Efendi'ye Bozkır Mâdeni'nden 10.000 okka kurşun ile 4.500 kuruş tahsis edilmişti. İkisinin yetmediği gerekçesiyle 12.500 okka kurşun ve 5000 kuruşluk bir ek ödenek Mevlânâ Âsitânesi devletçe 25 Safer 1204 (14.11.1789) tarihinde, yani III. Selim Dönemi'nde verilmiştir.19 O senelerde Osmanlıların Rusya ve Avustralya'ya karşı savaştığı göz önünde bulundurulursa, harb levâzımatından olan bu maddenin dergâh ve müştemilatının tamiri için kullanılması ve daha önce devletçe üslenilmediği halde tamirat esnasında harcanmış 3.505 kuruşluk ek masrafların şeyhin ricası üzerine sonradan hükümet tarafından karşılanması20 ve III. Selim'in Mevlânâ Türbesindeki sandukaları örtülerinin yenilenmesini önermesi21 ve eskilerinin muhafaza edilmek üzere İstanbul'a gönderilmesini istemesi, devletin Mevlânâ dergahına ve Mevlevî tarîkatına verdiği önemi gösterir.22

Saltanatın Mevlânâ Dergahı'na karşı sergilediği bu cömert tutumu, sadece III. Selim'in Mevlevî olmasına bağlamak yetersiz olacaktır. Hükümet harcanan paraya bir karşılık beklemiş ve bunu "nice nice menâfi-i ma'neviyye" olarak ifadelendirmiştir.23 Bu bağlamda naibin keşif raporunu bitirirken kullandığı; "hayırsever Halife tarafından Mevlânâ Türbesi'nin ve içerisinde âbidlerin, zâhidlerin ibadet ettikleri Sultan Selim Camii'nin tamiratı, tevfikât-ı ilahiyye'ye muvafık, hususen a'day-ı din üzerine nüsretyab olmağa delalet edeceği ve buralarda dervişlerin ve abidlerin yapacakları duaların küffarı hezimete uğratacağı" ifadeleri,24 kalıplaşmış ifadeler olmakla beraber, Osmanlı Devleti tarafından Mevlevîyye'ye karşı beklentilerin ne kadar kök saldığını gösterir.25

Cristoph K. Neuman'a göre; Mevlânâ Dergâhı da devletin bu desteğine karşılık vermekte gecikmemiştir. Sultanın çevresinde yeri olan meşhur şair ve Galata Mevlevîhânesi postnişini Şeyh Gâlip Konya Mevlevîhânesi'nin tamiri ile sanduka puşîdelerinin yenilenmesini öven şiirleri de bu gibi beklentilere cevap verir niteliktedir. Kendi dergahını tamir edemeyen veya en azından

etmeyen Mevlevîyye, böylece devlete bağlı ve bağımlı bir duruma düşmüştür.26

III. Selim'in Mevlevîliği sadece dergahların tamirlerinde değil, bizzat dervişlere verdiği atiyyelerle de kendisini göstermektedir. Gölpınarlı, 1215/1800 yılında Mevlevî şeyh ve dervişlere ihsan edilen atiyyeleri tek tek saymaktadır.27 Değişik vergi kaynaklarından Mevlevî dergahına ödenen ve senede 3.280,5 kuruş gibi yüksekçe bir yekün tutan taamiye denilen ödemeye, savaş nedeniyle âsitânede derviş sayısı arttıkça,28 orada çekilen zaruret sebebiyle 500 kuruşluk bir zammın yapıldığını 5 Safer 1214/1799 tarihli bir vesikadan öğreniyoruz.29

III. Selim Dönemi'nde, devlet her açıdan tarîkatın yönetimini Çelebi Efendilerin eline verirken, bir taraftan da onları denetim altına almaya çaba göstermiştir. Söz konusu dönemde, Çelebi Efendi'nin tevliyetinde olan vakıflar, hakimü'l-belde olan Konya Kadısı veya Nâib'in değil, İstanbul'daki Darü's-saâde Ağası'nın nezaretindedir.30

Ayrıca III. Selim zamanlarında yeşil kubbe onarılması, III. Selim'in Mevlânâ Mevlevîlere Çelebi'nin tutumuna rağmen rağbetinin bir göstergesidir.31

B. III. Selim ve İstanbul Mevlevihâneleri

1789-1807 yıllarını kapsayan III. Selim Dönemi Osmanlı modernleşmesinin toplum hayatında ilk etkilerinin hissedilmeye başladığı bir zaman kesitidir. Bu dönem, Mevlevîliğin modernleşme hareketiyle hem çatışma hem de uzlaşma gibi birbirine zıt iki ayrı ilişki biçimi oluşturmaya çalıştığı bir dönemdir.

Mevlevîliğin modernleşme hareketi karşısında takındığı bu iki farkla tavır, XVII. asırdan itibaren tarîkatın içinde baş gösteren, Çelebiler ile İstanbul şeyh aileleri arasında üstü örtük mücadeleye dayanır. Bir bakıma modernleşme, bu mücadeleyi III. Selim Dönemi'nde açığa çıkarmış, II. Mahmud'un saltanat yıllarında ise daha da netleşmesine sebep olmuştur. Söz konusu reformcu padişahların Dönemi'nde, Konya'daki Mevlânâ Âsitânesi postnişinliğini üstlenen ve Mevlevîliğin merkezi yönetimini temsil eden Çelebilerin, modernleşme hareketinin karşısında

bulundukları, diğer yandan İstanbul’daki Mevlevi kökenli şeyh ailelerinin ise modernleşmeyi desteklemek suretiyle iktidarın yanında yer aldıkları görülmektedir. Modernleşmeye karşı Mevlevîlik bünyesindeki bu çift yönlü tavır alışta çelebilerin çatışmayı İstanbul şeyhlerinin ise uzlaşmayı ana ilke olarak benimsedikleri söylenebilir.32

İstanbul’da ilk mevlevihânenin inşasından itibaren tekkelerin kapatılma tarihi olan 1925 senesine kadar geçen beş asır süre zarfında varlığını sürdüren her ne kadar sekiz mevlevihâneden söz edilse de,33 III. Selim Dönemi’ne gelindiğinde, İstanbul’da beş mevlevihâne faaliyet göstermektedir. Bunlar, Galata, Yenikapı, Beşiktaş, Kasımpaşa ve Üsküdar mevlevihâneleridir.34

1205/1790 yılında Galata Dergahı’na şeyh tayin edilen Şeyh Gâlib de, bu dönemde İstanbul mevlevihânelerinde yerleşmiş olan her hangi bir şeyh ailesine mensup olmadığı halde, Posta oturmasıyla beraber, İstanbul’daki diğer Mevlevi şeyhlerinin sergilediği tutumu ortay koyarak modernleşme yanlısı bir yolu izlemiştir. Bu tavrı sergilemesinde her ne kadar Şeyhi Ali Nutkî Dede’nin etkisi büyükse de, Ali Nutkî Dede’ye mensup devrin ünlü siyaset adamı Hâlet Efendi’nin katkısını da unutmamak gerekir.

III. Selim’in Nizâm-ı Cedîd hareketini, bütün Mevlevîlere tercüman olan şiirleriyle desteklemesi sebebiyle35 Gâlib Dede’nin, padişahla olan yakınlığı iyice ilerlemiş ve bu yakınlığı farkeden Hacı Mehmet Çelebi’nin de tensipleriyle, Haziran 1205/1791 tarihinde Nûman Bey’in azlinden açık kalan Galata Mevlevîhânesi’ne şeyh olarak atanmıştır.36 Meşihatı Dönemi’nde Galata Mevlevîhânesi, 1210/1795 tarihinde Padişah III. Selim tarafından yeniden inşa ettirilmiştir. Yine bu dönem içerisinde bir çok devlet adamı tarafından da dergâha hayratlar ilâve edilmiş, böylece Galata Mevlevîhânesi tarihinin en ma’mûr ve en müreffeh dönemini yaşamıştır.37

Yenikapı şeyhi Abdülbâkî Nâsır Dede’nin Mevlevî şeyhleri arasında özel bir yeri vardır. III. Selim Dönemi’nde bir otorite olduğunu gösteren yetiştirdiği talebeler, tasavvuf, edebiyat ve

mûsikî alanında telif ettiği ve bestelediği eserlerle şöhret bulmuş padişahtan da yakın ilgi görmüştür.[38]

Mûsikîye karşı aşırı istidadı ve meyli olan Musâhib Ahmed Ağa Mevlevî olduktan sonra bütün mûsikî bilgisini makamât-ı mevlevîyyeye sarf ederek Hicaz, Nihâvend ve Sabâ makamında ayin bestelemiş ve III. Selimin huzurunda okumuştur. Dinlediği bu bestelerin tesiriyle de III. Selim meşhur sûz-i dilârâ makamını ihdas ederek bir ayin bestelemiştir ki, bu ayin daha sonra Yenikapı Dergâhı'nda okunagelmiştir.[39]

III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerini idrak eden Beşiktaş Mevlevihânesi şeyhi Yusuf Zühdî Dede zamanında, III. Selim tarafından Çırağan Sarayının genişletilmesi sırasında dergâhın yeniden inşâ ettirilircesine onarılması kayda değer bir olaydır.[40] Sarayın genişletilmesi esnasında önce Rodoslu Yalısı yıktırılarak yerine Mabeyn Dairesi inşâ edildiği halde,[41] Ayvansarayî'nin naklettiklerine göre; bu esnada dergâha dokunulmamış ancak, yine III. Selim zamanında Çırağan Sarayı'nın tamiri tamamlandıktan iki sene sonra, Beşiktaş Mevlevîhânesi de ciddî bir tamir geçirmiş,[42] dergâha ait şeyh dairesi ve on iki adet derviş hücresi bu imâr faaliyetleri sırasında baştan sona yenilenmiş,[43] adeta Çırağan Sarayı'nın yeni görüntüsüne adapte edilmiştir.[44]

Diğer Mevlevî dergâhlarında da olduğu gibi, kurulduğu günden itibaren devrin padişahı veya ileri gelen ve Mevlevî muhibbi olan devlet adamları tarafından korunup gözetilen Kasımpaşa Mevlevîhânesi, zaman içerisinde harab düştüğü için, Sultan III. Ahmed zamanından itibaren, III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde bir çok tamîr ve tadilâta tabi tutulmuş ve mezkur padişahlar tarafından da zaman zaman ziyaret edilmiştir.[45] Tarih-i Atâ'da nakledildiğine göre mûsikîşinaş Mevlevî şeyhlerinden olan Kasımpaşa şeyhi Şemseddin Dede, III. Selim'den beri adet haline getirilen ve Sultan Mahmud Dönemi'nde de sarayda icrâ edilen küme fasıllarına katılmıştır.[46]

C. III. Selim ve Diğer Mevlevihâneler

XIX. asrın az bir zamanını idrâk eden III. Selim, daha çok Konya ve İstanbul dergâhlarına hasrettiği teveccühünü, diğer Mevlevî dergâhlarına gösterip göstermediği hakkında şimdilik fazla bilgiye sahip değiliz.

Ancak, Gelibolu Mevlevihânesi'nin bilinen ikinci tamiri, XIX. asrın başlarında III. Selim Dönemi'nde yapılmıştır. 1216/1801 yılında dergahın tamiri için İstanbul'dan kurşun, kereste, boya v.s. gibi gerekli malzeme gönderilmiştir.47

2. II. Mahmud Dönemi (1223/1808-1255/1839) ve Mevlevîler

Tarihi kaynaklarda 1223/1808 yılı, Osmanlı Devleti'nde idârî karmaşanın hâkim olduğu bir dönem olarak geçer. Bu sene içinde, Kabakçı Mustafa isyanıyla III. Selim'in tahttan indirilmiş ve ayaklanan Yeniçeriler tarafından öldürülmüş, yerine IV. Mustafa tahta çıkarılmış, fakat padişahlığı fazla sürmeyen IV. Mustafa, Bayraktar Mustafa Paşa'nın gayretiyle, tahtı II. Mahmud'a bırakmak zorunda kalmıştır.48 II. Mahmud, otuz bir yıl süren bir saltanattan sonra elli dört yaşında vefat etmiştir. Yapmış olduğu yeniliklerle arkasında yepyeni bir Osmanlı Devleti bırakmış, Kanunî Sultan Süleyman'dan sonra gelen padişahların en dirâyetlisi olarak tarihe geçmiştir. Bestakâr, şâir ve büyük bir hattattır. Şiirdeki mahlası ise Adlî'dir.49

1223/1808 yılında Osmanlı tahtına geçen II. Mahmud, bir taraftan Osmanlı Devleti sınırları içinde zuhura gelen isyanlarla mücadele ederken,50 bir taraftan da devletin her alanda yeniden yapılanması için sosyal ve siyasal ıslahat hareketlerine girişmiştir.51

II. Mahmud Dönemi'ndeki bu ıslahat çalışmalarından tasavvufî hayatta nasibini almış ve bir takım düzenlemeler getirilmiştir. Bu düzenlemeler yapılırken de, tarîkatların manevî nüfuzları gözardı edilmeden, tekkeleri ıslahtan ziyade, tekke hayatı zabt ü rabt altına alınmaya çalışılmıştır. 1227/1811 yılında çıkarılan bir fermanla; tarîkat pirlerinin medfun olduğu tekke, o tarîkatın merkezi kabul edilmiş ve vefat eden şeyhlerin yerine, bu merkez tekkelerden atamaların yapılması ve bu hususta şeyhulislamlığın görüşünün alınması sağlanmıştır. Ayrıca bu düzenlemeler içerisinde; tekkelere şeyh tayinlerinde ehliyete önem

verilmesi istenmiş ve tekke vakıfları Evkâf-ı Humâyun Nezareti'nin kontrolüne verilmiştir.52

Yine aynı dönemde, 1242/1826 yılında Yeniçeri Ocağı ortadan kaldırılmış,53 bu sürece bizzat Galata Mevlevîhânesi şeyhi Kudretullah Dede ile Kasımpaşa şeyhi Ali Efendi de iştirak etmiştir.54

Yeniçeri Ocağı'nı kaldırılmasıyla beraber, Bektâşîliğin yasaklanması neticesinde, İstanbul'da ve taşrada Bektaşî tekkeleri kapatılmış, Bektâşîliğin ordu üzerindeki tüm yetki, imkan ve moral kaynağı olma ile ilgili faaliyetleri, o günden itibaren Mevlevîlik tarîkatine geçmiş ve tarîkatın ordudaki temsilcisi olan şeyhe "mareşallik" unvanı verilmiştir. Tarîkatların halk seviyesindeki hizmetleri de Nakşbendîliğe devredilmiştir.55

Meşâyıh ve tekkelerin halkın nabzını elinde tutan kişi ve kuruluşlar olduğunu dikkate alan II. Mahmud, hayata geçireceği bir çok yenilikte tarîkat mensuplarını yanına almayı ihmal etmemiştir. Böylece, hem yeniliklere karşı, halk indinde doğacak muhalefetin önleneceğini, hem de onların cemiyet tarafından daha kolay benimseneceğini hesab ettiği düşünülebilir.56

II. Mahmud'un tarafından tasavvufî hayatla ilgili yapılan düzenlemelerden, Mevlevîlerde üzerlerine düşeni yapmışlardır.

A. II. Mahmud ve Konya Mevlânâ Dergâhı

Bu dönemde yapılan bazı yeniliklerle halk nazarında görüntüsü zedelenen hükümet, dindârlığını ispat için sahâbe ve şehit türbelerini tâmire, çeşmeler, camiler ve tekkeler yaptırmaya, eskilerini tamir ettirmeye ve bu arada bilhassa Mevlevîliğe ehemmiyet vermeye başlamıştır. Konya'daki Mevlevîliğin merkez dergâhı şeyhi Mehmed Said Hemdem Çelebi de, hükümetin bu siyasetinden azamî istifâde etmiştir.57

Mevlânâ'nın kabri üzerinde bulunan Kubbe-i hadrâ'nın çinilerinin tamire muhtaç bir hale geldiği, Hemdem Çelebi tarafından Padişaha arz edilmesi üzerine, padişah kubbenin mükemmel bir şekilde onarılması için irade çıkartmış ve Mevlevîliğe yakınlığı bilinen Hâlet Efendiyi bu vazife görevlendirmiş, 10 Muharrem 1233/23 Aralık 1817

tarihinde de bu onarım tamamlanmıştır.[58] Muhtemelen aynı tamirat çerçevesinde 1233/1818 yılında, Mevlânâ'nın türbesi, semahâne, matbah ve derviş hücreleri tamir ettirilmiştir.[59]

Özellikle 1242/1826'da II. Mahmud'un yeniçeriliği ilga faaliyetlerinde Hemdem Çelebi ve Mevlevîlerin tarafsız kalmaları, padişah tarafından hüsn-ü kabûl görmüş ve II. Mahmûd birçok mevlevîhâneyi de tamir ettirmiş, vâkıf işlerine yeni düzenler vermiştir.[60]

Kendisinin Mevlevî ya da Nakşî olduğu rivayet edilen[61] Padişah, halkın kendisine ve saltanata olan itimatlarını sarsmamak için tekke tamirleri, sebiller, camiler ve çeşmelerin inşa ve imarına ayrı bir önem vermesi yanında, daha önce adet olmadığı halde, baba soyundan Mevlânâ'ya mensup olanlara dağıtılmak üzere, Konya Mukataası'ndan, yılda 1500 kuruş verilmesini, ayrıca İstanbul ve diğer bölgelerdeki Mevlevî meşâyihine maaşlar tahsisini emretmiştir.[62]

B. II. Mahmud ve İstanbul Mevlevîhâneleri

Amcası III. Selim'in elinde yetişen ve ondan mûsikî dersleri alan ve onun Mevlevîliğinden etkilenen II. Mahmud'un, Mevlevîliğe muhabbetinde Yenikapı mevlevîhânesi müntesiplerinden Hammâmîzâde İsmâil Dede Efendi'nin etkisi büyüktür. III. Selim'i Mevlevîliğe adeta rabt eden Şeyh Gâlib kabul edilirse, İsmail Dede Efendi de, II. Mahmud için aynı konumdadır. İsmail Dede'den yedi-sekiz yaş küçük olan II. Mahmud, Dede ile sabık padişah III. Selim'den daha samimidir. Dede'yi dinlemek için haftanın hemen her çarşambası Beşiktaş Mevlevîhânesi'ne devam eden II. Mahmud, yine bir defasında hasta yatağından kalkarak âyin dinlemek üzere Beşiktaş Mevlevîhânesi'ne gitmiştir. Onun dönemi, Dede'nin Neoklasik Türk Mûsikîsi Dönemi'dir ve İsmail Dede bestelediği ayinlerle, Mevlevî mûsikîsinde otorite olduğunu kabul ettirmiştir.[63]

Bu dönemde Beşiktaş Mevlevî şeyhi Mahmud Dede'nin (ö. 1234/1818) mevlevîhânenin ta'miri için padişah II. Mahmud'a yazdığı arîza kabul görmüş ve Şehremini Hayrullah Efendi tarafından dergâhın tamamen tamir ve hamam ve meydan hücrelerinin yanına

yeni hücrelerin yapılması uygun görülmüş, inşaat ve tamir 1230/1815 yılında başlayıp, 1231/1816'da tamamlanmış ve Mukabele merasimiyle açılmıştır. Bu tamirat ve inşa için 40.000 kuruş harcanmıştır.64

Atâ Tarihi'nde, II. Mahmud'un huzurunda tertip edilen küme fasıllarına Mahmud Dede'nin, kayınpederi Beşiktaş Mevlevihânesi şeyhi Yusuf Dede ile birlikte katıldığı belirtilmektedir ki, bu da Mahmud Dede'nin mûsikî dalında da maharetine bir işaret kabul edilebilir.65

II. Mahmud, Beşiktaş Mevlevîhânesi'ni, Mehmed Kadrî Dede Dönemi'nde dergâh Çırağan Sarayı'nın genişletilmesi maksadıyla tamamen yıktırılmıştır. Dergâhın yeri saraya ilhak edilmiş ve mevlevîhâne saraya bitişik olan Musahib Abdi Bey'in yalısına taşınmıştır. Mevlevîliğe muhabbeti bilinen Sultan Mahmud, belki de dergâhları yıktırılan dedegânın gönüllerini almak ve onlara karşı muhabbetini izhar etmek maksadıyla, mazereti olmadıkça her hafta mukabele günü dergâha gelir, mukabeleden sonra Kadrî Dede ile sohbet edermiş. Ayrıca Çırağan Sarayı dahilinde kalmış olan Mevlevî dedelerinin kabirlerine de, her gece kandiller yaktırmıştır.66 Sultan Mahmud, 1255/1839'da kendisinin de katıldığı bir mukabelede, İsmail Dede'nin "Ferahfezâ Âyini"ni izlemiştir.67

Aynı şekilde Yenikapı Mevlevîhânesi'ni de sık sık ziyaret giden II. Mahmud nazarında dergah şeyhi Abdülbâki Nâsır Dede'nin Mevlevî şeyhleri arasında özel bir yeri vardır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde yetiştirdiği talebeler, tasavvuf, edebiyat ve mûsikî alanında telif ettiği ve bestelediği eserlerle şöhret bulmuş, bir otorite olduğunu göstermiş ve her iki padişahtan da yakın ilgi görmüştür.68

Dönemin devlet erkanından Keçecizâde İzzet Molla da, Abdülbâkî Dede'nin mürîdidir.69 İsmail Dede Efendi'ye de, ney ve dinî mûsikîsi dersleri veren ve Yenikapı Mevlevîhânesi'ni tam anlamıyla mûsikî konservatuarına dönüştürmüş olan Abdülbakî Nasır Dede'yi, II. Mahmud, huzurunda icrâ olunan küme fasıllarında dinlemiştir.70

II. Mahmud’un, Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi Abdülbâkî Nâsır Dede’ye karşı muhabbeti neticesinde, Yenikapı Mevlevîhânesi himmet-i padişahî ile esaslı bir tamir geçirmiş, dergâhın semahâne ile türbesi yeniden yaptırılmıştır. Abdülbâkî Nâsır Dede’nin Defter-i Dervişân II’a ayrıntılarını da yazdığı bu tâmir o zamanlar Nişancıbaşı görevinde bulunan Hâlet Efendi ve Şehremîni Hayrullah Efendi’nin bir urgana bağlanmış taşı yerine koymalarıyla, Abdülbâkî Nâsır Dede’nin de dua ve gülbankıyla 1231/1816 Şa’ban ayında başlamış[71] ve 9 Cemaziyelûla 1232/1817 tarihinde Padişahın, ve İstanbul’da bulunan bütün meşâyıhında teşrifleriyle icra edilen bir mevlit merasimi sonunda açılmıştır.[72]

Kendi padişahlığı Dönemi’nde Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi olan Osman Salahaddin Dede’ye de, daha önceki şeyhler gibi teveccüh ve iltifat göstermiştir. Sultan Mahmud’un Yenikapı Dergâhı müdavimlerinden olduğu, hatta karlı ve soğuk kış günlerinde dahi dergâhı ve Osman Salahaddin Dede’yi ziyaret ettiği, oğlu Abdülmecîd’inde tahta geçtikten sonra babası gibi Yenikapı Dergâhı’nı ve Osman Salahaddin Dede’yi sık sık ziyaret ettiği herkesçe malumdur.[73]

1253/1837 yılında Osman Salahaddin Dede’nin meşihat Dönemi’nde Yenikapı Mevlevîhânesi büyük bir tamirat geçirmiştir. Padişahın yaptırdığı bu tamirat neticesinde dergâhın bütün yapıları yenilenmiştir.[74]

XIX. asrın bu Dönemi’nde, Mevlevîlerle devlet arasındaki ilişki sadedinde üzerinde durulması gereken önemli bir şahsiyet de, Hâlet Efendi diye maruf Mehmed Said Hâlet Efendi’dir[75] (1238/1822). Hâlet Efendi, III. Selim zamanından itibaren devletin çeşitli kademelerinde görevlerde bulunmuş, nihayet II. Mahmud Dönemi’nde Devlet Kethüdalığı[76] ve II. Mahmud’un Mühürdarlığı makamına yükselmiştir.[77]

Şeyh Gâlib zamanında, evi Galata Dergâhı’na yakın olduğu için dergâha sık sık gelip giden ve Şeyh Gâlib’le sohbet eden Hâlet Efendi, Mevlevî tarîkatına Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi Ali Nutkî Dede (ö. 1219/1804) vasıtasıyla girmiş ve Dede’ye intisab etmiştir.[78]

Mehmed Ziya, Hâlet Efendi'nin Devlet Kethüdası olduğu zaman Galata Dergâhı'na yaptığı bir çok yardımlara Şeyh Gâlib'e karşı bu zamanda husule gelen sevgisinin azmettirdiğini ve bunda da muvaffak olduğunu kaydetmektedir. Hâlet Efendi'ye, 1234/1818 yılında da Mehmed Said Hemdem Çelebi tarafından Mevlevî icazeti verilmiştir.79

Mevlevîliğe müntesipliği ve resmi sıfatı sebebiyle, tüm Mevlevîlerce, devlet kethüdalığı yanında, A. Gölpınarlı'nın tabiriyle "Mevlevî kethüdası" olarak kabul edilmiştir. Mevlevîler üzerinde etkinliği o dereceye varmıştır ki, 1246/1830 yılında vefat eden Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhlerinden Recep Hüsnî Dede'nin meşîhatnâmesi 1236/1821 yılında usûl gereği, Konya'dan Şeyhülislamlığa gönderilmesi gerekirken, doğruca Hâlet Efendi'ye gönderilmiş, Hâlet Efendi şeyhi çağırmış, Aşçıbaşı, Hüsnî Dede ve Kasımpaşa şeyhi Ali Efendi, meşîhatnâmeyi Hâlet Efendi'den alıp Şeyhulislâm'a gitmişler, Şeyhulislâm meşîhatnâmeyi alıp okumuş ve şeyh efendiye teslim etmiş ve posta oturma töreni bundan sonra tertip edilmiştir.80

Mevlevîler, özellikle de Galata Mevlevîhânesi şeyhleri bu dönemde, Hâlet Efendi gibi Osmanlı siyâsî tarihinde çok önemli rol oynamış, bürokrasinin kilit noktalarındaki devlet adamlarını tarîkat şemsiyesi altına alarak devletin tarîkat üzerindeki etkisini, kendi istedikleri doğrultuda yönlendirme imkanını bulmuşlardır. Galata Mevlevîhânesini tarihini yakından ilgilendiren, devlet Kethudâsı Hâlet Efendi'nin faaliyetlerini de bu çerçevede değer kazanmaktadır. Hâlet Efendi'nin, II. Mahmud üzerindeki nüfuzunu kullanarak Kudretullah Dede'nin Galata Mevlevîhânesi meşîhatine atanmasını sağlamasını da bu çerçevede değerlendirmek lazımdır.81

Hâlet Efendi tarafından Galata Dergâhının girişinin sağ tarafına iki katlı kâgir bir yapı olarak sebil, muvakkithâne ve kütüphâneden müteşekkil bir bina inşâ ettirilmiştir ve vakıflar bağışlamıştır82

1230-1231/1815-1816 yılında 33475 kuruş sarf edilerek tamamlanan Yenikapı Mevlevîhânesi'nin tamirinde büyük rol

oynamış ve ilk taşı Şehreminiyle beraber yerine koymuştur.83

II. Mahmud'un Yeniçeriliği ortadan kaldırmasına direnmesi neticesinde, padişah tarafından azledilmiş, önce Bursa'ya, daha sonra da kendi isteğiyle Konya'ya sürülmüş, Çelebi dairesinde ikamet ederken, 1223/1823 yılında Konya'ya gönderilen Mehmed Ağa tarafından kılıç kaytanıyla boğularak öldürülmüş, vücûdu Mevlânâ Dergâh'nın kapısı önündeki türbeye, başı da İstanbul'a getirilerek Galata Dergâhı'na defnedilmiştir.84

Galata Mevlevîhânesi, 1240/1824 yılında bir yangın geçirmiş ve başta matbah ile mescid olmak üzere, dokuz adet derviş hücresi yangından etkilenmiş, kullanılmaz hale gelmiş85 dervişler çadıra çıkmıştır. Bundan sonraki dergâhla ilgili ilk tamir yine II. Mahmud tarafından 1835'te yaptırıldığına göre, muhtemelen bu tarihe kadar dervişler çadırlarda yaşamışlardır.86

Diğer Mevlevî dergâhlarında da olduğu gibi, kurulduğu günden itibaren devrin padişahı veya ileri gelen ve Mevlevî muhibbi olan devlet adamları tarafından korunup gözetilen Kasımpaşa Mevlevîhânesi, II. Mahmud tarafından da bir çok tamîr ve tadilâta tabi tutulmuş ve mezkur padişahlar tarafından da zaman zaman ziyaret edilmiştir.87

Tarih-i Atâ'da nakledildiğine göre mûsikîşinaş Mevlevî şeyhlerinden olan Şemsedin Dede'yi, II. Mahmud, sarayda icra edilen küme fasıllarına katmıştır.88 Belki de bu sebeptendir ki, Mehmed Şemseddin Dede Dönemi'nde Kasımpaşa Mevlevîhânesi, gerek II. Mahmud gerekse Sultan Abdülmecîd tarafından görüp gözetilmiştir.

1250/1834 senesinde II. Mahmud tarafından dergâh tarihinin en önemli tamiratlarından birini görmüş89, Halil Mehmed Rıfat Paşa (ö.1272/1856) 90 da bu tamirata maddi destekte bulunmuştur.91

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan bazı belgeler, II. Mahmud'un dergâhı onarmakla yetinmeyip, dergâha aylık 400 kuruşluk taâmiyye tahsisinde bulunduğunu92 dergâhın bazı masraflarının devlet tarafından karşılandığını93 göstermektedir.

II. Mahmud Dönemi’nde, yine Üsküdar Mevlevihânesi şeyhi Necîb Dede de, II. Mahmud tarafından dergâhın tamir ettirilmesine muvaffak olmuştur. Bu onarım esnasında Müşir Ahmed Fevzi Paşa, II Mahmud tarafından bina emini tayin edilmiş ve dergâh 1250/1834 tarihinde onarılmıştır.

C. II. Mahmud ve Diğer Mevlevîhâneler

II. Mahmud Konya ve İstanbul dergâhları yanında, diğer Mevlevî dergâhlarıyla da ilgilenmiş ve tekkelerin gerekli tamirleri yapılmıştır. Bunlardan biri de Karaman Mevlevîhânesi’dir. XIX. asrın başlarında II. Mahmud Dönemi’nde tekkenin sahip olduğu müştemilatından semahâne, meydan odası, matbah, dokuz adet derviş hücresi, harab olan türbenin kubbesi, kiler, odunluk, ahırlar, şeyh efendinin odası ve tekkeye bağlı bazı vakıf binaları, başmimar Ali Rıza Efendi tarafından düzenlenen ve zamanın mevlevîhâne şeyhi Ali Çelebi tarafından da mühürlenen bir keşifnâme neticesinde onarım geçirmiştir.

1251/1835-1255/1839 yılları arasında da yine dergâh onarım ve yenileme faaliyetlerine tabi tutulmuş ve semahâne, selamlık-harem, derviş hücreleri ve matbah yeniden inşa edilmiştir. 94

Yine aynı dönem başlarında, 1227/1812 yılında Nişancı iken 1223/1808 yılında Kütahya’ya sürülen Hâlet Efendi’nin gayretleriyle tamir edilmiş ve tamire dair kitabe mevlevîhânenin batı duvarına asılmıştır. 1229/1813 yılında Kütahya’da ikamete mahkum olan Sadrazam Galip Paşa, dergâh yakınındaki bir hâneyi Mevlevî şeyhlerine tahsis etmiş ve buna dair bir vakfiye tanzim etmiştir. 95

Salih Dede zamanında Bursa Mevlevîhânesi’ne, 1235/1820 tarihinde eski Bursa Valisi ve Mevlevî muhibbi olan Halil Hamid Paşa’nın (ö. 1199/1785) oğlu Nuri Paşa’nın (ö. 1257/1841) gayret ve yardımlarıyla, yeni bir semahâne inşa edilmiş ve eski semahâne mescid olarak kullanılmaya başlanmıştır.96

II. Mahmud zamanında Gelibolu Mevlevîhânesi’nde âlim, şâir ve musikîşinas Azmî Dede vardır. Mûsikî bilgisini ise her yıl İstanbul’a geldikçe Hammâmîzâde İsmail Dede’den meşk etmiştir.

İsmail Dede de birkaç defa Sultan II. Mahmud'la birlikte Gelibolu'ya giderek tekkede misafir olmuştur.97 Bu samimiyetten olsa gerek, II. Mahmud tarafından Lapseki'ye bağlı Camhâs ve Çeltikçi tımarları Gelibolu Mevlevîhânesi'ne verilmiştir.98

C. Abdülmecîd Dönemi (1255/1839-1278/1861) ve Mevlevîler

II. Mahmud'un ölümünden sonra, Osmanlı tahtına Abdülmecîd geçmiş ve tahta cülûsu ile birlikte 3 Kasım 1839 tarihinde Gülhâne Hatt-ı Hümayunu'nu ilan etmiştir. Böylece XIX. asır Osmanlı tarihi içinde Tanzimat Dönemi diye isimlendirilen bir dönem başlamış ve yine toplumu sosyal ve siyasal alanda düzenlemeye matuf tedbirler getirilmiştir.99

Bilindiği gibi Tanzimat Fermanı tasavvufi hayatı düzenleyici veya ıslah edici anlamda her hangi bir hüküm içermemektedir.100

Sultan Abdülmecîd sağlam bir dini terbiye görmüş, sohbeti tatlı, nazik, sanat yönü olan ve el yazısı hattat denilecek kadar güzel bir padişahtır. Bazı geceler sarayda yalnız başına ney üflediği de rivayet edilmiştir.101

Abdülmecîd'in Mevlevî çevreleri dışında, Mevlevî olduğu bilinmemekle birlikte, vefatından sonra on Nakşî-Hâlidî dervişinin türbesinde hatm-i hâcegân icrâ etmelerini vasiyet etmesi, tasavvufi çevrelere yakınlığı açısından önemlidir.102

A. Abdülmecîd ve Konya Mevlânâ Dergâhı

II. Mahmûd'tan sonra tahta geçen Sultan Abdülmecîd de babası gibi Mevlevîleri çok seven bir padişahtır. Bu yüzden Konya çelebisinin hiç bir isteği geri çevrilmemiştir. Tahta çıktığında Konya şeyhi Said Hemdem Çelebi'ye 1000 kuruşluk bir maaş bağlamıştır.103

Veled Çelebi İzbudak'ın naklettiğine göre; Abdülmecîd, Hemdem Çelebi'yi çok sevmektedir. Abdülmecîd, Çelebi'nin kendisini sarayda ziyaret ettiği bir esnada ona çok yakın davranmış ve onunla birlikte bahçede gezmiştir ki, Veled Çelebi'ye göre bu davranış, çelebiler arasında unutulmayan bir konudur.104

Padişahla bu derecede samimim olan Hemdem Çelebi, 1263/1846'da Sadrazam'a gönderdiği bir mektupta, damatları Râsih ve Hüseyin Efendilere birer kaymakamlık verilmesini rica etmiş, bu ricâsı padişah nezdinde de kabul edilmiştir. Aynı yıl İstanbul'a gelmiş Hırka-i Şerîf'i ziyaret etmiş, padişah tarafından kabul edilmiş, yalısında misafir olduğu Müfîd Bey'in dahi maaşına zam yapılmış, rütbesi terfi olunmuştur.[105]

Bu karşılıklı sevgi sebebiyle olsa gerektir ki, İbrahim Paşa kumandasındaki Mısırlı Mehmet Ali Paşa ordusu Konya'yı ele geçirince, Hemdem Çelebi İstanbul'a firâr etmiş, bu suretle Osmanlıya bağlılığını ortaya koymuş ve Abdülmecîd'in iltifatlarına mazhâr olmuştur. Mısır Ordusu Konya'dan çekildikten sonra, Saîd Hemdem Çelebi Konya'ya dönmüş ve posta oturmuştur.[106]

Yine Saîd Hemdem Çelebi Padişaha bağlılığı sadedinde; 1244/1828 yılında Rusya harbine[107] katılmak üzere İstanbul'a dokuz dervîş göndermiş, Çelebi'ye vekaleten Bursa şeyhi Salih Dede (ö.1246/1830) önderliğinde, Karahisar ve Bursa'dan gelenlerle de 21 kişi olan bu Mevlevîler, harbe iştirak için İstanbul'a gelmiş[108] ve Halil Hamit Paşa'nın oğlu Nurullah Paşa'nın maiyetine katılmışlar ve Nurullah Paşa'nın kardeşi Ârif Beyin konağında misafir edilmişler ve daha sonra Tuna civarında harbe iştirak etmiştir.[109]

Mehmed Said Hemdem Çelebi ile Abdülmecîd arasındaki bu ilişki, Konya Mevlânâ Dergâhı ile XIX. asırdaki bütün padişahlar için de (bir iki olay müstesnâ) genellenebilir bir ilişkidir. Konya Mevlânâ Dergahı arasında tesis edilmiş olan iyi ilişkiler neticesinde; gerek Hemdem Çelebi ve diğer çelebiler ve aileleri, gerekse bütün Mevlevî dervişleri ve dergahları bu dönem içerisinde görüp gözetilmiştir. Padişahlar tarafından Çelebi Efendi'ye sürekli atiyyeler ihsan edilmiş ve maaşı zamlandırılmış[110], borçları silinmiş[111], mevlevîhâne şeyhlerinin muhassasât-ı kadîmeleri artırılmıştır.[112] Bazılarına yeni maaşlar bağlanmış, vefat edenlerin maaşları varislerine tevdi edilmiş, bazılarının evleri tamir edilmiştir.[113] Mevlânâ türbesi ve dergah müştemilatının bazı kısımları elden geçirilmiş, Hemdem Çelebinin hânesi onarılmıştır.[114]

1275/1858'de Yenikapı Mevlevîhânesi Şeyhi Osman Efendi'nin, yerine bir vekîl tayin ederek Konya'yı ziyâret etmesi için, padişahtan izin ve delâlet buyurması ricasıyla Sadrazam Ali Paşa'ya Konya Dergahı'ndan bir mektup göndermiş, Osman Efendi'ye bu seyahat için izin ve 25000 kuruş ihsân-ı şahâne verilmiştir.115

Aynı yıl Saîd Hemdem Çelebi'nin Konya'daki evinin tamir masrafları, padişahın iradesiyle Maliye Nezâreti tarafından ödenmiştir.116

B. Abdülmecîd ve İstanbul Mevlevîhâneleri

Sultan Abdülmecîd de II. Mahmud gibi İstanbul Mevlevîhânelerinin müdavimlerindendir. Babası II. Mahmud'la ve kardeşi Abdülaziz'le birlikte Osman Salahaddin Dede zamanında dergahı ziyaret etmiştir.117

Mevlevî tarîkatı çevrelerince babası II. Mahmud gibi Mevlevî kabul edilen Sultan Abdülmecîd, Mevlevî tekkelerindeki Mesnevî öğretim sistemini yayma düşüncesiyle saltanata cülûsunun ilk yıllarında iki Dârü'l-Mesnevî açtırmıştır. Mevlevî tarîkatine mensup olsun olmasın herkese açık olan ve bir nevi Mesnevî Enstitüsü kabul edilen bu merkezler yoluyla, Farsça'nın öğretilmesi yanında, bir tasavvufi-edebî zevk de topluma kazandırılmaya çalışılmıştır.

Birinci Dârü'l-Mesnevî Koca Mustafa Paşa'da kurulmuş olup bir müddet sonra Mesnevîhan Hoca Hüsameddin Efendi (ö.1285/1869) tarafından Eyüb Sultan semtine taşınmıştır. Diğeri ise Mehmed Murad Efendi'nin (ö.1263/1848) Fatih-Çarşamba'daki Murad Molla Dergâhı'ndadır. Bu dergâhın ilk icazetnameleri verilirken Sultan Abdülmecîd bizzat Dârü'l-Mesnevî'ye gelerek mezun olan gençlere teşvik mahiyetinde hediyeler vermiştir ki aralarında Ahmed Cevdet Paşa118 da vardır. Buralardan Feyzullah efendilerle, Hoca Hüsameddin Efendi'nin halifesi Mustafa Vahyi (ö.1295/1878) ve Mustafa Said (ö.1257/1841) gibi Mesnevîhanlar yetişmiştir. Sa'diyye tarîkatı şeyhlerinden Elif Efendi de Mesnevîhandır.119 Bu hadise devrin padişahının konuya verdiği ehemmiyeti göstermesi açısından da önemlidir.120

Abdülmecîd Dârü'l-Mesnevîleri tesis yanında zaman zaman İstanbul'daki Mevlevî dergahlarını da ziyaret etmiş ve mevlevîhânelere desteğini devam ettirmiştir.

Yarım yüzyıldan fazla meşihat makamında bulunan Kudretullah Dede zamanında, II. Mahmud'un Yeniçeri-Bektaşilere karşı yürüttüğü Mevlevîleri destekleme politikası, Abdülmecîd tarafından da sürdürülmüş ve bunun sonucu Galata Mevlevîhânesi, tarihindeki yoğun tamir ve imar faaliyetlerinden birine daha sahne olmuştur.121

Yine bu dönemde II. Mahmud'un kızı Adile Sultan'ın122, babasının yolunu izleyerek Nakşibendî olmasına rağmen, 1263/1847 tarihinde Dergâha büyük bir sarnıç ve şadırvan yaptırması, Kudretullah Dede'nin girişimleriyle de Sultan Abdülmecîd tarafından 1276/1860 yılında semahânenin tamir ettirilmesi123 Mevlevîliğe olan teveccühün XIX. asrın ikinci yarısında da sürdürdüğünü göstermesi açısından önemlidir. Daha ilginci, bir tahsisat sadedinde, 1261/1845 senesinde Yenikapı Mevlevîhânesi'nde bulunan hayvanları için arpa ve saman tayinin yapılmasıdır.124

Yenikapı Mevlevîhânesi Osman Salahaddin Efendi'nin gençlik zamanında devrin ileri gelen devlet adamlarının, alimlerin ve ariflerin toplantı yeri haline gelmiştir. Bu toplantılara katılanlar arasında kendisine intisab eden Sadrazam Kececizade Fuad Paşa ve Ali Paşalarla, Mısırlı Kamil Paşa, Prens Mustafa Paşa, Adile Sultanın eşi Mehmed Ali Paşa, Sadrazam Midhat Paşa ve Şeyhulislam Sadeddin ve Refik Efendiler bulunmaktadır.125

Mehmed Ziya'nın naklettiğine göre; Sultan Abdülmecîd maiyetinde bulunan şehzade Abdülhamîd ve Reşad Efendilerle birlikte Yenikapı dergahına geldiği gibi, ayrıca Abdülhamîd kardeşi Reşad Efendi ile birlikte dergaha iki defa da yalnız gelmişlerdir.126

Salahaddin Dede'nin meşîhat Dönemi'nde Yenikapı Mevlevîhânesi üç büyük tamirat geçirmiştir. Sultan Abdülmecîd Dönemi'nde de ikinci tamiratı geçiren dergâha çevre duvarları tamir edilmiştir.127 1261/1845-1267/1851 tarihleri arasında

yer alan bu dönem içerisinde dergâh dahilinde bulunan çeşmeler ve bazı mahaller de tamirata tabi tutulmuştur.[128]

Sultan Mahmud tarafından sevilen ve Dönemi'nde de sarayda icrâ edilen küme fasıllarına katılan[129] Mehmed Şemseddin Dede'yi ve Kasımpaşa Mevlevîhânesi'ni, II. Mahmud gibi Sultan Abdülmecîd de görüp gözetilmiştir. 1260/1844 senesinde padişah tarafından Kasımpaşa Mevlevîhânesi şeyhi Şemsî Efendi'ye atiyyeler verilmiş[130], aynı yıl Kasımpaşa Mevlevîhânesi şeyhinin hayvanatı için şa'r (arpa) ve saman tayini dahi yapılmıştır.[131]

c) Abdülmecîd ve Diğer Mevlevîhâneler

II. Abdülhamîd gibi Sultan Abdülmecîd de Hammamîzâde İsmail Dede'nin mûsikî talebesi Azmî Dede zamanında, Dede Efendi ile birlikte Gelibolu'ya giderek tekkede misafir olmuştur.[132]

Sultan Abdülmecîd, Gelibolu Mevlevîhânesi'ni 47.430 kuruşluk bir masrafla harap olmuş binaları genişleterek 1256/1840 yılında yeniden bina ettirmiştir.[133] Yine Sultan Abdülmecîd tarafından 1266-1267/1850-1851 tarihlerinde 95.390 kuruş harcanarak dergah yeniden tamir ve tadil edilmiştir.[134]

Bursa Mevlevîhânesi 1260/1844 senesi de, Sultan Abdülmecîd tarafından Bursa'yı ziyareti münasebetiyle mükemmel bir şekilde onarılmış, dergahın bazı ilaveleri tamamlanmıştır.[135]

Kütahya Mevlevîhânesinin de aynı şekilde 1257/1841 yılında da Abdülmecîd tarafından tamir ettirildiğine dair bir kitabe dergahta bulunmaktadır.[136]

Sultan Abdülmecîd'in Konya Mevlânâ Dergahı şeyhi Said Hemdem Çelebi başta olmak üzere, İstanbul ve diğer mevlevîhânelere ve şeyhlerine gösterdiği teveccüh, Mevlevî muhibbi devlet adamlarının da mevlevîhânelere maddi ve manevi destek çıkmalarına öncülük etmiştir.

1260/1844 senesinde Bosna Müşiri Vezir Osman, Paşa Edirne Mevlevîhânesine mübarek gecelerde ve Ramazan ayında kullanılan kandiller için bedeli emvâl-i eyâletten verilmek üzere 12 kilo zeytinyağı tahsis etmiş,[137] 1264/1846 yılında mutad olduğu

vechile tahsis edilen taamiye karşılığının verilmesi için berât-ı âli yazılmıştır.138

Vezirlik rütbesi elinden alınarak önce Kütahya'ya daha sonra da Bursa'ya sürülen Abdurrahman Nafiz Paşa (ö.1269/1852), Bursa Mevlevîhânesi postnişini Mehmed Dede'nin dostlarındandır. Paşa vaktinin çoğunu Mevlevîhânede geçirir hatta dergahı süpürürmüş. Mehmed Dede'nin işaretiyle eski rütbesine kavuşan ve vezirlik rütbesi iade edilip Maliye Nezareti'ne tayin edilen Nafiz Paşa, ilk iş olarak Bursa Mevlevîhânesine ekmek ve diğer malzemeleri tahsis olmuştur.139 Ayrıca Nafiz Paşa'nın Bursa Mevlevîhânesine vakfının olduğunu Mehmed Ziya nakletmektedir.140

Yine Mehmed Dede zamanında, 1274/1857 tarihinde Bursa valisi bulunan Süleyman Ref'et Paşa'nın himmetiyle dergahın matbah, türbe ve derviş hücreleri tamir edilmiş141, tamir keyfiyeti de Dersaâdet'e bildirilmiştir.142

4. Abdülazîz Dönemi (1278/1861-1293/1876) ve Mevlevîler

II. Mahmud'un oğlu olan Sultan Abdülazîz, 1278/1861 yılında tahta geçmiş, hattat ve mûsikîşinaş bir padişahtır. İ. Mahmud Kemal'in, padişahın başkatibi Atıf Bey'den naklettiğine göre; mûsikîşinaslığı ön plana çıkmış, her saza aşina ise de tarîkat-ı Mevleviyyeye muhabbetinden dolayı ney üflemeye meraklıdır. Ney derslerini Yusuf Paşa'dan (ö. 1821-1884) almıştır. 143 Aynı zamanda şair ve bestekârlık yönü de bulunan Abdülazîz'in, bazı şiirleri bestelendiği gibi, yaptığı bazı bestelerin güftelerini bizzat de kendisi yazmıştır.144

Onun padişahlığı yıllarında, tasavvuf çevrelerin yakından ilgilendiren en önemli gelişme, II. Mahmud Dönemi'nde yapılan tanzim ve ıslah çalışmalarının bir neticesi olan "Meclis-i Meşâyıh"ın kurulmasıdır.145

XIX. yüzyılda Tanzimat öncesi başlayan "tarîkatları ve tekkeleri kontrol altından bulundurma" düşüncesinin kemâl noktası Meclis-i Meşâyıh'ın kurulmasıdır.146 1283/1866'da faaliyete geçen bu meclisin ilk reisliğini üslenen Osman Salahaddin Dede, 1285/1868-1296/1878 yılları arasında Meclis-i Meşayıh'ın ilk safhası diye de

nitelenen dönemde vazife yapmıştır. Osman Salahaddin Dede'nin bu makama layık görülmesinde Dedenin salahiyetiyle birlikte; devrin padişahı Abdülazîz'in Mevlevî muhibbi ve aynı zamanda neyzen olmasının da tesiri olmuştur.[147]

Sultan Abdülazîz, 1284/1867 yılında Konya Mevlânâ Dergâhı'nın yıpranan bazı bölümlerinin onarılması için dergah şeyhinin kendisine yazdığı bir rica dilekçesi geri çevirmemiş, şeyhin ricâsı kabul ederek dergâhın; matbah, kubbe-i hadrâ ve diğer bazı bölümlerini onartmıştır. Bu onarımda dergâha 700.000 kuruş masraf edilmiştir. Sultan Abdülazîz 1285/1868 yılında dergâhın bu onarımına dergah şadırvanını da ilave etmiştir.[148]

Sultan Abdülazîz Dönemi'nde, 1284/1867 yılında bir ihmal yüzünden yanan Konya çarşısı ile Yüksek Cami ve Kapu Camiinin tekrar yapılması için gayret sarfeden Mahmud Sadreddin Çelebi'nin yardımına Padişah ve annesi Pertevniyal Valide Sultan yetişmiş ve Yüksek Cami yerine şimdiki Aziziye Camii'ni yaptırmıştır.

Padişahın bu davranışı zamanın Konya valisi olan Burdurlu Ahmed Tevfik Paşa'ya da örnek olmuş ve bugün ki Konya Kapu Cami yerinde, 1285/1868 yılında yaptırılan Cami Vali ve Konya Dergahı şeyhi Mahmud Sadrettin Çelebini'nin para yardımı ile tamamlanmış, ayrıca yanan dükkanların yerine 55 yeni dükkan inşa edilmiştir.[149]

Konya yangın felaketlerinin ardından 1290/1873 yılında büyük bir kuraklık tehlikesine maruz kalmış, yine Mahmud Sadreddin Çelebi Konya Valisi'yle birlikte halka yardıma koşmuş, bu iki olayda gösterdiği yardım severlikten dolayı halk ve yöneticiler nazarında Konya Mevlânâ dergâhına teveccüh artmış, hatta Sultan Abdülazîz, Çelebi'ye nişanlar tevcih etmiştir.[150]

Padişah nezdinde bıraktığı güzel intiba sebebiyle Sadrettin Çelebi'ye padişah atiyeler vermiş, ailesine mensup çelebilere maaşlar tahsis edilmiş -ki bunlardan Fahrettin ve Abdülvahid Çelebiler, XIX. asır postnişinleridir-,[151] hatta Mısır'a gidecek olan Mevlevî tarîkatından Hacı Ahmed Dede'ye, yolculuğu müddetince

yardım edilmesi ve kolaylık gösterilmesine dâir saray tarafından gerekli makamlara emirler gönderilmiştir.152

Yenikapı Mevlevîhânesi'nin Abdülazîz dönemdeki tamirini, ise Mısır Valisi İsmail Paşa üslenmiştir. 1280/1863-1281/1864 yılları arasında 83.432 kuruş harcanarak gerçekleştirilen bu tamirde derviş hücreleri, harem ve selamlık daireleri yeniden inşa edilmiş, dergâhın semahânesi de esaslı bir şekilde tamir görmüştür.153

Sultan Abdülazîz'in hallinden sonra Osmanlı tahtına geçen ve sadece üç ay üç günlük padişahlık yapan V. Murad, ömrünün çoğunu Osmanlı saraylarında mahpus olarak geçirmiş bir padişahtır. Özellikle Padişahlık makamından azlinden sonra, ömrünün geri kalan 28 yılını, 17 Cemâziyelâhir 1322/1914 Salı günü vefat edinceye kadar Çırağan Sarayı'nda geçirmiştir. Bu süre zarfında biraderi Abdülhamit Han tarafından saraydan çıkmasına dahi izin verilmemiştir.154

Osmanlı hânedânı olması sebebiyle iyi bir eğitim alan Sultan V. Murad, iyi bir mûsikî tahsili de görmüştür. Alaturka ve alafranga mûsîkiden hoşlanan genç veliaht, iyi derecede piyano çalabildiği gibi, ufak tefek şarkılar da bestelemiştir.155

1312/1894 senesinde Çırağan Sarayı'nda mecburî ikametinde iken annesinin aynı sene vefatı üzerine, bu teessür sebebiyle oğlu Şehzâde Salahaddin Efendiyle beraber uzun uzun Mesnevî okumuşlardır. Bundan çok zevk aldıkları da kaydedilmektedir.156

5. II. Abdülhamîd (1293/1876-1326/1908) Dönemi ve Mevlevîler

II. Abdülhamîd Dönemi bir anlamda devlet-tarîkat yakınlaşmasının yaşandığı bir dönem olmuştur. Her geçen gün kötüye giden devleti kurtarma tedbirlerinin başarısızlığa uğradığını gören II. Abdülhamîd, hem iç hem de dış politikada icraatlarında, medrese ve tekke gibi iki temel müesseseye dayanmayı tercih etmiştir. Padişah tarîkat mensuplarıyla iyi geçinmek için elinden geleni yapmış ve bu sadette bir çok tarîkat şeyhiyle fikir alış verişinde bulunmuş, bu ilişkiyi devletin bekâsı için

zaruri görmüştür.157 II. Abdülhamîd'in sık görüşüp fikir alış verişinde bulunduğu şeyhlerden biri de Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi Osman Salahaddin Dede'dir.158

A. II. Abdülhamîd ve Konya Mevlânâ Dergâhı

II. Abdülhamîd Dönemi'nde Konya Mevlânâ dergâhında Sadreddin Çelebi, Mustafa Safvet Çelebi ve Abdülvahid Çelebiler postnişin olarak Mevlevî tarîkatının başında bulunmuşlardır. Bu dönemdeki ilk iki çelebi zamanında Konya Mevlânâ Dergâhı ile devlet arasındaki ilişkiler iyi bir düzeyde seyretmiştir. Hatta 1306/1888 yılında, II. Abdülhamîd tarafından Konya Mevlânâ Dergâhı semahânesi genişlettirilip tamir ettirilmiştir.159

II. Abdülhamîd Dönemi'nin son on bir yılında postnişin olan Abdülvahid Çelebi'nin zaman zaman II. Abdülhamîd aleyhinde konuşması ve Abdülhamîd'in Yıldız Sarayına karşılık Konya Meram bağlarında "Yıldız Köşkü" adıyla süslü bir köşk yaptırması ve şehir içinde saray faytonlarına benzer faytonlarla gezinmesi ve her haliyle padişahı kuşkulandırır davranışlarda bulunması, Çelebi'nin saray tarafından sürekli takibat altında tutulmasına sebep olmuştur. Şehzade V. Reşad'ın Mevlevî olması ve Çelebi'nin Bektaşî meşrep tavırları da bu takibatın bir başka sebebini teşkil etmektedir.160

Abdülvâhid Çelebi'nin vilayetle arasında meydana gelen gerginlikler de tabiatıyla Sarayı da etkilemiş ve uzun müddet devam etmiştir.161 Mehmed Ziya Bey; Abdülvâhid Çelebi'ye yapılan baskılar çok ileriye gittiğinden şeyh görevinden istifa ederek saraya bir telgraf çekip "Bütün Mevlevîlerle birlikte ferman buyurulacak yere göç etmeye hazırız" dediğini nakletmektedir.162

Sultan Abdülhamîd, Reşad Efendi'nin Mevlevî tarîkatına müntesip olması sebebiyle Konya'daki Çelebi Efendiyi ve bütün Mevlevîleri tarassut altında tutturmuştur. Konya'da oturup da saraya hoş görünmek isteyen herkes de bu fırsattan faydalanmak istemiştir. Hatta öyle ki Konya Mevlânâ sertabbâhının (Aşçıbaşı) İstanbul'a

hareket ettiğini bile Konya Valisi önemli bir hâdise imiş gibi saraya jurnalleme yoluna gitmiştir."163

Aynı şekilde İstanbul'da da şehzade V. Reşad'ı sürekli kontrol altında tutmaktadır. Çünkü II. Abdülhamîd'e göre; saltanatın kendi elinden gitmesinde, herkesten çok V. Reşad'ın menfaati vardır ve mazide padişah aleyhindeki entrikalar hep veliaht dairelerinde düşünülmüştür. Bu sebeple padişah V. Reşad'la irtibatlı olan, Beyoğlu'ndaki terzisine varıncaya kadar herkesi takip ettirmiştir.164

Mehmed Ziya Bey, bütün bu olayları Çelebinin kalender meşrep hallerine, A. Gölpınarlı da Alevi-Bektâşî meşrep olmasına bağlasa da, asıl sebep öncelikle Mahmud Kemal'in belirttiği Konya valilerinin, Çelebi'nin Konya'daki nüfûzunu kırmak, daha sonra da Tahsin Paşa'nın belirttiği ve Ferit Paşa'da açık bir şekilde görüldüğü üzere Konya Valilerinin, Abdülhamîd Han'ın Sultan Reşad'la ilgili vehminden ve onun Mevlevî olmasından faydalanarak, Padişahın nezdinde daha iyi bir yere gelme çabalarından kaynaklanmaktadır.

Mehmed Ziya Bey gelişen olaylardan aşırı derece de müteessir olan Çelebi Efendi'nin bizzat kendisine "Biz Mevlevîlerin Osmanlı Devleti'ne ve hânedâna sadakat ve bağlılığımız çok eskidir. Bu husus tarihe mal olmuş bir sadakattir. Bilmem neden bağlılığımız bu şekilde yansıtılıyor?" diye sezlenişte bulunmuştur.165

Neticede, saray tarafından Abdülvâhid Çelebi'ye yapılan baskılar 1325/1907 yılında vefatına kadar devam etmiştir. Kendisinden sonra yerine geçen oğlu Abdülhalim Çelebi de, siyâsetin dışında kalmamış ve II. Abdülhamîd'in tahttan indirilmesi için çalışan İttihat ve Terakkî'ye destek mahiyetinde, Meclis-i Âyan ve Meclis-i Mebûsan Reisliği'ne ve Hareket Ordusu Kumandanlığı'na bir mektup yazmıştır.166

B. II. Abdülhamîd ve İstanbul Mevlevîhâneleri

Mehmed Ziyâ'nın naklettiğine göre; II. Abdülhamîd şehzadeliği zamanında Sultan Abdulmecid maiyetinde Reşad Efendilerle birlikte Yenikapı Mevlevihânesine geldiği gibi, ayrıca Abdülhamîd kardeşi Reşad Efendi ile birlikte dergâha iki defa da yalnız gelmişlerdir.167

II. Abdülhamîd'in Mevlevîliğe muhabbeti şehzadeliği günlerinden başlamış ve V. Murad'ın tahtdan indirilip yerine kendisinin geçirilmesi Dönemi'nde, önemli bir rol oynayan Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi Osman Salahaddin Dede ile olan diyalogların esnasında daha da artmıştır.

II. Abdülhamîd Dönemi'nde Mevlevîler içerisinde siyasî anlamda en faal ve etkin şahsiyet Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi Osman Salahaddin Dede'dir. Daha sonra yerine postnişin olan oğlu Mehmed Celâleddîn Dede de, babasından kalan bu siyasî etkinliği devam ettirmiştir. Osman Salahaddin Dede'nin devrin siyasi olayları içinde olmasında, Mevlevî olan devlet erkanın şeyhin gençliğinden beri Yenikapı dergâhına devamları da önemli bir etkendir. Bu dönemde Mithat Paşa başta olmak üzere, Sadrazam Fuad (ö. 1286/1869)[168] ve Âli Paşalar (ö. 1288/1871)[169], Mısırlı Kamil Paşa (ö. 1303/1886),[170] Prens Mustafa Paşa, Damad Celâleddîn Paşa, Adile Sultanın eşi Mehmed Ali Paşa, şeyhulislamlardan Sadeddin ve Refik Efendilerle, Mehmed Sahib Efendi (Sahib Molla)[171] gibi önemli isimler bu dergâhın müdavimlerindendir.[172]

Hiç kuşkusuz Osman Salahaddin Dede'nin II. Abdülhamîd Devri'nin siyasî olayları içine yer almasında, Midhat Paşa etkili olmuştur. Yenikapı Mevlevîhanesi'ne komşu olarak ikamet eden Midhat Paşa'nın zaman zaman konağında başında Mevlevî sikkesi ile oturduğunu ve bu komşuluk sayesinde dergâha daha sık gelip gittiğini Mehmed Ziyâ nakletmektedir.[173]

Bu anlamda Abdülhamîd Han'la özel bir diyalogu olan Osman Salahaddin Dede, Midhat Paşa sayesinde Abdülhamîd Han'ın tahta geçmesinden önce ve tahta geçtikten sonra padişahla yakın ilişkide bulunmuştur. Bu ikili ilişki ile ilgili tek kaynağımız olan Mehmed Ziya'nın naklettiklerine göre; Osman Salahaddin Dede'nin Abdülhamîdle dergâha gelişleri anındaki diyalogları daha sonra Abdülhamîd Han'ın tahta geçmeye hazırlandığı sıralarda ve tahta geçtikten sonra da devam etmiş ve Yenikapı Mevlevîhânesi, Damad Mahmud Paşa ve Midhat Paşa tarafından bu meselelerin konuşulup planlandığı merkez haline getirilmiştir.[174]

Bu buluşma neticesinde Osman Salahaddin Dede aracılığı ile Sultan Abdülhamîd Han'la Midhat Paşa arasında ilk buluşma Boğaziçi'nde Hacı Osman Bayırı ile maslak yolu üzerindeki köşkte vukua gelmiştir.175 Mehmed Ziya bu buluşmaya aracılık edenin Cemile Sultan'ın eşi Tâifte vefat eden Damad Mahmud Paşa olduğunu kaydediyor.176 Bu buluşmaya Midhat Paşa'yı Osman Salahaddin Dede götürmüş177 ve bu önemli buluşma neticesinde Şehzade Abdülhamîd Midhat Paşa'ya padişah olduğu takdirde Teşkilat-ı Esâsiyye Kanunu'nu ilan edeceğine dair söz vermiş ve bu sözün tek tanığı da Osman Salahaddin Dede olmuştur.178

Nitekim Osman Salahaddin Dede, V. Murad'ın tahttan indirilip yerine Abdülhamîd Han'ın tahta çıkarıldığı gün Koca Mustafa Dergâhı şeyhi Râzî Efendi, (ö. 1309/1891) Merkez Efendi Şeyhi Nureddin Efendi (ö. 1298/1882) ve diğer meşâyıhla beraber Topkapı Sarayı'nda yapılan bey'at merasimine çağrılmışlar, Fetva-yı Şerif'in gecikmesi üzerine telaşa düşen Şeyhulislam Hayrullah Efendiye: "İcmâ-yı ümmet fetva değil midir?" diyerek orada bulunan zevatın Abdülhamîd'e bey'atını temin etmiştir. Bu sözlerden ve Dede'nin ferâsetinden etkilenen Abdülhamîd Han eğilip Dede'nin elini öpmüştür.179

Sultan Abdülhamîd tahta geçtikten sonra Osman Salahaddin Dede'den sarayda Mesnevî okutmasını istemiş ve kendisine ayda bin kuruş maaş bağlanmıştır. Haftada bir veya iki gün olarak belirlenen Mesnevî okuma programlarına maalesef Abdülhamîd Han sadece bir defa katılabilmiştir.180

Osman Salahaddin Dede, Abdülhamîd'in saltanatı süresince zaman zaman huzura çağrılmış, bazı konularda görüşlerine başvurulmuş, hatta padişah tarafından Midhat Paşa'yı sert tavırlarından dolayı uyarması için, kendisine mektup dahi yazılmıştır. Salahaddin Dede de mektubun gereğini yerine getirerek Midhat Paşa'yı uyarmıştır.181

Daha sonra gelişen olaylar Abdülhamîd'in Osman Salahaddin Dede ile olan irtibatının kopmasına neden olmuştur. Osman

Salahaddin Dede'nin padişah nazarında gördüğü iltifat bazılarını kıskandırmış, Midhat Paşa'nın Abdülazîz'in halinde dahli bulunduğu suçlamasıyla saray nezdinde gözden düşmesi, onunla yakın dost olan Osman Salahaddin Dede'nin Abdülhamîd'le olan ilişkilerini de etkilemiştir. Yaşlı olması bahâne edilerek sarayda verdiği Mesnevî derslerini nihayetlendirmesi ve dergâhta oturup zikirle iştiğali irade buyurulmuştur. Dedeye karşı önceden husûmet besleyenlerin durumdan istifâde etmesiyle, kendisine verilen bin kuruş maaşı da kesilmiş, duruma hayli üzülen Osman Salahaddin Dede, dergâha kapanmış ve vakitlerini okuyup yazmakla geçirmiştir.182

Osman Salahaddin Dede'den sonra yerine geçen oğlu Mehmed Celâleddîn Dede de, devrinin siyasî olaylarıyla yakından ilgilenmiştir. Mehmed Ziya'nın da naklettiği gibi, babası Osman Salahaddin Dede'den Yenikapı Mevlevîhânesi meşîhatını devralmakla beraber, onun aynı zamanda sosyal ve siyasî mirasına da konmuştur. Uzun süre babasının meşîhat makamına vekaleti ve babasıyla birlikte bir çok siyasî ve sosyal meselelere müdahaleleri, kendisine babasının sahip olduğu sosyal ve siyasî meselelerdeki ince görüşü kazandırmıştır. Hatta bir meseleden dolayı Abdülhamîd Han'ın Celâleddîn Dede için "Celâl Efendi ince düşünür" dediğini işittiğini Mehmed Ziya nakletmektedir.183

Celâleddin Dede kendisine karşı padişahın bu teveccühü olmasına rağmen sarayın takibinden kendini kurtaramamıştır. Bunda Abdülhamîd Han'ını memleketin içinde bulunduğu siyâsî çalkantılar sebebiyle memleketin her yerinde olup biten hadiselerle ilgili müteyakkız olması184 ve Celâleddin Dede'nin babası üzerindeki kuşkuların da etkisi olmuş, böylece dergâhla ilgili takibat devam etmiştir. Bu takibattan Celâleddin Dede ciddi bir şekilde üzüntü duymaktadır. Babasının vefatı neticesinde onun için dergâhta mevlüd okutmaya teşebbüsü, saraydan çekindiği içinde davetliler listesini kısa tuttuğu halde, yine de takibata uğraması ve o gece dergâha âdetâ devletin hafiye teşkilatının her kademesinde görevli zevatın hücumu mevlidin önce men edilmesi daha sonra izin verilmesi, onu daha çok üzüntüye sevk etmiştir.185

Öyle ki dergâh Abdülhamîd Han’ın hafiyelerince sürekli kontrol altında tutulmuştur. Dergâha giren çıkanlar takip edilir, dergâha müdavim olan zevatla ilgili istihbaratlar toplanır olmuştur. Bu hassasiyet o dereceye ulaşır ki, neticede Celâleddin Dede ve Yenikapı dergâhıyla ilgili akla gelmedik jurnaller saraya ulaştırılmıştır.

Edirne Mevlevîhânesi şeyhi Aydınlı Eşref Dede’nin vefatı ile görevin oğlu Salahaddin Efendi’ye tevcihini bildiren tezkere ile Konya aşçıbaşısı Salahaddin Dede’nin İstanbul’a gelişi “Çelebi Efendi İstanbul’a geldi” şeklinde saraya bildirilmesi neticesinde olayın takip ve tahkiki için her tarafa gönderilen memurların karlı bir gecede Yenikapı Dergâhına gelerek Celâleddin Dede’yi yatağından kaldırıp sorguya çekmeleri dergâh üzerindeki kontrolü göstermesi açısından ilgi çekicidir.186

Bunlardan belki de en tuhaf olanı Celâleddin Dede’nin oğlu Abdülbâkî Efendi’nin evlendiği sırada vuku bulan olaydır. Saraya ulaşan jurnale göre; düğün esnasında, bu bahâne ile bazı devlet büyükleri kadın kılığına girerek dergâha geleceklerdir ve burada devletle alakalı mühim işler müzakere edilecektir. Bunu haber alan saray, hafiyeleri o gece dergâha doldurmuş ve kale kapısından çıkıp dergâha doğru giden kapalı kadın arabalarına varıncaya kadar aranmıştır.187

Bu dönemde Abdülhamîd Han’ın Mevlevîliğe karşı bir kuşku içerisine girmesinde, Konya’da bulunan ve kalenderî meşreb haliyle dikkat çeken Abdülvâhid Çelebi’nin davranışlarının da etkisi olmuştur. Çelebinin bu hali, Veliaht Sultan Reşad’ın da Mevlevî olması gibi sebepler, etrafın da telkinleriyle padişahın dikkatini celbetmiş, padişah Çelebi Efendinin sürekli takibini istemiştir. Tabi ki bu takip sadece Çelebi Efendi ile sınırlı kalmamış, bütün Mevlevîleri de içine almıştır.

Sarayın Celâleddin Dede üzerindeki takibine bir başka sebepte; o dönemde memlekette hakim olan istibdadı ortadan kaldırmak için bir teşekkül oluşturan ve merkezi Paris’te bulunan Jön Türkler diye bilinen teşkilatın aralarına İstanbul’dan bazı zevatı da almaları ve bu zevat içinde yer alan Bedevî Şeyhi Nail Efendi, kardeşi Devlet Şûrası

Bidayet Mahkemesi Reisi Hakkı Bey, Müşir Kazım Paşa, Fuad Paşa, Bursa Valisi Azmi Bey'in babası, Gâlib Paşa'nın damadı Cemal paşaların dergâhta toplanmaları ve Dedeyle fikir alış verişinde bulunmalarıdır. Cemiyetin Paris'te yayınlanan gazetelerini Hakkı Bey, Şeyhin damadı Sivil Emekli Sandığı Nâzır Muâvini Muhiddin Bey'e verdiğini, onun da potinlerinin içine koyarak gizli bir şekilde dergâha getirerek okunmasını sağladığını Mehmed Ziyâ kaydetmektedir.188

Bu olaylar başta Celâleddin Dede olmak üzere bütün Mevlevîlerin hürriyet severliklerine yorumlanmıştır.189 Bu noktada daha da ileri gidilerek, düzenlenecek bir komplo ile Veliaht Mehmed Reşad'ın II. Abdülhamîd'in yerine tahta geçirileceği Şeyh Naili Efendi tarafından Celâleddin Dedeye anlatılıp fikir alınmış, fakat "böyle mühim bir meselede esaslı tedbirler almadan işe girişmenin millet ve memleketin yararına olmayacağı, durumu kadere terk etmenin bu aşamada en iyi netice olacağını" ifade eden Celâleddin Dede ileri görüşlülüğünü ve siyasî alandaki maharetini sergilemiştir.190

Bütün bunlara rağmen Mehmed Celâleddîn Dede'nin vefatından üzüntü duyan padişah, definden sonra Hazine-i Hassa memurları ile cenaze masrafı olarak 2000 kuruş göndermişse de, bu para şeyhin vasiyeti gereğince bu hizmete sarf edilmemiştir.191

Yukarıdaki siyâsi olaylar gelişmeden önce, tahta çıktığı sıralarda Hüseyin Fahreddin Dede'nin mensup ve muhiblerinin destekleriyle inşaatı devam eden Bahariye Mevlevihânesine, II. Abdülhamîd'in de katkıları olduğu bilinmektedir. İlk binaları, semahâne, türbe, on sekiz odalı derviş hücresi ve matbah-ı şeriften oluşan dergâha, daha sonra II. Abdülhamîd güney cephesi Haliç'e bakan ilk iki katı harem, üç katlı da selamlık olarak kullanılmak üzere yirmi sekiz odalı bir meşrûtahâne inşâ ettirmiştir. Ayrıca, somathâne, hamam, helalar ve harem mutfağının da bu sırada inşâ edildiği anlaşılmaktadır.192

C. II. Abdülhamîd ve Diğer Dergâhlar

Konya ve İstanbul'daki Mevlevîhâne şeyhleriyle bir takım siyasi sebeple sıkıntısı olan II. Abdülhamîd, siyasetin dışında kalan Mevlevîhânelere yardım ve taltif etmeye devam etmiştir.

1305/1887 yılında, II. Abdülhamîd'in emriyle Kütahya Mevlevîhânesi yeniden inşa edilmiştir. Yine 1306/1888 yılında Mutasarrıf Tevfik Paşa zamanında dergâhın onarıldığı gibi, dergâh camisindeki minber de yenilenmiştir.193

1317/1899 yılında da, "tavr-ı avâm" üzere olması sebebiyle halkın teveccühünü kazanmış olan Kütahya Mevlevîhânesi şeyhi Hüsameddin Çelebi'yi,194 "bir kıt'a nişân-ı âlî Osmânî" ile taltif etmiştir.195

1323/1905 yılında Afyonkarahisar Mevlevîhânesi, Ali Celâleddîn Çelebi'nin gayretleriyle II. Abdülhamîd Han tarafından 14000 altın sarf edilerek esaslı bir şekilde tamir ettirilmiş, tamir üç yıl sürmüş ve 1908 yılında sona ermiş, dergâh içinde medfun zevatın puşîdelerini yenilemiş, dergâha bir de minare ilave edilmiş ve dergâh bu günkü biçimini almıştır.196

Kilis Mevlevîhânesi'ne de yeni bir tekke kapısı yaptırmıştır.197 II. Abdülhamîd, Gelibolu dergâhının semahâne ve türbe binalarını yenilemiş ve bu yenilemeye dair kitabeler, semahâne ve türbelerin kapıları üzerinde bulunmaktadır.198

Yine II. Abdülhamîd zamanında, 1309/1891 tarihinde, Bursa valisi olan Mahmud Celâleddîn Paşa'nın arzı üzerine, Maliye Nazırı tarafından ayrılan 500 liralık bir tahsisatla, Bursa Mevlevîhânesi'nin semahâne, matbah ve derviş hücreleri tamir edilmiş ve Mahmud Celâleddîn Paşa tarafından söylenilen tarih, cümle kapısının üzerine konulmuştur.199

Anadolu'daki diğer bazı Mevlevî dergâhları da siyasi alanda faaliyetlere girişmişler ve Abdülhamîd muhalifi bazı hareketlerin içinde bulunmuşlardır.

Yine Mehmed Ziya Bey bizzat kendisi ve Bursa Şeyhi Mehmed Şemseddin Dede'nin ve diğer Mevlevîlerin de içinde bulunduğu Jön Türk taraftarı bir grubdan bahsetmekte ve aracılar ile Paris'ten gelen gazetelerin bu topluluk tarafından icra edilen meclislerde okunduğunu nakletmektedir.200

A. Gölpınarlı da, Abdülhalim Memduh (ö. 1905), İzmir'de çıkan Hikmet Gazetesi sahibi Doktor İbrahim Edhem ve bu gazetenin başyazarı Tevfik Nevzat (ö. 1905) gibi hürriyet taraftarları arasında İzmir Mevlevîhânesi şeyhi Nuri Dede ve Tokadzade Şekib gibi Mevlevîlerin de bulunduğunu, bunların "erbâb-ı mefsedettendir" diye Bitlis'e sürüldüklerini belirtmektedir.201

Buna mukâbil Halep Mevlevîhânesi'nde 1309/1891 yılında Vâcid Dede'nin azli üzerine, Abdülhamîd Han Dönemi'nde hükümetle olan iyi ilişkileri neticesinde Halep Mevlevîhânesi postnişinliğine atandığı anlaşılan Âmil Çelebi, gerek dönemin hükümetiyle olan bağlantısı ve gerekse çelebi olması hasebiyle Halep'te hükümetin ileri gelen memur ve vazifelilerini şöhretinden faydalanarak kendi nufuzu altına almış ve Halep Mevlevîhânesi'nde de istediği gibi rahat tasarruf etme imkanını bulmuştur.202

1 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, (Beşinci Baskı), Ankara 1988, V, 11; Yılmaz Öztuna, Büyük Türkiye Tarihi, İstanbul 1978, VI, 385, 389-392; Samiha Ayverdi, Türk Tarihinde Osmanlı Asırları, (Üçüncü Baskı), İstanbul 1993, II, 235-249.

2 Enver Behnan Şapolyo, Osmanlı Sultanları Tarihi, İstanbul 1961, s. 348-349; Yılmaz Öztuna, Büyük Türk Mûsikî Antolojisi, Ankara 1990, II, 282; S. Ayverdi, a.g.e., II, 235, 246; O. Nuri Özpekel, "Şair ve Mûsikîşinas Osmanlı Padişahları", Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, X, 619. Ayrıca "III. Selim Ekolü" ile ilgili olarak bk. Yılmaz Öztuna, Dede Efendi, Ankara 1996, s. 33-34.

3 Bu ayin-i şerif'in güftesi için bkz. Saadettin Nuzhet Ergun, Türk Mûsikîsi Antolojisi Dînî Eserler, İstanbul 1943, s. 513.

4 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Ankara 1988, 3. Bs, IV, 565 ve aynı sayfadaki 4 nolu dipnot; O. Nuri Pekel, a.g.m., X, 619.

5 S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 399.

6 S. Ayverdi, a.g.e., II, 258-264.

7 S. Ayverdi, II, 246.

8 Seyyid Sahih Ahmed Dede, Mecmuâtü't-Tevârih-i Mevlevîyye, Süleymaniye Kütüphânesi, Yazma Bağışlar No. 1462, s. 190.

9 S. Ayverdi, a.g.e., II, 255; Dilçin, a.g.m., s. 32.

10 Darü'l-Mesnevîlerle ilgili bak. Osman Ergin, Maarif Tarihi, M. Kara, a.g.e., s. 109-111; Cevdet Paşa, Tezakir (Tetimme 40), (neşr. Cavit Baysun), Ankara 1967, s. 13-17.

11 Gölpınarlı, Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik, İstanbul 1983, s 249; S. Ayverdi, 251-258.

12 Yayla İmamı Tarihi, s. 132-133.

13 Bk. Gölpınarlı, Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik, s. 248.

14 Christoph K. Neumann, "XIX. Yüzyıla Girerken Konya Mevlevî Âsitânesi İle Devlet Adasındaki İlişkiler", SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi, sy. 2, Konya 1996, s. 179.

15 Gölpınarlı, Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik, s. 170-174.

16 Bu dönemde, Ulemanın, Yeniçerilerin ve Halkın Nizâm-ı Cedîd'e bakışı için bkz. E. Z. Karal, a.g.e., V, 77-80.

17 Gölpınarlı, Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik, s. 173; Ayrıca III. Selim Şeyh Gâlib dostluğu ve bunun Nizam-ı Cedîd çerçevesinde yorumlanması için. Bk. George W. Gawrych, "Şeyh Galıb And Selim III: Mevlevızm And The Nizâm-ı Cedıd", Internatıonal Journal of Turkısh Studıes, IV/1, 1987, s. 91-114.

18 A. Gölpınarlı, Mevlânâ'dan Sora Mevlevîlik., s. 175-176; Ayrıca bk. F. Hasluck, Bektâşîlik Tetkikleri, (terc. R. Hulusi), İstanbul 1928; İrfan Gündüz, Osmanlılarda Devlet Tekke Münasebetleri, İstanbul 1983, s. 146.

19 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Evkaf (C. EVK), 25829 (25 S 1204) ve Kamil Kepeci (KK) 2373, s. 308-309 (25 S 1204/1789) ayrıca daireler arası yazışmalar için Cevdet Tasnifi (CT) 1140 (tarihsiz), 1141 (13 R 1204), 1142 (16/17 Ra 1204/1289), 10889 (21 S 1204/1289).

20 BOA, CT, 16185 (9 Ca-25 Ş 1205).

21 Ahmed Cevdet, Tarih-i Cevdet, İstanbul 1278, c. 5, s. 273.

22 C. Neumann, a.g.m., s. 170.

23 Mevlevî dergâhlarının tamiri ve "Hz Mevlânâ'nın ve etrafındaki eizze-i kiram'ın pûşîdelerinin tecdid ettirilmesi ve pûşîdelerin Konya'ya irsal ile sandukalara vaz' olunduğu günlerde Nemçe musâlahasının akdolunması" ve Galata Mevlevîhânesi'nin tamirinin bitirildiği günlerde Kapudan Paşanın Donanmay-ı Hümâyun ile Akdeniz'de başarı kazanması Mevlevîliğin "uğur ve kerameti" sayılmıştır. Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., V, 272, VI. s. 166.

24 BOA, CT 16185, (9 Ca-25 Ş 1205) Belgenin tam metni için bkz. C. K. Neumann, a.g.m., s. 171).

25 C. Neumann, a.g.m., s. 171.

26 C. Neumann, a.g.m., s. 172. Şeyh Gâlib'in dergâhın tamirine dair yazdığı şiirler için bkz. Dilçin, a.g.m., s. 73-76.

27 Gölpınarlı, a.g.e., s. 259.

28 C. K. Neumann, a.g.m., s. 173.

29 BOA, CT 16455, (5 S 1214-24 R 1215), CT 984, (Ra 1216); CT 16455, (S 1215) Dergâhın vergi kaynaklarına dair daha geniş bilgi için bk. C. K. Neumann, a.g.m., s. 173, 24 nolu dipnot.

30 BOA, CT 18240 1 C 1258 (4. 1. 1794).

31 Ş. Uzluk, a.g.e., s. 158. III. Selim'nin yenilediği bu örtülerle ilgili geniş bilgi için. Bk. Erdoğan Erol, "Padişah III. Selim'in Mevlânâ'nın Türbesi için Yaptırdığı Püşide", Türk Etnoğrafya Dergisi, XIX, Ankara 1991, s. 9-29.

32 Ekrem Işın, "Mevlevîliğin Osmanlı Modernleşmesindeki Yeri ve Şeyh Gâlib", Şeyh Gâlib Kitabı, İstanbul 1995, s. 52.

33 Erdoğan Erol, "Padişah III. Selim'in Mevlânâ'nın Türbesi için Yaptırdığı Püşide", Türk Etnoğrafya Dergisi, sy. XIX, Ankara 1991, s. 24.

34 A. Gölpınarlı, Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik, s. 339.

35 Cem Dilçin, “Şeyh Gâlib’in Mevlevîhânelerin Tamirine İlişkin Şiirleri”, Osmanlı Araştırmaları Dergisi, Sayı: XIV, İstanbul 1994, XIV, s. 33.

36 Sicill-i Osmânî, III, 726; Asaf Hâlet Çelebi, “Gâlib Dede”, Türk Yurdu, Şubat 1957, sy. 265, s. 597-598; A. Gölpınarlı Mevlânâ’dan Sonra Mevlevîlik, s. II.

37 Sicill-i Osmânî, III, 726; Asaf Hâlet Çelebi, a.g.m., s. 598-602.

38 Osmanlı Müellifleri, I, 39; Nuri Özcan “Ali Nutkî Dede”, DİA, II, s. 199.

39 M. Ziyâ, Yenikapı Mevlevihanesi, s. 157. Musahib Ahmed Ağa 1209/1794 tarihinde vefat ederek Galata dergâhı haziresine defnedilmiştir. M. Ziyâ, a.g.e., s. 157.

40 Hüseyin bin İsmail Ayvansarayî, Hadîkatü’l-Cevâmi, İstanbul 1281, II, 107-108; BOA, CT, 5337, (5 Receb 1217/1802).

41 Ahmed Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, Matbaâ-yı Osmâniye, İstanbul 1284, VII, 145.

42 Ayvansarâyî, a.g.e., II, 108.

43 Ali Nutkî Dede, Defter-i Dervişân I, Süleymaniye Kütüphânesi Nafiz Paşa nr. 1194, vr. 22a.

44 Ekrem Işın, “Beşiktaş/Bahâriye Mevlevîhânesi”, İstanbul Dergisi, VI, 132.

45 Erdem Yücel, “Kasımpaşa Mevlevîhânesi”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Aralık 1979, s. 81; Baha Tanman, “Bahariye Mevlevihanesi”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi (DBİA), I, 482-483.

46 Tarih-i Atâ, İstanbul 1293, III, 193.

47 BOA, Cevdet Tasnifi (CT) 734, (26 L 1216/1801).

48 E. Ziya Karal, a.g.e., V, 80-89.

49 Y. Öztuna, Türk Mûsikî Ansiklopedisi, II, 2; Son Hattatlar, 189-194; Y. Öztuna, Dede Efendi, s. 35-39.

50 E. Z. Karal, a.g.e., V, 98-142.

51 E. Z. Karal, a.g.e., V, 142-164.

52 Mustafa Kara, “Tanzimat Dönemi ve Tasavvufî Hayat”, Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler), Ankara 1991, s. 299; a. mlf., “Tanzimattan Cumhuriyete Tasavvuf ve Tarîkatlar”, Tanzimattan. Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, IV, 983.

53 İ. Hami Danışmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, IV, 110-111.

54 Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasından sonra Bektaşîlerle ilgili ne yapılması gerektiği hususunda, 2 Zilhicce 1241/8 Temmuz 1826 günü saray içinde bulunan cami-i şerifte yapılan, Padişah II. Mahmud’un kafes arkasından takip ettiği, sadrazam, eski ve yeni Şeyhulislamlar ve zamanın önemli tekke şeyhlerinin de hazır bulunduğu toplantıya Kudretullah Dede de iştirak etmiş ve Bektaşi tarîkatının tarihine yön veren kararlara katkıda bulunmuştur. bk. Ahmed Cevdet Paşa, Târih-i Cevdet, XII, 236. Ayrıca bu toplantının dönemin tarîkat ve tekkeleri açısından değerlendirmesi için bk. İrfan Gündüz, Osmanlılarda Devlet Tekke Münasebetleri, s. 133-147.

55 Frederich W. Hasluck, Bektaşî Tedkikleri, s. 133; M. Kara, Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler, (Üçüncü Baskı) Aralık 1990, s. 210; a. mlf., a.g.m, s. 983.

56 İ. Gündüz, a.g.e., s. 150.

57 A. Gölpınarlı, Mevlânâ’dan Sora Mevlevîlik, s. 175-176.

58 Mehmed Ziya, a.g.e., s. 103.

59 II. Mahmud’un Mevlânâ dergâhını tamir ettirmesi ile ilgili Defter-i Dervişân II’de geniş malumat vardır. bk Defter-i Dervişân II, s. 65-87.

60 M. Önder, Yüzyıllar Boyunca Mevlevîlik, s. 65.

61 İ. Gündüz, a.g.e., s. 153.

62 BOA, UM, 31768.

63 Y. Öztuna, Dede Efendi, s. 35-37. II. Mahmud ve İsmail Dede Efendi ile ilgili bilgi için bkz. Yılmaz Öztuna, Dede Efendi, s. 35-39;

S. Ayverdi, Türk Tarihinde Osmanlı Asırları, II, 258-264.

64 Defter-i Dervişan II, s. 44.

65 Tarih-i Atâ, II, 193.

66 Sultan Mahmud'un Mehmed Kadrî Dede'ye ve Beşiktaş Mevlevîhânesi'ne olan ilgisinin bir başka örneği de, Şeyhin biraderlerine kadar atiyye ihsanlarında bulunmasıdır. Bk. BOA, İD, 23 Muharrem 1266/1849. Dergâha tahsis edilen pirincin de bu dönemde büyük bir hassasiyetle ifâsı devam etmiştir. Bk. BOA, HH, nr. 27199 (1253/1837).

67 R. E. Koçu "Beşiktaş Mevlevîhânesi", İA, V, 2586; Muzaffer Erdoğan, "Mevlevî Kuruluşları Arasında İstanbul Mevlevîhâneleri", İÜEF Güney-Doğu ve Avrupa Araştırmaları Dergisi, sy. 4-5, İstanbul 1975-1976, s. 37; E. Işın, a.g.m., s. 132.

68 Osmanlı Müellifleri, I, 39; N. Özcan, a.g.m., DİA, II, 199.

69 Nihad Sami Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı, II, 834. Keçecizâde İzzet Molla'nın hayatıyla ilgili geniş bilgi için bkz. İbnülemin Mahmud Kemal, Son Asır Türk Şairleri, İstanbul, ty, s. 735-756; A. Hamdi Tanpınar, XIX. Asır Türk Edebiyat Tarihi, İstanbul 1988, s. 88-93; İbrahim Bülbül, Keçecizâde İzzet Molla, Ankara 1989, s. 1-45.

70 E. Işın, a.g.e, s. 129. Nuri Özcan, a.g.m., DİA, II, 199.

71 Defter-i Dervişân II, s. 46.

72 Ayvansarayi, a.g.e., I, 330. Abdülbaki Nasır Dede dergâhın geçirdiği bu tamirle ilgili detaylı bilgiyi, dergâhın bütün unsurlarının tamirine başlanılıp bitirildiği tarihleriyle birlikte verilmektedir. Defter-i Dervişân II, s. 46-57.

73 M. Ziya, a.g.e., s. 182.

74 BOA, İrade Dahiliye (İD), 6298, (14 Receb 1262/1845).

75 Halet Said Efendi ile ilgili geniş bilgi için bk. Tarih-i Şâniszâde, İstanbul 1290, I, 249; Tarih-i Cevdet, XII, 54-60; Abdurrahman Şeref, Tarih Musahabeleri, s. 27-38; M. Ziya, a.g.e., s.

99-105; A. Gölpınarlı, Mevlânâdan Sonra Mevlevîlik, 174, 248-254, 414; E. Işın, a.g.m., s. 123.

76 Sadrazam yardımcılığı demek olan memurun ünvanıdır. Aynı zamanda Yeniçeri Ocağının büyük zabitlerinden biri. Bk. M. Z. Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü (OTDTS), II, 251-252.

77 Halet Efendi'nin Resmi görevleri için bk. E. Z. Karal, a.g.e., V, 77, 102, 111, 113.

78 Defteri Dervişân I, vr. 15b; Mehmed Ziya, a.g.e., s. 103-104.

79 Mehmed Ziya, a.g.e., s. 99-105.

80 M. Ziya, a.g.e., s. 71-72; A. Gölpınarlı, Mevlânâdan Sonra Mevlevîlik, s. 253.

81 Abdurrahman Şeref, Tarih Musâhabeleri, İstanbul 1323, s. 36; Sicill-i Osmani, IV/ı, s. 63.

82 C. Kerametli, Galata Mevlevîhânesi Divan Edebiyatı Müzesi, İstanbul 1977, s. 23-24; İzzet Kumbaracılar, İstanbul Sebilleri, İstanbul 1938, s. 51; Ö. Faruk Şerifığlu, Su Güzeli İstanbul Sebilleri, İstanbul 1995, s. 158. E. Yücel, a.g.m., s. 76-77; İsmail E. Erünsal, Türk Kütüphâneleri Tarihi, Ankara 1988, II, 127.

83 Mehmed Ziya, a.g.e., s. 88-89; A. Gölpınarlı, Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik, s. 253.

84 Davud Fatin, Hatimetü'l'eş'ar, İstanbul 1271, s. 54-55; Sicill-i Osmani, II, 102; Mehmed Ziya, a.g.e., s. 105. Abdurrahman Şeref, a.g.e., s. 34; Cemil Çiftçi, Maktul Şairler, İstanbul 1997, s. 553-560.

85 BOA, Cevdet Evkaf, nr. 14508.

86 C. Kerametli, a.g.e., s. 20; E. Işın, a.g.m., s, 124.

87 E. Yücel, a.g.m., s. 81; B. Tanman, a.g.m., s. 482-483.

88 Tarih-i Atâ, III, 193.

89 Ayvansarâyî, a. e., II, 11.

90 Geniş bilgi için bk. Sicill-i Osmânî, II, 307-308.

91 Sicill-i Osmânî, II, 307.

92 BOA, HH 27178, 1251/1835 (II. Mahmud İradesi).

93 BOA, NSEK, nr. 10578, 25 Cemaziyelahir 1253/1837, 24 Ramazan 1254/1838.

94 D. Ali Gülcan, Karaman Mevlevîhânesi, Mevlevîlik ve Karamanlı Mevlevîler, Karaman 1975, s. 24-29.

95 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Kütahya Şehri, İstanbul 1932, s. 148; Hamza Güner, Kütahya Camileri, Kütahya 1964, s. 9.

96 Mehmed Şemseddin, Bursa Dergâhları Yâdigar-ı Şemsî I-II, (Hzl. M. Kara-K. Atlansoy), Bursa 1997, s. 506.

97 S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 498; Ayrıca ilmi eserleri ve şiirleri için bk. Saadettin Nuzhet Ergun, Türk Şairleri, II, 640-644; Abdülkadir Özcan, “II. Mahmud’un Memleket Gezileri”, Bekir Kütükoğlu’na Armağan, İstanbul 1991, s. 363.

98 BOA, İD 40348, (17 M 1265/1849).

99 E. Z. Karal, a.g.e., V, 169-195.

100 M. Kara, a.g.m., s. 301.

101 Reşat Ekrem Koçu, Osmanlı Padişahları, İstanbul 1981, s. 409-410.

102 M. Kara, a.g.m., s. 301.

103 KMMA, Dosya No. 80/1.

104 İsmet Kayaoğlu, “Çağdaş Mevlevî Bilgin ve Edib Veled Çelebi İzbudak (1868-1953), VI. Milli Mevlânâ Kongresi, (Tebliğler), 24-25 Mayıs 1992, Konya 1993, s. 53.

105 BOA, İrade Dahiliye (İD), 8205 (26 Za 1263/1846); BOA, İD, 7540 (3 C 1263/1846); BOA, İD, 24898, (4 Ra 1263/1846); BOA, İD, 8576 (8 S 1264/1847).

106 Sa’deddin Nüzhed-Muhammed Ferid, Konya Vilayeti Halkiyat ve Harsiyat, Konya 1926, s. 15; Son Asır Türk Şairleri, IV/628; M. Önder, a.g.m., s. 3609-3610; N. Elgin, a.g.m., s. 7.

107 Nitekim 1828-1829 tarihlerinde Osmanlılarla Ruslar arasında bir savaş vuku bulmuş, savaş Anadolu ve Rumeli kıyılarına kadar yayılmış ve 14 Eylül 1829 tarihinde yapılan Edirne anlaşmasıyla neticelenmiştir. Bk. E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, Ankara 1988, V, 120.

108 A. Gölpınarlı, Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik, s. 175. Ayrıca bk. Defter-i Dervişan II, s. 94.

109 Mehmed Şemseddin, Bursa Dergâhları Yâdigâr-ı Şemsî, s. 505.

110 BOA, İD, 2120 (23 C 1257/1841); BOA, İD, 4242 (14 S 1260/1844); BOA, İD, 3816 (28 C 1265/1849).

111 BOA, İD, 5751 (23 Z 1261/1845); BOA, İD, 1520 (120C 1262/1846); BOA, İD, 14226 (24 Ş 1267/1851); BOA, İD, 14416 (23 L 1267/1851).

112 BOA, İD, 8474 (7 Za 1274/1857).

113 BOA, CT, 1026 (2 Ra 1256/1840); BOA, CT, 29323 (Za 1259/1843); BOA, İD, 5348 (21 B 1261/1845); BOA, İD, 5797 (fi Gurre 1262/1846); BOA, İD, 9208 (8 C 1264/1848); BOA, İD, 3467 (16 M 1265/1849); BOA, İD, 3832 (17 Ca 1265/1849); BOA, İD, 10388 (18 S 126571849); BOA, HH, 27471 1251/1834).

114 BOA, HH, 27471, 23 Ş 1251/1835); BOA, CT, 29770, 15 Za 1263/1847); BOA, CT, 22430 (15 Za 1263/1847). Ayrıca 1251/1835 tarihinde yapılan Mevlânâ Türbesi ve Çelebi Efendi Konağının Tamiri için bk. Yusuf Küçükdağ, "1835 M. Tarihli yapılan Mevlânâ Türbesi ve Çelebi Efendi Konağı Tamir ve İnşa Defteri", Türkiyat Araştırmaları Dergisi, II. Milletler Arası Osmanlı Devletinde Mevlevîhâneler Kongresi, Mayıs 1992, Sayı 2, s. 181-206.

115 BOA, İD, 26863, (18 Z 1274/1857).

116 BOA, İD, 26793.

117 M. Ziya, a.g.e., s. 183.

118 Cevdet Paşa, Tezakir, s. 13, 230; İskender Pala, "Âbidin Paşa", DİA, I, 310.

119 Osmanlı Müellifleri, I, 191, 219; A. Gölpınarlı, Mevlânâ'dan Sorna Mevlevîlik, s. 321; M. Kara, "Tanzimattan Cumhuriyete Tasavvuf ve Tarîkatler", s. 989.

120 Tezâkir, 13, 230; Osmanlı Müellifleri, I, 115, 159; Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, İstanbul 1939, s. 133-135; Celalettin Çelebi, Hz. Mevlânâ'da İlim, Konya ts. (719. Vefat Müns.), 53-54; B. Furûzanfer, Mevlânâ, (F. Nafiz Uzluk"un Önsözü), s. V; M. Kara, a.g.m., s. 305.

121 E. Işın, a.g.m., s. 124.

122 Bkz. M. Çağatay Uluçay, Padişahların Kadınları ve Kızları, Ankara 1980, s. 135-138.

123 C. Kerametli, a.g.e., s. 34; E. Işın, a.g.m., s, 124.

124 BOA, İD 4867, 23 Za 1260/1844.

125 M. Ziyâ, a. e., s. 180; İ. Mahmud Kemal İnan, Son Sadrazamlar, I, 436.

126 M. Ziya, a.g.e., s. 186.

127 BOA, İD, nr. 6298, (14 Receb 1262/1845).

128 BOA, İD nr., 6755, (22 Zilkade 1262/1845). 1851 yılında tamamlanan bu tamiratın musahabesine ait defter BOA, NSEK, nr. 17518'de kayıtlıdır.

129 Tarih-i Atâ, İstanbul 1293, III, 193.

130 BOA, İD, 4572, (4 Ramazan 1260/1844).

131 BOA, İD, 4728, (24 Zilkade 1260/1844).

132 Saadettin Nuzhet Ergun, a.g.e., II, 498; Ayrıca İlmi eserleri ve Şiirleri için bk. Saadettin Nuzhet Ergun, Türk Şairleri, II, 640-644.

133 İsmail Yakıt, "Mevlevîlikte ve Mevlevîhânelerde Ebced Hesabının Rolü", S. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi, II. Milletlerarası Osmanlı Devletinde Mevlevîhâneler Kongresi, Tebliğler, Mayıs 1996), Konya 1996, s. 34. B. Tanrıkorur, a.g.m., s. 7.

134 İ. Yakıt, a.g.m., s. 35; B. Tanrıkorur, a.g.m., s. 7.

135 Mehmed Şemseddin, a.g.e., s. 509.

136 İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 149; H. Özönder, “Kütahya Mevlevîhânesi”, S. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Konya 1996, s. 74; Kitabeler için bk. Ara Altun, “Kütahya’nın Türk Devri Mimarisi, Bir Deneme”, Kütahya, Atatürk’ün Doğumunun 100. Yılına Armağan, İstanbul 1981-1982, s. 351-352.

137 BOA, CT 25536, (7 Za 1260/1844).

138 BOA, İD 8681, (24 S 1264/1846).

139 BOA, Cevdet Tasnifi (CT) 22462, 23 B 1252/1836; BOA, CT 14229, 2 Ş 1252/1836.

140 M. Ziya, Yenikapı Mevlevîhânesi, s. 105; M. Kara, a.g.e., I, 138.

141 M. Şemseddin, a.g.e., s. 510-513.

142 BOA, İD 16697, (18 Ra 1274/1857).

143 İ. Mahmud Kemal İnan, Hoş Sâdâ, İstanbul 1958, s. 19-21. İ. Mahmud Kemal İnal bunları naklederken, E. Ziya Karal ise, “müzik ve edebiyata karşı fazla ilgisi yoktu. ” demektedir. Bk. E. Z. Karal, a.g.e., VII, 2.

144 O. Nuri Özpekel, a.g.m., s. 624.

145 İ. Gündüz, a.g.e., s. 203-206; M. Kara, a.g.e., s. 302-310.

146 Geniş bilgi için bkz. Osman Nuri Ergin, Meârif Tarihi, I, 241-243; M. Kara, a.g.e., s. 302 vd.

147 M. Kara, a.g.e., s. 304.

148 Ş. Uzluk, a.g.e., s, 158.

149 M. Önder, Yüzyıllar Boyunca Mevlevîlik, s. 65-66.

150 BOA, İD, 34077 (17 R 1276/1860).

151 BOA, İD, 34699 (20 M 1280/1863.

152 BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası Sadaret Evrakı Mektubî Kalem Umûmî Vilâyet (BAEO, SEMKUV), 2436, 431/37 (24 Ra 1277/1860).

153 M. Ziyâ, a.g.e., s. 63-64.

154 Ziya Şakir, Çırağan Sarayında Yirmi Sekiz Sene (V. Murad'ın Hayatı), İstanbul 1943.

155 Ziya Şakir, a.g.e., s. 18-19.

156 Ziya Şakir, a.g.e., s. 201.

157 II. Abdülhamîd'in muhtelif tarîkat şeyhleriyle "Panislamizm" politikası çerçevesinde kurmuş olduğu irtibatlar ve şeyhlerin çalışmalarıyla ilgili geniş bilgi için bk. İ. Gündüz, a.g.e., s. 216-235; Cezmi Eraslan, II. Abdülhamîd ve İslam Birliği, İstanbul 1992, s. 217.

158 İ. Gündüz, a.g.e., s. 218; Mustafa Kara, "II. Abdülhamîd Dönemine Tasavvuf Tarihi Açısından Genel Bir Bakış", II. Abdulhamid ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri, (2 Mayıs 1992), İstanbul 1992, s. 69-70.

159 Muhammed Muhlis Bey ve Arkadaşları, Konya Rehberi, Konya 1339/1920, s. 55.

160 M. Önder, Yüz Yıllar Boyunca Mevlevîlik, s. 67.

161 A. Gölpınarlı, Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik, s. 240.

162 M. Ziya, a.g.e., s. 228.

163 Tahsin Paşa (Esbak Mabeyn Başkâtibi), Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları, İstanbul 1931, s. 66-67, 145.

164 Tahsin Paşa, a.g.e., s. 67. Aynı nedenle Tahiru'l-Mevlevî'nin yaşadığı olaylarla ilgili bk. Tahirü'l-Mevlevî, a.g.e., s. 23-33.

165 M. Ziya, a.g.e., s. 228.

166 Mektup için bk. A. Gölpınarlı, Mevlâna'dan Sonra Mevlevîlik, s. 178-180.

167 M. Ziya, a.g.e., s. 186.

168 Hayatıyla ilgili bilgi için bk. Son Sadrâzamlar, I, 4-58.

169 A. Gölpınarlı, Mevlâna'dan Sonra Mevlevîlik, s. 176. Hayatıyla ilgili bilgi için bk., Son Sadrâzamlar, I, 4-58.

170 Hayatıyla ilgili bilgi için bk., Son Sadrâzamlar, I, 196-258.

171 Necati Elgin, “Konya Mevlânâ Dergâhına Manen ve Maddeten Hizmeti Olan Mevlevî; Şeyhulislam Mehmed Sahib (Pîrizâde)” Çağrı Dergisi, sayı: 68, Eylül 1963, s. 8-10.

172 M. Ziyâ, a.g.e., s. 181; A. Gölpınarlı, Mevlâna’dan Sonra Mevlevîlik, s. 294-295;. M. Kara, a.g.m., s. 991.

173 M. Ziyâ, a. e., s. 181.

174 M. Ziya, a.g.e., s. 184.

175 M. Ziya, a.g.e., s. 183-184.

176 M. Ziya, a.g.e., s. 184.

177 Mustafa Kara “Tanzimat Dönemi ve Tasavvufî Hayat”, Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu, Ankara 1991, s. 301.

178 M. Ziya, a.g.e., s. 184-185. M. Kara, a.g.m., s. 301.

179 M. Ziya, a.g.e., s. 182.

180 M. Ziya, a.g.e., s. 186.

181 M. Ziya, a.g.e., s. 188.

182 M. Ziya, a.g.e., s. 189.

183 M. Ziya, a.g.e., s. 204.

184 Tahsin Paşa, Abdülhamîd ve Yıldız Hatıraları, s. 144-145.

185 Mehmed Ziyâ, bu mevlit hadisesiyle ilgili bilgileri geniş bir şekilde vermektedir. Bk. M. Ziyâ, a.g.e., s. 220-224.

186 M. Ziyâ, a.g.e., s. 224.

187 M. Ziyâ, a.g.e., s. 225-226.

188 M. Ziyâ, a.g.e., s. 229-230.

189 M. Ziyâ, a.g.e., s. 230-231; M. Tâhir, a.g.e., s. 4.

190 M. Ziyâ, a.g.e., s. 231.

191 M. Ziya, a.g.e., s. 217.

192 Veled Çelebi (İzbudak), Canlı Tarihler Hatıralarım, İstanbul 1946, s., 24; R. E. Koçu, “Bahâriye Mevlevîhânesi”, İA, IV,

s., 1855; E. Işın, a.g.m., s. 134-135; Baha Tanman, a.g.m., DİA, III, 471.

193 İ. Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s. 148-149; H. Güner, a.g.e., s. 9-10; BOA, Cevdet Tasnifi (CT), 2105, (Tarihsiz).

194 KMMA, Dosya No: 97/52.

195 M. Ziya, a.g.e., s. 247; A. Süheyl Ünver "Osmanlı İmparatorluğu Mevlevîhâneleri ve Son Şeyhleri", s. 36.

196 Ömer Fevzi Atabek, Afyon Vilayeti Tarihçesi, (hzl. Turan Akkoyun), Afyon 1977, II. Fasikül, s. 160; Yusuf İlgar, Tarih Boyunca Afyonda Mevlevîlik, Afyon 1985, s. 51-52.

197 İ. H. Konyalı, a.g.e., s. 544.

198 Barihüda Tanrıkorur, "Gelibolu Mevlevihânesi", DİA, s. 7.

199 Bk. Seyyid Hasan Tâib, Hâtıra Yahud Mir'at-ı Burusa, Hüdavendigar Matbası, Bursa 1323/1905, s. 16.

200 M. Ziya, a.g.e., s. 204-205.

201 A. Gölpınarlı, Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik, s. 273.

202 "Ulûmu Fethi'l-Mevâhibi'l-Lâhûtiyye fî Keşfi Esrâri Meârifi'l-Berzahiyye" isimli eserinin sonuna iliştirilmiş olan ve Konya Mevlâna Müzesi Arşivi'nde bulunan benzer bir şikayetnâmenin de sahibi olan Abdülganî Dede'nin ahfadından Gâlib b. Sâib tarafından yazılan mektup. Şam Esed Kütüphânesi, Matbuat Bölümü, Kayıt no: 18017; KMMA, Zarf No: 65/3.

Osmanlı Devleti'nde Marjinal Bir Hareket: Bahaîlik / Süleyman Özkaya [s.111-122]

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türkiye

I. Bahaîliğin Ortaya Çıkışı

İran'da 19. yüzyılda yaşanan iç ve dış siyasî çalkantılarla düşünce alanındaki kargaşa, Şiî halkı, her zamandakinden daha çok ve gittikçe artan bir düzeyde bir "kurtarıcı" beklemeye itmişti. Bunun tabiî bir sonucu olarak Şiîlikteki Gâib Onikinci İmam'ın geri dönmesi ve mehdîlik kavramları, gündemin ilk sırada yer alan tartışma konuları olmuşlardı. İşte böyle bir ortamda Mirza Ali Muhammed, gelmesi beklenen kurtarıcıya açılan kapı (bâb) olduğu iddiasıyla ortaya çıktı ve kendisine uyulmasını istedi. Söz konusu "bâb" kelimesine izâfeten Bâbîlik böylece doğmuş oldu.

Mirza Ali Muhammed, bir süre sonra mehdî, peygamber hatta ilah olduğunu1 da ileri sürünce Şiî ulema ve halktan tepki gördü. Devlet, çıkan karışıklıkların büyümesini önlemek için, Şiî ulemanın fetvasına dayanarak Mirza Ali Muhammed'i 1266/1850'de Tebriz'de kurşuna dizdirmek sûretiyle idam etti. Bâbîler, buna karşılık Nâsıruddin Şâh'a başarısız bir suikast teşebbüsünde bulundular.

Hemen akabinde bâbîlerin birçoğu öldürüldü, bir kısmı da hapsedildi. Hapsedilenler arasında, ileride Bâb'ın yerine geçecek olan Mirza Hüseyin Ali ve kardeşi Mirza Yahya da bulunuyordu. Bunlar Rusya ile İngiltere'nin İran'a yaptığı baskılarla hapisten kurtarıldılar ve o zaman Osmanlı hâkimiyetinde olan Bağdat'a yerleştirildiler.

Mirza Hüseyin Ali, burada bâbîlere kendisinin, Bâb'ın geleceğini haber verdiği kişi ve peygamber olduğu iddiasında bulundu. Bunun arkasından da ilahlık iddiası gelecek2 ve kendisine Allah'ın bahâsı (ululuğu, güzelliği) anlamında Bahâullah denilmesini isteyecektir. Sonuç olarak Bâbîlik bundan sonra Bahâîlik adı altında varlığını sürdürmeye başlayacaktır.

II. Bahaîlerin Osmanlı'ya İntikali

1. İstanbul'a Getirilmelerine Dâir Sultan Abdülaziz'in Fermanı

Bağdat'ta faaliyetlerini sürdüren Mirza Hüseyin Ali, özellikle buradan ticaret veya başka nedenlerle gelip geçen İranlılar üzerinde etkili olmaya başlayınca İran, Osmanlı Devleti ile resmi temasa geçti. Bâbîlerin Bağdat'a gelmeleri Rusya ve İngiltere'nin baskısı ile gerçekleştiğinden Osmanlı Devleti'nden bunların kendisine geri verilmesi talebinde bulundu. İran bu talebin gerekçesinde daha önceki karışıklıkları ve suikast olayını da hatırlatarak, kendi sınırında faaliyetlerini sürdüren bâbîlerin ileride bir ayaklanma çıkarabileceklerini ifade ediyordu.3

İran'ın talebi İstanbul Sefiri Mirza Hüseyin Han vasıtasıyla Sultan Abdülmecid'e (1255-1277/1839-1861) iletildi. Fakat Sultan Abdülmecid, Bağdat Valisi Nâmık Paşa'nın olumlu raporlarına dayanarak bâbîlerin İran'a teslimi veya Osmanlı topraklarının dışına çıkarılması taleplerini cevapsız bıraktı.4 Nâmık Paşa, bâbîlerin Osmanlı Devleti'ne bir zararlarının olmadığını, İran'ın endişelerinin de yersiz olduğunu düşünüyor ve Sadrazam Ali Paşa'nın emirlerine rağmen onları İstanbul'a göndermekte tereddüt ediyordu.5

Sultan Abdülaziz (1277-1293/1861-1876), 16 Zilkade 1277/25 Haziran 1861 tarihinde Sultan Abdülmecid'in yerine tahta geçince6 İran'ın yeni padişahtan ilk isteği yine bâbîlerle ilgili oldu ve söz konusu taleplerini tekrarladı.7 Konu, Sultan Abdülaziz'e Sadrazam Mehmed Emin Ali Paşa ve Hariciye Nazırı Mehmed Emin Fuad Paşa tarafından arz edilince, bahâîlerin Bursa veya Edirne gibi bir yerde ikamet ettirilmek üzere İstanbul'a gönderilmesi hususunda irade çıktı.8 Söz konusu iradede kısaca şu hususlara dikkat çekilmiştir:

İran Şahı'na suikast teşebbüsünde bulunmuş olan bahâîlerin, İran sınırlarına yakın yerlerde ikamet etmeleri, Şah için yine tehlike oluşturacağından Osmanlı Devleti'nin bu duruma müdahale etmemesi barışçı komşuluk prensiplerine terstir. Devlete iltica eden kimselerin zorla sınırdışı edilmeleri ise Osmanlı'nın

devlet geleneğine, adalet anlayışına ve devletlerarası kurallara aykırıdır. Ancak aşiretlerin ve çeşitli kabilelerin yoğunlukta olduğu Bağdat'ta dalâletini gizleyerek halkı ifsad eden ve bu özelliğiyle meşhur olan Mirza Hüseyin Ali (Bahâullah) ve tâbilerinin böyle merkezî bir yerde bulunmaları da doğru değildir. Bu durumda yapılması gereken, hem İran Devleti'ni rahatlatmak hem de faaliyetlerini kontrol altına almak için bahâîleri, Bursa veya Edirne gibi bir yere yerleştirmek üzere geçici olarak İstanbul'a nakletmektir. Dikkat edilirse Osmanlı Devleti bu kararı alırken hem kendi devlet anlayışını, hem uluslararası kuralları, hem İran ile ilişkilerini göz önünde bulundurmuş, hem de sosyal iç bünyeye zarar veren bir hareketi kontrol altına almayı hedeflemiştir.

Bu arada Bağdat Valisi Nâmık Paşa üzerinde biraz durmak gerekiyor. Nâmık Paşa'ya göre bahâîlerin devlete bir zararları yoktur. Bu yüzden bahâîleri Osmanlı Devleti tâbiiyetine almıştır.[9] İradede onun bu düşüncesine de atıfta bulunulmaktadır. Fakat devletin başka kaynaklardan aldığı bilgiler ve Bağdat'taki ulemanın ve halkın şikâyeti daha ağır basınca söz konusu irade Nâmık Paşa'nın rağmına çıkmıştır. Bahâîliğin gizli bir dalâlet fırkası olduğu ve Bahâullah'ın dalâletini gizleyerek halkı ifsad ettiği ve bu ifsadıyla meşhur olduğu Padişah fermanında açıkça ifade edildiği halde Nâmık Paşa bunu fark edememiştir. Öyle anlaşılıyor ki Mirza Hüseyin Ali, gerçek niyetini Bağdat Müftüsü Âlûsi ve Abduh gibi meşhurlardan gizlediği gibi Nâmık Paşa'dan da gizlemiştir. Ya da Nâmık Paşa fazla iyimser davranarak bu konuda yanılmıştır.[10]

Nâmık Paşa'nın, Mirza Hüseyin Ali'nin fikirlerini bildiği halde ona müsamahalı davrandığı da düşünülebilir. Nitekim 15 Ekim 1995 tarihinde Ankara'da bahâîlerin düzenlediği bir panelde tanıştığım bir bahâî, Nâmık Paşa'nın da bahâî olduğunu ileri sürmüştü. Araştırmalarımız sırasında Nâmık Paşa'nın vasiyetnâmesine ulaştık. Bu vasiyetnâme gözden geçirildiğinde onun Hz. Peygamber'e saygı ve sevgi ile dopdolu olduğunu, Peygamber Efendimizi "hâtemü'l-enbiya, efdalü'l-mürselin, seyyidü'l-külli fi'l-kül" gibi sıfatlarla andığını; cennet ve cehennem, haşr-i cismanî vb. konulara ehl-i sünnet bir müslüman olarak Kur'ân-ı Kerim ve hadîs-i şeriflerde nasıl

iman edilmesi isteniyorsa öylece iman ettiğini açıkça görmek mümkündür.11 Kısacası Nâmık Paşa'nın bahâî olabileceğine dâir en ufak bir işaret yoktur. Söz konusu iddia da bahâîlerin bir temennisi olarak değerlendirilebilir.

2. Mirza Hüseyin Ali'nin Veda Toplantısı ve Peygamberlik İddiası

Mirza Hüseyin Ali ve ona tâbi olan bahâîlerin İstanbul'a gönderilmelerine ilişkin irade Bağdat Valiliğine ulaşınca Nâmık Paşa bu haberi, muavini vasıtasıyla Mirza Hüseyin Ali'ye ulaştırdı. Kendisine bir miktar da tahsisat verilen Bahâullah, İstanbul'a gitmeye hazır olduğunu söyledi.12 Mirza Hüseyin Ali, yola çıkmadan önce taraftarlarını Bağdat yakınlarında bulunan Necip Paşa bahçesinde topladı. Burada bahâîlere kendisinin, Mirza Ali Muhammed'in (Bâb) önceden haber verdiği "Allah'ın ortaya çıkaracağı kimse" (men yuzhiruhullah) olduğunu söyleyerek peygamber olduğunu iddia etti (22 Şevval 1279/12 Nisan 1863). Bu iddia bâbîlerde büyük şaşkınlık meydana getirdi. Çünkü Bâb, "Allah'ın ortaya çıkaracağı kimse"nin kendisinin ölümünden 2000 yıl sonra zuhûr edeceğini, dolayısıyla bundan önce (el-Müsteğas'tan önce) zuhûr olmayacağını söylemiş ve yerine de Mirza Hüseyin Ali'nin kardeşi Mirza Yahya'yı halef seçmişti.13

Mirza Hüseyin Ali, iddiasında ısrar etti ve hemen bütün dinlerin literatüründe yer alıp âhir zamanda geleceği bildirilen mev'udun kendisi olduğunu söyledi. Bâb'ın vekilliği konusunda daha önceden ikiye ayrılmış olan bâbîlerden Mirza Hüseyin Ali'nin taraftarı olanların bir kısmı onun bu iddiasını da kabul ederken, başta kardeşi Mirza Yahya olmak üzere diğer bâbîler ona karşı çıktılar. Mirza Hüseyin Ali'nin İstanbul'a götürüleceğini duyan bahâîler çok üzüldüler. Hatta bir bahâî, Kâzımeyn'deki nehire doğru giderek oradan Bağdat'a yöneldi, sırtüstü yattı ve ustura ile kendi boğazını keserek intihar etti. Mirza Hüseyin Ali bu bahâî için: "Şimdiye kadar toprağa onunki kadar temiz bir kan dökülmedi. O, şehitlerin sultanı ve efendisidir" diyerek ondan övgüyle bahseder.14 Mirza Hüseyin Ali, peygamber olduğu iddiasını ortaya attıktan sonra Bağdat'ta kalan bahâîlerle vedalaştı ve yol hazırlıklarına başladı.

Mirza Hüseyin Ali'ye yolculuk boyunca refakat edecek on süvarilik bir müfreze ve diğer yolcular için elli katır hazırlandı. Kendisi ve ailesiyle adamlarına yirmi beş bin kuruş yol harcırahı verildi. Bağdat'ta kalan bahâîlere de maaş bağlandı. Harcırah olarak ayrılan yirmi beş bin kuruş çok fazla bulunmuş olacak ki Nâmık Paşa, bu paranın başka bir benzeri seyahat için ayrılan yirmi altı bin beş yüz kuruşa göre normal olduğunu İstanbul'a bildirmiş ve bu doğrultuda irâde çıkmasını sağlamıştır.15 Mirza Hüseyin Ali ve beraberindekiler İstanbul'a vardıklarında kendilerine maaş da bağlanacaktır.

Namık Paşa'nın, görevli memurlara yolculukla ilgili özel direktiflerinden sonra bahâîler yola çıktılar. Kafilede şunlar vardı: Mirza Hüseyin Ali, kardeşleri Mirza Musa ve Mirza Kuli; oğulları Mirza Abbas, Mirza mehdî, Mirza Muhammed Ali ve Mirza Ahmed; Mirza Musa'nın oğulları Abdullah ve Ali Rıza; Mirza Kuli'nin oğulları Muhammed Hüseyin ve Hüseyin. Diğer bahâîler de şu isimlerden oluşuyordu: Muallim Hacı Seyyid Muhammed, Hacı Mirza Ahmed, Ağa Muhammed Ali, Muhammed Ali, diğer Muhammed Ali, Mirza Cafer, Rıza, Mirza Ağacan, Ağa Muhammed Bakır, diğer Ağa Muhammed Bakır, Muhammed İbrahin, İbrahim, Abdülgaffar, Muhammed İsmail, terzi Mirza Hüseyin Ali, Mirza Ağa, Derviş Sadık, Seyyid Hüseyin, Abd-i Ali.16 Görüldüğü gibi Mirza Yahya bu sayılanlar arasında yoktur. Çünkü Mirza Hüseyin Ali onun gelmesini istemiyordu. Önemli bir bahâî kaynağına göre Mirza Yahya daha sonra Mirza Ali Kirmanşahı adına sahte bir pasaport düzenleyerek kafileye Musul'da katılabilmiştir. Mirza Hüseyin Ali ise kandeşinin Bağdat'tan Edirne'ye kadar kendisinden gizlenerek geldiğini iddia etmiştir.17 Ancak Mirza Hüseyin Ali'nin onu yolculuk boyunca farketmemesi ve tanımamış olması mümkün değildir.

Sürgün kafilesinin yolculuğu 3 Zilhicce 1279/22 Nisan 1863 tarihinde başladı. Nâmık Paşa'nın emri gereği Kerkük, Erbil, Musul, Nusaybin, Mardin, Diyarbakır, Harput ve Sivas güzergâhını takip ederek Samsun'a ulaşan kafile, burada bir hafta bekledikten sonra vapurla İstanbul'a doğru hareket etti. Üç gün süren deniz yolculuğundan sonra da 1 Rebiülevvel 1280/16 Ağustos 1863'te İstanbul'a ulaştı.18

3. İstanbul'dan Edirne'ye Nakledilmeleri

Mirza Hüseyin Ali İstanbul'a vardığında Fatih'te Beyceğiz Mahallesi'ndeki Şemsi Paşa konağına yerleştirildi. Daha sonra Sultanahmet'te bulunan Veysi Paşa konağına aile efradıyla beraber nakledildi.19 Belgelerde bahâîlerin misafirhaneye "verildiği"nden bahsedilmektedir. Bu misafirhaneden kastın söz konusu konaklar mı yoksa başka bir bina mı olduğu açık değildir.20

Mirza Hüseyin Ali'nin, İstanbul'da bulunurken âdet olduğu halde Seyhülislâm, Sadrazam ve Hâriciye Nâzırı gibi devlet erkânını ziyaret etmediği ve İran Sefareti temsilcilerinin ziyaretine de mukabelede bulunmadığı ileri sürülüyorsa da böyle bir hareket, bahâîliğin her devletin resmî erkânı ile iyi geçinilmesi gerektiği konusundaki prensibine uymamaktadır. Bu nedenle devlet erkânına en azından ilk zamanlar saygılı davrandığı söylenebilir.21

Mirza Hüseyin Ali, İstanbul'da yaklaşık dört ay ikamet ettikten sonra Edirne'ye gitme talebinde bulundu. Bunun için aile efradının ve hayvanlarının sayılarını içeren bir dilekçe ile yetkili mercilere müracaat etti. Bu dilekçeye göre yanında; büyük oğlu, 2 büyük biraderi, 12 hanım, 11 çocuk, 20 hizmetkâr, 10 seyis ve 7 adet hayvan vardır.22 Devlet de kendi istekleri üzerine onları Edirne'ye nakletmeye karar verdi.

Bahâîlerin Edirne'ye nakledilmelerine dair iradeye göre, hepsinin ortak harcamaları için kendilerine beş bin kuruş maaş bağlanması ve İstanbul'a varmalarından Edirne'ye gitmelerine kadar yaptıkları harcamaların hazineden ödenmesi de söz konusudur.23 Bahâî kaynakları Mirza Hüseyin Ali'nin Edirne'ye tamamen İran Sefiri Müşîrüddevle'nin isteğiyle gönderildiğini belirtiyorsa da bu doğru değildir. Çünkü bahsi geçen iradede "… ve kendisi (Mirza Hüseyin Ali) Edirne'de ikametine müsâade-i aliyye erzan buyurulması istid'asında bulunmuş olduğundan…" ifadelerinden açıkça anlaşıldığı gibi Mirza Hüseyin Ali, Edirne'ye kendisi gitmek istiyordu.24

Mirza Hüseyin Ali, akrabaları ve yanındaki bahâîlerle beraber Küçük Çekmece, Büyük Çekmece, Silivri, Çorlu ve Babaeski yoluyla 1 Receb 1280/12 Aralık 1863'de Edirne'ye götürüldü. İki katlı bir

kervansaray olan Arap Hanı'na yerleştirilen bahâîler daha sonra çeşitli binalarda kalacaklardır.25

4. Bahâullah ve Subh-i Ezel'in Edirne'deki Faaliyetleri

Bahâullah ve kardeşi Subh-i Ezel Mirza Yahya, Edirne'ye yerleştirildikten sonra ayrı ayrı faaliyetlerde bulunmağa ve kendi propagandalarını yapmaya başladılar. Mirza Hüseyin Ali, kendisinin âhir zamanda Allah'ın ortaya çıkaracağı kimse olduğunu (men yuzhiruhullah) ileri sürerek bütün bâbîleri etrafında toplamaya çalışırken, Mirza Yahya da kendisinin "velî" olduğuna işaret eden bazı yazıları, taraftarlarından Muhammed İsfahanî ve Muhammed Nuri Ağa vasıtasıyla Edirne ve İstanbul'da çeşitli yerlerde dağıttırıyordu. Hatta Mirza Yahya'nın bu iki taraftarı, bahsedilen yazıları Zaptiye Binbaşısı Muhammed Ağa'ya göstererek ona neden Mirza Yahya'ya intisab etmediğini soruyorlardı.26

Bu yazıların bulunduğu kağıtlarda, dairevi bir şekil etrafına yazılmış altı âyet-i kerime ve bir hadis-i şerifin ebced hesabına göre Hicri 1283, 1284, 1285 ve 1286 tarihlerine dikkat çekilmektedir. Ayrıca dil kurallarına uymayan bir-iki Arapça cümle ve altı beyitlik bir şiir de aynı kağıt üzerinde yer almaktadır. Bütün bunlarla Mirza Yahya'nın velâyet ve kerâmet sahibi birisi olduğu propagandası yapılıyordu. Beyitler de Mirza Hüseyin Ali'ye hitaben yazılan ve onu suçlayan ifadelerden oluşmaktadır.27

Diğer taraftan Mirza Hüseyin Ali hem bâbîlerin kendine bağlılıklarının devamlılığını sağlamaya çalışıyor, hem de çeşitli yerlere mektuplar yazarak kendi propagandasını yapıyordu. Mektup yazdığı kimselerin başında Sultan Abdülaziz, İran Şahı Nâsıruddin, Rus Çarı Alexander II, Fransız İmparatoru III. Napolyon, İngiltere Kraliçesi Victoria, Papa IX. Pius gibi isimler de vardı. Sultan Abdülaziz'e yazdığı mektupta, Edirne'ye hiçbir suçu olmamasına rağmen sürüldüğünü ama yine de geçmişte çektiği belaların en şiddetlisine de uğrasa padişaha karşı gelmeyeceği sözünü vererek saygısını ve sadakatini ifade ediyordu.28 Halbuki Mirza Hüseyin Ali daha önce bahsedildiği gibi kendi isteği üzerine Edirne'ye nakledilmişti.

Mirza Hüseyin Ali, bazı eserlerinde Edirne’de çektiği sıkıntılardan da bahseder. Ona göre kendisine çektirilen sıkıntıların ve yapılan tazyikin baş sorumluları Sadrazam Ali Paşa ve İran’ın İstanbul sefiridir. Kendi ifadelerine göre İran’ın İstanbul Sefareti’nde bulunan memurları onu öldürmek için fırsat kollamaktadırlar.29 Bahâîler Edirne’de bulundukları sırada, İran aleyhine bazı yazışmalarda da bulunuyorlardı. İran istihbaratı bu yazışmaları fark edince Osmanlı Devleti’ne bildirmiş ve ikaz edilmelerini sağlamıştır.30

Mirza Hüseyin Ali ve Mirza Yahya’nın burada kısaca değindiğimiz faaliyetlerine bakılırsa ilk zamanlar hiç de sürgün muâmelesi görmedikleri söylenebilir. Hatta belli bir müsamaha ile karşılandıklarını, Mirza Hüseyin Ali’nin Sadrazam Ali Paşa’ya yazdığı mektuptaki nezaket sınırlarını zorlayan ve hakaret ifade eden sözlerinden anlamak mümkündür.31 Bahâîlerin bu serbest tavırlarının sebebi üzerinde durulduğunda akla iki neden gelmektedir. Birincisi, Osmanlı Devleti’nin birçok milletleri ve kültürleri yüzyıllarca bir arada tutan ve bütün azınlıklarca itiraf edilen geniş hoşgörüsüdür. Zira diğer inanç sahiplerine ve milletlere tam bir hürriyet tanıyarak, onları hoşgörüyle karşılamak, Müslüman Türkler’in genel karakteridir. Özellikle Anadolu’yu yurt edinmeye başladıkları zamandan beri görülen bu hoşgörü anlayışı, Osmanlı döneminde daha belirgin bir “millî ve dinî kaynaklı sosyal davranış biçimi” olarak sergilenmiştir.32 İkinci neden de; bahâîlerin ilk zamanlar Müslümanlar arasında geçerli genel teâmüllere aykırı hareket etmeyerek, halkın infiâline sebep olacak mehdîlik ve peygamberlik gibi iddialarını geçici olarak gizlemeleridir. Nitekim daha sonra bu iddialarla faaliyet göstererek kamu düzenini ve halkın huzurunu bozmaya başladıklarında hâdisenin seyri de değişecektir.

Mirza Hüseyin Ali ve kardeşi Mirza Yahya arasında İran’dan Bağdat’a sürgün edildiklerinde ortaya çıkan Bâb Mirza Ali Muhammed’in halefliği konusundaki tartışma, Edirne’de bütün şiddetiyle devam etti. Aslında bu haleflik konusuyla birçok bâbî ilgileniyordu ve tartışmalar Bağdat’a sürgün edilmeden önce başlamıştı. Hatta o dönemde bâbîlerden tam yirmi beş kişi Bâb’ın

vekili ve beklenen “mev’ûd” olduğunu iddia ediyordu.33 Bahâullah ile Subh-i Ezel, deyim yerindeyse bu tartışmalardan finale kalmayı başaran iki adaydı. Bahâullah ve kardeşi Mirza Yahya arasındaki anlaşmazlık giderek çözümsüz hale gelince Bahâullah ayrı bir eve taşınarak ona açıktan meydan okudu ve herkesin huzurunda tartışmağa çağırdı. Birbirlerine yazdıkları mektuplarda ikisi de kendilerine “vahiy” geldiğini iddia ederek her biri diğerinin kendisine tabi olmasını istiyordu. Aradaki düşmanlık o kadar arttı ki birbirlerini zehirlemeye teşebbüs etmelerine kadar gitti.34

Bahâullah ve Mirza Yahya, birbirlerini safdışı bırakmak için İran’ın İstanbul Sefiri Müşîrüddevle’ye şikâyette de bulunuyorlardı. Bahâullah, Mirza Yahya’nın daha önce Nâsıruddin Şâh’a yapılan suikasta karıştığını ileri sürerek, Mirza Yâhya da Bahâullah’ın İran Şâhı’nı öldürmek için bir adamını İran’a gönderdiğini söyleyerek Sefir’in desteğini kazanmaya çalışıyordu.35 Tartışmaların derinleşmesiyle birlikte bâbîler, Ezelîler (Subh-i Ezel Mirza Yahya taraftarları) ve Bahâîler (Bahâullah Mirza Hüseyin Ali taraftarları) diye iki gruba ayrılmış oldular.36

Ezeliler, Bâb Mirza Ali Muhammed’in görüşlerinin muhafazasını ve insanların ona davetini savunurken; Bahâîler, Mirza Hüseyin Ali’nin Mirza Ali Muhammed’den daha fazla yetkisi olduğunu ileri sürerek buna karşı çıkıyor ve Mirza Yahya’nın, Bâb’ın yazılarını tahrif ettiğini, onun halefi olduğuna dair eklemelerde bulunduğunu söylüyorlardı.37

Bu arada Mirza Hüseyin Ali, elinde bulunan Bâb’ın mührünü, yüzüğünü ve el yazması bazı eserlerini Mirza Yahya’ya teslim ederek kendisinin artık müstakil hareket etmek istediğini ortaya koydu. Bahâullah’ın daha önce ortak olarak kullandıkları maaşın bir kısmını da Mirza Yahya’ya kendi isteği ile verdiğini ileri süren Bahâî kaynakları yanılmaktadırlar. Çünkü bizzat Mirza Yahya’nın hanımlarından birisi Edirne Valiliği’ne şikâyette bulunarak kocasının hakkının gasp edildiğini söylemiş38 daha sonra Devlet beşbin kuruş olan ortak maaşın bin üç yüz kuruşunu Mirza Yahya’ya tahsis etmiştir. Mirza Hüseyin Ali de bunun üzerine ailesinin kalabalık olması nedeniyle geçim sıkıntısı çektiğini söyleyerek valiliğe

Farsça bir dilekçeyle müracaatta bulunmuştur.39 Hatta daha önce de kendisine ya yeterince maaş verilmesini ya da Bağdat'a geri gönderilmesini istemiştir.40

III. Bahaîlerin Tutuklanması ve Sürgün Edilmeleri

1. Bahâilerin Gözaltına Alınmaları

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi bahâîler, Edirne'ye sürgün olarak gelmiş olmalarına rağmen gerçek kimliklerini halktan gizleyerek kendilerine belli bir müsamaha ile bakılmasını sağladılar. Bu amaçla sünnî bir tasavvuf tarikatının müntesipleri gibi görünerek hareket ettiklerine değinmiştik. Ancak Müslüman Osmanlı toplumunun genel geçer kabullerine aykırı iddialarını ortaya sürmeye başlayınca bu müsamahayı hem devlet hem de halk nazarında kaybettiler. Zira onların faaliyetleri, sonuç olarak kamu düzenini bozmaya yönelik ve devlete baş kaldırma (klasik ifadesiyle "bağy" suçu) kapsamına giriyordu. Bu konuyu bahâîlere verilen cezanın gerekçesinde ileride göreceğiz.

Osmanlı hukukuna göre; farklı fikirlere sahip kimselerin bir grup teşkil etmeyen ve bir araya gelerek baş kaldırmayanlarına dokunulmaz. Ancak bunlar propaganda yaparlarsa ikaz edilirler. Daha da ileri giderlerse ta'zir cezası ile cezalandırılırlar. Ta'zir cezası da suçun şartlarına göre çok değişiklik arz eder. Aynı görüşü paylaşıp bir grup teşkil edenler, devlete itaat ederlerse yine kendilerine dokunulmaz. Ancak devlete isyan edilirse veya isyan amaçlanırsa, umumî huzur ve düzen ihlâl edilerek anarşi çıkarılırsa bunun cezası idamdır.41

Osmanlı adlî makamları, peygamberlik iddiasında bulunan Bahâullah ve Subh-i Ezel'i, irtidat (dinden dönme) suçundan da yargılayabilecekleri halde konuya, yukarıda bahsini ettiğimiz siyasi suç (bağy) kavramıyla yaklaşmıştır. Buna rağmen bahâîlere siyasi suçun cezası olan idam yerine "kalebendlik" cezası verilmiştir.

Ceza gerekçesinde; peygamberlik iddiasında bulundukları ve silahlanarak devlete isyan (hurûc ale's-sultan) etmeyi amaçladıkları belirtilirken kullanılan ifadelerden cezanın daha çok ikinci suça göre verildiği anlaşılmaktadır.42 Bu tercihte Tanzimat'tan sonra

irtidat cezası olan ve erkeklere uygulanan idamın kaldırılması için yapılan siyasi iç ve dış baskıların etkisi söz konusu olmuş olabilir.43

Tekrar konumuza dönersek; bahâîlerin suç kavramına girecek faaliyetleri ve yazışmaları Osmanlı istihbaratınca tesbit edilince takibata uğramaya başladılar. İlk tutuklama, Edirne’deki bahâîlerden bazılarının İstanbul’a Bahâullah’ın atlarını satmak üzere gelmişken cereyan etmiştir.44 Mirza Yahya’nın adamlarından Muhammed İsfahanî ve Muhammed Nuri, Zaptiye Binbaşısı Muhammed Ağa’ya giderek Mirza Yahya’nın keramet ehli birisi olduğunu, onun da Mirza Yahya’ya tabi olmasını eski tanışıklıklarına dayanarak teklif etmişlerdi. Binbaşı Muhammed Ağa da bunların söylediklerini ve verdikleri bazı Farsça yazıları Edirne Valisi Hurşid Paşa’ya aktarmıştı.45

Bütün bunlarla birlikte özellikle İstanbul’daki bahâîlerin ele geçen mektuplarında kullandıkları kelimeler de dikkati çekmiş olmalıdır ki bundan sonra tutuklamalar başlamıştır. İstanbul’daki bahâîleri Zaptiye Nezareti gözaltına alınca Edirne’de bulunanların bir tarafa kaçmamaları için valilikten tedbir alınması istendi. Vali Hurşid Paşa, Bağdat Valisi Nâmık Paşa gibi bahâîlerin bir zararı olmadığını düşünse de Sadâret’ten verilen emre uyarak gerekli tedbirleri aldı.46

2. Sorgulanmaları ve İfadeleri

İstanbul’daki bahâîlerin tutuklanmaları üzerine tâkibat altına alınan Mirza Hüseyin Ali, hemen savunmaya geçerek kendileri aleyhine devlete bilgi verenlerin, kardeşi Mirza Yahya’nın tâbilerinden Muhammed İsfahanî ve Kütahyalı Hacı Muhammed Nuri olduğunu, isimlerini verdiği on kişinin sorgulanması halinde bunun anlaşılacağını ifade eden Farsça bir dilekçeyle Edirne Valiliği’ne müracaatta bulundu.47

Aynı dilekçede Mirza Hüseyin Ali, kardeşi Mirza Yahya’nın ve tâbilerinin halkı ifsad etmek istediğini, İran’ın aradığı kimsenin de aslında Mirza Yahya olduğunu, Mirza Yahya’nın Bağdat’tan Edirne’ye kadar kafileden gizlenerek geldiğini ifade ediyor ve kendisinin suçsuz olduğunu iddia ediyordu. Ancak daha önce işaret ettiğimiz gibi bahâîliğin dördüncü adamı olan Şevki Efendi Mirza

Yahya'nın Musul'da sahte bir kimlikle kafileye katıldığını belirtiyordu. Aslında bu iki görüşte de bir tutarsızlık söz konusudur. Zira normal şartlarda o kadar uzun bir yolun kafileden gizlenerek, ya da sahte bir kimlik kullanılarak kafile içinde katedilmesi mümkün görülmemektedir.48

Mirza Hüseyin Ali'nin İstanbul'da sorgulanmasını istediği kişiler de şunlardı: İsmetullah, Feyzullah, Mahmud, Hacı Mehmed, Cemaleddin, Nakib Eşref, El-Hac Nevres, Mehmed, Said ve Hasan. Bu şahısların sorgulanıp sorgulanmadığını bilemiyoruz. Ancak tutuklanan bahâîlerin çok ayrıntılı bir sorgulamaya tabi tutulduğunu elimizde bulunan istintak raporlarından anlıyoruz.49 Raporlar arasında Mirza Hüseyin Ali ve Mirza Yahya'ya ait istintak raporu yoktur. Muhtemelen İstanbul'daki diğer bahâîler, ifadelerinde yeterli bilgileri verdikleri için Edirne'de bulunanların sorgulanmasına gerek duyulmamıştır. Sorgulanan bahâîlerin isimleri şöyledir: Karabağlı Şeyh Ali Seyyah, Mirza Muhammed Hüseyin (Mişkin Kalem), Tophane-i Âmire'den emekli kaymakam Silmaslı Ağacan Bey, Kapuçukadarı Muhammed Nuri Efendi, İsfahanî Muhammed Bakır, Derviş Ali ve Muhammed Ali.50

Zaptiye Müşiriyeti nezdinde teşkil olunan bir soruşturma heyeti yukarıda isimleri geçen bahâîleri 6 Zilhicce 1284/30 Mart 1868-13 Zilhicce 1284/6 Nisan 1868 tarihleri arasında sorgulamıştır. Bunların sorgulanmaları sırasında diğer bahâîler hakkında da sorular sorulmuş ve onların ayrıca sorgulanmalarına gerek duyulmamıştır. Sorgulanan ve elimizde ifade tutanakları bulunan bahâîler, bu hareketin içinde birinci derecede bulunan kimselerdir. Dolayısıyla sorgulanırken verdikleri cevaplar ayrı bir önem kazanmaktadır. Bahâîliğe hangi nedenlerle girdikleri, hareketi nasıl tanımladıkları, pratik hayatta uyguladıkları veya uygulamadıkları, liderleri hakkındaki düşünceleri vb. noktalarda en sağlıklı bilgilerin, bahâîlerin bizzat kendi sözlerinden elde edilebileceği açıktır.

Tutuklanan bahâîlerden sorgulananlara yöneltilen sorular ve alınan cevaplardan çıkarabildiğimiz bazı sonuçları şöyle özetleyebiliriz:

1. Osmanlı Devleti'nin merkezî teşkilatı, devletin sınırları içindeki herhangi bir yerde meydana gelen bu türlü gelişmelere karşı taşra idarecilerini de aşarak çok hassas olduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin bahâîlik için vâlilerin bilgilerine de baş vurulduğu halde nihaî kararın verilip nasıl hareket edileceği, merkezî teşkilâtın görevlendirdiği özel komisyonların araştırmaları sonucu hazırlanan raporlara göre belirlenmektedir. Hatırlayacağımız gibi bahâîler Bağdat'ta bulunurken Bağdat Valisi Nâmık Paşa, onların devlete bir zararları olmadığını ileri sürerek İstanbul'a göndermek istememişti. Ancak bu konuda Padişah iradesi çıkınca emre uymaktan başka çaresi kalmamıştı. Aynı kanaati Edirne Valisi Hurşid Paşa da taşıyordu. Ancak bahâîlerin sorgulanmaları sonrasında hazırlanan komisyon raporu, her iki vâlinin de bu kanaatlerinde yanıldıklarını gösteriyordu.

2. Osmanlı Devleti her şeye rağmen bahâîlere en azından başlangıçta müsamahalı davranmıştır. Çünkü Osmanlı hukukuna göre bir düşünce ne kadar "aykırı" da olsa propagandası yapılmadığı sürece dokunulmazdır. Bahâîler bu dokunulmazlığı propaganda faaliyetlerine başlayarak kendileri ortadan kaldırdılar. Devlet de toplum huzurunu ve sükûnetini ihlâl eden bu "idlâl ve ifsâd" faaliyetlerine karşı tedbir aldı.

3. Bu hareketin büyütülecek bir tarafının olmadığı da düşünülebilir. Ancak bahâîlerin İran'da sebep oldukları karışıklıklar ve hatta İran Şâhı'na yaptıkları suikastın üzerinden çok fazla zaman geçmemiştir ve belleklerde tazeliğini korumaktadır. Zaten bir toplumun çoğunluğunun hassas olduğu konularda bir kişinin bile çıkıp genel geçer kabullere zıt konuşması, toplumsal infiâle davetiye anlamını taşır. Böyle bir davetiyeye hiçbir idare anlayışının seyirci kalmayacağı açıktır.

4. Bahâîlik hareketinin siyasi amaçlarının da olduğuna daha önce temas etmiştik. Subh-i Ezel taraftarı emekli kaymakam Ağacan'ın, Osmanlı Devleti'nin, Subh-i Ezel'e destek olması durumunda İran halkının savaşsız ve masrafsız olarak Osmanlı tâbiiyyetine gireceklerine dair sözleri bu düşüncemizi doğrular mâhiyettedir. Bu arada Rusya'nın İran'daki bâbîleri bu anlamda nasıl

desteklediklerini ve İngiltere'nin Hayfa çıkarmasında bahâîlerden gördüğü destek hatırlanmalıdır.

5. Sorgulananlardan Ali Seyyah, kendisinin ve Mirza Hüseyin Ali'nin Nakşibendîliğe yakın bir yol olan Nimetullah tarikatından olduğunu söylerken, Muhammed Ali adlı bahâî de Mirza Hüseyin Ali'nin İslâm dinine aykırı bir şey söylemesi halinde onu dinlemeyeceğini ifade ediyor. Bu meâldeki ifadeler, bahâîliğin hâlâ İslâmî bir tarikat gibi algılanmaya veya öyle anlatılmaya devam ettiğini, en azından bunun bazı bahâîler için geçerli olduğunu gösteriyor. Muhammed Ali adlı bahâînin Mirza Hüseyin'in kendi yazdığı kitapta mehdîlik iddia ettiğine ilişkin olarak "Onun adı Mirza Hüseyin Ali'dir, mehdî nasıl olur" demesi de dikkat çekicidir. Bu da onların her iddiayı sorgusuz sualsiz kabul edecek kadar teslimiyetçi veya câhil olmadıklarını gösteriyor.

6. Derviş Ali ve Muhammed Bâkır adlı bahâîlerin verdikleri bilgiler gerçeklere en yakın bilgilerdir. Derviş Ali, Mirza Hüseyin Ali'ye, peygamber olduğunu iddia ederse inanacağını söylerken, Muhammed Bâkır da okudukları dua ve "âyet"lerin ona vahyedildiğini düşünmektedir. Fakat Muhammed Bâkır burada bir çelişki de yaşamaktadır. Çünkü o, bir taraftan Mirza Hüseyin Ali'ye "âyet" nâzil olduğuna inanırken, diğer taraftan mehdîlik iddia etmesi halinde kararsız olacağını ifade ediyor. Halbuki ona "âyet" vahyolunduğunu söyleyerek bir anlamda peygamber olduğunu kabul ettikten sonra artık mehdîliği konusunda kararsız olmasının bir anlamı olmamalıdır.

7. Sorgulanan bahâîler ağız birliği etmişçesine ne Mirza Hüseyin Ali'den ne de Mirza Yahya'nın bizzat kendi ağzından mehdîlik veya peygamberlik iddialarını duymadıklarını söylüyorlar. Bazı ifadelere göre Mirza Hüseyin Ali'nin camiye gittiği, her haram ve hatta mekrûhtan sakınmayı, oruç tutmayı, namaz kılmayı tavsiye ettiği de anlaşılmaktadır. Bütün bunlar bahâîlerin görünüşte bir Müslüman gibi hareket etmeye dikkat ettiklerini ve gizlilik içinde faâliyetlerde bulunduklarını gösteriyor. Zira Bedeşt toplantısında başta Kuddüs lakaplı bahâînin bile tepkisini çeken Kuretu'l-ayn'ın açık-saçık ve tahrik edici davranışları için "Kudret dilinin kendisine Tâhire adını verdiği birisi için ben ne diyebilirim" diyen Mirza Hüseyin Ali'nin,

Edirne'de mekruhlardan bile sakınmayı tavsiye etmesi tam bir çelişkidir. Ayrıca Kuddüs adlı bahâînin Yenikapı Mevlevihânesi Şeyhi Osman Efendi'de misafir olarak kalabilmesi de bahâîlerin, gerçek düşüncelerini sakladıklarını gösteren başka bir işarettir. Ancak bahâîler söylediklerine ve dış görünüşlerine göre değil, daha çok ellerinde bulunan kitaplardaki iddialara göre yargılanmışlardır.

8. Yargılananların ifadelerine göre emekli kaymakam Ağacan, Mirza Yahya taraftarıdır ve ona göre Mirza Hüseyin Ali, Mirza Yahya'nın yanında sıradan bir adamdır. Diğer bahâîlere göre ise Mirza Yahya, Mirza Hüseyin Ali'nin talebesi gibidir. Bu çekişme, iki grup arasındaki ihtilâfın derinliğini ve derecesini ortaya koyan önemli bir göstergedir.

3. Suçlu Bulunarak Akka ve Magosa'ya Sürgün Edilmeleri

Sorgulanan bahâîlerin istintak raporları, yakalanan kitaplar ve mektuplarla beraber dört kişilik bir komisyona havale edildi. Komisyon bu belgeleri inceledikten sonra yapılması gerekenleri hazırladığı mazbatada ayrıntılarıyla açıkladı.

Komisyon üyelerinin vardığı kanaate geçmeden önce Mirza Yahya'nın peygamberlik, Mirza Hüseyin Ali'nin de peygamberlik anlamını da taşıyan bir çeşit mehdîlik iddiaları üzerinde biraz durmak istiyoruz. Sorgulanan bahâîlerin hiç birisi ele geçirilen kitaplarda bu iddiaların bulunduğunu kabul etmek istemiyor, ancak bir iki tanesi böyle bir iddiada bulunulursa buna inanacağını söylüyordu. İmzasız olduğu için Mirza Yahya'ya mı Mirza Hüseyin Ali'ye mi ait olduğu bilinmeyen bu kitapçıklara genel olarak bakıldığında; peygamberlik iddiası içeren ve gramer kurallarına pek dikkat edilmeden kurulmuş cümlelere bolca rastlamak mümkündür. Kitapçıklarda Arapça kullanılmış olmakla beraber yer yer Farsça yazılmış bölümler de yer almaktadır.

Mazbataya göre komisyon bahâîler hakkında özetle şu kanaate varmıştır: Subh-i Ezel Mirza Yahya, Kur'ân-ı Kerim'i takliden yazdığı kitapların kendisine vahyedildiğini ileri sürerek peygamberlik iddiasında bulunmaktadır. Mirza Hüseyin Ali Bahâullah ise kendisine Arapça ve Farsça vahiy geldiğini söyleyerek peygamberlik anlamını

da içeren mehdîlik iddia etmektedir. Bunların maksadı; bilgisiz bazı müslümanları kandırıp yavaş yavaş çoğalarak daha sonra silahlı bir isyana teşebbüs etmektir. (hurûc ale's-sultan) Bu ifsad ve idlâl hareketine bir an önce mani olunması zaruri olduğundan gerekli cezanın verilmesinde geç kalınmamalıdır.

Ceza kanununun ilgili maddesine göre devlete karşı herhangi bir isyan teşebbüsünde bulunmak üzere bir araya gelerek gizli bir ittifak oluşturanlar, bu isyan için hazırlıklarda bulunup henüz isyan etmemiş de olsalar nefy-i ebed (bir daha geri dönmemek üzere sürgün edilme) cezasıyla cezalandırılırlar. İsyana karar verildiği halde bunun için bir hazırlık yapılmamış olsa o zaman da bu kararı veren şahısların geçici olarak kalebendlik cezasına çarptırılmaları gerekir.

Sorgulanan şahısların ifadeleri, mektupları ve ellerindeki kitaplardan çıkarılan sonuca göre; bunların böyle bir hareket içinde bulunacakları açıktır. Ayrıca Mirza Hüseyin Ali'nin, kardeşi Mirza Yahya'nın söz konusu türden bir teşebbüste bulunacağını söyleyerek suçu ona yıkmaya çalışması da komisyon üyelerinin bu kanaatini te'yid etmektedir.

İşte bu nedenlerle Mirza Hüseyin Ali ve Subh-i Ezel birinci; Ağacan, onların propagandasını yapmasından dolayı ikinci derecede ve diğerleri de onlara ittiba etmiş olmalarından dolayı üçüncü derecede suçlu bulunmuşlardır. Ancak ilgili kanunda genel olarak "ol ittifakta bulunan kimseler" ibaresi bulunduğundan bunların hepsinin birden uygun görülecek uzak bir yere nefy-i ebed cezası ile gönderilmeleri gerekir.

Nefy-i ebed cezasında kanunen hapis söz konusu olmadığı için de yine aynı faaliyetlerde bulunmamaları ve firar teşebbüsünde bulunmamaları için gönderilecekleri yerlerde kalebend olarak hapsedilmelerine karar verilmiştir.51

Zaptiye Müşiriyeti52 bu komisyon mazbatasını da dikkate alarak kendi mütâlaalarını Meclis-i Mahsus'ta53 gündeme aldırmış, daha sonra Sultan Abdülaziz'in konuyla ilgili iradesi sadır olmuştur. Konumuz açısından çok önemli olduğunu düşündüğümüz bu iradenin arz tezkiresini aynen aktarmak faydalı olacaktır. Tamâmen

bu tezkire doğrultusunda sâdır olan iradenin mesnedi de böylece daha iyi görülecektir. Tezkire aynen şöyledir:

"Atûfetlû Efendim Hazretleri,

Ma'lûm-ı âli buyrulduğu vechile mukaddemâ İran'da bâbî nâmıyla bir mezheb zuhûr ederek bunların niyyet ve efkârları ifsad ve ihlâl-ı ahâli ğarazından ibaret idüğü İran devletince anlaşılmasından nâşi, şeyhlerinden bazılarına mücazât eylediği misillû, birazı dahi İran'dan tard ve def'olundukları cihetle, bunlardan şeyh Mirza Hüseyin Ali, Subh-i Ezel ve diğer ma'lûmû'l-esâmi üç nefer biraderleri ve bazı rüfekâsı ile zîr-i cenâh-ı saltanat-ı seniyyeye dehâlet eylediğinden merkûm biraderleri ve bazı rüfekâsı ile Edirne'ye gönderilerek iskân ettirilmiş ve birazı dahi Bağdat'ta alıkonularak kendilerine medâr-ı intiaşları olmak üzere maaşlar dahi tahsis olunmuş idi.

Merkûm şeyh Mirza Hüseyin Ali ile Dersaadet'te bulunan rüfekâsından ve sâireden bazı eşhâsın muhaberât-ı mefsedet-kârâneleri vukû bulduğu istihbâr olunmasıyla eşhâs-ı merkûme ahz ve tevkîf ve kendilerinde bulunan kütüb ve resâil ve mekâtib-i muzırra derdest edilerek icrâ-yı istintakları, Zaptiye Müşîriyeti'ne havale olunduğu misillü, Edirne'dekilerin dahi netice-i tedkikâta değin, öteye berüye dağılmamaları için takayyüdât-ı mukteziye icrâsı ve ahvallerinin tahkîk ve inhâsı, bâ-telgrafnâme Edirne Vilâyeti'ne bildirilmiş olmasıyla bunların sûret-i istintaklarına dair müşîriyet-i müşârun-ileyhânın vârid olan tezkiresi ve vilâyet-i mezkûreden gelen tahrîrât, bu madde için mahsûsan teşkil olunmuş olan komisyona havale ve i'ta kılınmış olan netice-i tahkikât ve mutâlaâtı mutazammın komisyon-ı mezkûrden kaleme alınmış olan mazbata ve evrak-ı sâire, geçen gün akd olunan Meclis-i Mahsûs'da kırâat ve mütâlaa kılındı.

Merkûmların ahvâl ve akvâllerine ve kütüb ve resâil ve mekâtib-i mezkûrenin medlûl ve meâllerine nazaran; merkûm Subh-i Ezel'in nübüvvet ve merkûm Şeyh Mirza Hüseyin Ali'nin kendisine Arabî ve Farisî vahy nüzûlünden bahisle bir nevi nübüvveti mutazammın olan mehdîlik iddiasında bulundukları anlaşılmış ve bu misillû erbâb-ı

dalâletin şu yolda harekete kıyamları, câhil ve sebük-mağz olan bir takım ehl-i İslâmı ihlâl ile teksîr-î cem'iyyet ederek bilâhare müsallâhan isyan ve hurûc ale's-sultan maksadına mübtenî olduğu bedihi olarak; bunların kat-ı bîh-i mefsedetleri mehâmm-ı umûr-ı âcileden bulunmuş olduğundan ve kanun-ı ceza ahkâmı iktizazınca merkûmların nefy-i ebed ile mücâzatları lâzım gelmiş ve eğerçi merkûmlardan şeyh Mirza Hüseyin Ali ile Mirza Subh-i Ezel asıl mudıll ve muktedâ olmalarına nazaran birinci ve Tophane-i Âmire kaymakamlığından mütekâid Silmas'lı Ağacan Bey tervîc-i fesâdlarına hizmet etmesinden nâşi ikinci ve Karabağlı Şeyh Ali Seyyah ve Horasanlı Mirza Muhammed Hüseyin nâm diğer Mişkin Kalem, merkûm Subh-i Ezel'in vekili Kuddüs Efendi ve Kapuçukadarı Muhammed Efendi ve İsfahanî Muhammed Bâkır ve şeyh Mirza Hüseyin Ali'nin diğer biraderleri Mirza Musa ve Mirza Kuli ve ehibbâsından Abdülğaffar ve hizmetkârlarından Derviş Ali ve Muhammed Ali nâm şahıslar dahi sıfat-ı ittiba ve iktida ile üçüncü derecede tutulmaları lâzım gelür ise de ibare-i kanuniyede ale'l-ıtlak "ol ittifakta bulunan kimseler" sarahati bunlar için derece ta'yinine lüzûm göstermemiş idüğünden, cümlesinin mahâl-i baîde nefy-i ebedle def' ve teb'îdleri ve fakat kanun-ı ceza ahkâmı hükmünce nefy-i ebed cezası hapsi cami' olmadığına ve bunlar gidecekleri mahallerde hapsolunmaz ise firâr ve yahut memleket içinde gezerek bir takım kesânı idlâle ictisâr edeceklerine binâen kal'a-bendlik sûretiyle mahbûs bulundurulmalarının zamîme-i mücâzâtları kılınması mazbata-i merkûmede beyân olunmuş olup vâkıa merkûmların ahvâl ve akvâli ifsâd-ı efkâr-ı ahâli kaziyyesine mebnî bulunduğu cihetle, komisyonun mutâlaâtı vechile bunlara icrâ-yı ceza edilmekle beraber gerek ahâli ve gerek birbirleriyle ihtilat ettirilmemek dahi muvâfık-ı hal ve maslahat olacağına ve merkûm şeyh Mirza Hüseyin Ali ve biraderi Subh-i Ezel'in beynlerinde münâferet olduğu cihetle tefrîkleri lâzımeden idüğüne binâen kal'a içinde bir hânede ikâmet ettirilmek ve hiç kimse ile ihtilât ettirilmemesine, daima me'mûrîn ve zâbitân taraflarından dikkat ve nezâret olunmak üzere; merkûm şeyh Mirza Hüseyin Ali'nin halifeleriyle beraber Akka ve Subh-i Ezel ile Ağacan'ın Magosa kal'alarına ve diğerlerinin dahi îcâbı vechile tefrîk edilerek

mezkûr kal'alara müebbeden nefy ve i'zâm edilmeleri ve bunlara verilmekte olan maaşların i'tasından sarf-ı nazarla münâsib miktar yevmiye i'ta olunması ve Bağdat'ta bulunan bâbîler maaşlarının dahi kat' edilmesi ve Edirne'den geleceklerin içinde bir şeye akılları ermez bir takım cühelâ bulunduğu rivâyet olunup bunlardan mezheb-i mezkûrden rücû' edenlerinin tard olunmaları beyne'l-huzzâr tezekkür ve tasvîb edilmiş ise de ol bâbta her ne vechile emr ü fermân-ı hazret-i Şehinşahî şeref-sünûh ve sudûr buyurulur ise infâz-ı hükm-i celîline ibtidâr olunacağı ve mezkûr mazbata evrâk-ı sâire ile arz ve takdîm kılındığı beyânıyla tezkire-i senâveri takdîm olundu Efendim."

Bu arz tezkiresinde belirtilen hususların onaylandığını gösteren ve belgede Padişah'ın iradesini yansıtan bölümde ise şu ifadeler yer almaktadır:

"Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki, Resîde-i dest-i ta'zîm olan işbu tezkire-i sâmiye-i âsıfâneleriyle evrâk-ı ma'rûza, manzûr-ı âlî-i cenâb-ı mülûkâne buyurulmuş ve merkûmların tasvîb ve isti'zân olunduğu üzere zikrolunan kal'alara müebbeden nefy ve i'zâm edilmeleri ve hususât-ı sâirenin dahi ber-minvâl-i muharrer icrâ-yı îcâbı, müteallik ve şeref-sudûr buyrulan emr ve irâde-i seniyye-i hazret-i mülkdârî îcâb-ı âlisinden olarak evrâk-ı merkûme yine savb-ı sâmi-i hidîvilerine iâde kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân Hazret-i Veliyyü'l-Emr'indir."54

Görüldüğü gibi irade hemen hemen bütünüyle komisyon mazbatasındaki tesbitler doğrultusunda çıkmıştır. Mirza Hüseyin Ali'nin taraftarlarıyla beraber Akka'ya, Subh-i Ezel Mirza Yahya'nın ise tâbileriyle birlikte Magosa'ya gönderilmesi açıklık kazanmış, ayrıca maaşlarının da kesilerek bunun yerine bir miktar yevmiye verilmesi emredilmiştir. Bu iki noktaya ek olarak daha önce Bağdat'ta bırakılan bahâîlerin maaşlarının bundan sonra verilmemesi55 ve Bâbîliğe girmiş kimselerden olan bazı câhil kimselerin sürgünlerin arkasına takılmalarına müsaade edilmemesinin de irade içinde yer aldığını görmekteyiz. İradede yer almayan ama başka bir belgede tesbit ettiğimiz bilgiye göre; Mirza Hüseyin Ali Bahâullah'ın Edirne'de bulunurken yabancı tüccarlardan ödünç aldığı 12.636 kuruşun hazineden ödenmesi de söz konusu olmuştur.56 İradenin

çıkmasından bir-iki hafta sonra Edirne'de bulunan bahâîler polis nezaretinde Uzunköprü ve Keşan yoluyla Gelibolu'ya götürüldüler.57 Orada İstanbul'dan getirilen bahâîlerle bir araya getirildiler. Gelibolu'da az bir süre kaldıktan sonra Mirza Yahya ve taraftarları Magosa'ya, Mirza Hüseyin Ali ve tabileri de Akka'ya gemiye bindirilerek gönderildiler.

4. Bahâîlerin Sürgünden Sonraki Faaliyetleri

Bahâîlik hareketinin Edirne'den sürgün edilmelerinden sonraki durumu hakkında belge bazında çok fazla bilgiye sahip değiliz. 1286/1870 den itibaren daha sonraki yıllara ait çeşitli belge fonlarının önemli bir bölümünü taradığımız halde doyurucu bir sonuca ulaşamadık.58 Aslında bunun nedeni açıktır. Çünkü sürgünün başladığı 1285/1869 yılından Meşrûtiyet'in ilanıyla tamamen serbest bırakıldıkları 1326/1908 yılına kadar bahâîlere faaliyette bulunma fırsatı verilmemiştir. Ayrıca bu dönemde birkaç yıl hariç tutulursa Osmanlı tahtında Sultan II. Abdülhamid vardı ve onun da böyle bir hareketi başı boş bırakması beklenemezdi. Bahâîlerin herhangi bir faâliyetlerine izin verilmeyince resmî kayıtlara geçecek vukuât da olmadı. Dolayısıyla bu dönemde bahâîlerle ilgili belgelerin az olması normal karşılanmalıdır.

Mirza Hüseyin Ali, Akka kalesinde birkaç yıl kalebend olarak kaldıktan sonra mahalli idarecilerin müsamahasıyla kale dışında bir eve taşınma izni almayı başardı. Fakat şehrin dışına çıkmasına izin verilmemiştir. Mirza Hüseyin Ali 2 Zilkade 1309/29 Mayıs 1892'de öldü. Ölmeden önce oğlu Abbas Efendi'yi Abdülbâhâ ünvanı ile kendisine halef bıraktığını vasiyet etti. Bağdat'tan Edirne'ye sürgün edilen bahâî grubunun içinde Abbas Efendi'nin adı "Mirza Abbas" olarak geçiyordu.

Mağosa'ya sürülen Subh-i Ezel ise burada 1912'de öldü. Bahâullah'ın onu zehirleterek öldürttüğü ileri sürülmektedir.59 Öldüğünde çok az sayıda taraftarı bulunuyordu. Bahâîlerin, İran'da olduğu gibi isyan ederek halkla ve devletle çatışmaya girmelerinin yanında münferit şiddet olaylarına karıştıkları da bir gerçektir. Örneğin bahâîler, Irak'ta bulunan İran'lı müctehid Molla

Kâzım Horasanî’yi öldürtmek için İran’dan iki bahâîyi göndermişler, ancak Osmanlı Devleti’nin Tahran Sefareti bu planı önceden haber alarak Hariciye Nezâreti’ne bildirmiş ve katli gerçekleştirecek iki bahâî, Molla Kâzım’ın oğlunun da yardımıyla yakalanmışlardır.60 Bu nedenle Mirza Yahya’nın, Bahâullah tarafından planlanmış bir suikastla öldürtülmüş olabileceği de mümkündür.

Mirza Hüseyin Ali’nin yerine oğlu Abbas geçince ondan memnun olmayan bahâîler, Bahâullah’ın diğer bir oğlu olan Mirza Muhammed Ali’ye tâbi oldular.61 Abdülbahâ Abbas, 5 Cemaziyelevvel 1260/23 Mayıs 1844 tarihinde doğdu. Babasının yerine geçtikten sonra Mısır, Avrupa ve Amerika gibi ülkelerde Bahâîliği tanıtmaya çalıştı.

Avrupa’da yaptığı gezilerdeki konuşmalarında Bahâîliği İslâmiyet’in bir yorumu gibi göstermeye çalışıyordu. Fransa’da yayınlanan bir yayın organında onun “Bahâîlik, bir dinden ziyade dinlerin felsefi bir yorumudur” dediği anlatılıyordu.62 Kendisiyle görüşen son dönem Osmanlı aydınlarına ve gazetecilere de bahâîliğin İslâmiyet’ten ayrı bir hareket olmadığını söylüyordu.63

Elimizde Abdülbahâ’nın faaliyetleriyle ilgili iki arşiv belgesi bulunmaktadır. Bunların ikisi de Sultan II. Abdülhamid’e ait irâdelerdir. II. Abdülhamid idaresinin bu harekete bakış açısını ortaya koyması bakımından önemli olan bu iradelerden 6 Rebiülâhir 1323/10 Haziran 1905 tarihli olanında şöyle denilmektedir:

“Bâbî mezhebini tevsi ve intişâra hizmet etmesinden dolayı mukaddema Akka’ya teb’îd edilmiş olan Ahmed Abbas’ın, orada yine meslek-i sakîminde devam etmekte bulunduğu ma’ruzat-ı vâkıadan anlaşılmasına mebnî, merkûmun avenesinin Fizan’a teb’îdi, şerefsudûr buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı Hilâfet-penâhî îcâb-ı âlisinden olmağla ol bâbda emr ü fermân Hazret-i Veliyyü’l-emrin’dir.”64

İradeden anlaşıldığına göre devlet; bahâîleri nefy-i ebedle cezalandırdıktan sonra peşlerini bırakmamış ve bazı yerel idarecilerin işi gevşek tutmasından yararlanarak faaliyette bulunmalarına müsaade etmemiştir. Burada da yine merkezî idarenin bu konudaki hassasiyetine ve taşrayı çok iyi takib ettiğine şâhit

olmaktayız. Bu iradede belirtildiği gibi Abbas Efendi'nin Fizan'a sürülüp sürülmediğini bilmiyoruz. Zaten iradenin sâdır olmasından yaklaşık iki yıl sonra da Meşrûtiyet ilan edilmiş, Abdülbahâ Abbas ve diğer bahâîler tamamen serbest kalmışlardır. Bundan sonra Abdülbahâ Abbas daha rahat hareket etme imkânı bulmuş, Avrupa ve Amerika'ya giderek Bahâîlik propagandası yapmıştır.

Elimizde bulunan ikinci irade de onun Amerika bağlantılı bir faaliyetiyle ilgilidir. Abdülbahâ'nın Amerika'daki bahâîlerden topladığı yardımlarla Hayfa'da Kermil dağına bir hastahane yaptırma teşebbüsünün ve diğer faaliyetlerinin engellenmesine ilişkin 19 Cemaziyelevvel 1326/19 Haziran 1908 tarihli irade şöyledir:

"Akka'da Abbas Efendi namında birinin riyaseti altında bulunan bâbî fırkasının Amerika'daki tarafdarânı vasıtasıyla cem' olunacak iânat ve elli bin lira masraf ile Hayfa'da cebel-i Kermil üzerinde bir hastahâne inşasına teşebbüs edecekleri ve orada evvelce Almanlar tarafından inşa edilmiş olan bir otelin bi'l-mübâyaa hastahâneye ilhak olunacağı istihbar kılındığı, Washington Sefaret-i seniyyesi'nden arz ve iş'ar olunmuş ve merkûm Abbas, esasen erbâb-ı fesaddan olup teşkil ettiği cem'iyyetin bir cem'iyyet-i fesadiyye olduğu derkâr ve devletçe buna karşı tedâbir-i mânia ittihazı lüzumu âşikâr bulunduğundan; gerek bu bâbta ve gerek hastahânenin inşa olunmaması emrinde iktizâ-yı hâlin Bâb-ı Âli'ce teemmül ve arzı, şeref-sudûr buyurulan irade-i seniyye-i cenâb-ı Hilafetpenâhi îcâb-ı âlisinden bulunmuş olmağla ol bâbta emr ü ferman Hazret-i Veliyyü'l-emr'indir."65

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti, sınırları dahilinde ne olup bittiğini çok iyi bilmektedir. Henüz teşebbüs safhasına gelmeyen bir faaliyet, dönemin güçlü istihbaratının da yardımıyla haber alınarak buna karşı gerekli tedbirlere başvurma yoluna gidilmiştir.66 Ancak alınan tedbirler yeterli olmamış olmalıdır ki Bahâîlik gün geçtikçe gelişmiş, dünyanın birçok yerinde olduğu gibi Türkiye'de de varlığını sürdürmüştür.

Bahâullah'ın oğlu Abdülbahâ, 28 Kasım 1921'de öldü ve Kermil dağında bulunan Bâb Mirza Ali Muhammed'in mezarının

yanında gömüldü. Ölmeden önce de torunu Şevki Efendi'yi "emrin açıklayıcısı" olarak kendisine halef tayin etti. 1 Mart 1897'de Akka'da doğan Şevki Efendi Oxford'da öğrenim gördü. 1937'de Amerikalı Mary Maxwell (Rukiye Hanım) ile evlendi. Şevki Efendi de Bahâîliği yaymak için özellikle Avrupa ülkelerinde çok çalıştı. 1957'de ölmeden önce idareyi bahâîlerin "emrin elleri" dediği yirmi yedi kişilik bir heyete bıraktığını açıkladı.

Bu yirmi yedi kişinin tesbit ettiği idari düzenlemeye göre bahâîler bu gün şu şekilde idare edilmektedir: En üst idari merci, İsrail'in Hayfa kentinde bulunan Umumi Adalet Evi'dir. Bu merkezin dokuz kişiden oluşan üyeleri, Bahâîliğin bulunduğu ülkelerdeki Milli Ruhani Mahfil üyeleri tarafından seçilirler. Milli Ruhanî Mahfilleri'nin dokuz kişiden oluşan üyeleri de o ülkede bulunan Mahalli Ruhanî Mahfilleri'nin tesbit ettiği ondokuz kişilik bir meclis tarafından seçilir. Dokuz kişiden oluşan Mahalli Ruhanî Mahfil üyeleri ise bölge, şehir, kasaba ve köylerde bulunan en az dokuz bahâî tarafından seçilirler. Bahâîler bugün bu üç mahfil tarafından idare edilmektedirler.

Abdülbahâ Abbas ve Şevki Efendi'nin bahâî literatüründeki konumları, Bâb Mirza Ali Muhammed ve Mirza Hüseyin Ali Bahâullah'tan farklıdır. Abdülbahâ Abbas ve Şevki Efendi, bahâî kaynaklarını sadece tefsir ve te'vil etmekle yükümlüdürler. Umumî Adalet Evi de kutsal kabul edilen Akdes Kitabı'nın dışında kalan her konuda karar verme yetkisine sahiptir.67 Bahâîler, son yıllarda yayınladıkları istatistikî rakamlara göre dünyada; 148 Millî Ruhâni Mahfil, 32.865 Mahallî Ruhâni Mahfil bulunduğunu, toplam 112.137 yerleşim yerinde bahâî yaşadığını ileri sürmektedirler. Ayrıca bu istatistiklere göre bahâîlerin dünyada 7 bahâî ana mabedi, 7 radyo istasyonu, 29 akademik okulu ve 55 ilkokulu bulunmaktadır.

Sonuç

İran'da yüzyıllardır hâkim olan Şiîlik, tarih boyunca aşırı akımların kaynağı olagelmiştir. Bu aşırılıklar bazen öyle bir hal almıştır ki, Şiîlerden bile geniş ölçüde tepki görmüştür. Ancak böyle bir tablonun oluşmasında ve temelinde biraz da insan merkezli Şiî düşüncenin varlığı söz konusudur. Şiîliğe göre imamların hatasız

(ma’sûm) kabul edilmeleri, problemlerin çözümünü daha da zorlaştırmış olmalıdır. İran’ın XIX. yüzyılda içinde bulunduğu ileri boyutlardaki idarî istikrarsızlık da, problemlerin içinden çıkılmaz bir hal almasını netice vermiştir.

İşte Bahâîliğin ortaya çıktığı bu coğrafya ve bu coğrafyanın kültürel ve sosyal alt yapısı, hareketin gelişerek taban bulmasında temel etken olmuştur.

Mirza Ali Muhammed, Şiî dünyanın kurtarıcı olarak gelmesini beklediği “imam”a açılan kapı (bâb) ve onun müjdecisi olma iddiasıyla, bu tür iddiaların prim yapacağı hazır bir zeminde ortaya çıktı. Topyekün bir ülke gündemini meşgul edecek kadar taraftar da buldu. Ancak, belli bir kabul gördükten sonra, daha da ileri giderek bizzat beklenen imam (mehdî), peygamber hatta ilah olduğunu iddia edince tepkiyle karşılandı. Geleneksel Şiîliğin temsilcileri, halkı da yanlarına alarak bâbîlere karşı mücadeleye başladılar. Ortamın gerginleşmesi, arkasından çatışmaları getirdi. Bâb Mirza Ali Muhammed ve bâbîler tutuklanarak hapse konuldu, fakat ortalık durulmadı. Bunun üzerine devlet, iddialarından vazgeçmediği için Bâb’ın öldürülmesine fetva veren Şiî ulemanın talebini ve desteğini de dikkate alarak onu idam etti.

Bahâîliğin, bizzat doğduğu fikrî ve coğrafî ortamda böyle bir sonuçla karşılanması dikkat çekicidir. Bu durum, Mirza Ali Muhammed’in, Bâb olmakla iktifa etmeyip, yeni bir peygamber olduğunu ileri sürmesi ve dolayısıyla İslâm dininin devrinin kapandığını söylemesiyle çok yakından ilgilidir. Zira şiîlerin çok çeşitli ve aşırı (gulât) grupları olsa da büyük çoğunluk, temel değişmezler ve akide bazında İslâm inancına bağlıdır.

Bahâîlerin, Osmanlı sınırlarını geçtikten sonra bu topraklarda karşılaştıkları tavır biraz daha farklıdır. İlk zamanlar belli bir müsamaha gördükleri söylenebilir. Bu biraz da Osmanlı’nın birçok farklı kültürleri ve çok çeşitli düşünceleri yüz yıllarca bir arada yaşatma geleneğinden kaynaklanmaktadır. Ancak esas etken, Mirza Ali Muhammed’in halefi Mirza Hüseyin Ali’nin, aynı türden iddialarını ve gerçek kimliklerini ilk zamanlar toplumdan ve resmî görevlilerden

gizlemiş olmalarıdır. Bahâullah ve tâbileri, uzun süre tam bir Müslüman gibi hareket etmiş ve kendilerine sünnî bir tarikat mensubu oldukları görüntüsünü vermişlerdir. Nitekim Edirne'ye getirildiklerinde Bahâullah ve kardeşi Subh-i Ezel, ayrı ayrı peygamber olduklarını ileri sürerek propagandaya başlayınca, karşılarında Müslüman halkı, ulemâyı ve devleti bulmuşlardır. Sünnî Müslümanlar onların iddialarını ciddiye alarak iltifat etmeseler de teyakkuza geçerek tepki göstermişlerdir.

Devlet, bahâîlerin İran'da sebep oldukları karışıklıklar ve çıkardıkları isyanlarla, özellikle Şâh'a yaptıkları suikastı da göz önünde bulundurarak, tedbir alma yoluna gitmiştir. İran'dakine benzer bir sürecin yaşanmaması açısından, alınan tedbir yerinde olmuştur. Hatta bahâîlerin daha şiddetli bir cezaya çarptırılmaları mümkünken, Akka ve Magosa'ya hapsedilmek üzere sürgün edilmeleriyle yetinilmiştir.

Daha sonra, Jön-Türkler'in etkisiyle ilan edilen Meşrûtiyet'in akabinde uygulanan genel af kapsamında serbest bırakılan bahâîler, faaliyetlerine devam etmişlerdir.

Bahâîlik hareketinin, bahâîlerin İran'dan Bağdat'a sürgünleri ile başlayan ve Akka ve Magosa'da hapsedilmeleriyle sonuçlanan süreci, elimizdeki belgeler ışığında büyük oranda açıklığa kavuşmuştur.

Ancak Meşturiyet'in ilânı ile serbest bırakılmalarından sonraki durumlarına ilişkin belgelerin azlığı, ne yazık ki bu dönemle ilgili sağlıklı ve detaylı bir değerlendirme yapmamıza imkân vermemiştir.

1 E. R. Fığlalı, a.g.e., s. 30; Cl. Huart, a.g.md., s. 164; Şevki Efendi, s. 4, 11; İzmirli İ. H., s. 114.

2 Bahâullah, Bahâullah'ın Sesi, s. 77; Bahâullah, İkan Kitabı, s. 79; Bahâullah, Kurdun Oğlu, s. 89, 94; Muhsin Abdülhamid, s. 191; Bahâullah, Bahâullah'ın Levhleri, s. 4a; Bahâullah, İkan Kitabı, s. 70; Şevki Efendi, XI, XIII, XVI (Giriş), 96.

3 Şevki Efendi, s. 152.

4 Şevki Efendi, s. 136.

5 BOA, İrade Hariciye, 11268; (12 Şaban 1279/2 Şubat 1863 tarihli Sultan Abdülaziz'e ait bu irade, bahâîlerin Bağdat'tan başka bir yere nakillerine ilişkindir ve Padişah'a sunulan arz tezkiresinde Nâmık Paşa'nın bu konudaki kanaatına da temas edilmektedir.).

6 Sultan Abdülaziz'in tahta çıktığı günlerde Osmanlı Devleti'nin durumu hakkında bkz: Cevdet Küçük, "Abdülaziz", TDVIA, C. 1, s. 179.

7 Şevki Efendi, s. 153.

8 BOA, İ. HR., 11268; Ayrıca bkz: BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası, Bağdat Giden Defteri, 257/106'de kayıtlı 29 Şaban 1279/19 Şubat 1863 tarihli tahrirat.

9 BOA, BEO, Bağdat Giden Defteri, 257/84, 24 Cemaziyelahir 1279/17 Aralık 1862 tarihli tahrirat.

10 C. Rifat Atilhan, "Bahâîlik Fitnesi", Sebilürreşad, C. 12, Sayı: 286.

11 BOA, Yıldız Esas Evrakı 33-2460/73-91 (Nâmık Paşa, 1219/1804'te doğdu. 1310/1892' de vefat etti. 1265/1849'da Irak ve Hicaz Ordu-yı Humayunu Müşirliğine, 1268/1852'de bu görevle beraber Bağdat Vâliliği'ne atandı. 1278/1861'de ikinci kez Bağdat valisi oldu. Sicilinde herhangi bir kusuru bulunmamaktadır. Bu konuda bkz: BOA, Sicill-i Ahvâl, 2 Nolu Defter, s. 228.).

12 Şevki Efendi, s. 154.

13 E. R. Fığlalı, a.g.md., s. 466.

14 Şevki Efendi, s. 142, 154.

15 BOA, İ. HR., 11389, 2 Zilhicce 1279/21 Nisan 1863 tarihli irade; BOA, BEO, Bağdat Giden Defteri, 257/106, 5 Muharrem 1280/2 Haziran 1863 tarihli tahrirat.

16 BOA, İ. HR., 11389, (10 nolu tarihsiz lef.).

17 Şevki Efendi, s. 170; BOA, İrade, Meclis-i Mahsus, 1475, 3 nolu lef. (15 Zilhicce 1284/8 Nisan 1868 tarihli tahrirat.).

18 Şevki Efendi, s. 162, 165.

19 Osman Ergin, "Bahâîliğin İç Yüzü", Sebilürreşad, C. 9, s. 206.

20 BOA, İ. HR., 11614, 25 Rebiulâhir 1280/9 Ekim 1863.

21 Muhsin Abdülhamid, s. 255; Raymond Furon, s. 154.

22 BOA, İ. HR., 11614; a.g.b., 12 nolu lef; Bahâullah, Kurdunoğlu, s. 56.

23 BOA, a.g.b.

24 Şevki Efendi, s. 164 vd.

25 Şevki Efendi, s. 168.

26 BOA, İ. MM., 1475, 3 nolu lef (15 Zilhicce 1284/8 Nisan 1268 tarihli Edirne Valiliği tahriratı.).

27 BOA, a.g.b., 26 nolu lef.

28 Şevki Rabbani, Bahâullah'ın Sesi, s. 118-122.

29 Bahâullah, Kurdun Oğlu, s. 97.

30 BOA, BEO, Edirne Gelen Defteri, 475/351, 17 Cemaziyelahir 1284/16 Ekim 1867 tarihli tahrirat.

31 Bahâullah, Reis Levhi, Bahâullah'ın Levihleri, İst. 1994, s. 139, Çev. Mecdettin İnan.

32 Mehmet Şeker, Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması, Ankara 1991, s. 127 vd.

33 Şevki Efendi, s. 130.

34 Şevki Efendi, s. 172 vd.

35 Şevki Efendi, s. 174.

36 Cl. Huart, a.g.md., s. 179.

37 M. Ebu Zehra, s. 266.

38 Şevki Efendi, s. 173 vd.

39 BOA, BEO, Edirne Gelen Defteri, 475/79, 10 Şaban 1284/31 Ocak 1863 tarihli tahrirat.

40 BOA, BEO, Edirne Gelen Defteri, 475/1, 6 Rebiülevvel 1283/19 Temmuz 1866 tarihli tahrirat.

41 Ahmet Akgündüz-Halil Cin, Türk Hukuk Tarihi, İst. 1990, C. 1, s. 323.

42 BOA, İ. MM., 1475, 27 nolu lef. (26 Safer 1285/18 Haziran 1868 tarihli komisyon mazbatası.).

43 Ahmet Akgündüz-Halil Cin, s. 324.

44 BOA, BEO, Edirne Gelen Defteri, 475/45, 6 Safer 1284/9 Haziran 1867 tarihli tahrirat.

45 BOA, a.g.b., 3 nolu lef.

46 BOA, İ. MM., 1475, 2 nolu lef. (5 Muharrem 1285/28 Nisan 1868 tarihli Zaptiye Nezareti tezkiresi.); Şevki Efendi, s. 187.

47 BOA, a.g.b., 12 nolu lef. (Mirza Hüseyin Ali'nin tarihsiz dilekçesi.).

48 BOA, a.g.b., 3 nolu lef; Şevki Efendi, Bahâî Dininin I. Yüzyılı, s. 170.

49 İstintak raporları, bir suç nedeniyle maznûn durumunda olanların, olayı aydınlatmak için konuşturulması sonucu verdikleri ifadelerin kağıda geçirilmesiyle oluşan resmî evraktır. Bkz: M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İst. 1993, C. 2, s. 101.

50 BOA, a.g.b., 10 nolu lef. (İstintak raporları.).

51 BOA, İ. MM., 1475, 27 nolu ve 26 Safer 1285/18 Haziran 1868 tarihli lef.

52 Bahâîlerle ilgili dava ceza hukukunun konusudur. Bu türlü davalara da o tarihlerde Zaptiye Müşîriyeti bünyesinde kurulan Ceza İstînaf Mahkemesi bakmaktadır. Davanın, bu mahkemenin dışında özel bir heyet tarafından görülmüş olabileceği de muhtemeldir. Bkz: Ahmet Akgündüz-Halil Cin, s. 288.

53 Meclis-i Mahsus'un diğer adı Meclis-i Vükelâ'dır. Bu meclis, Sadrazâmın başkanlığında Şeyhülislâm ve nâzırlardan oluşuyordu.

Devletin iç ve dış siyâseti ile önemli konular hakkında bu meclis karar verirdi. Verilen kararı Padişah da onaylayınca çıkan iradenin adı Meclis-i Mahsus İradesi olurdu. Bkz: M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İst. 1993, C. 2, s. 431.

54 BOA, İ. MM., 1475. (İrade 20 Rebiülevvel 1285/11 Temmuz 1868 tarihlidir.).

55 BOA, BEO, Bağdat Giden Defteri, 257/32. (1 Rebiülahir 1285/22 Temmuz 1868 tarihli tahrirat.).

56 BOA, BEO, Edirne Gelen Defteri, 475/491. (20 Zilhicce 1285/3 Nisan 1869 tarihli tahrirat.).

57 BOA, BEO, Edirne Gelen Defteri, 475/236. (21 Rebiulahir 1285/11 Ağustos 1868 tarihli tahrirat.).

58 Araştırmamız süresince hangi belge fonlarının incelendiği hususunda Giriş bölümünde bilgi verilmiştir.

59 M. Raif Ogan, Bahâîlik, Sebilürreşad, c. 9, s. 208.

60 Dâhiliye Nezâreti Muhâberât-ı Umûmiye İdaresi, 117/81. (13 Ramazan 1328/18 Eylül 1910 tarihli Dahiliye Nezâreti tezkiresi.).

61 Bunlara Nâkıza denir. Bkz: İzmirli. İ. H., s. 118.

62 Ernest Laut, “Yeni Peygamber”, Le Petit Journal, 4 Mayıs 1913, Çev. Kerem Topuz, Tombak Dergisi, İst. 1996, Sayı: 9.

63 Osman Ergin, “Bahâîliğin İç Yüzü”, Sebilürreşad, C. 9, s. 206.

64 BOA, İrade Hususi, 10.

65 BOA, İ. HUS., 472 (432)/65. (Daha önce gördüğümüz iradeler arz tezkiresi ve padişahın mütâlaası diye iki bölümden oluşuyordu. Sonradan iradeler Mabeyn Başkâtibi’nin imzasını taşıyan yazılı kağıtla bildirilmeğe başlanmıştır. İncelediğimiz son iki iradenin yazılış tarzı da bu şekildedir. Bkz: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 510.).

66 Devletin bu konudaki hassasiyetini mütâreke yıllarında bile görmek mümkündür. 1918’de Haymana da bulunan bir bahâînin faaliyetlerine mâni olunması konusunda Ankara Valiliği’nin gösterdiği

titizlik için bkz: A. Turan Alkan, “1918 Haymana’sında Bir Bahâî”, Tarih ve Toplum, Nisan 1988.

67 Neyir Özşuca, a.g.e., s. 3, 4.

Yenileşme Çağında Boşnaklar / Dr. Zafer Gölen [s.123-132]

Süleyman Demirel Üniversitesi Burdur Eğitim Fakültesi / Türkiye

Giriş

Bosna Hersek fethedildiği andan itibaren devlet tarafından özel önem verilen bölgelerin başında yer almıştır. Hükümet yetkililerinin bu tutumunda bölgedeki kitlesel İslâmlaşmanın etkisi kadar, Boşnakların devlete sadakâtle hizmet etmiş olmaları da tesirli olmuştur. Ancak 1683'teki Viyana Bozgunu sonrasında bölgedeki dengelerin değişmesi Bosna'daki iç dengelerin de hareketlenmesine yol açmıştır. Bozgun sonrasında bölge Avusturya tehdidi ve göç hareketleri ile yüz yüze kalmıştır. Bu karışık ortamdan kendi çabaları ile kurtulmayı başaran Boşnaklar, bölgesel başarılarından kaynaklanan güvenle XVIII. yüzyılın sonlarına doğru merkezin emirlerini dinlememeye başlamışlardır. Bu ile yüzyılda büyük toprak sahiplerinin zaten var olan otoriteleri daha da pekişmiş, devleti zora sokacak derecede genişlemiştir. İşte XIX. yüzyıldaki sosyal ve siyasal yapılanma, XIX. yüzyıldaki bir dizi çatışmaya zemin hazırlamıştır.

A. Siyasî Gelişmeler

1. Tanzimât'a Kadar Siyasî Gelişmeler

III. Selim'in tahta geçmesiyle bir takım reformlar yapılmaya başlanmıştır. Bu reformların temelini askeri sahada yenilik hareketleri oluşturmuştur. Bu reformlardan en fazla mevcut askerî yapı etkilenmiştir. Selim Dönemi'nde özellikle yeniçerilerin nüfuzlarını sınırlamaya yönelik tedbirler alınmıştır. Bu durum yeniçerilerin nüfuzlarına güvenerek icraat yapan Bosna'daki yerli Müslüman ayanın imtiyazlı durumuna ters düşmüş ve bir çok karışıklığa zemin hazırlamıştır.1 1797'de Fransa ve Avusturya arasında imzalanan Kompo Formiyo Antlaşması ile Venedik Cumhuriyeti'ne son verilmiş ve Fransa, Lombardiya adı altında bölgede yeni bir eyalet kurmuştur.

Böylece Fransa, Osmanlı Devleti ile komşu olmuştur. Bu antlaşmadan kısa bir süre sonra Sırbistan'da 1804'te Kara Yorgi2 önderliğinde çıkan ayaklanma daha büyük bir tehlike oluşturmuştur. Kara Yorgi (Djordje), Bosna Hıristiyanlarını ayaklandırmak ve onlarla birleşip Büyük Sırbistan'ı kurmayı amaçlamıştır. Henüz ayaklanma bastırılmadan 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı başlamıştır. Sırplar bu durumu fırsat bilerek Bosna'ya saldırılarını sıklaştırmışlar, Yadar, Radiyavana ve Böğürdelen'i ele geçirmişlerdir. Bu karışıklıklarda katliam ve baskılara maruz kalan Müslümanlar Bosna'ya göç etmek zorunda kalmışlardır. Ayaklanma 1812'de imzalanan Bükreş Antlaşması'ndan sonra bastırılabilmiştir.3

II. Mahmut zamanında reform hareketlerine tımar ve zeâmetlerdeki düzenlemelerden başlanılmıştır. 1813 yılında Bosna Eyaleti'nde tımar ve zeâmet kurallarına uygun olarak hareket edilmesi istenmiş, kânunsuz uygulamaların önlenmesi için Bosna Valisi Silahtar Ali Paşa'ya emir verilmiştir. Ayrıca Bosna Defterhânesi'nden o ana kadar berat ve tezkere alan toprak sahiplerinin İstanbul'a gelerek senetlerini yeniletmeleri istenmiştir. Ali Paşa eyaletteki tımar ve zeâmetlerin düzenlenmesi için gayret göstermiş, ancak bölgedeki yeniçeri ve sipahilerin muhalefeti yüzünden herhangi bir başarı elde edememiştir.4

II. Mahmut Dönemi'nde devlet eyaletlerdeki otoritesini yeniden kurmak ve bu eyaletleri merkeze bağlamak için çalışmıştır. Bu çalışmanın temelini Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması oluşturmuştur. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından iki ay sonra, Bosna'ya ocağın kaldırılması ve Asâkir-i Muhammediye'nin kurulması hakkında ayrı ayrı fermanlar gönderilmiştir. Bu ferman Eylül 1826 tarihinde Bosna'ya ulaşmıştır. Ocağın kaldırılmasına dair ferman Travnik'de ilân olunmuş, halk yeniçeriliğin kaldırılmasını ilk üç gün sükûnetle karşılamıştır. Fakat üç gün sonra Saraybosna'dan Travnik'e gönderilen talimatlar doğrultusunda, Travnik'te Bosna valilerinin ikametgâhı olan Paşa kapısının önüne taşlar yığılarak isyan başlatılmıştır. Halk bir araya gelerek yeniçerilikten vazgeçmeyeceklerini belirtmişlerdir. Saraybosna'da da büyük bir kalabalık Fatih Camisi'nde (Careva Djamija) toplanarak fermanın

Bosna'da uygulanmaması yönünde karar almışlardır. Karar eyaletin diğer bölgelerine de gönderilmiştir. 21 Eylül 1826 tarihinde yapılan genel toplantıda ise ferman tamamen reddedilmiştir. Bosnalılar kendi sınırları dışında askerlik yapmayı istemediklerini, yeni üniformaların göğüs kısmının haç şeklinde düğümlendiğini bu nedenle bu üniformaları giymeyeceklerini açıklamışlardır. Bosnalılar, "böyle bir elbise giyecek olsalar Rus ya da Avusturya tâbiîyetine geçeceklerini" belirtmişlerdir. İsyan eyalet çapına yayılınca, Vali Mustafa Paşa asilerin tehdidinden kurtulmak için Travnik Kalesi'ne çekilmiş, böylece eyalet asilerin eline geçmiştir. Yeniçeri Cumhuriyeti olarak adlandırılan Saraybosna'da başlayan bu harekette, yeniçeriler arasında bir birlik yoktu. Bu durum yeni Vali Abdurrahman Paşa'nın bu isyanı bastırmasına imkân tanımıştır. İsyan sonunda yeniçeri önderleri ve isyana katılanlar çok ağır şekilde cezalandırılmışlardır.5

Bosna'da yeniçeriliğin kaldırılmış olmasına rağmen yeniliklere karşı genel hoşnutsuzluk devam etmiştir. 1831'de bazı kaptanlıklara6 yapılan atamalar sonrasında çıkan anlaşmazlıklar nedeniyle, Kaptan Hüseyin Grada{/evi/'in liderliğinde Bosnalı Müslüman ayanın başı çektiği bir ayaklanma başlamıştır. Asiler Bosna Valiliği'nin kaldırılmasını, eyaleti idare edecek kişinin Bosnalılar tarafından seçilmesini, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına ait fermanın geri alınmasını, Bâb-ı Âlî'nin Bosna idaresine kesin olarak karışmamasını istemişlerdir. Merkezin bu şartları kabul etmesi halinde senede 4.000 kese vergi vermeyi taahhüt etmişlerdir.7 Bu isyan sırasında Hüseyin Kaptan'a muhalifliği ile tanınan Ali Rızvanbegovi/ ve ayan Grada2ac'lı İsmail Ağa Çengi/8 merkezi desteklemişlerdir. Bu durum başlangıçta başarı kazanıp idareyi ele alan asilerin yenilmesine yol açmıştır. 1832 yılında yapılan savaşta isyancılar yenilmişler, isyancıların lideri Hüseyin Grade2evit de İstanbul'da oturmaya mecbur edilmiştir. Hersek 1833 yılında Bosna'dan ayrılarak mutasarrıflık haline getirilmiş ve isyan esnasında gösterdiği hizmetten dolayı mutasarrıflığı Ali Paşa'ya verilmiştir. İsyandan sonra kaptanlık müessesesi kaldırılarak, yerine mütesellimlikler kurulmuştur. Pek çok eski kaptan, ayan ve sipahi mütesellim olarak

tayin edilmiştir. Vali Vecihi Paşa 4 Kasım 1835 tarihinde bir alay süvari redif askerinin yazımına başlamıştır. Halk durumu hoş karşılamış gibi görünse de sürtüşme ve karışıklıklar devam etmiştir.9

2. Tanzimât'tan Sonra Siyasî Gelişmeler

A. 1849 Ayaklanması

Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra oldukça büyük darbe yiyen Bosnalı beyler ve ağalar prestijlerini yeniden sağlamak için fırsat gözlemeye başlamışlardır. Onlar bekledikleri fırsata Tanzimât'ın ilânıyla birlikte kavuşmuşlardır. Beyler Tanzimât Fermanı'nda yer alan prensiplerin kendileri için kabul edilir şeyler olmadığını açıkça beyan etmişlerdir. O güne kadar kendi yönetimleri altında yaşamış reaya ile eşit kanunlara tâbi olmayı onurlarını zedeleyen bir davranış olarak kabul etmişlerdir. Bölgede karışıklık çıkmasını istemeyen devlet, beylerin isteğini dikkate alarak Tanzimât'ın uygulanmasını ileri bir tarihe ertelemek zorunda kalmıştır.10

Bosna Hersek'te durumun sakinleşmesi üzerine 2 Temmuz 1847'de Tahir Paşa Tanzimât'ı uygulamak üzere Bosna'ya vali olarak atanmıştır. Tahir Paşa'nın Tanzimât'ı uygulayacağının Bosna'da duyulması üzerine, Saraybosna'da bir ayaklanma teşebbüsünde bulunulmuştur. Ancak Tahir Paşa'nın yerinde müdahalesiyle ayaklanma büyümeden bastırılmıştır.11

Tanzimât'ın ilk ilânında elde ettikleri başarılara güvenen Bosna'nın ileri gelen beyleri, Hersek Mutasarrıfı Ali Paşa'nın başkanlığı altında birleşerek 1849 yılının ilk aylarında büyük bir ayaklanma başlatmışlardır. Reaya da angaryanın Tanzimât'a rağmen kaldırılamamış olmasını bahane ederek bu ayaklanmaya destek vermiştir. Müslüman halk ise çocuklarının askere alınma ve daha fazla vergi ödeme endişesiyle beylerin yanında yer almıştır. Bu iç unsurların yanında Avusturya, Rusya, Sırbistan12 ve Karadağ'ın reayayı sürekli ayaklanmaya teşvik etmeleri ayaklanmanın çok ciddi boyutlara ulaşmasına yol açmıştır. Ayaklanmanın ilk aşamasında asiler başarı kazanmış ve eyaletin büyük kısmını kontrolleri altına almışlardır.13

Bosna'daki ayaklanmanın kontrolden çıkması üzerine Rumeli Ordusu Komutanı Ömer Paşa ayaklanmayı bastırmakla görevlendirilmiştir.14 Asilerle yaklaşık bir yıl süren mücadeleden sonra, 1851 Nisanı'nda Bihke Kalesi'nin hükümet kuvvetleri tarafından ele geçirilmesiyle ayaklanma sona erdirilebilmiştir. Bu esnada 12 büyük, 25 küçük çaplı çatışma yaşanmış ve bu ayaklanma sırasında Ali Paşa'nın kendisi de dahil olmak üzere bir çok asker ve asi hayatını kaybetmiştir.15 1849 Ayaklanması Bosna'daki beylerin etkinliğinin silinmesiyle sona ermiştir. Bu ayaklanmadan sonra Bosna'da devlete muhalif olabilecek herkes Bosna haricine çıkarılmıştır. Bosnalı beyler Tanzimât'ın gereği olarak önce Meclis-i Valâ'dan sorguya çekilip muhakeme olunmuş, başta sürgün ve kürek cezası gibi çeşitli cezalara çarptırılmışlardır.16

Suçluların cezalandırılmasından sonra Bosna'da Tanzimât'ın tatbikine geçilmiştir. Ancak halkın Tanzimât sözünün ne manaya geldiğini anlamadığı, bu nedenle Tanzimât'ın uygulanmasına karşı çıktığı anlaşılmıştır. Bu nedenle halka Tanzimât'ı anlatmak üzere iki müfettiş atanmıştır. Müfettiş olarak atanan Mehmet Şakir Bey ve Ahmet Paşa kaza kaza dolaşarak halka Tanzimât'ı anlatmışlardır.17 Müfettişler gittikleri kazalardaki imam, muhtar, papaz ve kocabaşlar ile halkın ileri gelenlerini kaza merkezinde toplamışlar, Tanzimât'ın uygulanması hakkındaki buyrulduyu okumuşlardır. O ana kadar halkın Tanzimât'ı tam anlayamamasının nedenlerinden biri halka yeniliklerin Boşnakça ile anlatılamaması olduğundan, buyuruldu ve yenilikler Boşnakça okunmuş ve anlatılmıştır. Tanzimât ilkeleri ayrı ayrı açıklanarak halkın bu ilkeleri kavraması için çaba harcanmıştır. Tanzimât'ın uygulanmasındaki yarar ve asker toplanmasındaki faydalar anlatılmıştır. Ayrıca toplanan halka ayrı ayrı fikirleri sorulmuş ve Tanzimât'ın uygulanmasının aksayan yönleri tespit edilmiştir. Böylece bölgede Tanzimât'ın uygulanmasına geçilmiştir.18

B. 1858-61 Ayaklanması

1858 yılı ilkbaharında Karadağ'ın kışkırtmasıyla, Hersek'te Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında kanlı mücadeleler

başlamıştır.19 Karadağ'ın tahriklerinin yanında Bosna'da isyanın çıkmasına yol açtığı iddia edilen diğer aksaklıkları ise şu şekilde maddeleştirmek mümkündür:20

1- Hıristiyan halkın çoğunluğunun araziye sahip olmaması. Çiftliklerde yarıcı olarak çalışmaları. Çiftlik sahiplerinin çiftçileri angarya olarak çalıştırması, ürünün 1/3'ini üçleme adı altında ellerinden alması.

2- Çiftlik sahiplerinin çiftliklerini yüksek ücretler karşılığında mültezimlere vermesi. Mültezimlerin ise çiftçileri rencide edeci davranışlarda bulunması.

3- Hıristiyan halkın müdürlerden memnun olmaması

4- Zaptiyenin köylülere baskı yapması

5- Bihke'den Karadağ'a giden başıbozuk askerlerinin köylülerden karşılığını vermeden yiyecek istemesi.

6- Ölen kimselerin yetim çocuklarının mirasından dahi resm-i kısmet alınması

Devlet isyanın nedeni olarak gördüğü yukarıda saydığımız şikâyet konularını ortadan kaldırmak için çaba sarf etmiştir. Bosna'ya vali olarak atanan Kani Paşa'dan oldukça dikkatli davranması istenmiştir. İsyanın çıktığı bölgede derhal bastırılması, başka bölgelere sıçramasının önlenmesi için valiye yetki verilmiştir. Askeri çözüm tedbirlerinin "tüm Hıristiyanlar için geçerlidir" görüntüsü verilmesinden kaçınılması, olaylara karışmayan halka dokunulmaması, devamlı şikayet konusu olduğu için Başıbozuk ve yerli muvazzaf askeri kullanılmaması, herhangi bir çatışmada ırz, mal ve namus güvenliğine dikkat edilmesi Kani Paşa'ya özel bir talimatla iletilmiştir.21 Kani Paşa kendisine verilen talimat doğrultusunda Bosna'da göreve başlamıştır. Aynı zamanda Bosna Hersek'te çıkan isyanı bastırmak ve gerekli ıslâhatın yapılması için Rumeli Ordusu müşiri İsmail Paşa'ya da emir verilmiştir. İsyanın bastırılması için Rumeli ordusundan bir alay Bosna'ya sevk edilmiştir.22

Kani Paşa göreve başladığında özellikle Trebin (Trebinje), Bihke ve eyaletin çeşitli yerlerinde ayaklanma hız kazanmıştı. Kani Paşa halkı isyandan vazgeçmeye davet için kendisine merkezden verilen iki ayrı fermanı yayınlamış, ancak bu fermanlar da asiler üzerinde etkili olmamıştır.23 Vali Trebin'de bulunduğu sırada 18 Ekim 1858 İzvornik (Z vornik) ve Bihke sancakları Hıristiyanlarının ayaklandıkları haberini almıştır.24 Bu gelişmeler üzerine Kani Paşa ayaklanmayı bastırmak üzere İzvornik'e gitmiş, ayaklanmayı bastırarak Saraybosna'ya dönmüştür.25 Devlet, Hersek'teki olayları askeri kuvvet kullanarak yatıştırmaya çalışırken diğer yandan da şikâyet konusu olan konuları ortadan kaldırmak için önlemler almıştır. Memurlara halka baskıya yol açacak davranışlardan kaçınması için emirler verilmiştir.26

Rusya olayların tamamen sona erdirilememesi üzerine Osmanlı hükümetine 5 Eylül 1859'da bir memorandum vermiştir. Rusya memorandumda Bosna Hersek için yeni ayrıcalıklar ve yabancılardan oluşan bir teftiş heyetinin bölgeye gönderilmesini istemiştir. Hükümet memorandumu kendi iç işlerine yapılan bir müdahale olarak gördüğü için reddetmiştir. İngiltere ise Rusya'nın müdahalesini kendi çıkarları için tehlikeli bulduğundan soruna müdahale ederek bir orta yol bulunmasına yardımcı olmuştur. İngiltere'nin orta yol formülünün ardından Bosna'daki olaylar durulmuştur. Durumdan yararlanan Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşa 1860 yılında Rumeli ve Bosna'daki karışıklıkları ve aksaklıkları gidermek amacıyla Rumeli'ye gönderilmiştir. Ancak Mehmet Paşa aradan dört ay geçtiği halde, Bulgaristan'daki işleri bitirip Bosna'ya geçememiştir. Niş'ten Bosna'ya hareket edeceği esnada Lübnan meselesi ortaya çıkmış ve İstanbul'a dönmek zorunda kalmıştır.27

Rusya'nın uzun süreden beri devam eden tahrikleri, Sırbistan'ın muhtâriyet haklarını genişletmek amacıyla Karadağlıları ve Hersek'te oturan Hıristiyanları kışkırtması, Hıristiyan halka gizlice silah dağıtması, Avusturya'nın asileri himâye ederek nüfuz alanını genişletmek istemesi sonucu Hersek Hıristiyanları 1861 yılında, isyanın ikinci ve kanlı safhasını başlatmıştır. Hersek reayası

Mostar'daki yabancı konsoloslar aracılığıyla Bâb-ı Âlî'ye şu istekleri iletmişlerdir:28

1- Osmanlı memurları ile yerel yöneticiler arasında teması sağlayacak ve kendi çıkarlarını koruyacak bir kocabaşlılarının bulunması.

2- Dinlerine saygı gösterilmesi.

3- Kiliseler ve çan kuleleri inşasına izin verilmesi.

4- Kendi milletlerinden bir piskoposun ruhanî başkanlığı altında bulunmaları.

5- Okul açmalarına izin verilmesi.

6- Osmanlı zaptiyelerinin görevine son verilmesi.

7- Arazi sahibi beylere mahsulün dörtte birinden fazlasının verilmemesi ve bunun da kendi vekilleri tarafından toplanması.

8- Vergilerin ev başına maktu olarak tayin edilmesi ve tahsiline kocabaşlarının memur edilmesi.

Özellikle Karadağ'ın ayaklanmaya akti desteği ayaklanmanın kesin olarak bastırılmasını önlemiştir. Bu nedenle Bâb-ı Âlî, Hersek ayaklanmasının sorumlusu olarak Karadağ'ı görmüş ve Karadağ'a müdahale etmeye karar vermiştir.29 İlk olarak 1849 Bosna Ayaklanması sırasında büyük başarı göstermiş olan Ömer Paşa ayaklanmayı bastırmakla görevlendirilmiştir.30

Hersek asilerinin Karadağ'dan yardım almalarını önlemek için Karadağ sınırı üzerinde tarassut postaları kurulmuştur. Devlet kurduğu tarassut postalarından başka Adriyatik Denizi'ne de bir filo gönderip limanları abluka altına almıştır. 21 Kasım 1861 tarihinde meydana gelen savaş sonunda Ömer Paşa, Piva mevkiinde toplanmış bulunan asileri kesin bir yenilgiye uğratmıştır.31 Bu şekilde Bosna'daki olaylar sona erince Karadağ üzerine bir askerî harekât başlatılmıştır. Oldukça başarılı olan bu harekât sonucunda, Osmanlı orduları Karadağ'ın başkenti Çetine'ye (Ceinje) girmek üzereyken Batılı devletlerin müdahalesiyle 31

Ağustos 1862 tarihinde İşkodra Antlaşması imzalanmak zorunda kalınmıştır.32

Böylece 1861 Hersek Ayaklanması Karadağ'ın kontrol edilmesiyle bastırılmıştır. Ancak Hersek'teki iç karışıklıklar Cevdet Paşa'nın Bosna Hersek teftişine kadar sürmüştür. Cevdet Paşa'nın Bosna'da yaptığı çalışmalar sonucu bölgeye geçici bir sükun gelmiştir.33

D. 1875 Hersek Ayaklanması

1861 Ayaklanması'nın ardından 1875 yılına gelinceye dek Bosna'da küçük çaplı anlaşmazlıklar hariç kayda değer bir olay yaşanmamıştır. Ancak bu devrede özellikle Panslavist amaçlar güden örgütlerin Bosna Hersek Hıristiyanlarını kışkırtmak amaçlı çalışmaları aralıksız devam etmiştir.34 Avusturya-Macaristan ve Rusya, Osmanlı Devleti içindeki Hıristiyanları isyana teşvik ederek, Hıristiyanların yaşadıkları bölgeleri kendi nüfuzları altına almak için çaba sarf etmişlerdir. Zaten Bosna Hersek'in Sırbistan ve Karadağ gibi iki Slav ülkesi arasında yer alması burayı propaganda için uygun duruma getirmiştir. Ayrıca Karadağ ve Sırbistan'ın çıkan isyanlarla muhtariyet kazanmış olmaları da Bosna Hersek Hıristiyanlarını isyana meylettirmiştir.35

İsyanın görünürdeki sebebi ise Hersek Sancağı'na bağlı Nevesin (Nevesinje) kazası Hıristiyanlarından 160 kişinin ağnam resminin ağırlığından ve mültezimlerin kendilerine kötü davrandığından şikâyetle Karadağ'a geçmesi olmuştur. Bu olay üzerine Karadağ Prensi Nikola, İstanbul'daki Rus elçisinden 160 kişinin kasabalarına dönmelerine izin verilmesi için Osmanlı hükümeti nezdinde aracılık yapmasını rica etmiştir. Sadrazam Esad Paşa Rusya'yı memnun etmek için mültecilerin memleketlerine dönmelerini kabul etmiştir. Mülteciler Nevesin'e döndüklerinde hemşehrileri tarafından kahramanlar gibi karşılanmışlar, İstanbul'un af edici hareketi bir zaaf olarak kabul edilmiştir.36

Nevesinliler Karadağ'dan dönen kışkırtıcıların liderliğinde, Nevesin müdürünü tehdit ile kaçırmışlar, üzerlerine giden inzibat erlerini de öldürmüşlerdir. Bu olay isyan hareketini alevlendirmiştir.

Çeteler yolları kesmeye, köprüleri tutmaya ve ellerine geçen Müslümanları öldürmeye başlamışlardır. Böylece ayaklanma resmen başlamıştır. Derviş Paşa ayaklanmaya müdahale etmek için izin istemiş, bu sürede geçen zaman ayaklanmanın genişlemesine neden olmuştur. Sadrazam Esat Paşa isyanın siyasi bir amacı olmadığı düşüncesiyle Derviş Paşa'ya asilere karşı kuvvet kullanmak yerine nasihatçi göndermesi talimatını vermiştir. Derviş Paşa merkezin talimatına uyarak asilerden isyandan vazgeçmeleri için çağrıda bulunmuştur. Ancak bu çaba bir sonuç vermemiş ve ayaklanma Temmuz ayında bütün eyalete yayılmıştır.37

Ayaklanmanın tehlikeli boyutlara ulaşması karşısında 4.200 kişilik bir kuvvet bölgeye gönderilmiş, ayaklanmaya müdahalede geciken Esad Paşa azledilerek, yerine Mahmud Nedim Paşa sadrazamlığa getirilmiştir. Olaylar karşısında Almanya, Avusturya ve Rusya başbakanları Berlin'de bir araya gelerek Osmanlı Devleti'ne bir nota vermeyi kararlaştırmışlardır. Mahmud Nedim Paşa bu notayı önlemek amacıyla Bosna Hersek'te en çok şikâyet edilen arazi dağıtımı ve iltizâm usûlü gibi hususların düzeltilmesine, dinlerin serbestliği ve mezheplere verilen müsaadelerin pekiştirilmesine, Hıristiyanlardan alınan askerlik bedellerinin indirilip değiştirilmesine, mahkemelerde bazı düzeltmeler vaadine, meclis ve mahkemelerin üyelerinin seçilmeleri hakkının genişletilmesine, memuriyetlerini kötüye kullananlar hakkında halkın şikâyette bulunabileceklerine dair bir Adâlet Fermanı'nı her tarafta geçerli olmak üzere 20 Eylül 1875'de yayınlamıştır. Fermanın birer kopyası özel memurlarla vilâyetlere gönderilmiştir. Ferman ilgili devletlere de duyurulmuştur. Bu fermanda yer alan hükümlerin işlerliğini sağlamak üzere bir de "Meclis-i İcraat" kurulmuştur.38

Adâlet Fermanı'nına ek olarak 2 Ekim 1875 ve 8 Kasım 1875'te Bosna'da ilân edilen irade ile aşarın çeyreği olan vergi kaldırılmış, 1873'e kadar olan vergi borçları affedilmiştir. Osmanlı hükümeti bu reform önlemleriyle Avrupa'nın müdahale girişimlerini önlememeye çalışmış, ancak başarılı olamamıştır. Bundan sonra gelişen olaylar meseleyi uluslararası boyuta taşımış ve Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlamasına neden olmuştur.39 Bu savaş sonunda Avusturya 200

yıllık emeline ulaşmış ve Bosna'daki karışıklıkları bahane ederek Bosna Hersek'i işgal etmiştir.

B. İdari ve Sosyal Yapı

1. İdarî Yapı

Bosna Hersek 1583'te beylerbeylikten eyalete çevrilmiş ve bu tarihten itibaren merkezden atanan vezir rütbesine sahip bir vali tarafından yönetilmiştir.40 Eyaletin ilk merkezi Saraybosna olmuştur. Ancak II. Viyana Kuşatması'nı izleyen yıllarda eyalet merkezi daha güvenli olan Travnik'e taşınmıştır. Travnik 1851 yılına kadar eyaletin merkezi olmaya devam etmiş, 1849'da başlayan isyanın ardından Ömer Paşa merkezi yeniden Saraybosna'ya taşımıştır.41

1863 yılı sonlarına doğru Ali ve Fuat Paşaları en fazla meşgul eden mesele, eyaletler üzerinde esaslı bir reform yapılması işi olmuştur.42 Bu amaçla 1864'te bir vilâyet nizâmnâmesi hazırlanmıştır. Bu nizâmnâme ilk olarak Rusçuk, Vidin ve Niş Eyaletlerinde uygulanmıştır. Bu eyaletler Tuna Vilâyeti adı altında birleştirilmiş ve nizâmnâme uygulamaya geçilmiştir. Uygulamanın başarılı olması üzerine 1865 senesi başında, vilâyet nizâmnâmesinin Rumeli, Anadolu ve Arabistan'da da uygulanmasına karar verilmiştir.43

Bosna Hersek vilâyeti ise Bosna adı ile birleştirilerek oluşturulmuş ve yeni bir nizâmnâme hazırlanmıştır. Bu nizâmnâme 1 Haziran 1865 tarihli Takvim-i Vekayi'de "Bosna Vilâyeti namıyla bu kere teşkîl olunan dairenin idâre-i umûmiyye ve husûsiyyesine ve tayîn olunacak memûrların suver-i intihâblarıyla vezâif-i daîmîsine" dair başlığıyla yayınlanmaya başlamıştır.44 Bosna vilâyet nizâmnâmesi ülke genelinde uygulanan nizâmnâmenin aynı olarak kaleme alınmıştır. Ancak diğer yerlerden farklı olarak üç maddelik bir ek yapılmıştır.45 Bu maddeler şunlardır:

1- Vilâyet dahilinde bulunan okulların idarelerine nezaret etmek, fünûn ve maarife dair her nevi işlere bakmak üzere, Maarif-i Umûmiyye Müdürlüğü kurulacak. Müdür diğer müdürler gibi vilâyet

merkezinde oturacak, icabında bu işin müfettiş ve hakimlere verilmesi uygun olacak.

2- Bosna'da kazalar cemaatlere, cemaatler yaftalara ve bunlar da karyelere taksim edilecek.

3- Vilâyet ve sancak merkezinde teşkil edilmiş olan cinayet, hukuk ve temyiz meclisleri birleştirilecek. Yalnız işler fazla ve muhtelif olduğu zaman bu meclislerin ikişer cemiyete ayrılarak vazife görecekti.

Bosna vilâyeti valiliğine de o anda Bosna eyaleti valisi olan Osman Paşa getirilerek, yeniden teşkil olunan kazalara da kaymakamlar tayin edilmiştir.[46] Buna göre Bosna Vilâyeti, Saray, Yenipazar (Navi Pazar), Banaluka (Banja Luka), İzvornik, Bihke, Hersek, Travnik olmak üzere 7 sancağa bölünmüştür.[47] Tablo I'den de anlaşılacağı gibi Bosna'da vilâyet teşkilatlanmasının ardından, bölge Osmanlı hakimiyetinden çıkana dek çok küçük değişiklikler hariç yapılan idarî taksimata uyulmuştur. Hatta Avusturya işgali döneminde de bu idari yapıya pek fazla dokunulmamıştır.

Vilâyet nizâmnâmesiyle ülke yönetiminde yer almaya başlayan "Meclis-i Umûmî-i Vilâyet"[48] Bosna'da da oluşturulmuştur. Vilâyet teşkilatı gereğince 7 sancağın seçilen temsilcileri vilâyet merkezinde toplanarak 1866 senesine ait yapılacak çalışmaları belirlemiştir. Alınan kararların bir kısmı uygulamaya konulmuş. Bir kısmı İstanbul'un desteğine ihtiyaç duyulduğu için merkezin kararına bırakılmıştır.[49] Her sancak ve ona bağlı kazaların bütün problemleri ayrı ayrı ciltli defterlerde en ince ayrıntısına kadar düzenlenmiştir. Bu durum Meclis-i Umumi'nin son derece titiz bir çalışma içinde olduğunu ve meclis azalarının görevlerinin bilincinde olduklarını göstermektedir.[50] Meclis-i Umumi aynı titizlikle çalışmalarına daha sonraki yıllarda da devam etmiştir.[51]

2. Nüfus Yapısı

Bosna Hersek'te üç farklı din ve her dinin de kendi içinde çeşitli mezhepleri veya kolları vardı. Örneğin Hıristiyanlar kendilerini Ortodoks ve Latin (Katolik) olarak nitelemekteydiler. Dini bölünmüşlüğe ilaveten özellikle 1699'dan sonra Bosna'nın sürekli dış

saldırılara maruz kalması, dışardan göç alması veya dışarıya göç vermesi bölgenin nüfusu hakkında sağlıklı bilgi alınmasını daima güçleştirmiştir. XIX. yüzyıla gelindiğinde durum daha da karışık bir hal almıştır. Gittikçe gelişen milliyetçilik sonucu Bosna'daki gruplardan menfaat bekleyen dış güçler, kendilerine bağlı olduklarını varsayılan kesimlerin nüfusunu fazla gösterme gayreti içine girmişlerdir. Aksine Bosna dahilinde yaşayan gayrimüslim halk ise daha az vergi vermek için nüfuslarını daha az göstermişlerdir. Durum Müslüman halk için de farklı değildi. Onlar da Tanzimât'ın ilânından sonra askere alınma endişesi ile hareket ederek erkek nüfusu az gösterme uğraşındaydılar. Hatta bölgede nüfus sayımı yapılmak istenmesi ayaklanmalara dahi zemin hazırlamıştır. Bu nedenle hem resmî olmayan veriler hem de resmî verilerden XIX. Bosna Hersek nüfusu hakkında sağlıklı bir bilgi elde etmek mümkün değildir. Ancak şu ana kadar temin edilebilen bilgiler ışığında bir tahminde bulunmak mümkündür. Verilere göre bu yüzyılda bölgenin toplam nüfusu 1.250.000-1.500.000 arasındadır. Müslüman ve Ortodoks nüfus birbirine yakın oranlarda 500.000-600.000 civarındadır. Katolikler ise 150.000-200.000 kişilik bir nüfusa sahiptirler. Kaynaklarda geçen Çingeneler ve Yahudiler ise hiçbir zaman kayda değer bir nüfus yoğunluğuna sahip olamamışlardır.52

3. Toprak Meselesi

Bosna Hersek'te toprak meselesi XIX. yüzyıl boyunca güncelliğini korumuştur. Bölgede tarıma elverişli araziler büyük toprak sahiplerinin elindeydi. Bu çiftliklere baştina adı verilmekteydi. Topraklar genelde Müslüman beylere aitti. Hıristiyan reaya bu topraklarda yarıcılık usulüyle çalışmaktaydı.53 Bu yapılanma XIX. yüzyıla has değildi. Osmanlılar Bosna'yı fethettiklerinde bölgede yarı feodal bir düzenle karşılaşmışlardı. Fetih sonrasında büyük toprak sahibi ağalar ya Müslüman olmuşlar ya da Osmanlı yönetimini desteklemişlerdi. Bu yüzden Osmanlılar da onların bu ayrıcalıklı konumuna fazlaca dokunmamıştır. Tanzimât'ın ilânından sonra sistemden rahatsız olan reaya, huzursuzluğunu çıkan isyanlara aktif destek vererek göstermiştir. Bunun üzerine yeni düzenlemeler yapılmıştır.54

İlk olarak reayanın angarya olarak çalışması yasaklanmıştır. Hatta devlet bu iş için 16.000 kese para harcamıştır. Fakat angarya meselesi kesin olarak halledilememiştir.55 1853 senesinde her iki tarafın birbirlerine karşı yükümlülüklerini içeren, beş yıl süreli mukavele senetlerinin hazırlanmasına karar verilmiştir. İlk olarak 30.000 mukavele senedi bastırılarak Bosna'ya gönderilmiştir.56 Fakat bu çalışmalar da her iki tarafı memnun etmediğinden başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu kez kesin olarak toprak meselesini halletmek üzere 1857 senesinde İstanbul'da bir komisyon kurulmuştur. Bosna Hersek'ten gelen temsilciler eyaletin karışık durumunun düzeltilmesi hususunu tartışmışlar ve 3 Ekim 1857 tarihinde 13 maddelik "çiftlik nizâmnâmesi" çıkarılmıştır.57 Nizâmnâmeye göre reayanın ürettiği ürünün üçte birini çiftlik sahibine vermesine geri kalanı kendisinin almasına, reayanın angarya olarak çalıştırılmasının kesin olarak önlenmesine, çiftlik sahiplerinin canları istediği zaman çiftçileri topraklarından çıkarmasının yasaklanmasına, çiftçilerin de çiftlik sahibinden habersiz çiftlikleri terk etmesinin önlenmesine, hazırlanan nizâmnâmenin uygulanmasından vali, mutasarrıf ve kaymakamların sorumlu tutulmasına karar verilmiştir. Bu düzenleme ile Bosna Hersek'teki uygulamalar yazılı hale getirilerek yasallaştırılmıştır. Taraflar arasında var olan rahatsızlıklara kalıcı bir çözüm getirilememiştir. Nizâmnâmenin uygulanmasında da güçlüklerle karşılaşılmıştır. Sonuçta nizâmnâme istenilen sonucu vermemiştir. Düzenlemenin istenilen sonucu vermemesi 1858 ayaklanmasının kesin şekilde sona erdirilememesine sebep olmuştur.58 Problemler Cevdet Paşa'nın 1862'deki Bosna müfettişliğine kadar devam etmiştir. O yaptığı çalışmalarla mukavele usulünü aktif olarak hayata geçirmiş, çiftlik nizâmnâmesini uygulamaya koymuş ve bir süre için huzur ve sükunu tesis etmeyi başarmıştır.59

Bosna'da problem teşkil eden diğer bir mesele de tımar usulünden kaynaklanmıştır. Daha önce tımarlar devletin diğer bölgelerinde ilga edilmesine rağmen, Bosnanın stratejik öneminden dolayı, 1851 senesine kadar bölgedeki tımarlara dokunulmamıştır. Ancak tımarlı sipahilerin yaptığı iddia edilen baskılar üzerine,60 1851

yılından itibaren tımar siteminin ilgasına yönelik çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Tımarlı sipahiler, tımar gelirinden 125 kuruş fazla maaş verilerek çeşitli kazalara zaptiye olarak atanmışlardır. Bu dönemde 4.000 olması gereken tımar mevcudu 1.512'ye düşmüş, diğer tımarlar büyük toprak sahipleri tarafından el konularak özel mülk haline dönüştürülmüşlerdir. Bu nedenle elinde İstanbul tarafından tımar beratı olmayan kimselerin tımarına el konulması, elinde berat olanların da üç yıl boyunca tımarlarına dokunulmamasına, bu süre sonunda tımar gelirinin yarısıyla emekli edilmesine karar verilmiştir.61 Ancak devlet tımar sistemi lağvedildiği takdirde, Bosna'daki Müslüman nüfusun zayıflayacağını düşünerek tımarların ilgası konusunda karar vermekte hayli zorlanmıştır. 1869 yılına gelindiğinde sistem yeniden gözden geçirilmiş ve 13 maddelik bir düzenleme yapılarak 19 Mayıs 1869 tarihinde yürürlüğe konulmuştur. Bu düzenleme ile, hazine tarafından el konulan tımarların gerçek gelirlerinin belirlenerek mahallî mal sandıkları tarafından sahibine tamamen ödenmesine, tımar sahibi öldüğü zaman sadece oğluna veya torunlarına verilmesine, tımarlarını terk edenlerin tımarlarına el konulmasına ve tımar gelirinin yarısı karşılığı emekli edilmesine karar verilmiştir.62 Düzenleme 31 Mayıs 1869'da Türkçe ve Boşnakça ilânnâmeler ile tüm Bosna'ya duyurulmuştur. Bu düzenleme ile tımar sisteminin devamına izin verilmesi "Boşnaklara Padişahın lütfû" olarak nitelenmiş, Boşnaklardan merkezden gönderilen emirlere itaat etmeleri istenmiştir.63

Bu dönemde devlet toprakların reayanın eline geçmesinden son derece rahatsız olmuştur. Mümkün olduğu kadar toprakların Müslümanların elinde bulunmasına özen gösterilmiştir. Ancak gerek ayaklanmalar sonucu ortaya çıkan fiili durum, gerekse dış baskılar nedeniyle bir takım düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelerde her iki tarafın da tepkisini çekecek kararlar almaktan çekinilmiştir. Fakat bu orta yol bulma formülü tarafların hiç birini memnun etmemiş problemler katlanarak Bosna Hersek elden çıkana kadar devam etmiştir.

4. Eğitim

Bosna Hersek'te eğitim öğretim faaliyetleri XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren oldukça hız kazanmıştır. Ancak daha önce de geleneksel eğitim kurumları olan medreselerde eğitim görmüş bir çok Bosnalı bilim adamı yetişmiştir. Özellikle Saraybosna'daki Gazi Hüsrev Bey Medresesi Müslüman bilim adamlarının yetişmesine oldukça katkıda bulunmuştur. Bu medresenin yanında diğer medreselerin katkısıyla da bölge kültürel açıdan oldukça gelişmiştir. Bosnalı yazarların Türkçe, Arapça ve Farsça olarak vermiş oldukları eserlere başta İstanbul olmak üzere dünyanın dört bir tarafındaki kütüphanelerde rastlamak mümkündür.[64]

Tanzimât'tan sonra ise sadece Müslümanlara yönelik okullarda bir artış olmamış, aynı oranda Hıristiyan halkın çocuklarının eğitim görebileceği okulların sayısı da artmıştır.[65] Eğitimde önemli bir atılımda Tanzimât'ın bölgede uygulanmasının hemen ardından gelmiştir. 1851 tarihinde Bosna genelindeki bütün kaymakamlıklara birer rüşdiye açılmasına ve İstanbul'dan öğretmenler gönderilmesine karar verilmiştir. İstanbul'dan gönderilen bu öğretmenlerden muallim-i evvellere 750 guruş muallim-i sânîlere ise 400'er guruş maaş bağlanmıştır.[66] Aşağıdaki tablolardan anlaşılacağı gibi Bosna'daki bütün kaymakamlıklara birer rüşdiyenin açılması hedefine fazlasıyla ulaşılmıştır.

Cevdet Paşa'nın Bosna Müfettişliği esnasında da okullar ziyaret edilmiş, Cevdet Paşa bu okullarda verilen eğitim öğretimin kalitesinden memnun kalmıştır. Paşa halkın istekleri karşısında hem erkek hem de kız çocuklarına eğitim veren okullar açtırmıştır. Paşa'nın ziyaretleri sırasında ortaya çıkan önemli bir gerçek ise bu okullarda eğitimin her grubun kendi diline göre yapılmış olmasıdır. Boşnaklar Boşnakça, Sırplar Sırpça, Hırvatlar Hırvatça eğitim görmekte olduğundan merkezin gönderdiği emirler Bosna'da yeterince anlaşılamamıştır.[67]

Devlet bu eksikliği gidermek amacıyla 1865 yılında bir resmi vilâyet gazetesinin yayınlanmasına karar vermiştir. Belgrad, Novi Sad, Pançevo, Çetine, Zadar ve Zagreb şehirlerinde çıkan gazeteler Bosna'daki olayları çarpıtarak haber yaptıklarından bu yayınlara cevap vermek, Belgrad ve Zagreb'de yayınlanan okul

kitapları ve başka eserlerde yapılan Slav propagandasına karşı koymak, idarî yenilikten sonra çoğalan dairelerin kırtasiye işlerini karşılamak için 1866 senesinde Saraybosna şehrinde bir matbaa kurulmuştur. Matbaanın kuruluşundan Avusturya işgaline kadar Saraybosna'da Bosanski Vjesnik, Bosna Gazetesi ve Gülşen-i Saray adında üç gazete yayınlanmıştır. Bosanski Vjesnik (Bosna Gazetesi) matbaacı İgrat Sopran tarafından haftada bir yalnız Sırpça olarak kiril alfabesiyle Nisan 1866 ve Eylül 1866 tarihleri arasında Saraybosna'da yayınlanmıştır. Gazete İgrat Sopron'un matbaası vilâyet idaresi tarafından satın alınmasına kadar geçen sürede 25 sayı çıkarmıştır. Bosna Gazetesi Bosna vilâyetinin siyasi ve resmi gazetesiydi. Gazetenin iki sayfası Türkçe iki sayfası Boşnakça basılmıştır. Haftada bir defa çıkan gazetede iç ve dış haberler ile ilân kısımları vardır. Gazetenin ilk sayısı 28 Mayıs 1866 Pazartesi tarihinde fiyatı 40 para olarak çıkarılmıştır. Bu tarihten 18 Temmuz 1878 tarihine kadar toplam 636 sayı çıkmıştır. Gülşen-i Saray yarı resmî, siyasî edebi gazetedir. Sahibi ve müdürü Şakir Kurtkehayiç Efendi'dir. İlk sayısı 26 Aralık 1868'de sonuncusu ise 11 Temmuz 1872'de çıkmıştır. Bu gazete de Boşnakça ve Türkçe olarak basılmıştır.68

Bosna Hersek'teki okul ve okullarda öğrenim gören öğrenci sayısı kesin olarak ancak salnamelerden öğrenilebilmektedir. Salnameler haricinde ulaşılabilen münferit kaynaklara dayanarak kesin bir rakam vermek mümkün değildir. Salnamelerdeki rakamlar da çoğu zaman güvenilir olmayıp, hatalı bilgiler içermektedir. Ancak şu anda en güvenilir veriler bunlardır. Bu salnamelerden ilkinde din temeline dayalı bir sınıflama yapılmış, okulların türleri hakkında bilgi verilmemiştir. Diğer salnamelerde ise Bosna genelinde hangi sancakta ne kadar okul olduğunu öğrenme şansına da sahibiz. Salnamelerdeki kayıtlardan da gayet net olarak anlaşılacağı gibi Bosna Hersek'te eğitim öğretim faaliyeti hem erkek hem de kız çocuklarına yönelik olarak planlanmış ve XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu okullara öğrenciler devam etmişlerdir. Örneğin 1870 yılında Müslüman nüfusun %6,5'i eğitim görmekteydi. Bu oran Ortodokslar için %1,5, Katolikler için %0,5 civarındaydı. Görüldüğü

gibi Müslümanlar Bosna Hersek'teki en eğitimli grubu oluşturmuşlardır. Bu durum gerek Avusturya işgali döneminde gerekse Yugoslavya yönetimi altında da değişmemiştir. Günümüzde de Bosna Hersek'te yaşayan etnik gruplar arasında okur yazar oranı en yüksek olan kesim Boşnaklardan oluşmaktadır.

Sonuç

Bosna Hersek XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin geçirdiği bütün çalkantıları yakından hissetmiş, bir çok tartışmada taraf olmuş bu nedenle sürekli devletle çatışma içinde olmuşlardır. Bu yüzyılın ilk yarısında çatışmalarda Müslüman ileri gelen beyler kendi ayrıcalıklarını yitirme endişesiyle -gelişen olaylar onların haklı olduklarını göstermiştir- yenilikleri engelleme çabası içine girmişlerdir. Yüzyılın ikinci yarısında ise önce Tanzimât, ardından Islâhat Fermanı'nın getirdiği yeniliklerin uygulanmadığını iddia eden Hıristiyan tebaa ayaklanmalarda boy göstermeye başlamış, bu isyanların sonuncusunun ateşlediği siyasal gelişmeler devletin büyük bir darbe yemesine yol açmakla kalmamış, Bosna Hersek'in de Avusturya işgali altına girmesine neden olmuştur.

Bosna'nın 1878'de Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmasıyla Bosna Hersek sayfası kapanmamış, devlet ve duyarlı halk kitlelerinin Bosna'ya olan ilgisi sürmüştür.69 1908'deki ilhak ve sonrasında dahi Bosna-Hersek Türk Milleti'nin kalbindeki yerini daima muhafaza etmiştir. 1990'larda başlayan etnik soykırıma Türk halkının ilgisi ve tepkisi bunu kanıtlayacak niteliktedir.

1 Branislav Djudjev, "Bosna Hersek", İslâm Ansiklopedisi, C. VI, İstanbul 1992, s. 301, (TDV).

2 Georges Castellan, Balkanların Tarihi, Çeviren Ayşegül Yaraman-Başbuğ, İstanbul 1992, s. 260.

3 Bosna Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919), Ankara 1992, s. 12,

4 Ahmet Cevad Eren, Mahmut II Zamanında Bosna Hersek, İstanbul 1965, s. 52-54.

5 Eren, Bosna Hersek, s. 74-82; Straşimir Dimitrof-Kristyo Mançev, İstoriya ma Balkanskite narodi. XV-XIX, Sofia 1971, s. 272; Noel Malcolm, Bosna, Çeviren Aşkım Karadağlı, İstanbul 1999, s. 204-205.

6 Kapudan XVI. yüzyılın sonlarında sınır bölgesinde görev yapan bir askeri yöneticiydi. Asker toplamak ve sınırı geçenleri kontrol etmekle yükümlüydü. Bosna'daki kapudanlar aynı zamanda geniş siyasi ve askeri güçlere de sahiptiler. Malcolm, a.g.e., s. 158-159.

7 Bu ayaklanma hakkında ayrıntılı bilgi için bkz,; Eren, Bosna Hersek, s. 102-160; Djurdjev, a.g.m., s. 301.

8 İsmail Ağa Çengiç'in biyografisi için bkz. Hamdi Kreşevlakoviç, Çengiç Beyleri-Osmanlı Devrinde Bosna Hersek Feodalizmi Hakkında Bir Etüd, Çeviren İsmail Eren, İst. 1960, s. 55-61.

9 Dimitrof-Mançev, a.g.e., s. 272-273; Eren, Bosna Hersek, s. 136-154; Engelhard, Türkiye ve Tanzimât. Devlet-i Osmaniyye'nin

Tarih-i Islâhâtı 1826-1882, Çeviren Ali Reşad, İstanbul 1328, s. 86-87; Djurdjev, a.g.m., s. 301; Malcolm, a.g.e., s. 205-206.

10 B.O.A., (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), İ. D. (İrâde Dahiliye), nr (numara): 448; 1045; 1159; 1354; 4164; İ. M. V. (İrade Meclis-i Vâlâ), nr: 241; 298; 373.

11 B.O.A., İ. D., nr: 7758; 8200.

12 Ayrıntılı bilgi için bkz. Zafer Gölen, "Sırpların 1849 Bosna İsyanı'na Etkileri", Toplumsal Tarih, S. 50, İstanbul Şubat 1998, s. 36-42.

13 Zafer Gölen, Tanzimât'ın Bosna Hersek'te Uygulanması, Samsun 1996, s. 106-117. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

14 B.O.A., İ. D., nr: 12526; 12709; 12877.

15 Bu ayaklanma, Bosna'da tahrirat katibi olduğunu sandığımız Abdi adlı bir kişi tarafından tüm ayrıntılarıyla kaleme alınmıştır. Yaklaşık 2,5 yıl süren olaylar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdi, Tabsırat'ûl-Eşkıyâ, İstanbul 1289, s. 101

16 Vak’a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi, Yayınlayan Münir Aktepe, C. IX, İstanbul 1984, s. 27.

17 B.O.A., İ. D., nr: 14557.

18 B.O.A., İ. D., nr: 14557.

19 B.O.A., İ. M. M. (İrade Meclis-i Mahsus), nr: 492; Engelhard, a.g.e., s. 136.

20 B.O.A., İ. M. M., nr: 492; İ. D., nr: 28889.

21 B.O.A., İ. M. M., nr: 492.

22 B.O.A., İ. D., nr: 26272.

23 Fermanların içerikleri hakkında bkz. B.O.A., İ. M. M., nr: 492; Gölen, a. g. t., s. 146.

24 B.O.A., İ. M. M., nr: 552.

25 Ayaklanmanın Kani Paşa tarafından değil, bölgedeki Müslüman halk tarafından bastırıldığı, Kani Paşa’nın merkeze isyanı kendi bastırmış gibi gösterdiği yolunda iddialar da mevcuttur. Mehmet Zeki Pakalın, Tanzimât Malîye Nazırları, C. II, Ankara 1940, s. 68-71.

26 B. O. A, İ. M. V., nr: 18369.

27 Musa Çadırcı, Tanzimât Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara 1991, s. 250; Ahmed Cevdet Paşa, Tezâkir 13-20, Yayınlayan Cavid Baysun, Ankara 1991, s. 101-130.

28 Hüdai Şentürk, “Tuna Vilâyeti’nin Teşkiline, Karadağ ve Hersek Vukuâtına (1861) Dâir Cevdet Paşa Tarafından Kaleme Alının Layiha”, Belleten, C. IIX, S. 226, Ankara 1996, s. 722; Mufassal Osmanlı Tarihi, C. IV, s. 3118; Engelhard, a.g.e., s. 167-168.

29 Şentürk, a.g.m., s. 722-723; Mufassal Osmanlı Tarihi, C. IV, s. 3118; Bosna-Hersek Arşiv Belgeleri, s. 73-74; Stanford J. Shaw& Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C. II, İstanbul 1994, s. 190-191.

30 Ahmed Cevdet Paşa, Tezâkir 13-20, s. 128-129.

31 Ahmed Cevdet Paşa, Tezakir 13-20, s. 171-172.

32 Şentürk, a.g.m.., s. 724-25; Mufassal Osmanlı Tarihi, C. VI, s. 3119-3120.

33 Cevdet Paşa'nın Bosna müfettişliği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Ahmet Zeki İzgöer, "Ahmed Cevdet Paşa ve Bosna Islahatı", Dîvân, S. 6, İstanbul 1999, s. 211-223.

34 BOA, İ. D. nr: 40536, Lef. 1, 6 Ekim 1868 tarihli Bosna Valisi Osman Paşa'nın tahriratı. Bu raporda, "Bükreş cemiyeti tarafından Travnik'te bulunan komitaya silah gönderileceği istihbaratı alınması üzerine sınırlarda alınan güvenlik tedbirlerinden" bahsedilmektedir.

35 Bosna-Hersek Arşiv Belgeleri, s. 18.

36 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C. VII, Ankara 1988, s. 74; Mahmud Celaleddin Paşa, Mirât-ı Hakikât, Hazırlayan İsmet Miroğlu, İstanbul 1983, s. 51-52; Bosna Hersek Arşiv Belgeleri, s. 18; İ. Halil Sedes, 1875-1876 Bosna Hersek İhtilâlleri ve Siyasi Olaylar: Başlangıç, C. II, İstanbul 1946, s. 55.

37 Karal, a. g. e. VII, s. 74-75; Mirât-ı Hakikat, s. 52-53; Bosna Hersek Arşiv Belgeleri, s. 19; Ahmed Cevdet Paşa, Tezâkir 40, Hazırlayan Cavid Baysun, Ankara 1991, s. 147-148; Shaw ve Shaw, a.g.e., C. II, s. 201.

38 Karal, Osmanlı Tarihi VII, s. 80-81; Mirat-ı Hakikat, s. 70; Bosna Hersek Arşiv Belgeleri, s. 20-21; Sedes, a.g.e., s. 122-123.

39 Kemal Baltalı, "1875 Hersek Ayaklanmasının Uluslararası Bir Nitelik Kazanması", Belleten, C. L1, S. 199, Ankara Nisan 1987, s. 206; Engelhard, a.g.e., s. 328-333.

40 J. Krcsmarik, "Bosna", İslâm Ansiklopedisi, C. II, İstanbul 1986, s. 732 (MEB); Halil İnalcık, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600, Çeviren Halil Berktay, C. I, İstanbul 2000, s. 322.

41 Hakkı Şinasi Çoruh, "Kısa Boşnak Tarihi", Türk Kültürü, C. XI, S. 122, İstanbul 1972, s. 92; Malcolm, a.g.e., s. 159-160.

42 Talât Mümtaz Yalman, Osmanlı İmparatorluğu Mülkî İdaresinde Avrupalılaşma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi, İstanbul 1940, s. 158-159, Vecihi Tönük, Türkiye'de İdare Teşkilatı, Ankara 1945, s. 134-135; Musa Çadırcı, Tanzimât Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara 1991, s. 251-252.

43 Yalman, a.g.e., s. 162-173; Tönük, a.g.e., s. 137-144; Karal, Osmanlı Tarihi VII, s. 154-155; Şentürk, a.g.m., s. 727-733.

44 Takvim-i Vekayi, 1 Haziran 1865, S. 802 (1-12. maddeler); 8 Haziran 1865, S. 803 (13-44. maddeler); 28 Haziran 1865, S. 805 (45-70. maddeler); 1 Temmuz 1865, S. 806 (71-82. maddeler).

45 Takvim-i Vekayi, 1 Temmuz 1865, S. 806.

46 Yalman, a.g.e., s. 174-175; Tönük, a.g.e., s. 145-146.

47 1583'te oluşturulan Bosna Eyaleti, Saraybosna, Hersek, İzvornik, Zacone, Rahoviçe ve Kilis'ten ibaretti. 1611 senesinde Kerka'da bu idarî yapıya eklenmiş ve sancak sayısı 8'e yükseltilmiştir. 1717-1730 yılları arasında Bosna Eyaleti Hersek, İzvornik, Klis ve Bihke olmak üzere 4 sancaktan oluşmaktaydı. XIX. yüzyılın başlarında ise Saraybosna, Travnik, İzvornik, Banaluka, Hersek, Bihke ve Yenipazar olmak üzere 7 sancaktan teşkil edilmişti. Hezarfen Hüseyin Efendi, Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân, Hazırlayan Sevim İlgürel, Ankara 1998, s. 120; Fahameddin Başar, Osmanlı Eyâlet Tevcihatı (1717-1730), Ankara 1997, s. 17, 48-51; Eren, Bosna Hersek, s. 16-17.

48 Ayrıntılı bilgi için bakınız, "İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyet", Düstûr I. Tertip, İstanbul 1289, s. 739-741; Tönük, a.g.e., s. 189-191; Yalman, a.g.e., s. 165; Çadırcı, a.g.e., s. 261-268.

49 B. O. A, İ. M. M., nr: 1421, 20 Nisan 1867 tarihli arz tezkiresi.

50 B. O. A, İ. M M., nr: 1421, lef: 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11.

51 B. O. A, İ. Ş. D (İrâde Şûrâ-yı Devlet)., nr: 613, 1 Nisan 1869 tarihli arz tezkiresi; İ. Ş. D., nr: 800, 19 Ağustos 1870 tarihli arz tezkiresi. Meclis-i Umûmî'nin çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zafer Gölen, "Meclis-i Umûmî'nin Bosna Hersek'teki İlk

Çalışmaları”, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 114, İstanbul 1998, s. 135-142.

52 Bosna Hersek’te nüfus hareketlikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zafer Gölen, “19. Yüzyılda Bosna Hersek’in Nüfusu”, Toplumsal Tarih, S. 54, İstanbul Haziran 1998, s. 36-42; Zafer Gölen, “Tanzimât Döneminde Bosna Hersek’te Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetleri”, Belleten, C. LXV, S. 242, Ankara 2001, s. 217-221.

53 Bu çiftçilere kmet adı verilmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz.,

54 Bu dönemde yapılan düzenlemeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gölen, a. g. t., s. 67-70, 80-92.

55 B.O.A., İ. D., nr: 10329; 10735, Lef. 9.

56 B.O.A., İ. D., nr: 11234.

57 14 Safer 1274 tarihde yayınlandığı için Safer kararnâmesi adıyla bilinir. Düstûr I. Tertip, s. 765-771.

58 Balkan tarihçileri “Çiftlik nizâmnâmesini” feodal beylerin haklarının tasdiki olarak nitelerler. Straşimir-Dimitrof, a.g.e., 343.

59 B.O.A., İ. D., nr: 35064; Gölen, a. g. t., s. 94-95.

60 Bu baskılar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gölen, Sırpların 1849 Bosna İsyanı’na Etkileri, s. 36-42.

61 B.O.A., İ. M. V., nr: 6509; 8984.

62 B.O.A., İ. M. M., nr: 1530.

63 B.O.A., İ. D., nr: 41552.

64 Malcolm, a.g.e., s. 174; Bosna’da kültür ve sanat etkinlikleri hakkında kısa bir değerlendirme için bkz. Çoruh, a.g.e., s. 93-94; Bosna’daki kültürel zenginliğe okur yazar oranı açısından yaklaşan Babuna ve Şemseddin Sami aynı düşüncede değildir. Babuna, a.g.e., s. 115; Şemseddin Sami, Kamusu’l-Alâm, C. II, İstanbul 1306, s. 1387.

65 Gölen, Bosna Hersek’te Kilise İnşa ve Onarımı, s. 224-225; Meclis-i Umûmî kurulduktan sonra bu meclisin gerçekleştirmeyi planladığı hedefler arasında yeni okulların açılması ilk hedeflerden

birini oluşturmuştur. Gölen, Meclis-i Umûmî'nin Bosna Hersek'teki İlk Çalışmaları, s. 135-142.

66 B.O.A., İ. D., nr: 15343, Lef: 1, 06 Nisan 1851 tarihli Meclis-i Maarif-i Umûmî mazbatası.

67 Ahmed Cevdet Paşa, Tezâkir 21-39, Yayınlayan Cavid Baysun, Ankara 1991, s. 18-23, 63.

68 B.O.A., İ. D., nr: 38342, 27 Mayıs 1866 tarihli arz tezkiresi; Bosna Gazetesi, S. 1, İsmail Eren, "1866 Yılından Sonra Bosna-Hersek, Kasova ve Makedonya'da Yayınlanan Türkçe Gazete ve Dergiler", Bilgi, C. XIV, S. 163-64-65, Ekim-Kasım-Aralık, 1961, s. 8-9.

69 İşgal altındaki Bosna Hersek'i kurtarmaya, ilhakı önlemeye yönelik çalışmalar için bkz. Zafer Gölen, "İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Bosna Hersek'in İlhakına Tepkiler", Toplumsal Tarih, S. 60, İstanbul 1998, s. 9-16.

C. Yenileşme Döneminde Gündelik Hayattan Çizgiler

Milli Kıyafet: Müslüman Osmanlı Kadını ve Kıyafetinin Milliyeti / Doç. Dr. Nicole van Os [s.133-145]

Leiden Üniversitesi / Hollanda

Bilgi Üniversitesi / Türkiye

Giriş

1908'deki Jön Türk Devrimi'nden sadece birkaç hafta sonra, ünlü bir kadın yazar olan Fatma Fahrünnisa'nın, yeni kurulan günlük gazetelerden biri olan Millet'te bir makalesi yayınlandı. O, bu makalesinde, Avrupa modasının takip edilmesini şiddetle reddederek, bir ulusal kıyafetin geliştirilmesini savunmaktaydı.1 Fahrünnisa'nın dillendirdiği tartışmaların her biri farklı özellikler taşıyor olsa da, hepsinin ortak noktası da o kadınların 1908 devriminden sonra yeni devletin kurulmasında önemli katkıda bulunabilecekleri ya da bulunması gerektiğine olan inancını göstermekteydi. 1908 devrimi Sultan II. Abdulhamid'in istibdadına son verirken, onun otuz yılı aşkın bir süre önce tek taraflı olarak askıya aldığı anayasaya yeniden işlerlik kazandırmaktaydı. Bu makalenin konusu ise, Osmanlı kadınının Jön Türk Devrimi ile Birinci Dünya Savaşı arasındaki süre içinde ileri ve medeni bir ulus devletin kuruluşundaki rolleri gözönüne alınarak kıyafet-i milliye ya da milli kıyafet meselesinin algılayışındaki merkezi konuma nasıl ve niçin oturduğudur. Makale ayrıca, yapılan devrimden sonra, yeni Osmanlı ulus-devleti'nin "milliyeti"nin ne olması gerektiği üzerine ortaya atılan fikirlerdeki değişime de değinecektir.

Bunları yapabilmek için ilk önce ulus/millet, milliyetçilik ve moda arasındaki ilişkiyi genel anlamda yansıtmaya çalışacağım. İkinci olarak, Avrupa modasının Osmanlı İmparatorluğu'na nasıl girdiği ve buna karşı ne tür tepkiler geliştiğini kısaca anlatacağım. Son olarak, milli kıyafetin İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Osmanlı Müslüman kadınları arasında nasıl bir tartışma konusu haline geldiğini analiz edeceğim.

Ancak, başlamadan önce kullandığım kaynaklara ve bu kaynaklarda karşılaştığım zorluklara değinmek yararlı olacaktır. Bu makale için kullandığım kaynaklar, esas olarak, kendi algılayışlarını yansıttığı için ilgimi çeken bu kadınların kendi yazılarıdır. Bu yazılar genelde, Abdulhamid rejiminin uyguladığı sansür kalktıktan sonra, sayılarında çok büyük bir artış olan kadın dergileri, diğer dergiler ve gazetelerde yayınlanmaktaydı. Ancak, “milli” kavramının ne olduğu, şahıslar, gruplar ve devlet arasında karmaşık bir oyuna dayandığından, arşiv kaynaklarını araştırmak suretiyle, devletin milli değerler çerçevesinde kadın için uygun kıyafet olarak ne düşündüğünü de inceledim. Bunlar özellikle faydalı kaynaklardır. Çünkü kadınların kendileri de devlet tarafından dayatılan kadın kıyafetleri konusundaki düzenlemelerin açık olmadığı konusunda şikayetçiydiler.

Araştırmam, Osmanlıca okuyup yazabilen Osmanlı kadınının algılayışı üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu kadınların büyük çoğunluğu Müslüman’dı. Ancak, çoğu zaman “bizim milli kıyafetimiz” diye yazdıklarında kimleri kastettikleri pek anlaşılmamaktadır: Osmanlı kadını mı, Müslüman kadın mı, Osmanlı-Müslüman kadını mı, Türk kadını mı, Türk-Müslüman kadını mı vesaire…?

Söz konusu kaynaklar, Osmanlı toplumunun sadece çok kısıtlı bir sınıfına ışık tutmaktadır. Bu makaleleri yazabilmek için bu kadınların, iyi ve üst seviyede bir eğitim almış olmaları gerekirdi ki, bu da sadece belirli bir tabakaya mensup kadınlar için mümkündü. Kadın yazarların çoğu, on dokuzuncu yüzyılda yapılan reformlarla ihdas edilen yeni bürokratik ve askeri alanlarda görev yapan mevcut devlet seçkinlerine dahil erkeklerin kızları, kızkardeşleri ya da eşleriydi. Lapidus’a göre, bunlar “Avrupa müdahalelerine karşı kendi toplumlarının siyasi ve kültürel olduğu kadar ekonomik tepkilerini de yönlendirebilen”[2] insanlardı. Bundan dolayıdır ki, on dokuzuncu yüzyıl boyunca, Osmanlı evlerine Paris’ten gelen modanın girmesine öncülük edenler de karşı çıkanlar da, bu gruba mensup kadınlardı.[3]

Kıyafet ve Milliyet

Batı kıyafetlerinin girişi, on dokuzuncu yüzyılda gerçekleştirilen siyasi ve ekonomik gelişmelerin bir sonucudur. On sekizinci yüzyılın sonlarında ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında Osmanlı yöneticileri Osmanlı bürokratik sisteminin reforma ihtiyaç duyduğunu hissetmekteydiler. Bu reformlarla, Avrupalı güçlerin yaptıklarını örnek almak suretiyle devletin gücünü İstanbul'da merkezileştirmeyi amaçlamaktaydılar. Bu reformlara, sayıları on dokuzuncu yüzyılda bir hayli artmış olan Osmanlı memurlarına, dini intisaplarından bağımsız olarak Avrupa'dakine benzer takımlar giymeye zorlayan yönetmelikler eşlik etti.4 Bu değişim, Osmanlı toplumunda değişik milletlere bağlı olan insanların farklı kıyafetler giymeye zorlandığı geçmişten kopuşun mühim bir işaretiydi. Bu kıyafet kodları ile alakalı kanunlar, genellikle nispi bir gevşeklik döneminin sona erdirilmesine ve böylece eski sosyal düzenin yeniden tesisinin önüne geçilmesine hizmet eden imparatorluk kanunnameleri tarafından düzenli olarak teyid edilmekteydi.5 Mamafih, memurların kıyafetlerindeki değişiklik, yeni bir düzene geçiş anlamına da gelmekteydi. Böylece, on dokuzuncu yüzyılın başında Avrupalıların kıyafetinin kabulü, daha önceleri kıyafetlerle belirginlik kazanan etnik ve dini sınırları silikleştirdi; ve giyenlerin "modernizasyonunu (çağdaşlaşmak?)" ve seçkinliğini (Avrupalı olan şeylere uyumluluğu) gösterir hale geldi.6

Cemaatler ve bireyler, kıyafetleri her zaman farklılıklarını gösteren bir araç olarak kullanmışlardı. Belirli bir kıyafeti giyen birey, bu yolla belirli bir topluluğa ait olduğunu ifade edebilmekteydi, ya da tam tersine bu konuda konulan kurallara uymayı reddederek o topluluğa ait olmak istemediklerini göstermekteydiler. Öte yandan, topluluklar kendi bağlılarını diğer toplulukların bağlılarından kıyafetleri sayesinde ayırt edebilmekteydiler. Kıyafet konusunda topluluk tarafından konulan kurallara uymayanlar, (olumsuz) tepkilere sebep olabilmekteydiler.

Kıyafetlerle yaratılan farklılıklardan biri cinsiyetler arasındadır. Karşı cinse mal edilmiş kıyafetleri giyen kadınlar ya da erkekler şaşkınlığa, karmaşaya, saldırganlığa ya da diğer hissi tepkilere sebep olabilmekteydiler.7 Giyilen kıyafet sıkça o kıyafeti giyenin mesleğini göstermekteydi. Askeri üniformalar ya da tıp mesleğinin

beyaz önlüğü, kıyafetlerin bu tür fonksiyonlarına örneklerdir. Kıyafetin gösterebileceği diğer bir farklılık ise sınıf farkıdır. Victoria dönemi İngiltere'sinde üst sınıfa ait kadınların modadaki gelişmeleri takip etmesine müsaade edilirken, alt sınıftan bir kadının "güzel elbise sevgisi" münasebetsiz bir davranışın göstergesi olarak düşünülmekte ve hatta ahlaklarını yitirdiklerinden şüphe edilmekteydi.8 Giyilen kıyafetlere bakılarak, o kıyafeti giyenin hangi yaş döneminde olduğu da anlaşılabilmektedir. Genç ve evlenilebilir kızlar dul kadınlardan farklı kıyafetler giyebilirler. Mesela, son dönemlerinde Osmanlı toplumunda bir kızın çarşafa bürünmesi, çocukluktan çıktığının, genç kızlığa geçişinin işaretiydi.9 Kıyafet, ayrıca toplumdaki değişik dini ve etnik grupların ayırt edilmesini de sağlamaktaydı. Bunun bir örneği, yukarıda bahsettiğimiz Osmanlı toplumundaki milletler için konulan kıyafet kodlarıdır. Mesela, sadece Müslüman kadınların sarı renkli ayakkabı giymesine müsaade edilmekteydi. Benzer bir şekilde, Yunanistan'daki değişik etnik gruplar "ilk bakışta kendilerinin komşularından ayırt edilmesini sağlayan" değişik kıyafetler giymekteydiler.10 Buna ilaveten, kıyafetler bir coğrafi bölgeden diğerine değişiklik göstermekteydi. Bu yüzden, bir bölgedeki köylerden gelen insanların kıyafeti, bir başka bölgenin köylerinden gelenlerinkinden farklı olabilmekteydi.

Milliyetçiliğin yükselmesi ve ulus-devletlerin gelişmesi, milli ve kolektif kimliği temsil edecek bir kıyafeti ihtiyaç haline getirdi. Bu milli kıyafetler yeni kreasyonlar ve yeni buluşlar olmalarına rağmen, bunlara otantik bir hava verilme ihtiyacı hissedilmekteydi. Yani, bu kıyafetlerin belirli bir zaman periyodu için ulus-devlette yaşayan bütün halkın giydiği günlük kıyafetlerin bir parçası olarak görülmesi ve kabul edilmesi gerekliydi. Onları meşrulaştırmak için bu yeni kreasyonlar, tıpkı Hobsbawn'ın bahsettiği icat edilmiş gelenekler gibi, "halihazırda eski olanlara aşılanabilirlerdi. Bazen resmi ayin, sembolizm ve ahlaki rahatlık dini ve muhteşem debdebe, folklör ve farmasonluğun zengin gardroplarından ödünç alınarak icad edilebilmekteydi."11

Bölgesel kıyafetlerin cömertçe doldurduğu "gardrop/depo?" bir milli kıyafet yaratmak için muazzam imkanlar sunmaktaydı. Mesela,

1830’larda, Yunanistan Osmanlı İmparatorluğu’ndan bağımsızlığını kazandığı zaman, Kral Otto ve Kraliçe Amalia’nın önayak olmasıyla yaratılan ve kraliyet ailesi ile onların maiyeti tarafından milli bayramlarda giyilen Yunan milli kıyafeti, normalde hepsi bir arada asla görülmeyen, değişik bölgelerin değişik kıyafetlerinin çeşitli unsurlarının biraraya getirilmesiyle yaratılmıştır.12

Kıyafetler bir etnik ve ulusal13 kolektivite için görünür işaretler olarak hizmet görürken, birşeyin etnik ya da ulusal kolektivitenin bir parçası olup olmadığına dair ideolojik söylemler çoğunlukla ahlak ve şeref konusunda odaklanmaktadır. Bu bağlamda, kamuda erkeklerinkinden daha çok kadınların davranışı önemlidir. Anthias ve Yuval-Davis’in belirttiği gibi, kadınların ulusun oluşumuna katkıda bulunmak yollarından biri ulusal farklılıkların belirtisi olup ideolojik söylemlerde ulusal/etnik grubun bir simgesi haline gelmektir.14 Bir kadın, sadece kadınların bulunduğu bir grup içinde ya da ailesinin evi içinde iddiacı, başı dik ve atılımcı olabilirken, ailesinin yakın çevresinden olmayan erkeklerle doğrudan ilişkilerin olabildiği kamu alanında daha mütevazi olmak zorundadırlar.15 Tevazuyu ya da tevazunun yokluğunu göstermenin bir yolu da giyinme tarzıdır. Uygun bir şekilde giyinmemiş bir kadın, davranışları öyle olduğunu göstermese de, mağrur ya da cüretkar olmakla suçlanabilir.16 Uygun giyinmeyen bir kadın alay ve eğlence konusu olabilir, hatta daha kötüsü topluluktan dışlanabilir. Bu yüzden, bir ulusal kıyafet arayışında temel odak noktasını kadınların kıyafetinin,17 özellikle de onların kamu alanında giyecekleri kıyafetlerin oluşturmasına saşmamalıdır. Öte yandan, kendi kimliğini korumaya arzulu bir devlet, kadınlarının geleneksel kıyafetini muhafaza etmeye çalışacaktır. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu’nda bir belirsizlik mevcuttu. Bir taraftan, Osmanlı İmparatorluğu’nun modern bir devlet olduğunu göstermek için Osmanlı hükümetinin emri ile erkek (özellikle de devlet memurları) kıyafetleri “modernize” edilmekteydi. Diğer taraftan ise, aynı hükümet, kadınların evlerinin dışında giydikleri kıyafetlerde yapılan değişiklikleri -bu değişiklikler geleneksel ahlak ve değerlerin kaybedildiğini sembolize edeceği için- kabul etmemekteydi.18 Ancak, Osmanlı hükümeti, bürokratların

eşlerinin ve kızlarının evlerinin duvarları arasında ne giyecekleri konusunda fazla bir söz söyleyememekteydi. İşte bu mahrem alanda ve bağlamda kendi “modernitelerini” gösterebilmek için, kadınlar Avrupa modasından kıyafetler giymeye başladılar.19

Osmanlı İmparatorluğu’nda Avrupa Modası

Osmanlı kadınının giydiği kıyafetlerde, daha Avrupai tarza doğru olan değişimler on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında başladıysa da, ancak son otuz yılda çok hızlandı.20 Bu gelişme, nüfusları Avrupalı fikirler ve modalarla karşılaşma ihtimali daha yüksek olan İstanbul, İzmir, Selanik gibi daha çok liman şehirleriyle sınırlı kaldı.21 Avrupa ile ilişkilerin artmasının sebeplerinden biri, bu dönemde büyüyen uluslararası ticarettir. Bu, gayri-müslim tüccarların ve tacirlerin Avrupa malları ve davranışlarına alışmalarını kolaylaştırdı.22 Öte yandan, Müslüman bürokratların çoğu, Avrupai fikirler ve mallarla meslekleri için eğitildikleri eğitim kurumları aracılığıyla -esas olarak da Fransız öğretmenlerinin ve kitaplarının yardımıyla- tanıştılar. Hatta bu bürokratlardan bir çoğu eğitimlerini tamamlamak için Avrupa’ya gönderildi.

Ayrıca, bu devirde artan ticari ve diplomatik temaslar, Avrupalıları -aileleriyle birlikte- İstanbul ve diğer belli başlı şehirlere getirtti. Avrupalıları İstanbul’a getiren tek sebep iş ve siyaset değildi, bunların yanında İngiliz üst sınıfının erkek üyeleri kadar kadın üyeleri arasında da Doğu’ya yolculuk çok modaydı.23 Avrupalı kadınlar, bir Doğu haremini ziyaret etmeyi Doğu gezilerinin kaçırılmaz bir parçası olarak düşünürken, Osmanlı Müslüman kadınlar Avrupalı kadınları kendi evlerine davet edebilmek için birbirleriyle yarışmaktaydılar.24 1866 yılında, Fransa İmparatoriçesi Eugenie, Galler Prensi ve Prensesi’nin İstanbul ziyaretlerinden özellikle bahsedilmesi gerekmektedir. Micklewright’ın tezine göre, bu ziyaretler İstanbul üst sınıfına mensup kadınlar arasında Avrupa modasının kabul görmesine bir hız kazandırdı.25

Osmanlılar ile Avrupalılar arasında artan ilişkiler, kadınların eğitimiyle alakalı fikirlerde de değişimlere yol açtı. Avrupa dillleri ve sanat, seçkin aileler arasında kız çocuklarına verilen eğitimin birer

parçası haline geldi. Varlıklı ailelerin, kadınlarına Fransızca, Almanca ve İngilizce öğretmeleri için davet ettikleri Avrupalı mürebbiyeler/dadılar da Avrupa modası hakkında bilgi edinilen bir diğer kaynaktı.26 Her geçen gün artan sayıda Osmanlı kadını bu mürebbiyeler tarafından eğitilir oldu, böylece bu kadınlar Osmanlı İmparatorluğu'na ulaşabilen Paris moda dergilerini okuyabilmekteydiler. Yüzyılın sonuna doğru, Osmanlı kadın basını da Paris modasına yer vermeye başladı. Bu dergilerde Avrupalı kadınların resimleri ile birlikte giydikleri kıyafetlerin nasıl dikildiğini anlatan elbise patronları yayınlandı ve mesela korsenin tehlikeleri tartışıldı.27 İlk (?) Osmanlı moda dergisi, La Reine de la Mode Parisienne, yani Paris Modasının Kraliçesi, ise ancak 1911'de İstanbul'da yayınlanmaya başladı. Bu dergi, on beş günde bir yayınlanmakta ve Fransızca, Yunanca ve Osmanlı Türkçesi'yle basılmaktaydı.28

Pera'da Avrupalılar'ın (ve/ve ya gayrimüslimlerin) vitrinli dükkanları da en son Paris modası haberleri için diğer bir kaynağı oluşturmaktaydı. Son olarak, İstanbul'un Avrupa yakasına yerleşen Avrupalı terziler, yetenekleri ve getirdikleri modellerle Osmanlı Müslüman kadınlarının Avrupa tarzı giyime yönelik aşinalığına katkıda bulundular.29

Micklewright'e göre, Avrupalıların kıyafetlerini ilk benimseyen kadınlar Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni ve Yunan cemaatlerindendi. Çünkü "bunların Avrupalılarla olan ticari temasları yeni modalara olan aşinalıklarını artırdı" ve bu kadınlar, bu kıyafetleri kendilerini Avrupa'daki dindaşlarıyla bir özdeşleştirme aracı olarak görmekteydiler.30 Micklewright'ın son açıklaması dini unsurları vurgulamaktaydı. Ermeni ve Yunan kadınlar bu tür Avrupai kıyafetleri giymek suretiyle Müslüman kadın hemşehrilerine karşı bir dini-siyasi beyanda bulunmuş oluyorlardı. Ancak, onlar Avrupa modasını "geri" Müslüman kadınlara karşı kendilerini Hıristiyan göstermek için değil, Avrupai ve modern göstermek için benimsemiş olabilirlerdi. Bunun aynısı daha sonra Osmanlı Müslüman kadınları tarafından da yapıldı.31 gayrimüslim kadınların Batılı kıyafetleri nispeten daha erken benimsemelerinin bir sebebi de, imparatorluktaki müslüman

kadınlar üzerindeki hukuki kısıtlamalara bağlanabilir. Osmanlı İmparatorluğu halklarının sadece dünyevi yöneticisi olmayan, aynı zamanda Müslümanların manevi lideri de olan Padişah, ne giyeceklerini seçme konusunda gayrimüslim kadınları daha özgür bırakırken, dini liderleri olduğu Müslüman kadınlar için, gördüğümüz gibi, katı kurallar koymuştu.

Avrupa modasına uygun kıyafetler giyen ilk Osmanlı Müslüman kadınları saraydan ve üst sınıftandı.32 Bu kadınların Avrupa modasını benimsemeleri de öyle Avrupa kıyafetlerini baştan aşağı taklit ederek başlamadı: sadece eldiven ve çorap gibi aksesuarlarla başladılar. Daha sonra, geleneksel ceketlerin yerini Avrupa tarzı olanlar aldı, bunu da geleneksel kıyafetlerin bazı bölümlerinin daha Avrupai bir modaya uygun şekilde değiştirilmesi izledi. Taşra bölgelerinden şehre yeni göçmüş olanlar ve yaşlı kadınlar, bu batılı kıyafetleri benimsemekte daha isteksizlerdi.33

Peki bu Osmanlı kadınları Paris kıyafetlerini ve kisvelerini nasıl almaktaydılar? Durumları oldukça iyi olan Osmanlı kadınları kıyafetlerini, ya bizzat kendileri giderek34 ya da orada yaşayan akrabalarının aracılığıyla Paris'ten almaktaydılar. Bu imkanı olmayanlar ise kıyafetlerini İstanbul'daki yabancı terzilerden almaktaydılar. Ve buna da gücü yetmeyenler, geleneksel olarak gayrimüslim olan aile terzilerinden, dergilerdeki modellere göre kıyafetler dikmelerini istemekteydiler.35 Gerekli olan kumaş (ve süsler ya da korseler) Paris'ten siparişle, Avrupalılar'ın İstanbul'daki mağazalarından ya da terziler aracılığıyla satın alınmaktaydı. Nispeten daha ucuz Avrupa kıyafeti almanın yolu da, Avrupalıların mağazalarından pret a porter satın alarak, gerektiğinde buralarda çalışan dikişçiler tarafından bu kıyafetlerin kendilerine uyarlanmasıydı. Bu mağazalarda, modern, batılı kadınların kıyafetlerini tamamlayacak ayakkabılar, eldivenler, şemsiyeler, çoraplar vesaire gibi bütün gerekli aksesuarlar da satın alınabilmekteydi.

Sokaktaki Osmanlı kadınının dış görünüşünü, sadece eldivenler ve şemsiyeler değiştirmedi. Dışarıda giyecekleri kıyafetleri de değişti. Bunlar arasındaki en büyük değişiklik, on dokuzuncu yüzyılın

sonunda ferace ve yaşmak'ın ortadan kaybolmasıydı. Ferace, uzun kollarıyla genelde omuzlardan yerlere kadar uzanan bol bir mantoydu. Kollarının ve yakalarının genişliği zaman içinde değişti. Ferace hem Müslüman hem de gayrimüslim kadınlar tarafından benzer şekilde giyilmekteydi.36 gayrimüslimler bu kıyafetlerini, yüzlerini açıkta bırakacak şekilde örtündükleri bir başörtüsü ile tamamlarken, Müslüman kadınlar yüzlerini ve başlarını bir yaşmak ile kapatmaktaydılar. Yaşmak, biri başın üstünden sarkıtılarak boyundan bağlanmak suretiyle başı ve kaşlara kadar alnı kapatan, diğeri ise yüzün gözlerden aşağıda kalan kısmını kaplayan iki parçalı bir başörtüsüydü.37 II. Abdulhamit'in saltanatı (1876-1909) sırasında ferace sokaklarda görülmez oldu. gayrimüslim kadınlar feracenin yerine Avrupa tarzı manto ve şapkayı ikame ederken38, Müslüman kadınlar peçe takıp çarşafa büründüler.39

Davis, Pakalın'dan esinlenerek çarşafı "iki parçalı, koyu renkli, bir kadını baştan ayağa örten ve sokakta giyilen dış kıyafet. Bir parçası etek, diğeri ise başın üstünden başlayarak eteğin üzerine kadar uzanan bir çeşit pelerin" şeklinde tarif etmektedir. Ancak, çarşaf Davis'e söylendiği gibi ille de koyu renkli olmak zorunda değildir. Aslında, çarşafın görünüşü zaman içinde ve bölgeden bölgeye değişiklik göstermekteydi. Çarşafın tarzı/görüntüsü yaşa ya da giyenin içinde bulunduğu hayat aşamasına bağlıydı. Özellikle genç kızlar için diğer, daha hafif renkler bulunmaktaydı. Değişik çeşitleri olmasına rağmen, çarşaf hakkında bazı genel yorumlar yapılabilir.

Çarşaf'ın ille de iki parçadan oluşması şart değildi. Etek ve pelerin belde birleştirilebilmekte, kolların açılması ve bir hamaile yardımıyla pelerin eteğin üzerine bluz gibi bırakılabilmekteydi. İkinci şekli torba diye adlandırılmaktaydı.40 Daha liberal bir rejim için umut vadeden 1908 Jön Türk Devrimi, daha fazla çeşit için kapıları açtı. Bu da kadınların kıyafetlerinde denemeler yapmalarına yol açtı. Aynı zamanda car denilen çarşafın üst kısmı41 tedricen daha da kısalan ve kolları kapayan uzun eldivenlerle birleştirilen bir çeşit pelerine dönüştü. Öte yandan, çarşaf'ın eteği de Paris modasına uygun olarak, evde giyilen kıyafetlerdeki değişimlerle birlikte, daraltıldı.42

Daha da ileri gidilerek, çarşafların etekleri daha da kısaltılmaya ya da bazı kadınlar tarafından tamamen göz ardı edilmeye başlanarak, sadece üst kısmı bir pelerin gibi giyilmeye devam edildi. Koyu renkli geleneksel kumaşlar yerine daha canlı renklere sahip değişik malzemeler kullanılmaya başlandı. I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru, modaya uygun giyinen İstanbul kadınlarının çarşafı artık Hıristiyan hemcinslerinin Avrupa tarzı mantolarına çok benzemekteydi.43 Başı kapayan kısmın yerini bir çeşit tülbent, hatta şapka aldı; ve bu kadınlarla Hıristiyan hemcinsleri daha da benzeştiler.

Orijinalinde çarşaf, peçe denen ve yüzü örten bir parça ile tamamlanmaktaydı. Peçe de çarşaf gibi pek çok çeşide sahipti. Genelde siyah olmasına rağmen rengi, yapıldığı malzeme ve kullanılma yöntemi açısından değişiklikler göstermekteydi. Kullanılan kumaşın kalınlığı, bütün yüz hatlarının görülebildiği incecik bürümcükten, sadece görülmeyi değil görmeyi de zorlaştıran daha kaba çeşitlerine kadar değişmekteydi. Peçe, kaşların hemen üstünden çarşafın kenarından başlayarak bütün yüzü örtmekteydi. 1908'den sonra bazı kadınlar peçeyi atma özgürlüğünü kullanırken, bazıları peçe takmaktan tamamen vazgeçti.44

Dışarıda giyilen kıyafetlerden iki tanesinden daha bahsetmek gerekir. Bunlardan biri kolsuz, ön kısmı açık olan ve gevşek bir harmaniye olarak görev yapan, maslah ya da meslah denen çok bol kare şaldır. İslamın gereklerini yerine getirebilmek için bu kıyafet bir başörtüsü ile tamamlanmak zorundaydı. Kadınlar için, bu meslahı giymek çarşaf giymek kadar zor değildi ve bu yüzden kadınlar Boğaz'ın çevresindeki köyler ya da kırsal bölgeler gibi daha gayri resmi çevrelerde ve komşulara yapılan kısa ziyaretlerde meslahı tercih etmekteydiler. Buna benzer bir diğer kıyafet ise, başlık ilave edilmiş bir ince manto olan yeldirme idi.

Çok geniş ifadelerle, 1908 devriminin yarattığı özgürlük atmosferi ile Osmanlı kadınlarının dış kıyafetlerinde daha geniş bir çeşitliliğe kavuştuğu söylenilebilir. Ancak, hem iç kıyafetlerde hem de dış kıyafetlerdeki değişime yönelik protesto sesleri de yok değildi.

Protesto Sesleri

Kadınların kıyafetlerindeki değişiklikler hakkında protesto sesleri hem yetkililerden hem de kamuouyunun bazı kesimlerinden gelmekteydi. Otoritelerin de kıyafetlerin görünüşündeki gelişmeleri tasvip etmediğinin delili, yürürlüğe koydukları kanunnamelerde gizlidir. Bu kanunnameler daha çok İstanbul sokaklarında meydana gelen olaylara tepki olarak işlerliğe konmaktaydı.

Osmanlı toplumunda, Müslüman kadınlardan İslam'ın kadınlar için öngördüğü kıyafetlere dair kurallara uymaları beklenmekteydi: Tesettüre uygun giyinmek zorundaydılar. Bu kurallara göre, kadının vücudunun belirli kısımları, birinci dereceden akrabası olmayan, ya da diğer bir deyişle, o kadın ile evlenebilen erkekler tarafından görülmemelidir. Ancak, vücudun hangi kısımlarının ve ne şekilde örtünmesi gerektiği tartışma konusudur.

1890'da, bir siyah çarşaf içinde tamamen örtünmüş oldukları halde, şeffaf bir peçe takan bazı kadınları gördükten sonra Padişah, bu kıyafeti giymeyi kadınlara yasakladı, çünkü bazı kadınlar o derece açık saçık giyinmişlerdi ki sanki hiç örtünmemişlerdi. Ve bir imparatorluk fermanında belirtildiği gibi, Allah'ın insanlara ve devlete maddi ve manevi gazabının önüne geçmek için, kadınlar Allah'ın emirlerine göre giyinmek zorundaydı, yani çarşafla değil. Bir ilave sebep de, çarşafın şekilsiz formunun şerefsiz işler yaptıkları için tanınmak istemeyen erkeklerin gizlenmesine de yaramasıydı.45

Ancak bu fermanın üzerinden çok zaman geçmeden yasak kaldırıldı ve çarşaf giyilmesine yeniden müsaade edildi. Bunun yerine, bazı kadınların bir grup sokak çocuğunun tacizine uğraması yüzünden, aristokrat kadınlarının giymeye devam ettiği eski ferace ve yaşmak yasaklandı.46 1900 yılında yürürlüğe konan bir imparatorluk fermanı, jandarmadan, Müslüman kadınların tesettürün kurallarını dikkate almadan açık saçık giyinerek sağda solda gezinmelerini engellemesini istemekteydi.47

Bu yasaklamaları ve Osmanlı Sultanı'nın Müslüman kadınların giyiminden neden endişeye kapıldığını anlayabilmek için, bu dönemin siyasi durumuna bakmak gerekmektedir. Osmanlı Sultanı II.

Abdulhamit, hükümetine yönelik artan muhalefete ve Avrupa baskısına karşı bir tepki olarak Panislamizmi benimsedi. Sultan Abdulhamid ve çevresindeki bazı insanlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun görünür şekilde düşüşünün bir sebebi olarak İslami kuralların gevşemesini düşünmekteydiler ve bu sorunun çözümünü İslam kurallarına daha katı bir şekilde bağlılıkta görmekteydiler. Ayrıca, Sultan Avrupalı güçlerin artan nüfuzunu dengelemek için, bütün Müslümanların başı olarak, sahip olduğu halifelik konumunu kullandı. Bu tür politikalar geliştiren bir Sultan, şüphesiz, ülkesindeki Müslüman kadınların İslamın belirlediği kıyafet kurallarını ihlal etmesine müsaade edemezdi. Böylece o ve çevresindeki gelenekçi güçler, kadınların kamuya açık alanlarda "edepsiz" kıyafetler giymesini engellemeye ihtiyaç hissettiler. Özellikle, özgürlük ruhunun kadınları sokaklara döktüğü 1908 devriminden sonra, tesettür kurallarına göre giyinmiş olsalar bile, kadınların yerinin sokakların kamuya açık alanları olmadığı, ailelerinin evi olduğuna inanan insanların saldırılarına maruz kaldılar.48

1909 Nisan'ındaki karşı devrimin (Otuzbir Mart Olayı) arkasındaki gelenekçi görüşün bağlıları da eleştirilerinin bir kısmını kılık kıyafetteki değişimlere yöneltmişlerdi. Bunların saldırılarının hedeflerinden birini, Müslüman kadın ve erkeklerin devrimden sonra bir medenileşme49 sembolü olarak giydikleri, aynı zamanda da karşı devrimcilerin İslami değerlerin kaybedilmesinin ve inançsızların artan etkisinin yani kısacası batılılaşmanın bir sembolü50 olarak gördükleri "şapka" oluşturmaktaydı. Şapka dikkatlerin odağı olmaya devam etti: 1910'da İçişleri Nazırı "Müslüman ailelerin çocukları"nın51 şapka giymesini yasakladı; 1914'te karnaval sırasında şapka giyen bir Müslüman genç tutuklandı52; Atatürk ve destekçileri, öte yandan, 1920'lerde şapkayı uygarlaşma/medenileşme/çağdaşlaşma yolunda önemli bir adım olarak kullandı.53

Uygarlaşmadan yana olan güçler bu karşı devrimi on bir gün içinde ezmiş olsalar da, kadınların dışarıda giyecekleri kıyafet bir endişe noktası olarak kalmaya devam etti. 1910 Mart'ında, tesettürün kaldırılmasından yana fikirler içeren bir kitapçığın basımı

ve dağıtılması yasaklandı.54 1912'de İçişleri Bakanlığı tesettür aleyhine yazılar yayınlayan yabancıların Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşamalarının yasaklanması talimatını verdi.55 Bütün bu yasaklamalara rağmen, tesettürün kaldırılmasını savunan makaleler İçtihad gibi "batıcıların" dergilerinde görülmeye devam etti. Ancak "batıcıların" bu görüşlerine, "İslamcılar"ın görüşlerini yansıtan Sırat-ı Müstakim (Orta Yol) ve onu takip eden Sebilürreşad'ın (Orta Yol) yazarları tarafından sert bir şekilde karşı konuldu.56

1910 Ağustos'unda, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en önemli dini otorite olan Şeyhülislam, gereğinden fazla açılan ve böylece "adab ve ahlak-ı milliyeye muhalif" hareket eden kadınları polislerin uyarmalarını istedi.57 Aynı ay içinde İçişleri Bakanlığı kısa bir genelge yayınlayarak kadınların tesettür kurallarına riayet etmeleri gerektiğini hatırlattı.58 1912 Mart'ında, Şeyhülislam kendini yeniden bir gazetede bir bildiri yayınlamak zorunda hissetti, bu bildirisinde aile reisinden ailesindeki kadınların "dini emirlere ve milli adaba" (evamir-i diniye ve adab-ı milliye) göre giyinmesini sağlamalarını istemekteydi.59 Şubat 1914'te bu mesaj, "bütün milletin kabul ettiği adetler"e atıfla tekrarlandı.60 Bu bağlamda, milli kelimesinin katı bir şekilde Müslüman topluma atıf olduğu açıktır. Ancak, İstanbul Polis Komutanı'nın yayınladığı bir mesajdan millet kelimesiyle neyin kastedildiği açık bir şekilde anlaşılamamaktadır. Bu mesajında Polis Komutanı "modern giyimli Türk kadınlarını" taciz edenlerin tutuklanacağını, ancak bundan böyle "işveli giyinen kadınların" polis tarafından kendi hallerine bırakılacağını duyuruyordu.61

Otoritelerin aldığı önlemlerden bir kısmı, toplumun bazı kesimlerinden gelen tepkiler üzerineydi. Sokaktaki insanlara göre uygun şekilde giyinmemiş olan kadınlar, tıpkı yukarıda bahsedilen ferace ve yaşmak giymiş kadınların Süleymaniye mahallesinde yürürken uğradıkları taciz gibi, taciz edilmekteydiler.62 Kamuoyunun daha eğitimli kesimleri, dini argümanların ileri sürüldüğü dergilerde itirazlarını dile getirebilmekteydiler. Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad'ın yazarları, çoğunlukla bu argümanları kullanmaktaydılar. Bunlar, Osmanlı Devleti'nin bir Müslüman devlet olduğunu ve bu devletin vatandaşlarının İslam'ın kurallarına

itaat etmek zorunda olduğunu savunmaktaydılar. Ve bu kurallara göre de, kadınlar örtünmeliydiler. Bu yazarların görüşlerine göre, kadınların kurallara itaatsızlığına meydana gelen değişimler yol açtı.63 Ancak, diğer sebeplerin seslendirilmesi de ihmal edilmedi.

Avrupai modanın benimsenmesi, Fatma Aliye tarafından 1881'de yayınlanan Nisvan-ı İslam64 isimli kitapta eleştirilmekteydi. Bu kitabın üçüncü bölümünde, üç Osmanlı Müslüman kadını kıyafetleri konusundaki tercihlerini tartışmaktaydılar. Bunlardan biri Avrupai kıyafetleri, ikincisi Türk elbislerini tercih etmekteydi. Hikayenin anlatıcısı olan ve muhtemelen Fatma Aliye'nin kendi fikirlerini yansıtan üçüncü kadın, o anki moduna göre bazan Avrupai kıyafetler, bazan da Türk elbiseleri giymektedir. O, böyle seçenekleri olduğu için Osmanlı kadınlarının şanslı olduğunu düşünmektedir. Ancak, tartışma sırasında genel anlamda moda, özelde ise Paris modası açısından bazı problemler ortaya çıkıyor. İlk itiraz, modayı takip etmenin çok pahalı olduğu ve israfa yol açtığı şeklindedir: kıyafetler eskidikleri ya da yırtıldıkları için değil, demode oldukları için yenilenmektedirler.65

Paris modasını takip etmenin yüksek maliyetinin, sık sık Avrupai tarzda giyinmeye yönelik eleştirilerde dile getirilen bir tema olduğunu tahmin edebiliriz. Ancak, bu yüksek masrafların ülke için neticeleri ve bu yüzden bu kıyafetlerle ilgili tehlikeler, eleştiride bulunanlar tarafından bir başka şekilde algılanmaktaydı.

Bazı kadınlar moda takibi için yapılan israfların aile bütçesine ağır bir yük getireceğini savunmaktaydılar. Bu yükün muhtemel sonuçlarından biri aile yaşamının yozlaşmasıydı. Ailesindeki kadınların taleplerini karşılayamayacak olan ve bu yüzden evde asık suratlarla karşılanacak olan kocalar, ev dışında kendilerine bir eğlence arayışına gireceklerdir. Böylece, o zamanını fahişelerle, kumarla ya da ahlak dışı faaliyetlerle geçirir hale gelebilir, görüşü savunulmaktadır. Ya da, kadınların taleplerini karşılayabilmek için maaşını desteklemek amacıyla yolsuzluğa itilecektir.66 Bunun neticesinde, bütün toplumda çürüme başlayacak ve ülke bundan kötü bir şekilde etkilenecektir.

Bazı yazarlara göre, bu durumun yüksek moda harcamaları tarafından olumsuz etkilenen ulusal finansman üzerinde daha ileri sonuçları da olacaktır. On dokuzuncu yüzyıl boyunca çok miktarda dış borç alan Osmanlı İmparatorluğu, yirminci yüzyılın başında bu borçların faizlerini bile ödeyemez duruma gelmişti. Osmanlı hükümeti 1881 yılında, borç verenlerin temsilcileri tarafından yönetilen ve Avrupalı kredi kuruluşlarına olan Osmanlı borçlarının ödenmesini sağlamak için Osmanlı İmparatorluğu'nun gelirinin büyük bir kısmının idaresini üstlenen Duyun-i Umumiye kurumunu kabul etmeye zorlandı. Bunun bir sonucu olarak, Avrupalı devletler sadece Osmanlı ekonomisi üzerinde hatırı sayılır bir denetim kurmakla kalmayıp, aynı zamanda mali durumu bir manivela olarak kullanmak suretiyle siyasi baskı uygulayabilmekteydiler. 1908 devriminden sonra Jön Türkler mali durumu düzeltmenin yollarını aradılar. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı devletlerden bazılarına verdiği kapitülasyonlar ve bunlarla yaptığı anlaşmalar yüzünden, korumacı önlemler alarak bunu gerçekleştirmeleri imkansızdı. Buna ilaveten, hakim olan liberal ekonomik politika da böyle bir çözümü engellemekte idi. Osmanlı İmparatorluğu'nun mali durumunu geliştirmenin yolu olarak daha az harcama ve daha fazla tasarruf etmenin yolları araştırıldı. Bu tasarruflar en alt seviyede, yani aile biriminde başlamalıydı. İleride, 1909 yılında Maliye Bakanı olacak olan Mehmet Cavit, 1908 yılında şunları yazmaktadır: Parayı harcama ve onu tasarruf etme gücünü elinde tutanlar aynı kişilerdir, yani ailedeki kadınlardır. Kocalarının zar zor kazandığı paraları gereksiz süs ve lükslere harcamaktan kaçınmaları gerekiyordu.67 Tutumlu olup modayı takip etmemek suretiyle kadınlar ülkelerinin selamete çıkmasına katkıda bulunabilirler.68

Savaş yıllarında diğer bir unsur, bu tartışmayı alevlendirdi. Mehmet Tahir, İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin moda düşkünü kadınlarını eleştirmekteydi. O, bu kadınların memleket ekonomisine yardımcı olmak için hiçbir ciddi gayret göstermemelerine rağmen, sürekli olarak fakir anavatanları hakkında konuştuklarından şikayet etmekteydi. Mehmet Tahir, bir hayır kurumuna çok az bir miktarda para yardımı yaparak rahatlayan bu kadınların çok daha büyük

miktarlardaki paraları modaya, süse ve dantele harcadıklarını yazmaktaydı. Bu arada zavallı askerler savaş alanlarında ölmekteydiler.69 Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Beşiktaş Başkanı N. Sabiha, bir grup kadına hitaben yaptığı bir konuşmada, dinleyicilerini mücevher almak yerine devlet tahvili alarak askerlere destek olmaya çağırmaktaydı.70

Harcamalar ve bunların potansiyel tehlikelerinin yanı sıra, paranın nerede harcandığı meselesi de diğer bir eleştiri konusuydu. Fatma Aliye'nin kitabındaki ilk konuşmacının işaret ettiği gibi, Avrupa tarzı, hatta Türk tarzı kıyafetler yerel olarak üretilmiş malzemelerden değil ithal mallardan yapılmaktaydı. Böylece, ülkenin paraya en çok ihtiyaç duyduğu bir dönemde büyük miktarlarda para yurtdışına akmaktaydı.71 1908 devriminden sonra bu görüş tekrarlandı. Mesela, ilk olarak Emine Seher Ali, Kadınlar Dünyası'nda, Avrupa'nın sırf Osmanlı kadınlarının israfçı tabiatlarından yararlanarak, Osmanlı ekonomisinden 15 milyon Türk poundunu kendilerine çekmeye başardığını iddia etmekteydi.72

Yabancı modaya yapılan harcamalara karşı eleştiriler savaş yıllarında iyice yoğunlaştı. Çok ihtiyaç duyulan paranın yurtdışına akmasından daha da kötüsü, bu paraların düşmanın cebine gitme ihtimaliydi. Düşman bu paralarla kurşun alabilir ve bununla yabancı mallara para harcayanların oğullarını başlarından, göğüslerinden yaralayabilirdi. Kurşun olarak geri dönecek para teması, zaman içinde "düşman" değişse de, sürekli kullanıldı.

Devrimden hemen sonraki düşmanlar, Bosna Hersek'i henüz ilhak etmiş olan Avusturya ve bağımsızlığını ilan etmiş olan Bulgaristan idi. Bu yüzden, Seniha Nüzhet, sadece vatandaşı olduğu kadınlara yerli malı kullanmaları çağrısında bulunmakla kalmıyor, aynı zamanda özellikle Avusturya ve Bulgaristan menşeli malları boykot etmeye de çağırıyordu.73 Bir diğer potansiyel düşman da Yunanistan'dı. İçişleri Bakanlığı'nın 1910 yılında şapka satışına koyduğu yasağı bu bağlamda görmek gerekir. İçişleri Bakanlığı, şapkayı, satılması yasak kalemler listesine dahil etmemesine rağmen, bu satışlardan elde edilen gelirin büyük kısmının Yunan Donanması'na destek amacıyla harcandığı dolayısıyla, şapka satın

almanın ne kadar akılsızca bir davranış olacağı anlaşılır demekteydi.74 Bu yasağın arkasındaki mantık, şapka üreticilerinin büyük bölümünün Osmanlı Rumları olmasında ve ürünlerinin satışından elde ettikleri paraları Yunanistan'daki Yunanları desteklemekte kullandıkları inancında yatmaktaydı. Osmanlı Padişahı'nın Hıristiyan tebaanın Balkan devletlerini mali açıdan desteklediğine dair inancı, 1912-1913 Balkan Savaşları'nı takip eden dönemde, Osmanlı olup olmadığına bakılmaksızın Hıristiyan mağazalarına yönelik boykot çağrısının da arkasında olan ana fikirdi.75 Balkan Savaşları'ndan sonra, kadın dergilerinde "yabancıların" mağazalarından alış veriş yapmaktan kaçınılmasını isteyen makalelerin sayısında büyük bir artış olmuştur.76 Bu dönemin kadın dergilerinde yazan yazarlar tarafından kullanılan retorikte, Osmanlı tebası olan gayrimüslimler de "yabancılar" diye vasıflandırılır olmuşlardı.

Avrupa'nın ekonomik hegemonyası hakkında yazan kadın ve erkekler, Avrupa kültürünün Osmanlı yaşamı üzerinde artan etkisi konusunda da eleştirel yazılar yazmışlardı. Bunu, geriye dönerek, moda tartışmalarında da görmekteyiz. Fatma Fahrünnisa, Millet'te yayınlanan yukarıda bahsi geçen makalesinde, eleştirilerinin odağına bu kültürel benimseyişi koymaktaydı. Ona göre, insanlar sadece hayran oldukları ya da saygı duydukları kişileri taklit ederler idi. Yani ona göre, Abdulhamid'in istibdadından kurtulan Osmanlılar taklitçi olmamalı, bizzat kendileri trend oluşturur hale gelmeliydi. Ancak, onun yazdığı gibi, taklit edilebilmek için de bir milli kıyafetin oluşturulması gerekli idi.77

Avrupa kıyafetlerini taklit etmenin, Avrupa güçlerinin kültürel üstünlüğünün ve Osmanlı kültürünün yenilgiye uğramışlığının bir sembolü olduğuna dair fikir hiciv/mizah basınında yayınlanan karikatürlerle de ifade edilmekteydi.78 Avrupa kıyafetlerini taklit etmek sadece Avrupalıların kültürel üstünlüğünü kabul etmek anlamına gelmemekteydi, aynı zamanda kendi alışkanlıkları ve ahlaklarını da yitirme anlamını taşımaktaydı. Avrupai kıyafet giymiş bir kadın, Avrupalılar ya da Avrupalılaşmış olanlar tarafından iffeti bozulmuş, ahlaki değerlerini yitirmiş ve

böylece Osmanlıları yozlaştıran bir kadın olarak görülmekteydi.79 Böyle olmakla da, kendini Avrupalı güçlere satmış bir Osmanlı İmparatorluğu'nun sembolü haline gelmişti.80

Bu yüzden, artan protestoların birbirleriyle irtibatlı birkaç boyutu vardı. Birincisi, kadınların dış kıyafetlerindeki değişim, bazı tip elbiselerin dini kurallara ve milli adaba uymadığını düşünen kesimleri protestoya kışkırtmaktaydı. İkincisi, moda takibi için yapılan masraflar, Paris modasına reddiyenin bir sebebi oldu. Üçüncüsü, çoğunlukla diğer sebeplerle bağlantılı olarak, artan Avrupa etkisiyle Osmanlı kimliğinin gün be gün yitirildiğini düşünen nüfusun bir bölümünün artan bir direnişi söz konusuydu. Bu etkiyi azaltmak ve Osmanlı kimliğini yeniden kazanmak reformcuların en öndegelen gündemi oldu.

Bir "Milli Kıyafet" Arayışı

Gazetelerde ve kadın dergilerinde makaleler yazan (kadın) yazarlara göre çözüm bir milli kıyafet geliştirmekti. Bu kadınlar, böyle bir kıyafetin yaratılmasının bir milli kimliğin oluşmasına aktif katkıları olacağını ummaktaydılar. Ancak, bu milli kıyafet neye benzemeliydi? Bir kıyafeti millileştiren ne idi? Sadece görünüşle mi alakalıydı bu, yoksa başka unsurlar da önemli olabilir miydi?

Bütün yazarların üzerinde hemfikir olduğu nokta milli kıyafetin bütün süslemelerden arındırılmış olmasıydı. Herşeyden önce, sözkonusu kıyafetler "basit ve sade" olmalıydı. Bu sadelik hakkında değişik fikirler ileri sürülmekteydi. Herşeyden önce, basitlik masrafları azaltacak ve israfı önleyecekti. Fatma Aliye'nin yarattığı kadınlardan birinin konuşmasında belirttiği gibi, süssüz ve dantelsiz basit bir kıyafetin modası kolay kolay geçmeyeceği için yeni bir kıyafete kısa sürede ihtiyaç duyulmayacaktı.81 Daha az moda olan kıyafetlerin giyilmesiyle, aile bütçesi üzerinde yaratılan baskı daha az olacak ve eve ekmek getiren aile reisi üzerinde bir rahatlamaya sebep olacaktı. Ayrıca, "yabancılara" daha az para gidecekti.

Mali boyutunun yanısıra, basit giyinmenin diğer sebepleri de vardı. Pek çok insanın mahrumiyet ve acılar çektiği savaş esnasında, pahalı kıyafetlere para harcamak, siyaseten de

doğru telakki edilmemekteydi. Ayrıca, bu yıllarda eve ekmek getiren erkekleri savaşta olduğundan ya da savaşta öldüğünden, her geçen gün daha fazla kadın dışarıda çalışmak zorunda kalmaktaydı. Ne bu kadınlar, ne de ideolojik sebeplerden dolayı aile yuvalarından çıkıp aktif şekilde anavatanın yükselmesine katkıda bulunmak isteyen kadınların dantellerle ve süslerle bezenmiş bir elbise bulmaları pratik olacaktı. Sadece aylak/boş kadınlar kendilerine çeki düzen verebilirlerdi; toplumuna faydalı, çalışkan bir kadın bunları yapamayacaktı. Halide Edip'in Yeni Turan'ın kadın kahramanı ve çevresindeki Yeni Turan örgütünden kadınların hepsi, öğretmenler ve halk hatibeleri olarak faaliyetlerine engel teşkil etmeyecek çok basit kıyafetler giymekteydiler.82

Paranın yabancıların cebine akmasını önlemek için, milli kıyafet sadece sade olmakla kalmayıp, aynı zamanda da yerli ürünlerden yapılmalıydı. Peki bir kıyafeti yerli bir ürün yapabilmek için neye ihtiyaç vardı? Herşeyden önce, kullanılan kumaş yerli üretim olmalıydı. Malzemeleri Paris'ten almak yerine, Bağdat'tan, Halep'ten, Şam'dan ve Osmanlı İmparatorluğu içindeki diğer yerlerden almak tercih edilmeliydi. Osmanlı kadınları yerli üretim mallarını kullanımını teşvik etmek için bir de teşkilat kurdular: Mamulat-ı Dahiliye Istihlakı Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesi (Yerli Malı Tüketimi için Hayırsever Kadınlar Cemiyeti).83 Bu cemiyetin amacı, "yerel ticari malların tüketimi konusunda gayret sarfetmekti". Fatma Aliye'nin ifade ettiği gibi, yerli malı kullanmada karşılaşılan en önemli problemlerden biri çeşidin çok kısıtlı olmasıydı. Başka kadınlar da bu malların kalitesizliğinden şikayet etmekteydiler. Diğer bir problem de, bugünün deyişiyle, bu mallar için iyi bir pazarlama stratejisinin eksikliğiydi. Yerli ürünleri almak isteyen kadınlar, bunları nerelerden alabileceklerini bilmemekteydiler. Kadınların bir kısmı da, bu tür malları satın almaya kalkıştıklarında aldatıldıklarından, bunun sonucunda da yabancı ürün almak zorunda kaldıklarından ve yerli malı satıcılarının kendilerine kötü muamele ettiklerinden şikayetçiydiler.84

Cemiyet, talebi artırmak, müteşebbis ve mağazaları teşvik etmek suretiyle bu duruma son vermeyi umuyordu. Bu yolla, sadece ürün

çeşitliliği artmakla kalmayıp, bu ürünlerin kaliteleri de yükselecekti. Yerli malı satın alınmasını teşvik etmek, kamuoyunun bilinçlenmesini ve yerli malı tüketimini artırmak için Cemiyet değişik faaliyetlerde bulunmaktaydı. Bu gayretlerin bir parçası da fuarlar/sergiler düzenlemekti. Bu fuarlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun her köşesinden gelen ürünler, satılmak üzere sergilenmekteydi. Cemiyetin üyeleri için, Hereke'deki tekstil fabrikası gibi yerel tekstil üretim merkezlerine geziler düzenlenmekteydi.

Bu teşkilat, ayrıca, genç kızların eğitilerek tam yetenekli terziler olmalarını sağlamak için kurslar açtı. Tabii ki bu kızlar sadece yerli malzemeler kullanmaktaydılar. Bunu yapmakla aynı anda pek çok amaca birden ulaşılmış olacaktı: Yoksullaşan kadınların fahişelik gibi mesleklere düşmesi önlenecekti, çünkü onlar şerefli bir meslekten namuslarıyla para kazanabilirlerdi; ayrıca yerel terziler için bir emek havuzu yaratılacaktı. Bunlara ek olarak, bu genç kızların tecrübe kazandığı kurslarda, yerli malı kıyafetler giymek isteyen kadın tüketiciler, kendi terzilerine sipariş verdikleri türden kıyafetleri diktirebilmekteydiler.

Ancak, bu cemiyetin kurulduğu 1913 yılı ile cemiyetin dergisinin Sıyanet'in (Koruma) ilk sayısının yayınlandığı 1914 Nisan ayı arasında geçen sürede, Cemiyetin odaklandığı noktanın da değiştiği görülmektedir. Yerli Malı Kullanma Cemiyeti (Mamulat-ı Dahiliye İstihlakı), Milli Tüketim Cemiyeti'ne (İstihlak-ı Milli) dönüşmüştü.[85] Bunun bir tesadüf olmadığını, aksine Balkan Savaşları'nın neticesinde oluşan milliyetçi fikirlerdeki değişimin bir göstergesi olduğunu belirtmem gerekiyor. "Yerli malı" teriminin, Osmanlı sınırları dışında üretilen mallara karşılık, Müslümanlar ve gayrimüslimler tarafından Osmanlı İmparatorluğu sınırları dahilinde üretilen mallara atfen kullanıldığı görülmektedir. Oysa, "Milli Tüketim" ile cemiyet, Müslüman üreticilerin ürünlerini kastetmektedir. "Milli" o dönemde "Müslüman" ile eş anlamlı kullanılmaktaydı. Bu değişimin diğer bir göstergesi de, ilk açıklamalarında genel olarak kadınların ve genç kızların eğitiminden söz eden cemiyet, 1914 yılında artık amaçlarını fakir Türk Müslüman kızlarını eğitmek şeklinde ifade etmekteydiler. İslami karakter, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün

sakinlerini kapsamına almayı amaçlayan Osmanlıcılık ideolojisinden Türk milliyetçiliğine geçişte de kendini göstermekteydi. Bu konu hakkında yazan kadınlar, özellikle Kadınlar Dünyası'nın86 ilk 80 sayısı, milliyetçiliğin bu formunun savunuculuğunu yapmaktaydılar. Sadece Emine Seher Ali, "milli moda" diye yazdığında kastının Osmanlı milleti (Millet-i Osmaniye) olduğunu açıkça ifade etmiştir.87 Mamafih, aynı dergide yazan kadınlar için de İslam, milli kimliklerinin ayrılmaz bir parçasıydı.

Türk-İslam milliyetçiliğine doğru bir dönüşüm88, milli kıyafet çevresinde yapılan tartışmaların diğer boyutlarında da görülmekteydi. Balkan Savaşları'ndan önce, kadın tüketiciler ithal malları yabancıların dükkanından almamaya çağrılırken, Balkan Savaşı ile birlikte kadınlar mal alımlarında Müslüman mağaza sahiplerini tercih etmeye teşvik edildiler. Benzer bir şekilde, kadınlardan önce yabancı daha sonra da gayrimüslim terzilerin ürettiği kıyafetleri almamaları istenirken, Müslüman terzileri tercih etmeleri önerilmekteydi. Müslüman terzilerin sayısı kısıtlı olduğundan, yukarıda bahsettiğimiz kadın cemiyetinin yanı sıra Osmanlı Türk Kadınları Esirgeme Derneği ve Türk Kadınları Biçki Yurdu gibi kadın örgütleri de Türk Müslüman kadınları için kurslar açarak, bu kadınların gayrimüslim dikişçi ve terzi kadınların yerlerini almaları sağlanmaya çalışıldı. Biçki Yurdu'nun gündeminde de sınıf bilinci gözle görülür nitelikteydi. Bu derneğin tüzüğünde açıkça, fakir Müslüman kadınları dikişçiler olarak eğitmenin, Müslüman hanımlarına kıyafetlerini iyi bir vatanseverin yapması gerektiği gibi satın alma fırsatı da sağlayacağı ifade edilmekteydi.

Böylece, 1913 yılının sonlarına doğru, iyi bir vatansever hanım, yerli malı (tercihen bir müslüman üreticinin ürünü) kumaştan kesilerek bir Müslüman terzi tarafından dikilmiş olan ve bir Müslümanın mağazasından satın alınmış basit bir kıyafeti giyecekti. Bu şartlar, hem ev dışı, hem de ev içi kıyafetler için geçerliydi. Ancak öyle görünüyor ki, kadınların çoğu, dışarıda giydikleri kıyafetlerin "millileştirilmesi"nin çok daha önemli olduğunu ve bu tür bir değişimin milliyetlerinde ciddi bir reformu gerçekleştireceğini düşünmekteydiler.89 Bu kadınlar için milliyet büyük ölçüde

Müslüman kimliklerince tanımlanmaktaydı. Bu yüzden, vatansever kadınlar için tesettür, istenen milli dış kıyafetin ayrılmaz bir parçası haline gelmekteydi.90 Bazıları tarafından Müslüman kıyafeti, Avrupa kıyafetince sembolize edilen modernleşme ve ilerlemenin önünde bir engel olarak düşünülmekteydi. Bu kadınların bazıları, kadınların Müslüman kıyafetlerinin modernleşmenin önünde bir engel teşkil ettiğine dair eleştirilere cevap olarak, tesettürün ilerlemeyi engellemediğini iddia ettiler ve bu görüşlerini ispatlamak için İslam tarihindeki ünlü örnek kadınlara atıflarda bulundular.91 Tesettürün, modern ve vatansever Müslüman kadınların kıyafetinin esas parçalarından biri olarak kabul edilmesiyle, yeni tartışma konusunu, tesettürün gereklerinin tam olarak ne olduğu oluşturmaya başladı. Bütün protestolar, resmi kanunnameler ve deklarasyonlar “dini kurallara ve milli adaba göre”nin ne anlama geldiğine açıklık getirilmesini istemekteydi. İstanbul’un bir bölgesinde polis memurlarının kabul ettiği bir şey, bir başka bölgedeki polis memurları tarafından ahlaka mugayyir olarak düşünülebilmekteydi. Dolayısıyla bir kadının evinin dışındayken nasıl giyineceği ciddi bir sorun oluşturmaktaydı.92

Balkan Savaşları sırasında Rusya’dan gelerek Osmanlı askerlerine hemşirelik yapan bir Müslüman Tatar Türkü olan Gülsüm Kemalova,93 evine yazdığı bir mektupta, milli kıyafeti şöyle tarif etmekteydi: “diğer bir nevi, bizim Rusya’da kesilmekte olan kostüm, başta şu kostüm renginde dört köşeli bir örtü var. Bu örtü, ayrı bir İngiliz iğne ile göğüse rabtediliyor. Yüzde yine şu siyah peçe (…) şu kıyafete çarşaf diyorlar, bazıları bunu kıyafet-i milliye olarak kabul etmeği de makbul görüyorlar.” Kemalova ayrıca, Rusya’dayken ferace ve yaşmak giymiş kadınların resmini görmüş olmasına rağmen, “Türkiye”de bunları giyen hiçbir kadın görmediğini söylemektedir.94 Mamafih, Kadınlar Dünyası’nda bu konuda yapılan tartışmalara baktığımızda, tarif edildiği şekilde, bir milli kıyafet konusunda bütün kadınların aynı fikirde olmadığını görmekteyiz. Bazı kadınlar, zaten yabancı bir ürün olduğunu söyledikleri çarşafı, yukarıda tarif edildiği şekliyle, reddetmekteydiler95 Bu yüzden yeni olan, milli olan bir şeyler

geliştirilmeliydi. Fakat nasıl? Üsküdar'dan bir kadın, en az üç değişik arka plandan gelen üyelerin katılacağı bir "moda cemiyeti" kurulması gerektiği önerisinde bulundu: Türk tarihini eksiksiz bilen kadınlar,96 "bizim bütün kıyafetlerimiz" hakkında araştırmalar yapmalılar ve bulgularını yayınlamalılar; terziler tarihçilerin bu bulgularını yeni modalara dönüştürmeliler; ve neticede ressamlar ve gazeteciler olarak bizler de dergilerde, mağaza kataloglarında ve terzilere dağıtılacak olan moda kitaplarında resimlerimiz ve yazılarımızla bu yeni modelleri halka tanıtmalıyız.97 Bu kadının çağrısı, derginin okurlarında bir karşılık bulmadı. Başka bir kadın, Belkıs Şevket, ise hükümete bir çağrıda bulunarak kadınların sokak kıyafetleri konusunda düzenlemeler yapılmasını ve Kadınlar Dünyası'ndan da bu amaca yönelik bazı öneriler sunulmasını istedi.98 Kadınlar Dünyası'nın arkasındaki kadınlar bir mücadele başlatarak, birinci amacı "kadınlarımıza mahsus bir kaç nevi kıyafet-i hariciye icad (etmek)" olan Osmanlı Müdafaa-ı Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti'ni kurdular.99 Bu cemiyetin görüşü, yaratılacak olan milli kıyafetin genel halk tarafından benimsenebilir olması gerektiği şeklindeydi. Bu kıyafet "milli ve dini gelenekler"e (ananat-ı milliye ve diniye) uygun olmalıydı. İstanbul ve taşradan gelen kadın ve erkeklerle bir toplantı yapılarak bu konudaki önerileri öğrenilmeliydi. Bu toplantıda ileri sürülen fikirlere dayanılarak dizaynlar hazırlanmalıydı. Bu dizaynlara isimler verilerek Kadınlar Dünyası'nda yayınlanmalıydı. Bu kadınlara göre, halk, bu yolla milli kıyafet olmasını istediği giysiyi seçebilecekti.100 Ancak, "Moda'dan Aliye" imzasını kullanan bir kadın, tesettür anlayışının zamana ve mekana göre değiştiğine işaret ederken, ilk yapılması gereken şeyin, kendi ifadeleriyle "Allah'ın şanlı emirleri" olan dini gereklerin tam olarak ne olduğuna karar vermek olduğunu ifade etmekteydi.101 Belkis Şevket ise son noktayı, bu gerekler çok farklı yorumlanabilmekte, bu yüzden İslam dünyasındaki değişik örtünme yoları dini temellere dayanmaktan öte, yerel ya da ulusal değerlerce tespit edilmektedir, şeklinde koymaktadır.102 Anadolu'da değişik konularda yazılar yazan Pakize Sadri de, sokak kıyafetlerine değinerek, çok değişik örtünme şekillerinin varlığına işaret etmek suretiyle bu görüşleri doğrulamaktaydı.103 Kadınlar Dünyası'nda sokak kıyafeti üzerine

yazılar yazan İstanbullu kadınlar için, tartışma yüzün peçe ile örtülmesinin İslam'ın emirlerine uygun olup olmadığı üzerinde yoğunlaşmaktaydı.104 Bu tartışmayla, milli kıyafet için yeni bir görünüş arama çabaları sonuçsuz kaldı. Birinci Dünya Savaşı yıllarının büyük bölümünde Kadınlar Dünyası ortalıkta görünmezken, diğer dergiler bu yıllarda bu konuyla ilgilenmiyor gözükmekteydiler. Tartışma, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda yeniden su yüzüne çıktı.

Sonuç

1908'deki Jön Türk Devrimi'nden sonra, Osmanlılar yeni bir kimlik oluşturma ihtiyacını hissettiler. Abdulhamid rejiminin istibdadından kurtulan Osmanlılar, Avrupa'nın siyasi, ekonomik ve kültürel yaşam üzerindeki nüfuzunu azaltmaya istekliydiler. Osmanlı kadınları da buna, kıyafetlerinde yapacakları reformla katkıda bulunabileceklerini düşünmekteydiler. Ekonomik bağımsızlığın siyasi bağımsızlığın ön şartı olduğuna inanan kadınların çoğu, genelde daha az para harcamak suretiyle, ama ille de gerekliyse, sadece ulusal malları kullanmak suretiyle milli ekonomiyi destekleme konusunda hemfikirdiler. Ancak, ulusal malın ne olduğuna dair anlayış zaman içinde değişti. Balkan Savaşları'ndan önce, ulusal mallar, dinleri ne olursa olsun bir Osmanlı tarafından üretilmiş (ve satılmış) olan mallardı. Ancak, Balkan Savaşları'ndan sonra, İmparatorluğun gayrimüslim vatandaşlarını, özellikle de Hıristiyanları dışlayan bir milliyetçiliğe yönelindi. Bir Müslüman eliyle üretilerek satılmış olmak, bir ürünün ulusal mal olarak tanımlanmasının kriteri haline geldi. Bu devrin reformist kadınları, bu dar "milliyetçi" tanımlamalara cevap verdi ve milli kıyafet için bazı temel şartlar koydu: İsraftan kaçınmak için bu kıyafet basit olmalıydı ve bütün üretim aşamalarında Müslümanlardan oluşacak bir emek havuzu oluşturulmalıydı. Ayrıca, kadınlar sokak kıyafetinin en azından tesettürün gereklerini yerine getirmesi gerektiğinde hemfikirdiler. Ancak, bu kıyafetin neye benzemesi gerektiği bir tartışma konusu olarak kaldı.

1 Fatma Fahrünnisa, “Gönül ister ki…”, Millet, Sayı 9, 13 Ağustos 1908, sh. 1-2.

2 Lapidus, Ira, “Introduction: Modernity and the Transformation of Muslim Societies” içinde: A History of Islamic Societies, Cambridge & New York: Cambridge University Press, 1988, sh. 551-570, alıntı sh. 555.

3 Alt sınıflarda Avrupa tarzı giyim kuşam hakkında çok az bilgi mevcuttur. Ancak, Hester Jenkins, Osmanlı İmparatorluğu’nda alt sınıfa mensup kadınların “eski tarz kıyafetlerini atarak “Almanya ya da Viyana’da üretilmiş” ucuz kıyafetleri kullanmaya başladığından bahsetmektedir. Jenkins, Hester Donaldson, Behind Turkish Lattices. The Story of a Turkish Woman’s Life, London: Collins, 1911, sh. 122. Fransa’da bile “moda” toplumun geniş kesimlerini, kitle pazarlaması, popüler yayınların gelişmesi ve alt sınıflara yönelik reklamlardaki artış sayesinde, ancak Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra etkilemeye başlamıştır. Roberts, Mary Louise, “Samson and Delilah Revisited: The Politics of Women’s Fashion in 1920s France”, The American Historical Review, Cilt 98, Sayı 3, ss. 657-684.

4 Jenkins, Hester Donaldson, Behind Turkish Lattices. The Story of a Turkish Woman’s Life, London: Collins, 1911, ss. 121-122; Sevin, Nurettin, Onüç Asırlık Türk Kıyâfet Târihine bir Bakış, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990, ss. 123-124; 127-128; Barbarosoğlu, Fatma Karabıyık, Modernleşme Sürecinde Moda ve Zihniyet, İstanbul: İz Yayıncılık, 1995, ss. 111-113.

5 Barbarosoğlu, Fatma Karabıyık, Modernleşme Sürecinde Moda ve Zihniyet, İstanbul: İz Yayıncılık, 1995, ss. 129-132.

6 Micklewright, Nancy, “Late-nineteenth-century Ottoman wedding costumes as indicators of social change”, Muqarnas, Cilt VI, 1990, ss. 161-174, sh. 171.

7 Örneğin İstanbul’un bir mahallesinde erkek kıyafetleri giymiş bir kadın, bir kafede dans ederken polis tarafından tutuklanmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (bundan sonra, BOA), DH. H, 64/13, 13. 11. 1330. Ayrıca bakınız, Garber, Marjorie, “The Occidental Tourist: M. Butterfly and the Scandal of Transvestism” içinde Parker, Andrew,

et al. (eds), Nationalisms & Sexualities, New York & London: Routledge, 1992, ss. 121-146.

8 Valverde, Mariana, “The Love of Finery: Fashion and the Fallen Woman in Nineteenth-Century Social Discourse”, Victorian Studies, Cilt 32, Kış 1989, ss. 169-188.

9 Jenkins, Hester Donaldson, Behind Turkish Lattices. The Story of a Turkish Woman’s Life, London: Collins, 1911, ss. 47-49.

10 Welters, Linda, “Ethnicity in Greek Dress” içinde: Eicher, Joanne B. (ed.), Dress and Ethnicity: Change across Space and Time, Oxford & Washington, D. C.: Berg Publishers, 1995, ss. 53-77, alıntı sh. 54.

11 Hobsbawm, Eric, “Introduction: Inventing Traditions”, içinde: Hobsbawm, Eric & Terence Ranger, The Invention of Tradition, Cambridge, etc.: Cambridge University Press, 1994 (1983), ss. 1-14, alıntı sh. 5.

12 Welters, Linda, “Ethnicity in Greek dress” içinde: Eicher, Joanne B., Dress and Ethnicity: Change across Space and Time, Oxford & Washington: Berg Publishers Limited, 1995, ss. 53-77, sh. 54.

13 ya da etnisite; bu terimlerin kavramsal anlamınının detaylarına girmek için bu makalenin kapsamı çok dar kalmaktadır.

14 Anthias, Floya & Nira Yuval-Davis, “Introduction”, içinde: Yuval-Davis, Nira & Floya Anthias (eds), Woman-Nation-State, New York: Macmillan, ss. 1-15, sh. 7.

15 Eickelman, Dale F., The Middle East; an Anthropological Approach, Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall, 19892 (1981), ss. 250-254.

16 Valverde, Mariana, “The Love of Finery: Fashion and the Fallen Woman in Nineteenth-Century Social Discourse”, Victorian Studies, Vol. 32, Winter 1989, ss. 169-188; Bridgewood, Ann, “Dancing the Jar: Girls ‘Dress at Turkish Cypriot Weddings” içinde: Eicher, Joanna B. (ed.), Dress and Ethnicity: Change across Space

and Time, Oxford & Washington: Berg Publishers Limited, 1995, sh. 29-51.

17 Eicher, Joanne B., “Introduction: dress as an expression of ethnic identity”, in Eicher, Joanna B. (ed.), Dress and Ethnicity: Change across Space and Time, Oxford & Washington: Berg Publishers Limited, 1995, sh. 3.

18 BOA, Zabtiye İradeleri, Genel no. 368, Hususi no. 1, 18 Ra 1317.

19 Micklewright, Nancy, “London, Paris, Istanbul, and Cairo: Fashion and International Trade in the Nineteenth Century”, New Perspectives on Turkey, Spring 1992, Sayı 7, ss. 125-136, ss. 125-126.

20 Davis, Fanny, The Ottoman Lady: A Social History from 1718 to 1918, New York, etc.: Greenwood Press, 1986, sh. 195-196; Micklewright, Nancy, “London, Paris, Istanbul, and Cairo: Fashion and International Trade in the Nineteenth Century”, New Perspectives on Turkey, Spring 1992, Sayı 7, ss. 125-136, sh. 129.

21 Jenkins, Hester Donaldson, Behind Turkish Lattices. The Story of a Turkish Woman’s Life, London: Collins, 1911, sh. 122.

22 Gayr-i Müslimlerin dış ticaret üzerindeki (ve dolayısıyla liman şehirlerindeki) artan etkileri için bakınız, Quataert, Donald, “The Age of Reforms, 1812-1914” içinde: İnalcık, Halil & Quataert, Donald (eds), An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914, Cambridge, etc.: Cambridge University Press, 1994, ss. 824-842, ss. 837-841.

23 Melman, Billie, Women’s Orients: English women and the Middle East, 1718-1918: Sexuality, Religion and Work, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1992.

24 Dorys, George, La Femme Turque, Paris: Plon, 1902, sh. 9; Melman, Billie, Women’s Orients: English women and the Middle East, 1718-1918: Sexuality, Religion and Work, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1992. Böyle (hayali) bir ziyaretin Osmanlı bir kadınınca verilen röportajı bakınız: Alihé Hanoum, Les

Musulmanes Contemporaines; Trois Conférences, Traduites de la Langue Turque par Nazimé-Roukie, Paris and New York: Alphonse Lemerre, 1894.

25 Micklewright, Nancy, “Late-nineteenth-century Ottoman wedding costumes as indicators of social change”, Muqarnas, Vol. VI, 1990, ss. 161-174, sh. 162.

26 Jenkins, Hester Donaldson, Behind Turkish Lattices. The Story of a Turkish Woman’s Life, London: Collins, 1911, ss. 29; Davis, Fanny, The Ottoman Lady: A Social History from 1718 to 1918, New York, etc.: Greenwood Press, 1986, ss. 54-55.

27 Davis, Fanny, The Ottoman Lady: A Social History from 1718 to 1918, New York, etc.: Greenwood Press, 1986, sh. 200.

28 “Modeblatt”, Osmanischer Lloyd, Nr. 295, 16. 12. 1910, sh. 2. Bir süre yayınlandığı halde, İstanbul kütüphanelerde ancak önsayfası eksik olan (ve dolayısıyla yayın tarihi bilinmeyen) bir sayı bulabildim.

29 Micklewright, Nancy, “London, Paris, Istanbul, and Cairo: Fashion and International Trade in the Nineteenth Century”, New Perspectives on Turkey, Spring 1992, Sayı 7, ss. 125-136, ss. 130-132.

30 Micklewright, Nancy, “Late-nineteenth-century Ottoman wedding costumes as indicators of social change”, Muqarnas, Vol. VI, 1990, ss. 161-174, sh. 161.

31 Gayr-i Müslim cemaatlerin Osmanlı İmparatorluğu’ndaki batılılaşma ve çağdaşlaşma çabalarındaki rolleri hala araştırılmaya ihtiyaç duymaktadır.

32 Micklewright, Nancy, “Late-nineteenth-century Ottoman wedding costumes as indicators of social change”, Muqarnas, Vol. VI, 1990, ss. 161-174, ss. 161-162.

33 Micklewright, Nancy, “Late-nineteenth-century Ottoman wedding costumes as indicators of social change”, Muqarnas, Vol. VI, 1990, ss. 161-174, ss. 161-162; Micklewright, Nancy, “London, Paris, Istanbul, and Cairo: Fashion and International Trade in the

Nineteenth Century", New Perspectives on Turkey, Spring 1992, Sayı 7, ss. 125-136, ss. 129-130.

34 Suad Sait, "İşcilik", Kadınlar Dünyası, I, Sayı 60, 2 Haziran 1329, ss. 2-4.

35 Malikanelerin çoğunda bir dikiş odası vardı ve bu odalar belirli aralıklarla gelen aile terzisi tarafından kullanılırdı.

36 Davis, Fanny, The Ottoman Lady: A Social History from 1718 to 1918, New York, etc.: Greenwood Press, 1986, sh. 188. Woman in Anatalia: 9000 Years of the Anatolian Woman, İstanbul: Turkish Republic Ministry of Culture, 1993, ss. 272-273.

37 Davis, Fanny, The Ottoman Lady: A Social History from 1718 to 1918, New York, etc.: Greenwood Press, 1986, sh. 189.

38 Literatürden, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayr-i Müslim kadınların sokakta ne zaman Batı tarzı kıyafetler giymeye başladığı açık değildir.

39 Çarşafın orijini konusunda iki değişik açıklama vardır. Sevin'e göre çarşaf Bağdat kaynaklıdır ve İstanbul'da 1890larda tanınmaya başlanmıştır, çünkü çarşaf, Paris'ten İstanbul'a gelen Art-Nouveau tarzına feraceden çok daha uygundu. Davis ve kadınlar hakkındaki bir sergi kataloğunda ise, Çarşafın 1870'lerde bir Osmanlı valisinin, Suphi Paşa, ailesindeki kadınlar tarafından Suriye'den getirildiğinden bahsetmektedir. Sevin, Nurettin, Onüç Asırlık Türk Kıyafet Tarihine bir Bakış, İstanbul: Kültür Bakanlığı, 1990, ss. 130-132; Davis, Fanny, The Ottoman Lady: A Social History from 1718 to 1918, New York, etc.: Greenwood Press, 1986, sh. 198; Woman in Anatolia: 9000 years of the Anatolian Woman, İstanbul: Turkish Republic Ministry of Culture, 1993, sh. 283.

40 Pakalin, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 1946-1954 (3 Volumes), Cilt I, ss. 327-329 içinde: Davis, Fanny, The Ottoman Lady: A Social History from 1718 to 1918, New York, etc.: Greenwood Press, 1986, sh. 187; Woman in Anatalia: 9000 Years of the Anatolian Woman, İstanbul: Turkish Republic Ministry of Culture, 1993, sh. 283.

41 Davis, ona zarf diye atıfta bulunan Seniha Morali'dan alıntıda bulunmaktadır. Moralı, Seniha Sami, "Çarşaf modası bize Suriye'den geldi", Hayat, Eylül 30, 1960, ss. 4-5. Davis tarafından alıntılandığı gibi Davis, Fanny, The Ottoman Lady: A Social History from 1718 to 1918, New York, etc.: Greenwood Press, 1986, sh. 198.

42 Nebile Kamuran, "Kıyafetimiz", Kadınlar Dünyası, I, Sayı 20, 23 Nisan 1329, sh. 3.

43 Sevin, Nurettin, Onüç Asırlık Türk Kıyafet Tarihine bir Bakış, İstanbul: Kültür Bakanlığı, 1990, ss. 139-140; 144-145.

44 "La vie féminine", Revue du Monde Musulman, Cilt XV, Sayı 7-8, Ağustos 1911, sh. 148; Jenkins, Hester Donaldson, Behind Turkish Lattices. The Story of a Turkish Woman's Life, London: Collins, 1911, sh. 102.

45 Bulut, Rukiye, İstanbul kadınlarının kıyafetleri ve II. Abdülhamid'in çarşafı yasaklaması", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı 8, 1968, ss. 34-36.

46 Davis, Fanny, The Ottoman Lady: A Social History from 1718 to 1918, New York, etc.: Greenwood Press, 1986, sh. 198.

47 BOA, Zabtiye İradeleri, Genel no. 368, Hususi no. 1, 18 Ramazan 1317.

48 Bu tarz tacizlere yönelik şikayetler ve sokaktaki kadınların güvenliğini sağlamak üzere polise yapılan çağrılar için bakınız "Kısm-ı Siyasi: Zabita ve Kadınlarımızın Muhafaza-ı Hukuku", Demet, Sayı 4, 8 Teşrinievvel 1324 (21 Ekim 1908), ss. 62-63; Hakkı Behic, "Kısm-ı Siyasi: Mümtaziyet-i Nisvan ve Kadınlara Hürmet", Demet, Sayı 7, 29 Teşrinievvel 1324 (11 Kasım 1908), ss. 105-107.

49 Çapa, Mesut, "Giyim Kuşamda Medeni Kıyafetlerin Benimsenmesi ve Trabzon Örneği", Toplumsal Tarih, Sayı, 30, Haziran 1996, ss. 22-28.

50 Van Os, Nicole A. N. M., "Kandilli Sultânî-i İnas: bir devlet adamının teşebbüs-i şâhsisi nasıl sonuçlandı?", Tarih ve Toplum, Cilt 28, Sayı 163, Temmuz 1997, ss. 26-34, ss. 28-29.

51 BOA, Dahiliye Nezareti, Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (bundan sonra: DH. MUİ), 96-1/38, 12 Cemaziyelahir 1328.

52 ”Ein Muhamedaner mit einem Hut”, Osmanischer Lloyd, Nr. 53, 4. 3. 1914, sh. 2.

53 Çapa, Mesut, “Giyim Kuşamda Medeni Kıyafetlerin Benimsenmesi ve Trabzon Örnegi”, Toplumsal Tarih, Sayı, 30, Haziran 1996, ss. 22-28.

54 BOA, DH-MUİ, 69-2/4, 19 Sefer 1328.

55 BOA, DH. MUİ, 57-1/53, 2 Rebi-yel-evvel 1330.

56 Kurnaz, Şefika, II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1996, ss. 48-60; 121-122.

57 BOA, Dahiliye Nezareti, Hukuk Müşavirliği (bundan sonra: DH. HMŞ), 17/33, 8. 8. 1328; BOA, DH. MUİ, 121/15, 8 Şaban1328; “Tesettür-ü nisvan”, Tanin, Sayı 706, 19 Ağustos 1910, sh. 3; “Sittenvorschrift für die muhamedanischen Frauen”, Osmanischer Lloyd, 30/8/1910, sh. 2.

58 BOA, DH. MUİ, 5-1/8, 20Şaban1328. Müslüman karısının “örtünmeden” (gayr-ı mestur) çevrede dolaşması konusunda yapılan uyarıları görmezden gelen bir Rus subay, suçüstü yakalanarak İçişleri Bakanlığı’na getirilmişti. BOA, DH. MUİ, 126/43, 3Ramazan1328.

59 Havadisçi, “Kadının haberleri”, Kadın, Sayı 5, 17 Mart 1328 (30 Mart 1912), ss. 11-13. Österreichische Monatsschrift für den Orient’e göre, bu fermanın yürürlüğe konmasının sebebi bir Hıristiyan devlet olan İtalya ile girişilen Trablus savaşından dolayı artan dini duyarlılıktı. “Die türkischen Frauen”, Österreichische Monatsschrift für den Orient, Cilt XXXVIII, Sayı 6, Haziran 1912, ss. 101-102.

60 Die Verschleierung der Muhamedanerinnen”, Osmanischer Lloyd, Sayı 27, 1. 2. 1914, sh. 2. Burada şunu belirtmek gerekir ki, bu Alman gazetesi, Osmanlı toplumu dahilinde başka kadınlar olduğunu da çok açık bir şekilde bilmesine rağmen Müslüman kadınlara atıfta bulunmaktayken, Osmanlı Türk dergilerinde yazıları

yayınlanan yazarlar da yine Müslüman kadınlarını kastederek “bizim kadınlarımız” ya da “Osmanlı kadınları” ifadelerini kullanmaktaydılar.

61 Die Kleiderordnung für Frauen”, Osmanischer Lloyd, Sayı 30, 5. 2. 1914, p 1.

62 Davis, Fanny, The Ottoman Lady: A Social History from 1718 to 1918, New York, etc.: Greenwood Press, 1986, sh. 198.

63 Kurnaz, Şefika, II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1996, ss. 51-58.

64 Bu kitap Fransızca’ya iki kez tercüme edilmiştir. Bu makale için kullandığım tercümesi Nazime Rukiye Hanım tarafından yapılmıştır: Alihé Hanoum, Les Musulmanes Contemporaines; Trois Conférences, traduites de la langue Turque par Nazimé-Roukie, Paris & New York: Alphonse Lemerre, 1894, ss. 125-131.

65 Alihé Hanoum, Les Musulmanes Contemporaines; Trois Conférences, traduites de la langue Turque par Nazimé-Roukie, Paris & New York: Alphonse Lemerre, 1894, ss. 125-131. Bu görüş, daha önce, yazarın babası olan Cevdet Paşa tarafından, modayı takip etmek için harcanan paranın miktarı ile ilgili şikayetlerini Padişah’a bildirdiği bir memorandumda kullanılmıştır. Cevdet Paşa, Ma’ruzat, Haz. Yusuf Hallaçoğlu, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980, sh. 4 ve Cevdet Paşa, Tezakir, Haz. Cavit Baysun, Ankara: T. T. K. Basımevi, 1986, 1-20, sh. 20 Barbarosoğlu, Fatma Karabıyık’tan alıntı, Modernleşme Sürecinde Moda ve Zihniyet, İstanbul: İz Yayıncılık, 1995, sh. 117.

66 Fahrünnisa, “Gönül ister ki…”, Millet, Sayı 9, 13 Ağustos 1908, ss. 1-2; Sıdıka Ali Rıza, “Ben de aynı fikirdeyim”, Kadınlar Dünyası, Sayı 24, 27 Nisan 1329, sh. 3.

67 Mehmed Cavid, “Kadınlara dair”, Kadın, Sayı 1, 13 Teşrinievvel 1324 (26 Ekim 1908), ss. 2-4.

68 Ayrıca bakınız Behice Mehmed, “Osmanlı Hanımlarını İntibaha davet”, Kadınlar Dünyası, Sayı 35, 8 Mayıs 1329 (21 Mayıs 1913), sh. 3.

69 İbnülhakkı Mehmed Tahir, Meşrutiyet Hanımları, İstanbul: İttimad Kutübhanesi Sahibi Sabri Tahir, 1330.

70 “Türk hanımlarının toplanışı”, Büyük Duygu, Sayı 2, 16 Mart 1329 (29 Mart 1913), ss. 31-32.

71 Alihé Hanoum, Les Musulmanes Contemporaines; Trois Conférences, traduites de la langue Turque par Nazimé-Roukie, Paris & New York: Alphonse Lemerre, 1894, ss. 132-138.

72 Emine Seher Ali, “Kadınlıkta Seviye-i İrfan”, Kadınlar Dünyası, Sayı 1, 4 Nisan 1329 (17 Nisan 1913), ss. 1-2. See also “Konferans”, Kadınlar Dünyası, Sayı 3, 6 Nisan 1329, ss. 3-4; “Mamulat-ı Dahiliye İstihlâkı Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesinin beyannamesi”, Kadınlar Dünyası, Sayı 4, 7 Nisan 1329, 4; ”Mamulat-ı Dahiliye İstihlaki Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesinden” Kadınlar Dünyası, Sayı 77, 19 Haziran 1329, sh. 4.

73 Seniha Nüzhet, “Avusturya ve Bulgar Malları Almayalım”, Millet, Sayı 68, 28 Eylül 1324 (11 Ekim 1908), sh. 3.

74 BOA, DH. MUİ, 123/45, 14Şaban1328.

75 Toprak, Zafer, Milli İktisat-Milli Burjuvazi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, ss. 107-111; 170-180.

76 Bakınız örneğin Hadiye İzzet, “Moda sevdasını bırakalım!”, Kadınlar Dünyası, Sayı 40, 13 Mayıs 1329, sh. 4.

77 Fatma Fahrünnisa, “Gönül ister ki…”, Millet, Sayı 9, 13 Ağustos 1908, ss. 1-2.

78 Şeni, Nora, “Fashion and Women’s Clothing in the Satirical Press of Istanbul at the End of the 19th Century” içinde: Şirin Tekeli (ed.), Women in Modern Turkish Society: A Reader, London: Zed Books Ltd, 1995, ss. 25-45; Brummett, Palmira, “Dogs, Women, Cholera, and Other Menaces in the Streets: Cartoon Satire in the Ottoman Revolutionary Press, 1908-1911”, International Journal of Middle East Studies, Sayı 27, 1995, ss. 433-460, sh. 444.

79 Bu tema hatta 1933 yılında hala Halide Nusret Zorlutuna tarafından romanı Gülün Babası Kim? de kullanılmaktadır. (Istanbul:

Remzi Kitaphanesi).

80 Şeni, Nora, "Fashion and Women's Clothing in the Satirical Press of Istanbul at the End of the 19th Century" içinde: Şirin Tekeli (ed.), Women in Modern Turkish Society: A Reader, London: Zed Books Ltd, 1995, ss. 25-45; Brummett, Palmira, "Dogs, Women, Cholera, and Other Menaces in the Streets: Cartoon Satire in the Ottoman Revolutionary Press, 1908-1911", International Journal of Middle East Studies, Sayı 27, 1995, ss. 433-460, sh. 444.

81 Alihé Hanoum, Les Musulmanes Contemporaines; Trois Conférences, traduites de la langue Turque par Nazimé-Roukie, Paris & New York: Alphonse Lemerre, 1894, ss. 125-131.

82 Halide Edib, Yeni Turan, İstanbul: Tanin Matbaası, 1329 (1912).

83 Makalenin bundan sonraki kısmı benim doktora tezime dayanmaktadır.

84 Nazife İclal, "Böyle ticaret terakki etmez", Kadınlar Dünyası, Sayı 41, 14 Mayıs 1329 (27 Mayıs 1913), ss. 3-4.

85 "İktisadi Haberler: İstihlak-ı Milli Kadınlar Cemiyeti", İktisadiyat Mecmuası, Sayı 69, 21 Eylül 1332 (4 Oct 1916), s. 7.

86 Bahse konu olan dönemde yayınlanan diğer kadın dergilerini de incelememe rağmen, bir milli kıyafet geliştirme konusundaki tartışmaların neredeyse sadece ve sadece bu dergide yer aldığı görülmektedir.

87 Emine Seher Ali, "Artık iş başına", Kadınlar Dünyası, Sayı 20, 23 Nisan 1329 (6 Mayıs 1913), ss. 1-2. Bu konu hakkında farklı görüşler taşıması Kadınlar Dünyası'ndan ayrılarak, ilk sayısında Kadınlar Dünyası ile aynı anlama gelen kadınlık alemini eleştirdiği kendi dergisi Kadınlık Hayatı'nı çıkardı. Emine Seher Ali, "Kadınlığa bir nazar", Kadınlık Hayatı, Sayı 1, 31 Ağustos 1329 (13 Eylül 1913), ss. 1-2.

88 Türk olmakla Müslüman olmak arasındaki bağlantı daha erken dönemlerde Halide Edip tarafından da gündeme getirilmişti. Yeni Turan'ın basit ve sade yeni kıyafeti onun tarafından, Yeni Turan

teşkilatının kadınları tarafından yaratılan “Türk ve Müslüman dünyası”na ait bir kıyafet olarak karakterize edilmekteydi. Halide Edib, Yeni Turan, İstanbul: Tanin Matbaası, 1329 (1912), sh. 10.

89 C. H. “Milli Moda”, Kadınlar Dünyası, Sayı 26, 29 Nisan 1329 (14 Mayıs 1913), sh. 4.

90 Hatta yazarlardan biri bir tesettür-ü milliye (milli tesettür)’den bahsetmekteydi. Muzaffer, “Tesettür-ü Milliye-i Nisvaniyemiz hakkında bir Mutalaa”, Kadınlar Dünyası, Sayı 38, 11 Mayıs 1329 (24 Mayıs 1913), sh. 3. Ancak, Emine Seher Ali tesettürün bir milli mesele olduğunu reddetti. Ona göre, bu sadece bir dini meseleydi. Emine Seher Ali, “Tesettür Meselesi”, Kadınlar Dünyası, Sayı 39, 12 Mayıs 1329 (25 Mayıs 1913), ss. 1-2.

91 Pertevnisar, “Muhterem Kadınlar Dünyası”, Kadınlar Dünyası, Sayı 35, 8 Mayıs 1329 (23 Mayıs 1913), ss. 3-4; Hatice Baise, “Tesettür-ü Nisvan”, Kadınlar Dünyası, Sayı 36, 9 Mayıs 1329 (24 Mayıs 1913), ss. 1-2.

92 “Bu haftanın vukuatı”, Musavver Kadın, I, 2, 14 Nisan 1327; Havadisçi, “Kadının haberleri”, Kadın, Sayı 5, 17 Mart 1328 (30 Mart 1912), ss. 11-13.

93 Sunay, Recai, Kızıl Rusyada bir Türk Kadını, İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, [n. d.], sh. 53.

94 Gülsüm Kemalova, “Türk hanımları”, Büyük Duygu, Sayı 7, 23 Mayıs 1329 (5 Haziran 1913), ss. 101-102.

95 Emine Seher Ali, “Tesettür Meselesi”, Kadınlar Dünyası, Sayı 39, 12 Mayıs 1329 (25 Mayıs 1913), ss. 1-2.

96 Bu yazar sürekli bir şekilde “Türk kadınlığı”ndan bahsetmektedir.

97 C. H. “Milli Moda”, Kadınlar Dünyası, Sayı 26, 29 Nisan 1329 (12 Mayıs 1913), sh. 4.

98 Balkıs Şevket, “Kıyafet-i milliyemizi nasıl düzeltmeli”, Kadınlar Dünyası, Sayı 52, 25 Mayıs 1329 (7 Haziran 1913), sh. 4.

99 Kadınlar Dünyası, “Faaliyet başlıyor”, Kadınlar Dünyası, Sayı 58, 31 Mayıs 1329 (15 Haziran 1913), sh. 2; Kadınlar Dünyası, “Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti programı” Kadınlar Dünyası, Sayı 56, 29 Mayıs 1329 (12 Haziran 1913), sh. 1.

100 Kadınlar Dünyası, “Kıyafetimizin İslahı”, Kadınlar Dünyası, Sayı 57, 30 Mayıs 1329 (12 Haziran 1913), sh. 1; Kadınlar Dünyası, “Teenni şarttır”, Kadınlar Dünyası, Sayı 58, 31 Mayıs 1329 (13 Haziran 1913), sh. 1; Kadınlar Dünyası, “İşe başlamalı”, Kadınlar Dünyası, Sayı 62, 4 Haziran 1329 (17 Haziran 1913), sh. 1.

101 Aliye, “Kıyafet-i nisvan hakkında”, Kadınlar Dünyası, Sayı 60, 2 Haziran 1329 (15 Haziran 1913), sh. 2.

102 Belkıs Şevket, “Tesettür ve peçe”, Kadınlar Dünyası, Sayı 72, 14 Haziran 1329 (27 Haziran 1913), sh. 4.

103 Pakize Sadri, “Anadolu İhtisasatı”, Kadınlar Dünyası, Sayı 66, 8 Haziran 1329 (21 Haziran 1913), ss. 1-2; Pakize Sadri, “Anadolu İhtisasatı”, Kadınlar Dünyası, Sayı 76, 18 Haziran 1329 (1 Temmuz 1913), ss. 1-2.

104 Mehpare Osman, “Bizde tesettür-ü nisvan”, Kadınlar Dünyası, Sayı 74, 16 Haziran 1329 (29 Haziran 1913), sh. 4; Mehpare Osman, “Hukuk-u nisvan cemiyeti”, Kadınlar Dünyası, Sayı 76, 18 Haziran 1329 (1 Temmuz 1913), ss. 3-4; Semiha Peyami, “Mehpare Osman hanıma-tesettür hakkında”, Kadınlar Dünyası, Sayı 76, 18 Haziran 1329 (1 Temmuz 1913), sh. 4; Halide Nusret, “Kadınlar Dünyası vasıtasıyla Mehpare Osman Hanıma”, Kadınlar Dünyası, Sayı 78, 20 Haziran 1329 (3 Temmuz 1913), sh. 4; Pakize Sadri, “Tesettür-ü Nisvan”, Kadınlar Dünyası, Sayı 79, 21 Haziran 1329 (4 Temmuz 1913), sh. 3; Belkıs Şevket, “Tesettür ve peçe; son söz”, Kadınlar Dünyası, Sayı 79, 21 Haziran 1329 (4 Temmuz 1913), ss. 3-4.

Hattat Şeyh Hamdullah ve Sultan II. Mahmud'un Ok Menzilleri / M. Atıf Kahraman [s.146-152]

Osmanlı Spor Tarihi Yazarı / Türkiye

Hamdullah bin Şeyh (Şeyhoğlu Hamdullah) Amasyalıdır. Güzel yazı (hat) yazmayı, ok atmayı, yüzmeyi, ok ve yay yapmayı Amasya'daki öğretmenlerden öğrenmiştir. O yıllarda (1453-11 Mayıs 1481) Amasya'da sancak beyliği yapmış olan Şehzâde Bayezid'in beğenisini kazanmıştır. Sultan Bayezid, 1481 yılında padişah olduktan bir süre sonra Şeyh Hamdullah İstanbul'da ölmüş ve Karacaahmed Mezarlığı'na gömülmüştür.

Şeyh Hamdullah'ın babası Sühreverdi Tarikatı'nın Şeyhlerinden Mustafa Dede'dir. O nedenle Hamdullah'a "Şeyhoğlu, İbnü'l Şeyh" denilmiştir. Mustafa Dede, Amasya'nın Ezine bucağına bağlı Kürtler-Kayı Köyü'ndendir. Hamdullah ilk yazı öğrenimine bu köyde başlamıştır.

Bu köyün halkı, Türkistan'da yaşarken Harezmşah Devleti'nin yıkılışından (M.1219) sonra Anadolu'ya kaçan Celâlettin Harezmşah ile Baba İlyas Horasani (d.? -ö.1259) emrinde Anadolu'ya göç ederek Amasya, Malatya, Sivas yörelerine yerleşen Türkmenlerden oluşur. Halen Amasya'ya bağlı Moramul (Bağlarüstü), Efte, Yenipazar, Ulusu, Yenice, Sevincer… halkı bu Türkmenlerdendir. Bu Türkmenlerden Ahmed Yesevi Hazretlerinin halifesi Baba İlyas Horasani'nin (d.?-1259) oğulları Şemsettin Mahmud, Muizzedin Ali, Ziyaeddin Mesud ve Muhliseddin Musa, ün yapmış kişilerdir.1

Yine bu Türkmenlerden Aşık Paşa, (1271-ö.4 Ekim 1332) onun da torunu Şeyh Yahya'nın oğlu Aşık Paşazâde lâkabıyla ün yapmış olan Ahmed Aşıki'dir. (d.1400-ö.1484'ten sonra)2

Şeyh Hamdullah'ın, Türkmenistan'dan gelen özbeöz bir Türk olduğu gerçektir. Ancak Hamdullah'ın ataları gibi Aşık Paşazâde Ahmed Aşıki'nin de ataları Baba İlyas Horasani ile birlikte Amasya'ya geldikleri ve aynı yıllarda yaşadıkları halde, Ahmed Aşıki bu ünlü

hemşehrisi Hamdullah'dan hiç bahsetmemiştir. Bunun tek nedeni, muhtemelen Hamdullah'ın İstanbul'a Ahmed Aşıki öldükten sonra gelmiş olmasıdır.

Şeyh Hamdullah, yeni bir stil yaratan büyük bir sanatkâr, aynı zamanda bir sporcudur. Bu yazıda onun ok atıcılığını anlatmaya çalışacağız.

Hamdullah Efendi İstanbul'a gelmeden önce Amasya'da bulunurken yazıda ün yapınca "Şeyh-oğlu" lâkabıyla tanınmıştır. İstanbul'a gelip Ok Meydanı'nda menzil atıp taş dikince ve atıcılara şeyh olunca "Şeyh Hamdullah" diye anılmaya başlanmıştır. Hasan Çelebi o nedenle, Hamdullah Efendi'nin adını "Şeyh-zâde" (yk. 20b, 79a), "Hamdullah bin Şeyh" (yk. 20b), "Şeyh" (20b), "Şeyh Efendi" (20b, 27a, 27b, 28a, 79a), "Şeyh Hazretleri" (27b) şeklinde yazmıştır.

Atıcıların, "Şeyh" bilip bu lâkap ile anmalarına karşılık hat sanatıyla ilgili konularda ve saray belgelerinde yine "Hamdullah bin Şeyh katib…" şeklinde yazılıdır. Bu belgelere göre 17 Ocak 1504 (29 Receb 909) günü kendi el yazısı ile yazdığı Kur'an-ı Kerim'i padişaha sunmuş ve kendisine 7000 akçe ile "cübbe an murabba'bâ-çuka" giysi olarak verilmiştir. Bu miktar akçe o zamanki bir yeniçeri neferinin yedi senelik maaşı ve bir medrese öğretmeninin (müderris) gündeliğinin de 30-80 akçe olduğu, yine aynı yılın 20 Nisan 1504 günü (5 Zilkade 909) ünlü donanma reisi Kemal Reis'e 5000 akçe verildiği düşünülürse Sultan II. Bayezid'in Şeyh Hamdullah'a ne ölçüde bir değer verdiği anlaşılır.3

Bu sözümüzün gerçek kanıtı Hamdullah'ın Ok Meydanı'ndaki menzil taşının kitâbesidir. Orada da aynen şöyle yazılıdır:

Sahibü'l menzil Hamdullah ibn üş Şeyh

Re'isü'l hattatin Şeyh üramiyân

Sene 911

Bügünkü konuşma dilimize göre;

Menzil sahibi Şeyh-oğlu Hamdullah

Güzel yazı yazanların başkanı ve atıcıların Şeyhi

Sene 1505

Bu menzil taşının fotoğrafları çeşitli dergi ve kitaplarda yayınlanmıştır. Kitabeden ilk defa bahseden rahmetli Süheyl Ünver'dir. 1922 yılında Ok Meydanı'na gidip inceleme yaparak bazı menzil taşlarının, namazgah minberinin, yanındaki çeşmenin, minarenin ve yok olmaktan kurtulabilmiş tekke avlusuna giriş kapısının kara kalemle resmini yaparak 71 sayfalık kendi elyazması notlarına koymuştur. Süheyl Ünver, bu notlarının 57. sayfasında aynen şöyle yazıyor:

"Tekkenin yanında hattat Şeyh Hamdullah Efendi'nin menzil taşı vardır ki üzerinde böyle yazılıdır:"

Sahibü'l menzil Hamdullah ibn üş Şeyh

Re'isü'l hattâtin Şeyh ür ramiyân[4]

Sene 911

Mermer taştan yapılmış bu kanıt üzerindeki H 911 (1505) tarihi, bize şu konuların aydınlanmasının gerektiğini göstermektedir.

I - Ölüm tarihi. Yazılanlardan hangisi gerçek veya gerçeğe daha yakındır:

A - Gelibolulu Mustafa Ali (d.28.Nisan.1541-2 Muharrem 948-ö.1600 Cidde), Şeyh Hamdullah'ın ölümünden 70 sene sonra Bağdat'ta defterdar iken yazmış olduğu "Menâkib-i Hünerverân" isimli yapıtında aynen şöyle diyor;

"… Ama adı geçen Şeyh Hamdullah Sultan Bayezid Han bin Mehmed Han zamanında Rum'a gelüb arpalık zeâmetle otuz akçe yevmiye vazifeye mutasarrıf olup hususa merhum Sultan Bayezid Han'ın musâhib-i mahremi idi ve vezirlerine mahsus olan yakınlığını ona da gösterirdi. Mısır fatihi Sultan Selim Han zamanında vefat eyledi ve Osmanlı ülkesindeki bütün hattatlar ona duydukları saygıyı başkalarına göstermemişler ve bu hattatların çoğu onun için şöyle demişler:

"Şeyh-oğlu Hamdi hattı tâ kim zuhûr buldı"

"âlemde bu muhakkak nesih oldı hat-ı Yakut"[5]

B- Nefes-zâde Seyyid İbrahim Efendi (d.?-ö.1650) Gülzar-ı Sevab isimli yapıtında, atıcılıkta, avcılıkta, yüzmede ve bazı işaretlerle geçmişten haber vermede gayet mahir olduğunu yazdıktan sonra, yüzücülüğü için, şu abartılı hikâyeyi de anlatır:

“Ve yüzücülükte dahi o kadar iyi idi ki bir gün Sultan Bayezid, Boğazda Rumeli kıyısında bulunan kasra bir yaz günü gidip namaz kılarken (ibadet ederken) Şeyh merhum Üsküdar sahilinden görüb ve soyunub cüzdanını ağzına alıp ıslatmayıp akıntıyı geçtiğini söylerler.”6

C- Müstakim-zâde Süleyman Sadeddin Efendi (d. 1719-ö.1788) “Tuhfe-i Hattâtin” isimli yapıtında doğum tarihini (1437) ölüm tarihini de (1520) olarak yazıyor.7

D- A. Süheyl Ünver, yazdığı ve 1953 yılında İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü tarafından yayınlanan “Hattat Şeyh Hamdullah ve Fatih İçin İstinsah Ettiği İki Mühim Tıbbi Eser” isimli yapıtında şöyle yazıyor:

“Hamdullah Efendi 926’da (1519) vefat edince Üsküdar’da Karacaahmet Sultan hizasında İnâdiye’nin yamacına yol kenarına defnedilir (11) ve orası hattatlarca asırlarca ziyaretgâh olmuştur.”

“Kabir taşı, devrinin ve yuvarlak sütunu üzerine kendi şanına lâyık bir tarzda sade ve zarif bir üslûbdadır. Reyhâniceli sülüs ile:

“Re’isü’l hattatin Hamdullah”

“el ma’ruf ba bin Şeyh rahmetullahi aleyh”

ibaresi okunmaktadır (12) Nefeszâde mecmuasında onun yüz seneden fazla yaşadığı ifade edilmiştir.”8

“Not. 1 I. Şeyh’in 925 (1519) ve hattâ 927 (1521) de öldüğüne dair de bazı kayıtlara rastlamak mümkündür. Nitekim Süleymaniye Umumi Kütüphanesi’nde No. 3855’te bir mecmuada 925 (1519) diye yazılıdır.”

E- Süheyl Ünver’den bir sene sonra, merhum Ekrem Hakkı Ayverdi (d.1899 -ö.1984), yayınladığı “Fatih Devri Hattatları ve Hat

Sanatı” isimli yapıtında, Şeyh Hamdullah’ın doğum ve ölüm tarihleri hususunda Süleyman Efendi’nin yazdığını kabul eder:

“Vefatı ‘Zayf-ı İlah’ 926 (1519) olduğuna göre bu Kur’an-ı Kerim’i yazdığından beri geçen on senenin ilâvesi ile 93 ile 99 yaşında öldüğü ve doğum tarihinin de “Tuhfe”nin kaydı gibi 1436 olmayıp 1426 veya birkaç sene evvele tesadüf etmesi lâzım gelir diye düşünüyoruz.”9

F- Şeyh Hamdullah konusunda, yukarıda alıntı yapılan yazarlardan daha ayrıntılı ve kapsamlı araştırma yapmış olan Yrd. Doç. Dr. Muhittin Serin de;

“…Şeyh’in vefat tarihi, kaynaklarda birbirinden farklı gösterilmiştir. Ali; ‘Mısır Fatihi Selim Han zamanında vefat eyledi.’94 diyor.”

“Tedkik ettiğimiz pek çok Kavsnâmelerde de aynı bilgiler veriliyor. Muallim Cevdet, yazmaları arasında bulunan bir risâlede: Sultan Selim Han Mısır Seferi’ne gittikleri vakitten Halep Muharebesi gününde merhum Şeyh-zade ol gün fevt olmuşlardır. Mezârı şerifleri Üsküdardadır. (95)” derken, Abdullah el-katip Tezkire-i Rumât’ta “Seyhu’r Râmiyan, Sultan Selim’in Mısır Sultanı Gavsi’yi (Gayri olacak) bozduğu gün olmuştur. (96) diyor. Mevlevi Hasip Üsküdârı Şeyh Hamdullah’ın vefat tarihini 92 (1519) olarak kaydediyor. (97)”

“Bu farklı görüşler (98) arasında Müztakimzâde’nin mütâalarını, verdiği bilgileri daha doğru kabul ediyoruz.”10

Yazılarından örnekler verdiğimiz bu altı araştırmacıdan yalnız Muhittin Serin, Osmanlı Devleti’nin ilk kavsnâme yazarı Bahtiyar-zade Hasan Çelebi’nin yapıtının aslını değil kopyasını okumuştur. (Hasan Çelebi’nin kendi el yazısı ile yazdığı İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi’nde Nr. 6923’te kayıtlı olup iki yaprağı noksandır. Belediye Kütüphanesi M. Cevdet Nr. 0122’deki yazarı belirsiz kopyada iki yaprak yazılıdır, ancak sözcükler değiştirilmiştir.

Hasan Çelebi’nin yazdıkları ilk kaynak olup Şeyh Hamdullah’ın sporculuğu konusunda sonradan bilgi veren yazarlar, onun

yazdıklarına abartılı bilgiler de ekleyerek Şeyh Hamdullah'ın sporculuğunu şüphe ile karşılanır duruma getirmişlerdir.

Hasan Çelebi, Şeyh Hamdullah'ın yaşlılık çağında (1485-1516) Sultan II. Bayezid zamanında sarayda ok ustası olarak bulunmuş ve Ok Meydanı'na çocukluğunda babası Bahtiyar ile gidip Sultan Fatih Mehmed ve oğlu Sultan Bayezid Dönemi atıcılarının yarışmalarını seyretmiş ve o meydanda menzil açıp ok atmış hatta savaşlara katılmış bir kişi olduğunu belirtir.

G- Hasan Çelebi'den 128 sene sonra ikinci kavsnâme olarak 1691 yılında "Tezkire-i Rımat" isimli yapıtı yazan Abdullah Efendi de; "Sultan Selim Han hazretleri Haleb altında Merc-i Rabık'ta (Dabık olacak) Padişah'ın Mısır Sultanı Gayri'yi bozduğu gün Şeyh Hamdullah merhum olup Üsküdar'da defnolunmuştur…" diyor.11 Ama; "Üsküdar'dan kendüyü suya atup yüzerken ve yazu yazarak Saray burnu'na gelüp merhum Sultan Bayezid'la buluşmuşlardır." gibi abartmaları yazmaktan da geri durmaz.

Sonuç olarak Hasan Çelebi'nin yazdığının doğruluğundan asla şüphe etmediğimizi söyleyebiliriz.

Şeyh Hamdullah 24 Ağustos 1516/24 Ocak 1517 tarihleri arasında 80-85 yaşlarındayken ölmüştür.

2- Şeyh Hamhullah'ın 911 (1505) yılında 68-73 yaşındayken, yıldız havasıyla 1073 kez ok atıp menzil-taşı dikmesi mümkün müdür?

Bu sorunun cevabını bulabilmek için ilk önce, Şeyh Hamdullah'ın ne zaman Amasya'dan İstanbul'a gittiğini bilmek gerekiyor Ama ne yazık ki bu konuda belge yoktur. Yukarıda yazdığımız kaynakların hepsi de bir tarih vermeden, Sultan II. Bayezid padişah olduktan sonra demekle yetinmişlerdir.14

Sultan Bayazid'in Amasya'da yaptırdığı cami ve külliyesi üç sene sürerek H. 891 (M.1486) yılında tamamlanmıştır.15

Amasya'dan yetişen son hattat Karavaiz-oğlu Osman Fevzi Olcay, kendi elyazısı ile yazdığı "Amasya Meşâhiri" isimli yapıtında,

Sultan II. Bayezid'in yaptırdığı bu caminin ön kapısı üzerindeki kitâbe "Büyük üstadın eseridir" demektedir.16

Kapısı üzerindeki kitabeyi Şeyh Hamdullah yazdığına göre, Hamdullah Efendi İstanbul'a bu tarihten sonra gitmiş olmalıdır.

İstanbul'daki Bayezid Camisi'nin yapımına H. 906 yılı sonlarında (M. 1501 Haziran) başlanılmış ve kesintilerle yapımı dört sene dört ay sürerek (H. Rebiyülahir 911-M. Eylül-I505) tarihinde tamamlanmıştır.17

Caminin "mihrabı üzerinde, kubbesinde ve orta kapısında olan tarih" yazısının Şeyh Hamdullah'ın olduğunu Süleyman Sadeddin Efendi bildirmektedir.18 Bu bilgilere göre; Amasya'daki cami ve külliyenin bitimi olan 1486 yılı ile İstanbul'daki cami ve külliyesinin yapımına başlandığı tarih olan Haziran 1501 arasında 14 sene 6 ay geçmiştir. Bu uzun süre içinde Amasya'dan pek çok bilim adamı ve sanatkâr İstanbul'a gelmiştir. Şeyh Hamdullah'ın gelmemiş olmasını düşünemiyoruz. Elbette Amasya Camisi biter bitmez İstanbul'a gelmiş ve yapıtlarda halâ gördüğümüz yazıları yazmıştır.

Topkapı Sarayı Müzesi arşivindeki belgelere göre Şeyh Hamdullah'a yardım için verilen para (in'am), giysi ile tarihleri ve teşrifattaki (protokol) anılışı aynen şöyledir:

1- 17 Ocak 1504 (29 Receb 909) günü; "in'am be Hamdullah bin şeyh Kâtib ki bâ-hatt-ı hod kelâm-ı mecid-averd be-marifet-i Ser-hazin fi 29.B.s.909"

a- Nakdiye 7.000

b- Cübbe an murabba be-çuka sevb19

2- 2 Eylül 1508 (6 Cemâziyelevvel 1914) günü; Tasadduk be mezkurin fi 6 Cemziyelevvel sene 9144- Hamdullah bin Şeyh kâtib ki bâ hatt-ı hod kelâm-ı mecid- averd…

a- Nakdiye 10.000

b- Câme an murabba bâ-çuka sevb20

Bu belgelerde, Şeyh Hamdullah için kullanılan sıfat ve paranın miktarı ile giysilerin ilmiye sınıfındaki önemli kişilere verilenlerden

olması, san'atına ve kişiliğine ne kadar çok önem verildiğini kanıtlar. Böyle san'atkâr bir kişinin 75 yaşında bu menzili atmış olması mümkün olabilir mi sorusunun cevabı evettir. Bu kanımı da atıcılığın tekniği konusunda kavsnâme yazmış üstadların yapıtları ile çağımız sporcularından örnekler vererek belirtmek istiyorum.

Atıcılığın tekniği konusunda Türkçe kavsnâme yazmış üstad atıcıların birisi Kosova'nın Pirizren şehrinde Sultan IV. Murad zamanında (17 Eylül 1623-9. Şubat.1640) doğup gençlik çağına girince öğrenim için İstanbul'a gelen Mustafa Ağa'dır. Mustafa, memleketi Pirizren'de, çok sevdiği atıcılığa başladığı için, İstanbul'a gelince hem medreseye devam etmiş ve hem de Ok Meydanı'na giderek Sultan IV. Murad'ın üstadı Hacı Süleyman'dan atıcılığın tekniğini (ilmini) öğrenmiş, öğrenimini bitirince Darbhane'de katiplik görevindeyken hemşehrisi Maksud Paşa'nın Mısır Valiliği zamanında (Ekim 1642-Nisan 1644) Kahire'ye giderek uzun süre orada kalıp Ezher'de oğlunu okutan Hacı Süleyman'ın oğluna ok atmayı öğretmiştir. 1660'lı yıllarda Kahire'de ilk defa atıcılık tekkesini o açmış ve ilk şeyhi olmuştur. Yine bu yıllarda, iki defa şeyhülislam olan Hüsam-zâde Abdurrahman Efendi azlinde (Temmuz 1659) Kahire'deki Cize arpalık verilip oraya gelince, onun önerisiyle Kavsnâmesini yazmıştır.21

Mustafa Ağa, Kavsnâmesinde menzil atacaklara gerekli bilgilerden sonra şu öğüdü veriyor: "Menzil zor (güç ve kuvvet) ile atılmaz san'at (teknik) ile atılır…" deyip Kahire Ok Meydanı'nda tanık olduğu şu olayı anlatıyor: "… Cündi Hacı Perviz birkaç kantar taş çekmekle endamsız çekiş çıkarmış. Yüz yirmi dirhem bir yay yaptırdı ki meydana varub ok atıcılara atmak nice olur göstereyim deyu Mısır'da meydana geldi. Vakı'a (gerçekten) çün yayın gördük mizacımız bulandı (neşemiz kaçtı). Kaçan ki (ne zaman ki) ok atmağa başladı endam (tutuş) ve üslub (tarz, biçim) verişin gördük teselli olduk. Bizim aramızda (yk. 56 a) en yumuşak yay çeker bir kimesneyi (kimseyi) buna yoldaş eyledik. Seksen dirhem yaydan bu galib oldu (onu geçti). Böyle olunca 'benim canım, demir gibi yaydan çıkan oku bu kepazeden (en yumuşak yay cinsi) ok nice geçer' deyü kahrından kendüyü yerden yere çaldı…"22

İyi bir menzil yapabilmek için atıcılığın bütün teknik bilgilerini verdikten sonra, şu öğüdü de yapıyor: "… idmandan başka bir iş yapmayı Ok Meydanı tekkesinde yatub kalkasın ve kuşağın berk tutup cimaa'dan (seks) perhiz (uzak durma, bir süre yapmama) edesin nice müddet bu şekilde idman edesin az zamanda kimse önüne geçemez…" (yk. 56 ab)

Mustafa Ağa'nın bu öğütleri verişinden 150 sene sonra, Osmanlı Devleti'nin tahtında 33 yaşında genç, ileri görüşlü, yenilikçi, resmini kamu kuruluşlarına astırtacak kadar cesur ve her türlü sporu seven bir padişah bulunmaktaydı. O padişah Sultan II. Mahmud idi.

Sultan Mahmud çok kötü bir dönemden güçlükle canını kurtararak 28 Temmuz 1808 (4 Cemaziyelahir 1223) Perşembe günü padişah oldu. Bir süre Enderun geleneği binişlerde sporcu ağalara güreş, tomak, cirid, cündilik, tüfenk atışı yaptırarak izledi. Ama bir süre sonra yalnız izlemek onun sporcu ruhunu doyuramadı. 1811 yılından itibaren aktif olarak şehzâdeliğinde tüfenk atışlarına başladı.23

Bir süre tüfenk atışları yapıp nişan taşları dikdikten sonda 1818 yılında geçmiş ataları gibi ok atıcılığına da özendi. Otuz üç yaşındaydı. Bu yaşın, ok atıcılığına başlamak için çok geç olduğunu biliyordu. Ama ne var ki, milletine sporda da örnek olabilmek aşkı ona güç ve inanç veriyordu.24

O yıllarda Ok Meydanı şeyhi Üsküdarlı Binyüzcü Hafız Efendi'ydi. Onu üstad seçip "küçük kabza" alarak atıcılığa başladı.

Atıcılığın kuralı gereği önce, üstadı ile çalışıp tekniği öğrenmek gerekiyordu. Kendisi padişah olduğu ve henüz menzil atacak kadar kemankeş olmadığı için, 1818 yılı Nisan ayından itibaren Ok Meydanı'na giderek, Şeyh Binyüzcü Hafız Efendi'den 40 gün kadar atış tekniğini öğrendi. Mayıs ayında Beşiktaş Sarayı'na göç edilince, Beşiktaş'ın yukarısındaki Yıldız Kasrı'nda biniş yaparak, kendisi üstadı Şeyh Hafız ile, Enderun ağaları da kendi aralarında yarışarak antrenmana (idmana) devam ettiler.

Adını bildirmeyen bir Enderun ağası, Sultan Mahmud'un bu çalışmalarını, günü gününe küçük bir deftere yazmıştır. Defterdeki

bilgilere göre, ilk menzil atışı 22 Nisan 1818 Salı günü (15 Cemaziyelahir 1233) Ok Meydanı’nda Hasanayağı isimli ayak taşından Yusuf Deresi’ne doğru yapılmış. Attığı 11 okun beşincisi 930, altıncısı 910 ve onuncusu 900 gez uzaklığa düşmüştür. (s. 2)

26 Nisan 1818 Pazar günü (20 Cemaziyelahir 1233) Ihlamur’da, 11 okun üçünü 900, 920 ve 947 geze atmıştır. (s. 2)

29 Nisan 1818 Salı günü yine (22 Cemaziyelahir 1233) Ok Meydanı’nda Hasan-ayağı denilen ayak yerinden Yusuf Derisi’ne doğru attığı 11 oktan dördünü 905, 910, 932, 963 geze atmıştur. (s. 2)

30 Nisan 1818 Çarşamba günü (23 Cemaziyelahir 1233) Ihlamur’daki Sultan Selim Han Sofası’nda poyraz havasıyla atış yapıp 4. oku 900, 5. oku 902, 7. oku 905 ve 10. oku da 918 geze düşürmüştür. (S.2)

Sultan Mahmud 1818 yılında, antrenmanlarına ara vermeden Kasım ayı sonunda tekke kapanıncaya kadar devam etti. 22 Nisan günü yaptığı ilk atışlarında, en fazla 947 geze atmıştı. Yedi ay sonra 23 Kasım 1818 Pazartesi günü (24 Muharrem 1234) ki o gün “muhasebe-i meydan” günü idi, Hasan ayakyeri’nden Tobtaşı’na doğru atış yaptı. Attığı 11 oktan 6 oku sıra ile 960, 990, 980, 1043, 1028 ve 1025 geze düşmüştür. (s. 155)

O günkü atışlarda üstadı Hafız, ancak 1017 geze atabilmiştir.

Sultan Mahmud’un yedi ay içinde ulaştığı bu başarı, gerçekten inanılmayacak bir başarıydı. O çağlarda Türkçe gazete yayınlanmadığı için haber ağızdan ağıza yayılarak bütün İstanbul’a yayılıyordu. Hatta o yıllarda İstanbul’a gelmiş olan Amerika Cumhuriyeti’nden (A.B.D. olmamıştı) ticari temsilci New Yorklu tüccar Luther Braddish veya bir sene önce yine ticaret için gelmiş olan Baltimere’deki bir firmanın temsilcisi M. J. Jaussond adlı birisi de olabilir.25

Lutter Braddish, bir padişahın bu kadar uzağa ok atabileceğine inanmadığı için durumu, gözüyle görmek amacıyla, 31 Ağustos 1818 günü (28 Şevval 1233) Ok Meydanı’na geldi. Temsilcinin gelişi “Kasr-

ı Hümayun” da oturmakta olan Sultan Mahmud’a bildirilince Baştabib Abdülhak Efendi’ye misafirin havayerine götürülüp bir sandalyeye oturtularak atışını izlemesine izin vermiştir.26

Bu olayın olduğu gün, atışlar Lânduha Ayak-yeri’nden Güreş Meydanı’na doğru yapıldı. Sultan Mahmud, Hünkâr-Kasrı’ndan aşağı-koşu atışlarını izliyordu. Atış sırası 1000’cilere gelince, ayakyerine gidip Hafız Efendi ile “müsabakat şüru buyurdular” (S. 76) Şeyh Hafız Efendi 1015 geze atarak destar-bozuldu. Sultan Mahmud Hafız’dan sonraki atışlarında 970, 982 ve1015 gez atarak üstadına eşit (bedel) attı. (S. 80)

Mustafa Kâni Bey’in yazdığı bu olay, küçük yapıtta anlatılmıyor. Hızır İlyas Efendi de Enderun Tarihi’nde yazmamıştır. (Bak. s. 150) Hızır İlyas Efendi misafiri hava-yeri’ne götüren Abdülhak Efendi’nin (d.1787-ö.1854) küçük kardeşi olup 1801 yılında doğmuş ve 1864 yılında ölmüştür. Diğer ağabeyi Mustafa Behçet Efendi de (d.1174-ö.1834) Sultan III. Selim’in Baştabipliğini yapmıştır.27

Sultan Mahmud, bu kadarcık başarı ile yetinmedi. Daha başarılı işler yapmak, çok daha uzağa atarak gelecek Türk sporcularına örnek olmak istiyordu. Bu amaçla günlük antrenmanlarına mümkün olduğu kadar aralıksız devam etti. Sonunda 1836 yılında ustalığının zirvesine erişerek şu menzilleri yaptı:

Cerrah Menzili’nde 1172.5 geze, Yeksüvar-sağir ‘de (Müderris-Küçük yeksüvar) 1175 geze, Emin Menzili’nde 1201.5 geze, kendisinin açtığı Gündoğrusu Menzili’nde 1215.5 geze, Ekşi Menzili’nde 1219.5 geze, Nakaş Menzili’nde 1102.5 geze, Abdullah Efendi Menzili’nde 1111 geze ve Hasan-taşı Menzili’nde de 24 Ekim 1836 (13 Recep 1252) Pazartesi günü atış yaparak 1228 geze okunu düşürerek baş taşların sahibi oldu.28

Sultan Mahmud’un en son atışı, 24 Ekim 1836 (13 Receb 1252) günü yaptığı atıştır. O gün yüz seneden beri geçilemeyen Hasan-taşı (Topyeri) Menzili’nde baş-taşın sahibi olan Hasodalı Ali Ağa’yı geçip 1228 geze okunu düşürerek bu menzilde de baştaşın sahibi oldu.29

Sultan Mahmud, atıcılığa başladığı 1818 yılında 900 geze ancak atabilirken, 18 sene sonra 1836 yılında, hem de 51 yaşındayken

1228 geze atabilmiş olmasına spor yapmamış ve yarışmalara hazırlanıp katılmamış kimselerin inanması güçtür. Hele o kişi çağımızdan 150 sene önce yaşamış ve ön yargılı İngiliz Miss Julia Pardoe (d.1806-ö.1862) gibi bir bayan olursa, elbette tekniğin, azmin, düzenli bir yaşamın ve inancın, Sultan Mahmud'u, böyle bir başarıya ulaştırmış olabileceğine inanmamış olmasını hoş görmek gerekir.

Miss Julia Pardoe, Türklerin yaşamlarını incelemek ve İstanbul'u görmek amacıyla 1836 yılında İstanbul'a gelmiş ve İngiltere'ye dönüşünde de izlenimlerini bir kitap halinde yayınlamış. O zaman İstanbul'un önde gelen kişilerinin evlerine hatta haremlerine girerek konuşmuş. Gelirken yanında bir ressam getirdiği için resimler de yaptırarak eserini belgelemiş. Bu bakımdan kendisini saygıyla anarız. Ancak yazdıklarının çoğunlukla bir kadın gözü ve duygusuyla yüzeysel yansıtıldığı kanısındayım. Özellikle Sultan Mahmud'un sporculuğu konusunda yazdıkları, görgüye dayanmayan yanlış duyumlar. Bu yanlış duyumlar sonucu vardığı kanı da, küçültücüdür. Miss Pardoe, şöyle yazıyor:

"… Korkusuzluğu ile çok gurur duyan Sultan Mahmud'un en büyük merakı ok atmaktı. Bu merak o hale gelmiştir ki, tam askeri lisenin arkasına düşen tepelerin geniş bir sahası üzerinde, şuraya buraya, üzerlerine garip oymalar yapılmış ve özenti ile yazılar yazılmış birtakım süslü nişan taşları diktirmiştir. Bu taşlar, kendisinin bu tepelerin en yüksek yerinden oklar atıp da isabet ettirdiği noktalar farz edilen yerlere dikilmişlerdir. Farz edilen diyorum çünkü; kendisinin bu merakı herkes tarafından bilindiğinden atılan okları toplamak ve isabet noktasını ölçmekle görevli olan saray oğlanları, onu kimse görmeden usulca yerden alarak 20-30 adım ilerledikten sonra bulmuş gibi yaparlar. Böylelikle padişah, peri masallarındaki Prens Aimwell gibi ok atmış olur ve padişaha bu oklarını götüren kurnaz oğlanlar, daha dürüst adamların eline geçmeden bol bahşiş ve hediyeler alırlardı. Birgün, bir araştırma gezisine çıkmıştık. Birdenbire güzel bir mermer sütun gördük; üzerinde yaldızla yazılmış yazılar vardı. Tepesinde de hedef gösteren vazo gibi bir şey duruyordu. Bu taşın neden konulduğunu merak ettim. Bir nişan taşı

olduğunu ve padişahın uzun bir yay çekerek okunu oraya rastlattığını ve bu yayın hatırasını ebedileştirebilmek için bu taşı, başka nişan taşlarından daha özenti ile diktirdiğini öğrenince hayretler içinde kaldım.30

Miss Julia Pardoe'nin Sultan Mahmud hakkında yazdıkları tamamen başkalarının söylediği gerçek dışı sözlerdir. İngiltere'de kullanılan yaylar, bizimkilerden hem büyük ve hem de yapılış teknikleri nedeniyle uzağa atacak özellikte değillerdir. O nedenle onların yayı ile 400 metreden uzağa ok atılamaz. Bizde olduğu gibi menzil atış yarışmaları da yapılmadığı için Miss Julia Pardoe okun 1200 adıma atılabileceğine elbette inanamaz. Ama Türkleri görüp incelemek ve kitap yazmak amacıyla İstanbul'a gelen bu bayan, gerçeği öğrenmeyi istemiş olsaydı, o tarihlerde (1835-l836) Sultan Mahmud'u ok atarken izleyebilirdi. Onu izlemek mümkün olmasa bile, 900-1000 geze okunu düşüren başka atıcılar da vardı. İsteseydi söylentileri yazacağına, konak ve sarayların haremlerinde gördüğü güzel kadınlarımızı yazdığı gibi, ok atışlarımızı da incelemek fırsatını bulabilirdi. Demek ki yalan yanlış söylentileri gerçeği görmeye tercih etmiş. O nedenle okçuluğumuz konusunda yazdıklarının benim için kaynak olacak hiçbir değeri yoktur.

İngilizler de ok atmaya meraklıdırlar. Hatta İngiltere'de okçuluk kulüpleri de vardı. Bu kulüplerin en eskisi 1676 yılında kurulmuş olan "İskoçya Atıcılık Kulübü"dür. Bu kulübün bizim Ok Meydanı Tekkesi'nde Fatih Sultan Mehmed zamanından beri tutulmuş olan "Sicil Defteri" gibi defterleri ve yarıca yönetim kurulu ile kulüp başkanları da bulunuyordu. Kulüp her sene ok atma yarışmaları düzenliyordu. Ama onların atışları uzağa değil, çağımızda yapıldığı gibi 91 ve 46 metreye konulmuş nişan tahtalarına yapılıyordu. Nişan tahtalarının üzerine 1.20 metre kutrunda, dairevi ve ayrı ayrı renklerde boyanmış çizgiler vardı. Dıştan içe doğru numaralanmış bu çizgilerin ortasındaki çembere okunu saplayan en fazla puan alıyordu. Tıpkı çağımızda yapılan ok atma yarışmaları gibi, en çok puan toplamış olan, kulübün ödül olarak koyduğu parayı alıyordu.

İngiltere’de ayrıca “Ok Atmayı Sevenler Kulübü” ve “İskoçya Ok Atanlar Kulübü” gibi kulüpler vardı. Bu tür kulüpler Fransa’da 1864 yılına kadar, İngiltere’de ise 1925 yılına kadar ok atma yarışmalarına devam ettiler. Bizde ise Ok Meydanı Tekkesi’nde en son ok atma yarışması 27 Ağustos 1891 tarihinde yapıldı. Tekke de 1904 yılında kapandı.

İngilizler, yalnız hedefe ok attıkları için yayları da öyle atıma uygun teknik ile yapılıyordu. Halbuki bizde Nişana (hedef), darb (kalkan gibi sert cisimleri delme) ve uzağa (menzil atışı) gibi farklı türlerde atışlar yapıldığı için, her tür atışın gerektirdiği yaylar da birbirinden ayrı teknik ile yapılıyordu. Pirizrenli Mustafa Ağa (Bak. 5.yk. 36b-44a, Bab. 6. 44a-53a-Bab. 7. 53a-63b) de Mustafa Kâni Bey de (s. 128-170) yaylar ile gerekli parçalarının nasıl yapıldığını yazmışlar. Miss Julia Pardoe elbette bunları bilemez. Bilemediği ve söylentilere değer verdiği için de yanılmıştır.

Miss Julia Pardoe’ye en gerçek ve en etkili karşıt, Avusturya elçisi olarak Kanuni Sultan Süleymen zamanında Türkiye’ye gelen Ogier Chislain Busbecq’in (d.1522-ö.1592) İstanbul’dan bir arkadaşına gönderdiği 7 Nisan 1555 tarihli mektuptur.

Ogier Busbecq bu mektubunda, bir ok eğitim salonunda (Talimhane-kulüp) nişana ok atma yarışmasının nasıl yapıldığını şöyle anlatıyor:

“… Yemekten sonra bir Türk yayı ile ok atma temrinleri yapıyorum. Bu silahı kullanmakta Türkler fevkalâde mahirdirler. Yedi sekiz yaşında iken ok atmaya başlıyorlar; on, on iki sene devamlı olarak talim yapıyorlar. Bunun neticesinde, kolları gayet kuvvetli oluyor. O kadar maharet kazanıyorlar ki hedef ne kadar küçük olsa gene isabet temin ediyorlar. Kullandıkları yay genellikle bizimkilerden çok sağlamdır. Hem daha kısa olduğu için kullanılması kolaydır. Yaylar tek bir ağaç parçasından yapılmıştır. Birbirine güzelce yapıştırılmış ve tutturulmuş sırmia öküz boynuzundan yapılmıştır. Bir Türk, uzun temrenlerden sonra, en sağlam okla kirişi kulağının arkasına kadar gerebilir. Bu türlü bir yaya alışmamış bir adam ne

derece kuvvetli olsa onu yayla köşedeki kiriş arasında işaretli noktaya kadar germeğe muvaffak olamaz. Talimlere mahsus okulda Türklerin o kadar maharetle ok attıklarını görürsünüz ki kalkan üzerindeki beyazın etrafını bunlarla çevirebilir. Bu beyaz nokta ise “taler”den küçüktür. Beş altı ok o suretle atılır ki bunlar beyaz noktanın kenarlarına dizilirler, içine girmezler ve birbirleriyle çarpışmazlar. Umumiyetle, kalkandan otuz ayak uzakta durup nişan alırlar.

Sağ ellerinin yumruğu üzerinde kemikten bir halka vardır… 31 Busbecq, uzağa (menzil) ok atma yarışmalarını da tarafsız ve gerçekçi bir gözle incelenmiş olacak ki aynen şunları yazıyor:

“… Türklerin de bizim gibi paskalyaları vardır. (Hızır İlyas günü-5 Mayıs Bahar Bayramı) Bazıları Beyoğlu üzerinde geniş bir alanda toplanırlar. Orada uzun bir çizgi halinde otururlar. Dizlerini bizim memlekette terziler gibi çapraz yaparlar. Türkiye’de genellikle oturma biçimi budur (Bağdaş kurma). Bütün hareketlerinden evvel dua etmek Türklerin âdetidir. Bunu yaptıktan sonra kimin daha çok uzağa atabileceğini denemeğe kalkarlar. Yarışma orada bulunan seyirci kalabalığının çokluğuna rağmen, pek düzenli surette ve derin bir sessizlik içinde yapılır. Bu yarışmalarda kullandıkları yaylar gayet kısadır. Bununla beraber pek sağlamdırlar. Bu yayları ancak çok talimli ok atıcıları gerebilirler. Hususi okları vardır. Başarılı olmanın ödülü, yüzlerimizi silmek için kullandığımız havlulara benzer işlemeli bir çevredir. (yağlık) Fakat birinci gelmek şerefi her tür ödülün üstündedir. Okların düştüğü uzaklık adeta işitilmedik derecede uzamıştır. Her sene en uzak mesafeye ok atmış olan atıcının ulaştığı hedef bir taş dikilerek belirlenir. Böyle birçok taşlar görülüyor ki eski zamanlardan kalmıştır. Bunlar bugünkü taşların ötesinde bulunuyorlar. Türkler bu taşların, ataları tarafından atılmış okların eriştikleri menzilleri gösterdiklerine inanıyorlar ve onların kuvvetlerine, ok atmaktaki maharetlerine yetişemeyeceklerini söylüyorlar.32

Sultan Mahmud’un üstün bir başarıya ulaşmasının bir nedenini de açıklamadan geçemeyeceğim. On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Osmanlılarda ok ve yay yapım tekniği en üstün düzeye

gelmiş bulunuyordu. Tarih öncesinde, Türkler, Mısırlılar, Asurlular, Etiler, Persler gibi Asya devletlerinde önceleri yalnız avcılık ve savaş aracı olarak kullanılmıştı. Sonraları spor yarışmaları, Moğol, Türk, Pers, Selçuklu ve Osmanlılarda önem kazanınca yapım tekniği yeni buluşlarla gittikçe gelişti. Bu gelişim Osmanlı'larda Sultan II. Mahmud zamanında (1808-1839) en üst düzeye gelmişti. Batılı devletlerde kullanılan yaylar bizimkilere oranla uzun ve tımarsızdır. Bu farklılık Osmanlı yayları ile yanyana konulunca açıkca görülür. Pers, Selçuklu ve Osmanlı minyatürleri ile Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki yaylar en güzel örnektir. Pirizren'li Mustafa Ağa, Kahire'de yaylara yapılan tımarın, İstanbul ve Anadolu'dakinden farklı olduğunu belirtiyor. Bunun da iklim farkından ileri geldiğini söylüyor. Bu yay yapma konusunu anlatırken de şu atalar sözünü yazıyor: "zirâ meseldir. Alet işler el öğünür"33

Miss Julia Pardoe'nin "kozmetik tüketicisi süse ve oyuncağa düşkün ve gerekince de yüksek bir din adamı…" ve "ilk spor sahtekârı…" gibi yakışıksız sözlerle tanımladığı Sultan Mahmud hakkındaki sözlerinin doğru olmadığını, yine kendi ulusunun aşağıda isimleri yazılı şu yazarları da, bizzat İstanbul'a gelip inceleme yaparak yazdıkları yapıtlarında kanıtlamışlardır:

A- Sir Ralph Payne-Gallwey, "The Cross-bow" Holland Press, (1795 yılında Osmanlı Devleti'nin Londra Elçiliği'nde görevli bulunan Mahmud Efendi'nin kendi yayı ile 439 metreye attığı ve bu atışa tanık olanlar arasında Toxophilite Society isimli okçuluk derneği üyeleriyle tarih yazarı Joseph Strutt da bulunuyormuş.

B- Tarih yazarı Joseph Strutt "The Sports and Pastimes of the People of England"

C- Sir Ralph Payne-Gallwey "Projectile Throwing Engines with a Treatise on the Turkish and Other Oriental Bows" London. 1907 (Bu kitapta Türk ve Doğu yaylarının yapılışı, detaylarıyla anlatılıyormuş.)34

D- J. D. Latham, "Saracan Archery and English Version and Exposition of a Mameluke Work on Archery"35

1 H. Hüsameddin, Amasya Tarihi, C. II. S. 385, 395, 396, 1916 basımı, Bak: Gregory Abu'l - Farac Tarihi C. II. s. 539, 540) -ibn Bibi, Selçuk-nâme, C. II. S. 123, 127, 153, 155, 201, 203, 233, yay. Kültür Bakanlığı Sad. Mürsel Öztürk.

2 Mustafa Vazıh, El Belâbilü'r râsiye fi riyâzı Mesâili Emâsiye, İ. Ü. Ktp. Ty. Nr. 2574 ve M. Ktp. Yz. Nr. A. 5350, s. 88.

3 Defter-i Müsevvedât-ı in'âm ve Tasaddukaat ve Teşrifât ve irsâliyât ve âdet ve Nukeriye ve Gayruhu Vâcib-i Sene Tis'a ve Tis'a Mie (909 - m. 1503/1504), T. T. K. Belgeler Dergisi, Ankara. 1979, C. 9, S. 338, 367 - Bak: Rıfkı Melül Meriç, Bayezid Camii Mimarı, II. Sultan Bayezid Zamanı Binaları, Mimarları, San'at Eserleri ve San'atkârları, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Türk ve İslâm Sanatları Tarihi Enstitüsü Yıllık Araştırmalar Dergisi C. II, 1957. S. 9/b, 11/a, 61/118.

4 Süleymaniye Kütüphanesi, Süheyl Ünver, Nr. 249.

5 Türk Tarihi Encümeni Yay. İstanbul, 1926, s. 25, hayatını ve notlarını yazan ibnülemin Mahmud Kemal (İnal).

6 Yay. Kilisli Rıfat, İstanbul. 1938. S. 50 - M. Ktp. 1939 A D. 1037.

7 S. 185, 186.

8 A.g.e., s. 15, 16.

9 A.g.e., İstanbul, 1953, s. 31.

10 Hattat Şeyh Hamdullah-Hayatı, Talebeleri, Eserleri, İstanbul 1992, s. 34.

11 T. K. Kitabındaki yazma, yk. 34ab.

12 Münşeat C. 1. s. 451.

13 Münşeat. C. 1. s. 453.

14 A.g.e., C. III. s. 236.

15 A.g.y., C. III. s. 236.

16 Amasya Meşâhiri, İstanbul Üniversite Kütüphanesi T. 9382- M. Ktp. M. F. A. (A) 2797, s. 61.

17 Rıfkı Melul Meriç, Beyazıd Camii Mimarı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü Yıllık Araştırmalar Dergisi, C. II. s. 8. Ankara. 1957. (M. Ktp. 1973 SB. 127).

18 Tuhfe-i Hattâtin. s. 197.

19 T. T. K Belgeler Dergisi, Ankara, 1979, C. 13, s. 338- Rıfkı melül Meriç a.g.e., s. 9.

20 Rıfkı Melül Meriç, a.g. dergi, s. 11- her iki paranın Kurân-ı Kerim getirdiği için verildiğini yazmaktadır. Belgeler Dergisi ile karşılaştır.

21 İstinsak edilmiş bir kopyasını Fransa'da Bibliotheque Nationale Sublime Turc Nr. 225 de "Risâle-i fi ilmü'l nessâb" adıyla kayıtlı olduğunu gördüm. Yazısı nesih Aslı Topkapı-Sarayı Müzesi Hazine 620 numarada. Bir nüshası da Süleymaniye Nr. 1027 ve Millet Kütüphanesi'nde "Oknâme" adıyla kayıtlıdır. M. ktp. M. F. A. ne T. S. M Hazine'deki nüshanın mikrofilmi getirtildi.

22 Y. k. 55b-56a.

23 Atıf Kahraman, Sultan Mahmud'un Başpehlivanları (Huzur Güreşleri) Ankara 1970 - Cumhuriyet'e Kadar Türk Güreşi, Kültür Bakanlığı Yayını 1989, C. II - Osmanlı Devleti'nde Spor, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1995.

24 Mustafa Kâni Efendi, Telhis-i Resîl ır Rımat, İstanbul, Zilkade. 1263 (Ekim. 1847) S. 119.

25 Orhan Köprülü, Tarihte Türk-Amerika Münasebetleri, Belleten, Ağustos 1987, Sayı 200, S. 927-947.

26 Mustafa Kâni, a.g.y., S. 120, 121-Bak. Atıf Kahraman, Cumhuriyet'e Kadar Türk Güreşi, C. II, S. 135.

27 Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk, "Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi". "Hekimbaşı Yalısı", Vakıflar Dergisi, 1989, Sayı 9, S. 251-259.

28 Atıf Kahraman, Cumhuriyet'e Kadar Türk Güreşi, Kültür Bakanlığı Yayını, 1989, C. II S. 129-147 - Osmanlı Devleti'nde Spor,

Kültür Bakanlığı Yayını, 1995, S. 308, 324, 341 vd.

29 Mustafa Kâni, a.g.e., S. 126.

30 Miss Julia Pardoe, çv. Bedriye Şanda “Yabancı Gözü ile 125 Yıl Önce İstanbul” -Sultanın Şehri ve Türklerin Aile hayatındaki Gelenekleri, İstanbul 19967, s. 90-M. Ktp. 1968 AD455.

31 Busbecq Ogier Chislain’de, Türk Mektubları, çv. Hüseyin Cahid Yalçın. İstanbul. 1939. s. 171.

32 A.g.e., 172.

33 A.g.e., yk. 59b.

34 Prıscılla Mary Işın’ın 15 Ekim 2001 tarihinde bana gönderdiği notlardan.

35 Bu yapıtın fotokopisini merhum Yunus Taygan’da (d.1904-ö.1993) gördüm. İkinci bölümü Türk okçuluğunu ilgilendiriyor.

36 Kendisinin 20, 21 Ekim 2001 günü Ankara’da verdiği notlar ikinci bölümü Türk okçuluğunu ilgilendiriyor.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sosyal Yaşam / İlbeyi Özer [s.153-161]

Fatih Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü / Türkiye

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçerken aşağı yukarı II. Meşrutiyet'ten 1930'lu yıllara kadar olan dönem, Türk toplumu için büyük değişimlerin yaşandığı çok önemli yıllar sayılır, muhteşem bir imparatorluktan laik cumhuriyete dönüşüm, her kesimde ve günlük yaşamda köklü değişiklikleri beraberinde getirdi. Devrimsel denebilecek bu değişimler esnasında, geçmişten çok şeylerde süregelmişti. Eski ile yeni fark edilemeyecek bir şekilde birbirine karışacaktı. Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayıp Cumhuriyet Türkiyesi'nde yeni boyutlar kazanan, Avrupa'nın toplumsal ve fikirsel oluşumuna erişmeyi hedef olarak gören bir yaklaşım1 sürecine girilmiştir.

Modern toplum varılmak istenen hedeftir. Hareket noktası ise, geleneksel toplumdur.2 Cumhuriyet dönemi reformları ile, Türkler saatlerini Batı'ya göre ayarlayacak, giysilerinden, şalvar, fes ve sarığı bırakacak, çok görülmemekle birlikte çok eşlilikten vazgeçecek, gündelik yaşamdan düşünce tarzına kadar bazı alışkanlıkları değişecekti. Bunun yanında Cumhuriyet kadınları, çarşafı ve mahrem alanı terk ederek moda, eğlence ve hayat tarzlarıyla yeni bir uygarlık alanına girecektir.3 Değişen dünya şartlarında kendine yer edinmeye çalışacaklardır. Cumhuriyet dönemi devrim niteliğindeki yenilikleri, tarihsel süreç içerisindeki zorunlulukların bir ürünü olarak da değerlendirmek mümkündür.4

Gündelik Yaşam

19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başında Osmanlı toplumuna baktığımızda diğer Müslüman toplumlara nazaran Batı'yla oldukça yakın bir kültürel ilişki içerisinde olduğunu görmek mümkündür. Özellikle Batı kültürünü Osmanlı'ya sokma noktasında önemli bir misyon üstlenen Pera'da, cafe ve birahanelerin müşterilerinin

çoğunluğunu Türkler oluşturmaktadır. Balolar, eğlence geceleri, karnavallar düzenleniyordu. Alaturka ile Alafranga her geçen gün biraz daha birbirine yaklaşmakta, Batı'da görülen; takvim, saat, yazı, kıyafet, hayat tarzı ve gündelik kullanılan eşyaya kadar birçok şey Cumhuriyet İnkılaplarından çok önce Osmanlı'nın bu bölgesinde kendisini göstermeye başlamıştı.[5] Batılı hayat tarzının bu bölgede etkin bir şekilde yaşanmasında azınlık Rum, Yahudi ve Levantenlerin yanı sıra zengin bir yaşam tarzının önemli bir etken olduğu gözden kaçmamalıdır. Meşrutiyet'in getirdiği serbestlik içerisinde kadınların varlığı belirgin bir şekilde ortaya çıkacak, kadınları çalıştırma Cemiyet-i İslamiye derneği, Dahiliye Nezareti'nden kadınların toplum içerisinde yer edinebilmesi için, iş isteğinde bulunduğunu arşiv kayıtlarında görmek mümkün olacaktır.[6] Tabi ki asıl değişim ve yenilikler Cumhuriyet'le birlikte görülecekti.

Eğlence Hayatı

Osmanlı padişahları, eğlence ve özellikle musiki ile oldukça yakın ilişki içerisinde oldukları görülmektedir. Saray, musiki etkinliklerini izleyen, başarılı musikicileri bünyesine alarak gelişmelerine olanak sağlayan, onların kültürel yönden beslenmelerinde önemli bir yer tutan bir görev üstlenmiştir. Son dönem padişahlarından II. Abdulhamid Batı müziğini ve operayı çok seven, kızı Ayşe Sultan'a piyano dersleri aldıran bir yönetici olarak karşımıza çıkmaktadır. Zaten Batı fikirlerinin iyice anlaşılmaya başlandığı ve Batı'nın model olarak alınmasının hızlandığı devir Sultan II. Abdulhamid (1876-1909) Dönemi'dir.

Saraydaki çalgıcıdan aile meclislerindeki musikiye özdeşleşmiş bir toplumdan bahsetmek mümkündür.[7] Cumhuriyet dönemi ise, Türk milleti için yeni bir hayat tarzının başlangıcı olduğu kadar, Türk musikisi için de yeni bir dönemdir. Bu dönemde Türk musikisi çözümü gitgide zorlaşan bir durum içerisinde kendine pek fazla yer bulamamıştır.[8] Eski hüviyetini kazanması için uzun bir zamana ihtiyacı vardı. Bu arada Modern Türkiye'nin kurucusu Atatürk, kültür alanında yaptığı yenilikler arasında halk müziğinin araştırılıp esaslarının ortaya konup incelenmesini istiyordu. O, halk müziğimizin hangi etkenlerin tesirinde kaldığının araştırılmasını ve ihmal

edilmemesinin gerekliliğini savunuyordu. Ve bizim hakiki müziğimiz halktadır diyordu.9

Modern dünyanın vazgeçilmezleri arasında yer alan eğlence, günlük yaşam içerisinde de önemli bir yer tutar. Toplumlar her zaman kendilerine uygun eğlence biçimleri yaratmış ve uygulamışlardır. Batı tarzı eğlence hayatı Pera'da hayat bulurken, Şehzadebaşı Direklerarası, alaturka eğlence hayatının merkezi konumundaydı. Eğlencenin oldukça basit, gündelik hayat dokusuna sinmiş ve toplumun herkesimi tarafından bilinen biçimleri de mevcuttu. Ailenin içe kapalı olduğu dönemlerde, birçok ailede saz meclisleri oluşturulabilmiş, bayram ve ramazan eğlenceleri, evlenme ve sünnet düğünleri, cambaz, karagöz gibi seyirlikler eğlenceyi sürekli kılan unsurlar olmuştur. Aslında Osmanlı toplumu normal standartlarına uygun bir eğlence hayatı yaşarken, Batı etkisiyle bu hayata yeni anlayışlar kattıkları görülmüştür. 1922'de 48 saat süren dans yarışmaları, bayılanlar gazetelere konu oluyordu. Alafrangalığı alaya alan Hüseyin Rahmi'nin (Mürebbiye) romanı işgal kuvvetleri tarafından yasaklandı. Şehzadebaşı İmperyal Sineması kız erkek mekteplilerin dans yeri haline geldi. Erkekler, Amerikan ceketleri ve aşağı doğru sivrilen pantolonlar giyiyorlardı. Gençlerdeki zıplama hoplama merakı tiyatrolara bile yansıyordu. İnsanlar değişiyor, yavaş yavaş dışa dönük bir toplum doğuyordu.10

Kanto, Cumhuriyet'in ilk yıllarında ve aşağı yukarı 1930'ların ortalarına kadar toplumda önemli bir yer tuttu. Ama zamanla başka müzik türlerinin ortaya çıkması ile eski önemini yitirdi. Cumhuriyet'le birlikte öncelikle başkentte başlatılan "Balo"lar toplumu Batılı eğlence tarzına alıştırma amacını taşıyordu. 1920'li yılların sonunda dönemin gazetelerinde balolara oldukça alıştığımız vurgulanıyor. Öyle ki, 1929 Matbuat Cemiyeti balosunda evvelkilerde olduğu gibi kıyafetsiz olan yoktu bu hal memleket için iftihar edilecek bir husustur diye dönemin gazetelerinde yorumlanmıştır.11 Politik anlamda, önce kadroların, milletvekili ve yüksek bürokratların bu balolarda bulunması, modern Batı danslarını öğrenip yapması, böylece halka örnek olması bekleniyordu. Batı toplumlarında sıkça rastlanan ve eğlence kültürünün ve sosyal yaşamın önemli bir parçası sayılan balolar, yeni

Cumhuriyet'te eski gelenekleri silme ve onların yerine yeni alışkanlıkları getirmenin bir aracı olarak görülüyordu.12 Bu ilk aşamada söz konusu çevrelerle yakın temasta bulunan, devletle olan ilişkilerini ilerletmek ve yükselmek isteyen yeni tip iş adamları da böyle eğlencelere katılıyorlardı. Ankara'da bu yenilikler sürerken İstanbul'un belirli çevrelerinde Batı tarzı eğlence hayatı zaten biraz daha bilgili ve görgülü bir şekilde devam ediyordu. Kemal Tahir romanında, Tarabya'da ki maskeli balodan ve çok eğlenceli geçen aynı zamanda kıyafet yarışmasının düzenlendiği ve kazanan çiftlerin kazandığı armağanlardan bahseder.13 Zaten bu tür eğlence tarzları yeni değildi. Osmanlı tarihinde ilk olarak Sultan Abdulmecid'in, Fransız Elçisi Touvernol'un elçilikte verdiği baloya katılması, Sultan Abdulaziz'in Avrupa'ya yapmış olduğu seyahat, Batı etkisini ilk etapta halka değilse de İstanbul sosyetesine sokmuştu.14 Dolayısıyla, yukarıdan gelen destek ve koruma altında, Türkiye'nin Osmanlı toplumundan beri Batılılaşmakta olan kesimleri istedikleri gibi eğlenecek ortamları, mekanları bulabildiler. Çoğalan gazinolar, müzikli lokantalar vb. yeni eğlence için en uygun yerler olarak görüldüler.

Birinci Dünya Savaşı'na kadar İstanbul ve özellikle Beyoğlu her tür eğlencelerini sürdürüyor, tiyatrosu, müziği ve sineması ile bir yaşam tarzı sunuyordu. Mütareke ve işgal yılları ile zor günler yaşansa da eğlence devam ediyor. Fuhuştan kumara, içkiden dansa eğlencenin her çeşidi işgal kuvvetleri tarafından körüklenirken aynı zamanda işgal kuvvetleri asayişi bozan en büyük tehlike oluyorlardı.15 Rusya'dan kaçan Rus göçmenler de bu çarkın önemli bir malzemesi oluşturuyorlardı.16 Günümüzde normal karşılanan, ama o dönemlerde yalnız Müslüman toplumlarda değil, tüm dünyada kınanan fuhuş, içki ve kumar vb. Osmanlı toplumunda da vardı ve yönetimler tarafından önlenemiyordu.17 Kumarla ilgili, Emniyet kayıtlarında Rus mülteciler tarafından sadece Beyoğlu'nda oynatılmasına müsaade edildiği halde tombalayı Müslüman mahallelerinde de oynattıkları öğrenilince oynatılması yasaklanmıştı.18 Mütareke yılları ile birlikte İngiliz, Fransız ve İtalyan askerlerinin işgali yanı sıra özellikle Beyaz Rusların19 gelip

lokanta, konser, bar, kabare ve kumarhaneleri canlandırıcınca Beyoğlu yeni bir çehre kazanır. Genelde Rus göçmenlerinin aktif rol aldığı bu işletmelerde Osmanlı gençleri Ruslara özgü gece hayatı ve eğlencesi ile tanışır.20

1900'lü yılların ilk çeyreğinde sur içi İstanbul'unda yetişen gençler, muhafazakar mahallelerinden kozmopolit Beyoğlu'na eğlenmeye gitmeleri, o dönem kuşağı için çok önemliydi. Beyoğlu farklı bir dünya demekti. Pera, o zamanlarların eğlence diyarı, tiyatrolar, kafeşatanlar, Avrupai tarz içkili restoranlar, kalabalık caddeler her milletten insanın kaynadığı Cadde-i Kebir, loş ve hizbe meyhaneler, malum evler. Geceleri caddeler havagazı lambaları ile aydınlatılmakta, atlı tramvay seferleri düzenli, Cadde-i Kebir'in iki yanında yükselen sütunlu ve heykellerle süslü yüksek binaları, kısacası o dönemin Avrupai tarz Pera'sı. Diğer tarafta, Müslüman mahallelerden oluşan eski İstanbul, insanlar vakitlerinin çoğunu evlerinde geçiren, daracık sokakları gelişigüzel caddeleri, geceleri karanlık, yazın tozlu, kışın çamurlu yolları ile içine kapanık halkın sınırlı dünyası. Eski İstanbul'dan Pera'ya eğlenmeye gidenler Galata'nın arka sokaklarının birinde kıyafetini çıkarıp pantolon ve ceket giyer kıyafet bir poşete sokulup dönüşte yine aynı yerde giyilerek mahallelerine dönülürdü.21 Osmanlı insanını Batı'ya ısındıran gizliden bir etkileşim devam eder giderdi.

Batı'da moda olan danslar, tango ve çarliston vb. çok kısa zamanda Türkiye'de tanındı. Anayurdu Arjantin olan tangonun dünyaca ünlendikten sonra birçok tango çeşidinin yanında "Türkçe Tango" türünün de oluştuğu söylenebilir. Birçok şarkıcı bu türü hayli popülerleştirip yaygınlaştırmıştır, hatta Münir Nurettin bile ilk plaklarının birinde tango söylediği görülür.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında belli kesimden gelen insanlar ve ancak belirli yerlerde birbirleriyle kalabalık arasında dans edebiliyorlardı. Gene de bütün bu, "Batılılar Gibi Yaşama" gidişinin içinde büyük acemilikler, yadırgayışlar, şaşkınlıklar, şoklar vardı. Vaktiyle, Osmanlı İmparatorluğu içindeki Müslüman olmayan azınlıklar öncelikle göz önünde bulundurularak açılmış olan yabancı okullarda okuyan Türk öğrenci sayısı, Cumhuriyet'ten sonra iyice

arttı. Bu okullar, düşünce düzeyindeki eğitimle birlikte hayat ve yaşama tarzı düzeyinde de Batılalıştırıcı unsurlar olarak görev üstlendiler. Bu okullardan yetişen “seçkin”ler tıpkı Osmanlı döneminin “saray” ya da “konak” mensupları gibi topluma model olarak sunuldukları görüldü.

1920’li yılların sonlarına doğru yılbaşı eğlenceleri yeni Cumhuriyet’te büyük bir hızla yaşanmaya ve adet olmaya başladı. Özel eğlenceler ve davetler ünlü mekanlarda verilir oldu. Yılbaşı Eğlence merkezleri ise, Taksim, Gardenbar, Turkuaz ve Perapalas gibi yerlerdi.22

Türkiye geleneksel olarak Batı’nın dışında olmakla birlikte aynı zamanda Batı’nın en yakın komşularından biriydi de. Bu durum, gelen yeniliğin hem çabuk gelmesine, çabuk yayılmasına hem de, hala hafifçe “yabancı” kalmasına yol açıyor. Örneğin gramofon, kendi çağında çok heyecan yaratmıştı. Nitekim gramofon kullanımının yaygınlaştığı yıllarda Odeon ya da Sahibinin Sesi (His Master’s Voice) gibi plak şirketlerinin en büyük pazarlarının Türkiye olduğu söylenir. Zaten 1920’li yılların gazete ve dergilerinde reklamları boy boy çıkmaktadır.23 Radyonun yaygınlaşmadığı bir dönemde plak, çok merkezli bir kültürün aracı oluyordu.

Sinema da eğlence hayatı içinde teknolojinin sonuçlarının yarattığı önemli bir yeniliktir. Zamanla sinema insanların hayatını belirleyen bir teknik araç haline gelecekti.24 Sinema yıldızları insanların hayatlarında önemli bir yer edineceklerdi.

Giyim Kuşam ve Moda

Moda kavramının pek fazla bilinmediği, Batılılaşmada önemli adımların atılmadığı dönemde toplumu görsel olarak tanıtan giysi, genelde biçim olarak farklılıklar göstermeyen fakat şekli, dokusu, rengi gibi özelliklerinde farklılıkları dışa vuran gizli bir anlatım şeklidir.25 Giyim insanın temel ihtiyacı olmanın yanında, her zaman belli kültürel belirlenimlere uyarak “temel ihtiyacın” ötesinde anlamlar kazanmıştır. Giyim aynı zamanda bir kişisel “dışavurum” aracıdır ve kullananın kişiliği ve yapısı hakkında bir mesaj verir. Ve bununla birlikte şüphesiz içinde yer aldığı kültürel yapıya göre değişir. Giyim,

bir kültürün en önemli öğelerinden, kolayca gözle görülür parçalarından olduğu için, kültürel bir değişim geçiren Türkiye'de bir hayli eski zamandan beri şu ya da bu biçimde gündemde bulunurdu. Kültürel değişim hamlesi de, çoğu zaman yukarıdan aşağıya, devlet eliyle geliştiği için gündemde bulunuş biçimi genellikle bir zorlamaya tekabül etti. Batılılaşma ya da modernleşme zorunluluğunu yaşamış toplumlarda bu durumlar sıkça görülmektedir. Tarz, adet, gelenekselleşmiş ya da kabul görmüş giyim veya hakim kıyafet biçimleri ile ayrım yapma çabasına dayanan her moda tanımında, moda adını hak etmesi için bir değişimin olması şarttır.26

Yoğun tüketim ve gösterişin etkisiyle giyinişler arasında ayrımlar da yok olmaya başlıyor. Varlıkla birlikte gelen kent giyimi giderek ortak modaların oluşmasını sağlıyor. Toplulukların giyim şekilleri birbirleriyle benzeşir hale geliyor. Halk ise zaman zaman gelenekselleşmiş giyim şeklinden vazgeçirileceğini anlayınca direnme sürecine giriyor. Frenk gömleğinden püsküllü bela olarak anılan fese ve son olarak şapka devriminde aynı manzara ile karşılaşmak mümkündür. Modernleşme tarihi bir zorunluluktu. Kaçınılmaz olan, değişikliğin kendisiydi. Tartışılan ise yapılacak değişikliklerin yöntemiydi.27

III. Selim'in Nizam-ı Cedid'i, giyimdeki yeniliğiyle de etkili olmuştu. II. Mahmut'un fesi getirmesi daha büyük tepkilerle karşılaştı ve kan dökülmesine bile yol açtı tıpkı sonradan fesin yasaklanması gibi. Özetle, giyimin bir kültürel değişim göstergesi olma niteliği Osmanlı Devleti'nde devralınmış bir olgudur. Aynı zamanda, değişimin yukarıdan aşağıya zorlanması sonucu, bir giyim tipinin bir sınıfsal konuma tekabül etmesi de aynı tarihin bir başka yan sonucudur. Meşrutiyet'le birlikte başta giyim kuşam olmak üzere toplumda büyük değişiklikler olmuştur. Her şeyimiz Batı örneğine göre düzenlenir, şalvarın yerini pantolon alır, Frenk gömleği, mintanın yerine geçer, yüklüklerin rafların, dolapların, sedirlerin, yerini alafranga eşyalar alır; mobilyalar odaları doldurur. Fes ve püskül gibi çarşaf ve peçeyi çıkarıp başka bir görünüş içine girilir.

Önce askerlikte şapkaya doğru adımlar atılır, kalpaktan kabalağa geçilir. Garplılaşmada adımlar büyük bir hız kazanır.28

Her toplumun kendine özgü giyim kuşam anlayışı mevcuttur. Bu anlayışın moda olarak yayılabilmesi sistemli bir yönlendiriş gerektirir. Günün şartları ve yenilik arayışı da modayı destekler. Fakat her zaman toplumun istekleri gerçekleşmez ve siyasi otoritelerin istekleri neticesinde yönlendirilirler. Osmanlı'nın çağdaş toplumsal değişimi orduyla başlamıştı. Askeri kıyafetlerde görülen Avrupai tarz toplumun diğer kesimlerinde görülmekte gecikmez. Devlet memurları ve İstanbul halkı kısa sürede baştaki sarığı bırakıp setre pantolonu tercih eder. Kadın ise Avrupai tarz moda giyiminde biraz geride kalır. Gelenek ve inanışlar ağır basar. Fakat yaygınlaşan kent yaşamı moda özlemini körükler ve örtünme değişime uğrayarak bir gösteri ve süs unsuru taşımaya başlar. Avrupa modasının etkisiyle ferace ve yaşmak tarihe karışırken şık çarşaflar, maşlah (süslü başörtü) ve yeldirmeler (hafif manto) Boğaz'da, mesire yerlerinde, kır ve bahçeler ile kadın kadına görüşmelerde giyilir. Özellikle maşlah ve yeldirme ile şehir merkezlerine inilmezdi. Çarşaf genelde siyah olmakla birlikte genç kızlar çarşaflarının açık renk olmasına dikkat ederlerdi. Zamanla her renkten çarşaf moda haline geldi. Peçe çarşaf rengine uydurulur çanta ve şemsiye gibi aksesuarlarla da süslenirdi. Gitgide çarşaf daralır, kadının vücut hatları ortaya çıkar. Dar etekle ince görünmek modadır. Savaş yıllarında tesettüre dikkat gittikçe azalacak Rus göçmenlerin etkisiyle de Osmanlı hanımları arasında "Rus başı" moda olacaktır. Her türlü elbise ile başa sarılan eşarpla sokağa çıkılır. Bir zaman moda olan Çarşaf demode olmaya başlar. Çarşaf ismen kalkmasa da Batı kadın giysilerinden fark edilmeyecek oranda değişime uğrar. Artık Türk kadını Cumhuriyet dönemi köklü kıyafet değişikliklerine hazırdır.29 Halbuki daha yakın bir dönemde 31 Mart Vakası sonrası bir erkek, Tepebaşı'ndaki bir konsere bir kadını çarşafsız götürdü diye, yönetim, o gün kadını şehirden sürmeye kalkmıştı.30 Dönemin Emniyet kayıtlarında içki içip havaya ateş etme gibi asayişi bozucu hareketler içinde bulunanlar da sürgün ediliyorlardı.31 Bu durum bize gösteriyor ki, iki olay aynı derecede sakıncalı bulunuyordu. Osmanlı

son döneminde modayı belirleyen yer olan Beyoğlu; Paris, Londra ve Avrupa'nın en önemli merkezlerinin modasını günü gününe İstanbul'a yansıtan bölge niteliğindedir. Pera sosyetesinin en zengin Rum ailelerinden birine mensup Madam Siniossoglon, yeni çıkan ilk incecik ipek çorapları giyen kadın oldu. Önceleri çorap giyinip giyinmediğinden kuşku duyuluyordu. İpek çorap adeta yeni bir çağ açmıştı. "Eskiden bacakları örtmek için giyilirken artık bacakları soymak için giyiliyor" şeklinde yorumlar yapılmaya başlanmıştı.32 1920'li yıllarda çorap oldukça yaygınlaşacaktı. Kadın dergisinde, kısa etek ve ince çoraplarla evde, koltukta, merdivende, lokantada, sokakta ve yatağa girerken nasıl hareket edilmesi gerektiği resimlerle kadınlara öğretilmekteydi.33

İstanbulini de, redingotu da, kolalı gömleği de giyenler, üst sınıfların giyinme üslubu ve yöntemi de çeşitli etmenlere bağlı olarak değişmekteydi. Ancak, Osmanlılar son dönemdeki fesleriyle olsun, başka kılık kıyafet özellikleriyle olsun, taklit ettikleri Batı'ya karşı bir farklılığı korumakta kararlıydılar. Cumhuriyet'ten ve özellikle "kıyafet inkılabı"ndan sonra Batı tek ölçü oldu ve buna uymayan giyim tarzları yasaklandı. Böylece Cumhuriyet döneminde giyim-kuşam zorunlu olarak politik bir anlam kazandı. Saç modası ise, zaman zaman değişiklik gösterir. Kısa saç moda iken 1925'lerde Amerika'da başlayan yeni tip saç modeli; kulak, yanak ve boynu dolayacak uzun saçlardır. Kısa saça büyük bir darbe olmuştur.34 Diğer taraftan 1928'de ise, adam karısını, saçını uzatıyor diye boşamaya kalkmıştır.35 Yani moda yer ve zamana göre oldukça değişkenlik gösteren bir olgu haline gelmişti. Moda ayakkabılara da yansır fosforlu ökçeler, iskarpinler moda olur. Ayrıca 1929'da hakim olan renk sarıdır ve her yıl hakim renk değişmektedir. Etekler uzundur fakat her tarafı değil ön uzun arka kısadır.36 Yalnız, kapalı Müslüman toplumunda kadın giyimine müdahale etmenin fazla tepkiye yol açacağı düşüncesiyle burada yasal tedbir getirilmedi ama "çarşaf" gibi giyimlerin resmi otoritenin hoşuna gitmediği her şekilde belli edildi. Bu koşullarda dini muhalefet, yasaların yasakladığından vazgeçmek zorunda kalsa da, yeni çerçeve içinde kendi farkını açıkça gösterecek yeni kılık ve kıyafetlerini oluşturdu. Toplumsal

değişimde atılan bu laik adımlar aynı zamanda dinin gerçek özüne dönmek ve geriliğin zararlı etkilerinden kurtarmayı hedef edinmiştir.

Zaten Cumhuriyet'in ilk yıllarında gerçekleştirilen toplumsal ve kültürel değişimlerin çoğu dolaylı da olsa laiklikle ilgilidir.37 Osmanlı Batılılaşması, Batılı olmayan bir toplumun laik olmadan Batılılaşmanın mümkün olamayacağını gösteriyordu.38 Modernleşen Türkiye'de, yeni başkent Ankara'da yakın bir zamana kadar erkek görünce duvar dibine oturan kadınların hemcinsleri 1929'da balolarda dans partneri haline gelmişlerdi.39 Modern toplum olma Batılılaşmayı, Batılılaşma ise, laik olmayı gerekli kılıyordu.

Osmanlı toplumunda kadın güzelliği hakkındaki fikir ve anlayışları Avrupalılara benzemenin yanında bazı farklılıklarda gösterir. Türkler genellikle beyaz, esmer ve tombul sayılabilecek kadınları, ince ve sarışınlara tercih ederdi. Kadın yüz makyajında üç şey kullanırdı, Rastik, sürme ve düzgün. İstenen ve rağbet edilen güzellik anlayışı bembeyaz bir yüz ile kapkara göz ve kaştır. Daha fazlasını gösteremeyen Osmanlı kadını bu üç özelliğini ön plana çıkartmaya çalışırdı. Kaşlara rastık, gözlere sürme yüzü beyazlatmak için önceleri "düzgün" sonraları ise pudra sürülürdü. Bu makyajın belki de en lüksü alın ortasına indirilen bir tutam saçtır.40 Cumhuriyet'le birlikte özgürlüğünü elde etmeye başlayan Türk kadını daha rahat bir ortama kavuşabilecekti.

Seçkin tabaka bu değişiklikten sonra Batı modalarını da rahatça izlemeye başladılar. Bobstil, çarliston ve daha nice Batı giyimleri Türkiye'de görüldü. 1929'larda uzun etek modası baş gösterince dönemin gazetelerinde çarpık bacaklılar ne kadar memnun olacak diye yorumlar yapılır ve bu modanın uzun sürmeyeceğinden bahsedilir.41 Resmi ideolojinin seçkin giyim örneklerinin yanı sıra bir de özellikle Batılılaşmayı fikren benimseyip maddi imkanları yetmeyen kısmen yoksul daha çok küçük memur kesimlerinin mütevazı üslubu oluştu. Bu değişimlerden en az etkilenenler, giyime en çok "temel insan ihtiyacı" bağıyla bağlı kalan köylülerdi. Ama onlar da kasket gibi yeni sürüm mallarına alıştılar, kasket köylü tarafında öyle benimsendi ki ondan bir daha vazgeçemediler.

1950’lerin sonuna kadar İstanbul’da şık ve Batılı giyim, yerli azınlık ve Levantenlerin de uğrak yerlerinden olan Mayer, Kolaro, Baker, Lyon, Lazzaro Franko, Amiralis gibi azınlık dükkanlarından yayıldı. Aynı dönemde “naylon” salgını patlak verdi. Erkeklerde naylon gömlek, kadınlarda naylon çamaşır bir şıklık aracı sayıldı. Cumhuriyet dönemi boyunca kadın giyimi psikolojik bakımdan daha sorunlu olmuştur, çünkü cinsel tabular burada ister istemez önemli bir rol oynamaktadır. Şehirli kadınlar açısından sorun, potansiyel olarak Batı taklitçiliği ile istediği gibi giyinme özgürlüğü arasında bir yerlerde yatmaktadır. Söz gelişi bir dönemde Batı’dan mini etek modası gelmiş, burada da modaya uyan bir çok genç kadın çıkmıştı. Bir bakıma, bu giyim biçiminden en çok tedirgin olanların da bizzat modayı uygulayanların bazıları olduğu söylenebilir, çünkü onlar da tabuların gücünü kendi içlerinde taşımaya devam ediyorlardı.42

Türkiye tarihinde çeşitli dönemlerde giyimin toplumu değiştirmede bir zorlamaya uğraması, modern giyimde geleneksel değişim yapılamaması sonucunu getirdi. Böyle bir zorlamaya başvurulmamış bir toplumda, insanlar geleneksel kıyafetlerle de, uygun gördükleri yer ve zamanda Batı tarzı kıyafetlerle de gezerler. Bugün bölgeleri sürekli birbirine açılan dünyada, Batı kendisi de, bu gibi kılıkları kendi giyim modasına taşıyabiliyor. Ayrıca, bir gelenekten çıkan bir giyim modernleştirilip biçimi stilize edilerek moda yapıldığı görülmektedir.

Yeme İçme Kültürü

Dünyanın en zengin üç temel mutfağının Osmanlı, Çin ve Fransız mutfakları olduğu söylenir. Her üç toplumda da zengin ve çeşitli yöresel mutfaklar ve bunlardan öğrenilen yemekleri birleştirip zenginleştirecek, merkezi “saray”lar vardı. Osmanlı mutfağının diğer ikisinden ayrılan bir yanı, yöreden başka çeşitli etnik yapıların yemeklerini de özümleyebilmesi ve bünyesinde toplayabilmesidir. Böylece çeşitli bölgesel çorbalar ve soğuk mezeler, böreklerin yanı sıra zeytinyağlı sebzeler, acılı kebapların yanı sıra balıklar ya da tencere yemekleri gibi oldukça heterojen pişirme tarzları bu mutfağa ciddi bir zenginlik ve çeşitlilik ve bolluk kattı.

Batılılaşma her alanda olduğu gibi yeme-içme alanında da yeni alışkanlıklar yarattı. En başta, yeme biçimi değişti, taşınabilir sini yerine sabit yemek masası ve sandalye, ayrıca çatal, bıçak vb. bu yemek yeme biçimini öğrenip evinde uygulayan aileler dışında Pera’nın modern lokantaları da toplumsal bir model oluşturmuşlardı. Batı yemekleri yalnız tat bakımından değil, bütün bir düzenleniş tarzı bakımından da farklı biçimler (kaşık çatalların sofradaki yerinden, peçeteye ya da soğuk yemek mi önce, sıcak yemek mi vb.) getiriyordu.

Zaten kozmopolit bir yapıya sahip olan Türk mutfağının Batı yemekleri karşısında yok olmasını gerektiren bir neden yoktu. Belki de yeni bir zenginlikti. Nitekim birçok lokantada hala iki türden yemek bir arada bulunuyordu. Ama Osmanlı mutfağı gene de birçok özelliğini kaybediyordu. Bu, yemek geleneklerinin bir kısmını kaybeden başka toplumlarınkinden daha değişik bir durumdur. Örneğin Fransa’da ve İngiltere’de bazı yemekler, yapılmaları modern koşullarda çok güç olduğu için unutuldu. Türkiye’de ise unutma nedeni yalnızca güçlük değildir. İnce bir mutfağın varolma koşullarından biri maddi imkanı kültürel gelişmişlikle birleştirebilen seçkin aileler ve toplumdu.43 İstanbul’un soylu ve köklü yemek geleneğinde Doğu ile Batı’nın sentezini görmek mümkündür. Dünyanın dört bir köşesinden taşınan yiyecek ve içecek maddeleri köklü Osmanlı mutfağına malzeme olarak giriyordu.44

Laikleşme öncesinde Türkiye’de içki içmenin, özellikle kamuya açık yerlerde içki içmenin, belli güçlükleri vardı. Buna rağmen meyhane, toplumda yerleşmiş bir kurumdu. Cumhuriyet sonrasında hayata kadınla erkeğin birlikte katılması alışkanlığı gene katı tabularla çeliştiği için kadınların gidebileceği içkili yerler bir sorun haline geldi. Çünkü çok yakın geçmişte bile böyle durumların getirdiği olumsuz sonuçlar mevcuttu. Başlangıçta seçkinlere özgü Batılılaşmış mekanlar bu amaca hizmet ediyordu. Zamanla, toplumsal evrim içinde, kadınlara tanınan alan ve hoşgörü genişledi. Örneğin İstanbul’un Çiçek Pasajı45 ya da Kumkapı gibi yalnız erkeklerin gittiği meyhaneleriyle tanınmış yerlerinde kadınların varlığı alışılmış bir durum haline geldi. Buna rağmen meyhaneler ve içkili

gazinolar aile ortamı ve ibadethanelerden uzak tutulmaya çalışıldığını görüyoruz. Kumkapı'da sahibi olduğu gazinoda içki satmak isteyen Vartan Agopyan'ın ruhsat talebi, gazinonun camiye yakın olması münasebetiyle kabul edilmediği anlaşılıyor.46

Türkçede "lokanta" anlamına gelen kelime "aşevi" idi (aş kelimesinin aslı Farsçadır). Lokanta İtalyancadan alındı. Bu ikili, birinin "halk tipi" öbürünün "Batılı" biçiminde bir süre kullanıldıktan sonra, Türkçede "restoran" da kullanılmaya başlandı. Lokantalar modernleşme döneminde toplumsal alanda, toplu olarak yemek yenilen mekanlardır ve dolayısıyla lokantalarda yemek yemek de alışılagelmiş geleneksel ölçülerden farklılık gösterir.47

Osmanlı döneminin son günlerinde Pera'da, çeşitli Avrupa mutfaklarını İstanbul'a taşıyan ve temsil eden lokantalar açılmıştı. Fransız, Alman, İtalyan, İngiliz tipi yemekler vardı. Aynı zamanda, Osmanlı yemeğinin geleneğine göre piştiği lokantaları da görmek mümkündü. 1930'lara doğru bu alanda yoğun faaliyetler içerisinde sayılabilecek Rus göçmenlerinin faaliyetleri, Türkiye'nin lokanta yemeği alışkanlıklarına damgasını vurdu.48 Bu yabancılar Osmanlı başkentinin zevk ve eğlence hayatını Avrupa standartlarına erişmesine ve şehrin modernleşmesine hissedilir bir katkıda bulunmuşlardır.

Güzellik Yarışmaları

Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri, dünya güzellik yarışmalarına katılmak, bir dönemin Eurovizyon şarkı yarışmalarında olduğu gibi, Batı dünyası ile bütünleşmenin parçası sayılmıştı. Güzellik yarışmaları bir moda olarak dünyayı sarıyordu. Amerika'da en masum bakışlı kız yarışması dahi yapılmıştı.49 1929'daki Cumhuriyet gazetesinin düzenlediği güzellik yarışmasının kraliçesi Feriha Tevfik olmuştu. Güzellik anlayışı izafi ve kişiden kişiye değişkenlik gösteren bir kavramdı. Dönemin gazetelerinde seçilen güzeller yer yer beğenilmeyip tenkit edilmiştir. Osmanlı toplumunda vücut ölçülerinden ziyade en çok görülen yerler önemliydi. O da kaş, göz gerisi söz diye ifade edilirdi. Azıcık tombulluk için "iki dirhem et bin ayıp örter" diye atasözü haline geçmiş ifadeler kullanılırdı. Fakat

her şeyin değiştiği gibi güzellik kavramı da değişecek, incelik ve bronzluk güzellik yarışmalarında tercih edilir hale gelecekti. 1930 yılında ise aynı gazetenin güzeli Mübeccel Namık Hanım'dır. Feriha Tevfik ise, Amerika'ya dünya güzellik müsabakasına gider. Mübeccel Hanım ise giyecek elbisesi olmadığı için Amerika'ya gidemediği gazetelere haber olur.50 Değişen toplumda yalnızca fiziki güzellik değil ses güzellik yarışmaları da yapılır hale gelmişti. Cumhuriyet gazetesinin tertip ettiği yarışmada ses kraliçesi Hudadat Şakir Hanım seçilmişti.51 Güzellik yarışmalarına olan bu ilgi yakın bir zaman sonra Keriman Halis'in Dünya güzellik kraliçesi seçilmesiyle doruğa çıkmıştı.

Gezme Kültürü

Osmanlı insanının eğlence için gezip tozması, imkanlarının kısıtlılığı ve toplumsal yapı nedeniyle, oldukça sınırlı olduğu bilinir. Öte yandan, geniş topraklar fetheden bir imparatorlukta çeşitli türlerden işler nedeniyle seyahatler her zaman süregelmişti. Bu amaçla yeterli bir han ve kervansaray sistemi kurulmuştu. Sürekli seferler, iskanlar, iç isyanlar, ayrıca haberleşme, para, mal aktarımı ve ticaret dolayısıyla yolculuklar yapılmaktaydı. Ama bunun yanı sıra gezmek, yer görmek gibi aktiviteler kendi başına amaç olmuyordu.

Osmanlı'nın son dönemlerinde seyahat edenler, öncelikle zorunlu nedenlerle bir yerlere giden bürokrat memur veya askerlerdi. Köylü ve kasabalılar arasında dar bir çerçevenin dışına hiç çıkmamış olan çoğunluktaydı (askerlik ve hacca gitmeler hariç). İstanbul'da bile mahalleler, kendine yeterlilik ilkesine göre kurulu olduğu için, ancak sınırlı amaçlarla şehir içinde geziliyordu. Ve doğru dürüst bir toplu taşıma sistemi yoktu. İstanbul'da başlıca taşıt at arabasıydı. Bunun yanı sıra Boğaz'da veya Haliç'te yolcu taşıyan çeşitli kayıklar vardı.

Şehir içinde günübirlik gezme azdı. Yaygın sayılabilecek durum, akrabaların birbirlerine gece yatısına gitmeleriydi. Belli bir saatten sonra taşıma araçlarının olmaması ve yeterli aydınlatmanın bulunmaması güvenlik ve asayişi tehdit ediyordu. Osmanlı Devleti'nin son yıllarında ki Emniyet kayıtlarında asayişi ve güvenliği bozan birçok olaya rastlanır.52 Bu durum gece yatılarını kaçınılmaz

hale getirir. Bu yüzden eski evlerde hemen hemen her odada bulunan ve yüklük diye adlandırılan büyük dolaplar vardı. Bunlar elbise değiştirmeden, yatmaya veya yatak, yorganların konulmasına kadar çeşitli alanlarda kullanılırlardı (bu nedenle yangın çıktığında bekçiler hangi semtte olduğunu bağırarak haber verirlerdi: uzakta olanlar haberi duyup kendi evlerini kurtarmaya koşsun diye). İlk ciddi kamu taşımacılığı atlı tramvayla gerçekleşti (1869) ve uzun yıllar boyunca da İstanbul'da tramvay başlıca ulaşım aracı oldu. Ancak 1914'te İstanbul'un bütün tramvayları elektrikle işlemeye başladı. Taksilerin yaygınlaşmaya başladığı yıllardada atlı araba belli mesafelerde işe yarayan özel bir taşıma aracı olarak devam etti. Şehir alanının çok daha dar olduğu Anadolu merkezlerinde at arabaları, özellikle fayton tipi, uzun zaman varlığını korudu. Zamanla bunların eski, süslü püslülüğü kalmadı, atları perişanlaştı, sonunda otomobil karşısında büsbütün ortadan kalktılar. 19. yy'da denizle içli dışlı olan İstanbul'da kayıklar yetmez oldu. 1850'lerin sonunda kurulan Şirketi-i Hayriye Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. 1930'da Haliç, Boğaz ve Üsküdar seferlerini Şirket-i Hayriye, Moda, Kalamış, Adalar seferlerini de Seyr-i Sefain şirketi yapıyordu. Özellikle Şirketi Hayriye'nin kurulması ile Boğaziçi gezintileri ulaşım kolaylığından dolayı önem kazanmıştır.53

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında “gezme-tozma” bir hayli sınırlı olmakla birlikte, herkesin hem akraba ziyaretlerine, hem de kamusal eğlencelere gittiği Bayram günleri dışında bir de mesireler vardı. Küçüksu, Göksu, Kurbağalıdere ve Kuşdili, Kağıthane, Çubuklu, Beykoz, Yuşa Tepesi, Kavacık, Alemdağ gibi belirli yerlerde beyler ve hanımlar, ayrı ayrı kayıklar ya da arabalarla gezmeye çıkarlardı. Bu gezinti yerlerinin her birinin ayrı bir özelliği vardı. Kimisine suyu için, kimisinin yeri ve doğal güzelliği için gidilirdi. Bazı yerde paça içilir, ayrıca her gezinti yerinin de ayrı bir saati olurdu.54 Bu mesireler aynı zamanda o günün koşullarına göre bir “flört” imkanı sağlıyordu. El işaretleri ya da mendillerle yapılan çeşitli imalarla, “mesajlar” alınıp verilirdi. Kayıklarda çalgıcılar da bulunur, “meşk” edilirdi. Şıklığın her türlüsü en çok buralarda sergilenirdi. İç çekme “seviyorum”, dudak bükme “öpmek” anlamındadır. Zampara

kibriti çakmasıyla "ateş bacayı sardı", ardından mendil tutulup iç çekilir ve "seni kokluyorum" mesajı verilir. Ceket bağlandı mı "seni bir sarsam" derken mendil çıkar. Beyaz mendil: Temiz duygularım var, Pembe mendil: Gönlüm sende demektir, Mavi mendil: Çok Kibarsınız, Mor Mendil: İçim yanıyor, Al mendil: Beni sinene al. Kadın olsun erkek olsun, nerede olursa olsun bu halk mesajları yazılmasa da basılmasa da her tarafta bilinirdi.

Bunlara ek olarak parmağını çıtlatır, "hadi artık" gibilerinden sabırsızlık belirtilir. Ya da bastonunu şöyle bir çevirip yetti artık denilebilirdi. Dili dudak kenarından göstermek daha yakın olmayı anlatır. Utanmaz zamparalar ise dudağını yalayıp, kadının bal gibi olduğunu ima ederler. Bazı hatunlar kaş çatıp darıldıklarını beyan etseler de, ayaklarını titretip, sabır ve tahammüllerinin kalmadığını belirtirlerdi. Arabada ve sandalda ki kadının kucağına çiçek atanlar, göğüslerine bir anda lavanta sıkanlar, kokulu ve çiçekli aşk mektupları fırlatanlar olurdu. Ama kadınlara dokunmak olmazdı, tutma ve elleme cezası ibreti alem için sopalıktı. Sopanın sayısı yasayla değil, zaptiyenin insafına bağlıydı.55 Mevcut yönetim özellikle kadınların açık saçık olarak yabancılarla gezmesi ve adaba uygun olmayan çirkin faaliyetlerde bulunulmaması için önlemler almaya çalışsa da pek başarılı olamamıştır. Dahiliye Nezaretince Emniyet Dairesi'ne gönderilen 1920 tarihli tezkirede böyle durumların engellenmesi istenmiştir.56

Mesire tipi gezinti Cumhuriyet'in ilk yıllarında aşağı yukarı aynı biçimde devam etti. Daha sonraları gezilen yerler de çoğaldı. Ayrıca piknik tipi kırsal gezintiye, daha kentli semtlerde gezme de eklendi. Ramazan boyunca Direklerarası, ayrıca Beyoğlu, Şişli tarafları da gezme yeri olarak önem kazandı. Cumhuriyet'in değişen dönemlerinde, gezme günlük bir ihtiyaçtır. Yakın zamana kadar varlıklı aileler arasında "yazlık-kışlık" alışkanlığı da vardı. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde Yalova ve Bursa başlıca turizm merkezleriydi. Hatta Yalova'nın İstanbul il sınırları içine alınmasının nedeni budur (memurların il dışına çıkmak için izin almaları gereğini ortadan kaldırmak üzere). Bu iç turizm Cumhuriyet'in büyük ölçüde bürokrat kökenli seçkinlerine özgüydü. Türkiye tarihinde

Batılılaşmanın birinci dereceden belirleyici bir rol oynadığı hayatın her alanında ki değişikliklerinden anlaşılmaktadır. Batılılaşmanın ilk etkilerinden biri, Türkiye'nin kültürel hayatında bir ikileşme yaratmak olmuştur.

Toplumsal etkileşimi sağlayan diğer önemli bir mekan da kahvehanelerdir. İstanbul'da ilk kahvenin 16. yy'da açıldığı söylenir. O zaman bu da bir yenilik olduğu için şeyhülislamdan fetva almak gerektirmiş, daha sonra da çeşitli nedenlerle birkaç kez kahvehaneler kapatılmıştı. Bu yasaklar basit bir içki olan kahvenin kendisinden ötürü değil, kahve içilen yerin toplumsal işlevinin tehlikeli görünmesinden ötürüydü. Hemen hemen hiç kamusallaşmamış bir hayat tarzı içinde insanların bir araya gelip her konuda, bu arada politik iktidar üzerine konuşabilecek bir yer bulmaları devleti telaşlandırmıştı. Sonuçta kahvehane yerleşti, ulusal geleneğin bir parçası oldu. 19. yy'da gazete okunan kahveler de açılınca "kıraathane" geleneği başladı. Kahvehanenin kendine göre bir adabı vardı. Kahvehanede oturan bir kimse, tanıdığı birisi geldiğinde kahvehane sahibine ondan para almamasını ima eder. Yeni gelenin kahvesi önüne konduğunda ikram sahibi yalnızca bedava anlamında "caba" diye seslenir ve muhabbet devam eder.57

Toplumsal yaşam içerisinde ihtiyaç duyulan geleneksel kahvehanenin Batılısı olarak pastaneler de aynı işlevi görmeye başlamıştı. Böylelikle ilk pastaneler görülmeye başladı. Kahvehane ve pastane Batılılaşmanın kaynaklandığı yere göre ayrı semtlerde oluşmaktaydılar. Bugün genellikle anonim insan ilişkilerinin egemen olduğu pastane o dönemde, Batılılaşanların sayısı sınırlı olduğu için genellikle birbirlerini tanıyan insanların toplandığı yerlerdi. Ne var ki, kahvehaneye gidenlerle pastaneye gidenlerin geldiği yerler ve kültürleri ayrıydı ve zaten bu kültürel farklılık yüzünden bir grup, öbür grubun gidip oturduğu yerde bulunmaktan hoşlanmıyordu. İstanbul Rumlarının açtığı Beyoğlu bölgesindeki pastaneler döneme damgasını vurmuştu. Avrupa tipi pastanelerin başında, Lebon, Markiz, Moulatie (Çikolatalı pastaları ile ünlü), Lyonnaise, To Vasilikon, Themistokli, High-Life (ilanlarında seçkinlerin buluşma yeri diye geçer), Loryan vb. yerler en önemlileriydi.58 Kahvehaneler

yalnızca erkeklerin gittiği yerler olmamalıydı değişen toplumda kadınlar için 1929'da İstanbul Kadırga'da kahvehane açılmıştı.[59]

Bu ikileşme hayatın her alanında kendini yeniden gösterdi. Misvakla diş fırçasından, berberle kuaföre kadar benzer ihtiyaçların farklı kültürel üsluplar içinde giderilmesi alışkanlığı yerleşti. Yeni olan, küçük bir çevrede geçerli olan, Batılı üsluptu. Ama uzun vadede bu üslup daha çok belirleyici oldu. Fakat bugüne kadar çifte standartlı bir hayat tarzından tam olarak çıkılmadı, bir sentez gerçekleşemedi. Öte yandan, bu "çifte" değerler dizisi de kendi saflıklarını koruyamadı. Buna bir örnek olarak kadınların denize girmelerini ele alalım. Böyle bir olay hem dolaylı, hem dolaysız biçimde Batılılaşmanın bir sonucu sayılabilir: "Dolaylı", çünkü kadının toplumsal hayatın birçok alanına girmeye başlaması Batılılaşmaya bağlıdır; "dolaysız", çünkü zaten Batı'da kadınlar mayolarını giyip erkeklerle birlikte denize, havuza vb. girebiliyorlardı. Gerçi mayo boylarının ölçüsünün belirli bir standardı vardı.[60] Osmanlı döneminin son evrelerinde de zengin konutu olan yalılarda hanımların kimseye görünmeden denize girmeleri için gerekli düzenlemeler yapılmıştı. Ama kamu içinde kadının denize girmesi daha önemlisi mayo giymesi daha sonra gerçekleşti. Bu dönemde yalı aristokrasisi zaten marjinal kalmıştı. İstanbul'un üç önemli, kibar sayfiye semti olan Moda, Fenerbahçe ve Bostancı'nın plajları düşünülürse, üçünde de kadınlar için ayrı ve görece kapalı yerler vardı. Her ne kadar sandalların çoğu bu kısımlar karşısında mevzilenirse de, orada kadın kadına bulunmak, kadınlara da belli bir rahatlık veriyor olmalıdır ki, plajların bu özelliği uzun yıllar sürmüştür. O dönemde denizi kullanma pek sık olmadığından beraberinde yüzme bilenlerin sayısı da oldukça azdı. Denize düşenleri kurtaranlar çok itibar görür madalya verilirdi.[61] Böylece, sosyal hayatı kültürel ve dini kurallar çerçevesinde çizilen Osmanlı insanı güneş banyosu ve yüzmeden yeterince yararlandığı söylenemez.[62] Denize uzak Osmanlı toplumu denizin keyfini çıkarmayı Rus göçmenlerden öğrenmişti. 1929 tarihli bir gazetede şimdilerde deniz keyfine doyum olmuyor şeklinde yorumlar yapılmıştı.[63] Kısacası Batılı olmayan bir biçimde

denize giren kadının denize girmesi Türkiye'ye özgü bir biçimde oluştu.

Sonuç

Modernleşen dünyaya ayak uydurma, Batılılaşma, Türkiye tarihinin Cumhuriyet döneminden çok önce başlamıştı. Devam eden bu yöneliş birçok aşamadan geçmiş, Türk toplum hayatının önemli ve belirleyici bir parçası haline gelmişti.

Cumhuriyet döneminde ise en köklü değişimler yaşandı. Cumhuriyet döneminin bir önemli farklılığı, belirli bir kültür politikası oluşturması ve uygulaması olmuştur.

Cumhuriyet dönemi yenilikleri, altı asır boyunca kültürel etkileşimler sonucu, niteliksel değişime uğrayan öze yeniden sahip çıkma olayıdır. Bu açıdan bakıldığında, yeni Cumhuriyet'in taşıdığı ideolojinin temel taşlarını oluşturan değer, kavram, kurum ve ilkeler tarihten gelen bir birikimin eseridir. Çağdaş ve uygar olmanın şartlarını beraberinde getiren bu yaklaşım, kurulan yeni devletin sürekliliğinin ve geleceğinin güvencesi olduğuna inanılmıştır.64

Burada şunu da unutmamak gerektir ki, Batılılaşmanın Türk toplumuna kazandırdıkları yanında kültürel bir bozulmayı da beraberinde getirmiş olmasıdır. Koca bir geleneksel kültür anlayışı, yüzeysel Batılılaşma karşısında neredeyse yok olma durumuna geldi. Bunun yanında Batı değerleri de tam olarak yerleşip kurumsallaşamadı. Derken elit kültür ile toplum kültürü arasında uçurumlar oluştu.65 1930'lara gelindiğinde, ülkenin genel durumuna bakıldığında oldukça köklü bir değişim gerçekleşmişti. Fakat bir taraftan da kültürel ikilik yaşanmaktaydı. Kültürel bir kimlik arayışı içerisindeki Cumhuriyet Türkiyesi'nin başlıca sorunlarından biri de kendi geleneksel kültür değerlerine sahip çıkmak olduğundan, bunları açığa çıkarmak, anlamak ve bağnazlığa düşmeden çağdaş bir yorumla geliştirmek gerekmektedir. Dış dünya ile olan ilişkilerimizde hem kendi değerlerimizden koparmak, hem de onlara sımsıkı bağlı kalarak yaşamayı bilmek gerekecektir.

1 Şerif Mardin, Türk Modernleşmesi, İletişim Yay, İstanbul, 1999, s. 9.

2 Muharrem Sevil, Türkiye'de Modernleşme ve Modernleştiriciler, Vadi Yayınları, Ankara, 1999, s. 43.

3 Nilüfer Göle, İstanbul'un İntikamı, İstanbul, Sayı, 3, 1992, s. 36-37.

4 Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1973, s. 462-463.

5 Murat Belge, Türkiye'de Günlük Hayat, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 3, s. 844.

6 BOA. DH. KMS (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Kalemi Mahsusa) 1335, Dos No: 42, Bel No: 10.

7 Ersu Pekin, Sarayda Musiki, İstanbul, İstanbul, Sayı, 13, 1995, s. 20.

8 Yalçın Tura, "Cumhuriyet Döneminde Türk Musikisi", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 6, s. 1512-1514.

9 Cemal Anadol-Mehmet Kara, Atatürk ve Sanat, Yaylım Yayınları, İstanbul, 2001, s. 59.

10 Malik Aksel, İstanbul'un Ortası, Kültür Bakanlığı Yay, Ankara, 1977, s. 20-21.

11 Karagöz, 6 Mart 1929.

12 Doğan Duman, "Cumhuriyet Baloları", Toplumsal Tarih, Cilt 7, Sayı, 37, s. 48.

13 Kemal Tahir, Esir Şehrin Mahpusu, Adam Yay, 1999, s. 277.

14 Vedat Günyol, "Batılılaşma", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 1, s. 256.

15 Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 1338 M 28 tarihli Tezkire'de Halkın ırz ve namusuna saldıran Fransız askerlerinin cezalandırılması ve yerlerinin değiştirilmesi isteniliyordu. DH. KMS, Dos No: 56-1 Bel No: 48 ayrıca Çarşı-yı Kebirde Hintli askerlerin bayanları rahatsız etmesi 1337 C 12 tarihli olay olarak polis

kayıtlarına geçmiştir. BOA. DH. EUM. AYŞ, (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemi) Dos No: 1 Bel. No: 31.

16 Giovanni Scognamillo, “Beyoğlu Eğlenirken”, İstanbul, Sayı, 8, 1994, s, 109.

17 Murat Belge, Türkiye’de Günlük Hayat, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 3, s. 840.

18 DH. EUM. AYŞ, (1339 Ş 5), Dos. No: 53, Bel No. 13, Lef, 3-11.

19 1921 başlarında yalnız İstanbul’da Beyaz Rusların sayısı 150.000’yakındı. Jak Deleon, Beyoğlu’nda Beyaz Ruslar, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996, s. 22.

20 Zafer Toprak, Haraşolar, İstanbul, Sayı 1, 1999, s, 73.

21 Eser Tutel, İstanbul İstanbul İken, Oğlak/İstanbul Yay, İstanbul, 1999, s. 109-112.

22 Karagöz, 29 Aralık 1928.

23 Karagöz, 16 Aralık 1928.

24 Mustafa Gökmen, Eski İstanbul Sinemaları, İstanbul Kitaplığı Yayınları, İstanbul, 1991, s. 56-58.

25 Osmanlı birçok dini, etnik ve sosyal gruplardan müteşekkil bir yapıya sahiptir. Giysi ise, kültürel kimlik farklarının din eksenli olduğu bir toplumda en belirleyici faktör olarak karşımıza çıkıyor. Örneğin, Müslüman Osmanlı sokakta, sarı çedik ayakkabı giyerlerken, gayrimüslimlerin giydikleri ayakkabılar siyah ve koyu renk taşırdı. Gayrimüslimler yeşil giyemez beyaz sarık sarmaları yasaktı. Kadın giyiminde, Müslüman kadın giydiği feracede kırmızı, yeşil ve mavi renklerini tercih ederken, gayrimüslim kadınlar daha açık renk kumaştan giysileri tercih etme durumundaydılar. Başa vurulan şapkalar ulusuna ait izler taşımaktaydı. Sarılış şeklinden biçime büyüklüğüne ve rengine toplumsal özellikleri yansıtmaktadır. Müslümanlar için alışılmamış bir başlığı giymek dinden dönmenin bir

göstergesi olarak anlaşılıyordu. Çağla Ormanlar, “Sessiz ifadeler: Giyim”, İstanbul, Sayı, 20, 1997. s. 92-93.

26 Fred Davis, Moda, Kültür ve Kimlik, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 25-26.

27 İlber Ortaylı, Gelenekten Geleceğe, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2001, s. 27.

28 Malik Aksel, a.g.e, s. 297.

29 Zafer Toprak, “Milli Moda ve Milli Çarşaf”, Tombak, Sayı 19, s. 52-63.

30 Mithat Cemal Kuntay, Üç İstanbul, Oğlak Yayınları, İstanbul, 1999, s. 314.

31 Sarhoş olarak havaya silah atan Pazarcı Mustafa’nın İdare-i Örfiye mugayir hareketinden Eskişehir’e gönderilmesi DH. EUM. AYŞ, Dos. No: 9, Bel No. 64 ve Bursa’da Ramazan ayında içki içip taşkınlıklar yapan kafkasyalı Abdussettar Efendi’nin Kütahya’ya sürülmesi DH. EUM. AYŞ, Dos. No: 13, Bel. No: 38 gibi örnekler gösterilebilir.

32 Vera Dumesnil, İşgal İstanbul’u, Çev. Emre Öktem, İstanbul. 1993, s. 84.

33 Resimli Ay Kadın Dergisi, Teşrinievvel 1928.

34 Haftalık Mecmua, 13 Ağustos 1925.

35 Karagöz, 22 Aralık 1928.

36 Karagöz, 13 Nisan 1929 ve 20 Nisan 1929.

37 Mete Tuncay, “Laiklik”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 2, s. 571-572.

38 Mehmet Ali Kılıçbay, “Osmanlı Batılılaşması”, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, Cilt, 2, s. 152.

39 Ali Arslan, “İngiliz Diplomatlarının gözüyle Cumhuriyet Dönemi Başlarında Ailede Değişim”, Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Aile Semineri, 25-26 Mayıs 1988, İ. Ü. Ede. Fak. Tarih Araştırma Merkezi, İst. 2000, s. 280.

40 Ayten Alkaşı, “Osmanlı Haremi’nin ve Kadının Gizemli Dünyası”, Tombak, Sayı 29, 1999, s. 20-21.

41 Karagöz, 13 Şubat 1929.

42 Murat Belge, “Türkiye’de Günlük Hayat”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 4, s. 866-867.

43 Murat Belge, “Türkiye’de Günlük Hayat”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 4, s. 868.

44 Tuğrul Şavkay, Ağız Tadı Bozulurken, İstanbul, Sayı 10, 1994, s. 75.

45 Çiçek pasajının gerçek adı Said Paşa Geçidi’dir. 1917 ihtilalinden sonra Beyoğlu’nu mesken tutan Beyaz Rus kızların orada çiçek satmaya başlaması üzerine bugünkü adını almıştır. Jak Deleon, İstanbul ve Bodrum Barları, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1995. s. 148.

46 BOA. DH. EUM. VRK (Dahiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Evrak Odası Analitik Envanteri) 1329 M. 17, Dos No: 7, Bel. No: 19.

47 Nevin Meriç, Osmanlı’da Gündelik Hayatın Değişimi Adab-ı Muaşeret, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2000, s. 344.

48 Murat Belge, “Türkiye’de Günlük Hayat”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 4, s. 869.

49 Haftalık Mecmua, 9 Eylül 1925.

50 Karagöz, 12 Temmuz 1930 (Bu memlekette güzellik kraliçesini giydirecek kimse yok mu diye gazete bir de yorum yapar. Feriha Tevfik’in ise Amerika’da şansının olmadığı üzülerek belirtilir.).

51 Karagöz, 3 Kasım 1930.

52 Özellikle Mütareke yıllarında güvenlik ve asayiş kalmamıştır. 1919’da Sarıyer’de 16 yaşında bir kız tehdit edilerek dağa kaldıran ve zorla bikrini izale (ırza geçme) eden iki kişi yakalanarak adliyeye teslim edilmiştir. DH. EUM. AYŞ, Dos No. 54, Bel No. 83, aynı yıl kömür satmak üzere Taşkköprü nahiyesinden Gekbuze’ye gelen dört erkekle iki kadının yolda Rum ve Ermenilerden oluşan silahlı bir çetenin saldırısına uğradıkları ve kadınlara tecavüz edildiği polis

kayıtlarında dikkati çekmektedir. DH. EUM. AYŞ, Dos No: 51, Bel No: 27 ve Kağıthane'de 4 İngiliz askerinin içki içip hadise çıkarması DH. EUM. AYŞ, Dos No: 8 Bel No: 32 v. s gibi.

53 Eser Tutel, Şirket-i Hayriye, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 33.

54 Refik Ahmet Sevengil, İstanbul Nasıl Eğleniyordu, İletişim, İstanbul, 1993, s. 135.

55 Ergun Hiçyılmaz, Eski İstanbul'da Muhabbet, Cep Kitapları, 1991, s. 11-12.

56 DH. KMS, Dos No: 59-1, Bel No: 12. Lef: 1-2.

57 Ralph S. Hattox, Kahve ve Kahvehaneler, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 87.

58 Sula Bozis, İstanbul Lezzeti, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 86.

59 Karagöz, 11 Mayıs 1929.

60 Haftalık Mecmua, 10 Ağustos 1925, (Amerika'da kadınlar için mayo diz kapağının 3 inç yukarısına kadar çıkabiliyordu. Dönemin gazetesine konu olan haberin resminde bir görevli metre ile ölçüm yaptığı görülmektedir.).

61 Üsküdar İskelesi'nden denize düşen Kanure isimli kadını kurtaran Şirket-i Hayriye memurlarından Tahsin Bey'e Tahlisiye madalyası verildiğine dair 1338 N. 8 tarihli tezkire, DH. KMS, Dos No: 59-1, Bel No: 18.

62 Süleyman Beyoğlu, "Osmanlı Deniz Hamamından Plaja", Tombak, Sayı 30, 2000, s. 7.

63 Karagöz, 22 Haziran 1929.

64 Ünsal Yavuz, Atatürk ve Çağdaşlaşmanın Temel İlkeleri, Önel Yay, Ankara, s. 6.

65 Murat Belge, "Cumhuriyet Döneminde Batılılaşma", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 1, s. 263.

Mütareke Dönemi İstanbulu'nda Sosyal Yaşam ve Sorunlar / Yrd. Doç. Dr. Mehmet Temel [s.162-168]

Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Uygarlıkları, insanları, tarihi yok eden savaşlar, geride sağ kalabilenleri de sağlıksız, yiyeceksiz, evsiz, işsiz ve perişan bir halde bırakmıştır.

Ülkedeki bunca insan kaybına paralel olarak ekonomide de büyük bir daralma ve gerileme görülmüş, tarımsal üretim savaş öncesine oranla yarıya, dış ticaret hacmi de onda bire inmiştir. Buğday üretimi %47, tütün %51, kuru üzüm %54, fındık %65, yaş koza %69, koyun sayısı %45, keçi sayısı %33 oranında azalmış1, dış ticaret hacminin yoğun olduğu Rusya, Fransa, Romanya, İtalya gibi ülkelerin İtilaf bloğunda yer almalarıyla bu ülkelerden yapılan hububat ithali tamamen durmuş, stokların da tükenmesiyle başta İstanbul olmak üzere tüm ülkede gıda ve yiyecek sıkıntısı baş göstermiştir.2

I. Dünya Savaşı’nın getirdiği sıkıntılardan en fazla etkilenen şehir başkent İstanbul idi. Savaştan sonra bir çok ordu mensubunun İstanbul’a dönmesi binlerce İtilaf Devleti askerinin 1918 Kasımı’ndan itibaren şehre yerleşmesi, Rusya’daki Bolşevik rejimden kaçan ve sayıları 200 bini bulan Beyaz Rus ve Wrangel ordusunun 1920 yılı başından itibaren İstanbul’da barındırılması, Batı Anadolu’daki Yunan zulmünden ve Kuva-yı Milliye baskısından kaçan yaklaşık 50 bin muhacirin başkente sığınması, Balkanlar’dan ve diğer kaybedilen bölgelerden İstanbul’a yönelik göçlerin de devam etmesiyle birlikte şehirdeki pahalılık, geçim sıkıntısı, asayişsizlik, her türlü bulaşıcı ve zührevi hastalık, işsizlik artmış gündelik yaşam alabildiğine zorlaşmıştır.

Almanya’dan yapılan kok kömürü ithalatının durması, Alman subayların terk etmeden önce Zonguldak maden ocaklarındaki makineleri bozmaları nedeniyle su, elektrik, tramvay ve araba vapuru hizmetleri için günlük ortalama 1200 ton kömüre ihtiyaç

duyulan şehre yeterli kömür gelmeyince vapur seferleri kısıtlanmış, tramvay hizmetleri durmuş, günlerce elektrik ve su kesintileri yapılmıştır.3

Tüm bu ekonomik ve sosyal sıkıntılara Türk ve Rum çetelerinin yarattığı asayişsizlikler, değişik nedenlerle çıkan yangınlar ve işgal kuvvetlerinin sergiledikleri hukuk dışı davranışlar da eklenince İstanbul halkı, Mütareke Dönemi'nde ikinci bir ölüm-kalım savaşıyla karşılaşmıştır. İşgal kuvvetleri, şehirdeki kamu binaları ile kışlalara, yabancı okullara, hastanelere, özel otel ve binalara yerleşmişler, yerleşme esnasında ve sonrasında birçok yolsuzluk ve hukuk dışı davranışlara başvurmuşlardır. Üst düzeydeki İtilaf yetkilileriyle subaylar, beğendikleri yerleri ve özel meskenleri zorla boşalttırarak kendileri oturmuşlar, herhangi bir ücret veya kira bedeli ödemedikleri için de binalarına el konulan kişilerin mağduriyetine neden olmuşlardır. Meskenlerine el konulan pek çok kişi Sadaret makamına dilekçe vererek el konulan işyerlerinin ve evlerinin kiralarının hükümetçe mi yoksa işgal kuvvetleri yetkililerince mi ödeneceğinin bildirilmesini istemişlerdir.4 Halkın yoğun şikayeti üzerine hükümet konunun barış konferansında görüşülmesi için işgal kuvvetlerince el konulan binaların yer ve sahiplerini gösteren bir defter hazırlamış, bu defterin birer özetinin 10 Ocak 1920'de konferansa katılacak delegelere verilmesini kararlaştırmıştır.5

Kısaca özetlemeye çalıştığımız Mütareke dönemi İstanbul'undaki bu yaşam mücadelesi başlıklar altında biraz detaylandırılacaktır.

1. İaşe Sıkıntısı ve Alınan Önlemler

Temel ihtiyaç maddelerinin az bulunması ve bulunabilenlerin fiyatlarının da çok pahalı olması, halkın en büyük sorununu oluşturuyordu. Hükümet, savaş öncesinde yiyecek, yakacak ve zahire başta olmak üzere zorunlu ihtiyaç maddelerinden epeyce stoklamıştı. Savaşın sonuna doğru eriyen stoklar, iç ve dış ticaret yollarının tıkanması nedeniyle yenilenemeyince halk zaman zaman açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. İstanbul'a sevk edilmek üzere Anadolu'nun değişik bölgelerinde toplanıp İstanbul'a

sevk edilmesi beklenen hububat da kömür yokluğu, Anadolu Şimendüfer Kumpanyası'nın tüccarlara yeterli sayıda vagon tahsis etmemesi, Anadolu Demiryollarının Milli Mücadele'de askeri amaçlarla kullanılması, Anadolu'daki çetelerin Anadolu'dan İstanbul'a yapılabilecek gıda ve erzak sevkiyatını engellemek için köprüleri tahrip etmeleri nedeniyle gönderilemiyordu.6 Ayrıca 1919 yılında Ankara, Konya, Kütahya ve Sivas'ta hububat üretiminin çok düşük olması, Afyon ve Eskişehir'deki hububat bölgelerinin askeri harekattan zarar görmesi, Kütahya, Uşak, Eskişehir, Bilecik, Konya, Kayseri, Samsun, Bolu, Adapazarı, Geyve, Çanakkale, Simav ve Gediz bölgelerindeki 1917, 18 ve 19 yıllarına ait aşar ve iaşe zahirelerinin Amerikan Yakındoğu Yardım Heyetlerine tahsis edilmesi, Anadolu'daki bazı mülki amirlerin öncelikle kendi bölgelerinin ve Milli Mücadele'deki Türk ordusunun ihtiyaçlarını dikkate alarak İstanbul'a zahire göndermek istememeleri, işi savsaklamaları ve engellemeye çalışmaları da İstanbul'u Anadolu hububatından yoksun bırakmıştır.7 Şehrin et ihtiyacını karşılayan kasaplık hayvanların sevkiyatında da büyük bir düşüş meydana gelmiştir. Mütareke öncesinde ihtiyacın %11'i şehir içinden, %42'si Trakya ve Rumeli'den, %27'si Bulgaristan'dan, %20'si de Anadolu'dan karşılanıyordu. Savaşın sonuna doğru Bulgaristan'ın İstanbul'a yönelik et ihracını durdurması da şehirdeki et tüketiminin önceki yıllara oranla üçte bire inmesine, buna karşılık fiyatların 20 kat artmasına neden olmuştur.8

Büyük çoğunluğu Avusturya-Macaristan'dan ithal edilen şekerin ithalatının da savaş yıllarında durma noktasına gelmesiyle fiyatlar 1913-1920 yılları arasında yaklaşık otuz kat artmış, 1913'de kıyyesi perakende 2-2.5 kuruş olan şeker, 1920'de 76 kuruşa yükselmiştir.9 1914-1920 yılları arasında İstanbul'daki temel ihtiyaç mallarının fiyatlarında %1350'lik bir artış olmuş, buna karşılık aynı dönemde memur maaşlarına %50 oranında artış yapılabilmiştir.10

Şehirdeki kıtlık ve aşırı pahalılığın en büyük nedenlerinden birisi de vurgunculuktu. Hükümet gıda sıkıntısını hafifletmek ve vurgunculukla mücadele etmek amacıyla bazı önlemler almıştır. 25 Kasım 1918'den itibaren ekmek sıkıntısının hafifletilmesine yardımcı

olabileceği düşüncesiyle İaşe Nezareti'nin ambarlarındaki patatesin vesika ekmek fiyatından halka dağıtılması kararlaştırılmıştır.11 27 Mayıs 1919'da hazırlanan ihracat nizamnamesiyle birçok gıda ve temel ihtiyaç maddesinin ihracı ve İstanbul dışına un çıkışı yasaklanmıştır.12 19 Haziran 1919'da hazırlanan iaşe kararnamesiyle, hükümet ve belediyenin zorunlu ihtiyaç maddeleri için belirlediği fiyatlara uymayanlara, bozuk ve kalitesiz gıda maddesi üreten ve satanlara, vurgunculuk yapanlara, mallarına el koyma, işyerlerini kapatma, hapis ve ağır para cezası uygulama hükümleri getirilmiştir.13 1919 Ekimi'nde de pahalılık ve vurguncululukla mücadele etmek, hammaliye ve nakliye ücretlerindeki artışın önüne geçmek, aşırı zam yapmayı gerektiren etkenleri araştırmak, üretici ve tüketici arasındaki aracıları en alt düzeye indirmek, küçük esnafın fahiş fiyatlarla mal satmasını ve malın cinsini tağşiş etmesini önlemek, toptan ve perakende piyasayı her gün izlemek amacıyla Mücadele-i İktisadiyye Müdüriyeti kurulmuştur.

İtilaf Devletleri temsilcileri ve Amerikan Muavenet Heyeti yetkilileriyle işbirliği yapılarak, başta ABD olmak üzere yurtdışından zahire ve tüketim maddesi ithal edilmesi sağlanmıştır. Anadolu'daki mülki amirlerden hububat, zeytin ve zeytinyağı göndermeleri istenmiş, ancak bunda pek başarılı olunamamıştır.14 Amerikan Muavenet Heyeti'nin yurtdışından getireceği temel tüketim maddelerine gümrük muafiyeti tanınması ithalatın artmasını sağlamış, gıda maddelerindeki aşırı fiyat artışını biraz yavaşlatmıştır.15

Dahiliye Nezareti, Heyet'in yurtdışından ithal ettiği tüketim maddelerinin halka ulaşabilmesi için şehrin değişik bölgelerinde satış noktaları oluşturmuştur. Atıl olarak duran hamam, imarethane ve bazı kargir binaların da depo ve satış noktası olarak kullanılmak üzere ücretsiz veya uygun bir icar bedeli ile Heyet'e verilmesini kararlaştırmıştır.16

Bu önlemlerin yanı sıra, kalitesiz ve sağlıksız gıda maddesi üreten ve satanlara, mahlut undan ekmek üretenlere, narhtan fazla fiyatla mal satanlara, iaşe kanununa aykırı satış yapanlara verilecek cezalar arttırılmış, bu suçları işleyenlerin Divan-ı Harp'te

yargılanmaları kararlaştırılmıştır.17 1920 yılında bu suçlardan dolayı birçok işyeri sahibine Dersaadet Üçüncü İdare-i Örfiyye Divan-ı Harbi tarafından 10 ile 200 lira arasında değişen para, 1 hafta ile 15 gün arasında değişen hapis cezaları verilmiştir.18

2. İstanbul'a Yönelik Göçler

Kırım Savaşı'ndan itibaren Balkanlar, Kafkaslar ve Rusya'nın değişik bölgelerinden sürekli göç almaya başlayan kente, Mütareke Dönemi'nde de değişik kanallardan artarak mülteci, göçmen ve kaçak akını devam etmiştir. Balkanlar ve Rumeli'deki Sırp, Bulgar ve Yunan baskısından kaçan Müslümanların başkente sığınmaları sürerken, Yunanistan'ın işgal ettiği bölgelerden de yüzbinlerce kişi canını kurtarmak amacıyla bu şehre sığınmıştır. Megalo İdea'nın bir aşamasını oluşturan Batı Anadolu ve Trakya'nın işgaliyle birlikte Yunanistan girdiği bölgelerde uyguladığı öldürme, toplu katliam, işkence, yakma, ırza geçme ve kaçırma yöntemleriyle Türk nüfusunu azaltmaya ve yok etmeye başlamıştır. İzmir'in işgalinin ilk günlerinden 1921 yılının sonuna kadar İzmir ve Aydın'ı terk edenlerin sayısı 300.000'e ulaşmıştır.19

Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyyesi'nin kayıtlarına göre bunların yaklaşık 80.000'i İstanbul'a sığınmıştır.20 Şehre yönelik diğer göç kaynakları da şunlardır:

- İşgal edilmiş bölgelerden gelen ve sayıları 5000'e ulaşan, yönetici, memur ve bunların aile, dul ve yetimleri.21

- I. Dünya Savaşı yıllarında esir düşüp Mısır, Sibirya, İtalya, Yunanistan, Irak ve diğer bölgelerden Mütarekeden sonra İstanbul'a getirilen ve sayıları yaklaşık 60.000'i bulan Osmanlı esirleri.22

- Kuvâ-yı Milliye baskısından kaçan ve Milli Mücadeleyi desteklemedikleri için İstanbul'a sığınan Anadolu mültecileri.23

- Rusya'daki Bolşevik rejiminden kaçıp İstanbul'a sığınan ve sayıları 200.000'i bulan Beyaz Ruslar ve Wrangel ordusu.24

Yunanistan Muhacirin Komisyonu ve Etnik-i Eterya Komitesi tarafından izci alayları adı altında Yunanistan ve Anadolu'nun değişik

yörelerinden gizlice getirilip İstanbul'a yerleştirilen ve sayıları 5000'i bulan Rum mültecileri.25

Yunan zulmünden kaçan mülteciler, İstanbul'da askeri binalara, fabrikalara, camilere, tekkelere, medreselere, çadırlara ve vakıflara ait binalara yerleştirilmişler, kendilerine Muhacirin Müdüriyeti, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Amerika Muavenet Heyeti, Dersaadet Fakirleri Himaye Cemiyeti, İstanbul ve Kadıköy Fukaraperver Cemiyetleri tarafından aynî ve nakdi yardımlar yapılmış ve değişik yardım kampanyaları düzenlenmiştir. Muhacirleri çalıştırmak ve üretici duruma getirmek için, çorap, fanila, atkı, hasır örmesini öğrenebilecekleri sanatevleri, imâlâthaneler ve dârül-mesailer, çiftçilik ve diğer sanatlarla uğraşmak isteyenler için de Eyüp, Paşamandıra ve Ağaçlı'da tenekecilik sanatevleri ve çiftlikler kurulmuştur.26

Kuvâ-yı Milliye'den kaçanlar da genellikle otel, han, klüp, pavyon ve kahvehanelere yerleştirilmişler, kendilerine Meclis-i Vükelâ kararıyla Masarif-i Gayr-i Melhuze Tertibinden günde yüzer kuruş para yardımı yapılmıştır. Emlak sahibi ve eşraftan olanlara ise borç şeklinde ayda 34 ile 50 lira arasında değişen aylıklar verilmiştir. Memleketlerine dönmek isteyenlere de yol parası ödenmiştir.27

75.000'ini Wrangel ordusunun oluşturduğu Beyaz Ruslar da Tuzla Tahaffuzhanesi, Çatalca, Silivri, Selimiye ve Davutpaşa Kışlaları, Heybeliada, Makriköy Bez Fabrikası, Zeytinburnu Fabrikalarının ek binaları, Büyükada, Burgaz ve Kınalıada ve gayrimüslimlere ait bazı pansiyon, otel ve evlere yerleştirilmişlerdir.28 Ancak Wrangel ordusunun büyük bir kısmı bir süre sonra Sırbistan, Bulgaristan, Romanya, Yunanistan, Karadağ, Cezayir, Limni, Brezilya, Estonya ve Letonya'ya gönderilmişlerdir.29 İstanbul'daki Rus mülteci sayısı böylece 1921 yılı sonunda 34.000'e, 1922 Kasımı'nda 28.000'e, 1930'da da 1.400 kişiye düşmüştür.30

Rus mültecilere Amerikan, Rus, İngiliz, Fransız, Ermeni, Rum, Yahudi ve Türk yardım kuruluşları tarafından yardım yapılmıştır. Bunlar için sakatlarevi, sanatoryum, doğumevi, kreşler, hastaneler, ilkyardım merkezleri, eczaneler, diş klinikleri, fırınlar, oyun, eğlence

ve spor merkezleri, ibadethaneler ve işyerleri açılmıştır. Sirkeci, Nişantaşı, Taksim, Yıldız, Arnavutköy, Bebek, Tuzla ve Heybeliada'da kantinler, yiyecek ve giyecek yardımı yapan merkezler kurulmuştur. Avrupa ülkelerinden de fazla miktarda para, sağlık malzemesi ve araç-gereç yardımı sağlanmış, binlercesi de değişik iş kollarında işe yerleştirilmişlerdir.31

Rus mültecilerin barınma ve beslenme şartları Anadolu mültecileriyle karşılaştırılamayacak kadar iyi durumda idi. Bunların bir kısmı sonradan Osmanlı ve Türk vatandaşlığına geçmiştir. İstanbul'un ekonomik, sosyal ve kültürel yaşamında derin izler bırakmışlardır. Zengin, tüccar ve aristokrasiye mensup olanları Rusya'dan kaçırabildikleri menkulleri piyasaya sürerek, altın spekülasyonunu körüklemişler, şehirde geçici bir canlılık yaratmışlardır.32 Zengin mülteciler bir oda için 100-150 lira vermekten çekinmedikleri için ev kiraları aşırı derecede artmış ve bir buhran halini almıştır.33 Hükümet bunun üzerine Ruslara mesken kiralanmasını yasaklamış, yasağa uymayanlara para cezası uygulanacağını, kiraya verdikleri meskenlerin de boşaltılacağını bildirmiştir.34 Rus mülteciler ancak otellerde kalabileceklerdir.

Rus mültecilerin İstanbul'a gelmeleriyle birlikte fuhuş, kumar ve uyuşturucu kullanımı alabildiğine artmıştır. Bar, pavyon, müzikhol ve kafeşantan gibi eğlence sektörünü ellerine geçirmişler, bu gibi yerlerde konsomatris olarak görev yapan Rus kadınlar aynı zamanda hayat kadını olarak çalışmışlardır.35 Türk erkeklerinin de Rus kadınlarıyla fuhuşa yoğun ilgi göstermesi üzerine şehirde fuhuş kontrolden çıkmış, Asri Kadınlar Cemiyeti, Beyaz Rus kadınlarının ahlâka aykırı davranışları nedeniyle sınır dışı edilmelerini istemiştir.36 Kumar ve şans oyunlarının oynandığı kulüp sayısı da bu dönemde 400'ü aşmıştır.37 Kahvehane ve eğlence yerlerinde Rus kadınları tarafından icra edilen tombalacılıkla binlerce erkek soyulunca tombalacılığı ortadan kaldırmak amacıyla 1921 yılında Tombalacılarla Mücadele Derneği kurulmuş, kahvehanelerde konferanslar verilmiş, konuşmalar yapılmıştır.38

Mülteciler Türk sporuna, resim, müzik, bale, fotoğraf, sinema, tiyatro, dans sanatına, yemek kültürüne ve edebiyatına katkıda

bulunmuşlar, Rus klasiklerinin Türkiye'de daha iyi tanınmasını sağlamışlardır.

3. İstanbul'un Yangınları

İstanbul'da binlerce kişiyi evsiz, aç ve açıkta bırakan, maddî ve manevî olarak büyük tahribata yol açan bir başka tehlike de yangınlardı. Şehir, tarihinde de büyük yangınlar geçirmişti, ancak Balkan ve I. Dünya Savaşı'nın tahribatıyla birleşen yangınların etkisi telâfi edilemez boyutlarda olmuştur. 1910-1918 arasında Şehzadebaşı, Yenikapı, Samatya, Tophane, Kuruçeşme, Nişantaşı, Kapalıçarşı ve Fatih'te çıkan yangınlarda 20 bin ev ve konak içindeki eşyalarla birlikte yanmış, 40 milyon liralık hasar meydana gelmiş, yaklaşık 100 bin kişi de açıkta kalmıştır.[39] 1918-1923 yılları arasında ise şehrin değişik semtlerinde çıkan yangınlarda 11 bine yakın ev yanmıştır.[40]

Dikkatsizlik, ihmâl, sabotaj vs. gibi nedenlerle çıkan yangınlar zamanında söndürülemediği için büyük hasarlara neden olmuştur. Genellikle ahşap olan evlerde bulunan tandır ve mangallar en küçük bir dikkatsizlik ve ihmâlde yangının başlamasına neden olmuştur. Susuzluk ve tulumbacılıkla itfaiye örgütlerindeki düzensizlik yangınların zamanında söndürülememesine neden oluyordu. Hortumlar, motorlar ve hayvanlar da Abdülhamit Devri'nin mirası olduğu için eski yöntemlerden olumlu sonuç alınamıyordu.[41] Tulumbacılarla askeri itfaiye arasında da devamlı bir şekilde çekişme vardı. Tulumbacılar, yangın sahiplerinden bahşiş alabilmek için yangına ilkönce kendileri müdahale etmişler, askeri itfaiyeye haber verilmesini engellemeye çalışmışlardır. Tulumbacılığa göre daha modern olan itfaiyenin yangın yerine geç ihbar nedeniyle zamanında ulaşamaması yangınların büyümesine ve hasarın artmasına neden olmuştur.[42] Tulumbacılık, gönüllü bir itfaiye örgütü olduğu için, tulumbacılara ücret ödenmiyor, ancak bazı muafiyetler tanınıyordu. Muafiyetle yetinmek istemeyen tulumbacılar, bahşiş alabilmek için yangın sahipleriyle pazarlığa girmişlerdir.[43]

Bu olumsuz şartlarda yangınlarla mücadelede fazla başarılı olunamayacağının anlaşılması üzerine hükümet ve Şehremaneti,

köklü önlemler alma yoluna gitmişlerdir. Öncelikle ahşap ev yapımı yasaklanmış, Zaptiye Nezareti'ne bağlı olan itfaiye örgütü Şehremaneti'ne bağlanarak tulumbacılık ortadan kaldırılmıştır. Yangınların itfaiye istasyonlarına hızlı bir şekilde bildirilebilmesi amacıyla, istasyonların özel bir hat ile birbirine bağlanması ve telefon şirketinin santralına başvurulmadan haberleşme uygulamasına geçilmiştir44. İtfaiyenin eksiklerinin giderilmesi ve teknik donanımlı araçların alınmasında harcanmak üzere yeni vergi kaynakları oluşturulmuştur45. İtfaiye bölüklerinin eğitimine önem verilmiş, halk yangın esnasında nasıl davranması gerektiği, yangına karşı ne gibi önlemleri alabileceği konusunda bilgilendirilmeye çalışılmıştır. Modern yangın söndürme cihazlarıyla ilgili bir araştırma başlatılmış, Amerikalı Faymanon adlı bir kişinin icat ettiği yapışkan sıvı püskürtmeli alet, 1 Aralık 1921 tarihinde Sultanahmet Meydanı'nda bazı devlet adamlarının da katıldığı yangın söndürme tatbikatında denenmiş ve beğenilmiştir46.

Yangınlara karşı alınan bu önlemlerin yanı sıra yangınzedeler için de yardım ve imar çalışmaları başlatılmıştır. Yangınzedeler de mültecilerde olduğu gibi cami, medrese, çadır, dergah ve pavyonlarda iskan edilmişlerdir.47 Evleri yanan birçok memur şehirde ev bulamayınca köylerde ikamet etmek zorunda kalmış, hükümet bunların zamanında işe yetişebilmelerini sağlamak amacıyla kara ve deniz ulaşım araçlarının hareket saatlerini bunlara göre ayarlamıştır48. Yangınzede iskanı için Romanya, Makedonya, Avusturya, Macaristan ve Almanya'da bulunan ihtiyaç fazlası askeri barakaların süratle getirilmesi kararlaştırılmıştır49.

Yangınzedelere harcanmak üzere deniz ulaşım araçlarının birinci mevki biletlerine 20 para zam yapılmış Almanya'da ve bazı Anadolu şehirlerinde yardım kampanyaları düzenlenmiştir.50 Yangınlardan zarar gören memurların bir kısmına, maaşlarının her ay dörtte birinden kesilmek kaydıyla ikişer maaş avans verilmiş, diğer bir kısmı da aldıkları ikişer maaşlık avansın geri ödemesinden muaf tutulmuşlardır.51 Yangınzedelere sıcak yemek, süt, kömür, odun ve para yardımı da yapılmıştır. Yardımlar yapılırken zarar durumları da dikkate alınmıştır.

En iyi yardımın ise, yangınzedeler için konut inşa edilip yerleştirilmesi olduğunu düşünen hükümet, Laleli ve Yedikule'de 2.000 betonarme ev yapılmasını planlamış ve projesini hazırlatmıştı. Bağışlarla toplanan ve Emniyet Sandığı'nda bloke edilen 500.000 lira da bu inşaatlarda harcanacaktı. 1922 yılına gelindiğinde ancak Laleli'de birkaç apartman yaptırılabilmiş, Yedikule projesi gerçekleşmemişti. Laleli'deki binalar da yangınzedelere verilmemiş, Tayyare Cemiyeti tarafından el konularak kiraya verilmiştir.52

İmar konusunda önemli adımlar atılmayınca sorun Cumhuriyet Dönemi'ne intikal etmiştir.

4. Çetecilik ve Eşkıyalık

Mütareke Dönemi'nde şehirdeki belirsizlik ve yönetim boşluğunun etkisiyle eşkıyalık ve çetecilik faaliyetlerinde de artış gözlenmiştir. Anadolu'da savaşın sürmesi, ekonomideki istikrarsızlık, işsizlik, şehir polis denetimindeki sorumluluğun Türk ve Müttefik polisleri arasında bölünmesi de suç oranının artmasında etkili olmuştur.

Türkler ve Gayrimüslimler tarafından oluşturulan çeteler amaçları bakımından birkaç gruba ayrılıyorlardı. Rumlar ve Yunanlılar tarafından kurulan çeteler genellikle Türkleri İstanbul'dan kaçırtmak ve Rum nüfusunu fazla göstermek amacıyla hareket ediyorlardı. Bunların insan kaynağını da İstanbul'un yerli Rumlarıyla, Mavr-i Mira ve Kordus gibi cemiyetlerin Yunanistan, Rusya ve Avrupa ülkelerinden izci veya göçmen adı altında getirdikleri tedhişçiler oluşturuyordu.

Türkler tarafından kurulan çeteler de hem hırsızlık, gasp, soygun ve çapulculuk amacıyla hem de Rum çetelerine karşı eylemler düzenlemek düşüncesiyle oluşturulmuşlardı.

Rum Patrikhanesi, Venizelos taraftarı Yunan subayları, yerli Rumlar ve İngiltere'nin yardım ve çabalarıyla oluşan Rum ve Yunan çeteleri ve faaliyet alanları şunlardır.

Hrisantos ve Zafiri Çetesi, Tatavla, Feriköy, Papazköprüsü, Yenişehir, Dolapdere, Kalyoncukulluğu ve Aynalıçeşme bölgelerinde faaliyet göstermiş ve çok sayıda polis ve sivil katletmiştir.53 Çok sayıda cinayet işleyen ve zor ele geçen bu çete liderini öldüren İkinci Şube Müdür Muavini Faik Bey'e sadrazam tarafından 150 lira ikramiye ve üçüncü dereceden mecidi nişanı verilmiştir.54

Todori Çetesi, Şile Yeniköyü, Bakkalköy, Paşaköy ve Gebze Boğazı'nda eylemler yapıyordu. İngilizlerin himayesinde çalışmış, Yunan ve İngiliz kaynaklarından gönderilen silah ve cephaneyi Rum çetelerine dağıtmıştır.

Çakır Yorgi, Karabacak, Anesti Kaplan Çetesi, Küçük Bakkalköy, Büyük Bakkalköy, Şile Yeniköyü, Kartal, Pendik, Anadoluhisarı ve Bostancı bölgelerinde faaliyet göstermiştir.

Kommit Çetesi, Yeniköy ve civarında, Milto Çetesi Paşaköy bölgesinde, Milti Kaptan Çetesi, Büyük Bakkalköy, Küçükbakkalköy ve Paşaköy civarında faaliyette bulunmuştur.

İstelyanus Çetesi, Darıca, Şile ve Anadolu yakasında; Paşaköylü Karaoğlan ve Panayot Çetesi, Büyükdere, Sarıyer, Çırçır, Gülbahçe, Zekeriyaköy, Bahçeköy, Fıstıksuyu ve Hacı Osmanbayırı, Kemerburgaz bölgelerinde, Apostol Çetesi, Boğazköy, Arnavutköy ve Çatalca-Terkos hattının doğu bölgesinde faaliyette bulunmuşlardır.55

Türkler tarafından oluşturulan çeteler ve faaliyet alanları şunlardır:

Arnavut Ali Bey çetesi, Rize'nin Karadeniz sahilleri,

Laz Osman Çetesi, Üsküdar, Kısıklı, Bulgurlu ve Alemdağ Bölgesi,

Sağır Murat Çetesi, Trakya bölgesi,

Arnavut Küçük Aslan Çetesi, Kartal ve Darıca Bölgesi,

İpsiz Recep Çetesi, Kandıra, Karasu, Çatalca ve Kocaeli Yarımadası,

İsmail Kaptan Çetesi, Kandilli Çavuşbaşı, Karanlıkdere, Bozadere ve Değirmendere Bölgeleri,

Yahya Kaptan Müfrezesi, Kocaeli Bölgesi,

Rüştü Çetesi, (Kuva-yı Milliye Kanlı Bayrak Çetesi) Trakya Bölgesi.56

5. Bulaşıcı, Zührevi Hastalıklar ve Fuhuş

I. Dünya Savaşı yıllarında ülkenin hemen her yerinde veba, verem, tifüs, kolera, humma-i racia, dizanteri, tifo, paratifus, frengi gibi bulaşıcı hastalıklar yayılmaya başlamış, hükümet bu hastalıklarla mücadele edebilmek amacıyla 1916 bütçesinin Emraz-ı Sariye ve İstilaiyye Tertibine 3 milyon kuruşluk ek ödenek koymuştu.57 Savaşın sonunda ve Mütareke Dönemi'nde bu hastalıklar daha da yaygınlaşmış ve olağanüstü önlemler alınmasını gerekli kılmıştır.

İstanbul, bu hastalıkların en yoğun olduğu şehirlerin başında geliyordu. Hem göç trafiğinin merkezi hem de yolcu ve yük gemilerinin uğrak yeri olması nedeniyle yoğun bir hastalık riski altında bulunan bu şehir için çok özel önlemler alınma gereği duyulmuştur.

Hükümet savaş yıllarında İstanbul'un birçok semtinde aşı uygulamasında bulunmuş, Kartal, Tuzla, Yakacık, Maltepe, Ayastefanos ve Makriköy'de yaygın olan tifo, kolera ve çiçek hastalığının askeri birliklere sirayet etmemesi için askerleri uzak mevkilerdeki çadırlara yerleştirmiş, İstanbul-Yalova vapur seferlerini askıya almış ve Tahaffuzhaneler hazırlamıştır. Ayrıca şehir merkeziyle, Üsküdar, Galata ve Eyüp'te yaygın olan lekeli humma vakalarına karşı fenni, sıhhi ve idari çalışmalar başlatmıştır.58

Sıhhiye Nezareti'nin yanı sıra 10 ayrı kurum daha İstanbul'un sağlığı ile ilgilenmiş, bu kurumlar zaman zaman işbirliği halinde, bazen de birbirlerinden habersiz bir şekilde çalışmalarını yürütmüşlerdir. Şehrin sağlık durumuyla, işgal kuvvetleri de özellikle ilgilenmişlerdir. Şehirdeki hastalıklara ilişkin alınan önlemleri şöyle özetlemek mümkündür. Veba hastalığının görüldüğü Selimiye Kışlası, Galata Rıhtımı yakınındaki ev, otel ve işyerleri, Kasımpaşa, Yağkapanı, Büyükada ve Galata Limanı'nda dezenfekte çalışmaları

yapılmış, farelerin yoğun olarak görüldüğü değirmen, fırın ve erzak depolarında sıkı önlemler alınmış, halkın vebaya karşı alabileceği önlemler gazeteler aracılığı ile duyurulmuştur.59

Lekeli Humma hastalığına karşı tecrithaneler, tebhirhaneler (buhar evleri) ve etüv makineleri kurulmuştur. Toplu yerlerde yaşayan mülteci ve yangınzedeler sık sık hamamlara sevkedilerek temizlenmeleri sağlanmış, muhtaç durumda olanlara bedava sabun ve temizlik malzemeleri dağıtılmış, aşı kampanyaları düzenlenmiştir.60

Tifo, kolera ve vereme karşı halkın alabileceği önlemler de Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyyesi tarafından gazeteler aracılığı ile duyurulmuştur. Şehirde 25 aşı grubu oluşturulmuş ve halk lekeli humma, tifo, kolera ve veba aşısı olmaya mecbur tutulmuştur. Halkın aşı olabileceği merkezler de ilan edilmiştir. Veremle mücadele için Veremle Mücadele Cemiyeti ve Veremle Mücadele Komisyonu adıyla iki kurum oluşturulmuştur.61

Hem Osmanlı yetkililerinin hem de işgal kuvvetleri temsilcilerinin üzerinde yoğun olarak durdukları bir diğer sorun ise fuhuşla mücadele idi. Savaşın pek çok kadını sefalete sürüklemesi ve dul bırakması, yoğun göçler ve işsizlik fuhuşun artmasında etkili olmuştur.

Fuhuş genellikle özel evler, koltuklar, kapatma evleri ve otellerde yapıldığından öncelikle hükümet denetiminde olmayan ve fuhuş kütüğünde kayıtlı bulunmayan mekanlar kapatılmış, bunların yerine başta Kadıköy Rızapaşa'da olmak üzere yeni genelevler açılmıştır. Genç kızları ve kadınları fuhuştan uzaklaştırmak, ihtiyaç ve sefalet yüzünden fuhuşa yönelen kadınları ıslahhanelere sevketmek, fuhuşhaneleri kapatmak amacıyla, hükümet yetkilileriyle, işgal kuvvetlerinin siyasi mümessillerinin ve bütün büyükelçilerin girişimiyle Men-i Fuhuş Cemiyeti kurulmuştur. Frengi konusunda halkın aydınlatılmasına ağırlık verilmiş, zührevi hastalıklarla ilgili hastanelerin sayısı arttırılmış, frengililerin tedaviden kaçmamaları için ücretsiz muayene ve tedavi kolaylıkları sağlanmıştır.62

Şehirde yaygın olarak görülen bulaşıcı hastalıklara rağmen alınan önlemler sayesinde büyük çapta ölümler meydana gelmemiştir. Türk sağlık kuruluşları, Kızılhaç, Amerikan Yakın Doğu Yardım Örgütü ve İtilaf kuvvetleri sağlık yetkililerinin yoğun gayretleri büyük bir tehlikeyi önlemiştir. İtilaf yetkilileri şehrin temel ihtiyaç maddelerinin temin edilmesinde de yoğun çaba göstermişlerdir. Yiyecek ve sağlık konusunda duyarlı olan İtilaf yetkilileri aynı duyarlılığı şehrin asayişinin sağlanmasında pek göstermemişlerdir. Müttefik polislerinin Osmanlı vatandaşlarını tutuklama yetkisi varken, Türk polisinin yabancıları tutuklama yetkisi yoktu. İtilaf Devletlerinin zabıta kuvvetleri çoğu zaman Rum çetelerinin eylemlerine duyarsız kalmıştır. 8 Kasım 1918 günü iki Fransız subayının Galata Rıhtımı'na ayak basmasıyla başlayan işgal 6 Ekim 1922'de Türk askerinin şehre girmesiyle son bulmuştur.

1 Korkut Boratav, Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985, Basım Yeri (?) Gerçek Yayınevi, 1993, s. 24.

2 Vedat Eldem, Harp ve Mütâreke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi, Ankara, T.T.K. Yay., 1994, s. 8.

3 Orhan Duru, Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları, İstanbul, Milliyet Yay., 1978, s. 13-15.

4 BOA, DH-KMS, Dos. 51-1, no. 11; BOA, DH-KMS, Dos. 50-1, no. 36; BOA, DH-KMS, Dos. 49-2, no. 72, Lef. 3, 7-11.

5 BOA, DH-KMS, Dos. 37-2, no. 32.

6 BOA, MV. Maz., Def. 213, no. 29; BOA, DH. İ-UM., Dos. E-57, no. 89; Eldem, a. g. e. s. 183; Hüsâmettin Ertürk, İki Devrin Perde Arkası, İstanbul, 1957, s. 387.

7 Eldem, a.g.e., s. 161; Metin Ayışığı, "Kurtuluş Savaşı'nda Türkiye'ye Gelen Amerikan Heyetleri", (Basılmamış Doçentlik Takdim Tezi, Balıkesir 1995), s. 63, 67, 73, 75.

8 Eldem, a.g.e., s. 8.

9 Eldem, a.g.e., s. 9; BOA, a. g. dos., no. 47, 91.

10 Stefanos Yerasimos, (Haz.) İstanbul 1914-1923, İstanbul, İletişim Yay. 1996, s. 85.

11 BOA, MV. Maz., Def. 213, no. 29.

12 BOA, DH-KMS, Dos. 56-1, no. 9.

13 Düstur, Tertip II, c. 11, s. 298.

14 BOA, DH-KMS, Dos. 51-2, no. 1-8, 9-12, 14; BOA, DH-KMS, Dos. 56-1, no. 15; DH-ŞFR, Dos. 103, no. 233.

15 Bilge Criss, İşgal Altında İstanbul 1918-1923, İstanbul 1994, s. 58, 59.

16 BOA, MV. Maz., Def. 217, no. 53.

17 BOA, MV. Maz., Def. 213, no. 75; BOA, BEO., no. 340987.

18 Alemdar, 11 Haziran 1920, nr. 2838.

19 Cengiz Orhonlu, "Yunan İşgalinin Meydana Getirdiği Göç ve Yunanlıların Yaptıkları Tehcirin Sonuçları Hakkında Bazı Düşünceler", Belleten, c. XXXVIII, No. 148, (Ekim 1973), s. 486-487.

20 BOA, DH. İ-UM., Dos. E-63, No. 74.

21 BOA, DH-UMVM., Dos. 11/42; 11/45-1; 11/45-2; İleri, 30 Kasım 1920, no. 1028.

22 Sabah, 20 Nisan 1919, no. 10572; İkdam, 18 Ocak 1920, no. 8238; Alemdar, 24 Eylül 1920, no. 2939; İleri, 31 Temmuz 1921, no. 1259.

23 BOA, DH-KMS, Dos. 59-1, no. 50, Lef. 6; BOA, DH-KMS, Dos. 59-2, no. 1; BOA, a. g. b., Lef. 4, 6; BOA, DH-KMS, Dos. 59-1, no. 37; BOA, DH-KMS, Dos. 57-2, no. 24.

24 Jack Deleon, Beyoğlu'nda Beyaz Ruslar (1920-1990), İstanbul 1990, s. 9; Clarence Richard Johnson, (Ed.), İstanbul 1920, Çev. Sönmez Taner, İstanbul 1995, s. 178; BOA, DH. İ-UM., Dos. 19-15, no. 1-23; BOA, BEO., no. 350290; BOA, DH. İ-UM., Dos. 19-16, no. 1-48; BOA, BEO., no. 350809; BOA, BEO., no. 351523.

25 BOA, DH-ŞFR, Dos. 93, no. 158; BOA, DH-KMS, Dos. 49-2, no. 28; BOA, MV. Maz., Def. 218, no. 9; BOA, DH-KMS, Dos. 49-2,

no. 8; İstanbul 1920, s. 178, 180.

26 Alemdar, 29 Kasım 1920, no. 3002; İkdam, 18 Ocak 1920, no. 8238; Vakit, 30 Aralık 1919, no. 772; Ayışığı, a. g. tez, s. 81; Tasvir-i Efkar, 10 Şubat 1920, no. 2983; BOA, DH. İ-UM., Dos. E-63, no. 74; İkdam, 5 Ocak 1920, no. 8225; İleri, 30 Kasım 1920, no. 1028; Akşam, 14 Temmuz 1921, no. 1242.

27 BOA, DH-KMS, Dos. 59-1, no. 56, Lef. 24; BOA, a. g. dos., no. 37, Lef. 1, 2, 7; BOA, DH-KMS, Dos. 57-2, no. 24; BOA, DH-KMS, Dos. 59-2, no. 11; BOA, a. g. dos., no. 6.

28 BOA, BEO., no. 349715; Deleon, a.g.e, s. 17; Criss, a.g.e, s. 52; BOA, DH. İ-UM., Dos. 19-15, no. 1-23.

29 Vakit, 22 Kasım 1920, no. 1062; İleri, 9 Aralık 1920, no. 1037; Criss, a.g.e. s. 53; İstanbul 1920, s. 192.

30 Criss, a.g.e. s. 54; İstanbul 1920, s. 194; Yerasimos, İstanbul., s. 179, 194.

31 İleri, 22 Ekim 1920, no. 1023; Vakit, 17 Kasım 1920, no. 1057; İstanbul 1920, s. 182-194; Deleon, a.g.e., s. 12-20.

32 Eldem, a.g.e., s. 216.

33 İkdam, 4 Şubat 1920, no. 8255.

34 İkdam, 18 Nisan 1920, no. 8325.

35 Deleon, a.g.e., s. 21.

36 Deleon, a.g.e., s. 22.

37 Yerasimos, İstanbul., s. 193.

38 Deleon, a.g.e., s. 317; Yerasimos, İstanbul., s. 185.

39 Eldem, a.g.e., s. 125.

40 Yangınların yıl, yer ve yanan ev sayısı ile ilgili dökümleri için bkz: Rakım Ziyaoğlu, Yorumlu İstanbul Kütüğü, İstanbul, 1985, s. 258; Tarık Özavcı, Cumhuriyet Devrinde İtfaiye, İstanbul, 1973, s. 68-69.

41 Ziyaoğlu, a.g.e., s. 278.

42 Ziyaoğlu, a.g.e., s. 259.

43 Özavcı. a.g.e., s. 20.

44 BOA, DH. İ-UM, Dos. E-51, no. 46.

45 BOA, MV. Maz., Def. 217, no. 493.

46 İleri, 2Aralık 1921, no. 1377.

47 BOA, DH-KMS, Dos. 51-1, no. 9.

48 BOA, MV. Maz., Def. 212. no. 167.

49 BOA, MV. Maz., Def. 212. no. 67.

50 BOA, DH. UMVM., Dos. 18/3, no. 19.

51 BOA, MV. Maz., Def. 212, no. 61; BOA, MV. Maz., Def. 250, no. 23, 90.

52 Cemil Topuzlu, 80 Yıllık Hatıralarım, İstanbul, 1982, s. 203-204.

53 Hüsamettin Ertürk, İki Devrin Perde Arkası, İstanbul, 1957, s. 232, 254-259.

54 Sabah, 16 Ağustos 1919, no. 10687.

55 BOA, DH-KMS, Dos. 51-1, no. 65; Sabahattin Özel, Kocaeli ve Sakarya İllerinde Milli Mücadele 1919-1922, İstanbul, 1987, s. 12-13; BOA, DH-KMS, Dos. 49-2, no. 20; BOA, DH-KMS, Dos. 61-2, no. 1, Lef. 2; BOA, DH-KMS, Dos. 62-2, no. 58; BOA, DH-KMS, Dos. 60-3, no. 17; BOA, DH-KMS, Dos. 60-2, no. 40.

56 Ali Fuat Cebesoy, Milli Mücadele Hatıraları, İstanbul, 1953, s. 376-377; Tayyib Gökbilgin, Milli Mücadele Başlarken, c. II, Ankara, 1965, s. 220-222; Alemdar, 9 Ağustos 1920, no. 2894; Hüsnü Himmetoğlu, Kurtuluş Savaşlarında İstanbul ve Yardımları, c. I, İstanbul, 1975, s. 387; BOA, DH-KMS, Dos. 61-1, no. 41; İhsan Birinci, "İpsiz Recep Çetesi", Hayat Tarih Mecmuası, c. II, Sayı. 10 (Kasım 1966), s. 70-77; Şükrü Uras, Yahya Kaptan, İstanbul, 1968; BOA, DH-KMS, Dos. 62, no. 23.

57 BOA, MV. Maz., Def. 243. no. 9.

58 Birinci Dünya Savaşı yılları bulaşıcı hastalıklara karşı İstanbul'da alınan önlemler için bkz: Mehmet Temel, "Birinci Dünya Savaşı'nda ve Mütareke Yıllarında Türkiye'deki Bulaşıcı ve Zührevi Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler "İlmi Araştırmalar, sayı, 6, İstanbul 1998, s. 227-239.

59 Abdülkadir Noyan, Son Harplarde Salgın Hastalıklarla Savaşlarım, Ankara, 1965, s. 117; Mehmet Kamil. "İstanbul'da Tersin-i Evvel Vebası", Darü'l-Fünün Tıp Fakültesi Mecmuası, c. II, Sayı III (Aralık 1919), s. 138; BOA, B.E.O., no 348738; İleri, 5 Kasım 1919, No. 655.

60 BOA, BEO. no. 341621; Sabah, 12 Nisan 1919, no. 10563.

61 BOA, BEO, no. 348789; Alemdar, 17Ağustos 1920, no. 2901; BOA, DH. İ-UM., Dos. E-63, no. 34; BOA, BEO, no. 353837.

62 BOA, DH-KMS, Dos. 61-1, no. 62; Mütareke Dönemi'nde fuhuş ve zührevi hastalıklara karşı alınan önlemler için bkz. Temel. a.g.m., s. 236-239

Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Fuhuş ve Frengi İle Mücadele / Yrd. Doç. Dr. Mehmet Temel [s.169-172]

Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Ahlâk Dışı Hareketlerle Mücadele

Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecine girmesiyle birlikte toplumdaki ekonomik sıkıntılar daha da artmış, yıllarca süren savaşlar cephe gerisinde onarılması zor toplumsal ve ahlaki yıkımlara yol açmıştır. Başta 1854 tarihli Kırım Savaşı olmak üzere 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren meydana gelen savaşların ardından yüz binlerce insan, Rusya'dan ve Balkanlar'dan İstanbul'a ve Anadolu'nun değişik bölgelerine göç etmiş, Karadeniz kıyılarından da pek çok kişi fırıncılık yapmak amacıyla Rusya'ya gitmiştir. Bu göç trafiğine İstanbul, Samsun, Sinop gibi şehirlerde bulunan İngiliz, Fransız ve Piyemonte'ye ait müttefik askerleri de eklenince ülkede fuhuş olabildiğince yaygınlaşmaya başlamıştır. Fuhuşun artmasıyla birlikte ölü doğumlara ve sakatlıklara neden olan kalıtımsal frenginin toplumda yaygınlaşması fuhuşa karşı acil önlem alınmasını gerektirmiş ve fuhuşun hükümet denetimi altında yapılmasını sağlamak amacıyla ilk defa Kırım Savaşı'ndan hemen sonra İstanbul'da genelevler açılmıştır.1

Anadolu'da ve ülkenin diğer bölgelerinde ise bu yıllarda genelevler açılması, halkın olumsuz tepkisi nedeniyle mümkün olamadığından, hukûki ve polisiye önlemlerin de artırılması yoluna gidilmiştir. 1859 yılı Safer ayında, fuhuş esnasında yakalanan kadın ve erkeklere uygulanacak işlemlere ilişkin bir emirname çıkarılmıştır. Emirnamede, baskında ele geçirilenlere verilecek cezalar, suçun işlendiği yere ve kişilere göre belirtilmiştir. Örneğin, kötülüğü ile tanınıp, baskında ele geçen erkeğe 48 saatten bir aya, kadına da bunun yarısı kadar hapis cezası öngörülmektedir. Namuslu olarak bilinen bir kadınla baskın veren erkeğe ise, ailenin itibarını zedelediği ve yıkılıp perişan olmasına neden olabileceği

gerekçesiyle suçun derecesine göre bir haftadan üç aya kadar hapis, üç aydan altı aya kadar da sürgün cezası verileceği belirtilmektedir.[2]

Aynı cezalar, fahişe oynatanlar için de geçerli kabul edilmiştir. Tokat ve civar köylerinde bazı gençlerin bağ ve bahçe kulübelerinde içki içerek fahişe oynattıklarına ilişkin zabıta kuvvetlerinden Dahiliye Nezareti'ne bilgiler ulaşınca Nezaret bunlar hakkında da 1859 tarihli Emirnâme-i Sâmi'de belirtilen cezaların uygulanmasını isteyen bir tahrirat göndermiştir.[3] Polis Nizamnamesi'nin 80. ceza yasasının da 201. maddesinin fuhuşu yasaklamasına rağmen kontrolsüz fuhuşla mücadelede yeterince başarılı olunamadığı anlaşılmaktadır.[4]

1876 yılında Kanûn-ı Esasi'nin ilan edilmesinden sonra ise 1859 tarihli emirname hükümlerinin uygulanmasında oldukça zorluklar yaşanmıştır. Kanûn-ı Esasi' ye göre herhangi bir yetkili mahkeme kararı veya hakim emri olmadan meskenlere girilemeyeceğinden ve kişiler tutuklanamayacağından evlere baskın ve hapse atma uygulamalarına pek başvurulmamıştır. Kastamonu'da fuhuş yapıldığı gerekçesiyle polis bazı evlere baskın düzenleyip ele geçirdiği kişileri 4 ila 7 gün arasında hapiste tutunca, Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiyye Dairesi 26 Ekim 1910 tarihinde vilayete gönderdiği tahriratta yapılan uygulamanın Kanûn-ı Esasi'ye aykırı olduğunu bildirerek valilikten bu tür uygulamaların önlenmesini istemiştir[5] Mesken sahibi davet etmedikçe evlere baskın yapılamayacağına ilişkin Sivas, Ankara ve Hüdavendigar vilayetlerine de 30 Ekim 1910 tarihinde tahrirat gönderilmiştir.[6]

Kastamonu Valiliği, Dahiliye Nezareti'nin bu uyarısı üzerine yeni bir yöntem geliştirmiş ve 23 Şubat 1911 tarihinde Nezaret'e gönderdiği tahriratta, fuhuş ve kadın oynatma ile mücadelenin köy imamlarıyla muhtarların jandarmalarla birlikte usulüne uygun bir şekilde meskenlere girmesiyle yapılacağını bildirmiştir.[7]

Bolu Livası İdare Meclisi de bölgede yaygınlaşan fuhuşa karşı bazı önlemler alma yoluna gitmiştir. Meclis öncelikle vilayette genelev açılmasını gündeme getirmiş, ancak Müslüman halkın tepkisinden çekinildiği için vazgeçilmiştir. Genelev açılmasının mümkün olmadığı anlaşılınca fahişe kadınların tecrithaneye alınması

kararlaştırılmış, ilk uygulama olarak 1914 yılı Ocak ayında Fatma ve Mübeşşire adlı iki fahişe, iaşeleri belediyeden karşılanmak üzere Eyüp oğlu İsmail'in evinde tecride alınmışlardır. Bu önlemin kalıcı çözüm sağlayamayacağını düşünen İdare Meclisi, ahlâken ve geçimlerini sağlayabilme bakımından zor durumda olan bu tür kadınların din eğitimi alabilmeleri ve dokumacılık öğrenebilmeleri için bir ıslahevi açılmasına karar vermiştir. Bu amaçla 1914 yılı bütçesine de yeteri kadar ödenek konulması uygun görülmüştür.8 Bu kadınlar daha sonra ülkede adaba aykırı davrandıkları ve halkın galeyanını kışkırtan davranışlara açıkça cesaret ettikleri gerekçesiyle serseri kabul edilmişler ve ıslahhanede çalıştırılmalarına karar verilmiştir.9 Islahhanede kaldıkları süre içerisinde bu kadınların nefislerini ıslah ettiklerine kanaat getirilirse, yasalara uygun olarak evlenmeleri de sağlanacaktır.10

Fuhuşun en yaygın olduğu başkent İstanbul'da ise daha yoğun önlemler alınmıştır. Beyoğlu, Galata, Üsküdar ve Kadıköy'de 1920 yılına kadar 175 genelev açılmış, kayıtlı mekanların dışında fuhuş yapıldığı belirlenen özel ev, koltuk, kapatma evleri ve oteller kapatılmaya çalışılmış veya yıktırılmış, polisiye önlemler artırılmıştır.11 Mütareke döneminde İstanbul'a sığınan Rus mültecilerle, Balkanlar ve Anadolu'dan gelen göçmenlerin artırdığı fuhuş İtilaf Devletleri askerlerini de tehdit edince İtilaf Devletlerinin fevkalade siyasi temsilcileri fuhuşla mücadele çalışmalarına katılmışlardır.12 1921 yılı sonunda hükümet yetkililerinin, fevkalade siyasi temsilcilerin ve İstanbul'daki bütün büyükelçilerin girişimiyle Amerikalı Madam İlyasko ve Madam Elizabeth Hen Tenşinton'un başkanlığında "Men-i Fuhuş Cemiyeti" kurulmuştur. Cemiyet, etkinliklerini özellikle Beyoğlu bölgesinde yoğunlaştıracak, genç kızları ve kadınları fuhuştan uzaklaştırmaya çalışacak, ihtiyaç ve yoksulluk nedeniyle fuhuşa yönelen kadınları kuracağı ıslahhanelere sevk edecek ve fuhuşhaneleri kapatmaya çalışacaktır13 Kadıköy halkının yoğun tepkisine rağmen bu bölgedeki genelevlerin sayısı artırılmış, kapatılması veya başka yere taşınması şeklindeki ısrarlı istekleri, genelevlerin zührevi hastalıkların ve ahlaksızlığın yayılmasını engellediği, kapatılmaları

durumunda genelev kadınlarının değişik mahallere dağılarak genel ahlâkı bozacakları gerekçesiyle kabul edilmemiş, yerlerinin değiştirilmesine bile olumlu bakılmamıştır.14

Sıhhıye Müdüriyet-i Umumiyyesi'nin (Sağlık Genel Müdürlüğü) 1919 yılında İstanbul'daki frengi mütehassıslarına hazırlattığı bir rapora göre fuhuşa yönelimin iki nedeni bulunmaktadır. Bunların biri ekonomik sıkıntı, diğeri keyif, arzu veya alınan eğitimdir. Savaşlardan sonra yetim çocuklarıyla dul kalan kadınların kendilerini ve çocuklarını geçindirebilmeleri amacıyla namuslarını satmaları, fuhuşun önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Fuhuşun azaltılabilmesi için bu kadınlara hükümetçe geçim kaynağı bulunmalı, yardım eli uzatılmalıdır. Fuhuşu şiddetli bir şekilde izleyebilecek sorumlu bir yönetim oluşturulmalıdır. Frengiye karşı alınabilecek önlemlere de değinen rapor doğrultusunda fuhuşla mücadele için yeni idari düzenlemeler yapılmış, Polis Müdüriyeti'nin etkinliği artırılmıştır.15

Ülke içinde alınan bu önlemlerin yanısıra hükümet, uluslararası önlemlere de ilgi duymaya başlamıştır. 19. yüzyılın sonlarından itibaren yoğunlaşan uluslararası göç trafiğinin ve I. Dünya Savaşı'nın etkisiyle uluslararası beyaz kadın ve çocuk ticaretinde büyük artışlar gözlenince uluslararası düzeyde önlemler alınma gereği duyulmuştur. Bu amaçla birincisi 18 Mayıs 1904, ikincisi 4 Mayıs 1910, üçüncüsü de 30 Haziran-5 Temmuz 1921 tarihleri arasında Milletler Cemiyeti öncülüğünde olmak üzere üç uluslararası konferans düzenlenmiştir. İlk iki konferansta, kadınları fuhuşa sürükleyen veya iğfal edenlerin, kız veya erkek çocuk ticaretiyle uğraşanların ortaya çıkarılarak yargılanmaları gerektiği üzerinde durulmuştur. Konferansa katılan ülkeler arasında sözü edilen suçları işleyip hüküm giyenlerin iadesine ilişkin ikili anlaşmalar bulunmasa dahi taraflar, suçluların iadesi için bütün güçlerini kullanacaklar, bu da mümkün olmadığı takdirde suçlular suçun işlendiği ülkede cezalandırılacaklardır. İmzacı devletler sadece gidiş-geliş noktalarında değil, göçmen gemileri üzerinde seyahat eden kadın ve çocukların korunması için gerekli düzenlemeleri yapacaklar, tren istasyonları ve limanlarda kadın ve çocukları ticarete karşı uyaran, barınma ve diğer konularda yardım alabilecekleri yerleri gösteren

afişlerin asılmasını sağlayacaklardır. 4 Mayıs 1910 tarihindeki Paris Konferansı'nda katılımcı devletler edebe aykırı yayınların da yasaklanmasını kararlaştırmışlardır. Yasadışı yollarla ülkeye giren bu tür yayınların toplatılması veya girişinin önlenmesi hususlarında gerekli yasaları çıkaracaklardır.

30 Haziran-5 Temmuz 1921 tarihleri arasında Cenevre'de toplanan üçüncü konferansa ise 29 ülke temsilcisi katılmıştır. Bu konferansta, önceki iki konferansta alınan kararların uygulanmasına devam edileceği vurgulandıktan sonra bazı ek kararlar alınmıştır. Görüşmelerde kızların korunma yaşı 20'den 21'e çıkarılmış, yabancı ülkelerde fuhuş yapan kadınlardan ülkelerini neden terk ettiklerini açıklayan birer beyanname alındıktan sonra bu beyannamelerin ilgili ülkelerin yetkili makamlarına gönderileceği kararlaştırılmıştır. Fuhuş yapan yabancı kadınların ülkelerine iade edilinceye kadar ki masrafları hayırsever kurumlar veya ilgili devlet tarafından karşılanacak, sınırı terk ettikten sonra da sorumluluğu kendi ulusal devleti üstlenecektir. Kadınlara ve kızlara, dış ülkelerde iş bulan kurumlar gözetim altında bulundurulacaklardır.16

Bu konferansa katılmayan ülkeler, alınan kararlara sonradan katılabilecekler, kararların uygulanması konusunda aralarında ikili anlaşmalar imzalayabileceklerdir. Osmanlı Hükümeti de 23 Mayıs 1922 tarihinde almış olduğu kararla 1904, 1910 ve 1921 tarihli konferanslarda alınan kararlara ve sözleşmelere kayıtsız şartsız katılma kararı almıştır.17 Katılma kararından önce İstanbul Hükümeti ile İtilaf Devletleri Fevkalade Komiserleri arasında yaşanan bir sorun hükümetin katılma kararını geciktirmiştir. İtilaf yetkilileri, Osmanlı polis ve zabıtalarının yabancı fahişeleri izlemesini ve yakalamasını kabul ettiği halde sınır dışı etme yetkileri olmadığını, bu yetkinin ancak İtilaf Kuvvetleri zabıtasında olduğunu savunmuştur.18 Buna rağmen Hükümet Hukuk Müşavirliği'nin katılmama konusunda görüş bildirmesine rağmen ülkedeki fuhuşla mücadele çalışmalarına olumlu katkıda bulunacağı düşüncesiyle, katılma kararı almıştır.

Frengi İle Mücadele

Frengi, Osmanlı Devleti'nde ilk kez 1806-1812, 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşlarından sonra görülmüş, 1854 Kırım ve 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşlarından sonra da hızla artarak salgın halini almıştır. Fırıncılık yapmak amacıyla Rusya'ya gidenler ise buradan aldıkları frengiyi Sinop, Bolu ve Kastamonu çevresine yaymışlar, buralardan da Anadolu'nun diğer bölgelerine sirayet etmiştir. Galiçya bölgesinde yaygın olan frengi de cepheden dönen Osmanlı askerleri tarafından Anadolu'ya taşınmıştır. Özellikle hastalığın yayıldığı Kastamonu ve ilçeleriyle Bolu, Sinop, Bartın ve Düzce yörelerinde kalıtımsal frengi sonucu ölü doğumlar, süt ve okul çocuğu ölümleri görülmeye başlanınca hükümet 1897 yılında "Kastamonu Vilayeti ve Bolu Sancağı Frengi Mücadelesi Teşkilat-ı Sıhhiyesi Nizamnamesi"ni hazırlamış ve yürürlüğe koymuştur.19

İdari ve tıbbi bazı önlemleri içeren bu nizamname ile örgüt bir genel müfettişin yönetiminde çalışacak, 11 hastahane 25 gezici doktor ve 25 küçük sıhhiye memurundan oluşacaktır. Bütçenin durumuna göre de bu sayılar artırılabilecektir. Hastaneler, birinci kısmı zühreviye ve dahiliye, ikinci kısmı cerrahiye olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Hastanelerde çalışacak doktorlarla gezici doktorlar ihtisas sınavına tâbi tutulacaklardır. Genel müfettiş, her yıl başında doktorların görevlerini yapıp yapmadıklarını, örgüte ait işlemleri talimata uygun olarak yerine getirip getirmediklerini rapor edip genel müdürlüğe bildirecektir. Bu kurumun memur ve müstahdemleri genel müdürün bilgisi olmadan başka işlerde çalıştırılmayacaklardır. Genel müfettişe harcırahı dahil olduğu halde en fazla 4000, birinci sınıf hastahane baştabibine 2500, ikinci sınıf hastahane baştabibine ve operatör hekimlere 2000, seyyar doktorlara harcırahları dahil 2500, küçük sıhhiye memurlarına da harcırahlarıyla birlikte 1000 kuruş maaş ödenecektir. Nizamnamenin halka getirdiği sorumluluk da hastalığın önünün alınabilmesi için oldukça önemlidir. Kastamonu Vilayeti veya Bolu Sancağı halkından olup da her nerede bulunursa bulunsun evlenmek isteyen erkekler veya kadınlar ellerinde sağlık belgesi bulunduracaklar ve gösterecekler, bulunmayanlar da gezici doktor veya yetkili herhangi bir doktora muayene olup belgelerini alacaklar ve ilgililere göstereceklerdir.

Belgeler ancak bir yıl geçerli olacak, seyyar doktorlar bu belgeleri parasız vereceklerdir. Sağlık belgelerini göstermeyenlere kadılar tarafından nikah sözleşmesi için izin verilmeyecek, imamlar ve ruhani memurlar da nikah sözleşmesi yapamayacaklardır. Tüm hastahane personeli ile seyyar doktorların görevlerinin özel talimatname ile belirleneceği bu nizamnamenin yürütülmesinden de Dahiliye Nazırı sorumlu olacaktır.

I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Biga Kazası ve köyleriyle Çan Nahiyesi'nde de yoğun frengi vakaları görülmeye başlanınca hükümet bu nizamnamenin Kale-i Sultaniyye'de de (Çanakkale) uygulanmasını kararlaştırmış, nizamnamenin suretini Mutasarrıflığa göndermiştir.20

Başkent İstanbul, frengi salgınının en fazla hüküm sürdüğü bir şehir olduğundan burada da geniş ölçüde tıbbi, polisiye ve hukuki önlemler alınmaya çalışılmıştır. Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyyesi 1914 yılında Dahiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu bir tezkerede İstanbul'da gittikçe artmakta olan frenginin yayılmasının önlenebilmesi için sıhhi ahlakla ilgili inzibat işlerinin düzenlenmesini ve gelişmiş ülkelerdeki gibi frengi ile mücadelenin inzibati kısmının polise devredilmesi gerektiğini, hastalıkla mücadelede ancak bu şekilde başarılı olunabileceğini bildirmiştir.21 İstanbul Polis Genel Müdürlüğü de 12 Ocak 1914 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği tezkerede Sıhhiye Müdüriyeti'nin isteğine uygun olarak frengi ile mücadelenin inzibati kısmının kendilerine devredilmesini istemiştir.22

Frengi ile mücadele için 18 Ekim 1915 tarihinde de "Emraz-ı Zühreviyenin Men-i Sirayeti" (Zührevi Hastalıkların Yayılmasının Engellenmesi) hakkında bir nizamname çıkarılarak yürürlüğe konulmuştur. Bu nizamnameye göre, zührevi hastalıkların yayılmasını ve bulaşmasını engellemek amacıyla özel örgüt kurulacak, bu örgüt İstanbul'da Polis Genel Müdürlüğü'ne taşrada mülki idareye bağlı olarak çalışacaktır. Zührevi hastalığı bulunan birisini muayeneden kaçıranlara, başka bir kişiyle ilişkide bulunmasına aracılık edenlere cezai hükümler uygulanacak, bu suçların işlendiği umuma ait binalar da geçici veya sürekli olarak

kapatılacaklardır.23 26 Haziran 1920 tarihinde bu nizamnamede Polis Genel Müdürlüğü ile Sağlık Genel Müdürlüğü'nün önceki istekleri doğrultusunda değişiklik yapılarak inzibatla ilgili işler Polis Müdürlüğü'ne, sağlık ve idare ile ilgili işler de sağlık Genel Müdürlüğü'ne bağlanmış, Polis Genel Müdürlüğü'ne bağlı olan Zührevi Hastalıklarla Mücadele Tesisleri de Sağlık Müdürlüğü'ne devredilmiştir.24

Frengi ile mücadelede tıbbi, teknik, idari ve polisiye önlemlerin yanı sıra, halkın bilinçlendirilmesi ve aydınlatılması etkinliklerine de yer verilmiştir. Sağlık Genel Müdürlüğü, halkı aydınlatmak amacıyla yayınladığı bildirilerde, frenginin insanları zevk, sağlık ve yaşamdan yoksun bırakan ulusal bir afet haline geldiğine, dünya savaşına giren ve girmeyen pek çok ülkede görülmesine rağmen, ülkemiz insanının cahilliği ve sağlığını ihmal etmesi nedeniyle çok fazla yayıldığına dikkat çektikten sonra hastalıktan korunma yöntemleri hakkında bilgiler vermiş, bu hastalığa yakalananların kendilerini hemen tedavi ettirmeleri gerektiğine işaret etmiştir. Sağlık Müzesi'nde, frengiyi tanıtan, resim ve risalelerle korunma yöntemlerini gösteren özel bir daire açılmış, halkın bu müzeyi ziyaret etmesi için gazeteler aracılığı ile duyurular yapılmıştır.

Sağlık Genel Müdürlüğü bünyesinde oluşturulan Frengi Mücadele Komisyonu da frengi ve bel soğukluğunun tedavisine ilişkin sokaklara ilanlar yapıştırılması, Türkçe ve diğer dillerde halka konferanslar verilmesi kararını almıştır. Yabancı dilde yayımlanan risalelerden de çeviriler yapılarak Türkçe gazetelerde yayımlanmıştır. Erkek doktorlara muayene ve kontrol olmak istemeyen kadınlar için de acil olarak bayan doktorlar yetiştirilmesi kararlaştırılmıştır. İstanbul'un çeşitli semtlerinde sergiler ve müzeler açılması, sağlık müzesi sayısının artırılması, hatta şehrin mahallelerinde birer hafta sürelerle dolaşacak seyyar müzeler kurulması da alınan önlemler arasındaydı.

Frengi hastaları ve frengiden şüphesi olanlar için Üsküdar Mirahor Belediye Dispanseri'nde, Haseki Nisa Hastahanesi'nde, Cerrahpaşa Hastahanesi polikliniklerinde, Şişli Zührevi Hastalıklar Hastahanesi'nde ücretsiz muayene ve tedavi

imkanları sağlanmış, Yıldız Askeri Hastahanesi ile Beşiktaş'taki Gaziosmanpaşa Mekteb-i Sultanisi de Zührevi Hastalıklar Hastahanesi'ne dönüştürülmüştür. Frengi ile mücadeleden en iyi sonucun alınabilmesi için parasal kaynaklara da önem verilmiş, bütçedeki ödeneklerin artırılmasının yanısıra tiyatro gelirlerinin beşte biri de bu çalışmalara ayrılmıştır. Halka ayrıca frengi tedavisi için dispanserlere başvuranlara her türlü kolaylığın gösterileceği frengi tedavisinde kullanılan ilaçların parasız verileceği duyurulmuştur.25

Sonuç

Ekonomik sıkıntılar, büyük göç hareketleri, savaşlar, doğal afetler zaman zaman toplumları ahlaki ve sosyal bunalımlarla karşı karşıya bırakabilmektedir. Geçmişte yaşanan benzer olaylardan ders alınmadığı sürece aynı sorunlarla tekrar karşılaşılmıştır. Örneğin Kırım ve Balkan göçleri yoksullukla fuhuşu beraberinde getirmiş, aynı sonuçlar Birinci Dünya Savaşı sonundaki İstanbul'a yönelik Rus ve Anadolu göçlerinden sonra da yaşanmıştır. En son tanık olduğumuz olay ise Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ekonomik sıkıntı nedeniyle Türkiye'ye gelen Rus ve Romen kadınlarının yaygınlaştırdığı fuhuştur.

Bu gelişmeler bize, toplumların refah düzeyleri yükseltilmedikçe, idari, yasal ve hukuki önlemlere gereken duyarlılık gösterilmediği sürece ileride tekrar aynı durumlarla karşılaşılacağını göstermektedir. Böyle durumlarda devletler derhal gerekli önlemleri almalı, ulusal ve uluslararası yardım ve hayır kuruluşları ortak organizasyonlarla olası tehlikeyi daha büyümeden önleyebilmelidir. Osmanlı Devleti'nin son döneminde fuhuşla mücadeleden beklenen başarı elde edilemediğinden, kontrolsüz fuhuşla yayılan zührevi hastalıklar sonucu cumhuriyetin ilk yıllarına kadar milyonlarca kişi sakat kalmış veya yaşamını yitirmiştir. Olağanüstü zamanlarda kolayca türeyebilen fırsatçılar Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele yıllarında zührevi hastalıkların tedavisinde kullanılan Neoselvasan veya 606 diye tabir edilen yaşamsal ilaçları bile karaborsaya düşürebilmişlerdir. Hükümetlere düşen görev toplumun genel ahlakını ve sağlığını bozabilecek olağanüstü gelişmelere karşı

hazırlıklı olmaktır. Ders alınmadığı sürece de tarih tekerrür etmeye devam edecektir.

1. Nuran Yıldırım, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, c. V, s. 1329.

2 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti İdare Kısmı, Dosya: 89/1, nr. 2, Lef. 1.

3 B. O. A., a.g.b., Lef. 4.

4 B. O. A., a.g.b., Lef. 5.

5 B. O. A., a.g.b., Lef. 13.

6 B. O. A., a.g.b., Lef. 14-19.

7 B. O. A., a.g.b., Lef. 20.

8 B. O. A., DH. İD., Dos. 65, nr. 46, Lef. 1.

9 B. O. A, a.g.b., Lef. 2.

10 B. O. A., a.g.b., Lef. 4.

11 Mehmet Temel, İşgal Yıllarında İstanbul’un Sosyal Durumu, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay. 1998, s. 254-255; İstanbul’daki genelevlerin semtleri, çalışma koşul ve şekilleri hakkında bilgi için bkz: Clarence Richard Johnson (Ed.), İstanbul 1920, Çev: Sönmez Taner, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 1995, s. 306-315.

12 Fransız Savaş Bakanlığı, İstanbul’daki askerleri arasında yayılma eğilimi gösteren zührevi hastalıklara karşı önlem amacıyla askerlerin fuhuş evlerini ziyareti esnasında prezervatif kullanmalarını öngören bir talimat çıkarmış, prezervatifler yerel komutanlık aracılığı ile askerlere dağıtılmıştır. Bilge Criss, İşgal Altında İstanbul 1918-1923, İstanbul, İletişim Yay. 1994, s. 118.

13 Temel, a.g.e., s. 268-269.

14 B. O. A., DH-KMS., Dos. 61-1, nr. 62.

15 Temel, a.g.e., s. 260-261.

16 B. O. A., HR. HMŞ. İŞO., nr. 69/2, Lef. 1-22.

17 B. O. A., MV. Maz., Def., 223, nr. 167.

18 B. O. A., HR. HMŞ. İŞO., a.g.b., Lef. 17.

19 B. O. A., MV. Maz., Def., 240, nr. 51.

20 B. O. A., DH. İD., Dos. 165, nr. 11.

21 B. O. A., DH-EUM-EMN., Dos. 47, nr. 19.

22 B. O. A., a.g.b., Lef. 3.

23 Düstur, Tertip II, C. 7, s. 769-770.

24 B. O. A., MV. Maz., Def. 254, nr. 129; B. O. A., DUİT. 15/2, nr. 28.

25 Temel, a.g.e., s. 257-268.

D. Osmanlı Toplumunda Yabancı Okullar ve Misyonerlik Faaliyetleri

Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler / Prof. Dr. Adnan Şişman [s.173-180]

Afyon Kocatepe Üniversitesi Uşak Eğitim Fakültesi / Türkiye

Misyonerlik ile ilgili basılı eserlerde Anadolu, İncil ülkesi anlamına gelen “Bible Land” olarak adlandırılır. Yani Hıristiyanlığı yaymaya çalışan misyonerlerin gözünde Anadolu, İncil Ülkesi olarak görülmüştür. Zira İncil’de geçen birçok yer ismi Anadolu’da bulunmaktadır.1 Atalarımız Anadolu’yu vatan edinmeden önce Hıristiyanların elinde bulunan bu coğrafya, kesif Türk göçleri sonucu yeniden imâr edilmiş, yerleşmeye sahne olmuştur. Kısa sürede Anadolu’nun dört bir yanı Türk-İslâm eserleriyle donatılmış, Türk kültürü Anadolu’nun her köşesine karış karış nakşedilmiştir. Böylece Batılıların Küçük Asya (Asie Mineur-Asia Minor) dedikleri Anadolu, Türkiye olmuş, yani Türk vatanı haline getirilmiştir. Ancak bundan sonra, Hıristiyan Batı dünyası bu toprakları gerek siyâsî, gerekse misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde ele geçirme çabalarını sürdürmekten geri durmamıştır.

Misyonerlik, ilk olarak Hıristiyanlığın yayılmasını amaçlayan bir faaliyet özelliği taşımaktadır. Mission terimi Latince asıllıdır. Göndermek anlamına gelen mittere fiilinden türetilmiş missio kelimesinden gelmektedir. Kilise hukukunda mission, bir görevi yerine getirmek amacıyla vazifelendirilen delegasyonun gücünü ifade eder.2 Hz. İsa’nın “İmdi siz gidip bütün milletleri şakird edinin. Onları Baba, Oğul ve Kutsal Ruh ismi ile vaftiz eyleyin, size emrettiğim her şeyi tutmalarını onlara öğretin” şeklindeki sözü misyonerlik tarihinde Hıristiyanlığı yayma konusunda başlangıç olarak algılanmaktadır.3 Hz. İsa’nın bu sözü üzerine Havariler başta olmak üzere bu dine inananlar dünyada erişebildikleri her yerde Hıristiyanlığı yaymayı kendilerine dinî bir emir ve görev saymışlardır. Böylece, Hıristiyanlığın ortaya çıkışından itibaren birçok Hıristiyan, bu gaye

uğrunda faaliyetler içerisinde yer almıştır. Hıristiyanlık ilâhiyâtı açısından değişik açılardan ele alınabilecek kadar geniş bir konu özelliğine hâiz olan misyonerlik, zamanla Hıristiyanlık bünyesinde ortaya çıkan Katolik, Ortodoks ve Protestanlık gibi başlıca mezhepleri yaymaya yönelik dinî fonksiyonlar icrâ etmiştir.

Misyonerliğin dinî ve siyâsî olmak üzere başlıca iki temel amaç güttüğü görülmüştür. Dinî amaç, ilk etapta Hıristiyanlığı yaymaktır. Misyonerler gittikleri memleketlerde, yerli kültürü ayrıntılı olarak öğrenirler, bazen bir Müslüman'dan daha dindar görünürler, milletlerin maddî ve manevî değerlerini bozmaya, eritmeye, yeniden şekil vermeye, genç nesilleri dinden, manevî değerlerden uzaklaştırarak yetiştirmeye çalışırlar. Manevî değerlerini kaybeden, ruhsal çöküntü ve yıkıntı içindeki kişilere, İslâmiyet'in zararlı, çağdışı, gerici, başka dinlerden alınma, uydurma, yetersiz, çelişkilerle dolu, Hıristiyanlığın yegâne düşmanı ve İslâm vahyinin kaynağının şüpheli olduğu, İslâmiyet'in kılıçla ve zorla yayıldığı, Hz. Muhammed'in yalancı ve düzenbaz, hayat hikâyesi ve hadislerinin uydurulduğu şeklinde iftira ve iddiâlarda bulunarak ve Hıristiyanlığın oruç-namaz gibi vecibelerinin olmadığını, en kolay din olduğunu telkin ederek kurtuluşun bu dinde olduğunu söylerler.

Böylece ihtidâda bulunmaları yönünde çaba harcarlar. Misyonerlerin İslâmiyet'i yıkma metotları içinde sunnî-şiî, âmir-memur ihtilâflarını körükleme, toplumu cehâlet içinde tutma, halkla devleti birbiriyle uğraşır duruma getirme gibi hususlar da sayılmaktadır. Bu yolda kullandığı alanların ise eğitim-öğretim, sağlık hizmetleri, sosyal faaliyetler, kadın meselesi, basın-yayın ve siyâsî duygular olduğu belirtilmektedir.4 Misyonerliğin siyâsî amacı ise, Hıristiyanlık hâricinde ilâhî ve batıl dinlerin egemen olduğu milletler ve topluluklarda eğitim ve kültürel sahalarda dejenerasyona yönelik faaliyetler yapmak, ilgili milletlerde ihtilâfa dayalı olarak, bilhassa etnik farklılıkları göz önünde tutmak suretiyle, bünyesinde varlıklarını devam ettirdikleri devletlerden bu unsurları ayırmaya yönelik tertipler içerisinde bulunmaktır. Bununla beraber misyoner faaliyetleri bir yandan da ticâri ilişkilerin geliştirilmesinde rol oynamıştır. Nitekim, ilk kez misyonerlerin getirdikleri Sınger dikiş makinelerinin I. Dünya

Savaşı başlangıcında Osmanlı ülkesinde 200 kadar bayi, ya da mağazası olduğuna dair bilgi bunu teyid eden bir örnektir.5

Misyonerlerin faaliyet sahası olarak seçilen bölgelerin başında İslâm ülkeleri gelmiştir. Bunun da nedeni İslâmın ortaya çıkışından itibaren hızla yayılması, zamanla her bakımdan önemli yerlerin Müslümanların eline geçmesi, hattâ İslâmın Hıristiyan topluluklar üzerinde etkili olmasıdır. Hıristiyanlık âlemi dinî, siyâsî ve iktisadî sebeplerle Papa önderliğinde düzenlediği Haçlı seferleriyle6 Türkiye başta olmak üzere Kudüs dahil tüm Ortadoğu'yu, askerî yöntemlerle ele geçirmeye çalışmış, ancak, Anadolu Türklerinin çetin bir direnişiyle karşılaşmıştır. Türk ve İslâm düşmanlığı, mukaddes toprakları kurtarma, Doğu'nun ekonomik zenginliklerine kavuşma ve yoksulluktan kurtulma gibi düşünce ve gayelerle düzenlenen Haçlı seferlerinin sonuçsuz kalması üzerine, Batı Hıristiyan âlemi, kültürel yollarla Doğu'daki ülkelerin ahengini bozarak gerek dinî, gerek siyâsî amaçlarını gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bu çerçevede misyonerler Balkanlar, Suriye, Arabistan, Mısır gibi oldukça geniş bir sahaya yayılan Osmanlı ülkelerine yönelmişlerdir.

Osmanlı ülkesine ilk olarak XVI. yüzyılın sonlarında Katolik misyonerler gelmeye başlamıştır.7 İstanbul Fransız Büyükelçisi'nin himâyesinde çalışmaya başlayan Cizvit ve Fransisken misyonerlerini8 XVII. asrın birinci yarısında Protestan misyonerler izlemiştir.9 Örgütlü Protestan misyonerlerin gelişi ise XVIII. yüzyılda vuku bulmuştur. 1739'da kurulan Brethren's Society for the Furtherance of the Gospel Among the Heathen teşkilâtına bağlı Protestan misyonerler, 1740'da İstanbul ve Romanya Prensliklerinde faaliyetlerde bulunmuşlardır.10 1815'te İngiliz Church Missionary Society'e bağlı bir Protestan papaz Mısır'a gönderilmiştir.11 1820'de 1810 yılında Boston'da kurulan American Board of Commisioners for Foreign Missions'a bağlı iki misyoner İzmir'e gelmiştir.12 1896 yılında Amerika'dan 7, İngiltere'den 4 ayrı kiliseye bağlı misyonerlerin Osmanlı ülkesine dağıldığı görülmektedir. Bu tarihte sadece Amerika'dan 176 misyoner, 869 mahallî yardımcısıyla din yayma faaliyetlerinde bulunmuştur.13

İleriki yıllarda Osmanlı ülkelerinde kurulan Protestan ve Katolik misyoner teşkilâtlarının sayısı hızla artmış, dolayısıyla Hıristiyan misyonerleri de gittikçe çoğalmışlardır. Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Avrupa'daki toprakları üzerinde XX. yüzyıl başlarında sadece Congregationalist ve Presbyterian'lara ait 9 Protestan misyoner kuruluşu vardır. Bunlara bağlı olarak 35 istasyon ve 296 uç istasyon'da 255 misyoner, 1157 yerli yardımcı, 16.472 üye ve 42.649 sempatizan görev yapmışlardır. Ayrıca bu bölgelerde 392 ilkokul, ortaokul ve kolejde 25.611 öğrenci okutmuşlar, 29 hastane ve dispanserde 126.885 hastaya bakmışlardır.

Suriye ve Filistin topraklarında da Protestanların 24 Congregationalist ve Presbyterian Protestan misyoner kuruluşuna bağlı olarak 354 misyoner, 57 istasyon ve 204 uç istasyonda 665 yerli yardımcı, 3.462 cemaat mensubu ve 7.932 eleman çalışmıştır. Bunların 186 ilkokul, ortaokul ve kolejde 16.773 öğrencileri, 42 hastanede 201.135 hastaları olmuştur.14

XIX. ve XX. yüzyıl başlarında hat safhaya varan misyonerlik faaliyetleri, İngiltere, Fransa, İtalya, Amerika vb. devletlerin siyâsî amaçlarıyla örtüşerek, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasında önemli rol oynamıştır. Çok değişik çalışma metotları olan misyonerlik teşkilâtları,15 sosyal ve kültürel sahalarda faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu doğrultuda Osmanlı ülkesinde özellikle Hıristiyan toplulukların bulunduğu bölgelerde okullar, hastaneler, yetimhaneler, kiliseler, dispanserler açılmıştır. Bu tür sosyal görüntülü faaliyetlerle, Hıristiyan tebaanın bulunduğu bölgeler tespit edilmiş, bu dine mensup olanlara imkânlar sunularak kazanılmaya çalışılmış ve bu suretle yerli Hıristiyanlar, Batılı devletlerin emperyalist emelleri doğrultusunda Osmanlı Devleti'nin siyâsî ve kültürel varlığına mugayir olarak ayrılıkçı tarzda yönlendirilerek kullanılmışlardır.

XIX. yüzyılda merkezleri, İngiltere, Fransa, İtalya ve Amerika'da bulunan misyonerlik teşkilâtları ve kapitülasyonların sağladığı ayrıcalıklardan yararlanan ilgili devletler, dinî bakımdan Hıristiyanları paylaşma yarışına girmişler, Fransa, İtalya, Avusturya, Katoliklerin, Rusya Ortodoksların, İngiltere ve bilhassa Amerika Protestanların

hâmisi sıfatıyla, Osmanlı ülkesindeki Hıristiyan tebaanın haklarını aramaya yönelik faaliyetler içerisinde görünerek kendi siyâsî, iktisadî, kültürel çıkarları doğrultusunda misyonerlik faaliyetlerini her bakımdan desteklemişlerdir.

II. Abdülhamit devri Maârif Nâzırlarından Ahmet Zühdü Paşa'nın 1894/1311 tarihinde kaleme aldığı Osmanlı topraklarında bulunan yabancı okullar hakkındaki raporunda 427 azınlık ve yabancı okulun bulunduğu, bunlardan 321'inin yabancı okul olduğu; Adana merkezde 2, Hassa kazasında 2, Ankara'ya bağlı Kayseri livasında 2, Aydın merkezde 1, İzmir'de 4, Beyrut vilâyeti dahilinde 6, Sivas'ta 1, Elazığ'da 2, Kudüs'te 24, Gazze'de 7, Konya vilâyetinin Antalya kazasında 2, Cezayir'de 3, Edirne'de 5, Selanik merkezde 2, Avrethisarı'nda 1, Bağdat'ta 1, Halep merkezde 2 ve kazaları İskenderun'da 1, Cisr-i Şugur'da 2, Antakya'da 1, Maraş livasında 1, Urfa livasında 2, Suriye'de, Şam'da 3, Bika kazasında 1 ve İstanbul'da 30 olmak üzere toplam 108 okulun Fransızlara ait olduğu belirtilmektedir.16 1901'de ise Osmanlı ülkesinde Devlet tarafından onaylanmış 259 Fransız okulu ile ibâdethâne, hastane, mabet, eytâmhâne ve hayır kurumu gibi 477 Fransız müessesesi bulunmaktadır.17 1912 yılında da Osmanlı ülkesinde 370 Fransız okulu mevcut olup, bu okullarda öğrenim gören öğrencilerin sayısı 108.112 kişidir.18 Fransız okullarında Katolik, Protestan, Musevi, Ermeni Gregoryen, Grek Ortodoks ve Müslüman öğrenciler tahsil görmüşlerdir. Fransa Osmanlı ülkesinde kültürel ve sosyal alanda faaliyette bulunarak, siyâsî nüfûzunu artırmaya çalışmıştır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Dairesi'nde Amerika müessesesâtı hakkında bulduğumuz 27 Mart 1903/27 Zilhicce 1320 tarihli bir defterde19 XX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti topraklarında 266'sı okul, 22'si kilise, 15'i yetimhâne, 4'ü hastane/dispanser, 2'si ev-mesken, l'i de çocuk yuvası olmak üzere 310 Amerikan müessesesi vardır. Bu da Amerika'nın o tarihlerde Osmanlı ülkelerinde kültürel ve sosyal alanda önemli derecede faaliyette bulunduğunu ve Ortadoğu ülkelerinde dolaylı olarak siyâsî nüfûzunu arttırmaya çabaladığını açıkça göstermektedir.

Almanya da aynı konuda Ortadoğu'da kendine bir yer bulma ve tutunabilme çabası içinde olmuştur. Nitekim Alman müesseseleri ile ilgili olarak İstanbul'da Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Dairesi'nde bulduğumuz 22 Mayıs 1902/13 Safer 1320 tarihli bir belgede20 ve basılı kaynaklarda21 XX. yüzyıl başlarında özellikle I. Dünya Savaşı öncesine kadar Osmanlı Devleti'nde 39 okul, 6 kilise-mabet-ibadethâne, 6 yetimhâne, 9 hastane-dâr-ü'1-aceze-tedâvi bi'1-hava, 9 ikâmetgâh-misafirhâne, 4 kabristan, 1 ziraat müessesi ve 7 arsa olmak üzere rastlayabildiğimiz Alman müesseselerinin toplam sayısı 81'i bulmaktadır.

XX. yüzyıl başlarında Osmanlı topraklarında 83 okul, 8 kilise, 2 mabet, 1 ibâdethâne, 2 yetimhâne, 4 hastane, 9 dâr-üt-tedâvi, 1 dâr-üş-şifâ', 1 İncil Cemiyeti idârehânesi, 1 dâr-ül-hayr, 4 kabristan olmak üzere ruhsatlı İngiliz müesseselerinin toplam sayısı da 116'dır.22

Rusya ise yine az sayıda da olsa Osmanlı topraklarında açtıkları eğitim kurumları ve Rumların bazı kilise ve mabetlerinin tamiratı ile meşgul olarak varlığını hissettirmeye çalışmıştır.23

Yabancı sosyal ve kültürel müesseselerin faaliyetleri devletin üst görevlerinde bulunanlar tarafından zaman zaman izlenmiş ve Osmanlı Devleti'nin durumu ve tutumu aksettirilmiştir. Bu konuda Osmanlı Dönemi'nde yazılan birçok rapor mevcuttur. Nitekim, yukarıda bahsi geçen Maârif Nâzırı Ahmet Zühdü Paşa'nın 1894/1311 tarihinde kaleme aldığı raporu24 bunlardan biridir. Raporun ilk bölümünde Maârif Nâzırı Ahmet Zühdü Paşa yabancıların Osmanlı memleketlerinde okullar kurmaları ve idâre etmeleri için kendilerine devletçe bir imtiyaz hakkı verilmiş olduğuna dair eski ve yeni antlaşmalara rastlanmadığını belirtmektedir. Bununla birlikte bu okulların ruhsatlı ve ruhsatsız ne şekilde tesis olunmaya başlandığını izah etmektedir. 1869 Maârif Nizâmnâmesinin 129. maddesinin 1. fıkrasında "Özel Okullar gerek Devlet-i Aliyye tebaasından, gerek yabancı tebaadan fertlerden biri tarafından ücretli veya ücretsiz olarak ihdâs ve tesîs olunan okullardır" denilmektedir.25

Nizâmnâmenin aynı maddesinin 2. fıkrasında Osmanlı memleketlerinde bu tür okulların kurulması için, birinci olarak öğretmenlerin Maârif Nezâreti'nden, yahut mahallî Maârif İdâresi'nden aldıkları diplomaların bulunması gerektiği, ikinci olarak, bu okullarda usûl ve politikaya aykırı ders okutturulmaması için verilecek derslerin listesi ve listede yer alan kitapların başkent dışında ise vilâyet Maârif idâresi ile vilâyet vâlisi tarafından, İstanbul'da ise Maârif Nezâreti tarafından verileceği belirtilmektedir.

Nizâmnâmenin bu fıkrasında devamla bu üç şartın noksansız olarak yerine getirilmediği takdirde okulların açılmasına ve devamına ruhsat verilemeyeceği, aksine hareket olduğu takdirde bu okulların açılmasına engel olunacağı kaydedilmiştir. Bundan dolayı gerek yabancı okulların yeniden ve genişletilerek inşâsı, tesîsi ve açılmaları, gerekse kiralama yolu ile bir hânede okul kurulması irâde-i seniyyenin sâdır olmasına bağlı kılınmıştır.

Bu kurallara uygun olarak bazı okullara, bu tarzda ruhsat verilmişse de büyük bir kısım ileride verecekleri zararların sonuçlarını kavrayamayan İstanbul dışındaki hükümet memurlarının hoşgörüleri ve kayıtsızlıklarından ruhsatsız olarak açılmıştır. Yabancılar bu gibi okul öğrencilerini etkileyerek siyâsî maksatlarının amaçlarına

ulaştığını anladıklarından, söz konusu okulların sayısını arttırmışlardır. Gayrimüslim tebaası üzerinde kendi nüfuzlarının çoğalması arzusuyla yabancı devlet elçileri, izin almadan eskiden açılan yabancı okullara ruhsat almaya çalışmışlardır. Bu konuda bazen başarısız olmuşlardır. Zira, irâde-i seniyyeye, emr-i aliyyeye dayanmayan ve Maârif Nizâmnâmesi'nin 129. maddesinin hükümlerine bağlı olmayan okulların devamını talep etmeye, bu hususta ısrar etmeye hiç bir yabancının hâl ve salâhiyeti yoktur. Bu tür okullardan bazılarına daha önceki yıllarda Meclis-i Maârif'ten ve İstanbul dışındaki maârif idârelerinden ruhsatnâme verilmiş olduğu görülmektedir. Ancak genelde gayrimüslim ve yabancı mekteplerine resmî ruhsatnâme verilmesi 30 Aralık 1891/28 Cemâziye'l evvel 1309 tarihli tezkire ile tebliğ olunan irâde-i seniyye hükümlerine bağlıdır. Buna göre yabancı okullarına verilecek resmî ruhsatnâme

yeniden tanzim ve tertip ettirilmiştir. Bu konuda başvuru olduğunda İstanbul'a Şehremaneti, Zaptiye Nezâreti ve Maârif Nezâreti, diğer vilâyetlerde de maârif müdürleri tarafından yapılan incelemeler tasdik olunduktan sonra ruhsatnâmeler sahiplerine teslim edilmiştir.

Zühdü Paşa raporunda gayrimüslim ve yabancı okullar üzerindeki idâre hakkı ve teftişin daha etkili olabilmesi için düşünülen tedbirler hususunda da bilgi verilmektedir; gayrimüslim tebaadan olan milletler kendi okulları vasıtası ile bir çok faaliyet yapmakta ve birbirlerine olan rekâbetleri yüzünden zıt, muhâlif girişimlerde bulunmaktadırlar. Osmanlı tebaasından olan çeşitli milletler “Nasraniyyet” kavramı altında toplanarak Hıristiyanlık dininin gereklerine uygun yolda faaliyetlerini sürdürüyor görünseler de hakikat böyle değildir. Nasraniyyet kavramı içinde mütalaa olunan çeşitli milletlerin her birisi kendi milletini güçlendirmek ve diğer gayrimüslim milletlerden ve hatta İslâm ahâlisinden daha kuvvetli olmak istemektedir. Bunun için Hıristiyanlık tesiri ile kendilerine taraftar olan birer yabancı devletin himâyesi altına girmek, okullarında bu düşüncede insanlar yetiştirmek arzusunu duymuşlardır. Yabancı devletler de bu yolda Osmanlı topraklarındaki azınlık okullarına teşvikte bulunmuşlar, sonuçta da bundan birçok zararlar ortaya çıkmıştır.

Yine aynı raporda ayrıca çeşitli vilâyetlerde yabancı devletlerin faaliyetleri ve etkileri de somut örnekler ile dile getirilmektedir. Bu vilâyetlerden Sivas'ın merkez, sancak ve kazalarında Ermeni okulları eğitim ve öğretim bakımından diğer azınlık ve Müslüman okullarına oranla mükemmel derecededir. İdâreleri millet cemiyetine veya zenginlerden meydana gelen bir heyete tevdi olunmuştur. Bu okullarda teşvik unsuru olarak eğitim ücretsiz olarak yapılmıştır. Vilâyette Latin olmadığı halde 6 adet mükemmel Latin Cizvit okulu ve bunların 1000 kadar Ermeni Katolik öğrencisi vardır.

Amerikalılar tarafından Protestanlığın yayılması, yaygınlaştırılması fikri ile eğitim İngiliz ve Ermeni dillerinde yapılmaktadır. Diğer vilâyetlerde olduğu gibi Sivas'ta gayrimüslim okullarında istihdâm edilen öğretmenler genellikle yabancı devletler tarafından gönderilmişlerdir. Öğretmenlerin çoğu yabancı devletlerin

siyâsî maksatlarını gerçekleştirme politikalarında önemli vasıtalar olmuşlardır. Bu tür öğretmenlerin elinde şekillenen öğrenciler tahsillerini tamamladıktan sonra kazandıkları dinî ve ilmî ihtisas ile fikirlerini yaymaya görevli olduklarını bilmektedirler. Protestan Cizvitler ve diğer yabancılar bu siyâsî emellerin gerçekleşmesi için maddî ve manevî fedakarlık hususunda dakika kaybetmemişlerdir.

Maârif Nâzırı Zühdü Paşa Mabeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne gönderdiği 26 Kasım 1893-17 Cemâziye'l evvel 1311 tarihli tezkiresinde belirttiği üzere Amerikalı Protestan Dr. Meytın'ın Suriye ahalisinden ve Nusayri kavminden bir kısım kız öğrenciyi kandırarak Mersin'deki kendi okuluna getirmiş, orada temel bilgileri öğrettikten sonra Amerika'ya tahsillerini tamamlamaya göndermiştir. Bundan maksat, Amerika'da yetişecek bu öğrencileri sonradan Adana ve havâlisine geri getirmek ve kendi milletinden olan diğer kızlara menfi ve dinî telkinâtta bulunmalarını temin etmektir. Protestan Cizvitlerinden birtakım rahip ve rahibeler tarafından Adana'da arsa satın alınması ve yeni okullar inşası yolundaki girişimleri bu esasa dayanır.

Suriye ve Halep vilâyetinde bulunan gayrimüslim cemaatler, gerek düşünce, gerek hâl, hareket, adetler bakımından Avrupa'dan etkilenmekte ve okullarında yabancılardan aldıkları eğitim metotları çerçevesinde çocuklarını yetiştirmektedirler. Buralarda bulunan Dürzilerin çoğunluğu İngiliz, Maruniler de Fransız politikasına tabidir. Katolikler ve diğer gayrimüslimler de kendi çıkarları hangi tarafta ise o tarafa eğilimlidirler.

Yabancılar kendi gayelerinin mektepler kanalı ile gerçekleşeceğini bilmektedirler. Söz konusu yerlerde bilhassa İngiltere ve Fransa'nın nüfuzu diğer devletlerden fazladır ve sonuç olarak da zararları fevkalade çoktur. Bununla birlikte, Almanya, Rusya ve Amerika da bu bölgede faaliyet göstererek etkide bulunmaya çalışmışlardır. Almanya, Suriye'de tutunabilmek için birçok zengin vatandaşını Yafa ve Kudüs taraflarına göndererek emlâk satın almıştır. Böylelikle okul ve benzer müesseseler kurarak İngiltere ve Fransa'nın kuvvetli nüfuz sahibi olduğu Ortadoğu'da

kendine bir yer bulmaya gayret etmiştir. Amerikalılar Protestan Cizvitleri vasıtasıyla büyük paralar harcayarak çok sayıda okullar açmışlar ve bölgede etkili devletlerden biri olmak istemişlerdir.

Osmanlı Devleti'ndeki yabancı okulların menfi faaliyetlerine örnek vermek bakımından bunlardan birkaçına değinmek yerinde olacaktır. Bunlardan biri Harput Koleji'dir. Kolej, 1878 tarihinde Ermenistan Koleji (Armenia College) adı altında faaliyete geçmiş on sene sonra da Bâb-ı Âli'nin itirazı üzerine ismi Fırat Koleji (Euphrates College)'ne tahvil olunmuştur. Okulun ilk müdürlüğüne Amerikan misyonerlerinden Crosby H. Wheeler tayin olmuş, bu zat 1875'te kendi girişimleri ile bu okul için 140.000 dolar bağış toplamıştır. Mahallinden de 40.000 dolarlık bir katkı sağlamıştır. Kolejin ilk, orta ve lise olmak üzere üç bölümü vardı. Öğrencileri kız-erkek karma idi. Öğrenim dili Ermenice olup yüksek kısma gideceklere İngilizce ders kitaplarını okuyabilmeleri ve Amerikalı öğretmenlerin konuşmalarını anlayabilmeleri için İngilizce öğretiliyordu. 21 kişilik öğretim kadrosunun biri Türkçe öğretmeni Reşit Efendi, 4'ü Amerikalı profesör, diğerleri Ermeni asıllı idi. Kolejin amacı bütün sahalar için zeki Hıristiyan liderler hazırlamaktır. Bunun yanında okul, Amerikan fikir ve ideallerinin, mahsul ve metotlarının yayıldığı bir kaynak olmuştur. Kolej, öğretim hayatı boyunca altı papaz müdür tarafından yönetilmiştir. Bunlar da fırsat buldukça halkı ve öğrencileri, devlet aleyhine organize edip, kışkırtmaktan çekinmemişlerdir. Bu kolej 1915 yılına kadar faaliyette bulunmuş, o tarihte meydana gelen Ermeni ayaklanması sırasında söz konusu olayla ilgisi belirlenen müdür Henry (Ernst) Riggs sınır dışı edildiğinden kapanmıştır.26

1864-65 yılında açılan, Ermeni ayaklanmalarının tertiplendiği, organize edildiği, yönetildiği bir merkez hüviyeti kazanmış olan Merzifon Amerikan Koleji27 Samsun ve havalisinde Rumların Pontusculuk etrafında toplanmasında da büyük pay sahibidir.28 İlk Pontus Cemiyeti okul desteği ile 1904'te kurulmuştur. İleriki yıllarda da kolej 1000'e yakın Rum gencini ihtilalci gayelerle yetiştirmiştir. 1908'de Müdafaa-i Meşrûta adında teşkilât kuran Rumlar 1910'da

“Pontus” adlı bir risale yayınlamaya başlamışlardı. 1920 yılı sonlarında Merzifon Amerikan Koleji’ne yapılan bir baskında burada çok sayıda Yunan bayrağı ile Pontus ile ilgili armalar ve belgeler bulunmuştur. “Pontus Cemiyeti” tarafından bastırılan bir haritaya göre, Pontus Cumhuriyeti merkezi Samsun olmak üzere Batum’dan İnebolu’nun batısına kadar olan Karadeniz kıyıları ile Kastamonu, Çankırı, Yozgat, Sivas, Tokat, Amasya, Çorum, Gümüşhane ve kısmen de Erzincan vilâyetini içine almaktaydı.29 Diğer yandan Kolej Rum ve Ermeni çetelerine her türlü yardımı yapmıştır. Okulun öğretmenleri aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin yıkılması için de çalışmışlardır. Hıristiyanlık için Ermeni ve Rumların çok kan döktüklerini ve bunlardan birçoğunun Müslümanlara karşı mücadelede şehit düştüğünü söyleyen kolejin müdürü White, Anadolu’daki Alevileri de Osmanlı Devleti’ne karşı isyana kışkırtmıştır. Dolayısıyla Merzifon Amerikan Koleji okul niteliğini kaybetmiş, Osmanlı Devleti’ne karşı eli silah tutan Rum ve Ermeni çetelerinin eğitildiği, ihtilâlci fikirlerin aşılandığı bir komita merkezi hüviyeti kazanmış ve Pontus hükümeti için teşekkül eden mükemmel ve siyâsî bir kulüp olduğu anlaşılmış ve nihayet öğretmenleri uzaklaştırılmak sureti ile zararsız hale getirilmiştir.30

Robert Kolej de faaliyetleri bakımından anılmaya değerdir. Bu okul 16 Eylül 1863’te Amerikan Devleti uyruğundan Chiristophar Rhinelander Robert ve Dr. Cyrus Hamlin tarafından kurulmuştur. Bulgaristan’ın kurulması davasının ilk bayrağını açan misyoner Cyrus Hamlin, sonuç alınmasına en çok emeği geçen misyoner de George Washburn’dür. Washburn 40 yıl okulun müdürlüğünü yapmış ve Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College adlı eserinde okulun Îsevi esaslara göre eğitim yaptığını ve öğrencilerin mezuniyetlerinden sonra kendi memleketlerinin lideri olacak şekilde yetiştirildiklerini beyan etmiştir.31

Buradan mezun olanların çoğu Bulgaristan’da önemli vazifelere getirilmişlerdir. Mesela 1868 mezunu Elena’lı Petro Gorbanov 93 harbinde Rus ordusu karargâhında istihbaratçı ve 1879 Kurucu Meclis’te milletvekili olmuştur. 1869 mezunu Kazan’lı (Katel) Stefan Tomov Rusya hesabına istihbaratçılık yaptığı 93 harbi sonrası

Ziştovi, Varna'da bulunan okullarda öğretmenlik yapmıştır. Filibe'li 1871 mezunu Konstantin Stoilov Kurucu Meclis'te milletvekiliği, ilk Bulgar Prensi Avusturya'lı Aleksandr Battenberg'in politika sekreterliği, Muhafazakar Parti liderliği ve başbakanlık görevlerini ifâ etmiştir.

1871 mezunu İvan Petkov Slaveykov öğretmen, şair Petko Raçev Slaveyko'nun oğlu olup 1885'te Sofya Belediye Başkanlığı, 1901'de milletvekilliği ve Millî Eğitim Bakanlığı görevlerini üstlenmiştir. Yine Filibe'li 1872 mezunu Konstantin Kalçev 93 harbi sonrası Rumeli Vilâyeti Maliye İşleri Müdür Vekili olmuş ve vilâyetin 1885'te Bulgaristan'a bağlanmasında önemli rol oynamıştır. Aleksandr Lüdskanov Tırnova'lı olup 1875 yılında mezun olmuş, 93 harbine katılmış, 1901-1902'de Ticâret ve Tarım, 1911-1912'de Kamu Yapıları, Yollar ve Ulaştırma Bakanı olmuştur. 1876 mezunu Marin Marinov, yüzbaşı ve Kral Aleksandr'ın yaveridir. 1876 mezunu İvan Belinov Kamu Yapıları, Yollar ve Ulaştırma Bakanı, yine 1876 mezunu Varbon Viranov Bulgar ordusunda general olmuştur.32

Robert Kolej'den daha önceki yıllarda okuyan Bulgar öğrencilerin hemen hemen hepsi 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşına katılmışlardır. Mesela 1875 mezunu Lüdskanov Rus Generali Skobelev'in yardımcısı olmuştur.33

1883'te Robert Kolej'den mezun olan 10 kişiden 5'i Bulgar'dır. Bunların içinde Voicoff Robert Kolleji'nde öğretmenlik yapmıştır. Stoicoff Bulgaristan'da deniz subaylığında üst rütbelere kadar yükselmiştir. Dimitroff bankacı, Djambazoff öğretmen olmuştur. 1884'te mezun olan 22 kişiden 11'i Bulgar'dır. Bunlardan 4'ü öğretmen, 4'ü tüccar, 2'si fızikçi, l'i süvari subayı olmuşlardır. Diğerlerinden 2'si Savunma Bakanlığı'nda, l'i de Hâriciye servisinde çalışmıştır.34

Bu hususta Bulgar yazar Ivan Il2ev'in Robert Koleji'nin Bulgar aydınlarının fikren gelişmesindeki rolünü belirten Sofya'da Istorı2eski Pregled'de 1981 yılında yayınlanan makalesi de iyi bir örnek teşkil eder.35 Öğrenci mevcudu incelendiğinde okulun bu yöndeki amacı daha açık olarak anlaşılmaktadır. Kolejde 1890 yılına kadar Bulgar

öğrenciler çoğunluktadır. Bu tarihten itibaren ise Ermeni öğrencileri daha fazla sayıdadır.[36] Bundan da 1878'de Bulgaristan'ın kurulmasından sonra Robert Koleji'nin Ermeni öğrencilere yöneldiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla kolej gayrimüslimlerin fikir, kültür, ekonomik ve siyâsî hayatlarını yönlendirmede adeta bir üs vazifesi görmüştür. Yine, İngiliz ajan G. M. Fitzmaurice de 1906-1907'de üstlerine yazdığı raporda "Bulgaristan, doğuşunu ve mevcudiyetini Robert Kolej'e borçludur" derken[37] yukarıda bahsettiğimiz tarihî gerçeği en açık bir şekilde ifade etmiştir. Osmanlı ülkesinde açılan bu ve benzeri 1000'den fazla yabancı okulun dinî ve yıkıcı siyâsî faaliyetlerin yapıldığı birer merkez olduğu dikkate alındığında olayın vahameti kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Amerikan misyonerlerinin okul, yetimhâne açtığı yerlerden birisi de Bitlis'tir.[38] Board of Commisioners for Foreign Missions'ın açtığı Amerikan okulundan mezun olan Ermeni gençlerinin 1890 yılından itibaren misyonerlerin öncülüğünde isyanlara başladıkları, Ermenilere silah yapmasını öğretenlerin de bu misyoner okullarının öğretmenleri olduklarına dair bilgiler mevcutur.[39]

Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinde bulunan Arap topluluklar arasında da XIX. yüzyılda yabancı okullar aracılığı ile Osmanlı aleyhtarı propagandalar yapılmıştır. Nitekim Suriye'deki Protestan ve Cizvit kolejlerinde yetişen yerliler Arap milliyetçiliğinin liderleri olmuşlardır.[40]

1898 yılında Osmanlı Devleti'ndeki orta öğretim kurumlarının okul ve öğrenci sayılarının durumu[41] Osmanlı, gayrimüslim ve yabancı okullar arasında bir karşılaştırma yapabilme imkanı sağlamaktadır. 60 adet idadîde 7.671 öğrenci, 425 adet rüştiyede 27.130 öğrenci mevcudu vardır. Buna karşılık 667 adet ilk ve orta düzeydeki azınlık okullarında 73.255 öğrenci, 98 yabancı ilk ve orta dereceli okullarda 10.246 öğrenci tahsil görmüşlerdir.

Osmanlı memleketlerinde yabancı okullar ile ilgili dağılım incelendiğinde ise yabancı okulların yoğun olduğu bölgelerin İstanbul, İzmir, Güney-Doğu Anadolu, Filistin ve Mısır olduğu görülmektedir.[42] Bu da Sevr Antlaşması ile Osmanlı topraklarının

çeşitli bölgelerinin bu bölgelerde daha önce faaliyet gösteren devletlerce işgal edildiği sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Metin içersinde de değinildiği gibi Osmanlı Devleti'nde yabancı okullarla ilgili ilk ciddi düzenleme 1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi ile getirilmiştir. II. Abdülhamid devrinde ise yine okulların zararlı faaliyetlerini önleme amacıyla 6 Mayıs 1886'da yabancı ve azınlık okullarını teftiş etmek, programları ve ders kitaplarını incelemek maksadıyla "Mekâtib-i Ecnebiye ve gayrimüslime Müfettişliği Dairesi" kurulmuştur.43 Gerek Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyâsî, iktisâdî, askerî durum, gerekse Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'ne yönelik menfî politikaları ve diplomatik baskıları sonucu, yabancı müesseselerin zararlı faaliyetlerinin önüne geçmek mümkün olmamıştır. Bilakis, XX. yüzyıl başında yabancı devletlere ait okul, kilise mabet, hastane vb. kurumların hukukî varlıkları Osmanlı Devleti tarafından resmen tanınmıştır.44 Bununla birlikte 1914'te çıkarılan "İmtiyazât-ı Ecnebiyenin İlgâsı Üzerine Ecânib Hakkında İcrâ Olunacak Muâmeleye Dair Talimâtnâme" ile bilhassa yabancı okullar denetim altına alınmaya çalışılmış,45 aynı yıl, Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları tek yönlü olarak kaldırdığını ilân etmesi üzerine, olağanüstü harp yıllarının da etkisiyle, yabancı müesseselere tamamen olmasa da kısmen el konulmuş,46 böylece ilgili kurumların menfi faaliyetleri ivme kaybettirilmiştir.

Konu ile ilgili bir diğer gelişmeyi de 1915'te "Mekâtib-i Husûsiye Talimâtnâmesi"nin yayınlanması oluşturmuştur. Umûmî Harp yıllarında yayınlanan bu talimâtnâme ile yabancılar tarafından okul açılması istenen yerleşim biriminin nüfusunun resmî kayıtlara göre belirli bir sayıda olması, aynı hakkın Türk tebaaya da karşı taraftan verilmesi gibi şartlar getirilmiştir.47 Yabancı okullar konusunda önemli düzenlemeler getiren aynı talimâtnâme hükümleri gereği, Türkçe'den başka bir dille öğretim yapan ilgili okullarda, Türkçe, Türkiye Tarih ve Coğrafyası dersleri Türk öğretmenler tarafından okutulacak ve bu okullar devlet tarafından kolayca teftiş edilebilecektir.48

Yabancı devletlerin Osmanlı ülkesinde müessese kurmalarında misyoner teşkilâtlarının büyük katkıları olmuş, kurulan müesseselerin giderleri hep bu teşkilâtlar tarafından karşılanmıştır. Nitekim, kilisenin başlıca görevi çeşitli Hıristiyan toplulukları kendi cemaatlerine kazandırmaktır. Bu hususta Müslümanları kendi mezheplerine bağlamakta etkisiz kalmakla birlikte Osmanlı topraklarındaki azınlıklar üzerinde hayli başarılı olmuşlardır. Böylelikle hem ticârette kendilerine yardımcılar yetiştirmişler, hem de siyâsî alanda onların haklarını arama bahanesiyle Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma fırsatı bulmuşlardır.[49] Misyonerler yıllarca Türkiye'de Hıristiyanlar ve Hıristiyanlık için okul, hastane açmışlar, ilâç getirmişler, modern tıbbı ve eğitimi kurmuşlardır. Bunun sebebi olarak da bu toprakların sahibinin Türkler olmadığını iddia etmişlerdir.[50]

Sonuç olarak; Hıristiyan misyonerlik faaliyetlerinin amacı, bir yandan modern eğitim kurumları vasıtasıyla insanların yaşayış ve düşüncelerini, gelenek ve alışkanlıklarını değiştirmek, onlara yeni bir biçim vermek, ticârî ilişkileri geliştirmek şeklinde özetlenebilir.

Bu doğrultuda, Osmanlı ülkesinde yabancı okulların açılmasında ve Osmanlı Devleti'nin varlığına mugayir faaliyetlerin tertiplenmesinde, mensubu oldukları dinî yayarak tabiiyetinde bulundukları devletlerin çıkarlarını güden misyonerlerin önemli rolleri olmuştur. Müslümanları Hıristiyanlaştırma girişiminde bulunan misyonerler, amaçlarına ulaşamayınca, gayrimüslim Osmanlı tebaası üzerinde de faaliyetlerde bulunmuşlardır. Rum, Bulgar, Ermeni, vb. Hıristiyan toplulukların bulunduğu bölgeleri tek tek tespit etmişler, misyonlarını yerine getirmeye çalışmışlardır.

Bu arada Osmanlı ülkesindeki Hıristiyan tebaayı paylaşma yarışına da girişmişlerdir. Misyonerler, teşkilâtlarının bulunduğu ülkelerin desteğini alarak, âdeta kendi devletlerinin Osmanlı ülkesine yönelik emelleri doğrultusunda faaliyet göstermişlerdir. Fransa, İngiltere, Amerika, İtalya vb. devletlerin hem siyâsî, hem de finansman bakımından destekledikleri misyonerler, sözde sosyal ve kültürel görünümlü müesseseler açmışlardır. Bunun da Osmanlı Devleti'nin çöküşüne, parçalanmasına ve yıkılmasına zemin hazırladığı kuşkusuzdur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar / Yrd. Doç. Dr. İlknur Haydaroğlu [s.181-188]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Osmanlı İmparatorluğu topraklarında açılan yabancı okullar, tarihi bir sorun ve gelişme olup, eğitim faaliyeti arkasında gizlenen siyasi etkinlikler ocağıdır. “Okul kavramının çağrıştırdığı eğitim olgusu, ölçme-değerlendirme, başarı oranı, öğrenci kabulü gibi doğrudan eğitimle ilgili noktalar üzerinde değil yabancı eğitiminin ve kurumlarının tarihi süreç içerisindeki eğitim dışı faaliyetleri ile eğitimle birlikte topluma ve düzene yaptıkları etkiler konusunda yoğunlaşmak gerekir. Bunun için de önce yabancı okul kavramına açıklık getirmek yerinde olur.

“Yabancı Okul” denilince; Osmanlı toprakları üzerinde önce gayrimüslim toplulukların açtıkları ve giderek yabancı devletlerin himayesi altına giren ve zamanla doğrudan yabancı devletler tarafından açılan okullar anlaşılmalıdır.

“Yabancı Okul” olgusunun kökeni ise 1453 yılına İstanbul’un fethine kadar dayanmaktadır.

Fetihten önce İstanbul’a hakim olan Bizans İmparatorluğu XI ve XII. yüzyılda başta batıda Türkler olmak üzere çok sayıdaki düşmanlarından korunabilmek için, ticari imtiyazlar karşılığında kendine müttefikler edinmeye çalışıyordu. Bu siyaseti, olumsuz sonuçlara neden olmuş, kendi yanına çekmeye çalıştığı Venedik 1204 yılında İstanbul’da “Latin İmparatorluğu”nu kurmuştu. Yine geniş imtiyazlar tanıyarak Cenovalılarla ittifak kurmuş ve onların yardımıyla 1261 tarihinde İstanbul’u tekrar geri almıştı. Galata’ya yerleşen Cenevizliler, kurdukları İmparatorluk sayesinde İstanbul’da çoğalan Lâtinler; Fatih’in Bizans İmparatorluğu’nu; dolayısıyla da İstanbul’u hakimiyeti altına almasıyla Osmanlı egemenliğini tanımışlar hatta İstanbul’un alınmasına yardımcı da olmuşlardı.

Fatih Sultan Mehmet, Anadolu ve Rumeli’nin değişik yerlerindeki yerleşim birimlerinde bulunan Lâtinler azınlığına kendisinden önce

süregelen din ve vicdan serbestisini aynen tanımıştı.1

İstanbul'un fethi sırasında hemen teslim olan, üstelik yardım da eden Galata'da yerleşik Ceneviz topluluğuna "Galata Ahitnamesi" ile dini akîdelerini yerine getirme izni verilmişti ki, asıl üzerinde dikkatle durulması gereken nokta budur.2

Çünkü geleneklerini sürdürebilmek, ibadetlerini yerine getirebilmek, dillerini unutmamak için kendilerine yardımcı olacak kişilerin yetiştirilmesi düşüncesiyle, din adamlarının eğitimi için açılan seminerler, verilen hakların geniş kapsamlı olarak ele alınıp suiistimal edilmesi ve Latinlerin çıkarları doğrultusunda yorumlanmasıyla amacını aşmıştı. Seminerler, birer okul haline getirilmişti. Üstelik Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan bütün cemaatlere aynı haklar tanınmış, böylece Osmanlı tebaasından çeşitli milletlerin açtıkları Cemaat okulları, kilise bünyesinde kurulan "Ruhban Okulu" niteliğinde olan küçük çaptaki bu birimler, zamanla gelişmeye, büyümeye, çoğalıp yaygınlaşmaya başlamışlar, giderek çehreleri değişmiş böylece birer örgün eğitim-öğretim kurumu olma yolunda ilk adımı atmışlardı. .

Kuvvetli zamanında hiçbir olumsuzluk beklemediği bu eğitim birimlerinin gerçek anlamda okullar olarak her yönüyle teşkilatlanmasının üzerinde pek durmayan Osmanlı İmparatorluğu'nun bu tutumu, Batılı devletleri iştahlandırmıştı. Çünkü asıl politikaları, Müslüman olmayan toplulukları himayeleri ve hakimiyetleri altına almak, onların yararlandıkları haklarından istifade ederek, kendi kurumlarını açmak, giderek cemaat kurumlarının tam bağımsızlığını sağlayarak kendi kurumlarını etkin ve üstün hale getirmek, böylece dolaylı yoldan da olsa Osmanlı Devleti'ni etki altına almak olan yabancı devletler, aradıkları fırsatı bu şekilde elde etmiş olacaklardı.3

Hemen faaliyete geçen yabancı devletler, kendilerine yakın olan topluluğu belirlediler. Artık iş, bu topluluğu himaye altına almaya kalıyordu. Bunun en kısa yolu da maddi yardım yapmakla başlıyordu. Her devlet belirlediği topluluğunun okullarına karşılıksız olarak para, kitap, araç-gereç ve öğretmen yardımında bulunuyordu.

Himaye konusunda önemli olan nokta ise azınlıkların da himaye altına girmek için büyük heves göstermeleriydi. Böylece yabancı devlet tüccarlarına tanınan kapitüler haklardan, ticari serbestiden yararlanarak rahatlıkla alışveriş imkanına, vergi ve gümrük indirimine kavuşacaklar üstelik Osmanlı Devleti'nin de denetiminden kurtulmuş olacaklardı.4

Böylece azınlık okulları, yabancı devletlerin himayesine girmiş, maddi manevi aldıkları yardımlarla sayıca artmaya başlamışlardı. En önemlisi de himayesinde olduğu devletin politikası doğrultusunda, Osmanlı Devleti'nin aleyhine siyasi faaliyetlere de başlamış oluyorlardı. Bu gelişmeler sonucu, cemaat okulları dışında yabancı devletlerin sahneye çıkmasıyla, elçilik okullarını da aşan bir "yabancı okul" kavramı doğmuştu. Bunda, çoktan başlamış ve büyük yol katetmiş olan milliyetçilik hareketleri ve yabancı devletlerin sürekli etkin propagandaları etkili olmuştu. Verilen tüm hakların suiistimal edilmesiyle sağlanan serbestinin esnekliği ile, önceleri çeşitli şekillerde Cemaat Okullarına etki eden Fransa, İngiltere, Amerika, İtalya gibi devletler, yasal dayanaktan yoksun, denetimden uzak kendi öğretim kurumlarını açmaya başladılar.

Himayeleri altına aldıkları toplulukların okullarının yanı sıra kendi adlarına da okul açan yabancı devletler, bu şekilde okul sayısının artmasını ve yaygınlaşmasını sağlamışlardı.

Sınırsız ve sorunsuz bir şekilde başlayan bu çoğalma 1700'lü yıllarda atağa geçmiş 1840'lı yıllarda son derece hızlanmış 1850'li ve 1860'lı yıllarda oldukça büyük boyutlara ulaşmıştı (Osmanlı toprakları üzerinde yaklaşık 1600 civarında, azınlık, misyoner ve yabancı devlet okulu vardır).5 Bu artış ve yayılma, siyasi faaliyetlerin de artmasına neden olmuştu. Okul sayısıyla orantılı olarak artan siyasi faaliyetler, Osmanlı Devleti'nin aleyhine, oldukça tehlikeli boyutlarda idi ve denetimden uzaktı.

Yayılmaya ve çoğalmaya en çarpıcı örnekler, Amerikan okullarının sayısında ve açıldıkları yerlerin özelliğinde görülmektedir. 1904 yılında Osmanlı toprakları üzerinde 465 Amerikalı Protestan misyonerlerine ait okul6 ve 1097'de de

Amerika Devleti’ne ait 400 okul7 bulunmaktadır. Bu okulların yaygın olduğu yerler, büyük bir çoğunlukla Osmanlı Devleti’ne ait Orta Doğu topraklarında Doğu Anadolu’da, Güneydoğu Anadolu’da ve İstanbul’dadır. Siyasi bir düşüncenin haritası ortaya çıkmaktadır. Üstelik bu, diğer yabancı devletler için de geçerlidir. Onların da yayılma alanı aynı yerlerdir ki bu da okulların, eğitimin yanında siyasi amaçlı birer kurum olarak da hizmet amaçladıklarının bir belirtisidir. Yoksa 1917 yılında yalnızca İstanbul’da bulunan “83” İngiliz okulu,8 1910 yılında Beyrut’ta9 (Osmanlı toprağı iken) “44” Rus okulu,10 1894 yılında Elazığ’da “83” (1894 yılında Elazığ’ın küçüklüğü düşünülürse okul sayısının korkunçluğu anlaşılabilir) Protestan okulu, yine 1894’te Bitlis’te “22”, Diyarbakır’da “22”, Erzurum’da “24” Protestan Okulu11 ve yalnızca Latin misyonerlerin 700’ü aşkın okul açmaları başka nasıl açıklanabilir.

Ticaret yapabilme izninden yola çıkarak öğretim kurumları açmaya kadar varan çeşitli ayrıcalıklara sahip olan yabancı devletler azınlıkları; dolayısıyla da Osmanlı Devleti’ni etki altına alarak yer altı ve yer üstü zenginliklerinden yararlanmak için okulların siyasi amaç ve çıkarlarına uygun yerlerde ve çok sayıda olmasını istiyorlardı. Bunun için önce Azınlık Okullarını kullanarak başka konularda aldıkları izinleri değişik biçimde yorumlayarak, yasal boşluklardan yararlanarak, İmparatorluğun her yerinde gerek olmasa da okullar açma yoluna gittiler. Bulgar okulunun Bulgar halkından kimsenin bulunmadığı yerde açılması12 Kudüs’te İngiliz Protestan halktan “232” kişi olmasına rağmen 338 öğrencili “6” okulun yanı sıra bir yedincisinin açılması çalışmaları13 gibi örnekler, okul açmada asıl gayenin siyasi faaliyet olduğuna açık birer işarettir. Açılan okullar hiçbir şekilde kapatılmayıp bir başka devlete devredilmekteydi.14 Okulun ismi ve kadrosu değişir, bina yeni bağlandığı devletin hizmetinde olurdu.

Burada yabancı devletlerin iş birliğini de gözardı etmemek gerekir. Okulların faaliyetini bitirmektense birbirilerine devretmeleri, bir devlet için alınan herhangi bir yasal iznin her devlet tarafından emsal gösterilerek istenmesi, konuyla ilgisi olmasa bile bir başka devletin istek ya da itirazına aynen katılması unutulmamalıdır.15

Yabancı Okulları ayakta tutan, yabancı devletleri Osmanlı Devleti'ne karşı güçlü ve gittikçe tehlikeli kılan, birbirileriyle anlaşamasalar bile ortak çıkar şemsiyesi altında birlik ve beraberlik içinde barınmaları, bu zihniyetin sonucudur.

Bu çoğalma ve yayılmanın bir başka nedeni de, bu dönemde Osmanlı eğitim-öğretim kurumlarının zayıflığı, yetersizliğiydi. Osmanlı Devleti'nde ilk dönemlerden beri en önemli eğitim kurumu medreselerdi. Çok yüksek, çok parlak bir dönem geçirmiş olan medreseler, zamanla bozulmaya başlayıp eski güç ve etkinliklerini yitirmişlerdi.

Osmanlılarda ilk medrese 1330'da Orhan Bey zamanında İznik'te yaptırılmış, giderek medreselerin sayıları artmış, birer ilim yuvası olan bu kurumlar, XVI. yüzyıldan itibaren bozulmaya başlamışlardı. Devletin çeşitli kurumlarının bozulması yanında rüşvet ve hatır işinin yaygınlaşması, kalitesiz ve yetersiz kişilerin yapamayacağı görevlere getirilmesi, özellikle eğitimi olmayan kişilerin öğretmenliğe tayin edilmesi, Rumeli'deki yenilgiler nedeniyle büyük kentlerde ve tabii özellikle de İstanbul'da sağlıksız nüfus yoğunluğu ve savaştan kaçan sivil halkın, göçmenlerin medreselerde iskân edilmesi, Osmanlı Devleti'nin bozulmayı geç fark etmesi, yabancı okullardaki sistemin yararlarının geç anlaşılması, eğitim sorununun köklü bir biçimde tartışılacağı yasal platformlarda ele alınmaması, bu bozulmayı hızlandırmıştı.16

Medreselerin yanı sıra, sıbyan mektepleri ve diğer derecelerde birçok okul ihtiyacı karşılayamaz durumdaydı. Bu bozulmadan yararlanarak okullarını güçlü ve etkin kılan yabancı devletlerin eğitimi maske, okulu da silah olarak kullanmaları Osmanlı Devleti tarafından fark edilmişti. Misyonerlerin ve yabancı devletlerin elele vererek çalışmaları ve bu çalışmaların sonuçları fark edilmişti. Misyonerlerin açtıkları dini eğitim veren okullar, son derece de kaliteli ve yüksek dereceliydi. Protestanlara ait Maraş'taki Yüksek İlâhiyat Okulu, Antep'teki yüksek dereceli okuldan öğrenci alıyordu. Burada yüksek okuldan mezun olanların tekrar bir yüksek okulda okumaları söz konusudur. Üstelik bu din eğitimi veren okuldaki ders programı, dini nitelikli değil, modern bir okulun ders programı şeklindeydi. Dersler

arasında Arapça, Türkçe, Fransızca, İngilizce, Yunanca, İtalyanca, Matematik, Fotoğraf tekniği, Coğrafya, Topoğrafya dersleri bulunmaktaydı. Bu da misyonerlerin siyasi, ekonomik çıkarlar doğrultusunda bulundukları yöreyi her açıdan iyi tanıyıp, istenilen hizmeti, görevi yerine getirebilmeleri yönünde eğitildiklerini düşündürmektedir.17 Gittikleri yerin dilini bildikleri için halkla ilişki kurabilecekler, yer altı ve yer üstü kaynakları hakkında bilgi alıp jeolojik değerlendirmeleri, resimleyerek yapabileceklerdi. Birer öğretmen olarak derse giren, kendi dinine çeşitli yöntemlerle mümin kazandıran, bağlı bulunduğu devletten aldığı karşılıksız ve çok miktardaki parayı18, 19 sırf bu iş için harcayan misyonerlerin, bu uğurda büyük çabası ve başarısı nasıl göz ardı edilebilirdi ki? İşte yalnızca kendi kurumlarına bir çeki düzen vermekle sınırlı kalmayarak Yabancı Okulları da denetim altına alabilmek amacıyla köklü ve kapsamlı bir girişim olarak 1869'da çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Osmanlı Devleti'nin bu gidişe dur diyebilmesi anlamına geliyordu.

1869'a gelinceye kadar bu durum yine gündemde olmuş, denetim için bazı ufak-tefek yasa tasarıları hazırlanmış, bazı kanun maddeleri yürürlüğe konmuştu. Bunlardan ilki 1845'te Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin kurulmasıydı. Böylece İmparatorluk bünyesindeki bütün eğitim öğretim kurumları yeniden yapılandırılıyor, derecelendiriliyor ve bir düzene sokulmaya çalışılıyordu.

Bundan sonra, denetim konusundaki en sağlam adım, 1868 yılına ait Gümrük Nizamnamesi'dir. Gümrük uygulamaları çerçevesinde Yabancı Okullar için söz konusu olan her türlü materyalin incelendikten sonra geçişine izin verileceği kayda bağlanmıştı.20

Denetim konusuna en kapsamlı yasa 1869'da çıkarılan Maarif Nizamnamesi'dir.21 Nizamname çok amaçlı olarak öğretimin zorunlu hale getirilmesini okulların derecelendirilmesini, yeniden düzenlenmesini, öğretim kadrosunun bilgisinin ve saygınlığının arttırılarak iyi yaşam şartlarına bağlanmasını, Vilâyet Maarif Meclislerinin oluşturulmasını, öğrenciyi teşvik edici sınav kurallarının ve diploma usulünün konulmasını, ilmî kuruluşların tamamlanıp

çoğaltılmasını ve yaygınlaştırılmasını, üç kısma ayrılan okulların nerede ve ne gibi şartlarla açılacağının belirlenmesini hedef almakta, 129 ve 130. maddeleriyle22 de Yabancı Okullar konusunda yasal düzenlemeleri ve denetimi amaçlamaktadır.

Aslında Nizamname'de, "Yabancı Okul" kavramı yer almamakta buna karşılık esas olarak Osmanlı vatandaşının açtığı okulları kasteden "Özel Okul" ibaresi göze çarpmaktadır.

Yabancı Okullar için düşünülen düzenleme, denetim ve kontrol, 129. madde de özel okullar ifadesi kullanılarak ele alınmıştır. Maddenin en can alıcı noktası, okul açılması için gerekli olan 3 şartın belirtilmesi ve bunların yerine getirilmedikçe açılan okulların devam etmesine ve yeni okul açılmasına asla izin verilmeyeceğinin açıkça vurgulanmasıdır.

Bu üç şarta gelince;

1- Yabancı Okullarda görev yapan ya da yapacak olan öğretmenlerin, Maarif Nezareti'nden onay almış birer diplomaları olmalıdır.

2- Yabancı Okullarda (Özel Okullar) okutulacak kitapların listesi, ders program çizelgesi Maarif Nezareti tarafından onaylanmalıdır.

3- Hizmetine devam etmek isteyen ya da yeni açılacak olan okul, Maarif Nezareti'nden gerekli şartları

yerine getirerek ruhsat almalıdır.23 Ruhsat için gerekli şartlar ise gerçekten bir kurumu her yönüyle tanıyıp, kontrol getirecek özelliktedir. Ruhsat almak isteyen okul, daha önce açılmış ve hizmetine devam edecekse, okulun yeri, kurucusunun kimliği, hangi kurum ya da devlete bağlı olduğu, öğrenci sayısı ve milliyeti, okulun masrafının nasıl karşılanacağı, bina, okutulacak kitaplar ve ders programları hakkında bilgi, öğretim kadrosunun da güvenlik açısından durumu sorulmakta, eğer okul, daha önce herhangi bir olumsuz olaya karışmamışsa, gerekli şartları da yerine getiriyorsa ruhsat verilmekteydi.24

Ruhsat isteyen okul henüz yapılacaksa, okulun üzerine yapılacağı arsanın kime ait olduğu, ne şekilde alındığı, ne kadar

paraya alınıp, paranın da nasıl sağlandığı; arsanın boyutları arsanın belli noktalara olan uzaklığı, arsanın cinsi, cinsine göre vergilendirilmesi25, 26 yapılması düşünülen okul binasının boyutları, iç teşkilat-plânı; kapı pencere oda sayısına varıncaya kadar binanın eni, boyu, yüksekliği gibi ölçüleri; bina yapılı ise ne kadar fiyata alındığı, paranın nereden sağlandığı, binanın vergi durumu; inşaat cinsi, kullanılacak malzemenin nereden, ne kadar fiyatla, nasıl karşılandığı, binanın hangi amaçla kullanılacağı, binanın hıfzıssıhha açısından kullanılabilir durumda olduğunu belirten raporunun bulunması27 açılacak okulun devamı için gerekli paranın miktarı ve nasıl karşılanacağı28, 29 bina önceden yapılmış ve yalnızca onarım için izin isteniyorsa, onarımın neden gerektiği ve masrafının nasıl karşılanacağı, okulun kurucusu, yönetim kadrosu ve öğretmen kadrosu hakkında güvenlik soruşturmasının yapılması okulun derecesinin, öğretim süresinin, okutulacak kitap listesinin, açıklamalı ders programlarının ve okula kimlerin devam edeceğinin ait olduğu topluluk adı ile birlikte bildirilmeliydi.30 Bütün bu bilgiler verildikten ve doğruluğu saptandıktan sonra ruhsat verilmekteydi.31

Bu maddelerde istenilen şartlara baktığımızda; denetim için düşünülen Nizamname'nin hedefine ulaşacak kadar kapsamlı ve isabetli yaptırımları içerdiği hemen anlaşılmaktadır. Bütün bunları uygulayan bir okulun her yönüyle Osmanlı Devleti tarafından bilinmesi, tanınması ve kontrolü çok kolay olacaktır. Ancak denetimin işleyişi hiçbir zaman istenilen şekilde olmadı.

Kimi zaman Osmanlı'dan kaynaklanan hoşgörü ve kayıtsızlık, kimi zaman yabancı okulların prosedürü32 yerine getirememesi, ruhsatın tehlikeye gireceği durumlarda yabancı devletlerin Osmanlı Devleti'ne karşı birlik içinde hareket etmeleri, kitap yokluğu, tercüme odasının yetersizliği, devletin tüm kurumlarının bozulmaya başlaması, dini farklılıklar, ekonomik nedenler, oluşturulan denetim zincirinin kopmasına yol açmıştı.

Osmanlı Devleti denetimi gerçekleştirmek için ilk kararlı adımını Gümrük Nizamnamesi ile atmış, istediği sonucu alamayınca da geri adım atmak zorunda kalmıştı.33

Maarif Nizamnamesi ile bir kez daha kararlı tutumunu göstermiş; ancak şartlar gereği uygulayamamış, hatta bazı hallerde uyguladığını sanacak kadar yanılgıya düşmüştü.34, 35

Denetimde kararlı olan Osmanlı İmparatorluğu 1876'da çıkardığı Kanun-i Esasi ile devletin kontrolü altında bir "özel öğretim" imkanı sağlamak ve Müslüman olmayan cemaatleri Osmanlı kimliği altında toplamak amacını hedeflemişti. Bütün bu tedbirlere rağmen Osmanlı İmparatorluğu yıkılana kadar Yabancı Okullar, tam bir denetim altına alınamamış, denetim ancak daha sonra Lozan Barış Antlaşması ile (24 Temmuz 1923) sağlanabilmişti. Antlaşmadan sonra Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar diye iki ayrı kavram olarak ele alınmış ve nihayet Cumhuriyet hükûmetleri tarafından günümüze kalan ve günümüzde de devam etmekte olan denetim, yasalarla gerçekleştirilen bir uygulama olmuştur.36

Denetim konusunu burada bırakarak Yabancı Okullar hakkında siyasi faaliyetlerini ve neden oldukları sorunları da içeren bazı örnekleri, Devlet Okulu olarak ayrı ayrı ele almak yerinde olacaktır.

İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı İmparatorluğunda açılan ilk Yabancı Okul ya da daha doğru bir deyişle ilk Cemaat okulu Fransızlara aittir.

Fatih Sultan Mehmet'in cemaatlere tanıdığı hakları değerlendirmek isteyen misyonerlerin akınına uğrayan İstanbul'a ilk olarak Fransiscain rahip ve rahibeleri gelmişti. Resmi tarihli ilk Fransız okulu 18 Kasım 1583'te Cizvit rahiplerinin açtığı Saint-Benoit Fransız Okulu'dur.37 Bu okul, Osmanlı toplumunu birçok yönden etkileyen Fransız misyonerlerinin öğretim faaliyetlerinin başlangıç noktasıdır. Bugünkü anlamda eğitim veren ilk öğretim kurumu olma özelliğini taşır. St. Benoit okulunun kurucularından birinin 1585'te geri dönmesi ve diğerlerinin de İstanbul'daki sıtma salgınından ölmeleri üzerine 1609'da tekrar geri gelen Cizvit misyonerleri tarafından açılmış 1612'de bulaşıcı hastalık nedeniyle yeniden kapanmıştı. 1613'te tekrar eğitime başlamış 1693'te ders programına Türkçe dersini koymuş, 1773'te Cizvit tarikatının kaldırılmasıyla okul Lazarist misyonerlere devredilmişti.

1812’de yine salgın hastalık nedeniyle kapanmış, 1831’de yeniden açılmış, 1813’te II. Mahmut’un fermanıyla bu okula Rum ve Ermeni çocuklarının yanı sıra Türklerin de kabul edilmesi sağlanmıştı.

St. Benoit; öğrencileri Kolej’in lise kısmına hazırlayan 4 sınıflı bir hazırlık bölümü, lise bölümü ve ticaret ve bankacılık bölümlerinden oluşmaktadır.38

St. Benoit gibi erken tarihlerde açılıp hâlen öğretime devam eden günümüz Fransız okullarından en önemlilerinden ikisi olan, Notre Dame de Sion ve Saint Joseph Fransız Kolejlerinin üzerinde durmak gerekir. Çünkü her iki okul da Türk toplumu için birçok açıdan faydalı örnekler olmuşlardır.

Notre Dame de Sion Fransız Okulu, kimsesiz kız ve erkek çocuklar için yurtlar, sınıflar; küçük kız çocuklar için beceri kazandıran iş atölyeleri ve çocuklar için yuva hizmeti de vererek, yalnız okul olarak değil bir hayır kurumu olarak da faaliyetini sürdürmenin yanı sıra, geçici bir süre için de olsa Osmanlı Devleti tarafından Maden Mühendis Mektebi olarak kullanılması bakımından önemli bir kurumdur.39

1864’te açılan Saint-Joseph Fransız Koleji’nin önemi, 1902’de bünyesinde açılan Ticaret Enstitüsü’nden kaynaklanmaktadır. Okul öylesine meşhur olmuştur ki; 1910’da Osmanlı Ticaret Nazırlığı bu Enstitü’nün programını ve idari yapısını aynen benimseyerek İstanbul’da Yüksek Ticaret Okulu’nu kurmuştur. Prenslerin, yüksek mevkii sahibi, toplumun üst kademesinde hizmet görmekte olan ailelerin çocuklarının bulunduğu40 okula Ali Fuat Cebesoy, büyükelçilerden Pertev Subaşı, Ziya Tepedelen, spor yöneticilerinden Faruk Ilgaz, Adnan Süvari, devlet adamlarımızdan İhsan Sabri Çağlayangil, Hasan Esat Işık, Turhan Feyzioğlu gibi büyük Türk şahsiyetleri de öğrenci olmuşlardır.

Okulun diğer bir ilginç yanı da sosyal başarılarıdır. Birçok dalda bilimsel ödüller alan kolej, öğrencileri için, saat 10.00 ve öğle tenefüsünde basketbol ve voleybol oynamak zorunludur. Bunun için okulda “25” voleybol ve “25” basketbol sahası vardır.41

Başka faaliyet alanı olarak İstanbul'u (83 okul), Suriye'yi ve Lübnan'ı seçen İngiltere okullarının en önemli özelliği günümüze gelindiğinde İngiliz okullarının binalarını sorunsuzca kısa sürede Anadolu Lisesi olarak kullanılmak üzere Milli Eğitim Bakanlığı'na devretmiş olmalarıdır. Bugün İstanbul'da bir iki İngiliz okulu kalmıştır.42

Yabancı Okulların en önemlilerinden biri de Amerikan okullarıdır. Misyonerlik faaliyeti, siyasi faaliyetler açısından günümüze taşan bazı sorunların taşıyıcılarından olan Amerikan okulları üzerinde biraz durmak gerekir. Bunun içinde, önce Amerikalı Protestan Misyonerlerin açtıkları okulları, sonra Amerikalıların himayeleri altına aldıkları Ermeni okullarını ve Amerikalıların bizzat açtıkları okulları bir bütünlük içinde ele almak gerekir.

Amerikan eğitim kurumları misyonerler vasıtasıyla varolmuş, etkin hale gelmiş, Ermeniler Protestanlığa kazandırılarak Amerikan çıkarları doğrultusunda yönlendirilmişlerdir. 1810'da Boston'da kurulan "American Board of Commisioners for Foreign Missions" adlı örgütün 1819'da Osmanlı topraklarını programına almasıyla Protestan misyonerleri akın akın Osmanlı topraklarına gelmişlerdi.43

İlk olarak 1797'de İzmir Limanı'na gelen Amerikalı tüccarlar, 1830'dan itibaren Osmanlı Devleti ile Amerika arasında imzalanan ilk Ticaret anlaşması (1830) sonrasında en ayrıcalıklı devlet statüsü vasfıyla, Osmanlı Devleti'nin müdahalesi olmadan her milletten ya da dinden simsar kullanma hakkını elde ettiklerinde, o zaman için simsar olarak hizmet veren Rumlar ve Ermenilerle zaman içersinde yakınlaşmışlar, bu yakınlaşma beraberinde Ermenilerin himayesini, dahası onlara Amerikan vatandaşlığı hakkını da getirmişti.44

Her devlet gibi, Osmanlı Devleti üzerinde söz sahibi olmak amacıyla, Osmanlı azınlıklarını kullanmayı düşünen Amerika Ermenileri kendine bağlı bir toplum olarak destekledi. İşe 1834'te İstanbul Beyoğlu'nda Ermeniler için okul açmakla başladı.45

Çeşitli Ermeni okullarını himayesi altına alması yanında kendi devlet okullarını da açan Amerika'nın Osmanlı topraklarındaki ilk kurumu, 1859'da açılan Harput46 Amerikan Koleji'dir.

Harput Koleji’nin iş birliği içinde bulunduğu Harput Konsolosluğu okulun diploma törenini bile konsolosluk binasında yapmakta, yöre ile ilgili bilgileri içeren raporlar hazırlamaktadır. Harput Koleji’nin öğrenci sayısının 1000 olduğunu da yine konsolos raporlarından öğreniyoruz. Bütün bu bilgileri konsolos raporlarından öğrenmemiz okul-konsolosluk iş birliğine en güzel örnektir.47

Amerikan okullarının en önemlilerinden biri Robert Kolej’dir. 16 Eylül 1863’te “4” öğrenci ile açılan Robert Kolej, Türk eğitimine yaptığı katkılarıyla da önemli bir eğitim kurumudur. Robert Kolej’in biriket ve demirleri İngiltere’den, Fransa ve Belçika’dan getirilen ateşe dayanıklı tarzda inşa edilen Bebek Kampüsü’ndeki binalarında saat 18.30’dan 22.00’ye kadar süren dil kursları büyük ilgi görmüştür.

1912’de Robert Kolej adını “Robert Akademisi” olarak değiştirmiş, Mühendislik Okulu, İş İdaresi Okulu, Fen ve Yabancı Dil Okulu olarak birbirine bağlı 3 bölüm oluşturmuş, uzun yıllar Türk toplumuna eğitim hizmeti veren Robert Kolej 1971’de Boğaziçi Üniversitesi’nin çalışmalarını sürdürmesi için Türk Hükûmeti’ne devredilmiştir.48, 49 Özellikle siyasi faaliyetler açısından üzerinde durulması gereken Merzifon Amerikan Koleji 1863’te açılmıştı.50 American Board teşkilatı misyonerlerinden olan ve okulda Mental Disiplin kısmının kurucularından olan Marsovan tarafından Teoloji Semineri olarak kurulmuş, 1881’den itibaren yüksek okul düzeyine getirilmiştir.51

Okulun Türkçe öğretmeninin cesedinin Kolej yakınında bulunması üzerine okulda yapılan araştırmalar sırasında elde edilen belge ve bulgular, Pontus hareketinin Merzifon Kolej binasında plânlanıp yönetildiğini ortaya çıkarmıştı.52 Aramalar sırasında silahlar, madalyalar, Pontusçularla ilişki içerisinde bulunan çetelerin fotoğrafları, albümler ile Pontus Kulübü Nizamnamesi’nde ele geçirilmişti.53

Bu bulgular ve Pontus Kulübü Nizamnamesi’ndeki maddeler, okulun siyasi amaçlı bir hareketin karargâhı olarak hizmet verdiğini gösteriyordu.

Yine siyasi faaliyetleri nedeniyle kapatılan Bursa Amerikan Okulu54 Tarsus Koleji55 eğitim maskeli, siyasi amaçlı kurumlara en güzel örneklerdir.

İstanbul'da özellikle Kırım Savaşı'ndan sonra geniş ölçüde yayılmış durumda olan Fransız Dil ve Kültürü yanında İtalyancanın gerilememesi için bir zorunluluk olarak başlatılan İtalyancanın yaygınlaştırılması çalışmalarının sonucunda, İtalyan eğitim sistemine uygun kurulan okulları ve dil kursları, Fransa'dan İtalyan himayesine geçen okullarıyla İtalyanlar, siyasi faaliyette bulunmadan varlıklarını sürdürmeye çalışmışlardır.56 Yine siyasi faaliyet açısından önemli çalışmaları olmayan Alman ve Avusturya okulları da halen az sayıda da olsa eğitimlerine devam etmektedirler.57

Siyasi faaliyet açısından zararlı çalışmalara bir örnek olarak Rum-Ortodoks okulları dikkat çekmektedir. Rum okullarının tarihe geçen büyük faaliyetleri; Pan-Hellenizm'in kuvvetlenmesiyle, bağımsız Yunan Devleti'nin kuruluşuna aracı olmasını sağlayan ideolojik nitelikteki çalışmalarıdır. Bununda en elverişli yeri okullar olmuştur.

Edremit'e bağlı Cunda Adası'ndaki Rum Okulu'nun 1884 yılına ait ders programında yer alan hedefleri, bir eğitim kurumu olarak düşünüldüğünde oldukça trajiktir.

Programda Türklerin Rumlara ezeli düşman olarak tanıtılması, Türklerin ekonomik olarak çökertilmesi, Avrupa devletleri karşısında saygınlığının zedelenmesi, Türk milletinin ahlak, din, milliyet ve gelenek bakımından zayıflatılması, Türk gençliğinin bozulması, İstanbul'un ele geçirilmesi, her meslekten Türkün zor duruma düşürülerek borçlandırılması, böylece mallarının elinden alınması, rüşvet ve kandırma yoluyla Türk taraftar edinilmesi gibi hedefler yer almaktaydı.58

Bunun yanı sıra Merzifon Amerikan Koleji'nde faaliyet gösteren Rum Pontus Teşkilatı'nın çalışmaları da gözönüne alındığında Rum okullarının siyasi boyutlu, hatta oldukça büyük çapta zararlı bir kurum olduğu açıkça anlaşılabilir.59, 60

Amerikalılar ile iş birliği içinde olan Ermenilerin ilk resmi okulları 1790’da Amira Miricanyan tarafından açılan Kumkapı’daki okuldur.61

İsviçre ve Belçika’da uygulanan “Ecole Nouvelle” pedagojik öğretim metodunu benimseyen Nortibros Ermeni Okulu, dini denetimden kopmuş, modern anlamdaki Ermeni okullarına en güzel örnektir.62 Günümüzde de hâlen eğitimine devam eden Ermeni okullarının geçmişteki ticari, siyasi ilişkiler çerçevesindeki siyasi faaliyet odaklı Ermeni-Amerika ilişkilerine daha önce yer verdiğimizden başka bir topluluğun okuluna geçelim.

İlk olarak 1862’de Tetuan’da açılan Yahudi okulları 1860’ta Paris’te kurulan “Alliance Israelit Universale” sayesinde modern eğitim atağına başlamışlar,63 bu yönleriyle gelenekçi okullarla çatışmaya girip Hahamlarca aforoza bile uğramışlardı.64

Kudüs ile eş anlamlı tutulan “Siyon” kök sözcüğünün doğurduğu “Siyonizm” terimi, Yahudi halkı için kamu hukuku güvencesi altında bir yurt kurulmasının sembolü olmuş, bu düşünceyle hareket eden Yahudi okulları, propagandası yapılan İsrail Birliği bilincinin doğmasına zemin hazırlamıştı.65, 66

Buraya kadar sadece zararlı siyasi faaliyetlerinden, eğitimi bir maske olarak kullanmalarından söz ettiğimiz yabancı okulların eğitime katkılarının olup olmadığı, olumlu yönlerinin bulunup bulunmadığı konusunu da ele almak gerekir. Okulları, okul kavramının çağrıştırdığı eğitim olgusu ile değil, siyasi faaliyetleriyle değerlendirdiğimiz için bu yönleri üzerinde pek durmamıştık.

Ama eğitim öğretim sistemine olan etki ve katkılarını da kısaca ele almak konunun bütünlüğü açısından oldukça gereklidir.67 Gayrimüslim Osmanlı tebaası üzerinde etkileri oldukça olumludur. Önceleri cemaat okulu durumundaki öğretim kurumları, yabancı devletlerin yardımı ve desteği ile güçlenmişler, siyasi çıkarlarda ortak hareket etmişler, sonunda bağlı bulundukları cemaatlerin çoğunun bağımsız devlet haline gelmesine vesile olmuşlardır.

Müslüman halk ise, Batı’dan gelen her şeye karşı duyduğu kuşkuyu yabancı okullardaki eğitim sistemine, modern yöntemlere de duymuş, ancak eğitim açısından

yararlarını zamanla kavrayarak bu yanını kendi eğitim sisteminde uygulamaya başlamıştır.

Yabancı dil eğitiminin öneminin anlaşılmasıyla yabancı dilde eğitim yapan okullar açılmaya başlanmıştı. Bunlardan ilki, 1868'te kurulan Galatasaray Sultanisi ile 1870'te açılan ilk Kız Öğretmen Okulu'dur.68 Öğrencilerin başarı durumunda çeşitli şekillerde ödüllendirilmesi69 yabancı okullarda Müslüman halkın okuyabilmesi için kanun çıkartılması70 hatta yabancı devletlere öğrenci gönderilmesi bu okulların bizim toplumumuza yansıyan olumlu yönleridir.

Lozan Antlaşması'yla imtiyazları kaldırılan 1924'te yabancı okulların her türlü hareketini hükûmetin iznine bağlayan, 1926'da yabancı okullara sıkı bir denetim getiren, 1965'te ise tüm okul konularını açıkça ele alıp devlet kontrolünü etkin hale getiren "Özel Öğretim Kurumu Kanunu" gibi düzenlemelerle71, 72 bugün Türkiye Cumhuriyeti devletinin kontrol ve denetimi altında bulunan Yabancı Okulların daha çok eğitimi ilgilendiren yanını bir kenara bırakıp, siyasi faaliyetleri açısından bir değerlendirmeye gidecek olursak;

"Yabancı Okullar, misyonerlerin Müslümanları ya da kendi mezhebinden olmayanları kazanabilmek için kullanılan, milletlerin imparatorluk bünyesinden kopmasını getiren, bağımsızlık fikrinin tohumlarının atıldığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun politik zaafa düşüp çöküşünün hızlandırıldığı faaliyetlerin sürdürüldüğü yerler olarak eğitim açısından yararlı yönleri bulunmakla beraber, eğitimi maske gibi kullanan, siyasi faaliyetlere programlanmış kurumlardır" demek yanlış olmayacaktır.

1 Polvan, Nurettin; Türkiye'de Yabancı Öğretim, İstanbul 1952, I. Cilt, s. 31.

2 Şakiroğlu, Mahmut; Fatih Sultan Mehmet'in Galatalılara Verdiği Fermanın Türkçe Metinleri, Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara 1982, C. XIV, S. 25, s. 211.

3 Haydaroğlu, İlknur Polat; Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar, Ankara 1990, s. 15.

4 Haydaroğlu, a.g.e., s. 15.

5 Haydaroğlu, a.g.e., s. 16.

6 Haydaroğlu, a.g.e., s. 99, 100, 101.

7 Başbakanlık Arşivi, İrade Hususi, No: 101, s. 1.

8 Başbakanlık Arşivi, Mukteza Defteri, 25/15.

9 Stratejik Ticari, Coğrafi ve Arkeolojik bakımdan önemli olan Beyrut vilayeti, Hıristiyanlarca da kutsal olan Kudüs’e yakınlığı, Akdeniz limanı oluşu nedeniyle yabancı devletlerin yoğun ilgisini çekmekteydi. 1890’lı yıllarda halen bir Osmanlı vilayeti olan, konumu itibarıyla Orta Doğu’nun en önemli yerleşim merkezlerinden Beyrut, her yönüyle yabancı devletlerin siyasi hedeflerinden biriydi. Beyrut’ta gözlenen Fransız politikası, İngiliz rekabeti, Alman mücadelesi, Cizvitler başta olmak üzere misyonerlerin çalışmaları, Rusların bile burada 44 okul açmaları, bunun en açık delilleridir. O zamanki Beyrut’u tanıtan bir rapora göre; Beyrut halkının %80’i eğitimlidir. Halkın %20’si Avrupa’da bulunmuş, ticaret ve sanatta üstün durumdadır. Yüz bini aşkın nüfusunun 20.000.000 lira serveti vardır. Kişi başına milli gelir 200 liradır. Bu miktar, o gün için Avrupa devletlerinde bile rastlanamayacak kadar yüksektir. Kasap ve kunduracı esnafına varıncaya kadar Fransızca ve İngilizce yaygın bir dildir. Avrupa’dan gelen çeşitli gazetelerin yanında, şehirde 20.000 nüshayı aşan 12 haber organı vardır. Eski medeniyetlerin beşiği olması nedeniyle sahip olduğu hazineler dolayısıyla her yıl binlerce Avrupalı turist ve araştırmacı gelmektedir. Görüldüğü gibi kültüre açık, eğitim yoluyla etkilenebilecek bir kitle bulunmaktadır. Burada açılan okullar, bu kitleyi himaye altına alıp istenilen doğrultuda etkilemek yönlendirmek için bulunmaz nimettir.

10 Milli Eğitim Bakanlığı Arşivi, Belge No: 20, 30.

11 Akyüz, Yahya; Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları İle İlgili Orijinal İki Belge, Eğitim Fakültesi Dergisi, Ankara, 1970, C. 3, S. 1, çizelge kısmı.

12 Başbakanlık Arşivi, Mukteza Defteri 21/204.

13 Başbakanlık Arşivi, Mukteza Defteri 19/231.

14 Polvan, a.g.e., s. 147, 148, 206, 207, 208.

15 Yabancı devletlerin konuyla ilgili olmasa da birlikte hareket etmelerine en güzel örnek Gümrük Nizamnamesi'nin uygulanmasında görülür. Osmanlı İmparatorluğu denetim amacıyla Gümrük Nizamnamesi'ni yürürlüğe koyduğunda, okullar için Avrupa'dan gelecek her türlü kitabın gümrükte kontrol edildikten sonra sahibine teslim edileceğini bildirmişti. Bu bildiri, yabancı devletler tarafından bir savaş ilânı gibi kabul görmüştü. Yasanın uygulanmasının imkansız olduğunu düşünüyorlardı ve kontrole de karşıydılar. İlk olarak İngilizlerin yaptığı itiraza diğer devletlerde katılmışlar, hatta kendileri ile ilgili bir durum söz konusu olmadığı halde Hollanda, Belçika gibi devletler de aynı protestoya birer nota ile katılmışlardı. Hemen hemen aynı satırların yer aldığı ve birkaç gün arayla arka arkaya verilen ültimatom niteliğindeki bu notalar, içeriği, veriliş nedeni, veriliş tarihlerinin yakınlığı ve ifade dilinin sertliği nedeniyle gerçekten de birer ültimatomdu. Kaldı ki notalarda çok ciddi bir anlaşmazlığın başlayabileceği belirtiliyordu. 1 Ekim 1895'te başlayıp, 2 Mart 1896'da son bulan nota yağmuru (Dışişleri Bakanlığı, Hariciye Arşivi, Hazine-i Evrak No: 384/II, 274/17, 423, 229, 18618/122) diplomatik Haçlı zihniyetinin bir göstergesi gibiydi. Bütün bu itirazlara rağmen Osmanlı Devleti, gümrük denetimi hakkını kullanacağını belirtmiş, kullanmış, ancak pratikte uygulamanın yapılamayacağını görüp vazgeçmişti. Çünkü gümrüğe gelen kitapları okuyup zararlı mı, zararsız mı olduğuna karar verecek dil bilen, yeterli sayıda elemanı yoktu (Dışişleri Bakanlığı Hariciye Arşivi, Hazine-i Evrak No: 104).

16 Haydaroğlu, a.g.e., s. 212.

17 Çetin, Atilla; Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkındaki Raporu, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 10-11, 1981-82, s. 189-219. (Defter kısmı).

18 American National Archives Despatches from U. S. Consults in Sivas (1886-1966) Microcopy No: T-681, Roll: 1, 15 Eylül 1887 tarihli rapor.

19 Misyonerlerin aldıkları çok miktardaki para yardımına en çarpıcı örnek, 1810 yılında Boston'da kurulan ve 1819'da Osmanlı topraklarını faaliyet alanı içerisine alan ve 1821'de ilk misyonerlerini gönderen American Board of Commisioners for Foreign Missions teşkilâtının Amerikan Dış Okullar komisyonuna Osmanlı topraklarında kullanılmak üzere 20.000 dolar vermesiydi.

20 Başbakanlık Arşivi, İrade-i Hariciye No: 11907.

21 Haydaroğlu, a.g.e., s. 24-33.

22 Maarif Nizamnamesi'nin 129. maddesi "Mekâtib-i Hususiye" terimiyle Yabancı Okul kavramına açıklık getirmekte, okullara ruhsat şartı koymaktadır (Unat, Faik Reşit; Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, Ankara, 1964, s. 110)

23 Haydaroğlu, a.g.e., s. 24-29.

24 Aslında uygulamada bu kurallara pek uyulmadığı, gerekli şartları yerine getirmedikten başka, siyasi faaliyet açısından da olaylara neden olduğu ve kapatıldığı anlaşılan bir okula da ruhsat verildiği görülmektedir (Başbakanlık Arşivleri, Mukteza Defteri 21/204). Bunu da denetimin işleyişindeki aksaklıklara, çıkartılan yasaların yürürlükte uygulanamamasına bağlıyoruz.

25 Milli Eğitim Bakanlığı Arşivi, Belge No: 18/b; Başbakanlık Arşivi, Mukteza Defteri, NO: 19/510, 20/58, 20/993, 21/645, 21/675, 21/402, 22/493, 22/576, 23/386, 26/468.

26 Okul yapılacak arsanın önce vergi açısından durumu incelenir, arazi mülk ise yıllık vergiye, arazi vakıf arsası ise mukaatay-ı zemine, arsa arazi-i emiriyyeden ise bedel-i öşre bağlanması işlemi gerçekleştirirdi. Okul arsası bazen kiralanarak, bazen satın alınarak, bazen hibe yoluyla elde edilirdi. Kimden alındığı ve ne kadar para ödendiği de belirtilirdi. Arsanın yeri, Müslüman mahallesi, ibadethane gibi noktalara uzaklığı belirtilerek ve eni boyu metre olarak verilerek tanımlanırdı.

27 Binanın kâgir mi, ahşap mı, betonarme mi olacağı, kaç penceresi, kaç kapısı, kaç bölümü ve birimi olacağı, müştemilâtı hakkında ölçü birimleriyle ebatları, binanın hangi amaçla kullanılacağı, okul mu, mabed mi, mesken mi, hastane mi, yetimhane mi olarak kullanılacağı belirtilirdi.

28 Binanın inşaat masrafının nasıl karşılanacağı belirtilirken, yabancı bir devletten alından yardımı varsa, kiliseden yardım alınacaksa, halktan bağış yapılacaksa, öğrenci harçları masrafın ne kadarını karşılayacaksa, okula ait olup satılacak mallardan ne kadar gelir elde edilecekse, diploma töreni, balo düzenlenmesi gibi sosyal etkinliklerden sağlanan para masrafa ne kadar katkıda bulunacaksa açık açık belirtilirdi. En önemlisi devletlerden aldıkları yardımlardı ki, yabancı devlet bütçelerinden yurt dışındaki okullarda kullanılmak üzere fasıllar ayrılmıştı. Örneğin Fransız Hükümeti’nin 1897 bütçesinde 110.000 Franklık yardım faslı (Rey, Francis; De la Protection Diplomatique et Consulaire Dans Les Echelles du Levant et Barberie, Paris 1899, s. 341-347).

29 Başbakanlık Arşivi, Mukteza Defteri, 20/645, 21/63, 21/572, 21/675, 21/879-a, 22/576, 23/305, 23/386, 24/205. Milli Eğitim Bakanlığı No: 140, 138/b.

30 Haydaroğlu, a.g.e., s. 65-72.

31 Haydaroğlu, a.g.e., s. 40-22.

32 Osmanlı Devleti’nde prosedür çok geç işleyen bir sistem olmuştur. İstanbul’da açılmış bir Fransız Okulu, ruhsat almak için müracaat ettiğinde ancak 3 sene sonra (1908 yılı) cevap alabilmişti. Yabancı devletlerin kimi zaman kendileri de çıkarları doğrultusunda işlemleri yavaşlatma yöntemine başvurmuşlar, kimi zaman da sistemden kaynaklanan gecikmeyi kendi yararları için kullanmışlardı (Milli Eğitim Bakanlığı Arşivi, Belge No: 138, 138-b, 1-2-3-4 evrak takımı).

33 Haydaroğlu, a.g.e., s. 24.

34 Başbakanlık Arşivi, İrade Hususi, No: 101, s. 1, ve ek kısmı.

35 Osmanlı İmparatorluğu denetim amacıyla daha önce açılan okulların da ruhsat alması şartını koyduğunda okulların yerini, sayısını, isimleri belirten açıklamalı bilgi istemişti. Bunun üzerine Amerikalılar defterler halinde sundukları listelerle “400” müessese için ruhsat istemişlerdi. Defterlerde birçok eksik ve yetersiz yan bulan Osmanlı Devleti, sayısının çokluğunu da öne sürerek hepsi için ruhsat veremeyeceğini bildirdiğinde Amerikan Elçiliği bu durumda “400” müesseseden vazgeçtiğini yalnızca “10” müessese için ruhsat istediğini belirtmiş bu durum Amerika ve Türkiye arasında iyi ilişkilerin devam etmesi açısından bir jest olarak kabul edilmişti. Büyük fedakârlık yapılmış gibi görünüyor, 400’den 10’a iniliyordu. Oysa politik bir hile ile 400 müessese, 10 ayrı bölgeye ayrılarak ruhsat işlemi başlatılmıştı. 10 bölgede bulunan 400 okula, bir de vergi muafiyeti sağlamak için hastane, eczane, yetimhane, misyoner ikametgâhı, mabed gibi birimlerde eklenmişti (Haydaroğlu, a.g.e., s. 142-144).

36 Haydaroğlu, a.g.e., s. 216-219.

37 Haydaroğlu, a.g.e., s. 216-219.

38 Haydaroğlu, a.g.e., s. 113-115.

39 Haydaroğlu, a.g.e., s. 116-118.

40 Polvan, a.g.e., s. 194.

41 Haydaroğlu, a.g.e., s. 118-120.

42 Public Record Office; Department Foreign Office 802/2428. Them: Schools in Turkey. No: 12, 14, 15. 24, 31, 37, 38, 39.

43 Şimşir, Bilal; Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, 8-12 Ekim 1984, Ankara, 1985, Erzurum Atatürk Üniversitesi Yay. 628, s. 94.

44 Şimşir, a.g.e., s. 93.

45 American National Archives Despatches from v. s. Consults in Harput (1895-1906) Microcopy T. 579, roll 1, No: 44, 13 Mart 1091 tarihli rapor Şimşir a.g.e., s. 94.

46 Okul-konsolosluk ilişkisi bir örnek olarak Harput Konsolosluğu üzerinde durmak gerekir. Öncelikle dikkati çeken konsolosluğun memur sayısıdır. 1901 yılında Harput'ta konsoloslukta 300 Amerikalı memur ve 16 Ermeni memur bulunmaktadır. Harput Amerikan Koleji'nin biletli yapılan Diploma Töreni'ne 1000 kişinin katılması da binanın büyüklüğü ve çok sayıda kişinin dışarıda kalması da yöre halkının ilgisi konusunda bilgi vermektedir.

Harput Konsolosu'nun hazırladığı rapor da oldukça dikkat çekicidir. Harput vilayetinin modern tarım yöntemleri kullanması ve makineleşmesi gerektiği, iyi kaliteli yol ve Fırat nehrinin su gücünden yararlanmanın planlanması ve yöredeki eğitim düzeyi rakamlarla raporda değerlendirilmiştir.

47 American National Archives Despatches from vs. Consults in Harput (1895-1906) Microcopy t. 579. Roll 1, 27 Haziran 1901, 1 Temmuz 1901 tarihli raporlar.

48 Fincancı, May (Complied by Fincancı); Robert College Old and New, İstanbul, 1983, s. 6, 7, 8, 10, 23.

49 Hamlin, Cyrus; My Life and Times, Boston, 1893, s. 450.

50 American National Archives Despatches from v. s. Consults in Sivas (1886-199), Microcopy, No: T-681, Roll. 1, 15 Eylül 1887 tarihli rapor.

51 Pontus Meselesi, Matbuat ve İstihbarat Dairesi, Ankara, 1338, s. 92, 93, 94.

52 Pontus Teşkilâtı'nın çalışmalarını belgeleyen yine Pontus Teşkilâtı üyelerinden ikisinin yazdığı mektuplardır. Mektuplarda Merzifon Kulüp binasını kullandıkları ve hedeflerine ulaşma anının yaklaştığı belirtilmektedir. (Pontus Meselesi, s. 93-94).

53 Pontus Teşkilatı Nizamnamesi faaliyetin türü ve amacı hakkında bilgi vermektedir. Bazı maddeleri aktaralım:

"1- Merzifon Amerikan Koleji'nde mevcut Rum talebeyi Maarif Kulubü talebesiyle birleştirerek Pontus unvanı altında bir cemiyet teşkil etmek.5- Mektep haricinde (Merzifon Koleji) bulunanlarla

Merzifon dahilinde ikamet eden Rumlar asıl üyelerin bütün haklarından istifade ederler. ” (Pontus Meselesi, s. 92).

54 Haydaroğlu, a.g.e., s. 145. 146.

55 1888’de Amerikalı Albay Elliot Shepard tarafından açılan ilâhiyat okulu niteliğindeki Aziz Pavlos Enstitüsü hiçbir zaman bir din eğitimi vermeyip, normal bir okul olarak Tarsus Koleji adıyla hizmet vermiştir. (Haydaroğlu, a.g.e., s. 141).

56 Haydaroğlu, a.g.e., s. 147-159.

57 Haydaroğlu, a.g.e., s. 159-161.

58 Sevinç, Necdet; Ajan Okulları, İstanbul 1975, s. 192-196.

59 Pontus Meselesi, Matbuat ve İstihbarat Dairesi, Ankara, 1338, s. 92-94.

60 Gökbilgin, Tayyip; Milli Mücadele Başlarken, I. Cilt, Ankara, 1959, s. 184-185.

61 Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, C. II, İstanbul 1985, s. 463.

62 Özel Okullar Rehberi, Milli Eğitim Bakanlığı’nın bir komisyona hazırlattığı kitap, İstanbul, 1964, s. 192-193.

63 Dumont, Paul; Une Source Pour L’etude Des Communates Juives de Turquie, Les Archives de L’Alliance Israelite Unuvirselle, Prilozi, vol. 30, Sarajevo, 1980, s. 76.

64 Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, C. II, s. 464.

65 Kutluay, Yaşar; Siyonizm ve Türkiye, Ankara, 1973, s. 17-18.

66 Öke, Mim Kemal; Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880-1914), İstanbul 1982, s. 10.

67 Aslında Osmanlı eğitim kurumları ile yabancı eğitim kurumları arasında şaşırtıcı bir benzerlik bulunmaktadır. Her iki kurum da başlangıçta dini niteliklidir. Kiliselerin ya da camilerin bünyesinde faaliyete başlamışlardı. Din eğitimi ve bilimsel eğitim her ikisinde de yan yana yürütülmüştü. Osmanlı kurumlarındaki külliye sistemine

karşılık yabancı okullarda kampüs sistemi birbiriyle benzeşen olgulardır. Her iki kurumda da öğrenciye yurt imkânı, burs olanağı vardır. Osmanlı okullarında ders geçme sistemi geçerli olup, her ders için icazet alınmaktaydı. Yabancı okullarda da ders geçme sistemi esastır. Öğrencinin kendi işini kendisinin görmesi, kendine yeterli olması her iki kurumda da uygulanan bir kuraldır. Osmanlı okullarında Cer Sistemi, (Recep, Şaban, Ramazan aylarında medrese hocalarının ve öğrencilerinin sohbet yoluyla bilgilerini paylaşmak için küçük yerleşim birimlerine hiçbir karşılık beklemeden gitmeleri) gece sohbetleri, camilerde halka açık bilimsel tartışma oturumları yapılmakta, tıpkı bunlar gibi yabancı okullarda da seminerler gece dersleri, halka açık kurslar düzenlenmekteydi. Ancak her iki kurumun zamanla birbirinden farklı duruma düşmesinde en büyük etken, Osmanlı eğitim kurumlarının bozulmaya başlaması, eğitimin yetersiz hale gelmesi, kiliselerin bünyesinde kurulan basit okulların ise gittikçe gelişerek düzen-sistem ve derece açısından başarılı, kararlı ve gelişmiş durumda olmasındandır.

68 Tanzimattan Cumhuriyete Ansiklopedisi, C. II, s. 468.

69 Yabancı okullarda başarılı öğrenciye madalya, kitap, para gibi ödüller verilmesi Osmanlı eğitimcilerinin dikkatini çekmiş, öğrenciyi teşvik ettiği düşünülerek Osmanlı Devlet Okullarında da kullanılmaya başlanmıştı. İlk olarak ödül belgeleri düzenlenmiş, Aferin, Tahsin, İmtiyaz, Levha-i İftihar ve Mükâfaat gibi isim ve derecelerle öğrencinin başarı durumu belgelendirilmişti (Akyüz, Yahya; Türk Eğitim Tarihi, Ankara, 1985, s. 212).

70 Yabancı okullara kayıt olma hakkı 1856 Islahat Fermanı ile tam olarak tanınmıştır. Bu amaçla yabancı dil önem kazanmış 1820'de Tercüme Odası açılmış hemen ardından başta Fransızca, Arapça, Rumca, Bulgarca öğretmek üzere Dil Okulları açılmıştır (Işıksal, Cavide; Türkiye'de Açılan İlk Yabancı Dil Okulu, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Mayıs 1968, S. 8, s. 29).

71 Milli Eğitim Bakanlığı Arşivi, Belge no: 9, 82, 154, 157.

72 Okan, Kenan; Türkiye'de Yabancı Okullar (Yayımlanmamış Bir Araştırma) Milli Kütüphane, s. 6, 7, 9, 10, 13.

Amerika Birleşik Devletleri'nin Misyonerleri ve Osmanlı Devleti / Doç. Dr. H. Tahsin Fendoğlu [s.189-196]

Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi / Türkiye

I. Giriş

Tanzimat dönemine kadar Osmanlı Devleti'nin "Protestan Sorunu" yoktur. Bu sorun ABD misyonerleriyle ortaya çıkmış, diğer cemaatler, Babıali nezdinde bunu protesto etmiş, Protestan Kilisesinin gerçek Hıristiyanlıkla ilgisinin olmadığını, Protestanların gerçekte birer suçlu (mücrim) olduklarını belirterek, bu mezhep mensupları hakkında cezai takibat yapılmasını istemişlerdir.1 Babıali, sair Hıristiyan mezheplerinin bu istemlerine rağmen, ABD'nin ama özellikle İngiltere'nin artan baskıları karşısında Protestanların ayrı bir "millet" olduklarını tanımış, böylece Protestanlar kendi kiliselerini kurmuşlardır. Bu tanıma olayı, Protestan misyonerlerinin aktivitelerini artırmıştır.

Misyonerliğin tarihi, Hıristiyanlığın doğuşuna kadar götürülür. Misyon (mission) kelimesi latince mittere (göndermek) fiilinden gelir. Amaçlı ve şuurlu bir din-yayıcılık ve temelde dünyanın Hıristiyanlaştırılması hareketine misyonerlik denilmektedir. Hıristiyanlığa göre diğer milletler dinsiz ve kafirdir. Amaç Türkiye olduğunda üç hedef vardır; Türklerin Hıristiyanlaştırılması, Rum-Ermeni ittifakının sağlanması ve bu iki Kilisedeki sapmaların düzeltilmesi.2

Misyonerliğin ilahi gerekçesi, Hz. İsa'nın, Havarilerine, "Gidiniz! Gerçeği (İncil'i) onlara anlatınız!" emrinde gizlidir. Dünyaya Hıristiyanlığın anlatımı demek olan misyonerlik altı döneme ayrılır; (i) Havariler dönemi, (33-100), (ii) Kilise kurucuları dönemi, (100-800), (iii) Ortaçağ dönemi, (800-1500), (iv) Reformasyon dönemi (1500-1650), (v) Reformasyon sonrası dönemi (1650-1800) ve (vi) Modern dönem (1793-Bugün). Modern dönem, 1793'de Hindistan'a misyoner William Carey'in ayak basmasıyla başlar.

Casus kavramının öncüsü de sayılabilen misyoner, sadece din adamı değil, bulunduğu yerin tarihini, siyasi ve idari yapısını, sosyolojik ve kültürel durumunu da araştırabilecek düzeyde yetiştirilmiş bir kişidir. Görevlendirildikleri toplumun özelliklerini iyice tetkik edip hem bağlı bulunduğu devlete hem de dini merkezlere ulaştırırlar. Filozof Roger Bacon (1210-1294), Papaya sunduğu bir raporda misyonerliğin yayılması için Arapçanın üniversite öğrenimine alınmasını ve Hıristiyanlığın zaferi için İslam'ın da üniversitede öğretilmesini ister. 1649 yılında İngiliz Parlamentosu, Hıristiyanlığın dünyaya yayılması için Londra'nın merkez olduğunu belirterek bir Misyonerlik Cemiyeti kurmuş, bu cemiyetin dünyadaki şube sayısı, XIX. yüzyıl sonunda yedi bine varmıştır. Fransızlar 1787, Amerikalılar 1810 yılında misyonerlik örgütlerini resmen kurdular. 1855'te Amerika'da 6185 adet misyoner kurumu oluşmuştur.3 1896 yılında dünyada 150 Protestan örgütünde 11574 misyoner faaliyet göstermekteydi.4 Protestan (Evangelical) hareketler Osmanlı'da, çalkantılı bir zaman olan 1831 yılında başladı.5

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyıl eğitiminde en faal unsur Amerikan misyoner okullarıydı. Protestanlar, ruhsatlı veya ruhsatsız okul ve yetimhaneler kurdular ki bunun sayısı XX. yüzyılın başında 400'e ulaşmıştı. Amerikan misyoner okulları, İmparatorluğun diğer kesimlerine nispeten, Ortodoksluğun egemen olduğu Balkanlar'da tutunamadı.

II. Amerikan Protestan Misyoner Örgütü ve Osmanlı Devleti

Misyonerlerin Anadolu topraklarındaki faaliyetleri 1218 yılında Rahip Saint Francesko'nun bu amaçla İstanbul'a gelmesiyle başlatılır. XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun belirli merkezlerinde misyoner merkezleri vardı. 1621 tarihinde Katolik Kapusenler (Freres Mineurs) Osmanlı topraklarında faaliyete başlamışlardı. Misyonerler, doktor, seyyah, mühendis gibi meslek gruplarından oluşabiliyordu.6

Amerikan misyonerlerinin Osmanlı Devleti'ndeki ilk faaliyetleri 1820'lerin başına kadar uzanmaktadır. 1810 yılında 3 kilisenin temsilcileri tarafından Massachussetts'de kurulan7 ve Amerikan

Protestanlarının misyoner örgütü olan American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM)8 1818'deki yıllık toplantısında Osmanlı Devleti'nde misyon istasyonları kurulması için çalışmalar yapılmasını kararlaştırmış ve 5 Ocak 1820 tarihinde Plinty Fisk ve Levi Parsons adlı iki misyoner, bu istasyonların açılması için gerekli hazırlık çalışmalarını yapmak üzere Osmanlı topraklarına gönderilmişti.9 Fisk, 1820'lerde Beyrut, Kudüs, Şam ve Antakya gibi bölgeleri gezerek Türkler, Araplar, Dürziler, Maruniler, Rumlar ve Ermeniler hakkında detaylı bilgi topladı.10 1822'de Malta'ya gelen Fisk, bölgede dağıtılacak her türlü dini ve öğretici yayını basmak amacıyla bir matbaa kurdu. Beyrut'u Osmanlı Devleti için misyon merkezi olarak kuran ABCFM'nin kurduğu Protestan okullarının sayısı 1827'de 13'e yükseldi.

Osmanlı'da açılan ilk Amerikan okulu 1824 yılında Syrian Protestant College'dir; 1824-1886 arasında 400 okul daha açıldı.11 Osmanlı Devleti'nde Protestanlaştırılmaya en müsait topluluğun Ermeniler olduğu sonucuna ulaşan ABCFM, 1830'dan itibaren çalışmalarını bu alanda yoğunlaştırdı. Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan misyonerler, İmparatorluğa hayat veren ideallerin "gaza ruhu" ve "yeniçerilerin eğitimi" olduğunu ama devletin iki zayıf noktasını da görmüşlerdi; "Millet sistemi" ve "Kapitülasyonlar". Misyonerler bu dört konu üzerinde derinliğine inceleme yaptılar.12 ABCFM Müslüman kitleyi Hıristiyanlaştırmak yerine, kiliseleri, özellikle Ermenileri örgütlemeyi hedeflemiştir.13 1834 yılında Londra'da basılan Missionary Researchers in Armenia adlı eserde şu sonuca ulaşılmıştır; Müslüman kitle Protestanlaştırılamaz ama düşman topraklarında bulunan Hıristiyanlar üzerinde çalışarak düşmanın kalbine girebiliriz.14

1835'te misyonerler Anadolu'da faaliyet göstermeye başlamışlardı. Bu amaçla görevlendirilen H.G.O. Dwight ve Eli Smith, 1830'da İzmir'e gelerek misyoner çalışmalarına başladılar. Osmanlı ülkesinde seyahat için gereken tezkere ve izin belgelerini aldılar. Dwight ve Eli Smith, Erzurum, Kars, Tiflis, Nahcıvan, Tebriz, gibi bölgelerde gezerek, Kürtler, Ermeniler ve Nasturiler hakkında 700 sayfalık bir kitap hazırladılar. Bu kitap ABCFM tarafından

bastırıldı ve bölgeye gelen tüm misyonerler için temel bir başvuru kitabı oldu.15

Bir misyonerin nasıl yetiştirileceği, alacağı dersler, yapacağı işler tüm detaylarıyla belirlenmişti.16 Bir misyonerin nasıl çalışma yapacağı,17 misyoner hücresinde kaç misyonerin ve kimlerin bulunacağı belirlenmişti.18 Misyonerlik, tüzüğü, programı olan sistemli, organizeli bir örgüttür. Bir misyonerin örgütüne karşı ahitnamesi (taahhüdü) olduğu gibi misyonlar arasında doğal olarak işbölümü bulunmaktadır. Gittikleri bir yörede önce sosyolojik araştırmalar yapar, yöreyi iyice tanımaya başlar, bu nedenle geziler düzenlerlerdi.19 1857'de ABD misyonerlerine yardım için İngiliz Kilisesi harekete geçmiş ve Turkish Missions Aid Society isimli cemiyeti kurmuştu.20

Misyonerler 1850'lerde Osmanlı İmparatorluğu'nda okullar ve hastaneler açmaya başladılar.21 Misyonerler, siyasi davranıyor, Ermeni ve Bulgarlarla özel olarak ilgileniyorlardı. Amaçları dinsizleri (heathen) doğru yola getirmek, Osmanlı despotizmine karşı, onları özgürlüklerine kavuşturmaktı.22 1876 senesinde ABCFM'nin kurduğu 15 ayrı aktivite merkezi vardı.23 Okulları, ilkokuldan başlayarak, üniversiteye kadar uzanıyordu. 1850 ile 1900 yılları arasında İncil, Osmanlı ülkesinin hemen tamamına yayıldı; dili olan her bölgeye İncil gönderildi; İncil; Türk, Arap, Yunan, Ermeni, Bulgar, Kürt ve Yahudi dillerine çevrildi.24

1880 tarihli Barlett Raporu, ABCFM'nin Osmanlı topraklarındaki faaliyet ve hedeflerini şöyle özetler; "Misyoner faaliyetleri açısından Türkiye, Asya'nın anahtarıdır."25

Osmanlı Devleti, Amerikan okullarını kapatmak isteyince, Türk-Amerikan çatışması çıkmış ve bu çatışma, ilişkilerin kesildiği Birinci Dünya Savaşı'na kadar sürmüştür (1860-1914).26

III. Amerikan Misyonerlerinin Osmanlı Ülkesinde Kilise ve Eğitim Kurumları Hedefi

A. Osmanlı Eğitim Sistemi

Osmanlı İmparatorluğu'nda adalet, savunma ve maliye dışındaki alanlara devlet doğrudan girmemiş, sadece devlet olarak denetim görevini üstlenmiştir. Toplumsal hayatı derinden etkileyen eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik gibi hizmetler, bugün "üçüncü sektör" denilen vakıflar tarafından yerine getirilmiştir. Osmanlı'da eğitim-öğretim özel vakıflar tarafından yürütülüyordu. İmparatorluğun geri kalmasında ilmiyenin ve eğitim sisteminin önemli rolü olduğu da kuşkusuzdur.27 Osmanlı eğitim sisteminin devlet tekelinde olmayıp özel alan içerisinde mütalaa edilmesi, devlet denetimini yetersiz kılmıştır. Tehlike sezildiğinde ise ya geç kalınmış ya da dış baskı varlığını hissettirmiştir. Tanzimat döneminde eğitim, adeta yabancıların eline teslim edilmiştir.

B. Genel Olarak Yabancıların Okul Açmaları

Fransızlar,28 İngilizler ve diğer gelişmiş ülkeler Osmanlı İmparatorluğu'nda okul açmaya büyük önem vermişlerdi. 3 Kasım 1819'da Levi Parsons (ö. 1825) ve Pliny Fisk (ö. 1822), Boston'dan Suriye'ye geldiler.29 Bunların asıl görev yerleri Filistin idi. İlk misyon Kudüs'te 1823'te açıldı. 1825'de bir misyon Beyrut'ta, bir diğeri ise İzmir'de (1828'de) açıldı.

C. Suriye Protestan Koleji

Kolejler konusunda ilk adım Suriye misyonu tarafından atıldı ve Beyrut'ta Suriye Protestan Koleji açıldı.

D. Robert Koleji

Osmanlı İmparatorluğu'nda daha 1836 yılında Evangelical Union (Protestanlık Birliği) kurulmuştu. İngilizce tedrisat yapan Amerika ilkokulları Osmanlı İmparatorluğu dahilinde daha 1830'lu yıllarda kurulmuştu. 1860'lardan itibaren daha üst düzeyde eğitim verecek, ABD'deki üniversitelerin benzerleri olan kolejlerin (college) kurulmasına ağırlık verildi. 1835 yılında bu misyonerler, Anadolu'da faaliyette bulunmaya başladılar. Robert College'in ilk müdürü olan Cyrus Hamlin, 1839'da Ermeniler arasında Protestanlık lehine çalışmaya başlamıştı.30 Misyonerlerin yayılmasının iki temel direği, kilise ve okulların açılmasıydı. Cyrus Hamlin 1840'da Bebek'te misyoner seminerini açtı.31 18 yıl sonra Hamlin, bu görevden istifa

etti ve yeni Protestan koleji olan Robert Kolej'i kurdu (1863). Binayı Board satın almıştı. Amerikan kolejinin masraflarını, Christopher R. Robert isimli New Yorklu zengin bir tüccar karşılamış, ABD başkanı Hamlin de yardım etmişti.32 1868'de gereken izni alarak, en fazla yardım eden Amerikalı zengine atfen Robert Kolej adı verilen okul açıldı,33 1870'de yeni yapılan binasında eğitime başladı. Abdülaziz, 1868 tarihinde, Robert College'in, açılmasına izin verdi. Daha sonra bu okul, Türkiye'nin en önemli yabancı okulu oldu ancak bunların hedefi azınlıklar olduğundan; Türk öğrencilerin sayısı azdı.34 Genelde Robert College, bir misyoner kurumu olarak bilinir ki bu Batılı araştırmacılar tarafından da doğrulanır.35 Robert Kolej, ABD misyoner kurumu olan American Board ile çok yakın ilişki içinde olmakla birlikte bağımsız bir kurumdu.36 Babıali'nin muhalefetine rağmen, ABD hükümetinden sağlanan diplomatik destekle önceleri okula Türk, Rum, Bulgar, Ermeni, Yahudi, Alman, Suriyeli, İranlı öğrenciler alınırken, daha sonraları okula daha çok Bulgar, Ermeni ve Rum çocukları kabul edildi.

E. İstanbul Amerikan Kız Koleji

İlk zamanlar kızların eğitimi evlerde olurdu (Home School). Kız okullarının açılmasına gerek görüldükten sonra, İstanbul Amerikan Kız Koleji (Constantinople College for Girls) 1871-1872 öğretim yılında eğitime başladı. Ünlü yazar, Halide Edip Adıvar, bu kolej mezunudur (1901); gizlice Koleje girmiş ve yine gizlice mezun olmuştur.37

F. Harput Fırat Koleji

Harput merkezli Doğu Anadolu misyonuna toplam 36 Amerikalı misyonerle birlikte yardımcı olan yerlilerin (genellikle Ermen) sayısı 266 kişiydi.38 1878 senesinde Harput'ta Ermeni Koleji açıldıysa da Babıali bu ismi tanımadı. Bunun üzerine açılan bu kolejin adı Fırat Koleji (Euphrates College39 veya College Hill-Kharpoot) olarak değiştirildi.40 Harput'taki kolejde genellikle Ermeniler eğitiliyordu.41 Aslında daha önce 1860 senesinde açılan Harput İlahiyat Okulu, ilk yıl 25 öğrenci almıştı. 1894-1895 ve 1896 yıllarındaki Ermeni

katliamı sonrası Harput ve Maraş'taki olaylar nedeniyle Osmanlı-ABD ilişkileri gerginleşmiş, ilk ciddi kriz doğmuştu.42

G. Diğer Kolejler

1878-1903 döneminde Van'da Amerikan Koleji, Merzifon'da Anadolu Koleji ve İzmir'de Uluslararası Kolej açıldı.43

Osmanlı hükümeti, bu okulları siyasete bulaşmama kaydıyla serbest bırakmıştı.

1850'de Osmanlı ülkesinde Amerikalı misyonerlerin yönetiminde yedi kilise ve yedi okul varken, bu sayı 1913'te 163 Kilise ve 450 okula ulaştı. Amerikan okullarına devam eden Osmanlı vatandaşlarının sayısı, 1850'de 112 iken 1913'te 25.922 (yirmi beş bin dokuz yüz yirmi iki)'ye erişti.44 1886 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda okullarda çalışan kadın ve erkek ABD'lilerin sayısı, 254, Türk yardımcılarının sayısı ise, 1049 kişi idi. Osmanlı'daki High School ve Collegelerin sayısı 35, yatılı kız okullarının sayısı ise 27 idi. Daha aşağı seviyedeki okulların sayısı ise 508 olup, çeşitli yerlerde öğrenim gören öğrencilerin sayısı 25.171 idi.

1859 dan itibaren Amerikan doktorları Anadolu'da 9 hastane ve 10 dispanser açmış olup buralardaki hasta sayısı yaklaşık 40 bin kişi idi.45 1850'den sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda misyonerlerin faaliyetleri arttı. 1876'da Congregational Church veya ABCFM tarafından Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasında yapılan toplam harcama 4.502.810,80 $ idi.

ABCFM, aidatlarla beslenen bir örgüttü. ABCFM, bazılarına göre, ABD içinde devlet sayılabilen bir örgüttü.46 "American Board of Commissionaries for Foreign Missions of the Congregational Church" isimli örgüt, Osmanlı'ya misyoner göndermeye karar verdiğinde Osmanlı Devleti dünyanın en büyük gücüydü.47

1831 senesinde yapılan nüfus sayımına göre üç kıtaya yayılan bir ülke ve Ortadoğu'nun en önemli askeri ve siyasi gücü olan Osmanlı'da 36 milyon insan yaşamaktaydı;48 Tanzimat dönemi boyunca azınlıklar lehine yapılan ıslahatlarla (reform)

Hıristiyan azınlıklar, Türklerin hakimiyetini kırmayı ve giderek onlara üstünlük sağlamayı amaçlamışlardı. Bu amaçla Batılılar, hatırat, gezi ve değişik türlerde yazılmış eserlerinde Tanzimat ve Islahat hareketlerinden övgüyle söz etmişlerdir.49

Matbaa; Misyonerler tarafından Malta Matbaası 1822'de kuruldu, 1833'de İzmir'e nakledildi. Benzeri matbaalar, İzmir ve İstanbul'da da kuruldu.50

1831 sonrası, Osmanlı ülkesinde faaliyet gösteren misyonerlerin yükselişe geçtiği ikinci bir aşama oldu. Bu dönemde ABD, İstanbul'da elçilik ve bir misyon açtı. Bu resmi açılış misyonların rahat bir nefes almasını ve misyonların hızla artmaya başlamasını sağladı. 1834 yılında Trabzon ve Bursa misyonları açıldı.51 1869 yılına gelindiğinde, İmparatorluğun 21 merkezinde misyonlar kurulmuştu. Bu misyonlarda görevli olan 41 adet misyoner ve bunlara yardımcı olan Ermeniler çalışıyordu. I. Dünya Savaşı'na girerken doktorlarıyla birlikte dokuz hastane, 426 okul ve devam eden 25000 öğrencileri vardı.52 I. Dünya Savaşı sonunda (1918) Osmanlı'da sadece 36 misyoner kalmıştı. 1921'de misyonerler, 70 yıl önce geldikleri Harput'tan kovuldular. Kapitülasyonlar kalktıktan ve Lozan Sözleşmesi imzalandıktan sonra, azınlıkların değişimi sonrasında, ABD misyonerleri Türkiye'de kalmak istiyorlardı.53

ABD misyonerlerinin dünyada en çok önem verdikleri, insan gücü ve diğer konularda en çok yatırım yaptıkları alan Osmanlı coğrafyasıydı. Misyonerlerin hedef kitlesi, -Hıristiyanlaştıramadıkları için- Türkler değil, azınlıklar idi.54 Misyonerlerin amacı, Ermenileri (Millet-i Sadıka) Türklerden ayırmak, Batılı değerlere ulaşmalarını sağlamak,55 kendilerine kutsal kitabın bilgisini bildirmekti. Müslümanları Hıristiyanlaştırmak zor oluyordu, 1861'e kadar sadece 23 Müslüman vaftiz edilmişti. Bu arada Yunanlılar unutulmamıştı.

Daha sonra misyonlar işbölümü yaptı; "Yahudi misyonu", "Ermeni misyonu" gibi. Yunan misyonu, Yunan devleti kurulunca kaldırıldı. Misyonların ismi daha sonra yeniden değiştirildi: Batı Türkiye misyonu, Doğu Türkiye misyonu, Orta Türkiye misyonu gibi. Batı'nın merkezi İstanbul, Ortanınki Antep, Doğunun merkezi ise

Harput idi. Misyonların kuruluşunda Ermenilere olan ilginin dominantlığı devam ediyordu.56

Misyonerlerin amacı, Türk-Amerika ilişkisinden çok Rum ve Ermenilerin yararlarını gerçekleştirmekti.57 Osmanlı Devleti yöneticileri de misyonerlerin devlet aleyhine siyasetle uğraştıklarını biliyor ama bunlara karşı fazla bir şey yapamıyorlardı. Misyonerler, Ermeni milliyetçiliği taleplerini teşvik ediyorlardı.58 Misyonerlerin Ermenilere yönelik faaliyetleri 1880'den sonra hız kazandı. Merkezi Türkiye misyonu, önceleri Ayntab, Maraş, Adana ve Haçin'i kapsarken daha sonra Halep, Antakya, Tarsus ve Urfa şehirleri de misyonun görev alanına dahil edildi.

Batılı devletler azınlıkları açıkça destekliyorlardı; 1740 tarihindeki kapitülasyonlarla birlikte Fransa, Katolikleri himaye hakkını elde etmişti. İngiltere ve ABD Protestanları, Rusya ise Ortodoksları koruyor/kolluyordu. İngiltere ve ABD'nin baskıları sonucunda, 15 Kasım 1847 günü padişah tarafından yayınlanan bir kararname ile Protestanlık bağımsız bir dini toplum (millet) olarak tanındı. 1857 tarihinde yayınlanan bir emirname ile irtidat suçuna verilen ölüm cezası kaldırıldı.59 1886'da İmparatorluk Fermanı (Imperial Fırmans) olmadan açılan okullar (ki Suriye'de 62 tane vardı.) kapatıldı. 1864'deki halkın tepkisel hareketinden sonra misyoner çalışmaları biraz geriledi.60

Protestanlar, diğer Hıristiyanlarla eşit hakka sahip olabilmek için ayrı bir millet olarak tanınmalarını istiyorlardı. ABD'li misyonerler ABD ve İngiltere aracılığıyla bu konuda özel bir çaba gösterdiler. Esasen İngiliz elçiliği Protestanları zaten kendi koruması altına almıştı. 1843 senesinde ihtida etmiş bir Ermeni'nin yeniden Ermeniliğe dönmesi nedeniyle, irtidat suçunu işlediği iddiasıyla, idam edilmesi üzerine, İngiltere Osmanlı'ya baskılarını artırmıştı. İngiliz Büyükelçisi Stratford de Redcliffe (Canning),61 Mustafa Reşit Paşa ile yürüttüğü görüşmeler sonunda, Sultan Abdülmecid, yayınladığı bir irade ile Protestanları ayrı bir millet olarak tanıdı. Bir araya gelen Protestanların seçtiği temsilci, Babıali tarafından resmen tanındı.

Canning'in, özellikle Abdülmecit devrinde, sadrazam ve vezirlerin atanmasında etkisi olurdu.62

XIX. yüzyılın sonunda açılan Amerikan ilkokulu sayısı 378 ve bu okullarda okuyan öğrenci sayısı 14.414, ortaokul sayısı 33 ve bu okullarda okuyan öğrenci sayısı 2600, açılan ilahiyat okulu sayısı 3 ve bu okulda okuyan öğrenci sayısı 22, açılan kolej sayısı 3 ve burada okuyan öğrenci sayısı 520 olmak üzere toplam 417 okulda 17.556 öğrenci vardı63.

Osmanlı azınlıklara din özgürlüğü tanımış, Protestan kilise cemaat, okul ve kolejlerine açılış izni verdiği gibi, İmparatorluğun Asya ve Avrupa topraklarına yayılmasına da müsaade etmişti.64 Azınlıklar ve bunlara verilen müsaadelerle ilgili olarak çok miktarda arşiv belgeleri bulunmaktadır.65

IV. Ermeniler ve Amerikan Misyonerleri (Türk-ABD İlişkileri Bağlamında Ermeni Sorunu)

Osmanlı İmparatorluğu'nda millet sistemi vardı; Müslüman olanlar millet-i hakime adını taşır; gayrimüslimler ise Grek Ortodoks milleti, Ermeni milleti, Yahudi milleti gibi isimler altında toplanırlardı.66 Amerikan misyonerleri yoğun çabaları sonucunda, 1834 yılında İstanbul'da bulunan Ermeniler için ilk kez Türkçe Protestan ayini yaptılar. Misyonerler, Ermenilerle (öncelikle onları Protestanlaştırmak, sonra da ayrı bir devlet kurdurtmak için) özel olarak ilgileniyorlardı.67 Beyoğlu'nda (Pera) ilk misyoner okulu açıldı. 1835'te Trabzon, 1939'da Erzurum, 1849'da Ayntab, 1855'te Maraş, Adana, Halep, Tarsus, Antakya, Kilis, 1850'de Selanik misyonları kuruldu. Osmanlı ülkesi ABCFM tarafından 5 idari bölgeye ayrılarak, Erzurum, Harput, Bitlis, Diyarbakır ve Mardin Doğu; Maraş, Urfa, Antep, Halep, Adana, Tarsus, Mersin Merkez; Trabzon, Ordu, Merzifon, Sivas, Kayseri, İzmir, İstanbul, Talas, Adapazarı Batı; Selanik, Sofya, Manastır Avrupa; Beyrut ve Sayda, Suriye misyonu içerisinde sayıldı. ABCFM üst yönetimi (Prudential Committee), Ermenilerle ilgilenilmesini emretmişti.

Ermeni Patrikhanesi, Ermenilerin dinlerinin değiştirilerek Protestan yapılmasını tepkiyle karşıladı; 1844'te Gregoryan Ermeni Kilisesi Patriği seçilen Matteos, sert önlemler aldı, Protestan tarzında ibadet eden Ermenileri 1846'da Gregoryan Kilisesi'nden çıkardı. Patrik, kendi cemaatı üzerindeki olumsuz etkisi nedeniyle Papayı Babıali'ye resmen şikayet etti.68

Ermenilerin yaşadığı tüm bölgelerde açtıkları okullarda verdikleri eğitimle Ermeni ulusal bilincinin oluşumuna katkıda bulunan misyonerler, İmparatorluktan bağımsız kalmayı en çok hak ettiğine inandıkları bu halkla ilgili her türlü gelişmeyi ABD ve Avrupa kamuoyuna aktardılar. Böylece ABD ve İngiltere'de çok fazla kimsenin haberdar olmadığı Ermenilerle ilgili gelişmeler, kamuoyunda daha fazla yankı bulmaya başladı. 1890'ların başından itibaren ağırlık kazanan Ermeni isyanları ve Osmanlı Devleti'nin bunlara tepkileri de yine misyonerler tarafından dünya kamuoyuna çarpıtılarak aktarıldı. İlk önce, 6 Ocak 1893'te Ankara çevresinde oturan Ermeni isyancılar, daha sonra Merzifon ve Amasya'da isyan eden Ermeniler, Osmanlı-ABD ilişkilerini de olumsuz yönde etkilediler. İsyancıların sığındığı Merzifon Kolej binasının Osmanlı askerlerince tahrip edilmesi Washington'da büyük tepkiye neden oldu. İkinci önemli gelişme Kasım 1895'te çıkan isyan nedeniyle Harput ve Maraş'taki Amerikan okulları ve Amerikan misyonerlerin zarar görmesi oldu. Harput konsolosluğundan gelen bilgiler ışığında ABD elçisi 100.000 dolar tazminat istedi. II. Abdülhamit olayı zamana yaymaya çalıştı ise de ABD'nin tehditleri ağırlaşınca Haziran 1901'de 19.000 sterlin ABD elçisine zarar ziyan bedeli olarak ödendi.69

Beşyüz yıl birlikte yaşayan Türklerle Ermeniler arasında ilk kez ciddi bir kriz yaşanıyordu. Türk-Ermeni iç sorunu II. Abdülhamit döneminde 1894 ve 1895'te yaşandı ki bu, Batı literatürüne Ermeni katliamı olarak geçti. ABD senatosu 3.12.1894'de Ermeni katliamı ile ilgili bir kararı kabul etti.70 Amerikalı misyonerlerin etkili çabaları sonucunda zaten Balkanlardaki gelişmeler sonucunda zedelenmeye başlayan Türk imajı son derece olumsuz motiflerle bezendi. "Konuşulmaz Türk (unspeakable Türk)", "korkunç Türk (Terrible Türk", "Türk barbarlıkları (The Turkish

Barbarities)”, “Bulgaristandaki mezalim (The Atrocities in Bulgaria)”, binlerce insan vahşice katledildi (Thousands of People Brutally Murdered)” gibi gazete başlıkları ve terimler bu çabalar sonucunda ortaya çıktı ve sadece icat edildiği ABD’de değil, tüm Batı’da yoğun olarak kullanıldı.

Osmanlı-ABD ilişkisi genelde samimi olarak sürdüğü halde ilk defa olarak, 1894 senesindeki Ermeni olayları nedeniyle ABD kamuoyu Türk düşmanı kesilmiştir.71 Türk kavramı, yapılan propagandalar sonucunda, katliam, gizem, Türk hamamı ve peçeli kadınlar anlamlarını içermeye başlamıştı. “Konuşulmaz Türk” isimli bir kitap, Türklerin Ermeni soykırımı yaptığını iddia eden yapıtlardan biriydi. Osmanlı İmparatorluğu için artık, “The Sick Man of Europe”72 veya “Eastern Question”73 kavramı daha sıkı kullanılıyordu.74

1860-1914 yılları arasındaki Amerikan okulları nedeniyle doğan Türk-Amerikan çatışmasına yeni bir çatışma konusu daha eklenmişti; ABD’ye göç eden gayrimüslim Osmanlı vatandaşları olan Rum, Ermeni ve Lübnanlı Hıristiyanların Türkler aleyhine yaptıkları propaganda sonucunda Anti-Türk imajı doğmuştur. Öyle ki, 1927 senesinde New York’a ulaşan Türkiye’nin Washington Büyükelçisi Muhtar Bey, oteline polis koruması altında gelebilmiştir.75

1880 sonrasında ABD’li misyonerlerin Ermenilere yönelik çalışmaları hız kazanmıştı. 1880’de Antep’te bir misyoner matbaası açıldı. Antep bölgesinde 48 Amerikalı misyonere, destek veren 267 yerli görevli bulunmaktaydı. Ermeni ulusal bilincinin oluşması misyonerlerin biricik göreviydi. Ermeni sorunu zamanla Rusya ve İngiltere gibi diğer Avrupa devletlerinin desteği ile çoğu zaman gündeme gelen bir sorun olmuştur. Kışkırtıcı hareketler kısa sürede unutuldu ve İmparatorluğun Müslümanları ile Ermenileri arasındaki ilişkiler büyük ölçüde normale döndü. 1897’de Ermeni sorunu I. Dünya Savaşı’nda tekrar hortlayana kadar ortadan kalktı.76 I. Dünya Savaşı’nda Ruslarla işbirliği yapan Ermeniler tekrar ayaklanmışlardır. Ocak 1919 Paris Barış Konferansı’nda Ermeniler, Karadeniz’den Akdeniz’e uzanan bölgede tam bağımsız bir devlet kurmak ve ABD mandasında olmak istediler. ABD başkanı Wilson, Ermenilerin büyük bir devletin mandasına girme isteğine olumlu bakıyordu. Doğu

Anadolu'ya bir komisyon gönderilmesi kararlaştırıldı. General Harbord başkanlığındaki komisyon Doğu Anadolu'yu gezdi ve raporunda Ermenilerin hiçbir zaman hiçbir yerde çoğunluk olmadıklarını bildirdi. Bu durum karşısında ABD, manda önerisini reddetti.77

Özellikle Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'nu terk ederek ABD'ye göç etmelerinin birinci nedeni ekonomik, diğer nedeni politiktir.78 Osmanlı'da siyasi veya ekonomik birlik olmadığı gibi, coğrafik ve etnik sınırlar da belli değildi. Askeri güce dayalı İmparatorluğun gücü azalınca çöküş başlamıştı. İmparatorluk hâlâ bir toprak devletiydi ve bütçe toprağın gelirine dayalıydı. Osmanlı'dan ABD'ye göç, 1869'a kadar sadece 294 kişi iken, 1879'a kadar 400 kişi olmuş, 1879-1889 arasında 1000 kişi ABD'ye göç etmiş, 1899 yılına kadar 34.843 kişi olmak üzere toplam 37.962 kişi ülkeyi terk etmiştir.79 Gidenlerden bir kısmı, Osmanlı İmparatorluğu'na geri döndüklerinde bu kişilerin Amerikan vatandaşı mı yoksa Osmanlı mı? olduğu konusunda, ABD ile Babıali arasında yeni bir tartışma başlamıştır. 1905-1915 arasında 367.468 Osmanlı, ekonomik veya siyasi nedenlerle ABD'ye göçmüştür Bu 367.468 kişinin sadece %5'i Türk, kalanı genelde Ermeniydi.80

V. Amerikan Misyonerleri ve Bulgar Devleti'nin Kurulması

Amerikalıların Osmanlı topraklarında yoğun ilgi duydukları bir diğer Hıristiyan milleti Bulgarlardı.81 Misyonerlerin Bulgaristan'da ulaşmak istedikleri üç hedef vardı; Protestanlığı yaymak, Bulgarları Ortodoks hiyerarşisinin pençesinden kurtarmak, ulusal bir kilise kurmalarına yardımcı olmak ve Bulgaristan'ın Türk egemenliğinden çıkmasını sağlamak. Bu üç amacın da gerçekleşebilmesi, öncelikle Bulgar milliyetçiliğinin üzerinde yükselebileceği sağlam bir felsefi temelin atılmasına bağlıydı. Dolayısıyla Amerikan misyonerleri, Bulgaristan'la ilgilenmeye başladıkları günden itibaren Bulgarca kitap dergi ve gazete yayımlamaya ve Bulgar dilini konuşabilen misyonerler yetiştirmeye ağırlık verdiler. Misyonerler, misyoner okulları yoluyla bölgeye doğrudan girdikleri 1858'e kadar İzmir82 ve İstanbul'da daha çok bu tür faaliyetleri ile Bulgaristan'daki uyanışa katkıda bulunmaya çalıştılar.83 1870 yılında ilan edilen bir

Padişah iradesiyle Babıali, Bulgar Kilisesi’nin bağımsızlığını benimsedi. Bu durum Bulgar milliyetçilerine cesaret verdi, çalışmalarını hızlandırdı. Bağımsız Bulgar Ortodoks Kilisesi’ne karşı Protestanlaştırma çalışmalarına ağırlık veren ABD’li misyonerler Robert Koleje aldıkları Bulgar öğrenci sayısını artırdılar. 1870’de 40 olan Bulgar öğrenci sayısı 1881 yılında 105’e çıkmıştır.84 Robert Koleji başkanı George Washburn, sözde Bulgar katliamını 1876 tarihinde Londra gazetelerine yazdı.85 Bu durum, İngilizleri Türkler aleyhine çevirmişti.

XIX. yüzyılda Balkanlar ve Batı, Türklerden nefret ettirilme noktasındaydı; Avrupa ve ABD Balkanlar’la özel olarak ilgileniyordu; Rusya ise emperyalist duygularla fırsat kolluyordu.86 Amerikalıların Bulgar ve Ermeni olaylarına bakışı ve XIX yüzyılın son döneminde Avrupa devletleri gibi Osmanlı Devleti’nin işlerine müdahale eder bir tutum içine girmeleri, ikili ilişkilerin soğuk bir döneme girmesine yol açtı. 1901 yılında ABD Başkanı olan Theodore Roosvelt, 1898’de “Dünyada herkesten önce ezmek istediğim iki güç, İspanya ve Türkiye’dir” demişti.87 Bu soğukluk I. Dünya Savaşı’nın başlangıcına kadarki ilişkilerde egemen oldu.88

1 Eren, M. Cevat, “Tanzimat”, Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi, C.XI, ss. 709-765, s. 725. Ama 1850 yılında Protestan Ermeniler ayrı bir cemaat olarak Babıali tarafından tanınmıştır; ibid, s. 725.

2 Tozlu, Necmettin, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Misyoner Okulları”, Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı, Ankara, 1999, s. 329.

3 Tozlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Misyoner Okulları”, s. 329.

4 Kocabaşoğlu, Uygur, Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika, 19. yy.da Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları, İstanbul, 1989, s. 16-17.

5 Cyrus Hamlin, Among The Turks, New York, Robert Carter and Brothers Press, 1878, s. 30.

6 Tozlu, Necmettin, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Misyoner Okulları”, Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı, Ank. 1999, s. 330.

7 Köprülü, Orhan, “Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri”, Belleten, C. LI, Ağustos, 1987, Sayı, 200, s. 936.

8 ABCFM konusunda detay için bkz. Moore, John Hammond, America Looks At Turkey, 1876-1909, Yayınlanmamış Doktora Tezi (Doctorate Dissertation). Virginia University 1961, s. 90-95.

9 Roger Reed Trask, The Relations of the United States and Turkey 1927-1939, A Thesis in History, The Pennsylvania State University, Submitted For The Degree of Doctor of Philosophy, 1959, s. 3; Köprülü, “Tarihte Türk Amerikan Münasebetleri”, s. 939; detay için bkz. Vahapoğlu, M. Hidayet, Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları, (Yönetimleri Açısından), Ankara 1990, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, No. 109, s. 21-25.

10 Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika, s. 33.

11 Vahapoğlu, M. Hidayet, Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları, (Yönetimleri Açısından), Ankara 1990, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, No. 109, s. 73.

12 Tozlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Misyoner Okulları”, s. 331.

13 Trask, The Relations of the United States and Turkey, s. 9; James L. Barton, Daybreak in Turkey, p. 144.

14 Tozlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Misyoner Okulları”, s. 331.

15 Kocabaşoğlu, s. 39; detay için bkz. Detay için bkz. Polat, İlknur, Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar, Ankara, 1990; a. mlf., “Osmanlı İmparatorluğu’nda Açılan Amerikan Okulları Üzerine Bir İnceleme”, Belleten, Sy. 203, C.II, s. 627 vd.

16 Kırşehirlioğlu, Ali, Türkiye’de Misyoner Faaliyetleri, İst. 1963, Bedir Yayınevi, s. 85-111.

17 Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika, s. 50-51.

18 Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, s. 52.

19 Tozlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Okulları", s. 331.

20 Türk Misyonlarına Yardım Derneği için bkz. Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, s. 73.

21 Moore, America Looks At Turkey, 1876-1909, s. 27.

22 Moore, America Looks At Turkey, 1876-1909, s. 27.

23 Harita için bkz. Moore, America Looks At Turkey, 1876-1909, s. 29.

24 Hamlin, Among The Turks, s. 362.

25 Tozlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Misyoner Okulları", s. 330.

26 Ülman, Haluk, İkinci Dünya Savaşı'nın Başından Truman Doktrinine Kadar Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri (1939-1947), AÜSBF Yayını, Ankara, 1961, s. 5.

27 Unan Fahri, "Osmanlılarda Medrese Eğitimi", Yeni Türkiye, Osmanlı Sayısı, Ankara, 1999, s. 149-160, s. 151; ayrıca bkz. Kazıcı, Ziya, "Osmanlı Eğitim ve Öğretim Sisteminde Genel Medreseler", Yeni Türkiye, Osmanlı Sayısı, Ankara, 1999, s. 161-167; Çelebi, İlyas, "Osmanlı Medreselerinin Kuruluşu, Yükseliş ve Çöküş Nedenleri", Yeni Türkiye, Osmanlı Sayısı, Ankara, 1999, ss. 168-175; Akkutay, Ülker, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderun Mektebi", Yeni Türkiye, Osmanlı Sayısı, Ankara, 1999, ss. 187-193; Deguilhem, Habil Randi, Şam Eyaleti Örneğinde Osmanlı İmparatorluğunda Eğitimin Laikleştirilmesi, ss. 231-236.

28 İstanbul'da 1697-1839 yılları arasında açılan Fransız okulları için bkz. Vahapoğlu, Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları, (Yönetimleri Açısından), s. 71-72; Salahi R. Sonyel, "Tanzimat and its Effects on the non-muslim Subjects of the Ottoman Empire", Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara, 31 Ekim-3 Kasım 1989, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, XXVI.Dizi,-Sa.5, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 372.

29 Moore, America Looks At Turkey, 1876-1909, s. 24.

30 Köprülü, “Tarihte Türk Amerikan Münasebetleri”, s. 936.

31 Hamlin, Among The Turks, s. 61.

32 Trask, The Relations of the United States and Turkey, s. 9-10.

33 Hamlin, Among The Turks, s. 287-301.

34 Gordon, Leland James, (Prof. of Economics, Denison University), American Relations with Turkey 1830-1930, An Economic Interpretation, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1932, s. 226.

35 “Robert College as an Outpost of American Education”; bkz. Gordon, s. 226 vd.

36 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 225.

37 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 226.

38 Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika s. 153.

39 Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika, 19. yy. da Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları, s. 188-193.

40 Hamlin, Among The Turks, s. 259.

41 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 229. Harput’ta Süryani ve Ermenilere ait 6 ibtidai okul ve 1 rüşdiye vardı. Ayrıca Harput’ta, Amerikan Koleji (1857), Fırat Koleji (1869) ve Alman Mektebi (1895) olmak üzere üç yabancı okul daha vardı; Detay için bkz. İshak Sunguroğlu, Harput Yollarında, C. II, İst. 1959; Kılıç, Orhan, “XIX. Yüzyılda Harput’ta Misyoner Faaliyetleri”, Fırat Üniversitesi Dergisi, 1989, 3 (I), ss. 119-137.

42 Trask, The Relations of the United States and Turkey, p.10; Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 240; bkz. Rosaline de Gregorie Edwards, Relations Between the United States

and Turkey, 1893-1897, Unpublished Ph.D. dissertation, Fordham University, 1952.

43 Hamlin, Among The Turks, s. 259.

44 Robert Daniel, American Philantrophy in the Near East 1820-1960, Athens, Ohio University Press, 1970, s. 94.

45 Samuel Cox, Diversions of a Diplomat in Turkey, New York 1887, s. 296.

46 bkz. Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, s. 8.

47 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 221.

48 Karal, Enver Ziya, Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831, Ankara, 1943, s. 93.

49 Tozlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Okulları", s. 331. "Ne olursa olsun ıslahat" gibi kayıtsız şartsız ve pazarlık gücünü sıfıra indiren talepler, ülkelerin hayatında olumsuz bir işlev görmüşlerdir. Günümüzde "Ne olursa olsun Avrupa Birliğine girelim" istemleri de bu bağlamda değerlendirilmelidir.

50 Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, s. 46.

51 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 221.

52 Trask, The Relations of the United States and Turkey, s. 9.

53 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 222.

54 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 223.

55 Trask, The Relations of the United States and Turkey, s. 10.

56 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 224; Tozlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Okulları", s. 331.

57 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 224.

58 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, p. 224; bkz. Tozlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Okulları", 701 Osmanlı Özel Sayısı, s. 764-776.

59 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 228.

60 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 228 ve 233.

61 Canning, önceleri İstanbul'da İngiliz diplomatı daha sonra büyükelçi oldu. İngiltere'ye yazdığı bir yazıda, "Bu imparatorluğa yıkılma felaketi, kuzeyden veya güneyden gelmeyecektir; kalbine dek çürüktür ve bu çürüklüğün başlıca nedeni bizzat yönetimdir." Canning'e göre hata, "yöneticiler, yönetimin aksaklığını biliyor ama düzeltmek için gerekli zeka ve cesaret sahibi olmadıklarını" iddia ediyordu. Sonyel, R. Salahi, "Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Gayri Müslim Uyrukları Üzerindeki Etkileri", Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara, 31 Ekim-3 Kasım 1989, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, XXVI.Dizi,-Sa.5, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 340.

62 Akyıldız, Ali, "Hükümet", "Tanzimat Dönemi ve Sonrası", DİA, C. XVIII, s. 472.

63 Vahapoğlu, Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları, (Yönetimleri Açısından), s. 73.

64 Hamlin, Among The Turks, p. 365.

65 Kırşehirlioğlu, Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri, s. 143-167 arası epeyi belge bulunmaktadır.

66 Sonyel, "Tanzimat and its Effects on the non-muslim Subjects of the Ottoman Empire", s. 373-378.

67 Moore, America Looks At Turkey, 1876-1909, s. 96; Hamlin, Among The Turks, s. 30-31.

68 Hamlin, Among The Turks, s. 73.

69 Trask, The Relations of the United States and Turkey, s. 11.

70 Detay için bkz. Gordon, American Relations with Turkey, 1830-1930, s. 24-34.

71 Roger Reed Trask, The Relations of the United States and Turkey, s. 1, 11; Gordon, American Relations with Turkey 1830-

1930, s. 16.

72 Avrupa’nın hasta adamı sözü, 1853’te İngiltere’nin St. Petesburg’da bulunan büyükelçisi ile toplantı yapan Rus Çarı tarafından söylenmiş bir sözdür. Çar, “Kollarımız arasında hasta bir adam var, çok hasta. Size açıkça söylemeliyim ki, gereken bütün tedbirleri almadan önce onu günün birinde kaybetmemiz büyük bir felaket olacaktır.” Demiş ve Avrupa’nın hasta adamının (Osmanlı’nın) mirasını paylaşma konusunda anlaşmışlardır; Karal, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, C. V, s. 228.

73 Doğu Sorunu; bkz. Hamlin, Among The Turks, s. 29.

74 Trask, The Relations of the United States and Turkey 1927-1939, s. 2; Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 3; bkz. Everett D. Wheeler, The Duty of the United States of America to American Citizens in Turkey, New York, Chicago, and Toronto, 1896, ss. 20-22.

75 Ülman, Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri, s.5.

76 Stanford Show, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, C. II, Cambridge University, Press, London 1977, s. 256.

77 Ergün Aybars, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, C. I, s. 88. Detay için bkz. Uçar, Ahmet, Amerikan Misyonerlerinin Türkiye’deki Faaliyetleri 1818-1930, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Konya, 1988.

78 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 296 vd.

79 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 303. 1900-1923 için bkz. ibid, s. 305, 308. 1923’e kadar toplam (323.392) kişi ABD’ye gitmiştir. Bunun sadece 15.365’i Türk, 78.262’si Yunanlı, 72.273’ü Suriyeli, 53.066’sı Ermeni, 35.158’i Sırp ve Bulgar, 16.058’i Yahudi idi. İbid, s. 308. Bunun 170.000’i aktif işçiydi. Yine gidenlerin %95’i azınlık, kalanı Müslüman idi.

80 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 357 ve 358; Ermeni milleti hakkında detay için bkz. Sonyel, “Tanzimat and its Effects on the Non-Muslim Subjects of the

Ottoman Empire”, s. 374-375. Bu konuda detay için bkz. Bozkurt, Gülnihal, ABD Vatandaşlığı İddiasında Bulunan Osmanlı Vatandaşlarına Dair Bazı Amerikan Belgeleri, Prof. Dr. Jale Akipek’e Armağan, Konya, 1991, s. 177-189.

81 XIX, yüzyılda Bulgaristan’ın dini, ırki, terör ve idare yapısı hakkında bkz. Turan, Ömer, The Turkish Minoritiy in Bulgaria (1878-1908), Ankara, 1998, s. 27-45.

82 İzmir, 1930 öncesinde Smyrna olarak bilinir. 1930 senesinde çıkarılan bir kanunla Smyrna İzmir, Angora Ankara, Konstantinopolis İstanbul oldu; Trask, The Relations of the United States and Turkey 1927-1939, s. 2, dn, 2.

83 ABD’de Harvard Üniversitesi içerisinde Houghton Kütüphanesi’nde Amerikan Protestan Misyonerleri Arşivi bulunmaktadır; Erhan, s. 243.

84 Hamlin, Among The Turks, p. 261; Şentürk, Hüdai, Osmanlı Devleti’nde Bulgar Meselesi, (1850-1875), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992, s. 65.

85 Moore, America Looks At Turkey, 1876-1909, s. 45.

86 Moore, America Looks At Turkey, 1876-1909, s. 37.

87 Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika, s. 23.

88 Erhan, “Osmanlı-ABD İlişkileri”, s. 243; Konu ile ilgili daha detaylı için bkz. Arşiv belgeleri Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Dairesi Arşivi, 203 No.lu Amerikan Board Okulları Dosyası ve İstanbul Amerikan Kolejleri Dosyası, no. 341-42; Amerikan Arşivi için bkz. National Archives of the United States-A Micro Film Publication; ibid.

Başlangıçtan Günümüze Türk-Alman Eğitim İlişkileri / Doç. Dr. Kemal Turan [s.197-203]

Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi / Türkiye

Önceleri siyasi ve ekonomik alanlarda başlayan Türk-Alman ilişkilerinin, zamanla gerek sivil gerekse askeri eğitim alanlarında geliştirilmeye çalışıldığı görülmektedir.

1. Sivil Alandaki Eğitim İlişkilerinin Başlangıç ve Gelişimi

Türklerle Almanlar arasındaki ilk ilişkiler, M.S. 4. yüzyılda başlamıştır. Almanların ataları sayılan Cermenler ile Hun Türkleri arasındaki ilişkilerden sonra XI. yüzyıl Haçlı seferlerine kadar bu iki devlet arasında herhangi bir yakınlaşma söz konusu değildir. Ancak III. Haçlı Seferi'ne (1190) katılan I. Friedrich (1155-1190) savaşarak Konya önlerine kadar gelmeyi başarmıştır.1 Almanlar, iki devleti karşı karşıya getiren bu Haçlı savaşlarında Türklerin silah üstünlüğünü görmüşler ve daha sonra ok, kılıç, zırh gibi o devrin önemli savaş aletlerinin yapımında dünyaca ünlü Türk ustalarını Avrupaya götürmüşlerdi. Hatta onlar bu silahlarla donatılmış ordularıyla İtalyanlara karşı zaferler de kazanmışlardır.2 Bundan başka Alman İmparatoru II. Friedrich o devrin Avrupa'ya göre üstün olan Türk-İslam bilim kuruluşlarıyla yakından ilgilenmiş, Farabi, İbn Rüşt gibi bilginlerin eserlerini ilk defa Batılı bir dile çevirtmiştir.3

Gerçek kültürel manada Türk-Alman yakınlaşması, Osmanlıların Rumeli'ye geçişlerinden sonra başlayarak bugüne kadar devam etmiştir. Nitekim, "Türk" kavramı da XV. yüzyılda Alman edebiyatında yer almıştır.

İstanbul'un fethinden sonra Avrupalıların eserlerinde Türklere de yer verilmeye ve buna bağlantılı olarak "der grosse Türk" imajı yerleşmeye başlamıştır. Nitekim, Alman Hans Rosenplüt, 1450'de yazdığı, "das Türkische Fastnachtspiel" adlı eserinde Türk Devleti'ni, güneşin doğduğu bir ülke olarak kabul ederek o ülkede huzur ve refahın bulunduğuna işaret etmektedir. Ayrıca, Rosenplüt'ün "Ein

Lied von dem Türken" isimli bir başka eserinde de Türk-Alman karşılaştırılması yapılarak Türkler lehinde olumlu ifadeler kullanılmaktadır.4

Öte yandan, Türk sanatının ve bilhassa Anadolu Selçuklu Türklerince meydana getirilen sanat eserlerinin tanıtılmasında Alman bilim adamlarının büyük etkisi olmuştur. Nitekim, bu konuda F. Sarre, "Die Reisen Klein-Asien und Konia" adlı eserlerinde Anadolu'da önemli sanat eserleri yaratan Türklerin sanattaki üstünlüklerinden söz etmektedir.5

Üstelik Osmanlı Tarihi ve Türk dili ile ilgilenen pek çok Alman bilim adamı da vardır. Bunlardan yazar ve fikir adamı Prof. Dr. Jacop Phlip Falmerayer, Türkiye'yi ve Türk dilini yakından tanımayı başarmış ve bu konuda düşüncelerini Batı dünyasına açıklamıştır. Mesela, 1827'de yazmış olduğu Trabzon İmparatorluğu Tarihi adlı eserinde Türk-Bizans ilişkileri üzerinde durarak İstanbul'un fethinden önce pek çok eserin yok edildiğine, geride kalanların da Türkler tarafından iyi korunduğuna işaret etmektedir.

Yazar, aralıklarla, 1836, 1840 ve 1846 yıllarında, Türkiye'ye gelmiş ve o dönemde yapılan Türk devrimleri hakkında Münih'te çıkan gazetelere yazılar yazmıştır. Nitekim, "Fragmente aus dem Orient" adlı eseri, kendisinin Türkiye'de ve Şark'ta geçirdiği güzel günlerini kapsamaktadır. Hatta kendisine, Doğu Batı yakınlaşmasındaki bilimsel çalışmalarında gösterdiği üstün çabalarından dolayı "bir nişan-ı mecidi" bile verilmiştir. Başka bir tarih yazarı K. Zinkeisen de, "Osmanische Geschichte in Europa" isimli eserini 1840 ve 1860 yıllarında yayımlamıştır.

G. Rosen de, Osmanlı reformlarını bir araya getirmeye muvaffak olan başka bir yazardır.6

Türklerin, XVI. yüzyılın sonlarına doğru eski gücünü kaybetmelerine rağmen, daha sonraki yüzyıllarda, XVIII. yüzyıl sonlarına doğru, Türk insanı, Soliman, der Kaufmann von Symirna, das Grab des Muhti gibi pekçok esere konu olmaya başlamıştır. Türkler, bu eserlerde genelde ilk bakışta haşin sert tabiatlı olarak tasvir ediliyorsa da, kısa zaman sonra yumuşayan, dürüst,

merhametli ve duygulu insanlar olarak gösterilmektedir. Ancak bütün bunlara ragmen, Türklere karşı olumsuz tavır takınanlar da yok değildi. Nitekim, yazar G. Jacob, Türkleri kötüleyici tavır takınan bazı Alman ve yazarlarına karşı çıkmış ve hatta kendisi bizzat Türkçenin Alman üniversitelerinde okutulması konusunda büyük gayret sarfetmiştir.7

Jacob, “Türkische Bibliothek” adı ile bir seri halinde kitaplar yayımlamış ve ayrıca Türkçe öğrenenlere de kolaylık olması bakımından “Türkisches Hilfsbuch” adlı bir de eser yazmıştır. Yazar “Einfluss des Morgenlandes auf das Abendland” isimli bir başka eserinde ise, Doğu-Batı kültürleri hakkında açıklamalarda bulunmaktadır. Ayrıca Türk Tiyatro tarihinde önemli bir yeri olan “Karagöz Tiyatrosu” üzerine “Geschichte des Schatten Theaters” adlı eserinde de Türk folklörünün ana hatlarına değinmektedir. Diğer yandan, Mordmann, “Orientalische Handschriften sammlungen” adı altında çok sayıda Türk yazmalarını derlemiş ve ayrıca VIII. yüzyıla ait bir mesnevi olan Süheyl ve Nevbarı yayımlamıştır.8

Almanlar Türkiye’deki ekonomik-iktisadi nüfuzlarını da kültür yolu ile artırmaya çalışmışlardır. Nitekim parcermenistlerden Devis Trietsch, “Doğu’da Alman dili yayılmalı” demektedir. Yine bu konuda “Bir Alman-Türk kültür politikası yeni bir heyecan ile ele alınmalı. Alman dilini, Alman bilimini ve enerjik uygarlığımızın bütün büyük değerlerini Türkiye’ye aşılıyarak Türkiye’nin yenileşmesini sağlamalıyız. Bunun için herşeyden önce bir Alman Okullar Sistemine ihtiyaç vardır.” demekle Alman kültürünün Türklere benimsetilmesinin ancak etkili kılacak Alman eğitim kurumlarıyla mümkün olabileceğine dikkat çekmektedir.9

Diğer yandan, Batılı devletlerin Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler içinde bulundukları dönemlerde, Fransız, İngiliz, İtalyanlar gibi Almanlar da Osmanlı topraklarının doğal kaynaklarını, kültür değerlerini araştırarak yerlerini tesbitle zamanı gelince, bu zenginliklerden faydalanmasını bilmişlerdi. Kendi fikirlerini yaymak ve ileride işbirliği yapabilecekleri elemanları yetiştirmek üzere eğitim kurumları açmışlardı. Nitekim XX. yüzyılın başında Osmanlı Devleti’nde Hıristiyan azınlıkları ile yabancılar tarafından açılan özel

okul sayısı 10 bin, bu okullardaki öğrenci sayısı da 500 bin civarındaydı.

1882 tarihli devlet salnamesinde ise, özel okullara ait ilk defa bir kayıt yer almaktadır. Bu tarihte, “Müessis veya Cemiyetler tarafından idare edilen Mektepler” başlığı altında İstanbul’da 5 erkek, 4 kız özel okul vardı. 1889’da ise özel okul sayısı 17’ye ulaşırken, 1903’de Maarif Nezareti’nce yayımlanan Salnameye göre bu sayı 25’e çıktı.10

Almanya ile Osmanlı Devleti arasında daha önceki yıllarda askeri ve iktisadi alanlarda başlatılan ilişkiler, daha sonraları eğitim alanında da genişletilmeye ve iki ülkenin (Alman eğitimi ağırlıklı) birleştirilerek daha ziyade Türkiye’nin istifade edebileceği tarzda olgunlaştırılmaya çalışılmıştır.11

I. Dünya Savaşı’nda silah arkadaşlığı biçiminde sürdürülen Türk-Alman ilişkileri, böylece bilimsel alana da yönetilmiş oldu. Bu dönemde Almanya’ya gönderilen burslu öğrencilerin, birtakım yeniliklerin getirilmesinde etkili oldukları göze çarpmaktadır.

Aslında Almanya ile Osmanlı Devleti arasındaki destane ilişkilerin, 1868’de Alman Lisesi’nin açılması 1889 ve 1898 yıllarında II. Wilhelm’in Türkiye’yi ziyaretleri ve yine Kayzer Wilhelm tarafından İstanbul Sultanahmet Meydanı’nda bir çeşmenin yaptırılması gibi siyasi ağırlıklı olaylarla hız kazandığı görülmektedir.12

Diğer yandan iki ülke arasında 20. yüzyılda devam eden yakınlaşmanın olumlu şekilde sürdürülmesinde Almanlar tarafından 1905’te kurulan “Deutsche Vorderasien Komite” adlı bir örgütle Türk dostu E. Jaech’in gayretiyle oluşan “Der aufsteigende Halbmond” isimli eserin büyük payı vardır.13 Ayrıca, Alman propaganda uzmanlarına göre, Alman kültürünün kolaylıkla aşılanması, özellikle Ankara, Bursa, Konya, Samsun, Sivas, Adana, Antep, Diyarbakır, Mardin, Musul gibi önemli vilayetlerde açılacak okullara bağlıydı. Çünkü bu vilayetlerin çoğu Bağdat hattı yakınında bulunması açısından önem taşıyordu.

Böylece, daha sonraki yıllarda, okul, yetimhane, sağlık kuruluşu gibi kurumların, özellikle Bağdat Demiryoluna yakın merkezlerde

(Maraş, Filistin gibi) sıkça açılmaya başlandığını görüyoruz. Bu tür bir faaliyet sonucunda, mesela, 1910 yılında Bağdat Demiryoluna yakın yerler, okul, hastane, hayır kurumlarıyla doldurulmuştu.14

Netice itibariyle, Türkiye'de Alman kültürünün yoğunlaştırılması yolunda bazı Türk Alman Cemiyetleri (dernekleri) çaba sarfetmişlerse de, gerekli-yeterli teknik altyapı ve mali destek bulunamadığından istenilen seviyeye ulaştırılamamıştır. Ancak, bu dönemde, 1914'te, Türk Alman Dostluk Cemiyeti'nin (Freund-schaftshaus) bizzat İstanbul'da kurulmasıyla bir bakıma bu alanda ileri bir adım atılmış oluyordu. Cemiyet'in idare heyetinde Alman ekonomik ve kültürel hayatın tanınmış simaları bir araya gelmişti. Aralarında Dr. E. Jaech'in bulunduğu cemiyetin başkanlığına Deutsche Bank'ın direktörü Dr. Helfferich getirilmişti.15

Cemiyet'in asıl amacı, Alman ve Türk eğitimini birbirine yakınlaştırmak, bilhassa Alman kültürünü Türk halkına kazandırmaktı. Bu amacın gerçekleşmesi, eğitim ve sağlık kuruluşlarına, bu kurumlarda görev alacak öğretmen ve doktorların gönderilmesine bağlıdır.

Öte yandan, Türkiye'de Alman dilinin öğretilmesi ve öğrenilmesinin gerekli olduğunu düşünen ve İslâm âlemini iyi tanıyan Prof. Martin Hartmann, "Reisebriefen aus Syrien" adlı eserinde bu konuya önemle işaret etmektedir. Nitekim, kendisine, Şam'da bulunduğu sırada, bazı Arap asıllı şahsiyetler "Bize Almanca öğretmenleri gönderin!" (Schickt uns Lehrer des Deutschen) demişlerdi.16

Almanlar, etkili iletişim araçlarından biri olan sinemanın da, okur-yazar olmayan seyircilere doğrudan tesirli olabileceğini ifade etmektedirler. Böylece, sinema, Alman kentleri, manzaralar, yöneticileri, savaş ve manevra resimleri, Alman tarım tekniğinin gösterimi gibi konularda önemli bir reklam aracı olabilecekti. Onlara göre, böyle bir Türk-Alman yakınlaşmasının sürekli olarak geliştirilmesi için, mümkün olan tüm yardımcı güçleri faaliyet alanı içine çekme mecburiyeti vardı. Nitekim, Friedrich Neumann'ın şu özlü sözünün önemle üzerinde durulması isteniyordu. "Eğer

Almanlar, Osmanlı Devleti'ne yardım etmek istiyorlarsa, bu devleti aktivite güçleriyle desteklemek zorundadır (Wenn die Deutschen den Osmanenstaat stützen wollen, so müssen sie arbeitende Kraft in ihn hineinwerfen). Bu aktivite güçleri, insanlar, para, asker, öğretmen, mülkiye memurları, demiryolları, bankalar, makineler gibi sermaye ve yatırımlar olarak açıklamak mümkündür.17

Türkiye'de Alman kültür ilişkilerinin geliştirilmesinde önemli fonksiyonu yerine getiren okullar ile dini kurumlardır. Almanlar 1870/71'de siyasi birliklerini kurduktan sonra, İstanbul'da sayıca önemli artış kaydettiler. Daha sonra, özellikle Irak ve Filistin üzerinde daha etkili olmak için İstanbul'dan Kudüs'e kadar varan yol üzerinde okullar açtılar. Onlar, bilhassa Alman uyruklu ve azınlıkların çoğunlukta olduğu yerlerde Alman eğitimi yapan okulları örgütlemeye çalışıyorlardı. Mesela, okul açacakları bölge ahalisine maddi ve manevi her türlü destekle onları kendi taraflarına çekmeye ve böylece lehlerine bir kamuoyu oluşturma konusunda azami gayreti sarfediyorlardı.18 Nitekim, Halep vilayetinden Maarif Nezareti'ne gönderilen 1912 tarihli yazıdan bu durum açıkca anlaşılmaktadır. "Nefs-i Maraş Kasabasındaki Alman İnas Mektebi mezunlarından iki kızın bundan 15-20 gün önce Zeytun Kasabası'na bağlı Frensi Nahiyesi'ne giderek Köşkernişan'ın hanesinde misafiretle 3 gün kaldıkları ve ahalinin ileri gelenleriyle görüşerek kaffe-i mesarifi Maraş'taki Almanlar tarafından tavsiye olunmak üzere bir İnas Mektebi Küşarna teşvik ile ahalinden muvaffak olunduğuna dair de bir senet aldıkları ve sonbaharda bir muallime göndereceklerini vaatle beraber yol tamirati için Maraşlı müessis Yedile Frensi Atabek ve Çağılan Karyesine 25 ve Taturlu karyesine daha keza 25 Osmanlı Lirası dağıtarak meveddet ettikleri Maraş Mutasarrıflığı'ndan alınan tahriratla işar olunmuştur."19

Görülüyor ki, bölgenin ileri gelenleriyle görüşülerek masraf konusunda her türlü imkanın sağlanacağı ifadesiyle, ayrıca yardım amacıyla (bu bölgenin yol onarımı içindir) büyük miktarda para verilerek taraftar sağlanmış, halk okul açmaya teşvik edilerek bu konuda başarılı olunmuştur.

Böylece Almanlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinde ruhsatlı-ruhsatsız okullar açarak kendi kültür politikalarını sürdürmüşlerdir. Ancak, Türkiye'de Fransa'nın 560, İngiltere'nin 410, İtayla'nın 67, Rusya'nın 56 okuluna karşılık Almanya'nın o dönemde sadece 27 okulunun bulunması, bu devletin diğer devletler yanında okul açma konusunda gerilerde kaldığını göstermektedir.20

Tesbit edebildiğimiz kadarıyla Almanların Osmanlı İmparatorluğu'nda açmış oldukları okulları, bulundukları yer ve tarihleriyle birlikte şöylece sıralayabiliriz:

Beyrut'taki Okullar: Selanik'teki Okullar:

1899 yılında 1 rüşdi, 2 idadi 1899 yılında 1 rüşdi

1901 yılında 2 rüşdi, 2 idadi 1901 yılında 1 rüşdi

1903 yılında 1 rüşdi, 1 idadi

Kudüs'teki Okullar: İzmir'deki Okullar:

1901 yılında 3 idadi 1899 yılında 1 iptidai

1903 yılında 3 idadi 1901 yılında 1 rüşdi, 1 idadi

1903 yılında 1 rüşdi, 1 idadi21

İstanbul'daki Okullar

Beyoğlu Alman Okulu (1868)

Boğaziçi Bebek Alman Okulu

Yedikule Alman Okulu

Haydarpaşa Alman Okulu22

Bu okullardan başka, Almanlar 1882'de İstanbul'da bir Kindergarten (Çocuk Bahçesi) denen bir de anaokulu açmışlardı.23

Öte yandan devrin Maarif Nazırı Almet Zühtü Paşa'nın hazırlattığı 1894 tarihli raporda, Türkiye'deki yabancı okuların

sayısına ait bilgi verilirken, Almanların toplam Osmanlı İmparatorluğu'nda 18 okulu bulunduğu belirtilmektedir.

Ancak, bu rapor hazırlanırken, Harput'taki Alman Koleji ile başka okulların adı bu belgede geçmiyordu.24

Diğer yandan, Almanlar, kendi kültürlerini yaymak ve azınlıkları mezheplerine çekmek üzere okullardan başka, birtakım dini müesseseleri de kurmuşlardır. Bunlardan bazılarını şöylece sıralayabiliriz:

a) Werte des Tempels

b) Verein von Heiligen Grabe

c) Commuzaute Eangelique

d) Jerusalem Verein

e) Das Heilige Lande Zionsverein

f) Deutscher Palaestine Verein25

Bu teşkilatlardan biri, bir katolik örgütü idi. İkincisi, Alman misyoner çalışmalarını sürdürmek için gazete çıkarıyordu. Üçüncüsü, İstanbul'dan Hayfa, Betlohem, Nezaret, İzmir ve Beyrut'a kadar olan yerleri faaliyet alanı olarak seçmiştir. Dördüncüsü, Jerusalem (Kudüs) Protestanlık esaslarını savunan Kudüs ve Beytülham'da faaliyete geçen bir dernektir. Beşincisi, Alman kolonilerinin dini kurumlarını organize ediyordu. Altıncısı ise, Hıristiyan âlemin öteden beri üzerinde durduğu Kudüs'le ilgileniyordu.26

Öte yandan, II. Abdülhamid yönetimi, Alman İmparatoru II. Wilhelm'e, Protestanlığın koruyuculuğunun yanında Filistin'deki Katoliklerin de hamisi unvanını vermişti. Böylece Filistin bölgesine her din ve mezhepten Almanların yerleştirilmesine başlandı. Kısa süre sonra Filistin, vakıf, hayır kurumları, okullar, yardım dernekleri, tarım örgütleri ve kolonileriyle âdeta egemen bir Alman ülkesi haline geldi.27

Kayzer Wilhelm, 1889 ve 1898 yıllarında iki defa Osmanlı İmparatorluğu'nu ziyaret etmişti. İmparatorun bu ziyaretleri, gerek

politik gerekse sosyal ve dini konularda her iki ülke arasındaki dostluk ilişkilerinin pekiştirilmesi amacına yönelikti. Nitekim, Kayzer 31 Ekim 1898'de Zeytin Dağı'ndaki (Filistin'de) Kudüs'ün en büyük kilisesini törenle açtıktan sonra 13 Kasım 1898'de oradan Şam'a geçerek Emevi Camii'ndeki Selâhaddin Eyyubi'nin mezarını ziyareti sırasında kendisini karşılayanlara: "Burada bütün zamanların en kahraman askeri Sultan Selâhaddin'in mezarı başındayım. Majesteleri Sultan Abdülhamid'e, misafirperverliğinden dolayı teşekkür borçluyum. Gerek Majeste Sultan gerekse Halifesi olduğu dünyanın her tarafındaki 300 milyon Müslüman bilsin ki, Alman İmparatoru, onların en iyi dostudur" diye konuşmuştur.28

İmparatorun bu sözlerinden anlaşıldığına göre, II. Abdülhamid'in dostluğundan istifade ederek Yakın Doğu'ya ait planlarının gerçekleşmesi için Müslüman bölge halkının dostluğu ve desteğini kazanmak istiyordu.

Bu dönemde iki ülke arasındaki olumlu ilişkilerin, eğitim programları üzerinde de etkili olduğu görüldü. Nitekim, Sait Paşa, 1886'da maarif üzerine, II. Abdülhamid'e sunduğu Lâhiya'da, rüşdiye öğretiminde esaslı değişiklikler yapılmasını önermişti. Paşa, Almanya'da olduğu gibi, ilkokuldan sonra yüksek tahsil (ulum-ı âliyye) yapmak isteyenlerin Sultanilere, sanayi tahsili arzu edenlerin rüşdiyelere, her ikisine (ulum ve sanayi mektepleri) girmeyenlerin ise, 6 yıllık ulum-ı maddiye (Realschule) okullarına gönderilmesinin uygun olacağını düşünüyordu. Ayrıca, 1869 Nizamnamesi'nin idadi programlarından bazı dersler (mantık, kimya, hikmet-i tabiyye vs.) çıkarılarak yerlerine içinde Almancanın da bulunduğu yeni birtakım, derslerin konduğu görülmektedir.29

1908 İnkılâbı'ndan sonra okullarda yabancı dil öğretimine önem verilerek, önce Fransa bütün okullarda mecburi ders olarak kabul edilirken, İngilizce ya da Almancanın da seçmeli ders olarak öğretilmesi benimsendi. Ayrıca, bu dönemde Ticaret Mekteb-i Âlisi'nin öğretim programlarında değişiklikler yapılarak İngilizce ve Almanca dersleri zorunlu dersler arasına girdi.30

Diğer yandan, yabancıların özel okul açma girişimleri, Tanzimat'ın ilanı ile Islahat Fermanı'ndan sonra hız kazandı. Mesela, 1863'te Robert Koleji'nin açılmasından sonra Fransızlar, İngilizler, Amerikalılar, Almanlar, İtalyanlar kendi dilleriyle öğretim yapan okullar açtılar. 1864 yılında öğretime açılan Saint Joseph Fransız Koleji'nde, 1914'te Almanca seçmeli derslerden biri olarak ders programına kondu. 1910 yılında da, Almanca, Pakrodoni Ticaret Okulu programına zorunlu ders olarak girdi.31

Osmanlı döneminde yabancı dil olarak ders programlarına konan Almancanın, Cumhuriyet'in ilanından sonraki yıllarda da ticaret, turizm, eğitim ve özellikle mesleki ve teknik eğitim alanlarında gittikçe önem kazandığı ve hatta günümüzde teknolojik gelişmelerini izleyebilmek için bütün derslerin Almanca yapıldığı Teknik, Anadolu Teknik, Anadolu Meslek Liselerinin yaygınlaştırıldığını görmekteyiz.32

İttihat ve Terakki ile gelen siyasi gelişmeler, yüksek öğretim kurumuna da yansımıştır. Nitekim, I. Dünya Savaşı sırasında (1914-1918) Alman askeri ilişkileri yanında eğitim kültürel ilişkilere de ağırlık verilmiştir. Bu yıllarda ıslahata başlayan Darülfünûn, öğretim kadrosu bakımından yabancı öğretim üyeleriyle (Alman) takviye edilmiştir. Böylece, Bükreş'te görevli bulunan ünlü eğitimci Prof. Dr. F. Schmidt Türkiye'ye davet edilmiştir.

Ülkemiz eğitim sisteminin ıslahı için hizmet veren F. Schmidt'in, "Vier Jahre als Türkicsher Schulreformen" adlı makalesi ve Türkiye'deki Almanca öğretmenlerinin çalışmalarını kapsayan "Aus Deutcsher Bildungsarbeit im Ausland" ile hatıraları olarak kaleme aldığı "Ein Schulmanns Leben in der Zeitenwende" isimli eserleri önemli zengin kaynaklardandır.33

F. Schmidt'in ülkemizde yaklaşık 4 yıl (1915-1918) kaldığı süre içinde Türk eğitim sisteminin yeniden yapılanmasıyla ilgili çalışmalarda bulunarak bu konuda uygulanmak üzere hazırlamış olduğu eğitim raporu ile gene bu dönemde ülkemize davet edilen bir diğer Alman eğitimci Prof. Dr. C. H. Becker'in "Das Türkische Bildungs problem" adlı Türk eğitiminin problemleriyle ilgili araştırması

hem teşkilat hem de öğretim programları bakımından önem taşımaktadır.34

II. Meşrutiyet'ten sonra Türk-Alman eğitim ilişkileri, I. Dünya Savaşı öncesi ve sırasında düzenli şekilde sürdürülerek, Alman Üniversite ve Enstitülerine burslu öğrenciler gönderilmek süretiyle yoğunluk kazanmıştır. Nitekim, 1910'da Cevad Dursunoğlu, H. Fikret Kanad, A. Haydar Taner gibi şahıslar ihtisas için Almanya'ya gitmişlerdir. Bunlardan Dursunoğlu, Berlin ve Jena'da Simmel'den Sosyoloji, Rein'den Redagoji dersleri almıştı. Bu eğitimcinin daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin etkili eğitim politikacılarından biri olduğu görülmektedir.35

2. Askeri Eğitim İlişkileri

Osmanlı Devleti ordunun ıslahı için Avrupa'dan 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren askeri uzmanlar getirmeye başladı. Başlangıçta Fransız uzmanlar tercih ediliyordu. Ancak, Osmanlı Donanması, 1827'de Navarin'de İngiliz, Fransız ve Rus müttefik donanması tarafından yakılmıştı.36 Üstelik 1829 Edirne Antlaşması'ndan sonra bu devletleri Osmanlı Devleti üzerinde nüfuz mücadelesine başlamıştı. İşte bu nedenlerden ötürü devrin padişahı II. Mahmud'un bu devletlere karşı artık hiç güveni kalmamıştı. Böylece, padişah ordu için askeri uzmanları, bu devletler yerine Prusya'dan (Almanya) getirmeyi uygun görmüştü. Bu bir bakıma zorunluluktu. Çünkü Edirne Barış anlaşması için Rusya'ya gönderilen Kaptan-ı Derya Halil Paşa, 1830'da İstanbul'a döndüğünde padişaha: "Avrupa taklit edilmediği takdirde, Asya'ya dönmekten başka çare yoktur." demişti.37

Sonuçta Osmanlı Hükümeti Berlin'den uzman subaylar talebinde bulunmuş ve bu talep Prusya tarafından kabul edilerek 1828'de Prusyalı iki genç subay maiyetinde uzmanlar İstanbul'a gelmişlerdi. Aslında Osmanlı ordusunda ıslahat hareketleri, daha önceki yıllarda başlamıştı. Böylece Alman subayların orduda görevlendirilmesinin tarihi de biraz daha gerileri gitmektedir. Nitekim, III. Selim Dönemi'nde Prusyalı bir albay, 1798'de Osmanlı topçu birliklerini denetlemişti.38

Daha sonraki, 1835 yılında, II. Mahmud'un Prusyalı öğretmen subayların gönderilmesi konusundaki talebi, Prusya Kralı III. Wilhelm'e, Prusya elçisi Kont von Konigsmark vasıtasıyla bildirildi. Padişahın bu talebi kabul edildi ve böylece Prusya genelkurmayından Yzb. Von Moltke ile 1. Hassa alayından teğmen von Berg adlı iki subay 1835'te İstanbul'a geldi.39

Moltke, Türkiye'de 4 yıl kalarak Türk milis kuvvetlerinin kurulması ve topografik haritaların hazırlanmasıyla uğraştı. Kendisi, ülkemizde kaldığı süre içinde çok sayıda asker-sivil kimseye mektuplar yazmıştır. Bunlara genel olarak "Türkiye'deki Hadiseler ve Hakikatler Üzerine Mektuplar" ismini verdi. Almanya'da ilk baskısı 1846'da yapılan bu eser, dilimize, "Moltke'nin Türkiye Mektupları" adıyla çevrilmiştir.40

1836 yılında, II. Mahmut, Prusya kralından çeşitli branşlarda eğitim veren 11 subay ile 4 astsubay gönderilmesi talebinde bulunmasına rağmen sadece 4 istihkam subayı sağlanabilmişti. Ancak, 1837'de Prusya'dan 3 subay daha geldi.41

Diğer yandan, ülkemizde mesleki yüksek öğrenim görmüş yetişkin veterinerlere, ilk defa ordu içinde ihtiyaç duyulmuştu. Ordudaki yenileşme süreci içinde veterinerliğin bilimsel esaslara göre eğitimine karar verilmiş ve 1839'da, Osmanlı Devleti'nde ilk baytar eğitimi, Prusya'dan gelen veteriner hekim Godlewski adlı bir subayla başlatılmıştı.42 Ayrıca, 18. yüzyılın başlarından itibaren Batı ile tıbbiye alanında ilişkilerin başladığı görülmektedir. Bu yüzyılın, Osmanlı Devleti'nin ilimler tarihinde önemli yeri vardır. Çünkü Batı dillerinden Latince, Fransızca, Almanca ve diğer dillerde öğrenildi. Hatta bazı hekimler, makale ve eserleri bu dillerden çevirdiler. Mesela, Sinoplu Ömer Şifai tarafından çevrilen paracelle'nin tıbbi kimyası, Suphizade Abdülaziz Efendi tarafından çevrilen hekim Boethove'nin Aforizma'sı gibi.43

1839 tarihinde Moltke'nin heyeti Türkiye'den ayrıldıktan sonra Prusyalı subaylar, Osmanlı ordusunda görev almaya devam ettiler. Aralarında Türkleşerek Müslüman olan Tuğgeneral von Heuser, Albay von Molinowsky (Emin Bey) Albay Blum, Albay Grünwald,

Albay Wendt (Nadir Bey, daha sonra paşa olan), Albay Lühling (Mahir Bey), Albay Schwenzfever (Rami Bey), Albay Strecker (Reşit Bey), Albay Cessler gibi subaylar vardı.44

Daha sonraki yıllarda eğitim subayı getirmekle ilgili uygulamaya devam edilerek, özellikle II. Abdülhamid Dönemi'nde askeri eğitim alanında Almanya ile geniş kapsamlı bir işbirliğine gidildi. Çünkü bu dönemde Osmanlı ordusunun reform sorunları ön plana alınmakla beraber, idari teşkilatın bütün dallarında bir yenileşme hareketi kaçınılmaz olmuştu. Padişah, savaşlar, dahili baskılara rağmen, izlediği politikasıyla kültürel ve ekonomik faaliyetleri devam ettirmeye çalışıyordu. Onun, çağdaş devletlerin sahip oldukları şeylere Osmanlı Devleti'ninde sahip olması gerektiğini düşünerek, demiryolu inşaası, ordunun ıslahı, eğitim, hayvancılık, tarım vs. çeşitli alanlara yönelik faaliyetlere giriştiği görülmektedir. Padişah, diğer yandan ordu içinde sağlık eğitimine çok önem veriyordu. Bu amaçla Almanya'dan Rieder, Witting ve Dayke gibi tıp otoritelerini Türkiye'ye getirtmişti. Bu uzmanlar, Gülhane Hastanesi ve Uygulama Okulu'nda çalışarak Türk tıbbiyesine büyük hizmetlerde bulunmuşlardı. Böylece, Gülhane Hastanesi'nde uygulamalı eğitim alarak yetişen doktorlar, modern tıp fakültelerinin esaslarını meydana getirdiler. Bu okulda okuyanların önemli bir kısmı ihtisas için Almanya'ya gönderildi. İhtisaslarını tamamlayarak yurda dönen uzmanlardan bazıları şunlardır:

Süleyman Numan (dahiliye), Tevfik Sağlam (dahiliye), Asaf Dervis (nisaiye), Kenan Tevfik (nisaiye), Ziya Nuri (KBB), Orhan Abdi (cerrah), Hamdi Suat (pataloji), Raşit Tahsin (psikiyatri), Mazhar Osman (psikiyatri), Eşref Ruşen (cildiye).45

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı yenilgisinden sonra Osmanlı ordusunun vakit geçirmeden yeniden güçlü hale getirilmesi fikri üzerinde duruldu. O devirde dünyanın en güçlü ordularından birine sahip Almanya'nın askeri eğitim sisteminin kabul edilip bu ülkeden eğitim subaylarının Türkiye'ye getirilmesi uygun görüldü.46 Bu dönemde, Bismarck da, bir zamanlar "Bir pomeromya piyade erinin kemiğine değmez" diye ifade ettiği "Şark Meselesi" karşısında bu fikrinden vazgeçmiş ve hatta deyim yerindeyse bölgeye çıkarma

yapmaya hazır görünüyordu.47 Bu düşüncesinin değişmesinin sebebi, güçlü bir Osmanlı Devleti'ni, Rusya ile karşı karşıya getirmek ve ülkemize askeri heyetin gönderilmesiyle de silah ticaretini geliştirmek olmalıydı.

Ayrıca, Alman ordusunu, 1870/71 Alman-Fransız Savaşı'ndaki başarısını da gören II. Abdülhamid askeri eğitim alanında, Türk ordusunun yeniden yapılanması konusunda tereddütsüz bu ülkeye müracaat etmeye karar verdi. Böylece, 1882'de Albay Kaehler başkanlığındaki bir askeri heyet (içinde Piyade Yzb. Kamphövener, Topçu Yzb. von Hobe, Drogen alayından Yzb. Ristow bulunuyordu) İstanbul'a geldi.48 Albay Kaehler, ülkemizde 1885 yılına kadar kalarak ordu reformlarıyla ilgili çalışmalarda bulunmuştu. Ancak, 1885'te ani ölümü üzerine, daha önce 1883'te eğitim subayı olarak Türkiye'ye getirilen von der Goltz Alman askeri heyetin başına geçti.

Von der Goltz, o zaman İstanbul'da bulunan Harp Okulu ve Harp Akademisi'nde öğretim üyeliği ve yöneticilik yaptı. O, askeri eğitimde yenileşme faaliyetlerine girişti. 1886'da Genel Kurmay ikinci başkanı oldu. Yeni bir reorganize planı üzerinde çalışmaya başladı. Askeri okulların yeniden ele alınması ve ayrıca askere alma kanununun çıkarılması, ordunun silahlandırılması gibi faaliyetlerde bulundu.49

İyi bir teşkilatçı-taktikçi olan Goltz Paşa, hocalığı sırasında derslerini daima uygulamalı olarak veriyordu. Genel kültür dersleri büyük ölçüde azaltılarak yerine askeri amaçlı birtakım dersler kondu. Goltz Paşa, ülkemizde 12 yıl hocalık yaptığı süre içinde Türkçe taş basımı büyük bir ders kitabı yayımladı. Onun eğitim anlayışında dayağa yer yoktu. Nitekim, o yeni hizmete başladığı vakit dayak cezasının askeri okullardan kaldırılmasını şart koşmuştu. Onun derslerinde, karşılıklı sevgi-saygı ve anlayışa dayalı yapıcı bir metod uyguladığı görülmektedir.50

Türk-Alman askeri eğitim ilişkilerinin geliştirilmesinde ve Türk subaylarının yetiştirilmesinde Moltke'den sonra von der Goltz'un büyük emeği vardır. Nitekim, Çanakkale kumandanı Cevad Paşa:

“Bu yıllarda yetişmiş Osmanlı subaylarının hemen hemen hepsinde Goltz Paşa’nın hocalık hakkı vardır?” demektedir.51

Meslek hayatının büyük bir kısmını ülkemizin hizmetinde geçiren ve öldükten sonra da mezarının Türkiye’de bulunmasını isteyen Goltz Paşa’nın, Türk askeri eğitimine yaptığı katkılarının, iki ülke arasındaki dostluk ilişkilerinde etkili olduğu görülmüştür. Onun Türkiye’deki hayatı ve görevinin örnek alınarak, bundan böyle Türk-Alman askeri eğitim alanındaki işbirliğine ışık tutabileceği ve bu ilişkilerin daha da geliştirilerek iki toplumun menfaatine olacağı kanaatindeyiz.

Goltz Paşa’dan sonra (1898) Türkiye’de, Müşir Kamphövener, Ferik von Grumbekow, von Hofe, Ferik Baron von Brockdorf Paşa, Ferih Hevser Paşa, Süvari yzb. Hausschild Bey ve Yzb. Fritzau gibi subaylar görevlerine devam ediyorlardı. Diğer yandan 1899’da piyade yzb. von Mesmer-Saldern ve Süvari yzb. von Rodgisch’in Türk askeri hizmetine girmesiyle askeri heyete biraz taze kan verilmiş oldu.

1901 yılına gelindiğinde, askeri heyete 3 yeni subay daha katıldı. Bunlar, piyade bnb. von Ditfurth, topçu bnb. Imhoff ve istihkam bnb. Avler idi. Ancak bu reformcu subaylar, çalışmaların eski yöntemlerle sürdürülmek istenmesi sebebiyle başarılı olamadılar.52

1913 yılında sadrazamlığa getirilen Mahmut Şevket Paşa, ordunun ıslahı üzerinde durarak Almanya’dan tekrar bir ıslah heyeti getirmek istiyor ve şöyle diyordu: “Biz artık Alman harp usullerinden kendimizi kurtaramayız… otuz seneyi mütecaviz bir zamandan beri ordumuz Alman harp usulleriyle terbiye edilmiş. Elhasıl bizim ordumuz, Alman talim ve askeri terbiyesinin ruhiyle istinal etmiştir. Şimdi bunu tehdil etmek gayrimümkündür.”53

Diğer yandan, Osmanlı Hükümeti’nin Almanya’dan yeni bir askeri heyetin gönderilmesiyle ilgili talebi kabul etmişti. Daha önce, 1909’da, askeri heyetin takviyesi için bnb. ve piyade tabur kumandanı olarak Otto von Lossow Türk askeri hizmetine girmişti. O, Türk Harp Okulu’ndaki öğretmenliği yanında yarbay olarak Türk Genelkurmayı’ndaki çalışmalara da katılıyordu. İşte bu subay

vasıtasıyla, yeni askeri heyetin gönderilmesi, Osmanlı ordusunda yetki ve görev verilmesi konusundaki Almanların bazı istek ve şartları sadrazama iletildi. Neticede bütün bu şartlar, Osmanlı hükümetince kabul edilince, Alman hükümeti tarafından 1914'te Liman von Sanders başkanlığında 42 kişilik bir subay grubundan oluşan askeri heyet Türkiye'ye gönderildi.54 Savaşın başında sayıları 42 olan Alman askeri heyetin emrindeki subayların sayısı 1918 yılında 800'e ulaştı. Astsubay ve erler de dahil edilirse, miktar 6686'yı buluyordu.55

Bir taraftan ordunun yenilenmesi konusunda Almanya'dan askeri uzmanlar getirilmeye çaba gösterilirken, diğer yandan da bu ülkeye ihtisas için askeri öğrenci gönderilmeye çalışılıyordu. Bu uygulamaya 1908 Meşrutiyet'in ilanından sonra da devam edilmişti. Nitekim, 1909-1910 yılları arasında Almanya'ya kurmay subay öğrenimi ve ihtisası yapma üzere genç Osmanlı subayları görevlendirilmiştir. Bunlar I. Dünya Savaşı ile İstiklal Savaşı'nda önemli mevkilerde ve komutanlıklarda bulunan subaylardı.56

Sonuç olarak, başlangıçta iki ülke menfaatleri doğrultusunda siyasi ve askeri alanlarda kurulan Türk-Alman dostluk ilişkileri, zamanla eğitim alanında da geliştirilerek günümüze kadar getirilmiştir.

Bugün Türk işçisi ve teknik elemanıyla yaklaşık iki milyon insan alın teri ve emeğiyle Alman sanayi ve ekonomisine önemli ölçüde katkılar yaparken, tasarruflarıyla da Türk sosyal ve ekonomik hayatına büyük destek sağlamaktadırlar. Ancak, iki ülke arasında sürdürülen her türlü işbirliğinin karşılıklı menfaatlerin dengelendiği sürece geliştirilmesi ve devamının tabii olduğuna inanıyoruz. Nitekim, yıllar boyu Türk Ordusunun reorganize edilmesi ve teşkilatlandırılması bakımından Alman eğitim-müşavir subayların eline bırakılması ve bu konuda kendilerine maddi ve manevi her türlü desteğin sağlanması, Alman dostluğuna güvenildiğinin bir göstergesidir. Ayrıca, Türklerin, I. Dünya Savaşı'nda müttefiki Almanya'nın yenilmesiyle sonuçlanan savaşın ağır yükünü paylaşmak zorunda kaldığını hatırdan çıkarmamak lazımdır.

1 Steven Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, III, çev: F. Işıltan, Ankara, 1987, s. 13-15.

2 Cemal Kutay, Türk-Alman Tarihi, Kader Bağı, İst., 1986, s. 14-15.

3 H. Bekir Karlığa, İslam Düşüncesi Üzerine Araştırmalar, İstanbul, 1993, s. 228-229.

4 M. Rıdvan Tatlıcı, Barbara Fischmuth-max von der Gründe, Türkiye ve Türk İmajı, (basılmamış Y. Lisans Tezi) Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Ens., Erzurum, 1989, s. 2-3.

5 F. Kerim Gökay, Türk-Alman Kültür Münasebetlerine Kısa Bir Bakış, İstanbul, 1955, s. 11.

6 Gökay, a.g.e., s. 10.

7 Tatlıcı, a.g.e., s. 3-4.

8 Gökay, a.g.e., s. 8-11.

9 Süleyman Kocabaş, Tarihte Türkler ve Almanlar, İstanbul, 1988, s. 119-120.

10 Cemil Kocak, "Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, 2, İst., 1985, s. 491.

11 Kemal Turan, Türk-Alman İlişkilerinin Tarihi Gelişimi, İstanbul, 2000, s. 56.

12 Horst Widmann, "Paedagogische Beitraege zur Geschichte Deutsch-Türkischen Beziehungen im 20. Jahrhundert", Deutsch-Türkische Gesellschaft, ev. Bonn, Dezember 1993, Heft, 116, s. 5.

13 E. Jaeckh, Der aufsteigende Halbmond, Berlin, 1915, s. 9.

14. İlber Ortaylı, II. Abdülhamit Dönemi'nde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, Ankara, 1981, s. 50-51.

15 C. Anton Schaefer, Deutsch-Türkische Freundschaft, Stuttgart-Berlin, 1914, s. 39.

16 Schaefer, a.g.e., s. 39-40.

17 Schaefer, a.g.e., s. 40-41.

18 Davut Zararsız, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar İstanbul'daki Gayrimüslim Okullar (basılmamış Y. Lisans Tezi), M. Ü. Sosyal Bilimler Ens. İstanbul, 1995, s. 29; İlhan Tekeli-Selim İlkin, Savaş Sonrası Ortamında Türkiye İktisadi Kalkınma Planı, Ankara, 1974, s. 21.

19 İlknur Polat Haydaroğlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar, Ankara, 1990, s. 39.

20 Schaefer, a.g.e., s. 39.

21 Ortaylı, a.g.e., s. 50; Haydaroğlu, a.g.e., s. 106.

22 Necdet Sevinç, Ajan Okulları, İstanbul, 1975, s. 83.

23 MEB, Özel Okullar Rehberi, İstanbul, 1964, s. 136-137.

24 Ömer Demircan, Dünden Bugüne Türkiye'de Yabancı Dil, İstanbul, 1988, s. 55.

25 Sevinç, a.g.e., s. 82; Zararsız, a.g.e., s. 29-30.

26 Haydaroğlu, a.g.e., s. 160; Sevinç, a.g.e., s. 82-83.

27 Ortaylı, a.g.e., s. 107.

28 Ortaylı, a.g.e., s. 53-54.

29 Bayram Kodaman, Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi, İstanbul, 1980, s. 171, 186.

30 Mustafa Ergün, II. Meşrutiyet Devri'nde Eğitim Hareketleri (1908-1914), Ankara, 1996, s. 289; Kemal Turan, Mesleki Teknik Eğitimin Gelişmesi ve Rüştü Uzel, İstanbul, 1992, s. 37.

31 Haydaroğlu, a.g.e., s. 167.

32 Turan, Türk-Alman Eğitim İlişkileri, s. 79.

33 Widmann, a.g.e., s. 5; Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, Ank., 1985, s. 250b.

34 Bk. geniş bilgi için, Kemal Turan, Türk-Alman Eğitim İlişkileri, s. 84-128.

35 Widmann, a.g.e., s. 5.

36 Sadreddin Celal Antel, “Tanzimat Maarifi”, Tanzimat, I, İstanbul, 1940, s. 444.

37 Nuri Ünlü, İslam Tarihi, III, İstanbul, 1994, s. 39-40.

38 Rıfat Önsoy, Türk-Alman İktisadi Munasebetleri (1871-1914), İstanbul, 1982, s. 93.; Ortaylı, a.g.e., s. 58.

39 J. Wallech, Bir Askeri Yardımın Anatomisi, Türkiye’de Prusya-Alman Askeri Heyetleri, çev: F. Çeliker, Ankara, 1997, s. 9-10; Kocabaş, a.g.e., s. 51; Önsoy, a.g.e., s. 93.

40 Kutay, a.g.e., s. 26-27.

41 Wallech, a.g.e., s. 10-11.

42 Faik Reşit Unat, Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, Ankara, 1964, s. 68.

43 A. Süheyl Ünver, “Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar; Tanzimat I, İstanbul, 1940, s. 933-934.

44 Wallech, a.g.e., s. 22; Ortaylı, a.g.e., s. 58; Önsay, a.g.e., s. 94.

45 Gökay, a.g.e., s. 7.

46 Goltz-W. Förster, Denkwürdigkeiten, Berlin, 1929, s. 106.

47 Erol Uğur, “Von der Goltz Paşa’nın 1883-1895 Yılları Arasında Türkiye’deki Hizmetleri”, 20. Yüzyıl Başına Kadar Türk Askeri Eğitiminin Tarihi Gelişimi, İstanbul, 1983, s. 19.

48 Kocabaş, a.g.e., s. 55; Wallech, a.g.e., s. 33-34.

49 Goltz, Das Volk in Waffen, 1883, s. XIII.

50 Goltz-Förster, Denkwürdigkeiten, s. 113-114.

51 J. Pamionkowsky, Der zusammen Bruch des Ottamanischen Reiches, Leipzig, Wien, 1928, s. 171, 192; Kutay, a.g.e., s. 29.

52 Wallech, a.g.e., s. 76.

53 Kocabaş, a.g.e., s. 139.

54 Kocabaş, a.g.e., s. 141.

55 Veli Yılmaz, I. Dünya Harbi’nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar, İstanbul, 1993, s. 224.

56 Kutay, a.g.e., s. 56.

YETMİŞBİRİNCİ BÖLÜM:

YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI EKONOMİSİ

Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi / Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu [s.207-240]

Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkiye

Giriş

Osmanlı sistemini, öncelikle belgelerden hareketle belli bir bütünlük içersinde ele almak zarureti vardır. Zira sistem kendisini belli bir anda başlatmadığı gibi günümüz Türkiyesini açıklamak için de bu sistemi bütünüyle bilmek gerekmektedir.

Türklerin Anadolu'ya gelmeye başladıkları XI. yüzyıl ile Cumhuriyet Dönemi'ne tekabül eden XX. yüzyıl arasındaki tarih süreci içersindeki yaklaşık bin yıl boyunca oluşan sistem iki döneme ayrılabilir. Birinci dönem klasik dönem (nizâm-ı kadîm), ikinci dönem de yenileşme dönemidir (nizâm-ı cedîd). Yenileşme ihtiyacı klasik sistemin özelliklerinin zayıflamasıyla ortaya çıkmıştır.

Osmanlı klasik sistemi XI. yüzyıldan itibaren yoğunlaşan birikimlerle olgunlaşma Dönemi'nde zirveye ulaşmıştır. Türkiyenin Batılılılaşma karşısındaki duruşunu bütün yenileşme dönemi boyunca hatta günümüzde bile klasik sistem içersinde oluşan unsurlar belirlemektedir.

1718-1730 arasındaki Lâle Devri'ni yenileşmenin sosyal hazırlığı olarak görülebilir. Yenileşme özlemleri, yeni düzen (nizâm-ı cedîd) girişimleri, halkın tüketim kalıplarındaki değişme bu dönemde dikkat çekici hal almıştır.

XVIII. yüzyılın ilk yarısında iktisadî büyüme görülürken yüzyılın ortalarından itibaren kalıcı bunalımlar başlamıştır. 1739-1769 uzun barış Dönemi'nden sonra girilen Rus savaşı yenilgiyle ve 1774

Küçük Kaynarca Antlaşması'yla sonuçlanmıştır. Ülkenin küçülmeye başlaması yenileşme ve Batılılaşma'nın temel sebebidir.

III. Selim XVIII. yüzyılın sonlarında Nizâm-ı cedîd (yeni düzen) Dönemi'nin öncelikle askerî yönünü başlatmış, dönem giderek idarî boyut kazanmış, Tanzimat da bu yolda ideolojik, hukukî ve siyasî bir kilometre taşı oluşturmuştur. Bu yüzden yüzyıl sonlarında yenileşme ve batılılaşma dönemi atıf çerçevesini kapitalizmin oluşturduğu, bu sistemin model alındığı bir dönem olmuştur.

Yenileşme, 1790 yılından Osmanlı siyasî varlığının sona erdiği 1923 yılına kadar devam eder. Bu dönem dar anlamıyla Nizâm-ı cedîd (1790-1826), II. Mahmut (1826-1839), Tanzimat (1839-1876) ve II. Abdülhamid (1876-1908) Dönemlerine ayrılabilir. Yani yaklaşık olarak XIX ve XX. yüzyılları kapsar.

Öte yandan sınaî kapitalizmin başlangıcını teşkil eden XIX. yüzyıl başları, Osmanlı Devleti'nin modern kapitalizm karşısında enerjisini kaybettiği ve onun etki alanına girdiği dönemdir. Batılılaşma tarihi, bir anlamda bu etkinin yoğunlaşmasının tarihidir. XX. yüzyıl ise 1908'den sonra askeri bürokrasinin Batılılaştırma doğrultusundaki yönlendirmesi altında sürmüştür. Askeri bürokrasinin II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemleri içersinde ele alınabilir. İlk dönemde siyasî hakimiyet ön planda iken XX. yüzyıl sonlarından itibaren özellikle iktisadî hakimiyet dikkat çekmeye başlamıştır.

I. Sosyal Yapı

Sosyal yapı iktisadî yapının temelidir. Nüfusun miktar ve vasfı da sosyal yapının esasıdır. Genel bir ifade ile Osmanlı Devleti yetersiz bir nüfus kitlesine sahip idi. Bunun sebebi öncelikle Osmanlı hayat tarzı ile ilgilidir. Kuruluş dönemlerindeki bugünkü Türkiye topraklarındaki 10 milyonun çok altındaki nüfus XVI. yüzyılda 20 milyona bile ulaşamamış ve bu miktar XX. yüzyıl ortalarına kadar çok az değişmiştir. XVI. yüzyılda tüm Osmanlı ülkelerinin nüfusu 20-35 milyon arasında rakamlar verilmektedir. II. Mahmut (1808-1839) zamanında, 1831'de yapılan ve sadece erkek nüfusu kapsayan bir sayıma göre sadece Anadolu'da 7-7,5 milyon kişinin yaşadığı tahmin edilmektedir1 ve bu rakam XVI. yüzyıl rakamlarına yakındır.

Buna göre XVI-XX. yüzyıl arasındaki dört yüzyıl içinde Osmanlı ülkeleri ve Türkiye nüfusu durağan idi. Oysa XIX. yüzyılda, Sanayi Devrimi Dönemi'nde, Avrupa ülkelerinde nüfus hızla artmıştır. XX. yüzyıl başlarında nüfusun arttığı görülmektedir. Bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan bölgenin nüfusu Birinci Dünya Savaşı öncesinde 15-16 milyona yükselmişti. Bu artışın en önemli sebebi Balkanlar ve Kafkasya'dan yapılan göçlerdir.2

1831-1884 yılı arasındaki 53 senede, ülkenin Anadolu kısmında 7,5 milyondan 11,8 milyona yükselebilmişti. Cumhuriyet Dönemi'nin lk yıllarında da düşük nüfus artış eğilimi sürmüştür. Nüfus 1923'te 12 milyon iken, 1940'ta 18 milyon olabilmiştir. Türkiye ancak 1960'lardan itibaren ciddi bir nüfus artışıyla karşı karşıyadır.

Osmanlı Dönemi'nde nüfusun %60'ının Müslüman, %40'ının ise gayr-i müslim olduğu şehirde yaşayanların %20, kırsal kesimde yaşayanlar ise %80 olduğu tahmin edilebilir.3 Günümüzde ise ulus-devlet uygulamasına paralel olarak Müslüman nüfusun toplam nüfusun tamamına yakın olduğu söylenebilir. Şehirlerde yaşayanlar %70, Kırsal kesimde yaşayanlar ise %30 civarındadır.

A. İskân

Osmanlılar teşekkül Dönemi'nde dervişler kurdukları zâviyelerle Anadolu'nun ve Balkanlar'ın Türkleşip İslamlaşmasında önemli rol oynamışlardır.

Osmanlı idarî ve malî sistemi zümreleri kendi mesleklerine ve görevlerine bağlamak amacını güdüyordu.

Ülke sınırlarının en geniş olduğu dönemde devlete bağlı 40 tan fazla eyalet, özerk yönetim ve tâbi devlet vardır.4 Eyaletler haslı ve salyâneli eyaletler olarak teşkilatlanmıştı. Haslı yani tımar sistemine dahil eyaletler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar da dirliklere (has, zeamet ve tımarlara) ayrılırdı. Eyaletlerin başında beylerbeyi (vezir kadrosunda ise vali), sancakların başında sancakbeyi, kazaların başında kadı veya kadı naibleri bulunurdu. XVII. yüzyılda haslı 24 eyalet vardı:5 XVIII. yüzyıldaki beylerbeyi kadrosundaki genişleme şimdiki merkez valilerine benzer bir 'merkez beylerbeyleri' zümresi oluşturmuştu.

Osmanlı Devleti ilk 1699 Karlofça Antlaşması'yla toprak kayıplarına uğramışsa da bu toprakların bir kısmını sonradan geri almıştı. Ancak XIX. yüzyılda kayıplar artmış ve kesin hale gelmiştir. 1829'da Yunanistan, 1878'de Sırbistan, Karadağ ve Romanya, 1908'de Bulgaristan ve 1913'te de Arnavutluk Osmanlı yönetiminden ayrılmıştır.

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan köyden şehire göç olgusu, özellikle Lâle Devri'nde (1718-1730) ve sonrasında üç büyük şehre ve bu arada İstanbul'a yönelmiş ve ev göçü haline gelmişti.[6] 1710'lardan itibaren kentlere göçün önlenmesi için sürekli fermanlar çıkarılıyordu. Bu fermanlarda reayanın yerlerinden ayrılmasıyla avârız vergileri tahsilatının düştüğü, yerlerinde kalanların vergi yükünün ağırlaştığı, toprakların boş kaldığı belirtiliyordu. Bu durumu önlemek için yerlerini terkedeli on seneyi bulmayanların döndürülmeleri, yoksa bulundukları yerlerde vergi yükümlüsü yapılmaları isteniyordu.[7]

Yine Osmanlı toplumu Batılı hayat ve tüketim tarzını benimsemeye başlamıştı.[8] XVIII. yüzyılın ortalarında şehir ve kır kesimlerinde nisbî bir denetim sağlanmış, fakat sosyal hayatta Batı'ya özenme sürmüştür.

1730 Patrona Halil Ayaklanması'nda ev göçlerinin büyük yeri vardır. Bu şekilde artan talep fiyatları yükseltiyor, kadrolu esnafın geçim imkanları yeni gelenlerin kendilerine rakip olmalarından dolayı daralıyordu.[9] Bu yüzden 'ev göçü'nün önlenmesi amacıyla zaman zaman emirler çıkarılmaya devam edilmiştir.[10]

Göç kiracılık, gecekondulaşma gibi yeni olguları da beraberinde getirmiş ve şehrin asayişinin bozulmasına yol açmıştır.[11] Bunun yanında şehirlerde kadrolu esnafın geçim imkanlarını daraltan ve Devletin vergi hasılatını düşüren bir olgu olarak seyyar satıcılığın ortaya çıktığını, bir 'marjinal kesim'in oluştuğunu görüyoruz. 1731'de seyyar satıcıların sayısı, İstanbul'da 7-8 bin kadardı.[12]

Tımar sisteminin çözülmeye başlaması ve devlet otoritesinin zayıflamasıyla ziraî üretim ve köy hayatında istikrarsızlığa sebep olmuştur. Celalî kargaşalığı gibi güvensizlik dönemlerinde ulaştırma

ve haberleşme imkanlarının az olduğu yeni yerleşim bölgeleri oluşturulmuştur.

XVII. yüzyıl sonlarında artan asker ihtiyacı ve artan iç güvensizlik beylerbeyleri, sancakbeyleri vs.'nin levent, saruca, sekban denen ve kapı halkı başlığı altında toplanan muhafız kuvvetleri bulundurmalarına yol açmıştı. Her devlet görevlisi ve âyân kudretine göre böyle bir kuvvet bulunduruyordu ve bunlar taşrada güvenliği sağlama ile görevliydiler.13 Oysa bunlar da kısa sürede iç güvensizliğin sebepleri arasına girdiler. Merkez bunlarla da mücadele etmek zorunda kaldı.14

Osmanlı köyü kısmen piyasaya açıktı, fakat kendi kendine yeterli idi. Gıda maddeleri köy içinde üretiliyor, hemen hemen her köy evinde bulunan tezgahlar dokuma ihtiyacını karşılıyordu.15 XX. yüzyıl başlarında bile görülen bu durum köylerin herşeye rağmen iktisadî ve sosyal buhranlara karşı direnebilmelerinin en önemli sebebidir.

Kırsal kesimde yaşayanların oranının %80-90 civarında idi. Buradan geçimlik sınaî üretim kapasitesinin büyüklüğü ve dolayısıyla piyasaya yönelik esnaf üretiminin en fazla %20'lik bir nüfusun talebine cevap verecek hacimde olduğu sonucunu çıkarabiliriz.

Osmanlı Devleti 1683'ten sonra savaşlar ve iç güvensizlik sebebiyle azalan ziraî üretimi arttırmak, boş ve harap kalan yerleri şenlendirmek ve bunun yanında kendileri bir güvensizlik unsuru olan konar-göçerlerin bu durumuna bir son vermek için bazı Türk, Kürt ve Arap aşiretlerini iskan için teşebbüse geçti. Konar-göçerler boş, harap veya terkedilmiş bölgelere yerleştirilerek bunların yerleşik halka verdikleri zararlar önlenmek istendi. Boş toprakların şenlendirilip yeniden tarıma açılması amaçlandı. Bunun yanında yeni kurulan han, derbend, köy ve kasabalara iskanlar yapıldı.

Bunun yanında çeşitli sebeplerle topraklarını terkeden halkın eski yerlerine veya yaylak ve kışlaklarına yerleştirilmesi istenmiştir. Nihayet bazı iskanlar sürgün şeklinde yapılırken bazı konar-göçerler kendiliklerinden yerleşmişlerdir.

Devlet bunun yanında özellikle 1720'den itibaren derbent teşkilatını yeniden düzenlemiş, derbentleri yani ulaştırma güvenliğini sağlayan noktaları takviye etmiştir. Bunun için yeni derbent noktaları oluşturulmakla birlikte, derbentler çevresinde kasabalar ve köyler kurulmuş, yerleşmeyi çekici hale getirmek için de bazı vergilerden muafiyet sağlanmıştır. Bu dönemde kurulan bazı yerleşme merkezleri hâlâ önemlerini korumaktadır.16

İskan politikasının enerjik bir şekilde yürütülmesine rağmen, bazı başarısız yönleri vardır. Bunların arasında, iskan alanlarının iyi seçilememesi, Rakka ve Kıbrıs gibi yerlere yapılan iskanların gerçekte bir cezadan başka bir şey olmaması, hayvancılık için elverişli otlaklar bulunamaması ve ziraî toprakların verimsiz olması bulunmaktadır.

Tanzimattan sonra köy kesiminde görülen bir eğilim yerel yönetici ve eşrafa karşı yapılan ayaklanmalardır. Bu hareketler âyâna, vakıf mütevellilerine, karşı yapılıyordu. Yine bazı Hıristiyan köylülerin cizye vergisine karşı ayaklandıkları görülüyordu. Bu hareketler aslında ayrılıkçı milliyetçilik faaliyetlerinin ilk örnekleri olarak görülebilir. Bunlar Tanzimat'ın geniş köylü yığınlarının hayatına kayda değer iyileşmeler getirmediğini göstermiştir.17

B. Sosyal Tabakalaşma

Osmanlılarda yönetenler (askerî zümre) ve yönetilenler (reaya) ayrımı sosyal tabakalaşmayı belirler.18 Reaya üretici olan ve vergi veren geniş halk kesimleridir. Askerî zümre ise bu vergilerle geçinen yönetici kesimle ilmiye mensuplarıdır.

Osmanlı iktisadî ve sosyal düşüncesi reayanın yani üreticilerin mümkün olduğu kadar fazla, askerî zümrenin ise az olmasını hedefler. Bu, üretmeden tüketime katılmanın eğitim ve güvenlik zorunluklarıyla sınırlı tutulması demektir. Devletin temelini reaya oluşturur ve onu himaye etmek temelin sağlam olması için gereklidir.19

Sistemin oluşturduğu bu tabloda zaman içinde sapmalar meydana gelmiştir. Özellikle XVII. yüzyıldan itibaren âyân denen yeni bir sosyal tabaka belirmiştir. Aslında âyân XVI-XVII. yüzyıllarda bir

bölgenin ileri gelenlerine deniyordu. Reaya statüsünde olan bu tür âyânın yarı-resmî bir hüviyeti vardı. XVIII. yüzyılda bu resmî âyânlardan başka şehir âyânı giderek güçlenmiştir. Bunlar genellikle askerî zümre mensupları, bunların emeklileri veya çocuklarından oluşmuştur. Ayrıca yerli halktan olup ta zenginleşen kişiler de bunlara dahildi.20

XVII. yüzyıl sonlarında iç güvensizliğin artması, istikrar ve güvenlik ihtiyacıyla, âyânlığı güçlendirmiştir. Âyân, bu şekilde, zayıflayan merkezî otoritenin boşluğunu doldurma yanında mîrî topraklara el koymaya ve geniş çiftlikler kurmaya, bir kısım reaya da bu çiftliklere sığınmaya başlamıştır. Devlet, bir yönüyle toprakta özel mülkiyetin belirmesine yol açan ve kurduğu sistem dışında oluşan âyânlığı biraz da istemiyerek kabullenmiş ve resmî bir hüviyet vermiştir. Bu, merkeziyetçiliğin zayıflaması ve mahallî güçlerin iktisadî, siyasî ve idarî bakımlardan kuvvetlenip ayrı bir sosyal tabaka oluşturmaları demektir.21

Devlet, gönderdiği hükümlerde beylerbeyi, sancakbeyi, kadı, molla yanında âyânları da muhatap almakta; örfî vergi ve asker toplanmasında, eşkiya takibinde onların yardımını istemektedir.22 Yine XVII. yüzyıl sonlarında bunların denetim altına alınması için âyân meclisleri oluşturulmuştur.23 1726'dan itibaren de resmen devlet teşkilatına dahil edilmişlerdir. Artık merkezden sancakbeyi gönderilmesi yerine o göreve bölgeden bir âyân getiriliyordu.24

Kimileri devlete itaat etmeyen 'derebeyleri' olarak sıfatlandırılan âyânlar, tımar sistemi üzerinde de 'feodalimsi' bir temayülü temsil etmeye başlamışlardı. Bunlar kanun dışı olmasına rağmen reayadan topraklarını satın alıyorlar, böylece İslam ve Osmanlı ekonomisinin temel özelliklerinden biri olan ziraî topraklarda devlet mülkiyeti ilkesi zedelenip, özel mülkiyet ortaya çıkıyordu. Bu gelişmeler karşısında Devletin direnci uzun sürmüyor, yeni durumun yasallığı onaylanıyor ancak daha sonra tımar topraklarının özel çiftlik haline getirilmemesi isteniyordu.25 Görüldüğü gibi devlet XVIII. yüzyılda derebeyleşmeye karşı direnememekte, temel bir

üretim aracı olan toprakta özel mülkiyete dayanan yeni bir içtimaî-iktisadî yapıya geçiş dönemi yaşanmaktaydı.

Öte yandan âyân, yeni kurulmakta olan nizâm-ı cedid askerine karşı direniş göstermişti. Bunun en önemli sebebi büyük mukataaların bu yeni askeri finanse etmek için irad-ı cedid hazinesine aktarılmasıydı. Sonuçta merkezî devlet ile âyân arasında bir uzlaşma sağlandı ve bu uzlaşma belgelendi (Sened-i ittifak 1808). Tanzimat'tan sonra kurulan Âyân meclisleri ile Cumhuriyet Dönemi'ndeki Senato âyân ve eşraf zümresinin ne kadar önem kazandığını gösterir.

Osmanlı klasik düzeninde eski aristokratik kalıntılar (eski aşiret aristokrasisi) ayıklanmış ve aristokratisinin bir şekilde oluşması da sistemli bir şekilde engellenmişti. Devlet, birlik için tehlike teşkil edebilecek zenginleşmelere ve siyasî güce dönüşebilecek iktisadî güçlenmelere meydan vermek istememişti. Bu yüzden Osmanlı sisteminde burjuvaziye benzer bir sınıf ortaya çıkmamıştır.

Batı burjuvazisi, XI. yüzyıldan itibaren ticaretin güçlenmesiyle birlikte şehirlerde ortaya çıkmış bir sınıftır. Klasik feodalite çözülürken şehirler bağımsız birimler halinde etkili birer güç odağı oluyorlardı. Bu olguyla burjuvazinin güçlenmesi birbirine bağlıdır. İslam ve Osmanlı şehirlerinin merkezden bağımsız olmamaları burjuvazi ortamının oluşmaması bakımından önemlidir. Yine bu yüzden iktidarın bölünmemesi ve parçalanmaması Osmanlı klasik Dönemi'nin en önemli olgusudur.

Osmanlı toplumunda yerli bir burjuva sınıfının olmayışı ve büyük özel servetlerin engellenişi kapitalist gelişmenin dışında olmasının en önemli göstergelerinden birisidir. Tanzimat, mal güvenliği gerekçesiyle böyle bir burjuva sınıfının oluşmasını desteklemiştir ve dahası kapitalist toplumun ön şartı olarak böyle bir sınıfı oluşturmak istemiştir.

Türkiye'nin "geri kalması" burjuvazinin yokluğuna bağlandığı gibi uygulanan iktisadî politikalar da böyle bir sınıfın oluşturulması amacına yönelikti. Mesela dış borçlanma, dış ticaret ve yabancı sermaye yatırımları Osmanlı ekonomisi ile Avrupa sistemi arasında

aracılık eden bu sınıfın hızla genişlemesine imkan sağlandığını gösterir.

Klasik Osmanlı sisteminde azınlık kavramı yoktu. Devletin gayrimüslim tebası vardı. İşte “Osmanlı burjuvazisi” gayrimüslim tebadan oluştuğu için Batı bunlara verilen imtiyazlara devletten güvence istiyordu. Oluşmakta olan bu burjuvazi Batı burjuvazisi gibi kendi devlet ve milletleriyle bütünleşmediği için sadece “azınlık” çıkarlarını güden komprodor burjuvazi niteliğindeydi. Bu yüzden İttihat ve Terakki ile Cumhuriyet yönetimleri, “azınlık”lara karşı, varlık vergisi gibi, zaman zaman sert tedbirler de alarak “millî burjuvazi” oluşturmak istemişlerdir.26

C. Aile

Klasik dönemde Osmanlı ailesini, askerî zümrede büyük aile, geniş halk kesimlerini oluşturan reaya zümresinde genişletilmiş çekirdek aile temsil eder. Ortalama çocuk sayısı ikidir. Bu yüzden aile nüfusu 4-5 civarındadır. Buna çoğunlukla büyük anne ve babalarla kimsesiz çocuklar da eklenebilir. Çok eşlilik serbest olmasına rağmen fiilen tek eşlilik hakimdi.

Yenileşme Dönemi’nde Osmanlı aile tipi değişmeye başlamıştı. XIX. yüzyıl burjuva ailesi Osmanlı, özellikle Jön Türk ve daha sonra İttihat ve Terakki ideologlarını etkilemişti. Zira sanayi kapitalizmi Dönemi’nde kadın, proleteryanın bir kolu olarak çalışma hayatının içine girmişti. Ziya Gökalp gibi ideologlar bu olguya eski Türk tarihinden gerekçeler aramışlardır. Bu tür düşünürlere göre İslamî dönem kadını tesettürlü hale getirerek toplum dışına itmiştir.

İkinci Meşrutiyet bu alanda da bir dönüm noktası olarak görülebilir. Bu dönemden itibaren yeni açılmakta olan Batı tipi mekteplerde kızlar için de ayrı veya karma olarak eğitim başlamış ve bir çoğu feminist karakterli kadın dernekleri kurulmuştu. Birinci Dünya Savaşı’ndaki erkek nüfus kaybı kadınların toplum ve çalışma hayatına daha çok girmelerine yol açmıştı.

Yenileşme ve Batılılaşma içerisinde ailenin esas teşkil ettiği hayat tarzı batılı hale gelmiştir. Kadın-erkek ilişkileri klasik mahremiyet anlayışından uzaklaşmıştır. Bu değişim,

medenîliğin ve çağdaşlığın ölçüsü sayılmıştır. Yine bu değişimin bir sonucu olarak aile hayatının dışına itilen kimsesiz çocuklar için 1860'lardan itibaren Islahhâneler, yaşlılar için de 1895'te Darülaceze kurulmuştur.27

II. Malî Yapı

Osmanlı malî sistemi genellikle adem-i merkezî bir yapıdadır. Ancak bu esnekliklerin siyasî, dinî ve ideolojik bir merkeziyetçilik çerçevesi içersinde yer aldığını vurgulamak gerekir.

Devletler kamu hizmetlerini yerine getirmek, güvenlik ve savunmayı sağlamak için harcamalar yapmak ve bu harcamaları finanse edecek kaynakları bulmak zorundadırlar. Bunun için Osmanlı Devleti de kaynaklarını bilmek ve malî yapıyı kurmak amacıyla sayımlar yapıyordu. Bu aynı zamanda kayıtlı ekonomi demektir. Tapu tahrirleri de denen bu sayımlar öncelikle Devletin tımar kesimini teşkilatlandırır. Sonra nakdî kesimi oluşturan merkez maliyesi ve nihayet vakıflar kayda geçer.

XIX. yüzyıldaki temettüât sayımları da benzer şekilde, Devletin malî imkanlarını tesbit amacına yönelikti. II. Mahmud bu amaçla 1829 yılından itibaren önce İstanbul'daki demografik ve malî değişiklikleri tesbit eden bir sayım yaptırmıştı. Edirne antlaşmasından iki yıl sonra yani 1831 yılında da bütün ülkeyi kapsayan sayımlar yapıldı. Böylece her eyaletin nüfusu, taşınmaz malları ve vergi matrahı teşkil eden gelir kaynakları yeniden tespit edildi. Herkese mükellef olduğu vergiyi belirten belgeler verilmesi, vergilerin yılda iki taksitle alınması ve malî yılbaşının Mart ayı olması kabul edildi.28

Bürokrasinin temelinin malî bürokrasi olduğunu söylemek yanlış değildir. Yenileşme Dönemi'ne girerken bile hakim sistem olma yoluna giren kapitalizm karşısında Osmanlı düzeninin geleneksel gücünü teşkilat ve müesseseleri aksettirmesine rağmen, bütün bunlar da zamanla yaşlanıp esnekliklerini kaybetmişlerdir. Osmanlı ülkesi kapitalizmin nüfuz sahasına girerken Osmanlı bürokrasisi de Batılılaşma yolundaki dönüşüme kendini çok önceden hazırlamaya başlamıştı.29

Osmanlı Devletinin malî teşkilatı üç kesimden oluşmuştur: Merkez maliyesi, tımar sistemi ve vakıflar. Bir başka açıdan ülkenin ‘gayr-i safi millî hasıla’sının30 önemli bir kısmı bu üç kesim tarafından oluşturulmuştur. Sistem içerisinde merkez maliyesinin payı bütçeler tarafından tesbit edilirken tımar kesiminin teşkilat ve yapısının oluşmasında sayımlar kullanılmıştır. Vakıflar ise, sayımlara ve devlet denetimine konu olmakla birlikte özerk kuruluşlardır.

Bir geçiş dönemi olmakla birlikte eski malî sistemin yıkılıp Batı sistemine uygun yeni bir malî yapı oluşturma iddia ve tatbikatında olan Tanzimat Dönemi malî bunalıma yeni sebepler eklemiştir. Bunlar karşılıksız para ihracı, bütçe harcamalarının belli bir usule bağlanamaması ve bütçe gelir-gider dengesini sağlayacak yönetimin oluşamamasıdır.31

Tanzimat’ın ilanından yirmibeş sene sonra klasik eyalet sistemi yerini yeni vilayet sistemine bırakmıştı. Klasik vali tipinin yetkileri sınırlanmıştı. İlk anda malî yetkileri elinde toplayan ve valiye eşit rütbede muhassıllar tayin edilmiş, klasik devirdeki sancakbeyi, defterdar, kadı üçlüsünün yerine vali, muhassıl, komutan üçlüsü konmak istenmişti. Muhassıllık uygulaması başarısızlıkla sonuçlanınca, 1841’de bu kurum lağvedildi ve malî işler için valinin maiyyetinde çalışan defterdarlar tayin edildi. Yönetim bütün vilayetleri aynı statü ile merkeze bağladı.

A. Merkez Maliyeti ve Hazine Yönetimi

Klasik Osmanlı maliyesinde tek merkezî hazine ve tek Başdefterdar düzeni vardı. Klasik dönemdeki tek merkezî hazineden kastedilen dış hazinedir. Bunun yanında kredi kurumu veya Merkez bankası gibi çalışan iç hazine vardır. Klasik dönemde iç hazine yerine zaman zaman Hazîne-i hâssa tabiri kullanılıyordu. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ihtiyat hazinesi olarak Darbhâne-i âmire kurulmuştur (1776).

Padişah’a ait gelir ve giderlerin yürütülmesinden sorumlu olan Hazîne-i hâssa’ya hazineden her yıl belirli bir pay aktarılıyordu. Bütçelerde önemli bir yer tutan bu pay ile bir çok sınaî kuruluş finanse edilmişti.

Nizâm-ı cedîd Dönemi'nde (1790-1839) III. Selim (1789-1807) tarafından, tek dış hazine yerine çoklu hazine sistemine geçilmiştir: 1793 yılında Hazine-i âmire'nin yanında İrad-ı cedîd hazinesi'nin kurulmuş, bunu Tersane ve Zahire hazineleri izlemiştir. İrad-ı cedîd hazinesinin temel işlevi, kendisine tahsis edilen gelirle mâlikâne ve eshâm sistemini tasfiyeye ve tımar rejimini ıslaha çalışmak ve olağanüstü giderler için bir ihtiyat fonu oluşturmaktı.

II. Mahmud (1808-1839) zamanında dış hazine, Başdefterdarın idaresinde Hazine-i âmire, ayrı bir defterdarın idaresinde ve Asâkir-i mansûre masrafları için Mansure hazinesi ve bir nazır idaresinde Darbhâne hazinesi olarak üçe ayrılmıştı. Ortaya çıkan kargaşalıktan ötürü hazineler 1838'de tekrar birleştirildi. Yani Tanzimat'tan sonra çoklu hazine sistemi tasfiye edilerek tekli hazine sistemine dönülmüştür. Aynı zamanda Defterdarlık unvanı da terkedilerek Maliye nezareti kurulmuştur.32

Bu, Tanzimat ile malî teşkilatın merkezîleştirilmesi yolunda atılan ilk adımdır. Gelir ve giderlerin doğrudan merkezî hazine kanalıyla yürütülmesi kurallaştırılmıştır. Bu yüzden iltizâm usulü kaldırılarak emânet usulü ile gelir hacmi tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu uygulama başarısızlıkla sonuçlanınca iltizâm usulüne tekrar dönülmüştür. Yine taşrada, tevzî defterleri ile, vergilerin tarh ve tahakkukları istenerek merkeze gönderilmeleri sağlanacak, maliye memurlarına harç yerine maaş verilecekti.33

Osmanlı Devleti, XVII ve XVIII. yüzyıllarda mahallî güçlerin el koyduğu iktisadî kaynakları Tanzimat ile birlikte, merkezîleştirme hareketi içinde, tekrar denetlemeye başlamıştır. Padişah'a ait gelir ve giderlerin yürütülmesinden sorumlu olan Hazîne-i hâssa'ya hazineden her yıl belirli bir pay aktarılmaya devam ederek bu pay ile birçok stratejik iktisadî ve sınaî kuruluş finanse edilmişti.

Tanzimat Dönemi'ne girerken, Mart 1840 başlarından itibaren tahsis edilen aylık maaş karşılığında padişaha ait gelir kaynakları, birkaç istisna dışında, Maliye hazinesine aktarılmıştı. Süreç sonunda Darbhâne-i âmire Nezareti Hazîne-i hâssa nezareti adını almıştır (1850). II. Abdülhamid Dönemi'nde daha önce Maliye hazinesine

aktarılan emlâk-i hümâyûn da Hazîne-i hâssa'ya aktarılmıştır.34 Bu dönemde bu hazinenin büyümesiyle birlikte yeni idarî birimler oluşturulmuştur.35 1909'dan itibaren Nezaretten Umum Müdürlüğe indirilen Hazine-i hâssa'nın gelir kaynakları 1924'te hılafetin ilgasiyle birlikte "millete intikal" etmiştir.36

1. Merkezî Hazine Hesapları:

Bütçeler

Klasik dönem Osmanlı bütçeleri merkezi hazinenin yıllık gelir ve giderlerini yansıtmaktadır. Bunlar genellikle yıl sonunda tutulan kesin hesap cetvelleridir. Ancak çağdaş bütçe kavramına benzeyen bir şekilde yıllık gelir ve harcama tahmini olan bütçeler de vardır. Osmanlı bütçeleri gelir önceliklidir. Çağdaş bütçeler ise gider önceliklidir. Aslında İslam ve Batı dünyalarında bütçe kavram ve uygulamaları farklıdır. Batı'da bütçe uygulaması sınıflı bir toplum yapısının ürünüdür ve halkın devlete ne kadar vergi vereceğini bilme ihtiyacından kaynaklanmaktadır.

XVIII. yüzyıl başlarında görülen iktisadî genişleme Devletin gelir ve giderlerine de yansımıştır. yüzyılın birinci bölümünde, 1747-1768 yılları arasında uzun süreli bir barış Dönemi yaşanmıştır. Bu dönemde Devletin gelirleri 1700-1765 arasında 10 milyon kuruştan (1 milyar 200 milyon akçe) 14. 5 milyon kuruşa (1 milyar 740 milyon akçe) yükselmiştir. Gelirlerdeki bu artışın bir bölümü tımar sistemi içinde bulunan bir çok vergi kaynağının mukataa haline getirilmesinden yani bütçeye nakdî gelir getirecek kalemlere dönüştürülmesinden ve yeni bazı vergilerden kaynaklanmış olmalıdır. Ancak önemli bir para operasyonunun olmadığı bu yarım yüzyıllık süre içinde %50'ye yaklaşan bu gelir artışı iktisadî genişlemenin göstergelerinden biridir.

Aynı yüzyılın ikinci yarısındaki iktisadî daralma ise devlet gelir ve giderlerine de yansımıştır. 1768 yılından 1820'lerin sonuna kadarki dönemde uzun, masraflı ve yenilgilerle sonuçlanan savaşlar yapılmış, devlet harcamaları önemli oranda artmıştır. 1761-1785 arasında yıllık harcama miktarı %30 civarında artar, bu artış savaş yıllarında %100 e kadar yükselir. Gelirler ise yeni

vergi kaynaklarına ve tarifelerin yükseltilmesine rağmen durgundur ve bütçe açıkları giderek büyümüştür.37 Bu süreç içerisinde yüzyıl sonlarında Nizâm-ı cedîd, XIX. yüzyıl ortalarında ise Tanzimat hareketleri ortaya çıkacaktır. Batı anlamında ilk bütçe ise 1863 yılında oluşturulmuştur.38 Klasik dönem Osmanlı bütçeleri gelir öncelikli iken bu bütçeler gider ağırlıklıdır. Bir geçiş Dönemi olmakla birlikte eski malî sistemin yıkılıp Batı sistemine uygun yeni bir malî yapı oluşturma iddia ve tatbikatında olan Tanzimat Dönemi'nde de bu devam etmiştir.

Bu dönemde gelir ve giderlerin doğrudan merkezî hazine kanalıyla yürütülmesi kurallaştırılmıştır. Bu yüzden iltizâm usulü kaldırılarak emanet ile gelir hacmi tesbit edilmeye çalışılmıştır. Bu uygulama başarısızlıkla sonuçlanınca iltizâm usulüne tekrar dönülmüştür. Yine taşrada, tevzî defterleri ile, vergilerin tarh ve tahakkukları istenerek Merkeze gönderilmeleri sağlanacak, maliye memurlarına, harç yerine, maaş verilecekti.

2. Bütçe Gelirleri ve Gelir Kaynakları

Mukataa, cizye ve avarız Osmanlı merkez maliyesinin başlıca üç gelir kaynağıdır. Mukataalar, yaklaşık bir ifade ile, genellikle özel teşebbüs tarafından işletilen kamu iktisadî ve malî kurumlarıdır. İkinci tür gelir kaynağını oluşturan cizye, zimmî statüsündeki Müslüman olmayan faal erkek nüfustan alınır. Bundan başka tabi devletler, vergi vasfında, maktu cizye öderlerdi. Üçüncü gelir kaynağı olan avarız ise başlangıçta savaş harcamaları

nı finanse etmek içen konmuş fakat XVII. yüzyılın sonlarından itibaren olağan hale gelen vergidir. Bütün bu gelir kaynakları Tanzimattan sonra ya değiştirilmiş veya ortadan kaldırılmıştır.

Mukataalar başlıca üç yöntemle işletilirdi. Bunlar iltizam, emanet ve XVII. yüzyılın sonlarından itibaren malikanedir. Malikâne ömür boyu verilen iltizâmlara verilen isimdir. XVII. yüzyılın sonlarından (1695) itibaren, özellikle maliyenin artan nakit ihtiyacının baskısı altında iltizâmla işletilen mukataalar malikâne haline getirilmeye başlanmıştır. Bu sistemde mukataa gelirleri birer peşin (muaccele)

ve her yıl ödenecek taksitler (müeccele) karşılığında özel kesime satılmaktaydı.

1695 yılından başlayarak Tanzimat'a kadar 100-150 yıllık Osmanlı malî ve iktisadî tarihinin önemli bir kurumu olarak yaşayan mâlikâne sistemi ilk defa ömür boyu ziraî iltizâmların öteden beri geçerli olduğu Mısır'a yakın Suriye, Güney ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde uygulamaya konmuş, zamanla yaygınlaşmış ve Devletin vergi aldığı bütün faaliyetlere olduğu gibi eyaletlere kadar genişlemişti. Mâlikâne sahiplerinin işletmelere kendi mülkleriymişçesine uzun vadeli yatırım yapacakları ve dolayısıyla iltizâmın mahzurlarının ortadan kalkacağı düşünülmüştü. Yine tımar kesimindeki güvenliğin iltizâmda da geçerli kılınacağı umulmuştu. Ancak bunların pek gerçekleşmediği görülmüştür.39

Tanzimat mukataa sisteminin esasını oluşturan iltizâm yöntemini kaldırmak istemişti. Fakat bunda başarılı olamadı. Sadece iltizâm yoluyla zenginleşip taşrada devlet otoritesine baş kaldırabilen güçlü yöneticilerin varlığına son verildi. Ayrıca iltizâm konularını sınırlayarak mültezim zümresinin gücünü azalttı. Bu yeni uygulamalar malî merkeziyetçiliğe doğru adım atılması olarak yorumlanabilir.40

Cizye, İslam devletlerinde zimmi statüsündeki Müslüman olmayan faal erkek nüfustan alınan vergiydi ve bu Osmanlı Devleti'nin de en önemli gelir kaynaklarından birini teşkil etmiştir. Bundan başka Rumeli'ndeki Eflak, Boğdan voyvodalıkları ile Erdel Krallığı ve Dubrovnik Cumhuriyeti bedel-i cizye denen maktu cizye öderlerdi. Mısır, Bağdat, Basra gibi eyaletlerin maktu cizyeleri de irsâliyeleri içinde yer alırdı.

1691 yılında yapılan cizye reformuyla cizye gelirleri büyük artışlar göstermiştir. Bu gelirlerde Rumeli bölgesinin önemi belirgindir. Çünkü Rumeli'de cizye mükellefi olan gayr-i müslim nüfus çoğunlukta idi.41

Tanzimat Dönemi'nde kişi başına cizye toplanması yerine toplu olarak toplanmasına karar verildi. Fakat bunda başarılı

olunamayınca tekrar eski usule dönüldü. Nihayet 1856 Islahat Fermanı'yla cizye yerine bedel-i askerî getirildi.42

'Avârız-ı divaniye' veya kısaca 'avârız' denen olağandışı vergiler üçüncü önemli gelir kaynağı idi. Bunlar başlangıçta savaş harcamalarını finanse etmek için konmuş, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren olağan vergiler haline gelmişti. Tanzimat Dönemi'nde avârız, tekâlif-i örfiyye ismiyle varlığını sürdürmüştür.

3. Bütçe Giderleri

Osmanlı bütçeleri Devletin tımar ve vakıf sisteminin dışında kalan nakdî harcamalarını yansıtır. Bunların en önemlisi asker maaş ve tazminatlarıdır (el-mevacibât). Bu harcamalarının umumî bütçe giderleri içindeki payı %70 lere kadar çıkmaktadır. Modern bütçelerde önemli bir yer tutan kamu yatırım harcamaları bu bütçelerde yer almıyor. Sadece bazı bakım ve onarım masrafları görülüyor. Çünkü bayındırlık, eğitim, sağlık, diyanet vs. yatırımları hazineden para çıkışı ile değil vakıflar, ocaklıklar ve bazı vergi muafiyetleri ile yürütülüyordu.

Gelirlerin giderlere yetmemesi iç ve dış borçlanmayı gündeme getirir. Bu yüzden Osmanlı ekonomisi XVII. yüzyılın sonlarındaki İkinci Viyana Buhranı yıllarında iç, 1856 Kırım Savaşı yıllarında da dış borçlanmaya başlamıştır. Bu olgular bir İslam ekonomisi olarak öz kaynak ekonomisi olan Osmanlı ekonomisinin klasik özelliklerini kaybetmeye başladığını göstermektedir.

Eshâm uygulaması 1775'te yürürlüğe konmuş olup bir iç borçlanma türü olarak yorumlanabilir. Bu, büyük mukataa gelirlerinin halka satılması demekti ve gelir ortaklığı sistemine benzemekteydi. Eshâm'ın kişiler arasında tedavülü serbestti ancak vergiye tâbiydi. Böylece eshâmı ellerinde tutan küçük tasarruf sahipleri her yıl belli bir gelir garantisine sahip oluyorlardı.43 Sistemin yürürlüğe girişinden 17 yıl sonra yapılan bir hesaplama, halka dağıtılanın hazine kazancından fazla olduğunu ortaya koymuştur. Oysa günümüzdeki yüksek enflasyon, gelir ortaklığı senetlerine sahip olan halkın net kazancının çok fazla olmadığını düşündürmektedir.

Dış borçlanma niyetleri 1783'te belli edilmiştir. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'yla sonuçlanan Rusya yenilgisi, 1776 İran savaşları, ordunun ıslahı ve sürat topçusu yetiştirilmesi çabaları maliyenin ek finansman imkanları aramasına yol açtı. Problem bir tür iç borçlanma ile halledildi.44

Kırım Savaşı sırasında (1854) ilk dış borçlanma gerçekleştirilmiştir. 1850'lerde, özellikle başarısız kağıt para ihracından sonra, büyük bir malî bunalımın eşiğine gelinmişti. İngiltere ve Fransa'daki ödünç verilebilir fon fazlalığı bu ülkelerin Osmanlı Devleti'ne borç vermeye istekli olmalarına yol açmıştı. Sonunda Osmanlı Devleti'nin geleneksel dış borç almaya karşı direnci kırıldı. 1854-5'te alınan borçlar Kırım Savaşı'nın masraflarına gitmiştir. 1858'de alınan borçla kağıt paralar piyasadan çekilmiştir.45

Bu ilk borçtan 1879 yılına kadar geçen süre içinde Osmanlı Devleti onyedi kez borç aldı. Bu "hızlı borçlanma" Dönemi'nde alınan dış borçlardan sadece %7.8'i (1870 Rumeli demiryolları istikrazı) yatırım amacıyla kullanılmış, geri kalanı cari harcamalara gitmiştir. Borçlarin faiz oranları çoğunlukla %6 civarında olmuştur. Sağlanan net gelire göre yapılan hesaplamada reel faiz yükü dönem için oldukça yüksek bir faiz oranı olan %8.65'e yükselmiştir. Beş milyon sterlinlik ilk borçlanmanın karşılığı olarak Mısır'ın cizye geliri gösterilmişti. Bu Osmanlı gelirlerinin Avrupa borsaları açısından en güvenilir olanıydı. 1855'te ikinci bir beş milyon daha borç alındı. Mısır'ın cizye gelirleri dışında, İzmir ve Suriye gümrüklerinin gelirleri de karşılık gösterildi. Zaten güvenilirlik bakımından ikinci sırada gümrük gelirleri geliyordu. 1865, 1873 ve 1874 borçlarında ise Devletin tüm gelirleri teminat gösterildi. Bu nedenle bu istikrazlara Düyûn-ı umûmiye yani Umûmî borçlar denmiştir.46

Bu yeni malî yapı yabancı sermayenin önem kazanmasına ve Galata bankerlerinin etkili hale gelmesine yol açmıştır. 1862'de Galata Borsası ve 1863'te Osmanlı Bankası kurulmuştur.

Osmanlı Devleti malî bakımdan her sıkıntıya düştüğünde Avrupa bankalarından borç almaya devam etti. Bu borçlar çok

elverişsiz şartlarda ve diğer ülkelerin ödediği faizlerden çok daha yüksek faizlerle ve büyük miktarlarda alınıyordu. Yine Osmanlı Devletinin borç tahvilleri Londra, Paris, Viyana ve Frankfurt gibi borsalarda satışa çıkarıldı. Yani Osmanlı borçlanmaları Avrupa çapında bir yatırım, kazanç, spekülasyon, komisyon ve rüşvet alanı olmuştur.

Bu fonların büyük bir bölümü cari harcamalarda, saraylar yapımında, büyük bir donanmanın kurulmasında ve bürokrasinin maaşlarının ödenmesinde kullanıldı. 1873 yılında borsa krizleri Avrupa ve Amerika piyasalarını etkisi altına alınca, Osmanlı Devleti'nin Avrupa para piyasalarından yeni fonlar bulması imkansız hale geldi. Devlet 1854-74 arasında 15 defa dış borç aldı.

Bu süreç yirmi beş yılda Osmanlı Devleti'nin borçlarını ödeyemez duruma geldiğini açıklamasına, yani moratoryum ilanına (1875) ve Düyûn-ı umûmiye'nin kurulmasına yol açmıştır (Muharrem kararnamesi 1881). Bu şekilde borçlarda indirim yapıldı.47

1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Devlet, Osmanlı Bankası'yla Galata bankerlerine olan borçlarını da ödeyemeyeceğini açıkladı. Öncelikle bu iç borçların tasfiyesi için rüsûm-ı sitte adı verilen damga, içki, balık avı, tuz ve tütünden alınan vergilerin 10 yıllık tutarını alacaklılara bıraktı. Bu çözüm Fransız, İngiliz, Avusturyalı, Alman ve diğer dış alacaklıların tepkisini çekti. Sonuçta 1881'de bir uzlaşmaya varılarak damga, içki, balık avı, tuz, tütün ve ipekten alınan vergiler, borçlar bitinceye kadar alacaklılara tahsis edilmiş bunun için de Düyûn-ı umûmiye idaresi kurulmuştu. Düyûn-ı umûmiye (genel borçlar) kuruluşu Osmanlı borçlarının yönetim, ödeme ve vergilerin toplanması ile görevlendirilmiştir.48

Ancak Avrupa piyasalarında tahvil satılarak dış borçlanmaya devam edildi. Osmanlı maliyesi üzerinde kurulan ayrıntılı ve etkin denetim Osmanlı tahvillerinin riskini azaltmıştı. Devlet 1886'ya kadar borç almadı. Ancak bu tarihten 1908'e kadar 14 borç antlaşması yapıldı. Bu "ılımlı borçlanma" Dönemi'nde de alınan borçlar öncelikle cari harcamalara gitti. Ancak savaş baskısı olmadığından harcamalar büyük değildi. 1908-1914 Dönemi'nde borçlanma

yeniden hızlanmıştır. Alınan borçların önemli bir kısmı demiryolu yatırımlarına gitmiştir.49 Üstelik 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla durum daha da ağırlaştı. Bu döneme kadar Avrupa malî sermayesi Osmanlı Devleti'ne verdiği yeni borçların yaklaşık iki katını anapara ve faiz ödemeleri olarak Avrupa'ya aktardı.50

Birinci Dünya Savaşı'na girerken, 1914 yılında Osmanlı Devleti'nin dış borçları 160 milyon İngiliz sterlinine ulaşmıştı. Cumhuriyetin kuruluşundan sonra Lozan Antlaşması'yla Osmanlı borçlarından Anadolu'ya düşen payın ödeneceği kabul edildi ve kuruluşun denetim yetkisi kaldırıldı. Nihayet Düyûn-ı umûmiye'ye olan borcun son taksidi, ilk dış borcun alınmasından tam bir yüzyıl sonra, 1954 te ödenebildi.51

B. Tımar Sistemi

Selçuklu ikta sisteminin bir devamı olan Tımar sisteminin esası, devlet mülkiyeti (rakabe) altındaki toprakların yine birer devlet memuru olan ve maaşlarını tımarlarının gelirlerinden (vergi) bizzat alan sipahilerin gözetiminde, kullanım (intifa) hakkına sahip köylüler tarafından işletilmesidir. Bir başka açıdan tımar, "geçimlerini sağlamak veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsil yetkisi ile birlikte tahsis edilmiş, çoğunluğu toprak olan vergi kaynaklarına"52 verilmiş isimdir.

Tımarın, XVI. yüzyılda bunun malî sistem içersindeki payı %37 idi ve bu oran zaman içersinde, ekonominin nakdîleşmesine paralel olarak azalmıştır. Yine Osmanlılar Doğu ve Güneydoğu'da tımar sistemini kuracak zaman ve enerjiyi bulamamış olmalıdırlar.

Tımar sistemi ziraî ekonominin dolayısıyla Osmanlı ekonomisinin esasıdır. Bu sistem, tarım teknolojisinde bir gelişme olmamasına rağmen, ülkedeki yüksek ziraî üretim için gerekli ortamı sağlamıştır. Özellikle güvenlik ve ürüne sahip olma faktörleri yüksek üretim için gerekli şartları hazırlamıştır.

Amerika'nın keşfi dünya ekonomisi içersinde para arzının artmasına ve XVII. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı

ekonomisindeki nakdîleşmeye doğru olan eğilimi güçlendirmiştir. Yine savaş teknolojisinin değişmesiyle de Devletin merkezî orduya olan ihtiyacı artmaktaydı. Bu ise nakdi gelirler nisbî olarak azalma yolundayken nakdi giderlerin artması ve Devletin zaten mevcut olan para ihtiyacının yükselmesi demekti.

Böylece nakdî ilişkilerin yaygınlaşması, fiyat hareketleri, harp teknolojisinin askerliği bir meslek haline getirmesi, malî kapitalizmden sanayi kapitalizmine geçiş gibi dünya ekonomisinde ortaya çıkan yapısal değişikliklerle tımar sistemi, XVII. yüzyılın başlarından itibaren eski önemini kaybetmeye başlamıştı. Tımar kesiminin merkez maliyesi içerisine alınmaya başlanması yani tımar topraklarının iltizâma verilmesi bu vetirenin önemli bir unsurudur. Bu değişim aynî bir sistem olan tımar topraklarının hazineye bağlanma sürecini hızlandırmıştır.

Vezirlerin, beylerbeylerinin, sancakbeylerinin büyük ve verimli hasları ile zeamet ve tımarlar derece derece mîrî mukataa haline dönüştürülerek, iltizâm veya emanet yoluyla merkez hazinesine bağlanıyordu. Bunun yanında sipahileri besleyemez duruma düşen küçük tımarlarda bir temerküz eğilimi göze çarpıyordu. Sipahiler böylece topraklarını kaybederek çok güç durumlara düşüyorlardı. Bu bozulmada iltimas vs. ile tımarların ehil olmayanlara verilmesinin de önemli yeri vardır.

Bununla birlikte tımar topraklarının iltizâma verilip mukataaya dönüştürülmeleri vergi konusu olan ziraî işletmelerin verimsizleşmeleri ile sonuçlanınca tımar sisteminde evvelce varolan güvenliğin mukataa sisteminde ihya edilmesi için 1696’da mâlikâne sistemi getirildi. Böylece tımardan iltizâma, iltizâmdan da mâlikâneye doğru bir eğilim belirdi. Bu, bir yandan da toprakta özel mülkiyet ve vakıflaşma eğilimini de beraberinde getirmiştir.

Kendilerine has tahsis edilen devlet görevlileri gelirlerini bu işle görevlendirdikleri mültezimler eliyle tahsil ederlerdi. Haslı sancak ve eyalet beylerinin gelirlerinin hizmetleriyle orantılı olarak artış gösterdiği anlaşılmaktadır. Oysa küçük dirlikler bu dönemde zorluklarla karşılaşmaktadır. Üstelik devlet, savaşlar sırasında,

reayasından ek vergiler isterken, tımar erleri ve hatta vakıf mürtezikalarından ‘bedel-i tımar’ talebinde bulunuyordu. Bu dirliklerinde bulunmayan sipahi ve zaimlerden alınan ve XVII. yüzyıl sonlarında kapsamlı olarak uygulamaya konan olağanüstü bir vergiydi.53

Tımar sistemi tamamen aynî ekonomi olmamakla birlikte kesinlikle mahallî bir ekonomiydi. Devlet’in artan merkezî harcamaları finanse etmek için bu kesimi merkezî ekonomiye bağlama eğilimi tımarlı sipahiler yerine merkezî ordunun önem kazanması sürecini hızlandırmış, sonuçta, eyalet askeri-kapıkulu dengesi tersine çevrilmişti. XVII. yüzyıl başlarında tımarlı ordusu 100 bin civarında iken XVIII. yüzyılda kapıkulları 100 bine varmıştı.54 XVII. yüzyıl sonlarında tımarlılar ancak geri hizmetlerde istihdam edilebilmekteydiler.55 Yine bazı sipahilerin, dirliklerinin yetersizliği sebebiyle, ek gelir aramak için topraklarını terkettikleri görülüyordu.56

İç güvensizliğin artması da tımar sisteminin bozulmasıyla etkileşim halindeydi.57 Bu süreç içinde de reaya topraklarını bırakıp sürekli yer değiştiriyor, göç ediyordu. âyân ve tefecilerin baskısı, reayanın ek vergi talepleriyle sıkıştırılmaları ve boş kalan tımar topraklarına âyânın el koymasıyla yoğunlaşan özel mülkleşme eğilimleri karşısında Devletin yaptığı tehditler sözde kalıyor, sonradan fiili durumlar onaylanmak zorunda kalınıyordu.58

Liberal bir toprak sistemi, Tanzimat Dönemi’nde ülkede toprak satın almak isteyen yabancıların işine geliyordu. 1856 Islahat Fermanı da, yabancıların toprak satın alabileceğini öngören vaadlerde bulunmuştu. Tımar sisteminin toprak kullanımına koyduğu sınırlamalar bu istekleri engelliyordu. Tanzimat zaten etkisizleşmekte olan tımar sistemini ortadan kaldırmıştı. 1841 ve 1847’de çıkarılan iki nizamname ile birlikte kişilerin ellerindeki topraklara tapu veriliyordu. Yine 1849 ve 1858 tarihli kanun ve nizamnameler ile mîrî arazinin borç mukabili el değiştirmesi kabul ediliyordu.

Tanzimat tımar sisteminin hukukî varlığını ortadan kaldırmıştı. Bu dönem içinde de bazı tımar tevcihlerinin yapılması geleneğin hâlâ

mevcud olduğunu göstermekle birlikte artık tımar sistemi askerî, idarî, malî ve ziraî yönlerden kayda değer değildi.

Özellikle artan yabancı baskısı ülke topraklarına daha kolay müdahale edebilmek için liberal bir toprak sistemi getirmişti. 1858 Arazi Kanunnamesiyle ziraî topraklarda özel mülkiyet ağırlık kazanmış, mîrî toprakların el değiştirmesi hızlanarak yaklaşık %70'i özel mülkiyete geçmiş59 ve 1926 İsviçre Medeni Kanunu'na giden süreç başlamıştır.

C. Vakıf Sistemi

Klasik dönemde vakıf sistemi ülkedeki eğitim, sağlık, diyanet ve bayındırlık yatırımlarını yürüten kurum olarak malî sistemin üçüncü alt öğesidir ve sosyal güvenliğin temel kurumudur.

XVII. yüzyıldan itibaren iltizâm ve özel mülkleşme eğilimlerinin güçlenmesiyle vakıflarda da bir genişleme olduğu tahmin edilebilir. Nitekim, 1661-2 bütçesinin açıklamasından anladığımız kadarıyla, yüzyılın ikinci yarısının başlarında merkezî gelirler %25'e düşmüştü. Geriye kalan %75 içinde tımar gelirlerinin yükselmediğini tahmin edebiliriz. Çünkü bu sistem gerileme içine girmişti. Bu oran içinde Merkezin payı olmakla birlikte, savaş vs. zorunluklarından dolayı artık Merkeze gönderilmeyip yerinde harcamaya dönüşen gelirlerle vakıf gelirlerinin yükselmiş olduğunu söyleyebiliriz.60

XVIII. yüzyılda bu eğilimin devamı sebebiyle vakıf gelirlerinin oranı %25'lere çıkmış olmalıdır.61 Ancak bazı konar-göçer aşiretlerin bağlı olduğu Üsküdar Valide Sultan Camii vakıfları gibi bazı vakıfların da, özellikle vakıf reayasının güvensizlik faktörü olmalarından dolayı, hazineye alındıklarını biliyoruz.

Yine bu yüzyılda vakıf kurucularının %80-90'ının askerî zümre mensuplarını, %10-20 kadarının ise reaya olduğu görülmektedir. Yine devşirme sisteminin bir sonucu olarak aynı yüzyılda büyük vakıfların %14 ü köle asıllılar tarafından kurulmuştu.62

1713 yılında İstanbul, Edirne ve Bursa gibi şehirlerdeki birçok vakfın Evkaf muhasebesi adıyla oluşturulan bağımsız bir kalem içine

alındığı kaynaklarımızda zikredilmektedir.63 Ancak vakıflar 1826'da Evkaf Nezareti kuruluncaya kadar nazır ve mütevelliler vasıtasıyla idare edilmiştir. Bu tarihte tahsisat kabilinden vakıflar Maliye hazinesi tarafından zaptedildi ve Hazine ile kolay ilgi kurulamayan vakıflar için de söz konusu Nezaret kuruldu.64 Bu dönemde Avrupalıların Osmanlı topraklarında serbest dolaşım, mülk sahibi olma gibi istekleri vardı. Evkaf Nezareti'nin kurulması ile yabancıların Osmanlı topraklarındaki bu istekleri arasında bağ kurulmaktadır. Tanzimat, tımar sistemini ortadan kaldırmış, dolayısıyla mîrî topraklara müdahale kolaylaşmıştı. Fakat vakıflar özerkti ve Devletin müdahalesi çok zordu. Avrupalılar Paris, Londra ve Berlin kongrelerinde bu hususu belirtmişlerdi.65

XIX. yüzyıl başlarında çok dağınık ve karışık görünüm arzeden vakıfların Evkaf Nezareti şemsiyesi altında birleştirilmesinin belli bir düzen sağladığı ileri sürülebilir. Ancak vakıf gelirlerinin vakfiyelerde belirtilen yerlere sarfedilmeyip merkezî hazineye aktarılması vakıfları ve personelini daha kötü duruma düşürmüştür.66 Sonuçta Batılılaşma süreci içinde vakıflar bir yandan genişlerlerken bir yandan da tesir ve nüfuzlarını kaybetmeye başladılar. Vakıfların merkezî hazine ve tımar sistemi aleyhine genişlemesini onaylamak mümkün değildir. Buna rağmen bu sistem taşınmazların Müslümanların elinden çıkmasını zorlaştırıyor ve sömürgecilerin kolonizasyon siyasetlerine engel teşkil ediyordu.67

Tanzimatın getirdiği rejimin, tımar gibi, vakıf sistemini de bertaraf etmeye çalıştığı söylenebilir. Aslında vakıfların kötü durumları ve ıslahat teşebbüslerine direnmeleri, aleyhlerindeki telakkilerin yerleşmesine imkan ve fırsat veriyordu. Bu telakkilerin başında bu kurumun sosyal güvenlik fonksiyonlarından dolayı teşebbüs şevkini zayıflattığı ve kapitalist oluşumu engellediği görüşleri gelmektedir. Oysa bugün çağdaş bütçelerin önemli gider kalemlerinden birini oluşturan eğitim, bayındırlık, sağlık ve sosyal yardım gibi yatırım harcamalarının çoğunun vakıflar tarafından yapıldığını belirtmek gerekir. Eğer bu sistem İslam toplumu için zararlı olsaydı, İslam ve Osmanlı medeniyetinin en ileri devirlerinde gelişme göstermesi imkansız olurdu.68

Tanzimatçıların benimsedikleri liberalist doktrin vakıflar aleyhine ileri sürülen görüşlerin temel sebebidir. Zira bu doktrinin tam ve mutlak mülkiyet telakkisi, vakıfları bir engel olarak görüyordu. Vakıfların bu dönemde içinde bulunduğu kötü durum da onların yeni düzen arayışlarına gerekçe teşkil ediyordu. Özellikle İkinci Meşrutiyet Dönemi'nden itibaren Osmanlı ekonomisinin ve toplumunun kapitalizme geçemeyişi, "ilerleyemeyişi", "geri kalışı", Akçuraoğlu Yusuf gibi düşünürler tarafından Osmanlı sisteminde burjuva sınıfının olmayışına bağlanıyordu. Prens Sabahattin aynı şeyi infiradî toplum ve şahsî teşebbüsün yokluğu şeklinde ifade etmişti. Nihayet Ziya Gökalp'ın vakıf sistemini şiddetle eleştirmesi aynı gerekçeye dayanmaktaydı.

III. Üretim Yapısı

Osmanlı ekonomisi üretim ve arz yönlü bir ekonomidir ve küçük üreticiliğe dayanmaktadır. Ekonomi kendine yeterli ve hatta dış piyasaya yönelik bir yapıya sahipti. Fakat teknolojik gelişme olmaması, özellikle dış talebin yoğunluğu karşısında iç piyasada mal darlığının nedeniydi.

Klasik dönemde üretimin miktarı yanında kalitesi ve standartlara uygunluğu da denetim altındaydı. Fiyat denetimi ile birlikte narh sistemini oluşturan bu uygulama üretici ve tüketiciyi korumayı amaçlıyordu. XVIII. yüzyılın ortalarına kadar üretimin sayı ve kalitesinin yüksekliği korunmuştur. Ancak Devletin 1768'den sonra, özellikle savaş yıllarında, artan malzeme ve vergi talepleri, üreticiler üzerindeki baskıları arttırmış, ziraî ve sınaî üretimin gerilemesine ve iç ticaretin daralmasına yol açmıştır.

Klasik dönemde üretim, Devletin değil kişilerin yani özel teşebbüsün faaliyet alanı olarak görülmüştür.

Devlete düşen ise denetim, adalet ve güvenliğin sağlanmasıydı. Devletin ekonomiye büyük ölçüde üretici olarak girmesi ve her alana el atıp hantallaşması, özellikle Tanzimat'tan sonradır.

A. Ziraî Üretim

Klasik dönemde küçük ve müstakil işletme tipi esastı. Merkezî otoritenin zayıfladığı ve mahallî güçlerin tarım kesimi üzerinde etkili olduğu XVII. ve XVIII. yüzyıllarda çiftlikler ve büyük üreticiler ortaya çıkmakla birlikte hakim üretim tipi yine küçük ziraî işletmecilikti. 1840'larda yapılan bir araştırmaya göre ülkede ekili toprakların %80 civarındaki bir kısmı 60 dönümden küçük işletmeler tarafından ekilmektedir.69 Bu sonuç özellikle Anadolu için geçerlidir. Rumeli bölgesinde ise büyük tarım işletmeleri (çiftlik) daha yaygındır.

Özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı üretim kapasitesi daralmıştır. Bunun başlıca sebebi, zaman zaman görülen kuraklıkların yanında emek girdisinin belirli bir şekilde üretimden kopmasıdır. Zira kır kesiminde güvenlik azalmakta ve üretici kesim zaman zaman çıkarılan nefir-i âmm (seferberlik) fermanlarıyla orduya yazılmaktadır. Tarım teknolojisinde ilerlemenin olmaması da buna ilave edilerek yeterli bir üretim hacmine ulaşılmadığını söylemeliyiz. Oysa bu dönemde Batı Avrupa'daki teknolojik ilerlemelerle tarım üretimi bir hayli artmıştı.

Rumeli'deki büyük çiftlikler büyük limanlara yakın yörelerde, Karadeniz ve Ege kıyılarıyla Tuna ve taşımacılığa elverişli diğer ırmakların çevresinde yoğunlaşmıştır.70 Osmanlı ziraî ürünlerine karşı oluşan büyük dış talep ziraî yapıda ortaya çıkan değişmelerin temel sebebi olmuştur. Böyleca XVIII. yüzyılda dış pazarlar önem kazanmaya başlamıştır ve pazarlamada ulaşım imkanları büyük ölçüde belirleyicidir.

Özellikle XIX. yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı tarımında toprak faktörü nisbî olarak bol iken emek kıt bir faktör olarak görülmektedir. Nüfusun durağanlığından kaynaklanan bu durum yüksek ücretlere yol açıyor, bu da üretimi olumsuz yönde etkiliyordu. Kafkasya ve Balkan göçleri emek, özellikle kalifiye emek açığının kapatılması ve üretimin arttırılması yönlerinde çok olumlu olmuştur.

Tanzimat Dönemi'nde (1839-1876) ziraî ürünlerin pazarlanma ve ticaretinde liberal bir uygulama getirilmeye çalışıldı. Tahsis ilkesi terkedilerek köylünün ürünlerini serbestçe pazarlaması hedeflendi ama bu politika mahallî mütegallibenin etkinliğini pekiştirdi. Küçük

çiftçilik tamamen ortadan kaldırılamamakla birlikte kapitalist çiftlikler doğmaya başladı. XX. yüzyılın başlarında tüm ülkede pazara yönelik üretim için şartlar yaygınlaştı. Böylece tarımın modernleşip kapitalistleşmesi için ortam oluştu.71

İç ve dış talep şartlarındaki gelişmeyle birlikte uygulanan yeni ziraat politikaları bu Dönemi'n hızlı ziraî genişleme Dönemi olmasına yol açmıştır. Ziraî üretim artışına paralel olarak geçimlik üretim tarzı da yerini giderek piyasa ilişkileri güçlenmiş bir yapıya bırakmıştır. Bunun yanında Osmanlı üreticilerinin dünya piyasa şartlarına bağımlılığı da artmıştır. Zira öncelikle malî gereklerden dolayı kurulan Düyûn-ı umûmiye idaresi tütün ve ipek gibi vergileri kendisine bırakılan ziraî malların üretimine ve ihracatının geliştirilmesine ağırlık verdi. Böylece ihracata dönük ziraî üretim de teşvik edilmiş oluyordu.

XIX. yüzyıl boyunca şehirlerin nüfusunun artmış olması ve demiryollarının yapımıyla iç pazarların genişlemesi üretim artışını sürekli kılan iç talebin artmasının en önemli sebebidir.

Yine Kırım, Kafkasya, Sırbistan, Bulgaristan, Makedonya ve Ege adalarından yapılan göçler bir yandan talebi arttırırken bir yandan da ziraî üretimin ihtiyaç duyduğu emeği sağlamıştır. Bu göçmen kitleleri ekime elverişli boş toprakların bulunduğu bölgelere ve İç Anadolu'nun demiryolu çevresine yerleştirildi. Göçmenlerin bir bölümü de İstanbul ve diğer şehirlerde yaşamaya başladılar. Bu sebeple gerçekleşen üretim artışı, 1890'lardan itibaren Konya-İstanbul ve Ankara-Eskişehir demiryollarının devreye girmesiyle daha da büyük boyutlar kazandı. yüzyıllar boyunca hububatı Balkanlar'dan sağlayan İstanbul'un buğdayının bir kısmı İç Anadolu'dan gelmeye başladı.

Dış talepteki artış ziraî üretim artışının ikinci önemli nedenidir. XIX. yüzyıl boyunca Anadolu'dan Avrupa ve Kuzey Amerika pazarlarına yapılan ihracat on kattan daha fazla artış göstermiştir. Bu ihracatın %90'dan fazlası tütün, üzüm, incir, ham ipek, tiftik, afyon, fındık, zeytinyağı ve hububat gibi ziraî mallardan oluşuyordu. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Anadolu'daki ziraî

üretimin %20'ye yakın bölümünün ihraç edildiği tahmin edilmektedir. İhracata dönük üretim esas olarak Batı ve Orta Anadolu, Marmara ve Doğu Karadeniz bölgeleriyle Adana yöresinde yoğunlaşmıştır. Ancak bu üretim artışı tarım teknolojisinde önemli bir değişiklik olmadan gerçekleştirilmiştir. Öte yandan Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri hem göçlerden etkilenmemiş hem de iç ve dış talebin yöneldiği dolayısıyla üretimin arttığı bölgeler olamamışlardır.72

Osmanlı ekonomisi ve maliyesi büyük ölçüde tarım ve hayvancılığa dayandığı için mesela Abdülaziz Dönemi'nde 1863-4 yılına ait bütçede aşar ve ağnam resimleri en kabarık kalemleri meydana getiriyordu.73 Maliye için büyük bir önem taşıyan aşar, mültezimlerin yolsuzluklarına rağmen, Cumhuriyete kadar devam etti.

XIX. yüzyılda konar-göçerlerin iskanıyla yeni vergi kaynakları ortaya çıkmıştır. Bundan başka Çukurova, Ege, Orta Anadolu'da bazı topraklar bunlar vasıtasıyla tarıma açılmıştır. Rusya'dan göç eden Çerkes ve Tatarların da Rumeli ve Orta Anadolu'ya yerleştirilmeleri bazı toprakları tarıma açtığı gibi Rumeli'de etnik bileşimi Müslümanlar lehine değiştirmeyi amaçlamaktaydı. Midhat Paşa'nın Tuna valiliği sırasında bu işlemin ısrarla uygulandığını görmekteyiz.74

Aynı yüzyılda bazı kültür bitkilerinin ekimine başlanmış ve çiftliklerin sayısında artış olmuştur. Yine bu dönemde toprağa göre emek açığı devam etmektedir. Anadolu'da kıyı şeridi dışında ülkenin iç kısımlarında ekime açılmamış topraklar hiç de azımsanmayacak kadar boldur.75

Ziraî bürokrasi oluşturulmaya başlanmış; üretimi arttırma, ürünleri çeşitlendirme, dış talebi olan ziraî ürün üretiminin teşviki, yerli sanayi hammaddelerinin içerde üretilmesi ve ziraatin modernleştirilmesi için yapısal tedbirler alınmıştır. Bunun için ilkin Ziraat ve Sanayi Meclisi (sonraki ismiyle Meclis-i Umûr-ı Nafia) (1838); sonra Ziraat Meclisi (1843); Nafia Hazinesi (1843) kuruldu. Köylüye kredi dağıtıldı. Ziraî eğitim ve uygulama kurumları

oluşturuldu. Gerekli yolların yapılması ve nehirlerin ulaşıma elverişli hale getirilmesi, kredi dağıtılması, vergi yükünün hafifletilerek bölgeler ve kişiler arasında dağılımın adilleştirilmesi için programlar hazırlandı.

Üretim alanlarını genişletmeye, ticarî değeri yüksek ürün üretmeye, modernleşmeye yönelik teşvik tedbirleri uygulandı. Geçici vergi ve gümrük muafiyetleri sağlandı. Ziraî ürün ticareti serbestleştirildi. Devlet tekelleri ve devlet mübayaaları büyük ölçüde tasfiye edildi. Tüketici gruplara öncelik tanıyan bu uygulamalar, üreticiye önemli ölçüde yük getiriyor ve ziraî üretimi olumsuz yönde etkiliyordu. Bu yeni uygulama ile bir yandan malî fedakârlıkta bulunulurken bir yandan da üreticiler teşvik ediliyordu.

Bütün bunlar yanında XIX. yüzyıl sonlarındaki bazı uygulamalar tarım ile kırsal kesimde yaşayan halk üzerinde olumsuz etkiler yapmıştı. Mesela Düyûn-ı umûmiye ile derbentçi gibi bazı zümrelerin vergi muafiyetlerinin kaldırılması geniş bir kitleyi hoşnutsuzluğa ve fakirliğe düşürdü. Özellikle dış borçların artması ve hazinenin iflası nedeniyle vergi kaynaklarına el koyan dış malî çevreler yüzünden köylere makineleşme, süthâne, mandıra, damızlık hayvan gibi yenilikler gelemedi. Bununla beraber ziraî üretimde artış görüldü. 1840’larda yıllık tarım ürünleri ihracı 4.7 milyon sterlin civarındayken 1913’te bu miktar 28 milyondan fazlaya yükselmiştir. Üretimde çeşitlilik devam ederken sadece 1880’lerde dış sanayilerin ihtiyacı dolayısıyla pamuk ve tütün gibi ürünlerin ekiminde artış gözleniyordu.76

Cumhuriyet Dönemi’nde tarımsal üretim karşısındaki en büyük engel ziraî işletmelerin gittikçe parçalanmasına imkan veren mevzuattır.77 Kente göç olgusunun en önemli sebeplerinden biri de budur.

B. Hayvancılık

Konar-göçerlerin esas geçim sahaları bütün Anadolu’yu, Diyarbekir, Erzurum, Urfa çevrelerini özellikle kapsayan hayvancılık idi. Bunlar Orta ve Batı Anadolu’ya doğru yayıldıkça mera hayvancılığı da büyük ve önemli bir sektör halini almıştır.

Rumeli ve Anadolu'da ve özellikle Edirne civarında ordunun ulaştırma ihtiyaçlarına yönelik hayvan yetiştirilirilen hazine otlakları vardı. 1739'dan 1769 seferine kadar geçen barış süresi içinde ordu ihtiyaçları içinde esaslı bir yer işgal eden bu hayvan yetiştiriciliği ihmal edilmiş ve otlakların çoğu özel mülk haline gelmiştir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısındaki askerî başarısızlıkların önemli sebeplerinden biri bu ihmalkârlıktır.78

Rumeli'deki celepler büyük şehirlerin, özellikle İstanbul'un ve ordunun et ihtiyacı için toptan et ticareti yapıyorlar ve bundan da büyük kazançlar elde ediyorlardı. Rumların kaçak buğday ihracatıyla zenginleşmeleri gibi Bulgarlar da bu yolla zenginleşmekteydiler. Bununla beraber, celepler arasında akıncılar, evlad-ı fâtihân gibi guruplar da bulunmaktadır.

Görüldüğü gibi özellikle Rumeli'de pazar için hayvan üretiminde bulunulmaktadır. Bu işle uğraşanlar (celepler) büyük kârlar elde etmektedirler. Ancak Devletin uyguladığı tekelci satın alma ve dağıtım politikası, bu olgunun Avrupa'daki gibi kapitalist bir gelişmeye yol açmasını engellemiştir.79

XIX. yüzyılda hayvancılık nisbî olarak geri kalmıştı. Bunun çeşitli nedenlerinin başında hayvan hastalıkları geliyordu. Yine hayvan ihracı ve erken kesim bunun nedenleri arasındaydı. Aşırı vergileme, bakımlı mera, çayır ve yaylakların bulunmayışı ve bunların tarla haline getirilişi de hayvancılığı sınırlayıcı bir etki yapıyordu.80

C. Sınaî Üretim

Osmanlı sınaî üretimi piyasaya yönelik olan ve olmayan olarak ikiye ayrılabilir. Klasik dönemde kırsal alanda yaşayan kitle, giyim eşyaları, tarım aletleri gibi ihtiyaçlarını büyük ölçüde kendi üretimleriyle karşılamaktaydı. Özellikle yün ve pamuk köylü kadınlar tarafından önce iplik ve daha sonra hemen her köy evinde bulunan el tezgahlarında kumaş haline getiriliyordu.

XIX. yüzyıl boyunca ülke nüfusunun %80'inin kırsal alanlarda yaşadığı kabul edilirse, mesela dokuma üretiminin çok büyük bir bölümünün kırsal alanlarda gerçekleştirildiği buna karşılık şehirlerde

esnaf tarafından yapılan üretimin büyük hacimli olmadığı meydana çıkmaktadır.[81]

Tanzimat Dönemi’nde imalat dalında verilen ruhsatlar 1860’lı yıllarda daha çok Rumeli, Ege ve Doğu Akdeniz bölgelerinde önemli liman ve kavşaklar civarındaydı. Yerli Müslüman girişimcilerin ancak 1880’lerden sonra tarıma dayalı sanayi, değirmen, pres, tuğlacılık ve hafif sanayi dallarında ruhsat aldıkları görülmektedir.[82]

Yine Rumeli’de hem devlet hem de bazı sermayedarlar eliyle fabrika tipi imalathâneler kurulmuştu. Bunlar arasında 1840’larda Siliven ve Filibe’de kurulan iplik fabrikaları vardı. Yine 1840’lardan sonra faaliyetini sürdüren, Bakırköy, İzmit, Hereke ve Bursa yünlü ve pamuklu dokuma fabrikaları gibi başarılı kuruluşlar söz konusudur. Ancak bunlarda yüksek bir teknoloji kullanılmadığı gibi Batı tipi bir sınaîleşmenin örnekleri de değillerdir. Çünkü Osmanlı mirasında Batı sanayi toplumlarına özgü bir girişimci burjuva sınıfı yoktu. Ancak teknik eleman yetiştiren eğitim kurumları ve devlet desteğiyle sanayileşmeyi sağlamak düşünce ve uygulaması Osmanlı Dönemi’nden kalmıştır.[83]

XIX. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı sanayiinde küçük üretim hakimiyeti devam etmişti. Fabrikaların imalathâne çapında olduğunu biliyoruz. Bununla birlikte yüzyılın ortalarında Rumeli’nin birçok şehirleri gibi Bursa, Haleb ve Trablus gibi şehirlerde bazı sermayedarların manifaktür merkezleri ve fabrikalar kurdukları görülmektedir. Bunlar daha çok Avrupa sanayiinin ihtiyacına yönelik, yarı mamul mal üreten tesislerdi. 1850’lerde Bursa’da ipek ipliği üreten 8-10 fabrika vardı. Gene Ege bölgesinde zeytinyağı presleri, Haleb ve Suriye’de pamuklu ve ipekli üreten imalathâneler bu şekildedir. Bu gibi imalathâneleri başlangıçta yabancı sermayedarlar kurmuşsa da zamanla yerli iş adamları ortaya çıkmıştı. XIX. yüzyılın şartları içinde ağır sanayi diyebileceğimiz dökümhâneler ve cam, porselen gibi tüketim malları üreten fabrikaları kuran sermayedarlar Devlet tarafından teşvik edilmiştir. Maamafih bunlarda bilgisizlik ve dolandırıcılık eksik olmamıştır.[84]

XIX. yüzyılda fabrikaların yapımına teşebbüs edildi. Ancak bunlar genellikle faaliyetlerini sürdüremediler. Zira üretilen malın alıcısı orduydu. Devlet alımlarında yerli ürünlerin tercih edilmesi, dokuma ve gıda dallarındaki küçük sanayiin yaşamasını ve Cumhuriyete devredilmesini sağlamıştır. Bu genel başarısızlığın temel sebebi hem sanayileşmeyi yürütecek bir sınıf geleneğinin olmaması hem de vasıflı emek bulunmamasıdır. Bunlar hesaba katılarak 1860'larda 'Islah-ı sanayi komisyonu' kuruldu. Bu komisyon sanayi eğitimi, gümrük resmini arttırmak, sergiler açmak ve en önemlisi şirketleşmeyi esnaf içinde sağlamak gibi görevlere sahipti.85

Eldeki dış ticaret verilerine göre, Anadolu'daki küçük sınaî üretimin son zamanlarda bile kötü durumda değildi. XIX. yüzyılın başlarına kadar olan dönemde, ülke mamul mallarda kendi tüketimini kendi üretimiyle karşılıyordu. Bu durumda zenaatlerin, büyük bir canlılık içinde olmasalar bile bir yıkım ve çöküş içinde olmadıkları görülmektedir.86

1820'lerden Birinci Dünya Savaşı'na kadar Batı Avrupa'dan ithal edilen mamul malların yerli sanayileri etkiledikleri inkar edilemez. Ulaşım imkanları nedeniyle İstanbul ile Anadolu'nun kıyı bölgeleri ve daha sonraları da demiryollarının ulaşabildiği iç bölgeler, bu rekabetten etkilenmişlerdi. Ancak pek çok dalda yerli sınaî üreticiler yeni şartlara uyum sağlayarak direnebilmişlerdir. Bunların başında ithal malı iplik kullanmak, düşük ücret ve kârlarla çalışmak ve sonuçta emek yoğun bir şekilde üretimi sürdürmek ve pazarı korumak gelmektedir.87

Yerli sanayi ve ticareti olumsuz yönde etkileyen faktörlerden biri de iç gümrüklerdi. Yabancı tüccarın ürünü için söz konusu olmayan iç gümrükler, yerli ürünlerin fiyatlarını %12-50 arasında arttırıyordu. İç gümrükler Devletin gelir kalemleri arasında önemli yer tutuyordu.

1. Tarım ve Hayvancılığa Dayanan Sanayiler

Osmanlı Devletinin XVIII. yüzyıl başlarında askerî, siyasî ve iktisadî bakımlardan bir genişleme gösterdiğini biliyoruz. Bütün sanayi dallarında üretim artmış ve yeni sanayi dalları ortaya çıkmıştı.

Özellikle dokuma sanayiinde Batı Anadolu ve Rumeli’nde yeni pamuklu üretim bölgeleri görülmeye başlamıştır. Devlet’in ve askerî zümrenin sınaî yatırımları artmıştır. İthal ikamesi zihniyetinin ilk örnekleri sayılabilecek yünlü ve ipekli kumaş ile kağıt üretimi faaliyetlerinde bulunulmuştur.

Öte yandan mevcut içtimaî-iktisadî yapı yeni teknolojiye ve teknolojik işsizliğe karşı direnmekteydi. Söz gelişi matbaanın geniş ölçüde devreye girişi, Marsigli’ye göre, kitap yazımı ile geçimini sağlayan 90 000 kadar hattatı işsiz bırakacaktı.88 Zaten Batılılar Türkiye’de üretim alanında Batı’ya direnme teşebbüslerini baltalarlarken matbaanın kullanımına destek olmuşlardır.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, yüzyılın ilk yarısının tam aksine iktisadî daralma ve gerileme görülmektedir. Bütün sektörlerde 1760-70’lerden itibaren giderek belirginleşen bir üretim azalışı söz konusudur. Yine devlet XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Batı ürünleriyle rekabeti sonuna kadar sürdürecek ve sanayi dallarını himaye edecek ısrarı gösterememiştir. Sonuçta Avrupa’nın kitlevî üretim sisteminin sonucu olarak düşük maliyetli her türlü dokuma ürünleri bütün ülkeyi etkisi altına almıştı.

XIX. yüzyılın başlarından itibaren devlet ‘Fabrika-i hümayunlar’ denen büyük sınaî kuruluşlar oluşturdu. Bunun en önemli amacı özellikle askerî ihtiyaçların yurt içi üretimle karşılanması yoluyla hem askerî giderlerden tasarruf sağlanması hem de paranın yurt dışına kaçmasının önlenmesi idi. Dış ticaret dengesinin sağlanmasına yönelik olan bu politika ile ithal ikamesinin önemli örnekleri verilmiş olacaktı. Yine bu amaçla sınaî eğitime büyük önem verilmiştir. Avrupa’dan getirilen ustalarla, modern teknolojinin yerli usta ve işçilere öğretilmesine çalışılmış, yurt dışına öğrenci gönderilmeye başlanmıştır. Bu fabrikalar kârlı birer kuruluş olarak devlete büyük gelir sağlıyorlardı. Devlet bu fabrikaları, ürünlerini satın alarak; yurt dışından ithal edecekleri veya yurt içinden satın alacakları makine, araç ve hammaddelerin bütün gümrük ve vergilerinden muaf tutarak; satışlarından hiç bir vergi almayarak ve nihayet fabrika için gerekli olan işgücünü askerlikten muaf tutarak ve onları ödüllendirerek teşvik etmiştir.

Bunların başında Beykoz kağıt ve çuka fabrikası (1805) gelir. Bundan sonra İslimye'de bir çuka (1836) ve İzmirde de bir kağıt fabrikası kurulmuştur (1843). Fabrikalar arasında Feshâne'nin ayrı bir önemi vardır. II. Mahmud (1808-1839) zamanında kurulan bu fabrika (Kadırga 1832, Defterdar 1839) askerler, sivil memurlar ve halk için fes üretiyordu. Dış rekabete başarıyla karşı koyan Feshâne 1865 yılında tamamen yanmış ve 1868 yılında yeniden inşa edilerek modern makina ve araçlarla donatılmıştır. 1842 yılından itibaren çuka üretilmiştir. İkinci önemli yünlü dokuma fabrikası İzmit Çuka Fabrikası'dır (1844). Pamuklu dokuma alanında Veliefendi Basma Fabrikası'nı (1848) zikredebiliriz. Hereke Kumaş Fabrikası (1843), Bursa İpek Fabrikası (1852) belirtilmesi gereken fabrikalardır.89 Yine burada İzmit Kağıt, Beykoz Techizat-ı askeriye (1812), Tophâne ve Beykoz-İncirköy porselen fabrikaları zikredilebilir.90

1880'lerden itibaren ithal malı teknoloji kullanan büyük sanayi işletmelerinin ikinci dalgası ortaya çıktı. Birinci Dünya Savaşı'na kadar kurulan en büyük sanayi işletmeleri pamuklu, yünlü ve ipekli dokuma dallarında iplik, bez ve kumaş üreten fabrikalardı. Ayrıca çeşitli gıda maddeleri, yağ ve sabun fabrikaları ile çimento ve tuğla gibi inşaat malzemeleri üreten imalathâneler kurulmuştu. Bu fabrikalar esas olarak İstanbul ve bir ölçüde de İzmir ve Adana yörelerinde faaliyet gösteriyorlardı. Ancak 1912 yılında Yunanistan'a katılana kadar Selanik ülkenin en önemli sanayi merkezi idi. Mesela pamuklu dokuma dalında, ülkedeki toplam fabrika üretimi kapasitesinin yarısından fazlası Selanik ve çevresinde yoğunlaşmıştı.91

XIX. yüzyılda dış dünya ile iktisadî ilişkiler yoğunlaştıkça kırsal kesimdeki geçimlik sınaî faaliyetler yerini pazara yönelik büyük ziraî faaliyetlere bıraktı ve giyim ve benzeri temel ihtiyaçlar pazardan giderilmeye başlandı. Mesela XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren İngiliz sanayii tarafından üretilen ucuz ve sağlam pamuk ipliği yerel pazarlara girmeye başlayınca, kırsal nüfus ipliğini pazardan satın almaya başladı. Böylece yüzyılın son çeyreğine girilirken kırsal kesimdeki pamuk iplikçiliği ortadan kalkmaya başlamıştı. Ancak dokuma üretimi, büyük ölçüde bu ipliklerle,

varlığını ve önemini sürdürmüştür. İthal kumaş tüketimi sınırlı kalmıştır.

Bunlar yanında ihracata dönük halıcılığın öneminin arttığını ve yaygınlaştığını görüyoruz. Mesela Oriental Carpet Manufacturers ya da Şark Halı Şirketi, Anadolu'nun özellikle ziraî üretimin sınırlı olduğu bölgelerinde köylü kadınlara iplik ve diğer girdileri sağlayarak ve parça başına ödeme yöntemini uygulayarak halı dokumacılığını yaygınlaştırdı. 1910'lara gelindiğinde, Şark Halı Şirketi için çalışanların sayısı 15 bine ulaşıyor ve el dokuması halılar Anadolu'nun toplam ihracatının yaklaşık %5'ini oluşturuyordu.92

2. Madencilik ve Maden Sanayii

Osmanlılar'da maden işletmeciliği tarım aletleri, ev gereçleri ve savaş malzemeleri konularında yoğunlaşmıştı. İmalatçılar, bakırcılar ve demirciler gibi çarşılarda çalışmaktaydılar. Avrupa'da ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısında üretimi büyüyen çeliğin üretim tekniğinin de gelişmiş olduğunu söyleyebiliriz.93

XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlıların teknik bakımdan Batı'dan geri kalmaya başlamaları dikkat çekmektedir. Söz gelişi Avrupa topları Osmanlı toplarından üstündü.94 Tersane'deki gemi inşa faaliyetlerinde Avrupalı teknisyenler görev almaktaydı.95 Mîrî kalyonlar için gerekli olan 70-80 kantar ağırlığındaki demir, yurt içinde üretimi mümkün olmadığından İngiltere'den ithal edilmekteydi. Ancak bir humbaracı ustasının bulduğu bir yöntemle 1708-9 da, Tersane'de, 70-80 kantarlık büyük demir kütükleri üretecek bir fabrika kurularak faaliyete geçti.96

Yine ülkenin başlıca demir üretim merkezlerinden biri olan Sofya-Samako bölgesinde 1760 yıllarında demir üretimi ormanları tahrip edecek bir seviyeye ulaşmış ve yeni fırınların açılmasına izin verilmemesi istenmiştir. Yine kalifiye işgücü demir üretimindeki bu artışa yetmemiş ve ücretler yükselmiştir. Ancak yüzyıl sonlarına doğru iktisadî daralma madencilik sektörünü olumsuz yönde etkilemiştir. Özellikle iç güvensizlik şartlarından dolayı Samako'daki demir üretimi 1790'larda tamamen durmuştu.97

Tersaneler Karadeniz, Akdeniz, Marmara, Kızıldeniz ile Tuna ve Fırat nehirleri kıyılarında faaliyet göstermekte ve pek çok liman kentinde de gemi inşa tezgahları bulunmaktaydı. XVII. yüzyıl sonlarında bile savaş gemisi yapımı vekâyinâmelere sık sık yansıyacak kadar yoğun bir tempoda sürdürülmüştür. 1837'de ilk buharlı gemi, 1848'de ilk metal gemi denize indirildi.98

Klasik dönemde Osmanlı ülkesinden maden ihracının yasak olduğunu biliyoruz. Oysa Balkanlar, Anadolu ve Mezopotamya'nın zengin maden yatakları Avrupa sanayii için hammadde kaynaklarıydı. Bu yüzden özellikle Kırım savaşından sonra yabancı sermaye, madenciliğe el attı ve imtiyazlar elde etti. Böylece Tanzimat Dönemi'nde madencilik sınaî üretimden daha hızlı gelişti. Madenlerle ilgili ilk nizamname 1861 tarihlidir. 1869'da Fransız mevzuatından yararlanılarak konu yeniden düzenlendi. yüzyıl sonlarında madencilik yatırımları yoğunlaştı. Fransız sermayesi Osmanlı maden üretiminde en yüksek yatırım oranına sahipti. Mezopotamya'nın petrolü, petrol tüketimi 1865-1900 arasında on misli artan Almanya'nın ilgisini çekmekte gecikmedi. Ancak bölge petrollerinin geniş ölçüde kullanımı Osmanlı Devleti'nin yıkılışından sonradır.99

Bu dönemde sınaî ve ziraî üretimi merkezîleştirip arttırma programı içinde açılan fabrika-i hümayunlar arasında büyük bir ağır sanayi kompleksi olan Zeytinburnu Demir Fabrikası'nı vurgulamak gerekir. Maamafih bunun gibi Beykoz Cam ve Porselen Fabrikası da bir süre sonra iflas etmiştir.100

Büyük sanayi burjuvanın eseriydi. Oysa Osmanlı toplumunda burjuva oluşmamıştı. Bunun yerine XIX. yüzyıl sonlarına doğru esnaf sanayi için teşkilatlandırılmış ve simkeşler, debbağlar, saraçlar, kumaşçılar, dökümcüler ve demirciler şirketleri kurulmuş ve sanayi mektepleri açılmıştır.101

IV. Ulaşım ve Ticarî Yapı

Doğu ve Batı ekonomilerini birbirine bağlayan ipek ve baharat yollarının Akdeniz'e ulaştığı bölgede konumlanan Osmanlı Devleti, Selçuklulardan beri dış ticaret ve transit ticaretin teşvik

politikasını sürdürmüştür. Bu yollardan elde edilen gümrük gelirleri devlete önemli bir kaynak sağladığı için ticaretin denetimi ve yol güvenliğinin sağlanması Devletin sorumluluğu altındaydı.

Dış ticarette devlet denetimi dışarıya altın ve gümüş çıkışının yasaklanması ve bunun için yabancı tüccarın yine mal ile ülkesine dönmesinin sağlanması, bazı stratejik malların ihracının yasaklanması ve malların belli alanlara tahsis edilmesi şeklinde gözüküyordu.

Klasik dönemde Osmanlı ekonomisi ülkede mal bolluğunu esas aldığı için ticaret serbestisini geleneksel bir ilke olarak benimsemiştir. Bunun yanında bütün ticarî faaliyetlerde tekelci eğilimleri önlemek ve tüketiciyi korumak için denetim mekanizması kurulmuştur.

A. Ulaştırma ve Haberleşme

Osmanlılar XVI. yüzyılın ortalarında Akdeniz'in en büyük donanmasına sahip olunca hem ülke içi ticarette, hem de dış ticarette önemli bir güvenlik unsuru oluşturmuşlar, Osmanlı barışını (Pax Ottomana) kurmuşlardır. XVIII. yüzyıl ortalarına kadar bu durumun devam ettiğini söyleyebiliriz.102

XIX. yüzyılda buhar gücü gemilerde kullanılmaya başlanarak deniz ulaştırma teknolojisinde değişiklikler oldu. İlk başarılı buharlı gemi 1807'de yapıldı ise de uzun yıllar ancak kısa mesafelerde kullanılabildi. Yüzyılın ortalarına doğru buharlı gemiler, yelkenli gemilerin yerini aldı ve yüzyılın sonlarında yelkenli gemiler tamamen tasfiye edildi.103 Yine bu yüzyılda demiryollarının hizmete girmesiyle şehirlerde de kitle taşımacılığına başlandı.

İstanbul başta olmak üzere İzmir, Selanik, Şam ve Beyrut gibi büyük şehirlerde toplu taşıma işletmeleri faaliyete geçer. Taşıma konusunda aynı zamanda ilk Osmanlı anonim şirketleri kurulmaya başlanır. 1843'te 'Fevâid-i Osmaniye Vapur Kumpanyası' kurulur. Bundan sonra, Âli, Fuad ve Cevdet Paşa'lar Şirket-i Hayriye'yi kurarak (1851-1945) İstanbul ve civarında vapur işletmeciliğine geçilir. Bu gibi şirketleşmeler Midhat Paşa'nın Tuna ve

Bağdat valilikleri sırasında da gerçekleştirilerek Tuna ve Bağdat'ta nehir taşımacılığı ve tramvay işletmeciliği yapılmıştı.104

Tanzimatla birlikte merkeziyetçi yönetimin güçlendirilmesi için karayollarının geliştirilmesi amaçlandı. Bununla birlikte halkın gereğinde fiilen çalışmasına rağmen karayolları istenen hız ve kalitede geliştirilememiştir.105

Demiryolları XIX. yüzyılda modern kapitalist Devletin başarısını perçinleyen araçların başında gelir. Batı, karayollarını ıslah edip demiryollarını kurarak Avrupa kıtasını bütünleştirmiş, buhar gücünü sanayi gibi ulaştırmada da kullanmıştır. Bu durum Batı'nın iktisadî hakimiyeti ele geçirmesinde etkili olmuştur.106 Batı'da ilk başarılı buharlı tren demiryolu 1830'da açılmıştır. 1840'lardan sonra demiryolları İngiltere'nin başlıca şehirlerini birbirlerine bağlar hale gelmiştir. 1870'lerde Batı Avrupa oldukça yoğun bir demiryolu şebekesi ile kaplanmıştır.107

Avrupa sermayesi, 1856 Paris Kongresi'nden itibaren, Osmanlı ülkesinde demiryolu yatırımlarına girişmeye istekli idi. Aynı yılda yayımlanan Islahat fermanı yabancı sermayeye imkan tanıdığından Avrupalı müteşebbisler demiryolu imtiyazı koparmaya çalıştılar. Bu şekilde Osmanlı ülkesinde demiryolları 1860'lardan itibaren hizmete girdi.108

Osmanlı yöneticilerinin demiryolu yatırımlarından bekledikleri yararların başında iç güvenliğin sağlanması, merkezî Devletin gücünün ülkenin uzak bölgelerine kadar ulaştırılması, savaş dönemlerinde cepheye asker ve malzeme sevkedilebilmesi ve tarımsal vergilerin az kayıpla tahsil edilebilmesi geliyordu. Yine demiryolları ulaştırma maliyetlerini düşürerek yeni alanların ziraî üretime ve piyasaya açılmasını sağlayabilirdi. Devlet bu nedenlerle yabancı sermaye şirketlerine demiryolu imtiyazı veriyor ve onlara her yıl kilometre garantisi adı altında ek ödeme yapmayı taahhüt ediyordu. Bu garanti demiryolu geçen vilayetlerin aşar gelirleri idi. Düyûn-ı umûmiye alacaklılar adına bu yerlerin aşar gelirlerini topluyordu.109 Bu yüzden demiryolları Devlet'e umduğu malî yararları sağlayamamakla birlikte ziraî üretim kadar sınaî üretimi

de arttırmış ve dış ticaretle ulaşım imkanlarını da geliştirmiştir. Özellikle buharlı gemilerle yapılan taşımacılık demiryollarının faaliyetini tamamlayan en önemli gelişme oldu. Böylece dış borçlar dışındaki yabancı sermaye yatırımlarının üçte iki gibi büyük bir bölümü demiryolu şirketlerine yapılmıştır.

Bu işe yatırım yapan İngiliz, Fransız, Avusturyalı, Belçikalı ve Alman sermayedarlar açısından ise demiryolları kârlı yatırım alanları olma yanında ülkede nüfuz bölgesi edinme yönünde imkanlar sağlıyordu. Öyleki ülkenin herhangi bir bölgesinde demiryollarının yapımıyla birlikte bir yandan, özellikle dış pazarlara yönelik ziraî üretim genişliyor öte yandan yabancı mamullerin pazarlanma imkanları artıyordu. Mesela 1850'lerin sonu ve 1860'ların başında İzmir-Aydın, daha sonra İzmir-Kasaba hattının yapımı Batı Anadolu'da İngiliz sermayesini güçlendirmiş, bölgenin İngiltere ile ticareti hızla büyümüş, İngiliz sermayedarlar madencilik, sanayi ve belediye hizmetleri alanlarında yatırımlara yönelmişlerdir.110

Almanya için de 1888'den itibaren benzer durum geçerliydi. 1892'de İzmit-Ankara, 1896'da Eskişehir-Konya hatlarının, XX. yüzyıl başlarında da Güneydoğu Anadolu'ya kadar uzanan Bağdat demiryolunun yapımları da Orta ve Güney Anadolu'ya Alman sermayesinin girişi sürecini başlatmış, bölgenin Almanya ile olan ticareti genişlemişti. Yine bölgenin tarım ve madencilik imkanları Alman sermayesini, Çumra'daki büyük sulama projesinde olduğu gibi, altyapı yatırımlarına yöneltti. Ancak Birinci Dünya Savaşı'ndan Almanya'nın yenik çıkması ileriki tasarıların gerçekleşmesini önledi.111

Öte yandan 1872'den itibaren bugünkü İETT'nin başlangıcını teşkil eden İstanbul'da, İstanbul Tramvay Şirketi kurularak atlı tramvaylar ile raylı ulaşım için ilk adımlar atılmaya başlandı. Birinci Dünya Savaşı'na kadar şehir içi ulaşımın en büyük kısmını karşılayan tramvay işletmeleri, İstanbul'dan başka İzmir, Selanik, Konya, Şam, Beyrut ve Bağdat'ta mevcuttu. Başlangıçta atlı olan bu tramvaylar, Şam'dan başlayarak (İstanbul, 1914) elektrikli hale getirilmiştir.112

Klasik dönemde haberleşmeyi menzil teşkilatı isağlıyordu.113 Bunun yerini posta teşkilatının alışı ve gazete gibi kitle iletişim araçlarının devreye girişi XIX. yüzyılın ortalarından itibaren gerçekleşmiştir.

Batı'da düzenli posta hizmetleri XIX. yüzyılda kuruldu. 1832'de telgrafın icadından sonra kısa sürede önemli Batı şehirlerinin önemli bir bölümü telgrafla birbirlerine bağlandı. 1866'da Kuzey Amerika ile Avrupa arasında anında haberleşme imkanları doğdu. 1876'da telefon, 1895'te telsiz haberleşmesi mümkün oldu. Bunlar yanında yüzyıl başlarından itibaren kitap ve gazete maliyetlerini düşüren icatlar yapılarak yazılı basın etkisini artırdı. 1860'larda Dönemi'n en yüksek tirajlı gazetesi 50 bin aded basarken 1900'de büyük Batı şehirlerinde 1 milyondan fazla basılan çok sayıda gazete bulunuyordu. Ulaştırma ve haberleşmedeki bu gelişmeler dünyayı ekonomik açıdan bütünleştirdi.114

Benzer gelişmeler biraz gecikmeyle Osmanlı ülkesinde de görüldü. 1841'de Posta teşkilatı kurulmaya başlandı. İlk telgraf bağlantısı 1853'te İstanbul-Edirne arasında hizmete girdi. Bu hat Rusçuk üzerinden Avusturya şebekesine bağlandı.115 1862-3'te pul kullanılmasına başlandı. Başlangıçta yabancı ülke kurumlarının İstanbul'la kendi ülkeleri arasında posta taşımacılığı yapmaları kabul edildi. 1871'de Posta Nizamnamesi ile posta nakliyatında Osmanlı tekel ve bağımsızlığı kararlaştırıldı.116

1795 yılında İstanbul'da çıkan yabancı gazetelerle Osmanlı basının ilk örnekleri ortaya çıkar. İlk Osmanlı gazetesi ise ilk nüshası 1 Kasım 1831'de çıkan Takvim-i vekâyi'dir. Ancak aynı zamanda ilk resmî gazete olan bu gazete kayda değer bir tiraja sahip değildi.117

B. İç Ticaret

Osmanlı ekonomisi klasik dönemde kendine mahsus bir piyasa mekanizması oluşturmuştur. Bu sistemde bir yandan mümkün olduğu kadar tam rekabet şartları gerçekleştirilmeye çalışılırken, bir yandan da rekabetin rekabeti öldürmesi engellenmek istenmiştir. Bunun için etkili bir piyasa denetimi sağlanmış ve ihtikar gibi tekelci eğilimlerle mücadele edilmiştir. Fiyat istikrarının sağlanması

sosyal refah için elzem görülmüştür. Yine bu amaçla üretim, dağıtım ve tüketim, makro anlamda, planlanmıştır.

Klasik dönemde iç ticarette de mal bolluğu esas alınmıştır. Narh sistemi fiyat denetimi gibi kalite denetimi ve standardizasyonu da içermektedir. Mal arzında miktar kadar malların kaliteli olmaları ve standartlara uygunluğu da önemliydi.

Tahsis ve stok politikası arzın düzenlenmesinde önemliydi. Bu amaçla önceleri Tersane anbarları kullanılıyordu.118 1793'te bu iş için Zahire Nezareti kuruldu ve Tanzimat'a kadar görev yaptı.119

Ulaştırma teknolojisinde değişiklik olmaması ticaretin de yüzyıllar boyunca değişmemesine yol açmıştır. İç ticaret XIX. yüzyılda da sahillerdeki iskeleler arasındaki hafif yelkenlilerle ve iç kısımlarda demiryolu gelene kadar ise deve kervanlarıyla yapılmaktadır. Her iki halde de iç ticaretin kısa mesafeli olduğu ve ancak lüks ticaretin uzun mesafeli olduğu söylenebilir. Ülkenin idarî sınırları içinde yer alan Mısır, Eflak, Boğdan ve Sırbistan gibi eyaletlerle yapılan ticareti ise dış ticaret olarak görmek daha doğrudur.120

C. Dış ve Transit Ticaret

Osmanlı Devleti Anadolu'nun öteden beri varolan transit bölgesi olma vasfını gümrük ve kapitülasyon politikalarıyla korumak istemiş, savaş durumunun bile ticareti engellememesini istemiştir. Bunun için gümrük vergileri düşük oranlarda tutulmuştu.

Osmanlı ekonomisinin XVIII. yüzyıl sonlarına kadar süren klasik Dönemi kapitalizmin gelişme Dönemi'ne tekabül etmektedir. Bu dönemde Ortadoğu ve Akdeniz çevresindeki iktisadî faaliyetlerin büyük ölçüde bir ortak pazarı çerçevesinde geliştiğini söylemek yanlış değildir. Osmanlı toprakları Doğu ve Batı ekonomilerini birbirine bağlayan İpek ve Baharat yollarının üzerinde bulunuyordu.

Fatih zamanında Kırım'ın fethedilmesinden sonra 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar kabotaj hakkı Osmanlı Devleti'ne inhisar ettirildiğinden, Karadeniz yabancıların ticaretine kapatılmıştı.

Dış ticarette dört tür malın ihracı genellikle yasaktı. Bunlar kıymetli madenler, temel gıda maddeleri, savunma araçları ve sanayi hammaddeleriydi. Ülkeye mal getiren yabancı tüccarın ülkelerine yine mal ile dönmeleri isteniyordu.

Ancak Amerika'nın keşfinden sonra Avrupa'ya aktarılan gümüşlerin para arzını çoğaltması sebebiyle Batı'daki fiyatlar genel seviyesi Osmanlı ülkesinden yüksekti. Bu farklılık ihracı yasak olan maddelerin Batı'ya kaçma eğilimine girmesine yol açmıştı. Bu yüzden Devlet, ülke için büyük bir önem taşıyan buğday, zeytinyağı gibi gıda maddeleri; deri, pamuk ve pamuk ipliği gibi sanayi ham ve yarı mamul maddeleri ile silah, top, gülle, barut gibi savunma araçlarının ihracını yasaklıyordu. Fakat Batılılar yine fiyat farkından yararlanarak ihtiyaç duydukları emtiayı kaçak olarak Osmanlı ülkesinden edinmeye çalışıyorlardı. Türk tüccar ve sanayicisi onlarla rekabette zorlanıyordu.

Yenileşme Dönemi'nde Türkiye, mamul madde ithalâtçısı ve ham ve yarı mamul madde ihracatçısı olarak Batı emperyalizminin tesiri altına girmeye başlamıştı. Osmanlı devlet adamları bunun farkındaydı. Nitekim XVIII. yüzyılın hemen başında Sadrazam Rami Mehmed Paşa bu tip çuha ithalâtını yasakladı ve yerli üretimi arttırmak için ciddi teşebbüslere girişti.121 Fakat Türkiye'nin Batı iktisadiyatına karşı durabilmek için giriştiği bu tip teşebbüsler Batılılar tarafından engellenmekte gecikmedi. Böyle geniş bir pazarı kaybetmek tehlikesi yüzünden bu teşebbüsleri sabote ettiler.

Piyasalarda mal bolluğu olması amacıyla dış ticaretin teşvik edilmesine ve ithalatın ilke olarak kısıtlanmamasına rağmen Osmanlı dış ticaretinin XVIII. yüzyıl ortalarına kadar fazla verdiğini söyleyebiliriz. Bunun sebeplerinden bir tanesi terbiyevî ithalattır. Yani ithal edilen mallar, ithal ikamesinin başarılı bir örneği olarak, tekrar ihraç edilebilecek kaliteli mal üretimine örnek teşkil etmiştir. Yine ülkeye mal getiren yabancı tüccarın, para ile değil, mal ile dönmesi gereği ilkeleştirilmiştir. Bu da üretimi, dolayısıyla ihracatı arttıran bir faktördü.

Büyük deniz keşiflerinin sonucu olarak, dünya ticareti de Akdeniz'den okyanuslara kayma eğilimi içine girmişti. Akdeniz ticaret filoları, Atlantik ticaret filolarının altına düşmüştü. Dolayısıyla Atlantik ticareti Akdeniz ticaretinin yerini almaya başladığı gibi, Atlantik filoları da Akdeniz ticaretinde önemli rol oynamaya başlamışlardı.122 Ancak Osmanlı Devleti kapitülasyon politikası ile ticarî faaliyetlerin bütün bütün Akdeniz çevresinden uzaklaşmamasını sağlamıştır. Atlantik filolarının Akdeniz ticaretindeki yerleri bunun bir göstergesi sayılabilir.

Viyana kuşatmasını takibeden savaşlar XVII. yüzyılın sonlarında batı sınırlarının, İran savaşları (1723-1727) ise doğu sınırlarının kapanmasına, dolayısıyla ticarî faaliyetlerin kesilmesine sebep olmuştu. 1718 Pasarofça Antlaşması'ndan sonra Osmanlı-Avusturya ticarî münasebetlerindeki tıkanıklık giderilmişti. Bu antlaşmaya eklenen ticaret sözleşmesiyle Avusturya'lı ve İran'lı tüccarlar, Karadeniz'e girmemek şartıyla, Tuna üzerinden ticarete katılabilecekler ve %5 gümrük vergisi ödeyeceklerdi. Ancak asıl Avusturya ticareti Trieste ve Venedik üzerinden gelişme gösterdi. Avusturya 1784'ten sonra da Karadeniz'de ticaret ve Eflak ile Boğdan'da konsolosluk açma hakkını elde etti.123

XV. yüzyılda başlayan Rusya ile ticaret çerçevesinde genellikle Rusya'dan kürk ithal edilmiş, karşılığında ipek gibi mallar ihraç edilmiştir. 1739 Belgrad antlaşması ile her iki ülkenin tüccarları birbirlerinin memleketlerine serbestçe gidip gelebileceklerdi. Ancak 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Karadeniz ve Boğazlar Rus tüccarlarına açılmış, Rusya dilediği yerlerde konsolosluk kurma hakkını elde etmişti.124

XVIII. yüzyılın ilk yarısında ticarî faaliyetlerdeki gerilemeye rağmen Türkiye'nin toplam ihracat tutarı ithalatından fazla idi. Avrupalılar aradaki farkı nakit olarak ödüyorlardı. Bu dönemde ülkenin her tarafında bol miktarda yabancı para tedavül etmesi buna bir delil teşkil edebilir. Ancak Avrupa'nın hammadde satın alıp mamul madde ihraç etme eğilimi devam etmektedir.125 Yine de iç ve dış güvensizlik şartlarından dolayı Osmanlı dış ticarî ilişkileri Devletin

güçlü bir himayesinden mahrum olmakla birlikte bazı sanayi kollarında Batı mamulleriyle rahatça rekabet edebiliyordu.126

Yine XVIII. yüzyıl başlarında ziraî ve sınaî mal üretim ve ihracatında hissedilir gelişmeler olmuştur. Bu yüzyıl başlarına kadar hububat ihracı ilke olarak yasaklanır, ancak arızi olarak izin verilirken, bu tarihlerden itibaren ihracat serbestîsi süreklilik kazanır ve yasaklar geçici ve arızi olmaya başlar. Daha önce ihracı zaman zaman yasaklanan pamuk, iplik, yün, deri gibi malların ihracı munzam bir ihracat vergisi konarak serbest bırakılır.

Ancak yüzyılın ikinci yarısında iktisadî daralma söz konusudur. Başta hububat olmak üzere tarım ürünlerine ihraç yasağı konmak zorunda kalınmıştır. Bu yasak deri, yün, ipek gibi hammaddeler yanında zeytinyağı, sabun, işlenmiş deri, ipekli ve pamuklu kumaş gibi mamul maddelere de uygulanmaya başlanmıştı. Bu olgu çok ciddi bir üretim yetersizliğinin göstergesidir.127

Yabancı tüccarlar Osmanlı ülkelerinde, Osmanlı tüccarları da dış pazarlarda ticaretle uğraşıyorlardı.128 Öte yandan içerde bazı malların kıtlığı çekildiğinde veya devlet tarafından bazı mallara ihtiyaç duyulduğunda, Rusya, Lehistan, Venedik ve İngiltere gibi ülkelere ‘hassa tâcirleri’ denen satınalma heyetleri gönderilmekteydi.129

Türkiye’deki yabancı tâcirler sadece toptancılık yapabilirlerdi. Çünkü perakende ticaret yerli esnaf ve tüccarın hakkıydı ve bu onlara azımsanmayacak bir pazarlık gücü sağlıyordu. Bunun yanında yabancı tüccarın yerli Rum, Ermeni ve Yahudi tâcirlerle iş yapma eğilimi içerisinde oldukları da bir gerçekti.130 Toptancı yabancı tacirlerin perakendeci Osmanlı gayr-i müslimlerini tercih etmeleri Müslümanların iktisadi alanlarını daraltmıştır.

İngiliz, Fransız ve Hollanda tüccarları XVIII. yüzyılda kolonilerine yönelmişler ve Osmanlı ülkelerindeki faaliyetlerini oldukça azaltmışlardı. Bu yüzyılda Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika’da sadece Avusturya’nın ticarî faaliyetlerinde bir yükselme görülmekteydi. İngiltere XVII. yüzyılda dış ticaretinin onda birini Osmanlı ülkeleriyle yaparken, 1770’lerde bu oran yüzde bire düşmüştü. Oysa aynı

dönemde İngiliz toplam ticaret hacminin bir önceki yüzyıla göre iki misli arttığı biliniyor. Fransa'nın da Osmanlı ticareti XVII. yüzyıla göre yirmide bire düşmüştü.131

Özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Batı ülkelerinin Türkiye'deki elçilik ve konsoloslukları, kendi ülkelerinin sanayi mallarını pazarlama faaliyetlerine de girişmekteydiler. Bu konuda Osmanlı azınlıkları ile işbirliği halindeydiler. Bu azınlık tüccarı Avrupa tebası olan tüccarın imtiyazlarından yararlanabilmek için o devletlerin elçiliklerinde tercüman oldular ve berat alarak teba değiştirdiler. 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması ile Avrupa devletleri Osmanlı ülkesindeki azınlıklar üzerinde haklar elde edince, bu himaye yaygınlaştı. Zimmî tüccarların büyük bir kısmı beratlı konuma geçtiler.

Bunun önünü alamayan Osmanlı Devleti yabancı tüccara tanıdığı hakları 1802'de henüz kendi tebasında olan azınlıklara da tanıyarak 'Avrupa tüccarlığı' müessesesini kurdu. Böylece Devlet dış ticaretin kendi denetiminde kalacağını hem de cizye gelirinin azalmasının önleneceğini umuyordu. Bu gelişme karşısında Müslüman tüccar da Avrupa tüccarına tanınan bu hakların kendilerine de tanınmasını istediler.

Böylece II. Mahmud (1808-1839) tarafından kendilerine aynı imtiyazlar fazlasıyla verilerek 'Hayriye tüccarlığı' kuruldu (Temmuz 1829). Hayriye tüccarına fazla olarak verilenler Hindistan ve İran ticareti yapma imtiyazlarıydı. Böylece Avrupa tüccarı karşısında, genellikle, avantajlı bir duruma geçiyorlardı. Yine bunların avantajları arasında berat almak için daha az harç ödemeleri ve gemi edinebilmeleri de vardır. Devletin dürüst ve dindar olmalarını şart koştuğu Hayriye tüccarının sayısı İstanbul için 40, Şam, Haleb, Kıbrıs, İzmir vs. bölgeler için 10 ile sınırlandırılmıştı. Bu daha sonra 60 ve 30'a çıkarılmış ise de 1838 Osmanlı-İngiliz ticaret antlaşması Hayriye tüccarına verilmiş avantajların etkisini azaltmıştır.132

XVIII. yüzyıl sonlarında Batı ülkelerinin üretim ve dolayısıyla dış ticaret hacmi daralan Osmanlılar üzerindeki sömürgeci eğilimleri yoğunlaşmıştır. Osmanlı Devleti önceleri kapitülasyon gibi ticaret

siyaseti araçlarını kendi çıkarları doğrultusunda bir silah olarak kullanabilirken artık Batılılar aynı imkandan azami ölçüde faydalanmaya başlamışlardır.

Ancak yukarda belirttiğimiz gibi Osmanlı dış ticareti uzun süre fazla vermiştir. Yerli ürünler yabancı mallara karşı uzun süre başarıyla rekabet etmiştir. Dışardan ithal edilen emtia, yünlü kumaş, maden, kağıt gibi bir kaç kalemde toplanıyordu. Osmanlı sanayi ve ticaret sisteminin gerçek anlamda gerilemesi, Batı'nın sanayi devriminden sonra ve XIX. yüzyıl ortalarına doğrudur.133

Bu yüzden sanayi devrimi öncesindeki Dönemi incelerken Batı Avrupa'dan ithal edilen mamul malların yerli zanaatler üzerindeki etkilerini fazla büyütmemek gerekir. XIX. yüzyıl öncesinde Avrupa'dan ithal edilen mamul malların ithalat hacmi çok sınırlıydı. Mesela XVIII. yüzyılda Avrupa'dan ithal edilen yünlü kumaşların, İstanbul ve Anadolu'daki toplam yünlü kumaş tüketimi içindeki payı %1-2'yi geçmiyordu. Ayrıca mamul malların pek çoğu lüks yünlü kumaşlar veya kağıt ve cam ürünlerinde olduğu gibi Osmanlı sınaî üretimiyle doğrudan rekabet içinde değildi.134

Osmanlı Devleti, herşeye rağmen, XVIII. yüzyılın sonlarında bile 20-25 milyonluk nüfusunu besleyip giydirebilen kendi kendine yeterli bir iktisadî birim idi. Osmanlı ülkesinin tam anlamıyla hammadde ihrac eden ve mamul madde ithal eden bir ülke konumuna girmesi sanayi devriminden sonradır. Avrupa ile yapılan ticaretin hacmi ülkenin toplam üretim ve tüketim hacmi yanında oldukça sınırlı kalmaktaydı. Avrupa mamul mallarının Osmanlı pazarlarına yoğun bir şekilde girişi, ancak XIX. yüzyılda, Sanayi Devrimi'nden sonra gerçekleşecektir.135

İngilizler daha XIX. yüzyıl başlarından itibaren (1801'de yapılan 'Ticaret-i dahiliye' ve 1809'da yapılan 'Kale-i Sultaniyye' antlaşmaları ile) iç ticarete de el atmışlardı. II. Mahmud (1808-1839) Devri'nde Devlet, özellikle reformlara malî kaynak olması için, ipek, zeytinyağı, zahire, afyon gibi maddeler üzerine ihraç yasağı koymuş ve bu ürünlerin alım-satımını tekeline almıştı. Bu uygulama köylünün bu ürünleri değerlendirememesine yol açtı. 1838'de

ticaret sözleşmesiyle bunun dayandığı yed-i vahid usûlu kaldırılırken İngilizlerin iç ticaretle dolayısıyla perakende ticaretle uğraşabilmeleri uygulaması yeniden teyid edildi. Dolayısıyla sözleşmeyi fiili durumun onaylanması olarak görmek daha doğrudur.136 Böylece yerli esnaf ve tüccar savunmasız bırakılmıştır.

1820'lerden Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen yaklaşık yüz yıl boyunca Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile olan ticaretinin 10 kattan fazla artmasını bu açıdan değerlendirmek gerekir. Bu fiili durumun onaylanması olarak da 1838 ile 1841 yılları arasında İngiltere ve diğer Avrupa devletleriyle bir dizi ticaret antlaşması yapıldı. Bu antlaşmalarla Osmanlı Devleti'nin ithalat ve ihracata uygulayabileceği gümrük vergileri oldukça düşük seviyede tutuluyor, bu vergileri yükseltebilme hakkı elinden alınıyor ve yabancı tüccarlara, düşük vergi ödeme imkanı tanınarak, önemli avantajlar sağlanıyordu. Bunların yanısıra antlaşma yed-i vahit denen esnafın alım tekellerini ortadan kaldırarak, özellikle, Mısır'ın sanayileşme sürecine son vermiştir. Böylece Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'na kadar bağımsız dış ticaret politikası izleme, mesela yerli sanayii korumak için gümrük duvarlarını yükseltme imkanını kaybetmiştir.137

Sanayi Devrimi Dönemi'ndeki teknolojik gelişmeler sebebiyle sanayi mamulleri fiyatlarının düşmesi ticaret hadlerini Osmanlı Devleti gibi tarımsal mallarda uzmanlaşmış ülkeler lehine döndürmüş ve bu da Osmanlı küçük sanayi sisteminin gerileyişini hızlandırmıştır. Ancak yüzyıl ortasında toplam üretim içinde dış ticaretin payı %10'un altında kaldığı için bu lehteki durumu fazla abartmamak gerekir. Kaldı ki tarımsal gelişme ulaştırma imkanlarının nisbeten gelişmiş olduğu kıyı bölgeleriyle sınırlı kalmıştır.138

Tanzimat Dönemi'ne girerken Ticaret Nezareti kurulmuştur. Bunun yanında Fransız Ticaret Kanunu adapte edilmiştir (1850). Bununla kapitalist ticarî ilişkilere cevap veren faiz ve tüzel kişilik gibi kurum ve ilişkiler kabul edilmiş oldu. Yine ayni amaçla 'Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi' kabul edildi (1863).

Bu dönemde Osmanlı ihracatı önemli bir sıçrama göstermiştir.139 İhracatın %90'ının (tütün, incir, ham ipek, tiftik, afyon, meşe palamutu, fındık, pamuk, zeytinyağı gibi) ziraî ürünlerden oluştuğu düşünülürse bu büyüme büyük ölçüde ziraî üretim ve ihracat artışıyla gerçekleştirilmiştir. Bu ürünlerden hiçbirinin ihracat içindeki payı %12'yi aşmamaktadır. Bu durumda Osmanlı tarımında belli ürünlerin ağırlıklı olduğunu söylemek mümkün değildir. İhracatta önemli yer tutan tek mamul mal, elde dokunan halı ve kilimlerdir.140 Ancak Osmanlı tarımında küçük üreticilerin hakim olduğu ve bunların da ziraî ürün fazlası oluşturma kapasitelerinin sınırlı olduğu hatırlanırsa bu ihracat büyümesinin dünya ticaretindeki büyümenin gerisinde kalması anlaşılabilir. Yine bu ihracat büyümesine rağmen XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Osmanlı dış ticareti Avrupa'ya karşı yılda ortalama 1 milyon sterline yaklaşan açıklar vermeye başladı. Bu açığın altınla kapatılması zorunluluğu hem iç fiyatlarda istikrarsızlığa hem de ithalatın sürdürülmesindeki zorlukların artmasına yol açmıştır. Bu arada, 1867'de, Hayriye tüccarlığı tekrar canlandırılmaya çalışılmışsa da, artık yabancılara Türkiye'de mülk edinme hakkına kadar varan imtiyazlar tanınmış olduğundan, bu teşebbüs başarılı olamamıştır.

İthalatın yarıdan fazlası, özellikle İngiltere ile Fransa'dan alınan pamuklu ve yünlü dokumalardan oluşuyordu. Yerli esnafı en çok sıkıntıya sokan bu olguydu. İngiltere ile olan dış ticaret hacminin yarısı da İran transit ticaretine aittir. Yine demiryolu malzemeleri, silah ve cephâne, çeşitli makineler yanında şeker, çay, kahve gibi gıda maddeleri de ithal edilmekteydi. Özellikle yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı ithalatına konu olan ve geniş kullanım alanı olan en önemli tüketim malları şeker ve kahvedir. İç ulaşımın yetersizliğinden dolayı, XX. yüzyılın başlarında, buğday, un ve pirinç ithal edildiği de görülmüştü. Ülke Avrupa devletlerinin rekabetine sahne olmakla birlikte ticaret antlaşmasından sonra İngiltere'nin etkisi güçlenmişti. 1880'lerden itibaren Osmanlı dış ticaretinde Almanya'nın payı hızla artmış fakat İngiltere, Birinci Dünya Savaşı'na kadar, özellikle pamuklu dokuma alanındaki üstünlüğünden dolayı, en büyük paya sahip olmaya devam etmişti.141

1840’larda Fransa ile ticaretin hacmi 39 milyon frank civarında iken, yirmi yıl sonra bu miktar 195 milyon franka yükselmiştir.142 Benzer gelişme İngiltere ve Avusturya ticaretleri için de söz konusuydu. 1880’lerden sonra İngiliz ve Fransız kaynaklı cam, porselen, giyim eşyası, madenî eşya ve kimyevî maddeler gibi, malların yerini Avusturya, Alman ve İtalyan malları aldı. Yine Avusturya-Almanya iktisadî bölgesine yapılan Osmanlı ihracatı da arttı.143 Savaş yıllarında ithalatın %90’ı Almanya, Avusturya-Macaristan’dan yapılmıştı. Yine bu yıllarda ihracat vesikaya bağlanmış ve tahıl gibi stratejik maddelerin ihracı yasaklanmıştır.144

1873-1878 yılları Osmanlı ülkesinde bunalım yıllarıdır; İlkin 1873’te dünya borsalarında ortaya çıkan kriz Avrupa’dan sermaye ihracını durdurmuştur. 1873-4 yıllarında ülkede yüzyılın en büyük kıtlığı görülmüş, 1875-6’da dış borç ödemeleri durdurulmuş, 1876’da ise Birinci Meşrutiyet ilan edilmiştir. Nihayet 1877-8 yenilgisi büyük nüfus ve toprak kayıplarına yol açmıştır.145

1873-96 Dünya Buhranı sırasında sanayi ülkelerindeki üretim artış hızı düşerken Osmanlı dış ticaretindeki büyüme hızı da azalmıştır. Dış ticaret hadlerinin tarımsal mallar aleyhinde seyretmesi ve özellikle Amerikan buğdayının dünya pazarlarına girerek buğday fiyatlarının düşmesi hem üreticiyi hem de maliyeyi zor durumda bırakmıştır.146

Düyûn-ı umûmiye Dönemi’nde; ilk borç ödemelerinin yapıldığı 1882 ile dış borçlanmanın tekrar hız kazandığı 1903 arasında dış ticaret açıkları yüzyılın en düşük düzeyinde seyretmiş, hatta bazı yıllarda dış ticaret fazlası verilmiştir. Yüzyılın son çeyreğinde Fransa ve özellikle Almanya İngiltere’nin yerini almaya başlamıştır. 1888-1896 yılları arasında ortaya çıkan yabancı yatırımlar özellikle demiryolu yapımına yönelmiştir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde iç bölgelerinde, demiryollarının yapılmasıyla, üretim ve ihracatlarının artması sebebiyle Osmanlı ekonomisi bir büyüme göstermiştir. Maamafih dış borçlanmaya koşut olarak dış ticaret açıkları 1903 sonrasında hızla genişlemiş ve 1910’larda büyük miktarlara ulaşmıştır. Yine bu yıllara gelindiğinde Avrupa sermayesinin Osmanlı ekonomisi ve maliyesi üzerindeki denetimi artmış ve dış

borç ödemeleri alınan borçları aşmıştır. 1896 sonrasında diğer yabancı sermaye yatırımlarından doğan kâr aktarımları da yeni sermaye girişlerinin üzerinde seyretmiş ve yabancı sermaye getirdiğinden fazlasını götürür olmuştur.147

1910'larda toplam GSMH'nın yaklaşık %14'ü, net tarımsal üretimin ise yaklaşık dörtte biri ihraç edilmektedir. İthalatın GSMH'ya oranı %18 civarındadır. En büyük ithalat kalemini oluşturan pamuklu dokumada tüketimin %80'den fazlası ithal edilmektedir. Cumhuriyet Dönemi'nde ihracat ve ithalat payları bu düzeylere çıkamamıştır. Görüldüğü gibi Cumhuriyet öncesinde Osmanlı ekonomisi dünya pazarlarına ve yabancı sermayeye açılmış, tarıma dayalı, güçlü bir merkezî devlete sahip, küçük üreticiliğin önemli ve yaygın olduğu, dış borçların yüksek olduğu, sınırlı sermaye birikimine sahip ve nihayet dünya pazarlarına yönelik tarımın sürüklediği bir büyüme eğilimi içerisindeki bir ekonomi olarak görülmektedir.148

Rakamlara göre Osmanlı dış ticareti, bu dönemde açık vermesine ve dış borç yüküne rağmen Osmanlı lirasının prim yaptığı, iç fiyatların istikrarını koruduğu, altın stokunun çoğaldığı görülmektedir. Bazı araştırıcılara göre, bu tersine durum resmi rakamların aksini göstermesine rağmen Osmanlı dış ticaretinin gerçekte açık vermemesinden kaynaklanmaktadır.149

1908'den sonraki İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde, İttihat ve Terakki iktidarı 'millî iktisat' uygulanmaya başlamıştır. Bu, kapitülasyonların zorunlu kıldığı liberal iktisadî ilişkilere karşı bir tepki olup doğmakta olan milliyetçilikle uyumlu bir politikadır. Bu politika Cumhuriyet yıllarında da devletçilik adı altında 1930-9 arasında uygulanmıştır. Müslüman unsurlara dayalı bir burjuvazi oluşturma teşebbüsleri, Birinci Dünya Savaşı ile birlikte kapitülasyonların tek taraflı ve geçici olarak kaldırılmaları, yabancı şirketlerin ayrıcalıklarına son verilmesi, spesifik gümrük tarifelerine geçilerek gümrük vergilerinin istendiği gibi düzenlenebilmesi, ihracatın vesikaya bağlanması, Devletin kambiyo işlemlerine el koyması, yerli şirketlerin kurulması uygulamaları millî iktisada örnek olarak verilebilir.150

Osmanlı ekonomisinde iç, dış ve transit ticaretten alınan vergiler gümrük151 sistemi içerisinde incelenir. İç ve transit ticaretten alınan vergiler iç gümrüklerin, dış ticaretten alınan vergiler de dış gümrüklerin konusudur.

Avrupa'da XIX. yüzyılın ortalarında, millî devletlerin doğuşundan sonra kaldırılmış olan iç gümrükler 1900'lara kadar Osmanlı maliyesinin önemli kurumlarından birini teşkil etmiştir. İlkin eskiden beri iç gümrük alınmakta olan büyük şehirlerin dışında, son yıllarda gümrük merkezi haline getirilmiş olan şehir ve kasabalarda alınmakta olan iç gümrükler 1843'te kaldırılmıştır. Yine 1840'larda kurulmakta olan yeni fabrikaların hammadde ve mamullerinden alınmakta olan iç gümrükler ortadan kaldırılmış veya hafifletilmiştir. Yerli sanayii korumak için tanınan gümrük muafiyetleri giderek yaygınlaştırılarak 1874'te karayolu ile yapılan mübadelenin tümü için iç gümrükler kaldırılmıştır. Deniz yollarında ise yerli ve yabancı malları ayırdetme güçlüğü yüzünden iç gümrükler çeyrek yüzyıl daha yaşamış ve 1900'da, savunma harcamalarına katkıda bulunmak üzere, %2'ye indirilmiş ve nihayet 1910'da tamamen kaldırılmıştır.

Dış gümrük vergilerinde Osmanlı Devleti'nin ahidnâme-i hümâyûn adı altında yabancı devletlere verdiği ticarî imtiyazlar bir başka ifade ile kapitülasyonlar önemlidir. Osmanlılar, kapitülasyon politikası ile malî, iktisadî ve siyasî amaçlar güdüyorlardı. Malî amaçlar transit ve dış ticaretten gümrük vergileri alarak hazineye katkı sağlamak, bunun yanında iktisadî amaç olarak, ticareti mümkün olduğu kadar Akdeniz havzasında tutmaya çalışmaktı. Siyasî amaç ise Osmanlıların kendi çıkarları için Batılı devletlere imtiyazlar vererek bunları birbirlerine karşı kullanmaktı.152

Osmanlılar, XVIII. yüzyıla kadar kapitülasyonları Batılılara karşı bir silah olarak kullanmaya devam ettilerse de sistem giderek kendi aleyhlerine işlemeye başlamıştır. Batılılar, Devlet zayıflayınca kapitülasyonların karakterini değiştirerek Osmanlı ülkesinin hammadde alım ve mamul madde sürüm sahası olmasını sağlayıcı politikalar izlemeyi yoğunlaştırmışlardır. Devlet ise malî endişelerle buna karşı ciddi bir tepki duymamıştır. IIII. Selim'in (1789-1807) kapitülasyonların gerçek anlamıyla uygulanması yolunda mücadele

etmesi sonuç vermemiştir. Bu yüzden yerli sanayi baltalanırken, iç ve dış ticarette önemli yere sahip gayr-i müslim Osmanlı tebası yabancı devletlerin himayesine girerek Müslüman tüccarlara karşı tekelci özellikler kazanmışlardır.153

Devleti'in kapitülasyonlardan kurtulmak için Paris Konferansı (1856) sırasında yaptığı teşebbüs başarısızlıkla sonuçlandı. İttihat ve Terakki yönetimi de Birinci Dünya Savaşı'na girerken (1914) aynı yönde ikinci bir adım attı. Savaşın yenilgi ile sonuçlanması bu teşebbüsün de başarısız olmasına yol açtı. Kapitülasyonlar Lozan Antlaşması (1923) ile kaldırılacaktır.

V. Para ve Finansman Yapısı

Osmanlı iktisat sistemi klasik dönemde madenî para rejimini kullanmıştır. Bu sistemin esası madeni paranın (altın ve gümüşün) eşya olarak, kullanım amacıyla değil, mübadele amacıyla talep edilmesidir. Bunun da amacı para arzının mübadele ihtiyacına cevap verecek seviyede olmasıdır. Bu sistem istikrarlı bir para rejimi getirmiştir. Sonuçta 1326 ile 1760 arasındaki 414 yılda Osmanlı hesap parası olan akçenin toplam değer kaybının geometrik ortalaması %0.2 olmuştur. Bu ise, çeşitli dönemlerde fiyat artışları görülmüşse de, esas olarak enflasyonsuz bir ekonomi demektir. XVIII. yüzyıl ortalarına kadar akçe, son zamanlarında çok küçülerek önemi azalmasına ve kullanışsız hale gelmesine rağmen hesap parası olarak kullanılmış, 1757'den sonra artık akçe basılmamış, bunun yerini tamamen, hesap parası olmaya önceden başlayan guruş almıştır. Özellikle Tanzimat Dönemi'nde ise, temsilî kağıt para sistemi ağırlık kazanmaya başlamıştır.154

A. Para Sistemi

Klasik para sistemi istikrarlı bir para rejimi getirmiş ve (1326-1750) yılları arasında geçerli olmuştur

Yenileşme Dönemi'nde ise (1750-1923) Osmanlı para sisteminde kapitalist süreci izleyen yeni bir yapılanma görülmüştür. Gerçi Osmanlı ekonomisinde hesap parası sonlara kadar akçe idi. Fakat XVIII. yüzyıl ortalarında bütçe vs. rakamları için

pâre, XIX. yüzyılda guruş ağırlık kazanmıştır. Bu yüzyılın sonlarında da lira esası kabul edilmiştir.

1. Geçiş Dönemi (1750-1840)

1768'den itibaren girilen ve başarısızlıkla sonuçlanan savaşlar, Osmanlı para ve fiyat sistemini etkilemiştir. Rusya, Avusturya ve Fransa ile girişilen bu savaşlar sırasında merkezî Devletin içteki gücü azalırken malî bunalım ağırlaşmış, para değerindeki düşmeler 1830'lara kadar sürecek bir fiyat artışları Dönemi başlatmıştır.

I. Abdülhamid (1774-1789) Dönemi'nde, 1775'te bir iç borçlanma türü olarak yürürlüğe konan eshâm uygulamasını kağıt paraya geçişin ilk habercisi olarak görebiliriz. Yine 1787-1792 Rusya ve Avusturya savaşının ilk yıllarında, halkın elinde bulunan altın ve gümüş eşyanın belli bir bedelle devlete satılması mecbur tutulmuş böylece savaşın finansmanı için para arzı genişletilmiş oldu.

III. Selim (1789-1807)'de aynı siyaseti izleyerek, halkın elindeki kıymetli madenlerden mamul eşyanın darphaneye getirilip para arzının arttırılması sağlandı. Bunun yanında para tağşîşi sürdürülünce kalpazanlık faaliyetleri de artmıştır.

2. Temsilî Para (1840-1923)

Osmanlı ekonomisinde 1840'tan itibaren temsilî ve kağıt para süreci başlamıştır. Böylece klasik Dönemi'n reel para ve iktisat sistemi Tanzimat Dönemi'nde kökten değişmeye başlamıştır.

Önce 1775'te yürürlüğe konan esham sistemini kağıt paraya geçişin ilk habercisiydi. Çünkü eshamın yani ilk pay veya gelir ortaklığı senetlerinin tedavülü vergiye tabi olarak, serbestti. Tanzimat'tan sonra ise, 1840 yılında, tedavül ve ödeme aracı olan kağıt paralar çıkarılmaya başlandı. Bunların denetim ihtiyacı bankacılık tecrübesini de başlatmıştır.

Abdülmecid (1839-1861) Dönemi'nde, 1840 yılında tedavüle çıkarılan ve eskisinden bir adım daha ileri giderek tamamen 'nakd' hükmünde olan yeni eshâm aynen para gibi halk arasında tedavül edebilecek ve ödeme aracı olarak kullanılabilecekti. Bazan 'kâime'

bazan ‘evrâk-ı nakdiyye’ denen eshâm aslında devlet tahvili idi. Karşılıksız olarak çıkarılan bu kâimelerin taklitlerini yapmak zor değildi. Karşılıksız olmalarından dolayı da kâimeleri temsilî para olarak değil, tamamen kağıt para olarak kabul etmek gerekir. Esnaf madenî para kullanmayı tercih ediyordu. Bu yüzden madenî para ile kâime arasındaki fiyat farkı bir hayli fazla idi. Yine taşrada halkın kâimeye itibar etmediğini biliyoruz.155

Bu yüzden yirmiüç senelik tecrübeden sonra kâimelerin tedavülden kaldırılması sevinçle karşılanmıştır (1862). Sultan Abdülaziz (1861-1876) zamanında bu ilk kâimelerin tedavülden kaldırılmasından sonra Sultan Abdülhamid (1876-1909) devrine kadar bir daha kâime bastırılmadı.

1877-8 Osmanlı-Rus savaşının finansman gereklerinden dolayı Osmanlı Bankası’nın kontrolü altında ikinci defa kâime adı altında ve fakat yine karşılıksız olarak piyasaya sürülmüştür (1876-7). İki buçuk seneden fazla tedavülde kalan bu kâimelerin kaldırılmasından sonra V. Mehmed (1909-1918) zamanında üçüncü defa kâime çıkarıldı (1915). Bu kâimeler tam anlamıyla temsilî para idiler, çünkü karşılıkları vardı. Bu kâimelerin altın karşılığı oldukları belirtildiği gibi ne zaman tedavülden kaldırılacakları da belliydi. Osmanlı Bankası’nın izlediği sıkı para politikası çerçevesinde yedi tertip olarak çıkarılan bu kâimeler Cumhuriyet devrine kadar devam etti. Osmanlı lirası Birinci Dünya Savaşı’na kadar sağlam bir paraydı ve kısıtsız ithalata rağmen altın stoku artmaktaydı. Fiyatlar istikrarlı ve paranın alım gücü yüksekti.156

Kağıt para ihracı 1863’te İngiliz ve Fransız sermayesi tarafından kurulan ve Osmanlı Devleti’nin merkez bankası gibi çalışan Osmanlı Bankası tarafından yürütülmüştür. Osmanlı Bankası Düyûn-ı Umûmiye idaresiyle birlikte maliye ve ekonomi üzerinde yabancı sermaye denetimini sağlamıştır. Para basma yetkisinin yanında Devletin borç ihtiyaçları Galata bankerlerinin çapını aştığından devlete kısa vadeli borçlar verme işlevini de yüklenmiştir.157

Öte yandan ülkenin değişik yörelerindeki kur dalgalanmaları ve bunun ortaya çıkardığı belirsizlikler, dış ticareti olumsuz yönde

etkilemekteydi. Zira Osmanlı ülkelerinde çeşitli yabancı sikkeler de dolaşmaktaydı. Mesela Trablusgarb, Doğu Akdeniz, Hicaz gibi uzak vilayetlerde ödemeler yabancı paralarla yapılıyordu. Bu nedenle Avrupalı tüccarlar ve devlet temsilcileri para sisteminin istikrara kavuşturulması için baskı yapıyorlardı.

Bu yüzden 1844'te madenî para sistemi yeniden düzenlenerek, 'Usûl-ı cedîde Üzre Taksim-i Ayar Kararnamesi' çıkarılarak, standart bir ayarla, kenarı kırpılamaz sikkeler tedavüle çıkarıldı ve kuruş ile 20 kuruş değerindeki gümüş mecidiye ve 100 kuruş değerindeki altın mecidiye temel para birimleri olarak kabul edildi. Avrupa sikkeleri ayarına uygun olan mecidiyenin tedavüle çıkarılmasıyla beraber yabancı paraların tedavülü yasaklandı. Kambiyo oranlarının istikrarını sağlamak için mahalli bankalarla uzlaşıldı. Bu tedbirler bir kaç yıl sonra kurulacak olan millî banka için hazırlık sayılabilir.158 Yine bu tarihten Birinci Dünya Savaşı'na kadar madenî paraların kur değeri 110 kuruş=1 İngiliz sterlini seviyesinde kalmıştır.159 Bu arada ticaretin artmasıyla ağırlık ve uzunluk ölçülerinde bir merkezîleşmeye gidilmek istendi. 1869'da okkanın standart bir ağırlık ölçüsü olarak tarifi yapıldı.160

Gümüş 1873'ten itibaren dünya piyasalarında değer kaybetmeye başlamıştı. Bu da Osmanlı bimetalizminin 1/16 dolayındaki altın gümüş oranını geçersiz hale getirmiştir.

Devlet gelirlerinin gümüş paralarla toplanması, giderlerin ise altın üzerinden yapılması hazineyi zarara uğratır. Bunun karşısında ilkin mecidiye darbına son verilir. 1881'de para birimi olarak Osmanlı altın lirası kabul edilir. Fakat halkın mecidiye ve ufaklık para talebi devam eder. Klasik dönemde gördüğümüz para raiclerinin ve türlerinin farklı oluşları durumu, eskisi kadar olmasa bile, devam eder. Bu da sarraflık kurumunun yaygınlaşmasına yol açmıştır. Bunun sonunda 1916'da Tevhîd-i meskûkât kanunu çıkarak 1 lira=100 kuruş oranı benimsenir. Bu yasayla değer ölçütü olarak altın, para birimi olarak kuruş belirlenir ve 1881'den beri uygulanagelen 'topal bimetalizm' yerini altın sikke rejimine bırakır.

Yasanın başarısı sınırlı kalmıştır. Çünkü savaşla birlikte artan giderleri karşılamak için piyasaya sürülen kağıt paralar madenî ve ufaklık paraların tedavülden çekilmesine yol açmıştır. Kuruş olarak basılan kağıt paralar da ufaklık sorununa çare getirmez. Bunun üzerine çıkarılan pullarının aynı işlevi görmesi hedeflenir. Böylece tamamen kağıt para sistemi hakim kılınır. Cumhuriyet yönetimi de bu sistemi devam ettirir.161

1880 ile 1913 arasında bütün dünyada ve bu arada Türkiye'de de fiyat istikrarı görülmüştü. Bunun sonrasında, Birinci Dünya Savaşı, büyük ölçüde kağıt para emisyonuyla finanse edilmişti. Bu dönemde para arzı hemen hemen dört kat artarak enflasyonist bir ortam doğmuş,162 Osmanlı lirasının alım gücünde azalma eğilimi başlamıştır.163

B. Finans ve Kredi

Kredi, finansmanın ancak bir kısmıdır. Ortaklık krediye tercih edilmekle birlikte ticaretin teşvik edilmesi, kredi kullanımının da yaygın olması demektir. Aslında sosyal güvenlik amacıyla kurulan para vakıfları yüksek bir kredi arzına sahipti. Bu kurumlar örtülü de olsa faizli kredi işlemleri yapmakta idiler.

Vakıflar ve ellerinde âtıl para bulunduran kişiler de bu paraları mudaraba denen emek-sermaye ortaklığı içerisinde veya kredi olarak tüccarlara vererek işletmekteydiler.164 Bu kredi sistemi içinde dış ticarette söz sahibi olan tüccarlar, üçüncü şahısları kendileri adına para tahsil ve tediye ettirerek bir banka gibi çalışanlar da söz konusudur.165

Özellikle uzun mesafeli ticaretin finansmanı kredi yoluyla değil riskin dağıtılmasını sağlayan iş ortaklıkları yoluyla sağlanmıştır.166

XIX. yüzyıl Osmanlı para ve maliye sistemi, Galata bankerlerinin güçlenmesine tanık olmuştur. Önceleri yeniçeri ilerigelenlerinin himayesinde bulunan bankerler Devletin sürekli denetimi altındaydılar. Galata bankerleri Tanzimat'la birlikte etkilerini arttırmışlardır. 1847-1852 arasında çalışan İstanbul Bankası ile Devletin dış ticarî ilişkilerini yürütmüşlerdir. Bunlar iç ve dış borçlanmalarda aracılık etmişler, Osmanlıların ihraç ettikleri menkul

kıymetlere iç ve dış pazarlar aramışlar, devlete kredi temin etmişler ve daha sonra da Galata borsasını kurmuşlardır (1862).

Galata Bankerleri'nin kurmuş oldukları İstanbul Tramvay Şirketi gibi özel şirketlerin tahvilleri de, Devlet tahvilleri yanında bu borsada işlem görmeye başlamıştır. Bu borsa bu gün şahit olduğumuz işlemlerin ve oyunların gerçekleştirildiği ortamı teşkil etmiş ve hatta 1875'lerde Avrupa borsacıların faaliyet gösterdikleri bir alan olmuştur. 1877-8 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Galata Bankerleri Devlet'e kredi açmışlardır. Düyûn-ı Umûmiye idaresinin kuruluşuna kadar (1881) bu bankerlerin ve borsanın etkinliği devam etmiştir.

1872'de tekrar kurulan İstanbul Bankası Yunanistan'ın aldığı dış borçları yönetecek güce erişmiştir. 1877-8 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Galata Bankerleri Devlet'e kredi açmışlardır. Düyûn-ı umûmiye idaresinin kuruluşuna kadar (1881) bu bankerlerin ve borsanın etkinliği devam etmiştir.

Kağıt para ihracı ve ticarî faaliyetler, banka ihtiyacını ortaya çıkarmıştı. Özellikle yabancılar kendi dış ticaretlerini örgütlemek ve desteklemek için banka sermayesine ve teminatına ihtiyaç duyuyorlardı. Ancak ilk bankanın kuruluşu 1844'te yapılan para reformuyla ve para değerinin istikrarlı hale getirilmesiyle ilgiliydi. Bu nedenle ilk banka kabul edilen Bank-ı Dersaadet (İstanbul Bankası, Bank de Constantinople) Devletin yetki verdiği iki Galata bankeri tarafından kuruldu.167 Bu bankanın belli bir sermayesi yoktu. Hükümet bankaya kısa vadeli istikrazlarının bedelini ödemediğinden ve kağıt paranın tedavülde çıkardığı sorunlardan dolayı Kırım Savaşı'ndan önce Banka kapanmıştır.

Daha sonra İngiltere'nin öncülüğünde Osmanlı Bankası kuruldu (1863). Bu banka yabancı sermayeli olup bir merkez bankası olarak çalışacaktı. Osmanlı bankacılığı bu özelliğini sürdürmüştür. İkinci Meşrutiyet'e kadar bankaların çoğu yabancıydı ve ticaret ve sanayii destekleyen kredi kurumu olma özellikleri yoktu. Yine nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan köylü ve zenaatkârlar tefeci piyasasına bağımlıydılar.168

Osmanlı Bankası, Düyûn-ı Umûmiye idaresiyle birlikte, son dönem Osmanlı ekonomisinin temel kurumlarından idi. Ancak İkinci Meşrutiyet'ten itibaren millî bankacılık benimsenir. Bu nitelikteki ilk bankalar daha önce Midhat Paşa'nın 1888'de kurmuş olduğu Ziraat Bankası (ilk defa 1863'de Memleket Sandıkları adıyla kurulmuştur) ile Emniyet Sandığı idi. Millî nitelik taşıyan devlet bankası kurma teşebbüsleri 1914'te başlar. Önce Evkaf, sonra İtibar-ı Millî bankaları kurulur. İktisadî gücü giderek artan Anadolu tüccarı da 1909'dan itibaren Anadolu'nun çeşitli kentlerinde yerel bankalar ve kredi kooperatifleri kurarlar.169

Öte yandan 1849'dan itibaren anonim ve limited şirketler kurulmaya başlanır. İlk Osmanlı anonim şirketi Boğaziçi vapur işletmeciliği ile ilgili olarak padişah fermanıyla kurulan Şirket-i hayriye'dir. Şirketin imtiyaz hakkı 1953 yılında sona ermiş ve bütün mal varlığı Denizcilik Bankası'na geçmiştir. 1849-1910 arasında 94 anonim şirket kurulmuştur. Bunların 28'i ulaştırma, 31'i madencilik, kamu hizmetleri ve sanayi, 17'si bankacılık, 12'si ticaret işletmesidir. 6'sı çeşitli işlerle meşgul oluyordu. Bu şirketlerin çoğunda yabancı sermaye ve bunun çıkarları önde geliyordu.170

VI. Esnaf Birlikleri ve Narh Sistemi

Klasik dönemde Osmanlı sanayi ve iç ticaret kesimleri esnaf birlikleri halinde teşkilatlanmıştı. Bu birlikler, fütüvvet ve ahilik ilke ve kurumlarından kaynaklanan Selçuklu esnaf birliklerinin devamıdır. Sanayi Devrimi'yle esnaf birlikleri Anglo-Saxon ülkelerinde ortadan kalkarken Osmanlılarda kendini yeni şartlara uydurarak varlığını sürdürmüştür.

Esnaf sistemi, kalite kontrol ve standardizasyon ile fiyat istikrarını sağlayıcı, haksız rekabeti, aşırı üretimi ve işsizliği önleyici bir anlayışa dayanıyordu. Sistem yarı özerk yapısıyla Devletin uyguladığı narh politikasının en önemli yürütme ve denetim cihazını oluşturmuştur.

Batı'da korporasyon düzeni zamanla yıkılarak sanayi kapitalizmine geçilirken, İslam ve Osmanlı esnaf teşkilatı hakim

sistem olma yoluna giren kapitalizmin kitlevî üretim sisteminin baskısı altında tahditleri sürdürerek yaşamaya çalışıyordu.

Yine toplumun benimsemekte olduğu yeni tüketim alışkanlıkları, yerli tüketim kalıplarına uygun üretim yapan esnaf üzerinde yıkıcı bir etki yapmıştır. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması bir yandan üretim tarzını yeni askerî yapıya uydururken bir yandan da hammallar gibi Yeniçerilere bağlı esnaf grupları etkisiz hale geldi.171

Tanzimat, liberal bir ekonomi öngördüğünden esnaf sistemini adım adım ortadan kaldırmak istedi. Bununla birlikte Osmanlı şehirlerinde esnaf birlikleri ve aralarındaki dayanışma süregelmekteydi. Bu yüzden modern kapitalist şirketleşme gecikti ve Osmanlı yöneticileri anonim şirketler kurmak ve bu şirketleri yaşatmak yolunda başarılı olamadılar. Bunun istisnası Şirket-i hayriye'dir. Şirketleşme gerçekleşmediğinden büyük sanayi ve fabrika sistemi de kurulamamıştı. Bu yüzden bir işçi sınıfından da bahsetme imkanı yoktu. Ancak ülkede görülmeye başlayan grevler bu cılız sanayileşmeye rağmen erken başlamıştır. 1873 yılı başında İstanbul Kasımpaşa tersanelerinde bilinen ilk sanayi grev hareketi görülmüştü. Şüphesiz bu hareket, Avrupa etkisinin sanıldığından da derin olduğunu gösterebilir.172

Öte yandan XIX. yüzyıl boyunca şirketleşme ve sınaîleşme teşebbüslerinin esnaf aracılığıyla yürütülmeye çalışılması Devletin böyle köklü bir olguyu bir kenara bırakamadığını gösterir. Avrupa ve Japonya'da esnafın yıkılışının ortaya çıkardığı sosyal ve iktisadî karmaşa bu yüzden Osmanlı toplumunda görülmemiştir.

Esnaf sisteminin bu değişim Dönemi'nde birtakım düzenlemeler yapıldı: Tahditler gevşetilerek gedikler genişletildi. 1879'da İstanbul Ticaret Odası açıldı. 1909'da 'Esnaf Cemiyeti Talimatnamesi' çıkarıldı. Bu tarihten sonra bazı esnaf ve iş adamları dernekler kurmaya başladılar. 1910'da Ticaret ve Sanayi Odalarına Mahsus Nizamname meydana getirildi. 1913'te bütün tahditler ve dolayısıyla gedik usûlü tamamen kaldırıldı. 1924'te de esnaf birlikleri resmen tarihe karıştı.173 Bu gün bu birliklerin yerini, Odalar, Esnaf ve Sanatkâr Dernekleri ile İşçi ve 'İşveren' Sendikaları almıştır.

Ancak bütün bu kuruluşların ahiliğe dayalı, kanaatkârlık ile servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılması ilkelerini savunan bir zihniyeti izlediklerini söylemek mümkün değildir.

Avrupa'nın sanayi devrimini gerçekleştirip kitlevî istihsale geçişi ucuz maliyetli makine mahsulleriyle daha çok el emeğine dayanan mamüllerin rekabet imkanını kısıtlamıştı. XIX. yüzyıl boyunca İslâm ülkelerine makina ve mamüllerinin girişi, esnaf birliklerinin etkinliklerinin azalmasına yol açmıştı. Bu birliklerin gerilemesi küçük sanatlarla el tezgahlarının yerini Avrupa büyük sanayi mamüllerinin alışına uygun olarak yürüyecektir.174

Son olarak, ortadan kalkmakta olan Müslüman esnaf birliklerine 1917'de yönelen bir hareketi hatırlatmak gerekiyor. Bu da Moskova'nın bu tarihteki Üçüncü Enternasyonal'den itibaren bu teşekküllerden faydalanma yoluna girmesi idi.175

VII. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Sistemleri

Osmanlı Anadolu'sunda nüfus az ve XVI. yüzyıldaki nüfus artışı hariç durgun olduğu için ücretler yüksekti. Bu yüzden işsizlik olayı değil, işgücü eksikliği vardı ve işçi devri yüksekti. Yine bu yüzden Osmanlı ekonomisini bir artan verim ekonomisi olarak görmek ve ilave her emeğin verimi yükselttiğini söylemek mümkündür.

Osmanlı ekonomisinde bir işçi sınıfı olmadığı gibi Sanayi Devrimi Dönemi'nde de işçi sefaletinden söz etmek mümkün değildir. Ödemelerdeki gecikmelere rağmen ücretlerin yüksekliği Sanayi Devrimi'nin oluşmamasının sebeplerindendir. Tanzimat'tan sonra görülmeye başlayan işçi hareketlerinin sebepleri arasında teknolojik işsizlik korkusu ile ücret ödemelerindeki gecikmeler vardır.

Ücretlerin yüksek seviyesini koruması, işverenin köle istihdamına yönelmesine yol açmıştır. Mesela Bursa dokuma sanayiinde hür emek yerine köle istihdamının daha elverişli olduğunu biliyoruz.176

Reel ücretleri bulmak için ücret tarihi yanında fiyat tarihi de bilinmelidir. Yalnız işçilere kimi zaman beslenme için ayrı tazminatlar verildiğini barınma ihtiyaçlarının ucuz olarak karşılandığını

tekrarlayabiliriz. Verilerin eksikliğine rağmen, tazminatlarla birlikte hesaplanan giydirilmiş ücretler yanında çıplak ücretlerin de yüksek olduğunu belirtebiliriz.177

Tanzimat'la Birinci Dünya Savaşı arasında geçen (1839-1914) sürede nominal ve reel ücretler artmıştır. Bu genel çerçeve içerisinde ücret hareketlerinin dünya konjonktürü ile bağıntılı olduğunu görüyoruz.178 Bununla beraber refah seviyesi çevre ülkelerinkinden yüksekti.179

Öte yandan Tanzimat'tan sonra işçi hareketleri görülmeye başlamıştır. 1851'de Samako'da kurulan mekanik tarağa karşı kadın işçilerce girişilen ve teknolojik işsizlik korkusunun ortaya çıkardığı eylem bunların ilkidir. Beyoğlu telgrafhânesi işçilerinin 1872'deki eylemleri ise ilk grev sayılabilir. Aynı yıl bazı demiryolu işçileri ücret anlaşmazlığı nedeniyle greve gitmişlerdir. İlk önemli grev ise, uzun süredir ücretlerini alamayan Tersane işçilerinin yaptıkları grevdir. 1872 ile 1907 arasındaki 36 yılda yapılan 50 grevin temel sebebi ücret alacaklarının ödenmesi isteğidir. 1871'de İstanbul'da kurulan Ameleperver cemiyeti dayanışmacı bir özellik taşırken 1894'te gizlice kurulan Osmanlı Amele Cemiyeti ideolojik niteliklidir.

Birinci Meşrutiyeti izleyen yıllarda işgünü bazan 16 saati bulmaktadır. İkinci Meşrutiyet'ten sonra işçi hareketleri artmış ve nitelik değiştirmiştir. Buna göre çalışma şartlarının iyileştirilmesi, sendikalaşma ve toplu sözleşme konularında yasal düzenlemeler talep edilmektedir. Bu dönemde yabancı şirketlerde de ortaya çıkan 50'yi aşkın grev yapılmıştır. 1909-1915 arasında 38 grev düzenlenmiştir. 1919'a kadar grev yapılmamıştır. 1919-1922 arasında 19 grev düzenlenmiştir. 1909'da çıkarılan ve 1936 İş Kanunu'nun çıkarılmasına kadar yürürlükte kalan Tatil-i Eşgal Kanunu grevden önce uzlaşma imkanlarının araştırılmasını öngörür. Bu yasayı izleyen yıllarda, özellikle savaş yıllarında, yıpratıcı çalışma şartlarının sürmesinin yanında çocuk ve kadın işçilerin sayıları da artmıştır. Bunun yanında ücret farklarının da büyük olduğunu görüyoruz. Özellikle maden kömürü işçilerinin

kötü çalışma şartları (Dilaver Paşa nizamnamesine rağmen) devam etmiştir.180

Klasik dönemde sosyal güvenlik işlevini vakıflar görmektedir. Tanzimat'tan sonra ise merkezîleştirme ve devletleştirme eğilimine paralel olarak bürokrasi sosyal güvenliğe hakim olmuş, vakıf-sandıklar devlet denetimine alınmış ve günümüz sosyal güvenlik kurumları oluşturulmaya başlanmıştır.

Osmanlı sosyal güvenlik sistemini incelerken devlet görevlileri (askerî zümre) ve halk kesimi (reaya) ayrımı yapılabilir. Bu zümreyi ilmiye-adliye, kapıkulları ve tımarlı sipahiler oluşturur. Klasik dönemde bunlar için mecburi prim ödeme ve belirli bir emeklilik yaşı söz konusu değildir. Azledilme, ihtiyarlık ve sakatlık gibi durumlar hariç çalışma sınırsızdır.

Hazineden maaş alan ilmiye ve adliye görevlilerine ölümlerinde (genellikle vakıflardan) bakmakla yükümlü oldukları kişilere yeterli gelir bırakılır, azledildiklerinde arpalık denen aynî veya nakdî karşılık verilirdi.181 Arpalık uygulaması Tanzimat'tan sonra kaldırılmış olmalıdır.

Bunun yerine, emekli olan adliye mensupları gibi bürokratlara 'mazuliyet akçesi', ilmiye zümresine de 'tarik maaşı' verilmeye başlandı. Yine bir ilmiye (ve adliye) tekaüt sandığı oluşturularak emekli olan ilmiye mensuplarına, kadılara ve bunların ölümlerinden sonra da ailelerine maaş tahsis edilirdi.

Mazuliyet maaşı memurun hizmet süresine göre maaşının dörtte biri, üçte biri veya yarısı olabilirdi. Azlolunan bir memurun mazuliyet maaşı alabilmesi için yeniden devlet memuriyetine tayin olunabileceği anlamına gelen 'cevâz-ı istihdâm' kararı alması lazımdı. Bu kararı almadıkça veya mahkemede beraat etmedikçe mazuliyet maaşı alamazdı.182

Askerî zümrenin ikinci grubunu kapıkulları oluşturur. Kapıkulları bir kısım bürokrasi ile yeniçerilerden meydana gelir. 1826'da yeniçerilik ortadan kaldırıldığı için bunların sosyal güvenliğini sağlayan orta sandığı denen vakıf statüsünde yardımlaşma sandıkları da kalmamıştır.

Tanzimat’tan sonra devlet görevlilerinin sosyal güvenliğini sağlamaya yönelik vakıf statüsündeki sandıklar tamamen devlet eline alındı. Zira bilindiği gibi Tanzimat, bir yönüyle devletleştirme ve merkezîleştirme hareketidir. Bunun sonucu olarak Devletin sosyal güvenliğe tamamen hakim olma isteğiyle 1866’da kurulan Askerî Tekaüt Sandığı ile 1880’de kurulan Mülkî tekaüt sandığı bugünkü Emekli Sandığı’nın ve diğer resmî sosyal güvenlik kurumlarının esasını teşkil eder.183

Reaya ise genellikle vergi veren, dolayısıyla Devleti ve yönetenleri finanse eden geniş halk yığınlarıdır. Bunlar vergi ödeme konusu da dahil olmak üzere dayanışma ve sosyal güvenliğe muhtaç idiler.

Şehirli halkın önemli bir kesimini oluşturan esnafın oluşturduğu sistem rekabete değil dayanışmaya dayanır. Burada sosyal güvenlik kurumu olarak esnaf sandığının önemini vurgulayabiliriz. Esnaf sandıkları kethüda, yiğitbaşı gibi esnaf ileri gelenlerinin nezaretinde vakıf statüsü altında çalışırlardı. Sandığın sermayesi esnafın bağışları ile çıraklıktan kalfalığa ve kalfalıktan ustalığa yükselenler için ustaları tarafından verilen paralardan ve aidatlardan oluşurdu.184 Esnafın çalıştıkları kapalıçarşılar çok kere büyük camilerin vakıfları idiler. Dolayısıyla burada çalışan esnafın sandıklarıyla devlet yakından ilgiliydi.185 Bu fonlar da kredi yoluyla işletilirdi.186

Avârız vakıfları şehir ve köy halkının en önemli sosyal güvenlik kurumuydu. Avârız, bilindiği gibi, hem toplu yükümlülüklere verilen addır hem de rizikolar, tehlikeler demektir ki tamamen sosyal güvenliğin çerçevesine girer. Sermayeleri kredi olarak işletilen avârız sandıkları ile bütün bir mahalle veya köy halkının veya içlerinden sadece fakir olanların vergi borçları ödenirdi. Yine umulmadık masraflarla yardımlara fon ayrılmıştı. Zamanla vergi borçlarının ödenmesi önemini kaybetmiş, su yolu ve kaldırım inşası, fakirlerin iaşesi, evlendirilmesi, sermaye tedariki, cenaze masraflarının karşılanması gibi hususlar ön plana çıkmıştır. Avârız sandıkları 1876-7 savaşına kadar devam etmiş, o tarihten

itibaren esnaf ve avârız sandıkları devlet tarafından yönetilmeye başlanmıştır.187

Tarım kesiminde sosyal güvenliği tımar sistemi sağlamaktadı. Tımar sahiplerinin köylülere gereğinde çift hayvanı, iyi cins tohumluk gibi girdileri sağlama şeklinde kurdukları sosyal güvenlik dengesi özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bozulmuştur.188

Küçük tarım üreticisi kötü hava şartları, kıtlıklar, hayvan ölümleri gibi nedenlerle borçlanmak zorunda kalmıştır. Resmî kredi mekanizmasını işletecek tımar kesimi de kalmadığı için tefeci piyasasına başvurulmak zorunda kalınıyordu.189 Bunun yanında ürünü tarlada iken satmak demek olan selem usûlüyle üretici acil nakit ihtiyacını gidermeyi umuyordu. Üstelik kredisi geri ödenemeyen topraklara el konup çiftlik haline getiriliyor, küçük çiftçiler de topraksız işçi veya ortakçı durumuna düşüyorlardı.

Mithat Paşa tarafından küçük tarımsal üreticilerin bu sıkıntılarını gidermek için 1863'te Memleket Sandıkları adıyla kredi kurumları oluşturulmuştur. Memleket Sandıkları sonradan 'Menafi Sandıkları'na ve nihayet 'Ziraat Sandıkları'na çevrilmiştir. 25 yıl faaliyetten sonra 1888'de bu günkü T. C. Ziraat Bankası'nın temelini teşkil eden bu sandıklar sınırlı bir başarı elde edebilmişlerdir.

Böylece küçük çiftçi, XIX. yüzyıldaki bankacılık teşebbüslerine rağmen özel kredi piyasasına yani tefecilere bağımlı olmaya devam etmiştir.190

Tanzimat'la birlikte bir yandan klasik Dönemi'n sandıkları devletleştirilip tek elden yönetilmeye başlanırken bir yandan da Dönemi'n Yenileşme ve Batılılaşma esprisine uygun olarak 1865 yılındaki Dilaver Paşa Nizamnamesi ile başlayarak İkinci Meşrutiyet sonrasına kadar birçok düzenleme yapılmıştır. Bunlar çoğunlukla çalışma şartları ile ilgili olup bir kısmı hastalık, kaza, ihtiyarlık gibi tehlikelere karşı alınabilecek tedbirleri öngörür.191 Bu arada işçiler için askerî fabrikalarda, tersanede, denizyollarında, maden işletmelerinde ayrı emekli sandıkları oluşturulmuştur.

Tanzimat Dönemi'nde ortaya çıkan ve Devletin nezareti altında olan sandıklar bu günkü Sosyal Sigortalar Kurumu ve Bağ-Kur'un

temellerini oluşturur. Günümüzde de, hukukî açıdan, devletleştirme eğilimi devam ederken özel sigorta şirketlerinin giderek güçlenmeleri sosyal güvenliğin kapitalist bir baza oturmasının göstergesi gibidirler.

Sonuç

Türkiye'de bin yıllık tarih içersinde nevi şahsına münhasır (sui generis) bir sosyal ve iktisadî sistem oluşmuştur. Orta Asya ve Orta Doğu'nun tecrübe birikimi, Anadolu'nun ve fethedilen bölgelerin mahallî gelenekleri asırlarca süren ve birbirlerine eklenen çabalarla özgün bir sistem oluşturmuştur. Bu sistemin Batı ile etkileşim halinde olduğunu ve XVIII. yüzyıl sonlarına kadar Batı'nın oluşumuna katkıda bulunduğunu belirtmek gerekir.

Osmanlı ekonomisinin klasik Dönemde oluşan özellikleri zamanla esnekliklerini kaybetmiş ve yerini XIX. yüzyıl boyunca Batılılaşmaya dayanan yeni bir zihniyet ve yapıya bırakmıştır. Bu yeni süreç içerisinde referans kaynağı Batı olmuştur. Bu yüzden sosyal refah kavramının yerini kalkınma; güçlü bir orta sınıf fikri yerini büyümenin motoru olacak bir avuç burjuvazinin oluşturulması; adil gelir dağılımının yerini servet temerküzü almıştır. Bununla beraber kültür farklılığı bu yeni zihniyet ve yapının da Batılı anlamda, oluşmasına imkan vermemiştir. Temel ekonomik göstergeleri incelediğimizde Türkiye'nin bir zamanlar Osmanlı toprakları içinde bulunup bugün bağımsız olan devletler arasındaki yeri bunu ispatlamaktadır.

1 Sarç, 1949, 144.

2 Karpat, 1985, 190; Pamuk, 1988, 216.

3 Pamuk, 1988, 39, 61. Özellikle XIX. yüzyılda şehirli nüfus Anadolu'da daha azdı. Bkz. Issawi, 1980, 17, 34, 35.

4 Hezarfen, v. 55 b-74 a; Abdurrahman Paşa, 1331, 529-30; Marsigli, 1934, 115-37; MM. 22 249; Mühimme, 124/I, s. 12-4; TS. Ktp. Hazine Kit. No. 447.

5 Hezarfen, v. 55b-56a.

6 Cevdet, Belediye, 6872: B 1175/1762.

7 Kepeci, 2485 (Ev. M.): 1 3 1128/24 II 1716; MM. 2470 (Mv.): 27 8 1125/18 IX 1713; 7866 (Ev. M.), s. 79: 9 2 1128/3 II 1716; Mühimme, 129, s. 66-7: 8 1131/VII 1719; Raşid, 1282, IV, 120-1.

Lâle Devri'nde dört bir yandan göç aldığı için sıkıntı içerisinde olan İstanbul'da özellikle Fransa örnek alınarak lüks inşaat yapılmakta, büyük eğlenceler düzenlenmektedir. Yöneticilerdeki gevşeme halka da yansımakta gecikmemiş, kahvehâneler ve meyhânelerin sayısında gözle görülür bir artış olmuştur. Bkz. Raşid, V. 19, 29, 205-7, 420-44, 527-8; Asım, 1851, 377-8, 555-61, 610-1.

8 Sultan ve çevresiyle birlikte halk ta büyük bir israf içerisine girmişti. Osmanlı toplumu Batılı hayat ve tüketim tarzını yavaş yavaş benimsemeye başlamış, Batı'dan lüks mal ithali hız kazanmıştı. Bkz. Shaw, 1976, 235.

9 Mühimme, 138, s. 323: 2 1145/VII 1732; 140, s. 235: 7 1147/XII 1734; 153, s. 111-136: 8-10 1160/IX-X 1747.

10 Cevdet, Belediye, 6872: B 1175/1762.

11 Mühimme, 129, s. 161: 8 1131/VII 1719; 130, s. 178: 8 1134/1722; 140, s. 239: 7 1147/XI 1734.

12 Sivrikaya, 1968, 69-70.

13 Cezar, 1965, 320-1.

14 Silahdar, 1928, II, 228, 272, 358, 452, 671; Raşid, 1282, II, 70, 201-2, 347; Cezar, 1965, 303.

15 Aksekili, 1932, 24-25.

16 Halaçoğlu, 1991, 144.

17 Ortaylı, 95-6.

18 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Yediyıldız, İst., 1994, s. 444-481.

19 Defterdar, 1969, 75-7; Mehmed Galib, s. 148.

20 Özkaya, 1977, 22; Akdağ, II, 39; Cezar, 1977, 326.

21 Özkaya, 1977, 8.

22 Özkaya, 1977, 23. 1740'lardan itibaren, İran savaşlarının başlamasıyla adaletnamelerin ve göçlerin durdurulmasıyla ilgili fermanların muhatapları arasında âyânlar da bulunmaktadır. Bkz. İzzi, v. 260b-261a; Özkaya, 1977, 125-8.

23 Shaw, 1976, 221.

24 Küçükçelebizade Asım, 1282, 441; Özkaya, 1977, 125.

II. Mahmut'un (1808-1839) tahta çıkışında Arnavutluk'un bir tarafı Yanya Valisi Tepedelenli Ali Paşa, bir tarafı İşkodra valisi Kara Mahmud Paşa hânedanı; Siroz ve Selanik tarafları Sirozlu İsmail Bey ve Rumeli'nin çeşitli bölgeleri başka âyân elindeydi. Cezayir-i Garb ocakları dayıların, Haremeyn Vehhabilerin, Mısır Mehmed Ali Paşa'nın, Bağdat kölemen paşaların, Çıldır ve Kürdistan çeşitli mahalli iktidarların ellerinde idi. Anadolu'nun Bozok tarafları Cebbarzade, Aydın tarafları Kara Osmanzadelerde olup diğer bölgelerde de 'derebeyi' denilen 'mütegallibe' hakim idi. Valiler ise yalnız eyalet merkezlerinde oturup hükümet işlerini bunların yardımlarıyla yürütürler idi. Bu âyânın bir kısmına vezaret ve valilik de verilmiştir. Bkz. M. Nuri, IV, 98.

25 Mühimme, 154, 308: 6 1163/V 1750.

26 Konu ile ilgili olarak bkz. Keyder, 1985, 642-652.

27 Bu konuda geniş bilgi için Bkz. Sosyo-kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, 3. C. Ank. 1992.

28 Sertoğlu, 1990, 7.

29 Nitekim tarihçi Silahdâr XVIII. yüzyılın başlarında 'yeni yetişme' devlet adamlarının töreleri unuttuklarını yahut onlara kulak asmaz olduklarını yazmaktadır. Bkz. 1963, II, 34.

30 GSMH olarak yorumlayabileceğimiz rakam ülkenin tüm gelirleridir. Burada bir oranlama yaparsak bütçe gelirlerinin GSMH'nın %24'ü olduğunu görürüz. Aynı oran 1923-1992 yılları arasında %11-23 arasında değişmiştir. Bkz. Vergi istatistikleri yıllığı (1992), Gelirler Genel Müdürlüğü, 1923-1991 Temel Bütçe Gelirleri İstatistikleri. Yine aynı oran 1981-1990 yılları arasında Almanya'da %29-30, ABD'de %19-21, İngiltere'de %35-37, Malezya'da %25-27, Pakistan'da %16-18, İran'da %10-24, Yunanistan'da %29-38 olmuştur. Bkz. IMF, International Financial Statistics/Yearbook 1991.

31 Engelhardt, 1327, 92.

32 Cezar, 1986.

33 Tanzimat'ın ilk yıllarında bu gelir kaynakları emanet yoluyla işletildi. Ancak devlet memurlarının, yolsuzluklardan başka, toplanan mahsulü koruma ve zamanında satma konusundaki yetersizliklerinden dolayı iltizâm usulüne tekrar dönüldü. Bkz. M. Nuri, IV, 102-4.

34 Bunlar arasında yeni gelir gelir kaynakları arasında İzmit Çuka fabrikası, Hereke Kumaş fabrikası, Ziraat talimhânesi, Zeytinburnu demir fabrikası, Bursa ipek fabrikası, Veliefendi basma fabrikası, Mihaliç çiftlikat-ı hümayunu, İncirköyü ispermeçet fabrikası gibi yeni kurulan işletmeler de vardı. Feshâne-i âmire de zaman zaman Hazîne-i hâssa'ya gelir temin etmiştir. Zaten Hazîne-i hâssa tahsisatının bir kısmı bazı fabrika-i hümayunların inşaları için harcanmıştı. Bundan başka Ereğli, Amasra gibi kömür madenleri gibi bir kısım maden gelirleriyle 1851-2 den itibaren kurulduğu tahmin edilen Hazîne-i hâssa vapur kumpanyası gelirleri de Hazîne-i hâssa gelirleri arasındaydı (1864 te ismi Fevaid-i Osmaniye'ye çevrilmişti) Ayrıca Hazîne-i hâssa'nın Şirket-i hayriyede de hissesi vardı. Sultan II. Abdülhamid Dönemi Hazîne-i hâssanezaretinin öneminin arttığı bir Dönemdir. Bu konuda Bkz. Terzi, 1997, 93-134.

35 Mesela Maslak kasr-ı hümâyûnu, Ayazağa, Alemberdos, Filiboz, Kurbağalıdere, Tokad kasr-ı hümâyûnu, Hekim ve Çavuşbaşı

çiftlikleri ve Validebağı kasr-ı âlisi için Çiftlikât-ı hümâyûn Müdürlüğü kurulmuştur. Bu konuda Bkz. Terzi, 1997, 159-193.

36 Hazine-i hâssa hakkında Bkz. Terzi, 1997.

37 Genç, 2000, 214-215.

38 Bu tarihe kadar Osmanlı maliyesinde ‘bütçe’ olmadığını söylemek klasik sistemi anlamamaktan kaynaklanmaktadır. Mesela Bkz. du Velay, 1978, 26-7; 104-5.

39 Mâlikâne sistemi tımar ve iltizam yöntemlerinin bir bileşimi gibi düşünülebilir. Sistem hakkında bkz. Genç, 2000, 99-185.

40 Ortaylı, 1987, 104-5.

41 Cizye gelirleri için Bkz. Tabakoğlu, 1985, 136-152.

42 Avrupalı devletlerin en çok sıkıntı duydukları konu cizye idi. Tanzimat ve sonrasında getirilen uygulamalarla bu vergi adım adım kaldırılmıştır. Bkz. M. Nuri, IV, 105.

43 M. Nuri, III, 114-5.

44 Fas, Felemenk, Fransa ve İspanya’dan ödünç alınabileceğinin düşünülmesine rağmen sonuçta, Aydın eyaletindeki bazı sadrazam haslarının mâlikâne olarak verilmesiyle, sadrazamlardan bir tür iç borçlanma yolu tercih edildi. Bkz. Belin, 1931, 252-3.

45 du Velay, 1978, 82-4.

46 Gürsel, 1985, 672-81.

47 1875 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti’nin dış borçları 200 milyon sterline yaklaşıyordu. Anapara ve faiz ödemeleri ise yılda 11 milyon sterlin tutuyordu. Buna karşılık Devlet’in tüm gelirleri 18 milyon sterlin dolaylarındaydı. Bir başka deyişle, dış borç ödemelerini sürdürebilmek için devlet gelirlerinin %60’ını dış borç ödemelerine ayırmak gerekecekti. Bkz. Pamuk, 1988, 206-7.

48 Ayrıca, Osmanlı Devleti 1883’te yabancı sermayeyle kurulacak olan Tütün Rejisi Şirketi’ne tütün üretiminin denetlenmesinde, tütün alım ve satımında ve sigara üretiminde

tekelci ayrıcalıklar tanımaktaydı. Yine Reji Şirketi'nin yıllık karlarının bir bölümü dış borç ödemeleirnde kullanılmak üzere Düyun-ı Umûmiye İdaresi'ne aktarılacaktı. Bkz. Pamuk, 1988, 209. Ayrıca Reji Şirketi hakkında geniş bilgi için Bkz. Oktar, 1992.

49 Gürsel, 1985, 683-87. Düyun-ı umûmiye hakkında Bkz. Kazgan, 1985, 691-717.

50 Pamuk, 1988, 210.

51 İç ve dış borçlanma konusunda ayrıca Bkz. Kütükoğlu, 1994, s. 546-550.

52 Barkan, "Tımar", İA, XII/1, s. 286.

53 Mühimme, 98, s. 20/54: 1 1100/XI 1688; s. 101/331: 4 1100/II, 1689.

54 Tabakoğlu, 1985, 128.

55 Marsigli, 1934, 290.

56 Bunların yerlerine dönmeleri için yapılan çağrılara olumlu cevap verilmemiştir. Bkz. Mühimme, 115, s. 461: 1119/1707. Bu çağrıların zaman zaman tekrarlanmasına rağmen, berat yenilenmesi için başvuru azlığının bir sebebi de berat harcı vermekten kaçınmaktı. Bkz. Mühimme, 120, s. 246: 1126/1714; 129, s. 130: 1131/1719.

57 Defterdar, 1969, s. 117-9.

58 Mühimme, 108, s. 394: 2 1108/IX 1696.

59 Bu kanunname ile birlikte tarım toprakları beş bölüme ayrılmaktaydı: Özel mülk, mîrî, vakıf, metruk (baltalık ve mera gibi genel kullanıma açık arazi) ve mevat (ölü ve boş arazi) topraklar. Bkz. Ortaylı, 1987, 142-3; 168-9; Doğan, 1990, 224-8.

60 MM. 22 249.

61 Zira bu Dönemde merkezi hazine gelirleri 2 milyar akçe (Bkz. Malî Yapı), vakıf gelirleri 1 milyar akçe civarındadır (Bkz. Yediyıldız, 1982 b, 160).

62 Bunlar arasında 19 hanım sultan, 6 darüssaade ağası, 3 yeniçeri ağası ve 2 sadrazam vardır. Bkz. Yediyıldız, 1982, 146, 151, 155, 162.

63 M. Nuri, III, 23.

64 M. Nuri, IV, 100-1; Velikahyaoğlu, 1986, 67.

65 M. Hamdi, 1327, 125-134.

66 İpşirli, 1990, 49-58.

67 Köprülü, 1983, 391.

68 Köprülü, 1983, 391-3.

69 Mesela, 1840'larda Bilecik'te tesbit edilen toprak büyüklükleri bunu göstermektedir. Buna göre tarım işletmelerinin %86, 67 si 1-10 dönüm, %13, 11 i 10-50 dönüm, %0, 22 si 50 dönümden fazla toprağa sahiptir. Bkz. Öztürk, 209.

70 Pamuk, 1988, 171.

71 Ortaylı, 1987, 167.

72 Pamuk, 1988, 215-217.

73 Karal, VII, 230-1.

74 Ortaylı, 1987, 171.

75 Ortaylı, 1987, 160.

76 Pamuk, 1984, 3, 10. XIX. yüzyıl Osmanlı tarım sistemi hakkında geniş bilgi için Bkz. Güran, 1988, 225-58.

77 Eldem, 1994, 9.

78 M. Nuri, III, 131-2.

79 Yalçın, 1979, 240.

80 Bu konuda geniş bilgi için Bkz. Güran, 1988, 258-67.

81 Pamuk, 1988, 224-5.

82 Devlet'in sanayii teşvik tedbirleri gibi yerli sanayi kurma girişimleri de arzulanan başarıya ulaşamamıştır. Bu başarısızlıkta Avrupanın kitlevi üretimiyle rekabet edememek kadar XIX. yüzyılın

Japonya, Rusya ve Prusya'sında yapıldığı gibi geniş köylü kitlelerinin sınai mal talebini oluşturamamanın da etkisi vardır. Bk. Ortaylı, 1987, 160.

83 Ortaylı, 1987, 166.

84 Mesela Dadyan kardeşlerin devlet desteğiyle kurdukları Zeytinburnu dökümhânesinde daha inşaat safhasında bilgisizlik ve yolsuzluklar görülmüştür. Yine Beykoz cam ve porselen fabrikası da bir süre sonra iflas etmiştir. Bkz. Sarç, 1949, 20.

85 Ortaylı, 1987, 161-2.

86 Pamuk, 1988, 177.

87 Pamuk, 1988, 227.

88 Marsigli, 1934, 49.

89 Güran, 1991, 235-58.

90 Sarç, 1949, 432-9.

91 Pamuk, 1988, 228-9.

92 Pamuk, 1988, 226-7; Yenileşme Dönemi Osmanlı sanayii hakkında Bkz. Kütükoğlu, 1994, s. 639-649.

93 Akdağ, II, 211-3.

94 Marsigli, 1934, 164.

95 Marsigli, 1934, 263.

96 Raşid, II, 258.

97 Genç, 2000, 214-215.

98 Tersaneler hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Kütükoğlu, 1994, s. 614-620.

99 Ortaylı, 1987, 166-7.

100 Sarç, 1949, 438 vd. Güran, 1991a, 236.

101 Bkz. Kütükoğlu, 1994, s. 644-649.

102 Uzunçarşılı, 1984, 393, 498.

103 Slade’in, dünyanın en mükemmel ve en büyük tonajlı savaş gemisi olarak kabul ettiği Mahmudiye kalyonu 1829 yılında İstanbul tersanesinde inşa edilmişti. Bkz. Slade, 1973, 62, Bundan başka Türk bahriyesinde buharlı vapura varıncaya kadar her sınıftan savaş gemisi vardı. Bkz. s. 85.

104 Ortaylı, 1987, 164-5.

105 Bu konuda bk. Ortaylı, 1987, 118-9.

106 Kara ulaştırması konusunda Bkz. Yalçın, 1979, 263-72; Orhonlu, 1984, 70-157.

107 Güran, 1990, 124.

108 Demiryolu ulaştırması konusunda Bkz. Guboğlu, Akyıldız, Öztürk, Koloğlu (İhsanoğlu-Kaçar, 1995, içinde s. 217-335).

109 Nisan 1903’de Alman yatırımı olan Konya-Ereğli demiryolu hattı için Konya, Haleb ve Urfa’nın a’şârı karşılık gösterilmişti. Bunu İngiltere ve Rusya protesto etti. Bkz. Ortaylı, 1987, 173.

110 Pamuk, 1988, 213-4; Ortaylı, 1987, 119-20, 173.

111 Pamuk, 1988, 215. Ayrıca konuyla ilgili ayrıntılı bir çalışma olarak Bkz. Özyüksel, 1988.

112 Eldem, 1994, 110. Ulaştırma konusunda ayrıca Bkz. Kütükoğlu, 1994, s. 589-600; İhsanoğlu-Kaçar, 1995, s. 143-597.

113 Bu teşkilatta görevli posta tatarlarına iyi ücret ödenir. Bunlar İstanbul-Akka kalesi arasını 12, İstanbul-Bağdat arasını 9-14 günde alabilirlerdi. Tatarlar özel mektuplar, poliçe ve para naklinde de istihdam edilebilirlerdi. Bkz. Slade, 1973, 300-302.

114 Güran, 1990, 125-6.

115 Telgraf konusunda ayrıca Bkz. Kaçar (İhsanoğlu-Kaçar, 1995, içinde, s. 45-120).

116 Ortaylı, 1987, 119; Yazıcı, 1981, 137 vd. Ayrıca Bkz. Eldem, 1994, 111-115.

117 Posta konusunda bkz Yazıcı, 1990, 213-31. Haberleşme konusunda ayrıca Bkz. Kütükoğlu, 1994, s. 600-606; İhsanoğlu-Kaçar, 1995, s. 23-141.

118 Cevdet, Belediye, 3875: 1170/1757; 3884: 1157/1744; 2542: 1183/1170. Devlet anbarlarından İstanbul'a günde ne kadar un tahsisi yapıldığını ve buradan da halkın ne kadar ekmek tükettiğini çıkarmak kabildir. Bkz. Cevdet, Belediye, 1208.

119 Güran, 1984-5, p. 28-9. Bu anbar politikasının bir sebebi de ordunun iaşesini sağlamaktı. Bunun için kalelerde ve taşra şehirlerinde her yıl üçte biri yenilenen zahire stoku bulunurdu. Bunun ihmal edilmesi XVIII. yüzyılın ikinci yarısındaki askeri yenilgilerin önemli sebeplerindendir. Bkz. M. Nuri, III, 132.

120 Ortaylı, 1987, 174-5.

121 Raşid, 1282, III, 587.

122 Braudel, I, 298, 312, 606 vd.

123 Raşid, V, 66-7, 74-82; Bağış, 1983, 13.

124 Bağış, 1983, 14-15.

125 Marsigli, 1934, 59.

126 Sahillioğlu, 1968, s. 62.

127 Genç, 2000, 212-214.

128 Hatta İtalya'nın bazı şehirlerinde ticaret ve esnaflıkla uğraşan Türk kolonisine rastlanmıştı. Bkz. Turan, 1963, s. 247.

129 Uzunçarşılı, II, 683.

130 Sahillioğlu, 1968, 61-2.

131 Ortaylı, 1987, 83-4.

132 Hayriye tüccarı konusunda Bkz. Yılmaz, 1986; Kütükoğlu, 1974; Bağış, 1983. Ayrıca Bkz. Pamuk, 1988, 180.

133 İnalcık, 1978, 218. Yine dış ticaretin lehte olmasının en önemli sebebi Osmanlı ekonomisinin savunma araçları, gıda ve

giyim maddeleri ve barınma gibi temel ihtiyaçlarda dışarıya bağımlı olmamasıdır. Bkz. M. Nuri, I, 179.

134 Pamuk, 1988, 177.

135 Braudel'i zikreden, Pamuk, 1988, 182.

136 Ortaylı, 1987, 85-6.

137 Ancak Devletin XIX. yüzyıl boyunca gümrük vergilerini arttırmaya çalışmasının temel sebebi hazineye ek gelir sağlamaktı. Bkz. Pamuk, 1988, 199-202. Yine bu durumda XX. yüzyıl başlarındaki Osmanlı ekonomisinin Cumhuriyet Türkiyesi'nden daha yüksek oranlarda dünya ekonomisine açılmış olduğu söylenebilir. Bkz. Pamuk, 1988, 203.

138 Pamuk, 1985, 718-9.

139 1846 yılında Osmanlı ithalatı 235 milyon, ihracatı 217 milyon frank civarındaydı. Bu Dönemde henüz ciddi bir dış ticaret açığından söz edilemez (Bu devirde Fransa'nın 2, 5 milyarı bulan dış ticaret hacmine göre Osmanlı dış ticareti oldukça mütevazi idi). Ubicini'yi zikreden Ortaylı, 1987, 174.

140 Pamuk, 1988, 203.

141 Pamuk, 1988, 203-205.

142 Issawi, 1980, 136.

143 Ortaylı, 1981b, 31, 34.

144 Toprak, 1985, 671.

145 Pamuk, 1985, 721.

146 Pamuk, 1985, 721.

147 Pamuk, 1985, 720-2.

148 Pamuk, 1985, 722-3. Osmanlılarda yabancı sermaye yatırımları için Bkz. Thobie, 1985, 724-39.

149 Biliotti ve Schaefer'i zikreden Eldem, 1994, 116.

150 Toprak, 1982; 1985, 740-747. Dış ticaret konusunda ayrıca Bkz. Kütükoğlu, 1994, s. 573-582.

151 Gümrük kelimesi latince ticaret anlamına gelen ve türevleri günümüz Batı dillerinde kullanılan commercio kelimesinden gelmiştir. İç ve dış gümrükler konusunda ayrıca Bkz. Kütükoğlu, 1994, s. 582-588.

152 İnalcık, “İmtiyazat”, EI, New Ed. III. 1179-89.

153 Bağış, 1983, 15-16.

154 Klasik Dönemde para siyasetinin Dönemleri için bkz. Sahillioğlu, 1978. Osmanlı para sistemi hakkında ayrıca bkz. Pamuk, 1999.

155 Osmanlı kağıt para tecrübesi hakkında geniş bilgi için Bkz. Akyıldız, 1996.

156 Biliotti’yi zikreden Eldem, 1994, VII ve 131-154.

157 Pamuk, 1988, 210-2.

158 Engelhardt, 1327, 71.

159 Ortaylı, 1987, 105; Pamuk, 1988, 211.

160 Ancak merkezîleştirmenin başarılı olduğu söylenemez. Mesela Rusya 1877’de Kars’ı işgal ve ilhak ettikten sonra, yerli arazi ölçümünü, ağırlık birimlerini ve hatta dolaşımdaki Osmanlı parasını kendi resmî ölçüleri ve parasının yanında kullanımda bırakmıştı: Ortaylı, 1987, 106.

161 Toprak, 1985, 765-7.

162 Toprak, 1985, 746.

163 Eldem, 1994, 131.

164 İnalcık, 1973, 319; Akdağ, II, 259.

165 Sahillioğlu, 1975, 137.

166 Pamuk, 1999, 90-92.

167 Daha önce 1836’dan itibaren İngilizlerin Osmanlı topraklarında banka kurma girişimlerine tanık oluyoruz. Yine 1842 yılında İzmir’de kurularak faaliyete geçen İzmir Bankası (Smyrna

Bank) izinsiz açıldığı gerekçesiyle hükümetçe kapatılmıştır. Bkz. İssawi, 1980, 340; Toprak, 1982, 135.

168 Ortaylı, 1987, 175-6.

169 Toprak, 1985, 768-70; Yüzgün, 1985, 771-4.

170 Kazgan, 1985b, 782-5.

171 Baykara, 1990, 147-155.

172 Bkz. Ortaylı, 1987, 164-5.

173 Bu konuda Bkz. Giz, 1985, 748-52.

174 Osmanlı esnaf teşkilatı hakkında bkz. Massignon, 1957; aynı yazar, Sınıf, İA, X; Ülgener, 1955; Uluçay, 1942; (Ergin) O. Nuri, 1338, I.

175 Massignon, 1966, 555.

176 A. Refik, 1935.

177 Mesela asgari ücret alan bir işçi, çıplak ücretiyle günlük olarak 1551'de 1285 gr., 1640'ta 1427 gr, 1825'te ise 4130 gr. koyun eti alabiliyordu. Kalifiye işçilerin ücretleri için bu rakamlar sırasıyla 6425, 5711 ve 6425 gr. lara çıkmaktaydı. Bu konuda Bkz. Tabakoğlu, 1989, 97.

178 Ökçün-Boratav-Pamuk, 1985, 753-9.

179 Eldem, 1994, 6, 145.

180 Gülmez, 1985, 792-802; "1991, 288-9, 394-5; Güzel, 1985, 803-828.

181 İbnülemin, "Arpalık", TTEM. 17, s. 276. Pakalın, 1971, I, 84. Arpalık tabirinin at beslemek zorunda olanlar için konduğu tahmin edilmektedir.

182 Pakalın, II, 424.

183 Bkz. Yazgan, 1981, 38.

184 Uluçay, 1942, 15, 96, 101; Şeyhoğlu Hasan, 1932, 13. Esnaf sandığına gayr-i müslim esnaf da katkıda bulunur ve yardımdan faydalanırdı. Gölpınarlı, 1949-50, 94.

185 Mesela İstanbul Kapalıçarşısındaki bedesten Ayasofya evkafından idi. Bu vakfın, dolayısıyla bedestenin nazırı da Rumeli kazaskeri idi. Cevdet, İktisat, 1803: 1261-2/1845-6.

186 Çağatay, 1989, 134-6.

187 Barkan, 1947, II, 121; Şeker, 1987, 145-9.

188 M. Nuri, IV, 111.

189 Nisbeten ilk Dönemlerde bile köylünün tefecilik problemi vardı. Oysa Devlet kredi piyasasını denetim altında tutmak ve resmî faiz haddinin üzerinde kredi vermeyi yasaklamak istiyordu. Bkz. Kepeci, 71, s. 366: 5 5 1022/1613.

190 Güran, 1984. Midhat Paşa'nın valiliği sırasında Tuna vilayetinde kurlan 'menafi-i umumiye sandkları' önemlice bir sermaye birikimini sağlamışlardı. Osmanlı-Rus savaşı sırasında menafi sandıkları gibi esnafın bütün avârız sandıklarına da devletçe el konmuştur. Bkz. Ortaylı, 1987, 130.

191 Eldem, 1994, 140.

AÜ: Ankara Üniversitesi.

BA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

BTTD: Belgelerle Türk Tarihi Dergisi.

Cevdet: BA. Muallim Cevdet Tasnifi.

D: dergisi; TS. A. Defter tasnifi.

Ef.: Efendi.

ESS: Encyclopeadia of the Social Sciences.

İA: İslam Ansiklopedisi.

İbnülemin: BA. İbnülemin Mahmud Kemal tasnifi.

İÜ: İstanbul Üniversitesi.

JESHO: Journal of Economic and Social History of the Orient.

Kepeci: B. A. Kamil Kepeci tasnifi.

Kit.: Kitapları, Kitaplığı.

Ktp.: Kütüphanesi.

M: Mecmua.

MM: BA. Maliyeden müdevver tasnifi.

Mühimme: B. A. Mühimme defterleri tasnifi.

ODMT: Osmanlı Devleti ve medeniyeti tarihi.

ODTÜ: Ortadoğu Teknik Üniversitesi.

SBF: Siyasal Bilgiler Fakültesi.

Şer'iyye: Şer'iyye Sicilleri.

TAD: Tarih Araştırmaları Dergisi.

TCTA: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi.

THTM: Türk Hukuk Tarihi Mecmuası.

TİTS: Türkiye İktisat Tarihi Semineri.

TM: Türkiyat Mecmuası.

TOEM: Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası.

TS.: Topkapı Sarayı Müzesi.

TS. A: TS. Arşivi.

TTEM: Türk Tarih Encümeni Mecmuası.

Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi (1820-1914) / Prof. Dr. Şevket Pamuk [s.241-252]

Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü / Türkiye

Ondokuzuncu yüzyıl, Osmanlı toplumu ve ekonomisi için öncekilerden çok farklı bir dönem oluşturur. Geleneksel Osmanlı düzeni önemli değişiklikler geçirmesine karşın, 17. ve 18. yüzyıllarda temel özelliklerini koruyabilmişti. Gerçi, merkezi devletin gücü gerilerken, taşrada ayanın etkinliği artmıştı. Ancak ayan iktisadi güçlerini üretimi yeniden örgütleyerek, üretim ilişkilerini dönüştürerek değil, devlet adına vergi toplayarak sağlıyordu. Merkezi devletle ayan arasında hem karşıtlık hem de önemli bir işbirliği vardı. 1820'lerden itibaren Osmanlı Devleti, Batı'nın askeri, siyasal ve iktisadi gücü ile karşı karşıya geldi. Sanayi Devrimi sonrasındaki küreselleşme çağında, ekonomi yeni bir düzene açılmaya başladı. Bir yandan taşradaki ayan ve Balkanlar'da hız kazanan bağımsızlık hareketleri, öte yandan da Batı'nın artan gücü karşısında, Osmanlı yönetimi bir dizi reformu uygulamaya koyarak merkezi devletin gücünü ve etkinliğini artırmaya çalıştı. İç ve dış kaynaklı bu gelişmeler, kurumları, toplumsal ve iktisadi yapıları hızla dönüştürerek ortaya 18. yüzyıldakilerden çok farklı yapılar çıkardı. Bu nedenle, 20. yüzyıl Türkiyesi'nin toplumsal ve iktisadi kökenlerini, her şeyden önce, 19. yüzyıldaki dönüşümlerde, iç yapılarla dış etkenlerin karşılıklı etkileşiminde aramak gerekir. Bu yazıda 19. yüzyıl Osmanlı deneyiminin ve Cumhuriyet Türkiyesi'nin devraldığı iktisadi mirasın özgül boyutlarını tartışacağız.

XIX. Yüzyılda Küreselleşme

Sanayi Devrimi, önce İngiltere'yi, daha sonra da Batı Avrupa'nın diğer ülkelerini düşük maliyetlerle ve büyük miktarda mamul mallar üretebilen ekonomilere dönüştürmüştü. 19. yüzyılın ikinci çeyreğine gelindiğinde, Avrupa'nın önde gelen ülkeleri bir yandan mamul mallarına yeni pazarlar bulmaya, öte yandan da kendilerine bol ve ucuz gıda maddeleri ve hammadde kaynakları bulmaya çalışıyorlardı. Sanayi Devrimi sonrasında bir yandan sanayileşen

ülkelerin aralarındaki ilişkiler güçlenirken, öte yandan da Batı Avrupa ülkeleriyle bugün Üçüncü Dünya olarak adlandırılan alanlar arasındaki mamul mallar-tarımsal mallar ticareti daha önce görülmemiş boyutlarda ve hızla genişledi. Yüzyılın daha sonraki dönemlerinde deniz taşımacılığında gerçekleşen teknolojik sıçrama, bu ticaretin büyümesini daha da hızlandırdı.

Avrupa ekonomilerinin çevre ülkelerine doğru yayılışı yalnızca ticaret yoluyla olmadı. Yüzyıl ilerledikçe Avrupa ülkelerinden sermaye ihracı da önem kazanmaya başladı. Avrupalı sermayedarlar çevre ülkelerinde demiryolları, limanlar gibi ticaret genişletmeye yönelik altyapı yatırımlarına giriştiler, Ayrıca, Avrupa'dan ihraç edilen sermayenin yaklaşık yüzde kırkı Üçüncü Dünya'daki devletlere borç olarak verildi. Bu karşılık, tarım ve sanayi gibi doğrudan üretim faaliyetlerine yatırılan sermaye Birinci Dünya Savaşı'na kadar sınırlı kaldı.

Ülkeler arası ticaretin ve sermaye hareketlerinin hızla genişlemesine, dünya ekonomisinin etkinliğinin artmasına bakan iktisat tarihçileri bugün 19. yüzyılı bir küreselleşme çağı olarak yorumluyorlar. Nitekim Birinci Dünya Savaşı öncesinde dış ticaret ve uluslararası sermaye hareketlerine ilişkin kimi göstergelere bakıldığında, 19. yüzyılda dünya ekonomisini 20. yüzyıldakinden daha açık olarak nitelendirmek, küreselleşmenin daha hızlı geliştiğini söylemek mümkündür.

Küreselleşme Sürecinde Osmanlı Örneği

19. yüzyılda Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisine açılışı ya da küreselleşme sürecine katılışını incelerken, Osmanlı örneğini diğer gelişen ülkelerden ayıran en önemli özellik olarak karşımızı güçlü bir merkezi devletin varlığı çıkıyor. 19.yüzyılın başlarında, II. Mahmud döneminden itibaren, bir yandan Avrupa'nın artan askeri ve iktisadi gücü, öte yandan da taşradaki ayan ile Balkanlar'da hız kazanan bağımsızlık hareketleri karşısında, Osmanlı yöneticileri bir dizi merkeziyetçi girişim ve reform hareketi başlatmıştı. Bu çabalar sonucunda taşradaki ayanın gücü geriledi. Merkezi devletin askeri ve siyasal etkinliği arttı. Osmanlı yöneticileri bu amaçla Avrupa'dan yeni

teknolojiler ithal etmeye de önem verdiler. Daha güçlü bir ordunun kurulmasının yanı sıra ve belki de ondan daha önemli olarak, yüzyılın ikinci yarısında telgrafın yayılışı ve demiryollarının yapımı, devletin taşradaki ağırlığını artırmıştır. Böylece, 17. ve 18. yüzyıllarda yerel unsurlara daha fazla ağırlık tanımak zorunda kalan devlet, II. Mahmut dönemi ve sonrasında İmparatorluğun kalan bölgelerinde göreli konumunu tekrar güçlendirdi. Birinci Dünya Savaşı'na kadar merkeziyetçi eğilimler ağır bastı.

19. yüzyılın ilk yarısında biçimlenen bu dengeler sonrasında, Osmanlı ekonomisinin dışa açılma süreci Avrupa devletleri ve sermayesi ile merkezi devletin pazarlıkları çerçevesinde gelişti. Diğer gelişen ülkelerde dünya ekonomisine açılmaktan yana kesimler olarak öne çıkan tüccarlarla büyük toprak sahiplerinin merkezi devlet karşısındaki güçlerinin sınırlı kaldı. Bu nedenle Osmanlı örneğinde dünya ekonomisine açılış süreci, tüccarlar ve büyük toprak sahiplerinin Avrupalı sermayedarlarla ittifaklar kurmaları yoluyla değil, Avrupa devletleriyle merkezi bürokrasi arasındaki pazarlıklar, baskılar ve adım adım uzlaşma yoluyla ilerledi.

Merkezi devletin reformlar yoluyla güçlenme ve İmparatorluğun toprak bütünlüğünü koruma çabalarının çok önemli ve kendi çelişkilerini beraberinde getiren bir diğer boyutu daha vardır. Taşradaki unsurlar karşısında merkezi devletin gücünü artırmak, orduyu veya maliyeyi güçlendirmek için başlatılan girişimlerin pek çoğunda, Osmanlı yöneticileri Avrupa devletlerinin desteğine başvurmak zorunda kalmışlardır. Gerçi Avrupa devletleri reform girişimlerini destekliyordu. Özellikle İngiltere, reformları ve Osmanlı Devleti'nin güçlenmesini Doğu Akdeniz bölgesine ilişkin politikasının çok önemli bir parçası olarak görüyor ve bu sayede Rusya'nın sıcak denizlere inmesini engelleyebileceğini düşünüyordu. Ancak, Avrupa devletleri reform girişimlerine sağladıkları askeri, siyasal veya mali destek karşılığında, Osmanlı ekonomisinin dışa daha fazla açılması doğrultusunda taleplerde bulundular, baskı yaptılar. Böylece reform girişimleri, ilk aşamalarından itibaren Avrupa devletlerine ekonominin dış ticarete ve yabancı sermayeye açılması doğrultusunda verilen ödünlerle birlikte yürüdü.

Merkezi bürokrasi açısından bakıldığında, dünya kapitalizmine açılış, ekonomi ve toplum üzerindeki denetimin yitirilmesi tehlikesini de beraberinde getiriyordu. Yabancı sermayeye açıldıkça, dünya pazarları için tarımsal meta üretiminde uzmanlaşma yaygınlaştıkça, merkezi devletin toplumsal kuruluş üzerindeki denetimi zayıflayacak, dış güçler ile toprak sahipleri ve ticaret sermayesi ağır basmaya başlayacaklardı. Dünya ekonomisiyle olan bağların güçlenmesi, tüccarlar ve büyük toprak sahipleri gibi kesimlerin güçlenmesine yol açabilecekti. Merkezi bürokrasinin dünya ekonomisine açılma konusunda yüzyıl boyunca süren tereddütlü tavrının ardında bu kaygılar yatmaktaydı. Ancak bu kaygılar merkezi bürokrasinin dışa açılış sürecini engellemesine yol açmadı. Merkezi devletin sık sık karşı karşıya kaldığı askeri, mali ve siyasal bunalımlar, birbirleriyle rekabet halindeki Avrupalı devletler ve bu ülkelerin sermayedarları için pek çok fırsat yaratmaktaydı. Çok sık rastlanan bir durum, böyle bir bunalım sırasında bir Avrupa devletinin siyasal askeri veya mali destek sağlaması, buna karşılık merkezi bürokrasiden ticari ayrıcalıklar veya örneğin büyük bir yatırım projesi için izin koparmasıydı.

Ayrıca, ekonomi dışa açıldıkça Avrupa sermayesinin İmparatorluk içindeki gücü de artıyordu. Bu süreç, Birinci Dünya Savaşı öncesinde İmparatorluğun birbirleriyle rekabet halindeki Avrupa devletleri arasında nüfuz bölgelerine ayrılmasına kadar uzanacaktır. Böylece merkezi devletin gücünü artırmak amacıyla başlatılan reform girişimleri, merkezi devletin ekonomi üzerindeki denetiminin azalmasına yol açacaktır. Tanzimat ve sonrasındaki reformların bu çelişkili niteliğini merkezi devletin Avrupa devletlerinin desteğini sağlamak için attığı hemen her adımda görmek mümkündür. Örneğin 1856 yılında Islahat Fermanı'yla yabancı sermaye yatırımlarına, 1867 yılında da yabancıların İmparatorluk'ta toprak satın almalarına izin verilmekteydi. Bu ödünleri verirken Osmanlı yöneticileri, atılan adımların uzun dönem

li iktisadi sonuçlarından çok, Avrupa devletlerinden kısa vadede sağladıkları siyasal ve mali desteği düşünüyorlardı.

Ekonominin dışa açılması ve Osmanlı maliyesinin Avrupa sermayesinin denetimi altına girmesi sürecindeki en önemli dönüm noktaları, 1838 yılında imzalanan dış ticaret antlaşması, 1854 yılında başlatılan dış borçlanma süreci ve 1850'lerden itibaren demiryolları yapımı konusunda yabancı sermayeye verilen imtiyazlardır. Bu dönüm noktalarının her birinde merkezi devlet askeri, siyasal veya mali güçlüklerle karşı karşıyaydı. Her dönüm noktasında, ekonominin dışa açılması doğrultusunda atılan her adımda, Osmanlı yöneticileri uzun vadeli iktisadi sonuçlarından çok, kısa vadede Avrupalı devletlerden sağlanacak siyasal veya mali desteği düşünüyorlardı.

Tarımsal Yapılar

18. yüzyılda ayanın artan gücüne karşın Anadolu'da büyük ölçekli tarımsal işletmeler sınırlı kalmıştı. Çiftlik olarak adlandırılan toprakların büyük bir bölümü bile ortakçılık yapan köylü haneleri tarafından ekilmekteydi. Bir başka deyişle, 18. yüzyılda Anadolu'da ayanın güçlenmesine karşın, küçük üreticilik tarımsal yapıların temelini oluşturuyordu. Tımar düzeninin çözülüşü büyük işletmelerin yaygınlaşması anlamına gelmemişti.

Küçük köylü işletmeleri 19. yüzyıl boyunca da önemlerini korudular. Gerçi 19. yüzyıl Anadolu tarımında küçük ve orta mülkiyetin yanı sıra büyük toprak mülkiyeti de görülüyordu. Ancak büyük toprak sahipleri, topraklarını, ücretli işçiler kullanan kapitalist işletmeler biçiminde değil, ortakçılık yoluyla köylü hanelerine kiralayarak işletmeyi tercih ediyorlardı. 19. yüzyıl boyunca iç ve dış pazarlara yönelen tarımsal meta üretiminin önemli bir bölümü küçük ve orta ölçekli işletmeler tarafından gerçekleştirildi. Köylü işletmelerinin önemlerini korumalarının nedenlerini Anadolu toplumsal kuruluşunun özelliklerinde aramak gerekiyor. Bunların arasında önce devletin rolü üzerinde duracağız.

II. Mahmud'un merkezi devleti güçlendirme çabaları ilk aşamadan itibaren taşradaki ayana ve taşradaki muhalefetin iktisadi temellerine yönelmişti. Kırsal alanları daha yakından denetleyebilmek ve tarımsal artığın daha büyük bir kısmına el

koyabilmek için merkezi devlet, miri topraklar üzerindeki fiili mülkiyeti sınırlandırmaya, ayanın elindeki çiftliklerin bir bölümünü müsadere etmeye başladı. Bu önlemlerin ne kadar başarılı olduğunu söylemek güçtür. Ancak, Batı Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgelerindeki uygulamaların yanı sıra Doğu ve Güneydoğu Anadolu gibi merkezi devletin gücünün her zaman daha sınırlı kaldığı bölgelerde bile, kimi Kürt aşiret reislerinin topraklarının ellerinden alındığı ve bu toprakların bir bölümünün köylülere dağıtıldığı anlaşılıyor.

Daha da önemli olarak merkezi devlet, ayanın iktisadi gücünün temelini oluşturan devlet adına vergi toplama imtiyazını ellerinden almak için çaba gösterdi. Örneğin 1813 yılında merkezi devlet Karaosmanoğlu ailesinin Batı Anadolu'daki devlet adına vergi toplama tekelini kırmak amacıyla, bu aile dışından bir kişiyi yörenin vergi toplama işlerinden sorumlu olarak atadı.

Ayanın iktisadi güç kaynaklarını daraltma ve İstanbul'a ulaşan vergi gelirlerini artırma çabaları Tanzimat Fermanı'yla yeni bir aşamaya ulaştı. Merkezi devlet İltizam düzenini iptal ediyor, tüm vergileri kendi memurları aracılığıyla toplamaya başlıyordu. Ancak, merkezi devletin kırsal alanlardaki gücünün yeterli olmadığı anlaşılınca, üç yıl sonra bu girişimden vazgeçildi, iltizam yöntemine geri dönüldü. 19. yüzyılın geri kalan bölümünde yerel unsurlar mültezimlikleri ellerinde tutarak tarımsal artığın bir kısmına el koymayı sürdürdüler. Böylece yüzyılın ilk yarısındaki çabalarıyla merkezi devlet taşradaki ayanın gücünü geriletebilmiş, ancak yerel unsurları tümüyle devreden çıkaracak gücünün olmadığı da anlaşılmıştır. İltizamın kaldırılamaması merkezi devletin gücünün sınırlarını yansıtmaktadır.

19. yüzyılda devletle yerel unsurlar arasındaki dengeleri değiştirebilecek, toprak mülkiyeti biçimleri üzerinde önemli etkileri olabilecek bir etken de 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'dir. Arazi Kanunnamesi ile devlet toprakta özel mülkiyeti tanıyor, toprağın alım satımını serbest bırakıyordu. Merkezi devlet açısından Kanunname'nin en önemli amaçları, bir yandan ayanın ve diğer yerel unsurların gücünü sınırlamak, öte yandan da tarımsal üretimi

geliştirerek vergi gelirlerini artırmaktı. Ancak, Arazi Kanunnamesi'nin uzun dönemde ne gibi sonuçlar yarattığını değerlendirmek güçtür. Toprak üzerindeki fiili mülkiyet yapılarının siyasal, toplumsal ve iktisadi pek çok etken tarafından belirlendiğini dikkate alarak, 1858 Kanunnamesi'nin kendi başına etkilerinin sınırlı kaldığını söylemek gerçekçi olacaktır.

Kırsal alanlarda büyük toprak sahiplerinin güçlenmesi bu kesimin tarımsal artıktaki payını devlet aleyhine genişletmesi anlamına gelecekti. Oysa küçük üreticiler, kolaylıkla vergilendirilebilen bir kesim olarak, merkezi devletin mali temelini oluşturuyorlardı. Nitekim 19. yüzyıl boyunca merkezi devlet bir yandan yerel unsurların ve büyük toprak sahiplerinin gücünü sınırlamaya çalışırken, öte yandan da küçük ve orta ölçekli işletmelerdeki köylü üreticileri ağır biçimde vergilendirmiştir.

Öşür ile hayvanlardan alınan ağnam, merkezi devletin en önemli gelir kaynaklarını oluşturuyordu. Tanzimat Fermanı, İmparatorluğun farklı bölgelerinde farklı oranlarda toplanmakta olan öşürü her yerde gayrı safi üretim üzerinden yüzde on olarak saptıyordu. Ancak, devletin mali bunalımının yoğunlaştığı dönemlerde öşürün oranı yüzde 15'e kadar yükselmiştir. İltizam sisteminin sürdürülmesi küçük üreticilerin üzerindeki vergi yükünü daha da artırmıştır. Hasat yerine gelen mültezim, kendi takdirine göre her üreticinin ödeyeceği miktarı saptamaktaydı. Böylece büyük toprak sahipleri kollanıyor, küçük üreticiler çok daha yüksek oranlarda vergi ödüyorlardı.

19. yüzyıl boyunca küçük üreticiliğin varlığını sürdürebilmesinin bir diğer nedeni de Anadolu'da kırsal alanlarda emeğin göreli kıtlığı, toprağın ise göreli bolluğudur. 19. yüzyılın başlarına gelindiğinde Anadolu'da toplam nüfus 16. yüzyılın sonlarındaki düzeyinin altında bulunuyordu. 19. yüzyıl boyunca nüfusun artmasına karşın, Anadolu'nun pek çok yöresinde emek kıtlığı kendini duyurmaya devam etti.

Ekilebilir toprakların göreli bolluğu ise aynı madalyonun öteki yüzünü oluşturuyordu. Ulaştırma olanakları sağlandığında ya da dış talep arttığında, yeni toprakların üretime sokulabilmesi, 19. yüzyıl

boyunca toprak kıtlığının yaygın bir sorun olmadığını göstermektedir. Ayrıca, yüzyıl boyunca tarımsal teknolojide önemli değişiklikler görülmemesine karşın, tarımsal nüfusun artışıyla birlikte işlenen toprak miktarlarının ve tarımsal üretimin de artması, yeni toprakların kolaylıkla üretime açılabildiğini gösteren bir diğer kanıttır.

Emeğin göreli kıtlığı ve üretime sokulabilecek toprakların bolluğu, küçük üreticilerin büyük toprak sahipleri karşısındaki pazarlık ve direnme gücünü artırmaktaydı. Anadolu'nun pek çok yöresinde en önemli üretim aracı olan bir çift öküz ile yüzyıllardır kullanılmakta olan temel üretim aletlerini sağlayabilen köylüler, kendi topraklarını işleyebiliyorlardı. Ekilebilir toprakların varlığı nedeniyle kırsal alanlarda ücretler her zaman yüksek kalmış, ücretli işçi çalıştıran büyük kapitalist işletmeler Çukurova'nın dışında yaygınlaşmamıştır. Boş toprakların olmadığı yörelerde, ya da boş topraklar olduğu halde bir çift öküzü olmayan, kötü hasatlar ve sürekli, borçluluk nedeniyle öküzlerini elden çıkarmak zorunda kalan köylü haneleri ise ağaların topraklarında ortakçı olarak çalışmak zorunda kalıyorlardı.

Yaratılan tarımsal artığa el koyanlar yalnızca devlet, mültezimler ve büyük toprak sahipleri değildi. Verimliliğin düşük olması, üretimin hava koşullarına bağlılığı ve devlet vergileriyle mültezimlerin baskılarının ağırlığı nedeniyle, hem kendi topraklarını işleyen küçük ve orta ölçekli üreticiler, hem de ağaların topraklarını işleyen kiracılar tefecilere sürekli olarak borçluydular. Tefecilik Anadolu'nun farklı yörelerinde farklı kesimlerin denetimindeydi. Toprak ağalarının güçlü olduğu yörelerde ağalar aynı zamanda faizle borç da veriyorlardı. Böylece büyük toprak sahipleri yalnızca artıktan daha büyük bir pay almakla kalmıyor, gerekirse tefecilik yoluyla kendilerine bağladıkları köylüleri topraklarında kiracı olarak kullanıyorlardı. Küçük mülkiyetin egemen olduğu, meta üretiminin daha yaygın olduğu yörelerde ise tefecilik faaliyetleri üreticinin malını satın alan tüccarların, mültezimlerin ve kentlerde oturan diğer kesimlerin elindeydi.

Anadolu'ya Göçlerin İktisadi Sonuçları

19. yüzyıl boyunca Anadolu'nun ve daha genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopmayan bölgelerin nüfusu sürekli olarak arttı. Örneğin, bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan alanların nüfusunun 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde 8-9 milyondan Birinci Dünya Savaşı öncesinde 16-17 milyona yükseldiği tahmin edilmektedir. Bu hızlı artışın bir bölümü nüfusun kendi büyümesinden kaynaklanıyordu. Ancak bunun yanı sıra, yüzyıl boyunca İmparatorluk'tan ayrılan bölgelerdeki Müslüman nüfus, Kırım'dan, Kafkaslar'dan, Sırbistan'dan, Bulgaristan'dan, Makedonya'dan ve Ege'deki adalardan Anadolu'ya göç etmiştir. Buna karşılık, Birinci Dünya Savaşı öncesinde bir miktar Rum ve Ermeni nüfus da Anadolu ve Ege adalarından Kuzey ve Güney Amerika'ya göç etmiştir. Ancak, ayrılanların sayıları gelenlerle karşılaştırıldığında çok sınırlı kaldı.

19. yüzyılda Anadolu'ya göç eden nüfus içinde üç büyük unsur görülmektedir. İlk olarak Kırım'dan Rumeli'ye ve Anadolu'ya göçler 1780'lerde başlamış ve özellikle 1850'lerde ve 1860'larda büyük miktarlara varmıştır. İkinci olarak, Kafkasya'dan Rumeli'ye ve Anadolu'ya göç eden Çerkezler de en yoğun olanak 1850'lerde ve 1860'larda gelmişlerdir. Nihayet, Balkanlardan ve Makedonya'dan Anadolu'ya gelen nüfus ise 1877-78 Rus Savaşı ile ve 1912-13 Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında göç etmiştir. Balkanlar'dan gelen nüfus içinde daha önce Kırım ve Kafkasya'dan Rumeli'ye geçenler de bulunmaktaydı.

Kabaca bir hesapla, bu üç göç hareketinin her birinde yüzyıl boyunca gelen nüfusun bir milyonu aştığı, bir buçuk milyona yaklaştığı tahmin edilmektedir. Bu durumda Anadolu nüfusunun 19. yüzyılda gösterdiği toplam artışın yaklaşık olarak üçte birinin, belki de biraz daha fazlasının, dış göçlerden kaynaklandığını söyleyebiliriz.

Osmanlı yönetimleri gelen nüfusun kırsal alanlara yerleştirilerek tarımla uğraşmasını özendirmeye çalışmıştır. Yüzyıllar boyunca denizyoluyla İstanbul'un hububatını sağlayan Balkan bölgelerinin İmparatorluk'tan ayrılması, Osmanlı yönetiminin dikkatlerini Anadolu'ya çevirmesine yol açmıştı. Öte yandan, Anadolu'da tarıma

elverişli topraklar işlenmeden boş duruyordu. 1857 yılında çıkarılan bir kararname ile gelen nüfusa devlet mülkiyetindeki topraklar verildiği gibi, Rumeli'ye yerleşen ve tarımla uğraşmaya başlayan göçmenlere altı yıl, Anadolu'da tarımsal üretime başlayanlara ise on iki yıl süreyle vergi bağışıklığı tanındı.

Göçmenlerin büyük bir kısmı zaten kırsal alanlardan geliyordu. Savaş koşullarında göç etmek zorunda kaldıkları için yanlarında önemli bir para veya mal varlığı getirmemişlerdi. Anadolu'ya gelenlerin çoğunluğu, ekime elverişli boş toprakların bulunduğu bölgelere ve İç Anadolu'da demiryolu çevresine yerleştirildi. Hububat üretimine çok elverişli olan Eskişehir-Ankara-Konya üçgeni, Isparta, Bursa, Balıkesir yöreleriyle Karadeniz ve Ege kıyıları gelen nüfusun en fazla yerleştiği yerler oldu.

Göçmenlerin bir bölümü ise İstanbul ve diğer kentlerde yaşamaya başladılar. Toplam nüfusun artışıyla birlikte hem tarımsal üretim ve hem de kent pazarları için üretim genişlemeye başladı. 1890'lardan itibaren Konya-İstanbul ve Ankara-Eskişehir demiryolu hatlarının devreye girmesiyle birlikte, iç pazarlar için hububat üretiminde önemli artışlar oldu. İstanbul'un tükettiği buğdayın bir bölümü İç Anadolu'dan gelmeye başladı.

Dış göçlerin yalnızca demografik ve iktisadi alanlarda değil, toplumsal ve kültürel alanlarda da sonuçları günümüze kadar uzanan geniş etkileri olmuştur. Dalga dalga Anadolu'ya ulaşan bu nüfus hareketlerini 19. yüzyılın en önemli toplumsal gelişmeleri arasında görmek gerekir.

Tarımsal mallar ihracatındaki ve Anadolu nüfusundaki artışların tarımsal meta üretimi üzerindeki etkilerini göstermek üzere bir iki sayı verelim. Birinci Dünya Savaşı öncesinde, Anadolu'daki tarımsal üretimin yüzde 20'ye yakın bir bölümünün ihraç edildiği tahmin edilmektedir. Öte yandan, yine aynı tarihlerde bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan alanlardaki nüfusun yaklaşık yüzde 20'si kentlerde yaşamaktaydı. Kentli nüfusun tükettiği tarımsal malların büyük bir bölümü de kırsal alanlardaki üretimle karşılanıyordu. Bu kaba veriler Birinci Dünya Savaşı öncesinde Anadolu tarımında meta

üretiminin ne ölçüde yaygınlaşmış olduğunu çarpıcı bir biçimde ortaya koyuyor.

Ancak, tarımın pazara yöneliş süreci Anadolu'nun her bölgesini aynı ölçüde etkilememiştir. İhracata yönelik meta üretimi esas olarak Batı Anadolu, Marmara ve Doğu Karadeniz bölgeleriyle Adana yöresinde yoğunlaşmıştır. Demiryollarının yapımından sonra Orta Anadolu bölgesi de uzun mesafeli pazarlara yönelmiştir. Buna karşılık, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri 19. yüzyıl boyunca iç ve dış pazarlardan kaynaklanan gelişmelerin büyük ölçüde dışında kalmıştır. Balkanlar'dan ve Karadeniz'in kuzeyinden Anadolu'ya yönelen göçlerden de fazla etkilenmeyen bu bölgelerde tarımsal meta üretiminin artışı sınırlı kalmıştır.

Bölgesel Farklılıklar

19. yüzyıl Anadolu tarımında küçük ve orta ölçekli işletmelerin önemli bir yeri vardı. Büyük toprak sahiplerinin topraklarını büyük ölçekli birimler olarak işletmek yerine küçük parçalara bölerek köylü hanelerine kiralamayı tercih etmelerinin de etkisiyle, pazar için yapılan üretimin önemli bir bölümü küçük ve orta ölçekli işletmeler tarafından gerçekleştirilmekteydi. Ancak, bu tablo Anadolu ölçeğinde genel olarak doğru olmakla birlikte, mülkiyet ve kiracılık ilişkileri, meta üretiminin yaygınlık derecesi, iklim ve toprak koşulları, üretimin bileşimi gibi temel konularda bölgeden bölgeye önemli farklılıklar görülmekteydi. Hattâ 19. yüzyıl Anadolu tarımının en önemli özelliklerinden birinin bölgesel farklılıklar olduğu söylenebilir. 19. yüzyıl boyunca kapitalizmin ve meta üretiminin yayılışı sürecindeki eşitsizlikler bölgesel farklılıkları artırmıştır. Bu farklılıkların irdelenmesi, hem 19. yüzyıldaki yapıların, hem de 20. yüzyıla aktarılan mirasın daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Elverişli toprak ve iklim koşulları ile ana limanlara yakınlık sayesinde Batı Anadolu, 18. yüzyılda Anadolu'nun ihracata en fazla yönelen bölgesi durumundaydı. 19. yüzyılda tarımsal mallar ihracatı hızla büyürken bu eğilim daha da güçlendi. Yüzyıl boyunca üzüm, incir, tütün, pamuk, zeytinyağı gibi ürünler Batı Anadolu'nun ve özellikle İzmir'in hinterlandının temel ihraç mallarını oluşturdu.

18. yüzyılda Batı Anadolu'da ayanın, hem devlet adına vergi toplaması nedeniyle hem de geniş toprakların fiili sahibi olarak büyük iktisadi gücü vardı. Ancak, 19. yüzyılın başlarındaki merkezileşme girişimleri sırasında ayanın siyasal gücü sınırlandı, devlet adına vergi toplama tekelleri ellerinden alındı. Denetimleri altındaki toprakların bir bölümü de ellerinden alınarak Türk ve Rum küçük üreticilere dağıtıldı. Yüzyılın geri kalan bölümünde Batı Anadolu bölgesinde büyük toprak mülkiyetiyle küçük ve orta mülkiyet birlikte var oldular. Yıl boyu ücretli işçi kullanan büyük işletmelere de rastlanmakla birlikte, büyük toprak sahiplerinin çoğunluğu topraklarını ortakçılık yoluyla köylü hanelerine kiralayarak işletmeyi tercih ediyorlardı.

İzmir yöresindeki önemli gelişmelerden biri, 1867 yılında yabancılara toprak mülkiyeti hakkının tanınmasından sonra, İngiliz sermayedarların büyük miktarlarda toprak satın alarak kapitalist çiftlikler kurmaya girişmeleridir. Ancak, toprağın görece bol ve emeğin görece kıt olduğu Batı Anadolu koşullarında, İngiliz sermayedarları büyük işletmeleri için gerekli olan ücretli işçileri kolayca sağlayamadılar. Kendi topraklarını işleyen ya da ortakçılık yapan köylüleri topraklarından koparamadılar. Kısa bir süre sonra da bu girişimlerden vazgeçerek topraklarını satmak zorunda kaldılar.

Bu projenin ve Anadolu'ya Avrupalı nüfus yerleştirmeyi amaçlayan diğer girişimlerin başarısızlıkla sonuçlanması, Anadolu toplumsal kuruluşunun özellikleri hakkında bize önemli ipuçları vermektedir. Avrupalılar'ın sömürge yönetimleri kurabildikleri ülkelerde, sömürge idareleri gerektiğinde vergiler koyarak veya zor kullanarak var olan üretim ilişkilerini parçalamakta, kırsal alanlarda ücreti işçiler yaratabilmekteydi. Oysa Osmanlı Devleti siyasal bağımsızlığını kaybetmemişti ve küçük üreticiler devletin mali temelini oluşturuyorlardı. Osmanlı yöneticileri, İngiliz sermayedarlarının baskılarına karşın, köylü üreticileri topraklarından koparmak için zor kullanmaya yanaşmamışlardır.

İhracata yönelik tarımsal meta üretiminin yaygınlaştığı diğer iki bölge ise Doğu Karadeniz ile Çukurova'ydı. Doğu

Karadeniz bölgesindeki fındık ve daha sonraları tütün ihracatı genişlerken, küçük işletmeler önem kazandılar. Çukurova'da ise 1860'larda ovanın tekrar kurutulmasından sonra, yörenin verimli toprakları yerel olarak güçlü kesimlerin eline geçti. Ovada pamuk üretimi gelişmeye başlarken emek darlığı önemli bir sorun oluşturuyordu. Bu durumda hem büyük toprak sahipleri, hem de tarımsal üretimden sağladığı vergi gelirlerini artırmak isteyen merkezi devlet, yöredeki göçebe Türkmenler'in ovada yerleşmelerini ve yöreye mevsimlik işçi akımını destekledi.

20. yüzyılın başlarında, Bağdat Demiryolu'nun İç Anadolu'yu aşarak Mersin'e varması ve Mersin-Tarsus bağlantısının İngilizler'den satın alınmasıyla Çukurova yöresinde Alman nüfuzu arttı. Alman sermayesinin elindeki Demiryolu Şirketi, yüksek nitelikli tohum kullanmaları, Almanya'dan tarımsal araç ve makineler ithal edebilmeleri için toprak sahiplerine kredi sağlamaktaydı. Öte yandan, 100 bine yakın göçmen işçi her yıl Harput, Bitlis ve Musul gibi uzak yörelerden kalkarak ovadaki büyük işletmelere pamuk toplamaya gelmekteydi. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Çukurova, İmparatorluk içinde tarımın en fazla ticarileştiği, kapitalist üretim ilişkilerinin en fazla yayıldığı yöre olmuştu.

İç Anadolu bölgesinde ise deve kervanlarıyla yapılan taşımacılığın yüksek maliyeti nedeniyle, uzun mesafeli pazarlar için yapılan üretim tiftik ve afyon gibi mallarla sınırlı kalmaktaydı. Ancak, 1890'lann başlarında, Eskişehir, Konya ve Ankara'yı İstanbul'a bağlayan Anadolu Demiryolunun inşa edilmesinden sonra, bu bölgeden İstanbul ve dış pazarlar için buğday ve arpa üretimi hızla arttı. Demiryolunun yapımından sonra devlet mülkiyetindeki toprakların Karadeniz'in kuzeyinden ve Balkanlar'dan gelen göçmen ailelerine dağıtılması, bölgede küçük ve orta mülkiyete dayanan yapıyı daha da güçlendirdi. 20. yüzyılın başlarından itibaren İç Anadolu bölgesi Almanya için bir hububat ambarı olarak önem kazanmaya başladı. Alman sermayesinin elindeki Anadolu Demiryolu Şirketi, yüksek nitelikli tohumlar getirterek, tarımsal araçlar ithali için kredi sağlayarak ve büyük ölçekli sulama projelerini başlatarak tarımsal üretimi artırmaya çalışıyordu.

Anadolu'nun Batı ve Orta bölgelerinde tarımsal meta üretiminin yaygınlaşması eğilimine karşılık, Doğu ve Güneydoğu bölgeleri 19. yüzyıl boyunca dünya ekonomisine açılış sürecinin büyük ölçüde dışında kaldılar. Özellikle hububat gibi taşınması güç tarımsal mallarda, bölgedeki meta üretimi yerel kent pazarlarıyla sınırlı kalmıştır.

Nüfusun önemli bir bölümünü göçebe Kürt aşiretlerinin oluşturduğu Güneydoğu Anadolu bölgesinde, merkezi devlet hiçbir zaman güçlü olamamıştı. Bu bölgede tımar düzeni ancak sınırlı bir biçimde uygulanabilmiş, devlet askeri yükümlülükler ve düzenli vergi ödemeleri karşılığında Kürt aşiretlerine özerklik tanımak zorunda kalmıştı. 19. yüzyılın başlarındaki merkezileşme girişimlerine karşın, bölgedeki aşiret reisleri siyasal, toplumsal ve iktisadi güçlerini sürdürdüler. Aşiretlerin yerleşik tarıma geçmeye başlamalarıyla birlikte, aşiret reisleri de büyük toprak sahiplerine dönüşüyor, yarı-feodal olarak nitelendirilebilecek üretim ilişkileri ağırlık kazanıyordu. 20. yüzyılın başlarındaki Osmanlı Tarım sayımları, Güneydoğu Anadolu'nun Adana'dan sonra Anadolu'nun en eşitsiz toprak dağılımına sahip bölgesi olduğunu gösteriyor.

Doğu Anadolu'nun Erzurum, Elazığ ve Van yörelerindeki mülkiyet ve kiracılık ilişkileri ise daha farklıydı. Bu yörelerde kırsal nüfus yerleşik tarımla uğraşan Türk ve Ermeni köylülerinden oluşuyordu. Uzak pazarlar için üretim sınırlı kalmakla birlikte, yerel kent pazarları için meyve ve sebzecilik, bağcılık diğer ticari ürünler yaygınlaştı. Etnik, toplumsal ve iktisadi pek çok etken bir araya gelince, bölgede küçük ve orta işletmelerin için egemen olduğu bir mülkiyet yapısı ağırlık kazandı.

Kentlerdeki Zanaatler

19. yüzyılın başlarında Anadolu kentlerinde imalathaneler çevresinde üretim yapan ve bir ölçüde loncalara bağlı olan zanaatların, büyük bir canlılık ve gelişme içinde oldukları ya da kapitalist biçimlere doğru evrim gösterdikleri söylenemez. Ancak 19. yüzyılın başlarında, tüketimle karşılaştırıldığında ithalatın hacmi çok

sınırlı kalmaktaydı. Zanaatların üretimi, pahalı yünlü kumaşlar, kağıt ve cam ürünleri gibi belirli istisnalar dışında, Anadolu ve İmparatorluk nüfusunun talebini karşılayabilmekteydi.

1820'lerden Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen yaklaşık yüz yıl boyunca Batı Avrupa ülkelerinden ithal edilen mamul malların hacmi hızla genişledi. Sanayi Devrimi'nin ürünlerinin rekabeti karşısında, zanaatlara dayalı üretim faaliyetleri kimi dallarda direnebilmiş, pek çok dalda gerilemiş, kimi dallarda da tümüyle yıkılıp gitmiştir. Ulaşım kolaylıkları nedeniyle ilk aşamada İstanbul ile Anadolu'nun kıyı bölgeleri, daha sonraları da demiryollarının ulaşabildiği iç bölgeler, ithal mallarının rekabetinden en fazla etkilenen alanlar oldu. Aynı biçimde ulaşım maliyetlerinin fazla önem taşımadığı örneğin tekstil gibi üretim dallarında ithal mallarının darbesi daha güçlü olmuş, buna karşılık ulaştırma maliyetlerinin önemli bir engel oluşturduğu dallarda Avrupa mallarının rekabeti sınırlı kalmıştır.

Kentlerdeki zanaatların ithal mallarının rekabeti karşısında gösterdikleri direnişi de vurgulamak gerekiyor. Pek çok üretim dalında yerel zanaatlar, direnmeye ve ortaya çıkan yeni koşullara uyum sağlamaya çalışmışlardır. Daha önce ele aldığımız dokumacılık dalından örnekler verecek olursak, ithal mallarının rekabeti karşısında kentlerdeki zanaatların toplam tüketim içindeki payı sürekli olarak gerilemiştir. Ancak, kentlerdeki imalathaneler ithal malı iplik kullanarak, yerel beğenilere yönelik kumaşlar dokuyarak ve hepsinden önemlisi, daha düşük ücretleri ve karları kabullenerek varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Daha genel olarak bakıldığında, ithal mallarının rekabeti karşısında zanaatların emek yoğun dallarda ve süreçlerde uzmanlaşmaya başladıkları görülmektedir. 19. yüzyıldaki bu gelişmelerin, 20. yüzyılda Üçüncü Dünya ülkelerinde örneklerini yaygın olarak gördüğümüz uzmanlaşma kalıplarının habercisi oldukları söylenebilir.

Büyük Ölçekli Sanayi İşletmeleri

Basit bir sınıflandırma yapacak olursak, 19. yüzyılda İstanbul yöresinde ve Anadolu'daki mamul mallar üretiminin üç ayrı biçimde örgütlendiğini söyleyebiliriz. Köy ekonomisi çerçevesindeki tarım dışı üretim faaliyetleri ile kentlerde imalathaneler çevresinde örgütlenen zanaatlar, basit el aletlerine dayanan geleneksel teknolojiyi kullanıyordu. Mamul mallar üretiminin üçüncü örgütlenme biçimi ise, Sanayi Devrimi sonrasında Avrupa'da geliştirilen makineleri ithal ederek kullanan ve ücretli işçi kiralayan imalathaneler ya da fabrikalardır. İstanbul yöresinde ve Anadolu'daki bu büyük ölçekli kapitalist sanayi işletmeleri iki ayrı dalga halinde gelişmiştir.

Büyük ölçekli sanayi işletmelerinin ilk dalgası, daha önce tartıştığımız gibi, 1830'lar ve 1840'larda devlet tarafından ve esas olarak ordunun ve devletin gereksinimlerini karşılamak üzere başlatılmış, ancak kısa bir süre sonra üretimi durdurmak zorunda kalmışlardı. İthal mali teknoloji kullanan kapitalist sanayi işletmelerinin ikinci dalgası ise 1880'lerden itibaren gelişti. Osmanlı ekonomisinin serbest ticaret anlaşmalarıyla açık tutulduğu, yerli sanayiin ithal mallarının rekabetinden korunamadığı koşullarda, bir bölümü yerli bir bölümü de yabancı sermayedarlar tarafından kurulan bu işletmeler, ancak ulaştırma masraflarının yüksek olduğu, hammaddelerin yerel olarak ve ucuza sağlanabildiği ve hepsinden önemlisi düşük ücretlerin önemli bir avantaj oluşturduğu dallarda üretime geçebiliyor ve ithal mallarıyla rekabet edebiliyordu.

Birinci Dünya Savaşı'na kadarki dönemde kurulan en büyük sanayi işletmeleri pamuklu, yünlü ve ipekli tekstil dallarında iplik, bez ve kumaş üreten fabrikalardı. Ayrıca çeşitli gıda maddeleri, yağ ve sabun fabrikaları ile çimento ve tuğla gibi inşaat malzemeleri üreten imalathaneler kurulmuştu. Bu fabrikalar esas olarak İstanbul ve bir ölçüde de İzmir ile Adana yörelerinde faaliyet gösteriyorlardı. Osmanlı Devleti'nin Sanayi Sayımları, Birinci Dünya Savaşı öncesinde bu üç yöredeki büyük ölçekli sanayi işletmelerinde ancak beş bin dolaylarında işçinin çalıştığını belirtmektedir.

İmparatorluğun en önemli sanayi merkezi ise, 1912 yılında Balkan savaşları sonucunda Yunanistan'a katılana kadar Selanik'ti.

Örneğin pamuklu tekstil dalında, İmparatorluk'taki top1am fabrika üretimi kapasitesinin yarısından fazlası Selanik ve çevresinde yoğunlaşmıştı.

1908 Devrimi'nin getirdiği kısa süreli özgürlük ortamında Selanik, grevlerin ve işçi hareketlerinin merkezi durumuna gelmişti.

Dış Ticaret

Avrupa'da Napolyon Savaşları'nın sona ermesinden Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen yaklaşık yüz yıllık sürede bu tablo hızla değişti. Osmanlı ekonomisinin sanayileşmiş Batı ve Orta Avrupa ülkeleriyle olan bağları güçlendi. Osmanlı ekonomisi gıda maddeleri ve hammaddeler ihraç eden, buna karşılık mamul mallar ve belirli gıda maddeleri ithal eden bir ekonomi durumuna geldi.

18. yüzyılın sonlarında hatta 19. yüzyılın başlarında Osmanlı dış ticaretinin hacmi, İmparatorluk içindeki toplam üretimin yüzde 1 ya da 2'sini aşmıyordu. Balkanlar, Anadolu, Suriye ve Mısır gibi geniş alanları kapsayan İmparatorluğun kendi içindeki ticaret dış ticaretten çok daha önemli gözükmekteydi. Ayrıca, İmparatorluğun Orta Doğu ve Doğu Avrupa bölgeleriyle olan ticareti, Batı Avrupa ile olan ticaretinden daha fazla önem taşımaktaydı.

19. yüzyıl boyunca İmparatorluk sık sık toprak ve nüfus kaybına uğradığı için, dış ticaretin hacmindeki artışı saptamak güç olmaktadır. Yine de bu konuda basit hesaplamalar yapmak mümkün gözüküyor. Elimizdeki sınırlı veriler, 18. yüzyıl boyunca Osmanlı dış ticaretinin yaklaşık bir kat arttığına işaret ediyor. Buna karşılık, 1820'lerden Birinci Dünya Savaşı'na kadarki dönemde Osmanlı dış ticaretinin 10 kattan daha fazla arttığını söyleyebiliriz. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı ekonomisinin toplam üretiminin yüzde 10'dan fazlası ihraç edilmekteydi. Bu durumda 20. yüzyıl başlarındaki Osmanlı ekonomisinin Cumhuriyet Türkiyesi'nden daha yüksek oranlarda dünya ekonomisine açılmış olduğu söylenebilir. İmparatorluk içindeki kent pazarları için yapılan üretim de dikkate alındığında, bu veriler tarımsal meta üretiminin yaygınlaşmış olduğuna işaret etmektedir.

Tütün, üzüm, incir, hain ipek, tiftik, afyon, meşe palamudu, fındık, pamuk ve zeytinyağı gibi tarımsal ürünler 20. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun temel ihraç mallarını oluşturuyordu. Osmanlı ihracatının önemli bir özelliği de ürünlerin çeşitlilik göstermesi, hiçbir ürünün toplam ihracat içindeki payının yüzde 12'yi aşmamasıdır. Bu durumda Osmanlı tarımında tek bir ürünün büyük ağırlık kazanmasından söz etmek mümkün değildir. İhracat arasında önemli yer tutan tek mamul mal kalemi ise elde dokunan halı ve kilimlerdi.

Öte yandan, ithalatın yarıdan fazlası mamul mallardan, özellikle de pamuklu ve yünlü tekstil ürünlerinden oluşuyordu. 19. yüzyıl boyunca yerli zanaatlar ithal malı kumaşların rekabeti karşısında hem direnmiş, hem de gerilemiştir. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, kentlisiyle köylüsüyle, yoksuluyla zenginiyle Anadolu ve İmparatorluk nüfusu ya ithal malı pamuklu kumaş ya da ithal malı pamuklu iplik kullanılarak İmparatorluk içinde dokunmuş pamuklu kumaş kullanmaktaydı. Tekstil ürünleri ve giyim eşyalarının yanı sıra Osmanlı ekonomisi demiryolları malzemeleri, silah ve cephane, çeşitli makineler ve diğer mamul malları da ithal etmekteydi.

Osmanlı ithalatı içinde gıda maddelerinin de önemli bir yeri vardı. Şeker, çay ve kahve gibi İmparatorluk içinde üretilmeyen malların ithal edilmesini doğal karşılamak gerekiyor. Ancak bunlara ek olarak, 20. yüzyılın başlarında Osmanlı ekonomisi önemli miktarlarda buğday, un ve pirinç ithal etmekteydi. Tarıma dayalı bir ülkenin hububatta kendine yeterli olamamasının bir nedeni, ülke içi ulaştırma ağının zayıflığıydı. Örneğin, deniz yoluyla Balkan ülkelerinden ve Rusya'dan ithal edilen buğday, İstanbul pazarında İç Anadolu'dan gelen buğdaydan daha ucuza satılabiliyordu. Hububat ithalatının diğer nedeni ise yürürlükteki dış ticaret antlaşmalarının korumacı gümrük tarifelerini engellemesiydi. Oysa aynı yıllarda pek çok Avrupa devleti gümrük duvarları koyarak kendi hububat üreticilerini dış rekabete karşı korumaktaydı.

Dış Borçlanma ve Düyun-u Umumiye İdaresi

Osmanlı maliyesi 1770'lerden 1840'lara kadar sık sık yaşanılan savaşlar ve girişilen reformlar nedeniyle, büyük boyutlara varan bütçe açıklarıyla karşı karşıya kalmıştı. 1820'lerde ve 1830'larda en yüksek noktaya ulaşan bütçe açıkları karşısında devlet, vergi kaynakları üzerindeki denetimini arttırmaya ve iç borçlanmaya ağırlık vermeye çalıştı. Başka yöntemlerin yeterli olmadığı yoğun mali bunalım dönemlerinde ise, tağşişe başvurmak zorunda kaldı. Madeni para düzenindeki tağşişler, etki ve sonuçları açısından bugünkü düzende devleetin kağıt para basmasına benzemektedir. Paranın gümüş içeriğinin azaltılması, ödemeleri kuruş birimi üzerinden yapan devlete kısa dönemde ek mali gelir sağlıyor, ancak fiyat artışlarını da körüklüyordu. 1830'ların sonlarına gelindiğinde enflasyon ve parasal koşullar bunalım boyutlarına ulaşmıştı. Devlet sık sık tağşişe başvurarak kendisine ek gelir sağlayabilmiş, ancak ortaya çıkan büyük enflasyon dalgası, hem iktisadi hem de siyasi sorunlar yaratmıştı.

Öte yandan, 19. yüzyılda Rusya'nın güneye doğru yayılmasından kaygı duyan Avrupa devletleri ve özellikle de İngiltere için, girişilen reformlar Osmanlı Devleti'nin kalan topraklarını koruyabilmesi açısından büyük önem taşıyordu. Avrupalı devletler Osmanlı ekonomisinin gelişmesi için, karşılaştırmalı üstünlükler ilkesi çerçevesinde Avrupa ile ticaretin hızla geliştirilmesinin ve Avrupalıların yatırımlarının büyük önem taşıdığına inanıyorlardı. Ticaret ve yabancı yatırımlar için gerekli altyapının oluşturulmasını da isteyen Avrupalılar, tağşişlerden vazgeçilmesi ve istikrarlı bir para düzeni kurulması için Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaya başladılar. Bir yandan da, Avrupa mali piyasalarında borç bulabilmek için, maliye ve para reformlarının gerekli olduğunun altını çiziyorlardı. Osmanlı Devleti'nin Avrupa para piyasalarında tahvil satarak borçlanmaya başlaması Avrupa sermayesinin çeşitli kesimlerine yararlar sağlayacaktı. Tahvillerin Avrupa'nın belli başlı finans merkezlerinde satışını düzenleyecek olan bankerler büyük komisyonlar elde edeceklerdi. Osmanlı tahvillerini satın alan küçük ölçekli tasarruf sahipleri faiz geliri sağlayacaktı. Ayrıca, Osmanlı Devleti eline geçen fonların bir bölümünü çeşitli sanayi malları ve

özellikle askeri araç ve gereç ithalinde kullanacağı için Avrupa sanayiine ek talep yaratılmış olacaktı.

Osmanlı Devleti ek mali gelir sağlamak için yapılan tağşişlere 1844 yılından itibaren son verdi. Bu tarihte basılan yeni altın ve gümüş sikkelerin standardları, değerli maden içerikleri 1922 yılına kadar değiştirilmeden korundu. Ancak, tağşişlerden vazgeçilmesi Osmanlıların mali sorunlarının sona ermesi anlamına gelmedi. Osmanlı Devleti 19. yüzyıl boyunca bütçe açıklarını denetim altına almakta zorluk çekti. Mali sorunlar karşısında, devlet bir dizi kısa ve uzun vadeli yöntem geliştirmeye çabaladı.

İlk dış borçlar 1840'li yıllarda Galata bankerleri aracılığıyla ve kısa vadeli olarak Fransız bankalarından sağlandı. Ancak, yoğunlaşan iç ve dış baskılara karşın, merkezi bürokrasi uzun vadeli dış borçlanma sürecini başlatmak konusunda tereddüt gösteriyordu. Nihayet, Kırım Savaşı'nın gerektirdiği, yeni harcamalar ve gelir-gider dengesinde yarattığı büyük açık, Avrupa para piyasalarında borçlanma sürecini başlattı. Osmanlı Devleti'nin uzun vadeli borç tahvilleri Londra, Paris, Viyana ve Frankfurt gibi borsalarda satışa çıkarıldı.

Birinci Dünya Savaşı'na kadarki 60 yıllık sürede Osmanlı dış borçlanmasını iki ayrı dönemde ele almak gerekir. Dış borçlanmanın başladığı 1854 yılından Osmanlı Devleti'nin borçlarını ödeyemez duruma geldiğini açıkladığı 1876 yılına kadarki süre ilk dönemi oluşturuyor. Bu dönemde Osmanlı Devleti çok elverişsiz koşullarla, diğer ülkelerin ödediği faizlerden çok daha yüksek faizlerle ve büyük miktarlarda borç para aldı. Bu fonların büyük bir bölümü cari harcamalarda, saraylar yapımında, büyük bir donanmanın kurulmasında ve bürokrasinin maaşlarının karşılanmasında kullanıldı. Ekonomiyi canlandıracak, mali gelirleri artıracak yatırımlara hemen hiç kaynak ayrılmadı.

Böylece kısa bir süre içinde Osmanlı Devleti varolan borçların anapara ve faiz ödemelerini karşılayabilmek için yeniden borç almak durumunda kaldı. Osmanlı Devleti'nin dış borçlarını ödeyebilmesi her geçen yıl daha güçleşiyor, ancak Avrupa para piyasalarındaki hemen

her kesim bu süreçten kazanç sağlıyor gibi gözüküyordu. Osmanlı Devleti'nin borç almayı sürdürmesi Avrupalı bankalar ve spekülasyoncular için kolay ve çabuk karlar, tahvilleri satın alan tasarruf sahipleri için de yüksek faiz gelirleri anlamına geliyordu. Büyük bankalar ve spekülasyoncular, her yıl geri ödenmesi gereken miktarlardan daha fazlasını para piyasalarından bularak borçlanma furyasının sürmesini sağladılar.

Yeni borç bulmanın zorlaşması durumunda, Osmanlı Devleti'nin borçlarını ödeyemez duruma gelmesi kaçınılmazdı. Nitekim 1873 yılında yeni bir dünya bunalımının habercisi olan borsa krizleri Avrupa ve Amerika para piyasalarını etkisi altına alınca, Osmanlı Devleti'nin Avrupa para piyasalarında yeni fonlar bulması olanaksızlaştı. 1875 sonbaharında Osmanlı Devleti borç ödemelerini yarı yarıya indirdiğini açıkladı; ertesi yıl tüm borç ödemelerini durdurdu.

Yirmi yıllık hızlı dış borçlanma sürecinin vardığı noktayı birkaç sayı ile özetleyelim. 1875 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin dış borçları 200 milyon sterline yaklaşıyordu. Anapara ve faiz ödemeleri ise yılda 11 milyon sterlin tutuyordu. Buna karşılık aynı yıllarda Osmanlı maliyesinin tüm gelirleri 18 milyon sterlin dolaylarındaydı. Bir başka deyişle, dış borç ödemelerini sürdürebilmek için devlet gelirlerinin yüzde. 60'ını dış borç ödemelerine ayırmak gerekecekti. Bu arada, 1873 borsa krizleri sonrasında borçlarını ödeyemez duruma gelen tek ülkenin Osmanlı İmparatorluğu olmadığını da ekleyelim. 1870'lerin bunalım ortamında Avrupa para piyasalarında yeni fonlar bulamayınca, Orta Doğu ve Latin Amerika'da yirmiyi aşkın Üçüncü Dünya ülkesi, borç ödemelerini durdurmuştu.

1876 yılında Osmanlı Devleti'nin dış borç ödemelerini durdurduğunu ilan etmesinden sonra Osmanlı hükümeti ile Fransız, İngiliz, Avusturyalı, Alman ve diğer alacaklıların temsilcileri arasında başlayan ve 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle kesintiye uğrayan görüşmeler, 1881 yılının Muharrem ayında sonuçlandı. Muharrem Kararnamesi olarak adlandırılan antlaşma ile dış borçların miktarları indiriliyor, ödeme koşulları yeniden düzenleniyordu. Ancak

buna karşılık Osmanlı Devleti, İmparatorluk içinde yabancı alacaklıların temsilcisi olarak çalışacak ve devletin vergi gelirlerinin bir bölümünü yabancı alacaklılar adına toplayarak Avrupa'ya aktaracak yeni bir örgütün kurulmasını kabul ediyordu. Osmanlı maliyesinin gelir kaynakları arasından tuz ve tütün tekelleri, damga resmi, balıkçılıktan ve alkollü içkilerden alınan vergiler, ham ipekten toplanan öşür ile Doğu Rumeli vilayetinin ödediği yıllık vergi, Düyun-u Umumiye İdaresi adı verilen ve yabancı alacaklılar tarafından yönetilen bu yeni kuruluşa teslim ediliyordu.

Ayrıca Osmanlı Devleti, 1883 yılında yabancı sermayeyle kurulacak olan Tütün Rejisi Şirketi'ne İmparatorluk içindeki tütün üretiminin denetlenmesinde, tütün alım ve satımında ve sigara üretiminde tekelci ayrıcalıklar tanımaktaydı. Reji Şirketi'nin yıllık karlarının bir bölümü dış borç ödemelerinde kullanılmak üzere Düyun-u Umumiye İdaresi'ne aktarılacaktı.

Böylece, 1876 yılında Osmanlı Devleti'nin dış borçlarını ödeyemez duruma gelmesi, Avrupa mali sermayesine borç ödemelerini güvence altına alacak yeni bir yöntem izleme olanağı verdi. Osmanlı maliyesinin vergi kaynaklarının bir bölümü üzerinde ayrıntılı bir denetim kuruluyor ve bu kaynakların gelirleri doğrudan Avrupa'daki alacaklılara aktarılıyordu. Düyun-u Umumiye İdaresi, kendi denetimine bırakılan vergi kaynaklarını geliştirmek ve vergileri daha etkin bir biçimde toplamak amacıyla, imparatorluğun yirmiyi aşkın kentinde beş binden fazla çalışanıyla geniş bir örgüt kurdu. Tütün ve ipek gibi vergileri kendisine bırakılan tarımsal malların üretimine ve ihracatının geliştirilmesine ağırlık verdi. Böylece ihracata yönelik tarımsal üretim de özendirilmiş oluyordu.

Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasından sonra Osmanlı Devleti Avrupa para piyasalarında tahvil satarak borç almayı sürdürdü. Osmanlı maliyesi üzerinde kurulan ayrıntılı ve etkin denetim, Osmanlı tahvillerinin riskini azaltmıştı. Bu nedenle, Avrupa para piyasalarında daha elverişli koşullarla, daha düşük faizlerle borç bulunabiliyordu. Ancak. Düyun-u Umumiye idaresi sayesinde Avrupalı alacaklılar borç ödemelerinin eksiksiz olarak ve zamanında yapılmasını sağladılar. Böylece 1881 sonrasında Osmanlı Devleti'nin

anapara ve faiz ödemeleri, alınan yeni borçların çok üzerinde seyretti. Birinci Dünya Savaşı'na kadarki dönemde Avrupa mali sermayesi, Osmanlı Devleti'ne verdiği yeni borçların yaklaşık iki katını anapara ve faiz ödemeleri olarak Avrupa'ya aktardı.

1914 yılına gelindiğinde, Osmanlı Devleti'nin dış borçları 160 milyon İngiliz sterlinine ulaşıyordu. Mali bunalım yine ağırlaşmış, eski borçların anapara ve faizlerini ödeyebilmek için giderek artan miktarlarda yeni borç bulmak zorunluluk haline gelmişti. Osmanlı yöneticileri Avrupa para piyasalarında yeni tahviller satabilmek için Almanya ile Fransa arasındaki rekabetten yararlanmaya çalışıyor, ancak her yeni borçlanma için Avrupalı devletlere yeni ödünler vermek zorunda kalıyorlardı. Kısa bir süre içinde borç ödemelerinin yine durdurulması kaçınılmaz gözüküyordu.

19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nin bütçe açıklarını niçin daha farklı biçimlerde finanse etmeyi düşünmediği ve niçin bütçe açıklarını neredeyse sadece dış borçlanma yoluyla karşılamakta israr ettiği sorusu üzerinde biraz daha ayrıntılı olarak durmak gerekiyor. 19. yüzyılda iç borçlanma, özellikle de uzun vadeli iç borçlanma ciddi bir seçenek değildi, çünkü içerideki mali piyasaların büyüklüğü, devletin borçlanma gereksinimlerinin çok altında kalıyordu. Öte yandan, 19. yüzyılda sikke tağşişi de artık ek mali gelir sağlamak için uygulanabilir bir yöntem olmaktan çıkmıştı. Kağıt para, aynı işlevleri tağşişlerin kimi sınırlamaları veya olumsuz yanları olmadan, daha iyi yerine getirebiliyordu. Bu durumda Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldaki seçeneklerini ikiye indirmek mümkündür: kağıt para ve dış borçlanma. Acaba Osmanlı Devleti niçin ikincisinde israr etti ve birinciyi sadece savaş gibi olağanüstü dönemlerde kullandı?

1850'lerde devlet dış borçlanmaya başladığında, uzun vadeli borçlanmanın cazip göründüğünü tahmin edebiliriz. Bürokrasinin ilk aşamalardaki isteksizliğine karşın, Avrupa piyasalarında 20 yıl veya daha uzun vadeyle tahvil satarak mali sorunları ertelemek, yüzyılın başlarından beri tüm hükümetleri zorlayan, onları ağır siyasal ve iktisadi sorunlarla karşı karşıya getiren tağşişler ve

kağıt para deneyimleriyle karşılaştırıldığında, kolay bir çözüm gibi görünmüş olmalıdır.

1881 yılına gelindiğinde ve artık Osmanlı maliyesi üzerine Avrupa alacaklılarının denetimi kurulduktan sonra ise, Osmanlı bürokrasisi bütçe açıklarını denetim altına almadan dış borçlanmaya girişmenin uzun vadeli maliyetleri ve sonuçları hakkında artık bir hayli deneyimliydi. Bu ikinci dönemde, tağşişler yoluyla ek gelir sağlamak yerine, istikrarlı para ve dış borçlanma seçeneğinin sürdürülmesini anlayabilmek için, bir yandan Düyun-u Umumiye İdaresi'nden ve diğer Avrupalı çevrelerden gelen baskıları, öte yandan da Osmanlı Devleti'nin dış borçlanma seçeneğini açık tutabilmek, Avrupa piyasalarından kopmamak için bu piyasalarda güvenilirlik sağlama ihtiyacını dikkate almak gerekiyor.

Avrupalılara gelince, 1880'den sonra istikrarlı para düzeni doğrultusunda baskı yapmalarının nedenleri, yüzyılın başındaki nedenlerin aynısıydı. Avrupalılar parasal istikrarı, Avrupa'yla yapılan ticaretin gelişmesinin ve Avrupa sermayesinin yatırım yapmasının önkoşulu olarak görüyorlardı. Avrupa'nın mali çevreleri ve alacaklılar, parasal istikrarı Osmanlı Devletinin Avrupa mali piyasalarına girebilmesi için de önkoşul olarak görüyorlardı. Nitekim, Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurduğu denetim sayesinde, Osmanlı Devleti'nin dış borçlanmalarında ödediği faiz oranı kısa bir süre sonra yüzde 4-5 düzeyine indi. Oysa 1875 öncesindeki borçlanma sırasında, Osmanlı devleti dünya fiyatlarının sabit olduğu bir dönemde, yüzde 10 ile 12 arasında faiz ödemişti.

Öyleyse, 19. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti'nin bütçe açıklarını tağşişler yoluyla finanse eden bir düzenden daha istikrarlı para ve dış borçlanmaya doğru gerçekleştirdiği düzen değişikliğinin uzun dönemli bilançosu hakkında neler söylenebilir? Göreli parasal istikrar, dış ticaretin daha hızlı büyümesi ve daha fazla yabancı yatırımı olumlular hanesine yazmak gerekiyor. Nitekim, 19. yüzyılda Osmanlı dış ticareti yılda yaklaşık olarak yüzde 5'lik bir ortalama hızla büyümüştir. Ayrıca elimizde, özellikle Birinci Dünya Savaşı öncesindeki dönemde, kişi başına gelirlerin artmakta olduğuna ilişkin veriler vardır. Parasal istikrarın iktisadi büyümeye

katkıda bulunduğuna şüphe yoktur. Ancak, bilançonun öbür tarafında da ciddi maliyetler yer almaktadır. Devletin önde gelen gelir kaynaklarının Avrupalı alacaklıların denetimine geçmesi ve olumsuz mali koşulların özellikle 20. yüzyılın başlarında yarattığı siyasal ve iktisadi bağımlılıklar, Osmanlıların bütçe açıklarını denetim altına almadan büyük miktarlarda dış borçlanmaya girişmelerinin oldukça pahalıya mal olduğunu göstermektedir.

Cumhuriyetin Devraldığı İktisadi Miras

20. yüzyılın başlarında Osmanlı ekonomisi, büyük ölçüde tarıma dayanan, dünya pazarlarına ve yabancı sermayeye açılmış bir yapı gösteriyordu. Örneğin İmparatorluğun ve Anadolu'nun ihracatı içinde tarımsal malların payı yüzde 90'ı aşıyordu. Düyun-u Umumiye İdaresi ve Osmanlı Bankası gibi kurumlar, Avrupa sermayesinin ekonomi üzerindeki denetiminin simgeleri durumuna gelmişlerdi. Ancak bu özellikler, Osmanlı döneminden 20. yüzyıl Türkiyesi'ne devredilen mirasın anlaşılması için yeterli değildir. Çünkü bu özelliklere 20. yüzyıl başlarındaki azgelişmiş ekonomilerin pek çoğunda rastlamaktayız. Osmanlı toplumunu ve ekonomisini dönemin diğer azgelişmiş ekonomilerinden ayıran özellikler var mıydı, bunlar nelerdi? Osmanlı döneminin Cumhuriyet Türkiyesi'ne devrettiği mirası değerlendirirken, bu özgül noktalar üzerinde de durmak gerekir. Biz burada üç önemli özellik üzerinde duracağız.

a) Merkezi devletin ve bürokrasinin diğer toplumsal sınıflar karşısındaki göreli gücü.

b) Siyasal bağımsızlığın hiçbir zaman tümüyle kaybedilmemiş olması (İmparatorluğun resmen sömürgeleşmemesi).

c) Tarımsal yapılarda küçük ve orta köylülüğün önemi.

Bu üç özellik hiç şüphesiz birbirleriyle büyük ölçüde ilişkilidir. Aşağıda bunlardan ilk ikisini birarada, daha sonra da üçüncüyü ele alacağız.

17. ve 18. yüzyıllarda yerel unsurlara daha fazla ağırlık tanımak zorunda kalan devlet, II. Mahmut dönemi ve sonrasında göreli konumunu tekrar güçlendirmiş ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar

merkeziyetçi eğilimler ağır basmıştır. İşte bu dengeler nedeniyle Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisiyle bütünleşmesi süreci, hem resmen sömürgeleştirilen ülkelere hem de çevreleşme sürecinin büyük toprak sahipleri ve ticaret sermayesi ittifakı ile Avrupa sermayesinin işbirliği yoluyla yürütüldüğü ülkelere oranla daha yavaş ilerlemiş, Avrupa devletleri her alanda diledikleri dönüşümleri gerçekleştirememişlerdir. Mısır'ın İngiltere tarafından işgalinde olduğu gibi zor kullanıldığı görülmekle birlikte, Birinci Dünya Savaşı'na kadarki dönemde Avrupa sermayesi ve devletleri Osmanlı Devleti'nin askeri, siyasal ve mali bunalımlarından yararlanmışlar, ekonominin açılması doğrultusunda gerekli gördükleri ödünleri merkezi bürokrasiden bu tür bunalım koşullarından koparmışlardır.

Merkezi devletin hem iç unsurlar hem de dış müdahaleler karşısında gücünü koruyabilmesi, bizi Osmanlı döneminden kalan mirasın diğer özgül boyutuna getiriyor: Anadolu'daki tarımsal yapılarda küçük üreticiliğin önemi. Tarımsal kesimde yaygın bir küçük üretici kitlesinin varlığı merkezi devlet için tarımsal artığa el koymanın en elverişli koşullarını oluşturuyordu. Merkezi devlet hem mali tabanını korumak hem de taşrada toprağa bağlı yerel unsurların güçlenmesini engellemek amacıyla 19. yüzyıl boyunca küçük üreticileri bir yandan vergilendirirken öte yandan da büyük toprak sahiplerine karşı desteklemiştir.

Küçük üreticiliğin önemini koruyabilmesinin önemli bir diğer nedeni de Anadolu'daki insan ve toprak dengeleridir. 19. yüzyılda Anadolu'da ekilebilir toprakların sınırlarına ulaşılmamıştır. Toprağın göreli bolluğu ve emeğin göreli kıtlığı sürmüştür. Bu koşullarda küçük ve orta ölçekli işletmelerin büyük çiftlikler karşısında varlıklarını koruyabilmeleri daha kolay olmuştur. Ayrıca İmparatorluk'tan ayrılan bölgelerden Anadolu'ya göç eden nüfus, aile işletmeleri çerçevesinde boş topraklara yerleştirilince, hem tarımsal üretimde önemli artışlar görülmüş, hem de küçük ve orta ölçekli işletmelerin konumu güçlenmiştir. 19. yüzyıl boyunca iç ve dış pazarlara yönelik tarımsal meta üretiminin büyük bir bölümü bu işletmeler tarafından gerçekleştirilmiştir.

Tarım-dışı üretim faaliyetlerinde de benzeri bir eğilime rastlanmaktadır. Bu alanda da devlet loncalardan uzun süre vazgeçememiş, loncalar hukuki varlıklarını 20. yüzyılın başına kadar sürdürmüşlerdir. Ancak, ithal mallarının rekabeti karşısında zanaatlar gerilemiş, varlıklarını sürdürebilmek için çok düşük ücretleri kabullenmek zorunda kalmışlardır. Yeni yeni kurulmaya başlayan büyük ölçekli sanayi işletmelerinin sayıları ise, açık ekonomi koşullarının da etkisiyle, sınırlı kalmıştır. Bir başka deyişle, 19.yüzyılda meta üretimi yaygınlaşmıştır, ancak ücretli emeğin de aynı hızla yaygınlaştığı söylenemez. Osmanlı ekonomisi kırlarda ve kentlerde küçük üreticilere dayanan yapısını korumuştur.

Bu koşullarda iktisadi büyümeden, gelir artışlarından söz edilebilir mi? 19. yüzyılda başta sanayileşen ülkeler olamak üzere dünyanın pek çok ülkesi ve bölgesinde iktisadi büyüme eğilimi yaygınlaşırken, acaba Osmanlı ekonomisi de bu eğilime katılabildi mı? 19.yüzyıl boyunca Anadolu'nun nüfusunun, İmparatorluk'tan ayrılan alanlardan gelen göçlerin de katkısıyla, sürekli olarak arttığını biliyoruz. 1820 yılından Birinci Dünya Savaşı'na kadarki sürede bugünkü Türkiye sınırları içindeki nüfusun yaklaşık olarak iki katına çıkmıştır. Bu durumda toplam üretim hacminde önemli artışlar olduğu açıktır. Ancak daha önemli olan, kişi başına üretim düzeylerinin gösterdiği uzun dönemli eğilimlerdir. Dış ticaretteki hızlı artışlar bu konuda yeterli bir gösterge oluşturmuyor. Çünkü dış ticaret hacminin ekonomiden çok daha hızlı genişlediğini biliyoruz. Ayrıca, 19. yüzyılın sonlarına kadar dış ticaretin ekonomi içindeki ağırlığı sınırlı kalmıştır. 1913 yılında ihracatın toplam üretim içindeki payı yüzde 12-15 kadardı. Elimizdeki üretime ve devletin topladığı vergi gelirlerine ilişkin diziler dünya pazarlarına yönelik tarımın sürüklediği, özellikle de 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında belirginleşen ancak boyutlarını henüz kesin olarak saptayamadığımız bir iktisadi büyüme eğilimine, kişi başına üretim ve gelir düzeylerinin arttığına işaret ediyor. 1880-1913 döneminde kişi başına gelirin ortalama olarak yılda yüzde 1'in altında bir hızla arttığını tahmin ediyoruz. Ayrıca, 1820-1913 arasındaki yaklaşık yüzyıllık sürede de kişi başına gelirin toplam olarak yüzde 50'nin

üzerine arttığını tahmin ediyoruz. Ancak aynı dönemde Avrupa ekonomileri daha hızlı büyümekte, onlarla Osmanlı ekonomisi arasındaki farklar artmaktaydı.

Yine de bu veriler Osmanlı ekonomisinin de tarıma dayalı ve dışa açık bir model çerçevesinde büyümeyi yakaladığına işaret ediyor. Bu nedenle Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı ekonomisine yaklaşırken, yıkım ya da durgunluk yerine bağımlılık ile büyümeyi birlikte düşünmek daha doğru olacaktır.

Sonuç olarak, Osmanlı döneminde 20. yüzyıl Türkiyesine devredilen mirasın temel özelliklerini iki kümede toplamak mümkün. Bir yandan, tarıma dayalı ve dış ticarete, yabancı sermayeye açılmış yapılar. Bu özelliklerin 20. yüzyıl başlarındaki az gelişmiş ülkelerin pek çoğunda görüldüğünü biliyoruz. Öte yandan ise güçlü merkezi devlet, siyasal bağımsızlığın kaybedilmemiş olması ve küçük üreticiliğin ağır bastığı tarımsal yapılar. Bu özellikler ise Osmanlı toplumunu ve ekonomisini dönemin pek çok az gelişmiş ülkesinden ayırıyor, Osmanlı mirasının özgül boyutlarını oluşturuyor. Cumhuriyet Türkiyesinin devraldığı yapıları anlamaya çalışırken, her iki küme üzerinde de durmak gerekiyor.

A. Ticaret ve Sanayi

Osmanlı Esnafı (1750-1850) / Doç. Dr. Ömer Demirel [s.253-263]

Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Osmanlı toplumundaki esnaflığın kökenleri daha önceki Türk-İslâm devletlerine kadar uzanmaktadır. Osmanlı şehir hayatında görülen bu yaygın teşkilât gerçekte, XIII-XIV. yüzyıllardaki ahî hareketinin bir devamı olarak kabul edilmektedir.1 Ancak, XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı merkezî otoritesi altında zayıflamış, ilk zamanlardaki güçlü ve bağımsız karakterini kaybetmiştir.2 İşte Osmanlı esnafının değişim gösterdiği bir başka dönem bu çalışmanın konusu olacak ve bilhassa XVIII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIX. yüzyılın ilk yarısında Avrupa'da meydana gelen Sanayi İnkılâbı'nın etkileriyle çöküş sürecine giren Osmanlı esnafının durumu tahlil edilecektir.

Osmanlı toplumundaki ortak ideal ve çıkarları olan toplum gruplarının benzer biçimde teşkilâtlanmasının bir örneği olan esnaf teşkilâtı, askerî zümreler haricindeki bütün şehirli nüfusu bünyesinde örgütlenmiş olarak bulunduran yaygın bir sistemdir. Bu teşkilât, şehrin yönetimi ve ekonomisinde sahip olduğu önem yanında, sanat ve ticaretle uğraşanlarla, ulaşım ve hizmet işçilerinin sosyal hayatlarında da temel olmuştur.3 Osmanlı Devleti, hemen her topluluğu, bir lider başkanlığında birbirlerine karşı sorumlu bireylerden oluşmuş bir birim olarak kabul etmiş ve reayanın -tebaasının- devlet ya da birbirleri ile ilişkilerinde, bu liderleri muhatap almıştır. Bu liderler vasıtasıyla kaide ve nizamların uygulanması sağlanmış, devlet yöneticileri ile esnaf arasında veya esnafın birbirleri arasındaki ilişkileri düzenlenmiştir.4

1. Esnaf Teşkilâtı ve Esnaf İleri Gelenleri

Osmanlı şehir ve kasabalarında faaliyet gösteren esnafın, hiyerarşik yapıda teşkilâtlandığı ve birbirleriyle rekabet esasına göre değil, karşılıklı kontrol ve yardım prensibini esas aldıkları

bilinmektedir. Esnaf teşkilâtında genellikle aşağıdan yukarıya çırak, kalfa, usta, yiğitbaşı, ustabaşı, esnaf kethüdası ve esnaf şeyhi silsilesi yaygındı. İmparatorluk genelinde mekan ve zaman farklılığına rağmen, oldukça benzer olan esnaf ileri gelenleri; Şeyh, ahibaba, bazarbaşı, nakib, kethüda, yiğitbaşı, duacı, çavuş, esnaf ihtiyarları, ustabaşı ve ustalardır. XVIII. ve XIX. yüzyıllar içerisinde de bazı farklılıklarla birlikte aynı yapının muhafaza edildiği anlaşılmaktadır.

Esnaf arasında en alt basamakta bulunan kimselere, genellikle çırak ya da şâkird deniliyordu. Sanat öğrenmek için bir ustanın yanına çırak olarak giren kimsenin ustasına itaat etmesi ve girdiği sanat dalının geleneklerine uyması şarttı. Çıraklar bir tek ustaya bağlı olmadığı gibi, ustasının izni olmaksızın başka bir usta yanında iş tutamazdı.[5] Ustasının yanında kendi sanatının inceliklerini öğrenmek, çırağın öğreniminin esasını teşkil etmekle birlikte, genel eğitimiyle ilgili bazı tedbirler alınırdı. Bilhassa loncalar çırağın genel eğitimiyle ilgili tedbirler almaktaydılar. Okuma yazma ve Kur’an eğitimi gibi konuların temel alındığı genel eğitimin zaman zaman yeterli olmadığı, bazı çırakların okuma yazma öğrenmeden çıraklığa başladığı ve aile bütçesine katkı amacına yönelik olarak anne babanın da buna göz yumduğu biliniyor. Ama buna karşılık II. Mahmud’un 1824-5’de yayınladığı bir irade ile, loncaların öğrenimlerini bitirmemiş çocukların çıraklığa alınmaları yasaklandı. Hatta her çırağın ilk öğrenimini gösterir bir tezkere sahibi olması ve kadılarca verilen bu tezkerenin loncalarca onaylanması gerekiyordu.[6]

Çırak sayıları hususunda ise, ustaların genellikle bir veya iki çırakla çalışmaları adet olmakla beraber, imparatorluk genelinde farklı uygulamalara da rastlandığı oluyordu. 1830 yıllarında Bulgaristan abacı esnafı arasında bazı ustaların 5-6 veya 10’a kadar artan çırak çalıştırdıkları biliniyor.[7] Çıraklık döneminde ihtiyacına göre bir ücret alan aday, belli bir süre çalışıp mesleğinde ilerlediğini ispatladıktan sonra kalfalığa yükselirdi. Serez’de bir çırak üç yıllık eğitim dönemini bitirdiğinde, loncanın üstadlarının bulunduğu özel bir

toplantıda şed veya peştemal bağlanırdı. Şed bağlamanın asıl zamanı çoğunlukla ustalık hakkının elde edildiği zaman olmaktaydı.

Çıraklıktan sonra gelen rütbe "kalfa"lıktı. Kalfalığı sırasında ücreti artar, ustasının yanında üretime yardım eder ve çıraklara nezaret ederdi. Yine kalfalık süresi ve kalfa sayısı hususunda kesin kurallardan ziyade, gelenekler ve bölgesel uygulamalar söz konusuydu. Bununla birlikte, kalfanın en az üç yıl çalışması, hakkında herhangi bir şikayete meydan vermemesi, çırak yetiştirmesinin yanı sıra, bağımsız bir iş yürütebilecek kadar becerikli olduğunu göstermesi gerekiyordu. Çalıştığı mesleğin inceliklerini öğrenen kalfanın ustalığa geçişi, törenle yiğitbaşı eliyle şed veya peştemal bağlanmasıyla ve kalfanın yaptığı işlerin lonca ustalarına gösterilmesiyle gerçekleşiyordu. Yeni ustanın yapmış olduğu işler, ustalar ve zengin esnaf tarafından satın alınır, toplanan paralar yeni ustanın kullanacağı sermaye olurdu.8

Esnaf içerisinde çıkılacak en yüksek basamak, üstad veya usta rütbesiydi. XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bir mesleğin inceliklerini öğrenmekle ustalık hakkına sahip olunmuyor, aynı zamanda bir de ustalık hakkı olarak da bilinen bir cins mülkiyet sertifikası olan gedik sahibi de olunması gerekiyordu. Bir mesleğin icrası için gerekli dükkan ve içindeki âlet ve edevât için kullanılır bir tabir olan gedik, Osmanlılarda esnafın bir sanatı icra edebilme yetkisi manasına da geliyordu.9 Her mahalde bulunan esnafın sayısı ustalık adıyla sınırlandırılmış, gedik usulüyle bir sanat dalında kaç ustanın çalışacağı ve bu iş kolunda kaç dükkan açılacağı belirlenmişti. Ustaların sayısının ne olacağı hususu her şehrin esnaf teşkilâtı ve bilhassa ilgili meslekte çalışan ustaların ve yöneticilerin kararıyla belirlenmekteydi. Örneğin usta sayılarıyla ilgili en teferruatlı bilgilere, Bulgaristan abacı esnafıyla ilgili Todorov'un XIX. yüzyılın ilk yarısına ait çalışmasında rastlamak mümkündür.10 Ustaların kendi imtiyazlı durumlarını koruyabilmek için bazı tedbirlere başvurdukları hattâ usta olmadığı halde kendi çocuklarını ortak yaptıkları görülmüştür. İmparatorluk genelinde ise, ustalığa geçiş yapan kalfalar, babasının veya ustasının gediğini alabildiği gibi, boş olup satışa çıkarılan herhangi bir gediği de satın alabilmekteydi.

1835 tarihinde Sivas esnafı ustalarına 25 adet boş gedik satıldığı kaynaklara geçmiştir.11

Usta olmakla, lonca mensubu, kendi dalında en yüksek meslek basamağına erişmiş oluyordu. Ancak, ustalar içerisinde mesleğinin inceliklerini en iyi bilen bir seçkinler grubu vardı ki, bunlara ihtiyarlar ya da esnaf ihtiyarları deniliyordu.12 Bunlar esnaf ustalarının en yaşlı olanlarından ziyade, gerek esnaf içerisinde gerekse devletle olan ilişkilerde ön plana çıkan, işbilir güzide kimselerdi.

Genellikle esnaf ustaları arasından seçilen ve esnaf yönetiminde görev alan şeyh, kethüda, bazarbaşı, ahibaba, işçibaşı, ustabaşı, yiğitbaşı, çavuş, nakib ve duacı gibi esnaf temsilcileri de vardır. Bu görevlilerin büyük bir çoğunluğu bazı farklı özellikler göstermek kaydıyla, Osmanlı şehirlerinin tamamında faaliyet göstermekteydiler. Bunlardan bazıları üst seviyede, diğerleri ise onlara yardımcı olarak görev yapıyorlardı. Esnaf yönetiminin en üst seviyesinde kethüda, şeyh, ahibaba, bazarbaşı bulunmakla beraber, şehirden şehire değişen farklı uygulamalar söz konusuydu. Örneğin XIX. yüzyılın ikinci yarısında, hemen bütün Osmanlı şehirlerinde bakkal esnafının başında bulunan yöneticisi bazarbaşı ismiyle adlandırılmıştır.13

Debbağ esnafının yöneticisi olan Ahibaba ünvanının da Osmanlı şehirlerinin çoğunda aynı olduğu bilinmektedir. Ancak diğer esnaf yöneticilerinin unvanlarında şehirden şehire değişen farklı isimlendirmeler görülmektedir. Örneğin XIX. yüzyılın ilk yarısında, Ankara, Bursa, Sivas, Tokat, Diyarbakır, Konya gibi şehirlerde aynı meslek grubu olmasına rağmen değişik yönetici unvanlarıyla karşılaşılıyor.

Aynı tarihlerde Ankara esnafı yöneticileri için ekmekçibaşı, kuyumcubaşı gibi unvanlar kullanılırken, Sivas’ta ekmekçiler şeyhi, kuyumcular şeyhi ve Diyarbakır esnafı için de kuyumcular kethüdası ifadesi yer almıştır.14 Aynı dönemde Tokat esnafı yöneticileri içerisinde ise, Bezzaz ve Kuyumcu esnafı yöneticilerine şeyh unvanı verilmiştir.15

Benzer farklılıklar ya da isimlendirmeler İstanbul, Bursa, Konya, Manisa gibi şehirlerin esnaf yöneticilerinde de görmek mümkündür.

Bu ve benzeri farklılıkların yöresel özelliklerden mi kaynaklandığı, yoksa her yönetici ismi veya unvanının ayrı ayrı özelliklerinin bulunup bulunmadığı hususunda maalesef yeterince bilgi yoktur.

Görev, yetki ve sorumlulukları geleneklere ve nizamnâmelere göre düzenlenen bu görevlilerden bazılarının XIX. yüzyılın sonlarına kadar görevlerini devam ettirdikleri bilinmektedir. Esnaf yöneticilerinden olan kethüdalığın O. Nuri'ye göre 1860'dan itibaren zayıfladığı, 1906 tarihinde ise tamamen kalktığı bilinmektedir.16 Esnaf şeyhliğinin Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar devam ettiği, usta ve ustabaşılarının ise aynı özelliklerde olmasa bile, hâlâ isim olarak sürdüğü görülmektedir.

Her esnaf grubunun idari heyeti ayrı olmakla beraber, hemen hepsinin başında bulunan bir esnaf şeyhi, kethüdası veya bir ustabaşısı bulunmaktadır. Duacı, yiğitbaşı gibi diğer yardımcı esnaf ileri gelenlerinin ise, esnafın ve şehirlerin büyüklüğüne göre bulundukları tahmin edilmektedir. Zira XIX. yüzyılın ilk yarısında İstanbul, Bursa, Ankara gibi büyük şehirlerde yukarıda belirtilen yardımcı esnaf ileri gelenlerinin hemen tamamı mevcutken, aynı dönem içerisinde Sivas, Tokat ve Diyarbakır gibi şehirlerde isimlerine rastlanılmamıştır.17 Bu durumun en belirgin sebebi, esnaf yöneticilerinin birden fazla görevi uhdelerine alma uygulamasıdır. Hattâ bir esnaf yöneticisinin birden fazla esnafın işlerini yapmak üzere göreve seçilebilmekteydi. Esnaf temsilcilerinin asıl görevi, esnafın iç ve dış ilişkilerinin düzenlenmesi olup; hammadde temininden, ürün kalitesine, fiyatların tespitinden, cezaların verilmesine, vergi toplamaktan, devlet görevlilerinin ihtiyaçlarının teminine kadar çok geniş bir alanı ihtiva eder. Ayrıca esnaf adına kefillik, dinî ve ahlakî bazı hususlarda esnafın eğitim ve kontrolü de bu temsilcilerin görevleri arasında sayılır.

Esnaf temsilcilerinin göreve atanması hususunda bazı istisnalar dışında Osmanlı şehirlerinin tamamında benzerlik görülmekteydi. Esnafın kendi arasında seçtiği yönetici kadıya bildirilmek suretiyle i'lâm alınır ve berat alınması için İstanbul'a gönderilirdi.18 Seçilen yönetici, esnaf ve halk nezdinde beğenilirse, görev süresi ölümüne kadar veya işini iyi yürütebildiği sürece devam ederdi. Boşalan

yöneticinin yerine, varsa oğlunun atanması veya erbab-ı istihkâkdan herhangi birinin seçilmesi de genelde yapılan bir uygulamaydı.

Kethüda, şeyh ve ustabaşı gibi esnaf yöneticilerinin seçimi belirtilen usulde olurken, bakkal esnafının yöneticisi olan bazarbaşının göreve getirilmesi her şehirde olmasa bile bazı farklılıklar gösteriyordu. Sivas bakkal esnafının bazarbaşılığı 40 yılı aşkın bir süre Kenanzâdelerin uhdesinde malikâne olarak kalmıştır. Beratla tayin olunan bazarbaşılar, dini görevler hariç esnaf şeyhlerinin görev ve yetkileriyle de mücehhezdiler.19 Bazarbaşının görevi, tüccar tarafından şehre getirilen ve bakkalların sattığı malın uygun fiyatlarla satın alınıp, bakkal esnafı arasında taksim edilmesidir. Ayrıca bulunmasında güçlük çekilen malların temini ve bakkal esnafına dağıtımının yapılmasıyla, karaborsaya bir malın düşmesini engellemekti. Bazarbaşılık görevini bir kişi yürütebildiği gibi ber vech-i iştirak iki ya da daha fazla kişinin yürüttüğü de görülmekteydi.20 Esnaf yöneticilerinden olan kethüdaların da birden fazla ortakla görevlerini sürdürdükleri kaynaklara yansımıştır.21

2. Esnaf Grupları ve Sayısı

Osmanlı esnafı temelde, devlet için maaş karşılığı çalışanlar ve serbest olarak kendi iş yerlerinde faaliyet gösterenler diye ikiye ayrılır. Esnafa genel manada ehl-i hiref denilmekle birlikte, devlete ait iş yerlerinde maaş karşılığı çalışanlara ehl-i hiref-i hâssa denir.22 İster devlet için çalışsın isterse serbest faaliyet göstersin, Osmanlı dahilinde çok sayıda esnaf grupları bulunmaktadır. Ancak İmparatorluk geneli için gerek esnaf gruplarının sayısı, gerekse dükkan ve çalışanlarının sayısının ne kadar olduğu henüz cevaplanmış değildir. Aynı zamanda esnaf grupları içerisinde meslekî dağılımın nasıl olduğu, şehirlere göre hangi mesleklerin daha yoğun bulunduğu hakkında da yeterince bilgimiz yoktur.

Öncelikle belirtilen hususlarla ilgili yeterince çalışma yapılmadığı, yapılabilecek araştırmaların dayanacağı kaynakların eksikliği veya toplu bilgiler ihtiva etmediği görülmektedir. İhtisab kanunnâmeleri veya narh defterleri, esnaf gruplarının isimleri ile satışa sunulan mal ve hizmetin fiyatı hususunda bazı bilgiler

veriyorsa da yeterli değildir. Osmanlı esnaf grupları ve sayısıyla ilgili toplu rakamlar vermesi bakımından Evliya Çelebi'nin vermiş olduğu bilgiler, narh defterleri ve bazı şehirler hakkında son zamanlarda arşive dayalı yapılan araştırmalar oldukça önemlidir. Bilhassa İstanbul, Bursa, Sivas, Ankara, Tokat ve Diyarbakır şehirleriyle ilgili çalışmalarda, esnaf grupları ve sayılarına dair bilgiler vardır.23 Ayrıca bu şehirlerle ilgili çalışmaların XVIII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIX. yüzyılın ilk yarısına ait olması, Sanayi İnkılâbı sonrasında çöküş sürecine giren Osmanlı esnafının durumu hakkında da bazı neticelerin çıkarılmasına imkan vermektedir.

Osmanlı esnafının en temel özelliği, öncelikle bulunduğu şehir ve çevresinin ihtiyacını karşılamak üzere faaliyetlerini sürdürmesidir. Ayrıca çevre illerin veya Osmanlı haricinden gelen taleplerin karşılanmasına yönelik üretim de yapmaktadır. Aynı zamanda faaliyet yaptığı şehir veya kasaba nüfusu ile esnaf sayısı arasında doğrudan bir ilişki vardır. Osmanlı şehirleri içerisinde başkent olması sebebiyle en fazla nüfusa, dolayısıyla sayı ve çeşit açısından en büyük esnaf gruplarına sahip olan şehir hiç şüphesiz İstanbul'dur.

İstanbul esnaf grupları hakkında iki önemli kaynaktan ilki, Evliya Çelebi'ye dayanan Robert Mantran'ın "XVII. yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul"u, ikincisi ise, XVIII. yüzyılın ikinci yarısına ait Ahkâm Defterleri'ndeki esnafla ilgili belgelerin iki cilt halinde "İstanbul Esnaf Tarihi" ismiyle yayınlanmış olanıdır.24 Ancak her iki kaynağın vermiş olduğu bilgilerin, mevcut İstanbul esnafı sayısının tamamını yansıtmadığı ve bazı eksikliklerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Çelebi'nin vermiş olduğu meslek gruplarını bazı özelliklerine göre tasnif eden R. Mantran da bu sayının yetersiz olduğunu kabul etmektedir.25 R. Mantran, Evliya Çelebi'nin verdiği esnaf gruplarını iki ayrı tablo halinde göstererek; ilkinde imalâtçılar ve zanaatkârlar olmak üzere toplam 158 esnaf grubunun 23.214 dükkan ve atölyesinde 79.264 çalışanını, ikincisinde perakendeci tüccarlar ve satıcı zenaatkârlardan oluşan 65 ayrı esnaf grubunun, 14.445 dükkanı ve 48.000 çalışanını kaydetmiştir. R. Mantran'ın tablosundan İstanbul'da 200'ü aşan bir esnaf grubunun varlığı

anlaşılmaktadır. Esnaf ve dükkan sayılarında bazı tekrarlar bulunmakla beraber, İstanbul şehir esnafı ana hatlarıyla ortaya çıkarılmıştır. Ahkâm Defterlerinden elde edilen bilgilerde ise, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da toplam 212 esnaf grubu faaliyet göstermekteydi.26 İstanbul'da faaliyet gösteren esnaf grupları hakkında bir başka kayıt, Osman Nuri Ergin'in 285 esnaf ismini verdiği listedir.27 Üç asırlık farka rağmen, esnaf gruplarının sayısı hakkında üç kaynakta yer alan rakamlar hemen hemen aynıdır.

İstanbul'daki esnaf gruplarının daha çok üretim ağırlıklı bir çeşitlilik gösterdiği R. Mantran'ın tablolarından anlaşılıyor.28 Ayrıca dükkan ve dükkanlarda çalışanların sayısı açısından da üretici esnafın fazlalığı dikkat çekiyor. Üretim veya alım-satım yapan esnaf grupları içerisinde gıda, dokuma, deri, nakliye, metalorji-silah ve doğramacı esnafı, dükkan ve çalışanların sayısı açısından en kalabalık olanlarıdır. Belirtilen esnaf grupları içerisinde pabuççular 3400, terziler 3000, eyerciler 1084, çizmeciler 1000, meyhaneciler 1435, kokucular 2000, fırıncılar 999, kereste ve doğramacılar 1000'i aşkın dükkana sahiptir.29

Çalışanların sayısı açısından İstanbul esnafı içerisinde, fırıncılar 10.000 kişi ile ilk sırayı almaktadır. Diğerleri sırasıyla, değirmenciler 9800, pabuççular 8000, meyhaneci-şarapçı 6080, doğramacılar-gemi inşaatı-6000, kandilciler 5500, terziler 5000, eğerciler 5000, marangozlar 4000 ve koku satanlar 3000 kişiden oluşmaktaydı.

Öncelikle temel ihtiyaçların karşılanmasına yönelik olan esnaf sayısı, ardından deniz ve kara nakliyesi ve nihayet gayr-ı müslimlerin içki ihtiyacının karşılanması yönünde yoğunlaşmıştır. Sonraki yüzyıllarda da nüfusu artan İstanbul'daki esnaf sayısının büyük bir ihtimalle bu yoğunluğunu koruduğu düşünülebilir.

Diğer Osmanlı şehirlerinde esnaf gruplarının dağılımı ve sayıları hakkında daha detay bilgilere ulaşıyoruz. Bilhassa İstanbul'dan sonra ikinci büyük şehir olarak bilinen Bursa ve diğer Anadolu şehirlerinden Ankara, Tokat, Sivas gibi önemli şehirlerin XIX. yüzyıldaki durumlarını esnaf grupları ve dükkan sayısı

açısından karşılaştırmalı olarak vermek mümkün. Ayrıca Selanik, Diyarbakır ve Konya gibi diğer Osmanlı şehirlerinin esnaf grupları da yaklaşık olarak belirlenebilmektedir.

Tablo I'de görüldüğü üzere, İstanbul kadar olmasa bile, Bursa Anadolu şehirleri içerisinde en fazla esnaf gruplarının faaliyette bulunduğu ve aynı zamanda dükkan sayısı itibariyle de en yüksek rakama sahip bir şehir görünümündedir.30 1827 tarihinde şehirde toplam 117 esnaf grubu ve bu esnafın faaliyet gösterdiği 3933 adet dükkanı bulunmaktaydı. Aynı tarihte Ankara'da 75 esnaf ve 2658 dükkan31, Tokat'ta 74 esnaf ve 1310 dükkan32 ve Sivas'ta 58 esnaf grubu ve 978 dükkan vardı.33 Dükkan sayıları bilinmemekle beraber, aynı tarihlerde Selanik'te 87 ve Diyarbakır'da 88 esnaf grubu faaliyetlerini sürdürüyordu.34

İhtisap vergisinin toplanması amacına yönelik tespit edilen bu rakamların o şehirlerdeki esnaf grupları ve dükkan sayılarının tamamını göstermediği de anlaşılıyor. Zira Sivas için verilen 58 esnaf grubu sayısının ötesinde, aynı tarihlerde diğer arşiv belgelerine bakıldığında şehirde 153 farklı esnafın ismine ulaşıyoruz.35 Bu farklılığın en önemli sebebini, Osmanlı vergi toplama sisteminde aramak gerekiyor.

Zira yukarıda verilen tabloda da görüleceği üzere, birden fazla esnaf grubu birlikte vergi mükellefi olarak addedilip toplu olarak yazılmışlardır. Diğer şehirlerde de benzer durumlar aynı tabloda görülmektedir.

Ayrıca şehirlerin ticari veya sınai kapasitelerine göre bir farklılık olabileceği gibi, nüfus, iklim, yer altı, yer üstü kaynakları ve ticaret yollarına yakınlığı veya başkent olup olmaması gibi özellikler, esnaf gruplarının çeşitliliği ve dükkan sayılarını tayin etmede en önemli sebepler olmalıdır.

Tablo 1: Osmanlı Esnaf Grupları (1827)

BURSA ANKARA

Esnaf Dükkan Esnaf Dükkan

Grupları Sayısı Grupları Sayısı

Abacı 16 Abacı 7

Araba İmalci 3 Attar 58

Arpacı 22 Bakırcı 12

Aşçı 4 Bakkal 46

Attar* 83 Balıkçı,

Bakırcı* 22 Zeytinci 14

Bakkal 29 Berber 56

Barutçu 8 Bez Boyacı 42

Basmacı 27 Bezirci 3

Bit Bazarı * 125 Bezzaz 193

Beledîci 95 Bostancı 91

tezgahı Börekçi 14

Berber* 88 Çarıkçı 4

Bezzaz* 105 Çıkrıkçı 8

Bezzaz-İplikçi 6 Çilingir 7

Bıçakçı 30 Çubukçu 237

Boyacı* 21 Çulhacı 19

Börekçi 18 Debbağ 40

Bükücü 50 Değirmenci 12

Camcı 4 Dellâl 21

Çağılcı 2 Derzi (terzi) 187

Çıkrıkcı 16 Destici 7

Çilingir 34 Dikici 7

Çölmekçi 2 Dökmeci 3

Çubukçu 9 Duhancı 76

Çuhacı* 29 Dülger 72

Demirci 21 Ekmekçi 14

Dikici 140 Enfiyeci 1

Bedesten 38 Göncü 9

Dolapları Haffaf 39

Dülger* 345 Hallac 11

Değirmenci 78 Hamamcı* 3

Destici 6 Hamal 28

Duhancı* 44 Han* 33

Debbağ 40 Hasırcı 3

Doğramacı* 20 Helvacı 18

Enfiyeci 4 Hınacı 4

Eskici* 44 İğci 13

Fesci 14 Kahvehane 1

Fermeneci 22 Kalaycı 40

Fıçıcı 11 Kalpakcı 6

Fıçı Keşan 5 Kassab 13

Futacı 40 Kazzaz 12

Habbaz* 20 Kazılcı 11

Hallac 10 Keçeci 25

Hamal* 47 Kılıççı 8

Hamamcı 22 Kireçci 2

Hancı* 20 Kirişci 5

Havlucu 8 Kurşuncu 1

Helvacı 16 Kuyumcu 63

Hıfâf-ı Çölmekci 6 Kürkcü 18

Hiyaketci* 121 Leblebici 11

Hurdacı 15 Mağaza 22

Hurdebâncı 4 Mumcu 5

Kadayıfcı 7 Muytab 11
Kahveci 122 Nalband 44
Kalburcu 12 Oda* 93
Kalaycı 19 Palascı 22
Kalfa 230 Pastırmacı 18
Kalidancı 3 Pirinçci 4
Kalpakcı 1 Saçakcı 4
Kapamacı 22 Sarrac 21
Kaplıcalar 10 Sebzeci 30
Kasap* 18 Semerci 30
Kazancı 7 Sıvacı 14
Kazzaz* 71 Şalcı* 546
Kebeci 4 Tahmisci 7
Keresteci 23 Takyeci 8
Kiracı 50 Taşcı 29
Kiremithane 2 Tekneci 82
Kiremit Ocağı 7 Terazici 13
Kirişçi 3 Tiftik boyacı 4
Kolacı (?) 19 Tiftikci 9
Kumaşcı* 70 Tüfenkci 10
Kundakcı 3 Yorgancı 4
Kurşuncu 2
Kuyumcu 56
Kuyumcu Dellâlı 4
Külahcı 13
Kürkcü 21
Leblebici 12

Muhallebici 5
Mumcu 3
Muytab 12
Münadiyan-i
 Harir-i Bedes-ten* 22
Nakkaş 3
Nalband 4
Nalbur 3
Nalçacı 2
Nalıncı 5
Peştemalcı tezgahı 78
Saatcı 9
Sahhaf 38
Sahtiyan Taciri 3
Sandalcı tezgahı 471
Sandıkçı 1
Sarrac 21
Sebzeci* 86
Semerci 12
Semer Ağaççısı 9
Sepetçi 14
Sıvacı 10
Simitci dükkanı 36
Susam Yağcı 8
Sofcı* 34
Şerbetçi 16
Tabancı 7

Tahmisci 10
Takyeci 9
Taşcı 5
Tuzcu 7
Tüccar* 35
Urgancı 32
Uncu 19
Yağlıkcı 2
Yaymacı 37
Kuru Yemişçi 5
Yorgancı 9
Toplam: 117 3933 75 2658
TOKAT SİVAS
Esnaf Dükkan Esnaf Dükkan
Grupları Sayısı Gruplar Sayısı
Abacı 26 Arpacı 9
Aba Dikici 30 Attar 29
Aşçı ve Kelleci 3 Bakkal 39
Attar ve Barutçu 43 Balmumcu 1
Bakırcı 14 Basmacı 6
Bakkal 29 Berber 25
Balmumcu 1 Bezzaz 52
Basmacı 39 Bıçakçı 4
Berber 40 Börekçi 7
Bezzaz 42 Çamaşırcı 1
Börekçi, Simitçi 11 Çanakçı 3
Çarıkçı 28 Çıkrıkçı 8

Çıkrıkçı, Düdükçü 14 Çilingir 12
Çubukçu 7 Çorapçı, Lüleci 43
Çulha, Kassarcı 38 Çubukçu 23
Dökmeci 7 Debbağhane 2
Elvan Boyacı 8 Demirci 20
Eskici 40 Duhancı 59
Göncü 4 Eskici 16
Habbaz 10 Değirmen* 82
Haffaf ve Dikici 111 Gazzaz (Kazzaz) 21
Hallac 40 Göncü 5
Hamancı 16 Habbaz 4
Tüccar Hanı 5 Haffaf ve dikici 81
Orta Han 2 Hamamcı 9
Yükçü Hanı 8 Hancı 4
İpek Boyacısı 6 Höllükcü 1
İpek Bükücü 6 Hurdacı 5
Kadayıfcı 6 Kahvehane 46
Kahve satan 5 Kalaycı 22
Kahvehane 33 Kassab 3
Kalaycı 14 Kavukcu 3
Kasap 5 Kebabcı 4
Kazancı 55 Kelleci 2
Kazzaz ve İpekci 87 Kılıççı 8
Kebapcı 10 Kilitçi 2
Keresteci 3 Kirişci 1
Kiremitci 6 Kuyumcu 41
Kirişci 5 Kürkçü 10

Kundakcı ve Mumhane 1
Kılıççı 10 Muytab 12
Kuyumcu ve Nalband 21
Saatci 17 Nalçacı 5
Kürkcü, Kalpakcı 12 Nalıncı, Yoğurtçu 5
Manav 17 Penbeci 28
Mizanda ipekcisi 16 Sarıkcı 7
Mumhane 1 Sarrac 21
Mutaf ve mazman 33 Sebzeci 9
Nalbant 20 Semerci 15
Nalçacı 6 Sipah Bazarı 44
Oturakcı 50 Şekerci 1
Pamukcu ve Tahmis 1
Çorapcı 20 Terzi 99
Peştemalcı 28 Tuzcu 12
Sarraç 12 Tüfekçi 6
Semerci, Palancı
Keçeci 41
Setenci 22
Şerbethane 7
Tabakhane 7
Tahmishane 1
Tamirci ve Kilitci 41
Terzi 50
Tuzcu, Kürekci
Doğramacı 15
Tütüncü 48

Urgancı 24

Toplam: 74 1310 58 971

* Müslim veya gayr-ı müslim esnaf olabildiği gibi, aynı meslek dalının farklı kollarını da göstermektedir.

Müslim veya gayr-ı müslim esnaf olabildiği gibi, aynı meslek dalının farklı kollarını da göstermektedir.

Tablo I'de yer alan şehirlerdeki faaliyet gösteren esnafın dükkan sayılarına bakıldığında, Bursa'da ipekli kumaş dokuyan sandalcı esnafının 471 dükkanla ilk sırada yer aldığı görülür. Bu durum Bursa'nın ipek merkezi olmasının ve imparatorluk dahili ve haricine üretim yapmasının bir neticesidir. Benzer şekilde tiftik üretiminin merkezi olan Ankara esnafı içerisinde de 546 dükkanla şalcı esnafı ilk sıradadır. Sivas ve Tokat esnaf grupları içerisinde ise, Haffaf-Dikici ve Kazaz esnafı dükkan sayısı bakımından en fazla olan esnaf gruplarıdır. Yöresel üretim farklılıkları şehir esnafının sayısını etkilemekle beraber, şehirlerin temel ihtiyaçlarını karşılamak esnafın asıl görevi olmuştur. Bu sebeple temel ihtiyaçları karşılayan esnaf gruplarının dükkan sayıları genellikle ihtiyacı karşılayacak düzeyde bulunmaktadır. Bilhassa bakkal, kasap, ekmekçi, kahveci, berber, bezzaz, haffaf ve arpacı gibi esnaf gruplarının hemen her şehirde belli sayıda dükkanları vardır.[36]

3. Osmanlı Esnafının Çöküş Dönemi

Osmanlı esnafı XVIII. yüzyılın sonlarına kadar klasik üretim faaliyetlerini sürdürmesinin yanı sıra, gerek imparatorluk dahilindeki ihtiyacı karşılamaya çalışmakta ve gerekse belli ölçülerde ihracat için de üretim yapmaktaydı. Bu yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'da meydana gelen gelişmeler, bilhassa Sanayi İnkılâbı, başta İngiltere olmak üzere, diğer Avrupa ülkelerinde önemli değişikliklere sebep oldu.

Kaliteli ve hızlı üretim artışı, Avrupa devletlerinin birbirlerine karşı gümrük duvarlarını oluşturmalarına ve daha uzak ülkelere

pazar ve hammadde arayışına sevk etti. Aynı zamanda makineleşmeyle birlikte iktisadi alandaki üstünlüklerini siyasi alandaki başarılarıyla birleştirip, başta Osmanlı Devleti olmak üzere Latin Amerika'dan Çin'e kadar geniş bir coğrafya üzerinde Serbest Ticaret Antlaşmaları imzaladılar.37 Ayrıca, imparatorluk

dahilinde bazı yabancılar tarafından Osmanlı iktisadi düşüncesini liberalleştirmek amacıyla çeşitli çalışmalar da yapıldı.38 Yapılan ticaret anlaşmalarıyla, Osmanlı dahilinde yabancı malların girişindeki artış hızlanmış ve birkaç katına çıkmıştı.39 Ayrıca Osmanlı Devleti'nin almış olduğu kararlar, imalât sektörünü önemli ölçüde etkilemiştir. Bilhassa II. Mahmud'un 1826 yılında almış olduğu bazı kararlar, yabancı rakipleri karşısında korunan Osmanlı tekstil imalâtçılarını korumasız bıraktı.40

Zaten bir bocalama döneminde olan yerli sanayiinde hızlı bir çöküş başladı. İngiliz ve diğer yabancı malları zengin tabaka için aranan lüks ve pahalı mallar iken, belli bir süre sonra her vatandaş için aranan iyi ve ucuz mallar haline geldi. Bu durum birçok merkezde, bilhassa dokuma sanayiinde ani bir çöküntü başlatmıştır.41 Pamuklu ithalâtının Osmanlı dokuma sanayii için yıkıcı etkilerinden söz eden David Urquart (1821), Üsküdar'da 600 tezgahtan ancak 21'i, Tesalya Turnovo'da 2000 tezgahtan 1830'da 200 tezgahın işlediğinden bahseder.42 Benzer şekilde, İnalcık'ın bahsettiği 1868 tarihli belgede "İstanbul ve Üsküdar'da min'el-kadîm 2750 adet kumaşçı destgâhı bulunarak bu sanatla İslâm ve Hıristiyan teba'a-yi Devlet-i Aliyye'den 3500 kadar nüfus taayyüş etmekte iken, otuz kırk sene zarfında bu destgâhlar yirmi beşe ve kumaşçı esnafı usta ve kalfalar olarak kırk nefere tenezzül etmiş ve kemhâcı esnafının 350 destgâhı olup…" ifadesiyle durumun vahâmeti anlaşılmaktadır.43 Aynı dönemlerde İstanbul dışında da aynı çöküşün yaşandığı görülüyor. Sivas'ta (1805-1809) faaliyet gösteren Penbeci esnafının birkaç sene içerisinde 80'den fazla olan dükkan sayısının 8-10 düştüğü padişaha bir arzla bildirilip, vergilerinin düşürülmesi talep edilmiştir.44 Aynı şekilde Bezzaz, Basmacı ve boyacı esnafının da dükkan sayılarındaki azalma neticesinde, 1818-1825 yılları arasında vergilerinde indirim

sağlanmıştır.45 Hatta Penbeci esnafının durumunun çok ciddi olduğu araştırma sonucunda ortaya çıkmış ve 1824-l825 yıllarından itibaren tevzi defterlerinde vergi alınmamıştır.46

Halil İnalcık'ın tespit ettiği üzere,47 1825-1830 yılları Osmanlı dokuma sanayiinin ani ve yıkıcı bir çöküşe girdiği dönem olmuştur.48 Bu çöküşün öncelikle kıyı şehirlerinden başladığı, daha sonra İstanbul ve Avrupa vilâyetlerinin etkilendiği, 1820 ve 1830 yıllarından itibaren ise, Anadolu ve Suriye şehirlerindeki esnafın ve bilhassa Bursa ve Halep şehirlerinde çöküşün başladığı görülür.49 Ancak burada önemle belirtilmesi gereken bir husus; Halep, Şam, İstanbul ve Üsküdar gibi kaliteli pamuk dokuma merkezlerindeki sanayii bu çöküşten payını büyük oranda alırken, bilhassa köylerde ve kasabalarda yerli halkın ihtiyaçlarını karşılayan el tezgahları yerel pazarı henüz elinde tutmakta idi. Bu küçük yerlerde Avrupa mallarını henüz köylüye satan aracılar oluşmamıştı. Ayrıca ulaşım gibi bazı sorunlar tam manasıyla çözülememişti. Ancak, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa malları özellikle İngiliz dokumaları Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok yerine ulaşacaktır.

Benzer şekilde İmparatorluğun tiftik üretim tekelini elinde tutan Ankara, XIX. yüzyılın ortalarına kadar bu üstünlüğünü sürdürmüştür. XVI. yüzyıldaki altın çağa oranla, belli bir düşüş söz konusu olsa bile, şehirde yün eğirme ve dokuma ile ilgili mesleklerin çokluğu kaynaklara yansımıştır. 1590'da 621 olan dokuma tezgahı, 1827'de 546'ya düşmüştür.50 1838 Ticaret Antlaşması'nın en önemli etkisi, Osmanlı hammaddelerinin Avrupa'ya akışını kolaylaştırması, bilhassa Ankara ham tiftiğinin yerli esnaf yerine yabancılara satılması daha da arttı.51 Ankara tiftik üretiminin ve dokumacı esnafının asıl çözülmesi 1870'lerden sonra başladı. İngilizlerin Güney Afrika'nın Kap bölgesinde Ankara keçisini yetiştirmeye başlamaları ve yüksek miktarlarda üretim yapmaları, Ankara üreticisi karşısına büyük bir rakip olarak çıkardı. İlave olarak 1873-1974 öncesinde bir kıtlık ve ardından sert bir kış geçiren Ankara'nın köylerle bağlantısının kesilmesi üzerine, Ankara keçisinin tahminen %60'ı azaldı. Birkaç yıl sonra 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın

etkileri de eklenince tiftik üreticisi ve esnafı için büyük bir yıkım başladı.52

Dokuma sanayiin dışında faaliyet gösteren esnaf gruplarında da benzer çöküşün izlerini bulmak mümkündür. Ancak bu çöküşün temel sebebi yabancı mallarla yapılan başarısız rekabetten ziyade, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu askeri, siyasi ve iktisadi problemlerden kaynaklanmıştır. Bilhassa Yunan isyanı, Mısır meselesi, Osmanlı-Rus Savaşı en önemli sebepler olarak gösterilebilir. Dokuma sanayii dışındaki diğer esnaf gruplarından XIX. yüzyılın ilk yarısında ekmekçi, börekçi, nalbant, katırcı, çilingir, hurdacı ve kavukçu gibi çok farklı esnaf gruplarının ağır vergilerden dolayı ya tamamen ortadan kalktığı veya dükkan sayılarında büyük bir azalma gösterdiği bilinmektedir.53

Yukarıda belirtilen bütün bu olumsuz gelişmelere rağmen, Osmanlı esnaf gruplarının bu çöküşten kurtarılması için bazı faaliyetlerin yapıldığı da kaynaklara yansımıştır. 1840-1850 yılları arasında Avrupa Sanayi Devrimi'nin etkisinde bir fabrikalaşma çabaları yaşanmıştır.54 Bu hareket bilhassa bir montaj sanayi çerçevesinde ve ordu ile sarayın ihtiyaçlarının karşılanması yönünde gerçekleşmiştir. Ayrıca Tanzimat sonrasında gedik ve lonca sisteminin önemini kaybetmesi üzerine, ticaret ve sanayi odalarının kuruluş (1864) çalışmaları başlatılmıştır.55 Bilhassa Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun faaliyetleri neticesinde esnafın şirketler halinde birleştiril

mesi ve sanayi okullarının açılması kararlaştırılmıştır. Böylece çeşitli esnaf grupları bir araya getirilerek kuruluş tüzükleri hazırlanıp, 1866'da simkeşler ve kalıbdancılar, 1867'de saraçlar, debbağlar, 1868'de kumaşçılar, dökmeciler, demirciler ve 1870'de de tabakçıların şirketleri oluşturuldu. Kurulan şirketlere 6 yıl gümrük ve damga resmi muafiyeti, devlet malzeme ve ihtiyaçlarının bunlardan alımı, elemanları için okullar açılması gibi imtiyazlar tanındı.56 Netice itibariyle bazı esnaf grupları Avrupa Sanayi Devrimi'nin yıkıcı etkisinden kendisini kurtarmaya çalıştı. Bilhassa Bursa ipekçi esnafı, Bulgaristan abacı esnafı ile İstanbul, Adana ve nihayet

Balkan vilâyetlerinden bazılarında kurulan özel fabrikalar yeni dönemin başarılı örnekleri oldular.

1 Halil İnalcık, The Ottoman Empire, The Classical Age (1300-1600), London 1973, s. 151-152; Abdulbaki Gölpınarlı, "İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları", İÜİFM, XI (1949-50), s. 3-354; Neşet Çağatay, Bir Türk Kurumu Olan Ahilik, II. Baskı, Konya 1981, s. 3-6.

2 H. İnalcık, a.g.e. s. 152.

3 Gabriel Bear, "Türk Loncalarının Yapısı ve Bu Yapının Osmanlı Sosyal Tarihi İçin Önemi", terc. S. Ferliel, Tarih Araştırmaları Dergisi, 8-12 (1970-74), s. 99-119.

4 Özer Ergenç, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, Ankara 1995, s. 89-92; Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğ'nda Esnaf Cemiyetleri", İÜİFM, C. 41 (1983-84), S. 1-4'den ayrı basım.

5 Osman Nuri Ergin, Mecelle-i Umur-ı Belediye, C. I, İstanbul 1928, s. 559; C. White, Three Years in Constantinople, I-III, Londra 1845, s. 148.

6 O. Nuri, a.g.e., s. 614-616.

7 Nikolay Todorov, "!9. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilâtında Bazı Karakter Değişmeleri", İÜİFM, XXVII (1967-68), s. 1-36.

8 Ahmet Kal'a, T. D. V. İslam Ansiklopedisi, "Esnaf", C. 11, Ankara 1995, s. 424-430.

9 M. Z. Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. I, 3. Basım, İstanbul 1983, s. 656-659; Sıdkı, Gedikler, 1325, s. 19; N. Çağatay, Ahilik, s. 128-130.

10 N. Todorov, a.g.m., s. 1-36.

11 Ayrıca aynı gediğe birden fazla usta ortak olabilmekteydi. Bkz. Ömer Demirel, II. Mahmud Döneminde Sivas'ta Esnaf Teşkilâtı ve Üretim-Tüketim İlişkileri, Ankara 1989, s. 65-67.

12 O. Nuri, a.g.e., s. 578-579; G. Bear, "The Administrative, Economic and Social Functıons of Turkish Guilds", IJMES, I (1970), s. 28-50.

13 Ankara, Konya, Diyarbakır, Tokat, Sivas, Musul, İstanbul vb. şehirlerde bunu görmek mümkündür.

14 Bkz. Ö. Demirel, a.g.e., s. 50-51; İbrahim Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), Ankara 1995, s. 218-220; Rıfat Özdemir, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara, Ankara 1986, s, 175-176.

15 Rıfat Özdemir, "Tokat Esnaf Teşkilâtı (1771-1840)", Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, 13-17 Ekim 1986, Samsun 1888, s. 397-424.

16. Kethüdanın görev ve nüfuzunun zamanla arttığı, şeyh ve diğer görevlilerin vazifelerini dahi üstlendiğini O. Nuri belirtiyor. Bkz. O. Nuri, a.g.e., s. 560. Bu duruma benzer bir uygulama vakıf yönetici ve görevlileri arasında da görülmekteydi. Aynı şahsın birden fazla vakıf yöneticiliği veya birden fazla görev üstlenme uygulaması oldukça yaygındı. Bilhassa XVIII. ve XIX. yüzyıllarda artan bir şekilde görülmektedir. Bkz. Ömer Demirel, Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü, Ankara 2000, s. 127-134.

17 Bkz. O. Nuri, a.g.e., s. 560-574; R. Özdemir, Ankara Şehri, s. 175-176; R. Özdemir, "Tokat Esnafı", s. 397-424; Ö. Demirel, Sivas Esnafı, s. 43-44; İ. Yılmazçelik, a.g.e., s. 218-221.

18 Konuyla ilgili çok sayıda örnek verilebilir. Bkz. O. Nuri, a.g.e., s. 560-574; Ö. Demirel, Sivas Esnafı, s. 44-54: R. Özdemir, “Tokat Esnafı”; M. Çadırcı, Tanzimat Dönemi Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara 1991, s. 123-125; İ. Yılmazçelik, a.g.e., s. 218-221; Ahmet Kal’a, a.g.m.; Özer Ergenç, XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, Basılmamış Doçentlik Tezi, Ankara 1979, s. 195-216; Esnaf temsilcisinin atanmasıyla ilgili bir başka uygulama ise, valinin buyruldusu ile yapılmaktaydı.

19 1793 tarihinden 1837 tarihine kadar aynı aileden Kenanzâde Feyzullah Ağa ve oğlu Mehmed Ağa Sivas bakkalan bazarbaşılığını yürütmüşlerdir. Bkz. Ö. Demirel, Sivas Esnaf Teşkilâtı, s. 52-54.

20 M. Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri, s. 124-125.

21 Bkz. Ö. Demirel, Sivas’ta Esnaf Teşkilâtı, s. 44-48; M. Çadırcı, a.g.e., s. 123-125; İ. Yılmazçelik, a.g.e., s. 219; R. Özdemir, “Tokat Esnafı”, s. 397-424.

22 Aynı zamanda devlet ihtiyaç halinde serbest çalışan esnafı da ordu ihtiyacı için alabilir. Buna orducu esnaf da denir. Bkz. Ahmet Kal’a, a.g.m., s. 424-430.

23 İstanbul için bkz. İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul Esnaf Tarihi, 1, 2, İstanbul 1997-1998; Musa Çadırcı, a.g.e., s. 131-144; Ömer Demirel, Sivas Esnaf Teşkilât, s. 157-158; R. Özdemir, Ankara, s. 229-232; R. Özdemir, “Tokat Esnafı”; İ. Yılmazçelik, a.g.e., s. 308-310.

24 Ahkam Defterleri’den İstanbul esnafıyla ilgili belgelerin orijinali ve transkribi verilmek suretiyle oluşturulan 2 ciltlik eserdir. Bkz. İstanbul Esnaf Tarihi I, II, İstanbul 1997, 1998.

25 Ayrıca Mantran’ın verdiği iki ayrı tabloda gerek dükkan sayılarında gerekse meslek grupları sayılarında izah edilemeyen bazı karışıklıklar var. Bkz. R. Mantran, a.g.e., C. 2, s. 16-23, s 45-49.

26 Bkz. İstanbul Esnaf Tarihi, I, s. XXV; İstanbul Esnaf Tarihi, II, s. 11-12.

27 XX. yüzyılın başlarına ait olan listede yaklaşık 300 civarında esnaf ismi geçmektedir. Bkz. Osman Nuri Ergin, Mecelle-i Umûr-ı Belediye, C. 4, İstanbul 1995, s. 1924-1952.

28 R. Mantran, a.g.e., C. II, s. 17-22, 47-48.

29 R. Mantran, aynı yer.

30 M. Çadırcı, a.g.e., s. 135-139.

31 R. Özdemir, Ankara, s. 229-231; M. Çadırcı, a.g.e., s. 139-142.

32 R. Özdemir, "Tokat Esnafı", s. 397-424.

33 Ö. Demirel, Sivas Esnaf Teşkilâtı, s. 157-158.

34 İ. Yılmazçelik, a.g.e., s. 309; Ziya Kazıcı, Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi, İstanbul 1987, s. 166-169.

35 Ö. Demirel, a.g.e., s. 153.

36 Bkz. Tablo I.

37 Şevket Pamuk, Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913), Ankara 1984, s. 18-19.

38 A. G. Sayar, Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, İstanbul 1986, s. 191-235.

39 H. İnalcık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı", s. 1-66; Ö. C. Sarç, "Tanzimat ve Sanayimiz", Tanzimat, 1940, s. 423-440; Mübahat S. Kütükoğlu, Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri, I (1580-1838); A. Le Genissel, L'Ouvrler D'industrie en Turque, Beyrouth 1948, s. 39-42; Sevim Ünal, "1830-1840 Yılları Arasında Türk-İngiliz Ekonomik İlişkileri", VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, II (1981), s. 1367-1376; Şevket Pamuk, a.g.e., s. 27-31.

40 Donald Quataert, Osmanlı İmalat Sektörü, Çev. T. Güney, İstanbul 1999, s. 17-19; Bazı sektörlerde esnaf üzerinde devlet koruması görülmüşse de uzun süreli ve etkili bir koruma yapılamamıştır. Bilhassa ipekli dokuma sektöründe 1802-1839 yılları arasında bazı iradeler çıkarılmaya çalışılmış, Bursa ve Halepli ipekli dokumacılarına bazı öncelikler verilmiştir. Bkz D. Quataert, a.g.e., s.

201; Benzer şekilde Bulgaristan Abacı esnafı da Osmanlı Devleti tarafından yüksek siparişler verilmek suretiyle korunmaya çalışılmıştır. Bkz. Nikolay Todorov, a.g.m., s. 1-36.

41 H. İnalcık, a.g.m., s. 1-66; Ö. Demirel, Sivas Esnaf Teşkilâtı, s. 101-102.

42 Naklen H. İnalcık, a.g.e., s. 1-66.

43 H. İnalcık, a.g.m., s. 1-66.

44 Ö. Demirel, Sivas'ta Esnaf Teşkilâtı, s. 101-102.

45 Ö. Demirel, a.g.e., s. 102.

46 Ö. Demirel, a.g.e., s. 102, 169.

47 H. İnalcık, a.g.m., s. 1-66.

48 H. İnalcık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı", s. 1-66; Ayrıca 19. yüzyılın ilk yirmi-otuz yılında, Saksonya'daki dokumacılar, Osmanlı pazarında İngiliz ürünleriyle başarılı bir şekilde rekabet ettiler. Bu dönemde Saksonyalı tekstil imalatçıları, İngiliz ipliği ithal edip, taklitlerini ürettiler. 1840 yılında düşük maliyete "sağlam ve yıpranmayan bir dokuma" üreterek çok büyük başarılar elde ettiler. Bu yüzden sadece birkaç yıl içinde, Saksonya'dan pamuklu kumaş ithalatı büyük bir artış gösterdi. Bursa'nın ipekli ve ipekli-pamuklu dokumalarının eskiden çok yüksek düzeyde olan tüketiminin yerini aldı. Bkz. D. Quataert, a.g.e., s. 203.

49 Ş. Pamuk, a.g.e., s. 115.

50 François Georgeon, "Keçi Kılından Kalpağa: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yüzyılında Ankara'nın Gelişimi", Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri, Ed. P. Dumont, F. Georgeon, İstanbul 1996, s. 99-115.

51 F. Georgeon, a.g.m., s. 99-115.

52 F. Georgeon, a.g.m., s. 99-115.

53 Ö. Demirel, a.g.e., s. 102-103.

54 Bu konuda bkz. Rıfat Önsoy, Tanzimat Döneminde Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası, Ankara 1988; Tevfik Güran,

“Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları”, 150. Yılında Tanzimat, Ankara 1994, s. 235.

55 Abdullah Martal, “Osmanlı Sanayileşme Çabaları (XIX. Yüzyıl)”, Osmanlı, c. 3, Ankara 1999, s. 279-285.

56 A. Martal, a.g.m.

BELGE: 1

7/171/520 İstanbul’da kâğıtçı esnafının kağıt alım satım ve tahsis nizamlarına ve bu nizamlar hususunda kağıtçı esnafı ile hassa kağıtçıbaşı arasındaki münazaanın giderilmesine dair hüküm.

İslâmbol kâdOsı mevlânâ Yûsuf zidet fezâiluhûya hüküm ki: Hâlâ hâssa kağıdcıbaşı Mehmed zide kadruhû arz-ı hâl idüp umûr-i mühimme içün elzem olan kağıdlarun ahzına ve kendü mâlıyla getürdiği kağıda kağıdcı esnâfından bir ferd müdâhale eylememek üzre virilen i’lâm-ı şer’iyyeler mûceblerince yedine iki kıt’a emr-i şerifüm i’tâ olınmışiken bu esnâda i’lâmât ve evâmir-i şerîfeme muğâyir esnâf-ı mezbûrdan ba’zı kimesneler fuzûlî müdâhale ve ta’ciz sevdâsında oldukların bildürüp muğâyir-i i’lâmât ve evâmir-i şerîfe zâhir olan müdâhaleleri men’ olınmak bâbında istid’â-yı inâyet ve sâdır olan fermân-ı âlîye imtisâlen âhar arz-ı hâl hâmişinde derkenâra ba’de’n-nazar kağıdcı esnâfından Kethudâ vekili el Hâcc Osmân ve el-Hâcc İsmâ’îl ve Derviş ve İbrâhim Ağa ve Mustafâ Ağa ve Mustafâ Odabaşı ve Halîl ve Molla Mehmed ve el-Hâcc Abdullâh ve Seyyid Mustafâ ve Monlâ Nu’mân dimeğle ma’rûf kimesneler ile sâirleri meclis-i şer’de bâ fermân mîri kağıdcıbaşı olan merkûm Mehmed bin Fyzullâh muvâcehesinde taşradan gelen kağıddan kağıdcıbaşı-i merkûm mîrî içün kadr-ı kifâye kağıd intihâb ve

mâ’abâdan yine kağıdcıbaşı-i merkûm dahi dükkânında ibâdullâha bey içün kağıd olup ziyâdeye tesaddî itmemek üzre tenbîh olınmak matlûbımuzdur didüklerinde kağıdcıbaşı-i merkûm dahi fimâ ba’d taşradan gelen kağıddan mîrî içün gümrük emîni ma’rifetiyle kadr-ı kifâye vesâir ibâdullâhun dükkânında bey itmek içün aldığı kağıddan ziyâde esnâf-ı mezbûrûnun alacakları kağıdı müdâhale itmemek üzre kağıdcıbaşı-i merkûm ve mezbûrûnun taşradan kendi akçesiyle getürdiği [kağıda] dahi esnâfı merkûmûn hilâf- şer’ müdâhale itmemek üzre her biri ta’ahhüd ve bu vechile kat’-ı nizâ’ itmeleriyle husûs-ı mezbûr içün tarafeyn emr-i şerifüm sudûrı recâsında oldukları sen ki mevlânâ-yı mûmâ ileyhsin i’lâm itmenle i’lâmun mûcebince amel olınmak içün emr-i şerîf yazılmışdur.

Fî evâhir-i Ş sene 1178 (13-21 Şubat 1765)

Osmanlı-Rus Ticareti (1853-1917) / Dr. Sergei M. Ivanov [s.264-269]

St. Petersburg Üniversitesi Şarkiyat Çalışmaları Fakültesi / Rusya

Rusya ile Türkiye arasındaki ticari ilişkiler, 1853-1858 Kırım Savaşı'ndan sonra iki ülkenin imzalamış olduğu bir ticaret antlaşması çerçevesinde gelişmiştir. Bu antlaşma, Babıâli'nin, 1830-1840 yıllarında imzaladığı ticaret antlaşmalarını Avrupa ülkelerinin baskısı altında kalarak yenilemek zorunda olduğu dönemde yapılan antlaşmalardan biriydi.

Rusya ile Türkiye arasında 1862 yılında imzalanan "Ticaret ve Denizcilik Antlaşması", genel olarak, 1861-1862 yıllarında Osmanlıların İngiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan, Belçika, İtalya, diğer bazı Avrupa ülkeleri ve ABD ile imzaladığı ticaret antlaşmalarına benzemekteydi. Burjuva sınıfının siyasi ve ekonomik yaşam prensiplerine göre yapılan antlaşma, bu yıllarda tüm dünyada hakim olan "serbest ticaret" ilkelerine dayanmaktaydı.

1862 tarihli ticaret antlaşmasının yirmi maddesinden ilki, geleneksel bir prensibi teyit ediyordu: "Rus vatandaşlarına verilen tüm yetkiler, tercihler ve ayrıcalıkları ve Türkiye'deki mahkemelerin tabi olacağı konum, diğer antlaşma ve sözleşmelere uygundur". Antlaşmanın 2. maddesine göre, Rus tacirler "Osmanlı İmparatorluğu'nun her tarafında, her türlü tarımsal ürünleri ve her türlü sanayi mamullerini kendi başlarına veya yetkili bir vekil aracılığıyla satın alabilme hakkına sahip oldular" (ihracat ve ticaret dahil, el koyma hariç).

Rus tacirlerin Rusya'dan Türkiye'ye ithal ettikleri mallara uygulanacak gümrük vergi oranları, antlaşmanın 4. maddesinde açıklanmış olup, malın toplam değerinin yüzde 8'ine tekabül ediyordu.

Genel olarak bakıldığında, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ve yirminci yüzyılın başında işleyen Rusya ile Türkiye

arasındaki ticarette deniz ulaşımının önemli bir rol oynadığı görülür. Prensip olarak iki ülke arasındaki mal değişimi ticaret gemileri aracılığıyla yapılmaktadır.

Belirtilen bu gerçekler yanında, Rus ve Türk limanları arasındaki kargonun çok önemli bir bölümü, "üçüncü-taraf ülkelerin" gemileri tarafından taşındı. Gerçekten, 19. yüzyılın ortalarına kadar olan dönemdeki çoğu durumlarda, İngiliz, Fransız ve Avusturyalı ticaret ve taşımacılık şirketlerine ait yelkenli gemiler ya da buharlı gemiler ön planda idi.

Kırım Savaşı'nın sona ermesi üzerine, Rus hükümeti, 3 Ağustos 1856 tarihinde "Rus Vapur Hattı ve Ticaret Şirketi'nin" kurulmasına karar verdi. Bu, hisselerinin üçte biri Rus hükümetine ait olan, bir vapur ortaklık şirketiydi.

Ruslar, Güney Rusya bölgelerinin Karadeniz ve Akdeniz'e kıyısı olan ülkelerle ticaret ve posta ilişkilerinin geliştirilmesinin önemini anlamışlardı. Bu girişim, Rusya'nın Orta Doğu ülkelerine dönük ihracatının gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır (2. P. 579).

Rusya ile Türkiye arasındaki ticari ilişkilerin on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı ile yirminci yüzyılın ilk yarısı boyunca gösterdiği gelişim, aşağıdaki tabloda gösterilmektedir (9; 10; 8; 20; 18).

Tablo 1: 1863-1911 Arası Rusya-Türkiye Ticari İlişkileri, milyon ruble

Yıl İthalat İhracat Miktar Ticaret Dengesi

Her iki ülkedeki uzun-dönemli ekonomik şartların bir birine benzemesi, iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin değişmeden devam etmesine yol açmıştır.

On dokuzuncu yüzyılın hem ilk hem de ikinci yarısındaki Rusya-Türkiye ticari ilişkileri, değişik türdeki tarım ürünleri, hammaddeler ve yarı-mamul mallar üzerine dayanıyordu. Rusya, her zaman olduğu gibi, taze sebze ve meyveler, kurutulmuş meyveler, çekirdekli

meyveler, fındık, tütün, bitki yağı, baharat, tabakhane mamulleri, deri ve el sanatı ürünleri ithal etti.

Rusya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na ihraç edilen ürünler arasında, fiyatları uygun olması nedeniyle hububat (buğday, çavdar, arpa, yulaf, mısır), ilk sırada yer aldı. Un, peynir, tereyağı, hayvan yağı, ispirto, şeker, kereste, havyar, balık, deri ise ikinci sırada yer aldı. Ayrıca, Rusya Türkiye'ye canlı ve (nadiren) kesilmiş büyükbaş hayvan, keçi, koyun ve hayvan ürünleri ihraç etti.

Böylece, Rusya'nın reformlara kadar hububat ürünleri ihraç potansiyelinin genişlemesi ve diğer yandan Türkiye'de un üretiminin düşük bir seviyede gelişmesi nedeniyle hububat ve hububat ürünlerine olan talebin sabit kalması, Rusya'nın Osmanlı piyasasına yüksek miktarda hububat ve un ihraç etmesini sağladı.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı ile yirminci yüzyılın başında, Rusya'nın tahıl ve tahıl ürünlerinin belli başlı dış pazarlarından biri Türkiye'ydi. Yukarıda bahsedilen Rus ürünlerinin ihracı Odessa ve Sivastapol üzerinden ve sadece bazı ünlü ihracatçılar tarafından gerçekleştirildi. 1880'li yıllarda, Odessa'da iki önemli ihracat firması biliniyordu: Buhshtan's ve Anatra kardeşler.

Fakat tahıl ve un ihracatçısı ülkeler arasında hızlı bir şekilde artan rekabet ve özellikle dünya tarımcılığında görülen kriz şartları, Rusya'nın un sanayi ürünlerine olan piyasasının genişlemesine engel oldu. On dokuzuncu yüzyılın sonunda Fransa ve İngiltere'de üretilen unun, Türkiye piyasası şartlarında Rusya'nın ürettiği undan yüzde 10-15 daha ucuz olduğunu dikkate almak gerekir. (31. P. 17). Hattâ bunun yanında, Macaristan ve Bulgaristan'da üretilen un, Fransa ve İngiltere'de üretilenden daha ucuzdu. İşte bu nedenle Türk halkı ucuz Bulgar ve Macar ununu Rusya'nın yüksek kaliteli ve bu nedenle daha pahalı olan ununa tercih etti. Bu yüzdendir ki, Rus unu, ancak yüksek kaliteli ürünlerin üretiminde gerektiği durumlarda katkı maddesi olarak kullanıldı. Bu durum, Rus ununun neden Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul, Selanik, İzmir ve Beyrut gibi Avrupalıların büyük bölümünün ve yerlilerden zengin kesimlerin yaşadığı büyük şehirlerinde daha çok satıldığı

nı açıklamaktadır. Ayrıca, on dokuzuncu yüzyılın sonunda Rus ununa Yafa pazarında büyük bir talep vardı, çünkü orada Rusya'dan göç eden çok sayıda insan yaşıyordu (21. P. 381, 391).

Görüldüğü gibi, Rus ununun Osmanlı İmparatorluğu pazarlarında satılma miktarı, sadece hasılat miktarına ve un sanayinin kapasitesine değil, aynı zamanda Orta Doğu pazarında (fiyat bakımından) rekabet edebilme gücüne bağlıydı.

Fakat Rus petrol ve petrol ürünleri bakımından, bir problem yoktu. Yukarıda isimlendirilen ürünlerin ihracatı istikrarlı idi ve Rusya'nın on dokuzuncu yüzyıl sonu ile yirminci yüzyıl başında dünyanın bu bölgesindeki ihracatının temelini oluşturuyordu. Osmanlı İmparatorluğu, Rusya'nın petrol-üretimi ve petrol-işleme endüstrilerinin en önemli dış pazarlarından biriydi. Bazı yıllar arasındaki Rus petrol ürünlerinin satışı, Fransa ve Almanya'nın satışından 2 ya da 3 misli daha fazlaydı (örneğin, 1886'da 12,6 milyon pood'du [16,4 kiloluk bir Rus ağırlık ölçüsüdür]) (23. P. 326-327).

Rusya'nın Orta Doğu ülkelerine petrol ürünleri ihracatı, gazyağı piyasasının Amerikan petrol şirketleri tarafından tekel altına alınması üzerine başlamıştır. ABD'den Türkiye'ye petrol ürünleri ihracatı 1860'ların ortalarında başladı ve izleyen yirmi yıl boyunca sürekli olarak arttı (1. P. 364-365). İmparatorluğun bir çok bölgelerinde, günlük yaşamda alışkanlıklar yaratması ve kullanımı gerekli bir ürün haline gelmesi sonucunda, gazyağına dönük istikrarlı bir talep oluştu. Bu durum, Rusya'nın Orta Doğu ülkelerine gazyağı ihracatının büyük oranda artmasında ana etken oldu. Fakat Amerikan petrol şirketlerinin uzun yıllar boyunca genişlemesi ve dünyanın bu bölgesinde sahip oldukları ayrıcalıklar, Kafkas petrolü ve petrol ürünlerinin satışının önünde ciddi bir engel oluşturdu.

Rus petrol üreticileri 1880'lerin ortasında, Amerikan petrol şirketlerinin Orta Doğu pazarındaki ciddi rakibi haline geldiler. Rus petrol ihracatının coğrafi sınırları Tunus'a kadar uzandı (4. C. 397).

Rus konsolosluklarının raporlarına göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren Rus gazyağı şirketleri, Amerikan şirketlerini oldukça kısa bir sürede geçtiler (en önemlisi, Palaşkovsky ticaret şirketi idi). 80'lerin sonlarına gelindiğinde Karadeniz'de Trabzon ve Samsun'dan Ege Denizi kıyısında Selanik ve İzmir'e kadar Osmanlıların tüm büyük merkezlerinde, Rus petrolünü ihraç eden şirketler, en başarılı şirketlerdi (4. P. 397). Ve bu durum, Osmanlı İmparatorluğu'nun Akdeniz kıyısındaki birçok limanında (Mersin, Hatay, Beyrut, Tripoli, Yafa gibi) bir sorun yaratmadı. Rus petrol ürünleri, bu kıyı ticaret merkezleri üzerinden İmparatorluğun en içerdeki bölgelerine kadar nüfuz etti, en uzak ve geri kalmış bölgelerdeki piyasaları ele geçirdiler. Rusya'nın bu dönemdeki konsoloslarından biri, "bizim gazyağı Suriye köylerinde kullanılıyor, fakat çok yakın bir gelecekte Bedevilerin en uzak bölgelerdeki göçebe çadırlarında da kullanılacaktır" diye yazmıştı. (1. p. 364-365).

Fakat gelişmeler gösterdi ki, bu öngörü aşırı bir iyimserlikti. Rusya, yirminci yüzyılın başına kadar olan dönemde petrolün çıkarılması konusunda ilk sırayı aldı. Daha sonra, petrol-işleme konusunda ABD'nin arkasına düştü. Aynı şey, Orta Doğu'da piyasa hakimiyeti ve petrol dağıtım organizasyonu için de söylenebilir. Bunun sonucunda, yirminci yüzyılın tam da başında, Türkiye pazarındaki fiyatları Rus şirketleri değil Amerikan şirketleri belirler hâle geldi. Açıktır ki, Amerikan şirketleri bu başarıyı, ulaşım, depolama ve dağıtım alanlarında daha etkin olmaları sonucunda gerçekleştirmişlerdi.

Böylece, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, Rusya'nın Orta Doğu pazarında ekonomik varlığını devam ettirmesine yardım eden temel ürünler, un, hububat ve gazyağı idi. Rusya'nın diğer ihraç malları ise, her ne kadar genellikle daha kaliteli olsa da, Batı ülkelerinin ürettiği benzeri ürünlerle rekabet edemiyorlardı. Rus sanayi malları ihracının ilgili dönem boyunca yeterince başarılı olamamasının nedeni, Rus burjuvazisinin Orta Doğu pazarları dahil dış pazarlarda sanayi ve ticari faaliyette bulunmaması ve bu alana yeterince ilgi göstermemesidir. Diğer yandan, sanayinin ve özellikle tekstil sanayinin hızlı bir şekilde büyümesinin, Rus İmparatorluğu'nun

güçlenmesi ve Yakın Doğu'daki "iç kolonilerinin" genişlemesi ile aynı döneme rastladığını unutmamalıyız. Rus tacirler ve üreticiler, çok yüklü miktardaki ürünlerini bu iç bölgelerde hiçbir risk olmadan ve dışarıdan rekabete maruz kalmadan satabiliyorlardı. Rus ekonomisi için iç pazar her zaman dış pazarlardan daha önemli idi.

Bilindiği üzere, kapitalizmin prensipleri Rusya'da diğer Avrupa ülkelerinden daha sonra yerleşmiştir. Bu nedenle, Rus Devleti, ekonomik ve ticari genişlemenin örgütlenmesi ve şekillenmesi konularında diğerlerinin arkasında kaldı. Rusya, diğer Avrupa devletlerinin aksine, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'na sermaye ihracı sürecinde yer almadı. Türkiye'de Rusların sahip olduğu hiçbir ticari banka şubesi yoktu.

Bu nedenle, Rus tacirler, Avrupalı burjuvalar ile eşit ve resmi ticari ayrıcalıklara sahip olmalarına rağmen, Osmanlı pazarında daha olumsuz bir konumda bulunuyorlardı.

Çok şiddetli rekabet şartları bir yana, Rus ekonomisinin nispi geri kalmışlık durumu, ihracatın yapısında ve kötü işletme organizasyonunda açıkça görülmekteydi. Rus tacirlerce karşılaşılan problemlerin bir başka nedeni, dış piyasalarda ticaret tecrübelerinin olmaması ve o günlerde mevcut olan belli başlı liberal ticaret ve ekonomi standartlarını ticari faaliyetlerinde uygulamakta sık sık başarısız olmaları ya da isteksiz davranmalarıdır. Halbuki, bu genel standartlar, Batı ülkelerinin burjuvazileri tarafından yüzyıllardır çok iyi biliniyordu ve bu standartlar, onların Osmanlı pazarında işleyen ekonomik rekabette üstün gelmelerini sağlayan güçlü bir faktördü.

Türkiye'ye ihracat ve ticaret yapmakla meşgul Batı Avrupa şirketlerinin çoğu, daha 1880-1890'lı yıllarda, mal satışlarını kredi ile yapıyorlardı. Ve hem toptan hem de perakende satışlarda, uzun dönem (4 ile 6, hatta 8 aya kadar) kredi açıyorlardı. Buna karşın, Türkiye'ye mal ihraç eden Rus firmaları, kural olarak, taksitli ödemeyi kabul etmiyor ve peşin para istiyordu. Bunun yanında, Batılı ticaret şirketleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun en ücra köşelerine kadar giden ve mallarının reklamını yapmak için seyahat eden satıcılarına ekstra maaş vermekten dolayı hiç rahatsız olmuyorlardı.

Rus ticaret ve sanayi müteşebbisleri ise, Avrupalılardan farklı olarak, Türkiye'deki ticari şubeleri fiilen işletmediler. Bu nedenle, Rus mallarını iyi bir şekilde reklam edemediler (25). Rusya'daki değişikliklerin etkisi de kaçınılmazdı. Rusya'da üretilen mallara Orta Doğu ülkelerinin en iyi pazar olabileceği anlaşılmıştı; ve bu durum Rus burjuvazisini Osmanlı İmparatorluğu ile ticaret yollarının ve ekonomik temaslarının genişletilmesi ve geliştirilmesi için yeni yollar aramaya zorladı. Böylece, hükümet, tacirler ve sanayicilerin ortak çabaları sonucunda, Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki 15 yıl boyunca olumlu gelişmeler gözlendi. Bu dönemde Rusya'nın Osmanlı'ya mal ihracı istikrarlı bir şekilde arttı. 1896-1900 yılları arasındaki durumla karşılaştırıldığında, ki bu dönemde Rus ihracatının yıllık ortalama meblağı 14,6 milyon ruble idi, 1906-1910 arasında Rusya'nın Osmanlı'ya yaptığı ihracat ortalama 22,6 milyon rubleye yükseldi. Yani, on yılda yüzde 54 artış kaydedilmişti.

Diğer yandan, Rusya'nın Türkiye'den yaptığı ithalatın artması sonucunda, 1896-1900 döneminde ithalatın ortalama yıllık miktarı 6,7 milyon ruble iken; 1906-1910 döneminde 8,4 milyon rubleye çıktı. Bunun sonucunda, Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer ticari ortakları arasında 4. sırayı aldı.

Rusya'nın ilgili dönemde dünyadaki en çok gelişmiş ülkelerden birisi olduğu bilinir. Sanayi üretimindeki büyümenin hızı, genel olarak İngiltere ve Fransa'dakinden daha büyük idi; ve bazı sanayi alanlarında Almanya ve ABD'nin kalkınmasının üzerinde idi (30. P. 179, 217).

Ülkenin iç ve güney bölgelerini, Kafkasya'yı ve Güney Kafkasya'yı (Kafkaslar'ın Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan bölümü) Karadeniz limanlarına bağlayan demiryollarının yapımı, Rusya'nın kendi güney bölgeleri üzerinden ihracat potansiyelinin artmasında önemli bir rol oynadı. Petrol depolama tankları ve petrol tankerleri, Bakü'den Orta Doğu'ya petrol ihracatının dağıtımını kolaylaştırdı (23. P. 327).

Rus ticaret filosu, Karadeniz ve Akdeniz'in en önemli limanlarının hepsinde üstünlük sağladı. İzleyen yüzyılın başında,

Rus Vapur ve Ticaret Şirketi (RS & TC), ülkedeki en büyük şirketti; 81 vapura sahipti ve 21 vapur hattını elinde bulunduruyor; Karadeniz, Akdeniz, Hint ve Atlantik Okyanuslarında kargo ve yolcu taşımacılığı yapıyordu (27. P. 133). RS & TC'nin ticaret ve yolcu gemileri, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm limanlarına düzenli seferler düzenledi. 1903'de RS & TC, Odessa ile Basra ve Basra Körfezi'nin diğer limanları arasında vapur seferleri koydu (32. P.352). Böylece, İngiliz ticari filosunun bu zamana kadar "İngiliz Gölü" olarak adlandırılan Basra Körfezindeki taşımacılık tekeli, kırılmış oldu.

Rus Vapur ve Ticaret Şirketi, geniş ambarlara sahipti ve ihraç mallarını depolama olanaklarını elinde bulunduruyordu. Bu durum, ona, birçok yabancı vapur şirketi ile rekabette önemli avantajlar veriyor ve Rusya'nın Orta Doğu ülkeleri ile ticaretinin gelişmesine hizmet ediyordu (18. P. 352).

Rusya'nın Orta Doğu'ya yaptığı ihracatın güçlü tarafı, malların yüksek kalitede olmasıydı. Rus pamuklu mamulleri, Orta Doğu'daki tüketicilerin özel ve en çok talip oldukları ihtiyaçlarını tatmin ediyordu ve Osmanlı tüccarları bu mallardan çok memnun idiler (18. p. 18). Rus ispirtolarının yüksek kalitesi, Avrupa ve Asya pazarlarında rahatça yer bulmasını sağlıyordu.

Aynı şey, şeker kalitesi için de söylenebilir. Rusya'dan gelen bu ve diğer bazı ürünler, Osmanlı halkı nazarında ün kazanmayı hak etmişti. Devrim öncesi yazarlardan birinin de belirttiği gibi: "Orta Doğu kamuoyunda, Rusya'da üretilen mallar hileli olmadığı için, yüksek fiyatlarına rağmen, diğerlerinden daha kullanışlı ve avantajlıdır, görüşü vardı." (17. p. 12).

Rusya'nın Orta Doğu'da sahip olduğu gelişmiş ihracat gücüne gelince; Rus ve Osmanlı (genellikle Rus vatandaşları olan) tacir ve firmalarının Rusya ile Orta Doğu ülkeleri arasındaki ticaretin gelişmesine katkıda bulunduklarına dikkat etmek gerekir. Bazı kayıtlara göre, Birinci Dünya Savaşı arifesinde İstanbul'da Rus ürünleri satan 28 aile şirketi vardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun

başkentinde satılan mallar; un, buğday, gazyağı, ispirto, kereste, şeker, çay, semaver, sahan, tabak, demir ürünler ve halılardı (26).

Türkiye'nin ikinci dış ticaret merkezi olan İzmir'de Rus vatandaşlarının sahip olduğu 18 ticaret şirketi vardı ve bunların yedisi Rusya'da üretilen malların ithalini yapıyor ve pazarlıyordu (14).

Türkiye'nin batı vilayetlerinde ticaret, kara ulaşımı üzerinden yapılıyordu. Burada da piyasadaki Rus mallarının sayısı sürekli olarak artıyordu. Örneğin, 1911'de Karşıyaka'daki sadece bir gümrükten ithal edilen Rus mallarının toplam değeri 1,011 milyon rubleye ulaştı; bir sene öncesinde bu rakam sadece 619 milyon rubleydi (16. p. 30). Batı Anadolu, Rusya'da üretilen mallara ihtiyaç duydu, ve bu nedenle Osmanlı (özellikle Ermeni) firmaları, yirminci yüzyılın başından itibaren piyasaya girdiler, güçlendiler ve Van, Erzurum, Bitlis ve Siirt vilayetlerinde ticaret yaptılar (13. p. 6).

Bu dönemde Erzurum'da 7 ticari firma faaliyet gösteriyordu. Rus malları satıyorlardı. Benzeri firmalar Bayaş'da da kuruldu (15. p. 208-209).

Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde, Türk limanlarında işlem gören mallar bakımından, Rusya, Osmanlının Karadeniz kıyısındaki diğer Avrupalı ticaret partnerleri arasında ilk sırada yer aldı (24. p. 28).

Osmanlı tacirlerinin (çoğu Rus vatandaşı) oluşturduğu ve Rus ticaretinin gelişmesine yoğunlaşmış geniş bir grup, Suriye'de organize edildi. 1912'de Rusya ile aktif ticaret yapan 42 adet Suriye ticaret firması vardı. "Rus-Doğu Ticaret Derneği", Rusya ile Suriye arasındaki ticari temasları güçlendirmek amacıyla aynı yılda kuruldu. Ayrıca, Rus, Türk ve Arap ticaret firmaları, meşhur bir petrol sendikası kurdu. I. M. Smilyanskaya'ya göre, bu sendikanın kuruluşu, Rusya-Suriye arasındaki yeni ve yakın bir işbirliğini kanıtlamaktadır. Bu şirket, Bakü'den Suriye'ye çok önemli bir petrol ticaretinin doğmasına yol açtı (27. p. 138).

1910-1911 yıllarında Rusya'dan Türkiye'ye yapılan bazı malların toplam ihracat içindeki payları şunlardır: hububat ve un, %35; gazyağı, %26; şeker, %10; ispirto, %9. Rusya'dan ithal edilen diğer mallar; kereste, tekstil ürünleri, büyükbaş hayvanlar ve koyun, kauçuk ayakkabılar ve diğerleridir. (18.201).

Yirminci yüzyılın başında Türkiye, unun belli başlı müşterilerinden biriydi. Osmanlıların toplam ispirto ithalatında Rusya en büyük paya sahipti. 1909'da %80'e ulaşmıştı (7. p. 76). Burada önemli olan bir başka şey, 1910-1911 yıllarında Türkiye'nin ithal ettiği toplam gazyağının %70'inin Rusya'dan gelmesidir. Rus gazyağının Osmanlı pazarına girişinde en önemli rol oynayan firmalar, iyi bilinen bir sendika olan "Nobel Kardeşler", bir ticaret firması olan "Arvanitidi Kardeşler" ve altı İstanbullu büyük şirket idi (18. p. 213).

Türkiye'de genel olarak en çok tüketilen ikinci mal, şekerdi. Bu mal, piyasalarda önemli bir yer işgal ediyordu. 1908-1909 yılları döneminde Türkiye'ye toplam 7.986 bin pood şeker ithal edildi: Bunun 4.114 bini Avusturya'dan gelirken, Rus şekerinin payı 2.912 bin pood'du. Böylece Rusya Osmanlı İmparatorluğu'nun toplam şeker ithalatında ikinci sırayı aldı (17.p. 17).

Fakat Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm pazarlarındaki ticari konumu aynı derecede ve etkinlikte değildi. Her şeye rağmen, Osmanlı İmparatorluğu bakımından en önemli olan pamuk, yün ve ipek maddesi ve mamulleri gibi malların ihracatı bakımından, Rusya'nın Batılı ticaret rakiplerinin arkasından geldiğini kabul etmemiz gerekiyor. Öyle ki, 1909'da ithal edilen pamuğun payı, gerçekten yüksek bir kalitesinin olmasına rağmen, 1/70'den daha az idi; yün ithalatının payı 1/3; ve Rusya'nın bu ülkenin ipek ithalatındaki payı en düşük olup ancak 1/100 idi. Rusya'nın Türkiye'ye yaptığı demir ve demir ürünleri ihracatının değeri 10 milyon ruble iken, yukarıda bahsedilen ürünlerden yaptığı ihracatın değeri sadece 420.000 ruble idi (7.p. 76).

Rusyalı yetkililer, yukarıda belirtilen mal gruplarını daha çok ihraç edebilmek için, yirminci yüzyılın başında sahip oldukları ile karşılaştırıldığından çok daha yüksek ticaret standartlarına sahip olmaları ve dış ticareti daha iyi organize etmeleri gerektiğini, çok daha iyi anladılar.

Rus mallarının iyi bir şekilde reklam edilememesi ve sürekli açık bulunan büyük sergileri açmamaları, Osmanlı pazarlarında Rus

mallarına olan talep artışını önlüyordu. Bunun yanında, Rus tacirler, Orta Doğu pazarlarının durumuyla ilgili gerekli bilgiye sahip değildiler. İhracatçılar, Rus mallarının Orta Doğu'ya ulaşım maliyetleri konusunda şikayetlerde bulunuyorlardı. Rus tacirlerinin kendilerine ait Ticaret Odaları ve Rus-Türk ticari ilişkilerinin finansmanının sağlanmasında aracılık edecek bankaları yoktu. Bunlara ilave olarak, dünyanın bu parçasında dış ticaretin yürütülmesi konusunda deneyimli değillerdi.

Rusya'nın Osmanlı ülkesindeki ticareti çok büyük bir hükümet desteği olmadan ve yeterli örgütlenme yokluğuna rağmen yine de yavaş yavaş gelişiyor; Güçlü ve zayıf yönleri ortaya çıkarıyordu. Fakat Birinci Dünya Savaşı öncesi yıllarda, Rusya'nın Orta Doğu'ya yaptığı ihracatın örgütlenmesinde bazı değişiklikler oldu.

Rusya'nın ticari ve sanayi kesimlerinin Orta Doğu pazarlarında ihracat-ithalat faaliyetleri ile ilgili ihtiyaçları dikkate alındığında, hükümet, Rus-Türk ticaretinin düzenlenmesi ve hızlandırılması amacına dönük gerekli tüm tedbirleri almaya başladı. Örneğin, Ticaret ve Sanayi Bakanlığı, Orta Doğu'daki Rus ticaretinin geliştirilmesi ile bağlantılı problemleri çözmek üzere 1911 yılında bir Özel Konsey kurdu. Konsey, Rusya'nın bölgeye ihracatını artırabilmek için tedbirler alınmasını kararlaştırdı. Bu çerçevede demiryolları ve navlundan alınan vergileri düşürmek istedi. Orta Doğu'ya yapılan ihracat sürecinde mevcut olan her türlü formaliteyi basitleştirmeyi, teşvik yelpazesini genişletmeyi, vergi iadeleri vermeyi ve benzeri düzenlemeleri yapmayı planladı (18. p. 3). Rus hükümeti 1910'larda hububat ürünlerinin taşınmasını ve hayvancılığın altyapısını daha etkili hale getirebilmek için gerekli olan asansörlerin, dondurucuların ve soğuk hava depoları olan ulaşım araçlarının yapılması için her türlü çabayı sarf etti (19. p. 285). Rus ürünlerinin reklamının organizasyonuna daha fazla ilgi gösterildi.

Rus hükümetinin isteği üzerine, Rus Vapur ve Ticaret Şirketi, en iyi vapurlarından birinde Rus mallarının seyyar olarak sergilenmesini sağladı. Vapur, 1909-1910 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu, Bulgaristan, Yunanistan ve Mısır'daki en büyük limanları ziyaret etti. O günlerde çıkan basına göre, Rusya'nın bu seyyar yüzen sergisi,

Türkiye'de "göz kamaştırıcı bir başarı" elde etmişti. Sergide gösterilen tüm örnekler, ziyaretçiler tarafından beğenildi. Bu kampanya, yeni iş sözleşmeleri ve işbirliklerinin ortaya çıkmasını teşvik etmişti (11. p. 5-6).

1910 yılında İstanbul'da Rus Bankacılık Kurumu'nun bir dış ticaret şubesi açıldı (22. 9. 55). Aynı zamanda, Osmanlı ülkesinde, amacı Rus-Türk ticaretinin finansmanını sağlamak olan bir Rus-Türk bankasının kurulması planlandı. Ayrıca, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ticaret ve sanayi merkezlerinde bazı resmi şubelerin kurulmasını planladılar (29. 28. XI. 1910). 1913-1914'te Rus ve Türk hükümetlerinin temsilcileri, Rus-Asya ve Selanik bankalarının kurulması konusunu müzakere ettiler. Bu müzakere başarılı oldu: 1914'te Rus finansörler, Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük bankalarından birinin ortakları oldular. Böylece, Rusya'nın Türkiye'deki ticari faaliyetlerinde kullanabileceği kredi temeli güçlendirildi.

1910 yılında Rusya'nın İstanbul ve İzmir'deki Konsoloslukları, Rusya'nın Türkiye'ye ihracatını teşvik ve organize etmek amacıyla iki ticaret komitesi kurdular. Onlardan birinin (İstanbul) çalışma prensipleri, Türkiye'nin dış ticaret kurumlarının 1913 tarihli faaliyet standartlarına uygun şekilde değiştirildi (27. p. 138). Ve en nihayetinde Mart 1914'te Rus ve Türk hükümetlerinin tavsiyeleri üzerine İstanbul'da bir "Türk-Rus Komitesi" kuruldu. Türk gazetelerinde verilen bilgilere göre, Komitenin ana amacı, Rus-Türk ilişkilerinin dostluk ve ortak anlayışlar çerçevesinde gelişmesini sağlamaktı. Burada, Komitenin en önemli faaliyetlerinin Rusya ile Türkiye arasındaki ekonomik ve ticari ilişkilerin güçlendirilmesi ile bağlantılı problemlerle uğraşmak olduğunu vurgulamak gerekir. Rus büyükelçiliğinin seçkin memurları Rus tarafını temsil ederken, Türkiye'deki üst düzey bürokratik ve siyasi kişilikler, Türk tarafını temsil ettiler (33. p. 216). Bu, iki ülke arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi konusunda mevcut olan ortaklaşa arzunun bir başka göstergesiydi.

Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı arifesinde Osmanlı İmparatorluğu'na dönük dış ticaretinde sahip olduğu ekonomik,

teknik ve örgütsel potansiyel işte buydu. Görüldüğü gibi, Rusya, tarım ürünleri ve bazı sanayi ürünlerinin ihracatında büyük fırsatlara sahipti. Fakat buna rağmen yine de Orta Doğu'ya ihracatın örgütlenmesi ve araçları bakımından Avrupalı rakiplerinin gerisine düşüyordu (örneğin, Türkiye'de Rus şirketlerinin kontrolü altında demiryollarının olmaması gibi). Fakat yukarıdaki bilgilere göre, bu açıklar geçen yüzyılın başında hızlı bir şekilde kapatıldı. Bu günlerde geçerli olan dış ticaret enstrümanları (güneydeki komşuları ile ekonomik temasların hızlı ve düzenli büyümesi için gerekli unsurlar gibi) Rusya'da mevcuttu.

Buna rağmen, tarih olayların akışını ve yönünü değiştirmişti. Savaşın arkasından Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması ve Rus ve Türk devrimlerinden sonra, bu iki ülke arasındaki ticari ilişkiler, yeni uluslararası standartlara göre yeni ekonomik ve örgütlenme şekilleri alarak gelişti.

Vestnik Finansov, Promyshlennosti, Torgovli. 1886 No.: 45.

Vestnik Finansov, Promyshlennosti, Torgovli. 1886 No.: 48.

Vestnik Finansov, Promyshlennosti, Torgovli. 1888 No.: 3.

Vestnik Finansov, Promyshlennosti, Torgovli. 1888 No.: 21.

Vestnik Finansov, Promyshlennosti, Torgovli. 1889 No.: 45.

Vestnik Finansov, Promyshlennosti, Torgovli. 1890 No.: 43.

Vestnik Finansov, Promyshlennosti, Torgovli. 1909 No.: 29.

Vidy Vneshney Torgovli Rossii 1867-1869. P. 1, 2, SPb., 1868-1870.

Vidy Gosudarstvennoy Vneshney Torgovli 1863-1864. P. 1, 2, SPb., 1864-1865.

Vidy Rossiyskoy Vneshney Torgovli 1865-1866. P. 1, 2, SPb., 1865-1867.

Galunov M. V. O Plavuchey Vystavke i Vozmozhnosti Ustanovleniya Torgovyh Snosheniy s Portami Blizhnego Vostoka. SPb., 1910.

Dogovory Rossii s Vostokom-Politicheskie i Torhovye. Sobr., izd. V. Uzefovich. SPb., 1869.

Doneseniya İmperatorskih Rossiyskih Konsulskih Predstaviteley za Granitsey po Torgovo-Promyshlennym Voprosam. SPb., 1912, No.: 16.

Doneseniya İmperatorskih Rossiyskih Konsulskih Predstaviteley za Granitsey po Torgovo-Promyshlennym Voprosam. SPb., 1913, No.: 21.

Indgikyan O. G. Burzhuazhiya Osmanskoy İmperii. Yerevan, 1977.

Kalantar A. Ekonomicheskiye Perspectivy Vostochnoy Anatolii. Tiflis. 1913.

Kassis Zh. Polozheniye Russkoy Torgovli i Sostoyanie Shelkovodstva v Sirii. Kiyev, 1913.

Lysenko V. K. Blizhniy Vostok kak Rynok Sbyta Russkih Tovarov. SPb. 1913.

Lyashchenko P. I. Istoriya Narodnogo Hozyaystva SSSR, V. 2., M. 1952.

Obzor Vneshney Torgovli Rossii 1870-1872. P. 1. 2. SPb 1871-1873.

Osipov A. N. Russkiye Selskohozyaystvennye Producty na Rynkah Turtsii i Yegipta-Selskoye Hozyaystvo i Lesovodstvo. July 1891, SPb 1891.

Petrov S. Russkiy Eksport na Blizhniy Vostok Vostochny Sbornik. Kn. 1. SPb., 1913.

Pokrovskiy S. A. Vneshnyaya Torgovlya, Vneshnyaya Torgovaya Politika Rossii. M. 1947.

Razdel Aziatskoy Turtsii. Pod. red. Adamova. M. 1924.

Rossiyskiy Gosudarstvennyy Istoricheskiy Arhiv. F. 23 op. 18 yed. hr. 256, L. 43.

Stambulskiye Novosti.

Osmanlı-Abd Arasındaki Ticarî İlişkiler / Doç. Dr. H. Tahsin Fendoğlu [s.270-282]

Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi / Türkiye

“Sultanın askerler olmadan gücü olamaz;

Askerler para olmadan temin edilemez;

Para halkın esenliği sağlanmadan elde edilemez.”

Kudatgu Bilig1

I. Giriş

İngilizler tarafından ABD’de kurulan2 13 koloni, siyasi açıdan İngiltere’ye bağlıydı. Her kolonide bir İngiliz Vali ile Senato ve Temsilciler Meclisi vardı. 1760 senesine gelindiğinde kolonilerle İngiltere’nin arası açılmıştı. Bu devreye İngiliz Kolonileri Dönemi denir.3 ABD bağımsızlık hareketi ile, 1789 tarihli Fransız Devrimi arasında benzerlikler vardır. Her ikisinin de, başlangıçta, siyasi bir amacı yoktur, itici güç, vergi alınması meselesidir. XVI. Louis, Fransa’da yeni vergiler koymak istediği için Fransız Devrimi yapılmıştı. Amerika bağımsızlık hareketinin temelinde de vergi olayı vardır.

İngiltere, Yedi Yıl Savaşları (1756-1763) sonucunda Kuzey Amerika’daki Fransız kolonilerini, Kanada ve Hindistan’ı ele geçirmiş ama mali yönden de sıkıntıya düşmüştü. 1764-1765 yıllarında Amerika’daki kolonilerine yeni vergiler koydu. Amerikalılar, İngiltere’ye “bizim görüşümüzü neden almadın; temsilsiz vergi olmaz” diyorlardı. 1765 yılında, Virginia Meclisi, “vergiyi ancak kendi Meclisimiz salabilir” kararını aldı. İngiltere, bunun üzerine bazı konularda geri adım attı; 1776’da Pul Kanunu kaldırıldı; Şeker Kanunu değiştirildi.4

1774’de Philadelphia’da, ilk Amerikan Kongresi toplandı. Hedef ticari ve ekonomik bağımsızlık iken siyasi bağımsızlığa yöneldi; 18 Nisan 1775’te silahlı çatışmalar başladı. Bir yıl sonra, 1776’da II. Amerikan Kongresi toplandı. Amerikan orduları başkomutanlığına

George Washington (1732-1799) atandı. 10 Mayıs 1776'da Amerikan Kongresi, bağımsızlığını ilan etti. 4 Temmuz 1776'da, Jefferson tarafından hazırlanan Bağımsızlık Bildirisi kabul edildi; bu bildiri ile ABD kurulmuş oldu.5 ABD'nin bu bağımsızlığını İngiltere kabul etmedi. İki ülke arasındaki savaş 1783'e kadar devam etti. İngilizler, yapılan tüm savaşları kaybedince; 3 Eylül 1783'te yapılan Paris anlaşmasıyla ABD'de bulunan 13 koloninin bağımsızlığını tanımak zorunda kaldılar. 17 Eylül 1787'de Koloniler Birleşik Devlet şekline getirildi; Devlet başkanlığına George Washington seçildi (1789-1797).6 ABD, kuruluşunu tamamladıktan sonra, Avrupa'dan uzak durmaya, Avrupa'nın iç sorunlarına girmemeye özen gösterecektir. Zira iç yapısını sağlamlaştırmak, ekonomisini düze çıkarmak, büyük bir güç olmak için ihtilaflardan uzak durması gerekiyordu.

Doğal haklar teorisi, ABD'de XVIII. yüzyıl sonunda benimsenmişti. Locke, Grotius, Pufendorf gibi Avrupalı düşünürler Amerikalıları etkiliyordu. "Temsilsiz vergi olmaz" sözünün gerisinde Locke'un izleri vardı. 12 Haziran 1776 tarihli Virginia haklar demecinin 1. maddesi, mülk kazanma ve mülkten yararlanmanın, doğuştan tüm insanlara ait olduğunu belirtiyordu. Günümüzde, Amerika Birleşik Devletleri Yüksek Mahkemesi de (Supreme Court), özel mülkiyet hakkını doğal, salt ve dokunulmaz saymaktadır.7

XIX. yüzyılın serbest rekabet piyasasında işçiler ezilmeye başlamıştı. Holdingler, kartel ve tröstler tüketiciyi ve küçük esnafı eziyor; yoksulların ham maddelerini kullanıp yine onlara satıyordu ki buna emperyalizm denir. Bilimsel gelişmeler dev sanayiyi doğurdu; küçük sanayi ezildi. Ucuz işçi kullanıldı. Dev holdinglerin tekelleşmesi, tüketici bireylerin tercih özgürlüğünü kaldırabilirdi. ABD'de bugün çalışanların %76'sı 500 dev şirket için çalışmaktadır ki, bunun kolektivizmden tek farkı, patronun bir yerine 500 kişi olmasıdır.8 XX. yüzyılın ilk yarısında Amerika Birleşik Devletleri'nde, giderek dünyada, anonim şirketler oldukça büyümüş, hisse senedini alanların şirketle ilişkileri oldukça azalmıştır. Mülkiyet ile malik arasındaki bu zayıf ilişki, mülkiyet kavramına yeni bir anlayış getirmiştir.

Avrupa'nın güçlü devletleri Fransa, İspanya ve Hollanda, ABD'nin İngiltere'ye karşı yaptığı mücadeleyi desteklemişti. Fransa, Yedi Yıl Savaşlarındaki mağlubiyetinin acısını İngiltere'den çıkarmak için Amerika'nın, İngiliz sömürgesinden kurtulmasını, bağımsız olmasını istiyordu. Bu nedenle Fransa, İngiltere'ye karşı bağımsızlık savaşı veren ABD'ye el altından yardım etti, gönüllü asker sevk etti. 1777 senesinde ABD, İngiltere'yi yendi. 6 Şubat 1778'de Fransa Amerika ile anlaşma yaptı ve ABD'nin bağımsızlığını tanıdı. İspanya, 21 Haziran 1779'da Hollanda ise 1781'de İngiltere'ye karşı savaş ilan ettiler.

Bağımsızlığını kazanan Birleşik Devletler, elindeki imkanları iyi kullandı, sınırlarını genişletti. Florida Eyaletini, 1819 yılında İspanya'dan 5 milyon dolara; Kaliforniya eyaletini 1846'da Meksika'dan 15 milyon dolara satın aldı. ABD, XIX. yüzyıl ortalarında Alaska hariç, bugünkü sınırlarına ulaştı. Rusya, 1867'de Alaska'yı 7.2 milyon dolara ABD'ye sattı. Birleşik Devletler, 1890'da Havai adalarını sınırlarına kattı. 1861-1865 yılları, Birleşik Devletlerin iç savaşla uğraştığı yıllardır. İç savaşın sonunda, Kuzey-Güney birliği yeniden kuruldu. Güneyliler yıprandı ve mağlup oldu. Abraham Lincoln, savaşın bitmesinden 4 gün sonra öldürüldü.

ABD'deki iç savaştan yararlanmak isteyen III. Napoleon, 1861'de Meksika'yı işgal etti ama ABD'nin 1865'de yaptığı itiraz üzerine 1867'den sonra Meksika'dan çekildi. 1880 sonrası, ABD'nin Güney Amerika'ya ağabeyce yaklaştığı, nüfuzunu artırdığı bir dönemdir. Bu dönemden sonra, Pan Amerikanizm (Amerikalılar Birliği) düşüncesi ortaya çıktı ve destek gördü. "Amerika Birleşik Devletleri, öbür bazı güçlerin kısmen sahip oldukları ekonomik avantajların tümüne sahipken, onların dezavantajlarının hiçbirine sahip değil"di.9

II. Osmanlı-ABD Hukuki İlişkileri

A. Genel Olarak

Moore gibi bazı Amerikalı yazarlar, Amerika ile Türkiye arasındaki ilişkileri değerlendirirken öncelikle Avrupa-Türk ilişkilerini incelemektedirler.10 Avrupa (Batı)-Türk ilişkileri, Türk-

Amerikan ilişkilerinin kökeni sayılabilir ama bu ilişkiler, bu araştırmanın sınırlarını aşar. İstanbul'un fethinden sonra İslam dini, Avrupa için korku ve nefret olarak anlaşılmıştır. Beş asır önce Türkler, Avrupa literatürü ve zihniyeti ile daha yakından tanışmış ve bu, modern düşünceyi, Rönesans ve Reformu olumlu bir şekilde etkilemiştir.11 ABD'nin ortaçağının bulunmaması, Avrupa'nın bilinç altında ise "Atilla Sendromu", "Viyana Sendromu" ve "Endülüs Sendromu"nun bulunduğu belirtilebilir. "Türk Dünyası" gerçeği de buna eklenebilir. ABD'nin bu sendromlarının bulunmayışı, Türkiye-ABD ilişkilerinin gelişimini sağlayan hususlardan biridir. ABD kültürü ile Avrupa kültürü arasındaki farklardan biri de, Avrupa tarihinde yaşanan aristokrasi anlayışının ABD'de olmayışıdır. ABD kültürü, derin çatışmalar içinde gelişmemiştir. ABD'de özel mülkiyet ve serbest teşebbüs bir iman ve inanç gücü haline gelmiş, Avrupa'nın yaşadığı aristokrasi ve sosyalizm gibi çatışma ortamları yaşanmamıştır.12

Aslında Türk-Amerikan ilişkileri, Amerikan altın ve gümüşünün Osmanlı Devleti'ne girmesi ve fiyat artışlarına ve züyuf akçeye neden olmasıyla başlar. Amerika altın ve gümüşü, İspanyollar eliyle 1550-1570 yıllarında Doğu'ya getirildi.13 1584 senesindeki büyük devalüasyon (paranın kıymetinin düşürülmesi) ve züyuf akçenin çıkarılması hareketi, İspanyol gümüşünün Osmanlı'yı istilası zamanına rastlamaktadır. İnalcık'ın Braudel'den naklettiğine göre, Osmanlı'da 1584 devalüasyonu,14 mali buhrana yol açmış, ekonomik-yıkıcı etkiler doğurmuştur. Batı'da ucuz para alıp Osmanlı coğrafyasında fazla paraya satarak kolayca elde edilen kar, çoğu tüccarı bu ticarete teşvik ediyordu. Bu durum, XVI. asır sonlarından sonra, Osmanlı para sistemi üzerinde, büyük bir değişime neden olmuştur. Devalüasyon, züyuf para, fiyatların yükselmesi, maaşlarının artırılmasını isteyen askerlerin tazyiki altındaydı. Bu durumda Gresham yasası gereği, kötü para iyi parayı kovmaktaydı.15 Osmanlı Devleti 1650'lere kadar Avrupa'ya gelen Amerikan gümüşünün oluşturduğu bir tür enflasyon nedeniyle fasit daireye düşmüş, bocalamaya başlamıştır.16

Türk-ABD ilişkileri Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüz yılı ile Cumhuriyet dönemi olmak üzere 200 yıllık bir süreci kapsar. Bu konu üzerinde tarihçilerin yeterli çalışma yaptıklarını söylemek zordur.17 Osmanlı, ABD ilişkilerinin geç başlamasının birinci nedeni, ABD'nin tarih sahnesine geç yani 1783 tarihli Versailles Anlaşması ile çıkmış olmasıdır. ABD, 1783 tarihinde uluslararası tarih sahnesine çıkarken, Osmanlı İmparatorluğu 1699 senesinden itibaren gerileme dönemine girmiş bulunuyordu. ABD-Türk ilişkilerinde gecikmenin bir ikinci nedeni, ABD Kongresi'nin kabul ettiği Monreo Doktrini'dir. Monreo Doktrini gereğince ABD, Avrupa politikasına bulaşmamaya gayret gösterirken ticari ilişkilerini geliştirmeye büyük bir çaba gösterecektir.18

Monreo Doktrini, ABD-Türk ilişkilerinde de uygulandı.19 Monreo doktrini, ABD'nin, Avrupa'nın içişlerine karışmamasıdır. Bağımsızlığını kazanan ABD, devlet gibi hareket etmesini becerebilmiştir. Şöyle ki; (i) ABD, öncelikle ekonomik kalkınmaya hız verdi. (ii) Avrupa'dan, Avrupa devletlerinin iç çekişmelerinden uzak durmayı devlet politikası kabul etti. Bununla birlikte 1789 Fransız Devrimi'ni sempatiyle karşıladı. (iii) Bağımsızlık savaşında kendisine yardım eden Fransa'nın yanında da yer almadı. Hatta ABD, Fransa ile 1798'de savaşın eşiğine geldi. ABD, İngiltere'ye de 1812'de savaş ilan etti. 1815'te barış anlaşması imzalandı. 1815'ten sonra ABD içine çekildi. ABD'nin 5. Başkanı James Monreo (1817-1825), 2 Aralık 1823'de Kongrede yaptığı konuşmada ABD'nin dış politikasını belirledi. Bu dış politika esaslarına Monreo Doktrini denir. Monreo doktrini'nin esasları şunlardır: (i) Avrupalılar, Amerika kıtasında sömürgecilik yapamaz. (ii) ABD ve Avrupa, birbirinin iç işlerine karışamaz. (iii) Bu esaslara uyulmadığı takdirde karşı koyulacaktır. Bu esasları ABD Kongresi onayladı. Orta ve Güney Amerika'da bulunan devletler de bu esasları kabul ettiklerini açıkladılar. 1911 tarihli Osmanlı-İtalya savaşında da ABD, tarafsız kaldığını açıklamış,20 ABD'li iş adamları Türkiye'de Ticaret Odası kurmuşlardı.21

ABD'nin Osmanlı İmparatorluğu ile ilişki kurmasının en önemli nedenlerinden biri de, Türkiye'nin stratejik konumudur.22 ABD ve

Batı, Sevr Anlaşması ile Osmanlı'yı paramparça etmiş, Bağımsızlık Savaşı sonrasında yapılan Lozan Anlaşması sonrasında "Türkiye'nin, devamlı olarak bir dünya gücü olması ve ekonomik ve siyasi önemi nedeniyle" Türkiye Cumhuriyeti'ni 27 devlet tanımıştı.23

B. Garb Ocaklarında İlk Karşılama

Bilindiği üzere Türk donanması II. Bayezid ve Yavuz Selim zamanlarında önemli bir gelişme göstermiş, Kanuni zamanında büyük zaferlerin kazanılmasında yardımcı olmuştu. Asıl adı Hızır olan "Midillili yoksul sipahi Yakup'un oğlu olan"24 Barbaros Hayrettin Paşa, ağabeyisi Oruç Reis ile birlikte Akdeniz'de korsanlık faaliyetlerinde bulunmuş, Tunus ve Cezayir'de yerleşmeye çalışmıştı. Oruç'un 1518'de şehit düşmesi üzerine tek kalan Barbaros, İspanyollara karşı yalnız kaldığından, Yavuz'a hediyeler göndererek bağlılığını bildirmiş, Yavuz da O'na beylerbeyilik hil'ati göndermişti. Barbaros, Yavuz Sultan Selim'in vefatı esnasında Cezayir hakimi idi. Alman İmparatoru Şarlken (Charles Quint), Barbaros'un faaliyetlerinden rahatsız olduğundan üzerine Amiral Andrea Doria komutasında altmış gemilik bir donanmayı göndermişti.

Kanuni'nin bir hatt-ı hümayunla daveti üzerine 1533'te İstanbul'a gelen Barbaros, merasimle karşılandı ve Halep'te kendisine Cezayir Beylerbeyiliği hil'ati giydirildi. 1534'te 84 parçalık bir donanmayla Akdeniz'e açıldı. Ünvanları "Derya Bey'i, Kaptanpaşa, ve Hayrettin Paşa" idi.25 O, hem Cezayir Beylerbeyi ve hem de Osmanlı Devleti Kaptan-ı Deryası idi. Barbaros İtalya sahillerini vurduktan sonra Tunus'u aldı (1534). Avrupa deniz ticaretinin tehlikeye girdiğini anlayan Avrupalılar, Şarlken'e başvurdular. Andrea Dorya, Tunus üzerine geldi, şehri aldı yağmaladı ve katliam yaptı (1535). Barbaros 24 Eylül 1538'de Preveze'ye yüz yirmi iki gemi ve sekiz bin askerle geldiğinde, karşısında Venedik, Alman, İspanyol, Portekiz ve Papalık ittifakıyla oluşan 300'den fazla gemi, altmış bin asker vardı. Savaşı kazanan Barbaros'un "yarma harekatı" birçok amirale örnek olduğu gibi, Türk denizciliğinde de önem taşımaktadır.

Bunun üzerine Şarlken ve Andrea Doria, 1541'de Cezayir'i kuşattıysa da başaramayıp geri döndü. Böylece Andrea Doria ve Şarlken Cezayir'i ve Akdeniz'i Türklere terk ederek çekildi.26 Barbaros 1541'de Fransa'nın Nice (Nis) şehrini kuşattı. 1546'da vefat etti, Beşiktaş'ta defnedildi. 1551'de Sinan Paşa komutasındaki donanma vasıtasıyla Trablusgarb alınmıştır. 1533'te Korsika adasının başşehri Bastia fethedilince Turgut Reis Trablusgarb Beylerbeyi olmuştur.27

Görüldüğü gibi Fas, Tunus, Cezayir ve Tarblusgarb, Avrupalı devletlerle Osmanlılar arasında bir egemenlik yarışına konu oluyordu. Cezayir, Fas, Tunus ve Trablus eyaletlerinin yönetimine Osmanlı literatüründe Garp Ocakları denir28 ve bu bölgeyi yönetenlere "Dayı"29 adı verilirdi.

Kuzey Afrika'ya bir de Amerika açısından baktığımızda şunları söylemek mümkündür; Amerikan Kongresi'nin 7 Mayıs 1784'de Benjamin Franklin, Thomas Jefferson ve John Adams'ı, ticari anlaşmalar yapmakla görevlendirdiği ülkeler arasında Osmanlı İmparatorluğu da vardı. Çünkü Osmanlı padişahına tabi olan Cezayir korsanları, İngiliz sömürgesi olmaktan kurtulan ve İngiliz bayrağını artık taşımayan ABD'li deniz tüccarlarını taciz ediyorlardı. Ancak Adams ve Jefferson, daha sonraları, Babıali ile anlaşmaktan vazgeçtiler.30 Osmanlı ile ticari anlaşma yapmak üzere ikinci teşebbüs Amerika'nın Londra ortaelçisi Rufus King'den (1796-1843) geldi. Rufus King'i ikna edenler, Londra'daki Osmanlı Büyükelçisi İsmail Ferruh Efendi ile dostluğu olan İngiliz tüccarı Peter Abbott idi.31 Adams yönetimi henüz İstanbul'a gönderilecek bir elçi bulamadan Albay William Bainbridge komutasındaki George Washington savaş gemisi Akdeniz'e giren ilk Amerikan savaş gemisi oldu ve Trablus Dayısı'nın tavsiyesi üzerine 9 Kasım 1800 tarihinde, 7 hafta kalmak üzere, İstanbul'a geldi.32 Başkan Jefferson, William Stewart'ı 1802'de İzmir'e (Smyrna) konsolos olarak tayin etmiş, ancak arada sözleşme olmadığı için Babıali bu atamayı tanımamıştı.33

Türkler ve Amerikalılar ilk olarak Osmanlı Devleti'ne bağlı Kuzey Afrika Beyliklerinde (Garp Ocakları) karşı karşıya gelmişlerdir.34

Garp Ocakları, geçimlerini Atlas Okyanusu ve Akdeniz'deki gemilere saldırarak ele geçirdikleri ganimetlerle sağlamaktaydılar. Osmanlı sultanı, Mağrip yöneticilerine zaman zaman ferman göndererek anlaşmalı ülke gemilerine ve vatandaşlarına müdahale edilmemesini emrederdi. Aynı ferman, Cezayir-i Garp Beylerbeyiliği'ne varıncaya kadar yol üzerinde bulunan beylere ve kadılara da gönderilirdi.35 Garp Ocakları XVIII. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti ile bağlarını iyice gevşetmişti.36 Garp Ocaklarının korsanlıklarından korunmak isteyen kimi Avrupa Ülkeleri, bu beyliklerle anlaşma yapmakta ve yıllık vergi ödemeyi kabul etmekteydiler.37

İngilizler'e gelince; Onlar, 1553 senesi sonlarında Kanuni Süleyman'dan İngiliz tüccarı Anthony Jenkinson'a bir ticaret müsaadesi almış, İngilizlere ilk genel ahitname 1580'de "serbest ticaret izni" olarak verilmiştir.38 ABD bağımsızlığını kazandıktan sonra, İngiliz himayesi kalktı. İngiliz koruması olmayınca Garp Ocaklarına ait korsanlar, Amerikan gemilerine saldırılar düzenlemeye ve rehin almaya başladılar. ABD, askeri açıdan zayıf olduğu için, uzlaşmacı diplomasi kurallarını uyguladı ve kamuoyunun yönetim üzerindeki baskısını böylece hafifletmeye çalıştı.39

ABD, bağımsız bir sultanlık olan Fas ile 1786 yılında karşılıklı bir ticaret ve vergi anlaşması imzaladı. On yıl kadar sonra ABD, orijinalleri Türkçe olan anlaşmaları Cezayir ve Tunus ile imzaladı. 1796'da Trablus ile de benzeri anlaşma yapıldı. Bu anlaşmalara göre, Garp Ocakları, ABD gemilerinin bölgede serbestçe ticaret yapmalarına engel olmayacak, ABD hükümetleri de Garp Ocaklarına her yıl vergi vereceklerdi.40

1. 28 Haziran-15 Temmuz 1786 Tarihli Fas İle ABD Arasındaki Dostluk ve Barış Anlaşması

Afrika kıtasının kuzeyi tamamen Osmanlı egemenliği altında olmasına rağmen sadece Fas Sultanlığı III. Murat devrine kadar bağımsız bir devlet olarak kalmıştır. III. Murat devrinde Cezayir Beylerbeyi Ramazan Paşa, Fas ordusunu yenerek Abdülmelik'i Fas Sultanı olarak ilan etti (1576). Karşısına çıkan Portekiz Kralı Sebastian'ın seksen bin kişilik ordusu yenildi,

Sebastian da savaş meydanında ölmüştü. Bu yıldan sonra Fas Osmanlı Devleti'ne bağlı bir ülke konumuna girdiyse de, Kuzey Afrika istikrarsız bir bölge görünümündeydi. Nitekim, ABD ile Fas arasında yapılan 1786 tarihli Dostluk ve Barış Anlaşması'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun ismi geçmemektedir. Ama bu Anlaşma, Cezayir ve Tunus ile yapılan Anlaşmalarla benzerlik göstermesi ve Fas'ın Osmanlı Eyaleti olması gibi nedenlerle buraya alınmıştır.

ABD ile Fas arasındaki "Barış ve Dostluk Anlaşması" Fas'ta (bugünkü Merakeş'te) 23 Haziran 1786 (25 Şaban 1200) tarihinde yapıldı. Anlaşmayı yapmak üzere Fas'ı temsilen Fas Sultanı, ABD'yi temsilen Thomas Barclay bulunmaktaydı. Daha sonra anlaşma kendisine sunulan John Adams Londra'da 25 Ocak 1787'de, Thomas Jefferson Paris'te 1 Ocak 1787'de imzaladılar.41 Fas, kuşkusuz ki, Adams'ı ve Jefferson'u tanımıyordu. Anlaşmanın orijinali Arapçadır. Anlaşmanın ek-maddesi Fas Sultanı'nın isteği üzerine temsilcisi Tahir Bin Abdülhak tarafından Fas'ta imzalandı. ABD, 18 Temmuz 1787'de anlaşmayı onayladı, 18 Temmuz 1787'de de anlaşmayı ilan etti.

1786 senesinde yapılan İngilizce tercüme, 1930 senesinde Dr. Snouck Hurgronje tarafından denetlenerek ayrıca bir de yorum yazıldı.42 Ekte bu anlaşmanın orijinali ve İngilizce tercümesi sunulmuştur.43 Snouck Hurgronje tarafından yazılan yorum ve tahliller önem taşımaktadır; Anlaşma besmele ve tevhid kelimesi ile başlamaktadır.44

2. 5 Eyül 1795 (21 Sefer 1210) Tarihli Osmanlı Eyaleti Cezayir İle ABD Arasındaki Dostluk ve Barış Anlaşması

Cezayir şehrinde yirmi üç madde olarak imzalanan Cezayir-ABD Dostluk ve Barış Anlaşması 5 Eylül 1795 (21 Sefer 1210) tarihinde orijinal dili Türkçe olarak yazılmış, 15 Şubat 1796'da ABD Senatosu'na sunulmuş, 7 Mart'ta onaylanmış ve aynı gün yayınlanmıştır. Anlaşmanın yapıldığı zamanda ABD'nin Lizbon temsilciliğini yapan David Humphreys, ABD başkanına yazdığı mektupta, anlaşmanın onaylanmasını istemişti. Anlaşma, bu iş için atanmış olan ABD'li temsilci Joseph Donaldson tarafından

İngilizce'ye çevrilmiştir. Donaldson'a yardımcı olan James Leander Cathcart, Amerikan esirlerden biri idi ve Cezayir Dayı'sının Hıristiyan katiplerinin şefi durumundaydı.45

30 Temmuz 1785 tarihinde Cezayirli korsanlar, 450 kişi ve toplardan oluşan ABD'li denizcileri 11 Eylül 1795'e kadar esir etmişlerdi.46 Bunun üzerine 5 Eylül 1795'de Cezayir'de bir anlaşma imzalandı.

Bu 16 sayfalık anlaşmanın orijinali Türkçedir. ABD tarihinde İngilizce olmayan ikinci Anlaşma budur. Konu üzerinde etraflı bir araştırma yapan Dr. J. H. Kramers ve birlikte çalıştığı Dr. C. Snouck Hurgronje, bu anlaşmanın Arapçadan Türkçeye çevrildiği konusunda hiçbir bilgi ve belgenin bulunmadığını belirtmişlerdir.47

Anlaşmayı imzalayan bir taraftan Cezayir Beylerbeyi (Vezir rütbesindeki) Dayı Hasan Paşa, Yeniçeri Ağası, Divan üyeleri, Ocağın yaşlı askerleri idi. Diğer taraftan anlaşmanın müzakerelerinde bulunan ve anlaşmayı imzalayan kişi, ABD Başkanı George Washington'un temsilcisi Joseph Donaldson'dur. Anlaşmaya göre esirlerin salıverilmesi için ABD fidye olarak Cezayir'e 585 bin dolar ödemiş,48 Cezayir'e yıllık vergi olarak on iki bin Cezayir altını yani yirmi bir bin altı yüz dolar veya bu miktarda olmak üzere Cezayir'in ihtiyaç duyduğu savaş malzemelerini temin edecektir.49 Bağımsız ABD, Osmanlı Devleti eyaleti Cezayir'e vergi ödemek durumunda kalmıştır.

3. 4 Kasım 1796 (3 C. Evvel 1211) Tarihli Trablus ile ABD Arasındaki Dostluk ve Barış Anlaşması

Yukarıda belirtildiği gibi Albay Bainbridge komutasındaki George Washington savaş gemisi Akdeniz'e giren ilk Amerikan savaş gemisi olmuş ve Trablus Dayısı'nın tavsiyesi üzerine 9 Kasım 1800 tarihinde İstanbul'a gelmiş ve iki ay kadar Osmanlı İmparatorluğu yöneticilerinin konuğu olmuştu.50 Trablus Dayısı'nın Osmanlı Devleti ile yakın ilişkisine rağmen 1796 yılında ABD ile yapılan anlaşmanın orijinal dili Arapçadır.

Trablus ile ABD arasında yapılan 14 maddeden oluşan Barış ve Dostluk Anlaşması Trablus'ta 4 Kasım 1796 (3 Cemaziyel-evvel

1211) ve Cezayir'de 3 Ocak 1797 (4 Recep 1211) tarihlerinde, orijinali Arapça olarak imzalanmıştır.51 Amerika Senatosu'na 29 Mayıs 1797'de sunulmuş, 10 Haziran 1797'de onaylanmış, aynı gün ilan edilmiştir.52 Anlaşmayı Trablus adına Cezair Dayısı (Dey) Hasan Paşa (Hassan Bashaw) ve ABD adına da 30 Mart 1795 tarihinde ABD tarafından yetkili kılınan Cezayir genel konsülü (Consul) Joel Barlow imzalamışlardır.53 Anlaşmanın müzakerelerinde, Cezayir'de yıllarca hapiste kalmış bulunan, Kaptan Richard O'Brien de ABD adına katılmıştır. Anlaşma eki olan Trablus Beyi olan Yusuf Paşa imzalı makbuzda ABD temsilcisinin kendilerine (dört tutsağın fidyesi -redemption- ve barış için) kırk bin İspanyol doları, ayrıca Paşa ve diğer yetkililere hediye olarak, onüç altın ve gümüş saat, üçü elmas biri safir biri içinde gözetleyeni olan toplam beş yüzük, dört kadife (brocade) kaftan verdiğini belirtmiştir.54 Cezair Dayısı Hasan Paşa, Yusuf Paşa'nın Trablus Beyi olduğunu imzalamıştır. Cezayir Dayısı, Trablus Beyi'nin hamisi (the protector) veya garantörü (guarantor) durumundadır. 10 Şubat 1797 tarihinde Lizbon'da bu anlaşmayı ABD'nin tasdik etmesini isteyen ABD'nin Lizbon Elçisi (Minister) David Humphreys, Cezair Dayısı Hasan Paşa'nın bu anlaşmayı imzalamasını bir teminat gibi saymıştır. Amerika'nın ilk Konsülü olarak Trablus'a atanan James Leander Cathcart, 5 Nisan 1799 tarihinde Trablus'a gelmiştir. Dr. C. Snouck Hurgronje, bu anlaşmayı 1930 yılında yeniden İngilizceye tercüme etmiştir.55

4. 28 Ağustos 1797-26 Mart 1799 Tarihli Osmanlı Eyaleti Olan Tunus İle ABD Arasındaki Dostluk ve Barış Anlaşması

ABD ile Tunus arasındaki Dostluk ve Barış Anlaşması 28 Ağustos 1797 tarihinde başladı, 26 Mart 1799 tarihinde orijinal metni Türkçe olarak imzalandı.56 Anlaşma ABD Senatosu'na 21 Şubat 1798 tarihinde sunuldu, ama bazı tavsiyelerle geri iade edilince 13 Aralık 1799'da Senatoya yeniden sunuldu. 24 Aralık 1799'da 11, 12 ve 14. maddeler konusunda yine bazı önerilerle iade olundu. Mart 1799'da müzakereler yeniden başladı. 10 Ocak 1800'de Birleşik Devletler Anlaşmayı onayladı ama yayınlanmadı. 1801 yılında basılan ve ABD'nin yasalarını içeren The Laws of the United States,

Folwell ed. V. 213-23 içerisinde bu anlaşmanın yayınlandığını gösteren bir belgeye rastlanmamıştır.57

Anlaşmanın başlangıcında Osmanlı Sultanı Selim III (1789-1807) ve Osmanlı İmparatorluğu övülmekte, "adaletin mührü" ve "İmparatorlar imparatoru" olarak belirtilmektedir. Bir tarafta Tunus Beyi Hamdullah Paşa, İbrahim Dayı, Divan'ın Başı Yeniçeri Ağası Süleyman bin Mahmut ve Ocağın yaşlıları anlaşmayı yaparken karşı tarafta ise Tunus'ta mukim ABD'nin maslahatgüzarı (Sefir Vekili) Fransız tüccarı Joseph Stephen Famin bulunmaktaydı.

ABD'nin Madrid temsilcisi David Humphreys, 14 Kasım 1797 tarihinde yazdığı mektupta, kendisinin ABD Başkanlığı tarafından 30 Mart 1795 tarihli mühür ve imzalı yazısı ile Tunus Beyi ve En Yüksek Komutanı ile bir anlaşma yapmak üzere görevlendirildiğini, Maslahatgüzar Fransız tüccar Joseph Stephen Famin ile Joel Barlow'un bu konuda yardımcı olduklarını, kendisinin de anlaşmayı onayladığını imza ve mührüyle onamıştır.58 William Eaton ile James Leander Cathcart da 26

Mart 1799 tarihinde ABD Başkanına yazdıkları yazıda, aldıkları yetki çerçevesinde Tunus'la bir Anlaşma yaptıklarını, 11, 12, ve 14. maddeleri değiştirdiklerini belirterek Anlaşmanın onaylanmasını istemişlerdir.59 Tunus Beyi Hamdullah Paşa, 30 Nisan 1799 tarihinde ABD Başkanına Fransızca olarak bir mektup göndermiş, bazı teminatlarda bulunmuş, ABD Başkanı anlaşmanın onanmasından sonra Tunus Beyi'ne cevaben bir mektup yazarak anlaşmayı onayladığını belirtmiştir.60 Anlaşmanın değişen 12. maddesiyle Tunus, ABD'yi "the most favored nation" ilan etmiştir.

Anlaşmalara rağmen çatışmalar başlayınca, ABD ile Trablusgarp arasında 1801-1805 yılları arasında savaş çıktı; ABD'nin galip geldiği "Berberi savaşları" sonunda ABD ödediği yıllık vergiyi kaldırdı. Bu savaş, 1814-1816 arasında Cezayir'le, 1824'de Tunus'la yaşandı ve hepsi de ABD'nin galibiyetiyle sonuçlandı. 1824 yılında ABD ile Tunus arasında yeni anlaşma yapıldı ve ilan edildi.61 Benzeri savaşlar İngiltere ile Garp Ocakları arasında oldu ve İngiltere

1815 yılında galip geldi.62 Berberi savaşları esnasında Osmanlı İmparatorluğu yardım edebilecek gücü kendisinde bulamamıştı.

C. Osmanlı-ABD Hukuksal İlişkisinin Başlaması

1774 senesinde ABD Başkanı John Adams, Benjamin Franklin ve Thomas Jefferson, Osmanlı İmparatorluğu'na temsilciler göndermeyi planlamıştı.63 O tarihte Osmanlı, ABD'den daha fazla toprak ve nüfusa sahip bir devletti.

1804 yılından sonra ABD'nin Osmanlı ile ilişkisinin hızla artmaya başladığı görülmektedir. ABD Türkiye'den ithalata başlamış, başta afyon olmak üzere, pamuk, yün, sünger ve Türk halısı gibi mallar ABD pazarlarına girmeye başlamıştır.64 Ortadoğu bölgesinin kapısı sayılabilen Doğu Akdeniz bölgesinde ticaretini artırmak isteyen ABD Başkanı Thomas Jefferson, İzmir'de bir konsolosluk açmak için Osmanlı Devleti'nden 1802 tarihinde izin istemiş, ama Babıali, iki devlet arasında bir ticaret anlaşmasının mevcut olmaması gerekçesiyle bu talebi reddetmiştir.65 ABD, 1808 ve 1811 tarihlerinde aynı talebini yinelemişse de, her seferinde Babıali'den red yanıtı almıştır. Daha sonra ABD Başkanı Adams, Captain William Crane'yi ve David Offley'i ikili ilişkilere memur etti.66

Bu durum karşısında pratik bir çözüm arayan ABD tüccarları, hammadde almak ve endüstriyel ürünlerini satmak üzere başkanlığını David Offley'in yaptığı, Amerikan Ticaretevi isimli gayri resmi bir örgütü 1811 yılı sonlarında kurdular ki aslında bu, kapısına tabela asılmamış bir konsolosluk gibi iş yapıyordu.67 Amerikan ticari gemileri İzmir'e kahve, baharat, pamuklu ürünler getiriyor, afyon ve kuru meyve götürüyorlardı.68 Bu örgüt, Osmanlı İmparatorluğu'nda ABD'nin ticari yararlarını korumak üzere kurulmuştu.

1811-1812 yılları arasında ABD-İngiltere savaşında ABD ticaret gemileri, güçlü İngiltere donanması tarafından bir süre engellenmişse de, savaşın sonunda, ABD ticaret gemileri yeniden Osmanlı limanlarına gelmeye başlamıştır.69 1816'da İzmir'e gelen gemi sayısı 8 iken, bu rakam 1828'de 28'e çıkmıştır.

1823'de İzmir'deki Amerikan şirketlerinin sayısı dörde yükselmiş, Perkins ve Woodmas and Offley şirketlerine ek olarak 1821'de

Langdon Co, 1823'de Styth Co of Baltimore şirketleri eklenmiştir. Ayrıca 1820'den sonra Protestanlığı yaymak üzere Osmanlı'ya gelen misyonerlerin sayısı artmaya başlamıştır. ABD Dışişleri Bakanı, Commodore John Rodgers'e 1825'de Osmanlı Devleti ile yapılacak ticaret antlaşması için talimat vermiş, Rodgers, ABD'ye ait ticaret gemilerinin Karadeniz'de de faaliyette bulunmasını isteklerine eklemişti. Amiral John Rodgres, 20 Ağustos 1825 tarihinde İzmir'e gelmiştir. 1 Aralık 1828'de İstanbul'a gelen Amerikan heyetinin amacı Osmanlı ile ticaret yapmak iken, Osmanlı'nın kafasında siyasi ve askeri anlaşmalar yapmak yatıyordu. 8 Mart 1839'da ABD Maslahatgüzarlığı elçilik düzeyine yükseltildi; Osmanlı ise ilk daimi elçisini Washington'a 1867 senesinde göndermişti.70

1862 tarihli Osmanlı-ABD Seyr-ü Sefain Antlaşması'ndan sonra ABD, Osmanlı'ya sadece rom ve pamuklu malları değil, silah da satıyordu. 1869'da satılanlar içerisinde bulunan silahın oranı %79'u, 1877'de %97'yi bulmuştu.71 ABD, geleceğini ticarette arıyordu ve bunun için de donanma ve misyonere ihtiyaç olduğunu biliyordu ama misyoner, donanmaya göre çok daha ucuza mal oluyordu; Akdeniz'de bir fırkateynin yıllık masrafı 80.000 dolar iken, bir misyoner ailesinin yıllık geliri 1.000 doları bile bulmuyordu.72

Osmanlı ülkesinde, Osmanlı'dan da önce, sahil limanlarında gayrimüslimler yani levantlar vardı. Bunlar tüccarlık yapardı ve bazı imtiyazları vardı; zengin idiler. Osmanlı Devleti bu konuda hiçbir önlem almamıştı ve bu durum belki de Devleti'nin zaafıydı. Ordunun başarıları, ekonomi tarafından desteklenmemişti. Batı ile din birliği içerisindeki levantlar Osmanlı Devleti'nin ekonomik yaşamını ellerinde tutuyorlardı. Bunlar Avrupa ve

Amerikalı tüccarlarla bağlantılı, dünyaya açık zengin tüccarlardı.

İngiliz Dış İlişkiler Bakanı Palmerston, Mustafa Reşit Paşa vasıtasıyla Osmanlı için hazırlamış bulundukları ıslahat projesini uyguladı. 1838 tarihli anlaşma ile Osmanlı'yı açık pazar kıldılar. İngilizler'e bu planda yardım edecekler hazırdı, levantlar ve azınlıklar. Bunların her şeyi vardı ama yasal hakları ve sermayelerine güvence verilmeliydi. Ayanı dizginlemek de gerekliydi;

çünkü levant ve gayrimüslimleri rahatsız ediyorlardı; ama bunlar yetmezdi; sömürmek için yeni ticaret yasaları alınmalıydı. Ayrıca bir terör ortamı oluşturulmalı, “kitleleri ayaklandır ve sömür” “toplumları parçala ve sömür” projeleri gerçekleştirilmeliydi. Balkanlar, Anadolu ve Ortadoğu coğrafyasında kimi zaman bu ortam oluşturulmalıydı.

1799 yılında Portekiz elçisi William Smith, Osmanlı ile anlaşma yapmakla görevli olduğu halde Osmanlı ile bir anlaşma yapmaya, konjonktürel ortam nedeniyle fırsat bulamadı.73 Fransa-İngiltere savaşları nedeniyle ABD ile Fransa’nın arası iyi idi ama Napolyon Mısır’ı işgal edince ABD elçisi, Osmanlı ile iyi bir anlaşma yapmaya cesaret edememişti.

D. Osmanlı ile ABD Arasında Yapılan Anlaşmalar

1. 7 Mayıs 1830 (14 Zilkade 1245) Tarihli Seyr-i Sefain ve Ticaret Anlaşması

ABD 1776 senesinde bağımsızlığını kazandıktan sonra geniş topraklara yayılmış Osmanlı İmparatorluğu ile ilgilenmeye başlamıştır. İki ülke arasındaki ticari ilişkilerin gelişmesi için Osmanlı’dan fazla ABD büyük gayret göstermiştir. Bu ticari ilişkiye fazla sıcak bakmayan Osmanlı, Navarin olayından sonra yalnızlığını ABD ile gidermek istiyordu. Çünkü silah imalatı olmayan Osmanlı İmparatorluğu silah eksiğini bu yoldan tamamlamak zorundaydı.74 İmparatorluk, dünyanın en güçlü devletlerinden biri sayılıyordu ama silah imalinde oldukça yetersizdi. Yunan ayaklanmasını sonuca ulaştıran Navarin deniz baskını olmasaydı, Osmanlı, ABD ile anlaşmaya yanaşmazdı. II. Mahmut, Yunanistan’ı kaybettikten sonra, Navarin’de donanması yakıldı; Mısır’ın isyancı Paşa’sının, adeta imparatorluğun bir ucundan diğer ucuna kadar- Kütahya’ya kadar- gelmesiyle de itibarını kaybetti.75

1799 başlarında ABD Başkanı John Adams, bir komisyon kurarak, Osmanlı ile ilişkilerin başlamasını istedi ama 1820 ve 1823 teşebbüsleri başarı kazanamadı. 1799 senesinde ABD’nin Lizbon maslahatgüzarı İstanbul’a gelerek Osmanlı ile bir anlaşma yapmak istemiş ama bu gerçekleşmemiştir. 1829 senesinde ABD Başkanı

Andrew Jackson, Rhind,76 Offley ve Biddle'i gönderdi.77 1800 tarihinde Cezayir'in Osmanlı'ya ödediği yıllık vergiyi İstanbul'a taşıyan Amerikalı deniz subayı Kaptan William Bainbridge, Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa ile ikili bir görüşme yapmışsa da, bir anlaşma henüz imzalanmamıştır. 1820'lerde ABD Başkanı James Monroe, William Bainbridge ile Luther Bradish isimli kişileri İstanbul'a göndermiştir.

Osmanlı-ABD devletleri arasındaki resmi görüşmelere 1820 tarihinde başlanabilmiş, Babıali temsilcisi Reisü'l-Küttap Halet Efendi ile ABD temsilcileri arasındaki görüşmeler olumlu yönde sürerken, 1821 yılında başlayan Yunan İsyanı, müzakerelerin kesilmesine neden olmuştur.

Yunan isyanında tüm Batı'nın birlik olarak Osmanlı karşısında birleşmesi ve özellikle 27 Ekim 1827 tarihindeki Navarin Olayı,78 Osmanlı'nın Avrupa dışında bir müttefike ve donanmasını yenileyecek mali güce ihtiyaç duymasına neden olmuştur.79 Türkiye bu anlaşmanın savunma ve saldırı konusunda olmasını önerdiyse de ABD, bunu Monreo Doktrini nedeniyle kabul etmedi. ABD Başkanı 21 Temmuz 1828'de Offley ile ABD Akdeniz filo komutanı William Crane'i Osmanlı ile en imtiyazlı millete tanıdığı haklar seviyesinde bir ticaret anlaşması yapmaya ve gemilerin Karadeniz'e de girme hakkını elde etmek üzere müzakerelere başlama talimatı verdi. Reisülküttap Efendinin görüşmeler esnasında, Navarin'de yakılan Osmanlı donanması yerine yeni bir donanma yapılması önerisini ABD temsilcileri duymazlıktan geldi.

12 Eylül 1829'da ABD Başkanı Andrew Jackson, Captain James Biddle, David Offley ve Charles Rhind'i ABD-Osmanlı ilişkilerini düzenlemek üzere memur olarak atadı.80 Osmanlı-ABD ilişkileri 8 Şubat 1830'da İstanbul'da yeniden başladı. 10 Mayıs 1830'da iki ülke arasında ilk imzalanan bu anlaşmanın ömrü 100 sene sürdü.81 Temsilci Charles Rhind 10 Mayıs 1830 tarihinde ABD Başkanı Andrew Jackson'a yazdığı mektupta, durumu kendisine bildirdi. Anlaşmanın gizli maddesi olan Osmanlı Devleti'ne ABD'de savaş gemileri yapılmasına izin veren gizli maddeden ABD Başkanı'na bahsetmedi. Senato, gizli maddeden haberdar

olmayarak anlaşmayı onayladı. Osmanlı temsilcisi Reisü'l-Küttap Muhammet Hamit Efendi, ABD'li meslektaşı ile anlaştı ve 7 Mayıs 1830'da (14 Zi'l-kade 1245) ilk Osmanlı-ABD Ticaret ve Seyr-i Sefain Anlaşması imzalandı. Türk-ABD arasındaki yarım yüzyıllık müzakereler sonunda bir ticaret anlaşması imzalanabilmişti.82

Osmanlı-ABD Ticaret ve Seyr-i Sefain Anlaşması, 9 maddeden oluşmakta, ABD'ye "en ziyade müsaadeye mazhar millet" (most favored nation treatment for commerce) statüsü verilmekte,83 Osmanlı limanlarını ziyarete gelen ABD'li tacirlerden, daha önce bu statü tanınan diğer ülke tacirlerinden alınan gümrük ve resimlerden daha fazlasının talep edilmemesi ve diğer ülkelere verilen her tür ayrıcalık ve muafiyetten yararlanmaları benimsenmektedir. Anlaşma ile iki ülke arasında diplomatik ilişki, suçluların iadesi ve ABD ticaret gemilerinin Boğazlardan serbestçe geçerek Karadeniz'e geçebilmeleri sağlandı.84

Bu anlaşmanın iki özelliği vardır; birinci özelliği, ABD kerestesinin bol ve sağlam, inşaat masraflarının ucuzluğu nedeniyle, ABD'nin Osmanlı'nın savaş gemileri inşasını öngören, anlaşmanın gizli ek maddesidir. ABD Anayasasına göre, bir sözleşmenin yürürlüğe girebilmesi için Senatonun onayından geçmesi gerekiyordu. Bu maddenin Senato tarafından kabul edilmeyeceği anlaşılınca Başkan ve Senatoya sunulan metinlerde bu gizli-ayrı madde yer almamış; bu haliyle Senatonun onayından sonra Sözleşme Başkan tarafından 2 Şubat 1831'de onaylanmıştır. Reisü'l-küttab'a bu durum bildirilince o, bunun anlaşmaya etkisi olmayacağını belirtmiştir.85 Navarin'de donanması yakılmış olan Osmanlı, memnuniyetsizliğini ortaya koyunca, ABD Başkanı II. Mahmut'a açıklayıcı bir mektup göndermiştir.86

Bu arada ABD'nin en ünlü gemi mühendislerinden Henry Eckford yaptığı bir savaş gemisini Osmanlı'ya satınca II. Mahmut, bunu olumlu bir gelişme olarak değerlendirdi ve anlaşmayı 1831'de onayladı. Onay belgeleri (instruments of ratification) 5 Ekim 1831'de ABD'nin İstanbul maslahatgüzarı David Porter (ö. 1843)87 ile Reis Efendi tarafından onaylanmış metinlerin teatisi gerçekleşti.88 Henry Eckford ve ustabaşısı Rhodes tarafından yapılan bazı önemli

gemiler, Nev Eser, Nusretiye, Mesir-i Ferah gibi Osmanlı donanmasının en önemli fırkateynlerinin de aralarında bulunduğu ondan fazla savaş gemisiydi.89

Anlaşmanın ikinci özelliği ise, kapitülasyonlarla ilgili 4. maddesidir. 4. maddeye göre anlaşmanın yorumu iki ülke yetkilileri tarafından yapılır ve temel metin Türkçe metindir. ABD temsilcisi Porter, zeyil (codicil) olarak adı geçen metinde asıl metnin Türkçe olduğunu kabule mecbur edildi. 1868 tarihine kadar yorum konusunda anlaşmazlık olmamışsa da, bu tarihten sonra Türkçe metin ile İngilizce metin arasındaki farklılık sürekli olarak anlaşmazlıklara neden olmuştur.90 1868'de Babıali, Suriye'de suç işleyen iki ABD vatandaşını tutukladı. ABD elçisi bunun üzerine 4. maddeyi ileri sürerek Osmanlı mahkemelerinin yetkisiz olduğunu iddia etti.91 Hariciye Nazırı, asıl metin olan Türkçe metinde "tutuklanamazlar" kavramının bulunmadığını söyleyerek, bu metnin asıl olduğunu Porter'in imzaladığı zeyilde belirtildiğini söyledi. ABD, İngilizce tercümenin yanlış olduğunu benimsemekle birlikte, 4. maddenin anlamının zımnen de olsa tutuklamaya müsait olmadığında ısrar etti.92

1860'lı yıllardan itibaren özellikle Ermenilerin bir kısmı ABD'ye göç etmeye başladılar. Orada vatandaşlık hakkını kazanan Ermeniler Osmanlı İmparatorluğu'na geri dönerek ABD vatandaşlarının haklarından yararlanma yolunu aramaya başladılar. Bu konu ABD ile Osmanlı arasında yeni bir tartışma konusunu oluşturdu. 1869 yılında kabul edilen bir kanuna göre, Osmanlı Padişahının izni olmadan bir Osmanlı yurttaşı, vatandaşlıktan çıkarılmazdı. Bu nedenle de, ABD'ye giden bir Ermeni kökenli Osmanlı yurttaşı, ülkesine geri döndüğünde Osmanlı vatandaşlığından çıkmamış sayılacaktı93 Osmanlı'nın Washington sefiri Mavroyeni Bey, 3 Nisan 1893 tarih ve 6501/53 sayı ile Hariciye Nazırı Said Paşa'ya gönderdiği bir yazıda, ABD'ye göçmen olarak gelen Ermeni sayısının, Haziran 1891 yılında 560.319 kişi iken Haziran 1892'de 623.084'e yükseldiğini belirtmektedir.94

2. 13 Şubat 1862 Tarihli Osmanlı Devleti ile Amerika Birleşik Devletleri Arasındaki Seyr-i Sefain ve Ticaret Anlaşması

7 Mayıs 1830 tarihli anlaşmadan sonra Osmanlı'nın ABD ile imzaladığı ikinci ticaret anlaşması 28 yıl süreli, "en ziyade müsadeye mazhar ülke" prensibinin kabul edildiği95 bir biçimde imzalanan ve öncekine göre ticari münasebetleri daha ayrıntılı düzenleyen 13 Şubat 1862 tarihli anlaşmadır. 1862 anlaşması 1884 yılında Osmanlı Devleti tarafından tek taraflı olarak yürürlükten kaldırılmış, bunun üzerine 1830 tarihli anlaşmaya geri dönülmüştür.96 1830 anlaşmasında Amerika'nın adı "Amerika Devleti" olarak geçmekte iken, 1862 anlaşmasında Amerika'nın resmi adı "Hükümat-ı Müctemaa-i Amerika" yani "Amerika Birleşik Devletleri" olarak geçmektedir.

Bu anlaşma ayrılıkçı iç savaş esnasında (1861-1865) ABD tarafından imzalanmıştır. 1830 tarihli Osmanlı-ABD anlaşmasından sekiz sene sonra yapılan, 16 Ağustos 1838 tarihli Osmanlı-İngiliz ticaret anlaşmasında İngilizlerin lehine olan hükümler, kendiliğinden ABD lehine de uygulanıyordu. 1838 sözleşmesiyle Osmanlı ihraç ürünlerine uygulanan vergi %3'den %12'ye çıkartılmışken ithalat vergileri %5'ti. 1838 anlaşmasına atfen, %8 ihracat gümrük resmi giderek %1 e indirilecek ve ithalat gümrük resmi de %'1 olacaktı. 25 yıllık bir süre için yapılan 1830 anlaşması, 1855'te yürürlükten kalkmıştı. Babıali, 1830 anlaşmasının kendisinin aleyhine, ABD'nin lehine olması nedeniyle yerine yenisinin yapılmasını istiyordu; bu durumu ABD Elçisi Caroll Spence'e iletti. ABD tarafı ise 1830'da elde ettiği imtiyazları sürdürmek istiyordu.97 13 Şubat 1862'de ABD ile Osmanlı arasında 23 maddeden oluşan ve 28 yıl yürürlükte kalacak yeni bir dostluk ve ticaret anlaşması imzalandı. Burada eski anlaşmanın 1. maddesi olan "en ziyade müsaadeye mazhar millet" statüsü aynen kalmıştır.98 1839'dan beri %8 olarak geçerli olan ihraç gümrüğü resminin, tedricen %1'e kadar indirileceği, ithal gümrüğü resminin ise %1 olarak kalacağı belirtiliyordu. Bu anlaşma Osmanlı'nın silah ve cephane için koyduğu yasağı da kabul ediyordu.99 1862 Anlaşmasının bir özelliği, 1830 anlaşmasına göre, Osmanlı-ABD ilişkilerini oldukça ayrıntılı olarak

düzenlemesidir.100 İstanbul'daki ABD Elçisi Edward Joy Morri'nin, “Osmanlı Devleti'nin bugüne kadar yaptığı en liberal anlaşma” olarak nitelediği anlaşma Abraham Lincoln ile Sultan Abdulaziz tarafından imzalandı. ABD iç savaşının devam ettiği bir ortamda bu anlaşma pek verimli olmadıysa da, savaştan sonra, bu anlaşma sayesinde iki ülke arasındaki ticaret hacmi oldukça genişledi. 1832 yılında Osmanlı'nın ABD'den ithalatı 64. 722 dolar iken, Osmanlı'nın ABD'ye ihracatı 923. 629 dolardır. Bu rakam 1912 yılında Osmanlı'nın ABD'den ithalatı 3. 798.168 dolar, Osmanlı'nın ABD'ye ihracatı 19.208.926 dolar olmuştur. 1914 yılında İstanbul'daki Amerikan Ticaret Odasındaki üye sayısı 400'ü geçmekte idi.101

3. ABD-Osmanlı 11 Ağustos 1874 (28 Cemaziye'l-Ahır 1291) Tarihli Suçluların İadesine Dair Anlaşma

Amerika ile Osmanlı Devleti arasında 11 Ağustos 1874 (28 Cemaziye'l-Ahır 1291) tarihinde, suçluların iadesine dair bir antlaşma imzalanmış ve buna ait belgeleri ile 22 Nisan 1875'te İstanbul'da teati edilmiştir. Amerika'da bu anlaşma, 26 Mart 1875 tarihinde yürürlüğe girmiştir. İstanbul'daki Amerikan Elçisi (Minister) Mr. Cox, 16 Nisan 1886 tarihinde (Anlaşma yapıldıktan 11 sene sonra) ABD Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporda, Osmanlı Devleti'nin bu anlaşmayı yürürlükte saydığını belirtmiştir. Bu anlaşma beş yıl için imza edilmiş, sürenin bitmesinden altı ay önce taraflardan biri tarafından feshedilmedikçe, beşer yıl kendiliğinden uzaması öngörülmüştür.102 Mr. Cox'un halefi Mr. Strauss, 28 Aralık 1888'de ABD Dışişlerine gönderdiği raporunda “Bab-ı Ali'de anlaşmanın yürürlükte bulunmadığına dair bir eğilim görülmektedir çünkü bu anlaşmayı, halen müzakere edilmekte olan Tabiiyet Anlaşmasına bağlı görmektedirler. Bu iki anlaşmanın birbiriyle ne ilgisi olduğunu görmediğim gibi birinci anlaşmanın bağlayıcı olmaması için de geçerli bir neden bulamıyorum” demektedir.103

4. ABD-Osmanlı Devleti Arasında 11 Ağustos 1874 Tarihli Tabiiyet Anlaşması

ABD ile Osmanlı Devleti arasında yine 11 Ağustos 1974'te bir de Tabiiyet Anlaşması imzalanmıştır. İmzadan sonra ABD Hükümeti,

anlaşmanın ikinci maddesine itiraz ederek, bu maddenin ABD'nin uygulamasına ters düştüğünü belirterek değiştirilmesini istemiştir. Osmanlı bu isteği kabul ederek, anlaşmanın ikinci ve üçüncü maddesinde gereken değişiklikleri yapmıştır.104 Anlaşmanın esas metni ile birlikte değişiklik ayrı metin halinde aşağıda verilmiştir.

Bu anlaşmanın onay belgeleri 22 Nisan 1875'de İstanbul'da teati edilmiştir. Bu teati arasında Babıali yaptığı bir açıklama ile, ABD isteklerini adeta etkisiz hale getirince, ABD bu anlaşmayı yürürlüğe koymaktan vazgeçmiştir. Durum, 1889 senesine kadar bu şekilde devam etmiş, ABD'nin İstanbul elçisi (minister) Mr. Strauss, 16 Ocak 1889'da Washington'a gönderdiği raporunda, Osmanlı padişahından sağladığı "irade" ile Osmanlı Devleti'nin ikinci maddeyi değişik şekille ve hiçbir şart ileri sürmeksizin kabul ettiğini bildirmiştir. Sorun böylece çözümlenmiş olmakla birlikte, ABD Başkanı, aradan 15 yıl geçmiş olması nedeniyle Senatonun yeniden onayını almak istemiştir. Ama onay belgeleri bir türlü teati edilmediği için bu Tabiiyet Anlaşması yürürlüğe girmemiştir.105

E. Osmanlı ile ABD Arasındaki Hukuki-Ticari İlişkiler

Osmanlı-ABD hukuki ve ticari ilişkiler, 1785'te başlamış, iki alanda sürmüştür; birincisi ticaret, diğeri kültürdür (eğitim, sağlık ve misyonerlik). Tüccar ve misyoner tipi Osmanlı-ABD ilişkilerinin baş aktörleri olup diğer faktörler bu iki temel etrafında gelişmiştir.106 ABD'liler, 1811'e kadar İngiliz Levant Şirketi'nin (English Levant Company) yaptırımı ile ticaret yaptılar. 1802 yılında İzmir temsilciliği açıldı ama Osmanlı bunu 1830'a kadar tanımadı; 1830'da ilk anlaşma yapıldı,107 1830 ve 1862 sonrası ticaret arttı. Ticaret asla siyasi sınırları tanımaz, ticari anlaşmaların yapılmasını da beklemez, yaptırımları da pek umursamaz. Bu yıllarda İngiliz Levant Şirketi, ABD'lilere hizmet veriyor, Yakın Doğu'da ticaret yapıyordu. Bu, 1785'den 1811'e kadar sürdü. Bu yıldan sonra ABD'li tüccarlar kendi adlarına çalışmaya gayret gösterdiler. Zaten 1830'da anlaşma imzalandı. 1802'de (4 Mayıs) ilk ABD Consul olarak Mr. William Stewart atandı.108 ABD'ye ilk elçimiz 20.03.1856'da atandı. 8.10.1835'de ABD elçisi Nicholson L. Perrich Bursa'ya atandı. 1829 ve 1830'da ABD'nin Türkiye'den ithalatı ve ihracatı giderek arttı.109

Osmanlı, ABD’ye kahve, sabun, gümüş, meyve, fındık, pamuk, zeytinyağı satıyor, ABD’den, pamuk, şeker, demir, çelik, tütün, balık, mum, vs. alıyordu.110

İngiliz bandıralı ABD gemileri, Osmanlı limanlarını XVII. yüzyılda ziyarete başlamıştı. 1782’de ABD bandıralı ilk gemi Grand Turk isimli bir gemi oldu. Grand Turk ve diğer gemiler, 1786’da İstanbul’u, 1797’de İzmir’i, 1800’de İskenderiye’yi ilk kez ziyaret ettiler. Osmanlı İmparatorluğu’ndan, halı-reçine, kuru üzüm, incir, deri, afyon vb. gıda maddelerini satın alarak, bunu ABD’ye taşıyorlardı. 1820’lerde Osmanlı İmparatorluğu, Amerika için çok cazipti; hatta 1820’de Yunan Ayaklanması esnasında Yunanlıları değil Osmanlı İmparatorluğu’nu desteklediler. Gelişen ticari ilişkiler sonucunda ilk ABD Ticaret Odası 1811’de İzmir’de açılmıştı.

1831-1900 arasında ABD-Türk ilişkileri oldukça gelişti.111 1876’da Osmanlı İmparatorluğu dış ticarette dünyanın ilk on ülkesinden biriydi ama bu ticaret hacmi, gerçekte Osmanlı’nın olumsuz ekonomisini gösteriyordu. ABD, 1876’da Osmanlı’nın üçüncü en iyi tüketici ülkesiydi ama ithalatta altıncı sıradaydı. ABD, ticari rakibi olan İngiltere’ye karşı rekabet mücadelesi veriyordu; 1898-1899 yıllarında ticari rekabet sürüyordu. ABD’de, Osmanlı Devleti’ne, “Sick Man of Europe” (Avrupa’nın Hasta Adamı) diyordu. XX. yüzyılın ilk on dört yılında ticaret giderek artmıştı ama Birinci Dünya Savaşı’nın çıkmasıyla her türlü ilişki kesilmişti. Savaş sonrasında ticari ve hukuki ilişkiler eskiden kaldığı yerden yeniden başladı.112

F. Diplomatik Temsilciliklerin Açılması

1830 tarihli anlaşmanın imzalanmasından sonra, 1831 yılında David Porter, ilk ABD maslahatgüzarı olarak İstanbul’a tayin edildi. ABD, Osmanlı İmparatorluğu’na verdiği önemin bir göstergesi olarak 1839 yılında diplomatik temsilciliğini mukim elçilik düzeyine çıkardı. İstanbul elçiliğinde elçinin yanında bir katip, bir-iki tercüman ve Babıali tarafından elçilik hizmetine verilen ve yasakçı adı verilen muhafızlar görevliydi. 1860’lardan sonra suç işleyen Amerikalılar için bir de elçilik hapishanesi açıldı. 1840-1881 arasında İstanbul’da 11

adet ABD temsilcisi mukim elçi rütbesini taşıyordu. 1882'de alınan yeni bir kararla, İstanbul temsilciliği orta elçilik düzeyine yükseltildi.113 1882-1906 arasında dokuz ABD temsilcisi ortaelçi sıfatıyla çalıştı. 1906'da ABD temsilciliği büyükelçiliğe yükseltildi ve 1914'e kadar beş büyükelçi görev yaptı.

İstanbul'daki ABD diplomatik temsilciliğinin gelişmesine paralel olarak, Osmanlı Devleti'nin çeşitli kentlerindeki ABD konsolosluklarının sayısında artış olmuştur. 1830 anlaşmasının imzalanması ile resmi bir statü kazanan İzmir konsolosluğunu, Eylül 1831'de İstanbul, 1832'de Selanik, İstanköy, Bozcaada, İskenderiye, Beyrut, Kudüs, Bursa, Çanakkale konsoloslukları takip etmiştir. ABD'nin hızla kurduğu bu diplomatik ve konsüler ağa karşılık Osmanlı, ABD'deki temsilciliklerini çok yavaş bir biçimde kurmuştur. İlk olarak 1845'de ABD'nin Boston şehrinde yaşayan Tibgeoğlu Abraham, Osmanlı gemilerinin Boston limanıyla ticari ilişkisini düzenlemek ve ABD'de bulunan Osmanlı tebaasının korunmasını ve ayrıcalıklarını sağlamak için görevlendirildi. Osmanlı Devleti 1856'da New York'a, ve 1858'de Baltimore'a temsilci ataması yaptı.114

İlk elçilik 2 Nisan 1867'de Bulak (Blacque) Bey'in ilk Osmanlı orta elçisi olarak ABD'ye atanmasıyla açılmış oldu.115 1917'de Osmanlı'nın Washington büyükelçiliği kapanıncaya kadar 11 Osmanlı diplomatı görev yaptı ama Washington temsilciliği hiçbir zaman Hariciye Nezaretinin çok önemli bir mevkii olmadı, Washington temsilciliği ortaelçiliğin üzerine çıkartılmadı.116 Elçiliğin açılmasından sonra ABD'deki Osmanlı konsoloslukların sayısı çoğaldı; 1881'de New York, Baltimore, Chicago, Boston, Philadelphia ve New Orleans'da Osmanlı konsoloslukları mevcuttu.

G. Silah Ticareti

Savaş gemileri ve silah ticareti Osmanlı-Amerikan ticari ilişkilerine ayrı bir canlılık katmaktadır. Osmanlı Devleti'nin, Navarin olayından sonra Amerikan savaş gemilerine ve kara silahlarına duyduğu ilgi, iki ülke arasında yoğun bir silah ticareti yapılmasına yol açtı. Osmanlı özel temsilcisi Binbaşı Emin Bey'in 1851'de ABD'nin önemli tersane ve deniz üslerini gezmesinin

ardından Kaptan (-ı Derya) Paşa'ya rapor sunduktan sonra Babıali yeni siparişler verdi.

1858 yılında verilen gemi siparişi, İngiltere büyükelçisinin yoğun temasları sonucunda iptal edilerek İngiltere'ye verildi.117 Osmanlı Devleti'nin Amerikan kara silahlarını büyük miktarlarda ithal etmesi ilk kez 1865'te gerçekleşti. Amerikan iç savaşında kullanılan 40.000 Enfield marka piyade tüfeği, bu tarihte Osmanlı Devleti tarafından satın alındı. 1869'da 239.000 adet Enfield ve Springfield marka piyade tüfeği süngüsü ve fişekleriyle birlikte 1.331.000 dolara satın alındı.118

Osmanlı Devleti'nin ABD'den silah alımları 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde en yüksek boyutlarına ulaştı. 1873'te Babıali ABD'den 400.000 adet Winchester marka piyade tüfeği satın aldı. 1882'de II. Abdülhamit, ABD Elçisi Lewis Wallace ile dostluk kurmuşsa da fiyat konusunda anlaşma sağlanamadığından alım gerçekleşmemiştir.119 1900'lerin başında Osmanlı Devleti'nin ABD'den deniz silahları satın alması konusu taraflar arasında konuşuldu ve bir savaş gemisi alma konusunda anlaşma sağlandı. Söz konusu gemi 1904'te Osmanlı Devleti'ne teslim edildi ve Mecidiye adıyla donanmadaki yerini aldı.120

1865-1880 döneminde yoğun biçimde devam eden Osmanlı-ABD silah ticareti, Almanya'nın 1880'lerin ortalarından itibaren Osmanlı silah piyasalarına yoğun biçimde girmeye başlamasıyla düşüşe geçti ve hiçbir zaman eski düzeyine ulaşamadı.121

1 “Ülke tutmak için çok asker ve ordu gerekir; askeri beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır. Bu malı elde etmek için halkın zengin olması gerekir. Halkın zengin olması için doğru kanunlar konulmalıdır. Bunlardan biri ihmal edilirse beylik çözülmeye yüz tutar”; Kudatgu Bilig, R. R. Arat neşri, Ankara, 1947, Beyit, 2057-2059.

2 Anglo-Amerikalıların kökeni için bkz. Alex de Tocqueville, Democracy in America, 1957, New York, Vintage Books, 5. B., Volume I; s. 27 vd.

3 İngiliz Kolonileri devri için bkz. Amerika Tarihinin Anahatları, Hazırlayan, ABD Dışişleri Bakanlığı, Yayımlayan, Türk Dışişleri Bakanlığı, İst. 1951, s. 5-26.

4 ABD tarihinde hukuk ve ABD hukuk tarihi için bkz. Lawrence M. Friedman and Harry N. Scheiber (Edited by), American Law and the Constitutional Order, Historical Perspectives, Harward University Press, 1978, ss. 1-53.

5 Amerika Tarihinin Anahatları, s. 27 vd.

6 ABD’de bürokratlar ve federal bürokratlar için bkz. Thomas E. Patterson, The American Democracy, Second Edition, New York, 1994, s. 557-660.

7 Güriz, Adnan, Hukuk Felsefesi, Ankara, 1987, s. 164.

8 Öktem, Niyazi, Devlet ve Hukuk Felsefesi Akımları, İstanbul, 1995, 5. Baskı, s. 242.

9 Kennedy, Paul, Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri (1500’den 2000’e Ekonomik Değişme Askeri Çatışmalar), Çeviren Birtane Karaanakçı, 4. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1993, s. 283.

10 Moore, John Hammond, America Looks At Turkey, 1876-1909, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Doctorate Dissertation). Virginia University 1961, s. 1-4.

11 Cyrus Hamlin, Among The Turks, New York, Robert Carter and Brothers Press, 1878, s. 343.

12 Duverger, Maurice, Halksız Demokrasi, Çeviren, İsmail Özüt, Dördüncü Yayınevi, İst. 1969, s. 111.

13 İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişaf Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", TTK, Belleten, C. XXVIII, Ankara 1964; ayrı bası: Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi içinde, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 162-163.

14 1584'de akça yüzde yetmiş kıymetten düşürülmüştür. 1596-1610 yılları arasında Celali isyanları olmuş, kıtlıklar belirmiş, fiyatlar yükselmiş, ekonomik bozukluk sosyal bozukluğu getirmiştir. Kuşkusuz ki, Osmanlı para sistemi, dünya şartlarıyla yakından ilgiliydi.

15 İnalcık, Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti, s. 163-164, 185-186.

16 İnalcık, Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti, s. 186.

17 Bu konuda yazılan bir doktora tezi, (Fuad Ezgü, Osmanlı İmparatorluğu ile ABD Arasında İktisadi ve Kültürel Münasebetlerin Kuruluşu ve Gelişimi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, 1949) varsa da, bu teze ulaşamadık.

18 Armaoğlu, Fahir, Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, sunuş.

19 Gordon, Leland James, (Prof. Of Economics, Denison University), American Relations with Turkey 1830-1930 An Economic Interpretation, Philadelphıa, University of Pennsylvania Press, 1932, s. 13.

20 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 15.

21 Roger Reed Trask, The Relations of the United States and Turkey 1927-1939, A Thesis in History, The Pennsylvania State University, Submitted For The Degree of Doctor of of Philosophy, 1959, p. 7; 1831-1914 yılları arasındaki Türk-ABD ticari ilişkileri ve hacmi için bkz. ibid, s. 9, tablo-1.

22 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 4.

23 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 5.

24 A. de Lamartine, Türkiye Tarihi, Cilt III (Cihan Hakimiyeti), Hazırlayan M. R. Uzmen, İst., s. 810.

25 Emecen, Feridun, “Kanuni Devri”, Büyük İslam Tarihi, C. X, İst. Ty., s. 350.

26 Lamartine, Türkiye Tarihi, Cilt III (Cihan Hakimiyeti), s. 806.

27 Emecen, s. 358.

28 Abdurahman Şeref, Tarih-i Devlet-i Osmaniye, C. II, İstanbul, 1318, s. 308.

29 İngilizce metinlerde “Dayı” kelimesinin karşılığı olarak “Dey” kelimesi kullanılmıştır; bkz. Miller, Hunter, Treaties and Other İnternational Acts of the United States of America, vol. 1, Washington D.C, Governmental Printing Office, 1931, Treaty Series, No. 1, 8 Status at Large, 133-37, Algiers: September 5, 1795, s. 299.

30 Walter Livingston Wright, American Relations with Turkey to 1831 (basılmamış doktora tezi), Princeton University, 1928, s. 9.

31 Krş. Ercüment Kuran, Avrupa’da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu, Ankara 1968, s. 37.

32 Thomas Harris, The Life and Services of Commoder William, Bainbridge (Philadelphia 1837, s. 43-46)’dan Köprülü, Orhan, “Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri”, Belleten, C. LI, Ağustos, 1987, Sayı, 200, s. 928.

33 Walter L. Wright, American Relations, s. 45 vd.

34 Türk-Amerikan ilişkilerinin kronolojisi için bkz. Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, ss. 371-375.

35 Fransız elçisi Osmanlı sultanına dilekçe göndererek, bazı leventlerin, Fransız gemi ve vatandaşlarının malına ve canlarına zarar verdiklerini belirtmesi üzerine, Osmanlı sultanı, alınan malların iadesini ve sözleşmelere (Ahidname-i Hümayun’a) aykırı iş yapılmamasını emretmiştir; 10 Safer 973/6 Eylül 1565 tarihli, Cezayir-i Garp Beylerbeyliğine Varıncaya Kadar Yol Üzerinde Bulunan Beylere ve Kadılara Gönderilen Ferman; 5 Numaralı Mühimme Defteri, Tıpkı basım Ferman no. 215.

Cezayir-i Garb Beylerbeyine gönderilen 23 C. Evvel 973/13 Aralık 1565 tarihli 656 no.lu Ferman'la da, leventlerin Fransızları esir ettiği, bunun iki devlet arasındaki ilişkilere zarar verdiği belirtilmiş, esirlerin derhal teslim edilmesini emretmiştir; 5 Numaralı Mühimme Defteri Ferman no. 656. Aynı Beylerbeyi'ne gönderilen bir Ferman ile de Malta Seferinde Cezayir gemileri ile gelerek her türlü yardımda bulunmasının takdirle karşılandığı, bundan sonra da Trablusgarb Beylerbeyi Ali Paşa ile birlikte ülkenin korunması için gerekli gayretin gösterilmesi istenmiştir.

36 Cezayir (1518-1830), Tunus (1574-1881), Trablusgarb (16.yy, 1911).

37 Erhan, Çağrı, "Osmanlı-ABD İlişkileri", Yeni Türkiye Dergisi, Osmanlı Özel Sayısı, C. II, ss. 235-247, s. 235; Kütükoğlu, Mübahat, S, Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri 1580-1838, Ankara 1974, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları no. 42, Yayınlanmış Doktora Tezi, s. 33.

38 Kütükoğlu, Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri, s. 13.

39 Bryson, Thomas, Tars, Turks and Tankers Role of the US Navy in the Middle East 1800-1979, Metuchen, The Scarecow Press, 1980, s. 2'den Erhan, "Osmanlı-ABD İlişkileri", s. 246.

40 Miller, Hunter, Treaties and Other İnternational Acts of the United States of America, vol. II, Washington D.C, Governmental Printing Office, 1931, s. 227-386. Washington'da Anayasa Caddesi üzerinde bulunan Dış İşleri Bakanlığı içerisinde, ilk Dış İşleri Bakanı Thomas Jefferson tarafından kurulan, ABD'nin en eski devlet kütüphanesi vardır. ABD Dışişleri Bakanlığı, tarihteki tüm anlaşmaları "Treaties and Other International Acts of the United States of America" ismiyle 1931 yılında yayınlamıştır. Bunun II. cildinin 17. dökümanı, 23 sayfadan ibaret bir metin olup 1795 tarihinde Cezayir Beylerbeyi ile ABD arasında yapılmıştır.

41 Miller, s. 218.

42 Miller, s. 185, 219, 220.

43 Ancak anlaşmanın ekinin orijinali kayıptır; Hunter Miller, Treaties and Other International Acts, p. 224.

44 Miller, s. 226.

45 Miller, s. 312.

46 Miller, s. 312.

47 Miller, s. 304. Bu anlaşmanın bir benzerini Cezayir, 5-16 Nisan 1729'da İsveç ile yapmış, bu Anlaşma 25 Nisan-5 Mayıs 1792'de yenilenmişti; ibid, p. 312.

48 Miller, s. 313; Anlaşmanın altındaki bu gerekçe Amerikan kaynaklarına göredir.

49 Miller, s. 303.

50 Thomas Harris, The Life and Services of Commoder William Bainbridge (Philadelphia 1837, s. 43-46.

51 Anlaşmanın Arapça orijinali ve İngilizce tercümesi için bkz. Fendoğlu, Otokratik Modernleşme ve Anayasal Monarşi Bağlamında Osmanlı Devleti'nin Amerika Birleşik Devletleri İle Hukuksal İlişkileri,, ss. 206-213 (EK-4).

52 Miller, Vol. II, Treaty Series, No. 358, 8 Status at Large, 154-56, Document No. 20, s. 349, 382.

53 Miller, s. 366-367.

54 Miller, s. 366, 378, 379.

55 Miller, s. 368 vd. Hurgronje, Anlaşma altında imzası olan on bir yetkiliyi tek tek incelemekte ve Trablus'u yönetenlerin "mutasarrıf", "vali" gibi unvanlar, "Karamanlı" gibi yer isimleri kullanmakla, anlaşma'nın teminatının Osmanlı'nın Cezayir Dayısı Hasan Paşa olmakla, anlaşmanın Osmanlı ilişkisine dikkat çekmektedir; s. 374-376. Hurgronje'nin belgelere dayanan bu isabetli görüşü, Trablus (Tripoli) ile ABD arasındaki anlaşmanın orijinal dilinin Arapça olmakla birlikte Türk Hukuk Tarihini doğrudan ilgilendirdiğini ortaya koymaktadır.

56 Miller, Treaty Series, No. 360, 8 Status at Large, 157-61, Document No. 21, s. 386.

57 Miller, s. 422.

58 Miller, s. 414.

59 Miller, s. 414-415.

60 Tunus Beyi'nin ABD Başkanına gönderdiği mektubun aslı için bkz. D. S., 1 Consular Despatches, Tunis (Miller, s. 421'den naklen).

61 ABD-Tunus arasındaki 1824 tarihli Anlaşma için bkz. Miller, Vol. II, Document 45.

62 Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, C. V, s. 2596 vd.

63 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 8.

64 Köprülü, "Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri", s. 930.

65 Yaşar Yücel-Ali Sevim, Türkiye Tarihi, C. II, s. 205.

66 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 9.

67 Ilgar, İhsan, "İlk Türk-Amerikan Ticaret Anlaşması", Hayat Tarih Mecmuası, C. II, Ekim 1969, s. 5. Köprülü'ye göre, bu tarih 1811 değil 1816 dır; Köprülü, s. 930.

68 Turgay, A. Ünver, "Ottoman-American Trade During the Nineteenth Century", Osmanlı Araştırmaları, C. III, s. 29.

69 Erhan, "Osmanlı-ABD İlişkileri", s. 236-237.

70 Yücel, Yaşar ve Sevim, Ali, Türkiye Tarihi, "ABD İle İlişkiler Bölümü", s. 206-207.

71 Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, İstanbul, s. 10.

72 Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, s. 13.

73 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 8.

74 Armaoğlu, Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri, s. 1. Navarinde Türk donanması 3,5 saatte yakılmış, düşman haberimiz yok, demiştir; Danişmend, İsmail Hami, İzahlı Osmanlı

Tarihi Kronolijisi, C. IV (1703-1924)/1115-1342, s. 112. Navarin olayından sonra yüz binlerce Türk, Rumeli'den Anadolu'ya iltica etmiştir; Eren, M. Cevat, "Tanzimat", MEB.İA, C.XI, ss. 709-765, s. 713. Navarin olayından hemen sonra Rusya, Osmanlı'ya savaş ilan etmiştir.

75 Hamlin, Among The Turks, s. 29.

76 Rhind, New Yorklu bir tüccar idi. Biddle, ABD'nin Akdeniz filo komutanı; Offley ise İzmir'de ABD'li bir tüccardı.

77 Roger Reed Trask, The Relations of the United States and Turkey 1927-1939, s. 4.

78 Navarin'de Osmanlı donanması, ortak Avrupa (Haçlı) donanması tarafından yakılmıştır. Şöyleki; Osmanlı Sarayında Halet Efendi'nin entrikaları, Tepedelenli Ali Paşa'nın Arnavut-Rum ve Fransızlarla işbirliğinde bulunarak Bab-ı Ali'ye isyanı, Rumların başkaldırısı için en uygun ortamı hazırlamıştır. İsyan, latin ırkından olan Eflak-Buğdan'da başladı. Bu isyan bastırıldı. İsyan ikinci kez 6 Nisan 1821'de Mora'da Rumların ayaklanmasıyla başladı, Ege Adalarına da yayıldı. Asiler 1 Ocak 1822'de bir Meclis toplantısı düzenleyerek Yunanistan'ın bağımsızlığını ilan edip, senato ve hükümet kurdular. II. Mahmut, Kavalalı M. Ali'den yardım istedi. Kavalalı, Mora ve Girit Valiliği şartıyla öneriyi kabul etti. M. Ali Paşa, oğlu İbrahim Paşa komutasında 54 gemi ve 16 bin asker gönderdi. Bu kuvvet Osmanlı kuvvetleriyle birleşerek 4 yılda bastırılamayan isyanı sona erdirdi ama araya Avrupa girdi. Rusya-Fransız ve İngiliz donanmaları, Türk-Mısır donanmasının bulunduğu Navarin'e gelip, Türk-Mısır donanma ve askerinin derhal Yunanistan'ı terk etmesini istediler. Olumsuz cevap verilince, Türk ve Mısır donanması yok edildi. Bu bir felaketti, yeni bir Haçlı savaşıydı. Navarin'de, galip Osmanlı, mağlup duruma; deniz gücünü kaybetmiş bir deniz devleti durumuna düşmüştü. Neticede Fransız ve İngilizler, M. Ali Paşa ile anlaşarak askerlerini Mısır'a taşıdılar. Rusya, Osmanlı'nın bu zayıf anını, pusuda dikkatle gözetliyordu; Fendoğlu, Devlet, Diplomasi ve İnsanın Özgürlük Mücadelesi, s. 177.

79 Armaoğlu, Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri, s. 1; Köprülü, s. 931.

80 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 10.

81 Roger Reed Trask, The Relations of the United States and Turkey, s. 4 ve 6; Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 10.

82 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 11.

83 Roger Reed Trask, The Relations of the United States and Turkey, s. 4.

84 Erhan, "Osmanlı-ABD İlişkileri", s. 237.

85 J. C. Hurewıtz, The Middle East and North Africa in World Politics A Documentary Record, Vol. I, 1535-1914, New Haven and London, Yale University Press, 1975, s. 245.

86 Kurat, Akdes Nimet, "Türkiye ile ABD Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Vesikası", Tarih Araştırmaları Dergisi, C. V, s. 335.

87 Trask, The Relations of the United States and Turkey, s. 11.

88 National Archieves and Records Administratin (ABD) (NARA), M-46, Oct. 5, 1831'den Erhan, "Osmanlı-ABD İlişkileri", s. 237.

89 Hamlin, Among The Turks, p. 29; Trask, The Relations of the United States and Turkey, s. 7.

90 Bk. Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, pp. 190-200; Roger Reed Trask, The Relations of the United States and Turkey, s. 6.

91 Anlaşmanın İngilizce metnine göre, Osmanlı yargı yerleri suç işleyen ABD yurttaşlarını tutuklayamaz, yargılayamaz, cezalandırılamazdı; John Basset Moore, A Digest of International Law, Washington 1906, C. II, s. 676 dan Köprülü, "Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri", s. 937.

92 Köprülü, “Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri”, s. 938; Armaoğlu, Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri, s. 1.

93 Köprülü, “Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri”, s. 938.

94 Bilal Şimşir, Documents Diplometatiques, Affairs Armeniennes 1886-1893, Ankara, 1985, C. I, s. 432’den Köprülü, “Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri”, s. 939. Mavroyeni Bey’den sonra 1897-1901 yılları arasında Osmanlı’nın Washington sefiri olan Ali Ferruh Bey’dir. Anlaşmanın Türkçe Metni için bkz. Fendoğlu, Otokratik Modernleşme ve Anayasal Monarşi Bağlamında Osmanlı Devleti’nin ABD İle Hukuksal İlişkileri, ss. 167-180 (EK-2) ve İngilizce Metni için bkz. ss. 184-203 (EK-3).

95 Roger Reed Trask, The Relations of the United States and Turkey, s. 6.

96 Ülman, Haluk, İkinci Dünya Savaşı’nın Başından Truman Doktrinine Kadar Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri (1939-1947), AÜSBF Yayını, Ankara, 1961, s. 5; Roger Reed Trask, The Relations of the United States and Turkey, s. 7.

97 Howard Joseph Kerner, Turco-American Diplomatic Relations 1860-1880, Ph. D. Thesis, s. 36.

98 Armaoğlu, Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri, s. 7; Köprülü, “Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri”, s. 934; detay için bkz. Kütükoğlu, Mübahat S., “Ahidnameler ve Ticaret Muahedeleri”, Yeni Türkiye, Mart-Nisan 2000, Yıl 6, Sy. 32, 701 Osmanlı Özel Sayısı-II, Ekonomi ve Toplum, Ankara, 2000, ss. 222-234.

99 Köprülü, “Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri”, s. 934.

100 Armaoğlu, Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri, s. 7.

101 Köprülü, “Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri”, s. 935.

102 Armaoğlu, Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri, s. 14.

103 John Bassett Moore, A Digest of International Law, Washington, Government Printing Office, 1906, Vol. V. s. 802. 1874 Anlaşmasının Türkçe orijinal metni için bkz. Fendoğlu, Otokratik

Modernleşme ve Anayasal Monarşi Bağlamında Osmanlı Devleti'nin Amerika Birleşik Devletleri İle Hukuksal İlişkileri, 215-230 (EK-5).

104 Armaoğlu, Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri, s. 17.

105 John Bassett Moore, A Digest of İnternational Law, Washington, Government Printing Office, 1906, Vol. III, ss, 707-708. 1874 Tabiiyet Anlaşması'nın Türkçe orijinal metni için bkz. Fendoğlu, Otokratik Modernleşme ve Anayasal Monarşi Bağlamında Osmanlı Devleti'nin Amerika Birleşik Devletleri İle Hukuksal İlişkileri, s. 237-244 (Ek-6).

106 Roger Reed Trask, The Relations of the United States and Turkey 1927-1939, A Thesis in History, The Pennsylvania State University, Submitted For The Degree of Doctor of of Philosophy, 1959, s. 1.

107 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, p. 345; Roger Reed Trask, The Relations of the United States and Turkey 1927-1939, s. 3.

108 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 42.

109 Rakamlar için bkz. Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 43; ABD'nin bu tabloya göre ihracatı 101.863 $, ithalatı 710.629 $'dır.

110 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, p.43, ABD'nin, Türkiye'den neyi (tütün, halı, meyve, fındık, yün, deri, afyon, minerallergibi) niçin aldığı konusunda bkz. ibid, s. 72-100. ABD'nin, Türkiye'ye neyi, niçin sattığı konusunda bkz. ibid. ss. 103-114. ABD'nin ticareti ile siyaseti arasındaki ilişki için bkz. ibid. s. 115 vd. Kuşkusuz ki, bunun temel amacı, ABD'nin dünyadaki yararlarını korumaktır.

111 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, p. 44-47. Türk İmparatorluğunun 1876 yılında dünya ülkeleriyle ihracat ve ithalatı içinde bkz. Gordon, American Relations with Turkey, s. 52.

112 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 71.

113 Erhan, "Osmanlı-ABD İlişkileri", s. 237.

114 BOA, İradei Seniye, 9 S. 1261, (5 Şubat 1845), 27 Ş 1274 (12 Nisan 1858).

115 Trask, The Relations of the United States and Turkey, s. 11.

116 Girgin, Kemal, Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz (Teşkilat ve Protokol), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994, s. 47.

117 BOA, İrade-i Seniye, 3 Nisan 1274 (17 Nisan 1858).

118 Erhan, “Osmanlı-ABD İlişkileri”, s. 240.

119 Sander, Oral-Fişek, Kurthan, ABD Dışişleri Belgeleriyle Türk-ABD Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı, 1829-1929, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1977, s. 84.

120 Erhan, “Osmanlı-ABD İlişkileri”, s. 240.

121 Sander-Fişek, s. 40.

Osmanlı Liman Şehirlerinde Yabancı Tüccar ve Levantenler / Doç. Dr. Şerife Yorulmaz [s.283-292]

Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Seyahatin, Politikanın ve Dinin Anlamlı İşbirliği, Ticaret

Bilim, dünyanın yaklaşık 4-5 milyar yıllık geçmişine karşılık insanın, ancak son bir-iki milyon yılın konusu olduğunu belirtiyor. Bu durumda yaşlı dünyaya göre oldukça genç olan insanlığın, tarih öncesi dönemleri antropoloji, arkeoloji vs. bilim dallarına konu olmaya devam ederken, yazılı belgelerle bilime konu olan dönemi ise bilindiği gibi yaklaşık son beş bin yıl. İnsanın etkinlikleriyle dolu bu binlerce yıl, öncelikle çevreyi, doğayı tanıma, yaşam alanlarını geliştirmek için bilinmeyen yerlerin keşfi ve buna bağlı olarak yer değiştirmeler, yaşam kaynaklarıyla ilgili insanlararası mücadeleler vs. ile geçmiştir.

Daha ilk çağlarda avcılar ve toplayıcılar, yerlerinden yurtlarından ayrıldılar ve verimli av alanları bulmak amacıyla, geniş bölgeleri keşfe çıktılar. Hayvan beslemeye ve bitki yetiştirmeye başlayarak yerleşik yaşama geçtiler. Ürettikleri malları ve araçları başka mallarla takas ederek zanaatin ve ticaretin temellerini attılar. İlkçağ toplumlarının başta Sümer, Fenike ve Asur olmak üzere Mezopotamya-Anadolu-Mısır-Hindistan-Kıbrıs-İspanya güzergahlarında önemli ticari faaliyetlerde bulundukları bilinmektedir. Tüccarların isteği üzerine asker-krallar ve orduları ticaret yollarının güvenliğini sağlamaktaydı. Bu görev o çağdan itibaren devletin doğal görev alanı haline geldi. Toplumlar İlkçağ'da kazandıkları ticari tecrübeleri Ortaçağ'da iyice geliştirdiler. Güvenlik nedeniyle genelde büyük gruplar halinde seyahat eden tüccarlar ve satıcılar, yük hayvanları ve yük arabalarıyla pazar ve panayırlara giderlerdi. Meslekleri gereği hep uzak yolculuklara çıkan tüccarlar kıtaları aşan yolculuklara çıkıyorlardı.

Tüccarlar, yerleşik düzene geçip de, mallarına bizzat eşlik etmelerine gerek kalmayınca -kervandan ticarethanelere geçiş- genç

çıraklar, çantalarında güvence ve tavsiye mektupları ve para dolu keseleriyle birlikte, Venedik, Cenova, Marsilya, Anvers, Londra veya Lizbon'a eğitime gönderilmeye başladılar. Seyahat ve "çıraklık yolculuğu", zanaatçılarda eğitimin önemli bir parçası haline geldi. Bu şekilde binlerce kişi loncaların sıkı denetimi altındaki günlük hayatın tekdüzeliğinden de kaçmaya çalışıyordu. Ayrıca yabancı dil bilen, gezmiş görmüş kişiler saray ve şehirlerde üst tabakaya mensuptu. Bu da durumu daha çekici hale getiriyordu.

Fakat Ortaçağ insanının en önemli seyahati hac yolculuklarıydı. Doğal olarak ardından da Haçlı Seferleri geldi. Orta Çağ'daki hac yolculukları, Avrupa ile Arap-İslam dünyası arasında sıkı kültürel ve ekonomik ilişkiler kurulmasını, insanın bilgi dağarcığının önemli ölçüde genişlemesini sağladı.1

13. yüzyılda, Altınordu askerlerinin yarattığı tehlike karşısında Avrupa, Karakurum'a Cengiz Han'ın sarayına acele iki elçi göndermişti. Bunlar, Papa'nın elçisi İtalyan Fransisken Rahibi Giovanni de Carpini ile 1253-1255 yıllarında Fransız Kralı IX. Louis'in görevlendirdiği Flaman Fransisken Rahip Wilhelm von Rubruk idi. Bu elçiler aracılığıyla Cengiz Han'ın İmparatorluğu'nun gücü ve İç Asya'nın bilinmeyen bölgeleri hakkında bilgi edinilmişti.

Venedikli tüccar Marco Polo, 13. yüzyılın ikinci yarısında Orta Çağ'ın en büyük yolculuğunu gerçekleştirdi ve Uzak Doğu'ya giden ilk Avrupalı olarak ün yaptı. Uzun yıllar Çin'de yaşadı.

14. yüzyılda Floransalı tüccar Francesco Balducci Pegolotti'nin tüccar seyyahlar için yazdığı Pratica della Mercatura (Ticari Uygulamalar) adlı kitabında ticaret usulleri, iki yüz seksen çeşit baharat ve koku maddesini de içeren ticari mallar, Orta Asya ve Uzak Doğu yolları hakkında ayrıntılı bilgi verilmekteydi. Böyle bir metnin ortaya çıkmış olması daha önce de tüccarların böyle yolculuklara çıkmış olduğunu düşündürmektedir. Fakat bu tüccar ve misyonerlerin hiçbiri Marco Polo kadar etkili olamamıştı. O, gittiği yerleri ayrıntılarıyla anlatarak herkesi etkilemişti. Java'daki baharat bolluğuna ilişkin tasvirleri birçok tüccarı bu uzak yerlere çekti. Ülke ve kıyı tasvirlerinden harita çizimlerinde yararlanıldı. Marco Polo'nun

Seyahatnamesi 1477’de basıldı ve büyük coğrafi keşiflerin arifesinde büyük yankı uyandırdı.2

Yollar ve yolculuklar, ilkçağlardan başlayarak dinin ve ticarete hizmetindeydi ve bu durum böyle devam etti. Ticaret 16, 17 ve 18. yüzyıllarda geleneksel araçlarla yapılmaya devam etti; ancak araçlarda değişim yavaş da olsa büyük atılımlara hazırlanıyordu. Nihayet 19. yüzyılda modern teknoloji ve sanayinin temelleri atıldı ve birçok teknolojik buluş yapıldı. Bunlar arasında özellikle demiryolları çok önemliydi.

İlk tren yolu 1825’te Stockton-Darlington arasında açıldı. Bunu kıtanın kaynaşmasını sağlayan geniş demiryolu ağıyla Amerika izledi. 1831’den itibaren Fransa, 1835’ten sonra da Belçika ve Almanya izledi.3 Demiryolu ağı hızla dünyayı sarmaya başladı. İngiltere ve Fransa Afrika ve Asya’nın bazı bölümlerinde özellikle sömürgelerinde ve çevre ülkelerde -Osmanlı İmparatorluğu gibi- demiryolları kurdular. Yeni enerji kaynaklarının bulunuşu gemi ulaştırmacılığında da devrim yaratmıştı.

Avrupa’da sanayileşme ve kapitalizmin gelişmesi Doğu-Batı ticaretini farklı bir sisteme oturttu. Seyyahların, tüccarların, misyonerlerin kralların yolları ve yolculukları, siyasi olarak da bağlayıcı yeni araç ve yöntemlerle küreselleşti.

Levant Ticareti ve Osmanlı İmparatorluğu

Osmanlı İmparatorluğu, Doğu-Batı ticaretinin kilit noktasındaydı. Dolayısıyla tarihi de buna bağlı bir çizgi izledi ve bu ticaret alanına uzun süre egemen oldu.

Bir görüşe göre, Portekizlilerin 16. yüzyılda Ümit Burnu’nu dolaşarak Asya’ya ulaşan yeni bir ticaret yolu keşfetmeleri ve 17. yüzyılda İngilizlerin ve Hollandalıların Asya’da sağladıkları üstünlük, “Osmanlı’nın dış ticaretini ciddi biçimde sarsmış ve onu egemenliğindeki alanlarla birlikte dünya ticaretinin ana kaynağından uzakta, durgun bir su başında bekler” bırakmıştı. Bu sıralarda Amerika’daki İspanyol sömürgelerinden getirilen ucuz gümüş, enflasyona ve doğal olarak Osmanlı parasının büyük değer kaybetmesine neden olmuştu.4

Fakat Halil İnalcık'ın da ifade ettiğine göre, Levant yani Doğu Akdeniz ülkeleri, 1500 yıllarında büyük keşiflerden önce Doğu ile Batı arasındaki mal ve fikir alışverişinin en canlı bölgesiydi. Osmanlılar, 16. yüzyıl başlarında Suriye, Mısır, Arabistan ve Yemen gibi Arap ülkelerini topraklarına katarak Hint Okyanusu'na çıktılar. Burada Portekizlilerle uzun bir mücadeleye girişerek Hint Okyanusu ve Kızıldeniz üzerinden geçen hac ve ticaret yollarını kontrol altına almaya çalıştılar. Tebriz-Bursa ve Tebriz-Halep ipek yolunu kontrol altında tutmak için de doğuda çeşitli tarihlerde Tebriz (1517, 1534, 1585), Gürcistan (1549) ve Hazar Denizi'nde (1585) egemenlik kurdular. Kızıldeniz'den Portekizlileri çıkardılar. Yemen, Aden, Babülmendeb kontrol altına alındı, 1534'te Irak merkeze bağlandı ve böylece Basra Körfezi'ne çıkılarak burada bir deniz üssü kuruldu. Portekizliler ve İran Safevilerine karşı Basra ve Bağdat üzerinden Hint Okyanusu ticaretini İmparatorluk lehine yeniden canlandırdılar. Böylece Orta Doğu tekrar dünya ticareti açısından bir koridor haline geldi (1517-1630). Ümit Burnu yolunun bulunuşundan sonra dünya ticaretinin en önemli bölümünü oluşturan Hint-Avrupa ticaretinin tümüyle Avrupalıların eline geçtiği iddiası, bugün reddedilmektedir. 16. yüzyıl ortasında Lizbon'a Ümit Burnu yoluyla 30 bin kental baharat gelirken aynı miktarda baharat Kızıldeniz ve Basra Körfezi üzerinden Osmanlı topraklarına ulaşıyordu.5

Bu arada Avrupa'nın ticari ve mali gücünün artması, askeri üstünlük kadar ve belki de daha fazla önemliydi.

17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa devletlerinin mali durumları düzelirken Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisi ise kötüye doğru gitmekteydi. Tarım gelirleri düşmekte fakat bu düşmeyi dengeleyebilecek endüstriyel bir gelişme görülmemekteydi. Batı'nın mali üstünlüğü Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde de kendisini gösteriyordu.

Ceneviz ve Venediklilerden sonra 16. yüzyılda yani en güçlü döneminde iken Osmanlı İmparatorluğu Fransız, İngiliz ve 17. yüzyılda da Hollandalılara ayrıcalıklar tanınması Levant ticaretine canlılık getirmişti. Yabancı devletlerin tebaası tüccarlar da Osmanlı

topraklarına müste'men statüsünde gelerek ve sonrası yerleşerek ticaret yapmaya başlamışlardır. Aldıkları imtiyazlar sayesinde yabancılar, Müslümanların Osmanlıların verdikleri vergileri ödemekle yükümlü değillerdi. Diplomatik temsilcileri tarafından korunuyorlardı ve yargı alanına kadar uzanan ve çoğu zaman sonlarında çalışan Osmanlı Hıristiyanlarını da içine alan önemli ayrıcalıklara sahip idiler.6 Osmanlı İmparatorluğu gücünü kaybettikçe söz konusu ayrıcalıklar, nitelik ve nicelik açısından artmıştır.

19. yüzyıla gelindiğinde İmparatorluğun birçok bölgesinde kelimenin tam anlamıyla "kanun üstü" birçok Avrupalı tüccar topluluklar yerleşmiş bulunuyorlardı. Bu dönemde İran, Çin, Japonya ve Asya'nın daha birçok yerinde benzer kapitülasyonlar yürürlükteydi.7 Doğal olarak bu yabancı tüccar kolonileri dünya ticaretinin önemli noktalarında yer alan bütün kentlerde yaşam alanı buluyordu.

Avrupa merkezlerindeki güçlü kumpanyalar, şirketler, ülkelerinin Akdeniz ticaretindeki etkinlikleri çerçevesinde Levant'ta ve dolayısıyla İzmir'de bürolar açmış ve buraya tüccarlarını göndermişti. İzmir ticaretinin gelişmesinde önemli yeri olan bu ticarethanelerde çalışan kişi ve tüccarlar, oluşturdukları kolonilerle giderek kalıcı unsurlar haline dönüşmüş ve Levant'ta yaşayan Avrupa kökenli topluluğu yani Levantenleri meydana getirdi.

Avrupalı tüccarlar, Avrupa'da başlayıp "Levant"ta süren ve bazen Asya'ya kadar uzanan göreceli bir yaşam ve cemaat oluşturdu. Zamanla bu zümreyi oluşturan çeşitli aileler arasında -farklı ülkelere ve mezheplere sahip olsalar da- ve yerli unsurların da karıştığı bir akrabalık ilişkileri ağı kuruldu.

İzmir'de Ticaret ve Levanten Tüccar

İzmir'in, pek çok liman kenti gibi, yükselişini ticarete borçlu olduğu bilinir. Bu yükseliş, genel anlamda Doğu-Batı ticareti ekseninde gerçekleşmiş, özellikle de Avrupa'da kapitalizmin ve dolayısıyla uluslararası ticaretin gelişmesi ve Osmanlı ülkesinin bu alanla eklemlenmesine bağlı olmuştur

Denizci İtalyan devletleri, daha 10. yüzyıl sonlarında Bizans İmparatorluğu'ndan elde ettikleri haklarla Levant'a yayılmışlar ve Anadolu ile Rumeli'nin birçok şehirlerinde yerleşerek azımsanmayacak koloniler oluşturmuşlardı. Bizans'ın çöküş sürecinde ona ait topraklarda kurulan Türk veya Hıristiyan diğer devletlerle yaptıkları anlaşmalarla da ticari etkinliklerini sürdürmeyi başarmışlardı. Üstelik Ceneviz gibi katı merkeziyetçilikten uzak İtalyan devletlerinin kolonileri bir tür bağımsızlığı andıran özerk yönetim birimlerine dönüşmüştü. Cenevizlilerin tersine yerel yönetimlere, kolonilere özerklik tanımayan Venedik Cumhuriyeti'nin tebaası ise Anadolu'nun kuzeyi ve batısındaki bazı ihraç limanlarına yerleşmeye çalışmıştı.[8]

Türklerle Hıristiyanlar arasındaki egemenlik mücadelesi İzmir'de ticaretin gelişimini önlemekteydi. Cenevizliler, 1261 tarihli Nif Antlaşması'yla İzmir'de bir mahalle kurarak oturma ve ticaret yapma yanında limandan yararlanma hakkını da elde etmişlerdi. Bu ayrıcalıklarını II. Andranikos'a 1304 tarihli anlaşmayla bir kez daha onaylatmışlar ve ayrıca tuz ve sakız dışında söz konusu ticaretlerinde tüm vergilerden muafiyet elde etmişlerdi. Ancak buna rağmen burada yoğun ticaret faaliyette bulunduklarına ilişkin kayıtlara rastlanmamaktadır. W. Heyd'e göre, Osmanlılardan önce şehrin pazar olarak hiçbir önemi yoktu.

Buna karşılık aynı güzergahta olup güneyde Türk egemenliğinde bulunan yerlerden Ayasuluğ ve Balat ticari açıdan oldukça gelişmiş durumdaydı. Venedikliler ve Cenevizliler 14. yüzyıl ortalarında buralarda ticari faaliyetlerini geliştirmişler ve Venedik buralarda konsolosluk açmıştı. Bu sırada kuzeyde Foça'da bulunan zengin şap madenlerini Cenevizliler işletiyordu. Söz konusu dönemde İzmir ticari açıdan önemli bir gelişme göstermemiştir. Çünkü bu sıralarda Haçlı donanmaları İzmir'e saldırılar düzenlemekte, Türkler ise karada egemen olup önemli savunma noktalarını ellerinde bulunduruyor ve bu süreçte doğal olarak ticari faaliyet olumsuz etkilenmekteydi.

Umur Bey'in ölümü ve yerine Hızır Bey'in geçmesinden sonraki dönemlerde yapılan anlaşmalarda Venedikliler, Aydın Beyliği topraklarında geniş ticari çıkarlar elde etti. Özellikle 1353 tarihli

anlaşma ile Venediklilere karada güvenlik içinde ticaret olanağı yanında Venedik gemilerinin denizlerde korunması için de garanti verildi. Ticari eşyalar için ödenmesi gereken gümrük vergileri de belirlendi.9

İzmir'in nüfusu 1600'lerde 5000'in altındadır. İlk ve Orta çağlar boyunca İzmir, diğer Batı Anadolu limanlarıyla (Foça, Ayasuluğ, Kuşadası, Balat) her zaman kârlı çıkmadığı bir rekabet içindeydi. Anadolu'nun birçok körfez ve doğal limanının bulunduğu kıyıları, tüccar ve korsanların küçük limanlar yoluyla ticaret ve kaçakçılık yapmasına olanak veriyor ve böylece kara taşımacılığı ve gümrük vergileri yüzünden aşırı yükselen maliyetler düşüyordu. İzmir ve ona yakın limanların ticari şansı da zamana ve koşullara bağlı olarak değişiyordu.10

Yaklaşık 1650'den itibaren Akdeniz dünyasındaki diğer ticaret merkezleriyle rekabet eden İzmir, genellikle rakipleri karşısında üstünlük elde etti. Osmanlı İmparatorluğu'nun büyümesinin durduğu ve topraklarının küçülmeye başladığı kritik dönemde bir ticaret merkezi olarak ortaya çıktı. Bu durum yeterince açıklanmamış bir olgu olarak görülmektedir. Daniel Goffman, İzmir'in bir merkez olarak ortaya çıkışının, iç olaylarla dünyadaki yapısal değişimler arasındaki bir yakınlaşmanın ürünü olarak değerlendirilmesinin Doğu Akdeniz ticaret tarihindeki bu boşluğu doldurabileceği kanısındadır.

İzmir'in ticaret merkezi olarak yükselişinin genellikle Halep'teki bir ipek darlığıyla ilgili olduğu düşünülmekteydi. 1620'lerde Osmanlı-Safevi çatışması yeniden başlamış ve çok çeşitli olan vergilerin alınmasına nezaret eden yozlaşmış görevlilerin zaten tehdidi altında olan kervan ticaretini kesintiye uğratmıştı. Bunun üzerine çaresiz kalan Avrupa ve Osmanlı tüccarı, daha ucuz ve güvenli bir ipek pazarı olan İzmir'e kaçmıştır. Goffman, bu saptamanın çok dar nedenlerinin çözümlemesinin de çok özgül olduğunu savunur. Çünkü İzmir, Halep'teki bu krizden önce ve daha sonra da yalnız ipeğin değil, Batı Anadolu ürünlerinin de bir dağıtım merkezi olarak dünya ticaretindeki yerini almıştı. 16. yüzyıl gezginleri İzmir'den hemen hemen hiç sözetmezken 17. yüzyıl gezginlerinin hemen hepsi İzmir'e

uğramış ve onu anlatmıştır. Bu anlatımlar İzmir’in bir kasabadan nasıl kente dönüştüğü konusunda yanlış değerlendirmelere kaynaklık etmiştir. Bunun nedeni gezginlerin, ticaret gemilerine binip alışılmış yolları izlemeleri ve dolayısıyla uluslararası bir ticaret merkezi haline gelene kadar İzmir’i keşfedememeleriydi.11

İzmir’in hızla büyümesinin temelinde ipek değil, Avrupa’nın Batı Anadolu ürünlerine artan talebi, Osmanlı toplumu, ekonomisi ve siyasal politikasındaki dönüşüm ve Batılı tüccarın başkalaşan rolü yatmaktaydı. Osmanlı yönetimi, Batılıların yerel ürün ticaretini hem iaşe ağlarıyla hem de Batı Anadolu halkının refahı için bir tehdit olarak görüyordu. Bu yüzden Avrupalıların Ege denizinin doğusundaki bu istenmeyen faaliyetlerini engellemeye çalışıyordu. 16. yüzyılda uzun bir süre Osmanlı yönetimi bu konuda başarılı oldu. Bu yüzden İzmir ile birlikte diğer Batı Anadolu limanlarından yapılan dış ticaret önemsiz kaldı.12

16. yüzyıl sonlarında Osmanlı yönetimi Batı Anadolu ticaretini artık denetim altında tutamıyordu. Genelde kendi içine kapalı olan imparatorluk sistemi, yerli ve yabancı alıcıların rekabeti karşısında çözülüyordu. Ege’de faaliyet gösteren tüccarlar hemen İzmir’e yerleşmiyorlardı. Bu korsan-tüccarlar başta rastgele dolaşıyor ve fırsat buldukça mal alıp satıyorlardı. 17. yüzyılda artık bu rastgele dolaşım sona ermiş olup tüccarlar meşru olarak veya gizli biçimde İzmir’de faaliyet gösteriyorlardı.

Bu dönemde özellikle Fransızlar etkindi. 1605’te kaçak balmumu ticareti yapıyorlardı. 1610’da ise silah ticaretine ve başka bazı alanlarda da kaçak ticaret yapmaya başlamışlardı. Fransızların bu alandaki egemenliğinin nedeni, Marsilyalı tüccarların kısa bir süre için de olsa en fazla hoşgörüye mazhar olma ayrıcalığını İngilizlerden kapmış olmalarıydı. 1604’te İstanbul’daki Fransız elçisi, İstanbul’da elçisi olmayan devletlerin gemilerinin Fransız bayrağı ve koruması altında seyretmek zorunda olduklarına ilişkin ve ayrıca Fransız tüccarlarının daha önce ticareti yasak olan deri, pamuk ve balmumu satın almasına izin veren imtiyazlar elde etmeyi başarmıştı. Osmanlı yönetimi, bu tavizi verdikten kısa süre sonra pişman olmuş ve Batı Anadolu ekonomisinde özellikle Fransız

tüccarlarınn toplanmış olduğu İzmir'de açılan bu boşluğu kapatmaya çalışmış fakat boşuna uğraşmıştır.13

İzmir'de müstemen statüsündeki tüccarların ticari ve ekonomik faaliyetleri için koşullar 17. yüzyılda giderek iyileşmiş ve bu yüzyılda şehir, yeni mahallelerin kurulmasıyla büyümüştür. Çünkü yukarıda da belirtildiği gibi sadece Fransızlar değil ardından İngiliz, Venedikli, Hollandalı tüccarlar İzmir'e akın etmişlerdi.

Osmanlı kentlerinde, etnik bölünme kentin algılanmasını çok etkilemiş olan bir ögeydi. birçok kentte, kent bölümlerinin adları burada oturanların etnik kökenleri göz önüne alınarak veriliyordu. Gene de, çeşitli etnik grupların dağılımında görülen değişmezlerdeki değişimleri tanımlamak güç değildir.

Örneğin, belirli bir dönemde İspanyol Yahudileri, İtalya ve İspanya'dan göçlerini izleyen iki yüzyıl boyunca Müslüman mahallelerinde daha sıcak bir karşılama gördüler. Büyük liman kentlerinde ise belki 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rumlar ve Avrupalı tüccarlar, Frenk mahallelerinde birlikte yaşadılar.14

İzmir'de de yabancı tüccarlar (müstemen), oturmak ve öncelikle ticari faaliyette bulunmak için konsoloslarıyla birlikte sahil boyuna yerleşerek burada Frenk Mahallesi adıyla bir birim oluşturmuştu. Binaların arka kapıları denize açılıyordu ve burada bir tür iskele faaliyeti söz konusuydu.1680'e gelindiğinde Fransızlar en kalabalık Avrupalı topluluğu oluşturmaktadır. Limanın güvenliği birçok evli kimsenin aileleriyle buraya yerleşmesini kolaylaştırıyordu. Dini hoşgörüden dolayı rahipler de buraya yerleşiyordu. 1702'de 30 Fransız tüccar İzmir'e iyice yerleşmiş iken İngilizler daha azdı. Hollandalılar 18-20 tüccardan oluşuyordu. "Eski Rejim"in sonuna kadar Fransızlar İzmir'de çoğunluğu korudu.15

16. yüzyılda burada sadece Ceneviz ve Venedikliler için söz konusu olan ticari imtiyazlar önce Fransızlara daha sonra da İngilizlere, Hollandalılara tanınmıştı.

Eski ticaret devletleri, Hollanda ve İngiliz rekabetinden ciddi bir şekilde etkilendiler. Ancak Levant'ta ticaret dünyasını etkileyen

başka etkenler de bulunmaktaydı. Venedikliler için gerileme çok ani ve şiddetli olmuştu. Akdeniz'de korsanlığın artması, özellikle İngiliz Levant Kumpanyası'nın Venedik dokuma ticaretine karşı giriştiği saldırı vs. Doğu Akdeniz'de ticaretin hızla Hollandalı ve İngilizlerin eline geçmesine neden olmuştu. Bu zorlukların birçoğunu Fransızlar da yaşamış fakat sonuç onlar için bir felakete dönüşmemişti. Marsilyalı tüccarlar, 16. yüzyılın ortalarında uygun şartlarda işe girişmişlerdi.[16]

Daha ilk dönemlerden itibaren farklı tüccar cemaatleri arasındaki rekabet ve mücadele yanında bu genç tüccarların kendi aralarında ve geleneksel Osmanlı toplum yapısıyla ilgili olarak zaman zaman bazı sorunlar ortaya çıktığı bilinmektedir.

Rambert, Doğu'yu, gençlik için yaşlıları bile şımartan, dünyanın en kötü okulu olarak nitelemektedir. Ama onların mazereti vardı. Kendi ortamlarından çıkmış olan bu gençler kendilerini sınırlayan bağlardan kopuyorlardı. Özgürlüğün sağladığı bütün olanaklardan yararlanıyorlardı. Genç tüccarlar için bu kadar sıcak olan bir memlekette sağduyu sahibi olmak zordu. Osmanlı ülkesinde ağır olan disipline karşı 18. yüzyılda yabancı genç tüccarların tutumu birtakım güçlükler yaratıyordu. Bu konuda pek çok konsolos raporu bulunmaktadır.[17]

Fransız tüccarlar, Hollandalı ve İngiliz tüccarlarla 1630'lara kadar ustaca rekabet etmişti.[18] Fakat bu devletler 16. yüzyıl sonlarında Levant ticaretini ele geçirmeye başlamışlardı. Onlar Levant ticaretine öncelikle tüccar olarak değil, korsan olarak girmişlerdi. 1591 kapitülasyonlarının tanıdığı uygun şartlara rağmen İngiliz tüccarı, Osmanlı, Fransız ve Venedik gemilerini yağmalamayı barış içinde ticaret yapmaktan daha kolay, kazançlı ve alışkanlıklarına da daha uygun buluyordu. 1606'da Osmanlı yönetimi, yağmacılıkları yüzünden İngilizlerle ilişkileri kesmeyi bile düşünmüştü. Bu arada 17. yüzyılda Hollandalılar ve İngilizler, Levant transit ticaret merkezlerini etkileyen kargaşalardan[19] etkilenerek, Veneddiklilerin çekilmiş olmasıyla doğan boşluğu doldurma konusunda çekinceye düşmüşlerdi.[20] Gelişen İngiliz dokumacılığı, ithalata bağımlıydı. Bu yüzden 16. yüzyıl sonlarında İngiliz Levant Kumpanyası'nın

tüccarları önce Trablusşam'a ve diğer Doğu Akdeniz limanlarına ve sonra da Batı Anadolu limanlarına ve dolayısıyla İzmir'e yöneldi

18. yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı dış ticareti büyük bir genişleme göstermekteydi. Bu özellikle ihracatta söz konusuydu. 1770-1870 yılları arasında İzmir limanından yapılan ihracatta on kata ulaşan bir artış olmuştu. İthalat da sekiz kat artmıştı. Şehrin toplam ticaret dengesi 19. yüzyıl önemli bir kısmında pozitif olarak gerçekleşti.21 Fransızlar (1789'a kadar) ve İngilizler (1820'lerden sonra), İzmir'in Avrupa ile ticaretinde çok önemli rol oynadılar. Bu iki devlet ve tüccarları, o güne kadar iyice kurumlaşmış hale gelen aracılar ağıyla çalışmaktaydı. Fakat asıl büyük kazancın kıtalararası ticaret mallarından yerel ürünlere kayması, farklı cemaatlerin bu ağ içindeki göreli konumlarında yeni bir düzen oluşmasına neden oldu. Yerel aracılar, Batı Anadolu'da her tür ticaret ve iletişim için vazgeçilmez hale geldiler ve Rumlar nüfuz ve güç açısından ön plana çıktılar.

Yabancı tüccarlar aracılarla birlikte çalışmanın yanında Batı Anadolu ticaretine doğrudan da girmek istediler. Gümrük indirimleri, merkezin denetimi azaltması ve hükümetin dışındaki korumacılık ve yargı alanının genişlemesi ile Batı Anadolu, yabancı ticaret çıkarları açısından dünyanın en çekici yerlerinden biri oldu.

İzmir'in uzun dönemde büyümesini ateşleyecek zenginliği yaratan iki gelişme dönemi vardır. İlki, Avrupa'da betimlenen uzun dönemli iktisadi büyüme dalgasıyla eş zamanlıdır. Birbirini izleyen gelişme ve daralma dönemlerinin, bölge ekonomisine derin bir şekilde nüfuz ettiği görülür. 17. yüzyılda Avrupa'da oluşan küresel işbölümü yeniden yapılanarak yatay olarak genişlemiştir.

18. yüzyılın ikinci yarısı, bu Avrupa sisteminde ikinci gelişme dalgasının başlangıcı ile kesişmekteydi. İlk uzun dalga, Osmanlı İmparatorluğu'nun batı topraklarını Asya'dan yapılan transit ticaretinde önemli bir geçit noktası olarak geliştirirken, ikinci dalga, bu alanları tarım ürünleri ve hammadde kaynaklarına dönüştürerek Avrupa ile yapısal olarak bütünleştirdi.

Bundan sonra yabancı tüccarları Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması sürecinde Birinci Dünya Savaşı ve daha sonra Kurtuluş Savaşı'na kadar hiçbir olumsuzluk buradan uzaklaştırmaya yetmemiştir.22

Avrupalı tüccarlar, 18. yüzyılın büyük kısmı boyunca İzmir dış ticaretini büyük ölçüde ellerinde tuttular. Avrupalı tüccarın konumunun bir ölçüde aşınmaya uğramaya başlaması ancak yüzyılın son 20-30 yılında gerçekleşmiştir. Bunun nedenleri bir ölçüde ekonomik, bir ölçüde de siyasiydi. Fransız Devrimi'nin yarattığı toplumsal ve siyasi kargaşa, ardından devrim ve Napolyon savaşları boyunca İngiltere ve Fransa arasında sürüp giden savaş ortamı, Fransa'nın üstünlüğünün kırılmasına Levant'ın uluslararası ticaretinde müstemen tüccarların dolduracağı bir boşluğun oluşmasına neden olmuştur. Dünya ekonomisindeki sürekli büyüme ile birlikte oluşan bu gibi olaylar, Fransa ile İngiltere'yi, serbest ticaret fikirlerinin "eli kulağında olduğu", fakat henüz yerleşmiş bir devlet politikası haline gelmediği bir dönemde ticaret tekellerini dışarıya açmak zorunda bıraktı. İzmir'de

Yahudi ve özellikle Rum tüccarlar, bu ortamda sermayelerini büyütmek ve İzmir'de Avrupalı tüccarların çıkarlarını zedeleyerek uluslararası piyasalardaki ticari faaliyetlerini genişletmek için yararlanmışlardır.23

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1838 İngiliz Ticaret Antlaşması ve ardından Tanzimat'ın etkileri kentlere kısa sürede yansımıştır.24

1838'de imzalanan Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması ile Osmanlı dış ticaret ilişkileri yeni bir sisteme bağlanmıştır. 19. yüzyıl ticaret sözleşmeleri sistemi adı verilen bu yeni düzenlemeyle Osmanlı İmparatorluğu, içeriği aynı olan ticaret sözleşmelerini Avrupa'da yer alan her devletle ayrı ayrı imzalamıştır. İlber Ortaylı'ya göre, 17. yüzyıl sonlarından beri Osmanlı-Avrupa ticaretini hukuki belgeler, anlaşmalar değil kaçakçılık düzenlemekteydi. 1838 Antlaşması, kaçak yapılan ticaretin belgelenmesinden başka bir şey değildi.25 Yani kaçak ticaretin her zaman bir potansiyeli olacaktı.

1860’lara kadar İzmir limanında muntazam bir rıhtımın olmaması, gemilerin yükleme ve boşaltma yapmalarında güçlüklere neden olduğu gibi kaçakçılığa da olanak sağlıyordu. Rıhtım yapımı imtiyazı 1867’de bir İngiliz şirketine verilmişti. İmtiyaz daha sonra el değiştirerek Fransızlara geçmiş ve rıhtım yapımı 1880’de tamamlanmıştı.26

Bütünleşme bir başka alanda da etkisini göstermekteydi. Osmanlı zımmilerinin bir kısmı andnamelerle yabancılara verilen ayrıcalıklardan da yararlanmak düşüncesiyle yabancı devletlerin tâbiyetine veya himayesine geçmeye çalışıyordu. Söz konusu devletler de ileriye dönük siyasi manevraları açısından bunu uygun buluyorlardı. İzmir’de müstemenlere ilişkin Temettuat sayımları27 bu konuda çarpıcı bir tablo ortaya koymaktadır. Bu kayıtlar, şehirde birçok kişinin başta Fransa ve İngiltere olmak üzere yabancı devletlerin tâbiyetinde olduklarını göstermektedir. İzmir hinterlandında yapılan yatırımların çoğu ticarete bağlı altyapı yatırımlarıydı. Özellikle malların getirilmesini kolaylaştırmak üzere kara ve demiryolları inşa ediliyordu. 1860’larda İzmir limanına iç bölgelerden gelen mallar, İzmir’in bütün ticari faaliyetinin üçte birini oluşturmaktaydı.28

İzmir’de İngiliz tüccar sayısı 1849’da 209 iken 1855’te 919 ve 1856’da 1061’e çıkmıştı.29 1847-1880 arasında İzmir’de yabancı nüfus 15.000’den 50.000’e kadar yükseldi. Şehrin toplam nüfusuna oranları %25’e ulaştı.30 1895 tarihli Aydın Vilayeti Salnamesi’ne göre İzmir Kazası’na ait nüfus değerleri şöyledir; Katolik 871, Protestan 97, Latin 1347, “ecnebi” yani yabancı “51.247” olarak belirtilmektedir. İzmir Kazası’nın toplam nüfusunun ise “219.621”olduğu görülür.31

İzmir, Osmanlı İmparatorluğu’nun İstanbul’dan sonra en kozmopolit şehriydi. Bu durum yüzlerce yıldan beri süren Levant ticaretinin son yüzyıllarda İzmir’de yoğunlaşmasıyla doğrudan ilgiliydi. Yabancı ailelerin yanında özellikle Ege adalarından gelen Rumlar çalışmaktaydı ve hizmetkarlık onların tekelindeydi. Böylece yabancılar, içinde Türkçe, İtalyanca,

Fransızca sözcükler bulunan kendine özgü bir Rumca öğrenmekteydi.32

Bin yıl önce ataları Anadolu'ya gelerek yerleşen Cenova ve Piza kökenli ailelerden bazıları hâlâ varlıklarını sürdürmektedir. Tüccar olarak Doğu'ya açılan ve Akdeniz ile Karadeniz bölgelerinde koloniler kurmuş olan İtalyanlar, en baştan itibaren yerleşmiş oldukları bölgelerde konuşulan dilleri öğrenmeye önem vermişlerdi.33

Sperco'ya göre, Pierre Loti ile aynı konuları işleyen Claude Farrére, esprili Gaston Deschamps ve pek çok Fransız yazar ve gazetecisi yanlış olarak Levanten adı verilen Türkiye'deki yabancılara, kötü şöhret kazandırmış ve onları ısrarla gülünç şekillerde tasvir etmişlerdir. Örneğin Pierre Loti şunları diyecek kadar ileri gitmiştir; “Daha hâlâ harikulâdeliğini biraz koruyabilen bu İstanbul'dan çıkıp, Pera (Beyoğlu) ve onun inceliklerini gördüğümde, sanki Avrupamıza şu gülünç aynalarla bakıyor gibiyim. Kimileri içbükey, kimileri dışbükey olan ve her şeyi şekilsizleştirip komik yönlerini abartarak insanları gülmekten çatlatan aynalar.” Lamartine ise farklı bir tasvirde bulunuyordu: ”Avrupa'da Avrupalı kent azdır. Kalabalık, terbiyeli, konuksever, okumuş, sanatkar, her türlü dili konuşan, serbest mesleklerden hepsini icra eden, çeşitli giysileri giyen, değişik dinlere mensup, örf ve adetleri birbirinden farklı olan bu insanlarla İzmir, evrensel bir kent haline gelmiş.” Chateaubriand da İzmir ile ilgili gözlemlerinde; “Beni ziyaret etmek nezaketini gösteren tacirler, zengindiler; ben onları ziyaret ettiğimde de giysilerini sanki daha o sabah Leroi'den almış kadar şıktılar” demektedir.34

Türkiye'ye ve özellikle İzmir'e yerleşen İtalyan ailelerinin ataları, 500 yıl önce Venedik, Ceneviz ve diğer İtalyan şehir devletlerinin Akdeniz ticaretinde ağırlıklarını koydukları dönemlerde, önce Ege Denizi'nde Sakız ve diğer adalara yerleşmişlerdi. Önce Sakız'a yerleşen bu aileler daha sonra İzmir'e yerleşmişlerdir.35

Günümüzde Aliberti, Penetti, Petrini, Bragiotti, Mainetti, Aliotti, Tito, Missir gibi aileler de hâlâ İzmir'de yaşamaktadır.

Floransa kökenli Aliottiler İzmir’e Sakız adasından göç etmiştir. Enrico Aliotti’nin büyük dedesinin babası Antonio Aliotti de Toskana granddüşesinin konsolosu. Antonio Aliotti bu görevini 1860’a kadar sürdürüyor. Çünkü bir süre sonra üniter bir İtalya kurulacaktı. Büyükbaba Enrico Aliotti tütün, pamuk ve incir ihraç ediyordu. Firmanın adı “Aliotti Birederler”di. Aliottiler, İzmir’de kurulan Şark Halı Şirketi’nin (Oriental Carpet Manifacturers) de ortaklarındandı. Şirket İzmir’deki halı tüccarlarının birleşmesi sonucu ortaya çıkmış ve zamanla dünya çapında bir müessese haline gelmişti. Bu arada İzmir’de üç ayrı Aliotti ailesinin vardı. Biri İzmir merkezli, biri Bucalı, diğeri de Kordelyalı (bugün Karşıyaka) Aliottiler.

1840’lı yıllarda Osmanlı topraklarına gelen Petrini ailesi, İzmir Punta’ya yerleşir. Petriniler Anconalı, Ancona o zamanlar Papato denilen Papalık’a, yani kilise krallığına aitti. Ailenin temsilcilerinden Claudio Petrini o dönemler yoğun bir İtalyan göçünün varlığından söz ederek Amerika’ya gidenlerin, maceracı Osmanlı’ya gelenlerin ise daha yapıcı kişiliğe sahiptir. Ailenin yerleşmiş olduğu Punta semti (Alsancak), o dönemde İtalyan göçmenlerinin en yoğun bulunduğu yerdi. İtalyanlar buralarda daha çok ufak mesleklerde kendilerini gösteriyorlar. Petriniler, İzmir Darağaç’ta kurulan Petrini firması ile deri sanayii alanında faaliyet göstermekteydi.

1856 Islahat Fermanı’nda, yabancıların İmparatorluk topraklarında bazı şartlarla taşınmaz mal edinebilecekleri öngörülmüştü. Ardından 1867’de yabancıların mülk edinebileceklerini öngören kanun çıkarıldı. Bundan sonra yabancılar, özellikle İzmir ve çevresi başta olmak üzere Ege bölgesinde büyük topraklar alarak çiftlikler oluşturdular. Bu konuda İngilizler başta gelmektedir. Hatta İzmir’de zengin İngiliz ailelerden Edwardslar İzmir Körfezi’nin girişinde yer alan “Uzun Ada”yı elde etmiş ve burada oturan köylülerden de kira almıştır. Ada topraklarının tasarrufu konusunda köylülerle ve daha sonra devletle anlaşmazlığa düşmüştür.36 Stratejik konumu nedeniyle ada Birinci Dünya Savaşı döneminden itibaren hep askeri alan olmuştur.

19. yüzyıl boyunca kentin ve çevresinde halı dokumacılığı bir sanayi kolu olarak gelişmiştir. Kentte pamuk işleme sanayii de 1860'tan sonra gelişme göstermiştir. Kent ekonomisinde önemli yeri olan ve su gücü ile çalışan un değirmenleri, 1850'den sonra yerini buhar gücü ile çalışanlara bırakmıştır. Bu sektörlerin çoğu İngiliz sermayesi, tekniği ve malzemesiyle kurulmuştu.37

Kente yerleşmiş olan tüccarlar, Batı Anadolu Bölgesi'nin İzmir'e uygun yollarla bağlanmasının ticaretlerini olumlu etkileyeceğini biliyorlardı. Robert Wilkin adlı İngiliz tüccarı dört ortağıyla 1855'te İzmir-Aydın Demiryolu imtiyazını istemiş ve imtiyaz 1856'da verilmiştir, Wilkin ve ortakları bu imtiyazı İngiltere'de başka bir gruba satmıştır. 1857'de "İzmir'den Aydın'a Osmanlı Demiryolu" adlı bir şirket kurularak yapım işine girişilmiştir.38 İzmir-Kasaba Demiryolu imtiyazını da İngilizler almış ancak daha sonra Fransa-Belçika kapitalistlerinin eline geçmiştir.39

Ticaretin ivme kazandığı bu süreç içinde İzmir'in yönetim, sağlık, eğitim ve öğretimde yeni düzenlemeler ortaya çıkmıştır. Özellikle yabancı tüccarların isteği ve başvurularıyla 1864'te İzmir belediye örgütü İstanbul örneğinde düzenlenmiştir. Belediye Meclisi'nde İngiliz tüccarlar söz sahibi olma çabalarını sürdürmüşler, Ticaret Mahkemesi'nin üç üyesinden birini aralarından seçme ayrıcalığını elde etmişlerdir. Bu gelişmeler sürmüş ve yeni ticaret mahkemeleri açılırken, kentin ticari çıkarlarını savunmayı kendine görev edindiğini belirten Smyrna Mail gazetesi yayınlanmaya başlamıştı.40 İzmir'in kozmopolit yapısına uygun olarak Türkçe dışı bir basın41 da gelişmişti.

Kent dokusu söz konusu olduğunda, Patrice Chauvierre'in belirttiğine göre, İzmir'de Frenk Caddesi ve Gül mahallesinde aristokratik evlerde, Doğu'nun lüksüyle Avrupa konforu birbirine karışmıştı.42

1865'te açılan İzmir-Bornova banliyo tren hattı hizmete girmişti. Söz konusu hat boyunca İngiliz ve Fransızların yerleşim yerleri bulunmaktaydı. Trende İngilizler için özel vagonlar bulunuyordu. Bu kesimin güç ve etkinliğine ilişkin başka bir örnek de 20 Nisan 1863'te

İzmir’e gelen Padişah Abdülaziz’î İzmir’de kaldığı süre içinde Bornova’da M. Whittall, Buca’da ise Baltazzilerin konuk etmesiydi.43

İzmir’e yerleşmiş olan yabancı tüccarlar, güçleriyle paralel olarak önemli işletme imtiyazlar elde etmişlerdir. Özellikle 19. yüzyılda teknolojik olarak sanayi açısından çok önemli olan krom ve zımpara maden yataklarını işleten bu tüccarlar alanlarında dünya çapında tekel oluşturmuşlar ve çok zenginleşmişlerdir. Maden imtiyazı almak için rakipleriyle büyük bir mücadeleye girişen ve büyük masraflarla işletme imtiyazını almayı başaran bu yabancı tüccarlardan bazılarını belirtmek gerekirse; İngiliz tüccar Edward Whittall, Ernest Abbott zımpara, Ernest ve Duglas Paterson adlı İngiliz tüccarlar da krom işletmeciliği ve ticareti konusunda dünya çapında bir güç oluşturmuşlardı. Yine İngiliz tüccarlardan Clark Forbes linyit, Alfred ve Alber Bilyotti adlı İtalyan tüccarlar krom, Alfred Barker adlı İngiliz tüccar cıva, J. W. Wilkinson adlı tüccar antimuan yatakları işletmekteydi.44 19. yüzyılın son çeyreğinde Avrupa ile ticari bağlantıları olan en tanınmış tüccarlar ve işyerlerinin bulunduğu yerler şunlardı:

Şarl Whittall ve Ortakları (Frenk Mahallesinde Whittall Frenkhanesinde),45 Alyotti Kardeşler (Rıhtım üzerinde), Piyer Alyotti (Küçük Vezir Hanı), Con Buskovich (Rıhtım’ın yan caddesi), Deval Kifre (Rıhtım üzerinde), Barry Kardeşler (Halkalıkapı’da Sofyanbolu Ferhanesi), Paterson ve Ortakları (Üçyol ağzı), Con Honişr (İngiliz İskelesi’nde Honişr Ferhanesi), Salzani ve Ortakları (Honişr Ferhanesinde), Rees (Yuanoğlu Hanı), Daponte (Eski Gümrük civarı), A. Bon ve Ortakları (Rıhtım üzerinde), Blum Kardeşler (Barry Ferhanesi), Kozinir Oğulları (Kozinir Ferhanesi), Frederik Patrice Kompani (Alyotti Ferhanesi), Jkob Baladur ve Ortakları (Halim Ağa Çarşısı), Fratel Alyotti ve Oğulları (Rıhtım üzerinde), S. Milh (Tuzla Hanı), Lahen Bahn (Baladur Ferhanesi), Covanni Fondre (Rıhtım üzerinde), Frederik Didaev (Yuanoğlu Hanı).46

İzmir’e Yerleşmiş Yabancılar ve Levanten Aileler

İzmir’de yabancı tüccar aileleri arasında zamanla karışık bir akrabalık ilişkisi oluşmuştur. Bu ailelerin saptanmasında kilise kayıtları ve mezarlıklar yardımcı oldu. Anglikan Kilisesi Mezarlığı’nda bulunan mezartaşlarına göre saptanan aileler şunlardır: Blakler, Borrel, Brant, Cadoux, De Jongh, Edwards, Forbes, Gout, Gordon, Griffitt, Hegınbotham, Honisher, Lewis, Maltass, Oswald, Peacock, Pengelly, Purdie, Rees, Rocca, Smith, Sparth, Werry, Webber, Weakley, Williamson, Wilkin, Wilkinson.

Genellikle Fransızların ve Fransız koruması altındaki Katolik ailelerin mezarlarının bulunduğu St. Polycarpe Kilisesi’ndeki mezar taşlarında da şu saptamalar yapılabilir.47 18. yüzyılın ikinci yarısına ait bazı mezar taşlarından belirlenen aileler; Gaspary (1728), de Péleran (1736, 1747), Glavany (1740), Della Rosa (1744), Marangon (1780), Musmus (1785), de Tokat (1796), Missir (1797), Cortazzi (1797), Tricon (1799).

Fransız aileler şöyle sıralanabilir: Amic, Ayrolles, Barbier, Belhomme, Blancart, Bonnet, Boulanger, Bounin, Boyer, Brest, Caporal, Castellan, Chabaud, Cousinery, Couturier, Dauphin, Escalon, Floquin, Fonton, Gaspary, Gay, Giraud, Gondran, Granier, Guizol, Guys, Icard, Jubelin, la Fontaine, la Forét, Loir Laugier, Montesquieu (?), de Nerciat Pagy, Peiron, Péleran, Racord, Radice, Remusat, Robolly, Rossi, Roustan, Routier, de St.André (Abria), Salzani, Sapet, Schmaltz, Dejean, Desbordes, de Damas, Dubourdieu, Ledoulx, Majestre, Michel, Mihiere, Tastavin, Teisseire, Textoris, Toron, Tricon.

Alsancak’ta bulunan St. Maria Kilisesi’nin kayıtlarından saptayabildiğimiz kadarıyla İtalyan kökenli aileler ise şunlardır: Abajole, Aliotti, Alberti, Arcas, Armao, Armacolla, Aperio, Beringher, Betrizza, Basfi, Bazili, Baba, Brazzafogli, Bragiotti, Balladur, Baltazzi, Borg, Bonici, Brancuici, Balliano, Basso, Bereheti, Buthigicy, Bioni, Bargigli, Billiotti, Biffi, Betti, Bonnici, Boretti, Batika, Badetti, Calomeni, Cartizza, Covery, Corsini, Copponi, Colloni, Castelli, Dellatolla, De Larno, De Polo, Dracopoli, De Grimaldi, Drachsoglou, De Chaberti, Devis, Drossa, Dabour, Di Ciorgio, Dermond, D’Andria, Dito, Essarco, Espozita, Finale, Foscola, Filippiuci, Ferroni, Ferchen,

Ferigo, Fantazio, Fiorovich, Fenek, Gigante, Gabelli, Pariente, Papi, Prossen, Galizzi, Guidici, Sigala, Sperco, Sponzo, Russo, Ruggieri, Mellini, Mirale, Missi, Negroponte, Valeri.

Hemen tümü ticaretle uğraşmış olan bu Avrupa kökenli ailelerden birkaçı üzerinde kısaca durmak gerekirse arşiv belgeleri dışında aile kayıtları ve hatıralar önemli bilgiler içermektedir.

Örneğin, Fransız kökenli olan Gıraud ailesinin Türkiye'ye gelen ilk üyesi Jean Baptiste Giraud'dur. Aile ile ilgili bir kaynakta,[48] Fransa'da "Kralcı" olduğu belirtilen Giraudlardan Jean Baptiste Giraud'un İzmir'e geliş nedeninin sanıldığı gibi Fransız İhtilali'nin teröründen kaçmak[49] değil ticaret amaçlı olduğu ve 1789'dan önce 1787'de İzmir'e geldiği belirtilmektedir. Aile önce Venedik kökenli Cortazzi ailesiyle ardından da İngiliz kökenli Whittall ailesiyle akraba olur.

Whittall ailesine gelince, Charlton Whittall, 1809'da Liverpool'daki Messrs, Breed&Co'nun temsilcisi olarak İzmir'e gönderilmiştir. 1811'de C. Whittall and Company adıyla kendi şirketini kurar ve Messrs, Breed&Co'nun sahiplerinden Mr. Breed ile ortak olur. Ardından kız kardeşi Mary Whittall de İzmir'e gelir. İngiliz tüccarr Whittall, İzmir'de işlerini geliştirerek önemli bir güce kavuşur. Bu devletle olan ilişkilerine de yansır. Örneğin, aile kayıtlarında 1863 yılında Sultan Abdülaziz'in Charlton Whittall'ü ziyaretinden sözedilir. Padişah'ın aileyi onurlandırması şöyle anlatılır: "24 Nisan 1863'te İzmir'e yaptığı ziyarette Majeste Sultan Abdülaziz, Charlton'u Bornova'daki evini ziyaret ederek onurlandırdı ve günün önemli bir kısmını burada geçirdi…Sultan, evsahibinin geniş bahçesinde bir yürüyüş yaptı ve ev sahibinin ricası üzerine ve onun eşliğinde, Bornova'da Mr. Whittall'ün birkaç yıl önce yaptırdığı Protestan Kilisesi'ne girdi. Fakat bana anlatıldığına göre, kilisenin giriş kapısında Sultan başındakini çıkarmış. Bu da o zaman her yerde fesleriyle dolaşan Rum ve Ermeni memurları tarafından bile gösterilmeyen, alışılmadık bir saygının ifadesiydi."[50]

1840 yılında İzmir'de 35 İngiliz ticarethanesi vardı ve en güçlüsü Whittall Şirketi'ydi.51 Whittall ailesi mali olarak gittikçe güçlenmiş, önemli imtiyazlar elde etmiştir. Whittaller, 20. yüzyıl başlarında Türkiye'nin çeşitli yerlerinde 48 işyerine sahipti.52

Bazı olaylar karşısında izledikleri yöntemler Whittallerin, elde etmiş oldukları gücün farkında olduklarını ve bunu bazen Osmanlı yönetiminin yetki alanlarını zorlayacak şekilde kullandıklarını göstermektedir. Bunlardan biri, eşkiyalık hareketlerinin yoğun olduğu İzmir ve çevresinde zengin yabancı tüccarlara ve ailelerine yönelik kaçırma ve fidye isteme olaylarında53 kendini göstermektedir. Örneğin 1887'de Richard Whittall ve akrabası Wilkinson'un çocukları eşkıya tarafından dağa kaldırılmış ve yüksek miktarda fidye istenmiştir. Bu olay yetkililer tarafından ele alınıp eşkıyanın takibine başlanmışken, Whittall bununla tatmin olmayarak kişisel girişimlerde bulunmuş ve bunu "eşkıyaların takibini kendisinin yaptığını" belirten bir mektubu İstanbul'da çıkan Tercuman-ı Ahval ve Tarik gazetelerine göndererek54 açıklamıştır. Benzer bir olay 1895'te tekrarlanmıştır. Burada da yabancı tacir ve konsolosu ile Osmanlı yetkilileri arasında bir yetki ve alan çatışması görülmektedir.55

Yine önde gelen ailelerden La Fontaine ailesi ile ilgili anlatımlarda, Fransa'daki kökenlerinden söz edilirken ünlü hikayeci Jean De Lafontaine ile akrabalık iddiasında bulundukları görülür. Lafontaine, önceleri bitişik yazılırken daha sonra aile üyelerinden biri tarafından ailenin soyadı La Fontaine olarak bölünmüştür. Aileden James La Fontaine, Honorable Levant Company'nin üyesi olduktan sonra56 İzmir'e gelir. Charles Constantine Lafontaine ise 1825'te İstanbul'da Hayes La Fontaine&Co.'nun bir şubesini açarak ticarete başlamıştır. Charles La Fontaine 1856 veya 1857'de İzmir'de Osmanlı Bankası Müdürlüğü yapmıştır. La Fontain adına, Pelion Simli Kurşun Madenleri yöneticiliği ve maden ve gemicilik alanlarında, Duyun-u Umumiye idaresi gibi alanlarda rastlanmaktadır.57

Mezartaşları, aile üyelerinin Bornova'daki İngiliz Protestan58 mezarlığına gömülmüş olduklarını göstermektedir. Aile tarihinin, Osmanlı döneminde bazı olaylarla ilginç bağlantıları vardır. Örneğin,

James Edward La Fontaine 1915'te tutuklanarak Çorum'a sürgün edilmiştir. Ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Sekreteri Eyüp Sabri Bey'e sunmuş olduğu hizmetlerden dolayı Talat Paşa tarafından serbest bırakılmıştır. 1917 Temmuzu'nda aralarında İstanbul'dan Dr. Frew'in de bulunduğu üç İngiliz ile birlikte tekrar tutuklanan ve Mucur'a sürgün edilen La Fontaine, İzmir Valisi Rahmi Bey'in çabalarıyla serbest bırakılır.59

Tanınmış tüccar ailelerden biri de 1827'de Fransa'dan İzmir'e gelerek yerleşen Charnaud ailesidir. La Fontaine ailesiyle birlikte, Levant Company'nin ortaklarından Hayes ve ortaklarının küçük birer kalıntısı olarak işe başlamış olan Charnaud ailesi, Whittall, Lee ve Barker aileleriyle karışarak kısa bir süre içinde büyük bir ticaret ağı kurmuşlardır.60

1 Winfried Löschburg, Seyahatin Kültür Tarihi, Çev. Jasmin Traub, Ankara, 1998, s. 35.

2 Winfried Löschburg, a.g.e., s. 40.

3 Winfried Löschburg, a.g.e., s. 112.

4 Peter Mansfield, Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası, İstanbul 1978, s. 15.

5 Halil İnalcık, "Türkiye ve Avrupa: Dün Bugün", Doğu Batı, sayı: 2, 1998, s. 17.

6 Giacomo E. Carretto, Akdeniz'de Türkler, çev. Durdu Kundakçi-Gülbende Kurau, Ankara 1992, s. 55.

7 Peter Mansfield., s. 15.

8 Şerafettin Turan, Türkiye-İtalya İlişkileri I-Selçuklulardan Bizans'ın Sona Erişine, Metis Yayınları, İstanbul, 1990, s. 336; Ayrıca Anadolu'nun iç bölgelerinde kervan yolları üzerinde bulunan şehirlerde de İtalyan tüccarların bulunduğu bilinmektedir.

9 Mübahat S. Kütükoglu, XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve Iktisadi Yapısı, İzmir, 2000, s. 34.

10 Daniel Goffman, İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650), Çev. Ayşen Anadol-Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul, 1995, s. 2.

11 Daniel Goffman, a.g.e., s. 44-45.

12 Daniel Goffman, a.g.e., s. 48.

13 Bkz. Daniel Goffman, a.g.e., s. 52.

14 Maurice M. Cerasi, Osmanlı Kenti-Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi, Çev. Aslı Ataöv, İstanbul, 1999, s. 98.

15 Gaston Rambert, Histoire du Commerce de Marseille. Tome V (1660-1789), Paris, 1957, s. 443.

16 Daniel Goffman, a.g.e., s. 57; Venedikliler, çoktan geride kalmış bir merkezi Osmanlı Devleti düşüncesine sıkıca bağlı olduklarından bölge ticaretindeki bu değişim ve gelişmelere ayak uyduramıyorlardı. Venedik ticareti 1602'den itibaren gerilemeye başladı. 1620'lerde Hollandalı, İngiliz ve Fransız rekabeti Venedik nüfuzunu büyük ölçüde baltalamıştı. Bu devletin ticaret ağı 1620'li yılların başında çöktü. Bu zor günler İzmir'e de yansıdı. İngilizlerin Venedik imtiyazlarına el atması, Osmanlı gümrük mültezimlerinin yeni isteklerine karşı boşa çıkan mücadeleleri ve İzmir'in iç bölgesindeki köy ve kasabalardaki pazar ağının dağılması en belirgin yansımalardı. Goffman, eğer kendi hallerine bırakılsa İzmir'deki Venedikliler, limanın karmakarışık filizlenen ticaret hayatında refahı yakalayabilirdi. Ama bırakılmadılar demektedir. Venedik stratejisinin zamanı geçmişti ve Ege'de artık işlemiyordu.

17 Rambert, a.g.e., s. 276-279.

18 Venedikliler, zamanı geçmiş yapısal sorunları -ticari, diplomatik- nedeniyle İzmir’de yeni duruma ayak uyduramazken buradaki Fransızlar da önemli önemli sorunlar yaşıyordu. Fransa ve Marsilya’daki siyasi huzursuzluklar Levant ticaretine de bulaşmış ve Fransız temsilcileri ile tüccarlar arasındaki çekişmeler şeklinde buraya yansımıştır. Fransız konsolos ve tüccarının sorunu, elçi ile konsolos, konsolosla tacir, tacirle konsolos arasında bir tür “aile içi” çekişmelerdi. Goffman’a göre, bu geçimsizlikler, Fransızların 17. yüzyılın ilk yarısında Levant ticaretini beceriksizce yönetmelerinden kaynaklanıyordu. Örneğin 1626-1685 arasında İzmir’de önce Jean Dupuy konsolos oldu. Ondan sonra gelenler de aynı ailedendi. Bunların beceriksizliklerine, doymak bilmezliklerine çok kızan Fransız tüccarları, bu konsolos ve elçilere öyle saldırdılar ki 17. yüzyılın ilk yarısında Fransız cemaati adeta öldürücü kavgalar sarmıştı. Liderleri beceriksiz, tüccarlar ise disiplinsizdi.

19 İsyanlar.

20 Daniel Goffman, a.g.e., s. 59-60.

21 Reşat Kasaba, “İzmir”, Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri, Ed. Çağlar Keyder, Eyüp Özveren, Donald Quataert, İstanbul, 1995, s. 10.

22 Ardından Anadolu’da bir üniter ulus devletin yani Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu ve sonrasında kentte daha önce oluşmuş olan yabancı tüccar etkinliğinde önemli bir gerileme söz konusudur. Bu yeni iktisadi politikalarla da uyumlu görünmektedir.

23 Elena Francakis-Syrett, “İzmir’de Pamuk ve Kumaş Ticareti”, Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım, Ed: Çaglar Keyder, Faruk Tabak, Çev. Zeynep Altok, İstanbul, 1998, s. 117.

24 Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara 1991, s. 361.

25 İlber Ortaylı, İmparatorlugun En Uzun Yüzyılı, Istanbul, 1983, s. 75.

26 Mübahat Kütükoğlu, ”Osmanlı Dış Ticaretinin Gelişmesinde İzmir Liman ve Gümrüklerinin Rolü”, Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı

ve İzmir Sempozyumu, s. 100-104; Rıhtım tamamlandıktan sonra işlemlerin çabuklaşacağı ve bunun da ticareti geliştireceği düşünülmekteyken, tam tersi bir sonuç ortaya çıkmıştı. İhracat gümrük vergisinin 1869'dan itibaren sadece %1 olmasına rağmen yabancı tüccar, buna ilaveten verilecek rıhtım vergisinden kaçmak için iç bölgeden gelen malları, İzmir yerine çevredeki iskelelere götürmeye başlamıştı.

Yabancı tüccarın yapmış olduğu kaçakçılıkla ilgili çarpıcı örneklerden biri de, İngiliz tüccar Paterson'un, Güllük iskelesinden İngiltere'ye kaçak olarak zımpara, krom madenleri sevk etmesidir. Bkz. Şerife Yorulmaz, Aydın Vilayeti'nde Madenler (1850-1908), Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1995.

27 Bkz. Mübahat Kütükoğlu, "İzmir Temettü Sayımları ve Yabancı Tebaa", Belleten, cilt: 63, sayı 238, Aralık 1999, s. 755-774.

28 Reşat Kasaba, a.g.e., s. 13.

29 Ali İhsan Bağış, a.g.m., s. 49.

30 Reşat Kasaba, a.g.m., s. 12.

31 Aydın Vilayeti Salnamesi, 1314, s. 138.

32 Willy Sperco, Yüzyılın Başında İstanbul, Türkçesi: Remime Köymen, Çelik Gülersoy Vakfi Istanbul Kütüphanesi Yay., İstanbul, 1989, s. 23.

33 Şerafettin Turan, a.g.e., s. 345. Bunun sonucunda ticari amaç öncelikli olmak üzere o dillere ilişkin sözlükler düzenlemişlerdi. Örn. 1303'te Sağdak'ta düzenlenmiş olan Codex Cumanicus gibi.

34 Willy Sperco, a.g.e., s. 226.

35 Willy Sperco, Les Anciennes Familles Italiennes de Turque, İstanbul 1959, s. 6.

36 Şerife Yorulmaz, "XX. Yüzyıl Başlarında Türkiye'de Milli İktisat Politikasının Sorunlarına İzmir'den Bir Örnek: İngiliz Edwards Ailesi ve Uzun Ada", 14. CIEPO Uluslararası Türk

İncelemeleri Sempozyumu, 18-22 Eylül 2000, İzmir-Çeşme-Manisa, Bildiri Özetleri, s. 67.

37 Musa Çadırcı, a.g.e., s. 362.

38 Musa Çadırcı, a.g.e., s. 363.

39 Serife Yorulmaz, İzmir Basınında Levantenler (19. yüzyılın ikinci Yarısı), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1988, s. 110.

40 Musa Çadırcı, a.g.e., s. 365.

41 Orhan Kologlu, “Türkçe-Disi Basin”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt. 1, s. 95; Osmanlı topraklarında ilk etken Fransızca gazeteler 1821-1831 yılları arasında İzmir’de yayınlanan Spectatuer Oriental, Le Smyrneen, Le Courrier de Smyrne, Journal de Smyrne gazeteleri olmuştur. Yarısı İngilizce yarısı Fransızca olup baslangıçta İngiliz uyruklular tarafindan çıkarılan Levant Herald (1858-1914) ise politik oyunlara girmis ve Babıali ile bir hayli çekismistir. Ona rakip olarak çıkan Levant Times and Shipping Gazette 1867-1875 yılları arasında iki dilde, 1875’de ise Stamboul adıyla tümüyle fransızca olarak yayınlanmıstır. Cumhuriyet döneminde İstanbul adini alan gazete 1964’te kapanmistir.

42 Missir, a.g.e., s. 84-85; Patrice Chauvierre Voyage en Orient-Vve H. Casterman Editeur, Paris Tournai, Kittler Comm., Leipzig, 1883.

43 Şerife Yorulmaz, İzmir Basınında., s. 151.

44 Daha geniş bilgi için bkz. Şerife Yorulmaz, Aydın Vilayeti’nde Madenler.

45 Yabancı tacirlerin ticarethanelerini, işyerlerini ifade etmek üzere dönemin kaynaklarında özellikle “Frenkhane” veya “Ferhane” terimleri kullanılmaktadır.

46 Aydın Vilayeti Salnamesi 1312, s. 191-193.

47 Livio Missir, Epitaphier des Grandes Familles Latines de Smyrne, tome II les pierres tombales de I’eglise Française Saint-

Polycarpe, Bruxelles 1985, s. 19-22.

48 Edmund H. Giraud, Family Records, Adams Bross and Shardlow ltd. London, 1934.

49 İhtilal döneminde pek çok kişinin Fransa'dan kaçarak diğer ülkelere ve bu arada Osmanlı İmparatorluğu topraklarına geldiği bilinmektedir. Bunun en ilginç örneklerinden biri, İzmir'e gelip yerleşen ve İzmir basınında çalışmalarıyla dikkati çeken ve padişahın isteği üzerine gazetesini İstanbul'da çıkarmaya devam eden Alexander Blacque'dir. Bkz. Zeki Arıkan, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde İzmir Basını", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, cilt. 1, s. 105.

50 Edmund H. Giraud, a.g.e., s. 71-72.

51 Şerife Yorulmaz, İzmir Basınında., s. 92.

52 Ali İhsan Bağış, a.g.m., s. 49.

53 Zaman zaman bu tür olaylara rastlanmaktaydı.

54 Yılmaz Gülcan, Hizmet Gazetesi'ne Göre İzmir (1886-1887), E. Ü. Edebiyat Fak. Tarih Böl. Lisans Tezi, İstanbul 1981, s. 15-16.

55 BOA, B. E. O., Aydın Giden Defteri, no. 293, numara. 22.

56 Fransa'dan gelerek İzmir'e yerleşen La Fontaine ve Charnaud aileleri, İngiltere Parlametosu'nun özel olarak çıkardığı bir yasayla İngiliz vatandaşlığına kabul edilmişlerdir. Bkz. Ali İhsan Bağış, "Osmanlı Ekonomisinde Ticaret Sektörünün Görünümü, Yabancı Tüccar ve Gayrimüslim Tebaanın İzmir Ticaretindeki Yeri ve Önemi", 1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı, İzmir 1985, s. 48-49; Şerife Yorulmaz, İzmir Basınında Levantenler, s. 92.

57 Edmund H. Giraud, a.g.e.; James La Fontaine, "The La Fontaine Family", s. 135-139.

58 Bugün hâlâ kullanılmaktadır.

59 Edmund H. Giraud, a.g.e.; James La Fontaine, a.g.y., s. 143.

60 Şerife Yorulmaz, İzmir Basınında..., s. 92.

Türkçe Kıbrıs Basınında Milli İktisat-Milli Burjuvazi Yaratma Çabaları / Yrd. Doç. Dr. Sabri Yetkin [s.293-304]

Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi / Türkiye

Kıbrıs'ta Milli İktisat ve Milli Burjuvazi konusunda yapmış olduğum çalışmada kullandığım malzemenin, bu güne kadar Kıbrıs tarihi üzerine yapılmış araştırmalara hiç yansımamış olduğunu belirtmek durumundayım. Çalışmada, eski harfli Türkçe basında yer alan makale ve haberlerden yola çıkarak, Kıbrıs'ta Milli İktisat ve Milli Burjuvazi, daha doğru bir anlatımla, adada Türk Milliyetçiliğinin oluşturulması çabalarını işleyeceğim. Bu konuda KKTC Ulusal Arşivi'nde yer alan malzeme, oldukça önemli bir külliyat oluşturmaktadır ve bu malzemeyi dönemsel olarak tasnife tâbi tuttuğumuzda, dört ana evreye ayrılmaktadır.

1- 1878'de Kıbrıs'ın İngiltere'ye teslimi sonrasında 1891'de yayınlanmaya başlayan ilk Türkçe gazetelerden 1908'e kadar gelen ve İstibdat olarak adlandırılan dönem.

2- 1908 sonrası II. Meşrutiyet'ten 1919'a kadar gelen dönem.

3- Türk Milli Mücadele döneminde Kıbrıs basını.

4- 1923 Osmanlı sonrası dönem.

Yukarıdaki sınıflandırmada, özellikle üçüncü ve dördüncü döneme ilişkin malzemede önemli yoğunluk yaşandığı, bu zengin malzemenin bir bildiri kapsamında değerlendirilmesi mümkün olmadığı için yalnızca İstibdat ve Meşrutiyet Dönemi'nde Milli İktisat'ın oluşturulma çabalarını işleyeceğim.

Millet ve Milliyetçilik, tanımlanması oldukça zor kavramlar olmasının yanı sıra, çok farklı biçimde tanımlamalar da yapılabilmektedir. Millet ve Milliyetçiliğin oluşumu genelde iki formda açıklanmaktadır. Bunlardan ilki, kendiliğinden oluşan, tarihsel süreç içinde ve belli bir amaçtaki gelişmelerin sonucunda meydana gelen ve daha çok iktisadî temele oturan, ikincisi ise siyasal yönlendirmelerle, yukarıdan empoze edilen oluşumdur.1 Ulus devlet,

sosyologların belirttiği gibi kapitalizm ile gelişen bir süreçtir.2 Kapitalizm yaşayabilmek için kendisine ait iktisadî alanlar inşa eder ve kurallar oluşturur. Yarattığı iktisadî alanda aynı ölçüde, aynı paraları geçerli kılarak, sabit kur sistemi yaratmaya başlar ki, burası ulusal bir pazar haline gelir. Yani daha ulus dediğimiz sosyal oluşum gerçekleşmeden önce ulusal pazar meydana gelir ve sonuçta ulusal pazar dediğimiz alanda iktisadın zorunlu birleştiriciliği ulusu inşa eder.3

Gerçekleştirdiğim çalışmanın coğrafi mekanı olan Kıbrıs, 18. yy.'ın sonlarından başlayarak, tüm 19. yy. boyunca devam eden ve günümüzde hâlâ süregiden Milliyetçi çatışma ve tartışmaların yaşandığı bir arena konumunu sürdürmektedir. 1571'de adanın Osmanlı Devleti tarafından fethedilmesinden, İngilizlere devredildiği 1878 yılına kadar üç yüz yılı aşkın bir süre birlikte yaşayan Türk ve Rum nüfus, ortak bir bilinç geliştirmekten uzak oldukları gibi, tarihsel birlikteliklerinde önemli fark ve ayrılıkların oluştuğu görülmektedir. Her şeyden önce yapılması gereken en önemli tespit, tüm Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi, Kıbrıs'ta da Rum nüfusun kapitalistleşmeye en yakın millet olduğu, Müslüman Türklerin ise toprağa bağımlı ve feodal yaşam biçimine daha yakın olmaları nedeniyle kapitalizmden uzak olduklarıdır.

Bilindiği üzere, kapitalistleşmenin, yani sermaye birikiminin ilk adımı ticaret sermayesi sayesinde atılmaktadır. Osmanlı devlet düzeninin sonucu olarak, Türkler çoğunlukla tarım, Rumlar daha çok ticaretle uğraştıkları için, bu devlette ilk önce kapitalistleşen, doğal olarak ulus kavramı ile tanışıp, ulusal devletlerini kurma yolunda ilk girişimde bulunanlar Rumlar olmuştur.

1571'de adanın Osmanlı egemenliğine girmesinin ardından Latin kökenli Katoliklerin adadan uzaklaşmasının hemen sonrasında, ticari ve ekonomik yaşamda Ortodoks Rum toplumuna çeşitli ayrıcalıklar verilmiş, bu sayede ada Rumları Larnaka'da kurdukları ticari ilişkiler sayesinde, kısa sürede dinamik bir nitelik haline gelmişlerdir.4 Ayrıca Osmanlı yönetimi 1573 yılında önce Vendiklilere, ardından da İngiltere ve Fransa'ya kapitüler haklar tanıyarak, yabancılara adada yerleşme ve serbestçe ticaret yapma

iznini vermesiyle, aracılık rolünü üstlenmeye başlayan Rumlar kısa bir süre içinde adanın faal tüccarları arasına girmişlerdir.5

Bu arada Osmanlı Devleti'nin 1571 sonrası adaya gönderdiği Türklerin çoğunluğu, fakir köylüler ve göçebelerden oluşmakta, bu kitle arasında bir miktar esnaf ve zanaatkâr ile memurlar yer almaktaydı. Adadaki iki toplumun birlikte yaşamaya başladığı andan itibaren, iktisadî etkinlik açısından aralarında önemli bir fark olduğu sonucu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Ancak farklılaşma yönündeki en keskin ayrımı 1838 tarihli Osmanlı-İngiliz ticaret antlaşması hazırlamıştır. Bu antlaşmanın yabancılara sağladığı kolaylıklar, başta İngilizler olmak üzere yabancı tüccarların Osmanlı liman kentlerine akmasına zemin hazırlamıştır. Osmanlı liman kentlerinin canlanması ve gelişen ticaret ortamında yabancılarla kolay ilişki kuran başta Rumlar olmak üzere, Osmanlı gayri müslimleri, önemli avantajlar elde ederek, Müslüman Türk kitle karşısında ayrıcalıklı bir konuma ulaştılar. Bu gelişmeyi Kıbrıs özelinde değerlendirdiğimizde; yabancı tüccarlar, tüm Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi, Kıbrıs'ta da Rumları doğal işbirlikçi tarzında hazır bulup, hemen onlarla ilişkiye girmişlerdir. Adadaki bu oluşumlar, nüfusun farklılaşmasını hazırlamış, 19. yy. ortalarından itibaren Müslüman-Türkler siyasi egemenliği elinde tutup, bürokratlar geniş topraklarıyla yetinirlerken, Rumlar iktisadî zenginlik ve egemenliği ele geçirmişler, Kıbrıs'ta Rum, Ermeni ve Museviler ticari faaliyetleri denetlemeye başlamış ve bilinçli bir burjuvazi sınıfı oluşmuştur.6

Kıbrıs'ta üst düzey yönetici ve memur konumunda bulunan Türkler, geniş topraklara sahip iken, Kıbrıs Türklerinin büyük çoğunluğu küçük topraklı çiftçi ailelerden ibaretti. 1838 sonrası kapitalistleşmenin hız kazanmasıyla, değer birimi doğal olarak topraktan paraya doğru yönelince, ada Türkleri süratle fakirleşmeye başlamışlardır. İngilizlerin adanın yönetimi ele geçirmesinden hemen sonra, The Times gazetesi muhabiri Thomas Brassey, yayınladığı bir yazıda Rumların refah düzeyinin Türklere oranla çok yüksek olduğunu belirterek, gözlemlerini şöyle aktarmıştır:

"…Rumlar endüstri ve ticarette hızla ilerlemekte, zenginleşmekte ve aslında istedikleri her şeyi satın alabilecek bir durumda bulunmaktadır."7

Kapitalizmin dünya lideri İngiltere, 1878'de adayı ele geçirince, doğal olarak ticarette bir gelişme sağlandı ki, bu da burjuvazi ile birlikte Rum milliyetçiliğini daha da pekiştirdi. İngiliz yönetiminin adaya gelmesiyle birlikte, Kıbrıs artık Osmanlı Devleti'nin pre-kapitalist ekonomik yapısının etkisinden çıkarak, kapitalist sisteme dahil olmuş, Türkler ise yeni yapılanmanın dışında kaldığı için, fakirleşmeleri hızlanmıştır.

25 Haziran 1894 tarihinde yayınlanan Kıbrıs8 gazetesindeki bir haber, on altı yıllık İngiliz idaresinin tablosunu yansıtmaktadır: "İdarenin değişmesinden itibaren ada Müslümanları her açıdan mahrumiyete düşerek, sefalete giriftar oldukları gibi, hiçbir yerden de yardım alamamaktadırlar ve halkın eski hakları zayi olmaktadır. Öncelikle Meclis-i Kavanin oluşturuldu ve Rumların nümayişleri sonucunda Meclis, nüfus oranı gözönüne alınarak, 9 Rum, 6 İngiliz ve 3 Türkten meydana getirildi. Seneden seneye İslam nüfus azaldı, memuriyetle geçinen yüzlerce ahali mahrum edildi, bir çoğu göç etmeye başladı ve bir çoğu da fakr ü zarurete duçar oldu. Maarif-i İslamiye tamamen çöktü. Müslümanlar için memuriyet kapısı tamamen kapatıldı, işine son verilen Türklerin yerine Rumlar getirildi. Bütün evraklar İngilizce ve Rumca yazılmaya başlandı. Belediye idaresinde Müslüman nüfus istihdam edilmedi. Polis idaresinde Müslümanlar can siperane hizmet etseler de hiçbir mükafat ve terakkiye ulaşamadılar."9

Adanın İngiliz egemenliğine girmesi sonrasında yaşanan değişimler, adada yaşayan Müslüman-Türk kitle için katlanılması güç sonuçlar yaratmıştır. Öncelikle siyasal açıdan değerlendirdiğimizde, kira yoluyla adanın emperyalist bir ulusa devredilmesi, Osmanlı tarihi içinde benzeri görülmemiş bir vakıaydı ve adada kalan nüfus ne yapacağını bilememekte ve saf dillikle eninde sonunda bir gün adanın Osmanlı Devleti'ne iade edileceğine inanmaktaydı. Ada Türkleri için öteki olan Rum nüfus ise, burjuvalaşmanın getirisi ile tarihsel ideali olan Yunanistan ile birleşme tutkusunu arttırması ve

İngiliz yönetimi sayesinde bu idealine daha rahat ulaşabileceğine inanmasıyla, bu isteklerini daha kuvvetli dillendirmeye başlamışlardı ki, Rumların bu istenci Türkler için kabul edilemez bir şeydi. Bunlardan başka ada Türkleri için zor olan bir şey daha vardı; Yönetim Müslümanlardan Hıristiyanlara geçmişti. Adanın gerçek sahibi ve mutlak yöneticisi iddiasındaki Türklerin yönetimi yitirmeleri ile kendilerinin yok edilmek istendiği psikolojisine kapılmışlardır. Çünkü çok kısa bir sürede topraklarını, zenginliklerini ve yöneticilikten kaynaklanan ayrıcalıklarını yitirmeye başlamışlardı.

Adanın Müslüman-Türk halkının içine düştüğü yılgınlıktan, umutsuzluktan kurtarılarak, onlara yeni bir hayat görüşü aşılamak gerekliydi, ancak bunu kim yapacaktı? Bunu II. Abdülhamit'in istibdadı nedeniyle Osmanlı sınırları dışında örgütlenen Jön Türkler, diğer bir deyişle İttihatçılar üstlenecekti. Bir kere Kıbrıs adası Osmanlı topraklarına çok yakın olmakla birlikte, Osmanlı Devleti'nin denetiminin olmadığı bir yerdi, bu yüzden İttihatçılar düşüncelerini burada olgunlaştırıp, uygulama sahasına koyabilirlerdi.

Adada yaşayan Jön Türkler, kendileri için rakipleri olan Rumların zenginliğini ve bu zenginlikten de Milliyetçiliğin kaynaklandığını fark etmişlerdi. Bu yüzden rakipleriyle mücadele edebilmek için zenginleşmek gerektiğini, toprağın artık tek başına servet kaynağı olmaktan çıkıp, onunla birlikte ticaret ve sanayiye büyük önem verilmesi gerektiğini yaşayarak anlamışlardı. Çalışmaya esas olacak belgelerin değerlendirilmesine 20 Ekim 1920 tarihli Ankebut gazetesinde yayınlanan bir şiir ile başlamak istiyorum.

Köylü Ağzından;

Ne İsteriz!

Adam akıllı bir vaiz,

Malumat-ı Ticariyeyi haiz

Tetkik eylesin ahvalimiz

Bakalım neye muhtacız!

1893 yılında adada yayın hayatına başlayan ve bir anlamda İttihatçıların yayın organı konumundaki Kıbrıs gazetesi, Türklerin

iktisadî zenginliğe ulaşabilmeleri için kılavuz rolünü üstlenmiş ve yayın hayatı boyunca bu politikayı izlemiştir. Burada şu tespiti de yapmak durumundayız; Kıbrıs gazetesinin 1890'lı yıllardaki yayınlarında ısrarla üzerinde durduğu Türklerin müteşebbis olması, liberalizm, zenginleşme, dayanışma, pozitivist eğitim gibi kavramlar, İttihat ve Terakki'nin 1908 II. Meşrutiyet sonrası Osmanlı Devleti'nde dile getirebildiği ve 1912 Balkan Savaşı sonrası uygulamaya koyabildiği Türk Milliyetçiliği politikasından başka bir şey değildir. Kıbrıs'ta yaşanan özel süreç ve yok olma korkusu, milli iktisada ihtiyaç duyulmasına ve bunun imparatorluktan daha erken yaşanmasına neden olmuştur. Ancak basının milli iktisat ve sonrasında milli burjuvazi yaratma gayretleri, tek boyutlu olduğu; Müslüman-Türk ahalinin bilinçsizlikten ötürü böyle bir talebi olmadığı, hatta tepki bile vermediği gibi bir durum yaşanmaktadır.

Milli İktisat

Milli İktisat konusunda Kıbrıs gazetesinde yayınlanan ve araştırmam sırasında ulaşabildiğim ilk yazı 24 Nisan 1893 tarihlidir. Bu yazıda; bir memlekette umumi servetin temininde ticaret ve ziraatın ne derece rolü varsa, sanayi dahi en az onlar kadar önemlidir ve bir mahalde ticaret ve ziraat ne kadar himaye olursa, sanayi dahi o nispette himaye ister görüşü savunulduktan sonra, himayenin ya hükümet ya da halk tarafından gerçekleştirilebileceği vurgulanarak aşağıdaki sonuca varılmıştır: "Bizde hükümet kendi üzerine düşen himayeyi esirgediği inkâr olunamaz. Fakat maatteessüf itiraf etmek iktiza eder ki, halkımız tarafından bu konuda sergilenen rağbet ve yardımın derecesi pek sınırlı, hatta yok denecek derecededir. Adada sanayiin himayesi için gereken gayret bittabii hükümetten ziyade ahali tarafından gösterilmelidir."10

Aynı yazının devamında, Kıbrıs'ta üretilen zirai, dokuma ve dericilik gibi sınai ürünlerin geliştirilmesine ve üretiminin arttırılmasına hiç önem verilmeyip, köhnemiş sistemlerle üretim yapılarak, çok vakit ve emek harcandığından, maliyetin yükseldiği, bu yüzden herkesin Avrupa mamullerini tercih etmeye başladığı için Kıbrıs'ta üretimin tamamen çökme durumuna geldiği

gibi doğru bir tespitte bulunulduktan sonra yazı aşağıdaki cümlelerle sona ermektedir:

"…El-hasıl bu terakkiyattan mahrumiyet hep ahalimizin tembel hallerinden ileri gelmekte olduğuna şüphe yoktur. Hele ahali-i İslamiye'nin bu yüzden kamilen bi-behre (kısmetsiz) kaldıkları izah edilmelidir.

Adadan hemen her sene evlad-ı vatandan birkaç kişiler tahsil için taşrada birer mektebe gidiyorlar. Bunlar mekteplerinde tahsilini itmam edince kimisi memuriyet, kimisi avukatlık ve bazıları da ticarete süluk ediyor. Acaba bunların içinden birisi çıkıp da mektep-i sanayiye giderek vatanına yardım edecek bir hizmette bulunuyor mu? Gariptir ki, adada bulunanlar sanata arzu etmeyi sakil bir yük veya daha doğrusu ayıp addederek ötede beride sefil ve rencide halde yaşamayı tercih ederler. Hele ahali-i İslamiyemiz yiyip içmekten maada bir meşguliyette bulunmamaları en azim teessüfleri dai değil midir? Cezirede Müslüman olarak kaç tüccar ve kaç sanat sahibi bulunuyor? Biz diyebiliriz ki, binde bir ancak bu işlerle meşguldür. Onlar da mükemmel değillerdir.

Sonuçta, hamiyet-i vatanperverlik gereği ceziremizce lazım olan sanayii arzulanan biçimde tahsil ve mevcut bulunanları ıslah ve terakki ettirmeye çalışıp gayret ederek harice olan ihtiyacımızın izalesiyle kendi paramız yine kendi memleketimizde kalması esbabını temin etmek hususudur."

Yukarıdaki alıntıda görüldüğü üzere daha 1893 yılında Kıbrıs'ta Milli İktisat düşüncesini topluma benimsetebilmek için özel bir çaba harcandığı görülmektedir. Ada Türklerinin yaptığı doğal tarımın, toprağa dayalı bir yaşamın fakirleşmeye neden olduğunu farkeden Kıbrıs gazetesi, aynı sene içinde "Ziraat, Ticaret ve Sanayii" başlığını taşıyan bir makalede, medenî memleketlerin ziraat, ticaret ve sanayilerini geliştirerek bu günlere geldiği, ada Türklerinin de bunları görüp, öğrenip, ibret alarak, sanayi ve ticarete yönelerek çok çalışmaları gerektiği tavsiye edilmektedir.11

Türkçe Kıbrıs basını 1894 yılında İttihatçılığın temel düşünceleri olacak olan "muhabbet-i vatan", "vatan-ı mukaddes", teşebbüs-ü

şahsi", "maarifin önemi" gibi kavramlar açıkça savunulmaya başlamıştır:

"Bugün bizde bir itikat vardır ki, o da sanayiin yokluğu ve ziraatın faydasızlığıdır. Bizce bu itikat boştur. Bizde sanayii var, lakin elzem olan teşvik ve gayret olmayınca sanat tabii olmuyor. Ahalimiz köşede bucakta dalalette ve tembelliğe müptela olmuşlardır.

Ahalimizden bazıları aranılsa bulunsa teşvik edilse her türlü sanayii ceziremizde ruhlanmaya başlayacağına şüphe yoktur. Cansız sanatkârlarımızın malumat-ı fenniyelerinin sınırlı ve belki yokluğu sanayi-i mahalliyemizin atıl kalmasının esbap-ı müstakile-yi mühimmesindendir. Avrupa'nın Amerika'nın binlerce fabrikaları bir kuvve-i gaibiyenin sayesinde bu hale gelmediler ya? Maarif terakki yoluna girince kıymetşinaslık kendini göstermeye başlamıştır. Erbap-ı maarif muhabbet-i vataniyenin sevkiyle vatan-ı mukaddesin ikmal ve itmam-ı esbap-ı saadeti vasıtlarını aramaya koyulurlar.

Gayretli sanatkârları bulurlar, onları her cihetle teşvik ederler. Bu teşvikat-ı kıymetşinasenin asarı nihayet "fabrika" şeklinde görülür. Mamulat ve mahsulat-ı mahalliyeye rağbet çoğalır, ithalat azalır. Servet ahali-i memleketin yüzünü güldürmeye başlar. O halde her fert rahat yaşar.

Yoksa erbap-ı maarif uyuşup kalırsa, ashab-ı servet nakitlerini sandıklarda, kasalarda kilitlerse ne sanayii ilerler ne de zillet ve sefaletten kurtulabiliriz.

Biz her şeyi-teşvik ve tedariki-yalnız hükümetten bekliyoruz ki, muvafık-ı insaf değildir.

Sanayiimizin terakkisinde, servetimizin tezayüdünde en ziyade halkımız sarf-ı himmet ve ikdam etmeli, ve sunuf-ı ağniyamız dahi köşe-yi atalet ve rehaveti terk ile meydana çıkmalıdır. Hatta hükümetin bu hususlarda müdahalesi arzu olunmamalıdır."12

1894 yılında basın Müslüman-Türk kitlenin geleceği açısından hedeflerini belirlemiştir, Türkler girişimci olmak zorundadır. Ne var ki, adada yaşayan Türklerin girişimciliği çok nadirdir, bu nedret de çıkmaz sokaktır, çıkmaz sokaktan kurtulmanın yolu zenginleşmek ve

girişimci olmaktan geçmektedir. Yalnız girişimcilik konusunda ahali hükümetten hiçbir destek beklememeli, “teşebbüs-ü şahsi” ile kendi başlarına çalışıp çabalamalı hem kendilerini hem de kendinden sonra gelecek kuşakları zenginleştirmelidirler, bunların gerçekleştirilmesi ahali için bir borçtur.13 Basında liberal girişimcilik teşvik edilirken, yeni bir düşüncenin daha ortaya atıldığını görmekteyiz; Milli İktisat’ın temel sloganlarından biri olan “ittihad ve ittifakla” çalışıp, her alanda “terakki” ve “refaha” ulaşmak. Ancak bu söylemlerin sonunda basının hayıflanmaya başladığı, halkın tüm uyarılara rağmen gevşeklik ve tembellik göstermesinden şikayetçi olduğu görülmekte ve ahali uyarılmaktadır:

“…Velhasıl icabat-ı zamana göre hareket etmeye himmet etmeliyiz. Bunu iyi bilmeliyiz ki, bu yola yönelmeyerek, gevşeklik ve tembellik halinde devam ve bu fikirlerde ısrarlı hareket edecek olursak, neticesini hakkımızda pek vahim göreceğimiz şüphesizdir.”14

Jön Türklerin Milli İktisat yolundaki uyarıları ve yönlendirmelerine ahali karşılık verememekte, gün geçtikçe Müslüman-Türk kitlenin iktisaden daha da zayıfladığı anlaşılmaktadır. Bunun üzerine umutları sarsılan basın, “Terakki Yerine Tedenni” diye başlık atmaktan kendisini alamamıştı:

“Ne hikmettir ki, dünyanın hemen her cihetinede hayret edilecek derecede ilerleme yolunda adım atıldıkça, ceziremiz bu şeref ve nimetten mahrum kalıyor! Ne haldir ki, ahalimiz sefalet ve tembellikten bir türlü kurtulamıyor! Bir ferdi görülmez ki halinden memnun, istikbalinden emin bulunsun, yine bir fert görülmez ki şu kurtuluş yolunu keşfedebilsin!…Acaba bu bedbaht ahali daima umutsuzluk ve perişanlık içinde koşup mahvolacak mıdır? …Maarif yok, sanayii yok, ziraat yok, ticaret yok, ittihat yok, yardım yok. Bunların yokluğunun neyi neticelendireceğini tafsile şüphesiz hacet yok1”15

1895 yılı içinde bu konuya ilişkin yapılan yayınlarda iktisadî zenginliğe ulaşmak için önerilerde bulunulduğunu, özellikle memuriyetten uzak durulması gerektiğinin vurgulandığını

görmekteyiz: “Bizim için evvel emirde ittihazı lazım gelen hatt-ı hareket mekteplerimizin ıslah ve tanzimiyle maarifimizin terakkisine gayret etmek olup, ikinci emirde dahi evlad-ı vatanın sanat ve ticarete yönelmelerini teşvik etmektir. Memuriyet bir daire-i mahduda dahilinde bir vazife-i sakile olduğundan doğrusu o mesleğe sığınmak ve rağbet, medar-ı maişetini (geçim aracını) başka yolda istihsale muvaffak olabilenler için adeta hatadan ziyade bir kabahattir… Demek oluyor ki, arazisi olanlar ziraata, parası olanlar ticarete, bu ikisinden de mahrum bulunanlar sanata yönelmeleri vaciptir.16… (Ahalimizin) tedbir ve gayreti elden bırakmayarak yekdil ve yekvücut olarak hareket eylemelerini tavsiye ve ihtar ederiz.”17

Müslüman-Türk ahalinin girişimcilikte yetersiz kalması üzerine, Türkçe basın 1897 yılında Milli İktisat açısından çok önemli bir konu olan Milli Ticaret Şirketi’nin kurulmasını gündeme getirir. İlginçtir ki, öneriyi gündeme getiren gazete kimi araştırmacılar tarafından

Abdülhamitçi olduğu iddia edilen Zaman gazetesidir.18 “Ceziremizde Bir Ticaret Şirketinin Lüzum ve Ehemmiyeti” başlığını taşıyan makale, tarihsel bir değerlendirmede bulunduktan sonra, yapılması gerekenleri aşağıdaki gibi dile getirmiştir:

“Ahali-i İslamiyemiz ticaret hususuna layıkıyla ehemmiyet vermediklerinden servetçe Rum vatandaşlarımızdan çok geri kalmışlardır.

Ceziremizde ticaretten edilen temettuat ve kazanç hemen umumiyetle Hıristiyanlara ait gibidir. Ticaret temettuatının ancak yüzde beşi İslamlara geçip, geri kalan yüzde doksan beşi Hıristiyanlara geçmektedir. Bu sözümüzü teslim etmeyecek bir fert yoktur zannederiz. Misal olarak yalnız Lefkoşamız tüccarlarını muvazene edelim. Rumların otuz kırk kadar tüccarına karşı bizim 4-5 tüccarımız vardır ki, bunların da muamelatı Rumlara nispetle pek mahduttur.

Osmanlı idaresinde iken cezirenin ticareti İslam elinde olup, tebeddül-ü idareden beri tedricen Hıristiyanlara geçtiği malumdur. Binaenaleyh eğer tüccarlarımız ahz ve italarının intizamına dikkat ederek ellerindeki ticareti bu güne kadar muhafaza ve devam ettirmiş

olsaydılar, beş yüz liradan yirmi beş bin liraya kadar sermaye sahibi olan Hıristiyan tüccarlarının mâlik oldukları iki yüz bin liralığı mütecaviz servet ve samanın şimdi İslamlar elinde bulunacağı şüphesiz idi. İşte on sekiz seneden beri hükümet-i mahalliyenin tazyik ve istibdadına inzimam eden atalet ve kayıtsızlığımız bizi malik olacağımız şu cesim servetten mahrum ettiği gibi elimizde bulunan emval ve emlakımızı dahi tehlikeye koymuştur.

Lefkoşamızın İslam ve Hıristiyan nüfusu müsavi olduğu halde dahil-i şehirde sarf olan emtia ve mensucat vesaireyi alıp ve satan İslam tüccarların hemen mefkut derecesinde bulunması tabii ahali-i İslamiyeyi Hıristiyanlarla alışverişe mecbur eylediğinden şimdiye kadar kaybettiğimiz yüzbinlerce liralardan başka senevi Hıristiyanlara ne kadar külliyetli paralar daha vermekte olduğumuzu meydana çıkarır.

Hıristiyanlar ise maarif ve sanayice dahi bu nisbette bizden ileri oldukları cihetle onlardan bize başka suretle para geçmesi mümkün olmadığından git gide elimizdeki servetimizi de kaybedeceğimiz derkârdır. İşte şu tehlikenin önünü almak için iktiza eden tedabir-i ciddiyeye bir an evvel tevessül etmek lazımdır. Zira vakit geçtikçe tehlike büyümekte, halimiz daha ziyade kesb-i vahamet etmektedir. Bu hususta bizim için en mühim ve en kolay bir tedbir var ise o da eski ticaretimizi ihya etmektir.

Eğer buna muvaffak olabilir isek elde edeceğimiz sermaye ile maarif ve sanayi ve ziraatımızı da ileri götürebiliriz. Eski ticaretimizi ise ihya etmek ise zahiren göründüğü kadar müşkül değildir. Pek kolay bir iştir. Bir asırdan beri Avrupa'da şirketler teşkiliyle ne kadar büyük işler görüldüğü ne kadar çok paralar kazanıldığı malumdur. Bu şirketlerin muhassenatı her yerde görülmüş ve tecrübe edilmiş olduğundan bizim için de güzel neticeler meydana getirebilir. Şu sebeple de biz de ceziremize ve iktidarımıza göre bir ticaret şirketi teşkil ederek para kazanmanın yolunu bulmalıyız. Oturmakla, beklemekle hiç bir şey hasıl olmaz. Akıllılarımız, zenginlerimiz bir araya gelerek buralarını ariz ve amik düşünmelidirler. Böyle bir şirket teşkiline ellerinden geldiği kadar say etmelidirler. Vatanperverlik, milliyetperverlik iddiasında olanlar mezkur iddialarını böyle esaslı ve

faydalı işlerle ispat etmelidirler. Vatana ve millete bundan büyük hizmet olamaz.”19

Bu yazıdan bir hafta sonra yayınlanan bir başka makalede, şirketin kurulması için neler yapılması gerektiği sıralanmaktadır: “Tarif edeceğimiz şirket herkesin çekindiği birtakım belirsiz şartlar ve büyük hisselerden arınmış olup, gayet sade şerait ve ufak hisselerden ibaret olacaktır. Zira memleketimizde henüz böyle bir şirketin teşekkül ve muvaffakiyeti görülmediğinden işi birden bire büyükten tutacak olursak ahalimizin çoğu böyle bir şirkete iştirak etmeye cesaret edemez. Bizim şirketimiz o kadar sade ve emniyetli ve faydalı olmalıdır ki, herkesler büyük istekle iştirak etsinler, bir hisse alan, iki ve üç ve daha ziyade hisseler almayı her şeyden menfaatli ve istifadeli görsün, parası olanlar sair yerlerden ziyade şirkete para vermeyi arzulasın. Hisseler ufak, idare emniyetli olursa, bu şirkete ceziremizde iştirak etmeyecek bir fert tasavvur olunamaz. Hatta esnaf ve avam takımı bile nafaka-yı yevmiyelerinden para biriktirerek, iktidarlarına göre, bir veya daha ziyade sehimler almaya say edecekleri şüphesizdir.

Şirketin tesis ve teşkili evvel emirde zenginlerden veyahut vakit ve hali uygun olan kimselerden beş on kişinin ittifakına mütevakıftır. Yetişip bir kere işe başlanılacak olursa, sermaye ne kadar küçük olsa bile emniyet ve intizam sayesinde yine az vakit içinde terakki ederek arzu olunan vüsat ve ehemmiyeti ihraz edebilir.

…Ticaretimiz yine mürur-u zamanla Rumların veya sair milletlerin eline geçmemek için şirkete İslamdan gayri milel-i saireden hiç kimse kabul edilmeyecektir (Madde 1).

…Mezkur şirketten maksat adeta zengin bir cemiyet-i hayriye meydana getirerek, maarif ve sanayii ve ziraiyemize de yardım etmekten ibaret olduğu cihetle şirketin sermayesi tekele veya birkaç tüccar eline geçip de menafi-i şahsiyeye münhasır kalmamak için hissedarların hariçte birbirlerine veyahut hissedar olmayanlara hisse satması yasak olacaktır, satan olursa şirket kabul ve tasdik etmeyecektir (Madde 2).

…Şirketin ilerlemesini temin için hissedarların tümü de maa-familya şirket malından alışveriş etmelidirler. Bundan başka, zaten Lefkoşa nüfusunun yarısı İslam olup, tabii İslamların da ileri gelenleri şirkette hissedar bulunacağından, umum hissedarların gayretiyle Lefkoşa ve belki de bütün cezire İslamlarının şirket malından ahz ve ita etmeleri mümkün olabilir. (Madde 10).

…Ceziremizde emniyetli bir şirket teşkili; İslamlar elinde büyük bir sermaye hasıl edeceği ve böyle bir kuvvetli sermaye ile de İslamların servet ve terakkileri temin edileceği bedihi olduğundan mezkur şirketin bir an evvel kuvveden fiile gelmesini vatan ve millet namına erbab-ı hamiyetten istirham ederiz."20

Zaman gazetesindeki bu yazı, adadaki Müslüman-Türk ahalinin varlıklarını koruyabilmenin bir İslam-Türk iktisadî çevresi ile kaim olabileceğine inandıklarını göstermektedir.

Eğitim ve Burjuvalaşma

İdeolojik bilinçlendirmenin en önemli unsurlarından birisi eğitimdir. Kıbrıs'ta eğitim cemaatlerin uhdesinde olduğundan Rumlar tarafından çağdaş, bilinçli bir eğitim yapılmakta ya da Yunanistan veya Avrupa'da eğitim gören Rum gençleri adaya geri dönerek Ortodoks Rum cemaatinin eğitim politikalarını biçimlenmekteydi Rumlar kapitalistleşmelerine paralel sürdürdükleri, eğitim politikaları sayesinde nitelikli okullar oluşturmuşlardı ve bu okullarda matematik, coğrafya, edebiyat, tarih, ticaret, Yunanca dersleri okutarak, nitelikli modern, çağdaş bir eğitim yapmaktaydılar. Doğaldır ki, Rumlar aldıkları nitelikli eğitim sayesinde ulusçuluğu tanımışlar, Yunanistan ile birleşme hevesine düşmüşlerdi.

Adada yaşayan Türklerin eğitimi ise Osmanlı Devleti'nin klasik din eğitimi üzerine kuruluydu ve bu okullarda Ulum-ı Arabiye, Kur'an-ı Kerim, İlm-i Hal, İlm-i Tecvit, Nahv ve Sarf, Mantık ve Maani, Kelam, Fıkıh, Hadis gibi "mesail-i diniye ve mezhebiye" dışında dünyevi olarak adlandırabileceğimiz dersler hemen hemen hiç mertebesinde idi. Bu eğitim tarzı İslam üst kimliği oluşturduğu için, adadaki Türkler ulusal kimliklerinin farkında değillerdi ve bu insanlar

kapitalistleşememenin sancılarını eğitimde de yaşamaktaydılar. Nitekim adanın İngilizlere devredilişinden bir yıl sonra hazırlanan bir raporda ada Türkleri “kara cahil” olarak tanımlanmaktadır.21

Adadaki Türkçe basının öncüsü olan Zaman gazetesi, 1892 yılında kapitalistleşme yoluyla elde edilecek servet sayesinde eğitimin modernleştirilebileceği ve bunun da ilerlemeye zemin hazırlayacağını fark ederek; “…Bedihidir ki, medeniyet maarifin terakkisi nisbetinde terakki ettiği için bu cihetten terakkimizi arayalım. Demek oluyor ki, ticaret-i hazıramız servet marifetiyle hızain-i maarif olan mekteplere ihtiyaç duyuluyor” dedikten sonra, ada Türklerinin zenginleşmek, ilerlemek için öncelikle okulların ders programlarının ıslah edilmesi gerektiğini ileri sürmüştür.22

Zaman gazetesinden ayrılan Jön Türkçü grubun çıkarmaya başladığı Kıbrıs gazetesinin, 13 Mart 1893 tarihli sayısında gazetenin yayınlanma amacını görmekteyiz. Gazetemizin maksadı, vatanımıza, eğitimimize elden geldiğince hizmet etmek olup, vatana muhabbeti öğretmeyi arzuluyoruz. Adamızın en önemli sıkıntısı eğitimin geriliği olduğundan, bunu ıslah edip, İslam köylerine mektepler açarak, ders programlarını düzenlemeyi vatanperverlik bilmekteyiz. “Ve en mültezim ve mukaddes vazifeden addettiğimiz evlad-ı vatanın hissiyat-ı İslamiye ve Milliyelerini ikaz etmek hususunda erbab-ı fazilet ve ashab-ı hamiyet dahi bize muavenet edeceklerine ümit varız.”23

Adadaki Türklere ait eğitimin millileştirilmesi için çeşitli öneriler gündeme gelmeye başlamış, öncelikle gelecek kuşakların hazırlayıcısı olacak kadın ve kızların eğitimden geçirilmesinden medet umulmaya başlanmıştır: “…Kızlarımız, hanımlarımız neden okumak yazma bilmesinler? Ne için, lezzet-i maarifi tatmasınlar? …Vatana kalbi hissiyat-ı necibe-i vatanperverane ile dolu fedakâr, gayretli evlat yetiştirmenin usulünü bilecek kadar niçin maarife aşina olmasınlar? …Bu gün bizde beşiğini salladığı çocuğunu hissiyat-ı vataniye ve milliyeyi uyandıracak bir takım nağmeler ile uyutan bir valide var mıdır? Bilakis hâlâ saçma ninniler işitilmekte.”24

Eğitimin ıslahı konusunda bir başka öneri ise, bu konunun her şeyden önce bir milli vazife olduğunun kavranması, “teşebbüsat-ı hayriye-i Milliye için hususi cemiyetler teşkil olnup” yardımlar toplanması, dayanışma ile her köyde okullar açılıp, muallimlerin dahi yetiştirilmesi ve bu işler için hükümetten hiçbir şey beklenmemesi gerektiğidir.25

Ancak eğitim konusunda arzulanan hedefe ulaşmak çok zor bir süreçti ve bu konuda hiçbir girişimde bulunulmaması ve ahalinin duyarsız kalması sert biçimde eleştirilmiştir:

“Her yerde, iktidar sahipleri maarifin ilerlemesi konusunda paralar sarfetmekte, bu konuda geceyi gündüze katarak mesai harcayarak ve gayret ederek, yaşadıkları yerleri servet ve mamuriyetçe akvam-ı saireye gıbta edilecek bir hale getirdikleri gibi hâlâ daha ilerisine atf-ı nazar ediyorlar. Onlar muntazam bir makinenin alatı gibi yekdiğeriyle ittihat ve ittifak ederek çalışmaktadırlar.

Bizde ise kaziyye bir aksi olup, hayırlı işlere değil, ömrümüzün meyve-i lezizi olan ciğerparelerimiz hakkında bile cömertlik gösteremiyoruz!

Ne gariptir ki, servet sahipleri, evladının temin-i istikbaline medar olur fikriyle birtakım paralar sarfederek irat-ı akar tedarikine çare düşünüyor da her türlü tehlikeden koru

yacak ve binaenaleyh daimi suretle temin-i zarurete kafil bulunan terakki-i maarif uğrunda o paranın rubunu feda etmeye kıyamıyor!

Ya daha garibi şurasıdır ki, hazları, arzuları yolunda şeran ve aklen neticesi vahim olan sefahet gibi nezafet endam gibi bir çok münasebetsiz yerlere avuç dolusu paralar veriliyor da kıyamete kadar şanının yükselmesine hizmet edecek ve belki namını ilelebet lisan-ı tazim ile yad ettirecek olan evladının istikmal-i insaniyet ve meziyeti için on para verilemiyor!

Bir kimesne maarifin gelişmesinde himmetini kısarsa bilahire duçar-ı zaruret ve perişani olması umur-ı tabiiyedendir! Bir az da

insafane düşünelim de sefahet ve nezafet endam gibi gayr-i meşru olan hallerden sakınıp, şiar-ı milliye, adap-ı umumiyemize muvafık hareketle bir an evvel merhale-i maksuda varalım.”26

Jön Türkçü çizgide yayın yapan Kıbrıs gazetesi, eğitim alanında açıkça pozitivizmi savunarak, adadaki İslam maarifini çok ciddi biçimde eleştirerek, İslam ve Hıristiyan okullarının karşılaştırmasını yapmaktan kendini alamamıştır: “Dini bilgiler elbette öğrenilecektir, ancak eğitim yalnızca dini bilgiler ve bunların tahsili için vasıta olmayıp, insanlara lazım olan okuma, yazma, tarih, hesap, fen gibi bilimlerin öğretilmesi gerektiği aşikârdır. İşte Hıristiyan mekteplerinin Müslüman mekteplerine nispetle ileri olması işte bu yüzdendir. Mesela bir Hıristiyan çocuğu okula başladığının bir iki senesi içinde okuma, yazma, hesap, tarih, coğrafya hakkında bir şeyleri hemen öğreniyor. Bizim okullarımızda ise bunu onda biri bile verilemiyor. Hele rüştiyelerimizden mezun olan bir öğrencimiz dahi bu fenleri bilmemektedir. Bir parça yazsa da imlası kötü olup, tarih, coğrafya, hendese gibi fenlerden bihaberdir. En iyi mektebimizin dersler ve öğrencilerin tahsili bir Hıristiyan mektebine denk olamaz. Yaptığımız bu tespit, İslam dinini küçümseme olarak anlaşılmasın. Ancak Hıristiyanların maarifin, ilerlemesi için gösterdikleri çabanın ve gayretin yüzde biri dahi bizde bulunmuyor.”27

Kıbrıs gazetesi 1898 yılında yapmış olduğu bir yayında düşüncelerini çok net biçimde ifade etmiş, Abdülhamit’in uyguladığı istibdada halkın cehalet yüzünden alkış tutup, vatanperver, milliyetperver ve hürriyetperverlere küfürler yağdırdığını, aşağıdaki gibi ifade etmiştir: “Milleti, yani bizi tekmeleyen ayağı öpüyoruz. Kendimiz için her şeyini feda eden, hatta canlarını bile tehlikeye atan insaniyetperestlerin mezarlarına lanetler yağdırıyoruz. Vakıa biz masumuz, çünkü cahiliz: Vatandaşlarımızın kusuru, cümlemizin hatası çoktur. Bunların kaynağı, asırlardan beri saha-yı vatanda sürdürülen pek eski olan istibdat ve hürriyetsizliktir. Biz bunları pekala takdir ve itiraf ederiz. Ancak artık vakit çok geçmiştir. Bu gibi şeylerle vakit geçirmek abesle iştigal demektir. Bugün üzerimize düşen vazife, el birliğiyle vatanın kurtarılmasına, istibdat zincirinin ve esaretin kırılmasına çalışmaktır.”28

Yukarıdaki yazıda savunulan düşünceler, bir burjuva devrimi olarak nitelendirilen II. Meşrutiyet'in ilanından on yıl önce yazılmış ve eğitim yoluyla toplumun bilinçlendirilerek Jön Türkler Kıbrıs'ta ahaliyi bu harekete hazırlamayı hedeflemişlerdir.

II. Meşrutiyet ve Kıbrıs

Jön Türk geleneği oldukça eskiye giden ve ciddi yayın faaliyeti yapılan Kıbrıs'ta II. Meşrutiyet'in ilânı olağanüstü bir sevinçle karşılanmış, Meşrutiyet, hürriyet, eşitlik, kardeşlik kavramları haftalarca Türkçe basının sütunlarını doldurmuş, İstibdat, Hafiyelik, Hürriyetin yokluğu ve buna sebep olanlar lanetlenmiştir.29 Nitekim 1908 yılında İzmir İdadisi öğrencilerinden Ekmekçi Hasan Ağazade Kıbrıslı Ahmet İrfan adlı bir öğrenci "Ey Mektepliler" başlığı taşıyan bir makale kaleme almış ve bu makalede istibdat lanetlenirken, Kıbrıs Türk halkının vatan sevgisiyle, milli duygularla çalışıp, iyi eğitimden geçmesi, girişimci olup milli iktisat sayesinde zenginleşerek, medeni milletler arasına girmesi gerektiği anlatılmıştır:

"Ey ümid-i istikbal-i vatan olan kardeşlerim! Osmanlılar 32 seneden beri daima tedenni ve inhitata yüz tutmuş idi. Milletimizin böyle perişan hal olmasına ve maarifimizin kuşatılmasına acaba kim sebep olmuştur.

…Birtakım deni, mürtekip, şeytan kıyafetindeki adamlardır ki; can yakmayı, ev yıkmayı ve otuz iki seneden beri içinde bulundukları ve nimetiyle perverde oldukları bu mukaddes vatanımızı harab etmek hususunda her türlü şeytaneti kendilerine sanat ittihaz etmişlerdi. Vatanın saadet ve selameti için feda-yı can etmeğe hazırlanan bir çok erbab-ı hamiyete iltifat değil, o bi-çareleri menfalarda, zindanlarda, çöllerde açlıktan, susuzluktan öldürerek vücutlarını ortadan kaldırmışlardı. İki mektep efendisi bir yere gelip de teati-i efkar edemez idi. İçimizde millet ve vatan muhabbetinin neden olduğunu takdir edecek kimseler nadir, ellerimizde istifadeyi mucip bir kitap bulunduramıyorduk.

…Kanun-ı Esasimiz ilan olunduğu günden beri gazetelerimiz kemal-i serbestiyetle idare-i efkar ediyor. Matbuat-ı Osmaniyenin

serbestiyetinden hasıl olan fırsatı ganimet addederek nimet-i maariften biz mektepliler de feyziyat olalım, mekteplerimizde alçakça kayrılmış, bilgisiz, iktidarsız muallimleri def etmek çarelerini bulup yerlerine zeki, fatin muallimler celb ile iktidarlarından envar-ı feyz edelim, edelim de alem-i medeniyete adım atmış milletler sırasına biz Osmanlılar da dahil olalım.

Bundan böyle hepimiz hükümet memuru olmak fikriyle memuriyete göz dikmek emelini terk ile…Fransızlar, İngilizler gibi amalimizi, efkarımızı milletimizin terakkiyat ve umranı cihetine hasr ederek bir mülkün ihyasına sebep olan ve beş on kuuruş sermaye ile işe başlayarak az zaman içerisinde büyük tacir sırasına geçen insanları görerek ziraat, sanat, ticaret gibi mühim meslekleri takdis ve takip etmeliyiz…Limanlarımızda gidip gelen tüccar gemilerini görerek, kendimiz hizmet ediyoruz zannetmeyelim zira onlar bize değil bilakis biz onlara hizmet ediyoruz.

Vatanımızda fabrikalar küşadına, şirketler teşkiline muktedir ashab-ı servetten pek çok adamlarımız var ama onlar da ticaret mesleğini takdis etmiyorlar. İnsaf ediniz Cumartesi, Pazar günleri ticaret mahallerine gittiğimiz vakit çarşıların sükut-ı mutlakası içinde ayaklarımızın sadasından başka bir şey işitemiyoruz.

Bu nedendir? Farkındasınız, ticareti kendisine sanat ittihaz eden İslamlar değil, Rum ve Ermeni vatandaşlarımız olduğudur. Bundan sonra mekatib-i İdadiyeyi ikmal ettik mi, Ziraat, Ticaret ve Sanat mekteplerine girerek vatanımızın terakkiyat-ı ticariye ve iktisadiyesini temine çalışalım. Cenab-ı hak para kazanan kimseleri sever. Binanenaleyh hepimiz yekvücut, yekdil olarak efal, necip bir millet olduğumuzu herkese tanıtalım.”30

II. Meşrutiyet’in o heyecanlı, duygu dolu havası Kıbrıs’a da yansımış, vatan, millet, milliyet, hürriyet sözcükleri her fırsatta kullanılmaya başlanmıştı. Mirat-ı Zaman gazetesinde “Vatan” başılığıyla başmakale olarak yayınlanan bir yazıda ayrıntılı biçimde vatan, millet sevgisi işlenmiş ve vatan için “vazife-i asliye”nin tembellik ve miskinlikten uzak durarak çok çalışmak, girişimcilik olduğu vurgulamış ve yazı “miskinane hareket etmek, vatana

huyanet ve vatanın Ecnebi ellerine geçmesine müsaade ve muavenet etmek demektir” biçiminde sona ermiştir.31

Pozitivizm, İttihat ve Terakki’nin ideolojisinin temelini oluşturmaktaydı. Bu yüzden eğitime ve toplumun her kesimini eğitilmesine büyük önem vermişler ve okullaşmanın, eğitimin niteliğinin yükseltilmesinin yanı sıra, “Gece Mektepleri” açarak, eğitimin yaygınlaştırılması için büyük çaba harcamışlardı. İttihat Terakki’nin gece mektepleri uygulamasının Kıbrıs’a da yansıması gecikmedi ve 1909 yılı Mart ayı içinde Limasol’un Siliko köyünde, köy muallimi Hacı Sadık Efendi’nin gayretleriyle bir gece mektebi açılmıştır. Mektebin açılış töreni sırasında Hacı Sadık Efendi’nin açış nutku önemli mesajlar içermektedir. Hemen her cümlesinde ittihat, ittifak, terakki, Kıbrıs Türkleri gibi sözcüklere atıfların yapıldığı konuşma bir durum tespitiyle başlar:

“…İşte ceziredeki yahut köyünüzdeki Hıristiyan vatandaşlarınız! Bu çalışkan komşularımız birbirlerini sevmeleri, tutmaları, ittifakları, çalışıp çabalamaları ve gayretleriyle az bir müddet zarfında bizi gerek maarifte gerek ticarette velhasıl her hususta geçtiler. Osmanlı zamanında İslamların mallarını, mülklerini ve her halde Müslümanların ileri bulunduklarını belki de içinizde görüp bilenleriniz pek çoktur. Bilenleriniz ne demek? Umumen bilirsiniz! İşte o zamandan bu zamana kadar arada mürur eden az bir müddet zarfında Rum vatandaşlarımız mani-i terakkileri ne olduğunu idrak ile elbirliği ile bilittifak geceyi gündüze kattılar ve fırsattan da bilistifade ilerlediler. Biz ise Allah kerim ile vakit geçirdik. O zaman elimizde olan mallar oturup yemekle tükenmeyecek zannettik. Bu sanat Hıristiyan sanatı, şu sanat Yahudi sanatıdır; ben çocuğumu demirci, tenekeci ilah gibi tatsız tatsız sanatlara veremem. Benim malım ölünceye kadar ona da kafi bana da. Aileyi bizden sonra gelecek çeksin dedik ve bu suretle sanatsız kaldık. Kezalik ecnebi lisanı okuyanlar dinsiz olur dedik ve bu suretle de okuyup yazmaktan geri kaldık. Nihayet böylelikle gitgide aşağı kaldık ve işte şimdi şu acıklı hale geldik.”

Durum tespitinden sonra, dünya medeniyetine katılmanın şart olduğu, bunun önce eğitimden geçtiği, bu yüzden herkesin gece

mektebine devam ederek, eğitilmesi gerektiği, bu sayede millet ve vatan bilincine ulaşılıp, bu sayede el ele vererek çalışılıp zenginleşerek, milletin hukukunun korunabileceği İttihatçı söylemlerle dile getirildikten sonra nutuk; “…yaşasın ittifak, yaşasın ittihat, var olsun adaletle musavat” sloganıyla sona ermiştir.32

Kıbrıs adasında yaşayan Türkler için milli iktisat ihtiyacının, Osmanlı İmparatorluğu’ndan daha erken yaşanmasının ve arzulanmasının nedenini “yok olma” korkusundan kaynaklandığı tespitini yapmıştık. Osmanlı coğtafyasında, 1908 sonrası modernleşme ve Batılılaşma artık kurumsal reformların uygulanması olarak değil, kapitalist bir toplumun kurulması olarak tanımlanıyordu. Bu da kapitalizmi yaratacak bir sınıfın, burjuvazinin yaratılması demekti. İmparatorluğu bir arada tutmak, yani İttihat-ı Osmani’yi gerçekleştirmek isteyen İttihat ve Terakki, doğal olarak gayrimüslimleri karşısına almak istemiyordu, işte bu kaygılardan dolayı, milli iktisat ve milli burjuva konusunda Meşrutiyet’in ilk yıllarında İttihatçıların düşünceleri henüz billurlaşmadığı gibi, aksine liberalizm uygulandığından, Müslüman-Türklerin durumu daha da vahim bir hale gelmişti.

İttihatçıların henüz kafasının karışık olduğu, iktisadi poltikalarının belli olmadığı bir dönemde, 1909 yılında, Kıbrıslı bir aydın olan Doktor Hafız Cemal Bey tarafından “Kıbrıs Osmanlılarına Mahsus İstikbal Programı”33 başlığını taşıyan çok önemli ve oldukça ayrıntılı bir beyanname Mirat-ı Zaman gazetesinde yayınlanmıştır. 31 Mayıs 1909 tarihinde yayınlanmaya başlanan bu belgeyi, Kıbrıs Türklerinin var olma kaygısı ile hazırladıkları “Politik İktisadi Program” olarak tanımlamak durumundayız. Türk iktisat tarihi açısından çok önemli olan bu belgeyi sadeleştirerek vermeyi uygun görüyoruz:

“Her milletin ruhu maarif olduğundan en evvel mekteplere ehemmiyet vermeli. İslam bulunan en ufak köylere bile yeni usule aşina muktedir muallimler tayin etmeli (Madde 1).

Şimdilik Magosa, İskele, Leymeson, Baf, Girne, Lefke, Poli kasabalarına erkek ve kızlara mahsus olmak üzere birer Rüşdiye mektebi küşad etmeli (Madde 2)…10-15 sene sonra da

kaza merkezlerindeki Rüşdiyelere İdadi sınıfları tedricen ilave ederek bir müddet sonra her kasabada mükemmel birer Rüşdiye ve İdadi mekatibi mevcut olmalıdır (Madde 3). Kaza merkezlerindeki kız mekteplerinde yeni usuldeki kitaplar okutulmakla beraber, bayanların yapabileceği en esaslı sanatlar öğretilmeli (Terzilik, Frenk terziliği, Çulhacılık, el ile veya hususi makine ile nakışlar yapmak, yorgancılık, yeni usuldeki kasnak usulleri, kolacılık, modistracılık, kilimcilik, seccadecilik, heybecilik vesaire). Bu sanayi-i mühimmeyi İslam kızlarımıza tavsiye ettiğimize hayret etmemeli, çünkü, Anadolu'da, Arabistan'da ve hatta Avrupa'da bile kadınlar bu işleri de hüsn-i ifa etmektedirler (Madde 4).

Her kasaba ve köylerdeki muallimlerin vazifeleri mektepde yalnız eğitim ve terbiye olmalıdır. Binaenaleyh imamlık, müezzinlik ve gasallık vazifeleri için ayrıca bir hoca efendi celp edilmeli ve mektep muallimi yalnız kendi vazifesine devam etmelidir. Dini meseleleri, Kur'an-ı Kerim'i muktedir imam efendiler okutmalı ve mektep muallimi de yeni usuldeki kitapları talim etmelidir (Madde 8).

…Kıbrıs'ta umum evlad-ı fukara için bir barınma ve gelişme kapısı olmak üzere Leyli bir Sanayii Mektebi'nin kurulmasının lazım olduğuna ve Lefkoşa'dan ziyade kaza merkezlerinden her hangi birinde olursa olsun tesisi mühim olduğuna katiyen kani olmalıyız. Bütün Sanayi-i mühimme-i servet Rumların ellerinde olduğundan Hıristiyanların her mağazası birer (Küçük Sanayii Mektebi modeli) olduğunu ve her dükkanda en az 10-20 çırak çalıştığını ve İslamların ellerinde en adi, süfli işler bulunduğuna ve Rumların Sanayi ve Ticaret sayesinde bütün kuva-yı maneviye ve maddiye-i İslamiyeyi zabt ve istila ettiklerini iyi düşünürsek, bir Sanayii Mektebinin kurulmasının lazım olduğuna katiyen kani oluruz. İslamların vaktiyle Rumlardan para, nüfuz, korkutma vesair vasıtlarla aldıkları emlak ve araziyi, İngiliz hürriyeti esnasında Hıristiyanlar İslamlardan yüzde doksan emval ve serveti ancak alın terleriyle, ciddi ittihad ve mesaileriyle, en esaslı meslekler, sanayi ve ticaretle hakkıyla elde ettiklerini ve Kıbrıs Müslümanları şimdiki keşmekeş hallerinde, tembellik, sıradan tedbirlerle daha bir müddet vakit geçirecek olurlarsa, Rumlar kazanmış oldukları kuvay-ı maddiye, maneviye ve

fenniye ile bütün akarat ve nükut-ı İslamiyeyi, ceziredeki istikbal ve Müslümanların hayatını (hıfzullah) istirdat ve mahvedeceklerini devr-i endişane tekeffül edip ona göre evlad-ı vatanın, şu zavallı milletin istikbal ve mevcudiyetlerini temine kemal-i ciddiyetle eğilmek ve sebat etmek, erbab-ı akıl ve izanın feraiz ve vacibatından addedilmelidir. Osmanlı zamanı ceziredeki yüzlerce çiftliklerin, yüz binlerce arazinin, tarlaların, hanelerin, dükkanların hasılı yüzde doksan dokuz nisbetinde servet vasıtası ve zenginliğin İslamlar elinde bulunduğunu ve bu gün o büyük servetin, emval-i gayrimenkule ve hatta emlak-ı menkulenin bile yüzde doksan beşi çalışkan Rum vatandaşlarımızın ellerine ancak “mesalik-i aliye (aletli meslekler), sanayi, ticaret ve ittihat”la ebediyyen düştüklerini ve Müslümanların fakr-ü sefalette boğulup, ekserisinin işsizlik, maarifsizlik, züğürtlükle halet-i ihtizarda bulunduklarını ve karanlık bir istikbal-i hiçiye (yok olmaya) doğru yuvarlanmakta olduklarını tasalanan gözlerle gören akıllılar, Müslümanlar arasında “mesalik-i aliye, ticaret, sanayi-i esasiye ve ittihat”ın tesis ve kalıcı olmasına hizmet ve sebat etmeleri borçtur (Madde 10).34

… İdadiden mezun olan öğrencilerin yüzde doksan beşi memuriyet, görevini kötüye kullanmak ve aracılık peşinde dolaştıklarından bunların en becerikli ve akıllılarını tahsil ettirerek cezireye geri dönmek üzere yüksek mekteplere göndermek, bir tarafını da zengin ve büyük tacirlerimizin maiyetlerine alarak ticaret yoluna sevk etmeye ve sermaye vererek terakki ettirmeye himmet etmelidirler (Madde 33). Matbuatın, gazetelerin, matbaaların birer seyyar mektep, ilm-i irfan ve rehber-i terakkiyat-ı ümmet olduklarını ahalimiz epeyce anlamalıdır da, adada intişar eden ve edecek gazeteleri himaye etmelidir…Matbaalarımıza daima iş göndermeliyiz. Hukukumuz mahvoldu mu, millet için ümit verivi faydalar bulundu mu, daima matbuata müracaat etmeliyiz (Madde 34).

Bütün ada Müslümanları yekvücut, müttefik olarak İslamların menfaatları ve ilerlemesi için cidden uğraşmalıdırlar. Yani Müslümanlar, birbirlerini kardeş gibi sevmeli, birlik olmalı, tutmalı.

Tarafgirliği, aleyhdarlığı, çekememezliği tembelliği, kaldırmalı (Madde 35).

Meclis-i Kavanin, muhtar, Meclis-i İdare-i Maarif seçimleri esnasında ahalimiz bittabii iki taraf olurlar. Seçimden sonra da her iki taraf Reis ve efradı birbirlerine düşman olup, her kasaba ve köyü tahrip ederek gelişmek için çalışmaya asla vakit bulamıyorlar. Bu cihetle o gibi seçimler olduktan sonra her taraf efradı, galibiyet ve mağlubiyeti büsbütün unutarak barışmalı. (Madde 36).

Kıbrıs'ta Meclis-i Kavanine…İslam azalarını becerikli, lisana aşina, faal, iyi niyet sahibi, vicdanlı, dindar, milletperver, Osmanlı zevatından seçmeliyiz. Tarafgirlik, fesatçılık, şahsi garaz ve şahsi menfaat takip edenler bu mühim Meclise asla seçilmemelidir (Madde 37).

Pek iyi bilirsiniz ki, Rumları bu derece ilerleten sebepler, "Maarif, Kemalat, Sanayi, Ticaret" ise de, Meclis-i Kavaninde ekseriyete malik olan muktedir Rum azalarının müttehidane, himayekarane yapmış oldukları ve milletlerinin menafilerini temin eden nizamların da büyük bir tesiri olduğunu unutmamalıyız. (Madde 38).

İngiltere hükümeti ceziremizi işgalinden beri İslam ve Rumlara hürriyet bahşetmiştir. Rumlar İngiliz hürriyetinden yani "Maarif, Sanayi ve Ticaret, Ziraat-ı Cedide, Mesalik-i âliye (alet), Matbuat, Şirket ve Kumpanyalar tesis ve tekamülatı" nokta-ı nazarınca fevkalade faydalar elde ederek, gelişmenin ilerlemenin en üst noktalarına vasıl oldukları halde, biçare İslamların yüzde doksan beşi de "Hürriyet" kelimesinin bilge manasını su-i istimal ederek, "şaraba, rakıya, kerhaneye, meyhaneye, fuhuşhanelere, velhasıl eğlence ve zevk ve sefa alemlerine" düşüp, günden güne mahv ve yok olmakta ve hakiki medeniyetten hemen bi-haber bulunmaktadırlar. Binaenaleyh ada Müslümanları maatteessüf…Avrupalılar 1909 sene-i Miladîyesinde iseler, biz 1709 senesinde olup, bu vechle Avrupa fikirleri ve gelişmelerine nisbeten 200 sene daha geride bulunuyoruz. Aynı vatan mahsulatı olan cezire Müslüman ve Rumlarının ilerleme dereceleri iyice ölçülüp incelenince Rumların her hususca en üst yerlere vasıl olup, İslamların her cihetce en sefil en

aşağı tabakalarda bulunduklarını erbab-ı akıl ve izan görerek duçar ve hayret olur (Madde 43).

İslamların yüzde doksan beşi Rum tacirlerinin (%10-12) nisbetinde borçlu düştüklerinden ve gitgide bütün Osmanlı emlakı bu sayede Rumlara geçeceğinden İslam zenginleri ve iddihar sandıkları bu bi-çare Müslümanları mahv ve yok olmaktan kurtarmağa çalışmaldır (Madde 44). Her Müslüman alışverişini daima İslamlarla yapmalı (Madde 45). Müslüman tacirleri ekser eşya-yı ticariyelerini Anadolu'dan velhasıl "Osmanlı malı" celp etmeli (Madde 46). Kıbrıs Müslümanları da daima Osmanlı malından satın almalıdırlar (Madde 47). Anadolu'dan Girne tarikiyle daima Osmanlı malı celp ettirmeli (Madde 48). İslamlar da adada büyük bir şirket-i Osmaniye tesis ederek vapur vesair faydalı teşebbüsler ile servet ve nüfuz-u milliyeyi çoğaltmalı (Madde 49). Ada'nın ithalatını azaltmak, ihracatını çoğaltarak dışarıdan cezireye bir çok para çekmek için tedbirler alınmalı (Madde 50). İhracat nokta-i nazarınca en müterakki mahsulatı İslamlar da hazırlayarak servetlerini tezyit etmeli (Madde 52). Bütün ahali yerli malına, emtiasına, kumaşlarına çok ehemmiyet vererek satın almalı ve katiyyen mecbur olmadıkça Avrupa malı almamalı (Madde 53). Kasaba ve köylerde bir çok gençler ticerete düşüp sebat etmeli ve ahali de Müslüman tacirleri daima himaye etmeli (Madde 54).35

…Rumlar'ın ilerlemelerinin başlıca sebep ve vasıtaları şunlardır: "İttihat ve ittifak, gayret-i milliye, maarif, yeni usuldeki mektepler, en esaslı sanayi ve ticaret, nüfus artışı, mükemmel ve kuvvetli matbuat, servet biriktirmek, emlak ve akarat edinmek, yeni fenleri, keşifleri, gelişme usullerini kademe kademe takip ederek mevki-i icraya koymak". Her Rum beş parasına varıncaya kadar hiçbir Türke para vermeyerek daima alem-i Hıristiyaniyete nakit aktarmak, israftan, suiistimalattan, gereksiz masraflardan kaçınarak her daim usul-ü iktisada, ekonomiye göre hareket etmek kemal-i ciddiyet ve sebatla gece ve gündüz çalışmak, birbirini tutmak, çocuklarının istikballerini temine çalışmak, kardeş gibi sevmek, hukuk-u Hıristiyanenin zerresine bile el uzatılsa, bütün Rumların bir ağızdan ve tek vücut olarak kıyametler koparmaları, köy ve

kasaba mekteplerine tayin olunan en muktedir muallimlerin hakkıyla eğitimde, milli nutuklar iradında berdevam olmaları, dinlerine son derece bağlı bulunmaları, milletlerinin pek parlak istikbale nail olmaları için “50-100 ve hatta 200” sene sonra bile adadaki mevcudiyet-i Hıristiyaniyeyi takviye ve temin için tedabir-i müessire sarf eylemeleri, istikbalde cezirede büsbütün bir alem-i Hıristiyaniyetin tesis ve devamı için bilcümle Müslim efradı manen ve maddeten mahv ve yok etmeye, kendilerini maarifsiz, sanayisiz, ticaretsiz, nüfuzsuz, parasız, nüfussuz, mülksüz, ittifaksız, camisiz hasıl-ı kelam siyaset ve iktisat nokta-i nazarınca yarı olmuş makamına kaim olmak üzere fünun ve maarifsizlik, züğürtlük, alem-i hiçisine atmak bütün mesalik-i aliye erbabını, memurlarını kendi dindaşlarından yetiştirerek alem-i İslamiyet ve Osmaniyete ihtiyaçtan büsbütün azade kılmak, her kasaba ve köylerde bile vaktiyle açmış oldukları iddihar sandıklarını ileride birleştirerek büyük bir millet bankası açarak hem hükümet-i mahalliyeye ihtiyaçtan vareste kılmak ve hem de bütün Müslümanların emlak ve akaratını para kuvvetiyle satın almak gibi efkâr-ı milliyetperverane ve teşebbüsat-ı devrendişane sayesindedir ki Rumlar terakki ettiler ve parlak bir istikbale muvaffak olacaklardır (Madde 78).

Cezire Müslümanlarını gerileten, terakkiden men eden başlıca sebepler aşağıdaki gibidir: “İttihatsızlık, birlik olmamak, milli menfaatler hususunda zerre kadar ittifak etmedikten başka o gibi hayırlı işleri bozmak, gayret-i milliyenin noksaniyet ve hatta bazı yerlerinde yokluğu, maarifin menfaatsızlığı, yeni usuldeki mekteplerin kifayetsizliği, ahalinin bir kısmı okuyup yazmanın ehemmiyetini anlamağa başlamışlarsa da, ekserisi evlatlarını memur (İngiliz hizmetçisi!) yaptırmak için çalışmaları, gençlerin yüzde doksan beşi memuriyet, sefahet ve kuru beylik peşinde dolaşmaları, en esaslı sanayi ve ticaretleri ayıp gördüklerinden, işbu servet ve saadet vasıtalarından mahrum olmaları, ekser gençler israf ve şehvet alemlerine düşerek suiistimalat ve israfat günden güne maruz olmakla beraber pek geç evlenmeleri, ekser babaların bir çok ağırlık istediklerinden hayli kız ve erkeklerin vaktiyle izdivaç edemediklerinden ahlaksızlığın artması ve emraz-ı vehimenin

gençleri kesret üzere sarıp zürriyetten, çocuk yapmaktan men etmeleri, her Rum karısının arkasında yarım ve hatta bir düzine çocuk koştuğu halde İslam kadınlarımızın hemen ekserisi bir iki çocuk doğurduktan sonra artık keyiflerini tamam çatmak için kasten çocuk düşürmeleri, zaten bir çok gençler frengi, belsoğukluğuna uğrayıp tamam bir tedavi görmediklerinden ekserisinin çocukları olmadığından, nüfus-u İslamiyenin günden güne azalması, gazetelerimiz ahaliden mükemmel bir himaye görmedikleri cihetle neşriyatta devam edebilmeleri için tarafgirlerin… aleyhdarlıkta berdevam olmaları, maarifetsiz olan İslamlar eski beylik (!) ağalık (!) itiyatlarında eskiden olduğu gibi devam edebilmeleri için emlak ve akaratlarını Rumlara satmaları, en ağır faizli borç altına girmeleri, keşfiyat ve terakkiyatı zerre kadar takip ve icra etmedikten başka, aleyhdarlıkta bulunmak, her Müslüman diğer bir din kardeşine zerre kadar muvenet etmemek için ekseriya birbirlerinden alışveriş etmeyip daima Rumların derece-i israfata, suiistimalata kapılmaları; ciddiyet ve sebat ve gayretin katiyyen mefkudunu, birbirlerini asla tutmamaları, bilakis bir Müslüman biraz terakkiye başladı mı hepsi meşveret ederek mümaileyhin ayağı altına karpuz kabuğu koyarak düşürmeleri, tedennisi için fisebilullah senelerce uğraşmaları, her baba evladının istikbalini küçük yaştan itibaren asla düşünmediğinden 6-12 yaşına kadar anası çocuğunun rahatsızlığından kurtulmak için mektebe gönderildiği halde, 13-22 yaşına kadar gençlerin ekserisi muallim, ana ve baba terbiyesinden mahrum olarak sefahet ve edepsizlik alemlerinde gece ve gündüz vakit geçirmeleri ve bir takım ebeveynin bu halleri görerek ya takdir etmeleri veya men edememeleri, gençliğin en ateşli zamanlarını bu yolda geçirenlerin bıyık ve sakalları zuhur eder etmez, hiçbir malumat-ı mektebiyeleri olamadığından ve babaları ise asla muavenet etmediklerinden o akılsız gençlerin temin-i maişet için çarnaçar zabtiyeliğe, hizmetçiliğe, Şam işi yoğurt yapmaya, davul zurna çalmaya, velhasıl en kolay bir işe sarılarak bir az sonra o temelsiz işten çabucak usanarak diğer bir tarik-i maişete dalmak, hasıl-ı kelam, ekseriya birkaç ayda bir, ya sıkıntı veyahut yerini değiştirerek Çingene gibi dolaşmak, bir takımı da anasını, babasını döverek zor ile para almak, bir kısmı da ebeveyninin malını satarak

yine kendi beyliğinde, edepsizliğinde devam etmek, bazısı da bir buçuk liracık hizmetçiliğe girmiş diye iftihar ederek bir (Paşa!) kadar büyüklenmek, borç ile harç ile, edepsizlikle para çekerek ayda 3-4 lira masraf etmek, bazıları da zeytin ekmek yiyerek aylıkçığından arttırıp yine şıklıkta eskisi gibi devam etmek, zerre kadar çalışmamak, güya biz dünyaya yalnız süslenip, gezmek ve hayvancasına yiyip içmek, zil zurna gezmek (şaribü'l-leyl ve'n-nehar) olmak için yaratılmışız gibi gece ve gündüz edepsizlik, sefahet vadilerinde bir berduşiye dolanıp, yaşamak, hukuk-ı İslamiye bir çok yerlerde, hususatta kayıp oldukları halde (şecaat-ı şahsiye!) ye malik olan bu zavallı millet (şecaat-ı içtimaiye ve ittihadiye !) den katiyen mahrum olduklarından ne gazetecileri ve ne de sekene-i mahalliye kafi derecede müdafaa etmemeleri, ekser kasaba ve köylerde tayin olunan muallimlerin hakkıyla tedrisatta bulunmadıktan başka, bir çoğunun gazete okuyacak kadar bile malumatları olamayacağı, Milli Nutuklar ve nasihatler vermemeleri, ahalimizin ekserisi artık İslamiyetce de zayıf düşmeleri, değil milletimizin istikbalini herkesin kendi atisini bile düşünmemeleri, Cemiyet-i İslamiye-i cezirenin temin-i mevcudiyet ve takviye edilmesine zerre kadar çalışmamaları, bütün mesalik-i âliye ve mutavassıta erbabıyla en kuvvetli memuriyetlerden İslamların mahrum olmaları, nezd-i hükümette bile İslamların nüfuzsuz, itibarsız, tembel, aleyhtar teşhis edilmeleri hal-i hazırda ve istikbalde Rumlara ihtiyaçtan tamamıyla kurtarmak için tedabir-i müessireye asla teşebbüs etmemeleri, kuva-yı milliye ve nükudiyeyi istikbalde temin edecek olan İddihar Sandıklarına layıkı veçhle ehemmiyet verilmemesi, İslamların kürenin eski usullerinden ayrılmamaları, ziraat-ı cedidenin noksaniyeti, efal-i hayriyeyi bilittifak daima bozmaları, efal-i beşeriye ve fesadiyeyi bilittihat himaye ve terakki ettirmeleri, aleyhdarlık, fesatçılık, kıskançlık, çekememezlik, tembellik, cahillik, sebatsızlık biçare Müslümanları günden güne vadi-yi tedenniye atmıştır (Madde 79).36

Yukarıda değerlendirmeye çalıştığımız belgeler ışığında bazı sonuçlar belirmiştir. Öncelikle II. Abdülhamit'in istibdatından kaçan Jön Türklerden bir kısmı düşüncelerini basın yoluyla adada daha rahat yayabilme ve olgunlaştırabilme şansına ulaşmıştır. Basındaki

yazıların amacı, adada yaşayan İslam, Osmanlı, Türk hangi isimle anılırsa anılsın, bu kitlenin milli iktisat sayesinde kapitalistleşmesi, milli burjuvayı oluşturarak, milli kimliklerinin yaratılabilmesiydi. Milli İktisat ve Milli Burjuva düşünceleri yukarıda da vurguladığımız üzere, adada azınlıkta kalan Müslüman-Türk kitlenin, burjuvalaşan ve uluslaşan Rum kitle yani ötekiler tarafından yok edileceği korkusunun belirmesi nedeniyle erken bir tarihte gündeme gelmiş bir olgudur. Ancak bu belgeler ışığında gözden kaçmaması gereken bir sonuç daha vardır ki, yalnızca Müslüman-Türk çevreden oluşan bir iktisadi çevrenin kurulması ve bu kitlenin gücünün arttırılması arzusunun yanı sıra, adadaki cemaatların ayrışmasını sağlayarak, uygulamada Müslüman-Türk tüccarların siyasallaşmış iktisadi söylemler ile zenginliklerini arttırma kaygısı olduğudur.

Kıbrıs Türkleri arasında Milli İktisat ve Milli Burjuvaziyi yaratabilmek, doğal olarak milli kimliklerini kurgulayabilmek için 1920'li yıllarda daha yoğun çaba harcamışlar, basını daha etkili kullanmışlardır. Ancak Kıbrıs adası üzerinde Milli Türk burjuvazisinin geliştiğine, yaşadığı pazarı ele geçirip, ulusal pazarının oluşmadığını görmekteyiz.

Araştırmamı Kıbrıslı araştırmacı Doktor Nazım Beratlı'nın değerlendirmesi ile sona erdiriyorum:

"…Kıbrıs'ta son yıllara gelinceye dek, böyle bir tanımlamayı hakedecek toplumsal bir grup bulmak mümkün değildir. Burjuvalaşma treninde kendisine ait bir kompartıman ele geçirme şansını geçen yüzyılın ortalarında kaçırmış olan Kıbrıs Türk egemenleri, 1974'e gelinceye değin, ya eşraf kalıntısı ya da çarşı mensubu esnaf-bezirgan takımı olmaktan öteye geçememiştir. Gerçekleştirdikleri faaliyet, 1974'e kadar üretim ile ilişkisi olmayan, kapitalist anlamda ticaret bile sayılamayacak, üstelik de başarısız sermaye biriktirme gayretinden başka bir şey değildir.

Tarihsel olarak ticaret sayesinde kapitalistleşmeye yönlenmiş olan Rum egemenleri kaçınılmaz olarak ilerledikçe, yine tarımsal köylülük nedeniyle toprağa bağlanan Türk egemenlerinin gerilemesi kaçınılmaz hale gelmiştir."37

1 Mehmet Ali Kılıçbay, “Modern Ulus Kavramı ve Ulus Devlet”, Tarih ve Milliyetçilik, I. Uluslararası Tarih Kongresi, Bildiriler, Mersin Üniversitesi, Mersin, 1999, s. 11.

2 Ali Yaşar Sarıbay, “Ulus Devlet, Kültür ve Tarih: Post-Modern Ulus Olmanın Teorik Olasılıkları”, Tarih ve Milliyetçilik, I. Uluslararası Tarih Kongresi, Bildiriler, Mersin Üniversitesi, Mersin, 1999, s. 4.

3 Kılıçbay, a.g.m., s. 12.

4 Ahmet Gazioğlu, Kıbrıs’ta Türkler, Lefkoşa, 1994, s. 187.

5 Gazioğlu, a.g.e., s. 190.

6 Nazım Beratlı, Kıbrıslı Türklerin Tarihi, C. I, Lefkoşa, 1997/2, s. 226.

7 Alıntıyı aktaran Gazioğlu, a.g.e., s. 389.

8 Kıbrıs’ta ilk Türkçe gazete 1891 yılında Zaman adıyla çıkmıştır. Bu gazete yayın hayatına girdikten kısa bir süre sonra Jön Türklerin yayın organı konumuna gelince İstanbul, bu gazetenin yayınından rahatsız olur ve gazete ikiye bölünür. Zaman’dan ayrılan Jön Türkler 1892’de Yeni Zaman gazetesini çıkarırlar ve bu gazete

1893’te Kıbrıs adını alarak adada İttihatçıların yayın organı gibi çalışmıştır.

9 Kıbrıs, 25 Haziran 1894.

10 Kıbrıs, 24 Nisan 1893.

11 “Ziraat, Ticaret ve Sanayii”, Kıbrıs, 11 Eylül 1893 ayrıca buna benzer görüşlerin savunulduğu bir başka yazı için bkz. Kıbrıs, 27 Teşrinisani 1893.

12 Kıbrıs, 24 Eylül 1894.

13 Kıbrıs, 19 Teşrinisani 1894.

14 Kıbrıs, 3 Kanunıevvel 1894.

15 “Terakki Yerine Tedenni”, Kıbrıs, 4 Şubat 1895.

16 Kıbrıs, 25 Teşrinisani 1895.

17 “Tedbir Emniyetin Validesidir”, Kıbrıs, 15 Temmuz 1895.

18 Zaman gazetesinin yaşam öyküsü hakkındaki bilgi için bkz. Cemalettin Ünlü, Kıbrıs’ta Basın Olayı (1878-1981), Ankara, 1981, s. 22.

19 “Ceziremizde Bir Ticaret Şirketinin Lüzum ve Ehemmiyeti”, Zaman, 2 Kanunıevvel 1897.

20 “Ticaret Şirketinin Suret-i Teşkili, Hissedarların Temini, Sermayenin Esbab-ı Terakkisi”, Zaman, 10 Kanunıevvel 1897.

21 Raporu aktaran Nazım Beratlı, Kıbrıslı Türklerin Tarihi, C. III, Lefkoşa, 1997/2, s. 34.

22 Zaman, 8 Cemaziyülahir 1309-9 Ocak 1892.

23 Kıbrıs, 13 Mart 1893.

24 “Terbiye-i Nisvan”, Kıbrıs, 10 Nisan 1893.

25 “Yine Maarif”, Kıbrıs, 15 Mayıs 1893. Eğitim için Hamiyet-i Milliye konusu bir başka makalede daha ayrıntılı olarak incelenmiştir bkz. Kıbrıs, 20 Ağustos 1894.

26 Kıbrıs, 27 Teşrinisani 1893.

27 Kıbrıs, 11 Kanunıevvel 1893.

28 “Ey Ulvi Nihadan-ı Vatan”, Kıbrıs, 26 Eylül 1898.

29 Meşrutiyet’in Kıbrıs Türkçe basınına yansıması için bkz. Mirat-ı Zaman.

30 Kıbrıslı Ahmet İrfan, “Ey Mektepliler”, Mirat-ı Zaman, 30 Teşrinisani, 1908.

31 “Vatan”, Mirat-ı Zaman, 7 Kanunıevvel 1908.

32 Mirat-ı Zaman, 29 Mart 1909.

33 Çok uzun olduğu anlaşılan programın tamamı yazık ki, Kıbrıs arşivlerinde bulunmamaktadır. Elimizdeki belgede programın; 1-12, 33-54 ve 78-79. maddeleri bulunmaktadır.

34 Doktor Hafız Cemal, “Kıbrıs Osmanlılarına Mahsus İstikbal Programı”, Mirat-ı Zaman, 31 Mayıs 1909.

35 Doktor Hafız Cemal, “Kıbrıs Osmanlılarına Mahsus İstikbal Programı”, Mirat-ı Zaman, 14 Haziran 1909.

36 Doktor Hafız Cemal, “Kıbrıs Osmanlılarına Mahsus İstikbal Programı”, Mirat-ı Zaman, 28 Haziran 1909.

37 Beratlı, a.g.e., C. I, s. 231.

Reji Uygulamalarına Bir Tepki: Tütün Kaçakçılığı / Mehmet Akpınar [s.305-312]

Karadeniz Teknik Üniversitesi Fatih Eğitim Fakültesi / Türkiye

Tünyanın en yaygın alışkanlığı olan tütün tüm dünyada olduğu için Osmanlı İmparatorluğu'nda da kısa süre içersinde yaygın bir tutku haline dönüşmüştü. Ülkede değişik grupların farklı tepkileriyle karşılanan tütün uzun yıllar imparatorluk idarecileri tarafından ekonomik yönden değerlendirilememiştir.

1883 yılında tütün geliri Osmanlı dış borçlarına karşılık olmak üzere, Duyun-u Umumiye'yle yapılan anlaşmalarla tekel işletmesi olarak kurulan Reji İdaresi'ne (Müşterek Menfaa İnhisar-ı Duhan-ı Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye) verilmiştir. Reji'nin gelirinden Duyun-u Umumiye'ye sabit bir pay aktarıldıktan sonra Osmanlı Devleti ile belirlenen oranlarda kârının paylaşılması esaslarında anlaşılmıştır. Kâr payının paylaşımı esasına dayandırılmış olması, Osmanlı hükümeti tarafından da destekleneceği kanısını ortaya çıkarmıştı. Ancak, Reji'nin tütün ekim alanlarına kısıtlama getirmesi, çiftçinin tütününü koyacağı depoları yeterli sayıda inşaa ettirememesi, iç piyasaya kalitesiz tütün sunması, Reji çalışanlarının çoğunluğunun gayr-i müslim oluşu ve üreticiye iyi davranmaması, fiyatlandırma ve tartı işlemlerinde üreticiyi tatmin etmemesi Reji'nin tartışılmasına yol açmıştır.

Reji Şirketi zamanla Osmanlı hükümetinin olduğu kadar tütün üreticisini, tüccar ve kullanıcısı da rahatsız etmeye başlamıştır. Tütün üretiminin serbest olduğu dönemde çiftçi ürününü istediği şekilde değerlendirme olanağına sahipti. Osmanlı Devleti tarafından tütün tekelinin kurulmasına kadar geçen uzun süre içerisinde, üretici kendi metotları içerisinde bir üretim ve pazarlama düzeni kurmuştu. Devlet kurduğu tekel sistemiyle tütüncülüğe bir şekil vermeye çalışmışsa da bu düzenleme üreticiyi etkilememiştir.

Reji idaresinin kurulmasından sonra tütüncü üretiminin her aşamasına müdahaleyle karşılaşmıştır. Reji, tütün çiftçilerini dış borçlara karşılık, sömürülecek bir alan olarak görmeye başlamıştır. Her ne kadar Reji'yle yapılan anlaşmayla şirketin çalışma şartları ve yetkileri belirlenmişse de bu anlaşma kağıt üzerinde kalmıştır. Uygulamada Reji'nin ülke kaynaklarını daha iyi sömürme yollarını arama şeklinde ortaya çıkmıştır. Şirketin kuruluşuna kadar rahat bir üretim ve pazarlama ortamı bulan üreticilerin serbestçe ürün yetiştirme ve pazarlama hakları ellerinden alınmıştı. Ürünlerin Reji'ye satılma zorunluluğu yanında, ürüne yeterli fiyatın ödenmemesi, tütün alım merkezlerinde eksik tartımlar sonucu üreticinin mağdur edilmesi, ruhsat ve depolama zorlukları, Reji çalışanlarının üreticiye iyi davranmaması, üreticiyi Reji'ye düşman yapmıştır.

Bütün bu olumsuzluklara kalitesiz tütünün iç piyasaya sunulması ve iç piyasadaki tütünlerin eksik gramajlı oluşu üretici, tüccar ve tüketiciyi yeni arayışlara yöneltmiştir.

Tütün fiyatlarının düşük belirlenmesinin yanında, eksik tartımlar ve halkın anlamayacağı dilde (Fransızca olarak) hesaplamaların yapılması, rüşvet ve yolsuzluklar halkı bezdirmişti.[1]

Meşru yollardan ürününü Reji kontrolü dışında pazarlama imkanı olmayan üretici, kendi metodlarıyla çözüm yolları aramaya başlamıştır. Halkın Reji Şirketi'ne karşı başvurduğu en önemli direnme ve çözüm yolu olarak da kaçakçılığı seçmiştir.[2]

Tütünün üreticileri kendilerini birden bire geçim kaynaklarını denetleyen ve vergi toplayan yabancı bir şirkete karşı sorumlu olmayı kabullenmemekteydi.

Reji'nin kalitesiz tütün imal ederek iç piyasaya sürmesi tüketiciyi daha kaliteli ve ucuz olan kaçak tütün kullanmaya itmiştir. Basın yoluyla tüketici şikayetlerini dile getirmeye çalışmışsa da şirket bu isteklere karşı duyarsız kalmayı sürdürmüştür. Dünyanın en iyi tütünlerinin üretildiği ülkede yaşayan tüketiciler en kalitesiz tütün kullanmaya mecbur bırakılmıştır.[3]

Halep'te tütün kaçakçılığının önlenmesi konusunda jandarma ve polis memurlarının kolculara yardımcı olmadığı şikayet konusu

olması üzerine Maliye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne 15 Şubat 1913 tarihli bir belgede; "…Tahrirat-ı Mezkürenin bir fıkrasında Reji İdaresi zürranın tütününü değerinden on kat noksanına satın almak ve bilhassa aşağı nevi tütünleri içilmeyecek derecede fena ihzar etmek keyfiyetinde bulunduğu"na işaret edilerek bu durumun kaçakçılığa sebep olduğu ve durumun Reji komiserliğine yazıldığı ifade edilmiştir.

Reji İdaresi Halep'te tütünleri değerinden on kat noksanına satın almakta ve halka içilmeyecek derecede fena tütün satmaktadır. Bu durum, bir taraftan üreticiyi ürününü kaçak satmaya zorlamakta, diğer taraftan halkı kaçak tütün içmeye yöneltmektedir. Bu böyle devam ettiği sürece kaçakçılığın men'i için ne kadar sıkı tedbir alınırsa alınsın başarılı olunamayacağı ifade edilmekteydi.4

Dünyanın en kaliteli tütünlerinin yetiştirildiği bir ülkede üretilen tütünlerin onda ikisi iç piyasada tüketilirken onda sekizi dış piyasaya satılarak iyi tütünden mahrum bırakılmaktaydı. Pek tabidir ki kaliteli tütünü yetiştirenler ondan yararlanmak istemekteydiler. Çok ucuz bir fiyata kaliteli tütün içmeye alışmış olan Osmanlı halkı, gayet yüksek bir fiyatla en kötü cinsten yapılmış Reji tütününü içmek istememekteydi.5

Kalitesiz tütünlerin iç piyasaya arzından kaynaklanan şikayetlerin, zaman zaman basına da yansıdığı görülmektedir ki, Aydın vilayetinde yayınlanan Hizmet gazetesinde, bu konuda birçok örneğe rastlamak mümkündür. Reji İdaresi sigara kağıdından kâr edebilmek için kaba kağıt denilebilecek kadar adi kağıt kullanmakta olduğu, bu da zaten kötü olan sigaraları daha da içilmez hale düşürmekteydi. Yine başka bir yazıda üretilen tütünlerin içinde içilebilir şeyler olmadığı, içinde uzun çöplere, yapraklara, hatta demir parçalarına rastlanıldığı dile getirilmekteydi.

Kaliteli tütün yetiştiren ve imal eden ülke içinde kalitesiz tütünlerin iç piyasaya sürülmesi şikayetlerini önlemek için, kaliteli sigara paketlerine adi sigaralar konulmaktaydı. Hatta Ramazan ayında Müslümanların inançları istismar edilerek kötü tütünden

üretilen paketlerin üzerine “Ramazan-ı Şerif’e Mahsus” yazarak piyasaya sürmekteydiler.

Reji idaresi halkın tepkisi karşısında üretilen tütünün kalitesinin artacağına söz vermesine rağmen bozuk paketlerde küflenmiş ve kokmuş tütünleri satmaya devam etmiştir.

Şirketin halkı aldatması bununla da kalmamış, piyasaya eksik gramajlı tütün sunmaya başlamıştır. Bu aldatma o kadar ileri gitmiştir ki bazen paketlere konulması gereken sigara sayısı, eksik konulmuş, bazen ise boş paketler bile piyasada satışa çıkarılmıştır.6 Bu durum o kadar yaygınlaşmıştır ki, tüketicinin ısrarlı şikayetleri üzerine tütün bayilerinin Reji İdaresi’nden alıp sattıkları tütün paketlerinin noksan çıkması üzerine Reji İdaresi’nden bir memur ile tütüncü esnafından birkaç kişi alınarak bu konuda etraflıca araştırma yapılmak zorunda kalınmıştır.7

Daha önce değinmiş olduğumuz Reji’nin devlet, üretici ve tüccarla olan sorunları ve haksız uygulamalar, karşısında halk adeta kaçakçılığa itilmiştir.

Artık üretici ya ürününü düşük fiyata satacak, tüketici kalitesiz tütünleri yüksek fiyata satın alacak, ya da yakalanması durumunda kanuni cezayı göze alıp kaçakçılık yolu ile ürününü değerlendirecek ve kaliteli tütün içebilecekti. Hatta kaçakçılık sırasında silahlı çatışmaları, yani ölümü göze alarak bu mücadeleye girecektir. Bu arayışlar dışında kalanların bir bölümü ise tütün üretiminden vazgeçmiş, hatta geçim sıkıntısıyla göçe mecbur kalmıştır.

Bu olumsuz tablo içinde ülkede gün geçtikçe artan bir kaçakçılık sektörü oluşmuştur.

Reji şirketinin Osmanlı ülkesinin her kesimini farklı şekilde de olsa etkilediği kesindir. Ülke halkı temelde kendi ülkelerinde yabancı bir kuruluşa karşı sorumlu olmaktan rahatsızlık duymaktaydılar. Devlet çaresizlik karşısında yetkilerinin bir bölümünü devrettiği Reji’ye karşı olumlu duygularla yaklaşmadığı kesindir. Ancak uluslararası sorumluluklar nedeniyle açık bir mücadeleye girememiştir. Tepkisini daha çok Reji’ye karşı meydana gelen olumsuzluklara göz yumarak göstermiştir.

Devlet Duyun-u Umumiye ile Avrupa devletlerinin ekonomik bağımlılığına girmiştir. Bu bağımlılıktan kurtulmak için önce ülkenin ekonomik yönden düzelmesi, iç ve dış barışın sağlanması gerekiyorsa da bunlar sağlanamamıştır. Bu olumsuzluklar devleti ekonomik yönden daha da bağımlı kılacak yükümlülükler altına sokmuştur.

Osmanlı ülkesinde yaşayan birçok kimse Reji'nin mümkünse kaldırılmasını istemekte, hoşnutsuzluğunu etkin bir biçimde şirkete direnme şeklinde göstermekteydi. Bu direnmenin en etkin ve yaygın biçimi olarak kaçakçılığa yönelmişlerdir. Osmanlı hükümeti ise bu direnmeye Reji'nin anlaşmalarla elde ettiği yetkisini kullanması sırasında engeller çıkarak ve kaçakçılığa göz yumarak yardımcı olmaya çalışmaktaydı. Kısaca Devlet, Kaçakçılığın önlenmesi için Reji'nin işbirliği tekliflerine sıcak bakmamış, kaçakçıları koruyan bir politika izlenmiştir.

Merkezi hükümeti bu tutumu özellikle II. Meşrutiyet'e kadar etkili olmuş ve tütün kaçakçılığı etkili bir şekilde yaygınlaşıp sektörleşmiştir. Öyle ki kaçakçılık bireysel bir faaliyet olmaktan çıkıp teşkilatlı bir organizasyona dönüşmüştür. Reji idaresi çiftçilerin direnişinin şirketin imparatorluğun çoğu bölgelerindeki işleyişini engelleyecek şekilde güçlü olduğunu ve organize olmuş silahlı çetelerce yürütülmekte olduğunu kabul etmek zorunda kalmıştır.

Reji'ye karşı direnme ülkede yaşayan her kesimce farklı metod ve anlayışla da destek görmüştür. Öteden beri Avrupa Hıristiyan topluluklarının üstünlüğüne karşı çıkan Müslüman halk Reji ve uygulamalarına şiddetle karşı çıkmıştır. Camilerde din görevlileri Reji'nin uygulamalarından doğan haksızlıklara vaaz ederek halkı şirkete karşı bilinçlendirmeye çalışmıştır. Nitekim ülkenin değişik bölgelerindeki üreticiler Reji'ye protesto mitingleri yapmaya başlamışlardır.

Reji memurlarının üreticiyle olan diyologlarındaki olumsuz tavırları da halkın Reji'ye karşı düşmanlığını artırmıştır. Tütüncülükle ilgili birçok konuda olduğu gibi bu konuda da Trabzon basınında yazılar yer almıştı. Örneğin yayımlanan bir makalede; "Devlet-i

aliyemizin lisan-ı resmiyesi olan Türkçeyi tekellüm edemeyen Reji Nazırı haftada iki defa hem ziyaret, hem ticaret kabilinde olarak Pulathane'ya (Akçaabat) gelir. İdarenin karşısındaki Millet bahçesinde 30 kadar kolcularını yanına çağırarak kolcuların layikiyla görevlerini yapmalarını isteyerek bunun sonucunda ayrıca idareden de mükafat almaları yolunda vaadlerde bulunuyordu… Ayrıca külli miktarda harcırah alarak buradan ayrılır. Nazır Efendi'nin şu hareketi elbette takip edilir. Yaptıklarının keyfiyetten olduğu tabiidir" şeklindeki ifadeyle halkın Reji çalışanlarına olan güvensizliği açıkça dile getirilmiştir.8

Tüm bu olumsuzlukların ortaya çıkarmış olduğu tütün kaçakçılığını göstermemek için Reji idaresi, verdiği istatistiklerde tarlada tahmin edilen tütün nizamname gereği icra edilen 1. ve 2. tahrirde tespit edilen tütünler fazla görülmekteydi.9

Bu hesaplara bakıldığında tütün kaçakçılığı yapılmadığı gibi bir sonuç ortaya çıkmış olmasına rağmen Osmanlı ülkesi nüfusuna ve Reji'nin satışına baktığımızda kişi başına ülkede 250 gram türün tüketiminin olduğu görülür.10 Oysa ki Amerika, Hollanda, Belçika gibi gelişmiş ülkelerde tütün tüketimi 2-3 kilogram; diğer memleketlerde ise ortalama kişi başına bir kilogram tütün tüketimi olduğu gerçeği ortadadır.11

Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet döneminde 60000 köyde ortalama 11.000 köylü tütün yetiştirmekte olup üretilen tütün 35.0000 kilogramdan fazladır. Hatta 1. Dünya Savaşı öncesi yıllarda yetiştirilen tütün miktarı ortalama yedi milyon kilo civarındadır. Reji tarafından bu kadar üretici ve ürünün kontrol altına alınması mümkün değildir. Ülkede yetiştirilen tütün %35'inin kaçakçılık yoluyla satıldığı görülür.12

Ülkede kaçak yollarla satılan tütünlerin küçümsenemeyecek bir oranda olduğu bu yolla sarf edilen tütünlerden en büyük zararı da Reji'nin gördüğü ortadadır. Kaçakçılığın önlenmesi durumunda ülkede üretilen tütün miktarının 10.000.000 kilograma ulaşacağı düşünülürse şirketin gelirinde üç kat bir artış olacağı gibi devletin de

20.000.000 Türk Lirası civarında bir gelir elde etmesi mümkün olacağı anlaşılır.[13]

I. Dünya Savaşı öncesi 11.700 köyde, 114.000 çiftçi 424.000 dönüm arazide tütün üretiminin 325.000.000 kilogram seviyesine kadar çıkmış olduğu düşünülürse, Reji'nin zararı daha da açık ortaya çıkar. I. Dünya Savaşı'nda bu oran düşmüşse de 1924 yılında tütün üretimi serbest bırakılınca ortalama yılda 500.000.000 kilogram tütün yetiştirildiği muhakkaktır.[14]

1990 yılında sadece Sivas'ta tütünün %60'ı Reji'den kaçırılmıştır. İzmit'te ise nüfusun yine %60 kadarının kaçak tütün içtiğine bakılırsa tütün kaçakçılığının boyutu daha iyi anlaşılır.[15]

Tütün kaçakçılığı, riskli bir iş olduğu kadar kârlı bir iş olunca her kesimden insan birçok bölgede bu sektöre yönelmiştir. Bunun sonucu olarak kaçakçılığın önlenmesi konusunda sürekli yazışmalar ve suçlamalar olmuştur. Örneğin Bitlis'te tütün kaçakçılığının çok ileri bir aşamaya ulaştığından bahisle, memurların kaçakçılığı önlemede isteksiz davrandıklarından bahsedilmiştir.[16]

Dahiliye Nezareti, Sivas Valiliği'ne yazmış olduğu bir yazıda, kaçak tütün sevkiyatında bulunanların bir nevi şirket olduklarından bahisle on iki kuruşluk komisyon alınarak tütün kaçakçılığı yapıldığı belirtilmekteydi.[17]

1915 yılında, Trabzon ve Konya vilayetlerine yazılan bir yazıda tütün kaçakçılığının önlenmesi istenmekteydi.[18] 1911 yılında yazılan bir tezkerede ise Afyonkarahisar'da büyük gruplar halinde tütün kaçakçılığı yapıldığı bildirilmekteydi.[19] 1911 yılında yazılan bir başka tezkere de ise Kamış Boğazı'nda, Mendikyen tarafından ihbar üzerine orada eşkiyalık yapan üç Çerkez'in tütün kaçakçısı olduğu anlaşılmıştır.[20]

Aynı yıl Antalya'da tütün kaçakçılığının yapıldığı, hatta kaçak tütün ihracatı yapanların Reji memurlarını dövdüğü ifade edilmekteydi.[21]

Tütün kaçakçılığı sadece Anadolu'da değil tütün üretimi yapılan Osmanlı ülkesinin her bölgesinde meydana gelmekteydi. Örneğin 1912 yılında Arnavutluk Berat, İşkodra ve Tiran sancaklarında tütün kaçakçılığının yaygınlaştığından bahisle alınacak tedbirlerle ilgili bir tahrir yayınlanmıştı.22

Osmanlı Devleti'nde kaçakçılık o kadar yaygınlaşmıştı ki artık açık açık kaçak tütünler çarşılarda satılmaya başlamıştır. Örneğin Halep'te kaçakçılar çarşı ortasında tütünlerini yayarak satmakta olduğundan bahisle Dahiliye Nezareti'nden yazı yazılarak kaçakçılığın önlenmesi için tedbir alınması istenmişti.23

Kaçakçılıkta Reji'ye karşı düşmanlık ve karşı koyma olarak görüldüğünden birçok yerde güvenlik güçlerinin bu duruma göz yumarak kaçakçıları himaye ettikleri görülmektedir. Anamur'da tütün kaçakçılarının askerlerce himaye edildiği yolundaki şikayetler incelenmiş olup böyle bir olayın olmadığı yolunda bir cevap yazılmışsa da kaçakçılara göz yumulduğu bir gerçektir.24

Bu konuda başka bir şikayet ise İşkodra, Tiran ve İlbasan'da açıktan tütün satılması yolundaydı. Yanya Reji başmüdürünün şikayeti üzerine Maliye Nezareti'nden yapılan, 7 Mart 1920 tarihli cevap yazısında "….Gerek Berat gerekse hemhudut olan mahallerdeki bayiler tarafından mamulat-ı inhısariye ile beraber kaçak tütün satılmasının men edilmesi şimdiye kadar mümkün olmamış ise de ilan-ı Meşrutiyet'ten bir kat daha…. muavenet edilmekle hükm-i nizama mugayir hareketten imtina eylenmesine ne derece teşebbüs edildiği ve bu hususta ittihaz olunan tedbirler Berat sancağına mahsus olmayıp İşkodra, Tiran, İlbasan'na da teşmil olunacağı ve bu maksadın temini hakkında hükümet-i mahaliyece matlubu vechile muavenet edilmesi lazım geleceği" bildirilmiştir.25

Tütün kaçakçılığına her kesimden insanın katıldığı görülmektedir. Örneğin 5 Eylül 1912 yılında Arapgir'de yakalanan kaçak tütünlere adı karışanlarla ilgili şu tahrir yazılmıştır. "Arapgir Kaymakamı idaremize karşı ilga eylediği müşkilattan bahisle Mamuratülaziz başmüdüriyetinin 9 Ağustos 1912 tarihinde vürud eden tahrirattaki işaratı… huzuru penahilerine arz eyleriz.

Kanuni sanide Arapgir kolcuları tarafından 41 kilo kaçak tütün ile bunu nakil eden bir ester (katır) zapt edilip mezkür tütünlerin sahibi bir defter memuru ve mürselünüleyhi de Ziraat Bankası memuru olduğu anlaşılmış ve keyfiyet derdest geceleyin vaki olduğundan polis merkezince kaydı bilicra tütünleri Reji İdaresi'ne ve esteri de bir hancıya tevdi edilmiştir. Ertesi günü tütünlerden bir kısmı kendisine ait olduğu beyanı ile Kaymakam Bey tarafından taraf olunarak verildiği taktirde derdest olunan hayvanın aşırtılacağı makamı tehditle dermiyan edilmiş ve bir saat sonra işbu tehdit mevki icraya vaaz olunmuştur.

Bu hususta Reji müdürünün intizaratı ve mubadelatı katiyen nazar-ı itibara alınmadıktan mada bilakis Kaymakam Bey'in teşvikiyle kaçakçı zürra ve 30 Türk Lira şirket iddiasıyla kolcularımıza aleyhine igameyi dava edilmiş ve bunun üzerine kolculara karşı celb müzekkeresi tesbit kılınmıştır. Bu babda Mamuratulaziz Merkez Müdürümüzün vilayete müracatı üzerine Vali Bey Efendinin vaadlerine rağmen takip edilmediğinden Vilayet vaziyetinden cesaret alan Arapgir kaymakamı da ruhsatsız ekilen tütünlerin ekimine mani olmadığı gibi kaçakçıları kolcular aleyhinde şikayete teşvik ve tahrik etmek gibi muamelata kıyam ile mahalli mezkur memurlarımıza karşı hissettiği hiddette tereddüt tereffüt etmediği kolcularımız aleyhinde asılsız şikayetler ile haklarında hapis ve ceza-i nakdi hükümleri verdikleri gibi esteri aşırtan hancının beraatına karar verilmiştir… Reji Merkez Mürüriyetimizin şikayeti vilayetce nazar-ı itibare alınmadığı gibi tavır ve hareketiyle günden güne menafii idareyive binaenaleyh menafii hazineyi izhar eden kaymakam kaçakçıları idareye karşı değil bilakis idareyi kaçakçılara müdafaa ve himaye ettiklerini bildiririz…",26

Ankara vilayetine yazılan 21 Mayıs 1912 tarihli bir şikayette ise "Yabanabad'da da Reji kolcuları tarafından der-dest olunan tütünlerin efrad-ı redife tarafından cebren ahz edildiğine dair vaki' olan şikayetin… hakikat olduğunu müş'ir Reji Komiserliğinden i'ta olunup Maliye Nezareti Celilesine ba-tezkere tevdi kılınan müzekkire ile vesika suretleri letfen saub-ı valalarına gönderilmekte

münderecatına nazaran iktizasına ifa ve ibra buyurulması babında…'' olduğu ifade edilmiştir.27

Bu şikayet üzerine 24 Mayıs 1912 tarihli bir telgrafta verilen cevapta "… Reji memurlarının müzakeresi üzerine Dilaver Onbaşı yanında süvari Ankaralı Tevfik ve Yabanabad'daki Turalioğlu Hüseyin ve piyade Reji kolcuları… Mezkür köy camii şerifi yanındaki köy odasında bir kaçakçı Çerkez bir yük tütünle bulunduğu müşahade edilmiş ve odanın etrafı muhasara edilmiştir. O zaman içinde bulunan kaçakçı Çerkez Şamil olduğu, silahlı olduğu kapının arkasında silah istismal edeceğini jandarma ve kolcularla söylemekte iken iki Çerkez gelmiş. Bunlar Ankara'ya sevk edilirken kaçakçılar mukavemet ederek onları jandarma ve kolcuların ellerinden alarak hayvanların üzerine yüklenip kaçmışlardır…" Kaçakçıların firarına meydan veren askerler Yüzbaşı'ya şikayet edilmişse de nazar-ı itibara alınmamıştır.28

Görüldüğü gibi kaçakçıların arasında Osmanlı toplumunun her kesiminden gelen insanlar vardır. Çoğunlukla devlet memuru, ordu mensubu ve tütün üreticisi kaçakçılığın içinde yer almışlardı. Pek çoğunun kaçakçılığa girmesindeki en önemli etken mali sıkıntılardı. Devlet, sivil ve askeri personelinin maaşını çoğu kez ödeyemememekte ya da düzensiz veya çok düşük maaş ödemekteydi. Bu durum ekonomik çıkmazda olan devlet görevlilerin kaçakçılığa yönelmesine sebep olmuştu. Mahalli idarecilerin kaçakçılığı, onaylamamakla birlikte, kayıtsız kalınarak destekledikleri ortadadır.

Tütün üreticilerin çoğu Reji yüzünden azalan gelirlerini kaçakçılık yoluyla telafi etmeye çalışmaktaydı. Reji'nin, zor kullanarak, ürüne düşük fiyat verecek ve borç vermeyi reddederek üreticiyi ya kaçağa sevketmiş ya da ekonomik zorluklardan göçe mecbur bırakmıştır. Örneğin; ikiyüz civarında Trabzonlu tütün üreticisi, bu baskılar sonucunda Rusya'ya göç etmek zorunda kalmıştı.29

Tütün kaçakçılığı yapanların korunduğu yolunda Reji tarafından sık sık şikayetlerde bulunulmuştur. Örneğin kaçakçılığın yaygın olduğu Anamur'da bu yönde koruyuculuğun yapıldığı, bu işin de

kaçakçılığın önlenmesine yardımcı olması gereken askerlerce yürütüldüğü ifade edilmekteydi. Dahiliye Nezareti 22 Muharrem 1912 tarihinde Harbiye Nezareti'ne gönderdiği bir yazıda mülkiye, adliye ve askeriye hakkında yapılan bu şikayetlerden bahisle "… ileride bu yüzden zuhur-u muhazire meydan vermemek için cihetli askeriyede tahkikat yapılması…" istenmekteydi.30

Her ne kadar Reji tarafından askerin kaçakçılara göz yumduğu ifade edilerek kaçakçılığın önlenememesinde en önemli etken gibi gösterilmeye çalışmışsa da kaçakçıların silahlı, kalabalık, organize kuvvetler olduğu ortadadır. Yer yer jandarma güçlerinin kaçakçılığın önlenebilmesinde yetersiz kaldığı bir gerçektir. Nitekim 27 Temmuz 1909 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne yazılan bir yazıda Karahisar mutasarrıflığında bulunan inzibatın kaçakçılığı önlemede yetersiz kaldığından bahisle "… Kaçakçılar tedarik ettikleri tütünleri seksen doksan kişilik müsellah ve büyük kafilelerle nakil etmekte, takip ve yakalanması jandarmalara ait olduğu beyanla ciheti askeriyece muavenet ve füruhat edilemediği, bunların gücüne nazaran jandarma kuvvetleriyle takibi ve yakalanması imkansız olduğu", askeriyenin kuvvetlendirilmesi gerektiği ifade edilmekteydi.31

Tütün kaçakçılığın Karadeniz Bölgesi'nde daha fazla yoğunlaştığını görmekteyiz. Bölgenin nüfusu diğer bölgelere göre daha yoğun olması, geçim kaynaklarının kısıtlı oluşu ve önemli ölçüde ziraatçinin geçimini tütüne bağlamış olması, ayrıca arazi şartlarının kaçakçılığa müsait oluşu bu bölgede kaçakçılığı yoğunlaşmıştır. Kaçakçılık daha çok Doğu Anadolu Bölgesi üzerinden yapılmaktaydı. Akçaabat'ın Sıraderesi'ndeki köylerden kalkan ve "Barhane'' tabir edilen kaçakçı kafileleri davul zurna çalarak, bayram alayı şeklinde yola çıkarlardı.32 Gün geçtikçe kaçakçılık bir teşkilat halini almış artık davul zurnalarla yola çıkan kaçakçı kafileleri, oluşturmuş oldukları gruplarıyla hem Osmanlı hükümetine karşı rahatça hareket edebileceklerini göstermeye başlamış, hem de kolcu teşkilatınında kaçakçılarla başa çıkmakta zorlanmalar olduğu görülmüştür.

Bölgedeki kaçakçılık bir taraftan kara diğer taraftanda deniz yoluyla yapılmaktaydı. Kara yoluyla kaçakçılık yapanlar 300-400 kişilik silahlı barhane müfrezeleri halinde hareket etmekteydiler. Trabzon'dan, Malatya ve Halep'e kadar uzanan kaçakçılık yolu üzerinde bulunan yerleşim yerlerine uğrayarak, yöre halkına zorla tütün satarak birçok zararlar verirlerdi. Bu güzergah üzerinde en önemli konaklama merkezleri Maçka, Bayburt, Erzurum ve Erzincan'dı.33

Kaçakçılığı önlemek için Rejice oluşturulan kolculuk örgütünün, kaçakçılarla mücadelede yetersiz kalması üzerine, şirket bölgedeki kolcu sayısını arttırmak istemişse de devlet için kolculuk örgütünün tehlike arz etmeye başlamasından dolayı, hükümetce bu istek kabul edilmemiştir. Buna karşılık, kolcuların yetersiz kalması durumunda askerden yardım alınabileceği Reji'ye bildirilmişti.

Ancak kaçakçılarla mücadelede başarılı olamayan Trabzon Erzurum hattında görev yapan kolcular jandarmadan yardım istemelerine rağmen, jandarma yetkilileri olaylara kayıtsız kalmaları yanında, kaçakçıları koruyan bir tutum sergiledikleri bilinmektedir.

Karadeniz'deki kaçakçılık özellikle sahil köylerinde yaşıyanlar tarafından yürütülmekteydi. Bölgede özellikle Sera, Hacıbeşir Deresi ile, Ağrıt Köyü'nde yaşıyan Karabinaoğulları ve Sincan Mesohori halkı kaçakçılıkla ün yapmışlardı.

Sahil boyunca Keşap, Akköy ve Giresun'da kaçakçılar tarafından bölge halkına zorla tütün satmaktaydılar.

Bu durumu önlemede kolcuların yetersiz kalması üzerine, Trabzon'daki Merkez Komutanlığı'ndan yardım istenmişse de bölgeye askeriye tarafından yeterli desteğin verilmediği bilinmektedir.34

Tütün kaçakçılığı Reji'nin üreticiye karşı haksız uygulamalara başlamasından itibaren ortaya çıkmıştı. II. Meşrutiyet öncesi kaçakçılığın çok yaygın olduğu bilinmektedir.

1892 yılında, Trabzon Valiliği'ne atanan Kadri Paşa, bölgedeki kaçakçılığı önlemek için büyük bir mücadele başlatmıştı. Vali ile

kaçakçılar arasındaki mücadele zamanla, çok değişik boyutlarda ceryan etmiştir. Örneğin, kaçakçılıkla ün yapmış olan birisi, Kadri Paşa'ya haber göndererek kendisini takip etmekten vazgeçmesini istemişti. Ünlü kaçakçı, "Ben istersem, Kadri Paşa'nın gözü önünde tütün kaçakçılığı yaparım. O, farkına bile varamaz!'' demiştir. Gerçekten de bir gün Kadri Paşa, şehirdeki bir kahvenin önünde otururken, kahvenin önünden bir cenaze alayı geçer. Cenazeye hürmeten halkla birlikte Kadri Paşa'da ayağa kalkar. Ertesi gün o meşhur kaçakçı, Kadri Paşa'ya haber göndererek, "Dün sizin bile hürmeten ayağa kalktığınız o taputta ölü yoktu! Taput, kaçak tütünle doluydu!" diyordu. Kadri Paşa'da yaptırdığı araştırma sonucunda olayın doğru olduğunu öğrenmiş, kaçakçılarla mücadelesini daha da şiddetlendirmiştir.35

Yöredeki kaçakçılık zamanla o kadar yaygınlaşmıştır ki, kadınlarda kaçakçı kafileleri arasında yer almaya başlamışlardı. Bunun üzerine Reji Şirketi, kadın kaçakçıları kontrol altına alabilmek için kadın kolcular oluşturmak zorunda kalmıştı. Ancak kadın kaçakçıların üzerlerinin aranması sırasında birçok tartışma yaşanmaya başlanmıştı. Bu konuda Trabzon basınında yer alan bir haberde, Hacı Nasuhzade Ali Nazif Efendi ve eşinin Trabzon vilayetine konuyla ilgili şikayet dilekçesi verdikleri belirtilmekteydi. Dilekçede "…Reji Nezareti'nce bazı mevkilerde istihdam edilen kadın kolcuları mevki-i mezkürden geçen kadınların üzerlerine kaçak tütün taharri etmek amacıyla başlarını açıp bir takım halat-ı gayr-ı merziyeye cüret etmekte olduklarından…" bahisle bu durumun önlenmesi istenmekteydi.36

Kaçakçı kafileleri Trabzon'da büyük bir güce ulaşmışlar, bunun sonucunda ki devlet ve Reji temsilcilerine gözdağı verme cesaretini kendilerinde bulmaya başlamışlardır. Bu durumu İsmail Kara, Kadri Paşa hatıralarında şöyle ifade etmektedir: "Kaçakçı kafileleri, hükümet konağının önünden geçtiği sırada kapıya bir tutam tütün bırakılmakta bir manayı tahkir ifade eden itiyattır. Bu hale karşı hükümet için ca'li bir takım hareketlerden evda-ı şütur kürbeden ve daha doğrusu bütün bu şeylere karşı göz yummaktan başka ne olabilir?"37

Zamanla kaçakçılık bir geçim kaynağı ve sanat olarak yerleşmeye başlar. Kaçakçılar engebeli arazileri tercih ederek yollarına devam ederken, yol güzergahları üzerinde konaklama yerlerinde kendilerine yardım edecek olanları önceden tespit ederlerdi. Artık kaçakçılık sistemli bir teşkilat durumuna dönüşmüştü.

Görüldüğü gibi bölgedeki kaçakçılık tüm mücadelelere rağmen önlenememiştir. Kadri Paşa'nın Akçaabat Kaymakamlığı'na yazdığı yazıda da bu durum açıkça görülmektedir. "Bu kaçakçıların ahval-i garibesini biraz daha izah edeyim; Buraya geldiğim sekiz sene müddet zarfında bu adamlara karşı yapılmadık. Bir şey kalmadı. Her ne yapılmak lazım ise yapıldı. Tenbih edildi, tektir edildi. Bazıları müddetlerle hapsedildi. Bir takımı sürüldü. Bir takımı kaçakçılığa giderken tütünleri, silahları zaptolundu. Bir takımının hayvanlarına el konuldu. Hatta bir takımı da diğerlerine ibret olmak üzere vurdurulup öldürüldü. Bir takımı tütün ziraatinden men edildi. Bir takımının haneleri zaptiyelere, askerlere konak edildi. Bir takımı diğerlerine kefil edildi. Bunların hiç birisinden zerre kadar faide olmadı.

Şu yazılan şeyler, bunlar hakkında yapılan muamelelerin onda biridir. Bunlardan başka daha birçok şeyler yapıldı. Yine asla tesiri görülmedi.

Zannedersem bundan sonra yapılacak bir şey kalmadı. Bir yapacak var ise o da dün yazılan tahriratta beyan olunduğu gibi ya umumi birden çoluk çocuk hapislere bırakılmak veyahut olduğu gibi hepsi de başka kazalara nakl-i hane edilmektedir. Bu iki suretin icrası da hal ve maslahata ve belki adalete uygun değildir. Onun için mevzubahis olan köylerin tütün mahsulünü bütün serbest bırakmak ve Reji İdaresi'nden bir okkasını bile aldırmamak tedbirinden başka bir şey yoktur. Bu karar, sekiz senelik tecrübem üzerine verdiğim bir karardır…".38

Tütün kaçakçılığı özellikle Reji şirketinin kontrol sahası dışındaki bölgelere yönelmiştir. Örneğin Bağdat bu merkezlerden biri olmuştur.39

Büyük kaçakçılığın inhisar usulünün uygulanmadığı Lübnan ve güney eyaletlerinde de oldukça yaygın olduğu bilinmektedir.

Lübnan’a 1000 ton kadar kaçak tütün, 1500 ton tönbeki girdiği tahmin edilmekte olup, 1913 yılında nüfus başına düşen miktarın yarım kiloyu bulduğu anlaşılmaktadır.40

Bu bölgedeki tütün kaçağının önlenmesi için Reji İdaresi’nin Osmanlı Devleti’ne yaptığı müracaatlara, hükümetin, güvenlik görevlilerinin yetersiz olmasından dolayı kaçakçılığın yaygın olduğu cevabını vermesi üzerine, 21 Şubat 1910 tarihinde, Reji tarafından Dahiliye Nezareti’ne Fransızca bir nota gönderilmiştir. Notada Beyrut vilayetinde Reji güvenlik görevlilerinin yetersiz olduğu vurgulanarak, Reji’nin tek amacının devlet adına vergi toplamak olmasına rağmen, Beyrut Valiliği’nden gerekli desteği görememekten şikayetçi olunmaktaydı. Beyrut vilayet yöneticilerine, tütün satışı yapılacak olan yerlerin denetiminin valiliklere bırakıldığının hatırlatılması istenmişti. Notanın devamında Beyrut’ta tütün gelirlerinde bir durgunluk görüldüğü kaydedilerek, mahalli idarecilerin tütün kaçakçılarıyla mücadele etmesi istenmişti.41

Tütün kaçakçılığı sadece kara yoluyla değil, deniz yoluyla da yapılmaktaydı. Deniz yoluyla yapılan kaçakçılık genellikle gayri-i müslimler tarafından yürütülmekteydi. Özellikle Ege adaları birer kaçakçı üssüne dönüşmüştür. Örneğin Sombeki ve Kalımnos adalarında yılda ortalama 415000 kilo yaprak tütün kaçırılmakta, bunlar adalarda işlendikten sonra Fransız uyruklu, Fransua adında birine satıldığı takip sonucu anlaşılmıştır. Kaçak işlemlerinde Yunan bandıralı bir vapur kullanıldığı görülmüştür.42

Akdeniz adaları Valisi 15 Kanun-ievvel 1911 tarihinde Dahiliye Nezareti’ne yazdığı yazısında Pire hattında “İnfitriti” adlı Yunan bandıralıyla yapılan tütün kaçakçılığıyla 1.500 Türk Lirası kıymetinde İtalyan malı bulunduğu, bunların Sombeki adasına çıkarıldığı belirtilerek yüz denk halinde 7000 kilogram kaçak tütün tespit edilmiş olmasına rağmen tütünlerin alınması yeterli jandarma ve kolcunun olmadığı vurgulanarak adadaki kaçak tütünün alınmasına Yunanistan’ın müsaade etmediği belirtilmekteydi.43

Akdeniz adaları Valisi, Dahiliye Nezareti’ne, Aydın Valiliği’ne bildirilmek üzere 18 Nisan 1909 tarihli bir başka yazısında, Limni’ye uğramakta olan Pendaleon ve hacı Davut vapurlarının kamarot ve erzakçıları tarafından aleni surette tütün kaçakçılığı yapılmakta olduğu ve adı geçen kumpanyaya ait Eleni adlı vapurla Midilli yakınından karaya çıkarıldığı bildirilmekteydi. Kaçakçılıkla uğraşan bu kampanyaların İzmir’de bulunan acentelerine gerekli uyarılar yapılmış olmasına rağmen kaçakçılığa devam ettikleri Rodos Reji başmüdürü ve Midilli Reji başmüdürü tarafından acentelerin tekrar uyarılması istenmekteydi.44

Deniz yoluyla yapılan kaçakçılığı önlemek için Duyun-u Umumiye bir, Reji İdaresi ise altı vapur ve 23 sandal alarak deniz kaçak trafiğini önlemeye çalışmışlardı.45 Ancak deniz kaçakçılığının sadece denizden denetlenmesinin mümkün olamayacağını gören Reji, karadan da deniz kaçakçılığını önlemek için tedbir almaya çalışmıştır.46

Zamanla deniz yoluyla sahillerde yapılan kaçakçılık tütünle sınırlı kalmamış, barut, dinamit fitili, fişek dinamiti, kapsül, fişek, tüfek, tabanca, bıçak ve kama gibi silah ve malzemelerin de kaçakçılığı yapılmaya başlayınca devlet bir önlem almak zorunda kalmıştır. 1914 yılında yayınlanan bir tezkirede “Tütün vesair kaçakçılığının önlenmesi, kaçakçıların takip ve tenkili için hükümetçe Reji’ye yardım yapılmasına karar verilmiş olup, kaçakçılıktan Osmanlı hazinesi de zarar gördüğü, ancak kaçakçılığın önlenmesi için yeterli askerin olmadığı” dile getirilmiştir.47

Reji idaresi kendi kolluk kuvvetleri ile kaçakçılığın önlenmesinin mümkün olmadığını görünce sık sık jandarma ve polisten yardım istemiştir.48

Kaçakçılığın önlenmesine askerleri teşvik etmek için kaçak tütünleri yakalayan polis ve jandarmaya ikramiye verilmesi Reji İdaresi’nce kabul edilmiştir. “Jandarmalara bu gibi hizmetlerinden dolayı verilmekte olan ikramiyelerinin muhri? zatiyeleriyle i’ta ettirilmesi 29 Kanun-i evvel 1916 tarihli tezkiresiyle…” bildirilmesine ayrıca polis memurlarına da jandarmalar

hakkında verilen ikramiyenin uygulanmasına karar verildiği Rejice bildirilmişti. Reji'nin bu teklifinin resmi makamlarca hemen kabul görmediği anlaşılmaktadır. İstanbul Emniyet Müdürü (Polis Müdür-i Umumisi) Cafer Bey kaçakçılıkla mücadelenin polisin asli görevi olmasından dolayı, şimdiye kadar sadece ihbarcılara verilen ikramiyenin, polise de verilmesinin yanlış olacağını Dahiliye Nezareti'ne bildirmişti.

Maliye Nezaret Vekili Behcet Bey'de "… zaten günden güne tevessü eden kaçakçılık bir derece daha tezayüd ve hukuk-ı hazinece de o nispette zaiyat vukua geleceğinden polis memurlarına da jandarmalar hakkındaki tarz-ı tesviyeyi tatbiken Reji idaresince verilecek ikramiyeye kabulüne müsaade buyurulmaması…"nı istemişti.49

Reji idaresi her ne kadar bu şekilde tedbirler almaya çalışmışsa da asker ve polis kaçakçılığın içinde yer almaya devam etmiştir. Örneğin Trabzon'daki tütün kaçakçılığının önlenmesi hususunda gerekli tedbirleri almadığı gerekçesiyle polis müdürü hakkında tahkikat başlatılmıştır.50

Kaçakçılığa karşı yeni birtakım tedbirler alınmakla birlikte, özellikle köylerde ve kırsal alanlarda buna engel olunamamıştır.

Tüketiciler açısından kaçak ile Reji imalatı arasında fark yoktur. Tüketici daha ucuza aynı kalitede tütünü içebilmiştir. Kaçakçılar, Reji kolcularından başka güvenlik ve kolluk kuvvetlerinden çekinmemişlerdir. Çünkü jandarmalar tesadüfen kaçakçıları yakalasa ya yarı fiyatına ya da bedava içimlik tütünlerini almaktan başka bir şey yapmamışlardır.51

Kaçakçılık halkın alıştığı nefis tütünü kaçakçının verdiği fiyata meşru yollarla Reji satmadığı ve satın almadığı sürece devam edeceği muhakkaktı.52 Reji İdaresi talimnamesinin 30, 37, 39, 40, 41, 43, 44. maddeleriyle kaçakçılığın önlenmesi yönünde kararlar almışsa da uygulamada başarılı olamamıştır.

Kaçakçılığa başlangıçta devlet göz yummuşsa da zamanla devlet idaresinde büyük ölçüde bir başı bozukluk başgöstermiş olduğunu görmekteyiz. Devletin tüm birimlerine yolsuzluk ve rüşvet

girmiş, devlet memurları devlet çıkarları yerine şahsi çıkarlarına hizmet eder olmuştur. Devletin saygınlık ve otoritesi zayıfladığından devleti zarara sokacak fiillerin işlenmesine de zemin hazırlanmış oldu. Ülkede kaçakçılık adeta meşrulaştırıldı.

Reji İdaresi'nin kaçakçılığı kendi kolcu kadrosuyla önleme faaliyeti, köylüyle Reji arasındaki çatışmayı büyütmüştü. Bu durum, Osmanlı hükümetinin tutumunda da kararsızlıklar ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Üretici, yabancı bir şirketin tütün üretimlerinin her aşamasında kendilerine karışmasını kabullenememekteydi. Reji idaresi ise maliyetin artmasının kaçakçılığı önleme masraflarından kaynaklandığını ifade ederken, kaçakçılıkla mücadelede yeterli desteği sağlayamayan Osmanlı Devleti'ni suçluyordu.

Devlet içinde devlet gibi örgütlenen bir şirket Osmanlı Devleti tütün üreticileri için bir an önce kurtulması gereken büyük bir sorun haline dönüşmüştü. Bu sorun II. Meşrutiyet idarecilerince sorgulanmasına rağmen, ülkenin içinde bulunduğu savaş koşulları Reji'nin kaldırılmasını önlediği gibi, imtiyaz süresinin uzatılmasına da ortam hazırlamıştır.

Mustafa Kemal Paşa başlatmış olduğu bağımsızlık mücadelesi içerisinde ekonomik bağımlılıklar da ele alınmıştı. Nitekim tütün üretiminden pazarlanmasına kadar her aşamada üretici karşısına çıkan Reji de 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde ele alınıp, kaldırılmasının gerekliliği kabul edilmişti. Reji inhisarının kaldırılması kararı 1924 yılında şirket yetkililerine bildirilerek, 4 Mart 1925 yılında Hükümet inhisarı şekline dönüştürülerek yasalaştırılmıştır.

1 Mutluçağ, Hayri; "Duyun-u Umumiye ve Reji Soygunu", Belgelerle Türk Tarihi C I. S. 11-1967, s. 40.

2 Quataert, Donalt; Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş, Yurt Yayınları, Ank. 1987, s. 16.

3 Hüseyin Hüsnü, 1924, Tütün Meselemiz, Amedi Mat. İst. 1924, s. 102.

4 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH-İD, 95-2/11, 1916.

5 Reji İdaresi Tarafından Nezareti Celille-i Osmaniye İli Duyun-u Umumiye İdaresine Taktim Kılınan Mıhtıradır, s. 72 (R. İ. T. N. C. O. U. O. İ.T.M).

6 Gökdemir, Oktay; Aydın Vilayetinde Tütün Rejimi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 1994, s. 89-93.

7 BOA-MVM, 13/7 1988.

8 Feyz, 12 Eylül 1908, Trabzon.

9 Reji Komiserliğinin Raporudur. (R. K. 12), s. 64; R. İ. T. N. C. O. D. U. O. İ. T. K. M, 1910, s. 71; Milli Nevsal, 1341, s. 261.

10 A.g.e., s. 64.

11 Milli Nevsal, S. 264.

12 A.g.e., s. 265.

13 A.g.e., s. 266.

14 A.g.e., s. 265.

15 Quataert, a.g.e., s. 29.

16 BOA., D H-M. V İ, 23-1/64, 1911.

17 BOA., DH-MUİK, 54-1, 1911.

18 BOA., DH-KMMM, 2-1/24, 1915.

19 BOA., DH-MUİK, 5-2/22, 1911.

20 BOA, DH-MUİK, 29-2/7, 1911.

21 BOA, DH-MUİK, 42-30, 1911.

22 BOA, DH-MUİK, 73-2/20, 1912.

23 BOA, DH-MUİK, 64-1/32, 1912.

24 BOA, DH-MUİK, 52-2/31, 1912.

25 BOA, DH-MUİK, 73-2/20, 1910.

26 BOA, DH-İD, 95-1/56, 1911.

27 BOA, DH. İD. 94-2/16, 1912.

28 BOA, DH-İD 94-2/16, 1912.

29 Quataert, a.g.e., S. 30-31.

30 BOA, DH-MUİ, 58/35, 1912.

31 BOA, DH-MUİ, 5-2/22, 1909.

32 Kara, İsamail; Hüseyin Kazım Kadri, II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Hatıralarım, İletişim Yayınları, İst. 1991, s. 53.

33 Kara, a.g.e., s. 53.

34 BOA; DH-MUİ, 80-2/11, 1912.

35 Yağmurdereli, Nesip; Trabzon Valileri "İnan" Trabzon Halkevi Yayınları, 1945, s. 32.

36 Feyiz, 11 Eylül 1908, Trabzon.

37 Kara, a.g.e., s. 23.

38 Yağmurdereli, a.g.e., s. 32-33.

39 Nusret, Tütün Meselesi, Zaman Matbaası, Selanik 1326, s. 32.

40 Eldem, Vedat; Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi, TTKY, Ank. 1994, S. 77.

41 BOA, DH-MUİ, 62-1/25, 1910.

42 BOA, DH-İD, 95-1/43, 1911.

43 BOA, DH-MUİ, 95-1/43, 1911.

44 BOA, DH-MUİ, 32-2/40, 1990.

45 Gökdemir, a.g.e., s. 83.

46 BOA, DH-UMVM, 95-1/43, 1911.

47 BOA, DH-UMVM, 110-61, 1914.

48 BOA, DH-MVM, 10-67/13, 1914.

49 BOA, DH-İD, 95-1/42, 1916.

50 BOA, DH-KMM, 80-2/11, 1909.

51 Quataert, a.g.e., S. 32.

52 R. İ. T. N. C. O. D. U. O. M. İ. T. K. M, 190, s. 43.

Beykoz Camları / Prof. Dr. Önder Küçükerman [s.313-327]

Mimar Sinan Üniversitesi Mimarlık Fakültesi / Türkiye

Giriş

Ondokuzuncu yüzyılda Beykoz bölgesinde başlatılmış camcılığın ürünlerini yan yana dizip, bunlara kulağınızı dayarsanız, aslında çok ilginç ve renkli bir yarışın öyküsü dinlersiniz. Çünkü bu camlar yardımıyla, uzun bir süre içinde yaşanmış olan "uluslararası sanayi rekabetini, siyasal kararları, büyük yatırımları, başarısızlıkları, başarıları", güzel bir cam eser olarak yazılmış, değişik bir dilde dinleyebileceğinize inanıyorum.

Bununla birlikte, tarihi "Beykoz camları"nın belki de asıl önemli yanı, biçimsel güzelliklerinin ötesinde, gerçekte son "iki yüz yılın uluslararası sanayi ve sanat yarışının günümüze kadar gelebilmiş ürünleri" olarak taşıdığı çok yönlü anlamıdır.

Üstelik, "Beykoz Camları", bu yönleriyle de Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük önem vererek başlattığı bir dizi sanayileşme projesinin camcılık konusunda elde ettiği "ürün kimliği ölçeğindeki" başarılı temsilcileridir.

O nedenle, bugün koleksiyonların camlı bölmelerde sessizce duran "Beykoz camları", gerçekte 19. yüzyılda, Boğaziçi bölgesini gelişmiş bir organize sanayi bölgesine dönüştürme projelerinin heyecan dolu ve yapıcı günlerini temsil etmektedir. Bu yönden bu camların her biri, dönemlerinin hareketli olaylarını özetleyen birer sessiz "İstanbul eseri"dir.

Bu eserler Beykoz bölgesindeki yaklaşık iki yüz yıllık bir sürekliliğin temsilcileridir. O dönemdeki sanatımızın, şiirimizin, müziğimizin ve kültürümüzün cam teknolojisi üzerinde özetlenerek yansıması olarak, özel bir anlam da taşırlar.

Bütün bunların yanı sıra, kitapta "Beykoz camları"nın başlangıcından bugüne kadarki gelişiminin teknik özellikleri

inceleniyor. Böylelikle “Beykoz camları” ile ilgilenen veya koleksiyon yapanlar, bu camların üretiminde kullanılmış olan eski teknikler hakkında da belirli bir ölçüde teknik bilgi bulacaklardır.

I. Bölüm

Osmanlı İmparatorluğu’nda Geleneksel Cam Sanatı ve Sanayi Devrimi’nin İlk Yansımaları

İstanbul’daki Camcılığın İlk Günleri

Herşeyden önce belirtmek gerekir ki, tarihin en eski günlerinden beri, cam üretmek için “çok pahalı bir üretim teknolojisi”nin kurulması gerekmiştir. Bu nedenle camcılık, ilk günlerden bugüne kadar bütün devletlerin, sarayların özel olarak desteklediği bir tür “prestij teknolojisi” olarak gelişmiştir.

Ve hiç kuşkusuz bu desteğin sonucunda ortaya çıkan özel ürünler de, o gücün kimliğini yansıtmışlardı.

Osmanlı İmparatorluğu’nda da durum hemen hemen böyle olmuştur. Özellikle İstanbul’da 16. yüzyıldan başlayarak, devlet kendi cam sanayini geliştirmek için büyük ölçekli yatırımlar ve düzenlemeler yapmıştı.

O yüzdendir ki, Osmanlı dönemindeki cam sanayiinin tarihi kaynakları ve temelleri böyle bir bakış açısıyla değerlendirilirse, bu gelişmeyi destekleyen etkili merkezin daima İstanbul olduğu görülür.

Ancak o tarihlerde, cam sanayii teknik yönden çok büyük bir değişim yaşamamıştı. Birkaç yüzyıl önceki cam atölyelerine bakılırsa, bunların genellikle çok küçük hacimli üretime

uygun olduğu görülür. Bu da çok doğaldır. Çünkü camın fırınlarda ve potalar içinde ergitilmesi için gerekli ısı kaynağı olarak odun ateşi kullanıldığından çok yüksek ısılara ulaşılamıyordu. O dönemlerin cam hamurlarında sınırlı ham madde kompozisyonları kullanıldığı için, sadece belirli biçimlerin üretimine imkan veriyordu. Ayrıca camda değişik renklerin elde edilmesinde teknik sınırlar vardı.

Bu ve bunun gibi çok sayıdaki teknik sorunlara rağmen, Osmanlı İmparatorluğu’nun değişik dönemlerinde kapsamlı teşvik ve

düzenlemeler yapılmış, böylece cam teknolojisi ve sanatı ile başarılı ürünlere ulaşılabilmişti. Ancak hiç kuşkusuz, 19. yüzyıla kadar olan süre içinde tam anlamıyla gelişmiş bir cam sanayiinden söz edilmesi de mümkün değildir.

1582: III. Murad Dönemi’nde Camcılar

İstanbul camcılığının eski günleri hakkında ne kadar bilgiye sahibiz? Bu konudaki ilginç bir örnek, III. Murad Dönemi’nde hazırlanmış olan “Surname”nin içinde yer alan çok ilgi çekici ve önemli bir minyatürde izleniyor. Çünkü bu minyatürde, bütün esnaf teşkilatı ile birlikte, cam ustalarının geçit töreni görülmektedir.1

Bu minyatürde, cam ustaları, bir arabanın üzerine inşa edilmiş cam fırını ile geçite katılmış olarak çizilmiştir. Fırının çevresinde yer alan ustalar cam üretimlerini sürdürmektedirler. Böyle önemli bir tören için bile olsa, gerçek bir fırının tekerlekler üzerinde inşa edilip içinde gerçekten ateş yakılarak cam ergitilmesi, aslına bakılırsa özellikle o tarihler için, aşılması gereken büyük teknik zorluklarla doluydu.

Üstelik minyatürdeki görünüşüyle, gerek arabanın kuruluşu, gerekse fırın boyutları ile cam üretiminde kullanılan teknik, döneminin en gelişmiş düzenine sahip olan gerçek bir atölye kadar doğrudur. Ayrıca, bu fırının genel yapısı üzerinde teknik açıdan kısa bir değerlendirme yapılırsa, cam üretiminin değişik adımlarında kullanılmakta olan araçların tümünün, günümüzdeki cam atölyelerinde kullanılanların hemen aynı olduğu da görülür. Hatta fırın önünde camı hazırlayan, “üfleyerek şişiren” ve son biçimi veren ustaların kendi aralarındaki çalışma düzeni bile, hem o dönemlerin, hem de bir bakıma günümüzün cam atölyesindeki çalışmayı yansıtıyor.

Devletin Camcılığa Desteği ve Gedik Düzeni

Osmanlı İmparatorluğu’nda, bütün sanayi ve sanat alanlarında olduğu gibi, camcılıkta da yoğun denetimlerin yapıldığı biliniyor. Bunun bir sonucu olarak, cam üretimi ve satışı kesin kurallara bağlı olarak sürdürülüyordu. Ama öte yandan, bu sanatın gelişmesini sağlayacak ekonomik ve sosyal konular da özenle düzenleniyordu.

Örneğin, “Gedik” düzeni içinde camcıların “Nazır”ları, “Kethüda”ları, “Yiğitbaşı”ları, “Duacı”ları ve “Sahib-i karhane” yani, “işyeri sahibi” olan “Usta”ları vardı. Bu düzen içinde, gerektiğinde kendileri ile ilgili koşulların ve düzenin korunması sağlıyorlardı.2

Saray Desteğindeki Özel Tasarım Grubu: “Ehl-i Hıref” ve “Camgeran”

Osmanlı İmparatorluğu’nda doğruca Topkapı Sarayı ile bağlantılı olarak çalışan, en üst düzeydeki “sanat erbabı” olan ve “Ehl-i hiref” denilen ve özel kadro vardı. Bu kadro arasında “Camgeran” olarak isimlendirilen cam ustaları da görev yapıyordu. Bunların başında da “Sercamger” yani “Camcıbaşı” bulunuyordu. “Ehl-i Hiref” kavramının bugünkü anlamıyla karşılığı, devlet adına görev yapan “baş danışman tasarımcı” olarak tanımlanabilir.

Devlete bağlı olarak çalışan cam atölyelerindeki üretimi denetleyen “Nazırlık” ve “Kethüdalık” gibi düzey görevler ise “Enderun-u Hümayun”da yetişmiş kişilere veriliyordu. Aylıkları da devlet tarafından ödeniyordu. “Yiğitbaşı” ve “Duacı”ları ise esnaf kendi arasından seçiyordu.

Böylesine denetlenen bir düzen içinde gerçekleştirilen ürünlerin biçimleri, isimleri, özellikleri, ağırlıkları, fiyatları kesin olarak belirlenmiş oluyordu. Belirlenen “ölçü” ve “dirhem”e göre yapılmayan, “kalp” olan ya da “alçak iş” denilen cam ve şişeler ise, “Nazır” tarafından kırdırılıyor, bunu üreten ustalar da cezalandırılıyordu.

Ama buna karşılık, “cam işleyenler” devlet tarafından korunuyordu. Örneğin, cam fırınları için gereken çam odunu ile, cam fırınında ergitilmek için kullanılan “maya” denilen şişe ve cam kırıklarının sadece gerçek üreticiye ve aracısız olarak satılması denetleniyordu. Hatta bu değerli malzemenin ülke içinde sıkıntısının çekilmemesi için ihracatı bile önlenebiliyordu.

Yukarıda çok kalın çizgilerle açıklanan düzen, gerçekte cam üretiminin devlet tarafından desteklenerek sürdürüldüğünü gösteriyor. Ancak bu düzenin bir başka yönü daha vardı. Böyle bir üretim düzeni ile ürünlerin bile denetlenmesi demek, bugünkü

anlamıyla “ürün kimliğinin ve standartların” korunması anlamına geliyordu.

Evliya Çelebi Dönemi’nde İstanbul’da Camcılar

1640’lı yıllarda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki camcılığı izleyebildiğimiz önemli kaynaklardan birisi, Evliya Çelebi’nin aktardığı bilgilerdir.

Evliya Çelebi’nin bu bilgilerinde, sık sık “camcı esnafının yürüyüşü” sözü geçer. Burada sözü edilen “yürüyüş”, Osmanlı İmparatorluğu’nda, resmi amaçlarla düzenlenen büyük “şenliklerde” meslek erbabının yürüyüş ve gösterileridir. Bu gösterilerde esnaf padişahın önünden geçit yapıyordu. Çok eski bir geleneğe göre bu geçit sırasında, esnaf bir yandan padişaha hediyeler sunarken, diğer yandan da halka bazı şeyler dağıtıyorlardı. Evliya Çelebi’nin anlatımıyla, o yıllarda cam kullanan esnaf genel olarak şunlardan oluşuyordu:3

İlaç İçkileri Esnafı: 500 dükkanda, 60 kişidir… Bunlar, Hindiba, Köknar, Nane, Zahtere gibi ilaçların suyunu çıkarıp renkli şişelere koyarak dükkanlarını süslerler. İlaçları savaşlarda askerlere çok gerekli olduğu için, bu satıcılar, “yürüyüşlerde” hünerli ürünleriyle ve baştan aşağı silahlı olarak geçerler.4

Gülsuyucuları Esnafı: 41 dükkanda, 70 kişidir. Bunlardan bazıları, kocaman bir katır üzerinde küp kadar bakır kazanlar içinde gülsuyu satan Edirneli hatunlardır. Bir kısmı da dükkanlarda buhur suyu, anber suyu, aselbend, gülsuyu, yasemin suyu gibi güzel kokular satarlar… Bu ilaçlar savaşlarda askerlere çok gerekli olduğu için önemlidir.5

İlaç Yağları Esnafı: 8 dükkan, 14 kişidir. Bu esnafın işleri, badem, selvi kozalağı, ceviz, fındık ve daha çeşitli ürünlerden yağlar çıkarıp, küçük şişeler içine koyup tahırevanlar üzerinde dükkanlarını süslerler. Halka yasemin yağı, sünbül, gül ve reyhan yağları dağıtarak geçerler”.6

Şekerciler Esnafı: 70 dükkanda 100 kişidir.

Mumcu Esnafı: 555 işyerinde 5500 kişidir. Bunlar kasapların iç yağlarına muhtaç oldukları için, kasapların yardımcısıdır.

“Sultani” balmumu işyeri: Tek bir işyeridir. Odunkapısı’nın iç tarafında Kundakçılar içinde büyük bir işyeridir. Ağası, emini 100 işçisi vardır. Bütün “salatin” camilerine, sultanlara, Eski Saray’a ve Yeni Saray’a, vezirlere ve büyüklere balmumu burada yapılır.

Ama, diğer mum yağı işyerlerinin sanat erbabı arabalar da, dükkanlarını çok sayıda nakışlı mumlar ile süsleyip, nice nakışlı fanuslara mumlar yakıp, nice bin sırıkların üzerini yay mumları ile donatıp, alaylar içinde direk kadar, nakışlı, yaldızlı balmumları yakıp, arabalar üzerinde çeşitli mum ve fişenk yakarak, seyircileri korkuya düşürür.7

Şişeci Esnafı: 3 işyerinde 300 kişidir.8

Rakıcılar Esnafı: 100 dükkanda 300 kişidir. Her bitkiden gülsuyu gibi rakı çıkarırlar. “Leh” diyarında bin türlü rakı yaparlar.9

“Müselles”çiler: Bunlar da alayda dükkanlarını şişe şişe müselleslerle süsleyip geçerler.10

“Mel’un, Mezmum, Uğursuz Esnaf, Yani Meyhaneciler”: İşyerleri 1060 kadardır. Hepsi “kefere” ve “fecere” olarak 600 kadardır. Devletin masrafı çok olduğundan, tabii karşılığı da ona göre olacağından, şarabı yasak etmemişlerdir. Senelik gelir alırlar. İstanbul’un dört çevresinde meyhaneler çoktur.11

Belgelere göre, 1682 yılında İstanbul’da 3 şişe atölyesinde 105 kişi, şişe ticareti yapan 200 dükkanda 300 kişi, ayna ticareti yapan 90 dükkanda 105 kişi, düz cam ticareti yapan 71 dükkanda 400 kişi çalışıyordu. Bunlara ek olarak, devlet için çalışan atölyeler bulunuyordu. Buradan görülüyor ki, 1682 yılında sadece İstanbul’da yaklaşık bin kişilik bir grup camla ilgiliydi.

İstanbul’daki İlk Sanayi Bölgeleri ve Camcılar

İstanbul’daki cam üretimi, çeşitli yüzyıllarda, genel bir ilke olarak sanayiin yerleştiği bölgelerde yapılmıştı. Örneğin, Bakırköy bölgesindeki “Baruthane-i Amire”, gerçekte 18. yüzyıldan başlayarak, bir sanayi bölgesi olarak kurulmuş ve çalışmıştı. Çünkü

belgelere göre orada "… hayvanat ile işleyen büyük çarklar ve dibeklerden başka, perdah yerleri, camhane, güherçile kazan ve ocakları…" bulunuyordu. Yani, hayvan gücü ile dönerek çalışan büyük "çarklar, dibekler, parlatma tezgahları" kullanılıyordu.

Bu teknoloji, o dönemler için ağır sanayi anlamına geliyordu. Hiç kuşkusuz cam atölyeleri de, benzer amaçlar için kurulmuş sanayi bölgelerinin teknik olanaklarından yararlanıyordu.12

Osmanlı Camcılığı'nın Geleneksel Ürünleri ve Özellikleri

Bütün bu kaynaklar, 18. yüzyıla kadar İstanbul'daki cam üretimini, gerek kapasitesi, gerek teknik bilgi yoğunluğu ve gerekse cam biçimlendirme ustalığı bakımından, o günkü koşullarda ihtiyacı karşılayan düzeyde olduğunu gösteriyor.

Aslına bakılırsa Sanayi Devrimi öncesinde, ayni tarihlerde Avrupa'daki bir cam üretimi de, hemen hemen benzer düzeylerdeydi. Oralarda da cam üretimi dar bir çerçevenin içinde özenle korunuyordu. Bu koruma içindeki çok özel nitelikteki ve pahalı camların üretimi, denetim altındaydı. Cam fırınları için gereken enerji kaynağı olan çam odunu camcılara özel izinle veriliyordu. Çünkü ormanlar, prenslerin, kralların özel mülküydü.

Ayrıca bu özel koşullar altındaki üretimde çalışanların kendi aralarındaki işbölümü ve nitelikleri denetleniyodu. Hiç kuşkusuz, böyle kapsamlı bir düzenin sonucunda sonuçta ortaya çıkan ürünler de kalite ve türlerine kadar etkili olan bir denetimden geçiyordu.

Yüzlerce yıl öncesinde, pahalı kaynakları kullanarak çalışabilen ve sonuçta da gerçekten güzel ürünler veren cam sanayinin, çok üst düzeydeki bir denetim ve destek ile ayakta kalabilmesi çok doğaldı. Bu sıkı düzenlemelerin doğal bir sonucu olarak, üretilen çok özel camlar da, hiç kuşkusuz ancak en üst düzeydeki kesime hitap edebiliyordu.

Kısacası, geçtiğimiz yüzyıllar içindeki usta işi cam eserler, aslında ticari bir üründen çok, her yerde "gücün sembolü" anlamına geliyordu.

1750: Eski "Tekfur Sarayı" Çevresinde Cam Sanayii

III. Mustafa Dönemi’nde İstanbul’daki cam sanayii gibi ateş kullanmayı gerektiren üretim alanları, Edirnekapı yakınındaki, eski Tekfur Sarayı kalıntıları çevresine taşınarak, o bölgede yeni baştan düzenlenmişti. Bu konuda ayrıntılı ve açıklayıcı belgeler henüz tam olarak ortaya çıkarılamamıştır. Ancak bu bölge hem şehrin dış sınırındaydı, hem de Haliç’e ve Eyüp seramik atölyelerine yakındı. Kısacası, böyle bir sanayi için uygundu.

Diğer yandan bu bölge, ham madde, odun ve kömürü kolayca taşımak için, sur dışına yakındı. Ayrıca, cam ve seramik fırınlarında kullanılan reçineli çam odunu isli yanıyordu. Ve bu iş hiç kuşkusuz o tarihlerde de bir çevre sorunu yaratıyordu. Ayrıca bu gibi sanayi kolları, çok miktarda kül, atık, kırık parçalar ve cüruf üretiyordu. Tekfur Sarayı’nda yeni baştan biçimlendirilen bu sanayi atıkları da kolayca uzaklaştırılabiliyordu.

Bu düzenlemeyle, bütün cam ve şişe imalathaneleri, Tekfur Sarayı arsasında toplanmış, bu sanatla uğraşanlara bu yerler kiraya verilmişti:

Belgelere göre, “…Ateş fırınlarıyla iş gören atelyeler, kuyumcu potaları, rastık ve süleğenciler, çini ve fağfur imalathaneleri, tuğlacılar ve çana çömlekçiler de burada bulunuyorlardı. Başka yerde cam ve şişe yapılması da yasaklanmıştı. Buradaki cam ve şişe karhanelerinden alınan kira bedelleri III. Mustafa’nın yaptığı hayrata vakfedilmişti…”.

Ancak bu yeni sanayi bölgesi de dönemin cam üretimindeki teknik gelişmeleri tam olarak yakalayamamıştı. Ayvansaray, Eğrikapı ve Tekfur Sarayı çevresinde yerleşmiş olan bu yeni cam sanayii, bir süre başarılı üretim yapmıştı. Ancak, Avrupa’da kurulmaya başlayan yeni cam fabrikalarının rekabeti karşısında yavaş yavaş sönükleşmişti.13

Bu konudaki bütün kaynak eksikliğine rağmen, bu bölgedeki sokakların hala kullanılan eski isimleri arasında “Şişehane sokağı, Balmumcular sokağı” gibi isimlerin bulunması, bu sanayi bölgesinin sınırlarının belirlenmesine yardımcı oluyor. Diğer yandan, bu bölgede

“Lonca” yapılarının bulunması, 18. yüzyılda burada bir sanayi düzeninin ortaya çıkardığı sistemin izlerini belirlemektedir.

Sanayi Devrimi’nin Etkileri

Sanayi Devrimi, 18. yüzyılda Avrupa’da başlamış ve çok ilginç bir gelişimi biçimine dönüşmüştü. Ve bu değişim, yüzyıllar içinde kimliğini bulan geleneksel cam üretimine yeni ve sarsıcı etkiler yapmaya başlamıştı. Üstelik yeni enerji kaynaklarının kullanılmasıyla, o günlere kadar bilinen her şey değişmeye başlamıştı.

Bu gelişmelerin cam sanayiindeki yansımaları ise çok kalın çizgilerle şöyle özetlenebilir:

Yeni cam fırınlarında odun yerine kömür kullanılmaya başlanınca, yüksek ısılara daha ucuz olarak ulaşılabilmişti. Bu yenilik, camın ham maddesinin büyük ölçüde ucuzlaması demekti. Diğer yandan camın ham maddelerinin daha hassas ve daha ucuz olarak hazırlanmasını sağlayacak pek çok yeni teknik ve araçlar da geliştirilmişti. Örneğin, önceleri küçük fırınların potalarında ergitilen camların yerine, artık büyük ölçekli cam kapasitesi yaratacak yeni fırın teknikleri geliştirilmişti. Cam yüzeylerinin işlenmesi amacıyla yüzyıllardan beri kullanılan “renklendirme, mineleme, aşındırma, kesme” gibi çok zahmetli sanatsal işlemler de, yeni tekniklerle büyük ölçüde hızlandırılmış ve cam ürünlerinin fiyatı ucuzlatılmıştı.

Sonuçta, bütün bu yeni teknikler, üretimi kolaylaştırmış ve cam sanatının yenilikleri olarak çok sayıdaki üründe aynı anda kullanılmaya başlanmıştı.

Ayrıca yüzyıllar boyunca en büyük sorun olan, “camın kesilmesi, parlatılması, yüzeylerin değişik biçimlerde preslenmesi” gibi olağanüstü zor olan işlemler yerine, bir çok yeni tekniğin kullanılması hızla yaygınlaşmıştı.

Bu çarpıcı değişimler nedeniyle, uzun yıllardan beri geleneksel yollarla ve usta işi üretim yapan en eski camcılık merkezlerinin bile, hiç beklemedikleri büyük krizlerle karşılaşmaya başlamış olması pek doğaldı.

Cam Sanayii: “Üst Düzeydeki Bir Kimlik Yarışı”

Tarihin her döneminde, bir bölgenin cam sanayiinin ürünleri, adeta o yöredeki “yönetim gücünü temsil eden birer kimlik ürünü” biçimini almış gibidir. Çünkü her dönemdeki cam sanayii, gerçekten de, kendi teknik zorluklarına karşılık, sonuçta ortaya çarpıcı ürünler çıkarabiliyordu. En küçük bir cam boncuktan başlayarak, Roma Dönemi’nin en önemli sanayi ürünü olan camlarına kadar hep böyle bir kimlik yarışı yaşanmıştır.

Ama bu kıyasıya sanayi yarışını sürdürmüş olanların ne kadar haklı oldukları da bugün kolayca anlaşılıyor. Bu haklılığın en açık göstergesi, müze vitrinlerinde duran herhangi bir cam eserin, onun üretildiği dönemi ve bölgeyi yazılı bir belge kadar açıklıkla tanımlamasıdır.

Bu önemli nedenle, cam üretimi tarih içinde her zaman, genellikle de “en üst düzeydeki bir tür kimlik yarışının güçlü desteğine” sahip olmuştur.

Aslında bu işin arkasında asla vazgeçilemeyecek bir gerçek vardı. Çünkü cam üretiminde kullanılan ham malzeme, genellikle yerel kaynaklardan daha ucuz olarak sağlanabiliyordu. Cam üretimi yapmak için uzak bölgelerden tonlarla özel kum taşımak, bugün için bile kolay ve ucuz bir yol değildir.

Yerel kaynaklar ise, bir camın kimliğini belirleyen birçok özellik taşırlar. Böylelikle, geçmişteki üretim koşullarında en ucuz elde edilen yerel bir malzeme, bir anlamda o bölgenin cam kimliğini yaratmanın da en ucuz çözümünü hazırlıyordu.

Bu gerçeğin en ilginç örneklerinden birisi, Venedik camcılığı ile Orta Avrupa camcılığının ürünlerindeki büyük kimlik farklılığıdır. Venedikli camcılar en eski günlerden bu yana ham madde olarak Akdeniz kumu kullanmışlardı. Bu kum, “düşük ısıda kolayca ergitilip, üstelik uzun süre boyunca akıcı” kalabilir. Böylece Venedikli cam ustaları, ürünlerine biçim verebilmek için “çok uzun bir süreye” sahipti.

Buna karşılık Bohemya camcılarının kullandıkları yerel ham madddelerinin ergitilmesi için “yüksek ısılar” gerekiyordu. Bu nedenle ergitilmesi pahalıya gelen cam, üstelik “… hem çok çabuk soğuyordu, hem de yapısı sertti… “.

Dolayısıyla geçmiş yüzyıllardaki bir Bohemyalı camcı için hem camın ergitilip kullanıma hazırlanması pahalıydı, hem de biçimlendirme süresi çok kısaydı. O nedenle en kolay ve hızla yapılabilecek biçimleri üretecek kadar “az zamanı” vardı.

Bunun anlamı, bu koşullar altında “en yalın biçimlerin üretilmesi gerekiyor” demektir.

Ama buna karşılık Bohemya’lı cam ustası, biçimlendirdiği bir camı soğuttuktan sonra, onun yüzeyini işlemek için çeşitli teknikleri geliştirmiştir. Çünkü o da kendi sanayiini, kesme işlemlerini daha kolay yapacak biçime dönüştürmüştü.

Böylece Bohemya’nın dünyaca ünlü kesme camları, cam ustalarının zorunlu olarak geliştirdikleri teknik üstünlüğün yarattığı bir ürün kimliğini yüzlerce yıl boyunca sürdürebilmişlerdir.

Cam üretiminin temel yapısından kaynaklanan bu gerçeğin pratik bir sonucu olarak, dünyanın en eski ve önemli camcılık merkezleri arasında bile daima bir kimlik yarışması yaşanmıştır.

Saray Fabrikalarından, Cam Sanayiine Geçiş

İşte yukarıda çok kalın çizgilerle tanımlanan bütün bu nedenlerle, 19. yüzyıldan önceki camcılık, her dönemin devletleri ya da sarayları tarafından özellikle korunuyor ve destekleniyordu.

Ama 19. yüzyılda Avrupa’da gelişmeye başlayan “Sanayi Devrimi”nin etkileriyle, geleneksel sanatlar arasında özel bir yeri bulunan cam ürünlerin kimliği bile ciddi biçimde sarsılmaya başlamıştı.

Bununla birlikte bu eski gücü yeni gelişmelere uyarlamak için de hemen ciddi girişimler başlatılmıştı. Nitekim birçok önemli ve ünlü camcılık kuruluşlarının başlangıcı genellikle 18 ve 19. yüzyıllarda krallıkların, sarayların kurduğu veya çok yönlü desteklediği özel

fabrikaların ve atölyelerin uzantılarıydı. Hiç kuşkusuz, bu fabrikaların değerli ürünleri hem kendi dönemlerinde, hem de bugün müze ve koleksiyonların en değerli parçalarıdır.

Avrupa'daki bu fabrikaların özenli cam ürünleri, diğer ülkelerde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir prestij ürünü olarak kabul edilmişti. Ve genellikle çok önemli mekanlarda kullanılıyordu. Bu durumu belgeler arasında şöyle izleyebiliyoruz: 14

"…Osmanlı sarayları, Avrupa'da Şark zevkine ve geleneklerine uygun şekilde yapılmış bu güzel eşya ile dolup taşıyordu. Osmanlı sultanları Avrupa fabrikalarına şekil ve dekorasyon bakımından kendi zevklerine uygun biblolar sipariş ederler; uygun vesilelerle bunları valilerine, yabancı diplomatlara, sarayın yüksek memurlarına ve İstanbul'a gelen misafirlere hediye olarak verirlerdi. Doğuluların zevkini anlayan cam imalatçıları bu zevke cevap veren eşya ve biblolar yapmaya başladılar ve o tarihten beri de çarşı ve pazarda bu çeşit eşya muntazaman bulunmaya başladı…"

Aynı kaynaklardan, 18. yüzyılın başında Bohemyalı cam ihracatçıların, Beyrut, Kahire ve İstanbul'da imalathaneleri bulunan cam şirketleri halinde gruplaşmış bulundukları da anlaşılıyor. Bu gibi ticari düzenlemelerin sonucunda cam sanatçıları, Bohemya camları üzerine kesme veya boyama teknikleri ile İstanbul resimleri veya padişah tuğrası gibi motifleri işliyorlardı.

Cam Sanayiindeki Rekabetin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yansımaları

19. yüzyıla kadarki dönemde cam üretimi, genellikle küçük potalarda ergitilen camlarla yapılıyordu. Ayrıca böyle bir üretim, bütünüyle el ustalığına dayanıyordu. Öte yandan, cam üretimi teknik açıdan daima çok özel ve ağır bir endüstrinin varlığı ile gerçekleştirilebilir. Örneğin cam tekniğinin eski günlerinden beri kullanılan "üfleyerek cam şişirme" tekniği, kullanılıyorduı. Sanayi Devrimi ile birlikte, "üfleme" teknikleri geliştirerek üretime getirdiği yeni yorumlarla birçok yeni ürün, kolay yapılabilir ve satılabilir duruma dönüştürülmüştü.

“Üfleme” tekniği, ilke olarak, 1800’lü yıllarda da henüz bir el üretimiydi. Ama sanayileşme nedeniyle cam ürünler artık her gün biraz daha ucuzluyordu. Ve bu yeni camlar, olağanüstü işlemlerle zenginleştirildiği zaman, sonuçta bir sanat eseri değerine de ulaşabiliyordu.

II. Bölüm

19. Yüzyıl’daki Sanayi Devrimi’nin Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Sembolü Olarak “Beykoz İşi” Camlar

Beykoz Camcılığının I. Dönemi

1839: Abdülmecid Dönemi, “Tanzimat” ve Sanayinin Geliştirilmesi

1839 yılında tahta çıkan Abdülmecid, kendisini son derece çalkantılı bir ortam içinde bulmuştu. Nitekim kendisinin döneminde ülkede iç ayaklanmalar olmuştu. Aynı yıllar içinde Avrupa devletleri ile sorunlar yaşanmış, Cidde, Suriye, Mısır, Eflak-Boğdan, Sırbistan, Karadağ’da ayaklanmalar çıkmış ve bütün bunlara çözüm bulunmuştur. Büyük siyasi olaylarla, Mısır’da Süveyş Kanalı açılmıştır.

Abdülmecid, babasının başlattığı yenileştirme girişimlerini içtenlikle sürdürmüş, ancak yumuşak kişiliği nedeniyle aynı hızla geliştirememişti. Bu yenilikçi yönlerinden ötürü, gerek halkın sevgisini, gerekse Avrupa devletlerinin takdirini kazanmıştı. Haksızlıktan, yanlış karar vermekten ve gereksiz kan dökülmesinden nefret eden Abdülmecid, Osmanlı İmparatorluğu’nu içte ve dışta oldukça iyi bir konuma getirmiş bir kişi olarak kabul ediliyordu.

Bütün bu girişimlerin sonucunda, Osmanlı İmparatorluğu’nun en kapsamlı ve etkili yenileştirme hareketlerinin temeli olan “Tanzimat” ilan edilmişti. Aslında, o tarihlerin ölçüleri içinde bu çok büyük bir yenilikti. Çünkü imparatorluğun Batı ile yakınlaşması ve bu amaçla yapılan büyük değişim, bir anlamda bu proje ile birlikte hayata geçmeye başlamıştır.

Çok geniş kapsamlı olarak planlanıp hayata geçirilen bir “Islahat Programı”nı açıklayan iki “Ferman”la başlatılmış olan bu

proje “Tanzimat” olarak isimlendirilmişti. Birincisi 1839 yılındaki “Gülhane Hatt-ı Şerifi”, ikincisi de 1856 yılındaki “Hatt-ı Hümayun”dur.

Osmanlı İmparatorluğu’nda başlatılan bu önemli girişimin desteği ile İstanbul’da çok sayıda yeni sanayi kuruluşu ortaya çıkmaya başlamıştı. Diğer yandan, bu yeni fabrikaların ürünlerinin haklarının korunması için “Fransız Patent Kanunu”, “İhtira Beratı Kanunu” kabul edilmişti. “Kara Gümrükleri” kaldırılmış, “Damga Resmi Kanunu” kabul edilmiş, “Ticaret Mahkemeleri” kurulmuş, “İdadiye Mektepleri” açılmış, “Zonguldak Maden Kömürü İşletmesi” çalışmaya başlamış ve en önemlisi “Sanayi Mektepleri” kurulması için girişimler başlatılmıştı.15

Tanzimat Dönemi’nde Zeytinburnu ve Bakırköy, bir tür entegre sanayi bölgesi olarak kabul edilmişti. 1842 yılında deniz kıyısında kurulan “Zeytinburnu Fabrikaları”ında, genellikle çeşitli makine ve takım tazgahları, çelik ray, demir boru, tarım aletleri, bağ ve bahçe aletleri, koşum takımları, top, kılıç, süngü gibi savaş araçları üretiliyordu. “Bakırköy” tesisleri de demir fırınıyla, tersanesiyle, iplik bükme ve dokuma fabrikalarıyla geniş bir bütündü. Bütün bu fabrikaların kurulmasında ve işletilmesinde yabancı uzmanların katkıları bulunuyordu. Ayrıca Avrupa ve Amerika’dan jeolog ve mühendisler getirilerek, ülkedeki ham madde kaynakları araştırılmıştı. Nitekim İstanbul Büyükada’daki demir madeni ile Ereğli’deki kömür yatakları bu amaçla araştırılıp bulunmuştu.16

Boğaziçi’nde “Beykoz Camcılığı”nın Başlaması

19. yüzyılın başlarında Avrupa’daki Sanayi Devrimi’nin desteğinde gelişen yeni sanayi kolları ve merkezleriyle rekabet edebilmek için Osmanlı İmparatorluğu’nda gerek devlet, gerekse özel kesim önemli girişimler yapmaya başlamıştı.

Öte yandan, unutmamak gerekir ki Venedik camcılığı, İstanbul camcılığı için uzun süredenberi “önemli bir rakipti”. Ve böyle bir rekabete dayanabilecek yeni fabrikaların kurulması gerekiyordu.

Bu işe uygun düz ve geniş araziler aranarak gerekli yatırımların yapılması girişimleri başlatıldı. Boğaziçi’ndeki Beykoz çayırı ve

çevresi de bu gibi yeni teknolojilerin yerleşmesi için çok uygun bulunmuş olmalıydı.

Daha önce düzenli bir şekilde İstanbul surlarının ve eski Tekfur Sarayı'nın çevresine yerleştirilmiş ve gittikçe gerilemiş olan eski cam atölyelerinin yanı sıra, Beykoz'daki düzlüklerde de yepyeni bir camcılık başlatılmıştı. Hatta bu bölge, o tarihlerde yapılan çeşitli yatırımlarla, bir anlamda ülkenin ilk organize sanayi bölgesi gibi oluyordu. Nitekim bu gelişimin parçaları olarak, dönemin cam, porselen, tuğla, deri, ayakkabı, ispirto, mum, kumaş, kağıt gibi sanayi kollarının en yeni teknolojilerini taşıyan fabrikalar hep Beykoz ile Paşabahçe arasında kurulmaya başlamıştı.

Beykoz bölgesinde ilk kez cam fabrikasının kuruluşu, Venedik camcılığının kendi krizlerini aşmak için dışa açılmaya başladığı yıllara rastlıyor. Ve büyük bir olasılıkla, böyle bir nedenle, III. Selim Dönemi'nde Mehmet Dede isimli mevlevi Venedik'te eğitilmiş ve daha sonra Beykoz'daki fabrikada camcılığa başlamıştır.

Bütün bu gelişmelerden açıkça anlaşılıyor ki Osmanlı İmparatorluğuda diğer Avrupa krallıkları gibi, o tarihlerin en yeni sanayi ve sanat olayı olan camcılığa sahip çıkmıştır. Üstelik de uzun yıllardan beri en önemli rakip olan Venedik cam teknolojisini ülkeye getirmek ve onu alabildiğince geliştirmek için girişimler ve düzenlemeler başlatmıştı.

Akdeniz Camcılığı ve "Beykoz" Camlarının Kaynakları

İstanbul'da başlatılmış olan Beykoz camcılığı aslında, Akdeniz camcılığının 3000 yıllık tarihi kimliği ile bağlantılıydı.17

Camcılığın başlangıç noktası olan Doğu Akdeniz ve daha sonra da olağanüstü bir şekilde parlayan Venedik camcılığı, tarih içine bizim "Beykoz işi" kimliği olarak tanınan cam eserlerin yaratılmasında büyük ölçüde etkili olmuştu.

Aslına bakılırsa, özellikle Venedik ve Murano camcılığı, bu eski tekniği olağanüstü yorumlara ulaştırmıştı. Bu üretim tekniğinin temeli olan hassas kimya bilgisi ve camcılık ustalığı ile Venedikli usta camcılar 18. yüzyılda dünya camcılığına kendi kimliğini vurmuştu.

Ancak aynı yıllarda, “Sanayi Devrimi”, bütün ülkelerdeki bu gibi geleneksel üretim merkezlerini ciddi darboğazlara sokmuştu.18

Muranolu camcılar da o güne kadar bütün bilgilerini büyük bir titizlikle koruyarak kendilerine saklamışlardı. Ancak, 19. yüzyıl başlarında Murano’da yaşanan ekonomik ve siyasal krizler nedeniyle cam ustaları bütün Avrupa’ya dağılmaya başladılar.

Çok doğaldır ki, o dönemlerin kralları, imparatorları bu ünlü cam ustalarını, kendi ülkelerinin cam sanatını geliştirmede kaynak olarak kullanmak için davet etmişlerdi. Ve hiç kuşkusuz Venedik cam ustalığından önemli ölçüde yararlanmışlardı.

Böylece yüzyıllar boyunca her yönüyle bir kapalı kutu olan ve her türlü bilgisini gizleyen Venedik camcılığı birden bire bütün Avrupa’ya, üstelik en üst düzeydeki desteklerle yayılmaya başlamış oluyordu.19

Aynı tarihlerde Osmanlı İmparatorluğu da, Avrupa gibi, bu sanayileşme girişimlerine başlamıştı. Her ülkeden en ileri sanayi ve teknoloji için uzmanlar getirtiliyordu. Bu girişimlerin doğal bir uzantısı olarak Venedik’ten ayrılan ustalarla da ilişkiler kurulmuş olmalıydı. Beykoz örneğinde olduğu gibi, Mehmet Dede Venedikte eğitildikten sonra İstanbul’a dönmüştür. Belki de yanında Venedik’ten yardımcılar, aletler ve malzemeler getirmişti. Çünkü o yıllarda bu gibi uygulamalar çok yaygındı.20

Osmanlı İmparatorluğu’nun, 19. yüzyılda kurmaya çalıştığı cam sanayiinin en önemli rakipleri olan Venedik ve Bohemya camcılığının ve ürün kimliğinin, Beykoz camcılığının gelişmesindeki etkileri acaba nasıl olmuştu?

Yukarıda görüldüğü gibi, Venedik, neredeyse yüzlerce yıldan beri önemli bir camcılık merkeziydi. Üstelik, Venedik camcılığında, ham malzemesinin hazırlanmasından başlayan, sonuçtaki üründe biten çok sıkı bağlantılar bulunuyordu. Böyle bir düşünce ile ulaşılan geleneğin sonucunda, “elit” bir ürün ustalığı elde edilmişti. Bu da ürünün değerini arttırıyordu. Sürekli olarak geliştirilen yenilikler, en usta cam sanatçıları eliyle yeni ve olağanüstü ürünlere dönüştürülüyordu.

Ama Venedik camcılığının belki de en ilginç yanı, cam formlarının üretilmesinde hiçbir kalıp kullanılmaması ve daima “orijinal” ürün elde edilmesiydi. Bütün ürünler “el ile ve sınırlı sayıda” üretiliyordu. Cam sanayiindeki herşey, “binlerce yılın deneylerini, usta ellerle bir araya getirme” düşüncesine yönelmişti.

Nitekim en eski cam tekniklerinden olan ve Osmanlı İmparatorluğu’nda “Çeşmibülbül” olarak isimlendirilen “Filigrano”, Venedik’te ve dünyanın pek çok camcılık geleneğinde bugün bile ustalıkla üretiliyor. Akdeniz camcılığının bu eski geleneği, Venedik cam ustaları tarafından birçok şekilde, günün cam sanatının gerektirdiği yeni yorumlarıyla birlikte, her zaman geliştirilerek uygulanmıştır.

Ne kadar ilginçtir ki, bugün birer “el ustalığı eseri” olarak kabul ettiğimiz “Beykoz camları”, gerçekte “dönemin en ileri sanayi kuruluşları” arasındaki uluslararası rekabet yarışının ürünleri olarak yaratılmıştı. Hattâ “Beykoz camları”nın bu yönü üzerinde o kadar duruluyordu ki, birçok örnek, uluslararası sanayi fuarlarına, Osmanlı İmparatorluğu’nun bu alandaki sanayi düzeyini temsil ederek gönderilmiş, üstelik de bu özellikleriyle ödüller kazanmışlardı.

Kısacası Beykoz camları, bir anlamda, imparatorlukta kurulmaya başlayan yeni bir cam sanayiinin o dönemdeki sembolleriydi. 19. yüzyılda ortaya çıkarılmış bulunan bu gibi ürünlerin hemen hemen tümü, yeni teknolojilerin birer sembolü olarak kabul ediliyordu.21

Bütün bunlarla bağlantılı olarak, daha önce İstanbul surlarının ve eski Tekfur Sarayı’nın yanına yerleştirilmiş olan cam atölyelerine karşılık, 19. yüzyıl başlarında, Beykoz’daki düzlüklerde bu kez de en yeni tekniklerle cam üretimi başlatılmıştı.

Beykoz bölgesi, arazi yapısı, suları ve büyük bir olasılıkla, o yıllarda İstanbul’un en önemli sorunu olan yangınlara neden olmayacak kadar uzakta bulunması nedeniyle seçilmişti.

Çünkü o dönemlerde yeni bir sanayi demek, “yüksek ısı ve ateş ve bunun sonucunda da yangın tehlikesi” demekti. Kısacası, Beykoz çevresi, bütün bu özellikleriyle bir anlamda ülkenin ilk organize sanayi bölgesi gibi bir anlam kazanmaya başlıyordu. Yeni

fabrikaların kurulmasına uygun düz ve geniş arazilere ve diğer şartlara sahip olan Boğaziçi'ndeki Beykoz çayırı ve çevresi de bu gibi yeni teknolojilerin yerleşmesi için gerçekten uygundu.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün bu sanayileşme girişimlerini değerlendirirken, cam sanayiinin kendine özgü yapısını ve bir özelliğini de hatırda tutmak gerekir.

Cam üretimi gece-gündüz, hiç durmaksızın süregelen bir çalışma düzeni gerektirir.

O yüzden nerede bir cam atölyesi varsa, orada kesintisiz bir çalışma düzeni vardır. Bütün bunlara ek olarak, o tarihlerde camcılık bir tür aile sanatı gibi kabul ediliyordu. Hatta cam alanında çalışan ailelerin kişileri, genellikle camcılığın değişik kollarıyla ilgili oluyordu.

Bu uzmanlığın özellliği nedeniyle bir cam atölyesi kapansa bile, orada çalışmış olan camcılar başka bir iş koluna kolay kolay geçemiyordu. Ve üstelik, hepsi de üretimi duran böyle bir işyerini ne yapıp yapıp yeniden çalıştırmanın yollarını arıyorlardı. Hatta emekli olanlar bile, kendilerine göre camcılığın değişik işlerini yaparlardı.

Bu nedenle, en eski tarihlerden bu yana, yaygın biçimde cam üretimi yapılan bölgeler hiç durmadan değişimin dalgalanmalarını yaşar. Atölyenin biri kapansa, bir süre sonra yenisi açılır. Eski ustalar yeni atölyeye geçer ve cam işlemeye devam ederler.

Beykoz bölgesinde de 18. yüzyılın sonlarından bu yana hep böyle olmuştur. Bir cam atölyesi kapanmış, diğeri açılmış ve böylece günümüze kadar devam edegelmiştir. Gerçekte bu ilginç durum, hemen hemen her yerde böyle olmaktadır.

Beykoz Camcılığının II. Dönemi

En Üst Düzeydeki Kişilerin Uğraştığı "Cam ve Billur" Üretimi

III. Selim Dönemi'nde Beykoz'da çalıştırılan ilk cam fabrikasından daha sonra, "Tanzimat" Dönemi'nin en ünlü isimlerinden olan Ahmet Fethi Paşa'nın girişimleriyle, yine aynı bölgede bir "Cam ve Billur Fabrikası" kurularak üretime başlatılmıştı.

Beykoz bölgesindeki III. Selim Dönemi'ndeki fabrika gibi, şimdilik, hakkında çok fazla bilgi ve belge bulunmayan bu girişimde de, "Beykoz işi camlar"a ek olarak ünlü "Çeşmibülbül"ler yaratılmıştı.

Ne kadar ilginçtir ki, döneminin en güçlü camcılık merkezi olan Venedik'in teknik desteği ve "kimlik etkileriyle" üretilmeye başlanan bu ürünler, zaman içinde "Boğaziçi camcılığı"nın yeni kimliğini oluşturmuşlardı.

Ancak, Venedik camlarının, İstanbul için uzun süredenberi "önemli bir rakip" olduğunu da unutmamak gerekir.

1850'li Yıllarda Cam Teknolojisi, "Dolmabahçe Sarayı" ve Yeni Ürünler

19. yüzyıl, cam sanayiinin bütünüyle çok köklü değişimler yaşadığı bir dönem olmuştu. Bu dönemin en önemli özelliği, geleneksel cam üretiminin çok büyük bir hızla sanayileşmeye dönüşmesiydi. Böylece gerek mimaride, gerekse günlük hayatta büyük boyutlu çeşitli camlar ve yeni cam ürünler kullanılmaya başlanmıştı.

Nitekim 1850'li yılların en ileri sanayiinin ürünlerini bir araya getirmiş olan Dolmabahçe Sarayı'nın inşaatında, Avrupa cam sanayiinin en yeni ve çarpıcı camları da kullanılmıştı.

Dönemin pek çok sanayi ürününün hayata geçmesi de cam malzemenin yeni kullanım alanlarıyla ortaya çıkmıştır. Kıyasıya bir yarış içine girmiş bulunan Avrupa cam sanayii hiç durmadan yeni ürün yaratıyordu. Yeni aydınlatma araçları, aynalar, büyük pencereler, vazolar, sürahiler, şişe ve bardaklar gibi yeni ürünler hep o dönemin yenilikleriydi. Belki de bu nedenle, Dolmabahçe Sarayı, dönemin cam sanayiinin ve sanatının en ünlü üreticilerinin en özel ürünlerini bir araya toplama açısından çok ilginç bir rol oynamıştır.

Ama bu arada, geleneksel Osmanlı cam sanayii bu gelişmelere uyum yapamayıp sönmeye yüz tutmuştu. Bu durum, büyük bir olasılıkla, Dolmabahçe Sarayı'nı inşa edenleri oldukça düşündürmüş olmalıydı.

İşte bu nokta, Beykoz'da yeni bir camcılık geleneğinin ikinci döneminin başlatılması için bir ortam yaratmıştır.

"Sanayi Devrimi" ve Ahmet Fethi Paşa'nın Beykoz Camcılığına Desteği

Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'da başlayan "Sanayi Devrimi" ile karşı karşıya kaldığı tarihlerde, Avrupa'da önemli görevlerde bulunmuş olan Ahmet Fethi Paşa'nın, birçok yararlı girişimi yanında, III. Selim'den sonra, Beykoz'da gerçek anlamda bir cam sanayiinin kurulmasında da önemli rolü olmuştu.

1801 yılında doğan, "Enderun"dan yetişen ve "Tanzimat" Dönemi'nin önemli devlet adamlarından olan Fethi Paşa, Avusturya, Londra ve Paris'te elçilik yapmıştı. İngiltere Kraliçesi Viktorya'nın taç giyme töreninde Osmanlı İmparatorluğu'nu temsil etmişti. Kendisi "Meclis-i Vala" üyesi ve Ticaret Nazırı olmuş, 1840 yılında II. Mahmud'un kızı Atiye Sultan ile evlenmişti. 1852'de "Mühimmat-ı Harbiye Nazırı" ve "Tophane Müşiri" olmuş, ikinci kere aynı görevdeyken 1854 yılında ölmüştü.22

Ahmet Fethi Paşa'nın çok renkli bir kişiliğe sahip olduğu da anlaşılıyor. Kendisi, herşeyden öncelikle Batı'yı çok iyi tanıyordu.

Belgelere göre, Osmanlı döneminde ilk müzeyi de Fethi Paşa hayata geçirmiştir. III. Murad Dönemi'ne kadar Saray'a ait olan özel eserler, Yedikule'de bir kalede korunuyordu. Bu eserler daha sonra Topkapı Sarayı'na taşınmış, Fethi Paşa ise bu eserleri Saint Irene Kilisesi'nde 1846 yılında bir araya getirerek ilk genel müzeyi kurmuştu. Bu müzeye daha sonra "Müze-i Hümayun" adı verilmiş ve ilk müdür olarak "Galatasaray Sultanisi" hocalarından bir İngiliz görevlendirilmişti. Bu arada Ahmet Fethi Paşa'nın resim sanatının gelişmesini desteklediği ve hatta ünlü ressam Hüsnü Yusuf Bey'in, Paris, Belçika, Viyana, Berlin ve İtalya'ya gönderilerek resim öğrenimi görmesini sağlamış olduğu anlaşılıyor.

Ancak bütün bunların yanı sıra, Ahmet Fethi Paşa'nın en önemli görevlerinden birisi de Dolmabahçe Sarayı'nın tamamlanıp döşenmesinde etkin rol almış olmasıydı. "Tophane Müşiri" olarak, Dolmabahçe Sarayı'nın cam eşyaları, mobilyaları ile bazı özel

parçalarının Paris ve Doğu Avrupa’daki mağazalardan ve fabrikalardan satın alınmasını yönetmişti. Bununla birlikte, o dönemde hakim olan “… ticaretin Türklere uygun olmadığı…” düşüncesinden ötürü “yadırganmış” olduğu bile anlaşılıyor.

Yeni Fabrikalara Doğru

İşte bu koşullar altında, Dolmabahçe Sarayı’nın kurulması için Avrupa’dan getirilen yeni ürünlerle ile birlikte, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki temel sanayi alanlarının gelişememiş olduğu da açık biçimde ortaya çıkmıştı. Bu önemli eksikliğin hızla giderilmesi için, başta “Hereke Fabrika-i Hümayunu” olmak üzere bir dizi yeni fabrika kurulmaya başlanmıştır.

Diğer yandan, 1855 yılında inşaatı tamamlanan Dolmabahçe Sarayı, aynı zamanda dönemin hem en ileri teknolojisine sahipti hem de en ileri sanayi ürünleriyle donatılmıştı. Bu yönüyle, bir saraydan daha çok, birbiriyle rekabet eden çarpıcı ürünlerin bir araya getirildiği bir tür sanayi sergisi gibiydi. Çünkü Fransız “Sevres” vazoları, “Baccarat” kristalleri, İtalyan “Venedik” camları, Alman-Çekoslavak “Bohem” avizeleri getirilerek sarayın iç mimarisinde kullanılmıştı.

Unutmamak gerekir ki bu ürünler o önemde bile, Avrupa’daki “Sanayi Devrimi”nin ve uluslararası sanayi sergilerinin en güçlü ve etkili ürünleriydi.

İşte Ahmet Fethi Paşa’nın oluşturduğu bu ortam, daha sonra Beykoz’da kurulacak olan yeni bir cam fabrikasının da temellerini oluşturmuştur.

1844: Beykoz “Çini ve Billur Fabrika-i Hümayunu”

Ahmet Fethi Paşa’nın, “Tophane Nazırı” iken cam sanayiinin ve sanatının geliştirilmesi açısından yaptığı en önemli işlerden birisi, o tarihlerde büyük bir sanayi bölgesi olarak gelişen Beykoz’da, Abdülmecid’in buyruğuyla bir “Çini ve Billur Fabrikası”nı kurmuş olmasıydı.

Üstelik bu fabrika, o tarihe kadar yapılmış olan, ülkede bir cam sanayii kurma girişimlerinin arasında en uzun süreli etkili

olacaktı.

Çünkü bu girişimin desteğiyle, Beykoz çevresinde geliştirilen camcılık, hemen hemen hiç kesilmeden uzun yıllar boyunca sürdürülmüş ve bir bakıma, günümüzün cam sanayiinin bile içinde yeşerdiği verimli bir gelenek ortamı oluşturulmuştur.

Aslında III. Selim Dönemi’nde Beykoz’da çalıştırılmış olan cam fabrikasının en ünlü ismi olan cam ustası Mehmet Dede’nin “Venedik’te camcılık eğitiminden geçmiş olması”, Ahmet Fethi Paşa’nınkinden önce kurulmuş olan fabrikanın en düşündürücü yanıydı.

Venediklilerle başlatılan bu fabrikadan sonraki yıllarda inşaatı tamamlanan Dolmabahçe Sarayı’nda, Avrupa’nın Venedik dışındaki en önemli cam fabrikalarının cam eserleri büyük bir çoğunlukla ve etkinlikle kullanılmıştı. Aslına bakılırsa Venedik camcılığı da aynı tarihlerde “Sanayi Devrimi”nden olumsuz yönde etkilenmiş ve çeşitli sıkıntılar içine düşmüştü. Yani o tarihte eski ve ünlü Venedik camları artık “Yeni” anlamına gelmiyordu. Hatta belki de günün koşulları içinde “Demode” kabul edilen bir ürün grubunu simgeliyordu.23

Ama bu arada ilginç olan şey şuydu: Ahmet Fethi Paşa, “Sanayi Devrimi”nin en önemli cam fabrikalarının örneklerini Dolmabahçe Sarayı’na getirterek bir tür sanayi sergisi oluşturmuş, daha sonra da bu kaynaktan destek alarak yeni bir cam fabrikası kurmuştu. Bu yeni cam fabrikasıyla da günümüzün cam sanayiine bir tür temel oluşturmuş oluyordu.

Ahmet Fethi Paşa’nın “Paşabahçesi”nde kurduğu cam ve billur fabrikasında yapılan camlarla ilgili olarak bir olay anlatılır. Bu öncüsü olduğu cam sanatı ile kendisinin özdeşleştirilmesini göstermesi açısından çok ilgi çekicidir:

Söylendiğine göre, Paşa öldüğü zaman, Kuzguncuk’taki yalısında büyük üzüntüye kapılan Çerkes kalfalar “-Ah efendimiz bunları ne kadar severdi. O gitti, bundan sonra bunları görecek göz kimde kaldı?” diyerek, yalıdaki çeşmibülbülleri çamaşır sepetlerine doldurup denize atmışlardı. Ancak Ahmet Fethi Paşa’nın torunu Rey’an Hanım’ın söylediğine göre bu olayın aslı şöyleydi:

“-Ninem yedi yaşındayken babası ölünce yetim kalmış. O dönemde yetimlerin hakkının korunması için her şey satılığa çıkartılırmış. İşte o zaman kahya, Şemsinur Hanımefendi’ye bu satışın yazık olduğunu söyleyerek satışı durduruyor. O arada bazı şeyler satılmış. Geriye kalan ve dedemin kurduğu fabrikanın ürünleri olan camlardan bazı örnekler de şimdi bende duruyor.”24

Yukarıda anlatılanlar, Beykoz camlarının, üretildiği dönemde neredeyse Fethi Paşa ile özdeşleştiğini ve çok önemli olduğunu da gösteriyor.

1845: Çubuklu’da “Cam ve Billur Fabrikası”

Beykoz yakınlarındaki Çubuklu’da kurulmuş olan cam fabrikası hakkında başka bilgiler de vardır: 25

…yüzyıldan biraz daha önce, Çubuklu civarında bir cam ve billur fabrikası kurulmuştur. Bu fabrika bir müddet sonra devlet tarafından satın alınmış, buraya Darphane Nazırı Tahir Efendi müdür tayin edilmiştir. Bu fabrikada cam eşya ve bu arada “çeşmibülbül”ler mükemmel bir şekilde yapılmış ve örnekleri 1846 yılında devlet erkanına gösterilerek takdire görmüştür…

İstanbul’da yayımlanan “Takvim-i Vekayi” gazetesinin 19 0cak 1847 tarihli ve 316. sayısının ikinci sayfasında “Vukuat-ı Resmiye” haberleri arasında da bu fabrikayla ilgili bazı bilgiler vardır.26

Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü’ndeki belgelerden şu bilgiler elde edilebiliyor: 27

“… Boğaziçi’nde ‘İncir Karyesi civarında’ Hüdavendigar Müşiri Mustafa Nuri Paşa bir ‘Cam ve Billur Fabrikası’ yaptırmıştır…”

Mustafa Nuri Paşa (1798-1787) Sultan II. Mahmud tarafından saraya alınmış, önce “tırnakçı”, daha sonra “sır katibi” olmuştu. Çeşitli valilik görevlerinden sonra “Serasker” olan Nuri Paşa Bursa Valiliği de yapmıştı. Kendisinin kurduğu bu fabrika hakkında “Sadaret”ten Saray’a yazılan 11 Nisan 1846 tarihli bir yazıdan, şöyle bir ferman çıkarılmış olduğu anlaşılıyor:

“… Mustafa Nuri Paşa’nın rica ve iltiması üzerine fabrikanın Padişah tarafından satın alınıp Emlak-ı Hümayun’a dahil edilerek,

Darphane-i Amire’den imal ve idamesi hususuna…”

Bu emrin yerine getirilmesi için Darphane Nazırı gerekli girişimi yapmıştı. Sonuçta, fabrika kurmak için “… Efkaf-ı Hümayun Hazinesi’nden, Sultan Mustafa vakfı arazisinde 15.000 zirakarelik arsa ve içinde bir masura ma-leziz, aylık 320 akçe icare-i müeccele ile”. Mustafa Nuri Paşa’ya kiralanmıştı. Fabrikanın artan kiralar nedeniyle “…İcaresinin yıllık 64 kuruşu mukataaya bağlanarak, aynı yılın muharrem ayının ilk gününden itibaren (30.12.1845) Darphane tarafından vakfa ödenmesine Efkafnazırı tarafından, Padişahtan izin istenmiş…” ve uygun görülmüştü.

Böylece fabrika devlet yönetimine geçmiş oluyordu.Kaynaklara göre, daha sonraki gelişmeler şöyle olmuştu. Fabrikayı ve yönetimini devralan Darphane Nazırı Tahir Bey, başarılı bir çalışma düzeni kurmuştu. İlk ürünler ertesi yılın başında padişaha sunulmuştu. Padişah da Mabeyin’den gönderilen 27.12.1846 tarihli bir yazıda şöyle bildirmişti:

“-Bunların, içlerine birer pusula konularak sadrazama gönderilmesi ve Padişah adına şeyhülislama ve öteki nazırlara dağıtılması…”

Sadrazam, ertesi günkü tarihli cevabı ile “kendisinin ve hediyeleri dağıttığı öteki nazırların teşekkürlerinin” padişaha ulaştırılmasını rica etmişti. Mabeyinden yazılan ilk yazıda fabrikaların durumu anlatıldıkan sonra biraz daha ayrıntılı açıklamalar yapılmıştı:28

… Boğaziçi’nde Çubuklu adı ile anılan yer civarında bulunan billur fabrikası her açıdan önde gidip, ilerleme kaydetmiştir. Bu nedenle Padişah hazretleri tarafından değerli bulunup, buranın satın alınarak bu güzel değerlerin, düzenlemelerin Devlet Darphanesi Nazırı Tahir Beyefendi Hazretlerine ferman buyurularak lazım gelenlerin yapılması için yukarıda adı geçen amir, gereken gayreti göstermiştir.

Padişahın sahip çıkması ile söz konusu fabrikayı padişaha ait bir fabrika haline getirmiş ve düzenlemeler usulünce yapılmıştır. Güzel bir başlangıçla, bu taraflarda bulunan maden cevherinden olan

çeşmibülbül denilen, çok beğenilen ve itibar edilen billur çeşidinin imal edilmesi için, fabrika mamulleri seçilmiş kalıplara dökülerek, örnekler padişaha takdim edilmiştir. Adı geçen örnekler gerçekten güzel, nefis ve istek doğrultusunda başarı kazandıracak biçimde olmuştu. Bu nedenle padişahın tarafından beğenilmişti. Padişahın döneminin güzel eserleri olmasından dolayı bütün vekiller, kabine azaları, nüfuz ve itibar sahibi kişilerin bu örnekleri görmesi ve gereklerin yerine getirilmesi için adı geçen örnekten Sadrazam ve Şeyhülislam ile diğer yüce vekillere de hediye edilmiştir…

Yani kısacası, Çubuklu'da kurulan "Cam ve Billur Fabrikası"nın ürünleri, dönemin padişahına, vekillerine ve ileri gelenlere hediye edilecek düzeyde başarılı olmuşlardı.

1855: Paris Sergisi'nde Osmanlı Camları

1855 yılında Paris'te açılan üçüncü uluslararası sergi (Paris Exposition Universelle), Osmanlı İmparatorluğu'nun katıldığı ikinci sergiydi. Aslına bakılırsa aynı tarihte Kırım Savaşı'nı yaşayan Osmanlı İmparatorluğu, sıkışık durumuna karşılık, başta İstanbul olmak üzere en büyük üretim merkezlerinden yaklaşık 2000 adet ürünle bu sergiye katılmıştı. Osmanlı ürünleri 35 pavyonda sergilenmiş, sergi sonunda yapılan değerlendirmelerden sonra, 27 madalya ve 20 mansiyon kazanmıştı.

Bu ürünler arasında "İncirköy Fabrika-i Hümayunu" ürünü olan porselen ve camlar da madalya kazanan ürünler arasındaydı.29

1856 Paris Sergisi

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu tarafından kurulmuş olan fabrikaların ürünlerinin yer aldığı önemli bir olay da, 1856 yılında Paris'te açılan uluslararası sergiydi.30

Bu sergiye katılan devlet fabrikaları arasında, Beykoz'daki "İncirköy Fabrikası" da bulunuyordu. Bu sergide cam ve porselen fincanlar ve benzeri ürünler sergilenmişti. Sergiye ürünleriyle katılan diğer devlet fabrikaları ise şunlardı: İzmit Fabrikası, Hereke Fabrikası, İstanbul'dan "Feshane",

“Basmahane”, “Zeytinburnu Fabrikası”, “Beykoz Techizat-ı Askeriye Fabrikası”, “Tophane”.

Yukarıdaki çok sınırlı bilgilerden, Beykoz’daki bu fabrikanın, Paris’teki böyle önemli bir uluslararası sergiye götürülecek kadar iyi ürünleri bulunduğu anlamı çıkarılabilir.31

1860: Üretimde “Gedik” Düzeninin Kaldırılması

Aslına bakılırsa, bütün bu gelişmeler, Sanayi Devrimi’nin yeni kurallarının ülkeye hızla girmeye başladığını göstermektedir. Yeni sanayi, özel olarak yetişmiş insan gücüne ve düzenlemelere gerek duyuyordu. Bu yeni bir durumdu. Bu yeniliğin en ilginç sonuçlarından birisi, Osmanlı İmparatorluğu’nda yüzyıllar boyunca üretim düzeninin temelini oluşturan “Gedik” sisteminin kaldırılmasıydı. Nitekim 1860’lı yıllarda “Esnaf ve Sanatkar Birlikleri”nin sanat ve hizmet tekelinin kaldırılması da aynı düşüncenin devamıydı.

Bundan da şu anlam çıkıyordu: Osmanlı İmparatorluğu’nda yeni bir sanayinin kurulması, yabancı ülkeden “… hem teknolojiyi, hem de onu kullanacak insan gücünün getirilmesi…” demek oluyordu.

Beykoz camcılık geleneğinin yabancı ülkelerden alınan destekle kurulmasının temelindeki düşünce de bu gerçeğe dayanıyordu.32

III. Bölüm

Beykoz Atölyelerinin Ürettiği Camların Özellikleri “Beykoz İşi” Camlarının Özellikleri

Cam Teknolojisinin Olanakları

Genel olarak söylemek gerekirse, cam üretimi her zaman bir tür “ağır endüstri” ile yapılabilmişti. Üstelik en küçük ölçeklisi de, en büyük ölçeklisi de bu anlamda aynıydı.Çünkü camcılık, ham malzemesi, camı eritmede kullanılan enerjisi, teknolojisi, özel araç ve gereçleriyle gerçekten çok karmaşık yapılı bir sanayidir. Üstelik bu karmaşık yapılı endüstride ham malzeme cam potalarına girer, uzun sürede eritilir ve birkaç dakikada işlenerek bütünüyle bitmiş bir ürün olarak dışarı çıkar.

Cam sanayiinin her döneminde ve her türünde, üretim öncesinde, çok uzun hazırlıklar gerekir. Ama sonuçta, potalarda çok yüksek ısılarda eritilen cam hamurunu, çok kısa bir süre içinde ustalıkla biçimlendirmek gerekir. Erimiş cama kesin biçimi verilir, soğutulur ve bitmiş bir ürüne dönüşür.

Hiç kuşkusuz, bu koşullarla çalışan bir endüstrinin, üstelik de ekonomik olarak ve rekabete dayanacak biçimde çalıştırılması da zorunludur.İşte böyle bir düzen, her zaman büyük bir bilgi, kapsamlı bir düzenleme ve hassas biçimde denetlenen teknoloji gücü ile geleneksel el ustalığına dayalı birikim gerektirmişti.

Cam Türleri

Beykoz'daki atölyeler de sert bu koşullar altında çalışmış olmalıydı. Acaba, 1800'lü yıllarda bu atölyelerin üretmiş olduğu camların teknik özellikleri ne düzeydeydi?19. yüzyılın ilk yarısındaki el üretimi cam tekniği koşullarının bir ürünü olan Beykoz camları, teknik yönden, genel olarak dört temel grupta toplanabilir.33

"Renksiz" Camlar

"Beykoz işi" olarak tanımlanan ürünlerde en yaygın olarak "renksiz" ve "saydam" cam kullanılmıştı. Ve "Beykoz işi" olarak tanımladığımız biçimlerin hemen hemen tümü, temel yapıları açısından bu nitelikteki camla yapılmıştı. Ayrıca da bu cam malzeme, özellikle büyük boyutlu şişe, tabak, leğen ve ibriklerin üretilmesine de uygun olduğu için, üretimin kolaylıkla yapılmış olması gerekiyor.

Bu renksiz camlar, cam fırınları ve potaları çevresinde yapılan, "sıcak üretim" denilen işlemlerle biçimlendiriliyordu. "Sıcak üretim" tamamlanıp, ürünler son biçimini aldıktan sonra, bunlar "kesme", "kumlama", "boyama" ve "altın yaldız" gibi çeşitli "soğuk" işlem ve tekniklerle daha da zenginleştiriliyordu.

Bu camların üzerlerinde işlenmiş bulunan, "gül" ve "maydanoz" gibi tanımlanmış belli başlı desenler de, bir anlamda o dönemin süsleme tekniklerinin ve sanatının kimliğini oluşturuyordu.

"Renkli" Camlar

“Beykoz işi” ürünlerde, “saydam” cam hamuru ve özel renk potalarının hazırlanmasıyla üretilen renkli camların önceki gruptan tek farkı, “renkli” olmalarıydı. “Beykoz işi” ürünlerde, genellikle “kobalt mavisi, koyu mavi, kırmızı, menekşe” gibi renklerdeki camlar kullanılmıştı.

Böyle olmakla birlikte, camın üretimi ve biçimlendirilmesi sırasında uygulanan çeşitli ısıtma işlemlerinden ötürü, sonuçtaki ürünlerde, bazen renk değişiklikleri ortaya çıkabiliyordu.

Cam hamuru renkli olarak hazırlanan bu camlar üzerine de, üretimin tamamlanmasından sonra, renksizlerde olduğu gibi, çok çeşitli “boyama, mine ve yaldız” gibi birçok “dekor” tekniği uygulanmıştı.

Ayrıca, renkli cam gövdeleri üzerine çeşitli derinliklerde ve inceliklerde çok sayıda “ Soğuk kesme” işlemleri de yapılmıştı. Ancak Beykoz camlarının soğuk kesme işlemlerinde kullanılmış olan aşındırma taşları çok yüksek nitelikli olmadığı için, kesilen yüzeyler çok parlak değildi.

“Opal” Camlar

“Beykoz işi” camlar arasında çok sayıda, “Opal” cam tekniği ile yapılmış olan örnekler vardır.

Aslında bu dönemin önemli bir yeniliğiydi ve çok doğaldı. Çünkü 17 ve 18. yüzyıllarda, çok beğenilen Çin porselenlerini, özellikle Avrupa’da kopya edilerek üretilebilecek porselen sanayinin kurulması için yoğun bir yarış yaşanıyordu. Buna karşılık, “Doğu”nun porselen üretim tekniği, büyük bir titizlikle korunuyordu.

Porselene benzeyen cam üretebilmek için Venedikli ustalar da kendi teknolojileri içinde çözümler arıyorlardı. Nitekim en sonunda özel cam formülleri geliştirerek ilk olarak porselene çok benzeyen “Opal” camı üretmişlerdi.

Ve bu yeni teknik 17. yüzyılda Orta Avrupa’da, 18. yüzyılda ise hemen hemen bütün Avrupa’da yaygın bir biçimde günlük hayata girmişti.

Opal cam tekniğiyle yapılan cam ürünler, hemen her alanda büyük bir ilgi görmüştü. Nitekim, 1800'lü yılların başlarında Suriye'de bile opal camın yaygınlıkla kullanıldığını anlatan bir belgeden bu durum açıklıkla görülebiliyor: 34

"…Tuvalet eşyası, lamba, su bardağı, tabak, şamdan gibi her çeşit ev eşyası o kadar moda haline gelmiştir ki, sadece Avrupa'da değil, 1870'e doğru Doğu'da bir çarşı ürünü haline gelmişti. Bu tarihte Suriye'nin zengin aileleri bu güzel şeyleri evlerinin süsü olarak ya da günlük ihtiyaçları için satın almaya başlamışlardı. Camdan, kristalden ve opal camdan güzel eşya, yeni gelinlerin çeyizlerine konuyordu. Ayrıca zengin büyük ailelerde de özel koleksiyonlar yapılmaya başlanıyordu…"

İşte Beykoz'da kurulan yeni cam atölyeleri de hiç kuşkusuz, çok beğenilen bu yeni tekniği yoğun biçimde kullanmaya başlamıştı.

Aslına bakılırsa "Opal" cam, teknik yönden, saydam camın hamuru içine yapılan çeşitli katkılar yardımıyla "yarı geçirgen" bir özellik kazanması ile elde ediliyordu…

Bu katkıların oranı veya camın ergitilme süresi ile ilişkili teknikler, değişik nitelikteki opal camlar üretiliyordu. Çünkü tekniklere bağlı olarak, "camın yapısında oluşan kristallerin" büyüklüğü, sonuçta camın ışık geçirgenliğini değiştirir. Ve ayrıca, bu opal camların yapısında kullanılan değişik katkı malzemelerinin etkisiyle, camlar ışığa tutulunca "Kırmızı" ile "Koyu portakal" arasında değişen renkler görülür.

Opal cam tekniği ile yapılan Beykoz camları üzerinde de, çok çeşitli boyama, mine ve yaldız teknikleri uygulanmıştır.

"Çeşmibülbül"ler

İstanbul camcılığının 19. yüzyılda Beykoz'un Çubuklu, İncirköy bölgelerinde, çok özel bir cam ustalığıyla ve tekniğiyle üretilen bir başka ürün grubu da "Çeşmibülbül"lerdi. "Bülbül gözü" anlamına da gelen bu ürün grubuna böyle bir ismin verilmesinin nedeni kesin olarak bilinmiyor. Çok zor bir cam ustalığıyla üretilen "Çeşmibülbül"lerin yapımında kullanılan renkli cam çubukların

oluşturduğu helezonlar etkisiyle ve belki de dönemin “Boğaziçi’nin renkleri ve şiirsel ortamına uygun” bir kavramdı.

Ancak her ne olursa olsun, Beykoz’da, Boğaziçi’nin renkli atmosferi içinde yeni bir isim ve kimlik ile ilgili teknik özellikler desteğinde yaratılan “Çeşmibülbül”ler, İstanbul cam sanatı içinde çok özel bir konuma sahip olmuştu.

“Beykoz Camları”nın, Dönemin Cam Biçimleriyle İlişkileri

Beykoz camlarının üretildiği dönemdeki camcılığın kuralları bugün tümüyle bilinmektedir. O nedenle, Beykoz camlarının üretilmesindeki ustalığın nerelerde aranması gerektiği de tanımlanabilir.

Herşeyden önce belirtmek gerekir ki, cam üretiminde en kolay elde edilen biçim bir “küre”dir. Ve bir “küre”nin elde edilmesinden sonra, onun üzerinde çok sayıdaki işlemlerle, cama pek çok biçim verilebilir. İşte bu üretim yolları, aynı zamanda o camı biçimlendirenlerin ne derecede usta olduğunu ya da kullanılan araçlarla tekniklerin hangi düzeyde bulunduğunu açıkça gösterebilir.

Beykoz ürünlerine bakıldığı zaman, çoğunlukla, camcılık teknikleri açısından çok aşırı teknik yorumların yapılmadığı görülür. Çoğunlukla, belirli temel biçimler kolaylıkla elde edilmiş, daha sonra ise onun dış yüzeylerini işleyerek değerlendirecek işlemler yapılmıştır.

Kısacası, Beykozlu cam ustaları, üretimi kolaylaştıran, ama biçime kimlik veren bir doğrultuda çok pratik ürünler biçimlendirmişlerdi. Gövdeler, kulplar, ayaklar, tablalar, kapaklar için, hep bu ilke ile, cam tekniğine uygun, elde edilmesi en kolay yolları kullanmışlardı.

Ancak burada şu noktayı da belirtmekte yarar vardır. Bugün bile camcılıkta zor ve değişik biçimleri elde etmek, çok pahalı yatırımlar, araçlar, tesisler ve hatta araştırmalar gerektirir. Oysa geçtiğimiz yüzyılda bütün bunların önünde teknik sınırlar vardı. Ve herkes en yaratıcı bir çalışmayı bile, inanılması zor yalınlıktaki araçlarla ve yollarla elde etmek durumundaydı.

1876: II. Abdülhamid Dönemi’nde “Yıldız Sarayı” ve Cam Sanayinin Sönmesi

1876 yılında tahta çıkan Sultan II. Abdülhamid, Dolmabahçe Sarayını kullanmamış ve devletin yeni yönetim merkezi olarak Yıldız Sarayını inşa ettirmeye başlamıştı. Böylece II. Abdülhamid Dönemi boyunca Yıldız Sarayı içinde Küçük Mabeyn, Cihannüma Köşkü, Şale Köşkü, Yıldız Camii, Tiyatro, Marangozhane, Eczane, Tamirhane, Kilithane, Çini Fabrikası, Kütüphane ve Şehzade Köşkleri gibi küçüklü büyüklü pek çok yapı inşa edilmişti.35

Yıldız Sarayı’nın bölümler halinde inşa edildiği yıllar boyunca, Avrupa’da geliştirilen en yeni teknikler ve malzemeler, bu yapılarda küçük ölçeklerde ve özenle kullanılmıştı. Bu nedenle o yapılar, bir bakıma Avrupa sanayiinin ülkedeki ilk yansımalarıydı.

Yıldız Sarayı’nın inşa edildiği yıllarda, Avrupa’daki cam sanayiinde de büyük değişimler yaşanıyordu. Cam artık günlük hayat içindeki herhangi bir sanayi ürünü olarak yer almıştı. Pencere camları artık normal bir üründü. Saraydaki seralarda standart boyutlarda camlar kullanılıyordu. Elektrikle aydınlatmalarda kullanılan camlar artık İstanbul’daki herhangi bir özenli yapıda da bulunuyordu. Kristal avize ve şamdanlar ise, genellikle çok özenli binalarda, özel mekanlarda kullanılıyordu. Cam eşyalar artık her yerdeydi.Ancak Osmanlı İmparatorluğu’nda kullanılan bütün bu camların hemen hiçbiri ülkede üretilmiyordu. Bir cam sanayiinin kurulması için herhangi bir girişim de yoktu.

Kısacası, İstanbul’daki yüzlece yıllık cam sanayii ve sanatı yarışı bir anlamda kaybedilmişti.Belki de bu nedenle II. Abdülhamid Dönemi’nde Yıldız Sarayı bahçesinde çok özenli bir “Çini ve Porselen Fabrikası” kurulmuştu. Büyük bir olasılıkla, cam rekabetinin kaybedilmesi karşısında, hiç yoksa eski İznik ve Kütahya çinicilik mirasının korunması için saray bahçesinde böyle çok özenli bir fabrika kurulmuştu.

18. yüzyıl sonlarında, en üst düzeydeki girişimlerle Beykoz’da kurulmuş olan cam üretiminin de hiçbir canlılığının kalmadığı

anlaşılıyor.

Aslına bakılırsa, Osmanlı İmparatorluğu o tarihlerde, iç ve dış sorunlar, savaşlar, ekonomik sıkışıklıklarla karşı karşıyaydı. Böyle sorunlu yıllar içinde ülkede bir cam sanayiinin kurulması ya da geliştirilmesi düşünceleri geri planda kalmış olmalıydı.

Diğer yandan, o yıllarda Avrupa'daki ünlü cam fabrikaları özel kalıplarla, düz cam yanı sıra, "desenli camlar" da üretebiliyordu. Artık cam levhaların yüzeyleri üzerinde işlemler yapılabiliyor, düz camlar yeni tekniklerle adeta bir sanat eseri gibi değerlendiriliyordu. Ayrıca bu camlar üzerine renkli boyalar, kaplamalar, baskılar, özel aşındırma işlemleri yapılıyordu.

Kısacası, o dönemde ülkenin her yerinde cam yaygın olarak kullanılıyordu. Ancak bu camların tümü Avrupa'dan ithal ediliyordu.

Beykoz Camcılığının III. Dönemi

1899: "Fabricca Vetrami di Constantinople"

Beykoz camcılığının üçüncü adımı, 1884 yılında Paşabahçe'de, bugünkü Tekel İçki Fabrikası ile vapur iskelesi arasında, deniz kıyısında kurulmuş olan ve halk arasında kısaca "Modiano Cam Fabrikası" olarak bilinen fabrika ile başlamıştı.

Bu cam fabrikası "Saul D. Modiano" isimli bir İtalyan girişimci tarafından "Fabbricca Vetrami di Constantinople" adıyla kurulmuştu. Bu önemli kuruluş o tarihlerde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tek cam fabrikasıydı.

Yaklaşık olarak 10.000 metrekarelik alanda kurulmuş olan fabrikada sosyal bölümler dışında, değişik bölümler halinde, fırınlar, makina daireleri, kesimhane, marka işleme, tornalar, ambalajlama, marangozhane, depolama tesisleri bulunduğu anlaşılıyor. Ayrıca fabrikanın yakınında da 4.000 metrekare kadar bir alanda da lojman ve sosyal tesisler bulunuyordu.

Belgelere göre, "kendine has kişiliğiyle ünlü" olan Saul Modiao'nun cam fabrikasında 100'ü Avrupalı olmak üzere 600 kişi çalışıyordu. Bunların 500'ü doğruca cam üretimiyle ilgili işçilerdi. Kaynaklara göre 1906 yılında fabrikanın 4 cam fırını ve 80

üretim tezgahı vardı. Bu tezgahların 24 adedi, gelecekteki gelişmelere dönük olarak kurulmuştu.

Fabrikanın, sağlıklı ve rahat çalışma koşullarına uygun mekanlara sahip olduğu da anlaşılıyor. Ayrıca, değişik üretim bölümlerinde düzenli gruplar ve grup başları bulunyordu.

Modiano Cam Fabrikası'nda üretilmiş olan en önemli ürünler, dönemin temel ihtiyacı olan aydınlatmada kullanılan gaz lambaları, lamba globları, abajurlar ve küçük lambalardı. Bunların hem fabrikanın kendi standart ürünü olarak, hem de siparişe göre üretilmiş oldukları anlaşılıyor. Bunların yanı sıra, cam atölyesinde, renkli de dahil olmak üzere çeşitli şişeler, nargileler, irili ufaklı bardaklar, tam veya yarı bitmiş çeşitli camlar üretilmişti.

Fabrikada üretim tekniği olarak da, hem yukarıda sıralanan ürünler için "üfleme", hem de bardak, tabak, komposto camları, yağlık ve sirkelikler için gereken "pres" tekniği kullanılmış olduğu da anlaşılıyor. Hattâ 1906 yılında bu fabrikada, Osmanlı İmparatorluğu, Bulgaristan ve Mısır için 100.000 Frank değerinde cam üretildiği biliniyor.

Paşabahçe'de kurulmuş bulunan bu önemli cam fabrikası hakkında, ne yazık ki çok az belge vardır. 1884 yılında kurulmuş olan bu fabrika, kendisinden yaklaşık 100 yıl önce III. Selim Dönemi'nde Beykoz'da başlatılmış olan camcılık geleneğinin canlı tutulmasında önemli bir rol oynamıştı.36

Bu fabrika 1922 yılına kadar üretimini sürdürmüş, daha sonra aynı yerde inşa edilen Tekel İçki Fabrikası'nın yapımı sırasında yıkılmıştı. Böylece fabrikanın, içinde rol aldığı "Beykoz ve Paşabahçe camcılık tarihi" içinde bir hatıra olarak kalmıştır.

Modiano Cam Fabrikası'nın kuruluşu ile, bir bakıma bölgede yeniden canlanmış olan Boğaziçi camcılık geleneği, fabrikanın kapanışından sonra yeniden sessizliğe gömülmüştür. Fabrikanın cam ustaları, çevrede çok küçük ölçekli birkaç cam atölyesi işletmeye uğraşmış, ancak başarılı olamamıştır.

Tarihi Beykoz Camcılığının Kaybolması

1920 yılında Osmanlı İmparatorluğu yıkılmış, İstanbul işgal edilmiş ve bütün sanayi üretimi de durmak zorunda kalmıştı. Ve sahiplerinin ülkeyi terk etmesiyle birlikte, Modiano Fabrikası da bütünüyle ortada kalmıştı. Yapılacak pek fazla bir şey de yoktu. Çünkü, yaklaşık olarak 22 yıl bu fabrikada çalışmış olan pek çok usta camcının iş yapabilecekleri başka cam atölyesi çok azdı. Nitekim Modiano Fabrikası'nın kapanmasıyla, Haliç ve eski Tekfur Sarayı çevresindeki küçük ölçekte cam üretimi yapılan atölyeler kendi olanakları ölçüsünde ihtiyacı karşılamaya çalışmıştı. Bu atölyeler, belki de Modiano Fabrikası'ndan satın aldıkları makine, kalıp ve hatta aletlerle cam üretimini sürdürmüşlerdi. Çünkü o yıllarda ülkede bu gibi cam makine ve aletlerini yapmak da hemen hemen imkansızdı.

Diğer yandan, 1922 yıllarına kadar Modiano Fabrikası'nda çalışmış olan Türk ustaların bir kısmının Paşabahçe'de bütün gün oturup ne yapacaklarını konuştukları 1970'li yıllarda bile anlatılıyordu. Çünkü yüzlerce aile işsiz kalmıştı.

Bir camcının tek işi "cam yapmak"tır. Nitekim Paşabahçe'de kurulan içki fabrikası genişletilirken, Modiano Fabrikası bütünüyle ayakta duruyordu. İçki fabrikası rıhtımının genişletilmesi için Modiano Fabrikası yıkılarak deniz doldurulmuş ve yeni bir rıhtım yapılmıştı.

Bu sırada Modiano Fabrikası'nın iki cam potası yıkım sırasında dışarı alınarak, İçki Fabrikası'nın bahçesinde saksı olarak kullanılmıştı. Bu potalar bahçede hala saksı olarak durmaktadır.

Bu rıhtımda yapılan çeşitli kanal kazılarında, daha sonraki yıllarda, moloz altından çıkarılan renkli cam parçalarının, çeşitli atölyelerde yeniden eritilip kullanıldığı biliniyor. Hatta kazılarda bulunan özellikle renkli camların daha sonraki yıllarda kurulan Paşabahçe Cam Fabrikası'nın ilk günlerinde bile, üretimde renk olarak kullanıldığını, en eski cam ustaları anlatırlardı.

Tarihi Beykoz Camcılığının Son Kuşağı

Paşabahçe Cam Fabrikası

Yukarıda çok kalın çizgilerlerle anlatılan bütün bu nedenlerle, 1930'lu yıllarda Paşabahçe bölgesinde çok sayıda camcı ailesi bulunuyordu. Türk cam sanayiinin yeni baştan kurulması konusu gündeme geldiği zaman da bu önemli gerçeğin ilk olarak akla gelmesi çok doğaldı. Osmanlı İmparatorluğu döneminde, 1800'lü yılların ilk günlerinde başlatılmış olan eski "Boğaziçi Camcılığı", Türkiye Cumhuriyeti'nin 1935 yılında kurulacak olan yeni projesi olan Paşabahçe Cam Fabrikası'na, büyük ve zengin bir miras bırakmış oluyordu.

1 Küçükerman, Önder, Cam Sanatı ve Geleneksel Türk Camcılığından Örnekler/The Art of Glass And Traditional Turkish Glassware, s. 147, İş Bankası kültür yayınları, sayı: 271, Ankara, 1985.

2 Bayramoğlu, Fuat, Türk Cam Sanatı ve Beykoz İşleri, s. 11, İş Bankası yayını, No: 153, İstanbul, 1974.

3 Mantran, Robert, 17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul-I, s. 356, Türk Tarih Kurumu yayını, 1990, Ankara.

4 Zillioğlu, Mehmet, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt II, s. 188, Zuhuri Danışman Yayınevi, 1971, İstanbul.

5 Zillioğlu, Mehmet, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt II, s. 188, Zuhuri Danışman Yayınevi, 1971, İstanbul.

6 Zillioğlu, Mehmet, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt II, s. 189, Zuhuri Danışman Yayınevi, 1971, İstanbul.

7 Zillioğlu, Mehmet, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt II, s. 211, Zuhuri Danışman Yayınevi, 1971, İstanbul.

8 Zillioğlu, Mehmet Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt II, s. 240, Zuhuri Danışman Yayınevi, 1971, İstanbul.

9 Zillioğlu, Mehmet, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt II, s. 282, Zuhuri Danışman Yayınevi, 1971, İstanbul.

10 Zillioğlu, Mehmet, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt II, s. 282, Zuhuri Danışman Yayınevi, 1971, İstanbul.

11 Zillioğlu, Mehmet, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt II, s. 284, Zuhuri Danışman Yayınevi, 1971, İstanbul.

12 Bayramoğlu, Fuat, Türk Cam Sanatı ve Beykoz İşleri, s. 11, İş Bankası yayını, 1974, İstanbul.

13 Bayramoğlu, Fuat, Türk Cam Sanatı ve Beykoz İşleri, s. 14, İş Bankası yayını, 1974, İstanbul.

14 Bayramoğlu, Fuat, Türk Cam Sanatı ve Beykoz İşleri, s. 24, İş Bankası yayını, No: 153, İstanbul, 1974.

15 Küçükerman, Önder, Türk Giyim Sanayii Tarihindeki Ünlü Fabrika: Feshane Defterdar Fabrikası, Sümerbank yayını, 1988, Ankara.

16 ÖNSOY, Rıfat, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası, s. 53, İş Bankası yayını, 291, 1988, Ankara.

17 Küçükerman, Önder, 3000 Yıllık Akdeniz Camcılığının Anadolu'daki Son İzleri: Göz Boncuğu, s. 64, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu yayını, 1987, İstanbul.

18 Küçükerman, Önder, Boğaziçi Camcılığının Ünlü Eserleri: Çeşmibülbüller, s. 4, "Türkiyemiz", Akbank yayını, sayı 66, Şubat 1992, İstanbul.

19 Küçükerman, Önder, Cam Sanatı ve Akdeniz'in 3000 Yıllık Camcı Kardeşleri, (Müzeler İçin Düş Bilançosu), Yapı Kredi yayınları, s. 99, sayı 93-3, 1993, İstanbul.

20 Küçükerman, Önder, Türk Cam Sanatı İçinde Beykoz İşi Camlar, Cam Sanatı ve İstanbul, ANTİK A. Ş. yayını, 153, Müzayede kataloğu, 1993, İstanbul.

21 Küçükerman, Önder, A Short Story of Traditional Turkih Glass Art, s. 51, "Turkey-Economy", no. 5, 1990, Ankara.

22 Küçükerman, Önder-YÜCEL, İhsan, Milli Saraylardaki Cam Eserlerin 19. yüzyılda Türk Cam Sanayiinin Gelişimine Etkileri ve

Ahmet Fethi Paşa, s. 32, Milli Saraylar, TBMM, Milli Saraylar Dairesi Başnkanlığı yayını, 1993, İstanbul.

23 Küçükerman, YÜCEL, İhsan, Milli Saraylar'daki Cam Eserlerin 19. yüzyılda Türk Cam Sanayiinin Gelişimine Etkileri ve Ahmet Fethi Paşa, s. 37, Milli Saraylar, TBMM, Mİlli Saraylar Dairesi Başnkanlığı yayını, 1993, İstanbul.

24 Birsel, Salah, Sergüzeşt-i Nono Bey ve Elmas Boğaziçi, İş Bankası Kültür yayınları, s. 310 No. 240, Ankara 1983.

25 Bayramoğlu, Fuat, Türk Cam Sanatı ve Beykoz İşleri, s. 19, İş Bankası yayını, 1974, İstanbul.

26 Bayramoğlu, Fuat, Türk Cam Sanatı ve Beykoz İşleri, s. 20, İş Bankası yayını, 1974, İstanbul.

27 Bayramoğlu, Fuat, Türk Cam Sanatı ve Beykoz İşleri, s. 21, İş Bankası yayını, 1974, İstanbul.

28 Bayramoğlu, Fuat, Türk Cam Sanatı ve Beykoz İşleri, s. 22, İş Bankası yayını, 1974, İstanbul.

29 Önsoy, Rifat, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası, s. 65, Türkiye İş Bankası yayını no. 291, Ankara, 1988.

30 Sarç, Ömer Celal, Tanzimat ve Sanayiimiz, s. 435, "Tanzimat I", Maarif Matbaası, 1940, İstanbul.

31 Küçükerman, Önder, Türk Giyim Sanayii Tarihindeki ünlü Fabrika "Feshane" Defterdar Fabrikası, s. 72, Sümerbank Genel Müdürlüğü yayını, 1988, Ankara.

32 Küçükerman, Önder, Geleneksel Türk dericilik sanayii ve Beykoz Fabrikası: Boğaziçi'nde Başlatılan Sanayi, s. 151, Sümerbank yayını, Ankara, 1988.

33 Küçükerman, Önder, Türk Cam Sanatı İçinde "Beykoz İşi" Camlar, Cam Sanatı ve İstanbul, ANTİK A. Ş. yayını, 153. Müzayede kataloğu, 1993, İstanbul.

34 Bayramoğlu, Fuat, Türk Cam Sanatı ve Beykoz İşleri, s. 24, İş Bankası yayını, No: 153, İstanbul, 1974.

35 Bilgin, Bülent, Geçmişte Yıldız Sarayı, s. 15, Yıldız Sarayı Vakfı yayını, 1988, İstanbul.

36 Küçükerman, Önder, Paşabahçe “Modiano” Cam Fabrikası, s. 482, İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 5, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı yayını, 1994, İstanbul.

İzmir'de Şekerleme Sanayii (XIX-XX. Yüzyıllar) / Prof. Dr. Serap Yılmaz [s.328-335]

Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Osmanlı tarih araştırmalarının “endüstri arkeolojisi” konusunda hayli boşluk arz ettiği bir gerçektir. Bu araştırmaya neden, hemen yanı başımda İzmir Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’nin “Eski Eserler Koleksiyon”unda sergilenmekte olan küçük bir cam vanilya kavanozudur. Üzerindeki kağıt etiket İzmir’in sanayileşme süreci konusunda bizleri tekrar düşünmeye davet ettiği için önemlidir.1 Açıklamak gerekirse etikette 1913-15 istatistiklerinde İzmir’de bulunduğu saptanan üç şeker fabrikasından biri görülmektedir. Onu tanımlarken Cumhuriyet dönemine ait şeker rafinerileri ile karıştırılma riski olduğundan şeker fabrikası yerine “şekerleme fabrikası” ifadesini kullanacağız. Eğer kimi zaman ilkini kullanıyorsak bu yararlandığımız kaynakta öyle geçtiğini anlatmak içindir ve her zaman italik olarak verilecektir.

Şekerleme Fabrikası, İzmir’de gıda sektörünün bu dalının sanıldığından önemli olduğunu anlatırcasına etiket üzerinde görkemli bir yapı veya yapı birliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Fotoğraftan fabrikanın bulunduğu çevreyi de keşfetmekteyiz. Yerel veya kent tarihi için her zaman bu veya benzer malzemelere ihtiyacımız olduğu bilinmektedir. Özellikle de İzmir söz konusu ise.

Bu küçük çalışmada günümüze gelebilen bir malzeme aracılığıyla bugün artık mevcut olmayan en az yarım asırlık bir şekerleme fabrikasını ve ait olduğu sektörü daha yakından tanımaya çalışacağız. Bunu yaparken kullandığımız kaynak sınırlıdır. Ele alınan konunun 1864-1923 arası dönemi arşiv kaynakları ve daha geniş bir literatür ışığında sürdürülmesi halinde daha kesin bilgilere ulaşılacağı açıktır.

Hammadde Sorunu

Osmanlı İmparatorluğu’nda şeker kamışı ve pancarından şeker üretmek için girişimler olmuş ise de bu konudaki etkinlikler şeker

fabrikaları kurmak için alınan imtiyazlardan öteye gidememiştir. İzmir'de 1866'lardan itibaren böyle gerçekleşmeyen pek çok girişimden ve ilgili sözleşme hükümlerinden haberdarız.2 şeker rafineleri ancak Cumhuriyet devrinde kurulabilmiştir (1924/25). Bunun anlamı hammadde açısından dışa bağımlı bir gıda sanayi karşısında bulunduğumuzdur.

Aslında Osmanlı İmparatorluğu XVI. yüzyıla kadar Mısır'dan temin ettiği şeker ile kendi ihtiyacını karşılıyor ve fazlasını Avrupa'ya ihraç ediyordu. Ancak XVII. yüzyıldan itibaren Avrupa'dan şeker ithal eden ülke olmuştur. Bu olguda Mısır'da şeker üretiminin düzenli ve yeterli miktarda olmayışı belirleyicidir. Bundan böyle Fransızların Brezilya'dan ham olarak ithal edip genç rafineri atölyelerinde işledikleri şekerler İstanbul başta olmak üzere Anadolu pazarlarında görünmekte gecikmez. Çok tüketilmekte olan kahvenin şekerli olarak içilme alışkanlığının kazanılması ile ithalatlar hızla artar. Bu ticarette İzmir ve İstanbul en önemli kentlerdir. İthal şekerler üç tiptir: Toz, kelle ve rafine şeker. En fazla sürümü olanlar ilk ikisidir. Rafine şekere gelince fiyatı diğerlerinin iki katı kadar olup yalnız İstanbul ve İzmir tarafından ithal edilebilmektedir. Şeker Mısır'dan sandık, Avrupa'dan fıçı içinde gelmektedir.3 19. yüzyılda yalnız Avrupa'dan değil Amerikan da şeker ithal edilmektedir. 20. yüzyıl başlarında o zamana kadar ithalat yapılan ülkelere Rusya da katılır.

Şeker pazarı oldukça değişken ve belirsizdir. 1875 yılında İzmir'de en çok tüketilenler düşük fiyatları nedeniyle normal kaliteli Mısır şekeri ile Amerikan rafine şekerleridir. Bu türler pazardaki Fransa ve Hollanda şekerlerinin yerini alır. 1877-1881 arası ithalatların dörtte üçü Macaristan'dan gelmektedir. Bu kez Budapeşte'nin %10-20 oranında ünlü karıştırılan şekerleri, üstün kaliteli İngiliz ve Hollanda beyaz şekerini piyasadan iter. Bu sırada Mısır'dan bol miktarda kahverengi şeker ithalatları görülmüyor değildir. 1882-85 yıllarında ise Almanya ve Avusturya'dan tamamen şeker pancarından üretilen şeker ithal edilir.4

1878-1900 yılları arasında imparatorluğun genel ithalatlarında şekerin payı %5-8 arasında değişmektedir. İzmir'in aynı ithalatlardaki payı 1872 tarihinde %1.8 iken 1886'da %14.5, 1887 yılında ise

%18.2’ye yükselir.5 Kentin ve kent pazarına bağlı merkezlerin senelik ortalama tüketimi 7000 tondan az değildir (her biri 100 kg’lık 70.000 torba şeker karşılığı). Bu miktar İzmir’den başlayan ve şekerin iç kısımlara akışına izin veren demir yolunun genişlemesiyle daha da artmış olabilir.

Pazara düşük fiyatla ve sınırsız miktarda rafine şeker sunabilen Avusturya İzmir’i besleyen en önemli ülkedir. Ancak hammaddenin bol olduğu zamanlarda Mısır ve Rusya da önemli bir paya sahip olabilmektedir. 1889 yılında şeker ithalatlarında: 89.649 kantar (3586 ton) ile Avusturya, 8.785 kantar (351 ton) ilk sıradadır. Bunu çok uzaktan sırasıyla Rusya, İngiltere, Fransa, Mısır vb. izler.6 1901 yılında Avusturya-Macaristan ve Rusya’dan yalnız İzmir için 14.850, Anadolu’ya transit geçirmek için 19.800 çuval olmak üzere toplam 34.650 çuval şeker ithal edilmiştir.7

İthal şekerlerin kullanım alanları nelerdir?

İmparatorlukta kahveyi şeker ile kullanma alışkanlığı edinildiğinden daha önce söz etmiştik. Şekerleme ve şekercilik sanayiine gelince daha 15-16. yüzyılda gelişmiş durumda idi. “Türk Lokumu”nun tarihi ve şehzadeler için yapılan sünnet düğünlerine ait minyatürler bu sektörün önemli olduğunun en iyi kanıtlardır. Kurumsallaşma ise 18. yüzyılda başlar. 1777’de İstanbul’da (Bahçekapı) kurduğu imalâthane ve satış yeri ile Hacı Bekir ülkenin en ünlü şekercisi olmakta gecikmez. Birçok gezgin ve ünlü kişi hatıralarında bu firmanın şekerleme ve lokumlarından söz edilmektedir. Sultan II. Abdülhamid ona şekercibaşı unvanı verip bir nişanla ödüllendirir. 19. yüzyıl başlarına kadar pekmez, bal ve undan üretilen lokum, şeker ve nişastanın bollaşması ile yeni tad ve biçime kavuşacaktır. Türlü şekerlemeler, helva, lokum şurup, şerbet vb. başta olmak üzere ürün yelpazesi son derece geniştir. Yalnız içte tüketilmeyip yurt dışına da ihraç edilmektedir. Picasso, Kraliçe Viktoria, Churcill ve Napolyon lokumun tadını bilen ünlü yabancılardır.8 Osmanlı İmparatorluğu’nda şekerleme ithalatı da söz konusudur. Örneğin 1897-99 yılları arasında İzmir, İngiltere’den bisküvi, çikolata, kakao, şeker, naneli şeker ithal etmiştir.9

1917 yılında yayınlanan istatistiklerine göre genel olarak sanayinin en yoğun olduğu yerler İstanbul ve İzmir’dir. Başkentte 1913 yılında 269, 1915 yılında 282 sanayi kuruluşu, İzmir’de ise aynı tarihlerde sırasıyla 60 ve 62 kuruluş veya işletme sayılmıştır. Kuruluş sayısı esas alındığında Dokuma ve Gıda Sektörü ilk sırada yer almaktadır. Gıda sektöründe 31-33 kuruluşun sayıldığı değirmencilik-un imalâtını, 18 işletme ile şekercilik ve tahin imalâtı izler.10

Gıda sektörünün şekercilik ve Tahin imalâtı dalını genel olarak değerlendirmek gerekirse:

1913’te hammadde olarak 174.776 ton (273.030.381 kuruş) şeker ithal edilmiştir. 79.584 tonu (%45.8) İstanbul ve çevresi ile İzmir limanlarına gelir. Lokum (%78), helva (%50) şekerden yapıldığı için bu sanayi büyük miktarda şeker tüketmektedir. Hammadde olarak dışarı bağımlılık söz konusu ise de şeker Avrupa piyasasından daha ucuza sağlanmaktadır. Şeker fiyatları 1913 yılında, Fransa ve Macaristan’daki fiyatlardan %100 daha ucuzdur ülkede.

Şeker ürünlerinin (tam olarak tahin, helva, lokum, renkli şeker, şurup, bisküvi) toplam üretim hacmi 1913 yılında 6.997.110 kg (22.373.332 kuruş); 1915 yılında 527.750 kilogram (4.220.126 kuruş) olarak saptanmıştır. Bu miktar üretim hammadde olarak 3013 ton şeker gerektirmektedir. Bu şeker ithalatının %10’unun sayıma giren kuruluşlar tarafından tüketilmiş anlamına gelmektedir. Kalanı sayıma girmeyen küçük atelyelerde kullanılmıştır.

Şeker ürünlerinin ithalâtı: 1.451.578 kg (8.169.249 kuruş); ihracat 4.163.867 kg (13.508.063 kuruş) olarak saptanmıştır. İmalat tüketimin %163’üne (değerde %131.3) ulaşmakta ve imalâtın %59.5’i ihraç edilmektedir. Romanya ihracatta, İngiltere ithalatta ilk sırada gelen ülkelerdir.

Savaş, çalışan sayısında %61.1 azalmaya neden olur: 1913 yılında etkin olan 18 kuruluşta toplam 324 kişi çalışır ve kurum başına ortalama 18 kişi düşmekte iken, 1915 yılında etkin olan 13 kuruluşta aynı sayılar sırasıyla 95 ve 7 kişidir. Çalışanların

dağılımına bakıldığında 1913 yılında 28 memur, 5 ustabaşı ve 291 işçi görülürken, 1915 yılında 15 memur, 1 ustabaşı ve 79 işçi sayılmaktadır. Değirmencilik ve Makarna imalâtı aksine gıda sanayiinin bu dalında kadın işçiye rastlanmaktadır. Özellikle ambalaj işinde olmak üzere 1913 yılında 77, iki yıl sonra 1915'te 15 kadın işçi bulunmaktadır.

Bu genel tablodan sonra helva ve lokum üretimi için daha detaylı değerlendirmelere geçebiliriz.

Toplam helva üretiminin %93.3'ü İzmir'deki iki fabrikanın ürünüdür. İzmir'in helva ihracatındaki yeri de büyüktür: %71. Anlamı İzmir'de helvacılığın büyük bir ihracat sanayi oluşturması. Bu ticarette ilk sırayı Romanya almaktadır (%59). Diğer ülkeler Yunanistan, Mısır, Tunus ve Cezayir'dir. Bir ara Bulgaristan'a da helva ihracatları yapılmıştır. Lokuma gelince "ülkemizde büyük miktarda tüketilmesi ve ihracatın da imâlatı geçmesi, kadro dışı olduğu için, istatistiğe girmemiş olan ve iç tüketimi çalışan bir hayli küçük şekercilerin mevcut bu

lunduğunu" göstermektedir. Lokumun iç piyasada serbest rekabeti vardır.

Şekerciliğe gelince şunlar saptanmıştır: "Renkli şeker ve şekerlemelere şuruplar hakkında tablodaki bilgiye eklenecek büyük bir şey yoktur. Şeker imalatımız miktarca ithalatımızın %78.9'u olup tüketimimizin %4.5'ünü sağlıyor. Bir hayli küçük atelyeler önemli işlemlerde bulunduklarından durum daha elverişlidir. İhracatımız imalatımızın 96.7'si olup büyük sayıda değildir. Başlıca alıcılar ortalama 452 kuruş ile Mısır ve İngiltere'dir. İthalatta İngiltere (%45.8) birinci sıradadır. Daha sonra Hindistan (%22.4), Fransa ve Hollanda gelir. İthalatın miktarca %35.1, değerce %45'i İstanbul ve İzmir limanlardan yapılmaktadır. İthalatın ortalama değeri çok değişkendir. Tüm ithalata göre 453 kuruş ise de, İstanbul ve İzmir ithalatı 592 kuruştur."

Sonuçta şekercilik veya şekerleme sanayiinin helvacılık ve lokumculuk dalları gibi gelişemediği belirlenmiş ve neden olarak yabancı rekabeti gösterilmiştir. Renkli şeker, şekerleme ve şurup

(reçel dahil olmalı) bisküvi üretim, ihracat ve ithalat rakamlarının bilindiğini, ancak dış ticaret istatistiklerinde bisküvi ekmek ve mayanın birlikte değerlendirildiğini unutmamak gerekir.11

Bizi ilgilendiren fabrikanın üretim yelpazesi tahin ve helva dışında diğer türlerin hepsini kapsayacak kadar geniştir. Bu nedenle tahin ve helva bir grup, lokum, renkli şeker, şurup ve büsküviyi (şekercilik veya şekerleme sanayi) ayrı bir grup olarak ele alınarak (Ökçün, tablo XIX'dan) savaşın etkisi değerlendirmek daha doğrudur. Bu durumda ikinci grup, ağırlık olarak tahin helva grubunda görülenden iki kat kadar fazla küçülürken; değer olarak küçülme her iki grupta da aynı orandadır. Ve bu küçülme çok daha azdır.

Tahin ve helva üretimi

4.378.812 kg (13.772.007 kuruş) 1913

397. 363 kg (2.727.263 kuruş) 1915

Lokum, renkli şeker, şurup (reçel dahil), bisküvi üretimi

(=şekercilik veya şekerleme Sanayi)

2.618.298 kg (8.601.325 kuruş) 1913

130.387 kg (1.492.863 kuruş) 1915

1915 yılının toplam 130.387 kg lokum, renkli şeker, şurup (reçel dahil), bisküvi üretimi yapan fabrikalar arasından (şekercilik veya şekerleme sanayiini oluşturmaktalar) biri, beş yıl sonra tek başına bu miktarın iki katını üretecektir. Sözü edilen fabrika etiket üzerinde resmi görülen Zarboni ve Hacı Yanaki'dir.

İzmir'de Bir Şekerleme Fabrikası

İngiliz Başkonsolosu C. E. Heatcote-Smith, 1909 İzmir Ticaret Raporu'nda Osmanlı Devleti'ndeki bir Fabrika Kanun Taslağı'na yer verir: Sanayi ve kamu işleri ile bağlantılı olarak, Türk Parlamentosuna ilginç bir kanun taslağı sunulmuştur. Bu taslağın amacı fabrikalar için ithal edilen makinalar 15 yıllığına tüm vergilerden muaf tutularak sanayii teşvik etmektedir. 25 işçi çalıştırıp 200 Sterlin sermayesi olan işletmeler fabrika olarak

tanımlanacaktır.12 Bundan dört yıl sonra yerli endüstriye çeşitli ayrıcalıklar tanıyarak devlet desteği sağlayan ve amacı sanayi alanında özel girişimciliğini teşvik etmek olan geçici bir yasa 14 aralık 1913'te yürürlüğe girer (Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı-Sanayinin Teşviki Geçici Kanunu).13

1915 yılındaki sayımda belli nitelikleri olan sanayi kuruluşları saptanmak isteniyordu: 24 saatte en az 100 kental hububat öğüten değirmenler; devamlı olarak 10'dan fazla işçi çalıştıran sabun fabrikaları; genellikle muharrik güç ile birlikte en az 10 işçi, muharrik güç olmaksızın 20 işçi çalıştıran diğer sanayi kuruluşları.14

Gıda sektöründe oluşturulan şekercilik, Tahin ve Bisküvi imalâtı grubu ülkeye özgü lokum, tahin ve helva ile her türlü şeker (renkli renksiz), reçel ve bisküvi üretimini kapsamaktaydı. Bu grupta sayımı yapılan 18 kuruluştan 13'ü İstanbul'da 5'i İzmir'de bulunmaktadır.15 Bunların dışında sayım öngörülen her kentte aranan nitelikleri taşımayan birçok şekerci ve helvacı olduğunu hatırlatırız.

İzmir'de bulunan beş kuruluşun her birinin ihtisaslaşma alanı ile şeker fabrikası olanların adreslerini biliyoruz. Hepsi özel sektöre ait ve bizzat sahipleri tarafından işletilmektedir:

1. Jarboni ve Hacı Yenaki: Şeker Fabrikası: Eski Balık Pazarı.

2. Klidara Andon.A.: Şeker Fabrikası: Eski Balık Pazarı

3. Ksenaki Yorgi Çatal Sakal ve Mahdunları: Şeker Fabrikası: Şekerciler

4. Samolada İbrişim: Helva Tahin Fabrikası

5. Ligovic Veresesi: Tahin Fabrikası

Görüldüğü üzere kuruluşlardan üçü şeker fabrikası olup diğer ikisi ise helva ve tahin üzerinde ihtisaslaşmıştır. Vanilya kavanozunun etiketinde resmini bulduğumuz fabrikanın bu üç şeker fabrikasından biri olduğunu çalışmanın başında belirtmiştik. Bu işletme Jarboni ve Hacı Yenaki veya etiketteki ismiyle Zarboni ve Hacı Yenaki'dir. İlginç olan "şeker fabrikası" kategorisinde bulunduğu halde ülkede tüketimi pek çok olan bisküvi de üretiyor olmasıdır. İlginç olan diğer bir nokta da sayım yapılan kentlerdeki toplam 18

kuruluş arasında bisküvi fabrikası olarak tanımlanan tek bir kuruluş olmasıdır: İstanbul’da (Üsküdar) Çıknavoryan Mandumları. Bu fabrikanın 1877 tarihinden itibaren mevcut olduğu biliniyor. Hakkında sayımda şu gözlem yapılmıştır: “Son derece ilke bir şekilde çalışmakta iken sahibi 1914’te yeni bir fabrika kurmuş ve son sistem olarak donatımına başlamış ise de Savaş nedeniyle tesisler tamamlanamamıştır”.

Dış ticaret istatistiklerinde bisküvi ekmek ve maya birlikte toplanmış olduğundan ne kadar bisküvi ithal olduğu bilmek mümkün değildir. Ancak yine de bu ithalatın ağırlık olarak çok büyük bir kısmı bisküvi olduğu sanılmaktadır. Bisküvi sanayiinin gelişmesine engel iyi yerli un yokluğu ve yabancı rekabettir. Bu nedenle yeni gümrük tarifesi ile (100 kiloya 360 kuruş gümrük resmi-oran 1913 değerine göre %66) sektörün korunması sağlanmıştır. Üretim tüketimin ancak %10’u kadar olduğundan bu tedbir zorunlu görülmüştür. İthalatın büyük bir kısmı İngiltere’den gelmektedir (%60.3). Bunu çok uzaktan Fransa, Hollanda ve Belçika izler. Sembolik denebilecek kadar az ihracatın %40.9’u Mısır’a yapılmaktadır.16

Yine sanayi sayımına göre Çatal Sakal ismi ile tanınan Ksenaki Yorgi firması yalnız İzmir’in değil İstanbul dahil olmak üzere ülkedeki en eski şeker fabrikası’dır (1843). Zarboni ve Hacı Yenaki ise 1864’te kurulmuştur. Genel gözlem hammadde açısından dışa bağımlı bu kuruluşlardan muntazam bir üretim ve satış beklemenin mümkün olmadığıdır. Şekercilik veya şekerleme sanayi yabancı rekabeti nedeniyle helvacılık ve lokumculuk dalları gibi gelişememiştir. Bu sektör ithal hammaddeye bağımlı olduğu savaşlardan çok etkilenmiştir. Klidara Andon. A (şeker fabrikası) ile Samolada İbrişim (Helva Tahin Fabrikası) kapanmak zorunda kalmıştır. 1915 yılında 18 şirketten yalnız 13’ü etkin vaziyettedir. İzmirli şekerciler Teşvik-i sanayi kanunundan yararlanamaz. 1916, 1917 yıllarında şeker fiyatlarının aşırı artması ile bu işletmeler hemen hiç denecek kadar az çalışır.

Fabrikaların donanım konusuna gelince her birinde dört kazan bulunmaktadır. Toplam 279 beygir gücü olmak üzere muharrik güç

sayısı 4 buhar makinası, 4 petrol motoru, 7 gaz motoru ve 5 elektrik motoru olarak toplam 20'dir. Fabrikalardaki tesis aletleri ihtisaslaşma alanlarına göre değişmektedir. Hammaddesi susam olan tahin fabrikalarının ikisi diğerlerine örnek teşkil şekilde gelişmiştir. Bu fabrikalarda susamı ezmek için özel makinalar kullanmaktadır. Her işlem mekanik olarak gerçekleştirilmektedir. Gıda sektörünün diğer dallarında işlemler büyük donanıma ihtiyaç göstermez. Lokum, şeker, nişasta ve sudan yapılan bir karışımdır. Ateş üzerine konan adi bir kazanda veya çoğunda görüldüğü üzere içinde mahrarrik bir güç ile dönen, karıştırmaya özgü kolları bulanan ve buhar ile ısıtılan özel kazanlarda hazırlanmaktadır. Şekerlemelerin hazırlanması için Fransız ve Alman yapımı küçük makinalar kullanılmakta ise de birçoğu elle işlemektedir.17

Kimi yazar İzmir'de İngiliz şirketlerce buhar makinalarının imal edildiği dikkati çeker. Üretim yalnız yerel fabrikalar için değil diğer önemli sanayi kentlerindeki fabrikaları da donatmaktadır. Üretimin hacmi 1891-1913 yılları arasında un değirmenleri için 5 buhar makinası (Toplam güç 440 BHP), şekercilik; tatlıcılık için 19 buhar makinesi (toplam güç 250 BHP), diğer sanayi alanlarına ait 3 buhar makinesidir (82 BHP). 19 buhar makinesinden kaçının bu tarihlerde İzmir'deki şekerleme fabrikalarında kullanıldığı bilmiyoruz. Ancak şeker, helva vb. şeyler üreten iki imâlathanenin tüm makineleri üreten İzmirli iki şirketten haberdarız. Toplam helva üretiminin %93.3'ünü üreten bu fabrikalardaki makineler tamamıyla otomatik olup, her şey insan eli değmeden tamamen sağlık kurallarına göre üretilmekteydi.18

Donanımı ve enerji meselesini genel çizgileriyle gördükten sonra tekrar Zarboni ve Hacı Yanaki'ye dönebiliriz. Oluşturduğumuz etiket fotoğrafından kolayca fark edileceği üzere (Bkz. Resim 1) fabrikanın ismi Eski Türkçe, Rumca ve Fransızca olarak üç dilde yazılmış ve kuruluşun tarihi 1868 olarak belirtilmiştir:

Şekerci Zarboni ve Hacı Yanaki İzmir'de Maltızlar içinde 12 Numarada

Türkçe şekerci tanımlaması, yalnız satışı ifade edebileceği için oldukça muğlak bir tanımlama ise de -etikette fabrika binasını görmenin ötesinde- diğer dillerdeki yazılışında, örneğin Rumcaya göre daha rahat okunan Fransızcasında “fabrika” sözcüğünün geçtiğini görüyoruz. Resimde görülen fabrika okunabildiği kadarıyla merkez binadır. Demek ki şubeleri de vardı.

Fabrique de Confiserie. Fabrique central? rue de Maltaıs, no: 12.

Resimde ilk planda görülen üç katlı, ikinci katı cumbalı, yapı, idari merkez ve satışa ayrılmış olmalıdır. Giriş katında satış yapıldığı kesindir. Ürünlerin sergilendiği bir de vitrin vardır. idari merkez, bürolar da muhtemelen burada idi. Üretimin yapıldığı yer, asıl fabrika ise bu yapıya bitişik onun gibi pembe boyalı ve yine üç katlı arka plandaki bina olmalıdır. Bu iki bacalı olan bir yapıdır. Üçüncü bir baca daha fark edilmektedir. Bu üçüncü bacayı yandaki küçük müstakil beyaz bina veya daha geride görünmeyen bir başka yapı ile ilişkilendirmek de mümkündür.

Fabrika kimisi günümüze kadar ancak farklı amaçlarla kullanılarak gelebilen İzmir’in eski un fabrikalarına benzemektedir. Üretimi önemli görünüyor. Fabrikanın önünde kutu veya sandık yığınları hayli fazla. Resim bize firmanın çok sayıda nişan ve madalya aldığını da göstermektedir. Yurt içi ve dışındaki sergilere katılmıştır. Hatırlanacağı üzere 1872 Paris, 1873 Viyana, 1874 Kaliforniya, 1874 Paris ve 1893 İstanbul, 1900 Paris gibi tanınmış sergiler açılmıştı.

1913-15 sanayi sayımında fabrikanın yerinin Eski Balık Pazarı olarak gösterildiğini yukarıda belirtmiştik. Bu yöre Saman İskelesi olarak da tanınmaktadır ve kent içindedir. Bölgedeki Gritikos Han ve çevresi şekerleme fabrikalarının bulunduğu yer olarak bilinmektedir.19 Etikette ise adres tam olarak verilmektedir: Türkçe Maltızlariçi veya diğer iki dilde Maltalılar Caddesi 12 numara.

Yangın alanına girdiğini bildiğimiz Maltalılar Sokağı (genelde cadde değil sokak olarak kullanılmaktadır) ikinci Kordon’un arkasında yer alan yolun yani Üçüncü Kordonun Gümrük tarafındaki

ilk bölümüne verilen isimdi20 Bir başka ifade ile bu üçüncü kordon İngiliz iskelesi Sokak, Sahil Caddesi ve Maltalılar Caddesi'nden oluşmaktadır (1905 tarihli İzmir Planı/Sigorta). Bu caddenin Cumhuriyet Alanı'na doğru uzantısına da "Camcılar Sokağı" deniyordu. Bütün bunlardan hareketle 1868 yılında kurulan Zarboni ve Hacı Yanaki Şekerleme Fabrikasının günümüzdeki Ticaret Lisesi'nin arkasında veya Santa Maria Kilisesi'ne çok yakın bir yerde bulunuyordu diyebiliriz. Günümüzde bu bölge Akdeniz Muhtarlığı içindedir.

Fabrika etkinliğini 1922 sonbaharına kadar sürdürmüştür.

1920 yılında ismini 1913-15 sayımındaki diğer iki şekerleme fabrikası (Klidara Andon A; Kesanaki Yorgi Çatal Sakal ve Mahdumları, hatırlanırsa bu sonuncu 1915'te etkin değildi) ve diğer firmalarla birlikte kent rehberindeki tatlı imalâthaneleri arasında görüyoruz. Adresi aynıdır: 1. Dai Spaminoda, Saman İskelesi Sokağı 2. Zarboni Haci Yannaki, Maltızlar Sokağı 3. Sagioğlu g, Saman İskelesi 4. Klidaras i. ve A, Girithane Sok. 5. Kastridis Kardeşler, Saman İskelesi Sokağı 6. Siguras Hacı Mair, Şekerciler Sokağı no 6, 7. Ksenakis g. ve oğulları, şekerciler 8. Stratigos, A. Agia Fotini Sokağı 9. Çiçinelis Hristos, Şekerciler Sokağı.21

Bunlardan 6 ve 9 numaradaki fabrikaların (Hacı Mair ve Hristos Çiçenelis) özel olarak verilen ilanlarına göre bu "tatlı imalâthaneleri" diye tanımlanan (veya Yunancadan böyle çevrilen) kuruluşlar aslında imalâthane değil fabrikadır. Üretimleri her tür şeker, badem şeker, marmelat ve reçelden oluşmaktadır. Ve nihayet firma yurt içinden ve dışından siparişler almaktadır. En azından kuruluşu 1860 olan şekerci Hacı Mai'r Siguras'ın buhar gücüyle çalışan fabrikası böyledir. Hristos Çiçenelis firmasının ilanından ise şekerciler Sokağı'nın Saman İskelesi mevkiinde olduğu bir kez daha doğrulanmaktadır.22

ilginç olan aynı kaynakta daha önce 14'ü büyük ve 25 tanesi küçük şekerleme fabrikası (Yunanlıların), 4 adet susam yağı, tahin ve helva fabrikası (3'ü Yunanlıların) bulunduğunun not edilmiş

olmasıdır. Oysa Tatlı imalâthaneleri ile şekerleme fabrikalarının üretim açısından bir farkı olmamalıdır. Nitekim çeviriden kaynaklanan bir sorun olduğunu anlıyoruz.23 Zira Tatlı imalâthaneleri diye ayrıca verilenler aslında 14 büyük şekerleme fabrikası içinde yer almaktadır. Bir başka deyişle bu gruptan seçilen kuruluşlardır. Sözü edilen bu 14 şeker fabrikası 1918 resmî istatistiklerinde de yer almakta idi. Kuruluş isimleri verilmiyordu. On birinin İslâm ve üçünün ecnebilere ait işletme olduğu belirtilmiştir. Bunlar dışında kentte 5 helva fabrikası bulunmaktadır. Bunların dağılımı ise söyle verilmektedir: Biri İslam, üçü Rum ve biri ecnebi işletmesi.24

Burada “Fabrika” ve “imalâthane” tanımları üzerinde durmakta yarar vardır. Bilindiği gibi bunlar üretimin organizasyonunda farklı aşamaları ifade eden sözcüklerdir. Avrupa’da 18. yüzyılda yaşanan kavram kargaşası bizde bir asır sonra 19. yüzyılda görülüyor. Kaynakları çevirenler için belki ayrıntı gibi görünebilir. Literatürden yararlanırken dikkatli olmamız gerekiyor. Özellikle veriler sınırlı ise zanaattan sanayiye geçişi, imalathane veya fabrikadan hangisinin sektörde ağırlık taşıdığını anlayabilmek için terminoloji daha da önem kazanmaktadır.

Fabrikanın izini bulduğumuz Yunanca son kaynak oldukça ilginçtir. Buna göre 1920 yılında İzmir’de lokum, marmelat ve komposto üreten (bunların yukarıda tahin ve helva dışında oluşturduğumuz grubu ifade ettiğini düşünüyoruz) on bir fabrika bulunmaktadır. İçlerinde en büyüğü Zarboni ve Hacı Yenaki’dir. Kuruluşu 1878 yılındadır ve kuruluş sermayesi en fazla olan budur: 14.000 Drahmi. Aktif ser-mayesi (dolaşımda olanı anlatılmak isteniyor) 25.000 Drahmidir. Ortaklar fabrikanın sahibidir. Yıllık üretimi 200.000 okkadır (256.600 kg). ikinci önemli fabrika Kastridi Kardeşler’dir. Üretimini aynı miktardadır: iki yüz bin okka. Diğerleri daha küçük işletmelerdir. Bir fabrika buhar gücü kullanmaktadır. Zarboni ve Hacı Yanaki’nin içinde olduğu on fabrika ise değişik güçleri olan gaz motorları ile üretim yapmaktadır. Öte yandan İzmir’de tatlıcılık (şekercilik) işinin önce Musevilerin elinde olduğu, bunların Türk Çarşısı’nda (Kemeraltı olmalı) dükkanları bulunduğunu; daha sonra Rumların bu mesleği öğrenerek onların

ellerinden aldıklarını öğreniyoruz. Belki daha ilginç olan ‘Zarboni ve Hacı Yanaki isminin 1843 yılından sonra açılan pastahaneler arasında görünmesi. Büsküvi imalatını bu etkinlikte düşünmeliyiz. Pastahaneden sonra işler veya ortaklık büyütülmüş olmalı. Bu on bir işletmenin tamamı 1922 yılı sonbaharına kadar etkinliklerini sürdürürler. Son bilgilerin farklı kaynaklarla karşılaştırılarak doğrulanması gerektiği açıktır. Şimdilik öyle olduklarını kabul ediyoruz. En azından yazarın o tarihte İzmir’e gelip araştırma yaptığından eminiz.25

Zarboni ve Hacı Yenaki’yi günümüzde adî ortalık denilen şirket veya kollektif şirket denilen gruba dahil edebiliriz. Bilindiği gibi kollektif şirket iki veya daha fazla kişinin aralarında sözleşmesi ve genel bir isimle ortakların tamamını içine almasıyla oluşmakta; böyle şirketlere isim ortaklardan birinin veya ikisinin adına göre verilmekte idi.26

Etikette, 1868 yılında kurulduğu belirtilmiş olan-diğer kaynaklarda 1864, 1878 fabrikanın hangi tarihteki görünümü yer almaktadır?

Kavanozun camı ve etiket kâğıdından hareketle tarihlemek belki mümkündü. Bunu yapamadık. Alınan nişan ve madalyaların ilgili sergi tarihleri, liman yakının yakın olduğu bilinse de şekerlemelerin veya şekerli ürünlerin kutu veya sandıklar içinde motorlu bir taşıt değil, at arabaları ile taşınıyor olması gibi ipuçları da var. Bir başkası da resimde bisikletli bir kişinin bulunmasıdır. Bisiklet 1895 yılında “velespid” adıyla yerel gazetelere haber konusu olmuş, üzerinde makale ve fıkralar üretilmiş olduğu bilinmektedir. Örneğin aynı yıl 21 Şubatta yayınlanmaya başlayan Ahenk’te.27 Birkaç yıl sonra bu yenilik yabancı diplomatların örneğin İngilizlerin dikkatini çeker (1897-99 İzmir Ticaret Raporu): 7-8 yıl önce bisikletler İzmir’de hiç bilinmiyordu. Son üç-dört yılda yolların kötü durumuna karşın bisiklet imalâtı büyük ilerlemeler kaydetmiştir. Önceleri İngiltere en fazla bisiklet tedarik etmiştir ve şimdi ABD ilk sırayı almıştır. ABD’nin payı %50. İngiltere’nin ki ise %25’tir. Kalan ise Almanya, Belçika ve Fransa’dan gelmektedir.28

1905 yılında yayınlanan önemli bir kaynak “Nevsâl-i iktisat”a göre.29 İthalata bağımlı şekerleme veya şeker ürünleri işletmeleri Rumların tekelindedir. Her birinde ancak birkaç işçinin çalıştığı otuz kadar şeker imalâthanesi bulunmaktadır. Aralarında en önemli işletme olarak görülenler şunlardı: Çatal Sakal, Vangel Zarboni, Hacı Mamaki, Kostantin Valari ve Hacı Mayur şimdilik Vangel Zarboni ve Hacı Mamaki’nin -muhtemelen Yanaki’nin-bu tarihte henüz ortaklık kurmamış olduğunu düşünüyoruz. Bu 1905-1913/1915 tarihleri arasında gerçekleşmiş olabilir.

Bunu destekleyici başka kaynaklar da vardır. İngiliz Konsolosluğu’nun 1906 İzmir Ticaret Raporu’nda şekerleme sanayiinin son yıllarda büyük gelişme gösterdiğini belirtilmektedir.30 1906-1908 ithalat ve ihracatın da incelendiği 1909 yılı raporundan Türkiye’nin İngiltere’den şeker ithalatlarının hiçbir zaman önemli payı olmadığını; şekerin 1906 yılında Rusya tarafından Romanya üzerinden Osmanlı topraklarına ulaştırıldığını öğreniyoruz.31 Anayasa’nın ilan edildiği 1908 yılında Avusturya-Macaristan mallarının boykotu söz konusudur ve hammadde olarak şeker en çok etkilenen mallar arasındadır. Boykottan yararlananlar Mısır, Fransa, Hollanda ve Rusya şekerleridir.32

1909 yılı raporunda şekerleme veya şekerli ürünler imalâtının durumunu analiz edilmektedir: “Tatlılar: Bu sanayii sabun sanayii ile karşılaştırılabilir. En iyi kalite dışarıdan getirilmekte bunun dışında yerel piyasaya yeterli miktar sağlanmaktadır.”33 Yukarıda bu tatlılar meselesini çözümlerken çeviri sorunu olduğunu belirtmiştik. Dışarıdan lokum veya helva ithal edilemeyeceği de açıktır. Sabun sanayii ile karşılaştırılan şekerleme ve şekerli ürünler sanayidir. Yaygın vaziyetteki pek çok küçük işletme nedeniyle şekerleme ithalatlarının hacminin önemli olduğunu sanmıyoruz. Osmanlıları çikolatayı da pek sevmişe benzemiyor. Bu Türklerde yeni bir olgudur.

1906 yılında Avrupalı diplomatlar sanayileşmeye ilişik olarak demir ve kömürün dışarıdan ithal edildiği bir ülkede fazla bir sanayi etkinliğinin düşünülemeyeceğini; bu ciddi dezavantajına karşın ülkede sanayi alanında bazı ilerlemeler kaydedildiğini; bu

ilerlemelerin özel girişimcilerin ruhu sayesinde olduğu fark ederek rapor etmişlerdi. Bu yıllarda İzmir'in en önemli sanayi dalı olarak gıda tam olarak un fabrikaları gösterilir "Kentte bir düzine kadar iyi kalite un fabrikası bulunmakta olup bu fabrikalarda hem İngiliz hem de Fransız sistemleri denenmektedir ve her ikisinden alınan sonuç son derece mükemmeldir. Artık ne Marsilya ne Rusya'dan un ithal edilmemekte aksine komşu adalara un ihracatı yapılmaktadır". Benzer bir gözlem şekerleme sanayi için de yapılır: "Son yıllarda büyük gelişme göstermiştir".34

1910 yılı Aydın Vilayeti Salnamesi'nde iki şekerleme fabrikasının ismi geçer. Biri Maltızlar içindeki Zarboni ve Hacı Yanaki, diğeri Kantar Karakolu civarındaki istamatyo Sarı Yanaki.35 Bütün bunlardan sonra 1868'de kurulan Zarboni ve Hacı Yanaki Fabrikası'nın etiketteki görünümünün 1910'lu yıllara ait olabileceğini düşünüyoruz. Böyle değilse en geç 1922'ye, Büyük Yangın arifesine tarihlenebilir.

Sonuç

Zarboni ve Hacı Yanaki isimli şekerleme fabrikası dönemin un fabrikaları gibi büyük yapı veya yapı birliği görünümdedir. İki binadan biri satış ve bürolara diğeri üretime ayrılmıştır. Firmaya ait vanilya kavanozunun üzerindeki etiketten, şirketin sanıldığı gibi 1864'te (Ökçün) veya 1878'de (Trakakis) değil 1868 yılında kurulduğunu öğreniyoruz. Farklılık yeni yapılanmalardan da kaynaklanabilir. Sanayi sayımında Eski Balık Pazarı adres gösterilirken diğer kaynaklarda ve bizim malzemede Maltız Caddesi olarak belirtilmiştir. Bu iki adres kent içinde, aynı bölgede bulunuyordu. Yine de bir yer değişikliği söz konusu olabilir. Maltız Caddesi 12 numaradaki fabrika merkezdir. Demek ki fabrikanın şubesi veya şubeleri de vardır. Başlangıçta Zarboni ile Hacı Yanaki isimlerinde iki ayrı şirket söz konusu idi, ortaklık sonra, belki 1905'ten sonra, gerçekleşti. Herhalukarda geçirdiği yapısal değişiklikleri, tarihlerini kesin olarak saptamak bu çalışmada mümkün olmamıştır. Fabrikanın 1920''deki üretimi 200.000 okkadır (256.600 kg). Bu 1915 yılındaki toplam üretiminin iki katı demektir. Üretim hacmi -ürün çeşitleri nedeniyle- tartışmalı kabul edilse dahi sayımın üzerinden sadece beş yıl geçmiş

olduğundan bu kuruluşun dikkate değer bir büyüme gösterdiği açıktır. Anlaşılan 30 Ekim 1918-1922 sonbaharına kadar uzanan mütareke ve Yunan işgali dönemini iyi değerlendirmiş ve yeterince yararlanmayı bilmiştir. Ancak genel olarak başarısında başka nedenlerin de olması gerekir.

Fabrika 1922 sonbaharına kadar etkinliğini sürdürmekte olduğuna göre yarım asırdan fazla ayakta kalabilen önemli bir kuruluştur. Hammadde açısından bağımlı bir sektör için bu uzun bir ömürdür. Bisküvi üretimine geçerek veya en baştan beri var ise o dala ağırlık vererek, belki bisküvi ve şekerleme arasında gelip giden bir üretim veya yapısal değişiklerle yaşanan krizleri anlatabilmiş olabilir. Bisküvi için gerekli olan unun kentteki fabrikalarda bol miktarda üretilmeye başlanması ve un sanayinin büyük bir atılım göstermesi kuşkusuz önemli bir gelişmedir. 1913/15 sayımına ülke çapında tek bir bisküvi fabrikası girebilmiştir. İstanbul'daki bu firmanın ihtisası tamamen bisküvi idi. Bu alanda ikinci isim şekerleme fabrikası Zarboni ve Hacı Yanaki'dir. Resimde fabrika önünde taşınan veya taşınmayı bekleyen kolilerde türlü şekerleme cinsleri arasında, lokum, reçel vb. yanında bisküvinin de bulunduğunu biliyoruz artık. Zaman zaman koruyucu gümrük tarifelerinden de yararlandığı açıktır. Etikette fabrikanın muhtemelen 1910'lu yıllardaki halini görmekteyiz. En geç 1922 sonbahar öncesine ait bir görünüm olabilir. İzmir'de şekerleme sektörüne ait ilk görsel malzemedir.

Ele alınan konunun, daha önce de belirtildiği üzere, 1864-1923 arası dönemi arşiv kaynakları ve daha geniş bir literatür ışığında sürdürülmesi ile daha kesin bilgilere ulaşılacağı açıktır. Bu küçük çalışmanın ortaya koyduğu belki daha önemli bir sonuç bu şekerleme fabrikasının, değişik kaynaklarda şeker fabrikası, şekerleme imalâthanesi, atelyesi, tatlı imalâthanesi vb. farklı tanımlarla kullanılmış olduğunu göstermesidir. Aynı kaynaklarda helva ve tahin fabrikalarına ayrıca yer verildiğini belirtiriz. Üretimin organizasyonuna yeterince dikkat edilmeden kullanım, yalnız yerli ve yabancı kaynak eserlerden çevirilerde değil, sentez çalışmalarında da izlenmektedir. Kavram kargaşası sanayinin diğer dalları için de

geçerlidir. Bu ciddi bir sorundur. Sağlam bir Osmanlı sanayi terminolojisi oluşturmak gerek. San'atlar, Zenaatlar anlamına gelen Sanâyii sözcüğü üzerinde tekrar düşünmeli, mikro çalışmaları hızlandırarak Osmanlı ön endüstrisini yeniden gözden geçirmeliyiz. Son olarak Zarboni ve Hacı Yanaki'nin vazo üzerindeki etikette (Eski Türkçede) "şekerci" olarak tanımlandığını tekrar hatırlatmak isterim. Aslında çalışmanın başlığı için "İzmir'de Sekercilik" ile "İzmir'de şekerleme Sanayi" arasındaki seçimde hayli zorlanmış olduğumu belirterek sorunu kısa yoldan ortaya koymak da mümkün.

1 Yüksekliği 15.3, ağız çapı 6.6, dip çapı çapı 7 cm olan bu malzemenin envanter numarası 312'dir. Bugün hayatta olmayan İzmirli Levantan bir hanım'dan gelen bu kavanoz fakültemize İzmir'in İngiliz Konsolosu Sayın A. W. Buttigieg tarafından armağan edilmiştir.

1996 yılında Fakülte bünyesinde kurulan "Eski Eserler Koleksiyonu" M.Ö. 3000'li yıllardan günümüze uzanan bir dönemin eserlerini kapsamaktadır. Koleksiyonda İzmir Arkeoloji Müzesi tarafından onaylanmış bulunan ve envanter defterine kayıtlı 812 adet eser vardır. Mısır, Eski Yunan, Roma, Bizans ve Osmanlı dönemlerine ait eserlerin yer aldığı koleksiyon küçük bir müze olarak nitelendirilebilir.

2 Abdullah Martal, 19. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir ve Çevresi'nde Sanayi ve Ticaret, İzmir 1992, s. 151-154.

3 Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DHMK 22159 (H. 1185); D. BŞM 4542 (H 1189); Robert Paris, Histoire du Commerce de Marseille, T. V., de 1660 à 1789-Le Levant-, Paris 1957, s. 557-559.

4 İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre İzmir Ticareti (1864-1914), İzmir Ticaret Odası, İzmir 1998, s. 48, 74, 83, 88 ve 146.

5 Abdullah Martal, a.g.e., s. 153-154.

6 F. Rougan, Smyrne. Situtation commerciale et économique, Paris 1892, s. 353-355.

7 İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre İzmir Ticareti (1864-1914), İzmir Ticaret Odası, İzmir 1998, s. 48, 74, 83, 88 ve 146.

8 Sabahattin Türkoğlu, İlgi, 1997 sayı 91. s. 28-35.

9 Sabahattin Türkoğlu, a.g.m., s. 2.; İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre., s. 146.

10 Gündüz Ökçün (yayına hazırlayan), Osmanlı Sanayii. 1913-1915 İstatistikleri, İstanbul, 1984 (3. bs), Tablo 1, s. 61-65.

11 G. Ökçün, a.g.e., s. 65, 66, 67.

12 İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre., s. 250.

13 Ahmet Makal, Osmanlı İmparatorluğu’nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920, Ankara 1997, s. 141.

14 G. Ökçün, a.g.e., s. 20.

15 G. Ökçün, a.g.e., s. 6.

16 G. Ökçün, a.g.e., s 61, 62, 66.

17 G. Ökçün, a.g.e., s. 61-63.

18 Orhan Kurmuş, Emparyalizmin Türkiye’ye Girişi, 1982 Ankara, s. 126.

19 Çınar Atay, İzmir’in İzmiri, İzmir 1993, s. 145.

20 Türkmen Parlak, İşgalden Kurtuluşa “2”, Yunan Ege’den Nasıl Gitti, “Son Günler”, 1983, İzmir, s. 495. Yazara göre burada bileyciler, demir malzeme satan dükkanlar ve banka depoları bulunuyordu.

21 Engin Berber (Çev. ve yayına hazırlayan), İzmir 1920. Yunanistan Rehberinden İşgal Altındaki Bir Kentin Öyküsü, İzmir 1998, s. 12.

22 Engin Berber, a.g.e., s. 63. Sözü edilen illanlar şöyledir: Fabrique a vapeur de dracées, Fondée en 1860. Hacı Mai'r Sigoura (Successeur) Smyrne. Rue Şekerdjidika no 6. Toutes espèce de bonbons, dragées marmelades et confitures. Commandes pour l'interieur et l'Etranger; Buhar Gücüyle Çalışan Tatlı İmalathanesi. Kuruluş 1860. Hacı Mair Siguras (Halef) İzmir. Şekerciler Sokağı no. 6. Tüm tatlı çeşitleri ve her türlü reçel. Yurt içi ve yurt dışı siparişler; Buhar gücüyle çalışan tatlı İmalathanesi "Bergama". Hristos S. Çiçinelis, Saman İskelesi 36 ve 38. İzmir.

23 Orijinal kaynağa tekrar dönerek bizi doğrulamasından dolayı meslektaşım Ege Üniversitesi İktasat Fakültesi'nden sayın Doç. Dr. Engin Berber'e (çeviren) burada teşekkürü borç bilirim.

24 Erkan Serçe (yayına hazırlayan), İzmir ve Çevresi Resmî, Özel binalar istatiği 1918, İzmir 1998. s. 26-28.

25 Yeorgios P. Trakakis, İzmir'de ve Yunan Küçük Asyası'nda Sanayi, İzmir 1920. s. 229, 230; 303, 304.

Bu kaynaktan bizim için yaptığı çevriri için Doç. Dr. Engin Berber'e tekrar teşekkür ederim.

26 Ali Akyıldız, Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri, İstanbul 2001, s. 21.

27 Ahenk Gazetesi, nr 26 (24 Mayıs 1895), nr 44, 45 (2 ve 5 Ağustos 1895), nr 117 (21 Nisan 1896). İlknur Hepşerbetciler'den naklen (Ahenk Gazetesi Bibliyografyası (1895-1908), Yüksek Lisans Tezi (E. Ü. Sosyal Bilimler Fakültesi, İzmir 1981).

28 İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre., s. 144.

29 Cevat Sami-Hüsnü, s. 119, Abdullah Martal'dan naklen a.g.e., s. 154. Daha önce metin içinde 1920 yılında etkinliğini sürdüren firmalar arasında gördüğümüz Hacı Mair Siguras (halef) ile burada geçen Hacı Mayur aynı kuruluştur.

30 İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre. s. 213.

31 A.g.e., s. 246, 250.

32 A.g.e., s. 231.

33 A.g.e., s. 250. Sabun sanayii için özel olarak yapılan gözlem ise şöyledir: En fazla miktarda sabun Midilli adasında üretilmektedir. Akdeniz bölgesinin toplam üretiminin yarısından fazlası bu adada üretilmektedir. İzmir ikinci sıradadır ve sonra da Aydın gelmektedir. Ayvalık ve Edremit'de daha küçük sabun imalathaneleri vardır. Üretilen sabun sert ve beyazdır ve çeşitli büyüklükte bloklar ve kekler halinde kesilmektedir. Kaynatmada, Bazı imalatçılar kaynatmada bazı sırları olduğunu söylemektedirler. Fakat üretilen sabunlar gittikçe daha az aynı kalitede olmaktadır. Kalite kullanılan zeytinyağın kalitesine ve diğer malzemelere göre değişmektedir (s. 249, 250).

34 İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre., s. 213.

35 H. 1326, Vilayet Matbaası, s. 212, 213.

XIX. Yüzyıl Başlarında Batı Anadolu Halılarının Değişim Süreci / Yrd. Doç. Dr. Elvan Anmaç [s.336-339]

Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi / Türkiye

Geleneksel el halıları, dokuyucunun ait olduğu toplumun kültürel değerleri ile birlikte kişisel duygu ve düşünceleri ifade eden sembolleri taşımaları açısından oldukça önemlidir. Batı Anadolu, renk, motif ve kompozisyon özellikleri açısından birbirinden farklı halılar üreten birçok halıcılık yöresine sahip bir bölgedir.

19. yüzyıl ortalarına kadar Batı Anadolu halıcılığı, köylülerin uğraştıkları bir ev sanayii olarak süregelmiş, yöre halılarındaki değişim bu yüzyılda hızlanmıştır. Avrupa ve Amerika’ya yapılan halı ihracatının artmasıyla geleneksel yöre halılarının hammadde, boyarmadde, renk, motif ve kompozisyon özelliklerinde belirgin bir farklılaşma meydana gelmiştir. Bazı yörelerde Avrupa’dan getirilen desenler doğrultusunda üretim yapılmaya başlanmış, doğal boyarmaddelerin yerini Avrupa’da yeni yeni piyasaya sürülen sentetik boyarmaddeler almıştır.

Bu çalışmada, 19. yüzyıl sonundan itibaren Batı Anadolu geleneksel halılarında meydana gelen hammadde, boyarmadde ve renk değişikliklerinin yanı sıra motif ve kompozisyon özelliklerindeki farklılaşmaya da değinilmiştir. Ayrıca 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında İzmir’de basılmış Osmanlıca gazete ve dergilerde Batı Anadolu halılarında meydana gelen değişiklikler üzerine yazılmış makaleler ve raporlardan da faydalanılmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısında İzmir, Batı Anadolu ve Akdeniz’in en önemli ekonomi merkezi haline gelmiş, 1850 yılında İzmir’de 20 farklı ülkenin tüccarı büyük ticarethaneler kurmuş ve bu ülkelerden 17’si şehirde konsolosluklar açmıştır.

Batı Anadolu’da ulaşımın yeteri kadar hızlı olamadığından yakınan İngilizler, Batı Anadolu’nun İzmir’e uygun yollarla bağlanması durumunda ulaşımın hızlanmasıyla kârlılıklarının artacağını fark etmişlerdir. Büyük bir sermaye yatırımı gerektiren

demiryolu yapımını, ne Batı Anadolu'da yaşayan İngiliz tüccarlar ne de Osmanlı hükümeti karşılayamamıştır. O dönemde bu yatırımı karşılayacak ülkelerden biri İngiltere'ydi. İzmir-Aydın demiryolu sözleşmesi 1856 yılında imzalanmış, demiryolunun Aydın'a kadar olan bölümü 1866 yılında açılmıştır. Anadolu'nun iç kısmı ile İzmir Limanı arasında kurulan bu bağ, Osmanlı'nın dış dünya ile alışverişini kolaylaştırmıştır.1

19. yüzyıl ortalarına kadar Batı Anadolu'da bir ev sanayii olarak süregelen halıcılık, büyük bir üretim potansiyeline sahip olmasına rağmen organize olamamıştır. Ayrıca o dönemde sanayileşme sıkıntısı yaşayan Osmanlı İmparatorluğu'nun mamul madde olarak ihraç ettiği sayılı ürün arasında el halıları önemli bir yere sahiptir. Tüm bu faktörlerin yanı sıra, Avrupa'da da Sanayi Devrimi sonucu alım gücü yükselmiş, bir kesim oluşmuş, bu kesimin el dokuması doğu halılarına karşı büyük bir talebi oluşmuştur. Bu durumda el halıcılığı organize edildiği takdirde üretimini üstlenecek kuruluşlara büyük kârlar sağlayabilirdi. Ayrıca üretimin evlerde, kadınlar ve çocuklar tarafından yapılıyor olması, bu işle uğraşacak kuruluşlara ücretleri istediği seviyede tutabilme olanağı doğurmaktaydı.2

1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması'na kadar, Osmanlı topraklarında ticaret yapmalarına izin verilmeyen yabancılar, ticari faaliyetlerinde Rum ve Ermeni aracılardan yararlanmışlar, 1838 yılında yasağın kalkmasıyla aracısız pazara girmişlerdir.3

İngilizlerin Batı Anadolu halıcılığına sızmaya başlamaları da 19. yüzyılın ikinci yarısına rastlamaktadır. 1860'lı yılların başına kadar köylülere malzeme verip sipariş üzerine iş yaptıran Osmanlı tüccarların denetiminde gelişen Batı Anadolu ticari halıcılığı bu tarihten sonra İngiliz şirketlerinin denetimine girmiştir. P. De Andrea Co., Habif ve Polako, T. A. Spartalı Co. adlı İngiliz şirketler, 1864 yılından başlayarak, iplik ve model vererek özellikle Uşak ve çevresinde halı dokutmuşlardır. 1880'li yılların ortalarına gelindiğinde Batı Anadolu ticari halıcılığı, daha sonraki yıllarda The Amalgamated Oriental Carpet Manufacturers (Birleşmiş Doğu Halıları İmalatçıları Şirketi'ni-Şark Halı Kumpanyası) oluşturacak olan P. De Andrea Co.,

Habif ve Polako, T. A. Spartalı Co., G. P. ve J. Baker, Sydney La Fontaine ve Sykes Co. adlı İngiliz şirketlerinin denetimi altına girmiştir.4

Bu süreci takip eden yıllarda Avrupa ve Amerika'ya yapılan halı ihracatının artmasıyla geleneksel yöre halılarının hammadde, boyarmadde, renk, motif ve kompozisyon özelliklerinde belirgin bir farklılaşma meydana gelmeye başlamıştır.

Sentetik boyarmaddelerin bulunuşuna kadar Batı Anadolu'da da halı ipliklerinin boyanmasında kök boya, çivitotu, muhabbet çiçeği, papatya, palamut meşesi gibi doğal boyarmaddeler kullanılmıştır. 1856 yılında tesadüfen bulunan ilk sentetik boyarmaddeden sonra art arda yeni sentetik boyarmaddeler bulunmuş,5 Batı Anadolu halılarında kullanılan boyarmaddelerdeki değişim süreci de böylece başlamıştır.

19. yüzyıl ortalarından 20. yüzyıl başlarında Batı Anadolu halılarına olan talep fazlalığı nedeni ile doğal boyarmaddeler ihtiyacı karşılayamaz olmuş, İngilizler de, Batı Anadolu'nun birçok halıcılık yöresinde sentetik boyarmadde kullanımı konusunda köylülere baskı yapmışlardır. Almanya ve Belçika'dan getirilen anilin boyalar köylülere yüksek fiyattan hesaplanarak, boyanmış iplik bedelinden düşülmüştür. Bu uygulama hem kullanma kolaylığı hem de maliyet açısından İngiliz şirketlerine büyük kârlar sağlamıştır. Anilin boyanın sakıncaları üzerine 1888 yılında Aydın vilayetinde, bu boyanın kullanımı yasaklanmış, yerine bitkisel boyarmaddelerin kullanımı zorunlu kılınmıştır. Çıkarları zedelenen İngilizlerin şikayeti üzerine sentetik boyarmadde kullanma yasağı kısa bir süre sonra kaldırılmıştır. Ancak geleneksel örnekleri dokutmaya devam ettikleri bazı yörelerde bitkisel boyarmadde kullanımını desteklemişlerdir.6 20. yüzyıl başlarında yayınlanan bazı çalışmalarda anilin boya kullanımının sakıncaları şu şekilde ifade edilmiştir.

“Hâlâ bugün eski biçim halı tezgahlarında klasik modellere göre aynı nakış ve çiçeklerle bu gibi halılar nescedilmektedir. Yalnız nebati boyanın eski ustaları kalmamış denilebilir. Bu, sanat namına

cidden şayan-ı tessür bir mahrumiyettir. Vaktiyle bu nebati boya mütehasısları, zamanında nebatatı toplarlar, kaynatırlar ve meydana fevkalade nefis ve sabit bir boya çıkarırlardı. Nebati boya tesirat-ı havaiyye ile günden güne kesb-i revnak eylediğinden mensuc halılar, seccadeler eskidikçe parlaklıklarını ve binaenaleyh o nispette kıymetlerini arttırırlar.

…Zamanı geçtikçe nebati boya yerini anilin denilen boya kaim olmaya başladı.Çünkü bu boyanın istihsali nispeten hem ucuz hem de kolaydı. Fakat anilin çürük, gayr-i sabit ve tesirat-ı havaiyye ile rengini atar bir boyadır. Halbuki halılarımız müşterilerine kendilerini en kıymetli hassalardan biri olan nebati boya ile tanıtmış, mürur-u zamanla artan nefaset ve resanetlerini kısmen bu boyaya medyun bulunmuş olduklarından ilk zamanlarda anilin boya kullananlar, halıcılığımızın alem şumul şöhretinden bil'istifade keselerini doldurmaya muvaffak olmuşlarsa da bir müddet sonra bu tağşişin bazar-ı ticarette aks-ül ameli gelip çatmıştır.

Anilin boyanın başlıca mahsuru, onunla telvin edilen halı ve seccadelerin yıkandıklarında renklerin birbirine karışması ve durdukça rengini atması idi… Anilinin fenalığı meydanda idi, aynı zamanda nebati boya o kadar az idi ki bu boya ile yapılan halılarla mahreç piyasaların talep ve ihtiyaçlarına yetişebilmek kabil olamıyordu…"7

"Halen halı yünleri umumiyetle Almanya Bayer fabrikasının kimyevi boyalarıyla boyanmaktadır. Vakıa mukeddema istismal olunan nebati boyalar daha iyi ve sabit ise de tehalüf-ü elvan için elverişli bulunmadığından kullanılmamaktadır."8

19. yüzyıldan itibaren Batı Anadolu'da ticari amaçla üretilen halılarda, boyarmadde kullanımında meydana gelen değişikliği takiben desen ve kompozisyon özelliklerinde de bazı farklılıklar meydana gelmiştir. 18. yüzyılda gerçekleşen Sanayi Devrimi'nden önce, Avrupa'da el halısı, zenginlerin evlerini, sarayları ve katedralleri süsleyen dekoratif bir unsur olmuştur. Sanayi Devrimi'nden sonra, maddi gücü artan işçi sınıfının, zenginlik ve soyluluk işareti saydığı el halılarına olan ilgisi artmıştır. Bu durumu

fırsat bilen İngilizler, 1890 yılından itibaren, Batı Anadolu'da Avrupa işçi sınıfının beğenebileceği desenlerde, düşük maliyetli halılar dokutmaya başlamışlardır. Bu tip halıların desenleri, Avrupalı sanatçılar tarafından kendi sanatlarına özgü motif ve kompozisyonlarla kendi zevklerine göre yorumlanarak yapılmış ve kareli kağıtlara çizilmiştir. Bu nedenle, Barok, İran, Kafkas, Afgan, Hint ve Çin desenleri 19. yüzyılın sonundan itibaren yaygın olarak halıcılığımıza girmiştir. Ayrıca bu dönemde makine halısı katalogları Avrupa'dan getirtilerek desen bürolarında makine halısı desenlerinden el halısına uyarlanmış tasarımlar yaptırılmıştır. Desen konusunda sıkıntıya düşüldüğünde ise, halkın elinde bulunan çeşitli el işlemelerindeki motifler halı desenine uyarlanmıştır. Ancak piyasada fazla rağbet görmeyen ve eleştiri alan makine halısından uyarlanan desenlerin üretimi giderek azalmıştır. Tüm bunlara ek olarak, daha sonraki yıllarda yöresel motifler yorumlanarak Avrupa beğenisine sunulmuştur. Az miktarda da olsa yüksek fiyata satılan bir grup geleneksel halının üretimine devam edilmiştir. Bu tutum Batı Anadolu'da geleneksel halıcılığın onarılması çok güç yaralar almasına neden olmuştur.9 Tüm bu olumsuzluklara ek olarak 1908 yılında fiilen faaliyete başlayan Şark Halı Kumpanyası, yabancı olan desenleri dokutmanın yanı sıra yörelere ait motifleri birbiri ile karıştırarak tamamen yozlaşmış halılar üretmişlerdir.

"…Şark Halı Kumpanyası Avrupa müzelerinde bulunan bütün Türk ve Acem, Şark'ın en eski ve kıymetkar halılarının en ince tafsilatına varıncaya kadar yağlı boya resimlerini aldırmış bunları nev'i nevi Milas, Uşak, Bergama, Gördes, Kula, Kürt, Acem: İl'ahırı-muntazaman tasnif ettirmiş ve sonra muvazzaf, mütehassız sanatkarlarından oluşan bir desen atölyesi tesis eylemiştir. Burada elveym sanatkarlar her nevi'in birer parçasını mesela Gördes nev'inden bir mihrap, Bergama nev'inden bir orta çiçeği, Uşak nev'inden bir orta çiçeği, Uşak nev'inden bir kenarlık ve kıs alyyül bevaki… almak suretiyle yeniden yeniye mümtezic, mürekkep numuneler vücuda getirmektedirler. …Halıcılıkta Şark ruhunun, şark bedaiyinin, Şark zevkinin hakim bulunmasına göre onu bu suretle mezc ve tenvi eden sanatkarların oruhu, o zevki fıtreten hissetmiş

olmalarındaki lüzum ve tabii ve mantıki işaret değildir. Maateessüf Şark Halı Kumpanyası'nın desen atölyesinde çalışan sanatkarlar arasında hiçbir Türke tesadüf edemedim. Hemen hepsi yabancıdır. Eğer bu sanatkarlar halıcılığın doğduğu, milli ve sicyevi bir sanat haline geldiği şu muhitten yetişmiş kimseler olsalardı milli duygu ve zevklerin muhassalası o renk ve resimlerin ruhuna, inceliğe bittabi daha başka surette nüfuz edecekler ve belki büsbütün ibdai numuneler vücuda getireceklerdi."10

19. yüzyıl sonlarına kadar Batı Anadolu'da, halılarda el eğirmesi iplik kullanılmıştır. İngilizlerin halıcılığımıza girmesi ve yurtdışına yapılan ihracatın giderek artması ile el eğirmesi iplik ihtiyacı karşılayamaz olmuştur. Bu nedenle 20. yüzyılın başından itibaren Batı Anadolu'da yün iplik fabrikaları kurulmaya başlanmıştır.

1905 yılında Bıçakzade Biraderler ve Mehmet Zeki Kumpanyası İplik Fabrikası-Uşak, 1909 yılında Beyköy Şark Halı Şirketi-Bandırma, 1909 yılında Bılaklar Yün Fabrikası-İzmir, 1910 yılında Kozineri Lui İplik Fabrikası-İzmir, Batı Anadolu'da yün halı ipliği imal etmek için kurulmuş fabrikalardır.11 Daha sonraki yıllarda ise İzmir ve çevresindeki halı ipliği imal eden fabrikaların sayısı sekize yükselmiştir.

"İzmir İktisadi mıntıkasında sekiz adet halılara mahsus iplik fabrikası mevcuttur. Üçü İzmir'de (biri çalışmıyor), üçü Uşak'ta, biri Kula'da ve biri Isparta'dadır… Halı için yünler, İzmir, Afyonkarahisar, Akşehir, Ankara, ve Konya'dan mübayaa ediliyor."12

Halılarda el eğirmesi iplik yerine makine ipliği kullanılmasının yarattığı problemlere bir çalışmada şöyle değinilmiştir:

"…Diğer taraftan fabrikalar eski halıcılar gibi yünleri iplik yapmak için elde eğirmediklerinden ve binaenaleyh nevilerine dikkat etmediklerinden halılar eskileri gibi sağlam olmuyor."13

19. yüzyıl sonuna kadar tamamen yün malzeme ile dokunan geleneksel halılarda, bu yüzyılla birlikte farklı hammaddelerde kullanılmıştır. Çözgü ve atkı ipliklerinde yün ipliğinin yerine pamuk ipliği hatta bazı yörelerde atkı ipliklerinde pamukla birlikte jüt ipliğe rastlanmıştır (Tablo: 1). Kaynaklarda jütün Kula'da dokunan

halılarda atkı ipliği olarak ilk ne zaman kullanıldığı konusunda kesin bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak İngiltere 1876 yılında Hindistan'dan 37.000 ton ham jüt lifi ithal etmiştir.[14] İngilizlerin o yıllarda Batı Anadolu halıcılığı üzerinde kurduğu denetim düşünüldüğünde, Kula'da dokunan halılarda 19.yüzyıl sonundan başlayarak bir dönem, nadiren de olsa atkı ipliği olarak jüt kullandırmaları şaşırtıcı değildir.

Tablo 1: 19. Yüzyıl Sonu-20.Yüzyıl Başı Batı Anadolu

Halılarında Kullanılan Hammaddeler

Yöre İlme ipliği Çözgü İpliği Atkı İpliği

Bergama Yün Yün Yün

Gördes Yün Yün, pamuk, Yün, pamuk,

nadiren ipek nadiren ipek

Kula Yün Yün Yün, nadiren jüt

Milas Yün Yün Yün

Kaynak: Walter A.Hawley, Oriental Rugs, London 1925, s.196

İngilizlerin hammadde ve boyarmaddelerde meydana getirdiği değişiklikler, hızlı ve düşük maliyetli üretim hedefi geleneksel karakterdeki halılarımızda kalite düşüklüğüne neden olurken pazar talebi doğrultusunda değişik ve yeni boyutlarda halılarda üretilmeye başlanmıştır (Tablo: 2).

"Kumpanya bu yeni modeller üzerinde istediği ebatta tezgahlara sipariş veriyor… Garp'ın zevkine daha fazla yaranmak için salon, yatak odası, yemek odası, yazıhane gibi birbirinden başka yerlere tasnifen münasebet alacak şekiller, modeller vücuda getirmiş olmasıdır."[15]

19. yüzyılın sonlarından itibaren Batı Anadolu'nun çeşitli halıcılık merkezlerinde Şark Halı Kumpanyası tarafından el halıları dokutulmuştur. Belirli bir kesim için geleneksel karakterini koruyarak üretilen bir grup halı olmasına rağmen, Avrupa'da büyük bir halk kesimi için düşük maliyetli, onların beğenileri doğrultusunda fazla miktarda halı da üretilmiştir. Sözü edilen bu halılar Batı

Anadolu halıcılığını olumsuz yönde etkilemiş, geleneksel halıcılığın bozulmasına neden olmuştur. Bu halılar, İzmir Limanı'ndan Smyrna Halıları (İzmir Halıları) adı ile çoğunlukla Avrupa ve Amerika'ya ihraç edilmiştir.16

Bu gelişmeler sonucunda geleneksel halıcılığın yönü tamamen değişmiştir. Önceleri içlerinden geldiği gibi, örnekliklere veya daha önceden dokunmuş halılara bakarak dokumasını yapan dokuyucu, bu tür çalışmayı tamamen bırakarak deseni, kompozisyonu, renkleri ve hatta boyutları Avrupalılar tarafından belirlenmiş halıları dokumaya başlamışlardır.17

Sonuç olarak İngilizler çağdaş şirket anlayışı, düzenli ve disiplinli iş akışı, kalifiye eleman kullanımı ve milimetrik kağıdın sağladığı kolaylıklar ile Batı Anadolu halıcılığında üretim patlaması yaşanmasına yol açmalarına18 rağmen geleneksel halıcılık çok derin yaralar almıştır. İngilizlerin hızlı üretim hedefi halıların kalitesini (desimetre karedeki düğüm sayısı) düşürmüştür. Eskiden daha yüksek kalitede dokunan halılar düşük kalitede dokununca motiflerde bozulmalar meydana gelmiştir. Önceleri haslıkları yüksek doğal boyarmaddelerle boyanan iplikler, sentetik boyarmaddelerin bulunmasıyla o dönemde haslıkları düşük bu boyarmaddelerle boyanmış, sonuçta da halıların renginde bir süre sonra solmalar meydana gelmiştir. Dokuyucunun ait olduğu toplumun kültürel değerleri ile birlikte kişisel duygu ve düşünceleri ifade eden sembolleri yansıttığı geleneksel motifler yerine kullanılan, dokuyucuya tamamen yabancı desenler geleneksel halılarda büyük bir yozlaşmaya neden olmuştur.

Uzun yıllar Batı Anadolu halıcılığında söz sahibi olan Şark Halı Kumpanyası'nın yöredeki faaliyeti 1934 yılında son bulmuştur.19

1 Geniş bilgi için bkz. İsmail Öztürk-Elvan Anmaç, "Yabancı Sermayenin Batı Anadolu Halıcılığına Girişi, Etkileri ve Günümüzdeki Uzantıları", Türkiye'de El Sanatları Geleneği ve Çağdaş Sanatlar İçindeki Yeri Sempozyumu Bildirileri, Ankara 1997, s. 27, Elvan Anmaç, "19. Yüzyıl Sonu 20. Yüzyıl Başı Batı Anadolu Ticari

Halıcılığı", Osmanlı, cilt: 3, Ankara 1999, s. 523; Abdullah Martal, "16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Ticaret ve Sanayinin Gelişimi", Üç İzmir, İstanbul 1992, s. 226, Orhan Kurmuş, Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi, İstanbul 1977, s. 36. -39, s. 51, Muhteşem Kaynak, "Osmanlı Devleti'nde Ulaştırma Sistemi ve Demiryolları", Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu, İzmir 1985, s. 1.

2 İsmail Öztürk-Elvan Anmaç, "İzmir'in Batı Anadolu Halıcılığındaki Yeri", İzmir Kent Kültürü Dergisi, Sayı: 3, İzmir 2001, s. 124. -127.

3 Geniş bilgi için bkz. Mübahat Kütükoğlu, Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838), Cilt: 1, Ankara 1974, 151S.; Mübahat Kütükoğlu, Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri (1838-1850), Cilt: 2, İstanbul 1976, s. 152S.; İlhan Tekeli, "Ege Bölgesindeki Yerleşme Sisteminin 19. Yüzyıldaki Dönüşümü", Üç İzmir, İstanbul 1992, s. 127.

4 Elvan Anmaç, "19. Yüzyıl Sonu 20. Yüzyıl Başı Batı Anadolu Ticari Halıcılığı", Osmanlı, cilt: 3, Ankara 1999, s. 523.

5 Geniş bilgi için bkz. İsmail Öztürk, Doğal Bitkisel Boyalarla Yün Boyama, Ankara 1997, 97S.

6 Orhan Kurmuş, a.g.e., İstanbul 1977, s. 146-147.

7 Turgut Alp, "Vilayet Halıcılığına Bir Nazar-1", Halka Doğru Mecmuası, Yıl: 1, sayı: 2, İzmir 1919, s. 9. -11.

8 "Başlıca İhracat Emtiamız Halılarımız", İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, Yıl: 1, Sayı: 5, Mayıs 1926, s. 206. -208.

9 Orhan Kurmuş, a.g.e., İstanbul 1977, s. 148; Bekir Deniz, "Osmanlı Dönemi Halıları", Osmanlı, cilt: 11, Ankara 1999, s. 389; Walter A. Hawley, Oriental Rugs, London 1925, 171, 174. -176, 196 s.

10 Turgut Alp, "Vilayet Halıcılığına Bir Nazar-1", Halka Doğru Mecmuası, Yıl: 1, sayı: 2, İzmir 1919, s. 9. -11.

11 Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Ankara 1994. s. 75. -76.

12 "Başlıca İhracat Emtiamız Halılarımız", İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, Yıl: 1, Sayı: 5, Mayıs 1926, s. 206. -208.

13 Turgut Alp, "Vilayet Halıcılığına Bir Nazar-1", Halka Doğru Mecmuası, Yıl: 1, Sayı: 2, İzmir 1919, s. 9. -11.

14 Mustafa Harmancıoğlu-Gülseren Yazıcıoğlu, Bitkisel Lifler, İzmir 1979, s. 243.

15 Turgut Alp, "Vilayet Halıcılığına Bir Nazar-1", Halka Doğru Mecmuası, Yıl: 1, Sayı: 2, İzmir 1919, s. 9. -11.

16 Bekir Deniz, "Osmanlı Dönemi Halıları", Osmanlı, cilt: 11, Ankara 1999, s. 389.

17 Önder Küçükerman, İzmir Limanı ve Isparta Halı Fabrikası, İstanbul 1990, s. 19.

18 Geniş bilgi için bkz. Elvan Anmaç, "19. Yüzyıl Sonu 20. Yüzyıl Başı Batı Anadolu Ticari Halıcılığı", Osmanlı, cilt: 3, Ankara 1999, 522, s. 527. İsmail Öztürk-Elvan Anmaç, "Yabancı Sermayenin Batı Anadolu Halıcılığına Girişi, Etkileri ve Günümüzdeki Uzantıları", Türkiye'de El Sanatları Geleneği ve Çağdaş Sanatlar İçindeki Yeri Sempozyumu Bildirileri, Ankara 1997, 26. -32s.

19 Bekir Deniz, "Kula Halıları", Bilim Birlik Başarı, Yıl: 11, Sayı: 43, İzmir, s. 15.

ANMAÇ, Elvan, "19. Yüzyıl Sonu 20. Yüzyıl Başı Batı Anadolu Ticari Halıcılığı", Osmanlı, cilt: 3, Ankara 1999, 522. -527S.

"Başlıca İhracat Emtiamız Halılarımız", İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, Yıl: 1, Sayı: 5, Mayıs 1926, s. 206-208.

DENİZ, Bekir, "Osmanlı Dönemi Halıları", Osmanlı, cilt: 11, Ankara 1999, s. 381. -394 S.

DENİZ, Bekir, “Kula Halıları”, Bilim Birlik Başarı, Yıl: 11, Sayı: 43, İzmir, 13. -19S.

ELDEM, Vedat, Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Ankara 1994, 258S.

HARMANCIOĞLU, Mustafa-Gülseren Yazıcıoğlu, Bitkisel Lifler, İzmir 1979, s. 336.

KAYNAK, Muhteşem, “Osmanlı Devleti’nde Ulaştırma Sistemi ve Demiryolları”, Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu, İzmir 1985, 1. -12S.

KURMUŞ, Orhan, Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi, İstanbul 1977, s. 36-39, 295S.

KÜÇÜKERMAN, Önder, İzmir Limanı ve Isparta Halı Fabrikası, İstanbul 1990, 272 S.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838), Cilt: 1, Ankara 1974, 151S.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri (1838-1850), Cilt: 2, İstanbul 1976, 152S.;.

MARTAL, Abdullah, “16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Ticaret ve Sanayinin Gelişimi”, Üç İzmir, İstanbul 1992, 258S.

ÖZTÜRK İsmail-Elvan Anmaç, “Yabancı Sermayenin Batı Anadolu Halıcılığına Girişi, Etkileri ve Günümüzdeki Uzantıları”, Türkiye’de El Sanatları Geleneği ve Çağdaş Sanatlar İçindeki Yeri Sempozyumu Bildirileri, Ankara 1997, 26. -32 S.

ÖZTÜRK, İsmail-Elvan Anmaç, “İzmir’in Batı Anadolu Halıcılığındaki Yeri”, İzmir Kent Kültürü Dergisi, Sayı: 3, İzmir 2001, 124. -127 S.

ÖZTÜRK, İsmail, Doğal Bitkisel Boyalarla Yün Boyama, Ankara 1997, 97 S.

TEKELİ, İlhan, “Ege Bölgesindeki Yerleşme Sisteminin 19. Yüzyıldaki Dönüşümü”, Üç İzmir, İstanbul 1992, s. 127.

Turgut Alp, “Vilayet Halıcılığına Bir Nazar-1”, Halka Doğru Mecmuası, Yıl: 1, sayı: 2, İzmir 1919, s. 9. 11

B. Maliye Politikası

Osmanlı Maliyesinde Bir İç Borçlanma Örneği Olarak Esham Uygulaması / Yrd. Doç. Dr. Veli Aydın [s.340-350]

Akdeniz Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

I. Giriş

Osmanlı İmparatorluğu, rakiplerine karşı girdiği uzun süreli savaşlar ve ülke içindeki isyanları bastırmak için düzenlediği seferler nedeniyle karşılaştığı olağanüstü masraflarını ve kronik bütçe açıklarını kısa sürede kapatabilmek için XVII. yüzyıldan itibaren orta ve kısa vadeli çeşitli mali tedbirleri uygulamaya koymuştur. Merkezi hazineye gelirleri içerisinde yer alan çeşitli mukataaların iltizama verilmesiyle başlayan süreç, malikane ve esham uygulamalarıyla giderek yaygınlaşıp, Osmanlı maliyesini ciddi bir iç borç yüküyle karşı karşıya bırakmıştır. 1854 yılında gerçekleştirdiği ilk dış borçlanmaya kadar, Osmanlı Devleti gereksinim duyduğu mali kaynakları büyük ölçüde 1775 yılında uygulamaya koyduğu esham sistemiyle karşılamıştır. 1775-1840 yıları arası esham uygulamasıyla ulaşılan iç borç stoku, devletin merkezi gelirlerinin yarısını aşıyordu.1 Dış borçlanmaya, bir ölçüde esham dolayısıyla oluşan iç borç stokunu itfa etmek amacıyla gidilmiştir. Ancak, dış borç alındığı dönmelerde bile, esham uygulaması değişik yöntemlerle devam ettirilmiştir.2 Uygulamayı ilk İstanbul Duhan Gümrüğü'nde başlatan Osmanlı maliye bürokratları, elde edilen başarı sonucunda, kısa sürede devletin en önemli merkezi gelirleri arasında yer alan mukataaları da uygulama kapsamına aldılar.3 Esham uygulaması sayesinde, Osmanlı Devleti orta vadede Osmanlı-Rus savaşları nedeniyle girdiği ekonomik sıkıntıyı büyük ölçüde atlatmış, Küçük Kaynarca Anlaşması gereği ödemekle yükümlü olduğu 7,5 milyon kuruşluk tazminatı ödeyebilmiştir. Esham uygulaması, bazı özellikleri itibariyle iltizam ve malikane sistemlerine benzese de getirdiği yenilikler itibariyle modern bir iç borçlanma tekniğini temsil eder. 1774-1854 yılları arası devletin ana finansman kaynağı olarak kullanılmıştır. Ancak, Osmanlı Devleti'nin mali krizini çözeceğine

daha da derinleştirmiş, devleti dış borçlanmaya zorlayacak bir mali külfet yaratmıştır.

2. Avrupa Devletlerinin Mali Bunalımı Aşma Politikaları

XVII ve XVIII. yüzyıllarda mali alanda yaşanan desentralizasyon ve kronik bütçe açıkları, sadece Osmanlı Devleti'nde değil, Fransa, Prusya, Polonya, Habsburg İspanyası ve Stuart İngilteresi gibi Avrupa devletlerinde de yaşanmıştır. Bu devletler de, karşılaştıkları mali bunalımları aşmak için, iltizam, görevlerin satışı ve beratla ayrıcalık tanınması gibi palyatif yöntemlere başvurmuşlardı. Böylece, savaş zamanlarında gelirleri hızla artıracak ve siyasi otoriteyi yeniden tesis edebileceklerdi. Çünkü dinamik modern devlet oluşumunda, savaş, sermaye ve mal akışı temel matriksi oluşturmaktadır. Bu nedenle, gerek Avrupa'da ve gerek Asya'da devletler bir yandan ayni gelirleri nakde çevirmeye çalışırken, diğer yandan da, gümrük, üretim ve tüketim faaliyetlerine yeni dolaylı vergiler koyarak, kaynaklarını artırma yoluna gittiler. Bunun yanında, mukataa satışları, rüşvet uygulamaları ve bankerlerden borç alma yöntemlerini uygulayarak, gelir ve giderleri arasında hızla büyüyen açıkları kapatmaya çalıştılar.4

Savaş finansmanı ve gelirlerin artırılması için, XVII. yüzyıldan itibaren Avrupa'da çeşitli gelişmeler yaşandı. Bunlardan İngiliz çözümü, Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu'na göre bir hayli farklılık gösterir. İngiltere'nin XVIII. yüzyılda izlediği borçlanma siyaseti "mali devrim" olarak adlandırılmaktadır. Bu süreç, 1660'larda başlayıp, 1750'lerde tamamlanmıştır. Kamu kredisinin dönüşümüne neden olan bu "mali devrim" İngiliz maliyesinde önceden meydana gelen derin ve bir yeniden örgütlenmenin sonucudur. Daha önceleri Fransa ve Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi, olağanüstü dönemlerde giderlerin finansmanını vergi mültezimleri, beratlı bankerler ve sarraflar aracılığıyla sağlanıyordu. Devletin asalakları olan bu aracılardan kurtulmaya dayanan mali reform, gizli tarzda ve bir süreklilik içerisinde tamamlanmıştır. Bu adımlardan ilki, Hollanda'dan esinlenerek gümrüklerin ve tüketim vergisinin reji haline getirilmesidir. Bu adımı daha sonra Hazine Bakanlığı ile Hazine Meclisi'nin kurulması izlemiştir. Böylece bir nevi maliyenin

millileşmesi sağlanmıştır. Ancak, bu amaca ulaşmak için İngiltere Bankası'nın denetimi gerekmekteydi. Bu süreçte parlamentonun yeni ödenek ve vergilerin onaylanmasındaki rolü de önemliydi.5

İngiltere'de tacirler 1688 devriminin getirdiği siyasi havayla, devletin bu türden isteklerini hem karşılayabilecek ve hem de sınırlayacak devlet-dışı yeni bir kurum oluşturdular. 1694 yılında oluşturulan bu kurum İngiltere Bankası'ydı. Banka, 1689 yılında Fransa'ya karşı girilen savaşın maliye üzerine getirdiği sıkıntıyı aşma çabalarından ortaya çıkmıştır. İngiltere, 1688-97 yılları arasında İrlanda, Hollanda ve Fransa'ya karşı girdiği Dokuz Yıl Savaşları'nda daha önce hiç karşılaşmadığı oranda askeri ve mali bir yükümlülük yaşamak zorunda kalmıştır. Savaş boyunca 90 bin üzerinde kara ve 40 binin üzerinde deniz piyadesinin iaşesi, donanımı, yeni gemi yapımı, müttefiklerin mali yönden desteklenmesi gibi nedenlerle, yıllık bazda yaklaşık 5.5 milyon pound tutarında bir mali külfetle karşı karşıya kalmıştı. Bu muazzam mali yükü karşılayabilmek için faytonlara, Londra'daki emlak, tuz, bira, şarap, tütün ve çay gibi bir düzine tüketim mallarına yeni vergiler getirildi.6 Bu önlemler yanında hükümet, piyasadan, tüccar ve sarraflardan %6 faizle bir milyon pound borçlanmıştı. Hükümet borçlarının karşılığında, parlamentonun izniyle alacaklıların İngiltere Bankası'nı kurmasına izin vermişti. Banka, devlete uzun süre hizmet etmiş ve savaşların finansmanında düşük faizle kredi sağlamıştır. Banka ise, sermayesini piyasaya sattığı hisse senetleriyle sağlıyordu. İngiliz hükümeti, bu yeni sistem yanında geleneksel yöntemlerle de borçlanmaya devam ediyordu. Bunun nedeni, bir ölçüde devletten rant sağlayan sınıfların devlete bağlılığını sağlamaktı. Artık belirleyici olan düşük faizle uzun vadede borçlanma yavaş yavaş yerleşmişti. 1713 yılından itibaren devlet uzun vadeli dalgalı borçlarını sürekli konsolide borca dönüştürmüştü. Böylece kredi ve nakit olanaklarının tükenmesi önlenmiş oluyordu. İngiliz devleti, banka yanında özellikle Hollanda piyasasına sattığı değerli kağıtlarla da masrafların finansmanını düşük faizle karşılayabiliyordu. Bu tarihlerde Hollandalıların, Londra ve Amsterdam piyasalarındaki İngiliz fonlarının dörtte veya beşte birine sahip oldukları iddia ediliyordu.7 İngiltere, Fransa ve

İspanya'ya karşı girdiği savaşlar nedeniyle ihtiyaç duyduğu finansmanı, yeni ve modern bir teknik olan devlet tahvillerini piyasa sürerek, uzun vadeli ve düşük faizle borçlanarak çözmüş, kurulan bankalar aracılığıyla finansman açığının çözümünü kısa sürede ve ucuz bir şekilde sağlayabilmişti.

Fransa ise, bu tarihlerde Osmanlı İmparatorluğu gibi geleneksel yöntemleri uygulayarak, borç finansmanının idaresini içselleştirmeye devam etti. Yani, finansmanı İngiltere'de olduğu gibi devlet dışı kurumlar aracılığıyla değil de, devleti finanse eden ve çıkarı devlete bağlı olmaktan geçen aracılardan ve gelirlerin idaresini bu aracılara vererek sağlamıştır. Fransa, İngiltere'nin yaptığı gibi maliyesini millileştirmeyi başaramamıştır.

Devlet, finansman açıklarını, sayıları 200-300'ü bulan ve devletin önemli gelir kaynaklarının idaresini elinde tutan mültezim, banker ve sarraflar aracılığıyla sağlıyordu. Bu mültezim grubu, krala nakit verdiği parayı, Krallık aristokrasisi ile oluşturdukları ortaklıklar sayesinde onlardan sağlıyordu.Colbert ile birlikte bunların oluşturduğu çeşitli kapitalist birlikler kurulmuş, verdikleri peşin krediler karşılığında, devlete ait tuz vergileri ve malikane gibi önemli mukataaların işletmelerini üstlenmeye başlamışlardı. Örneğin, tuz vergisi iltizamı toplam 40 kişinin denetimindeydi ve her biri yaklaşık olarak devlete 1.500.000 livre tutarında teminat yatırmıştı. Yapılan sözleşmeye göre, öngörülen rakam peşin ödeniyordu. Ancak fiili tutar ise üstlenilen çeşitli vergilerin yıllık tutarının sadece bir kısmını oluşturuyordu. İltizam sistemi yanında, özellikle Akdeniz'in önemli bir ticaret ve finansman merkezi haline gelen Marsilya piyasasından da borçlanma yoluna gidiliyordu. Bu uygulamalar, Fransa'nın 1776-83 yıllarında Amerika'da girdiği savaşlar nedeniyle, para birimi olan Livre'nin değer kaybetmesiyle mali koşulların ağırlaşmasına neden oldu. Bourbon Hanedanı'nın tahttan indirilmesiyle beraber, gelen yeni yönetim maliyede hızlı bir merkezileşme ve millileşmeyi sağlayıp, eski rejim politikası olan genel mukataa uygulamalarını ilga etmiştir. İngiltere örneğinde uygulamalara gidilmeye başlanmış ve nihayet bu amaçla Fransa Bankası ancak 1801 yılında

kurulabilmiştir. Mali finansmanda modern tekniklerin uygulanmasına geçilebilmiştir.8

Modern anlamda Avrupa'da tahvil ihracı yoluyla gerçekleştirilen ilk borçlanma 1695 yılında Deutz Firması aracılığıyla yapılan bir buçuk milyon florinlik Avusturya borçlanmasıdır.9 Avusturya, muhtemelen bu finansmanı, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Rusya ve Venedik'le beraber girdiği uzun süreli savaşın masraflarının finansmanında kullanmış ve yaşadığı mali sıkıntıyı tahvil ihracı gibi modern bir teknikle gidermiştir. Osmanlı Devleti'nin dış piyasalara belirli gelir kaynaklarını teminat göstererek tahvil ihracı yoluyla borçlanmayı ilk kez 18. yüzyılın sonlarında düşündüğü, ancak 1854 gibi bir hayli geç dönemde başardığı düşünülecek olursa, Avusturya'nın bu tarihlerde bir hayli önemli atılım yaptığı görülebilir. Yine bu uygulamayı, Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli rakiplerinden biri olan Rusya'nın başarılı bir şekilde bir hayli erken hayata geçirdiği görülmektedir. 1787-93 Osmanlı-Rus Savaşı'nda II. Katerina'nın kreditörü Smeth Firması Hollanda piyasasından toplam değeri 57 milyon florin olan on dokuz Rus borçlanmasını örgütlemiştir. Bu sayede Rusya, Osmanlılar aleyhine Karadeniz'e kadar uzanan geniş toprakları işgal edebilmiştir.10

Osmanlı Devleti, XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşanan savaşlar nedeniyle her geçen gün artan finansman açığını, klasik mali sistem ve iktisadi zihniyeti içerisinde Fransa'nın uyguladığı geleneksel yöntemlere benzer şekilde aşmaya çalışmıştır. Ancak gerek Fransa ve gerek Avusturya ve Rusya gibi, dönemin önemli siyasal rakiplerinin uyguladığı modern finansman tekniklerini, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren uygulamaya geçirebilmiştir. Bütçe açıklarını kapatmaya ve gelirleri artırmaya yönelik çözüm önerileri genellikle klasik mali uygulamaların, eski sistem anlayışına uygun ama biraz daha gelişmiş bir yöntemle ortaya konulmasından ibaretti. Genellikle, uzun süreli ve masraflı savaşların yaşandığı dönemlerde uygulamaya konuluyordu. Bunlardan ilki XVII. yüzyılın sonlarında uygulamaya konulan malikane sistemi diğeri ise XVIII. yüzyılın son çeyreğindeki bir çeşit iç borçlanma niteliğinde olan Esham Uygulamasıdır.

3. Osmanlı Devleti'nde Mali Bunalımı Aşmanın Klasik Politikalarından Birisi Olarak Malikane Sistemi ve Sınırları

XVIII. yüzyılın başlarında yaşanan savaşların maliyeye getirdiği yükü karşılamak ve vergi kaynaklarının verimliliğini artırmak amacıyla yürürlüğe konulan ilk çözüm, Malikane uygulamasıdır. 1695 yılında yayınlanan bir fermanla yürürlüğe konulan uygulama, bir anlamda iltizam ile tımar sisteminin bir bileşkesi olarak ortaya çıkmıştır. Mukataa adı verilen ve merkezi hazineye ait gelir kaynaklarının ömür boyu tasarruf yetkisiyle özel kişilere satılmasıdır. Satın alan kişi hazineye, satın aldığı mukataa karşılığı yüklü bir peşinat ödüyor ve ayrıca her yıl mal diye anılan bir meblağı vergi yükümlülüğü olarak hazineye ödüyordu. İlkeleri bakımından başlangıçta maliyenin sorunlarına çözüm olabilecek nitelikler taşıyordu. Uygulamadaki hedef, satışlardan elde edilecek gelirlerle bütçe açıklarını kapatmak ve süren savaşın masraflarını bir ölçüde karşılayabilmekti. Ayrıca bu yöntemle, mültezimlerin tahribatına bırakılan gelir kaynaklarının, tahribattan kurtarılması düşünüldüğü gibi, gelirlerinin de artırılması hedefleniyordu. Uygulama başlangıçta gördüğü talep sonucunda diğer mukataaları da içerecek şekilde yaygınlaştı.11

Başlangıçta satışa çıkarılan mukataalar, genellikle yıllık hasılatı düşük meblağlara ulaşan küçük mukataalardan oluşuyordu. Bu mukataaların getireceği kâr ve ödenecek peşinat düşük olduğundan, hazine bu yöntemle mümkün olduğu kadar geniş alıcı kitlesini malikane piyasasına çekmeğe çalışıyordu. Malikane satışları önce İstanbul'da başlamıştı ve belirli bir sürede satılamayanlar, içinde bulundukları eyaletlerin en kalabalık kentlerinde, merkezden görevlendirilen memurlar aracılığıyla satılıyordu. Satışlar, açık artırmayla mukataanın tespit edilen değeri üzerinden başlanıp, müzayedede en yüksek fiyatı veren kişiye yapılıyordu. Satışlar başlangıçta reaya sınıfına açıktı. 1714 yılında yayınlanan bir fermanla reayanın malikane sahibi olması yasaklandı.

Malikaneyi satın alan kişiye, malikane mutasarrıfı olarak sahip olduğu hak ve yetkileri tespit eden bir berat verilirdi. Verilen bu beratla devlet, malikaneye konu olan yer, yükümlülükler üzerinde her

türlü mali hakla beraber, bir takım idari ve inzibati hakları da malikane sahibine devrediyordu. “mefruzu’l kalem ve maktu’ul-kıdem min külli’l-vücuh serbestiyet üzere hayatta oldukça tasarruf” olmak kaydıyla verilen malikaneye idari ve inzibati yetkileri bulunan kadılar dışında hiçbir devlet görevlisinin karışmasına izin verilmiyordu. Böylece, malikane sahipleri kendilerine satılan vergi kaynağını ve reayayı korumakla görevlendiriliyordu. Bu nedenle, başlangıçta reayaya açık olan malikane satışları 1714 yılında askeri sınıf üyeleri ve saltanat mensubu kadınlar dışındakilere yasaklanmıştı.12

Malikaneye geçiş amacına uygun sonuçlara, yani vergi kaynağının verimini artırıp, yatırım yapan ve üreticileri koruyan malikaneci tipine ulaşılamamıştır. Sistemin yürürlüğe girmesiyle beraber malikaneyi alan kişinin mukataanın başına giderek vergileri bizzat tahsil edeceği düşünülmüştü. Ancak hedeflenenin tam tersine, İstanbul’da oturan ve malikanesini iltizamla idare eden bir çeşit rantiyer sınıf haline geldi. Bu nedenle malikane sisteminde vergi kaynağının fiili idaresi iltizam sistemini ortadan kaldırmamış, aksine onunla birleşerek bir sembol halinde yaşamak üzere bütünleşmişti.

Malikane alıcılarının çoğu saray ve hükümet çevrelerine mensup, askeri sınıf temsilcilerinden oluşuyordu.13 Aslında bu dönemde yaşanan merkez ile merkezkaç güçler arasındaki mücadele gözönüne alındığında, mali anlamda malikane sahibi olmak rical-i devlet için bir zaferdi ve bireysel servetlerinin temelini oluşturuyordu. Uygulamanın başlarında satışlar her sınıftan Müslüman tebaaya açık olduğundan, böylesine kârlı bir yatırıma talep büyüktü. Satışlar genellikle İstanbul ve önemli eyalet merkezlerinde gerçekleştirildiğinden, alıcıların büyük çoğunluğu İstanbul merkezli saray, ordu mensupları, ulema ve yönetici sınıf temsilcileri gibi, merkeze doğrudan bağlı ve yakın ilişki içerisinde olan görevlilerdi. Eyaletlerde gerçekleşen satışların ilk yıllarında ise, buralarda bulunan rical-i devletin egemenliği söz konusuydu, bunları diğer yöneticiler ve yeniçeriler izliyordu. Malikaneler bir kişi tarafından alınabildiği gibi birden fazla kişi tarafından ortak olarak alınabiliyordu. 1714 yılında getirilen düzenlemeyle ortaklıklara

sınırlama getirildi, artık ortaklıklar en fazla iki kişiden oluşacaktı.14 Ancak bu konuda getirilen sınırlamalar sonradan kaldırılmıştır.

Malikaneyi satın alıp genellikle İstanbul'da bulunan alıcılar, malikanelerini yönetmek üzere atadıkları mültezimleri istedikleri şartlarda seçiyor veya azlediyorlardı. Bu açıdan malikane sahiplerini devlet ile mültezimler arasında bir tür parazit sınıf olarak da görmek mümkündür.15 Bu yönüyle Esham uygulamasına büyük benzerlik göstermektedir. İstanbul'da yapılan satışlar ile taşrada önemli merkezlerde gerçekleştirilen satışlarda malikane alan askeri sınıf üyeleri, yukarıda da vurguladığımız gibi mukataanın bulunduğu yere gitmeyip, ya İstanbul'dan bir kişi ya da mukataanın bulunduğu bölgelerdeki ayan gibi ileri gelenleri mültezim olarak atayıp, merkezkaç güçlerle merkezi devlet temsilcileri arasında bir iş birliğinin doğmasına neden oluyordu. Böylece eyaletlerde ve merkezde bulunan görevlilerin arpalık ve idari görevlerini mütesellimlik veya voyvodalık yoluyla idare eden eyalet güçlerine bu türden iş birliği veya malikanelerin satışı yoluyla devlet sektöründen kar etmeleri için malikane sistemi yeni bir fırsat yaratmıştı. Suriye gibi zengin mukataaların bulunduğu bölgelerden yapılan malikane satışları bu tür ortaklıkların örnekleriyle doludur.16

Malikaneyi serbestiyet üzere alanlar, ellerindeki mukataayı serbestçe satma hakkına sahipti. Bu usul, sahibi öldüğü zaman tekrar devlete dönüp yeniden satılması gereken mukataanın devlete dönüşünü engellediği gibi, çeşitli yolsuzluklara da neden oluyordu. Bu nedenle 1705 yılından itibaren satış yapanların Defterdar huzurunda ispat-ı vücut etmeleri zorunluluğu getirildi. Mukataa satışından sonra yeni sahibi 40 gün içerisinde ölürse, satış dikkate alınmayıp mukataa devlete dönecekti. 1735 tarihinden itibaren de bu türden satışlara resm-i kasrıyed adıyla alım satım vergisi getirildi. Bu uygulamayla, kişiler arası satış işlemlerinde mukataanın defterde kayıtlı muaccelesinin %10'u vergi olarak alınacaktı.17

Malikane alıcılarına gelince, yukarıda çeşitli örneklerle vurguladığımız gibi alıcıların büyük çoğunluğu, İstanbul veya eyalet merkezlerinde bulunan askeri sınıfın üst tabakaların temsilcileri

oluşturuyordu. XVIII. yüzyılda hızla yaşanan malikaneleşme süreci arttığın ve unvanların yeniden dağıtımını sağladı. Sistemin sağladığı kâr merkezle taşra arasında adaletsiz dağıtıldı. Mutasarrıfların çoğunluğunu vezirler, üst düzey bürokratlar, ulema ve hanedan mensubu gibi merkezi devlet üyeleri oluşturuyordu. Malikane satışlarının zaman içerisinde ya satışlar ya da mukataanın malikane sahibinden iltizamen alınması yoluyla ayanlara açılması, bu dönemde yaşanan merkez kaç eğilimini hızlandırdı. Bu işleyiş ayanların ayrıcalıklarını genişletirken, siyasi hiyerarşide yer almalarını da sağlıyordu. Bu gelişme devlet sektörü önemli bir yatırım aracı olduğu sürece onların rejime bağlılığını ve merkezin otoritesini de artırıyordu.18

Malikane satışlarının başladığı ilk yıllarda merkezi devlet üyeleri, Balkanlar'da gerçekleşen satışların %36'sını, Halep'tekilerin %17 ve Anadolu'da satılan mukataaların %5'ini elinde tutuyordu. Merkezi devlet üyelerinin büyük bir çoğunluğu bu sistemin getirdiği avantajlardan bir hayli yararlandılar. Malikane satışlarından hem kendilerine hem de çevresindekilere hisseler sağlayarak, kendilerinin ve yakınlarının geleceğini garantiye alıyorlardı. 1767 yılında hisselerin alım ve satımı sistemin bir parçası olarak kabul edildi. 1735 yılında yapılan işleme benzer şekilde satışların mahkeme huzurunda gerçekleşmesi zorunluluğu getirilerek, transfer işlemleri kolaylaştırıldı. Yönetici elitin bu dönemde emlak, vakıf, ticaret ve borç verme gibi ticari işlemlerden çok malikaneyi tercih ettikleri görülmektedir. İdari olarak, malikanenin etkin ortağı, işletmenin bulunduğu yerde, sessiz ortak ise İstanbul veya diğer bölgelerde askeri veya idari bir görev yürütüyordu. Malikane satışları gayrimüslimlere yasak olduğundan, ortaklıklar Müslüman elitin elindeydi. Gayrimüslimler ise, banker, simsar veya muhasip olarak ortaklıklarda yer alıyorlardı. Merkezi devlet üyesi seçkinler genellikle, tütün ve kahve gibi önemli ticari mukataalarda hisse sahibiydiler.19

Malikane alıcılarından İstanbul'da oturanların düşük olduğu tahmin edilen oranları, 1734'de %65.2'den 1789'da %86.8'e çıkmıştır.20 Her yıl 150 ile 300 mukataa satışa sunuluyordu. Bunların çoğunu İstanbul'da oturan askeri sınıf temsilcilerinden oluşan,

sayıları 1000-2000 arasında değişen ayrıcalıklı bir rantiyer sınıf satın alıyordu. 1789 tarihi itibariyle malikane satışından elde edilen muaccele geliri hazine gelirinin %10'unu oluşturuyordu.21 Malikane uygulamasında yaşanan bu genişleme süreci, XVIII. yüzyılda Osmanlı ekonomisinin büyümesine paralel olarak, maliyecilerin sınırlama isteğine rağmen, diğer kaynakları da içerecek şekilde genişledi. 18. yüzyıl boyunca sayıları eyaletlerde yerleşik 5-10 bin kişiyle, İstanbul'da yerleşik 1000-2000 kişi arasında değişen kişiler mukataaların ve devlet gelirinin önemli bir kısmını kontrol altında tutuyordu.22 XVIII. yy.'da Osmanlı bütçesi %50 oranında büyürken, mali gelirlerin malikaneleşmesi on kat arttı. 1703'te muaccele oranı bir milyon kuruştan, 1768'te 9.8 milyona çıktı. İltizam veya malikane gelirleri, toplam gelirlerin %30 ile %50'sini buluyordu. Bunların elde ettikleri kâr oranı ise %35 ile %40 düzeyinde gerçekleşiyordu. Faiz oranının %20 düzeyinde olduğu göz önüne alınırsa bir hayli yüksekti. Kâr marjı yüksek malikane hisselerinin satışları spekülasyona neden oluyordu.23 Malikanenin yaygınlaşmasındaki muazzam gelir artışını bunların bağlı olduğu kalem kayıtlarda da görülmektedir. 1774 yılında Esham uygulamasının hemen arifesinde baş muhasebe bürosuna bağlı mukataa sayısı 220'den 680'e çıkmış, %209'luk bir artış gerçekleşmiştir.24

Malikane sistemine, uygulamaya konulduktan 22 yıl sonra yani 1717 yılında son verilmek istenmiştir. Bunun nedenleri, başlangıçta ön görüldüğü gibi sistemin mültezimlerin vergi kaynaklarını tahrip etmelerinin önüne geçilmesi ve reayanın korunması gibi hedeflere ulaşılamaması; bu süre zarfında malikanelerden alınan yıllık verginin sabit kalması; mahlulattan beklenen yeni satışların umulan oranda gerçekleşememesi gibi mali nedenlerdir. Bunu 1695-1703 yılları arasındaki bütçe gelirleri içerisindeki muaccele oranlarında da görmek mümkündür. Bu dönemdeki muaccele gelirleri bütçe gelirlerinin %1.5'ine yakındı ki bu da bir hayli düşük bir orandır. Daha sonraki dönemlerde bu oranda bir artış yaşanmıştır, ancak bu artışa malikanelerden alınan "Cebelü Bedeli"nin de önemli bir katkısı olmuştur. 1787-92 arası savaş yıllarında, yukarıda sıralanan nedenlerden dolayı malikane sisteminin maliye üzerindeki olumsuz

yönü iyice görülerek, sisteme son verme veya tadil etme yönünde bir eğilim ortaya çıkmıştır. Nitekim bu amaçla 1717 yılındaki malikane sistemine son verme çabasından itibaren, belirli dönemlerde malikane sistemine son verilmek istenmiş ve lağvedilen malikaneler bir süre iltizam veya emanet yoluyla işletilerek gerçek gelirlerinin tespit edilmesinden sonra, yeniden malikane olarak satışı yoluna gidilmiştir.25 III. Selim dönemine gelindiğinde, Esham uygulamasıyla beraber giderek işlevini kaybeden ya da esham sistemi içerisinde yeni bir nitelik kazanan malikane sistemini kaldırmaya yönelik girişimler tekrar gündeme gelmiştir. 1793 yılında İ.C.H.'nin kurulmasıyla beraber, hem savaşların finansmanını karşılamak, hem de girişilen askeri ve idari reformları finanse etmek amacıyla, gelirleri 5.000 kuruşun üzerinde bulunan malikanelere el konularak, malikane sistemi yavaş yavaş ortadan kaldırıldı.26

Merkezi devlet, gerek XVII. yüzyıldan itibaren uzun süren ve yenilgilerle sonuçlanan savaşların getirdiği mali külfet sonucunda, gerek ekonomik alanda yaşanan hızlı parasallaşmaya paralel olarak büyük ölçüde iltizam sistemiyle işletilen mali kaynakların merkezden yapılan "arpalık" uygulaması kapsamına alınması sonucunda, taşrada bulunan yerel ayanlarla paylaşmak zorunda kaldığı idari ve mali alandaki otoritesini, yine benzer nedenlerle uygulamaya koyduğu yeni bir sistem olan malikane uygulamasıyla yeniden kazanmayı ve kaynakların dağıtımını kendi kadroları lehine düzenlemeyi amaçlamıştı. Ancak XVIII. yüzyılda bu yolla kaynakların aşırı derecede merkezileşmesi, yukarıda sıralanan nedenler dolayısıyla iktidarın desentralizasyonunu beraberinde getirmiştir.27

Osmanlı Devleti, 1768 yılında Rusya'ya karşı girdiği savaşta masraflarının finansmanı için gerekli parayı, büyük ölçüde merkezkaç güçlerin denetimine geçmiş olan vergi sisteminden, İstanbul'da bulunan banker veya diğer kreditörlerden toplayamadığından, malikane uygulamasının yaygınlaştırılması ve olağanüstü vergilerin artırılması yoluyla sağlamaya çalışmıştır.28 Bu dönemde, Başmuhasebe kalemi gelirlerinde malikane satışlarından elde edilen gelirlerin oranı, başlangıç yıllarındaki düzeyi olan %5.5'den %39.3'e çıkmıştır. Bunun yanında, başlangıçta iki kişiyle

sınırlandırılan ortaklık limit sayısı kaldırılırken, hisse oranları 1/15'e kadar düşürülerek satış oranı artırılmaya çalışılmıştır.29 Bu uygulamalar, İstanbul ve taşrada oturan fakat bu pazara giremeyen alt tabakaların malikane pazarına girişini sağlamıştır. Merkezi otorite, bu tür politikalarla her ne kadar taşrada bulunan siyasi otoritesini ve ekonomik kaynakları yerel güçlerle paylaşmak zorunda kalsa ve desentralizasyona neden olsa da mali egemenliğin ve ekonomik fazlanın dağıtım odağı olmuştur. Malikane mukataaları üzerinde kurulan ortaklıklar, kârlı oldukları sürece merkezin mali egemenliğine meydan okumamıştır.30 III. Selim döneminde malikane uygulamasının getirdiği uzun süreli ayrıcalıkların merkezkaç güçleri yoğun bir şekilde desteklediği ve her geçen gün onların egemenliğini yeniden ürettiği tespit edildiğinden, malikane uygulamasına son verilmeye çalışılırken, devlet otoritesi ve gücünün yeniden tesisi için bu kaynakları, fiili ortağı veya bizzat sahibi olarak elinde bulunduran yerel güçler de hedef olarak seçildi. Merkezi otorite, yerel güçlerin mali ayrıcalıklarını kırmak için saray görevlilerine, önemli eyalet gelir ve görevlerini tevcih etmeye başladı. Ancak bu yönde sarf edilen bütün çabalara rağmen, bu sınıflarla uzlaşma olmaksızın hedeflenen reformların gerçekleştirilemeyeceği görüldüğünden, merkez bazı geri adımlar atmak zorunda kalmıştır. Bunun nedeni, bu dönemde yaşanan çeşitli iç isyanların, merkezi devlet seçkinleri içerisinde yer alan grupların iktidarlarını koruyabilmek için yerel güçlerle yeniden ittifak oluşturmalarına olanak sağlayacak siyasi ve ekonomik koşulları yaratmasıdır. Bu ittifak, 1808 yılında ayanları, hanedanı ve merkezi seçkinleri korumaya, karşılığında da merkezi, ayanların mali ve siyasi haklarını kabule zorladı. Bu zorunlu ittifak ve yerel güçlerin egemenliği ancak 1812 tarihinden itibaren II. Mahmut'un çabaları ve yeni koşulların sağladığı olanaklarla kırılabilmiştir.31

Sonuç olarak, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya'yla girilen savaşlar ve bunların neden olduğu mali bunalımı aşma yolunda XVIII. yüzyılda başvurulan önlemlerin en önemli araçlarından biri olan malikane sistemi, yüzyılın başlarında kendisini yaratan ekonomik ve siyasi koşulların getirdiği ve belirli bir dönem arzulanan politikaların uygulamasına hizmet eden misyonunu

tamamlayarak, Esham uygulamasıyla fiilen son bulmuştur. Malikane sistemi, yaşanan mali bunalımı aşma ve aynı zamanda mali kaynaklar üzerinde merkezin ya da merkezi hükümet üyelerinin ekonomik fazlanın kendi lehlerine yeniden dağıtımı sürecinde beklenen başarıyı kısmen göstermesine rağmen, umulanı sağlayamadığı gibi, tersi sonuçlara da neden olmuş; yerel güçlerin daha da güçlenmesini sağlamıştır. Bununla beraber, malikane sistemi bu güçlerin merkezi otoriteye bağlılıklarını uzun süre sağlayarak klasik Osmanlı mali sisteminin yeniden üretimine katkıda bulunmuştur. Bunun yanında ekonomik fazlanın merkezi hükümet seçkinleri lehine yeniden dağıtımında başarılı sonuçlar vermiştir. Malikanenin sadece askeri sınıfa satılmasına izin verilmesi: merkezin bu kaynaklar üzerinde denetimini artırmış, askeri sınıfın önemli ölçüde yatırım yapmasına neden olmuştur. Ancak iltizam sisteminde yaşanan ve sistemin desantralize olmasına neden olan benzer koşullar malikane sisteminde de etkili olmuş, malikaneyi satın alan merkezi devlet seçkinleri, vergi kaynaklarının bulunduğu yerlere gitmek yerine İstanbul’da oturmayı tercih ederek, bu kaynakları, aynen iltizam sisteminde olduğu gibi mukataanın bulunduğu bölgelerdeki yerel seçkinler aracılığıyla idare etmeyi, dolayısıyla hem otoriteyi hem de ekonomik kaynağı paylaşmayı tercih etmişlerdi. Bu da sistemi desantralize eden kaynakların yeniden üretilmesi için gereken zemini hazırlamıştır. Bu kısır döngü, Esham uygulamasına kadar devam ederken aynı zamanda Esham uygulamasına da kaynaklık etmiştir.

4. Osmanlı Devleti’nde Mali Bunalımı Aşma Yolunda Modern Bir İç Borçlanma Tekniğine Geçiş:

Esham Uygulamasının Ortaya Çıkışı ve Genel Özellikleri

Esham, Arapça pay anlamına gelen “sehim” kelimesinin çoğuludur. Osmanlı hukukunda miras ve vakıflarla ilgili metinlerde bu anlamda kullanılır. Bir mali terim olarak ise ilk kez, 1775 yılında I. Abdülhamit döneminde uygulamaya konularak 1840 yılında kağıt paranın kullanıma girmesine kadar devam eden belirli bir iç borçlanma sistemini ifade eder.32 Esham uygulaması, yukarıdaki bölümlerde de vurgulandığı gibi, malikane sisteminin sınırlarına

ulaşması ve bu yolla yeni kaynak yaratmanın mümkün olamaması, mevcut gelirlerin giderleri finanse edemeyeceğinin anlaşılması üzerine, 1775 yılından itibaren uygulamaya konuldu. Temelde bir iç borçlanma olup, mahiyeti itibariyle Osmanlı maliyesi için yeni ve orijinal bir uygulamayı ifade eder. Tıpkı malikane sisteminde olduğu gibi, esham uygulaması da bir savaş döneminde uygulamaya girer. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1768'de Rusya'ya karşı giriştiği savaşın sonunda 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Anlaşması'yla, Rusya'ya karşı ödenmesi kabul edilen yüklü tazminatın getirdiği sıkıntılı bir dönemde uygulamaya konuldu. Rusya'ya ödenecek tazminat 15.000 keseydi (7.5 milyon kuruş) ve üç yıl içerisinde eşit taksitlerle ödenecekti. Bu oran da o yıllardaki Osmanlı bütçesinin yarısına karşılık gelmekteydi. Gelirler giderleri karşılayacak düzeyde olmadığı gibi, yılda fazladan 2.5 milyon kuruşu tazminat taksiti olarak bulmak zorundaydı.33 Bu ağır mali koşullar içerisinde, malikane ile iltizam sisteminin bir bileşkesi olarak ve maliye açısından bir dizi yenilikler içeren esham sistemi bir ölçüde de tazminatın getirdiği yükü karşılamak için düşünülerek uygulamaya konulan bir iç borçlanma sistemi ve klasik mali sistemi aşan yeni bir mali politikadır.

Bununla beraber, Osmanlı İmparatorluğu klasik mali sistemini aşan, modern devlete özgü yeni mali politikaların başlangıcını oluşturan ve genellikle savaşların finansmanını, kar ortaklığı veya devlet tahvili satarak aşmayı hedefleyen modern tarzda iç borçlanma sistemine çağdaşlarına nazaran bir hayli geç denilebilecek bir tarihte başlamıştır. Daha önceki bölümde vurguladığımız gibi, Avusturya ve Rusya gibi dönemin önemli rakip devletleri Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yürüttükleri savaşları, büyük ölçüde Hollanda ve İtalya gibi finans sektörlerinin geliştiği ülkelerdeki finans piyasalarına borçlanarak yürütmüşlerdi. Bu tür uygulamaların dönemin Osmanlı devlet adamlarını da etkiledikleri görülmektedir. Hattâ esham sisteminin başlatılmasında, Avusturya devletinin yaptığı benzer uygulamaların da etkili olduğu tahmin edilmektedir. Dönemin önemli simalarından olan ve o yıllarda Avusturya'da elçilik yapan Ebu Bekir Ratib Efendi'nin, Avusturya'daki iç borçlanma sistemini incelediği ve Osmanlı devlet adamlarını bu

konularda bilgilendirip etkilemiş olması da muhtemeldir.34 Her ne kadar böyle bir etkilenme mümkün olsa bile, Esham sisteminin, Osmanlı klasik mali sisteminde uygulanan iltizam ve malikane sisteminin bir ürünü olduğu da unutulmamalıdır. Malikane sisteminde olduğu gibi, esham sistemi de büyük ölçüde, dönemin koşulları çerçevesinde her iki sistemin bir bileşeni olarak, Osmanlı mali koşullarının özgün bir ürünüdür. Osmanlı maliyecileri arasında bu sistem büyük ölçüde, dönemin defterdarlarından Peyki Hasan Efendi'nin bir icadıdır. Uygulamanın başladığı yıllarda defter emini olan Hasan Efendi, baş defterdar olduğu 1777 tarihinden itibaren esham sisteminin yaygınlaşması için büyük çaba sarf etmiş, maliyenin duyduğu acil para ihtiyacını esham sistemine yeni mukataalar katarak karşılamaya çalışmıştır. Üç kez baş defterdarlık yapan Hasan Efendi, görev yaptığı dönemlerde sık sık esham satışlarına girişmiş ve sistemi diğer mukataaları da içerecek şekilde genişletmiştir. Daha sonraları, hatta Hasan Efendi'nin üçüncü defterdarlığı döneminde mahlulata el konularak eshamın yavaş yavaş ortadan kaldırılması planlanmış olmasına rağmen, uygulama giderek yaygınlaşmıştır. Bu uygulamanın olumlu yanları yanında olumsuz yanları da dönemin vakanüvislerince dile getirilmekte ve Hasan Efendi'nin esham uygulamaları anlatılmaktadır.35

Uygulama 1775 yılında ilk kez İstanbul Duhan Gümrüğü'nde uygulamaya konulmuş olmakla beraber, çeşitli kaynaklarda uygulamanın başlangıç tarihi ve esham alıcıları konusunda değişik bilgiler yer almaktadır. Bu kaynaklarda sistemin III. Mustafa'nın saltanatının son döneminde ve İstanbul Gümrüğü'nde uygulamaya konulduğu, devletin ileri gelenleri ve nüfuzlu kişiler katında değerli ve yararlı sayılmayıp, çoğu kez bunları yaşlı kadınlar ve halkın fakir kesiminin aldığı belirtilmektedir.36 Ancak arşivde yaptığımız incelemeler, uygulamanın ilk kez İstanbul Duhan Gümrüğü'nde 1775 yılında başladığını, sonra diğer mukataaları da bünyesine katarak genişlediğini, esham alıcılarının büyük çoğunluğunun askeri sınıf temsilcileri olduğunu göstermektedir.37 Aynen malikane sisteminde olduğu gibi, uygulamanın başlangıcında esham hisselerinin büyük

çoğunluğunun yüksek kademedeki devlet görevlilerinin elinde olduğu görülmektedir. Zaten bu uygulamanın başlamasıyla, artan mali bunalımı bir ölçüde hafifletmek ve mali alanda yaşanan desantralizasyona son vermek hedefleniyordu. Böylece iltizam ve malikane gibi uygulamalarla merkezkaç güçlerin denetimine giren mali kaynakların, bu sistem sayesinde merkez ve merkezi hükümet üyeleri lehine yeniden dağıtımının düzenlenmesi sağlanacaktı.

Esham sisteminin genel özeliklerine gelince; sistem genel özellikleri bakımından malikane ve iltizam sisteminin bir bileşkesini oluşturur. Esham sisteminde, malikane uygulamasından farklı olarak bir mukataanın yıllık hasılatının tümü yerine, yalnızca yıllık kârının belirli paylar halinde “ber veche malikâne” satışı söz konusudur. Kısaca bir örnekle açıklamak gerekirse; bir mukataa, yıllık kârı (faizi), işletme giderleri ve mutat bazı ödemeleri düşüldükten sonra, kar durumuna göre belirli sayıda hisselere bölünerek satılıyordu. Belirli oranlara bölünerek satışa sunulan paylar, yıllık faiz oranın beş ile altı katı tutarına eşit bir peşinatla (muaccelle) alıcıya satılıyordu. Ödediği peşinat karşılığında kaydı hayat şartıyla bu mukataanın payını satın alan kişi, ömür boyu payına karşılık gelen ve faiz olarak adlandırılan bedeli mukataanın işletmecisinden tahsil ediyordu.38

Esham sistemini, ilk uygulandığı İstanbul Duhan Gümrüğü Mukataası örneğinde somutlaştırmak, sistemin genel özelliklerini ve işleyişini göstermesi bakımından yararlı olacaktır. Çünkü, sonraki uygulamaların hepsinde eshama ilişkin yapılan bütün işlemler, mukataanın (İstanbul Duhan Gümrüğü Şurutu) koşulları esas alınarak gerçekleştirilmiştir. İstanbul Duhan Gümrüğü, Esham uygulamasından önce malikane statüsüne son verilerek bir süre darphane tarafından bir emin vasıtasıyla işletilmişti. Böylece mukataanın gerçek geliri tespit edilmiş ve bu tespit edilen değer üzerinden esham olarak satışa sunulmuştu. Buna göre, gümrüğün yıllık işletme giderleri ve her yıl çeşitli yerlere ödemesi gereken mal-ı mirisi 159.028,5 kuruş, yıllık net kârı ise 400 bin kuruştu.

Mukataanın yıllık net kârı, 2500 kuruşluk birim değerden 160 paya bölünerek, beş yıllık ihraç haddi üzerinden 12500 kuruş muaccele bedeli ile satışa sunuldu. Ancak satış işlemi sırasında bir

ile 1/16 oranları arasında değişen değerlerde paylar alınabiliyordu. Hisseyi satın alıp üzerine malikane olarak berat ettiren kişi, her yıl iki taksit halinde mukataa işletmecisinden veya sarrafından, satın aldığı payın faizini yaşam boyu tahsil ediyordu. Ödenen esham faizi, başlangıçta belirlenen birim değer üzerinden ödendiğinden, ileride payların yıllık ödemelerinde her hangi bir artış gerçekleşmiyordu. Satılan pay, mutasarrıfının ölümü halinde mahlul düşüp, tekrar devlete dönüyordu. Mahlul düşen bu paylar tekrar satışa sunuluyordu. Ancak, aynen malikane sisteminde olduğu gibi, paylar kişiler arasında alınıp satılabildiğinden veya varislere intikal edebildiğinden, sistemin işlemesinin temel kurallarından biri olan bu işlem, başlangıçta tasarlandığı gibi gerçekleşmemiş ve devlet, vergisini almak koşuluyla bu işlemleri tanımak zorunda kalmıştır. Yaptığımız hesaplamalara göre eshama yatırım yapan kişiler yaklaşık olarak yılda %20 civarında bir faiz getirisine sahip oluyorlardı.

Esham satışları, aynen malikane sisteminde olduğu gibi açık artırma usulüyle yapılıyordu. Bu satışlar genellikle İstanbul’da yapılıyordu. Açık artırmalar, imparatorluğun kadın erkek bütün Müslüman tebaasına açıktı. 1792 yılında satışlar gayrimüslim tebaaya da açıldı. Ancak onlar sadece Zecriye Mukataası eshamı satın alabiliyorlardı. Satışlar hisselerin belirlenen sabit değeri üzerinden gerçekleştiriliyordu. Satışlarda, 2000-2500 kuruş gibi sabit değerlerden satılan paylar, genellikle bu değerler üzerinden alıcı buluyordu. Satış işlemlerinde, başlangıçta alınan harçlar ve dellaliye vergisi dışında başka bir vergi alınmıyordu. Ancak daha sonraları malikane sahiplerinden savaş yıllarında alınan “Cebelü Bedeli”, esham sahiplerinden de aldıkları faizlerin belirli bir oranında alınmaya başladı. Alıcılar arasında malikaneden farklı olarak çok sayıda kadın ve çocukta bulunuyordu. Böylece malikane sistemiyle getirilen sınırlamalar kaldırılarak, satışlar geniş bir tabana yayılıyordu. Bununla beraber alıcıların büyük bir çoğunluğu İstanbul’da oturan askeri sınıfın üst katmanlarında bulunan kişilerden oluşuyordu. Yukarıda vurguladığımız gibi, başlangıçta yasak olmasına rağmen, satılan paylar kişiler arasında alınıp-satılabiliyor

veya varislere bırakılabiliyordu. Birinci durumda kasrıyed vergisi ödemek, ikinci durumda da hisseyi tekrar aynı koşullarda almak gerekiyordu.

Alıcılara sağlanan koşullar açısından büyük ölçüde malikane sistemine benzeyen uygulama, yukarıda alıcılar açısından sıraladığımız farklılar yanında, mukataanın işletmesi ve statüsü açısından da büyük farklılıklar göstermektedir. Malikane sisteminde, mukataanın işletilmesi doğrudan malikane sahipleri veya onların atadığı kişiler tarafından yürütülmekteydi, yani malikane sahibinin işletme üzerinde doğrudan müdahalesi söz konusuydu, ve mukataayı serbestiyet üzere tasarruf ediyordu. Esham uygulamasında ise, mukataanın idaresiyle pay sahipleri birbirinden tamamen ayrılmıştı. Hissedarlar, sadece payların yıllık faizini taksitler halinde alıyor, mukataanın idaresine hiçbir şekilde müdahale edemiyorlardı. Mukataa, doğrudan devlet tarafından atanan bir emin aracılığıyla idare olunuyordu. Eminler ise mukataayı ya maaş karşılığı ya da iltizamla idare ediyorlardı. Ama genel olarak, bu mukataaları iltizama alıyorlardı.

Uygulamanın başladığı ilk mukataa olan İstanbul Duhan Gümrüğü de eminler tarafından iltizamen idare edilmiştir. Hatta bu eminler de, İstanbul dışında bulunan bağlı diğer mukataaları kendi atadıkları kişiler aracılığıyla idare ediyor veya iltizama veriyorlardı. Mukataanın işletmesini üzerine alan eminler, hazineye ödenmesi gereken yıllık mal-ı miri ve esham faizlerinin ödenmesini üzerlerine alıyorlardı. Bu nedenle genellikle İstanbul’da bulunan sarraflarla işbirliği yapıyorlardı. Görüldüğü gibi, Osmanlı maliyecileri esham sistemi sayesinde, bir taraftan, iltizam ile malikane sistemlerini başarılı bir şekilde bir araya getirilerek her iki sistemin olumsuz yönlerini ortadan kaldırıp, gelir kaynaklarını doğrudan merkezi hükümet denetimine alırken, diğer yandan da, bu kaynakları geniş bir kitleye sunarak, kısa sürede piyasadan nakit para çekilmesini hedefleyen orta vadeli bir iç borçlanma tarzı geliştirmişlerdir.

1775 yılında, yıllık 400.000 kuruş faiz ödemeleriyle başlayan sistem, 10 yıl içerisinde ülkenin en büyük on bir mukataasını bünyesine katmış ve faiz ödemeleri iki milyon kuruşu aşmıştı. Bu

tutar, muaccele oranı göz önüne alınırsa, merkezi devlete ait gelirlerin yaklaşık yarısına eşitti. Bu oran malikane uygulamasının 90 yıllık sürede ulaştığı meblağa yakındı. Esham sisteminin 10 yılda malikanenin sağladığı birikime ulaşmış olması, sistemin ne kadar hızla genişlediği hakkında bir fikir vermektedir.39 Bu genişleme aynı zaman da söz konusu dönemde yaşanan mali bunalım ve kronik bütçe açıklarının aşılmasında esham uygulamasının adeta tek çözüm yolu olarak görüldüğünü göstermektedir. 1786 yılında esham faizinin hazine üzerine getirdiği yük Osmanlı maliyecilerini bir hayli kaygılandırmaktaydı. Çünkü bu süre içerisinde Esham uygulamasının hazine açısından bir bilançosu çıkarılmış ve hesaplar sonucunda sistemin hazineye zarar vermeye başladığı tespit edilmişti. Hesaplama sonucunda mahlulatın yeniden satışı ile kasrıyed vergilerinden alınan vergilerin, faiz ödemelerinin çok az bir kısmını karşıladığı, sistemin genişlemeye devam ettiği sürece bu farkın hazine aleyhine gittikçe büyüyeceği ve faiz ödemelerinde sıkıntı yaşanacağı ortaya çıkmıştı. Bu nedenle 30 Ekim 1786 tarihinden itibaren yeni esham çıkarılmaması ve mahlul düşenlerin de tekrar satılmaması kararlaştırıldı. Dışarıdan borç alınması gibi Osmanlı maliyesi açısından yeni olan çözüm önerileri gündeme geldi. Ancak Avusturya ve Rusya’ya karşı girilecek savaşların bir hayli yaklaşması ve hazırlık için yeniden nakit paraya olan ihtiyacın artması ve dış borç girişiminin sonuçsuz kalması tekrar iç borçlanmayı gündeme getirdi. Bu tarihte üçüncü kez defterdar olarak atanan Peyki Hasan Efendi, her görev döneminde yaptığı gibi, yeniden esham ihracına girişti. Defterdarlığı döneminde savaş hazırlıkları ve alınması gereken mali tedbirlerin tartışıldığı ve devlet ileri gelenlerinin hazır bulunduğu toplantıda, vezirlere has olarak tahsis olunan Aydın eyaletinin esham olarak satışı kararlaştırılmışsa da, bölgedeki karışıklıklar nedeniyle yerine Kıbrıs muhassılığı ve İzmir voyvodalığının esham olarak satılması kararlaştırılmıştı. Böylece hem savaşın finanse edilmesinde hem de faiz ödemelerinde bir süre rahatlama yaşanmıştı.40

Harcamalar için yeni kaynak yaratma çabaları bir kez daha, kaldırma çabalarına rağmen, eshamı tek çözüm olarak gündeme

getirmişti. Yeni esham ihracı ve mahlulatın tekrar satılması, piyasadaki esham hacmini, dolayısıyla hazinenin borç stokunu altı yılda iki katına çıkarmıştı. 1791 yılında yapılan hesaplamalara göre, yılda 5.300 (2.650.000 kuruş) kese faiz ödeniyor, mahlulat ve kasrıyed gibi işlemlerden 1.500 (750.000 kuruş) kese hasılat elde ediliyordu. Bu da yıllık bazda hazineye 3.470 (1.735.000 kuruş) kese zarar getiriyordu. On yedi yılda hazine 58.000 (29 milyon kuruş) kese faizi öderken, 44.000 (22 milyon kuruş) kese hasılat elde ediyordu ki bu hesaplara göre eshamın kısa sürede itfası mümkün görünmüyordu.41 Osmanlı-Avusturya ve Rusya savaşı yıllarında hazine gelirlerinin yaklaşık 3/4'nü oluşturan iç borç stoku haline gelen esham uygulamasının kaldırılması tekrar gündeme geldi. Özellikle İrad-ı Cedid Hazinesi'nin kurulmasıyla beraber eshamın tasfiyesi yolunda atılan adımlar iyice hızlandı. 1797 yılı itibariyle hazinenin satın aldığı veya mahlulattan zabtettiği eshamın yıllık faiz tutarı 350.000 kuruştu. Dönem başında ödenen esham faizinin %15 tutarındaki bu oranla eshamın 25 yılda itfa edilebileceği tahmin ediliyordu. Ancak bu dönemde Fransa'nın Mısır'ı işgal etmesi, yeniden esham uygulamasını gündeme getirdi. Mahlul esham yeniden satıldığı gibi, yeni mukataaların da satışı yapılarak, esham alanı iyice genişletildi. XIX. yüzyılın başından itibaren esham sistemi cari giderlerin karşılanmasında başvurulan yegane kaynaklardan biri haline geldi. 1806-12 yılları arasındaki savaş döneminde eshamın genişlemesinde ve dolayısıyla borç hacminde büyük bir sıçrama daha yaşandı. Yıllık faiz ödemeleri 7.500.000 kuruşu aşmıştı. Bu oranla, 1800'lerdeki borç düzeyinin yaklaşık üç katı olan 50 milyon kuruşluk sınıra ulaşılıyordu. Bu borç stoku dönemin merkezi hazinesinin gelir düzeyini aşmış bulunuyordu. Yıllık faiz ödemeleri bütçe gelirlerinin %25'ini geçiyordu.42

1775 yılında İstanbul Duhan Gümrüğü Mukataasıyla başlayan uygulama, kısa sürede Malikane sisteminin ulaştığı sınırları aşarak, 18. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın ortalarına kadar uygulanan mali politikalar içerisinde, en fazla başvurulan mali çözüm politikalarından biri haline gelmiştir. İlk olarak 400.000 kuruşluk bir

faiz ödemesiyle başlayan uygulama, kısa sürede ülkenin en büyük mukataalarını da içererek, 19. yüzyılın başlarında 50 milyon kuruşluk bir hacme ulaşmıştı. Bu süre içerisinde sistemin gelişmesini ve vazgeçilmez bir mali politika haline gelmesini belirleyen en önemli nedenlerden birisi bu dönemde girilen savaşlar ve modernleşme yolunda atılan adımlardır. Her iki amaç için de gereken nakit para esham aracılığıyla karşılanmaya çalışılmıştır. Esham sistemi aynı zamanda sonraki dönemlerde uygulanacak mali politikalara da büyük ölçüde kaynaklık etmiştir. Kağıt paraya ve faizli tahvillere geçiş, borsa ve bankalara geçişte esham uygulamasının getirdiği tecrübelerin büyük katkısı olmuştur.

Uygulamanın ilk dönemini oluşturan ve sistemin klasik dönemi olarak adlandırabileceğimiz 1775-1798 yılları arasında toplam 22 adet mukataa esham olarak satışa sunulmuştur. Bunların yarısı ülkenin en büyük mukataalarından oluşuyordu. 1792-98 yılları arasında, toplam 1.315,6 tam hisse satılırken, 2.841.091,8 kuruş faiz ödemesi gerçekleşmiş, İ.C.H' ne kasrıyed olunan esham faizi 80.614, muaccele miktarı ise 386.785 kuruş civarında gerçekleşmiş, mahlulat oranı ise 243.224 kuruş olarak gerçekleşirken, esham alıcılarının sayısı 5.770 kişiyi aşıyordu.43 Bütün bunlarda esham sistemini ne kadar kısa sürede yayıldığını ve Osmanlı maliyesinin vazgeçilmez bir borçlanma yöntemi haline geldiğini göstermektedir.

5. Sonuç

Avrupa devletlerine göre bir hayli geç dönemde modern borçlanma tekniklerini uygulamaya başlayan Osmanlı Devleti, mali bunalımlarını aşmak için iltizam, malikane ve piyasadaki paraların ayarlarının düşürülmesi gibi klasik iç borçlanma tekniklerine başvurmuştur. Ancak, XVIII. yüzyılın son çeyreğinde, 1775 yılında uygulamaya koyduğu ve dönemine göre oldukça modern sayılabilecek esham uygulamasıyla Avusturya ve Rusya'ya karşı girdiği uzun ve masraflı savaşların finansmanı karşılayabilmiştir. Bu sistemi 1840 yılında devreye soktuğu kağıt para uygulamasıyla geliştirmiş; 1854 yılında da dış borçlanmayı gerçekleştirerek önemli finansman kaynakları sağlamıştır. Ancak uygulanan bu yöntemler, elde edilen kaynağın cari harcamalarda kullanılması ve gelir getirici

yatırımlara dönüştürülememesi gibi nedenler dolayısıyla beklenen başarıyı gösterememiş ve Osmanlı Devleti’nin 1875 yılındaki mali iflasını hazırlamıştır.

1 Daha uygulamanın başlarında tutulan 1792-98 yıllarına ait muhasebe kayıtlarında 22 mukataadan yaklaşık 1213,5 hissenin hepsi İstanbul’da oturan 5770 kişiye 2841092 kuruşluk faiz geliriyle 15626006 (ortalama 5, 5 yıllık tahvil süresi esas alınarak) kuruşluk muaccele bedeli karşılığında satılmıştır. BOA Kepeci 5281.

2 1840 yılından itbaren evrâk-ı nakdiye adıyla piyasaya sürülen kağıt paralar, takiben eden yıllarda eshâm-ı mümtaze, eshâm-ı adiye ve eshâm-ı mutebere adlarıyla birer değerli kağıt olarak piyasaya sürülmüştür.

3 Uygulandığı ilk mukataa kayıtlarının yer aldığı defter kayıtlarında 1774/1792 yılları arasında 22 mukataanın uyulama kapsamına alındığı, özelikle 19. yüzyılın başlarından itibaren de büyük küçük çok sayıda mukataaların sisteme dahil edildiği görülüyor. Bkz. a. g. b. aynıyer.

4 Arıel Salzmann, Measures of Empire: Taxfarms and Ottoman Ancıen Régime, 1695-1807, Unpublished. Ph. D. Thesis, Colombia University, s. 42-44.

5 Fernand Braudel, Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm: XV-XVIII. yüzyıllar, C. II, Gece Yay. Ankara, 1993, s. 468-69. Henry Roseveare, The Financial Revolution: 1660-1760, Longman, London, 1991, s. 35-38.

6 Roseveare, a.g.e., s. 33-34.

7 Salzmann, a.g.e., s. 46-48, Herbert Heaton, Avrupa İktisat Tarihi, İmge Kitabevi, Ankara, 1995, s. 332-333, Fernand Braudel, Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm: XV-XVIII. Yüzyıllar, C. II, Geca Yayn., Ankara, 1983, s. 470.

8 Braudel, a.g.e., s. 479-83., Salzmann, a.g.e., s. 47-49.

9 Braudel, a.g.e., s. 477.

10 A.g.e., s. 477.

11 Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi", Türk İktisat Tarihi Semineri, Hacettepe Üniversitesi, 1975, s. 8, Yavuz Cezar, Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi, Alan yayn., İstanbul, 1986, s. 32-34. 1730 yılında uygulamaya son verme çabalarına rağmen, sistem yaygınlaşmaya devam etmiştir. Nitekim, 1746 yılında yayınlanan bir Hatt-ı Hümayun'la, Adana, Trablusşam (100 bin kuruş muaccele ile), Rakka (50 bin kuruş) gibi bazı eyaletler ile Aydın (120 bin kuruş), Kıbrıs ve Mora muhassıllıkları da malikaneye tahsis olundu. Bkz. Belin, Türkiye İktisat Tarihi Hakkında Tetkikler, MEB Yayn., İstanbul, 1931, s. 225.

12 Genç, a.g.m., s. 11-14.

13 A.g.m., s. 16-17.

14 Salzmann, "An Ancien Régime Revisited: Privatizatin and Politikal Economy in the Eighthteen Century Ottoman Economy", Politics And Society, s. 400-404.

15 Genç, a.g.m., s. 17.

16 Salzmann, a.g.m., s. 404-405.

17 Genç, a.g.m., s. 12. Malikanenin kişiler arası alım satımı veya ferağında alınan kasrıyed vergisi ulufelerin ödenmesine tahsis olunmak üzere Hazine-i Amire'ye teslim olunuyordu. M. Belin, a.g.m., s. 217.

18 Salzmann, a.g.m., s. 409-10.

19 Salzmann, a.g.m., s. 402-404.

20 Genç, a.g.m., s. 16 ve tablo 24E.

21 Bruce Mc Gowan, "The Age of Ayans, 1699-1812", An Economic and Social History of Ottoman Empire: 1300-1914, (Ed. H. İnalcık-D. Quataert), Cambridge University Press, Cambridge, 1994, s. 713-14. Malikane uygulamasında başvurulan başka bir süreçte, bazı devlet memurlarına maaşlarını hazineye devretmeleri karşılığı, bazı mukataaların yıllık vergilerinin hazineye ödenmesi şartıyla malikane olarak tevcih edilmesidir. Bu türden uygulamalar esham sisteminde de görülecektir. Bkz. Genç, a.g.m., s. 6.

22 Salzmann, a.g.m., s. 400-402.

23 A.g.m., s. 406. Malikanelerden elde edilen kâr oranı bir hayli yüksek olmuştur. Sistemin ilk yıllarında eshamdan elde edilen faiz oranının %20 düzeyinde olduğu düşünülürse bir hayli yüksek gelir sağlıyordu. Bkz. Veli Aydın, Osmanlı Maliyesinde Esham Uygulaması, Yayınlanmmamış Doktora Tezi, A. Ü. Sosyal Bilmler Enstitüsü, Ankara, 1998, s. 145-89.

24 Genç, a.g.m., s. 22-24.

25 A.g.m., s. 19-21, Malikaneliğine son verilip, emaneten idare edilen mukataalardan birisi de Duhan Gümrüğü'dür. Ayrıca malikane konusunda, dönemin uzmanlarından olan Penah Efendi, Tatarcık Abdullah Efendi ve Defterdar Mehmet Şerif Efendi, yazdıkları raporlarda ya sistemin ıslah edilmesini ya da maliyeye bütünüyle zararlı olmaya başlayan uygulamaya son verilmesini öneriyorlardı. Nitekim, bu konulardaki önerileri III. Selim döneminden itibaren uygulamaya konulmaya çalışılmıştır. Bkz. Cezar, a.g.e., s. 142-47.

26 Salzmann, a.g.e., s. 49 ve a.g.m., s. 408.

27 McGowan, a.g.m., s. 641-42.

28 Salzmann, a.g.e., s. 64, Ekonomik koşulların ağırlaşmasına paralel olarak, yerel seçkinlerde artık devlet sektörüne yatırım yapmak yerine Avrupa pazarına açılmaya başlamıştı. 1785-1810 arasında malikaneye yatırım yapanların oranı %86.4'den %76.6'e düşmüştü. Bu dönemde finansman sağlayacak kaynakların azalması ve sınırlılığı, devletin gündemine dış borç fikrini getirmiştir. Bkz. Salzmann, a.g.m., s. 407.

29 Genç, a.g.m., s. 23-24.

30 Salzmann, a.g.e., s. 60-61.

31 Salzmann, a.g.m., s. 408.

32 Genç, bu uygulamanın mahiyetini değiştirmeden 1860 yılına kadar devam ettiğini belirtmektedir. Ancak bize göre, uygulamanın niteliği 1840 yılında kağıt para uygulamasının başladığı tarihe kadar değişmeden devam etmiştir. Bu tarihten sonra esham uygulaması, bir çeşit değerli kağıt olarak piyasaya sürülen tahviller için kullanılmaya başlamış, bu tarzda yeni kağıtlar piyasaya sürülmüştür. Bununla beraber, klasik esham uygulaması aynen malikane sisteminin esham uygulamasıyla beraber bir süre devam etmesi gibi, kağıt para uygulamasıyla beraber devam etmiştir. Bu konuda bkz Genç, "Esham". TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yayn., C. III, Ankara, s. 376, kâğıt para uygulamaları ve Esham Uygulaması arasındaki ilişkiler için bkz, Ali Akyıldız, Osmanlı Kağıt Para Tarihi, Enderun Yay., İstanbul, 1995, s. 21 vd., Bernard Lewis, " Ashâm", Encyclopedia of Islam, Vol. I, Leiden, 1960, s. 692-93.

33 Cezar, a.g.e., s. 77.

34 Salzmann, a.g.e., s. 421, dipnot 150.

35 Cevdet Paşa, Hasan Efendi'nin ilk defterdarlığı döneminde ihdas eylediği esham ile o tarihte devletin ihtiyaç duyduğu kaynağı sağladığını, daha sonra, mahlulatın az olması, kasrıyed ve mukataalara yeni sehimlerin eklenmesi gibi nedenler dolayısıyla yeni tedbirler alınmak zorunda kalındığını, üçüncü kez defterdar olduğu dönemde ise, 1786 yılında, mukataaların esham yükünün arttığı ve

bunları iltizama alacak kimse bulunmadığını, eshamın kasrıyedine izin vermekle beraber, mahlulat durumunda kimseye satılamayıp, yavaş yavaş ortadan kaldırılmasına karar verdiğini belirtir. Bkz. Tarih-i Cevdet, C. III, s. 268-70. Yine Hasan Efendi'nin yeni kaynaklar yaratmak için esham uygulamasını yaygınlaştırması ve aldığı diğer önlem için bkz. a.g.e., s. 99-103. Ahmed Vasıf Efendi, (Yayn. M. İlgürel) Mehasinü'l-Asar ve Hakaikü'l Ahbar, TTK, Ankara, 1994, s. 189-190. M. Zeki Pakalın, Maliye Teşkilatı Tarihi, C. II, Maliye Tetkik Kurulu Yay., Ankara, 1977, s. 311-316.

36 Mustafa Nuri Paşa, Netayic ül-Vukuat, C. III-IV; TTK, Ankara, 1987, s. 131, 32. Abdurrahman Vefik, Tekalif Kavaidi, Dersaadet, 1328, C. I, s. 403. M. Zeki Pakalın, "Esham", Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. I, s. 552; Kamil Kepeci, Tarih Lugati, Tan matbaası, 1952, s. 134; Bekir Sıtkı Baykal, "Mustafa III", İslam Ansiklopedisi, C. VIII, MEB Yayn. s. 700-701; Salzmann, a.g.m., s. 406. Bu kaynaklarda yer alan bilgiler büyük ölçüde Mustafa Nuri Paşa'ya dayanıyor.

37 Bkz. Esham alıcılarıyla ilgili bölüm s. 145-90 ve İstanbul Duhan Gümrüğüyle s. 59-81 ve Tablo XLVII, XLVIII.

38 Bu konuda ayrıca bkz. Genç, "Esham", s. 378; Cezar, a.g.e., s. 81-82. Ayrıca payların muaccele değeri genellikle beş ile altı yıl üzerinden yapılmakla beraber bu oranın sonraki yıllarda, piyasa koşullarına ve talebe bağlı olarak dokuz yıla kadar çıktığı görülmektedir. Ancak, beş yılın altında bir değerle satıldığına dair hiçbir kayıt yoktur.

39 Yıllık ihraç haddi ortalama 5.75 üzerinden yapılan hesaplamaya göre 11.500.000 kuruş muaccele geliri sağlanmıştı. Hazinenin yıllık nakdi geliri 20 milyon kuruştu, faiz ödemeleri ise yaklaşık hazine gelirinin %10'unu buluyordu. Bkz. Genç, Esham, s. 378.

40 Bkz, Belin, a.g.e., s. 253-55, Genç, "Esham", s. 378.

41 1786 yılında 11. 500. 000 kuruş olan muaccele geliri 14 mukataada 15.957.158 kuruşa çıkmış, yıllık fazi ise yaklaşık 2.500.000 kuruşu buluyordu. Yani iç borç hacminde altı yılda

yaklaşık %71'lik bir artış olmuştu. Bütçe gelirlerinin bu tarihlerde 20 milyon civarında olduğu düşünülürse, borç stokunun bütçe gelirlerinin 3/4'üne eşit olduğu görülmektedir. Bkz. D. BŞM. SHM. 19458, s. 8 vd.; Genç, "Esham", s. 378. Eshamın tasfiye edilmesine dair görüşler, dönemin layihalarında da görülmektedir. Aynı gerekçelerle eshamın yavaş yavaş piyasadan kaldırılmasını öneriyorlardı. bkz. Cezar, a.g.e., s. 146.

42 Genç, "Esham", s. 378.

43 Kepeci 5281 nolu Esham Muhasebesi Defteri'ndeki verilere göre hazırladığımız 1206-12 (1791-1798) yılları arası verileri içeren tablo ve faiz ödemeleriyle ilgili mizan tablosu. Aydın, a.g.e., ekler bölümü.

İstanbul'da Emlak ve Akar Vergisi Uygulaması: "Dersaadet Vergisi" / Dr. Şevket Kâmil Akar [s.351-358]

İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat Tarihi Anabilim Dalı / Türkıye

1. İstanbul'da Emlak ve Akar Vergisi Uygulamasının Başlaması

İstanbul'da yaşayan halk askerliğin yanında bazı vergilerden muaf tutulmuştu. Bu uygulama Tanzimatın ilk yıllarında tevzi ve tahrir esasına dayanan vergilerde devam etmiştir. İstanbul'un genelinde 1867 yılına kadar buralarda bulunan emlakın tamamına yakınının vakıflara ait olması, yabancılara verilen emlak için ne şekilde işlem yapılması gerektiği hususunda karar verilememesi ve Dersaadet'te oturanların ihtisap rüsûmu ödemeleri gibi hususlar vergi konulmasını engellemiştir. Emlak ve akar vergisi alınması için ilk olarak 1855 yılında Altıncı Daire olarak isimlendirilen Beyoğlu ve Galata bölgesinde emlak ve nüfus tahrir çalışmalarına başlanmış ve aynı yıl bitirilmiştir.1 Tahrir neticesinde daire bütçesinde 15.000 lira emlak vergisi geliri öngörülmüştür. Dairenin bu yıla ait toplam geliri 30.000 lira tahmin edilmiştir.2

İstanbul ve bağlı bölgelerde yaşayan insanların bu vergiden muaf olmalarının eşitlik ilkesine aykırı olduğu vurgulanarak, bu konuda bazı yazılar yazılmıştır. Namık Kemal "İstanbul Vergisi" adlı makalesinde İstanbul'dan vergi alınmamasının büyük bir yanlış ve Tanzimat Fermanı'nın eşitlik hükümlerine aykırı olduğunu söylemiştir.3 Yazara göre İstanbullunun müstesna olduğu vergi yükü 1864 bütçesine göre 9.143.340 liradır. Bunun 610.830 lirası bedel-i askerîye, 3.032.045 lirası vergi, 4.383.075 lirası aşar, 1.117.390 lirası ağnam rüsûmudur. Hem bu miktarın oldukça önemli bir tutar olduğu, hem de İstanbul halkının bu vergiyi Anadolu insanına göre daha kolay ödeyeceği gerçeği ortadadır. Yazar hazinenin bu paraya ihtiyacının olup olmadığını sorarken, 6-7 sene evvel Babıâli'nin Tunus vilayetinin imtiyaz veraset tasdikini satmak isteme gerekçesini de sorgulamaktadır. Ayrıca Fatih adıyla Londra'da inşa ettirilen

geminin parasının ödenmemesi nedeniyle devletin düştüğü zor durumun altını çizerek İstanbul halkının vergiden muaf tutulmasını anlayamadığını belirtmiştir. Hükümetin tekalif alması halinde hazinenin önemli bir gelir elde edeceği hususunu vurgulamıştır.

N. Kemal verginin uygulanmasına dair itiraz noktalarına şu cevabı vermiştir:

I. Yangınlar: Evi yanan birinin emlak vergisi vermesi düşünülemez. Bir kimsenin evi yanarsa devlet ondan vergi istemez. Çünkü ekseriyetle boş kalan arsalar temettü getiren sermayelerden değildir. Ancak bu arsalar üzerinde baraka yapılması veya üretimde bulunulması halinde temettüüne göre vergi alınır. Ayrıca taşradaki binalar da yanabilir.

II. Vakıf Binalar: İstanbul’daki binaların ekseriyeti vakıftır. Ancak bu taşra için de geçerlidir, zira oradaki arazinin önemli bir kısmı vakıf arazisidir. Bunlar adeta arazi sahipleri gibi devlete her türlü vergiyi vermektedirler.

III. Ecnebiler: Eskiden ecnebilerin üzerinde emlak kaydı olamayacağından vergi vermeleri de düşünülemezdi. Ancak mevzuatın buna imkan vermesiyle birlikte bunlardan vergi alınmaması açıklanamaz.4

Bu tahsilatın gerçekleşememesinin iki sebebi vardır N. Kemal’e göre; birincisi ecnebilerin bu konudaki itirazları, ikincisi ise yerli zenginlerin konakları ve yalıları için vergi ödemek istememeleridir. Fakat şu gerçek unutulmamalıdır ki, vükelâ vergi vermezse kimse vergi vermez. Bu itirazlarını yurt dışından döndükten sonra da yazdığı “Acaba İstanbul’dan Niçin Vergi ve Asker Alınmaz” adlı makalesiyle sürdürmüştür. Yazar, İstanbul’un payitaht olması burada yaşayanların vatandaşlık vazifelerinden muaf tutulmalarına, kadimden beri tekaliften muaf olmaları adil olmayan bu durumun devam etmesine gerekçe olamayacağını, böyle bir uygulamanın eşitlik ilkesine aykırı olduğunu vurgulamıştır.5

1868 yılında yabancılara mülk edinme hakkı verilmesi ile bu sorun aşılmış ve İstanbul’da yeniden tahrire başlanmıştır. 1874-75 yılından itibaren de emlak vergisi tarh ve tahsil edilmeye başlanmış

ve bu yılın bütçesine Dersaadet Emlak Vergisi ve Patent Varidatı ve Saire namıyla 750.000 lira konmuştur.6 İstanbul ve bağlı bölgelerde alınan emlak ve akar vergisi gelir kalemleri içerisinde ayrı bir kalem olarak “Dersaadet Vergisi” başlığı ile yer almıştır. Bütçelerde de genellikle “Dersaadet Vergisi” “Emlak ve Akar Vergisi”nden ayrıştırılarak değerlendirilmiştir. Emlak vergisi İstanbul’a teşmil edildikten sonra 6. Daire diye adlandırılan bölgenin özel durumu ortadan kaldırılmıştır.

2. Emlak ve Akar Vergisinin Oranı

Dersaadet, Bilad-ı Selâse ve diğer bağlı yerlerde Mart ayından itibaren ‰ 4 oranında emlak vergisi, %4 oranında akar vergisi alınmaya başlanmıştır. Bu vergiyi ödemeye muktedir olmayanların kıymet vergisinden muaf tutulması Meclis-i Vükela kararıyla padişaha arz edilmiştir.7 16 Şubat 1880 tarihli kararnameyle nizamnamenin tahmin ve tadil işlemlerine ait hükmü değiştirilmiştir. 1880-81 malî yılından itibaren uygulanmaya başlanmak üzere yeni vergi oranları tespit edilmiştir. Buna göre oranlar, ekili arazi ve arsaların kıymeti üzerinden ‰ 4; öşür vermeyen arazinin kıymeti üzerinden ‰ 8; kıymeti 20.000 kuruşa kadar olan ve ikamet edilen hanelerin kıymeti üzerinden ‰ 4 ve kıymeti 20.000 kuruştan yukarı olan hane, işyeri ve gelir getiren diğer emlakdan ‰ 8’dir. 1887-88 malî yılında 3.650.000 liraya ulaşan bütçe açığının kapatılması için alınan tedbirler çerçevesinde akar vergisine de ‰ 2 oranında zam yapılmıştır. 1888-89 malî yılında bütçe açığının kapatılması için ikinci defa vergi oranları düzenlenmiştir. Yeni düzenlemeye göre vergi oranları arazinin veya binanın durumu, konumu ve kullanım amaçlarına göre ‰ 4 - ‰ 10 arasında değişmektedir. Vakıflara ait meskenler emlak vergisinden muaf tutulmuştur.8 27 Ağustos 1914 tarihinde bütçe açığını kapatmak amacıyla arazi vergisine %50 zam yapılmış ve bu yıla ait olan zam daha sonraki yıllarda da geçerliliğini korumuştur.9 13 Aralık 1919 tarihinde emlak vergisine binanın nevine göre ‰8 ile ‰30 arasında değişen oranlarda zam yapılmıştır. Bu oran 23 Ocak 1923 tarihli kanunla ikametgahlarda üç, ticarethanelerde altı katına çıkarılmıştır.10

3. Vergi Tezkeresi

Hükümet, vergi mükelleflerine içerisinde vergi miktarı ve ödeme zamanı ile ilgili bilgilerin bulunduğu vergi tezkeresi vermektedir. Tezkere ilk defa 3 Ocak 1880 tarihinde yalnız emlak vergisi için üç senelik olarak düzenlenmiştir. 16 Şubat 1880 tarihli kararnameyle temettü ve emlak vergisi için vergi verecek şahsa numaralı, matbu, her taksit koçanlı ve her sene için değişik tezkere tevzi edilmesine karar verilmiştir. 1880-81 senesinden itibaren uygulama başlatılmıştır. Tezkerenin kağıt bedeli de mükelleflerden tahsil edilmiştir. Bu tarihte tezkere başına 20 para alınmıştır. 5 Ağustos 1886 tarihinde yayınlanan nizamnameyle tezkerelerini zayi edenlerden tezkere karşılığı 5 kuruş, muhtarların nezaretlerindeki defterleri kaybetmeleri halinde muhtarlardan defterlerin her sayfası için 20 para alınmasına karar verilmiştir. 10 Eylül 1888 tarihinden itibaren zayi edilen tezkere için 100 para alınmaya başlanmıştır. 1902 yılında tezkere bedeli 1 kuruşa çıkmıştır.11

1905-06 malî yılı bütçe görüşmelerinde Dersaadet'te de mükellefin gücüne göre vergi tezkerelerinin verilmesi için gerekli düzenlemelerin yapılması kabul edilmiştir. 22 Haziran 1905 tarihli karar ile 1906 malî senesinden itibaren emlak ve arazi, temettü, bedel-i askerî ve şahsi vergi tezkerelerinden alınan vergi bedeli emlak kıymeti 20.000 kuruşa kadar olanlar için 1 kuruş, 40.000 kuruşa kadar 2 kuruş, 80.000 kuruşa kadar 5 kuruş ve 100.000 kuruş ve fazlasında 10 kuruştur. Vergi tahsildarları tarafından tahsil edilmektedir. Tahsilat oranı %70 derecesindedir. Mükelleflerin bazılarının eski mahallerinde bulunamaması veya ölmesi, ödeme güçlüğüne düşmesi ve yoksullaşması gibi nedenler bakaya miktarını artırmıştır. Elde edilen gelir umumî gelirlere karıştırılmadan, doğrudan doğruya hazineye dahil edilerek tahsilat masraflarına harcanmaktadır.12 15 Mart 1908 tarihinden itibaren bu usul lağvedilerek temettü vergisi ve bedel-i askerî için ayrı ayrı tezkere bedeli alınmaya başlanmıştır.13

4. Emlak Vergisinin Tarh, Tevzi ve Tahsil Usulü

Dersaadet vergisi üç taksitte ödenir. Taksit dönemleri Mart-Haziran-Temmuz/Teşrinievvel, Teşrinisani-Şubat aylarıdır. Dersaadet'te vergi tahsilatı 1886 yılına kadar tahsildarsız

yürütülmüştür. Verginin tahsilatı intikal, ferağ gibi işlemlerin yapılması esnasında gerçekleştirilmekteydi. Vergi tahsil edilmeden işlemlerin yürütülmemesi esastı. 1886-87 malî yılından itibaren bütçede tasarruf kastı ile tahsildarlık lağvedilerek, tahsilat görevi jandarma zabıtanı maiyetindeki tahsildar bölüklerine havale edilmiş ve 18 Ekim 1886 tarihinde nizamnamesi yayınlanmıştır. Bu nizamname ile ilk defa Dersaadet Tahsildar Teşkilatı ihdas edilmiştir.14 Bu tarihten itibaren vergi tahsilatı için her belediye dairesine bir sertahsildar, her 2.000 adet emlak için bir sertahsildar, bir tahsil hademesi, 30 katip ve bir pul muhafızı tayin edilmiştir. Tahsil hademesi, katip ve pul muhafızı yeterli bilgiye sahip insanlar arasından seçilmektedir. Tahsildar ve pul muhafızı olacak kişilerden kefillik istenmektedir. Tahsildarlar kendi dairesinin hududu dahilindeki tahsilattan sorumlu tutulmuşlardır. Sertahsildarlar bunları teftiş ve tetkik etmektedirler. Bunlar daire mal memurlarına karşı sorumlu tutulmuşlardır. Ayrıca kabzımallara ruhsat verilmiştir.15

Emlak vergisini zamanında ödemeyenlere tahsildar ilgili dairenin belediye müdürü vasıtasıyla ilmühaber göndermektedir. Mükellef bulunamadığı takdirde üçüncü ilmühaberden sonra borçluya imam, muhtar ve polis vasıtasıyla tebliğ yapılmaktadır. Mükellefin borcunu ödememekte ısrar etmesi halinde yaşamını idame ettirecek ve mesleğini sürdürmesi için gerekli alet edevat dışındaki mallarına el konmakta ve icra yolu ile satılmaktadır. Akar vergisi için ise kiracı vergi ödemekle mükelleftir. Vergisini ödemediği taktirde malı icra yolu ile satılarak tahsil edilmektedir. Malı borcunu karşılamadığı takdirde her hangi bir kurumda çalıştıkları tespit edildiğinde kalan vergi borcu maaşlarından kesilmektedir. Tahsildarlar tahsil ettikleri meblağı günlük mal sandıklarına yatırmak mecburiyetindedir. Bunlara ödenecek maaş verginin %6'sı oranındadır.16

1885-86 ve 1886-87 malî yıllarına ait vergi bakayasının 400.000 lirayı bulması üzerine 31 Aralık 1888 tarihinde Dersaadet vergisinin tahsil işlemleri birimiyle birlikte Maliye Dairesi'ne devredilmiştir. Ayrıca emlak kıymet takdir muamelesi belediyelere bırakılmış ve emlak sahiplerinin itirazlarına Meclis-i Maliye'nin bakmasına karar verilmiştir.17

Bu tarihe kadar Şehremaneti tarafından yürütülen bu işlemlerde ortaya çıkan sorunlarla ilgili olarak maliye nazırı şu tespitleri yapmıştır; 18

I. Emlak kıymeti bazısı düşük bazısı ise yüksek tespit edilmektedir. Bu yolsuzluk henüz önlenememiştir. Yanmış binalardan dahi kıymet üzerinden vergi talep edilmektedir.

II. Emlakın sahipleri emlak vergileri için kendi maaş, esham kuponları kabul olunup ebeveyn ve tahakkukatı namına olan kuponlar kabul edilmemektedir. Bu durum bakayayı artırmaktadır.

III. Bu tarihe kadar emlak vergisinin tahsil, tadil ve diğer muameleleri Şehremaneti'nce yürütülmüştür. Gelir hazinenin önemli gelir kalemlerindendir. Bu vergi muamelelerinin devletin alacaklarına uygun olarak muntazaman devranı ve vakti zamanıyla tahsilini temin için ilgili birim maliyenin teklifi Meclis-i Vükela kararı ve padişah iradesiyle ile çalışanları ile birlikte hazineye naklolunmuştur. Emlak kıymetinde her 5 senede bir yoklama ile tadilat yapılması gerekirken her nasılsa bu icra edilmemiş ve emlak kıymeti gerçek değerine uygun tespit edilememiştir. Bazı yanmış hanelerin vergisi dahi vergi defterine kaydedilmiştir. Ayrıca dairelerin esas defteri bulunamamıştır. Bu hem emlak sahiplerinin, hem de hazinenin zarara uğramasına neden olmaktadır. Umumî bir yoklama icra edilerek bu verginin tanzim ve ıslahına ait olan muamelat uygulamaya konulacaktır.

IV. Verginin tahsiline ait kayıtlar tahrir ve tadil kayıtları gibi tutulmuştur. Maliyeye devri sırasında yapılan hesaba göre toplam vergi bakayası 85.923.605 kuruştur. Bu rakamlar işin mahiyetini ortaya koymaktadır. Mükellef, emlak vergisini iç borç kuponları, mülk sahibinin kendisine ait sehmi, mukataat faizleriyle kendi maaşını mahsup yaparak ödeme olanağına sahiptir. Vergi tahsilini kolaylaştırmak ve bakayayı azaltmak için bu uygulama pederi, valideyi, zevceleri, çocukları, erkek ve kız kardeşleri içine alacak şekilde genişletilmeli ve bunların birbirlerinin emlak vergi borçlarına karşılık bu gelirlerinden mahsup yapabilmelerine imkan

sağlanmalıdır. Verginin tahsilatının %15 Şehremaneti'ne bırakılmalıdır.

5. Dersaadet Vergisi Geliri ve Bütçe İçindeki Payı

1875-76 malî yılı bütçesinde geçen sene öngörülen rakam esas alınarak 54.411 lirası irad vergisi, 99.046 lirası kıymet vergisi olmak üzere toplam 153.457 lira öngörülmüştür.19 1877-78'de 147.810 lira, 1887-88'de 253.149 lira ve 1905-06 yılında 298.303 lira tahmin edilmiştir. (Tablo 1) Verginin tahsilatı 1876-77 malî yılında 2.262.290 lira, 1877-78 malî yılında 2.186.620 lira ve 1878-79 yılında 2.803.730 lira olmuştur. 1878-79 senesi tahsilatının geçen senelere oranla fazla olmasının sebebi kaimenin ilga olunacağı dedikodusu ile ortaya çıkan spekülasyondur. Bu tarihte bakaya tahsilatı emsallerine oranla iyi gerçekleşmiş ve. tahsilatı bir önceki seneye göre %28 oranında artmıştır.20

Verginin tahsil usulünde görülen aksaklıklar gelirin nakit olarak hazineye girmesini engellemiştir. Dersaadet'te yukarıda belirtilen yaptırımlar uygulanmamış ve verginin tahsili için intikal gibi işlemlerin yaptırılması beklenmiştir. Vergi ödenmeden bu işlemlerin yapılması yasaklanmıştır. 17 Mart 1886 tarihinde Meclis-i Vükela vergi bakayasının artması nedeniyle tahsilinin belediye dairesinin tahsil katipleri yerinde bırakılmak ve Zaptiye Nezareti'ne bağlı kalmak kaydı ile havalesi, polis marifetiyle icrası öngörülmüştür.21 29 Mayıs 1887 tarihinde 1886-87 malî yılına kadar kalan verginin bakayasının, yarısı nakden ödenmesi şartıyla kalan yarsının tayin-i şahsî olunmayarak memur ve katipler ile ma'zulin, mütekaidin ve muhtacinin sene içinde ödenmeyen maaşlarına mahsup edilmesi ve bu işlemler için Eylül ayına kadar süre tanınması, kendi maaşını kendi vergisine mahsubunu isteyenlerin başa baş kabul edilmesi uygun görülmüştür.22 Uygulama 1884-85 yılından 1888-89 yılına kadar olan vergi bakayalarının her nevi maaş, esham ve sair faiz ve bedelattan her kimin namına olur ise olsun mahsup edilmesi şeklinde devam etmiş ve faydasının görülmesi üzerine bu uygulamanın süresinin 1889-90 malî yılında da devam etmesi kabul edilmiştir. Ayrıca Meclis-i Vükela tarafından gelecek malî yılda yalnız ilgili

emlak sahiplerine ait mahsupların kabul edilmesi yönünde görüş bildirilmiştir.23

Diğer yandan vergi ödemelerini teşvik ve memurların alacaklarını kısmen tasfiye etmek amacıyla vergisini vadesinde ödeyen mal sahiplerine vergisinin yarısını nakit, diğer yarısını maaş bonoları ile ödeme imkanı sağlanmıştır. Bu bonolar ödenecek verginin 1 / 4'ü mukabili kabul edilmektedir. Bonolar piyasa değeriyle kıyaslandığında uygulamanın mükelleflerin menfaatine olduğunu ortaya koymaktadır. Uygulandığı yıllarda hazineye nakit vergi girişinin azaldığı görülmektedir.24

Tahsilat işlemlerinin maliyeye devri sırasında yapılan hesaba göre vergi bakayası; tasfiye-i duyun tahvilatı ile tahsil edilmekte olan malî yıllardan 1874-75 / 1879-80 malî yılları arasında 10.782.070 kuruş, 1880-81 / 1882-83 malî yılları arasında 15.002.343 kuruştur. Bakaya 1884-85 malî yılında 4.362.394 kuruş; 1885-86 malî yılında 5.179.640 kuruş; 1886-87 malî yılında 9.939.178 kuruş; 1887-88 malî yılında 17.393.022 kuruş; 1888-89 malî yılında ise 23.318.958 kuruştur. Toplam bakaya miktarı 85.923.605 kuruştur. Bu sorun bütçe görüşmeleri sırasında sürekli gündeme getirilmiştir.25

6. Tahsil Sırasında Karşılaşılan Sorunlar ve Önerilen Tedbirler

İstanbul'da emlak vergisinin tahsilinde zaman içinde çeşitli sorunlarla karşılaşılmıştır. Mükelleflere yaptırımların tam uygulanmamasıyla artan bakaya miktarının yanında verginin tarh, tevzi ve tahsil aşamalarında sorumlu olan memurların tutumu da hazineye girecek meblağın miktarını olumsuz etkilemiştir. 16 Şubat 1880 tarihinde aşağıdaki sorunların aşılması amacıyla bir kararname yayınlamıştır.26

I. Akar sahiplerinden kıymet vergisi dışında akar vergisi alınması,

II. Bir takım zenginlerin ikamet ettikleri yerlerden yalnız kıymet vergisi vermeleri,

III. Kiraya verilen bazı hanelerin gelir vergisinden kurtulmak üzere mesken yazdırılması,

IV. İkamet edilen meskenlerden gelir vergisi alınması,

V. Kıymet takdiriyle ilgili anlaşmazlık ve itirazların şehremini, başkatip ve başmühendisten oluşan heyete bırakılması.27

Bununla beraber verginin tahsilinde önemli rol oynayan kabzımallar halkın seçimi ile geldiklerinden kendilerinin malî bir mesuliyet altında tutulması mümkün olmadığı gibi bunların zimmetlerine geçirdikleri paralar halktan tahsil edilmekteydi. Kabzımallar ahaliden bir vergiyi iki kere almakta, tahsil ettikleri parayı istedikleri gibi ticarette kullanmaktaydılar. Vergi tezkerelerini dağıtmamakta, tahsilatla ilgili kayıtları düzenli tutmamakta ve hesapları karıştırarak içinden çıkılmayacak hale getirmekteydiler. İane-i Saire adı ile aldıkları parayı zimmetlerine geçirmekteydiler. Fırka- i tahsildariye ise aslında zabıta idi. Mal memuru şikayet etse dahi zaptiye tarafından himaye edilmekteydiler. Verilen tayinat ve maaş bir kolcu maaşı kadar yoktu. Bunlar okur yazar muhtarlara laf söyleyecek bilgiye sahip değillerdi. 28

Diğer yandan emlak vergisi suistimaline örnek teşkil edecek bir olay 10 Temmuz 1881 tarihinde Beşinci Kasımpaşa Emlak Vergi Dairesi'nde ortaya çıkarılmıştır. Dairenin katibi, tahsildarları, eski ve yeni kabzımalları, kontrol memurları, mavini emlak defter ve kuyudatına fesat karıştırarak 211.702 kuruşu müştereken zimmetlerine geçirmekle suçlanmışlardır. Durum Şura-yı Devlet'e bildirilmiş ve burada bir komisyon oluşturulmuştur. Suçlanan görevliler komisyonda suçlamaları ret etmişlerdir. Ancak yapılan incelemede emlak kıymetleri üzerinden alınan verginin mükellefte bulunan yoklama koçanları işaretlenmiş ve kabzımal ve katiplerce mühür basılmış olduğu halde yevmiye ve emlakın yazıldığı esas defterlere kaydedilmediği tespit edilmiştir. Bu koçanlarla beraber emlak vergisi geliri karşılık gösterilerek yapılan zorunlu iç borçlanmanın tezkerelerinin bazılarına eski kabzımal adına düzenlenmiş bir mühür, bazılarına ise kabzımal mührü yerine katip ve kontrata memurlarının mühürlerinin basıldığı görülmüştür. Tahsil edilen bu meblağların tahsildar memurları tarafından defterlere kaydedilmediği tespit edilmiştir. Ayrıca yevmiye defterlerinin yekununda, defterin numaralarında ve yapraklarında tahrifat

yapıldığı görülmüştür. Meclis-i İdare-i Nezaretçe yapılan tetkikte daire müdürü, katibi ve mavini ile eski kabzımal dışındaki görevlilerin bu suistimalden sorumlu oldukları neticesine varmıştır.29

Bir başka usulsüzlük de emlak kıymet tespiti sırasında yaşanmıştır. Meclis-i Vükela 4 Ocak 1893 tarihinde Adalar kazasında emlakın kıymetlerinde mahallinde seçilen ve tayin edilen mühemminler ile Şehremaneti'nden gönderilen memurlar marifetiyle icra edilen tadilat da yolsuzluk ve suistimal yapıldığı istihbarat edilmiştir. Bu nedenle hazineden kıymet-i tahririye tertip edil edilerek tadilat ifa olunmuştur. Bu tadilatta kıymetlerine zam olunan emlak sahiplerine ilmühaber gönderilmiştir. Bunlardan 1316 adet emlakın sahibi tarafından itirazname belediye meclisine havale edilmiştir. Ancak bu tadilattın nizamnameye uygun olmadığı beyanıyla zikr olunan istidanameler hakkında uygulamadan kaçınıldığı Adalar kaymakamlığından bildirilmiştir. Cevaben Büyükada ve Bergos'daki uygulamada kararnamenin dördüncü maddesine göre belediyeye verilen salahiyete riayet edilmediği belirtilmiştir. Bu duruma iki taraf da itiraz etmiştir. Sonuçta belediyeye verilen yetki muhafaza edilmek kaydıyla cereyan eden söz konusu muamelenin bir daha tetkik edilerek sonuçlandırılmasına karar verilmiştir. Uygulama ise emlak kıymetine itiraz edenlerin emlakına mahsus olarak mahalli belediye dairesinde mühemminlerden hazır olanlar bulundurulmak üzere mazbatanın gereğinin maliye ve Şehremaneti tarafından yerine getirilmesi ve bunların icraatlarını Dahiliye Nezareti'ne bildirmesi şeklinde olmuştur.30

Hükümet, 6 Nisan 1889 tarihinde Bilad-ı Selase ve Dersaadet'te emlak vergisi borcu olanların borcunun maaşlarından veya diğer gelirlerinden zorla tahsil edilmesi için karar almıştır.31 Meclis-i Vükela 27 Aralık 1889 tarihli kararında şu görüşlere yer vermiştir: Dersaadet emlak vergisinin yıllık geliri 220.000 lira civarındadır. Bu gelir kalemi oranına dokunulmadan ıslah edilmelidir. İlk tahririn yapıldığı tarihten bugüne kadar yeni bir tahrir daha yapılmamıştır. Emlak kıymeti bu süre zarfında tenzil edilmesi gerektiğinde mükellef tarafından ilgili memurlara başvurulurken aynı talep artırılması gerektiğinde gelmemiştir. Ödünç verme suretiyle yeniden yapılmış bir

takım binaların üzerine asıl numaraları konmuştur. Bu şekilde bazı gayrımenkuller 200 numaraya kadar mükerrer kaydedilmektedir. Bunların tamamı hazine için kayıp anlamına gelmektedir. Bu gibi yolsuzluklara mahal bırakmamak için yoklama muamelesi yapılmalıdır. Tahrire 1900-01 yılından itibaren başlanmalıdır.32

Meclis-i Maliye azası Ethem Efendi 1892-93 tarihinde uygulamadan doğan sıkıntıları içeren bir layiha sunmuştur.33 Layihasında tahrir icra edilen yerlerde vergi gelirinin azalmasının nedeni olarak aşağıdaki faktörleri ileri sürmüştür;

I. Kötü niyetli ahalinin tutumu ve bunların nüfus üzerindeki etkisi,

II. Memurların suistimali,

III. Emlak vergisinin zenginlerin defterine düşük ve fakirlerinkine yüksek yazılması,

IV. Geçen süre içerisinde el değiştiren emlak ve arazinin vukuat tahrir kayıtlarının yapılmaması ve bunların alım satımlarının mahallinde adi senetlerle yapılması ve yeterince denetlenmemesi,

V. Defter-i Hakanî Dairesi tarafından yapılan yoklamalarda memurların rüşvet alması.

1903-04 ve 1906-07 malî yılları bütçe görüşmeleri sırasında bütçe komisyonları tarafından hazırlanan raporlarda ve Meclis-i Vükala’da yapılan görüşmelerde bakaya rakamının yüksek olmasının nedenleri sorgulanmıştır. 1903-04 malî yılı bütçesinin komisyon raporunu görüşen Meclis-i Vükela’nın tespitine göre geçen seneye münhasıran, Dersaadet vergisinin bir kısmı nakit alınmış, diğer kısmı ise hazine borçlarına mahsup edilmiştir. Bu senenin tahsilatı, geçmiş senelerde olduğu gibi 100.000 lira civarında tahmin edilmektedir. Verginin, bir iki milyon lira bakayası bulunmaktadır. Bakaya miktarı, vilayet gelirleri ile kıyaslandığında oldukça düşüktür. Verginin oranını bir kısım mükellef yüksek bulmakta ve bunlar arasında emlakı çok olanların bazısı, gayrimenkulünü sadaka-i afiyet olarak vakfetmektedir. Çıkarılan nizamname ile bu sorunlar ortadan kaldırılmıştır. Vergi, doğrudan doğruya kiracılardan tahsil edilmek üzere Şehremaneti’ne havale edilmiştir.34

1906-07 yılı bütçesinde ise vergi geliri 298.303 lira öngörülmüş, yıl sonunda 230.000 civarında tahsil edilmiştir. Bu tahsilatın ancak %45'i nakit olarak hazineye girmiştir. Bütçe komisyonunun hazırladığı raporda Dersaadet ve akar vergisinde bakaya oranının yüksek olmasına gerekçe olarak irad -masraf muamelesinin yapılması, mükelleflerin kendilerini vergi ödeme mecburiyetinde hissetmemeleri ve nizamnamenin tam uygulanmaması gösterilmiştir.35 Görüşmeler sırasında Maliye Dairesi tarafından şu önerilerde bulunulmuştur:

I. Belediyeye bağlı Dersaadet vergi tahsil memurlarını sürekli denetleyecek ve gerektiğinde yardımda bulunacak bir yapılanmaya gidilmesi, hazineye bağlı Vergi Tahrir ve Tahsil İdaresi'nin maliyeye karşı sorumluluğu baki kalması şartıyla Şehremaneti'ne bırakılması,

II. Vergi tadilatının yine merkez tarafından gerçekleştirilmesi,

III. Şehremaneti'ne kendi tahsisatı dışında bir sene içerisinde gerçekleştirilecek tahsilattan 100.000 liraya kadar olan tahsilatın %15'i; 100.000 liradan fazlasının ise %50'sinin verilmesi,

IV. Tahsilatın haftalık dökümünün merkeze yazılı olarak bildirilmesi ve hissesinin merkez tarafından verilecek izinle alınması.

Yapılan müzakereler neticesinde Dersaadet ve akar vergisinin tahsilatı, irade ile Şehremaneti'ne terk olunmuştur.36

Vergi gelirini etkileyen diğer bir faktörde doğal afetlerdir. Nitekim İstanbul'da 10 Temmuz 1894 tarihinde meydana gelen deprem maliyeye ayrı bir külfet getirmiştir.37 Dönemin maliye nazırı Nazif Paşa, bütçenin takdim tarihinden 20 Ekim 1894 tarihine kadar geçen zaman içerisinde deprem nedeniyle Dersaadet vergisi ile rüsumat vergisinin noksan gerçekleşmesinin hazineyi sıkıntıya soktuğunu ve fevkalade masrafların karşılığı olan istikraz akçesinin kifayet etmeyeceğini belirterek hazinenin nakit darboğazında olduğunu açıklamaya çalışmıştır. Ayrıca, deprem dolayısıyla dairelerde meydana gelen hasarın giderilmesi için bankadan alınan 250.000 liralık kredinin tasfiye edilmediğini belirtmiştir. Bu açıklama aynı zamanda bütçe gelirleri içinde yer alan önemli kalemlerden biri olduğunun da ifadesidir.38

7. Emlak ve Akar Vergisinden Şehremaneti’ne Tahsis Edilen Pay

Emlak ve akar vergisi geliri hazineye aittir. Belediye nakit ihtiyacını karşılamak için sürekli vergiden pay almak için başvurmuştur. Şehremaneti’ne verginin tahsilini üslenmesinin akabinde şehrin temizlik işlerine harcanması şartıyla 1886-87 yılı gelirinin %10’u buraya bırakılmıştır. 1887-88 yılında bu oran %15’e çıkarılmıştır.

1895-96 Malî yılı bütçe komisyonunda Şehremaneti’ne Dersaadet vergisi gelirinden hazinece ayrılan payın %30 olduğu belirtilmiş ve bu payın kesilmesi şartıyla, bu senelik mezkur vergi bakayasından 10.000 lira verilmesi önerilmiş ve gerekçe olarak da belediyenin uygulamaları gösterilmiştir. Komisyonun görüşüne göre Şehremaneti’nin, devletin malî durumu göz önünde bulundurulduğunda, bütçe açığı namıyla hisse alması uygun değildir. Dersaadet vergisi gelirinden Şehremaneti’ne Hazinece tahsis edilen %30’luk payın kesilmesi şartıyla, bu senelik mezkur vergi bakayasından 10.000 lira verilmeli ve vergiden elde edilen tasarruf hazineye dahil edilmelidir. Gelirinin çoğunu memur ve müstahdem maaşlarına ayırarak israf etmektedir. Umumun menfaati için harcanan bir akçelik eser görülmemektedir. Temizlik resmi adıyla halktan toplanan para da suistimal edilerek amelelere ücret, adam kayırmak için katip namıyla istihdam olunan personele maaş olarak verilmektedir. Ayrıca Tanzifat İdaresi tarafından satın alınan yemin fiyatı ortalama 62 kuruş olan askerî mubayaa fiyatından üç misli daha pahalıdır. 50.000 liraya yaklaşan harcamaları bir çok nezaretin tahsisatından fazladır. Yine de Dersaadet ve bağlı merkezlerin cadde ve sokakları temizlikten yoksundur. Şehremaneti ve bağlı belediyelerin ayrı ayrı bütçesi yapılarak maaş ve masrafları tespit edilmeli ve buna göre umumun menfaatleri göz önünde bulundurularak önem sırasına göre alt yapı yatırımları gerçekleştirilmelidir. Emlakın değer artışı, giderleri karşılamadığında, dairelerin açık görünen meblağı, gelir fazlası olanlardan karşılanmalıdır. Belediye dairesi ve meclis emanetinin yetkileri eskiden olduğu gibi korunmalıdır. Merkez-i Daire-i Emanet maaş ve masraflarına ayrıca ödenek tahsis edilmelidir. Suistimale müsait olan

Tanzifat İdaresi feshedilerek, maktu olarak ihale edilmelidir. Muhasebe-i atika, kule-i zemin komisyonu, belediye dairesi müfettişleri ve yardımcıları, sicil kalemi, seyyar müfettişler, kule-i zemin mühendisleri, Babıâli daire müdürü, topografya memuru, emanet dairesindeki çöpçü ve hastaneler müfettişi umumisi lağvedilmelidir. Dersaadet'te vergi tahsilatı yolunda cereyan etmemektedir. Dersaadet vergisi çoğu zaman mal sahibinin zimmetinde kalmaktadır. Dersaadet emlak vergisini tahsil eden belediye daireleri vazifelerini tam yerine getirmemektedirler. Bu nedenle tahsildar sayısı artırılmalı ve bunlara maaş yerine, emlak vergisinden tahsil ettikleri miktarın %2-3,5'u oranında pay verilmelidir. Tahsil edilen meblağ öncelikle belediye dairesindeki mal kalemlerine, oradan da doğrudan doğruya Maliye Nezareti'ne gönderilmesi tahsilatı hızlandıracaktır.39

1897-98 yılında Dersaadet emlak vergisinden Şehremaneti'ne tahsis edilen %15'lik pay hazineye devredilmiştir.40 1898-99 malî yılında şehrin imar ve diğer belediye hizmetleri için bakayasının %50'si emanete terk edilmiştir.41 1906-07 yılı bütçe görüşmeleri sırasında ise Maliye Dairesi Şehremaneti'ne kendi tahsisatı dışında bir sene içerisinde gerçekleştirilecek tahsilattan 100.000 liraya kadar olan tahsilatın %15'i; 100.000 liradan fazlasının ise %50'sinin verilmesini teklif etmiştir.42 23 Ocak 1923 tarihili kanunla gelirin %8'i belediyelere bırakılmıştır. 26 Şubat 1924 tarihinde müsakkafat vergisinin belediye hududu dahilinde tahsil olunan kısmının 1/4'ü belediyeye bırakılmıştır. Vergi hazine tahsildarları marifetiyle tahsil olunacaktır. Tahsil olunan meblağdan belediyeye ait olan hisse devletin gelirlerine karıştırılmadan maliye veznesinde emaneten tutulacak ve her ay sonunda makbuz karşılığında belediye veznesine teslim olunacaktır.43

Sonuç

İstanbul halkına öteden beri tanınan bazı vergilerden muafiyet Tanzimat'ın ilanı ile birlikte eşitlik ilkesine aykırı olduğu gerekçesiyle eleştirilmesi ve duyulan tepkiler üzerine emlak ve akar vergisinde bu uygulamaya son verilmiştir. Vergiden bütçe gelirlerinin yaklaşık %1 oranında gelir öngörülmesine karşın özellikle kıymet

tespitinin sağlıklı yapılamaması ve verginin tahsili için gerekli yaptırımların tam olarak uygulanmaması nedeniyle beklenen gelirin ancak %45 -50'si nakit olarak hazineye girmiştir. Bu tablo İstanbul halkına vergi mükellefiyeti getirmekle birlikte yaptırımların iyi niyetle ve tam olarak uygulanmadığını göstermektedir. Diğer yandan verginin tahsili için mükellefin veraset ve intikal gibi işlemler için başvurmasını beklemek veya alacaklarına bu borcu mahsup edebilmelerine olanak sağlamak devletin vergi toplamadaki zafiyetini ortaya koymaktadır.

1 Osman Nuri Ergin, Mecelle-i Umûr-ı Belediye, c. I, İstanbul 1338, s. 1432.

2 Aynı yer.

3 “Ya hele bunca hatt-ı hümâyûnlar ve fermân-ı âlîler umûm teb'anın müsavatı ilan olunmuşken kavâid-i müttehizenin icraatca nümûnesi olmak lazım gelen payitaht ahâlisi vergü ve asker ve iâne-i askeriye gibi en başlı tekâliften müstesnâ tutulmak hangi usûle tevfik olunabilir? ” Hürriyet, No: 26, s. 4, 7 Ramazan 1285 / 22 Aralık 1868.

4 Hürriyet, aynı nüsha, s. 8.

5 “Bir ikdam ve meşekkatle senede bir kaç kile buğday hâsıl edebilen bir rençber bir kaç nâm ile devlete vergüler versün de, İstanbul'da köşe-i rahata kurularak günde binlerle altunlar devreden bankerlerin hazineye bir para iânesi olmasun? ”İbret, No: 60, s. 1, 24 Ramazan 1289 / 25 Kasım 1872.

6 Abdurrahman Vefik, Tekalif Kavaidi, İkinci Kısım, Dersaadet 1330, s. 140; Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin Doksan Bir Senesi Muvazene Defteridir.

7 Abdurrahman Vefik, a.g.e., İkinci Kısım, s. 63.

8 İhsaiyat-ı Maliye, 1325 Birinci Sene, İstanbul 1327, s. 24; Abdurrahman Vefik, a.g.e., İkinci Kısım, s. 105.

9 Devlet-i Aliye-i Osmaniyenin 1334 Sene-i Maliyesi Bütçesidir, s. 33.

10 Vedat Eldem, Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi, Ankara 1990, s. 194.

11 İhsaiyat-ı Maliye, 1325 Birinci Sene, İstanbul 1327, s. 106; Abdurrahman Vefik, a.g.e., İkinci Kısım, s. 399.

12 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B. O. A.), Maliye İrade, No: 56, 26 Rebiyülâhir 1323 / 30 Haziran 1905.

13 İhsaiyat-ı Maliye, 1325 Birinci Sene, İstanbul 1327, s. 107; Abdurrahman Vefik, a.g.e., İkinci Kısım, s. 341.

14 Abdurrahman Vefik, a.g.e., İkinci Kısım, s. 147-149.

15 Düstur, 1. Tertip, c. 5, Ankara 1937, s. 644-652; Düstur, 1. Tertip, c. 6, Ankara 1939, s. 1461-1466; Düstur, 1. Tertip, c. 5, Ankara 1937, s. 75-77, 484-487.

16 Düstur, 1. Tertip, c. 6, Ankara 1939, s. 1338-1340.

17 B. O. A., Mv., No: 36, s. 6.

18 B. O. A., Yıldız Mütenevvia Mâruzât Evrakı (Y. mtv.), No: 36 / 97.

19 Devlet-i Aliye-i Osmaniye’nin Doksan Bir Senesi Muvazene Defteridir.

20 Devlet-i Aliye-i Osmaniyenin Doksan Altı Senesi Muvazene-i Umumiyesi.

21 B. O. A., Mv., No: 8, s. 43.

22 B. O. A., Mv., No: 20, s. 46.

23 B. O. A., Mv., No: 50, s. 22.

24 Charles Morawitz, Türkiye Maliyesi, Ankara 1978, s. 63.

25 B. O. A., Y. mtv., No: 36 / 97.

26 Abdurrahman Vefik, a.g.e., İkinci Kısım, s. 73.

27 Düstur, 1. Tertip, c. 5, Ankara 1937, s. 503-506.

28 Abdurrahman Vefik, a.g.e., İkinci Kısım, s. 150.

29 B. O. A., Yıldız Sadaret Resmî Mâruzât Evrakı (Y. A. Res.), No: 15 / 10.

30 B. O. A., Mv., No: 73, s. 26.

31 Düstur, 1. Tertip, c. 5, Ankara 1937, s. 325.

32 B. O. A., Mv., No: 98 / 2, s. 84.

33 B. O. A., Yıldız Esas Evrakı (YEE.), Kısım 14, Evrak 88-44, Zarf 88, Karton 13.

34 Aynı yer.

35 B. O. A., Maliye İrade, No: 56, 26 Rebiyülâhir 1323 / 30 Haziran 1905.

36 Aynı yer.

37 Mithat Sertoğlu, “İstanbul”, İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1966, c. 5 / II, s. 1214 / 39.

38 B. O. A., Y. mtv., No: 106 / 111.

39 B. O. A., YEE, Kısım 31, Evrak 111-29, Zarf 111, Karton 86; B. O. A, Y. mtv., No: 115 / 29.

40 B. O. A., Yıldız Defter, No: 302, Varak 21.

41 Ergin, a.g.e., c. I, s. 1430.

42 Aynı yer.

43 Eldem, a.g.e., s. 194.

1855 Bütçe Nizamnamesi ve Uygulanması / Yrd. Doç. Dr. Selda Kılıç [s.359-363]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Tanzimat Dönemi 3 Kasım 1839'da Mustafa Reşit Paşa tarafından Gülhane Parkı'nda okunarak ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile başlatılmaktadır.

Bu dönem gerek iç gelişmeler ve gerekse dış olaylar bakımından oldukça önem taşımaktadır. Uzun süren savaşlar devleti olağanüstü harcamalar yapmak zorunda bırakmıştı. Diğer yandan iç isyanlar ekonomik hayatı olumsuz yönde etkilemekte idi. Devlet, ardı arkası kesilmeyen ayaklanmaları bastırmak için büyük mali fedakarlıklar yapıyordu. Savaşlar, ayaklanmalar ve ihtilaller karşısında ancak savunma politikası izleyerek varlığını korumaya ve sürdürmeye çalışan Osmanlı yönetimi, bunun için Avrupa'nın sağladığı gelişmelere uygun düzenlemeler yapmak zorunda kalmıştı. Bu bağlamda pek çok alanda olduğu gibi iktisadi hayatı da düzenleyen bir çok değişiklikler yapılmıştır.

Tanzimat'ın ilanıyla birlikte eyalet ve sancaklarda maliye işlerinin yürütülmesi ve vergilerin doğrudan hazine adına toplanması görevi muhassıllara verilmişti. Ancak bu yeni uygulamada olumlu sonuç vermeyince 1842 Martı'ndan itibaren yeniden iltizam usulüne dönülmüş ve muhassıllıklar kaldırılmıştı. Bununla birlikte yönetimde yapılan düzenlemelere uygun olarak her eyaletin maliye işleriyle yükümlü ve doğrudan merkezden atanan birer defterdar görevlendirilmiştir.2

Eyalet merkezlerindeki Büyük Meclislerin de doğal üyesi olan defterdarların, kendi başlarına vergi dağıtma ya da toplama yetkileri yoktu. Hazine ile ilgili bütün işlerde meclisin onay ve düşüncesini aldıktan sonra bir işi uygulamaya geçirebilirdi. Maliye Nezareti ile doğrudan yazışabilme yetkisine sahip olmalarına karşın gerekli görüldüğünde meclis ve valiye karşı sorumlu idiler. Valiler, bütün kamu görevlilerini denetledikleri gibi defterdarı da kontrol

edebilirlerdi. Ancak bu denetim, hesapların incelenmesi ve onaylanması şeklinde olabiliyordu.

Bazı durumlarda yolsuzluk, şikayet, terfi ve benzeri gibi nedenlerden dolayı görev değişikliği ya da görevden alınma gibi işlemler de oluyordu. Örneğin, Konya Defterdarı Sadık Efendi'nin yerine, Niş Defterdarı Ali Bey Meclis-i Vala'nın isteği üzerine bu göreve atanmıştı.3 Yine, Sivas Defterdarı Salih Bey, Kürdistan Eyaleti Defterdarlığı'na ve bu eyaletin Defterdarı olan Necip Efendi ise Sivas Eyaleti Defterdarlığı'na atanarak karşılıklı görev değişikliği yapılmıştı.4 Trabzon Eyaleti Defterdarlığı'na, Yanya Defterdarı Nüzhet Efendi, Vidin Defterdarlığı'na Meclis-i Vala Evrak Odası'ndan Ömer Bey atanıyorlardı.5 Bosna Defterdarı Nazım Efendi'nin değiştirilmesine Büyük Meclis tarafından karar verilmiş ve görevinden alınarak Bosna Eyaleti Defterdarlığı'na, Hüdavendigar Eyaleti Defterdarı Mehmet Şakir Efendi atanmıştır.6 Trabzon Eyaleti Defterdarı Salih Bey'in tebdiliyle, bu defterdarlık, Erzurum Vilayeti Defterdarı Casim Efendi'ye verilmiştir.7 Bazı aksaklıklar nedeniyle işler umulduğu gibi gitmediği hallerde, yukarıda da sıraladığımız sebeplerden dolayı sık sık defterdar değişimi yapıldığını görmekteyiz. Yukarıda verdiğimiz birkaç örneğin dışında bunlara benzer birçok örnek bulmamız mümkündür.

Tanzimatçılar, bu aksaklıkları kişilere bağlamanın yanında yürürlükte olan yöntemlere de zaman zaman bağlamışlardır. Bu amaçla da ilerde de göreceğimiz gibi çeşitli nizamname ve talimatnameler çıkaracaklardır. İdari konularda olduğu gibi, maliye alanında görev yapanların, görev yetki ve unvanları üzerinde de değişiklik yapılacaktır.

İlk nizamname 3 Ağustos 1855'te (18 Zilkade 1271) çıkarılan Bütçe Nizamnamesi'dir.

Tanzimat ile birlikte başlatılan reform hareketlerinin temeli verginin adil ve iyi bir şekilde toplanmasıdır. Bunu gerçekleştirebilmek için de birçok yöneticinin adı ve işlevleri değiştirilmiştir. Bu değişimler yapılırken, kimi zaman başarılı olunmuş

kimi zaman da başarılı olunmayarak eski sisteme tekrar dönülmüştür.

Bu doğrultuda olan diğer bir konu da toplanan gelirler ile yapılan harcamaların denkleştirilebilmesidir. İşte bu amaçla, her sene için devletin gelir ve giderini gösteren bir muvazene defteri tutulması gündeme gelmiş, yapılacak olan bir senelik mali işlerde bu defter esas alınarak harcama yapılması kararlaştırılmıştır. Bu nedenle de bir nizamname çıkarılmıştır.

Meclis-i Ali-i Tanzimat tarafından hazırlanan bütçe nizamnamesi, Meclis-i Ali-i Umumi'de de görüşülüp tasdik edildikten sonra padişahın da onayı alınarak bir "hatt-ı hümayun" şeklinde ilan edilmiştir.8

Bütçe Nizamnamesi'nin kabul ediliş tarihi 3 Ağustos 1855 (18 Zilkade 1271) olmasına karşın Takvim-i Vekayi'de 16 Ağustos 1855'te (2 Zilhicce 1271) yayınlanmıştır. Nizamname'nin ara başlıkları olmamakla birlikte 13 maddeden oluşmaktadır. Maddeler, birinci madde, ikinci madde. şeklinde sıralanmıştır.Nizamname'nin birinci maddesine göre, her sene devletin gelir ve giderini gösteren bir defter (muvazene defteri) tutulacaktır. Yapılacak olan bir senelik mali işlerde bu defter esas alınacaktır denilmektedir.

Masraflar iki bölümden oluşacaktır. Her dairenin önceden kararlaştırılıp, belirlenmiş olan özel masrafları, diğeri ise Maliye Nezareti'nin yapmış olduğu genel masraflardır. Birinci kısım masraf, Padişah'a ait olan tahsisattır. İkincisi devletin kara askerleri için, nizamiye hazinesine ayrılan masraflardır. Üçüncüsü tophane-i amire ve ordunun malzemesi için tophane hazinesine ayrılan masraflardır. Dördüncü olarak devletin "asakir-i bahriyesi" ve "donanma-ı hümayun" için tersane hazinesine ayrılan masraflardır. Beşinci olarak şeri işler için hakimlere ayrılan tahsisattır. Altıncı olarak, hazine-i maliyeye ait vakıf gelirlerinin, gelir bedeli olmak üzere "evkaf-ı hümayun hazinesine" ayrılan masraflardır. Yedinci olarak, Dersaadet'te ve taşrada görevli bulunan mülkiye memurlarının maaş ve diğer mülkiye masrafları ile zabtiyeler için ayrılan "umur-ı dahiliye" masraflarıdır. Sekizinci olarak, hariciye

memurlarının maaşı ile sefaretlerin masrafı için ayrılan “umur-ı hariciye tahsisatı”dır. Dokuzuncu, Dersaadet ve taşrada bulunan maliye memurlarının maaşlarıyla “tahsisat-ı emval mesarifi” olarak “umurı maliye”ye ayrılan bütçedir. Nafıa ve ticaret memurları ile ticaret ve nafıa işleri için “umur-ı ticaret ve nafıa’ya ayrılan masraflardır. On birinci olarak Meclis-i Vala başkanlığında Hariciye Nezareti’nde bulunan “maarif-i umumiye” tahsisatıdır. (Nizamname’nin ikinci maddesi).

İkinci kısım olan genel masraflar ise, kağıt para faizleri, tımar ve mukataat ve her türlü esham faizleridir. Ayrıca her dairenin ayrılmış olan bütçesi dışında devletçe önemli görülen olağanüstü durumlarda olabilecek masraf için maliye hazinesi tarafından fazladan ihtiyati tedbir olarak ayrılan para da bulunmaktadır (İkinci madde). Gelirler de iki kısma ayrılmıştır. Birisi doğrudan doğruya devlet tarafından toplanan gelirlerdir. Diğeri ise aracı ile toplanan gelirlerdir. Öncelikle mal vergisi ile bazı eyaletlerin maktualarıdır. Yine bir başka gelir kaynağı ise, “iane-i askeriye” vergisi ile maden hasılatlarıdır. Öşür gelirleri, beylik malları gelirleri ile “evrak-ı sahiha” gelirleri de bulunmaktadır (Nizamnamenin üçüncü maddesi).

Özetle, 1855 Bütçe Nizamnamesi, yöntem olarak bugünkü bütçelerle de benzerlikleri bulunmaktadır. Örneğin: Bir dairenin tahmini bütçesini oluşturarak bunun Bakanlar Kurulu’nda, o daireden gelen elemanlar tarafından kabul ettirilmeye çalışılması bugünde söz konusudur.

Hakikaten 1855’te çıkarılan bu nizamname, dairelerin gelir ve giderlerinin tespit edilerek bu çerçeve içinde hareket etmelerinin sağlanması, gelir-gider dengesinin kurulması açısından önemlidir. Bu arada olağanüstü harcamalar içinde bir miktar para ayrılması unutulmamıştır.9

Osmanlı Devleti’nde bugünkü anlamda bir bütçe hazırlanmasını amaç edinen bir çerçeve kararının ortaya çıkması 1845 (1261) yılında gerçekleştirilmiştir. 1846-1847 (1262) mali yılından itibaren de her yıl düzenli olarak bütçeler hazırlanmıştır. 1855 (1271) yılına gelindiğinde ise, görüldüğü gibi bütçelerin hazırlanma, onaylanma ve

denetlenmesi ile ilgili esasları belirleyen daha ayrıntılı bir nizamname ortaya konulmuştur.[10]

Merkezde mali alandaki bu ciddiyet ve önem taşrada da kendisini göstermiştir. 1860'ta mülki teşkilat üzerinde bazı değişiklikler yapıldığını görmekteyiz. Aynı yıl içinde eyalet ve livaların mali memurları olan defterdar ve mal müdürlüğü kuruluşlarının üzerinde de bir takım değişiklikler yapılmıştır. Defterdarlık ve mal müdürlükleri kaldırılmıştır. Vilayet ve sancakların maliye işlerinden doğrudan doğruya valiler sorumlu tutulmuşlardır.[11]. Defterdarlığın kaldırılması ile birlikte bu hizmetin görülebilmesi için eyalet merkezlerine birer muhasebeci ve yanlarına yeterli sayıda katip verilmiştir. "Muhasebeci Efendiler ile Mal Katiplerinin Vezaifine Şamil Talimattır"[12] adı altında bir talimat yayınlanmıştır. Talimat, 21 Mart 1860 (28 Şaban 1276) tarihli olup, Takvim-i Vekayi'de 26 Nisan 1860'ta (5 Şeval 1276) yayınlanmıştır. "Altı Bend"den oluşan talimatta muhasebeci ve mal katiplerinin görevlerinden söz etmektedir.[13]

Talimatın içeriğine baktığımızda, şu noktalara değindiğini görmekteyiz. Mali işlerin iyi bir şekilde yürütülebilmesi için, valiler ve mutasarrıfların maiyetlerine birer Muhasebeci, Kaymakamlar maiyetine ise, Mal Katipleri verilmiştir. Hesap işleri ve kayıtlardan Muhasebeci ve Mal Katipleri sorumludurlar. Fakat bunun yanında bu maliye memurları vali ve mutasarrıfların emri altındadır.[14]

Yapılacak masraflar ve toplanacak gelirlerin kayıtları muhasebeci ve mal katipleri tarafından her ay muntazam bir şekilde tutulacaktır. Bütün bu kayıtlar bir deftere yazılıp, cetvel şeklinde de işlenecektir. Her ay başında ve sene sonu itibarıyla yıllık muhasebe defterinin yazımı, mart ayı içinde tamamlanıp bitirilecektir. Nihayet nisan ayı içinde vergi gelirlerinin tarihleri belirlenip, artırma pusulalarının (mezad pusulaları) kanunlar çerçevesi içinde nasıl olacağı belirlenecektir. Defterlerin zamanında hazırlanıp hazineye gönderilmesi için mahalli hükümete (vali, mutasarrıf) teslim edilmesi gerekmektedir. Mültezimlerden alınacak senetlerin doğruluğuna

dikkat edilip, hiçbir evrak atlanmadan işlenmesinden muhasebeci efendiler ve mal katipleri sorumludurlar.15

Günlük işler defterlere geçirilirken çok dikkatli olunacaktır. Her bir eyalet, sancak veya kazanın gelir ve giderleri kayıt edilirken, her gün için ayrı ayrı olmak üzere ayrıntılı bilgiler yazılacaktır. Örneğin; sancakbaşı olan bölgelerde her gün yapılan tahsilatın sandığa teslim edilmesinde, ne çeşit maldan alındığı, kim tarafından teslim edildiği, ne cins ve ne miktar akçe olduğu, daha sonradan harcanan masrafların nasıl ve kimlere yapıldığı muhasebeci ve mal katipleri tarafından iki nüsha olarak tutulacaktır. Bu nüshadan birisi sandık eminine verilecek, sandık emini bu nüshayı saklayacaktır. Hesaplar, günü gününe tutulup, bir günün hesabı, diğer bir güne karıştırılmayacaktır. Her akşam muhasebeciler ve mal katipleri, sandık eminleri ile birlikte defter hesaplarını kontrol ettikten sonra kaleme tasdik ettireceklerdir. Muhasebeciler ve mal katipleri günlük defterlerin bir özet pusulasını (icmal pusulası) çıkaracaklardır. Gelirlerden, masraflar çıkarılıp toplam kalan hesaplanacaktır. Bu özet hesap pusulaları ertesi günün gelirine ilave edilecektir. Bunun doğruluğu onaylanıp, bu pusula ile birlikte yevmiye defterleri vali, mutasarrıf veya kaymakama verilip, onlar tarafından da doğruluğu onaylanacaktır. Bu özet pusulaları vali, mutasarrıf veya kaymakam olan o bölgenin yöneticisinde de kalacak, yevmiye defterleri de muhasebeci ya da mal katiplerine verilecek, bu şekilde bir ayda ne kadar tahsilat ve masraf yapıldığı, o bölgenin idarecisi konumunda olan en yüksek mevkideki şahsı tarafından da belirlenmiş olacaktır. Her günün toplam gelir ve giderini gösteren bu özet pusula, her aybaşında vali, mutasarrıf veya kaymakam tarafından meclise sunulacaktır. Bu özet pusula mecliste de onaylandıktan sonra, aybaşı cetveline ilave edilip hazineye gönderilecektir.16

Tahsilattan sonra sandığa teslim edilen mallar için sandık eminleri tarafından muhasebeci ve mal katiplerine verilecek pusulada akçenin cins ve miktarı yazılacak, eksik olmaması için mahallinden gelen defter ve yazılarla birlikte “ilm-ü haberleri” tarihle birlikte mühürlenip akçeyi getiren adamlara teslim edilecektir. Ardından maaş ve masraflar için verilecek paralar kayıt edilip,

muhasebeci ve mal katipleri tarafından doğrulandıktan sonra ne kadar gerekli ise, o miktar akçe sandık emini gözetiminde sandıktan alınacaktır. Bu miktarda bir “ilm-ü haber”le tespit edilip mühürlenecektir. Bu aybaşı cetveline de geçirilecektir.17

Bir kontrol söz konusu olduğu zaman bütün bu evrak, senet, pusulalar saklanacak, görev değişikliği olduğu zamanlarda, kendinden bir önceki memurun kayıtları da iyi bir şekilde muhafaza edilecektir.18

Kazalardan, sancaklara; sancaklardan da, eyaletlere gelen defter ve cetveller muntazam ve dikkatli bir şekilde kontrol edilecektir. Tahsil edilmemiş bir para veya yapılan harcamalarda olağanüstü bir durum var ise, hükümete intikal ettirilerek bu usulsüzlük ve yolsuzluk araştırılacaktır. Böyle bir durumdan öncelikle görevli memurlar (muhasebeci ve mal katipleri) sorumlu olduğundan bu görevini iyi bir şekilde yapmaya mecbur olacaklardır.19

Talimatnamenin maddelerinden de anlaşılacağı üzere maliye memurları olan muhasebeci ve mal katiplerinin görevlerini tam olarak yapabilmeleri için sıkı bir denetime alındığı görülmektedir. Sandık emini, yörenin en üst mülki amiri (vali, mutasarrıf veya kaymakam) meclis uygulamalarını kontrol ile görevlendirilmiştir. Vergi toplanmasında her aşamada kayıt tutulması, bu tutulan kayıtların sıkı bir şekilde günlük, aylık ve yıllık olmak üzere kontrol edilmesi yapılan usulsüzlükleri bir nebze azaltabileceği düşünülmüştür. Ancak alınan bütün bu tedbirlere rağmen maliye memurlarının usulsüzlükleri devam edecektir.20

Bu talimatın Takvim-i Vekayi’de yayınlanmasından kısa bir süre sonra 2 Mayıs 1860’ta (10 Şevval 1276) konu ile ilgili bir yazı daha çıkmıştır. Defterdar ve mal müdürlerine bundan böyle “Muhasebeci” unvanı verileceği tekrar edildikten sonra eyaletlerin önemine göre üç sınıf memur oluşturulmuştur.21

Tanzimat’ın en önemli amaçlarından biri, verginin adilane ve eşit bir şekilde alınması idi. Bu amaçla da 1839’dan 1864’e kadar pek çok düzenleme yapıldığı bilinmektedir.22 Bizce en önemli değişiklik de defterdarlıkların, muhasebeciliğe dönüştürülmesiydi. Ancak alınan

bütün sıkı tedbirlere karşın yine de uygunsuzluklar yapılmıştır. Örneğin; Kocaeli Sancağı'nın mal katibi olan, Rumeli Masarifat Muhasebesi Kitabesi'nden Mustafa Efendi'nin tutmuş olduğu defterler incelenmiş ve "usul ve nizama" aykırı bulunarak Mustafa Efendi görevinden azledilmiştir.23

Aynı yazının devamında eyalet ve livalarda hesap işlerinden mal katibi ve muhasebecilerin sorumlu olduğu, bunların tutmuş bulunduğu hesap cetvelleri ve defterlerinin hazine tarafından incelendiği, bu nedenle bu görevi yapan kimselerin memleket işlerine dikkat ederek yanlışlık yapmamaları, zimmetlerine hazine malı geçirmemeleri gerektiği belirtiliyordu.24

Tüm bunlara rağmen defterdarlar hakkında merkeze pek çok şikayetler ve yolsuzluk ihbarları gelmekteydi. Örneğin; Edirne Defterdarı olan Mehmet Hayri Efendi hakkında iki müteahid, yolsuzluk yaptığı gerekçesiyle hükümet merkezine şikayette bulunulmuştur. Ancak Defterdar Efendi ise kendisini savunarak, iki müfsid müteahidin gerçekle ilgisi olmayan birtakım haberler uydurduklarını bu yakışıksız uydurmalar hakkında gerekli tahkikatın yapılmasını istemekteydi.25

Yine Aydın Defterdarı'nın görevini suistimal ettiği, yolsuzluk yaptığı belirtilerek görevinden alınması için çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Ancak Aydın Defterdarı olan Kadri Bey'in görevinde kalması için Mabeyn-i Hümayun Başkitabet Celilesine Kitabcı Ahmed, Taşçı Abraham, Terzi Zari, Terzi Karabet, Sarkiz Taşçıyan kulları, Mihail, Doğramacı Miran, Taşçı Melgun, Taşçı Artin, Tütüncü Berusi tarafından bir telgraf çekilmiştir. Telgrafta, "… defterdarımız Kadri Bey'in infisalini işittik defterdar müşarü'n ileyhin her hareketi… memleketimize çok hizmet-i hayriyesi" olmuştur, denilmektedir. Bu nedenle de defterdarın görevden alınmayıp, tekrar görevine iadesi istenmektedir. Yani Aydın Defterdarı Kadri Bey'in memuriyetinde kalması için yapılan müracaatlar ile İkinci Daire Maliye Müfettişliği'nden verilen yazıya göre yolsuzluk hareketlerinden dolayı azli gerektiğinden nasıl hareket edileceğini belirten yazı Dahiliye Nezareti'nden bildirilmektedir.26

Mali alanda alınan tedbirler, yapılan yeni düzenlemelere rağmen beklenen olumlu gelişmeler söz konusu olamamıştı. Bu nedenle 1864 Vilayet Nizamnamesi ve 1871 tarihli İdare-i Umumiye Nizamnamesi'nde eskiden olduğu gibi yine vilayetlerde "Defterdar, livalarda ise, "Muhasebeci" mali işlerden sorumlu tutulmuştur. Ancak yukarıdaki örneklerden de görüldüğü üzere bir çözüm olmamıştır. Devlet memurlarının görevlerini kötüye kullanmaları, suistimaller devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nde merkez yöneticileri hep zannetmişlerdir ki, çıkarılan talimat ve nizamnameler ile işler halledilecek. Oysa önemli olan, dönemin koşullarına göre hazırlanan bu tip kanun ve yönetmelikleri uygulama alanına sokmaktır. Uygulamada başarı sağlanamayınca, bir yenisi çıkarılmış, yönetici unvanları değiştirilmiş, bu şekilde sorunların halledilebileceği umulmuştur.

Ancak görüldüğü gibi pek de başarı sağlanamamıştır Rüşvet, iltimas, görevi kötüye kullanma devam edip gitmiştir. Aslında temel sorun dürüst, işinin ehli olan kimselerin göreve getirilmemesinden kaynaklanmaktadır. Osmanlı'da pek çok dönemde gördüğümüz gibi, bu dönemde de iyi yöneticiler olduğu zaman, yönetiminde buna paralel olarak düzeldiği görülmektedir.

1 1855 tarihli "Bütçe Nizamnamesi" ile, 1860 tarihli "Muhasebeci ve Mal Katiplerinin görevlerine ilişkin talimat".

2 M. Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, T. T. K., Ankara 1991, s. 228.

3 Takvim-i Vekayi, 19 Şaban 1266 (1 Temmuz 1850), Defa: 427.

4 Takvim-i Vekayi, 4 Şaban 1267 (3 Haziran 1851), Defa: 468.

5 Takvim-i Vekayi, 21 Zilhicce 1268 (25 Eylül 1852), Defa: 474.

6 Takvim-i Vekayi, 19 R. ahir 1269 (1 Şubat 1853), Defa: 481.

7 Takvim-i Vekayi, 5 R. ahir 1271 (24 Aralık 1854), Defa: 535.

8 Nizamname, "Maliye Hazine-i Celilesi'nin varidat ve mesarifat-ı vakıasının beher sene muvazenesini Şamil tanzimi usul-u mukarrereden olan muvazene defterinin suret-i muntazama-i mazbutada tanzim olunmak üzere Meclis-i Ali-i Tanzimat'tan kaleme alınan nizamnamesi Bab-ı Ali'yi Şeref-vuku bulan teşrifi miyamin-i elif-i cenab-ı padişahide huzur-ı dekayık neşur-i hazret-i şehinşahide münakid olan Meclis-i Ali-i Umumi'de le'del-kıraat nizamname-i mezkur pek güzel ve yolunda tanzim olunmuş olduğu beyne'l huzar tasdik ve icra-yı ahkam mündericesi tensib olarak lede'l-arz mucebince amel oluna diye balası mubarek hatt-ı hümayun mealinimun cenab-ı zillullahi ile tezyin ve tevşih buyrulmuş ve nizamname-i mezkur muvazene'nin hüsn-ü idare ve inzibatını müstelzim olacağından aynen iş bu mahalle dahi dercle tab ve temşil kılınmıştır." başlığı ile yayınlanmıştır. Takvim-i Vekayi, 2 Zilkade 1271, Defa: 529.

9 Bu arada 21 Aralık 1855 (21 R. ahir 1272) de, Dersaadet ve Taşrada ihale olunacak bütün aşar ve vergilerin ne şekilde artırmaya çıkarılacağına, taahüd ve kefaletin nasıl olacagı ile ilgili Meclis-i Ali-i Tanzimat tarafından kaleme alınan yirmi yedi maddelik bir nizamname yayınlanmıştır. Nizamnamenin maddeleri için bakınız: Takvim-i Vekayi, 16 C. evvel 1272 (24 Ocak 1856), Defa: 537.

10 Tevfik Güran, Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861), TTK, Ankara 1989, s. 7, 10.

11 M. Çadırcı, a.g.e, s. 230.

12 Takvim-i Vekayi, 5 Şevval 1276 (26 Nisan 1860), Defa: 584.

13 Defterdarlığın hangi tarihte kaldırıldığı şimdiye dek tam olarak belirlenememiştir. Bazı kaynaklarda tarihler verilmekle (M. Çadırcı, a.g.e, s. 230) birlikte elimizdeki belgeden anlaşılacagı üzere defterdarlık 21 Mart 1860'ta (28 Şaban 1276) kaldırılmıştır. 1864'e kadar böyle devam etmiş. 1864 Vilayet Nizamnamesi ile birlikte Defterdarlık tekrar oluşturulmuştur.

14 Talimatname'nin birinci bendi.

15 Talimatname'nin ikinci bendi.

16 Talimatname'nin üçüncü bendi.

17 Talimatname'nin dördüncü bendi.

18 Talimatname'nin beşinci bendi.

19 Talimatname'nin altıncı bendi.

20 Bunlarla ilgili birçok örnek Aynıyat defterlerine dayalı olarak M. Çadırcı tarafından a.g.e, s. 229'da verilmektedir.

21 "İş bu mal memurlarına badema defterdar ve mal müdürü denilmeyip bulundukları eyalet ve elviyenin muhasebecilikleri ünvanı verilmesi münasib görüldüşünden bu mütalaaya göre memurin-i muma ileyhimin üç sınıf itibarıyla ehemmiyeti müsellem olan Bağdat, Cidde, Şam, Sayda ve Bosna eyaletlerinde bulunacakların sınıf-ı evvel ve defterdar bulunan sair eyaletler memurlarının sınıf-ı sani ve mal müdürü olan sancakların dahi sınıf-ı salis ad ve itibar olunması ve maaşlarının dahi ona göre tertib kılınarak.", Takvim-i Vekayi, 10 Şevval 1276, Defa: 587.

22 Örneğin: "Anadolu kıtasında ka'in sancaklardan ba irade-i seniye bedeli peşin alınıp ihale kılınanların gayrı elviye varidat-ı öşriyesinin suret-i müdahele ve ihalesine dair mukaddemce tab ve temşil kılınmış olan talimat-ı umumiye suretidir" başlıklı, sancakların gelirlerinin ihaleye verilmesi ile iligili 15 Nisan 1861'de bir talimat yayınlanmıştır. Talimatın maddeleri ve daha ayrıntılı bilgi için bak: Takvim-i Vekayi, 15 Şevval 1278 (15 Nisan 1861), Defa: 639. Ayrıca "Varidat-ı resmiye hakkında kezalak tab ve temşil olunmuş olan

nizamname suretidir. ” adı ile vergi gelirleri ile ilgili olarak, Takvim-i Vekayi, 15 Şevval 1278, Defa: 639’da bir nizamname daha yayınlanmıştır. Yine “Tadil ve tesviye-i vergi hakkında”bir talimat yayınlanmıştır. Tasvir-i Efkar, 14 Zilhicce 1279 (3 Haziran 1863), Numara: 97.

23 Takvim-i Vekayi, 4 Recep 1280 (15 Aralık 1863), Defa: 506.

24 Takvim-i Vekayi, 4 Recep 1280, Defa: 506.

25 B.O.A., Yıldız Mütenevvia, DN. 34, SN: 93, T: 26. 12. 1305 (8 Ocak 1890).

26 İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi, 18. maddesi ile 37. maddesi: 1864 Vilayet Nizamnamesinin 7. maddesi ile 30. maddesi.

Tuna Vilâyeti'ndeki (Köstendil Kazası) Ağalık Topraklarının Tabi Tutuldukları Vergiler / Prof. Dr. Slavka Draganova [s.364-370]

Bulgaristan Bilimler Akademisi Balkan Çalışmaları Enstitüsü / Bulgaristan

Osmanlı tarihinde, sipahiliğin ortadan kaldırılmasıyla tarım mahiyeti meselesi çözümlenmemiş kalır. Bu konudaki uzmanlar, çok sayıdaki araştırmalarına rağmen toprağın hangi bölümünün ticari tedavüle girdiği, hangi bölümünün tımar sistemine uygun sınırlamalara tabi olduğu konusunda kesin cevap veremiyorlar.

Bu durumun en önemli sebeplerinden biri,Osmanlı-Türk belgelerinde toprak tanımı ve onlara ait mülkiyet tanımında kullanılan terimlerin eşitlenmesidir. Prensip olarak Tanzimat'tan sonra bir toprağın"mülk" veya "miriye" (devlete ait) olması önemli değildir. Eğer bir mülk sahibinin, bu küçük parsel veya bazen çiftlik olarak adlandırılan araziye dair tapusu varsa, faydalanış gözetmeksizin, bu toprak serbest burjuva mülkiyetidir.

Fakat Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toprakların (Anadolu, Makedonya, Arnavutluk, Bosna, Yunanistan, vb.) yanlışlıkla "çiftlik"olarak adlandırıldığı anlaşılmıştır. Onların sahipleri olan ağaların birçok köye ait tapuları var ve bu ağalar köy ahalisinden vergi topluyorlar. Son dönemdekiler, herhangi bir sebeple tapularını kaybetmişler fakat işledikleri toprakları "baştına" ismiyle bilinen kendi mülkleri olarak görmüşlerdir.

Sahip-ağa tapusu olmasına rağmen, gerçek tapulara sahip büyük toprak sahipleri (çiftlik sahipleri) kadar toprağa sahip olamaz. Ağanın sahip olduğu tapu, sipahilerdeki gibi "berat" olarak adlandırılmalıdır. Çünkü ağalar köylü topraklarını sipahi toprağı gibi elde bulunduramazlar. İşte bu yüzden tarih sürecinde bu topraklar "kesimlik" olarak adlandırılır. Bunlar çok ciddi bir şekilde gerçek anlamdaki "çiftliklerden" ayırt edilmelidirler. Sadece bu şekilde

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toprak paylaşımının karakteri belirlenebilir.

Osmanlı hakimiyetindeki Bulgar topraklarına gelince, biz artık kesin olarak belirtebiliriz ki 1850 yılındaki Vidin ihtilalinden sonra Vidin sancağındaki köylüler yeniden tapularına kavuşmuşlardır.[1] Sadece Tuna Vilayetindeki Köstendil kazasında 200.000 ar serbest olmayan, ticari tedavüle tabi olmayan ve ağalık olan toprak kalmıştır. Geri kalanı ve bugünkü Bulgaristan sınırlarına dahil olan topraklar, Tanzimat reformlarından sonra artık hürdür. Bu topraklar Hıristiyan ve Müslümanlara aittir ve ticari tedavüle girmektedirler. Ayrıca bizzat kendi sahipleri, ücretli işçiler tarafından işlenir. Bunlar zirai yapılarıyla “çiftlik“ olarak organize edilen topraklardır.

Köstendil kazası, yeni kurulmuş Tuna Vilayetine 1864 yılında, Mithat Paşa, halkın sayımına ve vergi alımına başladığında katılmıştır. Bu araştırmanın en önemli belgesi 1874 yılına ait “Cedvel-i Mizan vergisi ve nüfus” belgesidir.[2] Belge 55 x 50 cm büyüklüğündedir. İçeriğinde 180 köye ait bilgi vardır. Fakat ne yazık ki belgenin üst kenarı (bölümü) tahriş edilmiştir. Yaklaşık 20 köy hakkında bilgiler eksiktir. Ama belgenin yeniden yazılmış hali çok iyi korunmuştur.[3] İkinci hali aşağıdaki bilgileri içerir.

Şehir ve Köylülerin İsimleri:

Sıra numarası-180 (köy)

Eski kütüğe göre hane ve ahali sayısı (1864 y)

Hane-6839

Müslüman olmayan Romanlar-0

Müslüman olan Romanlar-0

Musevi-0

Katolik ve diğerleri-0

Ermeniler-0

Bulgarlar-27.909 (erkek)

Muhacirler (Çerkez ve tatarlar)-0

Müslümanlar-2756 (Erkek)

Müşterek eski ahali-30665

1874 y. Yeni Kütüğe Göre Hane ve Ahali Sayısı:

Hane-10280

Müslüman olmayan Romanlar-316 (erkek)

Müslüman olan Romanlar-193 (erkek)

Musevi-0 (Fakat Zgurovo köyünde 195 erkek var.)

Bunlardan 102’si Müslüman, 70’i muhacir, 20 Musevi ve 3’ü Roman-Müslüman’dır.

Katolik ve diğerleri-0

Ermeniler-0

Bulgarlar-30.303 (erkek)

Muhacirler-125 (erkek)

Müslümanlar-2972 (erkek)

Genel nüfus-33.909 (erkek)

Teminatı Olan Mal ve Toprağın Sayısı ve Dönümü:

Teminatı olan toprak sayısı-136.855

Ekilmiş ve ekilmemiş toprak-870.511 dönüm

Toprak sahibi olmayan Hıristiyan sayısı-0

Kaydedilmiş gayrimenkuller, onların senelik getirisi ve yerli zanaatçıların yıllık getirisi.

Yerli zanaatçıların temettuatı-5.216.675 kuruş

Yıllık emlak getirisi-393.675 kuruş

Emlakın genel değeri-160.812.050 kuruş

Eski Verginin, Askeri Verginin ve Bazı Fakirlerin Vergilerini Telafilerin Miktarı:

Farklı makbuzlara göre vergiler; 3512 kuruş

Fakirlerin vergileri telafi-0 kuruş

Eski askeri vergi-468.413 kuruş 20 para

Eski vergi-636.845 kuruş 20 para

Genel toplam-1.108.771 kuruş

Toplanacak Eski Vergilerin Değeri:

(Yürürlükte olmayan vergilerin değeri)

Eski vergiler: 2965 kuruş 11 para

Yürürlükte olan eski vergiler: 555 043 kuruş 9 para

Çingene vergisi: 392 kuruş

Gayrimenkulların Vergi Miktarı Getirileri, Yerli ve Yabancı Zanaatçıların Temettuatı ve Askeri Verginin Miktarı:

Askeri vergi (1874 y): 841.840 kuruş

Yabancılardan alınan temettuat: 0 kuruş

Yerli zanaatçılardan alınan temettuat vergisi: 156.502 kuruş 20 para

Geliri olan mallardan alınan vergi: 15747 kuruş

Gayri menkullerin genel değeri için alınan vergi: 643.248 kuruş 20 para

Toplam 1.660.849 (makbuzlardan alınan + 3512 kuruş).

Bu şekilde verilmiş ayrıntılardan önemli bilgiler ortaya çıkar. Örneğin, eski kayıtlara göre bir evde ortalama erkek sayısı 4,5'tir. Bunu ikiyle endekslersek 9 eder. Yeni kayıtlara göre erkeklerde 3,3 civarındaki azalma vardır. Veya bir evde erkek ve kadınlarda 9'dan 6,6'ya düşük var. Kazada bir hanenin sahip olduğu toprak 85 dönümdür. Eski vergi, ortalama (vergi kadimi ki bu daha sonra emlak, icar ve temettü olmak üzere üçe ayrılır) 15.643 kuruştur.

Bulgar hükümetinin 1880 yılına ait bir diğer belgesinden 66 köyün ağalık köy olduğu anlaşılıyor.4 Bu belge geçen yüzyılda ağalık köylerinin ekonomik ve vergi statüsünün netleşmesi açısından önemlidir.

Yine belirtmeliyiz ki aşağıda verilen tablolarda hane sayısında belgenin üst kenarının zedelenmesinden dolayı farklılıklar mevcuttur. Örneğin Köstendil Kazasına ait köylerin 170 olduğu belirtilir. 190 hanenin üzerinde 3 köy vardır. En büyük köyler kazanın güneybatısındadır. En küçükleri ise kuzey bölgesindedir. Bu duruma şöyle bir açıklama getirebiliriz. Kazanın kuzeyindeki dağlık köylerin büyük bir kısmı ağalık köyüdür. Onların toprağı ticari tedavüle dahil değildir. Bu yüzden çoğalmaları-büyümeleri daha yavaş gerçekleşir. Fakat kazanın düzlük bölgesinde bulunan ağalık köyler daha çabuk büyür.

İkinci ilginç bir gerçek de şudur ki ağalık köylerde Müslümanlar yoktur. Bu köylerin ağaları Köstendil ve diğer şehirlerde yaşayan bireylerdir. Bugünkü Makedonya'da bulunan Maleşevo'ya ait köylerin büyük çoğunluğunu Müslüman ahali oluşturuyormuş. Bu köylerin nüfusunun 1/3'ünü Müslümanlar oluşturuyormuş, fakat bugünkü Bulgaristan'da kalan Köstendil köylerinde Müslümanlar sadece %3'ü oluşturmaktadır. Tablo 2'de Köstendil şehrinin nüfusu dahil edilmemiştir. 5 K. Popov'a göre XIX yy. içinde Köstendil şehrinde 1400 Türk, 750 Bulgar, 150 Musevi, 60 Çerkez ve 30-40 kadar da diğer milletlerden nüfus mevcutmuş.6

Nüfusun artışı, ağalık olan ve olmayan köylerde farklıdır. Aşağıdaki tabloda 1864, 1866 ve 1874 yılına ait nüfus artımı mevcuttur. 1866 yılına ait istatistikler, 1986 basımı Köstendil Ansiklopedisinden alınmıştır. On yıl için Köstendil kazasında nüfus artışı %13'ün altındadır. Ağalık köylerin artışı %15'in üzerindedir.

Tablo 4'te 1874 yılına ait işlenmiş toprağın hacmi görülmektedir.

Yukarıda görülen neticeye göre tapusu olmayan mülk sahibi köylülerin sayısı hür olan topraklara göre azdır. Bu mülk sahiplerinin, kazadaki mülkün %26,6'sına sahip oldukları görülür. Fakat nüfusun sayısı %37,4'tür. Kazada bir hanenin ortalama sahip olduğu toprak 101,8 dönümdür. Ağalık olan topraklarda ise hanenin ortalama sahip olduğu toprak 98,39 dönümdür. Bu topraklarda buğday, çavdar, arpacık, yulaf, darı, patates, elma, armut, erik, tütün yetişmektedir.7

İşlenmiş ağalık toprağının büyüklüğünü çağdaş metre sistemine dönüştürmek için dönümün büyüklüğü konusunda en doğrusunun 1 dönüm = 0,9193 dekar (ar) olarak hesaplamamızdır.

215147 dönümü 0,9193 ile çarparsak Köstendil hatta Tuna vilayetindeki ağalık toprağın 200.000 ar'ın üzerinde olduğu ortaya çıkar. (tabloya 17.000 dönüme sahip olan 5 köy dahil edilmemiştir). Genel olarak kaza için ortalama işlenmiş 850.000 ar olduğu görülür.

Yüksek dağ otlakları 1100 m. üzerindeki deniz üstü yükseklikler e ve 65.000 ar ile hayvancılığın gelişmesinde çok önemli bir yere sahiptirler. Koyun ve kuzu sayısı ile Köstendil kazası Tuna vilayetinin en önde gelen kazasıdır. 1874 yılı için kazada 351.401 baş koyun ve kuzu mevcuttur. Bir hane ortalama 39 koyun ve kuzuya sahiptir. Ağalık köylerde ise hane başına ortalama 40 koyun ve kuzu düşer.8

5. ve 6. tablolar Köstendil kazasında koyunculuğun Osmanlı döneminde yükseldiğini ve sonrasında düştüğünü gösterir.

Sadece üç yıl içinde kazadaki koyunlar 118.000 sayı çoğalır. Ağalık köylerde koyunculuk 6.000 baş çoğalır.

1878 yılından sonra kazada koyunculuk inişe geçer. 19 ağalık köyünde de durum aynıdır. Orada koyun ve kuzularda 7820 baş azalma olur. Bu delil ağalık rejiminin araştırılmasında çok önemlidir. Köylüler tam anlamıyla toprağın sahibi olur, koyunculuk ise azalır. Domuzculuğa gelince, o 1878 yılından sonra da iyi gelişir.

Ağalık köyler (% 38.55'dir. Fakat hane sayısı azdır) domuzların %32.41'ine sahiptirler, daha doğrusu onlara kazadaki domuzların 1/3'ü düşer.

1893 yılında Köstendil (Bulgaristan sınırları dışında bulunan köyler dahil olmadan) kazası 14063 domuza sahiptir. Onların sayısı 1900 yılında 15178'e yükselir.

Köstendil kazasında at, eşek ve katır genellikle taşıt yükü olarak yetiştirilmiştir. Toprak sürümü sadece öküz ve manda ile yapılırmış. 1900 yılında ki istatistiklere göre 289.211 ev hayvanı mevcutmuş.

(at, eşek, katır, sığır, manda, %10 üzerinde koyun, %85 üzerinde kuzu; %5 altında domuz)9

Köstendil kazasında ipek böcekçiliği de (Kozacılık) oldukça gelişmiş durumdaymış. Tablo 8 ağalık köylerinde ipek üretiminin daha düşük olduğunu gösterir.

Osmanlı döneminde belirtilen topraklarda ziraat istihsalat %10 ile vergilendirilmiştir. (Öşür vergisi ayni ve para olarak toplanmıştır). Sadece 1867 yılı için devlet hazinesi (geliri) kararı istisna teşkil edip öşür vergisi topraklar konusunda elde edilen haklardan dolayı %15'e çıkarılmıştır. Bu aşırı vergi gelecek beş yıl içinde kaldırılmalıymış. Ancak ne yazık ki köylerde uygulanan bu vergiyle ilgili ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Fakat öşür vergisiyle ilgili bilgileri "Tahmis" ve "iltizam" sistemi uygulamasından faydalanarak elde edeceğiz.

Tanzimat'a kadar öşürün toplanmasındaki tek yöntem iltizamdır (bedel, fidye). Bedelci suistimaller yardımıyla en yüksek kazançları elde etmeye çalışıyormuş. İşte bu yüzden iltizam 1839 yılındaki Gülhane Hatt-ı Şerif'i tarafından sert bir şekilde mahkum edilmiş ve öşürün toplanması devlet memurlarına verilmiştir. Fakat bu memurlar, toprak ürünlerini alıkoydukları için üstteki idare organlarına, ilgili tutarla rapor verememişlerdir. Kayıpları ortadan kaldırmak için daha 1841 yılında, Sultan iktidarı öşür vergisini iltizama-iade etmiş, 1855 yılında ise iltizam sisteminin düzenlenmesi için özel bir kanun çıkartmış. Buna rağmen düzensizlikler devam etmiş ve 1859 yılında devlet hazinesi Rumeli'de öşürün paraya dönüştürülmesine karar vermiş. Her kaza ve köyün son beş yılda (1856-1860) elde ettiklerinden onda bir (Öşür) toplanması, beşe ayrılması ve elde edilmiş tutarın ileride öşürün eşdeğeri olarak talep edilmesi emredilmiş. Öşürün bu şekilde toplanmasına "Tahmis" ismi verilmiş.10

Tablo 9 ve 10 öşürün iki şekilde toplanan parasal eşdeğerlerini gösterir.

Fakat "tahmis" sistemi çok geçmeden iflas yaşar. Devlet gelirlerinde azalma hissedilirken, köy çiftçileri de aynı durumu yaşamışlar. Devlet hazinesi yeniden "İltizam" sistemine geçmiş.11

Tarım üretiminin artmasıyla, bağlı olan öşürde de büyüme görülür. 1873 yılı için sahip olunan toprak dönümünün ortalama geliri 36 kuruştur.

Köstendile ait 1869 yılı iltizamı için bir diğer belgede, bedelcilerin isimleri ve 175 köy için öşürün para karşılığı mevcuttur.12 Bu köylerde Bulgar bedelciler sadece 35 kişidir ve hiçbiri ağalık köylerine ait değildir.

Elimizde 153 köy ile ilgili karşılaştırılmış bilgi var. Bunlardan alınan %85'lik özet alacağımız sonuç için ümit vericidir. Fakat burada neticeler nispetendir. Bir sonraki tablo 2,9 kuruşluk dönüm öşürünü gösterir. Bu öşürden anlaşıldığına göre ağalık köylerinin bir dönümünün geliri 29 kuruştur.

Koyunların adet-i ağnam vergisi bir baş için 4.5 kuruştur. Domuzların resm-i canavar vergisi, bir baş için 3 kuruştur.

Bir sonraki ödeme "Vergi" ismiyle bilinir ve daha sonra üç vergiye ayrılır: 1) Emlak, gayrimenkullar için uygulanan binde dört alınan vergidir. 2) İcar, geliri olan mülklerden (Dükkan, değirmen, han, vb.) yüzde dört olarak alınan vergidir. 3) Temettuat, çobanlar, değirmenciler, dükkancılar vb. gelirlerinden yüzde üç olarak alınan vergidir. (Dini, görevliler vergiye tabi değildir).

Köstendil kazasında hane başına ortalama emlak vergisi 15.149 kuruş ve 29 paradır. Ağalık köylerinde ise 11.522 kuruş 22 paradır. Emlakın toplam değeri Tablo 12'de gösterilmiştir.

Yukarıdaki veriler ağalık köylerinde emlakın oldukça düştüğünü gösterir. Şunu da belirtmeliyiz ki, köyler arası bu kadar çok göze çarpacak farklılıklar yoktur. Ayrıca ağalık köylerin sayısı daha azdır. Daha önce verilen bilgilerde de görüldüğü gibi kazada hane başına düşen ortalama vergiden 3.627 kuruş ile ağalık köylerde daha düşüktür.

Köylerin sahip oldukları mülk hakkındaki bilgiyi, getirisi olan "İcar" ından öğreniyoruz. Kazadaki bir hanenin ortalama icar değeri 57 kuruş 17 paradır. Ağalık köylerde bu, 33 kuruş 16 paradır. İcarın toplam değeri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Ağalık köylerinde düşük icar göze çarpar. Tabi ki, köylülerin sahip olamadıkları tapular, ağaların var olan topraklarına rağmen, mülklerini çoğaltma istekleri, köylüleri ağalarına karşı vergi görevlerini yerine getirmelerini (vergileri çoğaltarak ödemelerini) engelliyormuş.

Temettuat'ta verilen bilgilere göre ağalık köylerindeki insanlar zanaat ve ücretli iş yapmak gibi yollardan gelirlerini elde etme arayışlarında bulunmuşlardır. Kazada ortalama temettuat değeri 545 kuruştur. Ağalık köylerde ise hane başı bu rakam 552 kuruş 24 paradır.

Aşağıdaki tablo kazadaki toplam temettuat değerini göstermektedir.

Diğer rakamlara göre temettuat ın toplam rakamı, Köstendil kazasında yaşayanların yüksek derecede ek geliri (Ziraatle ilgili olmayan) olduğunu gösterir. Bu verilerden yola çıkarak, ek gelirlerin başlıca zanaatçılık ve ücretli işçilikten elde edildiği sonucuna varıyoruz.13

Sadece Hristiyanlara uygulanan yüklü, fakat son olmayan vergi bedel-i askeriyedir. Tablo 15 diğer ödemeler arasında bu verginin yerini gösteriyor.

Bedel-i askeriyenin toplamını oluşturan 719.953 kuruş, ağır vergileri oluşturan emlak, icar ve temettüatın toplam %52'sini oluşturmaktadır.

Umumiyetle askeri vergi Tanzimat Dönemi'ne kadar yapılan toplamaların başkalaşmış bir şekli olarak kabul edilir ve bu vergiler Hıristiyanların erkek nüfusunun tamamından cizye veya haraç ismi altında toplanan bir vergidir. Halkın kadastroya ait işlemleri başladıktan sonra Müslüman olmayan erkekler, kişi başına 27,78 kuruşla vergiye tabi tutulmuşlar.

Müslüman nüfus 180 kişiye bir asker verdikleri için Hıristiyan erkekler kişi başına 27,78 kuruş ödemek zorundaymışlar. Bunun için Müslüman ahali 180 kişiye bir asker veriyormuş. Resmen

ilan edilen “eşitliği” göre Hıristiyanlar her 180 kişiye bir asker almalıymışlar ki bu asker devlete 5000 kuruşu mal oluyormuş.14

Müslüman reayanın bu haysiyet kırıcı ayrımcılıklarını küçümsemeden şunu belirtmeliyiz, Hıristiyanların senelik askeri bedellerinin fiyatı “Acı Çeken Genoveva” temsili15 için satılan bir bilet veya bir balta ve çapa fiyatına eşdeğerdeymiş.16 Ordu mensubu olacak Müslümanların seçimi kura ile yapılırmış ve ordu görevinden ancak özel izinle ve 50 Türk Lirası karşılığında ayrılabilirlermiş.17 O zaman bir Türk Lirası 103 kuruşa18 eşit olduğu için ordu görevi için seçilmiş bir Müslüman’ın yaklaşık 5.500 kuruş ödemesi gerekirmiş.

Burada görülenlerden bahsedilen teşkilatlanmanın çok sıkı bir şekilde uygulandığı anlaşılmaktadır. 30.303 Hıristiyan erkekten (erkek çocuklar da dahil olmak üzere) 841 840 kuruş bedel-i askeriye parası alınmıştır ki bu rakam kişi başına tam olarak 27,78 kuruş yapmaktadır.

Yine göze çarpan ikinci önemli, bir delil daha vardır. Köstendil kazasından 33.909 erkek 815.497 kuruş emlak, icar ve temettuat ödüyormuş. Bu rakam kişi başına (sadece erkek nüfus dahil) 24 kuruş yapıyormuş. Eğer bu 24 kuruşa 28 kuruş askeri bedeli de eklersek, bir Hıristiyan için ödenmesi gereken toplam 52 kuruştur.

15. tabloda kıptiyan vergisi de dahil edilmiştir ki bu vergi toplam vergilerin en düşük rakamıdır. Kişi başı bir erkeğin ödemesi gereken 11 kuruşluk vergidir.

Buraya kadar sayılan vergiler aşırı olarak bilinen ve halkın devlete ödediği vergilerdir. Bunlar Yeni Tanzimat vergileridir ve dediğimiz gibi ilk başlarda böyle aşırı değil bir bütün halindeymişler. Emlak, icar ve temettuat ile ilgili 1875-1865 yılları için verilen bilgilerde bu vergi “vergi kadım” olarak gösterilmiştir. Bu bilgiler ortalama on senelik bir zamana ait yüklü vergilerin (öşür dahil olmadan) yükseldiğini ortaya koyar.

Eski ve yeni nüfus istatistiklerinden elde edilen bilgiye göre erkek sayısının artı 3.000’e çıktığı görülür. Yukarıdaki tablodan

görüldüğü gibi vergiler %44 artmıştır. Ağalık köylerde vergi artışı %23 olmuştur. Bu artış toplanacak eski vergiler olarak belirlenmiştir ki bu durum halkın ıslarla daha yüksek vergileri ödemek istemediğini göstermektedir.

Buraya kadar ağalık olan ve olmayan köylerin ödedikleri vergiler hakkında genel bir tablo çizildi. Özellikle ağalık köylerdeki köylülerin vergiler dışında ağalara da ödemek zorunda oldukları “kesim”den (belirli bir vergi miktarı) dolayı durumlarının çok daha zor olduğunu belirtmemiz gerekir.

İreçek ve Sarafor’un belirttiklerine göre ağalık köylerdeki çiftçilerin hizmetleri şöyleymiş: 1) Bir adet kova (20 okkalık) buğday, 2) Angarya (ova işi) biçmek, hasat, bahçe çapalama, Türk çiftliklerinde üzüm toplama, 3) Odun, kömür, yağ, peynir, kuzu, koyun vb. verme, 4) Bazen belirli miktarda para verme, zamanla ağalar, buğday ve angaryayı geri çevirerek, tüm görevlerin parayla ödenmesini istemişlerdir.19

İnalcık’a göre ağalık sistemi ayrıca ücret-i arazi ismiyle’de (toprak kiralama) nitelendirilir. Bu sisteme farklı hizmet ve ödemeler dahildir ki esasında bu özellikler yeni çiftlik sistemiyle, eski feodal adetlerinin bir sentezidir. İnalcık, köylünün ağaya karşı farklı hizmetleri olduğunu belirtir. Senede iki ay angarya çalışmak; kendi elde ettiği mahsullerin belirli bölümünü ağaya vermek; 25 okka ve 31 kg mahsul vermek zorunda (?) 30-40 okka at arabası dolusu mısır; her 10 koyun başına 1 okka peynir; ek olarak 1 at arabası odun veya 12 kuruş ve bir dönüm bağ için 3/10 kuruş. Bunların dışında ağalara toprak, paşa ve tüm vergiler için toplam ödeme olarak bilenen bu alımlar, devlete verilen vergiye eşit veya daha çok olmak üzere hesaplanmış ve köylüler tarafından ödenmesi gereken vergilermiş. Bütün bunlara ayrıca ağanın hizmetçileri ve diğer görevlilerine ödemeler de ekleniyormuş. İnalcık şöyle bir sonuç getiriyor; “Devletin yerini alarak kiralık topraklara sahip olanlar, şüphesiz üretimde kendi yatırımını en üst seviyeye çıkarıp, reayanın iş gücünü kullanıyordular” İnalcık ile para kesiminin %20’sinin köy gelirinden sağlandığı konusunda hemfikiriz20 ayrıca ağalık köylerde, Köstendil’e kayıtlı olan ağalar gerçek anlamda çiftlik sahibi olma

çabasındalarmış. Böyle çiftlikler ağalık olmayan köylerde de varmış. Farklı istatistik bilgilerin mukayesesiyle Köstendil kazasında hür olan topraklarda çiftlik alımının yaklaşık 30.000 ar olduğu anlaşılmaktadır.21

Bu kadar çok köylünün tapuya sahip olamamaları (tapuların kayboluşu) nereden kaynaklanıyor. Bu soruya İreçek ve Sarafor aynı cevabı veriyor. Onlara göre toprak hakimiyeti şu şekilde oluyor. 1) Köylüler öşürü ödemeyip, sipahilere borçlu kaldıkları zaman; 2) Köy kan vergisini ödemediği zaman, 3) Ağa köylülerden angarya yerine para isteyip, farklı hediyeler vermelerini istediği zaman ve bu borcun yıllık "kesime" dönüştüğü zaman, 4) Ağalar köy topraklarına koyun sürülerini otlatmaya çıkardıklarında tarlaları zaptedip, hatta bütün köye sahip oldukları zaman 22

Sonuçta, tablolardan elde ettiğimiz bilgileri şöyle umumîleştirebiliriz.

1) Köstendil kazası köylüleri ve tüm Tuna vilayeti nüfusu yüklü ve vasıtalı devlet vergilerini ödüyorlarmış,

2) Tanzimat tan sonra Köstendil kazasında beş önemli büyük vergi istenmiştir.

a-) Öşür-Ziraat ve hayvanların gelirinden %10 (koyun başına 4,5 kuruş, domuz başına ise 3 kuruş olmak üzere) gibi bir payın verilmesi,

Ortalama değerini şöyle hesaplayabiliriz:

3.171.062 kuruş öşür: 33 909 erkek = 93 kuruş

353.301 koyun x 4,5 kuruş: 33909 erkek = 46 kuruş

11.112 domuz x 3 kuruş: 33 909 erkek = 1 Kuruş

140 Kuruş

Tarım ve hayvancılık gelirinden bir erkek başına ödenmesi gereken vergi 140 kuruştur.

b-) Emlak-gayrimenkulden alınan 40/00 (binde) ortalama değerini şöyle hesaplayabiliriz:

643.248 kuruş emlak: 33 909 erkek = 19,5 kuruş

c-) İcar, getirisi olan mülklerden %4 vergi.

Ortalama değeri:

15 747 kuruş icar: 33 909 erkek = 0,5 kuruş

Gayrimenkul ve menkullerin gelirinden bir erkek başına ödenmesi gereken vergi 20 kuruştur.

d-) Temettuat, zirai olmayan her getirinden %3 vergi

Ortalama değer:

156 502 kuruş temettuat: 33 909 erkek = 5 kuruş

Zirai olmayan gelirinden bir erkek başına ödenmesi gereken vergi 5 kuruştur.

e-) Bedel-i askeriye Hıristiyan olan her erkekten 27,78 kuruş askeri vergi

Devlete ödenmesi gereken bu yüklü vergilerin toplamından kişi başına (erkek) ödenmesi gereken 165 kuruştur. Bu rakam Hıristiyanlarda 193 kuruşa (+ 28 kuruş askeri vergi) çıkar.

Bu vergiler dışında ağalık köylerdeki köylüler ağaya 1/20'ye eşit olan tarım ve hayvancılık gelirlerinden ücret ödüyorlarmış. Bu ücreti şöyle hesaplayabiliriz. Hayvancılık ve tarım ürünlerinden alınan 140 kuruşluk vergi 5'e (veya 1/20'ye) ayrıldığında, 28 kuruş eder.

Ağalık köylerde bir erkek başına ek olarak 28 kuruş veya hane başına ortalama 100 kuruş ücret ödeme düşüyor.

Eğer nüfusun 33.909 kişi erkek olduğunu ve hane sayısının 10.280 olduğunu kabul edersek, her hanede ortalama 3 erkeğin olduğu görülür. Bu durumda Köstendil kazasında bir Müslüman hanenin devlete ortalama 500 kuruş; bir Hristiyan hanesinin ise 600 kuruş ağır vergi ödediği anlaşılır. Eğer bir aile ağalık köye dahil ise o ek olarak ağaya 100 kuruş daha ödemek zorundadır ve böylece

toplam ödediği miktar 700 kuruştur. Ayrıca halk aşırı olmayan bir çok vasıtal vergi ve taksit ödemek zorundaymış.

Ağalık köyler mesken olarak her zaman Hristiyanlar tarafından kullanılmış 20.000 kişi civarında onların sahipleri ise her zaman Müslümanlar imiş. Bu Müslümanlar çiftlik formatıyla ağalık köylerde toprak sahibi olabilirlermiş, fakat orada yaşamıyorlarmış. Onlar şehirlerde duran bireylermiş ve köy iktisadisinde katılımcı değilmiş. Asıl katılımcılar, bu çiftliklerde komşu ve ağalık olmayan köy veya şehirlerde kiralık işçi olarak çalışan ağalık köylüleriymiş.

Ağalık köylülerin diğer köylüler gibi tarım ve hayvancılıkta iyi gelire sahipmişler. Onlar bu ürünlerini serbestçe pazarlarda satabiliyorlarmış. Fakat gelir getiren; dükkan, değirmen, aba dolabı vb. gibi mülklere sahip olmaktan çekiniyorlarmış.

Bu köylerin bir bölümü ağalardan daha 1878 yılından önce satın almışlar geri kalanları ise ancak XIX yy. sonlarında doğru tapularını alıp, Bulgaristan Devleti’nin verdiği elverişli borçları ödedikten sonra geri almışlar.

1 H. İnalcık, Tanzimat ve Bulgar Meselesi Ankara, 1943; H. İnalcık The Emergence of Big Ferms, “Ciftliks”, State, Landlords and Tenants. Turcika 1983, s. 121-122.

2 Bu defter Sofia’daki “Sv. Kiril I Metodiy” Halk Kütüphanesi’nin Şarkiyat Bölümündedir. (NBKM, KC 8/5).

3 S. Draganova, Köstendilski Region 1864-1919 (La Region de Kjustendil 1864-1919 (Etude ethnodemographique et socio-economique) Sofia 1996.

4 Raport na Komisiyata, izpratena v Kyustendilski okrag da izuchi polojeniyeto na bezzemlenite selyeni (Sastavili K. Irechek I K. Sarafov). Sofia, 1880.

5 Draganova, Kütendilski Region s. 90-254.

6 K. Popov, Türk Esaretindeki Köstendil ve Köstendillilerin Kurtuluş savaşına katılımı. -V: Köstendil ve Köstendile ait. Sofia, 1973, 97.

7 S. Draganova, Köstendil bölgesi., 33-37.

8 Aynı, 68, 69.

9 A.g.e., 68-69.

10 P. Dorev. Bulgar Tarihi İle İlgili Belgeler T. III (1594-1872) Sofia, 1940;.

11 NBKM, F. 162, ed. 119.

12 NBKM, f. 162, ed. 127.

13 S. Draganova. Köstendil Bölgesi., 56.

14 Tuna Gazetesi, No. 367, 9 Nisan 1869, No. 466, 12 Nisan 1870.

15 Tuna Gazetesi, No. 562, 28 Mart 1871.

16 NBKM, Sicil Ruse R 31, dok. S. 12-51.

17 Tuna Gazetesi, No. 367, 9 Nisan 1869, No. 466, 12 Nisan 1870.

18 Tuna Gazetesi, No. 267, 3 Nisan 1868.

19 Komisyon Raporu., 10-1-18.

20 H. İnalcık, The Emergance of Big Farms, “Ciftlik” s. 112-121.

21 S. Draganova, Kustendilski region s. 31-32.

22 Komisyon Raporu, 17-18.

Duyun-ı Umumiye İdaresi / Yrd. Doç. Dr. Erdoğan Keskinkılıç [s.371-380]

Fatih Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Osmanlı Devleti'nin mali tarihi içinde önemli bir rol oynayan Duyun-ı Umumiye İdaresi, hem yürürlükte olduğu dönemde hem de daha sonra oldukça tartışılan bir konudur. Gerçekten bu İdare, Osmanlı Devleti'ne oldukça pahalıya mal olmuş bir kurumdur. Hatta devlet gelirinin bir bölümünü Avrupa'ya transfer eden bir kurum olarak değerlendirilmektedir. Fakat bu İdare'yi sadece tek yanlı olarak değerlendirmek de yanlış olacaktır.

Bir devletin yıllık harcamaları o yıla ait toplam gelirinden fazla ise, devlet bütçesinde negatif bir açık ortaya çıkmaktadır. Bu açığı kapatmak için genel olarak iki yol kullanılır. Birinci yol: Var olan vergi oranları artırılır. Vergi oranları artırımı da yeterli olmazsa başka yeni isimlerle yeni vergiler ihdas edilir. İkinci yol ise; Borçlanarak bu açık giderilmek istenilir. Bu borçlanma iç yada dış olmak üzere iki yolda yapılabilir.

Osmanlı Devleti, "imparatorluğun en uzun yüzyılı" olarak değerlendirilen XIX. yüzyılın ikinci yarısında bütçe açığını kapatmak için daha çok ikinci yolu seçmiştir.

Her siyasi otoritede olduğu gibi Osmanlı Devleti'ni borçlanmaya iten çeşitli iç ve dış sebeler vardır. Öncelikle iç sebeplerin belli başlı başlıkları şöyle sıralanabilir: Devletin maliye yapısı,1 toprak sisteminin bozulması,2 merkezi otoritenin azalmasıyla Ayan Teşkilatı'nın3 ortaya çıkıp bir takım gelirlere el koyması, askeri harcamalar ve devlet yapısındaki reformlar, saray ve ulufe harcamaları,4 savaşların uzun sürmesi ve çeşitli devlet yatırımları iç sebeplerin belli başlı olanlarıdır.

Osmanlı piyasasında dolaşan ve kimi zaman sayı ve miktarı bilinmeyen kaimelerle, gayrimüslimlerin borsa ve para oyunları da iç piyasadaki paranın kararsızlığı ile istikrarsızlığın meydana gelmesi, borçlanma sebeplerinin başka bir boyutunu göstermektedir. Ayrıca

birtakım Osmanlı bürokratlarının siyasal düşünceleriyle Rusya'ya karşı Avrupa'yı devletin yanında ittifak yapabilme arzularını borçlanma yolu ile istemeleri de5 iç sebepler olarak gösterilebilir. Öte yandan Kırım savaşı esnasında patlayan Avrupa tarzı tüketim, sadece mal ithali ile sınırlanmayıp kuklacı, canbaz, ressam, piyano, keman ve Fransızca dersleri için gelen ve getirilen hocalar, azınlıkların kurduğu Avrupa tarzı okullar ve inşa edilen Avrupa yaşantısına elverişli meskenler vb. yabancı mal ve hizmet kullanımını gerektiren harcamalar ödeme bilançosunu öyle bir açıkla karşı karşıya bırakmıştır ki, dış borçtan başka çare kalmamıştı.6

Osmanlı Devleti'nin borçlanma sürecine girmesinin sebeplerinden biri de dış sebeplerdi. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa tüccarlarına tanınan ayrıcalıklar, Osmanlı tüccarlarını yabancılar karşısında rekabet edemez bir duruma getirmişti.7 Avrupa'daki sanayi inkılabıyla meydana gelen sermaye kendini kıta dışına çıkarmaya çalışıyordu. Sermaye sahipleri Avrupa'daki faiz oranlarının azlığından ötürü faiz oranı fazla olan Osmanlı Devleti'ne borç vermeye yönelmişlerdi.8 Kapitalist ülkelerin Osmanlı Devleti üzerindeki siyasi isteklerini iktisadi politikalarla gerçekleştirmek istemelerini de Osmanlı Devleti'nin borçlanmasının dış sebepleri olarak belirtmek mümkündür.

Bir devletin bütçe açığını kapatmak için borçlanma yolu gerçekten kurtuluşu zor bir yoldur. Bu yolun daha az zararlı olanı, hiç şüphesiz iç borçlanmadır. Osmanlı Devleti de borç batağına önce iç borçlanmayla girmiştir. İlk dış borçlanma girişimi 1845 yılında Leon ve Baltazzi isimli iki Galatalı bankerin kurduğu İstanbul Bankası aracılığı ile kısa vadeli bir borçlanma anlaşması ile başlamıştır.9

Osmanlı Devleti'nin bütçe açığındaki genişleme bütçe açıklarını iç borçlanmayla kapatılamaz bir hale getirmişti. Devletin bu kötü ekonomik durumu İstanbul'daki yabancı elçilikler tarafından dikkatle takip ediliyordu. Nitekim 1850 yılının Ağustos ayında İngiltere'nin İstanbul'daki elçisi Stradford Canning, dönemin Osmanlı Padişahı Sultan Abdülmecid'i Avrupa (İngiliz) piyasasından borç almaya zorluyordu. Sultandan yüz bulamayan elçi, Sadrazam Reşid Paşa'yı ikna etmiş ve bir borçlanma anlaşmasında prensip kararına

varılmıştı. Fakat Sultan Abdülmecid tarafından şartları ağır olduğu ileri sürülerek bu borçlanma iptal edildi. Bu girişimden tek yanlı olarak vazgeçen Türk Hükümeti, borç verenlere 2.200.000 Frank tazminat ödemek zorunda kalmıştı.10 Bu borçlanmanın temel iktisadi sebebi; Osmanlı Hükümeti'nin İstanbul Bankası'ndan almış olduğu kredileri kapatmak içindi. Şöyle ki; İstanbul Bankası, Osmanlı Hükümeti'nin dış ticareti için sermaye sağlıyordu. Bu sermayenin temini için İstanbul Bankası, Avrupa bankerlerine borçlanmıştı. Banka bu borcuna karşılık, Osmanlı Devleti'ni borçlandırıp bu borç tahvillerini Avrupa'daki (İngiltere ve Fransa) bankerlere verecekti. Borçlanmanın bu şekli Abdülmecid tarafından öğrenilince "Ben ilk dış borç alan padişah olmayacağım", "Ben gavura borçlanmam" diye hiddetlenerek mukavelenameyi imzalamamıştır.11 Bu borçlanmadan vaz geçildiğinden dolayı, İngiliz elçisi Sultan'a bir muhtıra sundu. Bu muhtırada kapsamlı bir reform planı özetleniyor ve Osmanlı Devleti yine dış borçlanmaya zorlanıyordu.12

Gerek Osmanlı Devleti'nin nakit para ihtiyacının karşılanması, gerekse elçilerin borçlanma konusundaki baskılarının artması dış borçlanmayı hazırlıyordu. Nihayet 1854 Kırım Savaşı Osmanlı maliyesine indirilen son darbe olmuştu. Kırım Savaşı'nın getirdiği yeni harcamalar ve nakit paraya duyulan aşırı ihtiyaç Galata bankerlerinin hükümete vermekte olduğu kısa vadeli avansların çok üzerindeydi.13 Bu gelir-gider dengesindeki açık, Avrupa piyasalarındaki borçlanmayı zorluyordu. Nihayet, 1854 kredisi olarak bilinen ve gerçekleştirilen İngiltere ve Fransa'nın aracılığı ve garantisi ile alınan dış kredi aslında, bugünkü IMF ve Dünya Bankası kredilerinin ilk modeliydi.

1854 yılında başlayan dış borçlanma sürecinin başlaması zor olmasına rağmen artması ve ilerleyerek gelişmesi kolay oldu. Osmanlı Devleti borç almaya artık alışmıştı. Abdülmecid'in borçlamayı "onur meselesi" olarak değerlendirmesi zamanla, mecburen terkedilmişti. Öyle ki, alınan borçların faizleri bile bir yıl sonra başka bir borçlanma ile ödenir hale gelecekti.

Alınan borçların nerelere harcandığını da yine borç verenler belirliyordu. 1860 Mires borçlanması sırasında dönemin Sadrazamı

Fuat Paşa, Adapazarı'nda yetişen patatesi İstanbul'a getirebilmek için yapılacak yol için borç para istemesine karşı Avrupalı sermaye sahipleri, "Şimdi size sadece silah almanız için para lazım, onu veririz: Tabii silahları kimden alacağınızı da biz tayin edeceğiz" diyorlardı.14

Borç anlaşmaları yapıldıktan sonra her anlaşmanın kendine ait teknik özellikleri doğrultusunda, Osmanlı Devleti hisse senetleri hazırlıyor ve bu senetler Avrupa piyasasına sürülüyordu. Devletin bu senetleri piyasaya sürdüğü zamanki mali durumuna göre bu borçlanma kuponları Avrupalı finans çevreleri tarafından nakit paraya dönüştürülüyordu. Kuponların üzerinde hangi döneme ait olduğu, faiz oranı ve diğer teknik bilgiler bulunuyordu. 15

Osmanlı Devleti'nin borçlanma süreci, Duyun-ı Umumiye İdaresi öncesi ve sonrası diye ikiye ayrılabilir. Birinci dönemde, İdare'nin kuruluş öncesi döneminde toplam 16 kez borçlanma anlaşması yapılmıştır. Bu sürede 222.066.610 sterlin karşılığı 244.273.272 lira değerinde borçlanılmıştır. Bu dönemdeki borçlanmanın ortalama faiz oranı %5-6 civarındadır. İdare'nin kuruluşu sonrası dönemde ise 26 defa borçlanma anlaşması imzalanmış 163.030.000 sterlin karşılığı 179.333.000 lira borçlanılmıştır. Bu dönem faiz oranı ise %4'tür. Bu rakamlar borçlanmanın üzeri fiyatlarıdır. Devletin eline geçen miktar ise borçlanma miktarının birinci dönemde %64'ü, ikinci dönemde ise %86'sı oranında idi.16

İkinci dönem (1886-1914) alınan dış borçlar, birinci dönem dış borçlardan daha elverişli şartlarda alınmış ve daha iyi yerlere harcanmıştır. Özellikle eski borçların ödenmesi, ikinci dönemde olmuştur. İkinci dönemdeki borçlanmanın en hareketli olduğu seneler II.Abdülhamid'in (1876-1908) saltanat yıllarıydı. Bu dönemde daha iyi şartlarda (hem faiz oranları düşük hem de borç tahvillerinin satış fiyatı ya başa baş ya da üzeri fiyatına çok yakındı) borç bulunabilmesinin sebebi Duyun-ı Umumiye İdaresi'dir. Şöyle ki, Avrupa finans çevresi Duyun-ı Umumiye İdaresi'ni kendisi için adeta bir sigorta kabul etmiş ve Osmanlı Devleti'ne borç vermekten kaçınmamıştır. Yani yabancı sermaye ürkütülmemiş hem nakit hem

de yatırım olarak çekilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Duyun-ı Umumiye İdaresi, Avrupa sermaye sahiplerinin alacaklarını günü gününe ödediği için Osmanlı devleti daha iyi şartlarda borç bulabilmiştir. Çünkü ikinci dönem borçlanmaları bu İdare tarafından yapılmıştır.

II. Abdülhamid'in reformları ve Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin varlığı ile yeniden güven kazanan yabancı sermaye sahipleri, Osmanlı Devleti'nde yeni yatırımlara girmek istediler. II. Abdülhamid ise, bütçeyi dengelemek için borç almaktan başka şeyler de planlamıştı. Amacı devletin vergi veren tabanını genişletmek için ekonomik gelişmeyi özendirmekti. Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin varlığından dolayı Avrupalı sanayiciler, bankerler ve tüccarların ekonomik gelişmeyi başlatacak alanlara ilgi duyması sağlanmıştı.17

Osmanlı Devleti, 1854 yılında başlayan borçlanma batağı sürecine 1875 yılına kadar dayanabildi. Öyle ki 1874-75 yılı bütçe geliri 25.104.928 lira iken, 5 yıla ait dış borç ödeme taksidi 13.200.000 liraya ulaşmıştı. Bu dış borç taksidinden başka iç borç taksitleri de bütçe üzerinde ayrı bir yük oluşturuyordu. Nihayet iç ve dış borç taksitlerini devlet bütçesi ödeyemez hale gelince dönemin Sadrazamı Mahmut Nedim Paşa bir tebliğ yayınladı. Bu tebliğde, hükümetin bütçe açığından dolayı borç ödemelerinde bir değişiklik yapıldığı belirtiliyordu. Faiz ve yıllık ödeme taksitlerinin yarısını para, kalan yarısının da yeni basılıp dağıtılacak %5 faizli hisse senetleriyle ödenmesi ön görülüyordu. Oysa bütçe buna da hazır değildi. Hükümet, 1876 Mart ayında bütün ödemeleri durdurdu.18 Mahmut Nedim Paşa'nın bu kararı almasında Rusya'nın İstanbul elçisi İgnatief'in etkisi olmuştu.19

Osmanlı Hükümeti'nin ödemelere ara verme kararı, tek yanlı alınmış bir karardı. Alacaklılara kararın alınması aşamasında herhangi bir şey sorulmamıştı. Devlet adeta bir konkardato ilan etmişti. Bu kararın alınmasıyla şok olan Avrupalı tahvil sahipleri, Osmanlı Hükümeti üzerinde çeşitli siyasi baskılar kurarak alacaklarını tahsil etme yollarını aramaya koyuldular. Sonunda 30 Ekim 1875 günü hükümet borçlarını ödemek için bir kararname yayınladı. Kararname Ramazan ayında yayınlandığı için bu

kararnameye Ramazan Kararnamesi denilmektedir. Bu kararname, alacaklıları rahatlatan bir ödeme sistemi ve miktarı belirtmekteydi.

Dış borçlarını ödemeyen Osmanlı Hükümeti, borçlar konusunun 1878 Berlin Antlaşması gündemine girmesine engel olamadı. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı mağlubiyeti ile Balkanlar'daki topraklarının büyük bir kısmını kaybeden Osmanlı Devleti, kaybettiği topraklara yönelik bir kısım borçlarından da muaf tutulmuştu. Berlin Kongresi'nde Osmanlı borçlarının bir kısmı Bulgaristan'a, Karadağ'a, Sıbıstan'a ve Yunanistan'a paylaştırıldı.20 Fakat bu ülkeler paylaştırılan miktarlara razı olmamışlardı. Ayrıca savaş sonu Osmanlı Devleti, Rusya'ya 35 milyon Lira savaş tazminatı olarak borçlanıp, miktarın tamamı faizlendirilerek yılda 350.000 lira taksitle 100 yılda ödenmesi ön görülmüştü.21 Avrupalı tahvil sahipleri ileride Rusya'ya verilecek bu savaş tazminatını herhangi bir borçlanma gibi kabul edip Osmanlı Duyun-ı Umumiye'si içinde mütaala edilerek ödeme şekil ve miktarının da Duyun-ı Umumiye İdaresi'nce yönetilmesini amaçlasalar da başarılı olamamışlardır.22

13 Temmuz 1878 günü Berlin Antlaşması gereği Osmanlı Devleti'nin borçlarını ödemesi için uluslararası mali bir komitenin kurulması tavsiye edilmişti. Bu tavsiye kararı gerek Osmanlı Hükümeti gerekse Galata Bankerleri tarafından sert tepkiyle karşılandı. Zira bu tavsiye kararı, Osmanlı Devleti açısından iç işlerine karışmak, Galata Bankerleri tarafından ise kendi alacaklarının böyle bir yöntemle tahsilini istememeleriydi. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti, Galata Bankerleri ve Osmanlı Bankası ile aralarında ortaklaşa bir çalışma yaptılar. Varılan anlaşmaya göre devletin gelirlerinin tespiti ve iç borçların düzenli olarak ödenmesi amaçlanıyordu. Bu karar oldukça önemliydi. Bu karar aynı zamanda Avrupalı tahvil sahiplerine yapılacak ödemelerin şimdilik durması anlamına geliyordu. Hükümet ile Osmanlı Bankası ve Galata Bankerleri arasında 22 Kasım 1879 günü bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşma 1879 Kararnamesi diye anılmaktadır.23 Kararname toplam 15 maddeden oluşmaktadır. Anlaşmaya göre; Hükümet, Müskirat, (alkollü içecek) Pul, İstanbul civarındaki deniz ürünleri vergisi, Edirne-Samsun-Bursa İpek Öşrü, Tönbeki ve Tütün

Tekeli vergilerinin toplanması ve işletme hakkını 10 yıllığına Osmanlı Bankası'na ve Galata Bankerlerine veriyordu. İşte Osmanlı Bankası'nın ve Galata Bankerlerinin adı geçen gelirleri toplayıp işletmek ve kararnamede belirtilen iç borçları ödemek amacıyla kurmuş oldukları yönetime Rusum-ı Sitte İdaresi adı verilmiştir. Kararname gereği Osmanlı Hükümeti'nin iç borç toplamı 8.725.000 Lira idi. Bu miktara 1 Kasım 1880'den itibaren yıllık %8 faiz eklenecekti.24 Avrupalı alacaklılar, 1879 Kararnamesi'ne ve Kararname uyarınca kurulan Rusum-ı Sitte İdaresi'ne çok sert tepkiler gösterdiler. Çünkü iç borçların ödenmesi ve yukarıda belirtilen gelirlerin yönetiminin Osmanlı Bankası ve Galata Bankerlerinin eline geçmesi Avrupalı tahvil sahiplerinin hazmedemeyeceği bir gelişmeydi. Öyle ki, Avrupalı tahvil sahiplerinin alacaklarını ne zaman ve hangi şartlarda tahsil edecekleri iyice belirsizleşmişti. Dolayısıyla Osmanlı Devleti ve tahvil sahibi olan Avrupa finans çevresi mali sıkıntılarla karşı karşıya kalmışlardı. Bunun üzerine Avrupalı tahvil sahipleri, Osmanlı Hükümeti ile iç borç alacaklıların arasında yapılan bu anlaşmanın uygulanmaması için çeşitli girişimlerde bulundular. Bu girişimler, kendileri açısından 1880 yılında olumlu gelişmelere sebep oldu. Osmanlı Hükümeti, 3 Ekim 1880 günü bir genelge yayınlayarak alacaklıların kendilerinin seçtikleri birer üyeyi İstanbul'a temsilci olarak göndermelerini istiyordu. Osmanlı Hükümeti'nin bu yaklaşımı üzerine alacaklılar kendilerini temsil etmek için aralarından seçerek belirledikleri temsilcilerini İstanbul'a göndereceklerini Osmanlı Hükümeti'ne bildirmişlerdi.25

Osmanlı Hükümeti ile Avrupalı alacaklılar arasında bu gelişmeler her iki tarafın da çıkarlarına uygun görülmekteydi. Avrupalı tahvil sahipleri, Rusum-ı Sitte İdaresi ile Osmanlı Devleti'nin borç ödemelerindeki kaynak akışını kendi lehlerine çevirme imkanı bularak ellerindeki hisseleri nakit paraya çevirme, hatta eskiden olduğu gibi yine Osmanlı Devleti'ne yüksek faizlerle para satma imkanı bulabilecekti. Osmanlı Devleti ise, Berlin Kongresi'nde alınan bir kararla “Osmanlı Devleti içinde uluslararası bir mali heyetin kurulması” çalışmalarını önlemiş olacaktı. İngiliz, Fransız, Avusturya,

Alman, İtalyan alacaklı temsilcileri 25 Ağustos 1881 günü İstanbul'da hazır bulunmuşlardı.26 Gelen temsilcilerin kimlikleri değerlendirildiğinde, önemli politik ve bürokratik kişiliklere sahip oldukları dikkat çekmektedir. Dolayısıyla tahvil sahiplerinin siyasal yönetimi, resmen bu alacaklıların temsilcileri olmasa da, farklı yollarla kendi sermaye sahiplerinin haklarını aradıkları görülmektedir. Şöyle ki; alacaklıların seçtikleri temsilciler, daha önce kendi devletlerinde önemli görevlerde bulunmuş kişilerdi.

İngiliz tahvil sahipleri temsilcisi İngiltere Dışişleri Bakanlığı Eski Müsteşarı; Fransız tahvil sahipleri temsilcisi Fransa Dışişleri Bakanlığı Politika Eski Müdür Yardımcısı; Avusturyalı tahvil sahipleri temsilcisi Avusturya'nın Washington Eski Büyükelçisi; Alman tahvil sahipleri temsilcisi Almanya Adliye Müsteşarı; İtalyan tahvil sahipleri temsilcisi İtalya Parlementosu Eski Üyesi.27

Avrupa'dan gelen bu alacaklı temsilcileri ile Osmanlı Devleti tarafından görevlendirilen memurlar bir komisyon kurarak devletin borçlarını ödeme şekillerini ve bir sistem kurarak bu işlerin takibi için çalışmalar yapacaklardı. Osmanlı Hükümetini bu komisyonda şu kişiler temsil edecekti:28

Şura-i Devlet Reisi Server Paşa (Komisyon Başkanı), Maliye Nazırı Münir Bey (Üye), Divan-ı Muhasebat Reisi Çamiç Ohannes Efendi (Üye), Maliye Müsteşarı Vetendorf Bey (Üye), Hariciye Nazırı Hukuk Müsteşarı Geşher Efendi (Üye), Rusumat Müsteşarı Bertram Efendi (Üye).

Yukarıda da görüldüğü gibi bu komisyona Osmanlı Hükümeti, maliye ve bürokrasisinin en üst düzeydeki yetkilileri ile katılmıştır. Dolayısıyla bu çalışma, Osmanlı Devleti açısından sıradan bir çalışma değil, hükümetin çok önem verdiği bir girişimdi.

Osmanlı Hükümeti temsilcileri ile Avrupalı alacaklıların temsilcileri 1 Eylül 1881 günü başlayıp 28 Aralık 1881'e kadar ortak bir çalışma yaptılar. Bu çalışmalar karşılıklı iki komisyonun beraberce yaptıkları 24 oturumdan oluşmaktadır. Son iki oturum daha çok tarafların memnuniyet ve iyi dilekleri belirtme görüşmeleridir. Komisyonun oturumlarında Osmanlı Devleti'nin borçlarının miktarı,

ödeme şekilleri, Rusum-ı Sitte İdaresi'nin durumu vb. konular tartışılmıştı. Oturumlarda genel olarak İngiliz üyenin oldukça aktif olduğu gözlenmektedir. Ayrıca İngiliz temsilci, Hollandalı tahvil sahiplerinin de temsilciliğini yapmaktaydı.

Yaklaşık 4 ay süren çalışma ve görüşmeler sonucu taraflar ortak bir metin üzerinde anlaştılar. Bu metin hükümet tarafından bir kararname şekline getirildi. Kararname, 20 Aralık 1881'de Padişah tarafından İrade-i Seniyye olarak yayınlanarak resmi bir nitelik kazanmış oldu. İrade-i Seniyye'nin yayın tarihi Hicri 28 Muharrem 1299 yılına rastladığından bu kararnameye Muharrem Kararnamesi denilmektedir. Kararname, yabancı temsilcilere kendi dillerine tercüme edilerek verilmişti.29 Kararname uyarınca Osmanlı Hükümeti'nin 219.938.559 Osmanlı lirası olan dış borcu indirime gidilerek 125.250.943 lira olarak kabul edilmişti. Çeşitli borçlar yenileriyle değiştirilmişti. Ancak bazı tahvillerin ya tahvil sahibi tahvilini kaybetmiş ya da değiştirme süresinde değiştirmediğinden dolayı iptaline gidilmişti. Bu tahviller de genel miktardan düşülerek borç miktarı 124.305.049 liraya inmişti. Ancak 1854, 1855, 1871 ve 1877 tarihli borçlar kararname kapsamı dışında bırakılmıştı. Adı geçen yılların borçlarından kalanlar da yukarıdaki rakama eklenerek toplam dış borç 141.505.309 lira olarak tespit edilmişti.30

Yukarıdaki tespit edilen borcun yönetimi için kararname gereği bir kurum oluşturulmuştu. Böyle bir kurumun oluşumu tarafların çalışmaları sonucu olarak alınan en önemli karardı. İleride de çok tartışmalara sebep olan bu kuruma "Duyun-ı Umumiye-i Varidat-ı Muhassasa İdaresi," kısaca "Duyun-ı Umumiye İdaresi" denilmiştir. İdare, İngilizce, "Ottoman Public Admanistration"; Fransızca, "Admanistration de la Dette Publique Ottomane Reque"; Almanca ise, "Offintliche Schulden des Osmanichen Reichs" diye isimlendirilmiştir. Yazışmalarını Türkçe yapacak olan31 Duyun-ı Umumiye İdaresi, IMF'nin görevlerine benzer bir görev üstlenecekti.

Muharrem Kararnamesi ile kurulan Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin, dış baskılı ve uluslararası yaptırımı olan bir yönetimin olup olmadığı, üzerinde durulması gereken önemli bir konudur. Bir taraftan Muharrem Kararnamesi'nin Osmanlı kamu hukukuna ait

olduğu belirtilirken, diğer taraftan da tek taraflı bir kararname olmadığı belirtilmektedir.32 Kararname'nin uluslararası bir yaptırım içerdiğine taraf olanlar, bu kararnamenin Berlin Kongresi'nin 18. Protokolü gölgesinde hazırlandığını ileri sürmektedirler.33 Bununla birlikte, Kararname'nin 21. maddesindeki "Hükümet-i Seniyye 13 Ocak 1882 tarihinde ifay-ı vazifeye mübaşeret edecek olan Varidat-ı Muhassasa İdaresi'ne müteallik cihet-i müstesna olmak üzere ilan tarihinden itibaren mer'il icra olacak olan iş bu nizamnameyi bile dersaadette mukim düvel-i ecnebiye sürefasına tebliğ edecektir." Yine 15. maddede belirtilen "İngiliz, Flemenkli, Alman ve Avusturyalı, ashab-ı tahvilata vekalet edecek azanın intihap ve tayinleri Londra, Paris, Berlin, Viyana ve Roma'da mukim süfera-i saltanat-ı seniyye'ye tebliğ olunacaktır." ifadeleri bir yaptırım olarak değerlendirilmiştir.

Oysa bu maddelerde herhangi bir devletin baskı ya da etkisinden ziyade, 21. maddede anlaşma metninin ilgili devletlerin İstanbul'daki elçiliklere verilmesi, 15. maddede ise, alacaklı temsilcilerinin seçim ve tayinleri, adı geçen ülkelerdeki Osmanlı elçiliklerine bildirlmesinden ibaretti. Öte yandan Kararname'nin uluslararası bir yaptırım boyutu olmadığna işaret eden Batılı uzmanlar da vardır.34 Bu farklı yaklaşımlar, Kararname'nin hazırlandığı ortam, maddeleri ve uygulanışı ile değerlendirildiğinde Berlin Kongresi'nin direk olarak bir baskı ve güdümü olmadığını göstermektedir. Fakat kararnamenin uygulanışı ve kurulan örgütün (Duyun-ı Umumiye İdaresi) yapısına bakıldığında uluslararası bir statüye sahip olduğu apaçık görülmektedir. Yani İdare'nin uluslararası görünümü yapısal açıdan mümkün görülebilir. Fonksiyonel olarak her ne kadar kendi iç meclisine bağlı çalışsa da, Osmanlı Hükümeti'ne karşı sorumluluğu olan bir örgüttü. Bu sorumluluğu, İdare'nin çalışma şartları, yetki ve görevleri Muharrem Kararnamesi'nde belirtilmişti. En önemlisi Osmanlı Hükümeti, İdare'nin görev ve yetkilerine son verdiğinde Osmanlı Hükümeti'ni uluslararası bir yaptırıma mecbur edecek hukuki bir anlaşma olmadığı gibi, Kararname'nin şartları sadece hükümet ile alacaklıları

bağladığından herhangi ikinci bir devletin siyasal bir temsilcisinin imzası bulunmayıp ve müdahale etme gibi bir garantörlüğü de yoktu.

Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin en yetkili organı İdare Meclisi idi. Bu meclis, Avrupalı tahvil sahipleri temsilcileri, Osmanlı Devleti içindeki tahvil sahipleri ve Osmanlı Bankası temsilcilerinden oluşmuştu.35 Bu meclis oluşturulurken Kararname'nin yayınlandığı tarih göz önünde tutularak alacaklıların alacak oranına göre belirlenmişti. Toplam üye sayısı 7 olup, bunlardan 5'i Avrupalı tahvil sahibi temsilcisi, 1'i Osmanlı tahvil sahibi temsilcisi, 1'i de iç borçlar temsilcisi statüsündeydiler. Bu temsilcilerin seçiminin nasıl ve hangi şartlarda yapılacağı Muharrem Kararnamesi'nin 15. maddesinde belirtilmişti.36 Meclisi oluşturacak üyeleri, tahvil sahipleri seçecekti. Üyelerin görev süreleri 5 yıl idi. Yabancı ülke tahvil sahipleri temsilcilerine 2000, Osmanlı tahvil sahipleri temsilcisine 1200 Sterlin yıllık maaş verilecekti.37 Mümtaz tahvil sahibi temsilcisine ise maaş yerine toplantı huzur hakkı olarak yıllık 500 Sterlin (550 Lira) verilecekti. Meclis üyelerinin maaşlarını Duyun-ı Umumiye İdaresi karşılayacaktı. İdare meclisinin başkanlığını beşer yıllığına İngiliz ve Fransız temsilciler yapacaktı. İlk başkanlık görevi İngiliz temsilcisi tarafından yapılmıştır.

Duyun-ı Umumiye İdaresi, 1882 yılı Ocak ayından itibaren çalışmaya başlayarak Osmanlı ülkesinde çok geniş bir teşkilat ağı kurmuştu. İdare Meclisi şirket yönetim kurulu gibi yapılanmış, kendisine bağlı İstanbul'da bir Genel Müdürlük oluşturulmuştu. İstanbul'da kurulan 4 merkez müdürlükleri38 ile bölge müdürlklerinden oluşan taşra teşkilatı da Genel Müdürlüğe bağlanmıştı.39 İdare'nin taşra teşkilatındaki nezaret denilen bölge müdürlükleri ile buralara bağlı il müdürlük ve daha küçük birimlerdeki memurlarının sayıları yer yer değişmekteydi. 1898 yılı sonunda 26 adet bölge müdürlüğü, 720 adet il ve ilçelerdeki müdürlükler vardı.40

İdare'nin yönetim merkezi İstanbul idi. Önceleri Sirkeci'de Galata Bankerleri'nce Rusum-ı Sitte İdaresi için düzenlenen bina İdare merkezi olarak kullanıldı. Zamanla binanın gerek rutubetli oluşu gerekse İdare'nin personel sayısı arttığından ihtiyaca cevap verememesi yüzünden 1897 yılında Cağaloğlu'nda Çifte

Saray denilen bölgede İran Konsolosluğu'nun yanında yeni bir bina yapıldı. Bu bina İdare'nin Genel Müdürlük binası olarak kullanıldı. Masrafları Duyun-ı Umumiye İdaresi'nden alınarak Osmanlı Hükümeti tarafından yapılan bu bina, İdare'nin görev süresi sona erdikten sonra devlet hazinesine aktarılması şartı getirilmişti.41 Bu bina halen İstanbul Erkek Lisesi olarak kullanılmaktadır.

İdarenin personel yönetimi, İdare Meclisi tarafından yapılıyordu. Bu yönetimde Muharrem Kararnamesi esas alınıyordu. Fakat personel alınıp çıkarılırken Osmanlı Hükümeti'ne haber verilirdi. Hükümet normal personelin (işçi-memur) alımına fazla dikkat etmemekle beraber kaçakçılık takibi işlerini yapmak üzere çalıştırılacak kişiler (kolcu) hakkında tavsiyelerde bulunuyordu. Esasen kaçakçıların takibi meselesi, Hükümet ile İdare arasında sık sık anlaşmazlığın yaşandığı bir konuydu. Duyun-ı Umumiye İdaresi, kaçakçılığın takibini kendisi yapmak istiyordu. Hükümet ise buna izin vermiyordu. Nitekim bu problem 4 yıl sürdükten sonra 2 Mayıs 1885'te Şura-i Devlet'in vermiş olduğu kararla kaçakçılığın takibi İdare'ye verilmişti. Ancak İdare, kaçakçılık işini takip için görevlendireceği kolcuları Osmanlı vatandaşından seçmek mecburiyetindeydi.42 Kolcular genellikle sınır boylarında tuz ve tütün kaçakçılığına karşı mücadele etmekteydiler. Bu yüzden İdare, Osmanlı Hükümeti'nden kolcular için silah taşıma ruhsatı istemekteydi. Hükümet ise bu isteği önü alınmaz bir silahlanma hareketi olarak algılıyordu. Kimi zaman kolcuların işini hükümet kendi askeri birliği ya da kolluk kuvvetleri ile yapmayı teklif etse de sonunda İdare'nin kolcularına silah taşıma ruhsatını da vermek zorunda kalmıştır.43

Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin, yönetici personel alımı ve çalıştırması hususunda da hükümet titiz davranmaya çalışıyordu.44 Fakat kararnamede bu konuda bağlayıcı bir hüküm olmadığından Genel Müdür, Bölge Müdürleri ve İl Müdürleri gibi yönetici personel özellikle Avrupalılardan seçilmekteydi.45 Bu konuda istisnai durumlar olabiliyordu. İdare, Cidde'de tuz kaçakçılığını önlemek amacıyla burada bir şube açmak istiyordu. Fakat Cidde'de Avrupalı bir müdürün yönetimindeki şubenin açılmasının zorluğunu

bilen İdare yönetimi, önceden şifahi olarak müdürün ve çalışanlarının tamamının Müslümanlardan seçileceğini bildirmesi üzerine 5 Haziran 1889 günü şubenin açılış onayını alabilmişti.46

İdarenin personel sayısı dönem dönem değişmekteydi. Özellikle hasat ve tahsil dönemlerinde sayı artmaktaydı. Zamanla çok kalabalık bir teşkilat halini alan İdare'nin personel sayısı aynı dönem Maliye Bakanlığı personel sayısından daha fazla idi. Aşağıda 1895 ve 1900 yılları personel sayısı ve dağılımı görülmektedir.

Yıl Müslüman Gayr-ı Müslim Avrupalı Toplam

Osmanlı

1895 4518 297 54 4869

1900 4471 317 55 4743

1912 yılına gelindiğinde personel sayısı 8931 kişi idi. Bunların 5652'si sürekli çalışırken, 3279 kişi ise geçici personel idi.47 Daimi çalışan personelin çalıştıkları birimlere göre dağılımı ise şöyleydi.

Yönetim Merkezi 496

Şehirler 3970

Müfettişler 30

Kolcular 1156

Toplam 5652

İdare'nin yabancılardan tercih etmiş olduğu yönetici personel maaşları oldukça iyi durumdaydı. İdare, 1898 yılında Merkez Müdürlükleri'nde şube müdürü olarak çalıştırılacak Pilye isimli bir Avrupalı yöneticiye 100 lira aylık maaş takdir etmiştir.48 Oysa İdare'nin taşradaki, illerdeki nazır (bölge müdürü) maaşı 1902 yılında 37 lira idi.49 Öte yandan 1913 yılında devletin kıdemli bir valisi ancak 100 lira maaş alabiliyordu.

Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin görevleri Muharrem Kararnamesi'nde belirtilmişti. Kararname'de bu husus; "Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin esas vazifesi, idare altındaki ve that-ı cibayetinde bulunan tekalif-i emiriyyeyi kabz etmek olup bunların

sanai ve ticari idaresiyle dahi iştigal etmesi cihetiyle memalik-i siyae-i şahanede bulunan alelumum mahalleri kendisi işletmektir.”[50] şeklinde belirtilmiştir. Yani kararname gereği İdare, kendisine verilen gelirlerin toplanması, tahsili, işletmesi ve tespit edilen plana göre alacaklıların borçlarının ödenmesinden sorumlu idi. Önemle vurgulamak gerekir ki, ödenmesi gereken sadece dış borçlar değildi, iç borç ödemesi de idare tarafından yapılacaktı. İdare, görevi gereği her yıl bir bütçe defteri tutmaktaydı. Bu defterde, iç ve dış düzenli borçlar, düzenli olmayan borçlar, esham-ı cedide ile devletçe taahhüt altında bulunan demiryolları teminatı bulunmaktaydı.

Duyun-ı Umumiye İdaresi, gelir-gider ve bütün hesapları için defter-i kebir denilen ve esas defter diye de anılan başka bir defter daha tutardı. Bu defterde, anılan borçların teknik bilgileri de bulunmaktaydı. İdare’nin bu defteri Muharrem Kararnamesi’nin 17. maddesi 4. bendine göre tutması zorunlu olup her ay sonunda Maliye Nezareti’ne vermesi gerekliydi. Ayrıca defterin kesin hesaplarının yıl sonunda yine İdare tarafından Maliye Nezareti’ne verilmesi gerekiyordu. Bu defterin içinde 42 çeşit hesap bulunmaktaydı.[51]

İdare’nin ilk 6 yıllık (1882-1888) toplam geliri 1.421.785 Lira idi. Bu süre içinde gelir getiren ilk 3 kalem; 471.434 Lira duhan (tütün) geliri, 394.265 Lira tuz geliri, 124.159 Lira müskirat (ispirtolu içki) geliriydi. Gelirlerin harcanma miktarı ve oranları ise şöyleydi:[52]

Harcama Yeri (Masraf) Miktar Oran

Borç Ödemeleri 1.132.480 %80

Maaş ve Tahsilat Masrafları 240.554 %17

Diğer Masraflar 48.751 %3

Toplam 1.421.785 %100

İdare’nin çalışmalarının büyük bir kısmı vergi toplamaktan oluşmaktaydı. Bu işte belli başlı olan görevliler şunlardı: A’şar memurları, gümrük memurları, muvakkat şıra memurları, müskirat resmi bey’iyye memurları ve kaçakçılığı önlemek için görevlendirilen kolculardı. Bu memurların çalışma şartları, görev ve yetkileri her bir

kısım için ayrı ayrı nizamnameler hazırlanarak belirlenmişti. Bu memurlarla vergi mükellefleri arasında yer yer ciddi problemler yaşanmaktaydı. İdare memurları, halkın üzerinde baskı kurmaktaydılar. Özellikle Balkanlar'ın sınır bölgelerinde toplanacak vergileri kimin nasıl toplayacağı hakkında belirsizlikler yaşanıyordu. Bu konuda hükümet, çeşitli tebligatlarla İdare'nin yetkilerini sık sık hatırlatıyor ve yetkileri dışına çıkmamaları konusunda sert bir dille uyarıyordu.[53] Öte yandan tuz ve tütün kaçakçılığını önlemek için İdare, hükümet ile anlaşarak kaçakçılara ağır cezalar vermekteydi. Bu takibattan yabancı kaçakçılar da nasibini almıştır. İdare tarafından 1885 yılında bir Rus tütün kaçakçısının tütünlerine el konularak içinde nakit para cezası da olan çeşitli cezalara çarptırılmıştır.[54]

İdare ile hükümet arasındaki ilişkiler Muharrem Kararnamesi'nde belirtilmişti. Aradaki koordinasyonu Hükümet Komiseri sağlıyordu. Hükümet, İdare'nin kararnamede belirtilen yetki ve görevlerini aştığı zaman çeşitli uyarıda bulunuyor ve Kararname'ye mutlak bağlı kalması zorunluluğunu hatırlatıyordu. İstanbul ve civarı gümrük muhafaza müfettiş yardımcılığına sabıkalı bir yabancının getirilmesiyle bu kişinin, hükümetin haberi ve izni olmadan çeşitli arsa alıp bina yapımına girişmesi gibi gümrük teftişinden başka harici işler yapması, hükümetin sert uyarılarına sebep olmuştu.[55] Ayrıca Osmanlı Devleti'nin iç siyasetinin oldukça dalgalı olduğu 1910'lu yıllarda İdare memurları devletin iç politikasına da karışmışlardı. Hükümetin sert uyarıları üzerine merkez ve taşradaki İdare memurlarından devletin iç politikasına karışmayacaklarına dair bir taahhüt senedi alınıp, bu senetlerin İdare'nin İstanbul'daki Genel Müdürlüğü'ndeki memurların özlük dosyasına konulması kararlaştırılmıştı.[56]

Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin, bazı batılı araştırmacılar tarafından yanlı davranılarak çok dürüst çalıştığı[57] ve bu dürüst çalışmasından dolayı hükümetin takdirini kazandığını belirtmektedirler.[58] Ayrıca İdare'ye bırakılan gelirlerin İdare tarafından işletilmesinden itibaren gelirlerde bir artışın olduğu, bu artışın sebeplerinin de İdare'nin yönetim anlayışından kaynaklandığı,

bunu sağlamak için de özellikle üst yönetimlerdeki çalışanlarına yüksek ücretler vererek rüşvet ve yolsuzlukların önüne geçtikleri vurgulanmaktadır.59 Gerçekten İdare'ye bırakılan gelirlerde reel bir artış olmuştu. Fakat dürüstlüğü abartıldığı kadar değildi. Çünkü İdare'nin kuruluşunun hemen ikinci yılı sonunda 1883 yılı kesin hesapları incelenirken gelir hesabında en az 100.000 liranın eksik gösterildiği tespit edilmiştir. Bu eksik gelirin sebebi incelendiğinde İdare'nin merkez teşkilatındaki bazı müdürlerin yolsuzluk yaptığı tespit edilmiştir.60 Bu yolsuzluk üzerine hükümet, Muharrem Kararnamesi'nde belirlenen teftiş kurumunu daha iyi çalıştırmaya başlamıştı. Tayin edilen müfettişler İdare'nin merkez ve taşra teşkilatlarındaki işlem ve hesaplarını sıkı bir kontröle tabi tutmuştu.61 İdare, Muharrem Kararnamesi gereği kendisine bırakılan gelirleri bir işletmeci zihniyeti ile zamanla çeşitli işletmeler haline getirmişti. Bunların en önemlileri; Tuz, alkollü içkiler, pul, deniz ürünleri, ipek ve tütün işletmeleridir.62

Kuruluş itibariyle çok uluslu olan İdare, kendi içinde de çeşitli problemler yaşamaktaydı. Bunlardan en önemlisi, 1898 yılındaki İdare Meclisi Başkanlığı idi.63 Muharrem Kararnamesi'ne göre meclis başkanlığı, beşer yıllığına İngiliz ve Fransız temsilciler arasından seçilecekti. Başkanlığın iki ülke arasında değişeceği bu kararnamede belirtilirken, bu değişim tahvil sahiplerinin elindeki tahvil miktarında "önemli bir değişiklik olmazsa" şartına bağlanmıştı. Oysa 1898 yılına gelindiğinde İdare'deki dönemin Alman temsilcisi M. Rudolf Lindau, kararnamede belirtilen tahvil sahipliği konusundaki önemli değişikliğin gerçekleştiğini belirityordu.64 Alman temsilci bu tezini ispat ederse kararname gereği meclis başkanının meclis üyeleri tarafından seçilmesi gerekecekti. M. Lindau'nun bu teklifinin incelenmesi için İtalyan tahvil sahipleri temsilcisi Marquis Guiccioli ile Osmanlı Bankası temsilcisi M. Auboyneau görevlendirildi. Yapılan inceleme ve araştırmalarda tahvil sahiplerinin ülkelere göre dağılımında önemli değişiklikler olmuştu. 1898 yılı tahvil sahiplerinin ülkelere göre dağılımı ile 1884'teki durumu aşağıdaki gibiydi.65

Ülkeler 1885 1898 1885'e göre durum

Fransa %40 %44.87 %5 artmış

İngiltere %29 %10.90 %18 azalmış

Türkiye %7.93 %6.41 %1.5 azalmış

Belçika %7.20 %17.95 %10.5 artmış

Hollanda %7.59 %4.49 %3 azalmış

Almanya %4.70 %12.18 %8.5 artmış

İtalya %2.62 %1.28 %1.5 azalmış

Avusturya-Macaristan %0.97 %1.92 %1 artmış

Yukarıda da görüldüğü gibi Alman ve Belçika tahvil oranlarında önemli bir artış, İngiliz tahvil oranlarında ise %19 azalma gerçekleşmiştir. Alman temsilci bu oranları göz önüne alarak meclis başkanlığının seçimle olması gerektiğini belirtiyordu. Oysa Muharrem Kararnamesi'nde Belçika ve Hollandalı tahvil sahiplerinin temsilciliğini İngiliz temsilci yaptığından dolayı başkanlık konusunda değişikliğin olmayacağı belliydi. Ayrıca Fransız tahvil oranlarının en fazla oluşu, İngilizlerin ilk 5 yıllık başkanlığının önüne geçemeyişi de İngilizlerin bu konudaki güçlü politikasını göstermektedir.

Fakat Alman temsilci M. Lindau değerlendirmenin sadece İngiliz ve Fransız tahvil sahipleri bazında değerlendirilmesinin gereğini savunmuştu. Bu konuda tartışmalar dinmeyince konuyu Fransız ve Alman temsilciler karşılıklı kabul ettikleri bir hakem kararına götürmüşlerdi. Her iki tarafın onayı ile İsviçre Milli Meclis Başkan Yardımcısı ve Cenevre Mali İşler Direktörü M. Andor hakem tayin edilmişti.66

M. Andor, 8 şubat 1902 tarihinde İdare Meclisi oturumunda bu konu hakkındaki kararını açıklamıştı. Karar şöyleydi: “Eğer İngiliz ve Fransızların ellerinde bulunan Osmanlı tahvillerinin sayı ve değerlerinin toplamı diğer ülkelerin ellerindeki toplamdan aşağı düşseydi önemli bir değişiklik olacaktı. Diğer ülkelerin ellerindeki tahviller Fransa ve İngiltere'nin 1881'deki tahvil durumuna erişebilseydi yine durumda önemli bir değişiklik var denebilecekti. Oysa böyle bir değişiklik olmamıştı.”67 Böylece Alman temsilcinin başkanlık konusundaki çabaları olumsuzlukla sonuçlanmış, İngiliz ve Fransız temsilcilerinin başkanlığı bir kere daha onaylanmış oluyordu.

XX. yüzyılın başlarındaki savaş dönemleri İdare'nin çalışmalarını engellemişti. Ayrıca Muharrem Kararnemesi'nde anlaşma tarafları arasında savaş durumu ile ilgili herhangi bir madde yoktu. Bu konuda ilk sorun İtalya'nın 29 Eylül 1911'de Trablus'u işgal etmesiyle başladı. Osmanlı Devleti, Muharrem Kararnamesi ile taraf tanıdığı bir ülkeye karşı savaşa girmiş, mağlup olarak Uşi Anlaşması ile Afrika'daki son toprağından çekilmiş oluyordu. Ancak Trablus ve Bingazi'den Duyun-ı Umumiye İdaresi'ne yıllık taksidin ödenmesine devam edilecekti. Bu taksit 2 milyon liretten az olmayacaktı. Savaş sonucu Osmanlı Devleti, Duyun-ı Umumiye İdaresi'ndeki İtalyan temsilci hariç diğer İtalyan çalışanlarının işine son verilerek sınır dışı etmişti.68

Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce İdare'nin yönetiminde olağanüstü bir değişiklik yoktu. Örneğin 1913 yılında İdare'nin yapısı Muharrem Kararnemesi'ne uygundu ve şöyleydi:

J. de le Bouliniere (Başkan) Fransız tahvil sahipleri temsilcisi.

Sir Adam Block (Üye) İngiliz ve Hollandalı tahvil sahipleri temsilcisi.

R. Pritsh (Üye) Alman tahvil sahipleri temsilcisi.

Le Chevalier N. Janko (Üye) Avusturya-Macaristan tahvil sahipleri temsilcisi.

Le Marquis Al Thedoli (Üye) İtalyan tahvil sahipleri temsilcisi.

A. Nias (Üye) Osmanlı Bankası temsilcisi. Hüseyin Cahit Bey (Üye) Osmanlı tahvil sahipleri temsilcisi.

Osmanlı Devleti'nin 29 Eylül 1914 günü Birinci Düya Savaşı'na resmen girmesi ile devletin herhangi bir zorlaması olmamasına rağmen İdare'nin İngiliz ve Fransız üyeleri 1914 Kasımı'nda İstanbul'dan ayrılmışlardı.69 İtalya'nın savaşa girmesine kadar İdare Meclisi 5 üye ile (Kasım 1914-Nisan 1915) arası, İtalya savaşa girip İtalyan üyenin ayrılmasıyla (Nisan 1915-Kasım 1918 arası) Alman, Avusturya-Macaristan, Osmanlı ve Osmanlı Bankası temsilcileri olmak üzere 4 üye ile İdare Meclisi çalışmalarına devam etmiştir.70 Bu dönem içinde İdare'nin başkanlığını kararname gereği en yaşlı

üye olan Türk tahvil sahipleri temsilcisi Hüseyin Cahit Bey tarafından yürütülmüştü. İngiliz, Fransız ve İtalyan tahvil sahiplerinin alacakları barış imzalanıncaya kadar ayrı bir hesapta saklanmıştır. Savaş döneminde İdare, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu mali krizden dolayı devletin isteği kağıt parayı sağlamıştı. Bu işleme İngiliz, Fransız ve Osmanlı Bankası temsilcileri şiddetle karşı çıksa da engellemeyediler. İşte Osmanlı Devleti'nin bu dönemde İdare'den aldığı paralara o dönemde "Duyun-ı Umumiye Paraları" denilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı bitiminde İdare'nin yapılanmasında değişiklikler olmuştu. Savaşta yenilen ülkelerin tahvil sahiplerinin İdare'deki temsil hakları sona ermişti. Böylece 28 Haziran 1918 tarihli Versay Antlaşması'nın 258. maddesi gereği Alman tahvil sahiplerinin, 10 Eylül 1919 tarihli Saint-Jerman Antlaşması'nın 86. maddesi ile Avusturya-Macaristan tahvil sahiplerinin Duyun-ı Umumiye İdaresi'ndeki temsilciliklerine resmen son verilmişti.71 Osmanlı tahvil sahipleri temsilcisi de 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevres Antlaşması'nın 246. maddesi gereği İdare'deki temsilik hakkını kaybetmiş oluyordu. Böylece İdare Meclisi tamamen, İtilaf Devletleri tahvil sahipleri ve Osmanlı Bankası temsilcisi elinde kalmıştı.72 Bu süreçte İdare, Birinci Dünya Savaşı'ndaki sürecin bir telafisi ya da intikamı olarak çalışmıştı. Artık Duyun-ı Umumiye İdaresi aracılığıyla Osmanlı Devleti üzerindeki emperyalist isteklerini hem daha kolay hem de resmi bir şekilde gerçekleştirme imkanı elde etmiş oluyordu. Ayrıca İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilciler kendilerinin bulunmadıkları dönemlerdeki İdare Meclisi'nin çalışmalarının ve bu dönemde alınan kararların meşru olamayacağını belirtmişlerdi. Fakat bu itirazları haklı olmadığından elde edecekleri bir şey yoktu. Zira Muharrem Kararnamesi'ne göre Meclisin çalışabilmesi için en az üç üye olması yeterliydi.

1920 yılına gelindiğinde Duyun-ı Umumiye İdaresi, Ankara'daki Milli Hükümet ile muhatap olmak zorundaydı. Çıkarılan Muvazene-i Umumiye Kanunu'nca Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin Milli Hükümet'e bağlı bölgelerdeki şubeleri normal tahsilat işlerine devam edeceklerdi. Topladıkları paraları makbuz karşılığı Ankara'daki Maliye Vekaleti genel veznesine yatıracaklardı. Maaş ve masraflar

ise Ankara Hükümeti'nce ödenecekti.73 TBMM Hükümeti, Duyun-ı Umumiye İdaresi'ne bir tebliğ göndererek bundan böyle vergi koyma ve alma hakkının TBMM'ye ait olacağını, İdare'nin İstanbul Hükümeti'yle daha önceden yapılan anlaşmaların TBMM'ce tanınmayacağı bildirilmişti. Bunun üzerine Ankara'da bir Duyun-ı Umumiye Müdürlüğü kurularak memurlar bu müdürlüğe bağlanmış ve İdare'nin kontrolü altındaki gelir kaynakları da Milli Hükümet'e geçmişti.

Milli Mücadele'nin başarı ile sonuçlanması üzerine İtilaf Devletleri'nin Yeni Türkiye Devleti'ni mecburen tanımak zorunda kaldığı Lozan Konferansı'nda Osmanlı borçları ve İdare gündeme gelmişti. Konferansta İngiltere, Fransa ve İtalya delegeleri "Duyun-ı Umumiye Meclisi Muharrem Kararnamesi ile tayin edilmiş ve ilgili devletlere tebliğ olunmuş bir müessesedir. Bu suretle İdare'nin hukuki vaziyeti, ilgili devletlerin kefaleti altındadır." tezini savunuyorlardı.74 Bu tez, diğer taraf olan Osmanlı Devleti'nin hukuki sürecini tamamladığı için mesnetsiz kalmış ve Türk Hükümeti alacaklılar ile kendileri muhatap olup Osmanlı Devleti'nden kendi hisselerine düşen kısmını ödemeyi taahhüt etmişlerdi. Türk Hükümeti'nin bu girişimi ile Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin Osmanlı Devleti'ndeki resmi sıfatı da sona ermiş olacaktı.

Lozan Antlaşması'nın Duyun-ı Umumiye İdaresi'ni ilgilendiren kararlarından biri de anlaşma uyarınca 1928 yılında kurulacak olan Paris Komisyonu idi.75 Komisyon, Lozan Antlaşması uyarınca çeşitli devletlere paylaştırılan Osmanlı Devleti borçlarını paylaşan ülkelerden tahsil etmekle görevliydi. Bu görevin yerine getirilmesi için yeniden bir yapılanma gerekliydi. Paris Komisyonu'nun devreye girmesiyle Duyun-ı Umumiye İdaresi işlevini kaybetmeye başlamıştı.

Paris Komisyonu'nun yapılanması için bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşma; Türkiye, Duyun-ı Umumiye Meclisi, İkramiyeli ve birleştirilmiş borçlar dışındaki Almanya, Belçika, Fransa, İngiltere, İtalya ve İsviçre'deki Osmanlı tahvil sahipleri temsilcileri arasında yapılmıştı. Türk Hükümeti adına Türkiye'nin Paris elçisi Fethi Bey'in imzaladığı bu anlaşma, TBMM tarafından 1.12.1928'de tasdik edilmiş 15.05.1929'dan itibaren uygulanmıştı.76

1929 yılında çıkan dünya ekonomi buhranından dolayı, Türkiye, ödemesi gereken borç taksitlerini ödeyememişti. Birleşmiş Milletlerin aracılığıyla Türk Hükümeti, Duyun-ı Umumiye Meclisi ile çeşitli görüşmeler yaparak 14.12.1932’de bir anlaşmaya varmış, bu anlaşma da 1935’te çıkan döviz sıkıntısından dolayı uygulanamamıştı. Bunun üzerine Türk Hükümeti, doğrudan Fransız Hükümeti’ne müracaat ederek 5 yıllık bir ödeme planı hazırlayıp 29.04.1936’da imzalanmıştı.

Türk Hükümeti’nin bu tek taraflı kararını Paris Komisyonu kabul etmeyeceğini bildiriyordu. Öte taraftan Türk Hükümeti’nin bu uygulaması Lozan Antlaşması prensiplerine de aykırı idi. Bunun üzerine hükümet, 1948 sonlarına doğru Paris Duyun-ı Umumiye Meclisini Türkiye’ye çağırdı. Gelen heyet ile 1949 yılı başlarında imzalanan bir protokol ile Paris Duyun-ı Umumiye İdaresi’nin Türkiye’ye ait görevlerine son verilmişti. Böylece Muharrem Kararnamesi ile kurulan Duyun-ı Umumiye İdaresi resmen ortadan kalkmış oluyordu. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ise, Osmanlı borçlarından kendi payına düşen son kısmını 25 Mayıs 1954’te ödeyerek bu yükümlülüğünden kurtulmuştur.

Duyun-ı Umumiye İdaresi, kimi Batılı araştırmacılar tarafından Osmanlı Devleti’nin itibarının koruyucusu, varlığının kurtarıcısı ve Sultanın kendi hükümdarlık imtiyazına dokunmaksızın devletin mali teşkilatında eksik olan denetlemeyi sağlamak olarak algılanmıştır.77 İdare için, Osmanlı Devleti açısından bu kadar kesin bir fayda tanımlanması yapılamasa da dönemin Osmanlı maliyesine bir nefes aldırmış, devletin ekonomi çarklarının yeniden işlemesi sağlanmış, yabancı kredi ve finans çevrelerine verilen güven ile yabancı sermayenin gerek yatırım gerekse nakit olarak akışı daha iyi şartlarda elde edilmiştir. İç bünyede de hem üretim artmış hem de karmaşık mali yapının denetlenmesi bir şekilde kontrol altına alınmıştır.

1 XIX. yüzyıl devletin genel mali yapısı için, C. Issawı, The Economic History of Turkey (1800-1914), Chicago, 1980.; Stanford J. Shaw&Ezel Kural Shaw, History of The Ottoman Empire and Modern Turkey, Cambridge, 1977.; Ahmet Tabakoğlu, Gerileme Dönemi'ne Girerken Osmanlı Maliyesi., İstanbul, 1985., Mali bünye ve reformlar için Emine Kıray, Osmanlı'da Economic Yapı ve Dış Borçlar, İstanbul, 1993.

2 Halil Cin, Osmanlı Toprak Sistemi ve Bu sistemin Bozulması, İstanbul, 1985.

3 Ayanlık için, Yuzo Nagata, Tarihte Ayanlar, Akara. 1997. ; Osmanlı Devleti'ndeki Ayanlar ve merkezi ekonomideki ayanların rolü için, Yücel Özkaya, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık, Ankara, 1997.

4 Tabakoğlu, s. 205.

5 Stefanos Yerasimos, Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye, İstanbul, 1977, s. 370.

6 Haydar Kazgan, Osmanlı Avrupa Finans Kapitali, Ankara, 1995, s. 121.

7 Şevket Pamuk, 100 soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi, (1500-1914), İstanbul, 1990, s. 147.

8 XIX. yüzyılın ortasında Avrupa'da yıllık faiz oranı ortalaması %3-4 civarında iken Osmanlı devlet hisse senetleri %6, Mısır'da %11-12 düzeyinde idi.

9 Shaw&Shaw, C., II, s. 97., Pamuk, s. 188., Kazgan, s. 84.

10 Parvus Efendi, Türkiye'nin Mali Tutsaklığı, İstanbul, 1977, s. 29.

11 Kazgan, s. 122-124.

12 Kıray, s. 31-32.

13 Donald Blaisdell, Osmanlı Devleti'nde Avrupa Mali Denetimi "Duyun-u Umumiye", İstanbul, 1979. s. 31-32.

14 Kazgan, s. 137, 170.

15 BOA., Yzy., Res., Nr., 123/76.

16 Adı geçen dönemlerde alınan borçların miktar, faiz oranları ve diğer teknik bilgiler için, Erdoğan Keskinkılıç, Osmanlı Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin Kuruluşu, Gelişimi, Çalışması, Safhaları ve Osmanlı Maliyesine Etkileri, (Basılmamış doctora tezi) Ankara, 1997. Osmanlı Borçları anılırken bazen İngiliz sterlini bazen de Türk lirası olarak belirtilir. Çok az da olsa Fransız Frangı ve Alman Markı olarak da belirtilmiştir. Borçlanma dönemlerinde 1 Osmanlı lirası: 0. 9 Sterlin, 22. 7 Frank yada 18. 4 Mark karşılığı idi.

17 Shaw&Shaw, s. 226.

18 Adıp Roumanı, Essai Historique Sur La Dette Pablique Ottomane, Paris, 1927, s. 94, İsmail Hakkı Yeniay, Yeni Osmanlı Borçları Tarihi, İstanbul, 1964, s. 48, Yerasimos, 443, Blaisdell, 78, Kıray, 145.

19 İbnül Emin Mahmut Kemal İnal, Osmanlı Devleti'nde Son Sadrazamlar, Ankara, 1982, s. 288; Kıray, 145; Blaisdell, 79.

20 Yeniay, 57; Blaisdell, 110.

21 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, Ankara, 1983. C. 8, s. 66, 422, 424.

22 BOA, Y. A., Res. 13 / 8; Shaw&Shaw, 224.

23 BOA, Y. A. Res. 4 / 70. Numaralı dosyada Kararname'nin Türkçe ve Fransızca tercümesi bulunmaktadır.

24 İç borçların alacaklılara göre dağılımı, Kararname'nin 8. maddesinde tafsilatlı olarak belirtilmektedir.

25 BOA., Y. A., Res., 1478.

26 Duyun-ı Umumiye İdaresi, Duyun-ı Umumiye-ı Devlet-ı Aliye'nin Suret-i Tesviyesi Hakkında İcra-ı Müzakerata Me'mur

Komisyonun Zabıtnameleri. İstanbul. s. 2.

27 a.g.s., s. 2.

28 a.g. zabıtname, s. 3.

29 BOA., Bab-ı Ali Hazine Evrakı, İrade-i Meclis-i Mahsusa, Nr. 3266.

30 İndirilmiş dış borçların miktarları için farklı rakamlar verilse de zabıtname ve kararnamedeki rakamlar esas alınmıştır.

31 BOA., İrade-i Maliye, Nr. 1310.

32 Roumanı, s. 154; Blaisdell, s. 94-95.

33 Blaisdell, s. 95-102.

34 Roumanı, s. 144, 145, 151. 152.

35 BOA., YA., Res., 15/21., Shaw&Shaw, 223., Jacques Thobie, La France Et L'est Medıterranen Depus 1850 Economie/Finance/Diplomatic. İstanbul, 1993, s. 353.

36 Duyun-ı Umumiye Idaresi, Duyun-I Umumiye-i Osmaniye'nin sureti tesviyesi hakkında tekerrür eden mukavelat üzerine tanzim olunup meriyet-i ahkamına bilistizan İrade-i Seniyye-i Ceneb-ı Padişahı şerefsudur buyurulmuş olan nizamname, s. 28.

37 Maaşlar yılllık ve sterlin olarak verildiğinden dönemin çapraz kur karşılığı olarak yabancı tahvil sahibi temsilcileri aylık 195, Osmanlı tahvil sahibi temsilcisi ise 120 lira maaş almaktaydılar.

38 Bu müdürlükler; İspirtolu İçkiler Müdürlüğü, Balıkçılık Müdürlüğü, Pul Basma Müdürlüğü, Pul Satışı Merkez Müdürlüğü.

39 Jacques Thobie, İnterests et İmperialisme Françis Dans L'Empire Ottomane (1895-1914), Paris, 1977. s. 101.

40 Leon Berger, Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin 8/20 Kanun-ı Evvel 1881 tarihinden 1/13 Mart 1898 tarihine kadar ilk onaltı sene-ı maliye muamelatı zarfında şekl-ı tesis eden suret-ı muamelatını mübeyyin hülasası (Müretcim Mehmet Es'ad), İstanbul, 1315. s. 14. (Leon Berger Fransız tahvil sahibi temsilcisi sıfatı ile 1902-1907 arası Duyun-ı Umumiye İdaresi başkanlığı yapmıştır.).

41 BOA., İrade-ı Maliye., 1310. M. 22. Binanın plan ve projeleri İstanbul üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

42 BOA., YA., Res., 33/44.

43 BOA., İrade-i Maliye1314. C. 7.

44 BOA, YA, Hus, 401/87.

45 Thobie, İnterests…, s. 101.

46 BOA., Meclis-i Vükela Mazbatası, 35/38.

47 Parvus Efendi, Türkiye'nin Mali Tutsaklığı, (Sadeleştiren M. Sencer), İstanbul, 1977. s. 75.

48 BOA., İrade-i Maliye, 1313. Za. 16.

49 Duyun-ı Umumiye İdaresi Memurin Nizamnamesi, s. 85.

50 Berger, s. 14.

51 "Esas Defter"in nasıl tutulacağı ve defter içindeki hesap çeşitleri için, Maliye Nezareti, Duyun-ı Umumiye Varidat İdaresi'nce Tutulacak Esas Defterin Tarifnamesi, İstanbul, 1332.

52 Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin 1303 senesi sal hesabındaki ayrıntılı muhasebe-i katiyesi. 2 nolu hesap.

53 BOA., YA., Res., 33/44., İrade-I Maliye, 1316. M. 27, 1314. C. 7, 16 Za, 1313.

54 BOA., YA., Res., 31/10.

55 BOA., YA., Hus., 410/87.

56 BOA., DH. MTV. (Dahiliye-i Mütenevvia) 17/49.

57 Blaisdell, s. 112.

58 Berger, s. 20.

59 Blaisdell, s. 112.

60 BOA., YA., Res., 24/40.

61 BOA., YA., Res., 24/40 Dosyada görevlendirilen müfettişlerin özgeçmişleri de bulunmaktadır.

62 Özellikle tütün geliri bu işletmerinden en iyi getirisi olduğundan tütün işletmesi için daha sonra “Reji İdaresi” ismiyle ayrı bir yönetim kurulmuştur.

63 Thobie, La France…., s. 345.

64 Roumanı, s. 136.; Thobie, La France…, s. 346.; Thobie, İnterests et İmperialisme…, s. 540.

65 Thobie, La France…, s. 346.; Thobie, İnterests et İmperialisme…, s. 540., Blaisdell, s. 115.

66 BOA.; YA., Hus., 447/6; Roumanı, s. 137.; Blaisdell, s. 116.; Thobie, La France…, s. 348., İnterest…, s. 584.

67 BOA.; adı geçen dosya.; Roumanı, s. 137.

68 Procect Verbaux, 18 Ekim 1912.; Blaisdell, s. 167.

69 Vedat Eldem, Harp ve Mütareke Tıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi, Ankara, 1994. s. 104-106.

70 Blaisdell, s. 169.

71 Roumanı, s. 139.

72 Blaisdell, s. 177.

73 Eldem, s. 227; Kirkor Kömürcan, Türkiye İmparatorluk Dönemi Dış Borçlar Tarihçesi, İstanbul, 1948. s. 118-120; Sayar. s. 293.

74 Kömürcan, s. 120.

75 İ. Tekeli-S. İlkin, 1929 Dünya Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları, Ankara, 1993. s. 43.

76 Blaisdell, s. 186, Sayar, s. 294; Antlaşmanın maddeleri için, Kömürcan, s. 124.; Tekeli&İlkin, s. 44.

77 A du Velay, Türkiye’nin Mali Tarihi, Ankara, 1968. s. 480.

I.Dünya Savaşı ve Kapitülasyonların Kaldırılmasının Sonuçları / Dr. Mehmet Emin Elmacı [s.381-390]

Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkilâp Tarihi Enstitüsü / Türkiye

Osmanlı Devleti için Kapitülasyonlar, uzun yıllar boyunca büyük olumsuzluklar yaratmış ve sonunda başka nedenlerle birlikte yıkılmasına da yol açan önemli bir yıkım aracı olmuştu. Antlaşmalarla yabancı ülkelere tanınan iktisadi kapitülasyonlar yanında, adli ve idari kapitülasyonlarla da, Osmanlı Devleti yabancı devletler tarafından demir zincirlerle sarmalanmıştı. Bütün devletler, ellerindeki bu hakları kullanarak ülke içinde isyanlar çıkartıyor, eski antlaşmalarla Osmanlı Devleti'ne bir kürek mahkumu hayatı yaşatıyordu.1 Hem adli, hem ticari, hem de idari alandaki bu baskılardan kurtulmak amacını taşıyan Osmanlı devlet adamları da kapitülasyonların kaldırılması yönündeki çabalarına hız vermeye başlayacaktı.

Kapitülasyonların zararlarının anlaşıldığı ve tümden kaldırma alanında ilk çaba, ulaşabildiğimiz kadarıyla, 1713 yılında Sadrazam olan Damat veya Şehit Ali Paşa tarafından gerçekleştirilmişti.2 Buna göre Şehit Ali Paşa'nın yok etmeyi istediği en önemli iki şey, kapitülasyonlar ve katolik misyonerlerinin faaliyetleriydi. 1716-1724 yılları arasında İstanbul'da Fransız elçiliği yapan Marki de Bonnac 1718'de kralına yazdığı raporda; "Bu adam (Şehit Ali Paşa) iki üç yıl daha kalsaydı, belki de kapitülasyonları kaybedecektik. Kapitülasyonların hukuksal temeli o denli zayıftır ki bunların devamı için boyuna uğraşmak gerekir. Ali Paşa bunu anlamıştır. Benim amacım kapitülasyonların yenilenmesi ve pekiştirilmesidir"3 diyerek, Ali Paşa'nın amacını da belirtmişti.

Kapitülasyonların zararlarının önlenmesi konusunda daha sonra yapılan çabalar, Tanzimat Dönemi'nde özellikle hukuk alanında en üst seviyeye ulaştı. Kırım Savaşı sonrasındaki 1856 Paris Konferansı'nda Âli Paşa'nın bütün tarihçiler tarafından da kabul

edildiği gibi, ilk defa olarak kapitülasyonların tümden kaldırılmasını istemesi bu açıdan önemlidir. Ancak Avrupalı delegeler, bu ve bundan sonraki çabalarda da olacağı gibi devamlı erteleme veya red yoluna gitmişlerdi.

Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı'ndan sonra başlayan kapitülasyonların kaldırma çabalarına 1908 sonrasında, İttihat ve Terakki'nin ekonomi politikası gereği hız vermeye başlamıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti kapitülasyonların kaldırılması konusunu ilk defa 1911 kongresinde görüşmüştü. Cemiyetin 1911'deki bu kongresinin siyasi programını içeren Maarif Nazırı Emrullah Efendi'nin "İzahname"sinde, 12 madde olarak kapitülasyonlara değinilmiş ve kapitülasyonların Osmanlı Devleti'nin yürütme ve yargı yetkilerini yabancılara vererek kısıtladığı belirtilmişti. Ayrıca yabancıların devletin yardımıyla servet kazanıp, vergi ödememesi gibi bir haksızlığa tahammül edilemeyeceği de savunulmuş ve "İttihat Terakki Cemiyeti Avrupa devletlerinin uhud-u atika ile muayyen olan metbuiyetten kurtulmak için iktiza eden vesaite teşebbüs etmek azminde sabittir"4 denilerek kararlılık gösterilmiştir.

1908 yılında Avusturya-Macaristan'ın yıllardan beri işgal altında bulundurduğu Bosna-Hersek'i ilhak etmesi, Osmanlı ülkesinde daha önce örneği görülmemiş bir ekonomik boykot olayına neden olmuştu.5 Bunun sonucunda olay, 1909'daki protokolle sonuçlanmış ve Avusturya'ya Osmanlı'daki postalarını kapatması kabul ettirilmişti. İtalya'nın, 1911 yılında Trablusgarb'ı işgal etmesi sonucunda, hükümet İtalya'ya verilmiş olan kapitülasyonları kaldırma planlarını da yapmış ve yayınladığı Talimatname ile İtalyan tebası hakkında kapitülasyonlar geçersiz sayılmıştı.6

Görüldüğü gibi İttihat ve Terakki, kapitülasyonlar konusunda kaldırma politikasını uygulamaya başlamışlardı. Ancak, her çabasında yabancı devletlerin protestoları ve itirazlarıyla birlikte, Osmanlı'dan taviz koparma çabalarıyla da karşı karşıya kalmıştır. Sonuçta İttihat ve Terakki kapitülasyonların anlaşma yoluyla değil ancak bir oldu bittiyle kaldırılabileceği gerçeğinin farkına varmış ve bu amaçla uygun fırsatı aramaya koyulmuştu. 1914 yılında çıkan I. Dünya Savaşı da ona bu fırsatı verecektir.

I. Dünya Savaşı ve Kapitülasyonların Kaldırılması

Osmanlı Devleti yetkilileri, savaşın çıkışından 9 Eylül'de kapitülasyonların kaldırıldığı güne kadar, yabancı devlet elçileriyle yapılan görüşmelerde, her iki savaşan gurubun yanında olabilmek için elde edebileceği kazanımları ön planda tutmaktaydı. Bu kazanımlar içinde, kapitülâsyonlardan kurtulmak da bulunmaktaydı. Bu amaçla kapitülasyonlar konusunda diplomatik girişimler başlatıldı. Ziya Şakir de özellikle yabancı elçilerin Almanya ile olan 2 Ağustos tarihli ittifakı bilmelerine rağmen, Sadrazamlığa gelip görüşmeler yapmalarını Babıali'nin, henüz kendilerine gücenmedikleri şeklinde algıladığını belirtmiş ve bu nedenle Vükela'nın bazı pürüzlü konuları çözmek için bunu koz olarak kullanmaya karar verdiğini anlatmıştır.7 Halil Bey'in de dediği gibi, "müsellah seferberlik ilan eden hükümet, vaziyetten bilistifade kapitülasyonların ilgası için rızalarını istihsal ile beraber arz-ı tamamiyet ve istiklalimizin mahfuz kalacağına dair"8 devletlerden ayrı ayrı teminat almak için görüşmelere başlanma kararı alındı. Bu amaçla Sadrazam, Cavit Bey ile konuşmuş ve onu İtilaf devletleri elçileriyle kapitülasyonların kaldırılması ve diğer konularda görüşerek sonuç almakla görevlendirmişti.9

Bu görevlendirme ile Osmanlı Devleti'nin bazı şartlar karşılığı tarafsız kalma konusunda elçilerle görüşmesi başlamış oluyordu. Cavit Bey 19 Ağustos akşamı elçilerle görüşmeye başladı. İngiliz elçisi Mallet ve Rus elçilik müsteşarı Goulkevitch ile görüşmelerinde öncelikle onların bu konudaki görüşlerini aldı. Cavit Bey elçilerle görüşürken üç şartı kabul etmelerini istemiştir: "Evvela üç sefirin müphem beyanat-ı müşterekesi yerine münferiden vazıh, sarih ve tahriri bir taahhüt, saniyen iktisadi kapitülasyonların ilgası, salisen adli kapitülasyonların ilgası".10

Bu dönemde devletlerin adli kapitülasyonların kaldırılmasına kesin olarak istekleri olmadıkları anlaşılmıştı. Ama iktisadi ve mali kapitülasyonlar konusunda ılımlıydılar. Cavit Bey'e göre, hükümet içinde ise bu görüşmelerin ciddiyetle yapılmasına karşı olan kişiler bulunmaktaydı.11 Anılarında hükümetin 3 Eylül tarihli görüşmesinden bahseden Cavit Bey; bu kişilerden birinin Talat Bey olduğunu da belirtmişti. Cavit Bey'e göre Talat Bey,12 bu

görüşmelere ciddiyet verilmemesini, vakit kazanılarak, İtilaf devletlerinin oyalanmasını istemişti.13 Bu oyalama taktiği sürecinde, kapitülasyonların kaldırılması yönündeki hükümetteki ilk görüşme, 2 Eylül 1914'te yapılmış ve bir muhtıra hazırlanılmasına karar verilmişti.14 Anlaşıldığına göre; bu amaçla Hariciye ve Adliye Nezaretlerinden birer tezkere hazırlanması istenmişti. Yani Hükümetin kaldırma karanını vermesi için buna resmen lüzum gösterilmesi gerekliydi.15

Adliye Nezareti'nde de Nazır Pirizade İbrahim Bey başkanlığında toplanan16 komisyonda, kapitülasyonların kaldırılması gerektiği hakkında sadarete yazılacak tezkerenin esaslarını görüşülerek karar, 5 Eylül 1914'te Sadaret'e sunulmuştur.17 Yapılacak son iş ise, bu karara uygun bir nota yazılmasıydı. Notayı, Hüseyin Cahit Bey yazacak, tercümesini de Hukuk Müşaviri Ostrorog yapacaktı.18 8 Eylül'de hükümet yeniden toplandı. Yazılan nota okunmuş ve 9 Eylül akşamı elçilere tebliğ edilmesi kararlaştırılmıştı.19 Aynı gün, yani 8 Eylül 1914'te (26 Ağustos 1330-17 Şevval 1332) padişahın da kapitülasyonların kaldırılması konusunda iradesi çıkmıştı.20

Kararın Basına ve Halka Yansıması

Kapitülasyonların kaldırılması basına ve halka önemi derecesinde oldukça canlı ve gösterişli yansımıştı. İstanbul basınında olay, ancak hükümetin 9 Eylül'deki kaldırma kararının elçiliklere notasının matbaalara da gönderilmesiyle duyulmuştu. Bunun üzerine gazete matbaaları süslerle donatılmıştı. Halkın haberi gazete matbaalarından öğrenmesi sonucu, caddeler insanlarla dolmaya başladı. Karar öğleden sonra öğrenildiği için karanlık basmıştı. Ancak İstanbul'un çeşitli bölgelerinde binlerce halk başlarında mızıka takımları ve zurnalarla milli havalar çalarak gösteriler yapmakta, her yerde halk alkışlarla teşekkürlerini hükümete bildirmekteydi.21

İlginç olan ise, milletvekilleri aracılığı ile ertesi gün daha geniş bir mitingin yapılmasının, İttihat Terakki Cemiyeti'nden istenmesiydi. Bununla dağınık tepkinin birleştirilmesi amaçlanmıştı. Bu amaçla

hükümet dairelerinin ve basının ertesi gün tatil edildiği haber verilmişti. Gazeteler 10 Eylül'ün tatil olduğunu belirten ve bütün halkın gösterilere katılmasını isteyen şekilde yazılar yazmıştı.22 Planlanan gün geldiğinde, miting saati iki olarak kararlaştırılmış olmasına rağmen, saat ondan itibaren kalabalık Ayasofya Meydanı'nda toplanmaya başlamıştı.23 Miting İttihat ve Terakki Fırkası tarafından düzenlenmişti. Mitinge kalabalık ahali ile birlikte Müdafaa-yı Milliye ve Osmanlı Donanma Cemiyeti de katılmıştı. Miting için ayrılan Sultanahmet'deki yeni park yeri bayraklarla donatılmış ve çevre polisler ve jandarmalar ile denetim altına alınmıştı. Bütün esnaf ve cemiyetlerin önlerinde bayrakları ve mızıkalarıyla meydanı doldurmaya başladılar. Saat iki olduğunda miting tertip heyeti başkanı İstanbul milletvekili Hüseyin Cahit Bey kürsüye gelerek alkışlar arasında konuşmasına başlamıştı. Hüseyin Cahit, kapitülasyonların zararları hakkında da bilgi verdikten sonra bu günün 10 Temmuz gibi bir "iyd-i milli" (milli bayram) olarak kutlanmasını da önermiş ve bunu miting kararı olarak Babıali'ye gidilerek Sadrazam'a sunulmasını istemişti. Mitingdekilerin "hay hay" sesleri ve alkışlar ile Babıali'ye gelinir.24 Babıali önünde polis memurları ve jandarmanın karşılama törenlerinden sonra, Hüseyin Cahit başkanlığındaki bir heyet Sadaret'e giderler. Heyeti Sadrazam Sait Halim Paşa, Dahiliye Nazırı Talat Bey, Heyet-i Ayan Reisi Refet Bey ve Şerif Ali Haydar Beyler girişte karşılarlar. Hüseyin Cahit Bey, miting kararlarını Sadrazam'a sözlü ilettikten sonra yazılı kararları da sunar. Mitingin bitmesinden sonra gelen kafileler geldikleri yöne yine gösterilerle geri dönmüşlerdi. Dönüş yolları üzerindeki İttihat Terakki kulüpleri, Türk Ocağı ve belediye binaları önlerinde de gösterilerini artırmışlardı. Gece de her yer aydınlatılmış ve fener alayları düzenlenmişti.

Ertesi gün 11 Eylül'de de gösteriler yavaşlayarak devam etmişti. Halk görevini yerine getirmişti. Özellikle taşralardan İttihat Terakki Cemiyeti genel merkezine iki gün içinde 500'ü aşkın kutlama telgrafı gelmişti.25 Bundan dolayı İttihat ve Terakki Cemiyeti Tanin gazetesi aracılığıyla tek tek yanıt verilemeyecek kadar fazla

olan bu kutlama telgraflarından dolayı gönderenlere teşekkürlerini de iletmişti.26

Devletlerin Karara Tepkileri

Kapitülasyonları kaldırma kararı 9 Eylül'de İstanbul'daki bütün büyükelçiliklere bildirilmişti.27 Bütün elçilerin ortak olarak kararı protesto etmeleri yanında, görünüşte Cavit Bey'in anılarında da yer aldığı gibi, karara en fazla tepkiyi Alman elçisi Wangenheim'ın gösterdiği ortadadır. Wangenheim başlangıçtan beri Türkiye'nin savaşa girmesine istekli değildi ve buna hep tepki göstermişti. Çünkü ona göre Türkler, İtilaf devletleriyle baş edebilecek kadar güçlü değillerdi ve hiç başarı şansları yoktu.28 Cavit Bey'e söylediklerine göre elçi, bu kararın kendilerinden habersiz verildiğinden şikayet etmekteydi. Elçinin ikinci bir kaygısı, İtilaf devletleri elçilerinin, Osmanlı hükümetinin bu kararında, kendisinin etkili olduğunu düşünecek olmalarıydı ki, gerçekten hem Mallet, hem Bompard ve hem de Giers bu görüşte idiler. Wangenheim'ın bir üçüncü ve en önemli kaygısı konuşmasının sonunda ortaya çıkıyordu. Elçi Osmanlı'nın bu kararı tek başına alamayacağı düşüncesindeydi ve bu nedenle Osmanlı hükümetinin İtilaf Devletleri ile anlaşıp bu kararı aldığını ve kendi taraflarından ayrılacağını düşünmüştü. Ayrıca Osmanlı hükümetinin bu konuda başına buyruk hareket etmesi Wangenheim'in diplomatik kariyerini de yok edebilirdi.29 Nitekim Wangenheim'ın bu hareket tarzı elçinin gözden düşmesine neden olduğu için diğer devletler tarafından olumlu karşılanmaya da başlanmıştı.30 Berlin Osmanlı elçisi Hakkı Paşa'nın gönderdiği yazıdan da, Alman hükümetinin itirazının fazla olmadığı anlaşılmaktaydı. Basının da bu konuda olumlu olduğunu belirten Hakkı Paşa, bu olumluluğun Alman hükümetinin baskısından kaynaklandığını da ekler. Wangenheim'ın sert tepkisinin Berlin'de kişisel algılandığı veya tercümanların yanlış etkisi altında kalması yüzünden gerçekleştiğini de belirtmişti.31 Cavit Bey, Wangenheim'ın ertesi gün öfkesinin dindiğini ve İtilaf devletlerinin Osmanlı'ya tarafsız kalması karşılığında, kapitülasyonların kaldırılmasını önerdiklerini öğrendiğini anlatması,32 Alman elçisinin karar sırasında bunun

gerçekleşmiş olduğunu sandığını, sonradan yanlış olduğunu anlayarak sakinleştiğini göstermektedir.

Kapitülasyonların kaldırılması kararına İtilaf devletleri tarafından da tepki gösterilmişti. İtilaf devletleri elçileri daha önce Boğazların açık olması ve tarafsız kalınması karşılığı vaat etmiş oldukları bu kararın Babıali tarafından kendiliğinden elde edilmesinde de Almanya'nın rolü olduğunu düşünmekteydiler. Elçiler hem kararın bildirildiği 9 Eylül sabahı hem de kendi kararlarını bildirdikleri 10 Eylül günü devamlı Sadaret'de idiler ve başta Sadrazam olmak üzere yetkililerle görüşmekteydiler. Londra'daki Osmanlı elçisi Tevfik Paşa da 13 Eylül'de yazdığı telgrafta; Dışişleri daimi müsteşarının, uluslararası anlaşmaların ilgililerin rızası olmadan kaldırılabilecek tek taraflı belgeler olmadığını, bu nedenle bütün elçiler dahil hepsinin, bu kararı protesto edeceğini belirttiğini bildirmişti.33 Sonuçta, savaş halinde bile olsalar Wangenheim, 6 büyükelçinin de (Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya, İngiltere, Fransa ve Rusya) ortak bir metin üzerinde anlaşıp, Bab-ı Ali'ye 10 Eylül 1914'te eş bir karşılık verilmesini sağlamıştır.34 Elçiler verdikleri bu nota ile kararı hükümetlerine bildirip inceleyeceklerini ve tek taraflı olarak bu kararı kabul edemeyeceklerini belirtmiş oluyorlardı. Bayur'a göre bu ortak nota görüşmelere kapı açmak ve hiçbir şeyi kırmamak amacıyla yazılmıştı.35 Gerçekten de Osmanlı hükümeti ile yabancı devlet elçileri sıkı bir pazarlığa girişeceklerdir.

Artık devletlerin ilk tepkileri, verdikleri 10 Eylül tarihli nota ile yavaşlamıştı. Elçiler itirazlarını şimdi sözlü olarak devam ettiriyorlardı. Bu süreçte, Halil Bey'in önemli bir girişimi olur. Anılarında Sadrazama bir muhtıra verdiğini belirten Halil Bey, sadece kapitülasyonların kaldırılma kararının yetmeyeceğini düşünüyordu.36 Bu noktada, daha önce devletlerle kapitülasyonların kaldırılması ile ilgili görüşmelerin aynen devam edilmesine karar verilir.37

Artık elçilerle karar tarihinden önce görüşmek için görevlendirilen Cavit Bey'in yerine 16 Eylül'den itibaren Halil Bey geçmiş bulunmaktaydı.38 Cavit Bey'e göre; Sadrazam Sait Halim Paşa özel olarak elçilerle görüşmesi için Halil Bey'i görevlendirmişti.39 20 Eylül tarihli toplantıda elçilerden gelen adli kapitülasyonlarla ilgili yoğun

itirazlar sonucunda, 13 Eylül tarihli toplantıda alınan karar gereği adli kapitülasyonların bir süre ertelenmesine karar verilir.40 Ancak, 1 Ekim'de kapitülasyonların tamamen geçersiz olacağı gün yaklaşmaktaydı ve elçilerin 10 Eylül'de verdikleri notadaki "1 Ekim'e kadar itilaf yapılması" görüşü son safhasında da başarısız olmuştu. Osmanlı'nın savaşa girmesine neden olacak, 29 Ekim'deki Karadeniz'deki bilinen olaylara kadar olumlu bir gelişme yaşanmadı ve olay yeni bir aşamaya girmiş oldu.

Kaldırma Kararının Uygulanması

Osmanlı Devleti yüzyıllardır üzerinde ağır bir yük olmuş olan kapitülasyonlardan bir oldu bitti ile kurtulmuştu. Ancak, kapitülasyonlardan boşalan yer, yabancıların şikayetlerini bertaraf edecek şekilde doldurulmalıydı. Hükümet bu amaçla çalışmalara daha kaldırma kararından bir gün önce başlamıştı. 8 Eylül 1914 tarihinde padişahın iradesinin çıktığı gün, Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet Bey başkanlığında bir özel komisyon toplanıp, kapitülasyonlar hakkında görüşmelerde bulunmuştu.41 10 Eylül 1914 tarihinde ise, kapitülasyonların kaldırılmasından dolayı uygulanacak devletler hukuku kurallarını tespit etmek için Şura-yı Devlet Tanzimat dairesi başkanı Mahmut Esat Efendi başkanlığında bir komisyonun kurulduğunu Dahiliye Nezareti'nin 28 Ağustos 1330/10 Eylül 1914 tarihli tezkeresinden öğrenmekteyiz.42 Kapitülasyonların kaldırılması kararı sonrasında hükümetin 20 Eylül 1330'da (3 Ekim 1914) çıkarttığı "İmtiyazat-ı Ecnebiyenin İlgası Üzerine Ecânip Hakkında İcra Olunacak Muameleye Dair Talimatname"43 ise daha sonra 16 Teşrinsani 1330 (29 Kasım 1914) tarihli karar ile ertesi gün tüm vilayetlere gönderilmişti.44

Kapitülasyonların kaldırılmasından sonra hükümetin ilk çıkardığı yasa, 20 Eylül 1914 tarihli gümrük resminin tadili hakkındaki kanun olmuştur. bu kanun 24 Eylül tarihli temettu vergisinin yabancılara da uygulanması ve 13 Ekim tarihli "mehakim-i şeriye ve nizamiyenin tefrik-i vezaifi hakkındaki nizamname"45 izlemiş ve bu kanunla şeriye mahkemelerinin ve nizamiye mahkemelerinin görevleri ayrılmıştı. Bu nizamname, adalet komisyonlarının çalışmalarının sonucuydu ve bir kaç sene sonra düzenlenecek olan, hukuk-

aile kararnamesi ile Osmanlı adli yapısının laikleşmesinde de önemli bir başlangıç olacaktır. Bu nizamname ile amaçlanan, yabancıların şeri mahkemelerine gitme ihtimalini ortadan kaldırarak şeri mahkemelerde yargılanamayız, şeklindeki şikayetlerini bertaraf etmek ve şeri mahkemelerdeki dini kültürle yetişmiş yargıçlara itirazı önlemekti.

Nitekim Şura-yı Devlet Tanzimat Reisi Mahmut Esat Efendi'nin başkanlığındaki adli komisyon, diğer önemli çalışmasını 2 Teşrinevvel 1330/15 Ekim 1914 tarihinde sonuçlandırmıştı. "Kavanin-i mevcudede uhud-u atikaya müstenid ahkamın lağvı hakkında kanun-u muvakkat"46 ile kapitülasyonlar kaldırıldığı için Osmanlı yasalarında kapitülasyonlardan kaynaklanan tüm hükümlerin feshedildiği açıklandı. İkinci sonuç ise, 4 Teşrinevvel 1330/17 Ekim 1914 tarihli "Teba-yı Osmaniye ile teba-yı ecnebiye arasında mütevvekkin olup 18 Eylül 1330 tarihinde derdest-i rüyet olan deavinin fasl-ı hasmında takip edilecek usul-ü muhakemeye dair kanun-u muvakkat."47 idi. Bu kanun ile Osmanlılar ile yabancılar arasında 1 Ekim'den önce ortaya çıkıp, görülmekte olan davaların aynen devam edeceği, ancak kapitülasyonlar kaldırıldığı için istisnai durumların artık göz önüne alınmayacağı kararlaştırılmıştı. Burada amaçlanan, yabancılara ait davalarda, konsolosluk memurlarının müdahalesinin kaldırılması gibi "istisnai durumların" ortadan kaldırılmasıydı.48

Bu arada, konsolosluklara da ayrı bir düzenleme getirilmiş ve "Kavanin-i mevcudede uhud-u atikaya müstenid ahkamın lağvı" hakkındaki 15 Ekim tarihli kanun gereğince konsoloslukların uyacağı kurallar belirlenmişti.49 Ancak henüz yabancılara ait yeni bir düzenlemenin olmaması sorunlara yol açmaktaydı. Bunun üzerine hükümet kaldırılmış olan kapitülasyonların yerine koyacağı rejimi, dolayısıyla da ülkedeki yabancıların konumunu belirleyecek önemli bir kararnameyi 23 Şubat 1330/8 Mart 1915 tarihinde çıkartmıştı. "Memalik-i Osmanıye'de Bulunan Ecnebilerin Hukuk ve Vezaifine Dair Kanun-u Muvakkat"50 ile, Osmanlı'daki yabancılar, Kanun-i Esasi ve diğer kanunların Osmanlılara bahşettiği siyasi ve beledi hukuktan yararlanamazlarsa da yine devletin özel kanunlarıyla

Osmanlılara verilmeyen haklardan yararlanabilecekti (1. madde). Ayrıca güvenlik ve kamu düzeninin sağlanmasıyla ilgili kanunlar yabancılara da uygulanacaktı (2. madde). Yabancılar hukuk ve ticaret işlerinde Osmanlı mahkemelerine başvurabilecek (3. madde), Osmanlı vatandaşlarını ilgilendirmese de yabancıların davaları da Osmanlı mahkemelerinde görülecek (4. madde), Osmanlı vatandaşlarından alınan tarh ve resimler aynı şekilde yabancılardan da alınacaktı (5. madde). Yasanın geçici maddesinde ise, bu kanunun yayınlanışından itibaren Osmanlı'daki dava vekilliği, tabiblik, eczacılık, mühendislik, öğretmenlik meslek ve sanatlarıyla uğraşan, okul açan, gazete ve mecmua çıkartan yabancıların hakları Osmanlı kanunlarına bağlı kalmak şartıyla saklı kalacaktı. Böylece Osmanlı topraklarındaki yabancıların statüleri yeniden belirlenmiş oluyordu. Yabancı elçilikler ise hala bu kanunun kapitülasyonlara aykırı olduğunu savunarak protesto itirazlarını hükümete iletmişlerdi.51

Yabancı devletler genelde Osmanlı adli teşkilatının yeterli olmadığı şikayetlerini dile getirmişler, özellikle mahkemelerin ve hapishanelerin çağdaş olmadığını ileri sürmüşlerdi. Savaş sırasında, İttihat ve Terakki'nin adli kararları doğrultusunda önemli bir aşama da şeri mahkemelerin, Şeyhülislamlık yetkisinden alınmasıydı. Çünkü yabancı devletler sürekli olarak dini kurallarla yönetilen mahkemelerde bir Hıristiyanın yargılanamayacağı savını öne sürmekteydi. Bu nedenle şeri mahkemelerin dini makam olan Şeyhülislamlıktan alınıp, siyasi bir makam olan Adliye Nezareti'ne bağlanması zorunluydu. Halil Bey anılarında, şeriye mahkemelerinin adliyeye bağlanmasından asıl amacın şeri mahkemelerini kaldırmak ve hukukumuzu da "laicisser" hale getirmek olduğunu, ama bu konuda imparatorluk şeraitine göre tedrici olunması gerektiğini söylemiştir.52 Bu konuda, Mecliste de uzun tartışmalardan sonra, "Bilumum Mehakim-i Şeriye ile Merbutatının Adliye Nezaretine Tahvili İrtibatı" hakkında kanun53 12 Mart 1917'de54 çıkartılmış ve bununla Şeriye Mahkemeleri, Adliye Nezareti'ne bağlanmıştı. Daha sonra ise, 25 Ekim 1917 tarihli Hukuk-i Aile Kararnamesi'nin yayınlanması oldu.55 Kararname Müslüman olsun olmasın bütün

Osmanlıların aile hukukunu düzenleyen bir sistem getiriyordu.56 Artık Papaz ve Hahamlar nikah kıyıp, bozamayacak, nafaka drahoma gibi işlerde hüküm verme hakları bulunmayacaktı.57 Özellikle 156. maddesinde “rüesa-yı ruhaniyenin akd ve fesh-i nikah ile müstetbeatından nafaka-ı zevcat, drahoma ve cihaz hakkındaki hakkı-ı kazaları mülgadır” denilerek, ruhani liderlerin yargı yetkileri ellerinden alınmış oluyordu. Kapitülasyonların kaldırılmış olmasının son halkalarından olan Hukuk-ı Aile Kararnamesi ile gayrimüslimlerle ilgili davaların tümünün şeri mahkemelere götürülmesi sağlanarak mahkemelerinin yetkileri genişletilmiş daha önce şeri mahkemelerin Adliye Nazırlığı’na bağlanmasıyla da, Avrupa Hukukuna ilişkin davalarda kaza birliği sağlanmak istenmiştir.58 Burada asıl amaç, kapitülasyonlarla cemaat liderlerinin kazanmış olduğu imtiyazların ortadan kaldırılmasıydı.

“İmtiyazat-ı Ecnebiyenin İlgası Üzerine Ecanib Hakkında İcra Olunacak Muameleye Dair Talimatname hükümet” tarafından, bir kitapcık olarak basılmış ve 20 Eylül 1330 tarihli yazıyla birlikte bütün vilayetlere gönderilmişti.59 Talimatname’nin 1. bölümü tamamen adli işlere ayrılmıştı. Buna göre, yabancı uyruklu suçluların her türlü işlemleri, doğrudan konsolosluk memuru olmaksızın yapılacağı gibi, avukatı yabancı olduğu halde bile suçun araştırılması ve mahkemesinde konsolosluk memuru aracı bulunmayacaktı. Böylece önemli bir adım atılmıştı. Çünkü uzun yıllardır, konsolosların mahkemelerdeki etkinliği nedeniyle suçlu olan yabancıların nasıl suçsuz kabul edildiği ortadadır.

Ruhani Eğitim, Kilise ve Sağlık Kuruluşlarıyla İlgili Düzenlemeler

Talimatnamede Ruhani eğitim, deniz kuruluşları ile okul ve sağlık kuruluşları hakkında da önemli kararlar yer almaktaydı. Bu bölümün 1. kısımına göre; kilise, manastır, papaz ikametgahları, gece ve gündüz, erkek kız, sanayi, ziraat, tıp, hukuk, ticaret, mühendis ve ruhban yabancı okulları, Eytâmhane, dikişhane, hastane, muayenehane, kabristan gibi kuruluşlar bazı kurallara bağlı tutulmuştu (1. madde). 2. maddede bu kuruluşların tümünün tanınması için ferman almaları gerektiği belirtilmişti.

Talimatnamedeki dini, eğitim kuruluşları ve sağlık binaları hakkındaki özel maddeler ile bu kuruluşların imtiyazları ortadan kaldırılmış ve hükümete bağlı kılınmıştı. Ancak ülkedeki bu yabancı kuruluşların çokluğu bu denetimin sağlanmasında sıkıntılar da yaratmamış değildi. Özellikle Fransa konsolosları protestolarında, kendilerinin koruması altında olan kurumların vergilerden muaf olduğu şeklinde itirazlarda bulunmuşlardı. Örneğin, Beyrut'taki Fransız Soeur de Charite rahiplerine ait bağ ve bahçelerin vergiden muaf olduğunu belirten Beyrut general konsolosluğunun yazısına karşılık, yine kapitülasyonların 1 Ekim 1914 tarihinde kaldırılmış olduğu ve Fransa ile imzalanan 1901 ve 1913 tarihli antlaşmaların da feshedilmiş olduğu belirtilmiş ve bu bağ ve bahçelerde de diğer emlak için uygulanan usulün uygulanması istenmişti.[60]

Görüldüğü gibi hükümetin yayınladığı talimatın içeriği oldukca ayrıntılıdır. 1914 tarihli bu ilk talimatname, hükümetin kaldırma kararı sonrası hemen alınması gereken tedbirleri içermekteydi. Hükümet, bu 1914 tarihli talimatnameden sonra 1915 yılında da bu talimatnamenin II. kısmını yayınlamıştır.[61] Kararın alınmasından sonra ortaya çıkan aksaklıkların giderilmesini de amaçlayan bu II. kısım talimatnamede 1914 ve 1915 yıllarında kapitülasyonların kaldırmasıyla ilgili görülen bütün kanunlar, kararnameler ve nizamnameler yayınlanmıştır. Bu talimatnamede ilk sırayı yabancı postaları hakkında uygulanacak maddeler almıştı.[62] Bu bölümden sonra, konsolosların sanat ve ticaretle uğraştığı takdirde, temettu vergisi gibi Osmanlıların tâbi olduğu vergilerin aynen onlara da uygulanacağı anlatılmıştı. Ayrıca yabancılara yine bütün Osmanlılara uygulanan tarik-i bedel-i nakdi ile ağnam, aşar resmi gibi, diğer tekalif-i bilvasıtanın da uygulanacağı, daha ilginci konsolosların kişisel kullanımı için imal ettikleri şarapların 250 kilonun üstündeki bölümünden de vergi alınacağı belirtilmişti.

Talimatnamenin II. kısmında önemli bir bölüm de yabancılar ile Osmanlılar arasındaki davalar ile ilgiliydi. 4 Teşrinevvel 1330/17 Ekim 1914 tarihli "Teba-yı Osmaniye ile Teba-yı Ecnebiye Arasında Mütevvekkin Olup 18 Eylül 1330 Tarihinde Derdest-i Rüyet Olan Deavinin Fasl ve Hasmında Takip Edilecek Usul-ü Muhakemeye Dair

Kanun-u Muvakkat” ile 1 Ekim’den önce yabancılar ile Osmanlılar arasındaki davaların aynı usüle göre sonuçlandırılacağı, ancak kapitülasyonlar kaldırıldığı için özel ayrıcalıkların göz önüne alınmayacağı belirtilmişti. Yabancıların Osmanlı ülkesindeki seyahatlerini düzenleme adına çıkarılan kararnameler ise, 2 Mart 1331 tarihli “Pasaport Kanun-u Muvakkatı”, “Ecnebilerin Memalik-i Osmanıyede seyahat ve ikametleri hakkındaki kanun-u muvakkat”63 ve “Hal-i harp dolayısıyla memalik-i Osmaniye dahilinde geşt ü güzar edeceklere seyahat varakası itası hakkında kanun-u muvakkat” isimlerini taşımaktaydı. Giriş çıkış işlemlerinin ihtiyari olduğu 1911 tarihli pasaport kanunundan sonra, bu pasaport kanunu ile hem içeriden dışarıya gidenler, hem de dışarıdan içeriye gelenlere pasaport zorunluluğu getirilmiş oldu.64 Savaş ortamı içinde alınan önemli kararlardan birisi de düşman devletlerin tebalarına, Osmanlı tebalarının borç ve taahütlerinin ertelenmesiydi. 24 Teşrinsani 1330/7 Kasım 1914 tarihli “Teba-yı Osmaniye’nin düvel-i muhasıma ve müttefikleri tebasına karşı olan düyun ve taahüdatı hakkındaki kanun-u muvakkat” ile düşman devletlerin tebalarına olan borçlar ertelendiği gibi, bundan dolayı da hukuki sorumluluk da kabul edilmeyecekti. Nitekim bu kararname daha sonra 10 Mart 1332/23 Mart 1916 da kanun haline gelmiştir.65

Gümrüklerin Düzenlenmesi

Kapitülasyonların 9 Eylül 1914 tarihinden kaldırılmasının ardından fazla geçmeden bu yolda yapılan ilk önemli çalışma gümrük vergilerinin %11’den %15’e çıkarılması olmuştu. Kararın alınmasından on bir gün sonra, 7/20 Eylül 1914 tarihinde çıkartılan, “Gümrük Resminin Tadili Hakkında Kanun-u Muvakkat”66 ile 30 Eylül 1914’ten itibaren gümrüklerden geçecek her türlü ticari maldan %15 oranında vergi alınmasına karar verilmişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin ekonomik alanda uygulamaya başladığı milli iktisat politikası için gümrük tarifeleri çok önemliydi. Bu konularda, ithalat gümrük resimlerini artırmak da yeterli değildi. Bunlardan değeri üzerine (ad valorem) resim alınıyordu. Şimdi ise ağırlığı üzerine (Spesifik) tarifeler benimsenerek koruyucu bir gümrük politikası izlenmesi gerekmekteydi. Bu amaçla yeni gümrük tarifesi

için çalışmalara da başlanmıştı.67 1 Ekim 1914'ten itibaren Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları kaldırdığının bütün yabancı elçiliklere gönderilmiş olduğu hatırlatılmış ve her devletin kendi anlaşmalarını feshetme hakkına sahip olduğu, bu nedenle kapitülasyonlar kaldırıldığı için gümrük resmini tayininde de Osmanlıların serbest olduğu belirtilmiştir.68

10 Mart 1332/23 Mart 1916 tarihli "Gümrüklerce sıklet-i eşya üzerinden resm-i ahzı hakkında kanun ve merbut tarife-i umumiye"69 ile o güne kadar izlenen dış ticaret politikası kökten bir değişime uğradı. Ad valorem (değer) üzerinden resim alma yöntemi kaldırılarak spesifik (ağırlık) üzerinden yeni bir gümrük düzenine geçildi.70 Gerçekten de daha önceki malın değeri üzerinden alınan gümrük vergisinin uygulanması sırasında, yüksek vergi ödenmesi gereken bir malın tarifede düşük mal gibi gösterilmesiyle, vergi kaybı olmaktaydı. Şimdi getirilen spesifik tarife sistemi ile eşyanın ağırlığı üzerinden vergi alınmaya başlanmıştı. İkinci aşamada ise 30 Eylül 1916 tarihinde savaş sonuna kadar savaş halinde olunan devletlerden gelecek eşyadan %100 gümrük resmi alınması irade-i seniye ile kararlaştırılmıştı.71

Yabancı Şirketler ve Türkçe Kullanımı

Osmanlı Devleti'nde bulunan yabancı şirketler yerli şirketlere oranla kapitülasyonlar aracılığıyla her türlü imtiyazlardan yararlanmakta ve yerli şirketlere göre de ticari olarak çok üst seviyede bulunuyorlardı. Kapitülasyonlar nedeniyle yerli sanayinin gelişememesi ve yine aynı nedenden dolayı bu şirketlere dokunulamaması, sonuçları itibarıyla hükümetlere bu konunun ne kadar önemli olduğunu göstermişti.

Kapitülasyonların kaldırılmasından hemen sonra 13 Aralık 1914'te çıkartılan "Ecnebi Anonim ve Sermayesi Eshama Münkasım Şirketlerle Ecnebi Sigorta Şirketleri Hakkında Kanun-u Muvakkat"72 ile, hükümet istediğini elde etmiş oluyordu. Kanunun 1. bölümüne göre; Osmanlı'daki bütün yabancı anonim şirketler, Osmanlı'da şube ve acentahane açabilmek için Ticaret Nezareti'ne unvanlarını, tabiyetini, sermaye miktarını bildirecekler ve Osmanlı yasalarına

bağlı kalacaklarına dair de bir istidaname vereceklerdi (1. madde). Kanunun 2. bölümünde ise, yabancı şirketler düzenlenmişti. Buna göre, sigorta şirketleri Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne bağlı bir sigorta müdürlüğü tarafından izlenecek ve denetlenecekti. Buna karşılık şirketler de yıllık 50 Osmanlı altını harç ödeyecekti. Yine Nezaret bu şirketlerden işlemleriyle ilgili her türlü bilgiyi isteme hakkına sahip olacaktı. Sonuçta Osmanlı Devleti'nde çok önemli imtiyazlara sahip olan yabancı anonim ve sermayesi paylara bölünmüş şirketler Osmanlı kanunlarına bağlanmış ve imtiyazlarına son verilmişti. Kanunun "esbab-ı mucibe layihasında" da açıklandığı gibi;73 bu şirketler imtiyazlar sayesinde haksız rekabet ile bütün ticaretimize hakim olmuşlardı ve bu durum düzeltilmişti artık.74

Kapitülasyonların kaldırılmasıyla yabancı şirketlerin Osmanlı kanunlarına bağlanması yolunda önemli adımlar atılmıştı. Ancak hala bu şirketler ile Babıali ve resmi kuruluşlar arasında yazışmalar yabancı dilde yapılmaktaydı. Örneğin Osmanlı Bankası, Maliye Nezareti ile olan yazışmalarında hep Fransızca kullanmaktaydı ve bu, yabancıların Osmanlı İmparatorluğu üzerinde hakimiyet kurmuş olduğuna da kanıt sayılıyordu.75 9 Eylül'de kapitülasyonların kaldırılmasıyla bu alanda özlenen ortam gerçekleşmişti. Önce çıkarılan bir talimatnameyle yabancı okulların eğitim ve öğretiminin Türkçe ile yapılması kararlaştırılmıştı.76 Ayrıca Ermeni ve Rum Patriklerinin Dahiliye Nazırı Talat Bey ile daha 1914 Kasım ayındaki görüşmelerinde, vilayetlerdeki metropolitleriyle yapacakları yazışmaların Rumca ve Ermenice yapılmasına izin verilmesini istediklerinden77 anlaşıldığına göre; bu yönde de bir karar alınmıştı.78 Bu konuda belirli yerlerde küçük çapta çabalar da söz konusuydu. Örneğin İzmir'de İttihat Terakki'nin önde gelenlerinden olan Vali Rahmi Bey Aralık 1914'te İzmir'deki "memleketin milli duygularına karşı" isimlerle dolmuş olan sokaklara birer milli isim verilmesi emrini vermişti.79 Bunun üzerine İzmir'deki sokak ve mahalle isimleri Türkçe yapılmaya başlandı. Türkçe kullanılması bu şekilde kamuoyunda tartışılmaya başlanmış ve kesin olmasa da bazı çabalarda bulunulmuştu. Ancak 1916 Mart ayına gelindiğinde kesin bir karar alınmış ve "Müessesat-ı Nafia ile

İmtiyazsız Şirketler Muhaberat ve Muamelatında Türkçe İstimali Hakkında Kanun" 10 Mart 1332/23 Mart 1916' da çıkartılmıştı.80 Sekiz maddelik kanununa göre; demiryolu ve nafia kuruluşlarında o güne kadar Fransızca yapılan işlemler bundan böyle Türkçe yapılacaktı.

Hükümetin bu kanunla amaçladığı yabancı şirketlerin Türkçe kullanımında karşılaşacakları zorluklar nedeniyle kapanması ile birlikte şirketlerin içerisine Türkçe bilen Türk insanının yerleştirilmesini de sağlamaktı. Nitekim yabancı şirketlerin bazıları bu yasayla işlemlerini durdurmak zorunda kalmış, bazıları da boyun eğerek yazışmalarında Türkçe kullanma yoluna gitmişler ancak, bu kez de işlerine yarayacak Türkçe bilen memur bulamamışlardı. Dolayısıyla çalışan olmadığı için de kapanmayla yüz yüze gelmişler ya da Türkçe bilen Türkleri işe almak zorunda kalmışlardı. Yani her durumda da Hükümetin arzuladığı gerçekleşmiş olmaktaydı. Bu nedenle yabancı devletler bu yasanın kendilerine karşı bir teşebbüs olduğu görüşündeydiler ve bu amaçla Cavit Bey'in Osmanlı Bankasına da Türkçe kullanmasını bildirmesi, itirazlara ve isyanlara neden olmuş ama yine de banka kabul etmek zorunda kalmıştı.81 Bu yabancı şirketlerde Türk personel kullanılması zorunluluğu ile geleceğin Türk işadamlarının buralarda staj yapması da sağlanılmıştı.82 Türkçe kullanmaya başlayan bu şirketler, çalışanlarına özel Türkçe kursları açmak suretiyle, duruma ayak uydurmaya da başlamışlardı. Örneğin; Anadolu Osmanlı Demiryolu bu amaçla üç sınıflı bir Türkçe dershanesi bile açmıştı.83

Yabancı Postanelerin Kapatılması

Kapitülasyonların kaldırılması kararının elçilere bildirilmesiyle yabancı postaların da 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren kaldırılacağı ortaya çıkmıştı. Elçiler bu konuda Cavit Bey ile ilk görüşmelerinde postalar konusunda biraz daha ılımlıydılar. Bu konuda en fazla itiraz Fransa elçisi Bompard'dan gelmekteydi. Cavit Bey ile münakaşaya varan görüşmelerinde o da İngilizler gibi postaların kapitülasyonlarla ilgisi olmadığını savunmaktaydı.84 Ancak hükümet kararlıydı. Hatta İngiliz elçisi Mallet'in 1 Ekim tarihinde bizzat giderek İngiliz postanesini kendisinin açacağı söylentilerine karşılık, Dahiliye

Nazırı Talat Bey, 22 Eylül'de Fransız elçisi Bompard'a, postaların o gün kesinlikle kapatılarak açılmayacağını ve eğer İngiliz elçisi gelecek olursa nazik bir şekilde bir arabaya bindirilip elçiliğine geri gönderileceğini belirtmişti.[85] Posta Nezareti, 19 Eylül 1914'te Türkiye ile ilişkisi olan yabancı devletler Posta Telefon ve Telgraf Nazırlarına ve Osmanlı'daki yabancı posta müdürlerine kapitülasyonlar kaldırıldığı için yabancı postaların da kaldırılması gerektiği yönünde bir tahrir göndermiş ve buna yanıt vermelerini istemişti.

Posta Nazırları olaya olumlu bakmış, ancak posta müdürleri ile hükümetlerinin taleplerini bekleyeceklerini söylemişlerdi.[86] 1 Ekim 1914'ten önce Almanya, Avusturya ve İtalya postalarının kaldırılmasını kabul etmişti. İtilaf devletlerinden İngiltere ve Rusya da postahanelerini açmayacaklarını belirtmişti. Fransa ise ancak biraz direndikten sonra bu karara uymuştu. Hükümet kararında kesindi. 1 Ekim'de sabahleyin yabancı postaların her birinin önüne bir polis ile posta ve telgraf idarelerinden birer memurun atanacağını ve bu kişilerin, beş gün zarfında ahalinin işlem yapmasına ve bekçileri dışında vesikası olmayan kimselerin postaneye girmesine engel olacağı belirtilmişti. Ayrıca bu postanelerin müdür ve memurlarına birer tezkere yazılarak, postaneleri kapatılacağı için bütün evrakın, yerlerine geri gönderilmek üzere osmanlı postalarına teslimi istenmişti.

1 Ekim gününde, bütün yabancı postaneler hiçbir sorun olmadan kendiliğinden kapatılmıştı. Artık İstanbul'da Galata ve Beyoğlu'ndaki bütün yabancı postaneler kapanmış, şehirdeki posta kutuları da kaldırılmıştı. Bütün postaların Osmanlı posta idaresine verilmesi Osmanlı postalarının işlem yükünü birden iki üç katına çıkarmıştı. Bu amaçla 1 Ekim'de Osmanlı Posta İdaresi Galata'da kapatılan Fransız Postanesi yanında (Union Hanı yanında) yeni bir şube açmıştı. Yeni açılan şubenin gişeleri ve diğer malzemeleri mükemmel tarzda yerli yerine yerleştirilmişti. Aynı zamanda Galata'daki merkez postanesi ile Mahmutpaşa postanesi de genişletilmişti.[87] Nezaret, kapitülasyonların kaldırılması ile işlerin artacağının da farkındaydı. Bu amaçla şube sayısı artırıldı. Pangaltı, Beşiktaş, Mahmutpaşa,

Kumkapı, Aksaray postaneleri yeniden düzenlendi, eksiklikleri tamamlandı, gişeleri yeniden yapıldı. Posta Nezareti ayrıca, işlemleri hızlandırmak için de yeni sistem getirmişti. Eskiden yabancı postanelerde de olduğu gibi posta alıcıları postalarını ancak gümrük işlemleri sonrası gümrükten alır, bu da bir gün sürerdi. Şimdi ise Osmanlı Postanelerinde özel bir gümrük memuru aracılığı ile bu süre kısaltılacak, daha da ileri gidilerek postanın otomobillerle gideceği yere götürülmesi sağlanacaktı.

Yabancı Okulların Düzenlenmesi

Kapitülasyonların resmen 1 Ekim tarihinde yürürlükten kaldırılacak olması ülkedeki yabancı eğitim kurumlarını da ilgilendirmekteydi. Nitekim, Amerikan elçisi Morghenthau kararın alındığı 9 Eylül'den sonra, eğitim kurumlarının da endişeli olduğunu belirtmişti.88 Osmanlı'nın savaşa girmesinden sonra okulların durumu daha da ön plana çıkmıştı. Çünkü Osmanlı Devleti savaştığı devletlerin kurumlarına karşı bir politika izlemek zorundaydı. Bu nedenle yabancı okulların kapatılacağıyla ilgili ilk haberler Kasım ayı ortalarında gelir. 19 Kasım 1914 tarihli Tasvir-i Efkar'da yer alan "Memnuniyetle haber aldığımıza göre. iki gün önce mezkur mektebler müdüriyetlerine irsal edilen bir tahrirat-ı umumiyede sed edildikleri tebliğ edilmiş ve düne kadar kendi kendine sed edilmeyen mekatib de zabıta marifetiyle kapanmıştır" haberi ile özellikle savaş halinde olunan İngiltere, Fransa, Rusya ve Belçika okullarının kapatıldığını öğrenmekteyiz.89 Kapatma kararı, İstanbul ile birlikte, aynı anda Anadolu'ya da bildirilmiş olduğu için90 Anadoludaki okullara da uygulanmıştı.

Yabancı Okulları "fesat ocağı" olarak tanımlayan Tasvir-i Efkar, "bu okullardan ne suretle istifade edilecek?" sorusuna da yanıt vermiş ve kapatılan okulların binalarına Türk okullarının taşınmasını önermişti. İlk olarak da Kadıköy'deki Sn. Joseph Okulu'nun Eytâmhane olmasını örnek veren Tasvir-i Efkar, "Maarif Nezaretine müracaat edip de yer bulunamadığından dolayı açıkta kalan şüheda ve maleyn-i guzat evlad veya Eytâmının miktarı yüzlere baliğ olduğu düşünülürse bu babda hiç tereddüd edilmemesi lazım geleceği anlaşılır" diyerek önerisini pekiştirmişti. Tasvir-i Efkar, 22 Teşrinsani

1914 tarihli bu nushasında kapatılan okulların tümümün listesini de vermişti.91

Böylece hükümet savaş ortamından da yararlanarak İngiltere, Fransa, Rusya okullarına el koymuş oluyordu. Hükümetin “düvel-i muhasıma” olarak adlandırdığı İngiltere, Fransa, Rusya ve Belçika okullarının kapatılması devir ve teslim işlemleri özel bir komisyon ile gerçekleştiriliyordu. Komisyonda Amerikan sefarethanesinden görevlendirilen özel bir memurun bulunması ilginçti. Kapatılma kararlarının huzurunda yapıldığı bu komisyonun diğer üyeleri ise Maarif Nezareti Heyet-i Teftişiyesinden Selim Sırrı (Tarcan) ve Halid Beyler ile İstanbul Vilayeti Maarif İdaresi müfettişlerinden Dr. Burhaneddin, Mehmet Ali, Hüseyin ve Mahmut Ziya Beyler (nöbetleşe) bulunmaktaydı.92 Yabancı okulların kapatılmasıyla birlikte Tasvir-i Efkar’ın önerisi de gerçekleşmeye başlamıştı. Özellikle İstanbul’da kapatılan İngiliz ve Fransız okullarının daha uygun olan binalarına Türk okulları taşınmaya başlamıştı. Gazetelerde hemen her gün yer değiştiren okulların isimleri verilmekteydi.

En önemli olarak bazı gazetelerin Darülmuallimin olarak belirttiği93 İstanbul Mekteb-i Sultanisi Kadıköy’deki 80 odalı St. Joseph Fransız okuluna taşınmıştı.94 İstanbul Sultanisi ise Beyoğlu’ndaki St. Benoit Fransız Okulu’nun binasına taşınmış hatta Sultani’nin açılış töreni de gösterişli bir şekilde gerçekleştirilmişti.95 Fındıklı Numune Mektebi de Beyoğlu Taksim’deki St. Michel Okulu’na taşınırken96 ismi de Beyoğlu Numune Mektebi olmuştur.97 Bebek’teki İngiliz Okulu da kapatılarak Mirgün’deki İnas Okulu’nun oraya taşınmasına karar verilmişti.98 Yine Beyazıt’taki İnas Numune Mektebi de Kumkapı’daki Fransız De La Semisyon Okulu’na taşınmıştı.99

Kapama olayı kapitülasyonların kaldırılması sonrası verilen talimatnamede de kaldırmanın sonucu olarak görünüyordu. Ancak bunun sadece savaş halinde olan devletlerin okullarına uygulanması, olayın boyutunu değiştiriyordu. Bu nedenle müttefik Alman ve savaşa girmemiş ABD okullarına bir işlem yapılmamıştı. Nitekim 1916 yıllarda bile Beyoğlu, Yeniyol ve Haydarpaşa’daki Alman

Mektebleri ve Amerikan Robert Kollejleri varlığını sürdürmüştü. Böylece kapitülasyonları kaldırma kararının tam bağımsızlık boyutu bilinçli veya bilinçsiz ihlal edilmiş ve tam tutarlı bir politika izlenememiştir.

Hükümetin "İmtiyazat-ı Ecnebiyenin İlgası Üzerine Ecanip Hakkında İcar Olunacak Muameleye Dair Talimatnamesi"nde (1914 tarihli) yabancı okullar ile ilgili önemli bir bölüm de bulunmaktaydı.100 Bu talimatnameye göre; Osmanlı'daki bütün yabancı okullar ancak Osmanlı kanun ve nizamlarına bağlı olarak kurulacaklardı (20. madde). Bu okullardan ellerinde ferman bulunanlar, 2 ay zarfında Maarif idarelerine başvurarak fermanlarını tescil ettirecekler, hiç fermanı olmayanlar da aynı sürede ferman almak zorunda kalacaklardı (21. madde). Bu okullardan parasız olanlar emlak vergisinden muaf tutulacak, diğerlerinden ise emlak vergisi alınacaktı (22. madde). Yine bütün bu okullar istisnasız yerel belediye vergilerine tabi olacaktı (24. madde). en önemli sayılacak maddede ise, dini cemaatlerin okul açması yasaklanmıştı (26. madde). Son maddeye ise yine bazı önemli şartlar konulmuştu. Buna göre, okullar, Türkçe ve Türkiye Tarih ve Coğrafyası derslerinin Türk dili ile yapılacak şekilde ders programlarını Maarif idarelerine bildirecekti. Ayrıca ders kitaplarının yazarları, basım yer ve tarihleri de bildirilecek, okulun bağlı olduğu dinin dersleri bu dinden olmayanlara verilemeyecek, sınıfın imtihanlarında maarif idaresinden memurlar hazır bulunacak, maarif müfettişlerinin teftişlerine ve taleplerine engel olunmayacaktı.

Osmanlı Devleti Kapitülasyonların kaldırılması kararını uzun mücadelelerden sonra, Almanya ile 17 Kasım 1917 tarihinde, Ruslarla 3 Mart 1918'de, Brest Litowsk Antlaşmasının hemen ardından da, 12 Mart 1918' de Avusturya-Macaristan ile yaptığı antlaşmalarla bu devletlere kabul ettirmiş oluyordu. Ancak 1918 Ekim'inde savaşın kaybedilmesinin ardından imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması ile ülke yeniden büyük güçlerin eline geçecek, kapitülasyonlar da kendi çıkarlarına uygun olarak yeniden tesis edilecektir.

1 H. C. Armstrong, Türkiye Nasıl Doğdu, Arma Yayınları, İstanbul, 1997, s. 129.

2 Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Doğu Batı Yay, s. 49; Batılılarca Cin Ali Paşa denilen Şehit Ali Paşa, 1716 yılında Avusturya ile olan savaşta şehit olmuştur.

3 A.g.e., s. 50.

4 Emrullah Efendi, İzahname, Matbaa-ı Hayrıye ve Şürekası, Konstantiniye. 1330, s. 44.

5 Mehmet Emin Elmacı, Bosna Hersek'in Avusturya Tarafından İlhakı ve Doğurduğu Tepkiler, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1996, s. 17.

6 Servet-i Fünun, 19 Şevval 1329/29 Eylül 1327. 1911 yılında İtalyan tebasına uygulanmış olan bu maddelerin hemen hemen aynısının 1914 ve sonrasında da uygulanması, İttihat ve Terakki'nin 1914'da kapitülasyonların kaldırılmasına önceden hazırlıklı olduğunu göstermektedir.

7 Ziya Şakir, 1914 Cihan Harbine Nasıl Girdik?, İstanbul, 1943, s. 234.

8 Halil Menteşe'nin Anıları, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul, 1986, s. 192.

9 Cavit Bey'in Anıları, Tanin, 22 Birinciteşrin 1944; M. Tevfik Biren, a.g.e., s. 72.

10 Cavit Bey'in Anıları, Tanin, 23 Birinciteşrin 1944.

11 Selim Osman Kocahanoğlu, İttihat ve Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması 1918-1919, Temel Yayınları, İstanbul, 1998., s. 314.

12 Talat Bey Bükreş yolculuğundan bir gün önce dönmüştü.

13 Cavit Bey'in Anıları, Tanin, 31 Birinci teşrin 1944. Hükümetin bu dönemdeki toplantıları Cavit Bey'in anılarından takip edilecektir.

14 A.g.e., Tanin, 1. İkinciteşrin 1944.

15 Tahir Taner, "Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi?", Muammer Raşit Seviğ'e Armağan'dan Ayrı Basım, İ. Ü. H. F. Yay., İstanbul, 1956, s. 9.

16 A.g.e., s. 34.

17 Tahir (Taner) Bey'in el yazısından çıkan bu tezkerede Kanuni Esasi gereği kapitülasyonların bundan sonra uygulanmasına hiçbir neden kalmadığı belirilmişti. Taner, a.g.e., s. 34.

18 Cavit Bey'in Anıları, Tanin, 1 İkinciteşrin 1944; Taner, a.g.e., s. 10.

19 Cavit Bey'in Anıları, Tanin, 2 İkinciteşrin 1944. Bir gün önce ise 7 Eylül'de elçiler de haftalık kabul gününde sadrazam ile görüşmüşlerdi. Tanin, 8 Eylül 1914.

20 Düstur, Tertibisani 6. Cil s. 1273; Takvim-i Vekayi, 4 Eylül 1330. (17 Eylül 1914); Ahenk, 6 Eylül 1330 (19 Eylül 1914); Ceride-i İlmiye, 5 Zilkade 1332; Tahir Taner, a.g.e., s. 10.

21 İkdam, 10 Eylül 1914.

22 İkdam, 10 Eylül 1914.

23 Tasvir-i Efkar, 12 Eylül 1914. Tasvir-i Efkar "miting kalabalığının sayısını 50.000'i geçmiştir" şeklinde verirken Rum gazetelerinden Amaltya ise 150.000 kişi olarak vermişti. Anadolu, 12 Eylül 1914; Ahenk, 30 Ağustos 1330. İkdam ise 80.000 kişi olarak duyurmuştu. İkdam, 12 Eylül 1914.

24 Tasvir-i Efkar, 12 Eylül 1914.

25 İkdam, 12 Eylül 1914.

26 Tanin, 13 Eylül 1914.

27 Kemal Rıza, Ne Kazandık? İstiklal ve Necat, Büyük Bayram, Sada-yı Millet Matbaası, 1332, s. 2.

28 Ulrich Trumpener, “Turkey’s entry in to World War-I: An Assesment of responsibilities”, The Journal of Modern History, Vol XXXIV, December 1962, No: 4, s. 374-375.

29 A.g.e., s. 391

30 Sovyet Devlet Arşivi Gizli Belgelerinde Anadolu’nun Taksimi Planı, Belge Yay., İstanbul, 1972., s. 117.

31 Başbakanlık Osmanlı Arşivi. HR. HMŞ. İŞO., 59/1-3.

32 Cavit Bey’in Anıları, Tanin, 5 İkinciteşrin 1944.

33 Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılap Tarihi C. III, K. I, TTK Yay., Ankara, 1983., s. 171.

34 A.g.e., s. 170.

35 A.g.e., s. 170.

36 Halil Menteşe’nin Anıları, s. 222.

37 A.g.e., s. 223.

38 Kocahanoğlu, a.g.e., 317. Halil Bey kapitülasyonların kaldırılmasından önce 20 Ağustos 1914’de Talat Paşa ile Bükreş’tedirler. Talat, 2 Eylül’de dönerken, Halil 9 Eylül 1914’de kapitülasyonların kaldırılmasından 4 gün sonra 13 Eylül’de İstanbul’a geri döner. Bayur, a.g.e., III/4, s. 800-801. Halil Bey Anılarında, Bükreş müzakerelerinden döndükten sonra Sadrazamın kendisini görevlendirdiğini de belirtmiştir. Halil Menteşe’nin Anıları, s. 195.

39 Cavit Bey’in Anıları, Tanin, 8 İkinciteşrin 1944.

40 Cavit Bey’in Anıları, Tanin, 8 İkinciteşrin 1944.

41 Ahenk, 28 Ağustos 1330. (10 Eylül 1914) Ahenk’e 26 Ağustos (8 Eylül) tarihli İstanbul’dan gelen telgraftan.

42 BOA. DH. SYS., 52-7. Taner, a.g.e., s. 11. Tahir Bey’in de katıldığı bu komisyon çeşitli Devlet dairelerini ilgilendiren konuları tetkik ederek aldıkları kararları talimatlar ile hükümete tavsiyede bulunmuşlardı.

43 Sicilli Kavanin, 11. Cilt s. 500.; BOA. DH. İŞO. 9. 71.

44 BOA. DH. SYS., 52-7.

45 Düstur, Tertibisani, 6. Cilt, No. 554.

46 Düstur, Tertibisani, 6. Cilt, s. 1334,; Takvim-i Vekayi, 5 Teşrinevvel 1330; Ceride-i İlmiye, 10. Sayı.; Kanun 2 Teşrinsani 1331'de Meclisten alkışlarla geçmiştir. MMZC. Cilt. I, Devre. 3, İçtima, 1, s. 575. Ayrıca 10 Teşrinsani 1331'de ise irade-i seniye olarak yayınlanmıştır. BOA. DH. SYS. 52-7, Düstur, Tertibisani 8. Cilt, No. 82; Kanunun Meclis-Ayan'da görüşülmesi sırasında ise ünlü muhalif Ahmet Rıza bu kanunların ne olduğunu sorar ve bunların kolay kolay kalksın denilerek kalkacak kanunlar olmadığı eleştirisini getirir. M. A. Z. C Devre 3 İçtima2, s. 12.

47 Düstur, Tertibisani, 6. Cilt, No. 558; Takvim-i Vekayi, 7 Teşrinevvel 1330,; Bu irade, daha sonra meclisin açılması ile ele alınmış ve kanun hükmüne sokulmuştur. Düstur, Tertibisani, 8. Cilt, No. 84.

48 Bayur, a.g.e., Cilt III, Kısım I, s. 164.

49 BOA. HR. MTV., 480. 45.

50 BOA. DH. HMŞ., 9-76, Takvim-i Vekayi, 27 Rebiülahir 1333; Sicill-i Kavanin, 11. Cilt, s. 658.; Ceride-yi İlmiye, 11. Sayı 1333,

51 BOA. HR. HMŞ. İŞO., 59/1-2.; Osmanlı ülkesinde savaşın çıkışı sonrası elçiliklerin devam ettiren devletlerden sırasıyla İtalya 15 Mart, Felemenk, İsveç, Danimarka ve İspanya ise 18 Mart tarihli protestolarını göndermişlerdi.

52 Halil Menteşe'nin Anıları, s. 227.

53 Düstur, Tertibisani, Cilt. 9.

54 Bayur ve Akşin eserlerinde tarihi 25 Mart 1917 olarak vermekteler. Oysa 1333 Martı'ndan itibaren Rumi takvim ile Miladi takvim arasındaki 13 günlük fark kaldırılmıştır.

55 Düstur, Tertibisani, Cilt. 9.

56 Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İmge Yay., Ankara, 1998, s. 432.

57 Bayur, a.g.e., C. III, K. 4, s. 375.

58 Bozkurt, Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi, TTK Yay., Ankara 1996, s. 173. Kararnamenin tümü için, bkz. Orhan Çeker, Aile Hukuk Kararnamesi, Ebru Yayınları, İstanbul, 1985,

59 BOA. DH. HMŞ. 9-71;.

60 BOA. DH. İD. 163-63. Sadaret'ten yazılan 24 Teşrinsani 1330 tarihli yazı.

61 BOA. HR. HMŞ. İŞO., 56/1-3; İmtiyazat-ı Ecnebiyenin Lağvından Dolayı Memurine Tebliğ Olunacak Talimaname., II. Kısım, İstanbul, 1331,

62 Bu bölüm aslında tarih olarak 1914 yılında yayınlanmış ancak talimatnamenin I. Kısımına alınmamıştır.

63 Bu konu ile ilgili talimatname Mart ayı içerisinde bastırılır ve dağıtılır. Ecanibin Memalik-i Osmaniye'de İkamet ve Seyahatleri Hakkındaki 2 Mart 1331 Tarihli Kanun-u Muvakkatın Sur-u Tatbikiyesine Dair Talimat, İstanbul, 1331.

64 Rona Aybay, "Pasaportlar", Tarih ve Toplum, Cilt. III, Sayı. 13., Ocak 1985, s. 52.

65 Düstur, Tertibisani, 8. Cilt,; Takvim-i Vekayi, 18 Mart 1332, Tabi bu kararnameler savaş sonunda kaldırılmıştır. Ancak Rusya kendi topraklarında Osmanlı emlakına el koyduğu, Romanya'da ateşkes antlaşmasının henüz uygulamadığı için bu kanun savaş sonunda da bu iki devlet tebası için uygulanmıştır. Meclis-i Mebusan Encümen Zabıtaları, İçtima. 3, Devre. 5.

66 Düstur, Tertibisani 1334; Takvim-i Vekayi, 9 Eylül 1330; Ahenk, 12 Eylül 1330, BOA. HR. HMŞ. İŞO 56/1-3.

67 Zafer Toprak, Milli İktisat Milli Burjuvazi, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1995, s. 38.

68 BOA. DH. İD. 59/85, Hariciye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine, 25 Kanunevel 1330/1915.

69 Düstur, Tertibisani 11 cilt., Takvim-i Vekayi 2 Nisan 1332. Bu tarife Eylül 1916'dan itibaren yürürlüğe girecekti.

70 Toprak, a.g.e., s. 38, aynı kanun, Lozan Antlaşması’nda da aynı şekliyle kabul edilmiştir. Cemil Bilsel, Lozan II, s. 657.

71 Düstur, Tertibisani, 8 cilt, Takvim-i Vekayi 29 Eylül 1332.

72 Düstur, Tertibisani, Cilt 7, s. 42; Takvim-i Vekayi, 4 Kanunsani 1330.

73 Encümen Mazbataları ve Levayih-i Kanuniye, Cilt. I, 1331, s. 453.

74 1906 yılında Anonim ve Sigorta şirketleri hakkında çıkartılan bir nizamname ile de bu şirketler bir düzen altına alınmaya çalışılmış ancak, yabancı elçilerin alınan bu kararın uygulanmasına karşı çıkması nedeniyle nizamname yürürlüğe sokulmamıştır. R. Salim, “Türkiye’de Ecnebi Şirketler” İstişare, No. 7, 23 Teşrinevvel 1324, s. 223.

75 Hüseyin Cahit Yalçın’ını Hatıraları, Fikir Hareketleri, 1 Ağustos 1936. Sayı. 145, s. 228.

76 BOA. DH. SYS. 52-7.

77 Sabah, 11 ve 19 Teşrinsani 1914.

78 Bu konuda böyle bir karar alındığına dair bir kanıt bulunmamıştır.

79 Sabah, 5 Kanunevvel 1914.

80 Düstur, Tertibisani 8. Cilt, s. 475-476; Takvim-i Vekayi, 18 Mart 1332.

81 Hüseyin Cahit’in Hatıraları, Fikir Hareketleri, 1 Ağustos 1936. Sayı. 145, s. 228.

82 Doğan Avcıoğlu, Türkiye’nin Düzeni, I. Cilt, Cem Yay., İst., 1973, s. 262.

83 Toprak, a.g.e., s. 61.

84 A.g.e., aynı yer.

85 Cavit Bey’in Anıları., Tanin, 12 İkinci teşrin 1944.

86 Tasvir-i Efkar, 29 Eylül 1914. Posta Nezareti Özel Kalem Müdürü Zeki Bey'in beyanatından anlaşıldığına göre, Zeki Bey kapatma karanının hiçbir sorun yaşanmadan gerçekleşeceğine kesin gözüyle bakıyordu.

87 Tanin, 2 Teşrinevvel 1914. 1 Ekim günü PTT Nazırı Oskan Efendi ve Özel Kalem Müdürü Zeki Bey Galata'daki yeni posta şubesini teftiş etmişlerdi.

88 Hanry Morghenthau, Ambassador Morgenthau's Story, New York, 1918., s. 112-120.

89 Bu okullarda bulunan kız öğrenciler polis memurlarının refakatinde arabalarla velilerine gönderilmiştir.

90 Tasvir-i Efkar, 22 Teşrinsani 1914.

91 Kadıköyü'nde bulunan Frere okulunun 20 Ekim'de kapatılması sırasında deposunda yüzlerce çuval şeker, un ve erzak ile ekmek yapımında kullanılan elektrik fırınları da bulunmuş, okul müdürünün isteği üzerine bunlar müzayede ile satılmıştı. Tasvir-i Efkar, 23 Teşrinsani 1914.

92 Sabah, 27 Teşrinsani 1914.

93 Sabah, 26 Teşrinsani 1914; Turan, 24 Teşrinsani 1914.

94 Tanin, 20 Teşrinsani 1914. Sultani'nin boşalttığı 50 odalık binada ise bir leyli numune mektebi açılmıştı. Tasvir-i Efkar, 2 Kanunevel 1914.

95 Tasvir-i Efkar, 3 Kanunsani 1915. Törende Edebiyat öğretmeni Şehabeddin Süleyman konuşma yapmış, okul Osmanlı Sancağı ve okul bayrağı ile donatılmıştı.

96 Turan, 24 Teşrinsani 1914.

97 Tasvir-i Efkar, 9 Kanunevel 1914.

98 Sabah, 26 Teşrinsani 1914.

99 Sabah, 29 Teşrinsani 1914.

100 BOA. DH. HMŞ. 9. 71; İmtiyazat-ı Ecnebiyenin ilgasından dolayı memurine tebliğ olunacak talimatname I, Matbaa-i amire,

İstanbul, 1330, s. 7-14; Sicilli Kavanin, Cilt: 11, s. 500.

C. Para-Banka Politikası

Osmanlı Dönemi Türk Finans Sisteminde Sorunlar ve Gelişmeler / Latif Daşdemir [s.391-406]

Afyon Kocatepe Üniversitesi Rektörlüğü / Türkiye

Giriş

Osmanlı Devleti'nin üç kıtaya yayılma ve büyük devlet olmasında en önemli etken, her halde, tebaasının çoğunluğunu oluşturan reayaya1 iyi davranışı ve sosyal refah düzeylerini yükseltmiş olmasıdır. Ayrıca din-ırk ayrımı gözetmeksizin reaya devlet ilişkilerinde kanunları esas alması ve devlet sistemini reayasının çalışması, zenginliği ile devletten memnuniyeti temelleri üzerine oturtmuş olduğu için XVI. yüzyıldan itibaren Orta Doğu ve Balkanlar'ın hakimi durumuna gelmiştir.

Osmanlı Devleti, XV. yüzyıldan itibaren tarım, ticaret, el zanaatları üretimi ve finans alanlarında gerçekleştirmiş olduğu dikkate değer gelişmelere bağlı olarak kendini gelişen olaylar karşısında sürekli yenileyen bir ekonomik yapıya sahip olduğu için toplumu refah içerisinde yaşatmaktaydı. Toplumun refahı, sınırların genişlediği ve giderlerin giderek arttığı, buna karşı gelirlerin sabit kaldığı XVI. yüzyıl sonlarına kadar devam etmiştir. XVI. yüzyıldan sonra refah düzeyinde olmasa da, iktisadî bakımdan belirgin olarak gözlenen durgunluk ve hatta gerilemeye rağmen XVIII. yüzyılda devletin birçok bölgesinde ekonomik büyümenin varlığını gösteren önemli iktisadî faaliyetlerin olduğu da bir gerçektir. Ancak, bu oluşan istisnai durum yeterince genelleştirilemediği, hatta korunamadığı için mukadder sonuç kaçınılmaz olmuş yüzyıl sonlarına doğru gerileme ve çöküş devam etmiştir.2

Osmanlı devlet adamları, ekonomik yapının bir çöküşe doğru sürüklendiğini ancak XVII. yüzyıl sonlarında fark edebilmişlerdi. Yani, ilk toprak kaybı ve mağlubiyet acısının ilk defa yaşandığı Karlofça Antlaşması ile… Bu mağlubiyetle Osmanlı Devleti, bazı

büyük eyaletlerini kaybetmiş ve devrin aleyhine döndüğünün farkına varmış oluyordu.

Karlofça Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Osmanlı Devleti, bilhassa sınırların kuvvetlendirilmesi, idarî, malî ve iktisadî durumun ıslahı, ordu ve donanmanın yeniden yapılandırılması işleri ile uğraşmıştır. Üstünlüğü kaptırmış olduğu Batı ile nasıl baş edebileceği ve eski gücüne tekrar nasıl ulaşabileceği sorularına cevap bulma dönemi başlamıştır. 1699'dan sonra başlayan dönemde, Osmanlı tahtına devletin içine düştüğü durumu gören ve bu durumdan kurtarma çareleri arayan padişahlar çıktı ise de, önlerinde her zaman iki büyük engel buldular:

Birincisi, Türk ordusunun omurgasını teşkil eden yeniçerilerin modern askerî bilgi ve tekniğe kapalı ve uzak kalmaları, hattâ eski düzen ve ananelerini de terk ederek, askerlikle ilgilerini kesmeleriydi.İkincisi ise, yeniliklere değer veren ve ilme açık bu padişahların yanında kendilerine yardımcı olabilecek devlet adamlarının yokluğunun şiddetle hissedilmesi, yani kaht-ı rical.3

Bütün olumsuzluklara rağmen, gerek dönemin aydınları gerekse devlet yöneticileri durumun farkında idiler. Ama, çözüm konusunda idareciler; ulaştırma imkanlarının sınırlı, malî-bürokratik organizasyon, metot ve vasıtalarının yetersiz bulunduğu ve millî gelirin çok küçük bir bölümünün nakdî mübadeleye katıldığı ziraî bir ekonomi modelinin esas alındığı kanûnlara itaat edilmesinde ısrar ederken; Islahatçı aydınlar, Batı'daki gelişmeleri örnek alarak ekonomik yapının çağdaşlaştırılması için gerekli yeniliklerin yapılmasını istiyorlardı.

Bu hususta, padişahlar tarafından yayınlanarak günümüze ulaşan Adâletnameler, adâlet fermanları ve dönemin aydınları tarafından isimli veya isimsiz olarak kaleme alınan layihalar ile nasihatnâmeler en önemli belgelerdir.4

XVII. yüzyıldan itibaren devletin yönetim kadrolarının yetersizliğini, hukukun işlemez olduğunu gören gözlemciler durumun sebebi olarak; şer-i şerîfe riayetsizlik ile adete ve teâmüle dayanan

kanûnnâmelerin ihlâlini, eserlerinde vurgulamışlar. Çözüm önerileri ise kanûn-ı kadîme uyma ve eski günlere geri dönme olmuştur. Bu gözlemciler, her ne kadar isabetli durum tespiti yapmış iseler de, çözüm önerilerinde maalesef yetersiz kalmışlardır. Ancak, III. Selim ve II. Mahmud devri gözlemcilerinin ıslâhat layihaları, muhteva ve içerik yönünden kendinden önceki layihalardan farklılıklar göstermektedir.5 Bu devrin ıslahatçı yöneticileri eksikliklerine rağmen çok cesurane bir çıkışla çözülme sebeplerini tespit ve yerinde çözüm önlemleri almaya başlamışlardır. Hemen hemen bütün ıslahatçı devlet adamı ve aydınların üzerinde durduğu ekonomik durumu; devletin gelirlerinin sabit kalması, hatta giderek düşmesi, buna karşı giderlerin hızla artmış olmasına bağlamaktadırlar. Bu durum, tarihin her döneminde büyük devletlerin başına gelmiştir. Devletin işleyişinde çağın icaplarına göre giderlerini karşılayacak gelir kaynakları oluşturan devletler yoluna devam etmiş, bu kaynakları oluşturamayanlar ise tıpkı Roma, Bizans ve nihayet Osmanlı Devleti gibi tarihteki yerlerini almışlardır.6 Bu sebeple, devletlerin yükseliş ve çöküş dönemlerinde etkin bir rol oynayan giderlerin karşılanması için uygulanan kredi ve finans sistemi iyi incelenmelidir.

Osmanlı Devleti'nin gerileme ve çöküş sebepleri konusunda bu güne kadar çok şey söylendi/yazıldı. Ancak, Sanayi İnkılâbı sonrası kredi ve finans sistemi içerisinde önemli bir yer tutan bankacılık konusundaki eksiklik pek irdelenmedi. Mesela; bir kredi kurumunun yokluğu sebebiyle devlet kontrolünün zayıflayıp yok olduğu dönemlerde fırsatçı sarraflardan yüksek faizle borç para almak mecburiyetinde kalan reayanın, borcunu çeşitli sebeplerle ödeyemediği için, toprağını kaybetmek durumunda kalmış olması7 yeterince irdelenememiştir. Yani XVIII. yüzyıldan itibaren geleneksel ekonomi modelinin çağdaş devletlerce geride bırakılması ve yerine paralı/nakdî ekonomik sistemi oturtmalarına karşın Osmanlı Devleti'nin eski modelde (zirai ekonomi) ısrar ederek gerileme ve çöküşten kurtulma çabaları yeni yeni araştırıcıların dikkatini çekmektedir.8 Çağdaş dünyanın devlet gelir ve giderlerini önemli ölçüde denkleştiren bu yeni ekonomik model, Batılı ülkelerin kurmuş oldukları Merkez Bankası sayesinde sağlıklı olarak işlerken,

Osmanlı Devleti bütçe açıklarını maliyeti yüksek ve devlete sürekli gelir kaybettiren yöntemlerle karşılamaktaydı.9

Hiç şüphesiz dünyanın nakdî ekonomiye yönelmesine Osmanlı Devleti kayıtsız kalmamıştır. Dirlik sistemi ile yönetimi mümkün olmayan, bürokrasi ve askerleri için gerekli olan nakit ihtiyacını karşılamaya yönelik uygulanan iltizam gelirlerinin miktarını artırma yoluna gitmiştir. Bu uygulama, geleneksel ekonominin bel kemiği olan tımar sistemi aleyhine geliştiği için de faydadan çok malî yapıya zarar vermiştir. Bu sebeple devlet, bunalım dönemi bütçe açıklarını kapamaya yönelik; masrafları kısma, muhallefat ve müsadere, tağşiş, malikane sistemi, esham (gizli iç borçlanma) ve çoklu hazine gibi giderleri azaltmak ve gelirleri çoğaltmak mantığına dayanan önlemler almaya çalışmıştır.10

Bir diğer gelir arttırıcı önlem ise; sanayi toplumunun oluşumuyla birlikte bütçe için yeni bir kaynak olan para politikasıdır. Osmanlı Devleti gerek çağdaş dünya ekonomilerinde gerekse geleneksel ekonomilerde görülen bir finans aracı olarak paradan yararlanma politikası izlemiştir. Ancak, bir farkla ki; bütün geleneksel ekonomilerde olduğu gibi, Osmanlı ekonomisi madeni para sistemine dayanıyordu. Bu sistemin esası paranın yani altın ve gümüşün mübadele aracı olarak kullanılması ve eşya olarak kullanılmasının en aza indirilmesidir. Madeni para sistemi günümüz para sisteminden mahiyet olarak farklı olduğundan fiyat hareketleri veya işsizlik karşısında değişik uygulanan para politikası da söz konusu olmamıştır.

İktisadî hedeflere ulaşmak için uygulanan para politikasının başarıya ulaşması için fiyat istikrarı ile tam istihdamı sağlamak, ödemeler dengesinin, iktisadî büyümenin ve adil gelir dağılımının sağlanması gereklidir. Para miktarı, kredi hacmi ve faiz oranları bu politikanın uygulanmasında asli unsurları teşkil ederler. Para politikasını yürüten otorite, genellikle Merkez Bankası'dır. Enflasyon söz konusu ise, para ve kredi hacmi daraltılır, durgunluk ve işsizlik söz konusu ise genişletici para politikası uygulanır. Günümüzde para kavramının belirsizliği para sisteminin uygulanmasını ve sonuç alınmasını zorlaştırmaktadır. Oysa madeni

para rejimlerinde para kavramı çok nettir. Bunun tarihte yaşanmış örnekleri arasında sayılan Osmanlı para sistemi; 1300-1477 arasında “akçe” denen gümüş sikkeye ve onun katlarına dayanan monometalist, 1477’den itibaren de ilk Osmanlı altın parasının (Sultani) basılmasıyla birlikte bimetalist dönemler geçirmişti.11 Bakır paranın (Mankur) tedavülde olduğu sıralarda ise (özellikle 1688-1691) trimetalizm söz konusu olmuştur.12

Osmanlı Devleti bütçenin açık verdiği dönemlerde bir finansman aracı olarak paradan yararlanmıştır. Bununla ilgili bir çok belge mevcuttur.13 Zira tahta geçen her yeni padişahın kendi adına para (sikke) bastırması gerekiyordu. Hazine bundan darp hakkı ve darp ücreti olarak bir kazanç elde ediyordu (tecdid-i sikke siyaseti).

Osmanlı para sistemi Tanzimat’a girerken biraz karmaşıktı. Nitekim II. Mahmut döneminde 36 çeşit gümüş paranın tedavül ettiğini söylemek sanırım bu karmaşıklığı daha iyi açıklar. Tanzimat’la birlikte para sistemine bir düzen verilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla önce kaime çıkarılmış ve ardından da dört sene sonra Tashih-i Ayar Fermanı’yla sikke konusu düzenlenmeğe çalışılmıştır.14

Osmanlı para sistemi içerisinde devletin itibarını sarsan en önemli gelişme kaime tedavülüdür. Çünkü kaime tedavülünün sebep olduğu en büyük ve telafisi en zor olan netice, halkın devlete olan güvenini kaybetmesidir. Devletin kaime hususunda vermiş olduğu taahhütleri yerine getirememesi ve birinci tertip uygulamaların güveni sarsması sonraki uygulamaları da etkilemiştir. Bu durumun meydana getirdiği siyasi ortamı bir kenara bıraksak bile; esas mesele sağlam bir ekonomik yapının ve piyasanın olmadığı bir ülkede söz konusu güvenin tekrar sağlanmasının son derece güç bir iş olduğudur.

Kısaca söylemek gerekirse, çağdaşı Batılı devletler oluşturdukları merkez bankaları vasıtası ile bir finansman aracı olarak paradan yararlanırken, Osmanlı Devleti, merkez bankasına sahip olmadan bir finansman aracı olarak paradan yararlanmaya çalıştığı için faydadan çok zarar görmüştür. Bu fırsattan yararlanmak isteyen yabancı finans kurumları ile yerli gayri-müslîm bankerler banka kurmak için devlet yöneticilerini ikna etmek için ellerinden

gelen bütün gayretleri sarf etmekten geri durmamışlardır. Bu konuda en güzel örnek Osmanlı Bankası'nın kuruluşu için yapılan müracaat raporudur.

Osmanlı Devleti'nde on sene imtiyazlı bir banka kurmak için devlete yapılan bu müracaatta şöyle denilmektedir: "banka denilen şey, muâmelât-ı umumiyye-i ticaret ve sanayi ve ziraati teshîl ve tevsi' zımnında yapılan sarrafhâne-i umumi-i memleket olub bunun menâf'-i fevâidi hakkında her devlet lüzûmunu bilüp yapmış olmalarından büyük delîl olamaz." Buradan Osmanlı devlet adamlarının daha bankanın ne işe yaradığını dahi bilmediğini çıkarmak mümkündür. Çünkü müracaat raporu uzun uzadıya bankanın ne işe yaradığını anlatan bir girişle sunulmuştur.15

XIX. yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı Devleti'nde resmi bir banka kurulamamıştı.16 Bu boşluk, yaklaşık bir asır çağdaşı Batılı devletlerden farklı olarak sarraf ve bankerler ile para vakıfları ya da mürabahacılar tarafından doldurulmuştur. Bu sebeple bankacılıktaki gecikme, Osmanlı Devleti'nin gerileme sebepleri arasında yer alması gereken en önemli hususlardan birisi olarak görülmeli. Duraklama ve gerilemeyi ortadan kaldıracak bir kredi ve finans kurumu olan bankacılık sisteminin zamanında kurulamamış olması önü alınamaz çöküşün de asıl sebepleri arasında sayılmalıdır.

I. Osmanlı Devleti'nde Bankerlik-Sarraflık

Osmanlı Devleti'nde bankerlik-sarraflık müessesesinin ortaya çıkış tarihi hakkında kesin bir bilgi olmamasına rağmen, uygulanan para sistemiyle yakından alakalı olduğu bilinmektedir. Bu sebeple tedavülde olan paraların durumu ve para sisteminin bilinmesi konunun daha iyi anlaşılması açısından faydalı olacaktır. Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıla gelinceye kadar çağdaşı olan diğer devletler gibi madeni para sistemi uygulamaktaydı. Madeni para sisteminde paradan bir finansman aracı olarak yararlanma; darphanelerde kıymetli madenlerden para basmak şeklinde gerçekleşmekteydi. Bu yolla hem para arzı artırılıyor, hem de darp hakkı adı altında alınan para darphaneler için bir gelir kaynağı oluyordu. Bunun yanı sıra,

tahta çıkan her padişahın eski paraları tedavülden kaldırıp kendi adına para bastırması (tecdîd-i sikke) elinde eski para olanların yeni para ile değiştirme mecburiyetinde kalmaları -onları biraz zarar ettirirken- hazineye de gelir sağlamaktaydı. Ayrıca paranın ayarında oynamaya gidilerek (tağşiş) sikkeler küçültülüyor, aradaki değer kaybını devlet bir finans yöntemi kabul ediyordu.17 Bu sistemin işleyişi, merkezden uzak olan bölgelerde paranın ticaretinden kâr elde eden aracıların devreye girmelerine büyük ölçüde imkan sağlamaktaydı.

Osmanlı yöneticilerinin ticareti; “Türk düşmanının ayağına, hatta barış halinde olduğu düşmanının ayağına mal satmaya gidecek kadar alçalmaz” olarak yorumlaması ve sürekli savaş ortamı ile ekonomik güvensizlik Osmanlı insanını hep sığınılacak manevî bir liman arama yoluna itmiştir. Bu ortam tarikatlar için en önemli yayılma alanını meydana getirmiştir. Etkin hale gelen mutasavvıfların telkinleri, dünya ile ilgili işlerden uzaklaşma anlayışını toplum hayatına hakim kılmada büyük rol oynamışlardır. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı toplum hayatının para kazanma hırsını ayıplaması ve iktisadî faaliyette ölçüsüzlüğe düşme korkusu, Türklerin iktisat dışı alanlara yönelmesine yol açmıştır. Bu da, Türkler için ticarî faaliyetleri cazip bir kazanç kapısı olmaktan çıkarmış olmalı.18

Ticaretin para kazanma hırsına sebep olan ilk alan olarak algılanması, Müslüman-Türk toplumunda ticarete karşı bir ilgisizliğe; sabır, dayanışma ve kalite isteyen zanaatın ise ön plana çıkmasına sebep olmuştur.19 Bu durum Batı’daki kapitalist dönüşümü sağlayan burjuva sınıfının Osmanlı’da ortaya çıkmasını önlemiş ve ticaretin azınlıkların eline geçmesine büyük ölçüde katkı sağlamıştır. Devletin çok güçlü olduğu zamanlarda, Osmanlı toplumunda memurluk en itibarlı meslek olarak görülmüştür. Bu da, Batı’daki tüccar sınıfı gibi yapıların oluşumunu engelleyerek merkezi yönetim dışında bir gücün ortaya çıkmasını imkansız hale getirmiştir. Oysa ki, gayri-müslîm azınlıkların uzun yıllar ticaret, iltizam, kambiyo ve ikrazat işlemleri ile uğraşmaları, bu grupların malî sistem içinde önemli bir yer işgal

etmelerine yol açmıştır. Öyle ki; bunalım ve gerileme sürecinde devlet

yönetimi bu gruplara malî yönden bağımlı hale gelmiştir. Özellikle tımar sisteminin bozulmasıyla birlikte, vergi toplama usullerinde iltizam sisteminin benimsenmesi sonucunda, nakdî sermayeye sahip olan bu gruplar -ki bunlar genellikle İstanbul'da yerleşik sarraf ve bankerlerdir-; vergilerin toplanması, aynî olarak toplanan vergilerin veya ticarete konu olan ürünlerin ticaret merkezlerine sevki ve köylülere faizle borç para verme işlemleri suretiyle tarım sektörü üzerinde etkili hale gelmişlerdir. Diğer yandan rüşvet vermek suretiyle aynı hakimiyeti devlet memurları üzerinde de oluşturmaya çalışmışlardır. Böylece Osmanlı Devleti'nde rüşvetin yaygınlaşması konusunda da bu sarrafların payı büyük olmuştur. Çünkü bunlar, işlerini gördürebilmek için devlet memurlarına sürekli rüşvet teklif ediyorlardı. Rüşveti önlemek için padişah, bir hatt-ı hümayûn yayınlamış ve Cazâ Kanunnamesi'nde de değişiklikler yapmak zorunda kalmıştır.20

Osmanlı Devleti gücünü kaybetmeye başlayınca yüzyıllar boyu süren bu sistemin işleyişinden yararlanan binlerce gayr-i müslîm banker ve sarraf ekonomimizi sömürmüşler, bununla da yetinmeyerek zaman zaman devletin siyaset ve idaresine dahi müdahale etme cesaretini kendilerinde bulmuşlardır. Arşivlerimizdeki çalışmalar ilerledikçe bunların içyüzleri ve milletimize maliyetleri hakkında daha ayrıntılı bilgilere ulaşılacaktır. Öyle ki; daha ilk etap çalışmalar bile faizle borç para vererek para piyasalarındaki işlemlerde uzmanlaşan sarrafların XVIII. yüzyıldaki hızlı yükselişleri ve XIX. yüzyılın ilk yarısında Galata Bankerleri olarak adlandırılan büyük sermayedarlara dönüşmelerini açıkça ortaya koymaktadır. Ancak, yakın tarihimizde yaşanan bu hızlı sürecin devletin malî bunalımı ve ihtiyaçları ile ilişkili olduğu gerçeği henüz yeterince ele alınamamıştır. Tarihimize Galata Bankerleri olarak geçen sermayedarlar; Yahudi, Ermeni ve Rum milletine mensup bankerler ile Doğu Akdeniz bölgesinde yerleşmiş olan Levantenlerden21 meydana gelmekteydi.22 Belgelerde adı geçen; Baltazzi, Kamondo, Koronio, Mısırlıoğlu, Ralli ve Zarifi gibi devlete borç para verecek

kadar zenginleşmiş aileler hakkında maalesef ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Bütün eksikliklerine rağmen, arşivlere dayalı yapılan araştırmalar ortaya koymaktadır ki, Osmanlı Devleti'nin çöküşünü hazırlayan sebepler arasında bu bankerleri de saymamız gerekecektir. Çünkü, elde edilen belgeler adeta "gaflet, dalalet hatta hıyanet"lerle doludur. Öyle ki, bazı devlet adamlarına, vezirlere, paşalara, kadın efendilere, saraylılara ve hatta padişahlara kadar nüfuz ederek kazançlarını sağlayanlar, bazen sarayı bile parmaklarının ucunda oynatma başarısına ulaşmışlardır.

Haksız kazanç çarklarının, asırlarca işleyişini ve reayanın alın terinin üretimle alakası olmayan murabahacı sarrafların kesesine nasıl girdiğini araştırmacı-yazar Necibe Sevgen Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yapmış olduğu çalışmalarla ortaya koymaya çalışmıştır.23 Bu çalışmanın bir devamı niteliğini taşıyan araştırma ise Haydar Kazgan tarafından yapılmıştır.24 Hiç şüphesiz Sevgen ve Kazgan'ın çalışmaları dışında başka araştırma ve eserler de yayınlanmıştır. Ancak, konu ile ilgili bu araştırmalar ilk ve müstakil çalışmalar olduğu için özellikle belirtilme ihtiyacı hissedilmiştir.

A. Osmanlı Devleti'nde Bir Finans Kurumu Olarak Bankerlik-Sarraflık

Osmanlı Devleti'nde 1847'ye kadar banka yoktu. Ancak, bankanın birtakım işlerini önceleri sarraf daha sonra banker olarak adlandırılan kişiler yürütmekteydi. Ülkede çeşitli değer ve türden para kullanıldığı için sarraflar paraları birbirleriyle değiştirmek, borç para vermek, poliçe alım satımı yapmak, devlet büyüklerinin gelirini tahsil etmek, ödemelerini yapmak gibi işlerle uğraşıyorlardı.

Vergilerin iltizam usulüyle tahsili de sarraflar için bir gelir kaynağıydı. Mültezimler, devlete verecekleri güvenceleri (teminat) genellikle bankerlerden sağlıyor, bankerler de mültezimlerin kârlarına ortak oluyorlardı. Bu tür işleri yapanlara önceleri sarraf adı verilirken, sonradan işler genişlediği için banker denilmiştir.

Arşiv kayıtları, ilk sarrafların Yahudi olduğunu ve önceleri bu müessesenin daha çok İstanbul ve Rumeli'de yaygın olduğunu,

sonraları Anadolu'ya yayıldığını ortaya koymaktadır. Daha sonraları ise, Rum, Ermeni ve Levanten gibi diğer milletlere mensup kişilerin sarraflık yaptığını göstermektedir. Bunlardan, Rum sarrafların, Rum tüccarlarla ortaklık kurarak hammadde ve özellikle tarımsal ürünlerin ithalat ve ihracatına yönelmeleri, Ermenilerin, çeşitli vergilerin toplanmasında devlet sarraflığını üstlenmeleri ve Yahudi sarrafların da, saray ve çevresinin ihtiyaçlarının karşılanması işleri ile uğraşmaları aralarında adeta bir işbölümü yaptıkları kanaati uyandırmaktadır.

Galata Sarrafları ve bunların kurmuş oldukları bankerlik işletmeleri, Osmanlı malî tarihi yanında, özellikle Osmanlı toplumunun her katının ekonomik hayatını, hatta günlük hayat şartlarını dahi etkilemede büyük rol oynamıştır. Osmanlı Devleti'nde "sarraf" adını taşıyan kişiler ile ilgili bilgilere XV. yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır. İlk kayda, 1480'den sonra rastlanması, ilk Osmanlı altın parasıyla ilgili olmalıdır.25 Çünkü Fatih, babası II. Murad'ın akçelerinin geçmesini yasaklamış, yeniden kendi adına basılmak üzere darphanelere göndermişti.26 Devrin şartları içerisinde olayı ele aldığımızda, herkesin parasını değiştirme imkanına sahip olamaması, "sarraf" denen bu zümreye ilk defa kazanç kapısını aralamıştır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi "Malîyeden Müdevver Defterleri 17892" numarada kayıtlı olan "Mültezim Zimmet Defteri" sarraflar konusunda ilk bilgi veren önemli bir kaynaktır. Defterin 886-890 (1481-1485) tarihli olması bu önemi daha da artırmaktadır. Defter özellikle darphane mukataa mültezimlerinden, iltizam bedelini ödemeyenleri nakletmektedir.27 Defter içerisindeki belgeler, Yahudi sarrafların darphane eminlerini elde ederek, yaptıkları suiistimalleri ortaya koyması bakımından da önemlidir. İlk olarak Yahudi Benyâminlerin, Avrahamların, İbrahimlerin isimleri bu belgelerde geçmektedir. Bu isimler içerisinde en dikkat çeken sarraf Benyâmin'dir. Bu sarrafın, defterdeki ifadelere göre bir kuruşu olmadığı halde 4-5 yıl içerisinde iki yüz bin akçeye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Belgede bu servete nasıl sahip olduğuna ilişkin şu kayıt; "Benyâmin'in bir güveysi vardır. Yeniden basılan eski akçenin

onikisini, Benyâmin ona alır. Anadolu’ya giden rençberlere onbirini ona satardı. Zira, Anadolu’da öyle yerler vardır ki, bunlar beraber geçerler. Benyâmin’in güveysi, kayınbabası namına, hatırını kırmadığı için, kırk, elli bin akçe sattığını, akçeleri kâh bizzat kendisinin getirdiğini, kâh oğlu ile gönderdiğini, bu iş için nice nice sarrafları da bulunduğunu söylemektedir.” ve belgenin sonunda darphane mukataasını alan Bergamalı Hâce Sinan’ın vekili ve nazırının Benyâmin olması durumu yeterince ortaya koymaktadır.28

Bu belgeleri çoğaltmak mümkündür. Ancak, konunun daha iyi anlaşılması için, bu gayr-i müslîmlerin devletin siyaset ve iktisadı üzerinde etkili olmalarında padişah analarının çoğunluğunun yabancı, mesela Rus, Leh, Macar, hatta Yahudi olmalarının büyük payı olsa gerektir. Çünkü bu valide sultanlar saray işlerinde bu insanları aracı olarak kullanmışlardır. Mesela, Kanunî ve oğlu II. Selim devirlerinde sarraflık yapan, Yasef Nassi’nin ticaret, siyaset ve entrika işlerinde ün yapmasında Yahudi olması ve II. Selim’in karısı, III. Murad’ın anası Nûr-bânû Sultan’ın da Yahudi olması gibi.29 Yahudi sarrafların daha ziyade saray ve vükela ve bazı yüksek memurların tüketim masraflarının finansmanında büyük rol oynamaları bizde bu kanaatin uyanmasına sebep olmaktadır.

B. Osmanlı Devleti’nde Galata Bankerleri

İstanbul’da faaliyet gösteren sarraflar önceleri sadece saray ve çevresiyle sınırlı tuttukları ilişkilerini, ticaret ve loncaların kredi ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde genişlettiklerinde bir lonca çerçevesinde örgütlenerek, işyerlerini de Galata’ya taşıdılar. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren faaliyetlerini daha alt düzeylere indiren ve bankerlik işletmeleri kuran çoğunluğu gayr-i müslîm olan bu sarraflar Galata’da faaliyet gösterdikleri için, genellikle Galata Bankerleri olarak anılmışlardır.30 Bunlar hakkındaki bilgiler, oynadıkları çok önemli rollere rağmen hâlâ tam olarak ortaya konulamamıştır. Bu hususta bazı müstakil eserler kaleme alınmış olmasına rağmen, bugün haklarında sentezleştirilmiş bir bilgiye sahip değiliz. Bilinen bir şey varsa o da, Galata Bankerlerinin Türk ekonomisindeki rolünün Batı’daki Sanayi İnkılâbı ile başlamasıdır. Osmanlı Devleti’nin Batı’nın pazarı haline getirilmesinde de, bu

bankerlerin payları büyük olmuştur. Osmanlı Devleti’ne Avrupa’nın uyguladığı merkantilist politikalar sayesinde, azınlıklardan oluşan bir finans burjuvazisi ortaya çıkmıştır. Bunlar artan kaynakları ile besledikleri kilise, okul ve yardımlaşma dernekleri ile Osmanlı Devleti üzerinde etkinlik oluşturmaya başlamışlardır. Bu etkinliğin en güçlü tarafını ise Galata Bankerleri oluşturmaktaydı.31

Sanayi İnkılâbı ile başlayan ve Yeni Emperyalizm Çağı olarak da adlandırılan bu dönemde, Batı sermayesi, ticaretin hacminin artmasına paralel olarak genişledi. Avrupa, Orta Doğu ve Afrika’da bir çok bölgeyi dolaysız bir yolla siyasî denetimi altına almayı başardı. Böyle bir ortamda Osmanlı Devleti, emperyalist yayılmanın denetimi dışında kalmayı başardı.32 Ancak, Osmanlı yönetiminin yüksek dereceli bürokratlarına Padişah ve sarayın bazı yetkilerini Tanzimat’la birlikte devretmesi33, önceleri sadece saray ve padişah ile işbirliği halinde olan bankerlerin bunlarla ilişkiye geçmelerine yol açtı. Bankerlerin Avrupa tüccarlarıyla olan işbirlikleri sayesinde temin ettikleri ürünleri pazarlamada bu vekil ve mutasarrıfları aracı olarak kullanmaları sonucu Anadolu’da ufak da olsa bir tüketim toplumu modeli oluşmaya başladı.34 Devletin ithalat ve ihracatını, liman kentlerinde kurdukları acentalar sayesinde kontrol altına almayı başaran bankerler, yüksek dereceli devlet yöneticileri sayesinde iltizam usulü ile toplanan aşar vergisinin elde edilmesiyle de Osmanlı Devleti’ni adeta malî denetimleri altına almaya başladılar.35

Osmanlı yönetimi vali atamalarında adam kayırma ve nüfuz ticaretini, kişisel beceri ve liyakatten önce almaya başlayınca; görevden alınan bir valinin yerine atama yapılmasında, açık arttırmaya varan yolsuzluklar gözlenmiştir. Onun için de açık arttırmaya giren vali adayları gerekli olan parayı bulmak için sarraflara müracaat etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Bu duruma yakından şahit olan bir İngiliz tüccarı: “Türkiye, adeta memleketin zararı pahasına zenginleşmiş olan birkaç paşa ve elli altmış tefeci ve sarrafın çıkarlarını sağlamak için varlığını sürdürmekteydi.” diye hatıralarına yazacaktır.36

Cevdet Paşa da; “Reşid Paşa’nın def’a-i ûlâ sadaretinde âşar ve rüsumat iltizamatından dahi ol devrin müteneffiz ve müntesibleri mebaliğ-i külliye kazanırlardı. Şöyle ki mültezimînden biri bir sarraf vasıtasiyle bir sancağın ya bir kazanın iltizamını şu kadar bin kuruşa kadar kabûl edeceğini eshab-ı nüfuzdan bir zate ifade edip beyinlerinde pazarlık kesildikten sonra ol zat dahi vükelâdan mensub olduğu mahalle varıp ol iltizamın şu kadar yüz yahud bu kadar bin kese noksaniyle ihalesini rica eder ve Sadrıazâm muvafakat ettiği hâlde Maliye nazıriyle söyleşerek icra ettirir bu tariyk ile külfetsizce külliyetli akçeler kazanılırdı.”37 diyerek devletin yüksek memurlarının açıkça ihale ilişkileri içinde olduğunu belirttikten sonra, bu duruma itirazların çoğalması üzerine Padişah Abdülmecid’in bu iltizam usulûnü kaldırdığını ve müzayedesiz âşar ve rüsumat satılmasını emrederek yetkililerin de büyük hediyeler almalarını yasakladığını nakletmektedir.38

Meselenin boyutunun daha iyi kavranması için Osmanlı devlet adamları üzerinde nüfuz elde etmeyi başaran bir iki sarrafın faaliyetinden birer misal ile konuyu bağlayalım. Osmanlı Devleti’nin kaderine etki eden bankerlerin başında gelen Abraham Kamondo ve padişah sarrafı unvanı ile anılan Jorj Zarifi en dikkat çeken sarraflardır.

Abraham Kamondo, Avrupa çapında bir banker olup, borç alacak meselelerinde finans kapitalinin geçerli kurallarından hiç taviz vermeyen bir tabiata sahiptir. Öteki bankerler gibi kirli işlere bulaşmamış, ancak M. Reşit Paşa gibi beş defa sadrazam olmuş bir paşanın banyo kapısına dayanarak ölümüne sebep olması manidardır.39 II. Abdülhamid’in sarrafı olarak bilinen Mösyö Zarifi ise; yıllarca devletin en mahrem konularına kadar hakim olmuş ve gerektiğinde hazinenin kontrolünü ele alacak kadar güvenilir bir bankerdir. Şöyle ki; ilk kaime Abdülaziz zamanında 1862’de tedavülden kaldırıldıktan sonra bir daha basılmamış idi. Ancak, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bir savaşın çıkması da muhtemeldi. Savaş finansmanı için dış borç bulunamadığı için 1876 ve 1877’de yeniden kaime basıldı. Bu dönemde basılan kaimeler evvelkiler gibi uzun ömürlü olmadı. Kıymetlerinin günden güne

değişmesi piyasayı zor duruma sokmaktaydı. Hazineye büyük yükler getirecek olan kaimenin piyasadan çekilmesi görüşünde olan hükümet çare arayışlarına girişti. Bulunan çare ise II. Abdülhamid'in bankeri unvanı ile anılan Jorj Zarifi'ye, bu paraları piyasadan toplatmaktı. Böylece piyasadaki kaimenin değeri korunmuş olacaktı. Bu maksat ile Zarifi ile bir gizli mukavele (mukavele-i mahremâne) yapılmıştır. Bu anlaşmaya göre; Zarifi devletin ihtiyacı olan altın, gümüş ve bakır paraları verecek, buna karşılık gerek bankada ve gerekse hazinede mevcut olan kaimelerin tamamı emaneten Zarifi'ye teslim edilecekti. Kaimeler peyder pey piyasaya çıkarılacak ve satıldığında eğer Zarifi'nin zararı olur ise devlet fazladan verilen meblağ için %15 faiz ödeyecekti. Kısaca Zarifi vermiş olduğu sikkeler için %15 faiz alırken, diğer yandan da kasasında rehin olarak bırakılan kaimelerin değerinin düşmesinden etkilenmeyecekti.40 Böylece son derece risksiz ve kesin bir kazanç sahibi olmaktaydı.

Borçlandır-kazan zihniyetinde olan Galata bankerleri, Osmanlı Devleti'nin dağılmaya başladığı dönemde Marsilya'ya yerleşmişlerdir. Millî burjuvazisini oluşturamayan Osmanlı yönetiminin beceriksizliklerinden yararlanarak elde ettikleri serveti de Millî Mücadele döneminde Yunanistan'ın zaferi için harcamaktan geri durmamışlardır.41

II. Osmanlı Devleti'nde Bankacılık

Batı'da bankalar, ilk olarak XV. yüzyıl başlarında İtalya'da ortaya çıkmış42 ise de; asıl önemleri, Sanayi İnkılâbı ile birlikte Avrupa'daki gelişmiş ülkelerin iyi bir para ve bankacılık sistemine sahip olmalarıyla anlaşılmıştır. Bankanın ana fonksiyonu, borç verenlerle borç alanlar arasında bir aracı gibi hareket etmek; yani fonların, harcamalardan fazla geliri olanlardan carî harcama planları mevcut kaynaklarını aşanlara doğru akmasını sağlamaktır.43

Osmanlı Devleti'nde ise bankacılık, Galata sarraflarının faaliyetleri ile başlar. Bankalar kuruluncaya kadar devletin bütün banka ve kredi işlemleri bunlar tarafından yürütülmüştür. Öyle ki, 1844 yılında yapılan para ıslahatını yürütebilmek için bir malî kuruma ihtiyaç duyulunca, hükümetin ilk işi Galata bankerlerine müracaat

etmek olmuş ve iki banker ile anlaşarak ilk bankayı kurmuşlardır.44 Ancak, Tanzimat dönemi kurumlarından birisi olarak karşımıza çıkan bankacılık, yeterince ele alınıp değerlendirilebilmiş değildir. Onun için de devletin iktisadî hayatta oynadığı rol, altyapılar, para-banka politikaları, dış ticaret ve tarım, sanayileşme politikaları ve hatta Tanzimat'ın ana felsefesi kapsamındaki liberal ekonominin gerçekleşmesi konularındaki bilgilerin pek azı bilinmektedir.45 Bu sebeple, bankacılık sisteminin oluşumu ve işleyişi hakkındaki bilgi ve belgelerin irdelenmesi Osmanlı Devleti'nin çöküş sebeplerine ışık tutacağı kanaatini bu konuda araştırma yapan ilim adamlarında uyandırmakla kalmıyor; çöküş sebepleri arasına bankacılıktaki gecikmenin eklenmesi gerektiği fikrini kuvvetlendiriyor. Çünkü Sanayi İnkılâbı ile Batı, finans sorununu banka aracılığı ile hallederken, çağdaşı olan Osmanlı Devleti ise banker ve sarraflardan istifade etmekteydi.46 Bu durum ise finansın maliyetini arttırdığından, Osmanlı sanayii çağdaşı Batılı sanayilere yaklaşamamıştır bile. Bu durumdan en kârlı çıkan kesim hiç kuşkusuz Galata'da yerleşmiş olan sarraf ve bankerler olmuştur.

A. Osmanlı-Batı Sermaye Çevreleri İlişkilerinde Galata Bankerlerinin Rolü

Galata'da toplanmış olan bankerler ve sarraflar, Saray ve çevresinin yanı sıra XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ilişkilerini daha geniş tabanlara yaymaya başlamış oldukları daha önce zikredilmişti. Batı sermaye çevreleriyle ilişkileri sağlam olan bu bankerler, devletin maliyesini denetimleri altına alacak gelişmeleri de sergilemekten geri kalmadılar.47 Öyle ki, kaime ve tahviller üzerinde spekülâsyonlar yaratarak, bir yandan devleti, öte yandan da halkı büyük zararlara uğratarak servetlerine servet katmışlardır.48 Oynadıkları oyunlar bunlara havadan o kadar büyük paralar kazandırmış olmalı ki; Sarraflar 1842'de "Anadolu ve Rumeli Kumpanyaları" adıyla bir teşkilât kurmuş ve devlet gelirlerini toplamayı üstlenmiştir.

Bankerlikle uğraşanların genellikle Rum, Ermeni ve Yahudiler olduğu daha önce belirtilmişti. Bunların kârı devletin malî sıkıntısı büyüdükçe artmış ve Osmanlı hükümeti,

Galata Bankerlerinden sık sık ve gittikçe daha ağır şartlarla borç para alır duruma gelmiştir. Bu bakımdan zor durumlarla karşılaşan sadrazam, hazineye müsait şartlarda kredi bulmak için İngiliz ve Fransız millî bankaları ayarında bir kredi kurumu kurmayı düşünmekteydi.49

A. Osmanlı Devleti'nde Banka Kurma Girişimleri ve İstanbul Bankası

Tanzimat döneminden sonra yapılan en önemli değişiklik para ve kredi alanının teşkilâtlanması ve bankerlerden bankalara geçişin sağlanmış olmasıdır. Bu teşkilâtlanmayı, hem Osmanlı sistemindeki değişiklikler, hem de, dünya kapitalizminin gelişmesi, mecburi hale getirmekteydi. Öyle ki; savaşlar ve siyasî olaylar sonucunda devlet, l840'larda büyük bir malî sıkıntı içine düşmüş, ilk kağıt parayı 1840'da çıkarmıştır.50 Bunun üzerine hükümet bir anlaşma ile kambiyo istikrarını koruma görevini, yıllık 2 milyon kuruş ödemek şartıyla Baltazzi ve Alleon adında iki Galata bankerine vermiştir.

Manolaki Baltazzi Osmanlı malî tarihinde yarım asırdan fazla büyük rol oynamış bir bankerdir. Osmanlı Devleti tebaası olmadığı halde mesken sahibi olması,51 onun bu rolünün boyutunu ortaya koymaktadır. Diğer banker ise, Fransız İhtilali'nde soylu sınıfa mensup olduğu için İstanbul'a kaçan ve yerleşen zengin bir banker ailesine mensup J. Alleon idi.

1849 yılında anlaşma yenilenirken bu iki sarraf aynı görevi yapmak üzere "İstanbul Bankası"nı kurma yetkisini almıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nde ilk banka kurulmuştur.

Malî sıkıntı içinde olan hükümet bankadan 180 milyon kuruş borç almış, bankanın sermayesi olmadığından bu para yabancı ülkeler üzerine çekilen poliçelerle sağlanmıştır. Kağıt paranın değeri sürekli düştüğünden, kambiyo düzeni sağlanamamış, hükümet bankaya olan borçlarını ödeyememiş, bunun üzerine banka başka alanlarda kâr sağlamaya çalışmış ve 1852-1853 yıllarında iflas etmiştir. Osmanlı hazinesi de bu bankanın zararını üstlenmiştir.52

B. Osmanlı Devleti'nde Bir Devlet Bankası Kurma İhtiyacı ve Osmanlı Bankası

İstanbul Bankası'nın problemli bir şekilde kapanması üzerine hükümet, hem bu bankadan kendi üzerine düşen borçlardan kurtulmak hem de, yeni bir banka kurmak için birtakım çareler aramıştır. Bu arayışlardan birisi; Osmanlı Bankası adıyla bir devlet bankası kurma girişimidir. Daha İstanbul Bankası kapanmadan başlayan bu girişim, tatbiki mümkün olmayan bir proje olarak kalmıştır. Bu dönemde gündeme gelen diğer bir çare ise, dış piyasalardan uzun vadeli ve düşük faizli borç para bulma arayışıdır. Bu açıdan 1852 yılı Osmanlı Devleti için bir dönüm noktasıdır. Bu tarihle birlikte Osmanlı Devleti Avrupa malî piyasalarından borç bulma yollarını arayarak ve yabancıların banka kurma teklifleri ile sık sık karşı karşıya kalmıştır. Bu durum değişikliği, 1852 yılından itibaren Osmanlı finans piyasalarındaki gelişmelerin uluslararası malî piyasalarla birlikte değerlendirilme ihtiyacını ortaya koymuştur. Batı sermayesinin dünyanın keşfedilen bütün bölgelerine yayıldığı XIX. yüzyıl, bilindiği gibi piyasa aktörlerinin kıyasıya bir rekabet savaşına giriştiği yüzyıldır. Bu dönemde Osmanlı Devleti gibi malî yönden Batı sermayesine bağımlı olan ülkeler sıkıntılarla dolu bir süreç yaşadılar. Şimdi burada söz konusu bu süreci irdelemeye çalışacağız.

Dış ticaret işlemlerinin kolaylıkla yürütülmesi amacıyla kambiyo istikrarı işine girişen Osmanlı hükümeti, kısa süre içerisinde ummadığı bir sonuçla karşılaşınca; 1843 yılından itibaren uygulamayı sürdürmek mecburiyetinde kalmıştır. Bu probleme ek olarak kaime tedavülünün meydana getirdiği karışıklık ve ayarı bozuk madeni paraların kullanışının bir türlü önünün alınamaması, İstanbul Bankası'nın fonksiyonlarının ötesinde görevler üslenecek yeni oluşumlara gidilmesi gereğini ortaya çıkarmıştır. Kambiyo istikrarını sağlamak ve para piyasasında meydana gelen karışıklığı önlemek amacıyla hükümet tarafından üretilen veya hükümete bu amaca yönelik sunulan projeler görüyoruz. Söz konusu projelerin içeriğine bakıldığında ise, ilk defa kambiyo istikrarının sağlanmasının ötesinde modern anlamda bir bankacılık (merkez bankacılığı dahil) fikrinin ortaya çıktığı görülür.

Para piyasasında oluşan problemleri önlemek amacına yönelik üretilen ilk proje İstanbul Bankası’nın kapanmasından bir yıl önceye rastlar. 1851 yılında bankacılık üzerine kaleme alınan ve hükümete sunulan raporda “banka denilen şey mu’amele-i umumiyye-i ticaret ve sanayi’ ve ziraati teshil ve tevsi zımnında yapılan sarrafhane-i umumi-i memleket” şeklinde bir tanımlama yapılarak bankanın devlete sağlayacağı faydalar uzun uzun anlatılmış ve kurulacak bankanın devlete sağlayacağı faydanın en büyük delili olarak da Avrupa’da bütün devletlerin banka kurmuş olmaları örnek gösterilmiştir.

Halk nazarında nakit paranın muteber sayılmasına rağmen, ticaretin devamını sağlayan hususun i’tibar (kredi) işlemleri olduğu, her şeyin nakit para ile yapılması durumunda ticarî hayatın yürümeyeceği vurgulanmıştır. Bankaların ise kurucularının itibarı sayesinde ticaret yapanlara emniyet sağladığı ve kendi itibarıyla büyük ticarî işlemleri idare edebildiği ifade edilerek devlet ve millet için her yerde bir banka kurulmasının gerekli olduğu fikri işlenmiştir. Ayrıca bankaların, ticarî hayatta sağladıkları güven yanında ziraat için gerekli sermayeyi halkın hizmetine kolaylıkla sunabileceği belirtilmiştir. Bu suretle bankaların hem halk, hem de devlet için büyük faydalar yaratacağı, ticaretle uğraşanlar için emniyet sağlayan bir bankaya nasıl ihtiyaç duyuluyor ise devlet ve millet için de böyle bir bankaya ihtiyaç olduğu dile getirilmiştir.53

Adıgeçen projede ilk olarak, kurulacak banka vasıtasıyla ticaret ve tarım kesiminin ihtiyaç duyduğu sermayenin daha kolay karşılanması yoluyla bu sektörlerin gelişmesi temin edilecek ve böylece vergi gelirlerinde artış sağlanmış olacaktır. İkinci olarak, kurulacak banka aracılığıyla para piyasasında oluşan istikrarsızlık ve buna bağlı olarak ticarî hayatta meydana gelen olumsuzluklar ortadan kaldırılabilecektir. Burada piyasada dolaşan mağşuş paralar nedeniyle ticarî işlemlerin düzgün bir şekilde yürüyemediği, bunların bir türlü ortadan kaldırılamaması nedeniyle para piyasasının istikrara kavuşturulamadığı, bu durumun ise kambiyo problemlerine yol açarak devlete malî külfet yüklediği zikredilmiştir. Bu problemlerin banka kurmak suretiyle ortadan kaldırılabileceği ve kambiyo

fiyatlarının normal düzeye indirilerek devlet hazinesine katkı sağlanabileceği ifade edilmiştir. Üçüncü olarak, hükümet olağanüstü masrafların çıkması ve gelirlerinin masraflarını karşılamaya yetmediği durumlarda bankadan borçlanabilecektir. Bu suretle evrak-ı nakdîye (kaime) basımı suretiyle borçlanmanın önüne geçilebilecek ve bol miktarda kaimenin piyasada yarattığı istikrarsızlık önlenebilecektir. Yeni kurulacak bankaya kendi evrakını (banknot) çıkarma izninin verilmesiyle ve bunun karşılığını banka sermayesinin oluşturmasıyla bu paralar piyasada güvenle tedavül edecektir. Bankanın ise kendi parası karşılığında piyasadan kaimeleri toplamasıyla devlet, başkalarına olan borcundan kurtularak sadece bu bankaya karşı borçlu olacaktır. Kaimelere daha düşük faiz verilmesi sonucunda ise devletin borçlanma maliyetleri aşağı çekilebilecektir. Dördüncü olarak, bankanın tarımla uğraşanlara sağlayacağı düşük faizli kredilerle bunların murabahacıların elinde esir olmaları önlenecek ve tarım sektörü bu suretle büyük bir felaketten kurtarılacaktır.

Söz konusu çalışmada, devlet ve millet için sayılan faydalarından dolayı bir devlet bankasının sermayesinin temin edilerek bir an önce kurulması gerektiği belirtilmiştir. Bankanın sağlayacağı faydalar açık olarak görülmekle birlikte esas problem bankaya konulması düşünülen 100 milyon kuruşun teminidir. Bu konuyla ilgili olarak da çalışmada bazı öneriler yapılmıştır.54

Banka kurulması konusunda yapılan çalışmalar sonucu ortaya konulan tespitler ve öneriler 1851 yılı Mayıs ayının ilk haftasında toplanan Meclis-i Mahsus'da görüşülmüş, görüşmeler sonucunda hazırlanan nizamname ve layihada önerildiği şekliyle, beher hissesi mecidiye altını hesabıyla 10.000 kuruş olmak üzere on bin hisseli, toplam sermayesi 100 milyon kuruş olmak üzere on sene imtiyazlı "Osmanlı Bankası" adıyla bir banka kurulmasına karar verilmiştir.55 Bütün bu gelişmelere rağmen faaliyete geçirilmesi düşünülen Osmanlı Bankası hükümetin içinde bulunduğu şartlar nedeniyle proje aşamasında kalmış, hayata geçirilememiştir.

Hükümetin esas olarak İstanbul Bankası ortakları ile yeniden kurmayı düşündüğü bu proje yanında Galata bankerleri ve yabancı

girişimciler tarafından sunulan başka banka kurma projeleri de bulunmaktaydı. Bu projeler arasında dikkat çeken girişimlerden diğer birisi ise Fransız banker Trouve-Chauvel'in önderliğinde sunulan projedir.56 Bu proje ile ilgili olarak The London Times gazetesinin 6 Nisan 1853 tarihli sayısında geniş bir bilgi bulunmaktadır. Gazete; "İstanbul, 21 Mart, İstanbul Bankası'nın israf ve talanla dolu kısa ve neşeli hayatı trajik bir şekilde sonuçlandı. Bu bankayı şimdi diğerleri takip edecek.

Birkaç Roman Katolik Ermeni tüccar ve sarraf hisseli bir banka kurulması ve gerek kendi namlarına gerekse bahsettikleri bankanın hesabına Avrupa ve İngiltere'den kredi temini için bir plan sundular. Plan şu anda İstanbul'da bulunan bir Fransız tarafından sunuldu ki kendisinin gerekli paranın temini hususunda İngiltere'deki bazı bankerler tarafından yetkilendirildiği söylense de bazı kişiler bu şahsın ferman alınır alınmaz İngiltere ve Fransa'dan para teminine girişeceklerini beyan ediyorlar. Sunulan planda Ermeniler İngiltere ve Fransa'da faaliyet gösteren tüccarlarla işbirliği içinde bulunmakta, bunlardan bir tanesi Ermeni şirketin müdürünün kayınpederi, bir diğeri ise benzer şekilde grupla yakından ilişkili. Plan bir aydır Meclis'in önünde, fakat ulemadan ve nüfuzu olan kişilerin muhalefeti ile karşılaştı…"57 şeklinde devam eden haberinde konuyu en ince ayrıntılarına kadar vermektedir.

Osmanlı para piyasasındaki karışıklığın önüne geçmek amacıyla hükümete sunulan bu proje de, diğer girişimler gibi sadece proje aşamasında kalmıştır. Kırım Savaşı'nın araya girmesi sebebiyle gündemden düşen Trouve-Chauvel Projesi savaş sonrasında tekrar gündeme getirilmiş ise de bir sonuç alınamamıştır. Her iki proje de; Osmanlı Devleti'nde para piyasalarını istikrara kavuşturacak bir merkez bankasının yokluğunun şiddetle hissedildiğini ortaya koymaktadır. Daha önemlisi, Hükümet de meselenin farkında görünüyor ve gündeme gelen her banka kurma projesinde öncelikli olarak merkez bankasını ortaya çıkarıyor. Böylece Osmanlı Devleti'nde, para piyasasına yön verecek bir merkez bankası kurulmasının gerekli olduğu düşüncesi yerleşmiştir.

Bu düşünce, 1856 Hattı Hümayûn'una; "Hükümet kambiyo istikrarını sağlayacak ve maliye işlerini güvenle yürütecek, maliyeye güveni sağlayacak banka benzeri kuruluşlar oluşturmak kararındadır" şeklinde yansımıştır.58 Osmanlı Devleti'ni bu kararı almaya iten asıl sebep; Kırım Savaşı'ndan sonra, para ve maliye işlerinin daha da bozulmuş olması ve yeni bir bankanın kurulmasına ihtiyacın kaçınılmazlığıdır. Ancak, devletin banka kuracak ve banknot ihraç edecek malî gücü olmadığı için de, uygun olan çözüm dış sermayeli-hazinenin ihtiyacını karşılayacak-güçlü bir finans kaynağı bulmaktır.59

Osmanlı hükümetinin ihtiyacı olan bankayı kuracak sermaye ise, üç kaynaktan sağlanabilirdi. Birinci kaynak, Galata bankerlerinden büyük sermayeye sahip olanlar, ikincisi, yabancı sermaye, üçüncüsü ise, devletin yeni kurallar koyarak bankalara sağlamış olduğu imkanlar.60 Bilindiği gibi; Osmanlı Devleti'nde banka kuracak sermaye birikimi olmadığı için dış kaynaklı bir banka kurulması zaruri olmuştur. Bunun için de en uygunu İngiltere'den yapılan iki borçlanmaya ve ilk demiryolu hattının yapılmasına aracılık eden İngiliz sermaye grubuna "Bank-ı Osmanî" adıyla yeni bir banka kurma izninin verilmesidir. 500 bin sterlin sermaye ile kurulan Bank-ı Osmanî "Mires" borçlanmasının ve hileli işlemlerin yarattığı 1860 bunalımı nedeniyle fazla çalışamamış ve 1863'de Bank-ı Osmani-i Şahane kurulduğunda sermayedarlar bu bankaya ortak olmuştur. Hiç şüphesiz, Abdülmecid döneminin sonlarında meydana gelen Mires Kredisi'nin başarısız sonuçlanmasında, Batı finans çevreleri ile onların yerli işbirlikçileri olan Galata bankerlerinin parmağı vardır. Çünkü, bu kredi ile piyasadaki kağıt paraların (kaimelerin) karşılığı ödenecek ve yeniden kağıt para (kaime) basmak mümkün olacaktı. Kağıt para denemelerinin başarılı olması, Osmanlı hükümetinin kendisine faizsiz kredi bulması anlamını ifade ettiği için, iç ve dış sermaye sahiplerini telaşlandırmıştır. Yani hükümetin başarısından korkan finans kapitali gerek içeriden (Galata) gerekse dışarıdan kağıt para ihracının başarısızlığı için çalışmışlardır. Eğer bunu başaramaz iseler istedikleri faiz oranı ile borç verebilecekleri bir yağlı kapıdan mahrum kalacaklardı.61 Galata hanları bir yana, bütün Beyoğlu ve

İstanbul yakası esnafı dahi, kaime spekülasyonuna koyulmuşlardı. Bunun sonunda kaybedenler, kuşkusuz hükümet ile birkaç İslâm-Türk devlet memuru ve yine İslâm-Türk esnafı olmuştur.

Böylece, Devlet bütçesinin sürekli açık vermesi, giderlerin sürekliliğine karşılık tarıma dayalı gelirlerin belli dönemlerde tahsil edilebilmesi sebebiyle dönemsel açıkların büyümesi, kambiyo düzeninin bozulması ve devletin malî saygınlığının zayıflaması Osmanlı Devleti'nin hazinesinin tam takır olmasına yetmiştir. Bundan ötürü devlet yine Galata bankerleri ve Batı finans çevrelerine muhtaç hale gelmiştir. Adeta Paul Leroy Beaulieu'nun; "Her Devlet Bankasının kuruluşunun menşei hazinenin müzâyakasıdır." Sözüne haklılık kazandıracak bir şekilde, "Bank-ı Osmani-i Şahane", Fransız sermayedarlarının da katılmasıyla, önemli imtiyazlar alarak 4 Şubat 1863 tarihli fermanla kurulmuştur.62 Hazine görevleriyle "Banknot İhracı" yetkisini de kapsayacak şekilde bankaya verilen imtiyazlar ise şöyle özetlenebilir:

Banka, Devlet bütçesini denetlemeye varacak ölçüde geniş yetkilerle donatılmıştı. Banka, yönetim kurulu üyelerinden birini bütçe komisyonuna göndermek hakkına sahipti. Devlet, bütçenin ayrıntılı bir örneğini her yıl bankaya vermek, gerek ülke içindeki gerekse ülke dışındaki bütün ödemelerini hiçbir banka kullanmadan Osmanlı Bankası aracılığıyla yaptırmak zorundaydı. Ayrıca, zorunlu ve olağanüstü durumlar dışında hükümet, Osmanlı Bankası'na verilen bütçede kayıtlı ödenekleri hiçbir biçimde geçemeyecekti.63

Hükümetin senyöraj hakkını elinden almak için Batı finans patronları tarafından kurdurulan Osmanlı Bankası, ayağının tozuyla konsolidlerin bir kısmını ve piyasadaki beşlik gümüş paraları, tedavülden kaldırmak için gerekli olan krediyi Fransa'nın ünlü bankası Crédit Mobilier ile birlikte sağlamayı garantiliyordu. Adına 1863 Kredisi denilebilecek bu kredi, aslında Osmanlı Devleti'nin senyöraj hakkını ele geçirmekten başka bir şey değildi. Kaimeler tamamen kalkmıştı, şimdi de bozuk pa

ra hakkını kontrol altına alacaklardı. Kaimelerin de yerini Osmanlı Bankası banknotları alacaktı. Aslında bu banknotların

Osmanlı adını taşıması göstermelikti. Fakat ne yazık ki, 1946'ya kadar tedavülde kalacak ve %20 ile %25 ankes karşılığı çıkarılan bu banknotlar sayesinde kazandığı paraları, bu banka aslında Osmanlı hükümeti ile hiç olmasa bölüşmesi gerekirken, zırnık bile koklatmadığı gibi, hükümetin kasadarlığını yapıyorum diye hükümet adına yaptığı her türlü tahsilat ve tediyattan harç ve komisyon bile almıştır.64

1863 sözleşmesinden sonra bu banka Osmanlı Devleti'nde büyük bir saygınlık kazanmış, devlet borçlanmalarının bütününe yakın bir kısmı bu banka aracılığı ile yapılmıştır.

Osmanlı Bankası Rüsum-i Sitte, Düyun-ı Umumîye ve Reji İdareleri ile Ereğli Maden Kömürü, Terkos, Liman ve Gaz Şirketlerinin kurulmasında önemli rol oynamıştır. Banka ayrıca demiryolu yapımlarında yabancı şirketlere verilen kilometre garantilerinin Osmanlı hükümetince kabulünü sağlamıştır.

1863'deki sözleşmede bankanın ayrıcalık süresi 30 yıl iken 1875'de 20, 1895'de 12 yıl eklenmiş ve 1925 yılına kadar uzatılmıştır.

İtibarî sermayesi 1863'de 2.700.000 sterlin iken 1875 sözleşmesiyle 10 milyon sterline çıkarılmıştır. Ödenmiş sermayesi ise 5 milyon sterlindir.

Osmanlı Devleti'nin 1874 yılından beri Merkez Bankası görevini üstlenen banka, Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar bir numaralı resmi devlet bankası olma kimliğini sürdürmüş ve bu görevini 1933 yılında, 11 Haziran 1930 tarihinde kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyet, Merkez Bankası'na devretmiştir. Banka bu tarihten itibaren özel ticarî banka olarak faaliyetlerine devam etmektedir.65

C. Spekülasyon Amaçlı Kurulan Bankalar ve Diğerleri

1860 yılında Galata bankerlerinden bir grup Malî Birlik (Union Financiere)'i, diğer bir grup ise, Mires'le birlikte Türkiye Bankasını kurmuştur. Ancak, bu kuruluşlar önemli bir çalışma göstermeden kapanmıştır.

1863-1875 yılları arasında bazı yabancı kuruluşlar ve Galata bankerleri gruplar halinde bir takım bankalar kurmuş, hazineye avanslar vermiş ve borçlanmalara katılmıştır.

Spekülasyon amacıyla kurulan bu bankalar, Avrupa'da görülen 1873 bunalımı, 1875'de Osmanlı Devleti'ni durdurması, Düyun-ı Umumîye'nin kurulması ve Rus savaşının yarattığı şartlar dolayısıyla kapanmak durumunda kalmışlar, Osmanlı ekonomisinde olumlu hiçbir iz bırakmamışlardır. Bu gelişme, kısmen yerli, kısmen yabancı sermayelerle malî kuruluşlar oluşturulduğunu, bu kuruluşların devleti sürekli borçlanmaya özendirdiğini, bazı hallerde de zorladığını ortaya koymaktadır.66

"Şark Şömendüferleri Bankası" Zurich'de birkaç bankanın katılmasıyla ve 35.000.000 İsviçre Franklık bir sermayeyle kurulmuştur. Amacı Baron Hirsch tarafından Viyana'da kurulan (1878) Şark Demiryolları Şirketi'ni Alman kontrolü altına almaktı. Bu amaçla Alman Bankaları Osmanlı Devleti'nde birer şube açarak nüfuz bölgeleri oluşturmaya çalışmışlardır.67 Banka bunda başarılı olmuşlar, Şark Demiryolu'yla birlikte, Anadolu-Bağdat Demiryolu, Haydarpaşa Rıhtımı ve Adana Tarsus-Mersin Demiryollarının denetimini elde etmişlerdir.

Nitekim Deutsche Bank'ın İstanbul'da şube açmasının asıl sebebi; devletten alacağı olanların alacağını tahsil etmek olmasına karşın banka, demiryolu, petrol, deniz taşımacılığı gibi şirketlere ortak olarak Almanya ekonomik örgütlenmesi ile Osmanlı Devleti'ni tanıştırmış oluyordu. Sermayeyi yatırım ve üretime yönlendiren Alman Bankaları aslında ihtiyaçları olan tahıl, sebze ve petrolü Anadolu ile Mezopotamya'yı koloni haline getirerek elde etmek istiyorlardı.68 Her ne kadar koloni oluşturma amacında olsa da destek alımları ve ulaştırma politikası ile Osmanlı sanayiinin gelişmesine katkıda bulunan Alman Bankaları Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra büyük bir zararla tasfiye edilmiştir.

1891 yılında Midillili bir tüccarla İstanbullu bir banker Midilli Bankası'nı kurmuşlardı. Banka, Koço kumpanyasına ait gemilerle Zonguldak Kömür Madenlerini devralmış, Midilli'de

Atina'da ve ülkenin çeşitli limanlarında şubeler açmıştı. Gemilerle kömür ocaklarının işletilmesine sermayesinin büyük bir bölümünü bağlayan bu banka 1902 ve 1903 yıllarında zarar etmeye başlamış, sonraki yıllarda tasfiye edilmiştir. Üretime yönelmiş ender bankalardan biri olmuştur.

Fransız ve Avusturya bankalarının katılmasıyla Selanikli Yahudiler ve İtalyan uyruklu bazı kişilerce 1888'de Selanik Bankası kurulmuştur. Sonradan diğer Avrupalı bankalar Selanik Bankası'nı devralmıştır.

Türkiye Ticaret ve Sanayi Bankası 1910 yılında Türkler ve Levantenler tarafından kurulmuş 550.000 lira sermayeli bir şirkettir. Bankacılık işleri yanında hükümete borç verme ve hükümet adına bütün vergileri tahsil etme işleriyle uğraşan bu banka, 1914 yılında çalışmalarını sona erdirmiştir.

1910 yılında 100 bin lira sermaye ile kurulan Osmanlı Ticaret Bankası savaş içinde çalışmalarına son vermiştir.

Bunların dışında Avrupa ülkelerinde kurulan bankalardan bir çoğunun Osmanlı Devleti sınırları içindeki yerlerde şube açtıklarını belirtmek gerekir. Bunlar genellikle nüfuz bölgelerine yönelmişler ve o bölgelerde etkinliklerini sürdürmüşlerdir.

Yabancı bankalar ve şubeler genellikle iki amaç için kurulmuşlardır. Ekonomik amaç: Osmanlı Devleti'nin yabancılara verdiği demiryolu, maden ve diğer ekonomik ve malî ayrıcalıklardan yararlanmak ve Osmanlı ekonomisini denetim altına alma isteğidir. Siyasal amaç: parçalanmasına kesin gözüyle bakılan Osmanlı Devleti'nin ilgilendikleri bir bölümünü denetim altına almaktır. Yabancı bankalar genel anlamda bu amaçlarını gerçekleştirmişlerdir.

B. Osmanlı Devleti ve Millî Bankacılık

II. Meşrutiyet dönemi iktisadî hayatında millî nitelikte dönüşümlerin oluştuğu bir diğer alan bankacılıktı. İttihatçılar kredi kurumlarının ülke ekonomisinde oynadıkları rolü görmüş, özellikle yabancı sermayenin etkin olduğu bu kesimin denetlenmesi gereğine inanmışlardı. Bu dönemde ittihatçıları millî bankacılığa yönelten

sebep, devlet bankası görevini üstlenmiş olan Osmanlı Bankası'nın üzerine almış olduğu sorumluluğu yerine getirmemesidir. Banka görevini yapmak şöyle dursun, özellikle harp yılları şartlarından istifade ederek kendine çıkar sağlamaya çalışmıştı. Bu tutum İttihat ve Terakki'yi bankacılıkta yeni çözümler aramaya yöneltmiştir.69

Şöyle ki; büyük imtiyazlar verilerek 1863'de kurdurulan Bank-ı Osmani-i Şahane, bir Devlet Bankası olarak her türlü resim ve harçlardan muaf tutulmuştu. Bu özelliği ile dikkat çeken bankanın Osmanlı Devleti'nin ihtiyacı olan resmî Merkez Bankası niteliğini taşıdığını söylememiz pek mümkün olmayacaktır. Çünkü, banknot ihracı imtiyazını tekelinde bulundurmasına rağmen hazinenin ihtiyaç duyduğu hallerde banknot basmamış70 ve kısa dönemli borçlanmalara da gitmeyerek devletin kazancını değil de ortaklarının kârını ön planda tutmuştur. Banka sadece bir devlet bankasından beklenen devletin hazinedarlığı görevini büyük ölçüde yerine getirmiştir. Bu uygulamasına rağmen Osmanlı Bankası, Düyûn-ı Umumiye idaresi ile birlikte, son dönem Osmanlı ekonomisinin temel kurumlarından birisidir. Millî bankacılık anlayışını ise Osmanlı yönetimi Ancak, II. Meşrutiyet sonrası gelişmeler sonucu benimseyebilmiştir.71

Bu anlayışın benimsenmesinde hiç şüphesiz 1913'de iktidarı ele geçiren İttihat ve Terakki Partisi'nin büyük payı olmuştur. Çünkü İttihatçılar, ayrılıkçı hareketlerin organize olduğu bir dönemde "devlet nasıl kurtarılır" sorusuna 1908'de Meşrutiyet ilân ederek "merkezî yönetimin güçlendirilmesi" görüşü ile cevap vermiş olmalarına rağmen; ekonomide serbestçi ekole yakın durup şahsî teşebbüsü desteklemişlerdir. Ülkedeki yabancı sermayenin etkinliğinin azaltılması için de, Türk girişimcilerin devlet eliyle güçlendirilmesini ve de zenginleştirilmesini temel amaç addetmişlerdir.72 Diğer bir ifade tarzı ile Türk sermayedarlar ortaya çıkarmaya çalışmışlardır. İttihatçıların açmış oldukları bu çığır daha sonra devletin bir merkez bankasına sahip olması görüşünü ortaya çıkarmıştır. Bir devlet bankası olan Osmanlı Bankası'nın yabancı sermayeli olması, savaş yıllarında millî sermayeye dayalı bir bankaya olan ihtiyacı Osmanlı yönetimine acı bir tecrübe ile

öğretmiştir. Çünkü, 1908 yılına kadar İstanbul Emniyet Sandığı ile Ziraat Bankası dışında millî bir banka kurulamamış, bankacılık işlerine yabancılar egemen olmuştur. 1908 yılından sonra ise, birçok küçük millî banka kurulmuştur.73 Ancak, millî nitelik taşıyan devlet bankası kurma teşebbüsleri 1914'te başlamış, önce Evkaf, sonra Osmanlı İtibar-ı Millî bankaları kurulmuştur. İktisadî gücü giderek artan Anadolu tüccarı ise 1909'dan itibaren çeşitli şehirlerde yerel bankalar ve kredi kooperatifleri kurmuşlardır.74

Bu bankalar arasında önce Tuna vilâyetinde Mithat Paşa tarafından kurulan ve sonradan ülkenin diğer yerlerinde de açılan Menâfi Sandıkları 1888'de bir araya getirilmiş ve merkezi İstanbul olmak üzere Ziraat Bankası kurulmuştur. İstanbul Emniyet Sandığı da yine Mithat Paşa tarafından 1868'de kurulmuştu. Bu iki bankanın yanı sıra İttihatçıların çok önem vererek kurdukları Osmanlı İtibar-i Millî Bankası kurulmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde kurulan millî banka pek azdır. Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası'nı ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Anadolu'da kurulan küçük bankaları dikkate almaz isek geriye millî banka olarak sadece Ziraat Bankası ile İstanbul Emniyet Sandığı kalır. Yeni Türk devletinin kuruluşuna kadar, Ziraat, Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası ve İstanbul Emniyet Sandığı dışında önemli bir millî banka kurulamamış, kıyı şehirlerdeki ticaret merkezlerinde, siyasî ve ekonomik amaçlı yabancı bankalar egemen olmuşlardır. Onun için, Osmanlı Devleti'nin çöküşünde yabancı bankaların önemli rollerinin olduğunu söylemek kehanet olmasa gerek. Çünkü bu bankalar üretime ve ülke çıkarlarına yönelik bankacılık anlayışından çok kendi çıkar çevrelerinin kârlarını düşünmüşlerdir. Buna karşı Anadolu'da kurulan millî bankalar, sermayelerinin az olmasına rağmen, üretime ve ülke çıkarlarına yönelik bankacılık anlayışını II. Meşrutiyet'ten sonra geliştirmeye başlatmışlardır.75 Yüzyıllar boyu İstanbul ve İzmir gibi ticaret

merkezlerinde kurulan yabancı bankaların sermaye birikimini kendilerine mal eden gayr-i Türk sermaye sahipleri -ki bunlar ya ecnebi ya da, azınlık kesimden oluşan banker ve sarraflardır- Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücâdele sırasında bu sermayeleri yurt dışına

çıkarmışlardır.76 Anadolu'da kalan sermaye ise kurulan milli bankalardır. Bu bankalar aynı zamanda Anadolu'da doğmakta olan orta sınıfın İttihat ve Terakki ile olan organik bağının da somut bir göstergesidir. Çünkü İttihatçıların benimsediği milliyetçilik anlayışı ile millî bankalara öncülük edilmiştir. Bununla da yetinmeyen İttihatçılar üyelerini bankacılığa özendirilmiş, kuruluşları sırasında gerek maddî, gerekse manevî her türlü kolaylığı sağlayarak para ve kredi sistemini millileştirmeyi amaçlamıştır.77

İttihat ve Terakki'nin bu gayretleri sonunda kurulan millî bankalar sayesinde Müslüman eşraf ve çiftçi yabancı ve gayr-i müslîm tüccar karşısında pazarlık gücü kazanmış, eskiden yok pahasına simsara, tefeciye ya da murabahacıya kaptırdığı malını değerinde satabilme şansına kavuşmuştur. Böylece, o güne kadar yabancıların ve azınlıkların mesleği olarak görülen bankacılık, bankerlik ve sarraflık giderek Müslüman-Türk eşrafının eline geçmeğe başlamıştır. Ancak, bu bankaların yabancı bankalara göre ne derece küçük ve güçsüz oldukları sermaye miktarlarından anlaşılmaktadır.

Sonuç

İnsanlık alemini ilgilendiren her köklü değişim beraberinde; yeni bir dünya, yeni bir ekonomi anlayışını da getirmiştir. İlkel toplumdan yerleşik topluma dönüşümü sağlayan ziraat inkılâbı aynî ekonomi modeli ile İlkçağ medeniyetlerinin ortaya çıkmasında itici güç olurken; mübadele araçlarının gelişmesi ve değerli madenlerden yararlanma (madeni para) Ortaçağ medeniyetlerinin oluşumuna büyük katkı sağlamıştır. Yeni ve Yakınçağ'ın en önemli itici gücü ise, itibarî nakdî/paralı ekonomiler olmuştur. Dünya toplumlarından bu değişimlere hazırlıklı olanlar ya da, değişime ayak uyduranlar kendi medeniyetlerini oluşturmuşlar, değişmemekte direnen toplumlar ise, tarihin kendilerine ayırmış olduğu sayfalardaki yerlerini almışlardır.

Ortaçağ'ın hakim gücü olan Osmanlı Devleti de, kendinden önceki medeniyet merkezlerinin oluşumunda gözlenen kendine has bir devlet modeli geliştirerek XVI. yüzyıl başlarından itibaren Orta Doğu ve Balkanlar'ın hakimi durumuna gelmiştir. Ancak, XVIII. yüzyılda başlayan ve iki yüzyıl içinde dünyanın tarımla uğraşan

nüfusunu radikal biçimde azaltarak, insanı artan ölçüde hizmet ve mamul mal üreticisi haline getiren Sanayi İnkılâbı, dünyada büyük bir değişimin yaşanmasına sebep olmuştur. Bu radikal değişim beraberinde yeni bir ekonomik modeli de getirmiştir. Artık değeri kendinden menkul para (madenî para) sisteminin yerini itibari para (kağıt para) sistemine terk ederek yeni kredi ve finans kurumlarının oluşumuna zemin hazırlamıştır. Bu değişimin öncüleri olarak karşımıza çıkan Batı Avrupa devletleri, çağın icaplarına uygun olan kredi ve finans kurumları olan devlet bankaları ve büyük sermaye sahipleri (bankerler) vasıtası ile yeni bir refah toplumu oluşturarak medeniyet merkezi olma yolunda büyük bir adım atmışlardır.

Osmanlı Devleti, 3 Kasım 1839'da ilan edilen Gülhane Hatt-ı Humayunu ile kronik hale gelmiş olan problemlerini çözüme ve dünyada gelişen yeni oluşumlara ayak uydurma gayreti göstermiştir. Bu amaçla Tanzimatçılar tarafından birçok reform denemesi yapılmış, maliye idaresinde merkeziyetçiliği yerleştirerek modern bir malî sistem oluşturma girişiminde bulunulmuştur. Bu girişime rağmen eski yapı büyük ölçüde korunmuş ve Tanzimatçıların öngörmüş oldukları malî ıslahatı gerçekleşmemiştir.

Böylece XIX. yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı Devleti'nde fazla bir durum değişikliği olmamıştır. Gerçi iltizam sisteminin uygulanmasında bir değişiklik yapılmış; iltizam eskisi gibi valilere ve taşra yöneticilerine verilmemeye başlanmıştır.

Tanzimat'tan sonra iltizam sisteminin düzenlenmesi, reayanın hayatında bir değişiklik meydana getirmemiş, sadece malî merkeziyetçiliğe doğru bir adım atılmasını sağlamıştır. Para sistemindeki yarı başarılı düzenlemeler de bu bütün içinde değerlendirilmelidir. Nitekim küçük işletmelere kadar uzanacak bir kredi ve finans kurumunun oluşturulamaması nüfusun çoğunluğunu oluşturan reaya ve küçük kasabalı zanaatçıları tefecilerle karşı karşıya bırakmıştır. Tefeci kendi ilişkide olduğu köyün reayasının yıllık ihtiyaçlarını temin eder, düğün ve ölüm giderlerini karşılar ve alacağını hasat zamanı pazarlamasını da düzenlediği reayanın ürününden çıkarırdı. Reayanın gözünde tefeci bu bakımdan bir zalim

ve sömürücü değildir. Öyle ki, tefeciler, zaman zaman reayanın devlet memurlarıyla olan sorunlarını da hallederlerdi. Kasabaların bu zümresi aynı zamanda devlet ile halk arasında bir bağ görevi görmekteydi. Devlet karşısında tefeci, çok dikkatli davranırdı. Serveti çoğalan adam açgözlü memurların boy hedefi olurdu. Bu nedenle kasaba ve köy düzeyindeki tefeci sermaye hiçbir zaman daha büyük yatırımlara yönelmezdi. Yatırım bir yana, daha gösterişli bir tüketimi ve hayat tarzını dahi denemezdi. XIX. yüzyıla kadar Osmanlı toplumunda zenginlik saklanırdı. Tanzimat döneminden sonradır ki, bazı büyük merkezlerde servetler kendini yatırım alanında kısmen gösterebildi. Bununla beraber ülkenin geniş kısmında yeni zengin ve nüfuzlu sınıfların ortaya çıktığını söylemek güçtür. Taşranın önde gelenleri gene eskisi gibi toprak sahipleri, vakıf mütevellileri, dergah şeyhleri ve bazı yerlerde gayrimüslimlerden birkaç varlıklı tüccar gibi alışılmış tiplerdi.

Reaya ve küçük zanaatkar kendi için üretir; fazla ürettiğini başka gerekli malzeme ile değiştirirdi. Genellikle gelecek senenin hasadından bu senenin bazı ihtiyaçlarını karşılar, pazar ekonomisiyle ilişkisi çok sınırlı olarak yaşardı. Bu mütevazı ve azla yetinen (kanaatkar) hayatı yaşayan halk aynı zamanda Avrupa kıtasının en fakir ülkesinin insanlarıydı. Çünkü Osmanlı Devleti, hiçbir zaman sermaye birikimini özendirmemiş ve devletin gücü karşısına dikilebilecek bir gücün oluşmasına fırsat vermemiştir. Bu uygulama Batı'da oluşan sermaye sahibi orta sınıfın (burjuvazi) Osmanlı'da oluşmamasının en önemli sebebiydi. Yerli sermayedarlara sahip olamayan devlet; gerek yatırımlar ve gerekse savaş giderleri için borçlanma gereği hissettiğinde gayrimüslim tebaa ve dış devletler haricinde borç bulacağı bir kapı bulamıyordu. Nitekim ilk dış borçlanmaya Kırım Savaşı'nın getirdiği sıkıntıyla giren Osmanlı Devleti iki kaynaktan borçlandı: İçeriden ve dışarıdan. İç borçlanmayı "Galata bankerleri" adıyla bilinen zengin gayrimüslim para sahiplerinden yaptı. Aslında bu kesimle devletin para ilişkileri yeni değildi.

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde ilk banka işlemlerine Levantenler girişmiştir. Sarraflık yüzyıllar boyu bu kesimin

denetiminde yürütülmüştür. Osmanlı Bankası'nın faaliyete geçişine kadar, maliye tarihimizde önemli yer tutan Galata bankerleri çoğunlukla işte bu Levantenlerden oluşmaktaydı. Loranda Tubini, Korpu, Baltazzi, Stefanoviç, Shilizzi, Negroponte, Coronio ve Alberti bunların en tanınmışlarıydı. Levantenlerin yanısıra Kamondo, Fernandez gibi Yahudi, Ogenidi Mavrogordato, Zarifi, Zafiropulo ve Lasto gibi Rum, Köçeoğlu, Mısıroğlu gibi Ermeni bankerler Osmanlı Devleti'nin son döneminde etkindiler.

Osmanlı Devleti'nde bankacılık, kendi dış ticaretini örgütlemek ve desteklemek için banka sermayesine ve teminatına ihtiyaç duyan dış devletler tarafından kurulmak ve geliştirilmek istenmiştir. Bununla beraber ilk bankanın kuruluşu dıştan gelen taleplerden çok 1844'te yapılan para reformuyla ilgilidir. Dış ödemelerde Osmanlı parasının değerinin stabilize edilmemesi bankacılığın örgütlenme sebeplerinin başında gelir. Bu sebeple ilk banka olan Bank-ı Dersaadet (Bank de Constantinople) hükümetin anlaştığı Alleon ve Baltazzi adlı iki Galata bankeri tarafından kurulmuştur.

Osmanlı bankacılığı genelde para işlemlerinin ötesinde bir faaliyet gösterememiştir. İkinci Meşrutiyet'e kadar Osmanlı ekonomisini örgütleyen bankaların çoğu yabancıydı ve bunlar ne yerli tüccarın gelişmesi, ne de sanayiin kurulması için gerekli yatırımları destekleyen kredi kuruluşları olamadılar. Yüzyılın sonunda bankacılık piyasasına giren Deutsche Bank ve diğer Alman bankaları da anavatanlarında ve diğer Avrupa ülkelerinde endüstriye destek oldukları halde, Osmanlı ülkesinde çok farklı bir çalışma tarzı izlemişlerdir. İstanbul'daki Deutsche Bank'ın rakip bankalara göre bankacılık alanına getirdiği en önemli yenilik, devletten alacağını tahsil edemeyen müzmin alacaklıların parasını yüksek komisyonlarla kurtarmak olmuştur. Bankacılığın bu niteliği sebebiyle kredi piyasası örgütlenememiş; reaya ve küçük girişimcilere kadar uzanan bir iş alanını oluşturamamıştır.

Ortaya çıkan bu durumdan istifade ederek Osmanlı Devleti'ni malî denetim altına almak isteyen bankerler, spekülatif oyunlarla havadan para kazanma yoluna gitmişlerdir. Bu durum Devlet'in, hem yabancı finans kurumlar tarafından, hem de azınlık bankerler

tarafından sömürülmesine yol açmakla kalmamış, Tanzimat ve Islâhat fermanlarıyla azınlıklara siyasî ayrıcalıklar vermesine kadar uzanmıştır.

Bütün bu gelişmelerin yaşandığı bir ortamda İngiliz-Fransız sermayesi ile kurulan Osmanlı Bankası, bir nevi devlet bankası görevini üstlendiğinden, sarraflar ve Galata bankerleri tarafından pek hoş karşılanmadı. Önce ticaret bankası olarak kurulan ve kısa sürede devlet bankası olarak hizmet veren Osmanlı Bankası geniş yetkilerle donatılmıştı. Nitekim 1875 sözleşmesi hissedarlar genel kuruluna sunulurken, bankaya tanınan imtiyazların dünyada benzerinin olmadığından övgüyle söz edilmiştir.

Osmanlı Bankası kurulduğu tarihten itibaren Osmanlı Devleti'nin malî ve iktisadî yapısını önemli ölçüde etkilemiştir. Devletin borçları arasında Osmanlı Bankası'nın katkıda bulunmadığı bir borç hemen hemen yok gibidir. Duyun-u Umumiye-i Osmaniye'nin ilk şekli olan Varidat-ı Sitte (Rüsum-u Sitte) İdaresi (1879-1880) Osmanlı Bankası önderliği ile kurulmuştur. Duyun-u Umumiye İdaresi'nin bizzat kendisi, varlığını kısmen de olsa Osmanlı Bankası'na borçludur. Osmanlı topraklarında demiryolu yapımı için uygulanan "kilometre garantisi" teminat usulü de Osmanlı Bankası'nın buluşudur.

Ancak Osmanlı Bankası'nın I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte gösterdiği zorluklar, Türk maliyecilerini, iktisatçı ve düşünürlerini milli bir banka kurma yoluna itti ve bu yönde çeşitli yayınlar yapılmasına vesile oldu.

Bütün bu gelişmelere rağmen Osmanlı Bankası ayrıcalığını 1935 yılına kadar sürdürmüştür. Osmanlı hükümetinin banka ile sözleşmesini uzatmasının sebebi, uluslararası malî piyasalarda kapitülasyonların kaldırılmasından dolayı meydana gelen endişelerin daha da derinleştirilmemesidir. Ancak, kurulacak olan bir milli bankanın Osmanlı Bankası'nın fonksiyonlarını üstlenmesi için de elinden gelen gayreti yapmaya da çalışmıştır.

Bu amaçla 1917 yılı başında 4 milyon lira sermaye ile "İtibar-ı Milli Bankası" ile taşrada milli bankalar kurulmaya başlandı. Bunlara örnek olarak Konya Milli İktisat Bankası'nı, Kayseri Köy İktisat

Bankası’nı, Milli Aydın Bankası’nı ve Manisa Bağcılar Bankası’nı vermemiz mümkündür.

Netice olarak bütün bu gayretlere rağmen zamanında gerekli tedbirlerin alınamamış olması, önce devlet bütçesinin ardından da, toplumu meydana getiren bü-tün sınıfların yaşam şartlarının olumsuz yönde değişimini engelleyememiştir. Toplumda yeniden yapılanmayı sağlayacak kredi kurumlarının oluşamaması aracı kurumların oluşumuna imkan sağlamıştır. Böylece mevcut sistemin boşluklarından yararlanan bu kuruluşlar, yatırımı teşvik edecek kredi kurumlarının oluşmasına da imkan vermemiştir. Nitekim bu yapı bozukluğu Osmanlı’dan günümüze devam etmektedir. Hâlâ bankanın ana fonksiyonu olan, borç verenlerle borç alanlar arasında bir aracı gibi hareket etmek; yani fonların, harcamalardan fazla geliri olanlardan carî harcama planları mevcut kaynaklarını aşanlara doğru akmasını sağlama sistemi oturtulamamış bir görünümdedir.

1 Reaya: Osmanlı Devleti’nde toprak ile uğraşanlara verilen genel addır. Toprağa bağlı köylü.

2 Bu hususta bkz. Mehmet Genç, Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, ss. 211-293; Edhem Eldem, Osmanlı Bankası Tarihi, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000, s. 13.

3 XVII. yüzyıl Osmanlı toplumu için bir bunalım çağının başlangıcıdır. Çünkü Osmanlı Devleti devlet adamı kıtlığı (kaht-ı ricâl) yaşamaktaydı. Nitekim devrin önemli devlet adamlarından Defterdar Sarı Mehmet Paşa: “Beceriksiz vezirlerin bozuk idâreleri sebebiyle memleket büyük bir hastalık ve çeşit çeşit belâlar musallat olmuş, devlet işlerinde karışıklıklar görülmüş ve bazı zorba, kötü kimselerin taarruz elleri ve çirkin işlerinin darbesiyle, devletin gül bahçesi yaralanıp dağılmakla, gül yüzlü hükümet güzelinin şuuru perişan, hilâfet ve saltanatın kuvveti, kan almaya ve kusmaya muhtaç olmakla, bu korkunç belânın ortadan kaldırılması için, Aristo tedbirli bir vezirin, güzel ve makbul düşüncelerine ihtiyaç duyulmuştu. ” şeklinde özetlemektedir. Defterdar Sarı Mehmet Paşa,

Zübde-i Vekayiât, Sadeleştiren, (Abdulkadir Özcan), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, s. 22.

4 Osmanlı Devleti'nde meydana gelen bozukluklar ve bu durumdan kurtuluş çarelerini öneren devrin padişah ve aydınların görüşlerinin ayrıntıları için bkz:

- Halil İnalcık, "Adaletnâmeler", Belgeler 3-4, TTK Yay., Ankara 1949, ss. 49-145.

- Ayn-ı Ali Efendi, Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân, (40 sayfalık bir önsözle Yay. M. Tayyib Gökbilgin), İstanbul 1979.

- Koçi Bey, Koçi Bey Risalesi (Telhîsât der Ahvâl-i Âlem-i Sultân Murâd Han), (Yayına Haz. Zuhuri Danışman), MEB, Türk Kültürü Kaynak Eserleri Dizisi, İstanbul 1972.

- Katib Çelebi, Mîzânü'l-hakk fi İhtiyari'l-ehakk, (Yayına Haz. Orhan Şaik Gökyay) MEB, Türk Kültürü Kaynak Eserleri Dizisi, İstanbul 1972.

- Katib Çelebi, Dusturu'l Amel Li İslahi'l Halel (Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar), bkz. Zeki Aslantürk, Naîma'ya Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı, İstanbul 1997, ss. 195-210.

- Defterdar Sarı Mehmet Paşa, Devlet Adamlarına Öğütler, (Sadeleştiren, Hüseyin Ragıp Uğural), T. C. Kültür Bakanlığı Başvuru Kitapları, 4. b., Ankara 2000.

- Yaşar Yücel, Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar (Kitâb-i Müstetâb-Kitabu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfii'l-Müminîn-Hırzü'l-Mülûk), TTK Yay. Ankara 1988.

5 Osmanlı Devleti'nin ıslâhatçı padişahlarından olan III. Selim'e başta Sadrazam Koca Yusuf Paşa olmak üzere, ulemadan ve ricalden 17 kişinin layiha sunduğu bilinmektedir. Bu layiha sunanlardan Kazasker Tatarcık Abdullah Efendi ile Defterdar Şerif Efendi malî ve iktisadî meselelerden bahsetmiştir. Layihalar ve özet

bilgileri için bkz. Yusuf Akçura, Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. Asırlarda), TTK. Yay., Ankara 1985, ss. 40-48.

6 Osmanlı Devleti'nin çöküş döneminin en ilginç evreleri olan III. Selim, II. Mahmut ve Abdülmecit dönemleri ıslahat hareketleri ile Devletin çöküş sebepleri ve bu çöküşten kurtarma çabalarının vakanüvis tarih anlayışından farklı yorumu için bkz. Ahmet Rasim, Osmanlı İmparatorluğu'nun Reform Çabaları İçinde Batış Evreleri, (Yay. Haz. H. Veldet Velidedeoğlu), Çağdaş Yay. İstanbul 1987.

7 Halil Cin, Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, 3. b., Konya 1992, s. 404.

8 Genç, a.g.e., s. 99-100.

9 Ahmet Güner Sayar, Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, 2. b., Ötüken Yay. İstanbul 2000, ss. 68-83.

10 Haydar Kazgan vd., Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi I, İMKB Yay., İstanbul 1999, ss. 192-211; Ayrıca Osmanlı ekonomisinde vergi ihalesi ve evriminin ayrıntıları için bkz. Murat Çizakça, İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, ss. 123-170.

11 Şevket Pamuk, Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000, s. 21-22.

12 Ahmet Tabakoğlu, Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi, Dergah yay. İstanbul 1985, s. 280.

13 Ayrıntılı bilgi için bakınız, Halil Sahillioğlu, "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Darphane Mukataaları", İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası XXIII, nr. 1-2, İstanbul 1963, ss. 145-218.

14 Ayrıntılı bilgi için bakınız, Şükrü Baban, "Tanzimat ve Para", Tanzimat I (Komisyon), Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1999, ss. 233-262.

15 Başbakanlık Osmanlı Arşivi BOA İrade Dahiliye(İ. DH), nr. 14211.

16 Her ne kadar 1830'lu yıllarda yabancıların banka kurma girişimleri olmuşsa da, Osmanlı Devleti'nde kurulan ilk banka -gayri resmi de olsa- 1842 yılında İsveç konsolosunun himayesiyle yabancı tüccarların bir araya gelerek kurmuş oldukları Symrna Bank (İzmir Bankası)'dır. Osmanlı Devleti'nin müsaadesi olmadan kurulan bu banka aynı yıl içerisinde kapatılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Al, "Osmanlı Devleti'nde İlk Banka İzmir Bankası (Symrna Bank)"

17 Tabakoğlu, a.g.e., ss. 276-286.

18 Sayar, a.g.e., ss. 119-127.

19 İslam dini; hem Kuran-ı Kerim hem de, Peygamberi Hz. Muhammed'in yaşantısı ile ticareti teşvik etmiş ise de; Ortaçağ'da Sufiliğin yayılması sonucu ortaya çıkan kazanma hırsının ve sermaye birikiminin insanları ibadetten alıkoyacağı korkusu Müslümanları ticaret yapmaktan alıkoymaktaydı. Sabri F. Ülgener, İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, 3. b., Der Yay., İstanbul 1991, ss. 77-80.

20 Ali Akyıldız, Tanzimat Dönemi Merkez Teşkilâtında Reform, Eren Yay., İstanbul 1993, s. 106-107.

21 Levanten: Osmanlı ülkesine yerleşen yabancı uyruklu tüccarlar.

22 Pamuk, a.g.e., s. 220.

23 Necibe Sevgen, "Nasıl Sömürüldük? Sarraflar", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, İstanbul Ekim 1968-Eylül 1969, nr. 13-24.

24 Haydar Kazgan, "Galata Bankerleri", Para Dergisi, Yıl 1981 nr. 1-12 ve yıl 1982, nr. 13-19; daha sonra bu çalışma; yeni bilgi ve belgeler eklenerek müstakil birer eser olarak: Galata Bankerleri, Türk Ekonomi Bankası Yay., İstanbul 1991 ve Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995 adları ile yayınlanmıştır.

25 İlk Osmanlı altın parası Fatih zamanında (1479) bastırılmıştır. Ali Akyıldız, Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kâğıt Para ve Sosyo Ekonomik Etkileri, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 18.

26 Bu dönemde, Rumeli’de; Edirne, Gelibolu, İstanbul, Kratova, Novar, Serez ve Üsküp’te olmak üzere 8, Anadolu’da da; Ankara, Amasya, Ayasuluk, Bolu, Bursa, Karahisar, Kastamonu, Konya, Kütahya, Tire ve Trabzon’da olmak üzere iki yerde toplam 19 darphane vardı. Bunların içerisinde yalnız, Edirne, İstanbul ve Serez darphanelerinde altın sikke darp edilmekteydi. Sevgen, a.g.m, nr. 13, s. 47; Sahillioğlu, a.g.m., s. 154.

27 Sevgen, a.g.m., nr. 13, s. 56-57, ayrıca defterin tanıtımı ve ayrıntılı bir tahlili için bkz. Sahillioğlu, a.g.m., ss. 145-156.

28 BOA Maliyeden Müdevver Defterleri nr. 17892, Belge 10’dan aktaran [akt], Sevgen, a.g.m., s. 57.

29 Çağatay Uluçay, Padişahların Kadınları ve Kızları, TTK. Yay., Ankara 1980, s. 40; Aynı yazar, Harem, TTK. Yay., Ankara 1985, s. 145-146.

30 Pamuk, a.g.e., s. 218.

31 Kazgan, a.g.m, nr. 1, s. 60.

32 Donald Quataert, Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908), (Çev. Sabri Tekay), Yurt Yay., Ankara 1987, s. 13.

33 Halil İnalcık, Mustafa Reşit Paşa’nın devlet otoritesini ıslâhatı uygulayacak bir bürokrasinin elinde toplanması suretiyle modernleştirmenin gerçekleşebileceği inancında olduğunu belirtir. Bu amaçla da Tanzimat devrinin bürokrasi devri olduğunu öne sürer. Bkz. Halil İnalcık, Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi, Eren Yay. 2. b. İstanbul 1996, s. 353-354.

34 Sarraf-yönetici ilişkilerini aydınlatan bir çok belgeye Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde ulaşmak mümkündür. Mesela; BOA. A. DVN nr. 20/4’de kayıtlı buyruldu Hâcegân-ı Dîvân-ı Hümâyûn’dan Hacı Sadık Bey’in Sarraf tâ’ifesinden Yakof ile ilişkilerini ortaya koyarken; diğer bir Hâcegân-ı Dîvân-ı Hümâyûn mensubu Mehmed Şakir’in sarraf Kirkor ile borç alacak ilişkisini BOA. A. DVN nr. 19/33’de kayıtlı buyruldu ortaya koymaktadır.

35 Kazgan, “Yüksek Kademe Memur ve Yöneticilerin Galata Bankerleri ile İşbirliği”, Ay. Es. nr. 2, s. 54-55.

36 Donald C. Blaisdell, Osmanlı İmparatorluğu’nda Avrupa Malî Denetimi “Düyunuumuye”, (Çev. A. İhsan Dalgıç), Doğu Batı Yayınları, İstanbul 1979, s. 18.

37 Cevdet Paşa, Tezâkir 1-12, (Yay. Haz. Cavid Baysun), TTK yay., Ankara 1986, s. 19.

38 Cevdet Paşa, a.g.e., I, s. 20.

39 Rivayete göre M. Reşit Paşa’yı kalpten öldüren Kamondo’dur. Çünkü Kamondo, Paşa’yı ziyarete geldiğinde Paşa hamamdadır. Kendisine haber verildiğinde, Paşa’nın aklına borçları gelerek büyük heyecan ve üzüntüye kapılması kalbinin durmasına sebep olduğunu akla getirmektedir. Bkz. Kazgan, a.g.m., s. 56.

40 Mine Erol, Osmanlı İmparatorluğu’nda Kağıt Para, TTK Basımevi, Ankara 1970, ss. 15-27.

41 Doğan Avcıoğlu, Türkiye’nin Düzeni (Dün, Bugün, Yarın), Bilgi Basımevi, Ankara 1969, s. 61.

42 Ahmet Tabakoğlu, Türk İktisat Tarihi, 2. b., Dergah Yay., İstanbul 1994, s. 57.

43 Phyllis Deane, İlk Sanayi İnkılâbı, (Çev. Tevfik Güran), TTK Yay., Ankara 1988, s. 161.

44 Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, TTK yay., Ankara 1994, s. 159.

45 Haydar Kazgan, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk Bankacılık Tarihi, Türkiye Bankalar Birliği Yayını, İstanbul 1997, s. 25.

46 Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde bu konuda birçok belge bulmak mümkündür. Sadece bir örnek olması bakımından aşağıda Zarifi ve Baltacı Teodaraki adlı bankerlerden alınan borçlara dair belgeler zikredilmiştir:

-13 Safer 1276/30 Ağustos 1859 tarihli BOA İrade Meclis-i Mahsus [İ. MM] nr. 657; 12 Ramazan 1276/23 Mart 1860 İ. MM. nr.

781 ve 12 Ramazan 1276 nr. 782. Ayrıca 18 Safer 1296/11 Şubat 1879 tarihinde %10 faiz ve %1 komisyon ile banker Zarifi'den 200.000 lira borç alınmıştır. İ. MM. nr. 2848 ve İ. DH. nr. 63598.

47 Akyıldız, a.g.e., s. 78-79.

48 Ayrıntılı bilgi için bkz. Haydar Kazgan, "Galata Bankerleri VIII (Galata Borsasında Hava Oyunları, İlk Borsa Nizamnamesi, İlk Borsa Komiseri Abidin Bey'in Anlattıkları)", Para Dergisi, nr. 8, Ocak 1982, ss. 62-65.

49 Şükrü Suvla, "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", Tanzimat I (Komisyon), Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1999, s. 268.

50 Şevket Pamuk, Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914, İstanbul 1987, s. 211.

51 Kazgan, a.g.m, nr. 1, Haziran 1981, s. 60.

52 Kazgan, a.g.m., nr. 2, Temmuz 1981, s. 55.; Stefanos Yerasimos, Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, (Çev. Babür Kuzucu) 2. Kitap, 4. b., İstanbul 1980, s. 73-74.

53 BOA. İ. DH. nr. 14211.

54 BOA. İ. DH. nr. 14211.

55 14 Şaban 1267/14 Haziran 1851, BOA. İ. DH. nr. 14211.

56 Haris Exertsoglou, Greek Banking in Constantinople 1850-1851, Yayımlanmamış Doktora Tezi, King's College, London University, 1986, s. 123, akt. Edhem Eldem, Osmanlı Bankası Tarihi, s. 23-24.

57 6 Nisan 1853 tarihli The London Times.

58 Yerasimos, a.g.e., 2., s. 99.

59 Osmanlı Bankası'nın hangi şartlar altında kurulduğunu ve faaliyetleri hususunda ayrıntılı bilgi için bkz. Edhem Eldem, Osmanlı Bankası., ss. 29-53.

60 Bir ticaret bankası olarak kurulan Osmanlı Bankası'nın devletin ihtiyacı olan merkez bankası faaliyetlerini gerçekleştirememesi millî banka kurma girişimlerini gündeme

getirmiştir. Bu hususta içten Galata Bankerleri tarafından dışardan ise Osmanlı Devleti ile borç ilişkileri içerisinde bulunan dış devletlerin banka ve bankerleri tarafından gündeme getirilmekteydi. Böyle bir ortamda Osmanlı Bankası'nın bir devlet bankası olma hüviyetine kavuşması gelişmelerinin ayrıntıları için bkz. Eldem, aynı eser, ss. 55-88; İlhan Tekeli-Selim İlkin, Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, T. C. Merkez Bankası Yay., Ankara 1997, s. 52.

61 Haydar Kazgan, Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995, s. 164-165.

62 Eldem; aynı eser, s. 83; E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi VII, TTK Yay., Ankara 1997, s. 234; İlhan Tekeli-Selim İlkin, a.g.e., s. 56.

63. Eldem; aynı eser, s. 83-84 ve Osmanlı Bankası İmtiyaznamesi'nin tam metni, ss. 451-456; C. Duru-K. Turan-A. Öngeoğlu, Atatürk Dönemi Maliye Politikası, 1. Kitap, Ankara 1982, s. 70.

64 Kazgan, a.g.e., s. 168.

65 Osmanlı Bankası'nın bir kültür hizmeti olarak sunduğu ve yazarın "Osmanlı Bankası'nın belleğinde bir gezinti olarak nitelendirilebilecek bu sayfaların amacı, her türlü malzemeden yararlanarak bu kurumun tarihle kesiştiği noktaları canlandırmak yoluyla, okuyucuyu, metin ve görüntü eşliğinde, bu tarihi birikim ve sürecin birer enstantanesiyle başbaşa bırakmaktır." diyerek tanıtımını yaptığı eser; Edhem Eldem, 135 Yıllık Bir Hazine. Osmanlı Bankası Arşivi'nden Tarihten İzler, Osmanlı Bankası A. Ş. Yay. İstanbul 1997 ile Edhem Eldem, Osmanlı Bankası, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul 2000; Neşe Yıldıran, "Dış Borçlanmada 33 Yıllık Birliktelik ve Doğu-Batı Ekseninde Bir İkiz Bina: Tütün Rejisi ve Bank-ı Osmnî-i Şâhâne", Osman Hamdi Bey ve Dönemi, Sempozyum 17-18 Aralık 1992 (Yay. Haz. Zeynep Rona), Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul 1993, ss. 41-47.

66 Bu dönemde kurulan bankalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.

- Burhan Ulutan, Bankacılığın Tekamülü, Ankara 1957, 137 ve dev.

- H. A. Kuyucak, Para ve Banka II, Ankara 1942, ss. 159-171.

67 1880'lerden itibaren Alman bankalarının Osmanlı Devleti'ne sermaye ihracı Deutsche Bank'ın İstanbul'da Anadolu demiryolları konsorsiyumunu kurmaları ile başlamıştır. İlber Ortaylı, İkinci Abdulhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, AÜ. SBF. Yay., Ankara 1981, s. 18.

68 Ortaylı, aynı eser, s. 40-41.

69 Zafer Toprak, Türkiye'de Millî İktisat (1908-1918), Yurt Yayınları, Ankara 1982, s. 130-131.

70 Özellikle savaş yıllarında hazinenin ihtiyaç duymasına rağmen, bankanın çıkarları göz önünde tutularak kaime ihraç edilmemiştir. Hükümet, harplerde, seferberlik harcamalarını ödeyebilmek için, iki kez Osmanlı Bankası'na başvurmuştur. Harp finansmanına yardımcı olmak bütün memleketlerde merkez bankalarının kaçınılmaz görevidir. Osmanlı Bankası ise Bab-ı Ali''in taleplerini reddetmiş, ancak hükümetin kendi hesabına kaime bastırmasına itiraz etmemiştir. Feridun Ergin, Para Politikası, İ. Ü. İktisat Fak. Yay., İstanbul 1979, s. 107-108; İlhan Tekeli-Selim İlkin, a.g.e., s. 138-139.

71 Zafer Toprak, a.g.e., s. 137.

72 M. Naci Bostancı, Cumhuriyet'in Başlangıç Yıllarında Ekonomi ve Siyaset, Ötüken Yay., İstanbul 1996, s. 12-13.

73 Bu bankalar hakkında geniş bilgi için bkz.

- Haydar Kazgan, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Bankacılık Tarihi, İstanbul 1997.

- Halil Çivi, Türkiye'de Bankacılık, Ankara 1985.

- Gündüz Ökçün, "1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar, 8-10 Haziran 1973, -Ankara 1975, ss. 409-475.

- Oya Silier, “1920’lerde Türkiye’de Milli Bankacılığın Genel Görünümü”, aynı seminer, ss. 485-534.

74 Ahmet Tabakoğlu, Türk İktisat Tarihi, Dergah Yayınları, 2. b, İstanbul 1994, s. 276.

75 Toprak, a.g.e., s. 163-164.

76 Avcıoğlu, a.g.e., s. 61.

77 Toprak, a.g.e., s. 164.

II. Mahmud Devri Para Politikaları / Yrd. Doç. Dr. Mehmet Esat Sarıcaoğlu [s.407-415]

Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Osmanlı Devleti'nde sikke darbedilmesi, ilk olarak Osman Bey zamanında, gerçekleştirilmiştir.1 Değişik ağırlık ve çeşitlere sahip gümüş paralar akçe olarak adlandırılmakta ve saltanat şiarı olarak tahta her çıkan her hükümdar adına sikke darbedilmekteydiler. Tek maden sistemi anlamına gelen monometalist sistemde değer ölçüsü olarak gümüş akçeler2 kabul edilmekteydi. Devlet, ülkedeki para akışını kolaylaştırmak için yabancı ülkelerden altın ve gümüş girişini kolaylaştırırken bunların ihracını yasaklardı. Bu yüzden de yabancı paralar, Osmanlı paralarıyla birlikte piyasada çokça dolaşırdı. Bu şekildeki büyük yabancı gümüş sikkelere "riyal guruş" adı verilmiş, giderek bu tabir "kara guruş" ve sonunda da "guruş" şeklini almıştır. Akçenin değeri, iyice düşmüş, boyut olarak da artık kullanılamaz hale gelmiş ve yerini guruşa bırakmıştır. Böylece para birimi olarak akçe yerine 1690 tarihinden itibaren kuruş ifadesi kullanılmaya başlamıştır. Bu tarihten sonra, "bir pare üç akçe" ve "bir kuruş 40 pare" ölçüsü getirilmiştir. 1818 tarihinden sonra da artık akçe darbedilmesi durdurulmuştur.3 Guruş XIX. yüzyılda da Osmanlı para birimi olarak kabul edilmiştir.4

1479 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından darbedilen sultânî adlı ilk altın para ile de, bimetalist sistem olarak adlandırılan ve altın ile gümüşün birlikte değer ölçüsü olarak kabul edildiği süreç başlamıştır.5 Çünkü bu tarihte artık, Osmanlı Devleti gerek nüfus sayısı, gerek hakimiyet alanı ve gerekse ticaret hacmi açısından gümüş paraların tedavülünün karşılayamayacağı bir genişliğe ulaşmıştı. Darbedilen bu altın paralar, ağırlıkları ve ihtiva ettikleri altın içerikleri bakımından Akdeniz çevresindeki diğer devletlerin altın sikkeleri ile aynı durumdaydı.6 Nitekim sultanîlerin yanı sıra doğuda İran şahîsi, Mısır'da pare, Eflak-Boğdan, Erdel ve

Macaristan civarında penz, Kırım'da kefevî akçe, tedavülde iken, Venedik dükası, Ceneviz altını, İspanyol riyali, Hollanda esedî'si, Polonya zolotası Avusturya taler'i hep birlikte Osmanlı piyasalarında ödeme aracı olarak alınıp verilmekteydi.7

Daha sonraki zamanlarda çeşitli zorunluluklar dolayısıyla, bir kaynak yaratma yöntemi olarak kullanılan tağşiş, yani paranın ihtiva ettiği değerli maden oranındaki değişiklikler, sistematik olarak Fatih devriyle başlamış ve devam edegelmiştir. Bu yönteme ek olarak 1688 yılında mangur veya pul denilen bakır paralar basılmış ve itibârî değere sahip bir para birimi olarak tedavüle çıkarılmıştır. Bu yolla üç metal anlamına gelen trimetalist para politikaları uygulamaya konmuştur. Ancak, gerek değerinin düşük olması ve gerekse kaçakçılığının ve kalpazanlığının kolayca yapılabilir olması bu para politikasından kısa sürede vazgeçilmesini zorunlu kılmış ve 1691 yılında bakır sikkeler tedavülden kaldırılmıştır.8

Bu çalışmanın amacı, para tarihi ile ilgili kapsamlı bir araştırma ortaya koymak değildir. Burada amaç, 1770'lerden 1840'lara kadar; ama özel olarak II. Mahmut devrinde ortaya çıkan savaşlar, siyasal olaylar ve gerçekleştirilmeye çalışılan reformlar nedeniyle Osmanlı maliyesinin büyük boyutlara varan bütçe açıklarını kapatmak ve vergi kaynakları üzerindeki merkezî denetimi artırmak amacıyla metal, paralar üzerinde gerçekleştirilen düzenlemeler ve bu arada para değerinde yapılan ayarlamaları ortaya koymaya çalışmak olacaktır. O zaman II. Mahmut'un devrini kısaca özetlemekte yarar vardır.

II. Mahmut'un Saltanat Yılları

Sultan II. Mahmut (1808-1839), çok karışık ve problemli bir dönemde sultan olarak tahtta bulunmuştur. Tahta geçmesiyle birlikte Osmanlı-Rus harbini (1809-1812), devleti yaklaşık on üç yıl meşgul eden Sırp isyanlarını (1804-1817), bağımsızlıkla neticelenen Yunan isyanlarını (1821-1830), (1829-1830) Osmanlı-Rus savaşını Sultan olarak yaşamıştır. Ayrıca Fransızların Cezayir'i işgali, Mehmet Ali Paşanın isyanı ve devletin varlığını tehdit eden Mısır meselesi, devlet içerisinde devlet hüviyetini kazanmaya başlamış olan

Ayanların tasfiyesi, Vak'a-i Hayriye olarak tarihe geçmiş olan Yeniçeri Teşkilatının kaldırılması ve Asâkir-i Mansure'nin kurulması onun iradeleri ile gerçekleşmiştir. Sonuçta, oğlunun saltanatının ilk yılında yayınlayacağı fermanla geçilecek olan Tanzimat sürecini hazırlayan reformlar, hep O'nun saltanat yıllarında gerçekleşmiştir.

Bu kadar etkili siyasi, sosyal ve ekonomik olayların meydana gelmiş olduğu bu saltanat süresi, aynı zamanda Osmanlı tarihinde sikkelerin, yani tedavüldeki paraların ayarlarıyla en çok oynandığı (tağşiş edildiği) dönem olmuştur. 1808-1830 yılları arasında altın sikke 35 ve gümüş sikke 37 kere tağşiş edilmiştir.9 II. Mahmut tahta çıktığında Osmanlı kuruşunun içinde 5,9 gram. gümüş vardı. 30 yıllık saltanat içerisinde ise gümüş miktarı 0,5 gram ile en düşük değere indikten sonra 1832 de 0,94 gram. ve 1844'te 1,00 grama çıktı. Bu durumda gümüş para 108-1844 yılları arasında %83 değer kaybetmiş oldu.10 Altın sikkelerdeki tağşiş oranları ise gümüşe göre daha sınırlı kaldı. Otuz yılda altın sikke içersindeki değerli maden miktarı %20 kadar azaldı. Bunun nedeni ise devletin maaşlar dahil yükümlü olduğu tüm ödemeleri, sadece gümüş kuruşlarla karşılamasıydı.11

Bu makalenin temel kaynağı olan Edirne Şer'iye Sicilleri'nin ferman suretlerinin kayıtlı olduğu kataloglarda II. Mahmut döneminde yayınlanan sikke tashih ve tağşişleriyle ilgili fermanlar incelenmek suretiyle elde edilen bilgiler değerlendirilecek olursa:12

1. II. Mahmut Devri Para Politikaları

Paraların darbı, gerçek ve itibari değerlerinin saptanması ile ilgili kararlar, devletin elinde bulunurdu. Çeşitli sebeplerle ortaya çıkan fiyatlardaki dalgalanmalar ve dış etkiler, her ülkede olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de paranın değerinde azalmalara sebep olmaktaydı. Bunun sakıncalarını ortadan kaldırmak için, "sikke tashihi" adıyla yeni ayarlamalar yapılmaktaydı. Bu tashihlerle sikkelerdeki değerli maden oranları azaltılmakta ve değer kaybını ifade eden tağşiş işlemi ortaya çıkmaktaydı. Ayrıca bazı sarraflar paraların kenarlarından kırparak veya onları aşındırarak vb. yollarla değerlerinden çalmaktaydılar.13

Kısaca, devrini özetlemiş olduğumuz II. Mahmut’un saltanatı döneminde ortaya çıkan bütçe açıklarının karşılanması ve diğer etkenleri aşılabilmesi için baş vurulan önlemler şöyle sıralanabilir:

a. Bütün zamanlarda yapıldığı gibi para değerini düşürücü yeni para basımları, II. Mahmut’un otuz bir yıl süren saltanatı esnasında altın parada 35 kez ve gümüş parada 37 kez yapılmıştır. (Edirne Şer’iyye Sicilleri’ne göre II. Mahmut döneminde tedavülde bulunan ve darbedilen paralar ile bu paraların yıllar itibariyle fiyatlarındaki değişiklikler Tablo 2’de verilmiştir.14) Osmanlı kuruşunun İngiliz sterlinine karşı 1814’de 23 olan râyici, 1839’da 104’e çıkmıştı.15 Altın paraların değerlerindeki değişiklikler Edirne Şer‘iyye Sicilleri ferman defterlerindeki kayıtlardan incelenecek olursa: 1809 yılında Yaldız altını 10 kuruş, Macar altını 11,5 kuruş, İstanbul Zer-i Mahbûbî altını 6,5 kuruş, Mısır Zer-i Mahbûbî altını 5,5 kuruş, Fındık altını 9 kuruş, sekizi bir yerde İspanyol altını 93 kuruş iken 1821 yılında değerler Yaldız’da 15 kuruş 10 pare, Macar’da 15 kuruş, Zer-i Mahbûbi’de 8 kuruş, Mısır Zer-i Mahbûbi’de 7 kuruş, Fındık’da 11 kuruş ve aynı yıl içerisindeki kıymetli maden ayarının değişik oluşu ve kaçakçıların yüksek fiyatlar vererek piyasadan toplamaları dolayısıyla piyasadan kaldırılan16 İspanyol altınında 104 kuruş olmuştur. Bu tarihten sonra darbedilen Adlî, Rumî ve Hayriye altınlarının değerleri ise şöyledir: 1239/1823 da Adlî 12 kuruş, Rumî 25 kuruş; 1833 yılında ise Adlinin atik olanı 16,5 kuruş cedîd olanı ise15 kuruş, Rumî 48 kuruş, Hayriye altını ise 20 kuruş.17

Bu tür ayarlamalar yapılırken, piyasada tedavül etmekte olan paralar iptal edilerek belirlenen fiyatlardan satın alınma ve onun yerine para sahiplerine yeni darbedilen paralar verilmesi yoluna gidilmiştir.18 Piyasadan kaldırılacak paraları toplamak ve yenileriyle değiştirmek için Darbhane adına memurlar görevlendirilmiş ve emniyetlerinin sağlanması için mahalli idareciler özellikle uyarılmıştır.19 Bunun yanı sıra, taşradan İstanbul’a “mîrî mubayaa” karşılığı gönderilecek olan mal ve benzeri maddelerin bedelleri, değiştirilecek paralara takas ve mahsup olunarak, bedelleri

Darphanece gönderilmek suretiyle piyasadan çekilmesi şeklinde bir başka yöntem daha denenmiştir.20

Yeni paralar basılarak eskilerinin tedavülden kaldırılmış olmasına rağmen, bu işten kâr sağlamakta olan bazı kişilerin eski paraları piyasaya sürerek bu yolla büyük çıkarlar sağladıkları tespit edilmiştir. Bunun önünü almak için belgede ifade edildiği şekliyle “casuslar” istihdam edilerek piyasa istikrarını bozmak isteyenlere fırsat verilmemeye çalışılmıştır.21

b. Tedavüldeki paraların yurt dışına kaçırılmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır.22 Mesela fiyatı 93 kuruştan 104 kuruşa çıkmış olan sekizi bir yerde İspanyol altınlarını bu işle uğraşanlar, piyasadan 120 kuruşa kadar fiyatla toplayarak yurt dışına kaçırmaya çalışmıştır. Bu yüzden İspanyol altını tamamen tedavülden kalkmıştır.23 Hatta bundan dolayı, 1822 yılından itibaren sürekli kontroller yapılarak gerek devlet memurları ve gerekse yerli-yabancı tüccarlar ellerinde bulundurdukları “Adlî” dışındaki altın paraların râyiç fiyatlarıyla alınarak ortalarından kesilip İstanbul’a yollamaları yolunda fermanlar gönderilmek suretiyle, hem piyasada tek paranın dolaşımını sağlamaya ve hem de kaçakçılığın önü alınmaya çalışılmıştır.24

c. Kaçakçıların talep ettikleri bir başka para çeşidi ise, “ufaklık” olarak tanımlanabilecek rub‘iyye idi. 150-200 binden fazla basılmış olmasına rağmen yine de çarşı-pazarda bu tür ufak paraların bulunamayışının sebebi, muhtekir olarak adlandırılan kişilerce piyasadan toplanarak taşraya yüksek fiyatlarla yollanmasından kaynaklanmaktaydı. Bu yüzden Adlî adlı gümüş paraya benzer gümüş paralar basılarak ve “zolota” adıyla 30 pareden satılan ufaklıkların piyasaya sürülerek ufak para darlığının önü alınmaya çalışılmıştır.25

Ortadoğu’da Şam, Sayda ve Halep, Anadolu’da İzmir ve Aydın, Rumeli’de ise Selanik gibi şehirler ticaret hususunda önem taşımaktaydı.26 Bunların yanı sıra, gerek konumu itibariyle ve gerek ticarî kapasitesi dolayısıyla Edirne, kaçakçılığın yoğun olduğu bölgelerden biriydi. Bunun için gümrük görevlileri ve İhtisap

Nazırları özellikle uyarılmaktaydı.27 II. Mahmut döneminde Edirne'de Hayriye altınlarının darbedilmiş olması28 burasının ayrıca ekonomik bir merkez olduğunu da teyit etmektedir.

d. Gerek altınların kırpılmaması ve gerekse benzeri yollarla değeri düşük olan paraların piyasadan toplanmaması ve buna cesaret edenlerin cezalandırılması için çareler aranmıştır.29 Kırpılmak suretiyle gerçek ağırlığı azaltılmış ve olması gereken değerinden düşük hale getirilmiş olan bu tür paralar, dirhem hesabıyla belirlenen bedeller üzerinden satın alınmışlardır.30 Bu şekilde toplanan paralar ağırlığı ve değeri tam olan "sağ akçelerle" değiştirilmişlerdir.31 Edirne Şer'iyye Sicilleri'nde kayıtlı 1229/1814 ve 1248/1832 tarihli iki ayrı tarife, hem altın paraların sahip oldukları halis altına göre dirhem bazında değerlerini ve hem de altın madeninin zaman içerisinde kazanmış olduğu değeri göstermektedir.32

e. Altın paraların değerlerindeki artış dolayısıyla, piyasada meydana gelen karaborsanın önüne geçilmesine gayret sarfedilmiştir. Ancak çoğu zaman bu başarılamadığı için resmî fiyatlar piyasa fiyatına yükseltilmiş ve belirlenen süreler içerisinde halkın ellerindeki eski paralar satın alınarak yeni paralarla değiştirilmesi yoluna gidilmiştir. Mesela 1812 yılında çıkarılan beyaz üzerine yazılmış bir fermanla halkın elinde bulunan altın paraların piyasada oluşan fiyatlar üzerinden İstanbul'da doksan gün, taşrada ise beş ay içerisinde satın alınması ve Darbhane-i Âmire'ye teslim edilmesi istenmiştir.33

Tablo 1: 1229-1248/1814-1832 tarihli iki belgeye göre altın parala rın fiyatları

Altın Türü İşlem Yılı Değeri Ağırlığı

Fındık Altını 1814 9,5 kuruş 1 dirhem

Fındık Rub'iyyesi 1814 10 kuruş 1 dirhem

İstanbul Zer-i Mahbûbî 1814 9,5 kuruş 1 dirhem

Mısır Zer-i Mahbûbî 1814 8,5 kuruş 1 dirhem

Yaldız Altını 1814 11,5 kuruş.48 akçe 1 dirhem

Macar Altını 1814 10,5 kuruş 1 dirhem

Fındık Altını 1832 29 kuruş 1 dirhem

İstanbul Zer-i Mahbûbî 1832 32 kuruş.20 akçe 1 dirhem

İstanbul Rub'iyyesi 1832 29 kuruş 1 dirhem

Yaldız Altını 1832 36 kuruş.30 akçe 1 dirhem

Macar Altını 1832 36 kuruş.30 akçe 1 dirhem

Sultan Mahmud Altını 1832 33 kuruş.20 akçe 1 dirhem

Sultan Mustafa Altını 1832 33 kuruş.20 akçe 1 dirhem

Cezayir Altını 1832 29 kuruş 1 dirhem

Mısır Zer-i Mahbûbî 1832 25 kuruş 1 dirhem

f. Piyasa istikrarının sağlanması için kalpazanlarla mücadele edilerek sahte para basmaya teşebbüs edenlerin takip ve cezalandırılması sağlanmıştır. Özellikle taklit edilmesi kolay olan Adlî altınını kaçak olarak darbederek piyasaya sürmeye çalışan kişilere karşı caydırıcı tedbirler alınmış ve paraların kolaylıkla taklit edilemeyecek şekilde basılmaları sağlanmıştır.34

g. Her zaman müracaat edildiği gibi, II. Mahmut döneminde de değerli maden ihtiyacını karşılamak için kadınların kullandığı takıların dışındaki altın ve gümüş eşya, râyiç fiyatlarla satın alınmıştır. Bu satın alma işlemi İstanbul'da, altınların sahipleri tarafından Darphane'ye getirilerek teslim edilmesi suretiyle yerine getirilirken; taşrada ise Malilerin kontrolü altında; eğer Vali yoksa Mütesellim ve Moyvodaların Denetimleriyle ve güvenilir kimselere verilerek Darbhane'ye gönderilmesi yöntemiyle yapılmaktaydı.35 Halkın elinde bulunan altın ve gümüş eşyanın para basımında kullanılması ve bu iş için idarî baskı uygulanması, devletin değerli madene olan ihtiyacının boyutlarını ortaya koymaktadır.

Alınan bu tedbirler, para darlığına ve fiyat artışlarına çözüm getirmediği, ileriki yıllarda ortaya çıkan ekonomik sorunların çokluğundan anlaşılmaktadır.

Altın paraların yanı sıra, alış-verişte kolaylık sağlamak amacıyla tedavüle çıkarılmış olan gümüş paralarda da aynı düzenlemelere gidilmiştir. III. Selim ve IV. Mustafa döneminde piyasaya çıkarılmış olan gümüş paralar, geçerli olduğu halde 1810 yılında, 5 kuruş değerinde “cihâdiye” adıyla yeni bir gümüş para piyasaya çıkarılmıştır. Yarım, çeyrek ve sekizde bir olarak ufaklıklarının da darpedildiği bu gümüş paranın çeyrek ve sekizde birlikleri, kuruşu tedavülden kaldıracağı endişesiyle 1812 tarihinde iptal edilmiştir.36

Piyasada ufak para kıtlığına rastlandığına temas edilmişti. Bunun önüne geçmek için 1823 yılında, Adlî altına benzer şekilde çeyreği üç kuruşa darpedilmiş ve bunun da yarısı değerinde, yani 100 pareye “zolota” adı verilen gümüş paralar bastırılmıştır.37 Aynı yıllarda görülen bir başka husus ise 40 pare kıymetindeki kuruşun piyasa değerinin bu yıllarda 60 pareye yükseldiğinden şikayet edilerek gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.38 Yine ufak para ihtiyacını karşılamak üzere, 18 Ağustos 1833 tarihinden itibaren 51 ayarında olmak üzere 4 dirhemi 6, yarısı 3 ve çeyreği 1,5 kuruş olmak üzere Sim Sikke-i Hasene-i Cedide’nin darbına başlanılmıştır.39

Söz konusu belgelere dayanılarak, Sultan II. Mahmut döneminde darbedilen altın ve gümüş sikkelerin darbediliş yılları, resmî ve piyasa tedavül değerleri ile darbediliş tarihinden sonra değerlerinde meydana gelen artışların darbediliş tarihi itibari ile ortaya çıkan endeksleri aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir:

2. II. Mahmut Sonrası Düzenlemeler

A. Tashîh-i Sikke

Tanzimat fermanın ilanı ile başlayan reform çalışmaları çerçevesinde para sisteminde de yeni ve önemli düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Bu cümleden olarak 1844 tarihinde Tashîh-i Ayar fermanıyla Osmanlı sikkeleri 22 ayar ve 2 dirhem 4 kırat ağırlığında 100 ve 1 dirhem 2 kırat ağırlığında 50 kuruşluk altın, 90 ayarında 7 dirhem ağırlığında 20, 3 dirhem 8 kırat ağırlığında 10, ve bir dirhem 12 kırat ağırlığında 5 kuruşluk gümüş sikkeler darbedilmeye başlanmıştır.40 Tashîh-i Ayar kararı üzerine bir

taraftan Darbhane-i Amire'de yeni birimler inşa edilmiş ve bir taraftan da Londra'dan, orada kullanılmakta olan zamanın son sistem makinaları getirtilerek Londra darphanesinin aynısı İstanbul'da faaliyete geçirilmiştir.41

Tashîh-i sikke kararıyla artık ek mali kaynak oluşturmaya yönelik tağşişlere de son verilmiş ve 1922 yılına kadar Osmanlı Devleti'nin piyasaya sürdüğü tüm altın ve gümüş sikkeler 1844'te belirlenen standartlarda darbedilmeye devam edilmiştir. Ayrıca günlük işlemler için 5, 10, ve 20 paralık bakır sikkeler ve 1910 yılından itibaren aynı amaçlı nikel sikkeler piyasaya sürüldü.42

Selçuklular'ın uç beylerinden olan Osman Bey'in Söğüt'de bağımsızlığını ilanından başlayarak 1922 yılına kadar devam eden Osmanlı İmparatorluğu'nun 623 yıllık hayatında 1153 adet altın, 2311 adet gümüş ve 518 adet bakır para koleksiyonlarda mevcut bulunmaktadır.43

B. Kaime İhracı

Bu çalışmanın kapsamı dışında kalmakla beraber bütünlük açısından kısaca değinilecek olursa, finansman ihtiyacını sağlamak amacıyla kaime diye tanımlanan kağıt para uygulaması yine Sultan Abdülmecit zamanında uygulamaya konmuştur.44

Osmanlı Devleti ise gerek II. Mahmut devrinde ve gerekse ondan sonra ortaya çıkan sosyal, siyasal ve ekonomik gelişmeler dolayısıyla finansman sağlamak amacıyla kaimeyi piyasaya çıkarmaya başlamıştır. Gerçi bu uygulamadan önce esham sistemi olarak adlandırılan bir yöntemle bir tür iç borç sağlama deneyimi zaten yaşanmaktaydı. Ancak, 1840 yılında 500 kuruş değerinde 8 yıl vadeli, %12,5 faiz geliri olan ve el yazması olarak düzenlenmiş ve piyasada tedavül etmesinin sağlanmasına yönelik önlemlerle kağıt para uygulaması gerçekleştirilmiştir.45 Bu uygulamayı zorunlu kılan bir başka husus da tashîh-i sikke kararıyla değeri sabitlenen sikkelerden artık tağşiş yoluyla harcamalar için ek finansman kaynağı sağlanamayışı olmuştur.

Değişik zamanlarda değişik oranlarda yeni kaimelerin basılarak dağıtıldığı, ayrıca taklitlerine karşı çok ciddi önlemler alınmasına

rağmen istenen başarıların sağlanamadığı bilinmektedir.

Sonuç

Değerli madenlerin, servetin kaynağı kabul edilmiş olduğu merkantilist iktisadî düşüncenin yoğun olarak etkilemiş olduğu dönemlerde Osmanlı Devletinin idarecileri, ülke idaresinde karşılaşmış olduğu mali sorunları aşmak için değerli arzını artırmaya yönelik özellikle ihracatı teşvik edici politikalar yerine ibâdullahın refahı için ithalatı kolaylaştırıcı politikalar uyguladığı için değerli maden sağlanması hep sorun olmuştur. Bu sorunları aşmak için iç kaynakları harekete geçirip üretimi artırma ve katma değer yaratma yerine mevcut gelir kaynaklarının değişik şekilde idaresini gerçekleştirme ve sikke olarak adlandırılan paranın değerinde sık-sık tağşişler yapmak suretiyle problemleri açmaya çalışmıştır.

Bu bağlamda hem tağşişler hem kaime uygulamaları ve hem de sonradan büyük gailelere sebep olacak iç ve dış borçlanma uygulamaları, idarecilere o an için belki bir rahatlama imkanı vermiştir. Ancak kalıcı çözümler sağlamadığı da bu tür çalışmalarla ortaya çıkmaktadır. Kalıcı çözüm ancak parayı yaratacak mal ve hizmet üretiminin sağlanmasıyla mümkün olabilirdi.

1 İbrahim Artuk, “Osmanlı Beyliğinin Kurucusu Osman Gazi’ye Ait Sikke”, I. Uluslar arası Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Ankara 1980, s. 27-33.

2 Pamuk, a.g.e., s. 22. Sikkelerin darbına başlanmasından itibaren dört asır süreyle para ile ilgili ifadelerde küçük miktarlar akçe ile ve büyük miktarlar kîse ve sürre ile ifade edilmiştir. Süleyman Sûdî, Usul-i Meskûkat-ı Osmaniyye ve Ecnebiyye, İstanbul, 1311. s. 43.

3 Akyıldız, a.g.e., s. 22.

4 Musa Çadırcı, Tanzimat Dönemi'nde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Ankara, 1991, s. 107.

5 Akyıldız, a.g.e., s. 22.

6 Pamuk, a.g.e., s. 63. Ayrıca Güney ve Doğu Avrupa kaynaklarında Türk altın dükalarının 1425'ten itibaren Avrupa'nın çeşitli yerlerinde tedavül ettiğine dair bilginin bir yanlış değerlendirmeden doğmuş olma ihtimali bulunmaktadır. a g. e. s. 66.

7 Akyıldız a.g.e., s. 23.

8 A.g.e., s. 23. Devlet kendisine yapılacak ödemelerde bakır paraların kullanılmasını kabul etmemekteydi. Pamuk, a.g.e., s. 44.

9 Akyıldız, a.g.e., s. 27.

10 Pamuk, a.g.e., s. 210.

11 A.g.e., s. 211.

12 II. Mahmut Devri'nde mali ve sosyal düzenlemelerin toplum üzerindeki etkisiyle ilgili olarak bkz., Mehmet Esat Sarıcaoğlu, Mali Tarih Açısından Osmanlı Devleti'nde Merkez-Taşra İlişkileri (II. Mahmut Dönemi Edirne Örneği), Kültür Bakanlığı Ankara, 2001.

13 Çadırcı a.g.e., s. 108; Paraların tağşişi, devletçe ucuz ve karşılıksız borç alma, halktan bir tür zorla vergi almak mâhiyetinde bir uygulama idi. Bu yola, harp, cülus vs. gibi parasal sıkıntının duyulduğu zamanlarda baş vurulmaktaydı. Şükrü Baban, "Tanzimat ve Para", Tanzimat I, İstanbul 1940, s. 243.

14 1224-1249/1809-1833 yıllarında paralarla ilgili değer ayarlamaları ve değerlerinin yıllar itibariyle değişim tabloları için bkz., Tablo 2.

15 Çadırcı, a.g.e., s. 108.

16 Edirne Şer’iyye Sicilleri 329/60a.

17 Bu değişiklikleri izlemek için bkz. Tablo 3.

18 Edirne Şer’iyye Sicilleri 292/71a, 301/35a, 329/60a, 342/45a-b, 352/47b, 354/50a, 52a, 59b.

19 Edirne Şer’iyye Sicilleri 335/59b, 339/26a.

20 Edirne Şer’iyye Sicilleri 301/13a, 310/7a.

21 Edirne Şer’iyye Sicilleri 352/6b.

22 Edirne Şer’iyye Sicilleri 291/2a-b, 292/71a, Bu fermanda kaçakçılıkla ilgili olarak şöyle denmektedir: “…Ecnâs-ı altun ve nukûdun ahz u i‘tâsını kendilere sermâye-i ticâret ve başkaca kâr ü menfa‘at ittihâzıyla ahz u i‘tâya Deraliyye’mden devşirüb taşra memâlike nakl ü isrâya ictisâr ede geldiklerinden bu keyfiyet ecnâs-ı nukûd re‘âyicinin adem-i istikrârıyla yevmen fe yevmen tezâyüdini

mûcib olarak es‘ârın galâsın ve mu‘âmelât-ı nâsın ifsâd ve Beytülmâl-i Müslîmin’in ve cemî‘-i ‘ibâdullâhın zarâr ve hasârı olmakda olub…”.

23 Edirne Şer’iyye Sicilleri 322-43a-b.

24 Edirne Şer’iyye Sicilleri 335/18a, 352/47b. “Kötü para iyi parayı piyasadan kovar”. Şeklinde tanımlanan Gresham yasası gereği değerli paraların piyasadan toplanması hatta yurt dıışına kaçırılmasının bu yolla önüne geçmeye çalışılmaktadır.

25 Edirne Şer’iyye Sicilleri 335/55b.

26 Edirne Şer’iyye Sicilleri 301/58b-59a, 329/31a.

27 Edirne Şer’iyye Sicilleri 301/23a, Bu fermanda Rumeli bölgesinde altın paraların yüksek fiyala alınıp-satıldığı, özellikle Edirne ve havalisinde bunun daha çok görüldüğü ifade edilmektedir. Ayrıca Edirne Şeriye Sicilleri 352/45b.

28 Osman Nuri Peremeci, Edirne Tarihi, İstanbul 1940, s. 396 İsmail Galibin Meskûkât-ı Osmaniye Kataloğu’ndan naklen.

29 Edirne Şer’iyye Sicilleri 291/2a-b.

30 Edirne Şer'iyye Sicilleri 334/42a.

31 Edirne Şer'iyye Sicilleri 291/110b.

32 Edirne Şer'iyye Sicilleri 301/13a, 354/5b.

33 Edirne Şer'iyye Sicilleri 292/71a.

34 Edirne Şer'iyye Sicilleri 335/30b-31a, 352/45b.

35 Edirne Şer'iyye Sicilleri 329/83a-b.

36 Edirne Şer'iyye Sicilleri 291/653b, 76b; Ayrıca Cüneyt Ölçer, Sultan II. Mahmut Zamanında Darb Edilen Osmanlı Madeni Paraları, İstanbul, 1970, s. 138.

37 Edirne Şer'iyye Sicilleri 335/55b.

38 Edirne Şer'iyye Sicilleri 335/29b.

39 Edirne Şer'iyye Sicilleri 354/50a.

40 Cüneyt Ölçer, Son Altı Osmanlı Padişahı Zamanında İstanbul'da Basılan Gümüş Paralar, İstanbul 1966, s. 12; Akyıldız, a.g.e., s. 24.

41 Öalçer, a.g.e., s. 15.

42 Pamuk, a.g.e., s. 226.

43 Nuri Pere, Yapı ve Kredi Bankası Madeni Para Koleksiyonu Hakkında Etüt, İstanbul, 1963, s. 6.

44 Kağıt para uygulaması oldukça eskilere dayanan bir geçmişe sahiptir. İlk olarak M.Ö. 1600 yıllarında Mısır'da kullanıldığı yolundaki bilgilere rağmen, genel kabul gören görüş M.Ö. 140 yılında Çin'de kullanıldığıdır. Sonra Moğollar Çinlileri taklit ederek cav adı verilen kağıt parayı kullanmışlardır. XI. yüzyılda Uygurlarda, kumaş üzerine basılmak suretiyle piyasaya çıkarmışlardır. Batı'da ilk olarak 1690 yılında Amerika'da; 1694'de İngiltere'de, 1716'da Fransa'da, 1768'de Rusya'da, Napolyon savaşları sırasında (1792-1815) Avusturya'da tedavüle çıkarılmıştır.

45 Pamuk, a.g.e., s. 227, Akyıldız, 22-23; Mine Erol, Osmanlı İmparatorluğunda Kağıt Para (Kaime) Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1970, s. 1 ve devamı; Süleyman Sudi, a.g.e., s. 105.

AKYILDIZ, Ali. Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri, Eren Yayınları, İstanbul, 1995.

ARTUK, İbrahim. “Osmanlı Beyliğinin Kurucusu Osman Gazi’ye Ait Sikke”, I. Uluslar arası Türkiyenin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Ankara, 1980.

ÇADIRCI, Musa. Tanzimat Dönemi’nde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Ankara, 1991.

EROL, Mine. Osmanlı İmparatorluğu’nda Kağıt Para (Kaime), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1970.

EDİRNE ŞERİYE SİCİLLERİ 291, 292, 301, 310 329, 322, 334, 335, 339, 352, 354.

ÖLÇER, Cüneyt. Sultan II. Mahmut Zamanında Darb Edilen Osmanlı Madeni Paraları, İstanbul, 1970.

, Cüneyt. Son Altı Osmanlı Padişahı Zamanında İstanbul’da Basılan Gümüş Paralar, İstanbul, 1966.

PAMUK, Şevket. Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

PERE, Nuri. Yapı ve Kredi Bankası Madeni Para Koleksiyonu Hakkında Etüt, İstanbul, 1963.

PEREMECİ, Osman Nuri. Edirne Tarihi, İstanbul 1940.

SARICAOĞLU, Mehmet Esat. Mali Tarih Açısından Osmanlı Devleti’nde Merkez-Taşra İlişkileri (II. Mahmut Dönemi Edirne Örneği), Kültür Bakanlığı Ankara, 2001.

SÜLEYMAN Sudi, Usul-i Meskükat-ı Osmaniyye ve Ecnebiyye, İstanbul, 1311.

Bağımlılık ve Gelişme Arasında Bir Kurum: Osmanlı Bankası / Prof. Dr. Edhem Eldem [s.416-435]

Boğaziçi Üniversitesi Fen-edebiyat Fakültesi / Türkiye

I. Bir Devlet Bankasının Doğuşu: Bank-ı Osmanî-i Şahane

Bütün devlet bankaları hazinenin sıkıntılarından doğmuştur. Paul Leroy-Beaulieu'nün bu sözünü Osmanlı Bankası üzerine 1909'da yayınlamış olduğu kitapta Adrien Biliotti nakletmektedir.2 Osmanlı Bankası'nın kuruluşu da büyük ölçüde bu sözü doğrulayacak niteliktedir. Şu farkla ki, Osmanlı hazinesi asırlardır malî sıkıntılarla boğuştuğu halde, Avrupa devletlerine nispetle bir devlet bankasına kavuşmakta oldukça gecikmiş, üstelik de bu tedbiri alırken dış kaynaklara müracaat etmek zorunda kalmıştı.

Osmanlı Devleti'nin malî sıkıntılarını özetlemek gerekirse, başlıca iki unsurdan ibaret olduğu söylenebilir: kaynak yetersizliği ve bütçesizlik. Kaynak yetersizliği büyük ölçüde Osmanlı ekonomisinin yapısından ileri gelmekteydi. Esas olarak tarıma dayalı bir ekonomide aşar ve ağnam resimleri devlet gelirlerinin önemli bir kısmını teşkil etmekte, fakat hem sıkça aynî olarak tahsil edilmeleri hem de mevsim ve ürüne bağlı bir düzensizliğe sahip olmaları, bu gelirleri sabit ve güvenilir olmaktan çıkarıyordu. Vergi gelirlerinin kalan kısmını oluşturan emlak vergileri, gümrük resimleri ve dolaylı vergiler ise bu durumu değiştirecek seviyede bir düzenliliğe sahip değildi. Vergilerin büyük bir kısmının hâlâ iltizam3 sistemiyle toplanıyor olması ve çoğu zaman daha merkezî hazineye varmadan bazı sabit harcamalara kullanılması mecburiyeti devletin malî güçsüzlüğünü daha da artırıyordu.

Bu denli gayrı muntazam ve yetersiz bir şekilde toplanan devlet gelirlerinin harcanması da tabiatiyle son derecede düzensiz bir hal alıyordu. Tanzimat hareketinin belki de en zayıf noktası, kalkışılan idarî ıslahat ve düzenlemelerin maliyeye ait kısımlarının bir türlü gerçekleştirilememiş olmasıydı. Düzensiz bir şekilde akan gelirlerin harcamaları, muhtelif nezaret ve dairelerin o anki

ihtiyaçlarına göre tahsis ediliyor, günü gününe idare edilen bir maliye sisteminde giderler çok hızlı bir şekilde gelirleri aşıyordu. Kaynaklar tüketildiği anda her nazır “sergi” adıyla nitelendirilen ve herhangi bir üst sınırı olmayan borç senetleri ihraç edebiliyordu. Böyle bir sistemin en belirgin özelliği gelir ile giderlerin tahminî de olsa bir bütçe dahilinde planlanmaması ve dolayısıyla mütemadi bir kaynak krizinin yaşanması olarak özetlenebilirdi.

Bu belirsizlik ve kaynak darlığı ortamında, Osmanlı Devleti kısa vadeli bazı çözümlere başvurmak zorunda kalıyordu. Nakit girişlerini hızlandırmak için vergilerin iltizama verilmesi, mevcut madenî paranın tağşişi[4] ve 1839-1840’dan itibaren de “kaime-i mutebere-i nakdiye” adı altındaki ilk kâğıt para denemeleri bunların başlıcalarıydı. Fakat bu çözümler uzun vadede değil bir düzelme, aksine daha da büyük bir kargaşanın oluşmasına neden olmuşlardı. İltizam devletin gerçek gelirlerinin büyük bir kısmının başka yerlere akmasına, tağşiş ile kaimeler ise muazzam bir parasal dengesizliğe ve enflasyona yol açmıştı. Osmanlı topraklarında yabancı paralar dahil olmak üzere en az dört çeşit para tedavül etmekte,[5] bu da halkın mağduriyetine sebep olmaktaydı.

1844’te bu kargaşaya son vermek amacıyla para sistemi ıslah edilmek istenmiş ve bu amaçla sabit ayar üzerinden Mecidiye adıyla altın ve gümüş paralar basılmasına karar verilmişti. Bu yeni paranın kâğıt para ile kurunu sabit tutabilmek ve kaimelerin mütemadi değer kaybını önlemek için 1845’te yerli sermaye ile bir banka kurulmasına teşebbüs edilmişti. Alléon ve Baltazzi isimli iki Galata bankerinin oluşturdukları ve 1847’de Banque de Constantinople (Derseadet Bankası) ismini alan bu kuruluş bu şekilde Osmanlı Devleti’nin ilk ciddî kur düzenleme girişimini temsil etmekteydi. Derseadet Bankası amaçlanan vazifesini nispeten başarılı bir şekilde de yerine getirmişti: İngiliz Lirası’nın kuru birkaç yıl boyunca amaçlandığı üzere 110 kuruşta tutulabilmişti. Fakat devlete 130.000.000 kuruşluk bir avans vermek mecburiyetinde kalan Banka, sermayesizliğinin de verdiği bir zaafla kısa müddet sonra ciddî zorluklarla karşılaşmıştı. Yerli kaynaklardan beslenemeyen kuruluş, Batı sermayesine müracaat etmek zorunda kalmıştı. Oysa, 1848 krizinin neticesinde

sarsılan Avrupa piyasaları bu talebe cevap veremeyecekti. 1852'de Banka kendi kendini tasfiye etmek zorunda kalmıştı.

Hemen ertesi yıl başlayan Kırım Savaşı, Osmanlı Devleti'nin sıkıntılarına yenilerini ekleyecekti. Harbin finansmanı zaten yetersiz gelirleri daha da zorlayacak, devleti çok radikal çözümlere başvurmaya zorlayacaktı. 1854 ve 1855'te arka arkaya imzalanan 3 ve 5 milyon İngiliz Liralık borç anlaşmaları, Osmanlı Devleti'nin dış borç döngüsüne girişinin ilk adımlarıydı. Fakat bundan da kötüsü, kaime basımına tekrar başvurulmuş ve yarım milyar kuruşa yakın bir meblağ piyasaya sürülmüştü. 1856'da harp sona erdiğinde Osmanlı maliyesi her zamankinden daha da derin bir krize girmişti.

Bu şartlar altında bir devlet bankasının kuruluşu daha da elzem bir hal almıştı. Derseadet Bankası'nın batışından hemen sonra Trouvé-Chauvel isimli bir Fransız ile anlaşarak kurulması düşünülen Türkiye Millî Bankası, Kırım Savaşı sebebiyle vücuda gelememişti. Harbin sonunda mesele tekrar alevlenmiş, ve üç ciddî proje ortaya çıkmıştı. Bunların birincisi Rothschild'in bir projesiydi ve Osmanlı Devleti tarafından, Rothschild'in gücü göz önünde bulundurularak, hemen reddedilmişti. Diğer iki projenin biri Paris merkezli, diğeri ise Londra merkezli finans gruplarından çıkmıştı. Rekabet halindeki bu iki projenin Paris kanadı Pereire kardeşler ve Crédit Mobilier grubunun iddialı tekliflerine dayanmaktaydı: Kurmayı tasarladıkları Banque Ottomane (Osmanlı Bankası), hem emisyon müessesesi olacak hem de ticarî ve iş bankacılığı işlevlerini üstlenecek ve dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin Tanzimat ile giriştiği çağdaşlaşma hamlesinin malî cephesini oluşturacaktı. Henry Layard ve Glyn Mills and Co. bankasının oluşturduğu Londra merkezli teklif ise çok daha mütevazı bir şekilde, kurulacak Ottoman Bank (Osmanlı Bankası) isimli kuruluşu sadece bir ticarî banka olarak düşünmekteydi. Fransız grubu rekabetin yaratacağı olumsuz şartları önlemek için İngiliz grubuyla ortaklık yoluyla anlaşma teklif ettiyse de başarılı olamamış, neticede iki grup da Bab-ı Âlî nezdinde girişimlerde bulunmak durumunda kalmıştı. Kendi sefaretinden yeteri kadar destek görmeyen Fransız grubunun Osmanlı hükümeti nezdindeki girişimi, küçük ortaklarından birinin iflasının da

yarattığı olumsuz etkiyle başarısız olmuştu. İngiliz grup ise, Osmanlı hükümetinin prensip kabulü ile 24 Mayıs 1856'da İngiltere Kraliçesi Victoria'dan kuruluş iznini (Royal charter) almıştı. 500.000 İngiliz Lirası sermayesiyle Ottoman Bank doğmuş, 13 Haziran 1856'da ise Galata'da ticarî faaliyetine başlamıştı.

Ottoman Bank'in faaliyeti gerçekten de oldukça mütevazıydı. İstanbul dışında İzmir, Beyrut, Kalas (Galatz) ve Bükreş'te şubelerle yetinen yeni banka, Halep, Selanik veya Edirne gibi başka şehirlerde şube açma tekliflerini reddedecek kadar dikkatli davranmıştı. Ufak çapta ticarî krediler haricinde, İstanbul'da Osmanlı hükümetine avans vermek ve sergi6 iskonto etmek gibi işlemleri gerçekleştiren Banka, ihtiyatlı ve kârlı bir rol oynamaya kararlıydı. Bunun neticesinde bankanın itibarı ve bunun göstergesi olan hisselerinin fiyatı faaliyet müddeti boyunca olumlu bir gelişme göstermişti.

Fakat bu ticarî başarı Osmanlı Devleti'nin acil ihtiyaçlarına gerçek bir çözüm getirmekten uzaktı. Hâlâ kaimelerin tedavülden çekilmesine uğraşan Osmanlı hükümeti, bu operasyonun gerçekleştirilebilmesi için gereken kaynakları elde etme sıkıntısını yaşıyordu. 1858'de Londra'da ihraç edilen ve kısmen başarılı sayılabilecek 3 milyon sterlinlik bir borç bile bunların tamamını kaldıramamış, piyasada 70 milyon kuruş değerinde kâğıt hâlâ tedavül etmekteydi. Lübnan ve Karadağ'daki isyanların bastırılması ayrı bir malî yük getirmiş, devlet yüksek faizlerle İstanbul banker piyasasından kısa vadeli borçlanmasına devam etmek zorunda kalmıştı. 1860'da Fransa'da Mirès isminde bir banker ile çok ağır şartlarla imzalanan borç anlaşmasının başarısızlığı ve buna ilaveten Mirès'in Fransa'da tutuklanması, gerçek bir krize yol açmış, Osmanlı Devleti daha yeni -kısmen de olsa- kaldırmış olduğu kaimeleri tekrar ihraç etmeye mecbur kalmıştı. Dış piyasalarda itibarını kaybetmiş, içeride kaynak bulamayan Osmanlı Devleti için radikal çözümlerin zamanı artık gelmişti.

Bu çözümlerin ilk işareti belki de hicrî 1278 senesi (1862-1863) için ilk defa bir bütçenin çıkarılmasıydı. İkinci aşama ise, 1856'dan beri sözü edilen ama bir türlü gerçekleşemeyen devlet bankası

projesinin uygulanması olacaktı. Bu da Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin kurulmasıyla mümkün olacaktı.

Gerçi, Bank-ı Osmanî'nin kuruluşundan önce bir devlet bankası projesi, Sir Joseph Paxton'un "Banque de Turquie"si (Türkiye Bankası) ile fiilen ortaya çıkmıştı. Bu projenin en kuvvetli noktası Osmanlı hükümetinin önemle üzerinde durduğu bazı noktalarda belirli tavizler vermesine dayanıyordu. O zamana kadar bütün Fransız ve İngiliz projeleri, bu şekilde kurulacak bir devlet bankasının kontrol ve idaresinin kayıtsız ve şartsız olarak Londra veya Paris'te olması gerektiğinde birleşiyordu. Oysa Osmanlı hükümeti böyle bir kuruluşun kendi hakimiyeti altında olmasında fevkalade ısrarlıydı. 1856'da Sadrazam Reşid Paşa'ya müracaat eden Paxton, 7 milyon İngiliz Sterlin sermayeli bankasının idaresini Osmanlı hükümetinin temsilcilerine bırakmayı teklif etmişti. Osmanlı hükümetine cazip gelecek bu fikir, Londra piyasasında aynı şekilde algılanmamış ve Paxton ihraç etmeyi düşündüğü hisselere alıcı bulamamıştı. 1858'de ikinci bir denemeyle yeni bir Banque de Turquie kurulmuş, hatta banknot ihracı için gereken imtiyaznameyi de almıştı, fakat faaliyete geçmesi pek muhtemel olmayan kaimelerin itfasına bağlı olduğundan ve üstelik 1860 Mirès skandalında rol aldığından bu bankanın da hisselerinin değeri hızla düşmüş, kurucuları 1861'de tasfiye kararı almak zorunda kalmışlardı.

4 Şubat 1863'te kurucuları ile Osmanlı hükümeti arasında imzalanan mukavelename ile kurulan Osmanlı Bankası, 1856'dan beri oluşmuş olan hata ve tecrübelerin birikiminin doğrudan mirasçısıydı. Şartlar düzelmekteydi: Mirès faciasının yaraları sarılmış, Osmanlı hükümetinin itibarı tekrar yükselmiş, malî reformdaki ciddî niyetini bütçe ile sergilemeye başlamış ve her şeyden önemlisi 8 milyon İngiliz Liralık bir istikraz sayesinde 998.000.000 kuruş değerinde kaimeyi tedavülden kaldırabilmişti. Ottoman Bank ise şimdiye kadar vermiş olduğu hizmetler karşılığında banknot ihracı imtiyazıyla mükâfatlandırılabilecekti. Fakat Osmanlı hükümeti, başından beri Fransız veya İngiliz tarafının tek başına yönetiminden kaçınmış, iki devletin eşit paylarla temsil edilmesini istemişti. Çözüm, mevcut Ottoman Bank'in

genişletilerek Fransız sermayesinin katılımına açılması ve böylece oluşacak yeni müessesenin devlet ve emisyon bankası rolünü üstlenmesiydi. 1856'da birbirine rakip konumdaki iki grup bu şekilde birleştirilmiş ve Ottoman Bank'ın tasfiye edilerek 67.500.000 frank veya 2.700.000 İngiliz Lirası sermayeli Banque Impériale Ottomane'ın kurulmasına yol açılmıştı. 1 Haziran 1863 günü Osmanlı Bankası, Ottoman Bank'tan devralmış olduğu şubelerinin kapılarını yeni kimliğiyle açıyordu.

Osmanlı Bankası Arşivi, 1863'e kadar uzanan süreç konusunda hemen hemen hiç bir vesikaya sahip değildir.7 Ottoman Bank'ın İngiltere'deki kuruluş belgesi olan royal charter ile arşivin muhasebe kayıtları arasında, Ottoman Bank'e ait olan ve 1856 tarihine kadar dayanan kasa ve yevmiye defterleri bunun tek istisnalarıdır. Bu defterlerin 1863 yılına ait olan sonuncularında bir kurumdan öbürüne geçişin aynı defter içinde yapılmış olması ve İngilizceden Fransızcaya geçişin dışında herhangi bir farklılık görünmemesi, yeni yapılanmanın ne derecede yumuşak bir süreç halini aldığını ilginç bir şekilde gözler önüne koymaktadır.

Buna mukabil, Osmanlı Bankası'nın kuruluş belgesi sayılabilecek 4 Şubat 1863 tarihli mukavelenamenin Şubat 1307 (1892) tarihli tasdikli sureti -sembolik bir şekilde de olsa- arşivin en önemli belgeleri arasında yer almaktadır.8 Bu belgenin önemi, gerçek manada ilk Osmanlı devlet bankasının hangi imtiyaz ve şartlarla kurulduğunu göstermesinden kaynaklanmaktadır. Dönemin ağdalı diline rağmen nispeten rahatça anlaşılabilen temel maddeler şöyle sıralanabilir:

- Osmanlı Bankası Osmanlı Devleti'nin devlet bankasıdır (Madde 1)

- Osmanlı Bankası karşılığı altın ile tediye edilecek banknot emisyonu imtiyazına otuz yıl müddetle sahiptir ve bunun karşılığında ilk iki yıl emisyonun yarısı, ondan sonra da üçte biri oranında nakit bulundurmak mecburiyetindedir (Madde 9, 10, 11). Osmanlı hükümeti ise kaime ihraç etmemeyi taahhüt etmektedir (Madde 12).

- Bankanın merkezi İstanbul'da olmakla beraber, (Madde 6) idaresi Paris ve Londra'daki bir komiteye verilecektir (Madde 7).

- Osmanlı Bankası Osmanlı Devleti'nin hazine işlemlerini şubesi bulunduğu yerlerde yürütecektir ve Maliye Nezareti'nin ihraç etmiş olduğu sergileri iskonto edecektir (Madde 13).

- Banka Osmanlı Devleti'nin dahilî ve haricî borç ödemelerini üstlenerek bu muamelelerden %1 komisyon alacaktır (Madde 14).

- Banka Osmanlı Devleti'nin dahilî ve haricî borç anlaşmalarının malî aracısı olacak, bu hizmetinin karşılığında senede 20.000 İngiliz Lirası alacaktır (Madde 15).

- Banka Osmanlı Devleti'ne cari hesap ile 500.000 İngiliz Lirası'na kadar %6 faizle kredi açacaktır.

Bu mukavelenameyi içeriğinden bağımsız olarak sadece şekil itibariyle inceleyecek olursak, ilginç bazı saptamalarda bulunmak mümkündür. Bunlar da esasen kullanılan dil ve özellikle malî terimlerle ilgilidir. Bu terimlerin en çarpıcı yanı, henüz oturmamış olmaları ve bir bakıma 'malî arkaizm' diye adlandırılabilecek bir niteliğe sahip olmalarıdır. Sayılan Fransız ve İngiliz bankerlerin 'sarraf' olarak, temsil ettikleri bankaların da 'sarraf kumpanyası' veya 'banka kumpanyası' olarak adlandırılmaları bunun en basit örneklerindendir. Aynı şekilde, banknot kelimesinin henüz ortaya çıkmamış olması ve 'tahvilat' genel kategorisi altında yer alması, iskonto teriminin kâh 'iskonto' kâh 'iskonta' olarak yazılması, kredi için 'kredito' tabirinin kullanılması veya çek kelimesinin 'yani sandık pusulası' lafzıyla izah edilmesi ihtiyacı gene Osmanlı Devleti'nin Batı'nın finans terminolojisiyle tanışmasının birer işareti olarak algılanabilmektedir. Bu terimler bu vesikanın tarihinden birkaç yıl sonra Osmanlı Türkçesine yerleşecektir.9 Kısacası, 1863 tarihli bu belge sadece kuruluşunu düzenlediği finans kurumunun önemi açısından değil, aynı zamanda da Batı finans dünyasına hızlı entegrasyonunun dil üzerindeki ilk etkilerini göstermesi açısından da önemlidir.

Osmanlı Bankası'nın kuruluş belgesini tek başına ele almak bir bakıma yanıltıcı olabilir. Kuruluşundan on iki yıl sonra, 17 Şubat

1875’te imzalanan yeni bir mukavelenameyle 1863 anlaşmasının birçok maddesi değiştirilmiş, bankanın yetkileri büyük ölçüde genişletilmiştir. Bu yeni mukavelenamenin amacı, artık tehlikeli bir hal almaya başlayan Osmanlı malî krizini dizginleyebilmek için bankanın bütçe üzerindeki ve dolayısıyla devlet gelir ve giderleri üzerindeki kontrolüne imkân tanımak ve bu sayede gereken ıslahatın gerçekten yapılmasını sağlayabilmekti. Yeni anlaşmaya göre Osmanlı Bankası bütçe komisyonunda temsil edilecek ve tartışmalara katılarak bütçenin sağlam tahmin ve verilere göre düzenlenmesine önayak olabilecekti; bunun da ötesinde, bütçenin uygulanma şeklinde de söz sahibi olacak, hükümetin bütün varidatının kasalarına yatırılması sağlanacak, yapacağı ödemelerde ise bütçe sınırlarının dışına taşmama şartını getirebilecekti. Dış borcun geri ödemelerine tahsis edilen gelirleri doğrudan tahsil edebilecek, devletin bundan sonra gireceği her borç anlaşmasında rüçhan hakkına sahip olacaktı. Kısacası, Osmanlı Bankası fiilî olarak devletin hazinesi konumuna getirilmekteydi ve böylece, özerk ve güvenilir bir kurumun kontrol ve müdahalesi sayesinde, giderek sarsılan Osmanlı malî itibarının yurtdışında düzelebilmesi amaçlanmaktaydı.

Köşeye sıkışmış Osmanlı hükümetinin ve kamuoyunun izzeti nefsine bir hayli dokunan bu yeni düzenleme, devlet maliyesinin vesayet altına alınması manasına gelmekteydi. Diğer taraftan da, 1873’te başlamış olan dünya ekonomik krizine Osmanlı Devleti’nin gittikçe azalan kredi güvenilirliği eklendiğinde, bu denli kökten tedbirler artık kaçınılmaz olmuştu. Fakat Osmanlı hükümeti bu mukavelenameyi kerhen de olsa imzalamakla birlikte, aslında hiç bir zaman uygulanması için gereken şartları yerine getirmemeye kararlı görünüyordu. Mukavele hükümlerine göre Osmanlı Bankası’na verilmesi gereken belge ve bilgilerin ancak yarısı verilmiş, ihraç edilen sergi ve senetlerin tutarı hakkında ise güvenilir herhangi bir bilgilendirmeye gerek görülmemişti. Bu şartlar altında Osmanlı Bankası’nın öngörülen bütçe kontrolünü gerçekleştirmesi söz konusu bile değildi.

Zaten, Şubat 1875 anlaşmasını takip eden aylar, Osmanlı malî krizinin ne denli vahim bir seviyeye gelmiş olduğunu gösterecekti. 6 Ekim 1875 tarihinde Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın açıkladığı karar finans çevrelerinde bomba gibi patlamıştı: Osmanlı hükümeti ödemekte olduğu borç tahvillerinin kuponlarının tediyesini bundan sonra beş yıl müddetle yarısı nakden yarısı da %5 faizli tahvillerle yapacaktı. Bu karar tek bir manaya geliyordu: Osmanlı Devleti 20 yıldır girmiş olduğu dış borç batağından artık kurtulamayacak vaziyete gelmiş, iflas bayrağını çekiyordu.

II. Osmanlı Bankası ve Osmanlı Devleti Borçları

Osmanlı Devleti'ni 1875'te iflasa götüren süreç, 1854 yılında Kırım Harbi'nin finansmanı için yurtdışından alınan 3.000.000 İngiliz Liralık borca kadar dayanıyordu.10 Daha önce de belirtildiği gibi, kaynak yetersizliğinden büyük sıkıntılar yaşayan Osmanlı maliyesinin, Galata piyasasından aldığı kısa vadeli ve ağır faiz koşulları içeren perakende borçlara tek alternatifi, dış borçlanmaya başvurmaktı. Dış borçlanmanın gerçekleştirilebilmesi ise, her şeyden önce bir finans kuruluşunun devreye girmesini ve gereken meblağın piyasadan toplanmasını gerektiriyordu. Öte yandan, söz konusu borcun geri ödeneceğine dair bir garanti verilmesi veya daha geniş anlamda borçlanan devletin belli bir güvenilirlik gösterebilmesi gerekliydi. Bu tür büyük istikrazların en tehlikeli ve zor tarafı, elde edilen kaynakların esas itibariyle küçük yatırımcılara sunulan tahvillerin alımına bağımlı olmasıydı. Borçlanmaya aday devletin itibarının düşmesi veya geri ödeme güvencelerinde belirebilecek herhangi bir şüphe bile, borçlanma girişiminin başarısızlığıyla sonuçlanabilirdi. O tarihlere kadar münferit bankerlerden daha küçük meblağlar istikraz eden Osmanlı Devleti, Avrupa para piyasalarının gösterebileceği bu tür oynamalar ya da risklerle henüz karşılaşmamıştı.

İlk dış borçlanmaların büyük ölçüde başarılı bir şekilde yürütüldüğünü söylemek mümkündür. 1854 istikrazı Londra'nın güçlü kuruluşlarından Dent, Palmers & Co tarafından yürütülmüş; Mısır vergisi teminat olarak gösterilmiş; üstelik İngiliz hükümetinin

desteğinden de yararlanılabilmişti. Ancak istikraz edilen meblağ ihtiyaçları karşılamaya yetersiz olduğundan, ertesi yıl ikinci bir istikraza ihtiyaç duyulmuştu. Birincisinden daha da başarılı şartlar altında Rothschild (Londra) tarafından gerçekleştirilen 1855 istikrazına Mısır vergisinin bakiyesi ile İzmir ve Suriye gümrüklerini teminat olarak gösterilmiş, daha da önemlisi İngiliz ve Fransız hükümetleri doğrudan kefil olmuşlardı.11 Bu kefaletleri karşılığında da Marquis de Ploeuc ve Lord Hobart'tan oluşan bir komisyonu Osmanlı maliyesini tetkik için İstanbul'a yollamışlardı.

1858'de tekrar kaynak yetersizliğinden dolayı girişilen yeni bir istikraz, tedavüldeki kaimeleri itfa etmek amacıyla Dent, Palmers & Co'ya havale edilmiş fakat bu defa çok daha zor alıcı bulmuştu. Bu nispi başarısızlıktan ders almayan Osmanlı Devleti ise giderek büyüyen dalgalı borcunun konsolidasyonunu gerçekleştirmek üzere istikraz peşine düşmüş, 1860'da Londra'da kabul görmeyince Paris'e yönelmiş, meşhur Mirès istikrazını son derecede ağır koşullar altında imzalamıştı. Bu istikrazın Mirès'in yolsuzluktan tutuklanması üzerine fiyaskoya dönüşmesiyle de Osmanlı malî itibarı Avrupa piyasalarında tamamen düşmüş, durum gerçek bir faciaya dönüşmeden İngiliz ve Fransız hükümetlerinin doğrudan müdahalesiyle ucu ucuna kurtarılmıştı.

Bu olumsuz koşulların değişmesi için, bir yıldan fazla bir sürenin geçmesi, Osmanlı hükümetinin başına malî konulardaki hassasiyeti bilinen Fuad Paşa'nın getirilmesi ve iyi niyet belirtisi olarak ilk bütçenin yayınlanması gerekecekti. 1862 başına gelindiğinde, Fuad Paşa'nın bir devlet bankasının kurulması konusundaki kararı artık kesinleşmiş, bunun önkoşulu olan kaimelerin tedavülden kaldırılması işlemi için de somut girişimlerin zamanı gelmişti. Yeni devlet bankasının kurucu unsurlarından biri olacak Ottoman Bank ile Londra'da Deveaux & Co bu amaçla 8.000.000 £'lik bir istikrazı kabul edilir koşullarla önermiş ve bu istikraz son derece başarılı olmuştu: Üç ay gibi kısa bir sürede 998.000.000 kuruş değerindeki kaimeler sahiplerinden geri alınmış, yeni bir düzene geçmek için gerekli zemin oluşturulabilmişti.

Osmanlı Bankası'nın bu başarının hemen akabinde imtiyaznamesini alarak faaliyete geçmesi bu anlamda bir tesadüf değildir. 1856'da Paris grubunun iddialı devlet bankası projesinin başlıca dayanaklarından biri, kurulacak olan müessesenin Osmanlı Devleti'ne borç kanallarını açacak ve istikraz girişimlerinde bulunacak bir aracı rolünü üstlenmesiydi. Kuruluşundan bir buçuk ay kadar sonra, 27 Mart 1863 tarihinde giriştiği 150.000.000 franklık istikraz da bu hizmeti yerine getirebileceğinin en somut kanıtıydı. O tarihe kadar hep Londra'dan temin edilen istikrazlardan sonra ilk defa Paris'te gerçekleştirilen bu işlem sayesinde Osmanlı Devleti Galata piyasasına olan kısa vadeli borçlarını karşılayabilmiş, kalanıyla da mağşuş beşlik sikkeleri tedavülden kaldırarak yeni altın, gümüş ve bronz sikkelerle değiştirebilmişti. Bankanın kendisi ise bu operasyondan çok büyük fayda elde etmişti: %5 alım komisyonu, %2 plasman komisyonu, %1/2 aracı komisyonu ve basılan bronz paralardan 13.636 £'lik bir kâr…

Bu operasyon, Osmanlı Bankası'nın kendine biçeceği rolü net bir şekilde ortaya koyuyordu: devletin borçlanma taleplerine cevap verecek; bunların mümkün olduğunca iyi koşullarda bulunmasına çalışacak; komisyonları sayesinde de bu işlemlerden kâr sağlayacaktı. Gerçekte, bankanın devlet bankacılığının yanında iş ve ticarî bankacılık yapmak iddiasıyla kurulmasının arkasında yatan öngörüler çok daha geniş perspektifli bir gelişme programına dayanıyordu. Banka bir taraftan devletin ihtiyaçlarına cevap verirken, diğer taraftan da ekonomiye kredi ve yatırım aktarımı gerçekleştirerek ülkenin (bağımlı da olsa) iktisadî kalkınmasına aracı olacak, böylece de uzun vadeli faaliyet ve kârlarını daha sağlam bir temele oturtabilecekti. Zira devlet borcunun finansmanı kısa vadede kârlı bir faaliyet alanı olarak gözükse de, verimli herhangi bir yatırımın, dolayısıyla da ekonomik kalkınmanın yokluğunda, borçlanma sürecinin son derecede zararlı bir hale gelme ihtimali yüksekti.

Ancak bankanın bu uzun vadeli planlarının gerçekleşmesi gittikçe zorlaşıyordu. Osmanlı Devleti 1865'te teşebbüs ettiği borç birleştirme ve konsolidasyonu işlemi için gereken istikraz

denemesinde, Osmanlı Bankası yerine Londra'daki General Credit and Finance'ın teklifini kabul etmiş, 40.000.000 liralık tahvil ihracını gerçekleştirmişti. Osmanlı Bankası bu hareketi mukavelenamenin ihlali olarak görmekle beraber sineye çekmek zorunda kalmıştı. Fakat aynı yılın sonuna doğru, 1866 başında ödenecek olan tahvil kuponları için kaynak bulamayan devlet, tekrar bir istikraz talebinde bulunmuştu. Bu talebi Osmanlı Bankası üstlenmiş, Paris piyasasına 150.000.000 franklık bir arzda bulunmuştu. Fakat bu istikraz aceleye gelmiş ve son derece başarısız olmuştu: 1870'de 150.000.000 frankın 36.000.000'luk kısmı hâlâ alıcı bulamamıştı.

Fakat bu başarısızlığın ötesinde, Aralık 1865 istikrazı, Osmanlı borcunun gelişiminde çok önemli ve olumsuz bir dönüm noktası teşkil ediyordu. O tarihe kadar alınan borçlar, kaimelerin veya madenî paranın çekilmesi gibi iyi kötü belli ihtiyaçlara cevap vermek için kullanılabilmişti. Bu son istikraz ise, ilk defa tümüyle eski borçların kapatılmasına ayrılmış ve üstelik son dakikada, alelacele bulunmaya çalışılmıştı. Başka bir deyişle, bu istikraz, "artık mütemadiyen alınacak olan ve geliri önceki borçların ödemeleriyle bütçenin dengelenmesinden başka bir şeye kullanılmayacak istikrazlar serisini başlatmış" ve "hükümeti on yıl sonra borcunun geri ödemelerini durdurmaya kadar götürecek olan günü gününe borçlanmalar yokuşuna sokan başlangıç tarihiydi".12

Bu istikraz, Osmanlı Bankası için de bir dönüm noktasıydı. Bu tarihten itibaren girilen borç döngüsünün faal bir ortağı olarak, ekonomik gelişmeye endeksli büyüme rüyaları büyük ölçüde suya düşmüş; önündeki tablo ile kârını devlete borç ve avanslardan elde edilen faiz ve komisyonlarla sınırlamak zorunda bırakıyordu. Devlet de bunun farkındaydı ve 1863 mukavelenamesinin öngördüğü gibi beş yılın sonunda bankanın komisyon paylarının değiştirilebilmesi hükmünden istifade ederek, bunları düşürmek için teşebbüslere başladı. Hükümetin istediği, borç ödemeleri üzerindeki %1'lik komisyonun ve hazine işlemleri üzerindeki yılda peşin 20.000 £'lik komisyonun indirilmesi ve diğer taraftan da 500.000 £'lik avans sınırının üç veya dört katına çıkarılmasıydı. Osmanlı Bankası bu şartların tümüne itiraz etmekte, hatta imtiyazını geri verip çekilmeyi

bile düşünmekteydi. Fakat 11 Mart 1869'da imzalanan anlaşma, iki tarafın ne derecede birbirine bağımlı hale geldiğini ortaya koyuyordu: Uzlaşmaz görünen taleplere rağmen karşılıklı tavizler verilmiş, %1'lik komisyon %1/2'a indirilmiş, 20.000 £ sabit bırakılmış, avans hakkı ise 1.800.000 TL.'yi geçmeyecek dönen açık kredi sistemiyle artırılmıştı.

1873 tarihine kadar hiç bir Osmanlı istikrazını fiilen üstlenmemiş olmakla beraber, Osmanlı Bankası billurlaşan yeni işlevini hükümete verdiği avanslarla yerine getirmeye başlamıştı. 1869'a kadar toplam avanslarının %20'sini nadiren geçen hükümete avanslar, artık %40 ve %50'leri geçen oranlara ulaşmaya başlamıştı. Osmanlı hükümetine borç vermenin cazibesine kapılan birçok kuruluş bu piyasaya girmeye başlamıştı: 1869'da Paris'teki Crédit National d'Escompte, 1871'de Dent, Palmer & Co ile banker Tubini'nin kurduğu Crédit Général Ottoman, 1872'de Avusturya-Osmanlı Bankası ile Crédit Général Ottoman birer istikraz temin etmişlerdi. Osmanlı Devleti'nin içler acısı malî durumuna rağmen istikrazların bu denli kolay elde edilmesi esas itibariyle yeni oluşan rekabet ortamına bağlıydı. Kredilerini satmak için birbiriyle yarışan aracı kurumlar spekülatif bir ortam yaratmış, durmadan akan para ise Osmanlı topraklarında bir nevi sarhoşluk yaratmıştı. Fakat 1873'te patlak veren dünya krizi ve özellikle Viyana borsasının çöküşü, bu iyimser havayı bir anda dağıtmıştı. Krizden hemen önce Osmanlı hükümetinin Crédit Général Ottoman ve Crédit Mobilier ile imzaladığı borç anlaşması krizden sonra satışa sunulduğunda büyük ölçüde bir fiyaskoyla sonuçlanmıştı: 1875'te istikrazın %44'ü hâlâ alıcı bulamamıştı.

Buna rağmen, 1874'te 40.000.000 £'lik bir konsolidasyon istikrazının alınması şart olmuştu. Osmanlı Bankası'nın diğer bankalarla birlikte üstlendiği bu istikraz Osmanlı malî itibarının zedelenmiş durumunu yansıtan ağır şartlarla (%12 efektif faiz) gerçekleştirilmekle beraber, nispeten büyük bir rağbet görerek piyasaya çıkarılabilmişti. Bunun da başlıca sebebi, 11 Mayıs 1874'te Paris'te Sadık Paşa'yla imzalanmış olan bir anlaşmayla bankanın hazine üzerindeki kontrol ve yetkilerinin artırılmış olmasıydı. 11

Şubat 1875'te yeni mukavelenamenin imzalanmasıyla teyit edilecek olan bu anlaşma, daha önce de belirtildiği gibi, bankanın artan malî desteğine karşılık bütçenin hazırlanması ve uygulanmasında söz sahibi olmasına ve hazine işlemlerinde tekel durumuna gelmesine imkân tanıyordu. Bu da, Avrupa piyasalarında -özellikle de Paris'te- Osmanlı borçlarının geri ödenebilirliği konusundaki güven duygusunu artırıcı bir önlem olarak algılanmıştı.

Fakat 6 Ekim 1875'te Osmanlı hükümetinin iflas bayrağını çekmesi, bütün bu süreci alt üst edecekti. Bu durumda yurtdışından istikraz alınması söz konusu olmayacak, dolayısıyla da Osmanlı Bankası'nın avansları iyice önem kazanacaktı. Böylece 1880'lerin ortalarına kadar Osmanlı Bankası'nın alacak hanesinin büyük bir kısmı hükümete avanslardan oluşmaya başlamıştı. Toplam avanslar içindeki payı ise %60'ın altına düşmemek üzere, %90'lara kadar fırlamıştı. 1860'ların sonunda belirmeye başlayan bankanın hazineye avans sağlama işlevi artık neredeyse bütün diğer bankacılık işlemlerini imkânsız kılacak derecede baskın bir hale gelmişti. Osmanlı Devleti'nin bulunduğu kritik durum içinde Banka iç yapılanmasını değiştirmek ve yeni koşullara uyum göstermek zorundaydı. Zaten hükümete verilen borçlar kâr getiren faaliyetler olarak algılanabilirdi. Fakat müflis durumdaki maliyenin Osmanlı Bankası'na olan geri ödemeleri pek dakik olamıyordu. Dolayısıyla, Osmanlı Bankası'nın kâr hanesine geçirdiği faiz ve komisyonlar gerçek girdilerden çok, kâğıt üzerindeki alacaklardan oluşmaya başlamıştı. Fakat şu veya bu şekilde, Osmanlı Bankası'nın kaderi Osmanlı Devleti'ninkine bağlanmıştı. Bunun en belirgin işareti de Banka hisselerinin Paris Borsası'ndaki seyriydi: Hisselerin gerçekleştirdiği prim veya düşüşler neredeyse bire bir Osmanlı Devleti'nin kredi itibarını yansıtıyordu.

1875 iflasının akabinde en önemli mesele, Osmanlı Devleti ile alacaklıları arasında bir anlaşmaya varılabilmesiydi. Böyle bir çözüme varılmadığı takdirde, Osmanlı hükümetinin bir daha Avrupa piyasalarından kaynak elde etmesi söz konusu bile olamayacaktı. Oysa, meseleyi güçleştiren, alacaklıların kurumsal birer kişilik değil, aksine son derece geniş bir tabana yayılmış küçük

yatırımcılar olmasıydı. Osmanlı borç tahvillerinden satın almış binlerce Avrupalı ve hatta Osmanlı, ellerindeki kâğıt parçalarının akıbetini endişeyle bekliyorlardı. Küçük portörler tasarruflarını ve haklarını korumak için komiteler kurmakta gecikmemiş, Osmanlı hükümetine çözüm önerileri ve baskılar yağmaya başlamıştı.

Oysa borçta bir indirime gidilmeden çözüme ulaşılamayacağı açıktı. Gerçekçi bütçe hesaplamalarında dış borç geri ödemeleri gelirlerin yarısından fazlasını oluşturmaya başlamıştı. 1876'da yapılan en makul teklifte, borç ödemelerinin bütçe imkânları dahilinde bir meblağa indirilmesi ve garanti olarak gösterilmiş devlet gelirlerini tahsil ederek geri ödemeleri üstlenecek bir kurumun tesisi öngörülmüştü. Fakat Mahmud Nedim Paşa'nın sadaretten azli ve yerine Mehmed Rüşdü Paşa'nın tayiniyle bu muhtemel anlaşma zemini terk edilmişti. Birkaç gün sonra da Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilerek yerine V. Murad'ın cülus etmesiyle doğan ümitler kısa bir sürede yeni hükümdarın aklî dengesizlik iddiasıyla hal edilerek yerine kardeşi II. Abdülhamid'in tahta geçmesiyle siyasî ortam tekrar karışmıştı.

Malî kriz daha da vahim bir hal almaya başlamıştı. Rumeli'ndeki isyanları bastırmak için askerî ihtiyaçlar artmış, devlet memur ve askerine maaşlarını ödeyemez bir hale gelmişti. Osmanlı Bankası 1876 yılı içinde hükümete 5.000.000 £'in üzerinde avans vermiş; Avrupa piyasalarından tahvil yoluyla para çekmek imkânsız hale gelmişti. Hükümet, bankadan 2.000.000 liralık ek bir avans isteyip talebi reddedilince de, bankanın emisyon imtiyazı geçici olarak askıya alınarak bir kez daha kaime ihracına başvurmak zorunda kalmıştı. Osmanlı-Rus Savaşı'nın yarattığı ek sıkıntılar ile bu defaki kaime macerası 1850'lerdekinden de daha korkunç boyutlara ulaştı: 1879'da kaimelerin itfasına karar verildiğinde, 100 kuruşluk kaimenin altın üzerinden değeri 10 kuruşun altına düşmüştü.13 Ama devlet de bu sayede 30.000.000 liranın üzerindeki harp masraflarının büyük bir kısmını karşılamayı başarmıştı.

Gerçi 1877'de harbin başlamasıyla Osmanlı Devleti Osmanlı Bankası ve Glyn Mills Şirketi aracılığıyla Defence Loan (Savunma Borcu) adıyla bilinen %52 kurunda 5.000.000 £'lik bir istikraz

anlaşması imzalanmıştı. İstikrazı güvenilir kılmak için, devletin en emin geliri olan Mısır vergileri teminat olarak gösterilmişti. Fakat istikraz Aralık 1877'de Londra'da satışa çıkarıldığında Kars ve Plevne düşmüş, Osmanlı ordusunun bozguna uğrayacağı artık belli olmuştu. Arz edilen tahvillerden sadece 3.520 £'lik bir kısmı satılabilmişti. Temmuz 1878'de harbin sona ermesiyle istikrazın bakiyesini Osmanlı Bankası ile banker Zarifi %54'e almış, fakat hükümet elde ettiği paranın büyük kısmını Banka ile Zarifi'ye olan borçlarının itfasına kullanmak zorunda kalmış, eline sadece 500.000 £ kadar bir meblağ geçebilmişti. Berlin Kongresi'nde barışın imzalanmasıyla düzelen şartlarda, Banka ile Zarifi ellerindeki tahvilleri %60'ın üzerinde fiyatlardan satmayı başarmış, böylece önemli bir kâr elde edebilmişlerdi.

Harbin sonu ve Berlin Kongresi, Ayastefanos'ta imzalanan ilk anlaşmanın hükümlerini hafifletmiş de olsa, Osmanlı Devleti için çok ağır yükler getirmişti. Kaybedilen topraklar ve bu topraklardan elde edilen gelirler, İstanbul ve Anadolu'ya Rumeli'nden akın akın gelen Müslüman göçmenlerin iaşe ve iskân ihtiyaçlarının karşılanması ve Rusya'ya ödenmesi kararlaştırılan 35.000.000 liranın üzerindeki harp tazminatı Osmanlı bütçesinde ağır bir yük oluşturmuştu. Fakat barışla beraber, 1875'te başlamış olan malî bunalımın sona erdirilmesi ve özellikle borçların askıya alınmış geri ödemeleri sorununun çözümü için imkân doğmuştu. 22 Kasım 1879'da imzalanan bir anlaşma bu çözümün ilk adımını teşkil edecekti. Osmanlı Bankası'nın başı çektiği bir grup güçlü alacaklı ile Osmanlı hükümeti arasında imzalanan bu mukavelename,14 on yıl süreyle bu alacaklılara pul, alkollü içecekler, İstanbul'daki balık ve dört vilayetteki ipek resimleriyle, tuz ve tütün inhisarlarının idaresini bırakmaktaydı. Altı dolaylı vergi kalemini içerdiğinden Rüsum-u Sitte İdaresi (Altı Resim İdaresi, Administration des Six Contributions Indirectes) adını alan bu idare, şiddetli bir muhalefete rağmen 13 Ocak 1880'de faaliyete geçmişti. Bu çözüme karşı muhalefetin başlıca kaynağı, dışlandıklarını ve imtiyazlı alacaklılara feda edildiklerini düşünen küçük tahvil sahipleriydi. Diğer taraftan, bu kadar önemli gelir kaynaklarına fiilen el konulmuş olması Osmanlı

kamuoyunda devletin hükümranlığını zedeleyen aşağılayıcı bir tedbir olarak algılandığı gibi, tuz ve özellikle tütün alanında oluşmuş olan kaçakçılık faaliyetlerinden hayatını kazanan önemli bir kesimi de doğrudan tehdit etmekteydi.

Bu nedenlerle, Rüsum-u Sitte İdaresi'nin hızla yerini çok daha kapsamlı ve alacaklılar kitlesi açısından daha adil bir çözüme bırakması kaçınılmaz gözüküyordu. Gerçekten de, Osmanlı hükümeti daha 1880 senesinin Ekim ayında küçük portörlere bir çağrıda bulunmuş, daha kalıcı bir formülün oluşturulması için görüşmelerin başlatılmasına önayak olmuştu. Osmanlı Bankası da bu tür bir değişimin gerekliliğini öngörerek, yeni bir formül için destek arayışlarına başlamıştı. İşin ilginç yanı, bankanın bu desteği Fransa ve İngiltere'den alamayıp, Almanya'ya yönelmek durumunda kalmış olmasıydı.

Paris ve Londra'daki komitelerce yönetilen ve dolayısıyla Fransız ve İngiliz hükümetlerinin politikalarına daha yakın olması beklenen bu kurum, aslında kaderinin Osmanlı Devleti'nin bir şekilde ayakta tutulmasına ve özellikle malî bunalımın aşılmasına bağlı olduğunun farkındaydı. Bu durumda, Banka için esas olan siyasî tercihlerden çok, somut olarak piyasayı ve Osmanlı Devleti'nin kredi itibarını düzeltecek çözümleri aramaktı. O dönemde Osmanlı Devleti nezdinde nüfuzunu hızlı bir şekilde artırmakta olan Almanya bu açıdan çok daha güvenli bir destek verebilecek konuma gelmekteydi. Üstelik Almanya'da nispeten az sayıda Osmanlı borcu alacaklısı bulunuyor olması, bu devletin İngiltere ve Fransa'dan daha rahat hareket etmesini sağlayabilecek bir özellikti. Almanya'daki ilişkileri Avusturya'ya da uzanan Osmanlı Bankası, Bleichröder Bankası ve Wiener Kredit Anstalt ile yakın temasa geçmiş ve böylece, Fransız ve İngiliz portörleri temsil eden kuruluşları da harekete geçirip, çözüm için sağlam bir alacaklılar tabanını birleştirerek başına geçmişti.

13 Eylül 1881 günü İstanbul'da başlayan görüşmeler, 20 Aralık'ta yani hicrî 28 Muharrem 1299'da çıkarılan bir kararnameyle sonuçlanmıştı. Muharrem kararnamesi diye bilinen bu kararnameye göre Osmanlı borcu takriben yarı yarıya indirilmiş, karşılığında da

Rüsum-u Sitte İdaresi'nin gelirleri, Rumeli-i Şarkî vergisi, tütün aşarı üzerinden 230.000 lira ve nihayet Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan ve Yunanistan'ın Osmanlı borcuna katkıları birleştirilerek, alacaklıları temsil eden yedi kişilik bir konseye tahsis edilmişti: Osmanlı Devleti'nin gelirlerinin büyük bir kısmını denetim altına alacak olan Düyun-u Umumiye İdaresi doğmuştu. Osmanlı Devleti'nin bir nevi haciz memuru görevini üstlenen bu kuruluş sayesinde 1875 iflasına nihayet bir çare bulunmuş, Avrupa piyasalarıyla bir düzelme sürecine girilebilmişti.

Bu çözümün getirdiği rahatlama, Osmanlı malî krizinin de çözüldüğü anlamına gelmiyordu. Gelirlerdeki yetersizlikler devam ediyor; Balkanlar'da süren gerginlik yüzünden askerî harcamalar kısılamıyor, devlet en temel giderlerini karşılamakta hâlâ zorlanıyordu. Fakat Osmanlı Bankası açısından önemli bir dönüm noktasına gelinmişti. Büyük ölçüde kendi çabalarıyla ortaya çıkan Düyun-u Umumiye, devletin borçlanma sürecini kendisinden devralacaktı. Bunun neticesinde, bankanın alacakları arasında hazineye avanslarının payında bir düşüş başlamıştı. 1882'den itibaren %60 dolayına inen bu oran, devletin tekrar dış borçlanmaya başlayabildiği 1886 yılında %30'a, onu izleyen yıllarda ise %10'a kadar inecekti. Başka bir deyişle, Osmanlı Bankası devlete sürekli yüksek meblağlarda avans veren bir kurum olmaktan giderek çıkıyor, tekrar bir yapılanma sürecine girmeye hazırlanıyordu. Devlete borç veren kurum konumundan çıkmanın hem olumlu, hem de olumsuz tarafları vardı. Osmanlı maliyesinin durumu düşünüldüğünde, verilen her avans yüksek bir risk taşımakta, geri ödenmesinin gerçekleşmesi değilse de zamanı konusunda ciddî belirsizlikler bulunmaktaydı. Osmanlı Bankası bu risk faktöründen kurtularak fonlarını daha emin yatırımlarda kullanabilecek, özellikle de kuruluşundan beri özlemini çektiği ticaret ve iş bankacılığına yönelebilecekti. Diğer taraftan da, içerdiği bütün risklere rağmen -bir bakıma da o riskler sayesinde- devlete borç vermenin son derecede kârlı yanları vardı. Osmanlı Bankası avans pazarından çekilerek, o zamana kadar gerçekleştirdiği kârların başlıca kaynağını kaybedecekti. Her iki düşünce de aslında aynı yöne işaret ediyordu: Osmanlı Bankası'nın

geleceği devlet bankası sıfatının getirdiği bazı görev ve imtiyazları muhafaza etmekle beraber, piyasaya yönelik yeni bir faaliyet alanının yaratılmasında ve bunun için gereken altyapının oluşturulmasında yatıyordu.

1886'da tekrar başlayan ve Birinci Dünya Harbi'ne kadar süren yeni borçlanma sürecinde, Osmanlı Bankası birçok istikrazın aracı kuruluşu olmakla beraber, başka kuruluşlar ve özellikle Alman nüfuzunun artması dolayısıyla Deutsche Bank da devreye girmeye başlamışlardı. Zaten, borçlanmanın idaresinin artık Düyun-u Umumiye İdaresi'ne devredilmiş olması, bütün bu muamelelerde Osmanlı Bankası'na düşen yükü hafifletmişti.

Bu durumda bankanın faaliyetlerini çeşitlendirmesi ve özellikle bazı altyapı yatırımlarının gerçekleştirilmesi için ortam müsait görünüyordu. Ereğli kömür madenlerini işletecek bir şirketin kurulma çalışmalarında karşılaşılan ilk başarısızlıktan sonra Banka, Fransız, Alman ve Avusturyalı bankalarla bir konsorsiyum oluşturarak önemli müesseselerin kurulmasında önemli bir rol oynadı. Müşterek-ül menfa Tütün Rejisi (1884), Baron de Hirsch'ten devralınan Rumeli Demiryolları bağlantıları (1885) bunların başlıca örnekleridir. Konsorsiyum dışında başka ortaklarla girişilen Beyrut Limanı Şirketi (1888), Selânik-İstanbul demiryolu bağlantısı (1892), İzmir-Kasaba demiryolunun uzatılması (1894), Ereğli kömür madenleri (1896), Beyrut-Şam-Havran demiryolu (1892) ve uzantısı (1900), Bağdat demiryolu (1903) bu sürecin en belirgin safhalarını teşkil etmiştir.

Fakat bu altyapı girişimlerinin yanında, Osmanlı Bankası bir de piyasa ve toplum ile olan doğrudan temasını artırarak, devletin 'yüksek menfaatleri katından' giderek çok daha geniş bir tabana doğru genişlemeye başlamıştı. Bunun belki de ilk işareti, hâlâ devletten almış olduğu imtiyazlara bağlı olarak, ihraç ettiği banknotların gittikçe yaygın bir kullanıma sunulması olacaktı. Ama bunun da ötesinde çok hızlı büyüyen bir şubeler ağıyla Banka, Osmanlı topraklarında yaşayan nüfusun büyük bir kesiminin günlük hayatına girecek, mevduat, emanet, kredi, iskonto işlemleriyle gerçek bir banka kimliğine nihayet bürünmeye başlayacaktı.

III. Bir Emisyon Bankası Olarak Osmanlı Bankası

Devlet bankalarının en önemli imtiyazlarından biri olan kâğıt para ihracı hakkı, 3 Şubat 1863'te Osmanlı Bankası'nın kurucuları ile Osmanlı hükümeti arasında imzalanan mukavelenamenin 9, 10, 11 ve 12'nci maddelerinde sarih bir şekilde yeni müesseseye münhasıran tevdi edilmişti. Bu maddelere göre, Osmanlı Bankası'nın ihraç edeceği paralar hamiline bedeli her an nakden ödenecek şekilde çıkarılacak, ama bu işlem ihraç mahallinden başka yerde uygulanamayacaktı. Bu banknotlar 200 kuruştan aşağı bir kıymette basılmayacak, bankanın genel müdürü ve muhasebecisinin imzasını ve Devlet tarafından tayin edilen nazırın mührünü taşıyacaktı. Banka, çıkaracağı banknotların karşılığını güvenceye almak için, faaliyetinin ilk iki yılı müddetince temsil ettikleri meblağın yarısını, o süreden sonra ise en az üçte birini kasasında muhafaza edecekti. Devlet ise bu banknotların kendi daireleri başta olmak üzere tediye karşılığında kabul edileceğini belirtiyor, daha da önemlisi otuz yıllık imtiyaz müddetince hiçbir surette kâğıt para basmayacağını veya başka bir kuruluşça basılmasına izin vermeyeceğini taahhüt ediyordu.15

Bu işlemin bir önşartı olarak Devlet, 1839'dan beri kaime adı altındaki karşılıksız paranın basımına 13 Temmuz'daki başarılı bir itfa operasyonuyla son vermiş, piyasayı değerini kaybetmiş ve halkı büyük ölçüde mağdur etmiş olan bu kâğıt parçalarından temizleyebilmişti. Osmanlı Bankası'nın basacağı paralar ise kaime değil, her an değerli madene tahvil edilebilecek banknotlardı. Bunların sayesinde tedavül ve tediye işlemlerinin kolaylaşabileceği, her şeyden önemlisi de piyasadaki para miktarının emin bir şekilde artırılabileceği düşünülmekteydi.

İlk banknot, 3 Haziran 1863'te tedavüle çıkacak şekilde hazırlanmış, 200 kuruş değerinde ve birinin karşılığı İstanbul'da, diğerinin ise İzmir'de ödenmek üzere iki tip olarak basılmıştı. Aynı tarihli ama muhtemelen daha sonra tedavüle çıkarılmış ikinci bir seri ise 2 ve 5 altın lira karşılığında iki kupürden ibaretti.16

Osmanlı Bankası banknotlarının en büyük özelliği, karşılıkları bulunduğu halde hem tediye mahalleri itibariyle, hem de ihraç edildikleri miktarlar açısından Avrupa'daki muadillerinden çok daha sınırlı bir kullanıma sahip olmalarıydı. Gerçekten de, bütün ülkede tedavül etmesi öngörülen banknotların sadece İstanbul'da nakde çevrilebilir olması (ilk serinin İzmir emisyonu bunun tek istisnasıdır) son derecede kısıtlayıcı bir tedbir mahiyetindeydi. İlk iki yıl tedavüldeki banknotların temsil ettikleri miktarın 10.000 liranın altında olması ve ancak 1868'de 100.000 liraya yaklaşılmış olması bu sınırlı dolaşım ve kullanımın en bariz ifadesiydi.17

Fakat bu sınırlamaların anlaşılır sebepleri de yok değildi. Her şeyden önce, ilk iki yıl tedavüldeki miktarın yarısı, sonrasında da üçte biri nispetinde nakit bulundurmak mecburiyeti, fonlarını bloke etmekten kaçınan bankayı emisyon hakkını ancak çok sınırlı bir şekilde kullanmaya iten bir etkendi. Buna ilaveten, banknotların sadece payitahtta değil, şube bulunan her yerde tediye olunabilmesine imkan vermek, bu şubelerde de önemli miktarlarda bir yedek akçe bulundurulması lüzumunu beraberinde getirirdi. Oysa, tam aksine, taşra şubeleri esas itibariyle zirai bir ekonomiye hizmet ettiğinden, belirli mevsimler dışında önemli nakit stoklarına hiç ihtiyaç duymamaktaydı; bankanın politikası ihtiyaç zamanlarında şubelere fon aktarmak, faaliyetin düştüğü zamanda ise bu fonları İstanbul'daki daha verimli plasmanlarda kullanmak üzere geri çekmeye dayanıyordu.

Ayrıca, daha önce de belirtildiği gibi daha çok devlet bankacılığına yönelmiş olan bankanın ticarî işlemlerinin sınırlılığı, emisyon hacminin artırılmasının önünde önemli bir engeldi: az miktarda mevduat toplayabilen Banka, para mevcudunu ve dolayısıyla emisyon hacmini artırmanın bu en kolay yoluna başvuramıyordu.18

Bankanın kendi tercih ve imkansızlıklarının dışında, Osmanlı toplumsal ve ekonomik yapısının da getirdiği sınırlamalar kâğıt para tedavülünde kısıtlayıcı bir rol oynuyordu. Her şeyden önce, İmparatorluğun birçok bölgesinde ticarîleşme ve parasallaşma seviyesinin henüz çok düşük olması bu tür bir tedavül aracının

kullanımını nispeten gereksiz kılabiliyordu. Geleneksel olarak aynî ve madenî ödemelerin baskınlığı bu anlamda kâğıt paraya duyulan ihtiyaç ve rağbeti çok azaltıyordu. Belki de daha önemlisi, 1862 yılına kadar son derecede menfi sonuçlarla kaime macerasından geçmiş olan Osmanlı toplumunda kâğıt paraya karşı haksız sayılamayacak bir güvensizlik doğmuştu. Ekonomi kültürü henüz çok sınırlı olan halkın büyük çoğunluğuna karşılıklı banknot ile kaime arasındaki farkı izah etmek bile yıllar alabilecek bir süreçti. Dolayısıyla, ihraç edilen banknotlar çoğunlukla İstanbul ve ticarîleşme düzeyi yüksek bazı merkezler dışında ancak çok sınırlı bir taleple karşılaşabiliyor, ilk endişede de karşılığın tahsil edilmesi eğilimi baş gösterebiliyordu.19 20 Kânun-u evvel 1290 (1 Ocak 1875) tarihinde günlük ihtiyaçlara cevap vermek amacıyla tedavüle çıkarılan 1 liralık banknotların anında altın karşılığının tahsiline başvurulmuş olması bunun en bariz örneklerindendir.20

1874 yılının sonunda, Osmanlı Bankası banknot tedavülü neredeyse 325.000 liraya yükselerek o ana kadar olan en yüksek seviyesine ulaşmış, ama 1875 kriziyle birden 109.000 lira seviyesine düşmüştü. 1876 senesinde Osmanlı hükümetinin olağanüstü durum dolayısıyla bankanın emisyon imtiyazını askıya alarak kâğıt para basımına tekrar başvurması ve bunun neticesinde beliren kaime enflasyonu, Osmanlı Bankası'nın banknotlarının toptan tahsile verilmesine sebep olmuştu. 1879'da kaimelerin tedavülden kaldırılmasına kadar da banknot tedavül hacmi 25.000 hatta 20.000 liranın altında seyretmişti. Fakat bu tarihten sonra banknotlara olan talep giderek artmış, 1890'ların ortasında 1.000.000 lira seviyesine yaklaşmaya başlamıştı.21

Tedavül hacmindeki bu büyüme, bankanın 1880'lerden itibaren yaşamış olduğu değişimle doğrudan bağlantılıydı. Devlet istikraz ve avanslarından geri çekildikçe, ticarî işlemlere yönelebilmiş, şube ağını genişletmeye başlamış, bunların neticesinde de mevduat ve piyasa işlemlerinde gittikçe artan bir önem kazanmıştı. Bu önemin bir göstergesi de piyasanın ve genelde Osmanlı toplumunda bankanın banknotlarına gösterilen rağbet ve itibardı.

Diğer taraftan, bu denli hızlı bir gelişmenin bazı riskler içerdiği de bir gerçekti. 1895 yılında baş gösteren kriz bunu fazlasıyla ispat edecekti. Özellikle borsaya artan ilgi neticesinde İstanbul'da gelişen ve Osmanlı Bankası'nın da önemli payı olan spekülatif ortam, dünya borsalarında yaşanan ani bir krizin sonucunda birden çökmüştü. Osmanlı Bankası'nın da malî sağlığı hakkında dolaşan olumsuz rivayetler üzerine 25 Ekim günü halk gişelere hücum etmeye ve mevduatını geri çekerek banknotlarını altına tahvil etmeye başlamıştı. 5 Kasım gününe kadar bankanın altın rezervi 565.000 liralık bir seviyeden 60.000 liraya kadar düşmüştü. Çaresiz kalan idare, gişeleri kapatmaya veya daha doğrusu hükümetten banknotlarına mecburî kur uygulamasını talep etmek zorunda kalmıştı. Hükümet ise bir ay müddetle bu hakkı vermiş ve böylece İngiltere'den gelmesi beklenen 300.000 altının teslimini beklemeye imkân doğmuştu. Hükümet bundan da fazlasını yaparak, bankaya itimadının ifadesi olarak imtiyaz müddetini 12 yıl uzatarak 1925 yılına kadar tehir etmişti. Bu tedbir ve kararların etkisi hemen hissedildi: Banka banknotlarını reddetme hakkını kullanmaya ihtiyaç bile duymadan, 13 Kasım'da kriz atlatılmış, durum normale dönmüştü.22

Banka son anda hükümetin müdahalesi sayesinde kurtulmuş, hatta göstermiş olduğu başarı sayesinde krizden güçlenmiş olarak çıkmıştı. Fakat gereken dersi de almıştı: Kendi idaresinin ve özellikle Genel Müdür Sir Edgar Vincent'in spekülatif dalgaya olan katkısı unutulmamıştı. Bundan sonra Banka gelişmesine devam edecek ama daha ihtiyatlı davranacaktı. Bu ihtiyat banknot tedavülünde de gözleniyordu. Asrın son on yılında 1.000.000 sınırına dayanan tedavül hacmi, tedricî olarak 1.300.000'e kadar çıkacaktı. 1908'de ilk defa 50 ve 100 liralık kupürlerin ihracıyla orta vadede 2.000.000 liraya kadar çıkılması düşünülmüş, ama aslında 1914'e kadar bu hedefin çok altında bir seyir izlenmişti.23

1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle, Osmanlı Bankası'nın dengesi büyük ölçüde bozulacak, Osmanlı İmparatorluğu içindeki statüsü ciddî bir şekilde sarsılacaktı. Osmanlı Devleti'nin fiilen savaşa girmesinden evvel, hükümetin talebi üzerine bir liralık yeni bir banknotun basılmasıyla, tedavüldeki miktar birden

2.750.000 liraya fırlayacaktı.24 Fakat asıl sıkıntı, Osmanlı Devleti'nin de savaşa girmesiyle başlayacaktı. Fransa ve İngiltere'nin gözünde Osmanlı hukukuna bağlı bir şirket olarak 'düşman kuruluş' statüsüne giren Banka, Osmanlı Devleti tarafından da İngiliz ve Fransız sermayesi sebebiyle aynı derecede güvenilmez kabul edilmekteydi. Kasım ayında hükümetin Almanya'dan sağlamış olduğu 5.000.000 liranın karşılığında 15.000.000 liralık banknot bastırmak ve 2.000.000 liralık bir avans almak için Osmanlı Bankası'na verdiği teklif reddedilince, iki taraf arasındaki ilişkiler kopma noktasına gelmiş, bankaya hükümet tarafından el konulması bile düşünülmüştü. Fakat Cavid Bey'in de karşı çıkmasıyla bu çözümden vazgeçilerek, bankanın Fransız ve İngiliz tabiyetindeki müdürlerinin görevlerini terk etmeleriyle yetinilmişti. Buna mukabil, Osmanlı Bankası da banknot ihraç imtiyazından savaş müddetince vazgeçtiğini, hükümeti kaime basmakta serbest addettiğini beyan etmişti.25

Osmanlı hükümetinin savaşın getirdiği maddî külfeti başka türlü karşılaması da zaten imkânsızdı. Almanya'dan alınan avansları karşılık göstererek ve Düyun-u Umumiye'ye teslim ederek, dört yıl içinde yedi tertip kaime basılmasına girişildi. Bu kaimeler Düyun-u Umumiye tarafından taahhüt edilen ve savaş sonrasına bırakılan bir altın karşılığa bağlanmış ve bu sayede bir müddet altın lira ve banknot ile paritelerini koruyabilmişlerse de, basılan miktarın giderek muazzam boyutlara varması neticesinde kaimeler kaçınılmaz bir değer kaybına uğramaya başlamıştı. 1915-1918 yılları arasında toplam 160.000.000 liranın üstünde bir miktarda basılan bu kaimeler, barıştan sonra Ankara hükümeti tarafından devralınmış ve 5 Aralık 1927'de Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk kâğıt parasının basılmasını takip eden 6 ayın sonuna kadar tedavül etmiştir.26

Osmanlı Bankası her ne kadar imtiyazından savaş müddetince vazgeçmiş idiyse de, gelişen şartlar ve Cumhuriyet'e geçiş, bu kararı ister istemez nihaî bir şekle sokmuştu. Ankara yetkilileri ile 10 Mart 1924 tarihinde imzalanan mukaveleye göre bankanın emisyon imtiyazına son verilmekte, fakat Merkez Bankası'nın kuruluşuna kadar hazine işlemlerini üstlenmeye devam etmesi istenmekteydi.

Banka, rejim değişikliğini esas itibariyle yara almadan atlatmış, kademeli olarak olağan bir banka statüsüne geçişi gerçekleştirmeye başlamıştı. Bu olağan statüye geçişin en sembolik ifadesi ise belki de isminden düşürülen “Şahane” ibaresiydi. Bank-ı Osmanî-i Şahane tarihe gömülmüş, yerini Osmanlı Bankası almıştı.

Fakat Osmanlı Bankası’nın ‘Şahane’liğinin belki de en uzun süre devam ettiği husus, gene de -imtiyazı kalkmış olsa da- banknotlarıyla ilgili olmuştur. Mart 1947 sonunda Banka, tedavülde kalmış banknotlarını 1 Nisan 1947 gününden itibaren bir yıl müddetle altın karşılığında geri alacağını ilan etmiş, gerçekten de gişelerini söylenen günde bu işlem için açmıştır. Gerçi bankanın daha önceleri piyasadan toplamış olduğu banknotlar sayesinde tedavülde kalanların temsil ettiği miktar ancak 188.739 liraya ulaşmaktaydı ve hangi altın ile ödeneceği muğlak bırakılarak sonunda daha ucuz olan Cumhuriyet altınları kullanılmıştı; ama bu operasyon, Birinci Dünya Savaşı’ndan itibaren terk edilen altın karşılığından beri, bu tür bir itfanın dünya çapında ilk ve tek örneğini teşkil ediyordu. Toplam 188.739 liralık banknottan gişelere getirilen 130.279 lirasının karşılığı ödendikten sonra ise bakiyesi aynı şekilde Türkiye Cumhuriyeti hazinesine teslim edilmişti.27

IV. Osmanlı Bankası’nın Genişleme Dönemi

Osmanlı Bankası’nın 1880’lerden itibaren takip edeceği piyasaya açılma politikasının önemli bir unsuru emisyon idiyse de, bu gelişmeyi mümkün kılacak olan başlıca altyapı değişikliği, iş ve özellikle ticarî bankacılığın ülke çapında yürütülmesini sağlayacak bir şube ağının oluşturulmasıydı. Kuruluşunda her ne kadar ticarî bankacılık faaliyetleri de öngörülmüş idiyse de, Osmanlı Bankası uzun bir müddet son derecede kısıtlı ve esas olarak İstanbul ve İzmir’de yoğunlaşan -ve bu açıdan banknotlarının tedavül şeklini de hatırlatan- bir faaliyet alanı içinde kalmıştır. Kuruluş mukavelenamesinin bazı maddeleri çok belirli bir şekilde olmasa da bankanın şube ve acenta açması konusunu gündeme getirmekteydi. 9. maddede, banknot ihracından bahsedilirken, şubelerin de para ihraç edebileceği, 13. maddede ise, bankanın maliye havalelerini kabul etmesinden bahisle, bankanın “İzmir ve

Trabzon ve Beyrut ve Selânik şehirlerinde tesis edebileceği” belirtilmekte, buna ilâveten, “ileride o misillü şubeler tesis edeceği sair mahaller” söz konusu edilerek, muhtemel bir genişleme de öngörülmekteydi. 17. madde ise daha da açık bir şekilde, merkez binasının inşası için bankaya hükümet tarafından bir arsanın “meccanen” tahsis edeceği, şube açılacak yerlerdeki gerekli arsaların alımı için kolaylık yapılacağı ve nihayet bu şubelerin korunması için lüzum görülen askerî desteğin de verileceği söylenmekteydi.28

Bu olumlu şartlara rağmen, bankanın şube açma girişimleri uzun yıllar boyunca çok sınırlı kalacaktı. Kuruluşuyla beraber kendine intikal eden Ottoman Bank’ın Londra’daki merkezi sayılmazsa ancak beş şubesi bulunmaktaydı: İstanbul (1856), İzmir (1856), Beyrut (1856), Kalas (Galatz, 1856) ve Bükreş (1861). Bankanın kuruluşunu takip eden yıl içinde Selânik, Larnaka ve İzmir civarındaki Aydın, Manisa ve Afyon Karahisar şubeleri açılmış, 1866’da da Isparta şubesi kurulmuştu. Aynı sene, %40’ına Osmanlı Bankası’nın sahip olduğu Romanya Bankası kurulduğunda ise, Kalas ve Bükreş şubeleri bu yeni kuruluşa devredilmişti. Bankanın kurduğu ilk şubelerin dördünün de Ege bölgesinde yer alması bir tesadüf değildi: Zaten çok gelişmiş olan İzmir’in ticarî faaliyetinin bölgedeki etkisi ve Amerikan iç savaşı esnasında yaşanan pamuk üretimindeki hızlı artış bu şubelerin açılmasının arkasında yeterli sebeplerdi.

Aslında bankanın idaresinin çok daha fazla şube açmaya niyeti yok değildi. 1865’te Gilbertson bir raporunda Halep, İskenderun, Varna, Trabzon, Edirne, Manastır, Seres, Drama, Larissa (Yenişehir) ve Antalya’da şube açılmasını öneriyordu. Fakat bu projenin başlıca sakıncası, şubelere tahsis edilecek sermayenin artırılması gereğiydi. Zira birkaç büyük şehir haricinde henüz banka tasarrufu alışkanlığının yaygınlaşmadığı Osmanlı İmparatorluğu’nda şubeleri müşterilerden toplanan paralarla işletmek hayal olurdu. Bu sebeple 1865’te sermayenin %50 oranında artırılmasına ve yeni hisselerin 2,10 £’lik bir prim taşımasıyla bankanın imkânlarını artıracak bir nakit akışının sağlanması öngörülmüştü. Fakat genel kurulda hissedarlar

bu fikre karşı çıkıp yeni hisselerin primsiz çıkartılmasında ısrar ettiğinden, genişleme projelerini askıya almak gerekmişti.

Zaten bankanın karşılaştığı en önemli sorunlardan biri de şubelerinin kârlılığının devamlı bir şekilde düşmesiydi. 1860 olaylarından sonra Beyrut şubesinin faaliyeti büyük ölçüde azalmış, 1866'ta Amerikan iç savaşının sona ermesi ise Anadolu pamuk üretimini etkileyerek, Ege bölgesindeki şubelerin işlem hacmini düşürmüştü. Genel olarak ise şube müdürlerinin ve personelinin tecrübesizliği ve yetersizliği şubelerin önemli zararlara girmesine de neden oluyordu. 1864'te kârın %10'u şubelerden gelirken bu oran 1868'de %2'ye kadar düşmüştü.29

1867'de açılan İskenderiye Şubesi, gerçekten kârlı şubelerin ilki olma özelliğini taşıyordu. Mısır'ın Batı'yla olan yoğun ticarî ilişkileri ve fiilen ayrı bir devlet gibi hazine ve borçlanma operasyonlarına imkân veriyor olması, Osmanlı Bankası'nın İskenderiye Şubesi'nin çok geniş bir faaliyet alanı oluşturmasını sağlamıştı. Bunun işareti olarak da, bu şubeye 80.000 £'lik bir sermaye tahsis edilmişti.30

1872 yılında Osmanlı Bankası personelinin tamamı 175 kişiye yükselmiş, bunların 82'si İstanbul'daki merkezde bulunmaktaydı. 1875'te ise merkezdeki çalışanların sayısı 116'ya çıkmıştı.31 Banka, devlet ve hazineyle işlemleri nedeniyle, hâlâ net bir şekilde İstanbul merkezli bir şekilde gelişmesini sürdürüyordu.

Bankanın yetkilerini genişleten 17 Şubat 1875 mukavelenamesi, şubelerin tanım ve örgütlenmesine yeni boyutlar kazandıracak nitelikteydi. Artık Osmanlı Devleti'nin tek kasası haline gelen bankanın mümkün olduğu kadar çok yerde şubesi olması, devletin de yararına bir gelişme olacaktı. Dolayısıyla, Osmanlı Bankası, bir türlü kârlı bir duruma geçiremediği ve bu nedenle açmakta zorlandığı şubelerinin külfetini devletle paylaşma imkânını bulacaktı. Yeni altıncı maddede bu ortak çaba açık bir şekilde teşvik ediliyordu: "Osmanlı Bankası Osmanlı topraklarında bulunan bütün vilayet merkezlerinde şubeler kurmak için Osmanlı hükümeti ile ittifak edecek ve bu konuda gereken yerler hükümet tarafından karşılıksız olarak bankaya verilip tahsis edilecektir. Aynı şekilde, Osmanlı Bankası

hükümet ile anlaşarak kendi ihtiyaçlarını veya hazinenin menfaatini karşılamak için Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer şehirlerinde de acentalar ve mağazalarla muhabere merkezleri kurabilecek ve gene kendi ihtiyaçlarına ve hazinenin menfaatine göre, Paris, Londra, Viyana ve Avrupa'nın diğer önemli yerlerinde şube, acenta ve mağazalar ile muhabere merkezleri oluşturabilecektir".32 Yeni on üçüncü maddenin bir paragrafı ise daha somut bir desteğe işaret ediyordu: "Osmanlı Bankası'nın en önce kurmuş olduğu veyahut kuracağı on şubenin her biri için tazminat olarak kendisine maktuen yılda beş bin lira tahsis edilmiştir. Ve bu şubelerden sonra kurulabilecek şubelerin hiçbiri için Osmanlı Bankası'na herhangi bir tazminat ödenmeyecektir".33 Ortalama 13 kişiyle çalıştırılacak yeni bir şubenin kuruluş masraflarının 2.500-3.400 lira olarak tahmin edildiği düşünülürse, bu tazminat, Banka idaresinin şube açmak konusundaki isteksizliğini kısmen de olsa kıracak nitelikteydi.34

Bu yeni durumun ışığında, Banka aynı yıl içinde Rusçuk, Edirne, Bursa ve Şam'da birer şube açmış, Ankara, Trabzon, Erzurum ve Halep'te de kurmayı düşünmüşse de daha ileri tarihlere bırakmayı tercih etmiştir. Yeni kurulan şubelerin başlıca görevi, devlet gelirlerinin tahsil edilmesi, yerel masrafların karşılanması ve varsa, bakiyenin İstanbul'a aktarılmasından ibaretti. Bu transferi yapmak için de, İstanbul üzerine poliçe verebilecek ihracatçıların bulunması gerekirdi. Bu nedenle, şubelerin ihracata yönelik faaliyetin bulunduğu yerlerde kurulmasına özellikle dikkat edilmişti. Bir bankadan beklenebilecek yerel kredi ve iskonto işlemleri için ise vakit henüz çok erkendi.35

1880'lerin sonuna kadar yedi şube daha açılmışsa da, bankanın şubelerinden elde ettiği fayda çok sınırlı kalıyordu. Şubeler artık zarar etmiyordu ama, Osmanlı ekonomisinin Rus harbinden sonra girdiği duraklama devresinde, ticarî faaliyet hacminde büyük bir artış beklemek gerçekçi olmayacaktı. Dolayısıyla şubeler daha çok devlet gelir ve giderleri için kullanılmakta, Banka idaresinin de talimatına uyarak, kredi ve iskonto faaliyetlerini son derecede ihtiyatlı bir şekilde yürütmekteydiler.36

Şube ağının gerçek bir patlama göstermesi, 1890 yılından sonra olmuştur. 1890'da bankanın genel müdürlüğüne tayin edilen Sir Edgar Vincent'a göre istikbal ticari işlemlerin geliştirilmesinde ve dolayısıyla şube sayısının artırılmasında yatıyordu. Devlete karşı olan yükümlülükleri Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasıyla azalan Osmanlı Bankası için, daha piyasaya yönelik bir şekil almanın vakti gelmişti. Bu değişimin ilk şartı da, mevcut sistemin aksaklıklarının giderilmesi ve daha etkin hale getirilmesiydi. Bu tarihten itibaren başlayan daha nitelikli personel alımı ve teftiş sisteminin kurulması bu çerçeve içinde değerlendirilmelidir. Aynı zamanda şube sayısı da artırılarak 39'a çıkarılıyordu. 1895'te yaşanacak krize kadar şubelerin kârları, tedavüldeki banknot hacmi, ticarî işlemlerin önemi artıyor, Banka nihayet 'gerçek' bir Banka gibi çalışmaya başlıyordu.37

Bu yeniden yapılanmanın belki de en sembolik ifadesi, mimar Alexandre Vallaury'ye inşa ettirilen ve 27 Mayıs 1892'da kapılarını açan genel merkez binasıydı. Galata'nın Voyvoda caddesinde bugün Genel Müdürlük olarak son demlerini yaşayan bu bina, ihtişamıyla bankanın geldiği noktayı simgelerken, müşterilere ayrılan mekânın genişliğiyle yeni kurumun yeni işlevlerine uyum gösteriyordu. 'Kardeş kuruluş' Tütün Rejisi ile birlikte kullanılmak üzere tasarlanan ikiz binalar, İstanbul'un yeni ticaret ve finans merkezinde göz alıcı, hatta ezici bir yer işgal ediyordu.

1895 krizine kadar olan dönemde, bankanın ticari faaliyetleri çok hızlı bir şekilde gelişmişti. Bilanço 1889-1894 arasında %58 oranında artmış, devlete verilen avanslar ise alacakların %10'unun altına düşmüştü. Asıl büyüme bankanın kendi portföyünde ve yaklaşık beşe katlanan müşteri avanslarında hissediliyordu. Üstelik, uygulanabilen kâr hadleri oldukça yüksekti. Kendi dışında tehdit edici bir rekabet olmayışından istifade eden Banka, vadeli mevduata en fazla %2,5 faiz verirken, müşterilere verdiği avanslarda %9'a kadar yükselen faizler uygulayabiliyordu. Fakat bu derece hızlı büyümenin getirdiği riskler de vardı. Müşterilere verilen avansların büyük bir kısmı esham ve tahvilat teminatına dayanıyordu. Oysa

İstanbul borsası gayet spekülatif bir sürece girmişti: Hisse ve tahvillere duyulan ve bankanın da kısmen körüklediği rağbet gittikçe kontrol edilemez boyutlara ulaşmıştı. 1895 Ekimi'nde balon patladığında bankanın gelişiminin dayandığı varlığın büyük bir kısmı bir anda altından çekilivermişti.38

1895 krizi her ne kadar son dakikada bankanın itibarı zedelenmeden atlatılabilmiş idiyse de, piyasanın daralması ve bankanın daha ihtiyatlı bir politikaya dönmesi, gelişim sürecine ara verilmesini gerekli kılmıştı. İki yıl boyunca yeni şube açılmayacak, 1898 ve 1899 yıllarında üç şube eklemekle yetinilecek, kalındığı yerden de ancak 1903'te devam edilecekti. Düzene giren sadece bankanın işleri değildi: Osmanlı ekonomisi de belirli bir gelişmeden istifade edecek, bunun neticesinde de piyasalar bu müspet ortamı yansıtacaktı. Osmanlı Bankası ise bu dönemde ilk defa olarak rekabetin etkisini hissetmeye başlayacaktı. Ekonomideki düzelme ve ferahlama birçok bankanın açılmasına ve dolayısıyla eskiden neredeyse tekel konumundaki bankayla rekabete girmesine neden olmuştu. Osmanlı Bankası alacaklı faizlerini %4'e kadar düşürürken, kendini vadesiz hesaplara bile faiz vermeye başlamak zorunda hissetmişti. Aynı dürtüyle, 1903-1906 yılları arasında 20 kadar yeni şubenin açılmasına ve bankanın belirli bir ekonomik gelişme gözlenen her yerde hizmet vermesine çalışılmıştı. Alınan sonuçlar ise ne denli başarılı olunduğunu gösteriyordu: Özellikle müşteri kredilerinde büyük aşama kaydedilmiş, temsil ettikleri meblağ 1901'de 1.500.000 liradan 1907'de 4.125.000'e kadar yükselmişti. Fakat bu raddeye gelindiğinde, geçmiş tecrübelerden de esinlenerek, bankanın idaresi tekrar bir nefes alıp son kazanımlarını sağlamlaştırma yoluna gitmeyi seçmişti.39

Bu sayededir ki, Osmanlı Bankası, 1908 olaylarını ve rejim değişikliğini güçlenmiş olarak göğüsleyebilmiştir. Jön Türklere karşı olumlu ama ihtiyatlı bir tavır takınan idare, ancak 1910'dan itibaren ciddî bir şekilde şube ağını genişletmeye başlamıştır. 1910-1912 döneminde açılan 30'a yakın şube bu niyetinin ve bir bakıma da iyimserliğinin bariz bir işaretiydi. Ne var ki, elde edilen sonuçlar o kadar cesaretlendirici değildi. Şube sayısı artmış, hatta şube

açılamayan yerlerde yerel tüccardan istifade edilerek muhabir büroların kurulmasına çalışılmış,40 fakat kârlılık oranları net bir şekilde düşmüştü. Dönemin siyasi çalkantıları ile gittikçe artan rekabet birleşince, Osmanlı Bankası'nın piyasa üzerinde kontrol ve etkisi gittikçe gerilemeye başlamıştı. Buna karşı koymanın tek yolu ise, artık yetersiz bir hal almaya başlayan kaynakları bir şekilde artırmaktı. Fakat Balkan savaşlarının hemen arkasından patlak veren Birinci Dünya Harbi, sermaye artırımı dahil düşünülen bütün çözümleri birdenbire imkânsız kılmıştı.41

Savaş yılları, Osmanlı Bankası'nın büyük bir daralma yaşamasını kaçınılmaz kılmıştı. Garip statüsü yüzünden ne bir tarafa ne de diğerine yaranamayan Banka, iki cephe arasında sıkışmış kalmıştı. Harp şartlarının Osmanlı toplum ve ekonomisi üzerindeki yükü de bankanın faaliyetlerini büyük ölçüde kısıtlamıştı. Harp boyunca ve hemen sonrasında, Osmanlı Bankası ilk defa olarak şube ağından ciddi kayıplar vermişti. Kapatılan 25 şubenin çoğu düşman topraklarında kaldığı veya harp sonrasında kurulan yeni siyasi birimlerin mali kuruluşlarına devredildiği için kaybedilmişti. Mevcut şubelerden ise, özellikle Anadolu'da bulunanlar Yunan ve Türk ordularının iki ateşi altında kalmış, çoğu geçici de olsa kapatılmak zorunda kalmıştı. Gerçi harpten sonra gerek İngiliz himayesindeki Filistin ve Irak'ta yeni şubeler açılmış, hatta İran'da üç ve Tunus'ta bir şubeyle yepyeni faaliyet alanları yaratılmaya çalışılmıştı.42 Fakat bunların hiçbiri, uğranılan kayıpları telafi edecek nitelikte değildi. Osmanlı Bankası, bağlı olduğu Osmanlı Devleti'yle hemen hemen aynı akıbeti paylaşıyordu: Osmanlı toprakları kaybedildikçe bankanın şubeleri kapatılıyor, Banka yavaş yavaş İmparatorlukla beraber batmaya başlamış gözüküyordu.

İlginçtir ki Osmanlı Bankası'nı kurtaracak olan, esas olarak Ankara hükümetiydi. İstiklal Savaşı esnasında 'Osmanlı' kimliğini kaybetmeyen Banka, aynı zamanda Anadolu kuvvetleriyle ve Ankara hükümetiyle ilişkilerini hep iyi tutmaya özel bir çaba sarf etmiş, hatta gerektiğinde önemli avanslar sağlamaya özen göstermişti. Bu sayededir ki, Banka, İstiklal Savaşı'nın sonunu ve Cumhuriyet'e

geçiş sürecini hemen hemen hiç bir sorunla karşılaşmadan yaşayabilmişti. Yeni rejim kurulur kurulmaz, banka ile hükümet arasından varılan genel mutabakat, Osmanlı Bankası'nın eski hamisiyle aynı kaderi paylaşmamasını mümkün kılacak, hatta devlet bankası kimlik ve işlevlerini -çok daha kısıtlı bir kapsamda da olsa- devam ettirmesini sağlayacaktı. Bir bakıma 'devletsiz' kalan Osmanlı Bankası, çoktan özlediği gerçek ticari banka kimliğine bürünmek için -uzun vadede küçülme pahasına bile olsa- kaçırılmayacak bir fırsatı yakalamıştı.

V. Osmanlı Bankası ve Piyasa: Kredi ve Avanslar

Daha önce de belirtildiği gibi, Osmanlı Bankası kuruluşundan itibaren devlet bankacılığının yanında ticarî ve iş bankacılığı işlemlerine karşı olan ilgisini gizlememiş, çeşitli evrelerde bu faaliyet türüne özellikle yönelmeye çalışmıştır. Fakat genel olarak bakıldığı takdirde bu tür işlemlerin gerçekten önemli bir hal alması için 1875 krizinin atlatılmasını, devlete verilen avansların azalmasını ve hatta 1890'dan itibaren net bir şekilde belirmeye başlayan yeni yapılanmayı beklemek gerekmiştir.

Bankanın uyguladığı kredi ve avans politikasıyla teklif edilen çeşitli operasyon türlerini anlamak için, bankadaki memuriyeti sayesinde birinci elden bilgi sahibi Adrien Biliotti'nin çalışması son derece aydınlatıcıdır.43 Osmanlı Bankası'nın 1907 bilançosundan hareketle alacak kalemlerini tek tek inceleyen Biliotti, başlıca kredi işlemlerini özetle şu şekilde sıralamaktadır:

İskonto: Ticarî senetlerin vadesinden önce kırdırılarak tahsil edilmesi işlemi olarak özetlenebilecek iskonto, Osmanlı Bankası'nın ticarî piyasada gerçekleştirdiği önemli faaliyetlerin arasında yer almaktaydı. Daha küçük kuruluşların iskonto ettikleri senetleri de bazen reeskont ile tekrar iskonto edebilen Banka, bu şekilde piyasada tedavül eden ticarî senetlerin realizasyonunu hızlandırmakta, uyguladığı %9'a varan faiz sayesinde de önemli kârlar gerçekleştirebilmekteydi. Fakat genel olarak, iskonto faaliyeti Avrupa'dakine oranla sınırlı kalmakta, işlemin esas olarak imza ve itibara dayalı olması henüz çok güvenilir hale gelmemiş olan

Osmanlı piyasalarında yetersiz bir teminat olabilmekteydi. Bu nedenle Banka, iskonto işlemlerinde özellikle ihtiyatlı davranmakta ve teminatlı avans işlemlerini tercih etmekteydi.

Teminatlı Avans ve Krediler: Borçlanan kişi tarafından paraya tahvil edilebilecek bir değerin teminat olarak gösterilmesi ve hatta bloke edilmesi karşılığında açılan krediler, verdikleri güvence açısından bankanın tercih ettiği işlemler arasında yer alıyordu. Teminat verilen değerin güvenilirlik derecesiyle orantılı olarak belirli bir emniyet marjı koymaya özen gösteren Banka, senet veya hisse ve tahvil gibi risk taşıyan karşılıklarda teminatın değerinin ancak %75'i gibi bir meblağ kredi olarak veriliyordu. Bu tür işlemlerin arasında mal mukabili avanslar, getirdikleri depolama sorununa rağmen, ilk sırada yer alıyordu. İkinci sıradaki menkul değer (tahvil veya hisse sendi) teminatlı avanslar ise, kabul edilecek değerlerin sınırlandırılmasıyla ve riskli görülen bazı kâğıtların reddedilmesiyle sağlamlaştırılmaya çalışılıyordu. Ne de olsa Banka, 1895 krizinde borsa spekülasyonunun nasıl sonuçlandığını unutmamıştı. Ticarî senet üzerinde avanslar ise, üçüncü sırada yer almakta ve bir bakımdan bankanın kaçındığı iskonto operasyonlarına daha güvenli bir alternatif olarak ticaret erbabına sunulmaktaydı. Nihayet, çok daha cüzi bir oran temsil eden bazı avans ve kredi türleri büyük ölçüde gelir seviyesinin yüksek olduğu şehirlerle sınırlı kalmaktaydı. Gayrımenkul teminatlı avanslar (ipotek işlemleri) veya Biliotti'nin sözünü bile etmediği hayat sigortası poliçesi karşılığında verilen krediler bu son kategoriye girmekteydi.

Açık Hesaplar: İhtiyatlı tavrı ile ün salmış Osmanlı Bankası'nın portföyünde, şaşırtıcı derecede yüksek bir oran herhangi bir maddî teminata dayanmayan avanslardan oluşmaktaydı. Toplam avansların üçte birini oluşturan bu borçlu hesapların bir kısmı üçüncü kişilerin kefaletine dayanmakta, diğerleri ise sadece itibar ve güvene dayalı kalmaktaydı. Bu tür kredi ve avansların çoğunun varolma nedeni, maddî teminatların elde edilemediği ama güvenin de eksik olmadığı durumların çokluğuna bağlıydı. Burada esas olan kefaletin sağlamlığı veya krediyi veren şube yetkililerinin borçlu kişi veya kuruluşlar hakkında çok detaylı ve olumlu bilgi sahibi olmalarıydı. Bu

açıdan, bu tür kredilerin özellikle büyük şubeler tarafından itibarı hakkında şüphe olmayan müşterilere veriliyor olmasına şaşmamak gerekir. Biliotti'nin ifadesiyle, Banka bu işlemlerde gösterdiği esneklik sayesinde birçok kez piyasayı zor durumlardan kurtarabilmiş, bir çöküşe yol açabilecek kredi daralmasını önleyebilmişti. Biliotti'nin söylemediği ise, bu tür açık kredilerin bazen mecburiyetten açıldığıydı: Osmanlı siyasi ve toplumsal yapısında sıkça rastlanan güç denge (sizlik) leri yüzünden, mevkii itibariyle kredi taleplerinin reddedilmesi çok zor olan şahsiyetlere rastlamak mümkündü. Banka her ne kadar mümkün olduğunca bu tür ilişkilerden kaçınmaya çalışıyor idiyse de, arada sırada da olsa bu tür mecburiyetlere boyun eğmek durumunda kalabiliyordu.

Osmanlı Bankası'nın kredi politikasının gelişimi ve karşılaşılan durumların çeşitliliği hakkında bir fikir edinmek için belki de belgelere başvurmak en gerçekçi yaklaşım olacaktır. Banka arşivinde bulunan çok sayıda kredi ve avans dosyasında, daha önce sıralanmış olan işlem türlerinin hepsine rastlamak mümkündür. Aslında burada ilginç olan, bu işlemlerin çeşitliliğinden çok, kişi veya kuruluşların bankayla olan borç ve alacak ilişkilerinde gösterdikleri farklılıklardır. Bu farklar birçok durumda, söz konusu borçluların ekonomik ve ticari konumlarının yanı sıra, sosyal ve siyasi statüleri gibi gerçek maddi itibarları dışında bazı ölçütlere, veya zaman içinde değişen koşullara bağlı gözükmektedir.

Gerçekten de, unutmamak gerekir ki, Osmanlı siyasi ve toplumsal yapısı, Tanzimat hareketinin getirdiği 'modern' ve Batılı değişimlere rağmen, esas olarak hiyerarşik, otoriter, hatta otokratik bir geleneğe sahipti.44 1876 Kanun-i Esasisi'nin Sultan II. Abdülhamid tarafından askıya alınarak siyasi elitin Yıldız Sarayı'nda odaklaşan kapalı bir sisteme dönüştürülmesi, belli ölçüde yaşanmış olan liberalleşme sürecini birçok açıdan yavaşlatmış, kısmen kalkmaya başlamış olan bazı hukuk dışı veya en azından hukuk ötesi güç dengelerinin tekrar oluşmasına imkân tanımıştır. Dolayısıyla, Osmanlı Bankası, kuruluşundan itibaren ister istemez bazı siyasi güç ve baskıların etkisinden kendini kurtaramamış, onlara bazen uyum göstermek zorunda kalmıştır. Öte yandan, böyle bir

çevre içinde gelişen bir kurum olarak da, bu tür güç dengelerinden ve yaratabildikleri çıkar ilişkilerinden elinden geldiğince yararlanmaktan da kaçınmamıştır.

Bu tür ilişkilerin somut bir örneğini Osmanlı Bankası'nın nispeten erken bir tarihte devraldığı bir alacak vakasında görmek mümkündür. Sultan Abdülmecid'in kadınlarından Şayeste Kadınefendi (1838-1912) ile kızı Naile Sultan (1856-1882), Rus tabiyetindeki banker Mikael Abdullahyan'dan %12 faizle 13.782 lira borç almış ve karşılığında Koşuyolu'ndaki 45 dönümlük bir bağın hüccetini teminat olarak vermişlerdi. Fakat vade sonunda alacağını tahsil etmek istediğinde kendisine ödeme yapılmayan Abdullahyan, 1875'te Ticaret Mahkemesi'ne müracaat ederek Kadınefendi ile Sultan aleyhinde bir ödeme kararı aldırmıştı. Mesele borç reddi değildi: Aksine, borçluları mahkemede temsil eden İbrahim Ağa borcu inkâr etmemiş, fakat bazı imkânsızlıkları sıralamıştı. Müvekkileleri Behice Sultan'ın düğünü için büyük masraflara girmiş, ama Valide Sultan'dan kendilerine vaat edilen 1.500 keselik bir ödeme bir türlü gerçekleşmemişti. Bunun da ötesinde, hüccetle vermiş oldukları ipotek geçersizdi, zira söz konusu bağ miri arazi olduğundan, satılması kesinlikle yasaktı. Rus vatandaşı sıfatıyla Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra kurulan Osmanlı-Rus Komisyonu'na başvuran Mikael Abdullahyan ise, komisyonun bu konuda bir rapor vermesini sağlamıştı.45 Bu raporda komisyon ilginç saptamalarda bulunuyordu. Her şeyden önce, alacaklının başına gelenin borçluların yüksek payesinden kaynaklandığını belirtiyor,46 bu tür şahıslar hakkında mal haczi gibi mahkeme tarafından alınan kararları hükümetin uygulama yetkisi olmadığını47 ve dolayısıyla tek çözümün, bu borcun doğrudan doğruya hükümet tarafından üstlenmesi olduğu görüşünü bildiriyordu.48 Gerçi bu rapor, 1880 tarihinde yani borcun gerçekleştiğinden 8 yıl sonra kaleme alınmıştı ve Mikael Abdullahyan'ın ömrü herhangi bir çözümün gerçekleştiğini görmeye yetmemişti. Babasından bu alacağı devralan Zenob Abdullahyan ise Osmanlı Bankası'yla bir anlaşmaya vararak, bu alacağını babasının bankaya olan borçlarına karşılık devretmişti.

Borcun bundan sonraki akıbeti belgelerden takip edilememekle beraber, büyük bir ihtimalle bankanın bu alacağını zararları arasına kaydetmek zorunda kaldığını tahmin etmek mümkündür.

Bu örnek, Tanzimat'la beraber hukuk devletinin temellerini oturtmaya çalışan Osmanlı Devleti'nde bazı kişi ve kurumların (özellikle saray ve çevresi) nasıl hukuk üstü bir konumdan faydalanarak bir tür dokunulmazlık sayesinde borçlarını ödememe imkânları doğduğunu veya en azından adi borçlu muamelesine tabi tutulamadıklarını göstermektedir. İstanbul eski başsavcısı İsmail Hakkı Bey'in sürüncemedeki bir borcu hakkında bankanın şu sözleri durumu açık bir şekilde ortaya koymaktaydı: "İsmail Hakkı Bey artık müddei-i umumîlik görevinde bulunmadığına ve gözden düşmüş olduğuna göre, (alacağımızı mahkeme yoluyla tahsil etmemiz) o derece kolaylaşmıştır".49

Oysa, bankanın borçluları arasında bu tür kişilerin önemli bir yeri vardı. Özellikle 1900 öncesinde, banka

nın piyasaya yönelik işlemleri henüz yeni yeni yaygınlaşmaya başladığı bir dönemde, bu tür müşterilerin çokluğu göze çarpmaktadır. Bankanın 14 Nisan 1896 tarihli bir belgesi bu durumu çok iyi ortaya koymaktadır. Tahsil edilecek senetler bordrosu başlığını taşıyan bu belgede toplam 22.250 lira değerinde 28 adet şahsi senet hakkında detaylı bilgiler bulunmaktadır.50 Bu meblağın dörtte üçüne yakını saray ve çevresinden ve devletin üst kademelerinde görevli memurların senetlerinden oluşmaktadır: II. Abdülhamid'in baş kâtibi Tahsin Bey, Galata mahkemesi reisi Mehmed Arif Bey, Bahriye Nazırı Hasan Paşa, Selânik valisi Hüseyin Rıza Paşa, Yaver-i Ekrem Ahmed Şevket Bey, Nafıa nazırı Mahmud Celaleddin Paşa, Sadrazam Halil Rıfat Paşa, Temyiz mahkemesi azası Mehmed Mazhar Efendi, Saray kâtiplerinden Hüseyin Bey, Müşir Safvet Paşa, Yaver-i ekrem İbrahim Hilmi Paşa, Turhan Paşa, Ferik İzzet Paşa, Müze-i Hümayun müdürü Osman Hamdi Bey… Bu isimlerin karşılığında düşülmüş bazı notlar ise ilişkiler hakkında önemli ipuçları vermektedir: Hüseyin Rıza Paşa: "Aylık ödemeleri Kasım 1895'ten beri yapılmamakta"; Ahmed Şevket Bey: "Pangiris Bey'e göre borçlu bu avansı hediye olarak algıladığı için tahsil

edilmesi mümkün görülmüyor”; Mahmud Celaleddin Paşa: “Aylık ödemeleri yapmayı reddediyor”; Hüseyin Bey: “Kefili Mehmed Arif Bey ona bundan bahsedeceğine söz vermişti”; İbrahim Paşa: “Kefili Turhan Paşa ona bundan bahsedeceğine söz vermişti”; Turhan Paşa: “bankaya uğrayacağını söyledi”…

Bazı dosyalarda bulunan belgeler, bu ilişkilerin nasıl yürütüldüğüne dair daha ayrıntılı bilgiler vermektedir. Mahmud Celaleddin Paşa veya Şeker Ahmed Paşa’nın dosyaları bunun tipik örneklerindendir.51 Bu Paşalar, rütbe ve payelerinden emin bir şekilde, mektup, pusula veya kartvizitlerinin arkasına bir iki rica sözüyle Banka genel müdüründen avans talebinde bulunduklarında, aslında bu isteklerinin reddedilemeyeceğinden emin bir tavır sergiliyor, bir bakıma neredeyse hakları olan bir parayı istiyor gibi davranıyorlardı. Mahmud Celaleddin Paşa’nın, bankanın özel olarak bastırmış olduğu senetleri doldurmayıp, kendi hazırladığı senetleri peşinen yollaması bile bankanın normal prosedürüne aykırı bir hareketti. Bu derecede güçlü şahıslar zaten bankayı kendileri teşrif buyurmaz, Şeker Ahmed Paşa örneğindeki gibi mutemet bir yardımcılarını veya kâtiplerini yollarlardı. Bankanın bu kişilerle ilgili belgelerde imzadan çok mühür izlerine rastlanıyor olması bunun en belirgin yansımasıdır.

Bu örneklerden dolayı bankanın nüfuzlu Paşaların elinde bir oyuncağa dönüştüğünü ve devamlı olarak iktidarlı kişilere karşılıksız kredi vermek zorunda kaldığını zannetmek yanlış olacaktır. Banka şu veya bu şekilde alacaklarını tahsil etmeyi genellikle başarıyor, veya en azından bu ilişkilerden istifade etmesini biliyordu. Bunun ötesinde, daha mütevazı konumdaki kişiler için muameleler biraz daha normal bir hal alıyordu. Bankanın kredisine sıkça başvurmuş olan Osman Hamdi Bey, Banka genel müdürüne mektup yazıyor, dostane ifadeler kullanabiliyordu ama, iş avansın kendisine gelince, teminat göstermek de gerekiyordu. Müze-i Hümayun’un kurucusu, 1874’te almış olduğu 1.000 liralık bir avans için Haydarpaşa’daki bir mülkünü, 1889’da ise 1.500 lira için Kuruçeşme’deki yalısını ipotek etmiş, maaşından 330 liralık kesintiler ile geri ödenmesini istemişti.

Bu tapularını 1903'te geri almış olması, borçlarını -geç de olsa- tasfiye etmiş olduğuna işaretti.52

Ayrıca, büyük meblağlar söz konusu olduğunda, Banka kendini bir dereceye kadar emniyete almak için tavizler vererek de olsa teminat mekanizmalarını devreye sokmayı başarıyordu. II. Abdülhamid'in ser hafiyesi (baş casus) Ahmed Celaleddin Paşa, 1891'de Osmanlı Bankası'ndan almış olduğu 5.000 liralık borca karşılık Nişantaşı'ndaki konağını ipotek etmişti. On ay için alınan bu borç 13 yıl sonra hâlâ ödenmemiş, faizleriyle 13.500 liraya yükselmişti. Banka uzun bir süre sonra, 1916'da bütün faizleri silerek borcun tasfiyesini elde edebilmişti.53 Buna benzer -ama banka için daha az zararlı- bir durum da Abraham Paşa'yla ortaya çıkmıştı. Mısır Hıdivinin kapı kâhyası olarak kariyerine başlayan Abraham Paşa, kısa sürede İstanbul'un en meşhur ve en zengin simalarından biri haline gelmişti. Beyoğlu Cadde-i Kebiri (bugünkü İstiklal Caddesi) üzerinde yaptırmış ve kısmen Cercle d'Orient kulübüne kiralamış olduğu -halen ayakta olan- muhteşem konak, dönemin en görkemli yapılarından biriydi. Fakat ava, borsaya ve kumara düşkünlüğü ile meşhur olan Abraham Paşa, para sıkıntısı yaşamakta gecikmemişti. Osmanlı Bankası'ndan 1893'te 58.000 lira borç almış, karşılığında da konağını ve arsasını ipotek etmişti. 1893'te tekrar 30.000 lira avans alan Paşa, 1896'da borcunun bir kısmının karşılığında bütün hisse ve tahvil portföyünü bankaya devretmek zorunda kalmış, borcunun bakiyesini ise iki sene sonra konağını devrederek tasfiye edebilmişti.54 Mülkiyeti bu şekilde Osmanlı Bankası'na geçen bina ise, 1919 yılında Manuk Manukyan isimli bir borsa simsarına 108.000 £ karşılığında satılacaktı.55

Bu örneklerin başlıca ortak noktası, gerçek manada ekonomik olmayışlarıydı. Bankanın kredi ve avans hizmetlerine başvuran yüksek dereceli memurların çoğu daha çok statüleriyle ilgili harcamaları karşılamak veya kumar, borsa spekülasyonu gibi çoğunlukla verimlilikten uzak yatırımlar için bu yola başvurmaktaydı. Ayrıca, unutmamak gerekir ki Osmanlı Devleti'nin boğuştuğu mali sıkıntılar içinde, bazen en yüksek payeli görevliler bile dahil olmak üzere, memur maaşları son derece düzensiz bir şekilde

ödenebiliyordu. Her halükârda, Osmanlı elit mensuplarının giriştikleri bu faaliyetler, yatırım açısından genellikle piyasadan büyük ölçüde kopuk bir şekilde gelişmekteydi. Dolayısıyla, belirli mal ve hizmetlerin tüketimini artırmak dışında da bankanın bu işlemlerle ekonomiye katkıda bulunduğunu söylemek zordur.

Fakat bankanın avans ve kredileri bu zümreye verilen borçlarla sınırlı kalmıyordu. 1890'lardan itibaren ve özellikle 1903 sonrasında görülen gelişmeler sonucunda, bankanın faaliyet tabanı genişledikçe, çok daha farklı kesimlerden insanların da avans hizmetlerinden yararlanmaya başladığını görmek mümkündür. Bu kesim için Banka ile ilişkilerinde vadeli mevduat ve aile sandığı hesapları en önemli yeri tutuyor idiyse de, zaman zaman baş gösteren sıkıntı veya ihtiyaçlar için Banka kredisine başvurmak artık daha olağan bir hal almıştı. Başka bir deyişle, daha önceleri belirli bir elitin ötesine pek gitmeyen bu tür işlemler, gittikçe 'demokratikleşmeye' başlamıştı. Bu gelişme aslında Osmanlı toplum ve ekonomisinde yaşanan değişime paralel bir şekilde ve özellikle orta sınıf olarak nitelendirilebilecek bir kesimin yeni ekonomik düzenle tanışmasını izleyen ve birçok açıdan da destekleyen bir süreçti. Bu tür bir gelişmeyi gerçekten izleyebilmek ve anlayabilmek için dosyaların çok daha yakından incelenmesi gerekmektedir; fakat borçlanmış müşterilerin arasında gittikçe artan sayılarda -ama düşük meblağlarla- görülen memurlar, avukatlar, doktorlar, kadınlar, tüccar, esnaf, bunun en bariz işaretidir.

Gerçek manada ekonomik kredilerin yoğunlaştığı alan, ticaret ve buna bağlı yatırımlardı. Bunların bazılarını 'siyasi' kredilere yaklaştıran özellikler yok değildi: Seraskeratın birçok ihtiyacını karşılayan büyük zahire tüccarı, değirmen sahibi Tantavizade Halid Efendi 20.000 lira kredi istediğinde, ona kefalet eden Serasker-i Cihan Rıza Paşa'dan başkası değildi.56 Aynı şekilde, Şirket-i Hayriye-i Hamidiye 1908'de Osmanlı Bankası'ndan 5.000 lira tutarında avans aldığında, şirket içinde hesaplaşmalar başlamış, bir sonraki idare borcu usulsüz sayarak reddetmişti. Osmanlı Bankası'nın alacaklarını tahsili ancak seneler sonra mahkeme yoluyla mümkün olmuştu.57 Ama Bursa'da bakkal Mehmed

Efendi’nin 4 adet İkramiyeli Şark Demiryolları tahviliyle 1 adet Mısır Emlak Kredisi tahvili karşılığında aldığı 30 liralık krediden[58] İstanbul’un en büyük mağazalarından ve Ayvansaray’daki değirmenin sahibi George & A. Baker Şirketi’nin kâh mal karşılığında, kâh ticarî senet karşılığında, bazen de ipotek karşılığında sık sık aldığı binlerce liralık kredilere kadar[59] küçük büyük birçok ticaret erbabının bankadan aldıkları krediler çok daha sorunsuz bir şekilde gerçekleşebiliyordu. Fakat bu tür işlemlerde Banka teminat konusunda çok dikkatli davranıyordu. Tarabya’daki Petala otelinin sahipleri kredi almak istediklerinde otellerinde bulunan bütün mobilyayı, gümüşü, hatta mahzenlerindeki şarapları bile bankaya ipotek etmek zorunda kalmışlardı.[60] Dönemin en ünlü girişimcilerinden Georges Nagelmackers’la Pera Palas Oteli’nin inşaatı için 30.000 liralık bir kredi söz konusu olduğunda, Banka Nagelmackers’in şirketi Compagnie Internationale des Grands Hôtels’in Tarabya’daki Summer Palace ve Kahire’deki Ghezireh Palace otellerinin bütün gelirlerine el koymuş, Summer Palace’ın bir kısmını da ipotek etmişti.[61]

Osmanlı Bankası’nın kredileri, Osmanlı Devleti’nin sınırlarını bazen aşmakta, özellikle Mısır gibi bölge ülkelerindeki bazı taleplere cevap vermekteydi. Mısır hıdivinin Daire-i Hassa’sına veya Karadağ hükümetine verilen avanslar bu tür girişimlerin tipik birer örneğini oluşturmaktadır.[62]

Osmanlı Bankası’nın harp yıllarında azalan faaliyetleri, piyasa ile olan ilişkilerini ve kredi politikasını olumsuz bir şekilde etkileyecekti. Kabuğuna çekilen Banka, geleceğe endişeyle bakıyordu. Kurtuluş Savaşı süresince çok sayıda şubenin faaliyetine son vermek zorunda kalınmıştı. Fakat Ankara hükümetine arada sırada verdiği avanslar sayesinde Osmanlı Bankası ortadan kalkmadığını göstermek ve daha da önemlisi, yeni hükümete karşı iyi niyetini sergilemek fırsatını bulmuştu. Bu hareketinin mükâfatını kısa sürede görecekti. Cumhuriyet’in kurulmasından hemen sonra hükümetle müzakereye oturup, yeni bir anlaşmayla geleceğini güvence altına almayı başarmıştı.

Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kaynak eksikliği ve mali zaafı, Osmanlı Bankası'na hâlâ ihtiyaç duyulduğunu açık bir şekilde gösteriyordu. Yeni kurulmuş olan Türkiye İş Bankası'na seneden 750.000 lira tavanlı bir avans Osmanlı Bankası'na teklif edildiğinde, bankanın idaresi bu mukavelede yeni rejim ile zaten iyi olan ilişkilerini sağlamlaştırmak için kaçırılmayacak bir fırsat görmüştü. 1925'te bu mukavele imzalandığında, Osmanlı Bankası yeni düzen içinde de yerini muhafaza etme niyetini belirtmiş, eski düzeni çağrıştıran kimliğine rağmen değişen Türkiye koşulları içinde faaliyetini devam ettirmeye hak kazanmış olduğunu ispat etmiş oluyordu…63

1 Bu metin yazarın 135 Yıllık Bir Hazine. Osmanlı Bankası Arşivinde Tarihten İzler (İstanbul, 1997) isimli çalışmasından derlenmiştir. Daha detaylı bir anlatım için bkz. E. Eldem, A History of the Ottoman Bank (İstanbul, 1999) ve Osmanlı Bankası Tarihi (İstanbul, 2000). Buradaki "bağımlılık ve gelişme" kavramları, Şevket Pamuk'un Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913 (İstanbul, 1994) isimli çalışmasından esinlenerek kullanılmaktadır.

2 A. Biliotti, La Banque impériale Ottomane, Paris, 1909, s. 9.

3 İltizam, Osmanlı Devleti'nin birçok Avrupa devleti gibi asırlardır başvurduğu bir malî yöntemdi. Devletin belirli gelir birimleri (bir yerin gümrüğü, bir arazinin vergileri vs.) müzayede yoluyla üçüncü şahıslara ihale edilir ve bu kişiler verdikleri peşin ödeme ile taksitler karşılığında söz konusu gelir birimini belirli bir müddet için işletmeye hak kazanırlardı. Bu sistemin başlıca cazibesi, devleti vergi, resim vs. toplama külfetinden kurtarması ve aynı zamanda ileriye dönük gelir tahsiline imkân vermesiydi. Buna mukabil, devlet o birimden gerçekten toplanabilecek gelirin ancak bir kısmını bu şekilde tahsil edebiliyordu ve müteahhit konumundaki mültezim ise

girişiminin karşılığı olarak önemli bir kâr marjını kendi hesabına akıtabiliyordu. Bu sakıncaların da ötesinde, iltizam sistemi genellikle mültezimleri gelir maksimizasyonuna iterek vergilendirilen halk üzerindeki baskının artmasına sebep olmaktaydı.

4 Tağşiş, madenî paraya uygulanan bir devalüasyon operasyonundan, yani paranın içindeki kıymetli madenin ayarının düşürülmesinden ibarettir. Osmanlı Devleti zorda kaldığı hemen her vakit bu çözüme başvurmuş ve böylece aslında fiyat enflasyonuna sebebiyet vermiştir.

5 Mağşuş sikkeler (tağşiş edilmiş paralar), gittikçe piyasadan çekilmeye başlayan tam ayarlı paralar ve kâğıt paralar aynı sistem içinde tedavül etmekte ve aralarında son derecede değişken kurlar oluşmaktaydı.

6 Sergi, Osmanlı döneminde devletin ödeme emirleri veya senetlerine verilen isimdi.

7 Buraya kadar olan anlatım esas itibariyle şu üç eserden aktarılmıştır: A. Autheman, La Banque impériale Ottomane, Paris, 1996; A. Biliotti, a.g.e. ve A. du Velay, Essai sur l'histoire financière de la Turquie, Paris, 1903.

8 Osmanlı Bankası Arşivleri (OBA), Hukuk işleri dosyaları.

9 Sayılan 'arkaizm'lerin birçoğunun İtalyancadan menkul olmaları anlamlıdır. Asırlar boyunca malî terminolojisini Arapça ve İtalyancadan alan Osmanlı Devleti, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiliz ve özellikle Fransızca tabirlerle tanışmaya başlayacak ve zamanla bunlar Türkçede baskın bir şekilde yer alacaklardır.

10 Bu bölümün yazımında aksi belirtilmedikçe Autheman, Biliotti ve du Velay'nin eserlerinden istifade edilmiştir. Düyun-u Umumiye'nin kuruluşuna kadar olan döneme ait Osmanlı borçları için en detaylı anlatım, Christopher Clay'in Gold for the Sultan. Western Bankers and Ottoman Finance 1856-1881 (London-New York, 2000) isimli eserinde bulunmaktadır.

11 Girişilen bir istikrazın başarısının en güvenilir ölçüsü reel veya efektif faizidir. Dış borçlar belirli bir faiz oranıyla çıkarılırlardı, ancak buna ilaveten, emisyon kuru denilen nominal değerlerinin altında bir oranda ihraç edildiklerinden, bu iki değişkenin eklenmesiyle gerçek faiz oranı ortaya çıkmaktaydı. Örnek vermek gerekirse, 1854 istikrazı %6 faizle %80 kurunda ihraç edilmişti; yani devlet 3.000.000 £ nominal değer üzerinden %6 faiz vermiş ama aslında ancak bu nominal değerin %80'ini tahsil edebilmiş, hatta bu meblağdan komisyonu da düşünce eline sadece 2.286.285 £ geçebilmiştir. Bu durumda, gerçekten aldığı paraya verdiği faiz %6 değil, %7.9 olmaktaydı.

12 A. du Velay, a.g.e., s. 269.

13 Kaimeler konusunda bkz. Ali Akyıldız, Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri, İstanbul, 1996.

14 OBA, EM 001, Borç ve avans mukaveleleri. Osmanlı Bankası'nın yanında şu tüccar ve bankerler alacaklı olarak yer almaktaydı: Georges Zarifi, Bernard Tubini, Eustache Eugénidi, Théodore Mavrogordato, A. Vlasto, A. Baker, Z. Stefanovich, Léonidas Zarifi, Georges Coronio, Ulysse Negroponti, Paul Stefanovich-Schilizzi.

15 OBA, Hukuk İşleri dosyaları, Osmanlı Bankası kuruluş mukavelenamesi sureti, Şubat 1307/1892.

16 Bu emisyonların gerçekte hangi tarihte tedavüle çıktığı bilinmemekteyse de üzerindeki tarih 15 Zilhicce 1279/3 Haziran 1863'ü göstermektedir.

17 Biliotti, a.g.e., s. 155.

18 Biliotti, a.g.e., s. 142-154.

19 Biliotti, a.g.e., s. 142-153.

20 Biliotti, a.g.e., s. 153-154. Söz konusu banknotun en ilginç tarafı, beş lisanda düzenlenmiş olmasıdır. Türkçe ve Fransızca basılan diğer banknotların aksine, bu banknotta değer ve ödeme yeri Türkçe, Fransızca, Ermenice, Arapça ve Yunanca olarak

belirtilmiştir (Sayın Yusuf Levent koleksiyonu). Bu banknotun da son derecede nadir olması, bu kadar çabuk iade edilmiş olmasından ve dolayısıyla tedavülden çekilerek imha edilmiş olmasından kaynaklanabilir. Osmanlı Bankası arşivinde bu banknotun -200 kuruş ve 5 liralıklar gibi- kesilmiş numaralı köşeleri çok büyük miktarda bulunmaktadır (OBA, İptal edilmiş banknotlar).

21 Biliotti, a.g.e., s. 155.

22 Autheman, a.g.e., s. 139-143.

23 Biliotti, a.g.e., s. 154-156; Autheman, s. 281-282.

24 Akyıldız, a.g.e., s. 180.

25 Autheman, a.g.e., s. 232-234; Akyıldız, a.g.e., s. 178-179.

26 Akyıldız, a.g.e., s. 181-209.

27 Autheman, a.g.e., s. 267; OBA, 1947 banknot itfa dosyası.

28 OBA, Hukuk İşleri dosyaları, Osmanlı Bankası kuruluş mukavelenamesi sureti, Şubat 1307/1892.

29 Autheman, a.g.e., s. 43-47.

30 Autheman, a.g.e., s. 47-48, 54.

31 Autheman, a.g.e., s. 55.

32 "Bank-ı Osmanî Memalik-i Mahrusa-i Şahane'de vaki bilcümle vilayat merkezlerinde şubeler tesisi için hükümet-i seniyye ile ittifak eyleyecek ve bu babda iktiza eden mahaller taraf-ı hükümet-i seniyyeden meccanen Banka'ya ita ve tahsis buyurulacakdır. Kezalik Bank-ı Osmanî evvel emirde hükümet-i seniyye ile bi-l-ittifak kendi ihtiyacatının veyahud Hazine-i Celile menafiinin icabatına göre Memalik-i Şahane'nin diğer şehirlerinde dahi acentahane ve mağazalarla muhabere merkezleri tesis edebilecek ve yine kendi ihtiyacatının ve Hazine-i Celile'nin menafiinin icabatına göre Paris'te ve Londra'da ve Viyana'da ve Avrupa'nın diğer mevaki-i mühimmesinde şube ve acentahane ve mağazalar ile muhabere merkezleri tesis edebilecekdir" (OBA, Hukuk İşleri dosyaları, 1875 mukavelenamesi, 17 Şubat 1875).

33 “Bank-ı Osmanî’nin en evvel tesis etmiş olduğu veyahud tesis edeceği on şubenin her biri için tazminat olmak üzere kendisine maktuen senevî beş bin lira tahsis buyurulmuşdur. Ve işbu şubelerden sonra tesis olunabilecek şubelerin hiç biri için Bank-ı Osmanî’ye bir gûne tazminat ifa edilmeyecekdir” (OBA, Hukuk İşleri dosyaları, 1875 mukavelenamesi, 17 Şubat 1875).

34 Autheman, a.g.e., s. 66.

35 Autheman, a.g.e., s. 66-67.

36 Autheman, a.g.e., s. 119-121; Biliotti, a.g.e., 271-276.

37 Autheman, a.g.e., s. 123-124, 132-138; Biliotti, a.g.e., s. 270.

38 Autheman, a.g.e., s. 136-142.

39 Autheman, a.g.e., s. 168-175.

40 Banka muhabiri uygulaması için, Sayın Bahattin Bursalı’nın kendisi ile yapılan sözlü tarih görüşmesinde babasının Mudanya’da Osmanlı Bankası muhabirliğini üstlenmesine dair anlattıkları ilginçtir (Esra Danacıoğlu, Funda Çelebi, Sayın Bahattin Bursalı ile sözlü tarih görüşmesi, İstanbul, 8 Eylül ve 2 Ekim 1997).

41 Autheman, a.g.e., s. 224-227.

42 Autheman, a.g.e., s. 246-248, 255-257.

43 A. Biliotti, a.g.e., 207-235.

44 “Osmanlı modernleşmesi otokratik bir modernleşmedir” (İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul, 1987, s. 25).

45 Şayeste Kadınefendi ile Naile Sultan’ın Mikael Abdullahyan’a olan borçlarının tasfiyesi hakkında Türk-Rus Komisyonu’nun raporundan (OBA, XX 002/14, Mikael Abdullahyan dosyası, 2 Şubat 1880).

46 “(.) metalib-i vakıası müşarün ileyhima hazeratının haiz oldukları meratib-i âliye münasebetiyle bi netice kaldığı (...)”.

47 “(...) bu misillu zevat-ı âliye aleyhinde sadır olmuş bulunan ilamat ahkâmını âdet-i cariye vechile yani emlak-ı menkule ve gayr-ı

menkuleyi hacze almak suretiyle icra etmeğe hükümetin mezuniyeti olmadığına kani olmuş (...)”.

48 “(...) o gibi ahvalde Devlet’in bu kabilden olan düyunun tesviyesini üzerine alması her halde lazımdır. ”.

49 “Ce recours est d’autant plus possible que S. E. Ismaïl Hakki Bey n’occupe plus le poste de Procureur Impérial et se trouve en disgrâce” OBA, AD 001/447, Muhtelif teminatlı avanslar, İsmail Hakkı Bey dosyası, Banka’nın avukatından Hukuk İşlerine yazı, 9 Temmuz 1908.

50 OBA, ES 001/000, Tahsil edilecek senetler bordrosu, 14 Nisan 1896.

51 OBA, CR 001/47, Mahmud Celaleddin Paşa borç dosyası; OBA, CR 001/249, Şeker Ahmed Ali Paşa borç dosyası.

52 OBA, ES 001/567, Osman Hamdi Bey tahsil edilecek senetler dosyası; HY 002/537 ve HY 003/4881, Osman Hamdi Bey ipotek dosyaları.

53 OBA, HY 001/533, Ahmed Celaleddin Paşa ipotek dosyası; CR 001/3, Ahmed Celaleddin borç dosyası, LI 012/7957 ve LI 015/9788, Ahmed Celaleddin Paşa dava dosyaları. Ahmed Celaleddin Paşa’nın hayatı üzerine bkz. Ziya Şakir, Yarım Asır Evvel Bizi İdare Edenler, 1. Cilt, İstanbul, 1943, s. 163-187.

54 OBA, HY 002/539, Abraham Paşa ipotek dosyası; RC 001/1345, Abraham Paşa borç dosyası.

55 OBA, CD-CPCA 16, Paris komitesine gönderilen mektup suretleri defteri, s. 687-689.

56 OBA, AD 004/2612, Muhtelif teminat karşılığı avans dosyası, Tantavizade Halid Efendi, 2/14 Eylül 1311/1895.

57 OBA, AD 004/4566, Muhtelif teminat karşılığı avans dosyası, Şirket-i Hayriye-i Hamidiye.

58 OBA, SO 017/4649, Bakkal Mehmed Tevfik Efendi veraset dosyası.

59 OBA, HY 003/4375, George & A. Baker ipotek dosyası; AD 001/420, 421, George & A. Baker muhtelif teminat karşılığı avans dosyası; CR 001/14, George & A. Baker borç dosyası.

60 OBA, CR 002/307, Petala Oteli borç dosyası.

61 OBA, AD 001/441, Muhtelif teminat karşılığı avanslar, Compagnie Internationale des Grands Hôtels.

62 OBA, AD 003/2304, Daire-i Hassa muhtelif avanslar dosyası, 17 Şubat 1903; AD 002/1053, Karadağ hükümeti muhtelif avanslar dosyası, 17 Temmuz 1895.

63 OBA, Hukuk İşleri avans dosyaları, Osmanlı Bankası'yla İş Bankası arasında kredi mukavelesi, 2 Teşrin-i Sani/Kasım 1341/1925.

1921-1924 senelerine mahsus Millî Darbhane Raporu. İstanbul, 1925.

Aïni Zadé Hassan Tahsin, La Bourse. İstanbul, 1933.

Akyıldız, A., Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası. Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri. İstanbul, 1996.

Ammour, L. ve Tanatar Baruh, L., "Çalışan Kadından Bir Kesit: (1919-1934) Osmanlı Bankası Kadın Personeli", Tarih ve Toplum, 31 (1999), 183, s. 15-22.

Annuaire oriental. Commerce, industrie, administration, magistrature de l'Orient, 34e année. İstanbul, 1914.

Autheman, A., La Banque Impériale Ottomane. Paris, 1996.

Aydın, V. H., "Osmanlı Devleti'nde Yarım Kalmış Bir Devlet Bankası Kurma Girişimi: Türkistan Bankası", Toplumsal Tarih, 62 (February, 1999), s. 53-58.

Banque Impériale Ottomane. Circulaires de la Direction Générale aux Agences d'Orient, 1889-1894. İstanbul, n. d.

Biliotti, A., La Banque Impériale Ottomane. Paris, 1909.

Blaisdell, D. C., European Financial Control in the Ottoman Empire. New York, 1929.

Clay, C., “The Imperial Ottoman Bank in the Later Nineteenth Century: A Multinational ‘National’ Bank”, G. Jones (derl.), Banks as Multinationals. London, 1990, s. 142-159.

, “The Bank Notes of the Imperial Ottoman Bank, 1863-1867”, New Perspectives on Turkey, 9 (1993), s. 101-118.

, “The Origins of Modern Banking in the Levant: The Development of a Branch Network by the Imperial Ottoman Bank, 1890-1914”, International Journal of Middle East Studies, 26 (1994), s. 589-614.

, Gold for the Sultan. Western Bankers and Ottoman Finance 1856-1881. London-New York, 2000.

Cavid, M., İlm-i İktisad (İstanbul, 1315/1899).

Eldem, E., Banque Impériale Ottomane. Inventaire commenté des Archives. İstanbul, 1994.

, A History of the Ottoman Bank. İstanbul, 1999.

, 135 Yıllık Bir Hazine. Osmanlı Bankası Arşivinde Tarihten İzler. İstanbul, 1997.

, Osmanlı Bankası Arşivi ve Tahsin İsbiroğlu Koleksiyonundan Osmanlı Bankası Banknotları (1863-1914). İstanbul, 1998.

, “Batılılaşma, Modernleşme ve Kozmopolitizm: 19. Yüzyıl Sonu ve 20. Yüzyıl Başında İstanbul”, Zeynep Rona (derl.) Osman Hamdi Bey ve Dönemi. İstanbul, 1993, s. 12-26.

, “Banque et crédit dans l’Empire ottoman (XVIe-XIXe siècles): bref aperçu historique”, Thobie, J. ve Kançal, S. (derl), Système bancaire turc et réseaux financiers internationaux. Paris, 1995, s. 3-10.

, “Culture et signature: quelques remarques sur les signatures de clients de la Banque Impériale Ottomane au début du XXe siècle”, Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée. Oral et écrit dans le monde turco-ottoman, 75-76 (1995/1-2), s. 181-195.

, “Istanbul 1903-1918: A Quantitative Analysis of A Bourgeoisie, ” Boğaziçi Journal. Review of Social, Economic and Administrative Studies, c. 11, 1-2 (1997) Istanbul Past and Present Special Issue, s. 53-98.

, “Osmanlı Döneminden Cumhuriyet’e Sembolik Bir Devir Teslim Merasimi: Osmanlı Bankası Banknotlarının İtfası (1947-1948)”, Mustafa Sönmez (derl.), 75 Yılda Para’nın Serüveni. İstanbul, 1998, s. 29-34.

, “The Imperial Ottoman Bank: Actor or Instrument of Ottoman Modernization?”, Kostas Kostis (derl.), Modern Banking in the Balkans and West-European Capital in the Nineteenth and Twentieth Centuries. Aldershot, 1999, s. 50-60.

Eldem, V., Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları hakkında bir Tetkik. Ankara, 1994.

, Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi. Ankara, 1994.

, “Cihan Harbi’nin ve İstiklal Savaşı’nı Ekonomik Sorunları”, O. Okyar (derl.), Türkiye İktisat Tarihi Semineri. Metinler/Tartışmalar. Ankara, 1975, s. 373-408.

Erol, M., Osmanlı İmparatorluğu’nda Kâğıt Para (Kaime). Ankara, 1970.

Ertuğrul, S., Geçmiş Zaman Olur ki… İstanbul, 1953.

Exertzoglou, H., Greek Banking in Constantinople, 1850-1881, unpublished Ph. D. thesis, London University, King’s College, 1986.

Extracts from a Private Diary and Correspondence. 1855-1856. London, 1856.

Ferid, H., Nakid ve İtibar-ı Malî. İstanbul, 1330/1914-1334/1918.

(Fuad Pasha), Empire ottoman. Rapport de Son Altesse le Grand-Vézir Fuad Pacha à S. M. I. le sultan Abd-ul Aziz. (İstanbul), 1862.

Işıksal, C., “Türkiye’de İlk Bankacılık Hareketi ve Osmanlı Bankası’nın Kurulması”, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 10 (July,

1968), s. 72-79.

Kazgan, H., Galata Bankerleri. İstanbul, [1991].

Kıray, E., Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar. İstanbul, 1995.

Kolerkılıç, E., Osmanlı İmparatorluğu'nda Para. Ankara, 1958.

Kuyucak, H. A., Para ve Banka, c. I. İstanbul, 1939; c. II. İstanbul, 1948.

, Currency and Banking in Turkey, MA thesis, Columbia University. New York, 1928.

, Banking in Turkey, typewritten volume, n. d.

, İngilizce-Fransızca-Türkçe Ticaret Tabirleri. İstanbul, 1933.

"Le cinquantenaire de la Banque Impériale Ottomane", La Gazette Financière de Constantinople, IV (1913), n° 175, s. 170.

Morawitz, C., Les finances de la Turquie. Paris, 1902.

Neave, D. L., Twenty-Six Years on the Bosphorus. London, 1933.

Ölçer, C., Sultan Abdülmecid Devri Osmanlı Madenî Paraları. (İstanbul), n. d.

, Sultan Abdülaziz Han Devri Osmanlı Madenî Paraları. İstanbul, 1979.

, Sultan Murad V ve Sultan Abdülhamid Dönemi Osmanlı Madeni Paraları. İstanbul, 1987.

, Sultan Mehmed Reşad ve Sultan Vahdeddin Dönemi Osmanlı Madeni Paraları. [İstanbul], n. d.

, Cumhuriyet Dönemi Türk Kâğıt Paraları. Ankara, 1983.

Ortaylı, İ., İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı. İstanbul, 1987.

Osmanoğlu, A., Babam Sultan Abdülhamid (Hâtıralarım). İstanbul, 1984.

Öztuna, Y., Devletler ve Hânedanlar. c. 2, Türkiye (1074-1990). Ankara, 1989.

Pamuk, Ş., “Money in the Ottoman Empire, 1326-1914”, H. İnalcık ve D. Quataert (derl), An Economic and Social History of the Ottoman Empire. Cambridge, 1995, s. 947-980.

, Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi. İstanbul, 1999.

, The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913. Cambridge, 1987.

, Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913. İstanbul, 1994.

Rambert, L., Notes et impressions de Turquie. L’Empire Ottoman sous Abdul-Hamid. Geneva-Paris, (1926).

Sakaoğlu, N., “Osmanlı Bankası Olayı”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi. İstanbul, 1994, c. 6, s. 166-168.

Şakir, Z., Yarım Asır Evvel Bizi İdare Edenler. İstanbul, 1943.

Salman, Y., “Osmanlı Bankası Binası”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi. İstanbul, 1994, c. 6, s. 166.

Sudî, S., Usul-ı Meskûkât-ı Osmaniyye ve Ecnebiyye. İstanbul, 1982.

Tekeli, İ. ve İlkin, S., Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda bir Aşama. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. Ankara, 1997.

Thobie. J., Intérêts et impérialisme français dans l’Empire ottoman, 1895-1919. Paris, 1977.

, “Les choix financiers de l’«Ottomane» en Méditerranée orientale de 1856 à 1939”, Banque et investissements en Méditerranée à l’époque contemporaine. Marseilles, 1985, s. 57-84.

, “Banque impériale ottomane et Banque impériale de Perse jusqu’en 1914: Stratégies comparées de deux banques centrales dans un contexte semi-colonial”, Relations internationales, 56 (1988), s. 427-456.

, “Les banques étrangères à la fin de l’Empire Ottoman”, Thobie, J. ve Kançal, S. (derl), Système bancaire turc et réseaux financiers internationaux. Paris, 1995, s. 11-26.

Toprak, Z., Türkiye’de “Millî İktisat.” Ankara, 1982.

, Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908-1950). İttihat-Terakki ve Devletçilik. İstanbul, 1995.

, “Bankacılık”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi. İstanbul, 1994, c. 2, s. 46-49.

, “Osmanlı Bankası”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi. İstanbul, 1994, c. 6, s. 165-166.

Uşaklıgil, H. Z., Kırk Yıl, c. I-V. İstanbul, 1936.

Velay, A. du, Essai sur l’histoire financière de la Turquie. Paris, 1903.

Yalman, A. E., Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim. İstanbul, 1997.

Yıldıran, N., “Dış Borçlanmada 33 Yıllık Birliktelik ve Doğu-Batı Ekseninde Bir İkiz Bina: Tütün Rejisi ve Bank-ı Osmanî-i Şahane”, Z. Rona (derl.) Osman Hamdi Bey ve Dönemi. İstanbul, 1993, s. 41-53.

Young, G. Corps de droit ottoman. Oxford, 1906.

Sigortanın Osmanlı Hukukuna Girişi / Doç. Dr. Mustafa Avcı [s.436-445]

Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi / Türkiye

I. Sigortanın Tarihçesi

Sigortanın tarihi henüz yazılmamıştır. Sigortaya benzer bazı kuruluşlar eski çağlarda da var olmuş,1 bu günkü anlamda sigortacılık değil, riziko paylaşımının münferit şekilleri bazen bir kanun, bazen egemen gücün emri, bazen de ilgili çevrelerin uygulaması ile olmuştur.2 Sigortacılığın bilinmediği zamanlarda başka hukuki şekil ve kurumlar emniyet temini için kullanılmıştır.3 Doğuş tarihi bilinmemekle birlikte ilk olarak deniz ticareti alanında uygulanmıştır.

İslâm'ın İlk Dönemlerinde Sigorta Benzeri Uygulamalar

Hz. Peygamber daha 20 yaşlarında iken Mekke'de haksızlığa uğrayan veya malları gasp edilen kişilere yardım etmek üzere yapılan erdemliler andına (hılfü'l-fudûl) katılmıştır.4 Bu topluluk sadece isimden ibaret kalmamış, suç işleyen veya haksızlık yapanın zararı ödemesi için bunların ihtarı bile yeterli olmuştur.5

Yine Hz. Peygamber Medine'ye hicretinden 5 ay sonra Medineli maddi durumu iyi olan aile reislerinin,6 Mekkeli bir muhacir aileyi kendi yanlarına alarak birlikte çalışıp kazançlarını paylaşmak, hatta birbirlerine mirasçı olmalarını sağlamak üzere ahdi kardeşlik münasebeti (muâhât) tesis etti. Bu sayede muhacirler Medine'deki ekonomik yapı ile bütünleştiler. Askeri seferlere çıkılırken kardeş aile reislerinden biri alınıyor, diğeri iki ailenin de işlerini görmek üzere görevlendiriliyordu.7

Hz. Peygamber ve ilk dört halife döneminde sağlık problemi önemli bir masraf gerektirmediği gibi, at ve develerle yapılan yolculuklarda görülen kazalar da önemsizdi. Aileler evlerini ucuz ve basit malzemelerle kolay bir şekilde ve düşük masraflarla inşa edebiliyordu. Bu yüzden hastalık, yangın ve trafik kazası gibi

konularda ferdin gücünü aşan büyük riskler söz konusu olmuyordu. Buna karşılık asıl yük, esirlik veya mala ya da cana karşı verilen zararların tazmininde söz konusu oluyordu.8

Sosyal sigortanın ilk izlerine de Hz. Peygamber'in tatbikatında rastlamaktayız.9 Hamidullah'a göre dünyanın ilk yazılı anayasası olan Medine Vesikası10 idari ve siyasi teşkilâtlanma yanında din ayrımı yapmaksızın bütün vatandaşların sosyal güvenliklerini temine yönelik mecburi sosyal sigortanın esaslarına yer vermekteydi.11

Mezkur kanunun 3-11. maddeleri yalnız kabile isimleri değişmek üzere birbirine yakın ibarelerle dikte edilmiştir.

3. madde: "Kureyş'ten olan muhacirler kendi aralarında adet olduğu veçhile kan diyetlerini ödemeye iştirak ederler. Ve onlar harp esirlerinin fidye-i necatını müminler arasındaki iyi ve makul bilinen esaslara ve adalet umdelerine göre ödemeye katılırlar."

Bundan sonra on ikinci maddeye kadar Avf, Haris, Sâide, Cûşem, Neccâr, Amr bin Avf, Nebit ve Evs oğulları mevzu edilerek üçüncü maddedeki gibi bunların da kendi aralarında kan diyeti ve fidye-i necat ödemelerine iştirak edecekleri kaydedilmiştir.

12. madde: "Müminler kendi aralarında ağır mali mesuliyetler altında bulunan hiçbir kimseyi (bu halde) bırakmayacaklar. Fidye-i necat ve kan diyeti gibi borçlarını iyi ve makul bilinen esaslara göre vereceklerdir."

Bu maddelerde her zümre, kendi içinde bir sosyal sigortaya kavuşturulacak ve hepsinin ayrı bir fonu olacaktır.12

Bu maddeler: 1- Öldürme veya yaralama halinde öldürülenin ailesine verilecek olan kan bedeli, 2- Harp esirlerinin kurtarılması için ödenecek olan fidye-i necat (on ikinci madde, ilaveten aynı fonda umumi kaide koymaktadır). 3- Ağır mali mesuliyetler altında bulunan müminlerin bundan kurtarılması hususu tanzim edilmektedir. Aidatlarda ödeme mecburiyeti getirilen, müeyyideye bağlanan ve Müslim-gayrimüslim ayrımı yapılmayan bu sistemde Medine Site Devleti vatandaşı olmak mükellefiyet için yeter sebeptir.

Salih Tuğ bu bilgileri verdikten sonra, yukarıdaki hususları zamanımızdaki mecburi sosyal sigortalara benzetmektedir.13 Hamidullah, “ağır borç altına girenler için sosyal sigorta tedbirleri alınmıştı” demektedir.14 Ayrıca risklerin zaman ve şartlara göre değişebileceğini, ilk devirde sigortaya, halkın en fazla ihtiyaç duyduğu alanlarda gidildiğini, günümüzde değişik rizikoların sigortaya konu olabileceğini söylemektedir.15

Medine Vesikası’nda yer alan meâkıl (âkile) sistemi, karşılıklı yardımlaşma sigortası mı, yoksa sosyal sigorta mıdır? Kanunla düzenlenmesi ve mecburiyet esasından dolayı bu kurum sosyal sigortalara benzetilmekte ise de, her kabilenin kendi aralarında yardımlaşmasının sağlanması sebebiyle yardımlaşma sigortasına da benzemektedir. Günümüzdeki düzenlemelere tıpatıp uymayan bu sisteme “nevi şahsına münhasırdır” dememiz belki daha uygun olacaktır.16

2. Eyyubiler

Eyyubilerde muhtaçlara ilaç parasız dağıtılıyordu. Kimsesiz bakıma muhtaç çocuklar ve yabancı fakirler için bakımevleri ve misafirhaneler vardı.17

3. Selçuklular

Selçuklular döneminde ticaretten alınan bâc ve geçiş vergileri kaldırılmış, yol güvensizliğinden kaynaklanan sebeplerden dolayı zarar gören tüccarın zararlarını tazmin etmek amacıyla bir ticaret sigortası sistemi oluşturulmuştur.18 Selçuklular devrinde kervanlarla yapılan ticari taşımacılıkta malların çalınması, gasp edilmesi, tabii ve diğer sebeplerle hasar görmesi halinde zararın devlet tarafından karşılanması esasına dayalı bir nakliyat sigortası olarak derbent teşkilatı oluşturulmuş, bu teşkilat Osmanlılar devrinde de yaşatılmış ve yaygınlaştırılmıştır.

4. Osmanlı Devleti

Günümüzdeki şekliyle gerek özel gerekse sosyal sigortaların karşılamayı hedefledikleri risklerin tamamını karşılayabilen19 zekat daha çok bir vergi görünümünde olduğu için burada konu

edinmeyeceğiz. Aşağıda kısmi riskleri karşılama amacı bulunan ve Osmanlı uygulamasında zirvesine ulaşmış bulunan bir kısım sosyal güvenlik veya sigorta kurumundan bahsedeceğiz.

a- Derbent: Derbent sisteminin Osmanlılara İlhanlıların tutkavulluk sisteminin etkisiyle geçtiği, derbendcilerin bulundukları yerin güvenliğini sağladıkları,20 ihtiyaç halinde yolculara kılavuzluk yaptıkları, bölgelerindeki yolculardan birinin malı kaybolduğu takdirde kendilerinin ödediği,21 hizmetlerine karşılık bütün örfi vergilerden muaf tutuldukları,22 yolculardan da geçit akçesi, selamet akçesi, derbent resmi veya derbent adeti23 adı altında bir miktar para veya mal aldıkları bilinmektedir.24 “Ve dahi bir yerde derbent hafızları (sahipleri) olsa dahi taksirat edip hıfzında tekasül etseler ol yollarda zayi olan Müslümanların (ebna-yı sebilin; yolcuların) rızklarını alanı bulmazlar ise (Şer’ ile tazmin yoksa) tazmin ettireler zira derbendi hıfzedip gözetmek onların üzerine lazımdır.” Kanuni Kanunnamesi, M. 122.25 Aynı hüküm Kanuni devri Bosna Sancağı Kanunnamesi m. 301 ve I. Ahmed Kanunnamesi m. 187’de tekrarlanmıştır.26 Esasen bu Kanunnameye göre mahalle veya köy içinde bir hırsızlık olur ve sanık yakalanamazsa mağdurun zararı mahalle veya köy halkına tazmin ettirilir (m. 77),27 bir köyün yakınına konaklayan kişinin malı çalınır ve yine sanık bulunamazsa, o köyün halkı tazminden sorumlu tutulur (m. 78), pazar içinde hırsızlık olur ve sanık yakalanamaz ise bu pazarın bekçisine tazmin ettirilir (m. 80), kervansaray içindeki hırsızlıkta kervansaraycıya (m. 84), yaya, müsellem, yörük ve doğancı (voynuk), vakıf ve mülk olan yere hırsız kaçıp içlerine girse hırsızın onlara buldurulması, bulamazlar veya hırsızı teslim etmezler ise hırsızın aldığının onlara ödetilmesi (m. 117) hükme bağlanmıştır. Benzer hükümler daha sonra IV. Mehmet Kanunnamesi’nde de yer almıştır.28

b- Lonca Sistemi: Loncalar İslâm toplumlarındaki esnaf arasında uzun bir geçmişe sahip olan fütüvvet ve ahilik zincirinin zamanın şartlarına göre değişikliğe uğramış bir devamıdır.29 Ortaçağ’da İslâm dünyasında doğan fütüvvet anlayışı ile, ahilik ve lonca teşkilatları güvenliğin temininde önemli rol oynamışlardır.30 Osmanlı’da da teşkilatlanan ticaret ve küçük sanayi kesimleri,

fütüvvet ve ahilik ilkelerine dayalı esnaf birlikleri oluşturmuştur.31 Anadolu'nun her şehir ve kasabasında mevcut olan ahiler, ahi denen başkanlarının yönetiminde32 zorbaları yok etmek, yabancılara, gezgin ve misafirlere zaviyelerinde ziyafetler vermek, türkü ve oyunlarla hoş vakit geçirmek, her hususta sosyal yardımlarda bulunmakla kendilerini görevli sayıyorlar, sıkı bir bağlılık ve disiplin içinde yaşıyorlardı.33 Ahilerin kurduğu esnaf ve sanatkar birliklerinin koydukları kurallar, sonraları bu alanda hazırlanan kanunnamelerin temelini oluşturmuştur.

Lonca ya da esnaf-sanatkâr birliklerinin Avrupa ülkelerinde sosyal güvenlik alanında gerçekleştirdikleri kendi kendine yardım düzeni İslâm ülkelerinde de görülmektedir. Örneğin Osmanlı'da loncaların bu amaçla kurmuş oldukları sandıklara "orta sandığı" ya da "teavün sandığı" denmektedir.34 Bu sandıklarca karşılanan sosyal risklerin kapsamı oldukça geniştir. Hastalanan üyelere tedavi yardımı, yaşlanarak işini bırakmış ve muhtaç duruma düşmüş usta, hastalık veya sakatlık sonucu iş göremez duruma düşmüş kalfa ve çırakların geçimlerini sağlamak, fakir üyelerin ölümü halinde seviyelerine uygun cenaze töreni yapmak ve üyelere kredi vermek bu sandıkların amaçlarındandı.

Usta olan gence sandıktan bu iş için ayrılan fondan bir dükkan açılır, dükkan sahibi olan bu kişi, loncasına, mahallesine ve topluma ebedi bir borç ödeme görevini severek yüklenir, eli açık, hayır sahibi ve yardımsever bir fakir babası olurdu. İşini yoluna koyunca lonca sandığına olan borcunu öder, adağını yerine getirirdi.

Sandıkların gelirleri, esnafın bağışları, usta ve kalfaların haftalık veya aylık olarak ödedikleri aidatlardan oluşuyordu.35 Sandıktan yararlanacak kişiler, fiilen çalışanlar (dahililer: yamak, çırak, kalfa ve ustalar) ve fiilen çalışamayanlar (hariciler: emekliler, düşkünler ve sakatlar) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Çalışanlar cüzi bir faiz (%1 nema) karşılığı ticarethanelerinin ıslahı, sanatlarının tevsii yahut aletlerinin yenilenmesi için gerekli parayı borç olarak alıyorlardı.

Çalışamayan üyeler ise hastalık, yaşlılık veya sakatlık sebebiyle mesleklerini icra edemeyenlerdir. Sandık bunlara yetecek miktarda

bir gelir bağlıyor, böylece hastalık, yaşlılık ve sakatlığa karşı bir işsizlik sigortası görevini görüyordu.36 Yine üyelerine ölüm ve doğum masraflarını karşılamak üzere yardımda bulunur, böylece işsizlik, doğum, ölüm, hastalık gibi tehlikelere karşı üyeler korunmuş olur, bütün bu hizmetler devletin müdahalesi olmadan yerine getirilirdi.37

Bu dönemde aile bir tür üretim ve tüketim birliği oluşturmakta, aile fertlerinden birinin bir hastalık veya kazadan ötürü çalışamaz hale gelmesi veya ölmesi durumunda tarıma dayalı üretim faaliyeti diğerleri tarafından sürdürülmekte idi. Tarım alanındaki çalışma yanında tezgah ve el sanatlarına dayalı faaliyet alanı da bulunmaktaydı. Tümüyle dini sebepler ve esnafın karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma anlayışından doğmuş olan loncaların kurdukları sandıklara orta veya teavün sandığı denirdi. Ayrıca esnaf vakıfları da kurulmuştu.38

c- Emeklilik Sistemi: Osmanlılarda devlete hizmeti geçmiş, silah altında saç ağartmış veya aldığı yaralardan hizmete iktidarı kalmamış yeniçerilerle vezir, beylerbeyi39 ve sancakbeyiler gibi askeri ve ilmi sınıftan mazül kimselerin40 geçimi için tekaüt (emekli) maaşı verilirdi.41 Lütfi Paşa Asafnamesi'nde emeklilik taleplerinin hepsine olumlu cevap verilmemesini salık veriyor; "Hususa ki, tekaüd vermede ihtimam edip vermeyeler, tekrar yazılmak gerek."42 Koçibey risalesinde oturak sayısının on bini aştığını ve bunların kuvvet-i beden sahibi taze kimseler olduğunu belirtmiştir. 1524 yılında çıkarılan Mısır Kanunu m. 6 bu husus şöyle düzenlenmiştir: "Bu cemaat-i Çerakise taifesinin pir ve natuvan olup hidemat-ı padişahiye kadir olamayanlarındandır yevmi ikişer veya üçer akçe ulufe yiyip hazreti padişah-ı hilafetpenah hazretlerinin devam-ı devlet-i ebed peyvend-i ruz efzun dualarına iştigal ederler bunlardan birisi fevt olsa yerine ahardan kimesne yazılmaya meğer yine bu taifeden bölükte olup tekaüt ihtiyar eden kimesne ola. Onun gibi dahi der-i devlete arz oluna ki anda olan numune defterine kaydolunup bölüğünden ihraç oluna. Amma telbis ile müteveffa adına ahar kimesne geçmeye ziyade ihtiyat oluna."43

d- Vakıflar: Vakıf kurumu özellikle İslâm medeniyeti içinde tekamül ve inkişaf etmiş, ancak vakfın dini niteliği onun bir sosyal yardımlaşma sistemi olmasına mani olmamıştır.44 Osmanlı'da çok gelişmiş ve yaygınlaşmış sosyal yardım kurumlarından biri de vakıflardır. Dini, psikolojik, sosyolojik ve ekonomik düşüncelerle kurulan vakıfların sosyal dayanışmayı temin eden kurumlardan olduğu, özellikle kimsesiz ve fakirlerin geçimine tahsis edilen vakıfların insana verilen değeri ortaya koyduğu gibi toplumdaki dengesizlikleri de önleyen kurumlar olduğu görülecektir. Devlete ait birçok hizmetin vakıflar tarafından yerine getirildiği düşünülünce halkın bir zorlama olmadan devlete olan desteği yanında hali vakti iyi olanların toplumuna karşı vicdan borcunu yerine getirme fonksiyonu da görülecektir.45

Yukarıda anlatılanlar Osmanlı toplumunun geleneklerinde yer almış ve zamanla oluşmuş kurumlardır. Primli sigorta ise Batı'da ortaya çıkmış, ithal yoluyla Osmanlı'ya girmiş bir kurumdur. Biz bu kurum üzerinde yapılan doktrin tartışmaları ve mevzuat yoluyla hukuk sistemine girişini konu edineceğiz.

II. Sigorta Konusunun Doktrin Sahasında Ele Alınışı

1. İbn Abidin

Tespit edebildiğimiz kadarıyla doktrin sahasında meseleyi ilk olarak ele alan İslâm hukukçusu İbn Âbidin'dir (ö. 1252/1836).46 Reddü'l-Muhtâr isimli hacimli eserinin Kitabu'l-Cihâd Müste'men babında "sevkera" ismini vererek konuyu incelemiş ve şu mütalaayı serd etmiştir: "Anlattığımız hususlar zamanımızda sık sık sorulan bir meseleye de açık cevap getirmiş oluyor. Mesele şudur; adete göre tacirler düşman yurdunun vatandaşından (harbiden) bir nakil vasıtası kiraladıkları zaman hem kira bedelini veriyorlar, hem de kendi memleketinde oturan harbiye muayyen bir meblağ ki buna sigorta (primi) deniyor. Bunun üzerine vasıtaya yüklenen mal, yangın, batma, yağma vb. gibi sebeplerle zarara uğrarsa o adam aldığı prim karşılığında zararı tazmin ediyor. O adamın İslâm ülkesinin sahil şehirlerinde devletin izniyle müstemen olarak oturan ve tacirlerden sigorta primi alan bir temsilcisi (acente) bulunuyor.

Denizde tacirlerin malı helak olursa mezkur mümessil bedelinin tamamını (sigorta tazminatı) sahiplerine ödüyor. Kanaatime göre tacirin helak olan malının bedelini alması helal olmaz. Çünkü bu borçlu olmadığı şeyi borçlanmak kabilindendir”.47

Konuyu Mecmûatü’r-Resâil adlı eseri içinde aynı ifadelerle yeniden ele almış ve sigortanın ademi cevazına Hanefi mezhebindeki iki meseleden delil getirmiştir. Bunlar ücretli emanetçilik ve yol tehlikesi tazminatıdır. İbn Abidin’e göre sigorta, fasit akitlerdendir. Ancak düşman ülkesinde o ülkenin vatandaşıyla Müslüman arasında akdedilirse o zaman sigorta tazminatını almak helal olur.48

İbn Abidin, Müslümanlar arasında yapılacak sigorta akdine dayanarak telef olan malın bedelini almanın caiz olmadığını şu delillere dayandırmıştır;

a) Sigorta İslâm’a göre haksız fiilin türlerinden olan kasten öldürme, yaralama, yakma, yıkma, yağma, hırsızlık vb. ile taksirli bir fiil ile örneğin genel bir yol üzerinde çukur açıp birinin düşmesi sonucu ölmesi veya yaralanmasına sebep olma, taksirle ızrar ve geçerli bir borçlanma türü olan kefalet gibi bir sebep olmadan bağlayıcı olmayan bir borçlanmadır.

b) Sigorta ücretli emanetçilik yapan kimsenin yanında telef olan malın tazmini niteliğinde de değildir. Çünkü mal sigortacının elinde değil, nakliyeci elindedir. Nakliyeci aynı zamanda sigortacı olsaydı, bu takdirde o emanetçi değil işçi (ecir) olurdu. Emanetçi ve ortak işçi (ecir-i müşterek) kaçınılması mümkün olmayan zararı tazminle yükümlü tutulamaz. Ölüm, suda boğulma ve genel yangın kaçınılması mümkün olmayan durumlardır.

c) Sigorta aldatmanın tazmini niteliğinde de değildir. Çünkü aldatanın tehlikeyi bilmesi, aldatılanın da bilmemesi gerekir. Sigorta şirketi sigortalıyı aldatmak istemez, tehlikenin olup olmayacağını önceden bilemez. Sigortalı veya sigortacı tehlikenin kesin olarak olacağını akit sırasında bilirse zaten sigorta akdi olmaz.49

Osmanlı Şeyhülislâmlığının Fetvası

1870 tarihinde Beyoğlu'nda vuku bulan büyük yangın üzerine Şeyhülislâmlıktan sigortanın cevazı hakkında fetva alınmıştır. Bu fetva özetle "her ferdin Allah'ın kendisine verdiği malı muhafaza ile mükellef olduğu" belirtilmiş, 23 Teşrinievvel 1327 tarihinde Mahmut Celaleddin isimli bir zat Şeyhülislâmlıktan sigortanın hükmünün bir dilekçe ile sormuştur. Sigortanın hükmünü ve bu hususları dile getirmek üzere Ünion Şirketi tarafından gönderilen bu müşterinin dilekçesi şöyledir:

Huzur-i Ali-i Cenab-i Meşihatpenahiye maruz-i çakerleridir,

Memalik-i ecnebiyyenin bir mahallinde mesela Fransa'da teşekkül etmiş Ünion namındaki bir şirketle acizleri beyninde hayatta kaldığım halde on beş senenin hitamında vefat edersem vereseme mahall-i mezkurdan gönderilip beş yüz adet Osmanlı Lirası verilmek üzere bir akit icra etsem yani beher sene maktuan mezkur şirkete otuz bir adet Osmanlı Lirası gönderip iş bu on beş sene hitamına kadar vermiş olduğum meblağın miktarı da dört yüz altmış beş liraya baliğ olsa, bu göndermiş olduğum meblağa mukabil şirketin hissedarını tarafından acizlerinden müddet-i mezkur zarfına almış oldukları dört yüz altmış beş liraya otuz beş lira zammı ile beş yüz lira mezkur şirket tarafından acizlerine mahall-i mezkurdan gönderseler veyahut senevi maktuan göndereceğim otuz bir adet lira-yı Osmani'yi bir sene gönderip de vefat etsem şu bir senede gönderdiğim otuz bir liraya dört yüz altmış dokuz lira zammıyla beş yüz adet lira-yı Osmani'yi şirketin hissedarânı vereseme mahall-i mezkurdan gönderseler böyle bir akdin kabul ve icrasına şer'i cevaz olup olmadığının fetvahane-i alice tetkik ve bu bapta bir kıt'a fetvay-ı şerife verilmek üzere iş bu istida-i kemteranemin makam-ı müşarun ileyhaya havale buyurulmasını istirham eylerim. Ol babta emru ferman hazret-i men lehülemrindir.

23 Teşrin-i evvel 1327 (3 Mart1911).

Sultanahmet'te Kapıağası Mahallesi 3 numaralı hanede sakin.

Mahmut Celaleddin

Havale buyurulan işbu arzuhal mütalaa olundu. Derunu arzuhalde muharrer akd-i mezkur dar-i İslâm'da olmayıp da ber

vech-i meşrut memalik-i ecnebiyede kain bir sigorta şirketiyle icra edildiği takdirde şirket-i mezkure rızasıyla vereceği ziyadeyi yani makudin aleyh sigorta bedeli ne miktar meblağ ise onu ahz (almak) helal olur ol babta emru ferman menlehülemrindir.

Alelusul itası 22 Zilkade 1329 (14 Kasım 1911).

25 Zilkade 1329 Eminü'l-fetva.50

3. Muhammed Bahît el-Mutii

İbn Abidin'den sonra Mısır Müftüsü Muhammed Bahit el-Mutii kendisine Anadolu'dan bu mevzuda fetva sorulması üzerine, 1324/1906 tarihli bir mektupla cevap vermiştir. İbn Abidin'in yolundan yürüyerek sigortayı fasit akit olarak nitelendiren el-Mutii insanın başkasına borçlanması için ya kefalet akdetmesi, ya da haksız fiil ile zarar vermesi gerektiğini, sigortada helak olan malın sigortacının bir kusuru sonucu helak olmaması sebebiyle kişinin borçlu olmadığı şeyi borçlanması olarak görmüş ve aynı şekilde İslâm ülkesinde akdedilmesine karşı çıkmıştır.51

4. Mısır Müftüsü Muhammed Abduh'un Fetvası

Muhammed Abduh (ö. 1323/1905) kendisine sorulan bir soru üzerine sigorta konusunda şu fetvayı vermiştir;

Soru: Amerikan Şirketi müdürü Mutwell Life'in sorusu; bir adamın sigorta şirketi ile anlaşma yaparak, ona muayyen taksitler halinde muayyen bir müddet için bir meblağı ticaret için vermektedir. Bunda kendisi için şans ve menfaat vardır. Şayet bu müddet geçip de o şahıs hayatta kalırsa o müddet içindeki ticaretten hasıl olan kârı ile birlikte bu parayı onlardan geri alacaktır. Bu müddet içinde ölürse ya mirasçıları ya da hayatında kendisine yetki verilen kimse ödediği meblağın ortaya çıkardığı kârı ile birlikte mezkur meblağı alacaktır. Bu şer'an caiz midir?

Cevap: "Zikredildiği şekilde bu şahsın bu şirket ile bir meblağ vermek hususundaki anlaşması zımni şirketin bir çeşidini husule getirir. Bu ise caizdir. Bu şahıs için ticarette hasıl olan kâr ile birlikte malını almasına bir engel yoktur. Şayet bu adam tespit edilen müddet içinde ölürse, şirket de onun verdiği parayı işletmişse

mirasçılarının veya malında tasarruf hakkı olana mevcut ödeme borcunu ifa etmişse ticaretten elde edilen kârı ile birlikte zikredildiği şekilde meblağı öderler."52

5. İbn Hâzim Ferîd'in Görüşü

Beyanülhak mecmuasında Temyiz Mahkemesi ceza katiplerinden İbn Hazim Ferid isimli bir zat, iki sayı devam eden bir makale yazarak sigorta hakkındaki görüşlerini serdetmiştir. Bu görüşleri belli başlıklar altında şöylece özetleyebiliriz;

a- Sigorta Teorisinin Ortaya Çıkışı: "Tabiul-vuku olan şu hallere karşı heyet-i ictimaiyece temin-i emlak meselesi nazar-ı itinaya alınmış ve bunun neticesi olarak sigorta kaziyesi meydana çıkmıştır. Heyet-i ictimaiyece bunda menafi görülerek dairesi hayata, hayvanata kadar tevsi edilmiştir."53

b- Sigortanın Tanımı: "Bir adamın malını meblağı muayyen mukabilinde kumpanyanın (sigorta şirketinin) zaman-ı tahtına (tazmin sorumluluğu altına) vaz etmesidir". 54.

c- Sigorta Çeşitleri: aa) Ücretli (primli) Sigorta: "Bir kimse muayyen bir şeyi bedel-i malum mukabilinde sigorta ettirir ve bir zarar vukuunda kumpanya tazminini deruhte ederse buna ücretli sigorta derler ki Ticaret-i Bahriye Kanunu'nda mevzu bahis olan sigorta budur."55

bb) Mütekabil (mutuel) Sigorta: Yardımlaşma düşüncesi ağır basan ve kâr gayesi güdülmeyen bu sigorta şeklinde yönetim, üyelere aittir. Yani "akideyn hem sigortacı hem de sigorta ettirendir."56

cc) Hayat Sigortası: "Hayat sigortasından maksat te'min-i hayattır. Vakıa denilebilir ki sigorta ile temin edilen hayat değildir. Belki onun zımnındaki menfaat-i maliyedir. Çünkü hayat sigortası insanın tekasit-i malume ile bir nevi hayatını kumpanyaya (sigorta şirketine) satması demektir. Halbuki hür olan adem (insan) kendisini nasıl satabilir. Çünkü mal değildir, rükn-ü bey' mün'adimdir (satım akdine konu olan mal yoktur). Denilecek ki menfaat-i maliyeyi temin eden sigortacıdır. Binaenaleyh maliyet sigortacı tarafından tasavvur

olunmalıdır. Lakin sigortacının bu temini ne mukabilindedir. Hayatını sigortaya vaz eden şahsın acenteye verdiği paraya müstenit ise bu adeta faizle para ikraz etmek olur.”[57]

d- Aşkın Sigorta: “Sigortanın menafii derkâr ise de menfaat-i şahsiyesini menafii umumiyenin haleldar olmasında arayan ve hırs-ı menfaatine mağlup olan erbab-ı denaet için adeta iktisab-ı servet gibi telakki edilmiş, 100 lira değerinde bulunan bir malı eşyayı müstear ile 1000 lira kıymetinde göstererek sigorta kumpanyasının zaman-ı tahtına vaz edip de bilahare kundak vaz-ı ile haneyi ihrak her an görülmektedir.”[58]

e- Sigorta Akdinin Özellikleri: aa) Sigorta fasit akitlerdendir.[59] bb) Sigorta baht ve talihe müstenit bir akittir.[60] cc) Diğer akitlerden bağımsız yeni bir akittir.[61]

f- Sigorta ile Diğer Akitlerin Karşılaştırılması: aa) Yol Tehlikesi Tazminatı[62] ve Sigorta: “bir kimse diğerine şu yoldan gidiniz, tarik emindir deyip de o adam gösterilen tarikten giderken esna-yı râhda malı ahz edilse yolun emin olduğunu söyleyen kimseye zaman lazım gelmez. Fakat eğer malın ahz olunursa ben zâminim dese o zaman zâmin olur, çünkü bu suretle zamanı deruhte etmiştir. Bir kimse değirmene tahn için buğday götürüp de değirmenci makinenin buğday ilka edilecek yerini gösterip şuraya koy deyip buğday sahibi zahiresini oraya boşalttığında o mahal delik olup zahire değirmeni tedvir eden suya karışıp telef olsa değirmenci ilka için emrettiği mahallin delik olduğunu bilse zamân lazım gelir. Halbuki sigortacı sefinenin gark olup olmayacağını bilmediğinden tüccarın tağririni kast etmemiştir ki zamânla mahkum edilsin.”[63]

bb) Mudarabe[64] ve Sigorta: “Bazı kimseler sigortayı akdi mudarebeye teşbih etmişler ise de[65] bu da ahkam-ı fıkhiyeye adem-i vukuf seyyiesinden başka bir şeye haml olunamaz. Çünkü akd-i mudarebede mal, rabbu’l-mal (sermaye sahibi) canibinden ve amel mudaripten olup ribh beynlerinde ittihaz ettikleri şarta göredir. Bu surette sahib-i malın kumpanyaya ber mucib-i mukavele verdiği parayı sermaye ve harik vukuunda kumpanyanın itfa-yı harik ve

tahlis-i mal hususundaki gayreti amel akdi ile bir akdi mudarebe telakki etmek doğru olmaz.”

cc) Ücretli Emanetçilik66 ve Sigorta: “Mudi vedianın muhafazası için ücret ahz ederse vedia helak olduğu takdirde zaman lazım geleceği Mecellenin 777. maddesi67 sarahatinden ise de, sigorta meselesi bu kabilden değildir.”

dd) Kefalet Akdi ve Sigorta: “Akdi kefaletle olan tazminat bu meseleye kabil-i tatbik değildir. Çünkü kefalette mekfulün bihin deyni sahih yahut binefsiha mazmun olması lazımdır. Binaenaleyh kumpanya ile vuku bulan akit kefalet değildir. Çünkü sigortada kumpanyanın zaman-ı tahtına konan mal sahibinin yedinden çıkmadığı gibi teslimi de vacip olmaz. bu surette sigorta kumpanyasının kefaleti şer’an zaman-ı kefalet değildir.”

ee) Haksız Fiil (Gasp ve İtlaf) ve Sigorta: “Tazminat müteaddi ile mütlife lazım gelir. Mesela mal-ı mağsup gasıp yedinde helak olursa kıyemiyattan ise kıymetini, misliyattan ise mislini mağsubun minhe vermek lazımdır. Halbuki sigorta kumpanyası ne gâsıptır, ne de mütliftir, mal-ı mütlefte kumpanyanın cüzi bir dahli, ufak bir taarruzu bile yoktur.”68

Müellif sigortanın umumi bir ihtiyaç olduğuna dair iddiayı, ihtiyaçların da hususi olsun, umumi olsun zaruret menzilesine tenzil olunacağına dair Mecelle kaidesini (m. 31) hatırlatıp sigortanın böyle bir umumi hacete konu olup olmadığı meselesine cevaplandırmamış, konuyu sigorta hakkında aynı dergide yazacağını umduğu Mustafa Sabri Efendi’ye havale etmiştir.69

Sigorta akdinin Osmanlı ülkesinde yapılması ve sigorta tazminatının da yine ülke dahilinde veya yabancı ülkede tediye olunması ile akdin yabancı ülkede yapılıp bedelin Osmanlı ülkesinde alınması hallerinde caiz olmayacağını, akit yabancı ülkede yapılır ve bedel de yabancı ülkede alınırsa caiz olacağını belirtmiş, akdin fasit olup yabancının kendi ülkesinde rızası ile malını almanın caiz olduğu gerekçesine dayandırmıştır.70

Müellif yazısını Ticaret-i Bahriye Kanunu üzerine değerlendirmelerle bitirmiştir.71

Sonuç olarak: “Bazen de sahte bir takım kumpanyalar tarafından efrad-ı millet dolandırılarak mutazarrır bulunmaktadır. Mamafih sigortanın heyet-i içtimaiyeye temin eylediği menfaat mazarratı ile tekabül ettirilecek olursa hasarât-ı maddiye zannetmem ki menfaatinin madununda bulunsun.”72

6. Mustafa Sabri Efendi’nin Görüşü

Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi (ö. 1954), 21 Şubat 1327 (6 Mart 1911) tarihli Beyanülhak mecmuasında “Din-i İslâm’da hedef-i münakaşa olan mesailden sigorta ve kumar” başlığı altında yazdığı iki makalede sigortaya ticarette emniyet ve terakki için zaruret görülmekte olduğunu, yangına karşı evini sigorta ettirenin sigortalı evini koruma konusunda özen göstermeyeceğini ve sigorta konusu malın kıymetini takdir konusunda müşkülat çıkacağını belirtmiş, daha sonra sigortanın karşılayacağı güven ihtiyacının karşılıklı yardımlaşma sandıkları veya şirketleri ile giderilebileceğini, böylece hem sigortalı hem de sigortacı sayılabilecek olan kişilerin mallarını koruma konusunda daha dikkatli davranacaklarını, karşılıklı yardımlaşma sigortasının tazminatının bir teberru olması sebebiyle üyeler arasında maddi ve manevi faydaların olacağını, artan temettuun hissedarlara hisseleri oranında tevzi edilebileceğini söylemiştir.73 Mustafa Sabri Efendi’ye göre;

Reasürans: Halkın mallarını sigorta eden şirketlerin kendi sermayelerini müteselsilen birbirlerine sigorta ettirmeleridir.”74

Primli sigorta kumar özelliği taşır. Kumarda bulunan atalet manalarını takdir için bütün bir memleket ahalisini kumar ile meşgul farz ediniz. Bu veçhile bir müddet aralarında tedavül eden servetin arası çok geçmeden suyunu çekip tükendiğini görürsünüz.75

III. Sigortanın Osmanlıya Kurum Olarak Girişi

Sigortanın İslâm ülkelerine girişi oldukça geç olmuştur. Avrupa’daki Sanayi Devrimi Doğu-Batı arasındaki ticari münasebetleri geliştirmiş, Osmanlı ülkesinde oturan yabancı ticaret temsilcileri ithal mallarını sigorta ettirmişler, böylece sigorta İslâm ülkelerine girmiştir. Önceleri merkezi Avrupa’da bulunan sigorta şirketleri Osmanlı sahil kentlerinde acenteleri vasıtasıyla

gemileri sigortalamışlar, bilahare yerli ortaklar bularak sigorta şirketlerini Osmanlı topraklarında tesis etmişlerdir.76 “Bizde sigorta acentesi iptida Sakız’da sonra Dersaadet’te teşekkül etmiş, fakat merkezleri memalik-i ecnebiyede bulunması ve nizamat-ı dahiliyeleri devletçe gayri malum olması hasebiyle bu nevi hisseli komandit ve anonim şirketleri aleyhine dava ikamesi meselesi müşkül bir renk almıştır.”77

1840 yılından itibaren Osmanlı’da karma ticaret mahkemeleri Avrupa ticaret teamüllerini uyguluyordu. Ülkelerarası ticaret ve ekonomik hayat Avrupa hukuk sisteminin tamamen dışında kalmayı engelliyordu. İmparatorluk dünyanın yeni ekonomik düzenine ayak uydurmak için ilk etapta 1849 yılında 1807 tarihli Fransız Ticaret Kanunu Çamiş Ohannes Efendi tarafından tercüme edildi. 1850 yılında Fransız Ticaret Kanunu’nun 1. ve 2. kitapları yürürlüğe girdi. Bu kanunda faiz kabul ediliyor, İslâm hukukunda yer almayan modern şirketler birer tüzel kişilik olarak düzenleniyordu,78 ancak sigorta mevzuu yoktu.79

1864 tarihli Deniz Ticareti Kanunu’nun 11. faslında yalnızca deniz sigortası ile ilgili hükümler tanzim edilmiştir.80

Bu sebeple sigorta başlangıçta tamamen yabancı şirketlerin elinde kalmıştır. Yabancı sigorta şirketlerinin Osmanlı topraklarında acente açması kanuni şarta ve mali teminata bağlanmadığı gibi kontrolden de uzak olması sebebiyle sigortalar arasında gayri meşru rekabete yol açmıştır.

İlk Türk sigorta şirketi 1893’de (7 Teşrinisani 1308) kurulmuş (Osmanlı Sigorta Şirket-i Umumiyesi)81 bunu diğerleri takip etmiş, ancak Cumhuriyet dönemine kadar sigortacılık büyük ölçüde yabancıların elinde kalmıştır.82

1906’da Deniz Ticareti Kanunu’nun üçüncü eki (Kanunname-i Ticarete Zeyil Olarak Sigorta Muamelatına Dair) olarak neşredilen 25 maddelik kanunla kaza sigortalarına dair hükümler vaz edilmiştir. 83 Bu kanunun 16. maddesinde: “Sigorta ettiren emval ve eşyanın muhatara vukuunda kısmen veya tamamen kurtarılması için sigorta ettirenler tarafından ihtiyar olunan her türlü masarif sigortacıya

aittir.”1908’de Ecnebi Anonim Şirketleriyle Sigorta Kumpanyaları Hakkında Nizamname çıkarılmıştır.84

Kapitülasyonlardan faydalanan yabancı şirketlere, gerek deniz gerek kara sigortalarına dair hükümler tatbik sahası bulamamışlar, sigortacılık kontrolden uzak bir şekilde devam etmiştir. Nihayet 1914 de (3 Teşrinisani 1330 tarih ve 49 sayılı) Ecnebi Anonim ve Sermayesi Eshama Münkasim Şirketler ile Ecnebi Sigorta Şirketleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat85 sigortacılığı birtakım kayıt ve şartlara tabi tutmuştur. Bu kanuna göre yabancı ülkelerde mevcut sigorta şirketlerinin Osmanlı ülkesinde şube veya acente açabilmesi için bu şirketlerin anonim veya sermayesi paylara bölünmüş şirket olması, Ticaret Bakanlığı’na şirketin unvanını, merkezini, uyruğunu, işlemlerinde Osmanlı mevzuatına uygun davranacağına dair taahhüdü, (noterlik veya elçilik yahut da konsolosluktan tasdikli olarak) bildirmesi gerekir (m. 1). Bir şube açtıktan sonra yeni şubelerin açılmasında bu evrakın yeniden verilmesi gerekmez, sadece Ticaret Bakanlığı’na bilgi vermek yeterlidir (m. 8). Şubenin açıldığı yerler kanuni ikametgah olup ihtilaf halinde ikametgah mahkemeleri yetkilidir (m. 10). Ceza hükümleri m. 12’de düzenlenmiş, sigorta tazminatının Osmanlı ülkesindeki şubenin bulunduğu yerde ödenmesi hükme bağlanmıştır (m. 20).

Mütekabil (mutuelle) sigorta şirketlerinin anonim şirket tarzında teşekkül etmeyip, sermayelerinin belli, hisselerinin mevcut ve tertipli olmaması sebebiyle ruhsat için ticari şirketlerin usulüne tabi olmayıp, Ticaret Bakanlığı’nın ruhsatı ile açılabileceği, hükümetçe çalışmasında sakınca görülmesi halinde kapatılabileceği belirtilmiştir (m. 28).

865 sayılı ve 1926 tarihli Türk Ticaret Kanunu’nun 954. maddesine göre; “sigorta ettiren şahıs zararın meni vukuuna veya tenkis veya tahfifine ait tedabiri ittihaz ile mükelleftir.” TTK m. 1293’e göre ise: “Sigorta ettiren kimse zararı önlemeye, azaltmaya ve hafifletmeye yarayacak tedbirleri almakla mükelleftir.” ifadeleri bu yükümlülüğü anlatır.86

Cumhuriyet devrinde sigortacılık, kara ve deniz ticareti kanunlarında düzenlenmiş, sigorta şirketlerinin teftiş ve murakabesine dair 25.6.1927 tarih ve 1149 sayılı kanun çıkarılmıştır. Bu kanunun yürürlüğe girmesinden sonra ilk Türk sigorta şirketleri kurulmaya başlanmıştır.87

Son olarak 01.01.1957'de yürürlüğe giren TTK'nın 5. kitabı sigortaları düzenlemekte, 7397 sayılı 21. 12. 1959 tarihli Kanun da sigorta şirketlerinin murakabesini devlete vermektedir.88

Sonuç

İnsan sadece yaşamak değil, güven içinde yaşamak ister. Güven insan mutluluğunun en önemli öğelerinden biridir. Bunu sağlamak için tarihin başlangıcından beri, uygarlık düzeyine uygun kurumlar oluşturulmuş, bu kurumların fonksiyonları güvene yönelik risklerin çeşitliliğine paralel olarak sade veya girift, küçük veya büyük olmuştur.

Osmanlı'da bir taraftan İslam hukukundan gelen kurumlar (vakıf, sadakalar vb.) diğer yandan Türk geleneğinden tevarüs ettiği kurumlar (tutkavulluk: derbent) ile bu ihtiyacı karşılamış, böylece karşılıklı yardımlaşma amacına dayalı, kâr amacı gütmeyen mütekabil sigorta ile bireyin mutluluğunu sağlamaya yönelik sosyal sigortalar ve yardımlar bu medeniyet içinde zirveleşmiştir.

Günümüzde yaygın hale gelen özel sigorta türlerinden primli ticari sigorta ise Batı kaynaklıdır, deniz ödüncünün devamıdır. Osmanlı ülkesinde önceleri yabancı (müste'men) tacirler arasında, özellikle de deniz ticaretine açık kıyı kentlerinde yabancı şirketlerin acenteleri aracılığıyla yayılmış, bu kurumun ülkenin hakim unsuru olan Müslümanlar bakımından kullanılıp kullanılamayacağı konusu bir yandan hukukçular arasında tartışılırken diğer yandan Tanzimat döneminde yönünü Batı'ya çevirmiş, hukukunu Batı'dan aldığı kanunlarla yenilemeye alışan bu devletin hukuk sistemine Fransız Ticaret Kanunu tercüme edilerek benimseme yoluyla girmiştir.

Hukukun öncülük ettiği bu gelişmeye önceleri gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının kurdukları sigorta şirketleri, arkasından da

gelişmesi yavaş olsa bile Müslümanların kurdukları şirketler ile devam edilmiştir.Sigortanın İslam hukukuna uygun olup olmadığı konusu halen İslam hukukunu uygulayan ülkelerin hukukçuları arasında da tartışılmaya devam etmektedir. Bu tartışmalar dilimize tercüme edilerek fikir dünyamıza sunulmaktadır.

Bir yandan halkın kendi katkısı olmadan sosyal yardımlar ve sosyal güvenlik kurumlarından yararlanma alışkanlığı ve geleneği, diğer yandan sigortanın dinen caiz olmadığı yönündeki görüşlerin etkisiyle sigorta sektörü gelişmiş ülkeler düzeyine ulaşamamış, Devlet bazı riskleri zorunlu sigorta (mali mesuliyet, deprem sigortası vb.) kapsamına alarak bu süreci aşmaya çalışmaktadır.

1 Mannan, M. A. İslâm Ekonomisi (Çev. Tevfik Ömeroğlu) İst. 1980, s. 484.

2 Arseven, Sigortanın Tarihçesi, s. 418.

3 Kender, Rayegan, Türkiye'de Hususi Sigorta Hukuku, İst. 1995, s. 11-12.

4 Hamidullah, Muhammed, İslâm Peygamberi (Çev: S. Tuğ) İst. 1980, I/56-59. Bu anda göre yerli-yabancı, hür-köle kim olursa olsun kimseye haksızlık yapılmayacak, zulme uğrayan olursa zarar zalimden alınarak veya kendi ceplerinden mazluma ödenecektir. Şeker, Mehmet, İslâm'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri, Ank. 1984, s. 39. Hılfü'l-fudul bir dayanışma akdidir. Beşer, Sigorta, s. 857.

5 Seydişehri, Mahmut Esat, İslâm Tarihi (Sadeleştirenler: A. L. Kazancı-O. Kazancı) İst. 1983, s. 385-386.

6 Muahatta 186 Mekkeli, bu sayıdaki Medineli ile kardeşleştirilmiştir. Beşer, Sigorta, s. 856.

7 Hamidullah, İslâm Peygamberi, I/196-197, Şeker, s. 44. Böylece Araplar arasındaki asabiyetin ileride bir tefrikaya sebep

olması da önlenmiş oluyor, yani hem ekonomik hem de sosyal barış açısından önem taşıyordu. Seydişehri, s. 547. Günümüzde deprem vb. felaketlerden etkilenenlerin sorunlarıyla yakından ilgilenilmesi için kardeş aile uygulamasına devlet tarafından çağrı yapılması muahatın önemini ortaya koymaktadır.

8 Hamidullah, Muhammed, İslâm'a Giriş (Çev: K. Kuşçu) Ank. Ty. s. 200-201, Döndüren, Hamdi, Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihali, İst. 1993, s. 170.

9 Sosyal sigortalar kapitalizmin doğurduğu haksızlıklar ve sosyal riskler sonucunda zorunlu olarak ortaya çıkmıştır. İslâm'da böyle bir kuruma hiç ihtiyaç yoktur. Ancak yardımlaşma esprisi taşıdığı için İslâm ile idare edilmeyen ülkelerdeki Müslümanlar adına tartışılmış, bir çok çağdaş alim bunu caiz olarak değerlendirmiştir. Beşer, Faruk, Fıkıh Araştırmaları Işığında Fetvalar-I, İzmir, 1991, s. 223.

10 Bu metin Müslümanlar ile Yahudiler ve diğer din mensupları arasında yapılmış bir antlaşma mahiyetindedir. Medine'de Müslümanlardan başka bir cemaatin kalmadığı Asrı saadetin son dönemlerinden itibaren bu anayasa tarihi bir metin olarak kalmış, yerine yeni bir metin konmamıştır. Aydın, M. Akif, "Anayasa", DİA, III/154.

11 Kapitalist yapıya sahip toplumlarda tek taraflı risk esasına dayalı sigorta yerine İslâm'da karşılıklı risk esasına dayalı sigorta sistemi bizzat Hz. Peygamber tarafından tesis edilmiş, Hz. Ömer devlet hazinesinden tacirlere kredi açmış, elde edilen kârı tacir ile devlet arasında taksim etmiştir. Hamidullah, İslâm Peygamberi, II/1037.

12 Yeniçeri Celal, İslâm İktisadının Esasları, İst. 1980, s. 436.

13 Tuğ, Salih, İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı, İst. 1984, s. 42.

14 Hamidullah, İslâm Peygamberi, II/1037.

15 Hamidullah, İslâm'a Giriş (Çev: K. Kuşçu) Ank. 1965, s. 200.

16 Esen, Adem, Sosyal Siyaset Açısından İslâm'da Ücret, Ank. 1993, s. 95.

17 Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Editör: H. D. Yıldız, İst. 1992, VI/408.

18 Turan, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, İst. 1971, s. 285, 292. Gazneliler gibi Selçuklular da ticari kervanlara askeri muhafızlar koyarak güvenliğini sağlarlar, zarara uğrayan kervancının zararı devlet hazinesinden tazmin edilirdi. Büyük İslâm Tarihi, VII/206.

19 Beşer, Sosyal Güvenlik, s. 121.

20 Uzunçarşılı, Medhal, s. 258. "Devlet yol güvenliğini sağlamak için derbentler kurarken." İlgürel, Mücteba, "Eşkıya", DİA, XI/467.

21 "o yollarda biri helak olsa veya malı zayi olsa hangi varoşa yakın olursa ol varoşu bekleyenlere tazmin ettireler deyü ümera-i maziye ile bu veçhile muahede etmişlerdir." Bosna Vilayeti Kanunnamesi, m. 16, kanun metni için bkz. Barkan, Ö. Lütfi, XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları-I, Kanunlar, İst. 1943, s. 398.

22 Örnekler için bkz. Barkan, Kanunlar, s. 141, m. 5, s. 276, m. 18, s. 281, m. 20, s. 283, m. 32.

23 İnsan, deve, katır, at, eşek, öküz, koyun, kuzu ve buzağıdan hayvan başına alınacak para divan tarafından tespit edilmişti. Uzunçarşılı, Medhal, s. 258. Tanzimat'a kadar yürürlükte kalan Rumeli Derbent Kanunnamesi metni için bkz. Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri, II/357.

24 Geniş bilgi için bkz. Orhonlu, Cengiz, Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilatı, İst. 1990, s. 40, 49, Halaçoğlu, Yusuf, "Derbent" DİA, IX/162-163.

25 Madde metni için bkz. Heyd, Uriel, Studies in old Ottoman Criminal Law, Oxford, 1973, s. 91, Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri, IV/318.

26 Kanun metni için bkz. Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri, VI/487, IX/518.

27 XIX. Asrın başlarında Ülkemize gelmiş Fransız müellifi A. L. Castellan Lettres sur la Grece l'Hellespont et Costantinople, 1811. II/221'de o zamanki uygulamaya göre hırsızlık olur ve suçlu yakalanamazsa bütün sokak sakinlerinin tazmin yükümlülüğü olduğu için evlerden hırsızlık yapılmamasına büyük bir takayyütle itina gösterdiklerini yazar. Akt. Danişmend, İ. Hami Garp Membalarına Göre Eski Türk Seciye ve Ahlakı, İst. 1961, s. 11-12.

28 Bkz. Ahmet Lütfi, Mir'at-ı Adalet, (Osmanlı Adalet Düzeni, Sadeleştiren: Erdinç Beylem) İst. 1979, s. 68, ayrıca bkz. Zanaatkârlar Kanunu (Kanunname-i Ehl-i Hıref) Haz: Abdullah Uysal, Ank. 1982, s. 74-75.

29 Yazıcı, Nesimi, Lonca Sisteminin İşsizlik Sigortasıyla İlgisi Üzerine Bazı Düşünceler, AÜİFD, C: XXXV, 1996, s. 155.

30 Fütüvvet, kendisini halka vakfedip herkese iyilikte bulunma, özellikle cömert olma, konuk sevme, din ve mezhep farkı gözetmeden tüm insanlara sevgi besleme, ihtiyaçlarını gidermeye çalışma, alçak gönüllü olmadır. Aynı dönemde Avrupa'da da benzer kurumlar oluşmuştur. Örneğin 1350 tarihli Londra Deri Tabakçı-Debbağ-Loncası Nizamnamesi, m. 3'e göre: Üyelerden biri yaşlandığı veya çalışamadığı için yoksulluğa düşer ve hiçbir birikimi olmazsa kendisine yardım sandığından haftalık 7 pens verilecek, öldükten sonra karısı dul olduğu sürece bu miktar ona ödenmeye devam edecektir. m. 7'ye göre: Üyelerden birinin ölümü halinde cenaze masrafları sandıktan karşılanacaktır. Metin için bkz. Cin-Akyılmaz, Feodalite ve Osmanlı Düzeni, Adana, 2000, s. 156-157.

31 Tabakoğlu, Ahmet, Türk İktisat Tarihi, İst. 1986, s. 163.

32 Loncalar üyelerinin seçimi ve devletin tasdiki ile görevlendirilen Kethüdalar tarafından yönetilir, bir merkezdeki bütün loncalar birleşerek bir üst kuruluş oluştururlar, bu kuruluşun başında da Şehir Kethüdası bulunur, bu şahıs bulunduğu merkezi, diğer ileri gelenlerle birlikte devlet karşısında temsil ederdi. Yazıcı, s. 156-157.

33 Dilik, s. 30-31.

34 Vakıfların dini karakterli olmasına karşılık, loncaların laik niteliği üzerinde durulmakta ve sosyal yardımlara benzerliği vurgulanmaktadır. Bkz. Saymen, F. Hakkı, Yakın ve Ortadoğu Memleketlerinde İçtimai Güvenlik, İÜHFM, C: XIX, S: 3-4, s. 924. Loncalarla ilgili olarak ayrıca bkz. Yazgan, s. 13. Avarız vakıfları geliri bir köy veya mahalle halkının beklenmedik ihtiyaçlarına sarfedilmek üzere kurulan vakıflardır. Üçok-Mumcu-Bozkurt, s. 130. Avarız vakıfları ve sandıkları için ayrıca bkz. Akgündüz, Ahmet, İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, Ank. 1988, s. 216.

35 Çağatay, Neşet, Bir Türk Kurumu Olan Ahilik, Ank. 1974, s. 151, Dilik, s. 34, Güzel-Okur, s. 12-13, Tuncay, s. 59-60, Tabakoğlu, Türk İktisat Tarihi, s. 415.

36 Saymen, s. 924. Özellikle düşkünler (aceze) ve sakatlar çalışan esnafın yardımları yanında orta sandığından ayrılan yeterli ödeneklerle destekleniyordu. Bu uygulamayı işsizlik sigortası olarak değerlendirmek mümkündür. Yazıcı, s. 159-160.

37 Bkz. Saymen, s. 924-925.

38 Tabakoğlu, Türk İktisat Tarihi, s. 414. Avarız, müessesat-ı hayriyye adını taşıyan vakıflar doğuş ve gelişimlerin İslâm'ın hayır, iyilik ve yardım çağrısına borçludur. Güzel-okur, s. 32-33. Ayrıca bkz. Şeker, s. 128-132.

39 Fatih Kanunnamesinde Veziriazamın 150.000, Beylerbeyilerin 100.000, Başdeftarların 90.000, sair defterdarların 80. 000 ve sancakbeyilerin 60.000 akçe ile emekli olacakları, (Kanun metni için bkz. Halaçoğlu, Yusuf, XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda

Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, Ank. 1998, s. 205.) Asafname'de ise günde 150 akçe emekli maaşı verileceği veya zeamet olursa 80. 000 akçe tahsisi öngörülmüştü. İpşirli, Mehmet, "Beylerbeyi" DİA, VI/73.

40 “sabıka Silistre valisi Hüseyin Paşa vezir-i sani Mustafa Paşa’nın istişfaı ile ceraim-i güzeştesine kalem-i afv keşide kılınmak için Vezir-i müşarünileyhin damenine teşebbüs etmekle Sadrazam hazretleri dahi ona binaen merahim-i Husrevaniden afv ü merhamet recasına arz eyledikte vezareti ref ve Asitane’de Yedikule’de habs ile tezlil ve bir müddet mürurunda yine reca-yı veziri-azami ile ıtlak ve yevmi iki yüz akçe vazife ile tekaüt zümresine ilhak olundu. 1085. “Defterdar Sarı Mehmet Paşa, Zübde-i Vekaiyat, (Haz: Abdulkadir Özcan) Ank. 1995, s. 48.

41 Tuncay, s. 55-58, Güzel-Okur, s. 29. Emekliye ayrılan, iyi hizmetleri karşılığı taltife layık görülen illetli ve ihtiyar yeniçerilerin muvazzaf hizmetten af ve tekaütlük ile çırağ olmasına “oturak” denirdi. Vezir, Beylerbeyi, Sancak Beyleri gibi askeri ve ilmi sınıftan mazül kimselerin geçimine tahsis olunan muvakkat mazuliyet veya tekaüt maaşına “arpalık” denirdi. Yazgan, Sosyal Sigorta, s. 80.

42 Tekaüt aylığı olarak Beylerbeyine; 150 akçe, kazaskerlere; 120 akçe, İstanbul Kadısına; 100 akçe, Edirne ve Bursa Kadısına; 90 akçe, sair taht kadılarına 80, mal defterdarına 80, Vezirlere; 200, Sancakbeylerine 70 akçe verilmelidir. Akt. Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri, IV/274.

43 Bkz. Barkan, Kanunlar, s. 359.

44 Saymen, s. 922. “Vakıf. her sahada sağlam bir teminat ve sigorta vazifesi görmüştür. Sosyal güvenlik ve sosyal yardım hizmetlerinin ifasında da vakfın önemli bir yeri vardır” Cin-Akgündüz, Türk-İslâm Hukuk Tarihi, İst. 1990, II/35-35. Her zaman ve her yerde bulunma zorunluluğunun olmayışı, mecburiyet ve talep hakkı içermeyişi açısından vakfın kısmi bir sosyal güvenlik kurumu olduğuna dair görüş için bkz. Beşer, Sosyal Güvenlik, s. 190.

45 Vakıflar hakkında geniş bilgi için bkz. Akgündüz, İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, Ank. 1988, Şeker, s. 97-121.

46 İslâm’ın zuhuru ve inkişafı devirlerinde modern anlamdaki sigorta yoktur, Kuran’da ve hadislerde sigortaya temas eden bir nas,

müçtehitlere ait bir içtihat yoktur. Arseven, Sigorta Hukuku, s. 16, Vehbe, s. 92.

47 İbn Abidin, Muhammed Emin b. Ömer, Haşiyetü Reddi'l-Muhtar alâ Dürril-Muhtar, İst. 1985, IV/160. Yahudiler arasında faiz kesinlikle yasak olmasına rağmen, bir Yahudi, Yahudi olmayana faizle borç para verebilir. Hicretten önce Medine'de faizcilik yaparak borçlarını ödeyemeyenlerin mülk ve arazilerine el koyan ve böylece zengin olanlar vardı. Hamidullah, İslâm Peygamberi, I/616. İslâm Yahudilerin bu hükmünü kesinlikle reddetmiş ve faizciliği kesin olarak yasaklamıştır. Ancak Yahudilikteki bu uygulamaya benzer bir şekilde daru'l-harpte bir Müslümanın bir harbi ile faiz veya fasit akitlerden birini yapmasını Ebu Hanife ve İmam Muhammed caiz görmüşse de İslâm alimlerinin çoğu bunu benimsememiştir. Kâsânî, Alaeddin Ebubekir b. Mesud, Bedâiu's-Sanâi fî Tertîbi'ş-Şerâi, Beyrut, 1982, VII/132. Bu hususta Caferiye mezhebi de Ebu Hanife ve İmam Muhammed gibi düşünmektedir. Ebu Hanife ve İmam Muhammed, "Daru'l-harpte Müslüman ile harbi arasında faiz yoktur. " şeklindeki Mekhul'ün rivayet ettiği hadis ile faiz yasaklanmış olmasına rağmen Hz. Peygamberin amcası Abbas'ın Mekke'de faizli işlemler yapmasını yasaklamadığını, Nadiroğullarının Medine'yi terk etmeleri gerekince Yahudilerin Müslümanlardan olan vadesi gelmemiş alacaklarını hemen tahsil etmek istiyorlarsa iskontolu olarak tahsil edebileceklerini söylemiş olması, Hz. Ebubekir'in müşriklerle bahse girmiş ve bahsi kazanınca konulan malı almasını tasvip etmiş olması vb. delillere dayanmışlardır. Geniş bilgi için bkz. İbn Hümam, Kemaleddin, Şerhu Fethi'l-Kadir, Mısır, 1970, VI/39, Özel, Ahmet, İslâm Hukukunda Ülke Kavramı, İst. 1988, s. 168-178, Özsoy, İsmail, Faiz ve Problemleri, İzmir, 1993, s. 242-245. Çağdaş İslâm hukukçuları bu konuda cumhurun görüşünü benimsemektedir.

48 İbn Abidin, Muhammed Emin b. Ömer, Mecmuatu'r-Resail, İst. 1325, II/177.

49 İbn Abidin, Resail, II/175-177, Döndüren, Hamdi, Ticaret ve İktisat İlmihali, İst. 1993, s. 168, Vehbe, s. 92.

50 Armağan, Servet, İslâm Hukukunda Sigorta Konusu ve İki Belge, İÜHF, Arslanlı Armağanı, İst. 1978, s. 270-271, Karaman Hayrettin, İslâm'a Göre Banka ve Sigorta, İst. 1981, s. 15. Kender, s. 13, Yenel, H. M. Sigorta Endüstrimize Ait Etütler, İst. 1953 s. 11, Arseven, Sigorta Hukuku, s. 15.

51 el-Mutiinin bu fetvası Mısır'da 1906 yılında yayımlanmıştır. Zerka, M. Ahmed, Nizâmu't-Te'mîn, Beyrut, 1984, s. 25-26

52 Aktaran, Vehbe, s. 95.

53 İbn Hâzim Ferîd, s. 633.

54 İbid, s. 634.

55 İbid.

56 İbn Hâzim Ferîd, s. 635, Arseven, Sigorta Hukuku, s. 52, Kender, s. 21.

57 İbn Hâzim Ferîd, s. 682-683. Hayat sigortası hayatı garanti etmek değil, ölümden doğacak zararları telafi etmektir. Bu sigorta türüne aile sigortası demek daha uygun olur. Beşer, Sigorta, s. 874.

58 İbid, s. 633.

59 İbid, s. 648.

60 İbid, s. 636.

61 İbid, s. 647.

62 Geniş bilgi için bkz. Bilmen, VI/274, Biltaci, s. 134-136, Dalgın, s. 74.

63 İbid, s. 648.

64 “Mudarabe: Bir taraftan sermaye, diğer taraftan sa'y ve amel olmak üzere akdedilen bir nevi şirkettir.” Bilmen, VII/61, 101vd. Mudarabe şirketinin muhtelif tarifleri için bkz. Şekerci, Osman, İslam Şirketler Hukuku Emek-Sermaye Şirketi, İst. 1981, s. 248 vd. Osmanlı uygulamasında mudarabenin yeri ile ilgili geniş bilgi için bkz. Gedikli, Fethi, Osmanlı Şirket Kültürü, İst. 1998, s. 63vd.

65 Sigortanın mudarabe akdine benzediği iddiası ve reddi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Şekerci, s. 337-338.

66 Geniş bilgi için bkz. Bilmen, IV/173.

67 “Vedia yed-i müstevda’da emanettir. Binaenaleyh müstevda’ın sun’ ve teaddisi ve hıfzda taksiri olmaksızın telef ya zayi olsa zamân lazım gelmez. Fakat ücretle hıfz için ida’ olunmuşsa mümkinü’t-taharruz olan bir sebeple telef ya zayi olduğu surette mazmun olur. ” Mecelle, m. 777.

68 İbid, s. 635.

69 İbid, s. 684.

70 İbid, s. 647-648. Yapılan sigorta akdinin fasit olması dolayısıyla prim ödeme zorunluluğu olmadığını söylemiştir, s. 683.

71 İbid, s. 684-685.

72 İbid, s. 634.

73 Mustafa Sabri Efendi, Meseleler Hakkında Cevaplar (Sadeleştiren: O. N. Gürsoy) İst. 1978, s. 142-143, Armağan, Sigorta Konusunda İki Belge, s. 252-255, Arseven, Sigorta Hukuku, s. 16.

74 Mustafa Sabri Efendi, Meseleler, s. 132.

75 Mustafa Sabri Efendi, Meseleler, s. 138. Mustafa Sabri Efendi’nin sigorta konusunu anladığını, ancak diyar-ı küfürden gelen her şeyin dine aykırı olarak kabul edilmesi zihniyetiyle bunu kumara benzettiği iddiası için bkz. Arseven, Sigortanın Tarihçesi, s. 426.

76 Türk kanunları ve yargı mercilerine bağlı olmayan bu şirketlerin yaptığı faaliyet sonucu şirket merkezi Osmanlı topraklarında olmamasından dolayı vergilerini bile merkezin bulunduğu ülkeye vermişlerdir. Arseven, Sigortanın Tarihçesi, s. 425-426.

77 İbn Hâzim Ferîd, s. 634.

78 Ortaylı, İlber, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İst. 1983, s. 159-160.

79 Kaza sigortalarına dair hükümler 1906 yılında hazırlanan zeyil ile düzenlendi. Ticaret Kanunu’nun pek çok hükmü özellikle

faizle ilgili olanlar İslâm Hukuku ile çatışıyordu. Bozkurt, Gülnihal, Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi, Ank. 1996, s. 151, 155.

80 Bkz. Düstur, 1. Tertip, C: I, s. 466vd. Kanunun 11. fasıl başlığı şöyledir; "Sigorta yani Te'min Keyfiyeti Beyanındadır" m. 175, sigorta mukavelesini (kontratosunu) şöyle tanımlamaktadır: "Sigorta kontratosu sefer-i bahri tehlikesine uğramalarından ihtiraz olunan şeylere kaza-i bahriden dolayı vukua gelebilecek zayiat ve mazarratın bir miktar-ı muayyene kadar sigorta eden tarafından alınan bedel-i sigortaya mukabil sigorta ettiren tarafa tamamen tediye-i tazminin taahhüdünü mutazammın bir mukavele-i bahriyeden ibarettir. " m. 176; sigorta mukavelesinin şekli, muhtevası, sigorta değeri, süresi vs, m. 180; sigorta edilen malların cinsi ve miktarında veya sigorta mukavelesinde yalan beyan, sahtekarlık vb. hükümleri, m. 183; sigorta bedelinin yabancı para birimi ile takdiri, m. 187; mükerrer sigorta yasağı gibi hususlar düzenleme konusu olmuştur. Sigorta konusu ile ilgili ilk düzenlemenin bu kanun olduğuna dair görüş için bkz. Yazgan, s. 37.

81 Bu sigorta şirketi Şirket-i Umumiye-i Osmaniye ve Dersaadet Su Şirketi'nin müessisi Terno Bey ve Banker Mösyö Rene Bodovi tarafından, Osmanlı mevzuatına tabi olmak şartıyla kurulmuştur. Şirketin dahili nizamnamesi için bkz. Ergin, V/2977vd.

82 Arseven, Sigortanın Tarihçesi, s. 428. Ülkemize liberal ekonominin geç yerleşmesi ve dini inançların, sigortanın geç girişinde önemli etkenler olduğu ileri sürülmüştür. Ergin, V/2977-2978, Ulaş, Can Sigortası, s. 5.

83 Bozer Ali, Sigorta Hukuku, Ank. 1965, s. 12, Yazgan, s. 37.

84 Yazgan, s. 37.

85 Kanun metni için bkz. Ergin, V/2965vd. ayrıca bkz. Yazgan, s. 37.

86 Geniş bilgi için bkz. Şenocak, "Zararı Önleme ve Azaltma Vecibesi3, AHFD, 1995, s. 365-424.

87 Ulaş, s. 5.

88 Kender, s. 14.

AHMET LÜTFİ, Mir’ât-ı Adalet Osmanlı Adalet Düzeni (Sad: E. Beylem) İst. 1979.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, Ank. 1988.

ÂL-MAHMUD, Abdullatif Mahmud, et-Te’mînü’l-İctimai fi Dav’i’ş-Şeriati’l-İslâmiyye, Beyrut, 1994.

ARMAĞAN, Servet, “İslâm Hukukunda Sigorta Konusu ve İki Belge”, İÜHF, Arslanlı Armağanı, İst. 1978.

ARSAL, S. Maksudi, Umumi Hukuk Tarihi, İst. 1944.

AYDIN, M. Akif, “Anayasa” DİA, III/154.

BARKAN, Ö. Lütfi, XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları-I Kanunlar, İst. 1943.

BEŞER, Faruk, Fıkıh Araştırmaları Işığında Fetvalar-I, İzmir, 1991.

, İslâm’da Sosyal Güvenlik, İst. 1988.

, “İslam Şeriatı Açısından Sigorta” I. Uluslararası İslam Ticaret Hukukunun Günümüzdeki Meseleleri Kongresi Tebliğler Müzakereler ve Sonuç Bildirileri, Konya, 1996.

BİLTÂCÎ, Muhammed, Ukûdü’t-Te’mîn, Mısır, 1982.

BOZKURT, Gülnihâl, Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi, Ank. 1996.

BUHARİ, Muhammed b. İsmail, el-Câmiu’s-Sahih.

ÇAĞATAY, Neşet, Bir Türk Kurumu Olan Ahilik, Ank. 1974.

ÇETİNOĞLU, Muharrem, Türkiye’de Sigortacılık Teknik Esasları Üzerine Bir İnceleme, İst. 1965.

DALGIN, Nihat, İslâm’ın Işığında Sigortacılık, Trabzon, 1996.

DİLİK, Sait, Sosyal Güvenlik, Ank. 1991.

Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Editör: H. D. Yıldız, İst. 1992, VI/408.

DÖNDÜREN, Hamdi, Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihali, İst. 1993.

Düstur, 1. Tertip, C: I.

ERGİN, O. Nuri, Mecelle-i Umur-ı Belediye, İst. 1995.

ESEN, Adem, Sosyal Siyaset Açısından İslâm'da Ücret, Ank. 1993.

EYÜPOĞLU, Erdal, Sigorta İşletmelerinde Giderler, İst. 1978.

GÜZEL-OKUR, Sosyal Güvenlik Hukuku, İst. 1998.

HALAÇOĞLU, Yusuf, "Derbend" DİA, IX/162-163.

HAMİDULLAH, Muhammet, İslâm'a Giriş (Çev: K. Kuşçu) Ank. Ty.

, İslâm'da Devlet İdaresi (Çev: K. Kuşçu), Ank. 1979.

HATEMİ, Hüseyin, Medeni Hukuk Tüzel Kişileri, İst. 1977.

HEYD, Uriel, Studies in old Ottoman Criminal Law, Oxford, 1973.

İBN ABİDİN, Muhammed Emin b. Ömer, Haşiyetü Reddi'l-Muhtâr alâ Dürril-Muhtâr, İst. 1985.

, Mecmûatu'r-Resâil, İst. 1325.

İBN HÂZİM FERÎD, "Sigorta", Beyanulhak, İst. 1325, Yıl: 1, C: II, No: 27-29.

İBN HÜMAM, Kemaleddin, Şerhu Fethi'l-Kadir, Mısır, 1970.

İLGÜREL, Mücteba, "Eşkıya", DİA, XI/467.

KARAMAN Hayrettin, İslâm'a Göre Banka ve Sigorta, İst. 1981.

KÂSÂNÎ, Alaeddin Ebubekir b. Mesud, Bedâiu's-Sanâi fî Tertîbi'ş-Şerâi, Beyrut, 1982.

KENDER, Rayegan, Türkiye'de Hususi Sigorta Hukuku, İst. 1995.

KOCATAŞKIN, Işın, Dünyada ve Türkiye'de Sigorta ve Reasürans Tarihçesine Kısa Bakış, İst. 1990.

MANNAN, M. A. İslâm Ekonomisi (Çev. Tevfik Ömeroğlu) İst. 1980.

Mustafa Sabri Efendi, Meseleler Hakkında Cevaplar (Sad: O. N. Gürsoy) İst. 1978.

ORHONLU, Cengiz, Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı, İst. 1990.

ORTAYLI, İlber, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İst. 1983.

ÖZEL, Ahmet, İslâm Hukukunda Ülke Kavramı, İst. 1988.

ÖZSOY, İsmail, Faiz ve Problemleri, İzmir, 1993.

RICHARDSON, J. H. İktisadi ve Mali Yönüyle Sosyal Güvenlik (Çev: T. Yazgan) İst. 1970.

SABUNİ, M. Ali, Muhtasaru Tefsir-i İbn Kesir, Beyrut, 1981.

SAYMEN, F. Hakkı, "Yakın ve Orta Doğu Memleketlerinde İçtimai Güvenlik", İÜHFM, C: XIX, S: 3-4, s. 924vd.

SEYDİŞEHRİ, Mahmud Esad, Tarih-i İlmi Hukuk, İst. 1331.

, İslâm Tarihi (Sad: A. L. Kazancı-O. Kazancı) İst. 1983.

ŞEKER, Mehmet, İslâm'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri, Ank. 1984.

ŞENOCAK, Kemalettin, "Zararı Önleme ve Azaltma Vecibesi", AHFD, 1995, s. 365vd.

TABAKOĞLU, Ahmet, Türk İktisat Tarihi, İst. 1986.

TOSUN Mebrure-YALVAÇ, Kadriye, Sumer Babil Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı, Ank. 1975.

TUĞ Salih, İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı, İst. 1984.

TURAN, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, İst. 1971.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, Ank. 1988.

YAZICI, Nesimi, “Lonca Sisteminin İşsizlik Sigortasıyla İlgisi Üzerine Bazı Düşünceler”, AÜİFD, C: XXXV, 1996, s. 155-165.

YENEL, H. M. Sigorta Endüstrimize Ait Etütler, İst. 1953.

YENİÇERİ, Celal, İslâm İktisadının Esasları, İst. 1980.

Zanaatkârlar Kanunu (Kanunname-i Ehl-i Hıref) Haz: Abdullah Uysal, Ank. 1982.

ZERKA, M. Ahmed, Nizamu’t-Te’min, Beyrut, 1984.

D. Ulaşım ve Haberleşme

Osmanlılarda Haberleşme ve Menzil Teşkilâtı'na Genel Bir Bakış / Yrd. Doç. Dr. M. Hüdai Şentürk [s.446-461]

Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

1. Osmanlılardan Önce Haberleşme Târihine Bir Bakış

Haberleşme (muhâbere) yani uzaktan iletişim, mesafeye ve coğrafî şartlara göre (meselâ: yüksek yerlerde ateş yakarak, dumanla, aynayı güneşe tutup yansıtarak, davul veya tamtamla, barut kullanarak, güvercinle, kervanlar veya yolcular vâsıtasıyla, atlı habercilerle vb.) yeni teknik ve usullerle zamanla gelişerek tarihin her devresinde olagelmiştir. Bunun yanında medeniyet ilerledikçe devletlerin merkezle idârî birimleri arasında ve diğer devletlerle muhâberâtını, ticârî kervanların nakliyâtını,1 orduların sevkıyâtını ve insanların seyahatini emniyetle, serî ve kolayca temin bakımından ulaştırma şebekesinin, özellikle kara yollarının meydana geliş ve işleyişi, her devirde çok büyük önemi hâiz olmuştur. Bunun için müessese ve hizmet grupları teşkil edilmiş ve ana yollar üzerinde yolcuların, kervanların, habercilerin, orduların ihtiyaçlarını (iâşe, ibâte gibi) karşılamak üzere birtakım askerî, sosyal, ticârî ve hayrî tesisler (ribat, müsâfirhâne, han, kervansaray, derbent, menzil gibi) kurmak yoluna gidilmiştir.

Muhâbere, çeşitli usullerde bütün devletlerde cârî olduğu gibi, İslâm memleketlerinde de resmî olarak ilk defa Halîfe Hz. Ömer zamanında ihdâs olundu. Buna “el-berîd”2 veya “neccâbe” denilirdi.3 “El-Berîd” kelimesi, posta ve postacı manasına geldiği gibi, posta menziline ve posta atlarına da bu ad verilmişti.4 Bu dönemde sâ‘îlere Beytü’l-mâl’den develer verilir; geçecekleri yerlerin askerî kumandanlarına ve idârecilerine emirler gönderilerek, şayet sâ‘îler geri dönmeyecek olurlarsa Beytü’l-mâl nâmına develerine el konulması; şâyet develer yorulmuş ise alınıp yerine hazineden başka deve verilmesi istenirdi.5

Hicrî 41 (M. 664) yılında Emevî Devleti'nin, mektûpların nakli için "Dîvân-ı Hatem" denilen bir posta teşkilâtı te'sîs ederek posta sürücüleri hakkında nizamnâmeler ve kaideler koyduğu bilinmektedir. Bütün resmî mektûplar bu dîvânda yazılıp mühürlenir ve sâ'îlere teslîm edilerek gönderilirdi.[6] Emevîler zamanında oldukça iyi teşkilâtlanmış olan muhâbere işleri, daha sonra Abbâsîler devrinde gevşemişti.[7]

Tarihte ilk olarak Moğolların "Tatar" (elçi) denilen serî haberciler vâsıtasıyla uyguladıkları öne sürülen muhâbere usûlü, onların İslâm memleketlerini istîlâ etmeleriyle, bilhassa Abbâsîler zamanında benimsenerek gittikçe yayılmıştır. Cengizîler'in (Moğollar) Irak'ı ve Anadolu'yu istîlâ ettikten sonra kullandıkları ulaklar, ahalînin hayvanlarından istifâde ederek kimin elinde ve nerede at, katır, deve bulurlarsa gereğinde zora başvurarak[8] alıp giderlerdi.[9]

Abbâsî Devleti zamanında bir posta nezâreti teşkîl edilmiş ve hatta bu devirde güvercinlerle de muhâbere usûlü ihdâs olunmuştur.[10] İslâm topraklarının İran, Suriye ve Mısır'a kadar genişlemesiyle devletin resmî işleri ve bürokrasi çoğaldı. Bunun yanında uzak yerlere gönderilecek mektûplar için, işlek yollar üzerinde muayyen noktalara menziller teşkîl olunarak buralarda katırlar beslenirdi. Abbâsîlerden sonra hükûmet merkezinin emirlerini buraların vâlilerine ve idârecilerine, piyâde giden peyklerle (sâ'îlerle) göndermek usûlü uygulanmaya başladı.[11]

Mısır fethedildikten sonra bilhassa Eyyûbî Sultânı Selâhaddîn-i Eyyûbî zamanında posta teşkilâtı daha mütekâmil hâle getirildi ve muhtelif mahallerde posta merkezleri kuruldu.[12] Bu arada güvercin postaları büyük önem kazandı ve haçlı ordularının Akkâ'yı muhâsarası sırasında (1181-1191) muhâberâtta mühim hizmetleri görüldü. Güvercinlerin seyrüseferlerine nezâret emek üzere takrîben 42 saatlik mesâfelerde kuleler yaptırılıp buralara bekçiler tâyin olundu. Her güvercinin başına hükümdârın ismi ve ayaklarına güvercinin numarası yazılırdı. Güvercinlerin boyunlarına asılı olan mektûplar, kulelerdeki bekciler tarafından alınır ve diğer güvercinlerle ileri konaklara gönderilirdi.[13]

Zengîler zamânında muhâbere ve münâkale vâsıtalarının ıslâhı husûsunda önemli çalışmalar yapıldığını görmekteyiz. Nûreddîn Zengî Dönemi’nde (1193-1211) yollar boyunca kervansaraylar, hudutlarda ise nöbet ve işaret kuleleri yapılmış; güvercin postaları ihdâs edilmişdir. Ayrıca sür‘atli hecin develeri vasıtasıyla posta işleri daha etkili bir hale getirildi.14

Mısır ve Sûriye Memlûkî Devleti’nde posta ve muhârebe işleriyle meşgul olmak üzere Dîvânü’l-Berîd adı verilen bir teşkilât vücûda getirilmişti.15 Haçlı Seferleri dolayısıyla bozulmuş olan bu teşkilât yeniden canlandırılmıştır.16 Memlûkîler, üç çeşit muhâbere usûlü kullanmışlardır. Bunlar: “Berîd” denilen at ve hecin postaları, güvercin postaları ve ateş işaretleri idi. Habercilere “kâsıd” veya “berîdî”, posta menzillerine ise “merâkizü’l-berîd” denilirdi17 Berîd teşkilâtı için gerekli olan atlar, şehirler halkından temin edilirdi. Sultan Begbars (1260-1277), Trablusşâm şehrine bir iltifat olmak üzere bu şehre ait berîd masraflarını doğrudan doğruya kendi hazînesinden karşılayacağını bildirmişti.18

Moğollar, özellikle İlhanlılar istilâ ettikleri ülkeler arasında irtibatı sağlamak, çok geniş ülke ve topraklara yayılmış olan imparatorluğun muhtelif yerlerinde meydana gelen olayların merkeze en sür‘atli şekilde ulaştırılması için ulaşım yollarının inşa ve tâmiri ile beraber kervansaray ve köprü inşâsına önem vererek nakliyat ve sevkıyâtın, dolayısıyla ticâretin gelişmesine hizmet ettiler.19 Cengiz Han, en önemli ulaşım yolları üzerinde belirli mesâfelerde “yam” denilen posta istasyonları te’sîs etmiştir. Her istasyonda bulunan postacılar, devlet elçileri (Tatarlar) için 20 kadar beygir bulundurmak zorunda idiler. Bu teşkilât, eyâletlerde “nâib”lerin ve onun üstünde “sâhib-i dîvân”ların emrinde bulunuyordu.20 Moğollar, istîlâ etdikleri yerlerde “ulak” usûlünü, halkın atlarını ve mallarını müsâdere gibi aşırılığa kaçacak bir şekilde uyguladılar. Köy ve kasabalar bu durumdan oldukça mutazarrır olduğu gibi, ticâret kervanları da artık işlemez bir hâle geldi. Nihâyet, Gazan Han zamânında bu zâlimâne usul terk edilerek “Berîd” teşkilâtı gibi muntazam “Yam” teşkilâtı kuruldu ve yolcular, ulak zulmünden kurtuldu.21

Selçuklu Devletlerinde muhâbere teştilâtı oldukça gelişmişti. Haberleşme işlerine “Dîvân-ı Berîd” bakardı ve bu dîvânın nâzırına “Sâhib-i Berîd” denilirdi. Sâhib-i Berîd’i hükümdâr, mûtemed kişilerden seçer ve tâyin ederdi. Divân-ı Berîd’in vilâyetlerde “Sâhib-i Haber” denilen memurları vardı Memleketin her tarafından haber getirmek üzere “peyk”ler,22 yâni piyâde “sâ‘î”ler istihdâm edilirdi. Peyklerin “Nakîb” adı verilen tîmâr sâhibi âmirleri vardı. Berîd Dîvânı’nın vâli, serasker ve tebaa hakkında mâlûmat toplamasını, yâni bir nevi hafiye ve sivil araştırma teşkilâtı hâline gelmesini, İslâm ahlâkına aykırı bulan Sultan Alp Arslan uygun görmemiş ve kaldırmışdır.23

2. Osmanlılarda Haberleşme Teşkilâtı

A. Menzil-hâneler ve “Ulak Hükmü”

Moğollar ve İlhânîlerde “yam-hâne”, Emevî ve Abbâsî Devletleriyle Mısır Memlûkîlerinde “el-berîd”, Safevîlerde “çâpâr-hâne” gibi isimlerle zikredilen haberleşme teşkilâtı, Osmanlılarda “menzil” yâhut “menzil-hâne”24 olarak adlandırılmıştır.25

İlk Osmanlı haberleşme teşkilâtının hangi tarihte ve hangi modele göre te’sîs edildiği ve yönetildiği hakkında elimizde kesin bilgiler bulunmamaktadır. Ancak, XIX. asra ait bir belgede, başlangıçta eyâletlerin ahvâl ve muâmelâtı ile serhatlerde diğer devletlerden edinilen mâlûmâtı devlet merkezine bildirmek ve hükûmetin emirlerini yerlerine ulaştırmak için Rumeli ve Anadolu’nun sağ, sol ve orta kollarında menziller kurulduğuna dâir sarîh olmayan genel bir ifâde vardır.26 Ne var ki bu menzillerin yönetimi ve kadroları ile buralara uğrayan ulakların statüleri, menzil masraflarının ne şekilde karşılandığı vb. gibi hususlar, bugün için hâlâ karanlıktadır. Bununla beraber Moğolların İslâm ülkelerini istîlâları sırasında, serî haberciler olan ulağlarla27 yapılan sür’atli haberleşme usûlünün İslâm ülkeleri tarafından örnek alındıktan sonra Anadolu Beylikleri miyânında Osmanlı Devleti’nin de bu usulü benimsediği, bazı kaynakların ifadesinden anlaşılmaktadır.28

Modern posta ve telgrafın îcadına kadar halkın mektup ve emânetleri yolcular ve sâ‘îlerle;29 devletin resmî evrakı da ulaklarla

gönderilirdi.30 Evrâkı taşıyan ulak, tâkip ettiği güzergâhdaki şehirlere uğrar ve taşıdığı resmî yazının bir sûretini o bölge mahkemesinin sicilline kaydettirdikden sonra mukannen ve muayyen olan âidâtını alıp oradan diğer şehre geçer ve bu sûretle o kolun nihâyet bulduğu, memleketin son hudûduna kadar giderdi.31

Memleketler zabt olundukça devletin işleri çoğalıp merkez-i hükûmetle evvelâ Bursa, sonra Edirne ve daha sonra İstanbul'a vilâyetlerin mesafesi uzayıp hükûmet emirlerinin teblîği veyahut emirlerin mülhakâta ulaşması için yeterli sayıda ulak istihdâm etmek gerekiyordu.32

Geniş bir coğrafî yelpazeye sâhip Osmanlı Devleti'nde muvâsala (ulaşım) ve münâkale (nakliyat, taşımacılık) genellikle yaylı, kağnı vb. muhtelif araba çeşitleri ve at, deve, katır, merkep gibi yük ve binek hayvanları vasıtasıyla sağlanmış olup,33 bunun için çoğu zaman muhâbere noktaları olan menzillerin bulunduğu güzergâhlar tercih edilirdi. Muhâbere, gerekli durumlarda ayrıca deniz yoluyla da yapılır ve bu maksatla yerine göre kırlangıç, firkate, kalita veya pergende tipindeki sür'atli ulak gemileri kullanılırdı.34 Bunun yanında, özellikle posta yolları üzerinde köprü olmayan nehirlerde, halkın ve ulakların geçişini sağlamak için, "gemici" adıyla kayık35 veya sal işleten kişilerin görevlendirilmiş bulunduğu bilinmektedir.36 Ulakların umûmî vâsıtaları beygir olmakla birlikte,37 muahhar devirlerde ellerinde tuğralı ferman bulunanlara araba tahsîs edildiği de görülmektedir.38

Osmanlı Devleti'nde belirli yerlerde, at ve habercilerin bulunduğu haberleşme merkezleri olan menzil-hânelerde gayet iyi seçme binek ve sürücü beygirleri ile bunların yedekleri de bulunurdu.39 Menzillerin civârındaki köy ve kasabalardaki halk, ulaklara hizmet etmek ve her türlü ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlüydü; gördükleri bu hizmete karşılık avârız-ı dîvâniyye ve tekâlîf-i örfiyyeden,40 Hıristiyanlar ise bu vergilerle birlikte acemî oğlanı vermekten de muaf tutulurlardı.41 Bu mükellefiyet, daha sonraları fiilî bir şekilde yardımdan çıkıp, hizmet karşılığı olan ayrı bir vergi şekline girmiştir ki, buna "ulakıyye"42 veya "ulak resmi" denilmiştir.43

Menziller arasındaki haberleşmenin sağlanması, belli bir nizam dahilinde yürütülürdü. Genellikle her ulak, gönderilen emir veya haberi kendi merkezinden bir sonraki komşu merkeze ulaştırırdı. Böylece ilk merkezin kadrosunda bir ulak eksik, son merkezin kadrosunda bir ulak fazla olurdu. Aksi yönde bir haber ulaştırılınca, durum normale dönerdi. Haberlerin sürekli olarak ileriye gönderilmesi sonucu, ilk merkezdeki ulak kadrosu yetersiz duruma gelince, belirli bir süre için çevrede bulunan ve atlı haberci olarak kullanılabilecek nitelikteki kişiler atlarıyla birlikte kiralanarak ulaklık yaparlardı. Kısa aralıklar için, durum elverişli ise yaya haberciler kullanılırdı. Gönderilen haber, çok gizli ve önemli ise haberin çıkış yerinden varış yerine kadar tek ulak tarafından, ara merkezlerde at değiştirerek ve gereğinde dinlenerek ulaştırılırdı. Bu ulaklar özel eğitim görmüş güvenilir44 kişilerden seçilirdi45 ve bunlara, “husûsî emirle giden ulak” denilirdi. Ana muhâbere sistemi dışında kalan tâlî yollar üzerindeki mahallerden gönderilen haberler ise, önce o mahalle en yakın ana yol üzerindeki merkeze gönderilir; oradan da yukarıda belirtilen usuller dâhilinde yerine ulaştırılırdı.46

1540 (H. 946) yılına kadar Osmanlı Devleti’nde muhâbere, ulaklara verilen “ulak hükmü” yoluyla sürdürülmüştür. Fermanlı ulak, bu hükümle geçtiği mahallerde kendisinin ve hayvanlarının ihtiyaçlarını, zengin fakir kim olursa olsun herkesten talep etmek ve istediği atları ücretsiz almak, istediği yerlerde hayvanlarıyla berâber iâşesi te’mîn olunmak ve gecelemek hakkına sâhip olurdu.47 Zamanla kötüye kullanılan “Ulak hükmü” usûlü gereğince ulakların ve seyâhat eden resmî memûrların yaptıkları türlü usulsüzlükler netîcesinde baskı altında kalan ahâlî ve özellikle köylüler, perîşan olmakta;48 dolayısıyla haberleşme teşkilâtında da birtakım aksaklıklar meydana gelmekteydi.

Sadrıâzam Lutfî Paşa bu mesele ve yapılan zulümler hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Ulak yürütmek bundan evvel Osmanlı’nuñ katında güyâ ki saltanatdan bir cüz’ idi. Ya‘nî padişahlara müte‘allık küll ve cüz’ her ne işleri olsa günde bir maslahat olsa bir ulak hükmi virürlerdi. Ol gitdükden soñra bir maslahat dahı düşse bir ulak hükmi dahı

virürlerdi. Bir dahı olsa bir dahı virürlerdi. Ve'l-hâsıl günde niçe dürlü maslahat düşse her birisiyçün bir hükm virilürdi. 'Ale'd-devâm bunı icrâ iderlerdi".49

Ulaklar göreve yalnız gitmeyip keyfî olarak yanlarına birkaç kişi alırlardı.50 Anadolu'ya gidecek olan ulaklar, kayıkla Üsküdar'a geçtikten sonra burada buldukları binek atlarını ve katırları sâhiplerinin elinden "cebren ve kahren" alarak her biri, seçtikleri en iyi atlara binerler, yedeklerinde de birer at götürürler; gittikleri yerlerde hem kendilerini hem hayvanlarını bedava doyururlar; atları yorgunluktan bîtâb düşünce, birer tane daha tedârik ederlerdi.51 İşte buna benzer birçok zulüm yapılmış ve atlarını vermeyenlerin bazıları öldürülmüş; ırz ve namusları harâp edilmiştir.

Zamanla ulakların çokluğundan ve zulümlerinden memlekette at kalmayıp halkın zengin ve fukarası merkebe binmeye mecbûr olmuşlardı. Atların fiyatları pek çok arttığı gibi merkepler de pahalanmıştı. 130 akçaya alınan bir eşek, 300-350 akçaya çıkmıştı.52

Aşağıda vereceğimiz iki örnek, ulaklara verilen yetkiler ve bunun sonucu olarak görülen ulak zülümleri hakkında fikir sâhibi olmamıza kifâyet eder cinstendir. Bunların ikisi de Kanunî Sultan Süleyman'ın döneminde meydana gelmiştir: Sadrâzam Makbûl (daha sonra "Maktûl") Dâmad İbrahim Paşa'nın sadâreti sırasında İstanbul'dan Rumeli'ye ulak olarak iki çavuş görevlendirilmiş ve bunlar, yanlarına altışar, yedişer hizmetçi alıp yola çıkmışlar; kime rast gelmişlerse sipâhî veyâhut fukara olduğuna bakmayarak ellerinden hayvanlarını alıp yollarına devam etmişlerdi. Bergos kasabasına uğradıklarında, yorulan atlarını değiştirmek için buradaki sipâhîlerin atlarını zorla almak istediklerinde aralarında kavga çıkmış ve neticede, İstanbul'a döndüklerinde durumu öğrenen sadrâzam, çavuşlara direnen sipâhîlerin ikisini de astırmıştı.53

Bir defasında da Mısır'daki mukâta'aların muhâsebelerinin İstanbul'da görülmesi için emir çıkmıştı. Bu muhâsebelerin sahipleri kırk kişi kadar imiş. Kendi atlarına binmeyerek ulak sıfatıyla hareket

ederek rast geldikleri kimselerin atlarını aldıkları gibi, Lutfî Paşa'nın vâli olduğu Konya şehrinden de seksen at alıp gitmişlerdi.54

İşte, kendisi sadrâzam olmadan evvel taşrada uzun zaman sancak beyliği ve beylerbeyilik yapmış ve halka yapılan bu gibi zulümleri görmüş olan Lutfî Paşa, ulak zulmünü diğer zulümlerden daha ağır bulmuştu. Bu sebeple padişahı günahtan, kendisini vebâlden ve halkı zulümden kurtarmak55 için çok çalışmış ve durumu padişaha da anlatarak56 ondan, bu gibi fenalıkların önlenmesi husûsunda emirlerini almış olduğunu söylemiştir. Hatta Yavuz Sultan Selîm'den bizzat işittiği üzre Padişah'ın: "Bu ulak zulmi bize ne dünyâda ve ne âhiretde râhatlık virür. Hakk Te'âlâ katında bu huzûsda gâyet şerm-sârız (utanılacak durumdayız) " dediğini ve Yavuz'un Îrân, Mısır, Suriye gibi yerleri zabteden büyük bir hükümdar olduğu halde ulak zulmünü kaldırmaya muktedir olamadığını kaydetmektedir. Bu meseleyi kaldırmak istedikleri sıralarda İstanbul'da bulunan Fransa, İspanya, Avusturya, Lehistan, Rusya, Macar, Eflâk sefirlerine kendi memleketlerinde ulak zulmü olup olmadığı sorulmuş ve sefirler, kendi memleketlerinde ulak zulmü olmadığını söylemişlerdi. Osmanlı toprakları genişledikçe ulak zulmünün de buna paralel olarak arttığını kaydeden Lutfî Paşa: "Ale'l-hussûs ulak olmasa dahı külliyyen mesâlih-i memleket mümkindür" diyebilecek kadar durumu vahîm görmekte idi.57

B. Menzil-Hânelerin Yeniden Teşkilâtlandırılması ve "İn'âm Hükmü"

Lutfî Paşa sadârete gelir gelmez 1540 (H. 946) yılında ulak hükmünü kaldırdı. Bunun yerine yeni esaslar tespît edilerek, ulaklara devlet tarafından "in'âm hükmü" adı ile bir belge verilmesi58 ve dinlenip beygir değiştirtirebilecekleri menzil-hâne (durak evi) denilen konaklar kurulması yoluna gidildi. Menzil-hânelerde, geri hizmet erbabından "nüzûl emîni" yâhut "menzil emîni" de denilen menzilciler59 ile diğer hizmetliler kadrosu istihdâm edildi.60

Lutfî Paşa'nın getirmiş olduğu yeni nizamla, rehberlik yapan yâni yolcu götüren ulaklardan, menzillerde belirli bir ücret alınacak; fakat elinde ferman (in'âm hükmü) olan resmî bir işle görevli ulaklardan

hiçbir ücret alınmayacaktı.61 Tâcirler ve özel işi olanlarla mütesellim, sancakbeyi, beylerbeyi, vezir buyrultusu ile hareket edenlerin ve mültezimlerin adamlarının beygir ücretlerini bizzat haberi getiren ödeyeceklerdi.62 Menzillerdeki atlar ise, “in‘âm hükmü” olmayan ulaklara beher saati 8-10 akçaya olmak üzere kirâlanacaktı. Ulaklardan alınan bu kirâ ücretine “timin” adı verilmiştir. Yine bu kabîlden kirâ usulüyle kullanılan bir menzilden elde edilen gelirin 100 kuruşu, ayrıca Ayasofya Câmii vakfına tahsîs olunmuştur.63

Osmanlı Devleti’nde merkezî hükûmetin ve padişahın buyruklarını zamanında ilgililere yetiştirmek, mîrîye âit malların taşınması ve ordunun sefer hâlinde iken yolda karşılaşacağı güçlükleri asgarîye indirmek büyük bir önem taşımaktaydı.64 Hazine gelirlerinin büyük bir kısmını oluşturan vergilerin zamanında tahsîli, asker sevki ve bunun gibi bazı hususların îfâsı, genellikle merkezî idareden gönderilen emirlerle yapılıyordu. İşte bu buyruk ve fermanların istenilen yere zamanında ulaştırılmasında, şehir ve kasabalardan geçen ana yollar üzerinde ve uygun mesafelerde kurulan menzilhâneler, çoğu kez hayatî görev icrâ etmişlerdir.65 Bu sebeple, çok geniş ülke ve topraklara yayılmış olan Osmanlı Devleti’nin muhtelif bölgelerinde vukua gelen olayları, merkeze en sür’atli bir şekilde ulaştırmak için tesis edilmiş olan posta teşkilâtı, zamanına göre önemli bir yenilik olarak görülmektedir.66

Menzil-hâneler, Osmanlı Devleti’nde Defterdar-kapısı’nın (Mâliye’nin) Mevkufât Kalemi’ne67 bağlı Menzil Halîfeliği68 kaleminin sorumluluğuna verildi. Menzil-hânelerin mâlî sorumluluğu da bu teşkilâta âitti. Yapılan masrafların muhâsebesi, menzil emînleri tarafından MevkÑfât Kalemi’ne gönderilir ve burada kontrol edildikden sonra deftere geçirilirdi.69 Menzillerle ilgili herhangi bir mesele hakkında, Hazîne-i Âmire’de muhâfaza edilen MevkÑfât Defterleri’ne bakılarak karar verilirdi.70

Menzil-emînlerinin en mühim vazîfeleri, civârdaki köyler halkından belirli sayıda ulak hayvanı (beygir) temin ederek beslemek ve bunları, menzillere uğrayan Tatarların (ulakların) hizmetine vermek, devlete ait evrâk ve hazinenin nakledilmesi için memurlara gereken miktarda beygir tedarik etmek ve menzilin avârız hânesi ile

bedel-i nüzûl[71] tahsîli işlerini görmek idi.[72] Binaenaleyh bulundukları yeri terk edemezlerdi. Bu mükellefiyet karşılığında bunlardan avârız-ı dîvâniyye ve tekâlîf-i örfiyye gibi birtakım vergiler alınmaz; eğer Hıristiyan iseler, devlete acemî oğlanı vermekten de muâf tutulurlardı.[73]

Menzillerin birbirine mesâfesi, arazî vaziyetine ve coğrafî şartlara göre değişir ve en seyrek yerlerde yaya olarak bir günde yürünebilecek mesâfeden, yâni takrîben 35-40 km.den fazla olmazdı[74] ki bu, 3 saatten 18 saate kadar değişirdi.[75]

Menzil-hânelerin oda ve ahırları vardı. Mîmârî bakımdan büyük bir değeri olmayan bu yapılar, genellikle ahşâp ve kerpiçden binâ edilirdi. Bunlar, kemerli yapılardı ve yalnız kapılarına önem verilirdi.[76]

Menzil işlerinin iyi bir şekilde yürütülmesi ve özellikle eşkıyâ baskınlarına uğramasını önlemek için eyâlet, livâ ve kazâlara sık sık buyruldular gönderilir; inzibâtî tedbirler alınması istenirdi.[77] Bu arada bilhassa hac yolunun bulunduğu güzergâhlar üzerinde emniyet ve intizamı temin için büyük çapta îmâr hareketlerine girişilmiştir.[78] Buralarda tesîs edilen han ve menzillerde gerek yolcuların ve kervanların, gerekse posta Tatarlarının istirahatleri sağlanırdı.[79] Hareket halinde bulunan bir ordu veya kervan bir günlük yol gittikten sonra bir menzile varırdı. Burası ekseriya bir kasaba veya köy; bu olmadığı takdirde muhâfazalı bir kervansaraydı.[80]

Önceleri haberleşme amacıyla kurulan menzillerin, daha sonraları haberleşmenin yanı sıra, sefer esnasında ordunun iâşesinin temini ve konaklaması, özel haberleşmeler, şehirler arasında irtibatın sağlanması ve ticârî malların nakli maksadı için de kullanıldıklarını görmekteyiz.[81] Bu meyanda, memleketlerinde mukîm yeniçerileri sefere çağrı için gönderilen memur ve ulaklara beygir temini, her şeyden öncelikli idi. Bu hususta ihmâli görülecek olanların “mes’ûl ü mu‘âteb olmaları mukarrer” idi.[82]

Rumeli ve Anadolu’da, hudut boylarına doğru giden Osmanlı ordularının muayyen güzergâhları ve bu güzergâhlar üzerinde nizâmî konak yerleri (menzilleri) vardı.[83] Ordu sefer için harekete

geçmeden evvel bu konakların bulunduğu yerlerdeki idarî ve kazâî âmirlere merkezden hükümler gönderilerek zahîre tedârik edip asker için menzillerde hazır bulundurmaları emrolunurdu.84 Böyle zamanlarda menzil etrafındaki köylüler, zahîrelerini mutlaka menzillere satmaya mecburdu. Bu usûle “sürsat” denilirdi.85 Menzil eminleri (menzilciler), köy köy dolaşıp kendilerine verilen para ile ordu için lâzım olan yiyecek, giyecek, içecek, yakacak gibi zahîre ve gereçleri, narh-ı rûzî (diğer adıyla narh-ı cârî) yani râyiç bedel üzerinden köylülerden tedârik ederler ve menzillerinde hazır bulundururlardı.86

Bunun yanında pek çok kimse de mallarını satmak için menzil bölgelerine akın eder; böylece sefer esnasında bu bölgeler, birer ticâret merkezi haline gelirdi. Bu bakımdan menzil-hâneler, devletin askerî, ekonomik ve sosyal hayatında önemli bir yere sahip olmuşlardır.87 Sonraları, sürsat usûlüyle halkın zahîre satması mecbûriyeti kaldırılarak bunun yerine muayyen bir vergi alınmaya başlandı ki, buna da “sürsat akçası” denildi.88

Haberleşme gayesiyle yapılan konak yerleriyle ticâret kervanlarının konakları ayrı ayrı teşkilâta sâhipti. Münâkale konakları, genellikle kervansaray ve han tabir olunan mâmureler olup bunların emniyetinin sağlanması için de önemli geçit noktalarında derbentler89 tesis edilmişti.90 Bir derbent, aynı zamanda menzil mahalli olabileceği gibi, yerine ve önemine göre bir ulak menzilinin yanında derbent te’sîs edilebilir yâhut o menzil derbent olarak da kullanılabilirdi.91 Bu takdirde menzilciler ve menzilkeşler derbentcilik vazîfesini de üslenirler ve avârız-ı dîvâniyyeden muâf tutulurlardı.92 Yerine göre menzil olarak da kullanılan palangalarda ise genellikle palanga zâbitleri, dizdârları veya âyânları menzil-emîni (menzilci) tâyin edilirlerdi.93 Binaenaleyh, posta menzillerinin faal halde bulunmaları, derbentlerin ve palangaların faaliyet ve çalışmalarıyla yakından ilgili idi.94

Han ve kervansaraylar da ıssız yerlerde inşa edilmiş olmaları itibariyle birer derbent mahalli idiler. Önemli ticarî ve askerî yolların kavşak noktaları ve dağların geçit verdiği yerlerde, dört tarafı duvarla çevrili birer küçük kaleyi andıran müstahkem derbent te’sîslerinin

yanısıra ulak menzilleri95 ile diğer sosyal ve ekonomik tesîsler de bulunurdu. Âdetâ birer şehir minyatürü mâhiyetindeki bu gibi müstahkem müesseseler, özellikle hükümdarlar, devlet adamları yâhut da bazı hayırseverler tarafından, ülkenin bilhassa ana yolları üzerine serpiştirilmiştir.96 Bu müesseselerde yolcular, her türlü ihtiyaçlarını kolaylıkla giderir ve temîn edebilirlerdi.

Bu şekilde muhtelif mâmûrelerle (cami, mekteb, han, kervansaray, dükkân, derbent, menzil vb.) şenlendirilmiş olan Osmanlı Devleti'nde, diğer hiçbir teşkilâtla kıyaslanamayacak derecede içtimaî, iktisadî, askerî ve siyasî hayatı doğrudan tesîri altına alan bir münâkale ve muhâbere teşkilâtı vücûda getirilmiştir.97 Bu gibi te'sîslerin masrafları, devlet tarafından veya halktan toplanan birtakım vergilerden yâhût gelirleri bu müesseseler için tahsîs olunmuş vakıf arâzilerden karşılanırdı.98

Menzillerin çeşitli işlerini idâre etmek üzere “menzil emîni” (menzilci) olarak menzil yakınındaki sancak (kasaba) veya köyler halkının ileri gelenlerinden biri, sancak idârecileri (mütesellim ve mutasarrıflar) tarafından mükellefiyet usûlü ile birer yıllık zaman için çoğu zaman seçilerek görevlendirilirdi.99

Menzilci olmak isteyenin, menzilin tâbi olduğu kaza vücûhu tarafından da tasvip görmüş olması gerekiyordu. Yani, sancak idarecisinin görevlendirmesi yeterli görülmeyip menzilci tâyini, o bölge âyânının (kadı veya nâib, müftü, esnaf kethudâları, eşraf) uhdesine tevdî olunarak, bunların kendi aralarında anlaşıp uygun gördükleri ve devletin de tasdîk ettiği varlıklı, güvenilir bir “mukaddim ve kâr-güzâr” kimse bu görevi iltizâm edebilirdi.100

Vazîfesinde ihmâli görülen, ulaklara meşakkat çektiren, menzili temiz ve mâmûr bir halde tutmayıp menzil-keşlerin yerlerini terk etmelerine sebep olan menzil-emînleri101 cezâlandırılır veya azledilirdi.102 Buna mukabil vazîfesini başarı ile yapan menzil-emînleri, ertesi yıl aynı yere yeniden seçilebilirlerdi.103 Vazîfe süresi bitmeden vefat eden menzilcinin yerine akrabalarından biri seçilip kalan süreyi ikmâl edebilirdi.104

Bâzı menzillerde birden fazla kişi veya doğrudan bir köy halkı da menzilci tâyin olunabilirdi. Menzilcilik görevi, rûz-ı Hızr'dan (5 Mayıs) gelecek yılın rûz-ı Hızr'ına kadar sürerdi. Bazen rûz-ı kâsım başında da menzilci tâyini yapıldığı olurdu.105

Menzil-hânelerin menzil-keş, sürücü, menzil kethudâsı, ahur kethudâsı, seyis, odacı, aşcı gibi menzil civârındaki bir köy veya kasaba ahâlîsinden teşekkül eden hizmetli kadrosu da bir yıl süre için seçilirlerdi.106

Menzil-keşler,107 menzilin çeşitli işlerini görmek üzere mükellefiyet usulü ile menzil civarındaki bir kısım köyler halkından tâyin edilirdi. Bunlar "menzil akçası" ve "menzil imdâdiyesi" gibi her âilenin varlığına göre para veya para mukabili mal vermekle mükellef idiler. "Salma" usulüyle toplanan bu gibi para ve metâ,108 düzenli olarak tutulan "menzil defterleri"ne kaydedilirdi. Ayrıca muayyen sayıda "er" çıkarılarak menzil işlerini yaparlar; buna karşılık da tekâlîf-i örfiyye, tekâlîf-i şâkka, avârız ve menzil imdâdiyyesi gibi vergilerden muâf tutulurlardı. Bunun yanında hükûmet tarafından yâhut vakıf olarak yaptırılan menzillerin, hanların ve kervansarayların civârında bulunan sâhipsiz toprakları ekip biçmelerine izin verilir ve buralardan elde edecekleri hâsılâtın, "âşâr defterleri"ne göre tâyin olunan öşrünü, bulundukları menzilin tâbi olduğu arz sâhibine yâhut icâre (kira) olarak vakfa öderlerdi. Bu şartlarla menzilkeş olanlar menzil-hânenelerin ve hanların harâp olmaması, yanmaması ve eşkıyâya karşı muhâfazasından da sorumlu olurlar ve böylece bir nevi kolluk teşkilâtı gibi çalışırlardı. Ayrıca, hanlara inen yolcuları korumak, onlar için arpa, yağ, un, odun, hayvanlar için saman, ot gibi zarûrî ihtiyaç maddelerini109 de te'mîn etmek ve bunları belirli ücret karşılığında satmak, menzil-keşlerin başlıca görevlerindendi. Eyâletlerde "Paşa Dîvânları"nın da menzilkeşlik işleriyle uğraştığına dâir kayıtlar vardır.110

Menzil hizmet erbâbından olan sürücüler, bulundukları menzilden başka bir menzile hareket eden ulaklara refâkat edip menzile âit olan hayvanları geri getirmekle görevli idiler. Ulaklara verilen in'âm hükümlerinde bunların sayısı da yazılırdı. Bunlar ayrıca rehberlik yapmakla da yükümlü idiler.111 Menzil-hâne kadrosundan

olan ahur kethudâsı, seyis, odacı ve aşçılar da menzilin iç hizmetlerini görüp, yaptıkları hizmet karşılığında muayyen ücretler alırlardı.112

Menzilcileri, XVII. yüzyılda aynı zamanda menzil-keş adı altında ve bu işle ilgili bir mükellef olarak görmekteyiz. Bu durumdaki menzilciler de avârız-ı dîvâniyyeden muâf tutulmuşlardır.113

Bir handa veya menzilde görev alanlar, bir hizmet grubu olarak kendi aralarında teşkilâtlandırılırdı. Aralarında bir anlaşmazlık çıkacak olursa, dâvâya yalnız han veya menzil zâbitleri bakabilir ve emniyet ile inzibattan onlar sorumlu tutulurdu.114

Menziller, bulundukları kazânın kadıları, nâibleri ve muhtesibleri tarafından teftîş edilerek odaların ve eşyânın temizliği ile menzilin idâresi husûsunda kontrol edilirdi. XVIII. yüzyılda bu kontrol işlemi, devlet tarafından görevlendirilerek menzillere nizâm vermek üzere gönderilen “mübâşirler” vâsıtasıyla yapılmaya başladı.115

Sefere çıkan ordunun ve özellikle ulakları için bir istasyon ve konaklama yeri olan menzillerin masrafları,116 devletin önceden menzil için tahsîs etmiş olduğu beygir ücreti ile civar kazâların bedel-i nüzûl ve avârız vergileri117 hâsılâtından karşılanıyordu.118 Bunun yanında, gümrük malları ile yahut bir yerin mukâta‘a mallarının “ocaklık” şeklinde menzil-hâneye bağlanmasıyla da menzil masrafları karşılanabilirdi. Masraflar menzilcinin tahammülünü aştığı takdîrde, çevre kasaba ve köyler ahâlîsinden alınmak üzere “imdâdiye” denilen bir vergi devreye girer yâhut başka bir kazâdan o menzilin masraflarını karşılamaya katkıda bulunmak üzere yardım gelirdi. İmdâdiye, para ile olduğu gibi mal olarak da sağlanabilirdi. Ordu sefer hâlinde iken menzil masrafları hemen hemen iki katına çıkardı.119 Bu arada daha sık haberleşmeyi sağlamak için menzillere normalden fazla para ve beygir tahsîs edildiği gibi, ihtiyaç görülen yerlere yeni menzillerde tesîs olunabilir ve ulak adedi arttırılabilirdi. At sayısı ise, menzilin işlek yol üzerinde bulunup bulunmamasına bağlıydı.120

Menzillerdeki hayvan sayısı, mevki ve önemine göre muayyen sayıda olabilirdi. Genellikle her menzilde bu sayı 20 ile sınırlı idi.

Daha fazlası lâzım olursa, kira mukabili halktan tedârik edilir ve yapılan masraflar da menzilci tarafından tevzî defterine kaydedilirdi.121

Ulakların bir yerden bir yere gidişlerinde kendilerine verilen ulak hükmünde şu kayıtlar bulunurdu: a) Ulağın ismi ve bağlı bulunduğu dâire; b) Hangi sebeple seyâhat ettiği; c) Kimin emriyle seyâhat ettiği; d) Gidiş-dönüş olup olmadığı; e) İlk hareket ettiği menzil ile varacağı menzilin adları; f) Sürücülerin sayısı.122

Ulaklar, menzil olmayan yerlerden de geçmek zorunda kalabilirlerdi. Bu durumda, menzili bulunmayan bölgenin şehir kethudâsı, ulaklara beygir temin ederler; ancak beygirlerin, o bölge (kaza veya şehir) sınırları dışına çıkmamasına dikkat edilirdi.123

Menzil-hâne nizâmının düzenli bir şekilde yürütülmesi için elinde “in‘âm hükmü” ile gelip geçen ulakların uğradıkları menzillerde “İn‘âmât Defterleri” tutulmuş ve kendilerine verilen beygirlerin ücretleri “Nâib Defterleri”ne kaydedilmiştir.124

Yabancı devlet elçileri ise menzillerde devlet hesâbına ağırlanır; bütün masrafları devlet tarafından ödenmek üzere bir deftere kaydolunurdu.125 Bununla beraber bazı durumlarda devlet, bu masrafların bir kısmını menzil civârındaki köy halkından aldığı gibi, fazla masraf olduğu takdîrde diğer kaza ve köylerden de tahsil yoluna gidebilirdi.126

Menzilhânenin, bir yıl süresince yapacağı masraflar önceden tahmîn olunarak buna karşılık olan meblağ, o köy veya sancak halkı tarafından vergi olarak iki taksitle menzilciye ödenirdi.127 Bunun için mahkeme huzûrunda yönetici ile halk temsilcilerinin (âyânın) bulunduğu bir toplantıda menzilci ile anlaşma yapılır; bir yıl süre için ulaşım işlerinden ötürü yapacağı masraflara karşılık kendisine verilecek ücretin miktârı ve ne şekilde (meselâ kaç taksitle) ödeneceği, senede bağlanırdı. Bu miktârlardan fazla bir şey istemeyeceğini ve üzerine aldığı görevi yerine getireceğini, mutemed bir kefil de göstererek taahhüd ederdi. Buna rağmen sancakların giderlerini gösteren çizelgelerinden (yani Tevzî‘ Defterleri’den)

anlaşıldığı üzere menzilciler için fazladan “menzil harcına imdâd”,128 “menzil iânesi”, “menzilciye ikrâmiye” veya “menzilcinin telef olan bargirleri bahası” namı altında, çoğu zaman yoksul halktan, muayyen menzil akçası dışında bir hayli para alınmaya başladı.129

C. Menzil Teşkilâtının Bozulması

Menzil teşkilâtının işleyişi belli nizamlar dâhilinde olmakla beraber, zaman zaman aksadığı ve devletin yeni tedbirler almak zorunda kaldığını biliyoruz. Bu tedbir ve düzenlemeler, menzil-hânelerin amacı çerçevesinde ulakların ve idarenin ıslâhı şeklinde görülmektedir. Daha çok ordunun seferleri sırasında büyük değişikliklere uğrayan bu nizamlar, sefer sonunda eski durumuna getirilmek istenmesine rağmen130 her defasında bozuluyordu.131

Menzil teşkilâtının bozulmasının başlangıcı için kesin bir tarih verilememekle beraber bunun, diğer Osmanlı müesseseleri gibi XVII. yüzyılda başladığını söylemek mümkündür. Bu bozulmanın, savaşlarda alınmaya başlanan mağlûbiyetler ve bunun sonucu olarak ülke dâhilinde görülen karışıklıklara paralel olarak arttığı anlaşılmaktadır.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, 1714-1717 yılları arasında yazmış olduğu tahmin edilen Nesâyihu’l-ümerâ ve’l-Vüzerâ isimli eserinin, “sadrıâzamların atvâr u ahlâkı”ndan bahsederken, ulak emrinin usûlü dâiresinde verilmesine dikkat edilmesi gerektiğini belirterek şu tavsiyelerde bulunuyor:

“Ve olur olmaz yere ulak emri verilmeyüp ancak gayet mühim olup umûr-ı saltanata zarar ihtimâli olan yerlerde ve bir dahi mevâcib içün emvâl-i mîrî isti‘câlinde ve bir dahi serhadd-i mansûre kılâ‘ı istihbârına ketm olunmayup verilmelidür. Ve bu‘d-ı mesâfe olan mahallerden olur olmaz da‘vâ ve nizâ‘ bahânesiyle kimesneyi ihzâr içün fermân verilmekde teennî ve taharrî olunup ziyâde muktezî olmadıkca verilmeye”.132

Nitekim Lutfî Paşa’nın “ulak hükmü” yerine getirmiş olduğu “in‘âm hükmü” usûlünün bir müddet sonra bozulduğu görülmektedir. “Menzil husûsı Devlet-i’Aliyye’nüñ mühimm ü muktazî ve müsta‘cel olan umûrı içün mevzû‘ olup ziyâde lüzûmı olmadukça kimesneye

menzil fermânı virildiğine rızâ-yı hümâyûn yoğiken", bazı kimselere lüzûmlu lüzûmsuz ziyâde menzil fermânı verilmeye ve özel işleri için gidenlerin de bu şekilde seyahat etmeye başladıkları anlaşılmaktadır. Bu sebeple 1695 yılında İstanbul Kâimmakâmına133 ve 1739'da ise Anadolu ve Rumeli'deki idarecilere gönderilen bir hükümde menzillerin, devletin önemli işleri için ulaklara tahsîs edilmiş olduğu belirtilerek, özel işleri için menzil in'âm hükmüyle beygir almak isteyenlere beygir verilmemesi istenmiştir. Devlet tarafından gönderilenlere ise saat hesâbına göre ücretleri hesaplanarak nakten verilmesi ve her menzilde, bindikleri beygir ücretlerini ödemeleri kararlaştırılmıştır. Sınır boylarından gelen ulaklara ise, ellerinde fermanları olmasa da ücret ile menzil beygiri verilmesi emredilmiştir.134

Alınan tedbirler ve gönderilen fermanlara rağmen, menzilcilerin ve âyânların menzil gelirlerini şahsî servet gibi kullanarak hizmetin aksamasına sebep olmak, menzil-hâneler için halktan alınması gerekenden kat kat fazla para toplamak, ulakların menzillerden "kendü mesâlihleri" için beygirler almaları135 gibi yolsuzlukların önü alınamadı. Bunun yanında, daha XVI. yüzyıl ortalarında bile yüksek dereceli devlet memurlarının (vezir ve paşaların) halktan "bilâ-emr-i şerîf menzil bârgîri ve yem ü yemek" topladıkları da vâki idi.136 Bozukluk ve düzensizlik yaygınlaştıkça şikâyetler çoğaldı. Neticede hükûmetler ve padişahlar XVII. ve XVIII. yüzyıllarda bazı tedbirler almak ve menzil-hâne yönetiminde bazı değişiklikler yapmak ihtiyacını duydular.137 Ne var ki menzil-hâneleri ayakta tutmak için alınan bu geçici tedbirler, bizzat baştaki idareciler tarafından ihlâl edildi. Padişahlar ve sadrâzamlardan başka vezirler, beylerbeyileri, defterdarlar, yeniçeri ağaları ve sâir devlet adamları,138 en ufak bir iş için ulak gönderdikleri, özel eşyalarını taşıttıkları gibi,139 in'âm hükümleri ve menzil tezkiresi olan devlet Tatarları ile ellerinde vezir veya beylerbeyi buyduldusu olan Tatarlar140 dışında bazı kişilerin de Tatar kıyâfeti141 giymeye ve menzillerden beygir almaya başladığı görüldüğü gibi,142 eski tarihli menzil hükmü ile binek hayvanı alanlara da raslanıyordu143 Bu sebeple çoğu zaman menzillere

uğrayan asıl görevliler ise, âcil emirleri getirdiklerinde binek hayvanı bulamıyorlardı.144

Bazı menzil-hânelerde ulaklara, ellerindeki in‘âm hükümlerinin tarihlerine, hatta ellerinde in‘âm hükmü olup olmadığına dahi bakılmadan diledikleri kadar beygir verilmekte idi. Bu sebeble ‘avârız mukâbelesinde ve mîrîden ta‘yîn olunan akça ile menzillere sağlanan beygirler kifâyet etmediğinden devletin mühim işleri için beygir sıkıntısı görülüyordu. Ayrıca, zaten ekonomik sıkıntı içinde bulunan “re‘âyâ fukarâsı” da her bir menzilde bu hususta kendilerinden talep ve tahsîl olınan menzil akçası sebebiyle daha da perişan olmakda idi. Bu durum ise “Anatolı’nun memleketlerinün tahrîbine bâ‘is” oluyordu.145

XVIII. yüzyılda ulakların menzillerdeki düzensizlikten ve ulak atı bulamamaktan, menzilcilerin ise ulakların yolsuzluklarından şikâyetleri arttı. Âyanlar ise, menzil-hâneler için topladıkları menzil ücretinin önemli kısmını kendilerine ayırmakta ve hatta bazı sancaklarda menzil olmadığı halde menzil ücreti almakta idiler.146 Bunun üzerine 1715 yılında her tarafa fermanlar gönderilerek menzil-hânelere menzilci tâyini, bulundukları bölge yahut kazâ âyânının sorumluluğuna verildi.147 Yine bu tarihte menzilcilerin, ulak hayvanı beslemek ve bunları, menzillere uğrayan ulakların hizmetine vermekle mükellef oldukları bildirdildi.148

Ulakların, menzillerden fazla at almaları sebebiyle binek hayvanı sıkıntısı çekildiğinden, menzil-hânelerdeki mîrî atlar yanında, civardan “kirâcı zümresi” tespit ve tâyin olunarak bunların atlarının saat başına mûtedil ve muayyen ücret mukabilinde kira ile kullanılması yoluna gidildi. Bu usul 1754 yılından itibaren önce Rumeli’de yürürlüğe girip, daha sonraları 1777 yılında Anadolu’da tatbik edilmeye başladı. Bu şekilde her menzil-hâne için kira ile beygir temin etmek üzere menzilcinin yanında “kirâcıbaşı” unvanıyla149 ayrıca bir kişi görevlendirilmişti.150 Buna göre halktan herhangi bir şey talep edilmeyecek; devlet işi için giden Tatarlardan ise, mîrîden ödenmek üzere saat başına 20’şer akça alınacaktı.151 Tatarlara, ellerindeki hükümlerde yazıldığından fazla menzil beygiri tahsis edilmeyecekti.152 Ayrıca ihtiyaçları olan yem ve yiyecekleri,

kendi keselerinden muayyen bir ücret karşılığında verilecekti.153 Bu sebeple, o zamana kadar menzillere menzilcilerin “iltizâm” yoluyla tâyin edildikleri ve bunun karşılığında devlete beygir temin etmekle görevli oldukları düşünülürse, kirâ usûlünde devletin, menzilcinin ve halkın yükü hafifleyecekti. Ulaklar için at beslemek şartıyla menzilci olan kişinin de masrafları böylece azalmış oluyordu.154 Fakat savaşlar sebebiyle bu nizamdan da gerekli fayda sağlanamamıştır.

1764 tarihli bir farmanda ise, menzil idaresinin bütün halk ve âyânın uhdesinde olduğu belirtildikten sonra, her sene “rûz-ı Hızr’da ma‘rifet-i Şer‘ ve cümle ittifâkıyla” menzilci tâyin ve menzil beygiri tedâriki ile bunların yiyecek ve sâir ihtiyaçlarını karşılamak gerekirken kadı, nâib, âyân ve menzilcilerin yolsuzluk yaparak halka fazla menzil ücreti yükledikleri ve zulüm yaptıkları belirtiliyor ve bu durumun düzeltilmesi için menzilci seçimine îtina edilmesi isteniyordu.155

Ulakların da iffet sâhibi, namuslu, hayvana eziyet etmeyen ve meşakkatli yolculuklara tahammüllü kişilerden seçilmesine dikkat edilirdi. Bunun yanında uzun müddet sadrâzam veya diğer vekil ve vezirlerin dâirelerinde istihdam ile tecrübe edilmiş ve terbiye görmüş olmaları da gerekirdi. Daha sonraları ulakların görülen usulsüz hareketleri sebebiyle hal ve hareketlerinin devamlı kontrol altında bulundurulması için muntazam bir idâreye bağlanmaları ihtiyacı ortaya çıkmış ve ulaklar, I. Abdülhamid Dönemi’nde (1774-1789) yeni bir nizamla kurulan “Tatarân Ocağı”na bağlanmışlardır.156 Daha sonra ise ocak mensûbu ulakları, diğerlerinden tefrîk için, bunlara ayrı bir kalpak ve elbise tahsîs edilmiştir.157

III. Selim de menzil-hâneler hususunda yenilikler yapmak istemiş; disipline dönük tedbirlerle şikâyetlerin önünü almaya çalışmıştı.158

Menzil teşkilâtının bozulmanın sebepleri, II. Mahmud dönemine ait bir lâyihada şöyle belirtilmektedir:

a. Menzil beygirlerine binmek, devlet hizmetinde olan ulaklara (Tatarlara) mahsus iken, devlet ricâlinin adamlarının da bu yolu kullanmaları;

b. Çeşitli bölgelere giden mal ve eşyaların ulaklar ile gönderilmesi ve bu iş için menzil beygirlerinin kullanılması;

c. Rûz-ı Hızr ve rûz-ı Kâsım başında menzil için tanzîm olunan Tevzî Defterleri'ne, menzil masrafları dışında menzil nizâmı için gelen mübâşirlerin hizmetleri, mutasarrıf Tatar ağasının devriyesi ve ikrâmiyesi ile bunlara ait masrafların da kaydedilmeye başlaması. Bu sebeple menzil masraflarının büyük ölçüde artmış gibi görünmesi ve bu masrafların köylüden tahsîli cihetine gidilerek onların yerlerini terk etmesi.159

d. Herhangi bir yüksek devlet memuriyeti tevcîhinde, ellerinde berât veya mektup olmadığı halde bahşiş için birbirleriyle yarışan gayrıresmî bir Tatar gürûhunun türemesi ve bunların, haberi daha önce götürmek için hayvanlara eziyet etmeleri ve telef olmalarına sebebiyet vermemeleri.

e. Menzilcilerin, ulaklardan menzil ücreti dışında "bahşiş" adıyla kanunsuz olarak ikinci bir ücret talep etmeleri; vermedikleri takdirde gerekli hizmeti yapmamaları veya aksatmaları;

f. Menzillerde beslenen hayvanların saman, arpa vb. ihtiyaç maddelerin yüksek fiatla satılması sonucu masrafların artması ve bu sebeple menzil-keşlerin büyük sıkıntılara düşerek vazîfelerini yapamayacak hale gelmeleri;

g. Ulakların, bir yolunu bularak tarih bölümü açık menzil hükmü elde etmeleri sonucu, bunu defalarca kullanmaları.160

D. Menzil-Hânelerde "Kiracıbaşılık" Usûlü

II. Mahmud, yapılan sürekli şikâyetlerin önünü almak ve ulaşımın daha verimli olmasını sağlamak amacı ile 1824 yılına kadar süregelen menzil usulünde yeni bir düzenleme yaptı. Bunun için ülkenin her eyaletine gönderdiği Temmuz 1824 tarihli fermanda, gerekçesini çok açık ve gerçeklere uygun olarak ortaya koydu.

Bu fermanda,161 menzil-hânelerin iltizamla idare edilmesinin, halkın tahammül edemeyeceği bir yük haline geldiği, bunun asıl sebebinin yüz yıla yakın bir süreden beri idarecilerin kendi çıkarları uğruna buraları kullandıkları, kadıların da bunlardan geri kalmadıkları

belirtilerek bu sebeble alınan yeni kararla menzil-hâne usulünün değiştirildiği açıklanıyordu. Böylece bütün menzil-hânelerin iltizâm yoluyla menzilcilere verilmesi usulü kaldırılarak, Rumeli ve Anadolu'da aynen uygulanmak üzere "kira usûlü" ile yönetilmesi kararlaştırıldı; "menzilcilik" görevi ise, "kirâcıbaşılık"a tahvil edilerek tarihe karıştı. Menzil-hânelere ödenecek kira ücretleri ise devlet tarafından tespit edilecekti. Menzil görevlileri artık halktan para talep edemeyecekler, ancak menzil-hânelerine uğrayan Tatarlardan alacakları kira ücretleriyle yetineceklerdi. Tatarlar (ulaklar) ise, kira ve yiyecek masrafını kendi ceplerinden vereceklerdi. Yalnız, eskiden olduğu gibi sadrâzam Tatarlarına konak verilecekti. Bakaya parasını toplamaya giden memurlar da masraflarını, bu paraları tahsîle gittikleri kimselerden alacaklardı.162

Menzil-hânelerin kira usulü ile idaresi için, yine eskiden olduğu gibi o bölgenin yöneticisi ile ileri gelenleri tarafından muktedir ve güvenilir bir kişi "kiracıbaşı" olarak birer yıllık bir süre için seçilecektir. Genellikle aynı kişiler tekrar bu göreve getirilmiştir.

Daha önce menzil-hânelerin, bir yıl sonunda hesapları gözden geçirilir ve genellikle aynı kişiler tekrar bu menzilcilik görevine tâyin edilirlerdi. Bunlar, belli bir para karşılığında menzil-hâneyi yönetmeyi üzerlerine alırlar; fazla bir şey istemeyeceklerini taahhüt ederlerdi. Buna rağmen gelir, giderden az ise aradaki fark, halktan vergi olarak tahsil edilirdi. Genellikle ölene kadar bu görevi üslenen menzilciler, öldüklerinde yerlerine çocukları veya yakın akrabaları geçerdi. Yani menzilcilik görevi her menzil-hânenin bulunduğu bölgede âdetâ bir âilenin tekelinde idi.

Yeni düzenlemeye göre ise kiracıbaşı, yapılan masrafların ve gelirlerin muhâsebesini tutmakla mükellef maaşlı bir memurdu. Menzil-hânelerin gelir ve giderleri, günü gününe bir deftere yazılır ve altı ayda bir kadı, kiracıbaşı ve yöneticilerin hazır bulunduğu bir toplantıda hesap sonuçları gözden geçirilir ve mahkeme defterlerine kaydedildikten sonra bir sureti tetkik için İstanbul'a gönderilirdi.

Kiracıbaşıların yardımcıları olarak her menzil-hânede ücretle tutulan "sürücüler" ve hayvanların bakımı ile uğraşan "hademeler"

bulunuyordu. Ayrıca, sürücülere yol göstererek bir çeşit koruyuculuk görevi yapan ve kendilerine her nedense “kulaksızlar” denilen kimselerin de bulunduğunu biliyoruz.163

Yeni uygulamada ulaklara, menzil-hânelerdeki her binek hayvanı, saati yirmişer para ile kiraya verilecek;164 devlet işleri için gönderilecek Tatar ve diğer görevlilerin kira ücretleri Hazine’ce karşılanacaktır. Ancak Hazîne, Darphâne, Tersâne ile Zahîre hazînelerinin gelirlerini zamanında toplayıp göndermeyen görevlilere ikinci kez aynı konuda bir te’kid ve ihtar emri gönderilmesi halinde Tatar ve mübâşirlerin yapacakları masraflarla menzil kira bedelleri, görevlerini aksatan yöneticiler tarafından ödenecektir.

Bundan önce ulaklara menzil-hâne yöneticisi tarafından yem ve yiyecek sağlanıyor; bedelleri menzil masraflarına eklenerek halktan vergi olarak alınıyordu. Yeni düzenlemeye göre menzil-hânelerde hiç kimseye bedava yem ve yiyecek verilmeyecekti.

Eyalet ve sancaklarda bulunan vali, mütesellim ve voyvodalar gibi yöneticiler İstanbul’a veya diğer mahallere gönderecekleri Tatarların yol harçlıkları ile menzil kiralarını kendi hazinelerince karşılayacaklar; eğer Tatarlarını kendi eyalet veya sancağının dahilinde bulunan bir yere göndereceklerse, menzil-hâneye ait hayvanlardan yararlanamayacaklar; ancak kendi imkânlarıyla gidip dönmeleri sağlanacaktı.

Daha önce menzil-hânelerin tamir, bakım, inşa ve diğer masrafları, ulaklar için yapılan masraflara eklenerek, bir yıllık gelirleri ile o bölge halkından toplanan vergilerden karşılanmakta idi. Bundan böyle ülkede bulunan menzil-hâneler kamu malı olduğundan, menzili teslim alacak olan kiracıbaşı, gereken onarım, hayvan yem ve yiyeceği, bakım masrafları ve benzeri giderleri, menzil-hâneden elde edilecek kira gelirleri ile karşılayacak ve bu giderler için ayrıca halktan para talep edilmeyecekti.

Kiracıbaşıların genç beygirler sağlayarak ulakları geciktirmeden gidecekleri yerlere ulaştırmak, en önemli görevleri arasında idi. Bu durumda menzil-hânelerde bulunan hayvanların çoğu devletin (kamu) malı olup bir kısmı ise civardan kira ile temin edilenler idi.

Kamu malı olanlarının değerleri tespit edilip senet ile kiracıbaşı olanlara teslim olunacak; ihtiyaç giderilemiyorsa, zamanla temin etme yoluna gidilecekti. Ulaklara gereken kolaylık gösterilecek, karşılıklı anlayışla devlet işlerinin hızla yürütülmesi amaç edinilecekti. Ulaklar da menzil hayvanlarını iyi kullanacaklar, zulmetme yoluna sapmayacaklardı.

İki menzil arasındaki yol önceden tayin ve tespit edilecek; kaç saatlik mesafe ise, mahkeme defterine geçirilecek ve saati yirmişer paradan ne kadar tuttuğu da önceden bilinecektir; böylece anlaşmazlık çıkması önlenecektir. Ayrıca ulaklara yem ve yiyecek verilmişse, değerleri râyiç fiyat üzerinden alınacak ve fazla para istenmeyecektir. Bunların dışında ulaklardan “menzil avâidi”, “sürücü bahşişi” ve diğer adlarla bir akça bile alınmayacaktır.

Ulak ve Tatarlar veya menzil hayvanını kullanan bir başkası, kasten hayvanının telef olmasına sebep olursa, bedelini derhal ödemesi için yöneticiler ve kadılar tarafından gerekli incelemeler yapılıp, durum gerçeğe uygun bir şekilde İstanbul’a bildirilecektir. Hayvanların korunmasına önem verilecek; meselâ bir beygire altmış vukıyyeden ziyade yük vurulmayacaktır.

II. Mahmud, menzil-hânelerle ilgili yaptığı düzenlemenin olumlu sonuç verip vermediğini sıkı bir şekilde denetlemiş ve başlangıçta başarılı da olmuştu. Fakat kısa bir süre sonra işlerin tekrar eski duruma döndüğü anlaşıldı. Üstelik yöneticiler, menzillerin iyi işleyip işlemediğini denetlemek bahanesiyle kendi adamlarını görevlendirmişler ve bu görevlendirme masrafı için halktan kanuna aykırı olarak “devriye ücreti” almışlardır.165

Yeni uygulamanın mâlî portresini öğrenmek için ilk bir yıllık gelir ve gider defterleri İstanbul’da incelendikten sonra ortaya şu gerçekler çıkmıştı: Her şeyden önce menzil-hânelerin giderleri, bölgelere göre büyük farklılıklar göstermekteydi. Aynı eyâlet sınırları içerisinde bulunan menzil-hânelerin gelir ve giderleri bile birbirine uymamaktaydı. Bu farklılık her ne kadar coğrafî bazı sebeplere dayanıyor idiyse de, daha çok kiracıbaşılarla o bölgenin yöneticilerinin tutumlarından ileri geldiği anlaşılmaktaydı. Bazı

kiracıbaşılar, yapmadıkları masrafları defterlere geçirirlerken bazı mutasarrıf, mütesellim ve voyvodalar da, adamlarının ücretsiz olarak menzil imkânlarından yararlanmalarına göz yumuyorlardı.

1825 yılı sonlarında, yeniden bütün eyaletlere gönderilen bir sadrâzam tahrîratında bu durum anlatıldıktan sonra, her menzilin gerçek giderlerini gösterir defterlerin hazırlanarak derhal gönderilmesi istendi. Bunun üzerine her şehirde mevcut menzillerin işlediği kollar ve bu iş için gereken beygir ile bunun bir yıllık masrafları, o beldenin kadısı ve ileri gelenlerince araştırılıp166 merkeze bildirildi.

Yeni usul, bütün suiistimallere rağmen, vergi ödeyenler için daha kârlı, kiralayan için ise zararlı idi. Buna rağmen eski menzilci kira usulünü kabullenmede sakınca görmemişti.

Menzil masraflarının fazla oluşundan ötürü bütün eyaletlere gönderilen Nisan 1826 tarihli fermanda menzil beygiri kirasının, saat başına 20 paradan 30 paraya çıkarıldığı ilân edildi. Gerekçe olarak, gönderilen defterlerin incelenmesinden, 20 paranın az geldiği ve bu ücretle menzil işlerinin yürütülmesinin mümkün olmadığı, kadı ve kiracıbaşıların da bu durumu dile getirdikleri ve 20 para ücreti az gördükleri belirtiliyordu. Yani 1824’de yayımlanan fermanda yer alan hususlar tekrarlanıyor; menzil konusuna yöneticilerin dikkat etmeleri, keyfî olarak menzil imkânlarının kullanılmaması sıkı sıkıya tembîh ediliyordu.167 Ancak, tamamen bozulmuş olan bir sistemde köklü değişiklikler yapılmadan olumlu sonuç alınamayacağı âşikardı.

Kasım 1827’de ülkenin her tarafına gönderilen bir “Adâletnâme”de Padişah, yöneticilerle yargı gücünü ellerinde bulunduranların iş birliği halinde fakir halkı soyduklarını ve zulmettiklerini açıkça belirtiyordu: “Taşralarda bazı vüzerâ ve ma‘den emînleri ve sancak mutasarrıfları ve voyvoda ve mütesellimler ve hukkâm ve nüvvâb ve sâir ehl-i örf tâifesi, ehl-i şer‘ tâifesiyle birleşerek birbirlerini men‘ u zecr etmek şöyle dursun, belki yek-dîgerinin maksad-ı irtikâblarına revâc vererek” bunların fakir ve zavallı halka yapmadığı zulüm kalmamıştı. Halbuki amaç, fakir halkı huzur ve refah içinde yaşatmak olduğu, bunun için de halka fazla yük

olan menzil-hânelerin kiraya çevrildiği; ancak bundan da olumlu sonuç alınamadığı ifade ediliyordu.

1827'de kira ücretlerine yapılan on paralık zam, giderleri yine karşılamayınca, 1830'da bir saatlik kira ücreti bu defa 40 paraya (bir kuruşa) çıkarıldı. Bu durum Tanzimat'ın îlânına (1839) kadar sürdü. Ancak bu arada 1832 yılında menzil sisteminin yanısıra posta teşkilâtı kurulması için çalışmalara başlanmıştır. II. Mahmud, sadrâzamına yazdığı bir yazıda, haberleşme işlerinin yoluna konulmasını istemiş ve bazı tekliflerde bulunmuştu. Bundan sonra Hâssa Müşîri Ahmed Fevzi Paşa'nın çalışmaları ile ilk olarak Üsküdar'dan İzmit'e kadar olan yol onarılmıştır. Daha sonra ilk atlı posta arabası, örnek olarak 18 saatlik bir mesafe kabul edilen bu güzergâhta Ekim 1834'de sefere çıkmıştı. Başarı elde edilmesi üzerine, halkın mektuplarını ve emanetlerini, devletinkilerle birlikte taşıyacak bir posta teşkilâtının kurulması ve her beş altı saatlik mesafede bir postahâne binasının yapılması için çalışmalara başlanmıştı.

E. Menzil-Hânelerin Kaldırılması ve “Ref‘-i Menzil Bedeli”

1839'dan sonra öncelikle İstanbul-Edirne ve İstanbul-İzmir arasında ve daha sonra ise zamanla diğer vilâyetlerle İstanbul arasında posta teşkilâtı kurulması ve menzil-hânelerin posta teşkilâtına çevrilmesi kararlaştırılmış; böylelikle menzil-hâneler târihe karışmıştır.168

Yeni düzenleme ile menzil-hânelerin tâmirleri, bakımları, menzil görevlilerinin maaşları, yeterli sayıda at temîni vb. masraflar, “kira akçası” ile karşılanacaktı. Verilecek harcırahları karşılamak üzere ihdâs olunan”ref‘-i menzil bedeli” dışında halktan da hiçbir şekilde para alınmayacaktı.169

Ek

Posta Tatarlarının, Osmanlı tarihi boyunca çok önemli görevler yaptıkları bilinir. Bunlar sadece mektup değil, padişah fermanlarını, cephelerden gönderilen haberleri, ordu paralarını, azil kararlarını da taşırlardı. O sebeple geçtikleri yollar üzerinde devlet memurları ve halktan herhangi bir kimsenin yardımını isteyebilirlerdi. Hatta idam

edilenlerin kesik başlarını da at değiştire değiştire olanca hızlarıyla götürürlerdi. Bu yüzden, birinin acele yürüyüşü karşısında: “Telâşın ne, kelle mi götürüyorsun? ” hitâbı, atasözü olarak dilimize yerleşmiştir.

Adolphus Slade, II. Mahmud devrindeki posta Tatarlarını kendi müşâhedelerine dayanarak şöyle anlatır:

“Rumeli’yi dolaşmak üzere Tekirdağı’ndan içeri doğru yola çıktığım zaman yanımda, memlekette “Tatar” denilen ve posta yahut refâkat hizmetlerinde kullanılan bir Türk bulunuyordu. Veli adındaki bu adam, ırkının en yakışıklı ve çok güzel bir örneği idi. Veli’nin mensub olduğu Tatarlık mesleğinde hayatın nasıl geçtiğini lâyıkı ile anlamak isteyen bir Avrupalı, İstanbul’dan Üsküdar’a geçmeli ve bu Tatarları uzun bir yola çıkarken yahut uzun bir yoldan geldiği vakit kendi gözüyle görmelidir.

“Bir Tatar Üsküdar’dan yola çıkarken hayat, cevvâliyet, sıhhat ve neşve modelidir. Yüzü parlak, hemen berberin usturasından, tuvaletinden kurtulmuş olarak tarâvetlidir. Sakallı ise sakalı ve bıyıkları, sakalsız ise bıyıkları tek teline kadar taranmış, bükülmüş, parlatılmıştır. Uzun kalpağı şöyle çapkınca bir yana doğru yıkılmış; üzerinde de parlak çiçekli bir yemeni sarmılıştır ki, at koşarken rüzgâr da aksi taraftan çok sert esecek olursa, bu yemeninin uçları kalpağın üzerinden aşağı alınıp çene altından bağlanır. Kolları yırtmaçlı, kırmızı çuha yahut yine parlak renkte başka bir kumaş ile kaplı olan uzun kürklü kaputun (yahut gocuğun) etekleri, bindiği atın gerisine doğru uzanır. Geniş şalvarı, güzel çizmeleri parlak ve son derece temizdir. Alaturka, geniş, pirinç üzengiler, ne kadar parlatmak mümkünse o kadar parlaktır. Atının sırtındaki parlak sahtiyan, eyer, at takımları, gümüş kakmalarla süslü çifte tabancalar, kehribar ağızlıklı çubuk ve ağızlık ile Tatar, gerçekten çok şık, görülmeye değer bir şövalyedir…

“Lâkin Tatarı, bir de uzun yolundan geldiği zaman görünüz! O zaman, onu doğurup büyütmüş olan anası bile tanıyamaz… Altındaki at durur durmaz, sapsarı, zayıflamış, yanmış bir çehre ve pis bir kıyafetle eyerden inmeye vakit bulmaksızın kendini âdetâ toprağa

bırakıverir. Bir çubuk yakmaya bile kudretsiz, yorgunluk, ağrı ve sızı ile bitkin bir halde kalır…

“Tatarlar, hatta yolculukları bitmeden, yol ortalarında at değiştirdikleri menzillerde bile kendilerini eyerden toprağa böyle bırakıverir ve biraz sonra yeni ata, başkalarının yardımıyla bindirilirler.

“Tatarlar daima çok kuvvetli surette giyinmiş bulunurlar ve Tuna Nehri’nin ilik donduran soğuklarında da, Suriye’nin kavurucu güneşi altında da bu esvaplarını hiç hafifletip fazlalaştırmazlar. Onların giyecekleri, hemen umûmiyetle gömleklerinin üstünde uzun ipekli bir entari, çuha yelek, çuha cepkenden oluşur. Gerektiğinde bunun üstüne giyilmek için yedekte ve kışlık olmak üzere, bozkurt postundan bir ceketle, bunun üstüne uzun ipek bir entari, çuha yelek, çuha cepken giyip bunun üzerine içi kurt postundan bir ceketle, daha en üste de yukarıda söylediğimiz yırtmaçlı kollu uzun, kürk veya gocuğu giyerler. Çok geniş şalvarlarının altında ayaklar, dize kadar yünden örme çamurluklar ve ağır çizme ile muhâfaza edilir. Bu elbiseye şunları da ilâve etmek lâzımdır: Bizim için taşınması imkânsız görünecek hacimde ve ağırlıkda kuşaklar, tabancalar, yatağan bıçağı, havlular, çevreler, mendiller, süslü tütün kesesi ki, bu son dört kalem eşya, Tatarın geniş koynuna yerleşir.

Hâsılı bir atlı Tatar, bir cephâne ve levâzım deposudur diyebilirsiniz. Onun, bütün bu ağırlığı hiç duymadan nasıl kolay taşıdığını gördüğünüz vakit, eski ve Ortaçağ şövalyelerinin o ağır zırhlarını taşımalarına karşı duyduğunuz hayret, tamamiyle kaybolur.

Lâkin fikrimce bu Tatarlar, Türkiye’de sıhhatlerini bu ağır esvap sayesinde muhâfaza etmektedirler. Çünkü bu memlekette kışın olduğu gibi yazın da sıcak giyinmek lâzımdır. Bu iklimde rüzgârlar daima keskin, soğuk, malarya ise hazır hastalıklardan biridir. Bana göre Türkiye’de Avrupalıların malaryaya çabuk yakalanmalarının bir sebebi de pek hafif giyinmeleridir. Ancak, giyilecek esvap, tabii târif etdiğimiz Tatar dostumuzun esvabı gibi değil, Tatar esvabı ile çok hafif Avrupalı esvabı arasında ortalama bir şey olmalıdır.

“Tatarlar, yolculukları esnâsında çok kahve içerler, enfiye kullanırlar. Onların çektikleri en büyük zahmet uykusuzluktur. Yolda günlerce, gecelerce uyumaksızın at sürmek güç şeydir. Sürücüler (yani, menzilden menzile Tatara refakat eden at uşakları), ekseriya onları, uykuya dalıp attan düşmekden korumak üzere yanlarında gitmeye mecbur olurlar. Menzillerde at değiştirmek için geçirilen yarım saat, Tatarı istemeye istemeye derin bir uykuya daldırmaya kifâyet eder.

“Bugün de Türkiye’de en metholunan Tatarlar Akkâ’ya gidip gelen Tatarlardır. Bu Tatarlar Akkâ’dan İstanbul’a on iki günde gidebilmektedirler ki, Anadolu’nun dağlık teşekkülâtıyla bu mesâfeyi düşünürsek, büyük sür‘at gösterir.

“Bugün İstanbul’da yaşlıca bir Tatar vardır ki, bu adamı Rus-Türk harbi esnâsında İngiltere Sefâreti Hindistan’a ait mektupları, Bağdad’a göndermek için kullanıyordu. Bu adam çok kere İstanbul’dan Bağdad’a on dört günde gitmekde idi. Bu uzun mesafenin bir Tatar tarafından bir kere dokuz günde gidildiği de söylenmektedir. Aradaki mesafe, dağlar, nehirler, muntazam yolların hiç mevcut olmaması, menziller arasındaki açıklık düşünülürse insan buna hiçbir vechile inanmaz. Lâkin hâdise, devlet sicilleriyle sâbit olmaktadır.

Bundan başka Türkiye’de her sene büyük bir atlı seyahat gösterisi daha olur ki, Bu da Hacılar (Mekke) kervanının Hicaz’dan dönüşündedir. Hacılar kervanı Hicaz’dan dönüp da Şam şehrine sekiz günlük mesafeye kadar yaklaşınca Emîrü’l-Hacc olan paşa, kervandan çok sür‘atli bir hecin devesi ile Şam’da kendi yerine vekil kalmış paşaya, hacıların dönmekte olduğu haberini gönderir. Şam şehri sevinçle dolar; kervanı karşılama hazırlığına girişilir. Hecin ile gelen Tatar birçok hediyeler alır; Şam’da bir gece yatıp, müjdeyi Padişaha yetiştirmek üzere ertesi sabah at sırtında İstanbul’a doğru yola çıkar. Tabii Padişahtan da birçok hediye ve ihsanlara kavuşur. 1829’da bu Tatar, İstanbul’a yetişmesinden iki saat sonra ölmüştü.

Umûmiyetle Tatarlar iyi para alırlar; husûsiyle devlet Tatarlarının vaziyeti daha iyidir. Çünkü merkezden, gönderilmiş oldukları paşalar,

vâliler, memurlar da, getirdikleri haberin iyiliğine göre bunlara hediyeler, bahşişler verirler. Meselâ, bir paşaya, bir vâliye İstanbul'da Padişahın bir oğlu olduğu haberini götüren Tatara çok kere sekiz yahut on kese ihsan verilmesi lâzımdır. Böyle ahvâlde ekseriyâ bir paşaya ik üç Tatar birden gider ki, o zaman bindikleri atların vay hâline!

Tatarlar sadece bu yüzden değil, husûsî mektuplar, poliçeler ve para götürüp getirmek sûretiyle de istifâde ederler ve para götürmekte her zaman gösterdikleri sadâkat ve dürüstlük meşhurdur. Eğer bir Tatara tevdî edilmiş emânet zâyi olursa, ne kadar çok olursa olsun, Tatar esnaf cemiyeti Tatarfından tazmîn edilir. Türkiye'nin her paşalığı dâhilinde "Tatar ağası"nın komutasında olmak üzere muntazam bir Tatar müessesesi vardır. Tatarların seferlerini bu ağa tanzîm eder. Tatarların Türkiye'nin her yerinde büyük îtibarları vardır; herkes onların yolculuklarını kolaylaştırmaya çalışır. Eğer mühim bir memuriyetle gidiyorsa ve darda kalırsa Tatar orada bulunan herkesin, bilâ istisnâ en iyi atını alıp yolculuğuna devam edebilir. Bu selâhiyeti, hatta vâlinin atlarına bile şâmildir.

Seyyahlara, yahut tâcirlere arkadaşlık eden Tatarlar, acele içinde olmadıklarında, ufak tefek ticaret işleri bile yaparlar ve seferlerinden döndükden sonra yeni bir sefere çağırılıncaya kadar evlerinde rahat ederler. Şu kadar var ki bu adamların elleri çok açıktır. Çok para kazandıkları halde onbeş yirmi senelik hizmet devrelerinde en çoğu ihtiyarlık yılları için birkaç para biriktiremez. Tatarların çoğu, daha bu hizmete girdikleri ilk senelerde, meşakkate, hastalığa dayanamayıp ölürler yahut hizmeti bırakmaya mecbur olurlar. Lâkin kuvvetli ve zahmete dayanıklı olanların sıhhatleri mükemmel olduğu gibi, çok seneler yaşadıkları da görülmekdedir".170

"Her çarşamba akşamı İstanbul'dan Anadolu'ya beş Tatar gönderilir. İlk ikisi, sağ hattan İzmir ve Antalya'ya; üçüncü ve dördüncü, orta hattan Şam ve Kayseri'ye ve beşinci, sol hattan Diyarbakır'a gider. Bu Tatarlar, İstanbul'a salı günü dönerler. Diyarbakır'dan Musul yoluyla Bağdad'a ve Trabzon'dan Erzurum'a yine ara posta hattı vardır. Erzurum için olan postalar, Trabzon'a kadar buharlı gemilerle gönderilirler".171

1 Bk. Cengiz Orhonlu, “Kervan ve Kervan Yolları”, Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım, çev: Salih Özbaran, İzmir 1985, s. 140-146.

2 ”El-Berîd” kelimesi için bk. Lutfî Paşa, Tevârîh-i Âl-i Osmân, tashîh ve tahşiye ile neşreden: ‘Âlî, İstanbul 1341, s. 372 vd. (not 3).

3 Raşit Gökdemir, “Ulak”, Yenitürk Mecmuası, sayı 59’dan nakleden: Mehmed Zeki Pakalın, “Ulak”, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. III, s. 542 vd.

4 Bk. J. Sauvaget, La poste aux chevaux dans l’Empire des Mamelouks, Paris 1941.

5 Lutfî Paşa, Tevârîh-i Âl-i Osmân, tashîh ve tahşiye ile neşreden: ‘Âlî, İstanbul 1341, s. 371 vd.

6 Şekip Eskin, Posta, Telgraf ve Telefon Tarihi, Ankara 1942, s. 12.

7 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, İstanbul 1941, s. 471.

8 ”…Anlardan sonra dahı Cengîziyân zuhûr idicek il ve gün atlarına darben ve kahren binüp adını ulak komışlardı” (Lutfî Paşa, Târîh, s. 373).

9 İ. H. Uzunçarşılı, Medhal, s. 283; Raşit Gökdemir, ”Aynı makale”den nakleden: M. Zeki Pakalın, “Ulak”, Aynı Eser, C. III, s.

542 vd.

10 Şekip Eskin, Aynı Eser, s. 12; Otto Spies, "Doğu Kültürünün Avrupa üzerindeki Tesirleri", çev. Neşet Ersoy, ATO Dergisi, sayı 6'nın ilâvesi, Ankara 1974, s. 13.

11 Lutfî Paşa, Târîh, s. 372; Raşit Gökdemir, "Aynı makale"den nakleden: M. Zeki Pakalın, "Ulak", Aynı Eser, C. III, s. 542 vd.; Mehmet Aykaç, Abbasi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847), TTK, Ankara 1997.

12 Fuad Köprülü, "Berîd", İA, II, 546-547.

13 Şekip Eskin, Aynı Eser, s. 12.

14 F. Köprülü, "Berîd", İA, II, 546-550; İ. H. Uzunçarşılı, Medhal, s. 471 vd.

15 Bk. F. Köprülü, "Berîd", İA, II, 549 vd.; İ. H. Uzunçarşılı, Medhal, s. 466-472.

16 Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı, İstanbul 1967, s. 6.

17 Geniş bilgi için bk. İ. H. Uzunçarşılı, Medhal, s. 466 vd.

18 M. Fuad [Köprülü], "Lutfî Paşa", Türkiyat Mecmuası, I, İstanbul 1925, s. 136; İ. H. Uzunçarşılı, Medhal, s. 472.

19 Z. Velidi Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1946, s. 123, 302-303.

20 Daha fazla bilgi için bk. Bertold Spuler, İran Moğolları, çev. C. Köprülü, Ankara 1957, s. 459; İ. H. Uzunçarşılı, Medhal, s. 282-285.

21 M. Fuad [Köprülü], "Lutfî Paşa", s. 135.

22 Farsça bir kelime olan peyk (Arapçası "feyc"), bir yerden bir yere tahrîrât götüren postacıya verilen isimdir. Selçuklularda peyk yahut peykân, saltanat gereklerinden sayılan hükümdâr alaylarında mevkibin önünde yürüyen ve sür'atleriyle mârûf yaya muhâbere sınıfının adıdır. Osmanlılarda peykler yaya bir postacı sınıfı olup sür'atli koşmalarıyla meşhur idiler. İlk zamanlarda bunlar, pâdişahların fermanlarını teblîğ için kullanılmışlardır (bk. Midhat

Sertoğlu, Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi, İstanbul 1958, “Peyk” maddesi, s. 265-266). Daha sonraları bu görevi Dîvân-ı Hümâyûn çavuşları görmüştür ki bunlara “serheng” veya “çavuş” da denilirdi (İ. H. Uzunçarşılı, Medhal, s. 40, 41, 48, 92-94; krş. Lutfî Paşa, Târîh, s. 373, not 2).

23 İ. H. Uzunçarşılı, Medhal, s. 48.

24 ”Menzil”, kelime olarak: Konak, iki konak arası, bir konak yol, merhale, ikamet yeri, tatar konağı, posta ve posta tatarları beygirlerinin bulunduğu mahal manasına gelir (Şemseddîn Sâmî, Kãmûs-i Türkî, s. 1414, “menzil” mad.; Lutfî Paşa, Târîh, s. 372 vd., not 3). “Menzil”, “Menzil-hâne”: Kervanların ve posta tatarlarının yola devam etmek üzere indikleri ve at değiştirdikleri, yahut geceyi geçirmek için konakladıkları bina ve han yerinde kullanılan bir tâbirdir (bu manada “hâne” ilâvesi eklenerek kullanılması galatdır). Arapçada ism-i mekân olarak “nüzûl edilecek, inilecek yer; bir şeyin düştüğü yer, durak, konak, ev, “makam (menzilet) ” demek olan “menzil” kelimesinin bir manası da iki nokta arası mesafe demektir. Ok menzili, top menzili gibi (M. Zeki Pakalın, “Menzil”, Aynı Eser, C. II, s. 479, 480; Midhat Sertoğlu, “Menzil”, Aynı Eser, s. 208).

25 Bk. Yusuf Halaçoğlu, Osmanlı İmparatorluğu’nda Menzil Teşkilâtı ve Yol Sistemi, basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1982, İÜEF Genel Kitaplığı, Tez nr. TA. 32; Yusuf Halaçoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda menzil Teşkilâtı Hakkında bazı mülâhazalar”, Osmanlı Araştırmaları, II, İstanbul 1981, s. 124; Yusuf Halaçoğlu, XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı, Ankara 1991, s. 146.

26 Kaynak için bk. Y. Halaçoğlu, “Menzil Teşkilâtı Hakkında”, s. 125, not 9.

27 Türkçe bir kelime olan “ulağ (ulak) ”, Dîvân-ı Lugâti’t-Türk’te: Beyin emriyle koşa koşa giden postacının, başka bir ata erişip bininceye değin bindiği at (Besim Atalay çevirisi, I/122). Aynı manayı ifade eden “yam, yamci, yamcik”, “tatar”, “kâsıd”, “peyk”, “sâ‘î”, “çâpâr”, “el-berîd”, “firistâde”, “dü-esbe” vb. tâbirler hakkında Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü (C. VI, s. 3931-35) ile diğer sözlük ve

lügatlerde şu bilgiler vardır:. Ulağ (ulak): Eskiden, bir yerden bir başka yere posta veya haber götüren; Ulağ: İki ma‘nâsı var: Bir peyk ve kâsıd ma‘nâsınadır; bir beldeden âhar beldeye mektûb ile ve yâhûd haber ile irsâl olunan şahısdır ki ıstılâhımızda atla ve bârgîr ile gidene ulak ve tatar ve piyâdesine sâ‘î ta‘bîr olunur (Bürh. XVIII-XIX. 76). Ulağ: Türkîde ulak dedikleri ve binit ma‘nâsına (Deş. XVI. 176-1). Yam: Ulakçı atı. Zamân-ı evâ’ilde bir yerden bir ye ale’t-ta‘cîl haber ve nâme iletmek içün giden ulaklara her menzilde atlar ve katırlar beslerler idi; ol atlara yam atları derlerdi (Deş. XVI. 239-1). Yam: Ol atdır ki menzil-hânelerde hıfz ederler ki sür‘at ile gelen ulaklar rükûb etsinler için (Aks. XVII-XVIII. 131). Yamcik: Peyk ve ulak (Deş. XVI. 214-1). Firistâde (Farsça): Ma‘rûf resûle ve ulağa dinür (Lû. Şeh. XVIII. 62-2). el-Berîd: Resûl ma‘nâsınadır ki bir mahalle gönderilen elçi ve ulak ve sâ‘î makâlesidir (Kam. XVIII-XIX. 1, 575). el-Berîd: Kulağuz ve kâsıd ve ulak ve resûl (Ah. XVI. 125). Dü-esbe: Mutlaka ulak ma‘nâsınadır; hah iki atı, hah üç atı, hah bir atı olsun. Zîrâ ulaklar kadîmü’l-eyyâmda acele ile bir yere gitdiklerinde iki at ile gitmek mu‘tâd olmağla mutlakâ ulağa dü-esbe ıtlâk etdiler (Aks. XVII-XVIII. 193’den Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, VI, 3932-3933). Tatar: Mektub nakleden serî‘u’l-hareke sâ‘î, posta, kâsıd, berîd. Vaktiyle bu hizmeti sür‘at-i meşy (hızlı yürüyüş) ile meşhur olan Tatar efrâdı îfâ etdiklerinden bu manaya tahsîs olunmuştur (Şemseddîn Sâmî, “Ulak”, Kãmûs-i Türkî, s. 370); Ulak: Devlet tarafından bir yerden bir yere gönderilen serî haberci (M. Sertoğlu, “Ulak”, Aynı Eser, İstanbul 1958, s. 326); Ulak: Eskiden, devlete ait resmî evrâkı bir yerden bir yere götürüp getiren resmî memur (ulaştırıcı, postacı) hakkında kullanılan bir tâbirdir (M. Zeki Pakalın, “Ulak”, Aynı Eser, C. III, s. 542; krş. Lutfî Paşa, Târîh, s. 373, not 3: nâşirin notu).

28 ”Ve Osmanlı, ulak zulminden Cengîzîleri taklîd gibi itmişlerdi” (Lutfî Paşa, Târîh, s. 373).

29 Sâ‘î: Yayan giden haberci.

30 Raşit Gökdemir, “Aynı makale”den nakleden: M. Zeki Pakalın, “Ulak”, Aynı Eser, C. III, s. 542.

31 Osman Nûrî [Ergin], Mecelle-i Umûr-ı Belediyye, C. I, İstanbul 1338, s. 829, not 59.

32 M. Zeki Pakalın, “Ulak”, Aynı Eser, C. III, s. 543.

33 Y. Halaçoğlu, Menzil Teşkilâtı, s. 23.

34 M. Sertoğlu, “Ulak Gemisi”, Aynı Eser, s. 326; M. Zeki Pakalın, “Ulak Gemisi”, Aynı Eser, C. III, s. 544.

35 1098 (1686-87) vekâyi‘i içinde: “…Her Ocak’tan ikişer âdem ile Ruscuk’dan çıkmak üzre nehr-i Tuna’dan menzil kayıkları ile irsâline ihtimâm ve ‘azîmet itdirildi” (Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Zübde-i Vakayiât, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 1995, s. 237).

36 Abdullah oğlu Hasan, “Temür Kutluğ Yarlığı”, Türkiyat Mecmuası., III (İstanbul 1934), s. 214; ayrıca bk. Cengiz Orhonlu, “Gemicilik”, Türkiyat Mecmuası, XV, İstanbul 1969, s. 157-169 (bu makale S. Özbaran’ın, Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım (İzmir 1984) derlemesinde, “Nehir Gemiciliği” adı altında s. 104-115’de yayımlanmıştır).

37 Ulak atı (ulak beygiri, menzil beygiri): Devlet habercilerinin süradle yol alabilmelerini sağlamak üzere yorgun atların değiştirilmesi için menzillerde daima hazır olarak bulundurulan atlar. Haberci, bunlarla iki menzil arasını aşar; orada atını değiştirerek yenisine binerdi. Bıraktığı at eski menzile iade olunurdu (M. Sertoğlu, Aynı Eser, s. 208). Ulakcı atı: Posta beygiri, yam, berîd (Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, VI, s. 3935). Menzil atları mîrî olduğu gibi, gereğinde kira ile de tutulurdu.

38 Nitekim 1711 yılında sâdır olan bir emirle, ellerinde tuğralı ferman bulunmayanlara araba verilmemesi istenmiştir (Yücel Özkaya, “XVIII. Yüzyılda Menzilhâne Sorunu”, DTCFD, XXVIII/3-4 (Ankara 1977), s. 342 vd.).

39 Hikmet Tongur, Türkiye’de Genel Kolluk Teşkil ve Görevlerinin Gelişimi, Ankara 1946, s. 109 vd.

40 Tanzîmat devrine (1839) kadar Osmanlı Devleti’nde Şer‘î (Öşr, Cizye, Harâc) ve Örfî olmak üzere iki çeşit vergi vardı. Örfî vergilerden (Tekâlîf, Raiyyet rüsûmu, Avârız-ı dîvâniyye) her birinin

de çeşitleri mevcuttu. Bunlardan Avârız-ı dîvâniyye, Dîvân'ın teklifi ve padişahın tasdikiyle olağanüstü hallerde toplanan vergilere denilirdi. Avârız, başlangıçta yalnız harp zamanlarındaki ihtiyaçları karşılamak için alınmışken, daha sonraları Hazîne'nin sıkıntıya düştüğü zamanlarda da tahsîl edilmeye başladı (bk. Çağatay Uluçay, 18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri, İstanbul 1955, s. 36 vd.; Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, IRCICA yayını, İstanbul 1994, s. 531 vd.).

41 Hikmet Tongur, Aynı Eser, s. 109; Midhat Sertoğlu, "Ulak", Aynı Eser, s. 326; Y. Halaçoğlu, Menzil Teşkilâtı, s. 133.

42 Ulakıyye: Posta ve telgraf teşkilâtı kurulmadan önce halkın mektûp ve emânetlerinin taşınmasından alınan ücret.

43 M. Sertoğlu, "Ulak", Aynı Eser, s. 326; Y. Halaçoğlu, Menzil Teşkilâtı, s. 133.

44 Bunlar genellikle kendilerine "kethudâ" tâbir olunan Dîvân-ı Hümâyûn çavuşlarıdır. Divân-ı Hümâyûn kayıtlarında yer alan: "Kethudâsı fülân ile gönderildi" veya: "Âdemi (yâhut: âdemisi) fülân ile irsâl olındı" ya da: "Hükm-i şerîfümle dergâh-ı muallâm çavuşlarından fülân varıcak…" (BOA, Mühimme Defteri (MD), nr. 5, hüküm 3, 20) gibi ifâdelerden de bunu anlamaktayız.

45 Büyük Larousse (Milliyet), "Ulak", C. XXIII, s. 11928.

46 Y. Halaçoğlu, "Menzil Teşkilâtı Hakkında", s. 130.

47 M. Zeki Pakalın, "Ulak", Aynı Eser, C. III, s. 543.

48 Faik Kurdoğlu, Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, İstanbul 1938, s. 34.

49 Lutfî Paşa, Târîh, s. 374. Lutfî Paşa, ulak zulmünü Kanunî Sultan Süleyman'ın ref' eylediğini târîhinde yazıyorsa da nasıl olduğu hakkında tafsîlât vermiyor.

50 Tayyib Gökbilgin, "Kanunî Sultan Süleyman devri Müesseseler ve Teşkilâtına Işık Tutan Bursa Şer'iyye Sicillerinden

örnekler”, İsmail Hakkı Uzunçarşılı’ya Armağan, Ankara 1976, s. 99-100 (Bursa Şer‘iyye Sicilleri, Defter A, 40/45, varak 123’den naklen).

51 Lutfî Paşa, Târîh, s. 378 vd.

52 Lutfî Paşa, Târîh, s. 376.

53 Lutfî Paşa, Târîh, s. 380.

54 Lutfî Paşa, Târîh, s. 374; M. Zeki Pakalın, “Ulak”, Aynı Eser, C. III, s. 543.

55 O devir edebiyâtında, resmen irtikâb edilen bu zulmün, halkın rûhunda nasıl ıstırâp verici izler bıraktığını gösteren canlı edebî parçalara tesâdüf olunabilir. Meselâ, Kalkandelenli Şâir Fakîrî’nin, Kanûnî Sultan Süleyman zamanında yazdığı Risâle-i Ta‘rîfât’da ulaklar hakkındaki şu beytler dikkat çekicidir (bk. M. Fuad [Köprülü], “Lutfî Paşa”, s. 137-138):.

«Nedür, bildük mi ‘âlemde ulağı Vilâyetde gezen bir kanlı yağı.

Terahhum bilmez ve virmez emânı Savulmaz bir belâ-yı nâgehânî.

Dem-â-dem peykidür râh-ı gazânuñ İlâhî, saklagıl şerrinden anuñ.»

56 Ömrünün sonlarına doğru kaleme aldığı Âsaf-nâme isimli eserinde de ulak meselesine değinmiştir: «Ve olur-olmaz yire ulak içün hükm virmemek gerek. Meger umûr-ı saltanata mühimm nesne ola. Ulak gibi, Memâlik-i Osmâniyye’de nâ-hemvâr zulm yokdur. Ulak hükmi, kati mühimm olup umûr-ı saltanata zarar ihtimâli yirde virmemek gerek; olur-olmaz yirde câyiz degüldür. Fukarâyı halâs içün, sadâretüm zamânında ba‘zı gûşelerde menzil bârgîri vaz‘ itmiş idüm» (Hezarfen Hüseyin Efendi, Telhîsu’l-beyân fî kavânîn-i Âl-i Osmân, Bibl. Nationale (Paris) supl, Turc, Ms. 694’den Fotokopi, v. 199b); Mübahat S. Kütükoğlu, “Lutfi Paşa Âsafnâmesi”, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan, İstanbul 1991, s. 66-67).

57 Lutfî Paşa, Târîh, s. 374-376.

58 İn‘âm hükmü ile menzillere uğrayan ulakların İn‘âmât Defterleri ve bunlara verilen beygirlerin ücretlerini gösterir Nâ’ib

Defterleri tutulmuştur.

59 Menzil emîni: Askerin konak yerleriyle yolda yiyeceklerini temin ve tedârikle vazifeli memûr hakkında kullanılan bir tâbirdir. Asker için lâzım olan zahîre, menzil emîni tarafından “sürsat” usulüyle menzil etrafındaki köylülerden sağlanırdı. Bunun için kadılara fermanla ocak yayabaşıları gönderilir; menzillerde zahîre bulundurmaları emrolunurdu. Menzil eminleri zahîreyi kendilerine verilen para ile tedârik ederlerdi (M. Zeki Pakalın, “Menzil Emîni”, Aynı Eser, C. II, s. 480).

60 Y. Halaçoğlu, Menzil Teşkilâtı, 1-2, 126-127, 162; Yücel Özkaya, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Ankara 1985, s. 291.

61 Hikmet Tongur, Aynı Eser, s. 110; C. Orhonlu, Derbend Teşkilâtı, s. 40.

62 Yücel Özkaya, Osmanlı Kurumları, s. 291.

63 Y. Halaçoğlu, Devlet Teşkilâtı, s. 150; Y. Halaçoğlu, “Menzil Teşkilâtı Hakkında”, s. 128.

64 Ordu sefer hazırlığında veya seferde iken, sefer güzergâhı dışındaki diğer bölgelerde bulunan menzillerden de takviye için menzil beygiri istenirdi (BOA, MD, nr. 90, hüküm 59).

65 Musa Çadırcı, “Posta Teşkilâtı Kurulmadan Önce Osmanlı İmparatorluğu’nda Menzilhâne ve Kiracıbaşılık”, VIII. Türk Tarih Kongresi (11-15 Ekim 1976), C. II, Ankara 1981, s. 1359.

66 C. Orhonlu, Derbend Teşkilâtı, s. 5 vd.

67 Bk. M. Sertoğlu, “Mevkufat Kalemi”, Aynı Eser, s. 209 vd.

68 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, Ankara 1948, s. 357; Midhat Sertoğlu, “Menzil Halîfeliği”, Aynı Eser, s. 208.

69 C. Orhonlu, Derbend Teşkilâtı, s. 40.

70 Bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, s. 348, 360, 372; Yusuf Halaçoğlu, Devlet Teşkilâtı, s. 154.

71 Nüzûl ve avârız hânesi tâbirleri için bk. Bruce Mc Gowan, “Osmanlı avârız-nüzül teşekkülü”, VIII. Türk Tarih Kongresi (11-15 Ekim 1976), C. II, Ankara 1981, s. 1327-1331; Lütfi Güçer, XVI. - XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, İstanbul 1964, s. 69 vd.

72 C. Orhonlu, Derbend Teşkilâtı, s. 39 vd.

73 H. Tongur, Aynı Eser, s. 109.

74 M. Sertoğlu, “Menzil”, Aynı Eser, s. 208.

75 Yusuf Halaçoğlu, Devlet Teşkilâtı, s. 148.

76 M. Zeki Pakalın, “? ? ? ”, Aynı Eser, C. III, s. 544.

77 Hikmet Tongur, Aynı Eser, s. 110.

78 F. Köprülü, “Berîd”, İA, II, 549.

79 Feridun Akozan, “Türk Han ve Kervansarayları”, Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri, İstanbul 1963, I, s. 133.

80 M. Sertoğlu, “Menzil”, Aynı Eser, s. 208.

81 Y. Halaçoğlu, Menzil Teşkilâtı, s. IV.

82 BOA, MD, nr. 44, hüküm 48.

83 Osmanlı ordularının sefer menzillerini gösteren düzenli tutulmuş “menzil-nâmeler” vardır (meselâ bk. Matrakcı Nasûhu’s-Silâhî, Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i ‘Irâkeyn, haz. H. G. Yurdaydın, Ankara 1976; Halil Sahillioğlu (haz.), “Dördüncü Murad’ın Bağdad Seferi Menzilnamesi”, Belgeler, II/3-4 (1965), s. 1-35). “Menzil-nâme”, bir yol üzerindeki konak yerlerini ve bunların aralarındaki mesâfeyi genel olarak saat hesabıyla bildiren eserlere denir. Menzil-nâmeler, defter şeklinde düzenlendiği gibi bir liste olarak da tanzîm edilebilirdi (bk. Halil Sahillioğlu, “Aynı makale”, s. 43).

84 BOA, MD, nr. 44, hüküm 47.

85 Koçi Beg, Risâle, yayımlayan: A. Kemali Aksüt, İstanbul 1939, s. 104-105; Sürsat tâbiri hakkında geniş bilgi için bk. L. Güçer, Aynı Eser, s. 92-114.

86 Bk. Ç. Uluçay, Aynı Eser, s. 39; M. Zeki Pakalın, “Menzil Emini”, Aynı Eser, C. II, s. 480.

87 Yusuf Halaçoğlu, “Menzil Teşkilâtı Hakkında”, s. 125.

88 M. Sertoğlu, “Menzil”, Aynı Eser, s. 208.

89 Derbendler, bâzı muhâtaralı ve stratejik merkezî bölgelerde yol, geçit veya hudut boylarında buraların muhafazasını, emniyet ve bakımını sağlamak maksadıyla tesis edilmiş müstahkem birer müessese idiler. Daha ziyade iskân noktalarının az olduğu ıssız ve “şenlik”ten (yani ahâliden) uzak yerlerde ve muayyen mesafelerde, etrafı kontrol edebilecek bir şekilde tesis edilmişlerdir (Derbendler hakkında yapılan en muhtevâlı araştırma: Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu’nda Derbend Teşkilâtı, İÜEF yay., İstanbul 1967. Bu eserin genişletilmiş 2. baskısı: Eren yay., İstanbul 1990).

90 Y. Halaçoğlu, Menzil Teşkilâtı, s. 23.

91 C. Orhonlu, Derbend Teşkilâtı, s. 40.

92 Meselâ, Ulukışla menzilcileri, menzil ve derbend hizmetlerini müştereken ifa etmekte idiler (bk. Hikmet Tongur, Aynı Eser, s. 113 vd.).

93 Y. Halaçoğlu, “Menzil Teşkilâtı Hakkında”, s. 126.

94 Y. Halaçoğlu, Menzil Teşkilâtı, s. IV.

95 C. Orhonlu, Derbend Teşkilâtı, s. 40.

96 Fuad Köprülü, “Berîd”, İA, II, s 549.

97 Y. Halaçoğlu, Menzil Teşkilâtı, s. 15.

98 Hikmet Tongur, Aynı Eser, s. 110.

99 Musa Çadırcı, Aynı Eser, s. 74.

100 Râşid, Târih, C. IV, İstanbul 1282, s. 63; Musa Çadırcı, “Kiracıbaşılık “, s. 1360; Musa Çadırcı, Aynı Eser, s. 74; Y. Halaçoğlu, Menzil Teşkilâtı, s. 132, 148, 150.

101 Menzil-emînleri, daha sonra askerî teşkilâtın konak kısmına bağlanmışlardır (Hikmet Tongur, Aynı Eser, s. 110).

102 H. Tongur, Aynı Eser, s. 109; Y. Özkaya, “Aynı makale”, s. 348.

103 Y. Halaçoğlu, “Menzil Teşkilâtı Hakkında”, s. 125 vd.; Y. Halaçoğlu, Menzil Teşkilâtı, s. 151; Yücel Özkaya, Osmanlı Kurumları, s. 292.

104 II. Bâyezîd Dönemi’ne ait 906/1501 tarihli Ahkâm Defteri, hazırlayanlar: İlhan Şahin, Feridun Emecen, İstanbul 1994, hüküm 118, 455.

105 Y. Halaçoğlu, “Menzil Teşkilâtı Hakkında”, s. 126.

106 Y. Halaçoğlu, “Menzil Teşkilâtı Hakkında”, s. 125 vd.; Y. Halaçoğlu, Menzil Teşkilâtı, s. 151; Yücel Özkaya, Osmanlı Kurumları, s. 292.

107 Menzil-keş, menzil çeken demektir. Menzilin ağır işlerini gördükleri, bütün ağır yüklerini çektikleri için bu isim verilmiş olsa gerektir.

108 Bazı köyler halkı, menzillerin işleriyle ve menzil çevresinin inzibâtıyla mükellef olduklarından buna mukabil menzil akçası ile diğer bazı vergilerden affedilirlerdi (bk. Hikmet Tongur, Aynı Eser, s. 115).

109 Menzillerin ihtiyâcı olan erzağın çeşidinin ve miktârının kaydedildiği defterler vardı (Y. Halaçoğlu, “Menzil Teşkilâtı Hakkında”, s. 127).

110 Menzilkeşlik işlerine ait bütün kayıtlar, fermanlar, emirler ve beratların asılları Dîvân-ı Hümâyûn Kalemi’nde saklanır ve sûretleri Başmuhâsebe’ye, Defterhâne-i Âmire’ye ve MevkÑfât Kalemi’ne verilirdi (bk. Hikmet Tongur, Aynı Eser, s. 116).

111 BOA, MD, nr. 3, hüküm 45 ve 88 (aynı hususda iki hüküm); BOA, MD, nr. 5, hüküm 357; C. Orhonlu, Derbend Teşkilâtı, s. 40; Y. Halaçoğlu, “Menzil Teşkilâtı Hakkında”, s. 126; Yusuf Halaçoğlu, Devlet Teşkilâtı, s. 152.

112 Yusuf Halaçoğlu, Devlet Teşkilâtı, s. 152.

113 H. Tongur, Aynı Eser, s. 133.

114 H. Tongur, Aynı Eser, s. 112.

115 Y. Halaçoğlu, “Menzil Teşkilâtı Hakkında”, s. 127.

116 Lutfî Paşa, Tevârîh-i Âl-i Osmân adlı eserinde menzil-hâneleri kurduğunu belirtmişse de, bunların masraflarının nasıl karşılandığı hususunda bir bilgi vermemiştir. Ancak, çağdaşı olan Gelibolulu Mustafa Âlî, Nushatü’s-Selâtîn isimli eserinde bu hususa birkaç açıklık getirmiştir: “Nihâyet ba‘zı yol uğrağı yerlerde menzil bârgîrleri konıldı ki bahâları, fukarâ-yı müslimînden ve beslenip gözedilmeleri, ol menzilde mütemekkin olan kâsibînden ta‘yîn olınup bu mukâbelede ba‘zı tekâlîfden kendileri mu‘âf kaldılar” (Nushatü’s-Selâtîn, Süleymaniye Ktb., Hüsrev Paşa böl., nr. 311, v. 93a vd. ’dan nakleden: Nesimî Yazıcı, “II. Mahmud Döneminde Menzilhaneler: Ref‘-i menzil bedeli”, Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri (28-30 Haziran 1989), İstanbul 1990, s. 159).

117 XVI. yüzyılda Üsküdar nâhiyesindeki Edirne menzili köylerinin 3495 kuruş olan avârızının tahsîli bâzı yıllar, menzil masrafı olmak üzere adıgeçen menzile tahsîs ediliyordu (C. Orhonlu, Derbend Teşkilâtı, s. 40).

118 Hikmet Tongur, Aynı Eser, s. 110.

119 Y. Halaçoğlu, “Menzil Teşkilâtı Hakkında”, s. 129.

120 Bk. Yusuf Halaçoğlu, Devlet Teşkilâtı, s. 153.

121 Çağatay Uluçay, Aynı Eser, s. 35.

122 Bk. Yusuf Halaçoğlu, Devlet Teşkilâtı, s. 148 vd.

123 Y. Özkaya, “Menzilhane sorunu”, s. 345.

124 Y. Halaçoğlu, “Menzil Teşkilâtı Hakkında”, s. 129; Yusuf Halaçoğlu, Devlet Teşkilâtı, s. 153.

125 Bk. Şerafettin Turan, “1560 tarihinde Anadolu’da yiyecek maddeleri fiatlarını gösteren bir İran elçilik heyeti masraf defteri”, DTCFD, XXII) 3-4 (Ankara 1964), s. 273-294.

126 Bk. Y. Halaçoğlu, “Menzil Teşkilâtı Hakkında”, s. 130.

127 Musa Çadırcı, “Kiracıbaşılık”, s. 1360.

128 BOA, MD, nr. 90, hüküm 485.

129 Musa Çadırcı, “ Kiracıbaşılık “, s. 1361; Musa Çadırcı, Aynı Eser, s. 74.

130 Meselâ 1735 yılında İran seferinde “hademe-i devlet”, lüzûmundan ziyâde beygir kullandığından, “menâziliñ nizâm-ı kadîmi perîşân” olmuş; bunun üzerine Anadolu ve Rumeli’deki kollara sâdır olan hatt-ı hümâyûnda, görevlendirilen memurların rütbelerine göre her birinin ne miktar beygir kullanacakları ayrı ayrı belirtilmiş ve bu miktarlardan ziyade tek bir beygir dahi verilmememesi ve “müceddeden tertîb olunan nizâma ‘ale’d-devâm ihtimâm” olunması emredilmişti (bk. Sâmî-Şâkir-Subhî, Târîh, İstanbul 1198, s. 68 a-b).

131 Y. Halaçoğlu, “Menzil Teşkilâtı Hakkında”, s. 131.

132 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Devlet Adamlarına Öğütler (Nesâyihu’l-ümerâ ve’l-Vüzerâ), haz. H. Ragıp Uğural, İstanbul 1987, s. 21, 23.

133 BOA, MD, nr. 105, hüküm 479.

134 Y. Halaçoğlu, “Menzil Teşkilâtı Hakkında”, s. 129.

135 BOA, MD, nr. 90, hüküm 81.

136 BOA, MD, nr. 90, hüküm 305.

137 Musa Çadırcı, Aynı Eser, s. 73.

138 BOA, MD, nr. 90, hüküm 81, 305, 306; MD, nr. 105, hüküm 479.

139 Ç. Uluçay, Aynı Eser, s. 35; Yücel Özkaya, Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık, Ankara 1977, s. 43; M. Zeki Pakalın, “Ulak”, Aynı Eser, C. III, s. 543.

140 Posta İdaresi’nin kuruluşundan evvel posta işlerini gören tatarlara, bir “ocak” itibar edildikleri için “ocak tatarları” da denilirdi. Önceleri posta işlerini münhasıran Tatar milletinden olan kimseler gördüğü halde sonraları bu işe her milletten ve sınıftan halk alınmasına rağmen, bu tâbir değiştirilmeden muhafaza edilmiştir. Evliyâ Çelebi’nin, “tatar ulakları” şeklinde kullandığı tâbirden de bu anlaşılıyor (Evliyâ Çelebî Seyâhat-nâmesi, C. V, İstanbul 1315, s.

48). Her vezîrin dairesinde müteaddid tatarlar bulunurdu. 50-60 nefer tatar istihdam eden vezir daireleri de vardı. Tatarların âmiri olmak üzere bir “tatar odabaşısı” ve bunun da âmiri olan ve posta işlerinden doğrudan doğruya sorumlu “tatar ağası” bulunurdu. Tatarlar Saray’dan yahut Bâbıâlî’den verilen ferman ve emirleri götürdükleri şehir ve kasabaların Şer‘î mahkemelerinde ibrâz edip kaydettirdikten sonra münâdîler vâsıtasıyla ahâlîyi toplayarak okuturlar; i‘lâmlarını ve “hizmet-i mübâşiriyye”lerini (ücretlerini) alırlardı. (M. Zeki Pakalın, “Tatar”, Aynı Eser, C. III, s. 420-422).

141 Tatarlar, “tatar dolaması” denilen ve diğer dokumalardan farklı murabba‘ şeklinde özel bir üstlük ile siyah kuzu derisinden mâmul, tepesi sarı, uzunca bir kalpak giyerlerdi. Bu kıyafetin başkaları tarafından giyilmesi yasaktı. “Tatar ağası”nın kalpağının tepesi yeşil olurdu. Tatar (ulak) kalpağının, en azından XVII. yüzyıl ortalarındanberi kullanıldığını, Evliyâ Çelebi’nin eserinden anlıyoruz (Seyâhat-nâme, C. V, s. 48). Yarı pişmiş et manasına kullanılan “tatarî” tâbiri ise, tatarların işi acele olduğundan, yolda kendileri için pişirilen etten kinâyedir (M. Zeki Pakalın, “Tatarî”, Aynı Eser, C. III, s. 422).

142 Süleyman Penah Efendi, “Mora İhtilâli Tarihçesi veya Penah Efendi Mecmuası”, Tarih Vesikaları, hazırlayan: Aziz Berker, C. II, sayı 11 (Şubat 1943), s. 388.

143 BOA, MD, nr. 90, hüküm 102.

144 BOA, MD, nr. 105, hüküm 246.

145 BOA, MD, nr. 105, hüküm 246.

146 Yücel Özkaya, Âyânlık, s. 42.

147 XVIII. yüzılda menzil-hâneler hakkında geniş bilgi için bk. Yücel Özkaya, “Aynı makale”, s. 291-298.

148 C. Orhonlu, Derbend Teşkilâtı, s. 40.

149 Aşağıda görüleceği üzere II. Mahmud’un bir fermanıyla Menzil-hâneler hakkında 1824’te yapılan yeni bir düzenleme ile “menzilcilik” görevi kaldırılarak bunun yerine “kiracıbaşılık” usulü ikame edilmiştir.

150 Bk. Yücel Özkaya, “Aynı makale”, s. 354-355; Yücel Özkaya, Âyânlık, s. 265; Yücel Özkaya, Osmanlı Kurumları, s. 297; Yusuf Halaçoğlu, Devlet Teşkilâtı, s. 150 vd.; Y. Halaçoğlu, “Menzil Teşkilâtı Hakkında”, s. 128.

151 Bu ücret 1241 (1825) yılında 31 paraya çıkarılmıştır (Y. Halaçoğlu, Devlet Teşkilâtı, s. 151).

152 Yücel Özkaya, “Menzilhâne Sorunu”, s. 355.

153 Y. Halaçoğlu, Devlet Teşkilâtı, s. 151.

154 Yücel Özkaya, “Aynı makale”, s. 356.

155 Yücel Özkaya, Âyânlık, s. 177 vd.

156 Şekip Eskin, Aynı Eser, s. 16; Y. Halaçoğlu, Devlet Teşkilâtı, s. 152.

157 Yusuf Halaçoğlu, Devlet Teşkilâtı, s. 152.

158 Musa Çadırcı, Aynı Eser, s. 73.

159 Nitekim, II. mahmud dönemine ait bir lâyihada (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, nr. E 8578) bütün memleket masraflarının üçte birinin menzillere müteallik masrafların teşkil etdiği kaydedilmektedir (bk. Yusuf Halaçoğlu, Devlet Teşkilâtı, s. 154).

160 Y. Halaçoğlu, “Menzil Teşkilâtı Hakkında”, s. 131 vd; Yusuf Halaçoğlu, Devlet Teşkilâtı, s. 154 vd.

161 Bk. Musa Çadırcı, “Aynı makale”, s. 1361-1363 (Ankara Şer‘iyye Sicili, Defter 223, belge 150; Sivas Müzesi, Sivas Şer‘iyye Sicili, defter 19, s. 72’den naklen).

162 Ç. Uluçay, Aynı Eser, s. 35.

163 Musa Çadırcı, Aynı Eser, s. 76.

164 Kira ücretleri 1826’da 30 paraya, 1830’da 40 paraya, 1869’da 3 kuruşa yükseltilmiştir (Ç. Uluçay, Aynı Eser, s. 35).

165 Musa Çadırcı, Aynı Eser, s. 76-77.

166 Musa Çadırcı, “Kiracıbaşılık”, s. 1364.

167 Musa Çadırcı, Aynı Eser, s. 77.

168 ”Kiracıbaşılıkla ilgili olarak bk. Musa Çadırcı, “Posta Teşkilâtı Kurulmadan Önce Osmanlı İmparatorluğu’nda Menzil-hâne ve Kiracıbaşılık”, VIII. Türk Tarih Kongresi (11-15 Ekim 1976), C. II, Ankara 1981, s. 1361-1365; Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara 1991, s. 72-78.

169 M. Zeki Pakalın, “Ref‘-i menzil bedeli”, Aynı Eser, C. III, s. 21-22; Nesimî Yazıcı, “II. Mahmud döneminde Menzilhaneler: Ref‘-i menzil bedeli”, Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri (28-30 Haziran 1989), İstanbul 1990, s. 164.

170 Adolphus Slade, Türkiye Seyahatnamesi, İngilizceden çeviren: Ali Rıza Seyfioğlu, [İstanbul 1945], s. 142-145. Bu eeserin bir diğer çevirisi: Adolphus Slade, Kapdan Paşa, çev. Osman Öndeş, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1973, s. 297-302 (O. Öndeş’in, A. Rıza Seyffioğlu çevirisini görmediği anlaşılmaktadır). Yukarıda aldığımız parça ayrıca: “Posta tatarı yola çıkarken enerji ve hayat doludur, dönüşünde onu anası bile tanıyamaz” başlığı altında, Tercüman gazetesinin 5. 10. 1982 tarihli nüshasında isimsiz olarak, ismi verilmeyen “bir İngiliz seyyahı”ndan kısaltılarak yayımlanmıştır.

171 Tercüman gazetesinin aynı nüshasında ve aynı yerde yayımlanan bu son paragraf Adolphus Slade’nin eserinin her iki çevirisinde de yer almamaktadır.

II. Bâyezîd dönemine ait 906/1501 tarihli Ahkâm Defteri, haz: İlhan Şahin, Feridun Emecen, İstanbul 1994, hüküm 455.

BOA, Mühimme Defterleri, nr. 3, 5, 44, 90, 102, 105, 113.

Abdullah oğlu Hasan, “Temür Kutluğ Yarlığı”, TM., III (İstanbul 1934).

Akozan, Feridun, “Türk Han ve Kervansarayları”, Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri, Sayı I, İstanbul 1963.

Aykaç, Mehmet, Abbâsi Devleti’nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847), TTK, Ankara 1997.

Çadırcı, Musa, “Posta Teşkilâtı Kurulmadan Önce Osmanlı İmparatorluğu’nda Menzil-hâne ve Kiracıbaşılık”, VIII. Türk Tarih Kongresi (11-15 Ekim 1976), C. II, Ankara 1981.

Çadırcı, Musa, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara 1991.

Pakalın, Mehmed Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. II, III.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Zübde-i Vakayiât, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 1995.

[Ergin], Osman Nûrî, Mecelle-i Umûr-ı Belediyye, İstanbul 1338, C. I.

Eskin, Şekip, Posta, Telgraf ve Telefon Tarihi, Ankara 1942.

Evliyâ Çelebî, Seyâhat-nâme, C. V, İstanbul 1315, s. 13, 48, 77.

Mc Gowan, Bruce, “Osmanlı Avârız-Nüzül Teşekkülü”, VIII. Türk Tarih Kongresi (11-15 Ekim 1976), C. II, Ankara 1981, s. 1327-1331.

Gökbilgin, Tayyib, “Kanunî Sultan Süleyman Devri Müesseseler ve Teşkilâtına Işık Tutan Bursa Şer‘iyye Sicillerinden örnekler”, İsmail Hakkı Uzunçarşılı’ya Armağan, Ankara 1976.

Güçer, Lütfi, XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, İstanbul 1964.

Halaçoğlu, Yusuf, “Osmanlı İmparatorluğu’nda. Menzil Teşkilâtı Hakkında Bazı Mülâhazalar”, Osmanlı Araştırmaları. II, İstanbul 1981.

Halaçoğlu, Yusuf, Osmanlı İmparatorluğu’nda Menzil Teşkilâtı ve Yol Sistemi (basılmamış doçentlik tezi), İstanbul 1982, İÜ. Edebiyat Fakültesi Genel Kitaplığı, Tez nr. T. E. 32.

Halaçoğlu, Yusuf, XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı, Ankara 1991.

Harekât, İbrahim, “Berîd”, DİA, V, 498-501.

Heywood, Colin J., “The Ottoman Menzilhane and Ulak system in Rumeli in the eighteen century”, Social and Economic History of Turkey (1071-1920), Ankara 1980, p. 179-186.

KaşgarlI Mahmûd, Dîvân-ı Lugâti’t-Türk, C. I, çev. Besim Atalay, Ankara 1939.

Koçi Beg, Risâle, yayımlayan: A. Kemali Aksüt, İstanbul 1939.

Köprülü, M. Fuad, “Berîd”, İA, II.

Köprülü, M. Fuad, “Lutfî Paşa”, Türkiyat Mecmuası, I, İstanbul 1925, s. 119-150.

Kurdoğlu, Faik, Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, İstanbul 1938, s. 34.

Kütükoğlu, Mübahat S., “Lutfi Paşa Âsafnâmesi”, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan, İstanbul 1991.

Kütükoğlu, Mübahat S., “Osmanlı İktisadî Yapısı”, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, İstanbul 1994.

Lutfî Paşa, Tevârîh-i Âl-i Osmân, musahhih ve muhaşşî:’Âlî, İstanbul 1341.

Lutfî Paşa, Âsaf-nâme, (Hezarfen Hüseyin Efendi, Telhîsu’l-beyân fî kavânîn-i Âl-i Osmân, Bibl. Nationale (Paris) supl, Turc, Ms. 694’ün sonunda).

Milliyet Büyük Larousse, “Ulak”, C. XXIII.

Orhonlu, Cengiz, “Kervan ve Kervan yolları”, Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım, derleyen: Salih Özbaran, İzmir 1985.

Orhonlu, Cengiz, “Nehir Gemiciliği”, Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım, derleyen: Salih Özbaran, İzmir 1985.

Orhonlu, Cengiz, Osmanlı İmparatorluğu’nda Derbend Teşkilâtı, İstanbul 1967.

Özkaya, Yücel, Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık, Ankara 1977.

Özkaya, Yücel, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Ankara 1985.

Özkaya, Yücel, "XVIII. Yüzyılda Menzil-hâne Sorunu", DTCFD, XXVIII/3-4 (Ankara 1977), s. 339-368.

Râşid, Târih, C. IV, İstanbul 1282.

Sâhillioğlu, Halil (haz.), "Dördüncü Murad'ın Bağdad Seferi Menzilnamesi", Belgeler, II/3-4 (1965), s. 1-35).

Sâmî, Şâkir- Subhî, Târîh, İstanbul 1198, s. 68 a-b.

Sauvaget, J., La poste aux chevaux dans l'Empire des Mamelouks, Paris 1941.

Sertoğlu, Midhat, Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi, İstanbul 1958.

Slade, Adolphus, Kapdan Paşa, çev. Osman Öndeş, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1973 (Yukarıdaki eserinin diğer bir çevirisi).

Slade, Adolphus, Türkiye Seyahatnamesi, İngilizceden çeviren: Ali Rıza Seyfioğlu, [İstanbul 1945].

Slade, Adolphus, "Posta tatarı yola çıkarken enerji ve hayat doludur dönüşünde onu anası bile tanıyamaz", Tercüman, 5. 10. 1982 tarihli nüsha.

Spuler, Bertold, İran Moğolları, çev. C. Köprülü, Ankara 1957.

Süleyman Penah Efendi, "Mora İhtilâli tarhçesi veya Penah Efendi Mecmuası", Tarih Vesikaları, hazırlayan: Aziz Berker, C. II, sayı 11 (Şubat 1943), s. 387-391.

Şemseddîn Sâmî, Kãmûs-i Türkî, "menzil", "ulak", "tatar" mad.

Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, C. VI, s. 3931-3935.

Togan, Z. Velidi, Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1946.

Tongur, Hikmet, Türkiye'de Genel Kolluk Teşkil ve Görevlerinin gelişimi, Ankara 1946.

Turan, Şerafettin, “1560 tarihinde Anadolu’da yiyecek maddeleri fiatlarını gösteren bir İran elçilik heyeti masraf defteri”, DTCFD, XXII/3-4 (Ankara 1964), s. 273-294.

Uluçay, Çağatay, 18 ve 19. Yüzyılda Saruhan’da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri, İstanbul 1955.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, İstanbul 1941.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, Ankara 1948.

Yazıcı, Nesimî, “II. Mahmud döneminde Menzilhaneler: Ref‘-i menzil bedeli”, Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri (28-30 Haziran 1989), İstanbul 1990.

Yazıcı, Nesimî, “Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı”, OTAM, sayı 3 (Ocak 1992), s. 333-377.

Osmanlı Devleti'nin Demiryolu Siyaseti / Doç. Dr. Vahdettin Engin [s.462-469]

Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Dünyada Demiryolunun Ortaya Çıkışı

Demiryolunun bir ulaşım şekli olarak hizmete girmesi ilk defa İngiltere'de gerçekleşmiştir. Fakat bilinen manada demiryolu daha ortada yokken, Avrupa'nın çeşitli maden işletmelerinde ray kavramının mevcut olduğu görülmektedir. Hemen hemen XVI. yüzyılın ortalarından beri, ocaklardan çıkarılan madenler, tahtadan raylar üzerinde işletilen basit dekovillerle taşınıyordu. Daha sonra, 1770'li yıllarda, ilk defa İngiltere'de olmak üzere, madenlerde demir raylar kullanılmaya başlanmıştır.1

Sanayi inkılâbı süreci içinde süratli ulaşım araçlarına ihtiyaç duyulması, demiryolu fikrinin de gelişmesine vesile olmuştur. Böylece XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılın başlarında, buhar gücü ile çalışan lokomotiflerin ve bunların çektiği vagonların demir raylar üzerinde hareket ettirilmesi denemelerine girişilmiştir. Başlangıçta, çeşitli aksaklıklar ortaya çıkmakta, mesela raylar vagonların ağırlığını taşıyamamaktaydılar. Fakat zamanla güçlükler giderilmiş ve bugünkü bildiğimiz manada demiryolu, ilk defa İngiliz mühendis George Stephenson tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu çerçevede 1830 yılında Liverpool-Manchester arasında tren seferleri yapılmaya başlanmıştır.2

Demiryolunun Osmanlı Devleti'nin Gündemine Gelmesi ve İlk Yapılan Hatlar

İngiltere'deki gelişmeler kısa sürede diğer Avrupa ülkelerine yayılmıştır. Aynı kısa dönem içinde Osmanlı Devleti'nde de demiryolu yapımı gündeme gelmiştir. Fakat teşebbüsün daha çok İngiliz kaynaklı olduğu görülmektedir. Çünkü, Hindistan gibi zengin hammadde kaynaklarına sahip bir sömürgesi olan İngiltere için, buraya giden yolu kısaltmak ve güven içinde bulundurmak, adeta

geleneksel hale gelmiş bir politika idi. İşte demiryolu, bu konuda önemli avantajlar getiriyordu.

O çerçeve içinde; İngiliz Albayı Chesney, 1830'lu yıllarda bir proje geliştirmiştir. Buna göre, İskenderun ile Birecik arasıda bir demiryolu hattı yapılması öngörülmektedir. Birecik'ten itibaren ise, ulaşım Fırat nehri üzerinden gerçekleşecek ve Basra'ya ulaşılmış olacaktır. Tabii bunun için her şeyden önce Fırat'ın ulaşıma elverişli olması gerekmektedir. Chesney bunun için Fırat nehri üzerinde gemi seferleri düzenlemiş, fakat denemesi başarısız olmuştur. Neticede, İskenderun-Birecik demiryolu hattı da düşünce safhasında kalan bir proje niteliğinden öteye gidememiştir.3

Bu ilk teşebbüs 1836 yılında yapıldığına göre, demek ki Avrupa'da ortaya çıkışından çok kısa bir süre sonra, demiryolu Osmanlı Devleti'nin gündemine de girmiş olmaktadır. Esas itibariyle, burada inisiyatifin İngilizlerin elinde olduğu ve kendi işlerine yarayacak bir projeyi gerçekleştirmek istedikleri anlaşılmakla beraber, Osmanlı Devleti'nin de konuya hiç uzak olmadığını görmekteyiz. O yıllarda Tanzimat sürecine, yani Batı ile bütünleşme çabası içine girmiş olan Osmanlı devlet adamları, Avrupa'da ortaya çıkan demiryolu ulaşımı ile yakından ilgileniyorlardı. Zaten Avrupa müesseseleri Osmanlı Devleti'ne aktarılmaya başlandığına göre, demiryolunun da ülkeye getirilmesi gayet tabii bir olay idi.

Fakat Osmanlı devlet adamlarının bu ilgilerini, elbette sadece Tanzimat prensipleri ile izah etmek söz konusu olamaz. Demiryolu, ortaya çıktığı andan itibaren ulaştırma alanında tam anlamıyla bir ihtilal meydana getirmiş, mesafeleri büyük oranda kısaltmıştı. Eskiden kervanların günlerce süren seyahatleri, bir anda saatler seviyesine iniyordu. Dolayısı ile bu yönüyle demiryolu zaten kendini kabul ettiriyordu.

Osmanlı padişahları ve devlet adamları demiryoluna çok büyük ilgi gösterdiler. Sultan Abdülmecit (1839-1861) saray duvarına tren resmi asıyor ve özel doktoruna bu resmi göstererek "Ülkemde bu trenlerden bulunması en büyük arzumdur" diyordu.4 Aynı padişah, 1855 yılında devlet adamlarına hitaben yaptığı bir konuşmada, dış

borç almamak için çok gayret gösterildiğini, ama sonuçta buna mecbur kalındığını vurgulayarak artık borçların ödenmesi ve ülkenin kalkınması için demiryolları yapmanın bir zaruret haline geldiğini ifade ediyordu.5 Halefi Sultan Abdülaziz (1861-1876) ise, tren yolu hattının saray bahçesinden geçmesi söz konusu olduğunda, “Memleketime demiryolu yapılsın da isterse sırtımdan geçsin, razıyım” demek suretiyle demiryoluna verdiği büyük önemi göstermiş oluyordu.6 Yine dönemin önde gelen devlet adamlarından Fuat Paşa, özel sohbetlerinde, hükümetin vazgeçilmez görevinin demiryolu yapmak olduğunu, Avrupa ülkeleri kadar demiryoluna sahip olunduğunda, dünyanın önde gelen devletleri arasına girileceğini belirtiyordu. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Nitekim, benzer düşünceleri Âli ve Sadık Rıfat Paşaların da dile getirdiğini görmekteyiz.

Osmanlı Devleti, demiryoluna böyle sıcak baktığına göre, imkanlar oluştuğunda harekete geçmeye de kararlıdır. Fakat bu sırada Mısır’da bir gelişme olur. Hindistan yolunu kısaltma niyetlerinden hiçbir zaman vazgeçmeyen İngiltere, daha önceki Chesney projesi gerçekleşmeyince, bu defa başka bir teşebbüste bulunuyor ve Mısır Valisi Abbas Paşa’dan, İskenderiye-Kahire arasında demiryolu yapma imtiyazını alıyordu. Osmanlı Devleti ise demiryoluna gayet müspet yaklaşmakla beraber, bu hadiseye tepki göstererek verilen imtiyazı tanımadığını ilan etti. Çünkü, Abbas Paşa devletin bir valisi idi ve kendi başına yabancılara imtiyaz verme hakkı yoktu. Eğer böyle bir işe girişecekse, önce Padişah’tan izin almak zorundaydı.7

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti, Mısır valisinin başına buyruk hareket etmesine sert ve kararlı bir şekilde karşı çıkmıştır. 1851 yılında meydana gelen bu hadise karşısında gösterilen tavırda, esas itibariyle bir başka düşünce daha bulunmaktadır. Devlet, ülkede demiryolu yapmaya kararlıdır; ama bunu yabancılara imtiyaz vererek değil, bizzat kendi imkanlarıyla gerçekleştirmek istemektedir. Ne var ki, bu noktada iki önemli açmazla karşılaşılır. Her şeyden önce demiryolunu yapacak teknik elemanlar ülkede mevcut değildir. Daha da önemlisi, oldukça pahalı bir yatırım olan demiryolu yapımına

ayrılacak sermaye bulunmamaktadır. Dolayısı ile demiryolu yaptırmak için yabancı şirketlere başvurmak kaçınılmaz görünmektedir. Bu arada Mısır Valisi Abbas Paşa da izinsiz demiryolu yaptıramayacağını anlayarak, Sultan Addülmecit'ten müsaade istemek zorunda kalmıştır. Bu tavır değişikliği üzerine kendisine gerekli izin verilmiştir. Böylece 1851-1856 yılları arasında, İskenderiye-Kahire demiryolu İngilizler tarafından yapılmıştır.8 211 kilometrelik bu hat aynı zamanda Osmanlı toprakları üzerinde inşa edilen ilk demiryolu olmuştur.

1850'li yılların ilk dönemi, Osmanlı Devleti ve müttefikleri ile Rusya arasındaki Kırım Savaşı'na sahne olmuştu. Bu vesile ile müttefik olarak İstanbul'a gelen İngiliz ve Fransız askerlerinin, Haydarpaşa-Fenerbahçe arasında geçici bir demiryolu kurdukları bilinmektedir.9 Osmanlı Devleti'nin demiryolu yapımında ciddi adımlar atabilmesi için ise, savaş halinin sona ermesini beklemek gerekmiştir. Bu çerçeve içinde 1855 Ekimi'nde, Osmanlı hükümeti basın aracılığı ile Avrupa sermaye çevrelerine bir çağrıda bulunmuştur. Çağrıda, İstanbul-Belgrat arasında kurulması düşünülen demiryolu hattı için Avrupa'nın tecrübe ve sermayesine ihtiyaç duyulduğu, ilgileneceklere gerekli kolaylığın gösterileceği bildirilmiştir.10

Osmanlı Devleti'nin işe Rumeli'den başlamak istemesi, tesadüfen alınan bir karar değildir. Bu yıllarda Balkanlar'da karışıklıkların başladığı göz önünde bulundurulursa, bunların bastırılabilmesi konusunda demiryolunun sağlayacağı avantajlar, devlet adamlarına cazip gelmiştir. Çünkü, trenlerle sevk edilecek askeri birlikler süratle isyan mıntıkasına ulaşabilecek ve böylece isyanın bastırılması kolaylaşacaktır. Ayrıca herhangi bir savaş sırasında da, birlikler sınır boylarına süratle gönderilebileceklerdir. Yine bu yıllarda, Avrupa ile siyasi birlik sağlanması görüşü çok revaçtadır ve Avrupa ile demiryolu bağlantısının bu hedefe varmayı hızlandıracağına inanılmaktadır. Öte yandan, ülkenin ekonomik durumu Kırım Savaşı sebebiyle iyice kötüleşmiştir. Demiryolu yatırımının, milli ekonominin

tekrar rayına oturtulmasında önemli avantajlar sağlayacağı düşünülmektedir.11

Bütün bunlar bir araya gelince, Osmanlı Devleti'nin demiryolu konusuna ne kadar önem verdiğini gözlemek mümkün olmaktadır. Devletin demiryolu yapma konusundaki hareket noktasını ise İstanbul ile Balkanlar ve Avrupa'yı birbirine bağlamak amacıyla Rumeli'de yapılması düşünülen hat oluşturmuştur. Bu hat yaklaşık 2000 kilometre olacaktır ve gerçekleşmesi için de büyük çapta sermayeye ihtiyaç duyulmaktadır. Böyle büyük bir yatırıma kalkışmakla aynı zamanda şu husus da vurgulanmış olmaktadır: Rumeli'ye zamanla elden çıkacağı düşünülen bir bölge olarak değil, aksine devletin en önemli kaynaklarının aktarıldığı bir vatan toprağı gözüyle bakılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin demiryolu konusundaki kararlı tutumu Avrupa sermaye çevrelerini de harekete geçirmiştir. Fakat yabancı devletler ve şirketler ilk safhada belirli bir tereddüt içindedirler. Yapacakları masrafın karşılığını alamayacakları inancındadırlar. Dolayısı ile bu tarz büyük çaplı yatırımlara girmekten kaçınmışlardır. Bununla beraber, demiryolunun getireceği ticari avantajları göz önünde bulunduran İngiltere, Osmanlı ülkesinde küçük çaplı bazı yatırımlara girmekten geri kalmamıştır. Bu çerçevede İngiltere, Batı Anadolu ve Balkanlar'ın tarım potansiyeli yüksek bölgelerinde, denizle bağlantılı demiryolu hatları yapabilmek için çeşitli dönemlerde Osmanlı Devleti'nden imtiyaz talep etmiştir. Söz konusu taleplerin Osmanlı devlet adamlarınca da uygun görülmesi üzerine gerekli imtiyazlar verilmiş ve İngiltere küçük çaplı bazı hatları inşa etmiştir. Buna göre, 1856-1860 döneminde gerçekleştirilen 66 kilometrelik Köstence-Çernavoda demiryolu, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin Rumeli topraklarında inşa edilen ilk demiryolu olmuştur.12 Bilahare, 1863-1866 yılları arasında, 224 kilometrelik Varna-Rusçuk hattı yine İngiliz sermayesi ile gerçekleştirilmiştir.13 İngilizler aynı amaç doğrultusunda, Anadolu topraklarındaki ilk hatlar olarak, 1856-1866 yılları arasında 130 kilometrelik İzmir-Aydın ve 93 kilometrelik İzmir-Kasaba (Turgutlu) demiryollarını yapmışlardır.14 Bu hatlar İzmir, Varna, Rusçuk gibi liman şehirlerinin hinterlantları ile

olan irtibatını sağlamış ve bu suretle tarımsal ürünlerin limanlara taşınması konusunda önemli bir kolaylık sağlanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin kendi inisiyatifi ile gerçekleştirdiği ilk büyük çaplı hat Rumeli Demiryolları olmuştur. Esas itibari ile 1855 yılından itibaren bu hattı yapmaya çalışan devlet, ancak 1869 yılında, Baron Hirş adlı Yahudi bir bankere imtiyaz vermek suretiyle icraata geçebilmiştir. Osmanlı Devleti daha önceki başarısız teşebbüslerin de etkisi ile her türlü fedakârlığı göze alacak tarzda hareket etmiştir. Böyle olduğu içindir ki, kurnaz bir insan olan Baron Hirş, fırsattan en iyi şekilde faydalanarak devleti ağır mali yükler altına sokan birçok oyuna girişmiş, mukavelelerdeki boşlukları değerlendirerek, devlet hazinesini soyma derecesine varan maddi çıkarlar sağlamıştır. Rumeli Demiryolları, İstanbul'dan başlamak üzere Edirne-Sofya-Belgrat istikametini takip ederek Avrupa hatları ile birleşecekti. Diğer bir hat ise Selânik'ten Bosna-Hersek'e kadar uzanacak, buradan Avusturya demiryolları ile bağlantı kuracaktı. Bu hatların birbirleri arasında bağlantıları olacağı gibi, denizle bağlantı açısından bir kol Dedeağaç'a uzanacak, diğer bir kol ise Karadeniz sahilindeki Burgaz Limanı'na gidecekti.15 Toplam uzunlukları 2000 kilometreyi bulacak bu hatlar imtiyaz sahibi Baron Hirş'in suistimalleri yüzünden bitirilememiş, sonradan yapılan çeşitli mukavele değişiklikleri ile 1279 kilometre olarak tamamlanmış ve 1875 yılına kadar peyderpey hizmete girmiştir.16 Bu arada asıl hedeflerden biri olan Avrupa hatları ile bağlantı sağlanması da gerçekleştirilememiştir.17

Demiryollarında Devletçilik Dönemi

Osmanlı Devleti'nin Baron Hirş'le geçirmiş olduğu tecrübe, yabancı şirketlere olan güveni tabii olarak sarsmıştır. Bununla beraber ülkede demiryolu yapma ihtiyacı ve şevki devam etmektedir. Öyleyse, 1850'lerin başında olduğu gibi, devlet kendi imkanlarını kullanma düşüncesine geri döner. Sultan Abdülaziz, 1871 yılında bir irade yayınlayarak, ülkenin Asya topraklarını demiryolu ağı ile donatma kararlılığını belirtir. Gerçekleştirilmek istenen bu ağın ana hattını İstanbul-Bağdat demiryolu teşkil edecektir.18 Teknik konularda bilgisine başvurulmak üzere, Alman mühendis Wilhelm von Pressel ülkeye getirilir. Pressel bir proje hazırlayarak,

İstanbul’dan başlayıp Bağdat ve Basra’ya ulaşacak, ayrıca çeşitli kollarla Akdeniz ve Karadeniz’e bağlantı kuracak demiryolları yapımını teklif etmiştir.

Bu çerçeve içinde, ilk planda Haydarpaşa-İzmit ve Mudanya-Bursa arasında devlet imkanları ile demiryolu yapma çalışmaları başlamıştır.

1872 yılının Eylül ayına gelindiğinde ülkede işlemekte olan demiryollarının uzunluğu 788 kilometreye ulaşmıştır ve birçoğunun inşaatı da sürmektedir. O ana kadar, demiryolları ile Nafia Nezareti’nin Turuk ve Maabir (Yollar ve Köprüler) Dairesi ilgilenmekteydi. Fakat demiryollarının çoğalması, bunlarla ilgili muamelelerin de artmasına sebep olmuş ve yeni bir idareye ihtiyaç baş göstermiştir. İşte bu ihtiyacın giderilmesi amacıyla, 24 Eylül 1872 tarihinde, Nafia Nezaret’i bünyesinde, Demiryollar İdaresi adıyla yeni bir daire teşekkül ettirilmiştir.19 Bu tarihten itibaren ülkedeki demiryolu yapımı ve işletmesi ile ilgili konuları artık bu daire takip edecektir.

Osmanlı Devleti demiryollarında devlet teşebbüsü uygulama girişimlerinde başarılı olamamıştır. Gerek sermaye yetersizliği gerekse demiryolu inşaat ve işletmesinde kullanılacak teknik elemanlara sahip olunamaması devletin bu alandaki başarısını engellemiştir. Dolayısıyla Bağdat’a kadar uzaması düşünülen hattın ancak Haydarpaşa-İzmit arasındaki 91 kilometrelik kısmı, 1871-1873 yılları arasında bitirilip işletmeye açılabilmiş,20 Mudanya-Bursa ile diğer hatlar ise yarım kalmıştır.

Devlet tarafından yaptırılan hatlarda başarısızlığa uğranılması üzerine, Sultan Abdülaziz 18 Ağustos 1875 tarihli irade ile Anadolu ve Rumeli’de o ana kadar yapılmış olan çalışmaların durumu ve bunlara harcanan para ile bitirilememiş yolların kilometresi başına düşen miktarın araştırılmasını istemiştir.21

Yapılan inceleme ve hesaplamalar sonucunda, Anadolu ve Rumeli’de yapılmakta olup, çoğunluğu yarım kalmış demiryolları için hazinenin yaptığı harcamanın 2.400.000 altına ulaştığı anlaşılmıştır. Bu miktar harcama sonunda ancak Haydarpaşa-İzmit hattı

tamamlanabilmiş, diğerleri bitmemiş bir şekilde terkedilmiştir. Haydarpaşa-İzmit için, yürür aksam dahil, kilometre başına 160.000 frank, İzmit'ten ileri doğru inşa edilip yarım kalan kısmın kilometresi başına 112.700 frank, Mudanya-Bursa arasında bitirilemeyen hattın kilometresi başına 114.000 frank harcanmıştır. Rumeli tarafına gelince, Belova'dan Sofya'ya yapılmakta olup pek çok noksanı bulunan hattın, satın alınan demir çubukları ile diğer alât ve edevatı dahil, kilometre başına masrafı 158.000 frank olmuştur. Sofya'dan Köstendil'e doğru başlanılıp pek az yerleri yapılabilen hattın her kilometresine 87.400 frank harcanmıştır.22 Görüldüğü üzere zorlukla da olsa bitirilebilen Haydarpaşa-İzmit hattının kilometresine 160.000 frank harcandığı halde, tamamlanamayan Sofya-Köstendil hattı için kilometre başına 158.000 frank harcanmıştır. Yapılan bu masraflar çok önemli rakamlar olup, bilgisizlik ve tecrübesizlik sebebiyle, devletin ne derece ağır kayıplara girdiğini açık bir şekilde gözler önüne sermektedir.

Demiryolu inşaatlarının sürdüğü yıllarda dış borçlanma süreci de bütün hızıyla devam etmiştir. Alınan borçlar üretime yönelik yatırımlarda kullanılamadığından giderek artan bir ekonomik açmaz içine düşülmüştür. Dolayısı ile devlet, demiryollarına kaynak ayırabilecek gücü kaybetmiştir. Zaten bir süre sonra ekonomisi tıkanma noktasına geldiği için borçlarını ödeyemeyeceğini, yani iflasını ilan edecektir.23 Arkasından çıkan Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878) sebebiyle ülke güvenliği ön plana çıktığından, demiryolları unutulmaya yüz tutacaktır.

1856-1875 yılları arasında demiryolları üzerinde önemle durulduğu halde, beklenen netice alınamamıştır. Devlet'in demiryolu yapma gayretleri sermayesizlik sebebiyle akamete uğrarken, yabancılara verilen imtiyazlar da şirket sahiplerinin aşırı kâr hırsından dolayı devleti zarara uğratmıştır. Bu dönemde demiryollarına verilen önemin bir göstergesi olarak, alınan dış borçların yatırımlarda kullanılan %14'ünün hemen tamamının demiryollarına harcandığını24 belirtmekte fayda vardır.

II. Abdülhamid Dönemi'nde Osmanlı Demiryolları

1875 yılında baş gösteren mali buhran ve akabinde çıkan Osmanlı-Rus Savaşı, demiryolları yatırımlarını bir süre geri plana itmişti. 1881 yılına gelindiğinde, borçlarını ödeyemeyeceğini ilan etmiş olan Osmanlı Devleti'nden alacaklarını koparmak maksadıyla yabancı devletler temsilcilerinden oluşan Düyun-ı Umumiye İdaresi kurulmuştur. Bu adım atılırken, Osmanlı borçlarının yarısından çoğu silinmiştir ama, kalan borçların ödenmesi için, devlet gelirlerinden önemli bir kısmının kontrolü Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne bırakılmıştır.25

Düyun-ı Umumiye'nin faaliyete geçmesinden sonra, yabancı şirketler Osmanlı demiryolları ile tekrar ilgilenmeye ve çeşitli imtiyaz talepleri ile ortaya çıkmaya başlamışlardır. Bu dönemde, Osmanlı Devleti'nin başında, 1876 yılında tahta çıkmış bulunan II. Abdülhamid vardır. II. Abdülhamid kendisinden önceki padişahlar gibi demiryolu yatırımlarına büyük önem vermektedir. Ona göre: "Demiryoluna gerçekten çok ihtiyaç vardır. Yeni hatlar yapılmakla, halkın refah seviyesi artacaktır. Ayrıca demiryollarının askeri birliklerin çabuk hareketini temin bakımından stratejik önemi vardır. Fakat sınır bölgelerine yapılacak demiryollarının, düşmanın ülkemizi istila etmesini kolaylaştıracağını da göz önünde bulundurmak ve bu konuda ihtiyatlı olmak lazımdır."26 Benzer düşünceye sahip olarak Nafia Nazırı Hasan Fehmi Paşa da, 1880 yılında hazırlamış olduğu geniş kapsamlı bir raporda, demiryollarına olan ihtiyacı vurgulamış ve bunun için Avrupa sermayesine gerek duyulduğunu belirtmiştir.27

Avrupalı yatırımcıların yeni demiryolları yapma teklifleri değerlendirilmeye alınırken, geçmişin kötü izleri hafızalardan tam olarak silinmemiştir. Fakat devletin imkanları yetersiz olduğundan, tekrar yabancı sermayedarlara imtiyaz verilmesi mecburiyeti doğmuştur. Yeni imtiyazlarda çoğunlukla kilometre garantisi sistemi uygulanmıştır. Buna göre, Osmanlı Devleti demiryolunu yapacak şirkete kilometre başına belirli bir geliri garanti ediyordu. Eğer işletme sonucu o miktara ulaşılamazsa aradaki farkı devlet ödeyecekti. Demiryolu imtiyazları çoğunlukla 99 yılı kapsayacak bir süre için verilmekteydi.

Bu çerçeve içinde gerçekleştirilen hamlelerle, II. Abdülhamid Dönemi'nde demiryolu yapımının hız kazandığı görülmektedir. Verilen imtiyazlarda, Suriye ve Ege bölgesindeki bazı hatlar dışında, Almanların ağırlığı hissedilmektedir. Çünkü Osmanlı Devleti'ndeki siyasi konjonktürün ibresi Almanya'ya dönmüş bulunmaktadır. Sultan II. Abdülhamid, uygulamış olduğu politika gereği, ülkede Müslümanların yaşadıkları bölgeleri elinde tutmaya gayret ediyordu. Buna karşılık İngiltere, Fransa, Avusturya, Rusya ve İtalya gibi büyük devletlerin çeşitli şekillerde aynı bölgeleri hedef almaları yüzünden, mezkur devletlere karşı büyük bir güvensizlik oluşmuştu. Osmanlı toprakları üzerinde herhangi bir talebi olmayan tek büyük ülke Almanya gibi görünüyordu.28 Sultan II. Abdülhamid de o kanaatteydi. Dolayısı ile demiryolu için verilen imtiyazlarda genellikle Almanlar avantajlı çıkmışlardır. Bununla beraber Hasan Fehmi Paşa'nın layihasında belirttiği gibi, tek bir yabancı ülkeye bağımlı kalmamak için, İngiltere ve Fransa da demiryolu imtiyazlarından pay almışlardır. Bu ülkeler, demiryolu yapımı için imtiyaz talep ederken, kendilerine özgü birtakım gerekçelerle hareket etmişlerdir. Bu çerçevede İngiltere Hindistan yolunu kısaltacak girişimler üzerinde yoğunlaşmış, Fransa mali spekülasyonlara ve kazanç temin etmeye yönelmiş Almanya ise kıtasal yayılma politikasını destekleyecek yatırımlara ağırlık vermiştir.29

II. Abdülhamid ve hemen akabinde II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında inşa edilen (Bağdat ve Hicaz dışında) demiryollarını şu şekilde sıralayabiliriz.

Alman Sermayesi ile Yapılanlar

Selanik-Manastır demiryolu: 219 kilometre olarak 1890-1894 yılları arasında inşa edilmiştir.30

Babaeski-Kırklareli demiryolu: 46 kilometre, 1911-1913 yılları arasında yapılmıştır.

Anadolu demiryolları: İzmit-Ankara, 1888-1890 yılları arasında 486 kilometre olarak yapılmıştır. Eskişehir-Konya, 445 kilometre, 1893-1896 yılları arası inşa edilmiştir. Arifiye-Adapazarı, 1899 yılında yapılmış olup 9 kilometre uzunluğundadır.

Fransız Sermayesi ile Yapılanlar

Dersaadet-Selanik İltisak hattı: 508 kilometre olarak 1892-1896 yılları arasında yapılmıştır;31

Suriye hatları: Yafa-Kudüs 87 kilometre, 1889-1892 yılları arası. Beyrut-Şam-Müzeyrib 258 kilometre, 1892-1894 yılları arası. Riyad-Halep 332 kilometre, 1900-1906 yılları arası. Trablusşam-Humus 102 kilometre 1909-1911 yılları arası.

Mudanya-Bursa: 41 kilometre 1891-1892 yılları arası.

İngiliz Sermayesi ile Yapılanlar

İzmir-Aydın temdit hatları: Aydın-Dinar-Eğridir 342 kilometre, 1879-1912 yılları arası. Tire-Ödemiş-Çivril 137 kilometre 1883-1911 yılları arası.

İzmir-Kasaba (Turgutlu) temdit hatları (bu hatlar öncelikle İngilizler tarafından yapılmış daha sonra Fransa tarafından satın alınmak suretiyle inşaat devam ettirilmiştir): Kasaba-Alaşehir 76 kilometre, 1885-1886 yılları arası. Manisa-Soma 92 kilometre, 1888-1890 yılları arası. Alaşehir-Afyon 252 kilometre, 1894-1896 yılları arası. Soma-Bandırma 184 kilometre 1888-1890 yılları arası.

Mersin-Adana 67 kilometre, 1884-1886 yılları arası (daha sonra Almanlar tarafından satın alınmıştır).32

Bağdat Demiryolu

Bağdat demiryolu imtiyazı, uzun süre milletler arası tartışmalara sahne olduktan sonra, siyasi konjonktürün de etkisi ile, Almanlara verilmiştir. Almanya II. Wilhelm’in imparator olmasıyla, 1888 yılından itibaren, Bismark tarafından sürdürülen statükocu politikalardan vazgeçip “weltpolitik” adını verdiği yayılmacı bir siyaset gütmeye başladı. Bunun en önemli nedeni Almanya’nın hammadde ve pazar bulma konusunda diğer Avrupa devletlerinin gerisinde kalmasıydı. Aynı dönemde, Osmanlı Devleti açısından konuya yaklaşıldığında, Almanya Osmanlı toprakları üzerinde henüz herhangi bir talebi olmayan tek Avrupalı büyük ülke konumunda idi. Bu gerekçeler iki ülke arasında yakınlaşmanın sebebi oldu.33 Almanlar öncelikle, Haydarpaşa’dan Ankara ve Konya’ya uzanan

Anadolu demiryolları imtiyazını aldılar ve Wüttenberglsche Vereinsbank Müdürü Alfred Kaulla tarafından yapım gerçekleştirildi. Böylece Sultan Abdülaziz'in 1871 yılında yapılmasını düşündüğü Bağdat hattının ilk adımları atılmış oluyordu. Dolayısı ile Anadolu demiryolları hattının Bağdat'a kadar uzatılması fikri tekrar gündeme geldi.

Almanlar bu hattın yapımını gerçekleştirmek istiyorlardı. Fakat Rusya, İngiltere ve Fransa bu projeye karşı çıktılar. Rusya'nın muhalefetini engellemek için hattın güzergahı güneye kaydırıldı. İngiltere'nin Mısır'daki askeri varlığını arttırmasına göz yumuldu. Fransa'ya ise İzmir-Kasaba hattının Alaşehir'den Afyon'a kadar uzatılması imtiyazı verilince bu iki ülkenin Bağdat hattına karşı çıkışı da önlenmiş oldu.34 Bundan sonra Almanlarla imtiyaz mukaveleleri yapıldı. Bu anlaşmaların yapımı karışık birçok safhanın aşılmasından sonra gerçekleşti ve 5 Mart 1903 tarihinde kesin imtiyaz anlaşması yapıldı.

Bunun hemen akabinde, Konya'dan başlamak üzere arazi yapısı müsait olan 200 kilometrelik bir hat çabucak inşa edildi.35 Fakat uzun bir süre çalışmalara ara verilmek zorunda kalındıktan sonra 1914 yılında bazı noksanlarla da olsa inşaat tamamlandı. Özellikle Pozantı'da sonra Toroslar'ı aşacak tünelin yapılamamış olması direkt bir bağlantıyı engellemişti. İkinci bir kesinti de Amanos Dağları'nın aşılamamış olmasından dolayı meydana geliyordu.
Bağdat demiryolu tamamlanabilen hatları ile şu şekilde idi:

Konya-Ulukışla 291 km

Durak-Mamure 115 km

Toprakkale-İskenderun 59 km

İslahiye-Resulayn 453 km

Bağdat-Samarra 119 km

Hamidiye Hicaz Demiryolu

Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde, çok önemsenmesi gereken bir faaliyet olarak, Hamidiye Hicaz demiryolunu da kaydetmek gerekir. Hicaz demiryolu, dünya Müslümanlarının emperyalist

güçlere karşı direniş ve dayanışmasının bir sembolü olmuştur. II. Abdülhamid, İttihad-ı İslâm fikrini pekiştirecek bir proje olarak, 1900 yılında Hamidiye Hicaz demiryolunun yapılması konusundaki iradesini yayınlamıştır. Buna göre, demiryolu Müslümanlarca finanse edilecek, Müslüman mühendislerce gerçekleştirilecek, mukaddes beldeleri ziyaret edecek hacıların hizmetine sunulacak ve bütün İslâm aleminin gurur kaynağı olacaktır.

Osmanlı Devleti'nin, Batı tekniği ve sermayesine baş vurmadan demiryolu yapma teşebbüsü, Avrupalılar tarafından alaycı ifadelerle karşılanmıştır. Fakat II. Abdülhamid'in konu ile bizzat ilgilenmesi, yapılan çalışmaları her gün bilgi alarak takip etmesi sonucu, Hamidiye Hicaz demiryolu 1908 yılında bitirilerek Padişahın tahta çıkışının 32. yıl dönümünde Medine'ye ulaşmış ve hizmete girmiştir. İnşaata bütün dünya Müslümanları (özellikle Hint ve Mısır) bağış yoluyla katkıda bulunmuşlardır. Maliyeti düşürmek için, inşaatta Osmanlı askerleri çalışmışlardır. Tamamen yerli kaynaklar ve yerli iş gücü ile gerçekleştirilen Hicaz demiryolu, Avrupalılarca yapılanlara göre üçte bir oranında daha hızlı bitirilmiş, maliyeti yarı yarıya ucuz olmuş ve aradan elli yıl geçtikten sonra dahi tamirsiz çalışabilecek vaziyette bulunmasıyla kalitesinin de bir hayli yüksek olduğu görülmüştür.36

Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde devlet imkanları yanında, büyük çoğunluğu Alman sermayesi ile olmak üzere toplam 5792 kilometre demiryolu yapılmıştır. II. Meşrutiyet Dönemi'nde (1908-1918) daha çok askeri amaçlı demiryolları üzerinde durulmuş, bu arada Bağdat demiryolunun kalan bölümleri tamamlanmaya çalışılmıştır. Osmanlı Devleti'nde baştan itibaren yapılan demiryollarının toplam uzunluğu 8334 kilometredir. Bunlardan 4138 kilometresi bugünkü sınırlarımız dahilinde kalarak Türkiye Cumhuriyeti'ne intikal etmiştir.

Dünden Bugüne Birkaç Küçük Mukayese

Osmanlı Devleti demiryoluna büyük önem vermekle birlikte, sermayesizlik ve teknik yetersizlik gibi iki handikabı aşamamıştır. Bundan dolayı yabancı şirketlerin kâr hırslarını ve kilometre

garantisini arttırmak için demiryolu güzergahına uzun kıvrımlar çizdirmek şeklindeki kanuni yolsuzluklarına göz yummak zorunda kalmıştır. Ancak, Osmanlı Devleti'nin demiryolu politikasını bir bütün içinde değerlendirdiğimizde, artılarının eksilerinden fazla olduğunu görürüz. Her şeyden önce çağın teknolojik gelişmelerinden geri kalmamak için olağanüstü gayret ve fedakârlık gösterilmiştir. Yabancı şirketlere birçok taviz verildiği doğrudur. Ama netice itibariyle ülkede demiryolu yapılmış olmaktadır ve devlet de bundan kazançlı çıkmaktadır.

Bir örnek vermek gerekirse, 1889-1911 yılları arasında, yabancı şirketlere 194 milyon kuruş kilometre garantisi ödendiği halde, aynı devrede aşar tahsilatının 254 milyon kuruşa yükselmesi sebebiyle, devletin 60 milyon kuruşluk bir menfaat sağladığı görülmektedir.

Yine benzer şekilde, demiryolunun geçtiği bölgelerde zirai üretim iki misli civarında artmıştır.37 Şu hususu da vurgulamak gerekir ki, mecbur kalındığı için şirketlere tanınan birtakım ekonomik imtiyazlar dışında, yabancıların müstemlekeci tutumları söz konusu olduğundan büyük bir hassasiyetle meselenin üzerine gidildiği anlaşılmaktadır. Bu hususu teyit edici bir örnek olarak, II. Abdülhamid'in, ecnebi şirketlerin demiryolu güzergahı üzerinde lüzumundan fazla arazi istimlak ettikleri hususunda hükümete yapmış olduğu uyarıyı gösterebiliriz. Padişah, söz konusu arazilere yabancıların yerleştirilmelerinin ihtimal dahilinde bulunduğunu bu gelişmenin önlenmesi gerektiğini hükümete bildirmiş ve lüzumlu tedbirleri aldırmıştır. Yine II. Abdülhamid, Bağdat demiryolu sözleşmesine eklettiği gizli bir madde ile, yabancı devlet vatandaşlarının demiryolu boyunca iskana teşvik edilmelerini yasaklamıştır.38 Padişah bu arazileri yabancılara yasaklarken bir başka uygulama daha yapıyor ve Balkanlar'dan göçmen olarak gelen Müslümanları buralara yerleştirme politikasını hayata geçiriyordu.39

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti, hatasıyla sevabıyla bir demiryolu politikasına sahip olmuş ve bunu uygulamıştır. Aynı politikanın bugünün Türkiyesi için geçerli olduğunu söylemeyebilmek mümkün değildir. Gerçekten de, Cumhuriyet'in ilk yılları hariç,

Türkiye demiryollarını her zaman ihmal etmiş ve adeta görmezlikten gelmiştir. Bu konuyu teyit için birkaç rakam vermek yeterli olacaktır.

Daha önce belirttiğimiz üzere, Osmanlı Devleti'nden, bugünkü sınırlarımız içinde, Türkiye Cumhuriyeti'ne 4138 kilometre demiryolu kalmıştır. Bu rakam 1940 yılında 7381 kilometreyi, 1950'de 7671 kilometreyi bulmuştur. Günümüzde ise mevcut demiryolu ağının uzunluğu 8430 kilometredir.40 Bu rakamlar arasında bir mukayese yapacak olursak, Osmanlı döneminin bütününde 8.334 kilometre demiryolu yapıldığına göre, beher yıl başına 147 kilometre düşmektedir. Sadece II. Abdülhamid Dönemi temel alındığında, yılda 175 kilometre demiryolu yapıldığı görülür. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında ülke genelini demir ağlarla örmeye yönelik bir politika uygulandığını biliyoruz. Bu çerçevede 1923'den 1940'a, 17 yıllık bir süre içinde, eski hatlara ilave olarak 3243 kilometre yeni demiryolu inşa edilmiştir ki bunun anlamı, yılda ortalama 190 kilometre demiryolu yapıldığıdır. 1940'lı yıllardan sonra ise ülkemizde demiryolları tam anlamıyla ihmale uğramıştır. Günümüzde de bu ihmal devam etmektedir. 79 yıllık Cumhuriyet döneminin bütününü ele alarak yapılacak bir hesaplamada, beher yıl başına inşa edilen demiryolu hatlarının ortalama 54 kilometre olduğu görülür.

Bu rakam, 147 kilometre olan Osmanlı dönemi ortalamasının bir hayli altında kalmaktadır ve 1940 sonrasının ihmale uğramışlığını açık bir şekilde gözler önüne sermektedir.

Son söz olarak denilebilir ki, petrol kaynakları kıt bir ülke olan Türkiye, ekonomik alanda dışa bağımlılığını azaltmak için demiryollarına önem vermek zorundadır.

1 Pierre Devaux, Les Chemins de Fer, Paris 1960, s. 8-9.

2 J. Pecheux, La Naissance du Rail Européen en 1800-1850, Paris 1970, s. 38; Marvin L. Fair-Ernest W. Williams Jr., Economics

of Trasportation, New York 1959, s. 62.

3 Mübahat S. Kütükoğlu, Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münasebetleri, Ankara 1974, s. 78; Cengiz Orhonlu-Turgut Işıksal, “Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat”, Tarih Dergisi, yıl 1963, no. 17-19, s. 101.

4 Mithat Sertoğlu, “Türkiye’de İlk Tren”, Demiryol, yıl 1964, sayı 456-457, s. 6.

5 Ahmed Cevdet Paşa, Ma’rûzât, yayına hazırlayan Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980, s. 7.

6 Sait Toydemir, “Sirkeci Banliyösünün İnşası”, Demiryol, C. 23-25, s. 35.

7 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Mısır, no. 467.

8 Walter M. W. Splawn, Government Ovnership and Operation of Railroads, New York 1928, s. 218.

9 Sait Toydemir, ”Anadolu Topraklarında İlk Ray Nereye Döşendi?”, Demiryol, yıl 1954, sayı 33, s. 9.

10 Journal de Constantinople, 1 November 1855.

11 BOA, İMM, no. 393. Bu konuyla ilgili olarak Âli Paşa şunları söylemektedir: “Rumeli’deki gelişmeler ve halkın istekleri burasının göz altında bulundurulmasını zorunlu kılıyordu. Bu vilâyetlerde sanayiin ve ticaretin gelişmesine yardım etmeliydik. Madem Avrupa topluluğu içinde idik, Avrupa güçlerinin isteklerine cevap vermeliydik. O sırada beliren sakıncaları hesaba katmayarak demiryolu yapımını düşündük”. Bk. Engin Deniz Akarlı, Belgelerle Tanzimat Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyyetnâmeleri, İstanbul 1978, s. 25.

12 BOA, İMM, no. 863.

13 BOA, İMM, no. 578; BOA, İMV, no. 25516.

14 Söz konusu demiryolları için bk. Ali Akyıldız, İzmir-Aydın Demiryolu, M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi; ayrıca bk. Ali Akyıldız, “Demiryolları ve Değişme”, Yeni Toplum, yıl 1992, sayı 1, s. 114-121.

15 BOA, DUİT, dosya no. 68, gömlek no. 2-11; İmtiyazat ve Mukavelat Mecmuası, İstanbul 1302, C. III, s. 1514-1525.

16 Vahdettin Engin, Rumeli Demiryolları, İstanbul 1993, s. 108-124.

Tamamlanan hatlar şunlardır:

Dedeağaç-Edirne 149 km.

Banaluka-Novi 102 km.

İstanbul-Edirne 319 km.

Edirne-Sarımbey 243 km.

Selânik-Mitroviçe 361 km

Tırnova-Yanbolu 105 km.

Toplam 1279 km.

17 Söz konusu bağlantı 12 Ağustos 1888 tarihinde kurulabilmiş ve bu suretle ünlü Şark Ekspresi İstanbul ile büyük Avrupa şehirleri arasında işlemeye başlamıştır. Bk. Engin, a.e., s. 188.

18 Murat Özyüksel, Anadolu ve Bağdat Demiryolları, İstanbul 1988, s. 13-14.

19 BOA, İMM, no. 1808. Görüldüğü üzere günümüzün TCDD Genel Müdürlüğü'ne tekabül eden ilk resmi kuruluş 24 Eylül 1872 tarihli irade ile Demiryollar İdaresi adı altında teşekkül etmiştir. Dolayısı ile 24 Eylül TCDD teşkilatının kuruluş günü olarak kabul edilmelidir. Halbuki günümüzde uygulama daha farklıdır. Önceleri, Anadolu Demiryollarının yabancı şirketlerden satın alındığı ve Demiryolları Genel Müdürlüğü'nün teşkilat ve vazifelerine dair olan 506 sayılı kanunun yürürlüğe girdiği 24 Mayıs 1924 tarihi demiryollarının kuruluş günü olarak kutlanmakta idi. Daha sonra ise, bugünkü sınırlarımız içinde yapılan ilk demiryolu olan İzmir-Aydın hattı imtiyazının verildiği 23 Eylül 1856 tarihi demiryollarının kuruluş günü olarak kutlanmıştır. Aslında bu iki tarih de sembolik mahiyette olup demiryolu işlerinin bir teşkilat çatısı altında toplanmasını ifade etmemektedir. Halbuki yukarıda sözünü ettiğimiz belgeden de anlaşıldığı gibi, ülkede yapılan demiryolları çoğaldıkça,

bunların karayollarından ayrı bir teşkilata sahip olmaları gerekli görülmüş ve 24 Eylül 1872 tarihinde ilk resmi demiryolu teşkilatı teşekkül etmiştir. Bu sebeple, TCDD'nin kuruluş günü olarak bu tarihin temel alınmasının daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

20 Söz konusu demiryolu için bk. Cemil Öztürk, Haydarpaşa-İzmit Hattı, M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1987.

21 BOA, İDH, no. 49409.

22 BOA, İMM, no. 2357.

23 Adib Roumani, Essai Historique et Technique sur la Dette Publique Ottoman, Paris 1927, s. 65-66; Benoit Brunswik, La Banqueroute Turque, Paris 1875.

24 Ziya Karamursal, Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler, Ankara 1940, s. 100.

25 Düyun-ı Umumiye için bk. Donald C. Blaisdell, Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Kontrolü, çev. Hazım Atıf Kuyucak, İstanbul 1940; Kirkor Kömürcüyan, Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi, İstanbul 1948.

26 Ali Vehbi Bey, Pensées et Souvenirs de l'Ex-Sultan Abdülhamid, Paris bty, s. 111. Sultan II. Abdülhamid'in bu sözlerinden yabancıların Osmanlı Devleti'ni istila teşebbüslerini kolaylaştıracak demiryolu hatlarına sıcak bakmadığını anlıyoruz. Nitekim bu düşüncenin bir tezahürü olarak, 1891 yılında Samsun-İskenderun arasında demiryolu yapmak isteyen yabancı bir şirketin teklifini, Rusların Anadolu içlerine saldırı tehlikesini arttırabileceği düşüncesiyle reddetmiştir.

27 Celal Dinçer, "Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu'nun Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Layiha", TTK Belgeler, sayı 9-12'den ayrı basım, Ankara 1972.

28 İlber Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, İstanbul 1983, s. 38-39.

29 Muhteşem Kaynak, “Osmanlı Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Eklemlenme Sürecinde Osmanlı Demiryollarına Bir Bakış”, Yapıt, yıl 1984, sayı 5, s. 82.

30 Salim Aydın, Selanik-Manastır Demiryolu, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları. Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999.

31 Arzu Nurdoğan, Dersaadet-Selanik İltisak Demiryolu, Marmara Üniversitesi Türkiyat. Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999.

32 Söz konusu demiryollarından her biri ayrı bir öneme sahiptir. Bunlardan bir kısmı üzerinde araştırma yapılmıştır. Mesela Anadolu demiryolları Murat Özyüksel tarafından incelenmiş, İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba, Haydarpaşa-İzmit, Selanik-Manastır ve Dersaadet-Selanik hatları da yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. Fakat geriye kalanlar üzerinde, özellikle arşiv kaynaklarına başvurmak suretiyle bir araştırma yapılmış değildir. Dolayısı ile bu hatlar hakkında, arşiv belgeleri temel alınarak yapılacak araştırmaların önemli bir boşluğu dolduracağı şüphesizdir.

33 Murat Özyüksel, “Anadolu ve Bağdat Demiryolları”, Osmanlı, Ankara 1999, C. III, s. 667.

34 Kemal Beydilli, “Bağdat Demiryolu”, Diyanet İslâm Ansiklopedisi, C. IV, s. 443.

35 Özyüksel, aynı makale, s. 669-670.

36 Hicaz demiryolu için bk. Ufuk Gülsoy, Hicaz Demiryolu, İstanbul 1994; Murat Özyüksel, Hicaz Demiryolu, İstanbul 2000.

37 Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Ankara 1970, s. 153.

38 Murat Özyüksel, Anadolu ve Bağdat Demiryolları, İstanbul 1988, s. 195.

39 BOA, İ. Hus, no. 12, B 1318; İ. Hus. no. 92, B 1318.

40 Engin, aynı eser, s. 222.

Hicaz Demiryolu / Prof. Dr. Murat Özyüksel [s.470-480]

İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi / Türkiye

Abdülhamit'in Hicaz Demiryolu ile ilgili İrade-i seniyesi, 1 Mayıs 1900 tarihinde açıklandı. Bu tarih aynı zamanda Padişah'ın doğum günüydü. Yapılması amaçlanan demiryolu Arabistan'ın kapısı kabul edilen Şam'dan başlayacak, Medine'ye ulaşacak ve kutsal kent Mekke'de sona erecekti. Projenin en iddialı özelliği, hattın tamamının Osmanlı Devleti'nce inşa edilip işletileceğiydi. Demiryolunun yapımında yabancı sermayeye yer verilmeyecekti. Hicaz hattı Müslüman mühendislerce inşa edilecek, inşaatın yapımında Müslümanlar çalışacak, yerli malzeme kullanılacak, sonuçta bu "kutsal hat" bütünüyle Müslümanların eseri olacaktı.1

Alman oryantalist Hartmann'ın ifadesiyle Hicaz Demiryolu projesinin "dünyayı şaşkınlığa düşürmesi»,2 Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu iktisadi sıkıntılar nedeniyleydi. Gerçekten de, Osmanlı gelirlerinin önemli bölümü Düyunuumumiye kanalıyla kilometre garantisi olarak demiryolu şirketleri ve diğer alacaklılara aktarılmaktaydı. Ayrıca 1877-78 Rus Savaşı'nın tazminat ödemeleri sürmekteydi. Bunun yanı sıra, Osmanlılar'ın devlet eliyle demiryolu yapımı konusunda başarılı bir deneyimi de yoktu. O güne kadar tüm demiryolları yabancı sermaye tarafından inşa edilmiş ve işletilmişti. Bunun tek istisnası, 1871 yılında Abdülaziz'in Anadolu'yu, Bağdat'a kadar demiryolu ağıyla örme girişimiydi. Bu amaçla Alman mühendis Wilhelm von Pressel'e 4.670 kilometrelik bir proje hazırlatılmıştı.3 Ancak iki sene boyunca sadece 95 kilometrelik İstanbul-İzmit hattı inşa edilebilmiş, 1875 yılında Osmanlı maliyesinin iflasıyla projeden tümüyle vazgeçilmişti. Aynı proje doğrultusunda inşa edilen Mudanya-Bursa hattı da parasızlık nedeniyle işletmeye açılamamıştı.4 Bu tarihten itibaren bir daha devlet eliyle demiryolu yapımına kalkışılmamış, İstanbul-İzmit hattı da, bir süre bir İngiliz şirketine kiralandıktan sonra, Deutsche Bank'ın denetimindeki Anadolu Demiryolu Şirketi'ne devredilmişti. Almanların Anadolu

demiryolu'nu 1896 yılında Konya'ya ulaştırmalarının ardından zorlu Bağdat Demiryolu imtiyaz mücadelesi başlamıştı. Alman ve Osmanlı yöneticileri, başta İngilizler olmak üzere Bağdat hattının yapımını engellemek için her yola başvuran rakip güçleri devreden çıkarabilmek için 23.12.1899 tarihinde bir ön sözleşme imzalamışlardı. Anlaşılacağı üzere Hicaz Demiryolu ile ilgili irade açıklandığında, Sultan Abdülhamit ve İmparator Wilhelm'in son derece önem verdikleri Bağdat Demiryolu kesin imtiyaz sözleşmesi başta finansman olmak üzere henüz çözümlenemeyen çeşitli sorunlar nedeniyle imzalanamamıştı.5

Hicaz Demiryolu'nun Önemi

İçinde bulunulan son derece olumsuz koşullarda, Abdülhamit'i böylesine iddialı bir projeye yönlendiren etkenler arasında, beklenilenin aksine ekonomik faktör en arka sırada yer almaktaydı. Avusturya'nın Cidde konsolosu Toncic, Hicaz'ı veba, kolera, sefalet ve haydutluğun kol gezdiği, dünyanın en fakir bölgesi olarak tanımlamaktaydı. Alman Büyükelçi Marschall da bir raporunda "Hicaz Demiryolu iktisadi açıdan tümüyle değersizdir" diye yazıyordu. Gerçekten de sadece iktisadi açıdan incelenirse Hicaz eyaleti Osmanlı Devleti için bir yük teşkil etmekteydi. Eyaletin başlıca gelir kaynağı olan gümrük vergileri, bölgenin yönetim masraflarının çok altında kalmaktaydı. Bu nedenle Hicaz Demiryolu'nun yapımının iktisadi değil, tümüyle dini, askeri ve yönetim kaynaklı nedenlere dayandığını ileri sürebiliriz.

Balkanlar'da kaybedilen topraklarla birlikte, İmparatorluğun nüfusunun bileşiminde, Müslümanların lehine önemli bir değişiklik meydana gelmişti. Artık Osmanlı Devleti daha çok Asyalı ve daha Müslüman bir görüntü sergiliyordu. Abdülhamit bu kimliğe uygun olarak, İmparatorluğu'nun elinde kalan topraklarını mutlakiyetçi/İslamcı bir politikayla elinde tutabileceğine inanıyordu. Bu yeni politikada İslam dininin, Tanzimat dönemine göre farklı bir işlevi olacaktı. Böyle bir politikanın gereği olarak din adamları onurlandırılıyor, yeni camiler hizmete açılıyor, eğitimde İslama daha fazla yer veriliyor, Müslüman ülkelerle ilişkiler sıcak tutuluyordu. Mısır, Hindistan, Çin ve diğer İslam ülkelerine din adamları

yollanarak halifelik teması çerçevesinde propaganda yapılıyor, İslamcı gazetelere parasal destek sağlanıyor, tarikatlarla ilişkiler sıkılaştırılıyor; Yıldız, İslam'ın bir tür Vatikan'ı yapılmak isteniyordu. 6

Abdülhamit'in dünya Müslümanlarıyla yürüttüğü din bağına dayalı ilişkilerini, Avrupalılar, Panislamizm olarak yorumluyorlar ve bu politikadan oldukça ürküyorlardı. Oysa Abdülhamit gibi gücünün sınırlarını bilen ve bu nedenle politikasını elinde olanı korumakla sınırlandıran bir hükümdardan, tüm dünya Müslümanlarını kendi önderliğinde siyasi bir birlik altında toplama çabalarına girişmesi beklenemezdi. O halde Halife'nin amacı neydi? Bu soruya Abdülhamit'i iyi analiz etmişe benzeyen von der Goltz Paşa, "içeriyi fethetmek" şeklinde bir cevap getiriyor.7 Gerçekten de Padişah, halifelik teması çerçevesinde saygınlığını arttırarak İmparatorluğun Müslüman unsurlarını bir arada tutmaya çalışıyordu. Bir başka ifadeyle, amaç ulusçuluk virüsünün Türk olmayan Müslüman halklara da bulaşmasını engellemekti.

İngiltere 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra, İmparatorluğun toprak bütünlüğünü koruma politikasını bırakarak, Hindistan yolundaki stratejik noktaları kendi denetimi altına almaya yönelmişti. İngilizlerin yeni dış politikalarında Arap kartını oynayacakları apaçık belli olmuştu. Arap gazetelerinde Arap hilafeti propagandası yapılmaya, kentlerde, Arap halkını Osmanlı vesayetini silkip atmaya çağıran bildiriler dağıtılmaya başlanmıştı. Standard adlı İngiliz gazetesi, 56 milyon Müslüman tebaası olan İngiltere'nin, Müslümanların kutsal kentlerine de sahip olması gerektiğini açıkça yazmıştı.8

Oysa, halifelik merkezli İslamcı bir politika yürütmeye çalışan Abdülhamit için, Medine ve Mekke'nin elde tutulabilmesinin önemi açıktır. Arap milliyetçi/ayrımcı hareketinin gelişmesini engellemek isteyen Padişah, karşı önlem olarak devlet olanaklarından daha büyük payı Arabistan'a aktarırken, devlet yaşamında da Araplara daha fazla yer vermeye başlamıştı. Abdülhamit, bu politikasını, köklü Arap ailelerinin liderleri ve bedevi şeyhleriyle kurmaya çalıştığı iyi ilişkilerle güçlendirmeye çalışıyordu.9

Hicaz Demiryolu’nun işlevi de, bu genel çerçeve bağlamında değerlendirilmelidir. Bir başka ifadeyle “kutsal hat” Padişah’ın son derece kaygan bir zeminde uygulamaya çalıştığı Arabistan politikasının bir unsurudur. Sultan, anılarında Hicaz Demiryolu ile ilgili olarak amacını, “Müslümanlar arasındaki bağı öylesine güçlendirmek gerekir ki, İngiliz hainliği ve hilekârlığı bu sağlam kayaya çarparak parçalansın” şeklinde açıklamaktadır.10 Bu amaç için, Hicaz Demiryolu projesi gerçekten iyi bir araçtı. Sultan/Halife, Hicaz Demiryolu’nu inşa etmekle yalnız Osmanlı Müslümanlarının değil, dünya Müslümanlarının gözünde dini önderlik konumunu güçlendirebilirdi. Her yıl sırf Hindistan ve İran’dan yüz bin hacının kutsal kentleri ziyaret ettiği ve bunların beşte birinin bin bir güçlük ve tehlikelerle dolu hac yolculuğunda yaşamını kaybettiği11 göz önüne alınırsa, yukarıdaki düşüncenin haklılık payı ortaya çıkar. Nitekim Hicaz Demiryolu projesi, İslam dünyasında büyük coşkuyla karşılanmış; Osmanlı, Hindistan, Mısır ve diğer Müslüman ülkelerin basınında en ağırlıklı konu olarak yer almış, müminler, bu projesinde Halife’ye yardıma çağrılmıştı. Abdülhamit, İslam dünyasından belki beklediğinin bile üzerinde destek elde etmiş, saygınlığını alabildiğine artırmıştı. Durumu Die katholischen Missionen adlı derginin yazarı, «… bir vuruşta bütün İslam âleminin en popüler adamı, günün kahramanı oldu” cümlesiyle özetliyordu.12

İslam âleminde, kısa sürede kazanılan bu saygınlığın sürmesi, her şeyden önce kutsal kentlerin elde tutulabilmesine, bu da gerektiğinde bölgeye hızla asker sevkedilebilmesine bağlıydı. Oysa, Süveyş Kanalı’nın İngiltere’nin denetimine geçmiş olması, Osmanlıların bu konuda tamamıyla İngiltere’ye bağımlı hale gelmelerini de beraberinde getirmişti. İngiltere’nin bir savaş durumunda Kanal’ı kapaması, Osmanlı Devleti’nin bölgeyle ilişkisinin kesilmesi anlamına geliyordu. Hicaz Demiryolu yapılabilirse, Osmanlı Devleti askerlerini Süveyş Kanalı’na gerek duymaksızın Suriye ve Hicaz’a sür’atle gönderebilirdi. Bu olanak ele geçirilebilirse, bölgede Osmanlı otoritesi artırılabilir, bedevi aşiretleri denetim altına alınarak hac kervanlarını yağmalamaları engellenebilirdi. Ayrıca Mekke emirlerinin başına buyruk

davranışlarına son verilir, böylelikle Arabistan'da askeri ve idari reformlar yapabilmenin koşulları sağlanmış olurdu.13

Bu nedenlerle Abdülhamit, daha Bağdat Demiryolu görüşmelerinde bir sonuca ulaşılamadan, Hicaz Demiryolu projesini gündeme getirmişti. Aslında Abdülhamit için Hicaz ve Bağdat demiryolları, tek bir projenin parçalarıydı.

Finansman Sorunu

Osmanlı İmparatorluğu'nda görev yapan Avrupalı diplomatlar, Osmanlı Devleti'nin böylesine dev bir projenin finansman kaynaklarını biraraya getirebileceğine ihtimal vermiyorlardı. Oysa Osmanlı yönetimi, beklenenin aksine Hicaz Demiryolu'nun finansman sorununu büyük ölçüde çözmeyi başarmıştı. Abdülhamit bu konuda önemli bir adım atarak İmparatorluk sınırları içinde ya da dışında tüm müminleri bağışta bulunmaya çağırmıştı. Halife'nin çağrısında vurgu, Mekke hattının bir Osmanlı demiryolu olmaktan çok İslam âleminin ortak eseri olacağı noktasındaydı. Madem ki, amaç hacca gidişi kolaylaştırmak, hac yollarında büyük güçlüklerle karşılaşan müminlerin çilelerini ortadan kaldırmaktı, o halde Osmanlı ya da değil bütün Müslümanların hattın finansmanına katkıda bulunması gerekirdi. Demiryolunun finansmanına katkıda bulunanlar, devletin bu iş için özel olarak yaptıracağı Hicaz Demiryolu madalyalarıyla onurlandırılacaklardı.

Osmanlı İmparatorluğu dışında sürdürülen bağış kampanyaları, daha çok Osmanlı diplomatik temsilcilerinin bulunduğu ülkelerde yoğunlaşıyordu. Bunların en ilginç olanı Hindistan'da gerçekleştirilmişti. Bu ülkede kampanyayı yürüten Müslümanlar, merkezi Haydarabad'da ve diğer bir çok kentlerde şubeleri bulunan Hicaz Demiryolu Merkez Komitesi'ni kurdular. Komite'nin en önemli üç yöneticisi Muhammed İnşaallah, Abdülhak el Azhari ve Molla Abdulkayyum idi. Bunlar, toplumdaki saygınlıklarının da yardımıyla Hicaz Demiryolu'nun propagandasını yapıyor ve fiilen bağış topluyorlardı. Osmanlı şehbenderleri, yerel İslami basın, tarikat liderleri, din adamları, eşraf ve tüccar kampanyanın en önemli destekçileriydi.14 Hindistan'daki İngiliz basını ise, sürekli olarak

Hicaz Demiryolu aleyhine yazılar yayımlıyor, Hintli Müslümanların aklını çelmek için, toplanan paraların demiryolu yerine Abdülhamit'in kişisel harcamalarında kullanılacağını iddia ediyordu. Hindistan'daki İngiliz Yönetimi'nin muhalefetinin radikalleştiğini gösteren en somut gelişme, Osmanlı Devleti'nin gönderdiği Hicaz Demiryolu madalyalarının takılmasının yasaklanmasıydı.15

Mısır'ın hukuken hâlâ Osmanlı toprağı olması dolayısıyla, Mısır'da Hicaz Demiryolu için toplanan bağışlar, İngilizleri Hindistan'dakinden daha fazla rahatsız etmişti. Mısır'daki bağış kampanyası Mısır Fevkalâde Komiserliği'nin aracılığıyla ve yine Hindistan'daki yöntemlerle yürütülmüştü. Mısırlı gazeteler, kampanyayı hararetli yazılarla desteklemişlerdi. Mısır dışında, Fas, Rusya, Çin, Cava, Sumatra gibi Müslümanların yaşadığı bölgelerden Hicaz Demiryolu'na bağış yapılmıştı. Ancak Osmanlı Devleti sınırları dışında toplanan bağışlar, miktar olarak beklenen düzeylere ulaşamamıştı. Osmanlı sınırlarının dışından gelen bağış miktarı, toplam bağışların sadece %9,5'ini oluşturuyordu. Söz konusu bağış miktarının toplam gelirler içindeki payı ise %2.8 gibi düşük bir rakamdır.16 Görülüyor ki, hem mutlak hem de göreli rakamlar, Hicaz Demiryolu'nun finansmanındaki bu ilginç boyutun abartılmasına olanak vermemektedir. Zira, sonuç olarak demiryolunun finansmanının tamamına yakını iç bağış, Ziraat Bankası kredileri, vergi ve diğer zorunlu ödemelerle Osmanlı toplumu tarafından karşılanmıştır.

Ülke içinde bağış kampanyasını bizzat Abdülhamit'in kendisi 50 bin lira gibi önemli bir hibede bulunarak başlatmıştı. Padişah'ın bu davranışı etkisini göstermiş, Sadrazam başta olmak üzere diğer vezirler, üst düzey yöneticiler, din adamları, memurlar ve eşraf önemli bağışlarda bulunmuştu. Ülke dışında olduğu gibi yardım toplama görevini, çeşitli sancak ve kazalarda oluşturulan komisyonlar sürdürüyordu. Bu komisyonlar yerel Osmanlı yöneticileri ile eşraftan meydana geliyordu. Ancak ülke içinde toplanan paraların dönem dönem bağıştan öte, cebri bir boyut kazandığını da belirtelim. Örneğin Suriye'de her kazanın toplamak zorunda olduğu asgari miktarlar belirlenmişti.17 Hicaz hattı için cebri

finansman yöntemlerinin bir diğer örneği, tüm askeri-sivil görevlilerin birer maaşlarına el konulmasıydı. Demiryoluna bunun dışında düzenli bir gelir akışı sağlamak için, kelle vergisi niteliğinde yeni bir vergi ihdas edildi. Ayrıca çeşitli malların alım satımına, demiryolu için konan ek damga vergisi, hacılardan kesilen ödentiler, Beyrut Limanı'nın gümrük vergileri, Kurban bayramlarında kesilen koyunlardan elde edilen gelirler, Hicaz Demiryolu için kullanılan diğer finansman kaynaklarıydı.18

Doğal olarak, işletmeye açılan hatlardan elde edilen işletme gelirleri de, demiryolunun kalan kısmının finansmanına katkıda bulunuyordu. Ancak 1909 yılına kadar işletme gelirlerinin, toplam gelirinin ancak %5,7'sini oluşturduğunu belirtelim. Ziraat Bankası kredileri ise toplam gelirin %12,2'sine denk düşmekteydi. Toplam gelirin %41,5'i demek olan en büyük pay ise, vergi ve diğer zorunlu ödemelerden elde edilmişti. Sermayesi vergilerden oluştuğu için Ziraat Bankası kredileri de bir tür vergi kabul edilirse, Hicaz Demiryolu finansman kaynaklarının yarısından fazlasının zorunlu ödemelerden meydana geldiği ileri sürülebilir. Büyük bölümü Osmanlı sınırları içinde toplanan bağışlar, ikinci sırayı almaktaydı. Bu rakamın toplam içindeki payı %28.4'tür.19 Eğer kurban derilerinin satışından elde edilen gelirler de, bağışlara ilave edilirse bu oran yaklaşık %34'e ulaşmaktadır. Görüldüğü gibi Hicaz Demiryolu'nun finansmanının neredeyse üçte biri toplanan bağışlarla karşılanmıştır ki, bu durum Avusturya Büyükelçisi Pallavicinin de vurguladığı gibi iktisat tarihinde eşine pek rastlanmayan bir olgudur.20

Yapım Çalışmaları

Hicaz Demiryolu'nun inşaat çalışmalarının organizasyonu için Şam'da bir yerel komisyon kurulmuştu. Abdülhamit, bu komisyonun başkanlığına Suriye valisi Nâzım Paşa'yı atadı.21 Komisyonun bir diğer üyesi, Suriye 5. Ordu Komutanı Kâzım Paşa idi. Şam Komisyonu, üst düzey nazır ve yöneticilerden oluşan İstanbul'daki Komisyon-ı Âli tarafından denetleniyordu. İnşaata 1900 yılının Abdülhamit'in tahta çıkış yıldönümü olan 1 Eylül günü başlandı. Hicaz Demiryolu inşaatı başladıktan bir süre sonra, işlerin

beklenenden de yavaş ilerlediği görülmüştü. Bunun en önemli nedeni Osmanlı mühendislerinin demiryolu konusunda hiçbir deneyimlerinin olmamasıydı. Hendese-i Mülkiye kurulalı henüz 16 yıl geçmişti. Buradan mezun olan mühendisler de, o güne kadar Osmanlı demiryollarında herhangi bir görev almamışlardı. Zira İmparatorluk'taki demiryolu şirketleri, doğal olarak kendi vatandaşlarını istihdam etmekteydiler. Bu durumda Osmanlı yönetimi, yabancı personel çalıştırmama ilkesinden ödün vermek zorunda kaldı. Hiç değilse başlangıçta, özellikle de teknik konularda deneyim sahibi Avrupalı mühendislere gerek duyulacağı anlaşılmıştı. Öncelikle Anadolu ve Bağdat demiryollarında görevli bazı Alman mühendislerin, Hicaz Demiryolu'na kaydırılmalarına karar verildi. Teknik heyetin başkanlığına Meissner adlı deneyimli bir Alman getirilmişti.22 Bu yeni düzenleme, sonuç vermiş, demiryolu inşaatında gözle görülür bir ilerleme sağlanmıştı.

Abdülhamit deneyimsiz olsalar da Hicaz Demiryolu'nda Müslüman mühendislerin çalıştırılmaları konusunda ısrarlıydı. 1904 yılında 17 Müslüman mühendis onun isteği doğrultusunda inşaatta görev almıştı.23 Bu sayının giderek artırılması amaçlandığından, her yıl belli sayıda Osmanlı mühendisi teknik formasyonlarını geliştirmek üzere Almanya'ya gönderiliyordu. Nitekim ilerleyen yıllarda Müslüman Osmanlı vatandaşları Hicaz Demiryolu'nda her düzeyde görev almaya başlamışlardı Hıristiyanların girmelerinin yasak olduğu El Ula ile Medine arasındaki bölüm, Hacı Muhtar Bey başkanlığındaki Müslüman mühendislerin başarılı çalışmalarıyla tamamlanmıştı.

Hicaz Demiryolu inşa edilirken karşılaşılan en önemli güçlüklerden biri su sorunuydu. Çözüm olarak, sıkıntı çekilen bölgelere suyun özel olarak yaptırılan vagonlarla ve develerle taşınmasına başlandı. Güneye, çölle kaplı bölgeye doğru ilerledikçe kentler ve köyler ortadan kalkıyor, inşaatta çalıştırılacak iş gücü bulmak olanaksızlaşıyordu. Bu sorunun çözümüne yönelik olarak, Suriye'de görev yapan 5. Ordu'nun erlerinden yararlanılmıştı. Askerlerden oluşan demiryolu birlikleri hatların yapımında çalıştırılıyordu. Zaten zorunlu bir hizmet olan vatani görevlerini bu

hattın inşasında çalışarak yapanların, askerlik sürelerinden üçte birinin indirilmesi ve onlara yaptıkları işe göre belirli bir miktar ücret ödenmesi uygulamasına gidilmişti. Dolayısıyla inşaatta çalışan bir Müslüman asker, bir yandan kutsal hattın yapımına destek olmaktan onur duyar, hayırlı bir iş yapmanın tadına varırken, diğer yandan da erken terhis olmak ve az da olsa bir miktar para biriktirebilmek olanağına kavuşmuş oluyordu. Böylelikle Hicaz Demiryolu'nda askerliklerini yapanlar işe dört elle sarılıyor, Hicaz Demiryolu yönetimi de inşaat tamamlanana kadar başvurulacak tükenmez bir iş gücü kaynağı bulmuş oluyordu.24 Ancak 7 binin üzerinde askerin iaşesi, başlı başına bir sorun teşkil ediyordu.

Osmanlı yöneticilerinin vazgeçmek zorunda kaldıkları ilkelerin bir diğeri de, demiryolunda kullanılacak malzemelerle ilgiliydi. Başlangıçta Hicaz hattının İslami karakterinden dolayı demiryolu araç ve gereçlerinin Osmanlı atölyelerinde üretilmesi amaçlanmıştı. Örneğin Tersane-i Amire'de hurda dökümden ray üretilmeye çalışılmış, ancak yeterli sertlik sağlanamayınca Belçika ve Amerika'dan ray dış alımına gidilmişti. Aynı şekilde ağaçlardan yapılan traversler, Arabistan'ın sıcağına dayanamamış, Oberhausen'deki bir fabrikadan çelik travers ithal edilmişti. Sonuçta tüm demiryolu araç gereçleri başta Almanya olmak üzere ithalat yoluyla elde edilmişti. Alman İmparatorluk yönetimiyle uyum içinde çalışan Alman sermayesi de bu alanda yakaladığı son derece tatlı kârlar elde etme fırsatını iyi değerlendirmişti.25

Başlangıçta ithal edilen malzemeler, Fransızlara ait olan Beyrut-Şam-Müzeyrib Demiryolu ile taşınıyordu. Bu durum, nakliye masraflarının çok yüksek olmasına neden olduğu gibi, hattı işleten Fransız DHP Şirketi (Societe du Cheminde fer de Damas-Hamah et Prolongements)'nin engellemeleriyle karşı karşıya kalınmasına da yol açıyordu. Osmanlılar, bu sorunlara çözüm olarak Hicaz Demiryolu üzerindeki Dera'dan Akdeniz kıyısındaki Hayfa'ya bir şube hattı döşenmesine karar verdiler. Daha önce bir İngiliz şirketine verilmiş olan bu bölgedeki demiryolu imtiyazı, 155 bin sterlin karşılığında geri alındı.26 Hayfa-Dera hattı, 1905 yılının Ekim ayında işletmeye açılmıştı.

Bu arada Beyrut-Şam-Müzeyrib hattını işletmekte olan Fransız DHP yetkilileriyle de görüşmeler sürdürülüyordu. Eğer Şam-Müzeyrib hattı Fransızlardan satın alınabilseydi, Hicaz Demiryolu'nun yapımına Şam yerine Müzeyrib'den başlanacak, böylece 120 kilometrelik ilk bölümün inşasına gerek kalmayacaktı. Osmanlı Yönetimi DHP şirketinin teklif ettiği miktara çok yakın bir bedel ödemeye razıyken, Fransız Dışişleri Bakanı Delcasse imtiyazın geri verilmesini, Fransa'nın Suriye'deki çıkarları ve prestiji açısından sakıncalı bulduğunu açıklamıştı.27 Dış İşleri Bakanı için şirketin kâr-zarar hesabından çok Fransa'nın bölgedeki nüfuzu önemliydi. Görüldüğü gibi ulusal çıkar söylemi şirketin ticari çıkarının önüne geçmiş; demiryolları imtiyazlarının nüfuz bölgeleri oluşumundaki rolü bir kez daha somut biçimde ortaya çıkmıştı. Anlaşma sağlanamayınca Hicaz Demiryolu'nun başlangıcını oluşturan Şam-Dera hattı Fransızlarınkine paralel bir biçimde yapılmaya başlandı.

Osmanlılar Hayfa-Dera-Şam hattını inşa ettikten sonra, Fransız DHP şirketi ile rekabete girdiler. Bu rekabet sürecinde, taşıma ücretlerinde fiyat kırarak önemli başarılar elde ettiler. Ancak Osmanlı Devleti, mali açıdan iyice köşeye sıkıştığı bir noktada, Fransa'dan borç alabilmek için çok sayıda ödün vermek zorunda kaldı. Fransızların borç antlaşması için ileri sürdükleri ön koşullardan biri, Hayfa hattında taşıma ücretlerinin asgari bir seviyenin altına indirilemeyeceğiyle ilgiliydi.28 Diğer koşullar, Cemal Paşa'ya "Fransızlar istikraza muvafakat için, canımızı alacak şartlar ileri sürmüşlerdi" dedirtecek kadar ağırdı.29 Fransızlar bundan böyle, kendi nüfuz bölgeleri olarak kabul ettikleri Suriye ve Filistin dahilinde Hicaz Demiryolu İdaresi'nin hiçbir demiryolu hattı yapmasını kabul etmiyorlardı. Fransızların baskılarının, Hayfa-Dera hattının kendilerine satılmasını talep edecekleri noktaya kadar gelebileceğini hisseden Osmanlı Yönetimi, Hicaz Demiryolu'nun tamamını Evkaf Nezareti'ne bağlamıştı. Böylece demiryolu vakıf statüsü kazandığından, İslam dinine göre satışı yasaklanmış oluyordu.30

Hicaz Demiryolu'na Karşı Direnen Güçler ve Alman Desteği

1905 yılında Maan'dan Akabe'ye bir şube hattı yapılmasına karar verilmişti. Akabe hattı, Maan'ın güneyindeki bölgelere demiryolu malzemelerinin nakledilmesi ve binlerce askerin iaşesi açısından önemli kolaylıklar sağlayacaktı. O zamana kadar Hayfa-Dera demiryolunun bu işlevi yerine getirdiğini biliyoruz. Ancak Hayfa'dan yapılan nakliyat, 400 kilometre uzaklıktaki Maan'dan sonra, rasyonel olmaktan çıkıyordu. O halde Maan'ın güneyine daha ucuz sevkiyat yapmanın yolu, Hicaz Demiryolu'na yeni bir giriş kapısı açmaktan geçiyordu ki, Akabe Körfezi bu işlev için ideal bir konumdaydı.Yapılması önerilen Akabe hattının getirebileceği ekonomik katkılar dışında, stratejik önemi üzerinde de durulmaktaydı. Bilindiği gibi o güne kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun Hicaz ve Yemen ile bağlantısı, Süveyş Kanalı aracılığıyla gerçekleşmekteydi. Bölgede asker ve malzeme sevkinin İngilizlerin denetimindeki bir kanaldan yapılması, Osmanlı Devleti için önemli bir potansiyel tehdit oluşturuyordu.

İngilizlerin olası bir çatışma veya herhangi bir nedenle Kanal'ı kapatması, Osmanlıların bölgeyle ilişkisinin kesilmesi anlamına gelmekteydi. Maan'dan Akabe'ye inşa edilecek bir şube hattı, Osmanlı Devleti'nin Kanal'a gerek duymaksızın bölgeye hızla asker sevk edilmesini sağlayabilirdi. Ancak İngilizlerin bu hattın yapımına şiddetle muhalefet edecekleri belliydi. Zira Akabe hattı, Mısır'a yapılacak olası bir harekâtın başarı şansını artırıyordu. Akabe sorunu yüzünden sıcak çatışmanın eşiğine gelindiyse de, İngilizlerin niyetinin ciddi olduğunu anlayan Abdülhamit'in geri adım atmasıyla çatışma tehlikesi ortadan kalktı.31 Böylece Akabe hattı yapılamamış oldu. Akabe olayı, İngilizlerin Hicaz Demiryolu'na hangi sınırlar dahilinde tahammül edebileceklerini göstermesi açısından öğretici olmuştu.

Almanlar, gerek İngilizlerin gerekse Fransızların Hicaz Demiryolu'nu engelleme taktiklerini yakından izliyorlar ve bu taktikleri boşa çıkarmanın yollarını arıyorlardı. Almanya'nın Hicaz Demiryolu projesini canıgönülden savunuyor olmaları, kolay anlaşılır bir olgudur. Osmanlı Alman yakınlaşmasının bir yansıması olarak, Almanların o döneme kadar Fransız ve İngilizlere göre geri planda

kaldıkları Suriye bölgesinde bu fırsatı iyi değerlendirmeye çalışacakları ve Hicaz Demiryolu'nu kendileri için bir yayılma aracı olarak kullanıp, nüfuzlarını artırma gayreti içinde olacakları belliydi.Bu dönemde Anadolu/Bağdat demiryollarıyla Alman nüfuzu Anadolu'dan Arabistan'a doğru yayılıyordu. Hicaz Demiryolu ise nüfuz bölgeleri elde etme mücadelesinde Almanlar için yeni bir olanak yaratmıştı. Zira Bağdat ve Hicaz hatları Abdülhamit için tek bir demiryolu projesinin parçalarıydı ve bir kez Hicaz hattında yabancı personel çalıştırmama ilkesinden ödün verilince, önemli görevler Alman mühendislerin eline geçmişti. Bu durum Alman endüstrisi için yeni talepler yaratılması anlamına geldiği gibi, bazı bölgelerde Alman kolonilerinin oluşumunu ve güçlenmesini beraberinde getiriyordu. Örneğin Hayfa hattı ulaşıma açıldıktan sonra, Hayfa'daki iktisadi canlanış en çok kentteki Alman kolonisine yaramıştı. Bu durum Almanya'nın Hayfa Konsolosu Hardegg'in "Hicaz Demiryolu ile İlgili Alman Çıkarları" başlıklı raporunda ayrıntılarıyla ortaya konmuştu. Hardegg'in, kraldan çok kralcı bir tavırla; Fransızların Hicaz Demiryolu'na yönelik her hamlesine karşı Almanların tüm olanaklarıyla mücadele etmeleri gerektiğini söylemesi ve hemen ardından ileri sürdüğü gerekçe, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki emperyalist mücadelenin karmaşıklığını bir kez daha gözler önüne sermekteydi. Hardegg, "Almanların yeşerttiği ve Almanlığın ağır bastığı Hayfa'nın gelişimini, Fransa'nın bir hamlede kendi nüfuzları altındaki Beyrut lehine geriletmek" istediklerinin altını çiziyordu.32 Büyükelçi Wangenheim'ın söyledikleri ise, Almanya'nın Hicaz Demiryolu konusundaki tavrını iyice netleştiriyor: "her ne kadar bizle ilgisi yok gibi görünse de, Fransız taleplerini dikkatle izlemeliyiz. Zira bu talepler, bizim için çok olumlu bir gelişme olan ve bu nedenle her türlü desteği esirgemediğimiz Hicaz Demiryolu'nu tehdit ediyor."33 Hicaz Demiryolu'na bir Alman girişimiymişçesine sahip çıkan anlayış, sadece diplomatlara özgü değildi. Alman basınında da bu tip yazılar sık sık yer almaktaydı. Örneğin Schlesische Zeitung'da çıkan bir dizi makalede, "içinde böylesine yoğun biçimde Alman emeği olan Hicaz Demiryolu'nun Fransızlaştırılması" kabul edilemez ve mücadele edilmesi gereken bir olgu olarak ortaya konuyordu. Aynı yazı dizisinde; Fransız örneği izlenerek, kutsal topraklarda

Alman propaganda okullarının ve Alman dilinin yayılması için elden gelen tüm çabaların gösterilmesi gerektiği ileri sürülüyordu.34

Almanlar, Fransa'nın Suriye'deki taleplerine olduğu gibi, İngilizlerin Akabe hattını engellemelerine de tepki göstermişlerdi. Bu tepkilere iki ünlü Alman yazarın düşüncelerini örnek gösterebiliriz. Öncelikle bölgede sık sık araştırmalarda bulunan oryantalist Max von Oppenheim'ın merkeze yazdığı resmi raporlardaki görüşlerini ele alalım. Oppenheim'a göre İngiltere tüm gücüyle kutsal kentler ile halifeliği Osmanlı'dan koparmak için çaba gösteriyordu. Bu bağlamda Mekke ve Medine'yi; başlıca üç yönden kuşatmaya çalışıyordu. Bunların ilk ikisi, güneyde Yemen ve kuzeydoğuda Kuveyt idi. Akabe sorununa bu derece önem vermelerinin nedeni üçüncü noktanın kuzeybatıda Akabe olmasıydı.Her üç nokta da geleneksel hac güzergâhlarıydı. Oppenheim Akabe hattının ötesinde, Hicaz ve Bağdat demiryollarının tamamlanarak birleştirilmelerine çok önem veriyordu. İşte bu çaba sonuçlandırılabilirse İngiltere'nin amaçlarının gerçekleşme tehlikesi tümüyle ortadan kalkardı. Oppenheim devamla; Mısır, Hindistan ve diğer islam sömürgelerindeki hareketlenmelerin İslam'ın henüz bitmediğini gösterdiğini vurguluyordu. Bu nedenle İngiltere'nin en büyük korkusunun, Halife'nin önderliğinde Müslüman sömürgelerin ayaklanarak İngiltere'yi çembere alması olduğu tezini ileri sürüyordu. Oppenheim'a göre "daha az korkak" bir Osmanlı Padişahı, İslam dünyasındaki potansiyeli İngilizlerin aleyhine çevirebilirdi. Bu potansiyel tehdit sürdükçe, İngiltere bir Avrupa savaşından, özellikle de Almanya'ya saldırmaktan kaçınmak durumundaydı. Bu nedenle Alman İmparatoru, Padişah'la arasını iyi tutmalıydı.35 Görüldüğü gibi Oppehheim açıkça Halife/Padişah'ın gerçek anlamda bir Panislamist politikaya kışkırtılmasını hedefliyordu. Oysa, Abdülhamit'in Panislamizm konusunda gücünün sınırlarını bilen gerçekçi bir politika izlediğini biliyoruz. Alman ajitasyonu, Abdülhamit'i ikna edemediyse de, daha sonra İttihatçıların bu hayalin peşinde koşması konusunda belirleyici bir rol oynadı.

Hicaz Demiryolu'nun siyasi ve askeri bağlamda taşıdığı değeri vurguluyan Paul Rohrbach da, Akabe hattının Almanya açısından

taşıdığı önemin altını şöyle çizmişti: “İngiltere’ye…tek bir yerde öldürücü darbe indirilebilir. Orası da Mısır’dır…Mısır’ın Türkiye gibi bir Müslüman devlet tarafından fethi, Büyük Britanya’nın Hindistan’daki altmış milyon Müslüman üzerindeki nüfuzunu tehlikeye sokacak…”36 Görüldüğü gibi Panislamizm projesi, Osmanlılardan çok Alman yönetici ve ideologları tarafından ciddiye alınmış ve hayata geçirilmeye çalışılmıştı.

Tüm güçlüklere rağmen 1908 yılında Medine’ye ulaşılmış, Hicaz Demiryolu’nun Hayfa hattıyla birlikte 1464 kilometrelik bölümü işletmeye açılmıştı. Önemli istasyonların açılış törenleri Abdülhamit’in tahta çıkış yıldönümü olan 1 Eylül günlerine denk getirilmişti. Örneğin 1 Eylül 1904’de Maan istasyonu, 1907’de El-Ula ve 1908’de Medine istasyonları görkemli törenlerle hizmete açılmıştı.37 Sıra İslam âlemine verilen söz doğrultusunda, Medine-Mekke ve Cidde-Mekke hatlarının tamamlanmasına gelmişti. Ancak bu kez de Mekke emirleri ve bedevilerin şiddetli direnişi, hatların yapımını engelledi. Bedevilerin direnişi öncelikle ekonomik kaygılara dayanıyordu. Hacılara deve kiralayarak ve yiyecek içecek gibi çeşitli gereksinimlerini sağlayarak önemli bir gelir elde ediyorlardı. Bunun dışında, her yıl bedevilere, devlet tarafından hac kafilelerine saldırmamaları için urban surresi adıyla bir para ödenmekteydi.38 Aşiretler, demiryolu yaşadıkları topraklara ulaşırsa, tüm bu gelir kaynaklarını kaybetmekten korkuyorlardı. Ekonomik nedenlerin yanı sıra bedeviler, Hicaz Demiryolu’nun bölgedeki Osmanlı hakimiyetini güçlendireceği gerçeğini görüyorlardı. Bölgelerinde devlet otoritesinin güçlenmesi, askerlik, vergi gibi yeni yükümlülükler getirebilir, alışkın oldukları başına buyruk yaşam tarzına son verebilirdi. Bu nedenlerle, Hicaz hattı Medine’ye yaklaştıkça bedevi direnişi de giderek güç kazanıyordu.

Bedevi aşiretleri yeni hatların inşa edilmesini engellemek için tarihlerinde ilk kez aralarındaki çelişkileri erteleyerek, eylem birliği yapmışlardı. Sürekli olarak raylar tahrip ediliyor, traversler sökülüyor, askerler öldürülüyordu. Osmanlı Yönetimi, bedevi direnişini kıramayacağını anlayınca, hatların yapımından vazgeçtiğini

açıklamak ve belli başlı aşiretlere yeniden urban surresi ödemek zorunda kaldı.

Mekke emirleri de, Osmanlı Devleti'nden yana görünerek el altından bedevileri destekliyordu. Zira yüzyıllardır bölgedeki siyasi gücü ellerinde tutan emirler, XIX. yüzyılın sonlarında bu konumlarını iyice sağlamlaştırmışlardı. Bedeviler üzerindeki nüfuzları, onları deve taşımacılığı tekelinden elde edilen gelirin ortağı durumuna getirmişti. Ayrıca Osmanlı padişahları her yıl Mekke emirine atiye-i hümayun adıyla bir para gönderirler, bunların yanında Cidde gümrüklerinin yarısı da emirlere bırakılırdı.39 Bu nedenlerle emirler, bölgede lehlerine oluşmuş olan statükonun en güçlü savunucusuydu. Hicaz Demiryolu ile statükonun bozularak Osmanlı otoritesinin kendilerininkinin yerini almasını ellerinden gelen her çareye başvurarak engellemeye çalışıyorlardı.

Osmanlıların Hicaz Demiryolu'nu devam ettirme konusundaki çaresizliklerini gösteren bir diğer gelişme de, Fransızların Afule-Kudüs hattını engellemeleriydi. 1908 yılında, Hayfa-Dera demiryolunun Afule noktasından Kudüs'e çekilecek bir hattın getirisinin çok yüksek olacağı bilinmekteydi. Üstelik söz konusu şube hattı çok düşük bir maliyetle gerçekleşecekti. Buna rağmen, planlanan demiryolunun sadece 17 kilometresi inşa edilebilmişti. İnşaata devam edilememesinin nedeni, yine bölgedeki Fransız nüfuzuyla karşı karşıya gelinmesiydi. Afule-Kudüs hattı, Fransızların işlettikleri Yafa-Kudüs demiryoluna rakip olacaktı. Osmanlı yöneticilerinin teslim olmalarının nedeni, içinde bulundukları mali kriz nedeniyle, her ne şekilde olursa olsun Fransız hükümetiyle bir borç sözleşmesi imzalamak zorunda olmalarıydı. Fransızların verdikleri borcun koşulları arasında bir dizi vergi, demiryolu ve liman imtiyazlarının yanısıra, Afule-Kudüs hattının yapımına son verilmesi de bulunmaktaydı.40 Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti kendi topraklarında demiryolu inşaatı konusunda tıkanıp kalmıştı. Akabe'de İngilizlerin, Suriye ve Filistin'de Fransızların, Medine'den itibaren ise İngiliz destekli emir ve bedevilerin nüfuzları, Osmanlı yöneticilerine çok istedikleri halde Hicaz Demiryolu'na hiçbir noktadan devam edebilme olanağı bırakmamıştı.

Beklentiler ve Gerçekleşenler

Bu durumda Abdülhamit'in Hicaz Demiryolu'ndan bekledigi dinsel/siyasal nitelikli amaçlara ulaştığını söylemek oldukça zorlaşıyor. Zira Arabistan çölünü geçerek Mekke'ye ulaşan yaklaşık 150 bin hacıdan oluşan büyük kitle bir yana bırakılsa bile, geri kalanların sadece %10'u Hicaz Demiryolu'nu kullanıyordu. Hacıların %90'ının yolculuklarını deniz yoluyla yapmalarının nedeni, Hicaz Demiryolu'nun Medine-Mekke bölümünün yapılamamış olmasıydı. Zira demiryolu ile Medine'ye ulaşanları, daha Mekke'ye kadar 450 kilometrelik zorlu bir yolculuk bekliyordu. Hacılar deve sırtında yakıcı güneş altında her an bedevi saldırılarının beklendiği bir ortamda yolculuk yapmayı doğal olarak yeğlemiyorlardı. Onun yerine Suriye'den yola çıkanların dışındaki hacılar deniz yoluyla Cidde'ye ulaşıp, Cidde-Mekke arasındaki 74 kilometreyi deve kervanlarıyla tamamlamayı ehven-i şer kabul ediyorlardı. Bu durumda Hicaz Demiryolu 450 kilometrelik Medine-Mekke bölümü yapılamadığından, başlangıçta ilan edildiği şekilde hac yolculuğunu kolaylaştırma işlevini yerine getirememiş oluyordu. Cidde-Mekke hattının yapılamaması da çok önemli bir handikaptı. Eğer 74 kilometrelik bu kısa hat inşa edilebilseydi, hiç değilse deniz yoluyla hacca gidenlerin hemen hemen tamamı, Cidde'den sonra demiryolunu kullanarak Mekke'ye ulaşabilirlerdi.

Hicaz Demiryolu'ndan askeri/siyasal nitelikli beklentiler de, yine Cidde ve Mekke hatlarının tamamlanamaması nedeniyle tam olarak gerçekleşmemişti. Gerçi demiryolu, daha 1904 yılında Şam-Maan hattı açılır açılmaz askeri açıdan yararlı olmaya başlamıştı. Örneğin 1905 yazında Yemen'de çıkan ayaklanma, Suriye'den sür'atle gönderilen 28 askeri birlik sayesinde bastırılabilmişti. Birlikler demiryolu yapılmadan önce 12 günde katedilen Şam-Maan arasını, 24 saatte almışlardı. Ancak askerleri bundan sonra zorlu bir yolculuk bekliyordu. Maan'dan Kızıldeniz kıyısındaki Akabe'ye kadar olan 120 kilometrelik yol tam dört günde tamamlanabilmiş,41 Akabe hattının önemi bir kez daha ortaya çıkmıştı. Kızıldeniz üzerinden Yemen'e ise beş günde ulaşabilmişti. 1910 yılında meydana gelen bir Dürzi ayaklanması da, Hicaz Demiryolu ile hızla sevkedilen 31 askeri birlik

sayesinde bastırılabilmişti. Bölgede güvenliğin arttığını gösteren ilginç örneklerden bir diğeri, bedevi saldırıları yüzünden göç etmiş olan Tebük halkının, demiryolu işletmeye açıldıktan sonra yeniden topraklarına dönmesiydi. Tebük, yaklaşık 400 nüfuslu küçük bir yerleşim bölgesiydi. Çiftçilik yapmakta olan Tebüklüler, çevrede yaşayan bedevilerin saldırılarından bezerek topraklarını terk etmişlerdi. Hicaz Demiryolu'nun inşası göç eden Tebük halkının topraklarına dönmeleri için bir güvence olmuştu. 42

Hicaz Demiryolu, başta Suriye'dekiler olmak üzere bazı yerleşim birimlerinin büyümesine ve bu birimlerde Osmanlı hakimiyetinin güçlenmesine yol açmıştı. Bu durumdan özellikle Dera, Maan ve Amman'ın civarındaki köylüler ve yarı yerleşik bedeviler önemli ölçüde etkilenmişti. Osmanlı otoritesinin güçlenmesi, onlar için askerlik hizmeti, vergi mükellefiyeti, silahların Osmanlı yöneticilerine teslimi ve benzeri yükümlülükler demekti ki, bölge halkı bu tip bağımlılık ilişkilerine alışkın değildi. Bu nedenle de isyanların arkası kesilmiyordu. Örneğin 1909 yılında yüzlerce bedevi, birkaç yerde birden demiryolunun raylarını tahrip etti. Bundan bir yıl sonra, Hicaz hattından 30 kilometre uzakta bulunan Kerek'de şiddetli bir ayaklanma meydana geldi. Yaklaşık 3 bin kişilik Kerek halkı, yukarıda sayılan nedenlerle Osmanlı hakimiyetine baş kaldırmıştı. Kereklilerin ayaklanmasıyla birlikte, civarda yaşayan bedevi kabileleri Katrana Garı'na saldırarak istasyon binasını tahrip ettikleri gibi, görevlileri de katlettiler. Yine de ayaklanma demiryoluyla yardıma gelen birlikler sayesinde geçmişe oranla daha çabuk bir biçimde bastırılabilmişti.43 Ancak istasyonlara yönelik bu tip saldırıların sonraki yıllarda da devam ettiğini belirtelim.

Görüldüğü gibi Hicaz Demiryolu ulaşıma açıldıktan sonra, Suriye'de Osmanlı otoritesi bir ölçüde de olsa güçlenmişti. Osmanlı Devleti, Hicaz'daki siyasi gücünü ise Suriye'de olduğu kadar bile artıramamıştı. Osmanlı nüfuzu, bu bölgedeki üç büyük kent ve demiryolu hattı dışına çıkamıyordu. Demiryolunun uzağındaki çöllük bölgeler tümüyle bedevilerin hakimiyeti altındaydı.

Hicaz Demiryolu'nun askeri önemini kavrayabilmek için, Birinci Dünya Savaşı sürecindeki işlevine de bir göz atmak gerekir.

Savaş boyunca Hicaz Demiryolu'ndan azami fayda sağlayabilmek için, belirli düzenlemelere gidildi. Savaşın başlamasıyla beraber, bölgedeki Fransız hatları Harbiye Nezareti'ne bağlandı. Ayrıca, askeri açıdan önem taşıyan yeni hatların yapımına başlandı. Dünya Savaşı sürecinde toplam 437 kilometre uzunluğunda yeni hat döşendi. Bunlar arasında en önemlisi Afula-Nablus hattından Mısır'a doğru uzanacak olan, Hicaz-Mısır Demiryolu idi. Eğer yapımına başlanan bu hat Süveyş Kanalı'na ulaştırılabilseydi, Cemal Paşa'nın düzenleyeceği 2. Kanal Seferi için çok büyük kolaylık sağlanacaktı. Bunun yanı sıra İmparatorluğun merkezi ile Hicaz ve Mısır arasında demiryolu bağlantısı kurulmuş, asker ve malzeme naklinde Süveyş Kanalı'na olan gereksinim tümüyle ortadan kalkmış olacaktı. Hicaz/Mısır demiryolu inşaatı, Süveyş kıyısındaki İsmailiye'ye 25 kilometre uzaklıktaki Birüsseba'ya kadar devam ettirilebildi. 1915 yılının sonlarında Hicaz/Mısır hattı bu noktaya kadar askeri hizmet vermeye başlamıştı.44 Ancak, İngilizlere karşı alınan yenilgiler hattın Süveyş Kanalı'na ulaşmasını olanaksız kıldı. Cemal Paşa'nın 1916 yılında Süveyş üzerine yaptığı ikinci saldırının da başarısızlıkla sonuçlanması ve İngilizlerin karşı saldırıya geçmeleri üzerine, Osmanlı yönetimi bin bir güçlükle döşediği bu hattı, İngilizlerin eline geçmesin diye sökmek zorunda kalmıştı.

Savaş boyunca askeri açıdan hayati önem taşıyan hatları işler durumda tutabilmek amacıyla, büyük çabalar harcanmıştı. Örneğin trenler için gerekli yakıtın sağlanması sorun yaratıyordu. Bütün Suriye sahili itilaf devletlerince tutulmuş olduğundan, bölgeye deniz yoluyla kömür nakledilemiyordu. Bu nedenle demiryolu ulaşımında kömür yerine odun kullanılmaya başlandı. 1916 yılında bölgedeki tüm ağaç ve çalılar, bu amaçla kesilmişti. Savaşın son döneminde Bağdat Demiryolu'nun Toros ve Amanos dağlarındaki boşluk inşa edilince, Almanya'dan Bağdat-Hicaz hatlarıyla getirilen kömür kullanılmaya başlandı.45 Karşılaşılan sorunların bir diğeri yedek parça sıkıntısının giderek artmasıydı. Yedek parça bulunmaması nedeniyle, Şam'daki tamir atölyesi çalışamaz duruma gelmişti. Bu yüzden, işler halde bulunan lokomotifler gittikçe azalmaktaydı. Yine

de Hicaz Demiryolu savaşın sonuna dek zor da olsa çalışır durumda tutulabilmişti.

Şerif Hüseyin'in İngilizlerin yanında savaşa girmesi, Hicaz'da yeni bir cephe açılmasını gerektirdiğinden, Osmanlı askeri gücünün bölünmesine yol açmıştı. Bu andan itibaren Hicaz Demiryolu'nun işler durumda tutulabilmesi için katlanılan maliyet iyice artmıştı. Hicaz'da, Osmanlıların elinde kalan son kale durumundaki Medine kentinin iaşesi, sadece Hicaz Demiryolu sayesinde sağlanabilmekteydi. Osmanlılar, tüm güçlüklere rağmen, Medine'yi savaşın sonuna kadar ellerinde tutabildiler. Süveyş Kanalı kapalı olduğundan Filistin ve Sina cephelerine de asker ve mühimmat sevkedilebilmesinin tek çaresi, ne yapıp Hicaz Demiryolu'nun bu bölgedeki hatlarını işler durumda tutabilmekti. Ancak Hicaz hattına bedevilere önderlik ederek saldırılar düzenleyen İngiliz casusu Lawrance'ın ve Kanal seferini yapan 4. Ordu'nun Kurmay Başkanı Ali Fuat Erden'in anıları başta olmak üzere çok sayıda kaynak, Osmanlılırın Medine'yi inatla savunmakla İngilizlerin tuzağına düştüğünü gösteriyor.46 Zira her Hicaz nakliyatı, birleşik kaplar yasası gereği Filistin cephesinin zararınaydı. Erden'in dediği gibi, Hicaz Demiryolu Filistin cephesinin de demiryoluydu. Onun kuvvetli olması, Hicaz cephesinin zayıf olmasına bağlıydı.47 Belki de Hicaz valisi Vehip Bey'in savunduğu gibi, en iyisi Hicaz cephesinin hiç açılmamasıydı.48

Sonuç olarak Hicaz Demiryolu, Dünya Savaşı süresince önemli bir rol oynadı. Ancak planlandığı halde tamamlanmayan bazı bölümlerin varlığı, demiryolunun askeri işlevini gereğince yerine getirememesine neden olmuştu. Her şeyden önce, İstanbul'dan bölgeye tek seferde asker sevki gerçekleşemiyordu. Gerçi 1907 yılında Hicaz Demiryolu'nu Bağdat Demiryolu'na bağlayan Hama-Halep arasındaki bölüm tamamlanmıştı. Ancak Bağdat Demiryolu'nun Toros ve Amanos dağları nedeniyle iki defa kesintiye uğraması, ulaşımı güçleştiriyordu. Bağdat Demiryolu'ndaki bu boşluk, savaşın sonlarında doldurulabilmişti. Toros ve Amanoslardan sonra bir üçüncü aktarmaya Rayak'da hatların darlaşması neden oluyordu. Bunun dışında İngilizler Maan-Akabe demiryolunun

yapımını engellemişlerdi. Oysa Akabe hattı Kızıldeniz'e çıkış olanağı yaratacağından, büyük önem taşımaktaydı. Özellikle Cemal Paşa'nın Süveyş harekâtının başarısızlığında bu hattın yapılamamış olması da etken olmuştu.

Hicaz Demiryolu, bölgenin iktisadi yaşamına bir canlılık getirmemişti. Sadece Hayfa-Dera şube hattının, Suriye ve Filistin'in birtakım yerleşim bölgelerinde bazı olumlu gelişmelere neden olduğu ileri sürülebilir. Öncelikle, Hayfa'nın ekonomik ve sosyal yaşamında önemli bir canlanma meydana gelmişti. 1868 yılında toplam dört bin kişinin yaşadığı küçük bir liman kasabası olan Hayfa, 1911 yılına gelindiğinde 23 bin nüfuslu bir ihracat ve ithalat merkezine dönüşmüştü.49 Hayfa ölçüsünde olmasa da, Maan'ın kuzeyinde kalıp demiryoluna yakın olan bazı yerleşim birimlerinde de olumlu gelişmeler gözlenmekteydi. Örneğin Havran'dan Hayfa'ya gönderilen buğday 1910 yılında 1903 yılına göre iki katına çıkmıştı.50 Ancak bu tür gelişmelere Hicaz'da rastlanmadı. Hicaz eyaletinde geleneksel ekonomik ve sosyal yapı sürmekteydi. Suriye ve Filistin civarında görülen gelişmeler, amaçlanmış olmaktan çok Hayfa-Dera şube hattının yapımıyla elde edilen dışsal faydalardı.

Hicaz Demiryolu'nun ekonomik beklentilerle yapılmadığının en somut göstergesi, Hayfa-Dera-Şam hattının Hicaz Demiryolu'nun beşte birini oluşturmasına rağmen, yolcu ve yük trafiğinin dörtte üçünün bu hatta gerçekleşmesidir. Gerçekten de Amman'ın güneyinden itibaren Hicaz Demiryolu'nda hac dönemi dışında en ufak bir hareketlilik yoktur. Bu duruma göre, eğer ekonomik beklentiler söz konusu olsaydı sadece 280 kilometrelik Hayfa-Dera-Şam hattının yapılması hedeflenir ve bununla yetinilirdi. Hayfa-Dera-Şam hattı dışında 1.700 kilometrelik zorlu bölümün yapımına kalkışılmış olması, ekonomik değil dinsel/siyasal ve askeri/siyasal faktörlerle açıklanabilir.

Sonuç

Abdülhamit ve Osmanlı yöneticileri Hicaz Demiryolu'nun tamamlanabilmesi için olağanüstü bir çaba göstermişti. Ancak tüm bu çabalara ve katlanılan fedakarlıklara rağmen bir noktada tıkanıp

kaldılar. Bu nokta, iddia edildiği gibi finansman kaynakları ve teknik personel konusundaki yetersizlikler değildi. Tam tersine, özellikle yabancı gözlemcilerin aşılmasını olanaksız gördükleri bu sorunların üstesinden gelinebilmişti. Örneğin kaynakların yaklaşık üçte birini oluşturan iç ve dış bağışlar, finansman sorununun çözümünde, ilginç bir deneyim olmuştu. Padişah/Halife'nin çağrısı üzerine, dünyanın dört bir yanından Müslümanlar, "kutsal hattın" maliyetine katkıda bulunmuşlardı. Teknik personel olarak başta Almanlar olmak üzere yabancılar kullanılmış, süreç içinde Osmanlı mühendislerinin de istihdamı yönünde harcanan çabalardan bir ölçüde sonuç alınabilmişti. İş gücü gereksiniminin karşılanmasında ise askerlerin istihdamı önemli bir rol oynamıştı. Ancak bu sorunların aşılması, bir hastanın sağlık durumunda görülen geçici düzelmelere benzemekteydi. Abdülhamit yönetimi finansal ve teknik açıdan işin zor bölümünü başarmışken, hedefe belki de bir adım kalmışken, çaresizlik içinde inşaatı durdurmak zorunda kalmıştı. Zira Mekke Emiri ve bedevilerin direnişi, hatların yapımını Medine'den öteye sürdürmeyi olanaksız kılmıştı. İngilizlerin desteğini de alan bu iki unsur, Hicaz Demiryolu'nun deve taşımacılığı gibi ekonomik olanaklarını ellerinden alacağı gibi, başına buyruk davranışlarına da son vereceğinin bilincindeydi. Ayrıca Osmanlı yönetiminin İngilizlerin ültimatomuyla Akabe'ye çıkışı, Fransızların baskısıyla Afule-Kudüs hattını gerçekleştiremediklerini biliyoruz. Yani hasta iyileşme azmi göstermiş (Hicaz Demiryolu'un yapımına karar vermiş), durumunda geçici iyileşmeler görülmüş (finansman ve teknik sorunlar aşılmış demiryolunun büyük bölümü yapılmış), ancak genel olarak vücut iflas ettiğinden (Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi bağımlılığı, askeri ve siyasi güçsüzlüğü) tedavi başarılı bir sonuç vermemişti. Bu boyutuyla Hicaz Demiryolu, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışıyla ilgili son dönem tarihinin hüzün verici bir parçasını oluşturmuştu. Osmanlı'nın kendi topraklarında, yabancı demiryolu şirketleriyle rekabeti olanaksız hale gelmişti. Ancak yine de Hicaz Demiryolu'nun Cumhuriyet dönemine önemli bir katkısı olduğunu belirtelim. Bu hattın yapımında deneyim kazanmış olan Türk mühendislerin ve teknik elemanların bu deneyimlerinden,

Cumhuriyet dönemi demiryolu hamlesinde önemli ölçüde yarar sağlanmıştı.

1 Büyükelçi Marschall'dan Dışişleri Bakanlığı'na 3. 5. 1900 ve 7. 5. 1900 tarihli raporlar, Pera, Pol. Archiv, Türkei 152.

2 Martin Hartmann, "Die Mekkabahn, ihre Aussichten und ihre Bedeutung fürden Islam", Asien, nr. 10, (1912), s. 148.

3 M. Hecker, "Die Eisenbahnen der asiatischen Türkei", Archiv für Eisenbahnwesen, Berlin 1914, ss. 781-783.

4 Charles Morawitz, Türkiye Maliyesi, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, No. 1978-188, s. 323.

5 Ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Özyüksel, Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları, İstanbul, 1988, s. 101-169.

6 Ayrıntılı bilgi için bkz. Cezmi Eraslan, II. Abdülhamid ve İslâm Birliği, İstanbul, 1992, s. 217-227; François Georgeon, “Son Canlanış (1878-1908) “, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II, ed. Robert Mantran, Çev. Server Tanilli, İstanbul, 1995, s. 159 v. d.

7 Neue Freie Presse, 3. 9. 1908. Yıllarca Osmanlı ordusundaki Alman askeri heyetinin misyon şefliğini yürüten Goltz Paşa daha önce benzeri görüşlerini Auler Paşa’nın Die Hedschasbahn adlı kitabına yazdığı önsözde anlatmıştı. Bkz. Auler Pascha, Die Hedschasbahn, Auf Grund einer Besichtigungsreise und nach amtlichen Quellen, Gotha, 1906, von der Goltz’un önsözü, s. 2. Auler Paşa’nın da bu görüşleri paylaştığı anlaşılıyor. a.g.e. s. 62.

8 Abdülhamit anılarında bu durumu aşağıdaki cümlelerle açıklıyordu: “İngiliz gazeteleri şimdiye kadar pek çok defa İngiltere’nin Arabistan siyasetini açıklamışlardır. Fakat şimdiye kadar hiçbiri Arabistan, İngiliz himayesine girmelidir, 56 milyon Müslüman tebaası olan İngiltere’nin, Müslümanların mukaddes şehirlerine sahip olması tabiidir diye yazmamışlardı. “ Bkz. Sultan Abdülhamit, Siyasi Hatıratım, İstanbul, 1984, s. 144.

9 Abdülhamit, aşiret reisleriyle ilişkileri sıcaklaştırmak amacıyla, 1892 yılında İstanbul’da Aşiret Mektebi adıyla bir okul açtı. Mektebin kuruluş amacı, önde gelen şeyh ve aşiret reislerinin oğullarının eğitimlerini kendi amaçları doğrultusunda şekillendirmekti. Bkz. Alişan Akpınar, Aşiret Mektebi, İstanbul, 1997, s. 27 v. d.; Auler Pascha, s. 162.

10 Sultan Abdülhamit, s. 145.

11 Hugo Grothe, Meine Studienreise durch Vorderasien (Kleinasien, Mesopotamien u. Persien), 1906 ve 1907, Halle 1908, s. 38.

12 “Die neu Mekka-Bahn”, Die katholischen Missionen, (1906/1907), Nr. 10, s. 219.

13 Sadrazam Ferid Paşa’nın maruzatı, B. O. A., Y. A. -Res., nr. 129/3.; Max von Oppenheim’dan Bülow’a 18. 4. 1905 tarihli rapor, Kahire, Pol. Archiv., Türkei 152.

14 Ufuk Gülsoy, Hicaz Demiryolu, İstanbul, 1994, s. 74, 75.

15 William Ochsenwald, The Hijaz Railroad, University Press of Virginia, 1980, s. 73, 74.

16 Orhan Koloğlu, “Hicaz Demiryolu (1900-1908) Amacı, Finansmanı, Sonucu” Çağını Yakalayan Osmanlı içinde, ed. E. İhsanoğlu, M. Kaçar, İstanbul, 1995, s. 305.

17 H. Slemman, “Le Chemin de fer de Damas-La Mecque”, Revue de l’Orient Chretien, Yıl 5, (1900), s. 524.

18 Murat Özyüksel, Hicaz Demiryolu, İstanbul, 2000, s. 111-114.

19 Ulrich Fiedler, Der Bedeutungswandel der Hedschasbahn; Eine historisch geographische Untersuchung, Berlin, 1984, s. 49.

20 Büyükelçi Pallavicini’den Başbakan Aehrenthal’e, 15. 1. 1908 tarihli rapor, İstanbul, Staatsarchiv Wien, Ad. Registratur, F 19/18, s. 5.

21 Hicaz Demiryolu yönetiminin organizasyonu için bkz. Hicaz Demiryolu, Hicaz Demiryolu’nun Vâridât ve Mesârifi ve Terâkki-i İnşaatı ile Hattın Ahvâl-i Umumiyyesi Hakkında Malumât-ı İhsâiyye ve İzahât-ı Lazımeyi Muhtevidir, Beşinci sene, 1330, İstanbul 1334, s. 1.

22 Herbert Pönicke, Die Hedschas-und Bagdadbahn, erbaut von Heinrich August Meissner Pascha, Düsseldorf, 1958, s. 1, 2.

23 Eduard Mygind, Vom Bosphorus zum Sınai, Erinnerungen an die Einweihung der Hamidie Pilgerbahn des Hedjas, Leipzig und Konstantinopel, 1905, s. 85.

24 Auler Pascha, Die Hedschasbahn, II. Teil: Ma’ân bis El Ula, Auf Grund einer zweiten Besichtigungsreise und nach amtlichen Quellen, Gotha, 1908, s. 58, 59.

25 Löytved Hardegg’den Bethmann Hollweg’e 20, 22, 25 Nisan 1912 ve 17. 10. 1913 tarihli raporlar, Hayfa, Pol. Archiv, Türkei 152.

26 B. O. A., Y. A. -Hus., nr. 466/136. Marschall’dan Bülow’a 19. 3. 1902 tarihli rapor, Pera, Pol. Archiv, Türkei 152.

27 Marschall’dan Dışişleri Bakanlığı’na 3. 2. 1905 tarihli rapor, Pera, Pol. Archiv, Türkei 152. Ayrıca bkz. “Französische Förderungen an die Türkei”, Frankfurter Zeitung, 26. 3. 1905.

28 Ranzi’den Dışişleri Bakanlığı’na 4. 6. 1913 tarihli rapor, Şam, Staatsarchiv Wien, Ad. Registratur, F 19/33.

29 Cemal Pata, Hatıralar, İstanbul, 1977, s. 97, 98.

30 Beyrut Genel Konsolosu’ndan Başbakanlık ve Dışişleri Bakanlığı’na, “Eisenbahnen in Syrien und Palaestina” başlıklı, 4. 5. 1914 tarihli rapor, Beyrut, Staatsarchiv Wien, Ad. Registratur, F 19/33. Hecker, s. 1073. Ayrıca bkz. Löytved Hardegg’den Mutius’a 17. 1. 1914 tarihli rapor, Hayfa, Pol. Archiv, Botschaftsakten Konstantinopel.

31 Fiedler, s. 92, 93.

32 Löytved Hardegg’den Bethmann Hollweg’e 9. 8. 1913 tarihli rapor, Hayfa, Pol. Archiv, Türkei 152.

33 Wangenheim’dan Bethmann Hollweg’e 2. 6. 1913 tarihli rapor, Tarabya, Pol. Archiv, Türkei 152.

34 “Französische Plaene in Syrien und Palaestina”, Schlesische Zeitung, 30. 10. 1913.

35 Freiherr von Oppenheim’ın 22. 6. 1907 tarihli raporu, Kahire, Pol. Archiv, Türkei 152.

36 Burhan Oğuz, Yüzyıllar Boyunca Alman Gerçeği ve Türkler, İstanbul, (tarihsiz), s. 158.

37 Medine’deki kutlamalar için bkz. Charles Eude Bonin, “Le Chemin de fer du Hedjaz”, Annales de Geographie, 1909, s. 427.

38 “Die Hedjaz-Eisenbahn”, Mitteilungen der k. k. geographischen Gesellschaft in Wien, XLVIII, (1904), s. 52. Beni Harb kabilesinin hem Osmanlı hem de Mısır yönetimlerinden aldığı para için bkz. B. Moritz, “Der Hedjâz und die Strasse von Mekka nach Medina”, Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, Cilt 25, (1890), s. 149.

39 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Mekke-i Mükerreme Emirleri, Ankara, 1972, s. 23 vd.

40 Löytved Hardegg'den Bethmann Hollweg'e 2. 5. 1914 tarihli rapor, Hayfa, Pol. Archiv. Botschaftsakten Konstantinopel. Fransız yöneticilerin borç verirken bu tür tavizler talep etmesi yeni bir durum değildi. Meselâ, 1904 yılında Fransa Dışişleri Bakanı, Osmanlı Bankası'ndan istenen 50 milyon franklık borç için "müşkülatın Müzeyrib hattından" kaynaklandığını bildirmiş ve Fransızların Hama-Halep demiryolunu inşa etmelerine izin verilmesini istemişti. Bkz. B. O. A., Y. A. -Hus., nr. 476/86.

41 Schroeder'den Bülow'a 26. 6. 1905 tarihli rapor, Beyrut, Pol. Archiv, Türkei 152, s. 15.

42 Ochsenwald, s. 106, 136, 137.

43 Marschall'dan Bethmann Hollweg'e 9. 12. 1910 tarihli rapor, Pera, Pol. Archiv, Türkei, 152. Ayrıca bkz. Ochsenwald, ss. 127, 128.

44 Pönicke, s. 31.

45 Dieckmann, "Die Hedschasbahn im Weltkriege und ihre gegenwaertige Lage", Zeitung des Vereins Deutscher Eisenbahnverwaltungen, Nr: 48, (1. 12. 1921), s. 896.

46 Feridun Kandemir, Medine Müdafaası, İstanbul, 1991, s. 118-121, 56, 57.

47 İsmet Bozdağ, Osmanlı'nın Son Kahramanları, Batı Trakya Türkleri ve Medine Müdafaası, İstanbul, 1996, s. 76.

48 İsmail Arar, "Macera Dolu Bir Hayat", Tarih ve Toplum, Sayı 48, (1987), s. 361, 362.

49 Löytved Hardegg'den Behmann Hollweg'e 18. 10. 1911 tarihli rapor, Hayfa, Pol. Archiv, Türkei 152.

50 Gülsoy, s. 248.

I. Belgesel Kaynaklar

A. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (B. O. A).

1. Yıldız Tasnifi, Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. Hus).

2. Yıldız Tasnifi, Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y. A. Res).

B. POLITISCHES ARCHIV DES AUSWAERTIGEN AMTES (Pol. Archiv).

1. Türkei 152: Die Eisenbahnen in der asiatischen Türkei.

2 Archiv der Kaiserlich Deutschen Botschaft in Konstantinopel (Botschaftsakten Konstantinopel).

C. HAUS-HOF-UND STAATSARCHIV, WIEN (Staatsarchiv Wien).

1. Administrative Registratur F 19/18.

2. Administrative Registratur F 19/33.

II. Seçilmiş Basılı Kaynaklar

AKPINAR, Alişan: Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi, İstanbul, 1997.

ARAR, İsmail: «Yakın Tarihimizden Portreler, Macera Dolu Bir Hayat: Vehip Paşa», Tarih ve Toplum, Sayı 48, 1987.

AULER Pascha: Die Hedschasbahn, Auf Grund einer Besichtigungsreise und nach amtlichen Quellen, Gotha, 1906.

AULER Pascha: Die Hedschasbahn, II. Teil: Ma’ân bis El Ula, Auf Grund einer zweiten Besichtigungsreise und nach amtlichen Quellen, Gotha, 1908.

BLANCKENHORN, Max: «Die Hedschaz-Bahn, Auf Grund einer Reisestudien», Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, No 4, 1907.

BONIN, Charles Eude: «Le chemin de fer du Hedjaz», Annales de Geographie, 1909.

BOZDAĞ, İsmet: Osmanlı’nın Son Kahramanları, Batı Trakya Türkleri ve Medine Müdafaası, İstanbul, 1996.

CEMAL Paşa: Hatıralar, İstanbul, 1977.

DIECKMANN, P.: «Die Zweiglinie Affule-Jerusalem der Hedschazbahn», Zeitschrift des Deutschen Palaestina Vereins, Cilt 37, (1914).

DIECKMANN, P.: «Die Hedschasbahn im Weltkriege und ihre gegenwaertige Lage», Zeitung des Vereins Deutscher Eisenbahnverwaltungen, Nr: 48, (1. 12. 1921).

DIECKMANN: "Suriye ve Lübnan Demiryolları", Demiryollar Mecmuası, Sayı 64, (1930).

ELEFTERİADES, Eleuthere: Les chemins de fer en Syrie et au Liban, Beirut, 1944.

ERASLAN, Cezmi: II. Abdülhamid ve İslam Birliği, İstanbul, 1992.

FAROQHİ Suraiya: Herrscher über Mekka, Die Geschichte der Pilgarfahrt, Münih ve Zürich, 1990.

FIEDLER, Ulrich: Der Bedeutungswandel der Hedschasbahn; Eine historisch geographische Untersuchung, Berlin, 1984.

"Französische Plaene in Syrien und Palaestina" II, Schlesische Zeitung, 30. 10. 1913.

GEORGEON, François: «Son Canlanış (1878-1908) », Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II, ed. Robert Mantran, Çev. Server Tanilli, İstanbul, 1995.

GROTHE, Hugo: Meine Studienreise durch Vorderasien (Kleinasien, Mesopotamien u. Persien), 1906 ve 1907, Halle, 1908.

GUTHE, Hermann: Die Hedschasbahn von Damaskus nach Medina, Ihr Bau und ihre Bedeutung, Leipzig, 1917.

GÜLSOY, Ufuk: Hicaz Demiryolu, İstanbul, 1994.

HARTMANN, Martin: «Die Mekkabahn, ihre Aussichten und ihre Bedeutung für den Islam», Asien, Heft 10, (1912).

HECKER, M.: Die Eisenbahnen in der asiatischen Türkei, Archiv für Eisenbahnwesen, Berlin, 1914.

"Die Hedjaz Eisenbahn", Mitteilungen der k. k. geographischen Gescllschaft in Wien, XLVIII, (1904).

Hicaz Demiryolu, Hicaz Demiryolu'nun Vâridât ve Mesârifi ve Terâkki-i İnşaatı ile Hattın Ahvâl-i Umumiyyesi Hakkında Malumât-ı İhsâiyye ve İzahât-ı Lazımeyi Muhtevidir, Beşinci sene, 1330, İstanbul 1334.

KANDEMİR, Feridun: Medine Müdafaası, İstanbul, 1991.

KOLOĞLU, Orhan: Bedevi, Lawrens, Arap, Türk, İstanbul, 1993.

KOLOĞLU Orhan: "Hicaz Demiryolu (1900-1908) Amacı, Finansmanı, Sonucu" Çağını Yakalayan Osmanlı ed. E. İhsanoğlu, M. Kaçar, İstanbul, 1995.

LANDAU, Jacob M.: The Hejaz Railway and the Muslim Pilgrimage, A case of Ottoman Political Propaganda, Detroit, 1971.

«Die neue Mekkabahn», Die katolischen Missionen, Cilt 1, Nr. 10, 1906/1907.

MORAWITZ, Charles: Türkiye Maliyesi, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, No. 1978-188.

MORITZ, B.: "Der Hedjaz und die Strasse von Mekka nach Medina", Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, Cilt 25, (1890).

MUSIL, Alois: Im nördlichen Hegaz. Vorbericht über die Forschungsreise 1910, Wien 1911.

MYGIND, Eduard: Vom Bosporus zum Sinai, Erinnerungen an die Einweihung der Hamidie Pilgerbahn des Hedjas (Teilstrecke Damaskus-Ma'an), Leipzig ve Konstantinopol, 1905.

MYGIND, Eduard: Syrien und die türkische Mekkapilgerbahn, Halle, 1906.

OCHSENWALD, William: The Hijaz Railroad, University Press of Virginia, 1980.

OĞUZ Burhan: Yüzyıllar Boyunca Alman Gerçeği ve Türkler, İstanbul, (tarihsiz).

OPPENHEIM, Max Freiherr von: unter Mitarbeitung von E. Braunlich und W Caskel, Die Beduinen, Band II: Die Beduinenstamme in Palaestina, Transjordanien, Sınai, Hedjaz, Leipzig, 1943.

ÖZCAN, Azmi: Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914), İstanbul, 1992.

ÖZYÜKSEL, Murat: Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları, İstanbul, 1988.

ÖZYÜKSEL, Murat: Hicaz Demiryolu, İstanbul, 2000.

PHILIPP Hans Jürgen: «Der beduinische Widerstand gegen die Hedschasbahn», Die Welt des Islams, Band XXV, (1985).

PICK, Walter: “Der deutsche Pionier Heinrich August Meissner Pascha und seine Eisenbahnbauten im nahen Osten 1901-1917”, Jahrbuch des Instituts für Deutsche Geschichte, 4. Band, (1975).

PÖNICKE, Herbert: Die Hedschasbahn und Bagdadbahn, erbaut von Heinrich August Meissner Pascha, Düsseldorf, 1958.

SCHEKIB ARSLAN: “Um die Hedschaslinie-Die Kaempfe im Jordantal, um Amman und Es-Salt”, Weser-Zeitung, Nr. 343, (15. 5. 1918).

SCHLAGINTWEIT, Max: «Die Mekkabahn», Asien, Heft 8, (1902).

SLEMMAN, H.: «Le Chemin de fer de Damas-La Mecque», Revue de l’Orient Chretien, Yıl 5, (1900).

SULTAN ABDÜLHAMİT: Siyasi Hatıratım, İstanbul, 1984.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: Mekke-i Mükerreme Emirleri, Ankara, 1972.

WALTER, Pick: «Der deutsche Pionier Heinrich August Meissner Pascha und seine Eisenbahnbauten im nahen Osten, 1901-1917», Jahrbuch des Instituts für Deutsche Geschichte, 1975.

WAVELL, A. J. B., F. R. G. S.: A Modern Pilgrim in Mecca and a Siege in Sanaa London, 1912.

Trabzon-Erzurum-Tebriz Yolu (XIX. Yüzyılda Sosyal ve Ekonomik Bakımdan Bir İnceleme) / Yrd. Doç. Dr. Selahattin Tozlu [s.481-492]

Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğtim Fakültesi / Türkiye

Anadolu'daki Büyük Yollar ve Trabzon-Erzurum-Tebriz Yolu

Anadolu'nun en eski ticaret yollarından olan Trabzon-Erzurum-Tebriz yolu, birçok bakımdan incelenmeye değer bir güzergâhtır. Diğer cihetleri bir yana, yalnızca bu yoldaki konaklama yerleri ve konuklar ele alınsa, gayet alaka duyulacak bir etüd olur. Oysa, bu makalede Trabzon-Erzurum-Tebriz yolunun sadece XIX. yüzyıldaki genel vaziyeti ortaya konmaya çalışılacaktır. Hattâ bu bile malzemenin epeyce sıkıştırılıp hülasa edilmesiyle ancak mümkün olmuştur.1

Tarih kayıtlarına göre, Anadolu'daki en eski yollar; İpek Yolu (The Silk Road), Kral Yolu (The King Road) veya Kralın Yolu (The King's Road), Onbinlerin Dönüş Yolu, Şahrah-ı Kadim ve Şahrah-ı Garbi'dir. Bu yollar kısmen veya tamamen, Trabzon-Erzurum-Tebriz güzergâhını alakadar etmektedir.

Kral Yolu, İzmir yakınındaki Sart'tan başlayarak, bugün arkaik bir şehir olan Perslerin payıtahtı Susa'da son buluyordu. Batı-Doğu muvasalasını sağlayan bu büyük yol, Pers İmparatoru I. Darius (522-486) tarafından mükemmel hale getirilmiş olsa bile, ondan evvel de işlediği bilinmektedir. Ancak, onun zamanında bu yol üzerinde menzil, han, kervansaray ve haberleşme kuleleri gibi altyapı oluşturulmuş; bu sebeple de Darius'a atfen Kralın Yolu (The King's Road) olarak adlandırılmıştı. Buna rağmen, bu yol için Kral Yolu (King Road) nitelemesi daha çok kullanılmıştır. Esasında merkezî bir idarenin daha ziyade askerî gayeyle inşa ettirdiği Kral Yolu, aynı zamanda Batı-Doğu ticaretini de çekebilmişti. Ana güzergâhı bile kat'i olarak tespit edilemeyen böylesine büyük bir yolun, Trabzon-Erzurum-Tebriz hattıyla alakası da tamamen bilinmemektedir. Lakin,

eski Doğu'nun üç büyük ticaret şehrinden bahsedildiğine göre, en azından kısmî alakasının varlığı mümkün görünmektedir. Bu bakımdan, Kral Yolu'nun güney cihetini teşkil eden Fırat-Dicle havzası, bilhassa Erzurum ve Trabzon şehirlerinin irtibatlı olduğu kısımlardır ve bu yollar da Darius tarafından yaptırılmıştır. Diğer taraftan Anadolu'nun devamı ve İran'ın en mühim kıt'asının da ticaret şehri olan Tebriz, Kral Yolu'nun nihayetindeki bir bağlanma noktası ve Trabzon-Erzurum yolunun başıdır.2

İpek Yolu, esasında ana güzergâhı Anadolu'dan geçmeyen bir yoldu. Çin, Hindistan, Mezopotamya ve İran ülkeleriyle; Azak, Hazar ve Karadeniz limanlarına uğrayan bu yol, Karadeniz limanlarından itibaren tali hatlarla Batı Anadolu ve İstanbul'a kadar ulaşmaktaydı. İpek Yolu, iki tali güzergâhıyla Trabzon-Erzurum ve Tebriz-Erzurum-Trabzon yollarını alakadar etmekteydi. İlki; Mezopotamya'ya varmadan Hazar Denizi'nin güneyinden Hemedan, Urmiye (=Deryaçe-i Şahî) gölünün doğusu, Tebriz, Artaxata, Erzurum ve nihayet Trabzon'a ulaşan koldu. İkincisi ise; Kaşgar'ın kuzeyinden gelen İpek Yolu'nun ana hattı, Hazar ve Azak Denizleri yoluyla Karadeniz limanlarına varıyordu.

Bunlardan en iyi bilinenler, Azak kıyısındaki Kerç ile Karadeniz sahilindeki Fasis (=Faş veya Poti), Trabzon, Sinop ve Samsun Limanlarıydı. Faş limanından ayrılan bir kol da, daha aşağıdaki Gürcistan'a uzanmaktaydı. Gürcistan'daki meşhur Kafkas geçitleri vasıtasıyla Anı-Kars hattından Erzurum sahrasına inen bu tali yol, bilinen güzergâhtan Trabzon'a varıyordu.3

Onbinlerin Dönüş Yolu, bir kısmının Erzurum-Trabzon arasında cereyan ettiği kat'iyetle bilinen bir seyahatın yoludur. Erzurum-Trabzon arasında seyahat eden hemen her ecnebi seyyah, mutlaka Xenophon ve Onbinlerin bu yoldan geçtiğini zikrederek bazı tahminlerde bulunmuşlardır.4

Şahrah-ı Kadim, kısaca İstanbul-Bağdat güzergâhıydı ve İstanbul, Bolu, Tokat, Sivas, Diyarbekir, Musul, Taok (=Tauk/Tavuk) hattıyla Bağdat'a varıyordu.5 Şahrah-ı Kadim'in, Sivas'tan ayrılarak Erzincan-Erzurum hattıyla Tebriz'e ulaşan kolu bizi alakadar

etmektedir. Ancak, bu kolun Erzurum'dan sonraki kısmını ikiye ayırmak lazımdır: Birisi, daha çok kullanılan Erzurum-Bayezit hattı, diğeri de, Erzurum-Van hattıdır.

Şahrah-ı Garbî (Batı Anadolu); başta İran ve Azerbaycan olmak üzere, Kafkasya, Türkistan (=Orta Asya) ve kısmen de Hindistan'ın batıya açılan en mühim kapısıydı. Tebriz üzerinden geçerek Erzurum'a da uğrayan bu yol, Konya'da son buluyordu. Tebriz-Erzurum-Trabzon arasındaki yol da, Şahrah-ı Garbî'nin İran ve Azerbaycan'la irtibatlı en mühim kolu durumundaydı.6

Bilhassa XIII ve XIV. asırlarda kıymeti artırılan Şahrah-ı Garbî, Tebriz veya Sultaniye merkezli bir yoldu ve buranın limanı da Trabzon şehriydi. Afganistan, İran ve Anadolu, bu yol sayesinde Trabzon limanına bağlanmaktaydı.7 Bu yolun Osmanlı askeri ve ticari ulaşım sisteminde özel bir yeri bulunmaktaydı. Anadolu'nun solkolunda yer alan Erzurum, yol ağacının merkezi durumundaydı ve Trabzon da buraya bağlanan tali bir yolun başlangıcıydı. İşte bu tali yol, Trabzon-Erzurum-Tebriz yoluydu.8

Tebriz-Erzurum-Trabzon yolunun Osmanlılar devrinde ticarî rolü oldukça mühim ve iki tarafça da kazançlıydı. Klasik Osmanlı zamanlarındaki bu vaziyet, umumiyetle iki cihetten dikkate değerdi: İlki, ülke içinde satarak veya direkt geçirerek batıya ulaştırdıkları eşya ve emtia sayesinde, İranlılar önemli gelir elde ediyorlardı. İkincisi ise, daha çok Erzurum gümrüğüyle ve kısmen de Trabzon'la alakalıydı. İranlı tüccarların uğradığı ilk büyük kara gümrüğü Erzurum'du ve onlar, gümrüğe ödedikleri vergiyle Osmanlı hazinesini besliyorlardı. Erzurum'daki tüccar sınıfının alışverişi ve kazandıklarından başka, İranlıların ikamet ve diğer zaruri ihtiyaçları (bilhassa hamam) mukabilinde bıraktıkları para da ahalinin maişeti bakımından mühimdi. Ayrıca, gümrük gelirlerinden Erzurum Paşası'nın da payı vardı. Bundan dolayı Erzurum'u idare eden Osmanlı mülkî amirleri, İranlı tüccarlara adil davranmak suretiyle hem onları ticarete (daha doğrusu Erzurum gümrüğüne eşya ve emtia getirmeye) teşvik ediyor, hem de bu yolla kendi paylarını artırmış oluyorlardı.9

Zaman zaman Osmanlılarla İranlılar arasında çıkan savaşlara rağmen, bu ticaretin Tebriz-Trabzon hattından kesildiği vaki olmamıştır. Nitekim, XVIII. yüzyıl kayıtları, savaşa rastlayan yıllardaki azalmaya mukabil, bu ticari faaliyetin sürekli var olduğunu göstermektedir.10

XIX. Yüzyılda Trabzon-Erzurum-Tebriz Yolunun Ticari Durumu

İşlek bir ticaret hattı olan Trabzon-Erzurum-Tebriz yolu, bazı iniş-çıkışlara rağmen, bu hususiyetini XIX. yüzyılda da muhafaza etmişti. Ancak, XIX. asır başlarında bazı değişmeler yaşandı. Bunun başlıca iki sebebi vardı: Biri, İngiliz-İran ticaretinin artırılması amacıyla başlatılan faaliyetler; öbürü de Osmanlı-İran münasebetlerinin buna bağlı olarak yeni bir seyir kazanmasıydı. Özellikle İngilizler, eski İran ticaretini canlandırmak amacıyla bu işe oldukça önem vermeye başladı. İngilizler, bu asrın ilk yıllarına kadar eşya ve emtialarını Bender-i Buşir (=Buşir limanı) üzerinden naklediyorlardı.

1812 yılında Sir Gore Queseley, İran ipeğinin Buşir limanı yerine Trabzon'dan gemiye yüklenmesi halinde kara nakliyesinin %2,5'tan %1'e düşeceğini, böylece Trabzon-İngiltere arasındaki deniz nakliye maliyetinin Buşir-İngiltere ücretinden daha az olacağını bildirerek, Tebriz-Erzurum-Trabzon güzergâhına dikkat çekmişti. Diğer yandan sermayenin kısa mesafe ve kısa zamana yayılmasını da tercih eden İngilizler, 1830 yılında Trabzon'da konsolosluk açtılar.

Aynı yıllarda İranlı yöneticileri ve bilhassa Abbas Mirza'yı da bu ticarî alakanın kârına inandıran İngilizler, Tebriz-Erzurum-Trabzon güzergâhının yavaş yavaş eski işlerliğine kavuşmasını temin ettiler. Bu yıllara gelinceye kadar Kuzey Azerbaycan'ın merkezi olan Tebriz'le Avrupa arasındaki ticarî eşya ve emtia sevki iki hat üzerinden yapılmaktaydı. Bunlardan ilki, Tebriz-Bayezit-Erzurum güzergâhıyla Trabzon'a ulaşan Osmanlı yolu; ikincisi ise, Rusların elindeki Kafkasya hattıydı. İranlı Abbas Mirza, İngilizlerin de istediği Osmanlı hattını tercih etmişti.

O, bu tercihle iki şeyi gerçekleştireceğine inanıyordu. Birincisi, İranlıları İngilizlerle ticaret yapmaya sevk etmek ve böylece İran ticaretini artırmak; ikincisi de, Rus yolunu bu ticaretten mahrum

bırakarak, Ruslardan, birkaç yıl evvelki mağlubiyetin intikamını almak. Ayrıca, Rusların 1831 yılında İran mallarına vergi koyması da, Osmanlı yolunun tercih edilmesini pekiştiren bir sebep oldu.11

Meselenin İngiliz-İran münasebetleri cihetinden seyri böyleyken; Osmanlı-İran ilişkileri ilkin karışmışsa da bilahire dostane cereyan etmişti. Osmanlı Devleti'nin Yunan isyanlarıyla uğraştığı yıllarda, idarede epeyce tesiri bulunan Abbas Mirza'nın tercihiyle Osmanlılara karşı düşmanlığa başlayan İranlılar, Osmanlı topraklarını işgal etmişlerdi. Onların ileri sürdüğü başlıca sebep, iki devlet arasında devamlı münakaşa mevzuu olan aşiretlerdi. Abbas Mirza'nın idaresinde ilkin Bayezit'i işgal eden İran askeri, Pasinler'e kadar gelebilmişti. Fakat o zamana kadar buralarca bilinmeyen kolera hastalığının zuhur etmesiyle hayli İran askeri ölmüş ve İranlılar geri çekilmişti. Bu hadiselerin cereyanı yıllarında (1821-22) ticari münasebetler de sekteye uğramış, İranlı tüccarların eşya ve emtiası Osmanlı resmi makamlarının elinde kalmıştı. Aslında ilişkilerin bu seviyeye gelmesinin mes'ulü, şüphesiz Abbas Mirza'ydı ve bundan İranlı tüccarlar büyük zarar görmüşlerdi. Bundan dolayı Abbas Mirza'yı sıkıştıran İran tüccarı; dindaş bir ülke Rumlarla uğraşırken ona düşmanlık etmenin doğru olmadığını, bu vaziyetten kendilerinin ve dolayısıyla İran Devleti'nin büyük zarar gördüğünü dile getirmişlerdi. Ayrıca, Osmanlılar, Kadızade Tahir Efendi'ye, İranlı tüccarların İstanbul'da kalan eşya ve emtiasının yazımını yaptırmış, muhafaza altına aldırmış ve senet karşılığında İran'a yollatmıştı. Bunu da hatırlatan İran tüccarı, Abbas Mirza'nın hemen sulha başlamasını istiyorlardı. Nihayet, onların arzusu üzerine görüşmeler başlamış ve 1823 yılında Erzurum'da anlaşma imzalanmıştı. Bu anlaşmanın II. ve V. maddeleri İran tüccarıyla alakalıydı ve onlara Osmanlı (=Ehl-i İslam) tüccarı gibi muamele edilmesini âmirdi.12

Anlaşmadan sonra, bilhassa İran tüccarının Osmanlı ülkesine giriş yaptığı Erzurum gibi büyük gümrüklerin eminleriyle mülki amirlere, söz konusu maddelere riayet etmeleri hususunda ısrarlı emirler yazıldı.13 Lakin, hem İran hem de Osmanlı Devleti bakımından pek zor geçen birkaç yıl, bu münasebetlerin hızını kesti. Bu da, 1826-29 yılları arasındaki Rus-İran ve Osmanlı-

Rus Savaşlarıydı. İki devlet de Rusya'dan büyük darbe almış, ödemek zorunda kaldıkları savaş tazminatı sebebiyle mali düzenleri ciddiyetle zedelenmiş ve onları aynı kadere ortak eden düşmanlarına, yani Rusya'ya karşı -geç ve sadece ticari olsa bile- birleşmek mecburiyetinde bırakmıştı. İki savaş sonrasında Osmanlı-İran ticaret hacmindeki artış, bu sonki ortak kader dolayısıyla daha fazla olmuştu.

İran, Türkiye ve İngiltere tarafından bu yolda atılan adımlar, 1836 yılındaki yeni bir gelişmeyle iyice hızlandı. Bu yenilik, İstanbul-Trabzon arasındaki ulaşımın buharlı vapurlar vasıtasıyla sağlanmaya başlanmasıydı. Takriben Kırım Savaşı yıllarına kadar devam eden bu üçlü ticarî ittifak, üç devlete birden kâr sağlamakla beraber, İngilizlere daha çok yaramıştı. Nitekim, 1836 yılı itibarıyla İngilizlerin bu yolla yaptığı birbirine denk idhalat ve ihracat, yaklaşık 600.000 sterling kadardı.14 Bu artış, 1842 ve 1844 yıllarında da aynı seyri takip etti. Mesela, 1842'de İran'a yollanmak üzere Trabzon limanına çıkarılan eşya ve emtia 32.000 denk (paket) iken; 1844'teki eşya ve emtianın ederi 130 milyon ve bunlardan Osmanlıların aldığı gümrük vergisi de 500.000 kuruşu bulmuştu. Buna yol üzerinde yaşayan halkın istifadesi de eklenirse,15 Trabzon-Erzurum-Tebriz anayolunun önemi daha iyi anlaşılır.

Ancak, XIX. asrın ortalarına doğru yavaş yavaş başlayan yeni bir gelişme, Osmanlı yolunu menfi bakımdan tesirine almaktaydı. Bu da, İngiliz mallarının bilhassa Gürcistan taraflarında fevkalade satın alınması ve hatta kaçak yollarla Rusya'ya sokulmasıydı. Söz konusu gelişmenin en önemli sebebi, 1846 yılında Rusların Tiflis yolundan geçiş vergilerini kaldırmasıydı. Bu gelişmenin manası, Tebriz-Erzurum-Trabzon yolunun gitgide terkedilmesi demekti. Aslında sonraki gelişmenin kaynağında, Kafkasya ve Gürcistan'dan geçen Rus yolunun Osmanlı yolundan daha kısa olması vardı. Diğer taraftan Rusların İran mallarını kendi yollarına çekmek amacıyla başlattığı faaliyetlerle onlara gösterdikleri gümrük ve karantina kolaylıkları, ticarî olarak İngilizlerin işine gelse bile, farkında olunarak yeni bir mücadeleyi körüklüyordu: Bu da, İran üzerindeki Rus-İngiliz

mücadelesi ve bunun tabii bir parçası olarak Trabzon limanının bu rekabete dahil edilmesi.

Esasında Rus-İngiliz rekabeti daha evvel Hindistan’da vaki iken, artık Trabzon limanıyla buna bağlı Tebriz-Erzurum yolu üzerinde kesafet kazanmıştı. Hattâ Karl Marks’a göre; Kırım Savaşı, Hindistan’dan Trabzon limanına kayan bu rekabetin bir neticesiydi.[16]

XIX. yüzyılın ilk yarısında Tebriz-Erzurum-Trabzon güzergâhını menfi olarak etkileyen ilk Rus teşebbüsü, İran tüccarına gösterilen bazı kolaylıklardı. İranlıları Kafkasya yoluna çekmeye uğraşan Ruslar, bu nedenle onlara gümrük ve karantina işlemlerinde kolaylık sağladıkları gibi, Gürcistan yollarını da gayet iyi yapmışlardı. Buna karşın Trabzon-Erzurum yolu yeterince bakımlı değildi. Ayrıca, İran tüccarına uygulanan Türk karantinası da Ruslarınkine göre daha ağır ve hatta bezdiriciydi. Söz konusu meselelerin halledilmesi için alınan bazı tedbirler de kâfi gelmemiş ve İran tüccarı yavaş yavaş Rusların Kafkasya yoluna kaymıştı. Yine de Osmanlı yoluyla Rus yolu arasındaki denge çok sarsılmamıştı. Ancak, bu denge Rusların Kafkasya demiryollarını yapmaya başladıkları 1868 yılından itibaren iyice değişmeye başladı. Bu yıllarda Tiflis-Bakü ve Tiflis-Poti demiryollarını inşaya başlayan Ruslar, bunun psikolojik tesirini de kullanarak, İran ticaretini büyük nispette kendi ülkelerine çekmeye muvaffak oldular. Osmanlılar ise, aynı yıllarda Trabzon-Erzurum anayolunu şose suretinde inşa ederek, kısa süreli de olsa bundan menafaatlandılar.[17]

Ancak, çok iyi yapılmış olsa bile, bir karayolunun demiryoluyla rekabet edemeyeceği aşikârdı. Nitekim, Ruslar, demiryolları sayesinde bu ticarî mücadeleyi uzun yıllar ellerinde tutabildi. Bu vaziyet muhtelif kaynaklardan derlenen istatistiklerle de doğrulanmaktadır. İstatistiklerden anlaşıldığı kadarıyla; Erzurum-Trabzon anayolu, Rus demiryolları karşısında ancak 1872-76 yılları arasında tutunabilmişti. Bu da, anayolun şose olarak inşasından sonraki birkaç yıla rastlamaktadır.[18]

Buna karşılık bilhassa İran ticaretinin güzergâhını alakadar eden Erzurum irtibatlı demiryolu projeleri zaman zaman söz konusu

olmuştu. Mesela, Kırım Savaşı'ndan hemen sonra İngilizler tarafından Samsun-Erzurum demiryolunun inşası için imtiyaz alınmış, fakat demiryolu yapılmamıştı.19 Bilahire, Avusturyalı meşhur mühendis Wilhelm von Pressel'in ilk ve son projelerinde de bu bölge dikkate alınmıştı.20 Sonraki yıllarda da devamlı inşa edileceği söylenen demiryolları,21 Atatürk'ün teminatına rağmen,22 ancak 1939 yılında Erzurum'a ulaştırılmıştı.23

Diğer taraftan Rusların demiryolu üstünlüğü, Karadeniz'de istedikleri limanın ellerinde olmaması nedeniyle, tam olarak tahakkuk etmemişti. Yaptıkları hesapsız masrafa rağmen, Poti limanını arzuladıkları seviyeye getiremeyen Ruslar, muhakkak surette Batum'u istiyorlardı. Nihayet, 1877-78 Savaşı sonunda Batum'u topraklarına katarak, projelerini hayata geçirmeye başladılar. Berlin Antlaşması'nın gereği olarak Batum'u beynelmilel serbest bir ticaret limanı yapmayı taahhüd eden Ruslar, bu sözü tutmadıkları gibi, Batum'u tahkim ederek bir savunma şehri haline soktular. Bu arada ecnebi ve özellikle İran ticarî eşya ve emtiasına çok ağır vergiler uygulayarak, İran-Avrupa transit ticaretini kendi yollarından kestiler. Rusların bu sonki kasıtlı muamelesinin amacı, Rusya'da Rus mallarının devridaimini temin etmekti. Bu gelişmeler sonucu, Osmanlıların hiç dahil olmadığı halde, İran transit ticareti yeniden Tebriz-Bayezit-Erzurum-Trabzon yoluna intikal etti. Evvelce Batum limanı vasıtasıyla Avrupa'ya ulaştırılan İran transit eşya ve emtiası da, artık Trabzon limanı üzerinden sevk edilmeye başlandı.24 Bu sebeple gelen eşya ve emtiaya yetmeyen Trabzon limanındaki altyapı unsurları yenilendi ve istiab hadleri artırıldı. İskele, sundurma, gümrük, han, telgraf odası, çeşme vb. altyapı gözden geçirilerek, ihtiyacı giderecek seviyeye getirildi. Bu vaziyet XX. yüzyıl başlarına kadar böylece devam etti.25

Mühim Amiller: Nakliye, Karantina ve Emniyet Nakliye

Trabzon'un İstanbul vasıtasıyla yapılan Avrupa bağlantıları, XIX. asrın otuzlu yıllarına kadar yelkenli gemilerle sağlanmaktaydı. Bu yıllarda artmaya başlayan İran-Avrupa transit ticaretinin önemli katkısıyla 1836 yılında İstanbul-Trabzon arasında buharlı gemi ve vapurlar işletilmeye başlandı. Yelkenliler, buharlılara göre oldukça

hantal ve yavaştı. Nitekim, 1852 senesinde Trabzon'dan İstanbul'a buharlı vapurla yolculuk eden bir Osmanlı Türkü, evvelki seyahatını hatırına getirerek, buharlı vapur yolculuğunu 'tayy-i mekân' diye tavsif etmektedir.26 Yani, adeta göz açıp kapayıncaya kadar menzile varılmıştır. Buharlı vapur ve gemilerin sefere konulması, tabii olarak ticarî eşya ve emtianın artmasına; böylece Trabzon limanının hacminin genişlemesine yol açmıştı. Bunun yanı sıra Trabzon postasının yapıldığı resmî posta vapurları da vardı. Bu bakımdan ele alındığında, Trabzon limanının ulaşımında çok ciddi meseleler olmadığı söylenebilir.27 Ayrıca, Tebriz-Trabzon-İstanbul üzerinden Avrupa'yla yapılan İran transit ticaretinde, nakliye ve nakliye maliyeti cihetinden mühim olan hat Trabzon limanından sonraki kısım değil, bilakis buraya kadarki kara nakliyesiydi. Dolayısıyla, kara nakliyesine ısrarla bakmak gereği vardır.

Kara nakliyesinde mühim olan birkaç unsur vardır. Bunlar; nakliye vasıtaları, bunların istiap haddi ve niteliklerinin maliyete tesiri, nakliyenin yapılacağı mesafe ve mevsim meseleleridir. Tebriz-Erzurum-Trabzon anayolu arasındaki nakliye dikkate alındığında, nakliye vasıtalarının klasik Osmanlı zamanlarından XX. yüzyıla kadar çok az değişip geliştiği ve klasik vasıtalara inhisar ettiği görülmektedir. Bunlar da genellikle at, katır, çok az merkep, deve (tamamıyla kervanlarda), öküz ve at arabaları gibi bilinen vasıtalardır. XIX. yüzyılın başlarından itibaren bilhassa makam sahibi zevata tahsis edilen hintu gibi bazı hususi arabaların, ticari taşımada kullanılmadığı bilinen bir husustur. Diğer taraftan kervan taşımacılığının en mühim vasıtası sayılan deve, Trabzon-Bayezit arasında yetiştirilmemekte, sadece İranlı kervancıların develeri bulunmaktadır. Nitekim, Doksanüç Harbi yıllarında IV. ordunun deve ihtiyacı, Erzurum'un daha doğusundaki vilayetlerden temin edilmeye çalışılmıştı. Doksanüç Harbi'nde kısmen furgon arabaları kullanılmış, fakat asıl nakliye yine klasik vasıtalarla gerçekleştirilmişti.28

Trabzon-Erzurum yolunun inşasının ikmal edilmesine yaklaşıldığı zaman, özellikle Trabzon'daki bazı özel teşebbüs erbabı, birtakım taahhütler muvacehesinde bu yolda araba şirketi kurmak için imtiyaz istemişti. Avusturya'nın Trabzon konsolosunun da dahil

olduğu bu imtiyaz taleplerinden en ciddisi, Trabzonlu Üskinaryan Ohannes'e aitti. Onlar, söz konusu ticari taşımayı klasik Osmanlı vasıtaları yerine, omnibus gibi daha gelişmiş arabalarla yapacaklardı. Ancak, hem ilkinki hem de sonraki teklifler reddedildi. Zira, onların bazı şartlarının iyiliğine rağmen, Trabzon-Erzurum yolunda yalnızca kendilerinin araba işletmesi veya bazı hallerde kendilerine öncelik verilmesini istemeleri, Babıali'ce hoş karşılanmamıştı. Diğer taraftan Trabzon Başmühendisi Mösyö Riva, Trabzonlu bazı hatırlı kişilerin de bu imtiyazın verilmesine evvela mani olduklarını, fakat sonradan pişmanlık duyduklarını söyler.29

Bu menfi gelişmelerin de tesiriyle Trabzon-Erzurum arasındaki nakliye, azlıkla kullanılan yaysız furgon ve omnibuslar hariç, uzun yıllar eski vasıtalarla yapılmaya devam edildi. Bu sonki vasıtalarla ucuza gelen yolculuk epeyce çileliydi. Yaylı arabaların kullanılmaya başlanması ise, ancak XIX. yüzyılın sonlarına doğru mümkün oldu. Yaylı arabalarla yolculuk pahalı, ama, oldukça rahattı. Bu halde bile nakliyenin çoğu deve ve atlardan oluşan kervanlarla yapılıyordu ve Cumhuriyet'in ilanına kadar da değişen fazla şey olmamıştı.30

Daha dikkat çeken husus da şuydu: İran'a gidecek eşya ve emtianın Bayezit sınırına nakli için 1936 yılında Erzurum'un Ilıca mevkiine motorlu vasıtalar konmuş, ancak, Trabzon'dan buraya kadarki taşıma yine motorsuz vasıtalarla yapılmaya devam edilmişti. Bunlardan daha beteri, herhangi bir demiryolu veya dekovil hattı da yoktu. Dolayısıyla, ucuzluğu bir tarafa, nakliyenin yapılması bile büyük sıkıntıydı.

Tebriz-Trabzon arasındaki nakliyenin pahalı olacağı yukarıdaki izahattan anlaşılırsa da, bazı misallerle meseleyi ortaya koymak lazımdır. Trabzon-Erzurum yolunun inşası hususundaki ilk teşebbüs 1850 yılında olmuş ve bunun için Nafia Nazırı Ekselans İsmail Paşa bölgeye yollanmıştı. Paşa, Osmanlı memleketindeki nakliyenin umumi seyri ve maliyetinin pahalılığı meselesine değindiği bir layihasında, durumu şöyle tespit eder:

Anadolu ve Rumeli taraflarında ticaret mahallerinden sahile uzak olan yerlerin ahalisi, ektikleri şeylerin bir faydasını göremediklerinden

ümitsizliğe düşmüş ve bilhassa çiftçiler ekim-dikimden vazgeçerek sadece kendilerine yetecek miktarda şey ekmektedirler. Mesela; Sivas, Kayseri ve Bozok (=Yozgat) gibi yerlerden iskelelere giden yollar kışın güçlükle geçilmekte ve yazın da araba işlememektedir. Bu sebeple oralarda gerçekte bir İstanbul kilesi buğday dört-beş kuruşa kadar satılıyorsa, hayvanlarla taşınmak gereğine binaen, asıl maldan üç-dört kat fazla nakliye ücreti vermek mecburiyeti ortaya çıkmaktadır. Bunu veremeyen ahali ise, mahsulünü satamayıp çürütmektedir. Yolların iyi yapılması halinde söz konusu durum ortadan kalkacağı gibi, ahali yeni üretim alanlarına yönelecek ve ülkede kalkınma hızlanacaktır. Nakliyenin kolay ve ucuzlamasının ilk şartı yolların düzgün yapılmasıysa, ikincisi de at arabası ve nehir taşımacılığıdır. Bunun temini de şimendüfer (=demiryolu), şose, yarışose, kaldırım ve yol tesviyesi gibi şeylere bağlıdır. Bu mesele Trabzon-Erzurum yoluna intikal ettirilirse, şöyle bir netice çıkacaktır. Yol yapılıp arabalar işlemeye başladığında, faraza, şimdi bir hayvan yükü için 100 kuruş nakliye ücreti ödeniyorsa, o zaman da aynı yüke aynı para verilecektir. Fakat on hayvanın taşıyacağı yük, bu sefer iki-üç atlı bir arabayla rahatça taşınacağından, bir hayvan yüküne ödenen para 25-30 kuruşa inmiş olacaktır. Böylece hemen bütün tüccar ve kervanlar bu yola meyledecek ve buralar ahalisinin pek faydasına olacaktır.31

Nafia Nazırı İsmail Paşa'nın müşahadelerinden anlaşılan, Osmanlı ülkesinde nakliyenin fevkalade pahalı olduğudur. Lakin, bilhassa yolların iyi yapılması ve ahaliye kolaylık gösterilmesi halinde bu durum tamamıyla değişecektir.

Nakliye pahalılığı devlet işlerinde de vakidir. Ancak, resmî rayiç gibi bir mecburiyet buna kısmen mani olmaktadır. Kırım Harbi yıllarında IV. ordunun levazım ve mühimmatını Trabzon'dan Erzurum'a nakletmeyi üzerine alan Gümüşhane'nin Tekke köyünden Sofioğlu Mustafa, Gümüşhaneli birçok kişi gibi katırcılıkla uğraşmaktadır. Sofioğlu Mustafa'yla yapılan resmi kontrata göre; o, ordunun Trabzon'da mühimmat ve eşyası bulundukça, Erzurum kantarı itibarıyla (yani 180 kıyyelik) yükü 465 kuruş ücretle Trabzon'dan Erzurum'a nakletmek zorundaydı.32 Demek ki, bir kıyye

(1.282 gram) resmi yük, Trabzon'dan Erzurum'a 2,06 kuruş veya 86 paraya nakledilmektedir.

Trabzon-Erzurum yolunda araba işletmek için 1872 senesinde imtiyaz talep eden Üskinar oğlu Ohannes'in teklifleri arasında, nakliye fiyatına dair mühim kayıtlar vardı. Ohannes, 57 saatlik Trabzon-Erzurum yolunda nakledeceği eşya ve emtianın bir kantarından 25 kuruş nakliye ücreti alacaktı. Bir kantarın 44 kıyye olarak kabul edildiği bu tarife, Ohannes'in zarar etmeyeceği bir fiyattır.33 Şu halde, şirkete ait bir arabayla Trabzon'dan Erzurum'a götürülecek bir kıyye yükten 0,56 kuruş veya 56 para nakliye ücreti alınacaktı.

Oysa, 1871 yılında Trabzon'dan Erzurum'a hayvanlarla taşınan 180 kıyyelik yükten 125, 1872 yılında 130, 1873 yılında 140 ve 1874 yılında 120 kuruş nakliye ücreti alınmaktaydı. Doksanüç Harbi sırasında meydana gelen genel enflasyon sebebiyle nakliye ücretlerinin anormal artışını dikkate almamak gerekir. Ancak, savaştan hemen sonra İran'a götürülen 180 kıyyelik yükün taşıma ücreti 125, Erzurum'dan Trabzon'a götürülen 180 kıyyelik buğdayın nakliye ücreti de 137 buçuk kuruştu. Bu fiyatlar bir kıyye yük başına hesap edildiğinde, Ohannes'in teklifinin makul olduğu görülür: 1871 yılında 44 kıyye yükü arabayla Trabzon'dan Erzurum'a 25 kuruşa götürmeyi teklif eden Ohannes'in verdiği fiyat, aynı yıl 125 kuruşa taşınan 180 kıyyelik yükle mukayese edildiğinde, Ohannes'in 180 kıyye yük için 102 kuruş önerdiği anlaşılır. Bu hesapları teferruatıyla 1880 yılında yapan Trabzon Vilayeti Başmühendisi Mösyö Riva, galiba bu teklife atıfta bulunarak, 180 kıyye yük için 100 kuruş ücret talep edildiğini, fakat bunun geri çevrildiğini esefle anlatır. Bilahire, buradaki taşıma ücretlerini Avrupa'yla mukayese eder: Avrupa'da 180 kıyye yükün arabayla 70 kuruşa taşındığını, fakat Trabzon-Erzurum yolundaki bazı coğrafi sıkıntılarla başka birtakım özel sebeplerden dolayı bu fiyatın nihayet 100 kuruşa çıkacağını, bunun da 1880 yılındaki 160 kuruşa göre çok ehven olduğunu ilave eder. Mösyö Riva, Trabzon'dan İran'a hayvanla oniki günde götürülen eşyanın, arabayla yedi-sekiz günde rahatlıkla yerine ulaştırılacağı faydasını da hatırlatır.34

Şu halde Mösyö Riva'nın 1880 yılındaki raporuna göre; Trabzon-Erzurum yolundaki nakliye ekseriyetle hayvanlarla yapılmakta ve pahalıya malolmaktadır. Fakat Riva'nın raporunda doğru olmayan bir iddia da vardır: O, İran transit ticaretinin Trabzon-Erzurum yolundan Poti-Tiflis hattına kaymasını, buraya Rusların yaptığı demiryoluna değil; bilakis, Trabzon-Erzurum yolundaki pahalı nakliyeye bağlar. Oysa, nakliye pahalılığı bir amil olmakla birlikte, asıl sebebin Rus demiryolu olduğu bilinmektedir. Nihayet, Mösyö Riva da bu iddiasından bilahire vazgeçmiştir.35

Trabzon'da uzun yıllar bilhassa fındık ticaretiyle meşgul olan Hochstrasser, XIX. yüzyılın son on yılına kadarki şehir ticaretini değerlendiririrken nakliyeye de değinir ve herkes gibi o da taşımanın pahalılığından sözeder. Trabzon'un bağlı olduğu İran ticaretinin daha da gelişmesi, İran sınırına kadar döşenecek bir demiryoluyla mümkün olabilecektir. Çünkü, kervanlarla yapılan taşımanın maliyeti çok yüksektir. Hattâ tahıl gibi mahsullerde, nakliye masrafının ürünün asıl fiyatını geçmesi çok düşündürücüdür. Trabzon dikkate alındığı zaman, en çok yükün geldiği yerler sırasıyla Erzurum, Erzincan, Bayburt ve Gümüşhane'dir. Taşımanın çoğu at ve deve kervanı ve öküz arabalarıyla yapılmaktadır. Nakliye vasıtası ve eşyanın nevine göre değişmekle birlikte, Trabzon'dan Erzurum'a nakliyat masrafı vasati 105 kuruştur. Bazen 120-130 kuruşa çıktığı veya 70-80 kuruşa, hatta 60-70 kuruşa indiği de görülürse de, ortalama 90-100 kuruş kabul edilebilir. Nakliye masrafları gümüş mecidiye olarak ödenir ve bunun rayici 20 kuruş olduğu halde 19 kuruştan işlem görür.36

Her bakımdan Trabzon-Erzurum-Tebriz ticaretini değerlendiren Trabzonlu Abdülvahap Hayri, hem XIX. yüzyılın sonlarında hem de XX. asrın başlarındaki durum itibarıyla, nakliye ücretlerinin pahalı olduğuna işaret eder. Kışın ve yazın ayrı ayrı faktörlerin nakliyeye menfi tesirde bulunduğunu isabetle söyleyen Hayri, Trabzon'dan Erzurum'a kışın on günde; yazın ise, atların meralarda yayılması dolayısıyla, ancak on sekiz günde gidilebildiğini kaydeder. Nakliye ücreti; mevsime, kervanların küçüklük ve büyüklüğüne, eşyanın azlık ve çokluğuna, karantinadaki bekleme süresine göre

değişmektedir. Trabzon'dan Erzurum'a kışın 230 kiloluk yük 200, havaleli yük ise 300 kuruşa götürülmektedir. Arabaların işlediği yaz mevsiminde ise, aynı miktar eşya ortalama 250 kuruşa taşınmaktadır ve Hayri'ye göre, bu fiyatlar Avrupa'ya kıyasla çok pahalıdır.37

Benzer bilgiler, Trabzon'un Vilayet Salnamesi'ni (hicri 1316) hazırlayan Maarif Müdürü Ziver tarafından da zikredilir. O, Trabzon limanından gerçekleşen ithalatla ihracat arasındaki dengesizliği, ithalat fazlasının yarısının nakliye masrafı olmasıyla açıklayarak, bundan esef duyar.38

Nakliyenin genellikle at ve deve kervanlarıyla yapıldığı söylenmişti. İran malı taşıyan deve kervanlarıyla, zaman zaman Erzurum ve Bayburt'tan Trabzon'a zahire de götürülüyordu.39 Hattâ yük taşımacılığı hususunda Türk ve İranlı devecilerle Rus deveciler arasında bir rekabet söz konusuydu. Rus devecilerden Erzurum-Trabzon yolunda vergi alınmamasına rağmen, Türk ve İranlı devecilerden deve başına yılda 15 kuruş vergi tahsil ediliyordu. Erzurum valisi, bu uygulamanın İranlı tüccar ve devecileri Rus yoluna meylettirmesinin yanı sıra, İranlı ve Türk devecilerin Rus devecilerle rekabetini de ortadan kaldıracağını öne sürerek, bundan vazgeçilmesini arz etmişti. Meclis-i Vükela'nın 4 Temmuz 1911 tarihli müzakeresinde; Erzurum valiliğinin mütalaası haklı bulunarak, İranlı devecilerin vergiden muaf tutulması halinde bundan Türk devecilerin de istifade etmesi lazım geldiği kararlaştırıldı.40

Demek ki, Trabzon-Tebriz yolundaki taşımacılık genellikle hayvanlar veya hayvanların çektiği muhtelif vasıtalarla yapılmakta ve oldukça pahalıya malolmaktaydı. Taşıma vasıtalarının yolları bozması sebebiyle de zaman zaman bunların belli standartlara bağlanması ve vergi alınması yoluna da gidilmişti.41

Karantina

Bir sağlık tedbir ve teşkilatı olan karantina, Osmanlılarda 1838 yılında tatbikine başlanan bir vakıadır.42 Karantina bir sağlık tedbiri olmakla beraber, Osmanlı-İran münasebetlerinde ticari ciheti daha ağır basmıştı. Şöyle ki, Avrupalılar, hastalığın kaynağını Doğu olarak görüyor ve bu bakımdan bilhassa Osmanlı memleketlerini hastalıklı

sayarak tüccarlara karantina uyguluyorlardı. Osmanlılar da İranlı tüccar ve hacılara aynı muameleyi yapıyordu. Oysa, hastalığın kaynağının Hindistan'ın Ganj nehri ve civarları olduğunu, Avrupalılar dahil, herkes biliyordu.43

Avrupalıların bu muamelesi Osmanlı Devleti'ne ticari bakımdan zarar verdiği gibi, devletin prestijini de etkiliyordu. Zira, memleketin yolcu ve tüccarına şüpheli bakılıyor ve bilhassa bazı limanlar tehlikeli sayılıyordu. Mesela, Trabzon limanı bunlardan biriydi. Dolayısıyla, İran-Trabzon-Avrupa ticareti bundan zarar görüyordu.

Karantina, ilanından hemen sonra Trabzon ve Erzurum'da da tatbik edilmeye başlanmıştı. Ancak, limanlarda yolcu ve eşya taşıyan kaptan ve kayıkçılara, karantina tezkiresi yazma yetkisi verildiğine göre, karantinanın Trabzon'da daha erken başladığı söylenebilir. Buna rağmen, iki vilayette de 1841 yılında karantina teşkilatının kurulduğu ve müdür tayininin yapıldığı kat'idir.44 Erzurum'da meydana gelen salgın vebadan dolayı Trabzon ve Samsun tehlikeye düşmüş ve tedbir alınmak gereği hissedilmişti. Buna karşılık Trabzon'da karantina düzenli değil, lüzumunda uygulanıyordu. Bu sebeple Trabzon karantinası 1841 yılında Meclis-i Tahaffüz Direktörü Mösyö Robert ile İngiliz tabip Mösyö Dikson'ın faaliyetleriyle düzene konuldu.45

İran transit ticaretini Osmanlı yolundan Kafkasya yoluna çekmeye uğraşan Ruslar, bu amaçla yollarını yapmış, gümrük vergilerini azaltmış ve çok lüzumlu olmadıkça İranlı tüccarlara karantina uygulamama kararı almıştı. Bu durumu 1846 yılında Babıali'ye bildiren İngilizler, Rusların karantina tedbirlerinin tüccarları oraya çekeceğini bildirmişlerdi. Ruslar, İran tüccarına uygulanan karantina müddetini dört güne indirmişlerdi ve bu hususta Kafkas Valisi Pirens Voroncof, Rusya'nın Trabzon konsolosuna bir mektup yazmıştı. Mesele, Meclis-i Vala'da görüşüldükten sonra, Trabzon karantinasında da tüccarlara benzer muamelenin yapılması hususu karara bağlandı ve Meclis-i Tahaffüz'e havale edildi.46

Trabzon karantinası için böyle bir karar alınmış olması, esasında İranlı tüccarlar bakımından kısmen önemliydi. Zira, onların asıl

şikâyet ettiği tatbikat, İran sınırındaki Bayezit sancağına bağlı Kızıldize karantinasında vuku bulmaktaydı. Çünkü, Tebriz-Hoy-Maku yoluyla Türkiye'ye giren İranlıların uğradığı ilk Türk gümrük ve karantinası, Kızıldize'deydi. Buradaki muamelattan sonra Erzurum'a varan tüccarın ekseriyeti Trabzon'a, bir kısmı da Erzincan-Sivas yoluyla batıya gidiyordu.

Demek ki, İran tüccarı bakımından asıl ehemmiyetli olan karantina Kızıldize idi. Kızıldize karantina idaresinin bu cihetten epeyce şikâyete mevzu olduğu görülmektedir. Mesela, Kırım Harbi'nin devam ettiği 1854 yılında karantina müdürü Reşit Ağa'dır. Reşit Ağa, Bayezit'in yerlilerinden olup; buradan geçen yolcu ve tüccara kötü muamelede bulunduğu gibi, zaruri ihtiyaç maddelerini de fahiş fiyatla satmaktaydı. Daha evvel 24 saat karantinada bekletilenler, Reşit'in tasarrufuyla on günden fazla karantinaya alınıyor ve kendilerinden hediye (=rüşvet) isteniyordu. Üstelik buradaki karantina, 'mürdar' bir yerdi. Bunları şikâyetinde dile getiren bir İngiliz memur, Reşit Ağa'nın iflas ettirdiği Tebrizli tüccar katırcısı Mehmet Hacı Kasım'ın sergüzeştini de anlatır: Karantinada bekleyen katırcı, Tebriz'den Trabzon'a tüccar malı nakletmek için Tebrizli tüccarlara 100 at kiralamıştır.

Her bir atın kirası 70 kuruş olup, toplam alacağı 7.000 kuruştur. Atlara lazım olan saman ve arpa için karantinada bekletildiği on üç gün zarfında 500, yük başına 6, bazı masraflar ve karantina nazırı Reşit'e hediye (aslında rüşvet) olarak verdikleriyle birlikte yekûn masrafı 7.500 kuruş olmuştur. Sonuçta, tüccarlardan alacağı 7.000 kuruşa 500 kuruş daha ilave ederek karantinadan kurtulmuştu. Ancak, bu 500 kuruş için atlarını satması icap etmiş ve onları da yarı fiyatına Reşit Ağa almıştı.47

Hem bir nakliyecinin iflası hem de bir karantinanın tüccarı nasıl perişan ettiğini gösteren bu vak'a, Erzurum ve Bayezit meclislerinin yanı sıra Babıali'de de görüşüldü ve karantina Nazırı Reşit Ağa hemen bu vazifeden alındı. Ayrıca, müdürün rüşvet aldığının ispatı halinde yargılanıp cezalandırılması Erzurum valiliğine emredildi. Diğer taraftan keyfi muameleye yolaçan asıl sebep, karantinada herhangi bir tarifenin bulunmamasıydı. Buna mani olmak

üzere muhtelif lisanlarda bir narh defteri hazırlanarak yollanması ve Kızıldize karantina binasının yeniden yapılması da kararlaştırıldı.48

İranlıların şikâyetlerinde haklı oldukları, onların isteği üzerine Kızıldiz’e de hemen yeni bir karantina binasının inşasına başlanmasından anlaşılmaktadır. Neticede, 1854 yılında karantina binası ve odaları yeniden yapılarak, İranlı tüccarların rahat etmesi için lüzumlu tedbirler alındı.49

Kızıldize karantinasındaki menfi uygulamalar bilahire yine şikâyete sebep olmuştu. Mesela, 1859 yılı sonlarında buradan geçen İran elçilik heyetinden kanunsuz vergi alınması ve birtakım keyfi muameleler dolayısıyla, İran heyeti Babıali’ye bazı ihtarlarda bulundu. Onların, geçtikleri Osmanlı karantinaları ve bu arada Kızıldize’de yapılmasını istedikleri şeyler şunlardan ibaretti:

Bayezit-Erzurum-Trabzon yolunu kullanan İranlı tüccar, tebaa, hacı ve sair kervanların; adı geçen şehir, kasaba ve köyler ahalisine menfaati olduğu ortadadır. Beyana hacet olmadığı üzere, bir yere karantina konulması, sadece bulaşıcı hastalık zuhurunda icap eder. Ancak, birkaç seneden beri gerek İran’da ve gerek civarında bu nevi hastalıklar olmadığı biliniyorken, Bayezit yakınındaki Kızıldize’ye Osmanlı Devleti tarafından konulan karantinada; İranlı tüccar, hacı ve yolcular sebepsiz yere bekletilmekte ve bunlardan fahiş paralar alınmaktadır. Karantinada aslolan, nizamına göre bekleme süresidir, aksi halde oraya karantina denilemez. Oysa, Bayezit’ten Bağdat’a kadarki sahada birçok geçit yeri olup; karantinaya alınmak isteyen İranlılar bile karantinaya sokulmamakta ve kendilerinden para alınarak geçmelerine izin verilmektedir. Demek ki, buralar karantina değil, kişilerin şahsi menfaat kapılarıdır ve İranlılar bundan asla memnun değildir.

İranlılara göre; karantinanın bir şartı da, buraya gelen yolcu, hayvan, eşya ve emtia ne kadar çok olursa olsun, bunların kar, yağmur ve güneşten korunması için kâfi karantina odasının bulunmasıdır. Oysa, Kızıldize karantinası beş-on gayrimuntazam çadırdan ibaret, hemen hiç levazımı olmayan bir yerdir. Buraya gelenlerin kendileri ve malları kat’iyetle muhafaza edilememektedir.

Dolayısıyla, İranlılar buraya karantina değil, keyfi para alma yeri demektedir.

İranlıların bir şikâyeti de, haksız yere hastalıklı kabul edilmeleriydi. Onlara göre karantinadan amaç, yolcuların yoklanmadan memlekete sokulmamasıdır. Fakat Rusya yoluyla Osmanlı ülkesine giren İranlılar karantinaya alınmamaktadır. Keza, Rusya'dan İran'a ve İran'dan Rusya'ya gidip gelen İranlı tüccarlar da karantinadan rahatça geçmektedir. Demek ki, İranlı tüccarlar hastalıklı değildir. Hastalık zuhurunda sınırda hemen karantina kuran Ruslar, hastalık savuşunca karantinayı kaldırırlar. Şimdi Rusya'da İranlılara karantina uygulanmadığına göre, İran'da hastalık olmadığı aşikârdır. Dolayısıyla, İranlı tüccarın Osmanlı karantinalarında böylesine zorlanması anlamsızdır.

Netice itibarıyla, hiçbir şeyi nizami olmayan Bayezit karantinasında İranlılara tatbik edilen bu kötü ve lüzumsuz muamele kaldırılmalıdır. Aksi taktirde, İranlı tüccarlar, Osmanlı ülkesinden başka yerlerde çare aramak fikrindedirler.50

İranlıların açıkça söylemek istediği şey, ticaret için Trabzon-Erzurum yolu yerine, Rusya'nın Kafkasya yolunu tercih edecekleriydi. Mesele, Sıhhiye Meclisi'nde görüşüldükten sonra İranlılar haklı bulunarak, altı maddelik bir nizamname hazırlandı. Bu nizamnameye göre; her an sıhhi müdahaleye hazır olmak kaydıyla, karantinanın kaldırılması kararlaştırıldı.51 Ayrıca, Kızıldize karantinasının altyasının teşkili de emredildi.52

XIX. yüzyıl boyunca bu tür şikâyet ve tedbirlerin sürdüğü görülüyor. Ancak, bunun dışındaki bazı hususi durumlar da mühimdi. Hastalık yayılması tehlikesine karşı zaman zaman her yolcu veya tüccar, belli yerlerde bekletilmek zorunda kalınıyordu. Mesela, İranlı tüccarlar Bayezit'ten geçip Erzurum'a geldikleri halde, Trabzon veya Erzurum'daki bir hastalık sebebiyle alıkonuluyorlardı. Bu da ticari muamelatın zorunlu olarak aksamına yol açıyordu. Fakat bu gibi hallerin hemen herkes tarafından anlaşıldığı ve şikâyete mevzu edilmediği görülmektedir.53 Buna rağmen, bazı hasta İranlı tüccar ve yolcular, Bayezit karantinasında kontrol edilseler de, Erzurum'a varıp

hastalığın buraya ve nihayet Trabzon'a sirayet etmesine sebep olabiliyorlardı. Bu sebeple Erzurum'da yeniden karantinaya alınıp salınmayanlar da vardı.54

Emniyet

Bir ticaret yolunun emniyetli olması en ziyade arzu edilen şeydir. Bu cihetten ele alındığında, Tebriz-Trabzon yolunu birkaç sahaya ayırmak gerekir. Bunların ilki, Tebriz-Bayezit arasındaki Türk ve Kürt aşiretleriyle karışık sahadır. İkincisi, Bayezit'ten Eleşkirt boğazına kadarki Kürt aşiretleri sahası; üçüncüsü, Pasinler'den Kopdağı'na kadarki Erzurum sahası; dördüncüsü, Bayburt-Gümüşhane sahası ve sonuncusu da Zigana ve buna bağlı dağlık bölgedir. Sözü edilen sahalardan en emniyetlisi Bayburt-Gümüşhane arasındaki yerdi. Tebriz-Eleşkirt boğazı arasındaki saha ise, en emniyetsiz olan bölgeydi. Zira, buradaki Kürt aşiretlerinin en sık yaptığı şey, kervanları soymaktı. Nitekim, en çok şikâyet ve yazışmaya mevzu olan bunlardır. Emniyet ihlaline sebep olan ikinci mühim amil ise, savaş halleriydi.

Kervan soygunlarının yapıldığı Tebriz-Bayezit sahasında, XIX. yüzyılın başları itibarıyla bazı mühim hadiseler vardır. Bunlar, Trabzon ticaretine şüphesiz zarar veren gelişmelerdi. Mesela, 1821 yılında İran askerinin Türk topraklarına girmesi sonucu, savaşa kayıtsız kalan Kürt aşiretleri, iki tarafa ait kervan ve tüccarları soyarak asıl işlerine bakmışlardı. Hattâ bu sebeple iki devlet arasında bazı meseleler ortaya çıkmıştı.55 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında, savaşın da büyük tesiriyle, Anadolu ve Rumeli taraflarında eşkıya ve yolkesici güruhu artmış; hattâ Erzurum-İstanbul yollarında adımbaşı ceset ve soyulmuş kervan artıkları görülmüştü.56 Çünkü, asker etrafa dağılmış, aşiret ve kabileler yerlerinden oynamış ve yolların emniyeti kalmamıştı.57

Tanzimat'ın ilanından evvel ve sonra da bu nevi vak'alar sıkça yaşanmıştı. Mesela, 1834 yılında 680 deve yükü Avrupa ticaret eşyasının 452'si çalınmıştı. Bu gibi hadiseler dolayısıyla bilhassa Erzurum ve Trabzon valilerine emirler yazılarak

çalınan malların kurtarılması isteniyordu. Bu mümkün olmadığı taktirde, genellikle İran tüccarına tazminat ödeniyordu.58

Kırım Harbi yıllarında da bu yol İranlı tüccar kervanları bakımından yeterince emniyetli olmamıştı. Bilhassa, Bayezit sınırından Erzurum’a kadarki güzergâhın emniyetli olmadığını belirten İranlılar, mümkünse kendilerinin İstanbul’a kadar ulaştırılmasını talep etmişlerdi. Bu talebi yerinde bulan Babıali, 1854 yılında, Erzurum’dan Azerbaycan hududuna kadar İranlı tüccarların yanına kâfi miktarda muhafız katılmasını istemişti.59 Fakat İranlıların bu savaş sırasındaki bir başka meselesi de Rus saldırılarıydı. Saldırılar Osmanlı topraklarında vaki olmasına rağmen, Osmanlı Devleti, savaş dolayısıyla İran tüccarının emniyetini taahhüt edemiyordu. Nitekim, 1854 yılındaki bir vak’a böyleydi. İran’dan gelen 2.000 denklik büyük bir kervan, Bayezit’in Karakilise köyünde Ruslar tarafından soyulmuştu. Hattâ bundan evvel yine Ruslar, İran tüccarının 15 milyon nakit para ve 3.000 denkten fazla eşya ve emtiasına el koymuştu. İranlı tüccarlar, vak’aların Osmanlı toprağında olması dolayısıyla zararlarının Osmanlı Devleti tarafından karşılanmasını istiyorlardı. Fakat kervanın soyulması sırasında Bayezit, Rus işgalindeydi ve soygunu Rus askerleri yapmıştı. Babıali, bu sebeple İran tüccarının zararının Rusya nezdinde aranması gerektiğini bildirmişti.60

Diğer taraftan Osmanlı Devleti, bilhassa yol üstünde mümkün olan emniyet tedbirlerini almaya uğraşmıştı. Bu türden vak’aların yaşanması muhtemel yerlere kır serdarları tayin edilerek hem yolcuların yolu bulması hem de emniyetin temini sağlanmaya çalışılmıştı.61 Zira, İran tüccarının emniyeti, devleti olduğu kadar, yol üzerindeki ahalinin menfaatini de alakadar etmekteydi. Bunu bilen İranlılar, 1859 yılında Babıali’ye ihtarda bulunarak şunları talep ettiler: Bayezit’ten Trabzon’a kadarki yolda İranlı tüccarların emniyet ve istirahati için her şey yapılmalıdır. Zira, onların bu yolu tercih etmeleri, şüphesiz malen ve bedenen emniyetlerine bağlıdır. Oysa, yıllardır bunun sağlanamadığını görmektedirler. Çalınan mallarının iadesi bir yana, katledilen tüccar vs. tebaanın katilleri bile bulunamamıştır. Bu hususta hiçbir gayret de sarf edilmemektedir.

İranlıların elinde sağlam delilleri olduğu dikkate alınırsa, Trabzon-Erzurum yolundan ümitlerini kesmeleri haksız bulunmayacaktır. Onların ima ettiği şey, Osmanlı yolu yerine Rusya yolunu seçecekleriydi. Söz konusu ihtar Osmanlı makamlarınca haklı bulunarak her türlü tedbirin alınması hususunda seraskerlik yetkili kılındı.62

Benzer şikâyetlerin uzun yıllar devam ettiği ve Babıali tarafından sık sık tedbir alındığı bilinmektedir. Nitekim, Doksanüç Harbi ve sonrasında hem iç güvenlik hem de tüccar ve kervanların emniyeti için, Bayezit'ten Trabzon'a kadarki sahanın tali hatlarına dahi zaptiye birlikleri ikame edildi.63

Genel Değerlendirme

XIX. yüzyıl boyunca yapılan ticarî faaliyetlerden de anlaşılacağı üzere, Trabzon-Erzurum-Tebriz yolunun ve buna bağlı olarak Trabzon limanının sıkı bir trafiği vardır. Söz konusu faaliyetlerin birkaç bakımdan faydası bulunmaktaydı. Ancak, bu mevzuya geçmeden önce, limana getirilen eşya ve emtianın hangi muamelelerden geçtiğine kısaca bakmak gereği vardır. Trabzon'a gelen eşya ve emtia birkaç türlüydü.

İlkin, Avrupa'nın muhtelif yerlerinden gelen ve transit olarak İran'a götürülen eşya ve emtia sayılmalıdır. Bu eşya ve emtia, Trabzon-Erzurum-Bayezit yoluyla Tebriz'e veya aynı yolun aksiyle Trabzon'a sevk edilmekteydi. Dolayısıyla gümrük vergileri İstanbul veya sınır gümrüklerinde (genellikle Erzurum'da ve bazen Bayezit'te) alınmaktaydı. Trabzon limanına gelen eşya ve emtianın ikinci nevi, limana getirilerek karaya çıkarılanlardı ve bunların gümrük vergisi Trabzon gümrükçüsüne aitti. Gümrüğü alınan malların geliri de devlet hazinesine kaydediliyordu. Bu tür gelirlerin çokluğu, şüphesiz yukarıda işaret edilen eşya ve emtianın çokluğuna bağlıydı. Bir de Osmanlı ülkesinde pazarlanmak üzere getirilen mallar vardı ki, bunların geliri de alakalı şehrin tüccarına ve dolayısıyla şehrin ekonomisine katkı sağlıyordu. Ayrıca, Trabzon ve Erzurum'da yaşayan tüccarların -bilhassa İranlı- satın alarak parasını bıraktıkları eşya ve emtia da önemli bir yekün tutmaktaydı.64

Dikkati çeken bir husus olarak, Trabzon-Erzurum-Tebriz anayoluyla gerşekleşen ticaret, daha çok Trabzon'da hissedilmektedir. Trabzon, bilhassa limana bağlı olarak belli seviyede tüccar vb. sınıfın teşekkül ettiği bir şehirdir. Erzurum ise, Trabzon'a göre daha sönük kalmaktadır. Mesela; Trabzon iskelesine çıkarılacak malların taşınmasını sağlayan hammallar, liman sayesinde Trabzon'da oluşmuş bir sınıftır ve bunlar şüphesiz Erzurum'da yoktur. Hammallar, limanın en ihtiyaçlı unsurlarıydı. Trabzon sahilinin zaman zaman dolması ve vasıtaların iskeleye yanaşamaması sebebiyle, bunlara çok iş düşüyor ve dolayısıyla bir geçim kapısı açılıyordu. Bu hammalların çoğu Trabzon'un en fakir hinterlandından, yani Gümüşhane'den idi ve şüphesiz buraya ekmek parası kazanmaya geliyorlardı. Bunların yanı sıra Bayburt, Artvin, Rize gibi diğer civar kasabalardan da hammallar vardı. Şu halde Trabzon limanı, civar yöreler ahalisi için önemli bir maişet yeriydi ve mevsimlik de olsa şehrin nüfusu bu yolla artmaktaydı.

Tebriz-Erzurum yoluyla İran'dan, Kafkasya-Batum yoluyla Türkistan ve Rusya'dan getirilen malların sahipleri, bazı serbest tüccarlar ile bunların bir kısmının aile ve efradı da, Erzurum ve Trabzon'da daimî ikameti tercih etmişlerdi. Dolayısıyla bu şehirlerde, onlarla alakalı bazı sosyo-kültürel faaliyetler de vardı. Mesela, hemen her yaz mevsiminde Rusya ve İran'dan gelen cambazlar, Erzurum ve Trabzon'da oyunlarını sergiliyor ve az da olsa para kazanıyorlardı. Tamamıyla açık hava tiyatrosu şeklinde gerçekleşen bu cambazlıklar, bazen istenmeyen hadiselere sebebiyet vermekle birlikte, yapılan çekilişler sayesinde çoluk-çocuğun sevindirildiği eğlenceler halinde uzun yıllar devam etmişti. Diğer yandan bu şehirlerde yaşayan bazı İranlı tüccarlar, Osmanlı tebaasından hanımlarla da evleniyorlardı. Ancak, bunların bir kısmı hanımlarını kısa süre sonra terk ederek memleketlerine gidiyor ve hanımlarını sıkıntıya sokuyorlardı. Bu gibi suistimallere mani olmak üzere, 1875'te İran'la bir kararname imzalanarak, İranlıların Osmanlı tebaasından Müslüman hanımlarla evlenmeleri yasaklandı. Kararnamenin, 'bütün Osmanlı hükümetlerinin bu hususa azami

dikkat edecekleri' maddesi, Osmanlı Devleti'nin bu meseledeki ciddiyetini ifade etmesi bakımından ehemdir.65

Özetlenen tarihî seyirden takip edileceği gibi, Tebriz-Erzurum-Trabzon yolu ve Trabzon limanı oldukça önemlidir. Uzun asırlar Türk Yolu olan söz konusu dünya yolu, bugün de aynı iktisadi ve içtimai altyapıya sahiptir. Afganistan, Pakistan, İran, Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Nahcivan gibi komşu ve Türk ülkelerle bunların ticarî alakaları dikkate alındığı zaman, söz konusu yolun ve buna bağlı olarak Trabzon limanının Türklük alemi için oynayacağı rolün daha yeni başlaması gerektiği rahatlıkla tespit edilir.

Hâlâ büyük bir ticaret hacmine sahip olan İran, en yakınındaki Türkiye ile değil, İtalya ve Almanya ile alışveriş yapmaktadır. Oysa, 1979 yılına gelinceye kadar, sadece Trabzon limanından kamyonlara yüklenerek Erzurum yoluyla İran'a yollanan Türk koyunlarının nakliyesi bile, Doğu Karadeniz ve Doğu-Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki insanların en mühim geçim kaynağı durumundaydı. Bugün bu ticaretin hemen her yönlü kesilmiş olması, Türkiye'nin sıkıntılarını artıran bir keyfiyettir.

Zira, bu bölgelerdeki ekonomik kifayetsizlik 1980'den sonra iyice artmıştır. Hattâ Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki eşkıyalık hareketinin azmasında, İran ve Yakın Doğu ticaretinin azalması ve bölge halkının geçim sıkıntısına düşmüş olmasının da katkıları vardır. Bu yolun yeniden ticarî bir hat olarak açılması, İran ticaretinin artırılması ve hatta iki ülke arasında bir demiryolu inşa edilerek Trabzon limanına bağlanması, birçok ekonomik kaynaklı problemi ortadan kaldırabilecektir.

Diğer taraftan, Trabzon-Erzurum arasında inşa edilecek bir demiryolu, en azından Erzurum kış turizmi ve Trabzon yaz turizmi için fevkalade avantajlar sağlayacaktır. Zira, alt ve üstyapısı itibarıyla demiryolu, karayoluna nispetle artık pahalı değildir.

Sonuç olarak şu hususun ısrarla üzerinde durmak lüzumu vardır: Tarihte Türk Yolu olarak bilinen Trabzon-Erzurum-Tebriz ticaret yolu ve bu yolun limanı olan Trabzon limanı, eski ruh ve hüviyetine

yeniden kavuşturulmalıdır. Bunu icap ettiren tarihi sebepler hâlâ vardır ve değerlendirilmeyi beklemektedir.

1 Söz konusu malzemenin teferruatıyla değerlendirildiği doktora tezi için bkz. Selahattin Tozlu, Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850-1900), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1997.

2 Kral Yolu'yla alakalı bu bahsin teferruatı için bkz. Herodotos, Herodot Tarihi, trc. M. Ökmen-Yunanca aslıyla krş. A. Erhat, İstanbul 1973, V/52-54; M. Kemal Özergin, Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1959, s. 29-32; J. M. Cock, The Persian Empire, New York 1983, s. 108-110;

Richard N. Frye, The History of Ancient İran, München 1984, s. 109; Irene M. Franck-David M. Brownstone, The Silk Road, s. 59-91; V. Diakov-S. Kovalev, İlkçağ Tarihi, I, trc. Ö. İnce, Ankara 1987, s. 246-247. Kral Yolu'yla alakalı bazı Osmanlı kayıtları için bkz. (Kırımlı) Hüseyin Rıfki, Usul-i İnşa-ı Tarik, Dersaadet 1288, s. 7; Mecmua-i Umur-i Nafia, nr. 2, Safer 1302, s. 36-37; Mecmua-i Umur-i Nafia, nr. 7, Recep 1302, s. 198.

3 İpek Yolu'nun muhtelif zamanlardaki durumuyla tali bağlantıları hakkında bkz. Albert Hermann, Historical and Commercial of Atlas China, Taipei 1969, pafta nr. 22-23, 24, 26-27; Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu, trc. M. R. Uzmen, İstanbul 1980, s. 57-59; I. M. Franck-D. M. Brownstone, aynı eser, bilhassa s. 6 ve 218'deki haritalar.

4 Onbinlerin Dönüş Yolu, farklı zamanlarda muhtelif mütalaalara mevzu edilmiştir. Bilhassa, Onbinler'in denizi gördüğü (veya gördüklerini sandıkları) dağ, bizce hep yanlış yerde aranmış ve aranmaktadır. Bunun asıl sebebinin, XIX. yüzyıldaki misyonerlik faaliyetlerine benzer bir tarihî coğrafya oluşturma gayretidir. Farklı zamanlardaki muhtelif mütalaalar için bkz. John McDonald Kinneir, Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan in the Years 1813 and 1814; With Remarks on the Marches of Alexander and Retreat of the Ten Thousand, London 1818, s. 476-497; Charles Texier, Küçük Asya, III, trc. A. Suad, İstanbul 1340, s. 114; Henry Fanshawe Tozer, Turkish Armenia and Eastern Asia Minor, London 1881, s. 407-408, 432-433; E. v. Hoffmeister, Durch Armenien Eine Wanderung und der Zug Xenophons bis zum Schwarzen Meere (Eine Militar-Geographische Studie), Leipzig und Berlin 1911, s. 170-251; Valerio Manfredi, La Strada Dei Diecimila, Topografia e Geografia dell'Oriente di Senofonte, Milano 1986. Bilhassa s. 179-247 arası. Bu son eseri görmemi temin eden, Gümüşhane Gençlik ve Spor İl Müdürü Sayın İltan Öğretmek Bey'e teşekkür ederim.

5 es-Seyyid Mehmed Hurşid Efendi, Seyahatname-i Hudud, İstanbul bty., s. 398. İstanbul-Bağdat güzergâhının klasik Osmanlı zamanlarındaki güzergâhı ve yeri için bkz. Rhoads Murphey, The Functioning of the Ottoman Army Under Murad IV (1623-1639/1032-

1049): Key to the Understanding of the Relationship Between Center and Periphery in Seventeenth Century Turkey, I. Chicago 1979, s. 91-118; Halil Sahillioğlu, “Dördüncü Murad’ın Bağdad Seferi Menzilnamesi (Bağdad Seferi Harp Jurnalı)”, Belgeler, II/3-4, Ankara 1993, s. 1-35.

6 Zeki Velidi Togan, “Reşideddin’in Mektuplarında Anadolu’nun İktisadi ve Medeni Hayatına Ait Kayıtlar”, İktisat Fakültesi Mecmuası, XV/1-4, İstanbul 1954, s. 45; Hakob A. Manandian, The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade, trc. Nina G. Garsoian, Lisbon 1965, s. 23-25, 31, 34, 62; Özer Ergenç, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler”, Belleten, LII/203, Ankara 1988, s. 504; Enver Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ankara 1992, s. 69, 74, 423.

7 Kritovulos, Tarih-i Sultan Muhammed Han-ı Sani, trc. Karolidi, İstanbul 1328, s. 145; M. K. Özergin, aynı tez, s. 41-43; Z. V. Togan, “Azerbaycan”, İA, II, 107-108; W. Heyd, Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, trc. E. Z. Karal, Ankara 1975, s. 50-51; M. C. Şehabeddin Tekindağ, “Trabzon”, İA, XII/1, 456; Anthony Bryer-David Winfield, The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos, I, Washington 1985, s. 18, 178-186.

8 Bu yolun klasik Osmanlı yol teşkilatındaki yerine bkz. Yusuf Halaçoğlu, Osmanlı İmparatorluğunda Menzil Teşkilatı ve Yol Sistemi, Basılmamış Doçentlik Tezi, İstanbul 1982, s. 72-82.

9 Yorumları bize ait olan bu bilginin müşahit bir müellifçe yapılmış kaydına bkz. Evliya Çelebi, Seyahatname, II, nşr. A. Cevdet, İstanbul 1314, s. 214.

10 Neşe Erim, “1720-1790 Arasında Osmanlı-İran Ticareti”, V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi (İstanbul 21-25 Ağustos 1989), Ankara 1990, s. 571-577; Ö. Ergenç, “aynı makale”, s. 505, 513, 521, 524-527.

11 George N. Curzon, Persia and the Persian Question, II, London 1966, 2. baskı, s. 563-564. Bu eserin iki ciltlik aslından yapılan hülasa Türkçe tercümesine bkz. Lord Kürzon, İran, İstanbul, Askerî Matbaa, 1927, s. 12; Charles Issawi, “The Tabriz-

Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of A Route", IJMES, I/1, 1970, s. 18-19; Aynı Müellif, The Economic History of Iran (1800-1914), Chicago-London 1966, s. 92-93; A. Üner Turgay, "Trade and Merchants of Nineteenth-Century Trabzon: Elemenths of Ethnic Conflict", Chiristians and Jews in the Ottoman Empire, I, edts. B. Braude-B. Lewis, New York 1982, s. 287-290; Aynı Müellif, "Trabzon", Doğu Akdenizde Liman Kentleri (1800-1914), edts. Ç. Keyder-Y. E. Özveren-D. Quataert, İstanbul 1994, s. 45-54; Mübahat S. Kütükoğlu, "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986), Samsun 1988, s. 98-99; S. Tozlu, aynı tez, s. 33-34, 186-188.

12 Hadiselerin seyriyle anlaşma metnine bkz. Sahhaflar Şeyhizade Seyyid Mehmed Esad Efendi, Vak'a-nüvis Esad Efendi Tarihi (Bâhir Efendi'nin Zeyl ve İlaveleriyle) 1237-1241/1821-1826, nşr. Ziya Yılmazer, İstanbul 2000, s. 227-246; Ahmed Cevdet Paşa, Tarih, XI, Dersaadet 1301, s. 34-35; Aynı Müellif, Tarih, XII, Dersaadet 1301, s. 3-13, 88-89, 266-274; Muahedat Mecmuası, III/1, Dersaadet 1296, s. 1-5; Mehmed Nusret, Tarihçe-i Erzurum Yahud Hemşehrilere Armağan, İstanbul 1338, s. 52-55.

13 İran tüccarına nasıl muamele edilmesi gerektiği hususundaki emirlere bkz. S. Tozlu, aynı tez, s. 204-206.

14 William J. Hamilton, Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia, I, London 1842, s. 181; H. F. B. Lynch, Armenia: Travels and Studies, II, Beirut 1967, 2. baskı, s. 205-206.

15 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Mesail-i Mühimme, nr. 2460. Yol üstünde bulunan ahalinin sözkonusu ticarete bağlı sair faydaları şöyle anlatılır: "Gümüşhane'den Erzurum'a varınca ekser mahallerde biraz yerleri ovalık ve Erzurum'dan Bayezid'e kadar keza dağ ve ova ve boz-i halî olup… tarik-i mezkûr Trabzon'dan Bayezid'e kadar Devlet-i Aliyye tarafından evvelce … tesviye olunduğu surette, İran Devleti'nin bilcümle emtiası Erzurum Gümrüğü'ne merbut bulunduğundan bu babda Devlet-i Aliyye'nin resm-i gümrükden senevî birkaç bin kese varidatına ve Bayezid'den Trabzon'a kadar

naklolunan emtia ve zahire ve saire ucuratından dolayı kiracı güruhuyla ahali-i kura ve fukaranın tahmini üç-dört bin kese temettularına” sebep olacaktır (BOA, İrade Mesail-i Mühimme, nr. 2344/3).

16 Karl Marx-Friedrich Engels, Doğu Sorunu, Türkiye, çvr. Y. Fincancı, Ankara 1977, s. 31; S. Tozlu, aynı tez, s. 187-188.

17 Trabzon-Erzurum-Bayezit anayoluyla buna bağlı tali yolların XIX. yüzyıldaki yapım-onarımı ve bunun sosyo-ekonomik bakımdan tesirleri hakkında bkz. S. Tozlu, aynı tez, s. 58-133. Trabzon-Erzurum-Bayezit yolunun inşasına başlandığı ve ikmal edilmediği hususundaki notlar, herhalde bir araştırmanın sonucu olmamalıdır ki, S. Yerasimos, Fransız Mühendis Mösyö Thevenin’in başkanlığında başlatılan çalışmaların sonuçsuz kaldığını yazar (Stefanos Yerasimos, “XIX. Yüzyılda Trabzon Rum Cemaati”, Bir Tutkudur Trabzon, trc. İ. Akça-D. Danış, İstanbul 1997, s. 286). Sadece Thevenin’in başmühendisliği sırasındaki faaliyetlerin seyri için bkz. S. Tozlu, aynı tez, s. 71-85.

18 Söz konusu istatistiklere bkz. C. Issawi, “Trabzon-Tabriz Trade”, s. 21-22; A. Ü. Turgay, “Trabzon”, s. 60-61; M. S. Kütükoğlu, “XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti”, s. 104; S. Tozlu, aynı tez, s. 190-198.

19 Bu ilk projenin teferruatına bkz. S. Tozlu, aynı tez, s. 120-122.

20 Pressel’in projelerine bkz. Mahmud Maan, Mühendis-i Eşher Pressel’in Layihaları, İstanbul 1336, s. 25-31; Edmund Naumann, Vom Goldnen Horn zu den Quellen des Euphrat, München und Leipzig 1892, s. 422-423; A. D. Noviçev, Osmanlı İmparatorluğunun Yarısömürgeleşmesi, trc. N. Dinçer, Arkara 1979, s. 23; Charles Morawitz, Türkiye Maliyesi, Ankara 1978, s. 334.

21 İkinci Meşrutiyet Dönemi’ne kadarki teşebbüs ve söylentilere bkz. S. Tozlu, aynı tez, s. 124-133.

22 Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal, 1924 yılındaki deprem münasebetiyle hemşehrisi olduğu Erzurum’a uğramış ve demiryolu sözünü şöyle vermişti: “Efendiler! Bu defa Erzurum’a

gelirken ayrı ayrı mıntakalardan geçtim. Memleketin şarkı ile garbı ve merkezi arasındaki irtibat, cumhuriyet idaresinin kâfi göremeyeceği bir derecededir. Bunun için şarkı diğer vatan aksamına bağlayacak bir şimendüfer hattının buraya kadar temdidini Türk Cumhuriyeti için hayatî bir mesele addediyorum. Ve hükûmetin de buna aynı ehemmiyeti vermekte olduğunu ve memleketin aksa-yı şark ile aksa-yı garbının medenî vasıtalar ile birkaç sene zarfında behemehal birleşeceğini size temin ederim" (Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Sonbahar Seyahatları, Ankara 1341, s. 130.).

23 Abdürrahim Şerif Beygu, Şimendüferin Kavuştuğu Gün Erzurum, İstanbul 1939, s. 47-48.

24 Bu sonki gelişme hakkında Trabzon'da uzun yıllar ticaret vs. işlerle uğraşan Alman E. Hochstrasser'in tesbiti dikkate değerdir. Hochstrasser, Rusların bu mutaassıp kararlarından vazgeçmemelerini dileyerek, aksi taktirde ticaretlerinin büyük darbe alacağını söyler. Zira, İran transit ticaretinin büyük kısmı Erzurum-Trabzon yolu üzerinden gerçekleşmektedir (E. Naumann, aynı eser, s. 468). Teferruatına ilaveten bkz. G. N. Curzon, aynı eser, II, s. 564-566; S. Tozlu, aynı tez, s. 198-204.

25 S. Tozlu, aynı tez, gösterilen yer.

26 M. Hurşid Efendi, aynı eser, s. 399.

27 Trabzon limanının deniz bağlantıları ve çıkan bazı meseleler için bilhassa sonki etüde bkz. S. Tozlu, aynı tez, s. 52-57; Selahattin Tozlu, "19. Yüzyılda Sosyo-Ekonomik Bakımdan Trabzon Limanı", Trabzon ve Çevresi Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001), Trabzon 2001, s. 5-9 (basılmamış).

28 Bu bilgilerin teferruatına bkz. S. Tozlu, aynı tez, s. 141-144.

29 S. Tozlu, aynı tez, s. 145-148.

30 S. Tozlu, aynı tez, s. 144.

31 BOA, İrade Dahiliye, nr. 12799.

32 BOA, Sadaret Mektubi Kalemi, Umum Vilayat (A. MKT. UM), nr. 219/88.

33 BOA, Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD), nr. 1827/21.

34 BOA, ŞD, nr. 1831/16; İrade Meclis-i Mahsus, nr. 3206; Y. A. Res, nr. 10/18.

35 Mösyö Riva'ya ait iki ayrı fikir için bkz. BOA, Y. A. Res, nr. 10/18; İrade Meclis-i Mahsus, nr. 3206.

36 E. Naumann, aynı eser, s. 467.

37 A. Hayri, İktisadi Trabzon (İktisadi Nokta-i Nazardan Trabzon'un Vaziyet-i Hazırası), Trabzon 1329, s. 12-14 ve 76-77.

38 Trabzon Vilayeti Salnamesi, Trabzon h. 1316, s. 208.

39 BOA, ŞD, nr. 1860/7.

40 BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları, nr. 154/40.

41 Bu nevi düzenlemelerin bazılarına bkz. S. Tozlu, aynı tez, s. 148-150.

42 Osmanlılarda karantinanın kuruluşu ve tatbiki için bkz. Gülden Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", Belleten, LVIII/222, Ankara 1994, s. 329-376.

43 Bazı bilgi ve tartışmalara bkz. BOA, İrade Hariciye, nr. 12999/1; Hekimbaşı Behcet Efendi, Kolera Risalesi, İstanbul 1247, s. 3; Helmuth von Moltke, Türkiye Mektupları, trc. H. Örs, İstanbul 1969, s. 92-94; Bedii N. Şehsuvaroğlu, "Kolera ile Mücadelede Türklerin Rolü", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, nr. 3, İstanbul Aralık 1967, s. 54-57.

44 G. Sarıyıldız, "aynı makale", s. 362-363. Trabzon karantinasının hicri 1256 senesinde faaliyete başladığına bkz. BOA, İrade Dahiliye, nr. 870.

45 BOA, İrade Dahiliye, nr. 2287.

46 BOA, İrade Mesail-i Mühimme, nr. 2460. Bu hususta Trabzon valiliğinin benzer mütalaası için bkz. İrade Mesail-i Mühimme, nr. nr. 731.

47 Reşit Ağa'nın karantinada sattığı bazı şeylerin fiyatı şöyledir: Bir kıyye arpa 70 para, bir kıyye saman 40 para, odun 100 para, bir

yumurta 20 para ve bir tavuk 3 ila 10 kuruş (BOA, İrade Meclis-i Vala, nr. 12817).

48 BOA, Aynı vesika.

49 BOA, Hariciye Nezareti, Mektubi Kalemi (HR. MKT), nr. 75/94; 80/12 ve 95/73.

50 BOA, İrade Hariciye, nr. 9430, 18 Ağustos 1859 tarihiyle Hariciye Nazırı Fuat Paşa'ya ve tarihsiz olarak Meclis-i Sıhhiye'ye yollanan raporlar.

51 BOA, Aynı vesika, Tarihsiz nizamname.

52 BOA, İrade Hariciye, nr. 9559.

53 Mesela, 1893 ve 1902 yıllarında, Erzurum'daki kolera sebebiyle Trabzon'a uzun zaman zahire götürülememiş ve ahalinin geliri azalmıştı. Benzer birçok örneği olan bu son hadiseler için bkz. BOA, İrade Hususi, nr. 56, 21 R 1310; İrade Ticaret ve Nafia, nr. 3, 6 Z 1319.

54 Bu son muamelelerin XIX. yüzyıldaki seyrinin belgelerine bkz. S. Tozlu, aynı tez, s. 182.

55 A. Cevdet Paşa, Tarihi, XII, s. 3-4.

56 Ahmed Lutfi Efendi, Tarih, II, İstanbul 1291, s. 110.

57 BOA, Cevdet Zabtiye, nr. 1259.

58 A. Ü. Turgay, "Trabzon", s. 49. Tanzimat yıllarındaki bazı benzer olaylara bkz. BOA, İrade Hariciye, nr. 8495 ve 8507.

59 BOA, İrade Meclis-i Vala, nr. 12325.

60 BOA, İrade Meclis-i Vala, nr. 13415. Kırım Harbi sırasında bölgedeki benzer Rus baskınları hakkında ayrıca bkz. Selahattin Tozlu, "Kırım Harbi'nde Kars'ı Anlatan Kayıp Bir Eser: Muzaffer-name", Akademik Araştırmalar, nr. 2, Erzurum 1996, s. 123-144; Hasan Şahin, 1855 Erzurum Harekâtı, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1995, s. 75, 119, 147-148.

61 Bayezit'ten Trabzon'a kadarki bu tür yerlere bilhassa kır serdarı vs. muhafızlar konması hususunda bkz. S. Tozlu, aynı tez, s.

167-170.

62 BOA, İrade Hariciye, nr. 9430.

63 Bu önlemler için bkz. S. Tozlu, aynı tez, s. 171-179.

64 Bu durum XIX. yüzyılın ikinci yarısı için yapılan kısa bir özet ise de, aynı muamelat yüzyılın ilk yarısında da vakidir (Mübahat S. Kütükoğlu, Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri, I, 1580-1838, Ankara 1974, s. 63, 68). Her nevi ticarî eşya ve emtianın tabi olduğu gümrük vs. muamelatın XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki seyri için bkz. S. Tozlu, aynı tez, s. 204-218.

65 Bu meselenin Osmanlı ülkesi içindeki genel durumuyla Erzurum ve Trabzon'daki seyrine ilişkin, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde epeyce belge bulunmakta ve mesele her yönüyle ele alınmaktadır. Ancak, 1875 kararnamesinden sonra da uzun yıllar bu problem devam etmiş ve yazışmalara sebebiyet vermiştir. 1875 yılı kararnamesi için bkz. Muâhedât Mecmuası, III/1, Dersaadet 1296, s. 29-32.

Boğaziçi'nde Deniz Ulaşımı ve Şirket-İ Hayriye / Uğur Göktaş [s.493-500]

Şirketten Önce Boğaziçi'nde Ulaşım

On dokuzuncu yüzyıldan itibaren yavaş yavaş yerleşim alanı olarak ilgi gören Boğaziçi ve semtleri, sahip oldugu imkanların darlığıyla birer köy hükmündeydi. Bunu Boğaziçi'nin bugün de kullanılan birçok semtinin adına bakarak anlamak mümkündür. Çengelköyü, Vaniköyü, Yeniköy gibi semtler, isimlerini rastgele almamışlardır. Sahile dizilmiş olan büyük yalılarla hemen onların arka sırtlarında yer alan bu köylerin yerli halkının evlerinden başka bir bina ve yerleşim birimleri olmayan, yolları gelişmemiş, semtlere ulaşımı ise tamamen deniz yoluyla gerçekleşmekteydi.

Boğaziçi'nin değişik semtlerinde varlıklı kişilerin aldıkları ya da padişah tarafından kendilerine ihsan edilen arazi, yalı, sahilhane gibi mekanlara gidiş gelişleri rastgele olmayıp, padişah iradesine tabiydi. Mevsimi geldiğinde ve mevsimi bittiğinde padişah iradesi çıkar ancak o zaman yerleşilir veya geriye dönmek mümkün olurdu.

Başlangıçta aristokrat sınıfa dahil olan varlıklı kişiler, deniz ulaşımında "Piyade" denilen kayıkları tercih ederlerdi. Bunlar özellikle hızlarıyla tanınmış olan kayıklardı. Halk ise yolculuklarını "Pazar Kayıkları" ile yapardı. Pazar kayıkları, 50-60 yolcu kapasitesinde, 13 metre uzunluğunda, 2,5 metre eninde olur yolcularla beraber sepet, küfe, sandık gibi eşyaları da taşırdı.1 Bu kayıklar, Rumeli yakasında Sarıyer, Büyükdere, Yeniköy, Emirgan, Rumelihisarı, Arnavutköyü, Anadolu yakasında ise Beykoz, Kanlıca, Anadoluhisarı, Kandilli semtlerine seferler yaparlar, köprüde hususi iskeleleri, kendi köylerinde ise birer kayıkhaneleri bulunurdu.

İstanbul halkı, 1828 yılından itibaren buharlı gemilerle tanışır. Sultan II. Mahmut'un gemiciliğin geliştirilmesi isteği üzerine yurt dışına bir kısım gemiler sipariş edilir. Boğaziçi'ne yolcu ve yük taşıyan buharlı gemilerin varlığıysa 1837 yılından itibaren görülür. Rus ve İngiliz şirketlerinin kapitilasyonlardan yararlanarak kurdukları

bu şirkete karşılık 1844 yılında hükümet “Fevaid-i Osmani”yi kurmuş yük ve yolcu taşımacılık inhisarını yabancılara bırakmak istememişti. Yönetimi Mustafa Pazıl Paşa ve Bogos Bey’e verilen Fevaid-i Osmani, teknik imkansızlıklardan dolayı tam manasıyla bir hizmet gerçekleştiremiyordu. Fevaid-i Osmanlı’nın en önemli gemilerinden biri “Hümapervaz” adını taşımaktaydı. Fevaid-i Osmani, Şirket-i Hayriye’nin kurulmasıyla birlikte çalışma sahasını Adalara ve dış hatlara kaydırmıştı.

Şirketi Hayriye’nin Kuruluşu

Şirket-i Hayriye’nin kuruluşu, Keçecizade Fuat Paşa’yla Ahmet Cevdet Paşa’nın büyük katkılarıyla gerçekleştirilmiştir. Romanya’da görevli olarak bulunan Keçecizade Fuat Paşa’ya birtakım talimat götüren Ahmet Cevdet Paşa, bir ay müddetle Bükreş’te kalmış, bu süre zarfında Tuna’da yaptıkları vapur gezintilerinde Boğaziçi’nde de bu tip vapurların çalışabileceğine dair düşüncelerini ilk olarak oluşturmaya başlamışlardı. Görevden dönüşlerinde bu iki dost, tedavi amacıyla gittikleri Bursa kaplıcalarında da kurulacak olan şirketin nizamnamesini birlikte kaleme almışlar ve Mustafa Reşit Paşa’ya arz etmişlerdir.2 “Esbab-ı Mucibe Mazbatası” adı verilen bu nizamnamede başlıca şu hususlara dikkat çekilmişti:

I. Boğaziçi’ne halen tersane vapurları sefer yapmakta, bu sefer sayısıysa sabah ve akşam olmak üzere ikiyi geçmemektedir. Bunun için de halk kayıkları tercih etmektedir.

2. Boğaziçi’ne gidecek vapur sayısı çoğalacak olursa burada yerleşim de çoğalma imkanını bulacaktır.

3. Boğaziçi’ne vapur çalıştırmak için bir şirket kurulması, hisselerinin ise herkese açık olması karlı bir teşebbüstür.

4. Şirketin kurulması kayıkçı esnafının zararına gibi görünüyorsa da Boğaziçi’nin yerleşime açılması ve buraya olan rağbetin artmasıyla da bu zarar giderilmiş olacak kayıkçılar yine iş bulabileceklerdir.

5. Tersane vapurları, iskele olmadığından açıkta bir yerde yolcu indirip bindirmektedirler. Buna mani olmak için şirket yeni iskeleler

kuracaktır.

6. Şirket kurulduktan sonra, artık tersane vapurları sefer yapamayacaklardır. Tersane vapurları, taşra sahillerinde çalışacaklardır.

7. Boğaziçi'nde vapur işletme hakkı 25 seneliğine bu şirkete verilmelidir.

8. Vapurları almak ve yeni binaları yapmak için şirkete 8000 kese sermaye gerekmektedir.

Bazı kişilerin hamam safaları esnasında meydana gelen böyle bir çalışmanın, Tanzimat hareketlerine getirilen bir laubalilik olarak kabul edilmesi gerektiğini düşüncesi Reşit Paşa'nın nazarında bir kabul görmeyerek, Reşit Paşa'nın teklifi ve dönemin padişahı Abdülmecit'in onayıyla 17 Ocak 1851'de Şirket-i Hayriye bir anonim şirket olarak kuruldu. Şirketin ilk etaptaki masraflarını karşılamak için bir tanesi 3000 kuruştan 1500 adet, daha sonra da 500 adet olmak üzere 2000 hisse satışa çıkarılır. Şirketin ilk hissedarları içinde dikkati çeken isimler şunlardır:

Padişah Abdülmecit 100 hisse, Bezm-i Alem Valide Sultan: 50 hisse, Reşit Paşa, Serasker Mehmet Ali Paşa, Tophane Müşiri Fethi Ahmet Paşa, Girit Valisi Mustafa Paşa, Yusuf Kamil Paşa, Sarraf Mıgırdıç, İsak, Mısır Sarrafı Hegork, Abraham, Mise Yani 25'er hisse.3 Bu şekilde kurulan şirket, kendisine en uygun şartları getiren Baltacı Manolaki adlı bir komisyoncu vasıtasıyla Londra'ya sekiz vapur ısmarlanır. Vapurların inşaatına 1853 yılında başlanır. Bu vapurların dördü bir yıl sonra kalanı ise daha sonra gelerek seferlere başlanır. Gelen ilk vapurların isimleri ve numaraları şöyledir:

1 numaraya Rumeli, 2 numaraya Tarabya, 3 numaraya Göksu, 4 numaraya Beylerbeyi adları verildi. İlk sefer 1854 yılında dualar ve kurbanlarla Üsküdar'a yapıldı.

Şirketin yolcu sayısının hızla artması sonucu, 1857 yılında yeni vapurlar ısmarlanır. İlk vapurların İstanbul'a gelmesiyle birlikte işletmesi 10.500 Osmanlı altını karşılığı Andon Kalcıyan ile Agop Bilezikciyan'a altı yıllığına verildi. Bu kişilerin vapur işletmeciliğinde

tecrübesiz olmaları ve şirketin hazırlayarak işletmecinin yerine getirmek zorunda olduğu tüzükteki kuralların ağırlığı neticesinde yapılan anlaşma bir yıl sonra yani 1855'te feshedildi. Yönetimi, Ali Hilmi Efendi'nin müdürlüğünde Pol Anyan, Hacı Kevork Bahçevanyan, Yakup Yakupyan ve Giritli Hüseyin Haki Efendi'den oluşan idare heyeti ele aldı.

Ali Hilmi Efendi'ye 1864 yılında işten el çektirilmesiyle boşalan müdürlüğe Nafiz Paşa'nın kethüdası Raşit Efendi getirildi. Biletçilerin zimmetlerine para geçirdikleri iddiasıyla başlayan kargaşalık neticesinde 1866 yılında müdürlük makamı Hüseyin Haki Efendi'ye geçti. 1875 yılında görevinden istifaya mecbur kalan Hüseyin Haki Efendi'nin yerine tekrar eski müdürlerden Ali Hilmi Efendi geldi. Ali Hilmi Efendi, ölünceye kadar bu makamda kaldı, onun ölümüyle de eski müdürlerden Hüseyin Haki Efendi yeniden eski görevine döndü. Onun ölümüyle de eski mesai arkadaşı olan Hafız Vehbi Efendi, 1895 yılında müdür olarak göreve başladı. Hafız Vehbi Efendi'nin 1909 yılında vefatıyla Ali Bey ve sırasıyla 1921'de Babanzade Hikmet Bey, 1923'te Hamdi Bey, 1924'te Emin Bey ve son olarak 1928'de Yusuf Ziya Bey müdür oldular.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birçok sektörde oldugu gibi Şirket-i Hayriye'de de ekonomik buhranlar üst seviyeye çıktı. Bogaziçi'nde oturan azınlıkların daha güvenli bir yer arama düşünceleri ile buradan taşınmaları ya da daha iç noktalara çekilmeleri, yolcu sayısında büyük düşüşlere neden oldu. Bundan başka silahlı kuvvetlerin isteği üzerine şirketin vapurlarının önemli bir kısmı ordu emrine verildi. Savaş sonuna kadar vapurların bazısının içleri sökülerek nakliye gemisi haline getirildi. Bazıları da çeşitli sebeplerden dolayı kullanılamaz hale geldi.

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından milli mücadele yıllarının zorlukları, kıtlıklar, malzeme yoklukları da şirketin ekonomisini hayli zorladı.

Cumhuriyet'in ilanıyla başta ülke içindeki yabancı şirketler olmak üzere birçok şirket devletleştirildi. Şirket-i Hayriye'de 1 Temmuz 1944 günü bütün mal varlığıyla 2.5 milyon bedelle Münakalat

Vekaleti tarafından devletleştirildi. Vapurları ve diğer mal varlığı, Şehir Hatları Müdürlüğü’ne verildi. 15 Ocak 1945 tarihinde 4517 sayılı kanunla tamamen ortadan kalktı.

Araba Vapurları

Şirket-i Hayriye’nin en verimli yıllarının müdürü olan Hüseyin Hak Efendi, Umumi müfettiş İskender Efendi ve Hasköy Fabrikası Sermimarı Mehmet Usta’yla başbaşa vererek o güne kadar örneği olmayan bir vapur tipi tasarladılar. Araba, yük, otomobil aynı zamanda yolcu da taşıyabilecek olan bu yeni araba vapuru, 26 baca numaralı Suhulet Vapuru’na birtakım tadilatlar yapılması sonucunda gerçekleştirildi. İlk önce Sirkeci Üsküdar arasında çalışması düşünülürken daha sonra Kabataş Üsküdar arasında çalışmasına karar verildi. Bu yeni vapurun yolcu dışında yük ve malzeme götürecek olması mavnacıların büyük tepkisine sebep oldu. Hüseyin Haki Efendi, bunları duyup ilk sefer esnasında Seraskerlik’ten yardım isteyerek, iskelede bir topçu kıt’ası bulundurarak mavnacıları yıldırmayı başardı. Mavnacılar, birbirlerine zincirledikleri mavnalarının toplarla yok edileceğini anlayınca aceleyle zincirleri çözdüler. Bu başarı karşısında Sultan Aziz Hüseyin Haki Efendi’ye Rütbe-i Evvel-i Sınıfı Sanisi nişanıyla, üçüncü rütbeden Mecidi Nişanı ihsan etti. Bir süre sonra aynı amaçla kullanılmak üzere İngiltere’ye sipariş edilen diğer araba vapuru olan 27 numaralı Sahilbent de gelerek hizmete girdi.4

Vükela Vapurları

Şirketin kurulmasıyla birlikte çoğu Boğaziçi’nde oturan devlet ricalini taşımak üzere bir vapur tahsis edilir, “Vükela Vapuru” denilen bu vapur, sabahları Kanlıca’dan hareket eder ve Sirkeci’ye varır, akşamları yine Sirkeci’den kalkar vekilleri bıraktıktan sonra Kanlıca’ya demirlerdi. Vapurda teşrifata, rütbeye kıdeme son derece riayet olunur, vekillerin çubukları da vapura getirilirdi. Rahmetli Süheyl Ünver Hoca, üstadı Hoca Ali Rıza Efendi’den dinlediği güzel bir fıkra nakleder: Vükeladan biri, hoşsohbet, nükteci bir dostunu yalısına davet eder. Birlikte Vükela vapuruna binip yalıya gelirler. Sabah olunca tekrar vapura binecekleri sırada adet gereği bir vekilin

vapura binişi sırasında çalınması gereken düdük, kaptan tarafından çalınınca vekilin nüktedan dostu irticalen şu beyiti söyler:

“öte git bunda çalınmaz boru

Düdügüm bu Vükela vapuru”5

Hasköy Fabrikası ve İskeleler

1861 yılından itibaren Şirket-i Hayriye kendi vapurlarının bakımlarını ve tamirlerini gidermek için Haliç’te bir atölye kurdu. Hasköy Tersanesi’nin en önemli hizmetlerinden biri, açıkta bekleyen yolcuları bu azaptan kurtarabilmek için gerçekleştirdiği iskele yapımlarıdır.

Şirket-i Hayriye, kuruluşuyla gerçekleştirdiği hizmetler ve yeniliklere her zaman devam etmiş, bunların başında 1908 yılında çalışanlarının greve giderek diğer iş kollarında bulunanlara bu konuda örnek teşkil etmesi gelmiştir. Şirket makinistleri, tayfaları, memurları günlük 14 saat çalışmalarının karşılığını az bularak yönetime başvurmuşlar, ücretlerine zam istemişler, 14 Eylül 1908 tarihine kadar çeşitli süre uzatımlarıyla gelmişler ve yönetimce yeni belirlenen ücretlerini tatminkar bulmayarak greve başlamışlardır. Ancak 24 Eylül 1908 günü Sadrazam, Harbiye, Ticaret ve Nafia, Zaptiye nazırını makamına çağırmış ve grevle ilgili gereken önlemleri almalarını buyurmuştur. Bunun üzerine olay yerine askeri birlikler sevk edilerek grevciler dağıtılmıştır.6

Şirket-i Hayriye’den önce ve Şirket-i Hayriye Dönemi’nin ilk yıllarında yolcuların vapura rahatça binip inebilmeleri için iskeleler yoktu. Soğuk kış günlerinde yolcular ya açıkta bekler ya da yakındaki bir kahveye sığınarak vapurları gözetlemek mecburiyetinde kalırlardı.7

Boğaz’ın Rumeli kıyısındaki ilk büyük iskelesi Beşiktaş İskelesi’dir. Şirket-i Hayrife’nin çıkardığı Salnamenin renkli kapağında da bu iskeleyi görmek mümkündür. Ahmet Tal’at Bey’in yaptığı bu bina 1913 tarihini taşımaktadır. Yeniköy iskelesi, Şirket-i Mayriye’nin aktarmalarını yaptığı iskele olması sebebiyle aynı bir önem taşımaktadır.

Şirket-i Hayriye'nin kuruluşundan beri ana iskele olma özelliğini taşıyan "Köprü" yani Galata İskelesi'nden birçok semte seferler düzenlenirdi iskelenin en uç tarafında bulunan birahanede, yolcular biralarına içerken aynı zamanda da seyrine doyum olmayan manzarayı seyretme imkanı da bulurlardı. Boğaz vapurlarının en çok uğradıkları iskeleler şunlardı:

Rumeli Yakası: Kabataş, Beşiktaş, Ortaköy, Kuruçeşme, Arnavutköyü, Bebek, Rumelihisarı, Mirgune, İstinye,Yeniköy, Tarabya, Kireçburnu, Büyükdere, Sarıyer, Yenimahalle, Rumelikavağı.

Anadolu Yakası: Üsküdar, Kuzguncuk, Beylerbeyi, Çengelköyü, Vanköyü, Kandilli, Küçüksu, Anadoluhisarı, Kanlıca, Çubuklu, Paşabahçesi, Beykoz, Anadolukavağı.

Tarifeler, Bilet Fîyatları

Yapılacak olan seferlere ilişkin tarifeler, başlangıçta olmadıgından büyük karışıklıklar meydana gelmekteydi. Bunun için Boğaz'dan Köprü'ye gelen vapurlara tek, Koprü'den Boğaz'a çıkanlara çift numaralar verildi. Bu sefer numaraları kaptanlara verilerek bir sistem geliştirilmeye çalışıldı. Şirket'in ilk tarifesi, İstepan Tophaneliyan Efendi tarafından hazırlanmıştır.

Şirket-i Hayriye'yle yolculuk yapacak olan kişiler, önce iskeleden bir marka alır vapura binerler, biletleri ise vapurun içinde alırlardı. 1881 yılında iskeleler açıldığında biletler burada satılmaya başladı. Bedros Azaryan Efendi Köprü'yü merkez kabul ederek iskelelerin buraya olan uzaklıklarına göre bir sınıflama yapmış, ücretleri bu kademelere göre hazırlamıştı. Buna göre:

1. Bölge: Üsküdar, Beşiktaş, Ortaköy.
2. Bölge: Bebek, Kandilli, Anadoluhisarı, Rumelihisarı.
3. Bölge: Kanlıca, Beykoz, Yeniköy, Tarabya.
4. Bölge: Büyükdere, Sarıyer, Anadolukavağı, Rumelikavağı.

Kurulan bu sistem, birkaç gün devam ettikten sonra bilet ücretleri zamlandı. Halk, tekrar kayıklara itibar etmeye başladı.

Sarayın önünde yapılan nümayişler sonucunda zamlar, padişah iradesiyle geri alındı.8 Ayrıca 7 yaşına kadar olan çocuklardan ücret alınmazdı. Dikkate değer bir husussa uşaklarıyla beraber yolculuk yapanlar hakkındaki tarifeydi. 1868 yılındaki Şirket-i Hayriye yolcu tarifesine göre: İstanbul'dan Kandilli'ye gidecek olan bir efendinin uşağıyla beraber ödeyeceği aylık ücret 250 kuruştu. Birden fazla uşak olması halinde ücret, daha da düşürülerek abonmanlık usulü getirilmişti.

Kaptanlar

Şirket-i Hayriye'nin kuruluşundan sonuna kadar olan başarısında şüphesiz ki en büyük paylardan birini kaptanlara vermek gerekir. Birçoğu, yaptıkları işin eğitimini görmemiş yani "Alaylı" olan kaptanlar, Boğaziçi'nin değişken havasına suyuna, dalga durumuna göre gemilerini iyi şekilde idare edebilmiş, hiç biri ciddî kazaya sebebiyet vermemişlerdir. Kaptanların yapmakla yükümlü oldukları işleri görünce de bu hakkı teslim etmemek mümkün degildir. Bu yükümlülüklerden bazıları şunlardır:

1. Gemideki her türlü eşyanın korunmasından sorumlu olmak.

2. Vapurun hareketinden 10 dakika önce iki tayfayla beraber vapuru başından sonuna kadar dolaşmak, alt salonlara inerek her yeri denetlemek, ayakta kalan yolcuların oturmalarını temin etmek, gelişigüzel konulmuş olan yükleri kenara çektirmek.

3. İskele dışında başka bir iskeleye uğramamak.

4. Sarayların önünden geçerken saraya fazla yanaşmamak.

5. Mecburiyet olmaksızın vapur vapur üzerine yanaştırmamak.

6. İşe başladığında yaşı 25'in altında, 40'ın üzerinde bulunmamak.

Şirket-i Hayriye'nin ilk kaptanlarını gayr-i müslimler oluşturmaktaydı. Şirketin ilk kaptanı, Louis Goujon, onu takip eden Zaharaki, Nikolaki, Dimitriy Marko kaptanlardı.

İlk Türk ve Müslüman kaptan ise Beykozlu Rıza Ömer Kaptan'dı. İstanbul kültürü ve terbiyesiyle yoğrulmuş olan kaptanların hepsinin

kendilerine mahsus olan mîzaçları şüphesiz ki işlerine de yansırdı. Başta halen hayatta bulunan Eser Tutel olmak üzere, rahmetli A. Cabir Vada, Ahmet Rasim, Sermet Muhtar Alus, A. Süheyl Ünver gibi yazarlarımız değişik eserlerinde bunlardan bahsetmişlerdir. Biz bugün bir espiri niteleğinde olan bazı enteresan olayları yaşamış bazı kaptanları size aktararak hem o günkü Boğaziçi'ni hem de insanların sosyal durumlarını ve çevreyi gözler önüne sermiş olacağız.

Ömer Kaptan

Şirket-i Hayriye'nin geliştiği dönem içindeki iskelelerin çokluğu, yaygın deniz yolculugunun yeni başlamış olması, teknik imkansızlıklar, Ömer Kaptan'ın zamanında iskelede olmamamasına sebebiyet vermektedir. Artan şikayetler üzerine kendisinin idare meclisinde dinlenmesine ve savunmasının alınmasına karar verilmiştir. Kendisine mesele sorulduğunda Ömer Kaptan: "Efendim Beylerbeyi'nin teşrifatı, Kuzguncuk'un haşaratı olmasa zamanında Köprüye geleceğim" demiştir. Bilindiği gibi Beylerbeyi, Osmanlı aristokrasisinin o yıllardaki merkezi olması sebebiyle, nezaketen herkes birbirine önce siz buyurun efendim diyerek yol vermek ister, bu da gecikmeye yol açardı. Kuzguncuk ise bilhassa kalabalık gayrimüslim ailelerin o yıllarda yerleştigi bir mekan olarak bilinirdi.9

Macaroviç Kaptan

Şirket-i Hayriye'ye 35 sene hizmet etmiştir. Sakalı favori gibidir. Macaroviç'in başından geçen güzel maceralardan biri, "Haçı Suya Atma Merasimi"dir. Ortodoksların geleneksel bu töreni esnasında vapurunu Arnavutköyü'ne yanaştırdığı sırada papaz, haçı suya atar. Haçı almak için kendilerini denize atan gençleri gören Macaroviç Kaptan'ın köpeği de denize atlar ve kimseye kaptırmayarak haçı alarak karaya çıkar. Bunu gören papaz ve Rum gençleri, çok sinirlenerek köpeği kovalamaya başlarlar. Ürken köpek, haçı ağızından atarak Bebek'e doğru koşmaya başlar. Olaydan çok etkilenen ve başına bir iş geleceğini zanneden kaptan, geceleri Bebek'teki evine gidemez vapurunda yatmak zorunda kalır.

Şeref Kaptan

Kıyıdaki halkı düdüğüyle selamlaması, ona bütün gönüllerde müstesna bir yer kazandırmıştı. Şeref Kaptan'ın gemisine hakimiyeti ve mesleğindeki ustalığını belirtmek için eski İstanbulluların anlattığı hatıralar içinde en meşhuru Şeref Kaptan'ın ustaca, bir yalıya yanaşarak kendisine uzatılan kahve fincanını tepsisiyle alınası dönüşte ise yine sahibine teslim etmesiydi. Kendisi, genç yaşta felç olarak vefat etmiştir. Cenazesi, gözyaşları içinde gayet mütehassisane biçimde kaptanı olduğu 74 numaralı Altınkum vapuruna konarak Beykoz'da defnedilmiştir.10

Sezaî Kaptan

Boğaziçi'nin fırtınalı, sisli havalarında gemisini çok ustaca sahile yanaştırmasıyla ünlüydü. Bu başarısını çeşitli notlar aldığı defterini her zaman yanında bulundurmasına ve bozuk havalarda eski notlarından istifade etmesine borçluydu. Sezaî Kaptan, iskeleye yanaşırken ipe bağladığı bir yumurtayı iskeleyle vapur arasına sarkıtır ve yumurtayı kırmadan gemiyi iskeleye yanaştırırdı.

Tahsin Kaptan

“Beybaba” lakabıyla tanınan Tahsin Kaptan, başta çocuklar olmak üzere kendisini selamlayanları üşenmeden düdük çalarak selamladığından düdük telleri incelerek sık sık kopar, idarece “Bu adama düdük teli yetiştiremiyoruz” serzenişlerini mucip olurdu. Kendisi, sefer olmadığı zamanlarda bile vapurundan çıkmaz orada yatıp kalkar, bu yüzden arkadaşlarınca “63'ün nikahlısı” diye çağırılırdı.

Süreyya Kaptan

Şirket-i Hayriye'nin okul gezintilerinin birinde vapuru Çengelköy iskelesi yerine salaş bir gazinoya yanaştırmış, bu duruma hem gazinocular, hem yolcular şaşırmışlar. Müşterilere içecek yetiştiremeyen gazino personeli ikramda kusur etmemiş. Süreyya Kaptan, bununla yetinmeyerek dönüşte vapuru Beylerbeyi'ndeki bir kahveye yanaştırarak yolculara dondurma ikram etmiştir.

Hariye Kaptan

Çanakkale Savaşı’nda vapuruyla asker taşımıştır. Bu seferlerin birinde hareketten biraz evvel kendisine verilen zarfta, Çanakkale Boğazı’nda bir düşman denizaltısının saldırısına uğrayacakları yazılıydı. Nitekim beklenen saldırı düşman denizaltısından atılan bir torpil vapura doğru gelmekteyken anlaşılır. Hayri Kaptan’ın ustaca manevrası sayesinde gemi yara almaz ve kurtulur. Sefer bittiğinde gemiye doğru gelmekte olan atlı bir Teğmen kaptanı sorar ve ona tepeden kendilerini seyreden Mustafa Kemal Paşa’nın hediyesi olan bir şişe konyağı verir. O soğuk havada kaptan için bundan güzel bir hediye olamazdı.

Kaptanların başından geçen ilginç maceraların tabiî ki hepsi bu kadar değildir. Ama Şirket-i Hayriye’nin yaptığı aşağı yukarı her seferde böyle tatlı maceralara rastlamak mümkündü.

Şirket-i Hayriye’nin Sosyal Etkinlikleri

Şirket-i Hayriye’nin sosyal etkinliklerinin en büyüğü, Boğaziçi’nde daha çok insanın yaşamasını temin edebilmek burada ikameti genişletmekti. Böylece yazları ve kışları taşıyacak daha çok yolcuya sahip olacaktı. Bu maksatla çeşitli yerlere ilan verilmiş Bogaziçi’nde ev almak ya da kiralamak isteyenlere, şirket ücretsiz olarak aracılık yapacaktı. Bu ilanların birinde manzum olarak Boğaziçi’nde yaşamanın güzelliği anlatılırken bazı semtlerdeki kira durumu da belirtilmiştir:

“Yazı Boğaziçi’nde Geçirin

Tatlı bir ömür yaşa, gel de Boğaziçi’ne;

Renk dolsun, şiir dolsun hayat dolsun içine…

Orda gündüzler aydın, orda geceler derin…

Geçer bir masal gibi, rüya gibi günlerin.”11

Kiralar

Bebek’te General Arifî’ye ait 4 odalı yalı aylık 17 lira. Rumelihisarı’nda mobilyasız 10 odalı ev, aylığı 20 lira. Emirgan’da mobilyasız 10 odalı ev, aylığı 15 lira.

Boğaziçi’ni Diriltme Programı

1936 yılında Bogaziçi’ni tanıtmak için “Boğaziçi” dergisi yayınlanır, 1937 yılından itibaren şirketçe Boğaziçi’nde yapılacak yeni inşaat sahiplerine 3 yıllık ücretsiz paso verilmesi, öğrencilere yazın ücretsiz paso verilmesi uygun görülerek yürürlüğe konulmuştur.

Boğaziçi’ni diriltme proğramı içinde Sarıyer’de canlı balık lokantası, Anadolu Kavağı’nda Altınkum Plajı Küçüksu Plajı açılarak işletilmeye başlanır. Bunlardan daha da önemlisi günümüzde de minyatür bir şekliyle uygulanılmaya çalışılan özel tenezzühlerin düzenlenmesidir. Bu gezintilerin ilki 12 Temmuz 1936 tarihindeki “Bogaziçi’nde Mehtap Alemleri” ismiyle düzenlenen gezintidir.

Bu gezintiye sanatçı olarak Safiye Ayla, Selahattin Pınar, saz heyeti olarak Kemanî Sadi, Kemanî Necati, Udî Cevdet, Klarnet Şeref, Piyanist Feyzi katılacaklardır. Diğer sanatkarlar ise Nuri Halil, Hafız Yaşar, Radife (Erten), Küçük Safiye’dir. Mehtap Alemini yapacak olan 71 numaralı vapur saat 21.15’te Köprü’den hareket ederek, gece 1.30’a kadar sürecektir. Görülen ilgi üzerine bu gezintiler devam eder. Eylül 1936’da Yücel dergisinde verilen bilgiye göre Denizkızı Eftalya için geminin çekeceği çiçeklerle ve ışıkla donatılmış bir sal düzenlenir. Denizkızı Eftalya ile saz arkadaşlarının içinde bulundugu sal ve programın çok ilgi görmesi üzerine bu eğlenceye tam 14 vapur yolcu iştirak etmiştir. 1938 yılından itibaren klasik Türk müziğinin yanı sıra sadece caz müziği çalınan seferlerde düzenlenmeye başlamıştır. Sazlı yani klasik Türk müziği çalınan seferlerle, cazlı yani Batı müzigiyle seferler yapan vapurlar arasında bir rekabet başlar. Bu rekabet hemen kendini aile içi rekabetlere yansır. Aileler hangi vapura bineceklerini hareket saatine kadar münakaşa ederler. Nihayet cazlı vapurlar, giderek gözden düşer.

Türk Edebiyatında Şirket-i Hayriye

Edebiyatımızda özellikle ikinci Meşrutiyet Dönemi’nden itibaren romancılarımızın birçoğu değişik vesilelerle Şirket-i Hayriye’ye eserlerinde yer vermişlerdir. Özellikle vapurlarda geçen enteresan

olayları, genellikle romanlarının ana konularından bağımsız olarak ele almışlardır.

Romanlarının ana yapısının dışında İstanbul'u adeta bir folklorcu gibi örf adetleri, sosyal yaşantısıyla ele alan ünlü sanatkar Hüseyin Rahmi Gürpınar, 1901 yılında yayınlanan "Nimetşinas" romanının hemen başında Şirket-i Hayriye ve Îdare-i Mahsusa'yla ilgili o günkü uygulamalara deginir. Romanın ilk cümleleri şöyle başlar: "Mevsim Şubat, hava hafif lodos. Beşi çeyrek geçe postasını yapmaya hazırlanan Ferah Vapuru Kadiköyü İskelesi'nden bagını çözmeye acele eder gibi hafif hafif sallanıyor.Vapurun bacasının tüttüğünü, hele düdüğünün öttüğünü, sallandığını uzaktan işiten, gören yolcularda -ha gitti ha gidiyor- gibi bir telaş. Koşan koşana… Bilet kulübesinin önünde hanım, madam, kokana, poliçe… Bay, efendi, mösyö, esnaf, köylü gibi çeşitli bir kalabalık…" Yazar daha sonra bilet alımı işleminin nasıl yapıldığını, vapurun iskeleden hareketini, vapurun iç yapısını okuyuculara anlatır.12

Yine Hüseyin Rahmi Gürpınar, ilk defa 1920 yılında yayınlanan "Ada Vapurunda" adlı hikayesinde Şirket-i Hayriye ve Seyr-i Sefain Îdaresi'nin Ada yolcularıyla olan ilişkilerini anlatır. Hikayenin ilerleyen safhasında ise vapur içindeki insan ve eşya kalabalıklığını, gayr-i müslîmlerin Türkçeyi yanlış kullanmaları ve anlamalarıyla imparatorluğun çeşitli tiplerinin kavga ve konuşmalarını komedi üslubuyla ele alır.

Ünlü şehir mektupçusu Ahmet Rasim Bey'in bir mektubunda 4 ve 5 numaralı vapurların eskiliğinden ve Kadiköyü İskelesi'nin dubalarını delerek tehlikeli durumlara sebebiyet vermelerinden söz ettikten sonra mizahî bir üslupla değişik meslek gruplarına sahip olan insanların hangi isimleri taşıyan vapurlara binmeleri gerektiğini belirtir.

Buna göre:

Kuşbazlar: Şahin, Tayyar

Denizden korkanlar: Selamet, Asayiş

Ada'ya kadar ağır ağır gitmek üzere bulunanlar: Nüzhet

Şirket-i Hayriye Memurları: İntizam
Kavak'ta oturanlar: Azimet, Avdet
Vapur görmeyenler: Neveser
Selametle iskeleye varanlar: Şükran
Kadiköyü'ne gidecekler: Kadiköyü
Kademden tefeül edenler: Meymenet
Çalışmadan usananlar: Gayret
Şirket-i Hayriye ve Kadıköyü
taraflarına işleyen kaptanlar: Rehber
Kış günlerinden bıkanlar: Bahariye
İstanbul sokaklarında langur lungur
giderek oku yayı fırlayan arabaların
beray-ı tamir Üsküdar'a çekilmesi fikrinde bulunanlar: Suhulet
vapurlarına binmeleri tavsiye olunur.13

Şirket-i Hayriye'nin Vapurları14

Baca No	Adı	Hizmete Giriş Yılı	Hizmet Dışı Kalışı
1.	Rumeli	1854	1864
02.	Tarabya	1854	1864
03.	Göksu	1854	1864
04.	Beylerbeyi	1854	1864
05.	Tophane	1854	1864
06.	Beşiktaş	1854	1864
07.	İstinye	1857	1864
08.	Bebek	1857	1857
09.	Kandilli	1857	1864
10.	Beykoz	1857	1867

11. Anadolu 1857 1865
12. Kabataş 1860 1875
13. Galata 1860 1902
14. Büyükdere 1860 1899
15. Beyazıt 1863 1898
16. Büyükada 1863 1898
17. Bahariye 1865 1905
18. Asayiş 1865 1914
19. Seyyar 1865 1903
20. Terakki 1869 1914
21. Sürat 1869 1902
22. Tayyar 1869 1903
23. Azimet 1870 1915
24. Rahat 1870 1911
25. Selamet 1870 1915
26. Suhulet 1872 1958
27. Sahilbent 1872 1959
28. Meymenet 1872 1905
29. Küzhet 1872 1905
30. Refet 1872 1905
31. Amed 1872 1905
32. Messeret 1872 1905
33. Nusret 1874 1915
34. Gayret 1872 1915
35. İşgüzar 1881 1914
36. Mirgün 1881 1910
37. Îhsan 1890 1916

38. Şükran 1890 1915
39. Neveser 1890 1917
40. Rehber 1890 1915
41. Metanet 1893 1916
42. Resanet 1892 1916
43. İkdam 1894 1916
44. İntizam 1894 1916
45. Resan 1895 1916
46. Rüçhan 1896 1916
47. Tarz-ı Nevin 1903 1967
48. Dilnişin 1903 1967
49. Hale 1904 1919
50. Seyyale 1903 1924
51. Süreyya 1905 1967
52. Şihap 1905 1965
53. İnşirah 1905 1964
54. İnbisat 1905 1963
55. Bebek 1905 1963
56. Göksu 1905 1967
57. Tarabya 1906 1967
58. Nimet 1906 1964
59. Kamer 1906 1964
60. Rağbet 1907 1966
61. Sultaniye 1910 1916
62. Hünkar Îskelesi 1909 1915
63. Sütlüce 1909 1974
64. Küçüksu 1910 1985

65. Sarayburnu 1910 1984

66. Boğaziçi 1910 1984

67. Kalender 1911 1981

68. Güzelhisar 1911 1984

69. Hüseyin Hakî 1911 1983

70. Ziya 1911 1933

71. Halas 1923 1983

72. Üsküdar 1927 1958

73. Rumelikavağı 1927 1984

74. Altınkum 1929 1984

75. Kocataş 1939 1984

76. Sarıyer 1938 1983

77. Kabataş 1938 1939

Şirket-i Hayriye ile ilgili daha pek çok şey söylemek mümkün. İlerki yıllarda yeni bulunacak belge ve bilgilerle bilinenlere ilave edilecek unsurlar olacak. Ama şirketin hayatımızdaki, anılarımızdaki yeri, hiç silinmeyecek.

1 U. Göktaş, “Pazar Kayıkları”, Dünden Bugüne İst. Ans., C. 6, s. 254.

2 Ekrem Işın, “Bir Boğaziçi Tanzimatçısı: Şirket-i Hayriye”, İstanbul’da Gündelik Yaşam, s. 186-187.

3 E. Ünal, “Bir Şirket-i Hayriye Vardı”, Hayat Tarih, Şubat 1968, s. 16.

4 E. Nedret İşli, “Araba Vapurunu Keşfedenler”, İstanbul, Sayı: 19, s. 88-90.

5 S. Ünver, “Vükela Vapurları”, Hayat Tarih, S. 9, Ekim 1965, s. 17-20.

6 Zafer Toprak, “Şirket-i Hayriye Amele Cemiyeti ve 1925 Grevi”, Toplumsal Tarih, Sayı: 30, İstanbul Haziran 1996, s. 6-11.

7 Çelik Gülersoy, “İstanbul’un Vapur İskeleleri”, Skylife, sayı: 165, Mart 1997, s. 18-28.

8 Murat Koraltürk, “Şirket-i Hayriye’nin Zamlarına Tepki”, Tarih Toplum, Sayı: 159, Mart 1997, s. 30-34.

9 Tutel Eser, “Şirket-i Hayriye”, İstanbul 1994, s. 17.

10 E. Nedret İşli, “Araba Vapurunu Keşfedenler”, İstanbul, Sayı: 19, İstanbul 1996, s. 88-90.

11 Gökan Akçura, “Şirket-i Hayriye: Boğaziçi’ne İyilik Şirketi”, Boğaziçi Yazıları, s. 11.

12 Hüseyin Rahmi Gürpınar, Nimetşinas, s. 1-10.

13 Ahmet Rasim, Şehir Mektupları, Mektup No: 129.

14 Eser Tutel, “Şirket-I Hayriye”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt, 7, s. 183-184.

AHMET RASİM, Şehir Mektupları, Mektup No: 129, Cilt: 3, Dersaadet 1329, s. 55-59.

AKÇURA, Gökan, “Şirket-i Hayriye: Boğaziçi’ne iyilik Şirketi”, Boğaziçi Yazıları, İstanbul 1993, s. 1-30.

ALUS, Sermet Muhtar, “Eski Günlerde: Şirket-i Hayriye, Tarihçesi, Vapurları”, Akşam, 12 Şubat 1940.

BOĞAZİÇİ, Şirket-i Hayriye Tarihçe Salname, İstanbul, 1320.

GAZİOĞLU, Armağan, “Anıların Diliyle”, Denizin Sesi, Yıl: 13, Sayı: 64, Mayıs-Haziran 1988, s. 13-15.

GÖKTAŞ, Uğur, “Kayıkçılık”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt: 4, İstanbul 1994, s. 501-502.

GÖKTAŞ, Uğur, “Pazar Kayıkları”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 6, s. 254, İstanbul 1994.

GÜLERSOY, Çelik, “İstanbul’un Vapur Iskeleleri”, Skylife, Sayı: 165, Mart 1997, s. 18-28.

GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi, Nimetşinas, İstanbul 1981, s. 1-10.

IŞIN, Ekrem, “Bir Boğaziçi Tanzimatçısı: Şirket-i Hayriye”, İstanbul’da Gündelik Yaşam, İstanbul 1995, s. 185-203.

İŞLİ, E. Nedret, “Araba Vapurunu Keşfedenler”, İstanbul, Sayı: 19, İstanbul 1996, s. 88-90.

İŞLİ, E. Nedret, “Şirket-i Hayriye Bibliyoğrafyası”, İstanbul Armağanı: 2. Boğaziçi Medeniyeti, İstanbul 1996, 3: 297-302.

KORALTÜRK, Murat, “Şirket-i Hayriye’nin Kent içi Ulaşımdaki Rolü”, İstanbul, Sayı: 19, İstanbul 1996, s. 91-99.

KORALTÜRK, Murat, “Şirket-i Hayriye’nin Zamlarına Tepki”, Tarih Toplum, Sayı: 159, Mart 1997, s. 30-34.

ŞEHSUVAROĞLU, Haluk, “Şirket-i Hayriye”, Asırlar Boyunca İstanbul, İstanbul ty., s. 161-162.

ŞEHSUVAROĞLU, Haluk, “Boğaziçi’nde ilk Vapurlar”, Boğaziçi’ne Dair, İstanbul 1986, s. 359-361.

TOPRAK, Zafer, “Şirket-i Hayriye Amele Cemiyeti ve 1925 Grevi”, Toplumsal Tarih, Sayı: 30, İstanbul Haziran 1996, s. 6-11.

TUTEL, Eser, “Şirket-i Hayriye”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt: 7, İstanbul 1994, s. 181-184.

TUTEL, Eser, Şirket-i Hayriye, İstanbul 1994.

TUTEL, Eser, Gemiler, Süvariler, İskeleler, İstanbul 1998.

ÜNAL E., “Bir Şirket-i Hayriye Vardı”, Hayat Tarih, Şubat 1968, s. 15-21.

ÜNVER, Süheyl, “Vükela Vapurları”, Hayat Tarih, Sayı: 9, Ekim 1965, s. 17-20.

VADA, A. Caabir, Boğaziçi Konuşuyor ve Kanlıca Tarihçesi, s. 33-41.

Mütareke Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu / Dr. Tanju Demir [s.501-512]

Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü / Türkiye

A. PTT Nezareti'nin Umum Müdürlüğe Çevrilmesi

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması'yla tarihe Mütareke dönemi adıyla geçen ve Osmanlı Devleti'nin son günlerinin yaşandığı bir döneme giriliyordu. Bu olay, Trablusgarp ve Balkan Savaşları da içine katıldığında nefes almadan ateşler altında geçen 7 uzun yılın ardından gelen büyük bir bitkinliğin ve yüzyıllar süren çöküşün kabullenilmesi, şaşkın, ne yapacağını bilemez haldeki halk yığınlarının yılgınlığı altında bir kurtuluş gibi algılanmıştı.1 Hatta bu düşünceyle Osmanlı PTT Nezareti, depolarda bulabildiği pulları bir araya getirerek “Mütareke Hatırası” sürşarjıyla bir seri pul bile çıkarmıştı. Oysa o tarihe kadar, Kapitülasyonların Kaldırılması, Padişahın Seyahatleri, Bursa Sergisi, Tur-u Sina, 1897 Yunan Savaşı, Edirne'nin kurtuluşu, 10 Temmuz İyid-i Milli gibi temaların işlendiği kutlama pulları hep bir başarının bir heyecanın anısına ithaf edilmişti. Mütareke Pulları da bu yönde bir algılayışı göstermektedir. 13 parçadan oluşan ve sürşarjları Hakkâk Ütücüyan tarafından yapılan klişelerle basılan bu pulların üzerinde 30 Teşrinievvel 1334 Mütareke Hatırası ibaresi yer almaktadır. Pullar, 12 Ocak 1919'dan itibaren tüm posta gişelerine dağıtılmaya başlanmıştır.2

Bu dönemde değişen siyasal yapı içinde Posta ve Telgraf ve Telefon Nezaretinin de önce siyasal, sonra da yapısal yönden değişikliklere uğradığı görülmektedir. İktidarı ele alan Hürriyet ve İtilaf Fırkasınca yenilginin başlıca sorumlusu olarak görülen İttihatçılara yönelik görevden almalar ve tutuklamaların başladığı günlerde PTT'nin de bir iç hesaplaşmayla yüz yüze kaldığı anlaşılmaktadır. 1918 yılının son günlerinde Nezaret koltuğuna oturan Yusuf Franko Paşa sadece iki ay bu görevde kalabilmiş,3 ardından İbrahim Ethem

Bey (Dırvana) 25 Şubat 1919'da PTT Nazırı olarak göreve başlamıştır. Ancak o da bu görevde sadece bir hafta kaldıktan sonra 4 Mart 1919'da görevinden ayrılmıştır. Aynı tarihte kurulan I. Damat Ferit Paşa kabinesinde yer alan ve karısının bir İngiliz olmasından dolayı İngiliz muhipleri Cemiyeti üyesi Damat Ferit tarafından özellikle tercih edildiği öne sürülen[4] Üsküdar Eski Belediye Müdürü Mehmet Ali Bey son PTT Nazırıdır.[5] Mehmet Ali Bey, Nazırlıktan ayrıldıktan kısa bir süre sonra alınan bir kararla PTT Nezareti yeniden Dahiliye Nezaretine bağlanarak Umum Müdürlüğe çevrildiği için kendisinden sonra PTT'nin başına geçen Refik Halid (Karay) Bey, 12 Nisan 1919'da PTT Umum Müdürü unvanıyla göreve başlamıştır.[6]

Mehmet Ali Bey'in kısa süren Nazırlığı döneminde İttihat ve Terakki döneminin açıkları aranmaya başlanmış ve bu konuda ortaya çıkan söylentiler gazete sütunlarına taşınmıştır.

Mehmet Ali Bey, nazırlığa gelir gelmez İttihatçı memurlar hakkında işlem yapılacağına dair demeçler de vermiştir. İttihatçı memurlar hakkında girişilecek soruşturma ve işten çıkarma işlemlerini bu demeçlerinden birinde açıklamaktan çekinmeyen Mehmet Ali Bey, onları çoktan iki sınıfa ayırmıştır bile. Birinci sınıfa girenler, körü körüne İttihat ve Terakki'ye bağlanmış, her emrini yerine getirenler, bunlar kesinlikle memurluktan atılacaklardır. İkinci sınıf memurlar ise, zorla, mevki ve memuriyetlerini kaybetmemek için, ailelerinin geçimini sağlamak kaygısıyla bu partiye katılanlar veya partili görünenlerdir. Bunlara uyarı yapılacak ve işlerine devam etmeleri sağlanacaktır. Mehmet Ali Bey bu ayrımın yapılmasında İttihat ve Terakkiye bağlılık derecesinin iyice inceleneceğini de söylemektedir.[7]

O günlerde çokça merak edilen, posta havalenamelerinde yapılan suiistimaller ve savaş döneminde PTT'nin gelirlerinin nerelere harcandığının gizli kalması konuları hakkında Yeni Gazete'de yayınlanan bir röportaj durum hakkında ayrıntılı bilgi içermektedir.

"Posta ve Telgraf Nezareti'nde havalename bedelleri ne oldu?

Maliyeye 100 bin lira, Avrupa'ya siparişler, 500 bin lira borç

Posta ve Telgraf Nezareti'nin havalename tediyatında suiistimalat meydana getirildiği hakkında deveran eden şayia üzerine dün Nezaret Memurin ve Sicil Müdürü İsmail Hakkı Bey'e müracaat ederek bu baptaki malumatlarını almak istedik. Müdür Bey meseleyi şu surette izah etti:

"Ortada suiistimal veyahut ihtilas diyecek bir şey yoktur; yalnız havalename muamelatı için tesis edilen usule mugayir ahval vukua getirilmiştir. Havalename muamelatının bidayet-i tesisinde taşrada bir merkezde sarf edilmek üzere 100.000 liralık bir sermaye vaz edilmiş idi. bu sermaye ile muhtelif merakizde havalename muamelatı hüsnü suretle tedvir olunuyordu. Bu para İstanbul'da Bank-ı Osmani'de ve taşralarda şuabata tediye edilmiş idi. Bu karşılığın zıyaa uğramaması için taşra Posta ve Telgraf merkezlerinde havalename teminatında teraküm edecek mebaliğin de mahalli bankalara tevdi i usulü ittihaz edilmiş; bu surette mübarında cereyanı taht-ı temine alınmıştır. Muamelatı buradan idare için Havalename Masası faaliyet gösteriyordu. Lâkin Harpten bir ay evvel bu sermaye yavaş yavaş zıyaa uğradı. Aynı zamanda havalename kabulü için her merkezde 20 lira mikyas kabul edilmiş idi. Git gide bu miktar tecavüz ettirildi ve banka muamelatı gibi Posta ve Telgraf Havale muamelatı da yüzlerce lira üzerinde tahavvül edilmeye başlandı. Sermaye olarak bulundurulan Bu 100.000 lira havalename karşılığı ticaretin ihtiyacat ve masarifat-ı sairesi için sarf edildi. Hususiyle, Harp esnasında Nezaret bütçesinin haricine vaki olan masarif için şu sermayenin istihlakına zaruret görüldü. Binaenaleyh havale bedelatı artık mevcut karşılıktan değil, havale mevaridatından tediye edilmeye başlandı. Ahval dolayısıyla muharedat tenkis ve masarıfatı tezayüd ettiği için ekseriyetle taşranın zaruri ihtiyaçları da yine havalename bedelatından tediye edildi. Son zamanlarda Nezaret muhasebesini idare eden ve Maliye Nezaretiyle suret-i hususiyede münasebette bulunan Nezaretin havalename bedelatından teraküm eden 100.000 lira kadar bir sermayeyi de Posta ve Telgraf Nezareti ihtiyacatına karşılık olmak üzere Maliye Nezaretine tevdi eylemekten beis görmediler. Bu suretle, evvelce elde mevcut olan 100.000 liralık esas

sermaye elden gittikten başka, bu havalename ashabına tevdi ettikleri ve Nezaretin tediyesine borçlu olduğu 100.000 lira da elden çıkmış oldu. Bunun üzerine tabiiyle havalename tediyatı çığırından çıktı. Ashab-ı havalename sızlanmaya başladı. Teracüm eden havalenamelerden Nezaret 500.000 lira kadar borçlandı. İzmir, Galata ve İstanbul gişeleri böyle muazzam bir yekunu derhal tediyeye gayrı muktedirdir. Bu ancak Maliye Nezaretinin vereceği karşılık ile kapatılabilecektir. Bunun için Nezaretin keyfiyeti Maliye Nezaretine işar edilmiştir. Ümit ederiz ki, menfi bir cevap alalım da şu buhranlı vaziyetten kurtulalım.

Şu izahattan anlaşılıyor ki, ortada hakikaten şahsa taalluk eden bir suiistimal yahut ihtilas yoktur. Yalnız iki ehemmiyetli nokta nazara çıkıyor. Biri, Maliye Nezaretinin ihtiyacat-ı acele hazıraya karşı tahsisat vermemesine mebni idarenin acil ve zaruri ihtiyaçları için havale mevcudatını sarf etmesi mevduattan müterakim 100.000 liranın her ne vesait ile olur ise olsun Maliye umuruna tevdii, buna çare olmak üzere her halde Maliye Nezaretinin borcu eda ettikten sonra Posta ve Telgraf Nezaretinin havalename bedelatını ifa için talep ettiği meblağı da tediye etmesi lazımdır.

Posta ve Telgraf Nezaretinin bu işlerde bir kusuru yoktur. Yalnız sabık Muhasebe Müdürü, mevduattan mühim bir kısmını Maliye nezaretine vermesi tetkike şayandır. Şimdiki halde havalename muamelatı icra edilmekte ise de tekrar havalelerin tediyesi için Maliye Nezaretinin vereceği paraya intizar edilmektedir. Maliye Nezaretinin bu hususta tereddüt tezkâr etmeden bu işi kesbetmesi icap eder zannederiz. Çünkü, Posta ve Telgraf meselesi her şeyden evvel devletin haysiyet ve itibarı ile alakalıdır. Bundan başka Harp esnasında Posta ve Telgraf Nezaretinde mühim makamları işgal eden bazı zevatın teşvikleriyle Nezaretin yine havalename mevduatından külliyetli bir para ihraç ederek Almanya'dan levazım ve eşya ihraç etmek istenmiştir. Fakat bundan da garip bir hatt-ı hareket ittihaz olunmuştur. Nezaret, ihtiyaç gördüğü levazımatı Almanya Fabrikalarına sipariş veriyor, fabrika siparişleri Berlin Postahanesine teslim edip makbuzunu İstanbul'a gönderiyor. Nezaret, Berlin Postahanesinin eşyayı aldığını kâfi

görerek kendisi vaz-ı yed etmeden bedelini fabrikanın buradaki mümessiline tevdi ediyor. Bu suretle ısmarlanan eşyaların kısm-ı mühimi son zamanların karışıklıkları içinde nerede olduğu belli olmayarak kalmıştır. Halbuki bedeli tamamen tediye edilmiştir. İşte mevduatın bir kısmı da bu suretle kaybolmuş oluyordu. Velhasıl, gerek Telgraf Nezaretinin ihtiyaç için havalename bedelatını sarf etmesi gerekse bu paradan bir kısmının Maliye Nezaretine devredilmesi havalename işlerini alt-üst etmiştir. Nezareti zayiata sokmuştur."8

Osmanlı Posta ve Telgraf İdaresinin savaşta aldığı tüm yaraları göstermese de yukarıdaki bilgiler, iddialar durumun hiç de iyi olmadığını gözler önüne sermektedir. Mütareke Dönemi başlarında yeni idarenin kasaları tamamen boşaltılmış bir idareyi devraldığı görülmektedir. Ancak, yeni gelen idarecilerin de iş yapmaktan çok politikayla meşgul oldukları da gözlenmektedir. Sözgelimi, Mehmet Ali Bey bu politika batağının en iyi aktörlerinden biridir. Dönemin tanıklarından Mehmet Tevfik (Biren) anılarında Mehmet Ali Bey hakkında şunları yazmaktadır:

"…Posta ve Telgraf Nazırı Mehmet Ali Bey. Daha ilk görüşmemizde kendisinin vaktiyle çok sık ahbaplık etmiş olduğum eski Zaptiye Nazırı Kâmil Bey'in oğlu olduğunu söylemişti. Fransızcası vardır. Ecnebilerle görüşüp anlaşabilir. Hâl ve mesleği hakkında henüz fikir sahibi olamadımsa da, bana karşı mûnis bir tavır göstermesi ve konuşmasının düzgünlüğü ile üzerimde oldukça müsait bir tesir hasıl etti…"9 Mehmet Tevfik Bey üzerinde olumlu bir izlenim bıraksa da Mehmet Ali Bey, bir süre sonra gerçek yüzünü gösterecektir.

Bu arada 1919 yılı başlarında Posta ve Telgraf Memurları, ücretlerinin düşüklüğü yüzünden yaşamlarını güçlükle devam ettirdikleri gerekçesiyle greve gitmişlerdi.10 Bunun üzerine İstanbul Hükümeti, maaşlarına ek olarak %50 oranında bir ikramiye verilmesini düşünmüş, ancak, bunun için Maliyeden iki aylık karşılık bulunabilmişti.11 Bu durumda Posta ve Telgraf Memurları, haklarını örgütlü olarak savunabilmek için bir dernek kurmuşlardı.12 Posta ve Telgraf Memurları Teavün Cemiyeti adını taşıyan bu derneğin

kuruluşuna ilişkin Dahiliye Nezaretince verilen izne dair belgenin dışında dernek tarafından yazıldığı bilinen Nizamnamenin13 hiçbir nüshasına ne yazık ki, ulaşmak mümkün olmamıştır. Dahiliye Nezaretince düzenlenen belge ise şöyledir:

“Tarih: 12 Nisan 1335

Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği

Posta ve Telgraf Memurîn ve Müstahdemîninin Teşkil Edeceği Cemiyet Hakkında

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti

Posta ve Telgraf memur ve müstahdemininin terfiye ahvali ve bilhassa meslek yolunda temin-i terakkileri maksadıyla İstanbul’da teşekkül eden ve Cemiyetler Kanunu ahkâmına muhalif mevadı ihtiva etmediği merbut bir kıt’a nizamnamesinin tetkik-i münderecatından anlaşılan “Posta ve Telgrafçılar Teavün Cemiyeti” namındaki cemiyete muktezi ilmühaberin azasından bir mani-i kanuni görülmediği* beyanıyla Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden canib-i Vilayete iade ve takdim kılındı.

*Ancak memurinden bir kısmının bu surette cemiyet teşkili hakkındaki mütalaasına dermeyanı hakkında keyfiyetin bir kere de Posta ve Telgraf ve Telefon Müdüriyet-i Umumiyesinden istifsarı lazım geleceği.”14

PTT’nin Umum Müdürlüğe dönüştürülmesi hakkında ilk haberler 9 Nisan 1919’da İstanbul basınında görülmeğe başlamıştır. O sıralar Sabah gazetesinde yazan Refik Halit, siyasetle de iç içedir. Gazetesindeki köşesinde Hürriyet ve İtilaf-Damat Ferit mücadelesini konu ettiği yazıları ile Damat Ferit tarafından uyarılmış, o da bundan sonra daha dikkatli bir politika izleyerek, Damat Ferit’le iyi geçinme yolunu seçmiştir.15

Hürriyet ve İtilaf Fırkasıyla arasındaki bağları koparan Damat Ferit, Cemal Bey’in istifasıyla boşalan Dahiliye Nezaretine PTT Nazırı Mehmet Ali Bey’i getirmişti.16 Bu atamayı yaparken de ne fırkaya ne de heyet-i vükelaya haber verme gereği duymamıştı. Artık Damat Ferit kendi başına iktidarı ele almıştı.

Bu olay üzerine Refik Halit, Sabah Gazetesinden ayrılmaya karar vermiş, fakat durumu örtbas etmek için kendisini hâlâ sorumlu gördüğünden, Dahiliye Nezaretinde İttihatçı avını başlatan Cemal Bey'in istifasıyla ortaya çıkan ve sonra tüm kabineyi saran buhranı, kendi yorumuyla yumuşatarak Sabah sütunlarına taşımıştır. İstifalara Dair başlıklı yazısında buhranı yorumlayarak, "…bu istifanın mühim bir mânâ ifade etmediğini, Hükümetin bir partiye dayandığını, görüş birliği içinde olduğunu, ayrıca fıkranın Cemal Bey'in yerine konulacak bir adamı olduğunu ve sabık nazırlardan başka türlü istifade edileceğini" öne sürmüştür.17

9 Nisan tarihli Sabah gazetesinin baş sayfasında verilen hususi haberler kısmında Posta Nezareti başlığı altında, Posta ve Telgraf ve Telefon Nezareti'nin Genel Müdürlüğe dönüştürüleceği ve Dahiliye Nezaretine bağlanacağı ile ilgili bir haber yayınlanmıştır.18

Hükümet, Posta Nezareti'nin kabine değişikliklerinden etkilenmemesi için Umum Müdürlüğe dönüştürülmesini düşünmektedir. Böylece hem posta ve telgraf işlemleri çabuklaşacak, hem de tasarruf sağlanacaktı. Mehmet Ali Bey'in Dahiliye Nezareti'ne atanmasıyla ondan boşalan P.T.T. Nezareti, Umum Müdürlük haline getirilir19 ve ilk Umum Müdür olarak Refik Halid Bey (Karay) atanır20 (12 Nisan 1919).

Refik Halid, göreve başladıktan hemen sonra bir genelge yayınlayarak memurlarına ve kamuoyuna yapılan değişiklikleri açıklamıştır. Bu genelgede memurlarından fedakarlık beklediğini ifade eden Refik Halit, onlara her ne olursa olsun görevlerine bağlı kalmalarını öğütlemektedir.21

Refik Halid, anılarında görevde kaldığı süre içinde yaptıklarını savunarak, o dönemin koşullarını betimlemektedir.22 Posta ve Telgraf Nezareti'nin, Umum Müdürlüğe çevrilmesi konusunda memurlara hitaben hazırlattığı genelge hakkında "Nezaretin Müdüriyet-i Umumiyeye kalbi keyfiyetini kabine buhranlarından müteessir olmayarak sabit bir idareye mazhariyet maksadına atfederek memurlara kat'i bir bitaraflık tavsiyesinde bulunuyordum" diyen Refik Halit, kendisinden önceki PTT Nazırı Mehmet Ali Bey'in

kendisine bir büyük çanta içinde gizli ve özel bazı belgeler bıraktığından söz ederken de "…bir aralık vakit bulunca bunları gözden geçirdim; serapa jurnaldı. Hem bir kısmı ne himmetle vücuda getirilmişti: isimler siyah mürekkeple, seyyiat cetveli kırmızı ile, daha mühim yerleri çifter çizgilerle yazılıp süslenerek takdim olunan bu defterleri ve arızaları çekmecenin bir gözüne attım; fakat her gün yirmi tane yenisi geliyordu, nihayet göz doldu. Artık yırtıp atmağa başladım" sözleriyle PTT memurları arasında savaş sonrası başlayan siyasi çekişmeler sonucu ortaya çıkan durumu da belirginleştirmektedir.23

Bu karışık ortamın düzene kavuşması da Refik Halit için gerçekten en zor görevlerden biri olmuştur. Rânâ Bey'in,24 Mehmet Ali Bey'in baskılarına dayanamayarak istifa etmesiyle boş kalan Posta Umuru Müdürlüğü'ne henüz atama yapılmamıştı. Teftiş Heyeti Müdürlüğü de, Maliye Müfettişi İrfan Bey'in Maliye Nezareti'ndeki görevine dönmesiyle boşalmıştı. Umum Müdürlük binasında var olan ve Refik Halid"in hoşuna giden başlıca güzellik ise, binanın düzenli ve temiz, eşyaların yeni olmasıydı. Bir de koridorlarda gördüğü kadın hademe ve memurlar Refik Halit'in hoşuna gitmişti.25

İzmir'in işgalinin hemen sonrasında, İzmir'deki Posta ve Telgraf Merkezi'nin ağır bir zarara uğradığı aşağıdaki belgeden anlaşılmaktadır.

"Hülasa-i Emel:

Hin-i İşgaliyede yerli Rumlar tarafından duçar-ı tecavüz olan merkezler hakkında.

Devlet-i Osmaniye Posta ve Telgraf ve Telefon Nezareti Müdüriyet-i Umumiyesi

Devletlû Efendim Hazretleri,

İzmir'in işgali günü yerli Rumlar tarafından duçar-ı tecavüz olan Punta ve Buca ve Seydiköy Posta ve Telgraf Merkezlerinde mevcut kasa ve dolap ve defatir ile makineler, manipleler, pusulalar, telefon ve sair âlât ve edevatıyla vezne takımları, resmi mühürler, müvezzi çantaları, koltuk, sandalye ve perde gibi eşyanın aşırılmış bulunduğu

aydın Başmüdürlüğünden alınan telgrafnameler münderecatından anlaşılmağla arz-ı malumat olundu. Ol babda emir ve ferman hazret-i menlehül emrindir.

21 Şaban 1337 ve 24 Mayıs 1335

Posta ve Telgraf Müdür-ü Umumisi

Refik Halit ”26

Refik Halit, P.T.T. Umum Müdürlüğü görevine başlarken Mondros Mütarekesinin hemen ardından devraldığı bu kurumla ilgili yapmak istediklerini gazetelerde yayınlanan bir röportajında şöyle anlatmaktadır:

“Posta Müdür-ü Umumisiyle Mülâkat

‘Teşkilât Nasıldır?-Yeni Pullar Basılacak Mı?-Müfettişler, Memurlar, Müvezziler Hakkında’

Evvelki gün nezdine giden muharrirlerimizden birini Posta Telgraf ve Telefon Müdür-ü Umumisi Refik Halid Bey kemal-i nezaketle kabul etmiştir. Ve sorulan suallere aşağıdaki cevapları vermişlerdir:

-Beyefendi, Posta ve Telgraf teşkilatını nasıl buluyorsunuz?

-Şimdiki teşkilat iyi idame edilmek şartıyla pek muvafıktır. Şimdilik bununla iktifa edebiliriz. Esasen bizim teşkilatımız Avrupa teşkilatının aynısıdır. Vesaitimiz de bütçemize göredir.

-Posta ve Telgraf muamelatı harpten müteessir olmuş mu efendim?

-Olmuştur. Bilhassa telgraf hututu tamir görmemiş fazla tel vaz edilmiş, teşvişata sebebiyet verilmiştir. Harp zamanında Batum Ahıska taraflarında açılan şubeler bir çok intizamsızlıkları ve masrafları mucip olmuştur. Bilahare oraları terk edince oraya ait havaleler, hesaplar içinden çıkılmayacak bir hale gelmiştir. Biz bir yandan bu zararları telakkiye çalışıyoruz.

-Posta pulları hakkında yeni bir teşebbüs var mı?

-Evet efendim. Harp zamanında yollar kapalı olduğundan hariçte pul bastırılamamış, dahilde de bu iş için münasip matbaalar bulunamadığından mütemadiyen sürşarjlı pul çıkarılmış. Halbuki Posta kongresi böyle sürşarjlı pulların istimalini tasvip etmiyor. Binenaleyh bundan sonra böyle yapmamaya gayret etmeliyiz. Gerçi bu nevi pullar yüzünden hazine varidatı artar, bir takım koleksiyon meraklıları bunları mebzulen satın alır; fakat memleketin haysiyeti itibariyle hayrı olmaz. Bu neye benzer? Ben on adet hikâye yazarım. Bunları ayrı ayrı bastırırsam daha çok para eder. Toptan neşredersem daha az ticaret getirir; fakat bu sonuncu hareket kitabın haysiyeti itibariyle daha ehemmiyetlidir. Bunun için bu gibi pulları artık çıkarmamalıyız. Yalnız bazı mühim hadiseleri tesbit için, ihya için pul yapmak bir dereceye kadar caiz olur. Sürşarjlı pul yapmak kararını verirken aynı zamanda posta kongresine de bu kararımızı tebliğ edip onlar nazarındaki itibarımızın muhafazasına çalışmalıyız.

-Posta ve Telgraf Teftişatı umuru matluba muvafık mıdır?

-Gerçi Müdüriyet-i Umumiyemizin bir heyet-i teftişiyesi vardır; fakat bu maksadı temin edemiyor; çünkü eski tarzdadır.Bizim bu teftiş hususatımız Maliyenin eski müfettişlerinin işlerine benziyor. Bilfarz, Kosova İşkodra’da bulunan bir müfettiş yalnız o vilayette dolaşır başka bir yere gitmezdi. Bundan başka böyle müfettişlerin bir yerde senelerce kalması hem onun merkezin yeni faaliyetlerinden bigane olmasını hem diğer iyi mevkilerdeki arkadaşlarına nazaran müsavatsizliğe maruz kalmasını icap ettirmektedir. Bütün bunlara mani olmak için teşkilatı değiştireceğiz. Bunun için Maliye Nazırının muvafakatiyle Maliye müfettişlerinden bir zat getirdik. Bu zattan istifade edip teşkilâtımızı onlara göre tadil etmek istiyoruz.

-Memurlarınızı nasıl buldunuz Efendim?

-Memurlarımdan çok memnunum. Şimdiye kadar aynı memurlarla beraber çalışmaklığım da bu memnuniyetimi gösterir. Bittabi ilerisi için bir şey denilemez. Maamafih tetkikat yapıyorum. Vazifesini suiistimal edenleri, iktidarsızları tebdil edeceğim.

-Müvezzilerin maaşlarının tezyidi tasavvur buyuruluyor mu?

-Evet efendim bunu düşündük. Memurin nizamnamesinin, mebdei ve intiha için göterdiği nispetleri az gördük. Bu nizamnameyi tadilen yeni bir madde yazdık tahsisat alınca bütçenin nisbeti dairesinde memurlarımızı ve müvezzilerimizi terfihe çalışacağız.”27

Refik Halit, ilerleyen günlerde PTT’nin içinde bulunduğu durum hakkında İfham gazetesine verdiği bir demecinde de şunları belirtmektedir:

“Müdüriyetin 500 bin lira kadar açığı vardır. Bunun için Maliye Nezareti ile görüşülüp bu açığı kapatmak için yapılabilecek tek şeyin zam yapmak olduğu kararına vardık.

Müdüriyetin bugün meşgul olduğu mühim işlerin biri de pul tabıdır. Yeniden yaptıracağımız pullar için İngiliz ve Amerikan şirketleriyle görüşmelerimiz sürüyor. İngilizler 46.000, Amerikalılar 31.000 lira istediler. Diğer bazı şeraiti ikmal ettikleri taktirde Amerikalılarla anlaşabiliriz. Bu defa pullara abidat-ı milliye resimleri yaptırmak niyetindeyiz. Pullar bir nev’i propaganda aleti olduğu için bu suretle onlardan dünyaya medeniyet-i milliyemizi tanıtmak hususunda istifade etmek istiyoruz.”28

Refik Halid, o günlerde Anadolu’da yaşanan ulusal hareketin sesinin kısılması için mahiyetindeki tüm memurlara hitaben gönderdiği bir genelgeyle de dikkat çekmektedir. İzmir’in Yunan askerleri tarafından işgal edilmesi ve bu işgale İtilaf devletleri tarafından onay verilmiş olması, Damat Ferit Paşa’yı güç durumda bırakmış, o da bu durumda 16 Mayıs’ta istifa etmişti. Hükumet kurma görevi yine kendisine verilmiş ve padişah kurulan hükûmeti 19 Mayıs 1919’da onaylamıştı.29

İzmir’in işgali sonrası ard arda gelen protesto telgrafları Damat Ferit’i iyice bunaltmıştı. Redd-i İlhak Cemiyeti imzasıyla İzmir’den yağan telgraflar da buna eklenince hükûmetin endişesi iyice artmaya başlamıştı ve bu yüzden Dahiliye Nezareti bu telgrafların alınmasının önlenmesi için Refik Halit’e emir vermişti.30 Bu emir bir gün sonra geri alındıysa da Dahiliye Nazırı Ali Kemal, telgraflardaki “kurtuluş için silaha sarılmak” düşüncesini pek beğenmemişti. Bunun İstanbul’un işgaline kadar uzanacak bir işgal hareketini

tetikleyeceğini düşünüyordu. Bu korkuyla 15 Haziran 1919 gecesi Refik Halit'i telefonla arayarak "Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyetleri tarafından verilecek telgrafların kat'iyen kabul edilmemesi, şayet tazyik altında edilse bile keşide olunmaması" emrini verdi. Refik Halit de bu emri "kanun ve nizama aykırılığı olup olmadığını tetkik ettikten" sonra 16 Haziran 1919'da Posta Başmüdürlüklerine gönderdi.31

Refik Halit'in Ulusal Hareketi engelleme yolundaki bu ilk adımı, aslında tam tersi bir etki yaratmış ve ulusal hareket daha bir güç kazanmıştı. Çünkü, Refik Halit ve onunla birlikte İstanbul Hükümetinin bu açık emri Anadolu'da İstanbul hükümetinin cesaretsizliğini acizliğini bir kez daha ve kesin bir delille göstermişti. O tarihe kadar zihinlerinde acaba bulunan Posta ve Telgraf memurları da artık İstanbul Hükümetinin etkisiz ve yetkisizliğini fark etmişlerdi.

Mustafa Kemal Paşa, 20 Haziran'da telgraf haberleşmesi ile ilgili 16 Haziran tarihli genelgeye şiddetli bir karşılık verdi. Bu karşı genelgede Mustafa Kemal, "Milletin sesini boğarak meşru haklarını istemeyi yasaklayan ve vatanın mahvolmasına sebep olan" bu emri hiçbir namuslu telgraf memurunun yerine getirmeyeceğini sandığını, fakat böyle bir namussuzluğa cüret edecek olanlar olursa derhal divan-ı harbe verileceklerini bildiriyordu.32 Mustafa Kemal Paşa, bu düşüncelerini yine 20 Haziran tarihini taşıyan telgraflarla Sadarete, Harbiye Nezaretine, Posta ve Telgraf Umum Müdürlüğüne, Valiliklere, Posta ve Telgraf Başmüdürlükleri ile Kolordulara da iletmişti.33

Mustafa Kemal Paşa'nın Valiliklere gönderdiği 20 Haziran 1919 tarihli genelgede diğerlerinden farklı olarak şu ifadeler yer alıyordu: "Derhal söz konusu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin önderliğinde halk mitingler yaparak bu durumu hükûmet nezdinde şiddetle protesto etmelidir. Telgrafhaneyi süratle işgal ederek bu emrin geri alındığına dair cevap alınıncaya kadar İstanbul resmi haberleşmesini kesmek lazımdır. Bu hususta Müdafaa-i Hukuk-u Milliye cemiyeti başkanlığına süratle bilgi verilerek, övülmeye değer teşebbüslerine vatani yardımda bulunulması lüzumunu bildirdim."34

Buna rağmen, Refik Halit'in genelgeleri bitmiyordu. Şimdi de, Erzururm kongresine ait telgrafların geçmesini önleyenlere bir maaş ikramiye vereceğini vaad ederken, önlemeyip geçirenleri de işten atmak ve hapis cezasıyla tehdit ediyordu.35 Mustafa Kemal Paşa, bu konuya ne kadar önem verdiğini, göstermek durumundaydı. Bu amaçla, daha önce belirttiği gibi Refik Halit'in genelgesine uymakta ısrar eden Erzurum Posta ve Telgraf Başmüdürünü tutuklayıp hapsetmişti.36

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'da bulunduğu esnada, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum şubesine hitaben yazdığı 18 Ağustos 1919 tarihli genelgede, Posta ve Telgraf Umum Müdürü Refik Halit'in öteden beri ulusal derneklerin merkezleri arasındaki görüşmeleri önlemek için Telgraf Müdürlerine emirler verdiğini hatırlatarak, Umum Müdürün, son zamanlarda memurları işten çıkarmayla tehdit ederek uyguladığı yıldırma taktiğinin etkili olmaya başladığını ve yalnız telgraf değil posta haberleşmesinin de sıkı bir biçimde denetimde tutulduğunu belirtmektedir. Bu sırada Orduya ait hatlardan yararlanmaya çalışan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin askerlerden aldığı yardım da fark edildiğinden Posta ve Telgraf Umum Müdürlüğü kanalıyla Harbiye Nezaretine de sıkı tedbir alınması konusunda başvuru yapılmıştı.37

İstanbul Hükümetinin aldığı sert önlemler sonucunda, ulusal derneklerin haberleşmeleri neredeyse kesilmişti. Kararların yerine ulaşması, eylem planlarının aktarılması, giderek zorlaşıyordu. Mustafa Kemal Paşa, telgraf ve posta haberleşmesinin yeniden sağlanmasının Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti için bir ölüm-kalım sorunu olduğunu özellikle belirtiyordu. Bu konuda ilk düşünülecek çözümün ise, bütün telgraf ve posta merkezlerinin askerin de yardımıyla halk tarafından işgal edilmesi olduğu hakkındaki görüşünü yineliyordu.38

Bu genelgede ayrıca İstanbul Hükümetine de uygulamaları ile haberleşmeyi felç eden Refik Halit'in görevden alınması konusunda Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti önderliğinde halk tarafından baskı yapılması gerektiği de ifade edilerek, Sivas Posta ve Telgraf başmüdürünün görevine iadesi de isteniliyordu. Eğer bunlar yapılmazsa, Müdafaa-i hukuk Telgraf ve posta haberleşmesine

konan yasak kalkıncaya dek İstanbul ile bütün haberleşmenin kesilmesinin uygun olacağı bildiriliyordu. Bu genelge Erzurum'dan bütün Müdafaa-i Hukuk şubelerine gönderilmiştir.39

İstanbul'daki Posta ve Telgraf Umum Müdürlüğü ile olan sürtüşme uzun süre devam etmiş, 1920 yılı 16 Martında İstanbul'un işgaliyle birlikte zaten dar bir çerçevede çalışan Osmanlı PTT'si tamamen etkisiz kalmıştır. Bu arada Anadolu'da çalışan ve Ulusal Harekete katılan Posta ve telgraf memurları İstanbul'daki arkadaşlarını Ankara'ya davet etmeye başlamışlar, bu amaçla Mayıs 1920'den sonra önemli posta ve telgraf uzmanlarından bazıları Ankara'daki Ulusal Hükûmetin yeni Posta ve Telgraf İdaresinin kuruluşu için çalışmalara başlamışlardır.40

B. İttihat Terakki Kabinelerinin Son PTT Nazırı Hüseyin Haşim Bey'in Sorgulanması

Hüseyin Haşim Bey, Posta Telgraf ve Telefon Nazırı olarak 5 Eylül 1917 tarihinde göreve başlamıştı. Göreve başladığında Osmanlı devleti üç yıldır savaşın içinde bulunuyordu. Savaş dönemi kabinelerinden birinde yer aldığı için 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra başlayan İttihat ve Terakki soruşturmalarında onun da adı kayıtlara altı çizilerek geçmişti. Kendisinin ülkeyi savaşa götürenlerle olan bağları tek tek sorgulanmış, o da kendisini aklamaya çalışmıştır. Sorgulamanın gelişimi Meclis-i Mebusan Zabıtlarına ve gazetelere de yansımıştır.41

4 Kasım 1918 günü Meclis-i Mebusan'da "Said Halim ve Mehmed Talat Paşalar kabinelerinin Divan-ı Âli'ye sevkleri hakkında" Divaniye Mebusu Fuat Bey tarafından verilen önerge kabul edilmiş ve çekilen kura ile soruşturmayı meclis içinden belirlenen 44 mebustan oluşan 5. Şubenin yapması uygun görülmüştü. Kanun-u Esasi ve Meclis-i Mebusan Dahili Nizamnamesine göre, Divan-ı Âli'ye (Yüce Divan) sevk edilecek kabine üyelerinin ilk soruşturmaları, daha önce belirlenmiş Şubeler (Komisyon) aracılığı ile yapılıyor ve bu Şubenin raporu genel kurulda görüşülüp kabul edilirse, sanıklar yargılanmak üzere Yüce Divan'a gönderiliyorlardı.

Bu hüküm ve maddelere dayanarak mebusların şubelere ayrılması 10 Ekim 1918 günlü Meclis ilk oturumunda yapılmış ve 5. Şubenin 44 üyesi belirlenmişti. Araştırma ve soruşturma komisyonu gibi çalışacak 5. Şube, ilk toplantısını 6 Kasım 1918 günü yaparak Reisliğe Kütahya Mebusu Abdullah Azmi Efendi, Kâtipliğe de Ertuğrul Mebusu Şemsettin Bey'i seçmişti. Bundan sonra önerge sahibi Fuat Bey'den gereken açıklayıcı bilgileri de alarak Talat ve Sait halim Paşaların Kabine üyelerini teker teker sorgulamaya başlamıştı.

Beşinci Şube üyeleri arasında Türkler çoğunlukta olmasına karşın Arap, Rum ve Ermeni Mebuslar da bulunmaktadır. İlginçtir ki, eski kabinelerin üyesi olmaktan dolayı ifade verenlerden Ahmet Nesimi ve Cavit Beyler ile İttihat ve Terakki'nin Kâtib-i Umumisi olan Mithat Şükrü Bey de Şubenin üyeleri arasındadırlar.42

Çoğu zaman sıradan bir sorgulamanın sınırlarını aşarak ağır suçlamalarla yargılama niteliğine bürünen bu toplantılarda, ilk ifadesi alınan kişi Sait Halim Paşa'dır. Sonra sırasıyla, eski kabine üyeleri Çürüksulu Mahmut Paşa, İbrahim Bey, Ahmet Şükrü Bey, Ahmet Nesimi Bey, Halil Bey, Cavit Bey, Ali Münif Bey, Mustafa Şeref Bey, İsmail Canbulat, Hüseyin Haşim Bey, Kara Kemal Bey, Şeyhülislam Hayri ile Musa Kâzım Efendilerin ifadeleri alınmıştır. Savaş kabinelerinin önderleri olan Talat, Enver ve Cemal Paşalar ise, yurt dışına kaçtıklarından ifadeleri doğal olarak alınamamıştır.43

Hüseyin Haşim Bey de Savaş Kabinelerinde görev alan bir Nazır olarak komisyon huzurunda verdiği ifadesiyle Savaşa girişte sorumluluğu olmadığını kanıtlamaya çalışmıştır. Bunu yaparken de başında bulunduğu PTT Nezareti'nin durumuyla ilgili bazı açıklamalar da yapmıştır. PTT Nezaretinin savaş içindeki durumuyla ilgili ilk ağızdan verilen bu bilgiler arasında en dikkat çekenleri, sansür, işgal edilen topraklardaki telgrafhanelerin gelirlerinin nereye gittiği, koli yolsuzluğu gibi savaş döneminin kamuoyunda ilgi uyandıran konularına yöneliktir.

Haşim Bey, sansür konusundaki görüşlerini şöyle ifade etmektedir:

“Siyasi ve askeri sansür, harbin ilanı ile beraber vazolunmuş bir usuldür; binaenaleyh bendeniz bu usulün ihdasında bulunmadım; fakat muahharen kabineye geldikten sonra, murakabe-i askeriyenin muhaberatı ihlal etmekte olduğunu ve posta muamelatının tehir ettirdiğini görduğum cihetle Harbiye Nezareti nezdinde şiddetli takibat ve müracaatta bulundum. Bu teşebbüsat neticesinde bilfiil darülharp olan yerler ile sevahil müstesna olmak üzere, diğer mahallerden gelen ve buradan o mahallere gidecek olan mektup ve telgrafnamelerin İstanbul’daki Askeri Sansür Dairesine gönderilmemesi için Harbiye Nezaretinin muvafakatini aldım. Geçen sene Heyet-i Umumiyede posta muamelatı hakkında verilen sual takririne cevap verdiğim zaman söylediğim gibi, bu sansür sırf Karargâh-ı Umumi İkinci Şubesinin taht-ı emir ve Nezaretinde tatbik edilirdi ve Posta Nezareti buna katiyen iştirak etmemişti.

Gazeteler meselesine gelince; bu, doğrudan doğruya Dahiliye Nezaretinin işiydi. Mamâfih,benim fikrimce gazetelere sansür koymak münderecatının mesuliyetini hükümetçe deruhte etmek demektir. Binaenaleyh, ben bundan bir fayda görmem; bilakis mazarrat vardır. Çünkü sansür olarak istihdam edilen memurların gafleti, hükûmeti münasebat-ı hariciyede bazen pek müşkül bir mevkie getirebilir. Esasen, matbuatın sansüre tabi tutulması, Kanun-u Esasi hükmünce de şayan-ı mülahazadır. Dahiliye Nezareti uhdesinde bulunan Talat Paşa ile mülakatımda kendisinin de sansürü ref etmek fikir ve tasavvurunda olduğunu anladım; fakat o sırada Brest-Litovsk müzakeratına iştirak için müstacelen İstanbul’dan mufarekat ve avdetinden hemen birkaç gün sonra Bükreş’e azimet etmesi bu tasavvurlarının tatbikini tehir eyledi ve Bükreş’ten avdetini müteakip sansür kaldırıldı. Gariptir ki, sansür ref edilince gazeteler, postalarda teehhürattan şikayete başladılar. Filhakika esbâb ve avâmil-i muhtelife tesiri ile postalarda arzu edilen intizam temin olunamıyor idiyse de, her halde bu zaruri teehhürata nisbetle şikayet edilecek gayr-ı ihtiyari muamelât vardı. Hatırımda kaldığına göre, Cülûs-u Hümayûn tebriki münasebeti ile, Saray-ı Hümayûn’da bulunduğumuz esnada, Enver Paşa bana hitaben: “Bakınız, gazeteler postalar için ne yazıyorlar” dedi; ben de,

“Gazetelerin yazdığı şey ya doğrudur ya doğru değildir. Eğer şikayet muhakkak ise, onu izale etmek hükûmetin vazifesidir; fakat şikayet doğru ve muhik değil ise kabil-i müdafaadır; red olunur. Ne yazarlarsa yazsınlar” demiş idim.”44

Hüseyin Haşim Bey sözünü bitirdikten sonra, Kudüs Mebusu Râgıb Neşaşibî Bey kendisine istila edilmiş olan topraklardaki telgraf gelirlerinin Nezarete gelip gelmediğini sorunca:

“İstilaya uğrayan memleketlerdeki telgrafhaneler varidatının bir kısmı kurtarıldı ve bittabi kurtarılamayan kısmı da oldu. Başmüdüriyete yazılmıştı; fakat bilahare Nezaretten çekildiğim için takip ve tahkik edemedim” sözleriyle cevap vermiştir. Bu paraların Bank-ı Osmani’ye aktarıldığı konusundaki soruyu da şöyle yanıtlamıştır:

“Evet paraları çok olunca Bank-ı Osmani’ye veriyorlardı. Binaenaleyh o gibi teslimattan büyük bir şey zayi olduğunu zannetmem. Çünkü, Bank-ı Osmani’ye teslim edilince malumat verilir ve postahane burada tahsil ederdi. Fakat belki merkezlerde cüzi bir miktar para kalmıştır.”45

Sorgulamanın bundan sonraki kısmı ise, Rağıb Neşaşibî Bey’in sorduğu bir soruyla Hüseyin Haşim Bey’in Nezareti sırasında yaşandığı iddia edilen bazı yolsuzluk ve memurların yerlerinin değiştirilmesi olaylarına yönelmiştir. Bu iddialar karşısında Hüseyin Haşim Bey, Nezaretin genel işlemlerinde herhangi bir yolsuzluğa rastlamadığını belirterek, savaş döneminde sıkça konuşulan Koli Meselesi hakkında şunları söylemiştir:

“…En ziyade mevzu-u bahis olan mesele “Koli” meselesi idi. Filhakika İhracat Komisyonundan ihracına mezuniyet verildiği halde vesait-i nakliyenin noksanından dolayı Avrupa’ya sevk edilmemiş olan bir çok koliler teraküm ettiği cihetle, Paket Postahanesi, bir sıra tertibi yapmış ve her birine birer sıra numarası verilmek sureti ile kolilerin sevki düşünülmüş ve fakat bu usul devam edememiş. Bir aralık İhracat Komisyonundan alınan vesikaların tarihi itibariyle sevk edilmek istenilmiş; fakat bundan da serbest edilememiş. Nihayet,

Nezaret, Kalem-i Mahsus Müdüriyetinin gönderdiği listeler üzerinde sevkiyat başlamış ve şikâyât da bundan tevellüt eylemiş.

Ben Nezarete geldikten sonra Kolisi olmayan bir çok kimseler koli ihracı için vesika aldıklarını ve bunları kolisi olanlara birer bedel mukabilinde sattıklarını ve koli vesikalarının beş kuruştan on beş kuruşa kadar tahavvül eylediğini işittim. Ve Paket Postahanesini teftiş etmiş olan Maliye müfettişinin raporunda gördüm. Bu listeler Mustafa Şeref Bey'in Nezaret Vekaletinde bulunduğu zaman kâmilen iptal edilmişti.

…Oskan Efendi'nin istifası üzerine Nezarete asaleten bir zat tayin olunmayarak umur-u Nezaret, Maarif Nazırı A. Şükrü Bey tarafından vekaleten ifa edilmekte idi. müşarünileyh Avrupa'ya gittiği zaman Mustafa Şeref Bey de Şükrü Bey'e değil; Nezarete vekalet etmişti. Bendeniz Nezarete geldiğim vakit ise harice gönderilecek kolilerin miktarı vesait-i nakliye ile mütenasip bir dereceye ve hatta aşağıya düşmüş olduğundan, sıra tertibine ve liste tanzimine esasen ihtiyaç kalmamıştı. Posta işlerinin merci-i tabii ve kanunisi Nezaret Posta umuru müdüriyeti olmasına binaen herhalde Kalem-i Mahsus Müdürünün bu işlerle meşgul olmaması lâzım idi. O zamanlar müdüriyet-i mezkurede bulunan zat ahval-i sıhhiyesinden nâşi terk-i hizmet eylemiş ve yerlerine diğer bir zat tayin olunmuştur.46 …Vazifesini suiistimal eden memurlar mahkemeye verilmiş ve bir kısmı da cezalarını görmüşlerdir.

Ben zaman-ı Nezaretimde yolsuzluklarına, icra kılınan tahkikat ile kanaat getirdiğim 200'e yakın memuru derece-i kabahatlerine göre azil ve muvakkaten ihraç ve tenzil-i sınıf cezaları ile tecziye etmiştim."47

C. Yabancı Postahaneleri Yeniden Açılıyor

1 Ekim 1914 günü kapılarını tamamen kapadığı sanılan yabancı postaları, Mondros Mütarekesi ertesinde yeniden faaliyet göstermeye başlamışlardır. İngiliz ve Fransızlar Irak ve Suriye'de işgal ettikleri topraklarda posta örgütlerini hemen kurmuşlar, ellerine geçirdikleri postahanelerde bulunan Osmanlı pulları üzerine "İşgal" sürşarjları vurarak bunları kendi karargâh postalarında kullanmaya

başlamışlardı.48 Mondros Mütarekesinin hemen ardından İstanbul'daki İngiliz ve Fransız postahaneleri yeniden açıldılar.49 İtalyan postahanesi de 1919'da yeniden faaliyete geçti.50 Bunlara ek olarak daha önce de belirtildiği gibi, Romanya ve Polonya gibi daha önce Osmanlı topraklarında postahanesi olmayan iki ülke de birer posta bürosu açmışlardır.51 Yunanlılar da bir süre sonra postahane açmaya yöneldiler ve işgal ettikleri bölgelerde de kendi posta örgütlerini devreye soktular.

D. İstanbul'un İşgali ve Manastırlı Hamdi Bey

Osmanlı Posta ve Telgraf ve Telefon İdaresi 1919 yılında savaş yıllarında kazandığı bir zaferin yok oluşuna tanık oluyordu. Yabancı Posta şubeleri Mondros ateşkes antlaşmasının ardından yine faaliyete açtıkları şubelerle geri dönmeye başlamışlardı.52 İtalyan, İngiliz, Fransız posta büroları teker teker açılıyordu.53 Bu ortamda Posta ve Telgraf Umum Müdürlüğü, sesini çıkarmak bir yana, hâlâ iç çekişmelerle uğraşıyordu. İzmir'in işgali özellikle telgraf memurları arasında derin umutsuzluğun çökmesine neden olmuştu. İzmir telgrafhanesinden gelen son telgraflar, makine başında bulunan memurlar için tam bir yıkım olmuştu. Emrinde çalıştıkları Umum Müdürleri Refik Halit ise, yayınladığı genelgelerle memurlarını sükunete davet ediyor, zarar ziyan var mı onun peşinde koşuyordu.54

Sonunda itilaf kuvvetleri, Mondros mütarekesinden beri yerleşmiş oldukları İstanbul'u, 16 Mart 1920 tarihinde resmen işgale başladılar. Karaya asker çıkararak, köşe başlarına makineli tüfekler yerleştirdiler. Bir taraftan da resmi daireleri ele geçirdiler. Ardından Meclis-i Mebusan'ı basarak, Kuvay-ı Milliye taraftarlarını tutukladılar.

Bu her türlü hak ve hukuk dışı davranışlarını uygularlarken bir taraftan da hareketlerini halka haklı gösterebilmek için, duvarlara astıkları beyannamelerle işgali benimsetme çabalarına giriştiler.

İşte bu işgal hareketini, Ankara'da bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya ilk kez haber veren telgrafçı, Manastırlı Hamdi Bey olmuştur.

Manastırlı Hamdi Bey, daha sonra Gazi Mustafa Kemal tarafından okunan Büyük Nutuk'ta da yer almış ve

Cumhuriyet Dönemi telgrafçılarına örnek gösterilmiştir.55 Bu tarihi telgrafları gönderdiği Mustafa Kemal Paşa ile daha önce de sık sık makine başında görüşmüştür. Mustafa Kemal Paşa, Samsun'dan Erzurum'a geçtiği günlerde yine Manastırlı Hamdi Bey ile karşı karşıya gelmiştir. Bu karşılaşmayı Manastırlı Hamdi Bey şöyle anlatmaktadır:

"…O zaman 28 yaşında bir gencik ve İstanbul'da muhabere memuruyum. En acı, en ıstıraplı devreleri yaşıyoruz. Mustafa Kemal, Samsun'dan Erzurum'a gitmiş. Kulaktan kulağa Erzurum'da bizi kurtaracak bir güneşin doğabileceği haberi dolaşıyor. Mustafa Kemal İsmi her yerde hürmetle, ümitle söyleniyor.

Bir gece yarsıydı; makine başında nöbetçiydim. Baktım, makine arıyor: Erzurum… Hemen cevap verdim.

Sordu:-İsmin ne?

-Manastırlı Hamdi.

-Ben Mustafa Kemal…

Yerimden sıçradığımı hatırlıyorum. Gayrı-ihtiyari fesimi düzelttim, önümü ilikledim.

-Emredersiniz Paşam!

-Oğlum, bana Yıldız'ı ver…

Hemen Merkez Müdürüne koştum; heyecan içinde:

-Efendim, Mustafa Kemal Paşa Hazretleri Yıldız'ı istiyorlar dedim.

Bir müddet düşündü, tereddüt ediyordu. Neden sonra:

-"Olamaz". Cevabını verdi. "Vermeyeceksin!"

Odaya döndüm. Paşa'ya hizmet edememenin azabı içindeydim. Dayanamadım. Bu sefer ben Erzurum'u aradım. Aramızda şu muhabere cereyan etti:

-Paşam, bendeniz Manastırlı Hamdi…

-Tekrar ediyorum evladım, bana Yıldız'ı ver.

-Paşa Hazretleri, Merkez Müdürüne arz ettim; imkansız olduğunu söyledi, bir emriniz varsa ben yazayım.

-Hayır, ben Yıldız'ı istiyorum.

-Muhalefet ediliyor Paşam. Bana yazdırınız. Emniyetli bir adamla göndereceğimi vaad ediyorum.

-Peki… Yazdıklarımı Ayandan Fuat Paşa'ya (Deli Fuat Paşa) vereceksin. Benden selam söylersin.

Mustafa Kemal Paşa, bu telgrafında; Milletin mukadderatını kendi eline aldığını, Anadolu'nun İstanbul Hükümetiyle alâkasını kestiğini bildiriyor, Sadrazamın çekilmesini istiyordu. Sabahleyin Bâbıâli'ye koştum. Bin bir müşkülatla Fuat Paşa'nın huzuruna çıkarak, telgrafı verdim. Cevap beklediklerini de ilave ettim. Fuat Paşa'nın vaziyeti hâlâ gözlerimin önündedir. Telgrafı okur okumaz olduğu yerde sallandı. Yüzü kireç gibi olmuştu.

-Peki. diye kekeledi. Peki, Paşa hazretlerine söyle, telgrafı zat-ı şahaneye vereceğim. İki gün sonra gel…

Tekrar telgrafhaneye döndüm. Erzurum'u aradım:

-Paşam, emrinizi yerine getirdim. İki gün sonra cevap verecekler, neticeye intizar etmenizi söylediler.

Paşa teşekkür etti. Artık her gece makine ile beni arıyordu. Ben de 24 saat içinde İstanbul'da geçen hadisatın hülasasını kendilerine söylüyordum. Vazifemi suiistimal ederek yaptığım bu yardımdan çok gurur duymaktaydım. İçimden bir ses "Doğru yapıyorsun!" diyordu. Tehlikeli bir iş gördüğümün farkındaydım; fakat rütbesini terk ederek, kellesini koltuğuna almış, vatanı kurtarmaya koşmuş bir Paşanın yanında benim maruz bulunduğum tehlikenin ne ehemmiyeti olabilirdi?

On altı Mart Hadisesi

15 Martı 16 Marta bağlayan gece… Odada Telgraf Başmemuru da var. Bu adam o zaman Posta ve Telgraf Umum Müdürü olan Sadık'ın mektep arkadaşı…Geç vakit Umum Müdürden bir emir getirdim; bu emirde:

“Kimse vazifesi başından ayrılmasın. Bazı hadiseler çıkması muhtemel” deniliyordu. Çıkması muhtemel hadiselerin ne olacağını anlamıştım., zaten türlü rivayetler dolaşıyordu.

Derhal makine başına geçerek Ankara’yı buldum. Paşa’nın karargâhını istedim. “Uyuyor” cevabını verdiler. “Uyandırınız” dedim. Sordular: kimsin?

-Manastırlı Hamdi arz ediyor, makine başına teşrif etsinler.

Biraz sonra Paşa makine başındaydı.:

-Paşam, ben Manastırlı Hamdi.

-Söyle oğlum!

-Paşam şimdi İstanbul işgal altına alınıyor.

Muhabere devam ederken, merkezlerden gelen haberlere de göz atıyor, bunları Paşa’ya bildiriyordum.

-Paşam, rıhtıma düşman gemileri yanaşıyor…Tophane işgal edildi; Harbiye Nezareti işgal edilmek üzeredir.

-Bana Harbiye Nezaretini ver…

Tam muhabereyi tesis etmiştim ki, düşman kuvvetleri Harbiye Nezaretine girdiler, muhabere kesildi.

-Paşam, Harbiye Nezareti işgal edildi. Sırasıyla bildiriyorum, Beyoğlu, Üsküdar, Kadıköy işgal altındadır. Buralarla muhabere imkanını kaybettik. Vilayet vehamet kesbediyor. Efendim sabahki müsademede 6 şehit, 15 mecruhumuz var. İşgal Derince’ye kadar devam edecekmiş. Emr-ü devletinize intizardayım.

Biraz sonra emrettiler.

-Hamdi, oğlum, benim imzamı kullanarak Edirne’ye, Cafer Tayyar Bey’e, Bandırma Kolordu Kumandanı Yusuf İzzettin Paşa’ya, İzmir Kumandanlığına vaziyeti haber ver. Sonra da neticeyi bana bildir.

Emirlerini derhal yerine getirdim. Telgrafları çektim, neticeyi tekrar kendilerine arz ve ilave ettim:

-Paşa Hazretleri, neredeyse burası da işgal edilecektir.

Daha bizim bina işgal edilmeden Paşa ile muhabere kesildi. Çünkü ihanete uğramıştım.

Nöbeti teslim almak üzere gelin başmemur, önümüzdeki kağıtları görmüştü. Hemen dışarı çıktı. Umum Müdüre haber vermeye gittiğini anladım. Müsveddeleri derhal hamur haline getirerek ağzıma attım, bin bir müşkülatla yuttum.56

Aradan beş dakika geçmişti ki, kapı açıldı; içeri pür telaş, redingotlu genç bir adamla memurlar girdiler. Redingotlu zat emretti:

-Ayağa kalk!

Kalktım.

-Adın ne?

Söyledim.

-Vazifen nedir?

Anlattım.

-Beni tanıyor musun?

-İlk defa görüyorum.

-Ben Müdir-i Umumiyim.

Selamladım.

Tok bir sesle:

-Mustafa Kemal'in telgrafını ver! Dedi.

İnkâr ettim.

-Bende böyle bir telgraf yok!

-Saklama doğruyu söyle!

-Yalan söylemek adetim değildir. Buradan bir yere ayrılmadım arayabilirsiniz.

Bunun üzerine Müdir-i Umumi, beni ihbar eden memura sordu:

-Hani nerede?

O da şaşırmıştı. Kağıtları, masanın çekmecelerini alt üst ettiler. Tabii bir şey bulamadılar. Çünkü telgraflar midemdeki hazım

faaliyetine çoktan başlamışlardı.

Redingotlu Müdir-i Umumi, asabi bir halde odanın içinde dolaşıyor, ikide bir:

-Pekala, pekala! Diye mırıldanıyordu. Bir aralık:

-Yaz! Diye bağırdı. Memurlardan biri kalem kağıt aldı. Müdir-i Umumi Beyefendi dikte ettiriyordu:

-Manastırlı Hamdi ve kendisiyle temasta bulunan arkadaşlarının vazifelerine nihayet verilmesi…

Müdir-i Umumi, kapıyı vurup çıkıp gitti. Biraz sonra Merkez Müdürü beni çağırttı.

-Hamdi Efendi, yaptığın işi beğendin mi?

-Ne yaptım?

-Daha ne yapacaksın? Çapulcularla birlik olup, onlarla iş görüyorsun"

Ben hizmet-i vataniyemi yaptım!

İşimden çıkarılmıştım. Geç vakit Üsküdar'a geçtim. İhtiyar anamdan başka kimsem, cebimde on param yoktu. Sefalet içinde birkaç gün geçirdik, nemiz var nemiz yok satıyorduk.

İstanbul, vatanını seven insanlar için oturulmaz bir hal almış, cehenneme benzemişti. Benim için yapılacak yegane şey Anadolu'ya kaçmaktı.

O zamanlar, Mudanya Hattına işleyen Paşabahçe isimli küçük bir vapur vardı. Kaptanının Anadolu'ya kaçanlara yardım ettiğini haber aldım. Kaptan ricamı derhal kabul etti. Paşabahçe vapuruna ateşçi olarak girdim. Mudanya'ya iner inmez Kaymakam vekili ve liman Reisi Hâmit Bey'i gördüm. Ankara'ya gitmek istediğimi söyledim. Teşhilat gösterdi. Bursa'dan, Mustafa Kemal Paşa'ya telgraf çektim. Firaren Bursa'ya geldiğimi, emirlerine muntazır olduğumu bildirdim. Ben Bursa'da gelecek emri beklerken, bir felaket de beni bekliyormuş.

Bursa'da Hürriyet ve İtilâfçılar galeyanda…Benim casus olduğum ileri sürülüyor. Bir sabah tevkif edildim. Aman zaman demeye meydan kalmadan beni Mudanya'ya oradan da bir Yunan vapuruna koyarak İstanbul'a sevk ettiler. Artık benim için kurtuluş ümidi kalmamıştı. İstanbul'da kim bilir başıma ne işler açacaklardı? Tevkifimi haber alan bir telgrafçı arkadaş vaziyetimi Ankara'ya bildirmiş. Bunun üzerine Paşa, 56. Fırka Kumandanı Bekir Sami Bey'e telgraf çekerek alakadar olmasını rica etmiş. Fırka Kumandanı, Polis Müdürüne benim Salıverilmemi söylediyse de kabul ettirememiş.

Bunun üzerine İstanbul teşkilatına benim vapurda kaçırılmamı bildirmişler. Tabii bu olan bitenden benim hiç haberim yok. Feci şartlar altında geçen bir vapur yolculuğunu müteakip, geç vakit Galata rıhtımına yanaştık.

Kendi kendime:

-Oğlum Hamdi, firardan başka çare yoktur. Ne yap et kaçmağa bak. Dedim.

Nasıl olsa bu işin sonu kötüydü kaçmasam ne feci akıbetlerle karşılaşacaktım. Hiç olmazsa kaçmaya çalışırım. Yakalansam da akıbetim aynı değil mi?"57

Manastırlı Hamdi Bey, daha sonra bir yolunu bulup kaçarak evine dönmüş ve sabaha karşı İstanbul Teşkilatından kendisini kaçırmaya gelenlerle birlikte bir vapur içinde gizilce Mudanya'ya gitmiştir. Burada Bekir Sami Bey'i bulamamış; ancak 56. Fırka Kurmay Başkanı Hüseyin Avni Bey'den yardım alarak kendisi için hazırlanan arabayla yoluna devam etmiştir. Bilecik yakınlarında Bekir Sami Bey ile karşılaşmış ve kendisini tanıtarak durumunu anlatmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Bekir Sami Bey'e, manastırlı Hamdi Bey'e para verilmesi konusunda haber göndermiş olduğundan hazırlanan 250 lira kendisine verilmiştir.

Zorlu bir yolculuktan sonra Manastırlı Hamdi Bey, Ankara'ya varmış ve gelir gelmez üstündeki kıyafetlerden utana sıkıla Mustafa Kemal Paşa'nın karargahına gitmiştir. Buradaki karşılaşmayı anılarında şöyle anlatır:

“…Titreyen parmaklarımla kapıya vurdum. Ahenkli fakat tok bir ses emretti:

-Gel!

İçeriye girdim. Gözlerim kararıyor, dizlerim titriyordu. Karşımda iki kişi vardı. İkisi de ayakta duruyorlardı. Biri sivil, diğeri üniformalıydı. Paşayı tanımıyordum.Acaba hangisiydi?

O hakikaten bir dahi idi. benim düştüğüm tereddüdü derhal anlammıştı. Bir adım ileri attı. Elini uzatarak,

-Hoş geldin oğlum! Dedi. Anladım ki, sivil odur. Öğrendim ki, üniformalı da İsmet Bey’dir. İkisinin de muhterem ellerini öptüm. Paşa, beni İsmet Bey’e göstererek,

-İşte kahraman çocuğumuz Manastırlı Hamdi. Büyük hizmetlerini gördük. Muhabbetimize layıktır.

-Otur oğlum. Diye işaret etti. Nasıl olur da ben bu iki büyük adamın huzurunda oturabilirdim. Oturamadım. Emrettiler:

-Otur evladım. Yorgunsundur.

Oturdum. Sordular:

-Niçin seni tevkif ettiler?

Bursa’da hem Paşa’ya hem İstanbul’a yanaşmak isteyenler, bu işin yanlışlıkla olduğunu söylememi tembih etmişlerdi.

-Yanlışlıkla oldu Paşa Hazretleri! Cevabını verdim.

-Bu pek yanlışlığa benzemiyor. Bunu sonra münakaşa ederiz. Seni İstanbul’a mı gönderdiler?

-Evet Paşam.

…-Tevkifini haber alınca Bursa’ya telgraf çektim. Seni Mudanya’ya çevirmediler mi?

-Hayır Paşam, İş işten geçmiş, vapur hareket etmişti.

Ayağını hiddetle yere vurdu.

-Namussuzlar! Seni nasıl tevkif ediyorlar?

İstanbulun feci vaziyetini kendilerine hikâye ettim. Beni alâka ile dinleyen İsmet Bey:

-Paşam, böyle gençlerimiz varken vatanımızın halası gecikmez dedi.

Müsaademi rica ettim.

-Hayır yemeği beraber yiyeceğiz. Buyurdular.”58

Mustafa Kemal Paşa tarafından yemekte de övgülerle diğer davetlilere tanıtılan Manastırlı Hamdi Bey, bundan sonra görevini bir asker olarak sürdürmüştür. Terhisinden sonra, Kartal telgraf şubesine memur olarak atanmış, daha sonra Akşehir’de Müdürlük yapmış iki yıl burada kaldıktan sonra Ankara Yenişehir posta müdürlüğüne getirilmiştir. Rahatsızlığından dolayı kendi isteğiyle bu görevden ayrılarak Konya istasyonuna birinci sınıf memur olarak atanmıştır. Buradan da emekli olmuştur.59

Manastırlı Hamdi Bey’in, Atatürk ile yakın dostluk bağları hiç kopmamış, hatta Atatürk tarafından çocuğunun eğitiminde kullanılmak üzere her ay para gönderilmiştir.60 Soyadı kanunu çıktığı zaman da kendisine Atatürk tarafından, 16 Mart günü başlayan İstanbul’un işgalini haber verişinden dolayı Martonaltı soyadı verilmiştir.61

Manastırlı Hamdi Bey, 9 aralık 1945 tarihinde hayata gözlerini yummuştur.62

E. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Posta ve Telgraf İdaresinin Kuruluşu

16 Mart 1920’de İtilaf Devletleri İstanbul’a girdikten sonra buradaki resmi dairelere, bu arada telgrafhanelere de el koymuşlardı. Bu durum karşısında Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal, 17 Mart 1920’de vilayetlere, müstakil livalara, kolordulara ve posta ve telgraf başmüdürlerine İstanbul ile haberleşme ve temasın kesilmesini bildiren şifreli telgraflar çekti. Yeni Türk Devletinin posta işlerini üzerine alması bu telgrafla başlamıştır.63 Öncelikli olarak haberleşme işlerinin düzene konması için bir merkezi örgüt tarafından yürütülmesi gerekiyordu. Bu merkezi örgütün kurulması

için hemen çalışmalara başlandı. O sırada Afyon'da bulunan Muamelât Müfettişlerinden Edip Bey Ankara'ya çağırıldı. Edip Bey, kendisi gibi Muamelat Müfettişi olan İsmail Hakkı Bey ile birlikte doğrudan Mustafa Kemal'den emir almak üzere Ankara Hukuk Mektebi'nde "Posta ve Telgraf Bürosu" adıyla bir yönetim merkezi kurdu.64 Büro Müdürü Edip Bey'di. Hemen işe başlayan bu yönetim merkezi, ülkenin posta ve telgraf ile ilgili kararlarının uygulamaya geçirilmesine başladı. Posta seferleri düzenlendi, sürücüler görevlendirildi.65

23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi'nin açılmasının hemen ardından bakanlar seçilmiş ve görev dağılımı yapılmıştı. Bu sırada "Posta ve Telgraf Bürosu" da Dahiliye Vekâletine bağlandı. Böylece daha düzenli bir çalışma olanağı bulunmuş ve merkez kadrosu bu düzene göre genişletilmişti.66 Örneğin, Kastamonu'da bulunan Posta ve Telgraf Muamelat müfettişlerinden Salim Bey, Posta ve Telgraf Umuru Müdüriyetine, Sandıklı'da bulunan Şam PTT eski Müdürü Avni Bey de Muhasebe Müdüriyetine getirildiler. Edip Bey de bu kez Umur-u Teftişiye ve Hukukiye Müdürlüğü görevini üzerine aldı. Memurin Müdüriyetinin ise, işinin çok aza olacağı düşünülerek bu görev için bir müdürlük kurulmasına gerek görülmedi.67 Hakkı ve Celal Beyler, müfettişlik görevine devam ettiler. Bu arada Ankara Fen Müfettişi Niyazı Bey de merkezde Heyet-i Fenniye ve Levazım Müdürü olarak görevlendirildi.68

Salim Bey anılarında, Posta ve Telgraf işlerinin bir büro halinde Dahiliye Vekaletine bağlı olarak çalışmasının işlerin gecikmesine neden olduğunu ileri sürmektedir. Bu durum bir süre sonra Salim Bey tarafından Dahiliye Vekili Cami Bey'e aktarılmış ve idarenin başında bir umum müdürün bulunmasının gerekliliği anlatılmıştır. Bunun üzerine gerekli değişiklik yapılmış ve Büyük Millet Meclisi üyelerinden bir Posta ve Telgraf Umum Müdürü Seçilerek idarenin bu kişinin yönetimine verilmesine karar verilmiştir. Böylece 20 Mayıs 1920'de İzmit Mebusu Sırrı Bey, "Posta ve Telgraf Müdüriyet-i Umumiyesi"ne atanmıştır.69

Bu dönemde tüm yönetim tek bir odada çalışıyordu. Yeterli yazı masası, hatta mürekkep hokkası dahi yoktu. Bu yüzden herkes aynı

mürekkep hokkasını kullanıyordu. Odanın bir köşesinde duvara çakılı bir tahta üzerinde yazı yazılıyordu.70 İşte bu ortamda ilk yapılan işlerden biri “Ankara” sürşarjı ile yeni Türk Devleti’nin ilk posta pullarının tedavüle çıkarılması olmuştur. Elde mevcut matbaalar pul basmaya yeterli olmadığından Ankara ve civarındaki postahanelerde bulunabilen 1914 Baskısı 2 Paralık posta pullarının sağlam tabakaları üzerine “Ankara” sürşarjları basılarak kullanılmasına başlanmıştır.71

Posta ve Telgraf Umum Müdürü Sırrı Bey, göreve başladığında bir genelge yayınlayarak neler yapacağını idare şubelerine bildirmişti. Sırrı Bey özellikle Balkan Savaşından sonra yaşanan göçlerin posta ve telgraf konusunda uzman bir çok memurun Türkiye’ye gelmesini sağladığını bu memurlardan yararlanılarak Oskan Efendi döneminde başarılı bir örgütlenme sağlanabildiğini belirterek aynı başarının yakalanabileceğini belirtiyordu.72

Sırrı Bey üç ay kadar görev yaptıktan sonra istifa ederek ayrıldı. Refet Bey (Bele) Dahiliye Vekili olunca Umum Müdürlüğü de üzerine aldı. Bu sırada Erkânıharp Yüzbaşası İzzet Bey, Umum Müdür adına imzaya yetkili kılınmıştı. Refet Bey’in Umum Müdürlüğü 40 gün kadar sürdü. Ondan sonra Saruhan Mebusu Sabri Bey önce vekaleten daha sonra da asaleten Posta ve Telgraf Umum Müdürü oldu.73

Posta ve Telgraf Umum Müdürlüğü 1933 yılına kadar Dahiliye Vekaletine bağlı olarak kaldı. 23 Mayıs 1933 tarihli teşkilât kanunuyla Nafıa (Bayındırlık) Vekaletine bağlanan PTT, 3613 sayı ve 31 Mayıs 1939 tarihli kanunla da Milli Münakalat (Ulaştırma) Vekaletine bağlanmıştır.74

1 Orhan Koloğlu, Aydınlarımızın Bunalım Yılı 1918 Zafer-i Nihayiden Tam Teslimiyete, İstanbul, 2000, s. 15, 24, Zeki Arıkan, Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını (30 Ekim 1918-8 Eylül 1922), Ankara, 1989, s. 13-15.

2 Ali Nusret Pulhan, Türk Pulları Katalogu, İstanbul, 1958, s. 156.

3 Asaf Tanrıkut, Türkiye Posta ve., c. 2, s. 752.

4 Galip Kemali Söylemezoğlu, Başımıza Gelenler, İstanbul, 1939, s. 85.

5 Tarık Mümtaz Göztepe, Vahdettin Mütareke Gayyasında, İstanbul, 1969, s. 123.

6 Nihat Karaer, Tam Bir Muhalif Refik Halit Karay, İstanbul, 1998 s. 66, 67.

7 Yeni Gazete, 26 Mart 1919.

8 Yeni Gazete, 9 Mart 1335/1919.

9 Bir Devlet Adamının Mehmet Tevfik Bey'in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları (Yay. Haz. F. Rezzan Sürmen), İstanbul, 1993, c. 2, s. 147, 148.

10 Yeni Gazete, 29 Kânunusani 1919.

11 Yeni Gazete, 9 Mart 1919.

12 Yeni Gazete, 24 Mart 1919.

13 Yeni Gazete, 24 Mart 1919.

14 DH. HMŞ 4-1.

15 Karaer, a.g.e., s. 65.

16 Sina Akşin İstanbul Hükûmetleri ve Milli Mücadele, İstanbul, 1983, s. 195.

17 Sabah, 9 Nisan 1919.

18 Sabah, aynı tarih.

19 Takvim-i Vekayi, No: 3522, 14 nisan 1335.

20 Takvim-i Vekayi, No. 3524, 16 Nisan 1335.

21 Memleket, 16 Nisan 1919.

22 Refik Halid Karay, Minelbab İlelmihrab, 1918 Mütarekesi Devrinde Olan Biten İşlere ve Gelip Geçen İnsanlara Dair Bildiklerim, İstanbul, 1964, ss. 104-109.

23 Karay, a.g.e., s. 105.

24 Eski Mebus ve Müstakil Grup Reisi.

25 Karay, a.g.e., s. 105.

26 DH. KMS 52-2/90.

27 Memleket, 3 Mayıs 1919/1335.

28 İfham, 17 Eylül 1919.

29 Türkgeldi, a.g.e., s. 231, Göztepe, a.g.e., s. 151-152.

30 Karay, a.g.e., s. 205.

31 Karay, a.g.e., s. 155 vd., Memleket, 23 Haziran 1919.

32 Karay, a.g.e., s. 158, Utkan Kocatürk, Atatürk’ün Toplanmamış Telgrafları, Ankara, 1971, s, 8-9.

33 Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Ankara, 1953, Sayı: 6, vesika No: 111, Atatürk’ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri IV, Ankara, 1881, s. 40, 41, 42; Atatürk İle ilgili Arşiv Belgeleri, Ankara, 1982, s. 38.

34 Mustafa Onar, Atatürk’ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları, Ankara, 1995, s. 80.

35 A. Baha Gökoğlu, İnkılâbımızda Posta ve Telgrafçılar, İstanbul, 1938, s. 9.

36 Karay, a.g.e., s. 139.

37 Onar, a.g.e., s. 130, Belge No: 176.

38 Onar, a.g.e., s. 130, Belge No: 176.

39 Onar, a.g.e., s. 131, Belge No: 176.

40 Gökoğlu, a.g.e., s. 9 vd.; Emine, Kısıklı, “Milli Mücadele Başlangıcında Mustafa Kemal Paşa’nın Kamuoyu Oluşturması Açısından Muhaberat”, Türk Kültürü, XXV/295 (1987) s. 205 vd.; Bülent Çukurova, Kurtuluş Savaşında Haberalma ve Yeraltı Çalışmaları, Ankara, 1994, s. 54 vd.; Bu konu kendi başına bir tez konusu olabilecek denli geniştir ve henüz derli toplu bir çalışma yapılmamıştır.

41 Bu konuda bkz. Maliye Nazırı Cavid Bey, Felaket Günleri Mütareke Devrinin Feci Tarihi, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), cilt: 1, İstanbul, 2000, s. 61 vd.

42 a.g.e., aynı yerde.

43 Meclis-i Mebusan’ın 5. Şubesi tarafından yürütülen bu soruşturmanın metinleri, Meclis-i Mebusan’ın 3. Devre 5. İçtima Senesi (1334-1918) Encümen Mazbataları ve Tekalif-i Kanuniye Zabıtları (No: 503-523) arasında yayınlanmıştır. Daha sonra 1933 yılında Hakkı Tarık Us tarafından hazırlanılarak Harp Kabinelerinin İsticvabı adıyla Vakit Matbaasında basılan kitap ise, bu zabıtların eksik bir derlemesidir. Konu hakkında yayınlan en son kitap ise, Osman Selim Kocahanoğlu’nun İttihat-Terakki’nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919), Temel Yayınları, İstanbul, 1998 adlı çalışmasıdır. Bu eserde Meclis-i Mebusan tutanaklarına geçmiş tüm ifadeler verilmeye çalışılmıştır.

44 Kocahanoğlu, a.g.e., s. 448.

45 Kocahanoğlu, a.g.e., s. 449.

46 Kocahanoğlu, a.g.e., s. 450.

47 Kocahanoğlu, a.g.e., s. 451.

48 “French Occupation Cancellations”, OPAL, 158/5.

49 Tarık Güner, “Türkiye’de Yabancı Postalar”, Yeni Koleksiyon, S. 31 (Ekim-Aralık 1982), s. 6, 7.

50 Yeni Gazete 22 Mart 1919.

51 Edvir Rizi, “Levant Postaları., s. 10, 11.

52 Karay, a.g.e., s. 132.

53 Yeni Gazete, 22 Mart 1919.

54 DH. KMS. 50-2/90-91.

55 Nutuk, 1927, s. 260.

56 Nusret Safa Coşkun, “Milli Mücadele Tarihine Eklenecek Bir Yaprak Kahraman Telgrafçı Manastırlı Hamdi’nin Son Posta’ya Anlattıkları”, Son Posta, 14 Şubat 1941.

57 Son Posta, 15 Şubat 1941.

58 Son Posta, 16 Şubat 1941.

59 Son Posta, 16 Şubat 1941.

60 Son Posta, aynı tarih.

61 Hasan Özönder, “Milli Mücadele Kahramanlarımızdan Telgrafçı Manastırlı Ahmet Hamdi Martonaltı”, İletişim, S. 1982/4, s. 253.

62 Özönder, a.g.m, s. 253.

63 Eskin, a.g.e., s. 52; Nesimi Yazıcı, “Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Postalar ve Atatürk. s. 156.

64 Eskin, a.g.e., aynı yerde; Asaf Tanrıkut, Türkiye Posta ve., s. 672.

65 Yazıcı, aynı yerde.

66 Tanrıkut, Türkiye Posta ve., s. 673.

67 Bu konuda Bkz. Salim Bey’in anıları. Bu anılar kendi el yazısıyla yazılmış ve bunlar Salim Bey tarafından A. Baha Gökoğlu’na verilmiştir. Salim Bey 7 Nisan 1927’de ölmüş ve anıları A. Baha Gökoğlu tarafından “İnkılabımızda Posta ve Telgrafçılar” adı altında Cumhuriyetin 15. Yıldönümüne ithafen 1938 yılında İkbal Kitaphanesinde bastırılmıştır.

68 Yazıcı, aynı yerde.

69 Tanrıkut, Türkiye Posta ve., s. 673.

70 Tanrıkut, Türkiye Posta ve., s. 673.

71 Ali Nusret Pulhan, Türk Pulları Katalogu, s. 168.

72 Tanrıkut, Türkiye Posta ve., s. 673.

73 Yazıcı, “Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Postalar ve Atatürk. s. 158.

74 Eskin, a.g.e., s.

YETMİŞİKİNCİ BÖLÜM:

OSMANLI YENİLEŞME DÖNEMİNDE DÜŞÜNCE

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Düşünce Tarihi / Prof. Dr. Süleyman Hayri Bolay [s.515-566]

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

XVII. ve XVIII. Yüzyıl Düşünce Hayatına Genel Bir Bakış

Osmanlı'da düşünce ve özellikle felsefi düşünce var mı yok mu tartışmaları devam edecektir. Fakat Osmanlı'nın, her halükarda İslâmî medeniyet havzasından, kadim medeniyetlerden ve Orta Asya'nın tarihi desenliğe sahip köklü geleneklerinden süzerek bir terkip (sentez) meydana getirdiği bir gerçek olarak kabul edilmektedir. Osmanlı yazarları, genellikle, aralarındaki görüş farkı ne olursa olsun, ele aldıkları konularda yenilikçi ve orijinal sayılabilecek çözümler üretmişlerdir. Osmanlılarda uygulamalı siyasi, idari ve ahlâki düşünce, günlük yaşayış ve güncel gözlemlerden gücünü alan en önemli düşünce şekilleridir. Çünkü burada devletin kurulması değil, kurulmuş devletin korunması, geliştirilmesi ve ömrünün uzatılarak insanlara huzur vermesi esastır. Bu bakımdan genellikle yazarlar, az veya çok, tarzı ne olursa olsun, kendi dönemlerini ve önceki dönemleri sorgulamışlardır. Bunun en önemli örneği Kâtip Çelebi, ondan yarım asır önce de Bergivi Mehmet Efendi'dir. Katip Çelebi (1609-1659), kendi döneminin, toplumsal, siyasî, dinî, ahlâkî, ilmî ve eğitsel meselelerini ele almış, bunları tartışmıştır. O, eserlerinde akılcı, yenileyici, eleştirici ve uzlaştırıcı çözümler ileri sürmüştür. Yine 17. asırda Hezarfen Hüseyin Efendi (ö.169) Batılılarla ilişki kuran ve onlarla bilgi alışverişinde bulunan, onlardan faydalanan ve onların da takdirini kazanmış bir bilim ve fikir adamıdır.

Onun "Tenkih-ı Tevarih-ı Mülük" adlı tarih eseri diğer tarih kitaplarından farklıdır. Burada olaylar, yıl yıl anlatılmamış, ele alınan

konuların sistematik bir tasnifi yapılmıştır. Hezarfen Hüseyin Efendi, kitabının sonunda toplum ve devlet hayatıyla ilgili görüşlerini bildirmiştir. Ona göre “Dünya küfr-inkar ile yıkılmaz, zulüm ile yıkılır.”1 Bu söz, Osmanlı anlayışında geneldir ve inancından dolayı insanlar suçlanmamıştır; tâ ki bu inanç veya inançsızlık (küfr) toplumsal ve siyasi bir problem haline gelmemiş olsun.

1683’teki Viyana bozgunu ve arkasından başlayan mağlubiyetler, toprak kayıpları, Osmanlı’yı, bir taraftan askeriyeyi kuvvetlendirmeye, bir taraftan da Batı’ya yenilmeye sevk etmiştir. Yine bu asırda Evliya Çelebi’yi (1611-1682) de anmadan geçmemek gerekir.

18. yüzyılda Batı’ya yönelen Osmanlı, modernleşmeyi de belli bir ölçüde başlatmış olmaktadır. Bunun neticesi olarak askerlik ile ilgili yeni metotlar ve yeni teknikler alınmaya başlamıştır. Daha ileri birtakım kurumların, Batılı örneklere göre yeniden düzenlenmesi yoluna girilmiştir. 1729’da matbaa işlemeye başlamış, çeşitli kitaplar basılmıştır. Yazma eserden basılı eserlere geçilmesi okumayı hızlandırmış, bu da Batılı kültüre alakanın artması sonucunu doğurmuştur. Bilhassa Tanzimat Dönemi’nde gazete ve dergiler çıkmaya başlayınca kamuoyu yaratma gayretleri de artmıştır.

17. yüzyılın ikinci yarısında başlatılan tercüme faaliyetleri, 18. yüzyılda devam etmiştir. Doğu’dan ve Batı’dan birtakım eserler tercüme edilmiştir. Bu cümleden olarak Yanyalı Esad Efendi (ö. 1731), Aristo’nun Fizika’sını Klasik Yunancadan Arapçaya çevirmiş, Esad Efendi bu çevirisi ile öğünmüştür. Çünkü eski tercümeler Yunancadan Süryaniceye oradan da Arapçaya tercüme edilirdi. Fakat Esad Efendi’nin tercümesi bir işe yaramadı; çünkü milattan 350 sene önce yazılmış bir fizik kitabının 18. asırda hiçbir işlevi olamazdı. Ama bir arayış vardı. III. Ahmed, 1724’te Spatroti adlı Rum’a Aristo’nun eserlerini çevirmesi, bunun karşılığında ondan ve cariyelerinden dahi vergi alınmamasını isteyen bir ferman çıkarmıştı.2 Bu fermanı padişah, 1743’te yeniledi. Niyet halis, fakat tutulan yol ve metot yanlıştır. 18. yüzyıl, siyasî düşüncesi, batılılaşma gayretleri etrafında kendini göstermiştir. Bununla birlikte geleneksel siyasî anlayışı devam ettiren düşünürler de var.

Bunlardan birisi, Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın (1658/60-1717), "Nesayih'ül-Vüzera ve'l Ümerâ" adlı eseri, şiddetli bir siyasî ve malî eleştiri siyasetnamesi ve uygulamalı siyasi düşüncenin örneklerindendir.

Bir diğer düşünür, Müteferrika İbrahim'dir. (ö. 1745). Erdelli bir Macar olan İbrahim Müteferrika, ülkede ilk defa matbaayı kurup çalıştırmış ve kitap basımını geliştirmiştir. O, aynı zamanda Yalova'da, Avrupa'daki makbul sayılan aslan damgalı kağıtlarla yarışabilecek, nitelikli kağıt üreten bir kağıt fabrikasının kurulmasını da sağlamıştır. Osmanlı'nın Batı'daki çağdaşlarını yakalaması hususunda önemli bir yere sahip olan İbrahim Müteferrika, düşünce tarihimizde de "Usûl'ül-Hikem fi Nizam'il-Ümem" adlı eseriyle yerini almıştır. Yazar bu kitapta, modern devletlerin yeni ve akli yöntemlerle idare edildiğini, devlet idaresinde bilimin, özellikle coğrafya biliminin önemini belirtmekte, Amerika'nın keşfiyle, Avrupalıların İslâm dünyasını kuşatmaya başladıkları uyarısını yapmakta ve geri kalışımızın sebeplerini saymaktadır: Kanunların uygulanmaması, idarenin ehil kimselere verilmemesi, alimlerin düşüncelerine tahammül edememek, askerin yeni tekniklerden yoksun oluşu, rüşvet alması, devlet parasını kötüye kullanmak ve dış dünyadaki gelişmelerden haberdar olmamak. İbrahim Müteferrika "Risale-i İslâmiyet" adlı risâlesinde İslâm'ın savunmasını yaparken, "Kitab-ı Mukaddes"in (Tevrat ve İncil'in) değiştirildiği tezini de ileri sürmektedir.

18. yüzyılda yenilikçi ve çağdaşlaşma için çalışanlardan Humbaracı Ahmed Paşa (1675-1747), Baron de Tott (1730-1793) gibi teknik elemanların yanında elçilik yapıp da sefaretname yazan kimseler de vardır. Bunlardan daha sonra bahsedilecektir.

***

Bu asırda yetişmiş önemli düşünürlerden birisi de İsmail Gelenbevi'dir (1730-1791). Gelenbevi, eski matematik ile yeni Avrupa matematiği arasında köprü vazifesi gören eserler yazdı. Kendisi önemli bir mantıkçıdır. Mantığa dair çeşitli eserleri vardır.

Ayrıca kelâm, fıkıh ve Vahdet-i Vücud ile de meşgul oldu, bu konularda da risaleler yazdı.

18. yüzyılın önemli düşünürlerinden bir diğeri İsmail Hakkı Bursevi'dir (1653-1725). Bursevi, kendisine Allah tarafından "feylesof-ı dehr" (zamanın filozofu), "Hakîm-i zamanı" (zamanın hakîmi/filozofu) gibi isimler verildiğini söyler. O, hikmet-i eşyayı (varlıkları), nasılsa öylece bilmektedir, diye tarif eder. Hikmet, ilim demek değildir. O tabiat bilginlerine "Hakîm-i Kavnî" (Evrensel hâkim) denemeyeceğini söyler. Bursevi, nesne ile irtibat kurmanın bilgi olduğuna kanidir. Bilgi ya kesbi (kazanılarak) veya vehbidir (Allah'tan gelen). Bu ikinci bilgi, levhden gelir. Bunun insandaki levhi kalptir. Bursevi, her iki bilginin de sahibidir. Büyük bir mutasavvıftır. "Ruh'ul-Beyan" adlı eseri, tasavvufî bir tefsirdir.

18. asrın bir diğer önemli düşünürü de İbrahim Hakkı Erzurumlu'dur (1703-1780). En meşhur eseri "Marifetname"dir. İbrahim Hakkı, önce bir mutasavvıftır, fakat aynı zamanda bir bilim adamıdır. Yeni astronomi ile de ilgilenmiş, Tillo'da bir rasathane kurmuş ve kendi çapında rasatlar yapmıştır. Ayrıca tıp, anatomi, aritmetik, geometri, trigonometri, felsefe, psikoloji ve ahlâk alanlarıyla da ilgilenmiş ve bu alanlarda da geniş bir birikime sahip olmuştur.

İbrahim Hakkı'nın insan anlayışı, "İnsan-ı Kamil" esasına dayanır. O, dokuz kat felek ile ateş, hava, su ve toprağı kuşatmıştır, ona adetâ elbise olmuştur; o, maden ve bitkinin de elbisesidir. Hayvan ise insan bedeninin elbisesidir. İnsan bedeni de kalbinin elbisesidir. Kalp ise ilahi bilginin mahalli ve sevgisinin esasıdır. Öyleyse evrenin özü, Allah'ı hakkıyla bilen İnsan-ı Kamil'dir, der. İnsan-ı Kamil'in sözleri güzel, ahvali ve davranışları güzeldir. İbrahim Hakkı, fizik alemin kavranışında aklın ve duyu tecrübelerinin önemini kabul eder, ama dinî-tasavvufi konularda aşkı, akıldan ve felsefeden üstün tutar. O Vahdet-i Vücud'u bir bilgi değil şuhûd (müşahede) konusu kabul eder. Buna da mücadele ile ulaşılır, der.

18. yüzyıla damgasını vuran bir başka bilgin ve düşünür Ebu Said Muhammed Hadimi'dir (1701-1762). Hadim'de babasından, İstanbul'da Kazabâdi Ahmed Efendi'den ders gören Hadimi, kısa

zamanda meşhur oldu.I. Mahmud tarafından İstanbul'a davet edildi, padişah huzurunda ders verdi. Padişahın arzusu üzerine Ayasofya'da da ders verdi. Derslerden memnun olan padişah, İstanbul'da kalmasını istedi, fakat Hadim'e gidip yeni bir medrese kurdu ve orada pek çok talebe yetiştirdi; Çelenbevi de bunlar arasındadır. Kendisi, fıkıh, kelâm, tasavvuf ve mantık alanında muhtelif eserler vermiştir. Bunlar arasında "El-Berika" adlı tarikat-ı Muhammediye şerhi çok meşhurdur. "Mecamiul-Hakayık" adlı eseri ise fıkıh usulüne ait olup, Mecelle'nin küllî kaidelerinin birçoğu buradan alınmıştır. "Arais'ul-Nefais" adlı mantıkla ilgili eserini yine kendisi "Arais'ul Enzar ve Nefais'ul-Ebkar Fiil-Mantık" adıyla şerh etmiştir. Hadimi'nin çalışmaları ve eserleri kendinden sonra da etkisini uzun süre devam ettirmiştir.

***

Lale Devri'nden başlayıp gelişen Batı'ya yönelme ve modernleşme hareketleri III. Selim zamanında somutlaşmış ve II. Mahmud zamanında ise daha hızlı ve somut bir hale gelmiştir. Modernitenin hayatımıza girip yer etmesi bir modernleşmedir. Modernleşme hareketlerinden önce de Osmanlı'da bu hayat her yönüyle yaşanıyordu. Modernite boş bir alana girmedi, ama yaşamdan, mevcut hayatın içinden, hatta köşe başından bir yer açıldı ve hayata hakim olması temin edildi. Bunun anlamı şudur: Modernite, Osmanlı hayatında geçerli hale gelmiştir ve Osmanlı için bir "değer" halini almıştır. Modernite, geçerli bir değer olarak girdiği için önceleri ona pratik bir zorunluluk olarak katlanıldı, fakat zamanla bu pratik zorunluluk mutlak bir geçerliliğe dönüştü. Ancak daha sonra dini bir temele dayandırıldığı bile görüldü. Meselâ "Asır" gazetesinin 1895 Temmuzu'nda çıkan ilk sayısında Osmanlı armasına yer verilmiş ve altına şu meal cümleler yazılmıştır:

"Bir hadiste Allah her asırda dinini yenilemek üzere bir müceddid (yenileyici) gönderir. Bu asırda İslâm'ı yenileyecek olan Padişahımız Abdülhamit Han Hazretleri'dir." Bu cümleler, Osmanlı aydınlarının modernleşmeye nasıl baktıklarını ortaya koymaktadır.

Bu değişim ve devrimler arasında Tanzimat Dönemi düşünce dönüşümleri incelenirken, bu dönüşümlerin, düşüncelerin ve onları savunanların karşılıklı ilişkilerinin göz önüne alınarak incelenmesi gerekir. Burada da yapılmaya çalışılan budur.

Artık Tanzimat'ın getirdiği hava içinde düşünce alanları ve konuları, gelişen olaylara paralel olarak devamlı değişecektir.

Tanzimat Fermanı ve Tanzimat Düşüncesi

"Tanzimat" kelimesi, "Tanzim" (Nizam verme, düzenleme) kelimelerinin çoğuludur; düzenlemeler demektir. Osmanlı Devleti, IV. Mehmet döneminden beri yeni arayışlar içinde olmasına rağmen neden bir "Tanzimat Fermanı" ilan etmek zorunda kaldı? Kısaca bu sorulara cevap arayalım.

1757'de Avusturya'ya cülus tebliği için gönderilen Ahmet Resmî Efendi'nin Sefaretnamesi, Avusturya İmparatorluğu'nun maddi ve idari durumu, ekonomik yapısı hakkında etraflı bilgi veriyor, devletin aldığı tedbirleri sıralıyor. Burada Avusturya'nın israftan nasıl kaçındığı ve gelir toplamak için hileden uzak bir tutum sergilediği vurgulanır.

Bu ve benzeri raporların etkisiyle Osmanlı Devleti, bir taraftan yenileşme hareketlerini devam ettirir, bir taraftan da arayışlarını sürdürür. Devletin dikkati önce Avusturya'ya yönelmiştir. III. Selim'in ıslahat programında Avusturya önemli bir yer tutar. Padişah, Avusturya'yı model almak istediği için, orayı yakından tanımak maksadıyla Ebu Bekir Ratip Efendi'yi 1791'de Viyana'ya sefir olarak gönderir. Esas vazifesi, Avusturya'yı her cephesiyle tetkik edip rapor etmektir. Sekiz ay süren bu vazife sonunda E. Bekir Ratip Efendi, 265 varaklık (530 sayfa) bir rapor sunar. Bu raporun 212 varakında Avusturya, Rusya, Prusya ve Fransa'nın askeri nizamı anlatılır. Diğer kısımda ise Avusturya'nın siyasi, idari ve mali düzeni ele alınır.

Raporda, Osmanlı Devleti için birtakım tavsiyeler de vardır. III. Selim'in bu rapordan ıslahat hareketlerinde faydalandığı muhakkaktır. Fakat III. Selim'in ıslahat çabaları, toplumda yerleşmiş dengeleri korumada ısrarlı olan yapıya çarpmış; statükoya yönelik bir

sapma olarak görülmüş ve dirençle karşılaşmıştır. Kabakçı İsyanı, çıkarları zedelenenlerin yol açtığı bir harekettir.

Büyük problemler yaşatmaya başlayan Yeniçeri Teşkilatı'nı kaldıran II. Mahmud'un kendi yönetimini mutlak rakipsiz ve baskıcı bir hale getirmesi, bu hava içinde şekle ait birçok reformlar yapması, Osmanlı modernleşmesinin bir zaruret olarak ortaya çıktığının delillerindendir. Bu hareketlere karşı çıkan sosyal güçlerin ürettiği "gavur icadı", "Frenk mukallitliği" gibi ifadeler yenileşme hareketlerini tesirsiz kılmaya yöneliktir. Bunu yapanlar da genellikle "gericiler" denilen hocalar değil, çıkarları zedelenen olan birtakım zenginlerdir.3

Bu dönemlerde yenileşme daha çok askeri, idari ve siyasi alanlarda sınırlıdır. Gerçi III. Selim Dönemi'nde saraya Batı müziği girmiş, sarayda balolar tertip edilmiştir. Fakat bunlar, sarayın dışına taşmamıştır.

Yenileşme arayışları içinde Osmanlı Devleti ilk daimi elçiliğini 1973'te Londra'da açmış, arkasından Paris, Viyana ve Berlin Sefaretleri açılmıştır. Bu elçilikler, Batı'ya açılan pencerelerdir. III. Selim'in bu diplomasi hareketlerinin amacı, Batı'yı üstün kılan ilkeleri öğrenmektir. Nitekim 1806'da Paris'e sefir-i kebir olarak gönderilen Muhib Efendi'nin Talimatnamesi'nde, sefirin

maiyetinde bulunan memurların, yabancı dilleri, ilim, eğitim ve teknoloji hareketlerini iyi takip edip öğrenmeleri emredilmektedir. Çünkü Avrupa'da geliştirilen askeri doktrinler ve taktikler karşısında ferdi kahramanlığı esas alan Osmanlı ordusu 1774'te mağlup olmuştu. Önceki birtakım mağlubiyetler de orduda yenilenmeyi lüzumlu kılıyordu. Böylece Osmanlı Devleti, modern askeri stratejileri ve taktikleri uygulayabilen, hareket kabiliyeti yüksek, disiplinli bir orduya sahip olmanın yollarını aramaya başladı. Modernleşme macerasının temelinde bu gerçek yatmaktadır. Ama işin başka boyutları da vardır. Çünkü bu amacın tahakkuku, güçlü ve merkezi bir devlet iradesine ve güçlü bir maliyeye, ekonomik yapıya, çok pahalı ekonomik yatırımları yapmaya bağlıdır. Dolayısıyla askeri reformlar, büyük çapta çok boyutlu reformlara kapı aralamaktadır.

Osmanlı Devleti, II. Mahmud Dönemi'nde, Yunanistan'ın istiklalini tanımak zorunda kalmış, Fransız İhtilali'nin getirdiği milliyetçi hava, etnik milliyetçi hareketleri tahrik etmiş, bundan da en çok Osmanlı Devleti zarar görmüştür. Bu kapsamda yine aynı dönemde devleti uzun süre meşgul eden Mısır meselelerini de hatırlamak gerekir. Osmanlı Devleti çeşitli siyasi, sosyal şartlarla boğuşurken Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa, devlete isyan etmiş ve M. Ali Paşa Kuvvetleri 1828'de Nizip'te Osmanlı kuvvetlerini ağır bir mağlubiyete uğratmış; M. Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, Kütahya'ya kadar gelmiştir. İşte bu noktada devreye Batılı devletler girmiş; daha doğrusu, kendi gücüyle isyanı bastıramayan Osmanlı Devleti, İngilizlerin ve diğerlerinin yardımını istemek zorunda kalmıştır. İşte Tanzimat Fermanı, bu ağır, askeri, ekonomik, siyasi ve toplumsal şartlar altında hazırlanmıştır.

3 Kasım 1839'da ilân edilen Tanzimat Fermanı'nın II. Mahmud Dönemi'nde plânlanmış olması, yenileşme konusunda Osmanlı Devleti'nin ne kadar sıkıntıda olduğunu ortaya koyar. Ferman'ın görünürdeki mimarı olan Mustafa Reşid Paşa'nın Osmanlı Devleti'ni kurtarmak için "Değişmez esaslara dayalı bir sistem" kurmak niyetinde olduğunu kendisi, İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston'a ifade etmiştir. Onun maksadı Osmanlı Devleti'ni padişahın yetkilerinin sınırlandırıldığı bir hukuk devleti haline getirmektir. Çünkü Paşa'ya göre istibdat azaldıkça, hükümete duyulan sevgi artar; millet sevgisinin desteğiyle, gerçek bir reform hızla gelişir; Osmanlı Devleti de kısa zamanda çok kudretli bir devlet haline gelirdi. Mustafa Reşid Paşa, Ferman'ın yeni bir devir açacağı tezini, yurtiçinde ve dışında her tarafa duyurarak reklâm ettirmiş ve böylece Ferman lehine kamuoyu oluşturmuştur. Bundan yararlanarak Osmanlı Devleti, imajını değiştirmeye çalışmış, dolayısıyla Ferman'ın başlattığı büyük dönüşüm kendini göstermeye başlamıştır.

Ferman'da yenilik olarak neler var?

Mukaddeme'de şeriata ısrarla vurgu ve atıflar yapılmıştır. Ama 150 senedir, şeriata uyulmadığı için kuvvet zayıflığı vardır ve ülke fakirliğe düşmüştür. Verimli araziyi harekete geçirilebilmesi için

padişahın bazı “Kavanin-ı Cedide” (Yeni Kanunlar) koyması gerekir. Ferman’da şeriata yapılan vurguların şekli olmayıp, yapılması gereken yeniliklerin dayanacağı esaslara şeriatın da desteğinin alınması hedeflenmiştir. Padişah’ın meşruiyetini şeriattan alan kanun koyma yetkisi vardır. Sultanın çıkardığı kanun ve nizamlar şer’i açıdan örfe dayanmaktadır. Bu kanunlar, şeriat hükümlerine aykırı olamazdı. Burada Tanzimat Fermanı’nda geçen “Nizam” ve “Tanzim” terimleri de örfe bağlı bir düşünceye bağlanmıştır. Vükelâ Meclisi mazbatası, muhafazakâr tepkileri önlemek için çıkarılmış olup, çıkarılan kanunun “muvafık-ı usul-i şer-i mübin” (şeriat usüllerine uygun) olduğu, bunları kabul etmemenin “küfür menzilesinde” olacağı ifade edilmiştir. Daha önce de işaret edildiği gibi, Tanzimat Fermanı’na gösterilen tepkiler geleneksel mahiyette olup, dinî mahiyette değildir.

Daha sonra bu yeni kanunun esas maddeleri sayılır. Bunlar; can, ırz, namus, mal emniyeti gibi insan hakları ve esasları, vergi konulması ve askerlerin alınış şekli ile hizmet süresi gibi idari ve mali hususlardır. Tanzimat Fermanı, açık bir dille insan haklarını padişah eliyle teminat altına almıştır. Bu da devletin güç kazanması için yapılmıştır. Ferman’da rüşveti şiddetle yasaklayan hükümler de vardır. Getirilen yeniliklerin köklü olduğu “usul-i atikayı bütün bütün tağfir” (eski usülleri tamamen değiştirdiği) ettiği söylenerek belirtilir. Ayrıca yabancı devlet elçilerinin şahit tutulacağı açıklanır.

Tanzimat Fermanı’nda devrimci sayılabilecek hükümler de vardır. Meselâ Padişah’ın kendisi, fermandaki hükümlere aykırı davranmayacağını yeminle belirtmektedir. Bunun mânâsı, iktidarın padişahtan alınıp bürokrasiye devredileceğidir. Böylece sarayın yetkileri sınırlanmış olacaktır. Bâb-ı Ali’nin diğer hedefi, devleti merkezileştirerek güçlendirmektir. Tanzimat Fermanı, çok radikal tedbirler getirmemiştir. Her alanda girişilen çeşitli reformlarda, eskiyi tamamen ortadan kaldırıp yeni bir yol takip edilmemiştir. Hatta Tanzimat, siyasette, hukukta, eğitimde, adli düzenlemelerde ve bütün hayatında ikili bir yapı ortaya çıkarmıştır. Bu ikilik, Namık Kemal, Ziya Gökalp, Mehmet Akif ve Mustafa Kemal tarafından tenkit edilmiştir.

Modernleşme, Batı dışındaki toplumların yaşadığı değişimdir. Lâle Devri'nden beri devam eden Osmanlı modernleşmesi, Tanzimat reformları ile doruğa çıkmıştır. Zira, Osmanlı Devleti modernleşmek zorunda idi ve modernleşme, devleti yaşatıp güçlendirmenin yegâne çaresi gibi görülmüştü. Osmanlı modernleşmesi, inançlarından ve geleneklerinden kopmadan, değişme gayretini gösterir. Tanzimat Fermanı, bu gayretlerin bir sıçrama tahtasını temsil eder. Teknolojik ve bilimsel gelişmelerin takip edilerek Batı modernliğine ulaşmaya çalışırken siyasi ve toplumsal düzen değişikliği gereğinin yakalanmış olması, dikkat çekicidir.

Tanzimat Fermanı ve onda ifadesini bulan Tanzimat reformları ve düşüncesi, insan haklarını teminat altına almış, vatandaşların kabiliyetlerini fiiliyata dökecek ortamı hazırlamış, rasyonel esaslara göre çabuk işleyen bir bürokrasiye sahip, merkeziyetçi güçlü bir devleti hedef almıştır.

Bu ortamda ve bu yeni zihniyet dönüşümü ışığında Tanzimat düşünürlerinin ayrı ayrı ele alınması gerekmektedir.

Tanzimat Dönemi'nde Toplumsal, Siyasi ve İdeolojik Ortam

Tanzimat'tan önceki dönemde girmeye başlayan Batılı tesirler, Ferman'ın ilanından sonra oluşan havada kendisini daha çok hissettirdi. Zaten Padişah III. Selim zamanında saraya giren birtakım adetler saray hayatında köklü değişikliklere yol açmaktaydı. Sultan Abdülmecit, üstünlüğüne inanılan, Batılı kültürün ağırlıkta olduğu bir eğitimle yetişti. O, saraya da Avrupai bir hava getirdi. Ferman metninde de bunun alametleri görülür. Keyfi idareye son verileceği, Ferman metninin İstanbul'daki elçilere bildirilmesi ve onların şahitliğine ihtiyaç duyulması gibi hususlar, gayrimüslimlerin mahkemelerde şahitliğinin kabulü, müstedlere (İslâm'dan dönenlere) dinen verilen cezanın kaldırılması gibi hususlar, Batılıların ne kadar etkili olduklarını gösterir.

Tanzimat Fermanı, Osmanlı'nın siyasi, toplumsal, dini, iktisadi, aîlevi, estetik görüntülerini değiştirmiş, dünya görüşünü adeta tersine çevirmiştir.4 Batı'dan birtakım kanunlar, müesseseler alınmıştır.

Mahkemelerde, okullarda, devlet dairelerinde ikilik meydana gelmiştir. Bunun neticesi olarak, idareciler ve aydınlar, halktan tamamen kopmuşlardır. Aydın-halk ikiliği sonraki dönemlerde artarak devam etmiştir. Mehmed Akif'in bir beytinde bu ikilik "vücudun yarası" olarak nitelendirilmiştir.

Kırım Harbi, Osmanlı'yı sarsmış, 1856'da çıkarılan Islahat Fermanı, Osmanlı'dan daha çok taviz koparmıştır. 1866'daki Girit İsyanı, 1875'teki Bulgaristan ve Hersek İsyanları, 1877 Rus Harbi gibi büyük olaylar, devleti gittikçe kudretsiz duruma düşürmüştür. II. Abdülhamid, meclisi açmış, anayasayı ilan etmiş, sonunda azınlıkların çokluk olduğu bir meclisi kapatmak zorunda kalmıştır.

Ülkenin içinde bulunduğu bu durumlar, Yeni Osmanlılar siyasi hareketini ortaya çıkarmıştır. Aralarında Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi, Ebuzziyya Tevfik gibi kimselerin de bulunduğu bu hareket, Osmanlı'yı biraz daha yaşatabilmek için gayret etmiş olup basına, siyasete, hukuğa, kültür ve edebiyata ihmal edilmeyecek katkılar sağlamıştır. Yeni Osmanlılardan Namık Kemal ve Ziya Paşa, Tanzimat Fermanı'nı tasvip etmekle beraber, doğurduğu neticeler ve bilhassa İslâm şeriatından uzaklaştırmasına, millet-i hakime olan Müslümanların millet-i mahkume durumuna düşürülmesine daima karşı çıkmışlar; İslâm fıkhının halledemeyeceği mesele olmadığını sık sık ifade etmişlerdir.5 Yeni Osmanlıların bir kısım üyeleri, İsviçre'de, Fransa'da, İngiltere'de Türkçe gazeteler çıkarmışlar, toplumsal muhalefet yapmışlar, Fransızca ve İngilizce yazılarla kendilerini destekleyecek bir kamuoyu yaratmışlardır. Onlar, İslâmi kurumları ve kavramları modernleştirerek, Batılı kavramlara yaklaştırmaya çalışarak, Müslüman kimliğiyle demokrasiyi ve ilerlemeyi savunmuşlardır. Bunların İslâmi söyleme sahip çıkmalarının sebebi, Tanzimat'ın getirdiği kültürel değişim ve kargaşadır. Yeni Osmanlılar, Tanzimat'ın laik kanunlaştırma hareketine karşı, şer'i hukuku savunmuşlar ve yenilikler geliştirerek mevcut kargaşadan çıkmaya çalışmışlardır.

Kültürel değişim talebi, kimlik problemi doğurmuştur. Yeni Osmanlılar, köklü reformlar için devrimci bir hava yaratmışlar, bu

yolla gazete, dergi, roman, tiyatro gibi Batılı araçları kullanmışlardır.

Tanzimat Dönemi'nde Batı'da, kuzeyde ve Balkanlar'da Panslavizm akımları kuvvetliydi. Fransız İhtilali'nin getirdiği milliyetçilik rüzgârları, imparatorlukları tehdit ediyor ve sarsıyordu. Bunun için Almanya ve Rusya bu ideolojilere sarılarak bunu Osmanlı Devleti aleyhinde kullandılar. Etnik grupları kışkırttılar. Neticede Osmanlı Devleti içinde etnik grupların milliyetçilikleri alevlendi ve Osmanlı, Yunanistan'ın istiklalini kazanmasıyla ilk fireyi verdi (1829). Sırada diğerleri vardı. Tanzimat aydınları bu akımlara karşı önce Osmanlıcılık ideolojisini, sonra İslâmcılığı ileri sürdüler. Medeniyetçilik zaten resmi ideoloji olmuştu. Gelişen, siyasi, toplumsal ve fikri şartlar yeni ideolojilerin ortaya çıkmasına yol açtı. II. Abdülhamid, İslâmcılığı halife olarak, bilhassa ayrılıkçı Arap milliyetçiliğine karşı kullandı. Fakat umulan netice elde edilemedi. 1889'da İttihât ve Terakki Cemiyeti'nin kurulması, Jön Türklerin ortaya çıkması, yeni oluşumlara zemin hazırladı. Böylece II. Meşrutiyet Dönemi'ne ulaşıldı.

Tanzimat'ta ve II. Meşrutiyet'te Siyasi Akımlardan Batılılaşma

Son dönem Osmanlı siyâsi ve toplumsal hayatında muhtelif siyâsi ve fikri akımlar kendisini göstermiştir. Burada esas olan, beş asırdır yerleşmiş olan düşünüş şeklinin değiştirilmesi ve katılaşmış birtakım geleneklerin dışına çıkılması, sosyo-ekonomik ve siyasi bir dönüşümün gerçekleştirilmesidir. Bu da önce eğitim ile olabi

lirdi. Eğitimin hedefi, Batılı tarzda düşünen ve hareket eden insanlar yetiştirmekti. Bunun için "Batılılaşma" bir ideal olarak ortaya konmalıydı. Devletin nasıl kurtulacağı sorusuna, toplum fertlerinin kültürel ve medeni bir ideal etrafında birleştirilmeleri gerektiği, şeklinde cevap verilmesi gerekirdi. Bunun yanında modernleşme ve ilerleme bir diğer hedef idi. Bizde Batıcılık, Türk toplumunu çağdaş medeniyet yönünde geliştirmektir. Batı'da ise Batıcılık, Batı diplomasisine uymaktır. Ona uymayanlar, Batı düşmanıdır.

19. asır Osmanlı aydınları, genellikle inkılapçıdır. Dolayısıyla Batı'da olduğu gibi daha hür ve demokrat bir idare isterler. Devletin reformları arasında dozu gitgide artan Batılılaşma, kuvvetli ve

vazgeçilmez zorunluluk olarak algılandı; bunun sonucu olarak rejimdeki kuvvetli kanun devleti haline gelme gayreti, eğitime, çeşitli kurumlara ve düşünce hayatına yansıdı.

Batılılaşma, askeri yenilgilerden dolayı, önce ordunun kullandığı teknolojiyi yenilemek ve geliştirmek düşüncesiyle başlamıştı. Bunun üzerine sivil ve askeri okullar açıldı. Askeri cerrah yetiştirmek için tıp eğitimi veren, istihkâm, yol, köprü mühendisliği, matematik, coğrafya, fizik bilgisinin yenilenmesi için mühendishaneler ve başka okullar açılması, daha sonra bu reformların hukuk alanına sıçraması tabidir. Osmanlı Batılılaşması, pragmatik bir gayeyle başlamıştır. Osmanlı'nın devlet yapısının değişmesinde en muhafazakar bilinen Ahmet Cevdet Paşa gibi kimseler Batılılaşmada en önemli rolü oynamışlardır.6

Batılılaşmada en önemli problemlerden biri de Batı medeniyetlerinin bütünüyle mi yoksa kısmen mi alınacağı problemiydi.

Namık Kemal, Ali Suavi, Ahmet Cevdet, Ahmet Mithat, Celal Nuri, Mehmed Akif, Said Halim Paşa, hatta Ziya Gökalp, Batı medeniyetinin kısmen, yani bilim, metot, teknoloji ve düşünce hayatının alınmasını istiyorlardı. Bunlara karşı Beşir Fuad, Abdullah Cevdet, Baha Tevfik, Suphi Edhem, Kılıçzade Hakkı ve benzeri düşünürler Batı'nın bütünüyle alınması gerektiğini söylüyorlardı. II. Meşrutiyet'in ilanı ve II. Abdülhamid'in tahttan indirilip İttihat ve Terakki Fırkası'nın iktidara gelmesiyle Batıcılık akım olarak daha kuvvetlendi. Batıcılar kendi programlarını yayımladılar. Gerçi diğer akımların programlarında da Batılılaşma ile ilgili maddeler yer alıyordu, fakat onlar toplumcu değillerdi.

Batılılaşmayı tavizsiz kabul eden grup, çok köklü (radikal) bir program hazırlamıştı. Bu grup, Batılılaşmanın ihmali halinde devletin çökeceğini iddia ediyordu. Batıcı grubun yayın organı önce "Mehtâb", sonra "İctihad" idi.

Batıcı grubun karşısında olan Abdullah Cevdet ve Kılıçzade Hakkı, Garpçı tezi daha açık ifade ettiler ve Batı'nın üstünlüğünü bilim üstünlüğüyle temellendirdiler. Tartışma kabul etmeyecek kadar

kesin olan bu temele karşı çıkmak da mümkün olmazdı. Batı'yla aramızdaki münasebet cahil ile akıllının münasebeti gibi zıttı. Onlara göre Batılılaşma hareketlerine en büyük engel, din ve geleneksel değerlerdi. Din geri plana itilmeli, gelenekler terk edilmeliydi (mesela misafirpeverlik gibi). Çünkü bunlar özel teşebbüsü engelliyordu!

Batıcılar 1912'de Kılıçzade Hakkı imzasıyla bir program yayınladılar. Bu programda ileri sürülen fikirlerin hemen hepsi Cumhuriyet dönemi inkılaplarında gerçekleşmiştir: Fesin kaldırılması, kadınlara haklarının verilmesi ve dinin buna müdahale ettirilmemesi, tekke ve zaviyelerin ilgası, medreselerin kapatılması, yeni bir etik (ahlâk) yaratılması, meşihatın (şeyhülislamlığın) modernleşme destekçisi hale getirilmesi, mezheplerin tek bir mezhep altında birleştirilmesi, dilde reformlar yapılması, özel teşebbüse belirleyici imkan verilmesi gibi istekler. Bu laikleştirici reform talepleri ile yeni bir toplum düzeni hedeflenmiştir. Batıcıların taleplerine ve İslâmcılara karşı yöneltikleri eleştirilerine İslâmcılar, cevaplar vermişler ve bu iki grup arasında çetin münaşakalar olmuştur.

Batıcılık, Tanzimat'ta ikici bir oluşuma sebep olmuş bu hal günümüze kadar devam etmiştir. Bu kültürel dualizm eğitimde, hukukta, idarede etkili olmuştur. Değişmenin getirdiği savunmaların çözülmesi için alınan temel müesseseler, şehirleşme, sanayileşme ve siyasi cepheleşme, Batılılaşmanın getirdiği oluşumlardır. Osmanlı değişimini tayin eden sebep, reform arzusundan çok, Batı'nın toplu mücadelesi ve kontrolüdür. Çünkü esas olan, devletin zayıf tutularak zamanla paylaşılmasıdır. Bu da sonradan gerçekleşmiştir.

İdari Düşüncede Öncü Sadık Rıfat Paşa (1807-1858)

M. Reşit Paşa sayılmazsa, Sadık Rıfat Paşa, Tanzimat'ın baş mimarı ve teorisyenidir. Kendisi "sanat-ı kitabet" ile hızla yükselmiş, başarılı bir kalem erbabı, yani yüksek bir bürokrattır. Kitabette sade üslupla yazmayı benimsemiş, M. Reşit Paşa gibi bu üslubuyla dikkati çekmiş ve Paşa, Amedcilikte (protokol Genel Md. gibi) sivrilmiştir.

Daha sonra S. Rıfat Paşa, Viyana'ya sefir oldu. Oradan M. Reşit Paşa'ya projeler, layıhalar gönderdi. 1839'da Sadaret Müsteşarı

(Başbakanlık Müsteşarı) oldu. 1841'de Hariciye Nazırı (Dışişleri Bakanı) olarak M. Reşit Paşa'nın yine halefi oldu. Bundan sonra çeşitli yüksek görevlerde bulundu. 1858'de vefat etti.

S. Rıfat Paşa'nın "Ahlâk Risalesi"ne lâyıhalarını ihtiva eden "Müntehabat-ı Âsâr" (Eserlerinden Seçmeler) isimli bir kitabı vardır. Ahlâk Risalesi, bir okul kitabıdır. Fakat lâyıhaları, onun ve diğer Tanzimatçıların kafalarındaki problemleri ve topluma, devlete vermek istedikleri yönü tespit etme imkanı vermektedir.

Viyana'da sık sık görüştüğü Avusturyalı diplomat ve devlet adamı Prens Metternich'ten (1773-1859) aldığı etki ve ilhamla Tanzimat Fermanı'ndan önce yazdığı "Avrupa Ahvaline Dair Risale"de S. Rıfat Paşa, "Avrupa'nın üstünlüğünün sebebi nedir" sorusuna cevap aramıştır.

Ona göre, memleketin gerekli menfaatlarının artması, nüfusun çoğalması, devletin ve memleketlerin imarı, asayiş ve rahatın elde edilmesi için çeşitli tedbirlerin alınması gerekir. Bunun esası ise "her bir ahvam ve milletin cân u mal ve ırz u itibarı hakkında emniyet-i kamilesinin istihsalidir". Bu bakımdan Avrupa devletlerinde hürriyet hakları ve emniyet çok itina ve itibar görmektedir.

S. Rıfat Paşa burada birtakım siyasi kurumları ve hukuki düzenlemeleri kastetmektedir. Neticede hukukun üstünlüğüne dayanan bir devlet düzeni istemektedir. S. Rıfat Paşa, bugün yeniymiş gibi sunulan bir ilkeyi de o zaman ifade etmiştir: Hükümetler halk için mevzu olup yoksa halk hükümetler için mahluk değildir.7 Bu ilke, halkın görüşlerine dayanan bir iktidar anlayışının ilk işareti sayılabilir.

S. Rıfat Paşa'nın yazdıklarından şu hususlar çıkarılabilir:

1) Etnik ayaklanmalar özellikle "vatan gayreti" yaratmakla, halkın teveccühü kazanılarak bu dinamitlerin patlaması önlenebilir. Paşa burada "Hubb-i Vatan, Millet" ve "Celb-i Kulüb" gibi yeni görünen kavramlar kullanır. Bunun için temel insan hakları garanti altına alınmalıdır. Ayrılıkçı eğilimlerin panzehiri, hukukun üstünlüğüne dayalı bir siyasi düzen kurmaktır.

2) Kitlesel üretime geçen Batı karşısındaki iktisadi geriliği yenmek için, kentlerin teşebbüs gücünün harekete geçmesi ve güvenle işlemesi için iktisadi hayatın hukuki teminata kavuşturulması gerekir.

3) Osmanlı Devleti, Avrupa muvazenesi içinde yer edinmeden, Avrupa'nın desteğini almadan yaşayamaz. Bu bakımdan gayrimüslimlerle ilgili "müsavât" (eşitlik) ile ilgili uygulamalara dikkat edilmelidir. Burada yeni bir hukuk devleti meydana getirme gayretleri vardır.

4) Osmanlı Devleti, kudretli bir devlet olabilmek için merkezileşmek zorundadır. Hukuk bu merkezi devletin temel dayanağıdır.

5) Merkezi ve akli esaslara göre işleyen bir devletin tesisi için rasyonel olarak çalışan bir bürokrasiye ihtiyaç vardır.

Tanzimat'ın ve S. Rıfat Paşa'nın projelerinden biri de "Efkâr-ı Âmme" (kamuoyu) yaratmaktır. Ona göre hükümet "gadr ü cebr" muamelesine müracaat etmemeli, "hukuk-millet ve kanun-i devlet" üzere hareket etmelidir. Bağımsız bir hükümet idaresi "Kavanin-i şer'iyye ve kavanin-i akliyye-i siyasiyye" dışında olmamalıdır. Olursa zorba hükümeti olur ki, onda da vatan ve millet sevgisi olmaz. Burada Paşa, hukuki uygulamadan ahlâki davranış çıkartmaktadır. Nitekim o, "terbiye-i millete ihtimam etmeyen devletlerde ahlâk ve adab-ı hasene bozulur"8 diyerek ahlâkın önemini ayrıca vurgulamaktadır.

Yeniliğin ve Yenileşmenin Öncüleri

1. İbrahim Şinasî (1826-1871)

İstanbul'da doğdu. Özel öğrenim gördü. 1849'da Reşit Paşa'nın yardımıyla Paris'e gönderildi. Dönüşte (1855) "Meclis-i Maarif" üyesi oldu. Şinasi "Yeni"yi bir bütün olarak ithal eden ilk düşünürdür. 1861'de Agâh'la birlikte "Tercüman-ı Ahval"i çıkardı,9 "Divan"ı yayımladı. Burada önemli olan, Batı şiirine doğru ilk yönelişi temsil etmesiydi. Bu bakımdan onun şiiriyle beraber söylemi de farklı olarak ortaya çıktı. 1862'de "Tasvir-i Efkâr"ı çıkardı. Orada Batı'nın

ansiklopedik bilgilerini düzenli olarak nakletti. “Meclis-i Maarif” üyeliğinden azlinden sonra tekrar Paris’e gitti. Orada Fransız filozofu ve siyantizmin baş temsilcisi Ernest Renan ve Littre ile tanıştı ve onlarla sık sık Luxembourg bahçelerinde buluştu.10

Şinasi, Türkiye’ye yeni tenkit fikrini getirdi. Bundan başka, düşüncenin kaynağı olan temel kavramlara da yenilik getirdi. Ayrıca aydınlanmacı fikirlerin ilk temsilciliğini yaptı. Ona göre, Avrupa’nın mucizesi akıl ve kanundur. “Kaside-i Raiyye”nin matla beyitinde “Dilin iradesini başta akıl eder tedbir”der. Nef’i’ye naziresinde “Hak yol aramak vacibedir akl-ı selime” diye aklı vurgular. Yeni değerlerin başında adalet, hak ve hikmet gelir. Batı medeniyeti akıl ve adalet devrini açmıştır. O, Batı medeniyetinin hayranıdır. M. Reşit Paşa’yı dini (İslâmi) terimlerle kutsallaştırır. Ona “Medeniyet Resulü” “Fahr-ı cihan-ı medeniyet” gibi unvanlar yakıştırır. Onun devrine “asr-ı saadet” (peygamber dönemi) der; varlığa “mucize”, zuhura “Bi’set” (Allah’tan gönderilmesi) gibi kavramlar yakıştırır. O’na göre medeniyet adeta yeni bir dindir. Bu dinin kitabı “Kanun”dur. Bu yeni devirde (asr-ı saadet) akıl ve irfan hakim olacak, zulüm ve esaret kalkacaktır. Onu büyük bir kahraman ilan eden Şinasî, bu alemde benzeri gelmişse o zaman “Tenasüh-i ruh”a (Ruh göçü) inanacağını söyler. Hatta ona “halkın Reis-i Cumhuru” der. Bu tabir de çok yenidir ve ilk defa kullanılmaktadır.

Bunun için onun kanununa “ıtıknâme” (azadlık belgesi) gözüyle bakar ve sultana haddini bu kanunun bildireceğine inanır. Akıl ile erişilebilecek olan da bu yeni medeniyettir.

Şinasi, devrine göre sade bir dil kullanmaya da öncülük etmiştir. Allah’ın varlığından bahseden dini muhtevalı bazı şiirleri de vardır. Genel olarak dinden pek bahsetmemiştir. Ama İslâm ile barışıktır. Şinasi’nin tefekkürü oldukça sığ ve kısırdır.

2. Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895)

Tanzimat Dönemi yenileşme hareketlerinde en önemli isimlerden birisidir. A. Cevdet Paşa, 1822’de Lofça’da doğdu. Ailesi, Kırklareli’nden nakletmiştir. İlk tahsilini kasabasında yaptı. 1839’da dedesi onu tahsilini daha iyi medreselerde tamamlaması için

İstanbul’a gönderdi. Çok rahat bir talebelik hayatı geçiren Cevdet, İstanbul’da çalışkanlığı, yüksek zekâsı ile dikkati çekti; “Tezakir”deki ifadesine göre, ilgisini akli ilimlere çevirdi ve medrese bilgilerini modern bilgilerle tamamlama yoluna gitti. “Mühendishâne-i Berriye” hocası Nuri Bey’e “Muhtasar”, “Meâni ve Kadı Mir” gibi kitapları okutmasına karşılık, ondan cebir, hesap, logaritma, hendese ve yeni usulde yazılmış riyazziye (matematik) kitaplarını okudu. Bu sıralarda bazı küçük risaleler kaleme aldı. 1843’te çeşitli imtihanlardan muvaffak olup 1845’te İstanbul rüusunu alarak müderris oldu. Büyük bir öğrenme hırsıyla, hiçbir ânı boş geçirmeden “adeta sefere hazırlanan bir gemi gibi”11 kendisini dikkatle donattı.

Murat Molla Medresesi’ne devam etti. Murat Molla’dan “Mesnevi-i Şerif” icazeti aldı. Şair Fehim Efendi’den edebiyat ve gün zevkini tattı. O devrin tanınmış şeyhi Kuşadalı İbrahim’den tasavvuf edebiyatını ve Muhyiddîn-i Arabi’yi okudu. M. Reşit Paşa’ya tavsiye edildi, onun çocuklarına ders verdi. Kendisini sevdirdi. Ali ve Fuat Paşalarla dost oldu. M. Reşit Paşa’nın mahremiyetine girdi, özel işlerinde ona yardımcı oldu. Böylece ilim dünyasından siyaset dünyasına atlamış oldu.

1850’de “Meclis-i Maarif” azası ve Dar’ül Muallim’in müdürü oldu. 1851’de “Kavaid-i Osmaniye” adlı eserinin basılma emri çıktı. “Encümen-i Daniş” azası oldu, bu encümenin kararı ile “Tarih-i Cevdet”i yazmakla ve İbn Haldun Mukaddimesi’ni tercüme ile görevlendirildi. 1855’te devletin resmi tarihçisi “Vak’ı nüvis” oldu. Çok sağlam bir fıkıh öğrenimi gören A. Cevdet Paşa, fıkhın muamelat kısmında “Kitab’ul Büyüğ”, “Metn-i Metin” adıyla fıkıh kitapları yazdı. Bu arada rütbeleri ve vazifeleri yükseldi. “Arazi-i Seniye” komisyonu başkanı oldu. Böylece hukuk çalışmalarına da girmiş oldu.

Çeşitli yerlerde valilik, komiserlik, müfettişlik yaptı. Kendisine vezirlik ve paşalık unvanları verildi. Mecelle Komisyonu başkanlığı yaptı. Evkaf, Maarif, Adliye Nazırlıklarında bulundu. Hazırladığı “Mecelle”, esasında onun eseridir.

Fransız Medeni Kanunu’nun tercüme edilerek uygulanmasında ısrar eden Âli ve Fuat Paşalara karşı hazırlanan “Mecelle”, ona

Fransızların “Legion d. houneur” nişanını kazandırdı. Onun en kalıcı başarıları hukuk, adalet ve maarif sahalarındadır.

“Tarih-i Cevdet”, “Maruzat”, “Tezakir”, “Kısas-ı Enbiya”, “Miyar-ı Sedat” (Liseler İçin Mantık Kitabı), “Belâgât-ı Osmaniye”, “Kavaid-ı Türkiye” (Türkçenin Grameri), “Takvim’ul Edvar”, “Kırım ve Kafkas Risalesi” (tarihi) başlıca telif eserlerini teşkil eder.

A. Cevdet Paşa daha çok, siyasi ve toplumsal konumunun etkisiyle düşüncelerini şekillendirmiştir. Christoph Neuman’a göre, “19. yy. Osmanlı düşüncesinin Hobbes’i olmaktan ziyade, onun Macchiavelli’sidir”der.12 Siyaset felsefesi açısından bu hüküm tartışılabilir. Fakat A. Cevdet Paşa’nın bir siyaset felsefesi sistemi kurmadığı muhakkaktır. Onun siyasi fikirlerinin merkezi devlettir. O, devleti sosyal bir alet, ama işlevi olan bir aygıt olarak görür. Devlete yüklediği görev de hakları yerine getirmek (ihkak-ı hukuk) ve ülkenin savunmasıdır (Hıfz-ı bilâd).

A. Cevdet Paşa, “Dini, hükümetin yararına kullanmaktan yanadır”.13 Bu bakımdan o, Hanefiliğin uygulamada siyaseti yönlendiren kurallar manzumesi olmasını ister. Denebilir ki, o, bu düşüceyle “Mecelle”yi Hanefi fıkhını esas alarak hazırladı. Çünkü Hanefi fıkhı, hukukta evrimi ve değişimi kabul ediyordu. Dört fıkıh mezhebi arasında Hanefilik, kıyas-ı fukâha, icma-ı ümmet gibi örf ve adete (kültüre) dayanan esaslara en çok yer veren mezheptir. “Mecelle”, fıkhın muamelata, medeni hayata ait hükümlerine dayanarak maddeleştirilmiş bir kanun kitabıdır. Mecelle, 73 bâb (bölüm) ve 1851 maddeden meydana gelir. Yazılması 10 yıl sürmüştür. Mecelle 1926’ya kadar Türkiye’de 60 sene uygulandı. İsrail’de 1972’ye kadar uygulandı. Ürdün gibi bazı İslâm ülkelerinde de uygulanmaktadır. Bu abidevi eserin birçok şerhleri yapılmış, Mülkiye’de ve Hukuk Fakültesi’nde okutulmuştur.

Ahmet Cevdet Paşa, fıkhı toplumsal hayattan çekmek isteyen Tanzimat bürokratlarına karşı, onun uygun bölümlerini Avrupai bir formda, İslâmi muhteva ile doldurarak sistemleştirdi. Paşa, medreseden gelmesine rağmen, meslektaşlarına karşı fıkhı uygulamalı hukuk olarak sistemleştirince, ulemanın tepkisini çekti.

Aslında C. Paşa fıkhı, hukuk olarak kavramlaştırmakla, Tanzimat'a tepkisini göstermişti. Buna ulemanın (din alimlerinin) tepkisinin nedeni ise ictihad, fetva, hüküm ve kaza yetkilerinin ellerinden alınarak, sadece uygulamacı durumuna düşürülmesinedir. Çünkü fıkhı modern hale dönüştürme ve Batı kanunlarını uygulama çabaları ulema ile bürokrasinin arasını açtı. Kamulaştırma görevi merkezileşen devlete bağlanmıştı. Bununla beraber Mecelle, İslâm hukuk sisteminin yapısında temel değişim talebine ve büyüyen bürokrasinin yeni hukuk ihtiyacına bir uzlaşma cevabıdır. Mecelle'nin girişinde genel hükümleri ihtiva eden 100 madde vardır. Bunlar, her zaman, her yerde geçerli olabilecek hükümler olup, Osmanlı'nın o dönemdeki fıkıh anlayışını da ifade eder. Bu 100 maddede başlıca şu konular vardır:

Fıkhın işleyişi (usul-ı fıkıh), fıkıh ve sosyal değişim (tegayyür), fıkıh ve kültür (örf-adet), fıkıh ve haklar (Hukuk-ı ibâd), fıkıh ve yorum (delâlet), fıkıh ve değişim (Bey ve muamelat).14 Mecelle'nin tarifine göre "İlm-i fıkıh, mesail-i şer'iyye-i ameliyye'yi bilmektir" [Fıkıh ilmi, şer-î ameli (pratik meseleleri) bilmektir]. Şu halde fıkıh günlük yaşayış davranış ve uygulama ile dini meselelerin bilinmesidir.

Mecelle'de fıkhın toplum anlayışı, dinamik ve değişkenleri toplumdur. Dolayısıyla Mecelle, sosyal değişimi, fıkıh yönünden önemli ve zorunlu görür. Mecelle 36. maddede "Adet muhkemdir" diyerek örfe, bir hükmü belirleme hakkı tanır. Ayrıca halkın sosyal çıkarlarının, hukuki ve siyasi kuralların meşruiyet kaynağı olduğunu ifade eden maddeleri var (58. madde). 40. madde de "adetin delâletiyle" (örfün rehberliğinde) bir kelimenin hakiki manasının değiştirilebileceğini ifade eder. Şu halde Cevdet Paşa Tanzimatçı olmak, Tanzimat'ın getirdiği değişimleri kabul ve müdafaa ederek bir "ihya"cı, ama ihyaya dayanan bir "inşa" ve hukukta, fıkıhta, maarifte, adliyede modernleşmeyi gerçekleştiren bir teorisyen ve bir uygulamacı olduğunu göstermiştir. O, bu yönden İslâmi ilim anlayışının yenilenmesine de katkıda bulunmuştur. A. Cevdet Paşa, ilmi zihniyetin teşekkülünde esas rolü olan mantık, gramer, belâgât, bedii ve beyan üzerinde de durmuş, bu konularla ilgili öğretici, açık ve anlaşılır kitaplar yazmıştır.

A. Cevdet Paşa akla ve akliliğe (Rasyonaliteye) çok önem veren bir düşünürdür. Bundan dolayı mantığa da çok önem vermiş, onu "Belâgât-ı Osmaniye"ye bile yerleştirmiştir. A. Cevdet Paşa, oğlu Ali Sedat adına "Miyar-ı Sedat" isimli bir mantık kitabı yazmıştır. Bu kitap lise ders kitabı olmakla beraber, Osmanlı'da yazılan ilk Türkçe ve en anlaşılır mantık kitabıdır. A. Cevdet Paşa'nın mantığın çeşitli konuları hakkında özel görüşleri vardır: Mesela olgu hakikatleri ile akıl hakikatlerini Leibniz gibi ayırması bunlardan biridir. Fakat bunlardan genişçe bahsetmek mümkün değildir. O klasik mantığı iyi bilen ve iyi uygulayan önemli bir mantıkçıdır.

3. Ali Sedat (1858-1900)

Oğlu Ali Sedat, babasının kitabına cevaben "Mizan'ul Ukûl fi'l-mantık ve'l-Usül" (Mantıkta ve Metodolojide Akılların Terazisi) adlı eserini yazmıştır. Eserinde başta Descartes'ın yoluna benzer bir yol takip etmişse de bunu sona kadar götürmemiştir; önermelerin içini bilgi ile dolduran bir görüşe sahiptir. Batı'daki mantık çalışmalarını inceleyip Osmanlı'da ilk tanıtan O'dur, cebirsel mantığı da tanıtmıştır, ama bu mantığın yetersiz ve sahasının dar olduğunu, istikbalinin iyi olmadığını, Batılı düşünürlerden yirmi beş sene önce görmüştür. Bu sebeple metafiziğe dayanan bir klasik mantık anlayışını savunmuştur. Ali Sedat'ın yakın dönem fikir tarihimizde önemli bir yeri vardır.15

4. Ziya Paşa (1825-1880)

İstanbul'da doğdu. Beyazıt Rüşdiyesi'nde okudu. Arapça ve Farsçayı özel hocalardan öğrendi. Genç yaşta yazmaya başladı. Fatin Efendi'den aruzu öğrendi. Sadaret kalemine girdi. 1276'da (1860) yazdığı "Terci-i Bend"le şöhrete ulaştı. M. Reşid Paşa'nın teveccühünü kazandı. Mabeyne 5. katip olarak girdi. Burada iken "Endülüs Tarihi" ve "Engizisyon Tarihi" adlı tercümelerini yaptı. Mabeynden çıkarıldı. Bunun üzerine muhalefete başladı ve "Muhbir"deki yazıları ile Bâb-i Ali'nin siyasetine karşı çıktı. Mutasarrıflığa gönderildi. Yazılarıyla Yeni Osmanlılar hareketine iştirak etti. 1867'de Mustafa Fazıl Paşa'nın davetine uyarak Paris'e gitti. Oradan Londra'ya geçti. "Hürriyet"i 88. sayıya kadar orada

çıkardı. İsviçre'ye geçti, orada "Hürriyet"i 100. sayıya kadar çıkarmaya devam etti. 1872'de İstanbul'a döndü. Mahmut Nedim Paşa'nın önce himayesini gördü, sonra araları açıldı. Sultan Abdülaziz'in halli için uğraştı. 1876'da Mabeyn başkatibi olduysa da kısa zamanda buradan da azledildi. 1877'de (1293) vezir oldu; 1878'de Suriye Valiliği'nden Adana Valiliği'ne nakledildi ve 1880'de orada öldü. Kendisi hürriyet aşığı ve çok muhteris bir kimse olarak bilinir.

Tanpınar, Ziya Paşa ile edebiyatımıza, o zamana kadar tanımadığımız felsefi bir huzursuzluk girdiğini söyler.16 "Terci-i bend"de ise, imanı ile ikrarı arasında gidip gelir, iman ile akıl arasında kalır, ama iç huzursuzluğunu yansıtır, hayata kötümser baktığını belli eder. Ziya Paşa'nın Terci-i bend'inde "dünyaya bir nevi isyan çeşnisi karışır". O, yeni bilgilere dayanan bir evren görüşüne sahiptir; insanı da bu açıdan daha ızdıraplı, hayatı daha çelişkili görür. Ona göre "Zerrat cümle tir-i kazaya nişanedir" (Atomlar bile kaza okuna hedef olur). O, ölümü kabul edemeyip isyan eder. "Mekan" devamlı insanın küçüklüğünü ve hiçliğini, "zaman" ise fâniliğini ve aczini hatırlatır.

Ziya Paşa, "Terci-i bend"de dinlerin tekamülünü aklın tekamülü ile izah eder. Tanpınar'a göre bu anlayış, sünni akidenin dışına çıkar; bu modern din tarihinden gelir ve manzume de "Yeniye en fazla bakan taraflardan birisidir".17

Ziya Paşa şöyle diyor:

"Yarab nedir bu denizde her ferd-i zûfünûn

Olmuş bela-ı akl ile aramdan masun

Her hangi suya atf-ı nazar etse bihuzur

Her kangi şeye sarf-ı hayal etse aklı dûn."

Akıl ona göre hayatın sırrını anlayamadığı gibi insan talihini olduğu gibi kabul edemez; o sadece çelişkileri görmeye yarar. İnsan, neye baksa huzursuz, neyi hayal etse akıl geride kalır. Terci'de bir yalnızlığı daha barizdir; akıl erdiremediği bir hesabın mahkûmû gibidir. Akıl yeterli bir silah değildir. İnsan garip, içinde ve dışında

tezatlarla dolu bir yaratıktır. Ziya Paşa, doğrunun da yanlışın da mutlak göreli olduğunu ilan eder. İşte, o zaman sofistleri de geri bırakan bir anlayışla bilgisel açıdan ortada doğru ve yanlış diye bir şey kalmaz:

Akl ü cünunu batıl u hakkı beyan için

Yoktur cihanda hayf ki mizan-ı itidal

(Aklı ve deliliği, bâtıl (yanlış) ve doğruyu açıklamak için

Ne yazık ki cihanda ortayolu gösteren bir terazi yoktur).

Ziya Paşa aklı aciz görmekle beraber, ondan asla vazgeçemez. O, aklın yol göstermesiyle inanır ve imanıyla aklı atbaşı gider.

Ziya Paşa, felsefe ve kelâmdaki irade, mesuliyet gibi meselelerle de uğraşır. İnsan kendisini mesul bildiği nispette insandır. Evrenin sırlarını çözmek yerine adaleti gerçekleştirerek dünyayı güzelleştirmek gerektir. İnsanın yüksek değerini nasıl elde edeceğini o şöyle belirtir:

Sen kendini Kabe gibi hürmetle benam et

(Sen Kendine Kabe gibi saygı göstererek ünlü kıl).

O, ilahi adaletin tecellisini isterken, nice imanlıyı yoldan çıkaran, nice yoldan çıkmışı da hidayete erdiren sensin, diyerek, sorumluluğu Tanrı'ya yükler; böylece insanı da sorumluluktan kurtaracağını düşünür. Bu bir çelişkidir: Hem insanın sorumluluğundan bahseder hem de mesuliyeti Allah'a atar (Benzeri ifadeleri Mehmet Akif'in "Tevhid veya Feryad" şiirinde de bulmak mümkündür).

Ziya Paşa, modernleşme yolunda Avrupa dillerinin öğrenilmesini ister. Ama onların şiirlerinin taklit edilmesine karşı çıkar; Garb'ın ve Şark'ın vaziyetlerinin ve kültürlerinin farklı olduğunu söyler. O, "muhit" (ortam) terbiyesini ileri sürerek Batılı edebi türlerin Türkçeye girmesine karşı çıkar. O Batı'da ve Doğu'da zekânın işleyiş tarzında bile ayrılık vardır, düşüncesindedir.

Ziya Paşa bazı şiirlerinde bir tür felsefi bunalımı yaşamış ve ifade etmiştir. Her kıtanın sonunda da tevbe etmeyi ihmal etmemiştir.18

5. Namık Kemal

Osmanlı modernleşmesinin ve Tanzimat aydınlarının en önemli isimlerinden olan Namık Kemal, 1840'ta Tekirdağ'da doğdu. Babası sarayda müneccimbaşı olan Mustafa Asım Bey'dir. Annesi eşraftan Abdüllatif Paşa'nın kızı Nesime Hanım'dır. Namık Kemal'in çocukluğu ve gençliğinin bir kısmı onun yanında geçtiği için tahsilini de dedesinin yanında yapmıştır. Babasının sarayda yüksek bir memur oluşu modernleşmeci, Osmanlı elitinin Batı'yı algılama ve anlama perspekfine ve Namık Kemal'e ufuk açmıştır. Onu esas etkileyenlerin başında Şinasi gelir.

Namık Kemal, 17 yaşında tercüme odasında memuriyete girdi. 22 yaşında "Tasvir-i Efkâr"da yazmaya başladı. Şinasi ile tanışıklığı burada ilerledi. Onunla hem yeni bir aleme girdi hem de eski şiir tarzını değiştirdi.

Namık Kemal genç yaşta (18-19) Voltaire'den Montesquıeu'den ve Vonley'den tercümeler yaptı. Voltaire'in felsefiyatını, diğer aydınlanmacıları okudu. Aydınlanma hareketinin fikirlerinden etkilendi. Victor Hugo'yu okudu. Onun romantizm beyannamesini beğendi, benimsedi ve tercüme etti.

Eski edebiyatı tanıdı; Fuzuli'nin, Nef'i'nin tesirinde kaldı. İsrakî terimlere alâka duydu. Namık Kemal, halkın eğitilmesi taraftarı idi. Onun için her zaman yazdı ve "her yazdığı şeyi neşretmekten mütelezziz" oldu. Tasvir-i Efkâr'da yazdığı yazılar, hem "Türkçeye ve cemiyetimize bir harici alem fikri, milli hayatla, tarihle yeni bir alaka getirdi hem de yeni bir edebiyatı doğurdu."19 Yeni Osmanlılar hareketi içinde yer aldı. Daha sonra Paris'e gitti ve 3 yıl kaldı. 1870'te yurda döndü; bir sene sonra yeniden gazeteciliğe başladı. Bu sıralarda benimsediği romantik görüşlerin tesiriyle Türk ve İslâm tarihi araştırmalarına yöneldi ve bu çalışmaların ürünü olarak "Fatih Sultan Mehmed", "Yavuz Sultan Selim", "Selahattin Eyyübi", "Evrak-ı Perişan" gibi eserlerini yazdı ve yayımladı.

Daha sonra "İbret"in yazı işleri müdürü olarak siyasi mücadeleye girdi. Gelibolu'da üç ay kadar mutasarrıflık yaptı. Aynı zamanda fikirlerini yaymak için tiyatroya yöneldi ve "Vatan Yahut Silistre" adlı

piyesi yazdı. 1 Nisan 1873'te bu piyes temsil edildi; oyun büyük tezahüratla karşılandı. Bunun üzerine "İbret" kapatıldı ve Namık Kemal Magosa'ya sürüldü. Magosa'da yalnız bırakılmadı, Şeyh Ahmed Efendi ile tanıştı ve bu tesirle yeni bir dindarlık başladı. Aynı zamanda "İttihad-ı İslâm" fikri, bir ideoloji olarak ön plana çıktı.20 Bu sürgünde 38 ay kaldı. Dönüşünde bir süre Midilli'ye gönderildi. O sırada Ernest Renan, Sorbonne'daki bir konferansında İslâm'ın ilerleme, ilim ve maarif düşmanı olduğunu söylemişti. Namık Kemal elindeki dar imkanlarla 1884'te Renan'a "Renan Müdafaanamesi" adıyla bir reddiye yazdı. Vazifesi 1884'te önce Rodos'a sonra Sakız adasına nakledildi ve Kemal, 16 Ekim 1888'de Sakız'da vefat etti.

Namık Kemal, fikirlerini yayabilmek için birçok tiyatro eseri ve roman yazmıştır. Ayrıca aynı gayeyle şiiri de iyi kullanmıştır. İlk defa "Hürriyet Kasidesi"ni yazmıştır; böylece kasidenin yönü ve muhtevası da değişmiştir.

Namık Kemal, Yeni Osmanlılar hareketinin önde gelen ve tesirleri günümüze kadar uzanan şahsiyeti olarak, hareketin diğer üyelerinden farklı bir durum arz eder: Tanzimat'ın modernleşme anlayışına çeşitli eleştiriler yöneltmiştir. Buna ilaveten bir siyasi teori ve felsefe geliştirmeye çalışmıştır. Geleneksel İslâm-Osmanlı siyasi düşüncesinden kopmadan, Batı siyasi düşüncesi ile bir uzlaşma noktası bulmak, Namık Kemal ve bazı arkadaşlarının özelliğidir. N. Kemal, Batı medeniyetini algılarken, onun Doğulu köklerine de inmeye çalışmıştır. O, "Renan Müdafaanamesi"nde 200 senede Batı'ya yetişip onları geçebileceğimizi söylüyor. "Batılıların İslâm'ı ve Osmanlı'yı yanlış tanımadaki ısrarlarını" eleştiriyor. Bundan dolayı Namık Kemal ısrarla İslâm ve Osmanlı medeniyeti dairesini savunuyor. O "Hürriyet"in 18 Kanun-ı sâni 1869 tarihli nüshasında yazdığı yazıda "Hayfâ ki elimizde şeriat gibi medeniyetin her türlü ihtiyacatını ifaya kafi bir atabe-i ilahiye var iken o bırakıldı da sekiz on zalûm ve cahûlûn (bu tabirler Kur'an tabiridir) havatır ve hevesatı memleketimizde esas hukuk attolundu"diyor;21 "Biz dûstura (Anayasa) bedel bir kanun-i şerhî yapmak talebindeyiz"22 "Fıkıh gibi bir derya-yı hakikat mevcut iken ecanibten

iktibas-ı ahkâm etmeye kendimizi mecbur bilelim”23 şeklindeki ifadeleri onun İslâm fıkhı hakkındaki farklı düşüncelerini açıkça ortaya koymaktadır. Bu açıdan onun İslâm’a itimadı tamdır. İslâm fıkhının esasları tam olarak uygulansa çözülmeyecek hiçbir mesele kalmayacaktır. Mühim olan uygulamadır, problem de uygulamadadır. İyi bilinmeyen veya unutulan bir geçmişi yeniden hatırlayıp ondan ilhamlar ve dersler alınmalıdır.

Namık Kemal’in bu açıdan kanun, hürriyet, vatan devlet ve istiklal anlayışı önem taşır. Bir de bunlardan daha önemlisi insanlara bakışıdır. Çünkü yeni sayılabilecek bir insan tipi geliştirmiştir. Bunu tarihi kahramanlara dair yaptığı araştırmalarda çıkarmıştır.

Namık Kemal için hürriyet, Osmanlıcılık ve Osmanlı coğrafyasının bütünlüğü için çok büyük öneme haizdir. Çünkü o, hürriyet, hukuk, adalet ve müsavatı (eşitlik), Osmanlı’dan ayrılmak isteyen etnik grupların birleştireceğini düşünüyordu (Diğer Osmanlıcılar gibi).

Namık Kemal’in tarihe verdiği önem ve tarihe bakış açısı da burada kendisini gösterir. Romantizmin tarih anlayışının etkisiyle İslâm, Osmanlı Türk tarihine yönelir, kahramanlarını Türk-İslâm tarihinden seçer. N. Kemal, tarihi, siyasi durumu sağlamlaştıran ve temellendirmeye yarayan bir vasıta olarak görür. Hürriyet, siyasete doğrudan katılma hakkı vermelidir, diye düşünür. Şinasi “Milletim nev-i beşer, vatanım ruy-ı zemin” diyerek millet ve milli vatan anlayışını bir kenara bırakıyordu. Namık Kemal ise dini imanla kaynaşmış, birleştirici bir vatan anlayışı sergilemiştir. Namık Kemal, “Vatan” adlı yazısından Şinasî’nin bu beytini hatırlatır ve insanlığın birliği namına vatan fikrini ortadan kaldırmaya kalkmanın, ahirette rahat etmek ümidiyle kendini öldürmek gibi olduğunu söyler. “Vatan bize kılıcımızın ekmeğidir. Onu daima kendimize mahsus biliriz” der. Ona göre vatan fikrini gönüllerden silmek, insanın koruma silahını elinden almak gibidir. O, “Vatan-i Osmanî” şiirinde, Osmanlı vatanının kutsallığını Adem, Nuh, İbrahim, Musa, Davud, İsa ve Muhammed Peygamberlerin bu topraklarda vazife gördüklerini ve bu topraklarda yattıklarını söyleyerek ifadeye çalışır. Bu anlayış, üç ilahi dinin taraflarını yaklaştıracak bir yaklaşımdır. Ayrıca aynı şiirde bu üç

dinle ilgili olmadığı halde Sokrat'ı ve İskender'i zikreder. Bu, Namık Kemal'in vatana ve aleme kucaklayıcı, hümanist bir felsefeyle baktığını gösterir. Ayrıca Nevha III şiirinde vatanı siyahlara bürünmüş bir heybetli insan olarak Kabe'ye göndermesi, bir kolunu Medine'de Hz. Peygamber'in kabrine ve ötekini Meşhed'e (Hz. Hüseyin'in şehit edildiği yere) atmasını istemesi ve "kainata bu hey'etinle görün" demesi, Allah'ın bu vatanın şikayet ettiği meselelere alaka göstereceğini söylemesi, onun vatan anlayışını ortaya koyar. Onun bu dramatik tablo ile Allah'ın merhametini celbetmek için Hz. Hüseyin başta olmak üzere Bedir'in, Uhud'un şehitlerini öne sürmesi, haç motifini kullanması, şiirleri de kucaklayan bu vatan anlayışı içinde İslâm-Osmanlı birliğini hedeflediğini gösterir. Bundan dolayı o, vatan bölücü değil, bütünleştirici ve birleştiricidir.

Namık Kemal, keşfettiği ve gazeteciliği ile eğitmeye çalıştığı kamuoyunun yönetimde temsil ve denetim organı olabilmesi için "Meclis-i Şûrâ-yı Ümmet" teklif eder. Bu, İslâm'daki "Meşveret"in (Danışma) pratikte değişik bir uygulamasıdır. Namık Kemal, Batılı siyaset teorilerinin tesiriyle edindiği siyasi fikirleri, İslâm siyasi felsefesine ait düşüncelerle temellendiriyordu. Böylece nakil veya ithal malzeme kullanmaktan kurtulmuş olacaktı. Ama yine de Fransız Medeni Kanunu'nun tercüme edilip uygulanmasını istediği zamanlar da olmuştur.

Namık Kemal'in İslâm-Osmanlı tarihi gibi siyasi düşüncesini de inceleyerek yeniden yorumlamasının sebebi burada yatar: İslâm'ın esası her işte "meşveret"tir. Osmanlı Devleti de kuvvetli dönemlerinde bu ilkeyi uygulayarak büyüdü ve ayakta kaldı. Rousseau'nun "Toplum Sözleşmesi"ni "Biat" kavramı ile karşıladı ve İslâmileştirdi. Ona göre şeriata uymak da bu esaslara uymakla mümkün olurdu. Sultanın görevi zaten şeriat hükümlerini uygulamak ve adaleti sağlamaktı. Namık Kemal, insan hakları kavramını aydınlanmacılardan alırken, bunu Kur'an ayetleriyle temellendiriyor ve bunun padişahın bir lütfu olmayıp, Allah'ın ihsanı olduğunu belirtiyordu. Böylelikle o, bazı Yeni Osmanlılar gibi, Batı'dan aldığı modern fikirleri, geleneğin ve İslâm'ın süzgecinden geçirerek bir

gümrük uygulaması yapıyor ve geleneksel olanı modern, modern olanı da gelenesel bir kalıp içinde sunuyordu.

Onun İslâm ahlâkına bağlı olduğunu, materyalist felsefelere itibar etmediğini (aydınlanmanın natüralist yönüne de) hatırda tutmak gerekir. Onun bu fikirlerini anayasal bir rejimin esaslarını ortaya koyması bakımından değerlendirmek yanlış olmayacaktır. N. Kemal çağdaş bir toplum kurmaya kendini adamış, İslâmî unsurları da ihtiva eden özgür bir sentez kurmuş, demokrasinin teorik, felsefi temellerini açıklamıştır.

6. Ali Suavi (1839-1878)

İstanbul'da doğdu. Rüşdiye'de okudu. Cami derslerine devam etti. Bir imtihanı kazanarak Bursa Rüşdiyesi'ne öğretmen tayin edildi. Oradan Simav'a gitti. Orada da öğretmenlik yaptı. 20-21 yaşlarında hacca gitti. Bu sıralarda ehl-i sünnet akaidi üzerine "Nesayih-i Ebu Hanife"yi yazdı. Filibe Rüşdiyesi'nde öğretmenlik, Sofya'da ticaret mahkemesi reisliği yaptı. 1867'de İstanbul'a döndü; Şehzade Camii'nde vaaz vermeye başladı. Ayrıca "Muhbir" gazetesinde de yazarlık yaptı. Arapça, Farsça biliyordu. Avrupa'da Fransızca ve İngilizce öğrendi. Bu gazete kapatılınca Yeni Osmanlılarla birlikte Mustafa Fazıl'ın himayesinde Avrupa'ya gitti. Londra'da "Muhbir"i çıkardı. Paris'te "Ulûm" ve "Bab-i Ali" adlı gazeteleri Türkçe olarak, "République" adlı gazeteyi de Fransızca olarak çıkardı. Avrupa'dan dönüşte siyasi hayata girmek istedi, fakat hükümet aleyhindeki bazı yazılarından dolayı Kastamonu'ya sürüldü ve tekrar Avrupa'ya kaçtı.

1869'da çıkardığı "Ulûm" (İlimler) gazetesi, el büyüklüğünde, 64 sayfalık, el yazması bir dergidir. İki cildi Ali Suavi'nin el yazmasıdır, diğerleri matbaada basılmıştır. "Kâmusul-Ulûm ve'l-Maarif" adlı bir ansiklopedi hazırladı. "Ulûm"daki yazılarında pek çok ilme temas etti. Kendisi medreseden yetiştiği halde medreseye ve metodlarına karşı çıktı.

O, İslâmi ilimleri, imkan nispetinde Batılı metodlar ve kültür açısından inceler. Bu bakımdan o püblişist (halk için yazan) özelliğiyle, Batı ile yakından temas etme döneminin en ateşli önderi

durumundadır. 1878'de Çırağan Sarayı'nı basma teşebbüsünde öldürülür.

Türkçe, Fransızca, İngilizce çeşitli risale ve kitapları vardır. Ayrıca bazı eserler de tercüme etmiştir. “Ehemmiyet-i Hıfz-ı Mal”, “Santorin Risalesi”, “Hukuk'uş-Şevâri”, “Defter-i Amâl-ı Ali Paşa”, “Takvim'ut- Tevarih.”

Ali Suavi, ihtilalci, geçinilmesi zor, hırslı, hareketli, övünmeyi seven, şapka giyen, yenilikçi ve cesur tavırları ile birçok gelenekçi tutumu ve fikri sarsmış bir düşünürdür. Bundan dolayı onu herkes farklı değerlendirmiştir. Milliyetçilikten, Türkçülükten şeriatçılığa, dilde sadeleşmeye; hilafetten siyasete, ahlâka kadar Osmanlı Devleti'nin ve toplumunun her meselesini ele almış; bunlar üzerinde araştırmalar yapmış, araştırmalarını yayımlayarak halkı aydınlatmıştır.

***

Ali Suavi, “Ulûm”da “Tarih-i Efkâr” (Fikirler Tarihi) başlığı altında ve çeşitli yazılarında felsefe konularını ele almış, 1863'te Giyotiyos'un ahlâka dair eserini tercüme etmiştir. O, bu yazılarında Sokrat öncesi Yunanlı filozoflar hakkında ciddi bilgiler edinmiş, onları etraflı olarak incelemiş ve anlatmıştır. Onun esas hedefi “Redd-i Felsefiyyat-ı Bâtıla”dır (Sakat Felsefeleri Reddedmek). O, bunu yaparken Batı felsefesinde gelişen kavramlara Osmanlı Türkçesinde yeni karşılıklar bularak Türk felsefe tercümelerinin gelişmesine büyük katkıda bulunmuş ve öncülük etmiştir.

Amaç, sakat felsefi görüşleri çürütmek olunca, Ali Suavi -N. Kemal gibi- materyalizme karşı çıkmaya ağırlık verdi. Materyalizm gibi felsefelere o, “Tuğyan” (Allah'a karşı gelme) der. Tuğyan ise “Avrupa ilimleri”nin (Tabiat ilimleri) girdiği yerde görülür ve ancak etraflı araştırma ile çürütülebilir. Ali Suavi eğitime dair görüşlerini belirtirken kelâm derslerinde felsefi inceliklerin İslâmi görüşle ele alınarak Batılı bilimlerin doğuracağı sapıklıklardan gençleri korumanın mümkün olabileceğini ileri sürer. “Ulûm”un 17. sayısındaki “materyalizm” başlıklı yazıda kendisini “Tabüyyûn”a (Naturalistler) karşı “İlahiyyum”dan biri olarak ilan eder.24

Ali Suavi döneminde materyalist ve pozitivist fikirler Osmanlı'da yayılmaya başlamıştı. Bilhassa aydınlanmacıların mekanik materyalizmi ve ondan daha çok L. Buchner'ın kaba bilimci materyalizmi Avrupa'da çok yaygındı. İşte Ali Suavi, bu evrimci materyalizme ve onun taraftarlarına şiddetle karşıdır.

Buchner'ın fikirlerini tenkit eder; bunun için gariptir ki bir pozitivist olan Claude Bernard'ın fikirlerinden faydalanır. Ama daha çok Gazzali'den destek alır.

Buchner'ın fikirlerini benimseyen Dozy'yi de tenkit eden Ali Suavi, böylece II. Meşrutiyet'ten sonra Baha Tevfik tarafından ülkeye sokulan Buchner'ın evrimci materyalizmine karşı mücadele açan Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi ve İsmail Fenni'nin açtığı mücadelenin ve onların spiritualist felsefelerinin öncüsü olmuştur.

Ali Suavi "Terakki"den önce "Manevi kalkınma"yı anlar. "Terakki", iktisadi gelişmenin de temelidir. Dolayısıyla o, hemen buradan bir eğitim uygulaması çıkararak, fen bilimleri ile manevi bilimlerin bir arada okutulması gerektiği neticesini çıkarır. Çünkü manevi değerleri olmayan bir devlet, maddeten kudretli olsa da, yıkılmaya mahkumdur, görüşündedir.

İlim, sanat ve ticaretin terk edilmesinin İslâm aleminin gerilemesine sebep olduğunu söyleyen Ali Suavi, kaynakların iyi kullanılarak ilim, sanat (teknoloji) ve ticarete dönülmesi gerektiğini söyler.

Ali Suavi, inkılapçı fikirleri çerçevesinde ilk defa Türk tarihinin bütünlüğünü görmüş ve milli tarih anlayışının öncüsü olmuştur. "Ulûm" gazetesinin ilk sayısındaki "Türk" adlı makalesinde, milli tarihin birliğini ve bütünlüğünü ifade eder. O, Türkün Nuh Peygamber'in oğlu Yafes soyundan gelmiş bir kavim olduğunu söylerken, Tatarların, Avarlar ve İskitlerin de aynı familyadan olduğunu söyler. O, Türk kelimesini bazen, Avrupalılar gibi, "Müslüman" manasında da kullanır; dolayısıyla Avrupa'ya kendisini Osmanlı-İslâm olarak takdim eder. Ama Türklerin, Malazgirt'ten beri Anadolu'daki çeşitli kavimler arasında eridiğini iddia edenlere de şiddetle karşı çıkar.25

Ali Suavi, hükümet şeklinin şer'i olmadığına kanidir. Hilafetin de yaşayan şekli ile şer'i esasa dayanmadığı kanaatındadır. Çünkü Hz. Peygamber, halifelik müessesesi kurmamıştır. Ali Suavi, bu fikri ile, Cumhuriyet, başında hilafet kaldırıldığı zaman, Seyyid Bey'in hareketi meşrulaştırmak için yaptığı savunmanın esasını hazırlamış olmaktadır. Bununla beraber o, hilafetin varlığını kabul eder. İslâm devletinin reisi ve siyasi lider olarak halifeyi görür, yani realiteden kopmaz. Ama bu makamın papalık gibi, ruhani ve kutsal bir makam olarak görülmesine karşı çıkar.

Ali Suavi, Londra'da çıkardığı “Muhbir”in ilk sayısında “Müslümanların kanunu fıkıh ve fetvadır” der. O, Namık Kemal ve Yeni Osmanlılar gibi, fıkhı, sosyal değişmeyi takip edebilen, dolayısıyla zamanın getirdiği ihtiyaçlara cevap verebilen, esaslarını kaybetmeden değişebilme özelliğine sahip olan bir ilim olarak görür. Ali Suavi, şeriatın dünya işlerine karışmasını ister. Çünkü Tevrat ve İncil'in aksine, Kur'an'da muamelât hükümleri vardır. Bundan dolayı o, siyasetle şeriatın ayrı düşünülemeyeceğini (Yani dünya ve din işlerinin ayrılmayacağını) söyler. Onun nazarında adil siyaset, şeriatın icra edilmesidir. İslâm hukukunun zamanın geçmesiyle değerini kaybetmesi söz konusu değildir.26

A. H. Tanpınar, İ. H. Danişmend, H. Z. Ülken gibi araştırıcılar, Ali Suavi'yi laikliğin ilk savunucusu olarak gösterirler. Fakat “Ali Suavi ve Dönemi”ni yazan Hüseyin Çelik, bu fikirlerin hakikatla ilgisi olmadığını iddia eder.27 O, ne fıkhı ne de fıkıh usulünü kötülemiştir. Aksine fıkhı yenileme imkanı veren usul-ı fıkhı övmüştür.

A. H. Tanpınar, Ali Suavi'nin laiklik anlayışının İslâmiyet'in dışında olmadığını iddia eder. Bu, İslâm'ın diğer inanç sahiplerine saygı gösterdiği manasında ise doğrudur. Ama Ali Suavi'nin fıkıhçı ve şeriatçı tavrı ile tezat içindedir.

Ali Suavi, “El-Hakimu Hüve'llah” (Hakim Olan Allah'tır) başlıklı yazısında “Hakimiyet-i Halk” kavramına karşı çıkar ve bu tabirin “Souverainite du peuple” (Halk hakimiyeti) tabirinin tercümesi olduğunu söyler. O, hakimiyetin Allah'a ait olduğunu, Souverainite'nin mutlak hakimiyet manasına geldiğini, insanın akılca,

iradece ve fiilce insana nispetle Souverainite'si olduğunu ifade eder. O, Souverainite'nin "Allah'a (mutlak), biri insana (nispi) diğeri de siyasete (nispi) olmak üzere üç manası olduğunu açıklar. Buradan üç esas çıkarır: 1) Kanunlar (ilahi menşeli), 2) O kanunları uygulama, 3) Bunları bozmak isteyenleri men etmek ve cezalandırmaktır (te'dip).

Ali Suavi, Souverainite nedir ve kimindir sorularını sorduktan sonra cevap verir: "Elbette insanın olmayıp bir hakimindir ki o hakim insan değildir; cümleden âlîdir (yücedir), alimdir, hakimdir, âdildir; garazsızdır (menfaat gözetme), demek ki Allah'tır."28 Ali Suavi, böyle bir mutlak hakime insanların aklen ve yaradılış itibariyle itaat edeceğini ileri sürer; bunu da adaletin, ahlâkın kaynağının Allah olmasıyla temellendirir. O, cemaatten "Cemaat-ı Siyasiyye"yi (Socièté politique) anlar. "Cemâat-ı siyasiyye" üzerindeki fiili hükümet, ilahi hükümetin mazharıdır (zuhur yeri). Yani ezeli adaletin ortaya çıktığı yerdir. "Öyleyse imamet dediğimiz hilafettir." Ali Suavi, bu yazısında hükümetin menşeinin ezeli olduğunu da ileri sürer. Ali Suavi, Türklüğü, Türkçülüğü, İslâm'ın dışında siyasi ideolojinin esası haline getirmemiştir. Onun esas ideali, dünyada bulunan "bilcümle iki yüz milyon Müslümanı birleştirmek"tir, yani "İslâm birliği" için gayret göstermektir. Ali Suavi, zamanındaki güncel fıkhı, dini çeşitli konulara dair de fikir beyan etmiş, o zamana göre yeni sayılacak ve yenileştirecek fikirler ileri sürmüştür. Mesela faiz ve resim-heykel meselesi bunlardan ikisidir.

O "Ulûm"da faiz meselesine geniş (40 sayfa) yer ayırmıştır. Bu meseleyi ele alışının sebebini de faiz hesaplarını iyi bilen Yahudilerin ve Avrupalıların halkımızı daima saymalarıyla izah etmiş, faiz ile ribayı da ayırmıştır. "Muzaaf", yani fahiş faizin yasak olduğunu, bunun ayrılmasında o memleketin iktisadi durumunun ölçü olmadığını söyler.

Resim ve heykel meselesinde de tapınma amaçlı olmamak şartıyla bunlarla meşgul olmaya, resim ve heykel yapmaya cevap verir. Mirac meselesinde de Kemal Paşazâde'ye dayanarak, miracın cismen değil, ruhani olduğunu kabul eder.

Görüldüğü gibi, Ali Suavi, kendi döneminde, siyasî, ahlâkî, toplumsal, felsefi, ilmi, dini pek çok meseleyi ele almış; “Devlet-i Osmaniye”yi kurtarmak için birtakım çözümler getirmiştir. Bu çözümler birçok tepkiler çekmişse de yeni fikirleriyle II. Meşrutiyet’te ve Cumhuriyet’te tartışılan birçok meselenin zeminini hazırlamıştır.

7. Ahmet Mithat Efendi (1844-1912)

Türk modernleşmesinin ve basın edebiyat hayatının önemli şahsiyetlerinden biri olan A. Mithat Efendi, 1844’te İstanbul’da doğdu. Küçük yaşta babasını kaybetti. Mısır Çarşısı’nda bir aktar dükkanında çalışırken okuma yazmayı dükkan komşusundan öğrendi. Galatalı bir Frenk’ten ve bir Bulgar’dan Fransızca dersleri aldı.29

Vidin’de ilköğrenimine başladı. Mithat Paşa’nın desteğiyle Niş’e yerleşti. Niş Rüştiyesi’nde okudu. Rusçuk’ta, vilayette memur oldu. Bu sırada cami derslerine devam ederek Doğu bilgisini geliştirdi. Tuna gazetesinde yazı yazmaya başladı. Çalışkanlığı dolayısıyla Mithat Paşa ona kendi adını verdi. Gazeteciliğin teknik yönlerini öğrendi (dizgi-baskı gibi). Mithat Paşa onu, Bağdat’a götürdü (1869). Doğu ve Batı bilgisini geliştirmek için iki taraflı kitaplar okudu. Farsça ve din felsefesi dersleri aldı. Mithat Paşa’nın açtırdığı sanat okulu öğrencilerine ilk öğretmen oldu ve ders kitapları yazdı. 1871’de “Ceride-i Askeriye”ye başyazar oldu. 1872’de “Dağarcık”, 1873’te “Kırkambar” dergilerini çıkardı. “Duvardan Bir Sadâ” yazısından dolayı Rodos’a sürüldü. Takvim-i Vekayi ve Matbaa-i Amire” (Saray matbaası) müdürlüğü yaptı. 1876’da “Tercüman-ı Hakikat” gazetesini kurdu. Burada hikâye, roman ve başka yazılar yazdı. Bilgiyi halka ulaştırmak için romanları kullandı ve çok itibar gördü.

A. Mithat Efendi, sade dili savunmuş, halkın anlayacağı bir dil kullanmış, klasiklerin Türkçeye kazandırılması gerektiğini savunmuş, çeşitli fikirleriyle çetin tartışmalara kapı açmış; birçok yeni yazarın yetişmesine vesile olmuştur. 1908’den sonra Darülfünun’da (üniversite) ve çeşitli okullarda felsefe tarihi, dinler tarihi umumi tarih,

pedagoji gibi dersler vermiştir. Stockholm'de toplanan Filoloji Kongresi'ne Türkiye'yi temsilen katılmıştır.

Bu seyahatin intibalarını "Avrupa'da bir Cevelân" adlı kitabında anlattı. "Sanatçı Namusu", "Ben Neyim?" "Müsahedat" gibi eserlerin de edebi görüşlerini açıkladı. Naturalist sanat görüşüne ve Zola'ya hücum etti. 1912'de kalpten öldü.

***

Ahmet Mithat Efendi, Türk fikir tarihinde ilk defa Schopenhauer'i tenkit eden kimsedir.30

"Dağarcık"ta yazdığı bazı yazılarda materyalist felsefeye eğilimli olduğu anlaşılmaktadır. "Duvardan Bir Sadâ" başlıklı yazısı, bazı materyalist ve Darwinist görüşleri ihtiva eder. Fakat sonradan İslâm'a dönmüştür, ateizme, materyalizme ve bunları savunanlara karşı çıkmıştır. Draper'den "Din ve İlim Çatışması"nı çevirmiş ve bu kitabı eleştiren bir risale yazmıştır. A. Mithat'ın ufku açık olmakla beraber halkı eğitmeyi amaç edindiği için felsefi derinliği yoktur. O, felsefe deyince, "evrenin birbiriyle olan bağlantı ve münasebetleri üzerinde düşünme"yi anlıyor. Dinlerin, bir cemaatın fikrini bir noktada toplayabilmesine mukabil, felsefe, her fikri bir meslek (okul) haline getirir ve bulduğu hakikati, kimse kabul etmese bile, onu savunmaya devam eder, diyor. O, insanın bir makine olmadığını, bu sebeple kendi başına hareket edebildiğini, hareketi kendisine kendinin verdiğini, dolayısıyla maddeye ve eşyaya benzetilemeyeceğini düşünür. Ama Dağarcık'taki insan üzerine yazılarında insanın evrimci ve tabiatçı bir açıklamasını zamanına göre, çok yeni bir anlayışla ve cesaretle yapıyor. Bu konuda Lamarck'ın fikirlerinin etkisiyle konuşuyor.

Fakat olgunluk döneminde teist ve spiritualist (maneviyatçı-ruhçu) felsefeye meyledip pozitivist, maddeci felsefeden uzaklaşıyor. Buchner'e ve onun temsilcisi Baha Tevfik'e karşı çıkıyor.

A. Mithat, iktisada ait fikirlerini "Ekonomi Politik" ve "Hall'ül-Ukûd" adlı eserlerinde ortaya koydu. O, "Anarşizm" dediği hürriyetçiliğe, Türkiye serbest değişimciliğine karşı çıkmaktadır.

A. Mithat, “Ekonomi Politik”te çeşitli iktisat konularını ele alır; “Hall’ül Ukûd”un girişinde öğrencilere ve okullara ilmin ve felsefenin ne olduğunu açıklamak amacıyla pozitif bilimleri tanıtmaktadır. “Zanni İlimler” (Ulûm-ı Zanniye) dediği felsefe, hukuk, ekonomi gibi disiplinleri anlatmakta ve bunlar hakkındaki görüşlerini belirtmektedir. Osmanlı iktisadi hayatını kurtarmak için liberalizm yerine müdahaleciliği ve himayeciliği savunmuştur.

A. Mithat, bilgiyi halka yaymakta ve halkı bilgi yoluyla eğitmekte fevkalade büyük bir başarı sağlamıştır. A. Mithat, Osmanlılığın özünü koruma, Osmanlı insanının modern hayatla kendi hayatını bağdaştırma yollarını göstermek için uğraştı. Bu fikirleri romanlarında işledi. Osmanlıların, Osmanlılığını, geleneklerini ve inançlarını kaybetmeden modernleşmesinin yollarını bulmak, halkı geleceğe hazırlamak, onun kafasını meşgul eden en önemli sorunlardandır. Bu düşüncelerin siyasi tavrını da ortaya koyabilmişti.

A. Mithat’ın Çağdaş Türk düşüncesinde ve modernleşme hayatında önemli bir yeri vardır. Fatih Camii haziresindeki mezar taşında yazılı olan Nigar Hanım’ın şu beyti onun gayretini ve amacını özetlemektedir:

“Gayretindir sevdiren fazl-ı ulûmu ümmete, Verzişindir (çalışmandır) anlatan sevdayı, sa’y-ı millete.”

8. Abdülhak Hâmid (Tarhan) (1852-1937)

İstanbul’da doğdu. Beş yaşında mahalle mektebine gitti. Ulema (alimler) soyundandır. 1863’te Paris’te babasının yanına gitti. Orada kolejde okudu. Dönüşte tercüme odasına devam etti. 1865’te babasıyla Tahran’a gitti. Orada Farsça öğrendi. 1867’de İstanbul’a döndü. Şûra-yı Devlet ve Sadaret kalemlerine girdi. Kadri Bey’den Şeyh Galib’in “Hüsn-ı Aşk”ını okudu. 1875’te Paris sefareti ikinci katibi oldu. Burada iken “Nesteren” piyesini ve diğer bazı eserleri yazdı. Konsolosluk (şehbenderlik) vazifelerinde bulundu. 1908’de Brüksel sefiri oldu. Ayan Meclisi’nce azâ seçildi. 1928’de TBMM’ye üye olarak katıldı.

Şinasi ile başlayan yenilik hareketi, Abdülhak Hamid’in eserlerinde büyük bir aşama kat eder. O, Şinasi, Ziya Paşa ve Namık

Kemal neslinin hazırladığı ortamda yetişti. Hürriyet ve vatanseverlik fikirleriyle büyüdü. Vatanla ilgili şiirlerinde daima N. Kemal'den ilham aldı ve etkilendi. A. Hamid'deki yenileşme gayretleri, ailesinden ve özellikle babası Hayrullah Efendi'den, ağabeyinden ve Hoca Tahsin Efendi'den kaynaklanır.

A. Hamid, fikirlerini çeşitli tiyatro eserlerinde, romanlarında, ama özellikle şiirlerinde ifade etti. O özellikle şiirlerinde ölüm, ruhun ebediliği, ahiretin, Allah'ın varlığı ve ruhun varlığı gibi konular üzerinde durdu. Dini felsefi problemlerde ölüm problemi, onun için daima ön plandaydı. Bununla beraber onu toplumdan kopuk, içine kapanmış gibi düşünmek doğru olmaz. O, toplumla daima ilgiliydi, zamanının fikirlerini takip etti ve onlara cevap vermek ihtiyacını duydu.31 Şiirin muhtevasında bir "ihtilal" yaptığı söylenir. Piyesleri, yazıldıkları devrin günlük meselelerini yansıtır. Hemen hepsinde "kahramanlık, vatan sevgisi, İslâm birliği, kadın hakları ve kadın terbiyesi, fikir hürriyeti, öğrenme ihtiyacı, ahlâki esasların tebcîli gibi büyük davalar" anlatılır.32

A. Hamid, sadece o zamanki Türk cemiyetine değil, İslâm dünyasına ve tarihine yönelerek konusunu İslâm tarihinden alan eserler de yazmıştır. "Tarık", Endülüs fatihi Tarık bin Ziyad ve onun fethini anlattı. Bu eserde de o, devrinin siyasi ve sosyal problemlerine temas eder. Kahramanlarının ağzından, birtakım değerleri öğütler. "İbn Musa" piyesi de Musa bin Nusayr sülalesi ile Emevi hanedanı arasındaki mücadeleyi konu eder.

A. Hamid'in "İlhan" ve "Turhan" piyesleri 14. asır Türkiyesi'yle, Orta Asya Türk tarihinden olayları konu alır. İnsan hayalindeki abes görünen tarafları işler. Tanzimat Dönemi'nin diğer edibleri gibi o da Avrupa'yı Türkiye'ye taşımak ister, ama isteği, olduğu gibi taşımak değildir.

Hamid'in tabiat ve bütün bir varlık alemine karşı tavrını dört açıdan ele almak mümkündür: Tabiat ve Allah, Tabiat ve sevgili, Tabiat ve ruh halleri, Varlığın başka şekillerde idraki.33

A. Hamid, insanı, insanın yalnızlığını, ızdırabını, nereye gideceğini, akıbetinin ne olacağını ve benzeri birçok meseleyi sorgular: Allah'ı bilir, evren dışında bir Allah'a inanır. Fakat yine de ruhunda ve kafasında şimşekler çakar, soru üstüne soru sorar, bunlara cevap arar. O Allah'ı bildiğini, ama kendisini bilemediğini söyler. Sokrat'ta ve Yunus'ta olduğu gibi en önemli mesele kendini bilmektir.

"Halik'i belledim, fakat özümü

Bilmeğe mazhar olmadım, hâlâ."

"Hâlâ özümü bilmeye mazhar olmadım" dediğine göre, kendini bilmek için çok uğraşmış ve mücadele etmiştir. Bu, onu bir çeşit bunalıma (angoisse) götürmüştür. Bu bunalım, aslında yeni bilimle, yeni teknolojiyle, yeni hayat ve yeni medeniyetle karşılaşan Osmanlı-Türk toplumunun içine düştüğü manevi (metafizik) buhranın A. Hamid'de bir yansıması olmuştur, denebilir.

A. Hamid, Allah'a inanır, ama onu yine bir problem olarak ele alır. Durumu biraz, İbrahim Peygamber'in ölümden sonra dirilmek hususunda, gönlünün tatmin olması için, Allah'tan delil istemesini andırır. Canlıları yaşatıp da sonra öldürmenin sırrını anlamak ister:

"Halk edüp insanları, hayvanları

Sonra mahvetmek nedendir onları"

A. Hamid, burada Allah'ın yaratma fiiliyle ölüm olayını uyuşmaz olarak görür ve bunun sırrını anlamak ister. Ölüm nedir? Yok olup gitmek midir, yoksa bedenen değişmek midir?

Yâ nedir ölmek fena bulmak mıdır?

Yoksa cismen münkabil olmak mıdır?

İnsanın sonlu olması, onun baki olmaması demektir. A. Hamid ruhun ne olduğu hususunda bazı felsefe okullarının helozoist bir anlayışla eşyayı, tabiatı canlı görmesine karşılık verir: "Hak iradidir, tabiat bi-vukuf." Yani, Allah şuurludur, her şeyi iradi olarak yapar, ama tabiat vukufsuz, bilgisiz ve şuursuzdur. Ona göre ruh, maddeden bağımsız olarak mevcuttur, fakat akıl gibi o da gözle

görülmez, dolayısıyla inkarı mümkün değildir. Ruh ihali zerrelerden bir zerredir.

A. Hamid, insanın hayata bağlı ve muhteris olmasına dayanarak, onun “eşref-i mahlukâl” olmadığını söyler. Akıl, anlamak için yaratılmıştır, fakat birçok problemi çözemez görüşündedir. Bundan dolayı ızdırap içindedir. Ruh da öyledir; çünkü aklın, akıl yürütme (muakele) ile çözmeye çalıştığı meselelere ruhun verdiği cevaplar aklın gücünü arar. A. Hamid, Ziya Paşa gibi, Allah’ın varlığını, insanın idrak edemeyeceği bir sır gibi görür:

“Bu sırrı bilen o zâttır, kim

Esrarına zât-ı müştemildir.”

A. Hamid insanın bir taraftan zevali (yük olmayı) kabul edemeyeceğini söyler, diğer taraftan insan, fanilik ile sınırlı olduğu halde ebedilik peşindedir. Yoklukla varlık, fanilik ile ebedilik zıtlığı içinde diyalektik bir mücadele halindedir, der.

“İnsan olamaz zevâle kâil (İnsan yok olmaya inanamaz)

Zira yaşamaz o hale kâil (O hale inanırsa yaşayamaz)

Fanilik ile mukayyedim ben (Ben ölümlülük ile sınırlıyım)

Bazen sanırım müebbedim ben (Bazen ölümsüz olduğumu sanırım).”

O, ruhun ebediliğini, kaybolmayacağını söylerken, onun soyut bir varlık olarak mı, yoksa bir bedenle somut olarak mı yaşayacağı sorusuna da şöyle cevap verir:

“Tecrid ile ruhum şâd (Ruhum bedenden ayrı olmakla memnundur)

Bir cisme var ihtiyacı müzdat (Yine bir bedene ihtiyacı var).”

Şüphesiz bu bedenin, ruhla beraber duyumlara ve şuura da sahip olması gerekir. Dolayısıyla A. Hamid’e göre kendi benliği olmadan “melekût” alemi kendisine bir şey ifade etmez:

“Bensiz melekûtu neyleyim beni? ”

A. Hamid'e göre, akıl ve ruh, ölümün varlık için bir kanun olduğunu kabul etmelidir. Bu hakikat (kanun), insanı "hayret" yoluyla Allah'a götürür. Aristo da felsefenin alem hakkındaki hayretten doğduğunu söyler. Ama A. Hamid kafasında zincirlenen pek çok sualin cevabını Allah'ın varlığının delillerini eşyada arayarak, inancını gaye-sebep delilleriyle temellendirerek verir:

"Evet hakikat-ı eşya türab (toprak) şeklinde

Bunun edillesi (delilleri) var bî-hisab (sayısız) şeklinde"

A. Hamid, ruhun ebediliğini ararken onun yaşayacağı öteki alemin (ahiretin) varlığını da contingen (imkân-ı has, zorunsuzluk) delili ile temellendirir:

"Olmuş bize bir hayat böyle

Bir diğeri olmasın mı şöyle?

Olur demekse ne boş rey (görüş)

Olmaz demek de bence öyle"

A. Hamid, bazen de hayatın ve maddenin gerçek dışı idrakini düşünür. "… yaşadığımız dünya bir hayaldir, bir rüyadır" der. O, bu çerçevede ahireti güneş, dünyayı kaybolan gölge (Eflatun gibi), bekayı hakikat, ölümlülüğü batıl olarak niteler.34

A. Hamid, tabiattaki bütün canlı cansız varlıkların yaratıcıya karşı bir ibadet görevi olduğunu söyler.

"Hüda onunde gerek bir vazife insane

Ki bilmeden ifa eder onu o bigane

Ben ol vazifeyi ziruha (canlılara) münhasır görmem

Şumülü vardır onun hem de cism-i bicâne (cansızlara)".

"Tuyûr (kuşlar) nağme (öterek) şecer neşv ile su cüşiş (coşarak) ile,

Hacer sebat ile (taş sabit kalarak), bir tarz ile garibâne,

Yetim girye (ağlayarak) ve makber sükût ile ebedî

Kılar vazifesin ilâ (yüceltir) huzur-ı Yezdâne (Allah’ın huzusume).”35

A. Hamid, bazen ilhamını da Kur’an ayetlerinden alır.

Yukarıdaki şiir “Yerde ve gökte olan her şey Allah’ı tesbih eder” (Haşr. 24/59) ayetlerin medler bir tercümesi gibidir. Bunun gibi şu beyit de “Sen dağları yerinde sabit görürsün, fakat onlar bulutların geçişi gibi geçip giderler” (Nahl 27/88) şeklindeki ayetin manzum bir ifadesidir:

“Dağlar ki vakâr ile sanırsın

Ref’i tetük-i sehab ederler;

Ummana dönüp hitab ederler

Emvacı (dalgalar) kenar ile sanırsın.”

Abdülhak Hamid’in ele aldığı metafizik problemler, bunlardan ibaret de değildir. Mesela zaman meselesiyle ilgili, “Zamana Birkaç Hitab” başlıklı bir şiirde bu meseleyi ele alır:

“Bende tezyif eyledi maziyi hal (Hal, bende maziyi gözden düşürdü),

Hâle de âti güler bi-kil û kâl (Hale de gelecek dedikodusuz güler).”

“Ey zaman, ey sâni-i rûy-i zemin

Cani-i âsâr-ı Rabbül’alemin

Sensin ancak mebde-i dehr-i Kühen (Köhne dünyanın başlangıcı sensin)

Belki tarik-i uluhiyet de sen.”

Burada zaman, yeryüzünün yapıcısı, alemlerin Rabbı’nın eserlerini kendinde toplayan, dünyanın (evrenin) başlangıcı, uluhiyetin tarihi olan bir varlık gibi düşünülmüştür.

Tanpınar, A. Hamid’in daima “Sünni Müslüman” kaldığını söyler ve onu36 “Müslüman akideye sadık kalacak, hatta gittikçe artan bir asabiyette Müslüman asabiyetini de bırakmayacaktır. Tayflar Geçidi’nde Dante’ye Muhammed’in Hak Peygamber olduğunu bile

kabul ettirecektir" şeklinde değerlendirir.37 Abdülhak Hamid, davası, derdi, metafiziği ve metafizik ürpertisi olan bir düşünürümüzdür. Kendisinden sonra gelen birçok şairi ve düşünürü derinden etkilemiştir.

İdarî Düşünce

Tunuslu Hayreddin Paşa (1822-1890)

Kafkas asıllı olup İstanbul'da yaşayan Kazasker Tahsin Bey'in konağında, Türk terbiyesi ile eğitildi. 1840'ta Tunus'a götürüldü. Orada Tunus Beyi'nin hizmetinde çalıştı. Yurtiçi ve yurtdışı birçok vazifede bulundu. Bu görevleri dolayısıyla, Fransa, Almanya, Belçika, Hollanda, Danimarka gibi ülkeleri yakından tanıdı. Onların üst seviyedeki idarecileri ile etraflı görüşmeler yaptı. Elçi olarak üç defa Fransa'ya gönderildi. Orada uzun süre kaldı. Fransızcasını ilerletti. Batılı devletlerin ilerlemesinin sebeplerini araştırdı. Fransa başta olmak üzere Avrupa ülkelerinin idari sistemlerini inceledi; İslâm dünyasının durumunu tetkik etti. Tunus'ta idari, siyasi ve iktisadi ıslahat yapılması gerektiğine inandı. Orada nazır (bakan), sadrazam (başbakan) oldu. Islahat fikirlerinin bir kısmını ülkesinde gerçekleştirme imkanı buldu. Nihayet II. Abdülhamit tarafından İstanbul'a çağrıldı. Padişahla uzun görüşmeler yaptı, fikirlerini söyledi. 1878'de padişah onu sadrazamlığa tayin etti. 1890'da vefat etti.

1867'de yayımladığı "Akvem'ül-Mesalik fi Marifet-i Ahval'il-Memalik" (Memleketlerin Hallerini Bilmek İçin En Sağlam Yol) adlı hacimli eseri Batı ve Osmanlı'da yankılar uyandırdı. Paşa, İslâm ülkelerinin gelişmesi ve ilerlemesi için yapılacak ıslahat hakkındaki fikirlerini, bu kitabın uzunca mukaddimesinde açıkladı.

Hayreddin Paşa, "Akvem'ül-mesalik"in baş tarafında, İslâm ve Frenk tarihlerini incelediğini; tecrübelere de bakarak İslâm ümmetinin geçmişte ne durumda olduğu, bugün ne duruma düştüğü ve gelecekte ne durumda olacağı konusunda, milletlerin nesiller boyu ilerlemelerinin ve gerilemelerinin sebeplerini etraflıca araştırdığını söyler. Bundan sonra çürütülmeyecek kesin sonuçlara ulaştığını, milletlerin en çok yardım ve destek toplayan şeyler için azimlerini

birleştirerek medeni alemde yarıştıklarını, dolayısıyla sağlam kurallar gereği, bizim için en uygun olanı seçmemiz gerektiğini, bunun da yandaşımız olmayanların durumlarını iyi bilmemizle mümkün olacağını ifade eder; üstelik bunlar bizi çepeçevre kuşatmışsa bu bilgilenme zorunlu hale gelir.

Hayreddin Paşa, bugünkü küreselleşme anlayışı çerçevesinde dünyayı, birbirine olan ihtiyaçları daha da artmış, çeşitli milletlerin üzerinde oturduğu birleşik bir ülke olarak düşünmenin lüzumunu vurgular. Bunların çalışmaları kendi özel menfaatleri içinse de elde ettikleri sonuçların diğer milletlerin arzu ettiği şeyler olduğunu belirtir.

Hayreddin Paşa, İslâm şeriatının her iki dünyanın yararlarını teminat altına aldığına, dini düzenin yürümesi için dünyevi düzenlemenin temel teşkil ettiğine işaret eder; İslâmi hükümlerin uygulanmasında zamanın şartlarına bakarak yeni izahlar getirme emanetini yüklenen İslâm alimlerinin dahili olaylara izah getirmekten kaçındıklarından şikayet eder ve onların zihinlerinin bomboş olduğunu ifade eder, sonra da şöyle sorar:

“Ümmetin önderlerinin, onun hastalığını bilmemeleri mi iyidir yoksa bilimlerin arazlarından çok cevherlerini bilmeye himmet etmeleri mi?”38

Hayreddin Paşa, Müslüman devletlerin alimlerini ve idarecilerini uyardıktan sonra Batı’nın durumunu ve gelişme tarzını idelize etmek yerine amacını şöyle belirtir: “Bizim durumumuza elverişli ve şeriatımızın hükümlerine uygun olan şeyleri seçmek ve böylece elimizden alınmış olan bilgiyi tekrar elde ederek tefrit vartalarından kurtulmamızı sağlamaktır.”39

Hayreddin Paşa’ya göre, Avrupa Medeniyeti ileridir. Çünkü o, hürriyet ve adalete dayanır. İlerilik, ilim ve din sebebiyle değil, akla dayanan kanunların uygulanması neticesidir. Şeriat, meşvereti (dayanışmayı) gerektirir. Yöneticiler ve ulemanın (Ehl-i hal ve akd) görevi şeriatı kollamaktır. Halifenin icraatı sınırlıdır. Sultan yanlış yaparsa, devletliler ve ulema onu uyarmalıdır; ihtar fayda vermezse asker cezalandırmalıdır.

Taklide karşı olan Hayreddin Paşa, Allah'ın izin verdiği şeylerde ve ecnebilere benzemekten dinimizin bizi menetmediği kanaatindedir.

İslâm aleminin ilerlemesine yarayacak yeniliklerin alınmasının gerekçelerini bu şekilde açıklayan Hayreddin Paşa; İslâm aleminin iktisaden ilerlemesini, ticaretin artmasını, sanayileşmenin gerçekleşmesini istemektedir. Bunun için Müslümanların sermaye birikimi sağlamalarının, şirketler kurmalarının lüzumu üzerinde durmaktadır.

Hayreddin Paşa'nın iktisadi ve siyasi görüşleri, Yeni Osmanlıların fikirleriyle örtüşür. Bununla beraber Paşa, onları memleketin durumunu iyi bilmeden ahkâm kesmekle suçlar. Çünkü Paşa ötekilerden farklı olarak, devlet tecrübesine dayanan, gerçekçi fikirler ileri sürmüş ve bunların birçoğunu uygulama imkanı bulmuştur.

Hayreddin Paşa, padişahın yetkilerini tanımlayan meşrutiyetçi bir anayasa kabul edildiği takdirde, Osmanlı Devleti'nin kurtulacağı şeklindeki Yeni Osmanlıların fikrine katılmamıştır. O, Yeni Osmanlıların işbirliği yaptığı gayrimüslimlerin ekserisinin Osmanlı Devleti'ni yıkmak niyetinde olduklarını anlamadıklarını, gayrimüslimlerle işbirliği yapmalarını uygun bulmadığını söylemiştir ve onları bu konuda tenkit etmiştir. Nitekim 1876'da Mebusan Meclisi toplandığı zaman gayrimüslim mebusların, Osmanlı Devleti'nin bölünmesine ve kendi milli davalarının tahakkukuna çalışmaları, Hayreddin Paşa'yı haklı çıkarmıştır.

Hayreddin Paşa'ya göre hürriyet, devletin yıkımı için kullanılmamalıdır. Mecliste anlayış birliği sağlamak mümkün değildir. Dolayısıyla Yeni Osmanlıların aşırı istekleri makul değildir. O, şeriatın Tanzimat'a karşı olmadığı gibi, onu desteklediği kanaatindedir.40 Paşa, Tanzimat yapmanın zorunlu olduğu hükmüyle kitabını bitirmektedir.

T. Hayreddin Paşa, fikir ve çözüm üreten, ama bununla da yetinmeyerek ürettiği çözümleri uygulamaya koyabilen değerli bir

düşünür ve devlet adamıdır. Onun yenileşme tarihimizde farklı bir yeri vardır.

Tanzimat'ta ve II. Meşrutiyet'te Pozitivist Düşünce

Saint Simon'ın esaslarını ortaya koyduğu ve Auguste Comte'un sistemleştirdiği pozitivizm, günümüze kadar her alanda etkili olmuş bir felsefedir. Bu felsefenin Osmanlı aydınlarını etkilememesi düşünülemezdi. Çünkü onlar, hem Avrupa'yı gezip oradaki gelişmeleri ve değişmeleri gözlem ile görüyorlar hem de kitaplardan okuyarak kendi ülkelerindeki farkı tespit edebiliyorlardı. Burada esas mesele, Osmanlı toplumunu, Batılı modern bir topluma dönüştürerek ayakta tutmak için hangi felsefi görüşe dayanmak gerektiğiydi. Pozitivizm, olguya dayanan, dış dünyaya yönelik bir bilgiyi esas alıyordu. Pratikte toplumun yüze çıkan şartlarını temele alan, merkeze de bilimleştirilmiş felsefeyi yerleştiren bu anlayış, Osmanlı idarecilerine modernleşme gayretlerinde fikri bir dayanak sunuyordu. Bundan dolayı daha Tanzimat'tan önce müsbet bilim, bir kısım aydınlar arasında bir kült haline gelmişti.

Pozitivizm, fikri planda, toplumun kendisiyle hesaplaşmasında, kamu yönetiminde, bilim ve sanat anlayışında daha etkili oldu. Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ahmet Cevdet Paşa, Ali Suavi akla büyük önem ve yer vererek yeni bir rasyonalite geliştirmeye çalıştılar. Ama pozitif bilimlere dayanarak düşünce üreten düşünür, Tanzimat düşünürü Hoca Tahsin Efendi olsa gerektir.

Pozitivist bilgi anlayışı, Şinasi'de akılcı kalıplar içinde dolaylı olarak etkileşim göstermiştir. Bu da metodik ve kültürel alanda daha çok belirginleşir. Sadullah Paşa'nın "Ondokuzuncu Asır" adlı şiiri tam bir siyantist anlayışı ifade eder. Ernest Renan'ın "Bilimin Geleceği" kitabındaki bazı fikirler, sanki nazma dökülmüş gibidir. E. Renan, bilimi mutlaklaştıran bir anlayışla onun her meçhulu çözeceğini, bütün inançların bilgiye dönüşeceğini söyler. Sadullah Paşa da "yıkıldı belki esasından eski malümat" derken, bilgisel (epistemolojik) kopmanın, Osmanlı kültür hayatına yerleştiğini gösterir. Bunda yeni açılan okullardaki eğitimin, A. Comte'un M. Reşit Paşa'ya yazdığı mektupların ve E. Renan gibi siyantistlerin rolü olmuştur. Ama

onlardan evvel, Voltaire gibi aydınlanmacıların etkisini de unutmamak gerekir. Pozitivist felsefeyi ve siyantist düşünceyi tam olarak benimseyen Beşir Fuad'dır. Bilimsel bilginin mutlaklığını, herhalde ilk savunan odur. Nitekim intiharı da bilimsel bir metodla gerçekleştirmiştir.

Ondan sonra pozitivizmi birinci el kaynaktan edinerek Türkiye'ye getirip yerleştiren Ahmed Rıza'dır. Ahmet Rıza sayesinde pozitivist felsefe, bir kısım Osmanlı aydınının düşünce göndergesi (referansı) olmuş, 1890'lardan sonra kültüre bu felsefe yön vermeye başlamıştır. Ahmet Rıza, toplum ilerlemesinde, A. Comte gibi, bir düzen fikrinin yattığı kanaatindedir. İlerleme ana kavramını da kullanan Ahmet Rıza, pozitivist bir siyaset anlayışı geliştirmiştir.

Ahmed Rıza'dan başka sanat felsefesi üzerinde duran Ahmet Şuayb, Hüseyin Cahit pozitivist felsefeyi benimsediler. Bunlara bir ölçüde Satı Bey, Bedî Nuri, Abdullah Cevdet, Rıza Tevfik, Ziya Gökalp, Tevfik Fikret, Salih Zeki de dahil edilebilir.

Bu düşünürlerden Beşir Fuad, Ahmet Paşa, Ahmet Şuayb, Hüseyin Cahit, Satı Bey, Rıza Tevfik, Ziya Gökalp üzerinde daha geniş durulacaktır. Pozitivist felsefe, araştırmalarda bilimin üstünlüğü ve önceliği fikrinin yerleşmesinde de birinci derecede etkili olmuştur.

1. Beşir Fuad (1852-1887)

Pozitivist, siyantist düşüncenin ilk şuurlu temsilcisi sayılan Beşir Fuad, aynı zamanda bu düşüncenin de ilk kurbanı sayılır. Fatih Rüşdiyesi'nde, Suriye'de Cizvitler Mektebi'nde okudu. Askeri İdadi'yi ve Harbiye Mektebi'ni bitirdi. Yaveran-ı Şehriyari (padişah yaveri) oldu. Çeşitli harplere katıldı. Girit'te beş sene kaldı. Almanca ve İngilizce öğrendi. "Ceride-i Havadis" baş muharrirliği yaptı. İlk yazısı "Envar-ı Zekâ" da 1883'te yayınlandı. G. Henry Lewis'ten, Heraklet, Sokrat ve Anaksagoras'a tercümeler yaptı. "Haver" mecmuasında yazdı. "Güneş"i çıkardı. Ayrıca "Tercüman-ı Hakikat"ta ve "Saadet"te yazdı.

Beşir Fuad, siyantist düşünceyle bilimi ve bilimsel bilgiyi mutlaklaştıran bilimperest bir anlayışı benimsedi. 5 Şubat 1887'de intihar etti. İntiharı da pozitivist bilim anlayışına uygun cereyan etti.

Bileğinden keseceği damarın etrafını kokain şırınga ederek uyuşturdu. Sonra damarları kesti. Ruha değil maddeye inandığı için, acının uyuşturulan havalide kalacağını sanıyordu. Duygularını yazarken birden damarlar boşaldı ve öyle bir feryad etti ki komşuları ayağa kalktı. Kendi bıraktığı mektuplardan anlaşıldığına göre, annesindeki akıl hastalığının kendisine geçeceğini kitaplardan ve doktorlardan öğrenmiş, bunalıma girmiş, zihni düzeni bozulmuş ve planlı bir şekilde intihar etmişti.

Bazı yazarlarca onun intiharı, maddeci düşünceye uygun olmayacak şekilde idealize ediliyor.41 Doğumda kullanamadığı özgürlüğü ölümünde kullandığı düşüncesiyle idealleştiriliyor. Fakat mektuptaki ifadeler mutlak determinizme inanan bir insanın kaçınılmaz ruh halini ifade ediyor. Can her şeyden tatlı olduğuna göre, şuuru bozulmadan kimse kolay kolay canına kıyamaz.

Beşir Fuad, Türk edebiyatında tenkidi yerleştiren düşünürdür. “Beşer”, “İtikad”, “Voltaire” gibi eserleri vardır. Tercüme eserleri de yayımlanmıştır.

Beşir Fuad, A. Comte, Littrée, Spencer, S. Mill, E. Renan gibi tanınmış pozitivistlerin; Diderot, Cabanis, La Mettrie ve Ludwig Buchner gibi materyalistlerin; Emile Zola gibi naturalistlerin eserlerini okudu. Onların etkisinde kaldı. Tek hakikat olarak tercrübeyi ve onun meyvesini gördü. Metafiziğin bilimden uzaklaştırılmasını istedi. Alemde sadece madde ve kuvvetin dikkati çektiğini söyledi. İnsan gerçeğinin ancak fizyoloji (İlm-i vezaif’il-A’za) ile ve maddi bağları içinde anlaşılacağını ileri sürdü. Osmanlı maddeciliğinin esas kurucusu sayılabilir: Dış dünyanın gerçekliğini kavramada bilimin en geniş ufku sağlayacağına, insandan doğan sorunların maddeci görüşle çözüleceğine inanıyordu. Buradan madden bir insancılık gelişecektir. O, somut insana inanıyordu.

Beşir Fuad, ruhun bekasına inanmazdı. Hayat kuvvetinin ruhun bir özelliği olduğunu söylemiştir. Hıristiyanlığı, bilimin gelişmesini önlediği için şiddetle eleştirmiştir. Hıristiyan taassubunu, vahşetini dile getirmiştir. İlimle ahlâkın daha iyi olacağına inanmıştır. İslâm’ın gelişmesini övmüştür. Bu gelişmeyi İslâm’ın bilime verdiği değere

bağlamıştır. İslâm'la Hristiyanlığın Endülüs'te birleşerek Rönesans'ı meydana getirdiği görüşünü taşımıştır.42 Voltaire'e bağlı kalmıştır. Halbuki Voltaire deisttir. Tecrübenin fikri değişmeyi doğurduğunu söylemiştir ve bu değişimi edebiyata uygulamıştır. "Hikâyesinin işi, sadece tasvir değildir" görüşünü savunmuştur.

Beşir Fuad, genç yaşta heba olmuş bir zekadır. Buchner hayranlığı onu evrimci maddeciliğe bağlarsa da pozitivistliği ağır basar. Zaten diğer Osmanlı düşünürleri gibi benimsediği fikirlerin muhasebesini yapacak, sevdiği filozofların fikirlerini tenkit süzgecinden geçirecek kadar fikir derinliğine sahip değildi. Bundan dolayı ondaki fikri istikrarsızlık ve derinliğin olmayışı onu fikri bunalımlardan ve çelişkilerden kurtaramamıştır.

2. Hüseyin Cahit (Yalçın) (1874-1957)

Servet-i Fünûn neslinin en önemli şahsiyetlerinden ve pozitivist anlayışın temsilcilerinden olan Hüseyin Cahit, orta ve yüksek öğrenimini İstanbul'da yaptı. 1896'da Mülkiye Mektebi'ni bitirdi. Bu esnada çeşitli yazılarından dolayı tanınmıştı. Bir süre Maarif Nezareti'nde çalıştı. "Servet-i Fünûn" dergisinin yazarları arasına girdi. Hikâyelerinin yanında edebi tenkitleri, sanat felsefesine dair yazılarıyla tanındı. A. Mithat ve M. Naci'ye karşı yeni edebiyatı savundu. "Tanin" gazetesini çıkardı, başyazarlığını yaptı. Gazeteyi ittihatçıların siyasi rakiplerine saldırma aracı yaptı. Ali Kemal ile çatıştı. Prens Sabahattin'in Türkiye'de yayımlarına çattı.

İstanbul'un işgali üzerine Malta'ya sürüldü. Orada İtalyanca ve İngilizce'yi de öğrendi. Dönüşte "Tanin"i tekrar çıkardı. "Oğlumun Kütüphanesi" adlı yayınlar serisini kurdu. Burada birçok tarihi, sosyolojik ve felsefi eseri tercüme edip bastırdı. 1922'de Büyük Millet Meclisi Hükümeti kurulunca, ona karşı Meşrutiyet'i savundu. İstiklal Mahkemesi'nde Çorum'a 5 yıl sürülme cezası aldı. 1933'te dil devrimine karşı, dilin evrimle gelişeceği tezini savunarak dile sert müdahale edilmesine karşı çıktı.

1933'te "Fikir Hareketleri" dergisini çıkardı. Bu dergide liberalizmi savundu. Demokrasi ve hürriyet fikirlerini yaymaya çalıştı. Dergideki çeşitli tercüme, telif yazılarla yıldızı parlamakta olan Hitler ve

Mussolini rejimlerini tanıttı, tenkit etti, ettirdi. Dünyadaki gelişmelerden okuyucuları haberdar etti. Demokrasiye dair yeni eserler tanıttı. Bu sınıfın güçlenmesiyle ancak ülkede demokrasi gerçekleşir. Ona göre orta sınıf, Türk toplumunun bel kemiğini teşkil eder. Hüseyin Cahit, pozitivist düşüncelerinden dolayı ateist ve din karşıtı olarak bilinir. Fakat çıkardığı bu dergide İslâmiyet'e dair yaptığı incelemeleri yayımladı. Bu yazılar doğrudan Kur'an ayetlerine dayanan, hurafelerden arınmış bir İslâmiyet'i istiyordu. "İslâmiyet Nedir? " (sayı: 25), "Kur'an'da Hususi Mahiyette Ahkâm" (sayı: 60), "İki Müslümanlık" (sayı: 66), başlıklı makalelerinde, hadislerin peygamberlerin fikirlerini ifade etmediğini söyleyerek bir çeşit Kur'an Müslümanlığını istedi. "Tanin"i üçüncü defa çıkardı. Totaliler rejimlere karşı yazılar yazdı. Atatürk'ün ölümünden sonra İsmet Paşa elinden tuttu, CHP'de yer aldı. 1950-56'ya kadar Ulus gazetesinde DP'ye karşı demokrasiyi savundu. Bazı yazılarından dolayı mahkum oldu, bir yıl hapiste yattı ve 1957'de öldü.

Hüseyin Cahit birçok önemli tarihi, sosyolojik, psikolojik ve felsefi eseri tercüme etti. İtalyan "Caetano"nun on ciltlik İslâm Tarihi de bunlar arasındandır. W. Pareto'nun "Sosyalist Meslekleri", Stuart Mill'in "Hürriyet"i ve Durkheim'in "Dini Hayatın İptidai Şekilleri bunların en önemlilerinden sayılır.

Hüseyin Cahit, II. Meşrutiyet'ten sonra "Servet-i Fünûn"da Fransız filozofu ve estetikçisi Hippolyte Taine'in sanat felsefelerini takip ederek seri halinde sanat felsefesiyle ilgili yazılar yazdı. Bu yazılarda musıkinin, resmin, heykelin, mimarinin, edebiyatın, şiirin problemleri, sanat eserlerinin nasıl meydana geldiği meselesi üzerinde durdu. "Edebiyat-ı Cedide'nin Kökleri"ni araştırdı. Sanatta ruhsal eğilimleri inceledi: Decadisme ve Sybolisme'i araştırdı, anlattı. Sanatın kökünü ve gayesini soruşturdu; sanatta idealden bahsetti. Sanatta "deha"yı tartıştı, sanatın ve şiirin geleceğine dair endişelerini yazdı.

H. Cahit bütün yazılarında Ahmet Şuayb gibi, H. Taine'e dayanmakta ve onun gibi düşünen yazarlardan destek almaktadır. H. Z. Ülken'in ifadesiyle o da bütün "Servet-i Fünûncular" gibi

pozitivist olmak iddisındadır. Fakat “Hiçbir yerde bu felsefenin köklerine, A. Comte’un nüfuz etme gayretini göstermez”. O, sanat felsefesinde, Taine gibi, zihinci-fertçi görüşe bağlı kalmıştır.43

3. Ahmet Rıza (1859-1931)

Pozitivist düşüncenin Türkiye’deki en önemli temsilcisi olan Ahmet Rıza Paşa, 1859’da İstanbul’da doğdu. Babası “İngiliz” lâkâplı Şûrâ-yı Devlet azasından Ali Bey, annesi Avusturyalı Náde Hanım’dır. Galatasaray Lisesi’ni bitirdi. Annesinin tesiriyle Batı kültürüyle yetişti. Özel hocalardan ders aldı. Şiire merak sardı. Antalya’da köylülerin sefaletini görünce sebeplerini araştırdı ve bu sebebin tarımın geriliği olduğunu tespit etti.

Bunun üzerine Fransa’ya ziraat tahsiline gitti ve uzman ziraatçı olarak yurda döndü (1884). 1889’da Paris’e gitti ve uzun süre orada Sorbonne’da “Tarih-i tabii” derslerine devam etti. A. Comte’un, Filmizi Piérre Lafitte’in pozitivizm derslerini izledi. Pozitivistlerin cemiyetine üye oldu. Onların “ordre” (düzen) ve “progrès” (ilerleme) düsturuna sonuna kadar sadık kaldı. Pozitivistlerin yayın organı “La Revue Occidentale”da İslâm’ı tanıtıcı makaleler yazdı. Bu dergide Osmanlılara yapılan hücumlara cevap verdi. Ülkenin geri kalış sebeplerini inceleyerek onları bu durumdan kurtarmak için eğitim ve müsbet bilimleri yaymaktan başka çare olmadığını söyledi. Bu konudaki fikirlerini II. Abdülhamit ve Sadrazam Cevad Paşa’ya layıhalar halinde gönderdi. Saraydan teşvik aldı. Layıhalarını Londra’da “Lâyıha” ve “Mektup” adlarıyla risaleler halinde neşretti.

1989’da “Mekteb-i Tıbbiye”de kurulan “İttihat-ı Osmani” ile ilgilendi; tüzüklerini düzeltti. “İttihad ve Terakki” (Union et Progrès) Cemiyeti’ni kurdurttu. Jön Türklerin ve İttihad ve Terakki’nin neşir organı olan “Meşveret” (Mecheveret) (1885) gazetesinin başına geçti.

İlk sayısında Doğu kültürünü, Batı’nın ilim ve kültürü ile yoğurmayı, halkın eğitim seviyesini yükseltmeyi öne çıkaran bir program hazırladı. Partinin lideri oldu. Pozitivist takvimi kullandığı için densizlikle suçlandı.

İstanbul”a dönüşte “Ebu’l-Ahrav” (Hürler Babası) diye karşılandı. Mebusan Meclisi’ne girdi ve ittifakla başkan seçildi. Kendisi pozitivist olduğu için yemin etmedi. 1908’de ittihatçılarla arası açıldı; 1910’da merkez komitesinden çıkarıldı. Daha sonra Ayan (Senato) azası oldu. Orada da başkan seçildi.

1919’da Havza’dan, Mustafa Kemal’den aldığı bir mektup üzerine Paris’e gitti. Orada Anadolu hareketleri lehine bir hava yaratmak için çalışmalar yaptı. “La Faillite Morale de a Politique Occidentale en Orient” (Batı’nın Doğu Politikasının Ahlâken Çöküşü) adlı eseri yazdı.44 1922’de yurda döndü, çiftliğine çekildi ve orada öldü.

Ahmet Rıza, Batı’nın ileri gelen birçok filozofundan etkilenmiştir, ama en çok A. Comte’un fikirlerinden etkilenmiştir. Pozitivizmin Ahmet Rıza’yı derinden etkilemesinin sebebi A. Comte’un Fransız İhtihali sonrası insanlık toplumu için yaptığı tahlilleri ve programları Osmanlı toplumu için uygun görmesidir. Zaten A. Comte, Sadrazam Mustafa Reşid Paşa’ya yeni kurduğu dini yaymak için Osmanlı ülkesini hazırlamasına dair üç mektup yazmıştı.

A. Comte’un pozitif bilimlerin ışığında pozitif dönemde, yani dinin ve metafiziğin devrinin kapandığını iddia ettiği dönemde, düzenin sağlanacağını, ilerlemenin daha sonra gerçekleşeceğini ileri sürmesi, Ahmed Rıza’yı Comte düşüncesine bağlamıştı. Fransız İhtilali’nin doğurduğu manevi boşluğu Comte, bilimi dinleştirerek ve “pozitif” dini kurarak doldurmak istiyordu. Bu din, bilimin mutlaklığına inananları cezbediyordu.

Ahmet Rıza, devlet yönetiminde bir uzmanlar topluluğu yetiştirmenin önemi üzerinde durur. O, cemiyeti “Kavanin-i Tabiyye’ye tâbi bir vücud-i mürekkep” (Tabiat kanunlarına bağlı birleşik bir varlık) olarak görüyor. Bu sebeple toplumun idaresinin nesnel tabiat kanunları bilen elitlerin değişmez hakkı olduğuna inanıyordu. O, aradığı seçkinler grubunun askeri erkan arasından çıkacağını ima ediyordu.

Ahmet Rıza, İslâm’ın sosyal değerlerine büyük önem verir. O, İslâm’ı toplumsal gelişme için ahlâki temeli sağlayacak birleştirici bir

güç olarak görür. Onun din anlayışı uhrevi özünden koparılmış bir İslâm'dır. Aslında Paris'ten kız kardeşine yazdığı mektuplarda İslâm'ın iman, ibadet ve diğer hususlarla ilgili esaslarına karşı olduğunu yazmıştır. Adı geçen kitabında da İslâm'ı övmüştür. Çelişkilerden kurtulamamıştır. Ahmet Rıza, yabancı kuvvetlere müracaat etmenin zararlı olduğunu ısrarla ifade etmiş ve emperyalizm karşıtı bir tutum sergilemiştir. Fikirleri genellikle "aşırı pozitivist" bulunmuştur.

4. Tevfik Fikret (1867-1915)

İstanbul'da doğdu. 12 yaşında iken annesinin Hicaz'da ölmesi üzerine yengesi tarafından büyütüldü. 1888'de Galatasaray Lisesi'ni bitirdi. Hariciye Nezareti istişare odasında memur oldu. Bir müddet sonra Galatasaray Lisesi'nin 3. sınıfına Türkçe öğretmeni tayin edildi. Daha sonra Robert Kolej'e hoca oldu. II. Meşrutiyet'ten sonra Darülfünun'a edebiyat öğretmeni tayin edildiyse de bu görevde fazla kalmadı. Buradan Galatasaray'a müdür oldu. 1910'da istifa etti. Tekrar Robert Kolej'e geçti ve "Aşiyan"a çekildi. 1905'te bir ruhsal bunalım geçirdi. Topluma, devlete, dine, tarihe, Allah'a isyan etti. İç bunalımlardan dolayı karamsar, hayata küskün ve elemli, ızdıraplı bir hayat sürdü. 1915'te vefat etti. Başlıca eserleri "Rübab-ı Şikeste" (Kırık Saz), "Haluk'un Defteri", "Rübab'ın Cevabı" ve "Şermin"dir (Çocuk Şiirleri).

Tevfik Fikret'in hayatını iki devreye ayırmak mümkündür. İlk devresi geleneklere, dini inançlara bağlı olduğu devredir. Bu dönemde padişaha sitayiş ve arz-ı şükran şiirleri yazdığı gibi, "Tevhid", "Sabah Ezanı" gibi dini muhtevalı sayılabilecek şiirler de yazmaktadır. Bu tarz şiirlerinde Allah'a ve Peygamber'e bağlılığından, bu dünyanın geçiciliğinden, bir olan Allah'a inanmak ihtiyacından ve benzer konulardan bahsetmektedir; hayata, aşka inanmakta, iyimser bir tavır sergilemektedir. 1895'ten sonra hayattan şikayetle, saldırgan ve kötümser bir tavrın işaretleri görülmeye başladı. Nihayet 1905'te yazdığı "Tarih-i Kadim" şiirinde, bütün bir insanlık tarihini lanetledi; insanı tarihi efsane, kötülüklerin anası, hep şeref yapan, ama hep kan içen bir varlık olarak gördü. Tarihe materyalist bir açıdan bakan Fikret, bu şiirde nihilizme kadar gitti:

“Her şeref yapma, her saadet piç

Her şeyin iptidası ahiri hiç”

Fikret bir taraftan Allah’a, değerlere isyan ederken, yani inkarı yaşarken aynı şiirde şüpheci bir tavır da sergiler.

“Kim bilir, belki hepsi vehmiyyat,

Belki aldanmak ihtiyac-ı hayat.”

T. Fikret’in bu şiirde, halden kötümser bir kimsenin bu kötümserliği bütün bir maziye ve insanlık tarihine yaydığı görülür. Bir yandan da söylediklerinden emin olmadığı için, “belki hepsi vehmiyyat” der. Bu ifadeler, onun inkarında derin fikirlere ve temellere dayanmadığını gösterir. Nitekim Süleyman Nazıf “Mehmet Akif” adlı eserinde Tevfik Fikret hakkında şöyle diyor: “Mektepten çıktıktan sonra Fikret’in tabiat ve felsefiyat ile asla meşgul olmadığı ve yalnız şiir ile resme hasr-ı evkat (vakit ayırdığı) ettiği hepimizce malumdur”.45

T. Fikret, “Tarih-i Kadime Zeyl”de (Ek);

“Bilmeden, görmeden iman ettim

Nefsimi dinime kurban ettim”

diyerek naif bir pozitivist anlayışı sergiler. Diğer yandan evrensel bir güce inanır: “Bir kudret-i külliye var, ulvi ve münezzeh” (Yüce, noksanlıklardan uzak külli kudret var) der. Pozitivist, aslında materyalist değildir. Fakat o devrin aydınlarında felsefi kavramlar oturmadığı için, Fikret’te de daima bir tereddüt olduğu görülür. Bazen kendisini boşlukta hisseder.

O, insanın kudretine, bilimin gücüne, dünya birliğine, ilerlemeye, akla, hakka, hürriyete, bütün insanların kardeş olduğuna ve bunun da bir hülya (hayal) olduğuna inandığını söyleyerek hümanist bir görüş ortaya koyar. Hatta daha da ileri giderek “Gökten Yere” şiirinde insanı yeryüzünün Rabbı ilan eder.

“Takdis edin: Beşer (Kutsayın insanı)

Takdise müstahaktır: (Kutsamaya layıktır)

O’ dur Rabb-ı hayr ü şer (iyiliğin ve kötülüğün Rabbı)

Rabb-ı mümkûnat (zorunsuzluk aleminin Rabbı).”

Bu şiirdeki fikirler deist bir görüşü yansıtsa gerektir. Aslında iyiliğin ve kötülüğün Rabbı derken, iyiliğin ve kötülüğün sebebinin bizzat insan olduğunu ifade etmek ister. Böyle bir insan yapılması mümkün olanları yapılabileceğini söyler.

Tevfik Fikret, şüpheyi bir “Nûr” olarak görür:

“Şüphe bir Nûra doğru koşmaktır.”

Buna bağlı olarak, aldanmayı ve yanılmayı da bir “şifa” olarak niteler: “İnan Halûk! Ebedi bir şifadır aldanmak.” T. Fikret’in inkarının derinlere uzanan kökleri olmadığı için bu şüpheciliği, onu sonunda inanca götürmüş, böylece bunalımdan da çıkmıştır.

Fikret şiirlerindeki gür sesiyle haksızlığa, hırsızlığa, zulme, rüşvete, baskıya karşı savaş verdi. İnsanı yüceltti, onun hürriyetine inandı ve onu savundu. “Durmak zamanı geçti, çalışmak zamanıdır” dedi. Tıpkı Mehmed Akif gibi o da vatanın “gayyur” (gayretli-çalışkan) insanların omuzlarında yükseleceğini söyledi.

Mehmet Akif, T. Fikret’in ateist fikirlerine şiddetle karşı çıkmış ve o zaman, önce her iki şair, sonra taraftarları arasında hararetli tartışmalar çıkmıştır. Bu tartışmalar, Sabiha Sertel, Peyami Safa arasında olduğu gibi başkaları arasında da yapılmıştır. Eşref Edip, bu tartışmaları “70 Cepheden Tevfik Fikret” adlı kitapta özetlemiştir.

T. Fikret, Tanzimat’tan önce başlayan modernleşme döneminin atmosferi içinde yetişmiş bir insandır. Yaşadığı ızdıraplı ortamda, ızdıraplarını gür bir sesle dile getirdi. Cumhuriyet dönemindeki bazı kutuplaşmaların sembolü olarak gösterilmiştir. Siyasete kızgın ve küskün bir kişi olarak kuvvetli siyasi fikirler ortaya koyamamıştır.

5. Ahmet Şuayb (1876-1910)

Ahmet Şuayb, İstanbul’da doğdu. Vefa İdadisi ve Mekteb-i Hukuk’ta okudu. Servet-i Fünûn grubunun en kuvvetli tenkitçisi ve felsefecisidir. Çalışkanlığı ve ilgi sahasının genişliği ile tanınmıştır.

II. Meşrutiyet'in başında "Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası"nı kurdu. Bu dergide 1899'dan (40. sayıdan) itibaren yazmaya başladı. Buradaki yazılarının bir kısmını "Hayat ve Kitaplar" adlı kitapta topladı. Bu eserinde o, pozitivizmin felsefi, edebi ve tarihi yönlerini Osmanlı-Türk toplumuna tanıtmıştır. Kendisi Hippolyte Taine hayranıdır. Asaf Nafi'nin ifadesine göre, Taine'i "…. alem-i ilim ve faziletin mabudu" olarak görür.46 Ahmed Şuayb, H. Taine gibi bir tenkitçi ve tarihçi olmayı hedefler. Taine'i filozof, tarihçi ve sosyolog olarak çeşitli yönleriyle ele alır. Ama Taine'i etraflıca tahlil ve tenkit eder. Taine'e karşı yeni fikir akımlarından bahseder. Türkiye'de Gabriel Tarde ve Durkheim sosyolojilerine ait ilk yazıyı yine Ahmed Şuayb yazdı. Pozitivist anlayışın tesiriyle determinizmi müdafaa etti. Taine'i tenkit ederken, ondan ayrıldığı noktaları belirtmekle beraber, ilkelerinde onu reddetmedi. O, bu yazılarında eklektik olmaya meyletti ve determinizm ile hürriyet arasında bir terkip (sentez) aradı.47

Ona göre, insan ahlâki hayvandır, hayvanla insan arasında derece farkı vardır (Evrimci görüş). Biz şeylerin asıl tabiatını bilmiyoruz. Bilgi, olayları ve aralarındaki ilişkileri bulur. Akıl, doğuştan gelen bir vergi değil, güçlükle elde edilen bir terkiptir. O, siyasi kuvvetin, toplumsal bir evrimin eseri olduğunu düşünür. O, evrimin devrimden üstün olduğunu düşünür. Toplum bünyesinde ırkın önemli bir etken olmayacağını söyleyerek ırk teorisine karşı çıkar. Ahmed Şuayb, Türkiye'nin meseleleri üzerinde de araştırmalar yapmıştır. Siyasi görüşler de üretebilmiştir. 34 yaşında ölen Ahmed Şuayb, dönemin muhtevalı pozitivistidir. Yine de nakilci sayılabilir.

6. Satı Bey (Satı el-Husrî) (1884-1968)

Sâtı Bey, San'a'da doğdu. Mülkiye'nin lise ve yüksek kısmını bitirdi. Matematiğe merak sardı ve yüksek matematik öğrendi. Liseden sonra tabiat bilimlerine merakı galip geldi. Yanya'da tabiyye öğretmenliği yaptı. Fizik ve biyoloji deneyleri yaptı. Kolleksiyonlar ve mumyalardan meydana gelen bir müze kurdu. İdarecilik mesleğine geçti. Kaymakamlık yaptı. Halk psikolojisine ait gözlemleri topladı. Meşrutiyet'ten sonra tekrar öğretmenliğe döndü. Konferanslar verdi. Öğrencilerin kabiliyetleri konusunda M. Şekip (Tunç) ile tartıştı.

Tabiata dair yazılar yazdı. Fizik, kimya öğrenim metoduna dair makaleler yayımladı. Yüksek öğretmen okulu müdürü oldu. Meşrutiyet'ten sonra eğitim sisteminde modern hareketi uyandırdı. Yeni eğitim metotları uyguladı, bunun için yayımlar yaptı. Batılı tarzda ilk ciddi ve nesnel tartışmayı yapanlardandır. Gökalp ile "Mekteplerde mûkâfat ve mücâzât (cezalandırma) meselesi" üzerine üstün seviyede fikri tartışmalar yaptı. Mülkiye'de etnografya üzerine dersler verdi. Meşgul olduğu konularla ilgili çeşitli eserleri basılmıştır.

1919'da Osmanlı Devleti'nin yıkılması üzerine Suriye'ye gitti. Suriye, Irak, Mısır, Lübnan gibi ülkelerde bakanlık, müsteşarlık yaptı. Sonra siyasi hayattan çekildi, ilmi faaliyetlerde bulundu.

Satı Bey, Türkiye'de İlm-i Akvam (Etnografya) kitabı ile ilk defa bu bilimi tanıtmıştır. Girişte insanın tabiattaki yerinden ve kökeninden bahsetmiş, ilk bölümde beden, dil, yazı, maddi-manevi kültür ve toplum hayatını da ele almış; ikinci bölümde kavimlerin sınıflanmasına ve tasvirine yer ayırmıştır. Satı Bey insanları maymundan ayrı bir zümre saymamak taraftarı görünmektedir.48

"Vatan İçin" başlıklı konferanslarında, vatanı sevdirmede felaketli zamanların büyük uyandırma gücünden söz etmiş, vatan sevgisini arttırmak için bu sevginin anlaşılması sonra da hangi eğitim vasıtalarına başvurulması gerektiğinden bahsetmiş, vatanın anlamının ne olduğu konusu üzerinde durmuştur. Ayrıca vatan kavramını millet ve devlet kavramları ile irtibatlandırmıştır.

Satı Bey, bu kavramların tahlilinden sonra kendi vatanımızı tetkike geçmiş, Osmanlılık üzerine durmuştur. Dili, Osmanlıları bağlayan en kısa bağ olarak görmüştür. Devlet bağımsız olduğu için yeniden devlet kurma derdi yoktur, demiştir. Osmanlılarda din bağını en önemli bağ olarak nitelemiştir. Ona göre Müslüman Osmanlılarda tarih ortaklığı vardır. Din ve millet birdir, esasına sadık kalınmıştır. İslâm, Hıristiyanlığın aksine toplumsal bir dindir. Bu bakımdan Batılılara bakarak dinin rolünü küçük görmek yanlıştır. Vatan sevgisini telkin için önce çocuklara vatanın tarih ve coğrafyasını öğretmek gerekir.

Satı Bey, “Ne için geri kaldık? ” sorusuna cevap arıyor. Gerilemenin sebeplerini İslâm’da arayanlara, karşı çıkıyor. İslâm’daki kaza ve kader inancının iradeyi ve cehdi emrettiğini söylüyor. Bizde yaygın olan tembelliğin İslâm’ın neticesi değil, alışkanlık ve bilgisizliğin eseri olduğunu ileri sürüyor.

İlerlememize, Türk ırkının engel olduğunu ileri sürenlere de karşı çıkıyor; geriliğimizin esas sebebi olarak azim ve sebat eksikliğini görüyor. I. Dünya Harbi sıralarında Osmanlı aydınlarında görülen genel karamsarlığa karşı Mehmet Akif dahil birçok aydın, azim ve sebata sarılıp ye’si (ümitsizliği) yenmeyi çözüm olarak gösteriyordu; Satı Bey de benzer çözümler getiriyor.

Satı Bey’in “Fenn-i Terbiye” adlı eseri eğitim bilimlerinde Türkiye’de ilk kitaptır. O, eğitimin gayesinin çocukları üretici yetiştirmek olduğu fikrine karşı çıkıyor. Ona göre hayatın yemekle mümkün olduğuna bakarak yemeği, hayatın gayesi saymak nasıl yanlış ise, üretici yetiştirmeyi eğitimin gayesi saymak da yanlıştır.49 Gökalp’in eğitimde sosyolojiyi temel almak tezine karşı psikolojiyi temele almak tezini savunup, eğitimin gayesini de bireyin sağlıklı gelişmesinin temini, şeklinde tespit ediyor. “Ulûm-ı İçtimaiye”nin kuvvetli yazarlarından olan Satı Bey, okulların, öğretim ve eğitim metodlarının, ilmi zihniyetin, seviyeli ve objektif tenkit ve tartışmanın modern anlayışa uygun hale gelmesinde büyük katkıları olan bir Osmanlı düşünürüdür. Onun Arap asıllı olduğu halde Osmanlılığa bu derece sarılması entelektüel Osmanlıcılığı, devletin unsurlarını bir arada tutabilecek bir üst kimlik olarak görmesindendir.

7. Bedî Nuri (1872-1913)

Satı Bey’in ağabeyi olan bu zat da önemli bir düşünürdür. Bedî Nuri, toplumsal düşüncenin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Onun sosyolojik düşüncesinin Batı’daki fikir kaynakları arasında, A. Comte’un, Herbert Spencer’ın eserleri en başta gelir.

Çeşitli kaymakamlıklarda ve devlet görevlerinde bulunan Bedî Nuri, bir taraftan sosyolojiyi tanıyıp sevdirirken bir taraftan da sosyolojik araştırmaların verilerini günlük hayata uyguluyordu.

Kendisi organizmacı sosyolojik görüşü benimsemiş olup pozitivist çizgiyi takip etmiştir.

O, “Ulûm-i İktisadiye ve İçtimaiye” mecmuasında yayımlanan “Ulûm-ı İçtimai” adlı makalesinde (Sayı 24) adeta bu sosyoloji kitabının şemasını vermiştir. Bedi Nuri, sosyolojiyi genel ve özel sosyoloji olarak ikiye ayırır; sonra bunların alt dallarını verir.

Bedî Nuri, Kamuoyu (Efkar-ı amme) kavramını inceleyip tahlil eder. O, herhangi bir çevrede, bir toplumun herhangi bir zamanında hükümran olan fikri durumunun genel bir bütününe kamuoyu denildiğini söyler. Ona göre sosyal değişmenin öncü belirtilerinden biri ahlâkın anlamının değişmesidir. Bunun gibi, hakikat, hukuk, sanat değişebilmekte; böylece bu kavramlar, gelişme dönemlerini, milletin sosyal gelişmesine paralel olarak tamamlamaktadır. Bedî Nuri, ilerleme kavramını bir evrim geçirme olayı olarak nitelendirmektedir.

Bedî Nuri, o dönemde sosyal yapı araştırmaları da yapmıştır. O, ahlâkın, ne çeşit olursa olsun, bir tür eğitim, öğretim ve fikir gelişmesinden ibaret olduğunu görür ve tabi bir temele sahip olduğunu söyler. Bedî Nuri, Jön Türkler gibi, elitist bir anlayışa sahiptir. Aydına toplumu eğitme görevi yükler.

8. Rıza Tevfik (1868-1949)

1868’de İstanbul’da doğdu. Alliance İsraelite Okulu’nda okudu. Orada Fransızca ve İspanyolca öğrendi, Tıbbiye’yi bitirdi. Tıbbiye öğrenciliği sırasında ittihatçıların çalışmalarına katıldı. 1908 Meşrutiyet hareketlerine iştirak etti ve onun hararetli savunucusu oldu. Edirne mebusu seçildi. Jimnastik ve akrobasi hocalığı yaptı. Bunların yanında felsefeyle uğraştı. İlk yazıları “Malumat” dergisinde yayımlandı. Kısa bir süre, “Servet-i Fünun”cular arasına katıldı. 1908’de Cahit ve Ahmet Şuayb ile birlikte “Ulûm-ı İçtimaiye ve İktisadiye” dergisini çıkardı; “Bahçe” dergisinde estetikle ilgili seri yazılar yazdı. Ayrıca “Edebiyat-ı Umumiye”, “Düşünce” ve “Bilgi” dergilerinde de yazıları yayımlandı.

Rıza Tevfik, Sadrazam Said Halim Paşa’nın kütüphane memurluğunda bulundu. Böylece Robert Kolej kütüphanesinden de

yararlanarak felsefi çalışmalarını ilerletti. Arapça ve Farsçasını da ilerletti. “Rehber-i İttihad-ı Osmani” özel lisesinde ilk defa felsefe dersleri verdi. Bu derslerin notlarını “Felsefe Dersleri-Mebahas-ı Marifet (bilgi teorisi)” adıyla yayımladı.

Rıza Tevfik, Maarif Nezareti’nin “Istılahât-ı Felsefiye Lugatı”nın (Felsefe Terimleri Sözlüğü) hazırlanışında çalıştı. Mütareke yıllarında Darülfünun Edebiyat Fakültesi’ne felsefe müderresi tayin edildi. Adı geçen bakanlığın kararıyla “Büyük Felsefe Kamusu”nu yazmaya başladı. Eserin ilk iki cildi basıldı.

Rıza Tevfik aynı zamanda kuvvetli bir şairdir. A. Hamid ve T. Fikret tarzında şiirler yazdı, sonra hece veznine döndü. Bektaşî ve Tekke edebiyatının tesirine girdi. Folklor incelemelerine de dayanan halk edebiyatını savundu. Felsefi muhtevalı şiirler de yazdı.

Rıza Tevfik, siyasi hayatta önce ittihatçılarla çalıştı, sonra “Hürriyet ve İtilaf Partisi”ne girdi. Maarif nazırı oldu, Sevr Antlaşması’nda Osmanlı Devleti’ni temsil etti. İstiklâl Harbi’nden sonra “Yüzellilikler” arasında yurtdışına çıkarıldı. 1942’de Türkiye’ye döndü. Bazı gazetelerde, bilhassa Yeni Sabah’ta estetikle ilgili yazılar yazdı. 1949’da vefat etti. Ölümünden sonra hakkında yazılanların bir kısmını Hilmi Yücebaş “Filozof Rıza Tevfik” adıyla bir kitapta topladı. Rıza Tevfik makalelerinde doktor ve feylesof imzasını kullandı. Feylesof unvanını “Hür düşünceli” anlamında kullanmıştır.

Başlıca eserleri, “Felsefe Dersleri, “Felsefe Kamusu”, “Abdülhak Hamid’in Mülahâzât-i Felsefiyesi”, “Serab-ı Ömrüm” (şiirleri), “Hapishane Hatıraları”dır. Rıza Tevfik hakkında tez hazırlayan Doç. Dr. Abdullah Uçman, bir kısım eserlerini yeni harflerle yayımladı. Bunların yanında bir mektubunu “Ali İlmi Fani’ye Bir Mektup” adıyla yayımladı.

Rıza Tevfik, ölüm karşısında duyulan hayret fikrini felsefenin kökü olarak görür. “Ölüm” problemi üzerinde derinliğine durduğu için, bu problem hem eserlerinin ve şiirlerinin merkez fikri oldu hem de A. Hamid’in eserlerindeki fikirleri felsefi yönden yorumlamaya götürdü. O, bu fikirlerin, genellikle materyalistlerde yaygın olduğunu, bunun da Pesimizm’den geldiğini ileri sürdü. Daha sonra kendi kendine

işleyen bir oyuncaktan ibaret olmadığına, onu elbette bir kurucu olduğuna kanaat getirdi.50 Kendisinin anlattığına göre Kabe'yi çıplak ayakla yıkadıktan sonra içine bir nur dolmuş ve ondan sonra tam bir mü'min olmuştur.

Rıza Tevfik Tükiye'de ilk defa lisede felsefe öğretimi yapan kimsedir. Müfredat programını da kendisi yaptı. Bu derslerde daha çok 19. asır İngiliz filozoflarının fikirlerini anlattı ve savundu. "Felsefe Dersleri"nde sürgünden dönüşte ulaştığı inanç aşamasının işaretlerini verdi: "Yakinen anlarız ki bizi ve evreni idare eden mutlak bir kudret var; onun ezeli iradesi ne ise meydana çıkar. İçinde bulunduğumuz alemin kanunlarını ne kadar iyi tetkik edersek o kadar ezeli iradenin mânâsına ereriz" Yalnız bu ifadelerde insan hürriyetine yer vermeyen fatalist bir anlayış var gibidir.

İyi bir felsefe öğretmeni olan Rıza Tevfik, günün problemleriyle yakından ilgilendi ve onların her birisine filozof gözüyle çözüm getirdi, toplumun çeşitli meselelerini halletmeye çalıştı. Evrimci pozitivist düşünceleri, başlangıçta benimsediği halde, Bergson'u okuyup onun etkisinde kaldı. Onun "Şuurun Doğrudan Verileri"ni çevirip derslerinde şerh etti. Daha da ileri giderek Bergson'u Türkiye'de ilk tanıtanlardan oldu.

Rıza Tevfik, toplumsal dengenin, ülkede canlı olarak etkili meselelere göre kurulduğu kanaatını taşır. Bizim toplumsal dengemiz ancak "Muhafazakârlık-Terakkicilik" etrafında kurulacaktır. O, Türkiye'nin öncelikli problemlerini kadın, eğitim, spor, milli gaye, aydınlar üzerindeki problemlerin teşkil ettiğini söyler.

Rıza Tevfik, milliyet duygusunun dinle çatışmadığını ve bunun fiilen görüldüğünü belirtti. O, Kur'an'ın Türkçeye tercümesi ile yetinilmemesini, halka vatanın ve ülkenin ne olduğunun öğretilmesini istedi. İslâmiyet'in, ırkların ve dillerin üzerine çıkarak çeşitli kabileleri ve kavimleri birleştirmesini iman ve gaye birliğine bağladı.

Rıza Tevfik, kadın meselesi üzerinde de fikirler serdeder. Kadın meselesini kadın haklarıyla özdeşleştirir. Kadın meselesinin genel eğitim meselesinden olduğunu bildirir. O, İslâm hukukunun kadınlara bütün hakları verdiği görüşündedir. Çok kadınla evlilik, dini

olmaktan çok, toplumsal bir zaruret olarak doğmuş ve yerleşmiştir. Erkeklerin kahvede tembel tembel otururken kadınların tarlada çalışması dinle ilgili değildir; toplumsal olayların bir sonucudur (Benzer bir görüş, Said Halim Paşa'da da var). Tül ve yaşmakla örtünme bize Bizans'tan gelmiştir. Yerleşmiş adetlere birden karşı çıkıp da onları değiştirmeye çalışmak sosyal dengeyi bozar. Rıza Tevfik, örtünme ıslahatının sokaktan değil, ailelerden başlaması gerektiğini vurgular.

Doğru düşünmenin, hayat pahasına zihni yorarak meydana getiren bir eylem olduğunu söyleyen filozof Rıza, “Amerikanizm”in tehlikelerine işaret eder ve ona karşı, yeni bir uyanış çığrı açılması gerektiğinden söz eder.51

Rıza Tevfik'e göre, felsefenin bugünkü durumu, değerler felsefesine kaydığını gösterir. Değerler felsefesinin esas konusu ideallerdir. Bir ideal, hayal olsa bile gerçekleşmesi imkansız olmamalıdır.

Rıza Tevfik, Doğu ile Batı'yı da karşılaştırır. O, Doğu'nun bütün bunalımının, Batı'daki iradeci ve mücadeleci insan idealini tanımasından doğduğunu savunmuş, Batılılaşmak için bu nokta gözden kaçırılmıştır, der. Aslımıza dönmemiz gerektiğini, Türklüğün iyi tetkik edilmesi icap ettiğini vurgular.

Batıcı Düşünce

Abdullah Cevdet (Karlıdağ) (1869-1932)

Batıcı düşüncenin en önemli temsilcisi olan materyalist, pozitivist, şair ve siyasetçi Abdullah Cevdet, 1869'da Arapkir'de doğdu. Kuleli Lisesi'nde ve Askeri Tıbbiye'de okudu. Tıbbiye'de iken tanıştığı İbrahim Tema, ona Felix İsnard'ın “Spiritualisme et Matéryalisme” adlı kitabını okumasını tavsiye etti. Dindar olan bu gençte, o kitap şüpheler uyandırdı. Son sınıfta Louis Buchner'in “Madde ve Kuvvet”ini okudu. Bu kitap onun fikir ve inançlarında köklü değişmeler meydana getirdi. Abdülhak Hamid'in tavsiyesiyle şiirlerini kitap halinde yayımladı. İttihatçılarla aynı siyasi görüşleri paylaştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girdi. 1895'te tutuklandı; Trablusgarp'a sürgün edildi. Oradan Fransa'ya kaçtı. Sonra

Cenevre'de "Osmanlı" adına dergi çıkardı. II. Abdulhâmid'e yaklaştı; Viyana Türk Sefareti'nde resmi doktor oldu. 1904'te Cenevre'de "İctihad" dergisini çıkardı. 1911'e kadar bu dergiyi Kahire'de çıkardı. "Kütüphane-i İctihad"ı kurdu. Birçok tercümeler yaptı; fikrî, ilmi eserlerin yanında şiirler ve tiyatro eserleri de çevirdi. Başlıca eserleri şunlardır: Kolera, Musikî ile Tedavî, A'malık, Mahkeme-i Kübra, İki Emel, Hakk-ı Te'dib, Fünûn ve Felsefe, Bir Hutbe, Yaşamak Korkusu, Cihan-ı İslâm'a Dair Bir Nazar-ı Tarihî ve Felsefî, Kahriyat, Adab-ı Muaşeret Rehberi. A. Cevdet, 1908'de Dr. Dozy'nin "İslâm Tarihi"ni çevirdi (2 cilt). Kitap şiddetli tepkilere ve tartışmalara yol açtı. Çünkü Dozy'nin, Hz. Peygamber'in hayatını hastalıklı psikoloji ile açıklaması, İslâm'a saldırı olarak görüldü. En çok gürültü koparan da kitabın sonuna koyduğu zeyl (ek) kısmında söyledikleridir.

Bu zeylde A. Cevdet, İslâm'a "üç nazar" atar: Birinci nazarda Çin, Mısır, Rusya vb.'nin Müslümanlığının ayrı olduğunu (s. 686), İslâm'ın Arapların ihtiyaçlarına göre biçilmiş kaftan olup, Arap Yarımadası dışına çıkınca derhal değiştiğini, İslâm ilahiyatının teşekkülüne Hıristiyan ilahiyatının damgasını vurduğunu (s. 688), Müslümanlarda ailenin bir bedevi teşkili olduğunu, fetihlerin Müslümanların Şehevi duygularını arttırdığını, çocukların terbiyesiz yetiştiğini, alimlerin aslında cahil olduğunu (s. 693) iddia eder.

İkinci nazarda İttihat-ı İslâm'ın (Pan islamisme) bir hayal ve İslâm için zararlı (muzır) olduğunu (s. 707-708) söyler.

Üçüncü nazarda, dini kanunlarda mutlaka ıslahat yapılmasını ister ve bunun için de bir Luther'e ihtiyaç olduğunu ileri sürer (s. 721).52

Materyalist eserleri tercüme etmiş ve maddeci fikirleri müdafaa etmiş olmakla beraber sistemli bir maddeci sayılmaz. Nitekim, O. Nuri Ergin'in nakline göre A. Cevdet, "Son Asır Türk Şairleri"ne dinsiz yazılmaması için İ. Mahmut Kemal'e gitmiş, yalvarmış, ağlamış, samimi bir Müslüman olduğunu göstermek için Hz. Peygamber'e bir na't yazmıştır.53

A. Cevdet Tıbbiye'de talebe iken okuduğu "Spiritualisme et Materialisme"in etkisiyle dinin ortadan kalkmasını sağlayacak

kişilerin ileri eğitim sonucu yetişeceğini ileri sürer. Bunun yanında o, dinin toplumsal içeriğine, birliği sağladığına, halk nazarındaki itibarına inanır, fakat ahiret hayatına inanmaz. Ona göre "…ilim havassın dinidir, din avamın ilmidir. Din ile ilmin seyyanen terakki ve tekamül etmesi lüzum-ı ictimaisi bundandır."54

A. Cevdet, Osmanlı'da esas inkılabı yapacak bir seçkin (elit) grubun yetiştirilmesini istiyordu. Abdullah Cevdet, biyolojik üstünlüğe sahip bir dehâlar grubu olmasını ve bunların bu görevi yerine getirmesinin en iyi çözüm olacağı kanaatındaydı. Eğitim bu işte yardımcı ve araçtı. A. Cevdet, bu noktada halkın rolünü belirlemede Gustave Le Bon'un fikirlerinin etkisi altındaydı. Zaten kendisi ona hayrandı. Onun halk psikolojisi ile ilgili ünlü kitabını "Ruh'ul-Akvâm" (Milletlerin Ruhu) adıyla tercüme etmiştir. Bu seçkinler grubunun, A. Cevdet nazarında iki yüzlü davranmaması gerekirdi. Çünkü G. Le Bon, halkın toplumsal konularda doğru kararlar veremeyeceğini söylüyordu. A. Cevdet de seçkin aydınların, halkın isteklerini dinliyor ve gereğini yerine getiriyor gibi davranmaları gerektiğini söylüyordu. A. Cevdet halka, bu seçkinler grubunu denetlemek gibi bir görev yüklemekteydi.

A. Cevdet, G. Le Bon'dan aldığı "Melezleşme" teorisi ile ilgili Türk ırkı hakkında yeni bir teklifte bulunur.

Mademki ırkların melezleşmesi yeni ve canlı ırkların meydana gelmesine yol açıyor; öyleyse, ırkçılığın çizdiği tarihi kaderi aşmaya imkan vardır. Bu, gelecekten ümitlenmek demektir aynı zamanda. Öyleyse, uzun tarihi içinde ihtiyarlamış olan Türk ırkının yeni, canlı ve dâhi elemanlar yetiştirebilmesi için daha üstün bir ırkla karışması lâzımdır. Dünyanın en genç milleti Amerika olduğuna göre oradan damızlıklar getirerek, Türkleri melezleştirip gençleştirmek mümkün olabilir.55 A. Cevdet, bunu Cumhuriyet hükümetine teklif etti ama hiçbir ilgi görmedi.

Abdullah Cevdet, İngiliz taraftarı bir siyasetin savunucusuydu. Bu sebeple, İngiliz Muhibleri Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer almaktaydı. Bu dönemde "Kürt Teali Cemiyeti" ile de ilişki içindeydi. O, mütareke döneminde etnik ayrılıkçılıktan bahsetmeye başlamıştır.

Etnik farklılıkların ve özelliklerin uygulanmasını istemişti. Çoğunluğunu Kürtlerin teşkil ettiği vilayetlerde kendi istiklâlini temin için Wilson ilkelerinin uygulanmasını istemişti.

A. Cevdet, kitaplarında sol kapakta Latin harflerini ve sayfalarda Arap rakamlarını kullandı. Milletlerarası tartı ve ölçü aletlerinin kullanılmasını istedi. Latin harflerinin kullanılmasını savundu. İstanbul'a dönerken şapka giyerek döndü. O, Batı Klasiklerini ülkede tanıttı; memlekette Rönesans başlatmak için uğraştı. Aykırı düşüncelerden hoşlanması, çelişkilerden çekinmemesi, dini duygulara ve geleneklere hücum etmesi, siyasette tek kalmak hırsı, yalnız kalmasına sebep oldu. Cenazesi Ayasofya Camii'ne gelince kimsenin namazını kılmak istememesi ve herkesin dağılması kendisinden ne kadar hoşnutsuz olunduğunu göstermiştir.

A. Cevdet yeni bir çağdaşlaşma modeli getirmeye, çalışmış, insanla, toplumla, devletle ilgili konuları Batıcı anlayışla çözmeyi istemiştir. Batı'dan getirdiği bilgilerin geniş halk kitlelerine yayılmasında ve yaptığı hareketlerin meşrulaştırılmasında dini, vasıta gibi görmüş, düşünüşte Batılılaştırma yoluna gitmeye çalışmıştır.

Tanzimat ve II. Meşrutiyet Dönemlerinde Materyalist Düşünce

Osmanlı'nın her döneminde materyalist düşünceye az da olsa rastlanır. Şeyh Bedreddin'in "Varidat"ında maddeciliğe kapı açan fikirlere rastlamak mümkündür. Daha sonraki dönemlerde daha bariz örnekleri vardır. Çünkü Osmanlı, siyasi ve toplumsal bir harekete dönüşmeyen hiçbir inancı ve fikri cezalandırma yoluna gitmemiştir. Zaten Osmanlı'da, Goethe'nin dediği gibi, "Aksi söylenemeyecek fikir yoktur" ilkesine göre eğitim yapılması farklı düşüncelere fırsat vermiştir.

Batı'daki seyrine göre 18. yüzyıl materyalizminin Osmanlı dünyasına girişi, 1827'de açılan "Tıbhane-i Amire" ile başladı. Osmanlı gençleri, Tıbbiye'de Batı'daki gelişmiş şekliyle fizyoloji, anatomi, zooloji ile ilgili tecrübi bilgilerle tanıştı. Tıbbiye'de öğrenim Fransızca idi. Hocaların çoğu Fransızdı. Fransızcayı biraz öğrenen gençler işportadan ellerine geçen her türlü kitabı okumaya

çalışıyordu. Okunan kitaplar arasında 18. yüzyılın Fransız maddecilerinin kitapları ön planda geliyordu. 1847'de Tıbbiye-i Şahane'yi ziyaret eden İngiliz seyyah Mac Farlane'nin anlattığına göre, mektebin kütüphanesi 18. yüzyıl materyalistlerinin eserleriyle doluydu, öğrencilerin ellerinde bu kitaplar dolaşmaktaydı, kitaplar çizile çizile adeta eskimişti. Mac Farlane, o dönemde İngiltere'de bile serbest olmayan bazı materyalist kitapların Osmanlı'da bu kadar serbest okunmasına ve bu derece alaka görmesine hayret etmekteydi.

Kethuda Zâde Mehmet Arif Efendi menakıbında, tıphanede Allah'ın inkar edildiğini, her yapan ve yaratanın tabiat olduğunun unutulduğunu söylemektedir.56 1880'lerde de tıphane öğrencileri genellikle 19. yüzyılı saran biyolojik materyalizmin tesirindeydiler. Rıza Tevfik de böyledir; Tıbbiye'de iken o da materyalist ve ateist idi. Pesimist anlayışından doğduğunu söylediği materyalizme olan bağlılığı uzun süre devam etmiştir.

1870'te Ahmed Mithat Efendi, Dağarcık dergisinde maddeci fikirleri benimsediğini gösteren yazılar yazmıştı. “Duvardan Bir Sadâ” başlıklı yazıda bunu açıkça beyan ediyordu. 1880'li yıllarda Beşir Fuad, yazıları ve kitapları ile materyalist fikirleri yayıyordu. Onun yaydığı fikirlerle II. Meşrutiyet'e gelindi. II. Meşrutiyet'in getirdiği hürriyet havası içinde hızlı bir materyalist yayım faaliyeti ortaya çıktı.

Osmanlı maddeciliği, evrenin oluşu, bilimsel gelişmelere uydurulmaya çalışılan bir evren ve tasavvurun, gerçekliğin akılla kavranabileceğini, hayatın, maddi değişmelerin deney yoluyla kavranabilir bir gerçeğe sahip olduğu gibi iddialara sahipti. O, dini ve geleneksel anlayışlara savaş açmıştı.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kavuşulan hürriyet havası içinde her fikir akımı, yayılma fırsatı bulmuştur. Beşir Fuad'ın getirmeye çalıştığı evrimci Vülger materyalizm, Baha Tevfik ve arkadaşları tarafından yayılmak üzere çeşitli faaliyetlere girişilmiştir.

Bizde maddeciliği benimseyenlerin bir kısmı 18. asırdaki mekanik materyalizm ile sonrakileri bazen karıştırıyorlar. Halbuki mekanik materyalizm, Descartes'ın alemi bir makina gibi gören

mekanik dünya görüşüne dayanıyordu. Buna karşılık, Ludwig Buchner ve arkadaşlarının geliştirdiği kaba bilimci ve evrimci materyalizm, kendisini Kant gibi büyük bir filozofa dayandırıyordu. Bunun için Baha Tevfik "Felsefe Mecmuası"nda seri halde, Kant felsefesini tanıtan yazılar yazıyordu.

Bu yeni materyalist akım, maddenin evrimini hayatın evrimine bağlıyor, böylece bütün evrim aşamalarını bu şekilde izaha çalışıyor; madde ve kuvveti iki ayrı ilke sayan mekanik maddecilikten farklı olarak bunları tek bir varlığın iki manzarası gibi görüyordu (Spinoza'nın etkisi). Ayrıca fizik ısı ve enerji bahislerinden embriyoloji (hücre bilimi) ve paleontoloji (fosil bilim) çalışmalarından faydalanıyordu. Bunlar 18. yüzyıl maddeciliğinde yoktu.

Buchner'in evrimci maddeciliğinin önemli bazı temsilcileri vardır. Bunlar Baha Tevfik, Abdullah Cevdet ve Celal Nuri İleri'dir. Bunlara Baha Tevfik'in kadrosunda yer alan Fikri Tevfik, Suphi Ethem, Memduh Süleyman ve evrimci Ethem Nejat'ı da ilâve etmek gerekir.

1. Baha Tevfik (1181-1916)

1881'de İzmir'de doğdu. İlk ve orta tahsilini İzmir'de yaptı. İstanbul'da Mülkiye'de okudu. Bu esnada gazeteciliğe başladı. 1908'den sonra çıkardığı gazete ve dergilerle, telif ve tercüme eserlerle ve başlattığı maddeci hareketle kısa zamanda dikkatleri üzerine çekti.

Balkan Harbi sırasında kardeşi Fikri Tevfik'le birlikte "Teceddüd İlmi ve Felsefi Kütüphanesi"ni (İlmi ve Felsefi Yenilenmez Yayınevi) kurdu. Yayınevinin masraflarını düşünerek ortağı Ahmet Nebil'in de ismini yazdı. Kendisi, zeki, daima farklı düşünen gelenek görenek ve inançlara karşı mücadele açan, başkalarının fikirlerini çürütmekten, onları ezmekten hoşlanan,57 düzgün ve pürüzsüz konuşan bir kimseydi.

Baha Tevfik, 1911'de "Felsefe Mecmuası"nı çıkarmış, Felsefe Kamusu (büyük sözlük) yapmaya çalışmış, "Zeka"yı çıkarmış, burada felsefi, ahlâki ve sosyal tenkitler yazmış. "Eşek", "Mâlum", "Yine O" gibi mizah mecmuaları yayınlamıştır. Pervasız, cesur yazıları hasımlarını arttırmıştır; Rıza Tevfik'e, Ali Kemal'e, M. Rauf'a,

Raif Necdet’e, Ahmet Hilmi’ye hücum etmiş, edebiyatın lüzumsuzluğu hususunda Ahmet Haşim’e çatmıştır. Başka birçok dergi ve gazetede yazmıştır. Ayrıca “İle”, “Düşünüyorum”, “Piyano” mecmualarını da çıkarmıştır. 1916’da geç kalmış bir apandisit ameliyatı esnasında vefat etmiştir.

“Biraz Felsefe”, “Madde ve Kuvvet” (üç cilt, Buchner’den çeviri), “Vahdet-i Mevcud” (E. Haeckel’den tercüme, “Tarih-i Felsefe” (A. Fouille’den özet çeviri), “Hassasiyet Bahsi ve Yeni Ahlâk”, “Feminizm”, “Felsefe-i Edebiyat Şair Celis”, “İlm-i Ahval-i Ruh” (psikoloji), “Teceddüd-i İlmî ve Felsefî”, “Felsefe-i Ferd” gibi eserleri vardır.

Baha Tevfik maddeci felsefeyi lise yıllarında benimsedi. Lise ikinci sınıfta yazdığı “Biraz Felsefe” adlı küçük kitap bunu teyid etmektedir.

Onun felsefeye bakışı, pozitivizmin felsefe anlayışına benzemektedir. O, felsefeyi geleceğin bilimi olarak görmektedir. Bilim ve fennin (teknik) geçemediği saha, felsefedir. Bu bakımdan dünün felsefesi, bugünün ilim ve fenni; yarının ilim ve fenni, bugünün felsefesidir (Felsefe Mecmuası, sayı: 1). Ona göre bugün Avrupa’da filozof yok, tabiat ve matematik alimleri vardır.

Baha Tevfik, “Hassasiyet Bahsi ve Yeni Ahlâk” adlı eserinde yeni ahlâktan ne anladığını açıklamıştır: Felsefi ve dini ahlâk anlayışlarının iflas ettiğini söyleyen Baha Tevfik, “ahlâk”ın 20. asırda “insani” olması gerektiğini belirtir. Ahlâkın esası, insanlardadır. Ahlâk, insan hareket ve davranışlarının kaynağı olan fikir, hassasiyet, adet (alışkanlık) ve içgüdü gibi ruhi ve fizyolojik hadiselerin iyi idaresindedir. O, adı geçen eserinde ahlâkı hassasiyete (duyarlılığa) bağlar. Hassasiyetin kaynağı olarak da cahilliği, aşırı alışkanlığı ve içgüdüleri görür. Bu “Yeni ahlâk”, saadeti kemiren üç hastalığı (marazı) tedavi edecektir. “Yeni ahlâk”ın tatbik sahası için önce sıhhatı, sonra tahsili, daha sonra da seyahati şart koşar.58

Baha Tevfik, Türklükten hiç hoşlanmaz. Türklerin göçebelikten kurtulamayacaklarını söyler; onların bu sebeple iktisadi hayatlarının

asla düzelmeyeceğini iddia eder; Türklerin bundan dolayı evlenmemelerini ister. Evlenirlerse felakettir, der. Bu münasebetle aile hayatına hücum eder. “Tesettür”ü medeniyet bağı ve ilerlemenin engeli olarak niteler. “Erkeklerle kadınlar arasında tesettür namı altındaki ayrılık, Çin Seddi dehşet ve kuvvetiyle dururken ve medeniyet, ne terakki, ne ahlâk ne de bahtiyarlık bütün erkek ve kadınlar için birer manasız tabirden ibaret kalacaktır.”59

Başımıza gelen bütün felaketlerin sebebini tesettüre bağlayan Baha Tevfik, aile ocağının “çeşitli ve muhtelif dostlarla” dolup taşmasını ister.

Baha Tevfik, dini değerlerle beraber ahlâki ve milli değerleri de yıkar. “Affetmek ve alicenaplık” gibi ahlâki özelliklerin boş şeyler olduğunu söyler (Piyano, No: 2). “Sanat ve edebiyat zararlıdır” (Tenkit, No: 1). “Vatan, Millet gibi sözler, tantanalı sözlerdir” (Felsefe-i Ferd) der. Baha Tevfik’in tenkit anlayışı da yıkıcı, insafsız ve anarşist ruhludur. Zaten o, halk nazarındaki şeyleri devirerek tenkide başlamalı ve tenkit mutlaka “yıkıcı” olmalıdır, düşüncesini taşır.60 Baha Tevfik, bu fikirlerinden sonra nihai hedefi tayin eder: “İnsanlık, en son anarşizme ulaşacak ve oradan ferdiyet bütün istiklâlini hissedecektir”.61

Baha Tevfik, benimsediği evrimci materyalist felsefeyi yayabilmek için ekibindeki kimseler arasında işbölümü yapmış gibidir: Ekipten Memduh Süleyman, maddeciliği desteklemek üzere Darwin’in evrimci görüşlerini yaymakla görevlidir. Gerek felsefe mecmuasında, gerekse diğer birtakım dergilerde hep Darwinci akım üzerine yazılar yazmıştır. Eduard Hartmann’ın “Darwinizm” adlı, Darwin’in teorisini tenkit eden kitabını tahrif ederek tercüme etmiştir.

Suphi Ethem ise Lamarckizm’i yaymakla görevlidir. “Genç Kalemler”deki “Antropoloji Dersleri” başlıklı seri yazılarda ve diğer bir kısım dergilerdeki yazılarında hep Lamarck’ın görüşlerini anlatmıştır. Suphi Ethem de Bergson tercümesinde aynı tahrifatı yapmış; bu kasıtlı saptırmalar Mehmed Ali Ayni tarafından “İntikad ve Mülahazalar”da eleştirilmiş ve doğruları gösterilmiştir.

Baha Tevfik, Ömer Seyfettin'in başlattığı dilde sadelik akımına uymuş, fikirlerini geniş halk tabakalarına ulaştırabilmek için herkesin anlayabileceği bir dil kullanmaya özen göstermiştir. Ayrıca öğrencilere ulaşabilmek için okullara ders kitapları yazmayı ihmal etmemiştir.

Baha Tevfik ve arkadaşlarının yaymaya çalıştığı Buchner'in maddeci fikirlerinin esasında şu tezler vardır:

1) Maddesiz kuvvet olamaz.

2) Madde ölümsüzdür.

3) Kuvvet ölümsüzdür.

4) Madde sonsuzdur.

Madde ve kuvvete ait bu tezlerden sonra Allah hakkında ateist bazı tezler ileri sürdü: 1) Allah'ın varlığı fikri, büyük bir hatadır. 2) İlkelerde bu konuda hiçbir kavram yoktur. O burada Feuerbach'ın fikrine dayanıyor, Tanrı'yı insanın hayalen yarattığını söylüyor ve insanın kendi kendisini düşünebilmesine Tanrı, diyor.

Buchner ve ona dayanarak Baha Tevfik, ruhun maddi olduğunu, maddeden bağımsız bir ruhun mevcut ve ölümsüz olmadığını iddia eder. Bunların yanında gaye-sebebin varlığını da kabul etmez. Fakat Baha Tevfik, diğer materyalistlere nazaran daha sistemli ve sadakatlidir.

Baha Tevfik, tek taraflı bilgisiyle, tarihe, maziye, dine, geleneklere, inançlara cephe alarak bütün dikkatlerini Batı'ya çevirmiş, Batılılaşmayı, modernleşmeyi bir "gaye-i hayal" (hayali ideal) olarak görmüş, bu hayali gayenin gerçekleşmesi için bütün değerlere ve ideallere saldırmış, bundan da zevk aldığı ifade edilmiştir.

Bu hususta, köktenci (radikal) bir tutum izlemiş, materyalist, ateist, Darwinci ve Lamarckçı evrimci felsefeleri bir vasıta, bir basamak olarak kullanmıştır.

Bu maksatla benimseyip geniş kitlelere ulaştırmaya çalıştığı biyolojik ve evrimci materyalizmi şiddetle savunmuş, fakat bu

materyalist anlayışların derinliğine inememiştir.

1855'te "Madde ve Kuvvet"i yazan Ludwig Buchner'in fikirleri, felsefi ve tarihi derinliği olmayan Osmanlı aydınlarını kıskacına almış, onları bir propagandacı durumuna düşürmüştür. Bu maddeci akımı, ilk ciddi eleştiren Ali Suavi olmuştur. Daha sonra Beşir Fuad'ın yaptığını, II. Meşrutiyet'te gelen özgürlük havasında Baha Tevfik daha rahat şekilde yapmıştır. Fakat Buchner'in bu maddeci Vülger (halk tipi) derinliksiz anlayışının kısa zamanda itibarını yitirmesi, bizdeki maddecileri etkilememiştir. 1876'da ölen materyalist filozof Alber Lange materyalizmin tarihine dair hacimli eserinde bu felsefenin zaaflarını ortaya koymuştur. Ona göre Buchner, Moleschott'tan, o da Hegel'den etkilenmiştir.62 Yani kaynakları yine bir idealist ve ilahiyatçı filazoftur. Buchner'in felsefi derinliği olmadığı gibi Baha Tevfik ve arkadaşlarının hiç yoktu.

2. Celâl Nuri (İleri) (1877-1939)

1877'de Gelibolu'da doğdu. Galatasaray ve Hukuk Mektebi'ni bitirdi. Fransızca ve İngilizcesi sayesinde Avrupa ülkelerinde geniş araştırmalar yaptı ve zengin bir fikir hayatı elde etti. Son Osmanlı meclisinde Gelibolu mebusu oldu, TBMM.'nin 1-5. dönemlerinde de aynı görevi yürüttü. Birçok hukuki görevler yürüttü. İstanbul matbuatına ait birçok gazete ve dergilerde üç bin kadar makale neşretti. Pek çok eseri varsa da başlıcaları şunlardır:

Tarih-i İstikbal, Türkçemiz, Türkleri Yükseltelim, Türk İnkılabı, Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye (Osmanlı Gerileme Tarihi), Havaic-ı Kanuniyemiz (Kanuni İhtiyaçlarımız), Kadınlarımız, Hatem'ül- Enbiya (Son Peygamber), İttihad-ı İslâm (İslâm Birliği). Ayrıca bazı Fransızca ve İngilizce eserleri de yayımlanmıştır.

Celâl Nuri "Tarih-i İstikbal" (Geleceğin Tarihi) adlı eserinin "Mesail-i Fikriye" (Fikri Sorunlar) adlı kısmında felsefe ve filozoflara şiddetle hücum eder: "Evrenle ilgili sorunlarla uğraşanların nazariyelerinin hepsi boştur. Bu konudaki doktrinler, okullar kuran filozoflar, hiçbir şey yapmamışlardır. Tecrübe dışında yapılacak akli spekülasyonlar abuk-sabuktur. Meselâ Spinoza'nın panteizmini veya Kant'ın "Saf Aklın Eleştirisi"ni ele alırsanız birtakım kıyaslar,

nazariyeler sizi meşgul eder. Sonuç, koca bir hiçtir. Filozoflar binlerce senedir, zavallı insanları yormuşlardır. Felsefe bir hava oyunu, bir spekülasyondur. Metafizik denilen tabiat ötesi yoktur. Bu kadar ağır hücumlardan sonra, boş dediği felsefeyi bir yerde “ilmin fizyolojisi”, bir başka yerde “fennin şiiridir” diye tarif eder.63

Baha Tevfik ve arkadaşlarının gecikerek getirmeye çalıştıkları materyalist hareket, bir hayli tepki çekmişti. Bu harekete cephe alanların arasında Rıza Tevfik de vardı. Bundan dolayı Baha Tevfik ile Rıza Tevfik arasında tartışma başladı. Bu sırada İslâmiyet’i savunmak için tartışmaya Celâl Nuri de karıştı. Adı geçen eserinde İslâm’ın ilerlemeye mani olmadığını, fakat köklü bir reforma (ıslahata) muhtaç olduğunu ileri sürdü. Aslında maksat, İslâm’ın değil Buchner maddeciliğinin savunması idi.

Celâl Nuri, İslâm dininde niçin reform yapmak istiyor? Bütün dünyayı en kısa zamanda Müslüman yapmak için. Aslında materyalist felsefeyi yaymakta İslâm’ı araç olarak kullanmak için böyle bir şeye girişiyor. Peki bu reform nasıl yapılacak? Celâl Nuri’ye göre, bunun formülü gayet basittir:

İslâmiyet hak dindir, doğrudur, mükemmeldir. Bu bakımdan doğruluğu akli ve tecrübi olarak sabit olan her şeyi İslâm kabul eder. İlme ve tecrübeye uymayanlar, hakkında ayet olsa bile yanlıştır ve şeriata aykırıdır. Öyleyse fennen doğru ve ispatlı olan her şey İslâm’ın kendisidir. Zira Hz. Muhammed’in tebliğ ettiği din, sadece maddi ve ispatlı (deneysel) hakikatları ihtiva eder. Öyleyse asrın bilimine uymayan inanç ve amel-ibadet esasları atılıp onların yerine Buchner’in maddeci felsefesi konulmalıdır. Zira adı İslâm, içi Buchner maddeciliği olan bir dini bütün dünya hemen kabul edecek ve dünya Müslümanlaşacaktır. “Dinimiz ancak, böyle kurtulabilir”. Zaten “Fıkıh ve akaid -inanç- esasları ta’dile (değişime) muhtaçtır.” Yahudilerin dinlerinde yaptıkları değişikliklerle bugün ayakta durduklarını söyleyen Celâl Nuri, yapacağı reformun umduğu neticeyi vereceğinden emin olarak şöyle diyor: “Bana peygamberin rızası dairesinde ruhsat veriniz, alemi Müslüman yapayım. Şark’tan Garb’a kadar insan nevini (türünü) birleştireyim”.64

Celâl Nuri, İslâm'da istediği bu değişikliğin reform olmadığını ileri sürer. Maksadının İslâm'ı yükseltmek olduğuna inanan Celâl Nuri, yeni akaid (inanç esasları) ve yeni fıkıh usulü (metodu) koymakla bunun mümkün olacağı kanaatını taşır. "Biz Luther taklitçisi değiliz" der.

"Materyalizm" kelimesinin kullanılmasından rahatsız olan Celâl Nuri, Tanrı anlayışı itibariyle de maddeci bir anlayışı benimser. Madde ve kuvvetin ölümsüzlüğünü, varlıkların başlangıçsız olup, yaratılmadıklarını, ruhun ölümsüz olmadığını savunur. Bu bakımdan onun durumu çelişkili gibi görünse de esas amacına uygundur. Yine de maddeciliği sistemli değildir. Celâl Nuri, tartışma zeminini kızıştırdığı için kendisine Filibeli Ahmed Hilmi, Ö. Ferid Kam olmak üzere çeşitli kimselerce cevaplar verilmiştir. Onun reform fikri Cumhuriyet dönemindeki bazı dinde reform hareketlerine de zemin hazırlamıştır.

Tanzimat ve Meşrutiyet'te Spiritualist Düşünce

Spiritualist (maneviyatçı) felsefe, geniş manasıyla ruhun maddeden bağımsız bir varlığa sahip olduğunu, Tanrı'nın, buna bağlı olarak ahlâki değerlerin varlığını kabul eden ve savunan bir felsefedir. Bazı filozoflar da bunlara ahiret hayatının varlığını katar. Bizde, Batılı anlamda maddeci düşünce Batı'dan gelmiştir. Fakat spiritualist düşünce, genel olarak Doğu'da ve özel olarak İslâm dünyasında ve Osmanlı'da mevcuttur. Tanzimat Dönemi'nde felsefi değer taşıyan Spiritualist düşünce, daha çok önceki dönemlerin bir devamı şeklinde mevcuttu. Fakat II. Meşrutiyet Dönemi'nde felsefi önemi ve değeri olan Spiritualist düşüncenin temsilcileri ortaya çıkmış, materyalist düşünceye karşı kuvvetli bir mücadele açmıştır. Bu önemli mücadelenin en büyük temsilcisi Filibeli Ahmet Hilmi'dir.

Tanzimat Dönemi'nde Namık Kemal materyalist düşünceyi benimsemezken, ona karşı yazılı bir mücadele içine girmedi. Ali Suavi ise bilinçli bir şekilde Buchner'in evrimci maddeci görüşlerini eleştirdi. Ona karşı küçük çapta mücadele etti. Daha sonra, maddeci fikirlerinden vazgeçen Ahmet Midhat Efendi, benzer bir mücadeleye girdi. Fakat onun fikirlerinin çok felsefi olduğunu söylemek zordur.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde önceleri Beşir Fuad'ın ve Abdullah Cevdet'in Buchnerci maddeciliği yayma gayretlerinin bir meyvesi olarak ortaya çıkan Baha Tevfik ve Celal Nuri hareketine karşı yazılarıyla, kitaplarıyla cephe alan birçok yazar kendini gösterdi. Spiritualist temsilciler arasında Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi'nin yanında, İsmail Fenni (Ertuğrul), Ferid Kam, Mehmed Ali Aynî, İsmail Hakkı (İzmirli), Mehmed Şemseddin (Günaltay), Ahmet Naim, M. Hamdi Yazır ve Mustafa Şekip (Tunç) sayılabilir. Bunların yanında maddeciliğe reddiye yazan Harputizade Hacı Mustafa, İsmail Ferid, Halid Edip gibi kimseleri de zikretmek gerek. Fakat bu sonuncular üzerinde durulmayacaktır.

Osmanlı'daki yeni Spiritualist düşüncenin bir özelliği, Batı'daki modern bilimlerin ve felsefelerin verilerinden faydalanarak tezlerini temellendirmeye çalışmasıdır. 19. yüzyılın materyalist ve pozitivist düşüncelerinin yaydığı karamsar dünyadan rahatsız olan insanlar için Spiritualist görüşler, bir sığınak gibi göründü. Çünkü, bu felsefe, ölümün son olmadığını, hayatın doğum ile ölüm arasında sıkışıp kalan süreçten ibaret bulunmadığını, öldükten sonra da insanın yaşamaya devam edeceğini ileri sürüyordu. Spiritualist felsefe bu konularda birçok yeni deliller ileri sürüyordu.

Materyalist ve ateist düşüncelere cephe alanlar arasında, Mehmet Akif (Ersoy), Said Halim Paşa, Eşref Edip, Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi, Mehmet Şerafettin (Yaltkaya), Hüseyin Kazım Kadri, Musa Carullah, Şehabettin Mercani, Mustafa Sabri gibi düşünürleri de saymak mümkündür. Fakat bunların temellendirmeleri felsefi olmaktan çok dini yönü ağırlıkta olduğu için ve popüler yönü ağır bastığından onları dini düşünce hareketleri içinde ele almak daha uygun görünmektedir. Bunların arasında Hüseyin Kazım Kadri belki özel bir yere sahiptir. Çünkü felsefeye ve felsefi düşünceye tamamen karşıdır. Yeni "ilm-i kelâm" yazdığı için İzmirli İsmail Hakkı'ya şiddetle karşı çıktı. Kelâm tartışmasından Müslümanların kurtulması gerektiğini ve Descartes, Locke gibi filozofların İslâm'ın Harimi'ne sokulmasını savundu.65 Mustafa Sabri, kelâmcıdır, ama felsefeye karşıdır.

Spiritualist Düşünürler

1. Filibeli Ahmed Hilmi (1865-1914)

Filibeli Ahmet Hilmi Filibe'de (Bulgaristan'da kasaba) doğdu. İlköğrenimi orada, orta öğrenimini Galatasaray Sultanisi'nde tamamladı. Ailesi hicret edince İzmir'de bir süre kaldı. 1890'da "Düyun-ı Umumiye Dairesi"ne girdi ve bu idarenin memuru olarak Beyrut'a gönderildi. Oradan Jön Türk yayımlarının etkisiyle siyasi birtakım olayların içine girdi ve Mısır'a kaçtı. Mısır'da Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne girdi. Bu dönemde "Çaylak" isimli bir mizah dergisi çıkararak idare aleyhine yazılar yazdı. 1901'de İstanbul'a dönüşünde bu yazılarından dolayı yakalandı ve Fizan'a sürüldü. Fizan'da Arusi Tarikatı'na girerek İslâmi araştırmalarla ve tasavvufla meşgul oldu. Meşrutiyet'te İstanbul'a dönerek "İttihad-ı İslâm" adlı dergiyi çıkardı. Üslubu sade, açık ve muhakemesi düzgün olduğu için kısa zamanda tanındı ve okuyucuları da arttı.

Bu gazete kapatılınca İktam'da ve Tasvir-i Efkar'da siyasi ve felsefi makaleler yazdı. 1910'da haftalık "Hikmet" gazetesini çıkardı. Bu gazete İslâm dünyasından da alaka topladı. F. Ahmed Hilmi tasavvufi yazılarında "Şeyh Midriddin Arusi", mizahi yazılarında "Coşkun Kalender", "Kalender Geda", milli ve hamasi alanlarında "Özdemir" takma adlarını kullandı. Gazetenin yazılarının hemen hepsini kendisi yazardı.

1911'de günlük "Hikmet" gazetesini çıkardı. İttihad ve Terakki'yi yanlış icratından dolayı tenkit edince Bursa'ya sürüldü, 1912'de gazeteyi yine çıkardı. Fakat sonra kapatmak zorunda kaldı. Kendisi Arapça, Farsça, Fransızca biliyordu. Darülfünun'da felsefe müderrisliği yaptı. 1914'te verimli çağında ani olarak vefat eti.

Başlıca eserleri şunlardır: Tarih-i İslâm, Allah'ı İnkar Mümkün müdür, İlm-i Ahval-i Ruh, Huzur-ı Akıl ve Fende Maddiyyun Mesleki-i Dalaleti, Amak-ı Hayal (Roman), Türk Ruhu Nasıl Yapılıyor, Reber-i Siyaset.

F. Ahmed Hilmi, tartışmalarında tamamen felsefi delililer kullanmıştır. Ona göre felsefe, eşyanın (varlıkların) nihaî sebeplerini araştırır. Bilimler, eşyanın ve olayların nasıl meydana geldiğini araştırır; felsefe ise "niçin" öyle olduklarını inceler. Bilimler, bir

oluşumun bütün aşamalarının nasıl meydana geldiğini incelerken, mesela insan niçin var olmuştur, sorusuna cevap aramaz. Bundan dolayı, insan zihni, bilimlerin verilerinin rasyonel bir sentezi olarak felsefeyi meydana getirmeye mecbur oldu.

F. Ahmed Hilmi, materyalist akıma karşı, Celal Nuri'yi hedef aldı ve "Huzur-ı Akıl ve Fende Maddiyun Meslek-i Dalaleti" (Aklın ve İlimin Huzurunda Maddecilik Sapkın Akımı) adlı eserinde Celal Nuri'nin "Mesail-i Fikriye"de Buchner adına ileri sürdüğü bir kısım fikirleri eleştirdi ve iddialarını cevapladı. Bu kitapta, çeşitli felsefe akımlarını bir eleştiri süzgecinden geçirdi.

F. Ahmet Hilmi, materyalizmin, ispatı imkânsız olan teoriler üzerine bina edildiğini ileri sürer. Yöntemleriyle bu doktrinin dogmatik olduğunu iddia eder. Benzer eleştiriler monizm ve pozitivizm için de geçerlidir. Kritisizm, septisizmi hatırlattığı için renksizdir. Bu doktrin, düşünceyi sonuca bağlamadan çürütmek, duyumun ve düşüncenin yerine yeni bir şey koyamamak gibi fikri zaaflarla yüklüdür.

Evolüsyonizm de bilimsel düşünceye yakın olmakla beraber, dayandığı ilkeler ispatlanamaz kabullerdir. Ahme Hilmi, spiritualizmi önceleri bilimsel düşünceden uzaklaşmış olarak görür, fakat son asırda önemli gelişmeler gösterdiğinden Batı'da kabul görmeye başladığını söyler. Filibeli Ahmet Hilmi, idealizmi de eleştirir. Alemin maddi varlığını, Tanrı'yı şuursuz ve akılsız bir "ide"ye indirdiğini iddia eder.

Bilindiği gibi spiritualist doktrin, varlığı, Tanrı-alem, madde-ruh gibi ikili (dualist) sınıflama ile bilmeye çalışır. F. Ahmet Hilmi, bu dualist spiritualizmi kabul etmez. O, varlığı tek bir asla irca ederek Vahdet-i Vücudcu bir monist spiritualizmi benimser. Ama panteist doktrine karşı çıkar. Çünkü panteizm, Tanrı ile alemi özdeş hale getirmektedir, der.

F. Ahmed Hilmi'ye göre tasavvufi vahdet-i vücud, alemin kadim oluşunu, alemin veya maddenin varlığıyla değil, Tanrı'ya nispetle izah etmektedir. O, "Eşya kendi zatı itibariyle sonlu, Tanrı'ya nispeti itibariyle de sonsuzdur." ifadesiyle bu görüşünü ortaya koymaktadır. Vahdet-i vücud mesleğini "Tehvid" anlayışına dayanarak, Tanrı-alem

ilişkisinin izah edebileceğine inanan F. Ahmet Hilmi, alemin “yoktan var edildiği”ni kabul etmez.66 F. Ahmed Hilmi, burada daha önceki vahdet-i vücudcu mutasavvıfların görüşlerine dayanmaktadır. O, İslâm tasavvufuna ait bu görüşlerini fizikteki bazı gelişmelere dayanarak açıklamaya çalışır.

F. Ahmed Hilmi, Tanrı anlayışında teşbih, tenzih ve tevhid kavramlarının açıklanmasına büyük önem verir. O, Tanrı’nın varlığını, önce bir gerçeklik gibi ele alır; Tanrı’nın varlığını ispat için ileri sürülen delilleri yeterli görmez; çünkü bu mesele bir iman ve tercih meselesidir.

F. Ahmed Hilmi, ruh meselesinde de maddeci düşünceye karşı çıkar. O, bir düşünür olarak, esas mesele ruhun bedenden ayrı olarak var olup olmadığı, mahiyetinin farklı ve başka olup olmadığı, nihayet, bedenle birlikte yok olup olmayacağı meselesidir; yoksa ruhun varlığı meselesi değildir, diye düşünür.

F. Ahmed Hilmi, insanda “ben” dedirten şuurun izafe edildiği duygusal ve fikri hallerin kendisine yüklendiği, bedenin devamlı değişmesine karşı, insani “birlik”i ve “aynıyet” sağlayan asıl olarak ruhu kabul eder. Ruh’un, basitlik, birlik ve başka şeylere indirgenmesi imkansız olan bir “emr-i vaki” olduğu kanaatini taşıyan düşünür; ruhun varlığı gibi bekasını kabul etmenin de bir zorunluluk olduğunu söyler.

F. Ahmed Hilmi, siyasi konularda da çok yazmış ve konuşmuş bir düşünürdür. Hakim unsur olarak devleti Türklerin idare etmesini istemiş, İslâm birliği üzerinde de görüşler beyan etmiştir. F. Ahmed Hilmi, “Maddiyun Meslek-i Dalaleti”nde Celal Nuri’yi eleştirirken onun hem Müslüman hem materyalist olmasındaki çelişkiye işaret eder, bu ikisinin uzlaşamayacağını söyler. F. Ahmed Hilmi maddeci iddialara cevap verirken şu noktalara dikkat çeker:

Maddenin mahiyeti bilinmiyor, kuvvet kavramı da soyut bir fikirdir. Madde ve kuvvetin ezeli ve ebedi olduğu fikri, madde ve enerjinin sakınımı kanunundan çıkarılıyor. Bir şeyin yok edilmemiş olması, onun yaratılmamış olduğunu göstermez. Bu konuda yapılan tecrübeler evrenin çok sınırlı ve dar bir alanına ait olup, bunlara

dayanarak evrenin her yerinde geçerli göstermek, bilime aykırıdır. Maddenin ve enerjinin de yok olmasının düşünülmesi imkansız değildir. Tecrübemiz sadece duyularımıza ait olmayıp, şuura ve iç dünyamıza ait olanlar da var. Entropie ilkesi, tabiatta dönüşümsüz bir yok oluşun varlığını gösterir. Ruhun birliğe ve basitliğe sahip olması, onun dağılıp yok olmasını önler. Dolayısıyla ruh dağılmaz ve yok olmaz.

F. Ahmed Hilmi, ayrıca A. Comte'un pozitivizmini, Kant'ın bazı görüşlerini, evrimci felsefeyi ve birtakım felsefi akımları da eleştirir. Bunların yanında o, sosyolojik araştırmalar ile sosyal olayların amilleri üzerine seri yazılar da yazmıştır. H. Z. Ülken'in dediği gibi onda İs lami düşüncenin aydın ve geniş ufku vardır. Batı felsefesi hakkındaki kapsamlı ve derinlikli bilgisi, sosyolojiye dair ciddi araştırmaları, çatışan grupları uzlaştıracak yumuşaklığa sahiptir. O, bu geniş ufkuyla bir taraftan yedi yüz senelik delillerle bugünün insanlarına hitab edilemeyeceğini düşünür ve kelâmi ve İslâmi düşünceyi yenilemeyi hedefler; öbür taraftan da sosyal hayatı kuşatan şartların bütününün nasıl tasdik edileceğini ortaya koyarak gelecekteki Müslüman cemiyetini şekillendirmeye çalışır.

2. İsmail Fenni (Ertuğrul) (1855-1946)

Vahdet-i Vücud anlayışına Çağdaş Batı Felsefesi ışığında yeni şekil vermeye çalışan ve Baha Tevfik kanalıyla Buchner'in maddeci iddialarına en geniş cevabı veren İsmail Fenni, 1855'te Turnova'da (Bulgaristan) doğdu. İlk ve orta öğrenimini orada yaptı. Cûdi Efendi'den maliye ve muhasebe öğrendi. Medrese derslerine devam edip Arapça öğrendi. Vatanın istilası üzerine 20 yaşında İstanbul'a geldi; Maliye Nezareti'nde memur oldu. Daha sonra Divan-ı Muhasebat (Sayıştay) tahrirat kalemine girdi. "Lisan Mektebi"nden mezun oldu. Burada Fransızca, yazma, konuşma ve siyaset usullerini öğrendi. Bir İngiliz'den dört sene İngilizce ders aldı. Saray bütçesini hazırlayan komisyona girdi. Divan üyeliğine seçildi. Şirket-i Hayriye'nin hesaplarını tetkik etti. 1896'da Dahiliye Nezareti muhasebecisi oldu. 1908'de, arzu ettiği eserlerini yazmak için emekli oldu. Düşündüğü eserlerini de yazdı. Sade, gösterişsiz ve munzevi bir hayat yaşadı. Musiki dersleri aldı. Keman ve kanun çaldı, şarkılar ve marşlar besteledi, güfteler yazdı; bazı marşları ordu birliklerine gönderilmiştir. 29 Ocak 1946'da ölmüştür. O, 90 senelik ömrünü, bilime, dine, felsefeye ve güzel sanatlara verdi. Doğu ile Batı'nın birleştikleri ve ayrıldıkları, birbirlerini reddeder göründükleri noktaları inceledi. Vardığı sonuçları, gelecek nesillere anlatmaya çalıştı.

Başlıca eserleri şunlardır: Lugatçe-i Felsefe, Maddiyun Mezhebinin İzmihlali, Kitab-ı İzale-i Şükük, Vahdet-i Vücud ve Muhyiddin-i Arabi, Küçük Kitapta Büyük Mevzular, Hakikat Nurları, Büyük Filozoflar. Ayrıca birtakım tercüme eserleri de vardır.

İsmail Fenni, Buchner'i red için yazdığı "Maddiyun Mezhebinin İzmihlali" (Maddeciliğin Yıkılışı) adlı hacimli eserinde, bir felsefe tarihçisi gibi çalışmış, fikrini naklettiği filozofları yerine göre eleştirmiş ve her fırsatta kendi fikrini belirtmiştir.

İsmail Fenni, bir İslâm düşünürü olduğu için felsefi fikirlerini inancından çıkarmıştır. Kitapta Tanrı'nın varlığını kanıtlarken ve Buchner'in bu durumdaki iddialarına cevap verirken, kelâmcıların, bilim adamlarının, filozofların ve kamu vicdanının kullandığı delilleri birlikte kullanmıştır. Batı felsefesi hakkındaki derinlikli bilgisi, onu sık

sık mukayeselere götürmüştür. Tanrı'nın varlığı hakkında çok çeşitli delilleri ileri sürerken gaye-sebep (finalite) ile ilgili delillere büyük yer ve önem vermiştir. Çünkü ona göre, gayelilikten asla vazgeçilemez. Gaye-sebep, tabiatın bütünü ile parçaları arasındaki ahengi ve uyumu gösterir. Bundan dolayı, insan vücudu, parçaları (organları) ile birlikte mükemmel bir bütünlük gösterir. Mesela, gözün, kulağın, sindirim ve solunum organları ile cinsiyet organlarının kuruluşu, hayat fonksiyonu ile tam bir uyum ve ahenk içindedir. O, bu husustaki fikirlerini Batılı bilim ve fikir adamlarının düşünceleriyle destekler.

Gayeye ve gayeciliğe bu kadar önem veren bir filozofun tabiattaki mekanizmi ve değişmeyi kör tesadüfe bağlamayı reddetmesi normaldir. O, evrim felsefesinin din felsefesiyle uzlaşabileceği kanaatını taşır. Evrim, maddeden hayata, bilince ve ruha doğru gayeli bir yükselişi görmeye yardımcı olur; yani evrim, aşağı şekillerden daha mükemmel şekillere doğru yükselme olayıdır.

Onun ruh hakkındaki görüşlerinin kaynağı da önce Kur'an ve hadislerdir. Bunları modern bilimlerin verilerine göre izah ederken, Buchner'in ruh hakkındaki delillerini de cevaplandırır. İsmail Fenni, ruhun ölümsüzlüğünün felsefi delillerini getirir: Bütün insanlarda bir ölümsüzlük ve bir yaşayacağı öteki alem fikri vardır. Adaletin bu dünyada tam gerçekleşmediği bir hakikattir. Hakkı yenenler, gadre uğrayanların adaletin mutlak gerçekleşeceği bir alemin hasretini çekmesi tabiidir. Daimi mutluluk ve hürriyet ancak o alemde gerçekleşir. Herkeste kendi küllerinin karşılığını (iyinin de kötünün de) göreceği bir alem düşüncesi vardır.

İsmail Fenni, ruhun ebediliği hususunda yeni tecrübelere dayanan yeni kanıtlar getirir. Ruh çağırma olaylarını Batılı tanınmış bilim adamlarının kitaplarından araştırır. Telepati, telekinezi (hiç temas olmadan meydana gelen) olayları soruşturur. Ayrıca yoga olaylarını, yogilerin bedene hakimiyetlerini, ruhun cismani olmadığı yolunda delil gösterir.

İsmail Fenni, adı geçen kitabında ve özellikle “Vahdet-i Vücud ve Muhyiddin-i Azabi” adlı eserinde Vahdet-i Vücud anlayışını geniş bir

şekilde anlatır. Vahdet-i Vücud'un panteizmden on iki farkını ve üstünlüğünü sayar. Muhyiddin-i Arabi'nin sistemini benimser ve onu adeta yeniler. Vahdet-i Vücud'a yapılan pek çok itiraza tek tek cevap verir. O, Vahdet-i Vücud'u hem bir sistem hem de dini bir meslek, aydınlara (havassa) has bir hayat tarzı olarak görür. Varlık anlayışı da beş varlık tabakasını esas alan "Hazerat-ı Hamse"ye dayanır.

İsmail Fenni, Vahdet-i Vücud'u anlatmak, yaymak için felsefe sözlüğünde, diğer kitaplarında ona yer ayırdığı gibi 1934'te maddeciliği, Darwinciliği ve maddeciliğe hizmet eden diğer bilim kökenli akımları gençlere tanıtmak ve zararlarını anlatmak için yazdığı "Küçük Kitapta Büyük Mevzular" adlı el kitabında da Vahdet-i Vücud'a özellikle yer verir. Sanki karşısına çıktığı ve zararlı bulduğu çeşitli akımlara karşı bir alternatif gibi Vahdet-i Vücud'u ileri sürer. "Kitab-ı İzale-i Şükük"ta (Şüpheleri İzale Eden Kitap) Dozy'nin İslâm hakkındaki iddialarına cevap verdiği gibi "Hakikat Nurları"nda da İslâmiyet'in Hıristiyanlık'tan üstün taraflarını ortaya koyar.

3. Ferid Kam (1864-1944)

Mehmed Akif'in "Üstad-ı Hakimim" (Felsefe Üstadım) dediği Ömer Ferid Kam, 1864'te İstanbul'da doğdu. İlk ve orta tahsilini İstanbul'da yaptı. Aslen Çankırı'dan Kurtoğullarındandır. Babasının ölümü üzerine yüksek öğrenimi yarıda kaldı. Hariciye Nezareti'ne (Dışişleri Bakanlığı'na) memur oldu. Bu arada kendisini yetiştirmek için Fransızca, Arapça ve Farsça öğrendi. Bir ara Rüştiye'de Fransızca öğretmenliği yaptı. Cami derslerine de devam ederek Asım Efendi'den icazet aldı (1905). Darülfünun'da Türk Edebiyatı müderrisi oldu (1914). Süleymaniye Medresesi umumi felsefe müderrisliğine tayin edildi (1917). Dar-ul Hikmeti İslâmiye (İslam Akademisi) üyeliğine seçildi. 1919'da üniversiteye "Şerh-i mütün" (Edebi metinler şerhi) müderrisi olarak geri döndü. Daha sonra Ankara'da kurulan "Tedkikat ve Telifat Heyeti" üyeliğine seçildi (1923). Bu medrese kapatılınca Darülfünun İran Edebiyatı tarihi müderrisliğine tayin edildi (1924). Darülfünun kapatılınca kadro dışı bırakıldı (1933). Bundan sonraki hayatını yalnızlık ve üzüntü ile geçirdi. 1943'te D.T.C. Fakültesi'nde İran Edebiyatı profesörlüğüne atandı ve 1944'te hayata veda etti.

Başlıca eserleri şunlardır: Türehat, İran Edebiyatı Tarihi, Farsça Şiirler, İlm-i ahlâk (tercüme), Dini-Felsefi Musahabeler, Vahdet-i Vücud, İlim-i Mabadelhabia (metafizik, tercüme). Ferid Kam'ın Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası, Tercüman-ı Hakikat, Sırat-ı Müstakim, Sebilurreşad, Ceride-i İlmiye, Mahfil gibi dergilerde çeşitli makaleleri yayınlanmıştır.

Ferid Kam, "Dini Felsefi Musahabeler" adlı sohbet kitabında Allah'ın varlığı üzerine yazdığı bir sohbette, maddenin mahiyeti, bilgimizin hudutları, zihnin kuşatma gücü, tabiatüstü alem ile münasebetlerimiz, maddeyi noksanlıktan kemale sevk eden şeyin ne olduğu, alemde bir etkileyiciye ihtiyacın olup olmadığı, Yaratıcı'nın mahiyeti gibi meseleleri ele alır.

Bir diğer sohbeti, ruh ve ölüm üzerinedir. Bu sohbette o, bilimin ruhun hakikatına ulaşıp ulaşamayacağını, maddecilerin ruh anlayışını, insanın bedeniyle değil, ruhuyla insan olduğunu, ölümden sonra ruhun nasıl idrak ettiğini, aks alemin ruha etkisini soruşturur.

Ferid Kam, "Determinizm, Kaza-Kader Üzerine Sohbet"inde insanların hangi etkenlerin tesiri ile hareket ettiğini, fatalizm ve determinizmin ne olduğunu, cüz'i iradenin varlığını, bu akımların insan ve insan hürriyetine bakışlarını, irade ve hürriyet ilişkisini, kaza ve kader meselelerini tartışır. "İyimserlik ve Kötümserlik Üzerine Sohbet"inde ise alem-insan ilişkisini, iyimser ve kötümser düşünürlerin hayata bakışını, alemin mahiye

tini, güzellik ve çirkinliğin nereden bilindiğini, "akıl dürbünü"nün tek başına hakikatı görüp göremeyeceğini tetkik eder. Aklın tek başına yeterli olup olamayacağı konusunda ayrı bir sohbeti de var. Kur'an ve muhtevası üzerine yaptığı sohbette de Kur'an hakkındaki muhtelif iddialara cevap arar. "Din ortadan kalkarsa ne olur? " sorusuna, "Fazilet binaları densizliğin müthiş bir zelzelesiyle kökünden yıkılır" diye cevap verir. Buradan anlaşılıyor ki, ahlâkın temelini dinde görmektedir.

Ferid Kam, Celal Nuri'nin "Tarih-i İstikbal"deki İslâmiyet ve maddecilik üzerine ileri sürdüğü iddialara da cevap veren bir makale yayımladı.67 Bu yazıda Celal Nuri'nin karakuşi bir hükümle felsefeyi

idam ettiğini, yanlış ve boş ictihatlarla İslâmiyet'i başka bir şekle dökerek kendi koyduğu yeni dini halka kabul ettirmek istediğini söyler ve onun Batılı filozoflar, Batı felsefesi, metafizik, madde hakkındaki fikirlerini cevaplandırır.

Ferid Kam, ahlâkın ilk öğreticilerinin peygamberler olduğunu ve filozofların onlardan alıp aslını söylemediklerini ileri sürer. O, milliyetin ve milli şahsiyetin tarihin derinliklerinden geldiğine, bir milletin kendi kimliğinin başkalarının kimliğinde erimesine rıza göstermesinin ahmaklık olduğuna kanidir. "Eğer bir Müslüman, bir Osmanlı maddi ve manevi hayatını, Avrupalının hayat tarzına uydurursa, medenileşmiş olmaz ama Avrupalıya bir Avrupalı daha ilave etmiş olur" der.

Ferid Kam, akla dayanan bir kelâm taraftarıdır. O, kelâmı "İslâmi itikadın ana direğinin özüne inme" olarak niteler. İslâmi tasavvufu ise, manevi hakikatın ve binlerce ledünni gerçeğin ifadesi olan irfan şeklinde anlar.

Ferid Kam, "Vahdet-i Vücud" adlı eserinde panteizmin eleştirisini yaparak, Vahdet-i Vücud'un felsefi bir izahını yapar; zaman, mekan, cevher, araz, ezel, ebed gibi kavramları açıklar. Bu eserinden dolayı kendisine Louis Massignon, "Filozof" demiştir. Görüldüğü gibi Ferid Kam da tasavvufi düşünceye ve Vahdet-i Vücud'a ağırlık vermiştir.

4. Mehmed Ali Ayni (1869-1945)

Serfiçe'de doğdu. İlk öğrenimini orada yaptı, orta ve yüksek tahsilini İstanbul'da tamamladı. 1888'de Mülkiye'yi bitirdi. Öğrenimi esnasında "Gülşen" adlı bir dergi çıkarmıştır. Sekiz yıl kadar eğitim hayatında çalıştı, sonra idareci oldu. Mutasarrıflık ve valilik yaptı. 1913'te Darülfünun'da felsefe müderrisi oldu. Bazı milletlerarası felsefe kongrelerine katılıp bildiriler sundu. Darülfünün'da 1928'de kurulan dinde reform komisyonuna katıldı ve camilere sıra ve müzik aleti konulması gibi hususlarda alınan kararlara imza attı. 1945'te vefat etti. Başlıca eserleri şunlardır: Nazari ve Ameli İstatistik, Hüccet'ul-İslâm, Şeyh Ekber'i Niçin Severim?, İntikad ve Mülahazalar, Tasavvuf Tarihi Ahlâk Dersleri, Hacı Bayram Veli, Reybilik, Felsefe Tarihi, Türk Mantıkçıları, Türk

Ahlâkçıları, Celaleddin Dervani, Siyasi Tarih, Demokrasi Nedir?, Milliyetçilik, Türk Azizleri. Bunların dışında birçok tercümesi ve yayınlanmış makaleleri vardır.

M. Ali Ayni, Türk ve İslâm düşüncesine olduğu kadar Batı düşüncesine de vakıf idi. Ateist, materyalist ve pozitivist felsefelere karşı tavır almıştır. Tevfik Fikret'in Tarih-i Kadim şiirindeki ateist (Lailahi) fikirlerin tahlilini yazmıştır. O, İslâm felsefesini milliyetçi-Türkçü bir açıdan incelemenin lüzumuna inanmıştır. Milliyetçi, modernist (Batıcı) ve İslâmi düşünceye sahip bir kimseydi. Onun İslâmcılığı, siyasi olmaktan çok tasavvufi (mistik) ve fikridir. Onda da İsmail Fenni ve F. Ahmed Hilmi gibi Vahdet-i Vücud anlayışı hakimdir. M. Ali Ayni'de tenkitçi akıl ön plana çıkmıştır. Çünkü hem adı geçen akımların temsilcilerini eleştirirken Fransızcadan yapılan muhtelif tercümelerdeki kasıtlı-kasıtsız tercüme yanlışlarını göstermiş hem de bunları kitap haline getirerek dikkatli ve ciddi tercümeler yapılmasına katkıda bulunmuş, bu konuda örnek olmuştur.

M. Ali Ayni, teorik felsefeden çok hayat tarzı olarak hayatta görmek istediği şeyleri düşüncelerine yansıtmıştır. Onda felsefe ve tasavvuf içiçedir. Onun tasavvufta asıl kaynağı Kur'an'ın batıni yorumudur. Çünkü Kur'an, ona göre değişmez ölçüdür. O felsefede aklı aşan hakikatleri sezgi ile bilme taraftarıdır. M. Ali Ayni hayat için iyimserliği şart koşar, bunu yıkacak kötümser felsefelere şiddetle cephe alır. Varlık anlayışında M. İbn-i Arabi'nin etkisinde olmakla beraber Spinoza, Descartes gibi Batılı birçok filozoftan da yararlanır. O, bilgi anlayışında aklın üstündeki ilahi hikmeti ve keşif ve müşahade ile elde etme gayretini benimser; keşif ve müşahadeye o, "gönül marifeti" der.

M. Ali Ayni, ahlâka da çok önem vermiş ve Türk ahlâkçılarını da araştırmıştır. Bu konuda Kant'tan etkilenmekle beraber, onun ahlâka sağlam bir temel vermediğini söylemiş ve ahlâkın temeline "mutlak varlık"ı, koymuştur.68 M. Ali Ayni, milliyetçilik anlayışında Türkçülük, İslâmcılık ve Batıcılık ile uzlaşma içindedir. Eserlerinde İslâmi düşünceye sahip bir fikir adamı görünüşü hakimdir. Onun İslâmcılığı geleneksel yapıyı aşmamak taraftarı sayılabilir. Batıcılığı ise,

Batı'daki bilimsel ve felsefi gelişmeleri yakından tanımak şeklinde ifade etmektedir.

5. İsmail Hakkı (İzmirli) (1869-1944)

Modernist İslâmcılardan sayılan İsmail Hakkı, İzmir'de doğdu. İlk ve orta tahsilini İzmir'de, yüksek öğrenimini İstanbul'da Darulmuallimin-i Aliye'de (Yüksek Öğretmen Okulu) tamamladı. Medrese derslerine devam etti. İdadi (lise) öğretmenliği, müderrislik ve Darülfünun profesörlüğünde bulundu. H. Ziya Ülken'in dediğine göre (T. Ruhcu, Maddeci Görüşlerin Mücadelesi, takdim yazısı), üniversitede ilk defa 1923'te Türk ve İslâm filozofları üzerine dersler vermiş, böylece talebeler, Farabi, İbn Sina gibi büyük Türk filozoflarının ve bir İslâmi felsefenin varlığını öğrenmiştir. Felsefe, kelâm, fıkıh, mantık gibi çeşitli konularda eserler verdi. Bu konularda birçok kitap yazdı. Darulfünun'da 1928'de kurulan dinde reform komisyonunda yer aldı ve alınan kararlara imza attı. 1933'te Darülfünun'un kapatılması üzerine kadro dışı bırakıldı. Ondan sonra bir kısım arkadaşlarıyla "Türk-İslâm Ansiklopedisi"ni çıkarmaya başladı. 1946'da vefat etti. Başlıca eserleri şunlardır:

Türkçe Kur'an-ı Kerim Tercümesi, Felsefe-i İslâmiye Tarihi, İlm-i Hilaf, Felsefe-Hikmet, Felsefe Dersleri (mantık), İslâm'da Felsefe Cereyanları, Mıyar-ı Ulüm, Fenn-i Menahic Muhtasar Felsefe-i Üla, Yeni İlm-i Kelâm (2. cilt), Mantık İslâm Mütefekkirleriyle Garb Mütefekkirleri Arasında Mukayese, Türk Filozofları, İhvanus Safa, Usul, Fıkıh Dersleri, Anglikan Kilisesine Cevap, Gazilere Armağan. Bunlardan başka Sırat-ı Müstakim, Sebilürreşad, Ceride-i Ulmiye, Muhrab, Selamet, Edebiyat Fakültesi ve İlahiyat Fakültesi Mecmuaları gibi çeşitli dergi ve gazetelerde ilmi yazıları çıkmıştır.

İsmail Hakkı İzmirli, çeşitli felsefi akımları incelemiş, onları eleştirmiştir. Maddeciliği özellikle eleştirmiş kendisi de spiritualist olmakla beraber dualist spiritualizmi de eleştirmiştir.

İsmail Hakkı İzmirli, Yeni İlm-i Kelâm yazarak kelâmı modern Batı felsefesinin verilerinden de faydalanarak fiilen yenileme gayreti içine girmiştir. Kelâmda olduğu kadar felsefede, mantıkta, usul-ı fıkıhta, ahlâkta ve metafizikte, Batı düşüncesinden

faydalanmış, yeni metotlar geliştirmeye çalışmış, Doğu kültürü ve düşüncesi ile Batı kültürü ve düşüncesi arasında köprü vazifesi görmüş, Türk ve İslâm düşünürleri ile, Batılı filozoflar arasında mukayeseler yapmıştır. Bu haliyle o, sonraki nesillere örnek olmuştur. İ. Hakkı İzmirli, kelâmın, felsefenin ve fıkhın tarihini incelemiş, bu konuda da ilk araştırıcı olmuştur. Kelâm problemlerini eski kanıtlarının yanında Batılı filozofların delilleriyle de desteklemiş ve karşılaştırmıştır. “Yeni İlm-i Kelâm” yazmasına Hüseyin Kazım Kadri gibi fazla gelenekçiler karşı çıksa da o bildiğini yapmıştır. Ama kendisi de Ziya Gökalp’in “İçtimai Usul-ı Fıkıh” projesine karşı çıkmış, yazdığı cevabi yazılarda “İçtimai Usul-ı Fıkıh” anlayışının İslâm fıkhına aykırı olduğunu ve fıkıh usulünün böyle bir yenilenmeye ihtiyacı olmadığını ileri sürmüştür. Bu sebeple kendisi modernist İslâmi gelenekçi denebilecek bir gruba dahil edilebilir. Gökalp’le olduğu kadar İslâm düşüncesinin mistik yorumlamasına girişen Şeyh Saffet’le de tartışmış ve bu görüşü tenkit etmiştir. Anglikan Kilisesi’nin İslâmiyet’le ilgili sorduğu dört soruya bir kitap halinde en doyurucu cevabı vermiştir.

İ. Hakkı İzmirli’nin kendisine sorulan sorulara verdiği kısa, kestirme ve makul cevaplar, onun tefekkürünün kapsamını ve derinliğini gösterecek mahiyettedir; aynı zamanda bunlar, felsefi değer taşımaktadır.

Mesela, “Erdem nedir?” sorusuna cevabı: Erdem, vicdan ödevimizin emrine boyun eğmek ve duyularımızın meyline karşı koymaktır. “Adalet nedir?” sorusuna cevabı: Müsbet ve menfi aşırılık arasındaki orta terimdir, yani ceza ve ödülde denge bulmaktır. “Hak nedir?” sorusuna cevabı: Hükmün olguya uygun olmasıdır. “İlim nedir?” sorusuna cevabı: Olguları kanuna bağlayan bir bilgi sistemidir. Kanuna bağlanmayan bilgi, halk bilgisidir. “Ahlâkın yaptırıcı gücü nedir?” sorusuna cevabı: Bu güç, vicdan, kamu vicdanı, devlet kanunu ve dindir. İnsan diğer güçlerden kurtulsa bile kötülüklerini Allah’tan saklayamaz. “Dünyada yapılacak en önemli iş nedir?” sorusuna cevabı: İnsanlığın eğitimi ile ahlâkın düzeltilmesi ve ahlâkın olgunlaştırılmasıdır. Bu cevaplar bugün de

geçerli değil midir? İ. Hakkı İzmirli, spiritualist, çağdaş düşünceli bir düşünürdür.

6. Mehmet Şemseddin (Günaltay) (1883-1961)

Hilmi Ziya Ülken'in modernist Türkçü İslâmcılar arasına aldığı M. Şemseddin, Erzincan'da doğdu. İlk ve orta tahsilini tamamladıktan sonra yüksek öğretmen okulunu bitirdi. Daha sonra Lozan'da tabii bilimler tahsil etti. Dönüşünde çeşitli idadilerde öğretmenlik yaptı. 1913'ten itibaren "Sırat-ı Müstakim" ve "Sebülarreşad" dergilerinde modernist İslâmi görüşe dayanan ve felsefi muhtevalı yazılar yazdı. Gökalp'in etkisiyle, Türk tarihi araştırmalarına girdi. 1915'te Ertuğrul (Bilecik) mebusu olarak meclise girdi. 1923-50 arası Erzincan milletvekilliği yaptı. Türk Tarih Kurumu başkanlığı yaptı. 1931'de yazılan ve içinde vahyin, Kur'an'ın inkar edildiği ve insanın maymundan geldiğinin kabul edildiği "umumi tarih"i hazırlayan heyette bulundu. 1949'da başbakan oldu. Zamanında ilkokul son sınıfta seçmeli din dersi konuldu. İstanbul'da 1933'te kapatılan İlahiyat Fakültesi Ankara'da açıldı. Seçim kanununu değiştirerek 1950 seçimlerinde demokratik bir seçim yapılmasının zeminini hazırladı. Başlıca eserleri şunlardır: Zulmetten Nura, Hurafattan Hakikata, Maziden Atiye (Bunlar makalelerin toplanmış şeklidir), İslâm Tarihi, Mufassal Türk Tarihi (5 cilt), İslâm'da Tarih ve Müverrihler, Felsefe-i Ula, Tarif-i Edyan, İslâm Dini Tarihi, Yakın Şark Tarihi, İran Tarihi.

M. Şemseddin, felsefe deyince eşyayı bilmeyi ve onu izah etmeyi anlamaktadır. Genelleme, inceleme, açıklama da onun metotlarıdır. O, sırf teorik bir felsefeden çok bilimde paralel giden, pratiğe yönelik bir felsefe anlayışına sahiptir. Materyalistlerin, ateist ve pozitivistlerin ruh ve Tanrı hakkındaki iddialarını tenkitte kullandığı deliller aşağı yukarı İzmirli'nin, İsmail Fenni'nin kullandıklarıdır. Yalnız Descartes ve Kant gibi filozofları da bu konuda tenkit edebilmiştir.

M. Şemseddin "Zulmetten Nura" adlı eserinde yanlış inançlar ve geriletici fikirlerle, küflenmiş kanaatlerle mücadele etmekte, İslâm alemini uyandırmak için bunları ve cehaleti yenmek gerektiğini

söylemiştir. Çare olarak kurtuluşu milliyetin ve İslâmi eğitimin kuvvetlendirilmesinde bulmuştur. “Hurafattan Hakikata” adlı katibında, önceki kitaptaki fikirlerini derinleştirip yanlış inançlardan kurtuluş yollarını göstermiştir. “Maziden Atıye”de ise Türk tarihi araştırmalarının tesiriyle esere, İslâm’dan önceki Türk tarihinden başlamış, Türklerin İslâm’a hizmetlerini anlatmış, yeni bir inkılap döneminden geçerken, kurtuluşun Türkleşmek, İslâmlaşmak ve çağdaşlaşmak akımlarının birleştirilmesinde olduğunu söylemiştir. Yalnız, temele İslâm’ı alıp diğer iki akımı İslâm’a bağlamıştır. Mehmet Şemseddin’in bu fikirlerinin tesirleri geniş ve derin olmuştur. Mehmed Akif adeta onun ve Said Halim Paşa’nın fikirlerini nazıma çekmiştir. Fakat Mehmed Şemseddin, Cumhuriyet döneminde bu İslâmi fikirlerini adeta terk etmiştir.

Osmanlı’da Sosyalist Düşünce

Kapitalist dünya içinde, kapitalist sisteme karşı işçi sınıfının iyi olmayan şartlardan kurtulması için mücadele etmek üzere ortaya çıkan sosyalizm hareketi, özgürlük, eşitlik ve adalet gibi genel değerleri benimser. Fransız İhtilali’nden sonra hakim akım durumuna geçen milliyetçi cereyanlara karşı enternasyonalist bir tutumu takip eder.

Osmanlı Devleti’nde, gerek teknolojik gelişmelerin zamanında takip edilememesi sebebiyle gerekse başka sebeplerle sanayi pek gelişmemişti. İşçi sınıfı, örgütsüz ve zayıftı. Bununla beraber, Batılı kaynaklardan sosyalizmi ve sosyalist düşünceyi tanıyan ve benimseyen aydınlar çoğalıyordu.

Osmanlı’da sosyalist düşünce taraftarları önce gayrimüslim azınlıklarda yani Ermeniler, Bulgarlar, Rumlar, Selanik Yahudileri ve Makedonlar arasında ortaya çıktı.

Osmanlılar (Müslüman kesim) arasında daha çok II. Meşrutiyet’te Hürriyetin İlanı’ndan (23 Temmuz 1908) itibaren sosyalist düşünceyi benimseyen kimseler belirginleşti. Zaten bu dönemde birtakım işçi hareketleri de meydana geldi. Sosyalist düşünceyi benimseyenler arasında “İştirakçi” (Sosyalist) Hüseyin Hilmi, başta gelir.

1. Hüseyin Hilmi

İştirakçi Hüseyin Hilmi, İzmirlidir. Hayatının 1910'dan önceki dönemi hakkında ayrıntılı bilgi yoktur. Hayatı karışıktır; "karanlık parasal kaynakları ve çelişkili kimliği" ile Osmanlı işçi hareketinin önderlerinden oldu. Kendisi gazetecidir. 1908'de "Serbest İzmir" gazetesini çıkardı. Daha sonra Romanya'ya gitti. Orada işçi hareketleri ve sosyalist fikirlerle karşılaştı. İstanbul'a dönüşte anarşist ve materyalist fikirlere yatkın69 olan Baha Tevfik ile tanıştı. Onun güdümüne girdi.

Hüseyin Hilmi'nin sosyalizm hakkındaki bilgileri yüzeyseldi. Bundan dolayı Baha Tevik onu idare ediyordu. Hüseyin Hilmi meydana getirdiği çevre ile 1910 Şubatı'nda "İştirak" dergisini çıkardı. Dergi kapatıldı.

1910 Eylülü'nde "Osmanlı İştirakiye Fırkası"nı (O. Sosyalist Partisi) kurdu. Partiyi Baha Tevfik kurdurduğu halde kendisi partiye girmedi, ama partiyi geriden idare etti. Hüseyin Hilmi ve arkadaşları sosyalizm hakkında köklü bir şey bilmemekle beraber ilerici, hürriyetçi ve enternasyonalist ilkeleri benimsediler. Derginin ilk sayısında "Biri yer biri bakar, kıyamet ondan kopar" gibi bir sloganla halka yaklaşmaya çalışıldı. 1911'de Dr. Refik Nevzad partinin Paris şubesini kurdu. Hüseyin Hilmi'ye daha sonra Edhem Nejat gibi sosyalist düşünürler katıldı. Fakat Edhem Nejat ve Mustafa Suphi sosyalist enternasyonelden dönerken 1921 Ocak ayı sonunda Trabzon civarında yok edildiler. Hüseyin Hilmi de 1923'te öldürüldü.

Bu akım, genellikle hep dinle ulaşma yolları aramış bu çerçevede İslâm'dan yararlanmak istemiştir. Sosyalizm, iyi Müslüman olmanın bir gereği gibi sunulmuştur. Sosyalist düşüncenin bir diğer temsilcisi Parvus Efendi'dir.

2. Parvus Efendi (ö. 1924)

Bir Rus Yahudisidir. Genç yaşta marksist harekete katılmış, 1905 Rus Devrimi'nin önde gelen adamlarından olmuştur. Kuramsal olarak Troçki ve Lenin üzerinde fikirleriyle etkili oldu. Servetsiz ihtilal yapılamayacağını ileri sürdüğü için Lenin ve arkadaşlarıyla anlaşamadı. Onlardan ayrılıp Almanya'ya gitti. Orada büyük servet

yaptı, “sürekli devrim” fikrini ileri sürdü. Alman hükümetinin marksist ve Bolşevik hareketlere külliyetli miktarda para yardımı yapmasını sağladı. Lenin’in ve Bolşevik liderlerin 1917 İhtilali için Rusya’ya gizlice girmelerini temin etti. Komünist ihtilalin bir dünya savaşıyla gerçekleşeceğine inandığı için 1910’da İstanbul’a geldi. “Türk Yurdu”nda Osmanlı iktisadi hayatıyla ilgili seri makaleler yazdı. Ayrıca Bilgi Mecmuası, Jeune Turc, Tasvir-i Efkar gibi dergilerde de iktisadi konularda yazılar yayımladı. Bu yazıları ve bazı kitaplarıyla Osmanlı iktisat görüşüne antiliberal ve antiemperyalist bir renk kattı. Bu görüşün teorik bakımdan temellendirilmesine de önemli katkıda bulundu. Osmanlı’nın bir an evvel sanayileşmesini isteyen Parvus, Batı’nın esaretinden kurtulmayı, iktisadi bağımsızlığa bağladı. Parvus, 1924’te Almanya’nın en zenginlerinden birisi olarak öldü.

3. Nüzhet Sabit (1883-1919)

Aslında milliyetçi, vatansever ve idealist olan Nüzhet Sabit’in sosyalist olması, insani vatanperverliğinin bir neticesidir. Onun insanlık hedefi, vatan gerçeğine dayanır. İlk hedefi Anadolu’yu kurtarmaktı. Kendisi, hayati ve pratik olmadıkları için metafizikçilerden, insanın yerini belirtmedikleri, insanın gelecekteki sosyal konumunu bir esasa bağlamadıkları için maddecilerden ayrılır.

O, önce insan, alemdeki yerini kendisi belirlemelidir, der. Üç insan vardır: Dünkü, bugünkü ve yarınki insan. Çatışma, bunların çarpışmasından yahut birbirleri içinde yaşamasından doğar.

Nüzhet Sabit, iktisatta hükümetçiliği, medeniyette çağdaşlığı, siyasette parti farkı gözetmeden namusluların korunmasını; rejim olarak meşrutiyeti, iç siyasette Osmanlılığı savunur. Kişisel girişimi kabul etmekle beraber ekonomide devletçidir. Arazilerin birleştirilmesini, vilayetlerin tabii ve iktisadi coğrafya içinde düzenlenmesini, yüksek askeri okullar hariç merkeziyetçiliğin kabulünü, askerlerin görevlerini kendi vilayetlerinde yapmalarının sağlanmasını ve benzeri birçok esasın kabulünü ister. Yakın arkadaşı Sadreddin Celal (Antel) O’nu, “bütün aldatıcı zevahire rağmen Nüzhet bir sosyalist hem de imanlı bir sosyalistti” şeklinde

nitelendirmiştir.70 Nüzhet Sabit, Gökalp ve diğer bazı yazarlarla fikir münakaşaları da yapmıştır.

Liberal Düşünce

Meslek-i İctimai ve Prens Sabahaddin (1878-1948)

Türkiye'de liberalist düşüncenin ilk ve en büyük temsilcisi sayılan Sabahaddin, II. Abdülhamid'in damadı ve muhalifi olan Mahmud Celaleddin Paşa'nın oğludur. Onun yetiştiği ortamda Jön Türkler, Avrupa'nın çeşitli merkezlerinde ve özellikle Paris'te hürriyet mücadelesi yapıyorlardı. Sultan ile anlaşamayan babası, 1889'da oğullarını da yanına alarak Paris'e kaçtı; dolayısıyla Prens Sabahaddin, kendisini Jön Türklerin arasında buldu. 1902'de yapılan I. Osmanlı Liberal Kongresi, Prens Sabahaddin'in siyasi bir iddia ile ortaya çıkmasına fırsat verdi. Kongrede dört maddelik bir program benimsendi. Jön Türklerin aralarında anlaşmazlığa düşmeleri üzerine birleşik cephe bölündü. Prens Sabahaddin'in başını çektiği grup "Teşübbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti"ni kurdu. Bu cemiyetin yayın organı "Terakki" dergisiydi. Bu cemiyet, gençler, azınlıklar ve tüccarlar arasında ilgi gördü; askeri okullarda da taraftar topladı. Cemiyet, Anadolu'daki bazı illerde de teşkilatlandı.

Prens Sabahaddin 1908'de "Ahrar Fırkası"nı (Hürler Partisi) kurdu. Saraya karşı yabancı sermayeye, mültezimlere, burjuvaziye ve eşrafa dayandı. İdari yönden yabancı müdahalesi taraftarı olup, bireysel teşübbüse dayanan toplum örgütlenmesini savundu. İttihat ve Terakki ile muhalif oldukları halde ortak burjuvazi yaratmak hususunda birleştiler. Devleti kurtarma fikrini yorumlama tarzında ayrıldılar.

Prens Sabahaddin, 1909'daki 31 Mart Vakası'nda rolü olmakla suçlandı; gıyabında idama mahkum edildi ve yurtdışına kaçtı. Faaliyetlerine oradan devam etti. 1918'de yurda döndü. 1920'de tekrar Avrupa'ya gitti. İstiklal Savaşı'na telgrafla destek verdi. 1948'de İsviçre'de vefat etti.

En önemli eseri, "Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? " adlı kitabıdır. Tanzimat'tan beri Osmanlı aydınlarının ana problemi, Osmanlı Devleti'nin çökmekten kurtarılmasıdır. Dolayısıyla Prens

Sabahaddin'de de bu problem en önemli problemdir. Prens Sabahaddin, düşünce itibarıyla Durkheim'a karşı ortaya çıkan Fransız sosyoloğu Le Play'ın sosyolojisine (Sicence Socile) dayanır. O, bu sosyal ilmin getirdiği doktrinlerin bütün sosyal ve iktisadi sorunları çözeceğine inanır. Burada ferdiyetçi yapılar (infisadi yapılar) ile tecemmüi yapılar (cemiyetçi yapılar) ayırımı, bu sosyolojinin esasını teşkil eder. Ona göre tecemmüi yapılara rakip olan Asya, Afrika, Güney Amerika, Türkiye ve Rusya gibi kavimler dayanak noktalarını, kendilerinde bulamazlar. Mensup oldukları sınıflara göre aile, cemaat, fırka ve hükümetlerinde bu noktayı ararlar. Ferdiyetçi (Teşekkül-i İnfiradi) yapılara mensup olanlar ise bu yapılardaki ilerlemeleri nispetinde dayanaklarını kendilerinde bulurlar; üretim kabiliyetleri yüksek, girişimci, müstakil cemiyetler kurarlar. İlkinde, kanunlar desteklese de şahsi istiklal gelişemez; ikincisinde ise istiklal şahsi teşebbüs ile kökleşir. Prens'e göre bu hasleti doğuran şahsi mülkiyeti yaratan ziraat biçimidir.71

Prens Sabahaddin, bu cemiyetçi (kamucu) yapılardan kurtularak bireyci yapıya geçişin, Osmanlı Devleti'ni kurtaracağı kanaatındadır. Çünkü Osmanlı toplumunun yapısı, kamucu bir yapıdır ki bundan behemehal kurtulmalıdır. O böylece bir Osmanlı burjuvazisi yaratmak istemektedir.

Adem-i merkeziyet (merkeziyet yokluğu) ilkesi, onun Osmanlı'ya bakışının esasını teşkil eder. Zira Osmanlı'da etnik ayrılmaları önlemenin yolu Adem-i merkeziyettir. Bu anlayış mahalli idarelere haklar ve yetkiler verecek, ama merkezi idare devletin geniş toprakları üstünde adalet, maliye ve mahalli idareler ile ilgili işlerin bölge insanları tarafından yapılmasına fırsat verecektir.

Prens Sabahaddin, "Teşebbüs-i Şahsi" (Özel teşebbüs) fikrini Kur'an'daki "Siz kendize bakın" (5/105) ve "İnsana çalışmasından başka bir şey yoktur" (53/39) ayetleriyle temellendirir. Ona göre bu ayetler, şahsi teşebbüsün kesin olarak lüzumlu olduğuna işaret eder. "Teşebbüs-i Şahsi" ise her bir ferdin, doğrudan kendine güvenmesi, muvaffakiyetini kendi teşebbüsünde aramasıdır."72 Şahsi teşebbüsü kullanacak iki yol var: "Marifetle istikamet" (Bilgi ve doğru yol), dolayısıyla ona göre şahsi bağımsızlığı ve siyasi hürriyeti temin

edecek olan marifet ve istikamet değil, okullarımızı kelimenin tam manasıyla adam yetiştirmeye muktedir hale getirmektir. Öyleyse yapılacak şey nedir? Prens Sabahaddin'in cevabı ve çözümü eğitim açısındandır: "Takib edeceğimiz maksat, terbiye-i milliyemizin işte bu vadide ıslahına çalışmak olacaktır.".73

Prens Sabahaddin, Darwin'in tabiatta gördüğü tabii elemeyi (selection) topluma uygular. "Tabiat tekamülünü Kanun-i ıstıfa ile temin ediyor; ıstıfayı (elemeyi) husule getiren sebep de cehit ve gayrettir".75

Bundan dolayı insan topluluklarının ilerlemesini de aynı kanuna yani "ıstıfa-yı ictimai"ye (toplumsal eleme) tâbi olarak görür. Bu toplumsal elemede başarının anahtarı şahsi teşebbüstür. "Hangi cemiyette ferd, daha müteşebbis, daha müstahsil (üretici) ve daha müstakil ise, o cemiyet de o nisbetle hür ve medeni, kavi (kuvvetli) ve müterakki (ileri) oluyor." Bunun gerçekleşmesi için çare, kadın-erkek ve mezhep ayırımı yapmadan, girişimci ve üretici yetiştirecek tarzda mektepleri yenilemektedir.75

Prens Sabahaddin, tecrübi sosyolojiyi Türkiye'ye getiren kişidir. O, soyut ve hayale batmış bir toplumsal felsefeyi teşkil eden "ilm-i ictimai"nin yanında "Fizik ve kimya kadar müsbet bir fen halini alan ilm-i ictima"yı benimser. Çünkü bu bilim müşahadeye (gözleme) dayanır. Tahlillere girişir. Bunu sınıflandırır ve senteze gider.76 Bu bilim, biyolojiyi kendine örnek alıyor, denebilir. "İlm-i ictimai"nin toplum meselelerine uygulanmasından meslek-i ictimai doğar. Meslek-i ictimai, Türkiye'nin nasıl kurtulabileceğini, kurtulması için takibine mecbur olduğu en emin ve en verimli (velid) yönleri tespit eder.

Prens Sabahaddin, hastalığın (maraz) özel hayatımızda olduğunu söyler. Bunlar atıl bir görenek, şahsiyetin verimli ve meşru mesai ile yükselmesini engelleyen bir geçim tarzı, bu maişeti nesilden nesile sürükleyen menfi bir terbiyedir. Bir de umumi hayatımız var ki onu da şekillendiren merkeziyettir. O halde hastalığın tedavisi nasıl olacaktır? Prens'in cevabı şöyle:

“Hayat-ı hususiyemizin şiryanlarını (damarlarını), şahsiyet mahisi (öldüren) ataletle değil, müsbet ve ameli bir terbiye sayesinde, şahsiyet banisi (geliştiren) teşebbüsle (doyurma) işba!”77

Prens Sabahaddin’in Adem-i merkeziyetten, meslek-i ictimaiden anladığının ve Osmanlı’yı kurtarma tekliflerinin esasları aşağı-yukarı bunlardır. Ona liberalist denilmesine rağmen o, kendisini liberal görmemektedir.78 Prens İngiliz hayranıdır; Osmanlı için en uygun modelin İngiltere olduğuna inanır, İngiltere’nin takdirini kazanma ihtiyacını duyar.

Prens Sabahaddin’in fikirlerini Türkiye’de, Mehmed Ali Şevki (1881-1963) çeşitli araştırmalarıyla, yazılarıyla ve üniversitedeki dersleri ve konferanslarıyla devam ettirmiştir. Ayrıca Selahaddin Demirkan gibi taraftarlar da bu konuda çalışmalar yapmışlardır.

Durkheim sosyolojisinin baskınlığı yüzünden, uzun süre Le Play sosyolojisine ortaöğretim ders programlarında yer verilmemiştir. 20. yüzyılın son çeyreğinde ancak Le Play sosyolojisi lise ders programlarında yer alabilmiştir.

Osmanlıcılık, Milliyetçilik, Türkçülük ve Türkçü Düşünce

Osmanlıcılık, Osmanlı idaresinde farklı unsurları elde tutmayı hedefleyen bir akımdır. Osmanlı Devleti’nin kurucuları ve Osmanlı hanedanı Türk ise de devlet bir milli devlet değildi. Osmanlı Devleti, idare ettiği bütün ırk, din ve mezhep mensuplarını “Devlet” ve “Teba’a” kavramları etrafında birleştirmişti. Fakat Avrupa’da yayılan ve büyük devletlerce kışkırtılan milliyetçilik, Osmanlı Devleti’ne karşı bir silah olarak kullanılmaktaydı. Yeni Osmanlılar, Osmanlıcılığa bel bağlamalarına rağmen Mebusan Meclisi’nde gayrimüslim ve birçok azınlık mebuslarının kendi etnik davalarından vazgeçmediklerini gördüler. Bunun üzerine onlar “İttihad-ı İslâm”, “Vahdet-i İslâmiye” kavramlarına sarıldılar. İşte bu dönemde Türkçülük fikri kuvvet kazanmaya başladı.

Kırım Harbi’nde yenilen Rusya, Orta Asya’yı istila etti. Oradaki kavimler Türk ve Müslümandı. Bu olay bazı Osmanlı aydınlarının dikkatini Orta Asya Türklerine çevirdi. Ahmed Vefik Paşa 1864’te Ebulgazi Bahadır Han’ın “Şecere-i Türki”sini Türkiye Türkçesine

çevirip yayımlandı. 1873'te Ali Suavi, Paris'te "Hive Fi Muharrem 1290" adlı bir kitapçık yayımladı. Zaten 1869'da Paris'te çıkardığı "Ulûm" gazetesinin ilk sayısında

"Türk" başlıklı bir yazı yayımlamıştı. Bu yazıda Ali Suavi "Türkmen ve Oğuz ve Özbek hep bu Türk familyasından idiler" diyordu. Adı geçen kitapta ise Avrupalıların Tükler hakkındaki kanaatlarının yanlışlığını ortaya koymaktaydı.

Süleyman Paşa 1879'da askeri liseler için ders kitabı olarak yazdığı "Tarih-i Alem" adlı eserinde Türklerin İslâm öncesinde de şanlı bir tarihi olduğunu söylüyordu. Milli şuurun uyanmasında bu çalışmaların etkisi oldu. 1897'de Mehmed Emin'in, Cemaleddin Afgani'nin tesirleriyle ve Osmanlı-Yunan savaşı münasebetiyle yazdığı "Ben bir Türküm, dinim, cinsim uludur" diye başlayan şiiri Türklük şuurunun kuvvet kazanmasına katkı yaptı.

İttihat ve Terakki Partisi, başlangıçta Osmanlıca olup ve "İttihad-ı Anasır" (unsurların birliği) fikrini yerleştirmeye çalışıyordu. Fakat Balkan Harbi'nde Türk olmayanların ihanetini görünce Türkçü olmuştu. Öte yandan 1890'lı yıllarda "Kürt Teali Cemiyeti" gibi birçok cemiyet kurulmuştu. Türkler hala Osmanlıcılığa bağlıydılar.

1904'te Kazanlı Alim Yusuf Akçora "Üç Tarz-ı Siyaset"i yazdı. Orada Türkçü siyasetin diğerlerinden daha verimli olacağını ileri sürüyordu. 1911'de Ali Canip Yöntem, Ömer Seyfeddin ve arkadaşları Selanik'te "Genç Kalemler"i çıkardılar. Türkçüler bu dergi etrafında toplandılar. 1912'de "Türk Ocağı" açıldı ve yayım organı olarak "Türk Yurdu" dergisi çıktı. Bu dergiyle Asya'da ve Avrupa'da dağınık vaziyette olan Türklerin Türklük şuuru etrafında bütünleşmesi hedefleniyordu. Yusuf Akçora'nın yanında, Hüseyin Zade Ali, Ağaoğlu Ahmed, Halim Sabit gibi Rusya'dan göçen Türklerin yazıları, araştırmaları, Türk dünyasını ilgilendiren sosyal, kültürel ve iktisadi meselelere ağırlık veriyordu. Zaten 1912'den sonra Ziya Gökalp Türkçülüğü, fikri ve sosyolojik temellerle temellendirmeye ve sistemleştirmeye başlamıştı.

Yalnız Türkçülük hareketinin daha önce Rusya Türkleri arasında Rusların işgali üzerine başladığını ve 1880'li yıllarda Gaspıralı

İsmail Bey'in "Dilde, fikirde ve işte birlik" sloganı ile harekete geçtiğini hatırlamakta yarar var. Bu münasebetle Osmanlı Türkleri ile Rusya Türkleri arasında sıkı bağlar kurulmuş ve bu bağlar zayıflamadan gelişmiştir.

1. Yusuf Akçora (1877-1935)

Kazan Türklerinden olan Yusuf Akçora, Gökalp'ten önce milliyetçi ve Türkçü düşüncenin en önemli fikir babası ve temsilcisiydi. O Kırım'ı, Kafkasya'yı, Türkistan'ı ve Türkiye'yi birlikte düşünürdü. Küçük yaşta babasını kaybettiği için İstanbul'a geldi. Tahsilini yapınca Kazan'a döndü. Oradan Türkiye'yi tanıttı. Osmanlı edebiyatı dersleri verdi.

1904'te meşhur "Üç Tarz-ı Siyaset" adlı eserini Kazan'ın Züye köyünde yazdı. İstanbul'a döndü. Trablusgarp'a sürüldü. Oradan kaçtı; Fransa'da siyasi ilimler, iktisat tahsil etti. Sosyalist fikirleri benimsedi, tarihçi oldu. Bütün siyasi Türklük dünyası için bir dirilişin hak olduğunu yazdı. Türklük siyasetinin İslâm siyaseti gibi umumi olduğunu ve Osmanlı hudutlarıyla sınırlı olmadığını söyledi.

Cumhuriyet döneminde tarih kurumunun ilk başkanı oldu. Türkiye'nin modern dünyada yaşama imkanına sahip olabilecek bir Türkiye yaratılmasında Atatürk'e destek verdi. Köylüleri zeamet kalıntılarından kurtarmak, milliyetçi, aydın nesiller yetiştirmek ve Türk milli devletini sağlam iktisadi temellere dayandırmak gibi konular onun üzerinde durduğu önemli noktalardı.

Yusuf Akçora'nın tarihe bakışı şöyledir: Tarih, soyut bir bilim değildir. Tarih, hayat içindir; tarih, milli kültürün temelidir; tarih milletlerin cihandaki yerini ve şerefini tayin eder. Tarih sayesinde bir millet yeryüzünde hayat ve saadet hakkının delillerini gösterir. İstikbalinin parlak ve sonsuz yollarını açar.79

Yusuf Akçora, insanlığın tekamülünü ve tarihi olayların sebeplerini maddi ve fikri sebeplere dayandırır. O, büyük olayları şiddetle iman edilmiş fikirlerin, yani ideallerin semeresi olarak görür. Gençlere, çocuklara ve bütün topluma sağlam ve müsbet ideal verilmesinde ısrar eder. Yusuf Akçora, çağdaşlaşmayı ideolojik bir seçim değil zaruri bir hareket olarak niteler.

O, milli şuur ve duyguların aydınlarda ve memurlarda yer etmesini kafi görmez, bu şuurun köylere kadar yayılmasını ister. İktisadi meydan muharebesini kazandığı zaman millet rüştünü ispat etmiş olacak, hür, bağımsız ve müreffeh milletlere katılacaktır, der. Onun halkçılığı daima üçüncü mevkide seyahat etmesine, balolara gitmemesine yol açmış, bunu bir gösteri için yapmamış, beş vakit namazını kılan Türkçü bir sosyalist olarak yaşamıştır.

Yahya Kemal, “Portreler” kitabında Y. Akçora hakkında hiç müsbet şeyler söylememektedir.

2. Ziya Gökalp (1876-1924)

Milliyetçiliğin ve Türkçülüğün ideoloğu olan, üç siyasi akım arasında bir sentez yapmaya çalışan M. Ziya Gökalp, 1876’da Diyarbakır’da doğdu. İlk ve lise tahsilini orada tamamladı. Babası erken öldüğü için amcası tarafından yetiştirildi. Daha çok kendisini yetiştirdi.

Amcasından Arapça ve Farsça öğrendi, idadi (lise) hocası Yorgi Efendi’den Fransızca dersleri aldı. Kendisine felsefe sevgisi veren ilk kimse de bu Yorgi Efendi’dir. İstanbul’da Baytar Mektebi’nde (Veteriner Fakültesi’nde) siyasi ilişkileri yüzünden bu tahsilini tamamlayamadı. Diyarbakır’a döndü. Vilayette küçük bir memuriyet aldı. “Diyarbakır” gazetesinde yazıları çıktı. Önceleri aruzla şiirler yazıyordu. Sonra heceyi kullandı. “Peyman”ı çıkardı. 17 yaşında geçirdiği bir fikri bunalımdan dolayı intihara teşebbüs etti. Ölümden döndü. Tedavisi esnasında İbrahim Tema ve İshak Süküti ile tanıştı. Böylece İttihat ve Terakkicilerle temas sağlamış oldu.

İlk devre yazılarında Osmanlıcılık taraftarıdır. Durkheim’den önce Feiulle’yi ve G. Tarde’ı tanıdı. Bilhassa Tarde’dan çok etkilendi. “İlm-i İctima” (sosyoloji) adlı yazısıyla Osmanlı ideoloğu olarak ortaya çıktı. Osmanlı milletinin sosyolojik tahlilini yaptı: Osmanlılar kendilerine Türk demedikleri gibi dillerine de Türkçe demediler. Osmanlılar Şark’ın, terakki perver (ilerleme düşkünü) Amerikalısıdır.

Z. Gökalp 1909’da Selanik’e gidip İttihat ve Terakki Kongresi’ne ve “Genç Kalemler”e katıldı. Katılmasıyla birlikte Osmanlı ve

Osmanlıcılık üzerine fikirleri değişti. Kendisini "Genç Kalemler"in dilde sadeleşme hareketinin içinde buldu. Orada kendi adıyla veya çeşitli takma adlarla yazılar yazdı.

Gökalp buradaki yazılarında Türkçü, idealist ve evrimcidir. Darwin'in evrim fikri o zamanın aydınlarında etkili olduğu gibi Gökalp'i de etkisi altına aldı. Fakat bu evrim, mekanik evrim anlayışını aşan dinamik ve organik bir evrimdir.

Ziya Gökalp 1913'te İstanbul'a geldi. İttihat ve Terakki merkezi umumi üyesi oldu. "Türk Yurdu" ve "Muallim" dergilerinde yazılar yazdı. "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak" başlıklı yazısı ona asıl eklektik felsefesini ve üç akımı birleştiren kimliğini kazandırdı. Teklif edilen bakanlık koltuğunu kabul etmeyip "Darülfünun"a hoca oldu. Orada Emrullah Efendi'nin başlattığı reformu tamamladı; sosyoloji ve metafizik kürsülerini kurdu. Yeni idealist bir kadro geliştirdi. Kürsüye yeni bir ideal verdi. "İlm-i ictimai" derslerini taş basma olarak yayımladı. Bu kitapta "ilm-i ictimai, siyasi" ve "ilm-i ictimai, dini" derslerinin notlarında Durkheim, ön plana çıktı. Fakat Bergson'un tesirleri de kendini göstermeye başladı. 1915'ten sonra Durkheim'in tesirleri arttı.

Yeni ve genç ekibiyle "İctimaiyat Mecmuası"nı (Edebiyat Fakültesi Mecmuası) çıkardı. 1918'de "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak" adlı eserini yayımladı. O, bu üç cereyan arasında çatışmanın lüzumsuz ve üçünün de birbirinin zaruri sonucu olduğu kanaatını ileri sürdü.

Gökalp esas şahsiyetini "Yeni Mecmua"da bulmuştur. Burada o, daha açık Durkheimcıdır. Hareket noktası bireylik ve kişiliktir. Gökalp ayrıca "İktisat Mecmuası", "Küçük Mecmua", "Yeni Gün" ve "Hakimiyet-i Milliye" gibi dergilerde toplumsal reform fikrinin çeşitli görünüşlerine ait görüşlerini yayımladı.

Gökalp 1914-1916 (1332-32) arasında "İslâm Mecmuası"nı çıkardı ve burada "İctimai Usul-i Fıkıh" adıyla yazdığı yazılarda toplumdaki değişmeleri izah edebilmek için fıkhın sosyolojik bir metoda ihtiyacı olduğunu ortaya attı ve çetin bir tartışmayı başlattı. Gökalp, İstanbul işgal edilince Malta'ya sürgün edildi. Oradan

dönüşte Ankara hükümetine yaklaştı. 1922'de "Türkçülüğün Esasları" adlı temel eserini yayımladı. Milli Eğitim Bakanlığı (Maarif Vekaleti) tercüme heyetinde vazife aldı. 24 Ekim 1924'te genç ve verimli çağında vefat etti.

Başlıca eserleri şunlardır: Türkçülüğün Esasları, Türkleşmek İslâmlaşmak Muasırlaşmak, Türk Medeniyeti Tarihi. Külliyatı, Eserleri ve Makaleleri, Kültür Bakanlığı tarafından yirmi bir kitap halinde yayımlandı. (1976-83).

Gökalp'in siyasi felsefesi iyimser bir bakış açısına sahiptir. Düşünceleri umumiyetle mantıklı ve akli çözümleri ihtiva eder.

Gökalp'in düşüncelerini, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemine göre değerlendirmek daha isabetli olur. O, önce Osmanlı milletinin sosyolojik çözümlemesini (analizini) yapmıştır. Ona göre Osmanlılar kan kardeşi olmayan kavimleri, kan kardeşi yapmaya çalıştılar. Çeşitli unsurların eğitimiyle tek bir unsur meydana getirerek yeni bir millet yarattılar. Gökalp buradan şu sonucu çıkarır: "Osmanlılar artık Türk değildir." Çünkü hakim unsur Türk değil, Osmanlılardı. Dolayısıyla yeni bir dil, Osmanlı dili, kuruldu.80

Gökalp başlangıçta Osmanlı milliyetçisi iken, Selanik'e gidince büyük bir fikri dönüşüm yaşadı; Türkçü ve Turancı oldu.

Ziya Gökalp'in millet anlayışında kültürel milliyetçilik ağır basar; millet, bir dili konuşan, bir din, bir eğitim, bir kültürde birbirine bağlı unsurların bütünüdür. Gökalp'in kısa formülüyle "dili dilime, dini dinime uygun olan bendendir."

Ziya Gökalp, önce millete bir ideal vermek istedi; buna "mefkûre" dedi. Mefkûre, insanları mutlu kılar (mes'ud eder). Çünkü mefkûreler insanları tatmin eder ve yüceltir; yoksa maddi ihtiyaçların tatmin olması, insanları mefkûre kadar mutlu kılamaz. Gökalp mefkûreye dayanarak toplumsal bir kanun çıkarır: "İntihar, mefkûre ile makusen mütenasiptir" (İntihar, mefkûre ile ters orantılıdır). Yani mefkûre yaygınlaştıkça intihar azalır ve aksi doğrudur. Dolayısıyla "intiharı en çok olan ülkeler mefkûresi en az olan memleketlerdir."81

O halde “mefkûre” nedir? “Mefkûre, buhran zamanlarında şiddetli bir halde yaşanılan cemiyet hayatıdır.” Gökalp mefkûre ile toplumu özdeşleştirerek “o halde mefkûre cemiyetin ta kendisidir” der. Bunun gerekçesini de toplumu, fertlerden değil, onlardaki ortak duygulardan ve ortak vicdandan ibaret görmesiyle izah eder. Mefkûre, müstesna anlarda “yaşanılmış ve yine o anlarda yaşanabilen bir hayat tarzı” olduğuna göre, ne işe yarar? Gökalp, toplumdaki değişmeyi, değerlerin değişmesini mefkûrelere bağlı olarak izah eder. Dolayısıyla mefkûre, değerlerin yenilenmesinin zeminini hazırlar.

Gökalp, mefkûreyi A. Fouille’nin “Kuvvet-fikir” (idees-force) kavramından faydalanarak ortaya attı. Bu kuvvet-fikirler önce zihni birer öz halinde görünürler, sonra ruhsal bir çehre kazanırlar, daha sonra dışarda gerçekleşirler. Sanı, fikir, hürriyet, eşitlik, inanç birer kuvvet-fikirdir. Bunlar, hayatımızda ve davranışlarımızda etkilidir. Bunlarda yaratıcı ve öldürücü güçler, müsbet ve menfi değerler gizlidir. Toplumun değerleri bunlardan doğar ve kaynakta değişme oldukça, değerler de ona bağlı olarak mecburen değişir.

Ziya Gökalp bir Osmanlı düşünürü olarak toplumun değişmesini izah edecek bir formül aramıştır. Yeni ve tek olmayan bu arayış, Batıcı olmayan düşünürler arasında yaygındı. Onlar, sosyal problemlerin fıkıh ilmi aracılığıyla açıklanıp, çözülmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Bu konuda fıkıhçılarla sosyal bilimciler arasında şiddetli tartışmalar olmuştur. Batıcılar, Batılı sosyal bilimlerin ve kanunların aynen tercüme edilip uygulanmasına taraftarken, toptan Batıcı olmayanlar, ihtiyacın kendi kaynaklarımızdan karşılanmasına taraftar idiler. Osmanlı’da fıkıh, toplumbilim vazifesi görüyordu. Ziya Gökalp, bunun için fıkhı, sadece İslâm hukuku olarak görmemiş. Fıkhın bir “nassi usûlu” bir de “ictimai usûlü” (toplumsal yöntemi) olduğunu söylemiştir. “Fıkıh, bir taraftan vahye (nassa), bir taraftan sosyolojiye (ictimaiyete) dayanır. Yani İslâm şeriatı hem ilahi hem de ictimaidir.” Gökalp, fıkhın nakli (nassi) esaslarını mutlak ve değişmez; ictimai esaslarını ise toplumsal şekil ve yapıların gelişmesine bağlı olarak değişken görür. Çünkü her örf, bu toplumsal örfün örneğidir. Öyleyse fıkhın kaynağı olan ictimai

şeriat, ictimai hayat gibi daimi bir oluş (sayruret) halindedir. Dolayısıyla fıkhın bu kısmı, "İslâm ümmetinin ictimai tekamülüne" uyarak gelişmeye müsait ve mecburdur. Ziya Gökalp buradan fıkıh ile sosyolojiden sentez çıkarmak istemiş ve şöyle bir sonuç çıkarmıştır: Kur'an'daki esaslar, ilahi kanunlardır. Toplumları idare eden örf ve adettir, hukuki tekamüller, siyasi kamuoyları, milletlerin toplumsal vicdanları da ilahi kanunlardır. Bunlar, ferdi iradelerden müstakil ve onlara hakimdir; her iki kanunu da aynı ezeli irade ve kudret koymuştur. Öyleyse ilahi kanunların yerine ictimai kanunları koymak caizdir. Gökalp'in ifadesi şöyledir: "Bazı ulemamız, maddi hadiselerde tecelli eden tabii kanunları sünnet-i ilahiyye telakki eylemişlerdir. Bu telakkiyi, ictimai Kavanin-i Tabiyye'ye, ictimai muayyeniyete de teşmül edersek hissi diniye daha muvafık bir hareket olmaz mı?"82

Böylelikle N. Kemal'de, A. Cevdet Paşa'da, Ali Suavi'de, diğer yeni Osmanlı aydınlarında görülen kültürel ve siyasi modernleşmede fıkıh arasındaki gerilimleri uzlaştırma teşebbüsü, en son Ziya Gökalp'te kendisini göstermiştir. O, fıkhı salt İslâmi hukuk olarak gören gelenekçi anlayıştan ayrılmış, onun toplumbilim olarak gücünü fark edip ve sosyal değişmeyi, ona bağlı olarak değerlerin yenilenmesini bu şekilde temellendirmiştir. Gökalp modern sosyolojide hukuk kurallarının evrimi fikriyle fıkıhtaki evrim fikrinin uyuştuğu kanaatını taşır. Bundan dolayı zamanın değişmesi de hükümlerin (Âhkamın) değişeceğini söyleyen fıkıh ile sosyoloji arasında bir çatışma yoktur. Gökalp'in hukuk teorisi, diğerleri gibi evrimcidir, radikal değildir. Dolayısıyla Allah'ın iradesiyle tabiat düzenine karşıt değildir. Gökalp, buradan laikliği temellendirecektir.

Ziya Gökalp, fıkha bu kadar önem veriyor da dine nasıl bakıyor? Gökalp çocukluğunda kuvvetli bir dini terbiye almıştı. Bunun insan şahsiyeti üzerindeki müsbet etkisini gördüğü için sonraları, çocukluğunda dini terbiye almayanlar ölünceye kadar şahsiyetsiz kalmaya seciyesiz ve iradesiz yaşamaya mahkumdurlar, diyecektir. Yine bu teslimin etkisiyle ve dinin toplumdaki birleştirici rolünü göz önüne alarak, Batılılaşma ve modernleşme hareketleri karşısında İslâmlaşmayı da şia edinmişti. O dini-ahlâki değerlere önem veriyor

ve bunların etkili olmadığı bir toplum düşünmüyordu. Bu, Batı medeniyetine katılma zararutenin doğuracağı olumsuz etkilere karşı bir denge unsuruydu.

Gökalp, Durkheim gibi, toplum hayatının temelini dinin teşkil ettiğine inanır. O, aynı zamanda A. Comte gibi, Osmanlı toplumunun dini birliği yoluyla ayakta tutulmayacağına kanidir. O halde dinin kamu alanındaki yeri ne olacaktır?

Gökalp, Cumhuriyetten önce kamu alanında, hukukta dine bir verirken, fıkıh usulünü sosyalleştirmeyi denerken, daha sonra müfti sen kanuna karışma, demiştir. Gökalp, bunun yanında dini, ahlâkın, eğitimin ve estetiğin üzerinde görmüştür. “ahlâk insanı ancak bir fazilete kadar yükseltebilir, din ise evliyalık makamını verdiğimiz kutsal makama çıkarır.”83

Gökalp, dinin ferdi hayatta böyle önemli bir rolü olduğunu belirtirken cemiyet hayatındaki rolünü de ayrıca belirtir: Kişilere, dini kıymet alanında yüksek şahsiyeti kazandıranlar evliyalardır ama bunlar cemiyete şahsiyet veremezler. Cemiyete şahsiyetini kazandıranlar peygamberlerdir. Gökalp böylece evliya ve peygamber sosyolojisine kapı açıyor ama bu yola yürümüyor. Gökalp Türkleşmek ile İslâmlaşmayı kaynaştırmak mefkuresi için “Türklerin ümmet mefküresi İslâmlıktır”, “Her Türkün beynelmileliyeti İslâm beynelmileliyetidir (evrenselliği)”, “İslâm ümmeti bir medreseler müttehidesidir (birliği)” gibi sözler söyledi. Ümmet programı hazırladı. Bunda ortak alfabenin Arap harfleri olmasını, ortak terminoloji kongreleri toplanmasını, İslâm ülkelerinde ortak terbiyenin (eğitim) kurulmasını, müftü teşkilatları arasında daimi bir bağ meydana getirilmesini, İslâm’ın sembolü olan hilâlin kutsallığının korunmasını istedi. Bugün İslâm konferansı teşkilatıyla da hedeflerini, bir kısmı gerçekleşti. Yalnız Gökalp’in bu ümmet programı kültürel mahiyette olup siyasi değildir. O İslâm beynelmileliyetini Avrupa Birliği gibi çeşitli milletlerin ortaklaşa bir yardımlaşma ile yaşatacağı ve ilerleteceği bir birlik halinde, ümmeti bir üniversiteler birliği gibi düşünmektedir. O dini, bir ibadet ve itikat meselesi olarak görürken, Türkleşmeyi ırka dayanmayan bir hedef olarak göstermektedir.

Gökalp, pozitivizmden etkilenmekle beraber, din ile ilmin sahasını kesin ayırmıyor. Ona göre, insanlığın hayat düzeni ilimle dinin dengeli olarak kuvvet kazanmalarına bağlıdır. İlim adamının kalbi dindarane tevekkülden nasipsiz olmamalıdır.

Gökalp, 1922'de yazdığı ve Türkçülüğün Esasları, adlı temel eserinde "Dini Türkçülük" başlığı altında dini, Türkçe ezan, Türkçe hutbe, Türkçe vaaza indirgemekle yetinmiş, önceki problemlerin hiçbirisine değinmemiştir. Belki de o günün şartlarına uymak için böyle "ihtiyatlı" davranmıştır.84

Ziya Gökalp yeni medeniyete girerken yeni bir insan ve yeni bir toplum projesi çizer. Yeni insan, kendini, milletini, kültürünü, tarihini bilecek, dilini iyi kullanacak, halk ile haşır-neşir olacak, dinini bilecek, Batı'yı bilecek ve yönü Batı'ya dönük olacak. Bu insan, insanı makine sayan maddeci görüşü benimsemeyecek.

Siyasi devrimden (II. Meşrutiyet) sonra, ictimai inkılap (toplumsal devrim) yapılmalıdır. İçtimai devrim, organik (uzvi) bir evrimle elde edilir, dolayısıyla güçtür. İçtimai devrim, kuvvet-duyguların gelişmesine bağlıdır. Halbuki yerleşmiş duygular kolayca değişmez.

Z. Gökalp, ictimai devrimden ne anlıyor? "Eski hayatı beğenmeyerek yeni bir hayat ibda etmek (yaşatmak)". Yeni hayat demek ise yeni iktisat, yeni aile, yeni bedaat (estetik), yeni felsefe, yeni ahlâk, yeni hukuk ve yeni siyaset demektir.85

Yeni hayat, yeni topluma götürecektir. Şu halde eski hayatı değiştirmek lazımdır. Eski hayatı beğenmemek, eski değerleri de beğenmemektir. Gökalp, değerlerin de kaynağını toplum olarak gördüğü için değerlerin de kolayca yenilenebileceğine kanidir. Değerler, Gökalp'in dediği gibi kolayca değişir mi? Bu kadar değişken değerler, onlara bağlananları tatmin eder mi? Gökalp, bu sorular üzerinde durmaz. O, yeni hayatın metodunu belirler: Yeni hayat isteyenler araştıracaklar, ama buldukları hakikatları kesin olarak görmeyecekler. Yani hayatın en mühim düsturu "Kat'ı kıymetler iddia etmemek"tir. Ama yeni hayatın gayesi "malum değil, programı yok". Fakat metodu düzenlidir. Dercartes'ın geçici ahlâkını

hatırlatan bu geçici değerlerle gayesiz ve programsız bir yeni hayat nasıl kurulur? Kurulursa bu, kalıcı olur mu?

Gökalp, yeni hayatta, insanlığı, milliyet kavramında tecelli etmiş görür ve bunu da tekamüle dayandırır.

“Yeni hayat dehri (maddeci) bir yaşayış değil, milli bir yaşayıştır.” Gökalp bu yeni hayatın inkişafıyla hakiki medeniyetin başlayacağını iddia eder. Bu da “Türk medeniyetidir.” Çünkü Türk ırkı, “işportayla, sefahatle bozulmamıştır”, “Türk iradesi zayıflamamıştır”. Geleceğin hakimiyeti Türklerin olacaktır. Gökalp’e göre, Nietzsche’nin “üst-insan” dediği Türklerdir; dolayısıyla yeni hayat Türklükten doğacaktır (Yeni hayat ve yeni kıymetler).

Ziya Gökalp, “Felsefi Türkçülük” ve “Felsefeye Doğru”da felsefenin bilimle, değerlerle ve milletle olan ilgisini ele alır. Felsefe, akıl ile kalbin çatışmasını barıştırır. Filozof da aklıyla kalbini telife çalışan müsbet ilimlerle kıymet duyguları arasındaki ihtilafı daimi bir sulh ve ahenk haline getirmeyi gaye edinen kimsedir.86

Felsefe, Gökalp’e göre derin düşünmedir, ilme dayanır, ama ondan farklıdır. Felsefe ilime karşı ilimlere uygun olmak ve onlarla çelişkiye düşmemek zorundadır. Felsefenin vazifesi, insanlara ümit, vecd (coşku), teselli ve saadet veren yeni ve orijinal faraziyeler bulmaktır. Felsefenin bir sahası objektif, diğeri subjektiftir. Gökalp buradan felsefenin bilim gibi milletlerarası (evrensel) olması gerektiği hükmünü çıkarır. Ama o, felsefenin subjektif yanından istifade ile milli de olabileceğini söyler.87

Ziya Gökalp, Türklerin tarihleri hep savaşla geçtiği için yüksek felsefe yapamadıklarını ve filozof yetişmediğini iddia eder. Bunun doğru olmadığını, tarihin en buhranlı döneminde yaşamış olan bizzat Ziya Gökalp’in tefekkürü anlatmaya yeter. Osmanlı’nın yıkılırken yaşadığı problemler olmasaydı, bir Gökalp olur muydu? Bundan dolayı savaşlardan kurtulmadan ve iktisadi refaha ulaşmadan “muakale” yapacak kimse yetişmeyeceği iddiasını felsefe tarihi doğrulamaz. Böyle olsaydı, ne Kant, ne Hegel, ne Sartre ne de Heidegger yetişirdi.

Ziya Gökalp kültür ve medeniyeti ayırır. Ona göre kültür, milli medeniyet, milletlerarası da özelliğe sahiptir. O, milli hars (kültür) deyince ne anlıyor? “Bir millette halkın dini, aklâkî, bedii duygularının mecmuuna, bütününe, Milli Barış adı verilir. Kültür, birbirine bağlı sistemlerden oluşur. Bu sistemler dini, ahlâkî, hukuki, bedii, iktisadi, teknik ve lisani sistemlerdir.” Gökalp sonradan “Türk Medeniyeti Tarihi”ni yazmakla medeniyetin de milli olabileceğini kabul etmiş olmaktadır.

Gökalp, büyük adamlar sosyolojisi ile de uğraşmıştır. O, büyük adamların çıkışını ictimai determinizme bağlar. Bu noktada Mehmed İzzet ile ters düşmektedir. Çünkü Gökalp sosyal determinizmi bir kanun gibi baştan kabul etmektedir.

Gökalp, “ahlâk ictimai midir? ” sorusuna ahlâkın toplumsal bir gerçek olduğu şeklinde cevap verir O, ahlâkın birtakım kurallardan ibaret olduğunu söylerken gayesini de şöyle belirler: “Ahlâkın gayesi fert olmayınca, fertten üstün bir varlık, yani cemiyet olabilir.” Ahlâk kurallarını tanıtan iki belirti vardır: 1) Yükümlülük (medeniyet), 2) İstenilirlik (cazibiyet). Onların yükümlülüğü toplumsal yaptırım gücüne sahip olmasındandır. Ahlâki kurallar, hem ödev hem de iyilik şeklinde görürler.

Gökalp, milleti, çağdaş medeniyetin bir parçası ve gereği gibi mütalaa eder. Teorik sosyoloji, araştırmalarında bu konuya ağırlık verir. Ümmetten çıkmaya başlamak, milletleşmenin en önemli belirtisidir. Millet “kişiliğini uzun süre kaybettikten sonra yeniden kurmaya çalışan kavimdir”. Milletin kuruluşu, bir zümreden ayrılarak ikinci defa kişilik kazanmasıyla gerçekleşir. Bunun için en önemli olay milli dilin ortaya çıkışıdır. Millet çağdaş medeniyeti bütün, kendisini de onun parçası olarak görür. Milletler, medeniyetler bakımından bir cinsten görünseler de kültürce ayrılırlar.

Kültür olayları, fertte inşai kavramları, değerleri, yükümlü vicdan yetisini, meydana getirir. Medeniyet olayları ise ihbari kavramları, hakikatları, akıl yetisini meydana getirir. Kültür içinde birey, ictimai vicdanın iradelerini değerli ülküler sayar ve onları ilke edinir; medeniyette ise fert, ictimai aklın mantıki çerçeveleri içinde

düşünmek zorundadır. Gökalp, böyle düşünüyor ama bu fikirler tartışılabilir. Medeniyet ve milli kültür olaylarını bu kadar kesin çizgilerle ayırmak çok zordur.

Gökalp, sosyalizmi Türklerin milli menfaatlarına en çok aykırı olan fikir olarak görür. Çünkü, sosyalizm, millet fikrinin düşmanıdır, der. Sosyalizm, büyük endüstriden doğar, Türkler, henüz sosyalizmi doğuracak kadar, sanayide ilerlemediler.

Gökalp ferdiyetle, şahsiyeti ayırır. Ferdiyet "hodgamlık"tır (bencilliktir). Kişilik ise toplumun aynasıdır. Kişiliği de müsbet ve menfi kişilik diye ikiye ayırır. Toplumda tasavvurlar, canlı olunca ideal vardır ve müsbet kişilikler kendini gösterir. Cemiyet bozulup idealler etkisiz kalınca gelenek ölür, bu hale isyan eden ruhlar doğar. Bunlar da menfi kişiliklerdir. Gökalp'e göre, meselâ Nietzsche menfi bir kişiliktir. Cemiyet değerlerinin canlı olduğu zaman, itaat edilen ahlâk ortaya çıkar. Asıl ahlâk, müsbet kişiliğin olduğu bu ahlâktır. Ama toplum ne kadar modernleşirse, kişisel ahlâk da o nispette kurulup gelişir. Gökalp, Avrupa'nın iş ahlâkının benimsenmesi taraftarıdır.

Gökalp, maddeciliğin insana bakışını eleştirirken, insan anlayışı üzerine eğilir ve eğitimde en mühim konunun insan anlayışı olduğunu söyler. Çünkü eğitimin görevi, iyi karakterli insanlar yetiştirmektir. Bunun için insanın hür, erdemli, fedâkâr olduğuna inanmak gerekir. Zaten eğitimin esası da insan görüşü ve insana bakışıdır.

Gökalp burada insanın hür olduğunu söylerken hürriyeti, "Allah'tan başka hiçbir kimsenin kulu olmamaktır" diye tarif eder. Yani hiçbir canlı (ziruh) ve cansız (biruh) mahlukun esiri olmamaktır. Bu hürriyet anlayışını tevhid kavramıyla irtibatlandıran Gökalp, yaptığı hürriyet tarifine uygun olarak, tevhidi de tanımlar: "Tevhid, yalnız bir olan Rabbe kul olmak, başka Rabler tanımamaktır."88 Dolayısıyla insan hürriyetinin kaynağı da ilahi bir kaynak olmaktadır.

Gökalp, iktisatta dayanışmacılığı (tesamüd) savunmuştur. O, solidarismin ictimai halkçılık olduğunu söyler. Bu anlayışla bireyciliği ve toplumculuğu uzlaştırmak ister. Onun solidarismi sosyal devlete

yönelik esaslar ihtiva eder. Devlet, liberal ve jandarma olmamalı ama toplum hayatını yönlendirici olmalıdır.

Ziya Gökalp, önceleri Osmanlıcılığı benimserken, sonradan Osmanlı'nın hiçbir şeyini sevemez olmuştur. Onu bu yönde ciddi bir eleştiri süzgecinden geçiren Erol Güngör'ün tabiriyle Gökalp, "Türk kültürünü yanlış anlayanların en kaliteli örneği"dir.89

Gökalp, idealleriyle yetiştiği Osmanlı İmparatorluğu'nun çatır çatır göçüşünü yaşamış; diğer aydınlar gibi koca imparatorluğu kurtarmak için uğraşmıştır. Herkesin kurtarıcı fikirler ve toplumsal devrim beklediği dönemde pek çok probleme çözüm getirmiştir. Reformcu ve ideolog bir kişiliği vardır.

Sisteminde zıtlıklar, çelişmeler, tekrarlar olması tabiidir. Bunlar her büyük düşünürde görülebilen hususlardır. Toplumların, dünya şartlarının çok hızlı değiştiği bir dönemde, her değişmeye göre fikirlerini gözden geçirmek zorunda kalması, yine şartların getirdiği bir zarurettir. O kendisinden sonraya derin tesirler bırakmıştır.

Bilimsel Düşünce

Tanzimat'tan sonra Osmanlı'da modern ilimler ve teknolojiler zamanında takip edilerek Batı ile olan mesafe daraltılmaya çalışılmıştır. 19. asrın ikinci yarısında birçok bilimsel cemiyet kurulmuş, hatta "Encümen-i Dâniş" adlı bir akademi kurulmuş, Darülfünun açılmış, muhtelif ilmi dergiler çıkartılmış ve tabii bunlara paralel olarak pek çok öğretim eğitim kurumu açılmıştır. Bu öğretim kurumlarının öğretim elemanı ihtiyacını karşılamak ve Batılı zihniyete sahip ilim adamları yetiştirmek üzere çok sayıda kabiliyetli genç, Batı ülkelerine tahsile gönderilmiştir. Batı'da yetişen ve ülkede hizmet eden sayısız ilim adamları arasında, sadece kendi ilgi sahası ile değil, diğer bazı alanlarla da ilgilenen, kendi sahasında felsefi derinlik kazanmış ilim adamları da yetişmiştir. Bunların başında Hoca Tahsin Efendi gelir. Daha sonra Münif Paşa, Mehmet Şakir Paşa ve mantıkçı, matematikçi Salih Zeki yetişmiştir. Hatta bunlara cebirsel mantığı araştırıp sonunun çıkmaz olduğunu Russell'dan önce söyleyebilen Ali Sedat'ı (1858-1900) da dahil etmek mümkündür.

1. Hoca Tahsin Efendi (1813-1881)

Arnavutluk ulemasından müderris Osman Efendi'nin oğludur. Küçük yaşta İslâmi ilimleri tahsil etti. Mustafa Reşid Paşa'nın dikkatini çekip elinden tuttuğu gençlerdendir. Seçtiği bir genç olarak onu Paris'e gönderdi. Orada fizik, kimya, biyoloji, astronomi gibi fen ve tabiat bilimlerini tahsil etti. Aynı zamanda sefaretteki "Mekteb-i Osmani"de ve sefarette elçilik imamlığı yaptı. Dönüşte bilgisiyle dikkati çekti. 1870'te açılan Darülfünun'a müdür tayin edildi. Eserleri daha çok meşguliyet sahası ile ilgilidir:

"Tarih-i Takvin yahut Hilkat", "Esas-ı İlm-i Hey'et", "İlm-i Ruh yahut Psikoloji", "Esrâr-ı Ab u Hava", Vonley'den "La Loi Naturelle"yi, "Nevâmis-i Tabiyye" adıyla çevirdi. 1896'da "Mecmua-ı Ulüm" adlı dergiyi neşretti. "Murat'u üs-sema" adlı levhası gökkubbenin görünüşünü bildirir.

Başlıca fikirlerini şöyle özetlemek mümkündür:

Tabiat insanın ilk mektebidir. Şimdiki olaylar, geçmişteki etkenlerin neticeleri olduğu gibi gelecek de bugünkü etkenlerin neticeleri olacaktır. Sebepsiz olarak bir anda yaratma ve var etme mümkün değildir. Pozitivist bir anlayışa sahip olan Hoca Tahsin Efendi, metafizik sebep görüşünün hükümsüz olduğuna kanidir. 19. asrın pozitivist ideolojisi olan siyantizmin tesiriyle olan bilime tam itimat eder. O dönemin birçok bilim adamı gibi Darwin'e de itimadı tamdır.

Hoca Tahsin Efendi'ye göre insan tarihinin sırlarının anahtarı jeoloji ve meteoroloji bilginlerinin elindedir. Arzda meydana gelen bütün hareketler, güneşin hararetinin işidir. Atomlar dahi sayısız asırların meyveleridir. Matematik, mantık ve ilahiyat gibi bilimler, sırf ezeli bilimlerdir; zaman ve mekanla ilgileri ve nispetleri yoktur.

Hoca Tahsin Efendi, alemde yedi devir olduğunu iddia eder, son devir tarih devridir ki bunların ilk beşi pozitif bilimleri ilgilendiren devirlerdir. Onun evreni mekanik bir evrendir. Şu fikirleri onun Descartesvâri bir alem tasarladığını gösterir:

Mümkün varlıkları, imkan aleminden (potansiyel halden) varlıklar alemine çıkarmak için, onları arkalarından döndüren bir kudret zembereği vardır. Hoca Tahsin Efendi insan için fizyoloji ve

psikoloji gibi iki ilmin olduğunu kabul eder. Bazen Hegelvâri ifadelere de yer verir: Ruh (Nefs-i Natıka), yalnız kendi üzerine çekilip, kıvrılarak, kendisini dikkatle mütalaa ederek ve özünün ne olduğunu araştırarak bilir. Bu ifadeler onun pozitivist ve mekanist fikirlerin tesirinde kalmakla beraber materyalizme yönelmediğini gösterir. O, bilginin kavramlardan ibaret olmadığını veya hayal ile düşünülebilen şey olduğunu veya aklın bir nesneyi düşünmesine bilgi dendiğini söyler. Akıl, her şeyin nitelik, nicelik ve diğer kurumların göz önünde bulunarak tecrid yoluyla tümel kavramlara ulaşır. Cinsleri, türleri, kategorileri meydana getiren beş duyum, beş nehrin döküldüğü bir havuzdur. Nizam ilmi ise, kendini bilmekten ibaret olan vicdandan başlar.

Hoca Tahsin Efendi, aldığı pozitivist eğitimin etkisiyle metafiziği elemeye çalışıyor ama metafizikten de kurtulamıyor. O şöyle diyor: İnsan zihninin ve bedeninin derinliklerinde, gittikçe ortaya çıkan ve mükemmelleşen bir müdrike kudreti, algılama gücü var. Bu, eşyanın hakikatını keşfeder, kavrar, farklı münasebetleri idrak eder ve dener. Bu kuvvet, sathî duyuların bilgisi ile yetinmez ve derinliklere dalar.

Hoca Tahsin Efendi, Tanzimat Fermanı'yla ortaya çıkan yeni ilmi zihniyetin ilk temsilcilerinden sayılır. Bilimsel düşüncenin de ilk temsilcisi kabul edilebilir.

2. Mehmet Tahir Münif Paşa (1828/1829-1910)

Tanzimat'ın ve Osmanlı aydınlanmasının en önemli şahsiyetlerinden birisidir. Çocukluğunda Mısır'da bulundu. Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da yaptığı yenilikleri gördü. Bundan ziyadesiyle etkilendi. Bu etkiler, medenileşme ve ilerlemeye dair fikirlerinin temelini teşkil etti. 1852'de tercüme odasına girdi. Orada 1855'te Berlin Sefaret ikinci katibi oldu. 1861'de Ticaret Mahkemesi ikinci reisliğine, 1863'te birinci mütercimliğe, 1867'de Zabtiye Müsteşarlığı'na, 1868'de Divan-ı Temyiz reisliğine, 1869'da Meclis-i Maarif reisliğine getirildi. 1877-84 arasında üç kez Maarif Nazırı oldu. 1879'da vezirlik verildi. Ticaret Nazırlığı yaptı. 1890'da Meclis-i fevkalade-i sıhhıye reisi oldu. 1894'te Tahran'a sefir gönderildi. 1910'da öldü.

Münif Paşa, Hukuk Mektebi'nde Hikmet-i hukuk, edebiyat, belâgat, ilm-i servet gibi dersler okuttu. Gazetecilikten başka hukuk, iktisat, edebiyat, felsefe onun ilgi sahası içindedir. Münif Paşa, A. Cevdet Paşa gibi öğrenmek ve öğretmek için doğanlardandı. Memleketin kurtuluşunun maarif reformları ve yeni öğretim kurumları açmakla mümkün olacağını düşünüyordu. Bu fikrini Sultan II. Abdülhamid'e kabul ettirdiği için bu dönemde yapılan eğitim faaliyetlerinin hepsinde başrolü oynadı. Sultana ters düşmediği için hizmeti sürekli oldu. H. Z. Ülken, onu evrimci, terakkici ve ansiklopedist bir medeniyet öğreticisi olarak niteler.90

Münif Paşa, 1861'de "Ceride-i Havadis" gazetesi başyazarı oldu. "Ruzname-i Ceride-i Havadis"i, 1862'de "Cemiyet-i Tedrisiye-i Osmaniye"yi kurdu; arkasından bu cemiyetin yayın organı olan "Mecmua-ı Fünün"u (İlimler dergisi) çıkardı. Bu dergiyi 1882'de tekrar çıkardı. 1876'da II. Abdülhamid'in Darülfünun'u kurmak teşebbüsüne önayak oldu.91

Başlıca eserleri, "Muhaverât-ı Hikemiye" (Felsefi Konuşmalar), "Hikmet-i Hukuk", "Mebhas-ı İlm-i Hukuk", "İlm-i Servet", "Telhis-i Hikmet-i Hukuk" ve "Belâgât Dersleri"dir.

"Muhaverât-ı Hikemiye", Fenélon, Fontenelle, Voltaire gibi Fransız düşünürlerinden derlenmiş diyaloglardan meydana gelmiştir. "Muhaverât-ı Hikemiye" ile Osmanlı okuyucular, ilk kez, Batılı anlamda insanın yaratılışı, ferdi ihtiras, vatan sevgisi, cemiyet ahlâkı, genç kız ve kadın terbiyesi gibi meselelerle karşılaştılar. A. Hamid'in, N. Kemal'in piyeslerinde bu meselelerin tesirleri görülür. Münif Paşa, "Tanzimat hareketinin, tercüme yolu ile ahlâk prensiplerini münakaşaya koyan kimsedir."92 Münif Paşa, "Hikmet-i Hukuk"ta, "Bilmek"i ruhsal ihtiyaç olarak görür; felsefeyi insan aklının ulaşabildiği derecede olayların ve varlıkların nedenlerini (ilel), sebeplerini ve hakikatlerini bildirir, diye tarif eder. İlletleri ve sebepleri açıklamak için insan ile ilgilendiğini söyler; Descartes'ın doğuştan iki fikir kabul etmesine karşılık Münif Paşa dört fikrin doğuştan geldiğini ileri sürer.

Münif Paşa “Cemiyet-i Tedrisiye-i Osmaniye”yi yayınlayarak açıkladı: “Telif ve tercüme ve ders suretiyle maarifin yayılması”, “Ulûm ve maarife ve ticaret ve sanayiye dair dini meselelere ve günlük politikaya temas edilmemesi.”

Bu ve benzeri maksatlarla yayınlanan “Mecmua-ı Fünun” bir mektep rolü oynadı. Böylece Batılı düşünce tarzı, bilim ve felsefe dili, onun vasıtasıyla münakaşaya açıldı. Bu dergide Darülfünun’daki genel derslerini yayımladı (6. sayı). Tabiat ilimlerine dair bazı dersleri okutmak üzere açık bir kürsü kurdu. Burada bazı deneyler yapılacak, bilimsel terimler için anlaşılır kelimeler kullanılacak, böylece halk arasında fikirlerin yayılması ve sanatların ilerlemesi sağlanacaktır. Dergide ilk bakışta görülebilecek şekilde Batı medeniyetinin teknik üstünlüğünü göstermek için popüler yayınlar yapılmıştır. Derginin 5. sayısında Münif Paşa, “Ehemmiyet-i Terbiye-i Subyan” (Çocuk eğitiminin önemi) adlı modern pedagojiye dair Türkçe ilk yazısını yazdı. Münif Paşa’nın verdiği dersler ve bunlarla ilgili yayınladığı kitaplar öğretim tarihimizin önemli işaret taşlarıdır.

3. Mehmet Şakir Paşa (1849-1908)

İstanbul’da doğdu. 1871’de Askeri Tıbbiye’yi bitirdi. Paris’e dahiliye ihtisasına gönderildi. Kendisinden fizyoloji öğrenmesi istenince, devrin büyük fizyoloğu, tecrübi metodu en iyi uygulayıp geliştiren Claude Bernard’la (1813-1878) çalıştı. O fizyolog olduğu kadar pozitivist düşünceli bir filozoftur da. Mehmed Şakir, beş sene Claude Bernard’ın asistanlığını yaptı. 1876’da yurda döndü. Laboratuvarı yoktu, ama toplattığı sokak köpekleri, kurbağalar, tavşanlar üzerinde çalışmalarını yürüttü.

Mehmet Şakir Paşa, hocası Claude Bernard’dan etkilendi. Onun felsefi sohbetlerinden aldığı ilhamla felsefe, özellikle biyoloji (fizyoloji) felsefesi üzerinde çalıştı. Yani pozitivist düşünceyi ana ilkeleriyle benimsedi. Zaten hocası da pozitivizme çok sıkı bağlı değildi. Mekanizmle idealizmi birleştirmeye çalışıyordu. M. Şakir Paşa aldığı tesirlerle düşüncelerini geliştirdi ve “Dürus-u Hayat-ı Beşeriye” (İnsan Hayatı Üzerine Dersler) adlı fizyoloji el kitabını yazdı. Kitabın uzunca olan geçişinde çeşitli fikirlerini beyan etti. O, bilimlerin doğal ve doğal

olmayan şeylerin tarihi ile ilgilendiğini, doğal tarihin ise evrende yer üzerindeki doğal olgularla meşgul olduğunu söyledi. Doğal tarihi de fizik, kimya, jeoloji ve mineroloji gibi fizik nesneleri inceleyen bilimler ve hayvanlarla bitkileri ele alan bilimler olmak üzere ikiye ayırır.

M. Şakir Paşa, bilimsel araştırma yöntemi hakkında düşüncelerini serdetmiştir. O, araştırma aşamalarını gözlem, varsayım (hipotez) ve varsayımın deneylerle doğrulanması olarak üçe ayırır. Deney, varsayımı doğrulamazsa, o varsayım terk edilir. Deneyler, sadece doğrulama aracı değildir, aynı zamanda insana yeni gözlemlerin zemini de hazırlar. Varsayımın doğrulanmasıyla araştırma durmaz, devam eder.

M. Şakir Paşa, canlının ne olduğu ve cansızlardan hangi noktalarda ayrılabileceği gibi problemlere de çözüm aramıştır. Düşünürümüz, bilim ve teknolojinin ayrılmaz ikizler olduğunu vurgulamış, bilimsel çalışmalarda yeni teknolojilerden azami ölçüde istifade etmenin zorunlu olduğunu belirtmiştir. Bu konuda da çeşitli makaleler yazmıştır. M. Şakir Paşa modern bilimin, teknolojinin ve bilimsel zihniyetle düşünüşün memlekette yerleşmesinde katkıda bulunmuş bir düşünürdür.93

4. Salih Zeki (1864-1921)

Darüşşafaka'da okudu. Posta idaresine memur oldu. Oradan Paris'e elektrik mühendisliği tahsiline gönderildi. 1887'de yurda döndü. Lise müdürlüğü, maarif müsteşarlığı ve üniversite rektörlüğü yaptı. Tanınmış bir matemetikçidir. Yüksek matematiğin ülkede tanınmasında ve gelişmesinde çok büyük hizmeti oldu. Salih Zeki, taşbasma olarak yayınladığı "Üniversite Konferansları"nda, filozof ve matematikçi H. Poincare'in de etkisiyle, Euklidesçi olmayan geometrileri tanıtmış ve onların doğurduğu felsefi problemler üzerinde de durmuştur. Salih Zeki ilk defa İslâm ve Türk matematikçilerini araştırmış ve "Asar-ı Bakiye" (3 cilt) adında bir kitap yazmıştır. Diğer eserleri arasında, Kamus-ı Riyaziye (matematik sözlüğü), Hesab-ı İhtimal, Üniversite Konferansları, Cebir Dersleri; Hendese-i Tahliliye (Analitik geometri), Hikmet-i Tabiye, Muhtasar Kozmoğrafya, H. Poincare'in eserlerinin tercümesi,

Felsefe-i İlmiye ve Ahlâkiye (çeviri) vardır. Ayrıca felsefe, matamatik, astronomi konularında makaleler yayımlamıştır.

Salih Zeki, önemli bir mantıkçıdır. Kendisi pozitivist bilinir. Pozitivizmi ve A. Comte'u tanıtır. Ama onu eleştirmekten de geri durmaz. Ona göre, A. Comte'un felsefesinin temelinde insan düşüncesinin genel kuralları var; bunlar da matematikte bulunur. Bu olayın izahı yapılırken onun gaye-sebebi gösterilmez. Hadisenin oluş şekli esas alınır.

Salih Zeki, A. Comte'un üç hal kanununun farklı üç felsefeyi doğurduğu kanaatindedir:

1. Felsefe-i Mevzua: İnsan zihninin zorunluluğu basamağıdır.

2. Felsefe- i Mücerrede: Geçiş felsefesi.

3. Felsefe-i Müsbete: Pozitif felsefe olup, olaylar arasındaki tarihi bağları (kanunları) keşfeder.

Salih Zeki, "Nutk-i İffitahi" (Açış konuşması) adlı yazısında hakikatin araştırılmasının bir ibadet olduğunu söyler. O hakikati maddi ve manevi diye ikiye ayırır. Bunların ikisi de insan için önemlidir. Maddi hakikatı elde etmek için insan zihninin yanlış fikirlerden, zanlardan soyutlanması (Bacon ve Husserl gibi), manevi hakikatı elde etmek için de nefsin arzulardan temizlenmesi gerekir. Salih Zeki, bu hakikatlardan birine saygı gösterip överken, diğerine önem vermemeyi cehaletin işereti sayar.94 Salih Zeki bir A. Comte hayranı olmadığı gibi şu, ifadeye çalışılan fikirleri onun pozitivist felsefeyi benimsemediğini gösterse gerektir.

Yalnız Salih Zeki, Ali Sedat'ın cebirsel mantığın çıkmazda olduğunu söylemesini eleştirir. Halbuki 1912'de B. Russell ve arkadaşı Witehead'ın eseri, onu haklı çıkarmıştır. Demek ki Salih Zeki bu gelişmeyi takip edememiş veya gözden kaçırmıştır.

Ahlâki Düşünce

Osmanlı'nın ahlâka en büyük değeri verdiği bilinmektedir. Aşık Paşa, Osmanlı'nın her hareketi ahlâki endişeyle yaptığını, Tursun Bey de Osmanlı sultanlarının ahlâklı oldukları müddetçe

Allah'ın verdiği saltanatın ellerinden alınmayacağını söyler. Bundan dolayı Osmanlı'da yazılan ahlâk risaleleri binlercedir.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar yazılan ahlâk kitaplarının ve risalelerinin sayısı da belki yüzden fazladır. Bunların içinde ahlâk problemlerini ele alıp tartışmalar felsefi ahlâkı işleyenler, dini ahlâkı temel alanlar da vardır. Fakat bunlar arasında fikri değeri olanlar da az değildir. Biz bunların hepsini ele alamayacağımız için, belli başlı hangi problemleri işlediklerine işaretle yetineceğiz. Yanlız bu vesileyle şuna da işaret edelim: Toplumsal çözülüş ve buhranlar döneminde ahlâk meseleleri, gündemi daha çok işgal eder. Bu bakımdan Meşrutiyet Dönemi'nde ahlâk eğitimi ve ahlâk dersleri gündeme gelmiş ve ders kitapları yazdırılmıştır. Burada dini ahlâkı esas alan anlayış ile ahlâkın dinin etkisinden kurtarılıp sosyolojik ve psikolojik esaslara göre öğretilmesi anlayışı tartışmaları olmuştur. Ayrıca 1917'de Meşrutiyet Dönemi meclisinde, üzerinde, ağırlıkla durulan konunun ahlâk olduğu gözükmektedir.

Tanzimat Fermanı'nı hazırlayan Sadık Rıfat Paşa (1807-1857), o dönemde, yaygınlaşan modernleşme hareketlerinin getirdiği zihniyeti de göz önüne alan "Ahlâk Risalesi"ni çocukları hedef alarak yazmıştır. Bu risalede, birtakım yanlış ahlâki davranışlar üzerinde durularak, padişaha ve büyüklere hürmet ve tâbiyyet esas alınmıştır. Bunların yanında sadakat, vefakârlık, kanaat, iyi kimselerle beraber olmak, temizlik, eli açıklık, yardımlaşma ve şefkat, hıfz-ı sıhhat (sıhhatı koruma), edep ve saygı, iffet ve hamiyet, haklara riayet, iyi davranışlar öğütlenmiştir. Yalnız, Tanzimat Fermanı'nın burada etkisini sezmemek imkansızdır. "Zeyl-i Risale-i Ahlâk"ta da benzer şeyler olmakla beraber ırz ve namus, rüşvet almak, fesat ve nifaktan sakınma, işinde ihmale ve gevşekliğe düşmemek, zulüm ve tecavüzden (taaddi) uzak durmak; taassub, şecaat, ali cenaplık, sabır, akraba ve dost hakkını gözetmek gibi daha çok toplum ahlâkı ve insan ilişkileri ile ilgili konular ele alınmıştır.

Sadık Rıfat Paşa, Zeyl'de devlet memurlarını dörde ayırmıştır. Bunlardan ikincisi, kendisi kötü ve işi güzel olan kimseyi ahlâkça kötü olsa da işi iyi olduğu için devlete zararlı görmemektedir. Zannederim

bu görüş yenidir: Ahlâksız insanı iyi iş yapıyor diye devlete faydalı görmek.95

Sadık Rıfat Paşa'nın ahlâkta en önemli tarafı, dini ahlâkı benimsemekle beraber, bütün her şeyin akla bağlı olduğunu, akıllı insanın faydalı olacağını, aklın nefse üstün geldikçe refah ve vücud rahatının hasıl olacağını söylemesidir. Daha da mühimi aklın yerinin, öyle sanıldığı gibi zihinde değil, aksine "Nas ile mücalesede" (insanlarla birlikte oturup kalkmakta) olduğunu, nas ile ülfet ve mücadelenin şartlarını yerine getirmeyi aklın ölçüsü gördüğünü söylemesidir. Tamamen toplumsal bir akıl anlayışı vardır ki bu çok yeni olsa gerektir.96 Ona göre insanı iyiliğe (hayra) yönelten şeyler tabiat, ülfet ve akıldır (s. 38). Hükümet idaresiyle ilgili risalesinde de siyasi ahlâk üzerinde durmuştur.

Ahlâkla ilgili kitapların ve yazarların hepsini saymak mümkün olmadığı için onlarda ortak olan bazı noktalara işaret etmek daha uygun olacaktır:

1. Ahlâkın düzeltilmesi ve korunması için ahlâki birliğin kurulması.

2. Dini hislerin ve dini eğitimin güçlendirilmesi (Maddeci ahlâkçılar buna muhaliftirler).

3. Ferdin ve cemiyetin olgunluğa ulaşmasının sağlanması.

4. Ahlâkın düzeltilmesi ve geliştirilmesi için basın yayın organlarının ve iktisadi durumun düzeltilmesi (Bu kısımda parayı işe karıştırmamayı söyleyenler de var).

5. Okul programlarına ahlâk derslerinin konulması (Buna muhalif olanları da var).

Baha Tevfik ve arkadaşlarının "Yeni Ahlâk"ında dini ve geleneksel ahlâka şiddetle muhalefet olduğunu biliyoruz. Osmanlı ahlâkçıları teorik ve pratik ahlâk çerçevesinde tekil, aile, toplum, devlet ahlâkı, ahlâk terbiyesi ile ilgili çok çeşitli problemler üzerinde durmuşlardır. Ali Seydi Bey 1908'de yazdığı "Ahlâk-ı Dini"de din ve ahlâkın aynı gayeye sahip olduklarını, dinin emrettiği hiçbir hükmün ve fiilin ahlâk kanununa aykırı olmadığını söyler (Mukaddeme'de).

Aynı kişinin “Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye” (İst. 1908) adlı eserinde ise bugünkü yurttaşlık bilgisi kitaplarındaki konular ele alınmıştır. Görülüyor ki Osmanlı ahlâkçıları gelişen şartlar altında ahlâk konularında da modernite ile gelen dönüşüme uymak gayreti içindedirler.

Tasavvufî Düşünce

Tasavvufi düşünce, tasavvufi hayata dayanır ve mutasavvıfın iç tecrübesinin, yaşadığı özel hallerin ifadesidir. Bu bakımdan, her mutasavvıfın yaşadığı derûni tecrübe farklı olduğundan her mutasavvıf da farklı tasavvufi düşünce ileri sürmüştür. Tasavvufun temeli, Allah’a teslimiyet ve buna bağlı olarak nefis terbiyesi olduğu için, tasavvufi ahlâk da gücünü bu nefis muhasebesinden alır. Bu bakımdan tasavvufta ameli (pratik ahlâk) daha önemlidir.

Tasavvuf, ahlâk ve tevhid yahut muamele ve mükaşefe olarak ikiye ayrılır. Tasavvuf, genel ahlâka damgasını vurmuş olduğu için, ahlâk bir çeşit uygulamalı ahlâk halini almıştır. Tasavvufi düşünce hem ahlâk hem de tevhid alanında, dolayısıyla varlık ve bilgi alanlarında gelişmiştir. Aktivist bir ahlâk ve dinamik bir varlık anlayışına sahip olan tasavvufi düşünce, Osmanlı fikir hayatında daima ağırlığını hissettirmiştir.

Batı’dan gelen materyalist ve pozitivist akımlara karşı tasavvufi düşünceye ve ahlâka yönelen bir kısım Osmanlı aydınları, Tanzimat’tan önce Gazali’nin “İhya” adlı eseri başta olmak üzere birçok kitabı tercüme ettiler.

Tanzimat Dönemi’nde tasavvufi düşüncede en önemli isimlerden birisi Halveti Şeyhi Kuşadalı İbrahim Efendi’dir (1774-1845). Tekke ve zaviyelerin eski gücünü ve işlevini kaybetmeye başlayalı etkilerinin de zayıfladığı müşahade ediliyordu. Kuşadalı İbrahim, bu teşhise dayanarak bin üç yüz küsür sene faaliyet göstermiş olan tekkelerin devirlerini doldurduklarına inanmış; bunu da açıkça ifade ederek tarikatının bir ilkesi olarak ilan etmiştir. Bu anlayış o zamana göre bir devrim sayılıyor ve Tanzimat ruhuna da aykırı düşmüyor.97

Kuşadalı İbrahim, Allah’ın zatı, sıfatları, Vahdet-i Vücud, insan, şeriat, tarikat, zikir, çile, aşk gibi tasavvufi kavramlar etrafında farklı

görüşler getirmiştir. Burada sadece özgün görünen ve Cumhuriyet döneminde kapatılan tekke ve zaviyelerin kapatılma gerekçesi, adeta çok önceden hazırlanmış gibidir.

Daha sonra ve bilhassa II. Meşrutiyet Dönemi'nde tasavvufi düşünceyi, özellikle Vahdet-i Vücud düşüncesini esas alan birtakım düşünürler çıkmıştır. Bunlar arasında Filibeli Ahmed Hilmi, Mehmet Ali Ayni, Ferid Kam, İsmail Fenni'yi saymak isabetli olur. Bunlar, Vahdet-i Vücud'u sadece bir düşünce değil, hem bir hayat tarzı hem de felsefi-dini bir görüş olarak kabul ediyorlardı. Bunlara karşılık Hüseyin Kazım Kadri tasavvufa da karşı çıkıyordu: Ona göre, tasavvuf, İslâm'ın akıl yürütme metodunu değiştirmiş, bunu zevk ve keşif meselesi haline getirmiştir. Mutasavvuf fikirlerinin din ile alakası yoktur. Bu bakımdan nakil, akıl ve duyguların dışında delil bulmak ve din için hüküm çıkarmak mümkün değildir.98

Tanzimat'ta ve Meşrutiyet'te Dini Düşünce ve İslâmcılık

Kökleri daha öncelere gitse de Tanzimat Dönemi'nde gelişen ve II. Abdülhamid zamanında da siyasi hüviyeti ön plana çıkan İslâmcılık veya İttihad-ı İslâm fikri, Yeni Osmanlılılardan Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi gibi figürler tarafından geliştirildi. Batı aydınlanmacılığı karşısında İslâm'ın ilerlemeye engel olup olmadığı tartışmasıyla ve adı geçen simalarla bir akım, bir ideoloji olarak şekillendi. Aslında II. Abdülhamid bu siyaseti, idareleri altında milyonlarca Müslümanın bulunduğu İngiltere, Fransa ve Hollanda gibi sömürgeci ülkelere karşı kullanıyordu. İslâmcılık, Panislavizm ve pancermenizme tepki olarak doğmuştur.

Namık Kemal "İbret" gazetesindeki bir yazısında, şeriatın Müslümanları, coğrafyaya, zevklerine, dillerine göre ayırmaya, aralarındaki kardeşliği, İslâm birliğini unutmalarına cevaz vermediğini, İslâm birliğinin mezheplerce ve siyasilerce bozulmayacağını, bu birliğin, siyasi hedeflerde veya mezhep kavgalarında değil, vaiz önlerinde ve kitap sayfalarında aranması gerektiğini söyler.99 Celal Nursi'nin kitabına manzum bir takrir yazan Abdulhak Hamid ise asıl milliyetin diyanet olduğunu söyler:

"Yarın fezay-ı şeriatte toplanır elbet

Cihan görür o zaman bir cihan-ı zihey’et!

O anda halkımız anlar, bila ekalliyet

Diyanet olduğunu bizce mahz-ı milliyet

Siyaset olduğunu saha-ı şeriatle

Şeriat olduğunu zahle-i tabiatta”100

İslâmcılık, Cemaleddin-i Afgani’nin 1892’de İstanbul’a gelip yerleşmesiyle hız kazandı. O, İslâm ülkelerini dolaşarak, bütün Müslümanların mezhep farkı gözetmeden Osmanlı halifesi etrafında birleşmelerini istemişti. Afgani, İslâm ittihadını Batı’nın istilacı ve sömürgeci tutumuna karşı da kullanıyordu. II. Abdülhamid İslâm siyasetini, din alimleri ve özellikle din görevlileri kanalıyla yürütüyordu. Panislamcı siyaset, Müslüman aydınların birçoğunu etkiledi; mahalli milliyetçiliklere de etki yaptı.

İslâmcı düşünüş, her Müslümanın değil ama dindar Müslümanın yürütebileceği bir harekettir. Bu hareketi başlatanlar, yürütenler dindar ve şuurlu Müslümanlar olduğu gibi esas muhatapları da, dini doktrinlere inanan Müslüman aydınlardır.

Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılma yolunda hızla ilerlediği bir dönemde sosyal kurumlar işlevlerini kaybetmiş, siyasi ve askeri çözülüş başlamıştı. Böyle bir dönemde, dini yönü ağır basan bir devletin kurtarılması, dindar Müslümanların da en büyük kaygısıydı. Dindar aydınlar evvelâ, Müslümanlara hem İslâmî bilgileri hem de modern ilim ve teknolojiyi öğretmeyi başlıca problem edinmişlerdi. Bunun yanında hilafetin bütün İslâm dünyasında vazgeçilmez bir bağ olarak korunması, hilafet ve saltanatın ayrılmaması gerektiği de onların önemli meselelerindendi. İslâm birliği ile “kavmiyetçilik-ırkçılık”ın parçalayıcı etkisini önlemeye çalışmak, İslâm ile mi İslâmsız mı Batılılaşmak ikilemine, İslâm ile Batılaşmayı tercih etmek, geriliğin sebebini İslâm’a yükleyenlere karşı mücadele etmek, dini bidatlardan, hurafelerden, yanlış bilgi ve inançlardan, zararlı geleneklerden temizlemek için dinin doğru yaşandığı “Asr-ı Saadet”i kaynak olarak almak gibi problemlerle de uğraşmak zorundaydılar.

Bu da onları modernleşmede İslâm'ın yeni medeniyet ve müsbet ilimlerle bir çatışması olmadığını göstermeye sevk ediyordu.

Filibeli Ahmed Hilmi, Mehmet Şemseddin, İzmirli İsmail Hakkı, Şeyhülislam Musa Kazım Efendi, Mehmed Şerafeddin (Yaltkaya), Mehmed Akif, Hüseyin Kazım Kadri gibi İslâmcı yazar ve düşünürler kelâmın, fıkhın yenilenmesi taraftarı idiler. İctimai usul-ı fıkıh gibi ictimai (sosyal) kelâm fikri de gelişiyordu. Mehmed Şerafeddin, ictimai kelâm konusunda yazılar yazmıştır. Filibeli Ahmet Hilmi, M. Şemseddin, İzmirli İsmail Hakkı, Ferid Kam, İsmail Fenni gibi İslâmi düşünürler felsefi derinlikleri olduğu için hem kelâm felsefeleştirme yoluna gidiyorlar hem de daha çok felsefi düşünce ve delillerden yardım ve destek alıyorlardı. Bunlara karşılık Mehmed Akif, Said Halîm Paşa, Mustafa Sabri Hüseyin, Kazım Kadri, İzmirli İsmail Hakkı gibi yazarlar felsefi delilleri kullanmıyorlardı. Bu bakımdan biz, öncekileri spiritualistler, diğerlerini dini düşünceyi temsil edenler diye ayırmayı uygun bulduk. Çünkü spiritualistlerin içine, maddeciliğe karşı olduğu halde dinle ilgilenmeyen veya başka bir dine mensup ama ruhu üstün gören bir insan da girebilmektedir.

Yukarıda işaret ettiğimiz ağır siyasi ve toplumsal şartlar ve onların doğurduğu problemlerle dolu olan İslâmi düşünürler 1908'den sonra "Sırat-ı Müstakim" dergisini çıkarıp bunun etrafında bir siyasi ve fikri hareketi başlattılar. Derginin başyazarı Mehmet Akif'tir (Ersoy). Hareketin fikir babası Said Halim Paşa ve Mehmed Şemseddin'dir.

Burada bir noktaya işaret edilmesi isabetli olacaktır: Din (İslâm) ile devletin modernleşme zaruretinin özdeş hale getirilmesidir. Yani modernleşme hareketinin din ile temellendirilme gayretleridir. Bunun kaynağı çok gerilere kadar gider. İbn Kemal, tarihinin girişinde devleti zayıflatacak iktidar kavgalarına karışan şehzadelerin katli, devlet giderse düşmanlar karşısında ehl-i İslâm zelil olur esasına dayandırıyordu. Bundan dolayı, devleti modernleştirerek kurtaracak olan hareketler, dine uygun olmasalar da, neticede dini de kurtaracağı için meşru görülmüştür. İslâmcı aydınlar da bu yolda düşünceler serdetmişlerdir. Şimdi dini düşünceyi, felsefi düşüncelere yanaşmaksızın temsil edenlerden Said Halim Paşa'nın ve Mehmed

Akif'in (Ersoy), Şehabeddin Mercani'nin, Abdurreşid İbrahim'in ve H. Kazım Kadri'nin görüşlerine kısaca bir göz atalım:

1. Said Halim Paşa (1863-1921)

Kahire'de doğdu. Mehmed Ali Paşa'nın torunudur. İsviçre'de siyasi ilimler tahsil etti ve İstanbul'a geldi. Şura-yi Devlet üyesi oldu. İttihat-ı Terakki'ye girdi, partinin genel sekreteri (1912) oldu. Daha sonra Hariciye Nazırı ve sadrazam oldu (1913). Mütarekede Malta'ya sürüldü; serbest kalınca Roma'ya yerleşti, 6 Aralık 1921'de bir Ermeni komitecisi tarafından şehit edildi. En önemli eseri, makalelerini topladığı "Buhranlarımız" adlı kitabıdır.

Said Halim Paşa, en çok Osmanlı'nın siyasi ve toplumsal durumuyla ilgilenmiştir. II. Meşrutiyet inkılâbının mahiyeti, temelleri, Osmanlı'da yaptığı değişiklikler gibi meseleler üzerinde durmuş ve bunlara cevaplar vermiştir. Ona göre, Meşrutiyet inkılabı başarısızdır, hükümdarın yerini, yetkilerini suistimale mahkum bir meclis almıştır. Başarısızlığın sebebi taklittir. Said Halim Paşa, "fiiliyata ve usul u adat-ı kavmiye ve efkar-ı ictimaiye ve siyasimize muvafık bir kanun-i esasi (anayasa)"101 istemektedir.

Said Halim Paşa'nın tasarladığı idare tarzı, şeriat idaresidir. Onun anlayışında şeriat "ahlâki, ictimai bir takım tabii hakikatlerin bütünü" olup, peygamber tarafından bizlere tebliğ edilmiştir. Şeriatın hakimiyeti demek, tabii ve değişmez, insanın keyfine ve iradesine tabii olmayan, ahlâki ve toplumsal kanunların hakimiyeti demektir. Said Halim Paşa, bu kanunları kainata hakim olan tabiat kanunlarından farksız görmektedir (Aynı dönemde Ziya Gökalp de fıkhın değişken olan muamelat kısmının yerine ictimai örf ve adetlerin konulmasını teklif etmiş, O da bunları tabii kanun görmüştü).

O, farklılaşmanın kötü neticeler vermesini, bu hareketin milliyetimize aykırı olmasına bağlar; Milli Terakki'yi temin etmek için Batı medeniyetinden büyük ölçüde faydalanmayı zaruri görür. Ama onu aynen tatbik etmeye hayır, der. Paşa, Osmanlı cemiyetine öldürücü son darbeyi maddeciliğin vurduğunu ileri sürer ve bu felsefenin Batı'da çıkışını da Hıristiyanlık inançları ile fenni inançların

çatışmasına bağlar. Milliyet ve din duygusunun yok edilemeyeceğine kani olan Paşa, geriliğin sebebini İslâm'dan uzaklaşmakta ve ilerlemenin şartını da İslâmlaşmakta görür. O, kadının cemiyette elde ettiği hürriyetin derecesinin, bu hürriyetin neye karşılık olduğunun yani faziletin mi, eğlence ve zevk aleti olmanın mı karşılığı olduğunun bilinmesine bağlar: Tarım hayatında ve köyde kadın hürriyeti, erkeğin hürriyeti seviyesindedir. Bu da yapılan işlerin ahiyeti icabı kendiliğinden meydana gelmiştir. Yoksa hürriyet mücadelesi neticesinde elde edilmiş değildir. Said Halim Paşa, müsbet ilimlerdeki deney metodu ne ise, ahlâki ve toplumsal sahada fıkhın öyle olduğu kanaatındadır. Osmanlı'nın Batı'dan alacağı bilgi kültürel değil, tabiat ilimlerinin bilgisidir.

2. Mehmet Akif (Ersoy) (1873-1936)

Baytar (veteriner) olan Mehmed Akif, İslâmi ilimleri özel olarak tahsil etmiştir. İstiklâl Harbi'ne en büyük desteği vermiş ve İstiklâl Marşı'nı yazmış, milletinin kurtulacağını müjdelemiştir. En önemli eseri, yedi kitaptan oluşan "Safahat"tır.

Mehmet Akif, İslâm âleminin ve Osmanlı ülkesindeki insanların dertlerini, problemlerini dile getirmiş; geriliğin sebeplerini "kendi mahiyet-i ruhiyemiz"den uzaklaşmakta görmüş, Müslümanları ümitsizlikten, tembellikten, ahlâksızca davranışlardan, cahillikten kurtarabilmenin yollarını göstermiştir. Bunun için canlı, atılgan, cesur, dinamik bir insan anlayışına sahiptir. Aynı zamanda, ihtiyacı olmadığı halde her an bir işte olan çok dinamik bir Tanrı anlayışına sahiptir. Ay, yıldızlar, güneş, atomlar, zaman, mekan, ışık, ısı, madde, hepsi çalışmadadır, bunların hepsi çalışmanın mahsûlüdür; yani dinamik bir evrende yaşayan insan toplumu da böyle dinamik hale gelmelidir. İnsan ve toplum, evrenin ahengine ayak uydurmalı, onunla bütünleşmeli, evren düzenini içine ve topluma taşımalıdır.

Mehmed Akif, ferdi olmaktan çok toplumsal (ümmete ve millete ait) bir iman ve akıl telkin eder. Eyleme dönük, hareket merkezli bir iman ve akıl anlayışı (milli-ümmetî akıl) vardır. İlhamını daha çok ayet ve hadislerden, tarihten ve gerçek olaylardan alır. Tenkitçi bir düşünceye sahiptir. Kendisi de dahil, Müslümanlara, onların yanlış

inançlarına, onların körü körüne geleneklere bağlılıklarına hücum eder. Denebilir ki Mehmed Akif, modern bir teoloji getirir. Hayata iyimser bakar, karamsarlığın, ye'si (ümitsizliği) ve cahilliği, taassubu hakiki düşman ilan eder. Plansızlığın karşısına dikilir. Bilim-din uzlaşması taraftarıdır. Bilim de ihyacıdır. Taklidi ve nakilci bir ilim anlayışına da karşıdır. Kainatın bir kitap gibi incelenmesini ister. İçtihade ehil olan her Müslümanın yapabileceğini söyler. Bilgisiz bir ahlâkın, ahlâksız bir bilginin zararlı olacağını, yaşamayacağını, milletleri ancak marifet (bilim-bilgi) ve faziletin (ahlâk) yükselteceğini iddia eder. Aklını ve ilmini iyi kullanabilen insanoğlunun tabiata sihirli elleriyle hakim olabileceğini, kendi koyduğu kanunları ona kabul ettirebileceğini (Kant gibi) söyler. Mehmed Akif'in düzgün ve dürüst hayatı ve bu hayattan ilham alan fikirleri, yeni nesillere daima etki yapmıştır. O daima İslâm'ın insanı dönüştürücü özelliğini vurgulayarak toplumun bu şekilde düzelebileceğini düşünmektedir:

Önce dehşetli zıpırken nasıl olmuş da Ömer,

Öyle bir adle sarılmış ki değil, kâr-ı beşer!

……………………

Nereden gelmiş, o Haydar'daki irfan-ı amîk?

Mehmed Akif, imana dayanan birliğe, cemaate, cemaatleşmeye çok önem vermektedir. Cemaatin, birliğin bozulmasını istemez. Hatta cemaatin birliğini imandan üstün tuttuğu zamanlar olur; imanını kaybetmiş kimselere şöyle seslenir:

"Uzaklaşsan da imandan, cemaatten uzaklaşma". O, "Sadr-ı İslâm'a", öze dönülmeyi ister. Mehmet Akif'in, Osmanlı Devleti yıkıldıktan sonra bu görüşlerinde bir hayli değişmeler olmuştur.

3. Şehabeddin Mercanî (1818-1888)

İslâmi düşüncenin ve hareketin, Türk Tatar dünyasını, dolayısıyla Osmanlı aydınlarını en çok etkileyen kişisi, şüphesiz ki Şehabeddin Mercanî'dir. Din âlimi, filozof ve tarihçi olan Mercanî, âlimler soyundan gelmektedir. İlk tahsilini, babasının medresesinde yaptı. Mercanî 14-15 yaşlarında dedesi ve babasıyla tartışmaya

başlamış, 20 yaşlarında okuduğu eserlerin yazarlarını sorgulama yolunu tutmuştur. Yüksek tahsil için Buhara'ya gitmiş ama aradığı ilmi bulamamış, medresenin eğitim sistemine karşı çıkmış ve bu hususta öğrenci iken bir risâle yazmıştır. Sonra Semerkand'a geçmiş burada düşüncesinde inkılâp yapacak ızdıraplı bir hayat yaşamıştır. Kadı Ebu Said'i tanıdıktan sonra tarihçiliği ihtisas alanı seçmiştir. Mercanî, bundan sonra tarihte İslâm toplumlarının itikad ve ahlâkına arız olan hastalıkları araştırmış, akaid, kelâm kitaplarını eleştirmiştir. O, bir risalesinin kapağına kendi ilkesini ve yöntemini şöyle ifade etmiştir: “Akliyatta mezhebin, delil ve ısbat (burhan), nakliyatta ise sünnet ve Kur'an'dır.”

Mercanî, tasavvuf terbiyesi de almıştır. Zamanla tasavvuf hakkındaki fikirleri değişmiştir. Tasavvufun tarikatlar halinde kurumlaşmasını hoşgörmemiştir. İçtihad kapısının açık ve taklidin haram olduğunu söylemiştir. Mercanî, yabancı idarelerde yaşayan Müslümanların o idarelerin dillerini, yazılarını ve kanunlarını bilmeleri gerektiği uyarısında bulunmuştur. Gaspıralı İsmail gazete çıkaracağı zaman ulema hep karşı çıkmış, onu sadece Mercanî cesaretlendirmiştir. Mercanî yedi ciltlik tarih kitabının mukaddimesinde tarih felsefesi yapmış, tarihin gayesini maziyi görerek, geleceği kurmak şeklinde belirlemiştir. Ona göre toplumların ilerlemesini ve gerilemesini coğrafi, etnik, siyasi ve manevi faktörlere bağlayarak izah etmek gerekir. O, hakiki kurtuluş ve ilerlemenin ilim ile mümkün olacağı hususunda ısrarla durmuş, fitne ve fesadı doğru ve sağlam ilmin yokluğuna bağlamıştır. İslâm dünyasının manevi çöküşünü dini ilimlerle, tabii ilimleri ve felsefenin ihmal edilmesiyle açıklamıştır. Zira ona göre “şeriat ile hikmet” hak adlı ananın ikiz çocuklarıdır. Medreselerin eğitim sisteminin bozulması, cahil mollaların ve halk (avam) fikirli âlimlerin yanlış rehberliği, ulemanın itibarının düşmesi neticesini doğurmuştur. Kıyametin yakında kopacağı inancı da manevi çöküşü hızlandırmıştır. Bu sebeple ilim ve maarife dayanmayan İslâmi hayatın hiçbir değeri yoktur. Mercanî'nin tarih, kelâm, fıkıh gibi çeşitli alanlarda değerli birçok eseri vardır. Mercani'nin uyandırdığı havada yetişen Kazanlı alimler, Osmanlı'ya da derinden etki yapmışlardır (Mehmed Gözmez'in

“Şehabeddin Mercani” adlı tebliğinden faydalanılmıştır. Bu tebliğ Ural-Altay Alimleri Sempozyumu’nda 1999’da sunulmuştur).

4. Abdürreşid İbrahim (1857-1944)

Büyük seyyah ve alim A. İbrahim, Rusya’yı Uzak Asya’yı ve İslâm dünyasını senelerce gezmiş ve gördüklerini yazmış ve yazdırmıştır. Mehmed Akif’in “Safaha”tında, Rusya Müslümanları, Çin, Japonya, Mançurya ve Hindistan hakkında söyledikleri, A. İbrahim’in anlattıklarının nazma çekilmiş şeklidir. A. İbrahim ayrıca Sıratı Müstakim, Sebilurreşad, Tearüf-i Müslimin, İslâm Dünyası, Yeni Japon Muhbiri, Beyan’ül Hak, Ahbar gibi gazete ve dergilerde pek çok makale de yazmıştır. A. İbrahim, eğitim, Türk ve İslâm dünyası ile ilgili olarak birçok fikir ileri sürmüştür. Bunların bir kısmını Safahat’ta bulmak mümkündür. Onun fikirleri özellikle İslâmcı kesimde etkili olmuştur. Muhtelif eserleri vardır. Birçok dergiyi ve gazeteyi de bizzat kendisi çıkarmıştır.

5. Hüseyin Kazım Kadri (1870-1934)

İslâmi ilimler geleneğinden gelmediği halde İslamcılığın önemli temsilcilerinden olan H. Kazım Kadri, eserlerini genellikle “Şeyh Muhsin-i Fâni” takma adıyla (mahlasıyla) yayımladı. Onun fikirlerinde, kelâmın, felsefenin ve tasavvufun yeri yoktur. İ. Hakkı İzmirli’nin “Yeni İlm-i Kelâm” adlı eseri münasebetiyle yeni ilm-i kelâma lüzum olmadığını yazmış ve bu konuda tartışmaya girmiştir.

H. Kazım Kadri, “Mütalaa-yı İslâm” adlı yazısında şu fikirleri ileri sürer: Kur’an’a göre İslâm inancı “Haniflik” yani Hz. İbrahim’in dinidir; Hanifleşmek de İslâm dinini kabul etmek demektir. Bu din, herkese gönderilmiş olup, dünyanın yararını, ümmetlerin refahını hedef alır.

Ona göre “İslâm’ın çöküşünü hazırlayan, inanç ihtilaflarıdır; İranlıların ihtiras ve düşmanlıkları, halifelerin zalimâne siyasetleri, İslâm âlimlerinin dalkavukluklarıdır”. Mezhep ve inanç ihtilaflarından, mahalli hanedanların ortaya çıkışı ile İslâm alemi parçalanmıştır. O, taklitçileri şiddetle suçlar: “Ortaya mezhep sözünü çıkaran ve Müslümanlardan içtihad hakkını alarak, İslâm aleminde müthiş bir akıl esaretinin hüküm sürmesine sebep olan, taklitçilerdir.”

Hüseyin Kazım Kadri buradan öze, Hz. Peygamber ve dört halife dönemindeki mezheplerin bulunmadığı bir döneme dönülmesi gerektiği sonucunu çıkarır: “Biz istiyoruz ki, Müslümanlık bundan sonra Eş’arî, Maturidi, Şiî ve Râfizi şekillerinden çıksın, İslâm’ın ilk zamanlarında olduğu gibi ilahi ve Muhammedi tarzını alsın.”102

Acaba mezhepsiz, tarikatsız, bir İslâm dönemine dönmek mümkün olur mu? Olursa nasıl olur? Hüseyin Kâzım Kadri bir taraftan kelâma ve felsefeye karşı çıkıyor, bir taraftan mutasavvuf fikirlerinin dinle ilgisi olmadığını söylüyor, bir taraftan da, nakil, akıl ve duyuların dışında din için hüküm çıkarmak, delil bulmak mümkün değildir, diyor. Bu bir taraftan akıl yürütmenin önemini vurguluyor; diğer taraftan akıl yürütmeye dayanan kelâm ve felsefeye karşı çıkıyor. Usul, akıl yürütme değil midir? Bu bir çelişme değil midir?

1 H. Yurdaydın, Türkiye Tarihi, 3. cilt, Cem Yay., İst, 1990, s. 264.

2 K. Sarıkavak, Yanyalı Esad Efendi, Ankara, 1998, s. 28-29.

3 N. Berkes, Türk Düşüncesinde Batı Sorunu, Bilgi Yay. Ankara, 1975, s. 27.

4 Z. F. Fındıkoğlu, Tanzimatta İçtimai Hayat, Tanzimat I, İst., 1999, s. 619-659.

5 Bkz. İlhan Sungu, Yeni Osmanlılar, Tanzimat II, İst., 1999, s. 777-857.

6 Ortaylı, Osmanlı Batılılaşması, Tanzimat Ansik., 1985, s. 137.

7 Kaplan, Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi 1908, İst., s. 35.

8 Kaplan, 1988, 4.

9 Ş. Mardin, Yeni Osmanlı Düşüncesi, Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi, İletişim Yayınları, İst., 2001, s. 44.

10 H. Z. Ülken, T.C. Düşünce Tarihi, İstanbul, 1966, s. 80.

11 Tanpınar, 1985, 160.

12 C. Neuman, Tanzimat Bağlamında Ahmet Cevdet Paşa’nın Siyasi Düşünceleri, Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi, İst. 2001, s. 86.

13 C. Neuman, a.g.m., s. 87.

14 Recep Şentürk, "Fıkıh ve Sosyal Bilimler Arasında Son Dönem Osmanlı Aydını", İslami Araştırmalar Dergisi, sayı: 4, Ankara, 2000 s. 146.

15 Necati Öner, "Mantıkçı Baba-oğul: A. Cevdet Paşa ve Ali Sedat, Felsefe Yolunda Düşünceler, 2. Baskı, Akçağ Yay. Ankara 1999, s. 130 v.d.

16 Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyat Tarihi, 1985, s. 312.

17 Tanpınar, 1985, s. 316.

18 Bkz. Orhan Okay, Türkiye'de Modernleşmenin İlk Döneminde Geleneksel Dini Düşüncedeki Değişmeler, İslam ve Modernleşme, İsam, İst. 1997, s. 310 v. d.

19 Tanpınar, İst., 1985, s. 348.

20 Tanpınar, 1985, s. 360.

21 Hürriyet, 18 Kanun-ı Sani, 1869, s. 4.

22 Hürriyet, No: 23, 13 Şaban 1285 1868.

23 İbret, No: 51, 11 Ramazan, 1289/1872.

24 H. Çelik, Ali Suavi ve Dönemi, 1994, s. 663.

25 The Mukhbir, nr. 38.

26 H. Çelik, 1994, s. 587.

27 A.g.e., s. 530.

28 Ulûm, no: 2, 1870, Paris, s. 18-31.

29 Burak Onaran, Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi, "Ahmet Mithat Efendi", İletişim Yay., İstanbul, 2001, s. 174; Ülken, T. Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul, 1966, s. 174.

30 Ülken, 1966, s. 160.

31 Tanpınar, 1985, 514.

32 Tanpınar, 1985, 569.

33 M. Orhan Okay, A. Hamid’in Romantizmi, Erzurum, 1971, s. 2).

34 Orhan Okay, a.g.e., s. 4.

35 A.g.e., 1971, s. 5.

36 Tanpınar, 1985, s. 553.

37 A.g.e., s. 560.

38 T. H. Paşa, Mesalik, Çev: Abdurrahman Süreyya, İstanbul, 1296 s. 119-121.

39 A.g.e., s. 123.

40 B. Karlığa, 1995, s. 94.

41 Özturan, İstanbul, tarihsiz, s. 13.

42 M. Orhan Okay, Beşir Fuad, İstanbul 1969, s. 81.

43 Ülken, 1966, s. 215.

44 Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1990.

45 S. Nazif, 1924, s. 53.

46 M. Korlaelçi, “Pozitivist Düşüncenin İthâli”, Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi, İstanbul. 2001. s. 221.

47 H. Z. Ülken, T. Ç. D. Tarihi, İst., 1966, s. 218-227.

48 Satı Bey, 1327, s. 19.

49 Ülken, 1966, s. 285.

50 O. Nuri Ergin, Türk Maarif Tarihi, C. 5, s. 85-86-87, İst., 1977).

51 Ülken, 1966, s. 420.

52 Bolay, 1995, s. 37-38, Dipnot: 4.

53 Ergin, 1942, s. 184.

54 Hanioğlu, 1981, s. 129.

55 Ülken, 1966, s. 404; S. Ağaoğlu, Babamın Arkadaşları.

56 Ergin, 1977, c. 5, s. 1980.

57 Piyano Mecmuası, No: 17, s. 212.

58 Bolay, 1995, s. 108.

59 Felsefe-i Ferd, 1332, s. 105.

60 Tenkid Mecmuası, No: 2, s. 5.

61 Felsefe-i Ferd, 1332, s. 119.

62 Lange, 1991, c. II, s. 169.

63 Nuri, 1331, s. 21-23.

64 Bolay, 1995, s. 180.

65 Özalp, 1999, s. 177-178.

66 F. Ahmed Hilmi, 1332, s. 146.

67 Kam, 1332, s. 283.

68 Ayni,1339-1341, s. 59.

69 Baydar, 2000, s. 300.

70 Okay, 2001, s. 167.

71 P. Sabahaddin, 1999, s. 154.

72 P. Sabahaddin, a.g.e., s. 72.

73 A.g.e., s. 75.

74 A.g.e., s. 181.

75 A.g.e., s. 182.

76 A.g.e., XXV.

77 A.g.e., s. 203.

78 Durukan, 2001, s. 154.

79 I. Tarih Türk Kongresi Konferansları, 1932, s. 617-18.

80 Ülken, 1966. s. 495.

81 Göksel, Gökalp Diyor ki, İst. 1950, s. 5.

82 Gökalp, 1332, s. 84-87; Şentürk, 1996, s. 302-305.

83 Göksel. 1950, s. 17.

84 E. Güngör, 1976, s. 268.

85 N. Göksel, 1950, s. 115.

86 Göksel, 1950. s. 26-27.

87 Gökalp, 1970, s. 185.

88 Gökalp, 1976, s. 58-59.

89 Güngör, 1975, s. 79.

90 Ülken, 1966, s. 84.

91 Bkz: H. Z. Ülken, a.g.e., 1966; Recep Duran, Mehmet Tahir Münif Paşa, Hayat Felsefesi, Erdem, Eylül 1986, sayı: 6, Ankara, 1987, s. 801-85.

92 Tanpınar, 1985, s. 180.

93 Kahya, 2000, s. 296-299.

94 Bkz:İsmail Köz, Salih Zeki'nin Mantık Anlayışı, 1992, Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi; s. 56.

95 Sadık Rıfat Paşa, 1293, s. 33.

96 A.g.e., s. 37.

97 Y. N. Öztürk, Kuşadalı İbrahim, Halveti, İstanbul, 1982, s. 122.

98 Kadri, 2000, s. 395; Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Siyaset ve Değer Tartışmaları, İst. 2000, s. 395.

99 Celal Nursi, Ahhal-ı İslam makalenin aslı, s. 365-369, İst. 1331.

100 A.g.e., s. 37.

101 Buhranlarımız, İst. 1338, s. 23.

102 Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Siyaset ve Değer Tartışmaları, ed. Ferhad Koca, Rapket Yay. İstanbul, 2000, s. 388, 389, 390, 398.

I. Türk Tarih Kongresi Konferansları, Ankara, 1932.

150. Yılında Tanzimat, Haz: Hakkı Dursun Yıldız, T.T.K. Yayınları, Ankara, 1990.

A. Hamdi Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Yayınları, İstanbul, 1985.

A. Temir, Yusuf Akçora, Ankara, 1997.

Abu Muslim Akdemir, Mehmed Ali Ayni, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

Ahmed Şuayb, Hayat ve Kitaplar, İstanbul, 1326.

Ahmet Rıza, La Faillite Morale de lu Politique Occidentale en Orient, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

Albert Lange, Materyalizmin Tarihi ve Bugünkü Durumunun Eleştirisi, Çev: A. Arslan, İstanbul, 1991.

Ali Çetinkaya, İzmirli İsmail Hakkı, İstanbul, 2000.

Ali Nüzhet Göksel, Gökalp Diyor ki, İstanbul, 1950.

Ali Suavi, "El-Hakimu Huvellah", Ulûm, No: 2, Paris, 1870.

Atila Çetin, Tunuslu Hayreddin Paşa, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.

Atsız Armağanı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1976.

Baha Tevfik, Felsefe-i Ferd, İstanbul, 1332.

Bekir Karlığa, Tunuslu Hayreddin Paşa ve Tanzimat, İstanbul, 1995.

Burak Onaran, "Ahmet Mithat", Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi, İstanbul, 2001.

C. Parkan Özturan, Beşir Fuad'ın Mektupları, Arba Yayınları, İstanbul, tarihsiz.

Celal Nuri (İleri), İttihad-ı İslam, İstanbul, 1331.

Celal Nuri (İleri), Tarih-i İstikbal, İstanbul, 1331.

Cüneyt Okay, Nüzhet Sabit, Akçağ Yayınları, Ankara, 2001.

Dozy, İslam Tarihi I-II, Çev: Abdullah Cevdet, İstanbul, 1908.

Erol Güngör, "Ziya Gökalp ve Türkçülükte Din Meselesi", Atsız Armağanı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1976.

Erol Güngör, Türk Kültürü ve Milliyetçilik, İstanbul, 1975.

Ferid Kam, Dini Felsefi Musahabeler, Sad: S.H. Bolay, Ankara, 1985.

Ferid Kam, Tarih-i İstikbal ve Celal Nuri Bey, Sebilürreşad XI, Sayı: 283, 1332.

Ferid Kam, Vahdet-i Vücud, İstanbul, 1331.

Filibeli Ahmed Hilmi, Huzur-ı Akıl ve Fende Maddiyun Mesleki Dalaleti, İstanbul, 1332 (2. baskı, İstanbul, 1975).

H. Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, Selçuk Yayınları, İstanbul, 1966.

Hüseyin Çelik, Ali Suavi ve Dönemi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

Hüseyin Kazım Kadri, İslam'ın Avrupa'ya Son Sözü, Haz: Ö. Hakan Özalp, Pınar Yayınları, İstanbul, 1999.

İbrahim Müteferrika, Milletlerin Düzeninde İlmi Usuller, Sad: Ömer Okutan, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1990.

İhsan Sungu, "Yeni Osmanlılar", Tanzimat II, İstanbul, 1999.

İlber Ortaylı, "Osmanlı Batılılaşması", Tanzimat Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

İsmail Fenni (Ertuğrul), Maddiyun Mezhebinin İzmihlali, İstanbul, 1928.

İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu, T.D.V. Yayınları, Ankara, 1996.

Kaan Durukan, "Türk Liberalizminin Kökenleri", Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi, İstanbul, 2001.

Kazım Sarıkavak, Yanyalı Esad Efendi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.

Mehmed Ali Ayni, Şeyh Ekber'i Niçin Severim?, İstanbul, 1339-1341.

Mehmet Akgün, Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.

Mehmet Kaplan, Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1988.

Murtaza Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi, İstanbul, 2001.

Murtaza Korlaelçi, Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi, İnsan Yayınları, İstanbul, 1986.

Namık Kemal, Hürriyet, 18 Kanuni Sani (Ocak) 1869, 13 Şaban 1869 (1285), No: 23; İbret, Ramazan 1872 (1289).

Necati Öner, "Mantıkçı Baba-Oğul: Abdullah Cevdet Paşa ve Ali Sedat", Felsefe Yolunda Düşünceler, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999.

Neşet Toku, Türkiye'de Anti-Materyalist Felsefe, İstanbul, 1996.

Niyazi Berkes, Felsefe ve Toplumbilim Yazıları, Adam Yayınları, İstanbul, 1985.

Niyazi Berkes, Türk Düşüncesinde Batı Sorunu, Bilgi Kitabevi, Ankara, 1975.

Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1978.

Orhan Okay, "Türkiye'de Modernleşmenin İlk Döneminde Geleneksel Dini Düşüncedeki Değişmeler, İslam ve Modernleşme, İSAM Yayınları, İstanbul, 1997.

Orhan Okay, Abdülhak Hamid'in Romantizmi, Erzurum, 1971.

Orhan Okay, Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat, Atatürk Ün. Yayınları, Ankara, 1975.

Orhan Okay, Beşir Fuad, İstanbul, 1969.

Osman Nuri Ergin, Balıkesirli Abdülmecdi Tolun, İstanbul, 1942.

Osman Nuri Ergin, Türk Maarif Tarihi, 2. basım, C. 5, İstanbul, 1977.

Oya Baydar, “Hüseyin Hilmi”, Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi, İstanbul, 2001.

Ölümünün 50. Yıldönümünde Yusuf Akçora Sempozyumu Tebliğleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1987.

Piyano Mecmuası, No: 17, No: 2.

Prens Sabahaddin, Türkiye Nasıl Kurtarılabilir ve İzahları, (İstanbul, 1334), Akçağ Yayınları, 1999.

Recep Şentürk, “Fıkıh ve Sosyal Bilimler Arasında Son Dönem Osmanlı Aydını”, İslami Araştırmalar Dergisi, Sayı: 4, 2000.

Recep Şentürk, Modernleşme ve Toplumbilim, İz Yayınları, İstanbul, 1996.

Rıza Tevfik, Ali İlmi Fani’ye Bir Mektup, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1966.

Rıza Tevfik’in Sanat ve Estetikle İlgili Yazıları, Haz: Abdullah Uçman, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2001.

S. Hayri Bolay, “Ziya Gökalp’in Felsefe Anlayışı”, Türk Yurdu Ziya Gökalp Özel Sayısı, Mart 1996.

S. Hayri Bolay, Ferid Kam, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1978.

S. Hayri Bolay, Türkiye’de Ruhçu ve Maddeci Görüşlerin Mücadeleleri, 4. baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 1995.

Sabri Hizmetli, İsmail Hakkı İzmirli, Ankara, 1996.

Samet Ağaoğlu, Babamın Arkadaşları, İstanbul, 1959.

Satı Bey, İlm-ı Akvam, İstanbul, 1327.

Süleyman Nazif, Mehmed Akif, İstanbul, 1924.

Şükrü Hamioğlu, Bir Siyasal Düşünür Olarak Dr. Abdullah Cevdet ve Dönemi, İstanbul, 1981.

Tanzimat I-II, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1999.

Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C: I-VI, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

Tevfik Fikret, Rübab-ı Şikeste, Haz: Fahri Uzun, İstanbul, tarihsiz.

Tunuslu Hayreddin Paşa, Akvem'ül-Mesalik, Çev: Abdurrahman Süreyya, İstanbul, 1296.

Türkiye Tarihi, III, IV, V, Haz: Sina Akşin, Cem Yayınları, 1989, 1990, 1997.

Uğur Köksal Odabaş, Rıza Tevfik ve Felsefesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1990.

Yılmaz Soyyer, Türk Sosyolojisinin Başlangıcında Bedi Nuri, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 1996.

Z. F. Fındıkoğlu, "Tanzimat'ta İctimai Hayat", Tanzimat I, İstanbul, 1999.

Zekeriya Uludağ, Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi ve Spiritualizmi, Akçağ Yayınları, Ankara, 1996.

Ziya Gökalp, Makaleler I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1976.

Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, İstanbul, 1970.

Milletlerin Düzeninde İlmi Usuller, Sad. Ömer Okutan, M.E.B. Yay., İst. 1990.

Dr. Yılmaz Soyyer, Türk Sosyolojisinin Başlangıcında Bedî Nuri, Kubbe Altı Neşriyatı, İstanbul, 1996.

Ali İlmi Fani'ye Bu Mektup, Kitabevi Yay., İstanbul, 1994;.

Uğur Köksal Odabaş, Rıza Tevfik ve Felsefesi, Erzurum, 1990, Yayımlanmamış Doktora Tezi.

F. Kam, Dini Felsefi Musahabeler, sad: S. H. Bolay, Ankara, 1985; Vahdet-i Vücud, İstanbul, 1331; S. H. Bolay, Ferid Kam, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara, 1988.

A. Temir, Yusuf Akçora, Ank, 1997; Ölümünün 50. Yıldönümünde Yusuf Akçora Sempozyumu Tebliğleri, Ankara 1997.

İsmail Türkoğlu, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdurreşid İbrahim, T. Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1997.

A. Modernleşme ve Batılılaşma Düşüncesi

Yenileşmeden Cumhuriyet'e Osmanlı İktisat Düşüncesi / Prof. Dr. Ahmed Güner Sayar [s.567-571]

İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi / Türkiye

I.

İran ve Bizans etkisinin içinde ve üstünde Türk devlet felsefesi Osmanlı politik toplumunda ekonominin idaresini ‘ilm-i tedbir-i devlet’ anlayışına göre şekillendirmişti. 1350’lerle birlikte ekonominin normatif esasları Osmanlı hukuki muhitince yepyeni bir terkibe dönüşmüş, örfî sultanînin güdümünde ‘ilm-i tedbir-i devlet’, Tanzimat’a kadar iktisat siyasalarının belirlenmesinde hükmünü sürdürmüştür. Dışsal ekonomik şoklar karşısında eğilip bükülen, ağırlaşan iç sorunlar karşısında da çaresiz kalan ‘ilm-i tedbir-i devlet’ anlayışının bitişi, aslında, 17. yüzyıl ortalarına doğru Hollanda-İngiltere ekseninde neş’et eden kapitalizme direnecek gücü üretememesiyle ilgilidir. Gerçekleştirdiği sermaye birikimi ile objektif bilginin bulgularını bir araya getiren kapitalist düşünce çok önemli bir ihtilali -sanayi ihtilalini- 18. yüzyıl ortalarında gerçekleştirirken bu inanılmaz başarısının gerisindeki ekonomik düzlemin hürriyetçi, bunun da omurgasının ‘kişisel çıkar’ olduğunu söylemeye gerek bile yoktur.

Somut iktisadi olgular dünyasını bireysel mülkiyet, bireysel girişim ve piyasa mekanizması üzerine inşa eden Batı iktisat kafası objektif bilgi kümesi içinde iktisatın içörgüsünün bilimsel esaslarını aramak kadar siyasalarında reçetelerinin ne olması gerektiğini tartışmaya açmıştı. Batı iktisat düşüncesinde bunlar olup biterken Osmanlı münevverinin ‘ilm-i tedbir-i menzil’in yaptırım gücüyle ilk temasını 18. yüzyıl sonları ile 19. yüzyılın başlarında kaleme alınan ‘Sefaretnameler’de görmekteyiz. Bu kanala, somut izleri kırık dökük de olsa, ticaret gayesiyle Avrupa’da bulunana Osmanlı tüccarlarının aktardıkları bilgilerle Sultan III. Selim devrinde padişaha sunulan ‘ıslahat layihaları’nın iktisadi fikirlerle kurduğu dirsek temasını da

ilave edebiliriz.1 Netice itibariyle, Osmanlı iktisat düşüncesinin Batı'da yükselen maddi değerlerle olan ilk temasını ve bunun Osmanlı münevverinin -hususiyle elit bürokratların- dimağına yansımasını bir sarmala dönüşen bu kanalla başlatabiliyoruz. Dolayısıyla Osmanlı iktisadi düşünce tarihinin modernizasyonunu bir istasyon olması hasebiyle 'yenileşme' hareketini bir kanala dönüşen bu üç farklı boyut içerisinde ele almak gerekiyor.

Bu meyanda Batı ekonomileri ile olan dirsek temasları bilhassa ithal edilen fakat daha çok kaçak yollardan ülkeye giren yeni mamüller tavanda ve merkezde yeni bir zihniyet küresinin oluşmasına imkan verdi. Tavandaki elit bürokratlar, bilhassa Tercüme Odası hülafası için Batı dünyasında maddenin önlenemez yükselişi karşısında Osmanlı ekonomisini çekip çevirecek ciddi bir odak değişikliğine ihtiyaç vardı. Artık onlar kadim Osmanlı 'ilm-i tedbir-i devlet'le yer değiştirecek bireysel iktisadi gücün rehberliğinde 'ilm-i tedbir-i menzil'i ekonomik düzleme davet edecek köklü değişikliklerin peşine düştüler.2

Siyasal ortamın 1830'ların başında Rusya lehine seyretmesi karşısında diplomatik bir atağa geçen İngiltere iktisadi hürriyetçiliği ve onun esaslı bir siyasası olan iktisadi liberalizmi David Urquhart'la Osmanlı elit bürokratının düşüncesine sunmuştu. Urquhart'ın yüklendiği misyonun başarısı tartışmaya açık olsa bile onun başını çektiği iktisadi liberalizm kervanına gazete sütunlarında işlenen iktisadi konuların içerik tahlili yapılacak olursa bunun Urquhart'ın empoze etmeye çalıştığı iktisat düşüncesiyle örtüştüğü, hatta bir uzantısı olduğu görülecektir. Elbette buna "Le Moniteur Ottoman"da yazıları çıkan Blacque Bey de dahil edilmelidir.

Görülen odur ki 'ilm-i tedbir-i menzil'e açılan yolda Osmanlı münevverleri sağlıklı bir 'norm'un peşinde olmak yerine intikal kanallarından sızan adaptasyona dayalı iktisat bilgisinin, hususiyle iktisadi liberalizmin bağlayıcı gücüne kapılmışlardır. Halbuki ortada bireysel iktisadi gücü payandalayacak, dolayısıyla iktisadi hürriyetçiliği yaşatacak temel kurumlar olmadığı gibi bunları perçinleyecek hukuki bir düzenlemeden de mahrumdurlar. 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması ile bunu takiben 1839'da ilan edilen

Gülhane Hatt-ı Hümayunu bu ihtiyacı kuvveden fiile çekecek teşebbüslere kapı açacak olan iki mühim adımdı. Bunlardan bilhassa Tanzimat, bu bağlamda, esaslı bir milattır.

II.

Türk düşüncesi, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar uzanan 80 yıllık zaman dilimi içerisinde daha çok "ulusun toplumsal yaşamında ortaya çıkan sorunlarla"3 ilgili olarak boy vermesine rağmen bu doğrultuda iktisat düşüncesi, nisbeten güdük kalmıştır. Buna da sebeb salt akademik endişenin bir uzantısı olarak iktisatın pozitif esaslarının kuşatılması düşünülmediği gibi daha çok politikalarla, bilhassa elit bürokratların tavsiyelerini ve tesbitlerini içeren risale ve layihalarından dolayı ağırlıklı olarak iktisadi liberalizmin en az 1880'lere kadar kırk yıl alternatifsiz olmasından kaynaklanmaktadır. Buna rağmen soluğu kısa düşmüş olsa bile, pozitif-normatif çatışma odakçığı içerisinde, 1840'ların başında, sosyal bilimlere aşina, ülke sorunlarına hiç de yabancı olmayan bir hekimin atılımı birkaç yönden önemlidir. 'Mekteb-i Tıbbıye-i Şahane'de "emraz-ı hariciye" hocalığı yapan Serandi Arşizen bu eğitim kurumunda ilk defa Fransızca iktisat dersleri vermiştir.4 L. Rossi'nin "Cour d'économie Politique" adlı kitabını seçimlik 'hikmet' derslerinde okutan bu tıp hocası bu kitabın bir uyarlamasını yapmış ve bu esere ülke sorunlarını işlediği katkılarda bulunmuştur. Bu eser Aleko Şuco tarafından "Tasarrufat-ı Mülkiye" adıyla Türkçeye kazandırılmıştır. Bu tercümenin yakın takipçisi Sehak Abru olmuştur. Onun J. B. Say'dan tercüme ettiği kitap "İlm-i Tedbir-i" Menzil adıyla 1852'de basıldı. Görüldüğü gibi daha çok iktisat politikalarını şekillendirecek olan teorik mayalanma Suço ve Abru tercümeleriyle Say-Rossi çizgisinde klasik iktisat düşüncesi Osmanlı entelektüel iklimine girdi. Bu yolun en esaslı takipçisi ve savunucusu Sakızlı Ohannes Paşa olacaktır. Onun yazıları ve bilhassa 1880'de yayınlanacak olan kitabı, "İlm-i Servet-i" Milel gerek teorik yapılanması ve gerekse kurguladığı iktisat politikası itibariyle dönemin tek mühim iktisat telif eseridir. Ohannes Paşa tedris ve telif yönüne bürokraside aldığı görevle tedvine de kapı açmıştır. Bu hal

Ohannes Paşa'yı Türkiye'de çağdaş iktisadi fikirler tarihinde mühim ve müstesna bir yere oturtacaktır.

Klasik iktisat düşüncesinin Türkiye'ye Smith ve Ricardo'yu ıskalayarak J. B. Saycı yorumu ile gelmesinde üç temel sebeb vardır. Önce akademik dünyada Fransızcanın İngilizceden daha çok okunan ve konuşulan bir dil olması. İkinci olarak, Smithian iktisadın Saycı yorumunun Ricardo'nunkinden daha kolay ve anlaşılır olması. Son olarak Ricardo'nun aşırı soyutlanmış yönteminin ve iktisadının kıta Avrupasındakilere çok daha gerçek dışı görünmesi.5

Rossi-Say çizgisinde yol alan bu düşünce damarının yanı başında kalemlerde yetişen elit bürokratların teori-politika uyumu ya da çatışması dışında sezgi ve sağduyunun güdümünde ülke sorunlarıyla yoğrulmasının en müthiş temsilcisi Sadık Rıfat Paşa'dır. "Muntehabat-ı Asar"ında Sadık Rıfat Paşa iktisadi hürriyetçiliği ve onun iktisadi politikalarını kavradığını gösteren tesbitler bulunmaktadır.6 Ancak onun arkasında Batılı bir büyük usta bulunmamaktadır. Sadık Rıfat Paşa'nın açtığı yol daha sonra Osmanlı münevverlerince benimsenecek, bilhassa Ahmed Cevdet Paşa gibi güçlü bir tarihçi, yaptığı tesbitlerle, onun yakın bir takipçisi olacaktır.7

1860'lar itibariyle modern iktisat düşüncesinin akışına ve tabanda bir yer bulmasına yataklık eden bir dizi gelişmeler vukua geldi. Bunların başında gazete sütunlarında iktisadi hayatı tahlil eden yazılara periyodiklerde çıkan yazılar eşlik etti. Buna eğitim kurumlarında iktisat tedrisatına geçilmesini de ilave etmemiz gerekiyor. Özellikle Mekteb-i Mülkiye'nin kuruluşu hem iktisat biliminin tedris ve tetkikine kapı açtı, hem de 1860 öncesinde farklı iki damarda yol alan arayışları birleştirdi. Önce Klasik iktisat düşüncesinin aktarılmasının öncüleri Arşizen-Suço-Abru çizgisi ile onun dışında daha çok Osmanlı elit bürokratlarının hususiyle Tercüme Odası hülefaları içerisinde başlayan ve Sadık Rıfat Paşa ile bir doruğa çıkan sağduyu iktisat çabalarının bu bilim yuvasında bir çeki-düzene kavuştuğu görülüyor. Macar Emin Efendi, Mehmed Şerif Efendi, Ohannes ve Mikail Paşalar burada dersler verdiler, gazete ve mecmualarda iktisat yazıları kaleme aldılar, ve iktisat

kitapları telif ettiler. Bilhassa Mehmed Şerif Efendi kaleme aldığı “İlm-i Emval-i Milliye” ile tercüme geleneğinin dışında, tıpkı Serendi Arşizen gibi, ülke sorunlarını bu kitaba taşıdı. Bu kitap, aslında, Türk iktisat düşüncesinde telif edilmiş ilk iktisat kitabıdır.

Yordamlama ile somut iktisadi sorunların çözümüne pek farkedilmeden iktisadi hürriyetçi bir sistem içinde çareler aranması pek haklı olarak farklı iktisat siyasaların tartışmasını 1860’larla birlikte başlatacaktı. İktisadi liberalizmin entelektüel mayalanma içindeki tekelci gücünün sorgulanması ve kırılması, aslında, somut gerçeğin çözümünde liberal siyasalara işlerlik kazandıracak kurum ve vasıtaların Osmanlı’da bulunmayışından kaynaklanıyordu. İktisadi himayeciliğe ait fikirler bu ortamda toprağa düştü ve iktisadi gerilik bu tohumları yeşertti. Bu meyanda, Osmanlı tarihinin sürükleyişi içerisinde bireyin üzerine abanan kadim ‘ilm-i tedbir-i devlet’in ekonomi üzerindeki hakimiyeti kadar, Osmanlı asırlarını bir uçdan 1860’lara kadar bozulmadan geçen iktisadi zihniyet dünyasının yarattığı alışkanlıklar8 da bu iktisat politikasının koruyucu kemeri altında hayatiyetlerini sürdürme imkanına kavuştular. Tarım-sanayi tartışması aslında, korumacı fikirlerdeki filizlenmenin ilk somut işareti olmuştur. Bu tartışmanın sağladığı entelektüel ivme, giderek, devlet gücündeki himayeci siyasaların benimsenmesi için somut bir zemin de hazırlamaktaydı.

İktisat siyasaları bağlamında farklı politika önerileri ve reçeteleri ortaya çıkarken bu oluşum ‘norm’un çok önemli, olmazsa olmaz kanadı olan pozitif iktisat anlayışının yeterince üzerine gidilmesine engel oldu. Zayıf da olsa bir ışık hüzmesinin varlığından söz edebiliyoruz. Buna rağmen pozitif iktisat ve onun sınırları ile kapsama alanını işleyecek olan yöntem sorunu yeterince deşilmeden sadece iktisat biliminin objektif bilgi kümesi içindeki yerine ilgi duyulmuştu. Bu cümleden olarak meşhur edebiyat adamı İbrahim Şinasi Bey’in yaktığı yol gösterici ışığın ilk izlerini Mehmed Şerif Efendi’nin çalışmalarıyla belirginleşti. Bu bağlamda Münif Paşa ile Ohannes Paşa’nın kişisel gayretlerini de ilave etmeliyiz. Pozitif iktisat anlayış ve arayışının neredeyse bir nesil sonra takipçisi Mehmed Cavid Bey’dir. Bilhassa Münif Paşa “Mecmua-ı Fünun”da

kaleme aldığı iktisat yazılarıyla klasik usluptaki ‘ilm-i tedbir-i menzil’ anlayışını ‘ekonomi politik’ ile özdeşleştirmek ve bu bilim dalını halka anlatmak istiyordu. Gösterdiği ansiklopedist gayretle Münif Paşa’nın en esaslı takipçisi Ahmed Midhat Efendi olacaktır. Gerçi bu bağlamda İbrahim Şinasi Bey’in açtığı yolda iktisat yazılarıyla halka ulaşmak isteyen Namık Kemal Bey’i de zikretmemiz gerekiyor. Onun yazılarından hareketle tutarlı bir pozitif iktisat mantığına ulaşmak mümkün değildir. Namık Kemal Bey de diğer Osmanlı münevverleri gibi yazdıklarıyla iktisat siyasalarındaki yerini almıştır.

Yıllar sultan II. Abdülhamid’in saltanatına doğru akarken gazete ve mecmualarda boy gösteren iktisat yazıları ve telif kitaplar yanında 1860-1880 arasında yapılan tercümelere de rastlandı. Dikkate değer en önemli tercümeler Ahmed Hilmi Efendi tarafından yapılan Otto Hubner’in İlm-i Tedbir-i Servet adlı kitabıdır. Mehmed Cavid Bey’in “kavaid-i iktisadiyyenin ekserisinden açık bir suretle bahis” ettiğini söylediği[9] bu eserin bir başka tercümesi de Mehmed Midhat Bey tarafından yapılmıştır.

III.

Tanzimat’ın ilanından Sultan II. Abdülhamid’in tahta çıkışına, hatta 1880’e kadar geçen süre içerisinde Osmanlı iktisat düşüncesi üç esaslı noktada dişe dokunur bir gelişme kaydetmiştir. Önce elit bürokratların kafasında billurlaşan ‘ilm-i tedbir-i menzil’ aslında bireysel davranışı sahne gerisinde tutan aile-ekonomisi ‘household economics) anlayışını daha sağlam bir zemine, klasik iktisat düşüncesinin Say-Rossi çizgisine, kısaca politik iktisada çekti. İkinci olarak, ‘norm’un iktisat siyasaları dışında iktisat bilimini objektif bilgi kümesi içinde tutacak pozitif iktisatın varlığı, silik de olsa hissedilmeye başladı. Nihayet, pek belirgin bir şekilde iktisat politikaları reçetelerinin iktisadi liberalizm ve iktisadi himayecilik gibi farklı iki kümede toplanmıştır. Her üç noktanın karşılıklı etkileşiminin ortaya koyduğu bir gerçeğin de altını çizmek gerekiyor. Türkiye’de çağdaş düşünce tarihimizin bir açmazı olan norm ile reel arasındaki çatışmadır ki Osmanlı iktisat düşüncesi de bunun dışında yol almamıştır. Tanzimat ertesinde reel karşısında kurgulanan iktisat ‘norm) arasındaki açık Cumhuriyet’e kadar kapatılamamıştır. Esasen

Tanzimat’tan 1880’e özel mülkiyet ‘kapital taçhizatı-emek-toprak) yasal dayanaklarını kazanamadığından iğreti bir halde idi. Bireysel girişim ise sürekli bir kâr maksimizasyonu anlayışının çok gerisindeydi. Dolayısıyla somut gerçekte rasyonel firma yoktu. Ayrıca piyasa mekanizmasının işleyişi pürüzsüz değildi, narh’ın varlığı fiyatların oluşmasına engeldi. Ortaya çıkan ekonomik tablonun tasvirinde, Ziya Gökalp’e dayanaraktan, ‘ilm-i tedbir-i ümran’ kavramını kullanmak daha doğru olacaktır. Netice itibariyle ekonomik hayatın çevrilmesinde kurgulanan Say-Rossi klasik iktisat düşüncesinin [‘norm’] insanını Osmanlı somut iktisadi gerçeği [‘reel’] üretememiştir.

Pozitif iktisadın sınırları ve kapsama alanının sorgulanmayışı Osmanlı iktisat düşüncesinde ağırlığın siyasalar üzerine yoğunlaşmasına sebep oldu. Böylesi bir eğilim kaçınılmazdı. Zira iktisat politikalarının koruyucu kemeri içine yaptırım gücünü kullanaraktan ülke sorunlarının çözüleceği beklentisi ve inancı vardı. 1880’ler itibariyle iktisat siyasaları düşünce düzleminde bıçakla ikiye bölünmüştü. Her bir siyasanın, bir bakıma güçlü temsilcileri vardı. İlk politika kulvarı Şuco-Abru tercüme geleneğini hakettiği çizgiye oturtan Ohannes Paşa’dır. İktisadi liberalizm Ohannes Paşa’nın bayraktarlığında, kesintiye uğradığı döneme kadar, teorik iktisatla dirsek temasını sürdürmeyi başarmıştı. (Aynı olgu M. Cavid Bey için de geçerli olacaktır). Diğeri iktisadi liberalizmin karşısına bir tepki olarak dikilen iktisadi himayeci görüş ve onun temsilcisi Ahmed Midhat Efendi olmuştur. Hace-i Evvel Ahmed Midhat Efendi’nin savunduğu bu iktisat politikasının teorik iktisatla ciddi bir teması yoktu. Fakat Hace-i Evvel inandırıcı bir şekilde Ohannes Paşa ve Mikail Paşa tarafından iktisadi liberalizmle iktisadi kalkınmanın sağlanamayacağının ısrarlı bir savunucusu idi.

Sultan II. Abdülhamid’in devr-i saltanatı ile birlikte siyasal liberalizmin yaşama kanalları kurutuldu ve bu hal liberal iktisat düşüncesinin de esasen zor şartlar içinde yeşerdiği ortamı bozmakta gecikmedi. ‘Mekteb-i Mülkiye’deki liberal hocaların, hususiyle Ohannes ve Mikail Paşaların, görevine son verilmesi bu cümledendir.10 İktisat bilgisi tetkik ve tedrisi için çok önemli

temsilcilerini bu yolla kaybetti. Fakat daha önemlisi politik liberalizmin sıkı bir takibe uğraması karşısında onun bir türevi olan iktisadi liberalizm de yer altına çekilmekte gecikmedi. Bilhassa İstanbul'da Sultan II. Abdülhamid'in muhalifi olan bey-paşa konaklarında yapılan hususi derslerde 'iktisat' arzuya bağlı bir kabul içerisinde silik bir yaşama çizgisi elde etti. Bunun içerisinde liberalizmin payının ne olduğunu bilmiyoruz. Öte yandan Sultan II. Abdülhamid'in muhaliflerinden olup küskün aydınlardan Avrupa'ya kaçanlardan bazıları-mesela Ali Kemal-iktisatla olan temaslarını sürdürdüklerine hükmedebiliyoruz. Ancak onların da iktisadi liberalizmle ne kadar yoğrulduklarına dair somut bilgi verilerinden mahrumuz.

Gene bu dönemde açılan bazı eğitim kurumlarında 'iktisat'ın müstakil bir ders olarak okutulması, belki, bir çelişki olarak görülebilir. Ancak dönemin iktisat siyasetinin himayeciliğini ön planda tuttuğuna işaret edelim. Nitekim bu dönemde telif edilen iktisat kitaplarından en dikkati çekeni de Akyiğitzade Musa Bey'in iktisadi himayeciliği savunan eserleridir.

Ahmed Midhat Efendi Hasan Mellâh adlı romanına yazdığı 'önsöz'de üç seneden beri edebiyat ve fikir üzerine kafa yormağa başlamış bir milletten bahsetmesine rağmen onun bu tesbiti Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde önemini kaybetmesine rağmen II. Meşrutiyet sonrası için geçerlidir.

IV.

II. Meşrutiyet ve ertesi, 1908-1918 arası on yıl Türkiye'de entelektüel tarih açısından otuz yılı aşkın bir mutlak monarşi döneminde içe dolan bireyin çeşitli hedeflere doğru değişik vasıtaları kullanaraktan dışa boşalmasının hikayesidir. Bu dolu on yıl içerisinde iktisada dair epey şey yazılmış, siyasalar tartışılmış, eğitim kurumlarında tedris edilmiş, hatta bunların içinde üstünde bilhassa iktisat politikaları hatta sistemleri belirlenirken belli düşünce akımlarına ve bunların usta temsilcilerine bağlanmanın zaruretine inanılmıştı. Dönemin iktisat kafası pozitif bir iktisat mantığının

araştırılmasının da önemini pek kavrayamadı. Buna mukabil siyasalar kıyasıya tartışıldı.

Otuz yıllık ciddi bir suskunluk döneminin ardından iktisadi liberalizm gerçekten güçlü bir sese kavuştu: Mehmed Cavid Bey. Yazıları, ders takrirleri, kitapları ve nihayet Meclis-i Mebusan'daki konuşmaları ile toplum entelektüel olarak iktisadi liberalizmi kavramanın gerisinde kalsa bile 'iktisat' gerçeğini mühim bir hocadan öğrenmenin kapısını araladı. Aslında Cavid Bey kafa yapısı itibariyle Ohannes Paşa'nın su katışmadık bir takipçisiydi. Bilhassa İttihatçılığı ona savunduğu bir davayı gür bir sesle topluma haykırmanın zaruretini öğretmişti. Bu haliyle Cavid Bey Ahmed Midhat Efendi'nin açtığı yolu izlemiş ve ondan daha da başarılı olmuştur. İktisadi liberalizmin Cavid Bey gibi gerçekten mühim bir iktisat kafası tarafından savunulması bir tarafa, iktisadi himayeciliğin İttihat ve Terakki dönemine damgasını vurmasını iki sebebe bağlayabiliyoruz. Önce soyut düşüncede 1875-1890 arasında Ahmed Midhat Efendi tarafından gazete sütunlarında, sonra kitaplarıyla iktisadi himayeciliği savunması bu iktisat politikasının sağlıklı bir 'norm' içerisinde kurgulandığı anlamına gelmemelidir. Ancak Hace-i Evvel'in uzattığı bu entelektüel miras Osmanlı münevverlerinin pek çoğu tarafından irdelenmeden kabul görmüştü. Hatta bu haliyle Mizancı Mehmed Murad'dan Akçuraoğlu Yusuf 'Akçura) Bey'e kadar savunulan iktisadi himayeciliğin esaslı bir derinliği yoktur. İttihat ve Terakki döneminde bu politikanın güçlü sesi Ziya Gökalp'in yaptıklarına bakılacak olursa ortada hâlâ fikri bir sığlık vardır. Buna rağmen sosyal bilimlerle uğraşanların, iktisata hasbel kader bulaşanların slogan düzeyine indirdikleri korumacılık politikasına olan bağlılığın ardında ülke ekonomisinin geriliği ile asırların tabakalaşmış bir

halde ülke insanını maddeyle temastan alıkoyan bir iktisadi zihniyet dünyasının yarattığı atalet bulunmaktaydı. Aslında Sultan II. Abdülhamid döneminde iktisadi himayecilik anlayışının dikkate değer bir temsilcisinin Akyiğitzade Musa Bey olduğuna yukarıda işaret etmiştik. Akyiğitzade'nin yaptığı tahlilin derinliğini bu siyasayı

savunan bir başka Osmanlı münevverinde bulmak mümkün görünmemektedir.

Öte yandan pozitif iktisadla kurduğu sağlıklı köprülere rağmen Cavid Bey'in savunduğu iktisadi liberalizmin, bir politika reçetesi Osmanlı ekonomisinin somut meselelerini çözmede yetersiz kalacağı açıktı. Cavid Bey, iktisadi himayeciliği savunan nasyonalistlere karşı, enternasyonalist kimliği ile dışsal şoklarla-dış borç, dış yardım, yabancı sermaye-ekonomiye işlerlik kazandırmak bu yolla ekonomiyi canlandırmak, bireysel ataleti kırmak istiyordu. Onun fikirleri İttihat ve Terakki'nin diğer mensupları, başta Ziya Gökalp tarafından kabul bulmadı. Savunduğu Durkheim sosyolojisini iktisadi korumacılıkla birleştiren Ziya Bey'in fikri platformda en yakın takipçisi Moiz Kohen 'Tekinalp) olmuştur.

I. Dünya Harbi'nin başlamasıyla birlikte harp şartları 'zor) mevcut iktisat politikaları 'iktisadi liberalizm/iktisadi himayecilik) tartışmalarını 'oyun) bozdu. Zorun bozduğu oyunlar karşısında İttihatçıların İaşe nazırı Kara Kemal'in kurguladığı oyun başarılı olmuş, topyekün bir harbin sıkıntıları esnaf örgütlenmeleri ile aşağıya çekilmiştir.

Tarih Cumhuriyetli yılların sahifelerini açmaya hazırlanırken Osmanlı iktisat düşüncesi de pozitif-normatif iktisat ayrımının yapılmadığı, iktisat adına kurgulanan 'norm'un sadece siyasalardan ibaret bilen fikri bir mirası Cumhuriyet'e aktarıyordu. Ziya Gökalp 1923 yılında yayınlanan Türkçülüğün Esasları'nda iktisadi himayeciliği savunuyor, ancak bunun olması gereken devlet-birey ilişkilerinin iktisadi sınırlarını çizmekten uzak kalıyordu. Yeni kurulan politik toplumun iktisat ideolojisi olacak olan devletçilik 1923-1930 arasında bir kuluçka dönemi yaşarken Cumhuriyetin kaptanlarının idrakinde iktisadi hürriyetçiliğin dışında bir iktisadi sistem arayışı kadar bizatihi iktisadi korumacılığın dışında da bir iktisat politikasına meyletmek Cumhuriyet'in iktisaden ölü doğması anlamına gelecekti.Dolayısıyla iktisadi eşitlik kadar iktisadi liberalizmin politik müdafaasına girişmek yeni ilan edilen Cumhuriyet'in varlığına birer tehditti. Bu anlamda 1926 İzmir suikastı ve ertesi Türkiye'de devletçiliğin önünü açan esaslı bir hesaplaşma olmuştur.

1 Bu hususta bkz. A. G. Sayar, “Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması”, (İstanbul, 2000), s. 167 vd.

2 Bu cümleden olarak bizde ilk telif veya tercüme iktisat kitabı “Risale-i Tedbir-i Ümran-ı” Mülki başlıklı yazma bir eserdir. İ. Ortaylı belli karineleri zorlayarak eserin yazarını ve tarihini aydınlığa kavuşturmak istiyor (Cf., ‘Osmanlılarda İlk Telif İktisat Elyazması’, Yapıt, no. 46/1, (1983), s. 37; 38, dn. 3; 39; 40; 43). Buna göre bu eserin müellifinin (veya müterciminin) Tercüme Odası’nın gayri-müslim hulefasından olması ise akla yakın görünüyor.

3 N. Berkes, “Felsefe ve Toplumbilim Yazıları”, (İstanbul, 1985), s. 135.

4 Serandi Arşizen’in “galip bir tahmine göre… dersleri(ni) Fransızca verdiğini” Z. F. Fındıkoğlu ileri sürmektedir (‘İktisadi Tefekkür Tarihimizden Bir Parça’, Ordinaryüs İbrahim Fazıl Pelin’in Hatırasına Armağan, (İstanbul, 1948), s. 223. Ayrıca bkz. S. Irmak, ‘Pozitif Bilim Kuruluşları ve Darülfünun’dan Üniversiteye Geçiş’,

Cumhuriyet'in 50. Yılında İstanbul Üniversitesi, (İstanbul, 1973), s. 495).

5 Cf., A. G. Sayar, op. cit., s. 270-271.

6 Sadık Rıfat Paşa'nın iktisadi fikirleri için bkz. A. G. Sayar, op. cit., s. 210-226. Ayrıca A. G. Sayar, 'The Intellectual Career of an Ottoman Statesman: Sadık Rıfat Paşa and His Economic Ideas', Revue d'Histoire Maghrebine, no. 59-60, (1990), s. 125-126.

7 Cf., A. G. Sayar, op. cit., (2000), s. 182-184; 208-209; 250-251; 254; 260-261; 292; C. Neuman, "Araç Tarih Amaç Tanzimat", (İstanbul, 2000), s. 190-191.

8 Cf., A. G. Sayar, Osmanlı'dan 21. Yüzyıla, (İstanbul, 2001), s. 134 vd.

9 Mehmed Cavid, "İlm-I İktisat", (İstanbul, 1315), s. Re.

10 Politik toplumun ('Saray'ın) iktisat eğitimine müdahalesi 1880'lerden sonra da devam etti. İbrahim Fazıl (Pelin)'in anılarından aktaralım: "Balkan Harbi ve ertesinde Mekteb-I Mülkiye'de memleket iktisadiyatına ve maliyesine ait misalleri getirmek yasaktı. Fakat o (iktisat hocası Nail Bey) kendini tutamaz, insiyaki olarak bu misalleri arasıra kaçamak kabilinden zikrederdi. (1912-1914 yılları arasında) iki senelik muavinliğim esnasında kendisine beş on defa Saray'dan ihtar geldiğini pek iyi bilirim" (Z. F. Fındıkoğlu, 'Profesör İbrahim Fazıl Pelin Üzerindeki Fikri Tesirlere Dair', "İ. Ü. Hukuk Fakültesi Mecmuası", cilt 11, (1945), s. 12).

XIX. Yüzyıl Osmanlı Reformlarını Nasıl İncelemeliyiz?: Mevcut Literatür ve Bakış Açıları Üzerine Bazı Düşünceler / Yrd. Doç. Dr. Bülent Özdemir [s.572-580]

Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı Tarihi ile uğraşan akademisyenlerin çoğu, bu yüzyıldaki Osmanlı reformlarının “Batı medeniyetinin etkisi ile yapıldığı” şeklinde yaygın bir fikre atıfta bulunmaktadırlar. Avrupa aydınlanması ve Fransız İhtilali sonrası meydana gelen ihtilal hareketlerinin, Osmanlı Devleti’nin modernleşmesi ve sekülerleşmesinde çok önemli bir rol oynadıkları, hiç yadsınmadan kabul edilmektedir.1 Buna göre erken dönemde Avrupa ile olan diplomatik ilişkiler ve daha sonra imparatorluk yönetiminde gücü ve etkisi sürekli artan bürokratların 18. yüzyıl Avrupa medeniyetinin etkisi altındaki aydınlanmacı düşünceleriyle, yeni açılım ve değişmeler sürekli olarak desteklendi. Bu hazırlayıcı etkenler sayesinde 19. yüzyılda daha geniş ve radikal reformların yapılması mümkün oldu. Şerif Mardin’e göre 18. yüzyılda bir Avrupalı görevli tarafından bir reform paketinde kullanılıncaya kadar Osmanlılara “nizam” kelimesi bile oldukça yabancıydı.2 Osmanlı reformları için itici gücün hiçbir şüpheye yer bırakmadan Avrupa’nın üstünlüğüne verilmesi gerektiği ve bu üstünlüğün, Avrupa medeniyeti ile yakın ilişkiler kurabilmiş olan Osmanlı bürokratları tarafından en iyi şekilde anlaşılmış olduğu düşüncesi mevcut literatürde derin bir etkiye sahiptir. Yukarıdaki bu iddiaya karşılık biz bu yazıda, Osmanlı reformlarının sebep ve sonuçlarının farklı tarihi verilerde aranması gerektiğini teklif ediyoruz. Eğer 19. yüzyıl Osmanlı toplum yapısında olduğu gibi büyük değişmelerden bahsediyorsak sosyal ve ekonomik değişmelerin hiçbir şekilde göz ardı edilmemesi gerektiğini başta belirtmeliyiz.

19. yüzyıl Osmanlı reformlarına, reformları “Osmanlı toplumunun gelişmesi için amaçlı bir değişim fikrinin”3 sonucu olarak gören bir

bakış açısından bakıldığında, pek çok tarihçiye olduğu gibi, bizi açık bir şekilde bir tek sonuca; reformların Osmanlı toplumu üzerine yine bu topluma yabancı bir yöntemle zorla uygulandığı sonucuna götürür. Bu başlangıç noktası bizi, her bir reformu dış dünyanın (ki burada bu Batı'dır) etkisi altında yönetici zümre tarafından yapılmış bir yenilik olarak düşünmeye yöneltir. Batının dinamik karşıtlığı ve "geleneksellik"in durağan ve olumsuz etkisi karşısındaki meydan okuması Tanzimat konusundaki tarih yazımlarında sıkça gördüğümüz bir retorik olarak karşımıza çıkmaktadır. Eğer biz reformcuları "değişim"in resmi görevlileri ve uygulayıcıları olarak kabul edersek, ki bu Berkes'in ifadesiyle" insanları değişmek istemeye razı etmek ve değişimin arzulanabilir ve mümkün olduğuna inandırmak"4 demek olur ve her ne kadar sosyolojinin temel prensipleriyle çakışırsa da, bunun ancak aydın fikirli bürokratların öncülüğünde oluşabileceğini kabul etmiş oluruz. 19. yüzyıl reformları için kabul edilen ve tepeden inme bir ilham ile oluşturulan bu tabloyu tamamlamak için, 19. yüzyılda da yaşayan geleneksel Osmanlı toplumu için, Sultan aniden ve yarı mucizevi bir şekilde, fakat modern Batı ile kurduğu özel ve ayrıcalıklı ilişkiler sayesinde, "aydın bir monark", "popüler bir şahsiyet" ve "tanıdık olmayanın bir sembolü" oluverir.5 Bu bağlamda Berkes şöyle bir iddiada bulunuyor:" Türk siyasal hayatındaki değişimin en zayıf noktası yeni yönetim olgusunun, yükselen orta sınıf istek ve arzularının bir ürünü olmaktan çok, geleneksel siyasi otoritenin kendi varlığının devamı niteliğinde verdiği uğraşın bir sonucu olmasıdır."6

Yukarıdaki ifadeler Berkes'e göre 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'ndeki değişim surecinin açıklanması anlamına gelmektedir. Şimdiye kadar gördüğümüz gibi, bu anlatım, artık gelenekselleşmiş olan Oryantalist yaklaşımın bütün özelliklerini taşımaktadır. Ortada geleneksel yapıya sahip bir toplum vardır. Bu aynı zamanda onun durağan, kendi iç dinamikleri ile değişemez ve dolayısıyla Batı toplumlarından farklı olduğu anlamına gelmektedir. Eğer bu toplum, gelişmeye ve kendini yenilemeye ihtiyaç hissederse, hiçbir ayırt edici koşul tanımaksızın Batılı olan her şeyi kabul ederek öncelikle kendi engellerinden kurtulmalıdır. Daha üstün olan toplumdan (ki burada

“Batı”dır) gelen her şeyi basit bir taklit ve tepeden inmeci bir yaklaşımla algılayan ve uygulamaya koyan birileri olmalıdır. Bu reformcular halkı değişimin kendileri için yararlı olacağına inandırmalıdırlar. Hiç şüphe yok ki bu tepeden inme değişim sürecine toplumun çeşitli kesimlerinden bazı itirazlar ve direnmeler olacaktır. Fakat kendi içerisinde tutarlı bazı maddi motiflere sahip ve statükonun devam etmesini isteyen bu reform karşıtları, kolayca ve uygun bir şekilde “geleneksel” ve “gerici” olarak etiketlenecektir. Daha da önemlisi bu reform karşıtlığı, topluma, yapılmaya çalışılan reformların ne kadar gerekli ve hayati olduğunu ispatlamak için bir delil olarak sunulacaktır.7 İşte yukarıdaki bu yargılar 19. yüzyıl Osmanlı reformları konusunda oluşmuş literatürde yaygın bir şekilde seslendirilmektedir.

Eğer toplumdaki değişmelerin dış etkenlerle meydana geldiği şeklinde bir bakış açısına sahipsek, bir reform uygulamasının ardındaki sebepleri de, dış politik ve diplomatik olaylarla açıklamaya çalışır ve değişen toplum içerisindeki iç dinamikleri görmezden gelerek toplumu bir “bağımlı değişken” olarak görürüz.8 Örneğin, Müslim ve gayrimüslimlerin kanun önünde eşit olmaları yönünde yapılan Osmanlı reformları, tipik bir şekilde uluslararası politika ve onun değişen boyutlarıyla ilişkilendirilmiştir. Bunu etkileyen faktörlerden Avrupalı Büyük Güçlerin Osmanlı Devleti üzerindeki çıkarları, Fransız İhtilali sonrasında ortaya çıkan “milliyetçilik”, Osmanlı Devleti’ndeki dini azınlık grupların Avrupalı devletler tarafından himaye edilmesi, İngiltere’nin değişen Orta Doğu politikası ve Rusya’nın Balkanlar’daki Pan-Slavist hareketleri gibi temel hususların konuların “millet” problemiyle ilgilenen hemen hemen her kitapta not edildiğini görürüz.9 Halbuki, son yıllarda yapılan çalışmalar da açık bir şekilde, iç sosyal değişmeler ve önceliklerin bu yönde yapılan reform hareketlerinde çok önemli bir rol oynadığını göstermiştir. Özellikle, ekonomik faktörlerin gayrimüslimler üzerine çok önemli olumlu etkilerinin olduğu konusu ciddi şekilde ele alınmalıdır. Osmanlı Devleti’nin en erken dönemlerinden başlayarak Osmanlı’nın gayrimüslim vatandaşları, tüccarlar, esnaflar ve bankerler olarak ekonomik konularda hep ön sıralarda olmuşlardır.

Gayrimüslimlerin Osmanlı ekonomik faaliyetlerindeki ağırlığı, zaman içerisinde sürekli artarak 19. yüzyılda Avrupa kapitalist genişlemesiyle birlikte, daha ayrıcalıklı ekonomik sonuçlar doğurmuştur. Böylece, bu zümre ekonomik olarak daha güçlü bir hale gelirken gittikçe artan bir şekilde de bağımsızlaşmıştır. Bu durum, azınlıkların, grup bilincine ulaşmalarına, daha iyi bir eğitim anlayışına sahip olmalarına, Avrupalı devletlerle daha yakın ilişkilere girmelerine ve daha da önemlisi, Osmanlı Devleti'ni meydana gelen bu toplumsal değişmelere uyum sağlamaya zorlayan bir iç faktör olmasına yol açmıştır. Sonuç olarak, 19. yüzyılda azınlıklarla ilgili bazı reformların, Osmanlı Devleti'nin değişen sosyal koşullara uymak için yaptığı uygun zamanlı tepki ve cevaplarından öte bir şey olmadığı ileri sürülebilir.10

Bu noktada, Osmanlı reformcularının uyguladığı reform paketlerini o günkü Batılı reform örneklerinden ödünç aldıklarını kabul etsek bile, bu onların başka seçenekleri olmadığı ya da gerçekten Osmanlı toplumu için iyi sonuçlar vereceğine inandıklarından Batı'nın daha "üstün" gördükleri kurumlarını ve uygulamalarını aynen kopya ettikleri anlamına gelmez. Aslında, Osmanlı Devleti'nin her zaman Batı ile ilişki içerisinde bulunması bir tarafa, kapalı bir toplum özelliği göstermediğinden reform olgusu hep vardı. Reformlar zamanın şartlarına uygun bir şekilde yapılmaktaydı. Osmanlılar toplum ve müesseseler için yararlı olacak olan ve gerekli görülen yeni uygulamalar ve teknolojileri almakta hiçbir zaman tereddüt etmemişlerdi.11 Osmanlı Devleti ve toplumu zaman içerisinde sürekli bir değişim geçirdiğini de unutmamalıyız. Osmanlı Devleti kurumları ve sosyal uygulamaları bazen evrimsel hareketlerle, bazen de daha radikal görünümlerle zaman içerisinde sürekli bir şekilde değişen şartlara cevap ve tepkiler vermekteydi.

Mesela, II. Mahmut uygulayacağı yeni reformlar için desteği kendi halkından bulmuştu, çünkü halk günlük hayatta bu reformlara ihtiyaç hissetmeye başlamıştı. Diğer bir deyişle, bu dönemde hem dışta hem de içteki şartların hızlı bir şekilde kötüleşmesi, Osmanlı toplumunun bir bütün olarak değişimi kabul etmesine neden olmuştu. Burada, uygulanan reformları, Osmanlı Devleti'nin bu

sosyal değişmelere verdiği doğal tepkiler olarak algılamalıyız. Sultan II. Mahmut Dönemi reformlarını bir hükümdar kaprisi ya da arzusu olarak görmek, bizi, başarılı olmak için bu reform düşüncelerinin nereden esinlendiği ve kimleri taklit ettiği şeklinde düşünmeye iter. Böylece, arayışımızı bir belirgin, olası, üstün ve en elverişli faktörle sınırlandırırız ve bu da doğal olarak “Batı”dır. Eğer 19. yüzyıl Osmanlı reformlarının yapılmasına neden olan alternatif faktörleri arayacak olursak, Osmanlı devlet kurumlarının bozulması ve yeni, değişen sosyal ve ekonomik şartlara cevapsız kalması ile toplum anlayışında ortaya çıkan belli şekillerdeki özgürlük düşüncesi, hesaba katılacak ilk faktörler olacaktır.

Biz bu makalede reformların genel karakterini etkileyen birincil faktörlerin iç faktörler olduğu savından yola çıkarak bir sorgulamada bulunacağız.

Şüphesiz, bu iç (dahili) faktörlerin incelenmesindeki en temel problem Osmanlı toplum yapısındaki değişmeleri gösteren orijinal bilgi ve verilere ulaşmaktır. Çağdaş yabancı kaynakların genel olarak taraflı olduğu ve Osmanlı toplumuna ve reformlara önyargıyla ve kendi çıkarları açısından baktıkları bilinen bir gerçektir. Örneğin misyonerlerin tuttukları kayıtlar ve reformlarla ilgili olarak verdikleri bilgiler hep gayrimüslim reayanın eşitliği üzerine yoğunlaşmaktadır.12 Yabancı seyahatname literatürünün ve yazılan günlüklerin incelenmesi, Osmanlı toplumu hakkında bilgi edinmenin bir diğer yoludur. Fakat çağdaş yabancı gözlemcilerin ne kadar doğru ve isabetli bilgi verdikleri sorusu, üzerinde önemle durulması gereken bir konudur.

Sultan II. Mahmut, eski kurumların bakanlıklar gibi yeni oluşumlarla yer değiştirdiği yeniden yapılanan devlet kurumunda, danışma meclislerini, yapacağı reformlar için planlar ve raporlar hazırlamak amacıyla oluşturmuştu.13 Bu danışma meclisleri büyük oranda yüksek mevkilerdeki devlet adamlarından oluşturulmuş olsa da, hiç şüphesiz bunlar iç bölgelerden gelen raporlardan imparatorluğun içinde bulunduğu gerçek şartları görebilmişlerdir. Yerel yönetimler, tarım ve vergiler hakkında yapılan reform uygulamalarının incelenmesi, açıkça, yapılan reformların toplumun

problemlerine cevap arar nitelikte olduğunu göstermektedir. Yapılan reformların faaliyet alanını, İstanbul'da "Batılı" anlamda merkezi bir devlet aygıtının oluşturulması amacına yönelik olduğu ile sınırlandırmak, oldukça dar bir bakış açısı olacaktır. Bu şekilde yapılmış kısmi bir değerlendirme reformların gerçek amacını yanlış anlamamıza neden olmaktadır.14

Bir başka yanıltıcı yaklaşım ise reformların Osmanlı toplumu üzerindeki etkisini görmezden gelmektir. Reformların etkilerinin Osmanlı toplumu üzerindeki derinliği ve toplumun nasıl ve hangi oranda bu Batılı reformlara olumlu ya da olumsuz tepkiler verdiği konusu, önemli bir sorunsal olmasına rağmen, şu ana kadar tarihçiler tarafından çok yüzeysel olarak ele alınmıştır. Şüphesiz, 19. yüzyılın ilk yarısında İstanbul ve özellikle de taşrada yaşayan Osmanlı toplumunun sosyo-kültürel ve ekonomik durumunu gösteren doğrudan belgelere ulaşmadaki zorluk en büyük problemi oluşturmaktadır. Fakat genel olarak araştırmacılar, bu konudan uygun bir şekilde kaçınarak, daha çok tarihi olayları, önceden belirlenmiş acendalarına adapte etmekle meşgul olmayı seçmişlerdir. Örneğin, Sultan II. Mahmut Dönemi'nde, bizce sadece etikete yönelik, Avrupavari müziğin, pantolonun, başlığın vb. kabul edilmesi gibi sosyal uygulamaların başlaması, çoğu zaman 19. yüzyılın ilk yarısındaki Osmanlı toplumunda, önemli sosyal değişimlerin başladığına dair ciddi bir işaret olarak görülmüştür. Avrupa'dan alıntılanan bu uygulamalar sayesinde Osmanlı geleneksel yapısı ve alışkanlıklarının değişmeye başladığı şeklindeki her türlü genellemeye karşı çok temkinli olunmalıdır. Özellikle bu tür tepeden inme tabir edilecek değişmeler genellikle şehir ve şehirli hayata yani entelektüellere, ordu mensuplarına ve devlet görevlilerine yönelik bir değişim meydana getirmiştir. Bu değişmeleri gözlemleyen ve bize bilgi veren en önemli çağdaş kaynakların Avrupalı gezginlerin notları olması, bu konularda yazan pek çok tarihçinin çalışmaları için, gezginlerin, reformların Osmanlı toplumu üzerindeki etkileri hakkındaki gözlemlerini, geçerli kaynak olarak kabul etmesine neden olmuştur. Pek çok tarihçi, tezlerini ispatlamak noktasında Avrupalı gezginlerin yazdıklarını, onların geçmiş hayatları, entelektüel

seviyeleri, önyargıları, ülke ve ülke insanı veya eserlerinde bahsettikleri konular hakkındaki bilgi seviyeleri açısından, neredeyse hiçbir ciddi ön yargılamaya tabi tutmadan kullanmışlardır. Buna örnek verecek olursak, II. Mahmut Dönemi yüzeysel reformları hakkında Adolphus Slade şunları yazıyor: “…Mahmut Dönemi reformlarının en önemli özelliği, peygamberlerinin faziletli kanunlarının aşağılanmasıdır ki halkın, padişahı ve onun bakanlarını kafirlere çok yaklaşmış olarak görmelerini haklı gösterdi.”15 Aşağı yukarı on yıl sonra MacFarlane şunları yazıyor: “…Reformların etkisiyle, Türkler, Batı hakkında çok bilgi sahibi oldular ve ayrıca aynı şekilde Padişahın mağrur tavrından korkacak ve onun saldırgan ve küstah yönetiminden rahatsız olacak kadar da modernleştiler.”16 Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi, iki ayrı Avrupalı gezgin aynı konuyu farklı şekillerde yorumlamışlardır. Aslında, Sultan II. Mahmut’un reformları ne Müslümanların dinlerini önemsememelerine ne de Osmanlı toplumunun Batı hakkında çok bilgili ve modern olmasına yol açmıştır. Bu yöndeki tarih yazımları geleneğinde bir başka ilginç örnek daha var. S. J. Shaw ve E. K. Shaw’un 19. yüzyıl Osmanlı tarihiyle ilgili klasikleşmiş kitaplarında “Osmanlı Toplumunun Uyanışı”17 başlıklı bir bölüm vardır. Bu bölümde yazarlar Osmanlı toplumunun modernleşmesi ve uyanışını, İstanbul’da yaşayan elit tabakanın yaşam tarzındaki, Avrupavari giyim, müzik, saraylar, operalar ve hatta masa sandalye kullanımı gibi, değişiklikleri örnek göstererek betimlemişlerdir. Ne yazık ki, Osmanlı toplumunun uyanışını betimleyen bu bölümü okuyan birinin Osmanlı modernleşmesini yanlış yorumlaması daha da önemlisi yapacağı bir akademik çalışmaya bu yanlış yönlendirmeden hareketle bir temel hazırlaması kaçınılmaz olmaktadır.

Pek çok tarih yazımındaki bir başka iddia ise, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti’ndeki değişme ve ilerlemenin en önemli etmeni olarak, Osmanlı yönetim aygıtının sürekli artan sorumluluğunun gösterilmesidir. Reformlar bir modern toplum oluşturmak için gerekli olduğundan, bunu yapacak, yani reformları topluma enjekte edecek yegane güç de merkezi hükümet olmalıdır. Bu tarz düşünen tarihçiler için devlet, yönetim, yasalaştırma, eğitim ve diğer sosyal ve

kültürel reformların yapılmasında üzerine düşen görevi yerine getirmiş fakat özellikle ekonomik konulardaki reformlarda, Osmanlı toplumunun “geleneksel” yapısının özelliklerinden ve tarihsel gelişim içerisindeki uygun olmayan şartlardan kaynaklanan pek çok faktör devleti’n reform çabalarını engellemiştir.18 Bazı uzmanlara göre bu şu anlama gelmektedir: ekonomik reformlardaki başarısızlık, reformların uygun olmayan bir şekilde alınması ve uygulanmasından değil, 19. yüzyılın şartlarından ve Osmanlı Devleti’nin müzmin geri kalmışlığından kaynaklanmaktadır. Bu noktada, reformların, özellikle ekonomi alanında başarısız olduğunu kabul etmek uzmanlara çok zor gelmektedir. Pek çok Avrupalı devletinin milliyetçi ve korumacı ekonomik politikalar takip ettiği bir dönemde, tam bir laissez-faire uygulaması örneği gösteren 1838 ticaret anlaşması gibi bir ekonomik macerayı kim savunabilir? Özellikle 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde, Avrupalı devletlerin kendi ülkelerindeki endüstriyel gelişmeyi desteklemek için birbirlerine karşı bile ticaret duvarlarını yükselttikleri bilinen bir gerçektir.19 Fransa tekstil ithalatını yasaklarken, Almanya yabancı ürünlere vergiler getirmiştir.20 1838 ticaret anlaşmasının kaçınılmazlığını, İngiltere’nin Osmanlı’ya yönelik politikasının tersine dönmesinin sonuçlarıyla haklı göstermeye çalışmak21 ya da Osmanlı Devleti’nin uluslararası arenada, Mısır’daki Mehmet Ali Paşa’ya karşı, bir dosta ihtiyacı olduğunu ve bu anlaşmayla Mehmet Ali Paşa’nın ekonomik olarak daha fazla zarar göreceği iddiasını öne sürerek Osmanlı Devleti’nin bu dönemdeki ekonomik politikasının başarısızlığını örtemeyiz.22 Diğer taraftan, şunu da vurgulamak gerekir ki: 1838 ticaret anlaşması ne Osmanlı Devleti’nin başarısızlığının ne de bu tarz bir politika takip etmeyen Avrupalı devletlerin başarısının esas nedeniydi. Osmanlı ekonomik tarihi üzerine yapılan bazı çalışmalarda,23 çok açık bir şekilde belirtildiği gibi, Avrupa ekonomik yayılması ve bunun etkileri 1838’den çok daha önce başlamıştı. Ayrıca, arşiv belgeleri, 1850’ye kadar İngiltere’nin Osmanlıyla yaptığı ticarette ciddi bir artış olmadığı yönündedir.24 Bizim buradaki argümanımız 1838 ticaret anlaşmasının, diğer reform uygulamalarının açıklanmasında olduğu gibi, sadece Batı ile olan diplomatik ve politik ilişkilerin bir sonucu olarak ele alınmasının yanlış olacağıdır. 1838 ticaret anlaşmasının

yapılmasını etkileyen faktörleri incelerken, dış diplomatik ve politik faktörlerden daha çok Osmanlı Devleti'nin iç toplumsal ve ekonomik şartlarının etkili olduğunu ön plana çıkarmanın, konuyu açıklığa kavuşturmada yararlı olacağını ve yanlış anlamaları gidereceğini düşünüyoruz.25

Berkes'in iddiasına göre, Batı'nın 19. yüzyıl Osmanlı reformlarına politik olarak etkisi ve bunu adeta bir hak olarak görmesi, şartların uygun ve daha önceden oluşmuş olmasındandır. Bu noktada, Osmanlı devleti'ndeki Avrupa ekonomik yayılması, özellikle ticaret ve bankacılık işleriyle uğraşan gayrimüslimlerin bundan en iyi şekilde yararlanmasını sağlayarak çok önemli bir rol oynamıştır.26 Sonuç olarak, 19. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Batı ve gayrimüslim tebaa arasında karşılıklı ekonomik ve politik çıkar ilişkileri ortaya çıkmıştır. Ekonomik olarak, gayrimüslimler, Avrupa ekonomik güçlerinin ortakları ya da iç bileşenleri olarak çok basit bir şekilde bu gücü tamamlayan unsurlar olmuşlardır. Politik olarak ise, bu ilişki Batı'nın, kendi ekonomik ve siyasal politikalarını takip edebilmek için gayrimüslim dini grupların himayesi, adı altında geliştirdiği politikaya birer araç olmaktan öte geçmemiştir. Bu gelişmeler, 1839'dan sonraki dönemde, Osmanlı Devleti'ni, toplumun içinde bulunduğu şartlarla ilgili olarak daha karmaşık ve farklı reform politikaları takip etmeye zorlamıştır.27

Osmanlı Devleti'nin reform politikaları üzerindeki Batı etkisini, modernleşmenin neredeyse en önemli pozitif yönü olarak ele almak, bizi yeniden, Osmanlı Devleti'ne karşı zamanın Batılı tutumunun zıtlık içeren doğasıyla karşı karşıya bırakır. Avrupalı güçlerin ekonomik çıkarları, bir taraftan, Osmanlı Devleti'nin ekonomik politikalarının daha açık ve liberal bir sistem içerisinde işlemesini talep ederken; diğer taraftan, gayrimüslim tebaanın yasal, politik ve eğitim alanındaki farklılığının devam etmesini arzulamaktadır.28 Gayrimüslim cemaatlerin Avrupalı hamileri ne zaman kanun önünde eşitlikten bahsetseler, bu, Osmanlı adı altında birleşmiş bir ulusun kanun önünde eşitliği anlamına gelmemektedir. Batı daha çok sadece gayrimüslimlerin daha fazla özgürlük ve daha iyi bir yönetim altında yaşamalarıyla ilgilenmektedir. Bu sayede, Batı, Osmanlı

Devleti’nin, değişmekte olan zamanın iç ve dış koşullarına uyum sağlamak için verdiği çabayı çok iyi değerlendirerek, neyin Osmanlı için daha iyi olacağı konusundaki tavsiyelerini kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirmiştir. Her ne zaman Osmanlı Devleti’nin yapması gerektiğini iddia ettikleri bir kısım reform tavsiyelerinde bulunsalar, bunların kendi politik ve ekonomik çıkarları doğrultusunda düşünülmüş olduğunu anlamak için, “modern” devlet yapıları içerisinde, aynı konularla ilgili olarak kendi çağdaş kurum ve uygulamalarına bakmak yeterlidir. Burada görünen, Osmanlı Devleti’ne tavsiye ettiklerini kendilerinin uygulamadıklarıdır.

Bu noktada, Ezel Kural Shaw’un karşılaştırmalı bir metot kullandığı iki makalesine dikkat çekmek istiyorum, “Integrity and Integration: Assumptions and Expectations behind Nineteenth Century Decision Making”,29 ve “Tanzimat’s Provincial Reforms as Compared with European Models.”30 Buradaki temel argüman 19. yüzyıl Osmanlı reform uygulamaları sırasında “Avrupa, Osmanlı’ya örnek olarak gösterebileceği neye sahipti?” sorusudur. 19. yüzyılın ilk yıllarında Avrupa, istikrarlı, ideolojik ve politik olarak kendi içinde tutarlı ve oturmuş bir yapı göstermemekteydi. Fransız Devrimi’nin ortaya çıkardığı özgürlük düşüncesi orta sınıf entelektüelleri arasında büyük kabul görürken ve geleneksel Avrupa devlet yapısını temellerinden sarsmaya başlamışken, Fransa dışındaki bütün Avrupalı devletler, 1815 Viyana Kongresi sonrasında, muhafazakar devlet yönetimi anlayışına eskisinden çok daha sıkı sarılıyorlardı. Bu şartlar altında, ki Avrupa, liberal düşünceye ve neredeyse her görünüşteki değişime direniş gösterirken, 19. yüzyıl Osmanlı reformlarının ardında, tamamen Batılı örneklerin etkisinin olduğu nasıl iddia edilebilir? Yunan bağımsızlık savaşına verilen destek gibi, çoğu Osmanlı Devleti’yle ilgili olan bazı istisnalar hariç, Avrupalı muhafazakar güçler, hiçbir milliyetçi ve liberal hareketlere izin vermedikleri gibi, kendi ülkeleri içinde meydana gelen her türlü başkaldırıyı çok sert bir şekilde bastırmışlardır. Aynı yıllarda, içindeki birkaç maddenin açıkça İnsan Hakları Beyannamesi’ne gönderme yaptığı 1839 tarihli Tanzimat Fermanı, Osmanlı Devleti tarafından sürpriz bir şekilde ilan ediliyordu.31 Ayrıca, eğer biz, Tanzimat

Fermanı ile Avrupalı monarkların 1830'lu yıllarda orta sınıf halk kesiminin daha fazla özgürlük ve anayasal haklar gibi taleplerini karşılamak amacıyla yayınladıkları beyannameleri karşılaştıracak olursak, Tanzimat Fermanı'nın vizyon itibariyle daha özgürlükçü olduğunu görürüz. Ezel Kural Shaw Osmanlı reform sürecinde İngiltere'nin bir ilham kaynağı olarak rolünü şöyle tartışıyor:

İngiltere neye sahipti ki teklif etsin? O dönemde tolerans ve eşitlik var mıydı İngiltere'de? İrlanda'daki karışıklıklar ve başka bir ayaklanma olma ihtimaline karşı bir cevap olarak Katolik Bağımsızlık Kanunu ancak 1829'da kabul edildi. 1832'deki Büyük Reform Yasası, ihtilal fikirlerinin yayılması korkusuna ve endüstriyel gelişmeye bir cevap olarak, daha sonra yapılacak olan bir dizi parlamento reformlarının başlangıcını oluşturmaktaydı. 1833 Fabrika Yasası ve bunu takip eden benzer düzenlemeler hızlı sanayileşmenin sonucu olarak ortaya çıkan, insanlık dışı çalışma şartlarını iyileştirmek için atılmış adımladı. Aristokratik sosyal yapısı ve Benjamin Disraeli'nin The Two Nations adlı kitabında sembolize edildiği gibi zengin ve fakir arasındaki farkın giderek açılması ile İngiltere, sosyal, politik ve ekonomik eşitliğin olmadığı bir ülke haline gelmişti. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilan edildiği 1839'da, İngiltere kendi içinde pek çok probleme sahipti ve örnek olarak Osmanlı'ya gösterebileceği ya da teklif edebileceği çok az şey vardı.32

1838'de Osmanlı Devleti'nin bütün imparatorluk sınırları içerisinde karantina uygulamasını başlatması ve bu gelişme karşısında İngiltere'nin oldukça çarpıcı olan tepkisi, Batı'nın sadece kendi çıkarını düşündüğünü gösteren güzel bir örnektir. Daniel Panzac, Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850) isimli kitabında bu durumu çok güzel bir şekilde naklediyor. 1838'de bütün ülkede karantina uygulaması başlatıldı ve bazı Avrupalı doktorlar karantina ofislerinde görevlendirildi. Panzac'ın belirttiğine göre, tahmin edilenin tam tersine, 19. yüzyıl ya da daha öncesinde, Avrupa, Osmanlı hükümetinin karantina uygulamasını başlatması için hiçbir baskı yapmamıştı.33 Bu Avrupalı doktorların pek çoğu Avrupalı devletlerin çıkarlarına hizmet etmek için Osmanlı Devleti'ne gelmişlerdi. İngiltere daha 1837'de, tıpkı diğer Akdeniz ülkelerinin

yaptığı gibi, Osmanlı Devleti'nin de kendisinin ticari faaliyetlerini etkileyecek bazı korumacı tedbirleri uygulamaya koyma aşamasında olduğunu fark etmişti.34 Böylece, İngiltere dışişleri bakanlığı bu konuyla ilgili olarak İngiltere'nin İstanbul büyükelçiliği ile görüşmelere başladı. 1838 ticaret anlaşmasının getirdiği olumlu şartların nasıl etkileneceğini ve bundan kurtulmak için ne gibi tedbirlerin alınması gerektiğini açıklayan bir yazı, İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Lord Ponsonby'e gönderildi.35 Başı çeken İngiliz büyükelçisi diğer Avrupalı devletlerin de İstanbul'daki büyükelçilerinin desteğini alarak, Osmanlı yönetimine bu uygulamanın uzun bir deneme süreci gerektirdiğini ve bunun için zamanın pek uygun olmadığını bildirdi. Ama, her nasılsa, karantina uygulaması 1840 yılına kadar ertelendi.36 Bu noktada şu tespiti yapmalıyız: Osmanlı Devleti 19. yüzyıldaki bazı reform uygulamalarını, bu konuda olduğu gibi, milyonlarca insanın hayatını tehlikeye atmaktan çekinmeyen ve her zaman kendi çıkarlarını ön plana alma anlayışıyla beslenen Avrupa'nın etkisi ya da isteğiyle değil Avrupa'ya rağmen yapmıştır.

Ne zaman Bailey Sultan II. Mahmut zamanından itibaren başlayan reformlardan bahsetse, bu reformların nedenlerinin Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu büyük problemlerde aranması gerektiğini ifade eder. O'na göre Sultan Mahmut bunun farkındaydı, fakat kendi içinde tutarlı bir Batılılaşma programı başlatmak ya da dışarıdan gerekli desteği almak konularında başarısız oldu.37 Aynı şekilde 1834'te yazan McCulloch da şöyle diyor: "… bütün ülkede düzenin sağlanması, Osmanlı yönetiminin kabiliyetinin ötesinde bir şey. İmparatorluğu bu duruma düşüren yanlış uygulamalar öyle görünüyor ki Türk toplum yapısında var ve Türk halkının önyargıları, tutum ve davranışlarıyla bir uyum içerisindedir. Eğer durum bundan ibaretse, çok arzulanan reform içeriden değil dışarıdan gelecektir."38 Buna ek olarak, imparatorluğun değişik yerlerindeki pek çok İngiltere konsolosu da Londra'ya yazdıkları raporlarda aynı konulardan bahsederek, yerel yönetim sisteminin değiştirilmesinin bir gereklilik olduğunu vurgulamaktaydılar.39

Buraya kadar, temel problem olarak işaret edilenler doğru fakat çözüm olarak önerilenler yanlış görünüyor. Çağdaş gözlemcilerin

görüp işaret ettikleri şey, değişim ihtiyacının, Osmanlı toplumunun iç dinamiklerinden kaynaklandığıdır. Çözüm olarak getirip öneride bulundukları ise modern ve çağdaş bir sistem olduğuna kesinlikle inandıkları kendi maddi ve manevi değerlerinin, Osmanlı toplumuna empoze edilmesi ya da toplumun bu yönde değişiminin sağlanmasıdır. Fakat yaptıkları gözlemlere baktığımızda düşüncelerinde, biri, üstün Avrupalılık duygusu ve diğeri de, kapitalist bakış açısı olmak üzere iki faktörün etkili olduğunu görürüz. İkincisi zaten hep oradaydı, özellikle Osmanlı Devleti’nin o günkü şartlarından en iyi şekilde yararlanarak İngiltere için maksimum çıkar sağlama düşüncesi, konsolos raporlarında açıkça görülmektedir. Birincisi ise, onlara Osmanlı Devleti’ni kendi tavsiyeleri noktasında değişmeye zorlamak için bir hak tanıyordu. Bu nedenleri göz önüne alırsak, Osmanlı reformları ile ilgili Avrupalı gözlemleri ve tavsiyelerini objektif birer yargı olarak kabul edemeyiz. Madem ki temel problemlerin Osmanlı Devleti’nin kendi içsel şartlarından kaynaklandığını kabul ediyoruz, bütün reform uygulamalarını, Osmanlı yönetiminin bu problemlere verdiği, kendi içinden çıkan orijinal tepkiler olarak değerlendirmeliyiz. Bazı Tanzimat reform uygulamalarının kısa incelemesi açık bir şekilde gösterecektir ki, Osmanlı reformcuları öncelikli olarak sistemin zayıflıklarını ortadan kaldırmakla meşgul olmuşlardır. Bazı tarih yazımlarında ifade edildiği gibi Osmanlı reformcuları, ne, dış güçlerin isteklerini yerine getirmek ya da onlara en az Avrupalılar kadar medeni olmaya başladıklarını göstermek, ne de kurtuluşun yegane yolu olarak Batılı kurum ve uygulamaları olduğu gibi kabul etmek şeklinde bir uğraş içerisindeydiler.

Hiç şüphesiz, bu dönemde Osmanlı Devleti’nin en büyük problemi özellikle eyaletlerdeki yerel yönetim ve devlet kurumlarındaki bozulmaydı. Rüşvet ve adam kayırma devlet memurları arasında çok yaygındı.40 Tanzimat’a kadar Osmanlı yönetimi, yerel yönetimlerdeki bu problemleri, yoğunlaşan genel şikayetler üzerine adaletname adıyla fermanlar çıkartıp bütün eyaletlerdeki yöneticilere bu konularda nasıl hareket etmeleri gerektiğini bildirerek çözmeye çalışmıştır. Bazı uzmanlara göre,

Tanzimat Fermanı da bu adaletname geleneğine uygun olarak hazırlanmıştır ve çok güzel bir örnek oluşturmaktadır.41 Fakat bu noktada, o döneme ait çağdaş kaynaklara baktığımızda problemleri doğru tespit etmelerine rağmen çözüm önerisi olarak dışarıdan gelecek olan yardım ya da müdahalelerin gerekliliğini savunduklarını görürüz. Örneğin, Fransız askeri yetkilisi Marshal Marmont'a göre öncelikle Osmanlı Devleti can ve mal güvenliği getiren sivil bir yönetim şeklini kabul etmeli ve tarım ile ticareti desteklemeliydi. Bütün bunlar için öncelikle "yönetim zekası ile birlikte gerekli karakter enerjisine sahip olan" ve ayrıca "aydın fikirli ve kabiliyetli olup, sadece toplumun ihtiyaçlarını bilmekle kalmayıp onların neler yapabileceğinin de farkında olan devlet adamlarına ihtiyaç vardır." Marmont sözlerini şöyle sonlamaktadır: "bu gerekli şartlar şu anda mevcut olmadığı gibi oluşturulması da mümkün değildir."42 Bu kısaca, Osmanlı Devleti'nin iç dinamiklerinin kendi içerisindeki problemlerle baş edecek kadar güçlü olmadığı ve tek ümit ışığının dış müdahale ve yardımlarda olduğu anlamına gelmektedir.

Tarih yazımlarındaki diğer bir yanlış algılama, bizi, Osmanlı reformlarının, İngiltere'nin 19. yüzyıldaki Osmanlı Devleti'ne yönelik politikasının bir sonucu olduğunu düşünmeye sevk etmektedir. Bir noktadan bakıldığında, İngiltere'nin, 19. yüzyıldaki Osmanlı'ya yönelik dış politikasına yoğunlaşmış bazı yazarların, Osmanlı'daki değişmeleri doğal olarak bu yönde bir vurgulamalarından anlaşılabilir.43 Fakat bu bakış açısı, Osmanlı Devleti'nin reformlara olan ihtiyacının ardındaki nedenleri ve zamanın şartlarını anlamaya çalıştığımızda genel bir algılama olmamalıdır. İngiltere'nin, 19. yüzyılın ilk yıllarında, Rusya'nın Osmanlı'ya yönelik müdahaleleri neticesinde, Orta Doğu siyasetini devam ettirebilmesinin yegane yolunun Osmanlı Devleti'ne kendisini reforme etmesi için yardım etmek olduğunu görmüş olması, bilinen bir gerçektir.44 Böylece, İngiltere'nin Osmanlı siyaseti, daha çok Osmanlı Devleti'nin daha iyi askeri, sivil ve mali kurumlara sahip olmasının sağlanması yönünde gelişmeye başlamıştır. İngiltere, Padişaha ve zamanın Osmanlı yöneticilerine tamamen kendi çıkar ve amaçlarını güden bazı tavsiyelerde bulunmuştur. İngiltere dışişleri bakanlığı belgelerinde,

hem dönemin İngiltere dışişleri bakanı olarak Palmeston'un hem de onun İstanbul'daki büyükelçisinin, Osmanlı'daki reform hareketleriyle ne kadar yakından ilgilendiklerini görmek oldukça şaşırtıcıdır.45 İngiltere, uluslararası arenada ortaya çıkan, Mısır sorunu gibi, her fırsatı çok başarılı bir şekilde değerlendirerek, Osmanlı Devleti'ne olan yakınlığını ve dostluğunu reform tavsiyeleri şeklinde göstermiştir.46 Sanırım işte bu nedenle, biz, gerçek durumu yanlış bir şekilde algılıyoruz. Daha önce de belirtildiği gibi, Osmanlı yönetiminin askeri, mali, yönetim vb. alanlardaki reform düşüncelerinin Osmanlı'nın iç sosyal ve ekonomik değişmelerinin bir sonucu olarak ortaya çıktığını bir alternatif düşünce olarak kabul etmeliyiz. Örneğin, Sultan Mahmut, vergi sistemindeki problemleri erken dönemde fark etmesi ve vergi toplamadaki bu rahatsızlıkların ve bütçe açığının daha çok iltizam uygulamasından kaynaklandığını görmesi sonucu olarak, vergilerin devlet memurları tarafından toplanmaya başlanması gibi bazı mali reformları uygulamaya koymuştur. Şimdi, bu reform uygulamasındaki İngiltere'nin müdahalesi, herhalde, Osmanlı Devleti'nin "yeterli düzeyde bir askeri güç bulundurabilmesi"47 için mali konularda daha fazla reform yapması gerektiği tavsiyesinden öte geçmez. Diğer bir örnek ise, Osmanlı yerel yönetim geleneğinde radikal bir değişimin gerekliliği ortaya çıkınca, "nasıl" sorusunun Osmanlı yönetimi tarafından ciddi bir şekilde ele alınmasıdır. Avrupa kurumlarının basit bir şekilde taklit edilmesi bu sorunun cevabı değildi; tam aksine, daha 1834'te Osmanlı merkez yönetimi reform konularını tartışacak bir meclis oluşturmak için imparatorluğun her yerinden ileri gelenleri İstanbul'a davet etmişti.48

İngiltere'nin 19. yüzyıl Osmanlı reformları üzerinde büyük etkisi olduğu tezini sorgulamaya devam edersek farklı sorular sormamız gerekir. Örneğin, bazı çalışmalarda ileri sürüldüğü gibi, eğer biz İngiltere dışişleri bakanı Palmeston'u ve onun Osmanlı'ya yönelik siyasetini Osmanlı reformlarının ardındaki güç olarak görecek olursak, onun bütün Avrupa'da anayasacılığın savunucusu olarak tanınmasına rağmen neden Osmanlı Devleti için anayasal bir rejim düşüncesini destekleme noktasında çekimser kaldığını sorgulamak

gerekir. Aynı şekilde, diğer bir deyişle, 19. yüzyıl Osmanlı reformlarının dış güçlerin ve özellikle İngiltere'nin etkisiyle yapıldığını kabul edersek, İngiltere'nin neden açık bir şekilde Osmanlı Devleti'ndeki anayasal rejim arayışlarını desteklemediğini de rahatça sorabiliriz.49 Fakat yukarıdaki tek taraflı bakış açısının, bizi, Osmanlı reformlarının anlaşılması noktasında yanılttığını gözden kaçırmamalıyız. Yani bu soruyu sormamız öncelikle Osmanlı reformlarının İngiltere'nin etkisiyle yapıldığı iddiasını kabul etmemize bağlıdır. Eğer bu noktada bir şey söylemek istersek, Palmeston'un, emperyalist düşünceye sahip 19. yüzyıl Avrupalı devlet adamlarına çok güzel bir örnek olduğunu söyleyerek, bu tartışmaya bir katkıda bulunmuş oluruz. Çünkü, pragmatizm emperyalist düşünceyi harekete geçiren en birincil faktördür. Palmeston, İngiltere'nin çıkarlarına hizmet ettiği müddetçe, Osmanlı Devleti'nin her açıdan iyi bir durumda olmasını arzu etmekteydi. Ayrıca, Osmanlı Devleti'ne yönelik bu emperyalist tutumun genel bir politika olarak bütün İngiltere dışişleri bakanları tarafından 1908'e kadar sürdürüldüğünü de burada belirtmek gerekir.50 Kitabının dördüncü bölümünün sonunda, Bailey, bizim buradaki iddialarımızı da destekleyen şöyle bir tespit yapıyor: "İngiltere olabilecek her durumda yardıma hazır olarak beklemesine rağmen, 1830'lu yılların reformları kesinlikle Mahmut'un reformlarıydı."51

Tanzimat reformlarının doğasını anlamaya çalışırken bu gerçeğin görülmesi, hayati bir öneme sahiptir. Çünkü, Tanzimat 19. yüzyılın ilk yıllarından itibaren başlayan reform sürecinin devamından başka bir şey değildi. İlk olarak, Sultan II. Mahmut, toplumun değişimi ve ihtiyaçları noktasında reformun gerekli ve mümkün olduğu düşünce ve ruh halini başlatan kişi olmuştur.52 İkinci olarak, Sultan II. Mahmut, toplumdaki problemlerle sadece teorik olarak değil pratik uygulamalarla mücadele ederek, 19. yüzyılın daha sonraki yıllarında önemli değişikler yapılabilmesi için uygun bir zemin hazırlamıştır.53 Üçüncü olarak, Sultan Mahmut Dönemi reformları, sadece gösterişe yönelik bazı yüzeysel reformlar hariç tutulursa, dışarıdan ithal olmadıklarını, daha çok iç dinamiklerin bir sonucu olduklarını açık bir şekilde

seslendirmektedirler. Yukarıdaki bu tespitleri hesaba katacak olursak, Tanzimat reformlarının Batılı devletleri memnun etmek ve onların desteğini kazanmak için yapıldığı iddiasını ileri sürmek oldukça zor olacaktır.

Baştan beri tartıştığımız bakış açısını kabul etmek, bazı uzmanların, Osmanlı reformları konusunda, dış güçlerin ve özellikle İngiltere'nin Osmanlı yönetiminden bile daha fazla imparatorluğun iyi olması için çaba harcadığını düşünmelerine neden olmuştur. Hatta bazıları, reformların ne kadar gerekli olduğunun, padişaha ve Osmanlı yöneticilerine Avrupalı devletler tarafından zor kullanılarak kabul ettirildiğini yazmışlardır.54 Bu düşünce yapısı bütün Tanzimat sürecini de buna uygun olarak şöyle açıklıyor: Öncelikle birisi olmalı, Osmanlı Devleti için reformun gerekli olduğunu düşünebilen her yönüyle tam bir kahraman. Fakat o, devleti kurtarmanın tek çaresinin, toplumun gerçek ihtiyaç ve kendi iç dinamiklerine bakmaktansa, Avrupa kurum ve uygulamalarını aynen almak olduğunu düşünmeli. Kahramanımız, bazı reform düşünceleri yüzünden muhafazakar devlet adamları tarafından tehdit edilir fakat bu noktada Avrupa'dan yardım ister. Güç kazanıp devletin başına geçince de can ve mal güvenliği, kanun önünde eşitlik, müsadere sisteminin kaldırılması, mahkemelerin halka açık yapılması gibi reformları acil olarak yapılması gerektiği için değil, Avrupalı kurumları taklit etmek amacıyla yapar.

Böylece sorumlu kişi ya da kişileri bulduktan sonra, İngiliz devlet adamları hangi oranda reformların yapılmasında etkili oldu, sorusuna cevap aranmalıdır. Bailey kitabında zamanın üç önemli İngiliz devlet adamını inceliyor. Bunlar: Stratford Canning, Lord Ponsonby, Palmeston'dur. O'na göre Canning orijinal reform düşüncelerinin ardındaki kişi değildir, her ne kadar Canning'in tartışmalı biyografisinde tam tersi iddia ediliyorsa da.55 Arşiv belgelerine göre, Lord Ponsonby'nin Tanzimat Fermanı'nın ilanında hiçbir şekilde şahsi etkisi olmadığı ortaya çıkıyor.56 Tanzimat Fermanı ile Reşid Paşa'nın Palmeston'a yazdığı bilgilendirme yazısındaki benzerliklerin önemine işaret eden Bailey, büyük olasılıkla, reform düşüncelerinin sponsoru ve destekleyicisinin

Palmeston olduğunu düşünüyor. "Hiç şüphe yok ki her iki devlet adamının da problemlerin çözümü konusundaki mutabakatı, Palmeston'un Reşid Paşa'nın akıl hocası olduğu anlamına gelmez. Palmeston'un Reşid Paşa'ya plan ve projeleri konusunda moral destek sağladığı iddiasına kimsenin itirazı olmaz. Fakat belgelerde, bunun haricinde Tanzimat Fermanı'nın içeriği ve ilanı konusunda, Palmeston'un başkaca pozitif bir etkisinin olduğu ortaya çıkmıyor."57

Yukarıdaki açıklamalar aynı tarz düşüncenin bir başka boyutunu gösteriyor. Perde arkasındaki gerçek faillerin kimler olduğunu aramaktan hareket eden bu düşünce, Osmanlı toplumunu tipik bir geri kalmış "Doğu" toplumu olarak, kendi faydası için bile olsa dinamiklerini harekete geçiremeyen bir yapıda olduğunu başlangıç noktası kabul ediyor. Canning'in bu düşünce yapısını tamamlar nitelikteki sözleri şöyledir: "Osmanlı yönetiminin kendi çıkarları noktasında en iyi hakim olduğunu düşünmek yanlış olur."58 Dolayısıyla, Tanzimat reformlarına bazı Avrupa elleri karışmış olmalıdır. Eğer birisi çıkıp reformlarda Avrupa'nın hiçbir doğrudan etkisinin olmadığını ispat edecek olsa, o zaman dönüp, Avrupalıların, reformlar konusunda en azından danışmanlık yaptığı ya da Osmanlı reformcularının Avrupa eğitimi aldıkları veya Avrupa medeniyetini çok yakından tanıdıkları ve bu sebeple de reforma duyulan ihtiyacı çok iyi tespit edebildikleri ileri sürülmektedir. Bu düşünce yapısında, Osmanlı toplumunun kendi iç dinamikleriyle topluma yararlı olacak bir gelişme vücuda getirebileceğine hiçbir şekilde yer yoktur.

Aynı zamanda şunu da unutmamalıyız ki, Tanzimat Fermanı'yla uygulamaya konulan reformlar yeni ortaya çıkan fikirler değildi. Düzenli bir süreklilik içerisinde gelişmekte olan 19. yüzyıl reformlarının çağdaş uzantılarıydı. Bilindiği gibi, Tanzimat reformları, onun daha önce yaptığı reformları tamamlar nitelikte, Sultan II. Mahmut zamanında kararlaştırılmıştı.59 Osmanlı devlet adamlarının Tanzimat reformlarının hazırlanışı sırasındaki tartışmalara katılımı, Tanzimat Fermanı'nın orijinal olarak Osmanlı'ya ait olduğunun ve iç değişim ve ihtiyaçların etkisiyle ortaya çıktığının bir delili olarak görülmelidir.

Sonuç olarak, son 70 yıl içerisinde, Tanzimat ile ilgili olarak yapılmış olan çalışmaların genel perspektifi, sadece Batı'nın üstünlüğü değil, Osmanlı entelektüel, kültürel ve düşünce yapılarına Batı'nın ciddi bir etki bıraktığı savından hareket etmek olmuştur. Bu bakış açısı, pek çok problemi ve yanlış değerlendirmeleri beraberinde getirdiği gibi bu konudaki oluşan literatürü de etkisi altına almıştır. Biz bu makalede, bu bakış açısının bazı handikaplarını göstermeye çalışırken bir alternatif olarak, Osmanlı reformlarının incelenmesinde, şimdiye kadar olduğu gibi, İstanbul ya da Avrupa merkezli bakış açılarıyla, daha çok Osmanlı yönetiminin politikalarının ele alınması tarzından kurtulup, vurgunun iç sosyal ve ekonomik değişmelere yapıldığı kozmopolitan, giderek şehirleşen ve sanayileşen Osmanlı toplumu üzerinde durulması gerektiğini savunduk. Şunu da ayrıca belirtmek gerekir ki, son yıllarda hem Türkiye'de hem de yurtdışında, sosyo-kültü-

rel ve sosyo-ekonomik tarih yazımının gelişmesi sonucu yapılan çalışmalar, mevcut literatüre büyük bir katkı sağlamış olmasına rağmen, henüz pek çok üniversitelerimiz dahil olmak üzere okullarımızda okutulan tarih kitaplarında ve derslerinde etkisini gösterememiştir.

1 Fransız ihtilalinin etkisi ve özellikle ihtilal fikirleri şeklinde kendini gösteren diğer sonuçlarının, genel itibarıyla imparatorluğun gayrimüslim entelektüel elit tabakası (ki diplomasi ve ticaret sayesinde Avrupa ile doğal bir yakınlık içerisindeydiler)

arasında kendini göstermesine rağmen Müslümanlar için çok büyük bir öneme sahip değildi. Fransız İhtilali sonrası ortaya çıkan Pek çok ihtilal fikri Osmanlı toplumu için henüz (özellikle III. Selim Dönemi için) oldukça yabancıydı. Bu konuda karşılaştır, Berkes, Development of Secularism, ile Lewis, The Muslim Discovery, s. 51, 52.

2 Şerif Mardin, “The Influence of the French Revolution on the Ottoman Empire”, International Social Science Journal, v. 41, (1989), s. 17.

3 Niyazi Berkes, The Development of Secularism s. 93.

4 Aynı eser, s. 93.

5 Aynı eser, s. 94.

6 Aynı eser, s. 133.

7 Osmanlı örneğinde “gericiliği” ve “geleneksellliği” temsil eden bu toplum grubu ulema idi.

8 Bazı açılardan “world-system perspective” olarak bilinen tarih ekolü burada örnek olarak verilebilir.

9 Bakınız, Niyazi Berkes, The Development of Secularism, s. 96.

10 Bu konuların daha geniş bir şekilde Selanik örneğinde ele alınarak gerekli yerel verilerle desteklenmiş versiyonu için bakınız, Bülent Özdemir, Ottoman Reforms and Social Life: Reflections from Salonica, 1830-1850, unpublished PhD thesis, (The University of Birmingham, 2000). (Osmanlı Reformları ve Sosyal Hayat: Selanik’ten Yansımalar, 1830-1850, yayınlanmamış doktora tezi, University of Birmingham 2000.).

11 Rhoads Murphey, “The Ottoman Attitude Towards the Adoption of Western Technology: The Role of the Efrenci Technicians in Civil and Military Applications” Turcica, Collection III, 1980, s. 287-298.

12 Frank E. Bailey, British Policy and the Turkish Reform Movement, 1826-1853 (London: Oxford University Press, 1942), s. 221.

13 Bailey, British Policy, s. 221.

14 Berkes'in bu konuya bakışı için, bkz. Niyazi Berkes, The Development of Secularism. Berkes'e göre reformlar, merkezi Osmanlı devlet aygıtının sekülerleşmesini sağlayan girişimlerden başka birşey değildir.

15 Berkes, aynı eser, s. 126. Adolphus Slade, Records of Travels in Turkey, Greece, etc. …in the years 1829, 1830 and 1831, (London, 1832).

16 Berkes, aynı eser, s. 126.

17 S. J. Shaw and E. K. Shaw, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, (London: Cambridge Univ. Press, 1977) II, s. 49.

18 Berkes, The Development, s. 134. Roderic Davison, Reform in the Ottoman Empire 1856-1876 (Princeton: Princeton University Press, 1963), s. 64.

19 A. L. Bowley, Short Account of England's Foreign Trade in the 19th Century (London, 1905) s. 39.

20 Frank E. Bailey, British Policy, s. 73.

21 Bu iddialar için bakınız, aynı eser, s. 139.

22 Bu bakış açısı daha çok Türk uzmanlar tarafından kabul görmüştür. Örnek olarak bakınız, Yusuf K. Tengirşenk, "Tanzimat Devri'nde Osmanlı Devleti'nin Harici Siyaseti" Tanzimat I içinde, (İstanbul: Maarif Matbaası, 1940) s. 289-320. Reşat Kaynar, Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat, (Ankara: T. T. K. Yayınları, 1991).

23 İslamoğlu and Keyder, "Agenda for Ottoman History", Huri İslamoglu İnan, (Ed.), The Ottoman Empire and the World Economy (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), s. 61, Reşat Kasaba, The Ottoman Empire and the World Economy, the 19th Century (Albany: State University of New York Press, 1988), Beshara Doumani, Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900 (Los Angeles: University of California Press, 1995) s. 4.

24 Sevim Ünal, Anglo-Turkish Relations in 1838-1841: Commercial and Political Aspects, Unpublished PhD Thesis, (Southampton University, 1972).

25 Bu iddiaların daha geniş incelemesi için bakınız, Bülent Özdemir, “A Reassessment of 1838 Trade Convention” in Kemal Çiçek (Ed.) The Great Ottoman-Turkish Civilisation, 4 vols., (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2000) C. II, ss. 230-241.

26 Berkes, Development of Secularism, s. 142.

27 Aynı eser, s. 144.

28 Aynı eser, s. 147.

29 Ezel Kural Shaw, “Integrity and Integration: Assumptions and Expectations behind Nineteenth Century Decision Making” in E. Farah Caesar, (Ed.) Decision Making and Change in the Ottoman Empire (Missouri: Thomas Jefferson University Press, 1993).

30 Aynı yazar, “Tanzimat’s Provincial Reforms as Compared with European Models” in Hakkı Dursun Yıldız, (Ed.,) 150. Yılında Tanzimat, (Ankara: T. T. K., 1992) s. 51-67.

31 İnsan Hakları Beyannemesi ile Tanzimat Fermanı’nın karşılaştırılması için bakınız, aynı eser, s. 67.

32 Aynı eser, s. 54.

33 Daniel Panzac, (Trans.) Serap Yılmaz, Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba, 1700-1850, (La peste dans l’Empire Ottoman, 1700-1850) (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997), s. 221.

34 Özellikle, Avusturya’nın liman şehirlerinde sıkı karantina uygulamasına başlaması, İngiltere`nin Akdeniz`deki çıkarlarını ciddi şekilde etkilediği görülmüştü. Bakınız, Ronald E. Coons, “Austrian Maritime Quarantine Reforms during the First Half of the 19th Century” in A. E. Vacalopoulos, (Ed.) Southeast European Maritime Commerce and Naval Policies from the Mid-Eighteenth Century to 1914, (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1988) s. 321-343.

35 Palmeston’un notu için bakınız, PRO, FO 412/1 Palmeston to Ponsonby, 5 July 1838.

36 Daniel Panzac, (çeviri) Serap Yılmaz, Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba, s. 225.

37 Bailey, British Policy, s. 138.

38 Aynı eser, s. 138.

39 İngiltere’nin Selanik Konsolosu Charles Blunt’ın raporları için bakınız, PRO FO 195-240.

40 David Urquhart, Turkey and Its Resources, (London, 1833) s. 117.

41 Halil İnalcık, “Adaletnameler”, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, II, (1955), s. 49-145.

42 M. Marmont, The Present State of the Turkish Empire Translated by Sir Frederick Smith (London, 1839) s. 333.

43 Bazı çalışmaları bu bakış açısına örnek olarak verebiliriz. Bakınız, Harold Temperley, “British Policy Towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey (1830-1914)”, The Cambridge Historical Journal, C. 4, n. 2, s. 156-191, Maria Todorova, “British and Russian Policy Towards the Reform Movement in the Ottoman Empire”, Etudes Balkaniques, n. 3, 1977, s. 17-41, G. H. Bolsover, “David Urquhart and the Eastern Question, 1833-37: A Study in Publicity and Diplomacy”, The Journal of Modern History, n. 8, (1936), s. 444-467.

44 Harold Temperley, “British Policy”, s. 157.

45 İngiltere’nin İstanbul’daki büyükelçisi Ponsonby’nin bu konuyla ilgili olarak Londra`dan aldığı emirler için bakınız, Bailey, British Policy, s. 145.

46 Aynı eser, s. 146.

47 PRO FO 78/234, Palmeston to Ponsonby, 1 June 1834.

48 Bailey’ye göre bu toplantıda çok sayıda bilgi toplanmasına rağmen sonuca gidilememiştir. Bakınız, Bailey, British Policy, s. 152.

49 Harold Temperley, “British Policy”, s. 158, 165.

50 Bailey, British Policy, s. 156.

51 Aynı eser, s. 177.

52 Aynı eser, s. 174.

53 Aynı eser, s. 175.

54 Aynı eser, s. 180.

55 Aynı eser, s. 186.

56 Aynı eser, s. 187.

57 Aynı eser, s. 189.

58 Aynı eser, s. 210.

59 M. A. Ubicini, Letters on Turkey, (Trans.) Lady Easthope, 2 Cilt. (London, 1856) C. I, s. 27. Ayrıca bakınız, Reşat Kaynar, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, s. 110-111.

Türk Siyasî Hayatında Klasik / Geleneksel Sistemden Modern Sisteme Geçiş Çabaları / Doç. Dr. Davut Dursun [s.581-492]

Sakarya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkiye

Giriş

Türk siyasi hayatının en önemli asrı, tartışmasız 19. yüzyıldır. Aslında bu durum sadece Türk siyasi hayatı için değil, aynı zamanda bütün dünya için de geçerli bir durumdur. Avrupa'da klasik/geleneksel sistemden kopuş ve modern sisteme geçiş çabaları Türkiye'ye göre daha erken dönemde başlamış olsa da bu süreçte kesin bir toplumsal, ekonomik ve siyasi dönüşümün gerçekleşmesi, genel olarak 19. yüzyılda gerçekleşmiştir. Avrupa'da klasik/geleneksel sistemde değişim ve dönüşüm ihtiyacının hissedilmesi siyasi planda feodal yapıların yerini merkeziyetçi ulus-devlet formlarına bırakmaya başlaması, ekonomik alanda tarımsal üretim ilişkilerinden sanayi devrimiyle birlikte gündeme gelen sanayi üretim ilişkilerine, ticarette ise yerel ve kıtasal ticaretten kıtalararası ticarete geçilmeye başlanmasıyla birlikte gündeme gelmiştir. Bu süreçte, tarım toplumunun gereklerine göre oluşmuş mevcut yapılar yerlerini sanayi toplumunun ihtiyaçları doğrultusunda yapılanan yeni yapılara, rejimlere ve sisteme terk etmek zorunda kalmıştır.

Söz konusu süreçten Türk siyasi sisteminin etkilenmemesi ve klasik/geleneksel niteliğini olduğu gibi koruması elbette ki mümkün değildi. Avrupa'ya göre biraz geç de olsa değişme ihtiyacı duyulmuş ve sistem toptan bütün alanlarda yenilenme sürecine girmiştir. Bu yenilenmenin en yoğun şekilde yaşandığı, bir yandan klasik/geleneksel yapıların ve süreçlerin etkisinin giderek gerilemeye başladığı, buna karşılık geri çekilen yapıların yerini yeni modern yapıların aldığı 19. yüzyılda bu dönüşümün nasıl gerçekleştiği, hangi alanların öne geçtiği ve ne tür sonuçlar doğurduğu bu yazı çerçevesinde incelenecektir.

Bir Değişim ve Dönüşüm Asrı Olarak 19. Yüzyıl

Dünya sisteminin en aktif aktörlerinden biri olan Osmanlı Devleti'nin son asrını oluşturan 19. yüzyıl, hem dünya sistemi hem de Osmanlı Devleti için tam bir değişim yüzyılıdır. Bu asırda sosyal hayatın her alanında köklü değişmeler, dönüşümler ve şaşırtıcı kırılmalar yaşanmıştır. Bir yandan hızla sanayileşen Avrupa devletlerinin tüm dünyaya yönelik meydan okuma ve emperyalist saldırıları sürerken, diğer yandan Batı dışı toplumlar bu saldırılar karşısında ayakta durma ve tutunma mücadelesi vermekteydiler.

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldaki siyasi, kültürel, sosyal, ekonomik, idari ve diğer alanlardaki gelişmelerini, Avrupa güçlerinin dünyaya yönelik meydan okumaları karşısında ayakta durma, saldırıları geri püskürtme ve emperyal politikalara karşı direnme çabaları çerçevesinde değerlendirmek mümkündür.

Öncelikle bu asırda dünyada olup bitenlere bakmak gerekiyor. XVIII. yüzyıl biterken Fransa'da meydana gelen 1789 İhtilali, bir bakıma 19. yüzyıldaki siyasi ve diğer alanlardaki tüm gelişmelerin muharrik unsuru olmuştur. İhtilal sadece Fransa'da siyaset sürecini ve ilişkileri değiştirmekle kalmamış, getirdiği yeni fikirler, anlayışlar ve değerler tüm Avrupa'yı ve kısa bir zaman sonra dünyayı yavaş yavaş etkisi altına almıştır. Bu süreçte yeni sınıflar, yeni aktörler, yeni değerler ve yeni düşünceler siyaset sahnesine çıkmışlardır. Klasik/geleneksel olarak nitelenebilecek eski rejimin kurumları, yapıları, değerleri, düşünceleri, aktörleri ve süreçleri giderek gündemden düşerken yeni rejimin kurumları, değerleri, aktörleri ve süreçleri gündemi işgal etmeye başlamıştır.

Aristokrasi ile kilisenin iktidar üzerindeki tekeli, yeni sosyal sınıflar olarak yükselen burjuvazi ve daha sonra işçi sınıfı karşısında boyun eğmek zorunda kalmıştır. İhtilalin meşrulaştırdığı "ulus" ve "ulusçuluk" düşünceleri siyaset dünyasında imparatorlukların ve monarşilerin parçalanmalarına hizmet ederken yeni oluşumlara uygun zeminin oluşturulmasında dönüştürücü rol oynamıştır.

İhtilal Fransası'nın güçlü imparatoru N. Bonaparte'in atları tüm Avrupa'yı nallarıyla çiğnerken "eski rejim"e dayalı monarşiler "yeni"ye karşı ortak tedbirler alma ihtiyacı duymuşlardır. Waterloo'da teslim alınan Napoleon'un Saint-Helene Adası'na sürülmesi, elbette yerinden oynayan taşın hareketini önleyecek değildi. Avrupa, geleneksel iktidarlarını korumak isteyen monarşilerle İhtilal Fransası'nın cesaretlendirdiği cumhuriyet ve milliyetçilik eğilimlerinin cazibesine kapılan toplumlar şeklinde bloklara ayrılmaktaydı.

Diğer yandan Avrupa güçleri arasındaki mücadele ve sömürgecilik hareketi, Avrupa'dan denizaşırı topraklara kaymıştır. Aslında İngiltere, Fransa, Hollanda, Portekiz ve İspanya gibi Avrupalı güçlerin denizaşırı topraklarda "kolonlar" kurmaları XVI. yüzyılın başlarına kadar geri gitmektedir. Fakat uzun yıllar kıyı bölgelerinde sınırlı kalan sömürgecilik hareketi 19. yüzyılda Afrika ve Asya kıtasının iç bölgelerine yönelmiş ve kısa zamanda bu kıtaların Avrupalı güçlerce paylaşılması şeklinde gelişme göstermiştir. Avrupalı güçler hem Avrupa topraklarında hem de denizaşırı bölgelerde birbiriyle mücadele ediyorlardı. Emperyal politikalar takip eden sömürgeci devletler kendi aralarında dünyayı paylaşıyor, bu bölgeleri "beyaz adamın medenileştirme misyonu" çerçevesinde köleleştiriyorlardı.

Siyasi süreçler ve örgütlenmeler sahasında da bu yüzyıl yeni yönelişlerin ve örgütlenmelerin asrı olmuştur. Bu süreçte monarşiler ve aristokrasiler çökerken veya gerilerken yeni sosyal sınıflar ve onların şahsında yeni ideolojiler yükselmiştir. Siyasi egemenliğin "halk"ta olduğu inancı yaygınlaşmış, iktidar gökten yeryüzüne indirilmiştir. Bu çerçevede "demokrasi teorisi"nin eşitlik ilkesi ile liberalizmin özgürlük ilkesi yeni örgütlenmelerin temel ideali olmuştur. Halk kesimleri siyasi iktidarı ele geçirme yarışına "siyasi partiler" aracılığıyla katılırken, iktidarın sınırlandırılması için "anayasacılık" hareketleri giderek güçlenmiştir.

Halkın temsilcilerinden oluşan "yerel" ve "ulusal" kurullar ve meclisler, iktidarı kullanmada ön safa geçmişlerdir. İktidar-toplum ilişkilerinde "temsil ilkesi" belirleyici bir ilke olarak gelişmelerde belirleyici rol oynamıştır. İktidarın, toplumun temsilcileri

aracılığıyla kullanacağı bir alan olduğu ve ilişkilerin buna göre örgütlenmesi gerektiği inancı yerleşmiştir.

Mekanik teknolojinin vücut verdiği sanayileşme hareketi üretim ilişkilerinde köklü değişikliklere yol açmış, ekonomik alanda yeni süreçler, ilişkiler ve kurumlar ortaya çıkmıştır. Sanayi Devrimi ile birlikte geleneksel üretim ilişkilerine dayalı süreçler toplumların gündeminden çekilirken sanayileşme süreçlerine uygun toplumsal yapılar örgütlenmişlerdir. Değişen üretim ilişkileri yeni sosyal sınıfları öne geçirmiş, burjuvazi ve işçi sınıfı sanayi medeniyetinin dominant toplum kesimleri olarak sosyal yapı sahnesinin en önünde yerlerini almışlardır. Bu iki sınıf sadece üretimde değil ticaret, kültür ve siyaset dünyasında da müessir olmaya başlamıştır.

On dokuzuncu yüzyılın yükselen medeniyeti olan Batı dünyasında bu gelişmeler olurken Batı dışı toplumların bu gelişmelerden etkilenmemeleri, kendi geleneksel sistemlerini ve yapılarını olduğu gibi korumaları mümkün değildi. O günün şartlarında, nispeten açık toplum görüntüsü veren imparatorlukların, kendi dışındaki dünyada meydana gelen gelişmelerden kısa zaman içerisinde etkilenmeleri şaşırtıcı değildir. Nitekim Avrupa’da bu değişmeler olurken Batı dışı toplumlarda da bu değişmelerin etkileri kısa zamanda ortaya çıkıyordu. Emperyal bir sürece yönelen Batı medeniyetinin kurumları, değerleri, problem çözme yöntemleri Batı dışı toplumlar tarafından taklit edilen, iktibas yoluyla alınan ve kendi özgül problemlerinin çözümünde kendisinden yararlanılan model olarak görülmüştür. Bu sebeple 19. yüzyıl Batı dışı toplumlar için Avrupa örneğine göre modernleşme sürecine girilen, Batı kurumlarının ve süreçlerinin alınmaya çalışıldığı, geleneksel sistemlerden uzaklaşarak çözümün Batı modellerinde arandığı, bu çerçevede geleneksel olanlarla modern olarak tanımlanan Batılı olanların rekabet ettikleri bir yüzyıl olarak ortaya çıkmıştır. Bu süreçleri Osmanlı Devleti de yaşamış ve köklü bir değişmeye maruz kalmıştır.

Türk Siyasi Hayatında “Değişim” İhtiyacı

19. yüzyıl Osmanlı Devleti için her alanda bir “değişim” asrı olmuştur. Bir yandan giderek işlevsizleşen klasik yapılar ve kurumlar terk edilirken, yerlerini farklı medeniyet dünyasından iktibas edilen yeni yapılar, kurumlar ve süreçler almıştır. Maksimum genişlemenin sınırına 17. yüzyılın ortalarında ulaşmış olan Osmanlı Devleti, bu asrın sonlarından itibaren çekilmeye başlayarak giderek küçülmüştür. 1699’da “Karlofça’da mühürlenen Viyana yenilgisi, Hıristiyan gücü karşısında Müslümanlar için hemen hemen kesintisiz ve uzun bir gerileme dönemi başlatmıştır.”1 Viyana yenilgisinden yaklaşık bir asır sonra imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rusya, Osmanlı ülkesinde toprak, bazı ticari ayrıcalıklar ve Osmanlı Devleti’nde yaşayan Ortodoks tebaa üzerinde hamilik kazanmış, Müslümanların meskun oldukları toprakları ele geçirmiştir. Bu olaydan çeyrek asır sonra gerçekleşen Napoleon’un Mısır seferi ve işgali, Akka’da İngiltere’nin desteğindeki Osmanlı kuvvetlerine yenilmesiyle, görünüşte başarısızlıkla noktalanmış gibi gözükse de, “Batılı bir devletin küçük bir ordusunun bile Orta Doğu’nun önemli topraklarından birine kolaylıkla girip orayı işgal edebileceğini göstermiştir”.2

Bir asır içerisine sığan her üç olay da Osmanlı Devleti’nin artık eski gücünde olmadığını, genişlemeden sonra çekilme sürecine girdiğini ve en önemli sorunun bu çekilmeyi ve küçülmeyi durdurmak olduğunu göstermekteydi. Dünya sistemi değişmekteydi ve Osmanlı gücü karşısında Batı giderek artan bir tempoda meydan okumaya yönelmişti. Geleneksel kurumlar ve yöntemlerle bu meydan okumaya karşı koymak, çekilmeyi ve küçülmeyi durdurmak imkansız gözüküyordu. Asırlardır rekabet halinde olduğu Batı karşısında savaş meydanlarında uğranılan başarısızlıkların askeri alanla sınırlı olmadığını anlamak zor değildi.

Siyasi sistemlerin başarısı mevcut problemlerin çözümünde gösterdikleri performansta ve etkinlikte ortaya çıkmaktadır. Her sistem ortaya çıkan toplumsal sorunları kendi yöntemi ve kurumlarıyla çözüme kavuşturmaktadır. Sistemlerin problem çözmedeki becerisi ve başarısı devam ettikçe herhangi bir sorun ortaya çıkmamakta, ama bu süreçte ortaya çıkan başarısızlıklar

sorunların giderek artmasına, sistemin tıkanmasına yol açmakta, iktidar mevkiinde bulunanların mevcut problemleri çözecek bazı tedbirler almalarını zorunlu hale getirmektedir. Sistemin kendi tarih akışı içerisindeki değişimin ötesinde yukarıdan bir muktedir el ile değiştirilmesi ihtiyacı tam da bu dönemlerde gündeme gelmektedir.

“Değişim” Çabalarının Başlaması

Osmanlı Devleti’nde 18. yüzyılda karşımıza çıkan “yenilik” veya “ıslahat” çerçevesindeki değişmelerden önce de sistemin restore edilmesiyle ilgili pek çok “düzenleme” yapılmıştır. 17. yüzyılın başlarında Sultana bir rapor sunan Koçi Bey idarede, maliyede, askeriyede ve diğer alanlarda tespit ettiği pek çok aksaklığa, bozukluğa ve çürümeye işaret ediyor, acilen bazı tedbirlerin alınmasını istiyordu.3 Yine aynı dönemde müellifi bilinmeyen Kitab-ı Müstetab’ın yazarı da bir dizi probleme işaret etmekteydi.4 Bu ve bunun dışındaki pek çok rapor ve layihada dile getirilen aksaklıkların düzeltilmesi, problemlerin kendi sistematiği içinde çözümlenmesi için bir dizi çaba gösterilmiş, çeşitli yenililikler devreye sokulmuştur. Bizim dikkat çekmek istediğimiz “değişme”, yürüyen süreçte ve sistemin kendi problem çözme mekanizmaları içerisindeki yenilik çabaları değil, sistemin kendi araçlarıyla sorunu çözememesinden dolayı rakip ve hatta düşman sistemlerin problem çözme yöntemlerine yönelmesi, rakiplerin yapılarının ithal veya iktibas edilmesiyle ortaya çıkan “değişme”dir. Bu nitelikteki sözünü ettiğimiz “değişme”yi 18. yüzyıldan başlatabiliriz.

Bu yüzyılın başında on iki yıl sadrazamlık yapan Damat İbrahim Paşa’nın (1718-1730) giriştiği reform teşebbüsleri, hiç kuşku yok ki, yeni bir dönemin başlangıcını oluşturmuştur. Batıyı tanımak için Viyana ve Paris’e elçiler göndermesi, Batılı mekan ve yaşama anlayışının bir yansıması olan Lâle Devri’ni başlatması, matbaanın tesisi gibi yenilikler, yeni yönelişin ilk ipuçlarını veriyordu. Fransız asıllı Comte de Bonneval ile Macar asıllı ve Fransız uyruklu Baron de Tott’un askeri alandaki reform çabalarında görevlendirilmeleri, mevcut problemlerin çözümünde yabancılardan yararlanma yönteminin giderek yerleşmekte olduğunu gösteriyordu.5

En mümeyyiz vasfı bir “yenilik” ve “reform” asrı olan 18. yüzyılın başlarında yaşanan “Lâle Devri, her şeyden evvel yeni bir yaşamak zihniyetinin ifadesi”6 olmuştur. Devre adını veren “lâle” yeni zihniyetin, yeni yaşama anlayışının, kozmos ve evren idrakinin sembolü olarak kabul edilmelidir. Tabiatla insan arasındaki ilişkilerde otaya çıkan bu yeni anlayış ve bakışta Batının ve özellikle de Fransız etkisinin büyük olduğu kesindir. Bu bakımdan Lâle Devri’ni Batı etkisindeki bir zihniyet değişiminin başlangıcı olarak kabul edebiliriz.

Reform çabaları önce askeri alanda başlatılmış olsa da diğer sahalarda da yenilikler kendini göstermiştir. Zaten henüz askeri alanla idari alanın kesin çizgilerle ayrışmadığı geleneksel sistemde, askeri alanda gerçekleştirilen “değişme”lerin, idari, sosyal, kültürel, dini ve diğer alanları da etkilemesi beklenmelidir. Özellikle matbaanın girişi kültür ve bilim alanında kalıcı etkiler bırakmıştır.

18. yüzyılın sonlarına doğru saltanat makamına oturan III. Selim’in giriştiği “yenilik”lerle ortaya çıkan “Nizam-ı Cedit” çabası sadece askeri alanla sınırlı kalmamış; eğitim, mali, idari ve sosyal alanlarda da “Yeni Düzen” kurma hedeflerine yönelmiştir. “Selim, talim ve terbiyesi kalmamış bir insan yığınından ibaret olan yeniçeri ordusunun yanında modern bir ordu teşkil etmek istedikten maada ulamanın iddialarını ve nüfuzlarını kırmak, fetvalariyle padişahın teşrii hakkını taksim eden şeyhülislamların salahiyetlerini azaltmak ve nihayet Avrupalıların san’atte ve ilimde yaptıkları keşiflere ortak olarak onların sanai, zirai, iktisadi müesseselerinden iktibaslar yaparak, Osmanlı imparatorluğunu yenileştirmek istemişti.”7

III. Selim’in Yeni Düzen kurma çabalarında istediği başarıya ulaşamadığı ve sonunda “yenilik” siyasetine karşı ortaya çıkan ayaklanmada hem iktidarını hem de hayatını kaybettiği biliniyor. Statükodan yana olan sınıflar, devlet elitleri ve kurumlar mücadeleyi kazanmış “değişim”den yana olan Padişah ve ekibi mücadeleyi kaybetmiştir. III. Selim ile birlikte onun yenilik çabaları ve kurumları da ortadan kalkmıştır. Fakat bu durum Osmanlı iktidarının ve idaresinin yenileşme ve değişmeye duyduğu ihtiyacı ortadan

kaldırmış değildir. Hatta III. Selim'le birlikte "değişme" ihtiyacının daha da arttığı bile söylenebilir. Zira Selim'den önce imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) ile Selim Dönemi'nde gerçekleşen Napoleon'un Mısır'ı işgali (1798-1801) Osmanlı gerilemesinin hangi vahim boyutlara doğru ilerlediğini gösteriyordu. Bu gerilemenin durdurulması için bir an önce tedbir alınması, düzenin restore edilmesi veya Nizam-ı Cedid'in kurulması gerekiyordu. Selim'in çabaları aslında Osmanlı gerilemesi ve daralmasının durdurulmasına, problem çözemeyen geleneksel sistemi problem çözer hale getirme amacına yönelik çabalardı. Aslında gerileme ve çöküşün sadece askeri alanda değil idari ve sosyal alanda da durdurulmasının gerektiğine işaret ediliyordu.

"Değişim" Hareketinin Hızlanması:

19. yüzyıla, III. Selim'in reform çabalarının bir ayaklanma sonunda başarısızlığa uğramasıyla giren Osmanlı iktidarının başına gelen II. Mahmut (1808-1839), selefinin "yenilik" ve "değişim" çabalarını sürdürmekte kararlıydı ve bunu toplumun bütün alanlarına yaymaktan başka çare görmüyordu. Bu sebeple II. Mahmut yenilik çabalarını askeri, idari, siyasi, sosyal, kültürel, eğitim, ekonomik ve sağlık alanlarının bütününe yaymaya çalıştı ve adeta her alanda toptan "değişim" hareketini başlatmış oldu. Kendisinden sonra gelen Abdülmecit (ö.1861), Abdülaziz (ö. 1876) ve Abdülhamit (ö.1918) de onun açtığı yolda ilerleyerek tamamen yenilenmiş bir Osmanlı iktidarı ve sistemi meydana getirmeye çalıştılar. 19. yüzyıldaki yenilik ve değişim çabalarının başlıca simgelerinden biri, hiç kuşkusuz, hemen hemen her alanda yenilik ve değişiklik vaat eden Tanzimat Fermanıdır. 3 Kasım 1839'da ilan edilen Ferman'dan şunları özetleyebiliriz: "Tanzimat en geniş çevre ve manası ile ele alınırsa, bir cihan görüşünden başka bir şey değildir. Kendisinden evvelki nizamı beğenmiyor, kendinden sonra kendi kurduğu nizamı görmek istiyor. Yalnız siyasi ve idari sahada değil, içtimai hayatın hemen her sahasında bir yeni nizam isteniyor"du.8

Bu durumda 19. yüzyıl Türk siyasi hayatı için hemen her alanda köklü "değişim"lerin gerçekleştiği, eski "nizam"ın giderek terk edilerek yerine yeni "nizam"ın ikame edilmeye çalışıldığı, başta siyasi-idari ve

sosyal düzene temel oluşturan dünya görüşünün, buna bağlı olarak da kültürel, ekonomik, dini, ailevi telakkilerin farklılaştığı bir dönem olarak değerlendirilmesi mümkündür. Toplumun klasik/geleneksel yapısı, kurumları ve bunların temel işlevlerinde radikal denebilecek kırılmalar, kaymalar ve farklılaşmalar meydana gelmiş, toplum yapısına yeni sınıflar, kurumlar ve işlevler dahil olmuştur. Mesela geleneksel düzendeki "haraca" bağlı bir "zimmî" sınıfın varlığı ve düşüncesi giderek terk edilerek yerine "milleti galibe" ile Avrupa devletleri ilişkilerinde önemli rol oynayan bir "Frenkler", "lövantenler" sınıfı gelişmiştir.9 Yine bu çerçevede Osmanlı toplumunun değer hükümleri değişime uğramış, yalnız sosyal hayatla ilgili değerler değil siyasi ve idari değerler, otoritenin kaynağı gibi temel kurumlarda da değişiklikler ortaya çıkmıştır. 19. yüzyıl her alanda ikili bir yapının egemen olduğu bir asır olmuştur. Bir yanda yeniye, Avrupalılığa, ıslahata yönelik olan yeni yapılar, diğer yanda ise eskiye, gelenekselliğe, muhafazakarlığa ait olan yapılar ve kurumları aynı anda yaşama imkanı bulmuşlardı. Bir bakıma yeni ile eskinin, Avrupai olanla yerli olanın rekabeti söz konusu oluyordu.

Siyaset Alanındaki Temel Değişmeler

19. yüzyılda Osmanlı yenileşme hareketinin siyaset alanında gerçekleştirdiği "değişme"yi birkaç başlık altında incelemek mümkündür.

1. Siyasi-İdari Sistemin Merkezileştirilmesi Çabaları:

Osmanlı Devleti'nde siyasi iktidarı elinde tutan halife/Sultanın iktidarının alanı ve sınırlandırılması konusu çeşitli spekülasyonlara ve farklı değerlendirmelere konu olmuştur. İktidarın örgütlenmesini sağlayan bir anayasa ve bir "sosyal kontrat" söz konusu olmadığından sistem bir "monarşi" olarak görülmüş ve iktidarın keyfi şekilde kullanıldığı ileri sürülmüştür. Oysaki uygulamada sultanın iktidarını fiiliyatta sınırlandıran pek çok yapı mevcut olduğu gibi siyasi örgütlenmede müessir geleneksel kurumlar ve ilkeler de iktidar sürecinde belirleyici olmuştur. Müslüman halkın ve yöneticilerin temel referans kaynağını oluşturan klasik fıkıh kitaplarında halifelerin ve imamların yetkileri ve görevleri tartışılmış, bu konuda teorik bir

çerçeve oluşmuştur. Ne var ki sultanla onun iktidarı altında yaşayan toplum kesimleri arasında iktidarın konumuyla ilgili herhangi bir sözleşme görülmemiştir. Bürokrasinin ileri gelenleri, yeniçeriler, ulema ve meşayih, sultanlara karşı tavır koymuş, tahtlarını kaybetmelerinde etkili olmuşlardır. Fakat hiçbir zaman bu kesimlerle sultanlar arasında bir belge üzerinde uzlaşmaya varılmış, sultanın yetkileri tartışma konusu olmuş, karşılıklı güvenceler verilmiş değildir. Bu konudaki tartışmalar hukuki ve dini bir sorun olarak ulema arasında yapılmıştır.

III. Selim'in ayaklanma sonucu iktidardan uzaklaştırılmasını takiben, taşrada güçlenen ayanlarla merkezi iktidar arasında imzalanan "Sened-i İttifak" (1808) her ne kadar uygulanma imkanı bulamamış bir "sözleşme" ise de ilk kez farklı feodal toplum güçleri ile merkezi yönetimin bir masa etrafında toplanarak siyasi iktidara ilişkin bazı tasarrufları konuşmaları ve sonunda bir metin üzerinde ittifak etmiş olmaları açısından önemlidir.10 Bir taşra derebeyi olan Alemdar Mustafa Paşa'nın çabalarıyla İstanbul'da toplanan bazı Anadolu ve Rumeli ayanı ile valilerin merkezi yönetimin temsilcileriyle birlikte üzerinde ittifak ettikleri "Sened-i İttifak"la kendi haklarını ve imtiyazlarını pekiştirmiş ve merkezi yönetime kabul ettirmişlerdi. Sultan tarafından isteksizce onaylanan Sened-i İttifak'ın yürürlüğe konulması çabaları statüko yanlılarının sert tepkileriyle karşılaşmış ve yeniçerilerin ayaklanmasıyla her şey sona ermiştir.11

Temelde "büyük ayanın devlet iktidarını kontrol altına alma teşebbüsünü ifade"12 eden Sened-i İttifak, "bir harb ve ihtilal ortamı içinde iktidarı ele alan ayanlar tarafından padişahın mutlak otoritesi karşısında açıkca kendilerinin durumlarını garanti altına almak gayesi ile kabul ettirilmiş bir vesikadır."13 Bu nedenle siyasi açıdan önemi büyüktür. Şimdiye kadar sultanların otoritelerini sınırlandıran çeşitli faktörler söz konusuydu, fakat taşra güçlerinin merkezi yönetimle bir belge üzerinde uzlaşarak sultanın otoritesini sınırlandırmaları hiç olmamıştı. Daha önce hukuki ve dini bir sorun olarak ulema arasında tartışılan sultanın otoritesi meselesi, ilk kez toplumsal güçler, yönetilenler arasında da tartışma konusu haline gelmiş ve önemli bir mesafe de alınmıştır.

İktidarını güçlendirmeyi, düşündüğü reformları gerçekleştirmenin ön şartı olarak gören II. Mahmut, önce taşradaki feodal güçleri ve merkezdeki her türlü yeniliğin önüne dikilen kurumları etkisiz hale getirmek mecburiyetinde olduğunu biliyordu. Onun için önce merkezi yönetimle bir sözleşme imzalayacak kadar güçlenen ve Sened-i İttifak ile çeşitli imtiyazlar elde eden taşra ayanını ortadan kaldırma yoluna gitti.14 Ardından kendi kontrolü önündeki en önemli engeli oluşturan yeniçeri ordusunu ortadan kaldırdı (1826) ve ulema sınıfını güçsüzleştirmeye çalıştı. Bu süreçte ulema, mali ve idari özerkliğini kaybetti. İdari reformlar çerçevesinde oluşturulan Maarif Nazırlığı, Adliye Nazırlığı gibi kurumlar ulemanın yetkilerinin bir kısmını devralarak siyasi iktidarın denetimine geçti.15 II. Mahmut, iktidarı önündeki engelleri tek tek kaldırıp otoritesini genişletirken hem sistemi merkezileştiriyor hem de kendisine bağlı yeni bir bürokrasi sınıfı oluşturuyordu. 19. yüzyıl Osmanlı bürokrasisi hem bileşimi, hem konumu hem de sistem içerisindeki işlevleri açısından öncekilerden bütün yönleriyle farklı bir görüntü vermektedir. Yeni bürokrasi eskisi gibi toplumsal temelden yoksun bir Kapıkulu Bürokrasisi değil, tam tersine sistem içerisinde siyasi işlevler de üstlenen ve her türlü gelişmede katkısı bulunan güçlü bir bürokrasidir.

II. Mahmut Dönemi, klasik/geleneksel yönetim sisteminden kesin bir kopuşu ortaya koymaktadır. Padişah-ulema-yeniçeri dengesi bozulmuş, sistem bütünlüğünü kaybetmiştir. Muhtelif zamanlardaki düzeltme çabalarından da olumlu sonuçlar alınamamıştı. Bu durumda II. Mahmut daha radikal bir yenilik yapmak zorundaydı. İşte bu çerçevede Batı modelinde oluşturulan kurumlar (Seraskerlik, Vezaretler…) yeni bir yönelişin ifadesi oluyordu. O’nun idaredeki hedefi otoritesini artırmak ve bütün iktidarı kendi elinde merkezileştirmekti. Hem İstanbul’da hem de taşrada bütün aracı otoriteleri devreden çıkarmak istiyordu. Bu amaçla veraset, gelenek veya halk desteğinden gelen bütün iktidarları kaldırarak sistemi merkezileştirdi. Merkezi hükümetin yetkisini genişletti. Müsadere sistemini kaldırdı. Haberleşme sistemine önem vererek posta

sistemini kurdurdu. Takvim-i Vekayi (1831) adındaki gazeteyi yayınlattı.16

19. yüzyılda II. Mahmut'un yenilik çabalarıyla başlatılan idarenin merkezileştirilmesi süreci Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde de sürdürüldü. Hatta bu merkezileştirmenin maksimum noktasına Cumhuriyet döneminde ulaştığı söylenebilir. Osmanlı geleneğine uygun bir formda hazırlanmış olan Tanzimat Fermanı ile devlet idaresinde köklü değişiklikler hedeflenmekteydi. Klasik sistemden kopuşu ve modern sistemin kurulması arzusunu simgelemesi açısından Tanzimat Fermanı'nın ayrı bir önemi vardır. Mevcut sorunları gelenek ve şeriattan kopuşta gören Tanzimat Fermanı, sorunların üstesinden gelinebilmesi için bir dizi değişiklik, yenilik ve "kavanin-i cedide" yapılması ihtiyacına işaret ediyordu. Fermanı padişah adına kaleme alan ve ilan eden Mustafa Reşit Paşa, bürokrasinin görüşlerine ve isteklerine tercüman olmakta, "ıslahatta siyasi ve idari tedbirlere öncelik vermekte, devletin kurtuluşunu bilhassa kuvvetli ve merkezi bir idarede görmekte" idi.17

Reşit Paşa'nın gerçekten yapmak istediği padişahın siyasi ve idari otoritesini, karar verme yetkisini sınırlandırarak fiilen bu yetkileri bürokrasiye devretmek idi. Bu yolla padişah siyasi otorite açısından gücü sınırlandırılmışken bürokrasi güçlendirilmiş ve idari işlevlerin yanında siyasi işlevlerle de donatılmış olacaktı. Bunun için de elbette ki sistemin merkezileştirilmesi gerekiyordu. Babıali'nin idarede kesin egemenliğini sağlamak için sadece padişahın otoritesini sınırlandırmak da yeterli değildi; bunun yanında ayanın ve ulamanın nüfuz ve gücünden kurtarılmış ve merkezin emirlerine bağlı bir memur kitlesinin meydana getirilmesi de gerekiyordu. Bu süreçte gerçekleştirilen yeniliklerle ulema sınıfının idaredeki etkinliği azaltılarak bürokrasi güçlendirilmiştir. Bundan dolayı Tanzimat Devri'nin bir bakıma bürokrasinin en parlak devri olduğu söylenebilmektedir. Tanzimat Devri'nin yenilikçileri karşılarındaki engelleri aşmak için merkeziyetçi bir idare meydana getirmişlerdir. Nitekim Tanzimat Fermanı'nın uygulanmasına başta ayan ile ulemanın karşı gelmiş olmaları bir tesadüf değildir.18

1839'da ilan edilen Hatt-ı Hümayun, yeni dönemi başlatıyor ve klasik sistemden kesin bir kopuşu ifade ediyordu. Ferman yeni bir şeyden çok eski uygulamalara dönüş şeklinde sunulsa da İslamî geleneklerden açık bir kopuş olduğu kesindi. "Tebaanın hayatı, namus ve mülkiyet güvenliği, iltizamın ve ona ilişkin bütün suiistimallerin kaldırılması, silahlı kuvvetlere sürekli ve düzenli asker alınması, suçla itham edilenlerin adil ve açık muhakemesi ve kanunların uygulanmasında her dindeki kişilerin eşitliği gibi ilkeleri ilan etti."19 Özellikle her dine inananların eşitliği ilkesi gelenekten köklü bir ayrılış idi. Müslüman olmayanlar Müslümanlarla aynı seviyeye getiriliyorlardı. Hatt-ı Hümayun başarılı geçmişe devamlı atıflar yapsa da iyi bir idare için yeni kurumların ve kanunların gerekliliğine dikkat çekmekteydi. Nitekim bu yeni kanunlar ve kurumlar özellikle adalet ve maliye alanlarında ortaya çıkacaktır.

Diğer taraftan Tanzimat Fermanı'nın uygulanması amacıyla yapılan yenilikler arasında idarenin güçlendirilmesi ve merkezileştirilmesi bağlamında valilerin nüfuz ve yetkilerinin azaltılmış olduğunu görmekteyiz. Valiler yalnız asayiş işlerinden sorumlu hale getirilmiş malî işlerse merkezden geniş yetkilerle gönderilen muhassıl-ı emval adlı görevlilere aktarılmıştır. Vergi tahsili işleri valilerin ve ayanın kontrollerinden kurtarılmıştır. Maliye teşkilatı malî merkeziyetçilik prensibi üzerinde örgütlendirilmiş, ademi merkeziyetçiliğe son verilmiştir. Yine bu çerçevede kadılık teşkilatı mensupları da iyice merkeze bağlanmışlardır. Netice olarak 19. yüzyıldaki siyasi ve idari yeniliklerin ve yeniden yapılanma çabalarının sistemi bütün yönleriyle merkezileştirme amacına yönelik olduğu, bu asra kadar padişahlar tarafından kullanılan siyasi otoritenin büyük bölümünün yavaş yavaş bürokrasiye geçmeye başladığını, yeni teşekkül eden bürokrasinin idari işlevler yanında siyasi işlevler de görmeye başladığını, bürokrasinin kendisine engel olarak gördüğü toplumsal sınıf ve kurumları güçsüzleştirmeye yönelik çeşitli tasarruflarda bulunduğunu söylemek mümkündür.

1856 Islahat Fermanı, modern devletin en önemli özelliği olan vatandaşların dinlerine göre ayırıma tabi tutulmaması yönünde

büyük bir adım attı ki, bu durum da klasik/geleneksel sistemden radikal bir kopuştu. Tanzimat Fermanı'nın araladığı kapıyı Islahat Fermanı sonuna kadar açarak cizyeyi kaldırdı. Askerliği gayrimüslimlere de teşmil etmekte bir beis görmedi. Böylece Osmanlı tebaasının eşitliğini ilan ederek geleneksel anlayış ve değerlerden kopmuş oldu. Kırım Savaşı'nın ardından ilan edilen Islahat Fermanı ile Osmanlı iktidarı Avrupa'nın talep ettiği reformların tümünü kabul etmiş oluyordu.

Aslında Londra ve Paris'te hazırlanmış olan Islahat Fermanı eşitlik adına her çeşit hukuki, siyasi ve ekonomik hakları gayrimüslimlere de tanıyordu. Bununla Ferman, "Osmanlı Devleti'nin o güne kadar sahip olduğu temel prensiplerin ve geleneklerin tamamını göz ardı ediyordu."20 Avrupa bu yolla Balkan Hıristiyanların hamisi rolünü Rusya'dan alarak etkili konuma yerleşmiş oluyordu. Balkan Ortodoks Hıristiyan eliti bakışlarını Rusya'dan Batıya yöneltmekteydi.

2. Danışma ve Temsil Kurullarının Yerleştirilmesi

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde siyasi alanda meydana gelen değişmelerden biri de hem ulusal, hem de yerel düzeyde çeşitli alanlarda kurulların, danışma meclislerinin ve temsil sisteminin gelişip yerleşmesi olmuştur. Aslında klasik Osmanlı devlet yapısı kurullardan ve danışma geleneğinden habersiz değildi. Devletin kuruluşundan beri mevcut olan, yapısı ve bileşimi zamanla farklılaşan Divan-ı Hümayun sistemin en etkin kurumlarından biri olarak önemli roller oynamıştır. Devlet işlerinin padişah adına görüşülüp kararların alındığı, siyasi ve idari faaliyetlerin yürütüldüğü bir kurul-organ olan Divan-ı Hümayun, 17. yüzyılın ortalarından itibaren etkinliğini kaybetmişti. Divan-ı Hümayun'daki üyeler sivil halk kesimlerinin temsilcisi değil bürokrasinin farklı kanatlarının temsilcileriydi ve padişah adına hareket ediyorlardı. Yasama, yürütme ve yargı yetkisine sahip Divan-ı Hümayun'un etkinliğinin azalmasından sonra idari otorite giderek Babıali'nin eline geçmiştir.21

Divan-ı Hümayun dışında sadrazam başkanlığında toplanan İkindi, Çarşamba ve Cuma divanlarını da anmak gerekir. 18. yüzyıl sonlarına doğru III. Selim önemli kamusal sorunları görüşmek üzere Meşveret Meclislerini toplantıya çağırmıştır. Devlet idaresinin üst tabakasına mensup yetkililerin katıldığı bu meclisler reform programlarının hazırlanmasında önemli rol oynamışlardır. II. Mahmut da bu yöntemi sürdürmüştür. Ne var ki Meclis-i Meşveret "ihtiyaca göre toplanan bir meclisti ve sürekli bir yapı arz etmemekteydi. Gündemi yalnızca tek ve belirli bir konu ile sınırlıydı ve kendine bağlı bir bürokratik örgütü bulunmuyordu."22 Tanzimat Fermanı'nın öngördüğü bütün reform hareketlerinin hazırlayıcısı ve yürütücüsü olarak öne çıkmış olan Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye, Divan-ı Hümayun ve Meclis-i Meşveret'in yerini alarak Tanzimat Dönemi'ne damgasını vurmuştur. Padişah adına yasama ve yargı yetkilerine sahip olan bu kurul ile daha sonra kurulan Meclis-i Tanzimat (1854) üyeleri bürokrasiden geliyorlardı ve burada yönetilenlerin temsili söz konusu değildi.23

Bu gelişmelere rağmen Osmanlı sistemi, temsili hükümet ilkesini ve temsil kurumlarını, esas itibariyle Batılı örneklerden almış bulunmaktadır. Eğer Osmanlı geleneğinde temsili sistem örneği aranacaksa buna verilecek en anlamlı örnek toplumun en alt birimini oluşturan mahallelerden verilebilir. "Osmanlı'nın ilk günlerinden itibaren, imparatorluk emirleri yerel ayan, eşraf, lonca temsilcileri ve imamların toplantıya davet edilmeleri suretiyle kasabalara ulaştırılıyordu. (…) Köyler ve daha küçük yerleşim alanlarında muhtarın yanında ihtiyar meclisi seçme geleneği mevcuttu."24 Ne var ki toplumun en alt birimini oluşturan mahalle ve köylerde meslek, din ve coğrafi temelde temsil ilkesine göre oluşmuş kurullar, daha üst düzeydeki örgütlenmelerde söz konusu değildi. Mesleki gruplaşmalardan doğan loncaların yöneticileri, esnaf tarafından seçiliyor ve üyelerini temsil ediyorlardı. Coğrafi gruplaşmanın ürünü olan mahallelerin başındaki şeyhler de yine halkın seçimi ile belirlenmekteydi. Benzer şekilde dini ve etnik cemaatlerin organizasyonunda da yöneticiler cemaat gelenekleriyle belirleniyor ve kendi cemaatlerini temsil ediyorlardı. Lonca, mahalle ve cemaat

temsilcileri merkezi yönetimle halk arasında önemli rol oynuyor ve iki kesim arasında aracılık yapıyorlardı.25 Bu durumda toplumun alt tabakalarında işleyen bir temsil sisteminin mevcut olduğunu ve bu sistem içerisinde ilgili halk kesimleri tarafından belirlenen temsilcilerin merkezi ve yerel iktidar tarafından tanındığını, özellikle iktidar/halk ilişkilerinde rol oynadıklarını söyleyebiliriz.

Temelde temsili hükümet ilkesi ve pratiği ile ilgili hiçbir madde içermeyen Gülhane Hatt-ı Hümayunu (1839) ile başlayan Tanzimat Devri, bir kanun koyma, idarenin tüm eylemlerini “nizamname” ile düzenleme çabalarının yoğunlaştığı bir devirdir. Klasik sistemde her sancak için bir kanunname çıkarılırdı. Kanunnameler arasında temelde bir benzerlik ve birlik olmakla beraber her birinin ilgili sancakla sınırlı olması, idarede tek biçimliliği değil farklılığı esas alıyordu. Tanzimat’la birlikte bu uygulama son bulmuştur. Bu dönemde çıkarılan nizamnameler tüm Osmanlı ülkesi için geçerli hale getirilmiştir. “Bu devir nizamname çıkarma, kanun koyma (vaz’etme) devridir. Gerçekten de Tanzimat Dönemi’nin genel ruhu bize göre, idarenin bütün işlemlerinin yazılı ve belirli kurallara, nizamnamelere göre yapılmasının sağlanması olarak ifade edilebilir. İdareciler tamamen bu nizamnameler ve kanunlara bağlı olarak tebaayı yönetmek zorundadırlar.”26

Tanzimat Fermanı’nın işaret ettiği yeni kanunların ve nizamnamelerin çıkarılması, bu düzenlemelerin yapılabilmesi için özel kurullar ve kurumların tesisi gerekmiştir. Bu bakımdan 19. yüzyıldaki kurulların ve meclislerin önemli bir kısmı sözü edilen nizamname ve kanunları hazırlamak amacıyla oluşturulmuştur. Böyle bir ihtiyaç ve gereklilik meclislerin ve kurulların tesisini zorunlu hale getirmiştir. Meclis-i Ahkam-ı Adliye ve benzeri pek çok kurul bu amaçla oluşturulmuştur.

Aslında klasik sistemde de mevcut olan meclis, danışma ve şura geleneği 19. yüzyıldaki yenilikler çerçevesinde geliştirilerek daha da yaygınlaştırılmıştır. Bu süreçte idarenin her alanında ve düzeyinde genelde idari temsilcilerin yer aldıkları “danışma” organları öne çıkmıştır. Bu meclislerin veya kurulların çoğu padişah adına hizmet görseler de, fiiliyatta padişahın otoritesini sınırlandırma ve otoritenin

bürokrasiye intikal ettirilmesine hizmet etmişlerdir. Diğer yandan mevcut olan “danışma” geleneği yaygınlaştırılarak idaredeki keyfiliğin önüne geçilmek istenmiştir. Siyasi yapının demokratikleşmesi ve meşruti hüviyete kavuşturulmasında bu meclislerin ve danışma kurullarının yaygınlaşmasının olumlu katkısının olduğu söylenebilir.

19. yüzyıldaki bir diğer önemli gelişme ise devletin değişik seviyelerindeki kurullarında halkın temsiline dayanan bir yapılanmanın gerçekleşmiş olmasıdır. Bu bakımdan temsili hükümet sistemi gerçek anlamda eyaletlerde başlamıştır, denilebilir. 1840 yılında eyaletlerdeki valilerin yetkilerini kısmak, merkezin otoritesini arttırmak ve mali sistemi yeniden örgütlemek amacıyla çıkarılan bir fermanla “bölgenin başlıca halk gruplarından ve yönetici sınıf temsilcilerinden oluşan danışma meclisleri”27 kurulmuştur. Vilayet sistemine geçilmeden önce sancak ve kazalarda halk temsilcileri ve yöneticilerin iştiraki ile iki tür meclis kurulmuştu. Muhassılı olan vilayet ve bölge merkezlerinde her biri on üç üyeden oluşan Büyük Meclisler ve muhassılı olmayan yerlerde ise Küçük Meclisler adıyla anılan kurullar oluşturulmuştur. Büyük Meclislerin yedi üyesi hükümeti, altı üyesi de yerel ayan ve loncaları temsil ediyorlardı. Tanzimat reformlarının uygulandığı kazalarda oluşturulan Küçük Meclislerin beş kişiden oluşan üye sayısının üçünü hükümet temsilcisi, ikisini de yerel ayan temsil ediyordu.28 Bu meclislerdeki halk temsilcilerin seçimi yöntemi oldukça karmaşıktı ve bugünkü anlamda demokratik bir yapı görüntüsü vermiyordu. Ancak ilk defa bu meclisler yoluyla halkın hükümette temsiline imkan verilmiş oluyordu. Yukarıda belirtildiği gibi daha önce mahalle düzeyinde halkın temsiline imkan veren bir yapı vardı, fakat hükümette temsil söz konusu değildi. Ne var ki bu meclislerdeki temsil de nihayet yerel nitelikli idi ve “çoğunlukla seçilenler her dinsel, ekonomik ve toplumsal grubun egemen sınıflarının üyesiydi ve halkın çıkarlarından çok kendi sınıf çıkarlarını temsil ediyordu.”29

Bununla birlikte birçok açıdan bu meclisler önemli bir yeniliği ve gelişmeyi ifade ediyorlardı. Öncelikle bir seçim ilkesi ortaya konulmuştu. Halkın temsilcilerinin nasıl seçileceği resmen belirlenmişti. Diğer yandan temsil ilkesi de resmen onaylanmış ve

sisteme dahil edilmişti. Gayrimüslimlere de yer verilmesi ve Müslümanlar gibi idari, mali ve adli sorunların tartışılmasına katılabilmeleri önemli bir gelişmeydi. Ayrıca meclis başkanlığının kadılara verilmeyip hükümet temsilcisi diğer üyelere verilmesi de önemli bir gelişmeyi ifade ediyordu.30

Daha sonra adları Eyalet Meclisleri ve Sancak Meclisleri olarak değiştirilmiş ve 1864 yılına kadar faaliyetlerine devam etmiş olan31 ve eyalet ile sancakların yönetiminde önemli işlevler üstlenen bu meclislerde mahalli halkın din temeli üzerinde temsil edilmeleri, esasında temsili sistem geleneğinden yoksun olan Osmanlı iktidarı için önemli bir gelişmeyi ifade ediyordu. Şimdiye kadar mevcut olan kurullar veya meclislerde bürokrasi temsilcileri görev almış ve onlar da padişah adına hizmet görmüşlerdir. Şimdi ise yönetilen halk kamusal işlerin görüşülmesi ve karara bağlanması sürecine temsilcileri yoluyla iştirak etmekteydiler.

1864 yılında yayımlanan Vilayet Nizamnamesi, Osmanlı Devleti'nin idari taksimatını yeniden düzenleyerek idarenin her kademesinde üyelerinin çoğu seçimle işbaşına gelen her vilayet, sancak ve kazada "Meclis-i İdare"leri getirdi. Mülki idarecilerin başkanlığı altında teşekkül ettirilen Meclis-i İdarelerde Müslim ve gayrimüslim halkın temsilcileri yer almaktaydı. Bunun yanında vilayetlerde kurulan ve her sancaktan seçilmiş iki Müslüman ve iki gayrimüslim üyeden teşekkül eden Vilayet Genel Meclisi adında bir başka meclis de vardı.32 İdarenin her düzeyinde kurulan ve temsil esasına dayanan bu meclislerin yanında önce İstanbul'da ardından diğer şehirlerde kurulan belediye teşkilatları içindeki, yine temsile dayanan belediye meclislerini de hatırlatmak gerekir.

Osmanlı Devleti'nde temsili sistemle ilgili en önemli gelişme, elbette ki Meclis-i Mebusan'ın toplanmasıdır. Farklı düzeylerdeki idare meclisleri olsun belediye ve diğer meclisler olsun, mahalli düzeyde meclisler idi ve temsili niteliği ilgili yöre ile sınırlı bulunuyordu. İmparatorluk düzeyindeki ilk temsili kurum Meclis-i Mebusan olmuştur. Geçen asrın sonlarına doğru başlayan sistemi yeniden oluşturma ve reform çabaları 19. yüzyılda siyasi ve idari alanda farklı bir dünya görüşünün, ideolojisinin ve kültürün gelişip

yerleşmesini sağlamıştır. Bu süreçte muhalefet, örgütlü muhalefet, temsili kurumlar, anayasal monarşi, iktidarın sınırlandırılması, parlamentonun açılması gibi fikirler özellikle bürokraside ve aydınlar arasında taraftar bulmuştur. 23 Aralık 1876 tarihinde yürürlüğe giren Kanun-ı Esasi, aynı zamanda bir parlamentonun kuruluşunu, işleyişini ve yetkilerini de belirlemekteydi. Meclis-i Umumi adı verilen ve iki ayrı "Heyet"ten oluşan Meclis'in Heyet-i Ayan bölümü atama ile, Heyet-i Mebusan ise halkın seçtiği temsilcilerden oluşacaktı. "Bu, temsil ilkesinin gelişim tarihi içinde, millet temelinden, şahıs temeline doğru önemli bir geçişin de göstergesi oldu."33 Zira anayasanın getirdiği üç önemli yenilik vardı; kısmen atama yerine seçimle gelecek vekiller meclisi olacak, elli bin erkek başına bir vekil seçilecek, meclisin her üyesi kendi seçim bölgesini ve kendi mezhebini değil tüm Osmanlı vatandaşlarını temsil edecekti. Artık temsilciler kendilerini seçen milletlerini değil tüm Osmanlıları temsil edeceklerdi. Anayasada millet ayırımı sürdürülmekle birlikte temsil sistemin işlemesinde terk edilmekteydi.

Heyet-i Ayan, doğrudan doğruya padişah tarafından kayd-i hayat şartı ile atanacak kişilerden oluşmaktaydı. (Kanun-ı Esasi, md.: 60-64) Meclisin ikinci heyetini oluşturan Heyet-i Mebusan ise her elli bin Osmanlı erkek nüfusuna bir temsilci düşecek şekilde halk tarafından seçilecek "mebus"lardan oluşuyordu (Md: 65). Seçimin nasıl yapılacağı ile ilgili bir yasa çıkarılacak, seçimler dört yılda bir ve gizli yapılacak, mebus seçilebilmek için Türkçe okumak ve mümkün olduğu ölçüde yazmak gibi özel şartlar gerekmekteydi (Md: 65-80).34

Daha Kanun-ı Esasi yürürlüğe girmeden önce Meclis-i Mebusan üyelerinin seçimleriyle ilgili hazırlıkların yapıldığı görülmektedir. Anayasayı hazırlayan komisyon, sadece ilk seçimlere mahsus olmak üzere 28 Ekim 1876 tarihinde "Meclis-i Mebusan Azasının Suret-i İntihabı ve Tayinine Dair Talimat-ı Muvakkate" başlıklı bir genel seçim beyannamesi yayınlanmış ve ilk meclisin üyeleri buna göre seçilmiştir.

Bu beyannameye göre hangi vilayetten ne kadar mebus çıkacağı belirtiliyordu. Mebus sayısı asgari 130 olacaktı; bunun 80'i

Müslüman, 50'si de gayrimüslim olacaktı. Kanun-ı Esasi her elli bin Osmanlı vatandaşına bir mebus öngörmüşse de beyanname 130 sayısı ile sınırlamıştır. Seçimler iki dereceli yapılacaktı.35 Olağanüstü koşullar nedeniyle, beyannamede belirtilen hususlar uygulanamamış ve seçimler yapılamamıştır. Mebusların seçimleri Vilayet Meclisleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Bir bakıma Vilayet Meclisi üyeleri ikinci seçmen (müntehib-i sani) olarak kabul edilmiş ve onların seçtiği kişiler mebus olarak İstanbul'a gönderilmiştir.

19 Mart 1877'de İstanbul'da toplanan, Osmanlı ülkesinin dört bir yanından gelen değişik dil, din, mezhep, kültür ve bölgeye mensup rengarenk 115 mebus ilk Osmanlı parlamentosunu oluşturmuşlardır. İlk Osmanlı parlamentosunun çağdaşı meclisler gibi bir sınıfsal temeli yoktu ve esas itibariyle "etnik bir renkliliğe sahip"ti.36 Yetkileri, bileşimi, çalışma yöntemleri, sistem içindeki yeri ve işlevleri elbette tartışılabilir bir konuydu. Ama onun sembolik olarak ifade ettiği önemli bir gelişme vardı ki o çok önemliydi: Klasik/geleneksel sistemde mevcut olmayan ülkesel düzeyde yönetilenlerin temsilcilerinden oluşan bir kurul, meclis veya organın siyasi kararların alınması ve temel kuralların konulması sürecine katılmaları ilk kez gerçekleşiyordu. Bu ilk gelişme Osmanlı iktidarının geleceğini ve ilerideki siyasi örgütlenmeleri de derinden etkileyecekti. Bu bakımdan 19. yüzyılda Türk siyasi hayatında gözlemlenen siyasi gelişmelerin belki de en önemlisi temsil sisteminin yerleşmesi ve kurumsallaşmaya başlamasıdır.

3. Siyasi Düşüncelerin Farklılaşması ve Anayasalı Devlete Geçilmesi

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan siyasi gelişmelerin en önemlilerinden bir diğeri de devlet ve iktidara ilişkin düşüncelerin farklılaşması ve örgütlü muhalefet hareketlerinin ortaya çıkmasıdır. Bu asra kadar Osmanlı aydınları siyasi iktidara ilişkin sorunları ve süreçleri geleneksel ölçüler içerisinde tartışırken, yürürlüğe konulan yenilikler ve uygulanan politikalar toplum ve aydınlar arasında farklı tepkilerle karşılanmıştır.37 Özellikle giderek güçlenen ve siyasi iktidarın kullanılmasında padişahın önüne geçen

Babıali'nin Tanzimat Dönemi'nde izlediği politikalar geniş bir muhalefet cephesinin oluşmasında etkili olmuştur.

Aydınların idareye karşı ilk örgütlü hareketi, Islahat Fermanı'nın yayınlandığı tarihten üç sene sonra Şeyh Ahmed Efendi liderliğindeki Kuleli Vakası'dır (1859). Henüz teşebbüs halinde iken haber alındığından harekete geçemeden elebaşıları tutuklanıp çökertilen gizli örgütün adının "Fedailer Cemiyeti" olduğu ileri sürülmüştür.38 Cemiyetin amacı ve ideolojisinin ne olduğu net olarak belli olmamakla beraber hükümetin uygulamalarına karşı oldukları ve yönetimi değiştirmeyi hedefledikleri sanılmaktadır.

Tanzimat'ın yaptığı şey Avrupalıların yapısını barbar ve onarılamayacak kadar kötü olduğuna inandıkları Osmanlı iktidarının klasik/geleneksel kurumlarını yıkarak yerlerine Batıdan iktibas edilen kurumları ikame etmeye çalışmak oldu. Bu çabasında çok başarılı olduğunu söylemek zor olmakla beraber en azından klasik kurumların ve yapıların geriletilmesi, işlevsiz hale getirilmesi ve yenilerin önünün açılması konusunda belli bir merhalenin alındığı açıktır. Avrupalı kurumların ve yapıların benimsenmesinin Osmanlı iktidarını ve toplumunu güçlendireceğine, mevcut sorunların çözümüne katkıda bulunacağına inanılıyordu. Osmanlı devlet eliti, Avrupalılarca ve İstanbul'daki elçiliklerce bu görüşe zorlanıyor, bu görüşün benimsenmesinde etkili oluyorlardı. Bu gelişme ve politikalar kısa zamanda muhalefetini yaratmakta gecikmedi. Yeni Osmanlılar ve diğer muhalif unsurlar bu meyanda ortaya çıkmışlardır. Ne var ki muhalif unsurlar artık klasik/geleneksel kurumları ve yapıları değil onların modernize olmuş şekillerini savunuyorlardı.

Tanzimat idarecilerinin politikalarına ve idare tarzına muhalefet eden bir diğer örgütlü hareket Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne mensup olanlardan gelmiştir.39 1861'de iktidarı ele alan Abdülaziz Dönemi'nde meşruti idare cihazının kurulması talepleri iyice su yüzüne çıkmıştır. Fransa, İngiltere ve Avusturya'nın desteğiyle etkin bir reform politikasının yürürlüğe konulmasını isteyen bir notanın verildiği sırada Yeni Osmanlılar da örgütlenmekteydiler. Tanzimat Dönemi'nin etkin devlet adamları olan

Âlî ve Fuat Paşaların yönetimi sırasında "yeni kanunlar(ın) ve kurumlar(ın) akın halinde sökün"40 etmesi muhalefetin gelişmesinde önemli etkide bulunmuştur. Dönemin etkili haberleşme vasıtası olan gazeteler yoluyla muhalif düşüncelerini ve hükümet politikalarını eleştiren yazıları kaleme alan Yeni Osmanlılar Avrupa'ya kaçmak ve burada muhalefetlerini sürdürmek mecburiyetinde kalmışlardır. Babıali hükümetinin ülkeyi keyfilikle idare ettiğine inanan Yeni Osmanlılar, Osmanlı Devleti'nin Batı karşısında boyun büker hale gelmiş olmasından rahatsızlık duyuyor ve mevcut duruma çare bulmak için çeşitli önerilerde bulunuyorlardı. Temel hedefleri "Babıali'nin keyfi idaresine son verip yerine meşruti bir idare getirmek" idi.41 Yeni Osmanlılar padişahı değil bürokrasiyi ve Babıali'yi hedef alıyorlar "Usul-i Meşveret" adını verdikleri parlamenter rejimi savunuyorlardı. Eleştirilerinde genellikle Tanzimat idarecilerinin dinden uzaklaşmalarını, Batılı güçlere teslim olmalarını, padişahın otoritesinin hiçe sayılmasını, "meşveret"e önem verilmemesini dile getiriyorlardı. Kendisine karşı mücadele verdikleri Âlî Paşa'nın ölümü üzerine (1871) bulundukları Avrupa merkezlerinden yavaş yavaş İstanbul'a dönen Yeni Osmanlılar düşüncelerini burada savunmaya çalıştılar.

10 Mayıs 1876'da patlak veren medreseli öğrencilerin ayaklanması hükümetin değişmesiyle noktalandı. Yeni hükümette, Yeni Osmanlıların yanlıları da görev almışlardı. Ne var ki yeni hükümetle padişah arasında ciddi bir güven problemi bulunuyordu ve bu güvensizlik sonunda Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin Halife/Sultanın hal'ine cevaz veren bir fetva vermesiyle yeni bir döneme girilmiş oldu. Padişah Abdülaziz hükümet tarafından iktidardan uzaklaştırılırken yerine V. Murat'ı geçirmeyi başarıyorlardı. Bu durum "hürriyetçiler için bir zafer gibi göründü. Murat yıllarca Genç Osmanlılarla temasta bulunmuş ve onlara sempati göstermişti; bunlardan bir çoğu şimdi saray memuriyetleri aldı. Kıbrıs'tan çağrılan Namık Kemal onun özel sekreteri oldu".42 Bu gelişme Osmanlı Devleti'nde anayasal devlet idaresine geçmenin kapısını da aralamış oldu. Zira hükümete giren Mithat Paşa ve diğer Yeni Osmanlılar "Usul-i Meşveret"i ve "Kanun-ı Esasi"yi savunuyorlardı.

Anayasa ve meclisle birlikte tesis edilecek parlamenter sistemin bürokrasinin konumunu güçlendireceğine, sorunların çözümüne katkıda bulunacağına ve bu yolla Avrupa devletlerinin ilgisini kazanacaklarına inanıyorlardı.

Mithat Paşa tarafından hazırlanan V. Murat'ın tahta çıkış hattının müsveddesinde ilk kez "Kanun-ı Esasi" ve "Meclis-i Mebusan" vaatlerinde bulunulmaktaydı. Fakat hükümet üyeleri bu vaatler üzerinde ittifak edemediklerinden hattan çıkarılmıştır.43 V. Murat'ın kısa süren saltanatı sırasında Kanun-ı Esasi için ön hazırlıklar yapılmış, ne var ki olumlu bir sonuç alınamamıştır. Sağlık sebepleriyle V. Murat'ın tahttan indirilmesi ve yerine kendisinden anayasayı ilan etme sözü alınmış olan44 II. Abdülhamit'in tahta çıkarılması sırasında ara verilen Kanun-ı Esasi çalışmaları bir zaman sonra yeniden başlatılmıştır. 30 Eylül 1876 tarihli irade ile Kanun-ı Esasi Layihasını hazırlamak üzere Mithat Paşa başkanlığında ve yirmi dört üyeli bir komisyon kurulmuştur.45

Mithat Paşa'nın başkanlığı altında çalışmalarını sürdüren özel komisyon yıl sonuna doğru çalışmalarını tamamlayarak tasarıyı ilan edilebilir hale getirdi. Aslında komisyon üyelerinin hepsi Kanun-ı Esasi'nin niteliği ve kapsamı konusunda fikir birliğinde değillerdi. Kanun-ı Esasi'den yana olanlar olduğu gibi karşı çıkanlar da vardı. Hatta Kanun-ı Esasi yanlıları arasında bile görüş ayrılıklarının bulunduğu anlaşılmaktadır.46 Bir kurucu meclisin değil üst düzey devlet elitlerinin elinden çıkmış olan Kanun-ı Esasi, 23 Aralık 1876 tarihinde hükümran iktidar tarafından ilan edilerek yürürlüğe girmiştir.47 Böylece tarihte ilk defe Osmanlı Devleti anayasalı devlet idaresine geçmiş oluyordu. Her ne kadar Kanun-ı Esasi'nin yürürlükte kalması fazla uzun sürmedi ise de Osmanlı tebaasının anayasa, anayasal rejim ve sınırlı iktidarla tanışmaları mümkün olmuş, modern devletin kurulması yolunda önemli bir aşama geçilmiştir.

Kanun-ı Esasi'nin ilanının, Balkanlar'da yapılacak düzenlemelerin ve reformların görüşüldüğü uluslararası Haliç Konferansı'nın açılış gününe denk getirilmiş olması dış dinamikleri öne geçirmiş, konferansın gereksiz olduğu, Osmanlı Devleti'nin

gerekli düzeltmeleri yapacak duruma geldiği görüntüsü verilmek istenmiştir.48 "1876 Kanun-ı Esasi'sinin imparatorluk hükümetini ıslah etmek veya değiştirmek için gerçek bir arzuyu temsil etmediği, sadece Batılı devletlerin gözlerini boyamak ve tabi milletler yararına müdahale planlarını bozmak amacında olan bir manevra, bir göstermelik olduğu tenkidi sık sık yapılmıştır."49

Kanun-ı Esasi'nin ilan edildiği tarihteki şartlar ve daha önceki benzer reform programlarının ilanında izlenen politikalar bu tür eleştirileri haklı çıkarmaktadır. Gerçekten de Balkanlar'da büyük bir kargaşa vardı ve Rusya bölgede giderek nüfuz kazanmaktaydı. Bölgede her geçen gün yaklaşmakta olan savaşı önlemek için son çare olarak buradaki vilayetlerin durumunu görüşmek ve yeni düzenlemeler yapmak üzere bir konferans toplanması kararlaştırılmıştı. Osmanlı Devleti Rusya'ya karşı Avrupa'nın desteğini kazanmak istiyordu. Daha önce 1839 Tanzimat Fermanı, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'ya karşı Avrupa'nın desteğini kazanmak, 1856 Islahat Fermanı ise Kırım Savaşı'nın ardından elverişli bir barış antlaşması yapmak için Batı'nın olumlu katkısını sağlamak amacına yönelik olmuştu. Şimdi de Rumeli sorunu nedeniyle "müdahale ve himaye planlarını önlemek ve Rusya ile ufukta gözüken savaşta Batı desteğini sağlamak üzere mükemmel bir zamanda seçilmişti."50

Neticede hangi sebeple ilan edilmiş olursa olsun ister gerçekten idarenin ve siyaset sürecinin yeniden düzenlenmesi ihtiyacına binaen rasyonel bir reform olarak, isterse mevcut konjonktür içerisinde Batının desteğini kazanmak için olsun, meydana getirdiği etki ve siyaset sürecine yaptığı katkı değişmemektedir. Osmanlı iktidarının yeni bir yola ve sürece girmesinde etkin rol oynamış ve geri dönülmez bir şekilde sistemin restorasyonuna hizmet etmiştir.

Sonuç

19. yüzyıl hem ulusal hem de global düzeyde bir değişim ve dönüşüm asrı olmuştur. Dünya sisteminin baş aktörü olan Batı'da meydana gelen köklü değişmeler sadece Batılı toplumların ilişkilerini değiştirmekle kalmamış Batı dışı toplumları, devletleri ve

medeniyetleri de dönüştürmüştür. Kurulduğundan beri Batı dünyasıyla iletişim halinde bulunan Osmanlı Devleti'nin temsil ettiği medeniyet ve toplumsal ilişkiler, kurumlar, yapılar, süreçler ve sistem 19. yüzyıl öncesinden beri bir çözümsüzlük ve tıkanmışlık içerisinde bulunuyordu. Klasik yöntemlerle problem çözemiyor, kendisini yenileyemiyor, beklentilere cevap vermekte zorlanıyordu. Rekabet halinde bulunduğu Batılı devletlerle olan mücadelede başarısız oluyor, devamlı kendini koruma refleksi içerisinde yer alıyordu. Ayakta kalabilmek ve rekabeti sürdürebilmek için sistemi yenilenmesi, restore edilmesi ve reforma tabi tutması bir zorunluluktu.

18. yüzyılda, önce askeri alanda başlatılan mevcut kurumsal ve toplumsal ilişkileri yenileme ve reforma tabi tutma çabaları 19. yüzyılda toplumun tüm alanlarına yayıldı. Radikal tedbirler ve çözümler gündeme getirildi. Devlet eliyle ve iktidar aracılığıyla yürürlüğe sokulan "yenilik"lerin umulan neticeyi hasıl ettiği tartışılabilirse de sistemin kendisini yenilemesinde önemli katkılar sağladığı kesindir. Süreçte bir yandan padişahın otoritesi ve iktidar alanları sınırlandırılmaya çalışılırken diğer yandan bürokrasi giderek güçlenmiş, padişahın iktidarı idareye geçmiştir. Toplumsal bölünmüşlük, din ve etnik farklılık temelinde örgütlü klasik sistemin parçalı yapısı modern sistemin merkeziyetçi ve din farklılığını dikkate almayan formuna dönüşmüştür. Kişisel iktidar pratiğinden idarenin her kademesinde etkin kurullara, danışma organlarına doğru bir gelişme ortaya çıkmıştır. Diğer yandan yönetilen halk kesimleri siyasi karar alma ve kural koyma sürecine dahil edilmiş, halk temsilcilerinden oluşan yerel ve ulusal meclisler toplumsal sorunların çözümünde rol üstlenmişlerdir.

Modern devletlerin en önemli özelliği olan anayasal devlet pratiğiyle Türk siyasi hayatı 19. yüzyılda tanışmıştır. Devlet çatısının anayasa metni ile düzenlenmesi, iktidar organlarının yetki ve sorumluluklarının belirlenmesi, iktidarın kurumlar arasında paylaştırılması, halkın temel hak ve özgürlüklerinin tasrih edilmesi önemli bir gelişme olmuştur. 19. yüzyılın en önemli özelliği bir yandan geleneksel/klasik kurumların yaşamaya devam etmeleri,

diğer yandan ise modern kurum ve yapıların tesisine çalışılması sonucu idare ve siyasette ikili bir yapının ortaya çıkmış olmasıdır. Bu ikili yapı 19. yüzyıl boyunca rekabet halinde bulunmuş ve rekabette yeni yapılar ve kurumlar başarıyı yakalamışlardır. 20. yüzyıldaki siyasi, idari ve sosyal gelişmeler bir bakıma 19. yüzyıldaki “yenilik”lerin ve bu çerçevedeki düzenlemelerin doğal sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu düzenlemeleri ve süreçleri doğru kıymetlendirmeden 20. yüzyıl süreçlerini ve gelişmeleri anlamak imkansızdır.

1 Bernard Lewis, Ortadoğu/Hıristiyanlığın Doğuşundan Günümüze Ortadoğu’nun 2000 Yıllık Tarihi, (Türkçesi: Mehmet Harmancı), İstanbul, Sabah Kitapları, 1996, s. 216.

2 Aynı yer, s. 221.

3 Zuhuri Danışman, Koçi Bey Risalesi, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.

4 Yaşar Yücel (Yayınlayan), Kitab-ı Müstetab, Ankara, DTCF Yayınları, 1974.

5 Bk. Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, (Çeviri: Metin Kıratlı), Ankara, TTK Yayınları, 1993, s. 48-51.

6 Enver Ziya Karal, "Tanzimat'tan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1718-1839)", Tanzimat- I, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940, s. 19.

7 Aynı yer, s. 24.

8 Ziyaeddin iFahri Fındıkoğlu, "Tanzimatta İçtimai Hayat", Tanzimat-I, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940, s. 621.

9 Bk. aynı yer, s. 625.

10 Sened-i İttifak için bk. Stanford J. Shaw- Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, İkinci Cilt, (Türkçesi: Mehmet Harmancı), İstanbul, E Yayınları, 1983, s. 26-27; Bilal Eryılmaz, Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme, İstanbul, İşaret Yayınları, 1992, s. 48-54.

11 Lewis, Modern Türkiyenin…, s. 77.

12 Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayunu", Belleten, XXVIII/112, Ekim 1964, s. 603.

13 Aynı yer, s. 607.

14 Sened-i İttifak'la ayanın kazandığı imtiyazlar için bk. Aynı yer, s. 604-611.

15 II. Mahmut'un sistemi merkezileştirme çabaları için bk. Kemal H. Karpat, "The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908", International Journal of Middle East Studies, 3 (1972), s. 2251-263.

16 Bk. Lewis, Modern Türkiye'nin…s. 90-96.

17 İnalcık, "Sened-i İttifak ve…", Belleten, XXVIII/112, s. 614.

18 Bk. Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", Belleten, XXVIII/112, Ekim 1964, s. 623-649.

19 B. Lewis, Modern…, s. 107.

20 Kemal Karpat, “Etnik Kimlik ve Ulus Devletlerin Oluşumu”, Osmanlı, Ankara, Yeni Türkiye yayınları, 1999, cilt: II, s. 52.

21 Mehmet Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Devri’nde Meclis-i Vala (1838-1868), Ankara, TTK Yayınları, 1994, s. 16.

22 Aynı yer, s. 17.

23 Tanzimat Dönemi’ndeki meclisler için bk. aynı eser. s.

24 Roderic H. Davison, “Osmanlı İmparatorluğu Hükümetinde Temsil İlkesinin Ortaya Çıkışı”, Orta Doğu’da Modernleşme içinde, İstanbul, İnsan yayınları, 1995, s. 137.

25 Bk Davut Dursun, “Türkiye’de Yerel Yönetimlerin Doğuşu ve Siyasi/İdari Gelişme”, Türkiye’de Yönetim Geleneği içinde, (Ed. Davut Dursun Hamza al), İstanbul, İlke Yayınları, 1998, s. 97-98.

26 İlber Ortaylı, “Tanzimat Devri ve Sonrası İdari Teşkilat”, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, (Ed. E. İhsanoğlu), İstanbul, 1994, Cilt: I, s. 289.

27 Shaw-Shaw, s. 118.

28 Shaw-Shaw, s. 118-119; Davison, a.g.m, s. 139-140.

29 Shaw-Shaw, s. 119.

30 Davison, a.g.m., s. 141.

31 Eryılmaz, Tanzimat ve Yönetimde…, s. 194.

32 Bk. aynı yer, s. 192-198; Davison, s. 146.

33 Davison, s. 152.

34 Bk. Cemil Koçak, “Meşrutiyet’te Heyet-i Ayan ve Heyet-i Mebusan”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, Cilt: IV, s. 961-976.

35 Bk. M. Nilhat Derindere, “Meşrutiyet Döneminde Seçimler ve Meclis-i Mebusan”, Köprü, No: 65, Kış 1999, S. 85-98.

36 İlber ortaylı, “Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, Cilt: IV, s. 957. Meclis-i Mebusan’ın yapısı, çalışmaları ve tatili için

bk. Sina Akşin, “Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı (I)”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, XXV/1, Mart 1970, s. 19-39. Ayrıca: Aynı yazar, “Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanının Ele Aldığı Başlıca Sorunlar (II) ”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, XXV/2, Haziran 1970, s. 102-122.

37 Bk. Halil İnalcık, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, Belleten, XXVIII/112, Ekim 1964, s. 623-649.

38 Bk. Niyazi Berkes, Türkiye’de Çağdaşlaşma, İstanbul, Doğu-Batı Yayınları, ty, s. 265-269; B. Lewis, Modern Türkiye’nin…, s. 150.

39 Yeni Osmanlılar için bk. İhsan Sungu, “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”, Tanzimat-I, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940, s. 780-857; Berkes, s. 277-297.

40 B. Lewis, Modern…, s. 121.

41 Hüseyin Çelik, “Yeni Osmanlılar Cemiyeti ve Türkiye’de Parlamenter Sistem Tartışmalarının Başlaması”, Osmanlı, Ankara, Yeni Türkiye yayınları, 1999, Cilt: VII, s. 343.

42 B. Lewis, Modern Türkiye’nin…, s. 161.

43 Berkes, s., 304.

44 Bk. Shaw-Shaw, s. 210.

45 Selda Kaya Kılıç, “1876 Osmanlı Kanun-ı Esasisi’nin Hazırlanışı”, Osmanlı, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, Cilt: VII, s. 355-357. Kimi kaynaklarda komisyonun üye sayısı 28 olarak belirtilmektedir. Muhtemelen önce üye sayısı 24 olarak belirlenmiş olan komisyona daha sonra yeni üyeler katılmışlardır. Bu üyelerden onu ulemadan, on altısı üst düzey bürokratlardan, ikisi de askeriyeden geliyorlardı.

46 Selda Kaya Kılıç, s. 357-358.

47 Bk. Mahmud Celaleddin Paşa, Mir’at-ı Hakikat/Tarihi Hakikatlerin Aynası, (Hazırlayan: İsmet Miroğlu), İstanbul, Berekat Yayınevi, 1983, s. 202-205; Lewis, Modern…, s. 163; Berkes, s. 320-328.

48 Kanun-ı Esasinin ilanı ve İstanbul Konferansı ile ilgili gelişmeler için bk. Mahmud Celaleddin Paşa, s. 202-224.

49 B. Lewis, Modern…, s. 164.

50 Aynı yer, s. 164.

Bernard Lewis, Modern Türkiye’nin Doğuşu, (Çeviri: Metin Kıratlı), Ankara, TTK Yayınları, 1993.

Bernard Lewis, Ortadoğu/Hıristiyanlığın Doğuşundan Günümüze Ortadoğu’nun 2000 Yıllık Tarihi, (Türkçesi: Mehmet Harmancı), İstanbul, Sabah Kitapları, 1996.

Bilal Eryılmaz, Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme, İstanbul, İşaret Yayınları, 1992.

Cemil Koçak, “Meşrutiyet’te Heyet-i Ayan ve Heyet-i Mebusan”, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, Cilt: IV.

Davut Dursun, “Türkiye’de Yerel Yönetimlerin Doğuşu ve Siyasi/ İdari Gelişme”, Türkiye’de Yönetim Geleneği içinde, (Ed. Davut Dursun-Hamza al), İstanbul, İlke Yayınları, 1998.

Enver Ziya Karal, “Tanzimat’tan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1718-1839) ”, Tanzimat- I, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940.

Halil İnalcık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayunu”, Belleten, XXVIII/112, Ekim 1964.

Halil İnalcık, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, Belleten, XXVIII/112, Ekim 1964.

Halil İnalcık, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, Belleten, XXVIII/112, Ekim 1964.

Hüseyin Çelik, “Yeni Osmanlılar Cemiyeti ve Türkiye’de Parlamenter Sistem Tartışmalarının Başlaması”, Osmanlı, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, Cilt: VII.

İhsan Sungu, “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”, Tanzimat-I, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940.

İlber Ortaylı, “Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet”, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, Cilt: IV.

İlber Ortaylı, “Tanzimat Devri ve Sonrası İdari Teşkilat”, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, (Ed. E. İhsanoğlu), İstanbul, 1994, Cilt: I.

Kemal H. Karpat, “The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908”, International Journal of Middle East Studies, 3 (1972),

Kemal Karpat, “Etnik Kimlik ve Ulus Devletlerin Oluşumu”, Osmanlı, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Kemal Karpat, “Etnik Kimlik ve Ulus Devletlerin Oluşumu”, Osmanlı, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, cilt: II.

Mahmud Celaleddin Paşa, Mir’at-ı Hakikat/Tarihi Hakikatlerin Aynası, (Hazırlayan: İsmet Miroğlu), İstanbul, Berekat Yayınevi, 1983.

Mehmet Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Devirnde Meclis-i Vala (1838-1868), Ankara, TTK Yayınları, 1994.

Nilhat Derindere, “Meşrutiyet Döneminde Seçimler ve Meclis-i Mebusan”, Köprü, No: 65, Kış 1999.

Niyazi Berkes, Türkiye’de Çağdaşlaşma, İstanbul, Doğu-Batı Yayınları.

Roderic H. Davison, “Osmanlı İmparatorluğu Hükumetinde Temsil İlkesinin Ortaya Çıkışı”, Ortadoğu’da Modernleşme içinde, İstanbul, İnsan yayınları, 1995.

Selda Kaya Kılıç, “1876 Osmanlı Kanun-ı Esasisi’nin Hazırlanışı”, Osmanlı, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, Cilt: VII.

Sina Akşin, “Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı (I)”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, XXV/1, Mart 1970.

Sina Akşin, “Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanının Ele Aldığı Başlıca Sorunlar (II) ”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, XXV/2, Haziran 1970.

Stanford J. Shaw- Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, İkinci Cilt, (Türkçesi: Mehmet Harmancı), İstanbul, E Yayınları, 1983.

Yaşar Yücel (Yayınlayan), Kitab-ı Müstetab, Ankara, DTCF Yayınları, 1974.

Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Tanzimat’ta İçtiami Hayat”, Tanzimat-I, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940.

Zuhuri Danışman, Koçi Bey Risalesi, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.

Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma Hareketleri / Dr. Metin Eriş [s.593-605]

Osmanlı Devleti, 17. yüzyılın sonlarına doğru kaybedilmekte olan savaşlarla tanışmaya başlayacaktır. Kaybedilen savaşlar, sarsılan askerî otorite ve devlet düzeni yanında, ekonomik ve sosyal hayatı da olumsuz yönde etkilemekteydi. Mahrum olunmaya başlayan savaş gelirleri ile askerî giderlerin karşılanması mümkün olmadığı gibi, tüketime intikâl ettirilme imkânları da ortadan kalmış oluyordu. Böylece devletin kuruluşundan itibaren ülkenin hayatiyetinde önemli bir ekonomik katkı unsuru olan savaş gelirlerinden mahrum oluş, esas itibariyle sermaye birikimi temeline dayanmayan bir sosyal anlayışa sahip ülke için handikap doğurmuştu. Buna karşılık yüzyıllardır Osmanlı ile mücadele içinde olan Batı dünyası, Reform ve Rönesans başlayan bir hamle ile Protestanlıkla, hareketlerinden de hız alarak, temelinde sömürgeciliğin bulunduğu bir sıçrama yapacaktır…

17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, dünya üzerindeki kuvvetler dengesi artık Osmanlı Devleti'nin lehine olmaktan çıkmıştır. Batı'nın pek çok alanda üstünlüğe ulaşması yanında, kuzeyde Rus Devleti'nin doğuşu ve güçlenmeye başlaması da Osmanlı'nın aleyhine gelişmelerin bir başka unsuru olarak görülmektedir. Bu gelişmeler karşısında Osmanlı Devleti yöneticileri, dengenin yeniden düzeltilmesi ve leyhe çevrilmesi için çareler aramaya başlayacaklardır. Ancak görülen odur ki, kuruluş devrindeki dikkat, ihtimam ve tedbirlilikten uzak bir tarzda yetiştirilen devlet adamları ve devşirilirken içine farklı unsurlar katılan yeniçeriler, bozulmada en yüksek payı alan müesseseler olarak buna direnç göstereceklerdir. Bu yüzden devlet idaresi, düzeltme yollarını öncelikle kendi bünyesinde arama ve gerekli yenileşmeye yönelmekten ziyade, müesseseleri değiştirme yolunu tercih edecek ve işleme askerî yapıdan başlayacaktır! Böylece Osmanlı Devleti'ndeki ilk Batılı müesseseler 18.yüzyılda açılan Askerî Okullar olacaktır. Batı,

özellikle Fransız örneklerine göre kurulmuş bu askerî okulların, öğretmenlerinin büyük bölümü de Batı’dan getirilecektir.

Osmanlı Devleti’nde başlatılan Batılılaşma hareketinde, çoğu defa dikkatlerden kaçan bir hususun üzerinde durmak gerekmektedir. Sosyal yapı ve anlayış itibariyle sermaye birikimi fikrine sahip olmayan Türk toplumunun büyük çoğunluğunun asker, çiftçi ve kısmen de küçük esnaftan müteşekkil olduğu bilinen bir gerçektir. Buna karşılık devletin yapısı içinde geniş bir müsamaha, hoşgörü ve hürriyete sahip Hıristiyan tebaa, âdeta imtiyazlı bir şekilde ticarî hayatın temelini oluşturmaktaydı. Böylece ticarî imkânlarla zenginleşme ile, yeterli olmamakla beraber doğmuş olan sermayedar sınıfıda Hıristiyan tebaa teşkil etmekteydi. Meseleye bu açıdan yaklaşıldığında ortaya bir başka gerçek çıkacaktır. Bu, Osmanlı Devleti’nde başlayan Batılılaşma hareketlerinde, iktisadî gücü elinde bulunduran Hıristiyan tebaanın oynadığı ve gözlerden kaçan rolüdür! Gerçekte Osmanlı Devleti’nin güçlü dönemlerinde hâkimiyet unsurunun varlığı, kısmen de Bizans Dönemi’nde yaşadıkları baskı ve zulmün unutulmamış oluşu, tüccar Hıristiyan tebaayı, Batılı meslektaşlarından uzun süre uzakta tutmaya yetmiştir.

Ancak 17. yüzyılın sonlarına doğru durum değişmeye başlamıştır. Bunda, Batı’daki gelişmeler içersinde Hıristiyan mezhepler arasındaki çatışmalar ortadan kalmaya başlaması ile Katolik, Protestan ve Kalvenistler mücadelelerini Avrupa’nın dışına, sömürgeler zeminine taşınmakta oluşu önemli etkenlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır… Avrupa’daki bütüncü Hıristiyanlık kisvesini ise yeni düşünce zemininde materyalist bir dünya görüşü tamamlamaktadır! Böylece genişleyen ve uzlaşan Hıristiyanlık anlayışı, iktisadî yapı yanında kültürel unsurlarıyla da Osmanlı bünyesindeki Hıristiyan tebaaya daha kolay sızma şansını yakalamıştır. Bilhassa, Rönesans hareketiyle birlikte medeniyet ve kültürel geçmişlerini eski Grek medeniyetine bağlı gören Batı karşısında, Osmanlı tebaası Rumlar, kendilerini daha çok Avrupalı ülkelere yaklaşmış hissetmişler ve Batı dillerini öğrenmeye başlamışlardır. Zihinlerini Batı ilmine, sanat ve kültürüne olduğu kadar siyasî gelişmelerine de açan Hıristiyan tebaa üzerinde Batı’nın

etkisinin de git gide arttığı görülecektir. İşte böylesi bir zeminde gerilediğini fark eden Osmanlı ricali, Batı'nın gelişmelerinden istifade edebilmek imkânını ararken Batı dillerini bilen kimselerden yaralanmak mecburiyetiyle Hıristiyan tebaaya yönelmek durumunda kalmıştır ki bu durum yeni gelişme içersinde Hıristiyan tebaaya yeni bir imtiyaz kapısı açacaktır. Arnold Toynbee'nin deyişiyle: "Böylece devlet yapısında, Doğulu Hıristiyanların işgal etmeleri için yüksek yönetim ve diplomatik mevkiler ihdas edilmiştir.".1

Bunun bir anlamı, Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma hareketlerinin çıkış kapısını, Osmanlı'nın temel kültürüne yabancı olmamakla beraber, kendi öz kültürü Batı'ya daha yakın bir zümrenin kontrol etmekte oluşudur…

İlk Yenileşme Hareketleri

Hıristiyan tebaasına yeni mevkiler ve imkânlar tanıyarak Batı dünyasının fikir ve siyaset anlayışına açılan penceresini genişletmeye çalışan Osmanlı Devleti, bu hareketini bir yandan da Batılı teknisyenlerle takviye ediyordu. Hareketin ilk uzantısını "Lale Devri"nde ve ertesinde yapılan düzenlemelerde görmekteyiz. Burada görülen ilk yapı, Üsküdar'da 1734 yılında açılan Hendesehane'dir (=Geometri Okulu). Bu ilki, Batı dillerinden çevrilmeye başlayan kitaplar takip edecektir. Bu arada kısmî de olsa, Avrupa tipi bazı sınaî kuruluşların gerçekleştirilmesine şahit olunur. Bilhassa Rami ve Halil Hamit Paşaların, kumaş ve çuha imâlini teşvik edici tedbirler üzerinde hassasiyet gösterdikleri bilinmektedir.

Ancak çok küçük ve biraz da zorlama hareketler halinde başlayan bu ilk Batılılaşma hareketlerinin en önemlisini, hiç şüphesiz III. Selim'in Nizam-ı Cedid'i (=Yeni Düzen) teşkil edecektir. Hareket esas itibariyle, dış görüntüsünde belirlendiği üzere sadece askerî değildir. Prof. Dr. E. Z. Karal'ın teşhisinde belirtttiği gibi, "Nizam-ı Cedid'de, talim ve terbiyesi kalmamış bir insan yığınından ibaret olan yeniçeriler karşısında modern bir ordu tesis etmenin yanında, ulema sınıfının nüfuzunu kırmak, selâhiyetlerini azaltmak ve ayrıca Avrupalıların sanat ve ilimdeki ilerlemelerine ortak olucu sınaî, zıraî, iktisadî müesseslerden iktibaslar yapmak arzu ve iştiyakı

mühim rol oynamıştır.”2 Bu düşüncenin öncelikle, daha sonra II. Mahmud Dönemi’nde görüleceği gibi, orduda merkezleşmesi, orduyu sadece dışardaki düşmanlara karşı değil içerdeki reformların yürütülmesinde de kullanmak arzusuna dayandığı söylenebilir. III. Selim’le başlayan, ancak II. Mahmud’la gerçekleşen yeni bir ordu kurma teşebbüsünden sonra, Osmanlı’da süren Avrupalılaşma hareketlerini şöylece sıralamak mümkündür: Vakıf Gelirlerinin hazineye mal edilmesi. Dini kurumlar personelinin maaşa bağlanılması amacıyla 1826’da Evkaf Müdürlüğü’nün kurulması. Şeyhül islâm’ın devlet memuru haline getirilmesi. 1831’de tımar sisteminin kaldırılarak tımar arazilerinin Hazineye aktarılması. Ve nihayet toprak üzerinde idarî ve malî bir reformun gerçekleştirilmeye çalışılması.3

Gerek III. Selim, gerekse II. Mahmud Devri’nde ortaya konan, müsbet anlamdaki yerli tüccar ve ticaretin korunması, tarım, ticaret, sanayi ve bayındırlık alanında yeni gelişmeleri araştırmak için kurulan Komiteler gibi önemli atılımlar yanında, Batılılaşmanın şekilciliğine saplanılan bazı uygulamalara da rastlanılacaktır. Bunlar arasında fes ve kıyafet reformunu, devlet icra mekanizmasındaki isimlerin Avrupai isimlerle değiştirilmesini, devlet ricalinin sakallarını kesmesini, padişahın resimlerinin devlet dairelerine asılmasını, devlet ileri gelenlerinin galalara gitmeye başlamalarını saymak mümkündür.4 Şu veya bu değerlendirmeler içersinde ele alınması mümkün olan bu dönemin Türk tarihinde önemli bir geçiş dönemi olduğunda şüphe bulunmamaktadır.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Islahat Fermanı

Gülhane Hatt-ı Hümayunu, başka adıyla Tanzimat, Osmanlı Devleti içinde şüphesiz birdenbire ortaya çıkan bir ıslâhat hareketi değildir. Hareket gerçekte bir ıslâhat manzumesinin özelliklerini ve hatta metodunu devam ettiren bir zincirin halkasıdır. Ancak Tanzimat’ın kendinden öncekilere kıyasla bazı özelliklere sahip olduğu da bir vakıadır. Tanzimat’a kadar yapılmaya çalışılan yenileşme hareketlerinde genellikle askerî müesseseler ön plâna alınmış ve âdeta askerî başarısızlıklara çare aranır görüntü sergilenmiştir. Tanzimat ise, meseleye daha çok cemiyet düzeni

şekliyle bakmış ve toplumun temelleriyle ilgili hareketlere yönelmiştir. Bu yüzdendir ki, Tanzimat Fermanı, bir nevi Vatandaş hakları Beyannamesi hüviyeti taşır. Ancak Amerikan ve Fransız haklar beyannamesinden önemli farklılığı, Tanzimat Fermanı'nın, Os

manlı Devleti'ndeki diğer ıslâhat hareketleri gibi, yukarıdan aşağıya yani, otoriteden halka doğru oluşundadır. Bundan dolayı, halk tarafından benimsenmesinde de zorlanılmıştır! Tanzimat'la temin edilmeye çalışılan en önemli mesele, ferdî hürriyet rejiminin kurulması gayretidir. Bu harekette en önemli davranışı, bizzat kendi yetkilerini sınırlayan Padişah ortaya koymuştur. Padişah kendi otoritresi ile yetkilerini kısıtlamış, sözü dışında hiç bir teminata bağlı olmamakla beraber, bütün vatandaşlara eşit haklar, mal ve can emniyeti, malî, askerî ve adlî sahalarda bazı reformlar vaad etmiştir.

Tanzimat'ın ilânında şüphesiz en önemli rolü Reşit Paşa oynamıştır. Ancak dönemin önemli devlet adamları Alî ve Fuad Paşalarla, Osmanlı düşünce hayatının Batı'ya açılmasında öncülük yapan Şinasi, Namık Kemâl, Ali Suavi, Ziya Paşa, Agâh Efendi gibi Avrupa'da liberalizmi ve 1830 İhtilâli'nin etkisini değerlendirmiş, bunu ülkeye getirmeye çalışmış düşünürlerin rolü de inkâr edilemez.5

Uygulamada Tanzimat'ın Getirdikleri

Öncelikle, bilhassa Fransa'nın etkisiyle çeşitli okullar açılmaya başlanmıştır. Batı edebiyatı ve tiyatroları tercüme veya adapte edilerek, geniş tarzda Osmanlı kültür hayatına intikâl ettirilmiştir. Danıştay ve Yargıtay'ın yetkilerini bünyesinde toplayan "Meclis-i Vâlâyı Ahkâmı Adliye" teşkilâtı kurulmuştur. Şer'iye Mahkemelerine pek ilişilmemekle birlikte Hıristiyan tebaanın ihtilâflarını çözmek için cemaat mahkemeleri ile, Karma Ticaret ve Hukuk mahkemelerinin kurulması sağlanılmıştır. Fakat adlî müesseselerde ortaya çıkan bu ikilem, Tanzimat'ın özelliklerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Konuya bir başka açıdan yaklaşan Alan Palmer şöyle ifadelendirir: "Genel olarak hukuk reformları, İkinci İmparatorluk döneminde uygulanmakta olan Fransız modelini yakından izliyordu. 1858'de çıkan Ceza Kanunu'nu izleyen Ticaret Kanunu'nu, 1869'da Ahmet Cevdet Paşa'nın Medeni Kanunu Mecelle kabul edilerek takip

etmiştir. Bu kanun çok ustaca bir uzlaşma niteliğindeydi. Hem İslam şeriat niteliğini koruyor ve hatta zenginleştiriyor, hem de bunu esas olarak Napolyoncu bir hukuk temelinde gerçekleştiryordu."6 Aynı şekildeki bir başka ikileme eğitim kurumlarında rastlanılacaktır. Avrupa'dan iktibas edilmiş okulların Maarif-i Umumiye Nezareti'nin bünyesinde kurulmasına gidilmiş; Darülfünun (=Üniversite) ile ilk ve orta okullar da bu Bakanlığın bünyesine bırakılmıştır. Fakat dinî ve geleneksel medreselere dokulmayarak yönetimleri şeyhülislâma; askerî okulların yönetimi ise seraskere (=Savunma Bakanı) bırakılmıştır.7

Tanzimat, beklenilen ve istenilen dışında toplum bünyesinde bir farklılaşma meydana getirmiştir. Zira, gayrimütecanis bir topluluk olan Osmanlı Devleti'nde, sadece farklı iki veya daha fazla din toplulukları değil, pek çok ırkî farklılaşma bulunmaktaydı. Böylesi ayrılıklar ortamında, Tanzimat topluma nüfuz ettikçe ayrılıkları daha da arttırmış ve Batılılaşma meselesi, çeşitli değer hükümlerine sahip toplum bünyesinde birer kopma unsuru olmaya doğru şekillenmeyi sağlamıştır.

Osmanlı'daki Batılılaşma hareketi, gariptir Osmanlı'nın asırlık düşmanları Batılı ülkeler tarafından, Avusturya İmparatorluğu dışında, büyük bir destek görecektir. Avusturya, Osmanlı'ya benzeyen bünyesi dolayısıyla bu hareketi desteklememiştir. Buna mukâbil özellikle Fransa ve İngiltere, gerek elde etmeyi tasarladıkları ekonomik, gerekse Protestan ve Katalolik tebaayı koruyucu görünerek sahip olacakları müdahele imkânlarından dolayı fevkalâde memnundurlar. Rusya'nın ise eline mükemmel bir koz geçmiştir. Osmanlı bünyesinde bulunan Ortodoks tebaanın hamisi rolünü oynamak! Zaten Ferman'ın nerdeyse mürekkebi kurumadan Rusya, Ferman'da belirtilen hususların doğru tatbik edilmediği gerekçesiyle şikâyetlere başlayacaktır…Bütün bu gelişmeler ve baskılar karşısında Osmanlı Devleti, bu defa 1856 Islâhat Femanı'nı ilân etmek zorunda kalacaktır.8

1856 Islâhat Fermanı

Tanzimat'la birlikte Rusya, İngiltere ve Fransa'nın eline geçmiş olan Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahele fırsatını, bu ülkelerin, Osmanlı'nın parçalanması yönünde kullanmamalarını beklemek herhalde mümkün değildi. Nitekim, bilhassa Rusya, Osmanlı üzerindeki emellerini gerçekleştirmek amacıyla bahaneler icat etmekte gecikmeyecektir. Bu bahanelerden biri sonucunda, 1853 Rus orduları Prut nehrini geçerek Osmanlı topraklarına girecek ve Bab-ı Ali üzerinde baskı yaparak, taleplerini gerçekleştirmek istediklerini açıkça belirteceklerdir.[9] Gerçekte bu hareket Osmanlı üzerinde bir istilâ hareketidir, ama bunu Avrupalı devletlerin hazmetmeleri mümkün değildir!

Nitekim Rusya'nın yanlış hesabı, İngiliz-Fransız ve Osmanlı ittifakına ve Kırım üzerine sefere yol açacaktır. Bu gerçekler göstermektedir ki, Osmanlı'nın Batılılaşma hareketleri dış emellerin yöntem değiştirmesine de yol açmaktadır… Kırım Savaşı öncesinde, 1853 yılında Avusturya, Prusya, İngiltere ve Fransa'nın katıldıkları Viyana Kongresi'nde bazı çizgiler yakalamak mümkündür. Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmemekle beraber hazırlanan Protokolünün 4. maddesi müttefiklere önemli bir koz vermektedir: "Osmanlı tâbiyetinde bulunan Hıristiyanların Müslümanlarla hukuk eşitliği hakkında kendiliğinden vermiş olduğu teminatı, yine kendiliğinden teyid edecek olan Padişah'ın istiklâli ve Devleti'n mülkünün tamamı"[10] gibi bir ifadenin bulunması göstermektedir ki, müttefikler Osmanlı'nın iç işlerine müdahelede bir adım daha ileri atacaklardır. Üstelik müttefikler, 1856 Islâhat Fermanı'nın Paris Kongresi öncesinde ilânı hususunda Osmanlı Devleti'ni zorlamışlardır. Esasen bu Ferman'ın, bizzat dış ülkeler tarafından hazırlanarak Osmanlı Devleti'ne ilân ettirildiğini söylemekte mümkündür.[11]

Batı devletleri, Osmanlı sosyal yapısında daha çok ıslâhat istiyorlar ve bu ıslâhatı da "medeniyet" adına talep ediyorlardı![12] Oysa görülecektir ki Islâhat Fermanı'nda talep edilenler, Hıristiyan tebaa içindir ve bu gruba yeni bazı haklar getirmektedir. Bir başka açıdan bakıldığında, Osmanlı'da hukuken değil, sadece fikren var olan Müslüman, Hıristiyan ayrılığının, böylece fikren de

kaldırılması hedefleniyordu! 1856 Islâhat Femanı ile, devletin kurucusu ve sahibi olan millet, kendi tebaası olan gayrimüslimlerle hukuken olduğu kadar fikren de eşitliğe çekilmiştir… Böylece 1856 yılına kadar Osmanlı Devleti içinde, kendileri için zımnî olarak kapalı olan mevkilere Hıristiyan tebaanın da çıkabilmesi imkânı belirmiştir ki bundan da, Osmanlı Devleti'nin aleyhine istifade edilecektir! Bu tarihten sonra Hıristiyan ve Musevi tebaa nazır, meselâ Hariciye Nazırı olacağı gibi, tabiatıyla Büyükelçi, Umumi Vali, Müsteşar, Mutasarrıf, Vezir gibi makamlara yükselmeye başlayacaklardır. Hıristiyan halka, kendi dilleriyle okullar açabilme, seçilme, askerlik yapma ve cizye adlı İslâmi esaslı vergiden muaf olma gibi daha başkaca haklar da sağlayan Islâhat Fermanı'nın, Devleti'n yapısına iki de yeni müessese getirdiği görülemektedir. Bunlardan biri, idarî bölgelerin yeniden düzenlenmesidir. Devlet yapısı Vilâyet, Liva, Kaza, Karye şeklinde idari taksimata ayrılarak, yönetimlerde seçimle iş başına gelen İdare Meclisleri görev üstlenmeye başlayacaklardır. İkisi Müslüman, ikisi gayrimüslim olan bu meclisin üyelerinin esas vasfı, bölgeden seçilerek gelmiş olmaktır. Diğer müessese, “Şuray-ı Devlet”tir. Şuray-ı Devlet, 28'i Müslüman, 13'ü çeşitli din mensuplarından teşekkül eden 41 üyeli bir istişari organdır.13 Devlet bütçesini de incelemek yetkisine sahip bulunan bu Organ, âdeta meşruti rejime geçişte bir ara köprü hüviyeti taşımıştır, denilebilir.

Tanzimat ve Islâhat Fermanlarının akış seyri göstermektedir ki, Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma hareketleri siyasî olarak Meşrutiyet'e geçişin temelini oluşturmaktadır. Ancak görülen odur ki bu devrelerde Osmanlı'nın iç işlerine de artan bir seyirle dış müdaheleler devam etmiş ve Islâhat Fermanı sonrasında ise, en üst seviyeye çıkmıştır. Sosyal ve siyasî açıdan yaşanan bu sıkışıklık karşısında Tanzimat ve Islâhat Fermanı'nın Osmanlı ekonomisindeki katkısı acaba nedir?

Tanzimat Sonrasında Ekonomideki Gelişmeler

Bozulan idarî ve malî yapı içersinde, Batı karşısında güçlenme arzusu ve buna dayalı askerî gücün yeniden kuvvetlendirilmesi ve nihayet ıslâhat için gerekecek malî kaynak arayışlarıyla

Tanzimat Dönemi başlamıştı. Fakat bu noktada uygulamaların getirdiği zorlamalarla karşılaşılacaktır. Bir yandan, yeni yetişen aydınların devlet hizmetine girmeleriyle bürokraside başlayan şişkinlikle Devleti'n malî yükü artacak. Öte yandan, ordunun modernleştirilmesi gereği de, artan yeni malî ihtiyaçlar anlamını taşıyacaktır. İşte bu tür ihtiyaçlar içersinde Osmanlı'da devlet eliyle ilk sanayi teşekküllerinin kuruluşu gündeme gelecektir. Birkaç şehirde kurulan ilk sanayi teşekkülleri, ne yazık ki çok başarılı sonuç vermeyecektir. Öz kaynak sıkıntısı çeken işletmelere tam destek veremeyen Osmanlı maliyesi, üstelik kendi masrafları içinde dış kaynak aramak durumundadır. Böylece artan borçlanma ihtiyacı daha önce var olan kapitülasyonlara ilâve olarak yabancılara yeni bazı imtiyazlar vermekle kalmayacak, ağır faiz yükünü de beraberinde getirecektir. Bu durumda fevkalâde müsait şartlarla Osmanlı Devleti'ne mal ihraç fırsatını elde eden Avrupalı tüccar, yerli sanayinin kendi basit şartları içersinde gelişmesini ve tabiatıyla rekâbet edebilmesini de ortadan kaldırma imkânına da sahip oluyordu. Nitekim Tanzimat'la başlayan serbest ticaret uygulamaları, Osmanlı Devleti'ne fevkalâde pahalıya mal olacaktır. Önce Serbest Pazar rekâbeti karşısında, yaşama şansını yitiren devlet eliyle kurulmuş sanayi kuruluşları, hemen hiçbir varlık gösteremez duruma geldikleri gibi, Devleti'n malî kaynaklarını tüketen tüfeyli kurumlar haline dönüşeceklerdir…Buna karşılık Devleti'n tebaası gayrimüslimler aracılığıyla ülkeye giren yabancı sermaye ve/veya yabancı mal satıcıları, gitgide daha çok zenginleşerek ülkede yeni bir sınıfın doğmasına vesile olacaktır! Büyük çoğunluğu Müslüman olmayan, malî kudreti her geçen gün daha da artan bu sınıf, zamanla başka grupların hem dikkatini hem de düşmanlığını çekmeye başlayacaktır. Üstelik bu yeni zadegân sınıf, kendi ırkî gruplarının milli hareketlerine destek vermeye başlayacaklardır ki, bu da ülke içinde, yeni iç mücadelelere yol açacaktır…

Belki de Osmanlı Devleti'ni parçalamak anlamında gayretlerini sakınmamakta olan Batılı devletlerin bu dönemdeki en önemli hamlesi, Osmanlı'yı büyük bir borç yükü altında bırakmak olmuştur. Bu gelişmeler içersinde, 1850 yılında ıslâhat hareketlerinin

gerçekleştirilmesi için, İngiliz Büyükelçisi Sir S. Canning'in raporla Sultan Abdülmecit'e başvurarak Batı ülkelerinin borç ver

meye hazır olduğunu bildirmesi, herhalde üzerinde durulması gereken noktalardan biridir.14 Devlet ricalinin böyle bir borçlanmaya karşı çıkışları ve Sultan'ın ülke içinde bir yardım kampanyası açması ise çözüm olmayacak ve artan kaynak ihtiyacı 1852 yılında, nihayet Hariciye Nazırı Ali Paşa'nın 55 milyon franklık bir borç anlaşmasının altına imza koymasıyla noktalanacak, ancak Sultan Abdülmecit'in direnci bu ilk anlaşmayı bozacaktır. Fakat daha sonra Kırım Savaşı ile bu dirençte kırılacak ve Osmanlı maliyesi 1854'te Londra'da 3 milyon İngiliz liralık bir borcun altına imza atacaktır.15 Sonunda var olan kapitülasyona eklenen yeni borçlar devlet bağımsızlığını çiğneme noktasına kadar gidecek olan "Düyun-u Umumiye"nin kuruluşu ile düğümlenecektir.

Yeni Osmanlı Hareketi

Osmanlı Devleti'nde başlayan Batılılaşma hareketleri, birbiri üzerine düşen damlalar gibi genişleyerek devam etmiştir. Tanzimat'la daha bir düzenli hale gelen şekillenmede öne çıkan fikirler arasında Meşrutiyetçiliğin, hatta çok açık telâffuz edilmese de Cumhuriyetçiliğin dahi bulunduğu söylenebilir. Ancak o günler için çok ileri bir görüş olan Cumhuriyetçiliğin fikir halinde bile, gelişme zemini bulması mümkün olmayacak, ancak Meşrutiyetçilik görüşü gitgide daha da gelişerek eyleme dönüşecektir. Bu fikrin odak noktasında bulunan Yeni Osmanlılar adı altındaki hareketçilerin, kısa bir süre dağılmak gibi bir durumla karşılaşmış olmalarına rağmen, Meşrutiyetçiliğin gerçekleşmesinde önemli rol oynadıkları gerçektir. Önce İstanbul'da kurulan, haklarında takibat başlatılması üzerine Paris'e kaçarak faaliyette bulunan ve bilâhere her birinin tek tek İstanbul'a dönüp devlet hizmetinde görev almalarıyla nihayetlenen Yeni Osmanlılar hareketi, tam anlamıyla başarılı olabilmiş midir? Bu sorunun cevabını bulabilmek için hareketin içinde kimler vardı, neyi gerçekleştirmek istiyorlardı? Bu nokta üzerinde durmak gerekecektir.

Mutlâk Monarşiyi, meşruti monarşiye dönüştürmek gayesi ile yola çıkan Yeni Osmanlılar, icap ederse aralarından biri olan

Sadrazam Ali Paşa'yı da iskat etmek hedefini de düşünmüşlerdir! Ancak kendi aralarında kesin hatlarıyla bir fikir birliğine ve insicama bir türlü ulaşamamışlardır. Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa, Ziya Paşa, Namık Kemal ve Ali Suavi gibi siyasi tarihimizin ünlülerinin bulunduğu Yeni Osmanlılar hareketinin, ana hatları itibariyle, gerçekleşmek istedikleri arasında; "Nizam-ı Serbestane (=Demokrasi), Nizam-ı Esasiye (=Kanun-u Esasi), Şuray-ı Ümmet (=Millet Meclisi)" bulunmaktadır. Mutabakat sağlanan bu esaslara karşılık grup mensupları, pek çok meselede birlik sağlayabilecek anlaşmadan uzak kalmışlardır. Üzerinde anlaşmaya varılamayan hususların başında "lâiklik" konusu gelmektedir. Ziya Paşa ve Namık Kemal'in dinî görüşü savunmalarına karşılık, Ali Suavi ve M. Fazıl Paşa lâisizm taraftarı olarak görünmektedirler. Neticede Yeni Osmanlılar arasında başkaca ihtilâfların çıkması sonucunda ve hattâ bu anlaşmazlıklara şahsî birtakım çekişmelerin de katılmasıyla Meşrutiyet lehindeki bu ilk toplu hareket, 1867 yılında başarısızlığa uğrayacak ve dağılacaktır. Kimilerine göre "istemekte değil, istememekte tamamen bir olan" bu müşterek hareket bizâtihi kendisi başarıya ulaşamamışsa da, kurulacak olan Meşrutiyet rejiminin öncüsü olduğunda şüphe yoktur.

Mithat Paşa ve Birinci Meşrutiyet

Osmanlı Devleti'nde başlatılan Batılılaşma hareketinin halkalarından biri olmasına rağmen, I. Meşrutiyet'le bazı şahsiyetlerin varlıkları âdeta özdeşmiş gibidir. Bu şahsiyetlerden biri Sultan II. Abdülhamit ise diğeri Mithat Paşa'dır… Hatta denilebilir ki Mithat Paşanın şahsiyeti, Meşrutiyet hareketinin zaman zaman önüne bile çıkmaktadır veya çıkarılmaktadır…

Mithat Paşa'nın Osmanlı devlet ricali arasında parlaması, Niş eyâleti ile Tuna vilâyetindeki başarılarıyla olmuştur. Teşkil-i Vilâyet Nizamnamesi hazırlanırken, İstanbul'a çağrılarak Fuat Paşa'ya yardımda bulunan Mithat Paşa, daha sonra Sultan Aziz'in Tuna vilâyetindeki faaliyetlerini takdir etmesi üzerine, 1868'de kurulan Şuray-ı Devlet'in reisliğine getirilmiştir. Ancak Tanzimat Dönemi'nin önde isimlerinden Ali Paşa, Mithat Paşa'nın keyfi idaresi, laubali hareketleri ve bilhassa serkeşliği karşısında

tahammül edemeyerek, kendisini azledecek ve Bağdat valiliğine gönderecektir. Daha sonra Mahmud Nedim Paşa'nın sedareti zamanında Adliye Nezareti'ne getirilmiş, ancak bu sırada Sultan Aziz'in hal'ini teminen "talebe-i ulum'un" tertipli nümayişlerinde başrolü oynamıştır. Nihayet, Erkân-ı Erbaa olarak tarihe intikâl etmiş olan Paşalarla Sultan Aziz'in hal'ini sağlayan heyette yer almıştır. Mithat Paşa'nın kariyerinin en büyük hedefi, İmparatorluk içinde yaşayan bütün ulusların nısbî temsiline dayanan bir Parlemento rejimi kurmaktı. Ancak, 1876'da, çabalarını toplamış olduğu vilayet ayaklanma halindeydi ve bu, bağımsız milli Bulgaristan Devleti'nin çekirdeği olacaktı.16

Birinci Meşrutiyet, sosyal alanda Tanzimat'tan daha fazla Batılılaşmaya sebep olabilmiştir demek, kolayca mümkün değildir. Ancak meşrutî idareye sahiplenme, daha sonraki dönemlerde bir ideale duyulan özlem şeklinde Osmanlı aydınlarının kafasında yer ve mücadeleye önderlik edecektir. Hatta denilebilir ki, Osmanlı aydının kafasında Meşrutiyet'in ilânı fikri, Batılılaşma idolünün simgesi olmuştur. Nitekim II. Abdülhamit'e karşı başlatılan İkinci Jön Türk hareketinin temel hedefi Meşrutiyet olacaktır. Müsbet yönüyle, bir Parlemento idealine yön vermiş olan Birinci Meşrutiyet Meclisi'nin kuruluşu, rengarenk ırklar, çeşitli din ve dillerle dolu topluluklardan meydana gelen Osmanlı mozaiğinde bir hedeftir. Ama beraberinde, farkına varılmadan da olsa, pek çok olumsuzluğu getirmiştir. Ortaya çıkan odur ki, o günler için Osmanlı mozaiği, içerdeki yapı yanında, dışardan yapılan tahrikler dolayısıyla da Parlamenterizmin gerektirdiği şansa sahip olmaktan uzaktır. Zira gerek fikir hareketlerinin doğurduğu gelişmelerle, gerekse Osmanlı Devleti'nin parçalanması hedefinden vazgeçmemiş Batı sömürgeciliğinin tahrikleri, kurulan Parlemento içinde Osmanlı'nın bünyesindeki çeşitli ırkları, milliyetçilik düşünce ve hareketlerine doğru daha hızlı itmekten başka sonuca varmamıştır. Üstelik elde edilen malî ve idarî kaynaklarla da tahriklerin bizzat içinde olma fırsatı genişlemiştir. Bu ayrılıkçı hareketlerin hangi boyutlara vardığını belirleyici birkaç örnek üzerinde durmakta fayda olacaktır… Meclis'te; Kanun-u Esasi'ye, Türkçenin yanı sıra anasır dillerinin de muhafa edildiğine

dair kayıt konulmasını isteyen bir Rum mebusa, Hıristiyan köylerde kendi dillerinde kayıtların tutulmasını isteyen bir Ermeni mebusa ve Kanun-u Esasi'den maksadın her kavmin hukukunun muhafaza olduğunu beyan eden bir gayrimüslim mebusa rastlamak ve tabiatıyla, bu taleplere fazlaca da bir şey söyleyebilmek imkânı olmayacaktır.17 Böylesi bir duruma sadece Mecliste değil, daha geniş boyutlarda ve bölücü hedefleri destekleyecek tarzda Meclis dışında rastlamaksa, olayların seyri içinde kolaylaşma şansını vermiş oluyordu.

İkinci Jön Türk Hareketi ve İttihad-ı Terâkki'nin Doğuşu

Birinci Meşrutiyet Meclisi'nin II. Abdülhamit tarafından tatil edilmesi ve artarak yoğunlaşan şahsî idaresi karşısında, idareye karşı muhalefetin de gitgide artması gecikmemiştir. Ortaya çıkan hareketin amacı, Osmanlı Devleti'nde bir "Meclis-i Meşveret"in kurulmasını sağlamaktır. Böylece kuvvetler ayırımı hedeflenecek ve burada da "yürütme" bürokside şekillenecekti. Yeni Osmanlıların bu fikirlerini uygulamaya koyan grupsa devlet adamlarından, askerî liderlerden ve ulemadan oluşan bir cunta olmuştu.18 Şerif Mardin'in de üzerinde durduğu şekliyle, 1877 yılıyla 1889 yılı arasında hürriyetçi davranışın devamı sayılacak önemli nokta, Yeni Osmanlıların ideal padişahı V. Murat'ı tekrar tahta oturtmaktır!19 Hareketin alt yapısında görülense, 1906'dan sonra bariz bir şekilde ortaya çıkacak olan "siyasî masonluğun" Scalieri Hareketi ile Osmanlı siyasetinde oynamaya başladığı roldür.20 1889'a gelindiğinde İkinci Jön Türk hareketinin yeni şekliyle gün yüzüne çıktığı görülecektir. Türkiye tarihinin ilk siyasî partisine dönüşecek olan bu hareketi, bir kısım Harbiye ve Tıbbiye talebesi gizli bir cemiyet olarak başladığı gözlenmektedir. Gizli cemiyetin istihbar edilmesi ve dağıtılması üzerine Paris'e kaçan öğrenciler, Paris'te ilk Jön Türk hareketinin liderlerinden Ahmet Rıza Bey'le temasa geçerek faaliyetlerini, Osmanlı İttihad ve Terâkki Cemiyeti adı altında sürdürmeye başlayacaklardır. August Comte'un pozitivist felsefesi ve Sosyal Darwinizm temelleri üzerine çalışmalarını geliştirmeye başlayan Cemiyet, kısa zamanda İstanbul'da Tıbbiye, Harbiye ve Mülkiye öğrencileri arasında da yaygınlaşma şansını yakalayacaktır.

İkinci Jön Türk Hareketinde dikkati çeken hususlardan biri, grup içinde kesinleşmiş bir fikir birliğinin olmayışıdır. Hemen bütün kadronun istibdat rejiminin sona erdirilmesi ve meşrutî idarenin kurulması noktasında beraberliği olmasına karşılık, devlete verilecek siyasî yapı konusunda farklılaşmaktadır. Bu farklılaşmanın giderilmesi için 1902 yılında Paris'te yapılan "Ahrar-ı Osmaniye Kongresi" netice vermediği gibi, ihtilâfların artmasına ve hatta parçalanma tohumlarının atılmasına da sebep olacaktır. Biri, "devrimin ihtilâl metodunu da kullanması gerekeceği"; diğeri, "devrimi başarmak için yabancı devletlerin de müdahelesinin gerektiği" tezleri olmak üzere iki nokta üzerinde yapılan müzakerelerden, özellikle ikinci konu parçalanmaya yol açacaktır. Prens Sabahattin'in önderliğinde hareket eden ve dış ülkelerin müdahelesi gerekliliğini de savunan grup, daha kalabalık olmasına rağmen, İttihad ve Terâkki adıyla faaliyetini sürdüren birinci gruba göre zayıf kalacak ve gelişme gösteremeyecektir.

İttihad ve Terâkki Cemiyeti, özellikle Rumeli'de teşkilâtını genişletecek ve faaliyetini yoğunlaştırarak büyük bir gelişme sağlayacaktır. Çoğunluğunu askerlerin teşkil ettiği "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" ile birleşerek Rumeli'deki Osmanlı ordusunun subaylarının Cemiyet'in içine dahil edilmesi de temin edilmiş olacaktır. Öyle ki İttihad ve Terâkki Cemiyeti'nin Meşrutiyet konusundaki en faal ve ısrarcı üyelerinin davranışları sonucunda, 23 Haziran 1908'de Osmanlı Terakki ve İttihad Heyeti tarafından bir Beyanname neşredilecek, sokaklara asılan bu bildiri aynı zamanda çeşitli devletlerin konsoloslarına da gönderilecektir. Kitle olayları artık Rumeli'de giderek hızlanmaktadır. Bu arada İstanbul'a 1876 Kanunu Esasisi'nin tekrar yürürlüğe konulması, aksi takdirde "Üçüncü Orduyu Hümayunla beraber" maksadın temini için Istanbul'a karşı harekete geçirileceği bildirilecektir. Bu gelişmeler karşısında ve Rumeli'de başlamış olan askerî ayaklanmayı bastırabilmek amacıyla, Sultan II. Abdülhamit 23/24 Temmuz 1908 tarihinde Anayasa'yı yürürlüğe koyacaktır.21

İttihad-ı Terâkki ve İkinci Meşrutiyet

Meşrutiyet'in ilânını takiben yapılan seçimlerde İttihad ve Terâkki, Meclis'te büyük bir çoğunluğa sahip olmasına rağmen kabinenin kuruluşunu üzerine almayacak ve kabineye birkaç üye vererek katılmayı tercih edecektir. Fakat işin gerçeği odur ki, gerek Meclis'teki çoğunluğu, gerekse Osmanlı Devleti bünyesinde hemen hemen tek düzenli ve hatta otokratik cemiyet yapısıyla İttihad ve Terâkki, kabineyi devamlı dışardan kontrol etmekle kalmayacak devlet yönetimine de müdahelede bulunacaktır. İttihad ve Terâkki'nin çoğunluğa sahip olduğu Meclis'te dikkat edildiğinde ortaya çıkacak bir başka gerçek, İttihad ve Terâkki bünyesindekilerle birlikte gerçek çoğunluğun gayri-Türklerde olduğudur. Mandelstam'a göre; 275 kişilik Meclis'te, 142 Türk mebusa karşılık 133 gayri-Türk; Lorga'ya göre ise; 228 kişilik Meclis'te, 107 Türk'e karşılık 121 gayri-Türk mebusun bulunmaktadır. Hangisi kabul edilirse edilsin gerçek olan Türk Devleti'nin Meclisi'nde Türklerin azınlıkta olduklarıdır.22

II. Meşrutiyet'in ilânı ile fiilen iktidara sahip olmakla beraber, resmen iktidarda görünmeyen İttihad ve Terâkki, önceleri "İttihad-ı Anasır" programıyla hareket etmeye çalışmıştır. Birkaç yıl boyunca samimi bir şekilde bu iddıasını sürdüren Cemiyet, Balkanlar'da başlayan başkaldırılar ve içten sürdürülen ihanetler karşısında, yabancı kavimlerin ancak kendi milli emellerine hizmet etmesi halinde İttihad ve Terâkki'yi desteklemekte olduklarının farkına varacaktır! Halbuki İttihatçılar, rejimin yıkılması halinde imparatorluktaki bütün kavimlerin birleşeceğine ve Avrupa'nın da, Meşrutiyet'in ilânı ile Osmanlı Devleti'nin üzerindeki baskılarını kaldıracaklarına inanmaktaydılar… Feroz Ahmad, Osmanlı Devleti'nin siyasî bakımdan içine sürüklendiği durumdaki gelişmeleri açıklık getirecek şu ifadeleri kullanır; "Komprador burjuvazinin iç çekirdeğini Rumlar ve Ermeniler oluşturuyorlardı. Ne Rumlar ne de Ermeniler Osmanlı Devleti'ni kendi çıkarlarının temsilcisi olarak görmüyorlardı. Bu olgu, 1908 sonrasındaki Meşrutiyet rejimi ile olan ilişkilerde açıkça ortaya çıkar. Meşrutiyet'e karşı, milletlerin, Kapitülasyonlar kadar kutsal tutukları geleneksel ayrıcalıkları uğrunda kararlı bir mücadele yürüttüler."23 Birkaç yıl içersinde yukarıda belirtilen siyasetin iflas etmesi üzerine İttihad ve Terâkki,

İslâmcı, Türkçü ve Turancı bir politikaya yönelmenin imkânlarını aramaya başlayacaktır. Bilhassa 1911 yılındaki kongreden sonra Cemiyet'in programında yapılan değişikliklerle, Osmanlı anlayışı ikinci plâna atılacak, Milliyetçi-İslâmcı bir doktrin ve aksiyona sahiplenilecektir. Bundan sonradır ki hızlı bir gelişmeyle Osmanlı Devleti'ndeki Türk unsurunun milliyetçi görüşle ve şuurla güçlendirilmesi yolunda önemli adımlar atılmaya başlanacaktır. Bu arada İttihad ve Terâkki programındaki milliyetçilik anlayışının Batılılaşmak ve lâikleşmekle aynı anlamda kullanıldığını da belirtmek gerekir. Fransız İhtilâli'nin "hürriyet, adalet, müsavat, uhuvvet" umdeleriyle siyasî hayata atılan İttihad ve Terâkki, bu umdelerin gerçekleştirilememesi üzerine Fırka'nın fikir cephesini yeniden gözden geçirme gereğini duyacak ve Ziya Gökalp gibi düşünürlerden istifade etmeye başlayacaktır. Genel olarak İttihad ve Terâkki'nin icraatları ise aşağıdaki başlıklar altında özetlenebilir:

Sosyal ve Kültürel Alanda Gerçekleştirilen Yenilikler: Kız öğrencilerin Üniversitede derslere devam etmeleri; üniversiteye muhtariyet verilmesi; kadın cemiyetlerinin kurulması ve kadınların iş hayatına atılabilmeleri; millî kütüphane, millî arşiv, millî müzik, millî filmcilik, millî coğrafya cemiyetlerinin kurulması; eğitimin lâikleştirilmesi, dinî teşkilâtın eğitimin dışında tutulması; Batı takviminin kabul edilmesi; İttihat Cemiyeti ve Türk Ocaklarının kontrol ve yönetiminde hayır ve fikir cemiyetleri kurularak edebiyatta, dilde, sanat alanında millî görüşe önem verici bir gelişmenin sağlanılması yolundaki çalışmalar.

Hukuk Alanında: Kaza kuvveti dinî kurallardan ayrılarak, yargı birliği esası kabul edilmiş ve buna bağlı olarak "nikâh ve boşanmaya" dair geçici bir kararname çıkarılmıştır. Mahkemeler doğrudan doğruya Adalet Bakanlığı'na bağlanmış ve böylece yargı organları Şer'î müesseselerin tesiri dışına alınmıştır.

Ekonomide: İki değişik nokta dikkati çekecektir. Birincisi; kapitülasyonlara ek olarak tanınmaya başlayan tavizler ve borçlanmalar sonucunda, her geçen zamanda daha da artan borç yükü karşısında Batılı ülkelerin gittikçe yoğunlaşan baskılarıdır. Gerçekten devletin her geçen gün daha da artan malî kaynak

ihtiyacının karşılanmasında, ülke ekonomisinin üretime dayanmayan yapısı dolayısıyla dış borç önem kazanıyor, dış borçsa kısır döngü içersinde, dış müdahele imkânını daha da arttırıyordu. Dış bağımlılığı artırıcı hüviyeti içersinde önemli bir kurum olan Düyun-u Umumiye Teşkilâtı bu gelişmeler içersinde öylesine güçlü bir konuma ulaşacaktır ki, kurumun gücü, alacaklar karşılığında vergi gelirlerini toplama hakkından istifade etmeye kadar varacaktır. Tuz ve tütün tekelleri, pul, müskirat, balık tekelleri ve bazı illerin ipek öşürleri gibi birçok vergi gelirinin toplanması işlemi Düyun-u Umumiye'nin yetki çerçevesine dahil edilecektir. 1911-12 yıllarına bakıldığında görülen Maliye Bakanlığı yanında Düyun-u Umumiye'nin, devlet gelirlerinin %30'unun üstünde bir rakam olan 8, 250 milyon Osmanlı liralık geliri kontrolü altında tutarak adeta ikinci bir Maliye Bakanlığı hüviyeti taşır hale geldiğidir. Üstelik 5652 kişisi tam mesai ile olmak üzere 9000 civarındaki memurunun, 400.000 Osmanlı lirasını bulan maaşlarının yükünü de devlet maliyesine taşıtmaktadır!24 Dış borçlar karşılığında bir yandan vergi gelirlerini toplamak görevini üstlenmiş olan Düyun-u Umumiye, aynı zamanda Avrupalı yatırımcıların garantörlüğünü de yapmaktadır. Yani bir taraftan borç verdirmekte, veya yatırım (!) yaptırmakta, öte taraftan vergi gelirlerini toplayarak ödemeleri garanti altında tutmaktadır. Düyun-u Umumiye gitgide öylesine müdaheleci hale gelecektir ki, 1907 yılında Gümrük gelirlerinden ayrılan paranın "Makedonya'nın ıslâhatına" tahsis edilmek üzere, Osmanlı Bankası aracılığıyla ilgili Vilâyete intikâlini sağlayacaktır! Sadece malî hususlarla ilgilenmeyi bir tarafa bırakma eğilimleri içersine giren Teşkilât, Osmanlı Devleti'nin parasıyla yabancı tahviller almakla kalmayacak, Trablusgarp'ta Osmanlı'ya karşı savaş halinde olan İtalyanları mali bakımdan desteklemekte sakınca görmeyecektir!25 Bu iktisadî kıskaç içersinde Düyun-u Umumiye'nin hareketlerinde, Tanzimat Dönemi'nde 1862'de yılında ilk Batı tarzı banka olarak kurulmuş olan, Osmanlı Bankası'nın kullanıldığı söylenebilir. 1875 yılında Merkez Bankası gibi banknot çıkarma yetkisine sahip kılınan Osmanlı Bankası, gariptir ki bu hakkı, devletin ihtiyaçları istikâmetinde değil, Batılı devletlerin yönlendirdikleri politikalar çerçevesinde kullanmıştır. Bu davranışın en belirgin örneği, Birinci

Dünya Savaşı üzerine devletin para basma talebini kabul etmemesidir.26

Dönemde görülen dış kaynaklı borçla birlikte yabancı sermayenin, Osmanlı bünyesinde sanayi teşebbüslerinden ticarî kuruluşlara, banklardan sigortalara, ulaşıma, kömür, boraks, bakır ve petrol gibi maden kaynaklarına ve nihayet illerin belediye hizmetlerine kadar uzanan ekonominin bütün unsurlarına sahiplenici uygulamalara yöneldiği görülmektedir. Daha da önemlisi, yabancı kaynaklarının üretime yön verecek sanayi yatırımlarındansa ticarî ve de ülkenin malî, siyasî, sosyal yapısını kontrol edici uygulamaları tercih etmekte olduklarıdır. Bunun en mühim örneklerinden biri, İngilizlerin, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı topraklarında bulunan 63,414 milyon İngiliz liralık toplam yatırımları içinde sanayi teşebbüslerine yatırılanların sadece 2, 444 milyon İngiliz lirası olmasıdır. Kısaca hedef Osmanlı'nın malî politikasını kontrol ederken, ulaştırma imkânlarını da kullanarak, doğal kaynaklara inme imkânlarını değerlendirmektir!27

İşte böylesi bir kıskaç içinde bulunan devlet yönetimi ve İttihad Terâkki, ekonomi politikalarını Kara Kemal'in28 önderlik ettiği yeni bir anlayışa doğru kaydırma ihtiyacını duymaya başlayacaktır. Bu anlayışın temel hareket noktası daha millî bir davranışı zorlamaktır… Böylece Devleti'n yabancılara veya içerdeki dışa bağımlı işbirlikçilerden kurtarılacak bir ekonomi hedeflenmektedir. Bunun için, ülke ekonomisini ellerinde tutan azınlık ve yabancıların yerlerine Türkleri geçirmek, halkı zıraatten ziyade ticaret ve sanayiye kaydırmak düşüncesi harekete geçirilecektir. Böylece, döneme damgasını vuracak olan ve "millî bir ekonomi denemesi" olarak adlandıracağımız, ikinci nokta belirlenmiş olmaktadır…1914'te kapitülasyonların kaldırılma kararının alınması, yeni hareketin ilk safhasını teşkil eder. Hemen akâbinde millî sermayenin ve teşebbüsün desteklenmesi için bir bankanın kurulmasına karar verilmesi, kooperatifler ve ekonomik hedeflere yönelmiş çeşitli kurumların açılması yanında, konuda başlatılan geniş çaplı propaganda bu ikinci dönemin özellikleri içersindedir.

Dönemin muhtevasının, liberal-devletçilik ve milliyetçilikten oluşan karma ekonomik bir politika teşkil etmektedir. Ulaşılan hedefleri ise şöyle sıralayabiliriz: Yabancıların statüleriyle ilgili bir kanun çıkarılmış ve yabancıların sahip oldukları ekonomik imtiyazlar kaldırılmıştır. Para basma imtiyazı Osmanlı Bankası'ndan alınmıştır. Yerli sanayii koruyan ve sanayileşmeyi teşvik eden gümrük kanunu çıkarılmıştır. Sanayi okulları ıslâh edilmiş, bu arada kadın meslek okulları açılmıştır. Kalifiye eleman yetiştirmek üzere dış ülkelere, özellikle Almanya'ya işçi ve usta gönderilmiştir. Kızılay, Donanma Cemiyeti gibi kurumlar örnek üretim yapmak hedefiyle tarım alanına sevk edilmişlerdir. Sanayi teşvik tedbirlerini ihtiva eden kanun yürürlüğe konulmuştur. Birçok bankanın kuruluşu teşvik edilmiştir.29

İttihad ve Terâkki Döneminin Sonuçları

Devletin yönetimine hâkim olduğu dönemde İttihad ve Terâkki, öncelikle orduyu ve maliyeyi yeniden düzenlemek için büyük gayret göstermiş, ancak varılan sonuç açısından bakıldığında istenilen başarıya ulaşıldığı söylenemez. Her şeyden önce ülke, Birinci Dünya Savaşı felâketine sürüklenecektir. Avrupa'da başlayan mücadelede Osmanlı Devleti, basiretle kolayca bağdaştırılamayacak şekilde 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanlarla yaptığı gizli bir andlaşma ile resmen katılmış ve savaşı kaybedenler arasında yerini alacaktır!30 Böylece Osmanlı İmparatorluğu, adeta kendi ayağıyla Batı'nın beklediği parçalanma noktasına sürüklenecektir. Bu yüzden siyasî, iktisadî ve sosyal açıdan İttihat ve Terâkki dönemi, birçok önemli başlangıç ve hareketlere yön vermiş olsa da, Devleti'n yıkılışına sebep olmak gibi bir vebali üstlenmiş olamaktadır. Bir başka nokta, Türk siyasî tarihine damgasını vuracak olan "particiliğin" kötü anlamda İttihat ve Terâkki döneminde başlayarak yerleşmiş olduğudur. Bizans Devri partizanlığının hortlaması olarak kabul edilecek partizanlığın, karşı fikir ve parti anlayışını vatan hainliğiyle eşdeğer tutan bir değerlendirme içinde oluşunun getirdiği sonuç, Balkan Savaşı'nda açıkça ortaya çıkacaktır.31 Bir başka İttihad ve Terâkki yadigarı, İkinci Meşrutiyet'in ilânında olduğu gibi, 31 Mart Vakıası'nda ve sonrasında da orduyu hep siyasetin içinde tutarak,

ordunun partileşmesine göz yummasıdır. Hatta ordunun İttihat ve Terâkki lehine siyaset yapmasına çalışmasıdır.32 Bir başka nokta, ideal olarak benimsenen parlementer rejimin Osmanlı toplum yapısına ne kadar uyacağı ve aynı zamanda dünyadaki gelişen fikir akımlarından milliyetçiliğin azınlıklar üzerinde oynamakta olduğu rol belirlenmeden ülke içindeki, özellikle Rum ve Ermeni, azınlıklarla başlatılan karşılıksız bağın tavize dönüşmekle kalmayıp Osmanlı Devleti'nin çöküşünü hazırlayan sebepler arasında yer almasıdır. Zira geç farkına varılacak tarzda, "Rumlar arasında, Yunan Krallığı'nı Osmanlı İmparatorluğu'nun yararına (!) genişletmek isteyenlerle Osmanlı Devleti'ni Helenleştirme umudunda olanlar vardı. Birinciler Atina'nın, Türklere karşı düşmanca tavır almasını istiyorlar. Diğerleri ise, Atina ile İstanbul arasında İmparatorluğun varlığını koruyacak bir ittifak öneriyorlardı.33 İttihatçılar ile Taşnaklar arasındaki ilişkiler dostçaydı. Bu olumlu ilişkiye rağmen, Cemiyet ile Taşnak komitesinin idealleri birbirine zıttı. Zira Taşnaklar yerel özerklik ve hatta tam bağımsızlık talep ediyorlardı."34

Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma Hareketlerindeki Fikir Cereyanları

Kaybedilmeye başlanılan savaşlar karşısında sorulan suallerin cevapları arandığında, Batı görülen askerî ve ilmî ilerlemelerden istifade etme düşünce ve hareketi, Osmanlı devlet adamlarını ve aydınlarını düşünmeye ve araştırmaya sevk edecektir. III. Mustafa Dönemi'ne uzanan Lâyihalar Devri bu yeni arayışların ilk emarelerini taşımaktadır. Padişah'ın isteği üzerine hazırlanan lâyihaların ilk yazarları arasında Abdullah Molla, Mustafa Reşit Efendi, Koca Sekbanbaşı ve Akif Efendi'yi sayabiliriz. Bu lâyihalarda üzerinde durulan noktalar, Devleti'n idareci personelinin yetersizliği, zulmü ve israfıdır. Ayrıca devlet düzenin bozulması, sadece askerî değil, mülkî ıslâhatın yapılması gerekliliği de üzerinde durulan hususlardır. Aynı şekilde III. Selim de, devrin ileri gelenlerinden, hatta yabancılardan layihalar istemiştir. 1791 yılında Padişah'a sunulan 22 layiha, yenilikçi Padişah'ın reform dağarcığını oluşturmasına yaramıştır. Bülent Tanör'ün belirttiği üzere; layihalara başvurma yöntemi, geleneksel bir Osmanlı devlet usulü olan

“meşveret”in çerçevesinin yabancılara bile açılacak derecede genişletilip canlandırmasını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.35

Tanzimat’la birlikte uluslararası kültür ve fikir cereyanlarının, etkisini genişleterek sürdürdüğü görülecektir. Tanzimat aydınları, Avrupa menşeli doktrinlerle yakından ilgilenmeye başlamışlar ve bundan da etkilenmişlerdir. Bu etki, devlet kademelerinde görev üstlenen aydın kadrolarında, birçok değişik düşünceyi devlet bünyesinde tatbik arzusunu da beraberinde getirecektir. Tanzimat’ın önde gelen liderlerinden Ali Paşa, Avrupa’da otoriter yönetimlere karşı doğmaya başlamış olan mücadeleleri tespit etmiş ve Padişah’a sunduğu lâyihada, “fertlerin hürriyeti ile devlet işlerinde oy hakkına sahip olunması” gereğinden söz etmiştir. Hatta Cevdet Paşa’ya göre, Ali Paşa Napoleon’un Code Civile’ni almak istiyordu.36 Tanzimat düşünürlerinin, 19. yüzyıl liberalizminden etkilenmemiş oldukları söylenemez.

Ancak bu etkinin müesseselerin bünyelerine yönelecek çapta olduğu görülmez. Tanzimat Fermanı’nı, bir nevi Kanun-u Esasi’ye ve Tanzimat yönetimini de, müeyyidesiz bir meşrutiyete benzetmek mümkünse de, Tanzimat aydınlarının henüz şumüllü bir meşrutiyetçi anlayışa ulaştıklarını söyleyebilmek de imkânsızdır. Ancak Ferman’ın mutlâkiyet hususunu sınırlayıcı bazı hükümler taşıması, insan hak ve hürriyetlerini tespit edici oluşuyla önem taşıdığı açıktır. Şurası da bir başka gerçektir ki, Tanzimat’la birlikte Osmanlı Türkiyesi üzerinde Batı’nın kültür emperyalizmi aracı olarak kullanacağı eğitim müesseselerin sayısı da hızla artmaya başlayacaktır. 1839-1867 yılları arasında Osmanlı topraklarında çeşitli yabancı Devleti’n açtığı 19 eğitim müessesenin sayısının, azınlık okullarının üç binleri bulan sayıları hariç 1914 yılında 100’leri aşmış olması her halde üzerinde durulması gerekecek noktalardan biridir.37 Üstelik bu okulların bazılarının misyonerlik faaliyetlerinde bulundukları gibi, azınlıkların bağımsızlık mücadelelerinde yardımcı oldukları da bilinenlerdir. Kısaca Tanzimat, siyasî ve hukukî müesseseleşme fikrinin doğarak gelişmesine sebep olması yanında, Osmanlı içindeki çeşitlenen milliyetçi hareketlere de kaynaklık etmiştir.

Türk aydını uzun yıllar dünya olaylarına bakış kapısı olan Fransa'nın geçirmekte olduğu değişmeler ve Batı ile kurulan bağlantılar, Tanzimat'ın getirmiş olduğu ve tatbik etmek istediği yeniliklerle yetinmeye imkân vermeyecektir. Nitekim Jön Türk Hareketi, yabancı menşeli kuruluşlarla olan bağı ile de dikkati çekecek ve İtalyanların Karbonari teşkilâtına38 benzetildiği gibi, ihtilâlci metodu ülkeye taşıyan ilk fikir akımı hüviyetine de sahip olacaktır. Bu hareket, fikri yapısında Avrupa tarzı bir hukuk devleti yatan ve ülkede başlatılan şiddetli ve ısrarlı ilk muhalefet olma vasfını da taşımaktadır. Bunun gerçekleşmesi içinse her türlü mücadele metotları, ihtilâl de dahil olmak üzere, kabule şayan bulunmaktadır. Birinci Meşrutiyet'in ilânında önemli rol oynayan I. Jön Türk Hareketinin sadece fikri sahada kalmadığı da bir gerçektir. Ülkedeki ilk talebe hareketlerinin yönlendiricisi ve yürütücüsü olan Jön Türkler, I. Meşrutiyet'in gerçekleşmesini sağlayacak olan olaylar dizilerinde açıkca ve/veya arka plânda kalarak rol alacaklardır. Sultan Aziz'in hal'i, V. Murat'ın ve sonrada Abdülhamit'in iktidarlarında bu hareketin oynadığı ihtilalci rol, açıkça görülenlerdir.

1878'lere kadar uzatılması mümkün olan II. Jön Türk hareketi ile başlayan son devir Osmanlı Devleti'ndeki fikir hareketlerinin en belirgin özelliği, çok çeşitliliği ve şiddetli oluşudur. Batı ile artan ilişkilerle birlikte buradan intikâl eden pek çok fikrin ülkede tatbik edilmek istenmesi veya bunlara karşı başlayan karşı koyma arzusundan doğan fikir hareketleri, Osmanlı Devleti'nin bünyesini öylesine sarmaya başlamıştır ki, zaten idarî, siyasî ve de malî sıkıntılar içersinde bunalan Devleti'n, bu fikir kargaşa içersinde doğruları bulabilme imkânı, daha da güçleşmiştir. II. Jön Türk hareketinin temelde uzlaştığı meşruti idare ve bunun gereğinde ihtilâlci metotlarla gerçekleştirmesi dışında, ıslâhatın genel uygulanması safhasında, bir beraberlikten söz etmek imkânsızdır. Neticede daha sonraları Osmanlı Devleti'nin yönetimine sahiplenerek ülkenin kaderine yön verecek ve İttihat ve Terâkkiciler olarak isimlendirilecek grup, Ahmet Rıza beyin liderliği altında A. Comte'nin akılcı ve hümanist felsefesinden hareketle merkeziyetçi meşruti bir idareyi savunacaklardır. Prens Sabahattin'in

liderliği altında toplanan ikinci grupsa, teşebbüsü şahsî ve ademi merkeziyetçi bir düşünce içersinde, F. Le Play'in ilmî, içtimaî görüşüne sahip çıkarak, Batı'nın bütün fikir ve müesseseleriyle Osmanlı ülkesine intikâlini ve de, federatif bir idareyi savunmaktaydılar ki bu noktada, Ermenilerin Taşnaksiyon fırkası ile Prens Sabahattin'in savunduğu görüş birleşmekteydi.39 Aynı idealden başlayarak fikrî zeminde şekillenen mücadele zamanla, İttihatçıların iktidar olmasından sonra, tam bir iktidar-muhalefet kavgasına dönüşecektir. Ancak İttihatçıların fikri zemin bakımından da tam bir görüş birliğinde olduklarını söylemek mümkün değildir! İttihatçıların fikri temelini teşkil eden ve "üç siyaset tarzı" olarak belirlenecek ana görüş dahi, cemiyet ve sonrada parti bünyesinde telifçi bir yapıya ulaşmayı sağlayamadığı gibi, yönetim politikalarında da zaman zaman eğilimlerden birine yakınlaşmayı zorlayıcı olacaktır.

Osmanlıcılık, İslâmcılık ve Türkçülük tezlerine dayalı "üç siyaset tarzı" tam anlamıyla doktrinleşemezken, zamana uygun olarak tatbik edilen bir siyaset uygulaması olmaktan ileri gidemeyecektir. Üçlünün temel unsuru Osmanlıcılık, Balkan Savaşları sonrasında fikrî ve siyasî sahada hayatiyetini kaybedecektir. Diğer iki unsur, İkinci Meşrutiyet'ten sonra hem gelişerek hem de şekillenerek hayatiyetlerini Türkiye Cumhuriyet Devleti'nin kurulması safhasına kadar, öncesi ve sonrasıyla, devam ettirecektir. Bu cereyanlar yeni şekilleriyle: Garpçılık, İslâmcılık, Türkçülük, Meslekî İçtimaiyeciler ve Sosyalizm'dir.40

Garpçılık: Temel görüş olarak, Batı'nın sosyal ve ekonomik hayatını almanın, Osmanlı Devleti'ni ayrıca Batı'nın ilim ve tekniğiyle donatmanın zaruretine inanmakta ve fikirlerini "İçtihad" adlı dergide savunmaktaydılar. Aralarında Dr. Abdullah Cevdet, Celâl Nuri gibi düşünürlerin bulunduğu bu cereyanın savunucuları, Batı medeniyetinin sadece maddî değerlerinin mi, yoksa manevî değerleriyle birlikte mi alınması gerektiği konusunda aralarında fikir birliği sağlayamamışlardır. Grubun, manevî değerlerin neler olduğu konusunda da tam anlaşmışlık gösterdiği söylenemez. Ancak tek bir medeniyet olduğu, bunun da Batı'da bulunduğu tezinde birleşen grup, Türkçüleri ve İslâmcıları aşırı bularak, bu iki fikir akımıyla

şiddetli bir mücadele sürdürmüşlerdir. İrdelendiğinde fikrî birlikten yoksun görünen grubun mümeyyiz vasfını, tezatların ve bunalımların teşkil ettiğini söylemek mümkündür. Meselâ, bu bunalımların vardığı sonuçların birini sergileyen Dr. Abdullah Cevdet, entelektüel hayatının tereddütleri ve arayışları içersinde, maddiyat ve maneviyat düalizminin sıkıntılarıyla, Türk kanına Avrupalı kanlar ilâve ederek Avrupa medeniyetin kısa yoldan ulaşacak nesiller meydan getirmek gibi, garip bir iddiayı savunmakta beis görmeyecektir. Dr. Cevdet, belki de o dönem aydının yaşamakta olduğu karmaşık duyguların ve fikirlerin en belirgin örneği olmak itibariyle, üzerinde durulması gereken bir kimliği sergilemektedir. Hüseyinzade Ali'nin Abdullah Cevdet'in bu ruh haline koyduğu “dinsiz bir dindar veya dindar bir dinsiz” teşhisi herhalde o dönem aydınlarının bir bölümü hakkında da çok şey ifade ediyor olmalıdır.41

İslamcılık: Osmanlı Devleti'nin temel taşı olan yapı İkinci Meşrutiyet'le fikrî bir cereyan halini alacaktır. Kalkınmak için Batı'ya duyulan ihtiyacı tespit edilmiş, ancak iki ayrı medeniyetin eserleri olan İslâmiyet ile Hırıstiyanlığın bütün değerlerinin aynı pota içinde eritilemeyeceği tezini de savunmuşlardır. İslâmcılar, Batı'nın zalim, emperyalist, istismarcı, bencil ve manevî buhran bünyeli yapısını tespit ile, bunlara dikkat çekmişlerdir. Batı'dan tekniğin alınması gereğine işaretle, Batı'nın ahlâk ve sosyal fikirlerinin İslâm medeniyetiyle tezatlaşmakta olduğuna işaret etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin yeniden İslâmlaşmakla kurtulacağına inanan bu fikri cereyan mensupları, hareketin ismindeki diniliğe rağmen daha ziyade toplumun sosyal hayatını tanzim ile İslâm'ın, diğer dinlerden farklı olarak ortaya koyduğu dünyevî görüşlerinden istifade etmişlerdir. Aralarında Prens Sait Halim Paşa, Mehmet Akif, Şemsettin Günaltay gibi isimlerin bulunduğu fikir cereyanının dinî karakteri, Derviş Vahdeti gibi bazı kimseler tarafından “İttihad-ı Muhammedi” partisinin kuruluşunda olduğu gibi istismar edilmiştir. Neticede, Derviş Vahdeti hareketi, fikrî cereyan üzerinde karşı kampların istismarına vesile teşkil edecektir. Halbuki bu siyasî partileşmeyle ilgisi olmayan fikrî cereyan, Osmanlı'nın yüzyıllar boyu sürdürdüğü temel düşüncenin, çağa uygulanarak

kendine dönme arayışıdır. Fakat değişen yüzyıllar içersinde birçok yeni anlayış şekil bulurken, sadece İslâm mefküresi ile ayakta kalabilme arzusunun gerçekleşme şansı da ortadan kalkmıştır. Nitekim, gelişmeler içersinde Arap ve Arnavut milliyetçiliğinin öne çıktığı ve İslâmcılığın artık Osmanlı birliğini muhafazada yetersiz kaldığı görülecektir. Tabiatıyla gelişmelerde, çağa yön veren milliyetçi fikirler kadar, dış güçlerin Osmanlı üzerinde oynadığı parçalama politikalarının da rol aldığını unutmamak gerekecektir.42

Türkçülük: Önceleri Turancılık şeklinde ortaya çıkan fikir hareketi, oldukça müphem ideolojik bir görüntü çizmiştir. Turancılıkta, öncelikle ve özellikle Rusyalı Türklerin geniş bir fikri faaliyet içinde oluşu, cereyanın, genişleme veya yayılma ideolojisi görüntüsü vermesine sebep olacaktır. Zira gözlenen, Turancılığın da, İslâmcılık gibi, geniş bir sahanın ve coğrafyanın hudutlarına sahip olduğudur.43 Türkçülüğün, Osmanlılığın yerine kâim olacak bir fikir haline gelmesinde, şüphesiz Balkan bozgunu ve Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği sonuçlar önemli olmuştur. Türkçülüğün, zamanın heyecanları ve ihtiyaçlarından doğmuş oluşu kadar, İttihad ve Terâkki'nin iktidar partisi olarak bu cereyanı desteklemesi, parti programına alması ve ana ideoloji haline getirilmesiyle önem kazanmıştır.44 Türk Ocağı gibi bir kültür müessesesinin fikrî desteğini de arkasına alan cereyanın tesirliliği zamanla çok genişleyecek ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşunda da önemli rol üstlenecektir. Başta Ziya Gökalp, Fuat Köprülü, Hamdullah Suphi, Ahmet Ağaoğlu, İ. Hakkı Baltacıoğlu gibi birçok fikir adamının içinde bulunduğu cereyan, Türklerin millî bir vicdana sahip kılınmaları ve milliyetlerini idrâk ederek, millî varlıklarına sahip olmalarını savunmaktadır. Bu fikir hareketi, denilebilir ki Osmanlı Türkleri arasında beynenmilelci olmayan ilk doktrindir. Bir alamda bu hareketin başlangıç noktasını I. Jön Türklere kadar çıkarmak mümkündür. Ama fikrî olgunluk kazanması ve sosyolojik bir temele oturması Ziya Gökalp ile II. Meşrutiyet Dönemi'ne rastlar. Ziya Gökalp, "milleti, dilce, dince, ahlâkça ve güzellik duygusu bakımından müşterek olan, yani aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkeb bulunan bir zümre"45 olarak tarif ederken, milletin varlığını

ne ırkî, ne kavmî, ne siyasî ne irâdî bir zümreye bağlamak mümkün değildir, der. Türkçüler, Batılılaşmayı, Türk ve Müslüman kalmak şartıyla, Batı medeniyetine tam ve kat'i şekilde girmek, şeklinde anlamaktadırlar. Ancak Batı medeniyetine girmeden önce, millî kültürümüzü arayıp bularak, millî benliğimizin ortaya çıkarılması gerektiğini savunmaktadırlar. Üstelik medeniyet, yalnız insan cemiyetlerine mahsus olan birtakım müesseseler bütünüdür ve kültürel yapıyı zedeleme noktasında değildir, olmamalıdır. İttihad ve Terâkki ile devlet politikası haline dönüştürülmek istenen fikir cereyanı, görüleceği üzere, Batılılaşma zincirinde Tanzimatla bir hayli ters düşmektedir.

Şahsi Teşebbüs ve Ademi Merkeziyetçiler: Le Play'in "Science Sociale" doktrinine bağlı olarak, İttihad ve Terâkki iktidarı karşısında teşekkül etmiş muhaliflerin savundukları cereyanda Prens Sabahattin, N. Zeki Aral, A. Bedevi Kuran gibi isimler bulunmaktadırlar. Dünyadaki toplulukları; biri, pasif, her şeyi devletten bekleyen, tüketici, sorumsuz fertlerden teşekkül etmiş toplumlar; diğeri, temelinde ferdiyetçilik yatan, şahsî teşebbüsçü, kuvvetler ayrılığı prensibine dayalı toplumlar, yani aktif devletler, olarak ikiye ayıran doktrin mensupları, Osmanlı Devleti'ni birinci gruba yani pasif toplumlar grubuna sokmaktadırlar. İdeal toplumlar olarak ikinci grubu, bunlar arasında Batılı toplumları gören meslekçiler, sosyal bir tercih yapılması gerekliliğine işaretle, benimsenecek şahsî teşebbüs ve ademi merkeziyet prensibiyle sosyal değişmenin ve inkılâbın gerçekleşeceğini savunmaktadırlar. Grubun önderliğini üstlenmiş görünen Prens Sabahattin'in Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal dinamiğini değiştirip bir "memurlar kavgası"ndan başka bir unsura dayandırmak istemesi yatmaktadır. Zira ona göre; merkeziyete istinat eden meşrutiyette teftiş memleketin bir noktasından başlayarak cihat-ı sairesine intişar eder. Bu da idare ister bir kişi, ister beş yüz kişi tarafından yapılsın "istibdat" neticesini değiştirmez.46

Sosyalistler: Osmanlı dönemi dikkate alındığında fikir cereyanları arasında en zayıf görünüm taşıyan sosyalistlerdir. Bu dönemde sosyalist ideoloji savunucularının henüz meseleyi tam

anlamıyla kavrayabilmiş olduklarını söylemek zordur. Daha ziyade Fransa'daki sosyalistlerin tercümanları hüviyeti taşıdıkları görülecektir. Osmanlı Devleti'ndeki ilk sosyalistlerin Rum, Musevi, Bulgar ve Ermeni gibi, Müslüman olmayan kimselerden meydana geldiği ise dikkat çekicidir. Hatta Bulgar ve Ermeni kurtuluş hareketlerinde yer alan ve fakat İttihad ve Terâkki mebusları olarak Meclise giren birçok kimse, daha sonra kurtulacak "Osmanlı Sosyalist Fırkası" ile irtibat kurmak gereğini bile duymadan, yabancı ülkelerde bulunan kendi Marksist ve Sosyalist hareketleriyle irtibatlanacaklardır.47 İhtilâlci oldukları bilinen Hınçak ve Taşnakyan Ermeni Komiteleriyle irtibatlı İttihad ve Terâkki mebusları Varteks, V. Papazyan, Zöhrab, Muradyan, Boyacıyan, Dr. Bogavaryan ile Bulgar komitacıları ve kurtuluş hareketinin içinde bulunan Vlakof, Dalçef, Pavlov gibi kimseler, Osmanlı sosyalistleri kisvesini taşıyarak kendi kurtuluş hareketlerine içerden hizmet verenlerdir. Bu ilk sosyalist Osmanlılar, sadece dış irtibatlarıyla değil, ülke içindeki kışkırtıcı tavırlarıyla da dikkat çekmektedirler. İkinci Meşrutiyet'in ilânının daha ikinci ayında tramvay, havagazı, reji "tütün, sigara", kağıt, deri, şeker, fırın, tuğla işletmelerindeki işçilerinin Selânik, Varna, Manastır ve Üsküp'te greve çıkmalarında, yukardaki isimlerin tahrikçi rol oynadıkları gözlenecektir.48 Türklerin içinde yer aldığı ilk sosyalist hareket ise, 1910 yılında kurulan Osmanlı Sosyalist Fırkası'dır.49 Hüseyin Hilmi ve Dr. Refik Nevzad bu hareketin açık ve gizli önderleridir. Osmanlı sosyalistlerinin çıkardıkları İdrak, Beşeriyet, İnsaniyet gibi dergi ve gazeteler, dönemlerinde ideolojinin savunuculuğunu yapmışlardır. Bu cereyan, nedense hep kendi içersinde ve yeni kuruluşlarla gün yüzüne çıkmayı tercih edecektir. Böylece 1918 yılında Sosyal Demokrat Fırkası kurulacak ve II. Enternasyonel ile bağlantı kurulacaktır. Kurucuları arasında Dr. Hasan Rıza, Cemil Arif gibi isimler vardır.

Türkiye Sosyalist Fırkası,50 Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın 1919 yılında kurulan devamı mahiyetindedir. Başında yine Hüseyin Hilmi'nin bulunduğu bu parti de, II. Enternasyonelle bağlantı kuracak ve diğer taraftan da Yunan Komünist Partisi'nin İstanbul şubesi hüviyetindeki "Rum İşçi Birliği" ile dayanışma içine girerek grevler

tertipleyecektir. Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası, Türkiye Sosyalist Fırkası içinde çıkan ihtilâflar sonucunda kurulan bir yeni partidir. Aralarında daha sonra Türkiye Cumhuriyeti dönemindeki sosyalist hareketlere de öncülük yapacak Ahmet Akif, Ethem Nejat, Dr. Şefik H. Değmer, Atıf Kansu gibi isimler bulunmaktadır… Daha sonraları eski bir İttihatçı, Dr. Hasan Rıza tarafından 1918 yılında Sosyal Demokrat Fırkası, adıyla bir parti kurulmuşsa da, İstanbul'da katıldığı 1919 yılı seçimlerinde başarı kazanamayan bu sosyalist fırka da diğerlerinin akıbetine sürüklenecek ve kapanacaktır.

Özetle söylemek gerekirse kaybedilen savaşların, ortadan kalkmaya başlayan malî kaynakların, değişen uluslararası tercihlerin ve yeni doğan ideolojilerin sürüklediği bir ortamda Osmanlı Devleti, bu değişikliklere uyabilmek için devamlı arayış içersinde olmuş, ancak yaptığı tercihler doğrultusunda ne yazık ki istediği hedefleri yakalayamamıştır. Bu arayışlarda siyasî zaruretler kadar, Osmanlı Devleti bünyesindeki çok uluslu yapının da olumlu ve olumsuz olarak tesir icra ettiği bir vakıadır…

1 Toynbee, Arnold; Türkiye "Bir Devletin Doğuşu", (İstanbul), Milliyet Yayınları, 1971, s: 54.

2 Karal, Enver Ziya; Osmanlı Tarihi, V. Cilt, (Ankara), Türk Tarih Kurumu, 1983, 4. Baskı, s: 61-64.

3 Karal, Enver Ziya; a.g.e., s: 152-164.

4 İbid.

5 Mardin, Şerif; Jön Türklerin Siyasî Fikirleri, (İstanbul), İletişim Yayınları, 2. Baskı, s: 30-52.

6 Palmer, Alan; Osmanlı İmparatorluğu, (İstanbul), Sabah Kitapları, 1994, 3. Baskı, s: 151.

7 Karal, Enver Ziya; a.g.e., s: 182-183.

8 Maksudoğlu, Mehmed; Osmanlı Tarihi, (İstanbul), Boğaziçi Yayınları, 1999, s: 271.

9 Danişmend, İ. Hakkı; İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, (İstanbul), Türkiye Basımevi, 1972, s: 138-149.

10 Karal, Enver Ziya; a.g.e., s: 233.

11 Tunaya, Tarık Zafer; Türkiye Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri, (İstanbul), Yedigün Matbaası, 1969, s: 39.

12 İbid.

13 Karal, Enver Ziya; Osmanlı Tarihi, V. Cilt, (Ankara), Türk Tarih Kurumu, 1976, II. Baskı, s: 1-5 ve İnalcık, Halil; Osmanlı İmparatorluğu, (İstanbul), Eren Yayıncılık, 1993, s: 364.

14 Çavdar, Tevfik; Osmanlı'nın Yarı Sömürgeleşmesi, (İstanbul), Ant Yayınları, 1970, s: 39.

15 Karal, Enver Ziya; a.g.e., VI. Cilt, s: 210.

16 Toynbee, Arnold; a.g.e., s: 67-68.

17 Bozkurt, Dr. Celal E.; Kemalizm, Marksizm ve Ecevit, (İstanbul), Boğaziçi Yayınları, 1974, s: 39.

18 Mardin, Şerif; a.g.e., s: 30.

19 Mardin, Şerif; a.g.e., s: 31.

20 Hanioğlu, M. Şükrü; Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkler, (İstanbul), İletişim Yayınları, 1985, s: 77.

21 Tunaya, Tarık Zafer; Hürriyeti İlanı, (İstanbul), Baha Matbaası, 1959, s: 6-8.

22 Bozkurt, Celal E.; a.g.e., s: 41.

23 Ahmad, Feroz; İttihadçılıktan Kemalizme, (İstanbul), Kaynak Yayınları, 1986 2 inci Baskı, s: 38-39.

24 Çavdar, Tevfik; a.g.e., s: 111-119.

25 Bozkurt, Celal E.; a.g.e., s: 44.

26 İbid s: 45.

27 Çavdar, Tevfik; a.g.e., s: 114-119.

28 Ahmad, Feroz; İttihad ve Terakki, (İstanbul), Sander Yayınları, 1971, s: 236-237 ve Çavdar, Tevfik; a.g.e., s: 83.

29 Tunaya, Tarık Zafer; Hürriyetin İlanı, s: 50-51.

30 Bardakçı, İlhan; İmparatorluğa Veda, (Ankara), Hülbe Basın ve Yayın A. Ş., 1985, VII. Baskı, s: 461.

31 Bardakçı, İlhan; a.g.e., s: 384-386 ve Ahmad, Feroz; İttihadçılıktan Kemalizme, s: 144.

32 Tanör, Bülent; Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, (İstanbul) YKY, 1999 3. Baskı, s: 173-174 ve 205.

33 Ahmad, Feroz; İttihadçılıktan Kemalizme, s: 113-114.

34 İbid s: 150.

35 Tanör, Bülent; a.g.e., s: 35.

36 İnalcık, Halil; a.g.e., s: 359.

37 Çavdar, Tevfik; a.g.e., s: 85-109 ve Kırşehirlioğlu, E.; Misyonerlik Faaliyetleri, (İstanbul), Bedir Yayınları, 1963, s: 36-38.

38 Turan, Osman; Türkiye'de Siyasî Buhranın Kaynakları, (İstanbul), Istanbul Matbaası, 1969, s: 19-20.

39 Temo, İbrahim; İttihad ve Terakki Anıları, (İstanbul), Arba Yayınları, 1987, s: 171.

40 Tunaya, Tarık Zafer; T. S. H. Batılaşma Hareketleri, s: 76.

41 İbid, s: 81 ve Mardin, Şerif; a.g.e., s: 177.

42 Tunaya, T. S. H. Batılılaşma Hareketleri, s: 83.

43 Kushner, David; Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu, (İstanbul), Kervan Yayınları, 1979, s: 71-73.

44 İbid s: 151-154.

45 Gökalp, Ziya; Türkçülüğün Esasları, (Ankara), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986, s: 18.

46 Mardin, Şerif; a.g.e., s: 223 ve 215.

47 Tevetoğlu, Fethi; Türkiye’de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler, (Ankara), 1967, s: 14.

48 İbid s: 34-39.

49 Tunçay, Mete; Türkiye’de Sol Akımlar, (Ankara), Bilgi Yayınevi, 1967 2. Baskı, s: 25-41.

50 Tevetoğlu, Fethi; a.g.e., s: 71.

Modernleşmeye Giden Yolda Bazı Fikirler / Yrd. Doç. Dr. Celâl Pekdoğan [s.606-613]

Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Son yıllarda gittikçe artan yakın dönem Türk tefekkür hayatına ilişkin araştırmaların amacı, zihniyeti vücûda getiren temel dayanakların gün ışığına çıkarılmasına yöneliktir. Eğer zihniyet sorunu bütün berraklığıyla gün ışığına çıkarılamaz ise araştırılan dönem ile ilgili sonuçlar, tam anlamıyla bilimsel ve objektif olmaktan uzak kalırlar.

Temelde zihniyet sorununu esâs alan bu yazının amacı, yakın dönem Türk tarihindeki modernleşme çabalarının Türk tefekkür hayatında meydana getirdiği tartışma ve bölünme zemininde bir gezinti yapmaktır.

On yedinci yüzyılın başlarında, özellikle askerî yenilgilerin ortaya koyduğu acı tablo karşısında Osmanlı devlet adamları, devletin mevcut birçok eksiğinin büyüteç altına konulması gerektiği kanısına varırlar. Bu konuda 1718 yılında III. Ahmet'e (1703-1730) sunulan bir takrirde Batı'nın üstünlüğünün nedenlerinin tartışılması, reform girişimleri açısından önemli bir başlangıç oluşturmaktadır.1 Yine bu dönemde Fransız Protestan Rochefort tarafından yapılan ve Osmanlı ordusunu Batı Avrupa'nın eğitim ve harp usullerine göre değiştirmekle ilgili teklifi Osmanlı Sadrazamı Nevşehirli İbrahim Paşa tarafından olumlu karşılanır ve Paşa, 1720'de Sultan III. Ahmet'e, Fransa'ya bir elçi göndermeyi tavsiye eder. Bu tavsiye sonucu Fransa'ya tam yetki ile gönderilen Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Fransa görevinin en önemli sonucu, 1726'da ilk Osmanlı matbaasının kurulması olur ve "tarih, tıp, felsefî ilimler, astronomi ve coğrafya" ile ilgili kitapların basımına müsaade edilir.

III. Ahmet Dönemi'nde Türklerle Batılılar ve bilhassa Türklerle Fransızlar arasında büyük bir yakınlık kurulur. 1727-1728'de ordunun, kısmen, yeni Avrupa çizgisinde eğitimine başlanır ve bununla ilgili nizamnâme İbrahim Müteferrika tarafından kaleme

alınır.2 Daha sonraları Viyana'ya ve Paris'e gönderilen Osmanlı elçileri,3 ülkelerine döndükten sonra, Avrupa medeniyetinin başarılarını anlatmaya girişirler Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde modernleşmeye yönelik kayda değer gelişmeler görülür. Ne var ki, bu yönelme, reform karşıtı bir direnişin işaretlerini de beraberinde getirir. Patrona İsyanı'nın sonucu olarak modernleşme yanlısı vezir öldürülür, III. Ahmet tahtan çekilmek zorunda bırakılır. Görünen o ki, bu zamanda bile modernleşmenin Türkiye'de güçlü bir direnişle karşılaşacağının önemli belirtileri var.

Bu isyanda reform karşıtı şiddet, ülkenin genel ekonomik çöküntüsünün etkilerini hisseden yeniçeriler ve bunlarla işbirliği yapan fakir sınıflardan gelir. Yeniçeriler lüks hayata ve bu lüksün büründüğü Batılı biçimlere karşı olduklarını dile getirirlerken, yanlarında alt sınıf ulemâyı bulmuşlardır. Bu dönemde girişilen modernleşme hareketlerine, ulemâ karşı çıkmış ve özellikle câmi vâizleri, 1730 isyanında önemli bir rol oynamışlardır.4 Yeniçeriler, ulemâ ve esnaf, Osmanlı isyanlarının geleneksel sac ayaklarını oluşturmuşlardır.

Kuşkusuz burada belirtilmesi gereken diğer önemli bir nokta da, reformculukla geleneksel tepki ikilemi sürerken, modernleşme meselesinin fikrî platformda yankı bulmasıdır.

İbrahim Müteferrika'nın, Devlet-i Aliye'de ortaya çıkan karışıklığın sebeplerini tefekkür için hicrî 1143-1144 (1727-1728) yıllarında kaleme aldığı "Usûl-ül Hikem fî Nizam-ül Ümem"5 adlı kitabında, sözünü ettiği herkes için açık ve iyiyi-kötüyü açıklayıcı olan şeriat siyâsetinin ıslahı, ilâhî adâlet uyarınca insanlığın medenileşmesi, din ve devlet hükümlerinin teceddüdü, düzenin kurallarını yenileme gibi ifâdeler, Batı'dan bir şeyler öğrenilebileceğini çağrıştırır.

Osmanlı yöneticilerinin Batı'ya ilk yönelmelerinin nedeni, "…hüsn-i tedbir âsârı mıdır, yahud mecburiyet nedeni midir.?"6 şeklinde bir soru ile irdelenmeye çalışılmış ve sorunun giderilmesi için çeşitli çözümler aranmıştır. Osmanlı devlet adamlarında "yeni usûl"ü bilen "küffar"a yenilmekte olduğu düşüncesinin egemen olması, onları,

askerî alanda Batı’nın çeşitli yeniliklerinin Osmanlı ülkesinde de uygulanması gerektiği düşüncesine sevk etmiştir. Ancak modernleşme çabalarının, askerî ıslahatların İslâmî olduğunu ifâde eden bir girizgâh[7] ve Batı’yı öğrenerek üstün olma şeklinde[8] bir yaklaşımla başlaması, o dönemde, dinin toplumsal değerler manzumesinde önemli bir yerinin olduğunu göstermektedir.

Görünen o ki, Osmanlı devlet ricâlinde ve aydınlarındaki egemen düşünce, içinde bulundukları geleneksel yapının, Avrupa’daki mevcut sistem karşısında kesinlikle ayakta kalamayacağı idi. O sebeple her ne kadar “Ehl-i İslâm’ın kefereyi taklidi yakışmaz denür ise”[9] de, modernleşme düşüncesi, bir kurtuluş çaresi olarak görülmüştür.

Batı’ya yönelmenin Osmanlı Devleti’ne beraberinde getirdiği değişik ve çeşitli sonuçlar içinde, Avrupa devletlerinin “ulûm ve fünûn” sayesinde üstün oldukları[10] fikrinin Osmanlı devlet adamları ve yenileşme taraftarları arasında kabul görmesi ve hızla yayılması, Osmanlı tefekkür tarihinde önemli bir dönüm noktasını teşkil etmektedir.

Bu bağlamda, Batı ordularının karşısında “yeni usûl”ü bilen “ulûm ve fünûn”la donatılmış bir Osmanlı ordusunun yetiştirilmesi için, Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn (1773), Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn (1795), Tıbhâne-i Amire ve Cerrahhâne-i Mâmûre (1827), Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye (1834), Darü’l-ulumü’l Hekimiyye-i Osmaniyye ve Mekteb-i Tıbbiye-i Âliye-i Şâhâne (1838) adlı okullar açılır.

Askerî okullardaki eğitim, Osmanlı Devleti’ne Batılı fikirlerin girişi için kullanılan ilk kanallardan birisi olmuştur. Avrupa’nın askerî okullarındaki “yeni usûl”ün öğrenilmesi ve uygulanması bakımından gençlerin askerlik ilmini tahsil için yurtdışına gönderilmesinin gereğine inanan ve II. Mahmut Devri’nde seraskerlik makamına getirilen Hüsrev Paşa,[11] 1246 (1830) yılında hane halkından dört genci, özel serveti ile finanse ederek, Orientalist Amédée Jaubert’in himayesi altında üç nefer de yanlarında olduğu halde Paris’e gönderir.[12] Daha sonra, bu dört çocuktan birisi

Osmanlı bahriyesinde fırkateyn süvarisi, bir diğeri topçu paşası, üçüncüsü Erkân-ı Harbiye'de albay olarak görev yaparlarken, geleceğin Sadrazamı Edhem ise, Paris Maadin mektebinden 1255 (1839)'da sınıfının birincisi olarak mezun olur.13 1255 (1839) yılında Dersaadet'e avdet eden bu askerler kuşağı, Batı fikirlerinin Osmanlı Devleti'ne girmesinde önemli rol oynamışlardır. Yine 1830 yılında askerlik ilmini tahsil için Avrupa'ya yüz elli talebe gönderilmesi konusunda bir proje hazırlanmış ise de, rical-i devlette önemli bir muhalefetle karşılandığından terk olunmuştur.14 Bunun nedeni, bu işe programlı bir şekilde başlanması gerektiği düşüncesi olmalıdır.

Yukarıda sözünü ettiğimiz gelişmeler meyanında, Avrupa'daki teknolojik gelişmeleri bizzat öğrenmek ve uygulamak üzere, 1250 (1834) yılında Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn muallimlerinden iki zabit ile on talebe İngiltere'ye,15 1263 (1847)'te Viyana'ya dört, 1267 (1851)'de Avrupa'nın muhtelif ülkelerine beş, 1271 (1855)'de Fransa'ya on, 1272 (1856)'de yine Fransa'ya on,16 Berlin'e altı talebe gönderilir.17 Bunlar döndükten sonra Avrupa'da öğrendiklerini burada tatbik ve talime başlamışlardır. Askerî okulların modernleştirilme çalışmaları meyanında Avrupa'dan getirtilen 6 muallim, 1265 (1849) yılında Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'da eğitim-öğretime başlarlar ve Taksim-i Erazi, Hendese-i Hilye, Hey'et, Hikmet-i Tabiiye, Fenn-i Esliha-i Harbiye, Fenn-i Mimarî, Coğrafya-i Askerî, İstihkâm, Tarih-i Harb ve Topçuluk Fenleri adlı dersleri okuturlar ve çok önemli hizmetlerde bulunurlar.18

Islah faaliyetleri Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye'de de başlatılmış ve okulun 1834'te açılması ile birlikte aynı yıl askerî eğitim için Londra'ya 5, 1835'te Viyana'ya 5, 1836'da yine Viyana'ya 4, Paris'e 1, Londra'ya 1 ve 1838'de yine Viyana'ya 12 talebe olmak üzere dört yılda toplam 28 talebe gönderilir.19

Islah çalışmaları Tıbhâne-i Amire ve Cerrahhâne-i Mâmûre'de de, yapılır ve 1254 (1838) yılında Viyana'dan asrın pozitivist tıp âlimi Doktor Claude Bernard'ın getirtilmesi ile yeni bir program dahilinde eğitim-öğretime başlanır. On dokuzuncu yüzyılın kültür tarihinde, yöntembilimde ve tıpta çığır açan Fransız fizyolojisti Claude Bernard (1813-1878), Türk tefekkür tarihinde önemli bir yeri olan "İlk

Türk Pozitivist ve Natüralisti Beşir Fuad"ın20 ve Mehmet Şâkir'in21 fikir babası olmuştur.

Avrupaî eğitim programının sonucu olarak, yurtdışında öğrenimlerini tamamlayarak yurda dönen mezunlara okullarında öğretim görevleri verilmesi ve Avrupa'dan getirtilen yabancı eğiticilerin faaliyetleri, Batılı fikirlerin ilk kez askerî okullarda yeşermesine neden olmuştur. 1845 yılında Askerî Cerrahhane öğrencileri tarafından, François Marie Voltaire'in (1694-1778) Life of Charles II ve Dictionnaire Philosophique,22 Baron Paul Henri Dietrich d'Holbach'ın (1723-1789) Système de la Nature, Denis Diderot'un (1713-1784) Jaques la Fataliste, Pierre Georges Cabanis'in (1757-1808) Rapports du Physique et du Moral de l'Homme23 adlı eserlerin okunması, "materyalist" düşüncenin, Osmanlı Devleti'nin fikir hayatı içindeki yeri konusunda bize önemli ipuçları vermektedir.24

Öbür yandan, ordunun Avrupalılaştırılması çalışmalarının sonucu olarak, 1845'ten beri bazı askerî öğrencilerde görülen 'materyalist' bir ruhun25 ve entelektüel çevrelerde belirli bir yere sahip olan biyolojik materyalizmin26 yarattığı ortam, Osmanlı aydınlarını etkilemiştir. Ayrıca, yönetimin egemen düşüncesi olan ordunun ıslahı ve modern teknolojinin ülkeye getirilmesi ve uygulanması ile ilgili çalışmalar dışında, pozitivizmin Fransa'da aydınlar arasında egemen olduğu bir dönemde bu ülkeden getirilen kitaplar, 'Yabancı Posta Servisi' aracılığı ile gelen dergiler, gazeteler ve hükümet kanalıyla getirtilen eğiticiler tüm değerler sistemiyle çatışan bir aydın tipini ortaya çıkarmıştır.27 Özellikle Mekteb-i Tıbbiye'deki muhalif siyasî gelişmeler bunun göstergesidir.

Petrosyan'a göre, "askerî tıp okulu öğrencilerince kurulmuş olan gizli örgüt, oldukça hızlı denebilecek bir şekilde, başkentin öbür okullarıyla da bağlar kurdu. Örgütün hücreleri, Harbiye, Bahriye, Mülkiye, Baytariye, Topçu ve Mühendishâne okullarında da kuruldu".28 Bu konuda Rus Konsolosluğu memurlarından A. Mandelstam da "Türk ordusundaki harb okulları çıkışlı genç subaylar, hiç kuşkusuz, Osmanlı İmparatorluğu'nda en liberal, en uygar unsurları meydana getiriyorlardı"29 ifâdesini kullanmaktadır.

Askerî okulların dışındaki gelişmeler meyanında, Muhaverât-ı Hikemiyye[30] adıyla 1276 (1860) yılında yayımladığı eserinde, Fénelon, Fontenelle ve Voltaire'den alınmış, insanın yaradılışı, vatan sevgisi, toplum ahlakı, genç kız ve kadın terbiyesi temalı konuşmaların çevirilerini Osmanlı aydınına sunan Ayıntab'lı (Gaziantep) Münif Paşa (ön adı Mehmet Tahir),[31] Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin yayın organı olan Mecmûa-i Fünûn'un ilk sayısında "ilm ve cehl"in bir mukayesesini yapar.[32] İslâm anlayışı ve pratiğine karşı son derece dikkatli davranan mecmûa, "ulûm ve fünûn" temalı konular işler ve zımni olarak, yerleşik dinsel dünya görüşünün tersine açıklamalarda bulunmayı da ihmal etmez.

Mecmûa-i Fünûn'dan sonra, bilimsel konuların işlenmesinde bir adım önde olan Dağarcık'ta, "İnsan", "Dünyada İnsanın Zuhuru", "Kürre-i Arzın Fenn Nazarında Keyfiyyet-i Teşekkülü" gibi yazılarıyla[33] üstü kapalı bir anlatımla dinsel düşüncenin aksine görüşler serdeden Ahmed Mithad, dinsizlik suçlaması ile karşı karşıya kalacaktır.[34]

Osmanlı Devleti'nde, varlığını sürdürebilmek, yükselmek ve güçlü olabilmek için "ulûm ve fünûn"u bütünüyle öğrenmek ve uygulamak gerektiğinin elzem olduğu fikrine inanan münevverler gün geçtikçe artmaktadır. Şemseddin Sami Bey'e göre, bu gelişme ve farklılaşma, toplumda sınıflaşmayı da beraberinde getirmiştir: "…Bu gün fünûn bir dereceye gelmişdir ki artık el ile tutulması muhall bir hayâlden, bir gölgeden, bir vehmden ibaret kalmayıb gözle görünür, el ile tutulur, çiçeğinin kokusu, semeresinin lezzeti duyulur maddî ve zâhir şeyler hükmüne geçmişlerdir… Bugün dahi memâlik-i mütemeddinede ahalinin başlıca bu üç kısma münkasım bulunduğunu görüyoruz: mütefenninler, sanatçılar, işçiler…".[35]

"Bilimin aşkıncı (transcendant) bir kimliğe büründürülmesi",[36] dinin oynadığı tüm rollerde bilimin egemen kılınması, bilim ile din kurumu arasında bir çatışma zemininin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Bu bağlamda, zımni olarak, çoğu kez "din" ile aynı anlamda kullanılan "i'tikadât-ı bâtıla" eleştirilerinin yaygınlaştığı görülmektedir.[37] Hatta Şemseddin Sami, işi daha da ileri götürerek "…bizde dahi medeniyet ileri gitmek, ümem-i İslâmiye-mahvlarına

mucib olan-cehl ü bedeviyetden kurtarılmak için taassuba âdeta ilân-ı harb olunarak taassub kuvve-i cebriye ile hedm ve def’ olunarak medeniyetin yolu açık bırakılmak iktiza eder…”38 görüşünü ileri sürer.

Bütün bu gelişmelerin sonunda, Avrupa’da da revaçta olan materyalizm, Osmanlı aydınları arasında elle tutulur bir şekilde yaygınlık kazanır. Eski materyalistlerden Demokritos, Heraklit, Anaxagoras gibi düşünürlerin fikirlerinin işlenmesinin39 yanı sıra, anti-klerikal olmalarından dolayı Voltaire, ve J. J. Rousseau’nun eserlerinin, Darwin’in, karşı çıkılmasına rağmen, “Evrim Kuramı”nın iştiyakla karşılanması;40 Shakespeare, Montesquieu, Helvetius, Spinoza gibi yazarların eserlerinin okunması ve hemen arkasından Schopenhauer, Ernest Haeckel, Félix Isnard, Ludwig Büchner41 ve ana fikri, toplumda çatışan temel unsurların “din” ile “bilim” olduğu görüşünün işlendiği John W. Draper’in çevirilerinin42 elden ele gezmesi, Osmanlı toplumunun fikir hayatında yeni bir oluşumun somut göstergeleridir.43

Bu cümleden olarak, Reşid Paşa tarafından, Batılı bir entelektüel elit meydana getirme düşüncesi çerçevesinde tabiî bilimler öğrenimi için Fransa’ya gönderilen bir ulemâ olan Hoca Tahsin (1813-1881)’in, Darwin’in metodunun yaradılışa uyarlanabileceğini, İslâm’ın gerçek felsefe olarak gördüğü natüralist temeller üzerine yerleştirilmesi gerektiğini savunması, madde ve kuvvetin ölümsüz olduğunu ileri sürmesi, Tıbbiye’den mezun Beşir Fuad’ın (1852-1887), hayatın biyolojik ve kimyasal öğelerle anlatılabileceğini, “…müşahede olunan âsâr… âsâr-ı hikemiyye ve kimyeviyeden ve belki mihanikiyetden ibaret…”44 olduğunu ileri sürmesi, Darwinist algılamaların Tıbbiye’den mezun bir Jön Türk olan Şerafeddin Mağmumî (1870-1927) tarafından, “…biz neyiz? Toprak! Pek âlâ senin âzânın bir kısmı şu makberde mevcuddur. Eczâ-yı uzviyenin kısm-ı diğeri de hayattadır. Lâkin başka bir kisve altında. nebat olmuş, ağaç olmuş, hayvan olmuş…”45 şeklinde ifâde etmesi, Doktor Abdullah Cevdet’in “…hiçbir şey düşünemeyiz ki ya madde veya mahsul-ı madde olmasın…”46 düşüncesini anlatan makalesi, Claude Bernard’ın öğrencisi Mehmet Şakir Paşa’nın, Bernard’ın 1865’te yayımlanan

Introduction à l’Étude de la Médecine Expérimentale (Tıpta Tecrübe Usulünün Tedkikine Giriş)47 adlı eserinden esinlenerek, “…yalnız vaka-i uzviye değil, belki kâinatda tahaddüs etmekte olan kavânîn ve bilcümle âsâr, kuva-yı hikemiye ve kimyeviyeye tabî olub hiçbiri kavânîn-i hikemiye ve kimyeviyenin haricinde zuhur etmez…”48 cümleleriyle Pozitivizmi biyoloji bilimine uygulaması oldukça önemlidir.

Ancak, yeni oluşumun toplumsal yapıda tedâvîsi mümkün olmayan yaralar peyda edeceğini ileri sürerek var olan durumun sürdürülmesini isteyenlere karşılık, dinsel gelenekçilik ve siyasal liberalizmi beraber yürütmeye çalışmakla itham edilen, “Avrupa âdet ve düşüncelerinin taklitçileri tarafından sokulmak istenen yeni seçkinciliğe ulaşamayan seçkinlerde yaratılan tiksintiyi sömürmeye önem veren49 bir yeni grup ortaya çıktı ki bunlar Yeni Osmanlılar idi.

Bu bağlamda, fikrî tartışmaların siyasi rejim arayışlarına yönelmesi de söz konusudur. Yeni Osmanlılardan Mustafa Fâzıl Paşa, 1867 Mart başlarında Paris’ten Sultan Abdülaziz’e yazdığı meşhur mektubunda, İmparatorluğun çöküşünü durdurmak için, siyasî yapıda değişiklik yapılması, yönetimin yeni baştan düzeltilmesi, rejimin liberalleştirilmesi önerilerinde bulunur. Yeni Osmanlıların ilham kaynaklarından birini oluşturan mektupta, ahlâkın geleneksel temelinin yerine hürriyet, gurur ve sevgi kavramlarının yerleştirilmesi gerektiği vurgulanıyor. Paşa’ya göre, Osmanlı Devleti’nde halkın uğradığı adâletsizlikler iki şeyi beraberinde getiriyordu. Birincisi ahlâkî çöküntü, ikincisi köleleşen insanların bu faaliyetlere ihtiyaç duymamaları nedeniyle bilimin ve sanatın çöküşü. Bunun en büyük delili ise Osmanlı Devleti’nin ticaret ve endüstride geri kalmasıdır. Mustafa Fâzıl Paşa’ya göre, modern Avrupa devletlerinin üstünlüğünün, münevver ve eğitimli insanların sayesinde gerçekleştiği herkesçe kabul edilmektedir. Osmanlı halkını ‘zalimler’ ve ‘mazlumlar’ olarak iki kısma ayıran Paşa, söz konusu mektubunda seküler bir yaklaşım da sergiler: “…milletlerin hukukunu tahdid u tayin eden din ü mezhep değildir ve din hakayık-ı ezelîye makamında durup kalmazsa yani umur-ı

dünyeviyyeye dahi müdahale ederse cümleyi itlâf eder ve kendisi dahi telef olur…”.50

Yeni Osmanlıların içinde kendisinden sonraki kuşağı da etkileyen Nâmık Kemâl’de İslâm farklı ve fakat müspet bir çerçeveye oturtulur: “Bedbaht ânâ derler ki elinde cühelânın/Kahr olmak içün kesb-i kemâl ü hüner eyler”.51 Vatan ve hürriyet şairi Nâmık Kemâl, “kendi İslâmî kültürünün temelleri üzerinde, on dokuzuncu yüzyılın ortalarında Avrupa’da geçerli olan liberalizm tipinin ön-gereklerine oldukça uygun olma üstünlüğüne sahip, İslâmî siyâset düşüncesindeki bazı faktörleri vurgulamak ve diğerlerine arka-planda uygun bir şekilde atıfta bulunmak suretiyle, bir sistem geliştirdi”.52 Salt dinin, insan hareketlerinde baz olarak alınabileceğini vurgulayan Nâmık Kemâl, Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküşünü, dinî hukukun ifâ ve icrâsında gösterilen eksik uygulamada görür.53 Bu noktadan hareket eden Namık Kemal, ‘tabiî hukuk’ olarak adlandırdığı şeriatın uygulaması sekteye uğradığında neler olduğunu halka anlatmak maksadıyla, Fransız tarihçi ve filozof Volney’in Le Ruines…54 adlı kitabını tercüme eder.

“…Buhar sayesindedir ki, insan sahhâr gibi denizde yürüyor, karada uçuyor. Seyyâle-i berkıyye kuvvetiyledir ki, âdem sâhib-i kerâmet gibi hem tayy-i zamân hem kasr-ı mekân ediyor… ticaret bir garip i’tibar buldu. Bin şirkettden servetli adamlar, bir devlettden kuvvetli şirketler peyda ediyor. Biz ne zaman ibret-bîn olmaya başlayacağız… Bir fabrikamız yok. Mülkümüzde san’at ne ile ileri gider?.Bir şirket te’sisine muvaffak olamadık. Ticâret böyle mi terakki bulur? Bir Müslüman bankası var mı? Beynimizde servet nasıl vücûda gelir?”55 cümleleriyle maddî gelişmelerin önemini vurgulayan ve sorgulayan Nâmık Kemâl, “Fransız inkılabının ideolojisini alıp Müslümanların benimsemesi için ona İslâmî ya da yerli giysiler giydirir, J. J. Rousseau’nun toplum sözleşmesi kuramını alıp, bunun ‘biat’ töreninde var olduğunu ileri sürer. İnsanlar hür doğar, eğitim Türkçe olmalıdır. Avrupa Latinceden kurtularak kalkındı. Osmanlı Devleti de Arapçadan kurtularak kalkınacaktır”56 gibi fikirlerin sahibi olan Nâmık Kemâl, siyasal hakları ve parlamento usulünü ise Kur’an’daki meşveret emrine bağlamaktadır57 ki,

İslâmın toplumsal içeriğinden yararlanma dediğimiz husus, Yeni Osmanlılarda karşımıza çıkmaktadır.

Ayrıca, önemli bir kriz döneminin devlet adamı olan Tunuslu Çerkez Hayreddin Paşa gibi gerçekten telifçi çaba içinde bulunan düşünürler de yok değildir. Hayreddin Paşa, cahil ulemâ’ ve İslâm’dan anlamayan politikacıların mahzurlarını vurguladıktan58 sonra iktisadî ilerlemeyi, Avrupa siyasî liberalizmi ile eşdeğer görmekte ve Batı’nın yalnızca tekniği değil, manevi kültür unsurları da alınmalıdır görüşünü ileri sürmektedir. Paşa’ya göre, “…hikmet, müminin yitigidir, her nerede bulsa alacaktır…‘hikmet’ ki, beşerin derece-i iktidarına göre hakikat-ı eşyaya kesb-i vukûf etmekten ibârettir. Müminin ğayib olmuş malı helâlidir…”.59

“İslâm’ın temel ilkeleri gereğince toplumsal işlerin, meşveret yardımıyla yönetilmesi gerektiğini ileri süren Yeni Osmanlılardan Ali Suavî”,60 sorunların Kur’an hükümlerine ve İslâm hukukuna göre çözümlenmesini savunmuştur. Biyolojik materyalizmi savunan Ludwig Büchner’i, Reinhardt Dozy’i ve Claude Bernard’ı eleştiren Suavî, bir yandan gençleri Avrupa fenlerini öğrenmeye teşvik ederken, diğer taraftan, onları materyalist düşünceye karşı uyarır.61

Yeni Osmanlılardan sonra devlete egemen olan ve modernleşme hareketlerinin bir halkası olarak kabul edilen Jön Türk düşüncesine göre, milletin kurtuluşu ve hemen her alana egemen olmasını istedikleri “bilim”in, yönetim konusunda da geçerli addedilmesi ile gerçekleşebilir. Onları muhalefete iten temel neden “…içinde yaşadıkları toplumsal düzen ile düştükleri değer uyuşmazlığı… ve bilimin Osmanlı düşüncesinde almış olduğu yeni rolün, bu kimseler üzerindeki etkisi olmuştur”.62 Hanioğlu’na göre, Jön Türklerin temel sorunsalı, “açık olan bir değişime uyabilecek fennî bir yönetim biçimini tesisten ibaretti”.63 Ancak bu yönetim biçimine karşı ‘din’ önemli bir engel teşkil ediyordu.

Jön Türk zihniyetinin ‘din’ kurumu ile ilgili karşılaştığı en önemli sorun İslâmiyet’in oynadığı rollerin yerine ‘bilim’in yerleştirilmesi idi. Özellikle toplumu birlik içinde tutan dinin birleştiricilik fonksiyonu

gerçekten çok önemli idi. Ne var ki, gelişmeler bunu tam anlamıyla kullanılamaz hale getirmişti. Bu durum karşısında, Ahmet Rıza Bey'e göre, İslâmiyet'in birleştiricilik fonksiyonunu pozitivist düşünce yerine getirebilirdi. Ancak, pozitivist düşünce tam anlamıyla yerleşinceye kadar İslâm dininden vazgeçmek mümkün değildi. O halde, İslâm'ın toplumsal içeriğinden yararlanarak bir 'yeni ethic' yaratmak gerekmekteydi. Bunun için Jön Türkler, kendi düşüncelerine İslâmî elbiseler giydirerek, İslâmî bir uslûb kullanarak bu düşünceleri halka mal etmek, ulemâ vasıtasıyla bu hareketi meşrulaştırmak, hatta bunun da ötesinde dini, toplumsal içeriği dışında, kullanılması anlamsız olan bir kurum haline getirmek için gayret sarf ettiler. Jön Türklerin bilinçli olarak, İslâm dinini bir toplumsal ilerleme aracı olarak görmelerinin nedeni, "dinsizlik" damgasını yemeden ideallerini gerçekleştirmek idi.

Görüldüğü üzere, İmparatorluğu parçalanmaktan kurtarma zemini üzerinde hareket eden Türk fikir adamları, 19. yüzyılın yaratmış olduğu önemli bir bilimsel yorumlama ortamı içine girmişlerdir. Beşir Fuad (1852-1887), Ahmet Rıza (1859-1930), Salim Zeki (1864-1921), Rıza Tevfik (1868-1949), Hüseyin Cahit Yalçın (1874-1957) ve Ahmet Şuayb (1876-1910), yazılarında sistemli bir şekilde pozitivizmi okuyucuya sunarken, Baha Tevfik (1881-1914), Subhi Edhem, Memduh Süleyman, Doktor Edhem Necdet, Doktor Abdullah Cevdet ve Kılıçzâde Hakkı, yazılarında sistemli ve şuurlu bir şekilde biyolojik materyalizmi işlerler. "Bilim" artık sistemdeki yerini almıştır.

Böylelikle ordunun ıslahı çalışmalarının sonucu olarak bazı askerî öğrencilerde görülen materyalist bir ruhun ve entelektüel çevrelerde etkili bir yere sahip olan "biyolojik materyalizm"in yarattığı ortam ve askerî okullarda okutulan ders kitaplarının içerikleri, Osmanlı Devleti'ndeki câri değerler sistemiyle çatışan bir kuşak yaratır. Osmanlı toplum hayatında, karşıtlarının "erbâb-ı fesad" olarak adlandırdıkları "efkâr-ı ahrâr-âne" sahibi bir grup, II. Meşrutiyet Dönemi'nde ete kemiğe bürünerek Garpçılar (Batıcılar) adıyla ortaya çıkarlar ve bu modernleşme yanlıları, Türkiye

Cumhuriyeti’nin resmî ideolojisindeki etkili-sürekli rolünü oynamaya başlarlar.64

1 Bu konuda bkz., Unat, Faik Reşit, “III. Ahmed Devrine Ait Bir Islahât Takriri”, Tarih Vesikaları, 1941, I., s. 107-121; Berkes, Niyazi, Türkiye’de Çağdaşlaşma, İstanbul 1978, s. 48-49; Mardin, Şerif, The Genesis of Young Ottoman Thought, Princeton, New Jersey, Princeton Üniversity Press, 1962, s. 136-137; Kuran, Ercüment, Türkiye’nin Batılılaşması ve Millî Meseleler, Derleyen: Mümtaz’er Türköne, Ankara 1994, s. 99-100.

2 Mehmed Esad (Mekteb-i Fünûn Harbiye-i Şâhâne İ’dâdîsi Kitabet Muallimi Kolağası), Mir’ât-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn, İstanbul Karabet Matbaası, 1312, s. 5-6.

3 Pozitif bilimlerin Osmanlı Devleti’ne girişinde ‘ikamet elçiliği’ göreviyle Avrupa’ya gönderilen Osmanlı devlet adamlarının hizmeti büyüktür. Bu bağlamda, 1797’de beş yıl süreyle büyük elçi olarak Fransa’ya giden ve Paris’te rasathanede incelemelerde bulunan Moralı Seyyid Ali Efendi’nin Copernic sisteminden, daha sonra onun ikinci halefi olan Abdürrahim Muhib Efendi’nin havanın terkibi, fizyolojik etkileri ve hava basıncının varlığından, kimya biliminin mahiyetinden bahsetmeleri oldukça önemlidir. Bkz., Kuran, Türkiye’nin…, 1994, s. 4-7. Bkz., Ali, Es-seyyid Moralı, Sefaretnâme, Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaası, İstanbul 1329. Bkz., “Moralı Es-seyyid Ali Efendi’nin Sefaretnâmesi”, Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmûası, cüz’: 23, 1 Kânûn-ı evvel 1329, s. 1458-1466, cüz’: 24, 1 Şubat 1329, s. 1548-1560. Yine bkz., Abdürrahim Muhib Efendi, Sefaretnâme, (İstanbul Fatih Millet Kütüphanesi, Reşid Efendi kitapları).

4 III. Selim de, 1730 ayaklanmasına yol açan isyanın benzeri bir komplo ile tahttan indirilir. Bu isyan ile ilgili olarak çok sonraları kaleme alınan bir yazıda, “…ulemâ’ sınıfı da cehâlet ve mesleksizlik içinde yüzüyordu, ulemânın cehâleti, halkın terbiye-i içtimâîyesi üzerine muzır bir tesir icra eylemişdi…Her isyan, dine müstenid ve

din perdesi altında icra olunuyordu. Ulemâ’ sınıfı Türkiye’de âdeta muzır bir anasır-ı ihtilâl teşkil ediyordu. Padişah tahtlarına hücum eden, müessesat-ı medeniye(yi) tahrib eyleyen eşkıya çetelerinin kuvve-i teşriiyyesini ulemâ’, kuvve-i icrâiyyesini Yeniçeriler teşkil ediyordu. Ulemânın yegâne silahı fetva idi. Fetvalar, görülen cebir ve tazyikin derecesine, elde edilecek menfaatın ehemmiyetine göre verilirdi. Asîler ekseriya içlerinden müfti nasb ediyorlar, derbeder bir dimâğın cahilâne fetvalarıyla hânmânlar söndürüyorlar, insanlar katl ediyorlar, namuslar paymal eyliyorlardı…” görüşü vurgulanır. Bkz., Ahmed Refik, Kabakçı Mustafa, Tab’ ve nâşiri Kitabhane-i Askerî-İbrahim Hilmi, birinci tab’ı, (İstanbul) 1331, s. 19.

5 İbrahim Müteferrika, Usûl-ül Hikem fî Nizam-ül Ümem, Dâr-üt-Tıbaat-ül Amire, Kostantiniye 1144.

6 Avrupa’dan Düvel-i Muazzamadan Addolunan Fransa ve Rusya ve İngiltere ve Avusturya ve Prusya Devletlerinin ve Sair Zayıf ve Sagir Düvelin Ahvâl ve Keyfiyet-i Mülkiyelerine… (Dair) Bir Kıt’a Risâlenin Tercümesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi R. 1615, v. 2’den aktaran Hanioğlu, M. Şükrü, Bir Siyasal Örgüt ‘Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’ ve ‘Jön Türklük’ (1889-1902), İletişim Yayınları, ty., s. 10.

7 Devlet-i Âliyyenin Ahvâl-i Hâzırasına Dair Risâledir, (1253), Süleymaniye Hüsrev Paşa, no. 851, v. 2.

8 İngiltere Seyahatnâmesi (Mir’at-ı Zafer Sefinesi Ziyareti), İÜK-TY, c. 7-5083 v. 5/a.

9 Karal, Enver Ziya, “Nizam-ı Cedide Dair Lâyihalar”, Tarih Vesikakaları, c. II., 1943, s. 12.

10 Bkz., Mustafa Sami, Avrupa Risâlesi, Takvim-i Vekayi Matbaası, İstanbul 1256; Sadık Rıfat Paşa, Avrupa’nın Ahvâline Dâir Risâle: Asâr-ı Rıfat Paşa, (İstanbul), 1275.

11 İnalcık, Halil, “Hüsrev Paşa”, İA., c. 5/1, İstanbul 1993, s. 609-616.

12 İbnülemin Mahmut Kemal (İNAL), Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, İstanbul Maarif Basımevi, 1955, s. 601-3.

13 İnal, aynı yer.

14 Lütfî, Târih, II., s. 171-2.

15 Mehmed Esad, a.g.e., s. 64.

16 Mehmed Esad, a.g.e., s. 110-121.

17 Mehmed Esad, a.g.e., s. 343-344.

18 Mehmed Esad, a.g.e., s. 369-375.

19 Ergin, Osman, Türk Maarif Tarihi, c. 1-2, İstanbul 1977, s. 363.

20 Bkz., Okay, M. Orhan, İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti Beşir Fuad, İstanbul Dergâh Yayınları, t.y.

21 Kâhya, Esin, "A Student of Claude Bernard, Mehmed Shakir", History and Philosophy of Science, Proceedings of the International Congress of the History and the Philosophy of Science, İslamabad, 8-13 December, 1973.

22 MacFarlane, Charles, Turkey and Its Destiny, II, London: John Murray, 1850, s. 295'ten aktaran Mardin, Ş., The Genesis…, 1962, s. 213.

23 Berkes, Türkiye'de…, s. 228.

24 Daha önceki dönemlerde de İslâmî inanç ve esasların belli bir ölçüde materyalist açıdan yorumlanması ile ilgili bkz., Ocak, Ahmet Yaşar, Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15-17. Yüzyıllar), İstanbul 1998, s. 106 vd.

25 "1845'de, Askerî Cerrahhâne öğrencilerinde, Fransız öğretmenler tarafından aşılanan 'materyalist' bir ruh görmek, MacFarlan'ı dehşete düşürmüştü". Bkz., Mardin, Ş., The Genesis…, Princeton, 1962, s. 213.

26 Mekanik materyalizmin, İngiliz ampirizmi ve Alman rasyonalizmi karşısında dayanamayarak sahneden çekilmesinden sonra, 19. Yüzyılın ikinci yarısında, Fransız hekimi ve düşünürü Pierre Georges Cabanis'in (1757-1808), Fransız doğa bilimcisi Jean Baptiste Lamarck'ın (1744-1829) ve İngiliz bilgini

Charles Darwin’in (1809-1882) transformist teorilerinin yeni bilimsel keşiflerle desteklenmesi, biyoloji, paleontoloji, ambriyoloji alanlarındaki ilerlemelerin ve özellikle ambriyoloji verilerine dayanarak hayvan ve insan türleri arasındaki ilişkilerin araştırılmasının felsefeye tesir etmesi ve Hegel felsefesinin çözülmesinin sonucu doğan biyolojik materyalizm, Cabanis’den etkilenen İsviçreli düşünür Carl Vogt (1817-1895), Alman fizyoloji bilgini Jacob Moleschott (1822-1894), Alman düşünürü ve hekimi Friedrich Ludwig Büchner (1824-1899), Alman natüralisti ve düşünürü Ernest Haeckel (1834-1919) ve İngiliz fizyoloji ve biyoloji bilgini Thomas Henry Huxley (1825-1895) tarafından temsil edilmiştir. Avrupa’da 19. yüzyılın ikinci yarısında oldukça güçlü olan bu akım, 1845 yılında Osmanlı Devleti’ndeki askerî okullarda da görülmüş, II. Meşrutiyet’in ilânından itibaren de bazı Türk entellektüelleri tarafından sistemli bir şekilde anlatılmaya başlanmıştır. Anahatlarıyla bu akıma göre, kâinât bir cevherden ibarettir. Ezelî ve ebedî olan bu cevher, yaratılamaz ve yok edilemez. Ondan önce de sonra da hiç bir şey yoktur, çünkü her şey bizâtihi vardır. Maddenin ve enerjinin sakımı kanunu vazgeçilmez ilkedir. Canlı hayatın ilk maddesi çekirdek protoplazmadır. İnsan, hayvanlar arasında en gelişmişi ve şimdi nesli tükenen pitekoidlerden evrimleşen bir yaratıktır. Ruh, madde olan dimâğın bir vazifesidir. ‘Karaciğer ile safra arasında, böbrek ile sidik arasında ne münasebet varsa dimâğ ile tefekkür arasında da o münasebet vardır’. Dimâğın tekâmülü neticesinde insan daha da mükemmel şeyler yaratır. Ruhsuz bir vücut, vücutsuz bir ruh, maddesiz bir tefekkür kesinlikle anlaşılamaz ve idrak edilemez. Madde ve kuvvet tek bir cevherdir, birbirinden ayrılamaz. Arzın evlâdı olan insan, öldüğünde yine ona döner. Nihayetsiz bir değişim ve tenâsuhtan ibaret olan kâinâtın, ne başlangıcı ne de nihayeti vardır. Kâinâtdaki her şey tekâmül kanunlarının egemenliği altındadır. Maddenin tekâmülü ile hayatın tekâmülü birbirine bağlıdır ve ayrılamaz. Bu akımın dayanakları arasında fizik, biyoloji, ambriyoloji, paleontoloji en başta gelir. Charles Darwin’den etkilenen Ernest Haeckel, tabiatdaki iki evrimi, ontogénèse (bireyoluş) ve phylogénèse (soyoluş) u birbirine parelel olarak kabul etmektedir. Kuşkusuz bu akımla, tabiatı sırf mekanizmle

açıklamanın imkânsız olduğu da anlaşılmış oluyor. Bu görüşler şu kitaplardan özetlenmiştir: Cabanis, Pierre Georges, Considérations Générales Sur L'étude de L'homme et Sur les Rapports de Son Organisation Physique Avec Ses Facultés Intellectuelles et Morales, Paris 1796, (yeni baskı, Paris 1802); Bernard, Claude, Tıpta Tecrübe Usulünün Tedkikine Giriş, trc., Galib Ataç, İstanbul 1934; Büchner, Ludwig, Madde ve Kuvvet, c. I-II-III, Tercüme edenler: Baha Tevfik-Ahmed Nebil, Nâşiri: Dersaadet Kitabhanesi Sahibi Arsen (1911); Haeckel, Ernest, Le Monisme, t. y.

27 Hanioğlu, M. Şükrü, Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, İstanbul (1981), s. 8. Ayrıca bkz., Mardin, Ş., The Genesis…, 1962, s. 169-251, Mardin, Ş., Jön Türklerin Siyâsî Fikirleri 1895-1908, İstanbul 1989. Yine bkz., Allen, Henry Elisha, The Turkish Transformation, New York 1968, s. 4-27.

28 Petrosyan, Yuriy Aşatoviç, Sovyet Gözüyle Jön Türkler, Türkçesi: Mazlum Beyhan-Ayşe Hacıhasanoğlu, İstanbul 1974, s. 177.

29 Mandelstam, A., Le Sort de l'Empire Ottoman, Paris, Librairie Payot, 1917, s. 10.

30 Münif Efendi (Mütercim), Muhaverât-ı Hikemiyye, Fransa Hükemay-ı Be-nâmından Volter ve Fenelon ve Fontenelle'nin Telifatından, Dersaadet, Ceridehâne Matbaası, 1276.

31 Münif Paşa (1830-1910) ile ilgili bkz, Doğan, İsmail, Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi, İstanbul 1991.

32 Münif (Reis-i Sânî-i Ticaret), "Mukayese-i İlm ve Cehl", Mecmûa-i Fünûn, (no. 1), (1279), s. 21-34.

33 Bkz., Ahmed Mithad, "İnsan", Dağarcık, Cüz: 2, (1288), s. 40 vdd; "Dünyada İnsanın Zuhuru", Dağarcık, Cüz: 4, (1288), s. 109-117; "Kürre-i Arzın Fenn Nazarında Keyfiyyet-i Teşekkülü", Dağarcık, Cüz: 9, (1288), s. 277 vdd.

34 Dinsizlikle suçlanan Ahmed Mithad'ın kendisini savunması ile ilgili bkz., Ahmed Mithad, Ben Miyim Hikmet-i Maddiyeyi Müdafii, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, İstanbul 1308.

35 (Şemseddin Sami Fraşeri), “Semerât-ı İlm”, Hafta, aded: 19, 4 Safer 1299, s. 291-292.

36 Hanioğlu, Bir Siyasal Örgüt…, s. 21.

37 Münif, “Mukayese-i İlm ve Cehl”, Mecmûa-i Fünûn, (no. 1), (1279); M. Nadir (Terceme), “İ’tikadât-ı Bâtıladan”, Mir’ât-ı Alem, c. 1, no. 15, (1882), s. 236.

38 Şemseddin Sami, “Medeniyet-i Cedidenin Ümem-i İslâmiyeye Nakli”, Güneş, C. 1, no. 4, (1301), s. 171-184.

39 “Tarih-i Hükemâ-yı Kadîm” Mecmûa-i Fünûn, no. 24, Muharrem 1283, s. 141-145, 255 vdd.

40 “Lisânların Ensâb ve Taksimâtı”, Hafta, Aded: 1, 22 Ramazan 1298, s. 11.

41 Büchner, Ludwig., Kraft und Stoff, Frankfurt, 1855; Büchner, Ludwig., Force et Matière, Paris, 1884. Büchner’in ‘Madde ve Kuvvet’ adlı eseri, Osmanlı entellektüellerini oldukça etkilemiştir. Özellikle Tıbbiyeliler arasında, Fransızca baskısı uzun süre okunmuş, sonra Türkçeye de çevrilmiştir. Bkz., Berkes, Türkiye’de…, s. 235. Doktor Abdullah Cevdet tarafından, Madde ve Kuvvet adlı kitabın “Tefekkür” bahsinin Türkçeye çevirisi, materyalist Osmanlı aydınlarınca büyük bir sevinçle karşılanır. Bkz., Şükrü Kâmil, “Fizyolociya-i Tefekkür: Mütalâa ve Tefekkür Hakkında Nesayih-i Sıhhiye”, Maarif, no. 41-42, 16 Nisan 1308, s. 234-237. Ayrıca bkz., Hanioğlu, Bir Siyasal Düşünür…, s. 15. Baha Tevfik, Beşir Fuad, Subhi Edhem, Celâl Nuri, Doktor Abdullah Cevdet ve Kılıçzâde Hakkı, Büchner’in fikirlerinden çok etkilenmişlerdir. Büchner’in ‘Madde ve Kuvvet’ adlı kitabının eleştirisi için bkz., İsmail Ferit, İbtâl-i Mezheb-i Maddiyûn, Ahmed Celâdet ve Şürekâsı Matbaası, İzmir 1312; Büchner’in fikirlerinin İslâm düşüncesi karşısında değersiz olduğu düşüncesi ile ilgili olarak bkz., Nâzım, “Terci-i Bend”, Mirsad, no. 6, 18 Nisan 1307, s. 43. Çeviriler için bkz., Doktor Abdullah Cevdet, Fizyolociya-i Tefekkür: Mehazımın Esası C(K)raft und Stoff Ünvanlı Kitabın Tefekkür Bahsidir, İstepan Matbaası, İstanbul 1308; Büchner, Ludwig, Madde ve Kuvvet, c. I-II-

III, Tercüme edenler: Baha Tevfik-Ahmed Nebil, Nâşiri: Dersaadet Kitabhanesi Sahibi Arsen, (1911).

42 John W. Draper, Niza-i İlm ü Din, Tercüme Eden: Ahmed Midhat, Dersaadet, 1313.

43 1864 yılında Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'ye, "Saadetlû Hayrullah Efendi Hazretleri, Tercüman-ı Divan-ı Hümayûn Saadetlû Arif Beyefendi, Topçu Mutassarrıfı Saadetlû Raşid Paşa Hazretleri, İzzetlû Kadri Beyefendi, Mektubî-i Seraskerî Hülefâsından İzzetlû Tahsin Efendi" tarafından, hediye edilen yüz yirmi yedi cilt eserin hemen hemen tamamı başta Shakespeare, Bacon, Montesquieu, Helvetius, La Fontaine, Lamartin, Adam Smith gibi yazarlar olmak üzere Batılı yazarlardan oluşmaktadır. Üçüncü Mahkeme-i Ticaret Reisi Vahan Efendi'nin hediye ettiği kırk iki cild kitab bu örneğin dışında tutulmuştur. Bkz., "Bâzı Zevat Tarafından Cemiyete Verilen Hedeya", Mecmûa-i Fünûn, no. 22, Şevval 1280, s. 432-436.

44 Beşir Fuad, Beşer, I. Kısım, İstanbul 1303, s. 68.

45 Şerafeddin Mağmumî, Başlangıç, İstepan Matbaası, İstanbul 1890, s. 14-15.

46 Abdullah Cevdet, "Muktesebât-ı Fenniye: Herkes İçün Kimya", Musavver Cihan, no. 4, 11 Eylül 1307-19 Safer 1309, s. 30. Daha evvel Kimya'nın öneminin vurgulanması için bkz., Edhem (an âzâ-yı Meclis-i Vâlâ), "İlm-i Kimya", Mecmûa-i Fünûn, no. 7, Receb 1279, s. 289-294.

47 Bernard, Claude, Tıpta Tecrübe…, 1934.

48 Miralay Mehmed Şakir (Muallim-i fenn-i menafi'-ül-âzâ der Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne), Dürûs-i Hayat-ı Beşeriye, İlâveli İkinci Tab', Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Matbaası, Dersaadet, H. 1319/R. 1317.

49 Mardin, Şerif, Din ve İdeoloji, 4. Baskı, İstanbul 1990, s. 99-100.

50 Paris'den Bir Mektup. Sultan Abdülaziz Han'a Paris'te Cemiyet-i Ahrar Reisi Mısırlı Mustafa Fâzıl Paşa Merhum Tarafından Gönderilen Mektubun Tercümesidir, Dersaadet, Artin Asadoryan

Matbaası, 1326. Mektubun Türkçesi için bkz., Ebuzziya Tevfik, Yeni Osmanlılar Tarihi, Terceme: Şemsettin Kutlu, İstanbul 1973, s. 40; Bilgegil, Kaya, Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I Yeni Osmanlılar, Ankara 1976, s. 36.

51 Namık Kemal, "Bizde Adam Yetişmiyor", Hürriyet, no. 25, 17 Aralık 1868-30 Şa'ban, 1265, s. 1-2.

52 Mardin, The Genesis…, s. 289.

53 "…Şeriat Allah'ın himâyesi altında olalı beri, müstebitlerin en büyüğü bile onu değiştiremez. Onun bütün yapabildiği Şeriat'ı bastırmakdır. Kurtuluşumuzu onun ölçülerine uyarak aramamız gerekir". Bkz., Nâmık Kemâl, "Devlet-i Aliyye'yi Bulunduğu Hâl-i Hatarnâkden Halâsın Esbâbı" Hürriyet, 24 Ağustos 1868, s. 1-2.

54 Volney, Constantin François Chassebeuf Comte de, Les Ruines ou Méditations sur les Révolutions des Empires, 2. Baskı, Paris, Desenne, 1792; Volney, M. Constantin-François Chassebeuf de, Les Ruines, ou Méditations sur les Révolutions des Empires, suivies de la Loi Naturelle, par C. -F. Volney, Paris 1830. Kemâl'in çevirisi için bkz., Nâmık Kemâl, Fransız Müelliflerinden Volney Nam Zâtın "Les Ruines de Palmyra" Unvânıyla Yazmış Olduğu Makâlâtdan Bazı Fıkraların Tercemesidir, (İstanbul 1288). Keza bkz., Volney, (Müt.: Kemal) Nâmık Kemâl, "Kahveye Dâir Ba'zı Ma'lumât", Mecmûa-i Ebûzziyâ, Sayı 9, 15 Muharrem 1298, s. 275-281; Volney, (Müt.: Kemal) Nâmık Kemâl, "Tedemmür Harabeleri", Mecmûa-i Ebûzziyâ, Sayı 10, Gurre-i Safer 1298, s. 300-309; Ülken'e göre, Nâmık Kemâl tarafından tercüme edilip ancak neşredilmemiş olan "Les Ruines…", Suphi Paşazâde Ayetullah Bey, Defter-i Hakanî Nazırı Ziya Paşa, Recaizâde Ekrem Bey, Şûrâ-yı Devlet muavinlerinden Seyfi Raşit Bey taraflarından da ayrı ayrı beş defa tercüme edilmiştir. Bkz., Ülken, Hilmi Ziya, Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü, İstanbul 1997, s. 329-330.

55 Nâmık Kemâl, Nâmık Kemâl ve İbret Gazetesi, Haz. Mustafa Nihat Özön, İstanbul 1938, s. 39-41.

56 Akşin, Sina, Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi, 2. Baskı, Ankara1996, s. 29.

57 Akşin, aynı yer.

58 “…muktezâ-yı vakt ü hâle riâyet müfevvız-ı uhde-i kifâyet ü dirayetleri olan ulemâ’-yı İslâmiye arasında umur-ı hariciyeye müteallik malûmatdan bîbehre olarak mesâlih-i dahiliyenin tedkik ve istikşâfâtından yüz çevirecek bâzı zevâtın bulunduğunu görmek nasıl güce gidiyorsa umur-i idâre-i devlet kendilerine tevdi’ olunuan siyasiyyûnumuz arasında dahi bu dakika-dân gafil veyahud riyâset-i İslâmiye hiçbir kayd ile mukayyed olmayarak müstebidâne hükm sürmek arzusunu tervice hidmet eden bir takım mütegaffil zevâtın bulunması dahi fevkâlâde güce gidecek mevaddandır…”. Bkz. Devletlû Fehametlû Hayreddin Paşa Hazretleri, Mukaddime-i Akvem el-mesâlik fi Marifet ü Ahvâl ü Memâlik, Mütercimi: Ceride-i Askeriye Muharriri Abdurrahman Efendi, İstanbul Elcevaip Matbaası 1296, s. 4. Yine bkz., Mardin, The Genesis…, s. 385-395. Hayreddin Paşa’nın hayatı, fikirleri ve faaliyetleri ile ilgili bkz., Çetin, Atillâ, Tunuslu Hayreddin Paşa, Ankara 1988.

59 Bkz. Devletlû Fehametlû Hayreddin Paşa Hazretleri, Mukaddime-i Akvem…, 1296, s. 9. Geniş bilgi için bkz., Mardin, The Genesis…, s. 385-395.

60 “Stambul und das Moderne Türkentum (politische, soziale und biographisce Bilder), von einem Osmanen, Bd-I-II, Leipzig, 1877-1878, bl. 1, s. 225’den aktaran Petrosyan, Yuriy Aşatoviç, Sovyet Gözüyle Jön Türkler, Türkçesi: Mazlum Beyhan-Ayşe Hacıhasanoğlu, Ankara 1974, s. 115.

61 Ali Suavî ile ilgili bkz., Çelik, Hüseyin, Ali Suavî ve Dönemi, İstanbul 1994.

62 Hanioğlu, Bir Siyasal Örgüt…, s. 604-605.

63 Hanioğlu, (1981) s. 607.

64 Tam Batıcı olan Doktor Abdullah Cevdet ve Batıcı-Türkçü olan Kılıçzâde Hakkı, biyolojik materyalizmi savunan Ernest Haeckel, Pierre Georges Cabanis, Ludwig Büchner, Reinhardt Dozy ve Claude Bernard’ın fikirlerinden etkilenmişlerdir. Bu fikirler cumhuriyet dönemi ders kitaplarında da işlenmiştir: “Mevcudiyetin sırrı bir daire

şekliyle ifâde olunabilir. Ebediyyet, sebepsiz ve nihayetsiz kendi kendine dâir ve sâirdir. Kâinâtın gayri müşterek-ül-mizân olan her noktasında başlar ve biter. Fakat mevcudâtın zemânda ve fezâ'da sebebin hudûse olan münasebatına, râm olduğunu görmeye alışmış olan fikr-i beşer kendi dar hudutlarından hârice çıkınca akıl ve hayret sahrasında çırpınıyor; ve suret-i hali o kadar basit olan tabiatın ma'nâ-yı âzimi önünde daha ziyâde geriye çekiliyor". Bkz., Büchner'in 'İlim Nazarında İnsan' adlı eserinden aktaran Kılıçzâde Hakkı, Peygamberler Dedesi İbrahim, Kocaeli 1926, s. 11-12. Benzer ifadeler için bkz., Mustafa Kemâl Atatürk'ün bi-z-zât incelemesinden ve onayından geçen ve ders kitabı olarak okutulan ve Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti tarafından hazırlanan, Tarih I., İstanbul 1932, s. 2: "Bugün kâinât dediğimiz zaman, nihâyetsiz bir genişlik ile bunun içinde dönen yıldızları, güneş âlemini ve bütün bunların hepsi birden düşünülünce zihnimizde hasıl olan mefhumu, ifâde etmiş oluruz. Kâinâtın varlığı, bu payansız büyüklük, hakikî, şe'nî varlıkların birliğidir. Bu varlıkları birbirine bağlayan, aralarındaki ahengi uyduran zarurî, daimî, umumî kanunlar vardır. Kâinâtın varlığından anlaşılan kuvvet, hareket kâinâtın kanunlarına tâbidir".

"…İnsan, zekâsının şiddeti sayesinde tabiatın kuvvetlerini yine tabiata karşı isti'mâl ederek kendi mevcudiyetini teemin etdi…, …filhakika tefekkür ve zekâ insanın yegâne bir rehberidir. Eğer istikbâle bir nazar atfedilecek olursa istinâd edilmesi lâzımgelen en mühim esâsın bundan ibâret olduğu anlaşılır…, '…karaciğer ile safra kesesi arasında, böbrek ile sidik arasında ne münasebet varsa dimâğ ile tefekkür arasında da o münasebet vardır (Cabanis)…ruhun faaliyeti dimâğ, maddenin hususî bir vazifesidir…' "Bkz., Büchner, L., Madde…, c. 2., s. 365, 376, 456. Benzer ifadeler için bkz., Tarih I., aynı yer: "…insanların bütün bilgileri ve inanışları, insan zekâsı eseridir. Zekâ tabiî olan dimağdan çıkar. Bundan, tabiatı anlamakta zekânın, en büyük cevher ve müessir olduğu anlaşıldığı gibi tabiatın fevkinde ve haricindeki bütün mevhumların, insan dimağı için kendi tarafından uydurma şeylerden başka bir şey olmayacağı meydana çıkar".

“…Madde kuvvetden, ruh cisimden, Allah tabiatdan ayrılamaz…”. Bkz. Haeckel, Ernest, Le Monisme, t. y., s. 13, “…madde ile kuvvet ve ruhla vücûd ve Allah ile kâinât arasında bir ayrılık farz etmenin ihtimâli yoktur……madde ile mana hiçbir zaman birbirinden ayrılamaz…”. Bkz., Büchner, L., Madde…, c. 3, s. 729-730. Benzer ifadeler için bkz., Tarih I., aynı yer: “İşte, tabiat, hem kâinâtın varlıklarının birliğidir ve hem aynı zamanda, kâinâtın kanunlarına tâbi hareket ve kuvvettir. O halde tabiat hem kanunların sahibidir, hem de aynı kanunların tâbiidir. Nasıl ki, millet devlettir; bu itibarla kanunların sahibidir ve onları infaz eden kuvvettir; fakat aynı zamanda kendi de bu kanunlara tâbidir. Bütün varlıklar, tabiate dahil ve onun kanunlarına tâbi olunca, hayat sahibi olan her nevi mahlûklar, insanlar dahi şüphesiz bundan hariç ve müstesna olamazlar…”.

“…İnsanın saadet ve felâketleri, yani cennet ve cehennemleri onun sathındadır. Hayat-ı uzviyye için bunun mâverâsı yoktur…İnsan arzın evlâdıdır; semâvâtın başka hiçbir tarafından oraya gelmemiştir; o, arza rûcu edecek ve onun zevâl-ı hayatıyla beraber kendisi de hayat-ı umumiyeye karışarak kem-nâm olacaktır. Mutasallib bir havây-i nesîmîden ibaret olan bir insan peygamber dahi olsa havâ-yi nesîmînin haricine ve mâverâsına gidemez ve orada barınamaz…” Bkz. Kılıçoğlu Hakkı, Peygamberler…, 1926, s. 18-21. Kılıçoğlu’nun bu ifadelerine benzer ifadeler için bkz., Tarih I., s. 2: “Filhakika, insan, tabiatın mahlûkudur. Hayatın büyük kaidesi de tabiate tâbi olmaktır. Tabiatte hiç bir şey yok olmaz ve hiçbir şey yoktan var olmaz. Yalnız tabiatı vücûde getiren varlıklar, tabiatın kanunları icabı olarak şekillerini değiştirirler. Arzın ve hayatın mütalea ve tetkikinde bu hakikat pek açık görülür.

Abdullah Cevdet, “Muktesebât-ı Fenniye: Herkes İçün Kimya”, Musavver Cihan, no. 4, 11 Eylül 1307-19 Safer 1309.

Abdürrahim Muhib Efendi, Sefaretnâme (İstanbul Fatih Millet Kütüphanesi, Reşid Efendi kitapları).

Ahmed Refik, Kabakçı Mustafa, Tab' ve nâşiri Kitabhane-i Askerî-İbrahim Hilmi, birinci tab'ı, (İstanbul) 1331.

Ahmed Mithad, "İnsan", Dağarcık, Cüz: 2, (1288).

, "Kürre-i Arzın Fenn Nazarında Keyfiyyet-i Teşekkülü", Dağarcık, Cüz: 9, (1288).

, Ben Miyim Hikmet-i Maddiyeyi Müdafii, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, İstanbul 1308.

, "Dünyada İnsanın Zuhuru", Dağarcık, Cüz: 4, (1288).

Akşin, Sina, Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi, 2. Baskı, Ankara 1996.

Allen, Henry Elisha, The Turkish Transformation, New York 1968.

Ali, Es-seyyid Moralı, Sefaretnâme, Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaası, İstanbul 1329.

Avrupa'dan Düvel-i Muazzamadan Addolunan Fransa ve Rusya ve İngiltere ve Avusturya ve Prusya Devletleri'nin ve Sair Zayıf ve Sagir Düvelin Ahvâl ve Keyfiyet-i Mülkiyelerine… (Dair) Bir Kıt'a Risâlenin Tercümesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi R. 1615.

Berkes, Niyazi, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul 1978.

Bernard, Claude, Tıpta Tecrübe Usulünün Tedkikine Giriş, trc., Galib Ataç, İstanbul 1934.

Beşir Fuad, Beşer, I. Kısım, İstanbul 1303.

Bilgegil, Kaya, Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I Yeni Osmanlılar, Ankara, 1976.

Büchner, Ludwig., Kraft und Stoff, Frankfurt 1855.

, Force et Matière, Paris 1884.

, Madde ve Kuvvet, c. I-II-III, Tercüme edenler: Baha Tevfik-Ahmed Nebil, Nâşiri: Dersaadet Kitabhanesi Sahibi Arsen (1911).

Cabanis, Pierre Georges, Considérations Générales Sur L'étude de L'homme et Sur les Rapports de Son Organisation Physique

Avec Ses Facultés Intellectuelles et Morales, Paris, 1796, (yeni baskı, Paris 1802).

Çelik, Hüseyin, Ali Suavî ve Dönemi, İstanbul 1994.

Çetin, Atillâ, Tunuslu Hayreddin Paşa, Ankara 1988.

Devlet-i Âliyyenin Ahvâl-i Hâzırasına Dair Risâledir, (1253), Süleymaniye Hüsrev Paşa, no. 851.

Devletlû Fehametlû Hayreddin Paşa Hazretleri, Mukaddime-i Akvem el-mesâlik fi Marifet ü Ahvâl ü Memâlik, Mütercimi: Ceride-i Askeriye Muharriri Abdurrahman Efendi, İstanbul Elcevaip Matbaası, 1296.

Doğan, İsmail, Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi, İstanbul 1991.

Ebuzziya Tevfik, Yeni Osmanlılar Tarihi, Terceme: Şemsettin Kutlu, İstanbul 1973.

Doktor Abdullah Cevdet, Fizyolociya-i Tefekkür: Mehazımın Esası C(K)raft und Stoff Ünvanlı Kitabın Tefekkür Bahsidir, İstepan Matbaası, İstanbul 1308.

Edhem (an âzâ-yı Meclis-i Vâlâ), “İlm-i Kimya”, Mecmûa-i Fünûn, no. 7, Receb 1279, s. 289-294.

Ergin, Osman, Türk Maarif Tarihi, c. 1-2, İstanbul 1977.

Haeckel, Ernest, Le Monisme, t. y.

Hafta, “Lisânların Ensâb ve Taksimâtı”, Aded: 1, 22 Ramazan 1298.

Hanioğlu, M. Şükrü, Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, İstanbul (1981).

Hanioğlu, M. Şükrü, Bir Siyasal Örgüt ‘Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’ ve ‘Jön Türklük’ (1889-1902), İletişim Yayınları, ty.

İbnülemin Mahmut Kemal (İnal), Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, İstanbul Maarif Basımevi 1955.

İbrahim Müteferrika, Usûl-ül Hikem fî Nizam-ül Ümem, Dâr-üt-Tıbaat-ül Amire, Kostantiniye 1144.

İnalcık, Halil, “Hüsrev Paşa”, İslâm Ansiklopedisi., c. 5/1, İstanbul 1993.

İngiltere Seyahatnâmesi (Mir’at-ı Zafer Sefinesi Ziyareti), İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi-Türkçe Yazma, c. 7-5083.

İsmail Ferit, İbtâl-i Mezheb-i Maddiyûn, Ahmed Celâdet ve Şürekâsı Matbaası, İzmir 1312.

John W. Draper, Niza-i İlm ü Din, Tercüme Eden: Ahmed Midhat, Dersaadet, 1313.

Karal, Enver Ziya, “Nizam-ı Cedide Dair Lâyihalar”, Tarih Vesikakaları, c. II., 1943.

Kâhya, Esin, “A Student of Claude Bernard, Mehmed Shakir”, History and Philosophy of Science, Proceedings of the International Congress of the History and the Philosophy of Science, İslamabad 8-13 December 1973.

Kılıçoğlu Hakkı, Peygamberler Dedesi İbrahim, Kocaeli 1926.

Kuran, Ercüment, Türkiye’nin Batılılaşması ve Millî Meseleler, Derleyen: Mümtaz’er Türköne, Ankara 1994.

M. Nadir (Terceme), “İ’tikadât-ı Bâtıladan”, Mir’ât-ı Alem, c. 1, no. 15, (1882).

MacFarlane, Charles, Turkey and Its Destiny, II, London: John Murray 1850.

Mandelstam, A., Le Sort de l’Empire Ottoman, Paris, Librairie Payot 1917.

Mardin, Şerif, The Genesis of Young Ottoman Thought, Princeton, New Jersey, Princeton Üniversity Press, 1962.

, Jön Türklerin Siyâsî Fikirleri 1895-1908, İstanbul 1989.

, Din ve İdeoloji, 4. Baskı, İstanbul 1990.

Mecmûa-i Fünûn, “Bâzı Zevat Tarafından Cemiyete Verilen Hedeya”, no. 22, Şevval 1280.

Mecmûa-i Fünûn, “Tarih-i Hükemâ-yı Kadîm”, no. 24, Muharrem 1283.

Mehmed Esad (Mekteb-i Fünûn Harbiye-i Şâhâne İ'dâdîsi Kitabet Muallimi. Kolağası), Mir'ât-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn, İstanbul Karabet. Matbaası, 1312.

Miralay Mehmed Şakir (Muallim-i fenn-i menafi'-ül-âzâ der Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne), Dürûs-i Hayat-ı Beşeriye, İlâveli İkinci Tab', Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Matbaası, Dersaadet H. 1319/R. 1317.

Mustafa Sami, Avrupa Risâlesi, Takvim-i Vekayi Matbaası, İstanbul 1256.

Münif Efendi (Mütercim), Muhaverât-ı Hikemiyye, Fransa Hükemay-ı Be-nâmından Volter ve Fenelon ve Fontenelle'nin Telifatından, Dersaadet Ceridehâne Matbaası, 1276.

Münif (Reis-i Sânî-i Ticaret), "Mukayese-i İlm ve Cehl", Mecmûa-i Fünûn, (no. 1), (1279).

Münif, "Mukayese-i İlm ve Cehl", Mecmûa-i Fünûn, (no. 1), (1279).

(Namık Kemal), "Bizde Adam Yetişmiyor", Hürriyet, no. 25, 17 Aralık 1868-30 Şa'ban, 1265.

, "Devlet-i Aliyye'yi Bulunduğu Hâl-i Hatarnâkden Halâsın Esbâbı" Hürriyet, 24 Ağustos 1868.

, Nâmık Kemâl ve İbret Gazetesi, Haz. Mustafa Nihat Özön, İstanbul 1938.

Nâmık Kemâl, Fransız Müelliflerinden Volney Nam Zâtın "Les Ruines de Palmyra" Unvânıyla Yazmış Olduğu Makâlâtdan Bazı Fıkraların Tercemesidir, (İstanbul 1288).

Nâzım, "Terci-i Bend", Mirsad, no. 6, 18 Nisan 1307.

Ocak, Ahmet Yaşar, Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15. -17. Yüzyıllar), İstanbul 1998.

Okay, M. Orhan, İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti Beşir Fuad, İstanbul Dergâh Yayınları, t. y.

Paris'den Bir Mektup. Sultan Abdülaziz Han'a Paris'te Cemiyet-i Ahrar Reisi Mısırlı Mustafa Fâzıl Paşa Merhum Tarafından Gönderilen Mektubun Tercümesidir, Dersaadet, Artin Asadoryan Matbaası, 1326.

Petrosyan, Yuriy Aşatoviç, Sovyet Gözüyle Jön Türkler, Türkçesi: Mazlum Beyhan-Ayşe Hacıhasanoğlu, İstanbul 1974.

Sadık Rıfat Paşa, Avrupa'nın Ahvâline Dâir Risâle: Asâr-ı Rıfat Paşa, (İstanbul) 1275.

Şemseddin Sami, "Medeniyet-i Cedidenin Ümem-i İslâmiyeye Nakli", Güneş, C. 1, no. 4, (1301).

Ş(ükrü) Kâmil, "Fizyolociya-i Tefekkür: Mütalâa ve Tefekkür Hakkında Nesayih-i Sıhhiye", Maarif, no. 41-42, 16 Nisan 1308.

Şerafeddin Mağmumî, Başlangıç, İstepan Matbaası, İstanbul 1890.

Şemseddin Sami Fraşeri, "Semerât-ı İlm", Hafta, aded: 19, 4 Safer 1299.

Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmûası, cüz': 23, 1 Kânûn-ı evvel 1329, cüz': 24, 1 Şubat 1329.

Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti (Hazırlayan), Tarih I., İstanbul 1932.

Unat, Faik Reşit, "III. Ahmed Devrine Ait Bir Islahât Takriri", Tarih Vesikaları I, 1941.

Ülken, Hilmi Ziya, Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü, İstanbul 1997.

Volney, Constantin François Chassebeuf Comte de, Les Ruines ou Méditations sur les Révolutions des Empires, 2. Baskı, Paris, Desenne 1792.

Volney, M. Constantin-François Chassebeuf de, Les Ruines, ou Méditations sur les Révolutions des Empires, suivies de la Loi Naturelle, par C. -F. Volney, Paris 1830.

Volney, (Müt.: Kemal) (Nâmık Kemâl), "Kahveye Dâir Ba'zı Ma'lumât", Mecmûa-i Ebûzziyâ, Sayı 9, 15 Muharrem 1298.

Volney, (Müt.: Kemal) (Nâmık Kemâl), “Tedemmür Harabeleri”, Mecmûa-i Ebûzziyâ, Sayı 10, Gurre-i Safer 1298.

Osmanlı Sanayileşmesi Hakkında Düşünceler / Prof. Dr. Beşir Atalay [s.614-630]

Kırıkkale Üniversitesi Eski Rektörü / Türkiye

Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayileşme veya sanayi kurumlarını incelemek, diğer kurumları veya boyutları incelemeye göre daha büyük zorluk göstermektedir. Mesela, eğitim kurumları veya idari yapı gibi konularda belirgin bir sistem ve bunları değerlendiren kaynaklar mevcuttur. Sanayileşme konusunda ise, bütünlüğü içinde ekonomik yapıyı ve hatta devlet yapısını değerlendirerek, bunların içinden ince tespitler yapmak gerekmektedir. Bu konuda yapılan çalışma ve araştırmalarda da aynı yönde eğilimler görülmektedir. Esasen, özellikle Osmanlı'da sanayileşme konusunda yapılan araştırma sayısı da oldukça sınırlı sayılabilir. Genellikle, ekonomik yapı veya ekonomik sistemin özellikleri konusunda çalışmalar daha fazla yapılmıştır ve sanayileşme açısından değerlendirme veya dökümler de bu kaynaklarda bulunmaktadır. Dolayısıyla, sanayileşme yönündeki tespitler, ekonomik sistemle içiçe ele alınmak durumundadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kendine özgü yapısı bütün araştırmacılarca kabul edilmektedir. İslam dininin rehberliğini bütün hayatın merkezi kabul eden temel ilke yanında, çok geniş bir coğrafyada, çok renkli bir etnik-dini dağılımı olan nüfus yapısı ile bugün örneği bulunmayan, tamamen kendine özgü bir imparatorluktur. Adaletli yönetimi ve devletin devamını en başa alan yaklaşımla açılım sağlandığı görülmektedir. Bu sebeple, sistemin içinden parçaları alırken veya ayrıntı sayılabilecek boyutları incelerken bütüncü yaklaşımı asla gözden kaçırmamak gerekmektedir. Bu, aslında bütün sistemler için geçerli olması gereken bir prensiptir, fakat orjinalitesi en belirgin özelliği olan Osmanlı Devleti ve sistemi için asla ihmal edilmemesi gereken bir noktadır. Bu ihmal edilirse, ele aldığınız konuda baştan sona yanılgılar olacağı kaçınılmazdır.

Ekonomik Yapının Özellikleri

Yukarıda ifade edildiği gibi, bütüncü bakışın özellikle ekonomik sistem ayrışımında gözetilmesi büyük önem taşımaktadır. Sistemin bütünü içinde ekonomik motiflerin değerlendirilmesi ile doğru anlamlandırma mümkün olabilecektir. Siyasi sistem, sosyal sistem ve hatta siyasi ideolojinin belirleyiciliği içinde ekonomik uygulamalar olabilmektedir, bunlardan kopuk bir ayrımlama daima yanıltacaktır. İktisat tarihçileri, bu ideolojik irtibatı çok önemsemektedirler. Tarih boyu, ekonomik sistemlerin böyle bir yaklaşımla ortaya çıktığı da bilinmektedir. Öncelikle, tarihi anlamaya çalışırken parçacı değil, bütüncü bakmak gerekmektedir. "Parçacı tarih anlayışı, tünel tarihçiliği" şeklinde nitelendirilen, fazlaca bölümlemenin tarihi anlamada önemli bir yöntem sorunu getirdiği ifade edilmektedir. Ekonomik tarih, siyasi tarih veya askeri tarih gibi parçalamanın olaylar veya bütün arasındaki korelasyonu ve o döneme ait tarihi geleneğin anlaşılmasını zorlaştırdığı tezi önemli bir metodolojik problemdir.1 Ekonomik sistemlerin analizinde ise, yine aynı bütünlük özellikle siyasi sistemle irtibatlı olarak ele alınmaktadır. "Kanımızca her teorinin iktisatta belirli bir siyasi inanç sistemi veya felsefi görüşe ya da ideolojiye bağlı olarak kurulmasıdır, teoriden çıkan sonuçların bunlarla bağdaşır nitelik taşımasıdır"2 ifadesinde olduğu gibi, iktisadi olay veya motif veya sistemlerin, ideolojik veya siyasi sitem çerçevesinde, bu bütünlük içinde incelenmesi ve anlaşılması gerekmektedir. Esasen, her sistem, daha açık ifadesi ile her siyasi veya ideolojik sistem kendi insan tipini de oluşturmakta ve bu insan tipi ancak orada olması gereken ekonomik davranışları gösterebilmektedir. Yani, özellikle son yüzyıla kadar, ekonomik davranış veya anlayışların ideolojiden bağımsız ele alınması zaten büyük zorluk taşımaktadır. Ancak, içinde yaşadığımız yüzyılda, özellikle de son yarısında daha evrensel ve sistemleri aşan ekonomik teknik gelişmeleri görmek mümkün olabilmektedir.

Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik özellikleri gündeme geldiğinde de aynı bütünlüğü daha fazla gözetmek gerekmektedir. Çünkü, Osmanlı Devlet Sisteminde, İslam Dini'nin esas, temel ve rehber oluşu en önemli noktadır, "Osmanlı

toplumu her şeyden önce Müslümandır.” Osmanlı’nın hedefi, “güçlü devleti; İslam felsefesine, eşitliğine ve adaletini uygun dinsel toplum kurmaktır…Hedefe yönelmek için ekonomik düzenin hem İslam ilkelerinin eşitliğine ve adaletine uyması, hem de toplumun ekonomik ihtiyaçlarını yüksek düzeyde karşılaması gerekmektedir.”3 Osmanlı Devleti’ne şekil veren ve niteleyen, temel görevleri belirleyen “Kur’an ve İslam’dır.” Ekonomik hayatta, bu iki kavram, adalet ve eşitlik bütün mekanizmaları ve uygulamaları yönlendiren temel ilkeler olmuştur. Devletin yapısını bunlar etkilemiştir. Ekonomik hayata devletin müdahalesinin temel gerekçeleri de bu ilkelerin yaşatılması olmuştur. Burada, eşitlik ve adalet kavramı ile ilgili şu ifadeyi de kaydetmek gerekir; “İslam’ın bu eşitlik kavramı, soylu zümrelerin (kast) sisteminin, sayısız ayrıcalıkların varolduğu ve uzun süre varolacağı bir dünyada çok yeni, çok ileri bir düşüncedir. Sadece İslam’ın doğuşunda değil, sonraki dönemlerde de ihtilalci bir nitelik taşıyacaktır.”4

Osmanlı’da ekonomik hayat değerlendirilirken, bu gerçeğin daima gözönünde tutulması gerekmektedir. Sistem iyi bilinirse, yanlış mukayeselerden kaçınılabilir. “İktisadi hayatın çeşitli alanlarını düzenleyen kuralların ana kaynağı şeriat idi. Ama şeriatın açık ve seçik şekilde düzenlemediği, içine almadığı, herhangi belirli bir çözüm yolu göstermediği veya yeni olarak sonradan ortaya çıkmış bulunan birçok ilişkiyi düzenleyen başka kurallar da vardı. Padişahın devlet başkanı sıfatı ile çıkardığı Kanunname denilen kurallar bunların başında gelir. Bundan başka, mahalli örf ve adetlerden kaynaklanan düzenlemeler de mevcuttu. Kanunnameler, örf adetler, şeriatın dışında olmakla beraber ona aykırı olmamak şartı ile yürürlüğe girmiş olduğu için uyulması zorunlu olan kurallardı.”5 İhtilafların çözümü yönündeki kararlarda da bu temel kaynaklar esas alınmakta idi. Tabii, bu konuda, değişik görüşler de vardır. Osmanlı sisteminde İslam’ın referans oluşu bazı konularda itiraza da uğramaktadır. Ancak, en azından, 18. yüzyılın ortalarına kadar bu konuda fazla itiraz da yoktur. Son iki yüzyıl içinde bazı yeni uygulamalar itirazları haklı kılabilir, fakat bu döneme kadar merkezi İslam oluşturmuştu.6

İşte, “klasik dönem” olarak isimlendirilen, Osmanlı Devleti’nin gelişme döneminde bu temel tespit hayatın her alanını kuşatmıştır. Zaten, bu dönemde iktisadi fonksiyonların bir ayrımını görmek de mümkün değildir. Ekonomik kurumlar diyebileceğimiz, bu amaçla oluşturulmuş özel kurumlar da mevcut değildir. Devlet ekonomik fonksiyonlar görmekte idi, fakat bunlar özel olarak bu hedefe yönelmiş de değildi. Hedefler tespit edilmekte ve bu hedeflere ulaşmak için çalışılmaktaydı. Bu hedefler, tasnif etmek gerekirse, siyasi, askeri, dini, idari veya mali olabilirdi veya birçoğu içiçe girmiş durumda olduğundan, spesifik olarak isimlendirilmesi de mümkün olamazdı. Devlet bürokrasisi içinde, bu kararları alanlar veya uygulayanlar da ekonomik bir fonksiyonu olmayan birimlerdi. Yani, adaletli, güçlü bir toplum ve devlet hayatının yürütülmesi için gerekenler yapılır ve bunların ekonomik yansıma veya düzenlemeleri de bütün içinde kalırdı. Genç’in keskin ifadesi ile, “din, ahlak, aile, cemaat, tarikat ilişkilerinin karmaşık yumağı içinde, sırf iktisadi ilişkileri ayıklamak, çayda erimiş şekeri bulup çıkarmak kadar zordur.”7 Şüphesiz, sosyal sistemlerde hayatın bu bütünlüğünü daima görmek mümkündür, fonksiyonların gittikçe farklılaşması, netleşmesi ve yalın hali ile incelenebilmesi daha yakın zamanların gelişmesidir.

Osmanlı Devleti’nde bu bütünlük ve ideolojik belirginlik ekonomik hayata hangi sınırları veya ilkeleri getirmektedir? En azından, klasik veya orijinal döneminde belirgin sınırları daha kolay tespit etmek mümkün olmaktadır. Tespit edilen ilke veya sınırların büyük çoğunluğu bu dönemleri çalışan sosyal bilimcilerin ortak kanaatleridir. Yukarıda tespit edilen, İslam‘ın odak olması, tabii olarak İslam’ın sistem olarak hayatın bütün boyutlarına ve ekonomik davranışlara bakışını beraberinde taşımaktadır. Her şeyden önce, toplumcu, daha doğrusu cemaatçi bir sosyal hayat öngörülmektedir. Burada kişiden önce toplumun menfaatleri gelmektedir. İnsanın varlık nedeni Allah’a kulluktur. Kulluk, sadece belirli ibadetlerle sınırlı değil, ferdin hayatının bütününü kapsayan bir anlayıştır. Sürekli iyilik arama ve toplumuna hizmet üretme anlayışıdır. Bu sebeple, İslam’ın, “homo economicus” (ekonomik insan) görüşü ile örtüştüğü pek

söylenemez.8 İnsan bu dünyada sürekli bir sınanma ve sınav içindedir. Mallar ve çocuklar da bu sınavın vasıtalarındandır. Fert yine önemlidir, odak noktasıdır, fakat ferdin çok ileri ayrıcalıklarına sınırlar getirilmektedir. Özellikle ekonomik alanda bu sınırlamalar biraz da fazladır. Bu anlamda, İslam, ekonomik boyutta, biraz devletçi denilebilecek bir yapıyı tercih ediyor denilebilir. Belki, buna merkeziyetçi bir yapının esas alınması demek daha uygun olabilir. Bu nitelemeyi daha güçlü olarak savunan araştırmacılar da vardır. İslam'da hür ve eşit olmak prensibi en başta gelen insani ve toplumsal ilkelerdendir. Toplumcu veya cemaatçi oluşun bir sonucu olarak, fertlere karşı eşitlikçi ve adaletli davranmak önem kazanmıştır. Adil gelir paylaşımı veya dağılımı ile, zenginliğin yaygınlaştırılması ekonomik politikanın temel hedeflerindendir. Servetin sadece zenginler arasında dolaşımı yasaklanmıştır. Mülkün esas sahibi Allah'tır. Özel mülkiyet bu anlayışla kabul edilir ve bu imkanların toplum yararına kullanılması öngörülür. Bunlara daha birçok özellikler eklenebilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik faaliyetlere bakarken bu sınırları aynen veya biraz esnetilmiş şekilde görmek mümkündür. Osmanlı Devleti, İslam prensipleri çerçevesinde yönetilen bir Türk Devletidir, Türklerin kendi geleneklerinden getirdiği bazı özellikler de vardır. Fakat toplumsal hayatta, özellikle devlet hayatında bu oldukça sınırlıdır denilebilir. Genel olarak tespitler de, devletin ekonomik faaliyetlerde mutlak hakimiyeti ifade edilmektedir. Bunun temelinde ise, sistemin toplumcu özelliğinin ağır bastığı görülmektedir. Bu çerçevede toprak mülkiyeti devletin elindedir. Üretim ve tüketim güçlü kuruluşlarca denetlenmektedir. Eşitlik ve adalet temel hedefleri oluşturmaktadır. Özel mülkiyet vardır, fakat sınırlı alanlardadır.

Devletin ekonomik faaliyetlere müdahalesinin temelinde toplumu koruma görevi yatmaktadır. "Klasik Dönem" veya "İleri Dönem", "İdeal Dönem" gibi ifadelerle isimlendirilen, İmparatorluğun özellikle 15. ve 18. yüzyıllar arası döneminde yukarıda belirtilen ilkelerin dengeli şekilde uygulandığı bilinmektedir. Toplumda, İmparatorluk topraklarının her köşesinde bolluk ve esenliğin olduğu, devletin her

köşeye hükmünü geçirdiği, adaletsizlikleri önlediği, insanların birbirini ezmediği ve dolayısıyla güçlü bir “refah devleti”nin yürüdüğü söylenebilir. Osmanlı Devleti’nde, ekonomik hayatın temel ilkeleri konusunda, Genç’in şu tespiti büyük önem taşımaktadır; “Klasik Osmanlı iktisadi sisteminde, uzun zaman değişmeden iktisadi kararları yönlendirmiş bulunan başvuru çerçevesini oluşturan ilkelerin başında provizyonizm gelir. Provizyonizmi kısaca şöyle ifade edebiliriz: İktisadi faaliyetin amacı, ülke içinde mal ve hizmet arzının mümkün olduğu kadar bol, ucuz ve kaliteli olmasını sağlamaktır.”9 Buna “bolluk ekonomisi” de denilmektedir. Ülke içinde bolluk olacak. Üretim ve tüketimin bütün hedefi bunu sağlamaktır. Kıtlık olmayacaktır. Vatandaş istediği malı ucuz ve kaliteli şekilde bulacaktır. İnsanların zenginliği, yüksek kar etmesi vb. hedefler daima daha sonra gelecektir. Cem’in tespiti ile, “Osmanlı düzeninde halkın ekmeği talih rüzgarlarının esişine, açıkgözlerin kazanma hırsına terkedilmemişse bunun nedeni sadece ekonomik değildir; İslam ilkelerine uymak gereğinin de bir sonucudur.”10 Ferdiyetçiliğe getirilen sınırların hedefi de budur.

Cemaatin korunması, eşitlik ve adaletin sağlanması, başıboş davranışların önlenmesi için bu tedbirler alınmıştır. Kıtlık ve karaborsanın önlenmesi için bolluk ekonomisi ilkesi çok önemsenmiştir. Toprağın tek ellerde toplanmasını engellemek için devlet mülkiyeti esası önemsenmiştir. Halkın aldatılmasını önlemek için piyasa, çeşitli vasıtalarla ciddi şekilde denetlenmiştir. Denetimi sağlamak için çok güçlü ve yaygın meslek örgütleri oluşturulmuştur. Sosyal yardımlaşma ağını genişletmek için vakıf sistemi ve müessesesi geniş şekilde desteklenmiştir. Barkan’ın ifadesi ile, “İktisadi kuvvetlerin devletin kontrolden aciz kalacağı bir şiddetle boşanarak mevcut cemiyet nizamını tahrip etmesi tehlikesinden” toplumu ve ferdi korumak esas hedeftir. Devletçi denilen tutum veya ekonomik hayata yoğun müdahale ve sınırlamalar bu yaklaşımla açıklanmaktadır. Tabii, bu felsefenin gereği çok ayrıntılı düzenleme ve uygulamalar yer almıştır. Bunlardan bazılarına kısaca değinmek gerekir.

Malların ülke ve hatta bölge dışına ihracı ciddi şekilde sınırlanmıştır. Yurtdışına ihraç adeta yasaklanmıştır. Yurt içinde mal arzını en yüksek seviyede tutmak için ihracat çok zorlaştırılmış, kotalar ve yüksek gümrükler konmuştur. İthalat ise kolaylaştırılmış, teşvik edilmiştir. Özellikle tarım ürünleri ve hammaddeler için, stratejik maddeler kabul edilerek ülke dışına satılmaları önlenmiştir. Bölgeler arası satılması da sınırlanmış veya denetlenmiştir. Mesela, tarım ürünlerinde, öncelikle o şehrin (genelde kaza olarak isimlendirilen orta yerleşim birimi) ihtiyacı karşılanmalıdır, bu sağlandıktan sonra diğer şehirlere satılması söz konusu olabilir, aksi takdirde müsaade edilmez. Bu sistem oldukça ayrıntılı düzenlenmiştir. Pazarda kıtlığın ve fiyatların anormal yükselmesinin önlenmesi başta gelen politikadır. Bu sebeple bazı malların ihraç edilmemesi gerekmiştir.11 Bu çerçevede, bu silsile içinde, ülkenin ihtiyacı karşılanıyor ve fazla kalıyorsa yurtdışına ihraç edilebilir ve bunun için de yine gümrük alınır. Yani, üretimin amacı ihracat değildir, ülke içinde bolluğun sağlanmasıdır. Böylece, marjinal faydası ülke içinde hiç kalmamış denilebilecek ürünler ihraç edilebiliyordu.12

Dış ticaret politikasının bir gereği de sıkı ve yüksek gümrük uygulamaları idi. Malların, daha yüksek gelir beklentisi ile mahallinden dışarı taşınmasını önlemek için hem ülke dışına çıkışlarda, hem de ülke içi şehir çıkışlarında yüksek gümrük vergileri almıştır. "İmparatorluk dahilinde (dahili gümrükler) mevcuttu. Türkiye'nin bir iskelesinden diğer bir iskelesine denizden ve bir şehir ve kasabadan diğerine karadan naklolunan her şeyden gümrük resmi alınmakta idi."13 Böylece, içte ve malın üretildiği şehirde fiyat istikrarı sağlanır, aşırı artışlar önlenirdi. Belgelerde, ihracı en fazla kısıtlanan ürünün buğday olduğu yer almaktadır.

Toprak sistemi, Osmanlı Devleti'nde çok önemlidir ve İslam kaynaklıdır, Selçuklu Devleti'nden aynen alınmıştır. Toprağın mülkiyeti devlete aittir. Böylece, üretim memur-askerlerce kolay denetlenir. Üretimin devlet ve toplum yararına olması hedeflenmiştir. Derebeylik benzeri, toprağın belirli ellerde toplanması da önlenmiş olmaktadır. "Miri" toprak rejimi uygulaması çok ayrıntılı ve hassas

düzenlenmiş bir sistemdir. Pek çok ayrıntısı vardır. Çok çeşitli amaçları söz konusudur. Arazi, tımar sistemi içinde, kiralama denilebilecek bir uygulama ile, büyüklüklerine göre isimlendirilerek, kendileri de birer devlet memuru olan sipahilere verilmektedir. Bunlar da köylülere vermektedir. Tımarların, büyüklüğüne göre devlete asker temini de bu sistemle sağlanmıştır. Toprağın kullanımı, verimi, hangi ürünlerin yetiştirileceği, hatta nadasa bırakılma süresi gibi ayrıntılar dahi kanunnamelerde yer alabilmektedir. Bunları denetlemek için meslek kuruluşları oluşturulmuştur. Köylerde, köy büyüklerine bu konuda yetkiler verilmiştir. Yetiştirilen ürünlerin nerede tüketileceği, nereden İstanbul'a ürün gideceği gibi konular da belirlenmiştir. Toprak sistemi, Osmanlı Devleti'nde ekonomiyi denetleme, düzenleme ve dengelemede olduğu kadar asker temini ve ordunun ihtiyaçlarının karşılanmasında da en temel dayanak noktası olmuştur.

Aynı sosyal amaçlı ekonomik uygulamalardan birisi de "narh" uygulamasıdır. Genellikle malların perakende ve toptan fiyatları çeşitli mekanizmalarla belirlenmekte ve denetlenmektedir. Fiyat tespitlerinde lonca yönetimlerinin rolü fazla olmaktadır. Bu konudaki önemli toplantılara vezir-i azam ve bazen padişahın dahi katıldığı olmaktadır. Konu bu toplantılarda tartışılmakta, üreticinin durumu göz önüne alınmakta, maliyet hesaplanmakta ve özellikle de halkın durumu hesaba katılmaktadır. Tekelleşme eğilimleri önlenmektedir. Bu konuda belediyelere, Hisbe Teşkilatlarına önemli görevler verilmiştir. Narh sistemi konusunda bazı tartışmalar da mevcuttur, mesela, bazı İslam hukukçuları narh uygulamasını kabul etmezler, Hz.Peygamber'in, malların fiyatının karşılıklı rıza ile oluşmasına büyük önem verdiği nakledilmektedir. Osmanlı Devleti'nde ise, çok ciddiye alınmış bir uygulamadır, bu konuda geniş incelemeler mevcuttur.14

Meslek örgütlerinin ekonomik hayattaki rolü ise üzerinde önemle durulması gereken diğer bir boyuttur. Lonca örgütlenmesi Osmanlı Devleti'nde zirveye ulaşmış ve çok etkin olmuş bir sistemdir. Selçuklular zamanından gelen Ahi örgütlenmesinin bir devamı olan Loncalar ekonomik hayatın her boyutunda mevcuttur ve konumuz

olan sanayileşmede de temel kuruluşlardır. Çünkü, özellikle üretimin olduğu her alan loncanın kapsamına girmiştir. Ticaret ve sanayinin her alanındaki meslek sahipleri mutlaka bu loncalara bağlıdır. Bütün tüccar, zanaatkar, işçi, esnaf bu meslek kuruluşları içindedir. Tarihçilere göre, yeniçeriler, sipahiler, memurlar, hükümet ve saray görevlileri, yabancı uyruklular ve işsizler dışında kalan erkek nüfusun tamamı bu meslek örgütlerinden birine mutlaka dahildir.

Bir örnek vermek gerekirse, Evliya Çelebi'ye dayalı bir nakilde, 17. yüzyıl İstanbul'unda 1109 lonca teşkilatı vardır ve bunlara bağlı 126 bin civarında insan kayıtlıdır.15 Loncaya girişler, çırakların yetişmesi, ustalık verilmesi gibi hususlar büyük merasimlere ve şekillere tabidir. Meslek kuruluşlarının Tarikat hayatı ile de irtibatı vardır. Bu anlamda, meslek hayatının dışına taşan boyutları da vardır. Adeta ferdin bütün hayatını kapsar özellikler göstermektedir. Loncaların idari mekanizması ve denetimi çok özel bir yapılanma gösterir. Devletin de ekonomik hayatı düzenlemesinin en önemli vasıtasıdır. Mesela, en üst yöneticisi kadıdır. Denetleyicisi muhtesibdir, reisi şeyhdir. Esnaf yöneticisi veya irtibatı sağlayanlar, nakib, kethüda, yiğitbaşı gibi unvanları taşırlar. Lonca teşkilatı, özellikleri, işleyişi gibi boyutları gerçekten çok uzun incelenecek konulardır. Ancak, temel fonksiyonları konusunda ekonomik boyutlu olanlarından önemli bazılarını şöyle belirlemek mümkündür: Devlet, loncalar aracılığı ile mal ve ürünlerin öncelikle kalitesini denetlemektedir. Kalite konusundaki denetim çok ayrıntılı olmakta, loncalar o meslek dalında ürünlerde kullanılan en küçük hammaddeye dahi standartlar koymaktadır. Fiyatlar da aynı şekilde denetlenmektedir. Loncalar yarı resmi devlet kuruluşu sayılmakta, fakat özünde sivil toplum kuruluşu özelliği bulunmakta, esas hedefi de toplumu koruma kabul edilmektedir. Devlet, ilgili alanda karşısında loncayı muhatap olarak görmektedir. Üretim, bu vasıta ile planlanmakta, gereksiz üretim önlenmekte, başıbozukluktan korunmakta, sürekli denetim sağlanmaktadır. Lonca içinde rekabet kesinlikle yasaklandığı için, kaynaklar toplum için daha yararlı ve verimli kullanılmaktadır. Hammadde temininde üreticiyi korumakta, bizzat ihtiyacı tespit ve temin etmekte, adil şekilde dağıtmaktadır.

Üretim alanında, mallarda hata, eksik, yanıltma gibi tüketiciyi zarara uğratan durumlar denetlenmekte, giderilmekte, sorumlulara çok şiddetli cezalar verilmektedir.16

Bir önemli noktayı işaret etmeden geçmek yanlış olacaktır: ekonomik sistem incelemesinde, en başta belirtilen dünya görüşünün ve sistemin bütünlüğü ile değerlendirilmesi esası yanında, bu düzenin insan tipinin tahlili de büyük önem taşımaktadır. Bu bütün sistemler için geçerlidir. Kapitalist bir sistemin yürümesi, bu sisteme eğilimli fertlerin varlığı ile mümkün olabilecektir. Gerek İslam, gerekse Osmanlı dünya görüşünde, yukarıda kısaca özetlenen, toplum (cemaat) menfaatini ön planda tutan, kendini ve ferdi çıkarlarını ikinci plana atan insan tipinin mevcudiyeti, bu adaletli ve eşitlikçi düzenin yürümesinin temelidir. İnsanın yetişmesi bu toplumcu bakışla, dini ve ideolojik bakışla gelişmektedir. Sonra da cemaatin, örgütlerin ve bütün bir toplumun dayanışması ve denetimi ile yürümektedir. Ferdiyetçi insan bu sistem içinde yetişemez veya zaten başarılı olamaz. Saat gibi işleyen mekanizmaların içinde ferdiyetçi bakış kolay yürüyememiştir. Cemaatçiliğin gereği, insanda büyük hırs olmamalıdır. Yahut, ferdi hırs toplum düzenini bozmayacak sınırlarda kalmıştır. Daha çok kazanç için düzeni bozamaz, görevli olduğu alanı hemen terkedemez. Kendini, tek başına bağımsız bir güç olarak görmez, toplumun, cemaatin, loncanın, tarikatın içinde verilen işbölümüne uyarak kaybolur gider. İnsanlar kanaatkar ve cömert olmalıdır ve öyle olmuşlardır. Maddi hırsların toplum düzenini tahrip etmesine izin verilmemiş, bütün sistem bu yönde tedbirler almıştır. Güvenlik, gelecek endişesi ferdin kendi için değil, toplumu içindir. Ve tabii, bunların hem sebebi, hem sonucu, fert yalnız değildir, kuşatılmıştır, doyumludur, dayanakları vardır, güçlüdür. Cemaat içinde olmanın tabii sonucu, sıcak ve doyumlu bir zenginliği paylaşmaktadır. Başarıya da tek başına değil, toplumunun bir parçası olarak ulaşmaktadır. Ortak bir enerjiye dönüşmekte, toplumun bu ortak enerjisi, fertlerin ayrı ayrı enerjilerinin üst üste konmasından çok daha güçlü olmaktadır. Maddi hırsı ağır basmayan, kanaatkar, cömert, her şeyden önce Müslüman, toplumunu biz duygusu ile düşünen, Mevlana’nın deyişi ile,

“cemaatle bir rengi taşı ki can lezzeti tadasın” ilkesini benimsemiş, Ülgener’in ifadesi ile, ‘henüz maddileşmemiş bir dünya görüşünün’ bağlısı insan tipi ile bu sistem yürüyebilmiştir.17

Osmanlı Sistemi’nde bütüncü bakış işin temelidir. İslam dininin belirleyiciliği, medeniyet çizgisi, kültür, insan tipi; bunun hepsi ekonomik gerçeklerden bağımsız değildir, karşılıklı birbirini etkilemektedir. Osmanlı Devleti’nde ekonomik faaliyetlerin sınırları veya ilkeleri konusunda eklenebilecek daha birçok nokta bulunmaktadır. Ancak, bu genel belirleme ile burada yetinmek durumundayız. Çünkü, amacımız, sanayii konusunda durumu tespit ederken ekonomik hayatla ilgili genel ilkelere bir bakış sağlamaktı. Sanayii diyebileceğimiz üretim alanlarında da aynı ilkelerin bulunduğunu bilince, konuyu anlamak daha kolay olacaktır. Burada görülmektedir ki, Osmanlı’da sistem bütünlüğü ve ekonomide toplumun korunması, eşitlik ve adalet, toplumun huzuru ön plandadır. Bütün mekanizmalar bu hedefe göre şekillenmiştir.

Sistem öyle dokunmuştur ki, büyük bir ahenk içinde yürümektedir. İdeal döneminde Osmanlı Toplum Yapısı gerçek bir uyum ve dengeyi ifade etmektedir. Bütün bu tedbirlerin ötesinde, kendi başına, büyük bir medeniyetin önemli müessesesi olan ve çağının şahikası durumunda işaret edilen vakıf sistemini anmadan geçmek affedilmez bir eksiklik olacaktır. Ekonomik hayatın düzenlenmesinde, zenginliklerin toplum hizmetine sunulmasında, sosyal hayatın dengelenmesinde, yoksulluğun önlenmesinde, imar faaliyetinde, icat olaylarında, akla gelebilecek bütün hayır işlerinde vakıfların önemi burada sadece anılmış olmaktadır. Bu genel belirlemeden sonra, bu tespitlerin ışığında Osmanlı Sanayii’nin özelliklerine geçebiliriz.

Yükselme Dönemi Osmanlı Sanayii

Osmanlı İmparatorluğu incelemelerinde genellikle zaman esas alınarak tasnif yapılmaktadır. Medeniyet veya devletlerin hayatını incelerken, tabii olarak bu zaman ayrımının yapılması gerekir. Devletlerin kuruluş, gelişme ve gerileme dönemlerinin farklı şartları ve özellikleri olacaktır. Osmanlı medeniyetinde bu belirginlik daha da

fazladır. Özellikle de, ekonomi gibi, zamana ve gelişmelere daha fazla bağımlı bir boyutu incelerken bu ayrımın yapılması büyük önem taşımaktadır. Zaten, ekonomik hayattaki global diyebileceğimiz değişmeler özellikle son iki yüz yıl içinde çok hızlı gelişmiştir. Bunun temelinde de, bütün toplumsal değişmelerde olduğu gibi, büyük oranda teknolojide ve sanayileşmedeki gelişmeler yatmaktadır. Biz de, sanayiinin yapısını ekonomik hayat içinde incelerken, Osmanlı'nın klasik dönemini; içte "refah devleti", dışta dirayetli bir imparatorluk olma dönemini esas almamızın gerektiğine inanıyoruz. Devletin zayıf düştüğü, Batı'da teknolojik değişimlerin getirdiği yeni denge dönemini ise farklı incelememiz gerekmektedir.

Osmanlı'da sanayiinin durumunu incelerken, özellikle klasik dönemde belirginleşmiş, bağımsız bir sanayii hareketinden söz edilememektedir. Sistem ve ekonomik faaliyetlerin bütünlüğü içinde sanayii olarak isimlendirilebilecek alandan örnekler verilmektedir. Sanayii sayımı veya istatistiklerine bu dönemde rastlanmamakta, ancak İmparatorluğun son yollarında böyle çalışmaların yapıldığı tespit edilmektedir. Bu dönemlere ait tespitler kısmen tarihi belgeler, arşivlerde üretim kayıtları veya farklı amaçla düzenlenmiş resmi belgeler içinden süzülerek çıkarılmaktadır.

İmparatorluğun iyi dönemlerinde, özellikle 15. - 18. yüzyıllar arasında, güçlü ve dengeli bir ekonomik hayat varken, toplumun ve devletin ihtiyaç duyduğu, çağının şartlarına uygun üretim ve sanayii faaliyetleri de başarılı şekilde yürümüştür. Bir denge toplumu olarak da nitelenen bu dönemde dünyada varolan teknolojik seviyenin ilerisi yakalanmış, malların üretim kalitesi de yüksek olmuştur. Esasen, bu dönemde ve özellikle daha erken devrelerde teknolojide büyük yenilikler olmadığı için, örgütlenme ve dayanışma ön plana çıkmakta idi. Bu da Osmanlı'da loncalar kanalı ile sağlanmakta idi. Ayrıca, böyle büyük bir medeniyetin kendine göre üretiminin olacağı tabiidir, "Osmanlı iktisat düzeni, özellikle şehirlerde yoğunlaşan yüksek düzeyde bir üretim ve imalat sektörü olmadan düşünülemeyecek bir düzendir."18 İlk dönemlerden itibaren güçlü bir ordusu vardır, bu büyük ordunun donanımı söz konusudur. Orta dönemde, İstanbul'un fethinden sonra dünyanın en organize donanmasına sahiptir.

Donanmanın oluşturulması, gemi sanayii ayrı bir daldır. Silah sanayiinde, 18. yüzyıla kadar gücünü koruduğu bilinmektedir. Lonca sistemi içinde, hayatın bütün gereklerini karşılayacak üretim alanlarının küçük sanayii anlamında varlığı bilinmektedir. Tekstil sektöründe adeta dünyayı yönlendiren ağırlığa sahiptir. Osmanlı şehirleri büyük medeniyet merkezleridir, eğitimin, kültür hayatının, sanat faaliyetlerinin odaklaştığı mekanlardır. Üç kıtada varlığı ile, çok farklı medeniyetlerin anlayışlarını, ürünlerini ve seviyelerini buluşturan bir özellik göstermektedir. Bütün araştırmacılar, klasik Osmanlı döneminin, çağın şartlarının önünde ve sanayii üretiminde en azından kendine yeterlilik ve dışta rekabet edecek durumda olduğunu tespit etmektedir. Klasik dönem Osmanlı sanayiini bir tasnif ve ağırlık içinde ele almak mümkün olmadığı için, belirgin alanlar olarak bazı örnekleri değerlendirebiliriz.

Silah ve gemi sanayiindeki duruma bakıldığında, asker ve fetih ağırlıklı klasik dönemde her iki alanda da dünyada en güçlü durumda idi denilebilir. Çağın teknolojik şartlarına göre, silah sanayii devletin elinde olmuştur. Karmaşık bir örgütlenme yapısı olan Osmanlı kara ordusunun, merkezi devletin ordusu sayılan Yeniçeri ve mahalli yönetimlerin toprak sistemi ile oluşturduğu sipahilerin ihtiyaçlarının karşılanması, pekçok ayrı dalda üretimi gerektirmiştir. Özellikle, esnaf örgütlenmesi için ordunun ihtiyacı olan giyeceklerin üretilmesi organize edilmiştir. Baruthaneler, Tüfenghane-i Amire, Tophane-i Amire, dökümhaneler, tersaneler silah sanayii alanında kurulan önemli sanayi kuruluşlarıdır. Bazı kaynaklarda, devletin ilk sanayi tesisi olarak, harp silahları imalı maksadı ile II. Bayezid zamanında kurulan Tophane gösterilmektedir.19 Tabii, bu alanda da, özellikle yeni silah tekniklerinde ve kullanılan malzemelerde Batı ülkeleri ile irtibatlar mevcut idi. Fakat sonuç olarak, silah sanayiinde Osmanlı 18. yüzyıla kadar ileri seviyededir. Mesela, 1680 Avusturya Harplerinde Türk askerleri tarafından kullanılan tüfeklerin karşı tarafınkinden aşağı kalmadığı, hatta üstün olduğu, atış menzilinin daha yüksek olduğu kabul edilmektedir.20

Donanma ise, İstanbul’un fethinden sonra büyük önem kazanmıştır. Fetih sırasında Bizans’a denizden, Cenevizlilerden

gelen yardım uyarmış, Fatih, fetihten sonra ilk iş olarak Haliçte Taş Kızak Tersanesini kurdurmuştur. Devam eden yıllarda, denizler arası toprak açılımının da etkisi ile donanma, Venedik ve Cenevizlilerle yarışacak boyuta ulaşmış, denizcilik teşvik edilmiş, büyük denizciler yetişmiş ve gemi üretimi genişlemiştir. Taş Kızak Tersanesi'nin kapasitesi küçük kalmış ve Bizans'tan kalan Kadırga Tersanesi ıslah edilmiştir. Tabii, gemilerin silah donanımı da, toplar ve diğer silahlar da üretilmekte idi. Ticaret filosu da oldukça genişlemiştir. Bu konuda şöyle bir ayrıntı da verilebilir, "İmparatorluğun yükselme devrinde, zamanın ihtiyaçlarına cevap verecek bir sanayii mevcut olduğundan, ordunun diğer ihtiyaçları gibi, gemicilikle ilgili her şey İmparatorluk sınırları dahilinde ve bilhassa Anadolu ve Rumeli vilayetleri sahasından temin olunurdu."21

Mesela, gemiler için lazım olan halat, yelken, kürek, lenger, zift, katran,top ve diğer malzemeler bunlardan sayılabilir. Karadeniz, Marmara, Akdeniz, İstanbul, Gelibolu kıyılarındaki tersanelerde gemiler yapılırken, malzemeleri ülkenin değişik köşelerinden, o malzemelerin üretildiği yerlerden gelirdi. Şöyle örnekler verilebilir; Kendir bezi Kastamonu ve Samsun'dan, kendir İzmir, Menemen, Selanik, Bartın, Aydın; katran ve zift Biga, Tuzla, Kastamonu, Midilli'den; tente bezi Çanakkale, Aydın, Atina ve Mısır'dan, kalyonlar için yelken bezi Seddülbahir ve Kumkale'den; gemi halatı ve üstübü Gümülcine, Tire ve Mısırdan; üstübü Niş, Selanik, Manastır, Filibe, Üsküp bölgelerinden temin olunurdu. Gemilerin kürekleri ocaklık olarak Kocaeli, Bursa, Golas'ta, Edirne'de yapılırdı; gemi lengerleri de Bulgaristan'daSamako imalathanelerinde yapılırdı. Yine bu bölgelerden tersane için her yıl 790 kantar ham demir gelirdi.

Lonca örgütlenmesi içinde esnaf tarafından yapılan üretim genelde küçük çaplı idi. Fakat standart ve kalite kontrolü çok önemli idi. Kullanılan malzemede devlet garantisi olduğu için bu bir güven vermekte idi. Bu sistem uzun süre başarılı şekilde yürümüştür. Mesela, 17. yüzyılda sadece İstanbul'da 1.100 esnaf birliği mevcuttu ve bunlara bağlı, 25.000 işyeri vardı. Bu işyerlerinde usta, kalfa, çırak olarak 80.000 kişi çalışmakta idi. Büyük sayılabilecek sanayii işletmeleri devlet tarafından işletildiği için, tersane, tophane gibi bu

işyerleri ile birlikte yaklaşık 100.000 kişi çalışmakta idi.22 Bu büyük sayılacak işletmelerde de her birinde en fazla 100 kişi çalışıyordu denilebilir. Yani, küçük sanayii diyebileceğimiz tür ülke genelinde yaygındır. Büyük işçi kitlelerinin çalıştığı fabrika türü işletmeler fazla değildir.

Tekstilin çeşitli türleri, kumaşlar, gemi malzemeleri ülkenin çeşitli kesimlerinde yoğun şekilde üretilmekte idi. İpekli üretimi de önemli yer tutmakta idi. Bu döneme ait kayıtlarda, hangi bölgelerde hangi tür tekstil ürünlerinin üretildiği ile ilgili uzun listeler mevcuttur. Mesela, Bursa sürekli ipek üretiminin merkezi olagelmiştir. İstanbul, İzmit bölgesi ve Ege bölgesi yün iplik ve dokumacılıkta önde gelmiştir. Pamuklu dokumada yine Ege bölgesi ön plandadır. İpek yolu ticaretinin hem Karadeniz, hem Akdeniz üzerinden geçtiği düşünülürse, ticaret ve sanayiinin bu iki bölgede de canlı olduğu söylenebilir.

Genel kayıtlarda, tekstilin çeşitli dallarında kapalı üretimin ülke genelinde yaygın olduğu, bunların küçük işletmelerde el emeği ağırlıklı yürüdüğü ifade edilmektedir. Ancak, bilindiği gibi, sanayinin Avrupa'da erken geliştiği ve kitlesel üretime geçtiği ilk alan da tekstildir. Osmanlı tekstil sanayii, kalite olarak ve fiyat olarak dışa açılmakta ilk bu alanda zorlanmış ve daha 18. yüzyılın başlarında fabrika denemeleri yapmıştır. İlerde bunlara değinilecektir.

Her alanda iş araçları, aletler ve makineleri ucuzdu ve esnaf kolayca alırdı. Bu konuda lonca sisteminin getirdiği kolaylıklar vardı. Sabit tesislerin çoğu ise devlete veya vakıflara aitti, çeşitli sistemlerle bunlar esnafa bir anlamda kiralanırdı. Devlet tesislerinin üretim için esnafa verilmesinde "Mukataa" ismi verilen özel bir uygulama vardı. İltizam veya Emanet usulü ile, bir bedel karşılığında tesisin özel teşebbüse verilmesidir. Bu iki kolaylık esnafı rahatlatmakta, üretimi de kolaylaştırmaktadır.

Klasik dönemde biraz, sonraki dönemlerde ise daha yüksek oranda, geleneksel sanayii dalı dışındaki alanlarda, gayrimüslimlerin rolü oldukça önemlidir. Özellikle, 15.yüzyılda İspanya'dan ve Avrupa'dan göçen Musevilerin bu yönde büyük katkıları olmuştur.

Tekstil alanında, ilk fabrikalaşma ve fabrikasyon üretimin, bu göç eden Musevilerle başlatıldığı, çünkü bunlar arasında uzmanlaşmış kişilerin bulunduğu birçok araştırmada kaydedilmektedir. Zaten ilk fabrika denemeleri de bunlar vasıtası ile gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. 1913 yılında yapılan sanayii sayımında, fabrika veya kuruluşların listelerine bakıldığında da çoğunun Musevi ismi taşıdığı görülmektedir.

Osmanlı Devleti klasik dönemi ile ilgili olarak şunlar söylenebilir; büyük İmparatorluğun dengeli sosyal ve ekonomik yapısı içinde, devletin, ordunun ve toplumun ihtiyacı olan bütün mal ve hizmetlerin küçük sanayii yapısında yeterince üretildiği ve bir sıkıntı çekilmediği görülmektedir. Başta silah sanayii olmak üzere, üretimin diğer dallarında, çağın teknolojik şartları elverdiğince, ileri bir seviyede üretim yapılmaktadır. Deri, ipek, yün dokuma, pamuklu sanayii, gıda sanayii ve benzeri alanlarda ülke genelinde yeterli üretim bulunmaktadır. Üretim, ihracat hedefli olmadığı için ve lonca örgütlenmesi çerçevesinde bir koruma gördüğü için bir bolluk ortamı görülmektedir. Dışarıda rekabet açısından çekinceler görülmektedir, yani kalitenin yeterince yüksek olmadığı ifade edilmektedir. Fakat esas amaç ihracat değil, ucuz ve yeterli kalitede malın istenildiği kadar arz edilmesi, toplumun sıkıntı çekmemesidir. Ayrıca, ithalat yolları açıktır, hatta teşvik edilmiştir.

Avrupa’da Yeni Teknoloji ve Sanayinin Gelişmesi

Bu bölümde, Avrupa’daki teknolojik gelişmelerin sonuçları, bunların Osmanlı’yı etkilemesi ve son yüzyıllarda Osmanlı sanayiinin yapısına kısaca işaret edilecektir.

Sanayileşme konusunda yapılacak değerlendirmelerde, Avrupa’nın yeni teknoloji ve sanayii devrimi dönemini gözardı edemeyiz. Özellikle, Osmanlı İmparatorluğu’nun son yüzyıllarını değerlendirirken, mutlaka o dönem Avrupa’sındaki gelişmelere ve karşılıklı etkilenmelere bakmak gerekmektedir. Esasen, Osmanlı Devleti’nin her döneminde ve her açıdan değerlendirilmesinde bu önem kazanmaktadır, ancak, sanayileşme ve ekonomik gelişmelerde Avrupa’daki gelişmelerden birinci planda etkilenmiştir. Bu etkilenme

sadece ekonomi alanında kalmamış, yeni teknolojinin kazandırdığı silah üstünlüğü, sömürgeciliğin getirdiği zenginlik gibi faktörler Batıya büyük üstünlük sağlamıştır. Osmanlı müesseselerindeki fonksiyonel gerileme birbirini etkilemiş ve savaşlarda yenilgiler başlamıştır.

16. yüzyıldan başlayarak, Avrupa'da hızla gelişen bir bilim ve teknoloji devrimini, bunun hızla sanayiye ve ekonomik hayata uygulanmasını görüyoruz. Gerçi, daha belirgin olarak sanayileşme olgusu 18.ve 19. yüzyıllarda ortaya çıkmıştır. Fakat bilimsel gelişme ve teknolojik buluşlar 16. ve 17. yüzyıllarda yoğunlaşmaktadır. Dünyada, hayatın bütün yönlerini etkileyen, adeta bütün dengeleri değiştiren bu gelişmelerin yalın açıklaması da olamaz; Batı'daki bu gelişmeleri de daha bütüncü ve daha makro bakışla açıklamak gerekmektedir. Kilisenin yoğun baskısından kurtulma, pozitivist yaklaşımların yaygınlaşması, derebeylik sisteminin çözülmesi, yani siyasi liberalizmin doğuşu, merkantilizm, protestanlığın yükselişi, ekonomik liberalizmin gelişmesi gibi pek çok faktör içinde Avrupa'da yüzyılların kavgalarının bir sonucu olarak açıklanabilir.

Toplumsal değişmenin sebepleri, mekanizması, faktörleri ve süreci konusunda fonksiyonalist yaklaşım oldukça tutarlıdır. Değişme çok faktörlüdür. Toplum hayatındaki bütün unsurların etkileşimi içinden süzülen bir sonuç olarak ortaya çıkar. Bazen ağırlıklı faktörler olabilir. Çok yeni gelişmelerde bu ağırlıklı faktörler değişimi sürükleyebilir. Fakat bu durumlarda dahi, çoklu etkileşimi, toplumsal zihnin, zeminin ve zamanın hazır oluşunu ve sindirmesini beklemek gerekmektedir. Planlı sosyal değişmede dahi bu ön zemin hazırlığının kısa ve yetersiz olması birçok çatlamalara sebep olacaktır. Ancak, şu da genel bir kabul görmektedir ki, yaşadığımız son ikiyüz yılda değişmede dominant faktör teknoloji olmuştur. Zaman zaman hızlı teknolojik gelişmeler, maddi kültürle manevi kültür arasında "kültür boşluğu" meydana getirse de, sonunda büyük oranda bu boşluk da kapanmaktadır. Hızlı sanayileşmenin pekçok olumsuz sonuçları olsa da, çağımızda refah arayışı artmıştır. Bunun yolunun da daha fazla üretmekten geçtiği kabul görmektedir. Sanayileşme de evrensel bir süreç olma özelliğini tam anlamı ile

kazanmıştır. Avrupa'da ve irtibatlı olarak Osmanlı Toplumunda değişmeye bu perspektiften bakmak gerekmektedir.

Avrupa'da sanayileşme sürecine ana hatları ile bakıldığında şöyle bir genelleme yapılabilir: Bugünkü anlamda bir sanayinin doğuşu ve etkinlik göstermesi 19. yüzyıl Avrupa'sının ürünüdür. Sanayinin gelişmesine temel teşkil eden buluşlar o yıllarda olmuştur. Bu sebeple, sanayi çağı 18. yüzyıl ile başlatılır. İngiltere'de dokuma sanayiindeki fabrikalaşma ve kitle üretimi ilk örnek olarak gösterilmektedir. Bunun tarihi 1792 yılı olarak verilmektedir. Fakat teknolojinin o yıllarda gelişmesi, daha önceki yıllarda meydana gelen ilim ve zihniyet değişimlerine bağlıdır. Uzun süren bir birikimle bu tür somut buluşlara ulaşılmıştır. Şüphesiz, bu anlamdaki bir birikim insanlık tarihi boyunca gelişmiştir. Ancak, sözkonusu yoğun teknolojiye kaynak olan bilimsel gelişmeler 15. yüzyıldan itibaren görülmüştür. Önemli teknolojik gelişmelerin kaynağı 1570-1660 yılları arasındaki bilimsel gelişmeler olarak belirlenmektedir.23 Zaten, Batı'da bilimsel gelişmelerin İstanbul'un fethini takibeden yıllarda hızlandığı bilinmektedir. Teknolojinin bu yıllarda gelişmesi de bu bilgi patlamasına bağlıdır. Toffler'ın ifadesi ile, bilgi değişimdir. Bu ilim çağının bazı temsilcileri olarak şu isimler örnek olarak verilebilir; Kopernik (1473-1564), Fernel (1490-1558), Galile (1564-1642), Pascal (1623-1662)… Böylece, esas bilimsel bilginin, önemli buluşlara temel teşkil edecek bilginin tarihi sanayii hareketinden neredeyse 200 yıl daha önce başlamaktadır.

Bilgi ve buluşların hayata geçmesi, değişimi patlatması için başka şartlar da gerekmektedir. Bu ise, tek kelime ile ifade edilebilir; hürriyet. Batı ortaçağının sınırlı ve zor şartlarında gelişen bilgi, somut sonuçlar vermesi için özgür bir zemini ve zamanı beklemiştir. Diğer bir ifade ile, "İlimdeki inkilabın arkasında bulunan başlıca kuvvet zaruretten ziyade hürriyet idi."24 Avrupa'da rönesans ve reformlar dönemi ile zihinlerdeki katılık kırılmış, buluşlara ve fikirlere zemin hazırlanmıştır. Özellikle kilisenin baskısının kırılması en önemli faktördür.

Toplumsal zeminin siyasi boyutu daha da önemli rol oynamıştır. Bilindiği gibi, bu dönemler Avrupası en büyük siyasi çalkantıları

yaşamıştır. Kıtanın geleneksel kurumları ve yapısı yıkılmıştır; derebeylik sistemi çökmüştür. Aristokrasi gücünü kaybetmiş, burjuva sınıfı güç kazanmıştır. Derebeyin toprağına bağlı köle insanlar özgürleşmiş, yatay ve dikey nüfus hareketleri başlamıştır. Fransız İhtilali ile sanayileşme hareketinin bağlantısı çok fazladır, zaten hemen ihtilal sonrası yıllarda fabrikalaşma hızlanır. Siyasi devrim ile sanayi devrimi birbirine çok bağlıdır.25

Avrupa'da bu dönem siyasi hareketlerinin temelinde burjuvanın olduğu bilinmektedir. Böylece, siyasi liberalizm, ekonomik liberalizmi hızlandırmıştır. Buluşlar ve yeni teknoloji hızla sanayiye uygulanmaya başlamış, üretimde, ulaşımda, silah sanayiinde büyük bir değişim yaşanmıştır. Derebeyliğin yıkılması ile, topraktaki köle konumundaki insanlar (serf) fabrikalara işçi olarak geçmeye başlamıştır. Böylece, ilimde, zihniyette, siyasi yapıda ve teknolojide değişim birbirini sürükleyerek köklü bir toplumsal değişime yol açmıştır.26 Toplumsal değişmenin, burada görüldüğü gibi, çok yönlü faktörlere bağlı olduğu, yani, fonksiyonel kuramla açıklanabileceği de anlaşılmaktadır.

Burjuva sınıfının, aristokrasinin gücünü zayıflatarak hakim duruma gelmesi, özellikle sanayileşme açısından ön planda vurgulanması gereken bir husustur. Çünkü, zenginlik amaçlı olarak fabrikaların kurulması, makine üretimine geçiş, kütlesel üretim ve uluslararası pazarlara açılmayı burjuva hızlandırmıştır. Müteşebbis denilen kişiler bunlardır. Bu sebeple, Avrupa'da ticaret ve sanayi burjuvazisinin gelişmesi ekonomik faaliyetlerin önemli bir faktörü olarak değerlendirilmektedir. Bu açıdan bakılarak, Osmanlı Sistemi'nde burjuva grubunun gelişmesinin mümkün olmadığı, bunun da yeni teşebbüsleri ve sanayiyi engellediği görüşü ileri sürülmektedir. Bu görüşte doğruluk payı da vardır.

Ticari ve sanayi alanında teşebbüsle ilgili olduğu için bir önemli faktörü de burada belirtmek gerekir: Genelde Batı Avrupa'da ve özellikle İngiltere ve peşinden Amerika'da Protestanlığın doğuşu ve yaygınlaşmasının sanayi ve ticaret hayatının gelişmesinde önemli bir faktör olarak kabul edilmektedir. Bilindiği gibi, Hıristiyanlığın Protestanlık mezhebi, dünya hayatında çok çalışmayı, yeni

teşebbüslerde bulunmayı, ekonomik ve teknolojik atılımları teşvik etmektedir. Teknolojinin ve sanayileşmenin ilk yoğun gelişmesi de İngiltere'de görülmüştür.27

Kapitalizmin gelişmesinde Protestanlığın rolü değişik çalışmalarda işlenmektedir.

18. yüzyılda fabrika sistemine, makine üretimine, hızlı ulaşım araçlarına, silah sanayiine uygulanan yeni teknolojiyi daha ayrıntılı olarak isimlendirmek gerekirse, şöyle özetlenebilir: İngiltere'de dokuma sanayiindeki fabrikalaşma ve kitlesel üretim ilk başlangıç olarak kaydedilmektedir. Böylece, ilk dalga dokuma sanayiinde gelir. Pamuk eğirme makinesi ve dokuma tezgahının icadına buharlı makinenin gücü de karışınca ortaya dokuma fabrikası çıktı. El üretiminden makine üretimine geçen dokuma sanayii ile bütün piyasalar sarsıldı. Hem daha fazla, hem daha kaliteli ürünler çıktı piyasaya. Dış ticaretin de gelişmesi ile dünya pazarlarına yoğun ürünler gönderildi. Demir-çelik üretiminde fabrika sistemine geçiş bunu takip etti, böylece, döküm sanayii doğmuş oldu. Makine için önemli olan, dayanıklı metal üretimi arttı. Sanayinin her alanındaki makine ve silah üretimi, hatta geleceğin teknolojisi bu dayanıklı metal üretimine dayalı olarak gelişmiştir. 18.yüzyıl sonlarından itibaren gelişen ulaşım sanayiindeki devrim ise üçüncü dalga olarak isimlendirilmektedir. Tren, buharlı gemi gibi yeni, hızlı ve büyük ulaşım araçları ve yol şebekeleri ulaşımı artırdı, dünyayı hareketlendirdi. Fabrikalarda üretilen ürünler dünyanın her tarafına taşınmaya başladı, rekabet etmek güçleşti. Tabii, sömürgecilik ve sömürgelerin hammaddesini de Avrupa'ya taşıyordu. Böylece, sanayileşmeye süreklilik kazandıran ulaşımdaki hızlı gelişmeler olmuştur. Peşinden, dördüncü dalga olarak kimya sanayinin gelişmesi belirtilmelidir. Bununla, bilimle üretimin ilişkisi artmıştır. Beşinci dalga olarak, 19. yüzyılın ikinci yarısında gelen elektrik kullanımının hayata yoğun şekilde girmesi bütün güç dengelerini sarsmıştır. Elektrik enerjisi makineye daha bir güç kazandırmıştır. Her daldaki sanayii elektrik enerjisi ile hız kazanır. İnsanlığı, pek çok açıdan en fazla etkileyecek olan benzin motorunun 19. yüzyıl sonlarına doğru hayata girmesi ise belki en önemlisidir. Böylece, 20.

yüzyıl otomobil fabrikaları ile, değişik amaçlı kullanılacak motor fabrikaları ile başlıyordu.28

Bütün bunlar, çok ana hatları ile ifade edilen bu gelişmeler bütün insanlığı sarsan, büyük boyutlu, geniş etkili teknolojik gelişmelerin en belirginleridir. Bu temel gelişmelere bağlı olarak çok farklı alanlarda yeni ürünler hayata geçmiştir. Sanayiye güç katan, makineyi güç haline getiren de bu buluşlardır. Yüzyılımızda bunlara yenileri eklenmiştir; atom enerjisi ve bilgisayar teknolojisi en önemlileri olarak örnek verilebilir. Her topluma, her eve ve her insana teknolojinin etkilerinin uzanması da bu gelişmelerin sonucudur. Bu yıllardan sonra, toplumlar ve insanlar teknoloji ve sanayileşmenin yörüngesinde dönmek zorunda kalmışlardır. Gelişen sanayileşme dünya çapında sonuçlar doğurmaya da başlamıştır.

Yeni gelişen, yakarıda en temel olanları sayılan teknolojik gelişmelerin, insanlık tarihi boyu, değişik zamanlardaki buluşlardan çok önemli bir farkı vardır; önceki buluşlar, büyük oranda yaşanılan hayatın zorluklarını yenmek veya daha rahat yaşamak için aranmış, bulunmuş veya geliştirilmiş birtakım teknikler, araçlardır. O andaki ihtiyaç alanı ile sınırlı fonksiyon görmüşlerdir. Yeni gelişen teknoloji ise, herbiri kendi başına büyük bir güç veya güç kaynağıdır. İnsanoğlu bu güce kavuştuktan sonra bunları nasıl, hangi amaçlarla kullanabilirim diye düşünmeye başlamış, planlar yapmıştır. Yani, insanoğlunun eline çok amaçlı ve çok çeşitli şekillerde kullanabileceği imkanlar ve güçler verilmiştir. İşte, son ikiyüz yıl süresince yaşanan olaylar ve değişimler bunların eseridir.

Yeni teknolojinin ve sanayinin önce Avrupa’da bir dizi sonuçları ortaya çıkmıştır. Ekonomik sonuçlarından önce bazı sosyal sonuçları şöyle sıralanabilir: İlk önemli sonucu nüfus hareketleri ve işçi sınıfının artışı şeklindedir. Derebeylik sistemi içindeki köylü kitleleri özgür kalır ve göç başlar, kentlere gider, fabrika işçisi olur. El üretimi ile üretim yapan esnaf işini kaybeder ve fabrikalara usta olarak geçer. Sanayi kentleri oluşur, sanayii insanları “mıknatıs gibi” çeker, kozmopolit sanayi kentleri doğar. Adeta, “endüstriye dayalı kavimler göçü” olarak nitelendirilir. Bu göç o kadar büyüktür ki, Avrupa’lı sosyal bilimciler bunu tarihin en büyük göç akımı olarak bile

nitelerler.29 Nüfus olayının diğer boyutu ise büyük nüfus artışıdır ve bunun temel sebebi sağlık ve ilaç sanayiinde, hijyen ve yaşama şartlarındaki iyileştirici gelişmelerdir. Özellikle çocuk ölümlerinde büyük düşüşler sağlanmıştır. Ulaşımın kolaylaşması, salgın hastalıkların önlenmesi, bilimdeki gelişme gibi faktörler burada sayılabilir. Bir DDT'nin bulunması dahi çok önemlidir.

Göç ve kentleşme ile birlikte, nüfusun da hızla artması ile büyük kentler oluşmuştur. Bu yeni kentler çağımızdakine benzer kozmopolit kentlerdir. "Biz"ci ve cemaatçi insanların yaşadığı değil, artık fertlerin yaşadığı, cemiyet hayatının geliştiği kentlerdir. Yeni sınıf yapıları doğmuş, sosyal tabakalar da farklılaşmıştır. Teknoloji ve sanayinin değiştirme gücü en fazla o ilk dönemlerde görülmüştür. Göçler, nüfus artışı ve kentleşme diğer birçok değişimin de temelini teşkil etmiştir. Hattâ bu önemli sosyal değişmeler yeni ideoloji ve sistem tartışmalarını da birlikte getirmiştir.

Yoğun sanayileşme, Avrupa devletlerine büyük güç kazandırmıştır. Bu gücü birkaç noktada toplamak mümkündür: Her şeyden önce teknolojiye sahip olmanın getirdiği bir zenginlik oluşmuştur. Ticaret ve sanayi burjuvazisinin teşebbüs hırsı artmış, o dönemdeki sınırsız kapitalizmin sağladığı sosyal şartları da kullanarak büyük atılımlar yapmışlardır. Nüfus artışı, göç hareketleri; kapalı ekonominin yıkılmasını getirmiş, işgücü artmıştır. Yeni teknolojinin kullanımı ile silah sanayiinde büyük gelişme olmuş, daha üstün silahlar üretilmiştir. Deniz aşırı ulaşım imkanlarının da artması ile dışa açılmışlardır. İnsan gücü, üstün silah ve hızlı ulaşım birleştiğinde yoğun bir sömürgecilik faaliyeti başlamıştır. Batı sömürgeciliği o zaman başlamış ve çeşitli şekillerde halen devam etmektedir. Birçok boyutu olan sömürgeciliğin konumuz açısından önemi; önce ürettikleri malların dış ülkelere ve sömürge ülkelere satılmasıdır. Fabrikalarda üretilen tonlarca malın tüketilmesi böyle mümkün olmuştur. Bu büyük güce kavuşan batı ülkelerinin sömürgelerden elde ettiği diğer önemli alan ise, o ülkelerin değerli madenleri, hammaddeleri, hatta insan gücüdür. Dünyanın bütün imkanları, el değmemiş uzak ülkelerin zenginlikleri batıya taşınmıştır. Sömürgecilik süreci bütün Avrupa ülkelerini iyice zenginletmiş ve

güçlendirmiştir. Tabii, bu süreç içinde dış ticaret çok gelişmiş, diğer ülkelerin sanayi ürünleri bunlarla rekabet edemez duruma gelmişlerdir. Siyasi üstünlük de beraberinde kazanılmış, batının dünyaya bakışı da değişmiştir. Artık, Batı kültürü, eğitimi, kurumları ve hayat tarzı örnek alınmaya başlanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu ise bu zaman sürecinde gerileme dönemindedir, bütün kurumları zayıflamıştır, bozulmuştur. Cevdet Paşa'nın Tarih-i Cevdet'te anlattığı gibi, ordu, idare, tımar sistemi, ilmiye ve akla gelen bütün kurumlar çöküşe doğru gitmektedir. Osmanlı aydınları Avrupa hayat tarzını örnek almaya başlamıştır. Avrupa'ya eğitim için veya görevli olarak gidenler oradan kurtuluş reçeteleri getirmektedir. Batı ülkeleri ile yapılan savaşlar kaybedilmektedir. Sanayinin rekabet gücü kalmamıştır. Bozulma başlayınca, başta belirtilen fonksiyonal bütünlüğün ve dengenin baştan sonra birbirinden etkilenerek tahrip olduğu görülmektedir. Yönetim, telafi etmek için yeni düzenlemeler yapmakta, yeni eğitim kurumları kurmakta, yeni sanayi teşebbüsleri geliştirmekte, fakat fazla etkili olamamaktadır. Yeni demir yollarının yapımında, yeni sanayi kuruluşlarının geliştirilmesinde ve ticaret alanında Avrupa ülkelerine imtiyazlar verilmektedir. İşte, Osmanlı İmparatorluğu'nun son iki yüzyılındaki ekonomik yapısını ve sanayileşmesini bu şartlar içinde değerlendirmek gerekmektedir.

Son Dönem Osmanlı Sanayinin Yapısı

Osmanlı'nın son ikiyüz yılı, Avrupa'da gelişen sanayii devriminin etkisindeki dönem olarak değerlendirilebilir. Osmanlı ordularının zayıf düşmesi, savaşların kaybedilmesi ve genel olarak devletteki gerileme de, diğer birçok faktör ihmal edilmeden, en fazla batıdaki yeni teknoloji ve ekonomik gelişme ile irtibatlı olarak değerlendirilmelidir. Bu sebeple, Osmanlı'nın yeni arayışları bu son iki yüzyılda çok artmış, hem eğitimde, hem de sanayileşmede yeni sistem denemeleri yapılmıştır. Pek çok yeni organizasyon ortaya çıkmıştır. Hattâ bazı iktisat tarihçileri, başta ifade edilen genel ilkelerin bu dönemde de tamamen zedelenmediğini ifade etseler de, son dönemde temel ilkeleri zedeleyen bazı uygulamalar dahi söz konusu olabilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyıl sonrasına ait genel ekonomik yapısı ve özellikle sanayi kuruluşları ile ilgili ayrıntılı değerlendirme yapmanın zorluğu ortadadır. İlk bölümde olduğu gibi, yine genel durum değerlendirmesi yapılarak, bazı örnekler verilebilir.

Osmanlı toplum düzeni, birbiri içine girmiş, birbirini dengelemiş çok sayıda unsurun büyük uyumuna dayanmaktaydı. Bu unsurlardan birinin sarsılması, çok kolayca diğerlerini de sarsacak durumdaydı. Bu yapı içinde değişim de çok zor görünüyordu. Dengeli, uyumlu, özgüvenli, fakat bunların sonucu değişimi zordu. Diğer bir ifade ile, esneklik oranı çok düşüktü. Bu nadide ve grift yapı risklerini de kendi içinde taşıyordu. Koruyucu, denetimli ve kendine yeterli ekonomik yapı dışarda, yakın komşulardaki hızlı gelişmeler sonucu gelen darbelere uzun süre dayanamazdı. İçteki mekanizmalar bütün safiyeti ile devam etse belki daha bir süre dayanabilirdi, ne yazık ki, kendi kurumlarında ve insan yapısında da içten içe çürümeler başlamıştı. Batı karşısında ilk savaş yenilgisi "büyük sır"ı bozdu, özgüven de azalmaya başladı. Zaten, belirli oranda, tımar sisteminde, lonca sisteminde, yöneticilerde başlayan ferdiyetçilik eğilimleri de artmıştı. Avrupa hücuma geçmiştir, yeni bulduğu teknoloji gücü ona bütün kapıları açmıştır. Bu güçle gelişen sömürgecilik dünyanın imkanını ve zenginliğini getirmiştir. Değerli madenler Avrupa'ya adeta akmaktadır, sömürgeciliğin daha ilk döneminde, 16. yüzyılda sadece İspanya'ya 18 bin ton gümüş, 200 ton altın girmiştir. Bu dönemde, zenginliğin Avrupa ülkelerinde 57 kat arttığı ifade edilmektedir. Taşımacılıkta, deniz ulaşımındaki gelişme, Osmanlı'nın transit ticaret gelirini de çok olumsuz etkilemiş, ipek yolu önemini kaybetmiştir. Bir nevi, "altın yumurtlayan tavuk ölmüştür."30 Peşinden mali sıkıntılar başlamıştır. Yeniçeri bozulmuş, toprak sistemindeki dengenin bozulması ile bazı iç isyanlar başlamıştır.

Lonca sistemi üretimin temeli olduğu için denge de çok önemlidir, fakat bu sistemin içinde zenginleşme mümkün olmamaktadır. Disiplin ve dayanışma içinde çalışan esnaf yapısı mevcuttur. Çalışmalarında ve fiyat tesbitinde kamu yararı ön planda idi, devlet, ordunun ihtiyacını ise, "Miri Mübayaa" adı verilen bir rejime göre Devlet, sürekli ihtiyaç duyduğu pek çok mal ve hizmetler

gibi, yelken bezini de genellikle piyasa fiyatından daha düşük, hatta bazan maliyetin de altına inen değişmez bir fiyattan, ekseriya vergiye benzer bir yöntemle satın alırdı. Devletin talep ettiği miktar, üretim hacminin nisbeten küçük bir bölümünü aşmadığı sürece üreticiler bu talebi fazla aksatmadan karşılarlardı. Zira, vergi tarzında devlete verdikleri yelken bezinde uğradıkları zararı, piyasada normal fiyattan yaptıkları satışlardan sağladıkları karla telafi etme imkanına sahip idiler. Ancak devletin talep ettiği miktar önemli ölçüde arttığı zaman bu imkan azalır, hatta ortadan kalkardı."31 ifadesinde olduğu gibi temin ederdi. Bazan esnafa yeni yükler de gelirdi. Bu sistem, toplum açısından büyük bir rahatlıktı, fakat batıda "burjuva" denilen girişimci sınıfı da yetiştirmeye müsait değildi. Bir anlamda, loncalar esnekliği azaltmış, Avrupa'da yeni gelişen üretim yapısı ile rekabet edemez hale getirmiştir de denilmektedir.32 Max Weber de, ilk fabrikaların Batıda lonca sınırlamalarının olmadığı bölgelerde kurulduğuna işaret etmiş ve sanayi ile lonca sistemi arasındaki uyuşmazlığın sebeplerine dikkat çekmiştir. Loncaların genelde mahalli ihtiyaçları karşılamada başarılı olduğunu, piyasa şartlarında rekabete uyamadıklarını ifade etmiştir.33 Biraz da bu sebeple, Osmanlı sosyal sistemi içinde, batının himayesini de arkasına alan azınlıklar Osmanlı ticaret burjuvazisinin çekirdeğini meydana getirdi.34

İlk fabrikaya geçiş denemelerinin dokuma sanayii alanında yapıldığı kaynaklarda geçmektedir. Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde daha kaliteli ve ucuz dokuma ürünlerinin piyasaya çıkması ile rekabet imkanı azalmış, özellikle bazı yün dokumalarda ev mefruşatında ve giyimde kullanılan türlerde yabancı mallar tercih edilmeye başlanmıştır. Yerli ürünler ucuz olsa da kalitede kaba bulunmuştur. Mesela, "18. yüzyıl boyunca ordu için yıllık 200 bin ile 450 bin zıra kumaşı temin edecek bir kapasiteye sahip bulunmalarına rağmen, mamüllerin kalitesi o kadar düşük düzeyde idi ki, askerler bile kendilerine yılda bir defa verilen bu kumaşı fakir halka satar, onun yerine piyasadan ithal menşeli yünlü satın alarak giyerlerdi."35 Bu kumaş türleri gittikçe orta tabakaya doğru yaygınlaştı ve tüketimin yaklaşık %50'sini oluşturmaya başladı.

Fakat 17. yüzyıl sonlarında savaş yenilgileri başladı, İngiltere, Fransa ve Hollanda gibi ülkeler ithal edilmesini kıstı, zaten mali daralma da başlamıştı. 1703 yılında, "kefere memleketinden gelen çukadan müstağni olmak mülahazası ile" Edirne ve Selanik'te yünlü imaline karar verilmiştir. İspanya'dan gelen Selanik'li Yahudi dokumacıların yardımı ile gerçekleştirilen bu fabrika teşebbüsü ancak birkaç ay sürebildi. Çünkü, aynı meydana gelen ve yönetimi değiştiren isyan bunu önledi. Avrupa ülkelerinin de bunda rolü olduğu ileri sürülmektedir. İstanbul'da aynı teşebbüs devam ettirilir, 1708'de ilk ürünleri çıkar, fakat fazla tutulmaz. Bunun üzerine, 1709 yılında, biraz özelleştirme denilebilecek bir yol izlenir. Faaliyetin devlet teşebbüsü olmaktan çıkarılarak, kendi sermayesini de katarak, kar ve zarara ortak olacak bir özel müteşebbise verilmesi kararlaştırılır. Know how ve teknoloji temininin de Avrupa'dan getirilmesi kararlaştırılır. Tişo veya İşon isimli, gayri müslim bir osmanlı reayası bunu üzerine alır, küçük bir sermaye koyar ve işe başlar. Fakat tahminlere göre, Avrupa ülkeleri vermediği için teknolojiyi ancak Polonya'dan alabilir. Ustaları da oradan getirir 30 yıl kadar üretim yapar. Yine de kaliteyi tutturamaz ve 1732 yılında üretim durdurulur. Sebebi ise, bu yıllarda İngiliz ve Fransız yünlülerinin büyük rekabeti ve fiyatın da düşmesidir. Bu ülkelerin yerli üretimi durdurmak için de çaba sarfettiği kaydedilmektedir.36

Aynı sektörde, ipek dokumacılığında da benzer şartlar mevcuttu, yine bir fabrika üretimine geçilmesi planlandı, 1720 yılında, fabrikayı kurma görevi sarayın Bezirganbaşı'na verildi. O da Sakız'lı dokumacılardan üç kişi ile anlaşarak işi başlattı. Ciddi yardım yapıldı. Özel teşvikler verildi ve bu teşebbüs zaman zaman makine ve kapasite yenilemeleri ile başarılı oldu. 1709 yılında kurulan yelken bezi üretim tesisleri de bunlara benzer bir örnektir ve donanmanın ihtiyacını karşılamayı hedeflemiştir. Yaklaşık yüz yıl süre ile, zaman içinde yenilenerek faaliyetini sürdürmüştür. 19. yüzyılın başında ise, bugünkü manada ilk pamuklu entegre tesisi sayılabilecek "flatür" kuruldu. Bunun makine ve teknolojisi İngiliz modeline göre yerli ustalar tarafından imal edildi. 19.yüzyılda

ise, fabrika sayısı oldukça arttı, tekstilin çeşitli kollarında yeni fabrikalar kuruldu.

Yukarıda ifade edildiği gibi, Osmanlı ekonomi politikasının esası ülke içi ihtiyaçların karşılanmasını hedeflemiştir. Bu çerçevede, ithalat serbest bırakılmıştır. Fakat Avrupa'da fabrika üretiminin artması ile rekabet zorlaşmış, içteki üretim yetersiz kalmıştır. Önceleri, dış ticaret açığı fazla önemli görülmezken veya yüksek değilken, 18. yüzyıldan itibaren bu çok yükselmiştir. Özellikle, Tanzimat Dönemi anlaşmaları veya yabancılara verilen imtiyazlarla dış ticaret açığı ciddi bir yük getirmeye başlamıştır. İşte, biraz da bu sebeple, yerli fabrikasyon politikası benimsenmiş ve devlet merkezli bir politika ile hızlandırılmıştır. Tarım teknolojisi, silah sanayii ve tekstil alanında çok sayıda fabrika kurulmuştur. Tanzimat sonrası, devlet merkezli ve "Fabrika-i hümayunlar" diye isimlendirilen büyük sanayi kuruluşları ortaya çıkmıştır. 1840'lı yıllar adeta sanayi devrimi yılları olarak anılmaktadır. Zeytinburnu, Gebze, İzmit hattının bir "sanayi parkı' haline getirildiği kaydedilmektedir.37

Eğitim politikaları da yeni gelişin bilim ve tekniğin gereklerine göre şekillenmeye başlamış, çok sayıda teknik okul kurulmuştur. Meslek eğitimi, Tanzimat sonrasının temel eğitim yaklaşımı olmuştur. Çok sayıda yeni okul ismi verilebilir. Tarım okulları, teknik lise ve yüksek okullar artmıştır. Batıdaki gelişmeleri yakalamak için ciddi bir eğitim seferberliği başlatılmıştır. Batı ülkelerine de öğrenci gönderilmeye başlanılmıştır.

Madencilik ve maden sanayii Osmanlı'da her dönemde mevcut olmuştur. Hangi madenlerin hangi bölgelerde çıkarıldığına dair uzun listeler mevcuttur. Madenlerin yurt dışına ihracı da yasaklanmıştır. Tanzimat döneminde ise, madencilik sanayiinin diğer alanlardan hızlı geliştiği kaydedilmektedir. Kırım harbinden sonra yabancı sermaye madenciliğe el atmış, 1860'larda madencilikle ilgili nizamname Fransız mevzuatından faydalanılarak çıkarılmıştır. Fransız sermayesi bu konuda en fazla paya sahip olmuştur.

19. yüzyıl İmparatorluk için her açıdan çalkantılı yıllardır. Değişik görüşlerde aydınlar ve devlet adamları yetişmiştir. Osmanlı'da

üretim ve tüketim dengesinin kurulmasında en önemli kurum olan lonca sistemi dahi etkisini yitirmiştir. Fakat lonca sistemi içinde yetişen yerli esnaf yeni müteşebbis de olamamıştır. Çalkantılar içinde, pek çok açıdan yeni irdeleme ve yargılamalar olurken, sanayileşme alanında yeni bazı örgütlenmeler de ortaya çıkmıştır. Devlet merkezli olarak,1866’ da “İslahı sanayi encümeni” kurulmuştur. Avrupa’da gelişen büyük sanayii karşısında mevcut küçük sanayi kuruluşlarının birleşmeleri gibi tedbirler üzerinde durulmuştur. Merkezi yönetim içinde bu amaçlı birimler oluşturulmuştur. En sonunda, 1913 yılında “Teşviki Sanayi Kanunu Muvakkatı” çıkarılmış ve geniş teşvikler öngörülmüştür.

Osmanlı’da ticaret sektörü de daha geniş çapta 1880’lerden sonra gelişmeye başlamıştır. Dönemin koşulları gözönüne alındığında sektörün hızlı büyüdüğü söylenebilir. Mesela 1885 yılında 4426 haneli Tokat kentinde 1300 dükkan, 26 han; 1895 yılında 5458 haneli Ankara’da 2173 dükkan, 50 büyük mağaza ve 32 han; 1906 yılında Elazığ’da 782 dükkan 12 han, 2 otel, 30 kahvehane, 14 fırın, 45 değirmen, 38 bezirhane, ve 1 gazhane bulunmaktaydı. Nüfusa oranlandığında hane başına 0.60-0,80 işyeri düşmekteydi38. Ancak bu rakamlar, batılı anlamda güçlü bir ticaret sınıfının olduğu biçiminde yorumlanmamaktır. Çok sayıda küçük işyeri lonca sistemi marifetiyle küçük çaplı üretim yapmaktaydı. Osmanlıda ticaret, esas itibariyle, azınlıkların uğraş alanıydı. 1912 yılında iç ticaretle uğraşan 18.000 işyerinin %15’i Türklere, %49’u Rumalara, %23’ü Ermenilere ve %19’u da Leventlere, diğer gayrimüslimlere ve Müslümanlara aitti39.

Müslüman toplumun büyük kesimi tarımla uğraşıyordu. Tarımdan kopan nüfus ya ordu ya da kalemiye sınıfına talip oluyordu. Nüfusun görece az olması nedeniyle tarımda işgücü fazlalığı olmadığı için zenaat ve ticarete yönelik emek arzı 19. yüzyılın sonlarına kadar oluşmamıştır. Yani, Osmanlıda toplumsal düzeni sorgulayacak bir ticaret sınıfının gelişmesinin hem maddi koşulları hem de zihniyet altyapısı yoktu. Bu nedenle batıdakine benzer biçimde ticaret yoluyla zenginleşen ve sermaye biriktiren, bu yolla sanayileşmenin girişim ve sermaye altyapısını hazırlayan güçlü bir

sosyal kesim olmamıştır. Ancak 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren devlete borç verecek kadar zenginleşen azınlıkların sanayileşme sürecinde de öncülük yaptıkları bilinmektedir.

Ticari hayatta oldukça aktif bir rol oynayan azınlıklar batılı ortaklarıyla beraber fabrika kurma ve küçük çaplı imalat faaliyetlerinde bulunma konusunda imtiyazlar almak suretiyle özellikle ulaşım imkanlarının gelişmiş olduğu Balkanlar ve Batı Anadolu'da birtakım girişimlerde bulunmuşlardır. 1888 yılı itibariyle demiryolu, liman, belediyecilik hizmetleri, bankacılık, ticaret, sanayi ve madencilik sektörleri için ülkeye giren 15.825.000 İngiliz sterlini tutarındaki yabancı sermayenin ancak %12'lik bir kısmı sanayi sektörünce kullanılmıştır40. Görüldüğü gibi sanayi sektörü için ülkeye giren yabancı sermaye miktarı da istenilen seviyede değildir. 1880 yılından 1915'e kadar özel sektörün ülke genelinde kurmuş olduğu sanayi tesislerinin toplam sayısı 214 adettir. Bunlar gıda sanayi başta olmak üzere deri, toprak, tekstil, kağıt ve kimya iş kollarında faaliyette bulunmaktaydılar41.

Ekonominin gelişmesinde mal ve bilgi akışını sağlayan araçların geliştirilmesi önemlidir. Bu bakımdan hızlı haberleşme, ucuz nakliye imkanı sağlayan teknolojik buluşlar sanayileşmeye uygun ortam hazırlamaktadır. Provizyonist, yani, ekonominin müteşebbislere yüksek kazanç sağlayacak imkanlar sunmasına değil, toplumun ihtiyaçlarının en düşük maliyetle karşılanmasına yönelik bir bakış açısıyla yönlendirildiği bir anlayış, ulaştırma ve haberleşme alanında da büyük hamle ve yatırımların yapılmasına imkan sunmamaktadır. Ayrıca Osmanlı'nın yayıldığı coğrafi alan pazar yollarının yapılmasını zorlaştırıyordu. Ekonominin gelişmesi iyi bir ulaştırma ağının kurulmasıyla da yakından ilgiliydi.

Sanayinin gelişmesindeki bir diğer faktör nüfus artışıdır. 18. yüzyıldan itibaren Avrupa'da doğum oranlarında çok büyük bir değişme olmamasına rağmen savaş, salgın hastalık ve açlığın yol açtığı ölüm oranlarının düşmesi, önemli bir nüfus artışına yol açmıştır. Örneğin 1700'lü yıllarda Avrupa nüfusu 100-120 milyon arasındayken bu sayı 1900'lerin başında 450 milyona yaklaşmıştır42. Bu nüfus artışı ekonominin hareketlenmesinde büyük

rol oynamıştır. Nüfus artışı iki yönden sanayileşme sürecinde kilit rol oynamaktadır. Birincisi, artan nüfus tarımda istihdam edilemeyen artık iş gücüne dönüşmekte, bu iş gücü kendine yeni istihdam alanları aramaktadır. Böylece sanayi için ucuz emek kolay bir biçimde bulunmaktadır. İkincisi, nüfus artışı talep artışı biçiminde ekonomiyi canlandırmaktadır. Üretimin artması, sadece üretebilme kapasitesine değil, aynı zamanda ekonominin talep gücüne de bağlıdır. Kuşkusuz istihdam artmadan sadece nüfusun artmasıyla talep artmaz. Bu yüzden nüfus artışının önce iş arayan dinamik bir artık iş gücünün ortaya çıkmasına yol açtığı, yeni iş alanlarında çalışan insanların da talep artışı oluşturduğunu düşünmek uygun olur. Ayrıca düzenli, büyük ölçekli ve kitlesel talep olmayınca maliyeti düşürücü kitlesel üretim için gerekli tesislerin kurulmasına gerek görülmemektedir. Bu yönden nüfus artışı, diğer faktörlerle birlikte düşünülmek şartıyla, sanayileşmede zorlayıcı bir güç olmaktadır.

Osmanlı toplumunda, özellikle Anadolu'da Avrupa ile karşılaştırıldığında nüfus yoğunluğu oldukça düşüktür. Avrupa'da nüfusun hızla arttığı dönemlerde Osmanlı'da nüfus azalmaktadır. Kilometrekareye düşen nüfus en meskun bölgelerde bile 7'ye çıkmıyordu. Bu oran, Ege'de 6.5, Akdeniz'de 5.1 ve İçanadolu'da ise 4.4'dü43. Bu durum kitlesel talep oluşturmadığı için, büyük ölçekli üretimin yapılmasına ihtiyaç göstermemektedir. Ayrıca nüfus azlığından dolayı tarımda ücretler görece yüksek kalmakta ve işgücünün tarım dışı alanlara kayması zorlaşmaktadır44.

Osmanlı toplumunda, kendine has toprak sistemi, lonca sistemi ve dış ticaret sistemi ile çok hareketli olmayan bir toplum öngörülmektedir. Zaman zaman ortaya çıkan değişim talepleri, daima bozgunculuğu çağrıştırmış ve olumlu görülmemiştir. En gözde meslekler ya orduda ya da bürokraside görev almaktır. Kılıç veya kalem kuşanmak en itibarlı işlerin başında gelmektedir. Ticaret, askerlik görevinden muaf tutulan yabancıların yürüttüğü ikinci sınıf bir faaliyet gibi düşünülmektedir. İşçilik ise pek rağbet görmemektedir. "Amele"lik hor görülmektedir. Hor görülen insana "amele" denmesi, Türkçede bir deyim haline gelmiştir. Osmanlıda sanayinin ihtiyaç duyduğu teknik bilgi ve beceriye sahip insan da

yetişmemektedir. Geleneksel eğitim kurumları, teknolojik yenilikleri aktarıcı bir fonksiyon görmemektedir. Bu yüzden yurt dışından getirilen makinelerin kullanımı için çoğu durumlarda yabancı personele ihtiyaç duyulmuştur. Batılı manada bir ticari zihniyetin olmadığı Osmanlı toplumunda, fabrika işçiliği kavramı da yoktur. Yurtdışından getirilen yabancı ustabaşı ve teknisyenler işçilerin veriminin düşük olduğundan, işçilerinin işyerine devamlarının düzenli olmamasından ve tatillerin çokluğundan şikayet etmekteydiler. Buna karşılık işçilere tanınan imkanların yetersizliği ücretsiz işçi çalıştırılması, fabrika inşaatlarında çalışan işçilerin imkanlarının yetersizliği ve ağır çalışma ortamı ile ilgili şikayetler de gündeme gelmekteydi45. Fabrika işçiliği hor görülen bir meslekti.

Fabrika işçiliğine halktan ilgi olmadığı için büyük çaplı imalatlarda imalathanenin yakınındaki bölgelerde bulunan halk belirli vergi muafiyetleri karşılığında buralarda çalıştırılmaktaydı. İşçilik bu biçimde bir nevi angaryaya dönüşmekteydi.46 Baruthanelerde çalıştırılan işçilerle ilgili olarak yaşanan problemler bu konuda örnek gösterilebilir. Baruthaneler sürekli imalat faaliyetinde bulunmak zorunda oldukları için çalıştırılan personelin de sürekli iş yerinde tutulması, tabi olacağı sağlam bir nizamının bulunmasını ve yapılacak işlerin tanımlanması gibi hususların ön plana çıkmasını gerekli kılmaktaydı. 1793 tarihinde baruthane kadrosunun tevsii konusunda yazılmış bir arizada, İstanbul, Selanik ve Gelibolu baruthanelerinde çalıştırılan personelin işlerinin başında her zaman bulunmadıkları, sadece kuşluk vakti biraz çalışıp daha sonra kendi işlerine gittikleri, dürüst çalışanların ise dilenci ve acuze taifesinden olduğu için “tahsil-i fenne” istekleri ve istidatları bulunmadığı ve barutçubaşılar bu konuda tazyik edildiklerinde bunların yerine rençberden bir takım kişilerin işe alındığı fakat bu işçilerin dahi istenilen işi görmeye muktedir olamadıkları anlatılmaktadır. Belgenin devamında barut fennini tahsile istekli ve kabiliyetli personel bulunamayışının nedenleri arasında, baruthanelerde çalıştırılan personelin taamiyelerinin kifayetsizliğinden söz edilerek bunlar zaten mevcut yevmiyeleri ile geçinemediklerinden, barutçubaşılar kesesinden akçe zammına

muhtaç oldukları ve ayrıca kadro yetersizliğinden dolayı işlerinin çokluğundan zaten bu işe yeterli vakit ayıramadıkları anlatılmaktadır. Bundan başka mevcut personel "rençber yollu, fakir ve muhtaç ademler'' olduklarından, bunların barutçu neferliğinden sonra tahsil-i fen edip bölükbaşılığa ve oradan da barutçubaşılığa geçmek ve mesleklerinde ilerlemek konusunda hiç bir istek ve gayrete sahip olmadıkları da ayrıca belirtilen hususlardandır47.

Osmanlı'nın Avrupa ile ilişkilerinde askeri mücadele daima belirleyici olmuştur. Avrupa içlerine kadar sokulan Osmanlı için yükselme devirlerinde Avrupa ciddi bir rakip olarak bile görülmemektedir. Ordunun başarısızlığa uğramasından sonra Osmanlı bir muhasebe ihtiyacı duymuştur. Bu yüzden de yenilik hareketleri hep ordu merkezli olmuştur. Özellikle harp sanayii konusunda Avrupa'da ortaya çıkan yenilikler ve bunun savaşlara yansımasıyla birlikte savaşlarda birbiri ardı sıra gelen yenilgiler bu konudaki eksikliklerin hissedilmesini sağlamıştır. Bunda Avrupa'da ateşli silahlar konusunda ortaya çıkan yeniliklerin büyük ölçüde etkisi olmuştur. Aynı coğrafyada yaşayan ve sürekli harp halinde bulunulan Avrupa askeri başarılarını artırdıkça, Osmanlı kendi imalat sistemini sorgulamaya başlamıştır. İmalat teknolojisi konusundaki yeniliklerin sistematik olarak takibi, Avrupa'da hızlı bir şekilde ilerleme kaydeden harp sanayiinin yakın takibe alınması gibi konular ancak III. Selim'in tahta geçmesinden sonra başlatılan ıslahat hareketleriyle ivme kazanmıştır. Bu dönemde devletin çalıştırdığı Tophane, Baruthane ve tersane gibi tesislerde istihdam edilecek yabancı uzmanların ülkeye getirildiği ve yabancı kitapların büyük bir hızla tercüme edildiği görülmektedir48.

Sanayileşmenin ilk nüveleri olan fabrikalar, askeri ihtiyaçların karşılanmasına yönelik olarak devlet tarafından kurulmuştur. Bunlar, feshane, baruthane, deri fabrikası, basma ve çuha fabrikası gibi fabrikalardır. Bu fabrikalar maliyet hesapları yapmadan, pazar kaygısı taşımadan devletin siparişlerini karşılamak üzere kurulmuşlardır.

Osmanlı'nın değişik dönemlerde tutulmuş olan dış ticaret istatistikleri incelendiğinde küçük sanayi üretiminin ihtiyacı

karşılama açısından hiç de kötü durumda olmadığı görülmektedir. Ancak dış rekabet şartlarının zorlamasıyla birlikte bu sektörde durgunluğun başgösterdiği ve eski canlılığın kalmadığı görülmektedir. Bunun sebepleri arasında Avrupa'da hammadde maliyetlerinin yüksek oluşu ve ülkeden hızlı bir şekilde dışarıya hammadde çıkışının söz konusu olmasıdır. Bundan başka özellikle demiryolu ağının ülkenin iç bölgelerine ulaşmasıyla birlikte buralara Avrupa'nın ucuz dokuma ve kumaşları ile birlikte pazarın ihtiyaç duyduğu49 temel ihtiyaç maddelerinin ucuz fiyatlarla girmiş olması da etkili olmuştur. 1839 Balta Limanı Osmanlı-İngiliz ticaret anlaşmasıyla birlikte gümrüklerdeki indirim ve dış ticaretin liberasyonu ile birlikte gedik sisteminin çözüldüğü ve dış rekabet karşısında etkinliğini yitirdiği görülmektedir.

Avrupa'daki gelişmeler karşısında sistemini gözden geçirme ihtiyacı duyan Osmanlı, yerli tekeller yoluyla sanayi alanında ülke içi üretimi teşvik eden bir dizi karar almaya başlar. Bu çerçevede özellikle Tanzimat sonrası uygulamalarda, özel sektör küçük imalathaneler kurulması konusunda teşvik edilmiş ve bazı ürünlerin üretim imtiyazlarının verilmesiyle bu konuda düzenlemeler yapılmaya çalışılmıştır. İmtiyaz usulünde imtiyazı alan müteşebbis, kendine verilen bölgede tekel konumuna gelmekte ve fabrikanın kuruluş aşamasında belirli gümrük kolaylıklarına kavuşturulmaktaydı. Ancak iç pazarın Avrupa'daki kadar canlı olmayışı ve üretim miktarının sınırlı oluşu bu sanayii kollarının yeteri kadar gelişememesine sebep olmuştur.

Sistemin diğer bir ayağını oluşturan ve devlet tarafından ortaya konulan sanayi faaliyetlerinde ise durum daha farklı bir gelişme trendi göstermiştir. Önceleri tamamen özel sektör tarafından organize edilen harp sanayi faaliyetleri zamanla devletin bünyesinde teşkilatlandırılmış ve fabrika usulüyle birlikte eskiden orducu esnafı adı verilen üretici sınıfın yerine devlet memurlarının geçmesiyle yeni bir işçi sınıfı meydana gelmiştir.

Devletin sanayi faaliyetleri sadece harp malzemelerinin imalatıyla sınırlı kalmamış sanayi programları yoluyla çuha, kağıt, deri, kundura dokuma gibi alanlarda da faaliyetlerini genişletmiştir50.

Tanzimat sonrası dönemde devlet harcamalarının büyük bir bölümü Fabrika-i Hümayunlar olarak adlandırılan devlet fabrikalarına aktarılmaktadır. Bunlar arasında 50 milyon guruşu aşan bir harcamayla Zeytinburnu Demir Fabrikası en önemli tesisler arasında yer almaktaydı. Devletin fabrika kurmadaki amacı özellikle askeri harcamaların yurtiçi üretimle karşılanması yoluyla askeri giderlerde tasarruf sağlanması hem de bu harcamalar nedeniyle yurt dışına gidecek ‘’akçenin dahil-i memalikte kalması’’ idi. Bu fabrikaların kurulmasının bir başka amacı ise ülkenin sanayileşmesine yapacağı katkılar ve özellikle modern teknolojinin yurt dışından gelen uzmanlar marifetiyle yerli işçi ve teknik personele aktarılmasıydı51. Sanayileşme politikalarında devletin ağırlıklı bir yer işgal etmesi sadece Osmanlı Devleti tarafından uygulanan bir sistem değildi. Kara Avrupa’sında özellikle Alman sanayiinin kuruluşu ve Fransa’da devletin sanayileşme politikalarındaki belirleyiciliği önemli bir yer işgal etmekteydi.

Osmanlı sanayileşmesinde yaklaşık 100 yıllık bir döneme imzasını atan Barutçubaşı Dadyan ailesi sanayileşme politikalarındaki belirleyiciliğini devam ettirmiş ve devlet sanayileşme konudaki sorumluluğunu bu aileye devretmiştir. II. Abdülhamit dönemine kadar ülke içerisinde kurulan tüm devlet fabrikalarında bu ailenin ağırlığı hissedilmekteydi52. Osmanlı Devleti’nin büyük umutlar bağladığı sanayileşme programı başlangıcından itibaren İstanbul’daki bütün fabrikalar, madenler, çiftlikler koyun yetiştirme dahil olmak üzere tüm müesseselerin sevk ve idaresi bir tek ailenin elindeydi Gregorien Ermeni milletinden olan bu aile Osmanlı bankacılığı, devlet idaresi ve sanayi hakkında geniş bilgi sahibiydi. Sultan Abdülmecid Dadyanlara yeni sanayi programının fiili başkanı olarak büyük yetkiler vermişti 1842’de Ohannes Dadyan İstanbul’daki fabrikaların, numune çiftliğinin ve İzmit yün dokuma fabrikasının kuruluşunda oldukça etkili bir rol üstlenmiş ve bir yıl sonra Avrupa’daki gelişmeleri yakından incelemek üzere yaklaşık bir sene sürecek bir geziye çıkmıştır. Dönüşünde beraberinde bir çok makine ve yabancı uzmanlar getirmiştir. Bu seyahati takip eden on yıl içinde bir çok batılı uzman

ve işçi memlekete akın etmeye başlamıştır.53 Sanayi programının genel olarak başarısızlıkla sonuçlanmasında Dadyan ailesinin sorumlu olduğu hakkında iddialar mevcuttur54. Bazı yabancı uzmanlar bu başarısızlıkta Dadyanlar ve yakın ilişkide oldukları paşalar arasında çıkar ilişkilerinin var olduğunu ve bunun için işlerin yürümediğini söylemektedirler. Bundan başka bilhassa Ohannes Dadyan'ın tecrübe ve bilgi birikiminin böyle büyük bir projeyi yürütecek düzeyde olmadığı konusunda da kuvvetli iddialar mevcuttur55.

Haklarındaki tüm bu iddialara rağmen devlet kendi tebaasından olan bu aileye devletin en önemli ve stratejik maddesi olan barut başta olmak üzere ülkenin en önemli sanayi tesislerini emanet etmiştir. Dadyanların Padişahlarla ve üst düzey devlet adamlarıyla da münasebetleri oldukça ileri seviyedeydi. Örneğin Sultan Abdülmecid yanında oğulları Murad ve Abdülhamit ve kızı Fatıma Sultanla birlikte Yeşilköy'deki baruthaneyi ziyaretinde iki gece Dadyanların konaklarında kalmışlardır56. Dadyan ailesinin kurucusu olan Arakel Dadyan'ın Osmanlı pratiği içinde elde etmiş olduğu bilgi birikimini önemli ölçüde ailesine aktarması, sadece baruthaneler için değil diğer sanayi tesisleri için de makineler imal etmesi, buharlı makine teknolojisinin ülkeye girişinde gerekli alt yapıyı kurmuş olması, Osmanlı sanayileşme hareketinin başlaması açısından oldukça önemlidir.57

II. Abdülhamit zamanında Almanya ile ilişkilerin gelişmesi sonucu Osmanlı sanayileşmesinde yeni bir dönem açılmıştır. Bu dönemde İngiliz ve Fransızların kontrolünde olan sanayileşme çabaları Alman uzmanların hızla ülkeye gelmeleri sonucu mahiyet değiştirmiş ve özellikle Alman harp sanayiine büyük bir pazar imkanı sunulmuştur. Bu dönemde yapılan fabrikalar genelde askeri mahiyette fabrikalardır. Ancak, fabrikayı kuracak olan firmalar belirli bir ithalat taahhüdünü de birlikte istemekteydiler. Alman sanayiinin yeni fabrikalar kurmak için değil kendi harp sanayiine yeni bir pazar oluşturmak için girdiği konusunda bazı iddialar olmakla beraber.58 Zeytinburnu Dumansız Barut Fabrikası başta olmak üzere Tersane ve Tophane'deki bir çok

imalat biriminin revize edilmesi Almanlar sayesinde gerçekleştirilmiştir.59

1913-1915 yıllarında yapılan ve Osmanlı sanayiinin son yıllardaki durumunu gösteren sanayi sayımına bakıldığında, geniş sektörel dağılım içinde bir sanayi dokusunun da oluştuğu görülmektedir. Gerçi, ana tespitler olarak, temel sanayinin istenilen seviyede kurulamadığı; Osmanlı sanayiinin yakın Pazar için tüketim malları üretecek şekilde oluştuğu; sanayinin tarımsal üretim ve maden üretimi ile bir bütünleşme gösteremediği ifade edilmektedir. Yine de, büyük imparatorluğun son yılları olan bu tarihlerde, Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından, İstanbul vilayeti ile İzmir, Manisa, Bursa, İzmit, Karamürsel, Bandırma ve Uşak şehirlerinde yapılan sanayi sayımına göre, bu sınırlı alanda dahi büyük bir birikime ulaştığı görülmektedir. Bu sayımda, sanayi 8 ana gruba ayrılmıştır; Gıda Sanayii, Toprak Sanayii, Deri Sanayii, Ağaç Sanayii, Dokuma Sanayii, Kırtasiye Sanayii, Kimya Sanayii, Madeni İmalat Sanayii. Bunlar da kendi içlerinde sınıflanmış ve alt bölümler 32 ayrı kalemde sayılmıştır. Mesela, Gıda Sanayii; Değirmencilik, Makarna imalatı, şekercilik ve tahin imalatı, ispirto imalatı, buz imalatı, tütün imalatı gibi kısımlarda gruplandırılmış ve sayılmıştır. Bu sayımda, sanayi gruplarına farklı kıstaslar uygulanmakla beraber, en az 10 işçi çalıştıran kuruluşların sayılması benimsendi. Sayılan bölgede, konulan şartları taşıyan yaklaşık 282 sanayi kuruluşu tespit edilmiştir. Bunların %55'i İstanbul bölgesinde toplanmıştır. Kuruluşların %81 özel kişilere, %11'i anonim şirketlere, %3'ü Hazine-i Hassa'ya aittir. Çimento fabrikası, pamuk fabrikası gibi, büyük kuruluşların, tamamı anonim şirketlere aittir. Bu kuruluşların %94'ü muharrik güç kullanmaktadır; birinci sırada buhar makinesi, ikinci sırada petrol, benzin, gaz, üçüncü sırada ise elektrik motoru gelmektedir. Muharrik güç kullanma oranı ve türlerinin sektörel dağılımı da tespit edilmiştir. Bu kuruluşlarda toplam, yaklaşık 17.000 işçi çalışmaktadır. Sanayi grupları içinde kapasite ve sayı olarak birinci sırada Gıda Sanayii kuruluşları gelmektedir.

Bu önemli sanayii sayımı istatistik ve göstergeleri elimizdeki önemli dökümlerden ve değerlendirilebilecek belgelerden birisidir. Üzerinde çalışmalar da mevcuttur; önemli bir kaynak olarak bakılabilir.60

Sonuç

Bu yanda, yalın bir teknoloji ve sanayi değerlendirmesi yerine, daha geniş bakışla sosyolojik bir tahlil yapılmaya çalışılmıştır. Sistem ve toplumsal yapı bütünlüğü içinde Osmanlı medeniyetini anlamak daha değerlidir; burada, kendi çapında böyle bir değerlendirme esas alınmıştır. Ancak, büyük bir dünya imparatorluğunu böyle sınırlı çalışmalarla değerlendirmenin imkansızlığı da ortadadır.

Osmanlı Sistemi ve Toplum Yapısı nadide ve girift bir medeniyet dizaynıdır. Kendi bütünlüğü içinde, örneği bulunmayan bir denge ve uyum medeniyetidir. Bütün ve çerçeveli bir toplum modelidir. Huzurlu, doyumlu, cemaatçi fertlerin bir harmonisidir. Klasik dönem Osmanlı sistemi, bütün kurumlarının birbirini dengelediği, boşluğun bulunmadığı, ahengin zirveye çıktığı bir sanat eseri gibidir. Bu yönü ile, Osmanlı sistemi tarihin ortaya koyduğu en orijinal tiplemedir.

Sistemin ekonomik ve buna bağlı sanayi boyutu aynı girift medeniyetin rengine boyanmıştır. Klasik dönemde her şey olması gerektiği gibidir. Dengeli, kendine yeterli, ileri ve denetimlidir. Fakat her medeniyetin akibeti olarak, Osmanlı sisteminin de zirveye ulaştığı noktada, kendine fazlaca özgüvenin getirdiği durgunluk, iç ve dış değişimleri yeterince görmemeyi, hatta küçümsemeyi getirmiştir. Çok küçük sayılabilecek yeni bir olgu bu büyük dengeyi sarsabilecek durumdaydı ve öyle de olmuştur. Fakat bize göre, önce içteki gayretsizlik, ferdiyetçilik, azınlık çabaları, cemaatçi atmosferin ferdiyetçi menfaatçiliğe doğru meyletmesi, gurur ve atalet, hainlikler, yetersizlikler, kurumlarda bozulmalar esas gerileme sebepleridir. Tarih-i Cevdet’e, Naima Tarihine ve benzerlerine baktığınızda çöküşün feryadını okuyorsunuz. Cevdet Paşa, çöküşü görmeden çöküşü anlatmaktadır. Bu sebeple, dış faktörleri, Avrupa’da

sanayileşme, güçlenme, sömürgecilik gibi yeni gelişmeleri ikinci planda görme eğilimindeyim. Böyle büyük bir medeniyetin kendi mekanizmaları içinde o açılımları yapamaması da bir iç faktör değil midir? Zihinde bir sorudur; Osmanlı Devleti sanayileşemediği için mi çöküşe gitti, yoksa çöküşe gidiyordu da bu sebeple mi sanayileşemedi? Acaba, Osmanlı olarak kalsaydı bu manada sanayileşebilir miydi? Bu soruları kolayca cevaplamak da mümkün olamıyor. Medeniyetler tarihine bakıldığında, iç bünyedeki zayıflıkların dış faktörleri güçlendirdiği, onlara imkanlar sunduğu görülmektedir. Avrupa'nın yarısını fethetmiş ve onlarla hem komşuluk ilişkileri hem de sürekli savaşlar yaşayan bir Osmanlı için Avrupa'da gelişen yeni güç ve dinamizmi küçümsemek elbette mümkün değildir; ancak, işte güçlü medeniyetin bunları görmemesi, zamanında yakalamaması yine bir iç dinamik sorunudur

1 Ahmet Davutoğlu, Tarih Metodolojisi Açısından Osmanlı Tarihinin Anlaşılması Meselesi, İzlenim, Temmuz l996.

2 Gülten Kazgan, İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi, Bilgi Yay., l974, Ankara, s 27.

3 İsmail Cem, Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, Cem Yay., 1973, Ankara, s. 71.

4 İsmail Cem, aynı eser, s. 73.

5 Mehmet Genç, Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi, 3. disi, 1. sayı 1989, İstanbul, s. 150.

6 Ahmet Tabakoğlu, Osmanlı Ekonomisinde Kalkınmanın Finansmanı, İktisat ve İş Dünyası, Aralık l992.

7 Mehmet Genç, aynı makale.

8 Ahmet Tabakoğlu, Türk İktisat Tarihi, Dergah Yayınları, İstanbul, 1986, s. 78.

9 Mehmet Genç, 18. Yüzyılda Osmanlı Sanayii, Dünü ve Bugünü ile Toplum ve Ekonomi, sayı 2, l991.

10 İsmail Cem, aynı eser, s. 72.

11 Halil İnalcık, Yükseliş Devrinde Osmanlı Ekonomisine Umumi Bakış, Türk Kültürü, Sayı 68, Haziran l968, s. 537.

12 Mehmet Genç, aynı mak. (İktisad Dünya Görüşü).

13 Selçuk Trak, İktisat Tarihi, Bursa İTİA Yay., Bursa, 1973, s. 346.

14 Mübahat S. Kütükoğlu, Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri, Enderun Kitabevi Yay., İstanbul, 1983, s. 3-10.

15 Nakleden, İsmail Cem, Aynı Eser, s. 83.

16 İsmail Cem, Aynı Eser, s. 84. Ahmet Tabakoğlu, Aynı Eser, s. 406.

17 İsmail Cem, Aynı Eser, s. 118. .

18 Aydın Yalçın, Türkiye İktisat Tarihi, Ankara, 1969, s. 185.

19 Aydın Yalçın, Türkiye İktisat Tarihi, Ankara, 1969, s. 185.

20 Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, İş Bankası Yay., 1970, s117.

21 Rhoads Murphey, Osmanlıların Batı Teknolojisini Benimsemede Tutumları: Efrenci Teknisyenlerin Sivil ve Askeri Uygulamalardaki Rolü, Osmanlılar ve Batı Teknolojisi, İst. Ed. Fak. Yay., 1992, s. 7.

22 Selçuk Trak, Aynı Kitap, s. 356.

23 Ahmet Tabakoğlu, Aynı kitap, s. 428.

24 John U. Nef, Sanayileşmenin Kültürel Temelleri, Çev. Erol Güngör, MEB 1000 Temel Eser Dizisi, İstanbul, l970, s. 81-82.

25 J. U. Nef, Aynı Eser, s. 25.

26 Hans Freyer, Endüstri Çağı, İstanbul, 1954, s. 3.

27 Mümtaz Turhan, Kültür Değişmeleri, MEB 1000 Temel Eser Dizisi, İstanbul, l969, s. 58.

28 Kenneth Boulding, Yirminci Asrın Manası, Çev. Erol Güngör, Kalem Yay., İstanbul, 1980s. 17.

Ayrıca, bu konuda hatırlatmakta fayda var, (Max Weber, The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalizm, İngilizceye Çev. Talcott Parsons, Charles Scribner's Sons, New York, 1958.).

29 Hans Freyer, Aynı Eser, s. 14-17.

30 Beşir Atalay, Sanayileşme ve Sosyal Değişme, Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yay., l983, s. 23-30.

31 İsmail Cem, Aynı Eser, s. 161.

32 Mehmet Genç, Aynı Mak. s. 206.

33 Donald Quataert, Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü, Çev. Tansel Güney, İletişim Yay., 1993., s. 26.

34 Aydın Yalçın, Aynı Eser, s. 252.

35 Fatma Müge Göçek, Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü, Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme. Çev. İbrahim Yıldız, Ayraç Yay., Ankara, 1999, s. 305.

36 Mehmet Genç, 18. yüzyılda Osmanlı Sanayii, s. 193.

37 Mehmet Genç, Aynı Mak. s. 198.

38 Edward C. Clark, Osmanlı Sanayi Devrimi, Osmanlılar ve Batı Teknolojisi, 1992, İstanbul, s. 40.

39 Bünyamin Duran, Osmanlı Devletinin Son Döneminde Türkiye Tarımındaki Gelişmeler (1870-1914), V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat tarihi Kongresi, TTK Basımevi, Ankara, 1990, s. 323.

40 Metin Toprak, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi, Kara Harp Okulu Basımevi, 1999, s. 5.

41 Şevket Pamuk, Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1994, s. 74.

42 Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, T. T. K. Yay. Ankara 1994, s. 65.

43 Zafer Toprak, İktisat Tarihi, İçinde Osmanlı Devleti, 1600-1908, (der. Sina Akşin), İstanbul, 1988, s. 208.

44 Bünyamin Duran, Age., s. 320.

45 Ahmet Tabakoğlu, Osmanlı Ekonomisinde Emek Piyasası ve Ücretler, V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, TTK Basımevi, Ankara, 1990, s. 91.

46 Edward E. Clark Osmanlı Sanayi Devrimi, İçinde Osmanlılar ve Batı Teknolojisi, (Der. Ekmeleddin İhsanoğlu), İ. Ü. Edebiyat Fak. yay. İst. 1992, 49.

47 Zafer. Toprak a.g.e., s. 209.

48 Birol Çetin, a.g.e., s. 99.

49 Rhoads Murpey, Osmanlıların Batı Teknolojisini Benimsemedeki Tutumları: Efrenci Teknisyenlerin Sivil ve Askeri Uygulamalardaki Rolü, İçinde Osmanlılar ve Batı Teknolojisi, İst. Ün. Ed. Fak. Yay. (Der. Ekmeleddin İhsanoğlu), İst. 1992, s. 12-15.

50 Rifat Önsoy, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası, Türkiye İş Bankası Yay. Ankara 1988, s. 48-49.

51 Tevfik Güran, 150. Yılında Tanzimat-Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları, T. T. K. Yay, Ankara 1992, s. 236.

52 Birol Çetin, Osmanlı Barut Sanayi 1700-1900, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enst. 1997, Basılmamış Doktora Tezi, s. 124-125.

53 Edward C. Clark, Age., ss. 45-47.

54 Ömer Celal Sarc, Tanzimat ve Sanayimiz, Tanzimat I, İstanbul 1940, s. 436.

55 Edward C. Clark, a.g.e., s. 50.

56 Baha Gürfırat, II. Abdülhamit’in Ermeniler Hakkındaki Düşünceleri, B. T. T. D., sayı 8, Ankara 1968, s. 32-33.

57 İlhan Tekeli-Akın İlkin, Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Nafia Programları ve Teknoloji Gelişimi Üzerine, Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi, Sayı 3, Nisan 1992, s. 35-36.

58 İlber Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu, Kaynak Yay, İstanbul 1983, s. 83.

59 Birol Çetin, a.g.e., s. 124.

60 Gündüz Ökçün, Osmanlı Sanayii, 1913-1915 İstatistikleri, Hil Yay., İstanbul, l984.

Osmanlı Modernleşmesinde Sorunlar / Dr. Ebubekir Sofuoğlu [s.631-640]

Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Modernleşme kavramını çok değişik açıdan ele almak mümkün olmakla birlikte, burada modernleşmenin Osmanlı toplum ve devlet yapısında nasıl geliştiği ele alınacaktır. Devlet kurumlarındaki bozuklukların başlangıçta basit bir iki düzenlemeyle veya kimilerine göre kanun-i kadimin layıkıyla uygulandığı takdirde düzeleceğine, devlet kurumlarının düzelmesi için o sıralarda Batı'dan alınacak hiçbir şey olmadığına düşünen devlet adamları, savaş alanlarında Osmanlı ordularının yenilmesiyle gerçekten ciddi bir şeylerin yapılması gerektiğine inanmaya başladılar. Bunun için Avrupa'ya raportörler göndermeye, Avrupa'dan uzmanlar getirtmeye ve modernleşme hareketlerinde daha aktif rol almaya başladılar. Bu aktif rol, Osmanlı devlet adamları ve aydınlarına Batı'yı daha yakından tanıma fırsatı edinmelerine, bu da kimi aydın ve devlet adamlarının Batı'dan etkilenmelerine yol açtı. Batı'nın kaydettiği gelişme sayesinde gözleri kamaşan Osmanlı aydını ve devlet adamları ilerleme, modernleşme treninin kaçmak üzere olduğu zehabına kapılmaya başladılar. İşte bu panik aydını yanlışa itti. Onun aslında kendisine ait olmayan ön yargılar kazanmasına yol açtı. Osmanlı aydını ve devlet adamı kendince bu acelede samimiydi ve bir an önce Batı'yı takip edip devletine eski gücünü kazandırmanın yollarını arıyordu.1 Sadece Batı'yı takip etmenin bir ön yargı olduğunun bile belki de farkında değildi. Hatta bu ön yargılarına direnen muhalefeti de, sadece kendisine muhalefet eden bir grup olarak görmekten öte, ülkesinin ilerlemesini, gelişmesini istemeyen uslanmaz, iflah olmaz, körü körüne Batı'ya muhalif bağnazlar grubu, hatta ülkesine kastetmiş vatan hainleri olarak görmek yanlışlığına düşmekten kurtulamadı. Halbuki onlar ne vatan haini, ne uslanmaz bir güruh idiler. Onlarda aynı onlar gibi vatanlarının iyiliğini istediğini

düşünen başka bir ekipti. Osmanlı aydını bu durumu ayırt edemedi ve ön yargısının altında yığıldı kaldı.

Peki ön yargı tek taraflı mı idi? Hayır; ön yargı muhalefet denen muhafazakar grupta da vardı. Onlarda Devlet-i Aliyye'nin kurtuluşunun, yine kendi kanunlarına dönüşle olacağına inanıyorlardı. O kanunlar bir zamanlar kendilerini süper güç yapmıştı. Peki o halde bu kanunlara muhalefet nedendi? Eğer cehaletten değilse, ihanettendi öyleyse. İşte bu da muhafazakârların ön yargısıydı. Bu noktada birilerinin araya girip bunları bir türlü göremedikleri kendi ortak değerlerinde buluşturması gerekiyordu. Belki de kimseyi beklemeden bunu kendileri yapmalıydı. Gerçekte aynı kültürel coğrafyayı soluyan bu iki grubu, birbirinden ayrı cephelerde tutan, taşıdıkları ve tartışmaya açmadıkları ön yargılarıydı.

Toplumda Oluşan Karşılıklı Ön Yargılar

Morgan'ın ön yargılar hakkındaki görüşleri ilginçtir. Ona göre ön yargılı kişiler sadece görmek istedikleri şeyleri görürler.2 Bu önemli bir sorundur. Çünkü karşılıklı olarak gruplar birbirlerinin ortak yönlerini değil de karşısındakini suçlu ve haksız duruma düşürmek amacıyla, o grubun zaaf sayılabilecek yönlerini ortaya çıkarmaya çalışacak, bu da o grubun rahatsız olmasına neden olacağından dolayı, bir araya gelme beklentisinin gerçekleşmesi bir yana, belki de aralarındaki husumetin daha da artmasına neden olacaktır. Bu noktada Morgan, ön yargıları besleyen önemli bir kaynağın yine kendilerinin neden olduğu sonuçlar olduğunu söyler. ön yargılı tutumlarla Morgan çoğu kez, hedef aldıkları grupların önüne birtakım engeller koyularak ön yargılı kişilerin beklentilerine uyacak birtakım sonuçların doğmasına çalışıldığını anlatmaktadır. Morgan bunun için şu örneği verir. Beyazlar, zencilerin cahil olduklarına inanır ve bunu savunurlar. Bunu savunurken de zencilerin okullara gidip eğitim almalarını engellemeye çalışırlar ve burada bir kısır döngü başlar. Beyazların, zencilerin cahil oldukları konusundaki ön yargıları haklılık kazanmış olurken zencilerinde "beyazların zencilere düşmanlığı" konusundaki ön yargıları haklılık kazanmış olur. Halbuki bu durum gerçeği yansıtmamaktadır. Zenciler cahil değildir ve

zencilerin eğitim almalarına engel olmayan diğer beyazlar da düşman değildir. Olaya yaklaşırken bu açılardan bakmak gerekir; ancak bu gergin ortamda maalesef her zaman sağduyulu yaklaşım sergilenememektedir.3

Öte yandan Beyazların yaptığı bu nevi hareketler ön yargıları ve buna bağlı olarak krizi derinleştirir, toplumda çatışmalar devam eder ve bu karışık ortamdan dolayı hiçbir grup amacına ulaşamaz. Bu noktada toplumda var olan grupların amaçlarını gerçekleştirebilmeleri, diğer grupların onlara sağlayacağı izne ve bunun sonucu oluşacak rahat bir ortama bağlıdır. Bu da bu grupların bir araya gelme çabalarının sonucuyla oluşacaktır. Eğer fertler gerçekten ön yargısız ve yalın, karşıdakini anlamaya çalışıyorsa ön yargılarından kurtulup bir buluşma sağlayacaklardır.

Psikologlar uzun yıllardan beri, ön yargılardan kurtulmanın, onları değiştirmenin tek yolunun gruplar arasında doğrudan temas sağlama olduğunu düşünmektedirler. Fakat gruplar arası temas konusunda yapılan çalışmalardan pek tutarlı sonuçlar çıkmamıştı. Mesela II. Dünya Savaşı'nda, zenci ve beyazların aynı savaş birliklerinde kaynaştırılması, ırksal ön yargıların değişmesi açısından uzun süre iyi sonuçlar veriyormuş gibi görünmüş, ancak zenci sayısının eskiye göre oldukça fazlalaştığı yıllarda, orduda ırksal kökenli birçok huzursuzluk ortaya çıkmıştı. Öte yandan karışık konut projelerinin sonuçlarını inceleyen bir araştırmada, ırksal ön yargılarda bir azalma olduğu saptanmıştı. Bu tür örnekleri çoğaltmak mümkündür. ön yargıları azaltabilmek için ön yargı içerisindeki grupları bir araya getirmek yetmemektedir. Bunun için bir araya getirilen grupların, sıcak bir şekilde iletişiminin sağlanması da gerekecektir.4 Bu şekilde doğru bir iletişim için de şu beş şeye dikkat etmek gerekmektedir.

Tanışıklık: Grupların ön yargılarının değişmesi için, öncelikli olarak birbirlerini iyi bir şekilde tanımaları gerekir.

Göreli Statüler: Aynı sosyal statü iletişimi kolaylaştıracaktır. Burada tersi iletişimi zorlaştırır anlamı çıkarılmamalıdır. Burada

sadece iletişimin kolay olması ve devam etmesine dikkat çekilmektedir.

Sosyal Normlar: Toplumun taşıdığı ortak değerler, gruplar arasındaki iletişimi artıran önemli bir fonksiyon icra eder.

Ortak Özellikleri: Rekabete dayalı değil de, birlikte çalışma sonucu elde edilen başarılardan dolayı verilecek ödüller yaklaştırıcı bir etki yapar.

Kişilerin Özellikleri: Bir araya getirilen kişilerin, uyumlu, olumlu ve hepsinden önemlisi karşısındakini anlamaya gayret sarf eden bir yapıda olması, ön yargıları değiştirmede azami fayda sağlar.5

Aynı kültürel coğrafyayı soluyan, aynı ortak değerlere sahip, genel olarak birbirlerini tanıyan ve temelde çok zıt bir kişiliğe sahip olmayan insanların, ne kadar farklı fikirlere sahip olurlarsa olsunlar, buna inandıkları ve istedikleri takdirde, birbirlerine ısınmalarının birbirlerini sevmelerinin, yaşadıkları ortak coğrafya için ortak bir tarz geliştirmelerinin önünde herhangi bir engelin durması oldukça zordur. İşte sorun da buradadır. Yani sorun yine kendileridir. Her iki grup sorun olan duruma bir kez de olsa, karşısındakinin durduğu yerden, karşısındakinin bakış açısıyla bakmayıp, yine kendi ön yargılarıyla bakması, istenen buluşmayı geciktirmektedir.

Ortak Modernleşme Projeleri Üretilememesi

Osmanlı modernleşme çabaları da, modernleşme taraftarı gibi gözüken Batıcılar, modernleşmeye direniyor gibi gözüken muhafazakarların, ön yargılarından dolayı bir türlü bir araya gelip ortak bir proje üretememeleri nedeniyle, istenilen hıza ulaşamamıştı. Batıcı gibi gözüken, muhafazakar gibi gözüken tanımlamasından kastedilen, neyi savunup, neyi eleştirdiklerinden kendilerinin bile layıkıyla haberleri olmamalarıydı. Elbette birtakım görüşler öne sürüyorlar ve bu görüşlere göre Batıcı veya muhafazakarların arasında yer alıyorlardı; ancak muhaliflerinin ileri sürdükleri fikirler onlarda hiçbir etki bırakmıyor, bu da kendi yanlışlarını görmelerine mani oluyor, belki de karşıdakinin doğru söylediğini anlamakla birlikte, ön yargıların da verdiği mesafeyle, onlara körü körüne muhalif olabiliyorlardı.

Halbuki o sırada yanlışı savunan kendisi, doğrusunu savunan ise muhalif diye tanımladığı kişi olabilirdi. Bu bir varsayımdı; muhtemelen varsayım değil de böyle bir sonuçla karşılaşılmış olup, kişinin kendi yanlışlığına kendisi şahit olsa bu kez ya saldırgan bir üslup içerisine giriyor ya da yanlışında inat eder pozisyona düşüyor olabilecekti. Nitekim Osmanlı modernleşme çabalarında bu tür örneklere rastlamak mümkündür.

Konuyu, Osmanlı modernleşme çabalarındaki bazı örneklerle ele almak daha açıklayıcı olacaktır. Lale Devri yenileşme çabaları bu konu için güzel bir örnektir. Damat İbrahim Paşa Osmanlı devlet yapısını modernleştirmek için çok gayret sarf etmiş bir devlet adamıdır. Onun döneminde çok başarılı reformlar yapılmış ve modernleşme yolunda devlete bir yön verilmeye çalışılmıştı. Lâle Devri’nde yapılan bu reformların yanı sıra, aşırı lüks ve sefahatin de olması, toplumun lüks ve sefahatle birlikte bu reformlara da husumet beslemesine neden olmuştu. Reformların gerekliliğinden veya gereksizliğinden layıkıyla haberdar olmayan halk, kendisini kışkırtan kitlenin veya bu reformlardan menfaati bozulanların tahrikiyle reformlara muhalif oluyorlardı. Halkın reformlara muhalif olması için çok neden vardı; bir kere ekonomik sıkıntılar çekilirken aşırı lüks ve sefahatin artması, devletin modernleşmesiyle alakası olmayan ahlâki bozulmanın arttığına tanık olması, modernleşme taraftarları tarafından küçük görülüp alaya alınması, devletin modernleşmesi ile ilgili sağlıklı ve yeterli bilgisi olmayan ve bu aleyhte psikolojik ve iktisadi baskıların altından kalkamayan halk için, bu modernleşme denilen düzenlemelere karşı çıkılması kadar doğal bir şey yoktu. Halk modernleşme diye ahlaksızlığa tanık oluyor, ilerleme diye sürekli artan ağır vergilere muhatap oluyor, kendi ekonomik sıkıntısına rağmen modernleşme taraftarlarının ve devlet adamlarının zevk sefa ve eğlence alemleri içerisinde lüks bir hayat geçirdiğine şahit oluyordu. Şimdi bu halktan reformlarla; “ahlâki çöküntü lüks ve sefahat ayrı şeylerdir, bunları birbirine karıştırmamak gerekir” şeklinde bir sağduyulu davranış beklemek fazla iyi niyet olacaktır. Yine belki de bu aşırı lüks ve sefahat, ahlâki çöküntü kadar önemli başka bir hata da yapılmıştır: halk reformların önemi ve

hayatiyeti konusunda bilgilendirilmeyerek, onların da reformları benimsemesine çalışılmamıştır.

Yönetici seçkinler bir yandan modernleşme faaliyetleri içerisinde bulunurken, bunlara itiraz eden muhafazakar kesimi ve halkı cehaletle suçluyor, bir yandan da halkın gözünden kaçmayan ve modernleşme hareketleriyle birlikte geldiğine inanılan ahlâki erozyonu belki fark etmiyorlar, belki de çok büyük olduğunu düşünmüyorlardı. Modernleşme tarafları olmakla, zımnen her türlü hakka sahip olduklarını düşünüyorlar, muhalefeti ilerlemenin nasıl olacağını göremeyen cahiller olarak görüyorlardı;6 ancak olay sadece bu kadar değildi. Modernleşme çabaları salt terakkiye yönelik faaliyetler olarak görünmüyorlardı. Bir yandan reformlar devam ederken hem modernleşme faaliyetleri çerçevesinde ele alınamayacak, yenilik denen yanlışlar, haksızlıklar, adam kayırmalar, adaletsizlikler, zulümler oluyor hem de geleneksel kültüre ters gayri ahlâki yaşam tarzları cereyan ediyordu.7

Mardin Aktepe'den rivayetle, Patrona İsyanı'ndaki ekonomik ve siyasi faktörlerin eskiden beri mevcut olduğunu göstermekle beraber ilgi çekici noktanın, hareketin ideolojik yönünün daha çok ahlaki kavramları kapsadığını söylemektedir.8

Mustafa Nuri Paşa ise Patrona İsyanı'nda bardağı taşıran son damlanın yine ahlâki endişeden kaynaklandığına dikkat çeker:

"Özellikle helva sohbetleri ve lâle bahçelerindeki çıralar, ışıklar altında birtakım uygunsuz işlerin yapıldığı söyleniyor ve İbrahim Paşa'nın kendisinin Kağıthane'de kadınlara altın para saçıp başmaklarının (ayakkabılarının) içine düşürmekteki becerisi gözlerle görülmekte idi. O daha ileri giderek, İstanbul Kadısı Zûlali Hasan Efendi'nin pek güzel olan karısının, uydurma bir düzenle ırzına geçmesi, tam anlamı ile hazır olan fitne ve ayaklanma fitilinin alevlenmesine sebep oldu".9

Bu atmosfer içinde halktan sağlıklı düşünmesi beklenemezdi. Hem hakikaten gerekli olan reformlar kendisine izah edilmemiş hem de reform diye fuhuş, içki alemleri türü gayri ahlâki hadiselerle karşılaşırken bir yandan kendisi ekonomik sıkıntılar içinde olduğu

halde, ağır vergiler altında inliyor, öte yandan lüks, seyahat, zevk sefahat alemleri, yolsuzluk türü olumsuzluklar her gün karşılaştığı hadiseler halini alıyordu.10 Halk en başta bu kadroya olan güvencini kaybetmiş ve modernleşmenin ne anlama geldiğini de bilmiyordu. Bu noktada halkın güvenini kazanmak ve her yeni reform için bilgilendirme faaliyetleri içine girmek gerekiyordu. Gücü elinde bulunduran ve buna güvenen devlet, reformları halka bilgilendirme yolu ile değil de zorla benimsetmek yolunu seçti. Fakat başarılı olamadı. Lale Devri'nde yapılan lüks, sefahatle birlikte başarılı reformların son bulmasını önleyemedi.

Modernleşme Hareketlerinin Halka İnememesi

Bu noktada Karl Deutsch, toplumsal seferberlik kavramını önemli bulur ve dikkatleri ona çeker: Toplumsal seferberlik deyimi modernleşme öncesi birbirine girift olan sosyal yapıların farklılaştıktan sonra yeni araçlarla toplanması ve bir bütün olarak harekete geçirilmesi anlamını taşır. Modernleşme ile ulaşım ve haberleşme düzeni de gelişir. Yeni yollar yapılır. Posta ve telgraf düzeni kurulur. Böylece insanlar haberleşme ortamına kavuşurlar, oysa modernleşmeden önce ülkenin bu şekilde bütünleşmesi söz konusu değildir. Muhtelif beceri şekillerinin birbirlerini tamamlamasıyla, insanların beraber çalışmayı öğrenmesiyle gerçekleşir.11

Batı'daki bu toplumsal seferberlik, modernleşme sürecindeki Osmanlı'da böyle gerçekleşmedi.12 Bu devirde Batı tipi haberleşme, yani kitaplar, gazeteler, telgraflar, Osmanlı İmparatorluğu'nda çoğunlukla yönetici sınıfların hizmetinde idi. Zamanla haberler, daha az olmakla birlikte diğer sınıflara da ulaşmaya başladı. Fakat en köklü değişmeler üst sınıfların düşünce ve yaşayışlarında görüldü. Ne alt ne de üst sınıflar yeni bir iktisadi düzen içinde bütünleşemediler. Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisi, Müslüman halkın toplumsal seferberliğini geliştirecek yönde değişmedi.13

Böyle bir süreç sonucu, modernleşme konusunda, halktan daha ileri, halkın onaylayamayacağı fikirler ileri süren üst tabaka, halka inemedi. Bu da doğaldır. Çünkü modernleşme sürecini üst tabaka tek

başına tamamladı. Modernleşme evrelerini ve buna bağlı olarak bunun gerekliliğini bizzat sadece kendi gördü. Buna ilaveten zaman zaman kendi kültüründe sapmalar gösterdi. Üst tabakadaki Batıcıların modernleşme konusundaki makul fikirlerini bile zaman zaman anlamakta zorlanan halk, onların kendi kültürlerinden kopuk, ahlaki değerleriyle bağdaştıramadığı ve en önemlisi modernleşmeyle de alakasını kuramadığı fikirlerini kabul etmedi.14 Tepeden inme güce dayalı, kendisine gerekçesi izah edilmemiş, kendisine sorulmadan icabında kendi özgürlüğünü kısıtlayıcı bu düzenlemeleri içine sindiremedi. Buna ilaveten modernleşme konusunda çekimser baktığı ön yargısıyla birlikte, bir toplumsal seferberlik sonucu olmaksızın, ne olduğunu bile öğrenemeden kendisinden, yıllardır yaşadığı tarzı değiştirmesini ve yerine hem bilmediği hem de gördüğü ve muhatap olduğu kadarıyla kendi ahlâki değerleriyle bağdaşmayan ve bir zorlamayla kabul ettirilmeye çalışılan düzenlemeler olduğunu hissetmesi ve çevresinde de böyle kanaatin uyandığını görmesi, bu yeniliklere muhalefet etmesi için yeterli nedenleri oluşturuyordu.15 Aslında bu modernleşme böyle olmamalıydı.16

Modernleşme sonucu birtakım yeni kurallarla karşılaşacak olan halk da modernleşme sürecine katılmalıydı. Kendisinden uyulması, istedikleri değişiklikler önce topluma öğretilmeli, hatta bu eğitim zamana yayılacak bir periyotta olmalıydı.17 Bu şekilde eğitim ve öğretimle birlikte ithal edilecek yeniliğin, neden ve sonuçları görülecek, uyan veya uymayan yanları böylece daha net görülecekti. Dolayısıyla toplumun kabullenemeyeceği düzenlemeler daha başında tespit edilmiş olacak, yerine alternatifleri düşünülebilecekti. Her türlü alternatife rağmen toplumun bünyesinin kabul etmediği yenilik de uygulamaya konmayacaktı. Fakat bu olmadı, halkı içine katan bir modernleşme süreci gerçekleşmedi. Toplumun yaşam tarzına müdahale eden adımlar atıldı. Toplumun kültürü çok fazla dikkate alınmadı.18

“Bize fena gözüken Avrupa’nın taklit edilmesi, Batı kurumlarının kopya olunması, Frenk zihniyetinin eleştirisiz kabulüne çalışılmasıdır. Yüzyıllarla biriken deneylerin bize öğrettiği gerçekler, sevdirdiği

değerler neden yabana atılsın? İşte Tanzimatçıları suçlayanların ilk itirazı; Tanzimat yoktan var etmek istedi, varı yok etti!”

“Örnekler boldur: İşte sancısız büyüyen İngiltere, işte ihtilâline rağmen geçmişini unutmayan Fransa. Bu devletleri ve diğerlerini bugünkü büyümeye ulaştıran gelenek evriminin hakkını teslim etmek, unutulmuş olsa bile iade eylemek şartıyla meydana gelmiştir.”19

Bir yenileşme hareketi zayıf durumda olan Osmanlı için elbette önemli ve bu yenilik ithali de elbette modernleşmesini tamamlamış Batı’dan alınacaktı. Fakat böyle bir yenilik hareketinde Batı kültürünün öğelerinin alınması da gerekmiyordu. Alınacak yenilikten önce o yeniliğin, Osmanlı’ya uygun olup olmadığının araştırılması gerekiyordu.20 Aslında kültür ithalini gerçekleştirenlerin tavırlarını biraz da Batı karşısında duyulan azgelişmişlik veya gelişmemişlik kompleksiyle açıklamak mümkündü. Çünkü o yapılanların yenileşmeyle modernleşmeyle herhangi bir alakaları yoktu.

“Medeniyeti mürüvveti giyinip kuşanmakla aramamalıdır. Terbiye ve medeniyet insanların şahıslarındadır. Yani insanı insan eden ruba değildir. Mesel-i meşhurları ispat eder ki bizde dahi buna mukabil “cins at çul altında da bellidir”, sözü dahi vardır”.21

II. Mahmud’un son aylarında bir Fransız gazetesinde çıkan haber çok dikkat çekicidir.

“İstanbul’dan haber verildiğine göre, Sultan II. Mahmud’un doğum günü olan bu ayın beşinde, debdebeli bir merasim yapıldı. Gündüzün hırka-i şerif tezahüratla tavaf edildi. Fransa, İngiltere, Rusya seferlerinin ve bütün kordiplomatiğin davetli olduğu ziyafetten sonra, Haremde padişah karılarının, kendilerini davet eden herkesle dans ettikleri harikulade bir bale verildi. Bu gerçekten Avrupai bir bayramdı.”22

Modernleşme çabalarıyla, bu yukarıda verilen örneği elbette aynı kefede değerlendirmek doğru olmayacaktır; ancak en sonunda kendisini tahrik edenlerin tahriklerine daha fazla dayanamayıp, Patrona, Kabakçı gibi isyanlarla başkaldıran ahaliye, o dönemin sosyo-ekonomik şartları da düşünüldüğünde, bunları izah etmek çok

zor olacaktır. Bu izah başında olmalıydı ve gayri ahlaki toplumsal davranışlar olmamalıydı.

Bir isyan hareketini onaylamak mümkün değildir; ancak Patrona Halil İsyanı sırasında isyancılar, yağmanın olmaması için çok dikkatli davranmışlar, hatta bu konuda yandaşlarına talimatlar vermişlerdi. İsyanın ilk günü ve akşamı gelişigüzel bir iki ev yağma edilmiş ise de, bilahare Patrona Halil çoğunlukla şiddete mukabele ettiğinden, kimse yağmacılığa cesaret edememişti. Marguis de Villenue isyan günlerindeki sükûnetten “bu husus isyan günleri için hayretle karşılanacak bir vaziyet idi” diye bahsediyordu.23 Yine I. Mahmud’un tahta çıktığında Patrona’yı huzuruna çağırıp talebini sorduğunda, Patrona’nın vezirler tarafından konan ve halka ağır gelen vergilerin kaldırılmasını istemesi, isyana halkın asıl sıkıntılarının neler olduğunun bir işareti olarak öne çıkıyordu.24

Öte yandan modernleşmenin sembolü olan matbaaya dokunulmazken, lüksün, israfın sembolü haline gelen Sadabat Köşkü baskılara dayanamayan Padişah tarafından yıktırılmıştır. İşte burada hoş olmayan bir tarzda verilmeye çalışılan bu halk mesajını iyi okumak lazımdı. Buradan anlaşılan halk ekonomik25 sıkıntılara, ahlaki çöküntüye, yaşam tarzlarının gereksizce değiştirilerek Avrupaileştirilmesine karşı çıkıyordu. Modernleşmenin, teknolojinin sembolü haline gelmiş olan matbaaya dokunmamaları bunun bir işareti sayılabilirdi.

Bu noktada, bir başka konunun da açıklanması gerekmektedir. Modernleşme taraftarlarının gayri ahlaki taraflarının öne çıkarılması, modernleşme hareketlerinin gereksizliğini ispat etmeye çalışmak gibi bir amaç taşımamaktadır. Tam tersine modernleşme hareketlerinin daha sağlıklı bir seviyeye çekilmesi amaçlanmaktadır. Yani modernleşme taraftarlarının halkı hesaba katmaması onları, reformların gereğine inandırarak kazanmaya çalışmamaları, reform çabalarının teknolojik-bilimsel zeminlerden kayıp, kılık kıyafet, kadın erkek ilişkileri gibi Batı kültürünün ithali şekline dönüşmesi26 veya bunların aşırı bir şekilde öne çıkmasının engellenememesi, reformistlerin lüks ve sefahat içinde olmaları, devlet adamlarının ve üst tabaka zevatın başarılı olamamakla27 birlikte ahlaki çöküntü

içinde olması, yolsuzluklarda bulunması, öte yandan halkın ağır vergiler altında ezilmeleri reform çalışmalarını elbette engelleyici bir sonuç doğuracaktı. Reformcularla, halkın bu şekilde ayrı taraflarda olmaları bunun sonucu olarak, karşılıklı ön yargılara sahip olmalarına yol açmıştı. Reformcular, muhafazakarların teknolojik, bilimsel, ekonomik açılardan tartışılmaz derecede öne çıkmış Avrupa'dan, yenilikler alınmasına karşı çıkmalarına bir türlü anlam veremiyor, bunu muhafazakarların Batı'yı tanıyamamalarına veya iflah olmaz bir antibatıcı fikirlere sahip su götürmez muhalif olmalarına ve Hıristiyan olduğundan dolayı Batı'ya karşı bir ön yargı taşımalarına bağlıyorlardı. Burada da bir yanılma vardı; muhafazakarlar modernleşmeye değil, modernleşmenin bu şekle gelmesine, itiraz ediyorlardı.28 Patrona İsyanı sırasında o cahil denilen kitlenin matbaaya dokunmamaları bunun bir örneği olarak kabul edilebilirdi. Muhafazakarlar ise Batıcıların, Batı karşısında aşağılık kompleksi içinde olduklarını, kendi tarihlerinden utandıklarını, kendi kültürlerinden koptuklarını toplumu da bu şekilde peşinden sürüklemeye çalıştıklarını düşünüyorlardı. Bir diğer yanılmada buradaydı. Modernleşme sürecinde gayri ahlakilikler olabilir, ancak bunun devletin ihtiyacı olan matbaayla ilgilenmesi, eğitimde modernleşmeyi tamamlaması gibi önemli yeniliklerle karıştırılmaması gerekiyordu. Medreselerde ıslah faaliyetleri yapmak, gayri ahlaki bir davranış olmamakla birlikte bir dinsizlik de değildir. Aslında bunu dinsizlik diye tanımlayanlar önemsenecek boyutta değillerdi. İleride III. Selim Dönemi'ndeki reformlar bunlar için güzel bir örnek olacaktır.

Karşılıklı bu farklı fikri duruşlar, bu konumdayken grupların birbirlerini kimileri "gerici" kimileri "dinsiz" suçlamaları aralarındaki mesafenin açılmasına neden oluyor, birbirleri hakkındaki ön yargılarını pekiştiriyordu. İşte burada bir yanılma vardı. Aslında hiçbiri dinsiz ve gerici değillerdi.

Dinsiz diye suçlanan kendisini dinsiz diye tanımlamıyor, gerici diye suçlanan da kendisini gerici diye tanımlamıyordu. Birbirlerini bu şekilde suçlamalarına neden olan şey, bu fikirleri geliştirirken ve her iki grubun kendi fikirlerini tahlil ederken birbirleriyle diyalogda olmamalarıydı. Böylece diyaloga girilmediği için karşılıklı fikri

alışverişler olmayacak, muhafazakarların ve Batıcıların o düşünceleri savunmalarının fikri temelleri anlaşılamayacaktı. Halbuki bir araya gelinse, sorun olan bir fikir masaya yatırılsa, birbirlerine o fikrin neden savunulduğu tartışılsa, her iki grubun onaylayacağı bir sonuca ulaşılabilecekti.29 Çünkü ne Batıcılar dinlerinden kopmayı nede muhafazakarlar modernleşmeden vazgeçmeyi düşünüyorlardı. Fakat her şeye rağmen Batıcılardan dini ve kültürel değerleri bile hafife alanlar olabileceği gibi, muhafazakarlardan da her türlü yeniliğe karşı çıkanlar olabilecektir. Bu bir uç noktadır ve bunun çok fazla ehemmiyeti yoktur. Her toplumda her konuda uç fikirleri savunan uç noktalarda insanlar olabilir. Aslolan toplumun çoğunluğunun buluşturulmaya çalışılmasıdır.

Bu toplumsal buluşma, diyalog zemini bulunabilirse, daha kolay gerçekleşecek eğer diyalog zemini olmazsa, karşılıklı mücadeleler, çatışmalar sonucunda varılacak bir nokta olmadığı anlaşılacak ve sonuçta yine bir noktada buluşulacaktı. Bu toplumsal uzlaşının sağlanması da modernleşme ve muhafazakarlık teorilerinin öne çıkarılırken yaşam alanlarının sınırlandırılmamasına bağlıydı. Yaşam alanlarına karşılıklı müdahale endişeleri olmadığı sürece ortak bir zemin bulma imkanı her zaman bulunabilirdi. Yani her iki grubun karşılıklı olarak birbirleri hakkındaki sorularına yine samimi, yapıcı, karşısındakini anlamaya çalışıcı duygularla cevap vermeye çalışmaları sonucu ümit verici gelişmeler olabilir, hem muhafazakarlar hem de Batıcılar tatmin edici sonuçlara ulaşabilirdi.

Daha Katılımcı Bir Modernleşme Hareketi İhtiyacı

Toplumun her katmanını yapılacak bir modernleşme hareketine katmak, mümkün mü ve bu nasıl olur? Bu mümkündür ve yuvarlak bir cevapla, toplumun her kesiminin ön yargısız, içten, kendi fikrini kabul ettirmeye çalışan bir tarzda değil, gerçekten doğruyu aramak niyetiyle hareket etmesiyle gerçekleşecektir. Böyle amaçlarla yapılan reformlar toplumda bir dirençle karşılaşmayacaktır. Bu düşünce aşağıdaki örneklerle daha anlaşılır bir hale gelecektir.

Nizam-ı Cedit Dönemi’nde yapılan ıslahatlar buna güzel bir örnek olarak görülebilir. Bu dönemde idari, eğitsel, iktisadi, askeri ve

diplomatik alanlarda birçok yeniliklere girişilmişti. Bu yenilikler, ordunun Akkâ önlerinde Fransız ordusunu yenecek güce gelmesi, eğitimde adam kayırmanın önüne geçilmesi devlet masraflarında tasarruf sağlanması, lüks ve israfın önlenmesi gibi başarılı sonuçlar vermişti.30 Bu sonuçlar devlet düzenindeki bozulma eğilimini düzeltme trendine çevirebilecekken, o sırada yanlış bir adım bütün güzelliklere son vermeye yetmiştir. Atılan bu yanlış adım, modernleşme adına toplumun gerçekleri layıkıyla hesaba katılmadan yapılan bir düzenlemeydi. Bu yanlış, Nizam-ı Cedid'in kıyafetiyle ilgili bir düzenlemeydi. Mescidinden talimgahına, her türlü ihtiyacı düşünülerek fedakarlıklarla kurulan Nizam-ı Cedid'in kıyafetindeki tespit isabetli değildi. Bu, levent alayı askerlerine, Fransız ordusunda kullanılan mavi bere ve kırmızı ceket ve don ile bir üniforma yaptırıldı.31 Nizam-ı Cedid askerlerine Fransız askeri üniformasına benzer bir üniforma giydirileceği sözü ayaklanmaya yol açmış ve böylece Nizam-ı Cedid Dönemi yeniliklerinin sona ermesine neden olmuştur. Nizam-ı Cedid ıslahatları, bardağı taşıran son damla olan üniformaya kurban gitmiştir.

Buna benzer bir başka örnek II. Mahmut ıslahatları için de verilebilir. Yaptığı idari, askeri, siyasi yeniliklerle Türkiye'nin Petro'su diye adlandırılan, II. Mahmut da Nizam-ı Cedit Dönemi talihsizliğine düşmüştür. II. Mahmut, 1826'da kurduğu yeni ordu için Avrupa stilinde ceket, pantolon ve fes şartı getirmiş ve ayrıca yapılan uyarılara rağmen bu fes giyme kuralını halka da yayarak bu mecburiyeti genişletmişti.32 Bu tepeden inme kararlar doğal olarak toplumda sıkıntıya yol açıyordu. Mesela, bu fesi giymek başlı başına bir eziyetti. II. Mahmut'un zorla giyilmesini şart koştuğu feslerin püskülleri, bükülmemiş ipekten olduğu için rüzgardan, yağmurdan ve daha başka şeylerden telleri bozuluyordu. Bu sebeple her gün püsküllerin taranmasına ihtiyaç duyuluyordu. Hatta püskül taramak, şimdiki kundura boyacıları gibi sokaklarda, çarşı ve pazarlarda "püskülleri tarayalım" diye -ekser Yahudi çocukları- bir kısım halk için geçim kaynağı haline gelmişti. Püskülün bu hali yüzünden fese "püsküllü bela" tabiri yakıştırılmıştı.33

II. Mahmut'un askeri modernizasyonu, bakanlık sistemine geçmesi, memur rejiminde tevcihat usulünün kaldırılması ve memurlara maaş bağlanması gibi yenilikler hayati önemi haiz sorunlardır ve bu sorunların çözülmesi için -körü körüne muhalefetin dışında- bir muhalefet olmamıştır. Fakat fes, setre pantolon, yabancı askerinkine benzer üniforma devlet dairelerine resim asılması gibi buna benzer özden uzak yenilikleri anlamak güçtür. Osmanlı askerine üniforma giydirilecekse bunun illa da rengine varıncaya kadar Batılı askerlerinkine tıpatıp benzer üniforma olması gerekmemektedir. Nizam-ı Cedit Dönemi'nde de olduğu gibi tepki çekecek bir üniforma olmayabilirdi. Kaldı ki bu yenilik o dönemde de makul karşılanmamıştı.

Bir asker olan Mareşal Marmont; "askeri tesisleri ziyaretim, eski kıyafetle yeni kıyafet farkı üzerine bir yargı edinmede iyi bir vesile oldu. Yeni kıyafetin alınması ile eski Türk kıyafetinin bütün ağırbaşlılığı yok oldu. Eskiden giyilen o zarif sarıkların, bol çakşırların yerini şimdi biçimsiz uzun ceketler, pantolonlar, yakışıksız başlık (fes) aldı. Ancak ulema eski kıyafetini alıkoymak imtiyazını sürdürüyor, eski zamanlarda bu ırkı ayıran güzel ve görkemli görünüşü ancak ulema sürdürmektedir. Diğerleri, düşmüş uluslara özgü sefil ve aşağılık bir manzara gösteriyorlar" der. Marmont, askeri tesisleri gezisinde II. Mahmut'un eski biçim eğerler yerine, Avrupa usulü eğerleri alışına da çok hayıflanır; çünkü ona göre "Eski Osmanlı eğerleri onların büyüklüğünün bir simgesi idi, hem de çok dekoratiftiler". Marmont'un çok beğendiği Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa da bir Fransız gazetesine verdiği bir demeçte, kıyafet konusunda şöyle bir eleştiride bulunmuştur: "Babıali sivilizasyonu ters taraftan alıyor. Bir milleti kalkındırmanın yolu ona apolet ve dar pantolon giydirmek değildir. Kıyafet, topal bir insanı dimdik bir insan yapmaz. Kıyafetten başlayacakları yerde önce halkın kafasını aydınlatmak gerekirdi. Bize bakın; biz her çeşit okul açtık. Gençlerimizi Avrupa'ya gönderiyoruz. Biz de Türk'üz, fakat biz bize yön verecek güçte olan uzmanların tavsiyelerini dinleriz"34

Slade, yine kıyafet konusunda II. Mahmut'u eleştirerek şunları söyler: "Sultan Mahmut hiçbir şeyde, Türk süvarisinin binicilik tarzını

değiştirmektekinden daha büyük hata yapmadı. Türk süvarisini, atları üzerindeki mükemmel hakimiyetiyle, dünyanın en nizamsız atını en nizami at haline getirmek için küçük bir tertip gerektiren mükemmel oturuş yerleri vardı. Fakat Mahmut, bütün değişikliklerinde, maskeyi insan diye, kabuğu da meyve diye aldı. Avrupalı süvari uzun üzengili, düz eyerlere biniyordu; bu yüzden kendi süvarisinin de aynı olması gerektiğini zorunlu zannetti. Bu körü körüne şekil taklidi sadece faydasızdı”35

Kıyafet konusundaki bu görüşlerinden, ıslahatlarda kıyafete karşı çıkmak anlaşılmamalıdır. Burada bahsedilen konu, ıslahat yaparken, halkın benimseyip benimsemeyeceği iyice anlaşılmadan, getirilecek yeniliklerin bazen halka rağmen olması ve bir dayatmaya dönüşmesidir. Mesela, Nizam-ı Cedit Dönemi’nde, Nizam-ı Cedit askerine kırmızı don giydirilme kuralı getirilmesi, bir dayatmaydı ve tutmamıştı. Üstelik patlak veren isyanla değil üniforma, yapılan diğer faydalı yeniliklerin son bulmasına neden olmuştur. Nizam-ı Cedit Dönemi’nde matematik okulunun açılmasına, mühendishane açılmasına ve diğer yeniliklere hattâ bir anlamda “gavurca öğretilecek” diye endişe edilen tercüme okuluna da ciddi anlamda bir karşı çıkma olmamıştı. Çünkü halka matematik okulunun, mühendishanenin, hatta tercüme okulunun ne kadar önemli olduğu izah edilmiş, halk tarafından gereği anlaşılıp benimsenmiştir. Fakat askere rengine kadar Fransız üniforması giydirilmeye çalışılması bunu yaparken halkın tasvibini almadan zorla getirilmeye çalışılması isyanın patlak vermesine neden olmuştu. İsyan, sadece kırmızı dondan çıkmıştır denmemektedir. Burada, bardağı taşıran son damla “kırmızı don” denmektedir. Eğer “kırmızı don” olmasaydı, “belki de Kabakçı Mustafa İsyanı olmayacaktı” denebilir. Çünkü, III. Selim yeniliklerine muhalefet eden grup, halkı isyana teşvik edecek söylemi bulamayacaklardı. Üniforma yeniliğiyle, modernleşmeyle çok yakından alaka kuramayan, gereğine inandırılamayan ve somut bir faydasını göremeyen halkı, muhalefet, “sizi gâvura benzetecekler” söylemiyle isyana teşvik edebilecek müsait ortamı bulmuş ve bu fırsatı iyi bir şekilde değerlendirmişti.36

Bu isyanla da Nizam-ı Cedit Dönemi'nde yapılan bütün yenilikler bir kesintiye uğramak zorunda kalmıştı. Şimdi, her şeyi bitiren bu Fransız üniforması yerine, başka tip ve renkte üniforma bulunabilir veya illa da o tip ve renk olacaksa, bu da zaman içinde halka, varsa faydasıyla birlikte izah edilerek kabullendirilmeye çalışılır, halkın isyancı grupların kucağına düşürülmesinin önüne geçilebilir ve bu dönemde yapılan yeniliklerin bu şekilde korunması sağlanabilirdi. Benzer yenilik II. Mahmut'un püsküllü fes dayatmasıydı. Eğer II. Mahmut, kamuoyunu kazanıp yeniçerileri ortadan kaldırmasaydı, belki de kendisine gavur padişah dedirten, fes, devlet dairelerine resim astırmak, setre pantolon gibi direkt somut faydası olmayan yeniliklerle kendi sonunu hazırlayabilirdi.37

Yani kısaca, yenilik adı altında halka dayatma yapıldığı durumlarda halkın güçleri yettiği anlarda, isyanlarla karşılaşıldığı görülüyordu. Bunların, yani kıyafet de olsa, bir yeniliği kabul ettirmenin yolu, zorla değil, zamana yayarak, ikna yoluyla olmalıydı. Bu yol, halkı (Kabakçı Mustafa, Patrona Halil gibi) isyancı grupların zararlı propagandalarının eline düşürmemek ve halkın onların elinde bir piyon gibi kullanılmasının önüne geçebilmek için çok önemliydi. Böyle yapılmayıp muhalefetin söylemine dayanak oluşturacak dayatmalar, kanlı isyanlarla yönetime gelip, yağmalarına güzel uygun bir söylem ve meydan hazırlamıştı.38

Toplumların bünyesinde olacak değişimin gerçekleşmesi zaman alır. İnsanlar için de bu böyledir. Bir insanın yetişmesi için çocukluk devresi, ilk, orta, yüksek okul devreleri, iş hayatında, sosyal hayattaki acemilik devreleri gibi devrelerden geçerler ve ancak bu devrelerden sonra daha akıllı, pratik projeler üretmeye başlarlar. Toplumların hayatı içinde aynı şeyleri söylemek mümkündür. Toplumlar da yine insanlar gibi kendilerini yetiştirici evreler geçirdikten sonra, gittikçe olgunlaşır ve bu süreç, başka nedenlerle aksatılmadığı sürece böylece devam eder. İnsanların ve toplumların gelişimi için bahsedilen bu süreç normal zamanlar için geçerlidir. Eğer bir değişim söz konusu ise bu süreç daha yavaş ve daha zor işler. Öyle de olmalıdır. Çünkü toplum, yıllardır kendisinde olanı bırakıp yerine yenisini almanın arefesindedir. Elindekini kendisine sunulanla

değiştirmesi istenen toplum daha seçici, daha tutucu davranacaktır. Yeni olanla ilgili oluşmuş tüm sorulara cevap arayacaktır. Karar, bu soruların cevaplandırılmasından sonra gelecektir.

Bu, normal bir süreçtir. Yani toplumun yeniye alıştırıldığı süreçtir. Aksi olursa, yani toplumun bir eğitim-öğretim seferberliğinde olduğu gibi değil de, yönetenlerin ve ona yakın olanların yüksek beğenileriyle oluşmuş yenilik kararlarını, muhalefetin fikrini bile düşünmeden, güçlerine dayanarak uygulamaya konulduğu süreç olursa, bunun başarılı olma şansı oldukça zorlaşır. Burada, kafasındaki sorular cevaplandırılmamış, kendisinin de uymasını istedikleri yenilikler hakkında fikri alınmayarak bir anlamda adam yerine konmamış halen sahip olduğu kültürle zaman zaman alay edilmiş ve bu yenilik kararlarını, kendisine eziyet eden, ağır vergiler altında ezen, kendisi ekonomik sıkıntılar içinde çırpınırken, lüks ve sefahat içinde yüzen, kendi toplumunun değerlerinden kopmuş yöneticilerle karşı karşıya bırakılmış bir muhalefet vardır artık.

Sonuç

Osmanlı'daki modernleşme çabalarında da aynı şekilde bir yukarıdan aşağıya hareketlilik gözlemlenmektedir. Gücüne güvenen, Batı'yı da tartışmasız beğenen üst tabaka, devletin kurtuluşunu modernleşme hareketinde görüyor, bu uğurda çabalarken, muhalefetin tepkilerini anlamsız buluyor, hatta bu tepkilerin devletin aleyhine olduğunu düşünüyordu. Muhafazakarlar, Batıcıları kendi kültüründen tamamen kopmuş buluyor, Batıcılarda muhafazakarları iyice geçmişe bağlanmakla suçluyordu. Halbuki her ikisinin de haklı ve haksız olduğu yerler vardı. Fakat karşılıklı oluşmuş bu ön yargı içinde, her iki grup birbirlerini haklı oldukları yerleri göremediler. Devlet, muhalefete aldırmayarak, yenilikleri gücüyle uygulatmaya kalktı ve bu noktada da tepkiler başladı. Devletin modernleşme faaliyetlerini sistematik hale getirdiği Nizam-ı Cedit Dönemi'nden itibaren Mümtaz Turhan'ın deyimiyle mecburi kültür değişmeleri dönemine girildi.39 Devlet muhafazakarlara kulak asmadan her yeniliği uygulamaya koymaya çalıştı ve yukarıda da uzunca açıklandığı gibi gereksiz yeniliklere muhafazakarların itirazıyla karşılaştı ve huzur gitti. Padişahından en küçük tebaasına kadar

toplum bu ön yargılı tavırlardan kaynaklanan gereksiz Batıcı-muhafazakar çekişmelere sahne oldu.

Toplumu eğitmeden yenilikleri zorla getirmeye çalışan üst tabaka yüzyıl boyunca devam edecek olan karışık bir dönemi açtı. Kendisi de bir ittihatçı olan Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi, yenilik adına çok iyi hesap edilmeden alınan düzenlemelerin toplumu nasıl ifsad ettiğine dikkati çeker “olaylar ve tecrübeler bütün bu ümitlerin hayalden ibaret olduğunu ispat etti. Siyaset oyunları pek tehlikeli oyunlardır…”

“Hasılı muhalefet öyle şekiller aldı ki en sonu siyasi hayatı henüz olgunlaşmamış ve toplumsallığı başlangıç halinde olan milli kitle birbirine can düşmanı iki kısma ayrılmıştır”.40

Bundan önce de karışıklık vardı; ancak hem bu kadar uzun değil hem de bütün toplumu rahatsız edici boyutta değildi. Nizam-ı Cedit Dönemi’nden yıkılışa kadar tahta çıkan 9 padişahtan 6’sı darbe sayılabilecek adımlarla tahtından indirildi, yüzyıl içinde 200’e yakın sadaret değişikliği oldu, eyaletlerdeki isyanlar, bağımsızlık hareketleri bir yana, merkez de taht değişikliğine, hatta padişahların bile ölümüne neden olan üç büyük isyan patlak verdi. Toplumdaki bu karışıklıklar her ne kadar konjonktürden kaynaklansa da, zorla getirilen bu modernleşme hareketlerinin payı büyüktü.41 II. Meşrutiyet Dönemi önemli fikir ve siyaset adamlarından Hüseyin Kâzım Kadri’nin büyük ümitlerle fakat olgunlaşma süreci yaşamadan geçilen meşrutiyet rejimiyle ilgili sözleri, yeniliklerin içinin doldurularak ve o yeniliği uygulayacak ekibin yetiştirildikten sonra alınması açısından önemlidir.

“… Meşrutiyet’ten sonra milli emeller şiddetlendi, propagandacılar her tarafa yayıldılar. Gazeteler, yerli ve yabancı sermayeler, kiliseler, dinler, papazlar, metropolitler, patrikler sefaretler… bu uğurda çalıştılar. Biz Türkler hiçbir fikir ve mesleğe taraftar olamadık.

Yine Ahmet Muhtar Paşa, Mareşal von Der Goltz’a yazdığı mektupta ‘Osmanlı milletinin meşrutiyet ile idare olunacak kadar

henüz olgunlaşmadığını onaylarım'. Şeklinde sözleriyle meşruti sürecin olgunlaşmadığını açıkça ifade ediyordu."42

Eğitim faaliyeti şeklinde gelmeyen bu mecburi kültür değişmeleri, toplumda zaten çok fazla var olmayan huzur ve sükun ortamını iyice bozmuştur. Halbuki bu modernleşme hareketleri çok önemli adımlardı ve kesinlikle atılması gerekirdi. Üst tabakanın gücüne güvenerek dayatmaya dönüştürmesi, belki de daha kolaygerçekleşebilecek modernleşme çabalarını içinden çıkılmaz bir hale soktu. Cahil olduğu düşünülen, Batı'yı tanıyamadığına inanılan ve bu açıdan beğenilmeyen ve buna rağmen zorla yenileştirilmeye çalışılan toplumun isyanı, yenileşmeye değil bunun üslubuna ve yenileşme hareketlerini getirenlerin tavırlarıydı.

1 İlerlemek için, önce toplumun, kendi geçmişini veya başkasını körü körüne taklitten kaçınarak, her şeyden önce kendi kendini iyi bir tahlile tâbi tutması, kültürünün ana temellerini tespit etmesi ve bu temellerden hareketle kurumlarını ilmi kurallar yardımıyla yabancı kültürlerden de istifade ederek düzenlemesi gerekmektedir. Bütün bunlar düşünülerek hareket edildiğinde, ıslahat hareketlerine hazırlıksız başlandığı kanaatine varılır. Çünkü, ıslahat hareketlerine başlamadan önce, toplumun ve kültürün ciddi bir tahlilinin yapılması temel unsurlarının tespit edilmesi gerekirdi. Bunlar yapılamamıştır. Aksine sadece birkaç husus ele alınarak bu boyutlara göre, taklide varan lokal tedbirlerle yenilikler yapılmaya çalışılırken, diğer sosyal yapısıyla ilgili boyutlar kendi hallerine terkedilmiştir. Böylece, bir ikilik, bir çatışma ortamı doğmuştur. Yediyıldız, Bahaeddin, Batılılaşmanın Temelleri Üzerine Bazı düşünceler, I. Milli Türkoloji Kongresi, İstanbul (6-9 Şubat), Tebliğler, 1980, s. 333.

2 Morgan, Clifford T., Psikolojiye Giriş, Hacettepe Üniversitesi Psikoloji Bölümü, Ankara 1993, s. 372.

3 Morgan, s. 372.

4 Morgan, s. 379.

5 Morgan, s. 380.

6 Gerek Osmanlı İmparatorluğu’nun son yüzyılı ve Cumhuriyet devrinin ilk otuz yılı, halk ve güzideler (mass-elite) yaratmış ve yaşatmıştır. Fikir isyanımız diğer bir bakımdan Türk fikir hayatını etkileyen, kendi kendilerine “aydın” demekten çekinmeyen üç grup okumuşa karşıdır. Bunların birincisi, bazen “Batıcı”, bazen “modern”, bazen “ilerici” gibi kalıplara durmadan girip çıkan, fakat aslında toplumdan ayrı düşmenin verdiği ıstırabı gidermek ve varlığını kabul ettirmek için bir gerekçe arayan gruptur. Bunlar edindikleri bilgiyi sanki insan üstü kaynaklardan geliyormuş gibi kendilerini halktan üstün ilan etmek ve ona emir vermek için bir araç olarak kullanmaktan çekinmezler. Çok defa bunlar, Türk toplumunun meselelerini yabancıların gözleriyle görüp, yabancıların Türk toplumu hakkında besledikleri yanlış görüşleri ve olumsuz duyguları çabucak kabullenerek bunları çeşitli parlak isimler altında kendi fikir mahsulleri imiş gibi yayınlarlar. Bunlar yarı müstemleke kültürünün en canlı misalleridirler. Kemal H. Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, İstanbul 1967, s. III-V.

7 M. Nuri Paşa, Netayicul Vukuat, Çev. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, C. 3, s. 39; Abdi Tarihi, 1730 Patrona İhtilali, Faik Reşit Unat, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1943, s. 26; Desteri Salih Tarihi, Bekir Sıtkı Baykal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1962, s. III-XI, 3.

8 Şerif Mardin, Türk Modernleşmesi, Der: Mümtazer Türköne-Tuncay Önder, İletişim İstanbul, Eylül 1992, s. 68.

9 M. Nuri Paşa, s. 39.

10 Gerçekten Osmanlı ıslahatçıları halk nezdinde ne kadar az itibara sahip olduklarını kendileri de çok iyi biliyorlardı. Timur, Taner, Osmanlı ve Batılılaşma, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, C. 1, İletişim 1985, s. 140.

11 Mardin, s. 26.

12 Mardin, s. 27.

13 Mardin, s. 27.

14 Ahmet Cevdet Paşa da değil Avrupa'da alınacak yeniliklerin uygunluğunun araştırılması, Osmanlı memleketlerinin başka memleketlere benzemediğini, bir eyaletten diğer eyalete, hatta bir sancaktan diğer sancağa bile farklılıklar olduğunu ileri sürerek, Reşit Paşa Mektebi'nden yetişmiş olduğu halde toplumun "usul-i cedide"yi hemen hazım edemeyeceğine inanıyordu. Bu yönüyle Cevdet Paşa, İnkılapçılar yanında değil, ıslahatçılar, evrimciler safında yer alıyordu. Onun Fransız yasalarının aynen alınmasına karşı çıkarak Mecelle-yi Ahkâm-ı Adliyye'yi düzenlemesini bu açıdan değerlendirmek gerekir. Turan, Şerafettin, Cevdet Paşanın Kültür Tarihimizdeki Yeri, Ahmet Cevdet Paşa Semineri, Bildiriler, İstanbul Üniversitesi, Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul Mayıs 1985, s. 16.

15 II. Osman ve III. Ahmet Dönemi'ndeki yeniliklerin kamuoyuna yayılmadığı için son bulduğunu düşünen III. Selim yenilikleri genele yaymak için, devrin ileri gelenlerinden devlet yönetimi ile ilgili layihalar almıştı. (A. Cevat Eren, Selim III maddesi, İ.A. s. 445, c. 70).

16 Her ne denirse densin, tarih şunu gayet açık ispat etmiştir ki, milli bir devlet kuramayan ve milli siyasi benliğini bulamayan toplumlar, modernleşmeyi de başaramamışlardır. Karpat, VI.

17 Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Avrupalı devletlerin de baskısıyla Osmanlı Devleti'nin şartlarını kabul etmiş ve bundan bir süre sonra hicri 1265'te Padişah'a sadakatini ispat etmek üzere İstanbul'a gelmişti. Padişahın huzuruna kabul edildiğinde; "Padişahım! Bu ihtiyar yaşımda zatınızın bakışının övüncüyle göz aydınlığına kavuştum. Soylu iltifatlarınızın esiriyim. Bunlara teşekkür etmekten acizim. Efendimize üç şey arz edeceğim" diyerek söylediği üç şeyden biri modernleşmede hak katılımına dikkat çekiyordu:

"Avrupalılar fen, eğitim ve sanayide pek ilerlemişlerdir. Gerçekten, birden bire onlara yetişilemezse de köylerden başlayarak kasabalara kadar uygun okulların kurulup açılmasının tarafınızca gerekli görüldüğü vekili kullarınıza kesin bir buyrukla emredilebilir. Her yıl bu üç maddeden nelerin yapıldığı da yüce huzurunuza

bildirilmelidir ki, arzu edilen ilerlemeler gerçekleştirilebilsin”. Mir’atı Şuunat, Tanzimat’a Dair Mehmet Memduh, sad. Hayati Develi, Nehir Yayınları, Cilt I, İstanbul, 1990, s. 23.

18 Batı kendi üstünlüğünün bilinci içindeydi; kendisinden geri kalmış ülkeleri “adam etme” ödevine inanıyordu. Uygarlık için, gelişmek için model sayıyordu kendisini. Ve “sende benim gibi ol” teorisiyle bir zorlama politikası uyguluyordu.

Fakat bu yalnız siyasal kurumlar ihracı yoluyla oluyordu. “ıslahat” ısrarları buna dayanıyordu. Ne nar ki, bu ıslahat geri kalmış ülkeleri sosyal ekonomik açıdan geliştirici ve kalkındırıcı olmamıştır. Osmanlı İmparatorluğu da bu ülkelerden biriydi. Tunaya, Tarık Zafer, Osmanlı-Batı Diyalogu, T. C. T İletişim, C. 1, İstanbul 1985, s. 142.

19 Mehmet İzzet, Tanzimat’a Dair, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, C. 6, İletişim İstanbul 1985 s. 1540.

20 Cevdet Paşa, Avrupa’dan kurumlar alınmasına karşı çıkmaz; ancak bunların yasa ve usullerinin aynen uygulanmasını sakıncalı bulur. “Bizim bazı ahval-i hususiyemiz var ki, başka devletlere nafi (yararlı) olan bize zararlı olur” diyordu. Turan, Şerafettin, s. 16.

21 Okay Orhan, Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi, MEB, Ankara 1989, s. 132.

22 Okay, s. 62.

23 Aktepe, Münir, Patrona İsyanı 1730, İstanbul 1958, s. 157, Abdi Tarihi’nde bu talimatların göstermelik olduğu düşünülmektedir. Ancak, yine de benzer talimatlar başka sayfalarda da vardır. Bkz. Abdi Tarihi, s. 33-36-51.

24 Aktepe, s. 159, Ahmet Refik, Lale Devri, s. 129.

25 Asileri teskin etmek için At Meydanı’na giden şeyhülislam, asilere “Murafaanız nedir? Söyleyin ki bilelim” deyince, asiler: “Kadiri mutlak Allah darıyı kimler için yaratmıştır?” diye sorarlar. Efendi de “kuşlar için” der. “Ya arpayı?” sorusuna, “hayvanlar için”, “ya buğdayı?” denilince de “insan için” cevabını verir. Bunun üzerine, asilerin elebaşısı koynundan adi etmeği çıkararak: “İşte zavallı fakir ne darıdan, ne de arpadan olmayan bu kül ve çamur gibi ekmeği yer”

dedikten sonra, koynundan bir de ricalin yediği tülbentten de beyaz olan ekmeği çıkarır ve “Rical-i kibar bunu, ümmet-i Muhammed ise kül gibi ekmek yer” siz de buna göz yumar ve bir kağıtta onların birkaç satır yazısını görünce “ilâm verirsiniz. Sebep? Çünkü onlar efendidirler değil mi?” diye sorunca, şeyhülislam “haklısınız” der. Oğulukyan, Georg Ruznâmesi, 1806-1810 İsyanları, III. Selim, IV. Mustafa, II. Mahmud ve Alemdar Mustafa Paşa, Tercüme ve Notlar, Hrand D. Andreasyan, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1971, s. 7; Abdi Tarihi, s. 45.

26 Bir örnek verilecek olursa, I. Meşrutiyeti, Osmanlı’da ilan ettiren yeni Osmanlılardan Suavi, Ziya paşa, Namık Kemal, Gülhane Hattı’nı “Mebdei saadet” olarak nitelemelerine ve Reşit Paşa’yı hayırla yâd etmelerine rağmen, Batılı kanunların taklit edilmesine karşı çıkmışlardır. Namık Kemal Mecelleye atfen, şeriatın siyasete dair kaidelerinin tedvin edilerek, bir kanun haline getirilmesini önerir.

Türköne, Mümtazer, İslamcılığın Doğuşu, İletişim Yayınları, 2. Baskı İstanbul 1994 s. 75.

Yine başka bir örnekte Cevdet Paşa, Kavalalı Mehmed Ali Paşa’yı Petro’ya benzetir. Çünkü ona göre Kavalalı “Sefahat yolunda Avrupa’yı taklit” etmeksizin yalnızca “esbâb-ı terakki” ne ise, onların gerçekleştirilmesine çalışmıştır. Turan, s. 17.

27 Cevdet Paşa II. Mahmud’dan “kuvvetli azim ve irade sahibi” diye bahsederken, ıslahat için iş başına getirdiği kimselerde “İlim ve iktidar” olmadığını söyler. (Turan, s. 17) Hüseyin Kâzım Kadri, Şehbenderzâde Ahmet Hilmi, Meşrutiyet Dönemi’ndeki bürokratlardan çok fazla şikayetçilerdir. (Bkz. Hüseyin Kazım Kadri, İmparatorluğun Tasfiyesi, Sad. Kudret Büyükcoşkun, Pınar Yayınları, İstanbul 1992, s. 24, s. 19); Filibeli Şehbenderzade Ahmet Hilmi, Muhalefetin İflası, sadeleştiren: Ahmet Eryüksel, Nehir Yayınları, İstanbul, 1991, s. 19.

28 Halk, yapılan ıslahatların niteliğinden çok yapılış şekline ve sonuçlarına baktığı için Tanzimatçılardan soğumuştur. Timur, Taner, Osmanlı ve Batılılaşma, T. C. T. C. 1. İletişim, İst. 1985, s. 140.

29 Lâle Devri’nden Yeniçeriliğin kaldırılışına kadar olan dönemini şaşılacak bir hız ve bilgiyle 12 cilt olarak yazan Cevdet Paşa’nın bu büyük yapıtının zamanın reformcularına verdiği mesaj şuydu: Geçmişteki bütün çağdaşlaşma çabaları bir yandan devlet adamlarıyla ulemanın cehaleti ahlâksızlıkları ve yanlış inançları yüzünden; bir yandan da körü körüne Batı siyasetlerinin çıkarlarına alet olan taklitçiler yüzünden başarılı olmamıştır. Tarihin kapsadığı dramatik olayları anlatışında söylemek istediği şey, Osmanlı Devleti’nin yaşamasının ne yeniliklere karşı körcesine direnme, ne de Batı’nın körü körüne taklidiyle olacağı fikridir. Onca önemli olan geçmişi Batı’dan anılacak taze bilimsel ve teknolojik güçlerle canlandırmayı başarmaktı. Bu görüşü Namık Kemal’den Ziya Gökalp’e kadar birçok etkili düşünürler paylaşmıştır.

Berkes, Niyazi, Türkiye’de Çağdaşlaşma, Doğu-Batı Yayınları. 1978 İstanbul, s. 231.

30 Cezar, s. 148.

31 Berkes, s. 94.

32 Bernard Lewis, Modern Türkiye’nin Doğuşu, trc. Metin Kıratlı, TTK, Ankara, 1991, s. 103.

33 Berkes, s. 192-193.

34 Berkes, s. 192-193.

35 Lewis, s. 101.

36 Oğulukyan, s. 2, Ahmet Refik, Kabakçı Mustafa, s. 35; Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, C. 4, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1993, s. 2074.

37 Yeniçerilerin ortadan kaldırılması en azından kısa vadede II. Mahmut’a karşı etkili bir muhalefetin doğmasını engellemiştir.

“İnsanları Vaka-i Hayriye’den beri düşüncelerini açıklamaktan alıkoyan, Haliç’te binlerce Yeniçerinin çürüyen cesetlerinin görüntüsüydü; çünkü Yeniçeriler devlet adamlarının baskısına karşı bir güç oluşturuyordu. Mardin, s. 117.

38 Tanzimat'ın başarısı geniş ölçüde eğitim alanında yapılacak reformlara bağlıydı, fakat hiçbir Tanzimatçı bu noktayı ve bağıntıyı görememiş ve eğitim birliği sağlanamadığından, bu geniş çaplı reform hareketi ileri doğru birçok etkisine rağmen gene de toplumda bir yama olarak kalmaktan kurtulamamıştır. (Kılıçbay, Mehmet Ali, Osmanlı Batılılaşması, C. 6, T. C. T. İletişim İstanbul 1985. s. 150).

39 Turhan, Mümtaz, Kültür Değişmeleri, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, Yayın No: 6, İst. 1987.

40 Şehbenderzâde, s. 18.

41 Rumeli'de Gülhane Hattı'nın doğurduğu kaynaşma derhal milli siyasi bir ayaklanma ve milletlerarası siyasetin ilgilendiği bir konu olma istidadını göstermiştir. Reşit Paşa'nın bir layihasında, aşamazsız, eğitim süreci olmaksızın verilen ıslahatlar hakkındaki uyarısı çok önemlidir. İnalcık, Halil Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, 6. cilt, İletişim, İstanbul, 1985 s. 1544.

"Bundan böyle bazı mevadd-ı müsâ'ide ilave olunmasının lûzumu hakkında bir diyecek yok ise de böyle şeyler tedrîci ve husûsiyle düvel-i ecnebiyenin mûdâhale-i resmiyyesi karışmaksızın yapılıp hem ehl-i İslâm'ın ezhân'ı alıştırılmasına ve hem de Hıristiyan takımının havsala-i tahammüllerine sığmayacak surette def'aten birçok imtiyâzât verilip de şımartılmamasına dikkat olunmak Muktezây-i hikmetten" Ahmet Cevdet Paşa, Tezakir, Çev: Câvit Baysun, TTK, 1-12, Ankara 1991, s. 78.

42 H: Kâzım Kadri, s. 38, 53, 60.

Batılılaşma Sürecinde Fransa Etkisi / Dr. Halil Erdemir [s.641-646]

Wales Üniversitesi Swansea Siyasal Bilgiler Bölümü / İngiltere

Fransa İmparatorluğu ile Osmanlı Devleti uzun süre Avrupa siyasetinde birlikte hareket etmişlerdir. Osmanlı Devleti, Avrupa'da meydana gelen meselelerde Fransa'ya taraftar olarak diğer Avrupa devletlerine karşı korumuş, kollamış ve desteklemiştir. Fransızlar tarihlerinde Avrupa'daki yakın komşularından dostluktan ziyade düşmanca tavır ve muamelelerle karşılaşmıştır. Avrupa'daki düşmanlarına karşı kendisine yardımcı olacak güçlü ve güvenebileceği bir devlet Avrupa içinde bulamamıştır. Fransa ne zaman zor durumda kalsa kendisine yardımcı olan güç sadece Türkler, yani Osmanlı Devleti, olmuştur. Yirmi birinci yüzyılın şekillenmeye başladığı şu yıllarda Fransa yine, her ne kadar Avrupa Birliğin'de yer alıyorsa da aslında, Avrupa'da yalnızdır ve yalnız kalacaktır. Tarihî gerçekler ve olaylar dikkatle incelendiğinde yine Türk Devleti'ne ihtiyaç duyacakları açıktır. Türkiye ile ilişkisini geliştirmesi kendi çıkarı bakımından hayatiyet derecesindedir. Türkiye'nin Fransa'ya duyabileceği ihtiyaç, Fransa'nın Türkiye'ye olan muhtaçlığından daha azdır. Türkiye karşılaştığı zor durumlarda kendine yetip ayağa kalkabilirken, öte yandan Fransa'nın dışarıdan gelecek desteğe ihtiyacı daha fazla olmuştur.

Ancak, Türkiye'nin içinde bulunduğu coğrafî, siyasî ve kültürel durumların etkileri de hiçbir zaman göz ardı edilmemelidir. Dünyanın en dirayetli siyasîleri de bu toprak parçasını yönetmekle görevli olsalardı, herhalde kendi memleketlerinde oldukları kadar burada başarılı olamazlardı. İşte üzerinde durulması gereken husus, Türkiye'nin ve Türk halkının kendine has özelliklerinin ve farklarının olduğunun anlaşılması ve ona göre hareket edilmesindedir. Bu durum, Türkiye ve bölgenin geçmişini etkilediği gibi, geleceğini de etkileyecektir. Makalede, günümüz gelişmelerine etki eden unsurlardan birisi, eskiden olduğu gibi yakın gelecekte de bizleri

etkilemeye devam edecek gibi görünen, “Batılılaşma” olarak adlandırılan gelişmelerden, sadece Türkiye’deki “Fransız etkisi” üzerinde durulacaktır.

Osmanlı Devleti’nin Batı imparatorlukları karşısında aldığı askerî başarılar, ilk zamanlarda yeni ve daha büyük başarılara basamak teşkil etmiştir. Ancak ortaya çıkan pek çok olumsuzluklar neticesinde mağrurluğa ve çevredeki gelişmelere yeterince ilgi duyulmamaya başlandı. Diğer taraftan Batı ise, Selçuklu ve Osmanlı Devletleri karşısında içine düştüğü olumsuzluklar ve çıkılmaz sosyal çalkantılar bataklığından kurtulmak, kendilerine olan inançlarını kazanmak amacıyla buhranlarını bir tarafa bırakarak bütün varlıklarıyla yaşamaya çalışmışlardır.

Maddi varlıklarını geliştirmek ve devamını sağlamak için pek çok yeni icatlar yapmışlardır. Nitekim, Osmanlı içine düştüğü yanlışı ve Batı’nın kendi karşısında ilerlemekte olduğunu yine askerî başarısızlıklarla karşılaştığında fark edebilmiştir. İşte o zaman Batı’dan ithal edilecek çare ve örnekler aranmış, en uygun olanın Fransa’da olduğuna karar verilmiştir.

Osmanlı Devleti’ni yönetenlerin Batı devletleri içinde Fransa’yı seçmelerinde çeşitli sebepler bulunmaktadır. Şüphesiz, ilmî alandaki ilerlemeler bir yana bırakılacak olursa, Osmanlı Devleti’nin Fransa’ya yönelmesinin bir sebebi de Osmanlı Devleti idari kadrolarında görev yapan kişilerin Fransız kadınlarla evlenmeleriydi. Bu evlilikler sosyal etkileşimi getirirken diğer başka konularda da etkilenmeleri beraberinde getirdi. Osmanlı Devleti’ni idare edenler arasında Fransa’nın en önemli Batı devleti olarak kabul edilmesinin altında yatan sebeplerin başında Fransa’nın askeri bakımdan üstünlüğü gelmektedir.

Askeri Alanda Etkiler

Nitekim, Osmanlı Devleti’nin idarecileri orduda birtakım yeniliklerin yapılarak orduyu geliştirme ve çağın gereklerine uygun hale getirme amacıyla Fransız Comte de Bonneval’i (Humbaracı Osman Ahmed Paşa) davet etmişlerdir. Çalışmaları neticesinde Bonneval, Osmanlı ordusu içinde topçu sınıfını oluşturmuş ve ilk

askeri okulun da açılmasına vesile olmuştur (Davison 1968: 69; Roider 1972: 43-4).

Yeniçeri Ocağı'nın yıpranmaya başladığı ve devlet içinde huzursuzluk kaynağı olduğu ortadaydı. Osmanlı Paşaları Yeniçeri Ocağı'na alternatif olabilecek yeni, disiplinli ve çağın son gelişmelerine uygun bir askeri sınıf oluşturma çalışmalarına başlamışlardı. Sonunda yeni ordu "Nizam-ı Cedid" adı altında Fransız askeri usûlüne uygun olarak 1791 tarihinde tertip edildi.1 Yeni kurulan Nizam-ı Cedid askerine, Fransız örneğinde olduğu gibi mavi bere ve kırmızı pantolonlu forma giydirildi. Böylece Osmanlı ordusu Fransız modeline sadece düzen olarak değil şeklen de benzetilmişti (Koçak 1991: 45-7; McCarty 1997: 289-90; Palmer 1995: 53-4).

Osmanlı paşaları, Fransız usûlü ordu oluştururken Napolyon Bonaparte, 1798'de Mısır'ı işgal etti.2 Bu gelişme, Osmanlı halkında Fransa'ya karşı nefret ve tepki oluşturdu. Bu durumda derhal Fransa'ya karşı Rusya'dan destek istenildi ve Rus yardımı geldi. Fransa, Mısır'ı işgale son verdiği bir sırada, Osmanlı Devleti, 1806-1807 tarihlerinde Rusya ile olan meydana gelen mücadelesinde Fransa'dan yardım istemiştir. Bu kez Osmanlı, ezeli dostu olarak değerlendirdiği Fransa'dan ezeli düşmanı olan Rusya'ya karşı yardım talep etmiş ve buna olumlu cevap alabilmiştir. Ancak bu gelişmeler, devletler arasında dostluktan ziyade çıkarların öne geçtiğini göstermekteydi. Fransa'ya karşı Rusya'dan destek istenebilirken aynı şekilde yine Fransa'ya karşı Rusya'dan destek alınabilmektedir. Fakat işin ilginç tarafı, her iki ülkenin de Osmanlı Devleti hakkında pek de iyi düşünmedikleri gerçeğidir. Nitekim, Fransa, Birleşik Krallıklar ve Rusya 1827'de anlaşarak Yunanistan'ın bağımsızlık hareketlerine yardımcı olmak amacıyla Osmanlı donanmasını yakmışlardır. Ayrıca Fransa, 1830 yılında da Osmanlı Devleti'nin Cezayir eyaletini işgal etti (Davison 1968: 75; Karal 1983: 82).

Fransa, zamanına ve gelişmelere göre çıkarlarını gerçekleştirmeye devam edip Osmanlı'yı desteklemiş ya da karşısında yer almıştır. Yine Osmanlı'nın yanında yer aldığı

gelişmelerden bir tanesi 1839-1840 tarihlerinde Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da oluşturduğu askeri güçle Osmanlı Devleti'ni Anadolu'da sıkıştırmaya başladığı andır. Fransa, burada da Osmanlı Devleti'ni destekler gibi görünmüştür. Halbuki desteğin amacı Osmanlı Devleti'ni ihya etmek değil sadece çıkarlarının devamını temin etmektir.3

Yine Fransa'nın Kırım Savaşı'nda İngiltere ile birlikte Osmanlı Devleti'ne bir kez daha yardımda bulunurken görülmektedir. Savaşın neticesinde 1856'da Paris Antlaşması imzalanmış ve Fransa, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale edebilmek amacıyla, Devlet içerisinde huzur ve refah içinde yaşamakta olan Katolikleri koruma ve kollamaya aday olmuştu.4 Buna ilaveten Osmanlı tebaası arasındaki etkilerine hem destek olması, hem de yönetim kademesinde daha da nüfuz elde etmek amacıyla saraya da sızmaya çalışmışlar ve emellerine bir ölçüde muvaffak olmuşlardır. Nitekim saraydaki nüfuzları, maalesef, yine Fransa yanlısı Osmanlı yöneticiler sayesinde mümkün olabilmiştir. Bunun sebepleri şu şekilde sıralanabilir: Osmanlı Devleti'ni yönetenlerin oluşturmaya çalıştıkları idari sistemin, Fransız devlet yönetimi ve sisteminin örnek alınarak hazırlanmış olması, devlet adamlarının Fransa'ya meyletmelerini ve Fransız desteğine bağlanmalarını bunun neticesi, Osmanlı'da Fransa'ya duyulan aşırı hayranlık, Fransız modelini uyarlama çalışmalarının artmasına sebep olmuştur. Bu gelişmelerin temelinde Fransız eğitim sistemi oldukça önemlidir.

Eğitim Alanında Etkiler

Macaristan doğumlu Fransız asıllı Baron de Tott vasıtasıyla Fransızlara ait teknik ve askerî alanla ilgili Fransızca kitaplar Osmanlı Devleti'ne getirildi.5 Gerek yapılmakta olan yeniliklerin uygulamaya geçirilmesi gerekse eğitimin gerçekleştirilmesi için resmî veya gayrıresmî yollarla pek çok Fransız da Osmanlı Devleti'ne geldi. Fransa'dan gelen bunca insana karşı özellikle toplumun alt kesiminde tepkiler oluştu. Nitekim Bab-ı Ali'de Osmanlı Devleti'ni veziriazam rütbesiyle yöneten Fransa hayranı ve taraftarı Halil Hamit Paşa (1782-1785) öldürüldü.

Osmanlı padişahlarından III. Selim, XVI. Louis ile sıkı şahsî ilişki kurmuştu.6 Bu suretle Fransa'nın nüfuzu III. Selim üzerinde artmış bu da İstanbul'daki zamanın sosyetesini etkilemişti. Tarihçiler, III. Selim'in Fransa'ya yakın olmasının sebebini, annesinin Fransız asıllı olması nedeniyle kan bağı ve Fransız eğitimi almış olmasına bağlarlar.

Bu iddianın gerçekliği kuvvetle muhtemeldir. Yeni açılan okullarda daha sonra görevlendirmek için Fransa'ya 1793 ve 1795 yıllarında eğitim amacıyla askerî personel gönderildi (Davison 1968: 70-71).

Askeriyede yapılan yeniliklerin öğretimi ve uygulamasının yaptırılması amacıyla yurda çağrılan pek çok Fransız, beraberinde Fransızcayı da getirmişlerdir. Askerî tabip yetiştirmek amacıyla açılan Askeri Tıbbıye'de de kullanılan eğitim dili Fransızca idi. Bu askeri okullardan mezun öğrencilerden eğitimlerine devam etmeleri için Avrupa'ya gönderilenler olmuştur. Avrupa'ya gönderilen öğrenciler, Türkiye'nin Batılılaşmasında önemli roller oynamışlardır. Avrupa'ya giden ve geriye Batı kültürüyle dönenler, Osmanlı Devleti değerlerini gerçekten bilmediklerinden sadece kendi değerleriyle toplumu Batı'ya benzetmeye çalışmışlardır. Yine okuyucu kitlesi Osmanlı vatandaşı olup ve Türkçe konuşan toplum için çıkarılan ilk resmî gazete gariptir Fransızca olarak basılmıştır. Nihayet sonraları Türkçe olarak da basılan bu gazete “Takvim-i Vekayi” idi.

III. Selim'in ardından tahta çıkan ve yoğun Fransız etkisi altında kalan Sultan II. Mahmud Dönemi'nde Fransızca, eskisinden daha da fazla olarak özellikle de İstanbul'daki üst sosyete arasında önem kazandı. Nitekim Türkler arasında Fransızca en gözde yabancı dil haline geldi. Fransızca, İstanbul'un haricindeki büyük şehirlere de sıçramış ve yaygınlaşmıştı (Davison 1968: 76).

Askeriye ile toplumun üst kesiminde Fransızca etkisi artmıştı. Fransızcanın toplumun her kademesinde etkili kılmak amacıyla orta öğretime de el atıldı. Sonunda Galatasaray Lisesi Fransızca eğitim veren bir okul olarak her din ve mezhepten öğrenciye Batı

hayranlığı aşılayan bir kurum olmuştur.7 Böylece Fransa hayranı yeni nesil toplum içinde çoğalmaya başlamıştır.

Tanzimat Dönemi'nin en önemli Sadrazamlarından Ali ve Fuad Paşalar,8 Fransız Milli Eğitim Bakanı Jean Victor Duruy'u 1860'da İstanbul'a davet etmişlerdi. Fransız bakanın fikirlerinden yararlanılarak Fransız usulüne benzeyen okullar açılmış, tavsiye ve direktifleri doğrultusunda çalışmalar hızla yapılmıştır. II. Abdülhamid zamanında açılan yeni okullarda da Fransızca yabancı dil olarak hakim dildi9 (McCarty 1997: 288).

Fransızca sadece bir eğitim dili olarak kalmamış aynı zamanda beraberinde kendine ait kültür değerlerini de getirmiştir. Böylece, Fransa'nın etkisinde kalınarak Fransızca ile yapılan eğitimden de elde edilen sonuç Fransa'ya hayran bir toplum meydana getirmek olmuştur. Osmanlı Devleti içerisindeki bu gelişmeler sebebiyle Fransızcadan Türkçeye de pek çok kelime ve kavram geçmiştir. Fransızca "patrie" İngilizce "fatherland" Almanca "Vaterland" olan kelime bize "vatan" diğer deyişle "Anavatan" olarak geçmiştir (Davison 1968: 86). Şimendifer, motor, traktör, valör gibi bütün-ör'le biten kelimeler Fransızcadan dilimize girmiştir. Dil ve eğitim beraberinde idari sistemde de değişiklikleri getirmiştir.

İdari Alanda Etkiler

Kanunlarımızdan özellikle ticaret ve ceza ile ilgili olanlar 1861'de Fransa'dan ithal edilmiştir. Dönemin Osmanlı idarecilerinden Cevdet Paşa, bu sistemdeki ithalleri yapanların öncüsü ve en tanınanıdır. Fransa'dan ithal edilen yeni kanunlar mevcut Şer'i ve Örfi kanunlarla çatışmış, adalet sisteminde ikiliğe ve karışlığa sebep olmuştur. Cevdet Paşa gibi Tanzimat Dönemi'nin önemli şahsiyetlerinden Âli Paşa, Napolyon'un kanunlarına körü körüne bağlanmış gibiydi (Davison 1968: 82-3).

Vilayet sistemi 1860'lı yıllarda Fransız örneğine benzetilmiştir. Yerel yönetim sistemi de geliştirilerek 1868'de adapte edilmeye devam edilmiştir. Ayrıca 1869'de de Madencilikle ilgili 1810 tarihli Fransız Maden Kanunu aynı şekilde aktarılmıştır (Erdemir 2000: 9).

Osmanlı Devleti'nde parlamenter sistemi uygulamaya çalışanlar Fransız sistemini örnek almışlardır. Gerçekten Batıcı zihniyetle hareket eden şahsiyetler, oluşturulacak olan meclis sisteminin Fransızlarınkine benzetmeye çalışmışlardır10 (Karal 1983: 218-9). Fransızlar da şüphesiz kendi sistemlerinin örnek alınmasına gayret göstermiş Batıcıları desteklemişlerdir.

Pek tabiidir ki askerî, eğitim, dil ve idarî sistemlerin aktarılması toplumda birtakım sosyal ve kültürel alanlarda da değişimlere vesile olmuştur. Osmanlı Devleti varlığının devamı amacıyla zamanın şartlarına uyularak Fransa'ya elçi göndererek Fransa'daki gelişmeleri yakından takip etmek istemiştir.

Sosyal ve Kültürel Alanda Etkiler

Yirmisekiz Çelebi Mehmed Paris'e 1720 tarihinde Osmanlı elçisi olarak gönderildi. Hazırladığı raporlarda Fransa'daki ilmî, teknolojik gelişmeler ve sosyal hayattan bahsetmekteydi. Çelebi Mehmet, gördüğü farklılıkları büyük bir hayranlıkla dile getirmiş ve Osmanlı'ya da aktarılması için uğraşmıştı. Yirmisekiz Çelebi Mehmed'in oğlu da Macar asıllı dönme İbrahim Müteferrika'yı Osmanlı Devleti'ne getirmiştir. Müteferrika ilk resmî baskı sistemini kurdu. İstanbul'da Lale Devri'nde Fransız adet ve görenekleri Osmanlı'ya girmiştir. İstanbul ve diğer büyük şehirlerdeki elit tabaka arasında Fransız adet ve görenekleri meşhur olup hayli makbul karşılanmaktaydı (Davison 1968: 68-9). Türkler özellikle ilişkilerin iyi olduğu dönemlerde Fransız kültür ve uygarlığına sıcak bakmışlardır. Zaman zaman topluma uyarlanmaya çalışılan değer, kurum ve kavramlar çoğu zaman değiştirilmeden aynen alınmıştır. Bu sebeple Osmanlı son döneminde Fransız etkisini açık ve etkilidir. Dilde ve askeriyede başlayan Fransa hayranlığı topluma da yansımıştır (Palmer 1995: 47).

Fransız kültür ve sosyal yapısının Osmanlı toplumuna yansımasında belki de en önemli görevi Tercüme Odası ve diplomatik hizmetlerde bulunan bürokratlar yapmışlardır. Çünkü tercümanlar ve bürokratlar sürekli Fransızca kitap tercümesi yapmışlardır.11 Bu meşguliyetleri, kendilerini Fransa'yı tanıyan ve

seven Fransızcı batıcılar haline getirmiştir. Böylece bu memurlar ve yöneticiler, Osmanlı'nın ve Türkiye'nin Batılılaşmasında Fransız etkisinin devamında önemli roller oynamışlardır (Davison 1968: 77; Karal 1983: 278-99).

Hiç hatırdan çıkarılmaması gereken bir nokta da Devleti yöneten en üst kademedeki insanların Fransa ile olan bağlantılarıdır. Eğer bu bağlantılı kişiler padişah ve Vezirlerden oluşursa toplum üzerindeki etkileri de oldukça fazla olmaktadır. Buna en güzel örnek II. Mahmud'un annesi Aimee Dubuc de Ruvery Marnique Batı Hintli bir Fransız'dı. Bu kadın Cezayirli Korsanlar tarafından yakalanıp I. Abdülhamid'e takdim edilmiş ve böylece II. Mahmud'un annesi olmuştur (Palmer 1995: 56). Bu kadının I. Abdülhamid'in karısı ve II. Mahmud'un da annesi olarak saraydaki nüfuzu kocası ve oğlu üzerinde oluşturduğu etki tartışılamaz. II. Mahmud Devri ve sonrası, Tanzimat Dönemi'nde bu nüfuz durumu göz ardı edilemez bir gerçektir. Tanzimat Dönemi'ne hakim olanlar da Fransa'yı bilen ve sevenlerden teşekkül etmiştir. Bunlar Mustafa Reşit Paşa, Mehmed Emin Âli ve Mehmed Fuad Paşalardır.

Fransız nüfuzunun sosyal hayattaki alanlara yansımasına bir örnek de 1839'da İstanbul'un Beyoğlu semtinde Fransız Tiyatrosu'nun açılmasıdır.12 Şüphesiz ki tiyatroda ortaya konan oyun ve çalışmalar İstanbul'da yaşayan pek çok gayrımüslim vatandaşlar tarafından takip edildiği kadar Müslümanlarca da seyredilmiştir. Sergilenen oyunlar etkisini toplumun Batı kültür ve medeniyetine ısındırılması, en azından İstanbul elit sınıfının benimsemesi şeklinde tezahür etmiştir13 (Davison 1968: 82, 96).

Fransız etkisi tiyatro oyunlarının yazılmasında da kendini göstermiştir. Pek çok yazar Fransa'nın değişik yerlerine ve özellikle Paris'e gitmişler ve orada gördüklerinden etkilenmişlerdir. Ahmet Rıza Paris'te yaşayan, Fransız eğitimi almış bir kişi olup "Meşveret" adlı gazetesini yine bir Fransız olan Aguste Comte'den öğrendiklerine benzer şekilde yayınlamıştır. Çıkarmakta olduğu gazetesini de Fransızca ve Türkçe olarak yayınlanmaktaydı. Fransa örneğinde olduğu gibi devletin iyileştirilmesi için düzenli olarak yapılması gereken bir inkılâptan yanadır (Davison 1968: 101).

Osmanlı Devleti'nde Batılılaşmaya öncülük etmiş bazı şehirler vardır. Bu şehirlerden bir tanesi ve belki de son dönem Osmanlı tarihinde hiç de küçümsenemeyecek bir öneme haiz olanı, Selanik'tir. Gerçekten Selanik, coğrafî bakımdan Batı'ya yakın ve Batı kültürüne en fazla açık olan bir şehirdir. Şehrin bu duruma gelmesinde pek çok etken vardır. Kentin karışık sosyal yapısı ve coğrafî konumu en önemli etkenlerdendir. Selanik, Osmanlı Devleti ve yönetimine karşı olanların at koşturduğu, gizli ve açık örgütlerin kurulduğu bir yer haline gelmiştir. Paris'le bağlantısı olan bu şehrin üzerinde Fransa'nın etkisi de büyüktür. İşte, Osmanlı'nın son ve Cumhuriyet'in de ilk döneminde etkili ve yetkili olmuş pek çok kişi Selanik'ten çıkmıştır. Bunlardan menfî olanların yanında müspet kişiler de vardı. Yine Selanik menşeli olan Talat Bey Fransız Alliance Israelite School'da eğitim almıştır. Talat Bey ve benzer pek çok zevat aldıkları Fransız eğitimi nedeniyle Osmanlı Devleti'nde Fransa yanlısı bir politika izlenmesinde etkili olmuştur.

Fransa ile İlişkilerin Gelişimi

Fransa'nın Osmanlı Devleti ile ilgilenmesinin sebebi, Doğu Akdeniz'e hakim olmak istemesindendir. Fransa'nın Osmanlı sınırları içindeki faaliyetlerine bakılırsa bu, emelini gerçekleştirmeye çalıştığı açıkça görülecektir. Nitekim 1860'da Lübnan'a müdahale etmiştir. Müdahalenin sebebi Lübnan'daki Katolikleri katliamdan kurtarmak olarak ileri sürülmüştür. Fransız etkisi bu dönemde diğer bir Osmanlı vilayeti olan Tunus'a da sızmaya başlamıştır. Fransızlar 1881 tarihinde Tunus'u işgal ettiler. Fransa, Osmanlı Devleti'ne dost görünmesine rağmen bu devlet, Osmanlı Devleti'nin İngilizleri Mısır'dan çıkarmak amacıyla beklediği yardım talebine de olumlu cevap vermemiştir (Davison 1968: 93; Karal 1983: 324).

Fransa sadece Osmanlı topraklarına saldırmakla kalmamış, Osmanlı Devleti içerisindeki işbirlikçilerini de çıkarları doğrultusunda kullanmıştır. Osmanlı içinde de ayrıca Fransa'ya yardımcı olan pek çok hain kişi ve çeteler de mevcuttu. Acı ve üzücü olan husus, Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunu, belki de gaflet içerisinde bulunan ve yalnızca, Batılılaşmakla hedefe ulaşılabileceğini düşünen kimselerin devletin kaderini belirlemeleridir. Vatanları uğruna çalıştıklarını ve

faydalı olduklarını düşünen bu insanlar ne yazık ki Emperyalist Fransız emellerine hizmet etmişlerdir.

Osmanlı Devleti'ni kendi çıkarları doğrultusunda dağıtmak isteyen Batılı devletler kendi sınırları içinde Osmanlı aleyhtarı olan kişi ve eşkiyaya yardım ve yataklık yapmışlardır. Nitekim birisi 1902 diğeri de 1907'de olmak üzere "Osmanlı Liberallerinin Kongresi" adıyla gerçekte birbirleriyle anlaşmaları mümkün olmayan pek çok unsur Paris'te bir araya gelmiştir (Karal 1983: 520-21). Yapılan bu çeteler toplantısına, kendi verdikleri adla, kongreye, Türk, Ermeni, Arnavut, Arap, Yahudi, Kürt, Rum ve Kafkaslı topluluklardan katılımlar olmuştur. Aralarında anlaşmaları ve bir birlik oluşturmaları pek de mümkün olmamıştır. Hepsinin amaçları kendi çıkarlarına yönelik ve diğerlerinin hedefleriyle çatışması nedeniyle olumlu bir sonuca ulaşılamamıştır (Davison 1968: 86; McCarthy 1997: 316-8; Shaw-Shaw 1977: 264-7).

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Meclis-i Mebusan'da bir grup milletvekili Fransa ve İngiltere yanında yer almak istemişlerdir. Ancak Rusya'nın bu grupta yer alması ve Almanya taraftarı bulunan grubun etkisi ve baskısı sebebiyle Osmanlı Devleti Almanya tarafına kaydırılmıştır. Neticede Kasım 1914'de Fransa Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda Fransa ve İngiltere birlikte Çanakkale Boğazı'na Şubat 1915'de çıkarma yaptılar. Ancak hiç beklemedikleri mükemmel bir savunma ile karşılaşıp büyük kayıplarıyla Ocak 1916 yılında çekilmek zorunda kaldılar.14

Almanya'nın yenilmesiyle Osmanlı Devleti de yenilmiş sayılarak 30 Ekim 1918 de Mondros Müterakesi imzalandı. Mütarekenin akabinde Fransa Güneydoğu Anadolu Bölgesini işgal etmiştir. Fransızlar bölgeyi işgal etmek amacıyla Cezayir'den asker getirmişler ve Türklere karşı kullanmışlardır. Ayrıca yine bu bölgede yaşayan ayrılıkçı Ermenileri kışkırtarak silah altına almışlardır. Kışkırtılmış Ermeni çeteleri Fransız üniformasıyla yerli Türk halkına zulüm yapmışlardır.15 Ermeniler kendi tarihî hayallerini gerçekleştirmek amacıyla Fransa'yı kullanmaya çalışırlarken belki de aldatıldıklarını bilmiyorlardı. Fransa ise, Ermeni tedhişçilerinin rüyalarını bildiklerinden sanki Ermenilere yardım ediyorlarmış gibi

davranmaya devam etmiş ve kendi emperyalist emellerini gerçekleştirmeye çalışmıştır. Sonunda olan, bölgede yaşayan masum Türk ve Ermeni halklarına olmuştur.

Fransızlar, Anadolu'da verilen İstiklal mücadalesini yakından görmüş ve buralarda tutunmanın mümkün olmadığını farkedebilmişlerdir. Sonunda 1921'de imzalanan Ankara Antlaşması ile işgal ettikleri toprakları bırakmışlardır. Bölgede Fransız hakimiyetinin devamını tesis etmek amacıyla Suriye üzerinde tutunmaya çalışmıştır. Nitekim Hatay, 1936 yılına kadar Fransız mandasında kalmıştır.16

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti savaştan mümkün olduğunca kaçınmakta bölge ve Dünya barışı için dostluk anlaşmaları imzalamıştır. Avrupa'nın karışmaya başladığı bir dönemde Fransa ile 1939 yılında imzalanan Saldırmazlık Antlaşması bunlardan birisidir. 19 Ekim 1939 tarihinde Fransa ve İngiltere ile Savunma Paktı yapılmıştır (Soysal 1989: 591-609).17

Fransa'nın Irkçı Nazi Almanyası'na teslim olmasından sonra Türkiye'nin de İngiltere, Amerika ve Fransa'nın yanında savaşa katılması için baskı yapılmıştır. Ancak Türkiye'ye yapılan baskılar netice vermemiş Türkler tarafsızlığını korumaya devam etmiştir. Batılı devletler Avrupa'nın güvenliği konusunda Türkiye'nin önemli konumunu takdir etmektedirler.

Bu sebebe istinaden Türkiye, Avrupa'da kurulan güvenlik birimlerinin içerisine çekilmeye çalışılmaktadır. Avrupa'da meydana gelen savaşlar Avrupalılar tarafından çıkarılmış, fakat bunlara çözüm getirenler hep dışarıdan gelmiştir. Yani yüzyıllarca Avrupa'nın müvazanesi Osmanlılar tarafından yapılmıştır. Yirminci yüzyılda ise bu Amerika ve Türkiye'nin ortak çalışmasıyla gerçekleştirilmektedir. Nitekim ileride meydana gelebilecek bir Alman hegemonyasına karşı yine Türkiye ve Amerika etkin bir rol oynayacaktır.

Fransa ile Osmanlı Devleti arasında kurulan askerî, eğitim, idarî, sosyal ve kültürel ilişkiler Türk toplumu üzerinde sonucu günümüze kadar devam etmiştir. Şüphesiz, Türkiye'nin Fransa'ya etkisi

olmuştur. Ancak Fransız kültür ve medeniyetinin Türkiye'nin Batılılaşması üzerinde etkisi çok daha fazladır.

Genel olarak takip edilen Batılılaşma süreci içinde Fransa'nın yeri hayli önemli olup belli dönemlere damgasını vurmuştur.18 Görünen Türkiye-Fransa ilişkisi eskiden olduğu gibi her iki devleti etkiyerek devam edecektir. Türkiye Batı dünyasına girme konusunda Fransa'ya ihtiyaç duymaktadır. Diğer taraftan Fransa'nın, gerek Avrupa kıta parçasında gerekse Akdeniz bölgesinde varlığının devamı konusunda Türkiye son derece önemlidir. Her iki ülke gelecekte güçlü ve mutlu olmaları birbirleriyle karşılıklı menfaatler doğrultusunda çalışmalarına bağlıdır.

1 Fransa'dan resmî olarak Osmanlı'da askeri sınıf oluşturmak amacıyla uzmanlar istenmiştir. Nitekim Haziran 1793'te Citizen Marie Louis Henri Decorches ve Marquise de Saint Croix iki gemi Fransa Cumhuriyeti'ni temsilen İstanbul'a gelmişlerdir (Palmer 1995: 54).

2 38,000 kişilik bir askeri güçle Mayıs 1798 tarihinde Mısır'a çıkmıştır. Rus ve İngiliz yardımını alan Osmanlı Devleti, Fransızlara karşı mücadeleler vermiş ve Haziran 1802'de Mısır'ı kurtarabilmiştir (Palmer 1995: 57-60).

3 Fransa, Osmanlı Devleti içindeki nüfuzunu devam ettirmek için çok çeşitli yollar denemekteydi. General Horace François Sébatiani

Fransa’nın gizli emellerini gerçekleştirmek amacıyla Suriye ve Mısır’a görevlendirilmiştir. (Palmer 1995: 61).

4 21 Temmuz 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca antlaşmasıyla da Ruslar Ortodoks mezhebine mensup Hıristiyanların hamiliğini elde etmişlerdir. Bu sayede Rusya, Osmanlı Devleti’nin iç işlerine karışabilmiştir. Fransa ve İngiltere tarafından kabul edilmek istenmeyen bu durum Kırım savaşı için de bir neden teşkil etmiştir (Ahmad 1991: 5-30; Palmer 1995: 46).

5 Marseilles’ten gemiyle özellikle askerî alanda kitaplar getirilerek kütüphane oluşturulmuştur. Hatta Grande Encylopédie’nin tam seti getirilmiştir (Palmer 1995: 55). De Tott bu getirilen kitaplardan faydalanmak suretiyle Osmanlı’da istenilen yenilikleri yapabilmiştir. Aslında kendisinin bilgili olmadığı da iddia edilmektedir (Heywood 1972: 12).

6 İshak Bey adındaki kişi III. Selim’in 16. Louis ile bağlantıyı kuran adamıydı. 16. Louis’in ise, İstanbul’da Comte de Vergennes adında kendisine dışişleri bakanlığı da yapan kişidir (Palmer 1995: 53).

7 Osmanlı Devleti içerisinde çok sayıda yabancı okullar açılmıştır. Burada verilen eğitimi Devlet okullarıyla aynı seviyeye ulaştırmaya çalışan devlet adamları olmuştur. Mithat ve Kamil Paşa bunlardan sadece ikisidir (Karal 1983: 388-9).

8 Mehmed Emin Ali Paşa (1815-7 Eylül 1871), Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa (1815-12 Şubat 1869) ve Mustafa Reşit Paşa (1800-7 Ocak 1858) Tanzimat Dönemi’nin en etkili isimleridirler. Bu dönemdeki diğer önemli Tanzimat adamları Ahmed Cevdet Paşa (1822-25 Mayıs 1895) ve Ahmed Şefik Mithat Paşa (1822-1884) idi (Abdurrahman Şeref Efendi 1985: 40-60, 149-172; Karal 1983: 564-5).

9 Karal Abdülhamid’in de Fransızca öğrendiğini yazmaktadır. Aynı zamanda Arapça, Farsça, Çerkezce ve Arnavutça bilmekte ve kullanmaktadır. Hatta Alman İmparatoru II. Wilhelm Giyom ile Fransızca konuşmuştur (Karal 1983: 246, 248-9).

10 ‘Osmanlı Kanunu Esasi’ Fransız kanunu esasisinin Sait Paşa tarafından aynen Türkçeye çevrilmiş şeklidir (Karal 1983: 219).

11 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Fransız subaylar kitap ve verdikleri bilgilerle Osmanlı’ya destek vermişlerdir. Verilen kitaplar çevrilmek suretiyle Fransız askeriyesiyle ilgili bilgilenme çoğalmıştır. Ancak bu tam anlamıyla istenilen neticeyi vermemiştir (Palmer 1995: 54).

12 İstanbul’un Beyoğlu semtinde üç adet “Fransız Tiyatrosu” olarak adlandırılan tiyatrolar İtalyan Giustiniani tarafından açılmıştır. Oyunlar genellikle yabancı dillerde sahnelenmiştir (Erdemir 2000: 10).

13 Paris ve Versailles’te turkuerie adı altında Türk adet ve kültürü etkili olurken İstanbul’da da Fransız mobilyası, Fransız bahçe ve ev düzenleme şekilleri başlamıştır. Ticaret yapmak amacıyla gelen pek çok Fransız da İzmir ve diğer liman şehirlerine yerleşmişler ve şehirlerde kültürel değişimlere neden olmuşlardır (Palmer 1995: 56).

14 Fransa ile İngiltere arasında Osmanlı topraklarının paylaşımını esas alan Sykes-Picot olarak da bilinen gizli bir anlaşma yapılmıştır (Fulton 1984: 163-65; Kent 1984: 187-8).

15 3,000 Ermeni 1918’de Fransız askeri birliğinde görevlendirilmiştir (Fulton 1984: 164).

16 Hatay’ı 1937 yılında Suriye’ye ekonomik ve dış politika alanında bağlamaya çalışmışlardır. 1938’de yapılan seçim neticesinde bir müddet bağımsız kalan Hatay, Meclisi’nin aldığı kararla, oy birliği ile, Türkiye’ye katılmıştır. Geniş bilgi için bakınız (Soysal 1989: 531-81).

17 Ancak İtalya Haziran 1940’da saldırdığında Türkiye bu saldırıya müdahale etmenin ve savaşmanın sonuç alamıyacağını ileri sürerek tarafsızlılığını muhafaza etmiştir.

18 Fransa’ya 1535 tarihinde verilen kapitülasyonlarla Osmanlı Devleti’ne girmeleri mümkün olmuştur. Özellikle onsekizinci yüzyılda oldukça etkili bir nüfuza sahip olmuşlardır. Bu nüfuzlarını 1774

yılından sonra diğer büyük devletlerle paylaşmak durumunda kalmışlardır (Miller 1927: 2-5).

16 Mart 2001 Cuma Saat 16: 30 “Açılım Programı” TRT Radyosu.

Abdurrahman Şeref Efendi, 1985, (Sadeleştiren) Enver Koray, Tarih Musahabeleri, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1. Baskı, Ankara 1985.

Ahmad Feroz, “The Late Ottoman Empire” s. 5-30, edited by Marian Kent, The Great Powers and the End of the Ottoman Empire, London 1984.

Arıkan Zeki, Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri, Ege Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları Tarih Bölümü, İzmir 1997.

Davison Roderic, Turkey, Prentice Hall New York 1968.

Erdemir Halil, The Roles Played by Turkish Migrant Workers in the Development of German Immigration Policy and Their Effects on the European Union and Turkey, Basılmamış Doktora tezi University of Wales Swanse, Swansea 2000.

Karal Enver Ziya, Osmanlı Tarihi VIII. Cilt Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907, Ankara Türk Tarih Kurumu Basımevi 1983.

Kent Marian, Great Britain and the End of the Ottoman Empire 1900-23, s. 172-205, editör Marian Kent, The Great Powers and the End of the Ottoman Empire, London 1984.

Fulton L. Bruce, France and the End of the Ottoman Empire, s. 140-71, editör Marian Kent, The Great Powers and the End of the Ottoman Empire, London 1984.

Koçak Cemil, Türk Alman İlişkileri 1923-1939, Ankara 1991.

Lewis Bernard, The Emergence of Modern Turkey, London 1961.

McCarthy Justin, The Ottoman Turks An Introductory History to 1923, London, New York 1997.

Miller William, The Ottoman Empire and Its Successors 1801-1913, Cambridge University Press, New York, Madras, Toronto, Tokyo, 1927.

Shaw-Shaw , Stanford J. & Ezel Kural, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, C. II: Reform, Revolution, and Republic: the Rise of Modern Turkey, 1808-1975, London 1977.

Soysal İsmail, Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları I. Cilt 1920-1945, Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara 1989.

Palmer Alan, The Decline and Fall of the Ottoman Empire, John Murray Publishers London 1995.

II. Mahmud Dönemi Yenileşme Çabaları / Yrd. Doç. Dr. Ejder Okumuş [s.647-655]

Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye

Dördüncü Mustafa'dan sonra padişah olan II. Mahmud, yaptığı reformlarla, Osmanlı Devleti'nde çok önemli değişikliklerin temelini atmıştır.Batılılaşmacı bir Sultan olan II. Mahmud'un1 hilâfet-saltanat dönemi, ıslahatlar açısından iki dönemde ele alınabilir. Birincisi 1826 yılından önceki dönem, diğeri ise 1826'dan sonraki dönemdir.2

1826 Öncesi Dönem

1826'dan önceki dönem çok önemli bir zaman dilimini ifade etmese de konumuz açısından önem taşıyan bir olayı ihtiva etmektedir. Bu olay, Sened-i İttifak'tır.

Bir anayasa olmamakla birlikte Türk anayasacılık tarihinde önemli bir siyasî belge olan3 Sened-i İttifak,4 Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa'nın çağrısına uyarak İstanbul'a gelen bazı Anadolu ve Rumeli ayan, eşraf ve hanedanının, valilerin, Ulemâ'nın ve Alemdar Paşa'nın bir araya gelerek yaptıkları toplantıdan, meşveret-i âmmeden doğmuş bir belgedir (Evâsıt-ı Şâban 1223/Eylül veya Ekim 1808). Bu belgeye merkez adına imza atanlar arasında en yüksek derecede Ulemâ da bulunmaktadır.5 Sened-i İttifak'ın yaptırımı, ahlâkî ve dinîdir; taraflar karşılıklı olarak vaatlerini Allah'a ve Peygamberine yemin ederek pekiştirmişlerdir.6

Alemdar'ın ve devlet merkezinde Ayân hakimiyetinin ortadan kaldırılması ile hükümsüz bir vesika hâline düşmüş7 olmakla birlikte Sened-i İttifak'ın başlıca önemi, belki de bu türden bir şeyin Osmanlı'da ilk kez olması, daha sonraları iptal edilmiş olsa da Tanzimatçıların işlerini kolaylaştıracak şekilde Padişah'ın otoritesini ve yetkilerini bir bakıma sınırlandırması,8 Padişahı Ayan ve eşrafa karşı sorumlu kılması, Padişah tarafından hânedanlara emniyet9 ve hukukî garanti verilmesidir. Nitekim bunun bu anlama geldiğini, II. Mahmud'un Enderun-i Hümayun ricaliyle Sened-i İttifak'ı müzakere ederken Eğri Boyun Ömer Ağa II. Mahmud'a ifade etmiştir: "Bu

sened, sizin istiklalinize dokunur; lâkin reddi dahi kabil değildir. Çaresiz tasdik olunubda sonra bunun fesh ve ilgası çaresine bakmalıdır.” Sultan Mahmud da bunu bilerek imzalamış fakat Ayana ve onlara eğilimi olanlara öfke ve kinle dolmuştur.[10]

Sultan-halifenin güçlü otoritesini belli ölçülerde sınırlamak gayesini güden bir belge olması dolayısıyla, Sened-i İttifak’ın modern Türk devletinin oluşum süreci tarihinde ilk âmme hukuku kaidesi sayılabileceği ileri sürülmüştür.[11]

Nizam-ı Cedîd hareketi, Yeniçeri Ocağı’nın buna karşı ihtilâli, Alemdar Mustafa Paşa dönemindeki gelişmeler gibi bir dizi önemli hadiselerin bir bakıma sonucu olarak ortaya çıkan Sened-i İttifak, Gülhane Hattı’nın ilân edilmesi sürecine girilmesinde önemli rol oynadığı için büyük önem taşımaktadır. Tarihî oluş içerisinde bu iki hareket birbirine sıkı şekilde bağlıdır. Sened-i İttifak ve Gülhane Hattı, siyasî bir mücadelenin birbirini kovalayan iki safhasından başka bir şey değildir. Dolayısıyla ölü bir vesika olarak kalmış olmasına rağmen, Sened-i İttifak’ın büyük bir tarihî manası bulunmaktadır.[12]

Siyasî tarih bakımından Sened-i İttifak, büyük ayânın devlet iktidarını kontrol altına alma teşebbüsünü ifade eder.[13]

Araştırmamız açısından önemli hususlardan biri, bu belgeye merkez adına imza atanlar arasında en yüksek derecede Ulemâ’nın, Şeyhülislâm, Nakîbüleşraf ve Kadıaskerlerin yer almasıdır.[14] Bir başka önemli husus, belgede ortaya konan şartların, yapılacak işlerde esas tutulması gerektiğinden zamanla değişmesini önlemek üzere bundan sonra Sadrazam ve Şeyhülislam olacak kimselerin makamlarına geçtikleri zaman, bu senedi imzalamaları ve harfi harfine uygulamasına çalışmaları gerektiği hususudur.

Senet, Alemdar’ın teşebbüsüyle ortaya çıkmakla birlikte senedin maddelerinde dinî hususların, şeriat kurallarının ve Ulemânın ağırlıklı olarak yer tuttuğu görülmektedir. Bu nedenle Halil İnalcık, belgenin şeklî olarak şer’î bir belge özelliği taşıdığını söylemektedir. Ona göre Sened-i İttifak şer’î bir yemin vesikası, mîsak şeklinde kaleme

alınmıştır. Mîsak süresiz bir zaman dilimi için geçerli olmak üzere aktedilmiştir.[15]

Yedi şart ve bir zeylden oluşan Sened-i İttifak'ın en önemli yanlarından biri, giriş kısmında çok açık bir biçimde devlet işlerinin kötüleştiği, içte ve dışta nüfuzunun kalmadığı, gerek devlet erkanı ve vekilleri arasında ve gerekse Ayan ve hanedanlar arasında ayrılıkların başgösterdiği, Saltanat-ı seniyyenin gücünün dağıldığı, bütün bunlardan toplumun bütün kesimlerinin olumsuz yönde etkilendiği ve yine bunlar sebebiyle saltanatın temelinin yıkılmak derecesine geldiği gibi kötü durumların küçük büyük herkes tarafından itiraf edildiği ve dolayısıyla olanlardan ders ve ibret alınması gerektiği gibi önemli hususlara işaret edildikten sonra "deâyim-i nizam-ı din u devleti ikame ve ihya-i kelimetullâhi'l-ulyâ niyyet-i hayriyyesiyle" devlet ve toplumdaki bu dağılıp çözülmenin ittifaka dönüşmesini ve devletin tam güç elde etme yollarının ortaya çıkmasını sağlamanın, uhde-i diyânet ve zimmet-i sadakate farz olduğunun herkese malum olduğunun zikredilmesi ve akabinde çeşitli meclisler düzenlenerek herkesin yekvücut, ittihadla ihya-i din ve devlete çok çalışması gerektiğinin vurgulanmasıdır.[16]

Sosyolojik açıdan merkez-çevre güçlerinin karşılıklı tartılması[17] noktasında önemli bir belge olan Sened-i İttifak'ın ilk dört maddesinde Padişah'ın otoritesi tasdik edilirken, hemen beşinci maddede çok önemli ve büyük bir şart olarak hanedan ve ayanın hak ve durumlarının, devletin keyfi davranışlarına karşı emniyet altına alınması isteniyordu.[18] Bu ise Osmanlı Devleti geleneğinde yepyeni bir durumdu.

Diyebiliriz ki iki taraflı bir belge, mîsak ya da sözleşme olan[19] Sened-i İttifak ile, Padişah Ayana emniyet, Ayan da Padişaha sadakat veriyordu.[20] Konumuz açısından bir başka önemli husus, belgede, devletin halkla ilişkilerinin düzenli yürümesi, halka zulüm yapılmaması, fakirlere ve reayaya haksızlık içerisine girilmemesi gibi önemli hususlar üzerinde durulması, bu tip durumların Şeriat-ı Mütahharaya ve Şeriat-ı Ğarraya aykırı olduğunun ve bu şekilde aykırı davrananların devlete haber verilerek cezalandırılması gerektiğinin vurgulanmasıdır.

1826 Sonrası Dönem

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına giden yolda Eşkinci Ocağı'nın kurulması önemli bir olaydır. Mayıs 1826'da -Şeyhülislâm'dan fetva alınarak- 21 kurulmasına karar verilip oluşturulan Eşkinci Ocağı,22 Nizam-ı Cedîd'in durumuna düşerek kısa sürede Yeniçeri Ocağı'nın hedefi hâline gelmiştir. Talime başlandıktan üç ay sonra, 15 Haziran 1826 tarihinde Yeniçeriler ayaklanmıştır. Bu ayaklanma, II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmak için kolladığı fırsat için iyi bir vesile olmuştur. Yeniçeri kışlaları yerle bir edilmiş, Yeniçeri Ocağı önce fiilen, bir süre sonra da resmen kaldırılmıştır. Bilindiği gibi Eşkinci Ocağı yerine de Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye adıyla yeni bir ordu kurulmuştur.23

İşte II. Mahmud'un sultanlığının ikinci dönemi 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın ilga edilmesiyle birlikte başlar. II. Mahmud'un reformlar konusunda atak olduğu, otorite ve iktidarını güçlendirdiği, merkeziyetçi bir devlet kurmaya çalıştığı dönem, 1826-1839 yılları arasıdır.

Siyasî çözülmenin had safhaya ulaştığı bir zamanda24 Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması25 Osmanlı Devleti tarihinde çok önemli bir vak'adır. Vak'a-i Hayriyye olarak adlandırılan bu olayın önemli sonuçları olmuştur. Konumuz açısından en önemli sonuçlarından biri Seyfiyye'nin siyasî alanda nispeten etkisizleşmesi ve İlmiyye'nin yaptırım gücünün ve devlet içindeki yüksek düzeyinin düşmesidir.26 Bu durum, Osmanlı tarihinde lâikleşme süreci ve serüveninde önemli bir gelişmedir.27 Ulemânın gücünde azalma olması, devlet bünyesindeki dengenin, Ulemâ aleyhine ve sultanın otoritesi lehine bozulmasına neden olmuştur.28

İşin ilginç yanı Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması hareketi olan Vak'a-i Hayriyye'ye Şeyhülislâm ve diğer Ulemânın iştirak etmiş olması, bu konuda II. Mahmud'u desteklemesi, hatta teşvik ve öncülük etmesidir.29 Ulemâ, bu şekilde davranmasına rağmen, Yeniçeriliğin kaldırılması, belki de en çok onun aleyhine olmuştur. Gerçekten de Yeniçeri Ocağı'nın ilgası, Ulemâ için ciddî bir darbe olmuştur. Ulemânın önemli bir destek gücü ortadan kalkmıştır. Bu

olaydan dolayı denilebilir ki II. Mahmud, hesap ederek ya da etmeyerek Ulemâ gücünün kaynaklarını zayıflatmada seleflerinden daha başarılı olmuştur.30

II. Mahmud'un Ulemâya karşı geliştirdiği tavır, Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasından önce ve sonra olmak üzere iki şekilde gerçekleşmiştir. Ocağın ilgasından öncesinde ve ilgasında Ulemâ ile çok iyi ilişkiler geliştirmiş, İlmiyye sınıfını yanına almaya çalışmış, Ulemânın dinî meşrulaştırımından yararlanmak istemiştir.31 Gerçekten de bu dönemde Ulemâ, II. Mahmud'un reform çabalarının bizzat içinde yer almış, reformların dini meşrulaştırmasında önemli ve etkin roller oynamıştır.32 Aynı şekilde Ulemâ, Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasına giden süreçte ve kapatılmasında nicelik ve nitelik yönlerinden ağırlığını ortaya koymuştur.33

Esasen II. Mahmud, reformları yürütebilmek için Ulemâ'nın desteğini almanın önemini, daha doğrusu zorunluluğunu kavramış bir sultan olarak hareket etmiştir.34 Bunun için öncelikle Ulemâyı tam itaati altına almaya çalışmıştır. Bu doğrultuda 1825'de Mekkîzâde Mustafa Asım Efendi'yi, Şeyhülislâmlıktan alarak Kadızade Mehmed Tahir Efendi'yi getirmiştir. Diğer anahtar makamları -Kadıaskerlik, İstanbul Kadılığı, Hekimbaşılık ve diğerleri- da kendisine sadık kimselerden istedikleriyle doldurmuş ve dolayısıyla Ulemânın öncülerini kontrolü altında tutmayı başarmıştır.35

Fakat Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından sonra II. Mahmud'un Ulemâya karşı tavrının değişime uğradığını, Ulemâ sınıfının gücünü kırma yolunda teşebbüslerde bulunduğunu36 müşahede etmekteyiz. Askerî, siyasî, sosyal, kültürel, ekonomik, sınaî, sağlık ve eğitimle ilgili pek çok alanda reform çabalarına girişen II. Mahmud,37 Vak'a-i Hayriyye'den sonra önemli destek gücünü yitiren Ulemâ sınıfının görev, yetki ve sorumluluk alanlarının daralmasını beraberinde getirecek adımlar atmış ve Ulemâ ile ilişkilerini belli ölçülerde gevşetmiştir.

Yeniçeriliğin kapatılmasından önce Ulemânın nispî gücünün artması ve II. Mahmud'un İlmiyye ile iyi ilişkiler geliştirmesi, zor durumda olan devletin yaptığı ve yapacağı reform faaliyetlerinin

meşrûiyetini sağlama ihtiyacı ile açıklanabilir. Bu meşrûiyetin sağlanmasında Ulemâ iyi bir araç olmuştur. Ocağın ilgasından sonra İlmiyye'nin nispî gücünün azalması, yetki alanlarının daralması ise, çeşitli kurumsal reformların yapılmasıyla kendini gösteren fonksiyonel farklılaşma çerçevesinde izah edilebilir.38

Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdıktan sonra Usûl-i Nizâmi Müstahsene ismiyle geniş bir reform hareketine başlamış olan II. Mahmud,39 1826'da İhtisab Nezâreti'ni kurdurarak, şehirlerin belediye hizmetleriyle kolluk işlerinin bu kuruluşa geçmesini sağlamıştır. Bu ise daha önce mülkî, beledî ve dinî işleri hep birlikte sorumluluğunda bulunduran Kadı'nın görev alanlarının daralmasına40 ve yalnız yargı alanı ile sınırlandırılmasına giden yolun ortaya çıkmasına neden olmuştur.41

II. Mahmud, Ulemâyı etkileyecek önemli adımlarından birini daha atmıştır. O zamana kadar Ulemânın ve Şeyhülislâm'ın gücünü aldığı önemli kuruluşlardan olan vakıflara müdahele ederek, Ulemânın vakıflar üzerindeki kontrolünü kaybetmesine ve gücünün zayıflamasına katkıda bulunmuştur. Vakıfları tek bir yetki altında toplamak amacıyla Evkaf Müdürlüğü'nü (daha sonra Nezareti-1836) kurmuştur. Böylece II. Mahmud, Ulemânın önemli bir gelir kaynağı olan vakıfları doğrudan doğruya devletin denetimine sokarak, vakıf gelirlerinin devletin kontrolüne girmesinin ve İlmiyye'nin daha sıkı hiyerarşik bir örgüt hâline gelerek dinî işlere hasredilmesinin, din kurumu denetiminin merkezîleştirilmesinin yolunu açmıştır.42

Giriştiği reform çabalarından dolayı Büyük Petro'ya benzetilen II. Mahmud,43 merkez örgütünde Ulemâ'yı etkileyecek önemli bir görev ihdas etmiştir: Seraskerlik Aslında bu, daha önceleri ordu komutanlarına verilen bir unvandı. 1835'den sonra yapılan düzenleme ile Genelkurmay Başkanlığı'na karşılık gelen bu kurum, Sadrazamlık ve Şeyhülislâmlıkla eş değerde kabul edilmiştir.44 Böylece Şeyhülislâmlık, Sadrazamlık ve Seraskerlik aynı düzeye getirilmiş oldu.45 Seraskerlik, daha sonraki dönemlerde İlmiyye'ye karşı bir denge unsuru sağlamış ve klâsik dönemdeki gibi, fakat bu

kez merkeziyetçi devlet ve hükümetin yanında yer alacak ordunun ortaya çıkmasında amil olmuştur.46

II. Mahmud yaptığı dayatmacı reformları, kılık kıyafetle ilgili uygulamaları47 ve Batılılaşma çabalarında izlediği yöntemi nedeniyle halk arasında “Gavur Padişah” olarak ün saldı. II. Mahmud’un Ulemâyı olumsuz yönde direkt etkileyen önemli uygulamalarından biri, batılılaşma yolunda eğitim faaliyetlerine müteallik uygulamalardır. Askerî okulların açılması, Rüşdiye okullarının ve Mekteb-i Ulûm-i Edebiyye’nin kurulması, Mekteb-i Maarif-i Adlî’nin açılması, belki de en önemlisi, Harbîye ve Tıbbîye’nin açılması,48 II. Mahmud döneminde Ulemânın ilim ve eğitime olan nüfuzunu bölüp parçalayan veya buna zemin hazırlayan Ulemânın yönetimde söz hakkına sahip olacak kişilerin yetişmesinde etkisinin azalması gibi durumları beraberinde getirmiştir.

Türkiye’de lâikleşme sürecinde Harbîye ve Tıbbîyye’nin çok büyük payları bulunmaktadır. Bu okulları Batı aydınlanma düşüncesinin ve Batı siyaset anlayışının Türkiye’ye girişinde çok önemli etkileri olmuş ve bu etkiler, devletin dinden uzaklaşması serüveninde büyük rol oynamıştır.49

Eğitim alanında yapılan reformlar çerçevesinde modern birtakım terimler de Türkçeye girmeye başlamıştır. Yeni bilgi ve teknikler için ilim yerine fen terimi, fenlerle ilgili işler için nâfia (yararlı işler) terimi ve eğitim noktasında yeni ve bilinmeyen bilgilerle tanışma, hatta aydınlanma anlamında maarif terimi50 Medrese dışı gelişmeleri ifade etmesi ve eğitimde siyasî zihniyetin değişmeye başladığını göstermesi bakımlarından önemli yeniliklerdir. O dönemde gerek resmî dildeki değişimler, gerek tercüme eserler, gerek bazı sadeleştirme çabaları, gerekse Takvim-i Vekâyi’ gazetesi dilin değişmesinde çok önemli işlevler görmüşlerdir.51 Bu dil değişmesi, Osmanlı siyasî değişimlerinde önemli bir etken olmuştur.

II. Mahmud’un hilâfet-salatanatı döneminde, Tanzimat’a zemin hazırlayacak önemli değişikliklerden biri, bürokratik uzmanlaşma doğrultusunda yapılan kurumlaşma ve yapılanmadır. Dâhiliyye, Hâriciyye, Maliye, Evkaf-i Hümâyun, Dîvân-ı Deâvî gibi nezaretlerle;

Meclis-i Hâss-ı Vükelâ, Meclis-i Alî-i Umûmî, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye gibi meclisler bu çerçevede zikredilebilir.52

Bu ve benzeri bütün değişimler, hem Ulemâ'yı hem de din-devlet ilişkisini etkilemiş, Tanzimat zihniyetinin oluşumuna da katkıda bulunmuştur.

Fakat şu hususun altını da çizmek gerekmektedir: Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra II. Mahmud, izlediği politikalarla, her ne kadar Ulemânın görev ve etkinlik alanlarını daraltıp azaltmışsa da bu, Ulemânın büyük güç kaybına uğradığı/uğratıldığı veya siyasî sahada tümden pasifleştiği anlamına gelmez. Ulemâ hâlâ önemli bir mevkidedir. Zira devlet, toplum katında yaptıklarını meşrulaştırma için Ulemâ desteğine muhtaçtı. Daha yapılacak pek çok reform vardı. Bunun için de İlmiyye örgütü gerekliydi. Bu yüzden İlmiyye, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra da her ne kadar nispî gücünde azalma olsa da reformları desteklemiş ve reformların içinde yer almıştır.53 Askerî okulların açılmasında,54 Tıbbiyye'nin kurulması ve çalıştırılmasında Ulemâ etkinlik göstermiş, Devlete yardım etmiş55 ve yapılanların meşrulaştırıcısı olmuşlardır.

II. Mahmud, Ulemânın aleyhine birtakım sonuçlar doğuran icraatlarda bulunmakla birlikte, devletin dinî meşrulaştırımında meşrulaştırıcılar olarak Ulemânın önemli rolünün ortadan kalkmaması ve meşrûiyet krizi yaşanmaması veya meşrûiyetin unutulmaması için gerekli meşrulaştırımı hatırlatıcı önlemler almıştır. Bilindiği gibi meşrulaştırım -özellikle kriz, çözülme veya çöküş dönemlerinde- unutulabilir. Bu durumda meşrûiyet kaybı ve krizi ortaya çıkabilir. Öyleyse meşrûiyet krizini doğuracak olan unutkanlığın ortadan kalkması için meşrulaştırım tekrarlanmalıdır.56 İşte II. Mahmud, muhtemel bir meşrulaştırım unutkanlığına karşı, daha önceki sultanların başvurduğu yöntemle, Ulemâyı görevlendirmiştir. II. Mahmud, Ulemânın başı Şeyhülislâm Yâsincizâde Abdülvehhab Efendi'yi57 (1758-1833), hatırlatıcı rolü üstlenerek Devlet-i Aliyye'yi ve tabiatıyla II. Mahmud'un otoritesini haklılaştırıp geçerli kılacak dinî meşrulaştırım için bir risâle yazmakla görevlendirmiştir. Yeniçeriliğin

kaldırılmasından sonraki yıllarda Hülâsatü'l-Beyân fî İâati's-Sultan58 (1247) adıyla Arapça ve Türkçe yazdığı risâlede Abdülvehhab Efendi, adından da anlaşılacağı üzere Sultan'a itaat hususunda deliller getirmekte, bu cümleden olmak üzere yirmibeş hadîsi ve bazı ayetleri zikredip şerhederek Halife-sultan'a itaatin farz olduğunu ispat etmeye çalışmaktadır.

Abdülvehhab Efendi'nin Risâlesi'nde zikre değer en önemli hususlardan biri, kullandığı kelime ve ıstılahları özenle seçmesi ve bu çerçevede Halife, İmâmü'l-Müslimîn, Emîrü'l-Mü'minîn59 gibi dinî sıfatlarla nitelediği II. Mahmud'un yaptığı veya yapmaya çalıştığı reformları ihyâ-yı dîn, icra-yı sünnet, siyâset-i adliyye, tecdid ü ihyâ, kavanîn-i askeriyye ve usûl-ü mülkiyye, "cism-i devlet yeniden can bulmuş", "hayr u salah-ı ümmet ve refâh u râhat-i mülk ü millet" gibi ifadeleri kullanarak60 izah etmeye, meşru göstermeye çalışmasıdır. Bu ifadeler de göstermektedir ki o dönemde Osmanlı devlet diline modern unsurlar girmeye başlamış ve bu, din dilini de etkilemiştir.

Bu Risâle ortaya koymuştur ki II. Mahmud yeniliklerini -Ulemâ'ya rağmen bile olsa- yaparken Ulemânın meşrulaştırıcı işlevinden yararlanmasını bilmiştir, toplumuna meşrulaştırım hatırlatmasında bulunarak olası bir meşrûiyet krizi ve kaybını önlemeye çalışmıştır.

Abdülvehhab Efendi'ye ek olarak Molla Keçecizâde Mehmed İzzet'in Lâyihası ve Mehmed Esad'ın Üssü Zaferi de dinî meşrulaştırım ve meşrulaştırım hatırlatmasına örnek olarak zikredilebilir.61

II. Mahmud Dönemi'nde, III. Selim zamanına kadar uygulanan Meşveret Meclisi'nden farklı olarak kurulan Dâr-ı Şûra-yı Bâbıalî (hükûmet şurası), Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliyye (24 Mart 1838), Dâr-ı Şûra-yı Askeriyye meclisleri Osmanlı devlet geleneğinde yeni oluşumlardı. Bunlar gördükleri işlevlerle, hem Sultan'ın otoritesinin nispeten sınırlandırılmasını, hem İlmiyye'nin görev alanlarının daralmasını hem de devlet kurumlarında ilmî ve dinî yeterliliği olmayan yeni bürokrat kalemin etkin olmasını beraberinde getirmişlerdir. Bu meclislerden ilki, merkezî hükümet organı ile;

ikincisi adalet organları ile; üçüncüsü ise ordu ile ilgili yeni kurallar koymak için kurulmuşlardır.62

Bunlardan özellikle Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-i Adliyye, Devlet-i Aliyye'nin bütün önemli işlerinin konuşma ve düzenleme merkezi olup63 gerekli kanun tasarılarını ve nizamnâmelerini hazırlamak, devlet adamlarıyla ilgili davalara bakmak, devlet ve milletin işlerini görüşmek amacıyla kurulmuştur.64 Bugünkü Danıştay ve Yargıtay kurullarının yetkilerini kendisinde toplayan ve bir başkan ile dokuz üye ve iki sekreterden oluşan Meclisin hazırladığı kanun projeleri, Padişah'ın Hatt-ı Hümayunu ve Şeyhülislâm'ın fetvasıyla kanun hâline gelirdi.65 Herhâlükarda bu en üst adalet kurulu, Tanzimat'ın oluşum sürecinde önemli bir mevkiye sahiptir.

II. Mahmud Dönemi'nde İlmiyye'nin devlet bünyesindeki konumunu etkileyen önemli bir gelişme de Sadrazamlığı Başvekâlet'e dönüştürerek66 Padişah'a karşı etkin olma pozisyonundan çıkardığı gibi Şeyhülislâmlığın da Padişahı kontrol edebilecek bir güç olmaktan çıkarılmaya çalışılması ve devlet işlerindeki etkinliğinden uzaklaştırılması çabalarının olmasıdır.

Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından sonra Yeniçeri Ağasının karargâhını Meşihat Dairesi (Bâb-ı Meşihat) olarak kullanmaya başlayan Şeyhülislâmlığı67 bir bakıma İslâm milletinin liderliğiyle ve dinî hukuk alanıyla sınırlandırılmak istenmiştir. Bu ise adalet ile Şeriatın, din ile dünyanın ayrılmasının önemli temellerinden olmuştur.68 Halife-sultan Mahmud'un, düşünülen vergiler, medrese softalarının askere alınması, din kurulunun iznini almadan haciz ve müsaderelere girişmesi, vakıf işlerini ele alması, Frenk âdetlerine karşı aşırı ilgi göstermesi gibi konularda Şeyhülislâm'ın verdiği bir muhtırayı yırtıp atarak "Ulemânın sadece din işlerine karışması gerektiği, hükûmet işlerini yönetme hakkının yalnızca Sultan'a ait olduğu" şeklindeki sözü dünyevîleşme eğiliminin ve İlmiyye'nin sınırlandırılmak istenmesinin önemli belgesidir.69 Bu söz ve bunun doğrultusundaki eylemleri, II. Mahmud'un siyaset alanında Ulemâya karşı olumsuz tutuma girdiğini göstermektedir.70

II. Mahmud Dönemi'nde, Tanzimat'ın kanunlaştırma hareketlerine zemin hazırlaması bakımından önemli iki Ceza Kanunnâmesi kabul edilmiştir (1254/1838).[71] Bunlardan biri Kadıasker, Kadı ve Nüvvab'a, diğeri ise memurîne özgüdür. Özellikle kadıların suistimallerine set çekmek amacıyla çıkarılmış olan Tarîk-i İlmiyye'ye Dair Ceza Kanunnâme-i Hümayunu, o dönemde İlmiyye'nin durumunun bozukluğunu da görmesi bakımından önemli bir kanundur.

Memurların işleyecekleri suçları ve bunların cezalarını kapsayan ve keyfî cezaların kaldırıldığını belirten memurîne mahsus ceza kanununun da Osmanlı Devleti ceza hukukundan zulüm suçu ve siyaseten katl gibi cezaların kalkması yolunda bir adım atılması yönünde önemli bir metindir.[72]

Her ne kadar bu kanunlarda belirtilen cezalar gayrimuayyen ve şer'î ise[73] de kanun fikrinin oluşumunda, idare-halk ilişkilerinin değişmesinde ve Tanzimat'a gelinmesinde büyük işlevler görmüşlerdir.

Din-devlet ve devlet-toplum ilişkileri açısından II. Mahmud döneminin özel bir yönü de mülkiyet hakkı, din ve vicdan özgürlüğü ve eşitlik alanındadır. Yeniçeriliğin tasfiyesinden sonra II. Mahmud, devlet hizmetinde bulunmuş kişilerin ölünce mallarına el konulması usulü olan müsâdereyi kaldırarak, bunların miras ve mülkiyet haklarına güvence getirmiştir. Her ne kadar bu yasak, hemen kurumsallaşmasa da o zaman için en azından ilke bazında önemli bir değişimdi.[74]

Gerek bu kanun ve usuller, gerekse idare, ceza, eğitim ve ordu alanlarında çıkan diğer birtakım kurallar, yani nizâmât-ı esâsiyye, kamu hukukuna doğru atılmış adımların ilk belirtileridirler. Bu alan geliştikçe Şeriat hukukunun alanı daralmıştır. Bunun ilk sonuçları Tanzimat döneminde görülecektir. Önemli olan, ama ancak II. Mahmud'un hükümdarlığı süresinden sonra güçlenen bir yenilik, kanun yapma işi ile görevli kişisel olmayan yasama mekanizmasının şekillenmeye başlamasıdır ki bu 1876'da Kanûn-i Esâsî dönemine kadar devam eden bir çizgi olmuştur.[75]

Esasen modern anlamda yasama, ancak Tanzimat döneminde kanunlaştırma (codification) akımı ile başlamış olmakla birlikte bunun temelleri II. Mahmud zamanında atılmıştır. II. Mahmud'un "Bundan böyle teb'amdan Müslümanları ancak camide, Hıristiyanları kilisede, Musevileri havrada tanımak isterim."76 türünden sözleri, bunların devlet katında eşit oldukları düşüncesini getirmiş ve Tanzimat'taki eşitlik maddesinin ortaya çıkışında etkili olmuştur. Gerçi bu söz, milliyetçilik akımlarını önlemek için de söylenmiş olabilir; ancak sonuç bu noktaya varmıştır.77

Bu dönemde Ulemâyı ve dinî grupları ilgilendiren önemli bir gelişme de Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından bir süre sonra Bektaşî tarikatının da yasaklanmasıdır.78 Bektaşîlik ile Yeniçeri Ocağı arasındaki yakınlık, Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasıyla birlikte Bektaşîliğin de yasaklanmasına sebep olmuştur. Yeniçeriliğin ilgasında olduğu gibi, Bektaşîliğin yasaklanması olayında da Ulemâ ve diğer tarikatlar Halife-sultan'ın yanında yer almışlardır. Niyazi Berkes'e göre Ulemâ ve "Sünnet Ehli Tarikatlar", Bektaşîliğe indirdikleri darbenin faturasını, er geç dünyevî aydın kütlesinin karşısında kalmakla ödeyeceklerdir.79

II. Mahmud, devlet-tarikat ilşkilerinde, Bektaşîliği yasaklamasının dışında da birtakım düzenlemelere gitmiştir. II. Mahmud dönemine kadar Osmanlı Devleti tarikat ve tekkelerin özgürlük alanlarına pek dokunmamış, bir bakıma onları sivil özerk birer grup ve örgüt olarak telâkki etmişken; II. Mahmud döneminde durumları değişmiştir. II. Mahmud, 1227/1811 ve 1252/1836 tarihli fermanlarında tekke ve tarikatlarla ilgili birtakım prensipler koymuş ve bunlara uyulmasını istemiştir. 1811 tarihli fermandan da anlaşıldığına göre II. Mahmud, tekkeleri, şeyh seçimini devletin kontrolüne almak, boşalan tekke şeyhliklerine Şeyhülislâm'ın görüşü alınarak şeyh ataması yapmak gibi hususları gerçekleştirmek istemiştir.80

Kanaatimizce bu olay, Osmanlı Devleti'nde din-devlet ilişkisi bağlamında farklı bir durumdur. Bu olay, devletin "sivil dinî alan"a müdahele etmeye çalıştığını ve dolayısıyla tümden "resmî din" anlayışına adım atmak istediğini ifade etmesi bakımından çok önemlidir. Devletin toplumun gayriresmî alanlarına müdahele ve

resmî din oluşturma anlayışı Cumhuriyet'e giden çizgide giderek artan oranda izlenen bir devlet politikası olmuştur.

II. Mahmud döneminde yapılan birtakım değişikliklerle, özellikle Yeniçeriliğin ilgasından sonra kadılar, Kadılık görevlerinde yardımcıları olan birtakım kişi, kurum ve sosyal grupları ve dolayısıyla birtakım fonksiyonlarını yavaş yavaş kaybetmiş, ellerinden beledî görevleri de alınmıştır.81

II. Mahmud'un kadıların fonksiyonlarında azaltma doğrultusunda yaptığı işlerden biri de mahallelerin yönetiminde imamların görevlerine ortak bir kurum olarak muhtarlık teşkilâtını tesis etmesidir (1829). Bilindiği gibi klâsik dönem Osmanlı taşra yönetiminde imam, padişah beratı ile tayin ediliyordu; mülkî ve beledî amir olan Kadı'nın mahalle düzeyindeki temsilcisi gibiydi. Muhtarlık teşkilâtının kurulmasıyla vergi salınması ve toplanması, mahalle veya köyün güvenlik işleri muhtarların yetkisi dahiline verilmiş ve imam da aynı derecede sorumlu tutulmuştur.82 Dolayısıyla muhtarlık müessesesi, -her ne kadar muhtarlar imamların kefaletiyle seçilseler de-imamların yetki ve sorumluluklarını almaya başlamıştır. Böylece imamların görev ve işlevleri de dinî alanla sınırlandırılmaya doğru yol almıştır.83

Ulemâ, bürokrasi ve orduyu kendine tamamen bağlayarak merkeziyetçi, bürokratik, sağlam bir sultan otoritesi inşa eden ve reformlarını öyle yürütmeye çalışan Sultan Mahmud'un, çökme sürecine girmiş olan devleti çeşitli çabalarıyla ayakta tutmaya çalışırken, dine oldukça fazla yer vermesi ve Hilâfet kurumunu işleterek84 Ulemânın gönlünü alması da zikredilmesi gereken hususlardandır. Bu yönüyle aslında II. Mahmud, tam olarak II. Abdülhamid zamanında kendini gösterecek olan İslâmcılık akımına da zemin hazırlamış olabilir. Osmanlı Devleti'nde Hilâfet kurumunun özellikle Batı'ya karşı kullanılması olayının kökeni daha gerilere gitse de, II. Mahmud döneminde daha sık bir şekilde işletilmiş ve devreye sokulmuştur. Sultan Mahmud, yönetiminde Hilâfet vurgusuyla hem içte reformlarını gerçekleştirmiş, hem de dıştan gelen baskılara cevap verme yoluna gitmiştir.

Bu çerçevede II. Mahmud döneminde devlet için çok önemli problem hâline gelen milliyetçilik meselesine kısaca değinmemizde fayda bulunmaktadır. Din-devlet ilişkileri açısından önemli olduğunu başından beri vurgulamaya çalıştığımız gayrimüslim azınlıklar veya Yahudi ve Hıristiyan milletler meselesi, II. Mahmud döneminde önemli bir problem hâline gelmişti. 18. yüzyılda Batılılarla temasa geçmeleri ve bazı antlaşmalarla da Batılı ülkelerden himaye almaları sonucunda bağımsızlık özlemi taşıyan gayrimüslim milletlerin, 19. yüzyıldan itibaren söz konusu özlemlerini eyleme dönüştürme çabalarına girişmeye başladıkları görülmektedir. Bağımsız Yunanistan için yapılan eylemler bunların en önemlilerindendir.85 Bu eylemlerden Osmanlı'nın Türk olmayan Müslüman tebaasının da etkilendiğini, Araplarla Arnavutlar arasında da bu çerçevede yavaş yavaş kıpırdanmaların başladığını gören II. Mahmud, Halifelik makamını bu olumsuzlukları önlemede siyasal bir araç olarak güçlendirmeye çalışmıştır.86

Devlet kurumlarında rüşvet,87 zulüm, kayırma vb. olumsuzlukların en üst düzeyde görüldüğü bir dönemde Hilafet-saltanat koltuğuna oturan II. Mahmud, yaptığı icraatlardan dolayı halkıyla da kötü bir ilişkiye girmişti. Gidişattan memnun görünmeyen ve Mehdi beklentisi içinde bulunan halk ondan nefret ediyordu.88 Ancak Halife Mahmud, Hilâfete, dine ve Ulemâya dayanarak bu olumsuz duruma rağmen politikalarını uygulamıştır.

Özetle batılılaşmanın zorunluluğuna inanılmaya başlanan,89 şer'î devlet-akıl devleti ayrımı gündeme getirilip tartışılan90 II. Mahmud dönemi, Türkiye'nin din-devlet ilişkilerinin Tanzimat öncesi tarihinde önemli hadd-i fasıllardan biridir. II. Mahmud'un devlet alanında getirdiği merkeziyetçi bürokratik anlayış, oluşturduğu yeni kurumlar, Batı ile geliştirdiği ilişkiler, devlet içinde açmaya çalıştığı dünyevî alanlar, Ulemânın yetkilerini sınırlandırma girişimleri, Eylül 1838'de İngiltere ile imzaladığı Ticaret Sözleşmesi, izlediği Tanzimatlı politikalar vs. Tanzimat'ın oluşumunu sağlayan önemli olaylardır.

Ayrıca Tanzimat, Tanzimat-ı Hayriyye, Nizâm-ı müstahsene gibi nizam kökünden gelen veya nizamla birlikte kullanılan ve Tanzimat

döneminin oluşumunda önemli işlev gören kavramlar, II. Mahmud döneminin son yıllarında kullanılmıştır.91

Tanzimat Fermanı'nın hazırlanması ve icrasında baş aktörlerden biri olan M. Reşid Paşa da II. Mahmud'un ıslahat mektebinde yetişmiş, Batı'yı o dönemde tanımıştır.92

II. Mahmud, saltanatının son zamanlarında Tanzimat-ı Hayriyye'nin ilânı plânlarını yapmış, fakat Âkif Paşa'nın kendisine "hukuk-u Şâhâneniz tahdîd olunacak" sözünün de etkisiyle bundan vazgeçmiştir.93

1 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı, TTKY., Ankara 1945, s. 5, 105-106.

2 Bkz.: N. Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Doğu-Batı Yay., İstanbul ty., s. 142-143.

3 Şükrü Karatepe, Darbeler, Anayasalar ve Modernleşme, İz Yay., İstanbul 1993, s. 46.

4 Sened-i İttifak'ın sureti için bkz.: Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, c. 9, s. 278-283.

5 A.e., c. 9, s. 5, 7 vd.

6 B. Tanör, “Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış”, TCTA., c. 1, İletişim Yay., İstanbul ty., s. 12-13.

7 H. İnalcık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümâyûnu”, Belleten, c. XXVIII, no: 112, TTKY., Ankara Ekim 1964, s. 609.

8 A. Şeref Gözübüyük, Yönetim Hukuku, 9. bs., Turhan Kit., Ankara 1996, s. 29.

9 Ali Fuad Başgil, Hukukun Ana Mesele ve Müesseseleri, Hak Kit., İstanbul 1946, s. 22.

10 Cevdet Paşa, a.g.e., , c. 9, s. 8.

11 H. İnalcık, a.g.m., s. 603.

12 A.m., s. 603-604.

13 A.m., s. 603; Ç. Özek, Devlet ve Din, Ada Yay., İstanbul ty., s. 664-665. bkz.: N. Berkes, a.g.e., s. 132.

14 Cevdet Paşa, a.g.e., c. 9, s. 7.

15 H. İnalcık, a.g.m., s. 606-607.

16 Bkz.: N. Berkes a.g.e., s. 133.

17 B. Tanör, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, 2. bs., YKY., İstanbul 1988, s. 50, 55.

18 H. İnalcık, a.g.m., s. 607.

19 B. Tanör, a.g.e., s. 55.

20 A. F. Başgil, a.g.e., s. 22.

21 Ahmet Râsim, Osmanlı Tarihi, c. 4, Matbaa-i Ebu’z-Ziya, Kostantiniyye 1328-1330, s. 1810.

22 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Cevdet Paşa, a.g.e., c. 12, s. 146-153; A. Râsim, a.g.e., c. 4, s. 1807-1813; Avigdor Levy, “Osmanlı Ulemâsı ve Sultan II. Mahmud’un Askerî Islahatı”, Modern Çağda Ulema, Çev. Osman Bayraktar, İz Yay., İstanbul 1991, s. 33-39.

23 Abdülkadir Özcan, “Eşkinci Ocağı”, TDVİA., c. 11, İstanbul 1995, s. 471.

24 Cevdet Paşa, Maruzat, Haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yay., İstanbul 1980, s. 3.

25 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Ahmed Lütfî, Târîh-i Lütfî, c. 1, s. 136-147; Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, c. 12, s. 154-168. Ayrıca bkz.: Bryan S. Turner, Max Weber ve İslam, Eleştirel Bir Yaklaşım, Çev. Yasin Aktay, Vadi Yay., Ankara 1991, s. 171-177; Cevdet Paşa, Maruzat, s. 3.

26 A. H. Tanpınar, XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, 2. bs., İÜEFY., İstanbul 1956, s. 38-39.

27 B. Kodaman-A. T. Alkan, "Tanzimat'ın Öncüsü Mustafa Reşit Paşa", 150. Yılında Tanzimat, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTKY., Ankara 1992, s. 8.

28 Bkz.: A. H. Tanpınar, a.g.e., ss. 38-39.

29 J. O. Voll, İslam, Süreklilik ve Değişim, c. 1, Çev. C. Aydın-C. Şişman-M. Demirhan, Yöneliş Yay., İstanbul 1991, c. 1, s. 157; E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789 1856), ss. 147-149; Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, c. 12, ss. 147-168.

30 J. O. Voll, a.g.e., c. 1, s. 157.

31 İ. Kara, İslamcıların Siyasî Görüşleri, İz Yay., İstanbul 1994, s. 48.

32 Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, c. 12, s. 8-10; 147-168.

33 A.e., c. 12, s. 147-168.

34 İ. Kara, a.g.e., s. 48.

35 A. Levy, a.g.m., s. 31-32.

36 İ. Kara, a.g.e., s. 48.

37 E. Z. Karal, a.g.m., s. 28.

38 A. Cihan, Modernleşme Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulema, (1770-1876), Yayımlanmamış Doktora Tezi, (Danışman: Baykan Sezer), İstanbul Ü. Edebiyat F. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994, s. 272.

39 Ahmet Uğur, Osmanlı Siyâset-Nâmeleri, Erciyes Ü. Yay., Kayseri 1992, s. 10.

40 İlber Ortaylı, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler”, TCTA., c. 1, İletişim Yay., İstanbul ty., s. 241.

41 B. Eryılmaz, Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme, İşaret Yay., İstanbul 1992, s. 198.

42 Bkz.: E. J. Zürcher, Modernleşen Türkiye’nin Tarihi, Çev. Ömer Laçiner, 2. bs., İletişim Yay., İstanbul 1996, s. 65; B. Lewis, Modern Türkiye’nin Doğuşu, ss. 93-95.

43 R. H. Davison, Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform (1856-1876), c. 1, Çev. Osman Akınhay, Papirüs Yay., İstanbul 1997, s. 41-42; B. Tanör, a.g.e., s. 43.

44 Musa Çadırcı, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Ülke Yönetimi”, TCTA., c. 1, İletişim Yay., İstanbul ty., s. 212.

45 Ali Akyıldız, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856), Eren Yay., İstanbul 1993, s. 38; A. Levy, “a.g.m. ”, s. 48.

46 Bkz.: B. Lewis, a.g.e., s. 97.

47 E. Z. Karal, a.g.e., s. 158.

48 A.e., s. 151, 159-160.

49 Bkz.: N. Berkes, a.g.e., s. 180, 183, 191; E. Z. Karal, a.g.e., s. 161.

50 N. Berkes, a.g.e., s. 174.

51 bkz.: A. H. Tanpınar, a.g.e., s. 78-79.

52 Sözkonusu nezaret ve meclislerin kuruluş ve işleyişleri hakkında bkz.: A. Akyıldız, a.g.e., s. 66-218.

53 Bkz.: Uriel Heyd, “III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması”, Çev. Erbay Aydın, İslâm Dünyası ve Batılılaşma, Yöneliş Yay., İstanbul 1997, s. 13-56.

54 bkz.: A. Levy, a.g.m., ss. 49-55.

55 N. Berkes, a.g.e., ss. 180, 183.

56 Peter L. Berger, Dinin Sosyal Gerçekliği, Çev., Ali Coşkun, İnsan Yay., İstanbul 1993, ss. 63.

57 Abdülvehhab Efendi hakkında bkz.: Mehmet İpşirli, “Abdülvehhab Efendi”, TDVİA., c. 1, s. 285-286.

58 Yâsincizâde Abdülvehhab Efendi, Hülâsatü’l-Beyân fî İtâati’s-Sultan, İstanbul 1247.

59 A.e., s. 20, 21 vd..

60 A.e., s. 19, 20, 21-22 ve tamamı.

61 Bkz.: Uriel Heyd, “III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması I”, Çev. Sami Erdem, Dergâh, c. VII, Sayı: 80, Ekim 1996, s. 18-19.

62 N. Berkes, a.g.e., s. 169.

63 A. Lütfî, a.g.e., c. 6, s. 92.

64 B. Eryılmaz, a.g.e., s. 178.

65 E. Z. Karal, a.g.e., s. 172.

66 Bkz.: A. Akyıldız, a.g.e., ss. 26-29.

67 A. Lütfî, a.g.e., c. 1, s. 148.

68 N. Berkes, a.g.e., s. 169.

69 Engelhardt, Türkiye ve Tanzimat, Devlet-i Osmaniye’nin Tarih-i Islahatı, Çev. Ali Reşad, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1328, ss. 21-22; N. Berkes, a.g.e., ss. 171-172.

70 A.e., ss. 172.

71 Bkz.: R. Kaynar, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, TTKY., Ankara 1991, ss. 295-301.

72 Ahmet Mumcu, Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı, 2. bs., Birey ve Toplum Yay., Ankara 1985, s. 33; A. Mumcu, Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl, 2. bs., Birey ve Toplum Yay., Ankara 1985, s. 173-174; B. Tanör, a.g.e., ss. 68-69.

73 Hıfzı Veldet, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, Tanzimat I, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 17-171.

74 B. Tanör, a.g.e., s. 69.

75 N. Berkes, a.g.e., ss. 172-173.

76 Engelhardt, a.g.e., ss. 36-37.

77 N. Berkes, a.g.e., s. 171.

78 E. Z. Karal, a.g.e., s. 150.

79 N. Berkes, a.g.e., s. 171.

80 Mustafa Kara, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Tasavvuf ve Tarikatlar, TCTA., c. 4, İletişim Yay., İstanbul 1985, ss. 982-983.

81 İ. Ortaylı, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler”, s. 241.

82 “A.m., ss. 239.

83 B. Eryılmaz, a.g.e., ss. 215-216.

84 N. Berkes, a.g.e., s. 142; Ç. Özek, a.g.e., s. 400.

85 M. Celaleddin Paşa, Mir’at-ı Hakîkat, c. 1, Haz. İ. Miroğlu-M. Derin vd.), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1979, ss. 25.

86 Cevdet Küçük, “Osmanlılarda ‘Millet Sistemi’ ve Tanzimat”, TCTA., c. 4, s. 1012-1014; B. Lewis, Modern Türkiye’nin Doğuşu, s. 81.

87 R. Kaynar, a.g.e., ss. 112-115.

88 Engelhardt, a.g.e., ss. 31, 35-36.

89 Halil Rıfat Paşa’nın 1830’dan sonra Devlet-i Aliyye’nin yaşaması için Batı’yı taklit etmekten başka çaresi olmadığına dair sözü için bkz.: A. H. Tanpınar, a.g.e., ss. 39.

90 İzzet Molla’nın “Bu devlet Şer’î devleti midir yoksa akıl devleti mi? Gah Şer’î devleti, gah akıl devleti, olmak tenakuzdur.” şeklindeki sözü ilgi çekicidir. Bkz.: İhsan Sungu, “Mahmut II’nin İzzet Molla ve Asâkir-i Mansûre Hakkında Bir Hattı”, Tarih Vesikaları I, 1941; Ş.

Mardin, Türkiye’de Toplum ve Siyaset, s. 166; A. H. Tanpınar, a.g.e., s. 97.

91 Bkz.: R. Kaynar, a.g.e., s. 99-119, 191 vd.; Tuncer Bayakara, “II. Mahmud’un Islahatında İç Temeller: 1826-1839 Arasında Anadolu”, Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989, TTKY., Ankara 1994, s. 266; Cemil Bilsel, “Tanzimatın Harici Siyaseti”, Tanzimat I, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 665-666.

92 E. Z. Karal, “Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri”, s. 30.

93 R. Kaynar, a.g.e., ss. 110-111; M. Ş. Yaltkaya, “Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler”, Tanzimat I, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 466; C. Bilsel, “Tanzimatın Haricî Siyaseti”, Tanzimat I, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, ss. 665-666.

AHMED Lütfî, Târîh-i Lütfî, c. 1, Matbaa-i Amire, İstanbul 1290.

AHMED Midhad, Üss-i İnkılâb, c. 1, Takvimhâne-i Amire, İstanbul 1294.

AHMED Râsim, Osmanlı Tarihi, c. 4, Matbaa-i Ebu’z-Ziya, Kostantiniyye 1328-1330.

AKÇURA, Yusuf, Osmanlı Devleti’nin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX Asırlarda), 3. bs., TTKY., Ankara 1988.

AKYILDIZ, Ali, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856), Eren Yay., İstanbul 1993.

BAŞGİL, Ali Fuad, Hukukun Ana Mesele ve Müesseseleri, Hak Kit., İstanbul 1946.

BAYKARA, Tuncer, “II. Mahmud’un Islahatında İç Temeller: 1826-1839 Arasında Anadolu”, Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989, TTKY., Ankara 1994, ss. 263-270.

BERGER, Peter L., Dinin Sosyal Gerçekliği, Çev., Ali Coşkun, İnsan Yay., İstanbul 1993.

BERKES, Niyazi, Türkiye’de Çağdaşlaşma, Doğu-Batı Yay., İstanbul ty.

BİLSEL, Cemil, “Tanzimatın Haricî Siyaseti”, Tanzimat I, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, ss. 661-722.

CEVDET PAŞA, Târîh-i Cevdet, c. 1-12, 2. bs., Matbaa-i Osmâniyye, Dersaâdet 1309.

, Maruzat, Haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yay., İstanbul 1980.

CİHAN, Ahmet, Modernleşme Döneminde Osmanlı İmparatorluğu’nda Ulema, (1770-1876), Yayımlanmamış Doktora Tezi, (Danışman: Baykan Sezer), İstanbul Ü. Edebiyat F. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.

ÇADIRCI, Musa, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Ülke Yönetimi”, TCTA., c. 1, İletişim Yay., İstanbul ty., ss. 295-299.

DAVISON, Roderic H., Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform (1856-1876), c. 1, Çev. Osman Akınhay, Papirüs Yay., İstanbul 1997

DÖNMEZER, Sulhi, Sosyoloji, 10. bs., Beta Yay., İstanbul 1990.

DURSUN, Davut, Yönetim-Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din, 2. bs., İşaret Yay., İstanbul 1989.

EBU MANNEH, Butrus, “Gülhane Hatt-ı Hümayununun İslâmî Kaynakları-II”, Çev. Şaban Bıyıklı, Dergah, Sayı: 74, Nisan 1996, ss. 19-21.

EKREM, Reşat, Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar, 1360-1920 ve Lozan Muahedesi, Muallim Ahmed Halit Kütüphanesi, İstanbul 1934.

ENGELHARDT, Türkiye ve Tanzimat, Devlet-i Osmaniye’nin Tarih-i Islahatı, Çev. Ali Reşad, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1328v

ERSOY, Osman, Türkiye’ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler, AÜDTCF. Yay., Ankara 1959.

ERYILMAZ, Bilal, Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme, İşaret Yay., İstanbul 1992.

GÖKALP, Ziya, “Hilâfetin Hakikî Mahiyeti”, Hilâfet ve Millî Hakimiyyet, Matbuat ve İstihbarât Müdiriyet-i Umûmiyyesi Neşriyatından: 22, Ankara 1339, ss. 5-10.

GÖNENSAY, Hıfzı Tevfik-BANARLI, Nihad Sami, Başlangıçtan Tanzimat’a Kadar Türk Edebiyatı Tarihi, Remzi Kit., İstanbul 1941.

GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref, Yönetim Hukuku, 9. bs., Turhan Kit., Ankara 1996v

GÜVENÇ, Bozkurt, İnsan ve Kültür, 4. bs., Remzi Kit., İstanbul 1984.

HEPER, Metin, “19. yy’da Osmanlı Bürokrasisi”, TCTA., c. 1, İletişim Yay., İstanbul 1985.

HEYD, Uriel, “III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması”, Çev. Erbay Aydın, İslâm Dünyası ve Batılılaşma, Yöneliş Yay., İstanbul 1997, ss. 13-56.

, “III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması I”, Çev. Sami Erdem, Dergâh, c. VII, Sayı: 80, Ekim 1996, ss. 18-20.

İNALCIK, Halil, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümâyûnu”, Belleten, c. XXVIII, no: 112, TTKY., Ankara Ekim 1964, ss. 603-622.

İPŞİRLİ, Mehmet İpşirli, “Abdülvehhab Efendi”, TDVİA., c. 1, ss. 285-286.

KARA, İsmail, İslamcıların Siyasî Görüşleri, İz Yay., İstanbul 1994.

KARA, Mustafa, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Tasavvuf ve Tarikatlar, TCTA., c. 4, İletişim Yay., İstanbul 1985, ss. 978-994.

KARAL, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856), c. V, 5. bs., TTKY., Ankara 1988.

, “Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri”, Tanzimat I, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, ss. 13-30.

KARATEPE, Şükrü, Darbeler, Anayasalar ve Modernleşme, İz Yay., İstanbul 1993.

KAYNAR, Reşat, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, TTKY., Ankara 1991.

KOCA Sekbanbaşı, Koca Sekbanbaşı Risalesi, (Haz. Abdullah Uçman), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1974.

KODAMAN, Bayram-ALKAN, Ahmet Turan, “Tanzimat’ın Öncüsü Mustafa Reşit Paşa”, 150. Yılında Tanzimat, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTKY., Ankara 1992.

KÜÇÜK, Cevdet, “Osmanlılarda ‘Millet Sistemi’ ve Tanzimat”, TCTA., c. 4, İletişim Yay., İstanbul 1985, ss. 1007-1024

LEWIS, Bernard, Modern Türkiye’nin Doğuşu, Çev. Metin Kıratlı, 4. bs., TTKY., Ankara 1991.

LEVY, Avigdor, “Osmanlı Ulemâsı ve Sultan II. Mahmud’un Askerî Islahatı”, Modern Çağda Ulema, Çev. Osman Bayraktar, İz Yay., İstanbul 1991, ss. 29-61.

MAHMUD Celaleddin Paşa, Mir’at-ı Hakîkat, c. 1, Haz. İ. Miroğlu-M. Derin vd.), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1979.

MARDİN, Şerif, Türkiye’de Toplum ve Siyaset, Der. M. Türköne-T. Önder, 3. bs., İletişim Yay., İstanbul 1992.

MUMCU, Ahmet, Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı, 2. bs., Birey ve Toplum Yay., Ankara 1985.

, Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl, 2. bs., Birey ve Toplum Yay., Ankara 1985.

MÜCAHİD, Huriye Tevfik, Fârâbi’den Abduh’a Siyasî Düşünce, Çev. Vecdi Akyüz, İz Yay., İstanbul 1995.

NAİMA, Mustafa, Târîh-i Naîma, c. 1-6, bs., Matbaa-i Amire, İst. 1283.

ORTAYLI, İlber, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler”, TCTA., c. 1, İletişim Yay., İstanbul ty., ss. 231-244.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Eşkinci Ocağı”, TDVİA., c. 11, İst. 1995, s. 471.

ÖZEK, Çetin, Devlet ve Din, Ada Yay., İstanbul ty.

REŞİD, Ahmed, Târîh-i Osmânî, İstanbul 1327.

SANDER, Oral, Siyasi Tarih, İlkçağlardan-1918'e, 3. bs., İmge Kitabevi, Ankara 1993.

SEZER, Baykan, Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı, İÜEFY., İstanbul 1981.

SUNGU, İhsan, "Mahmut II'nin İzzet Molla ve Asâkir-i Mansûre Hakkında Bir Hattı", Tarih Vesikaları I, Sayı: 3, Birinci Teşrin 1941, ss. 162-183.

TANÖR, Bülent, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, 2. bs., YKY., İstanbul 1988.

, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", TCTA., c. 1, İletişim Yay., İstanbul ty., ss. 10-26.

TANPINAR, Ahmet Hamdi, XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, 2. bs., İÜEFY., İstanbul 1956.

TURHAN, Mümtaz, Kültür Değişmeleri, 2. bs., İFAV Yay., İstanbul 1994.

TURNER, Bryan S., Max Weber ve İslam, Eleştirel Bir Yaklaşım, Çev. Yasin Aktay, Vadi Yay., Ankara 1991.

UĞUR, Ahmet, Osmanlı Siyâset-Nâmeleri, Erciyes Ü. Yay., Kayseri 1992.

UNAT, Faik Reşit, Osmanlı Sefirleri ve Sefâretnameleri, 3. bs., TTKY., Ankara 1992.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, TTKY., Ankara 1945.

VELDET, Hıfzı, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", Tanzimat I, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, ss. 139-209.

VOLL, J. Obert, İslam, Süreklilik ve Değişim, c. 1, Çev. C. Aydın-C. Şişman-M. Demirhan, Yöneliş Yay., İstanbul 1991.

YALTKAYA, M. Şerefettin, "Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler", Tanzimat I, Maarif Matbaası, İstanbul 1940.

YASİNCİZADE Abdülvehhab Efendi, Hülâsatü'l-Beyân fî İtâati's-Sultan, İstanbul 1247.

ZURCHER, Erik Jan, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, Çev. Ömer Laçiner, 2. bs., İletişim Yay., İstanbul 1996.

Namık Kemal'in İktisadî Görüşleri / Yrd. Doç. Dr. Abdurrahman Siler [s.656-664]

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

I. Giriş

Üçüncü Selim’in ve özellikle II. Mahmud’un karşılaştığı çeşitli iç ve dış olaylar ve baskılar, yenilik hareketlerinin başarısını ve Osmanlı Devleti’nin güçlenmesini engellemişti. Yeniçeri Ocağı’nın yerine yeni ve modern bir ordu kurmak isterken II. Mahmut, 1827’de Navarin baskını ile donanmayı kaybetmişti. Bütün bu engellere ve zorluklara rağmen, başta askerî reformlar olmak üzere, idarî, sosyal ve ekonomik alanlarda birçok yenilik yapmaya çalışan inkılâpçı padişah, M. Ali Paşa isyanının ikinci safhasında, yine çok kritik bir duruma düşmüştü. Sonuç olarak Osmanlı Devleti’ni ticari, sınai, malî, iktisadî, hatta siyasî yönlerden büyük sıkıntılara sokan 1838 Osmanlı İngiliz Balta Limanı Ticaret Muâhedesi imzalanmıştı. Osmanlı yönetimi bu anlaşmaya imza koymakla, Mısır sorunu karşısında İngiltere’nin siyasî desteğini sağlamayı umuyordu.

Öte yandan XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa’da ortaya çıkan Sanayi İnkılâbı ile, özellikle İngiltere’de fabrikasyon üretimi hızlı bir şekilde artmaya başlamıştı. Fransa Büyük İnkılâbı’nın sonucu olarak ortaya çıkan büyük Avrupa savaşları sırasında İngiliz malları tüketim alanları buluyordu. 1815’ten sonra savaşlar sona erdiği için, İngiltere ekonomisi belirgin bir krize yuvarlanmaya başladı. Avrupa devletleri korumacılık tedbirleri almış olduğundan, İngiltere yeni pazarlar bulmak zorunda kaldı. Aradığı açık pazarı da Osmanlı topraklarında bulabilirdi. Ancak Osmanlılarda o sıralarda “yed-i vâhid” (tekel) usûlü uygulanmakta olduğu için, serbest ticaret mümkün olmuyordu. İngiltere bu tekel sistemini kaldırma hususunda Osmanlı yöneticilerini ikna etmenin fırsatını kolluyordu. İşte Osmanlı-Mısır Savaşı İngiltere’ye bu fırsatı vermiş, 1838’deki anlaşma böylece imzalanabilmişti.1

İngiltere ile 1838 ticaret anlaşmasını imzalamış olan Mustafa Reşit Paşa, Osmanlı Devleti'nin devamını İngiltere ile kurulan bu "dostluğa" dayıyordu. İngiliz yanlısı olan Reşit Paşa'nın, "Palmerston ile İngiltere'nin Bâb-ı Âli büyükelçisi ünlü Stratford de Redcliffe'le yakın ilişkileri vardı". Fakat kendi yetiştirmeleri olan Âli ve Fuat Paşa'lar ise Fransa'ya yakınlık duyuyorlardı.2

II. Mahmud'un ve Tanzimatçıların reformları, Osmanlı ülkesinde okumuş, idealist ve "tutkulu" yeni bir elit tabaka ortaya çıkarmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun geçirdiği çok yönlü değişim, bu tabakada yeni arzular uyandırmış, fırsatlar doğurmuştu. Bu aydınlar, Avrupa eserlerinin çevirisi ve taklidi sonucunda, kafalarını yeni fikir ve inançlara açmış bulunuyorlardı. Bunların çoğu "dar ve tanınmış aileler grubundan geliyorlardı". Yeni reform dönemi devletin kanunlarıyla değil, "edebî manifestolarla başladı. Genç Türkiye' nin ilk liderleri politikacılar değil, ozanlar ve yazarlar oldu".3

Bu yazar ve şairlerin en ünlüsü Namık Kemal'di. Tanzimatçı paşaların, yukarıda bahsedildiği gibi İngiliz ve Fransız yanlısı olmaları ve yenileşme hareketlerinde çoğunlukla başarısız kalmaları, 1840'ta doğan ve bir Tanzimat Devri çocuğu olan Namık Kemal ve benzerlerini harekete geçirmişti. Tanzimat idaresine bir tepki olarak 1865'te kurulan Yeni Osmanlılar Cemiyeti ise, çeşitli konular yanında iktisadî problemlerle de ilgilenmekteydi. İktisadî kalkınmayı sosyal değişmenin bir parçası olarak gören bu cemiyet dış ticarette müdahaleciliği esas kabul ediyor; devletin "sonu gelmeyen istikrazlarla" hiçbir zaman kalkındırılamayacağını belirtiyordu. Çözümü de yerli bankalar kurularak, yerli sanayiin sağlam temellere oturtulmasında ve yerli bir tüccar zümresinin oluşturulmasında görüyordu.4 Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin önemli bir üyesi olan Namık Kemal'in de, güçlü kalemi ile çok yönlü bir mücadeleye girişmesi ve edebî, siyasî konular yanında, ekonomik sorunlarla da yakından ilgilenmesi tabiî karşılanmalıdır. Zaten 1867-1870 yılları arasında, Londra, Paris ve Viyana gibi önemli Avrupa başkentlerinde sürgün olarak yaşamış olan Namık Kemal'in, bu sıralarda uğraştığı alanlar içerisinde ekonomi de yer alıyordu.

Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Tanzimat'a kadar iktisadî ve dünyevî olmayan Osmanlı dünya görüşünün, bu dönemden itibaren yerini iktisadî ve dünyevî bir dünya anlayışına bırakmaya başladığını vurguladığı bir çalışmasında, Osmanlı ülkesinin şirkete, sermayeye, bankaya, buharlı makineye olan ihtiyacından bahseden Namık Kemal'i de, "Tanzimat çağının muahhar bir iktisatçısı" saymaktadır.5

Namık Kemal Tasvir-i Efkâr'dan başlayarak, Hürriyet, Hadika ve özellikle İbret adlı gazetelerde iktisadî meselelere dair epeyce makale yazmıştır. Bu yazılarda genellikle Osmanlı tarımının, ticaret ve sanayiinin durumu, vergilerin ağırlığı ve bu hususlardaki çözüm yolları, devletin bütçesi ile ilgili problemler, yabancılara verilen ticarî vb. imtiyazların zararları, iç ve dış borçlar, dış borçlar yüzünden malî bağımsızlığın tehlikeye düşmesi vb. gibi konular ele alınmaktadır.6

II. Namık Kemal'in Üzerinde Durduğu Başlıca İktisadî Konular

A. Namık Kemal ve İktisadî Liberalizm

1940'lı yılların başlarında, Namık Kemal'in iktisadî bakımdan "liberalist" olup olmadığı hakkında, bilim ve fikir adamları arasında bir anlaşmazlığın bulunduğu anlaşılmaktadır. Hilmi Ziya Ülken'e göre,7 Namık Kemal iktisatta liberalist idi. Çünkü "Tanzimat'ta Namık Kemal 'serbest ticaret' diye bağırıyordu". Mehmet Kaplan ise kısa bir yazısında8 Namık Kemal'in bazı makalelerine dayanarak, H.Z.Ülken'in yorumunun yanlış olduğunu ortaya koymuştur. Kaplan, Ülken'in adı geçen yazısını ele alarak, serbest ticarete ve iktisatta liberalizmi uygulamak isteyen Tanzimat hükûmetlerinin ekonomi politikasına karşı çıkan; yabancı sermayenin sadece kendi çıkarlarını gözetmesinden, sanayi ve ticaretin yabancıların elinde bulunmasından şikâyetçi olan Namık Kemal'in, liberalizme değil, tam tersine bir çeşit devlet himayeciliğine taraftar olduğunu anlatmaktadır.

Namık Kemal'i XIX. yüzyıl liberalizminin Osmanlılardaki temsilcisi gibi gösteren B. Boran ise, bunun siyasî fikir ve kişi hakları açısından düşünülmesi gerektiğini iddia etmektedir. İktisadî açıdan bakıldığında ise Namık Kemal'in, XIX. yüzyıl liberalizminin, devletin

ekonomi ve kültür alanlarındaki faaliyetlerini kişi hürriyetine saldırı şeklinde yorumlayan anlayışına şiddetle karşı çıktığını, hatta eğitim ve öğretim işinin devlete ait olduğunu savunarak, gelecekteki devletçiliğin öncüsü sayılabileceğini öne sürmektedir.9

Namık Kemal’in aşağıdaki cümleleri,10 kendisinin iktisadî liberalizmi savunup savunmadığı hakkında, insanı gerçekten tereddüde düşürüyor:

“Fenn-i servet müelliflerinin kâffesi ‘bırak geçsin, bırak yapsın’ meselini ki, mânây-ı lâzımisi ticaret ve san’atın hürriyet-i mutlakası demektir, şiar ittihaz eylediler. Vakıa her ne işte olursa olsun menfaat hürriyettedir. Çünkü muktezay-ı tabiat hürriyettir. Lâkin bazı arızalarla bu hürriyet-i ticaret Osmanlılar için ‘ayn-ı mazarrat oldu.

“Te’siri bizde zıddına düştü devâların”

Aslında Namık Kemal bu sözleriyle önemli bir sosyal gerçeğe işaret etmiş oluyor: Bir toplum için geçerli ve yararlı olan bir kural, başka bir toplum için çok zararlı olabilir. Namık Kemal’i ille de bir “sistem”e oturtmaya çalışmaktansa, konuya bir de bu açıdan bakılması önerilebilir.

Bir makalesinde11 “Biz ise her ne arzumuz var ise husûlünü ibtida hükûmetten ve olmaz ise Cenab-ı Hak’dan bekliyoruz. Hiç şüphe edilmemek iktiza eder ki, bir hükûmet halkın ne pederidir, ne hocasıdır, ne vâsisidir, ne lâlâsıdır…” diyen Namık Kemal, ekonomik gelişme için zengin olmayı bekleyip de ondan sonra şirketler, fabrikalar ve mektepler yapmayı düşünmenin yanlış olduğunu; önce eğitimle işe başlanırsa, şirketin de fabrikanın da bankanın da kurulabileceğini anlatıyor.

Eğitimin, ekonomik gelişmenin temeli olduğunu vurgulayan Namık Kemal, zengin devlet adamlarının okullar yaparak halka örnek olmalarını tavsiye etmektedir. Böylece bu güzel özendirme ile eğitim işlerinde halk da devlete yardımcı olacaktır.12

Namık Kemal’e göre, eğitim ve öğretim harcamalarında kısıntı ve cimrilik yapılamaz. Eğitim sayesinde bilim ve kültür ilerledikçe, dünyanın zenginlikleri de elde edilir. Eğitimdeki gerilikleri yüzünden

ellerindeki altın stoklarını eriten İspanyollar'la, demir ve kömürden başka bir şeyleri olmadığı halde, eğitimdeki ilerlemeleri ile dünyanın servetlerini ele geçiren İngilizler'in mukayesesi, bu görüşün doğruluğunu ispatlar. Önce ekonomi, sonra eğitim derseniz, yanılırsınız; çünkü ancak eğitilmiş insanlar zenginliği üretebilir.13

Çok çeşitli alanlarda fikir yürütmesi dolayısıyla, sistemli ve derinlemesine görüşler ortaya koyamadığı anlaşılan Namık Kemal, her gerçeği ayrı bir açıdan ele almıştır. Bu durumundan dolayı, bazı görüşleri birbirine aykırı gibi görünmektedir. Bu yüzden O'nun bir yanına bakarak, her yanını ona göre değerlendirmek, insanı yanılgılara düşürebilir.14 İşte Namık Kemal'in iktisadî görüşleri hakkındaki farklı yorumların sebebi de budur.

B. Osmanlı-Avrupa Ekonomik Mukayesesi ve Bütçe Problemi

Namık Kemal, iktisadî konulardaki yazılarının birçoğunda, teorik fikirlerden çok, içinde yaşadığı şartlar gereği, Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadî durumu ve durumun Avrupa'nın ulaştığı ileri seviye ile karşılaştırılması üzerinde durur. Konu ile ilgili bir makalesinde15 Osmanlılar'ın XVII. yüzyıla kadar sanat, ticaret ve ekonomik güç yönlerinden Avrupa'dan çok ileri olduğunu, Avrupa'nın her bakımdan bize muhtaç bulunduğunu; ancak daha sonraları durumun tersine döndüğünü, Avrupalıların ticaret ve sanayide de Osmanlıları yenmeye başladıklarını, onlar ilerlerken bizim "kımıldanmak istedikçe fersah fersah geri" atıldığımızı yazar.

Başka bir makalesinde16 Osmanlı Devleti'nin iktisadî geriliğinden dert yanan Namık Kemal bazı sorular sorar:

"Bir fabrikamız yok. Mülkümüzde san'at ne ile ileri gider?

"Bir şirket te'sisine muvaffak olamadık. Ticaret böyle mi terakki bulur? Bir Müslüman bankası var mı? Beynimizde [aramızda] servet nasıl vücuda gelir? İyice bilmeliyiz ki, biz hâlâ ecdadımız olan abalı kebeli Türklerin mevki gibi, ahlâk gibi elimize geçen mirasları sayesinde yaşıyoruz. Osmanlı şanı, terakki fikri bunu mu iktiza eder? "

“Terakki” başlıklı makalesinde17 de ileri Avrupa’nın sembolü olarak seçtiği Londra’yı sosyal hayat, kültürel, bilimsel ve teknik gelişme, ticaret, sanayi ve ekonomi açılarından mübalağalı bir biçimde över. Ancak sonunda ilginç bir tespitte bulunur: Ekonomik, teknolojik ilerlemenin doruğuna tırmanan Batı, “adalet” ve “ahlâk” açılarından oldukça geri durumdadır. Bu ise, akıllı insanları, Batı’yı büyük bir “fetret” döneminin beklediği endişesine düşürmektedir!

Osmanlı Devleti’nin ilerlemesini sağlayacak tedbirlerin en önemlisinin maliye teşkilâtı ile ilgili olduğunu belirten Namık Kemal, maliyede görülen kötülüklerin şu üç sebepten kaynaklandığını öne sürer: 1) Tanzimat hükûmetlerinin, gelirlerin giderlere yetmediğini görür görmez, iç ve dış borçlara yönelmeleri, 2) İktisadî gerçeklere göre, bütçe hazırlanırken, önce giderlerin ortaya konup, bunlara yetecek gelirleri bulmak gerekirken, Tanzimat yöneticilerinin bunun tersini yapagelmeleri, 3) Halka yük olan ağır vergilerin hafifletilmesi, halkı daha fazla çalışmaya, üretmeye ve gelirleri arttırmaya yönelttiği halde, bizde vergilerin ağırlığı ve dahilî gümrüklerin kaldırılmaması.18

Osmanlı Devleti’nin de Avrupa devletleri gibi, ekonomik gelişmeyi sağlayacak düzenli bütçeler yapmasını isteyen Namık Kemal, diğer bir makalesinde,19 önce bütçenin faydalarını anlatır. Ona göre bütçenin millete hizmeti, devletin ihtiyaçlarını kamuoyunun kontrolü altına vererek, halkın boş yere para vermesini ve halktan alınan paraların israfını önlemesidir.

Namık Kemal’e göre, çeşitli hileli para oyunları ile Galata sarraflarına, mültezimlere binlerce kese para kaptıran devlet, Galata bankerlerinden aldığı istikrazlara da bin bir çeşit hile ve kötülüklerin karışmasına engel olamıyordu. İşin en kötü yanı ise, yapılan israfların, “ecnebi” ticaretinin menfaatlerine yaraması ve her sene yabancı tüccarlara milyonlarca liralık tazminat verilmesi idi. İktisatçıların, her şeyden önce “adalet ve tasarruf” tavsiyesinde bulunduklarını; en çok da paranın verimli yatırımlara harcanması gereğine ve herkesin bizzat çalışarak üretim yapmasına önem verdiklerini hatırlatan Namık Kemal, şu hükme varıyor: Her milletin

sahip olduğu büyük yetenekleri ortaya çıkarmanın yolu, “masrafta iktisat” ve davranışlarda sadeliktir.20

C. Ekonomik Gelişmenin Temeli Çalışma

Namık Kemal’e göre, ekonomik gelişmenin temeli olan çalışma, servet sayesinde meydana gelmez. Halbuki serveti sağlayan şey, çalışmadır.21

“Sa’y” adlı makalesinde22 çalışıp kazanmanın önemini hem ahlâkî hem de iktisadî açılardan ele alan Namık Kemal, İslâm’daki “Hiç ölmeyecekmiş gibi dünya için çalışmak, yarın ölecekmiş gibi de ölüme hazırlanmak” prensibinin büyük ve hikmetli olduğunu belirterek, bunun gerçek mutluluğa ulaşmanın esası olduğunu savunur. O’na göre, dünyada görülen her üretim ve mal, çalışma ile meydana gelir. Yaratılmışların en seçkini olan insanın hayat ve rahatı çalışıp kazanmaya bağlı olduğu için, Allah kazananları sever. Kur’an’da Allah “İnsan için çalıştığından başka bir şey yoktur” buyuruyor. “Gökten maide inmek bir mucize idi, geçti” diyen Namık Kemal’in, her biri adetâ bir vecize olan aşağıdaki cümleleri de aynı makalede yer almaktadır: “İnsan kendi sa’yiyle yaşamalıdır ki, zamanının kıymetini bilsin, hayatının lezzetini duysun”; “Bir dakikada yüz bin altın kazanılabilir, lâkin yüz milyon altın insana bir dakikayı kazandıramaz”; “Eğer istersen ki bir günün bir gününden a’lâ olsun; bugünün mahsûlünden yarına bir sermaye nakletmeye çalış!”; “Müstakbeldeki hali emniyet altına almak, iki kazanıp bir yemekle olur”; “Bugün yarı aç durmak, yarın nâmerde muhtaç olmaktan hayırlıdır”.

Namık Kemal’e göre yalnız erkekler değil, kadınlar da çalışmalıdır. “Terbiye-i Nisvan” başlıklı makalesinde23 şu görüşlere yer verir:

Osmanlılarda şehirli kadınlar, XIX. yüzyılın başlarından beri çalışma ve iş hayatından bütünüyle çekilerek, sadece bir çalgı, süs eşyası ve zevk aleti gibi görülmeye başlamıştır. Böylece nüfusun en aşağı yarısını oluşturan kadınların, erkeklerin kazançlarıyla yaşamaya alışmaları, sosyal yardımlaşma ilkesine de darbe vurmaktadır. Bu durumda toplum hayatının bir çeşit felce uğradığı

söylenebilir. Ayrıca kadınlarımızın, adetâ bir mirasyedi gibi velilerinin mallarından bedava yararlanmaları, evin idaresi ile kendilerini yükümlü görmeme sorumsuzlukları, bu yetmezmiş gibi süslenmeleri, lüks ve israf içinde yaşamaları yüzünden, artık kimse geçimini sağlayamayacak bir duruma düşmüştür. Böylece hem ailelerin tasarruf alışkanlıkları hem de millî servet büyük darbeler yemiş, sonuçta kişiden devlete herkes "istikraz" ile yaşamaya mecbur olmuştur…Bütün işlerin çözüm kaynağı bilim ve eğitimdir. Kadınlarımız, evin idaresi ile ilgili bilgiler dışında, çalışıp kazanç sağlamalarına yarayacak kadar, bazı sanatları da öğrenmelidirler.

D. Devlet Gelirlerini Arttırmanın Yolları ve Vergiler

Ekonomik ve sosyal gelişmenin sağlanması için devletin halktan vergi almak zorunda olduğuna inanan Namık Kemal, bu konuyu "Tekâlif" başlıklı uzun bir makalesinde24 ele almıştır. O'na göre, iktisat bilimi ortaya koymuştur ki, devlet gelirleri şu beş kaynaktan ortaya çıkar: Vergiler, resmî işlemlerden alınan harçlar, devlet arazisinin, madenlerin ve ormanların işletilmesiyle elde edilen gelirler, her çeşit iç ve dış istikrazlar ve ganimetler. Osmanlı devleti için ganimetler artık söz konusu değildir. İstikraz, gerçek bir gelir kaynağı değil, ancak kesin zaruret durumlarında başvurulabilecek bir çeşit fedakârlıktır. Harçların ve diğer devlet gelirlerinin ise kayda değer bir önemi yoktur. O halde her devletin en önemli gelir kaynağı vergilerdir.

Namık Kemal adı geçen makalede kaynak göstermeksizin, iktisat biliminin vergilerin konulmasında ve toplanmasında ortaya koyduğu on ilkeden söz eder. Bunlardan bazıları şöyledir:

1. Vergiler, sadece kesin zaruretler çerçevesinde alınmalıdır. Devletin zorunlu görevlerinin nelerden ibaret olduğu hakkında farklı görüşler vardır. Bazı yazarlar devletin görevlerini adaletin sağlanması, güvenliğin ve millî bağımsızlığın korunması, yasama, yürütme ve yargı hizmetleriyle sınırlı görürler. Birtakım yazarlar da bu görevlere eğitim, sosyal yardım, sanayileşme vb. gibi hizmetleri de eklerler. Gerçekte ise, kişiler ve özel şirketlerce yapılabilecek hizmetlerin devletten beklenmemesi gerekir.

2. Vergiler, mümkün olduğu kadar mutedil olmalıdır. Ağır vergiler yüzünden, dünyada birçok inkılâplar meydana gelmiştir.

3. Vergilerin meşru sayılabilmesinin esası, herkesin hiç olmazsa verdiği vergi oranında devlet hizmetlerinden yararlanmasıdır.

4. Az masrafla büyük vergi geliri elde edebilmek için, vergi çeşitleri sayısı azaltılmalıdır.

5. Vergilerin toplanması, halka en az yük olacak, hazineye en az masrafa mal olacak, alınan paralar vergi memurlarının elinde en az süre kalacak ve vergiyi saklama, kaçırma gibi kötü hareketlere en az meydan verecek biçimde düzenlenmelidir.

Yukarıda sözü edilen vergi oranlarının mutedil ve hafif olmasının, devlet gelirlerini ne şekilde arttırabileceğini, Namık Kemal yine uzun bir makalesinde25 açıklamıştır.

Namık Kemal'e göre, vergi oranının indirilmesine en fazla elverişli olan alan, iç gümrüklerdi. "San'at ve Ticaretimiz" başlıklı makalesinde26 "dahilî gümrükler"in, Osmanlı ticaret ve sanayiini yok oluşa sürüklemekte, yabancılara tanınan "dahilî ticaret ruhsatı"ndan daha zararlı olduğunu öne sürer. Üretilmesinden, dokunup giyecek halinde tüketiciye ulaşmasına kadar, çeşitli iç gümrük vergilerine uğrayan "ipek" örneğini ele alır. Türk ipeklilerinin bu sebeple çok pahalıya mal olduğunu, ucuz Avrupa mallarıyla rekabet edilmesinin böylece hayal olduğunu belirtir. Öte yandan yabancıların, kopardıkları imtiyazlarla, Osmanlı Devleti'nin menfaatlerini darbeleme imkânı elde ettiklerini vurgular. Deniz yoluyla taşınan eşyadan sık sık iç gümrük alınmasının saçmalığına değinerek, bu iç gümrüklerin toptan kaldırılmasının ticaret ve sanayii diriltebileceğini öne sürer. Nitekim Namık Kemal'in bu isabetli teklifi, zamanın hükûmetince benimsenerek, ülke içinde malların serbestçe tedavülünü önleyen dahilî gümrükler, 1873 yılına kadar bütünüyle ortadan kaldırılmıştır.27

Namık Kemal, devlet gelirlerini arttırmanın çarelerinden biri olarak, ağır bir vergi olan ve Osmanlı ülkesinde büyük miktarda hayvan kaybına ve hatta tuz kaçırma uğruna birçok katil olaylarına sebep olan "tuz inhisarı"nın ortadan kaldırılmasını salık vermektedir.

Aynı amaca yönelik başka bir çözüm olarak da, dünyaca ünlü olup, daha çok yabancı ülkelerde tüketilen Türk tütününün, Osmanlı hazinesi için gerçek bir servet kaynağı haline getirilmesini, buna engel olan tütün tekelinin de ilga edilmesini gösterir.28

Namık Kemal'e göre, tütün tekeli sonucunda, tütünü eken, toplayan, ayıran, kurutan, kıyan ve desteleyenler karınlarını doyuramazken, İstanbul'un Hristaki ve Zarifi Efendileri, tütün sayesinde hiç yorulmadan milyonlar kazanmaktaydılar. Yüz binler çalışıyor, yine aç kalıyorlar; onların ölesiye çabalarının ürünü olan gelirler de birkaç kişinin eline geçiyor; dünyada Roçilt'ler, Hirş'ler hep böylece türüyorlardı.29

İstanbul'dan vergi ve asker alınmamasına önem verdiği anlaşılan Namık Kemal'e göre, İstanbul dışındaki her bölgede, çok büyük sıkıntılar ve çilelerle, yılda birkaç kile buğday elde edebilen rençberler, birkaç ad altında alınan vergilerle yıldırıldığı halde, İstanbul'da rahat köşesine kurulup, günde binlerce altın devreden bankerlerden hiç vergi alınmaması hak ve adalete sığamazdı. İstanbul'daki iş sahaları yabancıların ve Rum, Yahudi, Ermeni azınlıkların tekelinde bulunuyordu.30 Üstelik İstanbul, "bir kuyu dolabı gibi" eyaletlerden parayı çekiyor ve Avrupa'ya akıtıyordu.31

İstanbul şehrinin yol ve ulaşım sorununun da hazineye yük edilmemesi gerektiğini belirten Namık Kemal, imtiyazlı Tramvay Şirketi'nin, yüzlerce insanı sorumsuzca ezmeye, öldürmeye devam edeceğine, yalnız kârını düşüneceğine; şehrin yollarını genişletmesi ve kaldırımlarını yapması gerektiğini anlatır. İstanbul'da altınlar içinde yüzen birkaç bankerin keyfi kaçmasın diye, öküzle çifte koşulacak kadar zor şartlar altında yaşayan Anadolu halkından, İstanbul masrafları için de para alınmasını şiddetle eleştirir.32

Namık Kemal'e göre, Tanzimat'a gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin nerdeyse "izmihlâl" tehlikesi ile karşılaşmasının ve iktisadî açıdan ise yiyecek ekmeğe bile muhtaç duruma düşmesinin en önemli sebebi, üretimin azalmasıdır.33

Osmanlı Devleti'nin 1872 yılına ait yaklaşık üç buçuk milyon keselik masrafının, bir buçuk milyon kesesinin dış borç karşılıklarına ayrılmış olduğuna dikkati çeken Namık Kemal, tek çözüm yolunu, devlet gelirlerinin ve üretimin arttırılmasında görüyordu.34 Burada bir hususa değinelim: Daha sonraları Ziya Gökalp da, "iktisadın yalnız tasarruftan ibâret olmadığını", "servet artışının ancak bol üretim sâyesinde mümkün olabileceğini" savunmuştur.35 Namık Kemal'in bu ve benzeri bazı iktisadî meselelerde Ziya Gökalp'i etkilemiş olduğu düşünülebilir.

E. Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraatin Durumu

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Namık Kemal'e göre halk artık vergilerini bile veremeyecek bir duruma düşmüştü. Askerlik hizmeti yalnız altı-yedi eyaletin Müslüman halkına hasredildiği, iç isyanlar ve savaşlar da eksik olmadığı için, köylerde tarımla uğraşacak pek az genç insan kalmış bulunuyordu.36

Namık Kemal, Osmanlı ticaretinin "ecnebiler elinde", sanayiinin "hiç hükmünde" olması dolayısıyla tarıma önem verilmesini istiyordu. "Ziraatımız" adlı makalesinde37 Osmanlı tarımının geri kalmasının sebeplerini ve geliştirilmesinin çarelerini anlatıyordu. O'na göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda, 1870'li yıllarda çiftçiler "selemci"38 adı verilen faizci ve murabahacıların elinde inim inim inletilmekteydi. Çiftçi-selemci ilişkileri yüksek faiz sistemine göre işlemekteydi. Bu durumu düzeltmek için M.Reşit Paşa'nın bulduğu "Menâfi-i Umûmiye Sandıkları" da selem ve murabahayı ortadan kaldıramamıştı. Pamuk üreten köylülerin durumu gösteriyordu ki, çiftçiyi bu duruma düşüren, hükûmetlerin yanlış icraatları idi. Buna karşı Namık Kemal, en önemli tedbir olarak, halkın ağır vergi yükü altından kurtarılmasını gösteriyordu.

Burada, Namık Kemal'in çelişkiye düştüğü bir-iki noktaya bakılması yararlı olur: Aslında Namık Kemal istikrazlara iyi gözle bakmaz. Fakat tarımın ıslahı için, dış borçlara da başvurulabileceğini öne sürer. İkinci bir çelişkisi de şudur: 1869'daki bir makalesinde39, âşar vergisinin halka birçok zararları yanında, devletin de zararına, birçok milyon sahibi sarraf ve bankerin türemesine sebep olduğunu

yazıyor. Oysa 1872 tarihli başka bir makalesinde40 ise, âşarın lağvedilmesinin çok yanlış olduğunu, bu verginin eskiden beri “görenek” olması ve “aynen” alınması gibi sebeplerle toplanmasının kolay olduğunu, sadece ıslaha muhtaç bir vergi olduğunu belirtiyor. M. Nuri Paşa’ya göre,41 âşar vergisi Tanzimat’ın ilk bir-iki yılında “emanet suretiyle” idare ettirilmiş; ancak memurların suiistimalleri yüzünden devlet birçok zararlara uğramış, bu sebeple iltizam usûlünde bazı ıslah çalışmaları ile birlikte, âşar toplama işi yine mültezimlere verilmeye başlamıştır.

Namık Kemal’e göre ziraatın ıslahı için, çiftçilerimize çok zararları dokunan “selem ve murabaha belâsı” derhal ortadan kaldırılmalı, tarım alanında uzmanlar yetiştirilmeli, bunun için de yeteri kadar “mektep” açılmasına önem verilmeliydi.42

F. Osmanlı İmparatorluğu’nda Sanayi ve Ticaretin Durumu

Namık Kemal, ticareti, servet kaynaklarının en bereketlisi olarak görür. %99’u yabancıların elinde bulunan İstanbul ticaretinin, şehrin büyüklüğüne göre pek az olduğunu, ülke gelirinin en büyük parçasının, Osmanlı hazinesi ile devamlı ilişki içerisinde olan Galata sarraf ve bankerlerine ait olduğunu; taşralarda ise yolların da yokluğundan dolayı ticaretin çok kötü bir duruma düştüğünü belirtir. Buna karşılık bütün güzel sahillerimizin, birkaç yüz yabancı tüccarın yararlandıkları birer define durumuna girdiğini hatırlatır.43

Bu görüşler karamsar ve mübalağalı sayılmaz. Bu konuda Namık Kemal’in hükümlerini destekleyen yerli ve yabancı birçok bilimsel araştırmalar bulunmaktadır. Meselâ Ömer Celâl Sarc’a göre44, Avrupa sanayi kapitalizminin ülkemizde doğurduğu buhran, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı sanayiinin yıkılışını tamamlamıştır.

Bir zamanlar her ihtiyacımızı karşılayan sanayi tezgâhlarımızın, Avrupalılarla yapılan ticaret anlaşmaları ile mahvolduğunu belirten Namık Kemal’e göre, tezgâhlarımızın kapanması ve sanatkârlarımızın perişan olması üzerine, rekabet edilmesi imkânsız Avrupa malları ülkemize yığılmıştır. Yerli malının itibarı kalmamıştır. Bunun sorumlusu Tanzimat hükûmetleridir.45

Namık Kemal, Osmanlı sanayi ve ticaretinin gerçek bir ıslahı için şunları önerir:

1. En önemli tedbir, hazinedeki suiistimallerin ve ekonomiye vurduğu darbelerin önlenmesidir.

2. Halkın ülke zenginliklerinden tam olarak faydalandırılması gereklidir. Bunun için de yolların yapılması, sanayiin kurulması, eğitim yoluyla sanatkârların yetiştirilmesi gerekir. Ayrıca “teşvik lâzım”, memurların azaltılması lâzım. Ticaretin iyi bir duruma getirilmesi de yine eğitime bağlıdır.46 Hiç olmazsa Galatasaray Lisesi’ne benzer bir Ticaret Mektebi ile birkaç Sanat Mektebi kurulmalı; büyük devlet adamları, halkı teşvik için kendi çocuklarını buralara göndermeli; böylece bu okullar her yerde çoğaltılmalıdır.47

İktisadî prensiplere uygun olarak vergi miktarları indirilirse, mal ve eşya satışları artacak, böylece vergi gelirleri de çoğalacak ve ülkenin serveti büyüyecektir. Bununla ilgili olarak, dahilî gümrüklerin sanayi ve ticarete verdiği zarar kabul edilmelidir.48

Sanayi ve ticaretin gelişmesine yardımcı olacak bir-iki banka kurulmalı; ancak bunlar Galata’da yerleşmiş olup, devlet hazinesi ile muamelelerden ve tahvil alışverişinden başka bir şey düşünmeyen şirketler gibi olmamalıdır.49

Sanayi ve ticaretin gelişmesinde yolların, özellikle demiryollarının önemi ortadadır. Ancak Rumeli Demiryolu’nun Edirne’den sonra Dedeağaç’a değil, Gelibolu’ya bağlanması gerekir.50

G. Osmanlı-Avrupa Ticaret Muâhedeleri ve Sonuçları

Namık Kemal’e göre, Osmanlı Devleti’nin ticaret alanında İran’dan, Yunanistan’ dan bile geri kalmasının asıl sebebi, başta İngilizler olmak üzere, Avrupalılarla yapılan ticaret muâhedeleridir. Bir ülkede imtiyazlı bir zümre bulundukça, imtiyazı olmayanlar onunla rekabet edemez. Ticaret muâhedeleri sayesinde, iç ticarete bile ruhsat alan Avrupalılar, büyük sermaye ve bilgi sahibi olmanın yanında, bir de elçiliklerinin himayesi altına saklanarak, yerli ticareti

baltalamış, ticaretimize tamamen hakim olmuşlardır. Bunun üzerine esnaflık yok olmuş, dükkânlar tezgâhlar kapanmış, sahipleri de geçimlerini sağlamak için devlet kapısına girmeye başlamışlardır. Ağır vergiler de binince, insanımız geceleri aç yatacak bir duruma düşmüştür.51 M. Reşit Paşa'nın Osmanlı ülkesinde Avrupalılara iç ticaret ruhsatını vermesi (1838), "yerli elinde olan ticaret ve sanatı hemen bütün bütün harab eyledi." Sonunda esnafımız, tüccarımız "uşaklığa, kolculuğa dökülmekten başka geçinmeğe bir çare bulmaktan âciz kaldılar." Dünya devletleri ile ilişkisini kesen bir devlet elbette ilerleyemez. Ancak önemli olan nokta, ticaret anlaşmalarının, Osmanlı yerli sanayiini, Avrupa sanayii ile rekabetten yoksun bırakması ve çökertmesidir.52

Namık Kemal'in bu yorumu mübalağalı mıdır acaba? Buna bir bakalım: A. Cevdet Paşa'ya göre,53 1838 Ticaret Muâhedesi'nin "yed-i vâhid"i ortadan kaldırması yüzünden, Osmanlı hazinesi yıllık yetmiş bin küsur keselik gelirden yoksun kaldığı gibi, Mısır askerinin 28 aylık maaşları verilememişti. Konu ile ilgili çalışmasında 1838 Balta Limanı Ticaret Muâhedesi ile İngilizlere tanınan hak ve imtiyazları 11 madde halinde özetleyen Yusuf Kemal Tengirşenk, bu anlaşmanın, malî, sinaî ve ticarî açılardan Osmanlı Devleti'ni harap ettiği sonucuna varmıştır.54 Konunun uzmanı olan Kütükoğlu'ya göre,55 1838 Ticaret Muâhedesi, Osmanlı sanayii ve ticaretini çökerten yegâne faktör olmasa da, önemli bir yardımcı faktördür. Tanzimat Dönemi'ndeki ticaret muâhedeleri, gümrük gelirlerinde büyük kayıplara sebep olmuş, Kırım Savaşı'nın masrafları da binince, devlet iç borçlardan sonra dış borçlara da baş vurmuştur. Aynı tarihçimize göre,56 muâhedenin "en can alıcı maddesi" olan 2. madde ile, Osmanlı Devleti artık bazı maddeler üzerine inhisar koyamayacak; hatta zaman zaman devlet kontrolünde olması gereken konularda bile, "inhisarların kaldırılmış olduğu iddiasıyla" içişlerine karışılması durumu ile karşılaşacaktır.

Shaw'a göre ise,57 Tanzimat Devri'nde başta İngiltere olmak üzere, Avrupalı devletlerle yapılan ticaret anlaşmaları, yüzlerce yabancı tüccarın Osmanlı ülkesine gelip yerleşmesine; sonuçta

onlara göre “deneysiz ve sermayesiz” olan Osmanlı tüccarlarının piyasadan atılmasına sebep olmuştur.

H. “Kaime”nin Çıkarılması ve Sonuçları

Tanzimat’ın ilânından itibaren, devlet gelirlerinde artış görülmüşse de, giderler de o ölçüde kabarma göstermişti. Ayrıca metot değişikliğinden dolayı vergi gelirleri de gecikmeye başladığından, hazinede darlık ve sıkıntı ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine “kâime-i nakdiye” adı verilen kâğıt para çıkarılmaya başlamıştı.58

1840 tarihli bu icraat, Osmanlı tarihinde ilk defa görülüyordu. İlk çıkarılan kaimeler dört bin keselik ve %8 faizli olup, ayrıca “muaccelelü” adı verilen 32 bin keselik kaimeler de çıkarılmıştı. Faizli kaimeler, halkı bu kâğıt paraya alıştırmak içindi. Kaimelerin ömrü 23 yıl sürmüş ve Rumî Temmuz-Ağustos 1278’de ortadan kaldırılması halk arasında sevinçle karşılanmıştı.59

Kaime probleminden, iktisadî hayattaki “mektûmât” (hırsızlıklar) vesilesiyle söz eden Namık Kemal,60 kaimenin çıkarılmasından bir süre sonra ortadan kaldırılması sonucu ortaya çıkan hırsızlığın bir milyon keseye ulaştığını, oysa çıkarılan bütün kaime miktarının iki buçuk milyon keseden az olduğunu belirtir ve şu soruyu sorar: Diğer hırsızlıklar bir yana, sadece “hazinenin kâime gibi ihtiyac-ı zarurî görerek ve her türlü mahzurunu göze alarak ihtiyar ettiği bir muamelesinde yarı yarıya denilebilecek derecelerde hırsızlık vukû’ bulursa, devlet harab olmaz da ne olur? ”

İ. Dış Borçlar ve Devletin Bağımsızlığı

Osmanlı Devleti yabancı krediden yararlanma imkânını, ilk defa Kırım savaşı dolayısıyla bulmuş, ancak bu imkân istismar edilmiştir. Savaşlar, isyan masrafları, devamlı bütçe açıkları vb. harcamalar, hep bu görünüşte kolay ve külfetsiz yabancı istikrazlarla karşılanmıştır. İlerisi düşünülmeden hep “bugünü kurtarma” duygusuna saplanılmıştır. Yarım asır geçmeden borçlar çığ gibi büyümüş; sonuçta devletin başına kapitülasyonlardan daha ağır ve siyasî bağımsızlığı tehdit eden bir dert haline gelmiştir.61

Namık Kemal’in dış borçlanma ve sonuçları hakkındaki görüşleri özetle şöyledir: İktisatçılara ve akıl sahiplerine itibar edilirse, istikraz gerçek bir gelir kaynağı değil, ancak vatanı mutlak ve büyük bir tehlikeden kurtarma zarureti doğduğu an ve başka bir çözüm de bulunamadığında baş vurulabilecek bir “fedakârlık”tır. Tarım, sanayi, ticaret gibi çalışma yoluyla gelir sağlamak varken, devletin araya girerek, çalışanlardan aldığı paraları, birtakım tembel sermayedarlara vermesinden büyük kötülük olamaz. Bu, “mirasyedi yetiştirme”nin çok kötü bir şeklidir. Tanzimatçıların kolaylıkla dış borç bulabilmelerinin asıl sebebi, devletin malî itibarı değil, devlete, vatana zararlı çok ağır şartların kabulüdür.

Faiz ödeme amacıyla borç alma mecburiyetine düşürülen Osmanlı hazinesi, “sarrafların fâiz merkebi”ne dönmüştür. “Fâhiş fâizlerle” borçlanan Tanzimatçılar, sonunda devleti iflasa sürüklemişler; böylece yabancı müdahalesi kaçınılmaz duruma gelmiştir. Yani, millet hâkimiyetine bedel, Avrupa’nın vesayeti altına girme zilletinin kabul edilmesi tehlikesi bile söz konusudur.

Namık Kemal’in, aşırı gibi görünen bu yorumlarının sorgulanmasında yarar vardır. Abdurrahman Şeref Efendi62 de, 1856’dan sonra devletin “mirasyedi gibi harcamalara ve savurganlıklara” koyulduğunu, borçlar çoğaldıkça faizlerinin de kabardığını, faizlerin ödenmesi için hazinenin yeniden borçlandığını ve “ağır şartlarla” borçlanmanın devleti iflasa götürdüğünü yazmaktadır.

Yabancıların Osmanlı ekonomisindeki önemi arttıkça, Osmanlı Devleti çıkmaza saplanmıştır. Bütün borçlanma sürecinde devlet, önemli ölçüde aldatılmıştır. Düyûn-ı Umûmiye’nin kuruluşuna kadarki borçlanmalarda, devletin eline, borçlandığının ancak yarısı geçerken, sonraki dönemde durum pek değişmemiş; iflasın ilânı sayılan Muharrem Kararnâmesi ve Düyûn-ı Umûmiye ile birlikte, Osmanlı Devleti, gelirlerini “adeta devlet içinde devlet olan bu yönetim ile paylaşmak zorunda kalmış”tır.63

Aslında “emperyalist devletlerin çıkarlarını temsil etmiş” olan ve Osmanlı Devleti’ nin sömürülmesinde “Avrupa sermayesinin önemli

bir aracı kurumu niteliğine bürünen” Düyûn-ı Umûmiye, elindeki iktisadî güç sayesinde Osmanlı Devleti’nin siyasî işlerine de karışarak bağımsız siyasî gelişmeyi önlemiştir.64

III. Sonuç

Birçok alanda olduğu gibi, iktisadî alanda da özel çabaları ile kendisini iyi yetiştirdiği anlaşılan Namık Kemal, bazılarının öne sürdüğü gibi, iktisadî liberalizmin temsilcisi değildir. Kesin bir şekilde “iktisadî devletçilik” ilkesine bağlı olduğu da söylenemez. O, bir Tanzimat Devri insanı olarak, “Osmanlılık” fikri çerçevesinde Osmanlı Devleti’nin iktisadî menfaatlerini savunmaya çalışmıştır. Pek seyrek de olsa “Türk” kavramından da söz eden Namık Kemal, devletin “aslî unsuru” olan Anadolu Türk halkının, özellikle Tanzimat Devri’nden itibaren, çok geri ve acıklı iktisadî şartlar içerisine düşürülmesine seyirci kalmamıştır. Tanzimatçıları özellikle bu açıdan eleştirmiştir.

Namık Kemal iktisadî konulardaki görüşlerini, çok dinamik, verimli ve heyecanlı geçen gazetecilik hayatında, 1865-1873 yılları arasında ortaya koymuştur. Özellikle İbret ve Hürriyet gazetelerinde yayınlanan bu alandaki makalelerinde, Osmanlı Devleti’nin ziraî, ticarî, sınaî ve malî durumunu, vergileri, iktisadî gelişmenin sağlanması için alınması gereken tedbirleri, Tanzimat hükûmetlerinin iktisadî ve malî alandaki hatalı icraatlarını anlatmaya çalışmıştır. Gazetecilik hayatındaki çok büyük engellere rağmen, fikirlerini samimiyetle açıklamaya devam etmiştir.

Osmanlı ticaret ve sanayiinin gelişmesini sakatlayan 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Muâhedesi vb. anlaşmaların büyük zararlarına dikkat çeken Namık Kemal, özellikle 1854’te başlayan dış borçlanmaya önem vermiştir. Yabancılara ağır şartlarla borçlanmayı iktisadî gelişmenin düşmanı sayan Namık Kemal’in, “iktisadî bağımlılık, siyasî bağımlılığa sürükler” görüşünü benimsediği anlaşılmaktadır. O’nun dış borçlanma problemi hakkındaki fikirlerini şöyle netleştirmek mümkündür: 65

“1. Dış borçlanma prensip olarak mümkündür. Ancak bu konuda devletin malî ve ekonomik bağımsızlığının zarar görmemesi esastır.

“2. Bu esasa dikkat edilmez ve gelişigüzel bir şekilde, millet menfaatleri göz önüne alınmadan dış borçlanmaya gidilirse, çok geçmeden siyasî bağımsızlık da tehlikeye girer…

“3. Devlet yönetiminde lüks, israf, yolsuzluk vb. gibi olumsuzluklar önlenirse, yabancı ülkelerden fazla borç para almaya gerek kalmaz. Asıl olan, ülke kaynaklarını en verimli bir şekilde değerlendirmek ve çok çalışarak bol üretim sağlamaktır.”

Küreselleşme gerçeğini de göz ardı etmeden, millî menfaatlerini her zamandan fazla koruyup gözetmek zorunda olan bugünün Türkiye’si, 2001 yılındaki büyük ekonomik krize nasıl, niçin girdiğini ve nasıl kurtulabileceğini çok iyi analiz edip, buna göre tedbirlerini alırken, Namık Kemal’in iktisadî görüşlerinden de oldukça yararlı sonuçlar çıkarabilir…

1 Mübahat S. Kütükoğlu, Osmanlı - İngiliz İktisadî Münâsebetleri, C. II, (1838-1850), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1976, s. 3-5.

2 Stanford J. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C. II, Çev. M. Harmancı, e Yayını, İstanbul, 1983, s. 93, 94.

3 Bernard Lewis, Modern Türkiye’nin Doğuşu, Çev. Metin Kıratlı, 2. Baskı, T. T. K. Yayını, Ankara, 1984, s. 135, 149-150.

4 Ali İhsan Bağış, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk-Müslüman Burjuvazisi Oluşturma Çabaları”, Yeni Türkiye, Sayı: 32, (Mart-Nisan 2000), s. 269.

5 Bkz. “Tanzimatta İçtimaî Hayat”, Tanzimat I, İstanbul, 1940, s. 647.

6 N. Kemal’in iktisadî konulardaki makalelerinin adları, yayınlandıkları gazeteler ve yayın tarihleri hakkında. bilgi için bkz. Şerif Hulusi, “Namık Kemal’in Eserleri”, Namık Kemal Hakkında, İstanbul, 1942, s. 340-343.

7 Bkz. “İktisadî Devletçilik”, Ülkü Dergisi, C. II, Sayı: 20, (16 Temmuz 1942), s. 2.

8 Bkz. “Namık Kemal İktisatta Liberalist Midir? ”, Ülkü Dergisi, C. II, (16 Ağustos 1942), s. 8.

9 Behice Sadık Boran, “Namık Kemal’in Sosyal Fikirleri”, Namık Kemal Hakkında, İstanbul, 1942, s. 270-271.

10 Bkz. Hürriyet, No: 7, 10 Ağustos 1868, s. 2.

11 Namık Kemal, “İbret”, İbret, No: 3, 11 Rebiülâhir, 1289, s. 1-2.

12 Mustafa Nihat Özön, Namık Kemal ve İbret Gazetesi, İstanbul, 1938, s. 133-134.

13 Abdurrahman Siler, Namık Kemal ve Eğitim, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1987, s. 9.

14 Kaplan, a.g.m., s. 8.

15 Bkz. Namık Kemal, “San’at ve Ticaretimiz”, İbret, No: 57, 19 Ramazan 1289, s. 1.

16 Bkz. “İbret”, İbret, No: 3, 11 Rebiülâhir, 1289, s. 1.

17 Bkz. Makalât-ı Siyasiyye ve Edebiyye, (Külliyat-ı Kemal 1. Tertip, No: 3), İstanbul, 1327, s. 254-262.

18 Namık Kemal, “İdarece Muhtac Olduğumuz Tadilât”, İbret, No: 33, 15 Şaban 1289, s. 1.

19 Bkz. Namık Kemal, “Muvâzene-i Maliye”, Hürriyet, No: 62, 30. 08. 1869, s. 1; No: 63, 06. 09. 1869, s. 1-2.

20 Hürriyet, No: 8, 17 Ağustos 1868, s. 1-2.

21 Özön, a.g.e., s. 270.

22 Bkz. Makalat-ı Siyasiyye…, s. 27-33.

23 Bkz. Müntehabat-ı Tasvir-i Efkâr, (3. Kısım: Edebiyat), Matbaa-i Ebüzziya, İstanbul, 1311, s. 102-107.

24 Bkz. İbret, No: 87,7 Zilka’de 1289, s. 1-2; No: 88, 8 Zilka’de 1289, s. 1-2.

25 Bkz. “Tezyîd-i Varidât”, İbret, No: 91, 12 Zilka’de 1289, s. 1-2; No: 92, 14 Zilka’de 1289, s. 1-2; No: 93,

15 Zilka’de 1289, s. 1.

26 Bkz. İbret, No: 57, 19 Ramazan 1289, s. 1-2.

27 Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayını, Ankara, 1970, s. 111-112.

28 Namık Kemal, “Tezyîd-i Varidât”, İbret, No: 91, 93, 12, 15 Zilka’de1289, s. 1.

29 Namık Kemal, “Reji”; Özön, a.g.e., s. 141-142.

30 Namık Kemal, “Acaba İstanbul’dan Niçin Vergi ve Asker Alınmaz”, İbret, No: 60, 24 Ramazan 1289, s. 1-2.

31 Namık Kemal, Hürriyet, No: 8, 17 Ağustos 1868, s. 2.

32 Namık Kemal, “Muvâredât-ı Belediye”, İbret, No: 122, 25 Muharrem 1290, s. 1-2.

33 Hürriyet, No: 7, 10 Ağustos 1868, s. 1.

34 Namık Kemal, “Masraf ve İrâdımız”, İbret, No: 90, 10 Zilka’de 1289, s. 1.

35 Rifat Önsoy, “Ziya Gökalp’in İktisadî Görüşleri”, Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı: 12, (1981-1982), s. 356.

36 Hürriyet, No: 7, 10 Ağustos 1868, s. 1.

37 Bkz. İbret, No: 61, 25 Ramazan 1289, s. 1-2.

38 “Selem”, peşin para ile veresiye mal almak demektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. III, M. E. Basımevi, İstanbul, 1972, s. 160-161.

39 Bkz. “Muvazene-i Maliye”, Hürriyet, No: 63, 6 Eylül 1869, s. 2.

40 Bkz. “Tezyîd-i Varidât”, İbret, No: 93, 15 Zilka’de 1289, s. 1.

41 Bkz. Netayic ül-Vukuat, C. III-IV, Sadeleştiren: N. Çağatay, T. T. K. Yayını, Ankara, 1980, s. 289. İltizam. ve Mültezimler hakkında

bilgi için bkz. Pakalın., a.g.e., C. II, s. 57-58. “Âşar” hakkında bilgi için bkz. a.g.e., C. I, s. 96-98.

42 Namık Kemal, “Ziraâtımız”, İbret, No: 61, 25 Ramazan 1289, s. 1-2.

43 Namık Kemal, “İdarece Muhtac Olduğumuz Tadilât”, İbret, No: 33, 15 Şaban 1289, s. 2.

44 Bkz. “Tanzimat ve Sanayiimiz”, Tanzimat I, İstanbul, 1940, s. 429.

45 Hürriyet, No: 7, 10 Ağustos 1868, s. 1-2.

46 Hürriyet, No: 8, 17 Ağustos 1868, s. 3.

47 Namık Kemal, “San’at ve Ticaretimiz”, İbret, No: 57, 19 Ramazan 1289, s. 1.

48 Ö. Celal Sarc da iç gümrükleri Osmanlı sanayiini yıkan iç sebeplerden biri olarak görür. Sarc’a göre (bkz. a.g.m., s. 432-434), sanayi ve ticareti mahveden diğer iç sebepler de, kapitülasyonlar ile, II. Mahmut Devri’nden itibaren, halkın ihtiyaçlarında ve alışkanlıklarında ortaya

çıkan değişme, yani Avrupaî. kıyafetlere ve mefruşata olan eğilimdir. En önemli dış sebep ise, Avrupa sanayi kapitalizmidir.

49 Namık Kemal, “San’at ve Ticaretimiz”, İbret, No: 57, s. 1-2.

50 Özön, a.g.e., s. 195-199. Ancak Belçikalı banker Baron de Hirsch’in şirketine yaptırılan bu demiryolunun bir kolu, 1874’te Edirne’den Dedeağaç yoluyla Selânik’e bağlanmıştır (Shaw, a.g.e., s. 158).

51 Hürriyet, No: 7, 10 Ağustos 1868, s. 2-3.

52 Namık Kemal, “San’at ve Ticaretimiz”, İbret, No: 57, s. 1.

53 Bkz. Tezâkir, C. I (1-12), Yayınlayan: Cavid Baysun, 2. Baskı, T.T.K. Yayınları, Ankara, 1986, s. 7.

54 Bkz. “Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti’nin Haricî Ticaret Siyaseti”, Tanzimat I, İstanbul, 1940, s. 294-296, 319.

55 Bkz. a.g.e., s. 113-116.

56 Bkz. “Ahidnâmeler ve Ticaret Muâhedeleri”, Yeni Türkiye, Sayı: 32, (Mart-Nisan 2000), s. 229.

57 Bkz. a.g.e., s. 159.

58 M. Nuri Paşa, a.g.e., s. 304.

59 Mine Erol, Osmanlı İmparatorluğu’nda Kâğıt Para (Kaime), Ankara, 1970, s. 1, 14, 35.

60 Bkz. Hürriyet, No: 8, 17 Ağustos 1868, s. 2-3.

61 Refiî Şükrü Suvla, “Tanzimat Devrinde İstikrazlar”, Tanzimat I, İstanbul, 1940, s. 263, 275. Bu kısımda, Namık Kemal’in dış borçlanma ve sonuçları hakkındaki görüşlerine ayrıntılı biçimde yer verilemedi. Çünkü müstakil ve hacimli bir araştırmayı hak eden bu konuda, bu satırların yazarının daha önce. yayınlanmış bir çalışması (bkz. A. Siler, “Dış Borçlanma Karşısında Namık Kemal ve Atatürk”, Atatürk. Yolu, C. III, Sayı: 9, Mayıs 1992, s. 75-84) bulunmaktadır. Elinizdeki çalışmada ise, tekrardan kaçınılmaya özen gösterilerek, daha çok, yeni bilimsel çalışmalarla bu hususta varılan sonuçların özetlenmesi yoluna. gidildi. Namık Kemal’in dış borçlanma ile ilgili tespit ve fikirleri için bkz. Tasvir-i Efkâr, No: 445, 13. Şaban 1283, s. 1; Hürriyet, No: 7, 10 Ağustos 1868, s. 1; No: 10, 31 Ağustos 1868, s. 1-3; No: 48, 24 Mayıs. 1869, s. 2-3; No: 62, 30 Ağustos 1869, s. 3. Namık Kemal’in bu alanla ilgili düşüncelerinin çoğunun ne kadar isabetli ve sonraki önemli olaylarla haklılığının ispatlanmış olduğu hakkında bkz. İhsan Sungu, “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”, Tanzimat I, İstanbul, 1940, s. 834-835; Şükrü Baban, “Tanzimat ve Para”, Tanzimat I, İstanbul, 1940, s. 250-251; Niyazi Berkes, “Namık Kemal’in Fikrî Tekâmülü”, Namık Kemal. Hakkında, DTCF Türk Dili ve Edebiyatı Enstitüsü Yayını, İstanbul, 1942, s. 233-235; Shaw, a.g.e., s. 198, 241; Suvla, a.g.m., s. 288.

62 Bkz. Tarih Musahabeleri, Sadeleştiren: Enver Koray, Ankara, 1985, s. 112-113.

63 Faruk Yılmaz, Devlet Borçlanması ve Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Dış Borçlar (Düyûn-u Umumiye), İstanbul, 1996, s. 311.

64 Oktay Gökdemir, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Borçları ve Malî İflas”, Yeni Türkiye, Sayı: 32, (Mart-Nisan 2000), s. 265.

65 Siler, a.g.m., s. 83-84.

ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ, Tarih Musahabeleri, Sadeleştiren: Enver Koray, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985.

AHMET CEVDET PAŞA, Tezâkir, C. I (1-12), Yayınlayan: Cavid Baysun, 2. Baskı, T. T. K. Yayınları, Ankara, 1986.

BABAN, Şükrü, “Tanzimat ve Para”, Tanzimat I, (Tanzimat’ın Yüzüncü Yıldönümü Münâsebetiyle), M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1940, s. 223-262.

BAĞIŞ, Ali İhsan, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk-Müslüman Burjuvazisi Oluşturma Çabaları”, Yeni Türkiye, Sayı: 32, Osmanlı Özel Sayısı II (Ekonomi ve Toplum), (Mart-Nisan 2000), s. 266-271.

BERKES, Niyazi, “Namık Kemal’in Fikrî Tekâmülü”, Namık Kemal Hakkında, DTCF Türk Dili ve Edebiyatı Enstitüsü Yayını, İstanbul, 1942, s. 218-247.

BORAN, Behice Sadık, “Namık Kemal’in Sosyal Fikirleri”, Namık Kemal Hakkında, İstanbul, 1942, s. 251-277.

ELDEM, Vedat, Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayını, Ankara, 1970.

EROL, Mine, Osmanlı İmparatorluğu’nda Kâğıt Para (Kaime), T. T. K. Yayını, Ankara, 1970.

FINDIKOĞLU, Z. Fahri, “Tanzimatta İçtimaî Hayat”, Tanzimat I, İstanbul, 1940, s. 619-659.

GÖKDEMİR, Oktay, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Borçları ve Malî İflas”, Yeni Türkiye, Sayı: 32, (Mart-Nisan 2000), s. 262-265.

HULUSİ, Şerif, “Namık Kemal’in Eserleri”, Namık Kemal Hakkında, İstanbul, 1942, s. 305-421.

KAPLAN, Mehmet, “Namık Kemal İktisatta Liberalist Midir? ”, Ülkü Dergisi, C. II, (16 Ağustos 1942), s. 8.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., “Ahidnâmeler ve Ticaret Muâhedeleri”, Yeni Türkiye, Sayı: 32, (Mart-Nisan 2000), s. 222-234.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., Osmanlı - İngiliz İktisadî Münâsebetleri, C. II, (1838-1850), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1976.

LEWİS, Bernard, Modern Türkiye’nin Doğuşu, Çev. Metin Kıratlı, 2. Baskı, T. T. K. Yayını, Ankara, 1984.

MUSTAFA NURİ PAŞA, Netayic ül-Vukuat, C. III-IV, Sadeleştiren: N. Çağatay, T. T. K. Yayını, Ankara, 1980.

NAMIK KEMAL, “Acaba İstanbul’dan Niçin Vergi ve Asker Alınmaz”, İbret, No: 60, 24 Ramazan 1289, s. 1-2.

NAMIK KEMAL, (Namık Kemal’e ait olduğu belli olan “Esham-ı Umûmiye” hakkında başlıksız ve imzasız bir makale), Tasvir-i Efkâr, No: 445, 13 Şaban 1283, s. 1-2.

NAMIK KEMAL, “İbret”, Hürriyet, No: 48, 24 Mayıs 1869, s. 1-3.

NAMIK KEMAL, “İbret”, İbret, No: 3, 11 Rebiülâhir, 1289, s. 1-2.

NAMIK KEMAL, “İdarece Muhtac Olduğumuz Tadilât”, İbret, No: 33, 15 Şaban 1289, s. 1-2.

NAMIK KEMAL, (N. Kemal’e ait olduğu açık olan iktisadî konular ve dış borçlar hakkında başlıksız bir makale) Hürriyet, No: 7, 10 Ağustos 1868, s. 1-4; No: 8, 17 Ağustos 1868, s. 1-4; No: 10, 31 Ağustos 1868, s. 1-3.

NAMIK KEMAL, Makalât-ı Siyasiyye ve Edebiyye, (Külliyat-ı Kemal 1. Tertip, No: 3), İstanbul, 1327.

NAMIK KEMAL, “Masraf ve İradımız”, İbret, No: 90, 10 Zilka’de 1289, s. 1.

NAMIK KEMAL, “Muvâredât-ı Belediye”, İbret, No: 122, 25 Muharrem 1290, s. 1-2.

NAMIK KEMAL, “Muvazene-i Maliye”, Hürriyet, No: 62, 30 Ağustos 1869, s. 1-4; No: 63, 6 Eylül 1869, s. 1-5.

NAMIK KEMAL, “San’at ve Ticaretimiz”, İbret, No: 57, 19 Ramazan 1289, s. 1-2.

NAMIK KEMAL, “Sa’y”, Makalât-ı Siyasiyye ve Edebiyye, Cüz: 1, İstanbul, 1327, s. 27-33.

NAMIK KEMAL, “Tekâlif”, İbret, No: 87, 7 Zilka’de 1289, s. 1-2; No: 88, 8 Zilka’de 1289, s. 1-2.

NAMIK KEMAL, “Terbiye-i Nisvan”, Müntehabat-ı Tasvir-i Efkâr, (3. Kısım: Edebiyat), Matbaa-i Ebüzziya, İstanbul, 1311, s. 99-108.

NAMIK KEMAL, “Tezyîd-i Varidât”, İbret, No: 91, 12 Zilka’de 1289, s. 1-2; No: 92, 14 Zilka’de 1289, s. 1-2; No: 93, 15 Zilka’de 1289, s. 1.

NAMIK KEMAL, “Ziraâtımız”, İbret, No: 61, 25 Ramazan 1289, s. 1-2.

ÖNSOY, Rifat, “Ziya Gökalp’in İktisadî Görüşleri”, Tarih Enstitüsü Dergisi, (Prof. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı), Sayı: 12, (1981-1982), s. 355-366.

ÖZÖN, Mustafa Nihat, Namık Kemal ve İbret Gazetesi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1938.

PAKALIN, M. Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, 2. Baskı, C. I-III, M. E. Basımevi, İstanbul, 1971-1972.

SARC, Ömer Celâl, “Tanzimat ve Sanayiimiz”, Tanzimat I, İstanbul, 1940, s. 423-440.

SHAW, Stanford J. - Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C. II, Çev. M. Harmancı, e Yayını, İstanbul, 1983.

SİLER, Abdurrahman, “Dış Borçlanma Karşısında Namık Kemal ve Atatürk”, Atatürk Yolu, C. III, Sayı: 9, (Mayıs 1992), s. 75-84.

SİLER, Abdurrahman, Namık Kemal ve Eğitim, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1987.

SUNGU, İhsan, “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”, Tanzimat I, İstanbul, 1940, s. 777-857.

SUVLA, Refiî Şükrü, “Tanzimat Devrinde İstikrazlar”, Tanzimat I, İstanbul, 1940, s. 263-288.

TENGİRŞENK, Yusuf Kemal, “Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti’nin Haricî Ticaret Siyaseti”, Tanzimat I, İstanbul, 1940, s. 289-320.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, “İktisadî Devletçilik”, Ülkü Dergisi, C. II, Sayı: 20, (16 Temmuz 1942), s. 2.

YILMAZ, Faruk, Devlet Borçlanması ve Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Dış Borçlar (Düyûn-u Umumiye), Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1996.

Jön Türk Basını / Yrd. Doç. Dr. Muammer Göçmen [s.665-674]

Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye

A. Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleriyle Jön Türklerin Gelişmesinde Basının Rolü ve Basında İlk Yasaklamalar

1728'da İbrahim Müteferrika, matbaasını kurmadan önce,1 1492'de Katolik İspanyolların Endülüs'teki zulmünden Osmanlı padişahı II. Bayezid'in himmetiyle kurtulup İstanbul'a getirilen Yahudiler,1494 yılında İstanbul'da ilk matbaayı kurdular. Ladino ve İbrani dillerinin dışında Türkçe ve Arapça kitap basımı yasaklandı.2 Akabinde Selanik, İzmir ve Edirne gibi şehirlerde de Yahudiler, matbaalarını kurdular. İlk Ermeni matbaası da 1567'de tesis edildi. Cizvitlerin misyonerlik faaliyeti için kurdukları birkaç matbaa da 1703'te kapatıldı.3 1728'e kadar yazı faaliyetini, Devatçı denilen divitçi esnafının yerine getirdiğini görüyoruz. Bir yazma kitabı, hızlı bir şekilde istinsah eden bu esnaf mensuplarının matbaanın kuruluşuna kadar toplumda kitap yazma fonksiyonunu yerine getirdikleri açıktır.4 Tabiatıyla matbaanın Osmanlı Devleti'nin hizmetine girmesiyle basım işinin de hızlandığı aşikardır. Fakat İstanbul'da bulunan çeşitli basımevlerinde Tanzimat'a kadar basılan bütün kitapların adedi 436'yı geçmiyor. Kitap basmacılığında altın dönem II. Abdülhamid'le başlar. Hem baskı tekniğinde ve hem de baskı sayısında önemli gelişmeler vardır.5 Basılan kitap adedinin azlığı hakikaten şaşırtıcıdır. Bunu şöyle açıklayabiliriz: Matbaanın icadına önemli bir direniş gösteren yukarıda zikrettiğimiz divitçi ve hattat esnafının kitap yazma işinde matbaayı yer yer geçtiğini görüyoruz. Bu esnafın direnişi 19. yüzyılın başlarından itibaren kırılıyor. Matbaanın kuruluşundan önce Petervaradin'de 1716 yılında şehid düşen Sadrıazam Damat Ali Paşa'nın müsadere edilen kütüphanesinin 4 cild tutan kataloğu da bu esnafın, matbaayı hiç aratmayacak oranda kitap çoğalttığını bize göstermektedir. İşte bu neviden saikler matbaanın Türkiye'ye gelişini epeyce geciktirmiştir.6

Padişah II. Mahmud, imparatorlukta ıslahat hareketlerine girişirken 1831 yılında, yaptığı düzenlemeleri anlatmak ve dışarıda propaganda gücünü artırmak için7 Türkçe ilk gazete olan Takvim-i Vekayi gazetesini çıkardı. Fransızca bir gazete olarak da Aleksandr Black'a Moniteur Ottoman'ı kurdurdu. İmparatorluk hududları içinde çıkan ilk Türkçe gazete, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın 1828'de kurduğu Vekayi-i Mısriyye'dir. M. Ali Paşa hergün Avrupa gazetelerini tercüme ettiren bir paşadır. Buradan hareketle Osmanlı Devleti de haber kaynağını matbuata bağlamıştır.8 Takvim-i Vekayi ismini bizzat padişah II. Mahmud koydu. Başına da tarihçi, Üss-i Zafer adlı kitabın yazarı Esad Efendi getirildi. Haftada bir çıkan gazete 1878 yılına kadar 2119 sayı neşredildi. 1878'de kapatıldıktan sonra 1892'de yeniden çıktı, ömrü bir yıl sürdü ve tekrar bir jurnal üzerine kapatıldı.1 Eylül 1908'de yeniden yayın hayatına başlayan gazete 24 Kasım 1922'de 4609. sayı ile sona ermiştir. Bu gazete 1860'dan itibaren resmi ilanların yayınlandığı bir resmi gazete olmuştur.9 Takvim-i Vekayi'den sonra,1840 yılında, çıkardığı bir skandal yüzünden Reisülküttab Akif Paşa'nın azline sebeb olan Miyop Çörçil, Ceride-i Havadis adlı gazeteyi bastı. Bunu ilk Türk gazetecisi sayılan Agah Efendi'nin çıkardığı Tercüman-ı Ahval gazetesi izledi. Şinasi de bu gazetede yazıyordu. Osmanlı yenileşmesinin genç mimarlarından olan bu iki kişi Fransa'ya tahsil için gönderilen gruptandırlar.

O esnada Osmanlılarda gelişen bilim kavramına koşut olarak Münif Paşa 1860 yılında dönemin biricik dergisi olan Mecmua-ı Funun'u neşretti.10 Münif Paşa'nın Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'sinin kıraathanesinde şu gazeteler 1864 yılında gözümüze çarpar:

"Takvim-i Vekayi, Ceride-i Askeriye, Ceride-i Havadis, Tercüman-ı Ahval, Tasvir-i Efkar, Mecmua-i Fünun,Mecmua-i İber-i İntibah".11

Şinasi, 28 Haziran 1862'de çıkardığı Tasvir-i Efkar gazetesinin ilk nüshasında gazetelerin önemini şu şekilde açıklıyor:

"Bir hal-i medeniyette bulunan halk ise kendi menafiinin husulü hakkında ne suretle sarf-ı zihin eylediği, tercüman-ı efkarı olan gazetelerin lisanından belli olur. Bu mütalaaya mebni her bir memleket-i mütemeddine için elzem olan o türlü varakanın millet-i

muazzama-yı Osmaniye meyanında peyda olmasına mukaddemleri sai ve muvaffak olduğum misullu teksir-i idadi emeliyle bu defa dahi ba-ruhsat-ı seniyye havadis ve maarife dair işbu “Tasvir-i Efkar” gazetesinin tesisini teşebbüs eyledim”.12

Halkın fikrine tercuman olmak için kurulduğu, Şinasi tarafından beyan edilen Tasvir-i Efkar gazetesi M. Fazıl Paşa’nın maddi yardımlarıyla yaşatılmış olup, Jean Pietri’nin Courrier d’Orient gazetesiyle birlikte efkar-ı serbestane yanlılarının toplandığı bir basın kuruluşuydu.13 Courrier d’Orient’in dokunulmazlığı olduğu için Şinasi bazı yazılarını önce Courrier’de çıkartıyor daha sonra yabancı bir gazeteden tercüme yazı olarak Tasvir’de basıyordu. Yeni Osmanlı hareketinin fikir babaları Şinasi. Namık Kemal de bu gazetede yazıp çizerek, Tanzimat ricaliyle mücadeleye tutuşmuşlardı.

Paris’te çıkan Journal des Debats gazetesi de Yeni Osmanlı fikrini haberleriyle destekliyordu. Namık Kemal İbret’te, Ali Suavi, Muhbir’de toplumu istibdat ve mutlakiyete karşı örgütleyen yazılar yazdılar. Hürriyet ve Vatan kavramını Türk halkına bu gazeteler öğretti. Kadınların tahsil ve yetişmelerine dair yapılan yeniliklerde, Tanzimat’tan sonra gelişen ve toplum hayatına yön veren gazetelerin yazarları etkin rol oynadı.14 Ali Raşit ve Filib Efendi’nin birlikte çıkardıkları Terakki gazetesinin eki olan ve Pazar günleri çıkan Muhadderat’ta Osmanlı kadınlarını, Batı kadınları ile karşılaştırarak geri kalma sebeblerini belirten ve eleştiren yazıları görüyoruz.15 Mardin, 19. ve 20. yüzyılda ideolojilerin geniş ölçüde yayılmasını yeni yayım araçlarıyla, yeni eğitim sistemlerine bağlar.16 19. yüzyıl Osmanlı hürriyet ideolojisinin en büyük aracı da gazete olmuştur. Yahya Kemal çocukluk anılarında “… babamın bazı zevatla içtimalarında Selanik gençlerinden bazılarının Paris’e firar ettiklerini ve bunlardan birinin Halil Efendizade Emin Bey olduğunu ve büyük, pek büyük, Namık Kemal gibi büyük bir adamın İstanbul’dan Paris’e kaçtığını, peşinden birçok gençleri sürüklediğini, Avrupa’dan memlekete gizli gizli gazeteler girdiğini mübhem ve tahlil edemediğim bir sır olarak öğrenmiştim” diyor.17

Tanzimat Devri'nde çıkmaya başlayan gazeteler yerli ve yabancı romanları sütunlarında tefrika etmeye başladılar.18 Türk dilinin sadeleşmesine Şinasi, Tasvir-i Efkar gazetesinde büyük hizmet etti. Bu gazete edebi ve siyasi fikirlerin münakaşa edildiği bir forum oldu. Şinasi'yle birlikte, kısıtlı bir aydın zümresine hitap eden basın millete açıldı. II. Abdülhamid Dönemi'ne kadar, basın yoluyla Osmanlı milleti arasındaki birliği sağlayacak ortak bir edebiyat lisanı oluşturuldu. Bu yıllarda Avrupa'nın iktisadi fikirlerini anlamak için gazetelerden epey yararlanılmıştır. Takvim-i Vekayi'nin sütunlarında İngiliz gazetelerinden tercüme edilip basılan "Ticaret ve Es'ar (narh)" başlıklı iktisad konulu makaleler neşrediliyordu. Mehmed Şerif'in iktisatla ilgili makaleleri Tercüman-ı Ahval ve Mecmua-i Fünun'da görünür oldu. Bu neşredilen çoğu gazetede ekonomiyle ilgili yazılar yayınlandı. 1880'lerde İstanbul'da çıkan Mizan gazetesi, siyasi konuları işlemenin zorluğundan kurtulmak için iktisadi konulu yazılara yöneldi. Bu gazete kapitülasyonların kaldırılmasından, sanayinin ve zirai mekanizasyonun geliştirilmesinden bahsediyordu.19

B. Basında İlk Yasaklamalar

Türk Basını'nda ilk yasaklamalar 1858 Ceza Kanunu'nun 138. 139. ve 213. maddeleriyle getirildi. 1864 Matbuat Nizamnamesi'yle de bu sınırlamalar perçinleşir. Yeni gelişen hürriyetçi havayı dağıtmak için Sabrazam Ali Paşa 1867'de ünlü kararnamesini neşrettirir. Kararname asayiş ve düzenin temini ile devlet aleyhine zararlı neşriyatı önlemek için çıkarılmıştır. Geçici olarak çıktığı söylenen kararname 1909 yılına kadar yürürlükte kaldı. 11 Mayıs 1876'da Türk Basın Tarihi'ndeki ilk sansür uygulaması da başlamış oldu. Kararnamenin yayınından sonraki yıllarda Diyojen, İbret, Basiret v.b. gazeteler süreli veya süresiz kapatıldı.20 II. Abdülhamid Kanun-ı Esasi'yi ilan ettiği zaman birkaç ay soluk alan basın, 93 Harbi diye bilinen 1876-1877 Osmanlı-Rus Savaşı'nın karanlık atmosferinde ülkenin birliği ve bütünlüğü için ilan edilen Örfi İdare Nizamnamesi'nin yürürlüğe girmesi üzerine 33 yıl sürecek bir sessizlik döneme girecektir. Ancak devletin izin verdiği ve beslediği gazeteler hayatiyetini devam ettirecektir. 20 Eylül 1877'de çıkarılan

iradenin 6. maddesinde ifade edilen “tahdiş-i ezhanı mucib (beyinleri bulandıran) neşriyatta bulunan gazeteleri derhal tatil etmeye ve her türlü cemiyeti de menetmeye (hükümet) mezundur” ibaresiyle21 gazete kapatma işi kurumlaşmıştır.22 Sansürün bütün ağırlığıyla işlediği bu dönemde yalnız yerli basın değil yabancı basının bile kontrolü yoluna gidilmiştir. Bu türlü zararlı yayınlar “evrak-ı muzırra” diye tabir ediliyordu. Zararlı yayın diye telakki edilen gazeteler özenle takip ediliyordu. Bulgaristan, Mısır, Romanya gibi yerlere gönderilenlerden huylanılıyor, cebir veya bir memuriyet teklifiyle yurda çağrılıyordu.23 Dışarıdan gelen kitap ithalatı da oldukça kontrol altındaydı. Siyasi mülteciler tarafından Türkçe, Bulgarca, Arnavutça olarak, Avrupa, Rusya ve Mısır’da basılan kitapların ülkeye girmesi için gümrüklerde yoğun önlemler alınmıştır.24 Trenlerde yapılan muayenelerde dışarıdan getirilen kamusların Türkiye maddeleri yırtılıp alınıyor, paket olarak kullanılan ecnebi gazeteler bile sansürün hışmına uğrayıp müsadere ediliyordu.25 Yakalanan kitaplar Çemberlitaş Hamamı’nın külhanında yakılıp kül ediliyordu.26 Kitapları basan matbaalarda daha rahat arama yapılabilmesi için, bu binalarda kaçışı kolaylaştıracak ikinci bir çıkış kapısının olmaması zorunlu tutuluyordu. Bütün bu engellere rağmen 19. yüzyılın sonlarında basın hayatının zenginliği de gerçektir.27 İstanbul’da çıkan İstikbal ve Vakit gazeteleri o dönemde çıkarılan basın yasaklamaları yüzünden kapatıldı. “Avrupa’daki Osmanlı Sefirlerinin özellikle Paris Sefiri’nin işi gücü o memleketlerdeki neşriyatın kaffesini müvesvis Abdülhamid’le Kamarillasına haber vermek idi. Bu vazifeyi hakkıyla ifa ediyorlardı. Bu suretle Abdülhamid herşeyden haberdar olurdu. Kendisi veya idaresi hakkında hiçbir fıkra neşrolunmazdı. Ki derhal telgrafla haber verilmesin. O halde bu fıkrayı yazan gazete,Osmanlı hududuna vürudunda tevkif ve müsadere ve kitapçılarda bu nüshaların füruhtunu (satılmasını) şediden men’ederlerdi.28”

Osmanlı resmi makamlarına göre erbab-ı fesad veya eşhas-ı muzırra diye nitelendiren Jön Türklerin fikirlerini yayabildikleri tek kaynak ise gazeteler olmuştur. 1890 yılından sonra sayıları iyice artan Avrupa fırarileri gittikleri Londra, Paris, Cenevre, Brüksel,

Berlin gibi merkezlerde yayın faaliyetlerine başlayarak, padişah aleyhine neşriyata devam ediyorlardı.

Bu yayınlar sadece Jön Türklerin yayınlarıyla sınırlı değildi. Artık parçalanma sürecine girmiş olan Osmanlı Devleti'nin başını ağrıtan Girid, Makedonya, Mısır, Bosna-Hersek sorunları ile imparatorluk dahilindeki azınlıkların durumu ve Ermeni ihtilal hareketleriyle ilgili kimi haksız, mesnedsiz ve insaftan yoksun yayınlar da özenle takip ediliyordu. Hariciye Nezareti'ne 4 Haziran 1896 tarihiyle Londra Sefareti'nden çekilen 471 nolu şu telgraf oldukça manidardır.

"Times gazetesi Girid ceziresinde idare-i örfiye ilan olduğunu ve Yunanistan'da hiddet ve iğbiranın (gücenme, alınma) gittikçe tezayüd etmekte olduğunu mübeyyin Atina'dan alınan bir telgrafname ile Ermeni ve Girid işlerine dair hakk-ı hümayun-ı cenab-ı mülukanede küstahane bir fıkrayı havi Viyana'dan mevrud hasmane bir telgrafnameyi ve Girid'te kıtal vukua geldiği takdirde Avrupa devletlerinin kendi aleyhinde akd-i itifak edecekleri Rusya tarafından hükümet-i seniyyeye bildirildiğini müşir (haber veren) Dersaadet'ten gönderilen bir mektubu derceylemiştir. Gazetelerin Dersaadet'ten alıp derceyledikleri bir Router telgrafnamesinde Girid bilad ve kasabasında emn-ü asayiş idiğü beyan olunuyor. Daily News gazetesi Almanya hükümetinin Giridlilere esliha irsal ettiğini yazıyor. Tekzibnamemize rağmen Daily Chronicle gazetesi Çiyolbek'te (?) çıkarılan gözlerin bir ipliğe dizilmiş olduğu rivayetini te'yid etmekte ve maktulinden biri olmak üzere Sarkis Ağa namındaki bir Ermeniyi zikreylemektedir.29"

Yukarıda ifade edilen İngiliz gazetelerinde Ermeni gözlerinin çıkarılıp ipliğe dizildiği gibi saçma haberlerden, önce İngiltere'deki Osmanlı Sefiri Anthopulos Paşa haberdar olup Osmanlı Hariciye'sini uyarıyordu. Devlet de bunun üzerine yetkililer nezdinde teşşebüste bulunuyordu. İlk yapılan şey, zikredilen haberi yalanlamak için konunun geçtiği yerdeki Osmanlı elçiliği uyarılıyordu. Bir arşiv belgesinde bu durum şöyle izah edilmektedir.

"İngiltere evrak-ı havadisinden bazılarının neşriyatı bedhahane ve melnaneleri hakkında Londra Sefaret-i seniyyesinden alınan iki

kıta telgrafname tercümesinin leffiyle icabatının icra ve neşriyat-ı melunanenin red ve tekzibi Sefaret-i müşarunileyhaya tavsiye ve inba kılındığı…30.”

Belçika, İsvçre ve Alman matbuatını takip işiyle de Paris Sefiri Münir Paşa görevliydi. Paris’teki görevinin dışında31 Bern ve Brüksel’e de orta elçi sıfatıyla bakan Salih Münir Paşa buralardaki gazete yayınını resmi kanallardan yalanlarken, ayrıca satın alınacak gazete ve yazarları için de İstanbul’dan hatırı sayılır tahsisatlar kopartıyordu.32 Bunları yaparken gönderilen bazı paraları da Salih Münir Paşa’nın cebine attığı rivayet edilmektedir. Bu ayrı bir araştırma konusu olup yine mevzumuza dönelim. Eğer bütün bu alınan tedbirlere rağmen Avrupa matbuatı ısrarla menafi-i hükümet aleyhine yayınlara devam ederse sık sık karşılaştığımız men-i idhal (yurda girişinin yasaklanması) kararları ortaya çıkıyordu. Takip edilen ecnebi matbuat içerisinde bu kararlardan ayrı tutulan gazete hemen hemen yok gibiydi. Alınan yasaklar sadece siyasi haberleri içeren gazeteler değil edebiyat, bilim ve teknikle, modadan bahseden gazeteleri de içine almıştır. Bu yönde çıkan şu irade oldukça manidardır.

“Siyasi evraktan başka fenni, edebi ve modaya ait resimli gazeteye varıncaya kadar bütün Yunan matbuatının men-i ithali hakkında sekiz yıl önce alınan kararın teyidi üzerine bu kararın tadili hakkında Yunan Sefareti’nce vuku’ bulanan talebe mebni zikredilen kararın muzır neşriyatta bulunmayan matbuat için kaldırıldığı…”33

Osmanlı yönetiminin, gazetelerin yayınlarının dikkatle takip edip, ilgili devletler ve kişiler nezdinde yapılan girişimlerden çıkan iyi neticelere sevindiğini aşağıdaki belgede açıkça görebiliriz.

“Paris’te neşrolunan Illustration nam gazetenin neşriyat-ı bedhahanede bulunmasına mebni memalik-i şahaneye men-i idhal ve bu memnuiyyetin mezkur gazetenin tadil-i lisan ile neşriyat-ı bedhahanede bulunmayacağına dair sahibi tarafından takriren ita-yı teminat oluncaya kadar idame ve ikbası ve Almanya ve Avusturya’da neşriyatı muzırrada bulunan bazı gazeteler hakkında bu suretle muamele olunarak hüsn-i tesiri görülmüş olduğundan badezin bu gibi

gazeteler hakkında buraca dahi bu yolda muamele ifası hususunun usul ittihazı mukteza-yı emr u ferman-ı hümayun hazreti hilafetpenahiden bulunmuş olmakla ol babta emr u ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fi, 18 N 131134."

Serkatib-i Hazret-i Şehriyari TAHSİN

Yaptığımız araştırmalarda dikkatimizi çeken diğer bir husus da devlet aleyhinde yayın yapan veya yapılması muhtemel olan kişi ve kurumlara gerekli para desteği sağlanmasıdır. Hatta bu iş öyle azıya almıştı ki sırf para sızdırmak için şantaj kokan risaleler yazılmakta, eğer belli bir para gelirse neşriyatta bulunulmayacağı ifade edilmekteydi. Necib Melhame tarafından Tunus'ta neşrolunan El-Basire adlı gazeteye, faydalı yayınlar yaptığı için Mısır gazetelerine yapılan yardımlar gibi kafi miktarda tahsisat bağlanırken35 daha sonra giriştiği kimi hayırsız taşebbüslerinden dolayı kendisine verilen 4.000 kuruşluk tahsisat kesilmiştir.36 Bu zatın gözden düşmesine de Matin ve Goluou gazetelerinde yakında neşredileceği ilan edilen Les Miaux de L'Empire Ottoman et Leur Remieble (Osmanlı İmparatorluğu'nun Hastalıkları ve Çareleri) adında Fransızca ve Arapça bir risalenin neden olduğunu görüyoruz.37 Fakat bu gazeteci satın alma işleminin II. Abdülhamid'den önce de var olduğu bilinmektedir. Mısır Hıdivi İsmail Paşa'nın 1865-1875 yılları arasında İstanbul basını ile o dönemin medya merkezleri olan Londra ve Paris basınına yüzbinlerce altın dağıttığı görülmüştür.38

Bir de alınan tedbirlerden biri de; ister hakkında men-i ithal kararı çıkan ecnebi matbuat olsun, isterse zararlı Jön Türk yayınlarının olsun, yabancı postahaneler marifetiyle Osmanlı topraklarına girdiğini görüyoruz. Bu postahanelerin bulundukları yerlerde her ne kadar inzibatı tedbir alınırsa alınsın bu tür yayınların girişlerine engel olunamamıştır. Osmanlı hükümeti ise 11 Za 1317 tarihlerinde çıkan iradeye göre "Memalik-i şahanede bulunan Ecnebi postalarının mazarrat ve mehazıri zaten musaddak ve müsellem ve vareste-kayd-ı rakam olduğuna binaen bu babtaki karar üzerine iktiza eden muamelenin bir an evvel ifasıyla ecnebi postalarının sürat-ı ilgasi esbabının istihsali" beyanı üzerine39 ecnebi postaların faaliyetlerine son verilmiştir. Ayrıca sağda solda dağıtılan ve satılan

bu gibi zararlı neşriyatın önüne geçmek için müfettiş ve hafiye istihdamı gibi tedbirler alınması da dikkatimizi çeker.40

Lakin bu alınan kararlardan İstanbul'da yaşayan yabancı uyruklu kişilerin rahatsız olduğunu görüyoruz. Babıali tarafından hangi İngiliz gazetelerinin yurda giremeyeceğine dair verilen şifahi emirler (Notes Verbales), İngiliz Postahanesi vasıtasıyla elçiliğe bildiriyor ve ileride iki devlet arasında bir sıkıntının çıkmamasına gayret ediyordu. Fakat İngilizler, Osmanlı devletinin bu uygulamasından, gazete alan İngiliz vatandaşlarının sık sık değişen yasaklama kararlarıyla sıkıntıya düştüklerini ifade etmektedirler. İngiliz matbuatına konulan sürekli yasaklamadan sonra kendilerine gazete dağıtılacak İngiliz uyrukların isimlerini içeren bir imtiyaz listesinin hazırlanıp ona göre dağıtım yapıldığı görülür.41 İmtiyaz listesinde ismi olmayan İngiliz yurttaşlarına da bu gazetelerin ulaşmaması için azami gayret gösterildiği görülmektedir.

İstanbul'daki İngiliz Postanesi Müdürü M. Leversham'ın 24 Mart 1900 tarihli raporunda, ayrıca İngiltere'de basılıp, Osmanlı İmparatorluğu'na girişi ila-nihaye yasaklanmış gazete vs. yayınların bir listesi verilmiştir. Bu listede o döneme göre 11 yıldır yasak olan gazetelere de rastlamaktayız. Bu liste şu şekilde tanzim edilmiştir.42

Mabeyin'in (Yıldız Sarayı Başkitabet Dairesi) yaklaşık 600 kadar günlük gazete ve dergiyi takip ettiğini görüyoruz. Bu rakamlar yalnız Avrupa'da çıkan matbuat için geçerlidir. Bu rakama Mısır ve Kuzey Afrika'da basılan gazeteler dahil değildir. Verilen rakamların büyüklüğünü Abdülhamid'in tecessüsü ve evhamıyla açıklamak mümkün değildir. Bu durum belki şu nedenle açıklanabilir: Dünyaya düzen getirme açısından büyük zaafa uğrayan Osmanlı Devleti, inisiyatifi tamamen elinden kaçırmamak için diplomasinin inceliklerini ve kamuoyunu oluşturan basına dört elle sarılmıştır. Tabii bunun faturası da pahalı olmuştur. Devletin lehinde yayın yapacağını vaat edip daha sonra bundan vazgeçen gazetelerin ödenekleri de hemen kesilmiştir.43

Burada ayrıca Avrupa matbuatının, bürokratik olarak takibi de şöyle yapılır: Avrupa ülkelerindeki Osmanlı sefirleri tarafından

Hariciye Nezareti’ne kararın verilmesi için gönderilen gazeteler, Matbuat-ı Hariciye Kalemi’nde bulunan tercümanlar tarafından Türkçeye çevriliyordu. Hariciye Nezareti’nden önce Maarif Nezareti’ne bağlı olan bu kalem Rumi 1295 (1878) yılında Dahiliye Nezareti’ne bağlanmıştır.[44] Harici matbuatla ilgili politikalar bu kalemce takip edilip, daha yakından gazetelerin izlenmesi için Avrupa gazetelerine abone olunmaktaydı. Bu konudaki bir iradede bu konu şöyle belirtilmiştir:

“Matbuat-ı Ecnebiyye İdaresi’nin abone olduğu Avrupa gazetelerinin müddeti hitam bulan abonmanlarının tecdit edilmesi şerefsudur buyurulan irade-i seniyye-i cenab-ı padişahı icab-ı alisinden olmakla ol babta emr u ferman…”[45]

Matbuat-ı Hariciye Kalemi’nin en önemli çevirmenlerinden birisi de Yasef Efendi’dir. Bizzat padişaha sunulacak gazete ve risaleler ise Mabeynci Emin Bey tarafından tercüme edilirdi. Emin Bey Fransızcadan Türkçeye çabuk ve kolay tercümede oldukça mahirdi.[46] Devletin ecnebi matbuatına bakış açısını daha somut biçimde ortaya koyabilmek için, men-i ithal kararlarını inceleyerek yasaklamanın usül ve esaslarını ortaya koymak gerekir.

C. Osmanlı Devletinin Egemenlik Alanı Dışında Çıkan Jön Türk Basını

Yurt içinde yayınlanma imkanı bulamayan basın, yurt dışında Paris, Londra ve Cenevre gibi merkezlerde ortaya çıktı. Muhbir, Hürriyet İttihad, İnkılap ve Ulum gazeteleri buralarda yayın hayatına devam etti. Tabiatıyla başlığımıza aldığımız gibi Osmanlı’nın egemenlik alanı dışında kaldıkları için daha serbest bir yayın faaliyeti sürdürdüler. 1867’de Londra’da çıkmaya başlayan Muhbir gazetesiyle birlikte Türkiye dışı Türk gazeteciliğinin[47] başladığı aşikardır. Bu gazeteler daha çok Avrupa, Mısır, Kuzey Afrika ülkeleriyle, nadir olmak üzere Amerika’da görülür.[48] Mısır her ne kadar Osmanlı Devleti’ne bağlı görünse de bu şekli bir bağlantı halindedir. Mısır’da Osmanlı Fevkalade Komiseri bulunmasına rağmen Hıdiv yönetimi üzerinde etkisi 1880’den sonra kalmamıştır. Zaten Jön Türk firarlarında da Mısır’ın önemli bir merkez haline

gelmesi de bunun en büyük işaretidir. Bugünkü Balkan ülkelerinde de Jön Türk gazeteleri çıkarılmıştır. Bulgaristan, Romanya, Kosova, Üsküp ve Bosna-Hersek'te çok az olmakla birlikte kimi Jön Türk gazeteleri çıkmıştır.

Arşiv belgelerinde Tunus matbuatına ait gösterilen ve sonra Sultan II. Abdülhamid'in gözde adamlarından biri olacak olan Necip Melhame'nin Tunus'ta çıkardığı El-Basira gazetesinin önceleri tahsisatlı bir gazete iken, Necip Melhame'nin yazdığı Les Miaux de L'Empire Ottoman et Leur Remieble (Osmanlı İmparatorluğu'nun Hastalıkları ve Çaresi) adlı Arapça-Fransızca bir risale yüzünden gözden düşmesi üzerine49 gazetesi El-Basira da muzır neşriyat arasına konulmuştur. Bu ahval üzerine Jön Türk yayınlarında bu gazeteden bahsedildiği görülmektedir. Anılan gazetenin yayın politikasıyla Jön Türkler arasında anılması zaten mümkün değildir. Fakat diğer gazetelerin ondan bahsetmesi üzerine Jön Türk gazeteleri içine bu gazeteyi anmak kanımca doğrudur. Kesin sayısı belli olmamakla birlikte bazı kaynaklarda 153 adet50 gösterilen bu gazetelerin bir kısmının Jön Türk yayını olmayacağı iddiaları vardır. Mesela, I. Meşrutiyet öncesi Yeni Osmanlılarca çıkarılan Hürriyet, Muhbir, İnkılab,Ulum gibi gazetelerin Jön Türk neşriyatı olmayıp Yeni Osmanlıların politik düşüncelerini yansıttığı ifade edilirse de51 bu gazeteler genel yekun içinde önemli bir sayı tutmaz.

İlk defa Paul Fesch tarafından kullanılan52 Jön Türk Basını kavramını, Avram Galanti ve onu takiben Selim Nuzhet Gerçek' te görüyoruz. İsmini andığımız yazarların da Yeni Osmanlılarca çıkarılan gazeteleri Jön Türk neşriyatı arasında saymadıklarını görüyoruz. Üzerinde durulacak bir diğer konu da, Osmanlının son devirlerinde yönetimi devirmek isteyen siyasal muhalefet hareketini temsil eden Jön Türklerin içinde çeşitli etnik gruptan, din ve mezhepten insanlar vardı.

Bu insanların kendi etnik ve dini menfaatleri için çıkardıkları gazetelerin Jön Türk neşriyatı arasında sayılmayacağı ve bunların ayrılıkçı hareketleri temsil ettikleri ifade edilmektedir. Ermeni Taşnak Komitesi'nce çıkarılan Truşak gazetesiyle, L'Hellenisme, Cüheyne (Kahire'de çıkarılan Arapça dergi), Türk

Suriye Komitesi'nce Halil Ganem ve Emir Arslan tarafından 1895'te Paris'te çıkarılan Keşfün-Nikab gibi dergiler Jön Türk basını olarak mütalaa edilmez.53 Jön Türk Basını hakkında iyi bir derleme yapmış olan Dündar Akünal'ın bulduğu 153 sayısına Akünal'da olmayıp, Galanti'nin listesine dahil ettiği 4 gazeteyi de katarsak sayı 157 olur. Bizim yaptığımız araştırmalar sonucunda Tunus'ta çıkartılan El-Basıra ve Palermo'da Kenan adında birinin neşrettiği54 Terceme adlı gazeteyi ilave edersek toplam sayı 159 olur. Bu sayılarda tam bir ittifak yoktur. Jeltyakov bu sayıyı 120 adet verirken,55 Erdal Yavuz'da bu rakam 78'de kalmaktadır.56 Sonuç olarak, toplam 159 gazeteden Yeni Osmanlıların çıkardığı 5 gazete ile Cüheyne ve Keşfün-Nikab gazetelerini çıkarırsak geriye 152 gazete kalır. İlerde yapılacak araştırmalarda bu sayının artacağı aşikardır. Bu 152 gazetenin çoğunun ömrü az olmuştur. Meşveret, Osmanlı, Şura-yı Ummet, Kanun-i Esasi, Mizan, İçtihad gibi gazeteler uzun ömürlü olmuşlardır. Büyük bir kısmı birkaç sayı çıkıp kapanmıştır. Bunların böyle çok kısa süreli çıkmasının önemli bir amili de; bu işi samimi olarak yapanların yanında sırf para sızdırmak için bir veya iki sayı çıkarıp gazetesini kapatanlara da rastlanmaktadır. Bununla ilgili şu belgeyi buraya alıyorum:

"Hükümet-i seniyye aleyhinde gazete neşretmek üzere İsviçre'ye gideceği istihbar olunan Mösyö Rapoyor57 hakkında icra-yı tahkikat olunarak mumaileyhin gelecek Salı yahut Çarşamba günü Paris'e ve sonra da Viyana'ya gideceği anlaşıldığı ve sebeb-i azimeti ticarete muteallik bir işe atfolunur ise de kendisi dolandırıcılıkve ahlaksızlık ile şöhret-şiar olmasına ve buraca bazı ecnebi gazeteler muhbirleri ve saire ile münasebet ve ünsiyeti bulunmasına nazaran öyle bir gazete çıkarmak azminde bulunması ihtimalden baid olmadığı Zabtiye Nezareti'nin arz ve işarındından malum-ı ali olmuş ve mumaileyhin erbab-ı ağraz ve mekasıd tarafından böyle bir şeye alet edilmemesi için burada işgal edilmesi.58

Serkatib SÜREYYA

Bu örnekte de olduğu gibi kimin çıkarı için gazete çıkardığı, kimin de siyasal düşüncelerini yaymak için basın faaliyetinde bulunduğunu tespit etmek zordur. Sırf siyasi kanaatlerinden gazete

neşreden Jön Türklerin bile bazı ufak tefek çıkarlar karşısında gazetelerini kapattıklarını görünce, gazete çıkarma eyleminin pamuk ipliğine bağlı olduğu ortaya çıkmaktadır. Şantaj kokan neşriyat faaliyetinin gazete neşriyle sınırlı kalmayıp düzmece kitaplar yazarak tehditle para koparıldığını da görürüz. Bu neviden kitapların basıldığı yerlerde bile takibata alındığını ayrıca görmekteyiz.59

İster menfaat amacıyla olsun ister devleti kurtarmak adına teşekkül ettirilen 155 gazeteden koleksiyonu tam veya tama yakın gazete bulmak neredeyse imkansız gibidir. Bundan sonra basın tarihi çalışmak isteyen araştırmacıların ana hedeflerinden biri de bu eksik kolleksyonu tamamlamak olmalıdır. Bu işler yapılırken derlemelere girmeyen gazetelerin çıkacağına da inancımız tamdır.

D. Jön Türklere Ait Gazeteler

1895 yılında yayın hayatına atılan Le Jeune Turquie adlı gazetenin daha birinci sayısından itibaren yurda girişinin yasaklandığını arşivlerde tespit ettik.60 Diğer gazetelerde tabiatıyla aynı akıbete uğradılar. Buna rağmen bu gazetelerin, büyük bir heyacanla okunup, dağıtımı gerçekleştirildi. Harbiye ve Mülkiye Mektebi'nde gizli gizli elden ele gezip "hırs-ı canla" okunan gazeteler61 bütün engelleme ve takibata karşın yurda rahatlıkla giriyordu.

Sıra No Gazetenin Adı Naşirin Adı Çıktığı Yer Dili

01 Abdülhamid Ali Fuad Londra Türkçe

02 Ahali Ali Fehmi/M. Sabri Kardeşler Filibe Türkçe

03 Akbaba Ahmed Tevfik Lefkoşa Türkçe

04 Anadolu Adanalı Süleyman Vahid Kahire Türkçe

05 Arnavutluk Derviş Hima/Drita Cemiyeti Roma/Cenevre Türkçe/Arnavutça

06 Balkan Mustafa Ragıb Rusçuk Türkçe

07 Balkan Ahmed Zeki/Ethem Ruhi Balkan Filibe Türkçe

08 Basiretü'ş-Sark Ahmed Reşid Kahire Türkçe

09 Beberuhi Ali Fahri Cenevre Türkçe

10 Bedraka-i Selamet Hilmi Filibe Türkçe

11 Le Croissant Halil Ganem Paris Fransızca

12 Le Courrier Des Balkans - Sofya Fransızca

13 Curcuna M.Ali Hafi Cihanzade Kahire Türkçe

14 Cüret Hilmi Hakkı Paris/Cenevre Türkçe

15 Davul (Daoul) Ali Nuri - Fransızca

16 Dikkat Menizade Yusuf Ali Bey Sofya Türkçe

17 Dobruca - Köstence Türkçe/Romence

18 Dobruca Kırımizade Ali Rıza Köstence Türkçe/Romence

19 Doğrusöz Ahmet Kemal Akünal Kahire Türkçe

20 Doğruyol Ubeydullah Efendi Filibe Türkçe

21 Chicago Sergisi Ubeydullah Efendi Kahire Türkçe

22 Doğruyol Ubeydullah Efendi Kahire Türkçe

23 Doğruyol Ebülmukbil Kemal Bey Köstence Türkçe

24 Dolap Abdulhalim Memduh Folkestone Türkçe

25 Efkar-ı Umumiye Mustafa Ragıb Ruscuk Türkçe/Bulgarca

26 El-Basira Necib Melhame Tunus Arapça

27 El-Eyyam - Londra/New York Arapça

28 El-Katib - Kahire Arapça

29 Emel Moralı Hasan Fehmi Kahire Türkçe

30 Emel Müstecib Hacı Fazıl Bey Köstence Türkçe/Arapça

31 Emniyet Emin Tevfik/Selanikli Hilmi Filibe Türkçe

32 Enin-i Mazlum Ahrar-ı Osmaniye adına Kahire Türkçe

33 Es-Sadaka - - Arapça

34 Ezan Tunalı Hilmi Cenevre Türkçe

35 El-Farik Ali Ulvi Kahire Arapça

36 Feryad Hocazade Osman Enveri Lefkoşa Türkçe

37 Feryad Mustafa Ragıb Sofya Türkçe/Bulgarca

38 Feryad Ahmet Tevfik Kahire Türkçe

39 Frei Osmanische Post - Viyana Almanca

40 Gayret Hocazade Ali Rıza Paşa Filibe Türkçe

41 Gencine-i Hayal Hilmi Hakkı Paris Türkçe

42 Girit Tunalı Hilmi Cenevre Türkçe

43 Hak Bahriye Yüzbaşısı Rıza Kahire Türkçe

44 Hakayık-i Şark Ahmet Kemal Akunal Kahire Türkçe/ Fransızca

Arapça/İngilizce

45 Hakikat Tarsusizade Münif Cenevre Türkçe

46. Hakk-ı Sarih Salih Cemal Kahire Türkçe

47 Hamidiye Selim Faris (Ahmed Civanpir) Londra Türkçe

48 Hamiyet Hocazade A. Rıza Paşa Filibe Türkçe

49 Hareket İbrahim Temo Bükreş Türkçe

50 Hak Söz Mehmed Niyazi Silistre Türkçe

51 Hatıra Ethem Ruhi Balkan Trablusgard Türkçe

52 Havatır Hoca Kadri Kahire Türkçe/Arapça

53 Hayal İsmail Şefik Paris Türkçe

54 Hayal Ali Şefkati Londra Türkçe

55 Hilafet Pircivan Efendi Londra Türkçe/Arapça

56 Hilal Pehlivanoğlu Ahmed Filibe Türkçe

57 Hilal Halil Ganem Paris Türkçe

58 Hizmet Tefvik Nevzat/Emrullah Efendi Cenevra Türkçe

59 Hürriyet Selim Faris Londra Türkçe

60 Islah Ahmet Zeki Bey Ruscuk Türkçe

61 Jslahat - Pire Türkçe

62 İcma-yı Ümmet Ahmet Kemal Akünal Atina Türkçe

63 İctihad Abdullah Cevdet Kahire/Cenevre Türkçe/Fransızca

64 İncili Çavuş Köprülüzade Ressam Galip Paris Türkçe/Romence

65 İntibah Ali Riza Muzaffer/Zahrab Ef. Kahire Türkçe/

66 İntibah Şekip Bey Paris Türkçe

67 İntikam Ali Fahri Cenevre Türkçe

68 İslamiyet Hasan Rıza Pire Türkçe

69 İstikbal Ali Şefkati Cenevre/Napoli Türkçe

70 İstirdat Osmanlı İstirdat Cemiyeti Cenevre Türkçe

71 İttifak Yusuf Ali Bey Sofya Türkçe

72 İttihad Cemiyet-i Çerakise Kahire Türkçe

73 İttihad-ı Osmani - Cenevre Türkçe

74 La Jeune Turquie Emir Arslan/Halil Ganem Paris Türkçe

75 La Justice Leon Fehim Kahire Fransızca

76 Kanun-ı Esasi Rodoslu Salih Cemal Kahire Türkçe

77 Kıbrıs Kufizade Asaf Bey Lefkoşa Türkçe

78 Kokonoz Ahmed Tevfik Ef. Lefkoşa Türkçe

79 Kukumav Hayreddin Kaptan Kahire Türkçe

80 Kürdistan Bedirhanpaşazade Abdurrahman Cenevre/Kahire/Londra Türkçe/Kürtçe

81 Laklak Mehmet Fazlı Kahire Türkçe

82 Lavara Avram Galanti Kahire Ladino

83 Liberal Ottoman Lütfi Bey Paris Türkçe/Fransızca

84 Mecra-i Efkar Hocazade Ali Rıza Paşa Filibe Türkçe

85 Mecra-i Efkar İsmail Kemal Filibe/Ruscuk Türkçe/Bulgarca

86 Meşveret Ahmed Rıza Cenevre/Paris/Brüksel Türkçe

87 Mechveret Ahmed Rıza Paris Fransızca

88 Mecmua-i Kemal Ali Kemal Kahire Türkçe

89 Menfada Jön Türk Sürgünleri Trablusgarb Türkçe

90 Merhale Jön Türk Sürgünleri Trablusgarb Türkçe

91 Meşrutiyet Abdülhalim Memduh - Türkçe

92 Metanet Kudsizade Nuri Girit/Kandiye Türkçe

93 Mirat-ı Zaman Ahmed Tevfik Lefkoşa Türkçe

94 Mizan Mizancı Murad Bey Kahire/Cenevre Türkçe

95 Mizan-ı Adalet Leon Fehim Kahire Türkçe

96 Moniteur Ottoman İsmail Kemal/Dr. Lütfi Paris Fransızca

97 Musavver Deccal Jön Türk Sürgünleri Trablusgarb Türkçe

98 Muvazene Ali Fehmi Cenevre/Varna/Filibe Türkçe

99 Müdafaa-i Hukuk A Zeki Bey/Rusşuk Yaranı Cemiyeti Ruscuk Türkçe

100 Nasihat Hayreddin Kaptan İskenderiye Türkçe

101 Neyyir-i Hakikat Mahmud Soydan Manastır Türkçe

102 Osmanlı Abdullah Cevdet/İshak Sukuti Kahire/Cenevra Türkçe/Fransızca

Londra/Folkestone Arapça/Almanca

İngilizce

103 Osmanlı Tarsusizade Münif Kahire Türkçe

104 Osmanlı Vatan Kütüphanesi Atina Türkçe

105 Pinti - Kahire Türkçe

106 Rağbet Filibeli Hafız Ahmed Filibe Türkçe

107 Saadet Ahmed Emin Lefkoşa Türkçe

108 Sada Ubeydullah Efendi Paris/Filibe Türkçe

109 Sada-yı Millet İbrahim Temo/Şefik Kadri Köstence Türkçe/Ulahça

110 Sada-yı Millet Leon Fehim Kahire Türkçe

111 Sadakat İbrahim Hakkı Manchester Türkçe

112 Sadakat - Romanya Türkçe

113 Sancak Ahmed Saib Bey Kahire Türkçe

114 Sanska Bosna - Saraybosna

115 Sebat İskender/A. Zeki Bey Ruscuk Türkçe

116 Selamet İsmail Kemal Bey Folkestone/Atina Türkçe/Rumca

Brüksel Arnavutça

117 Serbest Bulgaristan Necib Nadir Bey Sofya Türkçe

118 Seyf-i Hakikat İhsan Adli/Nuzhet Bey Pire Türkçe

119 Şafak Şafak Cemiyeti Kahire Türkçe

120 Şark Ebulmukbil Kemal Bey Bükreş Türkçe

121 Şark Yörükoğlu İsmail Bey Sofya Türkçe/Bulgarca

122 Şark-ı Musavver Ahmet Kami Bey Kahire Türkçe

123 Şark ve Garb İbrahim Bey Paris Türkçe

124 Şura-yı Osmani Mustafa Nuri/Reşid Rıza Kahire Türkçe/Arapça

125 Şura-yı Ümmet A.Rıza/S.Paşazade Sezai Kahire/Paris Türkçe

126 Table - Brüksel Türkçe

127 Takib-i İstikbal Abdülkerim Hadi Kahire Türkçe
128 Tarla Yusuf Ali Turabi Sofya Türkçe
129 Teessüf Hilmi Hakkı Paris Türkçe
130 Temaşa-ı Efkar Süleyman Fehmi İslimye Türkçe
130 Temaşa-ı Esrar Süleyman Fehmi İslimye Türkçe
132 Terakki Prens Sabahaddin Bey Kahire/Paris Türkçe
133 Terceme Kenan Palermo Türkçe
134 Tokmak Ali Fahri Cenevre Türkçe
135 Tuna Tahir Lütfi Ruscuk Türkçe
136 La Turquıe Contemporain Goergiadis Paris Fransızca
137 Türk Fevzi ve Celal Beyler Kahire Türkçe
138 Uhuvvet Hacı Mehmed Şevki Ruscuk Türkçe
139 Vatan R. Murad Atina Türkçe
140 Vatan Dr. Çerkes Kemal Cenevre Türkçe
141 Yeni Fikir - İskenderiye Türkçe
142 Yeni Zaman Osmanlı Kıraathanesi Lefkoşa Türkçe
143 Yıldırım Rafet Bey Pire Türkçe
144 Yıldız Tarsusizade Münif Kahire Türkçe
145 Le Yıldız Georgiadis Paris Türkçe/Fransızca
146 Zaman Tüccarbaşı Hacı Derviş Ef. Lefkoşa Türkçe
147 Zuhuri Kemal Saadettin Mazlum Kahire Türkçe
148 Asr-ı Hamidi İranlı Muhsin Kahire Arapça
149 Ez-Zumar Şahin El-Hazin İskenderiye Arapça
150 El-Fevza İranlı Muhsin Kahire Arapça
151 Es-Siham Corc İshak Bared Kahire Arapça
152 Er-Rakib - Rio de Jenario Arapça

1 Kimi yazarlar bu tarihi 1729 olarak gösteriyor. Bkz. Enver Behnan Şapolyo, Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü ile Basın, Ankara 1965, s. 25.

2 Avram Galanti, Türkler ve Yahudiler, İstanbul 1947, s. 7; Galanti, bu matbaanın açılışını 1493 olarak göstermektedir. Osmanlı'daki Musevi basını için bkz., Nedim Banbenasta, Türkiye'de Musevi Basını, İstanbul 1990; Selim Kaneti, "La Presse en Ladino Sous La Republique en Turquie". Türkiye'de Yabancı Dilde Basın Sempozyumu Bildirileri, İÜBYYO Yay., No: 2, İstanbul 1985, s. 9-26.

3 Fuad Süreyya Oral, İmparatorluktan Günümüze Türk Basın Tarihi, I. Kitap, İstanbul Tarihsiz, s. 43.

4 İsmail Bakırcan, İstanbul Kadılığı 94 Numaralı Şeriyye Siciline Göre 1807-1808 Senelerinde İstanbul'da Sosyal ve İktisadi Hayat, İstanbul 1991, (Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi), s. 268.

5 Jale Baysal, Müteferrika'dan I. Meşrutiyet'e Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar, İstanbul 1968, s. 232-244.

6 A. Adnan Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim, İstanbul 1982, s. 159.

7 İsmet Bozdağ, Basının Hangi Toplum Gereksinmesi Yanıtı Olduğu Konusu Üstüne Sosyolojik Deneme, (Basılmamış çalışma), tarihsiz, s. 45.

8 Orhan Koloğlu, Takvim-i Vekayi, Türk Basınında 150 Yıl (1831-1981), Ankara, Tarihsiz, s. 12.

9 E. B. Şapolyo, a.g.e., s. 107.

10 Yeşim Işıl, Bir Aydınlanma Haraketi Olarak Mecmua-ı Fünun, (Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi), İstanbul, 1986 s. 130; Münif Paşa için ayrıca bkz., İsmail Doğan, Tanzimatın İki Ucu, Münif Paşa ve Ali Suavi, İstanbul 1991.

11 Yeşim Işıl, a.g.t., s. 161.

12 Tasvır-i Efkar, 29 Z 1278/15 Haziran 1278, No. 1.

13 N. Berkes, a.g.e., s. 272.

14 Nebahat Akgün, Türk Basınında (1860-1876) Yılları Arasında Aile ve Kadın, (İÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1993 s. 38.

15 A.g.t.

16 Ş. Mardin, İdeoloji, Ankara 1982, s. 130.

17 Y. Kemal Beyatlı, Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım, İstanbul 1986 s. 60.

18 Mesela Çörçil'in çıkardığı Ceride-yi havadis gazetesi Victor Hügo'nun Sefilleri'ni tercüme edip yayınladı. Bkz. Ş. Mardin, Türk Modernleşmesi, Makaleler: 4, İstanbul 1992, s. 168.

19 Şerif Mardin Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918), SBF Maliye Enstütüsü Yay., Ankara 1962, s. 53.

20 Hıfzı Topuz, 100 Soruda Türk Basın Tarihi, İstanbul 1973, s. 3657.

21 Düstür 1. Tertib, c. IV, s. 71.

22 İsmail Nakilcioğlu, İkinci Meşrutiyet Öncesinde ve Sonrasında Türk Basını, (İÜBYYO, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1990, s. 33-34.

23 Ebussüreyya Sami, Abdulhamid'in Kayguları, İstanbul 1330, s. 92.

24 Johanna Strauss, "İstanbul'da Kitap Yayını ve Basımevleri" (Çev. Erol Üyepazarcı), Müteferrika, İstanbul 1993, S. 1 s. 5-18.

25 Feridun Kandemir, Jön Türklerin Zindan Hatıraları, İstanbul 1975, s. 56-57.

26 M. Nuri İnuğur, Basın ve Yayın Tarihi, İstanbul 1982, s. 266-267.

27 Johanna Strauss, a.g.m. s. 14.

28 Osman Nuri, Abdulhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı (Hayat-ı Hususiye ve Siyasiyesi), C. II, s. 575-576, İstanbul 1327.

29 BOA. Y. A. Hus., 352/1255, 26 Z 1313.

30 BOA. Y. A. Hus., 352/58, 15 Z 1313.

31 BOA, İRADE Hususi, 22/4 Ş 1318.

32 “Menafi-i hükümete ait bazı neşriyat hususunda sarf olunmak üzere Paris Sefareti’ne irsali (gönderilmesi) tebliğ kılınmış olan 2000 frankın irsal olup olmadığının arzı”. BOA, İrade Hususi, 11/8 N 1321.

33 BOA, İRADE Hususi, 30/11 Ş 1311.

34 BOA, İRADE Hususi, 26/13 N 1311.

35 BOA, İRADE Hususi 92/19 Z 1311.

36 BOA, İRADE Hususi 61/28 C 1313.

37 BOA, İRADE Hususi 2/1 B 1313.

38 Orhan Koloğlu, II. Abdülhamid’in Basın Karşısındaki Açmazı, TCTA, C. 11, s. 84, İletişim Yay.

39 BOA O, İRADE Hususi, 37/24 Za 1317.

40 “Evrak-ı muzırranın tütüncü dükkanlarında satılmasın devam edilip, Matbuat İdaresi’nde yevmiye ile 4 müfettişin istihdamına ait irade”; BOA, İrade Hususi, 77/27 C. 1319.

41 PRO, FO 195/2085, İstanbul’daki İngiliz Postanesi Müdürü M. Leversham’ın Yazısı.;.

42 PRO. FO 195/2085, 24 Mart 1900.

43 BOA, İrade Hususi, 28/8 B 1322.

44 Server İskit, Türkiye’de Matbuat İdareleri ve Politikaları, s. 27, Başvekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınlarından: 2, İstanbul 1943.

45 BOA, İrade Hususi, 15/8 N 1321.

46 Ayşe Osmanoğlu, Babam Abdulhamid (Hatıralarım), s. 33, İstanbul 1986.

47 “Türkiye Dışı Türk Gazeteciliği” tanımı, Tütengil’e aittir. Bkz. Cavit Orhan Tütengil, Yeni Osmanlılardan Bu Yana İngiltere’de Türk Gazeteciliği: 1867-1967, İstanbul 1969 s. 1.

48 Jön Türkler arasında görülen Ubeydullah Efendi’nin Chicago Sergisine katılmak amacıyla kaçtığı Amerika’da 1893’te çıkardığı Chicago Sergisi gazetesidir. Bunu tabii, direkt Jön Türk yayını saymamız zor görünse bile, naşirinin Jön Türk olması sebebiyle bu yayınlar içine katabiliriz. bkz. A. Turan Alkan, Ubeydullah Efendi’nin Amerika Hatıraları, İstanbul 1989, s. 14.

49 El-Basira’nın muzır sayılması ve ödeneğinin kesilmesi için bkz. BOA, İrade Hususi 28/62 C 1313.

50 Dündar Akünal “Jön Türk Gazeteleri” TCTA, C. 3-İstanbul 1985, s. 850-856.

51 M. Şükrü Hanioğlu, “Jön Türk Basını” TCTA, C. 3, İstanbul 1985 s. 844-856.

52 Paul Fesch, a.g.e. s. 333; Ayr. Bkz. Avram Galanti, “Abdulhamid-i Sani zamanında Türkiye haricinde intişar eden gazeteler” Küçük Türk Tetebbular, İstanbul 1925, s. 131-132; Selim Nüzhet Gerçek, ” Jön Türk Gazeteleri” Akşam Gazetesi, 19 Mart 1941.

53 M. Ş. Hanioğlu, a.g.m., TCTA.

54 BOA, Y. A. Hus., 486/52, 10 Z 1323.

55 A. D. Jeltyakov, Türkiye’nin Sosyo-Politik Hayatında Basın (1729-1980). Ankara 1979, s. 128.

56 E. Yavuz, “Jön Türk Basını”, İletişim, 1981/2, Ankara, s. 197-218.

57 İstanbul’da Sultan Hamid’i destekleyen La Turquie gazetesinin başyazarı Eugene Rapoyor’dur. Bu zat gazeteyi çıkarırken 150 altın ödenek alıyordu. Masrafların yüksekliği yüzünden gazetenin kapatılması üzerine tehdit amacıyla gazete çıkarma hevesindeydi.

58 BOA, İrade Hususi, 1311 R 26/108.

59 BOA. HR. SYS, 230/92, 14 Eylül 1889, ”La Turquie Officielle adlı melun kitabın Paris’te basıldığı ve basan Carlier’nin birkaç

aydan beri vefat ettiği ve matbaasının bulunmadığına dair Brüksel Sefareti'nin yazısı".

60 Akünal anılan makalesinde Galanti'den bahisle Ez-Zumar ve El-Fevza gazetelerini alırken bu gazete isimlerini, yazısına yalnış aktarmıştır. Akünal makalesinde Ez-Zumar'ın El-Zaman, El-Fevza'nında El-Fevzi şeklinde yanlış kullanımlarını tarcih etmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. Dündar Akünal, a.g.m. TCTA.

61 A. Bedevi Kuran, Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi, İstanbul, Tarihsiz, s. 48.

Türk Basın Tarihinden Kesitler / Yrd. Doç. Dr. Necdet Ekinci [s.675-680]

Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi / Türkiye

Türkiye'de yayımlanan ilk Türkçe gazete Takvim-i Vekayi olmakla birlikte, daha önce çıkmış Fransızca gazetelerden ve Mısır' kurulan Bulak Matbaası ile burada basılan Vakayi-i Mısıriye'den söz etmek gerekir.

Türkiye'de ilk gazete Fransızlar tarafından, İstanbul'da 1795 yılında, kendilerinin kurmuş oldukları Fransız Elçiliği Matbaası'nda yayımlanmıştır.1 Bulletin de Nouvelle (Haber Bülteni) adı altında yayımlanan bu gazeteyi daha sonra 1796 yılında Gazette Française de Costantinople adıyla aylık bir gazete izlemiş, her iki gazete de yeni kurulmuş bulunan Fransız Cumhuriyeti'nin çıkarlarını Osmanlı Ülkesi'nde korumak amacıyla çıkarlılmış, yayımları yaklaşık olarak iki yıl kadar sürmüştür.

Özel kişilerce çıkartılan ilk gazeteye örnek olarak da Fransa'yı karşı devrimci olması nedeniyle terketmek zorunda kalan Alexander Blacque tarafından, Fransızca olarak yayımlanan Spactateur Oriental (Doğu Gözlemcisi)2 (1821) Le Smyrneen (1824) Le Courrier de Smyrne (1828) gibi gazeler bir biri ardına yayınlandı. Bu tarihlerde Mora isyanı tüm şiddeti ile sürmekteydi. Bu gazetelerin ortak siyasası, bağımsızlık peşinde koşan Yunanlılara karşı Osmanlı Devleti'ni tutmak olmuştu.3 Gerçekte savunmuş oldukları Osmanlı çıkarları değil, kendi ülkelerinin ticari çıkarlarıydı. Çünkü O tarihlerde Ege ve Akdeniz oldukça etkin olan Fransız ticaret gemileri, özellikle bu Yunan korsanlardan büyük zararlar görmekteydi.

Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa da 1828'de ilk Türkçe-Arapça gazete Vakayi-i Mısırıye'yi çıkarmış, kurmakta olduğu yeni düzenin propagandasını yine bu gazete ile sürdürmeye başlamıştı.

Devlet yönetiminde yenilik ve düzenlemelere gidilmesi konusunda oldukça istekli bulunan ve bu yolda büyük çabalar harcayan Sultan II. Mahmut İzmir'de levanten bir gazeteci olan

Alexander Blacque'ı İstanbul'a çağırtımış, devlet hizmetine alarak, tıpkı İzmir ve Mısır örneklerinde olduğu gibi, iç ve dış4 kamuoyunu oluşturmak, Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını savunmak için kendisinden bir gazete çıkarmasını istedi. Görüşme ve yazışmalar sonucunda padişah Takvim-i Vekayi-i (Olayların Takvimi) adını pek beğendi. İlk sayısı 1 Kasım 1831 tarihinde yayayınlanan ve haftalık çıkması tasarlanan gazete ilk başlarda düzenli olarak yayınlanamadı. Çok geçmeden süresi belirsiz ve uzun aralıklarla çıkan bir yayına dönüştü. Birden fazla Türkçe gazetenin yayına girmesiyle, kamuoyu oluşturma görevini tümüyle kaybedip, resmi bir bildiri bültenine dönüştü.5 Alexander Blacque ise daha sonra II.Mahmut'a ekononmik liberalizmin Osmanlı Devleti'ni güçlendirme konusunda bilgilendirecek bir lahiya sunacak, 1838 yılında imzalanacak, Osmanlı Devleti'ni önce İngiltere'nin sonra, diğer Batılı devletlerin yarı sömürgesi durumuna düşürecek Balta Limanı Anlaşması'nın imzalanmasına da dolaylı olarak etki edecekti.

I

Özel anlamda birinci, Türkçe olarak ikinci olarak nitelenen bir başka gazete de 31 Temmuz 1840'ta yayımlanmaya başlayan Ceride-i Havadis idi. Bu gazetenin kuruluş öyküsü Osmanlı Devleti'nin Batı emperyalizmi karşısında düşmüş olduğu durumu yansıtması bakımından hayli ilginçtir; İngiliz asıllı William N. Churcill önce İzmir'e gelmiş, oradan İstanbul'a geçmişti. Ticaretle uğraşıyordu. 1831'de A.B.D.'nin İstanbul Ortaelçisi yanında konsolos yardımcısı olarak çalışmaya başladı. 1833'ten sonra bazı İngiliz gazetelerinin muhabirliğini yaptı. 1836'da avlanırken bir Türk çocuğunu yaralaması ve bu nedenle tutuklanması, önde gelen Batılı devletlerin elçiliklerinin kapitülasyonları ileri sürerek Osmanlı Yönetimi'ne tehdite varan davranışlara girişmelerine neden olmuş, Akif ve Pertev Paşaların işe karıştığı bir dizi siyasal çalkantı yaşanmıştı. Sonuçta Churchill serbest bırakıldı ve Hariciye Nazırı Akif Paşa Görevinden alındı.6

Ceride-i Havadis içerik ve biçim yönlerinden Takvim-i Vekayi örnek alınarak çıkarılmış, on günde bir yayımlanan bir gazeteydi. İlk günlerde okur sayısı 150'yi aşmayınca, Churchill'e

ayda 2500 kuruş gibi o zamana göre hiç te azımsanmayacak devlet yardımı yapılmaya başlandı.

William Churcill'in ölümünden sonra (1864) gazete oğlu Alfred Black Churchill tarafından 1212. sayıdan sonra Ruzname-i Ceride-i Havadis adıyla yamlanır oldu.

Kimi araştırmacılara göre gazetenin çok geçmeden kapanmıştır. Fakat gerçekte gazete imtiyaz sahibini değiştirerek 1919'a kadar yayımını sürdürmüştür.

II

Bir başka özel gazete olan Tercüman-ı Ahval 21 Ekim 1860'ta yayımlandı. Kurucusu, ailesinden dolayı Çapanzade diye anılan Agah Efendi'dir. Çeşitli devlet görevlerinde bulunan Agah Efendi Maarif-i Umumiye Nezareti'ne başvurarak bir gazete çıkarmak istediğini belirten bir dilekçe sunmuştu.7 Agah Efendi'nin dilekçesi Maarif-i Meclis'te görüşülmüş, Bir Osmanlı vatandaşının böyle bir girişimi övgüye değer bulunarak, gerekli izin kendisine verilmiştir.

Agah Efendi'ye aynı zamanda bu gazetenin önde gelen yazarlarından olan Şinasi de yardım ediyordu. İlk sayısında yayınlamış olduğu o ünlü mukaddimesinde (Sunuş Yazısında) Şinasi halkın kolaylıkla anlayabileceği bir biçimde kaleme almak gerektiği üzerinde duruyordu. Tercüman-ı Ahval bir bakıma bu iki gazeteci sayesinde ilk düşün gazetesi olma ünvanını kazanmış, basın tarihimizde önemli bir yer edinmişti.

Şinasi daha sonra içerik yönünde çok dah zengin bir başka gazete olacak olan Tasvir-i Ekar'ı çıkarmaya başlıyacaktır. Gazete daha çok demokratikleşme konusunda duyarlılığı yanlında kullanmış olduğu düzeyli dil, dil ve edebiyat alanlarındaki tartışmalarla kendini gösterdi.

Şinasi, 27 Haziran 1862'de yayımladığı gazeteyi bu biçimiyle iki buçuk yıl koruyarak yönetti. 1865 yılında siyasi yazılarından ötürü tutuklanacağını anlayınca, gazetenin yönetimini Namık Kemal'e devrederek Paris'e kaçtı. Daha sonra Namık Kemal İbret'in 20 Ocak 1873 tarihli 97. sayısında bu durumu şöyle açıklayacaktı; "…

neşriyata başladığım zamanlar devletten maaşı (tahsisasatı) olmıyan bir gazetenin masraf defterlerini görenler, burada basma masrafını veremek için yazı yazmayı merak etmiş adamların bulunduğunu sanırlardı.”8

Görüldüğü gibi 1860’lardan başlayarak gazete ve dergi saysında artışında bu tür öncü gazeteler örnek olmuşlar, bir anlamda onları yüreklendirmişlerdi. 1840 yılından başlayarak, Birinci Meşrutiyet’in ilan edildiği 1876 yılına dek İstanbul’ yayımlanan diğer gazete ve dergiler şunlardı; Filip Efendi tarafından çıkarılmasına karşın, Ali Suavi ile ünlenen, 1 Ocak-27 Mayıs 1867 tarihleri arasında ancak 55 sayı çıkabilen Muhbir; “Basiretçi” diye ün yapmış bulunan Ali Efendi tarafından 22 Ocak 1870 yılında yayımlanan, ancak Ali Suavi’nin Çırağan Sarayı baskını öncesi mektubunu yayınlaması nedeyle aynı yıl 1878’de kapandı; Vatan-Ayin-i Vatan ise Ocak 1867 yılında Eğribozlu Mehmet Arif adıyla yayımlanmış, ilk resimli gazete olma özelliğini kazanmıştır; Terakki Ali Reşat ve Filip Efendilerin çıkardığı, dilde yalınlaşmayı savunan bir başka gazeteydi. Özelliği ise ilk kez kadın ve mizah ekleri veriyor olmasıydı. Bu arada Terakki Eylenceden iki ay önce çıkmış, bu nedenle ilk Türçe mizah dergisi olarak nitelenen, daha önce Rumca, Ermenice, Fransızca mizah dergileri çıkarmış bulunan Teodor Kasap tarafından yayımlanan Diyojen’i de unutmamak gerekir. İbret ise Namık Kemal ve arkadaşlarının çıkarmış olduğu bir başka düşün gazetesiydi. Bunların yanlı sıra Musavver Medeniyet, İstikbal gibi gazetelerin yanında Tanzimat’ın ilanıyla Eyalet sisteminden Vilayet sistemine geçilmesi nedeniyle, yayımlanmış bulunan ve yerel basının temelini oluşturan Vilayet Gazelerini de saymak gerekir.

III

II.Abuldulhamit’in tahta çıktığı yıl olan 1876’da, Kanun-u Esasi esasi kazırlanıp yürürlüğe konmuş (23 Aralık 1876) ardından Osmanlı Meclis-i Mebusan’ı toplanmış (19 Mart 1877) böylece Birinci Meşrutiyet Dönemi başlamıştı. Ancak çok geçmeden Osmanlı Rus Savaşı’nı bahane edip Kanun-u esasi’nin verdiğ yetkiye dayanarak, Meclisi kapatan ve anayasayı uygulamayan II. Abdulhamit, Meslisce hazırlanan Matbuat Kanunu’nu da yürürlüğe

koymadı. Artık basın ve yayın alanı her geçen yıl şiddeti ve kapsamı artan sansürün çemberine alınacaktı.9

Dergiler kapatılarak ya da imtiyazları iptal edilerek birer birer ortadan kaldırıldı. Kimi gazeteler sıkıyönetim baskısıyla, kimisi de sona erip okuyucu sayısı azaldığı, ya da “kaime” denilen kağıt para yüzünden piyasaların alt üst olup kağıt fiyatları arttığı için, tirajları düşmesi nedeniyele kapandı. Geriye saraya yakın “tahsisat” alan, ya da suya sabuna dokunmayan gazeteler kalmıştı

Bu dönemin gazeteleri; ilk sayısı 9 Mart 1876’da Papadopulos tarafından çıkarılan, başyazarlığını Şemsettin Sami’nin yaptığı Sabah; Ahmet Mithat Efendi tarafından 1878 yılında yayınlanmaya başlayan Tercüman-ı Hakikat; Ahmet Cevdet’in 5 Temmuz 1894’te kurduğu, Türkçülük akımına öncülük eden, Sabah’ın ve II. Abdülhamit’in muhalifi olan İkdam dönemin önde gelen gazeteri arasındaydı. Dergiler ise; Servet-i Fünun, Malümat, Mecmua-i Ebüzziya, Mirat-ı Alem idi.

II. Abdülhamit Dönemi’nde gazete, dergi ve kitaplar üzerine sansürün baskısı her geçen gün artarken, matbaacılıkla ilgili sıkı sınırlama ve koşullar konuldu. Bu dönemde ilk olarak Matbaalar Nizamnamesi ile tanışıldı. 1857 tarihli Basmahane Nizamnamisi’ni geçersiz kılan bu düzenleme 1884 tarihlidir. Her nedense 1887’de iradesi çıkmış 1888’de yayınlanmıştır.10

İkinci Meşrutiyet Dönemi’nde başlayan ve sonrasında süren Türkçülük-İslamcılık ve Türkçülük-Osmancılık tartışmaları, tümüyle dönemin yayın organlarına yansımıştı. Bu dönemin Osmanlı basını, bir imparatorluk formasyonunun kuşatıcı-dinsel kimliklerinden, yani Osmanlılık ve islamlıktan, dünya siyasal konjönktürünün yönlendirdiği yeni bir biçime, ulus-devlet formuna önlenemez bir biçimde geçilirken, yaşanan ideolejik dönüşüm ve çatışmaları da açık bir biçimde belgelemektedir. Bu dönem basınının özelliği bir bakıma, bu ideolejik dönüşüm, yumuşak ve esnek kimliklerin yerine sert ideolejilerin kuşatmış olduğu yeni bir ideolejik siyasal düştüğü ortamın sunduğu kimlik seçeneklerine geçişi göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır.

Kimlik bunalımlarının düğümünü haber veren bu geçiş, kökenleri itibariyle en iyi dönemin siyasal ve düşünsel ortamını yansıtan yayın organlarında kendini göstermektedir. İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra sansür uygulamasına son verilmesi,11 Özellikle 31 Mart (13 Nisan 1909) tarihine dek olan dönemde adeta sınırsız bir serbestliğe kavuşan bir "matbuat hayatı" oluşmuştur. Fakat bu dönem için "matbuatın" hiç de doğal olmayan gelişmesini, bir başıboşluk ve kuralsızlık olarak tanımlamak daha yerinde olacaktır.12 Bu tarz bir basın özgürlüğü ile birlikte; Türkiye'de yayınlanan gazete ve dergilerin sayısında büyük bir artış olmuş ve kısa süre içinde bu sayı 350'yi aşmıştır. Ne var ki İttihat ve Terakki'nin basın üzerindeki baskılarını artırması üzerine13 bunlardan büyük bir kısmı yayın hayatına son vermek zorunda kalmıştır. Özellikle 1909'dan başlayarak söz konusu yayın organlarının sayısında hızlı bir düşüş yaşanmış, bu sayı, 1909'da 353, 1910'da 109, 1911'de 124, 1912'de ise, 45'e düşmüştür.14

İkinci Meşrutiyet ilan edildiğinde, Ahmet Cevdet Bey'in "İkdam"ı en seviyeli gazete niteliğini koruyarak yayınını sürdürmekte, Babanzade İ. Hakkı (Baban), Abdullah Zühtü, Ahmet Rasim ve Hüseyin Cahit (Yalçın) gibi dönemin ünlü yazarlarını elinde tutmaktadır.15 Mihran Efendi'nin çıkarmakta olduğu "Sabah" gazetesi bu dönemde de yine yayınını sürdürmektedir. Yazarları arasında, Mahmut Sadık, Selanikli Tevfik, Ahmet Rasim, daha sonraları Yahya Kemal (Bayatlı) ve Ali Kemal gibi kalemler bulunmaktadır.16 Varlığını sürdüren bir başka gazete de Ahmet Mithat'ın "Tercüman-ı Hakikat"idir. Yazarları ise; Ahmet Refik, İskender, Mustafa Refik Nazikzade Hilmi, Ragıp Bey'dir. Bu arada dönemin siyasal olaylarında taraf tutmamaya özen gösteren, Mehmet Efendi ile oğlu Naci'nin çıkarmış olduğu "Saadet" ile Ahmet İhsan tarafından çıkarılan ve günlük yayınlanmaya başlıyan "Servet-i Fünun" gazetelerini de unutmamak gerekir.

İkinci Meşrutiyet'in sağlamış olduğu, ilk özgür ortamdan yararlanarak yayın hayatına atılan ve önde gelen diğer önemli gazeteler de, Hüseyin Cahit ile Tevfik Fikret ve Hüseyin Kazım tarafından 2 Ağastos 1908'de yayınlanan "Tanin"17 ile 5 Eylül

1908'de "Fedekaran-ı Millet" dergisinin yayın organı olarak Necip Nadir'in "Hukuk-u Umumiye"si18 6 Aralık 1908'de Mevlanazade Rıfat'ın çıkardığı "Serbesti"dir.19 Mizancı Murat adıyla ün yapmış Mehmet Murat Bey "Mizan" adlı gazetesini bu dönemde yeniden yayınlamaya başlamış, İttihat Terakki'ye sert eleştirilerde bulunmuştur. Komidis adlı bir milletvekili tarafından çıkarılan "Saday-ı Millet"İttihat Terakki'ye karşı olan bir başka gazetedir.20 Dönemin bir başka önemli gazetesi de Meşrutiyet'in ilk günlerinde Abdullah Zühtü tarafından çıkarılan, Cenap Şahabettin, Süleyman Nazif ve Mehmet Rauf gibi usta kalemleri bünyesine alan "Yeni Gazete"dir. Bunlara, İttihat Terakki'nin çıkardığı "Şura-yı Ümmet", başyazarlığını Süleyman Nazif'in üstlendiği "Osmanlı" gazetelerini de ekleyebiliriz. Bu gazetelerin yayın siyasalarına uygun olarak, yazar kadrosunda; Tevfik Fikret, Cenap Şahabettin, Hüseyin Cahit, Hüseyin Rahmi, Halit Ziya gibi dönemin ünlü yazarlarının yeraldığı edebiyat yapıtlarından örnekler sunan "Resimli Kitap", Hüseyin Saadettin Arel'in 1909'da çıkarttığı "Şehbal" dönemine göre en gelişmiş baskı tekniği yanında, Süleyman Nazif, Cenap Şahabettin, Enis Behiç gibi imzalarla da dikkati çeken bir dergidir.1908'de kurulan magazin dergicilik yönü ağır basan "Musavver Muhit" dergisinin yazar kadrosunu ise, Edebiyat-ı Cedideciler ve Fecr-i Aticiler oluşturmaktadır.21

İslamcı siyasayı savunan gazete ve dergilere gelince; Derviş Vahdeti tarafından çıkarılan "Volkan" dönemin ateşli gazeteleri arasında dikkati çekerken,22 yine İslamcı çizgide yayın yapan diğer gazete ve dergiler de "Sebil-ül Reşat", "Sada-yı Din", "Tarık-ı Hidayet", "İlmiye" ve "Hikmet"dir.23

İkinci Meşrutiyet Dönemi, her türlü düşüncenin, Doğu'dan ya da Batı'dan kaynaklanan her türlü akımın yazıya dökülüp, kamuoyuna serbestçe sunulduğu dönem olmuştur.24 İlk kez İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde ortaya çıkan Türk basın hayatında sosyalizmi savunan kendilerine "İştirakçiler" denilen sol basın, İzmir'de haftalık olarak çıkan ve liberal bir sosyalizmi savunan "Gaye" gazetesi, İştirakçi Hilmi adıyla tanınan Hüseyin Hilmi'nin25 çıkardığı "İştirak"

yine aynı çevrenin çıkarmış olduğu, “İnsaniyet” ve “Medeniyet” gibi gazeteler sayesinde gelişme sürecine girmiştir.26

Başyazarları vurulan ya da sindirilen birçok gazete 31 Mart Olayı ile birlikte kapanmış, kısacası İttihat Terakki Yönetimi’ne saldıran gazeteler kalmamıştır. İkdam, Sabah, Vakit daha sonra, Yeni Gazete, İleri gazeteleri yayınlarını şu ya da bu biçimde sürdürme olanağını bulmuşlardır. Bu ortamda, Hüseyin Cahit’in başyazarlığını yaptığı “Tanin” gazetesi de yayınını sürdürmektedir. 1918 yılında Necmettin sadak ve Şinasi Akşam gazetesini kurdular.27 Basının üzerindeki bu olumsuzluk daha sonraki kritik dönemde de kendini gösterdi. “Mütareke” ve “Mili Mücadele” yıllarında Türk basını hem bir durgunluk dönemine girmiş, hem de basın organları arasındaki kamplaşma daha keskin çizgilerle belirginleşmiştir. Bu dönemde çıkan gazete ve dergilerde büyük bir azalma görülmektedir. 1919’da Celal Nuri (İleri) ve kardeşi Nuri (İleri) tarafından kurulan, Anadolu hareketinin “naşir-i efkarı” da olan “İleri” 1918’de Necmettin Sadık (Sadak), Kasım Şinasi, Falih Rıfkı (Atay) ve Ali Naci’nin (Karacan) yayınladığı “Akşam” 2Eylül 1908’de Yunus Nadi’nin kurduğu “Yeni Gün” Hakkı Tarık (Us), Ahmet Rasim, Ahmet Şükrü (Esmer), Reşat Nuri (Güntekin), Hüseyin Cahit, Ziya Gökalp, Halide Edip (Adıvar) gibi kalemlerin bulunduğu “Vakit” Ankara Hükümeti’ni desteklerken, Sait Molla tarafından 1919’da yayınlanan “İstanbul”, Refi Cevat’ın 1909’da kurduğu Refik Halit’in (Karay) çeşitli adlar altında “Kuva-yi Milliye” karşıtı yazılar yayınladığı “Alemdar”, Ali Kemal’in gazetesi “Peyam-ı Sabah” Anadolu hareketine cephe alan gazetelerdir.28

İkinci Meşrutiyet Dönemi’nde bir bilimsel dergicilik akımı baş göstermiştir.29 “Türkçülük” hareketinin genişlemesine koşut olarak Türkçü dergiler birbiri ardına yayınlanmaya başlamış, bunlardan bazıları yayınlarını Cumhuriyet döneminde de sürdürme olanağı bulmuştur. Bunlardan ilki, bilimsel amaca dönük, 24 Aralık 1908’de İstanbul’da kurulan “Türk Derneği”nin yayın organı olarak 1911 yılında ancak yedi sayı çıkmış, aynı adlı dergidir.30 Bu arada, Selanik’te 1910 yılında on beş günde bir yayınlanan, Türk gazetecilik dilinin oluşmasında da büyük payı bulunan “Genç Kalemler”. Bu

dergi, Türkçülük hareketinin dilde sadeliğine karşı çıkıp, baltalamaya çalışan, “Servet-i Fünun”culara karşı dilde Türkçülüğü savunmuş, Ömer Seyfettin ve Ali Canip’in (Yöntem) gayretleriyle, Ziya Gökalp, Köprülüzade Mehmet Fuat (Köprülü) gibi bilim adamlarının yardımlarıyla, Mustafa Kemal Atatürk’ün dil devrimine zemin hazırlamıştır.31 Yine başyazarlığını Ziya Gökalp’in yaptığı ve 1911’de yayınlanan “Türk Yurdu” dergisi de “Genç Kalemler” ile aynı doğrultuda yayın yapmış, özde halka dönüşü savunmuştur.32

Tüm bu süreli yayınlar arasında bir dergi daha kendini gösterdi ki adı “Yeni Mecmua” idi. Aynı kültürel ortamda doğmuş ve gelişmişti. İşte İkinci Meşrutiyet aydınlarına ışık tutup, yol gösteren “Yeni Mecmua” olmuştu.33

IV

Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918’de Mondros Ateşkes Antlaşması’nı imzayayark savaştan yenik çıktığını kabul etti.

İstanbul basınını artık zor günler beklemekteydi. İşbirlikçi hükümetler birbiri ardına sansür kararnameleri yayınlıyorlardı. Bunlardan biri 1919 Şubatı’nda çıkarılan kararname, her türlü yayının ve basılı kağıdın askeri yönetimden ya da sansör kurulundan özel yazılı izin alınmadan basılmasını kesinlikle yasaklıyordu. 16 Mart 1920’de İstanbul’un resmen işgal edilmesinden sonra sansüre işgal kuvvetleri de katıldı.34

Gazeteler sansürün çıkardığı yerleri boş bırakıyorlardı. Bu bir bakıma basının etkisini yitirmesine, bir bakıma da okurları sansür baskısı altında yaşandığının gerçeği ile her gün yüz yüze gelmelerine neden oluyordu. İstanbul’un işgalinden sonra, işgalci güçler 140 kadar gazeteci, aydın ve yöneticiyi tutuklayıp Malta adasına sürmüşlerdi.

Ulusal Kurtuluş Savaşı başlayınca İstanbul basını, bu savaşı destekleyenler ve Anadolu hareketine karşı çıkan gazete ve dergiler olarak ikiye ayrıldı. Anadolu’dan yana olanlar sık sık sansürün hışmına uğruyor, kimi gazeteciler ünlü Bekirağa Bölüğü’ne götürülüp sorguya çekiliyordu. Bu kesimde yer alanların başlıcaları; İleri,

Vakit,Tasvir-i Efkar, Akşam,İkdam,Tercüman-ı Hakikat ve Tanin'dir. Bunların karşısında Alemdar ve Peyam-ı Sabah gazeteleriyle Aydede adlı mizah dergisi vardı.35

Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın kazanılması, Lozan Barışı, ardından İstanbul'un işgalden kurtarılması, İstanbul basını ile, Ankara ilişkilerini yeni bir aşamaya getirmişti. Kurtuluş Savaşı'na karşı yayın sürdürmüş olan; Refik Halit, Refii Cevat, Tarık Mümtaz gibi yazar ve gazeteciler, Yüzellilikler adı verilen istenmeyen kişiler listesiyle yurtdışına sürülürken, İstanbul Hükümeti'nin Dahiliye Nazırlığı'nı üstlenerek Ankara Hükümeti'ne en ağır eleştiri ve hakaretleri yönelten Peyam-ı Sabah başyazarı Ali Kemal tutuklanıp Ankara'ya götürülürken, İzmit'te halk tarafından linç edildi.36

4 Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi'nde "Heyet-i Temsiliye"nin oluşturulmasından sonra, Mustafa Kemal Paşa, bu temsil heyetinin yayın organı olarak İrade-i Milliye gazetesinin yayımlanmasını sağladı. Sivas Vilayet Matbaası'nın dar olanaklarıyla basılan 30x50 cm. boyunda dört sayfalık gazete için önceleri özel bir başlık bile hazırlanmamış, başlıkta 36 punto nesih harfler kulanılmak zorunda kalınmıştı. İlk sayısı 14 Eylül 1919'da yayımlanan ve haftada bir çıkarılan gazete daha sonra iki kez, ardından günlük olarak yayımlandı.37

Cumhuriyet'in ilk yıllarında başlıca Ankara gazeteleri Hakimiyet-i Milliye ile Yeni Gün, İstanbul gazeteleri ise; Vakit, Vatan, Akşam, İkdam, Tanin ve Tevhid-i Efkar'dı. Çok geçmeden Yunus Nadi Yeni Gün'ü kapayıp, İstanbul'da Cumhuriyet adında yeni bir gazete çıkardı. Bu dönemde, Sedat Simavi, Resimli Gazete'yi, Yunus Nadi Fransızca La Republique'i Siirt Milletvekili Mahmut (Soydan) ise İş Bankası'nın desteği ile, Milliyet'i yayımladılar.

Harf devrimi ile birlikte okur yazar oranındaki artış, ülkedeki gazeteciliğin gelişmesini de birlikte getirdi. Ülke koşulları elverdiği ölçülerde Mustafa Kemal Atatürk basının öneminin bilincindeydi. Basına gereken önemi hep verdi gelişmesi için, Türk dilinin ve kültürünün gelişmesinin ön koşul olduğunun da farkında olup bunu şu sözlerle dile getirmişti:

“…Memlekette Cumhuriyet devrinin kendi zihniyet ve ahlakını taşıyan basının yine Cumhuriyetin kendisi yetiştirir… Büyük ve soylu milletimizin yeni çalışma ve medeniyet hayatını kolaylaştırıp teşvik edecek, işte ancak bu zihniyetteki basın olacaktır… Gazeteler mevcut olan konular çerçevesinde hürdür. Ancak bunun toplum çıkarlarının dışına çıktıkları zaman takibe uğrarlar. Gazeteler kanunun ve toplum çıkarlarının aksine bir olaya şahit ve bir bilgiye sahip oldukları takdirde gerekli yayında bulunmalıdırlar… Basın ulusun müşterek sesidir… Basına hiçbir şekilde hükmedilemez ve baskı altına altında tutulamaz… Gazeteciler Türkiye dahilinde milletin fikrini aydınlatma çalışmalarında tamamen serbest olmalıdırlar…”38

1 Hülya Baykal: Türk Basın Tarihi 1831-1923, İstanbul 1990, s. 41.

2 Hasan Refik Ertuğ: Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi; İkinci Bası, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul, 1960, s. 124.

3 Ertuğ, 125-126.

4 Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Matbaa ve Basın Sanayii, Cem Ofset Matbaası, istanbul, 1998, s. 47.

5 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz: Nesimi Yazıcı: Takvim-i Vekayi “Belgelerle”, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1983.

6 Bkz.: Miyop Orhan Koloğlu Çörçil Olayı, Ank. 1986.

7 Agah Efendi hakkında daha geniş bilgi için bkz: Servet İskit: Agah Efendi, Ankara, 1937.

8 Ebuziya Tevfik: Yeni Osmanlılar; İstanbul, s171.

9 Bkz. Alpay Kabacalı: Türkiye’de Basın Sansürü; İstanbul, 1990.

10 Aynı yerde.

11 İkinci Meşrutiyet Dönemi öncesinde ki sansür uygulamaları için bkz. Cevdet Kudret; Abdulhamit Devrinde Sansür, İstanbul 1977; ayrıca Alpay Kabacalı: “Sansür Tarihiyle İlgili İki Belge” Tarih ve Toplum, Sayı: 65, Mayıs 1989, s. 9-11.

12 Basında bu derece bir serbestlik bir daha hiç görülmemiştir. Diğer yandan bu serbestliği getirilen sınırlamalar da 31 Mart Vak'ası bir dönüm noktası olmuştur. Birçok gazetenin kapatılmasında, ilk büyük fırsat bu olaydır. (Ali Birinci: "II. Meşrutiyet'te Resim Yasakları ve Bir Kartpostal" Tarih ve Toplum, Sayı: 67, Temmuz 1989 s. 24.).

13 İkinci Meşrutiyet'in ilk günlerindeki basın üzerindeki o özgürlük ortamı pek kısa sürmüştü. "anarşi" ortamına son vermek gerekçesi ile 1909'da bir Matbuat Kanunu hazırlandı. Basında ve Mecliste büyük tartışmalara neden olan bu kanun 16 Temmuz 1909'da yürürlüğe girdi. 1881 tarihli Fransız Basın Kanunu'ndan esinlenerek hazılanan bu yasayla her ne kadar Abdülhamit Dönemi'nin matbuaa üzerindeki gülünç yasakları kaldılıyorsa da, bu kez yayın organının bulunduğu yerel devlet dairelerinin denetimleri kurumsallaştırılıyordu (Bkz. Server İskit: Türkiye'de Matbuat Rejimleri, İstanbul, 1939, s. 85-86).

14 Bu dönemde yayın sayıları için bkz. Cumhuriyet Öncesi Ve Sonrası Matbaa…, 113-114; Orhan Koloğlu: "Osmanlı Basını: içeriği ve Rejimi"; Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: I, İletişim yayınları, (t. y.) s. 90; Zafer Toprak: "II. Meşrutiyet'te Fikir Dergileri: "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: I, İletişim yayınları, (t. y.) s. 126.

15 Şapolyo, 170. "İkdam" 14 Mart 1910'dan başlayarak "Yeni İkdam" 10 Ağastos 1912'de "Yeniden İkdam" adlarını almıştır. Bu gazetenin Türk bilim ve düşün yaşamına büyük katkısı olmuştur. Dönemin en önde gelen kalemlerini bünyesinde toplamış, Servet-i Fünun, Fecr-i Ati gibi edebi okullarda ve Türk Derneği, Türk Yurdu, Türk Ocağı gibi kuruluşlarda, Türk ulusçuluğunun ve Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın hazırlığını yaparak değerli yazar kadrosunu yetiştirmiştir. (Fethi Tevetoğlu: "İkdam Maddesi" Türk Ansiklopedisi, Cilt: 20, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1972, s. 5).

16 Gazete Birinci Dünya Savaşı sırasında Ali Kemal'in yönetimine geçmiş "Peyam-ı Sabah" adını almış, 1922'de ise, kapanmıştır.

17 Gazete 1925 yılında İstiklal Mahkemesi tarafından kapatılıncaya dek yayınını sürdürmüştür.

18 Gazete daha sonra İttihat Terakki Yönetimi’ni eleştirdiği için kapatılmıştır.

19 “Hukuk-u Umumiye”nin kapatalmasının ardından, gazete bu kez “Serbesti” adıyla yayınlanmaya başlamıştır.

20 Gazetenin başyazarı Ahmet Samim daha sonra İttihatçılar tarafından öldürülecektir. Hasan Fehmi’nin öldürülüşünün dışarıdaki yankıları için bkz. (Avusturya Basınında 31 Mart Olayı-Avusturya Sosyal Demokratlarının yayın organı Arbeiter Zeitung (işçi Gazetesi) Haber-Yorumlar Nisan 1909 (Çeviri Kemal Boztepe), Tarih ve Toplum, Sayı: 76, Nisan 1990.).

21 Ahmet Kabaklı: Türk Edebiyat Dergisi (Basım yeri yok) (Basım Tarihi Yok) III, s. 596.

22 Derviş Vahdeti 31 Mart Vakası’nda kışkırtıcılık yaptığı gerekçesiyle idam edilmiştir.

23 Kabaklı, 596.

24 Koloğlu, 91.

25 İştirakçi Hilmi namıyla ünlü Hüseyin Hilmi Bizans birahanesinde, Polis Müdüriyeti haharri memurlarından Ali Haydar tarafından tabancayla vurularak öldürülmüştür. (İleri, 18 Nisan 1923) Aktaran, (Mehmet Ö. Alkan: Bir İttihat Terakki Muhalifi Olarak Liberal-Sosyalist Hilmi” Tarih ve Toplum, Sayı: 81, Eylül 1990, s. 51).

26 Bu dönem sol akım yayınları üzerine daha fazla ayrıntı için bkz. Mete Tunçay: Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925), I, BDS Yayınları, İstanbul, 1991; Aclan Sayılgan: Türkiye’de Sol Hareketler (1871-1972); İstanbul, 1972; Dimitri Şişmanof: Türkiye İşçi Ve Sosyalist Hareketi, (Hazırlayan Ayşe ve Ragıp Zarakolu) İstanbul, 1990.

27 Şapolyo, 182.

28 Bu dönem basını için bkz. Şapolyo, 183 vd.; İnuğur, 336 vd. Topuz, 122-124; Baykal, 198vd.

29 Bu degiler içinde, ”Edebiyat Fakültesi Mecmuası”, “Halka Doğru”; “İlahiyat Fakültesi Mecmuası”, İslam Mecmuası”, “İçtimaiyet Mecmuası”, “Terbiye Mecmuası” “Tarih Encümeni Mecmuası” ve “Türkiyat Mecmuası” en ünlüleriydi. (Sapolyo, 182.).

30 Aylık “Türk Derneği” 1911’de 6, 1912’de 1 olmak üzere toplam 7 sayı çıktıktan sonra kapanmıştır. Derneğin ve yayın organının dağılmasında üyeler arasındaki anlaşmazlıklar değil, en aktif üyelerinin görevli olarak İstanbul’dan uzaklaşmaları olmuştur. Derginin kapak sayfasının en üstünde, Osmanlı harfleri ile büyük “Türk Derneği” başlığı, onun sağ üst köşesinde Yıl: 1, sol üst köşesinde, Sayı: 1 ibareleri yer almaktadır. Başlığın altında ve sayfanın ortasına doğru “Türklüğe Dair Tetebbuat, Ayda bir çıkar” ifadesi bulunmaktadır. Sayfanın en altında ise; İstanbul Cağaloğlu’nda Ayasofya Caddesi’nde “Matbaa-yı Hayriye ve Şurekası 1327” adresi ve tarihi bulunmaktadır.

31 “Genç Kalemler” dergisi Selanik’te yayınlanmaya başlamış, “Edebi, İlmi Risale-i nim-mah” olan derginin ilk sekiz sayısı “Hüsün ve Şiir” adını taşımaktadır. “Hüsün ve Şiir”in ilk üç sayısı Manastırda basılmış, derginin Yönetim Merkezi daha sonra Selanik’e taşınmıştır. Dergi ününü, ikinci cildin ilk sayısında çıkan “Yeni Lisan” başlıklı yazı ile sağlamıştır. Ömer Seyfettin tarafından yazılan, ancak imza yerine bir soru işareti konulan bu yazıda, ulusal birliğin sağlanmasında, dilin önemi üzerinde durulmakta, ulusal bir edebiyatın ancak ulusal bir dille gerçekleşebileceği belirtilmektedir. (Bülent Varlık: “Tanzimat Ve Meşrutiyet Dergileri “; Tanzimat’an Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt I, iletişim Yayınları, İstanbul (t.y.) s. 120.) Dergi bu sayısından başlayarak, büyük tartışmalara yol açan “Yeni Lisan” görüşünü her fırsatta ortaya atarak savunmuş, halkın konuştuğu yalın Türkçeyi temel alarak yaymaya başlamış, böylece halkın anlayabileceği gazetecilik dilinin oluşmasına büyük katkıda bulunmuştur. Derginin İlk sayfasında ve en üstünde kapak yerine Osmanlı harfleriyle büyük ”Genç Kalemler” başlığı, onun hemen altında ise; “Onbeşte bir intişar eder, edebi, ilmi mecmuadır.” İfadesi yer almakta, onun altında da, Numero: 14 3. Cilt, Kanun-i Sani 327 ibereleri ve tarihi görülmektedir.

32 Kabaklı, 596.

33 Şapolyo, 182.

34 Bkz: Kabacalı Basın Sansürü, 100-109.

35 Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası…, 151.

36 Gevgilli, 210.

37 Aynı yerde, 152.

38 Atatürkçülük-Atatürk'ün Görüş ve Derektifleri, I. Kitap, Genel Kurmay Başkanlığı, Ankara, 1983, s. 143, 307, 309, 311, 315, 317.

B. Tanzimat Düşüncesi

Tanzimat Ne Zaman Başladı? / Doç. Dr. Mümtaz'er Türköne [s.681-687]

Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkiye

Tanzimat Dönemi'nin ne zaman sona erdiği tartışmalıdır, ancak ne zaman başladığı konusunda herhangi bir ihtilaf yoktur. Mustafa Reşid Paşa'nın Gülhane'de meşhur fermanı okuduğu tarih olan 3 Kasım 1839 başlangıç tarihi olarak kabul edilir. Aslında, başlangıç olarak verdiğimiz tarihten de o kadar emin olmamamız gerekiyor.

3 Kasım 1839'da, Mustafa Reşid Paşa'nın Gülhane'de okuduğu Fermanla Tanzimat Dönemi'ni başlatmak, akla ve mantığa çok uygun düşüyor. Ancak, Tanzimat öncesine uzanıp, II. Mahmud'un uzun süren saltanatının son yılındaki gelişmelere baktığımız zaman bu tarihi değiştirmemiz ve yaklaşık birbuçuk yıl önceye almamız elzem görünüyor.

Tanzimat, bir dönem olarak modern anlamda bir kanunlaştırma hareketini ifade eder. Devletin merkezileştirilmesi, yani merkezin taşra üzerindeki gücünün modern araçlarla pekiştirilmesi bu kanunlaştırma hareketinin temel amacıdır. Teba ile devlet arasındaki ilişkinin, temel haklara riayet esasına uygun olarak yeniden tanımlanması yine bu kanunlaştırma hareketinin Batı evreninden alıp kurumlaştırmaya çalıştığı bireyi ilgilendiren cephesidir. Yeni düzeni hayata geçirecek yeni kurumların ihdası, yine bu perspektifin mantıki sonucudur. Tanzimat'ı bir bütün olarak bu nitelikleriyle tanımladığımız zaman, bu hareketi 3 Kasım 1839'dan, keskin hatlarla daha eski bir tarihe taşımamız gerekir.

Öbür yandan, Tanzimat Fermanı'nın bir yıl önce ilan edilmesinin tasarlandığı şeklinde, iki muteber kaynaktan -Lütfi Efendi ve Abdurrahman Şeref- harcıalem bilgiye sahibiz. Lütfi Efendi: "Bir sene evvel Tanzimat'ın ilanı kuvve-i karibeye gelmiş iken, Akif Paşa 'hukuk-ı şahaneniz tahdid olunacak' sözü ile Sultan Mahmud'un zihnini tağlit eyleyip bi'zzarure tehir olunmuştu"

demektedir.1 Bu bilginin izini sürdüğümüz zaman karşımıza çıkan tablo, Ferman dışında bir bütün olarak Tanzimat reformlarının birbuçuk yıl önce, hem de "Tanzimat-ı Hayriyye" ismi verilerek başlatıldığını gösteriyor. Önümüze çıkan tarih Mart 1838'dir. Bu tarih, 3 Kasım 1839 Fermanı'ndan sonra da Tanzimat reformlarının karargahı olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin kurulduğu tarihtir.

Tanzimat-ı Hayriyye

11 Muharrem 1254 tarihli ve 163 sayılı Takvim-i Vekayi'de "Sadaret"in "Başvekalet"e "tebdil" edildiğine ve Meclis-i Ahkam-ı Adliye'nin kurulduğuna dair uzun bir haber ve hatt-ı hümayun yer alıyor. Hatt'ta, Meclis'in kuruluş gayesi son derece dikkatli ifadelerle açıklanıyor: Padişah "imar-ı mülk ve millet ve nizam-ı ahval-i ahali ve raiyet" için bu Meclis'i ihdas etmiştir. Görevi: "tecdid-i usul ve kavanin ve icra-yı nizamat-ı cedide"dir. Bu Meclis: "adalet ve hakkaniyet ve intizam-ı ahval-i mülk ve millet kaziyesi için" kurulmuştur ve "Tanzimat-ı Hayriyye ve umur-ı cariyye"nin icrasına bakacaktır. İşaret ettiğimiz husus salt "tanzimat" lafzının yer almasından ibaret değildir; metinde bu meclisin kuruluş gerekçeleri ile Gülhane Hattı'nda yer alan lafızlar arasında da, bire bir benzerlikler vardır.

Metinde alışılmadık bir ibare var: Meclis "cüzi ve külli kaffe-i mesalihi saltanat-ı seniyyenin hak ve hukukuna ıttıla'-ı hakayık olmak üzere" görüşüp icra edecektir. Bu ibare, Lütfi Efendi'nin verdiği bilgide yer alan ve bir Ferman ilanına engel olan "hukuk-ı şahaneniz tahdit olacak" itirazına atıfta bulunmaktadır. Padişah, muhtemelen kendisinin koydurduğu "hak ve hukuku" ibaresi ile işi sağlama almaktadır. Diğer yandan Gülhane Hatt'ında yer alan aynı Meclis'in kararlarının "balası hatt-ı hümayunumuzla tasdik ve tevşik olunmak üzere taraf-ı hümayunumuza arz olunsun" ibaresinde formüle edildiği gibi, Meclis-i Vala'ya tanınan özerklikten uzak olmakla birlikte sadece "ıttıla"sına emir verilmesi de bir orta yol tutulduğunu göstermektedir.

Tanzimat-ı Hayriyye ibaresinin bu hatta yer alan bir istisna olmadığı, Gülhane Hattı'na varana kadar 1253 ve 54 tarihlerinde kararlı ve istikrarlı bir şekilde kullanıldığını belirtmeliyiz. Tabir tıpkı Gülhane Hattı gibi temel hakların güvence altına alınması ve

merkeziyetçi reformların gerçekleştirilmesi yolunda bir miladı ifade eder şekilde kullanılmaktadır.

“Tanzimat-ı Hayriyye’ye nümune olarak” mükerrer rüsumların lağvedilmesine dair 1254 tarihli bir vesika, 2 yine aynı tarihli “Tanzimat-ı Hayriyye mucibince” yoksullara mahsus bazı eşyanın rüsumunun ilgasına dair bir başka vesika3 bu tabirin somut bir atıf olarak kullanıldığını göstermektedir. 1253 yılına ait yine vergi düzeni ile ilgili bir başka vesikada da görülen “Tanzimat-ı Hayriyye mucibince” ibaresi, tabirin bir karara referans olarak kullanıldığını ifade etmektedir.4 Şu ibare bir kurumlaşmaya atıf yapıldığına daha açık bir delildir: “İstihsal-i esbab-ı asayiş ve rafah-ı ibad için derdest-i tasavvur ve tasmim olan Tanzimat-ı Hayriyye’nin kuvveden fiile ihracına numune olarak.” Hüdavendigar ve Gelibolu sancaklarında yapılan nüfus ve vergi tahririnden bahsedilmektedir.5

Sadece bir ibareye takılarak, Tanzimat Dönemi’ni geriye götürmeye çalışmıyoruz. İbare, bizim değil doğrudan bu tabiri icad edip kullananların bir dönem başlattıklarını anlatıyor. Meclis-i Vala ve yanı başındaki diğer Meclislerin, zaten kuruluş amacı budur. Yine 1254 senesine ait bir telhis bize Tanzimat-ı Hayriyye’nin bu Meclislerin kurulması ile başlatıldığını açıkça gösteriyor: “İrade-i seniyye vechile Meclis-i Ahkam-ı Adliye ve Dar-ı Şuraya memur zevatın suret-i memuriyetleri icra ve ilan” edildiğine, gerekli merasimlerin yapıldığına ve “irade edilecek vakitte Tanzimat-ı Hayriyye müzakeratına başlayacakları” beyan olunuyor.6

Tanzimat-ı Hayriyye eskiyi lağvetmiş ve fakat yeniyi de henüz kuramadığı için bazı alanlarda işler aksamıştır. Maliye Nezaretinden Sadarete yazılan 1253 tarihli bir tezkerede yeni nizam sorulmaktadır: “Her sene Eylülünde sene-i cedide hayriyye iltizamatının ibka ve ihalelerine başlanması hazine usul-i icabı ise de, mucibince bazı yerlerin intisapları hakkında nasıl muamele yapılacağı bilinemediğinden bu babda bir talimatname yazılması.”7 istenmektedir.

Tanzimat-ı Hayriyye Nedir?

Meclis-i Ahkam-ı Adliye'nin kurulması ile başlayan Tanzimat-ı Hayriyye'nin Gülhane Hattı'nda zikredilen esasların büyük bir kısmını içerdiği, bu tarihten Gülhane'ye kadar geçen zamanda Tanzimat meclislerinin gündem ve icraatlarını aktaran kaynaklardan takip edilebilir. Bunun için elimizde arşiv vesikaları, Takvim-i Vekayi nüshaları ve Lütfi Efendi'nin Tarih'inin bu tarih kesitine ayrılan ciltleri var.

Gülhane Hattı'nda getirilen esasları hatırlayalım: Can, mal ve namus güvencesi; vergi ve askerlik konusunda adil bir düzenin tesisi ve devletin her alandaki tasarrufunun kanunlara uygun hale getirilmesi ve bunun için yukarıdaki esasları hayata geçirecek kanunların çıkartılması.

Meclis-i Vala'nın kuruluş amacı olan Tanzimat-ı Hayriyye, tam olarak Gülhane'de vazedilen esaslara göre tarif ediliyor: "herkesin mal ve menallerinden huzur-ı kalb ile emin olması"8

"hiç kimsenin, taraf-ı miriden muhallefatına taarruz olunmaması" yani mal emniyeti "cümlenin refah-ı hal ve ferağ-ı balleri", "herkes (in) mal-ü menal ve huzur-ı bal ile emin ve müsterih olma (sı)" Tanzimat-ı Hayriyye'yi tarif etmek için kullanılan deyimler cümlesindendir. Bir çok yerde de Tanzimat-ı Hayriye'nin amacı: "adalet ve hakkaniyet ve intizam-ı ahval-i mülk ve millet kaziyesi", "ıslah-ı ahval-i ümem", "istihsal-i asayiş-i beni adem" ve "istihsal-i esbab-ı asayiş ve refah-ı ibad" olarak tanımlanmaktadır.

Meclis-i Vala'nın kurulmasından sonra, Tanzimat-ı Hayriyye müzekeratına memur bu meclisin ve yanı başında iş gören diğer meclislerin süratle görüşüp karara bağladıkları ve icrasına geçtikleri reformlar bize somut karşılıkları ile Tanzimat döneminin başladığını gösteriyor. Bu reformların menzil alanı tıpkı Gülhane sonrasında olduğu gibi oldukça geniştir. Bu düzenlemeleri üç kısma ayırmak mümkündür. İlki bireyin devlet karşısında güvencelerine, özellikle vergi adaleti ve angaryanın kaldırılmasına dairdir. İkincisi, ekonomik ve sosyal bir kalkınma hamlesini hedeflemektedir: Eğitim seferberliği ve bir nevi kalkınma komisyonu olarak tasarlanan Meclis-i Nafıa'nın kurulması bu çerçevededir. Üçüncüsü, merkezi devlet teşkilatına

kuvvetlendirmeyi, işleyişini rasyonel esaslara bağlamayı amaç edinen reformlardır.

Reformlar içinde halkı en yakından ilgilendirmesi lazım gelen teşebbüs vergi alanındaki yeni düzenlemelerdir. Düzenlemeler vergi işinde keyfiliği ortadan kaldırmayı ve zulme dönüşen uygulamaları yasaklamayı hedeflemektedir. Takvim-i Vekayi'nin 169. sayısı (16 Cemaziyelevvel 1254) neredeyse bütünüyle bu meseleye hasredilmiştir.

Metin, devletin vergi konusunda özeleştirisi, iyi niyeti ve adaletin sağlanması için getirilen düzenlemeleri anlatmaktadır. Kısaca özetleyelim:

Yolların güvenliği ve asayişin sağlanması halka huzur ve rahatlık vermiş ise de, vergi meselesi bir türlü yoluna girmemiştir. Bunun için ısrarlı ve şiddetli emirler gönderilmesine rağmen, hatta her kazanın defterleri merkeze getirtilip incelenmesine rağmen yine mahallinde yapılan hilelerin önü alınamamıştır. Vergi zenginlerden değil fakir halktan toplanmaktadır. Padişahın emeli bütün halk ve fukara üzerinden bu "mezâlim ve taaddiyatı" tamamiyle kaldırmaktır. Devletin masrafları için vergi toplanması zaruridir. Ancak bu zaruret artık herkesin hali ve kaldıracağı yük gözetilerek adil bir şekilde yerine getirilecektir. Bu mesele Dar-ı Şûra-yı Bab-ı Âlî'de gündeme getirilmiş, hem şer'î hem de mülkî cihetleri dikkate alınarak bazı kararlara varılmıştır. Bu kararlara göre önce bir nüfus ve mal sayımına gidilecektir. Bundan sonra "binde" hesabiyle herkese düşen vergi miktarı hakkaniyetle belirlenecektir. Mahkeme siciline her sene Mart ayında kaydedilecek servetten, senede bir defa ve iki taksitte "hisse-i tekâlif" namıyla vergi alınacaktır.

Kimse, ücretsiz çalıştırılmayacak, yani kim adına olursa olsun "angarya"ya koşulmayacaktır. Kısaca, "usûl-ı meşrûha" üzere belirlenen dışında kimseden para alınmayacak ve "herkes mâl ü menâl ve huzur-ı bâl ile emin ve müsterih" yaşayacaktır. Bunun için her yere tahrir memurları gönderilecek, numune olmak üzere Anadolu'da Hüdavendigâr, Rumeli'de Gelibolu sancaklarından işe başlanacaktır.

Karar, müsaderenin tamamiyle kaldırıldığını da etraflıca anlatmaktadır: Bundan böyle ülkede “bila varis vefat edenlerden mâ’ada gerek vüzerâ ve rical ve hademe-i saltanat-ı seniyyeden ve gerek taşralarda bulunan mütesellimîn ve voyvoda ve a’yân ve vücûh ve tüccar ve saireden herkim olur ise olsun ve zuhur eden eşyası az veya çok bulunsun hiç ferdin muhallefatına cânib-i mîrîden ve taraf-ı âhardan kat’â dahl ü taarruz vuku bulmaması” temin edilecektir.

174 no ve 14 Ramazan 1254 tarihli Takvim-i Vekâyi işe hemen başlandığını aktarmakta, hatta zikredilen sancaklarda mal saklayıp yazdırmayanların akibetlerine örnek verilmekte böylelikle, halkın katılımı özendirilmektedir. Güya, bu sancaklardan birinde biri iki hanesinden birini yazdırmış, sonra yazdırmadığı evi yıkılınca güya hiçbir hak talep edememiş.

Ancak bu iddialı teşebbüs akamete uğrar. Gerekçe tahrir çalışmalarının zaman alması, bu yüzden verginin yeni usule göre toplanamamasıdır. Yeni usul, gelecek yıla ertelenir ve vergi kadim usule uygun olarak iltizama verilir. Öbür yandan tahrir memurları “layıkıyla tahrir ve tedkik eylemek üzere” acele etmeden ama ara da vermeden işlerine devam edeceklerdir.9

İlginç bir ilavede bulunalım. II. Mahmud öldükten sonra, henüz Reşid Paşa Londra’dan avdet etmeden önce, yeni tahta geçen genç Abdülmecid’in ilk hatt-ı hümayunlarından biri, yine bu mesele ile ilgilidir. Hattâ vergi zulmünden şikayet olunduktan sonra, usulsüz iltizam yapanların cezalandırılması emrediliyor. Gerekçe, yine Gülhane Fermanı’nı çağrıştırmaktadır: “Bilcümle reaya ve berayanın refahiyet ahvalleri celb-i kulüb ile hasıl olacağından.” iltizam zulmü sona erdirilmelidir.10

Meclis-i Nafıa

Gülhane Hattı’na kadar geçen dönemin reform perspektifini göstermek için, yine II. Mahmud’un emriyle kurdurulan Meclis-i Nafıa’dan bahsetmemiz gerekir. İlginçtir ki bu Meclis, adeta Hariciye Nezareti’nin bir uzantısı olarak tasarlanmıştır. Başlangıçta adı Meclis-i Ziraat ve Ticaret olan, sonra Meclis-i Nafıa adını alan bu

Meclis, bir kalkınma komisyonu olarak tasarlanmış, başına Hariciye Müsteşarı Nuri Efendi getirilmiş ve kararların önce Reşid Paşa'ya, oradan Padişah'a arzı talimat olarak verilmiştir. Recep 1254 tarihli (No 167) Takvim-i Vekâyi beş kişiden oluşan Meclis'in görevini: "Devlet-i Aliyyenin vesâili tabiiyye ve arziyye ve hırefiyye tedkik ve münazarası ve felâhat ve ziraatın ve emr-i ticaretin ve enva'-ı sanayi ve hirefin tervici" olarak tarif ediyor. Metinde "nizamat-ı hayriyye"nin kararlaştırılması ibaresi yer alıyor. 13 C. ahir 1254 tarihli Takvim-i Vekâyi (No. 170) bu meclise Meclis-i Nafıa ismi verildiğini söylüyor; 173 nolu nüsha ise (Şaban 1254) bu Meclis'in bir Layiha'sını yayımlıyor. Layiha'nın, Reşid Paşa'nın Londra Sefareti'ne gitmesinden sonra yayımlandığını yani Reşid Paşa olmadan da çalışmaların sürdüğünü kaydedelim. Bu Layiha'nın konusu "ıskat-ı cenin"in önlenmesidir. Anlaşılan Meclis, öncelikle nüfus artışını sağlayacak tedbirleri gündemine almıştır.

Rüşdiye mekteplerinin kurulmasına da, Gülhane öncesi reformlar cümlesinden temas etmemiz gerekir. Eğitim alanındaki bu önemli başlangıç, klasik medrese eğitiminden modern kitlesel eğitime geçişi ifade etmektedir. Bu mekteplerin mimarı da Meclis-i Nafıa'dır.

Meclis-i Nafıa'nın "ıslah ve tanzim-i mekâtib-i sıbyaniye" konusunda kaleme aldığı layiha önce Dar-ı Şûra-yı Bab-ı Âlî'de görüşülüp, sonra Meclis-i Ahkâm-ı Adli

ye'ye sunuluyor. Akabinde Padişah'a arz edilen layiha, "Bu husus umur-ı diniyeden olmakla, dünya ve mülke envaî fevaidi bedihî olduğundan" müzakere edildiği şekilde tanzimine bakılması için hemen bir nazır tayinine dair hatt-ı hümayun sadır oluyor.11 Hatt'taki ibareler Padişah'ın konuyla ilgili heyecanını ve detaylarına kadar yakından takibini aksettiriyor.

Meclis-i Nafıa'nın hazırladığı layiha, bir ülkenin refah ve zenginliği ile eğitim arasındaki ilişkiden bahsediyor ve "hubbu'l vatan"ın yani vatan ve millet sevgisinin ne olduğunun, eğitim olmadan halka öğretilemeyeceğini kaydediyor. Layiha, Batılı eğitim sisteminin hedef alındığını gösteriyor. Buna göre, mevcut mekteplere

bir “nizam” verilecek, bireysel eğitim yerine sınıf sistemine geçilecek ve eğitim belirli bir tedrisata göre yapılacaktır. Lütfî Efendi, hazırlanan nizamnamelerin bütün Tanzimat boyunca uygulandığını kaydediyor. Takvim-i Vekayî bu mekteplere “sultan mektepleri” dendiğini haber veriyor.

Devlet Teşkilatında Reform

Meclis-i Ahkâm-ı Adliye’nin kurulması ile birlikte, devlet teşkilatında özellikle yönetim hiyerarşisi, görev ve sorumluluk tariflerinde yeni düzenlemelere gidilmiştir. Değişmeyen konu yolsuzluk ve usulsüzlüklerin önlenmesidir. Bunun için, genel bir ceza kanunundan önce, sadece memurlar için bir Ceza Kanunnamesi çıkartmak, bu döneme nasip olmuştur.

Meclis-i Ahkâm-ı Adliye’nin kurulduğunu haber veren Takvim-i Vekayi nüshası, aynı haberde Sadaret’in “Başvekâlet”e dönüştürüldüğünü de bildiriyor. Bu değişikliği 1836 yılında Sadaret Kethüdalığının Umur-ı Mülkiye Nezareti adıyla (daha sonra dahiliye nezareti) İçişleri Bakanlığı’na, aynı yıl Reısü’l küttaplık makamının Hariciye Nezareti’ne, Çavuşbaşılığın Deavî Nezareti’ne (Adalet), sonrasında Hazine-i âmire ve Darphane-i Âmire’nin birleştirilerek Maliye Nezareti’ne dönüştürülmesi ile birlikte düşünmek gerekir. Başvekaletin ihdası, Sadrazam’ın Padişah’ın vekil-i mutlak’ı olduğu ve bütün yetkilerin onda toplandığı düzenden, yetki ve sorumlulukların nazırlar arasında paylaştırıldığı ve Sadrazam’a bakanlıklararası koordinasyon görevinin verildiği, tıpkı Avrupa’daki kabine sistemine geçişi ifade etmektedir. Takvim-i Vekayî’de yayımlanan Hatt-ı Hümayûn düzenlemenin kabine sisteminden de öte götürüldüğünü gösteriyor: “Devlet-i Aliyyemizin ekser mesalihi nezaretlere münkasim olarak mesned-i nezaretin bittabi işi kalmamış ise de yine cümle vükelânın reisi makamında birisi bulunmak üzere” bağımsız bir makam olmaktan çıkacak, bakanlıklara yardımcı olacak ve sadrazamlara emanet edilecek mührü taşıyacaktır.12 Sadaret makamının içini boşaltan ve Avrupa’daki muadili başbakanlık kurumunun bile gerisine düşüren bu düzenlemeyi, Mustafa Reşid Paşa’nın rekabet ettiği Sadrazamı etkisiz kılmak için icad ettiği bir buluş olarak da düşünebiliriz. Ancak, kısa süreli bu değişiklik,

devlet hiyerarşisinde yeni bir düzene yol açmamıştır. Sadrazam unvanı üç kere "başvekalet"e tebdil edilmiştir. Sözkonusu ettiğimiz ilki on dört buçuk ay sürmüştür. Daha kısa süreli ikincisi, Kanun-ı Esasî'nin ilanı ile çakışır. 1878'deki üçüncüsü tam üç buçuk yıl cari olmuştur.

Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin kurulmasından önce Maliye Nezareti ihdas edilmiştir. Meclis'in kurulmasından sonra, sarayla hükümet arasındaki yazışmaları yürüten, bir tür devlet sekreterliği olan Amedî odası, ma'rûzât-ı hariciye ve ma'rûzat-ı dahiliye olmak üzere iki kısma ayrılıyor. Bu düzenleme, sarayla hükümet arasındaki yazışmalara sürat ve etkinlik kazandırmak için düşünülmüş pratik bir çözümdür. Ancak, konuyla ilgili Reşid Paşa'nın teklifi ve Padişah'ın iradesi üzerinde durduğumuz Tanzimat-ı Hayriyye hakkında aydınlatıcı ilave bilgiler vermektedir. Reşid Paşa'nın, Hariciye Nazırı sıfatıyla üzerinde durduğu husus, Amedî odasının artan yazışma yükünün altından kalkamadığı, bu birime sürat kazandırmak ve işlerin usulüne uygun yapılmasını sağlamak için Hariciye ve Dahiliye diye iki kısma ayrılması ve "dörder-beşer" neferle takviyesidir. Gösterdiği gerekçe "Avrupalının tertibat-ı kalemiyyeleri"dir. Reşid Paşa işin aciliyetini ifade ederken, Mektubî odasının yeniden tanziminin gerektiğine de işaret etmekte, ancak bunun "Tasmîmat-ı Hayriyye'nin icrasına tehir" edilebileceğini kaydetmektedir.

Padişah'ın bu talebe cevabda, Amed odasının daha iyi bir usule geçmesinin elzem olduğu, acil olan düzenlemelerin hemen yapılması, geri kalanların da "tasmîmat-ı hayriyyenin kararına değin tehiri" emredilmektedir.13 Padişah ilave olarak konuyla ilgili layiha'nın Dahiliye Nazırı Âkif Paşa ile birlikte hazırlanarak kendisine arzını da istemektedir.

Çıkarttığımız sonuç şu: II. Mahmud, Meclis-i Vâlâ'yı kurdurarak, yeni düzenlemeler yapma yetkisini bu Meclis'e devretmiş, iktidarının bir kısmından feragat etmiştir. Reşid Paşa'nın Hariciye Nazırı sıfatı ile talebi, bu Meclis'in yetki alanına girmektedir. Padişah, acil görünenleri istisnaî olarak uygulamaya sokarken, Meclis'in yetkilerini çiğnememeye özen göstermektedir. Tanzimat döneminin ayırt edici

vasfı olan, saray iktidarının bürokrasi (Meclis-i Ahkam-ı Adliye) ile paylaşıldığına dair bir işarettir bu.

Geri kalan düzenlemeler, devlet memurları ile ilgilidir. Memurların çalışma düzeninin ve tatil günlerinin belli esaslara bağlanması, devlet dairelerinde tütün ve kahve içilmesinin belli bir düzene sokulması, rütbelerin düzenlenmesi, rüşvetin önlenmesi ve memuriyete giriş ve yükselmelerde liyakat esasının gözetilmesi bu alandaki öncelikleri de ifade etmektedir. Pasaport'un ihdasını da bu cümleden saymak gerekir. Bu yeniliklere biraz daha yakından bakalım:

Hazine-i Amire, Mansure Hazinesi ile birleştirilerek Maliye Nezareti kuruluyor. Devletin muhasebe sistemi yeniden ele alınıyor, dağılmış birimler biraraya getiriliyor.14

Karantina usulü getiriliyor. Bu mesele, karantina uygulayan Avrupa devletleri ile ara sıra zuhur eden önemli problemlerden biridir, böylelikle çözülmüş oluyor.

Memurlara maaş tahsis edilmesi, merkezî ve rasyonel esaslara göre işleyen bir bürokrasinin vücuda getirilmesi yolunda, devrim niteliğinde bir reformdur. Bundan önce, memurların sabit bir maaşı yoktur. Üst düzey memurlar, senede bir defa taşra vali ve memurlarının "bohça" adıyla gönderdikleri hediyeler ve "atıfe ve mevkuflar"la geçinmektedir. Alt düzey memurlar ise, halktan evrak ve i'lâm ücreti olarak aldıkları gelirlerle geçinmektedir. Divan-ı Hümayûn Kalemi'nde görev alanlar ise zeamet hasılatından pay alırlardı. Vaka-i Hayriyye'den sonra girişilen yeni düzenlemeler başarılı olmamış, Ordu dışında görev yapan memurlar gelirlerini eski usulle almaya devam etmişti. 1253 Mart ayından itibaren, bütün memurlara Hazine'den maaş bağlanmış ve eski usul tamamiyle kaldırılmıştır.15 Lütfî Efendi tarihinde eski uygulamanın, devlet dairelerindeki işlerin yavaş yürümesine ve iş takip eden halkın bizar olmasına yol açtığını anlatıyor. Bu arada hala tedavülde olan "bugün git yarın gel", "acelen ne? yavaş yavaş" laflarının, uzayan işlerden daha fazla ücret alınması yüzünden kullanıldığını öğreniyoruz. Eski uygulamanın, pozisyonuna göre memura gelir sağladığı bu yüzden, memurlar

arasında büyük adaletsizlikler görüldüğü anlaşılıyor. Lütfi Efendi'nin anlattıklarından, maaş uygulamasına geçildikten sonra da, kağıt paranın değerindeki düşüşlerle birlikte memur sınıfının, tıpkı bugünkü gibi geçim sıkıntısına düştüğünü öğreniyoruz.

Memurin Ceza Kanunnamesi

1838 yılına tekabül eden ve Gülhane'yi önceleyen düzenlemelerin ilk sırasına Memurlar için çıkartılan Ceza Kanunnamesi'ni16 koymamız gerekir. Çok yönlü olarak hazırlanan bu kanunnamenin temel amacı devlet görevlilerini bir kanun devletinin uygulayıcıları haline getirirken müsadereyi kaldırmak; devletle teba arasındaki ilişkiyi hukuk normlarına raptetmek ve tebayı güvenceye almaktır.

Kanunname'nin dibacesi, "müsadere-i gayr-i icabiyye" ile "siyaset-i örfiyye"nin terk ve ilga edildiğini ilan etmektedir. Burda "gayr-i icabiyye" sözüne takılmamak gerekir, zira mirasçısı olmayan kişilerin malları bugün olduğu gibi hazineye kalmakta ve buna da müsadere denilmektedir. "Siyaset-i örfiyye", son örneği bir yıl önce Pertev Paşa'nın idamında görülen, devlet ricaline Padişah'ın verdiği idam cezasıdır. 1826'da zaten kaldırılan fakat istisnaları devam eden bu iki ceza kuvvetli bir vurgu ile iptal edilmekte ve devlet görevi güvenceye alınmaktadır.

Öncelikle "şer'an ve aklen ve mülken mezmum olan ahz-i rüşvet madde-i kerihesi" bir kere daha yasaklanmıştır. Bir vezirden alelade bir memura kadar bu suçu işleyenler cezalandırılacak; eğer ortaya çıkan zarar "millet ve devlete raci' ise" rütbeleri geri alınıp görevine son verilecektir. Rüşvet veren de, şayet "ehl-i cebrin mazarratını def" kasdiyle vermemişse, aynı şekilde cezalandırılacak.

Şahsi işini memuriyetinin önüne koyanlar, önce "tenbih" olunacak, tekrar ederse azledilecek.

Devlet kapısına bir mesele için gelenlere kötü davranan memurlar da önce tenbih olunacak, tekrarı halinde azledilecek. Bu hüküm, devlet karşısında bireyi, teba olmaktan vatandaş olmaya doğru götüren kuvvetli bir hükümdür. Hüküm aynen şöyledir: "Büyük ve küçük hidemat-ı Devlet-i Aliyye'de müstahdem olan zevat her kim

olur ise olsun me’mur olduğu mesalihe dair ba’zı maslahatlı âdemleri huzuruna getürtmez ve yahud tekebbür ve tecebbür vadilerine gidüp bi-gayr-i hakkin erbab-ı mesalihe tekdir ve tevhîş ile işlerini görmez ve istirham ve ifadelerini isga etmez ise bu keyfiyyet mesalih-i saltanat-ı seniyyeyi ve umûr-ı ibadı ya’ni mesalih-i fukara ve zuafayı ta’til ve tenfir-i kûlubu müstelzim olacağından” böyle davranan memurlara önce tenbih ve te’kid edilecek ve tekrar ederse işten azledilecek.

Kanunnamenin diğer kısımları sırayla devlet sırrına riayeti, yolsuzluğun önlenmesini, atamalarda liyakat ve ehliyet esasına riayet edilmesini, etmeyenlerin Takvim-i Vekayî arcılılığıyla ifşa edilmesini, yani teşhirini amirdir.

Taşra yöneticilerinin halka zulmetmesini önlemek üzere detaylı bir bölüm bulunmaktadır. Kanuni olmayan vergiler ve keyfi cezalar ağır bir şekilde caza tehdidine konu edilmekte, mesela haksız yere idam cezası verildiği zaman Padişah’ın kararına göre ağır cezalar verileceği belirtilmektedir.

Takvim-i Vekayi’de yer alan bilgiler, memurların çalışma düzeni ile ilgili ayrıntılı düzenlemeler yapıldığını gösteriyor. Karşılıklı ziyaretlerde tütün ve kahve içilmesi kurallara bağlanıyor. Perşembe ve Pazar günleri tatil kabul ediliyor.17 Memurların liyakat ve ehliyet esasına göre istihdam edilmesi, imtihan yapılmadan rütbe verilmemesi emrediliyor.18

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliye

Tanzimat döneminin ayırt edici vasfı, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye başta olmak üzere, Tanzimat meclislerince icra edilen teşrî faaliyetlerin ve karara bağlanan reformların devlet ve toplum hayatına yeni bir biçim vermesidir. Tanzimat dönemi lafzını haketmek için aradığımız ikinci kriter, sarayın mutlak iktidarının bu meclislerle paylaşılması, yani bürokrasinin nisbî bir özerklik içinde iktidarını sağlamasıdır.

Tanzimat’ın ilanından yaklaşık bir buçuk yıl önce kurulan ve boydan boya Tanzimat dönemine damgasını vuran Meclis-i Ahkam-ı Adliye’nin kuruluş ve ilk icraat safhasına yakından baktığımız zaman,

görevi “Tanzimat-ı hayriyye”yi kararlaştırmak olan bu Meclis’le birlikte Tanzimat asrının da başladığına hükmetmemiz gerekiyor.

Müşahid sıfatına da sahip, yani bu dönemi bi’lfiil yaşamış olan Lütfî Efendi’nin Tarih’ine düştüğü notlardan başlayarak bu kriterleri arayalım.

Lütfî Efendi, Meclis-i Vâlâ’nın kuruluşunu naklederken, şu yorumu yapıyor: “Usûl-ı meşrûa-i meşveret”in kıymetini, Padişah takdir etmişti. Halbuki, müstebid bir yönetim için bütün şartlar Padişah’ın elinin altında mevcuttu. Buna rağmen, Ahkâm-ı Adliye ve Dar-ı Şûra-yı Bab-ı Âlî ismiyle iki “meclis-i meşveret” kurdurmuş ve “devlet ve milletin umûr ve mesalihi o meclislerde müzâkere ile karar-pezîr olmadıkça mevaki’-i icrâiyyeye konulmaması hususuna irade buyrulmuştur.”19 Padişah, kendi iradesi ile “tanzim” yapacak bu Meclislere, dikkate değer bir özerlik tanımaktadır. Padişah’ın, iktidarını bu meclisler karşısında dikkatle sınırlayan tavrına delil çoktur. Daha başından bir örnek verelim.

Tanzimat-Hayriyye’nin esaslarını hazırlamak üzere, Başvekil, Serasker, Nâfiz Paşa, Kaptan Paşa, Hasib Paşa ile Reşid Paşa’nın haftada ikişer gün Dar-ı Şura-yı Bab-ı Âlî’de toplanarak “mevâdd-ı hayriyye”yi müzakere etmelerine Padişah’dan izin isteyen bir tezkire-i samiyyeyi II. Mahmud cevaplamadan önce bekletir ve mahrem bir şekilde Reşid Paşa’nın düşüncesini sorar. Padişah’ın endişesi, iki gün müzakere usulünün her iki meclisin baştan hazırladığı çalışma düzenine uygun olup olmadığıdır. Satır aralarında gösterilen dikkat, Padişah’ın bu Meclislerin çalışma düzenine doğrudan müdahaleden imtina etmesidir. Devlet’in kurtuluşu için büyük umutlar bağladığı bu Meclislerin üzerine titrediği ve özerkliğine saygıda dikkatli olduğu şu satırlardan anlaşılmaktadır: “… Bunca teşebbüs ve ihsan-ı celile ile tertip ve inâyât buyrulan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye ve Dâr-ı Şûra-yı Aliyye usul ve nizamına mugayir cüz’ice bir şey vuku bulsa sonra bir takım âdem, yaptıkları meclis ve dâr-ı şûranın vikaye-i şurût ve nizamına dikkat edemediklerinden az zaman içinde bozdular deyu kelama ibtidar edeceklerinden” ne yolda hareketin uygun olacağına dair Reşid Paşa’nın düşüncesi sorulmaktadır.20

II. Mahmud'un Meclis azalarının tayin ve azilleri konusunda gösterdiği tereddüt, kendi iktidarını sınırlayan bir monarkı resmetmektedir. Eski Erzurum müşîri Es'ad Paşa, Dar-ı Şûra'da kibirli ve "ben bilirim" tavırları yüzünden uyumsuzluğa ve işlerin aksamasına yol açmış ve azli gerekmiştir. İşin hakikati, Reşid Paşa ile çatışmıştır. Padişah, Reşid Paşa'dan istendiği zaman aza azlinin, uygun düşüp düşmediği ve Avrupa devletlerinde bu tür meclislerde usulün nasıl olduğunu sormaktadır.

Reşid Paşa "Anlar hükümet-i meşruta tahtında idare olunur devletler olduklarından (demek ki II. Mahmud İngiltere ve Fransa'daki uygulamayı sormaktadır) adat-ı mer'iyyeleri bize uymayıp Nemçe ve Prusya gibi hükümet-i mutlakası olan devletlerde meclis a'zası bulunanların intihab ve idhal ve ihracı ancak hükümdârânın yed-i ihtiyar ve istiklallerinde olması cihetiyle saltanat-ı seniyyede dahi böyle olmak lâzım geleceği" cevabını vermektedir.21

Padişah'ın özeni bu olayla sınırlı değildir. 1253 yılına ait bir Hatt-ı Hümayûn'dan, Seraskerlik'ten azledilen Halil Paşa vesilesiyle, aynı endişenin ifade edildiği görülmektedir: Padişah "bu tebeddül sebebiyle Tanzimat-ı Hayriyye ve ve Dar-ı Şûra-yı Bab-ı Âlî ve Meclis-i Mahsus tertiplerine" zarar gelmemesi ikazında bulunmaktadır.22

Şimdi, sorduğumuz soruyu tekrar soralım: Tanzimat dönemi ne zaman başladı?

Tanzimat dönemini, iki vasfıyla tanımlıyoruz. Tanzimat Meclisleri aracılığıyla bir kanunlaştırma hareketi ile, idarî, malî, adlî ve eğitimle ilgili alanlarda bir reform hareketi ve iktidarın saraydan Bab-ı Âlî bürokrasisine geçtiği, veya paylaşıldığı dönem. Tanzimat Meclislerinin kurulduğu tarihten Gülhane Hattı'na kadar geçen zamanın, sonrası ile bu vasıflar açısından bir farkı olmadığına göre, Tanzimat döneminin Mart 1838'de, yani Gülhane Hattı'ndan tam bir buçuk yıl önce başladığını kabul etmemiz gerekir.

Tanzimat-ı Hayriyye lafzının bu tarihten itibaren tedavülde bulunması basit bir kelime benzerliği olmanın ötesinde anlam

taşımaktadır, bizzat Tanzimat dönemini ifade etmektedir. Küçük bir ayrıntı, tezimize zarif bir ilavede bulunuyor. Tanzimat döneminin beyni sayılan Meclis-i Ahkam-Adliye'nin işlerini yürüttüğü mekan, Sultan Abdülmecid'in Mustafa Reşid Paşa'ya meşhur fermanı okuttuğu mekanla aynı yerdir: Topkapı Sarayı'nın müştemilatından olan Gülhane.

1 Tarih-i Lütfi, C. 8. s. 390.

2 İrade: Dahiliye: 26536.

3 İrade: Dahiliye 26742.

4 İrade: Dahiliye 26003.

5 Takvim-i Vekayi, 14 Ramazan 1254, no. 174.

6 İrade Dahiliye: 23427.

7 İrade Dahiliye: 25948.

8 Tarih-i Lütfi, Cild-i Hamis, s. 122-123.

9 Takvim i Vekâyi No 171, 9 Zilhicce 1254.

10 Takvim-i Vekayi, No. 183, 23 C. 1255.

11 Takvim-i Vekâyi, 21 Za 1254, no 176.

12 Bakınız: Mehmet Seyidanlioğlu, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliye, (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara, Ağustos, 1991, s. 46; Ali Akyıldız, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform, İstanbul, 1993, s. 26-28.

13 Reşat Kaynar, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, Ankara, 1985, s. 108-109.

14 Tarih-iLütfi, Cild-i Hamis, s. 116.

15 A.g.e., s. 116.

16 Kaynar, s. 295 vd.

17 Takvim-iVekayî, 14 Recep 1254, No. 169.

18 Takvim-i Vekayî, 13 C. ahir, 1254.

19 Tarih-i Lütfi, Cild-i Hamis, s. 116.

20 Kaynar, s. 102-103.

21 Kaynar, s. 104.

22 İrade: Dahiliye, 22932.

Gülhane Hatt-I Hümâyunu'nda Batının Etkisi / Ord. Prof. Dr. Enver Ziya Karal [s.688-697]

Mustafa Reşit Paşa, 3 Kasım 1839'da, sabahleyin evinden çıkarken hane halkı ile helâlleşiyordu. O günün akşamı evine sağ salim döneceğinden emin değildi. Giriştiği işte gidip dönmemek ihtimali vardı. Paşa nereye gidiyordu. Uzak ve tehlikelerle dolu bir diyara mı? Yoksa kendisi hakkında verilecek bir idam hükmünü dinlemeye mi? İkisi de değil; sadece Padişahın tebaasına lütfettiği, ihsan buyurduğu bir hatt-ı hümâyunu okumaya gidiyordu; işte bu hatt-ı hümâyunun, halkta uyandıracağı tepkiden korktuğu için kuşkulu idi.

Mustafa Reşit Paşa, Gülhane bahçesinde, nazırlar, ulema, diğer devlet büyükleri, lonca ve esnaf temsilcileri, yabancı devletler elçileri ve büyük bir halk topluluğu önünde, yüksek bir kürsüden hatt-ı hümâyunu okudu. Bundan sonra, kurbanlar kesildi, toplar atıldı ve şenlikler yapıldı. Bu azametli törenin ertesi günü yemin faslı başladı: devletin büyükleri, başta Padişah olmak üzere, hatt-ı hümâyunun hükümlerine sadık kalacaklarına dair, İstanbul'da, Kur'an'a el basmak suretiyle ant içtiler. Sonraki günlerde de, vilâyet, sancak ve kaza merkezlerinde meydanlarda halk önünde, bu merkezlerde bulunan devlet büyükleri aynı andı içtiler. Böylece, bu hatt-ı hümâyunla ve hükümlerine sadık kalınacağına dair, törenlerde yapılan yeminlerle Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Devri başlamış oluyordu.

Bu yeni devir, memleket içinde ve dışında farklı surette kabul edildi, devam ettiği müddetçe farklı tefsirlere uğradı; kapanmasından ve tarihe mâl olmasından sonra bile ve hattâ günümüzde dahi farklı değerlendirilmelere konu teşkil etmektedir. Tanzimat Devri başladığı vakit Osmanlı İmparatorluğu'nda kamuoyunu duyuracak bir basın henüz kurulmamıştı. Gerçi, altı yaşında olan ve Takvim-i Vekayi adını taşıyan bir gazete vardı; fakat o da resmî gazete idi. Ancak 3000 sayı basılıyordu, kaldı ki yazılarını okumak bir imtiyaz, dilini anlamak ise ayrı bir üstünlük idi. Bu sebepledir ki, kamuoyunun gerçek

temsilcileri cemiler, medreseler ve tekkelerdi. Buralarda, din perdesi altında siyaset yapmak âdeti yerleşmişti. Her yenilik hareketine karşı yapılan direnmelerin yuvaları bu yerlerdi. Tanzimat devrine karşı direnme hareketlerinin kaynadığı da bu yerler oldu. Şeriat elden gidiyor, Müslüman tebaa ile Hıristiyan tebaa arasında eşitlik ne demek oluyor? Zaten devletin gerilemesi hep Hıristiyan âdetlerini kabul etmekten ileri gelmiyor mu? Mustafa Reşit Paşa kâfirdir, kâfirler tarafından satın alınmış bir hâindir gibi propagandalarla Tanzimat aleyhtarı hareket hızla gelişti. Gülhane Hatt-ı Hümâyununun kapsadığı hükümlerden, çıkarlarının zedeleneceğini anlayan dalkavuklar, mültezimler, sarraflar bazı devlet adamları, valiler, beyler ve ağalar, eski rejimin savunucusu haline geldiler. Bu hava içinde eyaletlerde homurdanmalar ve isyanlar başladı.

Oysaki Batı'da kamuoyu Gülhane Hatt-ı Hümâyununu başka türlü karşıladı. Basın, istisnasız olarak Hatt-ı Hümâyunu alkışladı. Fransız gazetelerine göre "Bu vesika Türkiye'nin muasır medeniyet yoluna girmesini mümkün kılacak müesseselerin temelini atmaktadır"; Gerçek bir anayasadır", "Batı medeniyetinin bir zaferidir".1

Gülhane Hatt-ı Hümâyununun genel olarak, Osmanlı kamuoyu tarafından kötü karşılanmasına karşılık, Batı kamuoyu tarafından beğenilmesi ve savunulması, hiç şüphe yok ki, me

deniyet problemi ile ilgilidir. Osmanlı kamuoyunun Hatt-ı Hümâyuna karşı beliren tepkisi, onu kendi medeniyetine yabancı görmesinden idi. Batı kamuoyu ise, tersine olarak, onu kendi medeniyetinin bir parçası olarak kabul ettiği için alkışlanmakta idi.

Bu münasebetle ve her şeyden önce, söz konusu devirde, Batı ve Doğu düşünce tarzlarının niteliklerini belirtmek, konunun daha iyi anlaşılması için faydalı olabilir. Batı, kısaca, insanın kendi değeri ve kendi hayatı hakkında kendi kendisine düşünebilmesidir. Bu mânada Batı medeniyetini bir Hıristiyan medeniyeti olarak kabul etmeye imkân yoktur. Batı medeniyeti, yüzyıllar boyunca ve yavaş yavaş meydana gelmiştir. Önceki medeniyetlerden, çeşitli etkiler almak suretiyle oluşmuştur. Dolayısıyla bu medeniyetlerin bir sentezinden

başka bir şey de değildir. Zaten ona evrensel karakterini veren de budur. Bugünkü Batı medeniyetini yaratan Batılı düşünceye elverişli zemin hazırlayan Umanizma, rönesans ve reform hareketleri Ortaçağ'ın skolastik düşüncesine karşı bir tepkidir. Bu tepkiden sonra Descartes'in "madem ki düşünüyorum, öyleyse varım" vecizesi ise hür düşüncenin bir parolası olmuştur. Bir gerçektir ki, bu vecize, düşünceyi hayatın hem sebebi hem de amacı değerine yükseltmiştir. Descartes'den önce, insanoğlunun özel bir düşüncesi olmamıştır. Özel bir hayatı da olmamıştır. Hayatına yeni bir düzen vermek için gerekli teşebbüsten tamamen yoksun kalmıştır. Nesilden nesile geçen, cemaat düşüncesi diyebileceğimiz, inançların ve geleneklerin esiri olmuştur. Denebilir ki, Descartes'in vecizesi insan haklarından en muhteremi olan düşüncenin istiklâlini sağlamıştır. Düşüncenin egemenliğini kazanmasıyladır ki, Batı düşünürleri, bütün müesseselerini ve bu arada, hepsinin nazımı olan "Devlet"i tenkit etmiye ve bu tenkitleriyle de Ortaçağ devlet anlayışını mânen çürütüp, yerine modern devleti getirecek siyasal inkılâplara yol hazırlamaya başlamışlardır.

Bilindiği gibi, Ortaçağ'da, Doğu'da olduğu gibi Batı'da da devletin mimarî plânı ve yapısı Tanrı iradesinin bir eseri olarak kabul edilmekte idi. Dolayısıyla devlet, dinsel bir mâna ve mahiyet kazanmıştı. Bunun tabiî bir sonucu olarak da hükümdarın, yani imparator veya kralın yetki ve sorumluluğu, Tanrı hakları çerçevesine mütalâa ediliyordu. Hükümdarın buyruğu altında olan memleket veya memleketler, onun şahsî malı hükmünde idi. Ölümü halinde ailesinden en yakın mirasçıya geçer, böyle bir mirasçı yok ise, akrabaları arasında paylaşılırdı. Böyle bir durumda, halkın eşitliği, fikir ve vicdan hürlüğü, siyasal hakları, elbette söz konusu olamazdı.

Ortaçağ, teolojisinin, devlete temel olarak vermiş olduğu bu Tanrı hakları sisteminin, gerçekte, Tanrı ile bir ilgisi bulunmamakta idi. İncil'de, devletle ilgili, Tanrı buyruğu sayılabilecek hükümler mevcut değildi. Fakat Katolik kilisesinin devlet otoritesini kontrol etmek ve çıkarını sağlamak için icat etmiş olduğu bu sistem, yukarıda sözü edilen fikir devrimine kadar, tartışma konusu yapılmadan devam etti. Bundan sonra ise düşünürler, devletin dinsel

bir menşe'e sahip olmadığını öne sürerek, temel ilkelerini tenkide ve modern bir devletin nasıl olması gerektiği hususunda ortaya fikirler atmaya başladılar. Bu hususta, Hıristiyanlıktan önce mevcudiyeti anlaşılmış olan, akıl yapısından, Roma hukukundan da faydalandılar. Ortaçağ devlet tipine yöneltilen bu tenkitlerin etkisiyle Tanrı haklarına dayanan devlet sistemi yıkılarak, yerini insan hakları ilkesi üzerine kurulan modern devlete bırakmak zorunda kaldı.

Batıda, Ortaçağ devletinden modern devlete geçmek için gayret sarf edildiği sıralarda, Doğunun temsilcisi sayılan Osmanlı İmparatorluğu'nda, durum şöyle görünmektedir:

Osmanlı Devleti, Ortaçağ'ın sonlarına doğru kurulmuştu. Devletin kurucuları Türk olmakla beraber, kedilerini Doğu medeniyetine bağlı kabul etmekte idiler. Burada Doğu medeniyetinden kastedilen, İslâmlığın çıkışından ve yayılmasından sonra meydana gelen medeniyet sahasıdır.

Buna göre Doğu medeniyetini şu suretle tarif etmek mümkündür: Doğu, kısaca, insan şahsiyeti ve insan kaderi hakkında özel bir düşünce veya inançtır. Her ne kadar, bu medeniyeti meydana getiren unsurlar arasında çeşitli kaynaklardan gelen etkiler var ise de, Doğu düşüncesi mânasını genel olarak Tanrı buyruğuna bağlamamaktadır. Bu mâna "mademki inanıyorum, varım ve var olacağım" suretinde ifade edilebilir. Buna göre, inanç düşünceden öncedir. Düşünce, ancak emredilmiş olan inanca mutabık olduğu nispette doğru olabilir veya meşru görülebilir. Daha açık bir deyimle, bir şeyin doğru olarak, hakikat olarak kabul edilmesi için onun mutlaka Tanrı buyruğuna veya onun elçisinin hareketlerine uygun olması icap eder.

Doğu'da Tanrı buyruğu ise, bilindiği gibi, yalnız inanç ve ahlâk kurallarından ibaret değildir; cemiyet düzeni ve devlet faaliyetleriyle ilgili hükümleri de kapsamaktadır. Tanrı'nın elçisinin hareketlerine gelince onlar da aynı konularda bir hukuk kaynağı teşkil etmektedir. Bu sebeple, Tanrı buyruğu ile elçisinin hareketleri, esas olmak üzere, kurulmuş olan din devleti, gösterdiği nitelik bakımından kutsal ve ideal bir devlet tipidir. Böyle

olduğu için de ne ilkeleri ne de herhangi bir müessesesi tenkit edilemez.

Doğu devlet tipi ile Batı devlet tipi arasında, nitelik bakımından görülen bu ayrılık, Batı devlet tipinin neden Tanrı hakları sisteminden insan hakları sistemine geçebildiğini anlamamıza yardım ettiği gibi, Doğu Devlet tipinin “Şeriat” denilen din hukukuna bağlı kalarak nasıl dondurulmuş bir karaker kazanmış olduğunu da, bir dereceye kadar, açıklayabilir.

Doğu devlet tipinin bariz bir örneği olan Osmanlı Devleti, tenkit sınırları dışında kaldığı için, zamanın ihtiyaçlarına göre esas yapısında herhangi bir değişiklik yapılması da mümkün olamamıştır. Bu sebeple, İmparatorluğun çöküşü başlayınca, bu olayın gerçek sebepleri araştırılacak yerde, sorumluluk, genel olarak, başta bulunan Padişah veya mutlak vekili olan Sadrâzamlara yükletilmiş, bunların değiştirilmesi ile, durumun düzeleceği sanılmıştır. Fakat bu tedbirler kâr etmeyince, hastalığın sebepleri üzerine eğilmek ihtiyacı kendini hissettirmiştir. Devlet hizmetinde bulunan kimselerden bazıları, bu husustaki, düşüncelerini lâyihalarla tesbit edip Padişaha sunmuşlardır.

XVII. yüzyılın ilk yarısında Koçi Bey, İmparatorluk müesseselerinin çöküşünü açıklayan düşüncelerini Sultan IV. Murad’a bir risale halinde sunmuştur. Tarih yazarlarının takdirini kazanmış olan bu risale, gerçekten, Osmanlı müesseselerinin neden bozulmuş olduklarını, objektif bir görüşle ortaya koymaktadır. Bununla beraber, risalede devletin temel kanunu olan şeriat ile ilgili herhangi bir tenkit veya değişiklik tavsiyesi yoktur. Koçi Bey, yeni tedbirler veya yeni kanunlar yerine bozuk düzen gösteren kanunların eski hale getirilmesini zaruri görüyor.2

XVIII. yüzyılın ilk yarısında Defterdar Sarı Mehmet Paşa’nın Sultan III. Ahmet’e sunduğu “Nasâyihü’l-vüzera ve’l-ümera” lâyihası Koçi Bey risalesinden, plân bakımından farklı olmakla beraber, espri bakımından aşağı yukarı aynıdır. Sarı Mehmet Paşa’nın risalesinde de, müesseselere balta olan disiplinsizlik gösterilmekte ve bunun kaldırılması için gerekli tedbirler belirtilerek müesseselerin eski

hallerine götürülmesi tavsiye edilmektedir.3 Koçi Bey ile Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın tavsiyeleri istikametinde alınması denenen perakende disiplin tedbirlerinden köklü bir sonuç alınamayınca, Osmanlı devlet adamlarından bazıları gözlerini Batı'ya çevirmek gereğini duymuşlardır.

Sadrâzam Damat İbrahim Paşa'nın Paris'e, olağanüstü elçi olarak yolladığı Yirmisekiz Çelebi Mehmed'e verdiği talimatta "Fransa'nın vekait-i umran ve maarifine dahi lâyıkıyla kesb-i ıttılâ ederek kabil-i tatbik olanlarının takriri"4 gibi bir ifadenin bulunması dikkati çekicidir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Prusya'ya elçilik ile gönderilmiş olan Giritli Ahmet Resmi Efendi de, devlet işlerinin görülmesinde akıl ve tecrübeye önem verilmesi gereğine inanmış bulunmakta ve savaşçı bir siyasetin takip edilmesinde direnenlere şu suretle çatmaktadır: "… diğer dinlerde bulunanları bütün dünyadan kaldırmak veyahut her zaman düşmanın burnunu yere sürtüp haddini bildirmek İslâmların üzerine vacip olduğuna inananlar vardır. Bu yadigârlar hareket olmayınca bereket olmaz derler. Bu memleketler kılıç ile alınmıştır; İslâm Padişahının bahtı açık devlet adamları pişkin, kılıcı da keskindir; Aristo akıllı bir vezir ve beş vakit namaz kılan 12.000 asker ile Kızıl Elma'ya kadar gitmeye ne mâni vardır? diye yuvarlak lâflarla cahilliklerini ortaya vurup Hamzaname anlatan yalancı pehlivan gibi atıp tutarlar. Bunlar, Kızıl Elma semtini Buğdan'dan gelen Alyanak elma gibi yenir şey zannederler".5

Savaşlarda devamlı ve kesin yenilgiler birbirini takip edince, yalnız, beş vakit namazla başka dinden olanları dünyadan kaldırmak ve Kızıl Elma'ya gitmek şöyle dursun, elde mevcut toprakları da tutmanın mümkün olmadığını kayrayanların sayısı artmaya başladı. Bunlardan Sultan III. Selim gün geçtikçe, çözülüp anarşiye gömülen müesseseleri Batı usulleriyle yenilemeye karar verdi. Ne var ki, Batıyı doğru dürüst tanımıyordu. Devlet adamlarını içinde de tanıyan yoktu. Bu sebeple, yakınlarından, Ebu Bekir Ratip Efendi'yi,6 Batı müesselerini görüp incelemek üzere Avusturya'ya gizli memuriyet ile gönderdi.

Ebu Bekir Ratip Efendi, Avusturya’dan 500 büyük sahifelik bir risale ile, İstanbul’a döndü (1793); bu risalede Avusturya, Prusya, Rusya ve Fransa’nın askerî müesseseleri ve ayrıca Avusturya’nın adalet, kültür, sağlık ve ekonomi müesseseleri hakkında müşahedeye ve tetkike müstenit bilgi toplamıştı. Ebu Bekir Efendi, risale

sinde Avrupa’daki Osmanlı topraklarında görülen fakirliği ve perişanlığı, kendisi ile konuşan bir Avusturyalının ağzından şu suretle zapt etmektedir: “…ziraat ve harrasette olan bolluk ve bereket memleketinizden başka bir devlet ve memlekette yoktur. Hal böyle iken, gerek maden hususunda ve gerek zahire işlerinde zahmet ve darlık görülmektedir. İstanbul’dan Edirne’ye kadar olan yolun sağı ve solu ekilmemiş olup bomboştur. Nüfus kalabalıktır. Fakat işsiz, güçsüz ve serseri olanlar vardır. Bunların ziraate ve ticarete sevk ve teşvik edilmesi hususunda hiç gayret sarf edilmemesi hayret ve merak vericidir. Siz Avrupa’ya sefaretle gelirken bu kadar arazi ve memleketten geçtiniz, arazimizde ziraatten yoksun bir yer gördünüz mü? Ve memleketimizde işi gücü ve kazancı olmayan bir insan gözünüze ilişti mi?”.7

Türk elçisi Avusturya’nın ziraate vermekte olduğu önem hakkında da şunları yazmaktadır: “… Bunların ziraat hususunda nizam ve ihtimamları öyledir ki, her köyde bir ferdi işsiz bırakmazlar; eğer tarlası yoksa ona tarla verirler ve tohumu yoksa tohum verirler; ve toprağı at ile sürmek âdetleri olmakla, eğer atları ölmüş ise ona at ve takım ve araçlar verirler; veyahut çiftçi tâyin edip başkasının tarla ve bağında ve bostanında ve çiftinde çalıştırırlar.”8

Ebu Bekir Ratip Efendi ziraat konusundaki müşahede ve tetkiklerinin etkisiyle, memlekete dönerken, harap ve viran bıraktığımız toprakları tekrar görünce, ağladığını ifade eder. Onun bu göz yaşları, dünyayı Hıristiyanlara bir cennet olarak bağışlayan yalancı ve miskin felsefeye karşı bir isyandan başka ne olabilirdi? Türk elçisi, Viyana’da bulunduğu sırada, halk ile hükümet arasındaki münasebetleri de tetkik etmişti. O zaman Osmanlı İmparatorluğu’nda henüz hürriyet deyimi ne konuşma dilinde ne de siyasal bir terim

olarak mevcut bulunmadığı için bu kelimeyi kullanmadan halkın hareketlerindeki serbestliğini şu suretle anlatmaktadır:

"… Avrupa devletlerinde, kralları tarafından verilen nizam, kaide ve kanunlara, küçük ve büyük bir fert gereği gibi saygı gösterdikçe ve vergilerini zamanında ödedikçe kral, general, subay ve memur tarafından hiçbir kimse ona baskı yapamaz, saldıramaz ve büyüklük taslayamaz; ve gözün ortasında kaşın var diyemez. Hangi kumaşı isterse giyer ve ne isterse söyler, yer ve içer, ve gezer ve biner ve iner, hiç kimse ona karışamaz… ve evlerine, dükkânlarına bineklerine ve mal ile mülküne müdahale ve taarruz edemez".9

Türk elçisinin bahsettiği bu, nizam, kaide, kanun ve hürriyetten hiçbiri Osmanlı İmparatorluğu'nda kalmamıştı. Bunlar şöyle dursun, can güvenliği bile askıda idi. "… hayat, iktidar sahiplerinin dudaklarının arasında idi. Bir emirle insan öldürülüyordu… Sadrâzamlar bile sualsiz, sorgusuz katlolunuyorlardı".10 Gücü yeten yetene prensibi köklenmişti. Can güvenliği olmayınca, mülk güvenliği şeref ve haysiyet masunluğu ve eşitlik ile hürriyet gibi kavramlar da zaten söz konusu olamazdı. Hak, rüşvet ile satın alınır, haksızlık rüşvet ile yapılırdı. Bütün bu işler olup biterken de, "Adalet mülkün esasıdır" düsturu, vicdanlarda yaşayacağına, sürrealist bir tablo gibi duvarlarda asılı bulunduruluyordu.

Ebu Bekir Ratip Efendi, Batıdaki düzenin kuvvetli bir adalet teşkilâtı olmadan ayakta duramayacağını anlamış olduğu için, Viyana'da bulunduğu sırada, mahkemeleri de görmüş, incelemiş ve bu konuda şunları yazmıştı: "… Bunlarda şeriat yoktur. Yani Hazret-i İsa'nın koyduğu şeriattan suretâ nikâh maddesi kalmıştır…Onun da daima icra olunduğu yoktur. Kaldı ki, miras hususunda dahi dine itibar etmezler. Bugün Avrupa memleketleri öyle haldedir ki onlara ehl-i kitap denilemez. Her ne kadar, şeriat tâbiri kullanırlarsa da, kendi menfaatlerine uygun, her kralın vaktinde bazı maddeleri değiştirerek ve ilâveler yaparak tertip ettikleri kanunlara ve kaidelere, hâşâ, şeriat adını verirler."11

Türk Elçisi, bu ve diğer müşahedeleri ile, Batıda din ile dünya işlerinin ayrılmış olduğunu görmüş ve anlamış olmakla kalmayarak,

ayrıca Batı devletlerinin filozofların ve devlet işlerinden anlayan kimselerin düşünce ve bilgilerine göre, gelişitirdiklerini de işaret etmiştir.12 Ne çare ki, bir kırlangıç ile bahar gelmediği gibi, bir tek adamın Batıyı görmesi ve az çok anlamasıyla da Osmanlı Devleti'nin medeniyet kıblesi Doğu'dan Batı'ya çevrilemezdi. Nitekim, Ebu Bekir Ratip Efendi'nin risalesinde Batı hakkında verilen bilginin etkisi altında III. Selim'in orduda ve donanmada yapmak istediği Batılaşma hareketi bile dine aykırı görüldü ve ilkin Ebu Bekir Ratip Efendi boğduruldu; sonra da III. Selim ıslâlatçı ekibi ile, şeriat adına katledildi (1807).

Ruşçuk âyanı Bayraktar Mustafa Paşa'nın, bu irtica olayını bastırması üzerine, II. Mahmut saltanatının ilk yılında giriştiği yine bir Batılaşma denemesi de yeni bir irtica hareketi ile, hayatına mal olarak, akamete uğradı (1808). Nihayet şeriatın bekçisi olduğunu iddia eden ve her çeşit yenilik hareketlerine karşı direnen Yeniçeri Ocağı, 1826'da, ulemanın, bu sefer Padişahı desteklemesiyle ve yine şeriat adına hareket edilerek, ortadan kaldırıldı. Bu suretle de, Batılaşma yolu, bu defa kapanmamak üzere tekrar açılmış oldu.

II. Mahmut, Batılaşmayı, III. Selim'in bıraktığı yerden ele aldı; modern bir ordu kurmaya, ordunun teknik müesseselerini modernleştirmeye girişti. Yunan isyanı neticesinde patlak veren Osmanlı-Rus savaşı, onu takip eden Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanı ve bu olaylar karşısında Osmanlı İmparatorluğu'nun âciz duru

mundan Padişahın çıkardığı netice şu oldu: Yalnız orduyu ve askerlik müesseselerini Batılılaştırmak yetersizdir; devlet müesseselerinin, cemiyet düzeninin de modernleştirilmesi icap eder.

Ne var ki başlangıçta, II. Mahmut da III. Selim gibi Batı'yı tanımıyordu. Kendisine yardım edebilecek kimsesi de yoktu. Bundan başka, Osmanlı kamuoyu da Batı'ya karşı çekingen davranışını muhafaza ediyordu. Buna rağmen, Padişah tek başına da olsa, Osmanlı İmparatorluğu'nu, mümkün olduğu kadar Batı'ya

yakınlaştırmıya karar vermişti. Nihayet 1832'de, kendisine iki müşavir veya yardımcı bulabildi. Bunlardan biri İngiliz Elçisi Canning sonraları 'Lord Stratford' diğeri de Mustafa Reşit Paşa idi.

Canning, İstanbu'a geldiği vakit, Türklere fazla sempatisi yoktu. Bu yeni memuriyetinde ne yapacağını, nasıl hareket edeceğini pek kestirmiş değildi. İmparatorluk idaresi hakkındaki intibalarının da iyimserliğe delâlet etmediği şu düşüncesinden anlaşılmaktadır: "… Türkiye'de sistem, usul diye bir şey yoktur. Herkes elindeki imkânlara göre ne koparabilirse koparır; kendinden zayıfını ezer, kendinden güçlü olanlar karşısında boyun eğer."13 Bununla beraber, Canning, II. Mahmud'un bu durumu kaldırmak için kararlı olduğunu ve gayret sarf etmekte olduğunu görüyordu. Fakat kendisine yardım edilmediği takdirde bu gayretin sonuç vermeyeceğini de düşünerek Lord Paymerston'a şöyle bir telkinde bulundu:

"Halledilecek ana mesele şudur: Türkiye'nin bu yolda giderse ordu ve maliyece kötürüm kalacağını görerek, mevcut idare sisteminde ne gibi yenilikler yapılabilir? Bunu düşünmemiz gerek… Sanırım ki, Türkiye konusunda belirli bir politika hattı seçip sonuna kadar uygulamanın vakti geldi. Türk İmparatorluğu son günlerini yaşamaktadır. Ancak Batı medeniyetine yaklaşmak suretiyle dağılmasını bir müddet için önlemek mümkün olabilir. Bu ihtimal bile zayıf ama, ne olursa olsun tek çare, aksi halde İmparatorluk dağılacak ve sonuç olarak Avrupa barışı uzun yıllar tamiri imkânsız bir hercümerç içinde yuvarlanacaktır."14

İngiltere Dışişleri Bakanı, Elçinin düşüncelerine kısmen iştirak etmekte idi. Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmekte olduğunu kabul ediyordu. Bu çöküşün bir parçalanma şeklini almasını o da, Avrupa barışı gölgesinde, rahat günler geçiren İngiliz çıkarlarına, uygun bulmuyordu. Fakat Osmanlı idare sisteminde yapılacak değişikliklere gelince, bu hususta, ordunun donanmanın, maliyenin yeni bir düzene konulmasını ve bu hususta Padişaha yardımda bulunulmasını yeter görüyordu. Bu iş başarıldığı takdirde İmparatorluğun ayakta tutunabileceğine inanılmakta idi. Bundan da fazlasını istemekte bir sebep görmüyordu.15

Canning ise, İmparatorluk içinde dirlik düzenlik kurulması için, idare isteminin tümünde, Batı'ya yönelmesine taraftardı. Gerçi, bir elçi için bir devletin iç işlerine karışmak diplomasi kurallarına aykırı idi. Fakat ülkesini Batılaştırmaya karar vermiş olan bu kararını yürütmede dostsuz, müşavirsiz ve yardımsız bulunan II. Mahmud'un işini kolaylaştıracak surette ona faydalı olmaya çalışmak, İngiliz elçisi için bir müdahale gibi görünmedikten başka, biraz da, insaniyetçi bir vazife gibi geliyordu. Ne var ki, Canning'in İstanbul'daki ilk vazifesi kısa sürdü, 1833'te Londra'ya dönerken II. Mahmud'a hayranlık duyguları taşıyor ve ona, doğrudan doğruya olmasa bile, dostluğunu kazanmış olduğu Mustafa Reşit Paşa aracılığı ile yardımlarda bulunmak fırsatını bulabileceğini ümit ediyordu.

Adı Tanzimat Devri ile bir bütün teşkil eden Mustafa Reşit Paşa, 1800 yılında doğmuştu. Batıda ve Doğuda inkılâp ve ıslâhat hareketlerinin geliştirdiği bir devrin çocuğudur. Servet ve şöhret sahibi bir aileye mensup değildi. Çocukluğunda saraya intisap etmediği için, kölelik zihniyeti de kendisine bulaşmamıştı. Eğitiminde akrabalarının yardımını görmesine rağmen, istikbalini kendi iradesi ve enerjisi ile kurmak zorunda olduğunu kavramış, devrinde örneği çok görülmeyen bir çalışma ile, üçüncü ve ikinci derecede memurluklarda bulunduktan sonra, 1833'te Paris elçiliğine atanmıştı. Mustafa Reşit Paşa, yeni vazifesine başlayacağı sırada otuz yıl önce, Paris'te aynı vazifede bulunmuş olan Hâlet Efendi'nin Batı hakkındaki şu sözlerini hatırlamşıtır: "Frengistan'da küfür karanlığı her tarafı kaplamış, bizim Mehmet Dede Efendi'nin16 deli olması içten bile değildi. Onunla Kur'an okuyarak ve bu mevzuda görüşmeler yaparak güçlükle vakit geçiriyoruz. Frengistan'ın ferahlığı Müslümana göre değilmiş… Tanrı hayr ile, yakında buradan bizi kurtarsın".17

Mustafa Reşit Paşa, yeni tip bir elçi idi. Kafasında herhangi bir taasup karanlığı bulunmadığı için, Batı'yı olduğu gibi görüp tanımak istiyordu. Bu da, elçilikte itikâfa kapanıp, maziyi geviş getirmekle olamazdı. Zaten, daha İstanbul'dan hareket ederken II. Mahmut kendisine Fransızca öğrenmesini emretmişti. Fransa Kralı Louis Philipe de, ilk mülâkatta "dilinizi bilmediğim için sizinle

vasıtasız olarak görüşemediğim için üzülüyorum. Lâkin sizin az vakitte Fransızcayı öğreneceğinizi ümit ederim” demek suretiyle Osmanlı Padişahının emrini, nazik bir tavsiye ile desteklemişti”.18

Kralın aracılığı ile Mustafa Reşit Paşa, Fransa’nın ünlü edebiyat ve sanat tenkitçilerinden Jul Janin ile ta

nıştı ve ondan kendisine Fransızca öğretecek yaşlı bir öğrtemen bulması hususunda yardım istedi. Janin, Paşa’ya Fransızcanın yaşlı bir öğretmenden değil, fakat genç bir kadından daha esaslı ve çabuk öğrenileceğini ifade ederek onu Paris operasının yıldızlarından biri ile tanıştırdı. Mustafa Reşit Paşa, genç, yakışıklı ve zeki idi. Opera yıldızından Fransızcadan başka, Fransa’nın içtimai hayatı, edebiyat ve sanat hareketleri hakkında birçok şeyler de öğrenmiş olduğuna ihtimal verilebilir. Paşa’nın bu kadına âşık olduğuna delâlet eden bazı vesikalara bile rastlanmaktadır. Bunlardan en önemlisi, Paris’te tanıştığını açıkladığı bir opera yıldızı için “Gül ve Bülbül” başlığı altında Fransızca olarak yazmış olduğu bir şiirdir.19

Fransızcasını ilerletmesi sayesinde, Mustafa Reşit Paşa, Paris’te Thiers, Guizot gibi aynı zamanda tarih yazarı olan siyaset adamlarıyla, edebiyat, sanat adamları ve gazetecilerle tanışmış ve dost olmuştur. Fransızca, o devirde, diplomasi dili olduğu için, Londra Elçiliği’nde bulunduğu sırada, İngiliz devlet adamlarıyla da tercümansız olarak görüşmek imkânlarını sağlamıştır. Sözün kısası, Mustafa Reşit Paşa, Batıda Batılı gibi yaşayan, Batılı gibi düşünmeye gayret eden ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Batı medeniyeti çevresine girmesinin gerekli olduğunu kavrayıp bu yolda çalışmış olan bir şahsiyet idi.

Mustafa Reşit Paşa, ilk elçiliği sırasında, Avrupa kamuoyunun Yunan isyanlarından beri, Türklere karşı takınmış olduğu düşmanca düşüncesinde direndiğini görmüştür. Türklerin Batı medeniyeti dışında kalmakta ısrar göstermeleri bu düşmanlığın başlıca sebebini teşkil etmekte idi. Yunanistan’ın ve Mısır’ın Osmanlılara karşı tutulması da bu iki memleketin Batı medeniyetine girmiş veya girmek üzere bulunmaları yüzünden olduğu ifade edilmekte idi. Kamuoyunun ifratçı bölümü, değil yalnız Hıristiyanların fakat

Arapların da Türk hâkimiyetinden kurtulması için, sesini duyurmakta idi. Mustafa Reşit Paşa, bu durumda, Osmanlı İmparatorluğu kaderin medeniyet problemlerine bağlı bulunduğunu anlatmakta gecikmedi. Şu da var ki o sarıda "Medeniyet" kelimesi Osmanlı Devleti'nde, henüz bugünkü mânasında kullanılmamakta idi. Her ne kadar "Medeni" kelimesine lûgatlerde rastlanmakta idi ise de bu da, çölde yaşayan "Bedevi" den şehirde yaşayanı ayırt etmek için "şehirde yaşayan" mânasına gelmekte idi. Bu sebepledir ki, Mustafa Reşit Paşa, İstanbul'a gönderdiği resmî yazılarında, medeniyet kelimesinin Fransızcasını yani "Civilisation" kelimesini kullanmıştır. Türkçe karşılığını bulamadığı bu kelimeye Paşa'nın verdiği mâna da şudur: "Civilisation, terbiye-i nâs ve icray-ı nizamattır".20

Mustafa Reşit Paşa'nın talimatında, Civilisation-Medeniyet ile ilgili herhangi bir hüküm yoktu. Bunun yerine "Türkiye hakkında pek yanlış fikirlere saplanmış büyük devletler siyaset adamlarıyla uğraşmak" gibi bir emir mevcuttu. Oysa ki, Mustafa Reşit Paşa, Batıda siyaset adamlarının kamuoyunun etkisinde bulunduklarını ve kamuoyunu kazanmadıkça bunların Türkler hakkındaki yanlış kanaatlerini değiştirmenin kolay olmadığını da anlamış bulunuyordu. Bu sebepledir ki, II. Mahmud'un dikkat nazarını, her şeyden önce, şu noktalar üzerine çekmek zorunda kalmıştır:

1- Osmanlı Devleti gibi büyük bir devletin yalnız Paris'te ikamet elçisi bulundurması Batı kamuoyunu teşhis ve kontrol etmek için yetmez. Viyana, Berlin ve Sen-Petersburg gibi büyük başkentlerde de elçilikler kurulmalıdır.

2- Türk elçilerinin bulundukları memleketlerde, kamuoyunu kazanmak için, basından faydalanmalarını bilmeleri gereklidir.

3- İstanbul'da, devlet eliyle kurulmuş olan "Takvim-i Vekayi" gazetesinin bir de Fransızca baskısı sağlanmalı ve Avrupa'da, ilgili yerlere gönderilip, Türkiye'de yapılmakta olan ıslâlattan bu yerler haberdar edilmelidir.

Mustafa Reşit Paşa, Padişaha yapmış olduğu bu telkinlerden ikisini derhal yürütmeye başlamıştır. Paris'te Courrier Francais adlı gazeteyi Türkiye lehinde yazılar yazmak için elde ettiği gibi, Evans

adlı bir gazete tenkitçisini de aylıkla tutarak, Osmanlı Devleti aleyhinde, basında çıkan yazıları cevaplandırmaya başladı. Bu iki yönden çalışma ile Paşa'nın Fransa kamuoyuna aşılamak istediği ana fikirler şunlardı: Türkiye "Civilisation-medeniyete" intisap etmiştir. Sultan II. Mahmut'un girişmiş olduğu ıslâhat civilisation icaplarına uygundur. Paşa'nın bu propaganda faaliyeti Batı umumî efkârını, Türkiye'nin Batılaşması hareketleri üzerine çekmekte faydalı oldu. Basında Padişahı metheden yazılar çıkmaya başladı. Bu yazılar tercüme edilerek I. Mahmud'a gönderilmekte idi. Türkiye'de resmi, bir yayım organı olan Takvim-i Vekayi'den başka Türkçe gazete çıkmadığı için, II. Mahmut Osmanlı kamuoyunun ıslâlat hareketlerini ne suretle karşıladığından habersizdir. Bu sebepledir ki, Padişahın Batılaşma hareketi, Osmanlı kamuoyunun kontrolüne girmeden önce, Batı kamuoyunun murakabesine geçmiş olduğunu ifade etmek her halde bir mübalâğa sayılmaz.

Şu da var ki, Batı basınının Türkiye ile ilgisi arttıkça Padişah yaptıkları yanında henüz yapamadığı ve fakat yapması lâzım geldiği hususlar da tartışma konusu yapılmaya başladı. Mustafa Reşit Paşa, bu tartışmalarda, siyaset adamlarının etkisi bulunduğuna kani idi. Onlar

la devam ettirdiği resmî veya özel münasebetlerde kendisine yaptıkları tavsiyelerden bu kanaati edinmişti. Nitekim bir gün, Fransa Kralı Louis Philipe şu dili kullanmıştı: "… Osmanlı memleketlerinde gözü olanlar, onu Avrupa genel hukuku dışında bırakmışlar ve Osmanlı devleti de eskiden kendi kendini bu hukuk dışında bırakmıştır. Halbuki bugün büyük devletler nezdinde elçileri bulunmakta ve elçiler de dil öğrenmeye merak ederek diğer Avrupa devletleri elçileri gibi tercümansız her işi görüşebildiklerinden, bundan böyle Osmanlı Devleti'nin Avrupa hukukuna girmesi ile fesat erbabının nazariyelerine kuvvetli bir seddin çekilmesinin pek lüzumlu olduğu anlaşılır".21

Fransızlar, Osmanlı Devleti'nin Batı medeniyetine ve Avrupa devletleri genel hukukuna girmelerini tavsiye ettikleri sırada, İngilizler de, buna ek olarak geniş bir amelî bir ıslâhat plânının yürütülmesini istemekte idiler. İngiltere Dışişleri Bakanı Palmerston,

Mustafa Reşit Paşa'nın aracılığı ile ve mahrem kaydıyla, Sultan II. Mahmud'a şu tavsiyelerde bulunuyordu:

"… Osmanlı Devleti, Rusya'nın hilelerine ve korkutmalarına aldırış etmeksizin, askerine nizam vermeye, ziraat ve ticaretini geliştirmeye, memleketini imar etmeye devamlı olarak, dikkat etmelidir".

"… Ordunun ve harp okulunun Fransız subayları, bahriyenin de İngiliz subayları yardımıyla düzenlenmesine çalışılmalıdır."

"Ticarette tekel usulü, vergide iltizam usulü kaldırılmalı, Karantina usulü mutlak surette kabul edilmelidir".22 İngiltere ekonomisi bu sırada, liberal ekonomi sistemine dayandığı için, Türkiye ile alışverişi bakımından bütün bu hususların sağlanması, kendisi için gerekli idi. II. Mahmut, İngiliz dostluğuna muhtaç olduğundan ve bu dostluk da karşılıksız sağlanamayacağı için, istenileni fazlasıyla yapmakta tereddüt etmedi. Fakat bütün bu yapılanlardan sonra, önemli bir mesele daha kalıyordu ki o da tebaa eşitliği idi.

Bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda hükümet ile halk arasındaki münasebetler, din esasına göre düzenlenmişti. Ön plânda Müslüman ve Hıristiyan olmak üzere, iki bölüme ayrılmış olan halk, bundan sonra ve bilhassa ikinci bölümde cemaatler halinde teşkilâtlanmıştı. Bu cemaat düzeni, devlete muhatap olan, hak ve vazife yönlerinden ortak bir tebaanın meydana gelmesini imkânsız kılmakta idi. Kısacası, Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman halk, Hıristiyan halka nazaran üstün kabul edilmiş ve buna göre de Hıristiyan halk aşağı veya aşağılık bir seviyede sayılmış ve tutulmuştu. Bu maddî ve mânevi ayırım, Osmanlı İmparatorluğu dışındaki Hıristiyanların da ayni seviyede sayılmasına sebep teşkil etmekte idi. Halbuki, Osmanlı İmparatorluğu ili çeşitli yönlerden temas ve münasebetleri genişlemekte olan Batılılar, bu seviyede itibar edilmelerini, istemiyorlardı. Türklerin, bu zihniyetlerini terk etmeleri ve buna başlangıç olmak üzere tebaa eşitliği prensibi kabul etmelerini gerekli görmekte idiler. Aslında evvelce, Osmanlı Devleti'nin kuvvetini teşkil etmiş olan, din ayrımına ve

hukuk eşitsizliğine dayalı, bu sistem bir müddetten beri mânevi itibarını kaybetmiş bulunuyordu. Şöyle ki, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da isyanı ve Müslüman ordularıyla Anadolu içerlerine kadar yürümesi üzerine, II. Mahmut, bütün Müslümanların halifesi olmasına rağmen, yüzyıllarca, din düşmanı olarak kabul edilmiş olan Rusya'nın ittifakı ve Avrupa büyük devletlerinin müdahalesi ile tahtını koruyabilmişti. Bu sebeple, II. Mahmut, devletle halk arasındaki münasebetlerin tebaa eşitliği esası üzerine kurulmasında zarardan çok fayda umuyordu. Hattâ bu vesile ile de, Batılıların hem Civilisation'a girme hem de Avrupa devletleri genel hukukuna bağlanma isteklerine olumlu bir cevap vermiş olacağını hesaba katıyordu.

Padişahın bu eğilimi, Mustafa Reşit Paşa'nın da işini kolaylaştırmakta idi. Paşa zaten bu hususta teşebbüse geçmek için elverişli bir fırsat bekliyordu. 1839'da Dış işleri Bakanlığına tâyin edilince, yaptığı ilk iş İstanbul'daki elçileri Babıâli'ye dâvet ederek, II. Mahmut'un ağzından, şu demeci dinlemelerini sağlamak oldu: "… Ben tebaamın Müslümanını camide, Hıristiyanını kilisede, Musevisini havrada farkederim. Aralarında başka bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakikî evlâdımdır".23

Hiç şüphe yok ki, bu demeç tebaa eşitliği hakkında ilk işaretti ve sözlü bir yüklenme mânası taşımakta idi. Ne var ki, şahsî bir sözden ibaretti. Bunun hukukî bir değer taşıması için, Batı'da kabul edilmiş olan usule göre ve bir vesika halinde tanzim edilmesi ve hattâ bu gibi vesikaların ilânında uyulan resmî bir tören ile de ilân edilmesi gerekli idi. Mustafa Reşit Paşa, Padişahı böyle bir vesika yayımlamak gereğine de inandırdı. Hattâ vesikanın kapsayacağı hükümlere göre yapılacak olan ıslâhât için bir ad bile buldu: "Tanzimat-ı Hayriye",24 artık bütün iş, bu vesikaya girecek hükümlerde bunların yürütülmesini kontrol edecek Meclis-i Ahkâm-ı Adliyenin yetkilerinin belirtilmesine kalmış oluyordu.

Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin yetkileri, yayımlanacak vesikada belirtileceği için Mustafa Reşit Paşa ilkin bu meclisin kuruluşu ile ilgilenmek mecburiyetinde kaldı. Ona göre Meclis-i Ahkâm-ı Adliye,

Batılı bir hüviyet taşımalı idi. Bu sebeple, Batıdaki Meclisleri gözden geçirdi. İngiltere ve Fransa'daki Meclisler Meşrutiyet ile

idare edilen hükümetlere has oldukları için onları beğenmedi. Buna karşılık, Avusturya ve Prusya'nın meclisleri, mutlak hükümet meclisleri idi. Onlara benzer bir meclisi, Osmanlı Devleti için, daha elverişli buldu. Zira böyle bir meclisin üyeleri, Avusturya'da ve Prusya'da olduğu gibi devlet başkanı tarafından tâyin edilecek ve icabında da azledilecekti. Mustafa Reşit Paşa'nın böyle bir meclisi tercih etmesinin sebeplerinden biri de, seçim yolu ile veya azledilmezlik imtiyazı ile gelebilecek muhafazacı kimselerin, ıslâhat hareketlerini sabote etmelerinden duyduğu endişe idi.

Mustafa Reşit Paşa, Tanzimat-ı Hayriye hazırlıkları ile meşgul olurken, Dışişleri Bakanlığı memuriyeti kendisinde bulunmak üzre, Londra Elçiliğine atandı. Bu ek memurîyeti, hazırlanmakta olan vesika hükümlerini, İngiliz devlet adamları ve bu arada, eski dostu, Canning ile görüşmek için uygun bir fırsat oldu. Canning bu konu ile ilgili görüşmeleri için şu, kısa fakat çok mânalı bilgiyi vermektedir:

"… Paşa, bana işin neresinden başlanması gerektiğini sordu "tâ baştan diye cevap verdim. "Nasıl baştan?" diye sorusunu tekrarladı: "Tabiî can ve mal emniyetinden" dedim. "Şeref, haysiyetin de emniyet altında olması gerekmez mi"? diye sordu. "Şüphesiz dedim.25 Hiç şüphe yok ki, iki dost elçi arasındaki görüşme bu kısa ve özlü ifade ile belirtilen diplomatik seviyede kalmamıştır. Mustafa Reşit Paşa Londra'da bulunduğu sırada 1830'dan beri sürüp gelen Mısır buhranının ikinci safhası yeni bir harp şeklinde başlayıp, çok kısa bir zamanda ve süratle gelişerek yeni bir felâketle sonuçlandı. Mehmet Ali Paşa kuvvetleri Nizip'te Osmanlı ordusunu mağlûp etmiş, tekrar Anadolu içerlerini tehdit etmeye başlamıştı. Osmanlı donanması, Amirali tarafından İskenderiye'ye götürülüp Mehmet Ali Paşa'ya teslim edilmişti. Zaten müjdeleri bekleyen Sultan II. Mahmud, bu felâket haberleri kendisine ulaşmadan önce ölmüş yerine henüz 16 yaşında olan oğlu Sultan Abdülmecit tahta geçmişti. Osmanlı İmparatorluğu, tarihinde örneği olmayan bir buhran içine gömülmüş bulunuyordu. Bu buhrandan kendi kuvvetleriyle kedisini kurtarması hayal bile edilemezdi. Büyük devletlerin yardımını

sağlamak, bir kere daha gerekli ve zaruri görüldü. Dış İşleri Bakanı Mustafa Reşit Paşa Londra'dan İstanbul'a gelerek bu işle meşgul olmaya başladı. İngiltere ile henüz yapılmış olan Ticaret antlaşması yardım sağlanması hususunda elverişli bir zemin vazifesini görmekle beraber, gerek Batı devletlerini gerekse, Osmanlı İmparatorluğu'nun son günlerini yaşamakta olduğu zehabına düşen Batı kamuoyunu kazanmak icap ediyordu. İşte bu maksatladır ki, Mustafa Reşit Paşa, II. Mahmud'un ölümünden az önce, hazırlanmış olan Tanzimat-ı Hayriye ıslâhatı esaslarının derhal ilân edilmesi lüzumuna yeni Padişahı inandırdı, bu esaslar da bu yazının başında belirtildiği gibi, bir Hatt-ı Hümâyun şeklinde, Gülhane bahçesinde ilân edildi.

Gülhane Hatt-ı Hamâyununun gerekçesinde şu üç fikir belirtilir: 1-Kur'an'ın hükümlerine ve şeriat kanunlarına saygı gösterildiği müddetçe, Osmanlı Devleti ilerlemiş ve yükselmiştir. 2-150 yıldan beri bu hükümlerle kanunlara gereği gibi saygı gösterilmediğinden devlet eski kudret ve kuvvetini kaybetmeye başlamıştır. 3-Şeriat kanunlarına göre idare edilemeyen memleketlerin devamı mümkün olmadığından Osmanlı Devleti'nin ve memleketlerinin iyi bir surette idaresini sağlamak maksadıyla, bazı yeni kanunların kurulmasına lüzum hasıl olduğu ve bunların esaslarının da Hatt-ı Hümâyunda belirtilmiş olduğu işaret edilmiştir. Bu üçüncü ve son fikirde sözü geçen yeni kanunların esasları nedir ve nereden alınmıştır? Bu sorunun cevabı, bu esaslarda Batı devletlerinin de hukuk yapılarını, çağdaş hale getirmek için faydalanmış oldukları insan hakları beyannamelerinin prensipleri karşılaştırıldığı vakit, kendiliğinden meydana çıkacaktır.

Şöyle ki: İnsan hakları beyannamesinin birinci maddesinde belirtilmiş olan, insanların tabiî haklar yönünden eşitliği, Hatt-ı Hümâyunda açık bir hüküm ile belirtilmemiş ise de, hattın zihniyetinde mevcuttur. Nitekim, Hatt-ı Hümâyunun açıklanması için yayımlanan ek fermanda "… Vezirden çobana kadar herkesin kanun önünde eşit olduğu ifade edilmiştir".26 Keza, insan hakları beyannamesinin 2. maddesinde, insanın tabiî hakları olarak belirtilmiş olan hürriyet, mülkiyet ve emniyet Gülhane Hattında: "Can

emniyeti, ırz masuniyeti ve mal mahfuziyeti” prensipleri ile karşılanmıştır.

Bundan başka, insan hakları beyannamesindeki; bir kimsenin ancak kanunun tâyin ettiği hususlarda suçlandırılacağı (Madde: 7); devlet masrafları için vatandaşların kudretlerine göre, eşit olarak vergi vermeye tâbi olacakları (Madde: 12); mülkiyetin kutsal olduğu (Madde: 16), yolundaki hükümler de Hatt-ı Hümâyunun: (Kanun gereğince olmadıkça, hiç kimsenin cezaya çarptırılamayacağı); (… her ferdin emlâk ve kudretine göre bir vergi tâyin olunarak kimseden ziyade şey alınmayacağı); verginin sarf şeklinin Meclis-i Ahkâm-ı Adliye tarafından kontrol ve murakabe edileceği); (Herkesin mal ve mülkiyetine kemal-i serbetî ile malik ve mutasarrıf olarak, kimse tarafından müdahale olunmayacağı) hükümleriyle karşılanmıştır. İnsan hakları beyannamesinin 6.

maddesinde (Kanun umumun iradesinin bir ifadesidir. Bütün vatandaşlar, şahsen veya vekilleri vasıtasıyla kanun yapmaya iştirak ederler) denmiş olmasına karşılık da, Gülhane Hatt-ı Hümâyununda: (Meclis-i Ahkâm Adliye gerekli kanunlar için söyleşmeler yapar ve onları hazırlar) hükmü vardır.

Bu karşılaştırma da gösteriyor ki, insan hakları beyannamesinde geçen prensiplerde, Gülhane Hatt-ı Hümâyunun hükümleri arasında, şekle ait farklar bir tarafı bırakılığı takdirde dikkati çeken bir benzerlik vardır.

Bu prensiplerin; Avrupa’da, Fransa Büyük İhtilâli’nin meydana gelmesinde büyük tesiri dokunmuş olan, XVIII. yüzyılın içtimaî siyasî ve felsefî görüşlerine mutabık olduğuna şüphe yoktur. Bundan başka, yukarıda yapılmış olan mukayeseden anlaşılacağı üzere, insan hakları beyannamesinde geçen esaslara da, bir iki nokta müstesna, tevafuk etmektedir. Bu noktalar gözönünde tutularak denebilir ki, Gülhane hattı ve nevi anayasa mahiyetindedir.

Onun bu mahiyetini kabul edebilmek için XX. yüzyılın anayasalarıyla değil, fakat XIX. yüzyılın anayasaları ile mukayese etmek gerekir. XIX. yüzyıl anayasaları, hükümdarın haklarını ve yetkilerini tahdit eden hükümleri ile karakterize edilirler. Hükümdarın

icraatını kontrol ve murakabe etmek hususunda, ortaya koydukları prensipler ve teşkilât ise her hükümetin, bünyesine göre değişmektedir. İngiltere ve Fransa'nın XIX. yüzyılın ilk yarısındaki anayasaları, Almanya, Avusturya ve İspanya anayasalarından farklıdır.

İlk iki devlette, icra kuvveti üzerindeki murakabe, parlâmenter bir usul ile sağlandığı halde diğer üç devlette hükümdar tarafından tâyin edilmiş üyelerin teşkil ettiği meclisler tarafından sağlanmaktadır. Bu açıklamaya göre, Gülhane Hatt-ı Hümâyun'u bu son üç devletin anayasalarına benzer mahiyettedir.

Gülhane Hatt-ı Hümâyununa anayasa vasfı veren hususları şu suretle belirtmek mümkündür; bu hat: 1-Hükümdarın ve hükümetin keyfî ve takdiri icraatına son vermektedir; 2-Halkın tabiî haklarını ve devlete karşı vazifelerini tespit etmektedir; 3-Halkın hak ve vazifeler yönünden eşitliğini kabul etmektedir; 4-Meclis-i Ahkâm-ı Adliyeyi kanun tasarılarını hazırlamak ve devlet sarfiyatını kontrol ve murakabe ile görevlendirmektedir; 5-Padişah, devlet erkânı ve bütün memurları, halk huzurunda Hatt-ı Hümâyun esaslarına riayet edeceklerine dair yemin etmişlerdir; 6-Hatt-ı Hümâyun mahkemelerde tescil edilmiş; devlet dairelerine ve kanun tasarılarını hazırlamakla görevli Meclis-i Ahkâm-ı Adliyeye gönderilmiş; prensipleri ile tezat teşkil edecek hususları ihtiya eden kanun ve icraat menedilmiştir.

Bu hususlar da gösteriyor ki, Gülhane Hatt-ı Hümâyunu, Osmanlı Devleti'nin teokratik bünyesinde esaslı değişiklik yapmıştır. Bu hattan önce, Padişah kesin olarak şeriate tâbi ve ancak ona karşı sorumlu idi. Şeriat ise Padişahın bir memuru bulunan Şeyhülislâmın tefsiri ile sınırları genişleyip, daralan ve karakter yönünden kutsal sayılan bir anayasa idi. Gülhane Hatt-ı Hümâyunu prensipleri ise, yukarıda belirtildiği üzere, herkesin ıttılaına ve Türkçe olarak ilân edilmiş dünyevî prensipler idi. Padişah onlara riayet edeceğine yemin etmekte, iradesini sınırlandıran bir karakter taşıdıklarını kabul ediyordu. Bundan başka Gülhane Hattı İslâm ve Hıristiyan tebaa arasında hukukî eşitlik de tanıyordu. Kaldı ki, Abdülmecit, Abdülaziz ve hattâ Abdülhamit bile hatta hümâyunlarında, Gülhane

Hatt-ı Hümâyununa temas ettikleri vakit, onu bir ana kanun gibi telâkki ettikleri görülmektedir.

Bir anayasa veya ana kanun olarak adlandırılan Gülhane Hatt-ı Hümâyununun, Osmanlı ıslâhat hareketlerinde bir dönüm noktası olduğu, bu konu üzerine yazılmış olan yazılarda itirazsız olarak kabul edilmektedir. İtirazsız kabul edilen diğer bir husus da, klâsikleşmiş bir deyimle, Hatt-ı Hümâyunun halk kuvveti ile yapılmış bir devrim olmayıp, yukarıdan aşağı, yani Padişahın hür iradesinin bir tezahürü olduğu merkezindedir. Öyle sanıyoruz ki, ikinci noktada bu düşünce tarzı bir bakıma doğrudur: Bir bakıma da doğru değildir. Batı medeniyetlerinde meydana gelen devrimlere bakılan açıdan bakılınca, Gülhane Hatt-ı Hümâyunu hareketi, yukarıdan aşağıdır ve orada görüldüğü cinsten, bir halk kuvvetinin etkisi görülmez.

Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun bünyesi ve Gülhane Hattı'nın ilânından önceki durumu tetkik edilince bu görüşün pek de dayanıklı olmadığı görülmektedir. Şöyle ki: Batının büyük devrimleri veya devrim karakteri taşıyan ıslâhat hareketleri, milli veya hiç olmazsa mütecanis bünyeye sahip memleketlerde meydana gelmiştir. Gülhane Hatt-ı Hümâyunu hareketi ise, çeşitli yönlerden, tecanüssüzlükler gösteren bir İmparatorluk bünyesinde yapılmıştır. Bu hareketin önceki 20 senesinde, idare yapısının bozukluğundan Hıristiyan ve hattâ Müslüman tebaa arasında bu idareye karşı tepki uyanmış, bu tepki hürriyet, istiklâl ve İmparatorluktan ayrılma amacıyla isyanlar doğurmuş, neticede, Yunanistan'ın İmparatorluktan ayrılmasıyla ve Mısır'da fiili bir muhtar idarenin kurulmasına sebep olmuştur. İş bununla da bitmiş olmuyordu. İmparatorluğun her tarafında halkta hoşnutsuzluk vardı ve idarede, dertlerine deva olacak bir değişiklik istenmekte idi. Bütün bu hareketler, İmparatorlukta halk kuvvetinin, Padişahı ıslâlat yapmaya sevketmiş olan belirtiler olarak görülmekte icap eder. Şu da var

ki, yukarıda da ifade edildiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun bu durumu, Batıda Türkler aleyhine çok şiddetli tenkitlere ve propagandalara yol açmış bulunuyordu. Avrupa medeniyetine yabancı kaldıkları için Türklerin, Avrupa'dan kovulması teklifinde bulunanlar bile vardı. Bütün bu hususlar dikkate alındığı takdirde,

Gülhane Hatt-ı Hümâyunu hareketinin ne yalnız yukarıdan ne yalnız aşağıdan, fakat aynı zamanda yandan, yani Batı'dan da gelen tesirlerin bir neticesi olarak meydana gelmiş olduğu sonucuna varmak, tarih gerçeğine daha uygun düşer kanısındayız.

Su da kabul edilmelidir ki, Batıdan gelmiş olan bu tepkilerin karakteri henüz kesin olarak da aydınlanmış görünmemektedir. Milli Eğitim Bakanlığı tarafından, çeyrek asır önce, yayımlanmış olan "Tanzimat" adlı eserde, bu hususta inandırıcı bilgilere rastlanmamaktadır. Bir Amerikalı tarih yazarının geçen yıl yayımlanan çok mükemmel bir eserinde de27 konuya temas edilmekle beraber, gerekli aydınlığın serpilmiş olduğu kanaati nasıl olmamaktadır. Biz bu makalemizde, soyut düşüncelerle değil, fakat tarih olaylarını izleyerek Batı etkisini belirtmeye çalıştık. Bu etkinin, Batı büyük devletlerinin bir müdahalesi veya bir baskısı olup olmadığını araştıramadık. Bu sebeple de "Tanzimat, haricî tazyik eseri değildir"28 veyahut "… Hatt-ı Hümâyun… İngiltere hükümetinin bir diktası veya ilhamı değil, fakat Mustafa Reşit Paşa'nın eseridir"29 gibi kesin bir hükme varmadık. Şu da var ki Gülhane Hatt-ı Hümâyunu hükümlerinin yürütülmesi mânasına gelen "Tanzimat hareketi veya devri" baştan sonuna kadar yabancı müdahalesi örnekleri ile doludur. Fakat bu, ayrı bir makalenin konusu olabilir.

1 Milli Eğitim Bakanlığı, Tanzimat (Sabri Esat Siyavuşgil, Tanzimatın Fransız Efkârı umumiyesinde uyandırdığı Akisler), s. 750.

2 Ali Kemali Aksüt, Koçi Bey risalesi (İst. 1939), s. 16.

3 W. L. Wright, Defterdar Sarı Mehmet Paşa, Nasâyihü'l-vüzera ve'l-ümera, Princeton, 1935.

4 Selim Nüzhet, Türk Matbaacılığı, s. 44.

5 Giridî AhmetResmi Efendi, Hulâsatü’l-itibar, s. 3.

6 Ebu Bekir Ratip Efendi Risalesi, Süleymaniye Kitaplığı, Esat Efendi kitapları, No. 2235.

7 Sözü geçen Risale, s. 463-464.

8 Aynı Risale, s. 465.

9 Aynı Risale, s. 406.

10 Abdurrahman Şeref, Tarih Musahabeleri, s. 50.

11 Yukarıda adı geçen Risale, s. 421.

12 Aynı Risale, s. 2.

13 Stanmey Lane Poole (Çeviren: Can Yücel), Lord Stratford’un Türkiye Hâtıraları, s. 112.

14 Aynı eser, s. 107-108.

15 August Graven, Lord Polmerston (sa Gorrespondance İntime), Paris, 1878, s. 95.

16 Hâlet Efendi’nin Paris’e götürmüş olduğu bir Mevlevi Şeyhi.

17 E. Z. Karal, Hâlet Efendi’nin Paris Büyükelçiliği (İst. 1946), S. 33.

18 Reşat Kaynar, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat (Ankara, 1954), s. 64.

19 Mehmet Selâlattin, Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyaseti (İst. 1306), s. 317-318.

20 Reşat Kaynar, a.g.e., s. 69.

21 Reşat Kaynar, a.g.e., s. 157.

22 Reşat Kaynar, a.g.e., s. 91-92.

23 Reşat Kaynar, a.g.e., s. 100.

24 Aynı eser, s. 119.

25 Stanley Lane Poole, a.g.e., s. 119.

26 Reşat Kaynar, a.g.e., s. 181.

27 R. H. Davison, Reform in the Ottoman Empire (1856-1876), Princeton, 1963.

28 Cemil Bilsel, Tanzimatın Haricî Siyaseti, yukarıda adı geçen Tanzimat eserinde, s. 662.

29 R. H. Davison, a.g.e., s. 38.

Bir Reform Hareketi Olarak Tanzimat: Hazırlanması, İlânı, Tepkiler ve Uygulanması / Dr. Coşkun Çakır [s.698-715]

İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi / Türkiye

“Galata’daki Voyvoda Karakolunda bir tabur ağası varmış. Hıristiyan halk arada sırada bir Müslüman yakalayarak karakola götürür, bana gavur dedi diye yakınır ve cezalandırılmasını isterlemiş. Tabur ağası ‘Ay oğul!

Anlatamadık mı? Tanzimat var,gavura gavur denmeyecek, söyleye söyleye dilimizde tüy bitti’diye suçluyu azarlar, paylarmış” Abdurrahman Şeref; Tarih Musahabeleri

Giriş

Osmanlı tarihinde çoğu kimse tarafından kabul edilen Tanzimat hareketinin ilk batılılaşma fikri olduğu görüşü eksik bir yaklaşımdır. Tanzimat’ı hazırlayan bir dizi ıslahat hareketine Abdülmecid’den önceki padişahların zamanında girişilmiş, bunların bir kısmı başarıyla sonuçlanırken çoğu da akim kalmıştır. Tanzimat konulu çalışmaların bir numaralı kaynağı ‘Türkiye ve Tanzimat’ adlı klasik eserin yazarı olan Engelhardt ve Ubicini de Tanzimat hareketinin II. Mahmut Dönemi’nde başladığı kanaatindedirler.1 Abdurrahman Şeref’e göre Tanzimat III. Selim ve II. Mahmut’un başlattıkları reformların devamıdır.2 Bu ıslahatları, Ahmet Refik gibi, III. Mustafa ve hatta III. Ahmet’le başlatanların yanında,3 II. Osman’a (Genç Osman) kadar götürenler de mevcuttur.4

Aslında Osmanlı Devleti’nde Lale Devri’nden önce ıslahat yapılmadığı iddia edilemez. Genç Osman olsun, IV. Murat olsun bazı ıslahatlar yapmışlar ve başarılı da olmuşlardır. Yine Köprülü sülâlesine mensup vezirlerin girişimlerini de buna eklemek gerekir. Ancak, Lale Devri öncesinde gerçekleştirilen bütün bu ıslahatlar içe dönük ve Avrupa etkisinden uzak olmuştur. Bu

ıslahatların temel amacı bozulan düzenin ıslah edilmesi, yeniden eski şanlı devirlere ulaşılması olmuştur.5

Osmanlı Devleti'nde yapılan ıslahatları iki grupta toplamak ya da mütalaa etmek mümkündür. Bunlardan birinci grubu, devletin kendi tarih ve kültürü baz alınarak yapılan ıslahatlar, ikinci grubu ise Avrupa kültür ve medeniyetinden etkilenerek yapılan ıslahatlar oluşturmaktadır. Tanzimat, ikinci grupta yer alan türden ıslahatların bir neticesi olarak gerçekleşmiş geniş bir ıslahat programı olarak karşımıza çıkmaktadır.6

1. Tanzimat'ın Hazırlanması, İlanı ve Tahlili

1.1. Tanzimat'ı Hazırlayan Ekonomik ve Siyasal Gelişmeler

Tanzimat'ın ortaya çıkmasında etkisi olan faktörler iç ve dış faktörler olmak üzere iki kısımdır. İç faktörler, Tanzimat'ın bir sonuç olarak ortaya çıktığı Osmanlı batılılaşma ve ıslahat hareketlerini anlatırken genel olarak üzerinde durulan hususlardır. Dış faktörler ise Osmanlı Devleti'nin müdahale edemediği bir alanda cereyan eden hadiselerdir.7 Ne var ki Engelhardt'ın da belirttiği gibi,8 dış faktörler daha güçlü olmuştur. Bu faktörleri aşağıdaki gibi kısaca özetlemek mümkündür:

1.1.1. Mısır Sorunu

II. Mahmut zamanında, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa, Fransızların yardımıyla bir çok reform yapmış ve oldukça güçlenmişti. Mora isyanının bastırılmasında gösterdiği yararlılıklardan dolayı kendisine Girit valiliği vadedilmişti. Ancak, paşa bunun yanında Suriye valiliğini de istemiş ve bu isteği sultan tarafından reddedilmişti. Bu gelişmeler üzerine Mısır ile Osmanlı Devleti arasında savaş hali başlamıştı. O kadar ki Nizip'te yenilen Osmanlı ordusu geriye çekilmek zorunda kalmış, M. Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa komutasındaki Mısır Ordusu Kütahya'ya kadar gelmişti. Bununla da kalmamış, Donanma komutanı Ahmet Paşa, düşmanı olan Hüsrev Paşa'nın Rauf Paşa'nın yerine sadrazamlığa getirilmesine kızarak donanmayı Mısır'a götürmüş ve Mehmet Ali Paşa ile birleşmişti. Bu durum İstanbul'da büyük telaşa neden olmuştu. O sırada Reşid Paşa Mısır meselesinin çözümü için

çalışmalar yapmaktaydı. Tam da bu sırada, 1 Temmuz 1839'da, II. Mahmut bu kara haberi almadan ölmüş ve yerine Abdülmecid geçmişti.9

Mısır meselesi Osmanlı Devleti'ni yabancı devletlerle bazı anlaşmalar yapmak zorunda bırakmıştır. II. Mahmut önce Rusya'nın desteğini almış ve bu devletle Hünkar İskelesi Anlaşması'nı imzalamıştır. Ancak bu gelişmeyi fark eden İngiltere ve Avusturya devletleri Osmanlı'nın Rusya'nın kontrolüne girmesine izin vermek istememişler ve devreye girerek II. Mahmut ile M. Ali Paşa'nın arasını bulmuşlardır. Ancak Osmanlı durumdan memnun olmamıştır. Mısır sorunu Tanzimat Dönemi'nde de devam etmiş, Reşit Paşa'nın girişimleriyle milletlerarası bir konferans düzenlenmiştir. 15 Temmuz 1840 tarihinde Londra'da toplanan konferans sonunda alınan kararlar gereğince Mısır valiliği M. Ali Paşa'nın çocuklarına kalabilecekti. Ayrıca Suriye valiliği de paşaya bırakıldı.10

1.1.2. 1838 Balta Limanı (Ticaret) Antlaşması

Tanzimat Fermanı'nın ilanından hemen önce, 16 Ağustos 1838'de, ilki İngilizler ve ikincisi Fransızlarla olmak üzere bir dizi anlaşma imzalanmıştır. Anlaşma hükümleri daha çok yabancıların menfaatlerine göre düzenlenmiştir.11 İlber Ortaylı her ne kadar Tanzimat Fermanı'nın içinde ticaretle ilgili hüküm bulunmamaktadır dese de,12 genel olarak anlaşma hükümleriyle fermanın hükümleri çelişmemekte, bilakis örtüşmektedir.

Sözü edilen anlaşmalar içinde şüphesiz ilki ve en önemlisi 16 Ağustos 1838'de İngilizlerle imzalanan Balta Limanı (Ticaret) Antlaşmasıdır. Bu anlaşmanın imzalandığı konjonktüre yukarıda kısmen temas edilmişti. Bunu biraz daha açmak gerekmektedir.

İngiltere, Sanayi Devrimi sonrasında, Avrupa ülkelerine ucuz ve kaliteli mallar satmaya başlamış, İngiliz malları kısa sürede bu ülkelerin pazarlarını istila etmişti. Avrupalı devletler önlem almak gereğini düşünmüşler, bu doğrultuda bir çok malın ülke içine girişini yasaklamışlar ve gümrük duvarlarını yükseltmişlerdir. Böylece İngiliz mallarının rekabetine karşı koymak istemişlerdir. Bu konuda önemli

bir başarı da sağlamışlardır. Osmanlı sanayii ise 19. yüzyılın başlarına kadar kendi iç pazar ihtiyacını karşılama imkanına sahip iken, birden İngiliz mallarının, özellikle pamuklu ve yünlülerinin ağır rekabeti altında kalmıştır. Zira Avrupalı devletlerin İngiliz mallarına karşı aldığı tedbirler İngilizler'i başka pazarlar bulmaya itmiş, bu arada Osmanlı pazarını keşfetmişlerdir. O zamana kadar Osmanlı ticaretinde söz sahibi olan Fransızların yerini hızlı bir şekilde İngilizler almaya başlamışlardır. Ancak, iç gümrük ve tekel uygulamaları İngilizler'in ithalat ve ihracat uygulamalarında önemli bir engel teşkil etmiş, rekabet gücünü zayıflatarak sürümü azaltmıştır. Öte taraftan M. Ali Paşa ile II. Mahmut arasındaki çatışma had safhasına ulaşmıştır. Yardıma ihtiyaç duyan II. Mahmut İngiliz desteğini kabul etmiş ve adeta bu desteğin bir bedeli olarak bu anlaşma imzalanmıştır.13

Anlaşma, 16 Ağustos 1838'de Balta Limanı'nda imzalanmış, 8 Ekim 1838'de İngiltere adına kraliçe Victoria, Kasım başlarında da Osmanlı Devleti adına II. Mahmut tarafından tasdik edilmiştir. İki kısımdan ibaret olan anlaşmanın birinci kısmı dahilî ticaretle ilgili olup yedi maddeyi, ikinci kısım ise, İngiltere'den ithal edilecek mallarla ilgili olup üç maddeyi ihtiva etmiştir.14

1838 Ticaret Anlaşması'nın başlıca hükümleri dört madde altında özetlenmiştir:15

i- Eski anlaşmalarda yer alan ihraç yasakları, belli mallar üzerine konulmuş tekel uygulamaları ve malların bir yerden başka bir yere naklinde istenilen tezkere sistemi kaldırılmıştır.

ii- İngiliz tüccarına 'en ziyade müsaadeye mazhar' millet vasfı tanınarak yerli tüccarla aynı haklara sahip olmuştur.

iii- İngiliz tüccarının ödediği bütün iç gümrükler kaldırılmış ve sadece %3'lük ihraç resmi baki kalmış ve ihracatta %9, ithalatta ise %2 vergi ödemesi kararlaştırılmıştır. Böylece ihracat için %12, ithalat için %5 oranları belirlenmiştir.

iv- İngiliz tüccarı kendi ülkeleri dışındaki devletlerden getirdikleri malların da serbest olarak Osmanlı Devleti sınırları içinde ticaretini yapma hakkını elde etmişlerdir.

İngilizlerle başlayan anlaşma müzakerelerinde Türk heyeti başkanı Tahir Efendi mümkün olduğu kadar taviz verilmemesi hususunda ısrar ederken devre dışı bırakılmış, anlaşma son halini Reşit Paşa'nın nezaretinde ve gizli pazarlıklar sonucu almıştır.16 O kadar ki, Fransız elçisi Fransa Hariciye Nezareti'ne gönderdiği bir yazıda, İngilizler'in beklediğinden fazlasını Osmanlı yöneticilerinin verdiğini belirtmektedir. Mektupta mesele 'Babıali hiç bir vakitte bu muahede ile yaptığı kadar fedakarlıklar yapmak derekesine düşmemişti' denilmek suretiyle özetlenmektedir.17 Antlaşma İngiltere'de büyük bir memnuniyetle karşılanmıştı. Bu memnuniyet dışişleri bakanı Palmerston'un 1849 yılında, Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada, 'Ticaret münasebetlerinde Osmanlı Devleti bütün diğer devletlerden daha fazla serbest müsaadelerde bulunmaktadır' şeklinde ifade edilmiştir.18 Bu durum, İngilizlerin Osmanlılar üzerinde daha fazla nüfuz sağlamasından başka bir şey değildi. Böylelikle İngiliz diplomasisi büyük bir başarı sağlamış oluyordu. Bu başarı İngiltere Devleti'nin Babıali'ye her istediğini yaptıracağı intibaını uyandırmıştır.

1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması'nı 25 Kasım 1838'de Fransa ile imzalanan ticaret anlaşması izlemiştir. Daha sonra benzer hükümler ihtiva eden benzer anlaşmalar Sardunya, Felemenk, Belçika, Prusya, İsveç, Danimarka, Toskana, Hamburg, Portekiz, Rusya, Sicilya ve Brezilya gibi devletlerle de imzalanmıştır.19

1.1.3. Balkanlarda Milliyetçilik Hareketleri ve Avrupa Devletlerinin Baskıları

1789'da Fransız İhtilali'nin bir sonucu olarak ortaya çıkan milliyetçilik cereyanı Avrupa'yı etkisine almış, bu arada Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da yer alan eyaletleri de bundan nasibini almıştı. Özellikle Fransızlar millî ve dinî unsurları kullanarak Osmanlı idaresindeki milletleri kışkırtmaya başlamıştı. Bununla da kalınmamış Müslüman unsurlar da bu vetireye dahil edilmiş, bu noktada Mısır başta gelmişti.20 Fransa'nın buradaki amacı Mısır'ı egemenliği altına almak ve Akdeniz'i bir Fransız gölü haline getirmekti.

Osmanlı Devleti bünyesindeki Hıristiyan teb'a arasında yapılan milliyetçilik çalışmaları bir süre sonra meyve verdi ve ilk olarak 1804 yılında Sırplar isyan etti. Uzun bir süreden sonra 1816'da Sırplar özerk bir statü elde ettiler. 1820'de Eflak ve Boğdan, 1821'de Mora isyanları başladı. 1829'da bağımsız bir Yunanistan kuruldu. Tanzimat'ın hemen öncesinde Bulgaristan'da da karışıklıklar ve ayaklanmalar başladı.21

Avrupalı devletler iktisadî ilişkilerini gayrimüslim yerli teb'a üzerinden yürütüyorlardı. Onları önce tercüman olarak istihdam etmişler, sonra da müstakil bir tüccar grubu olmalarında etkili olmuşlardı.22 Bu devletlerin ilişki içinde oldukları Hıristiyanlar (Rum ve Ermeniler) ve Museviler, bu devletlere sürekli şikayetlerde bulunuyorlar, onlar da bu vesileyle Osmanlı'yı köşeye sıkıştırıyorlardı. Bu hususa bir de dinî olarak yürütülen misyonerlik faaliyetlerini eklemek gerekir.23

Avrupalı devletler, Hıristiyanlıklarını bahane ederek, Osmanlı Devleti'ni zayıf düşürmek için gayrimüslim unsurlara hamilik yapmaya başlamışlardı. Rusya bir taraftan Balkanlar'da Bulgarlar'ı destekliyor ve Bulgar milliyetçiliğini körükleyerek onları Osmanlı'ya karşı isyana teşvik ediyordu. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'ndeki Rum ve Ermeni Ortodoksların dinî haklarını gerekçe göstererek bu cemaatlerle ilişkiye geçiyor ve açıkça Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışıyordu. Ermeniler'in katolik oldukları tezinden hareketle Fransa da Katolik cemaati ile ilgili olarak devlete telkinlerde bulunuyordu. Hıristiyan mezhepler vasıtasıyla kendi çıkarlarını koruyan Fransa ve Rusya'nın faaliyetlerini izleyen İngiltere de aynı yönteme başvurarak bölgede Protestanlık propagandası yaptı ve bir Protestan cemaati oluşturdu. İngiltere'nin bu teşebbüsünü Almanya ve ABD de desteklemişti.24

1.2. Fermanın Hazırlanması ve İlanı

1.2.1. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin Kuruluşu

II. Mahmut'un 1826-1839 yılları arasında gerçekleştirdiği ıslahatlar bir yanıyla III. Selim ıslahatlarının devamı, diğer taraftan da Tanzimat ıslahatlarının öncüsü olmuştur. Bu noktada, 'Tanzimat'

kavramının 1839'dan önce kullanıldığını ve Tanzimat'ın II. Mahmut döneminde ilan edilmesinin planlandığını görmekteyiz.25 Akif Paşa'nın itirazları fermanın ilanını engellemiş ve geciktirmiştir. Akif Paşa II. Mahmud'a iktidarının sınırlanacağı konusunda uyarıda bulunmuştur.26

Mustafa Reşit Paşa Osmanlı Devleti'nde bir dizi reform yapmayı kafasına koymuştu. Bu projeye "Tanzimat-ı Hayriye" adını vermiş ve bu reform paketini hazırlayıp bir hatt-ı hümayunla ilan edilmesi hususunda II. Mahmud'u ikna etmişti.27 Bu amaçlarla 24 Mart 1838 yılında Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye kuruldu. Meclisin görevi Tanzimat-ı Hayriye'nin nasıl hazırlanacağını müzakere etmek idi. Meclis 31 Mart 1838'de ilk toplantısını yaptı.28

Haftada dört gün toplanan ve toplantılarını sarayda yapan meclis ilk etapta kuruluşunun yeni olması nedeniyle işleyişine ilişkin meselelerin çözümüyle uğraştı. Müsaderenin kaldırılması, rüşvetin önlenmesi, vergi reformu gibi konular üzerinde bazı çalışmalar yapmakla birlikte istenilen verimlilik sağlanamadı. Bu meclis daha çok II. Mahmut Dönemi ile Tanzimat Dönemi arasında bir geçiş sağlamıştır.29

Reşit Paşa II. Mahmut ölüp de yerine Abdülmecit tahta çıktığında İngiltere'de idi. İstanbul'a gelerek, Tanzimat'ın ilanına kadar geçen dört aylık süre içinde hazır

lıklar yaptı. Uzun görüşmelerden sonra Abdülmecid'i Tanzimat Fermanı'nın ilânına ikna etmiş, ayrıca fermanı kendisinin okumasını da kararlaştırmıştır.30

1.2.2. Fermanın-Hatt-ı Hümayun-Okunması

Reşit Paşa padişahı ikna ettikten sonra, gelişmelerin sıcaklığını yitirmemek ve bir engelle karşılaşmamak için acele olarak Hicrî 26 Şaban 1255/Miladî 3 Kasım 1839 pazar günü fermanın ilânını gerçekleştirdi.31

Tanzimat Fermanı'nın okunduğu gün Topkapı Sarayına dahil Gülhane köşkü içinde büyük bir merasim yapıldı.32 Fermanı bizzat Mustafa Reşit Paşa okudu, Padişah Abdülmecid merasimi Gülhane

Köşkünden izledi. Törene sadrazam, şeyhülislam, bütün saray erkanı ve devlet adamları, ulema, esnaf cemiyetleri, Rum ve Ermeni patrikleri, hahambaşı ve İstanbul'da bulunan yabancı devlet temsilcileri katıldılar.33 Tarihçi Lütfi Efendi o günki manzarayı şöyle özetler: "Muharrir-i fakir dahi orada kürsüye yakın yerde bulunup bi-ibaretiha Hatt-ı Hümayunu istima' eyledim; o hüsn-i kıraat ve letafet-i hitabet görülmüş şey değil idi; akabinde toplar atılarak kurbanlar kesildi ve keyfiyet bil-cümle memalike i'lan o günden bed' ile usûl-ı cedideye teşebbüs olundu".34

Tanzimat Fermanı, ilanından yaklaşık yirmi gün sonra devletin resmî gazetesi olan Takvim-i Vekayi'nin 187 numaralı ve 15 Ramazan 1255/22 Kasım 1839 tarihli nüshasında yayınlandı. Arkasından Fransızcaya tercüme edilerek İstanbul'da bulunan yabancı devlet temsilciliklerine gönderildi.35 Ferman okunduğu yere istinaden "Gülhane Hatt-ı Hümayunu" adını aldı. İlân edildiği yere, üzerine fermanın kazınarak yazılacağı mermerden bir abide dikilmesi kararlaştırıldı, ancak saraya dahil bu yere merasim zamanı halkın girmesine zorluk çıkaracağından bu işten vazgeçildi.36 Hatt-ı Hümayun, kendisine duyulacak saygının bir nişanesi olarak sarayda Hırka-yı Şerif Dairesi'ne konuldu.37 (Ferman'ın Türkçe harflerle çevirisi EK-1'de yer almaktadır).

1.3. Fermanın Tahlili

1.3.1. Tanzimat Kavramı ve Tanzimat'ın Dönemi

Tanzimat kelimesinin lügat manası "düzenlemeler" şeklinde verilebilir. Bu terim 'tanzim' kelimesinin çoğulu olup, o da 'nizam verme' anlamına gelmektedir.38 Nasıl ki 'Nizam-ı Cedit' kavramının, 'yeni düzen' ya da 'yeni askeri düzen' anlamının dışında, geniş manasıyla, başlangıcı ve sonu belli olan bir dizi ıslahatı ifade ederse,39 "Tanzimat" da 3 Kasım 1839'da ilân edilen ferman dışında, Osmanlı Devleti'nin en önemli reformlarının yapıldığı bir dönemi ifade etmektedir.40

Tanzimat Dönemi, 3 Kasım 1839 tarihinde, Padişahın Hatt-ı Hümayunu'nun Topkapı Sarayının Gülhane Bahçesi'nde okunmasıyla başlar. Fakat Tanzimat Dönemi'nin ne zaman son

bulduğu konusunda farklı görüşler vardır. Bazı yazarlar sadrazam Âli Paşa'nın ölüm tarihi olan 1871 yılını esas alırlar.41 Bunlara göre Tanzimat, Mustafa Reşit, Âli ve Fuad Paşaların eseridir, Âli Paşa'nın ölümüyle de bu devre kapanmıştır. 1876 yılını esas alanlar42 bu tarihte devletin görünüşünde bazı temel değişmeler olduğunu zikrederler. 1908'de Meşrutiyet'in ilânını yönetim biçiminde bir değişme olarak ele alanlar ise Tanzimat Dönemi'nin sonunu bu tarihe kadar getirirler.43 Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar devam etti diyenlerin yanında,44 daha geniş yorum yapanlar da yok değildir. Mesela Steinhaus'a göre bu dönem, Saltanatın yıkılış tarihi olan 1922'ye kadar sürmüştür.45

Fakat bütün bu farklı yaklaşımlara rağmen bu konudaki genel kabul, bu Dönemin 1839-1876 yıllarına tekabül ettiği görüşüdür. Tanzimat Dönemi genellikle iki alt dönemde incelenmektedir. 1856'da ilan edilen ikinci bir ferman olan Islahat Fermanı ile dönem ikiye ayrılmakta, bu tarih doğrultusunda Tanzimat'ın birinci ve ikinci dönemi ayrımı yapılmaktadır.46

Tanzimat Dönemi ile ilgili farklı yaklaşımlar tarifi için de geçerlidir. Engelhardt'a göre Tanzimat: "Her şeyden önce Türkiye'ye karşı daha mülayım ve müsaadekâr davranmasını temin için Avrupa'yı memnun etme hareketi"dir.47 "Avrupa'dan mülhem programlı bir ıslahat, reform hareketi",48 "Mecburi kültür değişmeleri devri"49 "Osmanlı Devleti'ne Avrupaî bir idare şekli verme gayreti"50 ve "hukukî değil, siyasî bir eserdir"51 diye de tanımlanan Tanzimat'ın genel bir tarifi şöyle yapılabilir: "Tanzimat, Türkiye'de meşruti bir idarenin kurulmasına, islam-Hıristiyan alemlerinin birbirlerine yaklaşmasına zemin hazırlayan bir kültür ve ıslahat hareketidir".52

1.3.2. Fermanın Muhtevası

Tanzimat Fermanı ya da Hatt-ı Hümayunu'nun muhtevası izah edilirken, bazı araştırmacılar fermanı iki, üç, dört ve beş başlık altında ele almak suretiyle analiz etmişler ve değerlendirmişlerdir.53

Hatt-ı Hümayun'un bir mukaddimesi bulunmaktadır. Bu mukaddimede Hatt-ı Hümayun'un hazırlanmasının gerekçeleri sıralanmaktadır:

- Osmanlı Devleti'nin geçmiş devirlerde güçlü ve müreffeh olmasının sebebi kur'an ve şeriata bağlılığıdır.

- Devletin fakirliğinin sebebi yıllardır Kur'an hükümlerinden ve faydalı kanunlardan uzaklaşmasıdır.

- Devletin idaresini yeniden düzenlemek için bazı kanunların hazırlanması gerekmektedir.

Bu genel girişten sonra esas prensip ve konular ele alınmaktadır:

- Din ve mezhep ayrımı yapılmaksızın bütün vatandaşların can, mal ve namus güvenliğinin sağlanması garanti altına alınmıştır.

- İltizam usulünün kaldırılması ve vergilerin herkesin malına ve gelirine göre alınması kararlaştırılmıştır.

- Devletin kuvvetlenip gelişmesi, huzur ve asayişin sağlanması için bütün vatandaşların askerlik görevini yapması ve askere alınmada hakkaniyet ilkesine uyulması esasları getirilmiştir.

- Suç işleyenlerin durumları yasalar gereğince incelenip karara bağlanmadıkça kimse hakkında ceza uygulanmaması ve kanun önünde herkesin eşit sayılması benimsenmiştir.

Fermanın sonunda bu yeni kanun ve kararların gereği olarak ne yapılacağı açıklanmakta ve başarı temennisiyle ferman son bulmaktadır.

"Büyük sarsıntılar yüzünden hayat şartlarında vukua gelen değişiklikler, ıslahat hareketleriyle inkılap teşebbüslerinin kaynağıdırlar" şeklinde ıslahatın gerekçesini izah eden Yavuz Abadan Tanzimat'ın da bir ıslahat, bir yenileşme hareketi olduğu görüşünü ileri sürer. Fakat O'na göre Tanzimat Fermanı'nda çizilen hukuki program sistemsiz ve tertipsizdir. Prensip ve kararlar sırasız ve düzensizdir.54

Bir çok araştırmacı Tanzimat Fermanı'nın bir anayasa karakteri taşımadığını, olsa olsa bunun Avrupa devletlerinin tarihinde rastlanılan ve bir hükümdar tarafından yazılı bir takım haklar verilerek meşrutî yönetimlerin oluşmasını sağlayan bir

hukuk vesikası, yani “şart (carta)” olduğunu ifade etmişlerdir.55 Buna “sosyal contrat” diyenler de olmuştur.56 Gerçi Engelhardt aynı kanaatte değildir, O’na göre ferman teb’anın hürriyet haklarını ve garantilerini taşıyan bir berat durumundadır.57 Namık Kemal de Engelhardt gibi düşünmektedir: “Gülhane hattı bazılarının zannı gibi Devlit-i Aliye için bir Şartname-i Esasi değildir, yalnız şartname-i hakikimiz olan şer’-i şerifin bazı kavaidini teyid ile beraber Avrupa’nın fikrine muvafık bir kaç tedbir-i idareyi müeyyed bir beyannameden ibarettir; Gülhane Hattı eğer mukaddimesinde tesis-i müddea ettiği ahkam-ı külliye-yi şer’iyeyi yalnız emniyet-i can ve mal ve namus ile tefsir eylediği hürriyet-i şahsiyeye hasretmiyerek ‘hürriyet-i efkar’ ve ‘hakimiyet-i ahali’ ve ‘usul-ı meşveret’ gibi bir çok esasları da kamilen ilan etmiş olsaydı, o vakit hilafet-i ilamiye için bir Şartname-i Esasi hükmünü alabilirdi”.58

Tanzimat Fermanı’nın bir de esas haklar bakımından yetersiz olduğu tenkit edilmiştir. Zira bir çok temel hak ve hürriyetlerle ilgili mevzulara ferman metninde yer verilmemiştir. Belli haklardan söz edilmekle birlikte dört temel hak sayılan hayat, hürriyet, şeref ve mülkiyet haklarının somut olarak fermanda yer almaması eleştirilen önemli noktalardan birini teşkil etmiştir.59

2. Tanzimat’ın İlânına İlk Tepkiler ve Uygulamanın Başlaması

2.1. Olumlu Tepkiler

Tanzimat’ın ilânıyla birlikte bazı yerli ve yabancı kişi ve gruplar, bilhassa Avrupalı devletler, fevkalade memnun olmuşlar ve bu memnuniyetlerini çeşitli şekillerde, daha çok Babıaliye yazılı mesaj geçerek dile getirmişlerdir. Bunların dışında vilayet konsolosları gönderdikleri raporlarla, ilgili vilayetlerde Tanzimat’ın nasıl karşılandığını kendi devletlerine rapor etmiştir. Ayrıca yabancı gazetelerin tutumları yaptıkları yayınlarla açığa çıkmıştır. Aşağıda bunlardan bazılarını sıralayacağız.

i- Yeni Tayin Olunan Muhassılların Teşekkürü: Tanzimat’ın ilanıyla birlikte geçilen yeni malî düzen içinde il ve kazalara muhassıllar tayin edilmişti. Bu görev yeni ve yüksek kariyerli bir görevdi. Tabiatıyla bu kimseler göreve başladıktan sonra kendilerinin

ve çalıştıkları bölgenin insanlarının Tanzimat ve uygulamalarından duydukları memnuniyetleri dile getirerek teşekkürlerini düzenledikleri raporlara ekleyerek ifade etmişlerdir.60

ii- Avrupa'da İkamet Eden Gayrimüslim Tüccarların Teşekkürü: Londra'da bulunan Osmanlı teb'ası gayrimüslim tüccarlar, Tanzimat'ın ilânıyla birlikte Babıali'ye bir arzuhal göndererek memnuniyetlerini ifade etmişlerdir. Yazdıkları arzuhalde, gerçekleştirilen bu yeniliğin Avrupa'da çok olumlu karşılandığından, padişahın üstün özelliklerinden ve bu kararın Osmanlı Devleti'ne çok fayda sağlayacağından vs. bahsetmişlerdir.61

Padişahın isteği doğrultusunda bu arzuhaller tercüme edilmiş ve daha sonra Hariciye Nezareti tarafından Londra Şehbenderine bir cevap yazılması kararlaştırılmıştır.62

iii- Ermeni ve Katolik Patriklerin Teşekkürü: Bilindiği gibi yabancıların baskılarına rağmen cizye kaldırılmamış, fakat Tanzimat ile birlikte tahsili konusunda temel bir değişikliğe gidilmişti. Bu değişikliğe göre; cizye toplama yetkisi cemaat liderlerine bırakılmıştı.63 Bu uygulama ile ilgili olarak Babıali'ye Ermeni Patriği, Katolik Papazı ve diğer cemaat reislerinden teşekkür yazıları gelmiştir. Bu yazılarda padişah ve uygulamaları methedilmekte ve devamla şöyle denilmektedir:

"…beher sene 'ale'r-re's vâcibe-i zimmet ve 'ıyanımızdan bulunan cizye-i şer'iyyelerimizin te'diyesi bu kere Patrikane-i fakiranemize ihâlesiyle bu yüzden dahi tervîc-i fukarâ ve ra'iyyet buyurmuş olduklarından ve bu derece merhamet ve himayet bu ana kadar silki'l-leal-i selâtîn-i 'ızam hazerâtının hiç birisinden mesmû' ve meşhûd olunmamış idüğünden hak budur ki nâil-i ömr-i Nuh olsun… şevketlü adaletlü merhametlü padişahımız efendimiz hazretlerinin ömr ü günü bin ve şan-ı şükveh-i şahaneleri reside-i tâk-ı heftümin buyursun…"64

iv- Voyvodaların Teşekkürü: Boğdan Voyvodası İstifnaki Bey tarafından gönderilen bir teşekkür mektubu tercüme edilerek Babıali'ye teslim edilmiştir. Bilahare kendisine cevap yazılmıştır.65

İstifnaki Bey, bu fermanı bazı ‘kanun-perver’ Avrupa devletlerinde cari uygulamalara benzetmiştir. Devamla: “… düvel-i mu‘azama-yı Avrupa’nın hikmet-i ilmiye ve ameliye üzere müesses olan bazı kavânîn ve nizâmât-ı nâfi‘alarından intifa‘ı hususunda zahir ve semeresi yevmen-fi-yevmen bahir olan meyl ve teveccüh-i tabi‘i-i şehinşahâneyi vakı‘an ve hakikaten bi’l-istiğrab ve’l-hayret temâşâ idüb engüşt-i ber-dehan kaldım…” demek suretiyle fermanın ilanında görülen Avrupa etkisine dikkat çekmiştir.66

v- Avrupa Gazetelerinin Tutumları: Tanzimat’ın ilanıyla beraber Avrupa’da yayınlanan bazı gazetelerde bu olaydan duyulan hoşnutluk açığa vurulmuştur. Ancak bazı Osmanlı aleyhtarlığı ile meşhur gazeteler vardır ki, bunların tutum değiştirmesi enteresandır. İşte bunlardan birisi de Fransa’da yayınlanan ‘Nasyonel’ gazetesidir. Nasyonel Tanzimat-ı Hayriye’nin ilanına kadar açık bir şekilde Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa’yı tutmakta ve Saltanat aleyhine yayın yapmaktaydı. Tanzimat’ın ilânıyla birlikte bu tutumunu değiştirmiş ve Osmanlı lehine yayın yapmaya başlamış ve tabii ki bu olayla ilgili olarak da olumlu yaklaşımlarını sayfalarına yansıtmıştır. Yetkililerce gazetenin kupürleri kesilmiş ve tercüme ettirilmiştir.67

Londra’da çıkan Times 28.ll.1839 tarihli nüshasında, Osmanlı Devleti’nde bu fermanın ilan edilmesiyle 150 yıldır uygulanan zalim ve despot yönetimin yerine adil ve insan haklarına saygılı bir yönetim, akılcı bir vergi toplama düzeninin geldiğini yazmıştır.68 Paris’te yayınlanan Journal des Debats adlı gazete 27.11.1839 tarihli sayısında, Avrupa modeline göre hazırlanan gerçek bir anayasa ile karşı karşıya kalındığı; yine Paris’te çıkan l’Univers gazetesi 26.11.1839 tarihli nüshasında, bu fermanla Türkiye’nin çağdaş medeniyet yoluna girmesini gerçekleştirecek kurumların temelinin atıldığı görüşlerine sayfalarında yer vermiştir. Bu Fransız gazetelerinin örneklerini çoğaltabiliriz; Presse, Le Siecle ve Le National gibi.69

vi- Ecnebilerin Tanzimat’ı Öven Gazete Çıkarmaları: Tanzimat-ı Hayriye ile ilgili olarak bazı kişi ve mahfillerin olumsuz kanaat taşıdıklarından bu ve buna benzer tutumların tashihi için Osmanlı

Devleti'nde bulunan İngiliz gazeteci Çörçil Babıali'ye İstanbul'da İngilizce-Türkçe bir gazete çıkarmayı teklif etmiştir. Bu teklif olumlu karşılanmış ve İngilizcesi İzmir'de basılmak üzere gazetenin çıkmasına izin verilmiştir. Daha evvel çıkmış olan ve bazıları çıkmaya devam eden Beyoğlu'ndaki Fransız gazetelerine verildiği gibi ayda 5.000 kuruşluk destek verilmesi kararlaştırılmıştır.70

Çörçil'in gazeteyi çıkarmaktaki gördüğü faydayı izah için kaleme aldığı cümleler açık ve dikkat çekicidir: "…bu def'a icad olunan Tanzimat-ı Hayriye din ve devlete ve mülk ve millete bâis-i vâye-i kesîr ve sebeb-i refah-ı vefîr olduğu teslim-kerde-i enam olacağı bedîdardır. Fakat bazı kesânın tahsin ve pesend etmemeleri ya adem-i idrak ve vukufdan yahud Saltanat-ı Seniyye'ye adâvetinden nâşidir. Bu suretde Devlet-i 'Aliyye Tanzimat-ı Hayriyesinin zahir ve bâtınının güneş misillü tabdar-ı izhar etmelidir ki zikrettiğimiz kimesnelerin hayr ve menfa'ati gereği gibi ma'lumları olub serfuru-bürde-i teslim olalar…".71 Gerçekten Çörçilin yargısı gayet kesin; Tanzimat'a muhalif olanlar devlete düşmanlık etmiş olmaktadırlar.

Yine bu gazetenin gerekliliğine ilişkin argümanlarını sıralayan Çörçil İzmir'de çıkan bazı gazeteleri paçavra tabir etmiş ve çıkacak gazetenin bir faydasını da kendi deyimiyle "…İngiltere'nin taraf-ı saltanatına meyl ve muhabbetini tezyide ve ahâlî-yi İngiltere'nin kulûbünü celb ve da'vete vesile olur…" şeklinde özetlemiştir.72 Kastettiği açık bir şekilde İzmir'de çıkan ve Tanzimat konusunda sessiz kalan Fransızca gazetelerdir. Fakat İzmir'de çıkan Fransızca gazetelerin hepsi aynı görüşte değildir. Mesela Echo de L'Orient'in 9.11.1839 tarihli sayısında hattın Fransızca çeviri metni de yayınlanarak duyulan memnuniyet ihtiyatlı da olsa dile getirilmiştir.73

vii- Yahudiler'in Memnuniyeti: Osmanlı Devleti içinde Yahudi cemaatinin diğer cemaatlar ile eşit sayılması Tanzimat Fermanı ile gerçekleşmiştir. Ferman'ın okunuşu sırasında diğer cemaat reisleri gibi İstanbul Hahamı'nın da bulunması, adeta Hahambaşılık müessesesini ihdas etmiştir. Yahudiler bu muameleden büyük memnuniyet duymuşlardır.74

Büyükelçi raporları, gazete hülasalarını ihtiva eden tercüme edilmiş kupürlerin çok sayıda örneği Topkapı Sarayı arşivinde bulunmaktadır. Bunları etraflıca inceleyen Prof. Bilsel'in bu konudaki kanaati ekseri Avrupalı'nın Tanzimat'ın ilanından büyük memnuniyet duyduğu istikametindedir.75

2.2. Olumsuz Tepkiler

Tanzimat Fermanı ülkenin her tarafında ilân edilmeye başlandı. Fermanın okunması sonrasında genel olarak olumlu seyreden hava, uygulamalara geçilmesiyle birlikte değişti. Hükümetin kaygılandığı gibi fermanı her kesim kendi zaviyesinden yorumladı.

Müslümanlar gayrimüslimlere verilen ayrıcalıklardan hoşnut olmadılar. Eleştirilerinin iki temel noktasını gayrimüslimlere yeni haklar verilmesi ve kurulan yeni meclislerde başkanlığın kadıdan alınıp vali, muhassıl veya kaza müdürlerine verilmesi teşkil etti. Buna karşın gayrimüslimler de tanınan ayrıcalıkların yeterli olmadığını ileri sürdüler. Ayrıca cizyenin kaldırılmaması ve din adamlarına vergi muafiyeti tanınmamasını eleştirdiler.

Bu menfi tepkiler içeriden olduğu gibi dışarıdan da geldi.

i- Müslüman Halkın ve Ulemanın Tepkisi: Tanzimat'a karşı en temel itiraz Müslüman halktan geldi. Müslümanlar gayrimüslimlere verilen imtiyazlardan, tanınan ayrıcalıklardan hoşnut kalmadılar. Fermanda yer alan müslim ve gayrimüslim teb'anın eşit sayılması yaklaşımı halk tarafından nefretle karşılandı. Tanzimat'a kadar belirli yerler dışında çan çalmak yasaktı. Tanzimat ile birlikte getirilen, dinî ayinlerin her yerde yapılabileceği müsaadesi, dolayısıyla gayrimüslimlerin olduğu her yerde çan çalınacağı meselesi halkı galeyana getirdi. Bu bakımdan halk tarafından Tanzimat bir Frenk icadı olarak telakki edildi. O kadar ki Müslüman halk, Babıali'nin Hıristiyan devletlerle anlaşmasını kötü saydığı için 'Sultan Frenk oluyor, Mehmet Ali Müslüman kalıyor' demek suretiyle tepkisini yükselterek açığa vurdu.76 Belli ki Müslüman halk üzgündü. Bu üzgünlüğün derecesi şu ifadelerde kendini göstermektedir: "Âba ü ecdâdımızın kanlarıyla kazanılmış olan hukuk-ı mukaddese-i milliyyemizi bu gün gâib ettik. Millet-i İslamiye millet-i hakime iken

böyle mukaddes bir haktan yoksun kaldı. Ehl-i İslam'â bu bir ağlayacak gündür".77

Tanzimat'a kadar taşrada esnafın katıldığı meclisler vardı ve bu meclisler kadının başkanlığı altında toplanmaktaydı. Bu meclisler taşrada verginin taksim ve tahsili, harcamaların belirlenmesi konularında yetkiliydi. İdarî ve malî davalar da kadı tarafından görülürdü. Tanzimatla birlikte gelen meclislerde ise kadılar değil, valiler, muhassıllar ya da kaza müdürleri başkanlık etmeye başladılar. Bir başka deyişle ulema ve din adamlarının yetkisi siyasî idarecilere ve gayrimüslim teb'anın temsilcilerine devredilmiş oldu. Bu gelişmeler de tabiatıyla ulemanın ciddi tepkisine yol açtı.78

Müslüman halkın bu hoşnutsuzluğunu ve Tanzimat'ın halk arasında nasıl anlaşıldığını Abdurrahman Şeref Efendi bir fıkrayla anlatır: "Galata'daki Voyvoda Karakolunda bir tabur ağası varmış. Hıristiyan halk arada sırada bir Müslüman yakalayarak karakola götürür, bana gavur dedi diye yakınır ve cezalandırılmasını isterlermiş. Tabur ağası 'Ay oğul! Anlatamadık mı? Tanzimat var, gavura gavur denmeyecek, söyleye söyleye dilimizde tüy bitti' diye suçluyu azarlar, paylarmış".79

Fermanın ilanını ve sonrası gelişmeleri izleyen ve İstanbul'da bulunan C. Hamlin gözlemlerini şöyle anlatmaktadır: "Hattın ilanı memlekette büyük bir hayret ve şaşkınlıkla karşılandı. Eski kafalı Müslümanlar, hattı lanetle anıyorlardı. Şeriatin çiğnendiği, Müslümanların gavurlarla aynı seviyeye indirildiğini iddia ediyorlardı. Hıristiyan teb'a ise Hat'a yeni bir çağın başlangıcı gözüyle baktılar. Hattın ilanı İngiliz siyasetinin bir zaferiydi. Hattın gerçek değerini halk arasında yarattığı etkide aramalıdır. Bu esaslar bütün imparatorluğa yayıldı…Ulemanın sivil sahada otoritesini azalttı ve artık geri dönülmesi imkansız bir cereyan meydana getirdi".80

Bu konuda bir kısım ulema daha ileri giderek camilerde Tanzimat aleyhinde vaazlar vermiştir. Bu kimseler yetkililerce görevlerinden azledilmiştir.81

ii- Tanzimat Yanlısı Olmayan Yöneticilerin Tavrı: Mustafa Reşit Paşa Tanzimat'ı ilân ettirince, daha evvel ilişkileri zaten iyi olmayan

Koca Hüsrev Paşa, Rauf Paşa gibi yöneticilerle iyice arası açıldı. Gerçekten belki de Tanzimat'ın II. Mahmud zamanında ilanını engelleyen Hüsrev Paşa olmuştur. Abdülmecid bu durumları bildiği için Hüsrev Paşa'yı görevden aldı ve yerine Rauf Paşayı atadı. Atama kararını ihtiva eden Hatt-ı Hümayunda Sultan: "Padişah katında özellikle her konuya yeğlenen Tanzimat-ı Hayriyye'nin uygulanması için direnmeye ve sürekli çabaya gereksinme olduğuna" işaret etmişse de, "Hüsrev Paşa, geçen yaşı nedeniyle devletin işlerine gereği dek bakamadığı" hususunu öne çıkarmıştır. Oysa Rauf Paşa'nın yaşı Hüsrev Paşa'dan daha az değildi, bilakis daha ürkek bir kişiliğe sahipti. Böylece padişah muhtemel bir tepkiyi ve kutuplaşmayı bir ölçüde önlemek istemiştir.82

Rauf Paşa da Koca Hüsrev Paşa gibi Tanzimat'a muhalefet etmiş, O'nu benzer bir tutum içine giren bir diğer sadrazam Darendeli İzzet Mehmed Paşa takip etmiştir. Meşhur valilerden olan Esat Muhlis Paşa'nın kızgınlığını, kılıcını çekip yastığa saplarken 'Ah! Tanzimat, Ah! Tanzimat' diyerek açığa vurduğunu nakledenler olmuştur.83

iii- Rumlar'ın Şikayeti: Rumlar Tanzimat'tan memnun değillerdi. Çünkü Rumlar Tanzimat'tan önce gayrimüslimler arasındaki itibar hiyerarşisi içinde ilk sıradaydılar. Bu teşrifat sıralaması içinde önce Rumlar, sonra Ermeniler, daha sonra da Yahudiler ve diğerleri gelmekteydi. Bunlar Osmanlı Devleti'nin yönetimine bir şekilde iştirak etmişlerdi. Gelenek olarak Divan-ı Hümayun, elçilik vb. müesseselerde tercümanlık görevini Rumlar yaparlardı. Eflak ve Boğdan beyleri İstanbul'un Fenerli Rumları arasından seçilirdi. İstanbul Fener Rum Patriği Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün Hıristiyanların din yönünden genel yöneticisiydi.

İşte bütün bu imtiyazlarının diğer teb'a karşısında elinden alınacağını gören Rumlar Tanzimat'tan memnun kalmamışlardır. "Devlet bizi yahdilerle beraber etti, biz İslamların tevekkufuna razı idik" diye söylenmişlerdir.84 Gülhane Hattı okunurken orada bulunan Rum Patriği, ferman okunup da kırmızı atlastan yapılmış kabına

konulunca ‘İnşallah bir daha bu keseden dışarı çıkmaz” diyerek memnuniyetsizliğini dile getirmiştir.85

iv- Mültezim, Sarraf ve Ayanların Tepkisi: Daha evvel iltizam usulünden faydalanan mültezimler, sarraflar ve diğer aracılar, yeni usulün kabulüyle, yani iltizam usulünün ilgasıyla birlikte çok şikayetçi olmuşlardır. Zira kolayca zenginleşmelerini sağlayacak maddi kaynaklar kurumuş olacaktı. Bu kimseler söz konusu mağduriyetlerini açık olarak ifade edemediklerinden, Hıristiyanlara verilen hakların şeriate aykırı olduğu noktasından hareket etmişlerdir. Uygulanmaya başlanan yeni usullerin kafir icadı olduğunu yaymaya başlamışlardır.86

Yukarıda sayılan gruba sadece halkı istismara çalışan mültezimler değil, bunların taşradaki taraftarları ya da yardımcıları, az vergi ödeyen ayanlar, iltizam bedellerinin sağlanmasında mültezimlere kolaylık sağlayan ve bu maksatla onlara borç veren sarraflar da dahildir. Bunlar elde ettikleri fahiş kazançları kaybedecekleri korkusuyla muhalefete başlamışlardır. Bu muhalefet yüzünden yeni muhassıllık usulü başarılı olamamış, Tanzimat’ın ikinci yılında nizami vergiler bile toplanamamıştır.87

Ayanların ve eşrafın bazı yerlerdeki bu muhalefeti Tanzimat’ın o bölgede uygulanmasını da geciktirmiştir. Mesela, 1841 yılında Tanzimat Trabzon’da uygulanmak istenmiş, ancak adı geçen grupların direnciyle karşılaşılmış ve uygulamanın yeniden başlatılması için 1847 yılına kadar beklenmiştir.88

v- Avusturya’nın Tutumu: Osmanlı Devleti’nin reform hareketleriyle, tabiatıyla Tanzimat Fermanı’nın ilanıyla özellikle ilgilenen dört büyük devlet söz konusu olmuştur. Bunlardan ikisi, İngiltere ve Fransa, Gülhane Hattı’nın hazırlanmasında da etkili olduklarından sonucu olumlu karşılamışlar, diğer ikisi, Rusya ve Avusturya ise olumsuz karşılamışlardır. Rusya’nın kaygısı İngiltere’nin anti-Rus politikalarının hayata geçme ihtimalinden kaynaklanıyordu. Avusturya’nın tutumu ise oldukça netti ve başbakan düzeyinde dile getirilmekteydi.89

Avusturya devletinin Tanzimat karşısındaki tavrı İngiltere ve Fransa gibi Avrupa devletlerininkinden farklı ve açıktır. Avusturya başbakanı Prens Metternich, Tanzimat'ın ilanından bir süre sonra 3 Kanunuevvel 1839 tarihinde Avusturya'nın İstanbul sefirine gönderdiği mektubunda Osmanlı yöneticilerine ve bürokratlarına önemli tavsiyelerde bulunmuştur. Prens'e göre; Avrupa usullerinin taklidi Osmanlı Devleti'ni zayıf düşüreceğinden Türkler'in kendi nizamlarına sahip çıkmaları gerekmektedir. Prens mektubunda şöyle yazmaktadır:

" Osmanlı Devleti alçalma ve çökme durumundadır. Şurasını gizlemeye çalışmamalıdır ki, çökme sebepleri arasında ilk temelleri Selim III tarafından atılıp son padişahın ancak derin bir cahillik ve yetersiz bir hayale dayanan Avrupa tarzındaki yeni düzen hakkındaki düşünce ve tasarılarını söylemek lazımdır. Babıali'ye şu şekilde hareket etmesini tavsiye ederiz:

Hükümetinizi, varlığınızın temeli olan ve padişah ile Müslüman teb'a arasında başlıca bir bağıntı teşkil eden dinî kanunlara saygı esası üzerine kurunuz. Zamanın ihtiyaçlarına göre hareket ediniz ve zamanın doğurduğu ihtiyaçları gözönünde tutunuz. Yönetim işlerinizi düzene koyunuz ve düzeltiniz. Lakin adetlerinize ve yaşayış tarzlarınıza uymayan bir idare usulü kurmak için eski idareyi yıkmayınız. Aksi takdirde, padişahın yıktığı ve harap ettiği şeylerin değerini yerine koydukları kadar bilmediğine inanmak gerekir. Avrupa medeniyetinden, sizin kanun ve nizamınıza uymayan kanunları almayınız. Çünkü Batı'nın kanunları hükümetinizin temeli olan kanunların dayandığı usul ve kurallara katiyen benzemeyen kaideler üzerine kurulmuştur. Batı memleketlerinde temel olan şey, Hıristiyan kanunlarıdır. Siz Türk kalınız, lakin, mademki Türk kalacaksınız, şeriata uyunuz. Diğer dinlere karşı müsaadekâr olmak için şeriatin size gösterdiği kolaylıktan faydalanınız. Hıristiyan teb'anızı tamamıyla himayenize alınız. Onların paşalar tarafından ezilmesine engel olunuz. Bu teb'anın din işlerine karışmayınız. İmtiyazlarına saygı gösteriniz. Gülhane Hattındaki vaatlerinizi tutunuz. Bir kanunun yürürlülük şartlarını sağlamadan önce onu ilan etmeyiniz. Doğrulukta ve hak yolunda ilerleyiniz. Fakat bunu

yaparken, batının efkar-ı umumiyesine önem vermeyiniz. Siz bu efkar-ı umumiyeyi, Avrupa'nın genel sesini anlamıyorsunuz. Eğer ilerleme yolunda bilgi ve anlayış ile hareket ederseniz, Avrupa efkar-ı umumiyesinin değerli kısmı lehinizde olacaktır.

Sözün kısası, biz Osmanlı Hükümetini, kendi idare tarzını düzene koymak için yaptığı işlerden vazgeçirmek istemiyoruz. Lakin hal ve şartları Türk İmparatorluğu'nun hal ve şartlarına uymayan Batı hükümetleri kopyaya değer bir örnek sayarak, ona göre düzen yapılmasını, esaslı kanunlarının Doğu'nun adetlerine uymayan hükümetleri taklit ve bugünkü şartlarda her türlü yaranma kuvvetinden mahrum olup İslam memleketlerinde zarardan başka bir netice doğurmayacağı belli olan ıslahatı kabul ve tatbik etmemesini tavsiye ederiz".90

Yukarıdaki yaklaşımının dışında, Metternich'in Tanzimat'a olumlu baktığını iddia edenler de olmuştur. C. Bilsel'e göre; Reşid Paşa Avusturya elçisi Störmer'i arayarak, Prens'in Tanzimat'a nasıl baktığını öğrenmek istemiş, bunun üzerine Prens elçisine iki mektup göndermiştir. Bunlar bilahare tercüme edilmiş ve padişaha da arz edilmiştir. Her iki mektuptan da Metternich'in Tanzimat yanlısı olduğu anlaşılmaktadır.91

Aslında yukarıda Karal'ın sözünü ettiği mektup ile Bilsel'in zikrettiği mektup aynı mektuptur. Mukayese yapıldığında Bilsel'in mektubu istediği gibi yorumladığı çok açıktır. Bununla birlikte Prens'in Tanzimat'a karşı olmadığını söyleyenler bile, Tanzimat taraftarı oluşu konusunda ihtiyatlı davranmışlardır.92

vi- Osmanlı Eyaletlerinden Gelen Olumsuz Tepkiler: Tanzimat Fermanı'nın ilanından bir yıl sonra Suriye Mısır'dan ayrılarak Osmanlı yönetimine geçmiştir. İngilizler'in, Suriye'yi Osmanlı'ya biz verdik, demesi ve bu yaklaşım içerisinde Tanzimat'ın uygulanmasına müdahil olmak istemesi Şam'da cemaatler arasında olumsuz tesirler yapmıştır. Necip Paşa'nın Ortodokslar ve Katoliklerle iyi ilişkilere girmesi ve İngiliz konsolosunun istediği isimleri Hıristiyan temsilcisi olarak seçmemesi, arkasından

Katoliklerin temsilcisi olarak Fransız konsolosunun da işe dahil olması neticesinde önemli çatışmaların temeli atıldı.93

Fransız konsolosunun 20.1.1840 tarihli raporunda, Trablusgarp'ta okunan fermanı kimsenin anlamadığı, bu nedenle olumsuz bir hava estiği yer almıştır. Tunus'ta hattın Arapça çevirisi okutulmuştur. Tunus Beyi Ahmet Bey, bu fermanın muhtevasının Tunus halkıyla ve Tunusla direkt ilgili olmadığı gerekçesiyle uygulamanın erteleneceğini bildirmiştir.94

Bosna'da Tanzimat'ın uygulanması öncelikle olumlu etki yaratmış, derebeylerinin koydukları angarya yükümlülüğünün kalkacağı ve zulmün biteceği kanaati uyanmıştır. Ancak zaman içerisinde bunlar gerçekleşmeyince halkın muhalif tepkisi dillenmeye başlamıştır.95

Önemli tepkilerden birisi de Cizre ve Hakkari bölgesinden gelmiştir. Yeni hükümlerin Diyarbakır'da yürürlüğe girmesiyle beraber bölgede hükümete karşı isyan başlamıştır. İsyana Bedirhan Bey önderlik etmiştir. Daha sonra Bedirhan Bey esir edilmiş, arkasından oluşturulan Kürdistan Eyaleti'nde Tanzimat uygulanmaya başlanmıştır.96

2.3. Tanzimat'ın Uygulanmaya Başlaması ve Görevli Kurumlar

1839'da Tanzimat Fermanı ilan edildi. Ancak Tanzimat uygulamaları 1840 yılında yaygınlaştırılmaya başlandı. Uygulamanın nasıl yapılacağı konusunda planlanmış, hazırlanmış araçlar yoktu. Özellikle vergilerin tahsilinin adilane gerçekleştirilebilmesi için nüfus ve mal-mülk sayımına ihtiyaç vardı. Ancak bunun için de kalifiye eleman yeterli değildi. Bir de nasıl bir tabloyla karşılaşılacağı hususu Tanzimat yöneticilerini düşündürüyordu. Bütün bu nedenlerden dolayı, Tanzimat'ın öngördüğü malî, idarî ve askerî yenilikler İmparatorluğun tamamında değil, belli eyaletlerde uygulanmaya konuldu. Bu eyaletlerin seçiminde daha çok buraların merkeze yakın ve merkezin denetiminde olmasına dikkat edildi. İlk etapta Bursa, Ankara, Aydın, İzmir, Konya ve Sivas eyaletleri 'Tanzimat-ı Hayriyye İcra Olunan Mahaller' ya da 'Dahil-i Tanzimat' ilan edildi. Arkasından bu gruba Trabzon da katıldı, ancak tepkiler üzerine

uygulama ertelendi. Bu uygulama alanı dışında kalan yerlere ise ‘Müstesna Mahaller’ denildi.97

Uygulamaya eyalet sınırlarında bazı değişiklikler yapılarak başlandı. Bazı sancaklar eyalete dönüştürülürken, bazı kazalar başka sancaklara bağlandı. Sancaklar birleştirilip müşirlikle yönetilmeye başlandı. Sancaklarda idarî ve askerî işler ferik ve mirlivalara, malî işler ise muhassıllıklara verildi. Mirliva ve ferikler müşir tarafından, muhassıllar ise meclis tarafından tayin edildi.98

Dahil-i Tanzimat uygulamasına devam edildi ve 1845 yılında Erzurum’da,99 yine aynı yıl Diyarbakır, Malatya, Arapkir ve Palu gibi doğu bölgeleri ile100 Bosna gibi Balkan vilayetlerinde de Tanzimat-ı Hayriye hükümleri uygulanmaya başlandı.101

Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nun Takvim-i Vekayi’de yayınlanmasından bir hafta sonra ayrı bir ferman çıkarılarak eyalet valileri ve sancak mütesellimlerine gönderildi.102 ‘Tanzimat Fermanı’nı Tevzihan’ gönderilen fermanda, vergi ve asker mevzusuyla ilgili olarak daha sonra gönderilecek emir ve talimatların beklenmesi, bunun dışında fermanda yer alan bütün hükümlerin derhal uygulanmaya başlanması bildiriliyordu. Buna göre; Gülhane Hattı, sancak merkezlerinde, şehirlerin büyük meydanlarında bütün ileri gelenler ve halkın huzurunda okunacak, sonra kaza ve kasabalara birer örnek gönderilerek halka açıklanacaktı. Temel endişe halkın fermanın muhtevasını yanlış anlamasıydı.103

2.3.1. Meclis-i Vâlâ ve Tanzimat

1838 yılı Martı’nın sonunda kurulan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye Tanzimat-ı Hayriye’nin uygulayıcısı olmuştur. Meclis-i Vâlâ’nın kuruluş kararında bu görev, “Tanzimat-ı Hayriye’nin müzakeresine mübaşeret ve Meclise mahsus mührün dahi imaline mübaderet kılınması…” şeklinde tanımlanmıştır.104 1839’da Tanzimat’ın ilanına kadar daha çok meclisin işleyişine ilişkin meseleler üzerinde durulmuş, müsaderenin kaldırılması, rüşvetin önlenmesi ve vergi reformu gibi konular üzerinde çalışılmıştır. Tanzimat’ın ilanıyla birlikte çalışma alanı olarak Tanzimat-ı Hayriye belirlenmiştir.105

Yani, Tanzimat Fermanı'nda yer alan prensiplerin uygulanması, bu amaçla gerekli mevzuatın hazırlanması ve yapılan çalışmaların denetimi Meclis-i Vâlâ'ya verilmiştir.106

Tanzimat'ın ilanıyla birlikte Meclis-i Vâlâ'nın yapısı Reşid Paşa tarafından ve yeniden düzenlendi. Bu amaçla iki nizamname hazırlandı. Bunlardan biri meclise üye seçimini, diğeri meclisteki çalışma düzenini belirlemekteydi.107

Meclis-i Vâlâ 1840 yılında hususî olarak yapılan binasına taşınarak faaliyetlerine devam etti. Binaya taşınırken bir tören düzenlendi ve bu törene Sultan Abdülmecid de katıldı. Mustafa Reşit Paşa Abdülmecid'in konuşma metnini, 'Nutk-ı Padişahî'yi okudu. Burada Sultan Mecid'in Tanzimat-ı Hayriye'nin uygulanmasıyla ilgili olarak gösterilen gayretlere bir anlamda teşekkür ettiğini Lütfi şöyle özetlemektedir: "Tanzimat-ı Hayriye'nin icrası hakkında vükelâ tarafından meşhud olan mesaiden dolayı hoşnudî-yi âli izhar ve tebeyyün olunarak avdet buyuruldu".108

Meclis-i Vâlâ'nın temel görevi idarî olmakla beraber, yasama ve yargı yetkisine de sahiptir. Zira Fermanla beraber gerekli kanunların (Kavanîn-i Mukteziye) yapılması görevi Meclis-i Vâlâ'ya verilmiştir.109 Yargı fonksiyonuna gelince, Meclis-i Vâlâ'nın devletin en yüksek yargı organı olduğunu söylemek mümkündür. Gerçekten bir taraftan Tanzimat ile ilgili hukukî kuralları uygulamakta, diğer taraftan ceza hukukunun uygulanmasını sağlamaktaydı. Bir de Meclis'in bir İdare Mahkemesi gibi çalıştığını söylemek yerinde olacaktır. Tanzimat'ın gereklerini yerine getirmek üzere görevli idareciler, görevleriyle ilgili suistimallerden dolayı davaları Meclis'e intikal etmekte ve burada yargılanmaktaydılar. Yargılama neticesinde cezalar verilmekte ve ibret olsun diye bu cezalar devletin resmî gazetesi olan Takvim-i Vekayi'de yayınlanmaktaydı.110

Çok sayıda üst düzey yönetici Tanzimat'a aykırı davrandıkları için Meclis-i Vâlâ'da yargılanmış ve cezalandırılmışlardır. Bunlar arasında Sadrazam Hüsrev Paşa, Edirne Müşiri Hafız Paşa, Kocaeli Müşiri Akif Paşa, Konya Valisi Hakkı Paşa, Ankara Müşiri

Davut Paşa, Edirne Valisi Rüstem Paşa ve Kayseri Mutasarrıfı Celal Paşa gibi önemli şahsiyetler yer almıştır.111

İdarî olarak her türlü ıslahatı kararlaştırma ve yürütme yetkisi Meclis'e verilmişti. Ancak bu yetki sadece bununla kalmamış, aynı zamanda idarî ve malî denetim yapma işi de Meclis'e has kılınmıştır. Bu amaçla 1840 yılından itibaren müfettişler gönderilmek suretiyle uygulamalar denetlenmiştir. Malî denetim yetkisi ise, bir şirketin defter kayıtlarının incelenmesinden yıllık bütçelerin hazırlanmasına kadar uzanmıştır.112

2.3.2. Meclis-i Tanzimat ve Tanzimat

Tanzimat Meclisi, Tanzimat bürokratlarının aralarındaki çatışmaların bir sonucu olarak doğmuştur. Reformist Tanzimat bürokratları uygulamak istedikleri işler için en önemli araç olarak Meclis-i Vâlâ'yı kullanıyorlardı. Sarraf Mıgırdıç'ın evrakı arasında Mehmet Ali Paşa'nın mührünün vurulu olduğu tahviller bulunmuştu. Bunu fırsat bilen Reşit Paşa rakibinin üzerine giderek Padişah'ı ikna etti. Meclis-i Vâlâ'nın yerine Meclis-i Tanzimat'ı kurmak için gerekli izni aldı.113

7 Eylül 1854 yılında Padişah bir Hatt-ı Hümayun yayınladı. Buna göre; Tanzimat esasları kısmen gerçekleştirilmişse de bu doğrultuda yapılacak daha çok iş olduğu ortadaydı. Rüşvetin ciddi bir şekilde bu girişimleri engellediğinden ortadan kaldırılması gerekliydi. Bunun için de bir meclise ihtiyaç vardı.114

Neticede 26 Eylül 1854 tarihinde Meclis resmen kuruldu. Başkanlığına Ali Paşa, Müftülüğüne Rüşdi Molla Efendi, üyeliklerine Mehmed Rüşdi Paşa, Rıfat Paşa, Hıfzı Paşa, Edhem Paşa ve Fuad Efendi tayin edildi. Kuruluş amacı olarak halkın durumunun iyileştirilmesi, ülke refahının arttırılması, memleketin imar edilmesi için gerekli yasal düzenlemelerin yapılması, kanun ve nizamların hazırlanması gösteriliyordu. Bundan dolayı seçilen üyelerde kanun ve nizamlarla ilgili gerekli bilginin mevcudiyeti ve bu kimselerin iç ve dış siyasetten haberdar olmaları şartı aranmaktaydı.115

Tanzimat Meclisi, hazırlık nizamnamesinde de belirtildiği gibi, görev olarak daha evvel Meclis-i Vâlâ'nın sürdürdüğü yasama

görevini üstlendi. Bu alanda Meclis-i Tanzimat'ın yetkisi Meclis-i Vâlâ'dan daha fazlaydı. Uygulanacak kararları hazırlamak, uygulananları gözden geçirmek, bazılarını iptal ve bazılarını ıslah etmek meclisin göreviydi. Ayrıca meclis hükümet üyelerini sorgulayabilir, gerekli görürse yargılayabilirdi. Meclis-i Vâlâ'nın bütçeyle ilgili yetkisi de Tanzimat Meclisi'ne geçti.116

Meclis-i Tanzimat'ın vazifelerini ihtiva eden 15 madde ve çalışma usullerini açıklayan 31 maddeden mürekkep toplam 46 maddelik nizamnamesinin metni EK-2'de verilmektedir.

Meclis-i Tanzimat 1854'den 1861 yılında yapılan düzenlemeye kadar yedi yılda çok sayıda nizamname hazırladı. Sonra Meclis-i Vala ile birleştirildi ve yeni meclisin adı Meclis-i Ahkâm-ı Adliye oldu.117

Sonuç

1839 da ilan edilen ve genel kabul görmüş yaklaşımlara göre 1876 yılına kadar devam eden Tanzimat Dönemi 3 Kasım 1839 tarihli Ferman'ın Gülhane'de okunmasıyla başlamıştır. Bu fermanda, eski reform raporlarında olduğu gibi devletin içinde bulunduğu problemler, bunların nedenleri sıralanmış ve nelerin yapılması gerektiği belirtilmiştir. Diğer reform tekliflerinden farkı, Tanzimat'ın kıblesinin batıya dönük oluşudur. Temel prensipler olarak din ve mezhep ayrımı yapılmaması, can ve mal emniyetinin sağlanması ve bütün vatandaşların güvenliğinin temini, devletin gelişmesi ve kuvvetlenmesi için herkesin askerlik görevini yapması, askere alınmada hakkaniyet ilkesine uyulması, suç işleyenlerin durumlarının kanunlar gereğince incelenip karara bağlanması ve kanun önünde herkesin eşit sayılması ferman metninde yer alan hususlardandır. Ayrıca iltizam usulünün kaldırılması ve vergide adaletin sağlanması Tanzimat Fermanı'nın malî cephesini oluşturmuştur.

Tanzimat'ın ilanına olumlu tepki gösterenlerin yanında olumsuz tavır alanlar da olmuştur. Öncelikle Avrupa'da ikamet eden gayrimüslimler, Ermeni ve Katolikler, Yahudiler, voyvodalar, ecnebi gazeteler ve muhassıllar gibi yeni dönemin yeni görevlileri Tanzimat'ın ilan edilmesinden memnun olmuş ve çoğu bu

memnuniyetlerini somut olarak ifade etmişlerdir. Müslüman halk ve ulema, Rumlar, mültezimler, sarraflar, ayanlar ve yeni yönetimin karşısında olan yöneticilerin tavrı menfi olmuş ve bu yüzden Tanzimat'ı eleştirmişlerdir. Ayrıca İngiltere ve Fransa gibi devletler açık destek verirken, Rusya nispeten sessiz kalmayı, Avusturya ise açıktan karşı çıkmayı tercih etmiştir.

Tanzimat'ın uygulanması da kolay olmamıştır. Öncelikle bu hususun hayata geçirilmesi için gerekli kurumlar tesis edilmiş, ardından uygulanacak bölgeler ve uygulayıcılar tespit edilmiştir. Yeni görevlilerle eskileri arasında yetki ve görev anlaşmazlıkları çıkmış, halk da yeni kararları işine geldiği gibi yorumlamıştır. Babıali yeni düzenlemeler hazırlayarak bu yanlış anlamaları telafi etmek istemiş, ancak bunlar yeterli olamamıştır. Sonunda sorunu kaynağında teşhis etmek ve problemin çözümü için neler yapılması gerektiğini belirlemek amacıyla teftiş heyetleri vasıtasıyla denetim başlatmıştır.

Bugün hala Tanzimat meselesi Türk aydın ve entelektüeli için, yanında veya karşısında olmak noktasında ideolojik bir konum belirleme enstrümanı olarak ele alınmaktadır. Yapılacak ilk iş bu meseleyi bu çerçevenin dışına çıkarmak ve bu dönemle ilgili bilimsel araştırmaları zenginleştirmek suretiyle meselenin daha iyi ve daha doru anlaşılmasına katkı sağlamak olmalıdır.

Ekler

EK1:118

Gülhâne Hattı-ı Hümâyûnu

(Tanzimat Fermanı)

Cümleye ma'lûm olduğu üzere Devlet-i 'Aliyye'mizin bidâyet-i zuhûrundan beri ahkâm-ı celîle-i Kur'aniyye ve kavânîn-i şer'ıyyeye kemâliyle riâyet olunduğundan saltanat-ı seniyyemizin kuvvet ü meknet ve bi'l-cümle teb'asının refah ü ma'muriyyeti rütbe-i gâyete vâsıl olmuşken yüz elli sene vardır ki gavâil-i müteâkibe ve esbâb-ı mütenevvi'aya mebnî ne şer'-i şerîfe ve ne kavânîn-i münîfeye inkıyad ve imtisal olunmamak hasebiyle evvelki kuvvet ve ma'muriyyet bilakis za'af ve fakre mübeddel olmuş ve halbuki

kavânîn-i şer'iyye tahtında idâre olunmayan memâlikin pâyidar olamayacağı vazıhatdan bulunmuş olub cülûs-ı hümâyûnumuz rûz-ı firûzundan beri efkâr-ı hayriyet-âsâr-ı mülükânemiz dahî mücerred i'mar-ı memâlik ve enhâ ve terfih-i ahâlî ve fukarâ kaziyye-i nâfi'asına münhasır ve memâlik-i Devlet-i 'Aliyyemizin mevkî'-i coğrafîsine ve arazî-i münbitesine ve halkın kâbiliyyet ve istidatlarına nazaran esbâb-ı lâzımesine teşebbüs olunduğu halde beş on sene zarfında bi-tevfîkihi te'âlâ suver-i matlûba hâsıl olacağı zâhir olmağla avn ü inâyet-i hazret-i Bâri'ye îtimad ve imdâd-ı ruhaniyyet-i cenâb-ı peygamberiye tevessül ve istinat-birle bundan böyle Devlet-i 'Aliyye ve memâlik-i mahrûsamızın hüsn-i idâresi zımnında ba'zı kavânîn-i cedîde vaz' ve te'sîsi lâzım ve mühim görülerek işbu kavânîn-i mukteziyenin mevâdd-ı esâsiyyesi dahî emniyyet-i can ve mahfuziyyet-i ırz ve nâmus ve mal ve ta'yîn-i vergü ve asâkîr-i mukteziyenin sûret-i celb ve müddet-i istihdamları kaziyyelerinden ibâret olub şöyle ki dünyada candan ve ırz u namûsdan eazz bir şey olmadığından bir adam anları tehlikede gördükce hilkat-i zâtiyye ve cibilliyet-i fıtriyyesinde hıyânete meyl olmasa bile muhafaza-i can ve nâmusu içün elbette ba'zı sûretlere teşebbüs edeceği ve bu dahî devlet ve memlekete muzırr olageldduğü müsellem olduğu misillü bilakis can ve nâmusundan emin olduğu halde dahî sıdk u istikâmetden ayrılamayacağı ve işi ve gücü hemen devlet ve milletine hüsn-i hizmetten ibaret olacağı bedîhi ve zâhirdir ve emniyyet-i mal kaziyyesinin fıkdânı halinde ise herkes ne devlet ve ne milletine ısınmayub ve ne i'mâr-ı mülke bakmayub endişe ve ızdırabdan hâlî olamadığı misüllü aksi takdirinde yani emval ve emlâkinden emniyyet-i kâmilesi olduğu halde dahî hemen kendü işiyle tevsi'-i dâire-i ta'ayyüşüyle uğraşub ve kendüsünde gün-be-gün devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti artub ana göre hüsn-i hareketle çalışacağı şübheden azâdedir ve ta'yin-i vergü maddesi dahî çünkü bir devlet muhafaza-i memâliki içün elbette asker ve leşkere vesair masârıf-ı mukteziyeye muhtac olarak bu ise akçe ile idare olunacağına ve akçe dahî teb'asının vergüsüyle hâsıl olacağına binaen bunun dahî bir hüsn-i suretine bakılmak ehemm olub eğerçi mukaddemlerde vâridât zannolunmuş olan yed-i vâhid beriyyesinden lehül-hamd memâlik-i mahrûsamız ahâlisi

bundan evvel kurtulmuş ise de âlât-ı tahribiyyeden olub hiç bir vakitte semere-i nâfıʻası görülemiyen iltizamat usûl-ı muzırrası el-yevm cârî olarak bu ise bir memleketin mesalih-i siyasiyye ve umûr-ı maliyyesini bir adamın yed-i ihtiyarına ve belki pençe-i cebr ü kahrına teslim demek olarak ol dahî eğer zaten bir iyice adam değilse hemen kendü çıkarına bakub cemʻi harekât ve sekenâtı gadr ü zulümden ibaret olmasıyla baʻdezin ahâli-i memâlikden her ferdin emlâk ve kudretine göre bir vergi-i münasib taʻyin olunarak kimseden ziyade bir şey alınmaması ve Devlet-i ʻAliyyemizin berren ve bahren masarıf-ı askeriyye vesairesi dahî kavânîn-i iʻcabiyye ile tahdit ve taʻyin olunub ana göre icra olunması lazımedendir ve asker maddesi dahî ber-minvâl-i muharrer mevâdd-ı mühimmeden olarak eğerçi muhafaza-i vatan içün asker vermek ahâlinin farîza-i zimmeti ise de şimdiye kadar carî olduğu vechile bir memleketin aded-i nüfus-ı mevcudiyyesine bakılmayarak kiminden rütbe-i tahammülünden ziyade ve kiminden noksan asker istenilmek hem nizamsızlığı ve hem ziraʻat ve ticaret mevâdd-ı nâfiʻasının ihlalini muʻcib olduğu misüllü askerliğe gelenlerin ila-nihayet’il-ömür istihdamları dahî füturu ve katʻ-ı tenasülü müstelzim olmakda olmasıyla her memleketden lüzumu takdirinde taleb olunacak neferât-ı askeriyye içün bazı usul-ı hasene ve dört veyahud beş sene müddet istihdam zımnında dahî bir târik-i münavebe vazʻ ve te’sis olunması iʻcab-ı haldendir velhasıl bu kavânîn-i nizamiyye hasıl olmadıkca tahsil-i kuvvet ve me’muriyyet ve âsayiş-i istirahat mümkün olmayub cümlesinin esası dahî mevâdd-ı meşruhadan ibaret olduğundan fî-ma-bad esbâb-ı cünhanın daʻvaları kavânîn-i şerʻiyye iktizasınca alenen ber-vech-i tetkik görülüb hükmolunmadıkca hiç kimse hakkında hafî ve celî idam ve tesmim muamelesi icrası caiz olmamak ve hiç kimse tarafından diğerinin ırz ve namusuna tasallut vukuʻbulmamak ve herkes emval ve emlakine kemal-i serbestiyle mâlik ve mutasarrıf olarak ana bir tarafdan müdahele olunmamak ve firarda birinin töhmet ve kabahati vukuʻunda anın ol töhmet ve kabahatden beriyyü’z-zimme olacaklarından anın malını müsadere ile veresesi hukuk-ı ırsiyyelerinden mahrum kılınmamak ve tebʻa-i saltanat-ı seniyyemizden olan ahâli-yi islam ve milel-i saire ve müsâʻadat-ı şâhânemize bilâ-istisna mazhar olmak üzere can ve

ırz ve namus ve mal maddelerinde hükm-i şer'î iktizasınca kâffe-i memâlik-i mahrusamız ahâlisine taraf-ı şâhânemden emniyet-i kâmile verilmiş ve diğer hususlara dahî ittifak-ı ârâ ile karar verilmesi lazımgelmiş olmağla Meclis-i Ahkâm-ı Adliye âzâsı dahî lüzumu mertebe teksir olunarak ve vükelâ ve rical-ı Devlet-i 'Aliyyemiz dahî ba'zı ta'yin olunacak eyyamda orada ictima' ederek ve cümlesi efkâr ve mütala'atını hiç çekinmeyüb serbestce söyleyerek işbu emniyet-i can ve mal ve ta'yin-i vergi hususlarına dâir kavânîn-i mukteziyye bir tarafdan kararlaşdırılub ve Tanzimat-ı askeriyye maddesi dahî Bab-ı Seraskerî Dîr-ı Şûrâsında söyleşilüb her bir kanun karargir oldukca inşaallahü te'âla düsturü'l-amel tutulmak üzere bâlası hatt-ı hümâyûnumuz ile tasdik ve tevşih olunmak içün taraf-ı hümâyûnumuza arz olunsun ve işbu kavânîn-i şer'iyye mücerred din ve devlet ve mülk ve milleti ihya içün vaz' olunacak olduğundan canib-i hümâyûnumuzdan hilafına hareket vuku'bulmayacağına ahd ü misak olunub Hırka-i Şerife Odasında cemi'-i ulemâ ve vükelâ hazır oldukları halde kasem-i billah dahî olunarak ulemâ ve vükelâ dahî tahlif olunacağından ana göre ulemâ ve vüzerâdan velhasıl her kim olur ise olsun kavânîn-i şer'iyyeye muhalif hareket edenlerin kabahat-i sabitelerine göre te'dibat-ı lâyıkalarının hiç rütbeye ve hatır ve gönüle bakılmayarak icrası zımnında mahsusan ceza kanunnâmesi dahî tanzim ettirilsin ve cümle me'murinin el-halet-i hazihî mikdar-ı vafi maaşları olarak şayet henüz olmayanlar var ise anlar dahî tanzim olunacağından şer'an menfur olub harabiyyet-i mülkün sebeb-i azamı olan rüşvet madde-i kerihesinin fî-mâ-bad adem-i vuku'u maddesinin dahî bir kanun-ı kavî ile te'kidine bakılsın ve keyfiyyet-i meşruha usul-ı atîkayı bütün bütün tağyir ve tecdîd demek olacağından işbu irade-i şâhânemiz Dersa'adet ve bilcümle memâlik-i mahrûsamız ahâlisine i'lan ve işae olunacağı misüllü düvel-i mütehabbe dahî bu usulün inşaallahü te'âla ilelebed bekasına şahid olmak üzere Dersa'adetimizde mukim bilcümle süferaya dahî resmen bildirilsün hemen rabbimiz te'âla hazretleri cümlemizi muvaffak buyursun ve bu kavânîn-i müessisenin hilafına hareket edenler Allah ü te'âla hazretlerinin la'netine mazhar olsunlar ve ilelebed felah bulmasınlar. Amin.

Fî 26 Şâban sene 1255, yevm-i bazar.

Ek2:119

Tanzimat Meclisi, Görevleri ve Çalışma Usulleri

Meclîs-i Âlî-yi Tanzimat'ın Vezâif-i Mertebesi Nizamnâmesi

Sûret-i Hatt-ı Hümayûn Mu'cebince 'Amel Oluna

Fasl-ı Nizâmât

Birinci Madde

Meclis-i Tanzimat ıslâh-ı umûr-ı devlet ve teksir-i ma'muriyyet-i memleketi mu'cib olan kâffe-yi usul ve nizâmâtı yeniden müzakere ve mutâla'a ve mevcud olan kavânîn ve nizâmâtın tetkîkatını icra ederek iktizâ edenlerinin ilgâsıyla ibkâsı lazım gelenlerinin içinden noksanını ikmâl ve ıslah ederek müceddiden tanzim ile peyderpey arz eylemeğe me'murdur.

İkinci Madde

Meclis-i Tanzimat hey'et-i vükelâ-yı feham tarafından kendüsüne ta'yin ve ifade olunacak nizamatın ıslah ve tenkihi ve müceddiden tanzimini bi'l-mütala'a arz edeceğinden başka kendiliğinden olarak dahî ta'dil ve tashih ve ilga ve tecdidine lüzum gördüğü nizamatı müzakere ve tertile ve Meclis-i Vükelâ'ya takdime me'zundur.

Üçüncü Madde

Mevcut olan kaffe-i nizamatı takım takım her bir nezâret ve dâire meclisden getürüb birer birer mütala'a ile noksanı olanları ikmal ve sebk (?) ve ibaresini nizâmât tahriri emrinde ittihaz olunan usul-ı cedideye tevfik ile yeniden arzederek ibkasını ve iktiza edenlerinin ilgasını ve hususan birbirine muhalif olan nizâmât-ı müte'addideyi suret-i vahideye koyub yeni nizamnâmeler yaparak anın icrasını istizan edecekdir.

Dördüncü Madde

Her nezâret ve dâire kendüye müte'allik olan mevâdd-ı nizamiye içün nizâmât layihaları yapmağa me'zun olub fakat anların yapacağı

nizamatın Meclis-i Tanzimat'da tetkikatı icra olunarak usulü üzere arz ve istizan olunmadıkca hükmü cari olamayacakdır.

Beşinci Madde

Dördüncü maddede beyan olunan suret ya'ni her nezâret ve dâirenin Meclis-i Tanzimat'a i'ta olunacak layihaları umûr-ı mülkiyye ve askeriyye ve bahriyye ve maliyyeye ait ve hükmü umumi ve daimi olacak nizâmât ve kavânîn demek olub nezâretlerin nizâmât-ı müessisine tatbikan cari olan umûr-ı adiye ve yevmiyesi bu kayıtdan müstesna olacakdır.

Altıncı Madde

Ba'zı me'murin ve erbab-ı vukuf ve ma'lumat taraflarından nizâmâta ve umûr-ı nafı'aya dâir layıhalar tanzim ve takdim olunur ise Meclis-i Tanzimat müzakere ve tetkik edecekdir.

Yedinci Madde

Meclis-i Tanzimat müzakere eylediği nizâmâta dâir tetkikat-ı lazımeyi icra ve istihsal-ı ma'lumat içün her bir nezâret ve dâirenin iktiza eden me'murlarını ve lazım gelürse nazır ve me'mur-ı mahsusunu vesair erbab-ı vukuf ve ma'lumatı meclise da'vet edebilecekdir.

Sekizinci Madde

Meclis-i Tanzimat müzakere ettiği nizâmât ve mevaddı usul-ı dahiliyyesine dâir olan nizamnâmede beyan olunduğu vechile ba-mazbata layıha suretinde takdim edüb Meclis-i Vükelâ'da dahî mahsusan ta'yin olunan kaide üzre bir müzakere tedkik-birle kabul ve tasdik olunacağı halde hakipay-ı hümâyûn-ı cenab,ı padişahiden arz ve istizan olunacakdır.

Dokzuncu Madde

Nezd-i hümâyûn-ı hazret-i hilafetpenahide rehin-i tasvib buyurularak icrasına irade-yi seniyye-i hazret-i şehinşahi şeref-sudur buyurulmadıkca hiç bir nizamın vakten mine'l-evkat hükmü cari olamayacakdır.

Onuncu Madde

Bâ-irade-i seniyye-i hazret-i şehinşahi mukarrer ve mer‘i olan nizamatdan hiç birisinin bir hükmünü tağyir ve iptale me’murin ve teb‘a-yı Devlet-i ‘Aliyeden hiç kimse muktedir olamayub mürur-ı zaman ve tebeddül-i ahval ile bir nizamın ya kamilen değişdirilmesi veyahud ba‘zı ahkamının ta‘dil ve tahvili iktiza eylerse yeniden nizam yapmakda müttehaz olan usulün temamen icrasıyle ya‘ni evvela Meclis-i Tanzimat’da ve ba‘dehu Meclis-i vükelâ-yı fehamda mütala‘asıyla kararlaşdırılub ol nizamın ahkam-ı cedidesi emr ü ferman-ı cenab-ı padişahi müte‘llik buyurulmadıkca düsturu’l-amel olamayacakdır.

Fasl-ı İcrâ-yı Nizâmât

Onbirinci Madde

Meclis-i Tanzimat nizamatın yalnız müzakere ve tanzimine me’mur olub anların tenfiz ve icraları vükelâ-yı feham ve me’murin-i kirama ait olan mevaddandır.

Onikinci Madde

Nizamat-ı müessesenin suret-i cereyanını emr-i tahkikde Meclis-i Tanzimat’ın mezuniyet-i kamilesi olacakdır.

Onüçüncü Madde

Meclis-i Tanzimat münhâl-i nizâmât bir hal ve hareketi istima‘ ve tahkik eyledikde ba-mazbata ihtar-ı keyfiyyet edüb eğer tekrar o hal ve hareketin vuku‘u ‘ındinde muhakkik olur ise muhafaz-yı nizam emrinde ahkam-ı kanuniyyenin ta‘yin ettiği her ne ise anın icrası yine ba-mazbata istid‘a eylenecekdir.

Ondördüncü Madde

Meclis-i Tanzimat hey’etce tahkik edebildiği bu misüllü mevaddı ba‘zı mütala‘aya mebni ketm ve ihfa eylediği tebeyyün etdiği halde takımıyla Meclis-i Vükelâ’ya celb olunarak farîza-yı zimmet-i me’muriyyetinde bu vechile zuhura gelen kusur-ı gayr-i zaruriyyesinden dolayı mu‘ateb ve mes’ul olacakdır.

Fasl-ı Muhâkemât

Onbeşinci Madde

Usul-ı istikamete ve vezâif-i zimmete muğayir nizamat-ı mevzu‘a-yı münhal bir hal ve hareket vuku‘unda sair me’murinin muhakemeleri nizamen ta‘yin olunan mahallerde rü’yet olunub fakat vükelâdan birisinin böyle bir hal ve hareketi vuku‘unda muhakemesi Meclis-i Tanzimat’da olacakdır.

Onaltıncı Madde

Vükelâdan birisinin muhakemesi iktiza eyledikde Meclis-i Tanzimat’ın me’muriyetini amir mahsusan irade-yi seniyye-yi cenab-ı mülükane müte‘allik ve şeref-sudur buyurulub karar muhakemesi dahî Meclis-i Vükelâ‘da tedkik ve kabul ve tasdik olundukdan sonra emr ü ferman-ı hazret-i şehinşahi şeref-sünuh buyurulmadıkca mer‘iyü’l-icra olamayacakdır.

Onyedinci Madde

Bu makule muhakemat meclisin usul-ı muhakemesi hakkında vaz‘ olunan nizam-ı mahsusa tevfikan icra olunacakdır.

Fî 21 Safer 271

İşbu nizamnâmenin düsturü’l-amel tutulmasına ba-hatt-ı hümâyûn-ı irade-yi seniyye-yi hazret-i padişahi müte‘allik buyurulmağın mu‘cibince ‘amel ve hareket ve icra-yı ahkamına makam-ı celil-i Nezâret-i Hariciye’den himmet buyuruldu.

Fî 9 Cemaziyelahir 71

Meclis-i Âlî-yi Tanzîmât’ın Usûl-ı Dâhiliyyesi Nizamnâmesi

Sûret-i Hatt-ı Hümâyûn Mûcibince ‘Amel Oluna

Fasl-ı Müzâkerât

Birinci Madde

Emr-i müzâkerede âzâ-yı meclis doğruca beyan-ı re’y etmeğe me’mur olub bahsolunan bir maslahat üzerine gerek lehinde olsun gerek aleyhinde olsun mütala‘a ve efkarını açıkdan açığa arzederek nihayet karar-ı ittifak veya ekseriyyet-i ara ile hasıl olur.

İkinci Madde

Bahsolunan bir maslahatın ibtida cihet-i umumiyesi müzakere olunub esasına karar verildikden sonra füru‘atı dahî madde-be-madde müzakere olunarak her maddesine ayrı karar verilecekdir bu cihetle gerek karar-ı umumi ve gerek her madde üzerine verilen karar ittifak ve ekseriyyet-i ara ile hasıl olacakdır.

Üçüncü Madde

Müzakere olunan maslahatın gerek cihet-i umumiyyesi ve gerek mevâdd-ı müteferri‘ası lehinde ve aleyhinde aza-yı maclis tarafından söylenilecek sözler temamıyla istima‘ olunub mebahisat tekmil olundukdan sonra riyaset tarafından ekseriyyet-i araya müraca‘at olunacakdır.

Dördüncü Madde

İttifak-ı ara bir madde üzerinde azanın umumen efkarının ittihadı olub ekseriyyet dahî sülüsünden noksan olamayacakdır.

Beşinci Madde

Ekseriyyet-i ara ile karar verilen maddede ekseriyetin mütala‘ası ne olduğu ve efkar-ı muhalifede bulunan azanın re’yleri…… idüğü mazbataya derc olunub cümle tarafından temhir olunacak ve o madde nizamata dâir olub layihası olduğu ve layihada olan mevaddın ba‘zısı hakkında ba‘zı azanın efkar-ı muhalifesi bulunduğu halde her kangı maddeler mütala‘alarına muhalif ise anların tasrihiyle zir-i layihaya bir zeyl yazılub metni ekseriyet tarafından ve zeyl efkar-ı muhalifede bulunan aza taraflarından temhir kılınacakdır.

Altıncı Madde

Daima yapılan mazbata ve layıha müsveddeleri meclisde kıra’at olunub reviş-i ifade ve suret-i sebk ve ibaresi üzerine dahî mübahese ile azadan her biri re’y verebilecekdir ve hususan nizâmât layıhalarının her maddesi ayrı ayrı meclisin müzakeresiyle yazılacakdır.

Yedinci Madde

Meclisce müzakere olunacak mevadd sırasıyla ve tarih vürudıyla bir müzekkereye kaydolunub bir maddenin müzakeresi tekmil

oldukda işbu müzakereye bakılub tevafuk-ı ara ile kangı maslahat intihab olunur ise o madde mevkı‘-i müzakereye konulacakdır ve derhal müzakeresi irade buyurulmuş bir madde olmadıkca bir madde müzakere olunur iken yarım bırakılub diğer maddenin müzakeresine başlanmak caiz olmayacakdır.

Sekizinci Madde

Riyaset ile beraber dört aza olmadıkca hiç bir maddenin müzakeresiyle kararı hatime olmayacakdır.

Dokuzuncu Madde

Ba‘zan teshil-i maslahak zımnında bir maddenin müzakeresinden evvel mazbata ve nizam layıhasını kaleme almak içün azadan birisi meclisce intihab olunarak ana yazdırılacakdır fakat bu suretle yazılan şeyler kararlı bir şey olmayub gerek esas-ı mütala‘ası ve gerek mevâdd-ı müteferri‘ası meclisce mütala‘a olunarak her bir tarafı red veya kabul olacakdır.

Onuncu Madde

Her gün vuku’bulan müzakeratın hülasası ya‘ni kangı maslahat ne kadar müzakere olundu ve kaç maddeye karar verildi ise icmali müzakerede bulunan meclis katibi tarafından müzakere ruznâmesi namıyla bir pusulaya yazılub ertesi günü müzakereye şüru’ olunmazdan evvel meclise getirüb kıra’at ile muvafık göründüğü ve kabul olunduğu halde defter-i mahsusuna kayd etdirilecekdir.

Onbirinci Madde

Meclis-i Tanzimat’da müzakere olunacak nizâmât meclisce kararlaşdırıldıktan sonra kaleme alınacak mazbata ve mevâdd-ı nizamiyye layıhası Bâbıâli’de litoğra ile lüzumu mikdar nüsha olarak tab‘ ve temsil itdürülüb ol nizam kangı gün Meclis-i Vükelâ’da derpiş ve müzakere olunacak ise andan beş altı gün evvel işbu nüsh-ı matbu‘anın bir kıt‘ası evvelce li-ecli’l-mütala‘a Meclis-i Vükelâ’da bulunacak zevat taraflarına başka başka irsal olunacakdır.

Fasl-ı Usûl-ı Muhâberât

Onikinci Madde

Dermeyan-ı müzakere olan maddelerin müte‘allik oldukları nezâret ve dâirelerin re’y ve mütala‘ası sual olunmak lazımgeldikde taraf-ı riyasetten nazır ve me’murine tezkire irsaliyle isti‘lam olunacakdır.

Onüçüncü Madde

Bir nezâret ve dâireden bir kağıt istenilecek veyahud bizzat nazırı veya me’murlarından birisi meclise da‘vet olunacak olduğu halde kezalik riyaset tarafından tezkire yazılacakdır.

Fasl-ı Karâr-ı Müzâkerât

Ondördüncü Madde

Umur-ı cüz’iyye ve külliyyeye dâir her nasıl nizam tanzim olunur ise yapılacak her bir nizam doğrudan doğruya Meclis-i Tanzimat’da müzakere olunmuş ise ol nizamın vaz‘ını mu‘cib olan esbab ve mevâdd-ı müteferri‘ası hakkında olan mütala‘at bir mazbatada ayrıca beyan olunub ve asıl nizam birinci ve ikinci ve üçüncü olarak ayrı ayrı ve madde-be-madde ve içinde hiç başka lakırdı olmayarak layiha suretinde bir başka kağıda yazılub mazbatasına merbuten takdim kılınacakdır.

Onbeşinci Madde

Her bir nezâret ve dâirenin kendü umuruna dâir yapub takdim ettiği nizam layihaları Meclis-i Tanzimat’a havale olundukda tedkikat-ı lazımesi bi’l-icra esası veyahud mevâdd-ı müteferri‘ası temamıyla kabul ve tasdik olunduğu halde kabulünü i‘cab ettiren esbab ayrıca bir mazbataya yazılub ve layihanın zeyline dahî mevâdd-ı münderice Meclis-i Tanzimat’da dahî tasdik olunmuşdur deyu bir şey tahrir ile aza tarafından temhir olunub gelen takrir ve layiha mazbata-yı meclise merbuten takdim kılınacakdır.

Onaltıncı Madde

Onbeşinci maddede beyan olunan nizam layıhalarında Meclis-i Tanzimat’ın mütala‘asınca ba‘zı mahalleri tağyir ve tebdil ve ta‘dil olunmak lazımgelenler oldukca evvelemirde müte‘allik olduğu mahallin nazır ve me’muru ile muhabere olunub ve meclisde birleşüb tağyirat-ı mutasavvireye karar verildikde meclis-i mezkûr tarafından

olbabda yapılacak mazbataya esbab-ı tağyir ve tebdil ve ta‘dil ber-vech-i tafsil derc olunacak layiha-yı ma‘ruzenin tebdil olunan madde veyahud maddeleri dahî zeyline yazılacak ve bu suretle kabul olunduğu altına işaret kılınub temhir ve mazbatasına merbuten takdim kılınacakdır.

Onyedinci Madde

Meclis-i Tanzimat‘dan takdim olunan mazbata ve nizam layıhaları Meclis-i Ali-yi Vükelâ’da dermiyan-ı müzakere kılınub temamıyla kabul olunur ise haliyle bırakılarak veyahud mevâdd-ı mündericesinden ba‘zılarının ta‘dil ve tahvili tensib olunduğu halde zeyl-i layihaya tashih olunan mevadd yazılarak ya temamıyla kabulünü veyahud ta‘dilatını i‘cab ettiren mütala‘atın arz ve istizanıyla Meclis-i Tanzimat mazbatası ve takrir var ise anınla nizâmât layıhaları hakipay-ı hümâyûn-ı hilafet-penâhiye ref‘ ve takdim ile nezd-i hakayık-vefd-i cenab-ı mülükanede rehin-i hayyiz tasvib ve nizam kağıdının balası mu‘cibince ‘amel olunmasını havi hatt-ı hümâyûn-ı hazret-i şâhâne ile tevşih buyurulduğu halde evrak-ı mütekaddime avdet ettiği gibi Meclis-i Tanzimat’a i‘ta olunacakdır.

Onsekizinci Madde

Meclis-i Tanzimat’da her bir nezâret ve dâirenin bir cüzdanı ve bunların dahî bir mahfazası olarak bend-i sabıkda muharrer olduğu üzere irade-i seniyye-i cenab-ı padişahinin ta‘allukıyla düsturü’l-‘amel tutulması lazımgelen nizamının hatt-ı hümâyûnla olan aslı her kangı tarafına müte‘allik ise evrakın cüzdanında ve Meclis-i Tanzimat’da hıfzolunub esbab-ı mu‘cibiyyeyi havi olan meclis mazbatasıyla nizam layıhasının metni her yere mahsus olan meclis ceridelerine kaydile mevâdd-ı nizam ayrı ayrı kağıdlara yazılarak ve zirleri meclise mahsus olan mühürle temhir kılınarak zeyline balada muharrer mevâdd-ı nizamiyyenin düsturü’l-‘amel tutulmasına irade-i seniyye-i cenab-i padişahi şeref-sudur buyurulduğuna dâir muhtasar bir buyuruldu yazılub balasına sahh-ı ali olundukdan sonra müte‘allik olduğu mahalle gönderilecekdir.

Ondokuzuncu Madde

Madde-i sabıkada beyan olunduğu üzere nizamatın nüsha-i resmiyyeleri müte‘allik olduğu mahalle verilmesiyle beraber bir suret-i memhuresi dahî kayd ü hıfz ve lede’l-iktiza müraca‘at etmek üzere kaffe-i nizâmât ve kavaninin merkez-i icrası olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliye’ye i‘ta kılınacakdır.

Yirminci Madde

Gerek Meclis-i Tanzimat’da doğrudan doğruya yapılacak ve gerek sair yerlerde layıhaları tanzim olunacak nizamnâmeler mübhem ve me‘ani-i muhtelifeyi havi olan kelimat ile yazılub vazıh ta‘birat ve kolay ve kısa ibareler ile yazılacakdır.

Yirmibirinci Madde

Yeniden vaz’ olunan veyahud tecdid ve ıslah kılınan nizâmât çıkdıkca aynen Takvim-i Vekayi‘’a derc ile neşr olunub beher sene içinde yapılan nizâmât dahî Meclis-i Tanzimat ma‘rifetiyle bi’t-tertib birbirine zeyl olarak Mecmu‘a-i Nizâmât namıyla elsine-i muhtelifede olarak tab’ ile neşr olunacakdır.

Fasl-ı Usûl ve Sûret-i Muhâkemât

Yirmiikinci Madde

Vezâif-i meclis nizamnâmesinin onaltıncı maddesinde beyan olunduğu vechile Meclis-i Tanzimat’da muhakeme olunacak zat bu babda şeref-sudur buyurulan irade-i seniyye-i hazret-i padişahi vürud eyledikde meclise da‘vet olunub hakkında azv ve isnad olunan cünha her ne ise meclisce bir kağıda yazılb kendüsüne kıra’at olundukdan sonra yedine i‘ta olunacakdır.

Yirmiüçüncü Madde

Bend-i sabıkda beyan olunduğu vechile müdde‘i-i aleyh mehl ister ise nihayet üç gün muhakemenin te’hiri caiz olacakdır.

Yirmidördüncü Madde

Hakikat-i hali meydana çıkarmağa salih olabilecek her gune evrak ve senedat her nerede bulunabilir ise celbe ve her kimden tahkik etmek kabil ise anı da‘vete meclisin istihkakı olacakdır müttehim kendi hakkında azv olunan töhmetten berat ve zimmetini

ısbat kasdıyla şahid ikamesine talib olduğu halde getüreceği şahidlerin temini ve mahallini ve keyfiyetini mahkemenin ibtidaki meclisinde meclise haber vermeğe ve kayd ettirmeğe mecbur olacakdır.

Yirmibeşinci Madde

Müdde‘i-i aleyhin gerek aleyhinde ve gerek lehinde şahid istima‘ına ihtiyac görülür ise şahidler kendülerinden süal olunacak şeylerde doğruyu kat‘a ketm ve ber-vechile hilaf-ı irtikab etmeyeceklerine evvelemirde tahlif olundukdan sonra ayrı ayrı istima’ olunacakdır.

Yirmialtıncı Madde

Müdde‘i-i aleyhin ifadat-ı vakı‘ası ve şahidlerin tebliğatı tahriren zabt ile kendülerine kıra’at olunacak ve imza dahî etdirilecekdir.

Yirmiyedinci Madde

Müdde‘i-i aleyh hakkında iddi‘a olunan cünhayı mübeyyin meclisden verilmiş olan kağıda tahriren cevap vermek ister ise buna me’zun olub fakat yalnız bu cevab tahriri ile iktifa olunmayıb kendüsü yine bizzat istintak ve mürafa‘a olunacakdır.

Yirmisekizinci Madde

Müdde’i-i aleyh olan zat istintak olunurken azadan kimse maddenin ne lehinde ve ne de aleyhinde beyan-ı re’y etmeyüb gerek hey’et-i meclis ve gerek azası yalnız süal iradına me’mur ve müdde’i-i aleyh dahî yalnız kendüsüne irad olunan süallere cevab verüb hadden hariç bahse girmemeğe mecbur olacakdır ve şahid istima‘ında dahî bu kaideye riayet olunacakdır.

Yirmidokuzuncu Madde

Müdde’i-i aleyhin istintakı ve şühudun istima‘ı ve evrakın tedkikatı icra ile tekmil oldukda müdde’i-i aleyhin cünhası olub olmadığı evvela riyaset tarafından yegan yegan azaya sual olunub her birinin diyeceği anlaşıldıkdan ve riyaset tarafından dahî beyan-ı re’y olundukdan sonra bir kağıdın bir tarafına müdde’i-i aleyhe azv olunan cünha ile mücrimdir ve diğer canibine beriyyü’l-zimmedir

deyu iki fıkra yazılub herkes dildiği (?) fıkranın altını temhir içün azaya arz ile her kangı tarafda bi'l-ittifak veyahud ekseriyyet-i ara görülür ise ol tarafa ya'ni müdde'i-i aleyh beriyyü'l-zimme olmadığına veyahud cünhasına hükm olunacakdır.

Otuzuncu Madde

Madde-i sabıkada beyan olunan suretle hükm olundukda ahval-i müteferri'asını havi bir mazbata yazılub verilen ekseriyet-i ara ile olmuş ise ekserine muhalif olan azanın sebeb-i muhalefetleri dahî derc olunub umum-ı aza tarafından bi't-tahrir istintaknâme ve hükme sened olan sair evrak ile beraber takdim olunacakdır.

Otuzbirinci Madde

Esna-yı muhakemede müdde'i-i aleyhin hey'et-i meclisin haricinde olarak meclis azasından hiç kimseyle mülakatı ve muhaberesi caiz olamayacakdır.

Fî 21 Safer 71

İşbu nizamnâmenin düsturu'l-'amel tutulmasına ba-hatt-ı hümâyûn-ı irade-i seniyye-i padişahi müte'allik buyurulmağın mu'cibince 'amel ve hareket ve icra-yı ahkamına makam-ı celil-i Nezâret-i Hariciyye'den himmet buyuruldu.

Fî 9 Cemaziyelahir 71

1 Enver Ziya Karal, "Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri", Tanzimat I, İstanbul 1940, s. 13.

2 Abdurrahman Şeref, Tarih Söyleşileri (Musahabe-i Tarihiyye), (Sad: Mübeccel Nami Duru), İstanbul 1980, s. 53-54.

3 Karal, a.g.m., s. 15.

4 Ahmed Bedevi Kuran, Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele, İstanbul 1959, s. 17.

5 Ahmet Cevat Eren, "Tanzimat", İslam Ansiklopedisi (İ. A.), c. XI, Ankara 1979, s. 710.

6 Eren, a.g.m.d., s. 710.

7 Enver Ziya Karal, “Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi”, Belleten, c. XXVIII, S. 112, Ankara 1964, s. 589-595; Cevdet Küçük, Tanzimat’ı Hazırlayan Nedenler, (Yayınlanmamış Lisans Tezi, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü), 1969, s. 3-80.

8 E. Engelhardt, Tanzimat, (Türkçesi: Ayla Düz), İstanbul 1976, s. 7-8.

9 Cevdet Paşa, Tezakir 1-12, (Yayınlayan: Cavid Baysun), Ankara 1986, s. 6; Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, V. Cilt, Beşinci Baskı, Ankara 1988, s. 140, 142; Rıfat Uçarol, Siyasî Tarih, İkinci Baskı, İstanbul 1995, s. 124-127.

10 Reşat Kaynar, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, 2. Baskı, Ankara 1985, s. 317-380; Enver Koray, Türkiye’nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat, İstanbul 1991, s. 30-31; Uçarol, a.g.e., s. 128-135.

11 Mübahat Kütükoğlu, Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri (1838-1850), c. II, İstanbul 1976, s. 4-6.

12 İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul 1983, s. 68 vd.

13 Yusuf Kemal Tengirşek, ‘Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Haricî Ticaret Siyaseti’, Tanzimat I, İstanbul 1940, s. 297-310; Rifat Önsoy, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası, Ankara 1988, s. 10-15.

14 Mübahat S. Kütükoğlu, Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri I; (1581-1838), Ankara 1974, s. 109-113.

15 Kütükoğlu, a.g.e., c. II, s. 5-6.

16 Seyfettin Gürsel, “1838 Ticaret Antlaşması”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi (TCTA), c. III, İstanbul 1985, s. 688.

17 Tengirşek, a.g.m., s. 310.

18 Tengirşek, a.g.m., s. 312.

19 Necdet Kurdakul, Osmanlı Devletinde Ticaret Anlaşmaları ve Kapitülasyonlar, İstanbul 1981, s. 26-32.

20 Uçarol, a.g.e., s. 97-98; Karal, a.g.e., V. cilt, s. 101-102.

21 Uçarol, a.g.e., s. 98-115; Karal, a.g.e., V. cilt, s. 104-121.

22 Ali İhsan Bağış, Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler; Kapitülasyonlar-Beratlı Tüccarlar-Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839), Ankara 1983, s. 17 vd.

23 Karal, a.g.e., V. cilt, s. 116-118.

24 Bilal Eryılmaz, Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi, İstanbul 1990, s. 51-71.

25 Kaynar, a.g.e., s. 118-119.

26 Abdurrahman Şeref, Tarih Söyleşileri (Musahabe-i Tarihiye), İstanbul 1980, s. 44; Lütfi, Tarih-i Lütfi, c. 8, s. 390.

27 Kaynar, a.g.e., s. 119.

28 Kaynar, a.g.e., s. 188-189.

29 Mehmet Seyitdanlıoğlu "Tanzimat'ın Ön Hazırlıkları ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin Kuruluşu (1838-1840)", Sultan II. Mahmut ve Reformları Semineri, İstanbul 1990, s. 130-133. .

30 Kaynar, a.g.e., s. 167.

31 Kaynar, a.g.e., s. 174-175.

32 Süheyl Ünver, "Resmine Göre Tanzimat-ı Hayriye İlanı", Belleten, C. XXVIII, S. 213, s. 702-704. Ünver bu makalesinde ilk defa fermanın okunduğu yerin şimdi Gülhane Parkı olarak bilinen yerle bir alakasının olmadığını, merasim alanının Sarayburnu tarafında bir yer olduğunu ve padişahın töreni izlediği köşkün ise ahşap olduğunu ve bu gün mevcut olmadığını ifade ediyor.

33 Lütfi, a.g.e., c. 6, s. 60.

34 Lütfi, a.g.e., c. 6, s. 60-64; Kaynar, a.g.e., s. 174-175.

35 Eren, a.g.m.d., s. 719. Tanzimat Fermanı'nın orijinal metni için bkz., BOA., Tanzimat-ı Hayriyye Defteri, No: 1, s. 1-3; Takvim-i Vekayi, 15 Ramazan 1255, S: 187; Düstur, I. Tertip, I. Cilt, s. 4-7, İstanbul 1289. Yeni harflere çevirilmiş metin için bkz., Tanzimat I, İstanbul 1940, s. 48; Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, V. cilt (Nizam-

ı Cedit ve Tanzimat Devirleri), Ankara 1988, s. 255-258; İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, c. IV, İstanbul 1972, s. 124-126; Şeref Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, 1839-1980, Ankara 1985, s. 11-13. Fermanın Fransızca çevirisi, fermanın okunduğu gün İstanbul'da yayınlanan Fransızca gazetelerde yayınlanmış, ayrıca Engelhardt'ın 'La Turquie et le Tanzimat, Paris 1882-84' adlı esrin ikinci cildinde; İngilizce çevirisi Edward Herstlest'in 'Map of Europe by Treaty, London 1875' adlı eserin ikinci cildinde ve Almanca çevirisi de Friederic von Kraelitz-Greifenharst'ın 'Die Verfassungsgeretse der Osmanicchen Reiches, Vien 19l9' adlı eserinde yer almıştır. Ayrıca arapçası da mevcuttur. Arapça metin için bkz. Bekir Karlığa, Islahatçı Bir Düşünür Tunuslu Hayreddin Paşa ve Tanzimat, Balkan İlmi Araştırma Merkezi Yayını, İstanbul 1995, s. 141-149. Türkçe sadeleştirilmiş metin için bkz. Mete Tunçay, "Tanzimat Fermanı", Tarih ve Toplum, İstanbul, 1989, c. 12, S. 71, s. 266-267.

36 A. Şeref, a.g.e., s. 44.

37 Karal, a.g.e., V. cilt, s. 171.

38 Eren, a.g.m.d., s. 709; Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul 1978, s. 207.

39 Karal, a.g.e., V. cilt, Ankara 1988, s. 61.

40 Eren, a.g.m.d, s. 704.

41 Hilmi Ziya Ülken, Çağdaş Düşünce Tarihi, (Üçüncü Baskı), İstanbul 1992, s. 41 vd.

42 Cemil Bilsel, "Tanzimat'ın Haricî Siyaseti", Tanzimat I, İstanbul 1940, s. 692-693.

43 A. Hamid Ongunsu, "Tanzimat ve Amillerine Umumî Bir Bakış", Tanzimat I, s. 11-12.

44 Mehmet Emin Erişirgil, "Tanzimat'ın Yüzüncü Yılı Münasebetiyle Tanzimat'a Dair Meseleler", Siyasi İlimler (Mülkiye), No: 105, Ankara 1939, s. 426.

45 Kurt Steinhaus, Atatürk Devrimi Sosyolojisi, İstanbul 1973, s. 43 vd.

46 Enver Koray, Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat, İstanbul 1991, s. 9.

47 E. Engelhart, Türkiye ve Tanzimat (Devlet-i Aliye'nin Tarih-i Islahatı, 1826-1882), (Mütercim: Ali Reşad), İstanbul 1328, s. 7-8.

48 Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", Tanzimat I, s. 32.

49 Mümtaz Turhan, Kültür Değişmeleri, İstanbul 1969, s. 189.

50 F. Karalitz'den nakleden Eren, a.g.m.d., s. 710.

51 Namık Kemal, "Tanzimat", İbret, No: 46, 25 Teşrinievvel 1288/6 Kasım 1872. Bu makalenin yeni harflerle çevirisi için bkz. Sıddık Çalık, "Tanzimat", Türkiye Günlüğü, S. 8, Ankara 1989, s. 3-5.

52 Eren, a.g.m.d., s. 710.

53 A. Şeref, a.g.e., s. 44-52; Karal, a.g.e., V. cilt, s. 170-172; Karal, Gülhane Hattı., s. 600-601; Kaynar, a.g.e., s. 176-180; Eren, a.g.m.d., s. 719; Şerif Mardin, "Tanzimat Fermanı'nın Manası", Forum, Ankara 1957, S. 87, s. 6-8; S. 88, s. 13-15; S. 89, s. 12-15; S. 90, s. 12-132; Koray, a.g.e., s. 25-27; Şenol Tayfun, Tanzimat-ı Hayriyye'nin Tetkik ve Tahlili, (Yayınlanmamış Lisans Tezi, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü), 1974, s. 1-41.

54 Abadan, agm, s. 31, 38-39.

55 Abadan, a.g.e., s. 42-43; Bilsel, a.g.m., s. 703; Eren, a.g.m.d, s. 719.

56 Karal, a.g.e., V. cilt, s. 193.

57 Engelhardt, a.g.e., s. 39.

58 Namık Kemal, a.g.m.

59 Abadan, a.g.m., s. 53-54.

60 BOA., İD., No: 402, 418.

61 BOA., İrade Hariciye (İH), No: 151.

62 Aynı belge.

63 Şener, a.g.e., s. 112-115.

64 BOA., İH., No: 166.

65 BOA., İH., No: 190.

66 Aynı belge.

67 BOA., İH., No: 50.

68 Orhan Koloğlu; "Tanzimat'ın Yankıları", Tarih ve Toplum, c. 12, S. 71, İstanbul 1989, s. 269.

69 Sabri Esat Siyavuşgil; "Tanzimat'ın Fransız Efkar-ı Umumiyesinde Uyandırdığı Akisler", Tanzimat I, İstanbul 1940, s. 749 vd.

70 BOA., İD., No: 741 (Bu gazete, Çörçil'in 1840'da çıkardığı devlet destekli yarı-resmi bir gazete olan Ceride-i Havadisdir).

71 Aynı Belge.

72 Aynı Belge.

73 Koloğlu, a.g.m., s. 269.

74 Moshe Maoz; The Impact of the Tanzimat on Politics and Society, Clarendon Pres 1968, s. 205-206'dan nakleden Koloğlu; agm., s. 271.

75 Cemil Bilsel; "Tanzimat'ın Harici Siyaseti", Tanzimat I, İstanbul 1940, s. 662-664.

76 Eren, a.g.m.d., s. 722; Karal, a.g.e., c. VI, s. 186; Engelhardt, a.g.e., s. 33-34.

77 Ahmed Refik, "Türkiye'de Islahat Fermanı", Türk Tarihi Encümeni Mecmuası, 14. Sene, No: 4 (81), 1 Temmuz 1340, s. 196-197'den nakleden İsmail Kara, "Tanzimat'ın Duası", Osmanlı Ansiklopedisi, c. 6, İstanbul 1993, s. 98.

78 İnalcık, agm., s. 369-370.

79 A. Şeref, a.g.e., s. 62-63.

80 C. Hamlin, Among the Turks, New York 1878, s. 48-57'den nakleden İnalcık, agm., s. 362.

81 Kaynar, a.g.e., s. 187; İnalcık, agm., s. 372.

82 A. Şeref, a.g.e., s. 60-61.

83 A. Şeref, a.g.e., s. 61-62; Kaynar, a.g.e., 186.

84 Ahmet Refik, agm., s. 196-197'den nakleden İsmail Kara, a.g.e., c. 6, s. 98.

85 Karal, a.g.e., c. V, s. 187.

86 Engelhardt, a.g.e., s. 34; Karal, a.g.e., c. V, s. 186-187.

87 Eren, agmd., s. 722; Şener, a.g.e., s. 41-44.

88 Çadırcı, a.g.e., s. 197.

89 A. D. Noviçev, "1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Dış Politikadaki Boyutları", (Çev: Darhan Hıdırali), İlmi Araştırmalar, S. 5, İstanbul 1997, s. 279-289.

90 Engeldhardt, a.g.e., s. 38-39; Eren, agmd., s. 723; Karal, a.g.e., c. V, s. 189-190.

91 Cemil Bilsel, agm., s. 667-668, 703-708. Bilsel makalesinin sonuna, Hıfzı Timur'un tercümesiyle ve "Türkiye'de Abdülmecid'in Islahatı Hakkında; Metternich'ten İstanbul'da Baron von Stürmer'e, Viyana 3 Kanunuevvel 1839" başlığıyla mektubun tercümesini eklemiştir.

92 Ortaylı, "Tanzimat Bürokratları ve Metternich", Fehmi Yavuz'a Armağan, Ankara 1983, s. 361-364.

93 C. Farah, "Necib Pasha and the Britian in Syria", Arch. Ottomanicum II, 1970, s. 115-153'den nakleden Koloğlu, agm., s. 270.

94 Koloğlu, agm., s. 270.

95 İnalcık, "Bosna'da Tanzimat'ın Tatbikine Ait Vesikalar", Tarih Vesikaları, No: 5, s. 374-388; Koloğlu, agm., s. 270-271.

96 Çadırcı, a.g.e., s. 194-195.

97 Cezar, a.g.e., s. 282; Çadırcı, a.g.e., s. 190 vd.; İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", Belleten, c. XXVII, Ankara 1964, s. 632-639; Özkan Yavuz, Tanzimat Fermanı'nın Konya'da Tatbiki Meselesi, (Yayınlanmamış Lisans Tezi, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü), 1969, s. ?. ('Dahil-i Tanzimat Olan Mahaller' ibaresi Osmanlı kayıtlarında başta İradeler olmak üzere sıkça zikredilen bir deyim olmuştur).

98 İnalcık, Tanzimat'ın Uygulanması., s. 625; Çadırcı, a.g.e., s. 191.

99 Çadırcı, a.g.e., s. 192-193; Cevdet Küçük, Tanzimat Devrinde Erzurum, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü), 1975, s?.

100 -BOA., İD., No: 5158.

101 -Halil İnalcık, "Bosna'da Tanzimat'ın Tatbikine Ait vesikalar", Tarih Vesikaları, c. I, S. 5, İstanbul 1942, s. 374-389.

102 İnalcık, Tanzimat'ın Uygulanması., s. 362.

103 Kaynar, a.g.e., s. 180-184.

104 Kaynar, a.g.e., s. 199.

105 Seyitdanlıoğlu, agm., s. 133. "Beyena hacet olmadığı üzere bir müddetten berü kuvâ-yı Devlet-i Aliyye'ye bazı mertebe za'af-tari olarak bunun bi-inayeti'llahi teâlâ izalesi niyet-i halisanesiyle beraber isticlab ve temin kılub ahâlî ve ra'iyyet ve imar-ı mülk ü millet kaziyye-i matlubesinin istihsali zımnında Tanzimat-ı Mülkiyyeye şüru' ve mübaşeret ve Tanzimat-ı mezkûre ve kavânîn-i mevzû'anın hüsn-i müzâkere ve icrâ-yı ahkâm-ı müessesine mahsus olmak üzere Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye tahsis ve va'zına himmet buyurulmuş. " BOA., Mesail-i Mühimme İradeleri, No: 19, 24 Cemaziyelevvel 1257.

106 Tayyib Gökbilgin, "Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri", Belleten, c. XXXI, S. 121, s. 101-102.

107 Takvim-i Vekayi, S. 187, 15 Ramazan 1255; Kaynar, a.g.e., s. 199-202.

108 Lütfi, a.g.e., c. 6, s. 92-93; Kaynar, a.g.e., s. 209.

109 Mehmet Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868), Ankara 1994, s. 117.

110 Çadırcı, a.g.e., s. 189-190.

111 Ubucini, Türkiye 1850, c. I, (Tanzimat-Ulema-Basın), (Çev. Cemal Karaağaçlı), İstanbul ts., s. 56-57; Kaynar, age., s. 218-222; Çadırcı, a.g.e., s. 190-193, Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s. 119.

112 Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s. 121-124.

113 Cevdet Paşa, Tezakir; I-12, Ankara 1986, s. 36 vd.

114 BOA., İD., No: 19484; Lütfi, a.g.e., c. 9, s. 220-221 vd.; Akyıldız, Tanzimat Dönemi., s. 250-251.

115 BOA., İMM., No: 79; Akyıldız, Tanzimat., s. 251, Stanford Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, c. II, İstanbul 1983, s. 112-113.

116 Carter V. Findley, Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform; Babıali (1789-1922), (Çev. Latif Boyacı-İzzet Akyol), İstanbul 1994, s. 149; Gökbilgin, agm., s. 102-103; Akyılıdız, Tanzimat., s. 254-256; İlber Ortaylı, a.g.e., İstanbul 1983, s. 101-102. Bu hususlar bir belgede etraflıca yer almaktadır: “Memâlik-i Devlet-i Aliyyemizin ma‘muriyyet ve kâffe-i teb‘amızın refah ve sa‘âdet kazayâsının nuhbe-i âmâlimiz olduğu muhtac-ı beyan değildi ve Tanzimat-ı Hayriyye’nin tesisi dahi ancak bu niyyet-i hâliseye mübtenidir. Cümlenin ma‘lumu olduğu üzere Tanzimat-ı Hayriyye’nin mevadd-ı esâsiyyesi kesb-i istikrar etmişise de nizâmât-ı müteferria henüz bir kararsızlık halinde bulunduğu cihetle usul-i idare-i mülkiyyenin her şubesinde bir nev‘i noksan ve halel görünmemek ve bu hal ise maksad-ı sahihe vusule mâni ve hâil olmakda olduğundan artık şu ahval-i müşevveşenin ıslahına kemaliyle takayyüd ve ihtimam olunmak farz derecesine varmıştır. ve sırasıyla kararlaşdırılacak mevadd-ı mühimme mehakim-i şer‘iyyeden ahkâm-ı münife-i şeriat-ı garranın tamamıyla icrası ve hükûmet ve zabit-i memleketin kuvveti

ve asayiş ve mamriyyet husulü ve kâtibe-i mesalihde adalet ve hakkaniyyet kaidesinin iltizamı ve umûr-ı maliyyenin mazbutiyyeti ve kaffe-i sunuf-ı teb’amızın ıslah-ı ahvali keyfiyyatı olacakdır”.

117 Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s. 47-53; Akyıldız, Tanzimat., s. 258.

118 BOA., Tanzimat-ı Hayriyye Defteri, No: 1, s. 1-3; Takvîm-i Vekâyi’, Def’a: 187, 15 Ramazan 1255; Düstur, I. Tertip, c. 1, s. 4-7, İstanbul 1289.

119 BOA., Meclis-i Tanzimat Defterleri, No: 1, s. 1-10, 21 Safer 1271/13 Kasım 1854.

Tanzimat Reformları ve Çelişkileri / Doç. Dr. Şükrü Karatepe [s.716-726]

Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkiye

Geleneksel Osmanlı siyasi-idari düzeni, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren kademeli olarak bozulma sürecine girdi. Savaşlarda alınan yenilgiler nedeniyle, bozulma ilk olarak ordunun düzeninde hissedildi. Bu nedenle düzeltme girişimleri ordudan başlatıldı. Fakat çözülme ordu ile sınırlı olmayıp, toplum tüm kurum ve kuruluşlarıyla sarsıldığından, sadece askeri alanda yapılan yeniliklerle çöküş durdurulamadı.

Osmanlı düzeninin bozulma sürecinde Avrupa, tarihinin en köklü dönüşümlerinden birini geçiriyordu. Rönesans ve reform hareketlerinin zihniyette meydana getirdiği değişiklikler, ekonomik ve sosyal etkilerini göstermeye, geleneksel kurum ve anlayışlar yerini modern toplumun temellerini oluşturan kurum ve anlayışlara bırakmaya başlamıştı.

Avrupa'daki gelişmeleri önceleri uzaktan izleyen Osmanlılar, savaş meydanlarında üst üste aldıkları yenilgilerden sonra, istemeyerek de olsa ilgi duydular. İlk olarak III. Selim tarafından askeri alanda başlatılan Batı'ya yöneliş, II. Mahmut zamanında idari ve mali konuları da içine alan daha kapsamlı bir programa bağlandı. Tanzimat hareketiyle birlikte kapılar sonuna kadar Batı etkisine açıldı. Dönemin bürokrat ve aydın kadroları devletin çöküşünün durdurulmasına ve sorunların çözümlenmesine çare olarak Batı kurumlarının alınmasına karar verdiler. Yenilik hareketi, yayınlanan bir fermanla başladı ve bu fermanın uygulamasına yönelik olarak daha sonra yürürlüğe konulan başka fermanlar ve nizamnamelerle sürdürüldü.

Geleneksel kurum ve ilişkilerin yenilenmesi talebi toplumun geniş katmanlarından gelmiyordu. Reformları tasarlayan ve gerçekleşmesini isteyenler, başkentteki merkezi devlet otoritesini

denetimine geçirmiş olan bir grup seçkin bürokrat ve aydından ibaretti. 19. yüzyılın başında yönetici seçkinlerin hareketi olarak başlayan modernleşme, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde de yine seçkinlerin işi olma niteliğini korudu. Yönetici seçkinler önceleri ferman ve nizamnameleri, daha sonra da anayasaları, toplumu yukarıdan aşağıya doğru zorla değiştirmenin aracı olarak kullandılar. İlk yazılı anayasa 1876'da yürürlüğe konuldu. 1876 Anayasası III. Selim'le başlayan uzun bir arayış döneminin ürünüydü. Anayasalı dönemde çatışan ve iktidar mücadelesi veren siyasi eğilimler, arayış döneminde beslenerek gelişme imkanı buldular.

1. Geleneksel Düzenin Bozulması

Tüm büyük imparatorluklar gibi, Osmanlı Devleti'nin çöküş nedenleri de yeterince açıklanabilmiş değildir. Gerçi yapılan araştırmalarda önemli bilgiler ortaya çıkarılmıştır. Fakat bu bilgilerle, birbirine bağlı yüzlerce etken yumağından oluşan uzun çöküş sürecini açıklamak mümkün olmamaktadır. Çöküşün, toplumun tüm kurum ve kuruşlarını ayakta tutan inanç, düşünce, bilim, felsefe, askerlik, maliye, hukuk, idare, ekonomi ve siyaset alanlarındaki değişim ve dönüşümlerle ilgisi vardır. Sadece konumuzu ilgilendiren siyasi ve idari çöküş nedenlerinin açıklanması bile, ayrı bir çalışmanın konusu olacak kadar çetin ve kapsamlı bir konudur. Burada ayrıntılı olarak çöküş nedenleri üzerinde durulmayıp, sadece siyasi ve idari yapıda meydana gelen bozulmaya, daha sonraki düzenlemelere konu olmaları bakımından kısaca değinilecektir.

Devletin içinde bulunduğu kötü şartlar ile yüzlerce iç ve dış sorun, toplumsal düzenin bir parçası olan siyasi ve idari düzeni de olumsuz yönde etkiledi. Geleneksel Osmanlı yönetim sisteminde siyasal yetkiler, başında padişahın bulunduğu merkezi otoritenin elinde toplanmıştı. Padişahın şahsına bağlı olarak örgütlenen merkezi iktidar, mevcut tüm sınıflar ve zümreler arasında doğabilecek çatışmaları önleyerek düzenin devamlılığını sağlıyordu.

Fatih'e kadarki dönemde, merkezi iktidarın gücüne ortak olmak isteyen güçler çıktı ve bunun sonucu olarak devlet parçalanma tehlikesiyle karşılaştı. Fatih, iktidara ortak olma ihtimali bulunan

beyleri ve tüm aristokratik unsurları devre dışı bırakacak düzenlemeler yaptı. Bundan sonra yönetim görevleri, sarayda eğitilen ve doğrudan padişaha bağlı olan kapıkullarına verildi. Komutanlar, saray memurları, mülki amirler, kapıkulları arasından ve önceden belirlenmiş ilkelere göre tayin edildi.

Devletin en güçlü olduğu ve dünya egemenliğini eline geçirme noktasına ulaştığı Kanuni döneminde, Fatih'in başlattığı klasik Osmanlı yönetim ilkelerinden ödün verilmeye başlandı. Yüksek dereceli memur ve mülki amirlerin tayin ve terfilerinde yerleşik gelenekler ihmal edildi. Kanuni has odabaşını sadrazamlığa, çeşnigirbaşını da beylerbeyliğine getirerek bozulmayı bizzat başlatmış oldu.1

Kanuni'nin uygulamaları sonraki dönemlere kötü örnek oldu. Devletin kaderi, tecrübe ve yeteneğine bakılmaksızın, saray entrikalarıyla makamları ele geçiren liyakatsiz insanlara kaldı. Bürokrasideki bozulma yetişme şartları değişen padişahları da içine aldı. Şehzadeler artık sancağa çıkarılmayıp, saraydaki valideler, hanım sultanlar, harem ağaları ve gözdeler elinde, zayıf iradeli ve devleti yönetme tecrübesinden yoksun olarak büyütülüyordu.

Dirayetsiz padişahların şahsına bağlı olarak zayıflayan merkezi idare, taşradaki kontrolünü yitirdi. Padişahın şahsına bağlı olarak askeri esaslara göre örgütlenen taşra yönetimi de merkezin bozulmasıyla çalışamaz hale geldi.

Bozulma döneminde, yönetimdeki doğruluk ve liyakatin yerini entrika ve dalkavukluk aldı. Devlet memurlarının ahlâken yetersizliği, rüşvet ve yolsuzluğu yaygınlaştırdı, devlet gelirlerinin hakkıyla toplanmasını engelledi.2 Katip Çelebi'nin belirttiğine göre, "devlet makamları, özellikle de vergi toplama işleri yüksek fiyatlarla satılıyordu. Yüksek fiyatlar ödeyerek bu görevleri ele geçirenler, hem ödedikleri paraları çıkarmak, hem de kâr sağlayabilmek için halktan gücünün üstünde vergi istiyorlar, istenen vergileri ödeyemeyen yoksul halka zulüm ve işkence yapıyorlardı. Zaten celâli baskısı altında ezilmiş olan halk, bir de devlet memurlarından zulüm görmeye başlayınca köyleri terk ederek şehirlere göç etmeye

başlamıştı.3 Halkın şehirlere göçmesiyle, tarımda üretim düştüğü için devletin vergi gelirleri azaldı.

Devlet görevlilerinin halka baskı ve zulümleri daha XVI. yüzyılın sonlarında dayanılmaz hale gelmişti. Taşradan gelen şikâyetler üzerine 1591'de bir adalet fermanı yayınlayan Sultan III. Murat, "söz dinlemez ehli örfün devriye bölükleri halinde köylülerin üzerine gitmeleri halinde, halkın kendisini koruyabilmek için karşı koyma hakkının olduğunu" belirtiyordu. Yasa dışı yollara sapan devlet memurlarının halka zulüm yapmalarını yasaklayan bir başka ferman da 1596'da Sultan III. Mehmed tarafından yayınlandı.4

Geleneksel siyasi ve idari düzenin bozulmasıyla merkezi iktidarın otoritesi zayıflamış, zayıflayan otoritenin yerini taşrada kanun dışı yollara sapan devlet görevlileri ve onlarla işbirliği yapan ayan, eşkıya ve benzeri güçler doldurulmuştu. Tımar sistemi bozulduğu için sipahi desteği azalmış, savaş giderleri artmış ve mali imkânsızlıklar yüzünden yeterince hazırlanamayan ordu, savaş teknikleri bakımından kendisinden üstün olan Batılı ordulara yenilmeye başlamıştı.

Batı karşısında gerileyen, taşra birimleri üzerindeki denetimini yitiren, tüm kurum ve kuruşlarıyla hızla çöküşe doğru giden devletin, içinde bulunduğu kötü durumdan telaşa düşen yöneticiler çözüm arayışlarını hızlandırdılar. Yeniden eski gücün kazanılması için, yerli kurum ve geleneklerin diriltilmesi yönündeki girişimler, bunları uygulayacak kadroların yetersizliği yüzünden başarılı olamadı. Ayrıca kendisini yenileyecek iç dinamikleri tamamen körelen kurumlar, bozulan yapıyı onarmada yetersiz kalıyordu. Bu durumda, daha kolay ve uygulamaya konulabilecek hazır çözümler öneren Batılılaşma gündeme geldi.

2. Batı'ya İlk Yönelişler

Avrupa'da yeni bir siyasi düzen ve toplum anlayışının kapılarını açan 1789 Fransız İhtilali, Osmanlı Devleti'nde de "yenilikçi padişahlar dönemi"nin başlangıcıdır. 1789'da tahta çıkan III. Selim, 1808'e kadar süren iktidarında, askeri, idari, mâli ve iktisadi alanlarda ilk köklü değişiklikleri başlattı. III. Selim'den önce II.

Osman ve III. Ahmet dönemlerinde bazı yeniliklerin yapılması düşünülmüş, fakat asker ve ulema sınıfının tepki göstermesi üzerine başarılı olunamamıştı. III. Selim, önceki teşebbüslerin başarısızlığını, yapılacak işlerle ilgili olarak yeterli inceleme ve araştırmaların yapılmamış olmasına bağlıyordu. Bu nedenle padişah, gerçekleştirmeyi düşündüğü yeniliklerle ilgili olarak bir yandan ülkede inceleme ve araştırmalar yaptırırken, bir yandan da dönemin ünlü bilginlerinden Ebubekir Ratıp Efendi'yi Batı'daki gelişmeleri yerinde görüp incelemesi için Viyana'ya elçi olarak gönderdi. Sekiz ay Viyana'da kalan Ratıp Efendi, Avusturya'nın siyasi ve idari yapısını inceleyerek, bunlarla ilgili görüş ve gözlemlerini padişaha bir rapor halinde sundu.5

Padişah doğacak tepkileri önlemek ve toplumun desteğini sağlayabilmek için yapılacak yenilikleri, kendi, kişisel projesi olmaktan çıkarmak ve genel bir talep ve ihtiyacın gereği olarak devlete mal etmek istiyordu. Bu amaçla, ulemadan ve devletin önde gelenlerinden, yapılacak düzenlemelerle ilgili görüş ve düşüncelerini bir raporla bildirmelerini istedi. İkisi Hıristiyan, yirmi iki devlet adamı, reformlarla ilgili görüşlerini birer raporla padişaha bildirdiler.

Raporlardaki görüşler arasında birlik yoktu. Padişah bu konudaki emirnamesinde, "henüz tahta çıktığım için devlet işleri hakkında yeterince bilgi sahibi değilim. Devletin gerçek durumunun ne olduğunu ve bozuklukların düzeltilmesi için nelerin yapılması gerektiğini bana bildirin. Ben doğru söze darılmam. Devlet için hayırlı olan ne ise hakkıyla bilmek istiyorum"6 diyordu. Buna rağmen her memur raporunda, bürokrasinin genel karakterine uygun olarak, kendi kurumunu güçlendirecek, gelirlerini artıracak, geleneksel imtiyazlarını koruyacak tekliflerde bulundu.

Padişah raporları değerlendirmek üzere hükümetin çeşitli kanatlarından, ordunun üst düzey ve emekli görevlilerinden oluşan bir danışma konseyi kurdu. Meclis-i Meşveret adı verilen bu kurula reformlarla ilgili görülen her alanda araştırma yapma yetkisi tanındı. Tarihin bu kritik döneminde, imparatorluğu canlandıracak genel ve özel reform programlarının uygulanması için, yapılacak araştırmaların sonuçlarından yararlanılması emredildi.7

Devlet adamlarının görüşleri arasında birlik olmamakla beraber, raporlarda, yeniliklerin öncelikle askeri alanda yapılmasına ağırlık veriliyordu. Padişah bu tavsiyelere uyarak, askeri alanda yeniliklere başladı. İlk olarak Batılı anlamda düzenli bir ordu kurulmasına karar verdi. Önceleri III. Selim'in uygulamaya koyduğu reform programının tümüne birden "yeni düzen" anlamında "Nizam-ı Cedit" adı verilirken, zamanla bu deyim daha çok yeni kurulan düzenli orduyu ifade etmek için kullanıldı.8

Devlet adamları Batılaşmayı, bilerek ve anlayarak tercih etmemişlerdi. Padişahın isteği ve toplumun pratik ihtiyaçlarının karşılanması gibi zorunlu nedenlerle kabul etmişlerdi. Dönemin aydınlar sınıfını oluşturan ulemanın yenileşme gibi bir endişesi olmadığından, felsefe, tarih, edebiyat, bilim ve sanat dallarında yeniliklere öncülük edecek hazırlıklar yapılmamıştı. Böyle olunca, Batı'nın bilim, felsefe ve dünya görüşünden çok, pratik ihtiyaçları karşılayan askeri, idari ve teknik yönlerine ilgi gösterildi.9

Yeni oluşumlara katkıda bulunmayan ulema sınıfı, pratik ihtiyaçların karşılanması için alınanlara bile iyi gözle bakmıyordu. Buna rağmen yapılan askeri ve idari reformlarla Batı'ya açılan kapıdan düşünce ve kültür değerleri de girdi. Batı'yla temasa geçen yönetici ve aydın kesimlerin değerleri, zevkleri, estetik anlayışları, dünya görüşleri ve yaşama biçimleri değişiyordu. Bu durum, mevcut statülerini kaybetmekten korkan asker ve ulema sınıfını rahatsız ediyordu. Hele yeniçeriler, ocaklarının itibarını koruyabilmek için düzenli ordunun kurulmasına karşı tepkilerini açıkça gösteriyorlardı.

Ayaklanmak için fırsat kollayan yeniçeri yamakları, 1807 Mayısı'nda Avrupa tarzı elbise giyme emrine karşı direnişe geçtiler. Asilerin lideri Kabakçı Mustafa, başta şeyhülislam ve sadaret kaymakamı olmak üzere yüksek çevrelerin desteğini sağlamayı başardı. At Meydanı'nda karargah kuran âsiler, reform yanlısı devlet adamlarını öldürmeye başladılar. Padişahın "Nizam-ı Cedit"i kaldırdığını belirten bir hatt-ı hümayun yayınlanması bile tahtını korumasını sağlayamadı.10 Şeyhülislamın "İslam dininin ve Osmanlı Devleti'nin korunması" adına verdiği bir fetvayla III. Selim tahttan indirilerek yerine IV. Mustafa çıkarıldı.

Osmanlı Devleti, yüzlerce yıldan beri kendisine Batı dünyası karşısında üstünlük sağlayan toplumsal örgütlenmeye sahipti. Bu tecrübe ve geleneklerin kolayca terkedilmesi ve o güne kadar düşman bilinen Batı'nın siyasi kurum ve teorilerinin kolay kabul görmesi beklenemezdi. Üstelik alınan kurum ve yeniliklere karşı, Batı'da da tereddütlü bir dönem geçiriliyordu.

III. Selim'in tahttan indirildiği 1807 yılında Fransa imparatoru ile Rus çarı ihtilal düşüncelerinin yayılmasına karşı koyabilmek için anlaşmışlardı. Doğduğu topraklarda karşı çıkılan Fransız Devrimi'nin Türkiye'de etkisinin devam etmesini beklemek fazla iyimserlik olurdu. Fakat bazı tereddütlere rağmen, ihtilal öncesinin değerlerine karşı Avrupa'da güven sarsılmıştı. Nitekim ekilen tohumlar yeşererek ihtilal düşüncesini Fransa'da yeniden iktidara getirdi. Türkiye'deki etkileri de bir süre sonra filizlenerek acı ve tatlı meyvelerini vermeye başladı.

3. Sened-i İttifak'tan Beklenen

III. Selim'in yaptıklarının doğruluğuna inanan devlet adamlarından biri olan Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa, padişahın şahsına karşı büyük saygı besliyordu. Alemdar, III. Selim'i tekrar tahta çıkararak başlanan yeniliklerin tamamlanmasını sağlamak üzere emrindeki askerlerle İstanbul'a geldi. Fakat bu durumu haber alan IV. Mustafa'nın tahrikiyle ayaklanan yeniçeriler Selim'i öldürdüler.

Alemdar İstanbul'a geldiğinde III. Selim öldürülmüştü. Bunun üzerine Alemdar, IV. Mustafa'yı tahttan indirerek yerine II. Mahmud'u çıkardı; kendisi de sadrazam oldu. Alemdar Mustafa Paşa, taşradaki muhalif güçleri denetime alarak, merkezi yönetimin ülkede hakimiyeti yeniden ele geçirmesini istiyordu. Merkezin emirlerinin ülkenin her yerinde geçerli kılınmasının İstanbul'daki en büyük engeli ise yeniçerilerdi. Bu nedenle önce yeniçerilik kaldırıldı. Daha sonra da, taşrada güçlenerek merkezin otoritesini tanımaz hale gelen ayanları padişaha bağlama yolları arandı.

Ayan, geleneksel Osmanlı yönetiminde halk tarafından seçilen bir tür taşra yöneticisiydi. Osmanlı şehir ve kasabaları, hükümetin

merkezden tayin ettiği vali, sancakbeyi, subaşı ve kadılar ile ayanlar tarafından birlikte yönetilirdi. Memleketin zengin ve nüfuzlu halkı arasından seçilen ayanların görevi, askeri, idari, mali, ve iktisadi kamu hizmetlerinin yürütülmesinde devlet ile halk arasındaki ilişkileri ayarlamaktı. Eyalet ve sancakların yönetilmesine ilişkin olarak, buralardaki görevlilere merkezi idare tarafından yazılan ferman ve talimatların bir nüshası da ayanlara gönderilirdi.11

Gerileme döneminde, devletin merkezi otoritesinin zayıflamasına paralel olarak güçlenen ayanlar, halk üzerinde kendi otoritelerini kurmaya başladılar. Öyle ki, merkezden gelen vali ve kadılar görevde kalabilmek için ya ayanların halkı ezmesine göz yumdular ya da ayanlarla beraber olarak halka birlikte zulüm yaptılar. Giderek devletle pazarlık edecek kadar güçlenen ayanlar, merkezi otoriteden bağımsız hareket eden derebeyleri haline geldiler.

18. yüzyılın sonlarına doğru, Anadolu’nun her tarafındaki güçlü aileler arasında ayan olma mücadelesi alıp yürümüştü.12

Geleneksel Osmanlı siyasi-idari sisteminde, merkezi otorite ile taşradaki güçler arasındaki ilişkiyi, tek yanlı olarak devlet tayin ediyordu. Merkezi iktidar, güçlü olduğu dönemlerde, taşrada huzursuzluk çıkaranları katı şekilde cezalandırarak hükmünü sürdürdü. Ancak, merkezin zayıflamasına orantılı olarak taşrada güçlenen ayan, mütesellim ve voyvoda gibi yöneticiler, denetimden çıkarak bölgelerinde kendi hükümlerini geçirir hale geldiler. Osmanlı taşrasında, Batı’da olduğu gibi devlet ve halk arasında yer alan mahalli sivil örgütlenmeler yoktu. Taşradaki yöneticiler de merkezdekiler gibi, devletin emrinde çalışan ve onun çıkarlarını kollayan memurlardı.

Devlet zayıflayınca ortaya çıkan güçler merkezin emirlerini hiçe sayarak halk üzerinde baskı uygulamaya, bulundukları bölgede sözlerini geçirebilmek için kendi ordularını kurmaya başladılar. Taşrada dengelerin merkezi idare aleyhine bozulduğu böyle bir dönemde, İstanbul’da kontrolü ele geçiren Alemdar, padişahla görüşerek yeniden devlet otoritesine bağlanmalarını sağlamak için ayanları İstanbul’a davet etti. Ayanlar, bu davete uyarak İstanbul’a

gelirken, tedbir olarak ordularını da beraberlerinde getirdiler. İstanbul'a gelince de güvenliklerini düşünerek, şehre girmeyip, İstanbul dışında konakladılar.13 29 Eylül 1808'de yazlık Kağıthane Köşkü'nde padişah tarafından kabul edildikten sonra, Alemdar'ın öne sürdüğü reformları görüşmek üzere kendi aralarında toplantılar yaptılar. Bu görüşmelerde hazırlanarak padişah ve ayanlar tarafından imzalanan metne "Sened-i İttifak" adı verilmektedir.

Alemdar'ın ayanları İstanbul'a davet etmekten amacı, padişaha bağlılıklarını ve merkezi yönetimin denetimine girmelerini sağlamaktı. Yapılan görüşmelerde ise bunun tam tersine kararlar alındı. Mevcut statüleriyle yetinmeyen ayanlar, daha fazla bağımsızlık ve güvence istediler. Padişah ise geleneksel otoritesini kısıtlayan Sened-i İttifak'ı istemeyerek imzalamak zorunda kaldı. Türk Anayasa Hukuku literatüründe yerleşmiş kanaat olarak, "padişahın halka karşı keyfi uygulamalarını önleyici bir denetim ve güvence mekanizması kurduğu" söylenen bu belge; aslında "taşrada halkı ezen ayanlara, devlet otoritesi karşısında daha fazla bağımsızlık vererek, bir tür derebeylik düzeninin yasallaşmasına yol açmıştır."

Sened-i İttifak bir anayasa değildir, fakat padişahla ayanlar arasında imzalanan ve karşılıklı taahhütleri içeren bir anlaşma olması nedeniyle, Türk Anayasacılık tarihinde önemi büyük olan bir siyasi belgedir. Başlangıç kısmında, bozulan düzenin yeniden kurulması ve devlet otoritesinin sağlanması amacıyla ve tarafların ittifakıyla aktedildiği belirtilen senedin, altısı esas, biri ek olmak üzere yedi şartı bulunmaktadır. Bu şartlarda yer alan siyasi ve idari hükümler şöyle özetlenebilir:14

1. Ayanlar padişahın emirlerine mutlak surette sadakat gösterecek, padişah da onların mallarını ve canlarını güvenceye alacak. Ayanlardan padişaha karşı harekete geçenler olursa, öteki ayanlar padişahın yanında yer alacaklar.

2. Ayanlar, devletin asker toplamasına yardımcı olacaklar; bu konuda itiraz edenler olursa, taraflar elbirliği ederek itiraz ve muhalefet edenleri bastıracak. Devletin düşmanlarına karşı ayanlar padişahla birlikte mücadele verecekler.

3. Devlet hazinesi için eyaletlerden toplanacak vergilerin tahsil edilmesine ve güvenlik içinde merkeze ulaştırılmasına ayanlar yardımcı olacaklar.

4. Devletin egemenlik yetkisi padişahın şahsında temsil edilecek, padişahın mutlak vekili olan sadrazamın emirlerine de padişahın emirleri gibi uyulacak. Sadrazam, kanunların ve verilen sözlerin dışına çıkarsa, ayanların buna karşı direnme hakkı olacak.

5. Ayanların mevcut hakları ölümlerinden sonra hanedanlarına geçerek aynen korunacak. Ayanlar kendi bölgelerinin dışında güç kullanamayacak, halka zulüm yapamayacak, kanunların uygulanmasına muhalefet edemeyecekler.

6. İstanbul'daki ocaklardan ya da başka bir güç tarafından padişaha karşı gelenler, fitne ve fesat çıkaranlar olursa, ayanlar İstanbul'a gelerek bunun bastırılmasına yardımcı olacaklar.

7. Ülkede düzenin sağlanması ve zulmün önlenmesi için, devlet görevlileriyle ayanın birlikte aldıkları kararlar uygulanacak. Vatandaş her türlü zulüm ve kötü muameleye karşı korunacak.

Klasik dönem Osmanlı yönetim anlayışına aykırı olan bu hükümlerden dolayı Sened-i İttifak'ı, İngilizlerin Magna Carta'sı gibi "hükümdar ile ayan arasında yazılan bir anayasa belgesi, Türkiye'de hukukun üstünlüğüne ve demokratik yönetime atılan ilk adım sayanlar vardır. Oysa Sened-i İttifak, şekil bakımından bir anayasa belgesi olmadığı gibi, öz bakımından da Magna Carta'ya benzemez. Senet, her şeyden önce İngiltere'de olduğu gibi, taşradaki güçlerin isteği ve merkezi iktidarı zorlamaları ile değil, merkezi iktidarın isteği ve taşradaki güçleri zorlamasıyla hazırlanmıştır.

İkincisi İngiltere'de Magna Carta, taşradaki asillerin haklarını güvenceye alan bir belgedir; sonraki dönemlerde krallara karşı verilen her mücadelede öne sürülmüştür. Sened-i İttifak ise, Alemdar Mustafa Paşa'nın saf dışı edilmesinden sonra unutulmuş ve bir daha uygulanmasını isteyen olmamıştır.

Bülent Tanör'ün belirttiği gibi "Türk hukuk sistemi, Sened-i İttfak'a gereğinden fazla bir önem vermiştir."15 Kanımızca anayasa

niteliği olmayan ve hiç uygulanma şansı bulmayan belge, klasik Osmanlı devlet anlayışında köklü değişiklikler öngörmektedir. Ancak gerek hükümleri, gerekse hiç uygulamamış olması akımından Türkiye'nin demokratikleşme tarihinde ilk adım sayılması çok abartılı bir değerlendirmedir.

Sened-i İttifak'ı hazırlayanlar, Osmanlı Devleti'nde merkezi siyasi gücü şahsında toplayan padişahın mutlak otoritesinin sınırlanmasını istediler. Padişahın yetkilerinin sınırlanmasını isteyenler, bunu tamamen kendi kişisel çıkarları için gerekli görmekteydi. Ayanlar, İngiltere'de ve öteki Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, kendi içinde hiyerarşisi ve gelenekleri olan bir asiller sınıfı değildi. Bunlar devletin otoritesinin zayıflamasından istifade ederek, taşradaki halk üzerinde kendi kişisel otoritelerini kurmuş olan derebeyleriydi. Sened-i İttifak'la, ayanların o güne kadar zor kullanarak elde ettikleri hukuk dışı otorite meşruiyet kazanıyor; üstelik bu otoritenin çocuklarına geçmesine ve böylece hanedanlarını kurmalarına izin veriliyordu.

Osmanlı'da ayanların, hanedanlarını kurarak merkezden bağımsızlaştığı yıllarda, Avrupa'da çoktan tarihe karışan feodal otoritelerin yerine güçlü merkezi iktidarlar etrafında toplanan milli devletler kurulmaktaydı. Böylece devlet, tam Batı'ya yöneldiği bir dönemde, Batı'dakinin aksine, otoritesine her yerde boyun eğdiren merkezi gücünü kaybederek, derebeylerinin egemen olduğu feodal bir düzene doğru kaydı.16 Ancak ayanların, merkez karşısında, müşterek çıkarlarını korumaya yönelik organik bağları olmadığından, "hiçbir zaman Batı'da olduğu gibi asiller sınıfı meydana getiremediler. Kendi aralarında örgütlenerek halk ile merkezi iktidar arasında ikincil bir otorite oluşturamadılar"17

4. Merkezi İktidarın Güçlenmesi

Sened-i İttifak'ta yer alan şartların uygulanmaması halinde, tarafları buna zorlayacak bir hukuk prensibi yoktu. Her yeni gelen sadrazam senedi mühürleyip imzalayacak, padişah da uygulamayı denetleyecekti. Oysa II. Mahmud, uygulamayı denetlemek bir yana, senedin varlığından bile rahatsız oluyordu. Padişah kendisi bir

ayan olan ve öteki ayanları İstanbul'a davet ederek senedin hazırlanmasını sağlayan Alemdar Mustafa Paşa'dan hoşlanmıyordu. Öte yandan, ulema sınıfı itibarlarının sarsıldığı, yeniçeriler "Sekban-ı Cedid" ordusu kurulduğu ve yeni usullerle talim yapmaya zorlandığı için Alemdar'a kinleniyordu. Yeniçeriler 1808'de Ramazan'ının son gününe rastlayan 14 Kasım günü, Sekban-ı Cedid askerlerinin oruçlarını zamanından önce bozduklarını bahane ederek ayaklandılar ve Alemdar'ı öldürmek için Babı Ali'yi bastılar. Bu sırada mahzende bulunan barut fıçılarının patlaması sonunda, Alemdar ve muhafızları binayı saran yeniçerilerle birlikte öldüler.18

Alemdar'ın ölümünden sonra, yeniçeriler, padişahı da öldürmek için saraya yürüdüler. Fakat III. Selim'in başına gelenlerden tecrübeli olan padişah, yeni muhafızlarla sarayı güvenceye aldığı gibi, kendi yerine getirilme ihtimali bulunan devrik padişah IV. Mustafa'yı da öldürttü. Yeniliklere karşı olanlar, tahta geçirecekleri baş-ka birini bulsalar, ellerine geçen ilk fırsatta II. Mahmud'u öldürmekten çekinmeyeceklerdi. Fakat tahta geçirecekleri uygun bir aday bulamadıkları için bu niyetlerini gerçekleştiremediler.

Esasen II. Mahmud, tahta çıktığı günden beri, Alemdar ve yeniçeriler hayatta olduğu sürece, yeniliklerini dilediği gibi yürütemiyeceğini biliyordu. Bu nedenle yeniçerilerin Alemdar'ı yok etmelerine seyirci kalan padişah, 1826'da uygun bir fırsat yakalayınca yeniçerileri de ortadan kaldırdı. Bu tarihe kadar devletin merkezi politik gücü, bürokrat sınıflar arasındaki dengelere dayanıyordu. Şeyhülislam ulema sınıfının, yeniçeri ve diğer askeri ocakların ağaları da kendi birimlerinin başını çekiyordu. Padişah, dengeleri ustaca kollayarak atamalarda fraksiyonlar arasında uyum sağlıyor, muhaliflerini kendisine karşı ittifak etmelerini imkân verecek kadar uzun süreli görevde tutmuyordu. Padişah önemli mevkilere yavaş yavaş kendi adamlarını getirerek, merkezi gücü elinde toplamaya çalışıyordu.

II. Mahmud, yeniçerileri ortadan kaldırdıktan sonra, Anadolu ve Rumeli'de veraseten gelen veya halk desteğinde varlığını sürdüren mahalli iktidarları ve ayanları etkisiz hale getirmeye çalıştı; ülkenin siyasal bütünlüğünü korumak için, her fırsatta ayanlar üzerine

yürüdü. Resmi görevli bir ayan ölünce yerine oğullarından veya yakınlarından biri tayin edilmedi. Ölen ayanların çevresindeki etkili ilişkiler, hükümlerini geçiremiyecekleri uzak bölgelerde görevlendirilerek birlikte hareket etmeleri önlendi. Bir kısmı öldürüldü, bir kısmı da uzak yerlere sürüldü. Buna rağmen merkezin gücünün her yerde tam egemen kılınması mümkün olmadı. Merkezin taşradaki denetimini sağlayan tımar sistemi bozulduğundan, devlet denetimi tam olarak sağlayamıyor ve yok edilen ayanların yeri derhal yenileriyle dolduruluyordu.

Batı'yı örnek alınarak gerçekleştirilen reformların sürekli hale getirilebilmesi için merkezi yönetim örgütünün de yeniden düzenlenmesi gerekiyordu.19 İlk olarak ordu, ulema ve diğer bürokrat sınıfının maaşlarına zam yapılarak statüleri yükseltildi. Harbiye nezareti kuruldu ve ordunun sivil bürokrasiden bağımsız olarak burada örgütlenmesi sağlandı. Kendi konağında hizmet yürüten Şeyhülislam için yeni bir büro açılarak ulemanın faaliyetlerinin kontrol edilmesi sağlandı. Okullar Maarif Nezareti'ne, mahkemeler Adliye Nezareti'ne, vakıflar da Evkaf Nezareti'ne bağlanarak devletin denetimine alındı. Bu düzenlemenin amacı ordu ile ulema sınıfının eskiden olduğu gibi padişaha karşı birleşmelerini engellemekti.

II. Mahmud döneminde yapılan bu düzenlemelerle, askeri, dini ve ilmi grupların devlet merkezindeki siyasi gücü zayıfladı. Buna karşılık yeni kurulan büroların ve bürolarda görev alan memurların rolü arttı. Merkezin artan yetkileri, güçlenen bu memurlar sınıfı tarafından kullanılıyordu. Ancak memurların egemenliği beklendiği kadar olumlu sonuçlar vermedi. Osmanlı'da zenginliğin kaynağı ve servet edinmenin yolu devlet memuriyetiydi. Fakat Batılılaşmadan önce, çok mal mülk edinerek gücünü artıran memurların malı uygun bir sebep gösterilerek müsadere edilirdi. Reform döneminde müsadere kaldırıldığı için, memurların malına artık eskiden olduğu gibi el konulamıyordu. Bu nedenle, görevlerini istismar ederek zenginleşen memurlardan lüks yalı ve konaklarında, halktan farklı bir hayat yaşayan yeni bir yönetici sınıf oluştu.

II. Mahmud, iktidarının özellikle 1826'da yeniçerilerin kaldırılmasından 1839'da ölümüne kadarki döneminde, Büyük Petro'nun Rusya'da gerçekleştirdiklerinden daha kapsamlı bir reform programını yürürlüğe koydu. Bernard Levis'e göre, "padişah Petro'nun yaptıklarından haberdardır. Ama onun örnek aldığı Petro değildi: hayran olduğu ve eserini tamamlamaya karar verdiği Selefi Selim ile, nefret ettiği ve bu yüzden verdiği her örneğin faha iyisini yapmaya azmettiği rakibi Mısır Paşasını örnek alıyordu."20 Petro gibi II. Mahmud da otoriter mizaçlıydı. Fakat onun işi Petro'dan daha zordu. Çünkü reformlarını yaparken Petro'ya çok sayıda Batı Avrupalı uzman yardım etti. II. Mahmud ise merkezdeki ve taşradaki muhaliflerini ezdikten sonra bile kendisine yardım edecek uzmanlara sahip olamadı. Herşeyden önce kendisi, yaptıkları hakkında yeterli bilgi sahibi değildi. Avrupa kökenli herşeyi, "kâfire karşı nefretinin ifadesi" olarak reddeden bir toplumda, yabancı uzman bulundurmanın sakıncaları sayılamayacak kadar çoktu. Batı dillerini bilen yok denecek kadar az olduğundan, örnek alınan uygulamalar hakkında doğrudan bilgi edinme yolları da tıkalıydı.

II. Mahmud döneminde, devletin içinde bulunduğu krizden çıkabilmesi için Avrupa'nın örnek alınması daha yaygın bir kanaat haline geldi. Ancak Sultan, Avrupa'nın izlenmesinde, özden çok biçime önem veriyor, siyasi ve idari kurumlara Avrupa kurumlarının görüntüsünü vererek Batılı gözlemciler üzerinde olumlu izlenimler bırakmayı umuyordu. Daha sonraki dönemlerde de başvurulan bu yöntem umulan etkiyi göstermedi. Avrupalı gözlemciler, sadece dış görünüşü değişen, fakat gerçekleri eskisi gibi duran yeniliklere küçümser gözle baktılar. Lewis'in belirttiği gibi "sadrazam ve çalışma arkadaşlarına Redingot giydirmek ve nazır adını vermek, yeni bürolar ve masalar sağlamak, onları bir gecede modern bir devlet haline getirmedi. Çünkü sadece dış görünüşü değişen fakat özde eski pozisyonunu koruyan bu kurumlar, yerleşmiş hak ve imtiyazların yüzyıllardan gelen prestijini taşıyordu. Bu prestijin kaynağı ise padişaha bağlılıktı. Dış görünüşleri değişmekle kendi başlarına irade kullanan bir güce dönüşemeyip eskiden olduğu gibi

yine padişahın iktidarının sağlamlaştırılmasını kollamaya devam ettiler.” 21

II. Mahmud’un reformlarından sonra ortaya çıkan rejimde işler, eskisi kadar bile iyi gitmedi. Eskiden hiç olmazsa insanların ahlâken sürdürmeye gayret ettikleri bir geleneksel yükümlülükler ve sosyal bağlılık düzeni vardı. Batı’dan alınan kanunlarla kurulan yeni düzen ise, halk için bir anlam taşımıyordu. Belki bu yeni düzenin, onu yürüten memurlar için bir anlamı vardı. Ama memurlar da Batı tarzı yaşantılarının artan maliyetini karşılamak için yolsuzluk yapıyorlar ve bu nedenle ahlâk bozuluyordu. Reformları bizzat yüklenmiş olan uygulayıcıların ahlâk yapısı, işlerin olumlu sonuçlar vermesine engeldi. Yönetenlerle halk arasında öteden beri varolan uçurum, bu ahlâki zaaf yüzünden daha da açıldı. Üstelik halk kendisinden farklı giyinen, beslenen, düşünen ve yaşayan bu yeni yönetici sınıfa karşı eskilerine olduğu kadar bile sempati göstermiyordu.

Toplumların, kendilerinden üstün gördükleri kültürlerin, daha pratik ve kullanışlı olan giyinme, barınma, beslenme gibi alışkanlıklarını yeni biçimler vererek benimsedikleri görülmüştür. Ancak bu benimsetme, devlet otoritesi kullanılarak zorla veya yasa gücüyle yapıldığı zaman tepkiyle karşılanmıştır. II. Mahmut aynı zamanda, halkın giyimini düzenleyen, memurlar ve askerler için fes giyilmesini zorunlu tutan bir nizamname yayınladı. Askerlere ve devlet erkânına, nizamnamede öngörülen biçimde Avrupa tipi üniformalar giydirilmesi halkın tepkisine yol açtı.22

Sanayi öncesi toplumlarda insanların giysileri, özellikle de başlıkları mensubu bulundukları toplumsal grubun dinini, sosyal statüsünü gösteren önemli simgelerden biriydi.

İslamiyet belli ölçülerde uyulması dışında özel bir giyinme biçimi getirmemiş, giyinme toplulukların kendi örf ve geleneklerine bırakılmıştı. Ancak yüzyıllarca uygulanan bu örf ve geleneklerin doğal sonucu olarak Müslümanların kendilerine özgü giyim-kuşamları oluştu. Bu konuda Müslüman olmayanlara tam olarak benzemek hoş karşılanmadı. Geleneksel Osmanlı toplumunda

esnaf, yeniçeri, ilmiye, kalemiye gibi statülerden her birinin kendine özgü kıyafet ve başlıkları vardı. Böyle bir alışkanlıktan gelen Müslümanların, can düşmanları gözüyle baktıkları Hıristiyanların giysilerine sıcak bakmaları beklenemezdi. Özellikle şapka sembol kabul edildiği için daha fazla tepki gördü. Türkiye'de yenileşme ya da modernleşmenin temelleri, bu yolu açan III. Selim ve II. Mahmud tarafından şekilcilik ve dış görünüme önem veren bir anlayış üzerine kuruldu. Bu anlayış Cumhuriyet döneminde daha da ileri götürülerek sürdürüldü.

5. Tanzimat ve Batı Etkisinin Artması

Osmanlı toplumunda III. Selim'in başlattığı yeniliklerin II. Mahmud tarafından daha katı ve kararlı şekilde yürütülmesiyle, ülkenin kapıları Batı'ya açılmış oldu. Devletin öncelikle askeri, idari ve mali alanlarda yaptığı değişikliklerle, merkezi idarenin güçlenmesi ve otoritesinin ülkenin her yerinde hakim kılınması isteniyordu. Ancak açılan kapıdan sadece askeri, idari ve mali alandaki kurum ve fikirler gelmiyordu. Avrupa'da köklü bir değişimin ateşini körükleyen Fransız İhtilali'nin devrimci fikirlerine de ilgi fazlaydı. Bu fikirlerin yurda girişini sağlayan başlıca faaliyetler, yeni kurulan askeri okullardaki Fransız öğretmenlerin çalışmaları ile Fransız hükümetinin İstanbul'daki propaganda girişimleriydi. Ayrıca Batı ülkelerine gönderilen öğrenciler, diplomatik görevliler, Batı dillerini bilen ve bu dillerde yazılanları okuyan genç bürokrat ve aydınların faaliyetleri de Batılı fikirlerin tanınmasını sağlıyordu.23

Askeri okullarda ve Tıbbiye'de ders veren Fransız öğretmenler, derslerinde sadece askerlik ve tıpla ilgili bilgileri öğretmekle kalmıyorlar, Fransız İhtilali'ni ve dayandığı fikirleri de anlatıyorlardı. Ayrıca Fransız hükümeti, devrim fikirlerinin yayılmasına özen gösteriyor ve bunu kolaylaştırmak için İstanbul'daki vatandaşlarını Türklerle daha sıkı ilişkiler kurmaya teşvik ediyordu. Fransızların bu girişimleri sonucunda, zengin ve mevki sahibi insanlar arasında, ihtilal düşüncelerinin konuşulup tartışıldığı geniş bir sosyal çevre oluştu.

İhtilal fikirlerinin önemli taşıyıcılarından birisi de öğrenim için Batı'ya gönderilen öğrencilerdi. Bu öğrenciler Batı'da gördükleri sosyal düzen ve maddi gelişmişlik karşısında heyecanlanıyor, Türkiye'de de böyle bir düzen kurulmasını sağlamak için, sadece ders kitaplarından yazılanlarla yetinmeyip, dönemin etkili siyasi görüşleriyle ilgileniyorlardı.

III. Selim döneminden itibaren Batı başkentlerinde açılan düzenli temsilciliklerde görevlendirilen genç memurlar, Avrupa'daki gelişmeleri ve bu gelişmeleri sağlayan fikirleri yerinde tanıma imkânı buldular. 1821'de Bab-ı Ali'de kurulan tercüme odasında Batı dillerini öğrenen genç kuşaklar, Avrupa'da çıkan yayınları izleyebiliyorlardı. Tercüme Odası'nda yetişen ve Batı'yı daha yakından tanıma imkânı bulan gençler, devletin yeni bürokrat sınıfını oluşturdular. Tanzimat döneminin ünlü sadrazamları Ali, Fuat ve Reşit Paşalar da içinde olmak üzere pek çok yenilikçi aydın ve bürokrat ilk eğitimlerini Tercüme Odası'nda gördüler.24

Fransız İhtilali'nin devrimci ve milliyetçi fikirleri, etkisini ilk olarak Balkanlar'daki gayrimüslim halk arasında gösterdi. Osmanlı ülkesindeki ticaretini gayrimüslimler aracılığıyla yürüten Batı ülkeleri, yerli Hıristiyan tüccarları destekliyor, bunlar da halkı devlete karşı kışkırtıyorlardı. Kışkırtılan halka karşı uygulanan güvenlik önlemlerine, hem Batılılar hem de Rusya, Hıristiyanların hamiliğini öne sürerek müdahale ediyordu. Bu müdahaleler nedeniyle, Batılı fikirler imparatorluğun diğer bölgelerinden önce, Balkanlar'daki Hıristiyan teb'a üzerinde etkisini gösterdi.

Abdülmecid'in Dışişleri Bakanı Mustafa Reşit Paşa, Batı uygarlığına hayran bir devlet adamıydı. Elçilik yaptığı Paris ve Londra'da bu ülkelerin yönetim sistemlerini inceleyip yakından tanıma imkânı bulmuştu. Mustafa Reşit Paşa, devlet yönetiminin her din ve mezhepten teb'anın hak ve hürriyetlerini güvenceye alacak ve kanun hakimiyetinin tesis edecek şekilde yeniden düzenlenmesini istiyordu. Bu düzenlemeleri öngören bir ferman yayınlanması halinde, Batılı ülkelerin Hıristiyan teb'anın haklarını bahane ederek, Osmanlı'nın içişlerine karışmayacağına, düzenin yeniden sağlanacağına ve böylece çöküşün durdurulacağına inanıyordu.

Reşit Paşa, fikirlerini Sultan Abdülmecid'e açarak, fermanı yayınlamaya razı etti.25 Hazırlanan ferman, 3 Kasım 1839 günü Gülhane Parkı'nda, padişah, yabancı devlet sefirleri ve halkın huzurunda Mustafa Reşit Paşa tarafından okundu. Gülhane Hattı Hümayunu adı verilen bu fermanla, Osmanlı Devleti'nde, İslam hukuku ve geleneksel kurumların kademeli olarak yerini Batı hukuku ve kurumlarına bıraktığı hızlı bir değişim süreci başladı.

Tanzimat Fermanı'nın giriş bölümünde, yayınlanış sebebi padişahın ağzından özetle şöyle açıklanmaktadır: "Devletin ilk dönemlerinde şeriat hükümlerine tam manasıyla riayet edildiği için devletin gücü ve teb'anın refahı yükseldi. Son yüzelli yıldan beri şeriat hakimiyeti kalmadığından, devletin gücü zayıfladı ve teb'asının refah seviyesi düştü. Bu gidişin durdurulabilmesi için devletin iyi idare edilmesi, vatandaşın can güvenliğinin sağlaması, halkın malının, ırz ve namusunun korunması, vergin ve askerlik konularında yeni kanunların çıkarılması zorunludur. Müslim ve gayrimüslim tüm teb'aya eşit şekilde uygulanacak bu kanunlarla devletin gücü ve halkın refahı yeniden yükselecektir. Osmanlı ülkesinin coğrafi durumu, toprağın bereketliliği, halkın yeteneği ve zekası göz önünde tutulursa, gerekli çarelere başvurulduğu takdirde; Allah'ın yardımıyla beş-on sene içerisinde istenilen sonuçlara ulaşılacağından kimsenin şüphesi olmasın."26

Padişah fermanda devletin tüm eyaletlerinde iyi bir idarenin kurulması için mal, can ve namus emniyeti, vergi adaleti, askerlik hizmeti ve süresini yeni esaslara bağlayan kanunların hazırlanması konusuna titizlikle riayet edeceğine yemin ediyordu.27 Esas nüshası padişah tarafından imzalanarak Hırka-i Saadet Dairesi'ne konulan Gülhane Hattı Hümayunu'nda kabul edilen siyasi ve idari prensipler şöyle özetlenebilir:

1. Hangi din ve millete mensup olursa olsun bütün teb'anın, can, ırz ve namusu güvenlikte olacak.

2. Herkesin mülkiyet hakkı olacak. Yasa dışı yollardan kimsenin malına el konulamayacak.

3. Vergiler için âdil oranlar tayin edilecek, vergi yükünün dağılımında vatandaşlar arasında eşitlik sağlanacak.

4. Askerlik hizmetleri belli bir süreye bağlanacak, beldelerden nüfusları ile orantılı miktarda asker alınacak.

5. Suç ve cezalarda şahsilik kabul edilecek. Yargılama açık yapılacak, suçluların malları müsadere edilerek varisleri mirastan mahrum bırakılmayacak.

6. Tüm devlet memurlarına maaş bağlanacak. Rüşvet kesinlikle yasaklanacak ve bu yasağa uymayanlar şiddetle cezalandırılacak.

Tanzimat Fermanı'nın amacı, çeşitli iç ve dış olayların etkisiyle işlemez hale gelen idareyi yenileştirerek, devlet otoritesini hakim kılmak, vatandaşa hak ve hürriyetler veren daha adaletli bir yönetim sistemi kurmaktır. Padişahın tek yanlı iradesini yansıtan bu, fermanla, devlet kendisini işler düzene girene kadar belli ölçülerde sınırlamaktadır.

Tanzimat Fermanı'nda sağlanan hakları, insanlar uğrunda mücadele vererek almadılar; padişah tarafından kendilerine "ihsanı şahane" olarak verildi. O günün şartlarında halktan, fermanda sözü edilen hakların talebi doğrultusunda bir hareketin gelmesi esasen mümkün değildir. Çünkü Batı'yı görmüş sınırlı bir grup bürokrat aydının dışında, vatandaşın uğrunda mücadele verilmeye değer hak ve hürriyetlerin varlığından bile haberi yoktu. Kitleler kendilerine geleneksel olarak eskiden beri sağlanan hak ve hürriyetlerden memnun olarak hayatını sürdürüyordu.

Gülhane Hattı Hümayunu da Sened-i İttifak gibi, teb'anın bir kısım hak ve özgürlüklerini güvenceye almıştır. Ancak bu iki ferman arasında, yürürlüğe konulma biçimleri ve düzenledikleri haklar bakımından üç önemli fark bulunmaktadır.

1. II. Mahmud, Sened-i İttifak'ı taşrada güçlenen ayanların zorlaması üzerine istemeyerek ve bir beklentisi olmadan imzaladığı halde, Sultan Abdülmecid Tanzimat Fermanı'nı merkezdeki kendi memurlarının teklifi üzerine, isteyerek ve büyük ümitler bağlayarak imzaladı.

2. Sened-i İttifak'la merkezi otoriteye karşı taşrada güçlenen ayanların bölgelerindeki hakimiyetleri onaylanırken, Tanzimat Fermanı ile başkentte padişahın emrinde çalışan bürokratların yetkileri arttırılarak, merkezi iktidarın otoritesi genişletildi.

3. Sened-i İttifak'la ayan denilen belli bir seçkinler grubunun haklarının güvenceye alınması amaçlanırken, Tanzimat Fermanı'yla bir ayırım gözetilmeksizin tüm teb'anın hak ve hürriyetlerinin güvenceye alınması amaçlandı.

Tanzimat Fermanı, devletin esas yapısını, temel siyasi ve idari organlarını ve bu organlar arasındaki ilişkileri düzenleyen bir anayasa değildi. Buna rağmen fermanda yer alan teb'anın hayatını, canını, malını, inancını güvenceye alan; yargılamadan ceza verilemeyeceğini, suçluların malına el konulamayacağını ve kanun hakimiyetini öngören hükümler, çağdaş anlamda birer anayasa hükmü niteliğindedir.

Tanzimat'tan önceki yenilik girişimleri, doğrudan padişahlardan geldiği halde, Tanzimat reformlarını tamamen Batı etkisinde yetişen bürokrat-aydınlar sınıfı yönlendirdi. Yenileşme döneminde yetişen bürokratların köşe başlarını tutmasıyla, bağlı bulundukları güç merkezlerinin etkisi elle tutulur şekilde görülmeye başladı. O dönemde devleti zorda bırakan Mısır sorununun çözümüne Batı'dan destek aranmasını fırsat bilen İngilizler, Reşit Paşa aracılığı ile reformları yönlendiriyordu. İngilizler, 1938'de imzalanan ticaret antlaşmasının sağladığı ekonomik imkânları daha iyi kullanabilmek için, özellikle korumacılığın kaldırılmasını tavsiye ediyorlardı.

Dönemin İngiltere Büyükelçisi Lord Strantford Canning, Reşit Paşa ile ilişkiler konusunda şunları yazmaktadır. "Nazırlar arasında politika ve ruhça en iyi anlaştığımız devlet adamı, Reşit Paşa idi. Sultan yakınlığımızı kıskanıyor olmalıydı. Yahut fitnecinin biri sultanın zihnini bulandırmış olacak, 'Reşit Paşa ile pek sevişiyorsunuz' dedi bana bir gün. 'Öyle efendim' dedim, 'sevişiriz kendisiyle, Majestelerinin en sadık, en elinden iş gelir

hizmetkârlarından biri olduğu için tabii…' Reşit Paşa daha sonra sultanın elçisi olarak Londra'ya geldi, orada tanışıklığımızı ilerlettik. Türkiye'deki devrim hareketleri konusunda bana açıldığını iyi hatırlıyorum. Yeniçeri ocağının yıkılmasıyla açılan yeni politika vadisinde faal bir rol oynama kararında olduğu belliydi. Bana işin neresinden başlanılması gerektiğini sormuştu. Ben de 'ta baştan' diye cevap verdim. 'Nasıl baştan?' diye sorusunu tekrarladı: 'Tabii can ve mal emniyetinden' dedim. 'Şeref ve haysiyetin de emniyet altına alınması gerekmez mi?' diye sordu. 'Şüphesiz' dedim. Yalnız haysiyetten, şereften ne anladığını kavrayamamıştım. Gelgelelim, açıkta bir devlet adamı, Türkiye'de ayağını denk almayı bilmeliydi; yabancı bir diplomatla birlikte görülmesi şüpheye yol açacağından başka birinin evinde gizlice buluşuyorduk. Bu görüşmelerin sonucu olarak kabinede değişiklikler yapıldı. Reşit Paşa'nın her vesileyle dost, güçlü bir yardımcı olduğuna aklım yattı. Devrim meselelerinin çoğunda kafa birliği ettik."28

6. Değerler Çatışması ve Çelişkiler

Gerek padişah ve gerekse öteki devlet adamlarının büyük umutlarla yürürlüğe koyduğu 1839 Fermanı'nın uygulanmasından beklenen yarar sağlanamadı. Yapılan yeniliklerden, fermanın en fazla gözettiği gayrimüslimler bile fazla memnun olmadılar. Batılıların, devletin iç işlerine müdahalesi azalacağına daha da arttı. Gülhane Hattı Hümayunu, yapılacak yeni reformları konusunda Batılılara verilen bir tür güvence niteliğindeydi. Sondan bir önceki maddede, "fermanın bütün elçiliklere bildirileceği" belirtilerek, uygulama konusunda denetim yetkilerinin olduğu mesajı verilmişti. Bu durum, devleti gönüllü olarak Avrupalıların vesayetine soktu ve elçilikler yeni reformları yönlendirme konusunda nüfuz yarışına girdiler.

Ahmet Cevdet Paşa'nın belirttiğine göre, "İngiliz elçisi Caninng öteden beri devletin iç işlerine müdahale ediyordu. Bunu kabullenmeyen Fransızlar daha hızlı bir yarışa girdiler. Reşit Paşa İngiliz eğitimi aldığı için İngiltere politikasına eğilimliydi. Ali ve Fuat Paşalar ise Fransız politikasına bağlandılar."29 Bab'ı Ali üzerinde değişik dönemlerde bu devletlerden biri diğerinden daha etkili oluyor

ve elçilerin belirttiği politikaların dışına çıkanlar görevi bırakmak zorunda kalıyorlardı. Padişah, dış etkilere göre ya İngiltere’ye ya da Fransa’ya yakın olan birini sadrazamlığa getiriyor, reformları tamamen elçiler yönlendiriyordu. Elçilerin gönlünü almak için gerekirse sadrazam değiştiriliyordu. Buna rağmen, Avrupalılar memnun edilemiyor, reformların yapılmasına karşılık olarak beklenen dış destek sağlanamıyordu.

Tanzimat reformlarından umduğunu elde edemeyen ince ruhlu padişah Abdülmecid, 1845’de yayınlandığı bir fermanla istenilen hedeflerin gerçekleştirilmesi için bazı yeni talimatlar verdi. Buna rağmen Batılı devletler, fermanlarla verilen hakları yetersiz, sözleri ise tutulmamış sayarak 1856 Paris Konferansı öncesinde, Osmanlı Devleti’ni Batılı devletler ailesine kabul etmediler. Rusya’nın müdahalesine karşı Osmanlı’nın yanında yer almalarının bedeli olarak, yine çoğu Hıristiyan teb’a ile ilgili olan bir takım isteklerde bulundular. Artık tamamen Avrupalıların emir ve talimatlarına göre yönetilen Osmanlı Devleti bu istekleri derhal kabul etti. O kadar ki, 1856’da yayımlanan fermanın esasları, Ali Paşa ile İstanbul’daki İngiliz ve Fransız elçileri tarafından müştereken kararlaştırıldı.30

1856’da yayımlanan Islahat Fermanı’yla yabancılara taşınmaz malları kullanma hakkı tanındı. Kalkınmada Avrupa sermayesinden yararlanılmasına karar verildi. Müslüman olmayanların can, mal ve namus dokunulmazlıkları ile dini ayrıcalıkları bir kez daha pekiştirildi. Kiliselerin topladığı vergilerin kaldırılması, azınlıkların kendi okul ve ibadethanelerini açarak bir tür özerklik kazanmaları sağlandı. Hıristiyanların, kamu hizmetlerine, askeri okullar da dahil tüm eğitim kurumlarına alınmalarına izin verildi.

Gerek 1839, gerekse 1856 Fermanlarıyla sağlanan hakların ağırlık noktasını, Müslümanlarla Müslüman olmayanlar arasında eşitliğin sağlanmasına yönelik hükümler oluşturuyordu. Bu hakların verilmesinde yukarıda sözü edilen dış baskılar önemli olmakla beraber yöneticilerin kendileri de devletin geleceği için eşitliğin sağlanması gerektiğine inanıyorlardı. Tanzimatçılar Batılı devletlerin baskısından yakınıyor ve kendi iradeleriyle hareket etmelerinin daha inandırıcı olacağını savunuyorlardı. Bu durumu Fuat Paşa, yabancı

elçilere yaptığı bir toplantıda, “bize suflörlük ediniz, fakat sahneyi ve rollerin ifasını bize bırakınız”31 diyerek açıkça ifade etmiştir.

Tanzimat yöneticilerinin kendileri de reformlar konusunda istekliydi. Yoksa sadece dış müdahalelerle bu kadar geniş boyutlu düzenlemeler yapılamazdı. Üstelik yapılan düzenlemeler, dış müdahaleyi azaltmadığı için aynı yolda ısrar etmenin yararı yoktu. Diğer yandan, Osmanlı devlet adamları istemeseler Batılı ülkelerin azınlıklar için bu kadar hak talep etmeye yüzleri tutmazdı. Çünkü eşitlik talebinde bulunanların ülkelerindeki azınlıkların bile bu kadar geniş hak ve hürriyetleri yoktu. Rusya’da yaşayan Yahudilerin ve Katoliklerin bu tür haklarından söz bile edilemezdi. Meternich Avusturyası, Osmanlı’dakine benzer eşit hakları kendi ülkesi için tehlikeli buluyordu. Fransızları ise, Osmanlı ülkesinde yaşayan azınlıklardan sadece Katoliklerin hakları ilgilendiriyordu. Belki İngilizlerin bu konuda daha samimi ve ısrarlı oldukları söylenebilirdi. Fakat onların da sömürgelerindeki yerli halkların kendi milletleriyle eşit olduğunu kabul etmeleri söz konusu değildi.

Batılı ülkelerin talepleri topluca değerlendirildiğinde, Tanzimat reformlarının özünü, Müslüman olmayan halka verilen hak ve hürriyetlerin oluşturduğu açıkça görülmektedir. Bu açık talebin arka planında ise, Avrupalı devletlerin Osmanlı ülkesindeki hakimiyet alanlarını genişletme arzuları yatmaktadır.

Önemli bir sorun da, gayrimüslim halkın, sağlanan hak ve hürriyetlerden fazla memnun olmamasıdır. Çünkü Hıristiyan teb’a, siyasi haklar dışında zaten Müslümanlarla eşit şartlarda yaşamaktadır. Askere alınmadıkları için imparatorluğun geniş ticaret imkânlarından yararlanarak zenginleşen gayrimüslimler esasen durumlarından çok memnundur. Batılıların sürekli istismarına ve Tanzimat yöneticilerinin her fırsatta göze girmek için Müslüman olanlarla olmayanlar arasında eşitlik sağlanmasını öne sürmelerine rağmen, Hıristiyanlar kendileri için yapılanlara sevinmemişler, özellikle askerlik yapmak istememişlerdir.

Tanzimat döneminin yeni iktidar eliti, eskiden olduğu gibi ordudan ve ulema sınıfından değil, Tercüme Odası’ndan ve elçilik

katipliğinden geliyordu. Daha sonra açılan Galatasaray Sultanisi'nde de, zorunlu olarak Türkçe öğretileceklerin dışındaki tüm dersler Fransızca okutuluyordu. Bu okulları bitirenler, Batı kültürüne vâkıf oldukları için üst düzey memuriyetlere atanıyorlardı. Yabancı kültürüyle yetişen bu yönetici elitler, zaten çok uzağında bulundukları halktan iyice koptular. Tanzimat döneminde en önemli çatışma, halkın değerleri ve yaşama biçimiyle, yöneticilerin değerleri ve yaşama biçimi arasında ortaya çıktı.

Batı'dan alınan kurum ve değerler, toplumun yerleşik değer ve inançlarıyla çelişiyordu. Bazı okur-yazarlar ve devlet adamları dışında, halk Tanzimat yeniliklerine kuşkuyla bakıyordu.32 Bu kuşku sonraki dönemlerde; devlet ile milletin dayandığı temel değerlerin çatışmasına dönüşerek kökleşti. Halktan kopan bürokratlar, alınan kararları hayata yeterince geçiremediler. Bab-ı Ali'den vilayetlere, halka işkence ve zorbalık yapılmasını yasaklayan fermanlar gönderildiği halde, sadece şekil değişti, fakat özde yıllardan beri halka karşı kökleşen olumsuz tutumlar sürdürüldü. İlber Ortaylı'nın belirttiği gibi, "geçiş döneminin bu garabeti; Türkiye bürokrasisinin yenilikçi ve hukuk üstünlüğüne yatkın zihniyetle uygulamadaki despot davranışından çelişik bir tutumdur ve halen devam etmektedir.33

Diğer önemli çelişki de, bir yandan Batı'dan alınan yasalarla laik bir düzene doğru gidilirken, öte yandan en üstün dini makam olan Şeyhülislamlığın bakanlık statüsüne yükseltilerek merkezi idare içindeki yerinin güçlendirilmesidir. II. Mahmud 1826'da yeniçerileri ortadan kaldırdıktan sonra, ulema sınıfını denetim altında tutabilmek için, ilmiyenin başı olan Şeyhülislamı Vekiller Heyeti'ne aldı. Tanzimat döneminde bakanlar kurulu üyesi olan Şeyhülislam, devlet organları arasında daha yüksek bir konum kazandı. Ancak ülkedeki en üstün dini-ilmi otorite tam olarak devletin denetimi altına girdiği için bağımsızlığını ve etkileme gücünü kaybetti.

Tanzimat döneminde, bir yandan Batılı kurumlar ve hukuklar alınırken, bir yandan da geleneksel kurumlar varlığını sürdürdü. Geleneksel kurumlar gözden düştüğü için ihmal edilirken, yeni alınan kurumlar da gereği gibi çalıştırılamadı. Hukuk ve yönetim alanında

sistemli bir yenileşme sağlanamayıp, eski ile yeni kurumların çatıştığı bir ikililik ve tezat ortamı doğdu. Düşünce, dil ve sanatta Batı örnek alındı; fakat bu alanda Batılı düşünür ve sanatçıların taklidinden öteye gidilemedi, orijinalliği olan güçlü eserler ortaya konulamadı.

Bilal Eryılmaz'ın ifadesiyle belirtecek olursak, "Gülhane Hattı ile başlayan değişme sürecinde, karşılaşılan Batılı kurum ve sistemlerle, geleneksel Osmanlı kurum ve değerleri zaman zaman uzlaşırken çoğu kez birbirine karşı direnip çatıştılar. Tanzimat'ın bu ikili yönü günümüzdeki siyasi kültürün oluşumunu ve Cumhuriyet'in temellerini oluşturan düşünce ve kurumları büyük ölçüde etkiledi. Günümüz siyasi kültürünün homojen olmayışının temelinde Tanzimat'ın etkileri yatmaktadır."34

1 Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet C I., s. 49.

2 Mustafa Nuri Paşa, Nefayiç'ül Vukuat C. I, II, Haz. Neşet Çağatay, Ankara 1979, s. 125.

3 Katip Çelebi, Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar, Haz. Ali Can, Ankara 1982, s. 24.

4 Yaşar Yücel, Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynakları, Anakara 1988, s. 15.

5 F. Reşit Unat, Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri, Ankara 1968, s. 154, 161.

6 Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, C. II, s. 1101.

7 Stanford J. Shaw, "19. YY. Osmanlı Reform Hareketinde 1876 Öncesi Merkezi Yasama Meclisleri", Çev. Püren Özgören, Tarih ve Toplum Dergisi. 76, 77, İstanbul 1990.

8 Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet C. III s. 1441.

9 İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul 1987, s. 19.

10 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi C. V. İstanbul 1954, s. 83.

11 Yücel Özkaya, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık, Ankara 1977, s. 141 vd.

12 Özkaya, Ayanlık, s. 60 vd.

13 Karal, Osmanlı Tarihi, C. V, s. 93; Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, C. V, s. 2240 vd.

14 Suna Kili, A. Şeref Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, Ankara 2000, s. 13, 17.

15 Bülent Tanör, "Sened, i İttifak", Bahri Savcı Armağanı, Ankara 1988, s. 481.

16 Mümtaz Soysal, Anayasanın Anlamı, İstanbul 1986, s. 39.

17 Metin Heper, "Osmanlı Siyasal Hayatında Merkez, Kenar İlişkisi", Toplum ve Bilim s. 9, 10.

18 Karal, Osmanlı Tarihi, C. V. s. 83.

19 Carter V. Findley, Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform, Çev. Latif Boyacı, İzzet Akyol, İstanbul 1994, s. 103 vd.

20 Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev. Metin Kıratlı, Ankara 1984, s. 104.

21 Lewis, Modern Türkiye'nin… , s. 97.

22 A. Lütfi Paşa, Tarih-i Lütfi, C. II, İstanbul 1984, s. 269.

23 Lewis, Modern Türkiye'nin…, s. 57, 65.

24 Taceddin Kayaoğlu, Türkiye'de Tercüme Müesseseleri, İstanbul 1998, s. 49 vd.

25 Reşat Kaynar, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, İstanbul 1954, s. 174.

26 Kili, Gözübüyük, Türk Anayasa…, s. 21.

27 Kaynar, Mustafa Reşit…, s. 176.

28 S. Lane Poole, Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları, Ankara 1988, s. 89.

29 Ahmet Cevdet Paşa, Tezakir (1, 12) Ankara 1986, s. 26.

30 Poole, Lord Stratford… s. 166 vd.

31 Engelhardt, Tanzimat, Çev. Ayda Düz, İstanbul 1976, s. 241.

32 Recai Galip Okandan, Amme Hukukumuzun Anahatları C. I., İstanbul 1971, s. 109.

33 Ortaylı, İmparatorluğun…, s. 77.

34 Bilal Eryılmaz, "Tanzimatın Türk Yönetim Tarihindeki Yeri", Akademik Araştırmalar Dergisi, s. 1 İzmir 1987.

Tanzimat Fermanı Sonrası Hukuki Düzenlemeler ve Hukuk Dualizmi / Doç. Dr. H. Tahsin Fendoğlu [s.727-738]

Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi / Türkiye

I. Giriş

Ondokuzuncu yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nin dayandığı askeri temel ve otorite çökmüş, devlet sözünü İstanbul dışına geçiremez olmuş, eski itibarını yitirmiştir. İltizam yöntemi sonucunda, halkla devlet arasında kopukluk baş göstermiş, halk, devlet yerine zorbaların (ayan, derebeyi) boyunduruğu altına girmiştir. Bu dönemde Batı sürekli sanayileştiğinden, Osmanlı açık pazar olmuştu; Çağ, Osmanlı'ya baskı yapıyordu.

Bu dönemde, modernleşme bağlamında geliştirilen Tanzimat dönemi meclisleri, anayasal monarşi için bir başlangıç denemesi sayılabilir ki bunlar zamanla uzman hukuk organlarına dönüştüler. Yargıtay'ın temeli sayılan Divan-ı Ahkam-ı Adliye (DAA), 1 Nisan 1868'de kurulmuştu.

Mahalli idareler, geç Orta Çağ Avrupası'nın (XII. yüzyıl) ürünüdür. Klasik dönemde Osmanlı şehrinin idaresi ve yargı gücü kadıya verilmişti. Kadı sadece şehrin değil civardaki köy ve nahiyelerin de mülki amiri ve yargıcı idi. Kadı kolluk işlerinin, mali sorunların ve şehir yönetiminin sorumlusuydu. Kadı, görevini ya konağında veya camide yerine getirirdi; İstanbul'da bile, II. Mahmut dönemine kadar kadılık ofisi yoktu.1 Osmanlı'da kadılar, ilk yıllardan XIX. yüzyıla kadar, kazaskerlere, kazaskerler de sadrazamlara bağlıdırlar. Tanzimat döneminin başında kazaskerler, Şeyhülislamlığa bağlandı ve şeyhülislamlar Meclis-i Vükelaya (MV) alındı. 1253/1837 tarihinde Kazaskerlikler birer mahkeme olarak Şeyhülislamlığa (Bab-ı Meşihata) devredilince bütün kadılar da Şeyhülislâmlığa bağlanmış oldu; kadıların idari ve yerel yetkileri de kaldırıldı. XIX. yüzyıla kadar Osmanlı düzeni, dış işleri, iç işleri ve adliye gibi bazı görevler dışındaki hizmetleri, vakıflara, dini cemaatlere ve yerel gruplara bırakmıştı ama ülkenin dağılma

sürecini de dikkate alan Tanzimatçılar, bunu, olabildiğince merkezi hükümete bağladılar.

1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi ile halkın yönetime katılması sağlanmaya çalışılmış; Tanzimat meclislerine daha çok gayrimüslimler girmiş; adem-i merkeziyet ilkesinin kabulü ile de Osmanlı'da çözülmeler başlamıştır.2

Şurayı Devlet (Danıştay) ile Divan-ı Ahkam-ı Adliyenin (DAA) kurulmasına ilişkin 1868 tarihli Padişah Hatt-ı Hümayunu ile kuvvetler ayrılığı (tefrik-i kuva) kuralı kabul edilmiş olmasından dolayı, kadıların bağımsızlığı bir kat daha güçlenmişti.3

Tanzimat Fermanı'nda4 "harici tazyik" düşünülebilir; Ferman, Mısır sorununun en buhranlı zamanında ve 1838 tarihli Balta Limanı Antlaşması'ndan sonra ilan edilmiştir.5 1838 Antlaşması, Osmanlı ekonomisi için kötü bir girdaptır; ama 1839 Fermanı'nın içeriği ile karşılaştırıldığında sömürü ile kesin bağlantısı kurulamayabilir.6 Tanzimat Fermanı'nın arkasında Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanı sonrasında Batı'nın etkinliği7 ile 1838 Osmanlı-İngiliz Balta Limanı Antlaşması'nı (Muahedesini); 1856 tarihli Islahat8 Fermanı'nın9 arkasında da Kırım harbi sonrası ile İngiliz-Fransız etkisini aramak gerekir. XIX. yüzyılda İmparatorluğun başını uzun süre ağrıtan Mısır'ın asi valisi Mehmet Ali Paşa ve oğluna karşı savaş açılmak zorunda kalınmış, bu nedenle de Şeyhülislamdan fetva alınmış, alınan bu fetva, Rumeli ve Anadolu Kazaskeri ile ulema tarafından tasdik edilmiştir.10

Ne yazık ki, Devlet-i Aliye bu savaşları kazanamamıştır.

Tanzimat Fermanı, aslında rutin bir adaletnameye benzetilebilir. İngiliz Elçisi Lord Stratford Canning'in11 Tanzimat aydınlarına emir verdiği genelde benimsenmektedir.12 Devlet yönetimini sadrazam ve Meclis-i Vükelaya bırakan13 reformcu padişah Abdülmecit zamanında sadece İngiliz büyükelçisi Canning, padişahla randevu almadan görüşebildiği için, diplomatlar ona, "taçsız sultan" diyorlardı.14

Avrupa modernleşmesinde 1789 tarihli Fransız İhtilali15 başlıca etken sayılır. Fransız İhtilali'nin Tanzimat Fermanı'nı etkilediği

kuşkusuzdur. Amerika'nın 1492'de keşfi ile Asya, önce ekonomik sonra politik açıdan çökmüştür. 1605'te Avustralya, 1642'de Yeni Zelanda, 1767'de Tahiti bulunmuş, buraları sömürmek için dayanıklı gemiler ve teknoloji gerekli olmuştur. James Watt (1736-1819) buhar makinesini icat etmiş, bu da büyük gemilerin yapılmasını ilham etmiştir. Osmanlı'nın ise deniz aşırı egemenlik amacı yoktu. Bu teknolojiyi Osmanlı'ya vermeyen Batı, Rusya'ya vermiş,16 gelişen Rusya, sadece XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na karşı, dokuz kez büyük savaşlar açmıştır. Rusya, XIX. yüzyılda, zayıflayan Osmanlı'ya karşı ölümcül darbeler vurmak üzere, sürekli pusuda bekliyordu.

30 Mart 1856'da imzalanan Paris Antlaşması (Muahedesi)'ndan yararlanan yabancı devletler, Osmanlı'da okullar açmış ve komitacılar yetiştirmişlerdir.

1826'da Yeniçeri ile Tımarlı Sipahi kaldırılmış, modern ordu kurulmuş ama harbiyeli, henüz yeterli sayıya ulaşmadığından dolayı, gerekli bilgi ve donanımı almamış olup, geleneksel tarzda yetişen zabitler (alaylı) 1920 senesine kadar kalmıştır. Tanzimat Fermanı, ile birlikte Tıbbiye ve Harbiye gibi Batı ile ilişkili okullar açılmış;17 bu dönemde Fransızca etkinlik kazanmış;18 Tanzimat Fermanı sonrasında din değiştirmeler de artmıştır.19

Osmanlı Devleti, Avrupa modernleşmesine ayak uydurmak, kendini yenilemek ve izolasyondan kurtulmak zorundaydı.

II. Tanzimat Fermanı'nın Niteliği

Öncelikle belirtmek gerekir ki, devlet kurumlarının laikleştirilmesi, Tanzimat'ın en önemli yönlerinden biri sayılır.20 Laik (laicus) kelimesi, halk veya ruhani olmayan veya avam demektir. Avrupa'da laik düşünce ve laik toplum düzeninin şekillenişi, Roma hukuku ile başlamış, genellikle, Rönesans sonrası hukukçuların (Hugo Grotius gibi) düzenlemesiyle bu hareket gelişmiştir. Laik hukuk düzeninin amacı, farklı din ve cinsteki insanlara eşit davranmak, dini hoşgörüye dayanan standart bir hukuk düzeni kurmak ve tüm toplum katmanlarına aynı yasayı uygulamaktır.

Laiklikte, kimseye dini ayrıcalık tanınmamakta ve bunun uygulanması için merkeziyetçi modern bir toplum yapısı gerekmektedir.

Osmanlı'nın şeri hukuka bağlı olup olmadığı tartışılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun laik olduğunu ileri sürenler, birçok delil yanında, devletin tüm gayrimüslimlere toleranslı davranmasını da kanıt olarak gösterirler.21 Bu görüşe göre, İmparatorluk, Roma'dan sonra dini toleransın kurumsallaştığı ikinci devlet olmuş, gayrimüslimler din, hukuk, adliye ve eğitim alanlarında kısmen özerk olup, cemaatin başkanına devlet protokolünde önemli bir yer verilmiştir. Fatih Sultan Mehmet'in Ocak 1454'te Ortodoks Patriğine yaptığı tören ve verdiği önem, büyük bir olasılıkla, Bizans imparatoru tarafından yapılmamıştı.

Osmanlı İmparatorluğu laik değildir diyenlere göre, Osmanlı Devleti'nin dini İslam'dır, hukukunun kaynakları dinidir. Kanuni Sultan Süleyman zamanında, İbrahim Halebi tarafından yazılan Mülteka adlı dini hukuka dayalı hukuk kitabı, 1648 ve 1687 yıllarında İmparatorluğun hukuk kodu olarak benimsenmiş ve İslam dünyasına yayılmıştır.22

Bizce, Osmanlı Devleti, temel olarak şeri hukuka tabi olup, kural olarak yönetimde İslam hukukuna uyulmaktadır. Örfi hukuk, İslam hukukunun dışındaki bir hukuk olmayıp, onun çizdiği çerçeve içerisindeki bir hukuk sistemidir.

Osmanlı'da Ermeni Patriği ve Musevi hahambaşı, protokolde önemli bir yere sahipti. Tüm manastırlar vergiden ve angaryadan bağışıktı; Manastırlar önemle korunurdu. Vergiler millet esasına göre toplanmıştı; Bulgarlar ve Rumlar aynı millet sayılırdı. Ermeniler ise üç grup milletti; Ermeni-Ortodokslar, Ermeni-Katolikler ve Ermeni-Protestanlar. Türkler, Araplar, Arnavutlar ve diğerleri tek millet sayılırdı. Sünni olmayan Müslümanlara aynı tolerans gösterilmezdi.

Halife unvanını Osmanlı dışında Hindistan'daki Delhi hükümdarları da kullanıyordu. Halife unvanı, uluslararası ilişkilerde, ilk kez 1779 Aynalı Kavak Tenkihnamesi ile ısrarla kullanılmıştır. Osmanlı Padişahı, Kırımlı Müslümanlar üzerindeki hilafetten doğan

dini haklarını bu anlaşmayla Rusya'ya kabul ettirmiş olduğundan, bu tarihten sonra hilafetin diğer devletler tarafından da tanınmasıyla, ruhani bir kurum olduğu belirtilebilir. 1912 tarihinde Bosna'nın İtalya tarafından işgalinden sonra bile Avusturya idaresindeki Bosna Reisül-ulemasının ve Trablusgarp Cemaat liderlerinin tayin ve emeklilik işini Meşihat makamı ve Sultan yapıyordu. III. Selim'den sonra da halife unvanı, resmi unvanlar arasında yer aldı. II. Abdülhamit halife ve zıllullah filard (Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi) unvanlarını da kullanıyordu; ama maliyesi iflas etmişti.

XIX. yüzyıldaki merkezileşme ve modernleşmeyi benimseyen Osmanlı Devleti, laikleşme sürecine girdi;

Batıdan laik kanunlar alınmaya başlandı. Mecelle (MAA) ve Arazi Kanunu (AK), özel hukuka ilişkin kodlar olduğundan dolayı kamu hukuku alanındaki boşluk, Fransa'nın laik yasaları alınmakla doldurulmaya başlandı.23 1850'de Fransız Ticaret Yasası, 1851'de Fransız Ceza Yasası, 1863'te Deniz Ticaret Yasası alındı. Mecelle'nin biçim ve usulü de Batı sistemidir; Mecelleyi hazırlayan komisyonun başındaki Ahmet Cevdet Paşa, zeki, bilgili ve yönetici bir kişiydi. Tanzimatçılar, uzlaştırıcı kişiliği nedeniyle ondan vazgeçememişlerdir. Bazı düşünürler, Meşruti rejimin kurulmasını meşveret sistemi olarak yorumluyorlardı.24 Oysa Doğu, Şura Meclisini kurumlaştıramamış olduğundan, Osmanlı'nın 1876 senesinde Batı'dan aldığı Parlamento, temelde Doğu ama sonuçta bir Batı kurumuydu. Tanzimatçılar, kanun önünde eşitlik ve devlet kurumlarının laikleştirme hareketini, iç ve dış baskılar neticesinde siyasi bir zaruret olarak görmüş ve uygulamışlardır. Kimi ulema ile Namık Kemal, Ziya Paşa, Suavi Efendi gibi gelenekçiler ise, Reşit Paşa'yı eleştirerek, Tanzimatçıları Frenkleşmek ve ulusal benlikten uzaklaşmakla suçluyorlardı.25 Tanzimatçılarda yarı İslamcı yarı Batıcı bir dilemma (ikirciklenme) çabası vardır.26

ABD misyonerleri, Tanzimat boyunca, etkin bir sosyal hizmet bütününü (yetimhaneler, hastaneler) okulla birlikte getirdiler, Ermeni ve Hıristiyan Arap nüfus arasında Protestanlığı ısrarla yaydılar. Fransızlar da boş durmuyorlardı; Fransızca, XIX. yüzyıl

ortalarında Suriye ve Lübnan'da konuşulan önemli bir dil haline gelmişti.

Tanzimat'ın ünlü üçlülerinden biri sayılan27 Ali Paşa, Fuat Paşa ve Cevdet Paşa, ihtiyaç üzerine, Batı modeline uygun bir üniversite kurmak istediler; ama önce bir bilim akademisi olarak 1851 de Encümen-i Daniş kuruldu. Redhouse ve Hammer28 de aza yapılmıştı fakat bu üniversite, başarılı olamadı. Benzeri bir araştırma kuruluşu olarak 1862'te "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye" kuruldu.

Bu dönemde, ülkenin modernleşmesini hedef alan, yeni bir toplumsal muhalefet odağı olarak "basın" doğmaya başladı. 1860'ta Tercüman-ı Ahval gazetesini Agah Efendi ve Şinasi çıkardı; 1861'de Şinasi, Tercüman-ı Ahval'ı kapatarak Tasvir-i Efkar'ı açtı. 1867'te Ali Suavi, Londra'da "Muhbir" adlı gazeteyi çıkardı.

III. Tanzimat Fermanı Sonrası Hukuk Dualizmi

Osmanlı'da yargı alanındaki değişmeler, Kanun-ı Esasi ile değil, esas olarak, Tanzimat Fermanı ile birlikte başlamıştır. II. Mahmut'tan sonra yapılan yeni düzenlemeler karşısında kadı mahkemelerinin yetkisi azaltılmış, bürokrasi saltanata ortak olmuş, İttihat Terakki'nin otoriter tutumu, zaman içinde, yönetime egemen olmuş, düzen yıkılmaya doğru eğilim göstermiş, yargıda yaşanan düalizm, karışıklığa neden olmuştur.

Tanzimat'la birlikte biri birinden çok farklı ikili (düalist) bir sistemin uygulanması, mahkemelerde görev-yetki çekişmesine yol açmış ve yeni hukuka hukukçuların soğuk bakması nedeniyle de yargı sisteminin gelişme hızı kesilmiş, yargı yavaşlamıştır.29 Tanzimat'ın başlattığı reformları yarım bırakması, birliği bozup ikili bir yapıya yönelmesi başarısını gölgelemiş,30 giderek ülke, sömürge olmuştur.31

Batı'da XIX. yüzyıl, hukuki pozitivizm akımının da etkisiyle, "hukuki reformlar ve kanunlaştırma asrı" olmuştur. Osmanlı Devleti'ne "hasta adam", problemlerine "şark meselesi" denilmekte, yargı konusunda yapılanlar, genellikle, ihtiyaçlardan çok, Batı'nın baskı ve zorlaması sonucu olmaktadır. Batı'nın Osmanlı ile uğraşmasının nedeni, petrol bölgeleri olduğu kadar, sanayiine açık

pazar bulmak, azınlıklara ayrıcalık tanınmasını sağlayarak bölgeye egemen olabilmektir. Yargı alanında Osmanlı'nın Batı'ya yönelmesinde, haklı olarak, yeni gelişmelere ayak uydurmak, mahkemeleri sistemli olarak iki dereceli kılmak nedenleri aranmalıdır.

Türkler Orta Asya'da iken Çin hukuku,32 Orta Çağ'da İslam hukuku, 1839 sonrasında ise Batı hukuku etkisinde kalmışlardır.33

II. Mahmut'un oğlu olan Sultan Abdulmecid (1823-1861; yön. 1839-1861), iyi Fransızca bilen, reformcu ve merkeziyetçi bir padişahtı. 17 yaşında iken padişah olmuş, henüz 39 yaşında iken öldüğünde,34 Suriye'de yaşayan Osmanlı yurttaşı Müslümanlar "İslam kurtuldu" demişlerdi.35 Bu dönemde Divan-ı Hümayun önemini kaybetmiş, yerini Meclis-i Has veya diğer adıyla Meclis-i Vükela (Bakanlar Kurulu) almış, Şeyhülislam da Meclis-i Vükelanın bir üyesi olmuş, bu dönemde yeni kanunların Batı'dan iktibasına başlanmıştır.36 Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iyye (MTŞ) ve Fetvahane,37 kadılar tarafından İslâm hukukuna göre verilen kararlar için temyiz mercii olmuştu.38

Sultan Abdulaziz39 döneminde, Divan-ı Ahkam-ı Adliye (DAA) ve Nizamiye Mahkemeleri (NM) kurulduğu gibi, ünlü Mecelle-i Ahkam-ı Adliye'de (MAA) bu dönemin eserlerindend1ir.40 Nizamiye mahkemelerinin vermiş olduğu kararları temyiz yoluyla denetleyecek bir mahkemeye ihtiyaç duyulması, Divan-ı Ahkam-ı Adliyenin (DAA) kurulmasının başlıca nedenini oluşturmuştur.41

İlk Adalet Nazırı (Bakanı) olan Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895),42 aynı zamanda temyiz mahkemesi başkanıydı. Osmanlı Devleti'nde, Tanzimat'tan önce Adalet Bakanlığı'na ait işler, devletin ilk dönemlerinde daha çok kazaskerler, Şeyhülislamlığın önem kazanmasıyla da Şeyhülislâmlar tarafından görülmekteydi.43 Temyiz Mahkemesi başkanlığında bulunanlardan biri de, Büyük Ali Haydar Efendi'dir (1837-1903). Mecelle üzerine yazdığı şerhle ünlenen Küçük Ali Haydar Efendi44 (1853-1935) de Temyiz dairesi başkanlığı ve İstinaf dairesi başkanlığı yapan ünlü hukukçulardan biridir.

Batı, gayrimüslimleri maddi ve moral açıdan güçlendirmek yanında, hukukunu ihraç ederek itibar kazanmak istiyordu. II.

Mahmut devrinde kurulan Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye (MVAA) (The Supreme Council of Judicial Ordinance)45 ikiye ayrılmıştı; Meclis-i Vala (MV) ve yasal düzenleme yapmak üzere kurulan Meclis-i Tanzimat (MT). Sonra bu iki Meclis, birleşti; ama sonra yine ikiye ayrıldı: Divan-ı Ahkam-ı Adliyye (DAA) ve Şura-yı Devlet. Bu meclisler bu dönemdeki hukuki yapının belirlenmesinde önemli rol oynamış ve yarı yasama meclisi gibi bir görev üstlenmişlerdir. Arazi Kanunnamesi (AK), Mecelle-i Ahkam-ı Adliye (MAA) ve Hukuk-ı Aile Kanunnamesi (HAK), Tanzimat döneminde çıkarılan ulusal kanunlar oldu. İlk iki kanunu hazırlayan heyetin başkanı Ahmet Cevdet Paşa'ydı.

Osmanlı Devleti'nde asıl olan kadı mahkemeleri olmakla birlikte, belirtildiği gibi, başka yargı mercileri de bulunmaktadır. Divan-ı Hümayun ve diğer divanlar; Vezir-i azam ve vezirlerin sefer esnasında kurdukları divanlar ve belirli yargısal görevleri olan Beylerbeyi başkanlığında toplanan eyaletlerdeki Paşa divanları vardır. Bunların dışında sınırlı yargısal yetkileri olan, daha çok hakem mahiyetindeki bir tür yargılama yerleri de söz konusudur: Lonca ve benzeri meslek organları, nakibü'l-eşrafın seyyid ve şerifler üzerindeki yargısı, defterdarın ve muhtesiplerin yargısı gibi. Osmanlı Devleti'nin İslâm adliye teşkilatına getirmiş olduğu en önemli fark, çeşitli isimler altındaki yargı yerlerinin sayısını ve etkisini azaltarak yargıçları en etkili yargı mercii olarak ortaya çıkarmak olmuştur.

George Young gibi bazıları Tanzimat dönemine "legislation=yasama" işlevi yüklerler ki bu, doğrudur. Tanzimatçılar, yargı örgütüne büyük bir ciddiyetle el attılar. Bu dönemde beş tür mahkeme ve şer'i yargılama devam ederken Ticari Yargılama Usulü ve Nizami Yargılama Usulü'nde yeni düzenlemeler yapılmıştır.

Osmanlı'da, kadı tarafından verilen bir hükmün yeniden görülmesi üç halde mümkündü: (i) Gıyaben verilen bir hükme itiraz edilirse dava yeniden ele alınır,46 (ii) Fetvahane-i Aliye veya Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iye'den (MTŞ) temyiz yoluyla bozulması üzerine, dava, istinafen görülür.47 (iii) İade-i Muhakeme yolu ile de dava yeniden ele alınırdı.48

Osmanlı hukukunda içtihat ile içtihat bozulamayacağı için, kadı'nın kararında kesinlik asıldı. Ancak kutsal metinlere (nass), icmaya, ana kurallara, açık ve kapalı (celi ve hafi) kıyasa aykırı olan kararlar bozulabilirdi. Osmanlı Devleti'nde şer'iye mahkemelerinden çıkan kararların ne suretle bozulabileceği, kanunen belirli yöntem ile düzenlenmişti.49 Mecelle, istinaf ve temyiz yollarını kabul etmişti; Fetvahane ile Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iye (MTŞ) ve daha sonra bunlar yerine kurulan Temyiz Mahkemesi Şer'iye Dairesi, bu kararları tetkik ederek, gereğine göre bozar veya onaylardı.50

1838 yılında Sadrazam unvanı Başvekil olarak değiştirilmiş; Başvekil, yargılama yetkisini Şeyhülislama devretmiş, şeri davaların temyiz mercii de Şeyhülislamlık olmuştur. 1838 sonrasında Huzur Murafaaları da Şeyhülislam başkanlığında yapılmıştır. Sonraları Şeyhülislamlıktaki fetva dairesinin adı Fetvahane olarak değiştirilmiş, şeri davaların temyizi de Fetvahanede kurulan Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iye (MTŞ) isimli kurula bırakılmıştır. Osmanlı'da sistematik temyiz usulü, Divan-ı Ahkam-ı Adliye (DAA) ile kabul edilmiş, bu daire, istinaf ve temyiz diye iki mahkeme halinde teşkilatlanmıştır.

Tanzimat sonrasında Osmanlı'da beş tür mahkeme vardır: Kadı mahkemeleri, Ticaret Mahkemeleri, Nizamiye Mahkemeleri, Konsolosluk Mahkemeleri ve Cemaat mahkemeleri. Kadı mahkemeleri, başlangıçtan Tanzimat'a kadar, tek hakimli genel mahkeme olarak görev yapmış; Tanzimat'ta yetkisi azalarak devam etmiştir. Önceleri kazaskerlik dairesine bağlı iken, II. Mahmut zamanında, Meşihat (Şeyhülislâmlık) dairesine bağlanmıştır. XIX. yüzyılda kadı'nın yetkileri sınırlanmıştı.51

1848 yılında, yabancı devletlerin baskısıyla kurulan Karma Ticaret Mahkemeleri, Adalet Bakanlığı'na bağlanmıştı. Ticaret mahkemeleri, Batı'dan ilk gelen mahkemelerden biridir; gayrimüslimler bu mahkemede etkin idiler. Tanzimat'tan sonra şer'iye mahkemeleri yanında kurulan ilk mahkemelerin ticaret mahkemesi olması ve Batı'dan ilk defa ticaret yasasının alınması rastgele değildir ve bunun, kapitülasyonlarla ilgisi olduğu gibi, Osmanlı ticaret ve maliyesini zayıflattığı da belirtilebilir.52 1278/1861 tarihli Usul-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi (UMTN), 1278/1861 tarihli Ticaret

Usul Kanunu, 1296/1879 tarihli Usul-i Muhakeme-i Hukukiye Kanunu (UMHK) ile ticari yargılama usulünde, şer'i yargılama usulü terkedilmiştir.53

Nizamiye Mahkemelerinin (NM) temelleri Abdülmecit devrinde atılmış, Abdülaziz devrinde teşkilatlanmış olup, Adliye Nezareti'ne bağlıdır.54 Osmanlı Devleti'nde Nizamiye Mahkemelerinin kurulmasıyla belli bir zaman dilimi içerisinde Şer'iye Mahkemelerinin görev alanı, Kilise veya Havralara tanınan özerk alan kadar sınırlandırılarak, kişinin hukuku, aile hukuku ve miras hukuku (ahval-i şahsiye) ile sınırlı tutulmuştur.55 Ahmet Cevdet Paşa, Ceride-i Mehakim isimli hukuk dergisi ile Nizamiye Mahkemesi yargıçlarına örnek ilamlar yayımlıyordu.56 İlk kurulan Nizamiye Mahkemeleri, 1276 tarihli "Ticaret Kanunname-i Hümayununa Ek" ile Ticaret Bakanlığı'nın gözetim ve yönetiminde kurulan Ticaret Mahkemeleridir.57

1288/1871 tarihli Nizamname ile Nizamiye Mahkemeleri yurt çapında teşkilatlandırılıp, mesail-i şer'iye denilen konular dışındaki bütün yargı yetkileri Nizamiye Mahkemelerine devredildi. 1296/1879 tarihli Usul-i Muhakemat-ı Hukukiye (UMH) ve Usul-i Muhakemat-ı Cezaiye (UMC) Kanunları ile Nizamiye mahkemelerinin usul yasası ihtiyacı karşılanmaya çalışıldı.

Osmanlı ülkesi içerisinde oturan ve Osmanlı vatandaşı olan gayrimüslimler, kendi aralarındaki hukuk davalarında kendi yargı sistemlerine bağlıdırlar. Zimmilerin kilisesi içinde bulunan bu tür mahkemelere Cemaat Mahkemeleri denir ki bunlar, ruhani teşkilatlarına tabidirler. Bilindiği gibi Hıristiyanlıkta ruhban sınıfı benimsenmiştir ve Kilise bir örgüttür. Ruhani örgüt, Hıristiyanlıkta Kilise, Yahudilikte Havra ve diğer dinlerde kendi dini kurumlarıdır. İslam dininde ise ruhban sınıfı kabul edilmemiştir. Osmanlı yönetimi, bu dini kurumlara kendi dinine inanan cemaatinin hukukla ilgili sorunlarını çözmek üzere yetkili bulunduğunu kabul etmiştir. Yahudi cemaati kendi cemaati ile sorunlarını havrasında, Ermeni cemaati iç ihtilaflarını Ermeni kilisesinde, Katolik cemaati kendi cemaati ile ilgili sorunlarını Katolik kilisesinde çözmekteydi.

Kamu düzeni açısından Osmanlı'da, başlangıcından beri, hukukta birlik vardır. Osmanlı ülkesinde uygulanan hukuk, kural olarak Hanefi mezhebinin hukukudur. Kişinin hukuku, aile hukuku ve miras hukuku yani ahval-i şahsiye hukuku dini hukuk sayıldığı için gayrimüslimlerin İslam hukukuna uymaları istenmemişti. Bu nedenle İslam ve Osmanlı hukukunun "çok hukuklu sistemi" kabul ettiği söylenemez. Çünkü kamu düzeni söz konusu olduğunda hukukta birlik sağlanmıştır.58 Ahval-i şahsiye hukukunda (şahıs-aile-miras) verilen otonomi de daha sonra Hukuk-i Aile Kanunnamesi (HAK) gibi hukuki tasarruflarla sınırlandırılmıştır.59

Kapitülasyonlar gereği yargılama yapan konsolosluk mahkemeleri,60 konsoloshanelere bağlıdır. Kapitülasyonlar, ülkeyi açık pazar durumuna sokmuştu. Konsolosluk Mahkemeleri, turist olarak ülkeye giren gayrimüslimlerin yargılanmalarına, kapitülasyonlar gereği verilen ayrıcalıklar nedeniyle bakmaktaydılar.61 Tanzimat döneminde, kapitülasyonlar oldukça artmış, azınlıklar adeta şımartılmış, borçlanmalar nedeniyle Osmanlı Yönetimi Galata sarraflarının, azınlıkların egemenliği alanına girebilmiştir.

Batı, Tanzimat döneminde borçlandırma ile Osmanlı yönetimini ele geçirmiştir.62 Halkın ve devletin yoksulluğu, oynanan satrancın bir başka sonucu olarak aşırı borçlanmayı gerekli kılmış, iktidar galibi bu kez ne sultan, ne de bürokrasi olabilmiş, aksine yönetime dış güçler (Batı) egemen olmuşlardır. Satranç oyunu sona doğru (Şah'a) yaklaşmaktadır. Tanzimat'ın önemli paşalarından çok ince ve zeki bir devlet adamı sayılan63 Ali Paşa, 1852'de sultan ve sadrazamdan habersiz 50 milyon frank borç almış; 64 giderek ülke ipotek edilmişti. İlk resmi borç 1854'te, ikinci borç 1855'te alınmış; borçlandırma başlamış, Batı'dan alınan dış borçlar sonucunda yabancı ülke elçileri Babıali'den çeşitli isteklerde bulunmuşlardı. Örneğin İngiliz Elçisi Canning, gayrimüslimlere daha çok özgürlük istiyordu ki, Islahat Fermanı, gibi kimi fermanlar, bu nedenle ilan edilmişti. İmparatorluk son 50 yılını müflis bir maliye ile kapamıştı, dış borçların faizini ödemek için de dış borç alınmış, karşılığında İmparatorluğun gelirleri teminat olarak verilmişti. 1875 senesinde

Maliye, iflasını ilan etmişti. 1881 Muharrem Kararnamesi ile, Düyun-ı Umumiye yani Uluslararası Haciz İdaresi kurulmuştu.65 1890 yılında alınan borçların son taksidi 1931 yılında, 1891'de alınan borçlarınki 1951'de, 1894'te alınanlarınki 1957'de ödendi. Abdülmecit, 16.540.700 Osmanlı Lirası, Abdülaziz, 250.273.924 Osmanlı Lirası, Abdülhamit, 113.000.000 Osmanlı Lirası borç para almıştı.66

IV. Tanzimat Fermanı'nın Hukuki Yansımaları

Osmanlı Devleti, 1595'te Kafkasya ve İran'ı kısmen fethetmiş, böylece 20 milyon km2'lik bir devlet kurmuştu. Devlet-i Aliye, 1699 tarihli Karlofça Antlaşması ile toprak kaybına başlamış, Devlet üzerinde Batı etkinliği hızla yayılmıştır. Roma İmparatorluğu'ndan daha büyük olan Osmanlı İmparatorluğu, 1830'lu yıllarda, farklı din, dil ve ırka sahip, 1.720.916 km2 toprak ve 37 milyon nüfustan oluşuyordu. Bu dönemde Mecelle (MAA) örneğinde görüldüğü gibi kodifikasyon başlamış, hukukla ilgili yeni ürünler basılmış; özellikle Batılı bilim adamları, İslam Hukuku konusunda çalışmalar yapmış, İslam hukukunu öven veya yeren eserler yazılmıştır.

Tanzimat, Osmanlı hukukunda dualist bir dönemin adıdır. Osmanlı'da genelde 1839-1876 arasına Tanzimat Dönemi, 1876-1878 yıllarına I. Meşrutiyet Dönemi, 1878-1908 dönemine İstibdat Devri, 1908 sonrasına II. Meşrutiyet Dönemi denmekte ise de; Tanzimat hareketinin Cumhuriyet'e kadar sürmesi nedeniyle, 1839-1920 arasını Tanzimat olarak değerlendirmek de mümkündür. 1839'da başlayan Tanzimat'ın ne zaman sona erdiği konusunda dört görüş vardır; 1871'de Ali Paşanın ölümü ile bittiğini söyleyenler olduğu gibi, 1876 Anayasası ile, veya 1908'deki II. Meşrutiyet'le veya 1 Kasım 1922'de Osmanlının bitmesiyle sona erdiğini söyleyenler varsa da, tercih edilen görüş 1876 da sona erdiğidir.67

Tanzimat telifçilik, taviz ve ikicilik olarak kabul edilmelidir. Tanzimat, Doğu ile Batı'nın düşünce-hukuk ve uygarlıklarını birleştiren, farklı kültürleri bir araya getiren yeni bir dönemin adıdır. Bu dönemin oluşumunda Doğu, Batı'ya ödünler vermiş, parlak Batı uygarlığı, hakim uygarlık olarak Cumhuriyet'le birlikte istikrar kazanmıştır. Tanzimat iki ayrı hukuk sisteminin yani Batı hukuku ile

Doğu hukukunun yan yana yaşadığı bir dönem olarak tarihteki yerini almıştır. Cumhuriyetle birlikte, yarışan bu iki hukuktan Batı hukuku yarışı kazanmıştır.

Tanzimat fermanları ile azınlıklara verilen hak ve özgürlükler, bir açıdan, Balkanlar'da devletin çözülmesine sebep olmuştur. Tanzimatçılar, bu açıdan başarısızdır. Ümmet bilinci yerine ulus anlayışı, çok ulusluluk yerine Türk ulusu,68 İmparatorluk ve ümmetçilik yerine ulus devlet anlayışı Tanzimat'la birlikte giderek oturmaya başlamış, bunlar Cumhuriyeti hazırlayan değerler olmuş, Cumhuriyet bu değerleri adım adım uygulamıştır. ulus-devlet sürecine doğru giden Tanzimat bürokratları ve aydınlar, İmparatorluğun Balkanlar'da çözülmesini ve Arapların karşı çıkış eylemlerini durduramamışlardır. Tanzimat fermanları, hak ve özgürlüklerden bozulmuş veya bazen verilmemiş olanları kurmayı veya düzeltmeyi amaçlamıştır. Rusya Krallığı, Avrupa krallıkları ve diğer ülkeler karşısında Osmanlı ülkesi, insan hakları açısından pek geri düzeylerde değildi.

Tanzimat'ta, siyaseten katlin keyfiliği sona ermiş, belki de amacına ve hukuka elverişli bir hale getirilmiştir.69 1789 yılında ilan edilen Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi ile gündeme giren milliyetçilik düşüncesi, 1830 ve 1848 ihtilalleri ile daha da güçlenmiş, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki azınlıkları derinden etkilemiştir. Ülke içindeki Ortodoksları Rusya sürekli takip etmekte himayesi altında görmekteydi; Katolikleri Fransa, Protestanları Almanya ve daha sonra Amerika planlı bir biçimde desteklemektedir. Fransa 1740'ta yapılan Kapitülasyon Antlaşması ile Katolikleri himaye etme hakkını elde etti. Bu durum diğer ülkeleri de teşvik edici oldu; Rusya 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması ile Ortodoksları koruma hakkını aldı. Bunun sonucunda Osmanlı'da birlik bozuldu, devlete karşı mücadele başladı. Bu nedenle III. Selim, "sadece ordu değil, tüm sistem çökmüş" diyordu.70 Temel hak ve özgürlükler, -genelde- halk için değil, azınlıklara verilmişti ve -genelde- dış baskı sonucuydu. Özellikle gayrimüslimlere eşitlik, mal ve can güvenliği, yargılama güvenliği verilmiştir.71 Sosyolojik açıdan Müslüman olmayan kesimin durumu fena değildi; örneğin Ankara'da XVIII. ve XIX. yüzyıllarda

Hacı Bayram-ı Veli mahallesi ve Haruni mahallesinde Müslümanların kurduğu nakit avarız vakıflarından kredi alanların %42.38’i Rum ve Ermenilerden oluşan zimmi kesim olmuştu.72

Tanzimat, alttan gelen bir halk hareketi değildi. Dış baskı ile elde edilen hak ve özgürlükler, gayrimüslimlere verilmiş, bu onların palazlanmasına neden olmuş, Osmanlı ülkesinde var olan hak ve yetkileri artmış, bu da onların karşı çıkışlarına olumlu yönde katkıda bulunmuştur. Bu senaryoyu baştan beri oynayan dış güçler, İmparatorluğun çözülmesini amaçlamışlardır.73 Gerçekte, gayrimüslimler Tanzimat’tan sonra eşitlik değil, üstünlük istiyorlardı.74 Tanzimat Fermanı, özellikle Bulgaristan’da Bulgar reaya arasında milli hisleri kamçılamıştı.75

Tanzimat’ın sonuçlarından biri de, bürokrasinin, saltanata ortak olmak isteğinin gerçekleşmiş olmasıdır. Tanzimat aydınları ve bürokratlar, iyi niyetli olmakla birlikte, Padişahtan aldıkları yetkileri, ülkenin koşulları karşısında halka vermeyi denememişlerdir. Bu nedenle Tanzimat bürokratlarının çabası, bir bakıma, halk için değil, aksine otoriter yönetimleri içindir; ama bu durum, Tanzimat bürokratlarının değerini inkar anlamına alınmamalıdır; yapılan mücadele bürokrasi ile saltanat arasında olup, halk bu mücadelenin uzağındadır.

Tanzimatla birlikte, geleneksel devletten, Tanzimat bürokratlarının diktatörlüğüne oradan İttihat Terakki otoriterizmine kayılmıştır. Tanzimat aydın ve bürokratlarının hareketi sonucunda Osmanlı İmparatorluğu, bürokrat despotluğu dönemini yaşamış, haklar daha da kısıtlanmış, kimi halk geleneksel devleti aramıştır. Onar’a göre, Sened-i İttifak’tan Tanzimat dönemine gelinceye kadar Osmanlı’da, polis-devlet anlayışı devam etmiş, hukuka bağlı devlet sistemine geçişin ikinci aşaması sayılabilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile, hükümdar, kendi kendisini sınırlamayı kabul etmiştir. Bu metinle, hükümdar ve onun adına hareket edenler bir dereceye kadar sınırlanmakta ise de, tam bir hukuk devleti meydana getirecek mahiyet ve güçte değildir.76

İttihat Terakki, ülkenin geçirdiği kriz nedeniyle çözümü sertlikte bulmuş, tam bir diktatörlük kurmuş ve Enver Paşa,[77] Cemal Paşa ve Talat Paşa'nın yönetimi altında devleti yok yere Birinci Dünya Savaşı'na sokmuş, buz gibi erimesine neden olmuşlardır. Halk perişan olmuş, ayakkabısı-elbisesi ve teçhizatı olmayan askerler, bir gün Yemen'de, gelen bir emirle Kafkasya'ya, görülen lüzum üzerine Balkanlar'a intikal etmiş, ulaşım imkanlarının yetersizliği, yoksulluk, 10 yıl-20 yıl süren askerlik halkı canından bezdirmiştir. İktidar savaşında figüran olanlar, savaşın asıl zorluğunu çekmişlerdir.

Tanzimat süreci içerisinde Osmanlı İmparatorluğu, geleneksel değerlerine bağlıdır. Geleneksel değerler yerine Batı değerleri ve normlarına uygun bir devlet; ancak Cumhuriyet'le birlikte var olabilmiştir. Gülhane Hattının getirdiği "devrimci modern prensipler",[78] din ve devlet yanında mülk ve milleti ihya, kanun önünde eşitlik, yargılamanın aleniliği, vergi mükellefiyetinin ve askerlik hizmetinin adil yasalarla yapılmasıdır.

Tanzimat dönemi, adeta bir yasama dönemi gibi çalışmıştır. Tanzimat'ta, gerçekte Şura Meclisi de kurulamamıştır. Bu dönemde temsililik esasına bağlı, halka dayalı doğu deyişiyle Şura Meclisi, batı deyişiyle bir Parlamento oluşumu gerçekleştirilememiştir. Kapitülasyonlar gereği verilen adli imtiyazlar sonucu, Konsolosluk Mahkemeleri kurulmuştur[79] ki Tanzimat bu açıdan başarılı değildir.

Gülhane Hattı ile "aydın despotluk" devam etmiş, kurtuluşun Kanuni dönemine dönüşte olduğu Tanzimat fermanında belirtilmiştir. Tanzimat fermanını, "Türklerin ilk haklar beyannamesi" olarak niteleyenler bu fermana önem vermek istemektedirler. Bu fermanla, halkın can ve mal, ırz ve namus güvenliği sağlanacak, vergi toplama yöntemi düzeltilecek, askerlik süreli olacak, kimse açık veya gizli öldürülmeyecek, cezaları mahkemeler tespit edecek, müsadere yöntemi kaldırılacak, yeni yasalar çıkarılacak, siyaseten katl ve keyfi öldürmeler kaldırılacak, Meclis-i Ahkam-ı Adliye (MAA) yasa tasarısı hazırlayacak padişahın onaması ile bu kanun olacaktır. Padişah, bu ilkelere aykırı davranmayacak, herkes kurullarda fikrini açıkça söyleyecektir. "Bu şer'i yasalar sadece, din, devlet, mülk ve milletin ihyası için va'z olunacaktır. Tarafımızdan bunlara aykırı

hareket olmayacağına ahdü misak alunup, hırkai şerif odasında bütün ulema ve vekiller huzurunda yemin edilmiştir."80

Tanzimat Fermanı'nda mantıki usul yoktur. Hukuki program tertipsizdir ama dünyada anayasal gelişmeler genelde böyle olmaktadır. Tanzimat Fermanı anayasal gelişmemizin başlangıcıdır. Tanzimat Fermanı hukuk devleti olma yolundaki ilk manifesto olup, laik uygulamaya da adım atılmıştır.

Gülhane Hattı'nın Osmanlı Devleti'nin "ilk reform programı" sayılması gerektiği, yabancı kaynaklar tarafından da gözlemlenmektedir.81 Hukuki açıdan, Osmanlı Devleti'ni, askeri bir temel üzerine kurulmuş, "Asyaî-Ortaçağ" devlet biçiminden "Modern-Avrupai" bir biçime değiştirme amacı nedeniyle de, devlet varlığımızda çok esaslı anlam ve önem taşıdığı kuşkusuzdur. Devlet işlerinin "hikmet-i hükûmet" deyip saklanamadığı, "siyasal insan" ve bireyin doğuşunda (insana değer verme) Tanzimat döneminin katkıda bulunduğu kabul edilebilir.82 Ferman'ın hak ve özgürlük amacıyla çıkarıldığı açıktır.83 Dünyada can, mal ve namus en değer verilen şeylerdendir. Mal-mülk emniyeti olmazsa, vatan ve ulusa bağlılık ve bu değerlere hizmet nasıl yürüyecektir? Bu haklar, doğal hukukun önem verdiği haklardır ve Ferman üzerinde doğal hukukun etkisini benimsemek gerekir. Bu haklar din ayırımı yapılmadan herkese verilmiştir. Liberalizmin kökleşmemiş olması nedeniyle sosyal ve ekonomik haklara, Tanzimat Fermanı'nda dokunulmamıştır.84 Tanzimat fermanı, padişahın emirleri olup herkesi bağlar. Gülhane Hatt-ı Hümayunu, "charte" (hükümdarın verdiği yazılı imtiyaz) mahiyetinde olup, padişah, iradesi ile, bazı esaslara uymayı taahhüt etmiştir. Bu fermanın gerçek bir "charte constitutionelle" (Anayasal Şart) olduğunu diyenler haklıdır. İlk kez bir padişah kendi isteğiyle yetkilerini sınırladığından dolayı, buna "temel haklar fermanı" veya beratı da denilebilir ama anayasa olarak benimsemek mümkün değildir; çünkü anayasa bir yasadır ve meclis tarafından yapılır. 1789 tarihli İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin 16. maddesine göre, hakların garanti edilmediği ve kuvvetler ayırımının teminat altına alınmadığı bir toplumda anayasadan bahsedilmez. Fermandaki ilkelerin güvencesi de yetersizdir, padişah yemin

etmiştir. Bu, sonraki padişahı bağlamaz ama ahlâksal bağı da inkâr edilemez. Tanzimat Fermanı Sened-i İttifak için söylendiği gibi, bir anayasa değildir, sözleşme özelliği yoktur, sadece padişahı sınırlamaktadır. 1845 ve 1856 tarihli Islahat fermanları da Anayasa mahiyetinde değildir. Ama temel haklar ve özgürlüğün sayılması Tanzimat Fermanı'na anayasal nitelik vermekte olup, Batı hukukunun girişi bu Fermanla başlamaktadır. Sorun şurada çıkmaktaydı; Müslümanlara şeri hukuk uygulanacak ama gayrimüslimlere hangi yasa uygulanacaktı; zaten kapitülasyonlar gereği Devlet, azınlıklara karışamıyordu.85

Tanzimat Fermanı, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşmesinin ve toplumun siyasal ve kültürel gelişmesinin manifestosu sayılabilir.86 Restorasyon değil, yeniden düzenlemeyi isteyen; yenilikçi ve ilericidir. 1826'daki Yeniçeri kanı dökülmesine Vaka-i Hayriye denildiği gibi Tanzimat Fermanı'na da Tanzimat-ı Hayriye denildi. Tanzimat Fermanı sayesinde, 1833 Hünkar İskelesi Antlaşması ile Rusya'ya verilen, "Ortodokslar üzerindeki himaye hakkı" kaldırıldı.

Tanzimat dönemi konusunda yapılan değerlendirmeler çok ve çeşitlidir; Engelhardt'a göre, Avrupa'nın daha ılımlı davranması için Avrupa'yı razı etme hareketi olup, Tanzimat'ta yabancı etkisi oldukça fazladır. Cevat Eren'e göre, Osmanlı'da meşruti bir idare kurulmasına, İslam-Hıristiyan dünyasının yaklaşmasına ve barışmasına zemin hazırlayan bir kültür ve reform hareketidir. Namık Kemal'e göre Tanzimat, devletin bekası için şarttı; çöküşü durdurmak için Tanzimat Fermanı'nın ilanı gerekliydi. A. H. Ongunsu'ya göre, Tanzimat, gayrimilli bir hareketin adıdır. Hıfzı Veldet'e göre, Tanzimat asla bir devrim veya esaslı bir hareket değildir. Yavuz Abadan'a göre, Tanzimat, bir irade-i seniye olup, devletin modernleşmesini amacını güden ilk reform fermanı, ırz, mal, namus, mal ve canın korunmasını temin etmeye yönelik, Avrupa'dan mülhem bir reform hareketi olup, Cumhuriyet'ten farklı olarak, temelinde halk egemenliği bulunmayan bir metindir.87 Mümtaz Turhan'a göre, zorunlu bir kültür değişmeleri devridir. Tunaya'ya göre, Tanzimat borçlanmalar dönemidir. Atilla İlhan'a göre, Batı güdümündeki

Batılılaşma hareketi olduğundan, sanayileşmeyi engelleyen bir tutum olup, Osmanlı için sonun başlangıcıdır. Doğan Avcıoğlu'na göre, Avrupa dışı ülkelerde görülen sömürge veya yarı sömürgeleşme, uydulaşma dönemidir. Bernard Lewis'e göre, aciz ve zayıf Osmanlı hükümeti emrinde başarısızlık, çöküş ve yoksullaşma ile sonuçlanan bir merkantilizmdir. Tanzimat, Türkiye için bir Rönesans olmamıştır.88 İlber Ortaylı'ya göre, Tanzimat Fermanı ile ancak devletin bağımsızlığı sürdürülebildi; toprak kayıpları durmadı, ekonomik bağımsızlık söz konusu değildi ama gelişen Türk ulusçuluğuna bir zemin hazırladı.89 Hilmi Ziya Ülken'e göre, Tanzimat, azınlıkların işine yarayan bir (1839-1871) dönem olup devleti parçalamıştır. Ayverdi'ye göre, Tanzimat kötü bir Fransız İhtilalidir.

Bilsel'e göre, Tanzimat, kapsamlı bir reform hareketi olup, bir yanıyla keyfiliğe karşı kanuniliği getirmek isteyen, ilerici-batıcı, ihtiyaç üzere yapılmış, faydalı, ama diğer yandan kusurlu, eksik, arızalı ve tereddütlü bir harekettir.90 Çünkü Tanzimat hilafetçi, saltanatçı, Osmanlıcı, mutlakiyetçi, telifçi, ikici, tedriççi, kapitülasyon vermekle atıfetçi, Batı'dan medet umucudur. 1839'da bir bütün olan İmparatorluk, 1856'da Batı tarafından garanti ve tekeffül edilmiş, 1878'de bu temin ve tekeffülden Batı vazgeçmiş, 1878-1908 arası her gün parçalanmak tehlikesiyle geçilmiş, 1908-1918 arasındaki 10 yılda İmparatorluk parçalanmış ve çökmüştür.91 Eren'e göre, Türkiye'de meşruti bir idarenin kurulmasına, İslam ve Hıristiyan dünyalarının yakınlaşmasına ve barışmasına zemin hazırlayan bir kültür ve reform hareketidir.92 İnalcık'a göre, Tanzimat hareketine karşı, özellikle yeni vergi rejiminin getirdiği değişiklikler nedeniyle, Müslüman ve gayrimüslim tebaa tarafından iki farklı tepki meydana gelmiştir. Rumeli'deki Hıristiyan tebaa, milli-siyasi bir ayaklanmaya ve devletler umumi hukukunun ilgilendiği bir kaynaşmaya yönelmiştir. Anadolu'da ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel kurumlarının temsilcileri, reformlara mukavemet etmekte ve halkı peşlerinden sürüklemekteydiler. Taşraya egemen olan ayan ve ağaların gelenekçiliği ile, merkezdeki bürokratların

modernleşme çabaları arasındaki çatışma, bu dönemi etkisi altında bulundurmuştur.93

Tanzimat Fermanı, bir bakıma, asi Vali Kavalalı Mehmet Ali ve Rusya'ya karşı İngiltere'nin Osmanlı'yı korumasıdır. Çünkü 1838 Ticaret Antlaşması kabul edildikten sonra Tanzimat Fermanı ilan edilmiştir. 1838 Antlaşması imzalanırken, Osmanlı'ya "çağdaşlaşıyorsunuz" denilmişti.94

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti, üç süper güç olan İngiltere, Fransa ve Rusya'nın elinde bir oyuncak gibiydi. Halk ise reformlardan habersizdi; zaten Tanzimat halkın tepkisi değildi. Tanzimat'ta kimi devlet adamlarımız rotasız, pusulasız ve düzensizdir. Tanzimat bir bakıma teslimiyet psikolojisidir, ümitle başlayan bir yenilgidir. Tanzimatçılar üretimi modernleştirmeden, tüketimi modernleştirince ulusal ekonomi çökmeye başlamıştır. Yeni Osmanlılar, İmparatorluğu ekonomik açıdan çöküşe götürmüşlerdi. Tanzimat, ekonomik açıdan kesinlikle başarısızdır. Ekonomi tamamen devleti yıkmak isteyen gayrimüslimlerin eline geçmiştir. 1839 tarihli Tanzimat ile 1856 tarihli Islahat fermanları aslında emperyalizmin yayılmasının birer aracı işlevini görmektedir. Özellikle 1856 fermanının amacı, kapitalizmin çıkarlarına uygun üst yapı kurumlarını Osmanlı Devletinde kurmaktı.95 Bunda başarılı olunmuş, geniş Osmanlı ülkesi, Batı sanayiinin mallarını tüketmek üzere bir pazar ve adeta talan edilecek bir hammadde alanı gibi algılanmıştır. XIX. yüzyılın bitimine doğru keşfedilen petrol alanları Batı'nın iştahını kabartmış, üç kıtaya yayılmış bu imparatorluğun parçalara bölünmesine ve paylaştırılmasına karar verilmiştir. İktisadi olaylar ferman dinlememektedir. Bu yönüyle 1839 ve 1856 fermanları, palazlanan Batı sanayiine uygun bir ortamın oluşumuna katkıda bulunmuştur.

Yabancı mallar gümrükten muaf olduğundan yerli malların ticareti ölmüş, "tedavüldeki yabancı paranın çokluğu" karşısında Osmanlı sikkesi oldukça azalmıştı. Tanzimat tipi, içi Doğulu, dışı Batılı bir bürokrat tipidir; şeklen Batı ruhen Doğulu bir tip. Tanzimat'la birlikte Saray'ın karşısına, bir "Tanzimat Bürokrasisi" doğmuştur.

Türk müziği ile Batı müziği yan yanaydı; iki tür kanun, iki tür vergi, iki tür öğretim, iki tür mahkeme ve iki tür bütçe vardı. Tanzimat döneminde maneviyat ile pozitivizm yan yanaydı; aşağılık duygusuyla İmparatorluk coşkusu, Viyana kuşatmasıyla Ordu, Tanzimat'la da sonuçta, İmparatorluğun kültür ve uygarlığı bozguna uğradı. Tabanında halk olmadığı için tepeden inme bir hareket olarak nitelenen Tanzimat'ın Ali ve Fuat Paşaları, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nde modernleşme sürecini etkilemişler,96 ama istediklerini yapamamışlardı.

Tanzimat dönemi ile I. ve II. Meşrutiyet, hep Devletin Klasik dönemine dönmek için yapılmıştır. Tanzimat halkla, kendisini besleyen ana kültür damarlarıyla bütünleşseydi, halka mal olsaydı belki daha da başarılı olurdu.97 Tanzimat Fermanı, özgün değil, rutin bir belgedir, adaletnamedir. Ferman üzerinde dış etki kesinlikle vardı ama İngiliz Elçisi Lort Canning, M. Reşit Paşaya -herhalde- emir vermiyordu.98

Tanzimat'ın temelinde halk iradesi yoktur ama padişah, hakları tebaaya bağışlamıştır. Padişah kendi yasama ve yargı yetkisini sınırlıyordu (auto-limitation). Vergi, askerlik, suç ve cezanın yasallığı Tanzimat Fermanı ile benimsendi.99 Memurlara ait 1838/1254 tarihli Ceza Kanunnamesi, kanun tekniği açısından ilkel olsa da ileri hükümler getirdi. Ulema için de Ceza Kanunnamesi çıkarıldı ise de bu kanunnamenin tam metni elimizde bulunmamaktadır. Belirsiz zulüm kavramı, 1256/1840 tarihli Ceza Kanunu ile ortadan kaldırıldı.100

Tanzimat Fermanı, ırz, mal ve can güvenliğinden söz etmekte ama sanayileşme ve eğitim reformundan söz etmemektedir. Oysa demokrasi, endüstrileşme ve modernleşme ile mümkündür. Batı Osmanlı'yı eşit şartlarda olan bir müttefiki olarak görmemiş, yarı sömürge, sömürülmesi gereken bir büyük hammadde ülkesi olarak değerlendirmiş, bilgi ve teknolojiyi kıskanmış, bütün bunları Osmanlı'nın ezeli rakibi olan Rusya'ya vermiştir. Batı, Osmanlı İmparatorluğunu zayıflatabilsin diye Rusya'ya verdiği teknolojiyi Mısır'ın son Firavunu sayılabilen Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya da

sunmuştur. İngiliz Büyükelçisi Lort Palmerston'un (1834-1840) bir görevi de, Osmanlı'da sanayileşmeyi önlemekti.101

Klasik dönemdeki Osmanlı düzeni teokratik kabul edildiğinde, Tanzimat dönemini semi (yarı)-teokratik olarak benimsemek gerekir. 8 Nisan 1924 tarih ve 469 sayılı Şer'i mahkemelerin kaldırılması ve Mahkemeler Örgütüne Ait Hükümleri Değiştiren Yasa (Mehakim-i Şeriyenin Ilgasına ve Mehakim Teşkilatına ait Ahkamı Muaddil Kanun) ile, şeri mahkemeler kaldırılarak laik hukuk düzeni ve laik mahkeme sistemine geçilmiştir. Tanzimat dönemini, şer'i hukuktan laik hukuka geçiş süreci olarak benimsemek mümkündür.102

Tanzimat ile köylü gelişmemiş, idari karar organlarına giren ağalar, Tanzimat yasalarını lehlerine yorumlamışlar, miri toprakları yağmalamışlardır. Tanzimat'ın olumsuz yanlarına karşın, padişahın yetkilerinin sınırlanması,103 idarenin merkezileşmesi ve modernleşmesi, Cumhuriyete doğru bir geçiş sürecini getirmesi, güven ortamının doğmuş olması olumlu olmuştur. Tanzimat ile Türkiye idaresi modernleşmiş, merkezileşmiştir ama Tanzimat yaptırımsızdır; yasama organı da kurulamamıştır. Tanzimat Fermanı'nın kurumsal desteği yoktur.

Tanzimat devrinde şûra tartışmaları artınca, İngiliz demokrasisi örneğini benimseyen Namık Kemal, insan hakları ile parlamenter hükümet arasında; özgürlükle yasaya bağlı demokrasi arasında ilişki kurmuş; temel hak ve özgürlüklerin önceki hukukta da var olduğunu öne sürmüş, tarihi kökenler aramış, halk egemenliğinin, “biat”, “meşveret” ve “temsil” esaslarının Al-i İmran suresinin yüz elli üçüncü ayetinin gereği olduğunu açıklamıştır. Bu durum genelde, Tanzimat'ın diğer aydınlarınca da benimseniyordu.

Tanzimat döneminde 1274/1858 tarihli Arazi Kanunu (AK),104 1869 tarihinde Tabiiyet (vatandaşlık), 1875 tarihinde Avukatlık, 1879 tarihinde Noterlik ve Savcılık'la ilgili kanunlar çıkarılmıştır.

V. Tanzimat'ın Tamamlayıcısı Olarak Islahat Fermanı

1853-1856 yılları arasındaki Kırım Savaşı, Rusya'nın, Ortodoksların hamisi olduğunu ve Kudüs'ten pay talebinin Babıali tarafından reddedilmesi nedeniyle çıkmıştı.

Savaş sonucunda Kırım'ı kaybeden ve zor duruma düşen İmparatorluk, azınlıklara hak vermek için Islahat Fermanı'nı ilan etti.105

Tanzimat'ın ikinci aşaması sayılabilen Islahat Fermanı'nın ilan edildiği 1856 yılında Osmanlı Devleti, düzenli vergi sistemini kuramamış, paranın değerini sabit tutamayan, hazinesi boş, dış borç ve bütçe açığının her yıl arttığı, israf, rüşvet, adam kayırmanın arttığı bir ülke görünümündeydi. 1856 tarihli Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı'nın eki değil, farklı özelliklere sahip, Müslüman olmayan Osmanlı vatandaşlarına yirmi ana konuda yeni haklar getiren özelliklere sahiptir. 1839 tarihli Tanzimat Fermanı'nın yeterli görülmemesi nedeni ile, yabancı devletler tarafından hazırlanıp, Babıali tarafından tasdik edilmiş bir metin olup özellikle dış baskı sonucunda 18 Şubat 1856 tarihinde "Islahat Fermanı" adı ile Abdülmecit tarafından bir Hatt-ı Hümayun şeklinde yayımlanmıştır.

Fransız İhtilali ile gündeme gelen liberalizm, nasyonalizm ve endüstri alanındaki gelişmeler, Osmanlı'yı da sarsmıştı. Endüstri devriminin sonucu olarak, artan üretimin pazarlanacağı ve hammaddelerin sağlanacağı ülkelere ihtiyaç vardı.

18 Şubat 1856'da Islahat Fermanı, Abdülmecit tarafından, Paris görüşmeleri öncesinde ilan edilmiştir. Islahat Fermanı, Tanzimat'ın ikinci aşaması olup, İngiltere ve Fransa'nın baskısıyla yapılmıştır. Bu iki ülke ile Tanzimat Fermanı sonrasında iyi ilişkiler kurulabilmişti ama Rusya Osmanlı Devleti'nin kesin tasfiyesini istiyordu. Aslında Osmanlı'nın tasfiyesi için Rusya, İngiltere ve Avusturya 1850'lerde anlaşmışlardı. 1850'li yıllardaki siyasal ve konjonktürel ortam nedeniyle Müslümanlık dışındaki dinlere daha çok özgürlük tanınması gerekiyordu. 4 Ekim 1853'te başlayan Osmanlı-Rus savaşında, Osmanlı donanmasının yakılması üzerine büyük devletler araya girmiş, Rusya'nın geri çekilmesini, Osmanlı'nın ise azınlıkların durumunu daha iyileştirmesi kararını almışlardı. 1853'te Viyana Konferansı'nda alınan azınlıktaki Osmanlı vatandaşlarının da kanun karşısında eşit olması-memur olabilmesi-tanık olabilmesi-haraç ve cizye ödememesi koşulları, Islahat Fermanı'nda aynen yer almıştır. Islahat Fermanı ile Osmanlı'ya

yardım eden Avrupa'nın güçlü devletleri İngiltere ve Fransa, böylece diyet almış, Babıali'ye göre ise devletin ve milletin bekası sağlanmıştır.

Ferman'la, zimmilere tanınan haklar teyit ediliyor, gayrimüslim cemaatler, içişlerinde serbest bırakılıyor, askeri-sivil okulların kapısı onlara da açılıyor, Gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'nde mülk alabilmeleri benimseniyordu.106 Müslüman olanla olmayan arasındaki eşitsizliği gidermekle Osmanlı bürokratları, devleti kurtarmaya çalışıyorlardı. Kapitülasyonlar ve konsolosluk mahkemelerinin imtiyazları ve ağır koşullar içeren ticaret Antlaşmaları için Batılı anlamda daha bir genel hukukun benimsenmesi gerekiyordu.107

Islahat Fermanı biçim ve hukuki nitelik açısından Tanzimat Fermanı gibidir; her ikisi de fermandır. Tanzimat Fermanı ile Islahat Fermanı arasındaki fark, 1856 fermanı ile Müslüman olan-olmayan ayrımı kaldırılmış ve yargılamada ayrıcalık verilmiştir ki bunun görünüşteki yararları yanında riskli yanları olmuştur. Avrupa'nın büyük devletleri Islahat Fermanı'ndan sonraki özellikle 20 yıl içerisinde (1856-1876) Osmanlı'nın iç işlerine daha çok müdahale etmişlerdir. Islahat Fermanı ile azınlıklara can, mal ve namus emniyeti; azınlık din adamlarına Müslüman din adamlarına benzer statü; daha sonra Lozan Antlaşması'nda ifadesini bulan din özgürlüğü, örgütlenme özgürlüğü, memur olma hakkı; onurlarının kırılmaması hakkı, askeri ve sivil okullara alınma hakkı; her cemaatin okul açabilme hakkı; vergide eşitlik; mahkeme, tutuklama, gereksiz tutuklanmama hakkı (adil yargılanma hakkı), eziyet ve işkencenin olmaması; kendi davalarına kendilerinin bakması hakkı; askerlikte eşitlik hakkı sağlanacaktır.

Görüldüğü gibi Islahat Fermanı, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu (GHH) desteklemektedir ve tek taraflı olarak ilan edilmiştir. Islahat Fermanı'nı dikte eden İngiltere, Fransa ve Avusturya Osmanlı'nın yıkılmasını amaçlamadıkları halde, Islahat Fermanı, Devletin yıkılmasında etkin bir rol oynamıştır. 1856 Antlaşması'nın 70. maddesiyle Osmanlı'nın bir Avrupa ülkesi olduğu da tanınmıştır.108 1856 yılında köleliği kaldıran bir emir de yayınlanmış, 1856

sonrasında İmparatorlukta, gayrimüslim okullarının ve kiliselerin sayısı artmış, yabancı yatırımlar teşvik edilmiştir.

1856 sonrasında Osmanlı Devleti'nde iktidarı sınırlayan frenler yani yeniçeri, tımarlı sipahi, âyan ve ulemâ artık yoktur. 1859 yılında reformcu Sultan Abdülmecit'i hal'etmek için düzenlenen109 Kuleli Vakası gibi olaylarla bazıları, Islahat Fermanı'na tepki gösterdikleri gibi azınlıklar da, kendi din adamlarının yetkisi azalıyor diye direniş gösterdiler. Düzen yıkılmaya doğrudur. Batılılaşmanın öncüleri şair ve yazarlardır; bu haliyle 1856 "Islahat Fermanı", gerçekte tahribat fermanı olmuştur.110

1 Ortaylı, İlber, "Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme", AÜHF, B. Nuri Esen'e Armağan, Ank. 1977, s. 257-258.

2 Bk. Mardin, Şerif, "Adem-i Merkeziyet" maddesi, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), C. I, s. 364-367.

3 Mardin, Ebulula, "Kadı", Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi (MEB. İA), C. V, s. 45.

4 Tanzimat Fermanı'nın orijinal tam metni (Suret-i Hatt-ı Hümayun) için bk. Abdurahman Şeref, Tarih-I. Devlet-i Osmaniye, C. II, İstanbul, 1318, ss. 318-323. Tanzimat Fermanı birçok dile çevrilmiştir; Tanzimat Fermanının (Gülhane Hatt-ı Şerifi) İngilizce metni (Rose Garden Text of the Hatt-ı Scheriff) için bk. Cyrus. Hamlin, Among The Turks, New York, Robert Carter and Brothers Press, 1878, Among The Turks, ss. 48-54;. Sonyel, Salahi, R., “Tanzimat and its Effects On the Non-Muslim Subjects of the Ottoman Empire”, Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara, 31 Ekim-3 Kasım 1989, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, XXVI. Dizi, -Sa. 5, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, ss. 363-367.

5 Bilsel, Cemil, “Tanzimat'ın Harici Siyaseti”, Tanzimat, 100. Yıldönümü Münasebetiyle, İstanbul 1940, s. 664, 669.

6 Ortaylı, İlber, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, 3. Baskı, Hil Yayını, İst. 1995, s. 85.

7 Mısır Meselesi ve 1840 Mukavelesi için bk. Bilsel, “Tanzimatın Harici Siyaseti”, ss. 661-701.

8 “Islahat” (Özellikle Osmanlılarda çeşitli alanlarda yeniden yapılanma, bozulan kurumları çağdaş ihtiyaçlara göre eski haline getirme ve yenileme faaliyet ve düşüncelerini ifade eden terim) için bk. İpşirli, Mehmet, “Islahat” maddesi, DİA, C. XIX, ss. 170-174; Beydilli, Kemal, “Islahat”, ”XVIII. Yüzyıldan Tanzimata Kadar”, DİA, C. XIX, s. 174-185.

9 “Islahat Fermanı” (Tanzimatın ilanından sonraki uygulamalarla ilgili olarak özellikle gayrimüslimlere yeni haklar tanıyan 1856 tarihli hatt-ı hümayun) için bk. Ufuk Gülsoy, “Islahat Fermanı”, DİA, C. XIX, s. 185-190.

10 Bk. Mehmet Ali ve oğluna karşı savaşın meşru olduğuna dair verilen fetvanın Rumeli ve Anadolu kazaskerleri ve ulema tarafından tasdik olunduğuna dair fetvalar ve mühürler; BOA, Hatt-ı Hümayun, 20081-A, tarih: 1247.

11 Tanzimat döneminin en ilginç Büyükelçisi Cannning'dir denilebilir. "Nereden başlayayım" diye soran Sadrazam M. Reşit Paşa'ya, "Can ve mal emniyetinden" diyen, (Mumcu, Ahmet, Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl, II. Baskı, Ankara 1985, Birey ve Toplum Yayınları, Toplumsal Araştırmalar Dizisi: 3., s. 175), Padişaha "Ama Kur'an-ı Kerim, ridde suçuna ölüm cezası verileceğini emretmiyor ki" diyerek,

infazın durdurulmasını sağlayan adeta etkin bir Osmanlı bürokratı gibidir (Bk. ibid. s. 179).

12 Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, s. 86.

13 Eren, M. Cevat, "Tanzimat", MEB. İA, C. XI, s. 709-765, s. 732.

14 Küçük, Cevdet, "Abdulmecid", DİA, C. I, s. 261.

15 1789 tarihli Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin İngilizce ve Fransızcası için bk. W. A. Whitehouse, Human Rıghts Problems, Perspectives and Texts, Edited by F. E. Dowrick, University of Durham, 1979, Published by Saxon House, Printed in Great Britain, s. 153.

16 Muzaffer Tufan, "Sosyolojinin Fransa'da Doğuşu Döneminde Osmanlı Toplumundaki Çağdaşlaşma Hareketi (Tanzimatın Dış Etkenleri)", Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara, 31 Ekim-3 Kasım 1989, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, XXVI. Dizi, -Sa. 5, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, ss. 145-163.

17 Hamlin, Among The Turks, s. 57.

18 Ekrem Üçyiğit, "Akdeniz Medeniyetleri Tarihinde Tanzimat", Tanzimat' ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara 31 Ekim-3 Kasım 1989, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, XXVI. Dizi, S. 5, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, ss. 7-13.

19 Ortaylı, İlber, "Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değiştirme Olayları", Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara, 31 Ekim-3 Kasım 1989, Atatürk Kültür, Dil ve

Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, XXVI. Dizi, -S. 5, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, ss. 481-487.

20 Detay için bk. İnalcık, Halil, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 358-359.

21 Osmanlı’nın laik olduğunu ileri sürenler ve kanıtları için şu çalışmamıza bkz. Türk Hukuk Tarihi (Türk Devlet, ve Anayasa Hukuku, Mülkiyet ve Kişinin Hukuku Tarihi), Filiz Kitabevi, İstanbul, 2000, ss. 242-245.

22 Hamlin, Among The Turks, p. 321. Osmanlı’da şeri ve örfi hukukun temsilcisi kadı, yönetimin temsilcisi ise bey’dir. Osmanlı’nın laik olmadığını ileri sürenler ve bunların kanıtları için şu çalışmamıza bkz. Türk Hukuk Tarihi, s. 239-242.

23 Bozkurt, Gülnihal, Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi (Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Resepsiyon Süreci) (1839-1939), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996, s. 51.

24 Mardin, Şerif, The Genesis of Young Ottoman Thought, Princeton 1962, s. 134.

25 İnalcık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler, s. 359.

26 Bk. Arsal, Sadri Maksudi, “Teokratik Devlet ve Laik Devlet”, Tanzimat, 100. Yıldönümü Münasebetiyle, İstanbul 1940, s. 59. vd.

27 Bir başka üçlü M. Reşit Paşa, Ali Paşa ve Fuat Paşa’dır.

28 Hammer için bk. Ortaylı, İlber, “Hammer”, DİA, C. XV, s. 491-497.

29 Geniş bilgi için bk. Fındley, C. V., “Mahkama-The Ottoman Empire-the Reform Era (1789-1922)” article, The Encyclopadia of Islam, New Edition, Volume VI, (kıs: EI-1991), Leiden 1991, ss. 5-9.

30 Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, Tanzimat, 100. Yıldönümü Münasebetiyle, İstanbul 1940,

s. 205.

31 Bilsel, “Tanzimatın Harici Siyaseti”, s. 700.

32 Orta Asya dönemi Türk hukuku için bk. Üçok, Coşkun-Mumcu, Ahmet-Bozkurt, Gülnihal, Türk Hukuk Tarihi, Ankara 1996, Yeniden Düzenlenip, Gözden Geçirilmiş, Ekli Sekizinci Baskı; Cin, Halil-Akgündüz, Ahmet, Türk Hukuk Tarihi, C. I-II, Konya, 1989; Aydın, M. Akif, Türk Hukuk Tarihi, İstanbul 1996, Genişletilmiş 2. Baskı; Arsal, S. Maksudi, Türk Tarihi ve Hukuk, ss. 21-47 (Orhon Kitabeleri, s. 71; Kudatgu Bilig, s. 88-98).

33 Bozkurt, Resepsiyon Süreci, s. IX.

34 Küçük, “Abdulmecid”, DİA, C. I, s. 260-263.

35 Bozkurt, Resepsiyon Süreci, s. 48, dn. 37.

36 Küçük, “Abdulmecid”, DİA, C. I, s. 261.

37 “Fetvahane” için bk. Koca, Ferhat, “Fetvahane”, DİA, C. XII, ss. 496-500.

38 Belgesay, Mustafa Reşit: ”Tanzimat ve Adliye Teşkilatı”, s. 221-220, Tanzimat, 100. Yıldönümü Münasebetiyle, İstanbul, 1940, s. 215.

39 Sultan Abdülaziz, 1830-1876; yönetimi, 1861-1876’dır.

40 Bk. Küçük, Cevdet, “Abdulaziz” maddesi, DİA, C. I, s. 179-185.

41 Aydın, M. Akif, “Divan-ı Ahkam-ı Adliye”, DİA, C. XI, (s. 387-388), s. 387; ayrıca bk. Schacht, “Mahkeme”, MEB. İA, C. VIII, s. 148.

42 Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895) için bk. Ali Ölmezoğlu, “Cevdet Paşa” maddesi, MEB. İA, C. III, ss. 114-123; Yavuz, Hulusi, “Adliye Nezareti”, DİA, C. I, ss. 389-390; Aydın, M. Akif, “Cevdet Paşa” maddesi, DİA, C. VII, s. 443-450; Cevdet Paşa, Tanzimat’ın dahi hukuk adamı olup, metn-i. metin komisyonu üyesidir. Arazi Kanunu (AK) komisyonu başkanı, Divan-ı Ahkam-ı Adliye (DAA). başkanı, Mecelle-i Ahkam-ı Adliye (MAA) Komisyonu başkanıdır.

43 Yavuz, Hulusi, “Adliye Nezareti”, DİA, C. I, (s. 389-390), s. 389.

44 Aydın, M. Akif, “Ali Haydar Efendi, Küçük” maddesi, DİA, C. II, s. 396-397; Ali Haydar Efendi tarafından kaleme alınan Mecelle şerhi “Dürerü’l-Hükkam” için bk. Akgündüz, Ahmet, “Dürerü’l-Hükkam” maddesi, DİA, C. X, s. 28-29.

45 Meclis-i Valay-ı Ahkam-ı Adliye için bk. Altundere, Ahmet, Osmanlı İmparatorluğu’nda Özgürlüklerin Doğuşu, Doktora Tezi, İstanbul, 1992, ss. 120-146; Sonyel, “Tanzimat and its Effects on the non-muslim Subjects of the Ottoman Empire”, s. 357.

46 Bk. MAA, m. 1836.

47 Bk. MAA, m. 1838 ve 1839. Tafsilat için 1838 m. için bk. Ali Haydar Efendi, Dürerü’l-Hükkam Şerhü Mecelleti’l-Ahkam, C. XVI (K. ul Kaza), İstanbul, 1319, s. 256-266. 1839. m. için bk. İbid, s. 266-270.

48 Bk. MAA, m. 1840. Detay için bk. Ali Haydar Efendi, Dürerü’l-Hükkam, C. XVI (K. ul Kaza), s. 271-272.

49 Mardin, “Kadı” s. 44.

50 Mardin, “Kadı”, s. 44.

51 Nagy, Gy. Kaldy, “Kadi-Ottoman Empire”, The Encylopaedia of İslâm (New Edition), Vol. IV, Leiden 1978, (EI, 1978, Vol. IV), s. 375.

52 Aydın, M. Akif, “Batılılaşma-Hukukta” md., DİA, C. V, s. 163.

53 Detay için bk. Cin-Akgündüz: Türk Hukuk Tarihi, C. I, s. 364-365.

54 Üçok-Mumcu-Bozkurt, Türk Hukuk Tarihi, s. 330; Karal, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, C. VIII, s. 342; Osmanlı Devleti’ne bağlı Mısır’da da 5 tür yargı vardı: Şer’i yargı, yabancı kanunlardan kaynaklanan karma yargı, Fransız hukuku kaynaklı mahalli yargı, gayr-i İslâmi cemaatların yargısı, konsolosluk yargısı; Abdulhamit, er-Rifai, el-Kadaü’l-İdari, Dımaşk, 1409/1989, I. Baskı, Darü’l-Fikr, s. 70.

55 Aydın, M. Akif, “Ahval-i Şahsiyye” maddesi, DİA, C. II, s. 192.

56 Aydın, M. Akif-Halaçoğlu, Yusuf, “Cevdet Paşa” maddesi, DİA, C. VII, s. 447.

57 Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet: “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, s. (139-209), Tanzimat, 100. Yıldönümü Münasebetiyle, İstanbul 1940, Maarif Vekaleti, s. 203.

58 Taha Akyol, “çok hukuklu sistem”i, “hukuk kabileleri federasyonu” olarak tanımlamakta (Taha Akyol, Medine’den Lozan’a, “Çok-Hukuklu Sistem”in Tarihteki Deneyleri, Milliyet Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 1997, s. 183).

59 Emeviler ve Abbasiler döneminde hukuk birliği açısından İslam hukukunun gelişim seyri, hukuk birliği açısından resmi mezhep sorunu-hukuk birliği ilişkisi ve Osmanlı’da Resmi Mezhep Sorunları için şu çalışmamıza bkz. Türk Hukuk Tarihi, ss. 245-252.

60 Konsolosluk mahkemeleri, 1856 dan sonra, bir Osmanlı ile yabancı arasındaki davalarda da yetkili kılındı. Konsolosluk ve Cemaat mahkemeleri yargı yetkileri Hukuk-i Aile Kararnamesi ile birlikte kaldırılmıştır.

61 Akyol, Medine’den Lozan’a, s. 137-145.

62 Tanör, Bülent, Türkiye’nin İnsan Hakları Sorunu, C. I, Hukuki Boyutlar, 2. B., BDS Yayını, İst., 1991, s. 82; Cem, İsmail, Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi, Cem Yayınevi, İstanbul 1970, s. 242; detay için bk. Ahmet Tekin, “Osmanlı Devleti Dış Borçlanması (1854-1874)”, Yeni Türkiye, Mart-Nisan 2000, 701 Osmanlı Özel Sayısı, Ankara 2000, ss. 252-261; Oktay Gökdemir, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Borçları ve Mali İflas”, Yeni Türkiye, Mart-Nisan 2000, 701 Osmanlı Özel Sayısı, Ankara 2000, ss. 262-265.

63 Bilsel, ”Tanzimat’ın Harici Siyaseti”, s. 690.

64 Çandar, Osmanlının Yarı Sömürge oluşu, s. 40.

65 Barkan, Ömer Lütfü, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat”, Tazminat-I, 100. Yıldönümü Münasebetiyle, İstanbul, 1940, s. 386.

66 Orman, Sabri, “Osmanlı Devlet Borçları-II”, Düşünce, Mayıs-1976, Sy. 2, s. 46 vd.

67 Bilsel, “Tanzimat’ın Harici Siyaseti”, s. 692-693.

68 Tarihte Türklerle ilgili önemli çalışmalar yapılmıştır; bk. Şeşen, Ramazan, “Fezailü’l-Etrak”, DİA, C. XII, ss. 531-532 [Cahız’ın (ö. 255/869) Türklerin karakteri ve askerlik meziyetlerine dair eseri].

69 Mumcu, Siyaseten Katl, s. 206.

70 Eren, M. Cevat, ”Tanzimat”, MEB. İA, C. XI, ss. 709-765, s. 712.

71 Hamlin, Among The Turks, p. 47. Özgürlük, tanımı oldukça zor bir hukuksal kavramdır. Örneğin Rousseau, “insan özgür doğar, oysa her yanda zincire vurulmuş durumda. Kendilerini başkalarının efendisi sananlar bile onlardan daha az köle değil. Özgürlükten köleliğe doğru bu değişiklik nasıl olmuş, bilmiyorum” demiştir; Rousseau, Jean Jacques, Toplum Sözleşmesi (Du Contrat Social), Çeviren, Alpagut Erenulu, Ankara, 1996, Öteki Yayınevi, s. 29.

72 Özdemir, Rıfat, “Osmanlı Döneminde Vakıf Kurumlarının Sosyo-Ekonomik Cephesi Üzerine Bazı Bilgiler”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 1987-I (2), s. 207.

73 Osmanlı devletinde azınlıklar için bk. Bozkurt, Gülnihal, “Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar”, Ankara Üniv. HFD, C. 43, Sy. 1-4, Ankara, 1993, ss. 49-59; Yavuz Ercan, “Osmanlı Devleti’nde Müslüman Olmayan Topluluklar Millet Sistemi)”, ss. 396-406; Cevdet Küçük, “Osmanlı Devletinde Millet Sistemi”, ss. 407-415; Stanford Show, “Osmanlı İmparatorluğunda Yahudi Milleti”, ss. 446-460; Enver Konukçu, “Osmanlılar ve Millet-i Sadıka’dan Ermeniler”, ss. 469-476; Bilal Eryılmaz, “Osmanlı Devleti’nde Farklılıklara ve Hoşgörüye Kavramsal Bir Yaklaşım”, ss. 416-421, Yeni Türkiye, Mart-Nisan 2000, 701 Osmanlı Özel Sayısı, Ankara 2000.

74 Sonyel, Salahi, R., “Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğunun Gayri Müslim Uyrukları Üzerindeki Etkileri”, Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara, 31 Ekim-3 Kasım 1989, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu

Yayınları, XXVI. Dizi, -Sa. 5, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 351.

75 Hamlin, Among The Turks, p. 271.

76 Onar, Sıddık Sami, İdare Hukukunun Umumi Esasları, I. C. III. B., İstanbul ty., s. 150.

77 Enver Paşa için bk. Hanioğlu, M. Şükrü, "Enver Paşa", DİA, C. XI, ss. 261-264; Fendoğlu, H. Tahsin, "Osmanlı Siyasi Hayatında Enver Paşa'nın Rolü", DÜHF Dergisi, 1991, s. ve oradaki kaynaklar.

78 İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler, s. 356, 359.

79 Bozkurt, Gülnihal, "Tanzimat and Law", Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, s. 285.

80 Düstur, I. Tertip, C. 1, s. 4-7.

81 Moore, John Hammond, America Looks At Turkey, 1876-1909, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Doctorate Dissertation). Virginia University 1961, s. 26 vd.

82 Kalaycıoğlu, Ersin ve Sarıbay A. Yaşar, "Tanzimat, Modernleşme Arayışı Ve Siyasal Değişme", Türk Siyasal Hayatının Gelişimi, Beta, İst. 1986, s. 22 vd.

83 Moore, America Looks At Turkey, 1876-1909, s. 26 vd.

84 Abadan, Yavuz, "Tanzimat Fermanının Tahlili", Tanzimat, 100. Yıldönümü Münasebetiyle, İstanbul 1940, s. 23.

85 Bozkurt, Resepsiyon Süreci, s. 48-51; Akyol, Medine'den Lozan'a, s. 147-177.

86 Nora Şeri, "1856 Fermanı ya da Avrupa Arzusu Söyleminin İcadı", ss. 192-198.

87 Abadan, "Tanzimat Fermanının Tahlili", s. 31-56, s. 33-50.

88 Bk. Lewis, Bernard, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı Kökenleri", Yeni Türkiye, 701 Osmanlı Özel Sayısı, C. III, Ank. 2000, ss. 320-327.

89 Buradaki değerlendirmelerde az da olsa şu makaleden yararlanılmıştır; Kazım Yetiş, “Tanzimat Karşısındaki Tavırların Tasnifi Konusunda Bir Deneme”, Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, s. 130-134.

90 Bilsel, “Tanzimat’ın Harici Siyaseti”, s. 693-694.

91 Bilsel, “Tanzimat’ın Harici Siyaseti”, s. 697-701; geçen yüzyıl Devlet, 7 kez barış masasına oturmuş, 6 kez mağlup, 1 kez galip olmuştur.

92 Eren, “Tanzimat”, MEB. İA, C. XI, s. 710.

93 Halil İnalcık, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, ss. 361-383, s. 383.

94 Üç Paşa çağdaşlaşmayı özellikle savunmuştu; Mustafa Reşit Paşa, Ali Paşa ve Fuat Paşa.

95 Cem, İsmail, Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi, İst. 1970, s. 177.

96 Heper, Metin, Modernleşme ve Bürokrasi, Karşılaştırmalı Kamu Yönetimine Giriş, Sosyal Bilimler. Derneği Yayınları, Ankara 1973, s. 2.

97 Mehmet Aydın, “Tanzimatla Aranan Hüviyet”, ss. 15-19.

98 Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, s. 86-87.

99 Bozkurt, “Tanzimat And Law”, p. 271.

100 Mumcu, Ahmet, Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı, Deneme, II. Baskı, Ankara, 1985, Birey ve Toplum Yayınları, Toplumsal Araştırmalar Dizisi 1, s. 35, 276-277.

101 Tufan, Muzaffer, “Sosyolojinin Fransa’da Doğuşu Döneminde Osmanlı Toplumundaki Çağdaşlaşma Hareketi (Tanzimatın Dış Etkenleri)”, Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara, 31 Ekim-3 Kasım 1989, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, XXVI. Dizi, s. 5, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 151.

102 Ongunsu, A. H., “Tanzimat ve Amillerine Umumi Bir Bakış”, Tanzimat, 100. Yıl, İstanbul, 1940, ss. 1-12, s. 10.

103 Hamlin, Among The Turks, s. 54-56.

104 Arazi Kanununun kabulü konusunda bk. Cin, Halil, Miri Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü, Konya 1987, Ekli ve Yeniden Gözden Geçirilmiş II. Baskı, Selçuk Üniversitesi Yayını, s. 16.

105 Gülsoy, Ufuk, “Islahat Fermanı”, DİA, C. XIX, ss. 185-190.

106 Müslüman tebaa gayrimüslimlere verilen bu imtiyazlardan memnun değildi; Sonyel, ”Tanzimat and its Effects on the Non-muslim Subjects of the Ottoman Empire”, s. 369.

107 Bozkurt, Resepsiyon Süreci, s. 10; Akyol, Medine’den Lozan’a, s. 144.

108 Salahi R. Sonyel, ”Tanzimat And Its Effects On The Non-Muslim Subjects Of The Ottoman Empire”, s. 388.

109 Okandan, R. Galip, Amme Hukukumuzun Anahatları (Türkiye’nin Siyasi Gelişmesi), İstanbul 1971, s. 75.

110 Lewis, Bernard, Modern Türkiye’nin Doğuşu, Çev. Metin Kıratlı, III. B., Ankara 1988, s. 135.

C. Meşrutî İdare ve Müdahaleler

1876 Anayasası Veya Monarşik Modernleşme Dönemi (1876-1908) / Doç. Dr. H. Tahsin Fendoğlu [s.739-750]

Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi / Türkiye

"Ey oğul, şunu unutma! İnsanı yaşat ki, Devlet yaşasın." Şeyh Edebali

I. Genel Olarak

Doğu'nun kültür ve uygarlığını, kendi uygarlığı ile karşılaştırıp yoğuran Batı, Doğu'yu anlamış, algılamış ve özümseme yaparak, Rönesans (Renaissance) ve Reform denilen "Ortaçağ ile Yeniçağ arasındaki geçiş dönemi"ni yaşamıştır. Oysa Doğu, aydınlanma sonrasında ticari-endüstriyel ve diğer devrimleri yapan Batı'yı plansız ve sistemsiz bir şekilde algılamış ama iyice anladığını sanmıştır. Doğu'nun en önemli kalesi sayılan Osmanlı'nın moderniteyi tam anlamıyla kavradığı söylenebilir mi? Doğu, Batı'yı anlama, algılama, tanıma ve sindirme süreçlerini yaşamak yerine ya yüzeysel bir taklit veya geçmişe nostalji sürecini yaşamış, sarkaç, bu iki nokta arasında gidip-gelmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde modernite, üç döneme ayrılabilir; İlk devir serbest modernite dönemidir ki, Lale Devri'nin başlangıç tarihi olan 1718 ile Tanzimat'ın ilan edildiği 1789 yılı arasındaki 71 yıllık zaman dilimidir. İkinci devir 19 yıllık geçiş dönemi olup, 1789-1808 arasını kapsar. Üçüncü devir, zorunlu modernite dönemidir ki, II. Mahmut'un (1784-1839/1198-1255. Yön. 1808-1839) tahta çıktığı 1808 ile Cumhuriyet'in ilan edildiği 1920 senesi arasındaki 112 yıllık dönemdir. Bu bölüm, 112 yıllık üçüncü dönem içerisinde sadece 34 yılı kapsamaktadır.

1876 Anayasası'nı sivil ve askeri bürokratlar can ve mal güvenlikleri için; eşraf, ayan ve beyler, özellikle mülkiyetlerinin meşrulaştırılması için; gayrimüslim tüccarlar ve Batı ise kendi yararları için tam liberalizmi gerçekleştirmek amacıyla istiyorlardı. Halkın bu konuda yeri yoktu, maçı izleyen seyirci gibiydi. Bu nedenle

1876 Parlamentosu, iğretidir, ithaldir, çünkü kaynağında halk egemenliği yoktur, toplumsal gelişme de yeterli değildir.

1876 yılında Osmanlı'da çöküntüyü önlemek için bakanların (vüzera) Meclise sorumlu olacakları bir sistem kurulmak istendi; azınlıklar ve dış destekçileri ancak böyle durdurulabilirdi.1 Yürürlüğe giren 1876 Anayasası gereğince 19 Mart 1877 de ilk Osmanlı Parlamentosu (Hey'et-i Mebusan olan 120 milletvekili, Hey'et-i Ayan (Senator) denilen, 25 kişi ile) bu nedenle toplandı.

II. Batı'da Anayasacılık Hareketleri ve Osmanlı Anayasacılığı

1876 tarihli Kanuni Esasi'nin hazırlanması ve ilanı, bir rastlantı değildir. Monarşiden Anayasal düzene geçiş önemli bir dönüşüm olup, çok uluslu ve zor durumdaki Osmanlı İmparatorluğu için bir açılımdır. Her ülkede devrimleri dar bir grubun başardığı gibi, Osmanlı'da da Cumhuriyet'te de bu böyle olmuştur. Kuşkusuz ki Anayasa her şeyi çözmez ama yine de 1876 Anayasası bir umut olarak karşılanmıştı.

Belirli bir alt yapının sonucu olarak Batı, XIX. yüzyıl içerisinde gelişiminin alt yapısını tamamlamış olarak dünya sahnesinde bulunuyordu. Önce kodifikasyon ardından Anayasa yapımı, birey haklarının güvence altına alınmasını hedefliyordu. Kuşkusuz ki, anayasalı devlet ile anayasal devlet biribirinden farklıdır. Anayasal devlet, hakları güvence altına almakla diğerinden ayrılır. Anayasacılık, kısaca sınırlı hükümet veya sınırlı devlet demektir. Anayasada iki tür sınır olabilir; birincisi, devlet iktidarı sınırlanmalıdır; diğeri, devlet politikası Anayasada gösterilmelidir. Bu nedenle anayasalar, gerçek (garantiste, normatif) ve nominal (semantik, sahte) diye ikiye ayrılırlar. Sahte anayasalar, halka dayanmayan ve siyasal iktidarı sınırlamayan anayasalardır. Anayasa mühendisliğinin özü, yasama ile yürütme arasındaki ilişkilerin iyi düzenlenmesidir. Anayasacılık, gubernaculum (hükümetin etkinliği) ile juristictio (iktidarın denetlenmesi) dir. Kuvvetler ayrılığının amacı da iktidarın sınırlanmasıdır.2

Batı tipi Anayasacılığın iki temel ilkesi vardır; devletin çatısını belirlemek ve bireyin özgürlüğünü ve temel haklarını korumaktır.

Günümüz anayasa hukukunun en az üç konusu olduğu söylenebilir veya anayasa hukukunda üç dönemden sözedilebilir; İlk dönem, anayasanın hukuku (normatif anayasa hukuku; normlar sistemini inceler, droit constitutionnel normatif). İkinci dönem siyaset biliminin de katkısının olduğu dönemdir (kurumsal anayasal hukuku; kurumlardan bahseder, droit constitutionnel institutionnel). Üçüncü dönem ise anayasa yargısının (Anayasa Mahkemelerinin) kurulduğu 1960 sonrasıdır (özgürlükler anayasa hukuku; maddi anayasa hukuku veya hak ve özgürlüklerin anayasa hukuku; temel hak ve özgürlüklerin tanınması ve korunmasını konu alır, droit constitutionnel substantiel).3 Yeni demokrasi anlayışında yasa, sadece seçilenlerin iradesinde değil, yorumu ve empozesi ile anayasa mahkemelerinde bulunduğu gibi bireyler bir sonraki seçime kadar anayasa mahkemesine (Türkiye'de dolaylı) başvurarak anayasal zorlama araçlarını kullanabilmektedirler. İşte bu yeni anlayışa sürekli demokrasi (genişletilmiş demokrasi veya anayasal demokrasi) denilmektedir. "Anayasal demokrasi" kavramına göre, "hukuk devleti" kavramının daha geniş olduğu belirtilebilir.4

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da anayasal bir gelişme vardı; koyu mutlakiyetçi Prusya 1850 yılında anayasa kabul etmek zorunda kalmıştı. Hollanda, İsviçre ve Danimarka bu yıllarda liberal anayasalar benimsediler. İngiltere ise, seçim ve işçi hakları konusunda yeni gelişmeler sağladı.

Osmanlı'nın reform asrı olan XIX. yüzyıl içerisinde 1876 Anayasası, Osmanlı'nın değişimi hatta devrimi sayılabilmektedir. Bu değişimle ülkeye, Meşrutiyet rejimi gelmiş olup, Meşrutiyet, Padişaha karşı değil Babıali'nin despotizmine karşı doğmuştur. Abdülmecit ve Abdülaziz dönemlerinin özelliği, hükümdarın kişisel diktatörlüğünden çok, sadrazam ve ekibinin aydın dikta dönemi olmasıdır.5 I. Meşrutiyet'e ihtilalle değil, bir grubun hareketi ile geçildi. I. Meşrutiyet, haris bürokrasinin darbesi olarak nitelendirilemez; I. Meşrutiyet, devletin devlet içerisinde gerçekleştirdiği bir dönüşümdür.

Parlamento bir siyasi üst yapı kurumudur. Parlamenter bir demokrasinin olabilmesi için üç koşul aranır; birincisi, mutlakiyetçi monarşinin sınırlandırılması gerekir. İkincisi, toprak soylularının ticari

tarıma dönmüş olmaları koşuludur. Üçüncüsü, tarım burjuvazisinin, kentlerdeki burjuva ile ilişkiye girmiş olmaları aranır.6 Siyaset “çatışma”nın ortaya çıktığı anda başlar, çatışma yoksa siyaset de yoktur. Osmanlı’da burjuvazi sınıfı var olmadığı gibi, çatışmacı sınıflar da oluşmadığı için Parlamenter demokrasinin gerçekleştiği söylenemez. Belirtildiği gibi, parlamentonun alt yapısı da hazır değildi. Osmanlı, endüstri devrimini gerçekleştiremediği için, geri kalmış hantal ekonomik ve yönetim yapısını sürdürüyordu.

1859 tarihinde Kuleli Vakası olmuş olmuş, 1875’te Balkan Slavları isyan etmiş, 1876’da Softalar Kıyamı olmuştu; İmparatorluk zor günler geçiriyordu. Abdülaziz (1861-1876), ABD’nin dayatmaları karşısında, Bulgar Kilisesinin kurulmasına izin vermişti. ABD Protestan Misyonerleri, Bulgarları ayrı bir Kilise ve devlet olmak üzere eğitiyorlardı.7 Abdülaziz ölünce tahta çıkan V. Murat akıl hastası olduğu için ABD Temsilcisi Elçi Horace Maynard, 23 Haziran 1876 yılında, Dışişleri Bakanı Hamilton Fish’e, “Yeni Sultan karışık görünüyor; Osmanlı Devleti’nin başında kimse yok; her şey sürüklenerek gidiyor” diye yazmıştı.8

Osmanlı hukukunda anayasal çalışmaların kronolojisi şöyle belirtilebilir; 1829 yılında Mısır’da, yılda birkaç kez toplanan “danışma meclisi” kurulmuş; 1845’de Abdülmecit, taşra eşrafından kurulu bir “meclis” teşebbüsünde bulunmuş; 1861’de Tunus beyi Anayasasını ilan etmiş; 1866’da Mısır’da ilk defa seçilmiş bir Meclis denemesinde bulunulmuş; 19 Mart 1877’de de ilk Osmanlı parlamentosu toplanmıştır. Tanzimat ve Meşrutiyet devirlerinde meşveret ve özgürlük isteyenler, bunları eski hukuk adına istiyorlardı.

Tahttan zorunlu nedenlerle indirilen V. Murat’ın yerine, monarşiyi ilan edeceğine söz veren II. Abdülhamit 1876 yılında getirildi; II. Abdülhamit aslında beklenmeyen taht adayı idi. Liberal darbeci gruba, anayasayı ilan edeceği sözünü verdi. Bir yıl sonra 1876’nın Aralık ayında Anayasa ilan edilmekle her sorun çözülecek zannedildi; Osmanlı 1876’da anayasal monarşiye geçmiş ama bir sene sonra (1877’de), Osmanlı-Rus Savaşı (93

Harbi) çıkmıştı.1876 Anayasası, Avrupa reçetesinin değil, Osmanlı'nın eseridir. Avrupa ve Rusya yani Batı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Anayasa'ya kavuşmasını istemiyordu.9 93 Savaşı belki de bunun bir kanıtıydı.

1876 Anayasası'nı yapan Komisyon, sadece Belçika Anayasasından değil, tüm dünya anayasalarından yararlanmıştır.10 Örneğin Sait Paşa, Fransız Anayasasını çevirmişti, ama ünlü 113. madde bize özgü olup, Padişaha sürgün yetkisi verilmişti. Mithat Paşa, Ziya Paşa ve Namık Kemal'in itirazlarına rağmen Padişah, 113. maddeyi Anayasa'ya aldı.

İlk Osmanlı parlamentosu 19 Mart 1877'de toplandı; Avrupa'da görülmeyen kozmopolitliğe ve renkliliğe sahipti. Osmanlı Devleti meşrutiyeti Rusya'dan öğrenmiş sayılamazdı çünkü Rusya, meşrutiyete daha sonra geçmişti. Bu ilk Anayasa, XI. yy.dan beri Batı ile mücadele eden Türklerin XIX. yy.da Batı karşısında direnişidir.

III. 1876 Anayasası'nı Doğuran İç Nedenler

A. Tanzimat Dönemi'nde Muhalefet Hareketleri

Tanzimat dönemi, muhalefetin oluştuğu bir dönemdir. Dönemin tipik muhalefeti, dış güçler tarafından özel olarak desteklenen ve ayrı bir devlet kurmak isteyen gayrimüslim azınlıklardır. Bunun dışındaki muhalefet üç aşamaya ayrılabilir; İlk aşama, 1865-1876 arasında kurulan ve serpilen Genç Osmanlılar hareketidir. İkinci aşama, Genç Osmanlıların devamı niteliğinde olan Jön Türk hareketi olup, 1876-1908 yılları arasında muhalefette bulunmuşlardır. Üçüncü aşama, iki kısımda incelenmelidir; 1908-1912 yılları arasındaki (dört yıl) süren muhalefet; ve 1912-1920 arasında devam eden (sekiz yıl), iktidar olan ve Jön Türklerin devamı olarak nitelenen İttihat Terakki hareketidir.

(i) İlk aşama, 1865-1876 arasında kurulan ve serpilen Genç Osmanlılar hareketidir.

Yeni Osmanlılar veya Genç Osmanlılar (Young Ottomans) 1865'de kurulmuştu.11 "Yeni Osmanlılar Cemiyeti"; Islahat Fermanı ile verilen tavizlere karşı kurulmuş olup, yabancılar

karşısında düşülen acizliğe karşı bir tepki hareketiydi;12 bunlar, anayasa istiyorlardı. Bazıları da, Fransız İhtilali kaynaklı Cumhuriyet ile Anglosakson kaynaklı demokrasi kavramı ikilemini yaşıyorlardı. Bu Cemiyet üyeleri, 1860-1876 yılları arasında etkin olup, teşkilat ve gizlilik esasına dikkat etmezlerdi. Yeni Osmanlılar, anayasal monarşi isteyen, mutlakiyetten meşrutiyete geçmek isteyen bürokrasinin hırslı memurlarıydı.13 Avrupa'yı tanımayan Yeni Osmanlıların, kendi aralarında, kişisel çekişme ve entrika vardı. Bu görüşü savunanlar arasında modern, İslamcı, Türkçü ve sosyalist kişiler vardı. 1850'lerdeki Osmanlı aydını daha demokratik bir ülke istiyordu. Ali Suavi, daha çok öz Türkçe, tek evlilik, ve olaylar karşısında uluscu bir yaklaşım içerisindeydi. Abdullah Cevdet, laik, radikal ve total Batıcıydı.

Avrupa'ya giden öğrenciler muhalefete başlamışlardı. Yıkılmakta olan devleti kurtarmak gerekir, diye düşünüyorlardı. 1865 de "Genç" Osmanlılar Cemiyeti gizlice kurulduğunda, amacı Meşrutiyeti kurmaktı. Bu Cemiyet, Tanzimatı "göz boyama" olarak görüyordu. Genç Osmanlılar, Osmanlıcı idiler; bunlara göre, temel hak ve özgürlükler artırılmalıydı. Cemiyet, 1865-1876 arasında gizlice faaliyette bulunmakla birlikte Abdülaziz'in despotluğu karşısında yurt dışına kaçarak "Yeni" Osmanlılar Cemiyeti adını almışlardı, amaçları meşrutiyeti ilan etmekti.14 Padişahların mutlakiyetçiliği ve para harcanmasındaki keyfilik gibi nedenlerle, 10 Mayıs 1876'da Fatih, Beyazıt ve Süleymaniye medrese öğrencileri Babıali'ye doğru yürüdüler.

Osmanlı'da siyasal modernleşme başlamıştı. Köhneyen monarşiye karşı direnen muhalifler, laik-ulusalcılar değil, Genç Osmanlılardı. Artık basın-yayında her şey sorgulanıyordu. 1871 de diktatör Sadrazam Ali Paşa öldü ama Mahmut Nedim Paşa'nın sadrazamlığı da boğucuydu.

(ii) İkinci aşama, Genç Osmanlıların devamı niteliğinde olan Jön Türk hareketi olup, 1876-1908 yılları arasında muhalefette bulunmuşlardır.

Genç Osmanlılar, II. Abdülhamit (1842-1918/ 1258-1336. Yön. 1876-1909/1293-1325) döneminde Jön Türkler adını aldı. II. Abdülhamit'in, Anayasanın ünlü 113. maddesine göre sürgün ettiği aydınlar yurt dışında Jön Türk hareketini doğurdular. 1876- 1908 arasında faaliyet gösteren Jön Türklerin ise iki amacı vardı; birincisi meşrutiyeti ilan etmek, diğeri II. Abdülhamit'i devirmekti. Bu hareket, sivil ve asker bürokratlardan oluşuyordu ki bu gruplar henüz tam olarak incelenmemiştir. Bu gruplarda, her görüşten insanlar bulunmakta olup, bunlar Osmanlı kurumlarını sorgulamışlardır.

Jön Türklerin iki kanadı vardı, İttihatçılar ve Prens Sabahattinciler. Bunların hangisi daha Batıcıdır; bilinemez. Abdülaziz'e kadar "Yeni Osmanlılar" denilen Avrupa'da okumuş grup, Abdülaziz'den sonra Jön Türkler olarak anılacaktır. Batı'da Jön Türkler denilen gruba, Osmanlılar, Ahrar-ı Osmaniye derlerdi. 1295/1878'de Paris'te "Hayal", 1296/1879'da Londra'da "Hayal", 1296/1879'da Napoli'de "İstiklal", Paris'te 1311/1895 de "Meşveret" (Ahmet Rıza Bey), 1311/1895'de Mısır'da "Mizan" (Murat Bey) tarafından çıkarılan gazeteler, II. Abdülhamit'i ürkütüyordu.15 Bunlar Batılı anlamda bir sınıf değildir, bürokrat seçkinci kişilerdir. Jön Türkler, Fransa'ya sürgüne gönderilen meşrutiyetçilerdir; orada İttihat Terakki Cemiyeti'ni kurmuşlar ve Meşveret dergisini çıkarmışlardır. Bu dönemde çıkan "İntikam" isimli derginin 50 kadar sayısı çıkmıştı.16 Hareketin lideri Ahmet Rıza radikal bir pozitivist ve laiktir.17 Jön Türkler, 1876-1908 arası (32 yıl) etkin olan bir muhalefet grubudur. Bunlarda Yeni Osmanlılardan farklı olarak teşkilat ve gizlilik vardır. Gizli örgütlenmelerin beşiği Sultan Abdülaziz döneminde Askeri Tıbbiye idi.

(iii) Üçüncü aşama, 1908-1912 yılları arasında muhalefette, 1912-1920 arasında iktidarda olan ve Jön Türklerin devamı olarak nitelenen İttihat Terakki hareketidir.

1908 öncesinde Jön Türkler ikiye ayrılmıştı; Adem-i Merkeziyetciler ve Merkeziyetçiler diye.18 Adem-i merkeziyetçilerin lideri Prens Sabahattin olup muhalefeti oluşturuyordu. Merkeziyetçilerin lideri (bir ara Meclis-i Mebusan başkanı da olan) Ahmet Rıza olup, iktidar teşkil ediyordu ki İttihat Terakki Fırkası adı

altında Cumhuriyet'in ilan edildiği 1923'e kadar devam etti. İttihat Terakki Fırkası'nın davranışları despotik idi. Bu dönemde iktidarı oluşturan İttihat Terakki ile buna karşı muhalefeti oluşturan Prens Sabahattin'in Hürriyet ve İtilaf Fırkası iyi örnekler verebilmeliydi. Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk büyük muhalefet partisi sayılan19 Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İttihat Terakki aleyhine diye Arnavutları isyana teşvik ediyordu.20 Bu iki parti savaşta bile muhalefet yapıyordu. Genç subaylar (İttihat Terakki), yaşlı komutanları (İtilaf) saymıyorlardı. Subay şapkaları partilerini belli ediyordu.21 Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı Rumlar da destekliyordu. Ordunun yenilmesini isteyen muhalefet vardı. "Sen çarpışma asker, sana ne" diyen İttihat Terakki mensubu muhalefet vardı. Balkan Savaşı'nda "düşman süvarisi geliyor, kaçınız" muhalefeti tutmuş gibiydi. Babıali Baskını ile (muhalefetsiz) İttihat Terakki, iktidar olmuştu (1912-1920). Hüseyin Cahit Yalçın'a göre İttihat Terakki'nin gizli örgütüne girebilmek için bir mason locasına üye olmak gerekiyordu.22

Jön Türkler ve İttihat Terakki'nin23 ileri gelenleri, Pozitivizmi kabul etmişti; Ahmet Rıza ve Abdullah Cevdet, İttihat Terakki'nin önemli kişilerindendi. Osmanlı'nın laikliğe ulaşmasında Pozitivist içerikli İttihat Terakki'nin katkısından söz etmek gerekir.24 Ernest Gellner'e göre Türk laikliği, modern yaşam tarzını dayatmakla, didaktik bir laikliktir.25 Ahmet Rıza'nın Meclis başkanı iken yemin etmediği26 bilinmektedir. Namık Kemal ise, dini, vatanı, yurt sevgisini, geleneği ve saltanatı savunuyordu.27

Osmanlı modernleşmesi, Jön Türkler ve İttihat Terakki ile otokrat-elitist tek yanlı modernleşmeye dönüşmüştür.28 Bunun özellikleri, Pozitivist akılcılık, meşrutiyet ve halkçılıktır. Osmanlı modernleşmesi, devleti kurtarmak için29 iken Jön Türklerin halkçılığı, halka iyiyi göstermek içindi. Devlete öncelik vermesi açısından modernleşme, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde benzerlik göstermektedir. Devlet, her iki dönemde de hukuksal, ekonomik ve toplumsal değişimlerin itici gücüdür. Türkiye'de, modernleşmeyi, dün de bugün de, bir siyasal elit kadro yapmıştır. Ama Türkiye'nin modernleşmesi Osmanlı'ya göre daha radikaldir. Muhalefet genelde istenmez.30 Cumhuriyetin esasen içerisinde var olduğuna inanılan

veya cumhuriyeti tamamlayan ögeler denilen, “hukuk devleti, laiklik, insan hakları ve demokrasi”dir.31 Bununla birlikte Jön Türkler ve İttihat Terakki döneminde bazı otokratik yönler vardır.32

B. Bu Dönemde Azınlıklar ve Modernite

Tanzimat Dönemi’ne kadar sadece belirli yerlerde çan çalınırdı; Tanzimatla birlikte azınlıkların bulunduğu her yerde çan çalmaya başlandı ki, bu da Müslüman halkta tepki uyandırdı. Gayrimüslimler, biz Müslüman değiliz diye askere gitmek istemediler.33

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde ABCEM (American Board of Commissioners for Foreign Missions), Anadolu’ya ayak bastı, özellikle gayrimüslimlerle ilgilendiler, onları Türklerden kurtarmak istiyorlardı. Bu nedenle Robert College, ABD lehine istihbarat sağlamasını da amaçlayarak 1863’te kuruldu.34

Osmanlı Devleti’nde, Yunanlılar zaten her şeyiyle Batılıydı, Fenerli Rum aristokrasisi moderndi. Azınlıklar biribirini sevmezlerdi; Rum-Ortodokslar güçlenen Protestan ve Yahudilere karşıydılar. Rumlar hükümete dilekçe vererek “Meryem Ana’nın bir kadın ve çocuğa rüyada göründüğünü ve Yahudilere ticaret yapılmamasını tenbih etmiş olduğunu” yazıyorlardı.35 Bulgarlar ve Lübnan Maruni hanedanları da güçlenen Protestan ve Yahudilere karşıydılar.

Osmanlı Devleti ise önce askeri sonra düşünce açısından Batı’ya yanaştı. Osmanlı Batılılaşmaya prağmatik yaklaşımlarla girdi. Ama tarih, felsefe ve edebiyatta gelişme çok yavaş oldu. Askeri, yönetimsel ve siyasi konularda kurum ithalatına girişildi ama parlamentarizm için geç kalındı. Osmanlı hayran olduğundan değil zorunlu olduğu için Batı’yı benimsiyordu.

XIX. yüzyılda Osmanlı’da Rumlar ve diğer gayrimüslimler askere alınmadıkları için hemen her ekonomik sektörde özellikle bankacılık, denizcilik, imalat, ticaret ve sanatla uğraşıyorlar, nüfusları da hızla artıyordu. Müslümanlar ise giderek azalıyor, birçok şehirde şehrin semtleri Müslümanlardan gayrimüslimlere geçiyordu. Amasya’daki Rumlar da Türklerden daha zengin ve silahlıydı.

Trabzon’da Tanzimat Fermanı sonrasındaki 40 yılda 1000’e yakın yeni Ortodoks Kilisesi yapılmıştı. Bazı Yunanlılar ise kendi devletleri olan Yunanistan’ı bırakıp Osmanlı Devleti’ni seçiyorlardı.36 Ama Tanzimat, genelde Rum Ortodokslarına olduğu gibi Ermenilere de çok yaramıştı. 1841 ve 1847 tarihli Padişah Fermanları ile Ermeniler kendi yönetimlerini kendileri seçiyordu. Tanzimat, gayrimüslimleri Müslümanlara göre daha bir üst konuma geçirmişti. Ermeniler de Tanzimat döneminde -Rumlar gibi- Türklerden toprak satın alıyorlardı.

Tanzimat’la birlikte tüm Osmanlı ülkesindeki gayrimüslimler eskiye oranla çok daha iyi bir duruma gelmişlerdi. İstanbul’da oturan Avrupa devletlerinin büyükelçileri ülkelerine gönderdikleri raporlarında, gayrimüslimlerin 1839 öncesine göre çok daha iyi bir durumda olduklarını anlatıyordu. Vergi toplayan mültezimlerin büyük çoğunluğu Hıristiyan olup çok suiistimal yapıyorlardı. Edirne, Filibe, Maraş, Antep, ve Kilis’te 1839 sonrasında epey sayıda yeni Kiliseler yapıldı.37 Rum aydınlarının çoğu, gizli Etniki Eterya üyesiydi. Esasen Osmanlı’yı yıkan nedenlerden biri de, Tanzimat sürecinde gayrimüslimlere verilen ödünler ve Batı devletlerinin dini gruplar, kişiler ve azınlıklar bahanesiyle Osmanlı’nın içişlerine müdahale etmesidir.

Ulusal-bölgesel isyanların arkasında dış güçler vardı. Balkanlarda yeni kurulan devletler, iyice yetişmeleri için Avrupalı devletlerin egemenlik alanına (adeta mandasına) veriliyordu. Avrupa’nın müdahalesi olmasaydı, Balkanlar’daki sorunlar herhalde olmazdı.

Uzun bir süredir, zengin Yunan tüccarları, Avrupa’nın büyük merkezlerine kendi tezlerini anlatıyorlardı. Mora İhtilali, Patras’taki Metropolit Pol Germanos’un ve rahiplerinin önderliğinde başlamıştı38 Ortodoks hiyerarşisi halkı adeta örgütlemişti. Rum armatörlerinin 600’ü aşkın ticari gemisindeki beş bini aşkın top, Osmanlı yurttaşı olan Yunanlıların gücünü gösteriyordu. İstanbul Patriği Patrik Gregorios ihtilali gizlice desteklediği iddiasıyla Patrikhanede idam edildi ki Avrupa bunu zaman zaman kötüye kullanacaktır.

1850’de Babıali Protestan Kilisesi’ni de tanıdı ve millet statüsünü kazandı. Protestanlık yayılmaya başladı. Protestanlığı ABD misyonerliği yayıyordu. 1820’de Beyrut’ta ABD misyonerleri okul açtı. Sürekli okul ve yetimhane açtılar.39 Protestanlığın hamisi İngiliz diplomasisi ve ABD misyonerleriydi. Yahudilerin XIX. yüzyılda Rusya’dan gelmeleri kabul edildi. Ruhani lider olan Hahambaşı da resmen tanınmıştı.

Bütün bu davranışları nedeniyle Batı, Balkan ulusçularına göre, “kurtarıcı”, Türklere göre ise “sömürgen” idi. Osmanlıcılık ve İslamcılık Batı’nın davranışlarına karşı bir tepki olarak doğmuştu.

Ulusalcı akımlar Osmanlı’da modernleşmeyi ve bununla birlikte çöküşü de hızlandırdı. Ulusculuk, sadece Fransa İhtilali’nin sonucu değildir. Rönesanstan sonra ulusalcı akımlar 1683 sonrasında ivme kazandı. Her dini cemaatın okulu ve hayır kurumu vardı. Balkan ulusculuğunda XIV. yüzyıldan sonra irsi aristokrasi geliştirilmemiştir. Osmanlı İmparatorluğu, kozmopolit bir imparatorluktu. Balkanlar’da bulunan Osmanlı eyaletleri, geçmişte bağımsız birer devlet ve uygarlık kurmuşlardı; kendilerine özgü dinleri ve kiliseleri vardı; XVIII. yüzyılda zenginleri de oldu. Özellikle Yunanlılar denizciydi. Osmanlı XIV-XVI. yüzyıl arası bir Balkan imparatorluğuydu. Esasen Osmanlı’nın Ortadoğu’dan çok, Balkan ve Akdeniz karekteri ağır basmaktadır. O dönemde dünyada Ordodoks ulusların yaşadığı iki ülke vardı, Osmanlı ve Rusya İmparatorlukları.

Devşirme düzeni XVII. yüzyılda terkedilmiş, Anadolu Türklüğü öne geçmişti. Osmanlılık XVIII. yüzyıldan sonra hilafet ve resmi İslamın beslediği bir ideoloji olmuştur. XVIII. yüzyıldan sonra Osmanlı idaresi Türk kökenlilerin eline geçti. Babıali’nin reformcu bürokratları, Tanzimat Dönemi’nde ulusalcılığı yeterince ve doğru anlamamışlardı.40

1774 tarihli Küçük Kaynarca Anlaşmasıyla, Rusya Ortodoksların hamisi olduğunu resmen kabul ettirmişti. Fener Patrikhanesi, 1839 sonrası kurulan Bulgar Ulusal Kilisesi’nin kurulma isteğine karşı çıkmıştır.41 Bulgarlar da Fener Patrikhanesi’nden memnun değillerdi. 1870’de Babıali Bulgar Kilisesini tanıdı. Bulgar ve

Arnavutlar da Fener’e bağlandı. Osmanlı’da Rumlar saygın karşılanıyordu; Rumca, yarı resmi bir dil sayılıyordu.

Osmanlı tarihine bakıldığında, gayrimüslimlere hukuki ve yargısal özerkliğin baştan beri verildiği söylenebilir. Bu özerkliğin sınırları İslâmın ilk dönemlerinde daha genişti; bazı ceza davaları da dahildi; sonrakiler ceza hukukunu hariç tuttular.42 İslâm hukukunda din, hukuku da kapsadığı için, gayrimüslimlere özel hukukta özerklik tanınmış olmakla birlikte, kamu düzeni açısından, ceza hukuku alanında İslâm hukuku ve İslâm mahkemeleri yetkili kılınmıştı.43 Fatih Sultan Mehmet’in din ve vicdan özgürlüğü konusunda Galata zimmilerine verdiği ahidname44 mevcut olmakla birlikte, ilk anlaşma metni elimizde yoktur. Bir gayrimüslimle müslüman arasındaki davalar, şer’i mahkemede görülür ve İslâm hukuku uygulanırdı.45

IV. 1876 Anayasası’nın Hazırlanması ve Parlamentonun Açılması

A. 1876 Anayasası’nın Hazırlanması

Mithat Paşa, Sultan Abdülhamit’le daha şehzade iken görüşerek Anayasa ilanı sözünü almıştı. Abdülhamit başa geçince, anayasa hazırlamak için Şuray-ı Devlet’te bir komisyon kuruldu. Komisyonun çoğu Şuray-ı Devlet üyesiydi. Server Paşa başkanlığında, üçü Hıristiyan olmak üzere onaltı mülkiye memuru, ulemadan on kişi ve iki de ferik olmak üzere toplam 28 kişiden oluşan komisyon, anayasa taslaklarını incelemeye aldı. Komisyonda üç taslak görüşülmeye başlandı; Mithat Paşa’nın, Küçük Said Paşa’nın ve Meclis-i Vükelanın taslakları. Server Paşa başkanlığında, 16 mülkiye mensubu 10 ulema ve 2 general (ferik) ki toplam 28 kişilik bir komisyon (Cemiyet-i Mahsusa) tarafından, Avusturya-Macaristan monarşisinin anayasa örneği de dikkate alınarak hazırlanmıştır.46

Mithat Paşa, Kanun-i Cedit adında 57 maddelik bir Anayasa taslağı hazırlamıştı. Belçika Anayasasından yararlanan Mithat Paşa, Meclis’in 120 milletvekilinden oluşmasını bunun 40 tanesinin devletin milletvekili, 80’inini ise milletin milletvekili olmasını

istiyordu.47 Mithat Paşa tasarısına göre, vezirleri Başvekil tayin etmeli, hükümetin başını ise Padişah atamalı, vekiller hem padişaha hem de Meclis-i Mebusan'a karşı sorumlu olmalı diyordu ki bu modern kabine sistemiydi. Mithat Paşa'nın bu önerileri reddedildi.48

Sait Paşa, yeni bir Anayasa yapılmasına yardımcı olabilmek için, 1814, 1830, 1875 tarihli Fransız Anayasalarını tercüme etmişti. Sait Paşa, Meclis'in 750 kişi olmasını isterken, Meclis-i Vükela "her elli bin kişiye bir milletvekili" olmasını istiyordu. Sadrazam M. Rüştü Paşa, aslında anayasaya karşı olduğu halde, "dış ilişkiler" nedeniyle zorunlu görüyordu.49

Sonuçta Kanun-i Esasi, Server Paşa başkanlığında 16 mülkiye mensubu, ulemadan 10 kişi, 2 general (ferik) ki toplam 28 kişilik bir Komisyon (Cemiyet-i Mahsusa) tarafından diğer taslaklar ve örnek anayasalar dikkate alınarak hazırlanmıştır.

Anayasa hazırlanırken iki siyasal odak vardı; birincisi, siyasal muhalefetti ki, ilk siyasal muhalefet hareketi Jön Türklerdir (Jeune Turcs). Bu hareket 1860 sonrasında biçimlenmiştir. İkinci odaklaşma ise Balkan ulusculuğuydu. 1876 Anayasası hazırlanırken, Rusya, Fransa ve 1831 tarihli Belçika50 Anayasalarından istifade edilmiştir.51 Okandan'a göre, Fransa ve Belçika Anayasalarından yararlanılmıştır. Tanör'e göre, Belçika, Polonya ve Rus Anayasalarından yararlanılmıştır.52 Üçok'a göre ise, 1876 Anayasamız, sadece Prusya Anayasası ile uyum göstermektedir.53 1876 Anayasası, 1831 tarihli Belçika ve 1851 tarihli Prusya Anayasalarından yararlanılarak yapılmıştır ama Belçika Anayasası kadar liberal değildir, Prusya Anayasası'na bu açıdan daha yakındır. 1831 tarihli Belçika Anayasası, sadece üst tabakanın oy verme hakkını kabul etmekle "burjuva anayasaları" grubuna girer. 1851 tarihli Prusya Anayasası ise esinlendiği 1831 tarihli Belçika Anayasası'ndan farklı olarak liberal nitelikli değildir. Yürütme üstün, ilahi kaynaklı egemenlik, hanedan meşru ve etkili, halk egemenliği yoktur.54

Bakanlar Kurulu 6 Aralık 1876 günü yaptığı toplantıda, Komisyonun hazırladığı tasarıyı onayladı. 19 Aralık 1876'da Mithat

Paşa'nın sadrazam olarak atanması İngiliz Elçisi Elliot'u oldukça mutlu etti. Mithat Paşa, anayasanın kabulü ile büyük devletlerin reform isteklerini temelsiz bırakmak niyetindeydi. Büyük devletlerin "hasta adam" konusu üzerinde 23 Aralık 1876 (7 Zilhicce 1293) tarihinde konferans yaptıkları gün, ilk Osmanlı Anayasası ilan edildi. Devlet anayasalı monarşiye dönüştü ama bu İstanbul Konferansı üyelerini etkilemedi. İstanbul Konferansı tarafından alınan iki karar tasarısı, henüz Meclisler toplanmadığından 60'ı Hıristiyan 140'ı Müslümandan oluşan Meclis-i Meşveret tarafından red edildi.55

B. Parlamentonun Açılması

1876'nın Mart ayında Parlamento açıldı, aradan bir ay geçmeden 24 Nisan'da Rusya Osmanlı'ya karşı savaş açtı.56 Bu savaşta Amerikalılar Sultan II. Abdülhamit'e destek verdi; yaralı Türk askerlerine yardım için New York'lu hanımlar "Hilal ve Haç Derneği"ni kurdular.57

19 Mart 1877 de Osmanlı tarihinde, ilk kez olarak bir Parlamento, Dolmabahçe Sarayında, Padişah tarafından açıldı. 141 üyeden oluşan Meclisin 115'i Mebus, 26 sı ise Ayan idi. 115 Mebustan 69'u Müslüman, 46 si ise gayrimüslim idi.58

V. 1876 Anayasası'na ve Erklere Genel Bakış

Aslında güçler bir bütündür; Atatürk'ün dediği gibi, "Gerçekte kuvvetlerin bölünmesi diye bir şey yoktur." Ama bazı yararları ve işbölümü gereği nedeniyle erklerin bölünmesi kabul edilmiştir.

23 Aralık 1876 (7 Zilhicce 1293) tarihinde yürürlüğe giren Anayasanın ömrü fazla olmamış, Sultan II. Abdülhamit tarafından 93 Savaşı neden gösterilerek, 50 birleşimden sonra 28. 6. 1877 günü, Kanun-i Esasi'nin 7. maddesi uyarınca Meclis tatil edilmiş, Anayasa askıya alınmıştır.

Meclisin açıldığı ilk gün olan 20 Mart 1877'den on gün sonra Londra Protokolünü imzalayan büyük devletler, Osmanlı Devleti'ndeki azınlıklar için gerektiği zamanda müdahele edecekleri kararını aldılar; Meclis bunu reddetti.59 1909 değişikliği ile parlamentoya sorumlu hükümet sistemi kurulmuştu ama bu bugünkü

anlamda çağdaş parlamenterizm sayılmaz. 23 Ocak 1913'te Babıali Baskını ile İttihat Terakki diktatörlüğü kuruldu. I. Dünya Savaşı'na kabinenin bile haberi olmadan girilmişti.

A. 1876 Anayasası'na Genel Bakış

Hukuk devleti hareketinin Osmanlı İmparatorluğundaki görünümünde Kanun-i Esasi önemli bir adım sayılır. Bu da, padişah tarafından tek taraflı bir hukuksal tasarruf mahiyetindeki fermanla olmuş, II. Abdülhamit, bir hatt-ı hümayunla Anayasayı ilan etmiştir. Bu anayasayı hazırlayan etmenlerin derinliğine inildikçe, imparatorluk kurumunun çökmesinde, saray etrafında toplanan bir oligarşinin keyfi baskısından bıkmış olanların bir hukuk devleti hareketi düşüncesinin bulunduğu belirtilebilir. Bunun yanında dış güçlerin devletler hukukuna aykırı olarak azınlıkları himaye uğruna yaptıkları müdaheleler, yeni bir anayasayı zorunlu kılıyordu. Tanzimat Dönemi'nin bu bulanık ortamında azledilen Sultan Abdülaziz'in yerine getirilen V. Murat döneminde Meclis-i Vükela (Bakanlar Kurulu), yeni bir sistemin (hukuk düzeninin) kurulmasını oybirliğiyle kabul etmekle birlikte, yerine konulacak sistem konusunda ihtilafa düşmüşlerdi. Sadrazam Rüştü Paşa ve A.Cevdet Paşa meşrutiyet yanlısı değillerdi; Onar'a göre, bu kişilerin görüşleri etraflıca tahlil edilmemiştir.60

1876/1293 Anayasası'yla başlayan Birinci Meşrutiyet rejimi, parlamenter bir sistem sayılmaz; çünkü 1876 Anayasası'nın 30. maddesi Bakanlar Kurulu'nun, Meclise karşı değil de, Padişaha karşı sorumlu olduğunu belirtmektedir. 1876 Anayasası'nın 113. maddesine göre polis raporuyla vatandaşın sürgün edilebilmesi mümkündür ki bu, devletin sınırlanması ve bireyin özgürlüğü ilkesiyle bağdaşmamaktadır. Polis soruşturması sonucunda Padişahın istediğini sürdürebilmesi, Tanzimat Fermanı'nın getirdikleriyle de bağdaşmazdı. Nitekim, Mithat Paşa, 5 Şubat 1877'de 113. madde gereği İtalya'ya sürgüne gönderildi. Ziya Paşa ve Namık Kemal, bu haliyle 1876 tarihli metine Anayasa denilemiyeceğini belirtiyorlardı.61

1876 Anayasası'na göre, devletin dini İslam, resmi dili ise Türkçedir. Temel hak ve özgürlükler taahhüt edilmiştir.62 Ama bazı

Batılı yazarlara göre, “ülkede yaşama özgürlüğü yoktur; başını omuzunun üzerinde tutabilirsen, eşine ve çocuklarına bir şey olmayacağına inanırsan bu koşullarla 1876 Anayasası iyi bir anayasa sayılabilir”.63

Modern hukuk tekniğine göre yapılan 1876 tarihli Anayasa, hakim bağımsızlığı konusunda bazı ileri hükümler getirdi. Bunlar şöyle sıralanabilir: (i) Şer’i davalar (kişinin hukuku, aile hukuku ve miras hukuku), şeriye mahkemelerinde, nizami davalar nizamiye mahkemelerinde görülür. (ii) Her ne isim altında olursa olsun belirli mahkemeler dışında olağanüstü mahkeme kurulamaz. (iii) Herkes mahkemede hakkını savunmak için gerekli gördüğü meşru araçları kullanır. (iv) Hakimler azledilemezler. (v) Meslekte ilerlemeleri, meslek değişimleri ve bir cürüm sonucunda azlolunmaları özel yasa ile düzenlenir. (vi) Anayasanın 86. maddesine göre de, mahkemelere hiçbir kişi veya kurum müdahale edemez. (vii) Büyük devlet memurlarının suçları için Divan-ı Ali (Yüce Divan) Mahkemesi kurulacaktır.

1876 Kanun-i Esasi, Sultan II. Abdülhamit tarafından, hukukçuların Şûra Meclisinin zaruri olduğunu belirtmeleri üzerine özel bir kurul tarafından hazırlanmıştır. Anayasanın 11. maddesine göre resmi dinin oluşu Tanzimat Fermanı ile getirilen gelişmelere uygun değildir.64 1876 Kanun-i Esasi, Avrupa modelinde, Osmanlı hukukuna uygun ama eksik olarak hazırlanmıştır; çünkü kaynağında halk yoktur; yasama ve yürütme yetkileri padişahtadır; hükümet, meclise karşı sorumsuzdur; güven oyu sistemi yoktur. Bununla birlikte bu Anayasa 1776 tarihli “Virginia Bill of Rights” ile 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi’nin açtığı modern Batı anayasa hukukunun gelişmesine, Osmanlı’nın katılımının ilk vesikasıdır. Bu Anayasada güçler dengesi yoktur; temel hakların teminatı da kısırdır.65

Kanun-i Esasi, ulusal bir devrimin sonucu, bir doktrin veya ideoloji sonucu doğmuş değildir. Şekil ve içerik açısından Anayasa değil, berat veya ferman niteliğindedir. Çünkü yetkiler padişahta olup, yaptırımı yoktur.66

Anayasanın 9-26. maddeleri arasında temel hak ve özgürlükler düzenlenmiş, tanınmış bütün dinler, kamu düzenine ve adaba aykırı olmamak şartı ile serbest bırakılmıştır. 1876 Anayasası'nın getirdiği haklar, kişileri ilgilendiren yargısal güvenceler bakımından hiç de azımsanacak gibi değildir,67 ama teminatı yoktur, platoniktir. Bu Anayasayı Meclis yapmamış olduğu için "berat" niteliğindedir. Çünkü Anayasa rejimi (constitutialisation), iktidarı sınırlama tekniğine dayanır. Kanun-i Esasi ile tek seçilmiş meclis olan Mebusan Meclisi, Ayan Meclisi ve Padişah gibi organlarca engellenebilmektedir. Anayasada özgürlükler açısından iki konu önem taşır: Kuvvetler arası ilişki ve özgürlükler sistemi. Demokratlaşma için açık, diyalogcu, plüralist bir siyasal yaşam gerekir ki 1876 Anayasası'nda bu yoktur. Toplanma ve dernek kurma hakkı da tanınmamıştır. Düşünce, seyahat, toplanma, söz, çalışma ve benzeri özgürlükler de bulunmamaktadır.68 Anayasa halkın iradesiyle değil, Padişah iradesiyle çıkmıştır. Anayasa Mithat Paşa ve çevresinin ısrarı ile değil, Tanzimat sonrasında gelişen tarihi, sosyal ve İstanbul Konferansı'nın tehdidiyle yoğunlaşan siyasal şartlar sonucu kabul edilmiştir.69

1876 Anayasası toplam 12 bölüm, 119 maddeden oluşur. Yasama 42-80. maddeler arasında düzenlenmiştir. 1876 Anayasası, 1909, 1914, 1915, 1916 ve 1918'de olmak üzere 6 kez değiştirilmiştir. Bunlardan 1909 değişikliği ile 22 madde değiştirilerek parlamenterizme geçiş yapılmıştır.70 1876 Anayasası sihirli değnek görevini yerine getiremedi. Siyasal ve sosyal ortam, Padişah ve çevresinin mutlakiyet eğilimi, demokrat geleneklerin olmaması nedeniyle gereken değişim sağlanamadı. Bununla birlikte Kanun-i Esasi'nin İkinci Meşrutiyet'i hazırladığı belirtilebilir. Kanun-i Esasi ile, uygar uluslar düzeyine yükselme özlemi vurgulanmıştır.

B. 1876 Anayasası'nda Erklere Genel Bakış

1. Yasama Erki

Tanzimat Dönemi'nde anayasal rejime geçiş düşüncesi varsa da bunu hayata geçiren Mithat Paşa'dır. Liberal bir kişi olan Mithat Paşa, padişah, vezirler ve vali gibi üst yöneticilerin denetlenmesinde

büyük eksiklerin olduğunu açıkça belirtiyordu.71 Sultan II. Abdülhamit (1842-1918; yön. 1876-1909) zamanında ilan edilen 1876 tarihli Kanun-i Esasi'ye göre, yasama, Meclis-i Umumi'ye verilmiştir. Bu da iki ayrı Meclis'ten oluşmuştur: (i) Meclis-i Ayan: Ayanları (Senatorları) Padişah seçer, bunların ayanlıkta kalması süresizdir. Ayan Meclisi, Meclis-i Mebusan'ın kararlarını veto edebilir. Veto yetkisi olan Ayan Meclisi üyeleri, yerlerini padişaha borçludurlar.72 Meclis-i Ayan'ın 26 üyesi olup, bunların 21'i Müslüman olup, Meclis'in başkanı Server Paşa idi. (ii) Meclis-i Mebusan ise 130 üyeden oluşuyordu (m. 42) ve başkanı Ahmet Vefik Paşa idi. Kanun önerisini Bakanlar Kurulu ve kendi görevleriyle ilgili olarak da Meclisler yapar. Kanun önerisi önce Meclis-i Mebusanda sonra da Heyet-i Ayan'da kabul edilir, padişah tasdikiyle yürürlüğe girerdi. Hükümet ile Meclis arasında niza çıkarsa, padişah hükümet veya meclisi feshedebilirdi.73 Yasama Meclisinin tasarrufları üzerinde Padişahın mutlak vetosu vardır.74 1876 tarihli Ferman Anayasası'nda Hükümet (Heyet-i Vükela) Parlamentoya değil Padişaha karşı sorumludur; bu durum, 1909 tadili ile değiştirilmiştir. 23 Nisan 1920 tarihli Parlamento, son Osmanlı Mebusan Meclisi ve yeni seçilenlerden oluşmuştu.75

Meclis-i Umumi 14 Şubat 1878'e kadar 29 toplantı yapmıştır.76

2. Yürütme Erki

A. Padişah

1876 Kanun-i Esasi'ye göre Yürütme, ekber evlat esasına göre getirilen ve hilafeti de kapsamak üzere Padişaha aittir (m. 3, 4, 5). Sadrazam ve vezirleri Padişah seçer. Hükümeti O bozar, O tayin eder. Güvenoyu sistemi yoktur. Vezirler padişaha karşı bireysel olarak sorumludurlar. Vezirler padişah aracılığıyla parlamenter denetimden kurtulabilir. Meclis tatilde iken Padişah kanun-u muvakkat (kanun hükmünde kararname) çıkarabilir. Yasa tasarısını hükümet hazırlar, Meclis-i Mebusan'a sunar. Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan ise sadece kendi görevleriyle ilgili yasa önerisi hazırlayabilir. Yasama ve yürütme erki konusunda 1876 öncesi ve sonrası arasında fark yoktur.77 Padişah sorumsuzdur. Daha önce,

Başkanlık sisteminde görüldüğü gibi, ABD modelinde de, durum budur. Ancak ABD'de Başkan tarafından tayin edilen Sekreter'in (Bakanın) göreve başlaması için, Senato'nun onayı aranır. Osmanlı'da ise, Padişah'ın iradesi yeterli görülmüştür. 1876 Anayasası'nda egemenliğin kime ait olduğu konusunda herhangi bir madde bulunmamaktadır.

Önceki dönemden farklı olarak Şeyhulislâm, belirtildiği gibi, Tanzimat Devri'nde, Avrupa usulü Kabine benimsendiği dönemde kabine üyesi olarak Hey'et-i Vükela içerisinde yer almıştır (m. 28).78 XIX. yüzyılda, sadrazam yerine, kabinenin başına başvekil denilmektedir.79 Ta1nzimattan sonra ehl-i örf- ehl-i şer' ayrımı ortadan kalkmış, bu iki zümrenin mensupları genellikle devlet memuru statüsünde birleştirilmiştir.80

B. II. Abdülhamit

1876 Anayasası'nı yürürlüğe koyan II. Abdülhamit (1842-1918; (yön. 1876-1909)), 21.09.1842 tarihinde dünyaya gelmiş, 31.08. 1876'da tahta cülus etmiş, Meşruti yönetimi benimsediği için, Padişah yapılmış, zeki ve kurnaz bir kişidir.81 "Sultanların sultanı, kralların kralı, Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi" sıfatlarını kullanmış;82 toplam 25 sadrazamla çalışmış, bunların 21'ini azletmiştir.83 İngilizler, "Halife, Kureyş kabilesinden olur" hadisini yanlış yorumlayarak, Osmanlı Devleti'ne karşı Arapları kışkırttıkları için, II. Abdülhamit, "Akaid-i Nesefi" adlı kitaptan hilafet konusunu çıkartmıştı.84 Şehzadeliğinde Batılıların "Prince Hamit" dedikleri Hamit Efendi, Fransızca ve Arapça bilen, Batılı kadınlarla birlikte yemek yiyen, "Batı müziğini, opera ve tiyatroyu seven",85 köle ticaretini 1877'de yasaklayan86 bir sultan olarak da bilinir.87 Dış politikada "denge" faktörünü ustalıkla kullanan88 Sultan Hamit döneminde, Almanya ile ilişkiler artıyordu ama ABD ile de ikili ilişkiler sıcak tutuluyordu.89 Bu dönemde hilafet ve Panislamizm kavramları, Padişah tarafından ilk kez yüksek boyutta kullanılmıştı.90

II. Abdülhamit, "Yıldız İstihbarat Teşkilatı" denilen örgütü bizzat yönetirdi. Bu teşkilat 1908'de dağıtılmış ama Teşkilatı Mahsusa adı

altında 17 Kasım 1913'te Enver Paşa tarafından yeniden kurulmuştur.91

II. Abdülhamit, Mithat Paşa'yı 1876 Anayasası'nın 114. maddesi gereğince sürgüne göndermişti.92 II. Abdülhamit dönemi başında (Şubat 1879'da) Sicilli Ahval Komisyonları kurularak memurların biyoğrafileri yazılmış ve sicilleri tutulmuştur. Yüz doksan altı adet deftere, kısa sürede, doksan iki bin yüz otuz yedi devlet memurunun biyoğrafisi yazılmıştı.93

II. Abdülhamit'in hal'i fetvasında istibdat suçlaması geçmemektedir.94

3. Yargı Erki

XVII-XVIII. yüzyıllarda diğer bütün kurumlarda başlayan çöküş, medreseleri de gittikçe hızlı bir biçimde etkisi altına alarak, bu kurumun fonksiyonunu tamamen yitirmesine yol açmıştı. Kadıların yönetim işlerine karışmamaları, hediye, bahşiş ve rüşvet almamaları konusunda zaman zaman uyarıldıkları, en son olarak 25 Ramazan 1254/12 Aralık 1838 tarihli "Tarik-i İlmiye'ye Dair Ceza Kanunnamesi"nin çıkarıldığı görülmektedir.95

Yargı kuvveti, Kanun-i Esasi'nin "Mehakim" bölümünde geçmektedir. Tanzimat'tan, özellikle 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi'nden sonra yapılan düzenlemelerde Anadolu yargı teşkilatı yapı ve şekil bakımından çeşitli değişikliklere uğramış,96 Tanzimatla, kadının idari görevleri, yöneticilere devredilmiştir. Belirtildiği gibi, Tanzimat Dönemi'nde ilk Osmanlı temyiz mahkemesi, 1868 yılında Divan-ı Ahkam-ı Adliye adı ile kurulmuştu.

1293/1876 tarihli Kanun-i Esasi'ye göre, hakimler geçerli bir neden olmadan azledilemez. Bu konuda detay, kanuna havale edilmiş, iki sene sonra "Hakimler Örgütü Yasası" (=Teşkilat-ı Mehakim Kanunu) çıkarılmıştır. Bu yasa, hakimlere ceza tayininde Padişah, vezir gibi üst düzey yöneticileri devreden çıkarmış; Temyiz mahkemesi yetkili kılınmıştır. Bu yasa, yargıç olmanın koşullarını, terfi esaslarını, istinaf mahkemelerinin oluş tarzını da düzenlemiş; İstanbul'da bir temyiz mahkemesi kurulmuştur. Bu mahkeme hiyerarşik bir üst idi. Bu kanun savcılığı da tesisi etti. 1330/1914'de

“Usul-ü Muhakemat-ı Şer’iyye Kararnamesi”, bu konuyu yeniden düzenledi.97 Bu Anayasaya göre, “Yüce Divan” da kuruldu (1876 Anayasası, m. 92).

VI. 1876 Anayasası’nın 1909 Değişikliği ve Parlamenterizmin Kabulü

31 Mart karşı devrimi üzerine 1908 senesinde iktidar değişikliğini Hareket Ordusu yapmıştı. Ordunun siyasal yaşama müdahelesi, klasik dönemde olduğu gibi Tanzimat Dönemi’nde de sürmüştür. I. Meşrutiyet sonrasında Türkçülük, Osmanlıcılık ve İslamcılık akımları varken, II. Meşrutiyet’le birlikte Osmanlıcılık yerine Batıcılık akımı almıştır.98 II. Meşrutiyet, sınıfsal baskı olmayıp, askeri ve sivil bürokrasinin getirdiği bir aydın hareketidir. Belirtildiği gibi Tanzimat dönemiyle birlikte ilmiye (ulema) ve seyfiye (asker) yanında üçüncü güç olarak bürokrasi doğmuştur. Şurayı devlet ibtidai bir Meclis-i Mebusan olarak kabul edilebilir.99 1908 İhtilali sonrasında Kanun-i Esasi yeniden yürürlüğe konuldu; 1 Ağustos 1908 de Parlamento (Meclis-i Mebusan) ve Siyasal Partiler açıldı. Parlamento ve siyasal parti kurumları, Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e intikal etmiş kurumlardır. 1909 değişikliği ile Meclis, yürütmeden daha etkin bir konuma getirilmiştir.

Parlamenterizm, hükümet sistemlerinden biridir. ABD’de en güzel uygulamasını bulan başkanlık sistemi ile güçler ayrılığını reddeden Meclis Hükümeti yanında parlamenter sistemin, yürütme ile yasama arasındaki dengeye dayandığı belirtilebilir. Fransa, İrlanda ve Portekiz gibi ülkelerde yarı başkanlık rejimi uygulanırken, İngiltere’de parlamenterizmin Westminister türü uygulanmaktadır.100

1909 değişikliği ile Meclisin yetkileri artırıldı; 113. madde kaldırıldı. Toplantı ve dernek kurma özgürlüğü ve haberleşmenin gizliliği Anayasaya konuldu. Parlamenter hükümet sistemi kuruldu ama hızla geriye dönüş başladı, demokratik bir sistem kurulamadı.101 1909 değişikliği ile, iki meclis sistemi korundu. 1876 Anayasası’nın 27. maddesi değiştirilerek Sadrazamın Şeyhulislam dışındaki vekilleri atama yetkisi verildi. Hükümetin göreve getirilmesi için padişah onayı gerekli kılındı. Bakanlar Kurulu’na kollektif

sorumluluk getirildi, Bakanlar Kurulu, Padişah'a değil, yasama Meclisine karşı sorumlu hale getirildi (m. 30). Bakanlar için hem bireysel sorumluluk, hem de kollektif olarak Meclis-i Mebusan'a karşı sorumluluk getirildi. Kanun-u Muvakkat, (bugünkü KHK) yetkisi hükümete verildi.102 Bakanlar Kurulu-Meclis anlaşmazlığında, Meclise üstünlük verildi. 1909 değişikliği ile Aldıkaçtı gibi bazı hukukçulara göre adeta yeni bir anayasa yapıldığı belirtilirken, Onar gibi bazı hukukçulara göre ise bunun Kanuni Esasi'den pek farklı bir yönü yoktur.103 1909 değişikliği ile yargı'nın düzenlenişinde, önceye göre bir değişiklik yoktur. 1909 sonrasında Padişah'ın mutlak vetosu, "taliki veto" haline dönüşmüş, Bakanlar bir Kabine teşkil etmiş, yürütmede son söz, Padişah'a ait değil, Meclis'e ait olmuştur.104

Padişah, 14 Kasım 1909 tarihli "Osmanlı Parlamentosunu" açılış nutkunda, "şer'in öngördüğü hükûmet şekli"ne atıfta bulunuyordu.105 1909 yılında Osmanlı Devleti "Demokrasi"ye -kağıt üzerinde- geçiş yaptı. Bu tadil ile klasik parlamenter sistem, yani Meclis-Kabine dengesi oluşturuldu. 1909 değişikliğiyle daha ileri haklar getirildi ama bu hak ve özgürlükler, özgürlükleri boğan özgürlükler olmuştur.106

1908 devrimiyle birlikte adaletten bahriyeye (denizciliğe) tüm devlet kurumları yabancı uzmanlarca adeta istila edilmişti; Kara Ordusu Almanlara, Donanma İngilizlere, Jandarma ise Fransızlara emanet edilmiştir.107 1908'de Osmanlı tarihinde ilk kez taban hareketiyle ilan edilen bir Anayasa ile gerçek parlamenter sisteme geçiş yapılamamış, hukuk devletine geçilememiş, tersine İttihat Terakki oligarşisine dönüştürülmüştür. Ne Kanun-i Esasi, ne de bunun 1909 değişikliği ülkeyi demokrasiye götürememiştir; bununla birlikte İkinci Meşrutiyet sonrasında laiklik ve kadın hakları gibi değişimler gündeme gelmiştir.108

1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi ile, Osmanlı Devleti'nde baştan beri var olan, azınlıkların ahval-ı şahsiye hukukunda (şahsın hukuku, aile hukuku ve miras hukuku), kendi hukuklarına tabi olmaları anlayışı devam ettirilmiştir.

VII. Değerlendirme

Bir hukuk dalının bütününü içine alan bir kanunlaştırma veya bir araya getirme (tedvin) uğraşına ilk kez Tanzimat'ta rastlanmaktadır. Bu, örfi hukukun, padişaha, sosyal şartlara göre değişmesi, klasik dönemde böyle bir yasalaştırmaya acil ihtiyacın olmaması ve XV. yüzyıl sonrası büyük hukukçu yokluğu gibi nedenlerle açıklanabilir. Tanzimat'ta medreseler fonksiyonlarını yitirdiği için,[109] "medrese"den, "mekteb"e geçmekle birlikte, kendisine hedef aldığı Avrupa eğitimini yakalayamamıştır.[110] 550 sene istikrar içinde gelişen yargı, Tanzimat'la birlikte, ihtiyaçtan çok yabancı ülkelerin baskısı, Batı kurumlarıyla hazırlıksız tanışma, bağımsız yargının zedelenmesi ve karışıklığın olduğu bir geçiş dönemi olarak değerlendirilebilir. Tanzimat Fermanı Mısır sorunu nedeniyle Batı'nın etkisi altında; Islahat Fermanı Rus sorunu nedeniyle Batı'nın da etkisiyle ilan edilmiş olup her ikisi de halk tepkisi değildir.[111] Tanzimat'la devletin teokratik yapısı değişmemiş, temsililik ve parlamento getirilememiş, halk sevinmemiştir. İngiliz etkisi olunca M. Reşit Paşa, ya Sadrazam[112] veya Dış İşleri Bakanı oluyordu.

Bu dönemde teori ve esas itibariyle de uygulamada başta Padişah olmak üzere, Sadrazam ve Adalet Bakanı (Adliye nazırı) mahkemelerin bağımsızlığı prensibini kabul ettiklerini ilan etmişlerse[113] de, uygulama, teoriden farklı olmuştur. Şeyhulislamlık (Meşihat) dairesi, zaten bağımsızlığını kaybetmişti. Mahkemeler, Vilayet Kanununa göre, vali ve mutasarrıf gibi mülki memurların denetim ve nüfuzu altına konulmuştu. Dava açmak ancak bu idare memurlarının dava dilekçesini mahkemeye havale etmeleriyle mümkündü. Yine bu memurların keyif ve arzusu veya konsoloslar tarafından yapılan bir baskı ile bir davanın durdurulması mümkündü. Fakat bundan daha önemlisi, mahkeme kararlarının yürütülmesinin mülki amirler tarafından önlenebilmesiydi.[114] Bu dönemde hakim yetiştirmek için modern hukuk fakülteleri henüz açılmamıştır. Şeri ve Nizamiye Mahkeme hakimleri, ilmiye sınıfından tedarik edilmekteydi ama ilmiye, bu dönemde itibarını kaybetmişti. Buna rağmen tarihçilere göre, "II. Abdülhamit, kendisine muhalefet eden hakimlere, davaya ve mahkemenin kararlarına karşı hiç bir hareket ve teşebbüste bulunmamıştır".[115]

“Kuvvet”, bir organın bağımsız davranması durumunda söz konusu olur. Şayet organ, bağımsız bir irade ile davranabiliyorsa, o zaman, bu, bir kuvvet sayılır. 1876 Anayasası organ ayrımı yapmış ama ülkenin koşulları gereği, yürütmeyi yasama karşısında güçlü kılmıştır. Padişah, yürütmenin de, bir anlamda yasamanın da başıdır. Bu Anayasaya göre, bu anlamda kuvvetler ayırımı kabul edilmiştir, denilebilir. Ama kurumların ve kuralların bozuk olduğu bir ülkede, kağıt üzerindeki bazı çabaların, sistemi düzeltebilmesi mümkün değildir.

Tanzimat’ta meydana gelen bu değişiklikler karşısında Hukuk Fakültesi, 1270/1854 senesinde “Muallimhane-i Nüvvab” ismiyle açılmıştır. 1296/1880 tarihinde “Mekteb-i Hukuk (Hukuk Fakültesi)” açılması için Ahmet Cevdet Paşa, Sultan II. Abdülhamit’i ikna etmiştir.116 1296/1880 tarihinde “Mekteb-i Hukuk-i Şahane” adıyla öğretime açılan bu okulda ilk dersi anlatan Adalet Bakanı (Nazırı) Ahmed Cevdet Paşa’dır. 1893 senesinde genel kültür dersleri proğramdan çıkarılarak, hukuk derslerine ağırlık verilen okul, 1302/1885’te İstanbul’da “Mekteb-i Nüvvab” (Hakimler Fakültesi), 1326/1908’de “Mekteb-i Kudat (Hakimler Fakültesi)”, 1327/1909’da İstanbul’da “Medresetü’l-Kudat (Hakimler Fakültesi)” adını aldı.117 Hukuk mektebi, İstanbul’dan sonra, Selanik, Bağdat, Konya (1323/1907) ve Beyrut’ta da (1329/1913) açıldı.118

1 Yücekök, Parlamentonun Evrimi, s. 75.

2 Turhan, Anayasal Devlet, s. 7-9, 20.

3 Çağlar, Bakır, “Anayasanın Hukuku ve Anayasanın Yargıcı Yenilenen Anayasa Kavramı Üzerine Düşünceler”, Anayasa Yargısı, C. 8, Ank. 1991, ss. 13-62, s. 13, dn. 1. Özgürlükler ve Anayasa ilişkisi için bkz. Fendoğlu, H. Tahsin, Özgürlükçü Anayasa Üzerine,

Prof. Dr. Faruk Erem Armağanı, Yayınlayan: Türkiye Barolar Birliği, Türkiye Barolar Birliği Yayını No. 8, Ankara 1999, ss. 245-275.

4 Detay için bkz. Çağlar Bakır, "Hukuk'la Kavranan Demokrasi Ya Da Anayasal Demokrasi", Anayasa Yargısı, 31. Yıl, Ank. 1993, ss. 233-249; Giovanni Sartori: The Theory of Democracy Revisited, s. 16-23; Kaboğlu, "Kelsen Modeli Sınırlarında Demokratikleşme Sürecinde Anayasa Yargıçları", Anayasa Yargısı, 31. Yıl, Ank. 1993, C. 10, ss. - 395-404; Kelsen'in görüşleri için bkz. Öktem, Niyazi, "Anayasa Yargısı ve Hukuk Felsefesi", Anayasa Yargısı, 29. Yıl, Ank. 1991, C. 8, ss. 265- 275. Felsefede devletçilik-demokrasi değerlendirmeleri için bkz. Russell, Bertrand: The History of Western Philosophy (and its Connection with Political and Social Cırcumstances from the Earliest Times to the Present Day), Third Edition, London, 1948. s. 607; Ritchie, A. D., British Philosophers, Longman Publisher, 1950, s. 15.

5 Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, s. 238.

6 Yücekök, Siyaset Sosyolojisi Açısından Türkiye'de Parlamentonun Evrimi, s. 14.

7 Moore, America Looks At Turkey, 1876-1909, s. 39.

8 Correspondence of Hamilton Fish, Library of Congress, Washington D. C., s. 115'den Moore, America Looks At Turkey, 1876-1909, s. 42.

9 Çandar, Osmanlı'nın Yarı Sömürge Oluşu, 53-61.

10 Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, s. 245.

11 Moore, America Looks At Turkey, 1876-1909, p. 71.

12 Mardin, Şerif, The Genesis of Young Ottoman Thought, A Study in the Modernisation of Turkish Political İdeas, Princeton, 1962, s. 354.

13 Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, s. 241; Bozkurt, Resepsiyon Süreci, s. 54.

14 Çelik, Hüseyin, Yeni Osmanlılar Cemiyeti ve Türkiye'de Parlamenter Sistem Tartışmalarının Başlaması, ss. 199-210;

Okandan, Amme Hukukumuzun Anahatları (Türkiye’nin Siyasi Gelişmesi), s. 77.

15 Okandan, Amme Hukukumuzun Anahatları (Türkiye’nin Siyasi Gelişmesi), s. 234.

16 Duman, “İhtilalci Bir Jön Türk Gazetesi: İntikam”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Şubat, 1992, Sayı 62, ss. 22-33, s. 22 vd.

17 Göle, Türkiye’de Laiklik ve İslamiyet: Elitlerin ve Karşıt Elitlerin Oluşumu, s. 1602, dn. 6.

18 Ökmen, Mustafa, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de Merkeziyetçilik-Adem-i Merkeziyetçilik Pratiği Üzerine Notlar”, ss. 305-319; Konu hakkında bkz. Erkul, Ali, “İhmale Uğramış Bir Osmanlı Aydın ve Sosyologu Prens Sabahattin”, ss. 282-304; a. mlf. “Osmanlı’da Sosyolojinin Doğuş Koşulları ve Üç İsim: Ahmet Rıza, Prens Sabahattin ve Ziya Gökalp”, ss. 607-615.

19 Birinci, “Hürriyet ve İtilaf Partisi”, DİA, C. XVIII, ss. 507-511.

20 Nur, Rıza, Hayat ve Hatıratım, Altındağ Yayınları, C. II, Ankara, 1962, s. 378 den Kocabaş, Süleyman, “II. Meşrutiyette Kötü Muhalefet Örnekleri”, TDT Dergisi, Nisan 1992, s. 41.

21 Kocabaş, Süleyman, “II. Meşrutiyette Kötü Muhalefet Örnekleri”, TDT Dergisi, Nisan 1992, s. 44.

22 Çandar, Osmanlı’nın Yarı Sömürge Oluşu, s. 64-65.

23 Jön Türkler ve İttihat Terakki için bkz. Mardin Şerif, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908; Feroz Ahmad, İttihatçılıktan Kemalizme, Çev. Fatmagül Berktay, İst. Kaynak Yayınları, 1985.

24 Hanioğlu, M Şükrü, The Young Turks In Opposition, New York, Oxford University Press, 1996, s. 3.

25 Ernest Gellner, Muslim Society, Cambridge University Press, 1981, s. 68.

26 Dede, Modernleşme, Cumhuriyet ve Demokrasi Sacayağı Üzerinde Türk Modernleşmesinin Cumhuriyete Kazandırdığı Yeni Kompozisyon ve Günümüz Türkiyesinden Bazı Problemler, ss. 1735-1742, s. 1738.

27 Şerif Mardin, “Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu”, İst. 1966, ss. 315-373.

28 L. Köker, s. 125-128’den Alkan, “Modernliğin Bunalımları Perspektifinden Cumhuriyetin 75. Yılında Türk Modernleşmesi”, s. 1709.

29 Şükrü Hanioğlu, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, İst. İletişim, 1986, s. 70.

30 Alkan, “Modernliğin Bunalımları Perspektifinden Cumhuriyetin 75. Yılında Türk Modernleşmesi”, s. 1710.

31 Ülsever, “75. Yılında Cumhuriyetin En Büyük Zaafı: Bilimsel Düşünce Fukaralığı”, s. 1717.

32 Çarpık veya halksız modernleşme kavramı için bkz. Elgin, Cumhuriyet ve Modernleşme, ss. 1724-1729, s. 17.

33 Tanzimattan sonra gayrimüslimlerin yeni statüsü için bkz. Sonyel, Tanzimat And Its Effects On The Non-Muslim Subjects Of The Ottoman Empire, Grek Ortodokslar için bkz. s. 372-374, Ermeni Milleti için bkz. s. 374-376, Yahudi Milleti için bkz. s. 376-378.

34 Uygur Kocabaşoğlu, ”XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa Topraklarında Amerikan Misyoner Faaliyetleri”, Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, s. 539.

35 Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, s. 82.

36 Salahi, Tanzimat ve Osmanlı, s. 346.

37 Salahi, Tanzimat ve Osmanlı, s. 349.

38 Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, s. 42.

39 Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Okulları”, Amme İdaresi Dergisi, s. 87-96.

40 Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, s. 76.

41 Patrikhane ise, ancak, II. Dünya Savaşı sonunda, 74 yıl sonra (1870-1944) Bulgar Kilisesini tanımıştı.

42 Krş. Azınlıklara, “İslâm devleti hiç bir zaman cezai sahada muhtariyet vermemiştir. Çünkü cezai muhtariyet devletin asayişi ve emniyetini sarstığı gibi siyasi bakımdan da tehlike arzeder”; Atar, İslâm Adliye Teşkilatı, s. 225.

43 Aydın, Gayri Müslimler, DİA, C. IX, (ss. 325-327), s. 327.

44 Moore, America Looks At Turkey, 1876-1909, s. 25.

45 Bkz. 4/Nisa, 141. Zimmiler ve Osmanlı’da yargı konusunda bkz. Aydın, Osmanlı’da Hukuk, s. 419-428.

46 Kanun-i Esasi’nin hazırlanışı konusunda geniş bilgi için bkz. Kılıç, Selda Kaya, 1876 Kanuni Esasi’nin Hazırlanması ve Meclis-i Mebusan’ın Toplanması, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1991, ss. 94-186.

47 Kanun-i Esasi tasarıları (Mithat Paşa Tasarısı, Said Paşa Tasarısı, Süleyman Paşa Tasarısı) hakkında geniş bilgi için bkz. Kılıç, 1876 Kanun-i Esasi’nin Hazırlanması ve Meclis-i Mebusanın Toplanması, ss. 240-256.

48 Akyıldız, “Hükümet”, “Tanzimat Dönemi ve Sonrası”, DİA, C. XVIII, s. 472.

49 Bozkurt, Resepsiyon Süreci, s. 63.

50 Moore, America Looks At Turkey, 1876-1909, s. 49; Yücekök, Parlamentonun Evrimi, s. 77.

51 Berkes, Niyazi, Türkiye’de Çağdaşlaşma, İst. 1973, s. 156.

52 Tanör, Anayasal Gelişmeler, s. 111.

53 Coşkun Üçok, “1876 Anayasasının Kaynakları”, Kanun-i Esasi’nin 100. Yılı Sempozyumu, Ankara 9-11 Nisan 1976, Siyasi İlimler Derneği, s. 4.

54 Bozkurt, Resepsiyon Süreci, s. 68-69.

55 Bozkurt, Resepsiyon Süreci, s. 65-76.

56 Moore, America Looks At Turkey, 1876-1909, s. 49.

57 Moore, America Looks At Turkey, 1876-1909, s. 50.

58 Okandan, R. Galip, Amme Hukukumuzun Anahatları (Türkiye'nin Siyasi Gelişmesi), s. 176.

59 Meclis-i Mebusan'ın faaliyetleri için bkz. Kaya, Erol, Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı, ss. 231-475; Hakimoğulları, Erdal, 1876 Tarihli Kanun-i Esasi'de Hükümet Sistemi ve Yasama Yürütme İlişkileri, Yüksek Lisans Tezi, D. Ü. SBE, 1995, ss. 49-61.

60 Onar, İdare Hukukunun Umumi Esasları, C. I, s. 152. Onar, 1876 Anayasası'nın ve 1909 değişikliğinin sosyal bünyeye uymadığından yakınır. 1876 Anayasası güçlü bir zemin ve ortama dayanmıyor, dinamik kurumlar tarafından desteklenmiyor, azınlıklar üzerinden devlete müdahale eden dış güçlerin baskısını frenlemiyordu; s. 152-153. Onar'a göre, "Bütün bu olaylar, 1877'nin özenti ve taklit anayasasının hiçbir tatbik kabiliyeti ve fiili değerinin olmadığını, hazır mal alımı gibi alınan anayasalarla hukuk devletinin ve hukuk düzeninin kurulamayacağını gösteren ictimai ve tarihi birer misal ve tecrübe sayılabilir"; ibid, s. 158.

61 Bozkurt, Resepsiyon Süreci, s. 71.

62 Moore, America Looks At Turkey, 1876-1909, p. 49.

63 Moore, America Looks At Turkey, 1876-1909, p. 49.

64 Bozkurt, Resepsiyon Süreci, s. 71-73.

65 Abadan, Osmanlı, s. 20; Kili, Suna, "1876 Anayasası'nın Çağdaşlaşma Sorunları Açısından Değerlendirilmesi", Türkiye'nin Siyasal Gelişmeleri, İst. 1986, s. 100.

66 Okandan, Amme Hukukumuzun Anahatları (Türkiye'nin Siyasi Gelişmesi), s. 151.

67 Tanör, Bülent, Osmanlı İmparatorluğu'nda Anayasal Gelişmeler, İstanbul 1982, s. 94; Kapani, s. 82.

68 Abadan, Osmanlı, s. 23.

69 Bozkurt, Resepsiyon Süreci, s. 73.

70 Detay için bkz. Saadettin Kalkan, 1909 Anayasa Değişikliği ile Türk Anayasa Hukukuna Giren Parlamenterizm Olgusu ve Gelişimi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır, 1997.

71 Bozkurt, Resepsiyon Süreci, s. 55.

72 Okandan, Amme Hukukumuzun Anahatları (Türkiye'nin Siyasi Gelişmesi), s. 159.

73 Akyıldız, "Hükümet", "Tanzimat Dönemi ve Sonrası", DİA, C. XVIII, s. 472.

74 Bkz. Mehmet Tevfik, Tarih-i Osmani, Makrıköy-İstanbul, 1327, ss. 415-448.

75 Yılmaz, "İmparatorluktan Cumhuriyete", s. 1655.

76 Meclis-i Mebusan'ın kuruluşu ve yetkileri için bkz. Kaya, Erol, Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 19 Mayıs Üniversitesi, SBE, Samsun, 1997, ss. 21-40.

77 Bozkurt, Resepsiyon Süreci, s. 70.

78 İpşirli, Osmanlı Devlet Teşkilatı, s. 270.

79 Kuran, Ercüment, "Başvekil" maddesi, DİA, C. V, İst. 1992, s. 136-137.

80 Bkz. Mumcu, Ahmet, "Osmanlı Devleti'nde 1876 Anayasası'na Değin Temel Hak ve Özgürlükler ile 1876 Anayasası'nın Temel Yapısı", Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı, 1876-1976, Ankara 1976, s. 37; İpşirli, "Ehl-i Örf", DİA, C. X, s. 520; İnal, Mustafa, 1876 ve 1982 Anayasalarının Yürütme Yetkisi Açısından Mukayesesi, Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır, 1997.

81 Moore, America Looks At Turkey, 1876-1909, p. 60 vd.

82 Moore, America Looks At Turkey, 1876-1909, p. 60.

83 Okandan, Amme Hukukumuzun Anahatları (Türkiye'nin Siyasi Gelişmesi), s. 193.

84 Küçük, "II. Abdülhamit", s. 220.

85 Küçük, "II. Abdülhamit", DİA, C. I, s. 223.

86 Stanley L. Engerman and Eugene D. Genovese (Edit), Race and Slavery in the Western Hemisphere, Quantitative Studies, Princeton University Press, Princeton, 1975, p. 187. Tanzimat (ss. 94-112) ve II. Abdülhamit devrinde (1976-1909) kölelik (pp. 125-147)

için bkz. Y. Hakan Erdem, Slavery in the Ottoman Empire and its Demise, St. Antony's College, Oxford.

87 Moore, America Looks At Turkey, 1876-1909, s. 79.

88 Küçük, "II. Abdülhamit", DİA, C. I, s. 219.

89 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 12.

90 Moore, America Looks At Turkey, 1876-1909, p. 44, 72-87). Panislamizm için bkz. Moore, America Looks At Turkey, 1876-1909, p. 72.

91 Balcıoğlu, Mustafa, "Kendi Belgeleriyle Teşkilat-ı Mahsusa yahut Umur-u Şarkiye Dairesi", ss. 24-28, Temmuz 1992, TDAV, s. 24.

92 Yücekök, Parlamentonun Evrimi s. 76.

93 Çetin, Sicill-i Ahval Defterleri ve Dosyaları, Türk Dünyası Tarih Dergisi, TDAV Yayını, Haziran 1992, Sayı 66, ss. 34-42, s. 34 vd.

94 II. Abdülhamit'in hal'i fetvası için bkz. Okandan, Amme Hukukumuzun Anahatları (Türkiye'nin Siyasi Gelişmesi), s. 283, dn. 95, 96, 97 ve s. 284.

95 Çadırcı, Musa, "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli "Tarik-i İlmiyye'ye Dair Ceza Kanunnamesi", Tarih Araştırmaları Dergisi, 1981-1982, AÜDTCF. Tarih Araştırmaları Enstitüsü Yayını, C. XIV, S. 25, (ss. 139-161), s. 139-143.

96 İpşirli, "Anadolu" maddesi, DİA, C. III, İst. 1991, s. 124.

97 Belgesay, Tanzimat ve Adliye Teşkilatı, s. 216-218.

98 Okandan, Amme Hukukumuzun Anahatları (Türkiye'nin Siyasi Gelişmesi), s. 223-224, 447.

99 Aldıkaçtı, ibid, s. 52.

100 Turhan, Anayasal Devlet, s. 35.

101 Bozkurt, Tanzimat and Law, s. 281-282.

102 Akyıldız, “Hükümet”, “Tanzimat Dönemi ve Sonrası”, DİA, C. XVIII, s. 472.

103 Bozkurt, Resepsiyon Süreci, s. 93, dn. 197.

104 20 Ocak 1921 tarih ve 85 sayılı Teşkilatı Esasiye Kanunu, 1924 Anayasası’na kadar yürürlükte olmakla birlikte, 1909 Anayasası’nın 1921 Anayasası ile çatışmayan hükümleri yürürlüktedir. (1924 Anayasası’na bir kritik yaklaşım için bkz. Sonyel, Salahi, The 1924 Constitution of Turkey a Critical Survey, M. A. Thesis, Queen’e University, Belfast, October 1962). 1921Anayasası’na göre, yargının, yasama organında birleşmiş olduğu söylenebilir. İstiklal Mahkemelerini TBMM kurdurmuştur; bkz. Soysal, Anayasaya Giriş, s. 160-161. Sonraki Anayasalarımız, yargıyı bir kuvvet olarak tanımışlardır. Bkz. 1924 A. m. 8; 1961 A. m. 7 ve 132; 1982 A. m. 6, 7, 8, 9, 75, 101, 109, 138, 139, 140, 141-159.

105 Lewis, s. 144.

106 Kubalı, “Kanun-ı Esasi”, İ. A., C. VI, s. 170-171; Düstur, I. Tertip, C. I, s. 639 vd. Tunaya, Siyasi Müesseseler, s. 424; Kapani, s. 52.

107 Çandar, Osmanlı’nın Yarı Sömürge Oluşu, s. 72.

108 Bozkurt, Resepsiyon Süreci, s. 95; bkz. Özkorkut, Nevin Ünal, Osmanlı Siyasi Belgelerinin Temel Hak ve Özgürlükler Yönünden Getirdiği Yenilikler, 1839-1909, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1994, ss. 55-61; Korkut, Hüseyin, Osmanlı Dönemi Anayasacılık Hareketlerinde İslamcıların Görüşleri, ss. 35-42.

109 Yaltkaya, M. Şerafettin: “Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler”, Tanzimat, 100. Yıldönümü Münasebetiyle, İstanbul, 1940, s. 466-467.

110 Antel, Sadrettin Celal, “Tanzimat Maarifi”, Tanzimat, 100. Yıldönümü Münasebetiyle, İstanbul, 1940, s. 461.

111 Okandan, Amme Hukukumuzun Anahatları (Türkiye'nin Siyasi Gelişmesi), s. 112.

112 M. Reşit Paşa, altı kez Sadrazam olmuştur.

113 Karal, Osmanlı Tarihi, C. VIII, s. 343.

114 Karal, Osmanlı Tarihi, C. VIII, s. 343; örnekler için buraya bkz.

115 Öztuna, Büyük Osmanlı Tarihi, C. VIII, s. 159 (Celal Bayar, Ben de Yazdım, V, 1. 502-3'den naklen). Bk. Öztuna, Büyük Osmanlı Tarihi, C. VIII, s. 160 (F. A. Tansel, N. Kemal'in Mektupları, III, 270'den naklen). 1907 sonunda Adliye Nezareti Merkez Teşkiltı (mahkeme isimleri, mahkemelerde çalışanların isimleri) için bkz. Öztuna, Büyük Osmanlı Tarihi, C. VIII, s. 168-170. Sultan II. Abdülhamit için bkz. Küçük, Cevdet: "Abdulhamit II" maddesi, DİA, C. I, s. 216-224.

116 Hukuk fakültelerinin temeli olan bu müesseselerin kuruluşunda, (önceleri Faziletlü Ahmed Cevdet Efendi), Devletlü Ahmed Cevdet Paşa'nın (1822-1895) büyük etkinliği vardır; Bkz. Ergin, Türk Maarif Tarihi, C. III-IV, s. 1088; Büyük Ansiklopedi, C. I, İst. 1990, s. 94.

117 Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, s. 268-270; Ergin, Türk Maarif Tarihi, C. I-II, İst. 1977, Eser Matbaası, s. 157; burada geçen kadı ve naib kelimeleri aynı anlamda kullanılmıştır; s. 157.

118 Ergin, Türk Maarif Tarihi, C. III-IV, s. 1116. 1287/1870 senesinde kurs mahiyetinde olduğu anlaşılan "Adliye Dersanesi" ile, sadece iki devre talebe yetiştirip kapanan 1290/1874'de Galatasaray'da açılan "Darülfünun-i Sultani Hukuk Mektebi" için bkz. Ergin, s. 1088, 1090.

1908 Meclis-İ Mebusanı'nda Temel Haklar ve Hakimiyet-İ Milliye İle İlgili Bazı Tartışmalar / Prof. Dr. Ayfer Özçelik [s.751-764]

Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

1908 hareketiyle ülkede tekrar Kanun-ı Esâsî'nin işletilmesine girişilmiş, 1909 Anayasa değişikliği ile de parlamenter bir sistemin ülkemizde yerleşmesi hedef alınmıştı. Bir anayasa hukukçusunun belirttiği gibi "Parlamenter rejim, anayasa hukukunda fert hak ve özgürlüklerini en iyi gerçekleştirip teminat altına alan rejim olarak görünür. Tamamen teorik olan bu görüşün gerçekleşmesi ise, sistemi uygulayan siyaset adamlarının demokrasi anlayışı karşılıklı saygı prensibine olan inançları ile doğru orantılıdır".1

İşte İttihat ve Terakki Cemiyeti/Fırkası, Abdulhamid'in istibdad yönetimine karşı hürriyetçiliğin sembolü olarak ortaya çıkmış, bu sebeple mevcut düzenden bıkmış, yaşanan sefaletten kurtulmak isteyen insanların umudu haline gelmişti. Fakat 1908'den sonra iktidara önce dolaylı, sonra yavaş yavaş doğrudan el koyan İttihat ve Terakki'nin kısa zaman içinde otokrat bir karaktere bürünmesi, hak ve özgürlükleri gerçekleştirip, teminat altına almak için kurulduğunu iddia etmesine rağmen, muhaliflerini sindirmek hususunda Abdulhamid ile yarışır politikalara girmesi, ülkeyi hiç de arzu edilmeyen noktalara getirdiği gibi, demokrasi tarihimiz için ilerki yıllarda da kendisini hissettirecek yanlış bir iktidar-muhalefet ilişkisi ve anlayışının doğmasına yol açmıştır. Çünkü demokrasilerin istikrarı ve devamı, yeşerdiği ülkelerdeki erdemli, sorumluluk sahibi, başkalarının hak ve hürriyetlerini kendilerinin imişcesine savunan ve onlar üzerinde titizlenen fertlerle sağlanabilirdi.

Bu cümleden olarak şunu belirtmekte yarar var: "Bir ülkeyi çöküşten kurtarmak için yapılan kurumsal ıslahatlar ve reformlar temelde insana, insanın dünya görüşüne inilmedikçe dayanaksız kalacaklar ve çoğunlukla uygulama şansı bile bulamayacaklardır. Şüphesiz Osmanlı Devleti tarihe karışırken

kurumlarının ve insan karakteristiklerinin hepsini beraberinde götürmedi, Cumhuriyet'e bıraktı.2

Osmanlı Devleti'nin son yüzyıllarından itibaren temel sorun, bu devlet nasıl kurtulur sorusu ve buna verilen cevaplar etrafında dönmüştür. Bu sorun Cumhuriyet'e de miras bırakılmıştır. Uzun zamandır yukarıdaki soruya verilen cevap, genellikle Batı medeniyetinin tamamiyle benimsenmesi şeklindedir. Bu sebeple kendisinden öncekiler gibi İttihat ve Terakki'nin ana kaygısı da bu soru olmuş, cemiyet/fırkanın bu soruya bulduğu cevap, onun bütün eylemlerini etkilemiştir. İttihat ve Terakki'nin eylemlerinde militarizmin önemli bir taban teşkil etmesi, devletin parçalanması tehlikesine verilen cevabın karakteristiğini de etkiliyordu.

Dolayısıyla İttihat ve Terakki'nin yasama faaliyetlerinde, ana amacı özgürlükler veya anayasal haklar olmaktan çok, devletin bekasının nasıl sağlanacağı olacaktır. Yasama faaliyetleri bunun için araç olarak kullanılmıştır. Belki de bunun doğal bir sonucu olarak "otoriteryen" eğilimler yasama faaliyetlerinde ağır basmıştır.

31 Mart hadisesi sonucunda ilan edilen ve uzun süre devam eden sıkıyönetim3 ve Meclis-i Mebusan'daki milletvekillerinin bu hadiseden duydukları ürküntü de otoriteryen eğilimlerin yasama faaliyetlerine yansımasını kolaylaştırmıştır. Aslında Osmanlı millet sistemi sayesinde adeta yarı özerk bir durumda olan Osmanlı unsurlarının durumu da İttihat Terakkilileri bu yönde tavır almaya iten nedenlerden biri olarak görülmelidir. Devletin çöküşe sürüklenmesi, kapitülasyonların ve nihayet 1838 Ticaret Antlaşması ile gelinen nokta, Osmanlı unsurları üzerinde oynanan oyunları da hızlandırmıştır. Bütün bunların etkisi ile, İttihat ve Terakki hem gayrımüslim unsurlara, hem de giderek bütün halka güvenmeyen bir tutum içine girdi. Bu durum geniş halk kitlelerinin siyasal katılımından ürkülmesinin de ana nedenidir.4 Halbuki cemiyet II. Meşrutiyet'in ilanı öncesinde ve seçimler sırasında, gayrımüslimlerin oluşturduğu çeşitli teşekküllerle ittifak çalışmaları içine girmişti. Özellikle Rumeli'de ve Anadolu'nun gayrımüslim nüfusunun nispeten yoğun olduğu yerlerde yapılan pazarlıklarla, gayrımüslimlerin belli sayıda mebus tarafından temsil edilmesi sağlanmıştı. Bu mebuslar da

diğerleri gibi İttihat ve Terakki listesinden aday gösterilerek meclise girmişti.

II. Meşrutiyet öncesi ve sonrasının en gözde sloganı “Hürriyet”, buna benzer sebeplerle hayata geçmemiş boş bir slogan olarak kalmıştır. Aynı tutumu 1909’da ilan edilen ve uzun süre devam eden sıkıyönetim uygulamasıyla da, muhalefeti boğmaya yönelik girişimlerde de, nihayet yasama faaliyetlerinde de görüyoruz. Bu, çok özlenen Avrupalılaşmanın, bireyin önündeki engelleri kaldırmak olarak değil de, devleti kurtarmanın aracı olarak algılanmasının doğal bir sonucudur. Hatta hürriyeti, slogan olarak o kadar çok kullanan ve yığınlara mal eden cemiyet, bir süre sonra ondan nasıl kurtulacağının çarelerini araştıracak duruma düşecek ve verdiği yasa tekliflerinde de onunla ilgili müzakerelerde de bunun etkisi açıkça görülecektir.

Şunu da belirtmek gerekir ki, meclis içinde hepsi İttihad ve Terakki listesinden seçilmelerine rağmen, sosyalistlerden liberallere kadar farklı görüşlere mensup bir çok milletvekili vardır ve yasama faaliyetleri esnasında yeri geldikçe kendi dünya görüşlerini kabul ettirmeye çalışacaklardır.

31 Mart Hadisesi’nden sonra Mahmud Şevket Paşa, daha Hareket Ordusu İstanbul’a tamamiyle hakim olmadan 7 Nisan 1325 (20 Nisan 1909) günü hükümete verdiği bir ültimatomla, yapılmasını istediklerini sıralamıştı. İstekleri arasında sıkıyönetim ilanı yanında, Basın, Serseriler, Cemiyetler, Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunları ile anayasa değişikliğinin bir an evvel çıkarılması konuları vardı. Paşa, bu kanun ve nizamnâmeler çıkıncaya kadar sıkıyönetim uygulamasının devam etmesini istiyordu.5

İşte hadiseden sonra Hareket Ordusu’nun duruma el koyması, sıkıyönetimin ilanı, Abdulhamid’in halli, kabinenin değiştirilmesi sonrasında Meclis yukarıda belirtilen yasaların çıkarılması için çok yoğun bir yasama faaliyeti içine girecektir. Fakat bütün bu yasama faaliyetleri sırasında 31 Mart’ın gölgesi ve etkisi hep hissedilecek, zaman zaman da, özellikle hürriyetçi istekler belirdiğinde, İttihadçı bazı mebuslar ve hükümet yetkilileri tarafından hatırlatılacaktı.

Biz, bir makalenin dar sınırları içine girmeyecek kadar geniş ve bir o kadar da canlı olan bu müzakereler hususunda bazı seçmeler yaparak, Tatil-i Eşgal, Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü (İçtimaat-ı Umumiye), Cemiyetler Kanunları ile anayasa değişikliği müzakereleri sırasında temel haklar alanında mebusların bazı görüşlerini kısaca vermeye çalışacağız.6 Burada belirtilmesi gereken husus, meclisin o günkü çalışma ortamı içinde bütün bu yasaların hemen hemen aynı tarihlerde müzakere edildiğidir.

Tatil-i Eşgal Yasa Tasarısı, Sendika Kurma ve Grev Hakkı ile İlgili Bazı Müzakereler

Adı geçen yasalardan Ta'til-i Eşgal Yasası Meclis'te 13 Mayıs 1325'te görüşülmeye başlanır. Sendika kurmak hürriyetini de kapsadığından Cemiyetler Kanunu'yla da ilişkilidir. Osmanlı Devleti'nde ilk defa 1872'de görülen grev hareketleri, II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında birbiri ardınca patlak vermiş (bazılarına göre Temmuz sonundan Ekim sonuna kadar 111 grev olmuş, bunların %30'u Makedonya'da çıkmış) ve bunlara "hürriyet grevleri" adı verilmişti.7

İşte daha önce grevlere sıcak baktığı, işçiden yana tavır koyduğu belirtilen İttihad ve Terakki'nin8 ve onun güdümündeki hükümetin özellikle kamu hizmeti veren kuruluşlarda işçi hareketlerini sıkı bir sistem dahiline almak isteyen, sendika kurmayı yasaklayan bir kanun layihasını kaleme alarak Meclis'ten çıkartmaya çalıştığını görmekteyiz.

Encümen, hükümetin hazırladığı layihadaki sendikaları yasaklayan hükmü kaldırmış ve Meclis'e öyle sunmuştu. Selanik Mebusu İttihadçı Cavit Bey ve Ahrarcı Zöhrap Efendi'nin de dahil olduğu bir grup mebus, encümenin bu tutumundan duydukları memnuniyeti dile getireceklerdir. Hükümetin ve İttihadçı mebusların tereddütlerine karşılık, onlar sendikaların ihtilal cemiyetleri olmadıklarını, grevin ve sendikanın bir hak olduğunu belirtiyorlardı. Amaçları olan, amelenin menfaatlerini temin etmek dışına çıktıklarında ise gerekli cezalara çarptırılabilirlerdi. Fakat onlar hükümetin ve encümenin hususî ve genel (kamuya hizmet veren)

müesseseler ayrımı yapıp, hususî müesseselerde çıkabilecek grevlerle ilgili herhangi bir madde getirmemesine itiraz ediyorlardı. Bazı mebuslar ise, işçilere sendika kurma hakkı verilmesine ve bunlar vasıtasıyla greve gidilmesine, ülkemizin çok ihtiyaç duyduğu yabancı sermayenin gelmesine engel olur endişesiyle karşı çıkıyor, sendikanın ve grevin hak olduğunu belirten mebusların Avrupa'daki işçi-işveren ilişkileriyle ilgili verdiği örneklere, meşrutiyetin bizde henüz yerleşmediği, halkımızın medenî olarak geri olduğu şeklinde karşılık veriyorlardı. İpek Mebusu (İttihadçı, sonradan bağımsız) Hafız İbrahim Efendi'nin ifadesiyle, şark ve garb arasında pek çok fark vardı. Avrupalılar bizden çok ilerde idiler. Onlar, köylere, kasabalara kadar eğitimi yaygınlaştırmışlar, %95 okur-yazar, iyi eğitimli kişilerdi ve köylerde, kasabalarda yaşayan halk dahi, ülkelerinin zararına, menfaatine dair hususları çok iyi takdir edebiliyorlardı.

Hafız İbrahim Efendi'e göre, Avrupa'ya benzemeyen bizim ülkemizde hükümetler bir müşfik baba veya hakim gibidir. Nasıl ki hakim, yetim kalmış bir çocuğa malını idare edemeyeceği için bir vasi tayın eder, bu vasi 10-15 sene onun malını idare ederse, hükümet de hazırladığı ve sendikaları da yasaklayan layiha ile bizim işçimiz Avrupa işçisine benzemiyor demekteydi. Hükümet, memleketin durumunu düşünerek, önce asayiş sağlansın, yabancı sermaye ülkemize girsin, onlar kamuya ait müesseseler yaparken, bizim amelemiz de iş sahibi olsun, çocuklarını okutsunlar, bu çocuklar haklarının bilincine varıp ileride sendikalar kursun, haklarını korusunlar mütalaasındadır ki, bu mütalaa İbrahim Efendi'ye göre de doğrudur.9

Halbuki Sosyalist Erzurum Mebusu (Ermeni) Varteks Efendi'ye göre Meclis'in ve hükümetin görevi, milletin menfaatini korumaktı. Bu da amelenin haklarını korumakla sağlanırdı. Zenginler kendi haklarını kendileri korumak kudretinde idiler. Bugün hudut başlarında düşmana göğüs gerenler amelelerdi. Varteks, Osmanlı ülkesinde müsait olmayan koşullarda amelenin haddinden fazla çalıştırılıp, yeterli ücret almadığından bahseder. Hamile kadınların günde 10-12 saat çalıştırıldığını, 12 yaşından küçük kız çocuklarının bile aynı

şartlarla çalışmaya zorlandığını belirterek, önce çalışanların haklarını koruyacak bir iş yasasının çıkarılmasını, sonra grevle ilgili bir kanun yapılmasını ister10 ki, birçok mebus da onunla aynı görüştedir.

Geneli hakkında müzakereler bitirilip, maddelere geçildiğinde İttihadçı Kırkkilise Mebusu Emrullah Efendi, “Medeniyeti en fazla zarara uğratan, gücün hakka tahakküm etmesidir, kanunlar da bunu önlemek için çıkarılır… Eğer kanun, ayânın, sermayedârın işçiye zorbalık yapmasını men edemiyorsa, işçiye haklarını müdafaa hakkı verilmelidir. Bu da sendika ile olur. Sendikalar kabul edilmediği takdirde böyle bir nizamnâme yapamayız” diyecektir. Emrullah Efendi’nin asıl itirazı sendika yasağını kaldıran encümenin konuyu meskutun anh (hiç değinmeden) bırakmasınadır. O, açıkça sendika izni ile ilgili bir ibarenin kanuna yazılmasını istemektedir. Belki de ona cevap olmak üzere encümen adına Artas Yorgaki, kanunda yasak olan hususların belirtileceğini, sendika kurmanın ise toplanma hürriyetinin gereği olduğu, yani bireysel hürriyetlere girdiği için yasak olamayacağını, dolayısıyla yasaya geçirilmesine gerek olmadığını ifade edecektir.11

Zabıtlardan anlaşılacağı üzere, grev ile ilgili yasa tasarısı görüşülürken, genellikle hakim fikir sendikalara izin verilmesi yönündedir. İşte, Meclis’e bu hava hakimken Dahiliye Nâzırı Ferid Paşa Meclis-i Mebusan’a gelerek müzakerelere katılır ve bütün bu görüşlere karşı “sendika için izin yoktur” şeklinde kesin bir hüküm ifade eder. Çünkü ona göre, sendika kurmak, memleketi daima tehdit altında bulundurmak için yapılmış hileydi. Buna önemli bir delil olarak ise “İşçiler Gazetesi”nde yazılan ve Osmanlı işçilerinin Avrupa’daki işçilerle ortak hareket etmediğinden yakınan yazıları gösterir. Avrupa’daki sosyalistlerin gelip bizim işçilerimizle birleşmesine memleketin durumu müsait değildir. O, her tarafta böyle broşürler, gazeteler dağıtılıyor der. Bulgaristan’ın yapılan grevleri bahane ederek, Rumeli Demiryolu’nu zapt etmesi de tehlikeye başka bir örnektir.

Yine ona göre sosyalizm gibi Avrupa doktrinleri, Avrupa hükümetlerini bile ezmektedir. Oysa bizim asayişe ve yabancı sermayeye ihtiyacımız vardı. Dahiliye Nâzırı Ferid Paşa, “Grevleri

yapan ecnebi ameledir. Bunların hükümeti ezmek için açıktan açığa Avrupa'da yaptıklarını burada yapmalarına izin verilmemelidir. Bizim ahalimiz gayet sakin bir ahalidir. Onların ahlakını bozacak bu gibi şeylere müsaade edilmemelidir" diyecektir.12

Paşa'nın bu sözlerini Zöhrap Efendi, "sosyalizm meselesini ortaya atarak Meclis'i korkutmaya, dehşete düşürmeye" çalışmak olarak değerlendirir. O'na göre şer'i ilimler mütehassısı bazı mebuslar da sosyalizmi başka manada telakki ediyorlardı. Oysa "sosyalistlerin doktrinleri bizim şer'i hükümlerimizde tamamıyla mevcuttu."

Zöhrap'a göre, eğer yasaklanması gereken bir sendika varsa o da, sermaye sendikası, tekelleşmeden doğan zorbalıktı. Halbuki bir taraftan sermaye gelsin, memleketimizde toplansın, anonim şirketler kurusun isteniyor, bunun için teşvikler yapılıyor, fakat diğer taraftan işçinin birleşerek sendika kurmasına ve haklarını korumasına izin verilmiyordu. Böylece bir tarafın birleşerek fiyatları düşürmesine karşılık, öbür tarafın da yine birleşerek buna karşı koymasına izin verilmiyor, iktisadın ana kaidesi olan arz-talep dengesi bozuluyordu.

Zöhrap Efendi uzun savunmasında Fransa'daki zulümlerden bahseder ve Hakan-ı Mahlû (Abdulhamid) zamanında sosyalizmin dehşetle anılarak, bir şahsa sosyalist demenin, onu itham etmek anlamına geldiğini söyler. Halbuki meşrutiyet yönetiminde bunların topluma hasım ve tehlikeli olarak takdim edilmeleri kabul edilemezdi. Avrupa sendikalarını sosyalist olarak kabul edip, bizim işçilerimizin onlarla temasını zararlı görmek, giderek Avrupa bilim adamlarıyla da ilişkilerimizi kesmemizi gerektirecekti. Çünkü, onların da çoğu sosyalistti. Hatta Almanya gibi bazı devletlerin işçilerine verdiği bazı sosyal haklar da bir sosyalist hareketti.13

İşte, belki de sendikalar lehine bu ve benzeri savunmalardan sonra mebuslarda oluşan olumlu hava sebebiyle Nafia Nâzırı Seyfi Paşa layihanın müzakeresinin ertelenmesini isteyecek (ellerinde bazı evrak olduğunu, şayet bu evrakı görürse encümenin sendika lehindeki görüşlerini değiştirebileceğini belirtiyordu) ve kabul edilecektir.

18 Haziran 1325'te müzakereler tekrar başladığında, bu defa Ticaret ve Nafia Nezareti Mektupçusu Ali Bey ilk sözü alarak hükümetin görüşlerini savunacaktır. Onun ifadeleriyle kanun, aziz vatanı sosyal, siyasî, iktisadî hayatı ilgilendiren çok önemli bir kanundu. Özellikle kamuya hizmet veren kurumlardaki grevler öncelikle halka, sonra devlete, sonra sermayedâra zarar veren bir hareketti. Üstelik memleketimizde, mesela demiryolları devletin teminatı altında olup, sermayedâra kilometre başına 10-12 franklık kâr teminatı veriliyordu. Hasılat bu dereceye çıkmadığında açığı devlet kapatıyordu. Böyle yerlerde çıkacak grevler, sermayedâra yarayacak, alet edavatı eskimediği ve ameleye para ödemediği halde devletten parasını alacaktı.

Ali Bey, sendikayı eskiden beri bilinen esnaf loncalarından başka bir şey olmadığı şeklinde yorumlar. Devlet ihtilafları halletme yetkisini, hakimiyet hakkını bu loncalara devredemezdi. Sendika kurmak, sermayeye çok ihtiyaç duyulan bir zamanda sermayedârı tehdit altında bulundurmak demekti. Ali Bey, çeldirici bir örnek verecek ve mesela savaş gibi çok tehlikeli bir zamanda grev çıkması halinde memleketin içine düşeceği duruma dikkat çekecektir. İşte, bütün bu sebeplerle hükümet sendika teşkilini yasaklıyor, bunun yanında amelenin haklarını da korumak düşüncesiyle hakem, uzlaşma heyeti getiriyordu.14

Anlaşılan hükümetin sunacağını söylediği evrak ya sunulmamış, ya da encümeni tatmin etmemiş olmalı ki, encümen üyesi Ahrarcı Artas Yorgaki, Ali Bey'in sendika konusundaki bu itirazlarının dikkate alınamayacağını belirtir. Ona göre, sendika zaten kanunlarla temin edilmiş toplanma hakkının icra edilmesi demekti. Bu hakkı suiistimal edenler ise cezalandırılırdı. Sosyalist Pançedoref Efendi de, Nafia Nezareti adına söylenen sözlere katıldığını ifede edince tepkilerle karşılaşacaktır.

Sosyalist Varteks Efendi ise, Ali Bey'in sözlerini mebusların fikrini çelmek için ortaya atılmış iddialar şeklinde yorumlar. Avrupa'da sendikanın, grev hakkının olması, Avrupa sermayesini ürkütüp iş yapmaktan alıkoymamıştır. Yine öncelikle vatanın müdafaasını düşünen mebuslar, harb halinde grev çıkacak sözleri ile ürkütülmek

istenmiştir. Fakat demiryoluna sığınarak bütün şirketlerde grev sıkı kayıt ve şartlara tâbi tutulmak istenmektedir.15

Varteks Efendi, “Ben taaccüp ediyorum” şeklinde serzenişte bulunur. “Biz daima Avrupa’nın en kavi devletlerinden, İngiltere’den, Fransa’dan her fırsatta bahsediyoruz. Fakat onların en büyük, (en hürriyetçi) kanunlarını bir tarafa bırakıp, nerede en eskimiş, en zararlı nizamları varsa onları alıyoruz. Bu şekilde o devletlerin şereflerine de halel getiriyoruz. Halbuki orada liberal bir anlayışla sendika kurulmasına izin veren kanunlar var. Fransa’nın başka bir takım kanunlarını alıyorsunuz, amelenin hukukunu, şahsî hürriyetlerini müdafaa eden en esaslı kanunlarını almıyorsunuz.” Varteks, biz Avrupa’nın iş, sanayi, maharet noktalarını alıp onların mafevkine çıkmak istemiyor muyduk? sorusunu sorar.16

Mutedil Hürriyetperveran’dan Aydın Mebusu İsmail Sıtkı Bey de, hükümetin sendikayı zararlı gören eğilimini Meclis’in de desteklemesi halinde, amelenin gizli gizli çalışmak zorunda kalacağını, bunun ise daha zararlı neticeler doğuracağını belirtir. Zaten yasak da mümkün değildir. Yarın 8-10 amele bir araya gelip, biz sakatlanan işçilerin ailelerine yardım etmek için toplanıyoruz diyebilir ve sendika gibi faaliyet gösterebilirdi.

Dahiliye Nâzırı Ferid Paşa’nın da, müzakerelere müdahale ederek sendikaların sermaye sahiplerini zarara uğratmak, mahvetmek ve daima tehdit altında bulundurmak için kurulduğu şeklinde eski görüşlerini tekrarladığını görüyoruz. O, bununla ilgili ellerinde evrak bulunduğunu da tekrar edecektir.17 Mektupçu Ali Bey ise hükümetin amelenin bireysel hürriyetlerini sağlamak için sendikayı yasakladığını iddia edecektir. Çünkü işçiler bu defa sendika ağalarının boyunduruğuna girecekti.

Mebusların da yavaş yavaş hükümetin görüşü lehine dönmeye başladıkları, Ferid Paşa’nın sözlerinin alkışlanmasından anlaşılmaktadır. Buna karşılık Zöhrap Efendi, “artık icra kuvveti bize hürriyetçi kanunlar getirsin, böyle takyid, tazyike yönelik kanunların arkasını keselim, biz buraya sadece böyle kanunlar çıkartmaya gelmedik” tenkidinde bulunacaktır.

Meclis Reisi'nin de zaman zaman hükümetin görüşü lehinde müdahalelerinin olduğu görülüyor. Bu müdahaleler sonuç verecek ve pek çok mebusun itirazlarına ve hatta bu hususta (sendikalara izin verilmesi, fakat bu konuda ayrıca bir kanun çıkarılması şeklinde) alınan kararlara rağmen, sendikaların yasaklanması ve grev hakkının kullanılmasının bazı sıkı kural ve kaidelere bağlanarak adeta işlevsiz kalmasını sağlayan Ta'til-i Eşgal Yasası 23 Temmuz 1325'de Âyan'dan gelen ufak tefek bazı değişiklik taleplerinin de kabulüyle Meclis'ten geçirilecektir.18 Son ana kadar direnen mebuslardan, mesela Lütfi Fikri'nin, sendikaların ne olduğu konusu tam anlaşılamadı sözleri gürültü ve vatanperverlik aleyhinde olmakla itham edilerek karşılanacaktır. Yasaya red oyu veren mebusların sayısı 39'dur ki, bunların içinde gayrımüslimlerin çoğunluğu, bazı İttihadçılar ve Ahrarcılar vardır.19

Mebusların öncelikle işçi-işveren ilişkilerini düzenleyen bir iş yasası çıkarılması, sonra grev kanunu yapılması ile ilgili teklifleri olduğunu belirtmiştik. Hükümetten böyle bir teklif gelmemesi üzerine İttihadçı Ermeni Halep Mebusu Artin Boşgezenyan, 9 Mart 1326'da konuyla ilgili 4 maddelik bir kanun layihası teklifi vermiş,20 encümenlerden geçirilerek genel kurula indirilen teklif 13 Nisan'da görüşülmüş, fakat o sıra Sadrazam olan İbrahim Hakkı Paşa Meclis'e gelerek "tesadüfen bu teklifin müzakere olunduğunu gördüm. Elbette çıkarılması gereken pek çok kanun var ve sırasıyla çıkacak. Bu kanunun ise hakikaten acil bir kanun olduğunu zannetmiyorum" diyerek teklifin yasalaşmasını önlemiştir. Sadrazam "şayet Meclis bu konuda ısrar ederse hükümet konuyu düşünür" şeklinde mebusları ikna eder.21

Fakat hükümetten böyle bir yasa teklifi gönderildiğine şahit olmuyoruz. Cumhuriyet'in ilk yıllarında konu Büyük Millet Meclisi'nin gündemine alınmış ve 1936'da çıkarılan İş Yasası'na kadar Osmanlı döneminde çıkarılan Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun hükümleri yürürlükte kalmıştır.22 1936 tarihli yasayla de grev ve lokavt yasallaşmış, 1946 tarihli Cemiyetler ve 1947 tarihli Sendikalar Kanunlarıyla sendika kurulmasına izin verilmiştir.23

Cemiyetler Kanunu ve Toplantı Hürriyeti

Meşrutiyetin ilanından hemen sonra memleketin her tarafında büyük sevinç ve heyecan yaşandığı, çeşitli toplantılar yapıldığı, fakat bunların bir süre sonra hükümeti endişeye sürükleyecek boyutlara ulaştığı biliniyor. Giderek halkın büyük umutlar beslediği hürriyetin, günlük yaşantısında çoğu zaman hiçbir değişiklik getirmemesi gibi çeşitli sebeplerle umudun yavaş yavaş umutsuzluğa dönüştüğü, bu durumun gazetelerle de dile getirildiği görülüyor. İşte yavaş yavaş yükselen muhalefetin de etkisiyle Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa 13 Şubat 1324'te toplantı hürriyetine bir takım sınırlamalar getirileceğini gazetelere açıklamış ve bu açıklama resmî tebliğ olarak yayınlanmıştı.

Resmî tebliğ Meclis'te tepkilere yol açacak ve Sadrazam'a soru önergesi verilecektir. Önergenin görüşülmesi sırasında İttihadçı Hüseyin Cahit Bey, uzun bir izahatla Fransa'da toplantı hürriyeti ile ilgili uygulamaların tarihini verir ve Beşiktaş'ta Kör Ali isimli bir şahsın çıkardığı olayları örnek göstererek halkın geriliği dolayısıyla bizde toplantıların sınırlanması gerektiğini, yani Sadrazam'ın beyanatının doğruluğunu savunur. Onun bu konuşmasına özellikle muhalif mebuslar karşı çıkacaklardır. Varteks Efendi, diğerlerinin görüşlerine de tercüman olarak, meşrutiyetin başlıca esaslarından ikisinin matbuat ve ifade hürriyeti olduğunu, bu ikisine halel geldiği takdirde meşrutiyetin temelinden yıkılacağını söyleyecektir. Ona göre meşrutiyetin ruhu özgürlüktür. Özgürlükler ise toplantılarla tecelli eder. İstibdadın korkularıyla fikirlerimiz o kadar karıştı ki, en küçük bir şeyden korkuyoruz diyen Varteks hürriyetten korkmayalım, ahaliyi serbest bırakalım, konuşsun söylesin. Niçin gazeteler sütunlarında, ahali meydanlarda fikirlerini açıklamasın, o zaman hürriyet nerede kalıyor tenkidinde bulunur.

Varteks, Cahit Bey'in sözlerine ise şöyle cevap verir. Bize Fransa'yı örnek gösteriyorlar. Halbuki Fransa bir cumhuriyettir, hem de bürokratik bir cumhuriyet. İngiltere ise padişahlıktır. Fakat İngiltere Fransa'dan daha hür, daha serbest, medeniyetin daha baş yerinde oturan bir devlettir. Niçin İngiltere'yi değil de Fransa'yı örnek olarak alıyoruz. Oysa bugün dünyanın en adil memleketlerinden olan İngiltere'de her şey serbesttir. Fransa'da kanunlar toplantıları böyle

sıkıca bağladığı halde orada mitinglerde toplantılarda olaylar yaşanıyor, ama İngiltere'de bu bağlar olmadığı halde olay çıkmıyor. Acaba İngiliz halkı Fransızlar'dan daha medeni olduğu için mi? Hayır bunu asla kabul etmem. Sebep sıkmaktır. Her şey sıkılırsa patlar.

Zaten bu kadar baskı görmüş halkımızı serbest bırakalım, korkmayalım. Korkmak za'fiyyetten, acizlikten ileri geliyor. Başkasını sıkmak kendi aczimizi ortaya çıkarıyor. Her halde bir olay çıkarsa zabıtamız müdahale edecektir. Birisi anarşist fikirlerini, öbürü sosyalist fikirlerini beyan edebilir. Herkes fikrinde hürdür. Vatana millete mugayir hale geldiğinde hükümet o vakit müdahale eder. Şayet Meşrutiyeti ruhuyla yaşatmak istiyorsak matbuatı da, içtimaları da hür bırakalım. Varsın Fransa veya İngiltere kabul etmesin, ama biz bunu kabul edelim. Fakat şayet istibdat rejimlerinde olduğu gibi bir fırkanın bir fikrin üzerine çökmek, yok etmek istiyorsak o vakit bunları sıkıştırabiliriz. Hangisini istiyorsanız onu kabul ediniz. Neticede soru önergesi toplantı hürriyeti ile ilgili layihanın bir an önce Meclis'e gönderilmesi teklif edilerek red olunur.24

Hükümetin konuyla ilgili yasa teklifi, İçtimaat-ı Umumiye Kanun Layihası adıyla 25 Nisan 1325'den itibaren görüşülmeye başlanır. Daha çok teknik konuları içeren 10 maddelik yasa teklifinde konumuz ile ilgili çok fazla tartışma yaşanmayacaktır. Sadece 3. maddede yer alan ibarelerden toplantıların nahiye ve köylerde de yapılacağı sonucu çıkması bazı mebusların itirazlarına yol açacaktır. İttihadçı Sinop Mebusu Hasan Fehmi Efendi, yeterli zabıtası bulunmayan, Cuma günleri bile birbirlerine zıt eylemler yaşanan, bütün manasıyla medeniyet ve hürriyetin kavranmadığı küçük yerleşim birimlerinde yüzlerce kişinin katılacağı toplantıların bir çok mahzurlar doğuracağını belirtecektir. Hasan Fehmi Efendi'nin karışıklık çıkabilecek yerlerde Cuma namazlarının kılınmasının bile sultan iznine talik edildiği şeklindeki sözleri; "şer'i şerifte toplantı yasak değildir" ve mesele "şer'an" değil, vatanın menfaatleri noktasından tetkik edilmektedir karşılığını görecektir.

İpek Mebusu İbrahim Efendi'nin (İttihadçı, sonradan bağımsız) aynı madde ile ilgili sarfettiği sözler kayda değer. İbrahim Efendi, memleketimiz yalnız üç beş büyük şehirden oluşmuyor, öyle

vilayetlerimiz var ki, buralarda halk henüz medeniyet nedir, meşrutiyet nedir, niçin toplanılır bilmiyorlar. Maksat hürriyeti tahsis etmek değil, temin etmektir. Biz hürriyeti, böyle hiç medeniyet görmeyen köylere bile, bu kadar geniş bir şekilde bahşedersek bu, yeni doğmuş çocuğu birden büyütmek için günde üç okka süt verip midesini berbat etmeye benzer diyecektir. İbrahim Efendi'nin teklifi, hiç olmazsa üç seneye mahsus olmak üzere toplantı serbestisini sadece kasaba ve şehirlere tahsis etmektir. Bu, nahiye ve köylerde hürriyetleri tamamen sınırlamak anlamına gelmeyip, geçici bir süre ertelemek anlamındadır.

Sosyalist Kozan Mebusu Hamparsum Muradyan ise; halk cahildir, meşrutiyet nedir bilmiyorlar, ihtimal ki müfsit kişilerin peşine takılacaklar sözlerini eleştirir. Eğer meşrutiyetimiz hakkında bir şek ve şüphe varsa ve bunun sebebi halkımızın ekserisinin meşrutiyetin esaslarını bilmemeleriyse, aksine bizim vazifemiz meşrutiyeti köylere kadar halka anlatmaktır der. O zaman biz meşrutiyetin baki olduğundan ve halkımızın tamamınca benimsendiğinden emin olacağız. Ona göre aksine, özellikle köylere adamlar gönderilip dağ başındaki çoban bile bulunarak onlara vaaz ve nasihat edilmeliydi.

İttihadçı Yusuf Kemal Bey de köy ve nahiye ahalisini toplantı hürriyetinden mahrum etmenin Kanun-ı Esâsî'ye aykırı olduğunu belirtecek, Canik Mebusu İttihadçı (sonradan bağımsız) Mehmed Ali Bey ise toplantı hakkının insanın doğal haklarından, doğal hukuktan olduğunu söyleyerek Yusuf Kemal'i destekleyecektir. Ona göre bu hak sonradan kazanılmış haklarından (hukuk-ı müktesebe) olmadığı için engellenemezdi. Fakat sonunda sadece şehir ve kasabalarda toplantı yapılması kabul edilecektir.25

İçtimaat-ı Umumiye Yasası, Âyan'dan gelen önerilerle de son şeklini alarak 21 Mayıs'ta Meclis'ten geçirilmiştir. Görüldüğü gibi henüz 31 Mart'ın tesirlerini üzerinde hisseden Meclis'te, bu yasa ile ilgili müzakereler kısadır. Ama asıl tartışmalar Cemiyetler Kanun Layihası'nda yaşanacaktır. Cemiyetlerin tâbi olacakları kanunî kayıtlar konusu ilk defa Edirne Mebusu Talat Bey'in 23 Mart 1325 tarihli olup, 25 Mart'ta okunan teklifi ile Meclis gündemine gelmiştir. Aynı celsede 24/25 Mart gecesi öldürülen Hasan Fehmi

Efendi konusu da Zöhrap Efendi ve arkadaşları tarafından Meclis'e taşınmıştı. Talat Bey'in teklifi Layiha Encümeni'ne havale edilmiş, 31 Mart Olaylarının etkisiyle önce toplantı hürriyeti ile ilgili kanunu çıkaran Meclis, 6 Haziran 1325'te de Cemiyetler Kanunu'nun müzakeresine başlamıştır.

Anlaşılan hükümet Fransa'nın cemiyetler hakkındaki son yasasını tercüme etmiş ve bazı ilaveler ve yasaklarla Meclis'e sunmuştu ki, bunlar arasında siyasî cemiyetler ile kavmiyet, cinsiyet esas ve unvanlarıyla cemiyet kurmanın yasaklanması vardır. Fakat encümen meşrutî bir idarede siyasî cemiyetlerin olacağı, olması gerektiği düşüncesiyle, bununla ilgili ibareleri kaldırmış, bu noktada Fransa kanununa daha uygun hale getirmiş, kavmiyet ve cinsiyet esasına dayanan cemiyet kurma yasağını ise aynen bırakmıştı.

İşte Lütfi Fikri Bey (Ahrarcı-Dersim) encümenin yaptığı bu değişikliği onaylayan, fakat izin alma zorunluluğunun getirilmesini isteyen bir konuşma yapacaktır. Cemiyetler kanunu ile getirilen sınırlamaların hiç olmazsa Rusya derecesinde bizde de bulunduğunu belirten Lütfi Fikri, çünkü hürriyetperver olmak yeterli değil, tekamül de gereklidir der. 600 seneden beri başka bir idareyle yönetilmiş, bireysel teşebbüsü gelişmemiş, özellikle son 30 senedir dehşetli istibdat altında yaşamış, teşebbüs haklarını kaybetmiş bir ülkede birden bire, Fransa'nın uzun seneler içinde kazandığı cemiyet kurma hürriyeti verilemezdi. Bu sözlere mebuslardan tepki gelince; Meclis'teki 31 Mart sırasında meydana gelen kurşun deliklerini gösterir; "Ben memleketimizde cemiyet özellikle siyasî cemiyet olmasın demiyorum" şeklinde konuşur. "Çünkü hem meşrutiyetle yönetilip, hem de siyasî cemiyetler, fırkalar kurulmayacak demek gayet mantıksız bir söz olur". Lütfi Fikri siyasî cemiyetlerin kurulabileceğini, fakat hükümetten izin alınması gerektiğini belirtir. Sözleri bazı mebusların alaylarına konu olacaktır.26 Bir başka Ahrarcı Trayan Nali ise (Manastır) Lütfi Fikri Bey'in cemiyetler aleyhinde olduğu anlaşıldı. O buna örnek olarak Fransa'da cemiyet kurma hakkının ancak yakın zamanda bahşedilmesini gösteriyor. Fakat unutmayalım, sabık idare zamanında getirilen bütün sınırlamalar, kısıtlamalara rağmen biz yine cemiyetler kurduk ve

bütün baskılara, ezilmelere rağmen meşrutiyet yine o gizli cemiyetler sayesinde elde edildi der. Ona göre meşrutî bir idarede de cemiyet kurmak hususunda bir takım ağır şartlar getirilirse, gizli cemiyetlerin tekrar kurulmasına sebep olunurdu. Bu sebeple mümkün olduğu ölçüde müsaadekârane davranmak gerekliydi. Zaten Kanun-ı Esâsî'de "Osmanlılar hakk-ı içtimaa maliktir" şeklinde hüküm vardı. Trayan Nali'nin ikinci itiraz noktası kavmiyet, cinsiyet unvanlarıyla cemiyet kurulmasının yasaklanmasıdır. Çünkü bu tür cemiyetlerin behemehal Osmanlı unsurlarını birbirinden ayıracağı düşünülmektedir. Halbuki Kanun-ı Esâsî'ye göre Osmanlı tebası kanunen eşit ve siyasî haklara sahiptir ve hepsi Osmanlı'dır. O halde birine verilmiş hak, diğerine de verilmelidir. Nali, Rumeli'de kurulmuş Arnavut, Bulgar, Rum Meşrutiyet Klüplerinin 31 Mart'ta Hareket Ordusu ile birlikte en önde İstanbul'a gelerek meşrutiyeti muhafaza etmek için çalıştıklarını hatırlatır. Layiha ile meşrutiyetten sonra aleni çalışan bu tür teşekküller gizliliğe itilecekti. Oysa aleni çalışmaları, şayet programlarında, tüzüklerinde, faaliyetlerinde Kanun-ı Esâsî'ye aykırı bir hal görülürse engellenmeleri daha mantıklı idi.27

Sosyalist Vlahof Efendi (Bulgar-Selanik) ise layihada yer alan kısıtlayıcı hükümleri sıralar. Ona göre bu lâyiha millî ve kavmî siyasî fırkaların teşkili imkanını ortadan kaldırmaktaydı. Üyelerinden çoğunluğu ecnebi veya idare merkezi ecnebi bir devlette olan ve iç ve dış güvenliği tehdit eden cemiyetler de, hükümet kararı ve padişah iradesiyle ilga olunuyordu. Yine cemiyetlerin toplantı yerleri, daimî surette polise açık bulundurulacak ve cemiyetin kuruluş ve devamına hükümetin karar vermesi için, Şura-yı Devlet'den onay alınması gerekecekti. Vlahof Efendi'nin tenkitleri de bu noktalar üzerinde olacaktır. O, kavmiyet esasına göre cemiyet kurma yasağını hiçbir meşruti ülkede olmayan, tamamen devletin bölüneceği korkusuna dayalı olarak getirilmiş bir sınırlama olarak görüyordu. Fakat bu korkuyla yola çıkılırken, yapılan mülahaza yanlışlığını, tarihi hakikatler çok açık bir surette gösteriyordu. Bir devletteki fertlerin ve milletlerin gelişme ve ilerlemeleri için elzem olan hürriyet ve serbestiyet-i tamme, ülke birliğinin de en kuvvetli, en

etkili amillerinden birisi idi. Hiçbir meşruti devlet de böyle bir yasak koymamıştı. Mesela, Avusturya'da kavmiyet ve cinsiyet esasına göre cemiyetler kurulmasına engel olunmadığı gibi, ekalliyete tahakküm sevdasında olan siyasî cemiyetlere de izin verilmemekteydi. Aslında aksi davranış tefrikalara ve ülke bütünlüğünü ihlale yönelik hareketlere meydan verirdi.

Vlahof Efendi, bir cemiyetin genel menfaatlere aykırı olup olmadığına Şura-yı Devlet'in karar vermesini de "Bunu Şura-yı Devlet nasıl tayin edecek, ölçüsü, mikyası ne olacak?" şeklinde tenkit eder. Mesela üretim araçlarının tek tek şahıslar veya şirketler yerine toplumun elinde bulunmasını isteyen cemiyetleri Şura-yı Devlet'in genel menfaatlere aykırı bulmayacağını kim temin edebilirdi. Ona göre Cemiyetler Kanunu sosyalistler aleyhine tanzim edilmiş bir kanundur.28

Vlahof Efendi'nin diğer bazı tenkitlerinden sonra söz alan Hamparsum Muradyan da (Sosyalist-Kozan) insanların, milletlerin düşündüklerini söylemek ve yazmak hususunda serbest bırakılmaları taraftarıdır. Devlet ise ancak babaların çocukların nezareti gibi onları takip edecek, yanlış yola sapmalarını engelleyecek, şayet yanlış yolda iseler alıkoyup nasihat edecekti. İdare ancak bu şekilde milletin hissiyatını, fikrini öğrenecek, ona göre gerekli tedbirleri alacaktı. O da baskının gizli cemiyetleri doğuracağını ve bunun meşrutiyeti tehlikeye sokacağını belirtir.29

Ulemadan Konya Mebusu Mehmed Vehbi Efendi'ye göre son zamanlarda yaşanan fevkalade hadiseler halkın cemiyet kurma hususunda bir ihtiyacı olduğunu göstermişti. Cemiyet kurmama ihtimali yoktu, bu tabiî bir haktı. Fakat Vehbi Efendi bu doğal hakkın kullanımının ahalinin keyfine bırakılmayacağı kanaatindedir. Cemiyetler bir kanuna tâbi olmalı ve hükümet mutlaka haberdar edilmeliydi. Vehbi Efendi; "İşte Volkancılar ve diğerleri ! 31 Mart Hadisesi nasıl oldu? Eğer cemiyetler bir kanuna tâbi olsaydı 31 Mart elim hadisesini yaşamazdık" der.30

Varteks Efendi tekrar Osmanlı Milleti cemiyetlerin faydasını bizzat müşahade ettikten sonra, biz onları sıkı kural ve kaidelere

bağlamak istiyor, fakat bu sınırlamalar dolayısıyla geriye gidiyoruz itirazında bulunur.

“Milletin elini ayağını bu kadar bağlamayalım, bilekleri serbest kalsın ki, hür düşünsün. Öyle kanunlar yapalım ki, bütün milletin fertleri hürriyet içinde vatanı nasıl terakki ettirmek gerekeceğini düşünsünler” diyen Varteks, aksine hükümetin başında bulunanların, istedikleri gibi hareket edip, milleti tehlikeye sokmamaları için serbest bırakılmamaları gerektiğini söyler. “Geçmişte o kadar çalışıldı, kanlar akıtıldı, mahbesler dolduruldu, gene de fikrin önü alınamadı. İttihat ve Terakki ve diğer cemiyetler emellerine eriştiler. Çünkü, ne zaman hak halkın yanında, hükümet haksız ise daima halk kazanacaktır. Halk, haksızlık, adaletsizlik görmez ise, zaten hükümete muhalif bir teklif, bir tavırla ortaya çıkmaz. Cemiyetleri sınırlayacak yerde, bizim icraatlarımızı sınırlayalım, milletin menfaatine uygun kanunlar yapalım.

6-7 aydır çalışıyoruz. Ağır vergiler meselesi, ağnam vergisi, ziraatin kötü durumu vs. var. Biz bütün bunları, halkın yükünü nasıl hafifleteceğimizi düşünmedik. Gittik, sıkı bir matbuat nizamnamesi, serseri nizamnamesi yaptık. Halbuki halk aç, susuz. Bunların çaresine bakmıyoruz, cemiyetler kanunu yapıyoruz ve o cemiyetlerin halkın içine dağılıp, hürriyeti, meşrutiyet fikirlerini anlatmasına, devr-i sabıktan kalan fikirleri izaleye çalışmasına izin vermiyoruz. Böylece halk, yine aynı zulümde, aynı karanlıklar içinde kalsın diyoruz.” Varteks Efendi’ye göre hükümetin halkın cemiyet kurmasına karışmaya hakkı yoktur. Sadece takip edecek, fikrini, faaliyetlerini öğrenecek, zararlı ise gereğini yapacaktır.31

Kırkkilise Mebusu İttihadçı Emrullah Efendi “Bir şahsın ilmî, edebî, fennî, siyasî, sınaî bir amaç için, kendini düşünerek ve faaliyetini buraya sarfetmek için bir takım girişimlerde bulunması meşru ve makul mudur?” şeklinde sorar. Elbette meşrudur ve makuldur, bunu kimse inkar edemez. O halde niçin beş-on kişi bir araya gelerek bu türden bir cemiyet kurmak, birbirleriyle yardımlaşmak yolunu seçmesinler. Çünkü bunlar çoğu zaman bir şahsın tek başına üstesinden geleceği işler değildir. Bu tür cemiyetler için ruhsat almalarını istemeye, onları bürokratik bir takım

zorluklara maruz bırakmaya, sınırlamalar getirmeye lüzum yoktur. Bunlar şimdiye kadar ruhsat almak zorunda da kalmamıştır. Bu hak, tabiî haklardandır ve Kanûn-ı Esâsî'de belirtilmiştir. "Sen memleket hayrına bir faaliyete girişeceğin zaman, önce gel bizden izin al denilemez."

Emrullah Efendi, engellenemeyecek bir husus, kanuna yasak koymakla önlenemez görüşündedir. Dolayısıyla Meclis ve hükümetin yapması gereken, girişimin önünü tıkamak değil, onu iyi kullanılacağı bir mecraya sevk etmektir.

Hallaçyan (İttihadçı-İstanbul) siyasî haklar verilmez, alınır şeklinde layihaya itiraz eder. Ona göre Japon İmparatoru Mikado'dan başka hiçbir hükümdar siyasî haklarını halkına bahşetmemişti. Her zaman zalim güçler ahalinin doğal haklarını vermemek için çabalamıştır. Bunu yaparken de hep bir takım nazariyeler kullanmışlardır. Halkın geriliğini öne süren nazariyeler de böyle bahanelerdir. Hallaçyan, "Efendim temel haklar her yerde aynıdır. Yalnız o hakların kullanılmasından doğacak şartlar her yerde, farklı farklı olacaktır. Halkın eğitim seviyesi, temel insan haklarının her yerde aynı olması gerçeğini değiştirmez. Siyasî hakların kullanılıp kullanılmayacağı konusunda, hiçbir şekilde halkın irfan seviyesi söz konusu edilemez. Siyasî hakların en önemlisi meşrutiyet32 değil mi? Acaba meşrutiyet elde edilirken halkın irfan seviyesi aranılmış mıdır?

Hattâ Ortaçağ'ın en karanlık asırlarında parlayan, ilm-i celil-i fıkıh'da da, şeriat-ı İslamiye'de de meşrutiyet esas değil mi? İslam şeriatının ihsan ettiği meşrutiyette, acaba halkın irfan seviyesi nazar-ı dikkate alınmış mıdır? Hiçbir zaman. Çünkü, bu tabiî bir haktır. Emin olunuz, müstebitler her zaman bu nazariyeleri, silahları öne sürüyorlar. Halk geridir, hürriyeti anlamaz sözleri, kırbaçla halkı yönetmek isteyen müstebitlerin fikirleridir. Ahaliye bu hakları vermezseniz, zulüm yapar, onları meyus edersiniz. Yine halkı ezersiniz. Dolayısıyla halletmemiz gereken esas nokta, cemiyet teşkili bir hak mıdır, değil midir hususunun belirlenmesidir." der.

İttihadçı Şeyh Saffet Efendi (Urfa) de Osmanlılar'la Fransızları mukayese edip Osmanlıların henüz tekamül etmediği şeklindeki

ifadeleri reddederek “Osmanlıların insanca yaşamak üzere tekemmül ettiğinin delili işte bu Meclis ve bu kürsüdür. Osmanlılar tekemmül etmemiştir demek meşrutiyeti de onlara layık görmüyoruz demektir” itirazında bulunacaktır.33

Geneli hakkında müzakereler bitirilip 13 Haziran 1325’de maddelerinin müzakeresine geçilen Cemiyetler Kanun Layihası’nın tümüyle reddedilmesine dair Yorgo Boşo’nun teklifi kabul edilmeyecektir. Layihanın ikinci maddesinde cemiyet kurmak için önceden izin almaya gerek olmadığı, ancak 6 ay içinde ihbarnâme alınması gerektiği yazılıydı. Bazı mebuslar önceden izin alınması zorunluluğu getirilmesini isteyeceklerdir. (Mehmed Vehbi Efendi, Lütfi Fikri gibi). Oysa mesela Ali Münif Bey (İttihadçı-Adana) izin söz konusu edilirse hükümetin istediği cemiyete izin verip, istediğine vermeyeceği kanaatindedir. Bir başka İttihadçı Kırkkilise Mebusu Mustafa Arif Bey de, iznin gerekli olmadığını savunur. Ahrarcı Lütfi Fikri’ye cemiyet kurmanın temel insan haklarından olduğunu kabul edip etmediğini sorar. Esasen olmayan bir hak, bir atufet, ihsan olarak mı verilmektedir, yoksa bu insanların doğal haklarından mıdır? Eğer bu doğal bir hak ise, iznin söz konusu edilmesi mantıksızdır. Mustafa Arif Bey’e göre, zaten millet atufet, ihsan istemiyor. Kanun-ı Esâsî’de de yazılı haklarını kullanıyordu.

Meclis’te hazır bulunan Dahiliye Nâzırı’na göre ise, özellikle siyasî cemiyetler için ruhsat alınması gibi bazı sınırlamalar konulmalıydı. Cemiyet-i hayriyeler ve sınayiler için izin alınmasına gerek olmayabilirdi. Osman Fevzi Efendi (İttihadçı-Erzincan) Dahiliye Nâzırı’nı desteklerken, Halep Mebusu Mustafa Nuri Efendi ve Abdulaziz Mecdi Efendi (Karesi-Bağımsız) karşı çıkacaktır. Onlara göre bütün aleni cemiyetler hayırlı cemiyetlerdi ve cemiyet kurmak yemek yemek, uyumak gibi tabiî haklardandı. İnsanlar uyuyabilmek için izin almazdı. Boşo da siyasî cemiyetler “cemiyet-i hayırsıziyye” midir? şeklinde sorar. Ona göre aksine siyasî cemiyetler memleket için en hayırlı cemiyetlerdi. Sonunda ekseriyet-i azime ile madde aynen kabul edilecektir.34

Osmanlı unsurlarını siyaseten ayıracak, gayrımeşru veya memleketin asayişini ve mülkün birliğini bozacak cemiyetlerin yasak

olduğu ile ilgili üçüncü madde ise hiç tartışılmadan kabul edilecektir.

Dördüncü madde, üçüncü maddedeki yasaklara ilave olarak kavmiyet ve cinsiyet esas ve unvanlarıyla cemiyet kurma yasağı getiriyordu. Bu madde özellikle gayrımüslimlerin büyük itirazlarına yol açacaktır. Maddeyi hükümet adına Dahiliye Nezâreti Müsteşarı Adil Bey savunacaktır. Ona göre vatanperverlerin takip etmeleri gereken maksat, muhtelif unsurları "Osmanlı mütecanis milleti" haline dönüştürmekti. Maddede amaçlanan da buydu. Adil Bey bu düşüncelerini kabul ettirmek amacıyla hâlâ 31 Mart'ın etkisinde de olan mebuslara İttihad-ı Muhammediye Cemiyeti'ni örnek gösterir. Ona göre bu cemiyet de sadece İslam unsuruna dayanan bir cemiyetti ve unsurlararası itilafların şiddetlenmesinden başka bir faaliyet göstermemişti. "Eğer millî cemiyet kurmak hak ise, niçin İttihad-ı Muhammediye'yi zorla dağıttık?" sorusunu soran Adil Bey, aksi halde "31 Mart'tan sonraki ordu ve hükümetin bütün hareket ve fiillerini de gayrımeşru saymalıyız" diyecektir.35

Halbuki Varteks Efendi; "Muhafazakarlara karşı en fazla göğüs gerecek ve onların tehlikesini haber verecek olan yine bu cemiyetlerdir" görüşündedir. "Onların gayret ve çalışmaları ile elde edilen meşrutiyet hâlâ tehlikeden kurtulmamıştır. Bu cemiyetleri ilga ederek reaksiyoner, irticacı hareketleri tekrar ortaya çıkarmaya bu meclisin hakkı yoktur." Varteks'in son olarak söyledikleri ilginçtir: "Pek ala bilirim ki, hususiyle Ermeniler Osmanlı ülkesinden başka yerde yaşayamazlar. Halbuki siz beni yanlış anlayıp, kart bir Ermeni olduğumu, asla Ermenilikten başka bir şey düşünmediğimi zannediyorsunuz. Halbuki ben sizden, Türkten ziyade Türk'üm36 ve diyorum ki, bu maddeyi kabul ederseniz Osmanlıların ilerlemesine mani olursunuz".37

Dalçef Efendi'ye göre (Bulgar-Sosyalist-Siroz) "Dünyanın hiçbir yerinde şimdiye kadar kanunla birlik sağlanmamıştır… Bizi de ittihada sevk edecek olan din ve lisan birliği değil, ortak menfaatler ve ahval-ı siyaset olacaktır." Dalçef iddialı konuşur ve Osmanlı ülkesinde birlik kuvvetlenirse, Balkanlar'daki unsurların da Osmanlı unsurlarıyla birleşeceğini ifade eder.38 Karolidi Efendi (Rum-Bağımsız-İzmir) ise "Hepimiz Osmanlıyız" der ve şöyle devam eder.

“Biz, şimdi büyük bir fırtına içindeyiz. Biz, Avusturya Devleti değiliz, çünkü onun unsurları gevşekçe birbirine bağlıdır. Bu vatanı Türk unsuru teşkil etti, şimdi hep beraber terakkisine çalışıyoruz. Hepimiz Osmanlıyız. Ama, benim fikrimce halis Rum olmayan halis Osmanlı da olamaz. Ermeni için de öyle. Anasır-ı muhtelifenin geçmişini, bugününü, geleceğini tetkik edersek, Devlet-i Aliye olmasa idi, yaratmasını Allah’tan dilerdik. Fakat Osmanlılık da yalnız bir unsurdan meydana gelmiyor, terakkisi de diğer unsurlarla kaimdir. Rum, Ermeni, Türk, Arap, insanlık olarak, medeniyet olarak ne kadar sermayeleri varsa, bunları topluca ortaya koyacaklardır, koymalılar.

Osmanlı Devleti’nin şimdi de, istikbalde ruhu İslamiyet’tir. Bu da inkar olunamaz. Fakat bu, Türklerin bizimle kardeş olmadığı anlamına gelmez. Kardeşiz, hem Rumuz, hem Hıristiyanız, hem Osmanlıyız. Ben asıl Rum olduğum için, en halis Osmanlıyım. Halis bir Hıristiyan olmasaydım, İslam’ın ulvî hakikatlerini de anlamazdım. Rumluk, Ermenilik, Araplık, Türklük anlaşılmadan Osmanlılık da anlaşılmaz. Osmanlılık bir güneştir, etrafında yıldızları var. Karalodi Efendi’nin dediği gibi, bütün sermayemizi Osmanlı Devleti için sarfedecek, onun kanatları altında yükseleceğiz. Bir Rum mabedi olan Ayasofya’daki güzel sanatları, burayı zapt edenler takdir etti. Biz orada Rum güzel sanatlarının ortaya çıkardığı bir eseri görüyor, iftihar ediyoruz. İslamlar da bunu, bu kadar zamandır muhafaza ettiler. Bundan dolayı onlara minnet duyuyoruz. Bunun gibi daha nice örnekler var. Bunları birbirimize anlatacağız, aramızda birlik daha da kuvvetlenecek.”

Gayrımüslimlerin şiddetli savunmaları Meclis’te 4. madde aleyhine bir hava oluşturmalı ki, İttihadçı Mehmet Talat Bey (Ankara), “Anlaşılıyorki bu madde kalkacak” der. Dahiliye Encümeni Reisi de maddeyi kaldırabileceklerini ifade etmiş ve sözleri alkışlarla karşılanmıştı. Fakat Adil Bey tekrar hükümet adına maddeyi savunacak ve şayet Volkan gibi meşrutiyete darbe vuracak teşekkülleri ve 31 Mart Hadisesi’nde olduğu gibi, Meclis önünde dar ağaçları görmek istemiyorsak, bu maddenin aynen kabul edilmesi gerekir diyecektir. Yapılan oylama neticesinde de 90’a karşı 69 oyla

“kavmiyet ve cinsiyet esas ve unvanlarıyla siyasî cemiyetler teşkili”ni yasaklayan madde aynen kabul edilecektir.39

21 maddelik olup müzakereleri uzun ve daha çok teknik konuları içeren Cemiyetler Kanunu 13 Ağustos 1325’de yasalaşacaktır.40 Bu konuda belirtmek istediğimiz son husus Ahrarcı Artas Yorgaki’nin cemiyetlerin kurucularının 30 yaşından küçük olmaması ile ilgili teklifidir. Teklife bir çok mebus, bu arada Hristo Dalçef Efendi yüksek okul talebelerinin cemiyet kurmalarına engel olacağı için karşı çıkacaktır. Bağımsız Muharrem Hasbi Efendi’nin, “şayet gençlere cemiyet kurma izni verilirse her köşe başında bir cemiyet kurulur, hükümetin politikaları tenkide başlanır” sözleri dikkat çekicidir. Mebusların çoğu bu görüşe karşı çıkarlar. Kastamonu Mebusu Hacı Mahir Efendi (İttihadçı) ise “Cemiyetlerden niçin bu kadar korkuyor ve bu korkularla sınırlamalar getiriyorsunuz” diye sorar. 31 Mart benzeri olayların çıkması engellenmek isteniyorsa, bu üçüncü maddeyle zaten engelleniyordu. Mahir Efendi, fiilî bir sonuç, bir delil ortaya çıkmadan, çıkacakmış zannıyla hareket etmenin yanlışlığını belirtir. Bu itirazlar üzerine Artas Efendi’nin teklifi kabul edilmeyecektir.41

Kanun-ı Esâsî Değişikliği ve Hakimiyet-i Milliye

1909 Anayasa değişikliğinde 1876 Kanun-ı Esâsîsi’nin temel haklarla ilgili 8-26. maddelere üzerinde esaslı değişikliklere gidilmemişti. Değişikliğin yoğunlaştığı esas husus hakimiyet-i milliye ile ilgili maddelerdedir. Türkiye’de parlementer hayatın geçmişi ile ilgili çok değerli ipuçları veren adı geçen maddelerin müzakereleri, bu çalışmanın sınırlarını aşacağı için, biz çok kısa olarak hakimiyet-i milliye ile ilgili bazı görüşlere yer vermek istiyoruz. Böylece Osmanlı’dan Cumhuriyet’e intikal eden fikrî yapı hakkındaki görüşlere ufak bir katkı da bulunmak umudundayız.

Genellikle çeşitli devletlerin anayasaları incelenmek suretiyle gerçekleştirilen 1876 Anayasası’nın birey hak ve hürriyetleri açısından fazla bir anlam ifade etmediği, hükümdarın çok geniş olan yetkilerini anayasal bir çerçeveye almakla yetindiği ifade edilmektedir.42 İşte 1876 Anayasası hükümleri çerçevesinde

seçilmiş mebuslar, belki de kendilerini yeni baştan bir anayasa yapmaya yetkili görmeyerek bazı maddelerde değişikliğe gitme yolunu seçmişlerdi.43 Fakat yapılan değişiklikle yaratılmaya çalışılan demokratik yasama ve yürütme organları, kuvvetler ayrılığını yasamayı daha çok kollayan yumuşak işbirliğine dayandırması, klasik parlamenter düzenin tipik unsurlarını getirmesi, ona adeta yeni bir anayasa niteliğini kazandırmış, “hakimiyet-i milliye” kavramı ve ilkesi anayasa tarihimize ve geleneğimize girmiştir.44

Kanun-ı Esâsî değişikliği için verilen ilk teklif Şeyhülislam’ın seçimle işbaşına getirilmesini isteyen Hakkari Mebusu Taha Efendi’ye (Bağımsız) aittir ve 14 Kanunusani 1324 tarihlidir.45 Teklif encümene havale edilmiş, fakat belki de daha geniş kapsamlı bir değişiklik isteği dolayısıyla genel kurula indirilmemiştir. 31 Mart’tan sonra ise, Mahmud Şevket Paşa’nın istekleri içinde yer alan yasalar bir bir görüşülüp çıkarılmaya başlandığında Kanun-ı Esâsî değişikliği de ele alınacaktır. Nitekim encümenlerdeki çalışmalar sonucunda oluşturulan layiha 20 Nisan 1325’de genel kurula sunulmuştur.

Osmanlı Devleti’nin bölünmez bütünlüğünü (1. madde) ve idarî taksimat değişikliklerinin özel bir kanunla olabileceği (2. madde), saltanatın hilafeti de haiz olmak üzere Osmanlı sülalesinin ekber evladına ait olduğu ve padişahın culûstan sonraki ilk oturumda şer’i şerife ve Kanun-ı Esâsî ahkamına riayet ve vatan ve millete sadakat yemini edeceğine dair (3. ve 4. madde), saltanat ve hilafet makamının sorumsuzluğu (mukaddes ve masun) ile ilgili (5. ve 6. madde) maddeler tartışma olmaksızın kabul edilecektir.46

Fakat padişahın yetkileri ile ilgili asıl 7., değişik 8. maddenin hakimiyet-i milliyeyi ilgilendirdiği için tartışmalara yol açtığı görülüyor. Menteşe Mebusu İttihadçı Halil Bey, harp ilanını padişahın yetkileri içinde gösterip Meclis’in onayı ile ilgili bir zorunluluk getirilmemesini eleştirirken, Rıza Paşa da (Karahisar-ı Sahib) sadrazam tayininin padişahın mutlak yetkileri içinde gösterilmesine itiraz edecektir. Rıza Paşa’ya göre ileride siyasî fırkalar halinde seçime girilecek ve padişah en çok oyu alan siyasî fırkadan bir şahsı kabineyi kurmaya memur edecekti. Bu durumda kurulacak kabine ancak meclisin

güvenini aldıktan sonra padişahça onaylanacaktı. Buna uygun teklifi ise kabul edilmeyecektir.47

Yorgo Boşo'nun padişahın yetkileri ile ilgili tavrı dikkat çekicidir. O, Meclis-i Umumi'nin (Ayân ve Mebusan Meclisleri) açılması ve tatil edilmesinin padişahın mutlak yetkileri içinde gösterilmesine itiraz ederken, (çünkü Boşo bu meclislerin vakti gelince kimsenin onay ve davetine gerek kalmadan çalışmalarına başlamasını, ancak olağanüstü dönemler için padişaha böyle bir yetkinin verilmesini istiyordu) diğer yandan padişaha kabineyi azil yetkisinin verilmemesini eleştiriyordu. Nitekim Bursa Mebusu Ömer Fevzi Efendi (Bağımsız) tarafından böyle bir teklif yapılmış, fakat kabul edilmemişti.

Boşo, bütün meşrutî devletlerde kral veya hükümdârın nazırları tayin ve azl yetkisi olduğunu ifade edecektir. Şayet padişaha sadece Sadrazam ve Şeyhülislam'ı tayin yetkisi verilip (1876 Kanun-ı Esâsî'de padişaha vükelayı azil ve nasb yetkisi verilmişken, değişik 8. madde ile bunlar geri alınmış ve Şeyhülislam dışında padişahın tayin ettiği Sadrazamın seçtiği kabine üyelerini tasdik hakkı verilmişti)48 azil yetkisi verilmezse, Meclis'in açık olmadığı zamanlarda kamunun menfaatine aykırı hareket eden bir Sadrazamı azl edemeyecek ve Meclis'in toplanarak güvensizlik oyu vermesini bekleyecekti. Boşo, II. Abdulhamid'in istibdadına karşı reaksiyoner bir tavırla padişahta olması gereken yetkilerin bile olabildiğince kısılmaya çalışıldığını ifade eder ve şöyle devam eder: "Bendeniz padişah milletin babası olsun istiyorum. Hiçbir zaman Abdulhamid gibi bir padişahın Osmanlı Hanedanı içinden bir daha çıkacağını düşünmüyorum. Onun için padişaha sadrazamın azline dair selahiyet verelim. O adam başka türlü padişahlık edemez. Dolmabahçe'de gölge gibi kalacak, başka bir şey değil."

Müslim mebuslardan bazıları bu görüşe karşı çıkar. Kırkkilise Mebusu Mustafa Arif Bey, azil hakkı vermek, ona bir mes'uliyet tevcih etmektir der. Halbuki hükümdar mes'ul değildir. Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey de Boşo'yu destekleyecektir.49 Ancak Boşo'nun bu sözleri mebuslarca hoş karşılanmamış olacak ki, ertesi gün "Zannetmeyin ki bu teklifle millî hakimiyetten sarf-ı nazar

edilerek güç padişaha veriliyor" diyecektir. "Ben de istibdada karşıyım. Fakat istibdat sadece padişahtan gelmez. Milleti batıracak şey padişahın istibdadından ziyade Meclis'in istibdadıdır. İleride siyasî fırkalardan oluşacak hükümetler, Meclis çoğunluğuna dayanarak, ne azınlıkta kalan mebusları, ne de padişahı dinleyeceklerdir. Bu sebeple bendeniz bu teklifi kuvvetler dengesini (tevazün-ü kuvva) düşünerek, yani hiçbir kuvvete istibdada yol açacak kadar fazla bir güç verilmesini istemediğim için yaptım".50

Halbuki Bağdat Mebusu İsmail Hakkı Bey'e göre (İttihadçı) böyle mahzurlar olsa da insanlık çoğunluğun idaresinden daha iyi bir usûl bulamamıştır. Varteks'e göre de böyle bir teklif hakimiyet-i milliyeye zarar vermek demekti. Padişah Meclis'in güvenini almış bir kabineyi, Meclis tatildeyken de, açıkken de azledemezdi. Şayet milletin menfaatleri kendisini zorlarsa azleder, fakat sorumluluğu da kendisi deruhte ederdi.

İttihadçı Hüseyin Cahit Bey, "Biz buraya hakimiyet-i milliyeyi tesis edeceğiz diye geldik, şimdi ise kendi ellerimizle yıkıyoruz" itirazında bulunur. Mustafa Arif Bey (İttihadçı-Kırkkilise), "Her zaman şimdiki gibi meşrutiyetperver bir padişahımız bulunacağını kimse temin edemez. 30-40 sene sonra bir Hamid gelebilir" diyecektir.51

Boşo görüşlerinde ısrarla; Sadrazamın meclis çoğunluğuna dayanarak padişah üzerinde nüfuz icra ve hatta onu hal' edebileceğini, buna karşılık padişahın sadrazamı azle bile cesaretinin olmayacağını ifade eder. "Biz biat ettik, biatın ne olduğunu pekala bilirsiniz. Biz onu bütün milletin hususi vekili tayin ettik. Umumi vekiller olarak, hususi vekile güvenmiyorsak bu padişaha eskiden beri ne lüzum vardı?" diye tekrar sorar.52 Azil hakları ile ilgili oylama yapılacak ve bu hakkın verilmesi (sorumluluk yeni heyet-i vükelâya ait olmak üzere) 83'e karşı 140 oyla kabul edilecek, bazı mebusların 2/3 çoğunlukla ilgili itirazları reddedilecektir.53

1876 Kanun-ı Esâsî'sinin 11. maddesinde devletin dininin din-i İslam olduğu yazılıydı. Bu madde ile ilgili değişikliğe gidilmemiş, 12. madde olarak aynen bırakılmıştı. Madde ile ilgili müzakerelerde bu

ibareye itiraz edilmediği görülüyor.54 Fakat Cemiyetler Kanunu görüşülürken, kavmiyet, cinsiyet esas ve unvanlarıyla cemiyetler kurma yasağı getiren madde münasebetiyle Boşo Efendi bu hususa değinecek ve “Devletin dini din-i İslam’dır diyor, bunu tashih etmiyorsunuz. Demek ki İslam mezhebini üzerimize hakim mezhep gibi koyuyor, bizi de onun altında yaşattırıyorsunuz” itirazında bulunacaktır.55

Daha önce de belirttiğimiz gibi, 1876 Anayasası’nın bireysel hürriyetlerle ilgili madde hükümlerinde (8-26. maddeler) içerik olarak esaslı değişikliklere gidilmemiştir. Bunlar arasında şahsî hürriyetlerin her türlü taarruzdan masun oluşu (9. madde), basın hürriyeti (12. madde), eğitim hürriyeti (15. madde),56 bütün Osmanlı teb’asının kanun önünde eşitliği (17. madde) ve işkence vesair her nevi eziyetin yasak olduğu ile ilgili (26. madde) maddeler vardır.57 Boşo Efendi, bunlar haricinde “Osmanlı memleketinde para ile insan alınıp satılmaz” şeklinde bir maddenin Kanun-ı Esâsî’ye yazılmasını teklif edecek, İzmir Mebusu Seyyid Bey (İttihadçı) buna, “Zaten Mecelle’de adam alınıp satılmasının yasak olduğuna dair bir açıklık var, şer’an hür insan alınıp satılamaz, memleketimizde de hür olmayan yoktur” şeklinde itiraz edecektir. Halbuki Honeus Efendi’ye göre Yıldız’da pek çok köle vardı. Seyyid Bey ise “olmaz, katiyen, hepsi salıverildiler” cevabını verecektir. Eğer maksat zenci ticareti ise, bu bütün devletlerin aralarında yaptıkları bir anlaşma ile yasaklanmış, Osmanlı Devleti de buna imza atmıştır. Boşo, “Madem ki Mecelle’de var, bunun Kanun-ı Esâsî’ye dercinde de her hangi bir mahzur olmaz” der.

Konya Mebusu Hoca Salim Efendi’ye göre, mebus arkadaşları, “ölmüş, gebermiş devr-i istibdadı göz önüne alarak” Mecelle’de yazılı hükümlerin tekrar tekrar yazılmasını istiyorlardı. Herkesin hür olduğu kanunlarda yazılı olup, bir emr-i tabiî idi. Teklif 2/3 çoğunlukla reddedilecektir.58

1909 Anayasa değişikliği meclislerden geçip yasalaştıktan sonra “hakimiyet-i milliye” konusu, Ayan’ın 64. maddenin değiştirilmesi ile ilgili bir teklifi üzerine tekrar yaşanacaktır.

Ayan’ın teklifi, hükümetin yeni kanun tanzimi veya tadili tekliflerinin öncelikle Âyan tarafından görüşülmesini içeriyordu. Encümen bu teklifi “hakimiyet-i milliye” gerekçesiyle reddetmişti. Hatta Âyan’ın bu teklifi, Mebusan’a karşı kendi yetkilerini daha da arttırmak çabasıyla yaptığı ithamında bulunuyordu.59 Teklif genel kurulda 27 Kanunusani 1326 tarihinden itibaren görüşülecektir.

Âyan’ın teklifi lehinde en hararetli savunma, Ahrarcı Zöhrap Efendi’den gelecektir. Zöhrap, Âyan’ın bu teklifinin altında yatan nedenin, yoğun bir faaliyet içinde olan Mebusan Meclisi’nin işlerini kolaylaştırmaktan ibaret olduğunu söyler. “30 senedir baskı altında ezilmiş bir milletin vekilleri olarak bu baskıyı kaldırmak, hiç olmazsa şiddetle sınırlandırmak için buraya geldik” diyen Zöhrap Efendi, “bu ruh haliyle hükümdarlığa ve sıfatını hükümdardan alan Âyan’a karşı hep kuşkuyla vaziyet” aldıklarını ifade eder. Halbuki biz, Kanûn-ı Esâsî’yi tadil etmeden de parlamenterizm usûlünü kabul ettik, Kamil Paşa’yı bu şekilde düşürdük. Encümen, Âyan’ın teklifini hakimiyet-i milliye esasına dayanarak reddediyor. Hakimiyet-i milliye ise, her milletin sosyal terbiyesine, siyasi durumuna göre değişik telakki edilir. Zöhrap Efendi sözlerinin bu noktasında, bizim en fazla taklid etmekte olduğumuzu söylediği Fransa’da hakimiyet-i milliye fikrinin değişik tecellilerini anlatacaktır. Ona göre, “Fransa’da hakimiyet-i milliye önce milletvekillerinin saltanata iştiraki, sonra hükümdardan duyulan hoşnutsuzluk sebebiyle hükümdarın izalesi ve hakimiyetin yalnızca milletvekillerine hasrolunması şeklinde tecelli etmiştir. Fakat bunu askeri diktatörlük hakimiyet-i milliye adıyla takip etmiştir. Bu gün bile, Avrupa’da bir kesimde Empire Présmistaire (saltanata milletvekilleri aracılığıyla iştirak etme), hakimiyet-i milliyenin en güzel şeklidir diye kabul edilmektedir.”

Zöhrap Efendi, Fransa tarihi ile ilgili uzun izahatından sonra sorar; “Ne istiyorsunuz, hakimiyet-i milliye mi? Eğer onu ilmî ve mutlak bir esas üzerine telakki etmek isterseniz, hakimiyet-i milliye cumhuriyet, biraz daha ileri gidilirse cumhuriyetten öte bir şey, milletin bütün fertlerinin bir araya gelip bin-nefs icra-yı hüküm etmesidir ki, bunun en yeni şekli İsviçre’de ufacık kasabalarda mevcuttur. Bu şiddette hakimiyet-i milliyeyi tatbik, saltanatı

kaldırmayı gerektirir.” Zöhrap Efendi, sözlerinin gürültüyle protesto edilmesi üzerine, “Ben saltanatı kaldıralım demiyorum, muhafaza edelim diyorum” şeklinde karşılık verecektir.

Eğer hakimiyet-i milliye, milletin doğrudan doğruya seçtiği vekillerle olacaksa, hakimiyet-i milliye denildiğinde sadece Mebusan Meclisi anlaşılıyorsa, Âyan fazladır diyen Zöhrap Efendi, milletin vekillerinin de hata yapabileceğini, bazı hususlarda şiddet gösterebileceğini, Âyan’ın da bu ihtimallere karşı tadil edici bir heyet olarak var olduğunu söyler. Arkadaşlarının ise, Âyan’ı kaldırmak fikrinde olmadığını, fakat hükümdar seçtiği için ona karşı kuşkulu davrandıklarını belirtir.

Başında hükümdar bulunan meşrutî idarelerde hakimiyet-i milliye, bir taraftan milletin göndereceği vekillerin hakları ve diğer taraftan milletin asli vekili olarak kabul edilen hükümdarın hukukunun toplamı ile meydana gelir. Padişah sadece icranın başı değildir. Kanûn-ı Esâsî ile verilen selahiyetlerle yasama konusunda da yetkilere haizdir. Bunun için kabul edilen yasaları, irade-i seniyeye dayandırmak zorunluluğu konulmuştur. Monarşilerde hükümdarın tarifi budur. Aksi halde hükümdar milletin daimi vekili sıfatını taşımıyor derseniz, o vakit cumhuriyete düşersiniz.

Zöhrap Efendi, dünyada iki türlü ilerlemenin olduğundan bahsederek, “biri evrimci (tedrici tekamül), biri devrimci (inkılâp) ilerlemedir. Bizim seçeceğimiz yol evrimci yol olmalıdır” diyecektir. Yine Fransa tarihinden örnekler verir. Fransa’da ihtilalden sonra restorasyon, meşrutî monarşi, imparatorluk, cumhuriyet gibi gidiş gelişlerin olduğunu söyler ve inkılâb zamanında meydana gelen şiddetin aynı derecede şiddetle ve hatta vahşetle karşılık bulduğunu anlatır. “Terreur Rouge (Kızıl Terör)” adıyla yapılan katliamlara “Terreur Blanche (Beyaz Terör)” adıyla bilinen katliamlarla karşılık verilmiştir. Bizde de buna benzer şiddet olayları yaşanmaması için esas kanunda ve diğer kanunlarda yapılacak değişiklikler ani ve kökten bir değişiklik olmayıp, yavaş yavaş, adeta milletin hissetmeyeceği şekilde olmalıdır. Noksanlar zamana ve ihtiyaca göre bu şekilde giderilmelidir.

Ona göre, Anadolu'da feodalitenin eski alışkanlıkları bütün şiddetiyle devam etmektedir. Biz sosyal olarak çok gerideyiz, bu sebeple Avrupa'daki meşrutî idarelerin en nihaî şeklini kabul etmek, bu çerçevede Âyan'a karşı kıyam (isyan, ayaklanma) etmek doğru değildir. Her millet kendi sosyal durumunu göz önüne almalı, ona göre hareket etmelidir."60

Zöhrap Efendi'nin ülkenin o zamanki durumuyla ilgili sözleri Müslim mebusların bazıları tarafından, Osmanlıların hakimiyet-i milliyeye alışık olmadığı anlamında yorumlanacak ve karşı çıkılacaktır. Tokat Mebusu Sabri Efendi (Ahrarcı), zaman zaman Namık Kemal'in de ileri sürdüğü görüşlere benzer bir şekilde Zöhrap Efendi'ye itiraz eder. Sabri Efendi'ye göre, "İslam'ın ortaya çıktığı ilk devirlere bakarsak hakimiyet-i milliyenin bizim için tabiî bir hal olduğunu görürüz. Bu tabiî hali iade etmek için ise beklemeye, teenniye, teemmüle ihtiyaç yoktur." Zöhrap Efendi bu sözlere, "Mademki öteden beri alışığız, tamamının (devlet başkanının da, Âyan'ın da) millet tarafından seçilmesini isteyin" itirazında bulunur. Ankara Mebusu Talat Bey (İttihadçı) ise, kanıyla istirdat eylediği hak milletindir, bu hakkı Âyan'ın iltimas ve delaletiyle almadı cevabını verecektir.61

Zöhrap Efendi'nin görüşlerine karşı çıkan Erzurum Mebusu Varteks Efendi, mebusların hep Fransa'yı, İngiltere'yi, İtalya'yı örnek göstermesini de tenkit edecektir. Onları, kendi şartlarımızı unutarak Avrupa hukukçularının kucağına atılmakla ve onların yaptıklarını getirip aynen bize tatbik etmeye çalışmakla suçlar. Varteks'e göre, Âyan, millet tarafından seçilip geldiğinde mebusanla eşit haklara sahip olabilirdi. Yoksa şimdiki durumda milletin mebuslara verdiği haklardan bir kısmı Âyan'a devredilemezdi.62

Halbuki Üsküp Mebusu Todori Pavlof (ileride Hürriyet ve İtilaf'a girecektir), Âyan seçimle işbaşına gelse dahi mebusanla eşit haklara sahip olamayacağını, dolayısıyla Âyan'a hakimiyet-i milliye esasına aykırı haklar verilemeyeceğini savunacaktır.63 Mebusların çoğunluğu encümenle aynı görüşü paylaşınca, teklif 48'e karşı 138 oyla reddedilecek ve teşekkürlerle karşılanacaktır.64 Meclis-i Mebusan müzakereleri düzenli olarak Takvim-i Vekayi'de

yayınlanıyor ve zaman zaman çeşitli gazetelerde müzakerelerle ilgili yorumlar yapılıyordu. Bu Osmanlı okuyucuların Meclis'teki temel haklarla ilgili tartışmalarından şöyle veya böyle etkilenmesi demekti. 1909 Meclis-i Mebusanı'ndaki konu ile ilgili canlı tartışmaların, onları takip edenlerin fikrî seviyesine çok şeyler kattığı kanaatindeyiz.

1 Orhan Aldıkaçtı, Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası, İstanbul 1982, s. 74.

2 Vecdi Bilgin, “Gerileme ve Çöküş Dönemlerinde Osmanlı Zihniyeti, Osmanlı’dan Cumhuriyete Miras Kalan Sosyal Karakter Üzerine Bir Deneme”, Yeni Türkiye Osmanlı C. 7, Ankara 2000, s. 630.

3 Tunaya, 1980’de ilan edilen sıkıyönetimin 1918’e kadar sürdüğünü belirtmektedir (Bk. Tarık Zafer Tunaya, Türkiye’de Siyasal Partiler C. 1, İkinci Meşrutiyet Dönemi, İstanbul 1984, s. 8).

4 Zühtü Arslan, “Türk Anayasacılığının Kökenleri; Osmanlı Tecrübesi Üzerine Düşünceler”, Yeni Türkiye Osmanlı, C. 7, Ankara 2000, s. 386-391.

5 Sina Akşin, 31 Mart, s. 170-171; Bayur, C. 1, Kıs. II, s. 207.

6 Girişilen bu hızlı yasama faaliyetleri ve meclis müzakereleri konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Ayfer Özçelik, Kimliğini Arayan Meşrutiyet-Rumeli-Kiliseler Meselesi, Bedel-i Askerî, Ta’til-i Eşgal, Anayasa Değişikliği, Toplanma Hürriyeti ve Cemiyetler Kanunu-, Denizli 2001.

7 Fikret Adanır, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ulusal Sorun İle Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi”, Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923), Der. Erik Jan Zurcher, Mete Tuncay, İstanbul 1995, s. 67.

8 Adanır, a.g.m., s. 67-68. 24 Ağustos 1324’te Selanik’te yayınlanan İttihat ve Terakki Gazetesi’nde çıkan bir yorumda, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin amele taraftarı olup, onları himaye ettiği ile ilgili fikirler ileri sürülüyordu. Fakat yorum sahibi, cemiyetin ne amele, ne de patron taraftarı olmadığını, bunlara eşit mesafede durduğunu yazıyordu (Bk. Mesut Gülmez, Türkiye Belgesel Çalışma İlişkileri Tarihi, (1936 Öncesi), Ankara 1983, s. 13).

9 MMZC. C. 3, D. 1, İc. 1, s. 687-688.

10 MMZC. C. 3, D. 1, İc. 1, s. 689.

11 MMZC. C. 3, D. 1, İc. 1, s. 689.

12 MMZC. C. 3, D. 1, İc. 1, s. 690.

13 MMZC. C. 3, D. 1, İc. 1, s. 691-694.

14 MMZC. C. 5, D. 1, İc. 1, s. 102-106.

15 MMZC. C. 5, D. 1, İc. 1, s. 108-109.

16 MMZC. C. 5, D. 1, İc. 1, s. 108-115.

17 MMZC. C. 5, D. 1, İc. 1, s. 122.

18 MMZC. C. 6, D. 1, İc. 1, s. 400.

19 MMZC. C. 5, D. 1, İc. 1, s. 413.

20 MMZC. C. 3, D. 1, İc. 1, s. 301.

21 MMZC. C. 4, D. 1, İc. 1, s. 423-436.

22 Makal, a.g.m., s. 103-104.

23 Gülmez, a.g.e., s. 243 vd.; Aktay, a.g.e., s. 26.

24 MMZC. C. 2, D. 1, İç. 1, s. 135-136.

25 MMZC. C. 3, D. 1, İc. 1, s. 472-474.

26 MMZC. C. 4, D. 1, İc. 1, s. 471-473.

27 MMZC. C. 4, D. 1, İc. 1, s. 473-474.

28 Vlahof Efendi, 1970 yılında Üsküp'te yayınlanan anılarında da, Cemiyetler Kanunu'nun sosyalist, cumhuriyetçi ve milliyetçi grup ve partilere karşı düşünülmüş ve hazırlanmış olduğunu belirtecektir. (Bk. Fikret Adanır, "Makedonya Sorunu ve Dimitar Vlahof'un Anılarında II. Meşrutiyet", Birikim, Sayı 9, Yıl 1975, s. 20).

29 MMZC. C. 4, D. 1, İc. 1, s. 476-477.

30 MMZC. C. 4, D. 1, İc. 1, s. 477.

31 MMZC. C. 4, D. 1, İc. 1, s. 477-479.

32 Zabıtların genelinden mebusların meşrutiyet kavramı ile bu gün anlamı çok da iyi bilinmemesine rağmen sıkça kullanılan demokrasiyi ifade etmek istedikleri gibi bir sonuç çıkmaktadır.

33 MMZC. C. 4, D. 1, İc. 1, s. 495-496.

34 MMZC. C. 5, D. 1, İc. 1, s. 437.

35 MMZC. C. 5, D. 1, İc. 1, s. 437-439.

36 Bu sözler büyük alkışlarla karşılanmıştır.

37 MMZC. C. 5, D. 1, İc. 1, s. 446-448.

38 MMZC. C. 5, D. 1, İc. 1, s. 448-449.

39 MMZC. C. 5, D. 1, İc. 1, s. 465-468.

40 MMZC. C. 5, D. 1, İc. 1, s. 497-498.

41 Düstur, Tertib-i Sani C. 1, Dersaadet 1329, s. 604-608; Mesut Gülmez, Türkiye Belgesel Çalışma İlişkileri Tarihi (1936 Öncesi), Ankara 1983, s. 220.

42 Recai Galip Okandan, Amme Hukukumuzun Ana Hatları (Türkiye'nin Siyasî Gelişmesi) Birinci Kitap, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan Yıkılışına Kadar, İstanbul 1971, s. 285-286.

43 Meclis-i Mebusan'da yapılan müzakere ve değişikliklerden sonra Âyan Meclisi'nden çıkan son şekle göre, 1876 Kanûn-ı Esâsîsi'nin 3, 6, 7, 10, 12, 27, 28, 29, 30, 35, 36, 38, 43, 44, 53, 54, 76, 77, 80, 113, 118. maddeleri değiştirilmiş, 119. madde kaldırılmış ve yeniden 119, 120, 121. maddeler eklenmiştir (Okandan, a.g.e., s. 288. Ayrıca bk. Bülent Tanör, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri 1789-1980, İstanbul 1996, s. 147).

44 Tanör, a.g.e., s. 150.

45 MMZC. C. 1, D. 1, İc. 1, s. 488.

46 MMZC. C. 3, D. 1, İc. 1, s. 176-178.

47 MMZC. C. 4, D. 1, İc. 1, s. 169-174.

48 MMZC. C. 3, D. 1, İc. 1, s. 178-179.

49 MMZC. C. 4, D. 1, İc. 1, s. 173-174.

50 MMZC. C. 4, D. 1, İc. 1, s. 196-197.

51 MMZC. C. 5, D. 1, İc. 1, s. 39-40.

52 MMZC. C. 5, D. 1, İc. 1, s. 42-43.

53 MMZC. C. 5, D. 1, İc. 1, s. 44.

54 MMZC. C. 3, D. 1, İc. 1, s. 186-187; MMZC. C. 5, D. 1, İc. 1, s. 200-202.

55 MMZC. C. 5, D. 1, İc. 1, s. 439.

56 1876 Kanun-ı Esasîsi'nin "bütün mekteplerin devletin taht-ı nezaretinde olduğu" ile ilgili ve üzerinde herhangi bir değişikliğe gidilmeyen 16. maddesi ile ilgili bir tartışma oldukça ilginçtir. Gayrımüslim mebuslar 30 imzalı bir takrir vererek, maddeye öteden beri geçerli olan talim terbiye usûllerine halel getirilmeyeceği ile ilgili bir ibare ilavesini isterler. Amaçlarını da itikadla ilgili dersler yanında Yunan felsefesi ürünleriyle ilgili derslere olabilecek bir müdahalenin önünü almak şeklinde izah ederler. Uzun tartışmalar sırasında ulemadan Mustafa Asım Efendi (İstanbul-İttihadçı) okuduğunu belirttiği Yunan felsefesinin, yalnız Rumların, Hıristıyanların malı olmadığını, ilim ve fenlerin bütün insanlığın ortak malı olup yasaklanamayacağını söyleyecektir. Yine madde ile ilgili olarak yapılan müzakereler sırasında anadilinde eğitim ve Osmanlı mektepleri ile Osmanlıcanın daha ileri seviyelere getirilmesi istekleri söz konusu olacaktır (Bk. MMZC. C. 4, D. 1, İc. 1, s. 206-214.).

57 Maddeler için bk. Kili-Gözübüyük, a.g.e., s. 32-33.

58 MMZC. C. 4, D. 1, İc. 1, s. 222-224.

59 MMZC. C. 2, D. 1, İc. 3, s. 662-663.

60 MMZC. C. 3, D. 1, İc. 3, s. 9-14.

61 MMZC. C. 3, D. 1, İc. 3, s. 85-86.

62 MMZC. C. 3, D. 1, İc. 3, s. 30-32.

63 MMZC. C. 3, D. 1, İc. 3, s. 80-85.

64 MMZC. C. 3, D. 1, İc. 3, s. 131-132.

ADANIR, Fikret; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulusal Sorun ile Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi", Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923), (Derleyenler, Erik Jan ZURCHER, Mete TUNCAY), İstanbul 1995, s. 32-72.

ADANIR, Fikret; "Makedonya Sorunu ve Dimitar Vlahof'un Anılarında. II. Meşrutiyet", Birikim, Sayı 9, Yıl 1975.

AHMAD, Feroz-RUSTOW, Dankward A.; “II. Meşrutiyet Döneminde. Meclisler”, Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, Sayı 4-5. İstanbul 1975-1976, s. 243-284.

AKTAY, Nizamettin; Sendika Hakkı (Uluslararası Dayanakları. Bakımından Eleştirel Bir Yaklaşımla Türk Hukukunda Sendika Hakkı İle İlgili Belgeler), Ankara 1993.

AKŞİN, Sina; Jön Türkler ve İttihad ve Terakki, İstanbul 1987.

ALDIKAÇTI, Orhan; Anayasa Hukukunun Gelişmesi ve 1961 Anayasası. İstanbul, 1982.

ARSLAN, Zühtü; “Türk Anayasacılığının Kökenleri; Osmanlı Tecrübesi.

Üzerine Düşünceler”, Yeni Türkiye Osmanlı, C. 7, Ankara 2000, s. 386-394.

BAYUR, Yusuf Hikmet; Türk İnkılâbı Tarihi, C. II, Kısım I, Ankara. 1991.

BİLGİN, Vedat; “Gerileme ve Çöküş Dönemlerinde Osmanlı Zihniyeti;. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Miras Kalan Sosyal Karakter Üzerine. Bir Deneme”, Yeni Türkiye Osmanlı C. 7, s. 630-644.

BİRİNCİ, Ali; Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve. Terakki’ye Karşı Çıkanlar, İstanbul 1990.

Düstur, Tertib-i Sani C. 1, Dersaadet 1329.

GÜLMEZ, Mesut; Türkiye Belgesel Çalışma İlişkileri Tarihi (1936. Öncesi), Ankara 1983.

GÜNEŞ, İhsan; Türk Parlamento Tarihi, C. II, Ankara 1998.

IŞIKLI, Alpaslan; Sendikacılık ve Siyaset, Ankara 1990.

KANSU, Aykut; 1908 Devrimi, Çev. Ayda ERBAL, İstanbul 1995.

KİLİ, Suna-GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref; Türk Anayasa Metinleri “Senedi İttifaktan Günümüze”, Ankara 1985.

KURAN, Ahmed Bedevi; İnkılap Tarihimiz ve İttihat Terakki, İstanbul. 1948.

MAKAL, Ahmet; “XIX. Yüzyıl Sonları, XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı. İmparatorluğu’nda Çalışma İlişkileri”, Osmanlı C. 5, Toplam, Ankara 1999.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 1, Devre 1, İçtima 1, Ankara 1982.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 1, Devre 1, İçtima 1, Ankara 1985.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 1, Devre 1, İçtima 3, Ankara 1986.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 1, Devre 1, İçtima 4, Ankara 1991.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 2, Devre 1, İçtima 1, Ankara 1982.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 2, Devre 1, İçtima 2, Ankara 1985.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 2, Devre 1, İçtima 3, Ankara 1986.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 2, Devre 1, İçtima 4, Ankara 1991.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 3, Devre 1, İçtima 1, Ankara 1982.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 3, Devre 1, İçtima 2, Ankara.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 3, Devre 1, İçtima 3, Ankara 1986.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 4, Devre 1, İçtima 1, Ankara.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 4, Devre 1, İçtima 2, Ankara 1986.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 4, Devre 1, İçtima 3, Ankara 1986.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 5, Devre 1, İçtima 1, Ankara.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 5, Devre 1, İçtima 2, Ankara 1986.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 5, Devre 1, İçtima 3, Ankara 1990.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 6, Devre 1, İçtima 1, Ankara.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 6, Devre 1, İçtima 2, Ankara 1986.

OKANDAN, Recai Galip; Amme Hukukumuzun Ana Hatları (Türkiye'nin Siyasî Gelişmesi) Birinci Kitap, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan Yıkılışına Kadar, İstanbul 1971.

ÖKÇÜN, A. Gündüz; Ta'til-i Eşgal Kanunu 1909 Belgeler-Yorumlar. Ankara 1996.

ÖZÇELİK, Ayfer; Sahibini Arayan Meşrutiyet, Meclis-i Mebusan'ın Açılışı, 31 Mart ve 1909 Adana Olayları, İstanbul 2001.

ÖZÇELİK, Ayfer; Kimliğini Arayan Meşrutiyet, Rumeli-Kiliseler Meselesi, Bedel-i Askeri, Ta'til-i Eşgal, Anayasa Değişikliği, Toplanma Hürriyeti ve Cemiyetler Kanunu, Denizli 2001.

Şeyhülislam Cemalettin Efendi, Siyasî Hatıralar (1908-1913), İstanbul. 1978.

TANİLLİ, Server; Türk Anayasaları ve İlgili Mevzuat, İstanbul 1980.

TANÖR, Bülent; Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri 1789-1980. İstanbul 1996.

TUNAYA, Tarık Zafer; Türkiye'de Siyasal Partiler, C. 1, İkinci. Meşrutiyet Dönemi, İstanbul 1984.

TURAN, Kamil; İş Hukukunun Genel Esasları, Ankara 1990.

Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Ordu ve Siyaset İlişkileri / Doç. Dr. Ahmet Turan Alkan [s.765-781]

Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkiye

Tarihin bilinen zamanlar boyunca yönetim, daima güç olgusuyla birlikte görülmüştür. Bilinen bütün yönetim organizasyonlarında yöneticiler, yönetilenler üzerinde sağladıkları itaati, mahiyeti birbirinden farklı da olsa güce dayandırmışlardır. Modern zamanlara doğru yönetenlerle yönetilenler arasında güce dayalı itaat ilişkisi farklı unsurlarla izah edilmişse de (toplumsal sözleşme, milli hakimiyet, karizma, çoğunluk vb.) netice itibariyle güç olgusu, en modern yönetim organizasyonlarında bile tarihin ilk zamanlarında görülen çıplak biçimiyle devam ede gelmektedir. İnsan tabiatında mevcut bulunan güçlü olma, güçlü karşısında eğilme ve güce prestij motifleri tarih boyunca neredeyse hiç değişmeden kalmıştır.

En büyük yönetim organizasyonu olan devlet ölçeğinde güç, modern zamanların başlangıcına kadar hep ordunun elinde bulunmuştur. Yönetimle, ordunun farklılaşarak iki ayrı birim haline gelişi, şüphesiz teknik bir zaruretten doğmuştu. Bu andan itibaren yönetim adına silah kullanan zümre olarak ordu ile yönetim arasındaki ilişkiler, zamana, mekâna, tarihi ve medeni birikime bağlı olarak farklılıklar göstermiştir. Ne var ki, yönetim adına silah kullanan ve bulunduran ordu ile sivil yönetim arasındaki güç paylaşımı, yapısındaki tezattan ötürü modern zamanlarda bile anlaşmazlıklara konu olabilmektedir. Günümüzdeki hakim eğilim, demokrasinin küreselleşen ortak değerlerine paralel olarak ordunun teknik bir hizmet sınıfı olarak, sivil iktidarın emrinde bulunması ve siyasete doğrudan veya dolaylı olarak karışmaması şeklindedir. Buna rağmen demokrasi tecrübesi itibariyle kıdemsiz ülkelerde ordu, güç kullanabilen bir faktör olarak siyaset sürecinden tamamen kopabilmiş değildir.

Ordu ve siyaset ilişkileri açısından Türkiye, tarihi birikiminden gelen problemleri tamamen çözebilmiş ve ordusunu modern demokratik eğilimlere uygun olarak siyaset platformundan tamamen uzakta, teknik bir hizmet sınıfı haline getirmemiştir. Bu yazı, Türkiye Cumhuriyeti'nin varisi bulunduğu Osmanlı Devleti'nden başlayarak ordu ve siyaset ilişkilerinin niteliğini tahlil etme gayesine yönelmiştir.

Osmanlılarda Yönetim ve Ordu İlişkileri

Osmanlı Devleti, XVI. asrın ortalarında bir dünya devleti büyüklüğüne erişmişti. Konjonktürel şartlar ne olursa olsun Orta Avrupa'dan başlayarak Doğu Akdeniz'i, Ortadoğu'yu ve Hicaz'ı kontrol edebilen Osmanlıların çağın ihtiyaçlarına uygun cevaplar verebilen iyi teşkilatlanmış bir silahlı gücü vardı. Osmanlı ordusu Yeniçeriler diye bilinen Kapıkulu askeri ile, toprak rejimine bağlı olarak vücut bulan Tımarlı Sipahilerden oluşuyordu. Kapıkulu askeri, barış zamanında payitahtta, yani İstanbul'da mevzilenen profesyonel bir askeri birlikti. Sayıca az olmalarına rağmen ordunun çekirdeğini teşkil etmeleri ve bilhassa İstanbul'da bulunmaları yüzünden Yeniçeri Ocağı, iktidar çekişmelerinde daima belirleyici bir rol oynamıştır. Buna karşılık Tımarlı Sipahiler, ordunun esas gücünü teşkil etmesine rağmen, eyaletlerde tarım hayatına bağlı olarak bulundurulan yarı profesyonel askerlerdi ve başkentteki iktidar çekişmelerini etkileyebilme şansları yoktu.1

Osmanlı Devleti, Osmanlı hanedanı tarafından yönetilmiştir. Hanedan içinde, kimin saltanata geçeceği, II. Mehmet devrine kadar bir tertibe tâbi olmaksızın, devlet işlerinde büyük rolü olan Ahilerle, devlet adamlarının ellerinde idi ve devlet reisliğine hanedan içinde muktedir ve liyakatli olanın getirilmesi, teamül olarak kabul edilmişti.2 ilk defa II. Mehmet devrinde bir kanunnâme ile, "her kimseye evlâdımdan saltanat müyesser ola, karındaşların nizam-i âlem içün katletmek münâsiptir" hükmü getirilerek Fetret devri istikrarsızlığına geri dönüş yolları kapatılmıştı. Saltanatın, Osmanlı sülalesi içinde en büyük (ekber) evlada verilmesi teamülü ise, I. Ahmet devrinde başlamıştır. Saltanatın ailevi bir hak olarak kabul edilmesi bir Oğuz geleneği olarak toplumsal hafızanın âşinası olduğu gibi, Emevi ve

Abbasi devletlerinde görülen uygulamalarla yarı dini bir gelenek hükmünü de kazanmış bulunuyordu. Bunun pratikteki en mühim faydası, saltanat makamını, hanedan dışındaki adaylara kapatmış olmasıydı. Hanedan içindeki iktidar kavgaları, tabiidir ki hanedan dışındaki güç odaklarıyla kurulan ittifaklardan destek alabiliyordu. Devlet merkezinde iktidar değişimini etkileyebilecek tek “meşrû” güç, ilmiye zümresi idi. Başında şeyhülislamın bulunduğu ilmiye, yasama ve yürütme tasarruflarının şer-i şerif’e uygunluğunu denetleme yetkisine sahipti ve bu yetki şartlar olgunlaştığında padişahın hal’ine kadar genişleyebiliyordu. Bu yetkileriyle ilmiye hiyerarşisi, hem padişahın, hem padişahı devirmek arzusunu gösteren darbecilerin son tahlilde ittifak etmek zorunda olduğu vazgeçilmez bir güç odağı durumundaydı. Osmanlı tarihinde hal’ vakalarının çokluğu, şeyhülislâmın ve ona bağlı olarak ilmiye hiyerarşisinin fonksiyonuna işaret eder saltanattan uzaklaştırılması, bu kurumun zaman içinde gücünü ve devamlılığını koruduğunu göstermektedir.3

Osmanlı tarihinde Yeniçeri Ocağı’nın iktidar mücadelesinin aktif unsurlarından biri haline gelişi, XV. asırdan sonra sıkça tekrarlanmıştır. Yeniçeri isyanları çoğunlukla ümerâ arasındaki siyasi çekişme veya ocak mensuplarının özlük hakları olarak niteleyebileceğimiz taleplerinden kaynaklanıyordu. Bu gibi durumda, iç ve dış siyasi şartlar ne olursa olsun Ocak en sert şekilde tepkisini ortaya koyuyor ve isyan çoğunlukla, aksaklığın sorumlusu olduğuna inanılan kişinin azli veya katli ile sonuçlanıyordu. Yeniçeri isyanlarının, devletin iktisadi veya siyasi kriz devirlerinde daha sıklaşmış olduğu doğrudur; bununla birlikte ocak isyanları, tabii bir refleks olarak Fatih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni dönemlerinde bile görülmüştür.

Osmanlı tarihinde ilmiye zümresi ile Yeniçeri Ocağı arasındaki tabii ittifak oldukça ilgi çekicidir. Yeniçeri Ocağı’nın iktidar mücadelesine müdahil olabilmesinin tek meşrû yolu, İlmiye’nin müsaadesi ile mümkün olabiliyordu. İlmiye açısından Yeniçeri Ocağı’nın vazgeçilmez niteliği ise, ilmiye zümresinin verdiği siyasi nitelikteki kararlarının ancak Ocak tarafından yürürlüğe konulabilir nitelikte oluşu idi. Bu ilişki, zaman içinde saltanat makamının

temsil ettiği siyasi iktidara karşı sistem içinde üretilen bir dengeleme mekanizmasına dönüşmüş ve yapısı gereği yozlaşmaya müsait olduğu için çokça suistimal edilmiştir. İlmiye ve Askerî zümre hiyerarşisi üzerindeki tayin ve azil yetkilerine rağmen Sultan'ın, son tahlilde saltanat aleyhine işleyen bu denge mekanizmasına müdahale edemeyişi dikkat çekicidir. Batılaşma cereyanının sarayı etkilemesiyle birlikte Yeniçeri Ocağı'na alternatif ordu birliklerinin tesisi yönündeki adımlar (Nizam-i Cedit, Asakir-i Mansure-i Muhammediye vb.) atılmaya başlanmışsa da Ocak, kendi varlığına yönelen tehditleri fark ederek bu teşebbüsleri engellemiştir.4 III. Selim'in trajik biçimde katliyle sona eren isyan ve saltanat değişikliği, bu bakımdan sonun başlangıcını teşkil etmişti. Ocak-ilmiye dayanışmasını kıran en radikal adım, III. Selim'in halefi ve yeğeni II. Mahmud tarafından atıldı. 1826 yılında, İstanbul'daki Yeniçeri Kışlalarının topçu bataryalarıyla tahribi ve birkaç gün boyunca sokaklarda Yeniçeri avı yapılmasıyla atılan adım, Türkiye'nin Batılaşma ve Laikleşme tarihinin en önemli kilometre taşlarından biridir. İlmiye zümresi, böylece an'anevi müttefikini kaybederek müeyyide kuvvetinden mahrum bir bürokrat zümre haline geliyor ve iktidar denklemindeki tayin edici rolüne veda ediyordu.

Yeniçeri Ocağı'nın, sanki bir müstevli ordusu imiş gibi kanlı ve sert bir müdahele ile dağıtılması, batılılaşma hareketlerinde de çığır açıcı bir etki yaratmıştır. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, siyasi hayatta geleneğe indirilmiş en radikal darbelerden biridir. Zihni hayatta batılı fikirlere açık bürokrat/asker aydınların ağırlık kazanması, geniş kapsamlı idari ve iktisadi reformların başlatılması ve bilhassa ordunun batılı tarzda eğitilip yeniden düzenlenmesi ancak Ocak'ın tarihe karışmasıyla mümkün olabilmiştir.5

Batılılaşma Sürecinde Ordu ve Yönetim İlişkilerinin Değişmesi

Ard arda gelen askeri ve siyasi yenilgiler ve kronikleşen iktisadi krizler, Osmanlı siyasi elitlerini zihni bir zaafa uğratmış, çöküşü durdurmak için faydasına inandıkları en radikal adımları atabilme konusunda onları aceleci ve kararlı davranmaya zorlamıştı.

Bu şartlar altında, batılı kurumlarla açıkça çelişen an'ane "de'b-i kadîm" dahi kolaylıkla ihmal edilecek kadar önemsiz görünüyordu.

Ordunun çekirdeğini ve en etkili savaş gücünü oluşturmasına rağmen Yeniçeri Ocağı, eyaletlerden toplanan tımarlı sipahilere nispetle adet bakımından azınlıkta kalmaktaydı. Tımar sisteminin zaafa uğramasıyla eyalet askerleri diye bilinen tımarlı sipahiler de etkili bir güç olmaktan çıkmış bulunuyordu. Batı'da Sanayi İhtilali, savaş teknolojisinde olduğu kadar, stratejide de yeni arayışlara yol açmıştı. Buna mümasil olarak toprak kaybıyla sonuçlanan ilk mağlubiyetlerden sonra Osmanlı bürokrasisinde askeri modernleşme yolunda ilk kanaat ve görüşler, III. Selim devrinde olgunlaşarak 1794 yalında "Nizam-i Cedid" denemesine girişilmiştir.

Nizam-i Cedid, yeni bir ordu teşkilatı fikrinin cazibesinden çok, Yeniçeri Ocağı'nın artık an'ane haline gelmiş disiplinsizliğine ve serkeşliğine karşı tepki düşüncesinin ürünüdür. Nitekim, Nizam-i Cedid'e asker temin etmek için önce Yeniçeri Ocağı'ndan istifade etmek düşünülmüş, ancak kimse talip olmayınca başka kaynaklar aranmış ve müstakil bir ocak fikri olgunlaşmıştı.

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusu'nda da buna benzer bir teşkilat biçimi görülürken, Tanzimat'ı izleyen yıllarda daha köklü adımlar atıldı: 1848'de orta sayısı 6'ya çıkarıldı. Askere alma usulü 'kura'ya bağlanarak, askerliğin bir vatan borcu olduğu kavramı yerleştirildi.6 Bu, Yeniçeri Ocağı'nın profesyonel anlayışından sonra 1789 Fransız İhtilali'nin ve ona bağlı olarak Tanzimat'ın getirdiği yeni bir fikirdi. Bu gelişmeleri 1869-1870 ve 1877'de yapılan yeni düzenlemeler izledi. 1879'da Osmanlı-Rus Savaşı'ndan edinilen tecrübelerle Osmanlı ordusuna tümen (fırka) kuruluşu da getirildi. Diğer taraftan ordunun yönetiminde de Batı'lı usullere riayet edilmeye başlanmış, II. Mahmut devrinden beri askeri yenilikleri yöneten "Dar-ı Şura-yı Askeri" makamı kaldırılarak 'seraskerlik' teşkilatı genişletilmiş ve görevin türüne göre alt dairelere ayrılmıştı.7

17. yüzyıl başlarında sert tepkilerle karşılaşan ilk cılız teşebbüslerden sonra, yüzyılın ortalarında Omanlı ordusunun

teşkilatlanma seviyesi, oldukça hızlı bir Batılılaşma programının varlığına işaret etmektedir. Askeri reformların, diğer reformlara göre daha az mukavemetle karşılaşmış olması ve kısa bir zaman süresine sığabilmesi de bir başka ilginç nokta olarak beliriyor.

Yeni bir ordu, yeni bir eğitim düzeni anlamına geliyordu. Yeni silahların kullanılması, kara ve deniz savaşlarında yeni taktik ve stratejilerin uygulanabilmesi için geleneksel askeri eğitim düzeninde de reform yapılması şarttı. Bu ihtiyaçtan hareketle, Fransız piyade birliklerinin Avrupa savaşlarında kazandığı başarıların da ilhamıyla Fransız ordusunun temel yapısı ve eğitim düzeni örnek kabul edilmiştir. Daha III. Selim devrinden itibaren Fransız subay ve öğretmenler, eğitici sıfatıyla Osmanlı ordusuna davet edildiler. 1796'da General Aubert Dubayet, kendisiyle birlikte bir Fransız askeri uzmanlar heyetini İstanbul'a getirdi. 1806-7 yıllarında General Sebastiani ile birlikte orduda Fransız tarzı eğitim üst noktasına ulaşmıştı.

Moltke ile beraber, askeri eğitimde Prusya ve Avusturya üslubu benimsendi. Orduda Alman eğitim tarzı, Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar devam etmiştir. Deniz kuvvetleri ise, II. Meşrutiyet'ten sonra İngiliz tarzı eğitimi kabul etmişti.

1773'de Mühendishane-i Berr-i Hümayun, 1793'de Mühendishane-i Bahr-i Hümayun, Batı'lı tarzda askeri öğrenci yetiştiren ilk askeri okullar olarak faaliyete geçmiş bulunuyordu. 1827'de II. Mahmud Paris'e dört askeri öğrenci göndererek, yurtdışında eğitimin öncülüğünü yaptı. 1834 yılında açılan Mekteb-i Ulum-i Harbiye, modern askerlik bilgisine dayalı subay yetiştirmek ihtiyacını gösteriyordu. Kara Harb Okulu'nun menşei sayılan bu okulda Fransızca bilmek temel şart kabul edilmişti. 1846'da İstanbul ve civarında subay yetiştiren okullar "Mekteb-i Harbiye" adı altında birleştirildi ve iki yıl sonra bu mektepte kurmaylık eğitimine başlandı.8

Abdülhamid döneminde, Osmanlı ordusunu modernleştirme ve batı standartlarına yaklaştırma gayretleri artarak devam etmiştir. 1883'de Von Der Goltz'un Türkiye'ye gelişi ile eğitimde Alman etkisi

doruğa ulaşırken, artan subay ihtiyacını karşılamak üzere ilk defa İstanbul'dan başka Edirne, Manastır, Erzincan, Şam ve Bağdat'ta Harp Okulları faaliyete geçmiş bulunuyordu.

Ordunun teşkilat ve eğitim modelinde yapılan ıslahatlar temelde Osmanlı zabitinin niteliklerini değiştirmeye yöneliktir. Batı'lı orduları örnek kabul ederek yapılan reformlar, zabitlerin görevlerini standartlaştırıyor, onları Tanzimat'tan öncesinde rastlanan mali, idari mükellefiyet ve yetkilerden arındırarak, sadece askeri alanla sınırlıyordu. Bilhassa yüksek rütbeli zabitlerin dikkatlerini tamamıyla askerlik sanatına yöneltmeyi hedef alan bu tedbirin isabetliliği, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra 1876'ya kadar, askeri müdahaleler açısından sakin geçen yıllar boyunca kendini göstermiştir.

Osmanlı zabitlerinin kıt'a yerine, yabancı öğretmenlerin ciddi disiplini altında yönetilen Harp Okullarında yetiştikten sonra kıt'a hayatına girmeleri, yabancı lisan bilmeleri ve çağın askerlik bilgi ve kültürüne aşina bulunmaları önemli sonuçlar doğurmuştur. Batı kültürü, artık sınarlı kanal ve kaynaklardan da olsa, Osmanlı zabitinin ilgi alanı içine girmiş bulunmaktadır. Tanzimat'ın getirdiği modern siyasi fikirler, vatandaşlık hissi, vatan duygusu, devlet şuuru, hürriyet ve eşitlik, Batı tarzında eğitimin getirdiği kaçınılmaz unsurlar olarak Osmanlı zabitini etkiliyordu. Osmanlı aydınlarının müşterek kabusu haline gelen, devletin yıkılacağı ve bunu engellemek gerektiği fikri, bu defa Osmanlı zabitini eskiye göre farklı bir sebeple siyasileşmeye itiyordu.

III. Selim'in şahsında şuurlu bir uygulama alanı bulan Batılılaşma programı, işe ordudan başlamakla birlikte, diğer kurumların da tedricen değişmesine yol açmıştı. 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı, ordunun içinden gelen tepkilere rağmen Batılılaşma programının bütün muhaliflerine galebesini temsil eden bir resmi senet hükmündedir. Bürokrasi, eğitim, adalet ve temel haklardan iktisadi ve mali alanlara kadar Tanzimat, bir dizi düzenlemenin genel adıdır ve Türk Edebiyatı'nda yeni bir çığır açacak derecede Osmanlı aydınları üzerinde etkileri görülmüştür.9 Değişme, askeri ihtiyaçlardan hareketle ordudan başlamakla birlikte

devletin bütün uzuvlarını, biraz gecikmeyle de olsa kaplamıştı. Siyasi ve idari kurumların değişmesi, bu yüzden orduya göre daha yavaş bir seyir izlemiştir.

Kurulmaya çalışılan yeni ordudan, en azından Yeniçeri Ocağı'nın keyfi ve zabtı güç taşkınlıklarını tekrar etmemesi ümit ediliyordu. Yeni düzenleme, İstanbul içinde bir 'hassa ordusu' bulundurması bakımından 'yeniçeri' uygulamasını hatırlatıyorsa da, askeri hiyerarşinin her kademesine yerleştirilmeye çalışılan Batı'lı disiplin ve itaat fikri, 1876'ya kadar yeni bir askeri ayaklanma komitesinin oluşmasını engelleyebilmişti. Yeniçeri devrine göre, görev ve yetki sınırları daha açıkça belirlenmiş olan ordu mensupları, siyaset harici bir alanda bulunmakla birlikte manen ve maddeten itibar gördüler. Ancak bu gelişmeden hareketle, yönetimin tamamen sivil menşeli bürokratlara geçtiği de söylenemez. Yönetimin yanında veya karşısında olsun, sivil ve asker bürokratların beraberliği 19. yüzyıl Osmanlı siyasi geleneği olarak yorumlanmıştır.

Bu dönemde askerin siyasete ve yönetime karşı duyduğu ilginin yeni ve tipik vasıflarını, Sultan Abdülaziz'in hal'i vakasında görmek mümkündür. Kuleli Vakası istisna edilirse, 1826'dan beri 50 yılda ilk defa bir hükümet darbesi ile Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde, içinde askerlerin de bulunduğu bir komite başarıya ulaşmıştır. 50 yıl, Yeniçeri Ocağı'nın henüz söndürülmediği yıllara nispetle oldukça uzun bir süre sayılmalıdır. Bu süre içinde hem Osmanlı ordusunun yapısında, hem de merkezi yönetimde önemli reformlar yapılmıştı. Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde, ordunun siyasete karışma tarzında, geçirilen değişime paralel olarak yeni bir üsluptan bahsedilebilir. Darbeyi hazırlayan komite üyelerinden Hüseyin Avni ve Mütercim Rüştü Paşa asker menşeli, Hasan Hayrullah Efendi ve Midhat Paşa sivil idiler. Harbiye Kumandanı Süleyman Paşa, sonradan Hüseyin Avni Paşa vasıtasıyla harekete iştirak ettirilmiştir.

Tipik bir 'yeniçeri ayaklanmasının benzer unsurlarını taşımasına rağmen Abdülaziz'in hal'i, "yeni asker ve sivil şehirli aydın" işbirliğinin ürünü olarak, farklı bir karakterde görünmektedir.10 Bu farklılık hal' fetvasının takdim şeklinde de hissedilmektedir: "Millet Abdülaziz Han

Hazretleri'ni hal' etti" şekliyle Sadrazam Rüştü tarafından sarf edilen cümledeki 'millet' kelimesi, Osmanlı siyasi hayatında alışılmadık bir kavramı ifade etmektedir. "Sivil aydın" ve henüz sadece kavramdan ibaret olsa da "millet", bu defa siyasi bir kuvvet olarak belirmiş bulunuyordu. Sivil aydının çıkış yeri ise, Tanzimat'ın kurumlaştırdığı ve bir güç odağı olarak belirginleştirdiği Babıali bürokrasisi idi. Bu bakımdan 1876 darbesi, tek başına askeri bir darbe olarak nitelendirilemez. Ordu, birkaç yüksek rütbeli paşanın önayak olmasıyla darbede "sacayağı"nın biri durumundaydı. Sacayağının öteki unsurunu teşkil eden "ulema" desteğinin giderek zayıflaması da dikkat çekicidir. Daha önceleri, siyasi hadiselere aktif biçimde müdahale eden ulema, bu defa onayına ihtiyaç duyulan bir formalite makamı durumundadır ve bu sınıfın siyasi hadiseler içindeki yeri ve önemi giderek zayıflama eğilimi göstermiştir. Bu gelişmenin farkına varan ulema, Abdülaziz'in tahttan indirilişinde oynadığı rolün fark edilmesinden dolayı, varlığını sürdürebilmek için meşruti hareketleri desteklemek zorunda kalmıştır.11

50 yıl aradan sonra bir Osmanlı padişahının asker, sivil aydın ve ulema işbirliği ile tahttan indirilmesi ile eski 'yeniçeri isyan geleneği' arasında, şekli açısından benzerlikler kurmak mümkünse de, önemli kurumlarda ve kurumlar arası ilişkilerde görülen yeni gelişmeleri ve değişen rolleri gözden kaçırmamak gerekir.

II. Abdülhamit Dönemi

Yaygın kanaatlerin aksine II. Abdülhamid'in 33 yıllık saltanatı, Osmanlı Devleti'nde batılaşma hamlesinin, kesintiye uğramak bir yana, dikkatle takip edildiği bir devir olarak göze çarpmaktadır. Ordunun modernleşmesi, batılı tarz eğitimin yaygınlaşması kadar özel hayatında görülen batılı zevk ve temayüller, Abdülhamid'in, en azından batıya aleyhtar bir siyaset izlemediği konusunda kuvvetli ipuçları vermektedir. Abdülhamid hakkındaki yaygın ve yanlış kanaatleri besleyen başlıca hadiseler, yönetimde sert merkeziyetçi bir üslubu tercih etmesi, başta basın olmak üzere siyasi muhalefet kaynağı olabilecek odakları titizlikle kontrol altında tutması, 1876 Kanun-i Esasi'sini meriyetten kaldırması ve Tanzimat'ın ruhuna aykırı

olarak yeni gelişmekte olan Babıali bürokrasisini devre dışında bırakması olmuştur.12

II. Abdülhamid, amcası Abdülaziz'in hal' tarzını ve müteakiben karanlık bir tertip sonucu öldürülmesini hiç bir zaman unutmamıştır. Devlet içinde yeni bir zümre halinde yükselmekte olan batı eğitimi görmüş asker ve sivil bürokratların, devlete yönelik taleplerinin de farkındaydı. Saltanata geçtiği yıl başlayan Osmanlı-Rus Harbin'in siyasi neticeleri sadece genç padişah için değil, bütün Osmanlı mülkü için korku verici olmuştu.13 1878'de Ali Suavi'nin bir grup Rumeli muhaciri ile, kardeşi V. Murad'ı tahta çıkarmak için eyleme kalkışması, 1897'de Harbiye Mektebi'nde, Sultan Abdülaziz vak'asına önderlik edenlerin manidar isimleriyle "Süleyman Paşa" ve "Hüseyin Avni Paşa" komitelerinin kurularak darbe hazırlığına girişilmesi, 1903'de Trablusgarp Valisi Müşir Recep Paşa'nın, bazı Avrupalı devletlerin himayesine güvenerek saltanatı devirme tasavvurlarına kapılması, Abdülhamid'i sert merkeziyetçi ve siyasi muhalefetten ürken siyasetlerini takip etmede teyid edici bir rol oynamıştı. Ne var ki Abdülhamid'in hükümet ve ordunun yönetimini Yıldız'a kaydırmak suretiyle yüksek devlet ricalini sıkı tarassut altında bulundurması, kendisine yönelik muhalefetin yaşça daha genç kesimlere doğru kayması sonucunu doğurmuştu.14 Abdülhamid'in bu hususta içinde düştüğü tezat son derece ilgi çekicidir ve XIX. yüzyılda Osmanlı aydınının çözüm arayışındaki çaresizliği aksettirir. Osmanlı'nın siyasi varlığına karşı Batı'dan gelen tehdit batıcı aydınları da, batıya karşı tavır almak gerektiğini düşünen muhafazakar aydınları da aynı çözümsüzlüğe itmiştir. Aradan geçen bir asırdan sonra Osmanlı aydınının formüle ettiği "evrensel paydalar taşıdığı için batının ilim ve fennini alıp adet ve geleneklerini reddetmek" formülünün zihni bir hülleden gayrı değer taşımadığı anlaşılmıştır. Ne var ki Abdülhamid de, kendi neslinin yanılgılarını paylaşmak zorunda kalmıştı.

Bütün kontrol gayretlerine rağmen özellikle 1900 yılından sonra askeri okullarda yönetim aleyhine gittikçe yaygınlaşan bir siyasi muhalefetin varlığı bilinmektedir. 1889 yılında "İttihad-ı Osmani" adı altında Askeri Tıbbiye Mektebi'nde başlayan gizli örgütlenme -ki

daha sonraki yıllarda bu örgüt Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak isim değiştirecektir-, orduda genç zabit kitlesinin siyasileşmesine zemin hazırlamış ve 1908 müdahalesine kadar uzanan süreçte askeri okullar ve bilhassa Rumeli'deki birliklerde Abdülhamid aleyhtarı bir cereyan doğmuştu. Bu muhalefet, ideolojik anlamda batılı bir karakter taşıyor, Auguste Comte sosyolojisinden ilham alan laik, ilerlemeci ve modernist bir zeminden kuvvet alıyor ve iktidara ulaşma tarzı olarak gizli örgütlenmeyi ve ihtilalciliği esas kabul ediyordu. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin daha Anadolu ve İstanbul'dan ziyade Balkan yarımadasındaki Osmanlı toprakları üzerinde gelişme göstermesinin anlaşılabilir sebepleri vardır.15 1876 Osmanlı-Rus Harbi'nde büyük kısmı kaybedilmesine rağmen Rumeli toprakları hâlâ Osmanlı coğrafyasının en stratejik ve verimli bölümünü oluşturuyordu. Bir etnoğrafya müzesini andıran etnik yapısı,

Avrupa ülkelerine yakınlığı, Hıristiyan mezhepleri arasındaki kilise ihtilafları ve Fransız İhtilali'nden ilham alan milliyetçi cereyanlarla Osmanlı Rumelisi, “Şark Meselesi” kapsamında Düvel-i Muazzama'nın nihai hedeflerinden birini teşkil ediyordu. XX. yüzyıl başlarında bu bölgede, Osmanlı ordusunu hayli sıkıntıya sokan, etkili bir eşkıyalık hareketi de başlamış bulunuyordu. Rumeli'yi korumakla görevlendirilen III. Osmanlı Ordusu, bölgenin özelliklerine uygun tarzda tertip edilmiş, modern usulde eğitim veren askeri okullardan mezun genç Osmanlı zabitleri genellikle Rumeli'de görevlendirilmişti. Rumeli'de, ihtilalci ideolojik akımlar, gerilla tarzında örgütlenmiş çeteler, Mürzsteg programı çerçevesinde görevlendirilen Avrupalı zabitlerlerle yakın temasa geçen genç Osmanlı zabitleri için bu mıntıka bir nevi siyaset ve ihtilalcilik okulu yerini almıştı. II. Ordu'da bazı birliklerin komitacılıkla mücadele amacıyla komita usullerine göre tertibi edilmeleri de, çöküşe çare arayan genç Osmanlı zabitleri için ilham vericiydi.

II. Meşrutiyet'in İlanı ve Osmanlı Ordusu

II. Meşrutiyet'in ilanı ile sonuçlanan askeri ayaklanma, ordunun tamamının değil, III. Ordu içindeki az sayıda (ve bölük seviyesinde) askeri birliğin eseridir. Osmanlı Ordusunun diğer birlikleri, o günkü

coğrafi zaruretler itibariyle bir birinden uzak mıntıkalara dağılmış oldukları gibi, ordunun ekseriyeti padişahın ananevi otoritesine bağlı ve sadık idiler.

Resne, Ohri ve Manastır'da birlikleriyle dağa çıkan ve İstanbul'a ültimatom telgrafları çeken bir grup küçük rütbeli zabitin (Enver, Niyazi, Eyüp Sabri, Selahattin ve Hasan Tosun Beyler) isyanı, Abdülhamid tarafından yine Rumeli'deki birlikler marifetiyle bastırılmaya çalışıldı ise de gerek İstanbul'dan gönderilen yüksek rütbeli kumandanlardan bazılarının vurulması, gerek buradaki birliklerin tenkil hareketinde gönülsüz davranmaları Yıldız yönetiminin direncini kırdı. İsyan hareketinin başarıya ulaşması, birçok gözlemci tarafından "blöf" olarak nitelendirilebilecek kadar zayıf bir ihtimale bağlanmıştır.16 Ne var ki Abdülhamid'in de son tahlilde, Kanun-i Esasi'yi yeniden meriyete koymakta istekli davrandığı da bilinmektedir. Böyle bir başarıyı beklemeyen ihtilalcilerin ve bilhassa Cemiyet yöneticilerinin, Meşrutiyet'in ilk günlerinde müşahede edilen kararsız ve ürkek davranışları, kendilerinin de böyle bir sonucu tahmin etmediklerini gösteriyor.

Meşrutiyetin ilanıyla birlikte, batılılaşma hareketlerinin doğurduğu yeni aydın zümre, iktidara ortak olmanın meşru zeminini elde etmiş oluyordu. Klasik Osmanlı devlet yapısının monarşik düzeni içinde aydınların iktidarı etkileyebilme ve ona ortak olabilme zemini, yok denecek ölçüde sınırlıydı. Halbuki meşruti monarşiyle birlikte Saltanat makamından anayasal çizgilerle ayrılan meclis ve hükümet yapısı içinde bu yeni zümre, iktidarı paylaşabilme imkanlarına da kavuşmuş oluyorlardı. Matbuat hayatının ve örgütlenme hakkının sıkı bir disiplin içinde tutulduğu siyasi ortamda yeni aydın zümrenin siyasi hayata katılmasına imkan sağlayacak düzenlemelerin gerçekleşmesi ancak iki şekilde mümkün olabilirdi; Padişahın bu yolda rıza göstermesini beklemek veya zor kullanmak. I. Meşrutiyet'in ilan edildiği 1876 senesinde genç Padişah Abdülhamid, kendisine iktidar yolunu açan cuntanın arzusu doğrultusunda meşruti uygulamaya geçmeye rıza göstermiş, ancak şartların henüz olgunlaşmadığı gerekçesiyle -Osmanlı-Rus Harbi'nin yıkıcı sonuçlarını da sebep göstererek- ilk Osmanlı anayasasını rafa

kaldırmıştı. Bu hadiseyi takip eden 33 yıl müddetince ideolojik beslenme kaynakları daraltılan batıcı aydın zümre için yeniden zor kullanmak, yani askerlerle işbirliği yapmaktan başka yol yoktu.

II. Meşrutiyet'in ilk ayları, iktidara umulmadık derecede kolaylıkla ortak olan asker-sivil batıcı aydınların güç sınırlarını ölçme tecrübeleriyle geçti. Anayasayı kendi rızasıyla yürürlüğe koyan Abdülhamid, bu tercihi ile sistemin meşru bir unsuru olarak işbaşındaydı ve tahminlerin aksine İttihat ve Terakki Cemiyeti mebusları arasında bile şahsi sempatisini giderek artırmaktaydı.17 O günlerde henüz sosyolojik anlamda bir baskı grubu olmaktan uzak Osmanlı kamuoyu içindeki itibarı ise her zamanki gibi yüksek olduğu gibi ordunun büyük ekseriyeti için hâlâ sadakat ve saygı hisleri uyandırabiliyordu. Bu yeni oluşum içinde kazandıkları 10 Temmuz başarısının giderek itibar kaybettiğini gören ittihatçıların beklemediği bir diğer olgu ise, bu defa kendilerine yönelmeye başlayan yeni siyasi muhalefet hareketleriydi. Bilhassa Ahrar Fırkası ile genişleyen İttihat ve Terakki aleyhtarı muhalefet, örgütlenme, toplantı ve gösteri hakkından, matbuat hürriyetinden kaynaklanan yeni avantajlarla, meşruti düzlem içinde İttihat ve Terakki'nin yalnız olmadığını ihtar ediyordu. Kendi gücünden ve insan kaynağından bir türlü emin olamayan Cemiyet, kurulan hükümetlere ağırlığını koymaktan çekiniyor ve eski devir ricalinin ekseriyette olduğu kabinelerde temsilci bulundurmak suretiyle kendini yeni şartlara hazırlama gayreti içinde görünüyordu.

İktidar şemasında belirlemeye başlayan bu bulanıklık, ancak 31 Mart Vakası'ndan sonra İttihat ve Terakki lehine son derece net çizgilerle berraklığa kavuşmuştur. Kendini İstanbul'da emniyette hissetmeyen Cemiyet mensuplarının Selanik'ten getirttikleri Avcı Taburları18 tarafından başlatılan Cemiyet aleyhtarı isyan, altı gün içinde İttihat ve Terakki'nin bütün yandaşlarıyla beraber İstanbul'da silinmelerine yol açmıştı. 31 Mart isyanı, Cemiyet'in orduyla ilişkilerini yeniden gözden geçirmesine yol açmış önemli bir gelişmedir. Cemiyet mensupları, bu olay münasebetiyle az sayıda küçük rütbeli zabitin ordunun kendisi demek olmadığını öğrenmişlerdi.

İsyan, yine Rumeli'de tertip edilen askeri birliklerden oluşan Hareket Ordusu tarafından bastırıldı ve isyancılar hakkında sert cezalar uygulanarak bir nevi kuvvet gösterisine başvuruldu. Ne var ki iktidarın kendi süngüsü ucunda olduğunu fark eden ordu, bu tarihten sonra Cemiyet'in iktidarını sürekli olarak paylaşmak zorunda olduğu gizli bir ortak halinde siyaset sahnesindeki yerini almıştı. Hareket Ordusu'nun kumandanı Mahmut Şevket Paşa, bir suikast eseri öldürüldüğü 1913 Haziranı'na kadar Osmanlı siyasi hayatında önemli bir figür olarak yerini korudu. Kezâ II. Ordu kumandanı ve sonradan Harbiye Nazırı olarak ünlenen Nazım Paşa da (ki o da 1913 Ocağı'nda bir gurup ittihatçı zabitin Babıali'yi basması esnasında vurularak öldürülmüştü), Mahmut Şevket Paşa gibi tam manasıyla Cemiyet mensubu olmamakla birlikte iktidar içindeki ordu payının temsilcisi olarak önemli görevlerde bulunmuştu.

II. Meşrutiyet devrinde ordunun aktif bir figür olarak siyasi hayata katılması, Edirne ve Taşkışla ayaklanmaları gibi küçük çaplı askeri isyanların haricinde ilk defa 1909 Şubatı'nda "Harbiye-Bahriye Krizi" adı altında bilinen hadisede belirgin şekilde ortaya çıkmıştır. Bu krizin başlamasına sebep olan hadise, Sadrazam Kâmil Paşa'nın Harbiye ve Bahriye nazırlarını değiştirmek istemesidir. Meclis-i Mebusan'da çoğunluğu elinde tutan itTihat ve Terakki Fırkası, Sadrazam'ın yapmak istediği değişikliğe karşı çıkarak ordu içindeki destek mevzilerini elden kaçırmamak yolunda ağırlığını hissettirmişti. Kâmil Paşa'nın Cemiyet tarafından hedef haline getirilmesinin bir başka sebebi de, İstanbul'da mevzilendirilen Avcı taburlarının sadrazam tarafından Yanya'ya sevkedilmek istenmesiydi. Avcı taburları, Meşrutiyet'in ilk günlerinde Cemiyet için hayati bir önem taşıyordu ve kendilerini iğreti hissettikleri İstanbul atmosferinde bir nevi muhafız kıtası anlamına geliyordu. Birliklerin gönderilme isteği karşısında Cemiyet'le Harbiye Nezareti arasında tabii bir dayanışma doğması dikkat çekicidir. Cemiyet, Kâmil Paşa'yı artık güvenilmez buluyordu ve endişesini Meclis-i Mebusan'da istizah görüşmeleri yoluyla açığa vurmuştu. 13 Şubat 1909 günü toplanan meclis, sadrazam Kâmil Paşa'yı güvensizlik oyuyla düşürdü. Görüşmeler esnasında Meclis koridorlarında sivil ve resmi kıyafetli zabitlerin

gezindiği, donanma komodorlarının meclis başkanlığına Harbiye ve Bahriye nazırlarının değiştirilmemesi için dilekçe verdiği ve nihayet limana bağlı gemilerin toplarını Meclis binasına tevcih ederek Meclisi etkilemeye çalıştığı müşahede edilmişti. II. ve III. Orduya mensup bir kısım zabitan da aynı mahiyette tehditkâr telgraflarla, “harekete âmâde olduklarını” belirterek Meclis riyasetine müracaatta bulunmuşlardı.19 Meclis’e yönelik askeri tehditler, Cemiyet aleyhtarı mebuslar tarafından oldukça sivil muhtevalı itirazlarla gündeme getirilmişse de, o ortam içinde tesir uyandıramamıştı. Bu itirazlara karşı İttihat ve Terakki mensubu Bolu Mebusu Habib Efendi’nin sözleri, gerek Meclis’in o günkü kompozisyonu, gerek ordu-yönetim ilişkilerinin teşrihi açısından hayli temsil edici çizgiler taşımaktadır; “işte bu esbaba binaen cümlemizden yaralı bir arslan gibi yerde yatan, çırpınan vatanımızın selameti namına bir şey istirham ederim ki, sadrazama adem-i itimad beyan edilip, padişahtan evvela muhterem ordumuzun süngüsüne, sonra donanmamızın topuna istinaden yeni bir başvekilin tayinini istirham ederiz (alkış)”.20

Meclis-i Mebusan’ın, Harbiye-Bahriye meselesinin yarattığı krizi evvela bir anayasa problemi kabul ettiği halde daha sonra işin şahsiyata dökülmesi, Kamil Paşa ile Ordu-Meşrutiyet-Hürriyet kavramları arasında mebusların bir tercih yapmaya zorlanması ilginçtir. Başlıca desteği küçük rütbeli kara ve deniz zabitlerinden oluşan Cemiyet, orduya hükmedebilecek nazırları tayin yetkisini hükümete teslim etmekle otoritesinin zayıflayacağını düşünüyordu. Netice itibariyle Cemiyet, ordu kademelerindeki terfi ve tayin işlemlerini bir nevi hakk-ı müktesep gibi zımnen uhdesine almıştı. Bu hadiseden iki ay sonra patlak veren 31 Mart isyanı her şeye rağmen Cemiyet ve Ordu arasındaki ilişkilerin tam manasıyla berraklaşmadığı göstermişti. Cemiyet, Ordunun üst yönetim kademelerinde nüfuzunu korumakla beraber, 31 Mart günü (13 Nisan 1909) ordunun gövdesini teşkil eden erat seviyesinde ne tür bir tepki uyandırdığı acı bir tecrübeyle öğrenecekti.

31 Mart isyanı, yakın tarihimizde benzeri görülmeyen bir erat21 ayaklanmasıdır. Bu hadise Osmanlı Ordusunun batılı tarzda eğitimle yeniden teşkili esnasında ortaya çıkan yeni küçük zabit neslinin,

ordunun gövdesine nispetle ne kadar yabancılaşmış bir kitle olduğunu ortaya koymaktadır. İsyanın, Cemiyet tarafından bir nevi muhafız taburu olarak Selanik'ten getirtilen Avcı taburları tarafından başlatılmış olması, bu yanılgının çarpıcı bir örneği olarak göze çarpmaktadır. İ ele geçiren isyanca erler Cemiyet taraftarı hükümetin değiştirilmesine sebep olmuşlar, ancak Cemiyet aleyhtarı siyasi güçler tarafından desteklenmedikleri için, Rumeli'den gelen Hareket Ordusu önünde ciddi bir direnç gösteremeden dağılıvermişlerdi. isyanla birlikte ortaya çıkan fiili durumdan en ziyade yararlanması beklenen II. Abdülhamid bile bu avantajı reddetmişti.22

Hareket Ordusu'nun duruma hakim olmasıyla Cemiyet, bu defa daha kararlı bir üslupla iktidarı ele geçirmiş ve durumunu pekiştirmek amacıyla bir dizi tedbir almış, isyandan sonra teşkil edilen Divan-ı Harpler, Cemiyet'in yayın organı Tanin'e göre başkentte toplu temizlik yapılmasına yol açmıştı. İdare-i Örfiyye uygulamaları ise, kısa fasılalarla, dünya harbinin başlangıcına kadar uzamıştı. Divan-ı harplerin, biraz da gözdağı vermek ve muhalefette yılgınlık uyandırmak amacıyla titizlik göstermeden karar aldığı ve uyguladığı anlaşılıyor. İsyana fiilen karıştıkları anlaşılan erat, halkın kolayca görebileceği meydanlarda asılmıştı.

31 Martın en önemli sonuçlarından birisi de, Cemiyet'e yeniden büyük bir nüfuz ve hayatiyet kazandırmış olmasıdır. Cemiyet çok kısa bir süre içerisinde Ahrar Fırkası'nı yokluğa mahkum etmiş, Babıali bürokrasisini sindirmiş, kamuoyunun sempatisini kazanmış, sarayı potansiyel bir muhalefet odağı olmaktan çıkararak etkisizleştirmiş ve en mühimi ordunun kendisine verdiği desteğin boyutlarını ve ağırlığını sınama fırsatı bulmuştur. İsyanın mağduru durumunda kalmak, cemiyete müteakip hayatı için büyük öncelikler vermişti.23

Cemiyetin ordu kadar rahat nüfuz edemediği Osmanlı bürokrasisini yeniden biçimlendirme fırsatı, isyanı müteakip uygulamaya koyduğu memur tensikatı ile mümkün olabildi. O günlerde bürokratik reform ihtiyacı ileri sürülerek müdafaa edilen uygulama aslında yeni kadroların cemiyet taraftarlarınca kullanılmasına zemin hazırlamıştı.

Bu uygulamanın benzeri, -daha geniş çaplı olmak ve Cemiyet hesabına daha faydalı sonuçlar doğurmak kaydıyla- askeri kadrolarda gerçekleştirilmiştir. 31 Mart'ı yaratan görünürdeki sebeplerden biri de ordu içerisindeki özlük haklarının adil tanzim edilmediği yolundaki şikayetlerdi. Personel arasındaki Mektepli-Alaylı ayrımı, bilhassa alaylı ordu mensupları arasında büyük gerilimlere yol açmıştı.

1909 yılının Temmuz başıyla Ağustos sonu arasında birbirini takip eden üç kanun çıkarılarak devletin askeri personel rejimi yeniden belirlendi.24 Yaş sınırlaması ve rütbe indirimi gibi iki esaslı araçla Cemiyet ve onun ordu içindeki uzantıları, Abdülhamit devrinde haksız olarak verildiğine inanılan rütbeleri geçersiz saydılar. Bu şartlar altında çalışmak istemeyenlere kolay emekli olma imkanı da tanınmıştı. Bu kanunlar kapsamında orduda yapılan tasfiye, -tahminen-1500'ü bulmaktadır ki tasfiyeye uğrayan kişilerin en azından Cemiyet'e mânen yakınlık duymayanlar arasından seçildikleri kolayca tahmin edilebilir.25

31 Mart isyanı, modernleşme sürecine girmiş Osmanlı ordusunun, yeni siyaset mekanizması karşısında yerini belirlerken sebebiyet verdiği manevra kazalarının ilki sayılabilir. Onda sadece irticanın başkaldırısı niteliklerini görmek, tek kelimeyle zihni körlük olur.

Hâlâskâr Zabitan Hareketi

II. Meşrutiyet'in ilanında oynadığı öncü rolüyle hiç beklemediği bir anda iktidara yaklaşan ve orduyla yakın bir temas kurmayı başarabilen Cemiyet'in, muhalefete karşı takındığı tekelci tavır, tersine bir gelişmeyle Cemiyet muhalifleri için öğretici bir ders niteliğini almıştır. Cemiyet'le ordu imajının neredeyse üst üste çakışarak organik bir bütünlük görüntüsü vermesi, çok partili hayatın daha başında her nevi muhalefeti itizale mahkum etmiş gibiydi. Bazı muhalif gazetecilerin Cemiyet'in zabit fedaileri tarafından öldürülmesi, 1912 seçimlerinde yaşanan yolsuzluklar, muhalefeti, pragmatik bir yaklaşımla iktidarı elinde tutan güç kaynağına, yani orduya doğru yönelmek zorunda bırakmıştı. Tarihimize "Sopalı

Seçimler" ismiyle geçen 1912 seçimleri sonucunda Cemiyet'in sandık başlarında cemiyet taraftarı zabitleri kullanmak suretiyle, sadece beş muhalif dışında bütün meclis çoğunluğunu cebren ele geçirmesi, tek belirleyici olmamakla birlikte Arnavut'ta baş gösteren isyanının da sebebini teşkil etmişti. Bu hadisenin ilginç tarafı, bir grup Arnavut asallı Osmanlı zabitinin, Manastır'da Resneli Niyazi Bey'in hareket tarzını andırır biçimde dağa çıkarak isyan etmeleriydi. Sayıları yetmişi bulan zabitler, bu hareketlerinde yalnız kalmamışlar, Kaçanik boğazında toplanan Arnavutlar isyancı zabitlere destek vererek hareketi genişletmişlerdi.26 İttihatçı kabine, isyanı sert askeri tedbirlerle bastırmak yolunu tercih etmişti. Trablusgarp meselesinin devam ettiği günlerde çıkan isyan, 1912 Temmuzu'nda Said Paşa kabinesinin istifası ve yerine geçen Ahmet Muhtar Paşa'nın Meclis-i Mebusan'ı feshetmesi yanında Hâlâskâr Zabitan hareketinin doğması gibi önemli sonuçlar doğurmuştu.

Hâlâskâr Zabitan hareketinin sebeplerini anlayabilmek için öncelikle Meşrutiyet'in başlangıcından beri süregelen Cemiyet ve Ordu ilişkilerini göz önünde tutmak gerekir. Cemiyet'e yakın zabitlerin özlük haklarını elde etmede kolaylıklar görmesi, kolaylıkla nüfuz ve itibar kazanması ve buna karşı Cemiyet'le direkt temasa geçmediği halde ordunun ekseriyetini teşkil eden zabit kitlesinin Abdülhamid devrinden beri devam eden şikayetlerinin çözümlenmemesi öncelikle hatırlanmalıdır. Henüz 1910 yılında Edirne'deki II. Orduya mensup zabitan arasında baş gösteren muhalif cereyan, cemiyet aleyhtarı bir renk kazanmış bulunuyor ve zabitler tayinlere siyaset karışmasından ve Alman taraftarı siyaset izlenmesinden yakınıyorlardı. Siyasi sistemde bütün kurumların ve rollerin sağlıklı ve işler halde tutulamaması, siyasete hevesli zabitlere cesaret veren bir unsur olarak Hâlâskâr Zabitan hareketinin genişlemesine yardımcı olmuştur.

Hâlâskâr Zabitan hareketi, Temmuz 1912'de Şûra-yı Askerî'ye verilen ve Hâlâskâr Zabitan Grubu adına imzalanmış bir mektupla kuvveden fiile çıkmıştı.27 Grup, bu mektupta derhal yeniden seçim yapılması ve Kâmil Paşa başkanlığında kuvvetli bir kabine teşkilini talep ediyor, aksi halde dökülen kandan mesul olmayacaklarını ikaz

ediyordu. Mektup, bazılarının grup üyesi olma ihtimali yüksek Şûra mensupları tarafından Sultan V. Mehmed Reşad'a kadar iletildi. Padişah, 19 Temmuz günü orduya hitaben bir beyanname neşrederek bazı zabitlerin saltanat hukukuna aykırı olarak bazı isteklerde bulunduklarını belirterek, (İtalya harbi dolayısıyla) yakın bir tehlikenin yaşandığı şu günlerde bu zabitlerin vatan müdafaasıyla meşgul olmak yerine siyasetle uğraşmalarını tenkid etmişti. Gelişmeler, bütün askeri birliklerde okutulan bu beyannamenin etkisiz kaldığını göstermiştir.

Said Paşa'nın istifasıyla siyaset meydanında ağırlığını kaybeden Cemiyet, Harbiye Mektebi Kumandanı Vehip Paşa marifetiyle dörtyüz Harbiye talebesini Hürriyet-i Ebediye tepesinde Meşrutiyete bağlılık yemini ettirmek gibi karşı gösterilere girişmişse de, İttihat ve Terakki hareketinin merkezi Selanik'de bazı zabitlerin Cemiyet aleyhtarı toplantı tertiplemeleri orduda çok şeyin değiştiğini gösteriyordu.

Hayli parlak bir askeri kariye sahip Gazi Ahmet Muhtar Paşa, işte böyle bir atmosfer içinde "büyük kabine" diye anılan yeni hükümeti kurdu. Ancak Hâlâskâr Zabitan grubu seçimlerin bir an önce tazelenmesinde ısrarlıydı ve kabine değişikliği ile yetinmediğini göstermek amacıyla 25 Temmuz 1912 günü, sanki meşrû ve meşrûti bir siyasi kuruluş gibi hareket ederek program ve beyannamesini kamuoyuna açıkladı.28 Hâlâskârlar bu beyannamede, orduya siyaset karıştırılmasından yakınarak Meşrutiyet'e bağlanan ümitlerin boşa gittiğini, bu yüzden Avrupa devletleri nezdinde Osmanlıların artık "hükümet-i müstakile" ile yaşayamayacağı yolunda bir kanaat hasıl olduğunu, bu durumun yeni ordu müdahalelerini gerekli kıldığı ileri sürerek bilhassa orduda adaletin temini üzerinde duruyorlardı. Beyannamede üzerinde önemli durulan noktalardan biri de, kurulacak yeni kabinenin Avrupa devletlerinin itimadını celbedecek kişilerden teşekkül edilmesi isteği idi.

Hâlâskârların yayınladığı bu bildiri, Osmanlı zabitleri arasında herhangi bir siyasi fırkaya mensup olmanın, onlarda esaslı bir tutum ve zihniyet farklılığı yaratmadığını göstermesi bakımından ilginçtir. Bir anlamda ittihatçı zabitle Hâlâskâr zabit arasında dünya görüşü,

entellektüel seviye, akıl yürütme ve meşrep ayrılığı yoktur. Onları ayrı kamplara doğru iten âmil, bazen bir içtihat ayrılığı bile sayılmayacak kadar küçük, psikolojik sebepler olmuştur. Yayınlanan beyannamede, ordunun siyasete karışması kınanmakla birlikte "Meşrutiyeti kurtarma" uğruna, siyasete fiilen müdahale edilmesi gibi bariz bir tezada düşülmesi, -eğer bu zabitlerin safderunluğuna işaret etmiyorsa- siyasi bir meşrep idealizminden ziyade pragmatik amaçlara yönelmiş olduklarını gösterir.

Hâlâskâr Zabitan hareketi, sadece bir zabit cuntası olarak kalmamış; o günlerde İttihat ve Terakki karşısında saf tutan Hürriyet ve İtilâf Fırkası mensubu bazı kişilere tarafından dikkatle izlenmiş ve desteklenmişti. Hareket destek verenler arasında, 31 Mart Vakası'nda da dahil görülen Prens Sabahattin'in ismine de rastlanmaktadır. Bu, Prens Sabahattin gibi sivillik bilincine son derece yakın programlar çizebilen bir siyasetçinin iç çelişkisinden ziyade, o günlerde iktidara ulaşabilmek için tek elverişli kulvarın orduya yakınlaşmak olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.29 Hareketin başarıya ulaşma şansının henüz devam ettiği günlerde Meşrutiyet devrinin tecrübeli vezirlerinden Kâmil Paşa yanında Nâzım Paşa'nın da, harekete destek veriyor görünmekten çekinmemesi, yukarıdaki fikri teyid etmesi bakamından önemli bir noktadır.30

Ordu ve siyaset ilişkileri açısından bu dönemde cereyan eden iki mühim hadise daha vardır: Bunlardan ilki, Said Paşa kabinesinde Harbiye Nazırı olarak görev yapan Mahmut Şevket Paşa tarafından çıkarılması istenen "Askerin Siyasetle Men'i iştigali Kanunu, diğeri ise teklif sahibi Mahmut Şevket Paşa'nın hayli yankılar uyandıran nazırlıktan istifa kararıdır.

Arnavutluk isyanının sıcak günlerinde Mahmut Şevket Paşa tarafından meclise sevk edilen kanun, isyana karışan ve siyasetle iştigal eden askeri zevata karşı sert

bir tehdit anlamını taşıyordu. Kanun teklifinin gerekçesinde yer alan, "Askeri Ceza kanununda bu tip fiilleri cezalandıracak bir madde olmadığı" yolundaki ifade, oldukça dikkate değer niteliktedir ve

askerin siyasetle uğraşması meselesinin hukuki yapı içinde öngörülmeyen bir husus olduğunu hatırlatır. Kanun teklifi, siyasi ve sosyal kapsamlı gösterilere katılan veya siyasetle iştigal eden askeri zevatın iki aydan dört aya kadar hapsini ve kıtasının değiştirilmesini, tekrarı halinde cezanın ağırlaştırılmasını öngördüğü gibi siyasi fırkalara giren askerlerin meslekten tardedilerek altı aya kadar hapsedilmesini talep etmekteydi. Basında hararetli bir tartışma başlatan tasarı, evvela Said Paşa'nın istifası, bilahare Sadrazam Ahmet Muhtar Paşa'nın mehil talebi ve nihayet 4 Ağustos 1912'de seçimlerin yenilenmesi kararı ile bir türlü kanun haline gelememişti. Buna rağmen Ahmet Muhtar Paşa, sadece askerlerin değil, memurların da siyasetle uğraşmasının mahzurlarını öne sürerek bir dizi karar almış ve ilk planda zabitlere imzalatılmak üzere bir yemin senedi tanzim ettirmişti. Bu yeminin metni aynen şöyledir:

" Hâfi ve celî hiçbir cemiyyet-i siyasiyyeye dahil olmayacağımı ve devletin umur-y dahiliye ve hariciyesine hiçbir sebep ve suretle müdahale etmeyeceğimi, Cenab-ı Hakk'a kasem ve namusumla temin ederim."

Öte yandan Said Paşa kabinesine, zımni anlamda Cemiyet'in temsilcisi ve adamı sıfatıyla giren Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın istifası, Arnavutluk hadiselerinde gevşeklik göstermesi ve bazı zabitlerin siyasetle uğraşmasını engelleyememesi gibi sebeplerle yorumlanmıştı. Bu hususta muhtelif yorumların varlığına rağmen, Cemiyet'in Mahmut Şevket Paşa'yı destekleme konusunda gönülsüz davranması, istifanın asıl sebebi olsa gerektir.

Bu hadiseler zinciri, İttihat ve Terakki Fırkası içinde 31 Mart'la birlikte en yüksek noktasına ulaşan askeri prestijin zamanla nasıl azaldığını ve fırkada sivil güçlerin de ağırlık kazandığını göstermesi bakımından dikkate değer özellikler taşımaktadır.

Hâlâskâr Zabitan hareketi, kabine değişikliği yoluyla ittihatçıları iktidardan uzaklaştırmak amacında başarıya ulaşmış sayılmalıdır. Ne var ki, harekete destek veren isim ve grupların belirli bir program etrafında birlik tesis edememiş olmaları, bu başarının ömürsüz olacağını gösteriyordu. Her şeye rağmen İttihat ve Terakki Fırkası,

ülke çapında teşkilatlanması, ciddi bir basın desteğine sahip oluşu, programı, meşrutiyetin ilanındaki payı ve en nihayet siyasi hayattaki kıdemi ile siyaset sahnesinden kolaylıkla tasfiye edilemeyecek ciddi ve ağırlıklı bir ekipti. Diğer yanda, zabitlerin taktığı kalpakları birbirinden farklılaştıracak derecede31 yayılan bölünme, tayin ve nakillere kadar yansımış ve taraflar birbirlerine düşman nazarlarla bakar olmuşlardı. Er seviyesine kadar tesir eden bölünmenin ilk vahim sonuçları Balkan Harbi esnasında görülmüştür.

Balkan Harbi

17 Ekim 1912 tarihinde başlayan Balkan Harbi, iç siyasette çıkmaza girmiş iktidar ve muhalefet grupları için bir nevi gündemi değiştirme fırsatı getirmişti. Abdülhamit tarafından yıllar boyunca kasten sürüncemede bırakılan Kiliseler ihtilafının İttihat ve Terakki Fırkası tarafından çözülmesiyle oluşan Balkan devletleri koalisyonu, Osmanlı Devleti’ne karşı ilk defa Yunanistan, Sırbistan, Bulgaristan ve Karadağ’ın ortak cephe halinde birleşmesine zemin hazırlamıştı. Muhalefette kalan Cemiyet derhal yüksek tahsil gençliğini harekete geçirerek harp taraftarı gösteriler tertiplemiş, Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın matbuat sözcüleri, “dünyanın teveccühünün bizim tarafımızda olduğu halde harbe giriyoruz” fikriyle ittihatçıların harp taleplerine katılmıştı. Bu fikir beraberliğinin oluşmasında, son Osmanlı-Rus Harbi’yle (1876-1877) kaybedilen Balkan topraklarının, bu defa az bir gayret ve zahmetle geri alınacağı fikri ağır basmış olsa gerektir. Belki de harp taraftarları, birkaç asırdan beri süregelen Osmanlı gerilemesinin sona erdiğini ve “mâkus” talihin artık döndüğünü düşünmeye başlamışlardı. Avrupa devletleri de, muhtemel bir harpten Osmanlı tarafının galip çıkacağını hesaba katarak, neticede toprak değişimine yol açacak bir statüko değişimine müsaade etmeyeceklerini açıklamışlardı. Hariçten bakıldığında durum, harp taraftarlarını haklı çıkaracak derecede müspet görünüyordu.32 31 Mart’ın akabinde Orduya ciddi surette yatırım yapılmış ve hatta Meclis görüşmeleri esnasında Harbiye bütçesi denetim dışında bırakılarak askeri yatırımlara hız kazandırılması amaçlanmıştı. Ne var ki bu iyimserliği doğuran sebepler, sadece ordunun dış görünüş ve teçhizatını ıslaha yönelik

unsurlardan kuvvet alıyordu. Harbin başlamasından hemen önce Ahmet Muhtar Paşa kabinesi, 100 bin civarında askeri terhis etmiş ve bu birliklerin yarattığı boşluk acemilerle ikame edilmeye çalışılmıştı. Ondan daha mühimi orduda ittihatçı-itilafçı çekişmesinin siyasi ayrılıklara sebep olmasıydı. Farkı siyasi meşrebe bağlı zabitler birbirine itimad etmiyor, ihtilaf, erat arasında bile yaygınlaşmış bulunuyordu. Fakat bunlardan daha vahim olmak üzere son siyasi gelişmelerin tesiriyle orduda genç zabit kitlesinin ittihatçı oluşuna karşılık, yüksek kumanda heyetinin itilâfçı veya Hâlâskâr zümresine fikren bağlı kalmasıydı.33 Bu ihtilaf, harbin çok kısa süren ilk devresi esnasında hazlı ve dramatik bir mağlubiyetin başlıca sebebini teşkil etmiştir.

Harp kısa sürdü ve Osmanlı ordusunun kesin mağlubiyetiyle sonuçlandı. Edirne düşman işgalinde bırakılarak ordu, Çatalca'ya kadar çekildi. Yüzlerce yıldır devletin akciğeri mesabesinde hayati bir önem taşımış olan Balkan toprakları terk edildiği gibi Trakya da tehlikeye girmişti. Balkan Harbi, hiç tartışma kabul etmez şekilde Osmanlı ordusunun uğradığı en zelil mağlubiyetlerden biridir.

Harp, kumanda heyeti arasındaki siyasi çekişmelerin doğurduğu koordinasyon ve haberleşme eksikliğinden, askerin eğitimsizliğinden ve geleneksel muhariplik ruhunu birkaç gün içinde adeta unutmuş olmasından kaybedilmişti. İstiklalini henüz ilan etmiş dört küçük Balkan hükümetinin yeni tertip edilmiş kuvvetlerine karşı kaybedilen savaşın her cephesinde, sebepsiz bir panik haletinin yaşanmış olması son derece önemlidir. Görünen odur ki Meşrutiyetin ilanından bu yana orduda "ümerâ" zümresinden başlayarak nefer seviyesine kadar sirayet etmiş bulunan aşırı siyasileşme, disiplin ve muhariplik ruhunu zaafa uğratmıştı. Mağlubiyet o kadar büyük ve kesin çaplıydı ki, harbe katılmak hususunda fikir birliği içinde bulunan ittihatçı ve itilafçı taraflar, yenilgiden sonra birbirlerini "Rumelini satmakla" suçlar hale gelmişlerdi.34

Balkan mağlubiyeti neticesinde sadece 3 milyon kilometrekare Osmanlı toprağının üçte biri ve 24 milyon toplam nüfusun 5 milyonu kaybedilmekle kalmamış, birçok yerde tüfek atmadan silahını ve bataryasını terk edip kaçan birliklerin korkaklığı yüzünden derin bir

utanç ve öfke hissi de yaygınlaşmıştı. O günlerde ordu, matbuatta bir daha asla görülemeyecek tarzda sert tenkitlere uğramıştır.35

Babıali Baskını

Balkan mağlubiyetinin en ağır günlerinde, 23 Ocak 1913 günü vuku bulan Babıali Baskını, İttihat ve Terakki kurmaylarının bunalımdan çıkış yolu olarak tasarladıkları bir hükümet darbesidir. Meşrutiyetin ilanından beri genellikle siyasi kriz atmosferinde, ordunun endirekt müdahaleleriyle ve Kanun-i Esasi'nin (ruhuna değilse bile) lafzına uygun tarzda yürütülen iktidar mücadelesi, bu defa, her nevi siyasi manevra inceliğinden mahrum, kaba ve sert üslûplu bir silahlı baskına dönüşmüştü.

Baskın, Cemiyet'in genç zabitlerinden müteşekkil bir fedai ekibi tarafından gerçekleştirildi. Enver, Yakup Cemil, Mümtaz, Mustafa Necip, Hilmi ve Sapancalı Hakkı'nın önderliğinde sadaret makamını basan zabitleri Talât, Ömer Naci ve Mithat Şükrü gibi sivil ittihatçılar takip ediyordu. Siviller, kapı önünde biriken ahaliyi Balkan Harbi ve Edirne'nin durumunu kınayan nutuklarla kışkırtırken, zabitler de silahlarını çekerek Sadrazam Kâmil Paşa'yı zorla istifa ettirmişler, kendilerine karşı koymak isteyen Harbiye Nazırı Nazım Paşa'yı, sadâret yaverlerinden Nafiz, Kıbrıslı Tevfik ve Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin muhafızını öldürmüşlerdi. Enver Bey, tabanca zoruyla Kâmil Paşa'ya yazdırdığı istifa mektubuna "Ahali ve cihet-i askeriyyeden vuku bulan teklif üzerine" ibarelerini ilave ettirmeyi ihmal etmemişti. İstifa mektubu doğruca padişaha götürülmüş, onun "kimi muvafık bulursunuz evladım" suali üzerine Mahmut Şevket Paşa başkanlığında, bu defa tamamen ittihatçılardan müteşekkil yeni bir kabinenin tayinini temin etmişti.

Babıali Baskını, Meşrutiyet devri siyasi hayatında yeni bir üslubu ve dönemi işaret etmektedir. 31 Mart'tan beri siyaset gündeminden inmeyen Mahmut Şevket Paşa, evvelce haberdar olduğu komploya rıza göstererek fikren askerin siyasetle uğraşmaması içtihadında olduğu halde fiili duruma itaat etmişti. Bu darbeye karşı ordunun sessiz kalması, en azından muhalif fikirdeki zabitlerin mağlubiyet

zilletine eklenen yılgınlığı ile izah edilebildiği gibi, Cemiyet'in ordu içinde hâlâ prestij sahibi olduğunu da gösterir.36

Mahmut Şevket Paşa, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'dan sonra meşrutiyet devrinin gördüğü ikinci asker menşeli sadrazamdır. Cemiyet'in önde gelen zabitlerinden Cemal Bey'i İstanbul muhafızlığına getirerek, payitahtta ikinci bir karşı darbe ihtimalinin önüne geçmeğe çalışan Mahmut Şevket Paşa, muhalifleri de şiddetli takibat altına alarak muhtemel kıpırtıları bastırmayı amaçlamıştı. Buna rağmen, fiiliyata geçmeden önlenen "Taklib-i Hükümet" hadisesi, muhalefetin de boş durmadığını göstermektedir. İstanbul Muhafızı Cemal Bey (Paşa)'in kanaatine göre Taklib-i Hükümet meselesi, Prens Sabahattin Bey'in sâdık dostu Nihat Reşat Bey aracılığı ile hazırlattığı bir hükümet darbesiydi ve bütün ittihatçı liderlerin öldürülmesini hedef alıyordu. Henüz tasavvur halindeyken önlenen bu teşebbüs, Prens Sabahattin Bey'in ideallerini fiiliyata geçirmek için darbeciliğe prim tanıyacak derecede pragmatist davranabildiği kadar, Babıali baskınının yeni darbeler için model teşkil etmeye başladığını da hatırlatmaktadır.

Sadrazam Mahmut Şevket Paşa, sadaretinin beşinci ayında 11 Haziran 1913 günü Divanyolu'nda bir grup suikastçı tarafından öldürüldü. Ne var ki bu suikast, bir siyasi kriz çıkmak yerine kabinenin tamamının ittihatçı üyeler tarafından doldurulması, muhalefetin tamamen ortadan kaldırılması ve Cemiyet'in bu defa mutlak şekilde iktidara yerleşmesi gibi sonuçlar doğurmuştu. Mahmut Şevket Paşa'yı vuran suikastçıların tanınmış muhalifler tarafından azmettirildiği yolundaki iddialara rağmen, suikastın bütün sonuçlarının Cemiyet'in çıkarlarıyla şaşırtıcı bir şekilde çakışması ilginçtir.37 Mahmut Şevket Paşa'nın, kabine içindeki ittihatçı ağırlığı tasfiye etmek yolunda bazı niyetler beslediği, buna mukabil İstanbul muhafızı Cemal Bey'in, suikastten evvelce haberdar olduğu halde gerekli tedbirleri almayışı gibi iddialar, bugüne kadar şüpheleri beslemenin dışında kesinliğe kavuşmuş değildir.

Yeni kabineyle birlikte o günlerde Kaymakam (binbaşı) rütbesinde bulunan Enver Bey'in kısa sürede Mirliva (Tuğgeneral) rütbesine terfi ettirilerek Harbiye Nazır Vekili ve Erkân-ı Harbiye-i

Umumiye görevlerine tayin edilmesi, Cemiyet içindeki sivil-asker çekişmesinin sonuçlarını da bir noktada aksettirmektedir. Enver Bey'in hızlı yükselişinde, Cemiyet içinde "aşere-i mübeşşire" olarak anılan on kişiden müteşekkil bir zabit grubunun etkili olduğu ileri sürülmüştür. Sebebi ne olursa olsun, I. Dünya Harbi'ne doğru uzanan süreçte ordu, bu defa Enver Bey gibi siyasi kimliği son derece sarih bir genç paşanın yönetimiyle, siyaset sahnesinde, eskiyle kıyaslanmayacak şekilde ağırlığını koymuş bulunuyordu.

Muhalefetle birlikte serbest basın hayatına da -Abdülhamit devrini mumla aratacak ölçüde- sert engellemeler getirerek ülkeyi "meşruti kılıklı bir cunta" ile yöneten İttihat ve Terakki Fırkası, çok partili siyasi hayat denemesine de fiilen son vermiş oluyordu. Bu dönemde "Triumvira" diye anılan Enver-Cemal-Talât yönetiminin, en azından Balkan Harbi'nde zillete uğramış ve şerefini kaybetmiş orduya çekidüzen vererek ayağa kaldırdıkları kabul edilmelidir. Birinci Dünya Harbi'nin ağır yükünü kaldıran ordunun yorgun ve eksik bakiyyesi, ümerası, zabiti ve askeriyle son raddede İstiklal Harbi'ni de omuzlamıştı.

Meşrutiyet devri, Türkiye'nin halen yaşadığı siyasi krizlerin bütün boyutlarıyla anlaşılabilmesi için son derece elverişli ve öğretici bir tarih laboratuarı gibidir. Tanzimat'ı takip eden dönemde uygulamaya konulan 1876 tarihli Kanun-ı Esasi denemesi, Osmanlı saltanat hukukunu tahdit edip Meclis-i Mebusan yoluyla iktidar erkini sivil toplum katmanlarına açmakla yönetimde batılaşmanın son merhalesini teşkil etmişti. Askeri mağlubiyetler sebebiyle ordunun modernizasyonu, diğer bütün kurumlara oranla öncelik kazanmış bulunuyordu. Böylece Osmanlı ordusu, II. Meşrutiyet'le birlikte Osmanlı toplumunun en avantgarde ve en modernist unsuru haline geldi. Bilhassa Osmanlı zabitinin şahsında tecessüm eden "toplum mühendisliği, devlet kurtarıcılığı ve sivillerin berbat ettiği işi onarma zarureti" gibi, esasen sistemle bağdaşmayan misyonun varlığı ve güçlenmesi, ancak II. Meşrutiyet ortamında gözlemlenebilen ve anlaşılabilen bir nitelik kazanmıştır.

Osmanlı toplumunda sivillik bilincinin baskın çıkarak, askerin siyasetle uğraşmasını caydıracak derecede güç kazanmamış

olmasının mâkul sebepleri vardır: Bunun başında klasik Osmanlı toplum yapısında devlet hizmetinin “asker-sivil” ayrımına lüzum göstermeyecek tarzda şekillendirilmesi gelir. Bu düzende bir dizi bürokratik hizmetin, kavram anarşisi yaratabilecek tarzda “askerî” zümre tarafından görülmesi dikkat çekici olduğu gibi, bugünkü anlamına yakın derecede sivillik kavramının o günlerde “başıbozukluk” olarak karşılanması da ilginçtir.

II. Meşrutiyet devrinin -tarih yazarlarımızın farklı içtihatlarıyla- 1914 veya 1918 yılına kadar devam ettiği kabul edilmektedir. Birinci Dünya Harbi esnasında, harbin zaruretlerinden doğan şartlarla yönetimde askerlerin ağırlık kazanması tabii idi. Kaldı ki Osmanlı orduları, harbin başlangıcında, Enver Paşa gibi binbaşı rütbesinde iken, o güne kadar görülmemiş bir tarzda hızlı terfi ile paşalığa yükselen genç bir Meşrutiyet zabitinin kumandası altında bulunuyordu. İşbaşındaki Osmanlı hükümeti ise, iktidar yolunu ancak ordu manivelasını kullanmak suretiyle açabilmiş İttihat ve Terakki Fırkası’nın elindeydi. V. Mehmed Reşat’ın, 31 Mart’ı müteakip II. Abdülhamit’in yerine tahta geçmesiyle birlikte saltanat makamının siyasi ağırlığı neredeyse yokluk derecesine inmişti.

Bu dönemin sürüklediği tarihi ve sosyal tortular, harpten mağlup, yorgun ve yok olma tehlikesiyle çıkabilmiş Türkiye’nin uğrayacağı muhtemel zaafiyetlerin esasını teşkil etmekteydi.

30 Ekim 1918 günü imzalanan Mondros Mütarekesi, sadece Meşrutiyet devrinin değil, bir anlamda Osmanlı Devleti’nin de fiilen sona erdiği anlamına geliyordu. 1913 yılının yazında iktidara gelen İttihat ve Terakki Fırkası’nın önemli yöneticileri, mütareke imzalanmadan İstanbul’u terletmişlerdi. Bu arada Osmanlı tahtında mühim bir değişiklik vuku bulmuş, Sultan Mehmed Reşat’ın ölümüyle yerine 4 Temmuz 1918’de küçük biraderi VI. Mehmet Vahidettin geçmişti. Siyasete ve devlet idaresine bakışı itibariyle ağabeyi Mehmed Reşat’tan çok farklı bir şahsiyet çizen Vahidettin, hiç tartışılmayacak derecede Osmanlı sülâlesinin en dramatik üyesi olarak göze çarpar. Tahta cülûs ettiğinde Osmanlı orduları hemen bütün cephelerde ric’at halindeydi ve saltanatının dördüncü ayı dolmadan İtilâf donanması İstanbul’u fiilen işgal durumdaydı.

Mütareke hükmünce Anadolu’nun itilaf devletlerince işgal edilmeye başlanması, siyasetin ana eksenini normal düzleminden kaydırarak bir varoluş meselesi haline getirmişti. Bu ortamda İttihatçı kadroların, harbin mağlubiyetle sonuçlanmasının bütün vebalini yüklenerek geri plana çekilmesi ve bu meyanda Cemiyet liderlerinin Türkiye’yi terketmiş olması, siyasi hayatta geniş bir boşluk doğurmuş bulunuyordu. Bu boşluk, mütarekenin ilk günlerinde iki İttihatçı nazır haricinde tarafsızlığına itimad edilen eski devir ricâli ile dolduruldu. Mütareke devri, Osmanlı siyasi hayatında bütün dengelerin altüst olduğu bir dönem olmuştur.

İttihat ve Terakki yanlısı ordu mensupları, mağlubiyetle biten savaşın ertesinde örselenmiş meslek gururları ve geleceğe duydukları güvensizlikle payitahta dönmüş olmalarına rağmen38 hâlâ, Osmanlı toplumunun en aktif ve enerjik kesitini temsil etmekteydiler. Savaşın son yıllarında, muhtemel bir mağlubiyet ihtimali karşısında yeniden toparlanmak ve direnmek amacıyla bir takım örgütlenme hazırlılıklarına girişmiş bulunuyorlardı. Aynı hazırlığın benzeri, 1915 yılında Çanakkale cephesinin çökme ihtimaline karşı Anadolu’da direniş örgütleri kurma tasavvuruyla daha önce de yapılmıştı. Karakol Cemiyeti, İttihatçılar eliyle kurulan bir yeraltı örgütü olarak bu dönemde hayli önemli faaliyetlerde bulunmuştur.39

Mustafa Kemal Paşa Faktörü

Mustafa Kemal Paşa, askeri okul talebesi olduğu günlerden beri, bütün nesildaşları gibi aktif siyasetle ilgilenmiş bir Osmanlı zabitidir. İttihat ve Terakki’nin askeri çekirdeğine mensuptu ve ilk defa 1910 yılındaki 2. Cemiyet kongresinde ordunun siyasetle iştigal etmemesi tezini müdafaa etmiş, Dünya Harbinin başlangıcından sonra, bilhassa Alman ittifakından ötürü Cemiyeti tenkid etmeye başlamıştı. Buna rağmen onun Cemiyet’ten resmen ayrılmış olduğunu gösteren bir belge mevcut değildir.

Milli Mücadele başladıktan sonra Mustafa Kemal Paşa’nın, İttihatçı intibaını vermekten kaçınması iki sebeple izah edilebilir: ilk olarak Mustafa Kemal’in, Cemiyet’in askeri kanadı içinde lider

mevkiine yükselmesini önleyen güçlü rakiplerin varlığından söz etmek gerekir. Başta Enver Paşa olmak üzere, Hafız Hakkı Paşa ve Cemal Paşa, Cemiyet içinde Mustafa Kemal'den daha ağırlıklı bir role sahiptiler. Bu vasat içinde Mustafa Kemal'in şahsi ve askeri kariyerini geliştirmesi mümkün görünmemektedir. ikinci sebep, herkes tarafından anlaşılabileceği üzere ittihatçıların bilhassa Mütarekeden sonra şiddetli bir prestij kaybına uğramaları ve mağlubiyetten sorumlu tutulmalarıydı. Mustafa Kemal Paşa, bu gibi gerekçelerle istiklal Harbi'nin sonuna kadar, eski İttihatçı dostlarıyla teşrik-i mesaiden kaçınmamasına rağmen, harekete "İttihatçı" görünümü verebilecek davranış ve sembollerden kaçınmıştı. Enver Paşa'yla Trablusgarp'ta ve bilhassa Balkan Harbi'nin ikinci döneminde vuku bulan Gelibolu harekatında anlaşmazlığa düşmüşler ve neticede Mustafa Kemal, yakın arkadaşı Ali Fethi Bey'le birlikte Sofya Ateşemiliterliğ'ine atanarak kıta hizmetinden uzaklaşmak zorunda kalmıştı.40 Dünya harbinin sonuna kadar Mustafa Kemal Paşa'nın, askeri veya şahsi sebeplerle en az beş kere İttihat ve Terakki hükümetinin ve özellikle başkumandan vekili sıfatıyla harbi idare eden Enver Paşa'nın siyasetine açıkça karşı koymuş, 1917 Eylülünde Suriye cephesinden Harbiye Nezaretinin kasten atlayarak doğrudan kabineye yolladığı bir askeri raporda Erkân-ı Harbiye stratejisini sert dille ve adeta şikayet yollu eleştirmesi çok dikkat çekmişti. 1917 yılında, bu ve buna benzer sebeplerle Suriye Cephesinden geri çağrılarak veliaht Vahidettin'in yaveri sıfatıyla Almanya'ya gitti. Yolculuk esnasında şehzade Vahidettin'i, Alman taraftarı politika aleyhine etkilemeye çalışan41 Mustafa Kemal Paşa, 1918 Temmuzu'nda tahta geçen Vahidettin'le yeniden irtibat kurmaya çalışarak aynı görüşleri savunmuş ve kendisini Erkân-ı Harbiye reisliğine getirmesini istemişti. Bu isteği sessiz ve soğuk bir üslupla karşılayan Vahidettin, Başkumandan vekili Enver Paşa'ya danıştıktan sonra Mustafa Kemal Paşa'yı Suriye'deki Yedinci Ordu kumandanlığına tayin etti.

Enver Paşa'nın şahsında onun ve İttihat ve Terakki Fırkası'nın harp siyasetini ısrarla eleştiren ve aktif siyasete müdahaleden çekinmeyen bir paşaya, her şeye rağmen ordular grubuna kumanda

edecek derecede şans verilmesi, Mustafa Kemal Paşa'nın Anafartalar da sağladığı parlak askeri başarıları ve Cemiyet içindeki dengelerle izah olunabilir bir keyfiyettir.

8 Ekim 1918'de Talât Paşa'nın istifası üzerine yeni kabineyi kurma görevi Tevfik Paşa'ya verildi. Mustafa Kemal Paşa, Başyaver Naci Paşa vasıtasıyla bulunduğu Suriye cephesinden padişaha telgraf çekerek sadarete Ahmet İzzet Paşa'nın, Harbiye Nezâreti'ne kendisinin atanmasını, bunun yanında yeni kabineye Tahsin, Rauf (Orbay), İsmail (Canbulat), Azmi ve Şeyhülislam Hayri Efendi'nin de alınmasını istedi.42 Yeni kabinede daha önce adı geçen Tevfik Paşa yerine Ahmet İzzet Paşa'nın sadrazam olarak yer alırken, Mustafa Kemal Paşa'nın nazır olmak isteği yerine getirilmemişti. Yeni Sadrazamın bu noktada Harbiye Nezareti ile Erkan-ı Harbiye Riyasetini bizzat üstlenmesi oldukça mânidardı.

Milli Mücadele Dönemi

Mütarekeden sonra payitahta dönen Mustafa Kemal Paşa 13 Kasım 1918'le 15 Mayıs 1919 tarihleri arasında İstanbul'da kaldı. Bu süre içinde Mustafa Kemal Paşa'nın yakın dostları ve silah arkadaşları ile yoğun temaslarda bulunarak bilhassa hükümet değişiklikleri üzerinde etkili olma gayretlerini sürdürdüğü biliniyor. 29 Kasım'da kendi isteği üzerine padişah tarafından kabul edilen Mustafa Kemal Paşa, huzurdan sükût-ı hayal ile ayrılmıştı. Vahidettin son derece ketum davranmış ve sadece Mustafa Kemal Paşa'dan ordunun kendisine sadık kalıp kalmayacağı yolundaki intibaını sormuştu.43 Fethi Bey'in (Okyar) çıkardığı Minber gazetesine ortak oluşu ve bizzat kaleme aldığı imzasız yazılarla gazeteye destek verişi, yine Fethi Bey'in ılımlı ittihatçıları biraraya toplamak gayesiyle kurduğu Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'na iştiraki, Rauf Bey'le (Orbay) birlikte Tevfik Paşa'nın yeniden sadarete gelmemesi için kulis faaliyetinde bulunmaları o döneme rastlamaktadır. Paşa, daha önceleri Şişli'de kiraladığı evden yürüttüğü çalışmalarını, daha sonra Pera Palas'a naklederek sürdürmüştü. Pera Palas'ın tercihindeki sebep batılı devlet temsilcileri ve yüksek rütbeli itilaf kumandanlarıyla yüzyüze temas sağlayarak onları etkilemek amacını taşıyordu.44 Bazı

Osmanlı kumandanları o günlerde, Mütareke hükümlerince ordunun terhisini temin etmek yerine, terhis işlemlerini engellemeye başlamışlardı. Bu kapsamda Mart ortalarında Erzurum'daki 15. Kolordu kumandanlığına tayin edilen Kâzım Karabekir, 23 Mart'ta arkadaşı Mustafa Kemal Paşa'yı Şişli'deki evinde ziyaret etmiş ve Anadolu'ya geçme planlarından bahsetmişti. Bu arada Ahmet İzzet Paşa lehine yürütülen kulis çalışmaları başarıya ulaşmak bir yana, 4 Mart'ta sadarete Damat Ferit Paşa getirilince Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nın faaliyet alanı daralmış, Fethi Bey 17 Nisan'da İngilizler tarafından tevkif edilerek Malta'ya gönderilmiş, böylece Mustafa Kemal Paşa ve yakın dostlarının İstanbul'da kalarak siyasi gelişmeler üzerinde etkili olabilme tasavvurları sonuçsuz kalmıştı. Payitahtta kalıp pasif siyaset mekanizmalarını kurcalamak yerine, Anadolu'ya geçerek henüz terhis edilmemiş askeri kuvvetlerin önderliğinde sivil bir direniş heyecanı doğurmak düşüncesi de, işte bu noktadan sonra kuvvetlenmiş olmalıdır.

Neredeyse yarısı işgale uğramış Anadolu'yu ayağa kaldırabilecek lider tarifinin, karizması yüksek, cerbezeli ve hırslı bir Osmanlı paşası ile neredeyse çakıştığı fark edilecektir. Siyaseti, ordunun militer gücüne açıkça yaslanarak yapan ve bu süreçte ordudaki uzuvlarının taleplerine dikkat kesilen İttihatçı geleneğin, bu defa daha farklı bir beşeri kadro ile siyasete ağırlık koyması kaçınılmaz görünüyordu. Payitahtın işgal altında oluşu ve 1920 ilkbaharında İngilizlerin Meclis-i Mebusan'ı dağıtarak yasama faaliyetini fiilen engel olmaları, İstanbul'da temerküz etmiş bulunan iktidarın Anadolu'ya doğru kaymasını kolaylaştırmıştı. Anadolu'ya bir hükümet memuru sıfatıyla çıkmasına rağmen, ilk günden beri sivil teşkilatlarla temasa geçip meşruiyet zemininde liderlik pozisyonu arayan Mustafa Kemal Paşa'nın askeri kimliği, bu bakımdan kendisine çok faydalı olmuş ve Erzurum Kongresi'nin başlangıcına kadar "ordu müfettişi" olmanın avantajıyla durumunu sağlamlaştırmıştı. Milli Mücadele'nin en dramatik anı, 15. Kolordu kumandanı sıfatıyla Mustafa Kemal Paşa'nın hakkında alınan tevkif kararını uygulamak yerine, onu mücadelenin önderi olarak selamlayan Kâzım Karabekir Paşa'nın destekleyici jestidir.45 O kritik

anda bile ordu desteği, İstanbul hükümetince azledilip tevkifi istenen-ve artık sıradan bir sivil sayılan-Mustafa Kemal Paşa'yı mânen ve maddeten ayakta tutmaya yetmişti.

Heyet-i Temsiliye Reisliği, İstanbul hükümeti nezdinde hiçbir meşru zemine dayanmayan bir sıfat olarak kabul edildiği halde, işgale uğramamış bölgelerdeki askeri birlik kumandanlarının desteği, Milli Mücadele'nin en buhranlı günlerinde Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarına, kendilerini bir hükümetmiş gibi güçlü hissetmelerine yardımcı olmuştur. I. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin terkibi ve uygulamalarına hakim olan siyaset tarzı, bu açık gerçeğin kabullenilmesini gösterir. Bu meclisin takriben altıda biri asker menşeli olduğu gibi, mühim mevkileri elinde bulunduran bütün kumandanlar mebus sıfatıyla Meclis çatısı altına alınmıştır. Yönetimde "kuvvetler birliği" prensibinin tercih edilmesiyle muvazzaf zabitlerin aynı zamanda mebusluk yoluyla aktif siyasetin içinde yer alması sağlanmış, yürütme ve yargı fonksiyonlarının da Meclisin görevleri almakla, etkili, güçlü ve hızlı çalışabilen bir yönetim modeli oluşturulmuştur. Olağanüstü şartların mecbur kıldığı bu olağanüstü yönetim biçiminin, belirtilen şartlar çerçevesinde verimli işlediği, hattâ sonraki yıllarda benzerine rastlanmayacak tarzda çok sesli bir zemine imkan tanıdığı bile söylenebilir.

I. Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920 yılının Nisanı'yla, 1923 Haziranı arasında takriben üç yıl görev yaparak milli mücadeleyi başarıya ulaştırmıştı. Benzerlerinden farklı olarak siyasi fırkalara bölünmeden çok sesli üslubunu koruyabilmiş olması, bu meclisin en temel ve kuvvetli özelliğidir. Bu esnada Mustafa Kemal Paşa, ordu kumandanları ile iyi ilişkiler kurmaya azami derecede dikkat göstermiş, çıkması muhtemel ihtilaflarda -ilerde Mareşal-rütbesiyle onurlandıracağı -Fevzi Paşa'yı (Çakmak) bir nevi tampon müessese olarak daima kendi siyasetinin paralelinde tutmuştur. Malta sürgününden dönen Ali İhsan Paşa'nın (Sabis) evvela I. Ordu kumandanlığına getirildikten sonra Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa'yla (İnönü) ihtilafından ötürü görevinden alınarak emekliye ayrılması hadisesi, bu bakımdan mükemmel bir örnek teşkil eder.46 Orduyla kurulan ilişkilerin sağlamlığı, 1923 sonbaharında

tazelenen meclisle birlikte değişen siyaset tarzında Mustafa Kemal Paşa’nın daima göz önünde tuttuğu bir unsur olmuştur. Cumhuriyet Halk Fırkası’nın teşkilinden sonra Lozan Anlaşması’nın kabulü, Cumhuriyet’in ilan edilmesi, Hilafetin ilgası gibi önemli siyasi kararlar, Milli Mücadele esnasında benimsenmiş bulunan siyasi ihtilafları zaferden sonraya erteleme tavrını geçersiz kılmıştı. Esasen 1923 yazında yapılan seçimlerle, I. Meclisteki muhalif grup (ikinci Gurup diye bilinir), birkaç istisna dışında tamamen tasfiye edilmişti. Ancak, yüksek kumanda mevkiinde bulunan asker milletvekillerinin bu tasfiye kapsamına alınmadığı âşikârdır.

Zaferin kazanılmasından ve Lozan Anlaşması’nın kabulünden sonra gerek devletin alacağı yeni şekil, gerek iktidarın paylaşılması gibi ertelenmiş meseleler gündemi işgal etmiş bulunuyordu. II. Meclis içindeki ilk muhalefet hareketi, Mustafa Kemal Paşa’nın eski dostlarından ve aralarında ordu kumandanlarının da bulunduğu asker milletvekillerinden geldi. Resmen 17 Kasım 1924 tarihinde kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, başta Birinci Ordu Müfettişi Kâzım Karabekir olmak üzere, Rauf Bey (Orbay), Ali Fuat Paşa (Cebesoy), Cafer Tayyar Paşa (Eğilmez) gibi etkili zevattan oluşuyordu. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın ortaya çıkmasındaki ana sebep, Cumhuriyet Halk Fırkası’nın iç siyasette tek parti egemenliği tesis etmek arzusuna muhalefet olduğu kadar, Milli Mücadele’de emeği ve kıdemi bulunan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurucularının yeni siyaset sisteminden dışlanması olarak da yorumlanabilir. Reisicumhur Mustafa Kemal Paşa, yeni fırka oluşumunu dikkatle izledi ve ilk planda ordunun tavrından emin olmak gayesiyle 30 Ekim 1924 günü Fevzi Paşa’dan (Çakmak), mebusluk vazifesinden istifa etmesini istedi. Fevzi Paşa bu isteğe derhal itaat etti. Aynı gece bu talep siyasi görevler de üslenmiş bulunan bütün ordu ve kolordu kumandanlarına iletildi.47 Üçüncü Ordu Kumandanı Cevat (Çobanlı) ve Yedinci Kolordu Kumandanı Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa dışında bütün kumandanlar, derhal siyasi görevlerinden istifa ederken, adı geçen iki paşa, bu isteğin sebebini anlamak için cevabi telgraf çektiler. Bu talepler, her iki paşanın da görevden alınmasıyla cevaplandırıldı. Ordu’dan

kaynaklanması muhtemel her nevi muhalefet, böylece daha başlangıç halindeyken usta bir siyasi manevra ile engellenmişti.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın ömrü kısa oldu. 13 Şubat 1925'de başlayan Şeyh Sait ayaklanması münasebetiyle kabul edilen Takrir-i Sükûn kanunu, esasen anayasal çerçevede faaliyet gösteriyor olsa bile herhangi bir fırkanın sudan sebepler bahane edilerek kapatılmasına meşru zemin hazırlıyordu. Bu kapsamda fırkayı destekler mahiyette yayın yapan gazeteler faaliyetten men edildi. Fırka'nın Diyarbakır şubesi, isyanla alakadar görülerek Ankara İstiklal Mahkemesi kararıyla kapatılmıştı. Bunun üzerine İsmet Paşa başkanlığındaki hükümet Fırkanın kalan şubelerini 5 Haziran'da kapatarak siyasi hayattan sildi.

Fırka kapatılmış olsa, fırka kurucuları, iktidarın denetimden kurtulamadılar. 16 Haziran 1926'da Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya İzmir'de suikast tertiplenmesi ile bu defa aralarında eski İttihatçıların da bulunduğu mevcut ve muhtemel bütün muhalifler baskı altına alındılar. 22 Haziran 1926'da Kâzım Karabekir Paşa, olayla ilişkisi olduğu gerekçesiyle İzmir'de görev yapan İstiklâl Mahkemesi tarafından tevkif edildi. Tevkif kararını önlemek isteyen Başvekil İsmet Paşa, ilhamını Reisicumhur Mustafa Kemal Paşa'dan alan bir kararlılıkla mahkeme tarafından uyarılınca bu arzusundan vazgeçip mahkeme heyetinden özür dilemek zorunda kalmıştı.48 Müteakip günlerde, vaktiyle Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasına katılmış olan 22 mebus tevkif edilerek İzmir'e getirtildi ve mahkemede yargılandı. Yargılanan kişiler arasında Milli Mücadele'nin efsaneleşmiş kumandanlarının da yer alması, mahkemeyi bir anda büyük bir ilgi odağı haline getirmişti. Paşalar hakkındaki kararın açıklanacağı gün, duruşmaların yapıldığı Elhamra Sineması'nda mevcut askerler, sanıklar içeri girdiğinde aynı anda ayağa kalkıp hazırol duruma geçerek Ordunun tavrını açığa vurmuşlardı. Bu mesaj anında değerlendirildi ve Paşalar serbest bırakıldılar.

Tek parti devri boyunca ordunun, siyasete dolaylı şekilde tavır aldığı son hadise, Elhamra Sineması gösterisinden ibaret kalmıştır. Bu gösterinin Terakkiperver Fırka'ya bir sempati gösterisi şeklinde

yorumlanamayacağı açıktır. Kâzım Karabekir ve birkaç silah arkadaşının şahsında ordu, siyasi bir tavır almaktan ziyade bir meslek dayanışması gösterme ihtiyacı duymuştu. İstiklâl Mahkemesi üyeleri, Çeşme'de duruşmaları izleyen Reisicumhur Mustafa Kemal Paşa tarafından çağırıldılar ve paşaların serbest bırakılma kararı alındı.49 Beraat kararına rağmen Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın üyeleri, Atatürk'ün ölümüne kadar iktidar çevresinden itina ile uzak tutuldular. Kâzım Karabekir, ancak bu tarihten sonra aktif siyasete dönebildi; onun 1946'da, -şüphesiz İsmet İnönü'nün desteğiyle- Meclis Başkanı seçilmesi, açık bir tarzda bir iade-i itibar işlemi sayılmalıdır.

1926'dan sonra Türkiye Cumhuriyeti Ordusu'nun yeni sistem içindeki yeri belirlenmişti. Bu dönem boyunca kurulan hükümetlerde Milli Müdafaa, Ulaştırma ve Dahiliye Bakanlarının eski askerlerden seçilmesi neredeyse gelenek haline gelmişti ve tamamen sivil kimlikli bakanlardan oluşan ilk kabine, demokrasiye çeyrek kala, 1948 yılında kurulabilmişti.

Mustafa Kemal Paşa, siyasette atacağı adımları mantıklı bir zaman silsilesi içinde sıralamak ve güç dengelerini kollayıp en uygun zamanı seçmek hususunda başarılı bir devlet adamıdır. Ölümüne kadar geçen müddet içinde orduyu, Meşrutiyet devrinden beri süregelen "devletin nigehbânı olmak" misyonunu üst tatmin noktasına ulaştıracak derecede stabilize etmeyi başarmış ve Cumhuriyet Halk Partisi'yle birlikte orduyu, rejimin temel direği addederek onurlandırmıştı. Şeyh Sait isyanından başlamak üzere, Menemen ve Dersim hadiselerinde ordu, kendisine düşen "rejime destek" vazifesini başarıyla yerine getirdi. Ordu, toplumun, batılılaşmaya en açık kesitini temsil etmekteki geleneksel rolünü, Cumhuriyet rejimi boyunca bağımsızlık ve bilhassa laiklik prensibine tam bir sadakatle bağlı kalarak sürdürdü. Türk Silahlı Kuvvetleri iç Hizmet Kanunu ve Askeri Okullardaki eğitimin temel felsefesi, bu anlayışı kökleştirecek biçimde düzenlendi.

İkinci Dünya Harbi'nden sonra başlayan demokratikleşme cereyanı, tek parti devrinin uzun sürmeyeceğini ihtar etmişti. 1946'da başlayan çok partili hayat, 1950 seçimlerinde Cumhuriyet Halk

Partisi’nin 27 yıllık iktidarını kaybetmesiyle yeni bir safhaya girdi. Atatürk’ün ölümünden sonra Reisicumhur -ve otomatikman Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanı- seçilen İsmet İnönü’nün 12 yıllık iktidarı boyunca Atatürk’ün hâtırasını korumak hususunda gösterdiği bâriz gönülsüzlük, iktidarın yeni sahibi Demokrat Parti kurmayları tarafından CHP’yi zaafa uğratmak amacıyla kullanıldı ve bu gayretler 1951 yılında çıkarılan ve kısaca “Atatürk’ü Koruma Kanunu” diye bilinen kanunla zirveye çıkarıldı. Demokrat Parti’nin kendisini, CHP’den ziyade Atatürk taraftarı olarak göstermek yolundaki çabaları, “Atatürkçülük”ün, bir iç siyaset malzemesi olarak kullanılmasında mühim bir yere sahiptir. 1950 ve 1954’de uğradığı seçim bozgununu, kısmen 1957’de de yaşayan CHP, orduya Atatürk’ün kurduğu Cumhuriyetin zedelendiği ve laik uygulamalardan geriye dönüldüğü yolunda etkili mesajlar göndererek durumu dengelemeye çalıştı. Bu arada tek parti modeli için gerekli kurumlara yer veren ve CHP’nin daima iktidarda kalacağı varsayımıyla şekillendirilmiş olan 1924 Anayasası’nın, halkın hür iradesi ile iktidara tırmanan DP’nin elinde ne derece etkili olabildiği fark edilmişti.

27 Mayıs 1960’da Ordu, kendi geleneğine aykırı şekilde -yani emir/komuta zincirinin dışında- oluşmuş bir askeri komitenin öncülüğünde, halkın oyuyla seçilmiş bir iktidarı zorla devirdi. Bu darbeyi, “Cumhuriyeti korumak ve kollamak” göreviyle ilintilendirmek, cumhuriyet devrinde ordu-siyaset ilişkisinin hangi ölçüde kavram anarşisine kapıldığını göstermesi bakımdan son derece öğreticidir. Aradan otuz yılı aşkın bir zaman geçtikten sonra 27 Mayıs Darbesi, Cumhuriyetin ilk yıllarında oluşan yarı resmi elit sınıfın ümitsizliğinden doğan bir iktidar mücadelesi olarak görünmektedir. Üniversiteli aydınların, tek parti bürokratlarının ivmesiyle desteklenen bu hareket, Türk ordusunu gündelik siyasetin içine çekmek suretiyle, orduyu siyasi hayatın kaçınılmaz figürlerinden biri haline getirmiştir. İhtilalin en belirgin iki sonucu, siyasi dengenin bizzat ordu tarafından CHP lehine bozulması ve 1924 Anayasası’nın ilga edilmesi oldu. 1924 Anayasası’nın bir anlamda Atatürk’ün eseri ve hatırası oluşu, kamuoyunu oluşturan kurumların elbirliği ile takındığı ortak bir

tutumla gizlendi. Onun yerine kabul edilen 1961 Anayasası, halkoyunun Cumhuriyet seçkinleri aleyhine yaratabileceği olumsuzlukları dengelemek için bir dizi tampon kurum yarattı. Bu anayasa, Türkiye'nin sosyal gerçeklerini önceleyen avantgarde bir anayasal metin olarak ancak 12 Eylül 1980 Darbesi'ne kadar yaşayabilmiştir.

27 Mayıs Darbesi, Türkiye'de demokratik gelişimin sivil seyrini kesintiye uğratan ve kendisinden sonra ortaya çıkan bir dizi askeri darbe teşebbüsüne zemin hazırlayan sonuçlarıyla, yönetim sistemi içinde ordunun yerini muğlaklaştıran olumsuz gelişmelerin başlangıcı olmuştur. 12 Mart 1971'de hükümete yöneltilen ordu muhtırası ve muhtırayı izleyen siyasi krizler ve en son 12 Eylül 1980'de silahlı kuvvetlerin bu defa emir-komuta zinciri içinde yönetime el koyarak siyasi partileri kapatması ve yeni bir anayasa yapılması için öncü rolü oynaması, Türkiye'nin demokratik süreç içinde tedricen olgunlaşmasını engelleyen tesirler uyandırmıştır.

Bilhassa 1960'dan sonra ordunun sistem içindeki yerini, laik ve üniter Türkiye Cumhuriyeti'nin koruyucusu ve kollayıcısı olarak tarif etmesi, cumhuriyeti kuran zümrenin askeri bünyesine bir atıf anlamı taşımaktadır.

1 Kapıkulu askerlerinin hükûmet merkeziyle, bunun haricindeki hizmet ve fonksiyonları için: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devlet Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları, C. I, Ankara, 1984, s. 321 vd.

2 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, Ankara, 1984, s. 45.

3 Meselâ, II Osman, IV. Mehmed, II Mustafa, III Ahmed, III Selim darbecilerin ulemâ ile kurduğu ittifak neticesinde hal’ edilerek saltanatı kaybetmişlerdi, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilâtı, s. 141-142. Son dönemlerde Abdülaziz, V Murad ve II Abdülhamid de hal’ fetvası ile tahttan indirilmişlerdir.

4 Yusuf Akçura, Osmanlı Devletinin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. Asırlarda), Ankara, 1985, s. 41.

5 İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul, 1983, s. 72 (Busbecque’den nakil) ve 79.

6 Musa Çadırcı, “II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusu”, Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler, Ankara, 1989, s. 37.

7 Ayrıntılar hakkında: Fahri Çoker, “Tanzimat ve Ordudaki Yenilikler”, TCTA, C. 5, s. 1261-62.

8 J. C. Hurewitz, Orta Doğu Siyâseti: Askeri Boyutlar, Ankara, 1980, s. 36.

9 Mehmet Kaplan, “Mustafa Reşit Paşa ve Yeni Aydın Tipi”, Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler, Ankara, 1987, s. 113.

10 J. C. Hurewitz, Y. a.g.e., s. 38.

11 Sina Akşin, 31 Mart Olayı, Ankara, 1970, s. 234.

12 Erik Jan Zürcher, Modernleşen Türkiye’nin Tarihi, İletişim y., İst., 1995, s. 117 vd.

13 Komplolardan bazısı hakkında detaylı bilgi için: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Ali Suavi ve Çıra Vakası”, Belleten, VIII/29 (1944), s. 71 vd. Ayrıca “Şeref Kurbanları” hakkında: ismail Hâmi Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C. 4, istanbul, 1955, s. 357; Yücel Aktar, İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları (1908-1918), istanbul, 1990, s. 61.

14 Erik Jan Zürcher, Y. a.g.e., s. 119 vd.

15 II. Meşrutiyet'ten önceki dönemde Rumeli'nin sosyo-politik durumu için: Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C. VIII, s. 146.; Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa'nın yaptırdığı bir istatistiğe göre Rumeli'de 1 milyon 508 bin Türk nüfusa karşılık, 896 bin Bulgar, 307 bin Rum, 100 bin Sırp ve 99 bin Ulah menşe'li Osmanlı vatandaşı yaşıyordu. Aynı eser, s. 148. Ayrıca bkz: Cevrî (Çerkes Reşid), İnkılâb Niçin ve Nasıl Oldu?, Kahire, 1909, s.

16 Hüseyin Cahit Yalçın, Siyasal Anılar, İstanbul, 1976, s. 24. ve Lütfi Simavi, Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim, İstanbul, 1340, s. 140;.

17 Abdülhamid'e yönelik sempati ve sadakat gösterileri için: "içlerinden biri haykırdı, biz otuz iki yıldır padişahımızın yüzüne hasret kalmıştık, buraya onu görmeye geldik", Selim Sırrı Tarcan, Hâtıraları, s. 35. "Sıhhat ve afiyet-i hümayunlarından başka arzumuz yoktur. Otuziki seneden beri bazı hainler didâr-ı hümayunlarını bize göstermediler. Size müştak idik", Kazım Karabekir, İttihat ve Terakki Cemiyeti, s. 336. İşin daha da ilginç tarafı Abdülhamid'le yüzyüze gelen muhalif aydınların bile bu muhabbet histerisine kapılmış olmalarıdır, meselâ: Mizancı Murad Bey, Abdülhamit'in Başmabeyncisi'ne şöyle bağırmaktadır: "Allah cümlenizin müstehakınızı versin, melek gibi bir padişaha sahipken, âsârını harice şeytan âsârından beter surette aksettiriyorsunuz", Aynı eser, s. 473. Aynı hisleri Ahmet Rıza Bey Padişah'a yazdığı mektupta şöyle ifade ediyordu: "Maalesef bir takım vatan-millet hainleri mâni olduklarından seneler geçtiği halde hiçbir semere görülmemiş ve bu yüzden zât-y hümayunları hem de necib ve masum milletimiz pek mühim ve elîm zararlara mâruz kalmıştır", Tahsin Paşa, Abdülhamid Yıldız Hâtıraları, s.

18 Celâl Bayar, Ben de Yazdım, C. I, s. 220, Yazar'a göre ikinci ordu erlerinin İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'ne girmek arzuları avcı taburlarına karşı ihtar anlamı taşıyordu. Avcı Taburlarına Erkân-y Harp Binbaşısı Remzi Bey (daha sonra Paşa) kumanda ediyordu; Halil İ. Sedes, "İhtilalin Mukadderatı ve Canlı Bir Hâtıra", Tarih Hazinesi, Sayı: 15 (Nisan 1952), s. 765.

19 Boğazda demirli harp gemilerine kumanda eden komodorların meclis başkanlığına çektikleri ihtar telgrafı için bkz: MMZC, C. 1, i: 27, s. 598-599. Aynı telgrafın metni Tanin'in 1 Şubat 1324 tarihli nüshasında da neşredilmişti.

Sina Akşin, 31 Mart Olayı, s. 18; Yazar Meclis'e askerî baskı yapıldığını doğruladıktan sonra Bahriye zabitlerinin bu hadisede ikiye bölündüklerini belirtiyor. Keza Halil Menteşe, donanmanın Sirkeci'ye dayandığını doğrulamaktadır: Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Menteşe'nin Anıları, İstanbul, 1986, s. 152.

20 112-MMZC, C. 1, İ: 27 (31 Kânunısani 1324), s. 605-606.

21 Yunus Nadi, İhtilâl ve İnkılâb-ı Osmanî, s. 160.

22 183-ibnülemin Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar, C. 3, s. 1297.

23 İsyanın sonuçları hakkında etraflı bir tahlil için: A. Turan Alkan, II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset, Ufuk kitapları, istanbul, 2001, s. 137-152.

24 Nejat Eralp, "İkinci Meşrutiyet'te Silahlı Kuvvetler ile İlgili Üç Önemli Kanun", Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler, Ankara, 1989, s. 118 vd.

25 Harbiye Nezareti Piyade Dairesi Reisi Ferit Paşa'nın Halil Bey'e (Kut) verdiği vazife: "İstanbul'daki Birinci Ordu zabitlerinden saraya men

sup olanlarla, sicili bozuklar ayrılacak, bir kısmı ordudan çıkarılacak, bir kısmı da birinci ordu dışındaki birliklere gönderilecek", Halil Paşa, Bitmeyen Savaş, s. 57.

26 Ahmet Bedevi Kuran, İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler, s. 302. ve Rıza Nur, Hürriyet ve itilâf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü? s. 36.

27 Tarık Zafer Tunaya, Siyasal Partiler, C. 1, s. 313.

28 Programın metni için: 12 Temmuz 1328 tarihli Sabah (25 Temmuz 1912), İktiham, İkdam ve Teminat gazeteleri: Ayrıca, Siyasal Partiler, C. 1, s. 337-344.

29 Asaf Tugay, İbret, C. 2, s. 23. Ayrıca, Ziya Şakir (Soko), “Hürriyet ve İtilâf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı?”, Tan, nu: 959 (30. 12. 1937).

30 Ahmet Hilmi, Muhalefetin iflâsı, s. 44.; Rıza Nur, Hayat ve Hâtıratım, C. 2, s. 377.

31 Lütfi Simavi, Gördüklerim, C. 1, s. 36.

32 “Devlet-i Osmaniye askerlikçe yalnız Almanya’da değil, başka yerlerde de kıymetinin fevkinde tahmin edilmiş”ti. Mahmut Muhtar Paşa Lord Kiçner’in, “Türkler Sofya’ya kadar gidebilirler, fakat bilahare arazi mutalebesinden içtinâb eylemelidirler” dediğini kaydediyor: Mahmut Muhtar, Mâziye Bir Nazar, s. 172.

33 Sadrazam ve Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa’nın Günlüğü, İstanbul, 1988, s. 49.

34 Refik Halid Karay, Bir Ömür Boyunca, s. 67: Yazar’ın ağabeyi Hakkı Halid Bey’in Harp esnasında Ayestefanos’ta tuttuğu günlükten).

35 Mağlubiyetin trajik boyutlarını Dailı Telegraph gazetesi muhabiri şöyle nakletmekteydi: “Şuna kanaat getirdim ki, sade her nefer, yevmiye bir peksimet alsaydı, müstevli düşman karşısında kaçmayacaktı. Türk Ordusunu bu derece muzmahill eden açlıktır. Türk Ordusunda bir kaz sürüsünü bile idare edecek erkân-y harbiyye heyeti yoktur” (Ali İhsan Sabis), Balkan Harbinde Neden Münhezim Olduk?, s. 51.

36 Harbiye Nazırı Nazım Paşa’nın ittihatçılarla anlaştığı kanaatini Yusuf Hikmet Bayur da desteklemektedir: Türk İnkılâbı Tarihi, C. II, Ks. IV, s. 282. Baskın sonucunda Nâzım Paşa’nın öldürülmesi ise Bayur’a göre “elde edilen faydayı Nâzım Paşa ile paylaşma külfetini ortadan kaldırmaya yönelikti” (s. 282).

37 Burhan Felek, o gün komployu haber almış bazı zabitlerin işe gelmeme yolunda ikaz edildiklerini, bunların bazılarından bizzat öğrendiğini ileri sürüyor (s. 234-235). Burhan Felek, Yaşadığımız Günler, s. 239. Süleyman Nazif ise, işten hükûmetin haberli olduğunu, ancak hadise anında ortalıkta polis ve asker görülmediğini

belirtiyor: Yıkılan Müessese, s. 30-31. İstanbul muhafızı Cemal Paşa ise, sadrazamı bizzat uyardığını, buna karşılık “Adam!… iş olacağına varır. Ne yapalım? El-hükmülillah” cevabını aldığını yazıyor: Cemal Paşa, Hâtıralar, s. 46. Ali Haydar Midhat da Mahmut Şevket Paşa’nın bu kabil ikazlar aldığı halde ciddiyet göstermediğini, hatta şikâyet ettiğini nakleder: Hâtıralarım, s. 247-248.

38 Kemal Tahir, “Yorgun Savaşçı” isimli romanında bu hâleti emsalsiz bir derinlikte aksettirmiştir.

39 Karakol ve Teşkilat-y Mahsusa’nın Milli Mücadele’ye alt yapı hazırlayan çalışmaları için: Erik Jan Zürcher, a.g.e., s. 206.

40 Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa’nın Günlüğü, Arba y., İst, 1988, s. 21; Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam, ist., 1980, s. 203.

41 Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam, C: 1, Remzi Kitabevi, İst., 1991, s. 309.

42 Şevket Süreyya Aydemir, Y. a.g.e., s. 333; ayrıca bkz. Selahattin Tansel, Mondros’tan Mudanya’ya Kadar, C: 1, s. 14.

43 Selahattin Tansel, Y. a.g.e., s. 76.

44 Mustafa Kemal Paşa’nın İstanbul’daki mütareke günlerinde yaptığı kulis çalışmalarına bir başka açıdan bakış için: Gotthard Jaeschke, Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, TTK Y., Ankara, 1991, s. 96 vd.; Zürcher, Modernleşen Türkiye’nin Tarihi, s. 208.

45 Mazhar Müfit Kansu, Erzurum’dan Ölümüne kadar Atatürk’le Beraber, C: 1, Ankara, 1988, s. 88.

46 Selahattin Tansel, Mondros’dan Mudanya’ya. C: 4, s. 146.

47 Mete Tunçay, T. C. ’nde Tek-Parti Yönetimi’nin Kurulması, Cem y., ist., 1992, s. 101.

48 Mete Tunçay, Y. a.g.e., s. 162;.

49 Gazi’nin Ali Fuat Paşa’ya 1927 yılında bir akşam yemeğinde, “Paşaları senin hatırın için affettirdim” yolundaki bilgi için: Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam, C: 3, s. 275.

D. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Düşünce Akımları

Üç Tarz-ı Siyaset / Prof. Dr. Yusuf Akçura [s.782-789]

Osmanlı ülkelerinde, garptan feyz alarak, kuvvet kazanmak ve terakki arzuları uyanalı, belli başlı üç siyasî yol tasavvur ve takip (ébaucher) edildi sanıyorum: Birincisi, Osmanlı Hükümetine tâbi muhtelif milletleri temsil ederek ve birleştirerek bir Osmanlı milleti vücuda getirmek. İkincisi, hilâfet hakkının Osmanlı Devleti hükümdarlarında olmasından faydalanarak, bütün İslâmları söz konusu hükümetin idaresinde siyaseten birleştirmek (Frenklerin “Panislâmisme” dedikleri). Üçüncüsü, ırka dayanan siyasî bir Türk milleti teşkil etmek.

Bu yollardan ilk ikisinin, bir zamanların Osmanlı Devleti umumî siyasetine mühim tesiri oldu. Sonraki ise, ancak bazı muharrirlerin yazılarında görüldü.

1

Osmanlı milleti vücuda getirmek arzusu, pek yüksek bir hayalî gayeye, pek yüksek bir ümide doğru yücelmiyordu. Asıl maksat, Osmanlı memleketindeki Müslim ve gayrimüslim ahaliye ayni siyasî hakları tanımak ve vazifeleri yüklemek; böylece aralarında tam müsavat husule getirmek; fikirlerce ve dince tam serbestî vermek; bu müsavat ve serbestîden faydalanarak, söz konusu ahaliyi aralarındaki din ve soy ihtilaflarına rağmen yekdiğerine karıştırarak ve temsil ederek, Amerika Birleşik Hükümetlerindeki Amerikan milleti gibi müşterek vatanla birleşmiş yeni bir milliyet, Osmanlı milleti meydana çıkarmak ve bütün bu zor ameliyatın neticesi olarak da, “Devlet-i Aliyye-i Osmaniye”yi aslî şekliyle yani eski hudutlarıyla muhafaza eylemekti. Ekseriyeti İslâm ve mühim bir kısmı Türk olan bir devletin bekasında ve kuvvetinin çoğalmasında, bilcümle Müslümanlar ve Türkler için fayda olmakla beraber, bu siyasî yol onlara doğrudan doğruya taallûk etmiyordu. Bu cihetle, Osmanlı hududu haricindeki Müslümanlar ve Türkler bununla o kadar meşgul olamazlardı. Mesele mahallî ve dahilî bir mesele idi.

Osmanlı milleti yaratmak siyaseti, ciddî olarak II. Mahmut zamanında doğdu.1 Bu padişahın: “Ben tebaamdaki din farkını ancak cami, havra ve kiliselerine girdikleri zaman görmek isterim…” dediği meşhurdur. Milâdî on dokuzuncu asır başlangıç ve ortalarında bu siyasetin Osmanlı ülkelerinde itibar kazanması, kabili tatbik zannolunması tabiî idi. O zamanlar Avrupa’da milliyet düşünceleri, Fransız Büyük İhtilâliyle, soy ve ırktan çok vicdanî isteğe dayanan Fransız kaidesini milliyet esası kabul ediyordu. Sultan Mahmut ve onu takip edenler, iyice anlayamadıkları bu kaideye aldanarak, devletin ırk ve dini farklı tebaasını serbestlik ve müsavat ile, emniyet ve karşılıklı dostluk ile mezc ve terkip edip tek bir millet haline sokmanın imkânına inanıyorlardı.

Avrupa’da milliyetler teşekkülü tarihinde görülen bazı misaller de itimatlarını arttırdı. Filhakika, Fransız milliyeti Cermen, Selt, Lâtin Grek ve daha bazı soyların birleşmesinden husule gelmemiş midir? Alman milliyetinde birçok Slav unsuru yutulmamış mıdır? İsviçre, ırk ve din farklarına rağmen bir millet değil midir? Adı geçen yüksek kişilerin, bu sıralarda bir siyasî birlik vücuda getirmeye çalışan Alman ve İtalyanların hareketlerini de, yanlış bir nazarla, doktrinlerinin doğruluğunu ispata hizmet eden vakalardan addetmiş olmaları dahi, gayrimuhtemel değildir.

Osmanlı milleti fikri, en ziyade Âlî ve Fuat Paşalar zamanında geçerli idi. Fransız kaidesinin; plebisit ile milletler teşkil etmenin resulü Üçüncü Napolyon, bu garplılaşmış paşalara kuvvetli destek oluyordu. Sultan Abdülaziz devrindeki Fransızvari ıslahat ve bu ıslahatın timsali Mekteb-i Sultanî, hep bu sistemin “Alamod” olduğu zamanların meyveleridir.

Vakta ki milliyet kaidesi, Almanlar tarafından hakikî vakalara daha yakın bir surette, milliyetlerin esası ırk olmak üzere tefsir olundu ve bu tefsirin galebesi demek, evvelâ 1870-71 seferiyle Napolyon ve Fransa İmparatorluğu tekerlendi, işte o zamandan itibaren Osmanlı milleti denilen siyasi görüş, biricik dayanağını kaybetmiş oldu.

Vakıa Mithat Paşa, isimleri yukarda geçen iki ünlü vezirin bir dereceye kadar takipçisi idiyse de, Mithat'ın siyasî programı onlarınkine nispetle daha karışık ve pek gelip geçici olduğundan ve Mithat'ı izleyen şimdiki Genç Osmanlıların programları ise hayli müphem bulunduğundan Osmanlı milleti teşkili hayalinin Fransa İmparatorluğu ile beraber ve onun gibi tekrar dirilmek üzere, öldüğüne hükmolunsa, hata edilmemiş olur sanırım.

Osmanlı milliyeti siyasetinin başarısızlığı üzerine İslâmiyet politikası meydan aldı.2 Avrupalıların Panislâmizm dedikleri bu fikir son zamanlarda Genç Osmanlılık'tan yani Osmanlı milleti teşkili siyasetine kısmen iştirak eden fırkadan doğdu. Evvelleri ve ziyade "Vatan" ve "Osmanlılık" yani vatanda meskûn bilcümle halktan mürekkep bir Osmanlılık nidalarıyla işe başlayan Genç Osmanlı şairlerinin ve siyasetçilerinin birçoğunun duruş noktası "İslâmiyet" oldu. Avrupa içinde bulunmak, garp fikirlerini yakından görmek, onların bu değişimine en kuvvetli sebepler idi. Adı geçenler şarkta bulundukları zaman, başlarını on sekizinci asır siyasî ve içtimaî felsefesiyle pek çok doldurmuşlar (içlerinden birisi Rousseau mütercimi idi) ve fakat soy ve dinlerin ehemmiyet derecesini tamamen idrak eylememişler ve özellikle yeni bir milliyet teşkili için zamanın pek geciktiğini, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında bulunan muhtelif unsurların, menfaatleri değilse bile, arzularının böyle bir ittihat ve imtizaçta olmadığını ve binaenaleyh Fransız milliyet kaidesinin şarkta tatbiki imkânsızlığını, tamamen anlayamamışlardı. Ecnebi diyarda iken, ekserisi memleketlerini uzaktan daha kavrayışlı bir nazarla görmeye, din ve ırkın şark için gittikçe artan siyasî ehemmiyetini ve bu cihetle Osmanlı milleti ihdası arzusunun beyhudeliğini anlamaya muvaffak oldular.

Artık, var kuvveti pazıya verip İslâm unsurlarını -evvela Osmanlı ülkelerindekileri, sonra bütün küreiarzdakileri- soy farklarına bakmaksızın dindeki ortaklıktan istifade ile tamamen birleştirmeye, her Müslimin en küçük yaşında ezberlediği "din ve millet birdir" kaidesine uyarak bütün Müslümanları, son zamanların millet kelimesine verdiği manâ ile bir tek millet haline koymaya çalışmak lüzumuna kani oldular. Bu, bir cihetten Osmanlı ülkeleri sakinleri

arasında ayrışmaları ve farklılaşmaları davet edecekti, Müslim Osmanlı tebaası ile gayrimüslimler artık ayrılacaktı. Lâkin diğer cihetten, büyük bir imtizaç ve ittihada sebep olacaktı. Bütün Müslümanlar birleşecekti. Bu yol, geçen yola nazaran, daha geniş, yeni bir deyim ile âlemşümul (mondiale) idi. İlkin sırf nazarî olup yalnız matbuat sahifelerinde görülmekte olan bu fikir, gitgide tatbik olunmak istenildi. Abdülaziz'in son devirlerinde, "Panislâmizm" sözü diplomatik konuşmalarda işitilir oldu, bazı Asya İslâm hükümdarlarıyla münasebet istihsaline uğraşıldı. Mithat Paşa'nın düşmesinden, yani Osmanlı milleti ihdası fikrinin hükümetçe büsbütün terk olunmasından sonra, Sultan II. Abdülhamid de bu siyaseti tatbike çalıştı. Bu padişah Genç Osmanlılar'ın amansızca karşısında olmakla beraber, bir dereceye kadar onların siyasetlerinin talebesidir. Hukuk müsavatı ve tam serbestlik temin olunsa bile gayrimüslim tebaanın Osmanlı siyaset topluluğunda bulunmayacağını anladıktan sonra, Genç Osmanlılar adı geçen tebaaya ve onların koruyucusu olan Hıristiyan Avrupa'ya düşmanlık göstermeye başlamışlardı. Padişahın günümüzdeki siyaseti3 şu değişmeden sonraki Genç Osmanlıların fikirleriyle pek büyük bir benzerlik gösterir.

Günümüzdeki hükümdar, sultan, padişah lâkapları yerine halife dinî sıfatını koymaya çalıştı; genel siyasetinde din, İslâm dinî mühim bir mevki tuttu. Nizamî mekteplerin tedrisatında dinî maddelere ayrılan zaman arttırıldı. Tedrisatın esası dinîleştirilmek istendi. Dindarlık, müttekîlik-velev zâhirî ve riyakârane olsun-hilafetpenahinin teveccühünü celbetmeye en kavi vesileler haline geçti. Yıldız saray-ı hümayunu; hocalar, imamlar, seyyitler, şeyhler, şerîfler ile doldu. Bazı mülkî memurluklara sarıklılar tayin edilir oldu. Dinde sağlamlık belki de hilâfet makamına, hilâfet makamından ziyade o makamı işgal eden zata şiddetli merbutiyet ve kulluk, gayrimüslim kavimlere karşı nefret telkin etmek üzere halk arasına vaizler gönderildi. Her tarafta tekkeler, zaviyeler, camilerin yapım ve tamirine çalışıldı. Hacılar ehemmiyet kazandı. Hac mevsiminde hilâfet evine uğrayan hacılar, Müslümanların önderinin lütuflarına ve inayetine mazhar edilerek gerek kendilerinin ve gerekse memleketlerindeki diğer

Müslümanların hilâfet makamına celp ve kalplerinin raptına çalışıldı. Yakın zamanlarda Müslüman ahalisi kalabalık olan Afrika içlerine ve Çin diyarına elçiler gönderildi. Bu siyasetin en sağlam icra vasıtası olmak üzere Hamidiye Hicaz Demiryolunun inşasına başlanıldı. Lâkin, işbu siyasî doktrin ile, Osmanlı Devleti, Tanzimat Devri'nde terk etmek isteğini dinî devlet (Etat théocratique) şeklini tekrar alıyordu. Artık vicdan ve fikir serbestliğini, siyasî serbestliği, keza müsavatı, din ve ırk müsaviliğini, siyasî müsaviliği, medenî müsaviliği terk etmeye mecbur kalıyordu. Binaenaleyh Avrupavarî meşrutî hükümete veda etmek, devletin tebaası arasında cins ve din ihtilâfından, içtimaî vaziyet ihtilâfından çıkarak öteden beri mevcut olan sevişmezlik ve zıddıyetin artmasına ve bunun neticesi olmak üzere de ayaklanma ve isyanların çoğalmasına, Avrupa'da Türklüğe düşmanlığın şiddetlenmesine katlanmak iktiza ediyordu…4 Filhakika öyle de oldu.

Irk üzerine müstenit bir Türk siyasî milliyeti husule getirmek fikri pek yenidir. Gerek şimdiye kadar Osmanlı Devleti'nde, gerekse gelip geçen diğer Türk devletlerinin hiç birisinde bu fikrin mevcut olduğunu zannetmiyorum. Cengiz ve Moğolların tarafını tutan müverrih Leon Kahon, o büyük Türk hanının bütün Türkleri birleştirmek gibi yüce bir maksatla Asya'yı baştan başa fethettiğini yazıyorsa da, bu iddiasının tarihçe tamamen tevsik edildiği hakkında bir şey diyemem.

Tanzimat ve Genç Osmanlılık hareketlerinde de, Türkleri birleştirmek fikrinin varlığına dair hiçbir belirtiye rast gelmedim. Bilmem, merhum Vefik Paşa, lehçesiyle saf Türkçe yazmak arzusuyla bu yüksek hayal arkasında biraz olsun dolaşmış mıdır? Şu muhakkak ki, son zamanlarda İstanbul'da Türk milliyeti arzu eden bir mahfel, siyasî olmaktan ziyade ilmî bir mahfel teşekkül etti.

Bu mahfelin teşekkülünde, Osmanlılarla Almanların münasebetinin artmasının, Alman lisanını ve bahusus Almanların tarih ve lisan ilimleri hakkındaki tetkikatını Türk gençlerinin bilir olmasının hayli tesiri olmuştur sanıyorum. Çünkü bu genç mahfelde, Fransız izleyicilerinde olduğu gibi bazı hafif ve "déclamatoire" edebiyattan ve siyasiyattan ziyade, sessiz, sabırlı ve inceleyici şekilde elde edilmiş sağlam bir ilim mevcuttur.

Şemsettin Sami, Türkçe Şiirler'in muhterem müellifi, (Mehmet Emin) Necip Asım, Veled Çelebi ve Hasan Tahsin bu mahfelin göze görünen azası olup, İkdam bir dereceye kadar düşüncelerinin benimseyicileridir. Günümüzdeki hükümetin, bu doktrine iyi bakmamasından olacak ki, hareketleri pek yavaş oluyor.5

Osmanlı ülkelerinin, İstanbul'dan başka yerlerinde bu fikrin taraftarları olup olmadığını bilmiyorum. Lâkin, Türklük siyaseti de, tıpkı İslâm siyaseti gibi umumîdir; Osmanlı hudutları ile mahdut değildir. Binaenaleyh, kürenin Türkler ile meskun diğer noktalarına da göz atmak iktiza eder.

En çok Türklerle meskûn Rusya'da Türklerin birleşmesi fikrinin pek müphem bir surette varlığını tahmin ediyorum. Henüz doğmuş "İdil Edebiyatı" Müslüman olmaktan ziyade Türktür. Dış tazyikler olmasa, bu fikrin kolaylıkla gelişmesine Osmanlı ülkelerinden fazla müsait muhit, Türklerin en kalabalık bulundukları Türkistan ile Yayık ve İdil havzaları olurdu.

Kafkasya Türklerinde de bu fikir mevcut olsa gerek. Azerbaycan'a Kafkasın fikrî tesiri olmakla beraber, şimalî İran Türklerinin ne derecelere kadar Türklerin birleşmesi taraftarı olduklarını bilmiyorum.

Ne olursa olsun, ırka müstenit siyasî bir millet türetmek fikri henüz pek turfandadır, pek az yaygındır

2

İmdi, bu üç siyasetten hangisinin yararlı ve kabil-i tatbik olunduğunu araştıralım.

Yararlı dedik; lâkin kime ve neye yararlı?

Önce bütün insaniyete denilebilir. Bu halde, insaniyetin menfaatına hizmet eden siyasî yol veya yolları tarif ve sonra o yol veya yolların muayyen ve mahdut bir kısım insaniyete tatbikinde de bütün insaniyetin faydalanacağını ispat eylemek ve daha sonra, zikrolunan üç yoldan bir veya birkaçının gelecek şartlara sahip olan yol veya yollarla ayniyetini göstermek gereklidir. Bu ise, sanmam ki

şimdi mümkün olsun. Zira, bahsedilen şartları ihtiva eden siyasî yol veya yolları henüz insanlık bilgisi bulamamıştır.

Yukarıdaki usulü takip etmeyip de, üç yoldan bir veya birkaçının Osmanlı, Müslüman veya Türklere tatbikiyle tüm insanlığa menfaat ispatına kalkışılsa usulün noksanlığından dolayı netice pek çok hatalı olur. Ekseri içtimaî ve siyasî işlerde bu hatalı usulün kullanılması itiyat edilmiş ise de, hakikatte bir nevi safsata olduğundan vazgeçiyorum.

Meseleyi biraz tahdit edelim, teşekkül etmiş beşerî bir heyete diyelim.

Yine de pek umumî bir meseleye çatıyoruz: Muayyen bir cemiyetin menfaatları neden ibarettir? Buna cevap vermeden, falan veya falan siyasî yolun falan cemiyete faydalı olduğu hallolunamaz.

Malûm bir cemiyetin menfaatlarının neden ibaret olduğunu tayin etmek siyasî bir meseledir. Yani “Siyaset” denilen ve henüz mevzu ve usulü katî olarak kararlaştırılamamış natamam bir ilmin mühim meselelerinden biridir. Siyaset ilminin meseleleri hakkında, tâlil (tümdengelim-déduction) ve istikra (tüme-varım-İnduction) taraftarları arasında münakaşa ve çekişme devam etmektedir. “Birinciler derler ki, siyasî kaideler sırf fikrîdir (ideal), söz konusu kaideler tıpkı riyaziyenin mütearifeleri (belit-axiome) peşince (â priori) vazolunur. Hükümet ricali bu kaideleri, mimarın hendese kaidelerini tatbiki gibi, cemiyete tatbikle mükelleftir. İkinciler ise, cemiyetler itaat ettikleri kaideleri zâtında ihtiva edip yetişme ve gelişmeleri ile ortaya koyarlar; bu cihetle siyaset ilmi, beşerî faaliyete hayalî bir gaye tayininden sarf-ı nazar eylemeksizin, vakalardan tarihî ve içtimaî kaideler çıkarmaya, muhit, ahval, kuruntular ve ihtirasları gözden kaçırmamaya çalışmalıdır, derler”.6

Siyaset ilminin usulünde olan bu ihtilâf, ona müteallik meselelerin de ekserisinde katî bir hal sureti bulmaya mani oluyor. Beşerî cemiyetlerin hakikî menfaatları, içtimaî ilimler mensuplarınca pek çok tartışmayı davet ettiği halde, henüz karara varılmamış meselelerdendir.

Bu kararsızlık ile beraber, her cemiyet kendi menfaatini elde etmek ümidiyle bilfiil daimî değişme halindedir. Yani yukarda zikredilen içtimaî mesele, amelî olarak her zaman, her mahalde hallolunmaktadır. Bu devamlı değişme esnasında menfaat diye fiile getirilen şey hayattır. Hayat ise kuvvetle devam ettiğinden, hayatın varlığı kuvvetin varlığını gerektirir. Demek oluyor ki, her cemiyet menfaatini hayatta, yani kuvvet kazanmakta ve kuvvetini arttırmada buluyor. Bu cihetle, cemiyetler arasında, kâinatın varlık peşinde dolaşan bütün unsurları arasında olduğu gibi, daimî bir savaşma görülüyor. Biz de bu hal suretini kabul etmek mecburiyetindeyiz. Her cemiyetin menfaati; varlığında, binaenaleyh kuvvetli olmaktadır.

Lâkin, hangi cemiyetin menfaatına çalışmalıyız? Bu sualin mantıkî bir cevabı verilemez. Filhakika neden Türkler veya Müslümanlar menfaatına hizmet edelim de, meselâ Slavlar veya Ortodoksların faydası için uğraşmayalım? Bahusus, bir cemiyetin menfaatı, ekseri hallerde, diğer birisinin zararı ile kaim olduğundan, hangi makul sebebe istinat ederek, beşeriyetin bir kısmına zarar vermekte haklı olduğumuzu gösterebiliriz?

Bu suali ancak tabiî meylimiz, diğer tabirle aklımızın henüz tahlil edemediği, hak veremediği hissimiz cevaplandırabilir. Ben Osmanlı ve Müslüman bir Türküm. Binaenaleyh Osmanlı Devleti, İslâmiyet ve bütün Türkler menfaatına hizmet etmek istiyorum. Lâkin siyasî, dinî ve soya dayalı olan bu üç cemiyetin menfaatları müşterek midir? Yani birisinin kuvvetlenmesi, diğerlerinin de kuvvetlenmesini mucip olur mu?

Osmanlı Devleti'nin menfaatı, bütün Müslümanların ve Türklerin menfaatlarına aykırı değildir. Zira, tebaası olan Müslümanlar ve Türkler onun kuvvetlenmesiyle kuvvetlenmiş demek olduğu gibi, diğer Müslüman ve Türkler de, kuvvetli bir destek bulmuş olurlar.

Fakat İslâmın menfaati, Osmanlı Devleti'nin ve Türklüğün menfaatlarına tamamen uymaz. Zira, İslâmın kuvvet kazanması, Osmanlı tebaasından bir kısmının (gayrimüslim olanların) sonunda kaybını ve bu cihetle Osmanlı Devleti'nin günümüzdeki topluluğundaki bir parçasının yok olmasını mucip olacağı gibi,

Türklüğün Müslim ve gayrimüslim dinî anlaşmazlığıyla bölünmesine ve binaenaleyh kuvvetsizlenmesine sebep olur.7

Türklüğün menfaatına gelince o da, ne Osmanlı Devleti'nin ve ne de İslâmın menfaatına büsbütün uygun gelemez. Zira, İslâm toplumunu Türk ve Türk olmayan kısımlarına bölerek zayıflatır ve bunun neticesi olarak Osmanlı tebaanın Müslümanları arasına da nifak salıp Osmanlı Devleti'nin kuvvetsizlenmesini mucip olur.

Bunun içindir ki, her üç cemiyete mensup bir şahıs, Osmanlı Devleti menfaatına çalışmalıdır. Lâkin, Osmanlı Devleti'nin menfaatı, yani kuvvet kazanması, şimdiye kadar mevcut olup bahsimizin mevzuunu teşkil eden Üç Tarz-ı Siyasî'den hangisini takiptedir? Ve bunlardan hangisi Osmanlı ülkelerine kabil-i tatbiktir?

3

Osmanlı milleti teşkili, Osmanlı ülkelerini şimdiki hudutlarıyla muhafaza için yegâne çaredir. Fakat Osmanlı Devleti'nin hakikî kuvveti, günümüzdeki coğrafî şeklini korumakta mıdır?

Osmanlı milletinin ortaya çıkmak halinde, devletin farklı din ve cinslere mensup tebaasından, serbestlik ve hukukî müsavat üzerine kurulmuş karma bir millet hasıl olacak, bunlar sırf vatan (Osmanlı ülkesi) ve millet (Osmanlı milleti) fikriyle birleşerek, din ve kavimlerin hayatlarından doğma ihtilâflar ve kavgalar kalmayacak, ve bu esnada Rumlar, Ermeniler gibi Türkler, Araplar da eriyecek.

Osmanlı Devleti'nin kurucuları olan Osmanlı Türkleri, ancak ilk önderleri Osman Bey'in namını vatana ve millete vermenin ve bilhassa analarının, babalarının himmetiyle vücuda gelen imparatorluğun daha ziyade parçalanmadığını görmenin manevî faydaları ile yetinecekler. Belki Osmanlı namından da uzak kalacaklar: Ekseriyeti hâkimiyet altındaki eski milletlerden (Müslim ve gayrimüslim) meydana gelmiş bu serbest devlette, ekseriyetin arzusuyla, eski mahkûmiyeti gösteren Osmanlı namı bile ortadan kaldırılacak…

Mamafih Osmanlı Türkleri uzun bir maziden beri icra ettikleri hâkimiyetin tesiri ile, belki mahdut bir istikbalde de maddî nüfuzlarını

devam ettirebilirler. Lâkin, atalet hassasının içtimaî işlerdeki bu tecellisi, diğer tabiî durumlarda olduğu gibi pek az sürer.

Osmanlı milletinde bulunacak bilûmum Müslümanlara gelince: Ekseriyeti teşkil edecekleri cihetle, memleketin idaresinde bütün hâkim kuvvetin onlar eline geçmesi ve binaenaleyh manen ve maddeten İslâm unsurunun bu karma toplulukta en çok faydalanır olması gerekir gibi görünürse de, bu istifadeyi tasavvur ile beraber Osmanlı milletinde dinî ihtilâfın kalkmamış, hakikî bir müsavatın ortaya çıkmamış, farklı unsurların cidden erimemiş olduğunu düşünmüş oluyoruz…

Osmanlı milletinin ortaya çıkmasında, ona dahil olacak Türk ve Müslümanların nüfuz ve kuvvetleri artmayacak demek, Osmanlı Devleti’nin kuvveti eksilecek demek değildir. Halbuki asıl meselemiz devletin kuvvetinde idi. Bu kuvvet elbet artacaktır. Muntazam, sıkı, hulâsa modadaki bir tâbir ile “Bloc” teşkil eden bir millet ahalisi, daimî ihtilaf ve kavga halinde bulunup, ayrışmakta olan anarşik bir devletten şüphesiz daha kuvvetlidir.

Lâkin, asıl mühim mesele, muhtelif cins ve dine mensup olup şimdiye kadar birbirleriyle kavga ve savaştan halî kalmayan unsurların, şimdiden sonra kaynaşmalarının mümkün olup olmadığıdır.

Yukarda görüldü ki bu baptaki tecrübe muvaffakıyetsizlikle sonuçlanmıştır. Bundan böyle muvaffakıyet kabil olup olmadığını anlamak için, geçmiş tecrübenin muvaffakıyetsizlik sebeplerini, tafsilatlı olarak gözden geçirelim:

1. Bu karışma ve uyuşmayı Müslümanlar ve bilhassa Osmanlı Türkleri istemiyordu. Zira, altı yüz yıllık hâkimiyetleri hukuken bitecek ve bunca yıllar hükümleri altında görmeye alıştıkları reaya ile müsavat derecesine ineceklerdi. Bunun en yakın ve maddî bir neticesi olarak, o zamana kadar âdeta inhisara aldıkları memurluğa ve askerliğe reayayı da iştirak ettirmek, diğer bir tabirle, nispeten az müşkül, aristokratlarca şerefli zan olunan bir çalışma yerine alışık olmadıkları ve hakir gördükleri sanayi ve ticarete girmek lâzım gelecekti.

2. İslâm istemiyordu. Zira, katılanların hakikî menfaatlerini pek maddî ve beşerî bir nokta-i nazardan gözeten bu kuvvetli din, Müslim ve gayrimüslimin hukuken tam müsavatını kabul etmiyor, gayrimüslimleri daima ikinci kademede bırakıyordu. Serbestliğe gelince: İslâm her cihetten dinlerin en hürriyetperveri olmakla beraber, din bulunması itibarıyla menşei fevkalbeşer olduğundan, mutlak hakikatlerden ibaret esas ve kaidelerinden hariç her kaideyi doğru yola aykırı görecek ve binaenaleyh insanlığın saadet kazanması maksadıyla tam bir fikir ve vicdan serbestliğini kabul etmeyecekti.

3. Gayrimüslim tebaa da istemiyordu. Zira cümlesinin son zamanlardaki terakkileriyle şaşaalandırılan mazileri, istiklâlleri, hükümetleri vardı. Müslümanlar ve bilhassa Türkler o istiklâli bitirmiş, o hükümetleri mahvetmişti. Osmanlı hâkimiyeti altında ise, iddialarına nazaran, ekseriya adalet değil zulüm, müsavat değil hakaret, rahat değil azap görmüşlerdi. Hatta haysiyet ve namusları bile bazen ayaklar altına alınmıştı.

Miladî ondokuzuncu asır, bir taraftan bunlara mazilerini, hallerini, haklarını, milliyetlerini öğretti; diğer taraftan da, hâkimlerini, Osmanlı Devleti’ni zayıflattı. Bir derecede ki, hüküm altındaki arkadaşlarından bazıları istiklâl bile kazanabildi.

Bu aralık, zayıflamış hâkimleri mecburen ve fakat daima mütereddit şekilde dostluk elini uzattılar, hâkimiyeti arada taksim etmek, hukuku birleştirmek istediler. Görme basiretleri ekseriyetle hâkimlerinkinden açık bulunan bu kuvvetlenmiş mahkûmlar, uzatılan ellerden bazılarının pek samimî ve sadık olduğunu güzelce bilmekle beraber, bu yeni siyasette garbın tesirini, Osmanlı Devleti’nin varlığında kendi kazançlarını gören bazı garp devletlerinin zorlamalarını da gözden kaçırmadılar.

Belki bazılarının menfaatleri, Osmanlı milletinin teşekkülünde idi. Lâkin, onlar da soğuk akıllarından ziyade heyecana gelen hislerine tâbi oluyorlardı. Hiçbirisi, ama hiçbirisi geçmiş istiklâlleriyle harbeden bir kavim ile beraber, onunla karışarak, eriyerek yeni bir millet husule getirmeye razı değildi.

4. Osmanlıların büyük düşmanı Rusya ile onun köle ve pişdarları olan küçük Balkan hükümetleri istemiyordu. Zira; Rusya, Boğazlara, Anadolu ve Irak'a, İstanbul ve Balkanlara, mukaddes topraklara malik olmak, böylece siyasî, iktisadî, millî ve dinî maksadına erişmek peşinde idi. Boğazları elde etmekle, donanmasına Karadeniz gibi mahfuz ve büyük bir liman temin edecek, beynelmilel en mühim ticaret yollarından sayılan Akdeniz'e serbestçe çıkacak ve sonra o muhkem pusudan istediği zaman atılarak zamanımızın Hint kervanlarıyla onların muhafızları olan İngiliz ticaret ve harp gemilerine taarruz ile Birleşik Krallığın en zengin sömürgesinin yolunu kesebilecek, kısacası ötedenberi göz diktiği Hint'i, garbından bir derece daha kuşatmış olacak, Anadolu'ya sahip olmakla dünyanın en münbit ve mahsuldar kıtasını hükmü altına alacak, Irak'a kadar sarkarak bütün garbî Asya'yı eline geçirdiği gibi Hint'in garp kapılarına dayanmış olacak ve belki, uzaktan uzağa ta o zamanlar beliren Rusya ve İngiltere'nin İslâm topluluğu ve binaenaleyh İslâm'ın mukaddes toprakları hakkındaki rekabetlerinde de kendi faydasına muvazeneyi bozacak, velhasıl, Boğazları, Osmanlı Asya'sının mühim bir kısmını elde etmekle Rusya büyük siyasî ve iktisadî meyveler derlemiş olacaktı.

Balkanları geniş imparatorluğuna ilhak ile, şimal ve cenup Slavlarını birleştirecek, böylece Ayasofya kubbesine haç dikerek Ortodoksluğun meydana geldiği beşiği, yani Rusların dinlerinin çıktığı yeri, Mescid-i Kamame'yi idareleri altına alarak, Hıristiyanlığın menbaını memleketinden sayılır kılacak ve bu suretle, hemen hepsi fazlasıyla dindar tebaasının kalp ile diledikleri en yüksek bir emellerini, dinî ve ruhî bir emeli gerçekleştirecekti.

Bu maksatlarının kolaylıkla elde edilmesi, Osmanlı Devleti'nin kuvvetsizliğine, Osmanlı tebaasının devamlı nifak ve kavga halinde bulunmasına bağlı idi. Binaenaleyh, Rusya asla bir Osmanlı milleti teşekkülüne razı olmazdı.

O zamanlar henüz siyasî hayat kazanmış Sırp ve Yunan devletleri ise, "Türk boyunduruğu altında kalan millettaşlarını" arttırmak isterlerdi. Bunun için de Osmanlı tebaasının ayrılık halinde olması menfaatları icabındandı ve ona çalışırlardı.

5. Avrupa kamuoyunun bir kısmı da istemiyordu. Zira, Avrupa kamuoyunu ihdas edenlerin bazıları hâlâ Müslümanlık-Hıristiyanlık din kavgasından, Ehl-i Salip muharebesi ananelerinden kurtulamamış olduklarından, Hıristiyanları İslâm hâkimiyetinden kurtarmak, haç'ın hattâ ufak bir köşesini bile hilâl altında bulundurmamak, gayrimüminleri (infidéles) Avrupa toprağından, Nasârâ ülkesinden (Kudüs) sürüp çıkarmak arzusunda idi. Bazıları ise, sırf insaniyet ve ilim açısından muhakeme ederek "her türlü terakkiye istidatlı Avrupalı milletleri, yarı barbar, zulümkâr, harp ve kavgadan başka maharetleri görünmeyen Turanîler boyunduruğundan" kurtarmak ve bu Asyalıları geldikleri Asya sahrasına kovmak isterlerdi. Lâkin, ekseriya bu iki fikir birbirine karışır ve hangisi hangisinden çıktığı anlaşılamayacak kadar karışık bir halde tecelli ederdi.

Demek ki, Osmanlı milletini, Osmanlı ülkelerindeki bütün kavimlerin arzusu hilâfına, haricî manilere rağmen, Osmanlı hükümetinde işbaşında bulunan birkaç kişi, bazı Avrupa devletlerine (bilhassa Üçüncü Napolyon Fransası'na) dayanarak meydana getireceklerdi. Bu iş, gayrimümkün denecek kadar müşküldü. İşbaşında bulunan zatların hepsi, dâhilerden olsa, yine bunca mânilere katlanabilmeleri pek az muhtemeldi. Gerçekten iş muvaffakiyetsizlikle bitti.

Zikrolunan mâni sebepler, o zamandan beri eksilmedi, arttı, büyüdü. Abdülhamid'in siyaseti, Müslim ve gayrimüslim arasındaki nifak ve zıddiyeti arttırdı. Gayrimüslim tebaanın bir kısmı daha istiklâl kazanarak, diğerlerinin şevklerini çoğalttı. Rusya'nın gittikçe kuvvet ve şevketi arttığından, Osmanlı Devleti'ne olan zararlı tesirleri çoğaldı. Sırp, Yunan, Bulgar, Karadağ tesirleri peyda oldu. Avrupa efkârı daha ziyade Türkler aleyhine çevrildi. Osmanlı milleti siyasetinin en kuvvetli taraftarlarından Fransa, Paris Muahedesi devrindeki azametini kaybederek, Rusya'nın yardakçısı oldu. Hulâsa, memleketin dahilinde ve haricinde bu siyasete büsbütün karşı bir muhit doğdu. Binaenaleyh, zannımca, artık Osmanlı milleti meydana getirmekle uğraşmak, beyhude bir yorgunluktur.

Şimdi, İslâm birliği politikasının Osmanlı Devleti’ne yararlı olup olmadığını, tatbik kabiliyeti bulunup bulunmadığını tetkik edelim:

Yukarıda imâ olunduğu üzere, bu siyasetin tatbiki halinde Osmanlı tebaası arasında dinî nifak ve düşmanlığın artması, böylece gayrimüslim tebaa ile onların ekseriyetle meskûn oldukları memleket kısımlarının kaybı ve binaenaleyh Osmanlı Devleti’nin kuvvetinin azalması gerekecekti. Bundan başka, umumiyetle Türkler arasına Müslim ve gayrimüslim farkı girecek, soydan doğma kardeşlik din ihtilafları ile bozulacaktı.

Lâkin, bu mahzurlara mukabil, Osmanlı Devleti idaresindeki bütün Müslümanlar ve binaenaleyh onun bir parçası olan Türkler, pek güçlü bir bağ ile sımsıkı birleşecekler, böylece farklı cins ve dinden oluşmuş “Osmanlı milleti”ne nispetle, pek ziyade sıkı ve bu sıkılığı cihetiyle, mülkçe, adetçe, arazice, servetçe olan noksanlıklarına rağmen daha kuvvetli bir topluluk, İslâm topluluğu meydana getireceklerdi.

Daha mühimi, yeryüzündeki bütün Müslümanların gittikçe kuvvetlenmek üzere birleşmesi ve böylece Anglo-Sakson, Cermen, Slav, Latin ve belki sarı ırkın birleşmeleriyle meydana gelecek büyük kuvvetler arasında varlığını muhafaza eyleyebilecek, din üzerine müstenit bir kuvvetin doğması için hazırlanacaktı. Bu yüksek emele varana değin, şüphesiz hayli zaman geçecek, ilk devirlerde yalnız şimdiden mevcut manevî münasebetler takviye olunarak, müstakbel topluluğun ancak müphem bir taslağı yapılacak ve fakat gitgide hatları ve şekli daha çok belirecek, müspet, katî ve henüz zikri geçen büyük, korkunç manevî eşhasla boy ölçüşebilmeğe muktedir, Asya’nın büyük bir kısmıyla Afrika’nın yarısından ziyadesine hâkim manevî bir şahıs yaratılmış olacaktı.

Lâkin, bu tarz-ı siyasetin, Osmanlı Devleti’nde muvaffakıyetle tatbiki mümkün müdür?

İslâm, siyasî ve içtimaî işlere pek çok ehemmiyet veren dinlerden biridir. İslâmın esas kaidelerinden biri “din ve millet birdir”, düsturuyle ifade olunur. İslâm, mümin olan kimselerin cinsiyet ve milliyetlerini bitirir; lisanlarını kaldırmaya çalışır, mazilerini,

ananelerini unutturmak ister: “İslâm, kuvvetli bir değirmendir ki, farklı cins ve din müntesiplerini öğütüp, dinen, cinsen bir, aynı haklara sahip, yekdiğerinden hiç farksız Müslümanlar çıkarır…”

İslâmın meydana çıkışında, güçlü, muntazam siyasî teşkilatı vardı. Kanun-ı esasîsi Kur’an idi. Resmî dili Arapça idi. İntihap edilmiş bir reisi, mukaddes bir riyaset merkezi vardı.

Lâkin, diğer dinlerin tarihinde görülen değişmeler, İslâmda dahi bir dereceye kadar müşahede olunur: Irk tesirleri ve muhtelif vakalar neticesi, dinin teşkil ettiği siyasî birlik kısmen bozuldu. Hicretten henüz bir asır geçmemiş idi ki, Arap ve Acem milliyetleri zıddıyeti, Emeviye ve Haşimiye hanedanları arasındaki nefret tarzında tecelli ile, İslâm birliğine kapanma bilmez bir yara açtı, Sünnî ve Şiî büyük ihtilâfını ortaya çıkardı. Daha sonraları, Arap ve Acem unsurlarına Türk, Berber vesaire gibi muhtelif unsurlar da karıştı. Bunlar İslâmın düzeltmek, birleştirmek ve temsildeki şiddetine rağmen, millî his ve ihtiraslarını kısmen muhafaza eylemiş olduklarından, İslâmdaki fikir ve siyaset birliği daha ziyade bozuldu. Şarkta da, tıpkı garpte olduğu gibi tavaif-i mülûk hasıl oldu. Hilâfet, manevî riyaseti bir dereceye kadar muhafaza etmekle beraber, pek geniş Darü’1-İslâm, her tarafta türeyen küçük küçük ve geçici emîrlikler, saltanatlar, şahlıklar, padişahlıklar ile parça parça oldu. Bizzat hilâfet de ikileşti, hattâ üçleşti. Resmî ve dinî lisan da birliğini kaybetti. Acemce, Arapça kadar hak iddiasına kalkıştı

Bir zaman geldi ki, İslâmın kuvveti en aşağı noktasına doğru inmeye başladı. İslâm ülkelerinin bir kısmı, gitgide büyük kısmı, dörtte üçünden fazlası, Hıristiyan devletlerinin hâkimiyeti altına geçerek İslâmiyetin birliği delik deşik oldu.

Yakın zamanlarda ise, garp fikirlerinin tesiriyle, İslâmiyetin arzusuna rağmen tamamıyla mahvedemediği kavim ve milliyet taassubu, pek az da olsa, baş göstermeye başladı.

Kuvvetine halel veren bunca vakalar ile beraber, İslâm hâlâ pek güçlüdür. Müslimîn arasına, dinlerinde şüphelilik veya daha beteri olan imansızlık henüz girmemiş denebilir. İslâmın hemen bütün

tabileri, din yolunda her fedakârlığı göze alacak, muti, dini ile heyecanlı, dini bütün kimselerdir.

Bazı Müslüman devletlerin yeni kanunları İslâm şeriatından ayrılmakla beraber, esası yine İslâm kaideleri gibi gösterilmektedir. Hâlâ, Arapça yegâne din lisanıdır. Hattâ birçok yerlerin Müslümanları için ilmî ve edebî lisandır da. İslâm okulları-müstesna bölümleri sarfınazar-aynı program ile ayni lisan üzere (Arap dili) öğretime devam etmektedir. Hulasâ, İslâm medeniyeti, evvelki birliğiyle devam ediyor denilebilir.

Hâlâ her Müslümanım, Türk veya İranîyim demekten evvel, “e1hamdü-lillâh Müslümanım.” diyor. Hâlâ İslâmiyet dünyasının büyük kısmı, Osmanlı Türkleri hakanını İslâmın halifesi tanıyor. Hâlâ bütün Müslümanlar, günde beş defa Mükerrem Mekke’ye yüz çeviriyor ve Kâbe’ye yüz sürüp Hacer-i Esved’i öpmek için, büyük bir heyecan ile kürenin her tarafından muhtelif sıkıntıya katlanarak koşuyorlar. Hiç korkmadan tekrar olunabilir ki İslâm henüz pek güçlüdür. Bunun üzerine tevhid-i İslâm siyasetinin tatbikinde, dahilî maniler az güçlük ile katlanılabilecek surettedir. Lâkin haricî maniler pek kuvvetlidir. Gerçekten, bir taraftan İslâm devletlerinin hepsi Hıristiyan devletlerinin nüfuzu altındadır. Diğer taraftan bir iki müstesnası dışında, bütün Hıristiyan devletleri Müslüman tebaaya maliktir.

Tabiiyetlerinde bulunan Müslümanların, hattâ kuvvetlice manevi bir vasıta ile olsun, hudutları haricindeki siyasî merkezlere bağlılıklarını istikbalde, mühim neticeleri çıkabilecek umumî bir fikre hizmetlerini menfaatlerine aykırı gördüklerinden ortaya çıkmasına her suretle karşı koymak isterler, ve bütün İslâm devletleri üstündeki nüfuz ve iktidarları sayesinde bu istediklerini icra da edebilirler. Binaenaleyh, zamanımızda en kuvvetli İslâm devleti olan Osmanlı Devleti’nin bile ciddî bir surette İslam birliği siyasetini tatbike kalkışmasına, belki de muvaffakıyetle, karşı koyarlar.

Türk birliği siyasetindeki faydalara gelince, Osmanlı ülkelerindeki Türkler hem dinî, hem ırkî bağlar ile pek sıkı, yalnız dinî olmaktan sıkı birleşecek ve esasen Türk olmadığı halde bir dereceye kadar

Türkleşmiş sair müslim unsurlar daha ziyade Türklüğü benimseyecek ve henüz hiç benimsememiş unsurlar da Türkleştirilebilecekti.

Lâkin asıl büyük fayda; dilleri, ırkları, âdetleri ve hattâ ekseriyetinin dinleri bile bir olan ve Asya kıtasının büyük bir kısmıyla Avrupa’nın şarkına yayılmış bulunan Türklerin birleşmesine ve böylece diğer büyük milliyetler arasında varlığını muhafaza edebilecek büyük bir siyasî milliyet teşkil eylemelerine hizmet edilecek ve işbu büyük toplulukta Türk toplumlarının en güçlü ve en medenileşmişi olduğu için Osmanlı Devleti en mühim rolü oynayacaktı. Son vakaların fikre getirdiği uzakça bir istikbalde, meydana gelecek beyazlar ve sarılar âlemi arasında bir Türklük cihanı husule gelecek ve bu orta dünyada Osmanlı Devleti, şimdi Japonya’nın sarılar âleminde yapmak istediği vazifeyi üzerine alacaktı.

Bu faydalara mukabil, Osmanlı ülkelerinde meskûn, Müslim olup da Türk olmayan ve Türkleştirilmesi de mümkün bulunmayan kavimlerin Osmanlı Devleti elinden çıkması ve İslâmiyetin Türk ve Türk olmayan kısımlarına ayrılarak, artık Osmanlı Devleti’nin Türk olmayan Müslümanlar ile ciddî bir münasebeti kalmaması mahzurları vardır.

Türkleri birleştirmek politikasının tatbikindeki dahilî müşkülât İslâm siyasetine nazaran ziyadedir. Her ne kadar, garbın tesiriyle Türkler arasında milliyet fikirleri girmeye başlamış ise de, yukarıda söylenildiği gibi, bu vaka henüz pek yenidir. Türklük fikirleri, Türk edebiyatı, Türkleri birleştirmek hayali henüz yeni doğmuş bir çocuktur. İslâmiyette gördüğümüz o kuvvetli teşkilattan, o pürhayat ve pürheyecan hissiyattan, hulâsa sağlam bir ittihadı meydana getirebilecek madde ve hazırlıktan hemen hiçbirisi Türklükte yoktur. Bugün ekseri Türkler mazilerini unutmuş bir halde bulunuyorlar.

Lâkin şu da unutulmamalıdır ki, zamanımızda birleşmesi muhtemel Türklerin büyük bir kısmı Müslümandır. Bu cihetle, İslâm dini, büyük Türk milliyetinin teşekkülünde mühim bir unsur olabilir. Milliyeti tarif etmek isteyenlerden bazıları, dine bir âmil (factuer) gibi

bakmaktadırlar. İslâm, Türklüğün birleşmesinde şu hizmeti yerine getirebilmek için, son zamanlarda Hıristiyanlıkta da olduğu gibi, içinde milliyetlerin doğmasını kabul edecek şekilde değişmelidir. Bu değişme ise hemen hemen mecburidir de: Zamanımız tarihinde görülen umumî cereyan ırklardadır. Dinler, din olmak bakımından, gittikçe siyasî ehemmiyetlerini, kuvvetlerini kaybediyorlar. İçtimaî olmaktan ziyade şahsileşiyorlar. Cemiyetlerde vicdan serbestliği, din birliğinin yerini alıyor. Dinler, cemiyetlerin ek işleri olmaktan vazgeçerek, kalplerin hâdi ve mürşitliğini deruhte ediyor, ancak halik ile mahlûk arasındaki vicdanî rabıta haline geçiyor. Dolayısıyla dinler ancak ırklarla birleşerek, ırklara yardımcı ve hattâ hizmet edici olarak, siyasî ve içtimaî ehemmiyetlerini muhafaza edebiliyorlar.8

Haricî engeller ise, İslâmiyet siyasetine nispetle daha az kuvvetlidir. Çünkü Hıristiyan devletlerden yalnız birisinin, Rusya'nın Müslüman Türk tebaası vardır. Bu cihetten, menfaatleri gereği, Türklerin birleşmemesine çalışacak yalnız bu devlettir. Başka Hıristiyan devletlere gelince, ihtimal ki bazıları, Rusya menfaatlerine zararlı olduğu için, bu siyaseti desteklerler bile.

Yukarıdaki mütalâalardan şu neticeler çıkıyor: Osmanlı milleti yaratılması, Osmanlı Devleti için faydalara sahipse de, gayr-i kabil-i tatbiktir. Müslümanların veya Türklerin birleşmesine dönük siyasetler, Osmanlı Devleti hakkında eşit denilebilecek menfaat ve mahzurlar ihtiva etmektedir. Tatbikleri cihetine gelince, kolaylık ve zorluk yine aynı derecede denilebilir.

Bu halde hangisinin tatbikine çalışılmalıdır? Türk gazetesinin ismini işittiğim zaman, nihayet beni rahatsız eden şu suale cevap bulacağımı ümit ve ismine nazaran o cevabın da Türklük siyaseti olacağını zanneylemiştim. Lâkin, gördüm ki, "hukuku muhafaza" olunacak, zihinleri temizlenecek, fikirleri sevindirilecek Türk, sandığım gibi şimdi bile Hanbalık'tan, Karadağ'a, Timur Yarımadasından Karalar İline kadar Asya, Avrupa ve Afrika'nın mühim birer kısmını kaplayan büyük ırkın efradından herhangi bir Türk olmayıp, ancak Osmanlı Devleti tebaası olan bir Garp Türküdür. "Türk" yalnız onları görüyor, onları biliyor. Ve, hem de ancak milâdî on dördüncü asırdan beri-ve Fransız menbalarına nazaran-biliyor. Ve

binaenaleyh, şu zamanda aynı devletin tebaası olup Müslim veya gayrimüsliın ve fakat diğer cinsten bulunan cemaatlar ve haricî milletlere karşı yalnız onların “hukukunu muhafaza” etmek istiyor. Türk için Türklüğün askerî, siyasî ve medenî geçmişi yalnız Hüdavendigârlarından, Fatih’lerden Selim’lerden, İbni Kemal’lerden, Nefî’lerden, Bâkî’lerden, Evliya Çelebi’lerden, Kemâl’lerden teşekkül ediyor; Oğuz’lara, Cengiz’lere, Timur’lara, Uluğ Bey’lere, Farabi’lere, İbni Sina’lara, Teftazani ve Nevâî’lere kadar varamıyor:

Arada sırada İslâmiyet, hilâfet politikalarına da yaklaşır gibi oluyor da, birleşebilecek Türklerin hemen cümlesi Müslüman olmak cihetiyle esasen mühim noktalarda ortaklıkları bulunan İslâm ve Türk siyasetlerinin ikisini birlikte desteklemek istediği zannolunuyor; lâkin bunda da çok kalmıyor, ısrar etmiyor.9

Hulâsa, öteden beri zihnimi işgal edip de, kendi kendimi ikna edecek cevabını bulamadığım sual yine önüme dikilmiş cevap bekliyor: Müslümanlık, Türklük siyasetlerinden hangisi Osmanlı Devleti için daha yararlı ve kabil-i tatbiktir?.

1 Birinci Selim’e kadar, bu doktrinin bazı Osmanlı padişahları tarafından tabiî bir tarzda takip olunduğu iddia edilebilirse de, bu takip Avrupa taklidiyle olmayıp, belki ortam gereğinden ve İslâmın henüz iyice kökleşmemiş olmasından çıkmakta idi, binaenaleyh bahsimizden hariçtir.

2 Bu siyaset birkaç asır evvel de, Osmanlı hükümeti tarafından takip olunmuştu. Yıldırım Bayezid, Fatih Sultan Mehmet ve Sokullu Mehmet Paşa bu fikre hizmet etmişlerdir. Birinci Selim’in ise, hemen her hareketinde İslâm âlemini birleştirmek arzusu görülür. Lâkin o zamanlar bu makalenin zemininden hariçtir.

3 Makalenin yedi sene evvel yazıldığı unutulmasın. (Dolayısıyla makale günümüzden 68 yıl önce yazılmış bulunuyor. d. n.).

4 Maksadım yanlış anlaşılmasın: Muhtelif unsurlar arasındaki düşmanlığın ve Avrupa ile Osmanlı Devleti arasındaki çekişmelerin muhtelif sebepleri vardır; yukarıda söylenen sebep, söz konusu muhtelif sebeplerden yalnız birini teşkil eder.

5 Yanılmıyorsam, Türk tarihinin ikinci cildinin neşr olunmasına hükümet müsaade etmedi.

6 Liard: Logique. Methode des Sciences Morales, s. 185.

7 Gayrimüslim Türkler pek az olduğundan bu son mahzur ehemmiyetsizdir.

8 Rusya'da Ortodoksluk, Almanya'da Protestanlık, İngiltere'de Anglikanlık, muhtelif memleketlerde Katoliklik.

9 "Makamı Celil-i Hilafet" 18 Kânunuevvel 1319 (1903).

Osmanlı Islahatlarının Nihai İfadesi Olarak Üç Tarz-I Siyaset ve Türkiye Cumhuriyeti'ne Etkisi / Doç. Dr. Mevlüt Uyanık [s.790-800]

Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

1. Sorun

Asya, Afrika, Balkanlar ve Kafkasya bölgelerinin en önemli kısmını altıyüz yıl yönetimi altında tutan; bir çok farklı dil, din ve ırkı bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti'nin çöküşüyle, Türk Milleti, Anadolu'da Türkiye Cumhuriyeti adıyla bir devlet kurdu. Yeni yönetimin siyasal tercihini Cumhuriyet'ten yana kullanmasıyla, Türkiye halkı, eşit hukuka sahip olan Türk vatandaşlarından oluşmuş ve hakimiyet kayıtsız şartsız halka ait olmuştur.1

Bu bağlamda "Osmanlı devam ediyor mu? " veya "Türkiye, siyasal anlamda Osmanlı'nın tamamen farklı bir devlet olmasına rağmen kültürel açıdan aynı kopmanın olduğunu söylemek mümkün müdür?" sorusu önem kazanmaktadır. Yaşayan ünlü Osmanlı tarihçilerinden biri olan Halil İnalcık, bugün yaşadığımız meselelerin temelinde bu sorunun yattığını belirtir. Zira, çok istenmesine rağmen siyasal bağlamda yapılmaya çalışılan radikal kopmanın kültürel açıdan da gerçekleştiğini söylemek mümkün değildir. Osmanlı'yı genel Türk tarihi içerisinde; dönüm noktalarını gözden kaçırmadan; yani diğer Anadolu Beylikleri ile beraber Anadolu Selçuklu tarihinin bir devamı şeklinde rasyonel bir tarzda yapılmazsa, kültürel (ve siyasal) süreklilik anlaşılamaz.2

Örneğin hem Selçuklu ve Anadolu Selçuklu geleneğinin devamı olan Osmanlı Devleti'nde; hem de Modern Türkiye'de rejimlerin vazgeçilmez ilkeleri, tabiiyet, sadakat ve itaatttir. Patrimonyalizm, foksiyonalizm ve popülizm Osmanlı'dan miras kalan geleneklerdir.3 Bu oldukça doğaldır, çünkü kanunları, siyasal çerçeveyi ve temel ilkeleri değiştirmenin toplumsal kültürel yapıyı değiştirmek anlamına

gelmez. O halde, bin yıllık bir Anadolu İslam kültürünün tarihsel bir olgu olduğunu ve günümüzde toprağı yararak başını yeniden kaldırdığını göremezsek, yeni devletin kurulmasından yaklaşık seksen yıl sonra bile hala kuruluş yıllarının tartışma konusu yapıldığını anlamak mümkün olmaz.[4]

O halde, maddi veya manevi biçimleriyle, insanların sahip oldukları varsayılan bir öznitelik diye tanımlanan kültür kavramına, bir süreç olarak küreselleşmeye, bir yapı olarak yeni dünya düzenine ve bunlar arasındaki ilişkilere dikkat ederek[5] Türkiye Cumhuriyeti'nin sosyo-politik sorunlarının tarihsel kökenlerini araştırmak gereklidir. Bu sayede küreselleşme sürecinde yaşanan son gelişmelerinde gösterdiği gibi, uluslararası düzeyde bir kültür kuramı üzerinde düşünebiliriz. Bunu gerçekleştirebilirsek, küreselleşme ile ortaya çıktığı iddia edilen bunalımın "devlet" ve "kimlik" kavramlarında değil de; ulusal devlet ve ulusal kimliklerde olduğu tespitini ve bunun ortaya çıkardığı meşruiyet krizini tartışabiliriz.[6]

Bunu yapmamız gerekir, zira kültürel kuramın, kültürel üretim ve tüketimin küresel boyutlarını araştırmada etnik merkezci boyutları yoğun olmasına rağmen etkisi sınırlı ve kültüre özgü bağlamlarda işlevsel olan tarihsel yaklaşımlar artık çözüm üretemez olmuştur. O halde hem "farklılaşmış" yerli bir kültür tasarımına; hem de farklılaşmış bir "uluslararası ve küresel" anlayışına ihtiyaç vardır.[7] Bu nokta, Mümtaz Turhan, Erol Güngör ile başlayan Şerif Mardin ile devam eden kendi kavramlarımızla düşünmeyi önceleyen; ama maalesef önemli oranda atıl kalan, yerli verileri önceleyen bir felsefe ve sosyoloji inşa etme sürecini devam ettirmekle yakından ilişkili olduğu için önemlidir.[8]

2. Amaç

Yeni Kurulan Devletin sosyo-politik yapısının belirlenmesinde oldukça etkin olan, iki dönem milletvekilliği ve Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti Başkanlığı yapan Yusuf Akçura'nın II. Meşrutiyet'in ilanından dört yıl önce (1904) Kahire'de Türk adlı gazetede neşrettiği Üç Tarz-ı Siyaset[9] (Türklük, Osmanlılık ve İslamlık) isimli çalışmayı merkeze alarak, hem Osmanlı'nın son dönemlerinde, hem de

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk dönemlerinde, yeni bir kimlik oluşturup oluşturmadığı incelenecektir. Sorun, tıpkı bugün olduğu gibi, (1699) Karlofça, (1718) Pasarofça ve (1878) Berlin Anlaşmaları ile başlayan siyasal çözülmenin sonucu olarak demografik yapıdaki çözülmeyi önleyecek, farklı dini ve ırki unsurları aynı siyasi yapıya bağlı olarak birlikte varolmayı araştırmaktı.10

Bu bağlamda, Osmanlı Devleti bünyesinde yaklaşık otuz alt kültür grubunun kendi dilleri, örf ve adetleri ile din anlayışlarını koruyarak, birlikte yaşadıklarının siyasal ifadesi Üç Tarz-ı Siyasettir. Ana hatlarıyla Üç Meslek-i Siyaset, Osmanlı hükümetine tabi çeşitli halkları temsil eden bir birlik (Osmanlı milleti) oluşturmak; Hilafeti kullanarak bütün Müslümanları bu hükümetin yönetiminde politik olarak birleştirmek (Pan İslamizm); ırk temeline dayalı Politik Türkçülük gibi "Devlete üç farklı şekilde bağlılık" öneren siyasi modelleridir.11 Devleti çöküşten, dağılmaktan kurtarmak için gerekli vasıtaların tespitini yapmak ve işlevsel hale getirmeyi amaçlayan12 bu akımları müzakere etmek çok önemlidir, çünkü özellikle milliyet anlayışı çerçevesinde iç ve dış ilişkiler karışmış; 1815 Viyana Kongresi ile oluşturulan uluslararası yeni dünya düzeniyle dahili siyasi yapı arasında bir uyum sağlamaya yönelik düzenlemeler yapılması zorunlu hale gelmiştir.13 Dolayısıyla bu arayışları en iyi şekilde özetleyen Üç Tarz-ı Siyaset merkezli bu inceleme, "Tarih"i yaşayan ve devamlılık gösteren bir değişme ve oluş olarak görüp, Osmanlı Devleti'nin teorik temellerini araştırarak Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi ve kültürel yapısına olan etkilerini araştırmayı hedeflemektedir.

3. Önemi

Yusuf Akçura, 1903 yılından itibaren Osmanlı birliğinin hızla çözülmeye başladığını görmüş; artık farklı dil, din ve ırklara mensup milletlerin ulusal amaçlarına ulaşmalarının önlenemeyeceği kanısını varmıştı. Salt yönetim biçimini değiştirmekle sorunun çözülemeyeceğini, bütün toplumu kapsayacak bir devrim gerektiğini düşünen nadir kişilerdendir. Irk temeli üzerine kurulu bir Türk siyasi milliyeti meydana getirmenin gerekli olduğunu savunan Akçura'ya

göre, kültür ve eğitim yoluyla sağlanan bu siyasi anlayış, laik ve kadın haklarına saygı üzerine kurulu olacaktır.14

Bu tespite bir de kendi başına varolmanın ve eylemin zemini olarak düşünülen (Osmanlıcılık ve İslamcılık gibi) eski kimlik anlayışlarının felsefi ve psikolojik açıdan bildiğimiz anlayışlar15 olduğunu, dolayısıyla kimliklerin değişip dönüşme, dışımızdaki siyasal ve ekonomik güçler tarafından etkilenebilme ihtimalini ve farklı şekillerde eklemlenebileceğini16 varsayarsak, devlete üç farklı bağlılık ilkesinin kültürel boyutunun incelenmesi, günümüz açısından bir kez daha önem kazanmaktadır. Ya da tarihi süreklilik bağlamında siyasi akımların yeni şartlara uyum sağlamaya çalışan kendine özgü nitelikleriyle 1990'lı yıllardan itibaren tekrar gündeme gelmesinin nedenleri netleşecektir. Bilindiği üzere, 1987-993 yılları arasında özellikle Turgut Özal ile birlikte Yeni Osmanlıcılık, Refah Partisi ile İslamcılık, 28 Şubat 1997 ile radikal bir programa dönüşen Batıcılık, PKK terörüne karşı ivme kazanan 18 Nisan 1998 seçim sonuçlarını önemli oranda değiştiren Türkçülük söylemi en fazla oya sahip olmuştur. 1980 öncesinde birbirine rakip olan iki farklı siyasal anlayıştan DSP'nin Batı merkezli bir milliyetçilik, MHP'nin ise Doğu merkezli bir milliyetçilik söylemleriyle iktidarı paylaşmaları da gösteriyor ki, yakın tarihimizin ana akımları ve söylemleri ilginç dönüşümler geçirerek hala güncelliğini korumaktadır. 17

Tarihi süreklilik açısından siyasi ve fikri akımları değerlendirdiğimiz zaman bu ilişki doğaldır; kimlik özgürce yüzülen açık bir alanda şekillenmez. Tarih onun üzerine geçmişin güçlü, yönlendirici örgütlenmesini yerleştirmiştir. Geçmişin izlerini ve bağlantılarını taşıdığımız için olsa gerek, geçmişe dönmeksizin bu tür kültürel politikaları yürütmek oldukça zorlaşır. Bunu söylemek, geçmişe / tarihe doğrudan ve harfiyen bir dönüşü savunmak anlamına gelmez; zaten tarihsel olgu ve olayların biricikliği, tekrarın imkansızlığını söyleyen tarih felsefesi açısından bu mümkün değildir. Dolayısıyla tarihe, kimliklerimizi geri kazanmamız için geri dönmemizi beklemez. Bunu için geçmiş her zaman yeniden anlatılır, yeniden keşfedilir, yeniden yaratılır.18

4. Yöntem

Kültürel kimlikleri incelemede temel olarak iki bakış açısı vardır: Bunlardan pozitivist / rasyonalist yaklaşım; insanların içinde saklı duran, onların bir arada tutan ve belirli bir tarihsel öz ile sabitleyen, “bir tür kolektif gerçek benlik”olduğunu savunur. Ötekileştirici ve nesneleştirici bu bakış açısına göre, kimlik talepleri kaçınılmaz olarak denetlenmesi gerekir.19

Bizim tercih ettiğimiz eleştirel kuram ise, birbirleriyle farklılık gösteren yaklaşımlar içerir. Bu doğaldır, çünkü kimlikler tarihsel, ilişkisel ve çok boyutlu olduğundan dolayı; farklılıklarla ilişkili olarak tarihsel ve söylemsel bir şekilde kurulmuş tasarımlardır. Bu nedenle kimlikler, yeniden tanımlanabilirler ve bağlamsal olarak değişebilirler, çünkü kimliklerin sabit bir özü yoktur; kimlik talepleri ontolojik bir sabitliği olmayan, bağlamsal olarak kurulmuş istemlerdir.

Bu teori, kimlik / farklılık taleplerini çözmesi gereken sorunlar olarak değil, üzerinde düşünülmesi, sorunsallaştırılması ve eleştirel bir çözümleme sürecine sokulması gereken “grup hakları” olarak görmektedir. Eğer kimlik talepleri ontolojik bir veri değil, fakat tarihsel ve söylemsel olarak kurulmuş taleplerse, o zaman bu kurulma sürecinin neleri içerdiği, hangi bağlamlar içinde oluştuğu ve hangi söylemler yoluyla bir talebe dönüştüğünü anlamamız bu istemlerin demokratik bir platformda tartışılmasının ön şartıdır.20

1. Osmanlı’da Hikmet-i Hükümet

Osmanlı Türkleri 14 ve 15. yüzyıllarda Ortadoğu, Kuzey Afrika ve Yunanistan ile Doğu Avrupa’nın çoğunu fethetmiştir. Buraları, çeşitli teolojik ve stratejik nedenlerden dolayı “öz yönetimli / özerk milletler modeli” ile yönetmiştir. Osmanlı yönetiminde insanlar sadece dinlerini özgürce yaşamakla kalmamış, kendi hukuklarına göre yaşama imkanları bulmuşlardı.21 Toplumu oluşturan dört ana unsur olan ulema, asker, çiftçi ve tacir, esnaf ve zanaatkarın karşılıklı yardımlaşmasını sağlayan birimler oluşturulmuş, işi ehline vermek, adaletli davranmak temel olmuştur.22

Osmanlı Devletinin kendini dini bir bağlamda tanımlaması önemlidir. Aynı dine sahip olan farklı dil ve kültürleri bir “millet” (Hıristiyan ve Musevi milleti gibi) olarak tanımlanmasıyla, bireyin

toplumdaki konumunu belirleyen temel unsur, dindir. Dolayısıyla Osmanlı insanının kimliği yüzyıllarca “İslam kimliği” olarak yaşanmış ve uzun süre Batıda doğan milliyetçi akımlardan etkilenmemiştir.23 Ana unsur olmasına rağmen hiçbir ırki mağrurlukları ve kapalılıkları olmayan hatta “saf Türk” neslinden olmak gibi bir ısrarları da olmayan Osmanlılık kavramı, bir ırkı (Türkler) bir din (İslam) ile özleştirmiştir.24

İşte bu şekilde (din) merkezli anlayış gereği, Osmanlı, toplumun diğer unsurlarını da inandıkları dinlere göre muhtelif “millet”lere ayrılmıştı. Bu milletler, Osmanlı’nın siyasi-idari yapısının bir parçası olup sistemin dahili bir unsuru olarak görülmüştür; 25 ama Tanzimat’tan sonra Batılılaşma ve Laikleşme sürecinde millet terimi anlam kaymasına uğradı ve “ümmet” kelimesinin içeriği yüklendi.26 Ayrımcılığa gitmedikleri ve başkalarının hakları karşısında baskın bir özerklik ve ayrıcalık talebinde bulunmadıkları sürece bu milletlerin etnik kimlik ve mirasları titizlikle korunmuştur. Bu hususları değerlendirirken kimlik sorununun kültürel ve politik düzeyde Fransız Devrimi öncesi ve sonrası oluşumlarla yakından ilgili olduğunu unutmamak gereklidir.27

Bu sürecin yaklaşık altı yüz yıl olduğu düşünülürse, Osmanlı Devleti’nin kurumlarının ne kadar sağlam temellere dayandığı anlaşılır. Siyasi, idari ve iktisadi yapısının da halkla bütünleşmesi o dereceye varmıştır ki, “Osmanlı İslamı” diye tanımlanabilecek bir tasavvur bile geliştirilmişti.28 Bu tasavvuru kavramak demek, Osmanlı ıslahat hareketlerinden itibaren “Osmanlı kadim rejimini, toplumunu ve devletini anlamak demektir. Çünkü bunun temelinde zengin bir dini gruplar mozaiği, aşiret birliklerini, etnik unsurları ve müreffeh (veya yarı müreffeh) şehirleri yekpare bir çatı altında teşkilatlandırmayı başarmış olan bir merkez bulunmaktadır. Daha önceki Müslüman devletlerinin başaramadıkları bu hususu gerçekleştirdikleri için haklı olarak Osmanlı bürokratları iftihar ederlerdi 29

Dikkat edilirse, burada ne Türklüğe, ne de İslamlığa yoğun bir vurgu vardır. Çünkü Osmanlı Devleti, ne salt Türklük, ne de salt İslamlık eksenlerde tanımlanması kolay olan bir yapılanmadır.

Nitekim, kültürel temaktiklerde homojenliği dayatmaya çalışmanın tam bir fantasma olduğu noktasının yanı sıra üç kıtada çok farklı kültürlerin heterojen dünyasında iktidarını tesis etmesinin imkansız olduğunun bilinci içinde hareket edilmiştir. Bu nedenle, Osmanlı, her kadim imparatorluk gibi, politik temsili, aktüel kültürel unsurlara doğru kendi içinde özerkleşerek ve bağımsızlaşarak tesis etti. Osmanlı'nın ana hatlarıyla, Hikmet-i hükümet geleneği bundan ibarettir. Bu geleneğin teorik temelleri olan İslam, Hint-İran ile kadim Yunan siyasi felsefesiyle Bizans uygulamalarının mahiyeti hakkında ayrıca bir çalışma yapmak gerekir.30

1.1. Osmanlı'da Sosyo-Politik Düzenlemeler (Tanzimat)

Dünya konjonktüründe yaşanan yeni durumlara karşı önlemler alma ve yeni bir kimlik oluşturma çabası içinde olan Osmanlı Devleti, Nizam-ı Cedid (1826) ve Tanzimat (1839-1856) adında bir seri yeni düzenleme yapmaya başladı.31 Tanzimat, 3 Kasım 1839 tarihinde ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile 18 Şubat 1856 yılında yayınlanan Islahat Fermanı'nın hüküm ve uygulamalarını anlatan bir kavramdır. Bu açıdan Tanzimat, 1839-1876 yılları arasındaki uygulamaları kapsar.32 II. Abdülhamit'in 1876 Anayasası'nı yeniden yürürlüğe koyduğu 23 Temmuz 1908 yılının Türkler ve Modern Türkiye açısından 20. yüzyılın başlangıcı olduğunu belirtirsek, bu süreci incelemenin önemi bir kez daha ortaya çıkar.33

Yeni Düzen (Nizam-ı Cedid) ve düzenlemelerin mahiyeti üzerinde ayrıntılı durmak bu yazının amacı dışında olduğu için sadece yeni bir arayış olarak üç tarz-ı siyaseti incelemekle yetineceğiz. Zira "Üç Tarz-ı Siyaset" olarak Osmanlılık, İslamlık ve Türklük projelerinin geliştirilmesi doğrudan bu süreçle ilgilidir. Tahlilimize öncelikle Tanzimatla hedeflenenlere ulaşılamadığı tespitiyle başlamak istiyoruz.

Tanzimat sürecinin Batıda bir Aydın despotizmi olan Kameralizmin Osmanlı'da bir üst tabaka oluşturmasına yönelik siyasi bir olay olduğunu gözden kaçıran Tanzimatçılar, bu yeni sömürü olayını anlayamadılar.34 Nitekim Yusuf Akçura ile birlikte Türkiye Cumhuriyeti'nin teorisyenlerinden olan Ziya Gökalp, Tanzimat'ın

laik ve dini olan ikileminden kurtulamadığını, Türk toplumuna yabancı olduğu değerleri üsten bir zorlama ile benimsetmeye çalıştığını vurgular. Buradan çıkan sonuç, Tanzimat'ın son tahlilde Türk Toplumunu yerlileştiremeyen uygulamalar olarak da görülebilir olmasıdır.35

Bu nedenle olsa gerek, günümüz bilim adamlarından Doğan Avcıoğlu'na göre Tanzimat, bir Modernleşme ve Batılılaşma projesi olmaktan öte, bir uydulaşma projesidir. Yavuz Abadan, Avrupa'dan mülhem programlı bir ıslahat programı olarak görürken; A. İlhan, bizi batıran bir Batılılaşma düzeni olarak değerlendirmektedir. Bunun yan ısıra Tanzimat'ı Osman Okyar, Türk zümresinin değişmesine ve Batıya yaklaşımına yol açan köprü; Mümtaz Turhan, zorunlu bir kültür değişimi devri olarak değerlendirmektedir.36

Osmanlı'daki yeni düzenlemelerin niçin başarısız olduğu ve bu kadar zıt değerlendirmelerde bulunulmasının nedenleri üzerinde durmak yerine, konumuz olan kültürel süreklilik ile ilgili sebebi belirtmek istiyoruz. Tanzimat sürecinde, Osmanlı'nın kültür damarları olan Büyük Selçuklu Devleti'nin besleyip geliştirdiği Anadolu Selçuklu Medeniyeti damarı ile bütünleşme önemli ölçüde ihmal edildiğinden olsa gerek, "Osmanlılık" şeklinde bir kimlik oluşturamadı ve yeni arayışlar başladı.37

2. Osmanlı Islahatlarının Nihai İfadesi Olarak Üç Tarz-ı Siyaset

Üç siyaset tarzı, ulus-devlet modeli alınarak bir devlet kurma girişimleri olup "Osmanlı ıslahatçılarının 19. yüzyılda çözümlemeye çalıştıkları üç sorun çerçevesinde şekillenmiştir. Bunlar; gayr-i müslim grupların ulus-devlet içinde bütünleştirilmesi, merkez dışında kalan Müslüman unsurlar için aynı bütünleşmeyi sağlayarak, devletin mozaik yapısına düzen vermek, "Ulusal topraklardaki" bu "birbirinden ayrı öğeleri"in siyasal sisteme anlamlı bir katılımda bulunacak duruma getirmektir.38

Dikkat edilirse bu sorunlar, o dönem için önemli ve acilen çözüm aranması gereken hususlardır, çünkü daha önceleri Osmanlı'da ırk ve ulus kavramı yoktu. Özellikle kimlik meselesinin ortaya çıkışı, 18. yy. sonlarından itibaren ortaya çıkan sistem sorunlarıyla ilgilidir.39 II.

Viyana kuşatmasıyla birlikte ortaya somut olarak çıkmaya başlayan, Fransız İhtilali'yle ivme kazanan ve siyasal bir program haline gelen Ulusçuluk/Milliyetçilik tarihsel açıdan yenidir; buna mukabil bir hayat tarzı ve toplum düzeni olarak Osmanlılık anlayışı geliştirilmiştir.

Türköne, Osmanlı-Türkiye çizgisinde "yeni bir ulus" yaratmanın tarihsel arka planını 1821 Sırp isyanına kadar götürür. "O tarihten bugüne kadar jeopolitiğin ve dünyanın değişen şartlarının devletin aklına bir mecburiyet olarak koyduğu hedef, bu topraklarda yaşayan insanlardan yeni bir ulus yaratmaktadır. Tanzimatçılar, bir Osmanlı milleti yaratmayı deneyerek bu hedef için büyük emekler harcamışlardır. Cumhuriyet, tarihin önüne koyduğu fırsatları hakkıyla değerlendirerek bir ulus-devlet vücuda getirmeyi yeniden denemiş ve bir ulus-devlet rotasına girmeyi başarmıştır.40 Bu yeni deneyimde de, din merkezi bir konuma sahip olduğundan dolayı ayrı bir dile ve özel bir kültüre sahip olmasına rağmen aynı dine / tarihe sahip olanlar azınlık olarak kabul edilmemiştir. Bunun o dönemki devlete üç farklı bağlılık ilkesinden ilki olan Osmanlılık kavramını incelemeye geçebiliriz.

2.1. Osmanlılık

Osmanlılık, Meşrutiyet yönetimi ile gündeme gelmiştir. 1856 yılında Sultan Abdülmecid tarafından kabul edilen Islahat Fermanı ile yürürlüğe konan Osmanlılık kimliği, daha önce tanınan din, dil ve mezhep farklarının üzerine çıkarak bir siyasal birliktelik yaratmaya çalıştı.41 Bu açıdan Osmanlılık (İttihad-ı Osmani) Tanzimat döneminin hakim siyasi akımı, hatta "resmi ideolojisi" konumundaydı. Bu siyaset tarzıyla 19. yy. tarih ve kültür tematikleri üzerinden politik topluma yöneltilen eleştiriler, politik toplumun kapsamına tebâyı almak suretiyle karşılanmak isteniyordu. Kozmopolit bir imparatorlukta o dönem için oldukça gerçekçi bir uygulama olarak görülen bu çözüm önerisinde, herkes, din, dil, cins, sosyal sınıf farkı olmaksızın eşit vatandaşlar olarak görülüyor ve "Osmanlı" olarak kabul ediliyordu.

Bu sistemde temel belirleyici olan Din farklılığı padişah II Mahmud'un ifadesiyle, ancak cami, kilise ve havraya girdiği zaman

ortaya çıkacaktır. Mevcut Fransız ve İsviçre modellerinin bunu desteklediğini belirten Akçura, önemli olan, Osmanlı'da Müslim ve gayr-i müslim ahaliye aynı hakları tanımak ve vazifeler yüklemek, böylece aralarında tam bir eşitliği sağlamaktır. Din ve soy farklılıkları, ABD olduğu gibi, temsil yoluyla birleştirilebilir ve müşterek bir vatanda yeni bir milliyet / Osmanlılık ortaya konabilir.42

Mithat Paşa'nın 23 Aralık 1876 yılında yürürlüğe koymayı başardığı Kanun-i Esasi'nin temel ilkesi bu anlayışa dayanıyordu. Tebânın din, mezhep ve ırk farkı gözetmeksizin devlet yönetimine iştirak ettirerek, idarede mümkün olduğu ölçüde halk denetimini tesis etmek hedefleniyordu. Böylece devletten ayrılma eğilimi içinde bulunan tebaa, menfaat bağlarıyla bağlanacak ve kendini imparatorluğun mukadderatına ortak edecekti. Bu Fransız İhtilali'yle ortaya çıkan milliyetçilik hareketine karşı Tanzimat'la birlikte geliştirilen ideoloji olup halk arasında sağlanan eşitlik anlayışında dışarıdan herhangi bir baskı olmayıp, iç sorunların çözümü için üretilmiştir.43

İlk bakışta devlet tarafından verilmeye çalışılan ve kökeninde III. Selim44 ve II. Mahmut Dönemi'nin Osmanlı Devleti'nin yeni tip modern devletler içine girmesi için yeni tip bir merkeziyetçi anlayışı getirilmesi yatan Osmanlılık kimliği köklü değişmelere ve yeni gelişmelere neden oldu. 45 Bununla birlikte maalesef Osmanlı hükümetine tabi çeşitli halkları temsil eden din merkezli bir birliği (Osmanlı milleti) oluşturma projesini bir tür asimilasyon tuzağı olarak gören gayri Müslimler üzerinde fazla başarılı olamadı.46 Çünkü Osmanlı milli ve kültürel bir entegrasyondan ziyade coğrafi entegrasyona önem vermişti. Ortak bir dil ve kültür politikası takip etmediğinden Müslümanlar ile gayri müslimler arasında kaynaşma başarılı bir şekilde sağlanamadığı gibi, gayri müslimlere verilen özerklik böyle bir politikanın takibine engel de olmuştur.47

19. yy. politik paradigmasını ve Anadolu'nun jeopolitik konumunu iyi bilen Yusuf Akçura, Tanzimat'ın kendi isteği "millet" anlayışı ile o dönemde geçerli olan "millet" tasavvurunu boş yere uzlaştırmaya çalıştığını belirtmesi, oldukça önemli bir noktadır. Nitekim hem Osmanlı Türkleri, hakimiyetlerinin gideceği korkusuyla bu süreci

benimsememişler; hem de gayr-i müslim unsurlar, Batılı ülkeler ile temasa geçerek özerklik için isyan hareketlerine girişmiştir.48

Anadolu'nun jeopolitik yapısı derken Akçura, Rusya'nın bu siyaseti gerçekleştirilmesine izin vermeyeceğini kastetmektedir. Balkanları ele geçiren Rusya, Kuzey ve Güney Slav / Ortodokslarını birleştirmeyi ve Irak'a sarkarak Batı Asya ve Akdenize ulaşmak istiyordu. Avrupa da, Osmanlı Türklerini İslam ile özdeşleştirdiği için sorunu Haçlı seferlerini göğüsleyen bir devletin bu şekilde uzlaşmacı bir siyaset takip etmesini istemezdi. Onlar açısından önemli olan Osmanlı'nın daima nifak ve kavga içinde olmasını temin etmek olunca, gayr-i müslim unsurları özerklik ve özgürlük iddiaları ile isyana teşvik etmeye başlamışlardır.49 Dahili ve harici unsurlar tarafından benimsenmeyen Osmanlılık meslek-i siyasi yerine devlet, iki kimlik projesini daha kademeli olarak gündeme getirmiştir.

2.2. İslamlık

II. Abdülhamit, Osmanlılık ilkesinin başarılı olmadığın görünce devletin bütünlüğünü İslamcılık ile sağlamaya çalıştı. Burada anahtar kavram "Hilafet"tir. Bu sıfatını kullanarak bütün Müslümanları bu hükümetin yönetiminde politik olarak birleştirmeyi denedi.50 Zira Islahat Fermanı, Hıristiyanlara eşit haklar tanımayı hedeflerken, aslında onlara Avrupa devletlerinin himayesine sokmakla, iç ayaklanmaların zeminini hazırlamıştı. Bu tehlikeyi gördüğü için olsa gerek, Abdülhamit Müslümanlar için Osmanlılık anlayışını psikolojik ve kültürel açıdan destekler mahiyette İslamcılık ideolojisini kullanmıştır. Daha doğrusu kendi devrinden önce şekillenmeye başlayan "Osmanlı İslam Milleti" kavramı, devletin gerekleri ile çakışmadığı için ona bir takım ilave misyonlar yüklenmiştir.51

Abdülhamit, bu hareketi, bütün Müslümanları birleştirmeye çalışmaktan ziyade hem iç; hem de dış politikada çift taraflı bir şekilde kullanmıştır. İç politikada kullanması, halkı özellikle çevrede kalmış bazı uyrukları "İslami devlet" kavramı etrafında birleştirmeye çalışarak, Müslüman unsurların kimlik duygularına dayalı siyasi meşruiyetin pekiştirilmesine yönelik olmuştur. Bu şekildeki devlete bağlılık tarzına bir nevi ön ulusalcılık da denilebilir. Dışarıda ise,

İngiltere'nin Hindistan, Fransa'nın Cezayir; Rusya'nın Kuzey Kafkasya ve orta Asya'da sürdüğü sömürgeci yayılma politikasına karşı, Avrupa içi dengelere ayarlı reel bir diplomasiyi İslamcılığı merkeze alarak uygulamaya çalışmıştır. Japonya'ya kadar uzanan kuşak içinde Doğu'ya açılmaya zemin hazırlamak ve sömürgecilik hareketlerinde yer almayan Almanya ile reel-diplomatik bir denge oluşturarak İngiltere ile rekabeti uluslar arası alana taşımıştır.52

Akçura'ya göre, buna rağmen, bir meslek-i siyasi olarak İslamcılığın başarılı olma şansı yoktur, çünkü din, milliyetler çağında birleştirmekten ziyade ayrılığı ve düşmanlığı besleyecektir. Ayrıca Müslüman devletlerin önemli oranda Hıristiyan devletlerin nüfuzu altında olduğunu; dolayısıyla bu siyaset tarzının başarılı olmasına imkan vermeyeceklerini de unutmamak gerekir. "Bu nedenle" der Akçura, "artık Osmanlılık ve İslamcılığın bir siyasi tarz olarak başarılı olamaz, artık, Türklerin Birleştirilmesi (Tevhid-i Etrak) Türk Milliyet-i Siyasiyesi tarzı ele alınmalıdır."53

Osmanlılık projesi soruna çözüm üretemedi, İslamlığın ise insanların duygularına hakim olmakla birlikte, onun siyasal yansıması olan İslamcılığın sınırlı bir başarı sağlaması, Batılı eğitim görmüş aydınları, temel inançlarda uygunluk ve kaynaşmayı sağlamak için Üç Tarz-ı Siyasetin sonuncusunu uygulamaya başladı.

2.3. Türk(çü)lük

Tanzimatçıların dil, din, ırk gözetmeksizin oluşturmaya çalıştığı ama başarılı olamadığı Osmanlı kimliği sürecinde, Batı'da iki tip milliyet anlayışı ortaya çıktığı hatırlanmalıdır. Akçura'ya göre, bunlardan biri Aydınlanma felsefesinin tesirinde gelişen ve yasa önünde eşit olan vatandaşların iradi katılımlarıyla oluşan Fransa örneğinde görüldüğü üzere, sözleşmeye dayalı millet anlayışı; diğeri Almanya ve Rusya tarafından benimsenen ve geçmişe dayalı / bir tarihin ürünü olan doğal ırk / millet anlayışıdır. İlkinde, sözleşme üzerine kurulan bir yapı söz konusu olduğundan ulus, iktidarı genel iradeye devretme kararını veren ve sözleşmeye katılan insanların bütünüdür. Milliyet doğal bir belirleme olmayıp

tarihi olgulardan hareketle oluşturulur. Bir ulusun üyesi olarak doğulmaz, ulusa mensubiyet, demokratik topluluğa iradi bir katılımla gerçekleşir.

Bu anlamda, İnsan Hakları Beyannamesi'nin temelini de bu anlayış oluşturur. Artık millet, kendini idare etme hakkını talep eden ve buna sahip olan birimdir. Milliyetin vatandaşlıkta erimesi hedeflenir. İkincisi ise romantik temellidir, çünkü geçmişte kök salmış bir gelenek vardır. Burada yaşayan bir ırk ve dil birlikteliği öncelenir. Akçura, bu anlayışın dil ve tarih araştırmaları ile her ırkın bir millet olduğunu ve dünyada sınırları irade ile tanımlanan millet anlayışından daha geniş bir yayılım alanına sahip bulunduğu söyler. Burada iradi bir katılım söz konusu olamaz.54

Nitekim, 19. yy.'dan bu yana Ulus'un nasıl oluşturulacağı hususundaki bu iki anlayıştan ırk-dil temeline dayanarak, "Ulus, her şeyden önce ulusallaştırma eylemidir" ilkesi öncelenmiştir.55 Bu nedenle, bir toprak ve devlete sahip olmak baki kalabilmek için yeterli görmeyen aydınlar, "ırk esasına dayanan Türk milliyetçiliği" şeklinde bir yapılanmanın gerekliliği üzerinde durmaya başladılar. Diğer bir ifadeyle, politik Türkçülük, yani siyasal bir kimlik oluşturmada Türklüğe ilk ciddi anlamda vurgu, Yusuf Akçura, Ahmet Ağayef, Ziya Gökalp, Mehmet Fuat Köprülüzade, Hüseyinzade Ali, Şemsettin (Günaltay) gibi aydınlar tarafından yapılmıştır. Bu aydınlar bir araya gelmişler ve Türk Birliği Derneği, Türk Derneği Cemiyeti, Türk Yurdu Cemiyeti, Türk Ocağı Cemiyeti'ni kurmuşlar; Genç Kalemler Dergisi ve Bilgi Mecmuasını yayımlamışlardır.56 Buralarda, mazisini unutmuş ve pür hayat ve pür heyecan duygulardan yoksun olan Türklüğe bu hususları kazandırmaya çalışmışlardır.57

Bunun için Türklüğün bir tür fenomolojisini yapmak gerekir, yani Türklüğe temel teşkil eden somut toplum tabanıyla, Türk olma bilinci arasındaki ilişkinin özgül şartlarının değerlendirilmesi gerekir. Eğer bu yapılmazsa Türklerin tarihi salt etnik açıdan yazılabilir ve bu tarihe yüklenilen değerler de bize ait olmaktan çıkacak, Batı ideolojisinin yüklediği değerler olmaktan öte geçmeyecektir.58 Örneğin bir devlete bağlılık duygusu olan vatanseverlik ile ulusal bir gruba ait olma duygusu olan ulusal kimlik arasındaki ilişki fark edilemez hale

gelecektir. Bunun sonucu ise; İsviçre'de olduğu gibi, kendi ulusal grubuna saygı duyduğu ve tanıdığı için devlete saygı duyma[59] ihtiyacı duymamaktır.

Akçura bir nevi bu fenomolojiyi yapmaya çalışır. Onun Türklük projesinde bir saf Türk bir de Türkleştirilmiş kavimlerin uyumu hedeflenmektedir. Belki bu bağlamda Osmanlılık; yani Türk olmadıkları halde İslam bağı ile devlete bağlı olanların Türkleştirilmesi (Müslüman=Türk) söz konusudur. Bir de Türklüğü hiç benimsememiş, yani ulusal vicdandan yoksun olanların Türkleştirilmesi / bilinçlendirilmesi düşünülmektedir. "Türk Birliği" projesinin gerçekleştirilmesi üç aşamalıdır. Bunlar;

a) İlk önce, Osmanlı bünyesindeki Türkler birleşecektir. Önemli olan ırki bağdır, çünkü Müslüman olmayan az sayıda da olsa, Türk olmayanlar vardır.

b) İkinci olarak, Türk olmadıkları halde bir dereceye kadar Türkleşmiş diğer Müslüman unsurların Türklüğü benimsemesi sağlanacaktır.

c) Son olarak, Türklüğü benimsememiş unsurların Türkleşmesiyle bu proje sonuçlanacaktır.[60]

Bu son aşama, E. Z. Karal'ın ifadesiyle ulusal vicdandan yoksun olanların bilinçlendirilmesi olarak nitelendirilmesi gerçekten çok ilginç bir tespittir,[61] zira yetmiş yılı aşkın bir süredir bu bilinçlenme yapılmasına rağmen sorun hala güncelliğini korumaktadır. Bu husus, muhtemelen Akçura'nın dediği gibi, bir tahlil noksanlığından kaynaklanmaktadır. Türklük siyasetiyle Türk Birliği, İslam Siyaseti ile İslam Birliği birbirine karıştırılmıştır. Bunlardan birinin içerde uygulanması, dışarıda da aynısının uygulanılmasını gerektirmez. Zira salt Türkçülük için çalışılması, Müslüman halkı, Türk ve Türk olmayan diye ikiye böler. Toplum zayıflar, güç kaybeder, aralarına nifak girer.[62] O halde önemli olan, Üç Tarz-ı Siyaset'i devlete üç farklı bağlılık ilkesi olarak görmek ve ona göre davranmaktır.

3. Üç Tarz-ı Siyaset ve Türkiye Cumhuriyeti'ne Etkisi

Yeni Devletin siyasal tercihi Cumhuriyet olmuştur. Tarihsel açıdan Cumhuriyetçiliğin Tanzimat (1839-1956) ve Meşrutiyet'in (1876) ilanlarına kadar giden bir boyutu olduğunu düşündüğümüz zaman bu tercihin doğal olduğunu görürüz. Özellikle II. Meşrutiyet ile hukuk birliğinin tesisi, tekrar bir meclis oluşturulması ve eğitimin yaygınlaştırılması ile Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin yolu bir nevi önceden açılmıştı.63

"Bu bağlamda, yeni devlet, Cumhuriyetçi siyaset anlayışıyla, ahlakı ve toplumu bilimsel ve nesnel yoldan yeniden inşa etmenin, 'bilimsel bir toplum' oluşturmanın mümkün olduğuna, mevcut tüm değişik toplum biçimlerinin bu bilimsel toplum projesine göre dönüştürülebileceğine inanmıştır."64 Ama son tahlilde, İttihat ve Terakki geleneğine mensup olanların aktif olduğu Cumhuriyet yönetimi, Doğan Özlem'e göre, "genel iradeci, doğmatik rasyonalist, ulusalcı, hukukta ve pozitivist yönleriyle, Modern Batı Cumhuriyetlerinin birçok unsurunu barındırmakla birlikte, özellikle askeri, oligarşik, seçkinci, dayatmacı, yalıtmacı, konstürktivist ve en önemlisi tarihe sırtını çeviren yönleriyle bize özgü bir yönetim tarzı" sergilemiştir.65

Bu durumda "en kusursuz tikelcilik" olan Ulusçuluğu önceleyen ve bu bağlamda Ulus devleti, kültürün temel düzenleyici birimi olarak gören devletin Evrenselci / Cumhuriyetçi sistem kurgulaması paradoksu nasıl aşılacaktır? Bunun için Cumhuriyetçiliğin siyaset felsefesindeki temelini tespit için felsefe tarihindeki tümel / evrensel ve tekil / tarihsel olan tartışmasın hatırlamak gerekmektedir. Çünkü son tahlilde, Cumhuriyetçilik, evrenselciliğin modern siyasetteki yansımasıdır.

Tarihselci / tekilci siyaset anlayışı bu bakış açısının bir kurgu olduğunu ve tarihte hiç gerçekleşmediğini iddia eder. O halde farklı ilgi ve değerlerimizin, zihniyetlerimizin, kurallarımızı, farklı aidiyetlerimizin çatışma süreci içinde bugünü nasıl yaşayacağımızı, yarınımızı nasıl tasarlayacağımızı kendimizin belirlemesini, üstelik bunu başat toplumların ilke ve normlarına da dikkat ederek, bunlardan kendimiz adına faydalanarak yapmamız gerektiğini söyler.66 Bunun için bir toplumun geçmişiyle / tarihiyle olan

bağlarının sürekliliğini gösterdiği ve “yeni”leri üretmek için “gelenek”e dikkat etmek gerekir. Dolayısıyla tarihten / eskiden radikal bir şekilde koparak yeni bir toplum ve tarih yaratmak mümkün değildir. Her “yeni”, “eski” karşısında tavır almakla, onu kendine özgü yorumlamakla, onunla hesaplaşmakla ondan bir şeyler içerir. Çünkü bizatihi bu tavır alma ve hesaplaşmanın kendisi “eski” ile ilişki içinde olmak demektir.67

Bu nokta çok önemli; zira genel olarak Türk modernleşmesinin eski ile olan ilişkilerinin tamamen koparan ve Batı dışı modernizasyon çabalarının en radikal şekli olarak sunulur. Örneğin Seyfi Öğün, insanların geleneksel her türlü otoriteden bağımsızlaştırılmasını önceleyen yeni devlet, “önceden işgal edilmemiş bir boş zemin üzerine” bir kimlik tasarımı kurgulamak istediğinden bahseder.68 Tanzimat-Meşrutiyet ve Cumhuriyet sürecini incelerken alıntılar yaptığım Özlemde bu kanaattedir, ama son tahlilde bunun gerçekleştirilmesinin imkansız olduğunu vurgulamaktan geri kalmaz.69

3.1. Evrensecilik ve Tarihselcilik Kıskacındaki Türkiye Cumhuriyeti

Özlem, tarihten / gelenekten kopuk radikal ve evrenselci bir Cumhuriyetin gerçekleşme ihtimalinin olmadığını, bunu Kurucuların Cumhuriyetin demokratikleşmesinin geleneği dışlayarak değil de, onunla barışık bir tutumla mümkün olacağını göremediğini; ama vasilerin artık bu hususu görmeleri gerektiğini belirtir.70 Acaba, Yeni Devletin kurucuları evrenselci tarz olan Cumhuriyeti kurarken nasıl oluyor da, ulusalcı / tekilci söylemi merkeze almışlardı?

Evet, ulusçuluk “en kusursuz tikelcilik”; Ulus devlet ise, kültürün temel düzenleyici birimi olarak görülmüştür; ama evrensel bazı ölçütlere gönderme yapmaksızın tikel kültürel değerlerin veya pratiklerin meşrulaştırılmasının çok zor olduğu da gözden kaçmamıştır. Nitekim bir bütünden daha küçük olan bir parçanın değerler ya da pratikler dizisi olarak yerel kültür önemlidir.71 fakat bir boyutuyla tarihselciliği / tikelciliği (güncel ifadeyle Yerliciliği) öncelemek bunu mutlaklaştırma riskini de beraberinde getirir.

Riskten kasıt, oryantalizme karşı teoloji, mitoloji, ahlak ve edebiyat alanında sınırlı kalmak; dolayısıyla dar görüşlülük ve içe kapanmak tır.72

Bunun için olsa gerek, Mustafa Kemal, devlete üç farklı bağlılık ilkesinden birisi ve tekilci tarzı olan Türkçülüğü, literatürde tarih ve kültür olarak işlenen Türklük kavramını, bu içeriklerinden soyutlayarak politik topluma tercüme etmeye çalışmıştır.73 Bir taraftan yeni devletin resmi politikasını tasarlayanları önemli oranda Türkçüler oluşturmakta ve kültür, bunlar aracılığıyla etnikleşerek dinsel bağlamından soyutlanmakta ve sekülerleştirilmektedir. Kültürü bu şekilde kurgulayıp kurumsallaştırırken, diğer yanda yeni bireyleri ya da toplumu, bu kültürel kodların üzerine inşa etmeyi biricik hedef olarak görmemektedir. Böylece resmi öğreti, özgüllük değeri üzerinden soyutlanan “yerlici kültürel değerlerin evrensellik değerleriyle çakıştırılması ve bağlantılandırılması” üzerine kurulmaya çalışılmıştır. Bu anlamda Mustafa Kemal, tikelciliği (yerliciliği) öncelememiş; ama onu yedekleyen ve güdümleyen bir istisna olarak temayüz etmekle,74 evrenselcilik ve tarihselcilik açmazını aşmaya çalışmıştır.Bu noktada, eğer “Evrenselci / tümelci ve tikelci siyaset açmazını bu şekilde aşmaksak ne olur? ” sorusunun cevabı aranmalıdır.

Modernleşme projesine bunun yansımasını bir de Atilla İlhan’ın tespitiyle verecek olursak, bu girift konu biraz daha netleşebilir. İlhan’a göre, bu durumda; ya Anadolu’nun Batı medeniyetinin temelini oluşturan kültürlerin beşiği olduğunu iddia ederek salt bir Batı taklitçiliği; ya da buna tepki olarak dinsel gericilik tercih edilecektir. Oysa Cumhuriyet, Türk kimliğini, ulusal kültür bileşimi içinde (laik ve demokratik) bulmalı ve geliştirmelidir. Bunun teknik ifadesi “Osmanlı-Atatürkçü bir Sentez”tir. Ona göre, Batının kültürünü, kurumların ve yaşama biçiminin evrenselliğini kabul ederek çağdaşlaşabileceği tezi tarihi bir yanılgıdır. Mustafa Kemal’in ölümünden sonra kendini Milli Şef ilan eden İsmet İnönü ile birlikte başlayan Türk kültürünü Yunan / Latin tabanına oturtmak girişiminden artık vazgeçilmelidir. Zira bu çabalar, aktarmacı ve malumatfuruş aydın türünü yeniden ortaya çıkarmış,

Atatürk Cumhuriyeti'ni uluslaşma sürecinden koparan bir yozlaşmayı başlatmıştır. Ümmet / millet tarihini ve kültürünü ret üzerine kurulu bu devşirme kültürle bir yere ulaşılması mümkün değildir.75

O halde yapılması gereken "muazzam Osmanlı kültürü ile Kemalist Türk Devrimini birbirine bağlamak ve birbirinin devamı olarak görmekle gerçekleşir. Turgut Özal'ın yeni Osmanlıcı çizgisi, bunu gerçekleştirmeye çalıştı ama gerek teorik hazırlıksızlık, gerekse pragmatik tavrı yüzünden popülist bir düzeyde kaldı.76 Reel politik durum bunu gerektirmektedir. Bunu yapmak yerine, içe kapanan ve evrensel, hukuki ve felsefi değerlerle beslenmeyen laiklik politikalarını teşvik etmek, hem dinsel fundemantilizmin doğuşuna zemin hazırlayacak; hem de İslamın yerel ve genel alanlarda hayat tarzı yapmanın şartlarını oluşturacaktır.77 28 Şubat 1997 ile başlayan süreç, bunun en güzel örneğini oluşturur. 18. yüzyıl pozitivizminin verileri ile hareket eden İttihad ve Terakki geleneğinin jakoben yönünü benimseyenler, tarihsel ve metafizik kökenden radikal kopmayı bir kez daha deneyerek, Batıcılığı öncelediler. Artık, tarihsel sürekliliğin ve yeniden varoluşun simgesi olan İstiklal Marşı yerine Onuncu Yıl Marşı söylenmeye başlamış; Türkiye'nin çağdaşlığının sembolü ise dönemin Cumhurbaşkanı olan Süleyman Demirel'in dediği gibi Bethowen'in 9. Senfonisini dinlemek olarak sunulmuştur.

Din ve dini değerlere karşı yoğun bir kampanya başlamış, sermaye bile yeşil ve beyaz diye ikiye ayrılmış, kebapçılara varana kadar firmalar fişlenmiş, Hükümet ortağı olan Mesut Yılmaz, insanlarının bir kısmını karafatmalar olarak nitelendirerek böcek gibi gördüğünü deklere edebilmiştir. Bütün bu baskılara rağmen dini ve milli kimliğe dikkat ederek yaşamaya çalışan insanların hepsinin lanetlediği Hizbullah terörü birden ortaya çıkmış; bunların yaptıkları terör eylemleri, sıradan Müslümanları potansiyel suçlu gibi görülmesi için kullanılmış; böylece yerel anlamda dini değerleri öncelemek büyük bir medya baskısıyla suç haline gelmiş ve hukuk siyasallaşmıştır.78

10. Cumhurbaşkanı Sayın Ahmet Necdet Sezer'in hukukun siyasallaşması tehlikesine dikkat çekmesi ve hukuku öncelemesiyle

28 Şubat Süreci tahribatının kademeli bir şekilde giderilme çabaları ivme kazanmaya başladı. Fakat 11 Eylül 2001 tarihinde ABD'ye yapılan saldırıyı gerçekleştirenler üzerinde yapılan çalışmalar ve akabinde Taliban-Afganistan çatışması, gündemi yeniden değiştirdi. Türkiye'de 28 Şubat sürecinin bu olayla birlikte bütün dünyaya taşındığını iddia edenler bile oldu. ABD Başkanı Bush'un yeni bir haçlı savaşı ifadesiyle Medeniyetler savaşı tezi tekrar güncelleşti. Jeopolitik ve tarihsel konumu açısından yapılan haçlı savaşlarını ilk göğüsleyen Müslüman Türk devletinin Osmanlı olmasını; yer altı ve yerüstü zenginlikleriyle Kafkasya, Ortadoğu ve Hindu-Pakistan bölgesinde yoğunluklu nüfuzun Müslümanlardan oluşmasını ve Türkiye'nin buralardaki tarihsel işlevini bilen Bush hemen bu sözünü geri aldı. Bununla birlikte, dünyanın (İslamcı bir yönetime sahip olduğunu iddia eden) Taliban'a taraftar olanlar ve olmayanlar şeklinde ikiye ayrıldığını da açıkladı.

Oysa böyle bir tercihde bulunmak, "kırk katır veya kırk satır mı tercih edersin?" ile aynı anlama gelir. Çünkü dünya milletleri, A. İlhan'ın yukarıda dediği gibi, ya körü körüne bir dinsel gericilik ya da tam bir Batı / Amerikancılık arasında seçim yapmaya zorlanmaktadır. Halbuki Türkiye, halkı önemli oranda Müslüman olan ve Tanzimat'tan bu yana yaşadığı laik ve demokratik deneyimleriyle medeniyetler arası diyaloğa katkıda bulunacak bu ikilemden kurtulunmasına yardımcı olabilecek bir güce sahiptir. 79

Bunu yapmak için Anadolu'yu evrensel / Batı kültürünün beşiği olarak gören Cevat Şakir, Azra Erhat, Sabahaddin Eyüboğlu, Vedat Günyol gibi modernleşme ile Batılılaşma'yı özdeşleştiren kültüralistlerle; Batı paradigmasının toptan reddi üzerine kurulu dinsel radikalizm ikilemine düşmeyen; İslami değerler ile çağdaşlaşmak için eklektik bir yaklaşım öngören; yani reel sosyo-politik konumumuz ile insanlığın ulaştığı verileri harmanlayan Türk tarihselciliğinin (tikelciliğinin / yerliciliğinin) arasını ayırmak gereklidir.

Her ne kadar S. Seyfi Öğün Türk yerliciliğini, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı mirasını temel aldığı için olsa gerek "bir başka hayali geçmiş" yüceltttiğini söyleyerek tezyif etse de, burada Anadolu Türk İslamı'ndan temellenen bir öze dönüş

savunusu vardır. Bu öze dönüşü vurgulayan aydınların önde gelenlerinin Ali Fuad Başgil, Hilmi Ziya Ülken, Erol Güngör, Mümtaz Turhan, Peyami Safa, Remzi Oğuz Arık, Nurettin Topçu olduğunu söylersek, hepsinin son tahlilde, hem yerel kültürel kodlara; hem de insanlığın evrensel felsefi birikimine sahip olduğunu görüyoruz.80 Bunun bir başka ifadesi, "Osmanlıcı-Atatürkcü bir sentez" yapmayı denemek ve ne salt Türklüğe; ne de salt İslamlığa vurgu yapmak yerine, bu tikel verileri tümel / evrensel veriler ışığında okumak demektir.

Sonuç

Mustafa Kemal, bu anlamda, hem Osmanlı'nın kadim hikmet-i hükümet geleneğine sahiptir, hem de Fransız Devrimiyle ivme kazanan modern değerlere sahip biri olarak, Türkiye Cumhuriyeti'ni ilan etmiş ve modernleştirme projesini başlatmıştır.81 Yeni devletin vatandaşlarının kökler üzerinde ısrarlı olmayan özgür insanlar olması amaçlanmıştır. Tarih saplantısı olmayan yurttaşlardan oluşan kamusal-politik bir toplum inşa etmek için Osmanlı Devleti'ni tasfiye etmiştir. Fakat Osmanlı'nın kültürel çeşitliliği politik araçlarla kontrol etmek, başka bir ifadeyle politik küreyi herhangi bir kültürle ilişkilendirmemek geleneğine sıkıca bağlı kalmıştır.82

Bu nedenle olsa gerek, Türk kimliğinin politik mahiyetini tartışarak, Akçura ve arkadaşlarının Türkçülüğü meta-historik ve meta-kültürel bir düzeyde tutmaya özen göstermiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Türkçü literatürde tarih ve kültür olarak işlenen Türklük kavramını, bu içeriklerinden soyutlayarak politik topluma tercüme etmiştir. Aslında M.Kemal'in söylediği, Tanzimatçıların Osmanlı kimliğinden murad ettikleri ile benzerlik göstermektedir. Tarihciliğin kültürel bir kavram olarak kurguladığı Türklüğü politize ederek, bir bakıma Osmanlı Tanzimat aydınlarının geliştirmiş olduğu Osmanlı kimliği yerine ikame etmekteydi. Zira Tanzimat adamı, her biri ırk merkezli tarihçilikler aracılığıyla kışkırtılan kültürel kimlikleri politik nitelikli Osmanlılık kimliğiyle yatıştırmaya çalışırken; Mustafa Kemal, Cumhuriyetin birleştirici kimliği olarak Politik Türk kimliğini yükseltiyordu. Bu açıdan Cumhuriyeti, Tanzimat'ın sürekliliğinde değerlendirmek mümkündür.83

Bu bağlamda yukarıda bahsettiğimiz ve 18 yüzyıldan itibaren gündeme gelen dil ve tarih araştırmalarına dayanarak ırk temelli milliyet anlayışı ile tarihi olgulardan hareket eden arzu ve irade ile katılımdan oluşan milliyet tasavvurunu yeniden hatırlamak gerekmektedir. Bunlardan Sözleşmeye dayalı millet / ulus anlayışında hukukilik ve siyasal rasyonellik ilkeleri temelinde insan türünün evrenselliği öne çıkarken, ikincisinde fark temeldir. Kozmopolitist yapıdan milliyetçiliğin birbirine indirgenemez olan heterojenliğini öne çıkarır. Anadolu'nun Osmanlı'nın sosyo-politik verilerini yeni Devletin kurulması sırasında devam ettirmesi, ırk yerine sözleşme ile katılım gerektirmiştir. Belirli bir süre yaşanmanın sonucunda dil, kültür, inanç ve değerler ve hayat tarzı öne çıkması öncelenmektedir.84 Bu nedenle Atatürk'ün "Ne mutlu Türküm diyene" sözü ilk anlayışa tekabül ettiğini ve buradaki vurgunun etnik anlamda bir Türklükten ziyade Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşayan ve kendini buraya ait hisseden, herkes anayasal vatandaşlık hakkını kazanan herkese yönelik bir söylem olarak da düşünülebilir.85

Son söz olarak, Türkiye Cumhuriyeti'ni Tanzimat sürecinde değerlendirdiğimiz zaman bu anayasal vatandaşlık anlayışının aslında Yeni Osmanlılık anlayışının Türkiyelilik tezleri ile örtüştüğünü gözlemlemenin mümkün olduğunu belirtmek gerekir.

1 İnalcık, Halil, "Türkiye Cumhuriyeti ve Osmanlı, Doğu Batı Düşünce Dergisi, yıl. 2, sayı. 5. 1998-1999, s. 9-10. Özellikle kültürel mirasın devam ettiğini göstermek için İTÜ'nün kuruluşun 227. ; Belediye Zabıtasının 174. ; Daruşşafaka Cemiyeti'nin 13. ; aynı cemiyetin Lisesi'sinin 127 yıl önce olduğunu hatırlamak yeterlidir. Ayrıca Galatasary Lisesinin 1481. İlk Topçu Mektebinin 1772. ; Deniz Mühendishanesinin 1773.; ilk özel Musiki Okulu olan

Daru'l-Musiki-i Osmani'nin 1908. ; Posta Nezareti'nin 1840. ; Jandarma Teşkilatanın 1839., Emniyet-i umumiye Müdürlüğünün 1909. ; İstanbul Sanayi Odası ve Ticaret Odalarının 1880., Dersaadet Dava Vekilleri Cemiyeti'nin 1878 yılında kurulduğunu, İlk Resmi gazatemiz olan Takvim-i Vekayi 1831 yılında neşredildiğini biliyoruz.

2 Köprülü, Fuad, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, TTK, Ankara. 1988, s. 22-23, 110; Ahmet, Feruz, Modern Türkiye'nin Oluşumu, çev. Y. alogan, Sarmal yay. İstanbul. 1995, s. 9-10; Öz, Mehmet, "Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana İlkeler", İslami Araştırmalar, c. 12, sy. 1, 1999, s. 27; Özlem, Doğan, "Tarihsellik ve Cumhuriyet" Felsefe Dünyası, sayı. 28, 1998, s. 15; Uyanık, Mevlüt. "Türkiye'nin Uluslaşma / Yeni Kimliğini Oluşturma Sürecinde Osmanlı Kültürünün Yeri " Dini Araştırmalar Dergisi Osmanlı Düşüncesi Özel sayısı c. 2, sayı. 5, 1999.

3 İnalcık, Halil, "Türkiye ve Avrupa: Dün-Bugün", Doğu Batı Düşünce Dergisi, yıl. 1, sayı. 2, Şubat-Mart-Nisan. 1998, s. 27;.

4 İnalcık, "Türkiye Cumhuriyeti ve Osmanlı", s. 11; Özlem, a.g.m., s. 16-17.

5 King Anthony, "Kültür Mekanları, Bilgi Mekanları" Kültür, Küreselleşme ve Dünya Sistemi, çev. G. Seçkin, Ü. H. Yolsal, Ankara 1998, s. 17.

6 Keyman, E., Fuat Globalleşme Söylemleri" Global-Yerel Ekseninde Türkiye" der. E. Fuat Keyman ve A. Y. Sarıbay, Bursa. 2000, s. 29.

7 King, a.g.m., s. 20.

8 Ögün S. Seyfi, "Yerlici Kültüralizm: Kıyaslamaları Bir Değerlendirme" Global-Yerel Ekseninde Türkiye" s. 77.

9 Akçura, Yusuf, Üç Tarz-ı Siyaset, TTK, Ankara. 1991. Hayatı ile ilgili olarak bkz. Temir, Ahmet, Yusuf Akçura (Biyografik) Ankara. 1987; Haklı, F. Oya, Yusuf Akçura'nın Muasır Avurapa'da Siyasi ve İçtimai Fikirler ve Fikri Hareketler Adlı Eserinin Tahlili, (özgün ve

sadeleştirilmiş metin ile birlikte). Basılmamış Lisans Tezi, Çorum. 2001, s. 3-7.

10 Akçura, Yusuf, Muasır Avrupa'da Siyasi ve İçtimai Fikirler ve Fikri Hareketler, Matbaa-i Amire, İstanbul. 1339, s. 10.

11 Lewis, Bernard; Modern Türkiye'nin Doğuşu, çev. M. Kıratlı, TTK, Ankara. 1988, s. 324.

12 Yediyıldız, Bahattin; Üç Tarz-ı Siyaset Paneli, Ölümünün 50. Yılında Yusuf Akçura Sempozyumu Bildirileri, Mart. 185, Ankara. 1987, s. 73. Akçura, Yeni Türk Devletinin Öncüleri, Ankara. 1981, s. 146.

13 Akçura, Muasır Avurapa, s. 6;.

14 Berkes Niyazi, Türkiye'de Çağdaşlaşma Doğu-Batı yay. İstanbul. 1978, s. 393-394; Akşin, Sina, (der), Türkiye Tarihi, İstanbul. 1993, c. 3, s. 338.

15 Hall, Stuart, "Eski ve Yeni Kimlikler" Kültür, Küreselleşme ve Dünya Sistemi, s. 64.

16 Hall, a.g.m., s. 82.

17 Davutoğlu, Ahmet; Stratejik Derinlik, Türkiye'nin Uluslarası Konumu, Küre yay. İstanbul. 2001, s. 83-84.

18 Hall, a.g.m., s. 83.

19 Keyman, a.g.m., s. 31.

20 Keyman, a.g.m., s. 32.

21 Kymlicka, Will, "Çok Kültürlü Yurttaşlık, Ayrıntı yay. Çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul. 1995, s. 138, 240. Mevlüt Uyanık, "Günümüz Türkiye'sinde Din-Devlet ilişkisi ve Üç Tarz-ı Siyaset", s. 60, Bilgi ve Hikmet Dergisi, sayı. 11, 1995, s. 60, Kıllıoğlu İsmail, "Üç Tasnif Üzerine Bir Tahlil Denemesi", Yeni Türkiye, sy. 23-24, 1998, s. 573.

22 Öz, a.g.m., s. 31.

23 Uyanık, Mevlüt, "Türkiye'deki Kavramsal Kargaşanın Temel Terimleri: "Din" "Millet" ve "Şeriat. " Yeni Türkiye, Cumhuriyet Özel

Sayısı, Yıl 1998, Ss. 2618 2629, Sy. 23-24, 1998. Timur, a.g.e., s. 78-79.

24 Lewis. a.g.e., s. 7.

25 Mardin Şerif, Türk Modernleşmesi, Makaleler 4, derleme, s. 184; Bilal Eryılmaz Osmanlı Sisteminde Millet Sistemi, Ağaç yay. İstanbul. 1992, ss. 9-13.

26 Sonyel, Salahi R, “Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğunun Gayr-i Müslim Uygarlıklar Üzerine Etkileri” Tanzimat’ın 150. Yıldönünü Uluslararası Sempozyumu (ankara. 1989) TTK, Ankara. 1994, s. 345.

27 Bilgin, Nuri, Sosyal Bilimlerin Kavşağında Kimlik Sorunu, Ege yay. İzmir. 1994, s. 10.

28 Halaçoğlu, Yusuf, 14-17. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, TTK, Ankara. 1995, s. IX, 145, Bunun İslam dünyasındaki yeri daha doğrusu türünün tek örneği olması için bkz. Carter V. Findley, Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform, Babıali (1789-1922) çev. Latif Boyacı, İzzet Akyol, İz yay. İstanbul. 1994, s. 3 vd.

29 Mardin, Türk Modernleşmesi, s. 111.

30 Süleyman Seyfi Öğün, “Türk Politik Kültürünün Şekillenmesinde Tarihin Konumu” Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek Sempozyumu Bildirileri, Metis yay. İstanbul. 1998. s. 188; Öz, a.g.m., s. 27 vd.

31 Aydın, Mehmet, ”Tanzimatla Aranan Huviyet”, Tanzimat’ın 150. Yıldönünü Uluslararası Sempozyumu (Ankara. 1989) TTK, Ankara. 1994, s. 18; Feruz, a.g.e., s. 10-11; Baykara, Tuncer, Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve 19. Yüzyıla Dair Araştırmalar, Akademi yay. İzmir. ss 109-110.

32 Eryılmaz, a.g.e., s. 55. Şerif Mardin, Türk Modernleşmesi, s. 11 vd, Genelde bu metnin Mustafa Reşid Paşa tarafından hazırlanıp ilan edildiği belirtilir. O dönemin İstanbul büyükelçisi olan İngiliz Lord Ponsonby, bu çalışmanın Sadrazam Hüsrev Paşa ve Osmanlı

düşünürleri olan Halil ve Ali Paşalar tarafından hazırlandığ bilgisi için bkz. Bkz. Sonyel, a.g.m., s. 341.

33 Feruz, a.g.e., s. 51.

34 Mardin, Türk Modernleşmesi, s. 12-14, 83, 86-87.

35 Mardin Şerif, Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Makaleler 1, derleyenler, Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder, İletişim yay. İstanbul. 1991, 181-182.

36 Yetiş, Kazım, "Tanzimat Karşısındaki Tavırların Tasnifi" a. g. sempozyum, s. 130 vd, Okyar, Osman, "Tanzimat'a Yönelik Eleştiriler", a. g. sempozyum, s. 243.

37 Aydın, a.g.m., s. 18, Mardin, Türk Modernleşmesi, ss. 12-14.

38 Mardin, Türkiye'de Toplum ve Siyaset, s. 40.

39 Taner Timur, Osmanlı Kimliği, Hil yay, İstanbul. 1986. s. 115.

40 Türköne, Mümtazer, "Cumhuriyetin Kamusal Alanı" Doğu Batı Düşünce Dergisi, yıl. 2, sayı. 5. 1998-1999, s. 131.

41 Bu metnin önemi, 1839 Gülhane Hatt-ı Humayunu'nun bazı ilavelerle tekrarı olması ve bütün Osmanlı tebaasının kanun önündeki eşitliğinin kesin bir şekilde vurgulanmasıdır. Mustafa Erdoğan, Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset, Liberte yay. Ankara. 1999, s. 23 vd. Feruz, a.g.e., s. 114, 131; Gülhane Hattı ile Tanzimat-ı Hayriye'nin metinleri için bkz. Reşat Kaynar, Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat, TTK, Ankara. 1991 s. 164-190, 191-206.

42 Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset, s. 19; Hanioğlu Şükrü, "Osmanlıcılık" maddesi, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Ansiklopedisi, İletişim yay. İstanbul. 1986, c. 6, s. 1389-1391;.

43 Eşitlik statüsünün yabancı devletlerin baskısıyla olduğu hususu tartışmalıdır, diyen Ortaylı, çünkü Rusya için Katoliklerin hele hele Yahudilerin böyle bir statüye sahip olmaları kendi devletlerinde bile söz konusu olamazdı. Fransa'nın sadece Osmanlı'daki Katolikler için bunu istediğine dikkat edilirse, bu politikanın yabancıların ısrarı ile değil de, yenilikçi bürokratların izlediği

yöntemin sonucu olduğu görülür. Bkz. Ortaylı, a.g.e., s. 82, 99, 214; Eryılmaz, a.g.e., s. 90.

44 III Selim (1789-1807) Osmanlı-Türk Batılılaşma hareketinin babası ve devlet içindeki genel ıslahatların temsilcisi olarak kabul edilir. Bkz. Halil İnalcık, “Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi” çev. M. Özden, Fahri Unan, Türkiye Günlüğü, sayı. 11. 1990, s. 32.

45 Karpat Kemal, “Kimlik Sorununun Türkiye’de Tarihi, Sosyal ve İdeolojik Gelişmesi”, s. 28, İnalcık, “Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi” s. 36 vd.

46 Lewis, a.g.e., s. 217-218; Ercüment Kuran, “19. yy. da Milliyetçiliğin Türk eliti Üzerindeki etkisi, Ortodoğuda Modernleşme, derleme, istanbul. 1995, İnsan yay. İstanbul. 1995, s. 5.

47 Eryılmaz, a.g.e., s. 104.

48 Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset, s. 28-29, krş. Öğün, “Türk Politik. ” s. 190; Ercüment Kuran, “19. yy. da Milliyetçiliğin Türk eliti Üzerindeki etkisi, Ortodoğuda Modernleşme, derleme, İstanbul. 1995, İnsan yay. İstanbul. 1995, s. 5.

49 Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset, s. 29-32.

50 Hanioğlu, a.g.m., s. 1393, Andre Miquel, Doğuşundan Günümüze İslam ve Medeniyeti, c. 1, s. 521, Uyanık, Üç Tarz-ı Siyaset”, s. 56-60.

51 Türköne Mümtaz’er, “Kürt Kimliği: Çözüm Nerede? ”Türkiye Günlüğü, sayı. 33, 1995, s. 32.

52 Davudoğlu, a.g.e., s. 886-87; Mardin, Türkiye’de Toplum ve Siyaset, s. 41, 186.

53 Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset, s. 31-33. Akçura’nın Millet ve milliyet tanımı için bkz. Muasır Avrupa. s. 3; Bu bağlamda dinin işlevi ile ilgili görüşlerinin eleştirisi için bkz. Uyanık, Üç Tarz-ı Siyaset, s. 62-63.

54 Akçura, Muasır Avurapa, s. 10, Bilgin, a.g.e., s. 13-14.

55 İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Hil yay. 3. baskı. İstanbul. 1995 s. 51-53; Bilgin, a.g.e., s. 58.

56 Lewis, a.g.e., s. 341, Hanioğlu, a.g.m., s. 1391-1392, İlhan Tekeli, Selim İlkin, Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin oluşumu ve Dönüşümü, TTK, Ankara. 1993, s. 101, Kuran, “a.g.m., s. 5.

57 Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset, s. 34; Bu bağlamda Osmanlı’da Türkçülüğün doğuşunu etkileyen eser Leon Cahun’a (1989) ait olması açıklanması gereken bir noktadır. İyi bir edebiyatçı ama Türkolog olmamasına rağmen Türk aydınlarına Cahun’un etkisi zamanlama aranmalıdır. Bkz. Timur, a.g.e., s. 112.

58 Timur, a.g.e., s. 116.

59 Kymlicka, a.g.e., s. 42.

60 Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset, s. 33; krş. Uyanık, Üç Tarz-ı Siyaset, s. 58.

61 Karal, Enver Ziya, Önsöz, Üç Tarz-ı Siyaset, s. 8.

62 Akçura, Yeni Türk Devleti, s. 149-150, Yediyıldız, a. g. panel, s. 73.

63 Özlem, a.g.m., s. 12.

64 Feruz, a.g.e., s. 10; Özlem, a.g.m., s. 8.

65 Özlem, a.g.m., s. 13.

66 Özlem, a.g.m., s. 9.

67 Özlem, a.g.m., s. 14.

68 Ögün, a.g.m., s. 47-48.

69 Özlem, a.g.m., s. 14-15.

70 Özlem, a.g.m., s. 15.

71 Wallerstein Immanuel, “Ulusal ve Evrensel: Dünya Kültürü Diye Bir Şey Olabilir mi?”, Kültür, Küreselleşme ve Dünya Sistemi, Anthony King, Derl. s. 121-122.

72 Ögün, “Yerlici Kültüralizm”, s. 77-78.

73 Öğün, “Türk Politik”, s. 192.

74 Ögün, “Yerlici Kültüralizm”, s. 48.

75 İlhan Atilla, Ulusal Kültür Savaşı İstanbul. 1986, s. 329-330; Cengiz Güleç, Türkiye'de Kültürel Kimlik Krizi, V yay. Ankara. 1992, s. 83-87; Devşirme kültürüne örnek olarak ilhan, "Modernleşmek adı altında Liselerde Sphoklesi okuttular, Klasik Türk Sanat Musikisini, divan şiirini hor görmeyi öğretirken kötü çevrilmiş batı klasiklerine hayranlığı aşıladılar. Artık Sinan yok, L. de Vinci var, Itri yok Bach var. " şeklindeki ifadeleri için bkz. İlhan, Hangi Batı, Ankara. s. 17. krş. Durdu Şahin, Peyami Safa, Cemil Meriç ve Atilla İlhan'ın Eserlerinde Batı, İlgi yay. Ankara. 1994, s. 60.

76 Klasik Osmanlıcılık ile Özal'ın yeni Osmanlıcılığı arasındaki ortak unsurları A. Davutoğlu şu şekilde vermektedir: 1) Devlet, uluslarası konjonktüre uyum sağlayacak şekilde yapılanacaktır; 2) Her iki dönemde de devletin bütünlüğünü tehdit edecek şekilde yükselen milliyetçi akımların tesirini de gözetecek şekilde, yeni bir siyasi kimlik ve kültür oluşturmaya çalışmak; 3) bu yeni siyasi kültür arayışına geleneksel değerlerle, Batılı değerler arasında uyum sağlamaya yönelik eklektik bir yöntem benimsemek; 4) Osmanlı, 1815 Viyana Kongresi ile belirlenen Yeni Dünya Düzenine; Türkiye Cumhuriyeti ise, Soğuk Savaş sonrası dönemde derinliğine bütünleşme sürecine giren Avrupa Birliği'ne entegre olmaya çalışmak; 6) Viyana Kongresi sonrasında süper güç olan İngiltere, Soğuk Savaş sonrasında süper güç olan ABD ile uyumlu stratejik arayışlara girişmek. Davutoğlu, a.g.e., s. 90.

77 Karaosmanoğlu Ali L., İslam and Its İmplications for the İnternational System, Islam and Politics in The Modern Middle East, ed. Metin Heper, Raphael İsraeli, London. 1984, s. 103.

78 Batıcılığın tarihsel süreklilik içinde 28 Şubat süreci şeklindeki tezahürü için bkz. Davutoğlu, a.g.e., s. 88-90 Medya ve Müslüman imajı ilişkisi için bkz. Uyanık Mevlüt, Müslüman İmajı, Diyanet Vakfı Yayınları, (Kutlu Doğum Haftası Bildirileri 1995). Ankara. 1996. 287 vd.

79 Uyanık Mevlüt, "Medeniyetler Arası Diyalogda Müslüman Türkiye'nin Konumu ve Önemi", Yeni Türkiye yıl. 2, sayı. 9, 1996.

80 Ögün, Yerlici Kültüralizm., s. 53-55, 65.

81 Öğün, “Türk Politik” s. 190.

82 Öğün, a.g.m., s. 191.

83 Öğün, a.g.m., s. 192.

84 Bilgin, a.g.e., s. 63.

85 Anayasal vatandaşlığın çoğulcu ve çok kültürlü bir vatandaşlık kurumu olarak tesis edilmesinin gerekliliği için bkz. Ahmet İçduygu ve E. Fuat Keyman, “Globalleşme, Anayasallık ve Türkiye’de Vatandaşlık Tartışması” Doğu Batı Düşünce Dergisi, yıl. 2, sayı. 5. 1998-1999, ss. 143-155

Türkiye'de "Narodnik" Milliyetçiliği ve Halkçılık (1908-1918) / Prof. Dr. Zafer Toprak [s.801-806]

Boğaziçi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

İkinci Meşrutiyet, günümüz Türkiyesi'nin alanını aşan bir coğrafyanın "aydınlanma" çağıdır. Altı yüz yıllık bir imparatorluğun çöküş öyküleriyle bunalıma sokulduğu bir dönemde yeni bir yapılanma sürecinin habercisidir. Bir başka deyişle 20. yüzyılın ilk yarısında birçok Osmanlı unsurunda olduğu gibi, kendilerini Türk diye tanımlamaya başlayan bir kesitin ya da aydınların kimlik oluşturma sürecidir. Bu süreç Osmanlı topraklarının değişik yörelerinde farklı unsurlarca çok daha önceleri başlatılmış ve "ulusal" nitelikte devletlerin oluşmasına neden olmuştur. Türkiye'nin uluslaşma süreci ise kısmen bunlardan esinlenen, kısmen kendi iç dinamikleriyle "terakki" arayışı içersinde olan, Batı ile diyalogun ürünüdür. Kimi kez İslamî kisveyle de olsa temel referans noktası Batı olmuştur.

Türkiye gibi, Batı dışı geciken ülkelerde siyasal yapılanma ve demokratikleşme süreci karmaşık bir nitelik taşıyan ideolojik yumaklar gündeme getirdi. Çelişik gibi gözüken gelenekselcilik-çağdaşçılık, muhafazakarlık-köktencilik, ulusçuluk-toplumculuk bu toplumlarda birlikteliklerini koruyabildi. Türkiye pratiğinde de bunu gözlemek olası. Türkiye'de hızlı toplumsal dönüşüm, kentleşme, modernizasyon, yeni-eski çatışması, kırsal nüfusun göreli yoksulluğu popülist beklentileri körükledi. Nitekim 20. yüzyılın ilk yarısında, Batı'da demokrasi çetin sınavlara girerken, "modernist" çizgiyi izleyen geciken ülkelerde popülizm demokratik toplum beklentilerinin yerini aldı. Diğer bir deyişle demokrasi bu tür ülkelerin gündeminde yoktu; olamazdı. Bireyleri göreli özgürlüğe sahip bir toplumu türdeş kılacak ulus-devlet arayışı ağır basıyordu. Meşrutiyet yıllarında bu gelişmeler "içtimai inkılap" ya da sosyal devrim olarak nitelenmişti.

Ulusal kimlik arayışı bütüncü, dayanışmacı bir toplum modelini gündeme getirmişti. Kimi kez güçlü orta sınıf tezi ya da sınıf

mücadelesinin reddi bu tür popülist gelişmelerin ana eksenini oluşturmuştu. Kentleşmenin güdük kaldığı bir ortamda köylülük ön plana çıkmış, köy duru ırkın, ya da ulusal değerlerin arandığı ortamı simgelemişti. Sınıflaşmanın kentleşme sonucu oluştuğu vurgulanmış, toplumu çökerten sınıf mücadelelerinden kaçınmak için kentleşmenin önlenmesi gerektiği ileri sürülmüştü. Osmanlı-Türk popülizmi bir anlamda kapitalist yapılanmada gecikmeden ve uyumsuzluktan kaynaklanmıştı. Gelenekçi olduğu kadar köktenci, modernleşme ve geleneksel değerleri özümleyen bir dünya görüşüne dönüşmüştü popülizm. Ulusçuluk ve popülizm aynı madalyonun iki yüzüydü. Popülizmin adı Türkiye'de halkçılıktı. Halkçılık ise II. Meşrutiyet aydınının can simidiydi. Türkiye'de popülizm 1940'ların sonlarına kadar etkinliğini sürdürdü. Çok partili rejime geçişle birlikte demokrasi söylemi popülist söylemin yerini aldı.

Türkiye'de toplumbilim sözcüğü ya da eski biçimleriyle "ilm-i ictimaî" ya da "ictimaiyyat", sosyolojik anlamdaki "halk" sözcüğüyle yaşıttı. Her ikisi de II. Meşrutiyet'in bilim jargonunun kazanımları arasında yer aldı. Reaya, teb'a, ahali ve halk sözcükleri değişik dönemlerde aynı beşeri unsura verilen adlardı. Halk sözcüğüne, 19. yüzyıl sözlüklerinde rastlanırsa da günlük konuşmalarda ya da yazında ahali yeğlenen bir terimdi. Şemsettin Sami'nin Fransızcadan Türkçeye sözlüğünde "peuple" sözcüğünün karşılığı olarak "halk" yer almıyordu. Ahali sözcüğü, reaya ya da teb'adan halka geçişi simgeliyordu. Diğer bir deyişle "kul"dan "vatandaş"a uzanan engebeli yolun bir ara aşamasıydı. II. Meşrutiyet yılları halk sözcüğünün giderek günlük dilde yer ettiği bir dönemdi. Halk bir anlamda "vatandaş"lardan oluşuyordu. Ancak, vatandaşlar topluluğu olmanın ötesinde kollektif bir boyutu vardı. Tıpkı "millet" gibi bütüncü bir sözcüktü. Osmanlı'da "millet" bu günkü anlamından çok daha farklı anlam içeriyordu. Millet bir tür "cemaat"tı. Çoğu kez gayr-ı müslim unsuru çağırıştırıyordu. Ancak Müslümanları da içeren biçimde Osmanlı meşrutiyet hareketi içinde "Osmanlı milleti"nden söz edilebilirdi. "Türk milleti" deyişi, türdeş Cumhuriyet Türkiyesi'nin gündeminde yer aldı.

Toplumlar, Gökalp’e göre altı aşamalı bir evrimden geçiyordu. Her aşamanın kendine özgü toplumsal katmanları (ictimai tabaka) bulunuyordu. İlk aşama klan devri ya da semiyye devriydi. Onu kast devri izliyordu. Üçüncü aşama tarik devriydi. Derebeylik devri dördüncü aşamaydı. Buna Tanzimat öncesi Osmanlı toplumundaki ayanlar örnek olarak gösteriliyordu. Halkçılığın gündeme geldiği dönem, derebeyliği izleyen sınıf devriydi. Osmanlı tarihinde Tanzimat bu aşamayı simgeliyordu. Tanzimat “raiyyeliği ve zımmiliği” kaldırmıştı. Ayanların “asalet” ve “hürriyet”ini; ülke yönetimine katılma hakkını “aşağıdaki diğer tabakalara” da tanımıştı. Diğer bir deyişle “siyasi” anlamda liberal hak ve özgürlükler Osmanlı reayasına “vatandaşlık” yolunu açıyordu. “Avam” adı verilen kitle “ayanlık”la eşit olunca “halk” adını alıyordu. Gökalp’e göre, Tanzimat ve Meşrutiyet siyasal hukuk açısından eşitliği amaçlayarak Türkiye’ye siyasi halkçılık ya da siyasi demokrasiyi getirmişti. “Halkçılık” başlıklı yazıda siyasi halkçılık deyimi yanına parantez açılmış ve fransızca “démocratie politique” yazılmıştı. Halkçılık, bir anlamda, Gökalp için Batı’daki demokrasi sözcüğünün Türkçesiydi. Nitekim yazıda birkaç satır aşağıda ictimai halkçılığın yanına “démocratie sociale” açıklaması konmuştu. Halk sözcüğünün toplumsal boyutu “cemiyet”i gerektiriyordu. Cemiyet ise “ictimaiyyat”ın ana uğraş alanıydı.

II. Meşrutiyet’in gündeme getirdiği “ictimaiyyat”ın boyutları bugünkü toplumbilimden çok daha genişti. Bir kere elli kalem tutan herkes “ictimaiyyat”tan dem vuruyordu. İctimaiyyatın çözüm önermediği sorun hemen hemen yok gibiydi. Toplumla ilgilenmek, kişiyi ictimaiyata sevk ediyordu. İctimaiyât orta öğrenimde yer alıyordu. Darülfünun’da okutuluyordu. “Halk için ictimaiyât” yazılıyordu. Dergilerde ictimaiyât sütunlarının ayrı bir yeri vardı. Din, aile, çocuk, gençlik, vatan, millet, devlet ictimaiyâtın günlük konularıydı.

II. Meşrutiyet’in Osmanlı düşün yaşamına getirdiği temel akımlardan biri kuşkusuz halkçılıktı. Rus Nadornik hareketinden ve Balkanlar’daki uzantısı halkçılık (popülizm) ve köycülükten (peasantism) esinlenen Osmanlı halkçıları Türk Ocağı ve Milli Talim

ve Terbiye Cemiyeti çevresinde toplanmış, Türk Yurdu ve Halka Doğru dergilerini çıkarmışlardı. “Halka doğru” deyimi, Çarlık Rusyası’nda 19. yüzyılın ikinci yarısında gelişen “narodnik” hareketinin temel şiarlarından biriydi. Serfliğin kaldırılışı ertesi Rusya’da toprak temerküzü ya da toplulaşması giderek hızlanmış, tarımda küçük üreticilik gerilemişti. Aynı dönemde ülkedeki küçük burjuva aydın katmanları toplumun yitiren kesimleriyle bütünleşmeye yönelmişti. Diğer bir deyişle köylülüğün alt gelir gruplarına seslenen Rus aydını, çarpılan geleneksel yapıya “halka doğru” hareketiyle çözüm aramıştı. “Halka doğru gidenler” toprağını her geçen gün “kulaklar”a, zengin çiftçilere kaptıran ve giderek yoksullaşan küçük üretici köylülüğe sahip çıkıyor, geniş köylü kitlelerini Çarlığa karşı başkaldırıya çağırıyordu. Devrim için köylülüğü kazanmak gerekirdi ve bu nedenle Rus aydınına önemli görevler düşüyordu. Rus aydını halka gitmeli, halka inmeli, halkı uyarmalı, eğitmeli, aydınlatmalıydı.

Rus “halka doğru” hareketi Osmanlı aydınlarına Balkan aydınları ve göçmen Türkler aracılığıyla ulaştı. Balkanlar’da yazar ve öğretmenler arasında Rus “narodnik” hareketi 19. yüzyılın son çeyreğinde itibaren etkin olmaya başlamıştı. Öte yandan Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali vb. Türkçü göçmenler panislavism ve Rus popülizminden etkilenmiş, II. Meşrutiyet’le birlikte uluslaşma sürecinde gündeme gelen Türkçülük ve Halkçılık akımlarında etkin rol oynamışlardı. Ve nihayet Ermeni aydınlarının ulusçu Taşnak akımına karşı geliştirdikleri sosyalist Hınçak akımı narodnok fikirlerin etki alanındaydı. Türkçü aydınların bundan etkilenmeleri doğaldı.

Halka Doğru dergisi yazarlarından İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi üyesi Hüseyinzade Ali (Turan), Türkçülükle halkçılığın “mürşidi” olarak görülüyor, Rusya’daki panislavizm ve sosyalizmi Türkiye’ye uyarlayan kişi olarak gösteriliyordu. Ziya Gökalp, Yeni Mecmua’da yayımladığı “Türkçülük nasıl doğdu”, başlıklı yazısında Ali Bey’in Petersburg Üniversitesi’nde öğrenci iken iki etki altında kaldığını, panislavizmden pantürkizme vardığını, sosyalizmden de halkçılığa ulaştığını söylüyordu. Nitekim Niyazi Berkes de bu esin kaynağını kaydetmiş, Hüseyinzade Ali’nin orada devrimci öğrenci

kömünlerine gördüğünü, hatta Namık Kemal'in adını bile ilk kez bunlardan duyduğunu, İstanbul'a gelip Tıp Fakültesi'ne girince, birkaç arkadaşıyla birlikte narodnik modelinde ilk üniversiteli gizli öğrenci derneği olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kurduğunu yazmıştı. Ancak, Niyazi Berkes Meşrutiyet halkçılığının sosyalizmden kopup sosyolojizme yöneldiğine işaret etmekteydi. Ziya Gökalp halkçılığı Marksist sosyalizmden ayırarak Durkheim'in sosyolojizmine bulamış; onu Osmanlı Devleti'nin zorlu günlerinde tesanütçülük diye adlandırdığı solidarizm ve mesleki temsilcilik ideolojisine ulaştırmıştı.

Nitekim halkçılık solidarist kimliği ile ün salmış, yazarlarımız halkçılık ile Batı solidarizmi arasında yakın bağ kurmuşlardı. Şerif Mardin halkçılık ilkesinin 20. yüzyılla birlikte Türkiye'de aydınlar arasında en çok tutulan akım oluşunu eski bir kültür kodunun yeni bir şekilde yansımasına bağlıyordu. Batı'ya giden Türk aydını sosyalizm-solidarizm ikileminde ikincisini seçmişti; solidarizmin bu kadroların kolayca kabul edebilecekleri, eskiden beri bildikleri, kendi toplumlarında hâkim olan değerlere benzeyen sosyal değerler getirmişti.

Solidarizm ve ona kaynaklık eden pozitivizmin Osmanlı aydınları arasında geniş yankı uyandırdığı bir gerçekti. 19. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı toplumunda skolastik İslâm felsefesine tepki olarak ortaya çıkan pozitivist düşünce giderek etkinleşmiş, Osmanlı aydını 1908 Jön Türk devrimiyle birlikte sosyolojiye dört elle sarılmıştı. Bundan böyle toplum felsefesi olarak "ilm-i ictimaî" Meşrutiyet Türkiyesi'ne damgasını vuracaktı. "Sosyolojizm" olarak da nitelenebilecek toplumbilim egemenliği Cumhuriyet Türkiyesi'nde de tahakkümünü sürdürecekti.

Bilindiği gibi Tanzimat sonrası Türkiyesi'nde ilim ve mantık anlayışında bir ikilem doğmuştu. İlk çizgiye yüzyıllardır hakim konumunu sürdüren İslâm kültürü geleneğine bağlı anlayıştı. Bu anlayışta dini bilgiler vurgulanmış; mantıkta Aristo mantığının dışına çıkılmamıştı. Diğeri ise Avrupa'nın etkisiyle güçlenen Batı düşüncesiydi. Bilimde Auguste Comte'un pozitivizmi benimsenmiş, pozitif bilimler vurgulanmıştı. Bir yöntem olarak Aristo mantığının

yetersizliği gündeme gelmiş; Avrupa’da yeşeren yeni mantık akımları ortam bulmuştu. İlki, zaman zaman güçlü çıkışlar yapmasına karşın Cumhuriyet’e kadar giderek gücünü yitirecek, diğeri ise başlangıçta ilkiyle uzlaşmaya çalışarak, bu pek başarılı olmayınca ilkinin yerini alarak güçlenecekti.

II. Meşrutiyet yıllarında millet ile halk sözcükleri yeterince berraklaşmamıştı. Tıpkı Rusça’da “narod” sözcüğünün ifade ettiği gibi bir ölçüde eş anlamda kullanılıyordu. Türkçülük akımının yayın organı Türk Yurdu’nda, “güzideler tarafından temsil olunan, halktan ayrı bir millet”ten söz edilemeyeceği kaydediliyor, “milliyetin esaslarını yaratan halktır” deniyordu. Milleti halkın zevki, ruhi duyguları, halkın akideleri, halkın görüşleri oluştururdu. Bu nedenle Türk Yurdu daima “halka doğru inmeyi”, halkı anlamayı, milleti yükseltmek için halkı yükseltmek gerektiğini vurgulamıştı. Türkçülerin yayımladıkları bir diğer dergi Halka Doğru adını taşıyordu. İlk sayısı 1913 Nisanınında çıkan dergide dönemin birçok ünlü yazarı yer almıştı. Halide Edip, Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu, Tevfik Nurettin, Celâl Sahir, Hüseyinzade Ali, Hamdullah Suphi, Akil Muhtar, Abdülfeyyaz Tevfik, Ali Canip, Ali Ulvi, Galip Bahtiyar, Kâzım Nami, Köprülüzade Mehmed Fuad, Ziya Gökalp, Mehmed Emin, Mehmed Ali Tevfik, Memduh Şevket dergide “sürekli yazıcılar” olarak tanıtılıyordu. Yusuf Akçura “Halka” başlıklı yazı dizisinde “Biz Halka Doğru diye ad taktığımız bu cerideyi halk için, halka faydalı olmak için çıkarıyoruz” diyordu. Akçura’ya göre “halkın, yani köylü ve esnafın, mektepler, cemiyetler yapabilmesi için önüne düşüp yol gösterecek okumuş adamlara ihtiyaç” vardı. Akçura, yazısında yoksul katmanların Osmanlı toplumunda karşılaştıkları güçlükleri dile getiriyor, köylünün toprağının yetersiz olduğunu, kaldırdığı ürünün geçimine yetmediğini, yüksek verim elde etse bile yol, demiryolu, araba vb. ulaşım olanaklarından yoksun oluşu nedeniyle pazarla bütünleşemediğini söylüyordu. Halk, ancak aydın kesimin önderliğinde bu sorunların üstesinden gelebilirdi. Bu nedenle Türk aydını halka yönelmeli, halkla bütünleşmeli, halkın seviyesine inerek onu eğitmeliydi.

Türk Yurdu Türk Ocağı'nın yayın organıydı. "Türklerin münevver gençleri"ni biraraya getiren Türk Ocağı, "halka doğru gitmeyi, halkı görmeyi, halkı iğrenmeyi" ilke edinmişti. Bu doğrultuda, Ocak'ta "halk hayatının hangi cihetleri görülmek, öğrenilmek lazım geldiği" üzerine konferanslar, tartışma toplantıları düzenleniyordu. Ocak gençleri "halkın uğramakta olduğu hastalıklarla o hastalıkların sebepleri"ni araştırıyor, halkın yoksulluğunun, sefaletinin nedenlerine eğiliyorlardı. II. Meşrutiyet halkçılığı "halka doğru gidilmesini, halkın ahvalinin öğrenilmesini, öğrendikten sonra elden geldiği kadar halkın yaralarına merhem vurulmasını" benimsiyor, Osmanlı-Türk aydınlarını görev başına çağırıyordu. Başka ülkelerde hoca, öğretmen, yüksek okul öğrencisi gibi okumuş insanlar halk arasına girerek bu vazifeyi görüyorlardı. Zengin, bilgili, uygar ve güçlü ülkelerin tümünde aydınlar "halka doğru" gitmiş, köye yönelmişlerdi. Örneğin, Almanya'da Rusya'da aydınlar yalnız kentlerde çöreklenmemişlerdi; kasabalara, köylere giderek oralardaki halkı öğrenmeye, ilerlemeye, çalışmaya, zenginleşmeye özendirmiş, insani, milli, vatani duygularını yükseltmeye çabalamışlardı. Osmanlı-Türk aydınının Rus aydınından öğreneceği çok şey vardı.

Akçura'ya göre Osmanlı ülkesinde de "halka doğru gidenler" vardı. Ancak, bunlar, o güne değin Sırplar, Bulgarlar, Rumlar'dı. Akçura, halka doğru giden" Sırplara Seniçe'de rastlamıştı. Karşılaştığı bir Sırp öğretmen Belgrat Öğretmen Okulu'nu bitirmiş, aynı okul mezunu eşi ile birlikte ucra bir köye giderek ilkokul öğretmenliğini başlamıştı. Aslında bu aydın Sırplı, ilkokul öğretmenliği yanı sıra tüm köyün, belki bütün o yerenin hocalığını üstlenmişti. O, yalnız yedi sekiz yaşındaki köylü çocuklarına alfabe öğretmekle kalmıyor, tüm köye, belki o yörenin tümüne "adam olmayı, usullü çalışmayı,

servet kazanmayı ve… Sırplaşmayı" öğretiyodu. "İşte asıl halka doğru gitmek böyle olur"du. Akçura'ya göre, Senice ile Sırp hududu arasında küçük bir köyün öğretmeni olan bu Sırp genci, İstanbul'un yüksek okullarında öğretim üyesi ya da yönetici olan kişilerin birçoğundan bilgi, beceri hatta zekaca üstündü. Bu ülkücü köy öğretmeni Sırbistan'ın büyük kentlerinden birinde kolaylıkla iş

bulabilirdi. Fakat o köy öğretmenliğini yeğlemiş, “karanlıklara girip ışık dağıtmayı, zaten hayli aydın yerlerde parlayıp göze çarmaya” üstün görmüştü. Akçura, halka doğru giden” Sırp gençlerinin çabalarının boşa gitmediğini son siyasal gelişmelerin kanıtladığına dikkati çekiyor. Sırplara yenik düşmemizin temel nedenlerinden birinin de “böyle halka doğru, giden, köy hocalığı eden Darülfünun mezunlarının” varlığı olduğunu söylüyordu.

Akçura, Osmanlı Rum gençlerinin de “halka doğru gitmeye” başladıklarını kaydediyordu. Anadolu’nun değişik yörelerinden, Trabzon’dan, Samsun’dan, Kayseri’den, Ankara’dan birçok Rum genci Yunanistan’a, Atina Üniversitesi’ne okumaya gidiyor, eğitimleri sonrası Anadolu’nun dört bir köşesine dağılarak, kasabalarda, köylerde okullar açıyor, öğretmenlik, hekimlik ediyorlardı. Diğer bir deyişle Osmanlı Rum gençleri artık halka gidiyorlar, kendi halklarının, Rumların, maddi hastalıklarına ilaç veriyorlar, manevi hastalık olan cehaletlerini gidermeye çalışıyorlar ve aynı zamanda kendi ulusal duygularını, Yunanlılık fikrini aşılıyorlardı.

Osmanlı-Türk aydını bu tür gelişmelere duyarsız kalamazdı. Nitekim Halka Doğru dergisi bu amaçla çıkarılıyordu. Nitekim dergi, artık Türk gençlerinin de “halka doğru” gitmeye başladıklarını söylüyordu. Bu harekete Tıbbiyeli aydın gençlik öncülük ediyordu. 1913 yazında Tıbbiyeli gençler “Anadolu’da halk arasında yayan seyahat etmişler; yani halka doğru gitmişler”di. Bu yolda diğer gençlerin Tıbbiyelileri örnek almalarını öneren Halka Doğru dergisi, ilk “halka doğru” eylemini gerçekleştirenlerden Tıbbiyeli Kıbrıslı İrfan’ın anılarına yer veriyordu. “Halka doğru giden” ilk Türk popülistleri Tıbbiyelilerin, ülkede yaşam hakkının Türk köylüleri yükselterek kazanılacağına derin ve sarsılmaz bir iman ve itikatla kani olduklarını kaydediyor, çoğunluğun bu kesimlerine karşı kayıtsız kalmasını eleştiriyordu. “Asker” kardeşlerinin yaşadığı muhiti görmek, yaşam tarzlarını incelemek Türk gençlerine düşen bir görevdi. Toplumsal yaşamda gençlerin başı çekmesi kaçınılmazdı. Ülke gençleri “ulusal hayat”ta tüm engebeleri aşmalı, “milliyet”ine ait sorunlarda her tehlikenin üstesinde gelmeli, cesur, güçlü ve girişimci olmalıydılar. Tertemiz havasıyla ormanları, bayırları, yüksek

yaylalarına, sağlıklı besin maddelerine karşın Anadolu insanı bir deri bir iskeletti. Bu sefaleti, bu felaketi, bu musibeti mesleki açıdan da inceleme arzusunda olan Tıbbiyeliler bir an önce “Anadolu’nun köy hayatı”na koşmak istiyorlardı. Bu amaçla İzmir’e kadar yürüyerek gitmeyi planlayan gençler ordudan erkân-ı harbiyye haritaları temin etmişler, pusulalarıyla ve köylüye dağıtılacak “sulfato” şişeleri, ve çiçek aşısı tüplerininden oluşan onbeş yirmi okka ya da 25, 30 kiloluk yükleriyle 5 Temmuz Cuma günü İstanbul’dan yola çıktılar. Bu yaya yolculuğun kendileri için ne denli zevk olduğunu vurgulayan İrfan, yol boyunca Mehmed Emin Bey’in “Ben bir Türküm, dinim cinsim uludur. Ateş ile özüm sinem doludur” teranesini hep bir ağızdan tekrarladıklarını kaydediyordu.

Tıbbiyeliler köylüye sağlayacakları maddi ve manevi yararlardan başka Türk gençlerinin artık kasvetli odalarda, salon köşelerinde miskin miskin oturmadıklarını, Türk gücünün her şeye yettiğini dünyaya kanıtlayacaklardı. Bundan böyle tüm Türk gençliğinin izlemesi gerektiği yolun ilk adımını attıkları için yürekleri lekesiz ve samimi bir duygu ile çarpıyordu.

Türk Ocağı ilk açıldığı günden beri gençleri Anadolu’ya yöneltmiş, Ocak müdürü “Anadolu’ya gitmeyi, Anadolu’da gezmeyi, Anadolu’yu öğrenmeyi, Anadolu’yu sevmeyi” özendirmişti. “Milli şair” Mehmed Emin (Yurdakul) Anadolu Türk köylüsünün durumuna dikkati çeken, “şevkatli ve halka muhabbetle dolu” şiirler yazmıştı. İsmail Hakkı Türk Yurdu’nda 1916 yılında çıkan bir yazı dizisinde eskiden İstanbul’un Anadolu’yu ihmal ettiğini, İstanbullu beyleri, efendilerin “halk” ile “Anadolu” ile, başka bir değişle “İstanbul’u yani memleketin başını, gövdesiyle meşgul etmek için” Türk Ocağı, Turk Yurdu ve Halk Doğru çok uğraş verdiğini yazıyordu. Anı tarihlerde Mehmed Şemseddin (Günaltay) Anadolu halkının cehaletini, batıl itikatlarını gidermek amacıyla Zumetten Nura adlı bir eser ortaya koymuştu. Kitapta yer alan makalelerin bazıları şu başlıkları taşıyordu: “Anadolu’nun yayralarını saracak hey’etler ister”, “Anadolu’da inhizal-i ırki ve çare-i izalesi”, “Anadolu’da sefalet-i hazıraya karşı yapılacak tedâbir-i müstacele”, “Anadolu,

muhtekirlerin insafsız pençeleri altında kıvranıyor", "Anadolu'ya fenni hey'etler ve bilhassa zıraat hey'etleri göndermelidir".

Birinci Dünya Savaşı ile birlikte Anadolu iki yönden önem kazanmıştı. Türk ulusçuluğu Anadolu'ya yönelmeyi gerektirmiş, Trablusgarb ve Balkan Savaşları ardından Arapların da bağımsızlığa yönelmeleri İttihatçıları Müslüman-Türk unsurla meskun Anadolu'ya bağlamıştı. Öte yandan ülke ekonomisinin savaşla birlikte dışa kapanışı Osmanlı'yı kendi yağıyla kavrulmaya zorlamış, temel besin maddeleri Anadolu'dan sağlanır olmuştu. Türk Yurdu'na göre "Dün payitahtı en ziyade Anadolu'nun evlâdı korudu; bugün payitahtı yine Anadolu'nun kadın erkek rençberleri doyuruyor"du. Diğer bir deyişle Anadolu "velinimetimiz"di. Türk Yurdu Derneği'nin yayımladığı ve yine Celal Sahir'in yönettiği bir diğer dergi Türk Sözü'ydü. "Halka doğru gitmek, halk için çalışmak" şiarı ile yayın hayatına gören haftalık Türk Sözü dergisi 16 sayı yayımlandı. Derginin başyazarı Ömer Seyfettin ilk sayıda derginin amacını belirtirken "Türk Sözü, uyanan, alim ve milliyetine aşık, yüksek Türk gençliği ile, hâlâ uyuyan ve bir ışık bekleyen Türk halkı arasında bir kapıdır. Gençlik o kapıdan girmekle alçalmayarak, bilakis halkı, yani kendi varlığını, kendi milletini yükseltecek, kendine benzetecektir" diyordu.

"Halka doğru" hareketi Anadolu'da yankı uyandırmakta gecikmemişti. Taşrada, özellikle "ictimai" çabaların yoğunlaştığı Konya ve Eskişehir'de "halka doğru mühim bir cereyan başlamıştı". Nitekim bu kentlerdeki yayın organları halkçılığın somut örnekleriydi. Türkçülerin etkin oldukları diğer bir dernek, Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti'nin de faaliyetleri bu doğrultudaydı. Cemiyet Anadolu'da araştırmalara girişmiş, kendi deyişiyle, inceleme seyahatı yaptırmış, yarışmalar tertiplemiş, "Köylü Kütüphanesi" ve "Köy Hocası Kütüphanesi" kitap dizilerini oluşturmuştu.

Milli Talim ve Tarbiye Cemiyeti, düzenlediği açık oturumlarda "halka doğru inmenin ve halkı yükseltmenin yolları"nı tartışıyordu. 22 Mart 1918 günü kadınların da katıldıkları toplantıda Binbaşı Rıza Bey "halka yaklaşmak için lisan cihetindeki açıklığın, yaşayış itibariyle hasıl olan farkın kaldırılması" gerektiğini ifade ederken, Ahmed Hamdi Bey "halkı sevmek için bilmek lazımdır" diyor, halka

ulaşabilmek için uygarlık gereçlerinden, dergi, telefon, yol gibi iletişim ve ulaşım araçlarından yararlanılmasını öneriyordu. Aynı oturumda Milaslı İsmail Hakkı, köylünün “his adamı” olmaktan çok “menfaat adamı” olduğunu; cahilliğin giderilmesi için kendisine refakat edecek hocaları önce pek ümit var bir şekilde karşılarken yıllar geçtikçe bir çıkar hasıl olmadığı görerek ondan el çektiğini, köylü maneviyatla yetinmediğini, bu nedenle hocalar, din adamları yerine, muallim, tabib, tahsildar gibi doğrudan köylüyle temas kuracak kişilere baş vurulmasını ve onun yaşam düzeyini yükseltecek aydınları göreve çağırmak gerekeceğini belirtiyordu. Ardından söz alan İbrahim Memduh Bey, aydın seferberliğini bir kez daha vurgulayarak, örnek olarak Bulgaristan köylerinde Sorbon mezunlarının öğretmenlik ettiklerini söylüyordu. Hüsamettin Bey ise, Bulgaristan ile Türkiye’yi karşılaştırarak, ilk öğrenimin Bulgaristan’da olduğu gibi zorunlu kılınmasını öneriyordu. Günün son konuşmacılarından, Bohor İsmail Efendi, münevverleri açılmış, halkı açılmamış bir goncaya benzetiyor, halkın eğitilmesi gerektiğini söylüyordu. Ve nihayet, Kazım Nami Bey “halkı yükseltmek” için önce “hissen halka yükselmek” gereğini ileri sürüyordu.

Halka doğru türlü türlü yollarla gidilebilirdi. Anadolu insanını ülke ile bütünlemenin belki de en etkin yolu ekonomikti. Savaş yıllarında Anadolu ürününün revaç bulması, büyük kentlerin Anadolu’ya muhtaç kalması, ve savaş enflasyonu nedeniyle Anadolu köylüsünün cebi para görmesi Babıali’yi Anadolu konusunda uyarmakta gecikmedi. O güne kadar Anadolu zorunlu tasarruflarla devlet bütçesine katkıda bulunmuştu. Oysa reayanın halka dönüştüğü bir evrede gönüllü tasarruflar da bir o kadar önem kazanıyordu. Halktan vergi alınabildiği gibi, halka borçlanılabilirdi de. Nitekim Cihan Harbi’nde savaşan ülkeler halka borçlanarak ülkedeki satın alma gücünü sınırlamış ve böylece enflasyonist girdaba düşmemişti.

İç borçlanma gelişmiş ülkelerin derinlik kazanmış mali yapılarında uzun yıllardır yer alıyordu. Oysa Osmanlı’nın köşe sarraflarına ya da Galata bankerlerine borçlanmanın dışında bir deneyimi yoktu. Savaş sırasında Almanlar Babıali’ye iç borçlanmaya

gitmesini önermiş, ama Osmanlı yönetimi buna bir türlü cesaret edememişti. Ancak bıçak kemiğe dayandı ve savaşın finansmanında son çare olarak ilk borçlanmaya ya da “dahili istikraz”a gidildi. “Dahili istikraz”, “halka doğru gitmek” için güzel bir fırsat oluşturmuştu. “Hükümet, matbuat, eli kalem tutan, sözü halk için muteber sayılan erbâb-ı fikir ve ilim” taşrada köylere ve köylülere kadar gidebilecek, halkı iç borçlanma bonaları satın almaya özendirecekti. Bu ise “halka doğru teşkilatında mühim bir hatve-i teşebbüs! olabilirdi. Bu sayede “halka doğru gitmek nazariyesi” ülke çapında benimsenir, iç borçlanma çok daha kapsamlı bir işlev görmüş olurdu. Bu satırlara yer veren Sabah gazetesine göre, “halka doğru gitmek, daha açık tabir ile halka kadar inmek” Türkiye’de önemsenmesi gereken “içtimai zaruret”lerin en büyüğüydü. İster borçlanma olsun, ister idari, siyasi ya da iktisadi kararların işleme sokulmasından olsun, başarının sırrı yapılacak işin halka, onun anlayacağı bir dille anlatılmasında yatıyordu. “Halka doğru yürümek” engebeli bir yolda ilerlemeyi gerektirirdi. Başarısızlıklarımızın nedeni icraatımızın “halkın muhit-i idraki”ne giremeden kapı eşiğinde sonuçsuz kalıyordu. Sabah başyazarı “Vakıa halka doğru yürümek, fakat muvaffakiyetle yürümek pek güç bir şey olduğunu bilmiyenlerden değiliz” diyordu. Hele Türkiye gibi geniş bir alana yayılmış, dağınık nüfuslu, farklı dil, mezhep, gelenek, göreneklerin bir arada yaşadığı bir ülkede “halka doğru” teşkilatlanmanın güçlüğü yadsınamazdı. Bu tür bir güçlüğün üstesinden gelebilmek için önce “teşkilatçı ruh”a sahip olmak, sonra “servet, ilim ve marifet, azim ve cesaretle” işe koyulmak gerekirdi. Sabah gazetesinde yer alan başka bir başmakalede Selim Sırrı, “İçtimai musahabeler: Halka Doğru” yazı dizisiyle, “halka doğru” hareketinin muhtelif sınıflar arasında bir tesviye işlevi göreceğini söylüyordu. Ancak bu tesviye, “tesviye-i terbiye” gibi genel ortalamaya yönelik bir girişim olmayacak, aşağıda kalanları yukarıda bulunanların düzeyine çıkaracaktı. İnsanlar eğitim gördükçe genel kültür (hars) açısından az çok bir “muvazene” oluşacaktı. Tesanütçü görüşler artık Sabah sayfalarında bariz bir biçimde yer alıyordu. Cihan Harbi’nin neden olduğu eşitsizlikler ancak tesanütçülükle giderilebilirdi. Savaş ticaret alanında pek büyük “tahavvül”ler doğurmuş, pek çok kişi hatır ve hayallerinden

geçmeyen “azim servetler” elde etmişti. “Bunları temin eden vatan için, kendilerinden bir az yardım istemek herhalde haksız bir talep sayılmayacaktı”. Savaş sayesinde bir hayli servet edinen vatandaşlardan ülke adına beklenen “hayır ve muavenet”e bir başlangıç olarak Halka Doğru Cemiyeti’ne yapılan bağışlar örnek olarak gösteriliyordu. Nitekim o sıralarda derneğe yapılan “teberruat” 40.000 liraya yaklaşmıştı. Dernek, ülke yaşamının ve ihtiyacının beklediği geniş mesaiyi yalnız hükümetten beklemek doğru olmazdı. Halk, kendi sorunlarına sahip çıkmalı ve varlıklı kesim bu konuda hayırseverliği elden bırakmamalıydı. Kimi çevrelerde bu katkı “vicdani vergi olarak niteleniyordu. İstanbulun “zenginleri” de İzmir’i örnek alarak bu özveride bulunmaları gerekiyordu. Tanin gazetesi tesanüt örneği olarak, İzmir’de faaliyet gösteren “Sabetay Kohen ve Mahdumları” ticarethanesinin Doktor Nazım Bey’e bir mektup yazarak “vicdani vergi”yi İstanbul’da ilk olarak kabul ettiğini ve kamuya yararlı bir girişim için (menafi-i umumiyeye hadim bir teşebbüs için) 100 lira teberru etmeye hazır olduğunu bildirdiğini yazıyordu.

Türkiye’de milliyetçiliğin ve halkçılığın temelleri Meşrutiyet yıllarında atılmıştı. Milliyetçilik ve halkçılık İttihatçıların “ictimai inkılâb” dedikleri “yeni hayat”ın temel dayanaklarıydı. “Halkçılık” sözcüğü ilk kez Halka Doğru dergisinde kullanılmıştı. Bu kavramı sonraları İttihatçı ideolog Ziya Gökalp geliştirmiş, Yeni Mecmua’da “Halkçılık” başlıklı makalesini yayımlamıştı. Halk ve halkçılık, Gökalp’in düşün sisteminin önemli bir boyutuydu. İttihatçı düşünür, birçok meşrutiyet aydını gibi evrimden yanaydı; “tekamül”ü ilke edinmişti. Toplumsal yaşamın aşamaları ancak evrim yasalarının ışığında izlenebilirdi. II. Meşrutiyet “ictimaiyât”ı, bir anlamda evrimci pozitivizminin bir uzantısıydı.

II. Meşrutiyet yıllarında halk sözcüğü bir anlamda bugünkü ulus ya da millet sözcüğüyle eşanlamlı kullanılıyordu. Halk Fırkası’ndaki “halk” sözcüğü de bu kavram örtüşmesinin bir uzantısıydı. Tek-Parti döneminde bu iki kavram giderek farklılaşmıştı. “Millet” sözcüğünün toplumsal içeriği “halk” sözcüğünde kristalleşiyordu. Milliyetçilik ve Halkçılık Mustafa Kemal’in 1920 tarihli “Halkçılık Programı”nda yer

aldı; 1931 CHF Programı'nda ve 1937'de Anayasa'da altı oktan ikisini oluşturdu.

Jön Türk devrimiyle gündeme gelen gelişme-ilerleme, ya da “terakki” sorunsalı ulus devlet inşası dönemindeki iç çelişkilerin ortaya çıkmasına neden oldu. Osmanlı'nın kabuk değiştirdiği, yeni yapılanma sürecinde var olan değerlerini sorguladığı bir evrede gündeme gelen ulusçuluk olgusu, kısa bir süre sonra Cihan Harbi ve onu izleyen bunalımlı onyıllarda Osmanlı ve Cumhuriyet aydınını sürekli bir ikilem içersine soktu. Gelişme bir açıdan eski “değerler”in yitirilişi anlamına geliyordu. Osmanlı'nın kendine özgü “ahlak”ı sorgulanmaya başlanıyor, görece eşitçi, popülist bir evrenin bir kenara bırakılarak, toplumsal katmanlara açık, birikimi gözeten bir evreye geçiliyordu. İşte böyle bir ortamda sosyal demokrasinin ilk nüveleri gözleniyor, servetin adil dağıtımı ya da “imtiyazsız, sınıfsız bir kitle” özlemi giderek ağırlığını koyuyordu. Özetlersek ahlak sorunu Cumhuriyet'i popülizme yatkın kılıyor ve halkçılık bir döneme damgasını vuruyordu.

1948 İstanbul İktisat Kongresi tüm bu değerler açısından bir dönüm noktası oldu. O güne kadar büyük ölçüde kendi yağıyla kavrulmuş olan Türkiye Marshall Planı ile dışa açılıyor. Devletçi ekonomik politikalarını bir kenara bırakarak liberal bir çizgiye giriyordu. İşte 1908-1948 dönemi Türkiye'de uluslaşma sürecinde kapitalizm ile ulusal yapının kimi kez örtüştüğü ve kimi kez ayrıştığı bir evreyi oluşturdu. Ancak birikim süreci, devlet ya da fert eliyle olsun, sürekli gündemde tutuldu. Popülizm ise haklardan çok görevlerle donatılmış bir bireyi hedefler olmuşsa da Cumhuriyet yurttaşının inşasını üstlendi.

Materyalizmin Girişi ve Tartışmaları (1839-1923) / Prof. Dr. Mehmet Akgün [s.807-818]

Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Tanzimat sonrası, Cumhuriyet dönemi öncesi, Türk fikir dünyasında, bugün bizim anladığımız manada sistemli bir şekilde felsefî fikirlerin ortaya atıldığını ve bir görüş olarak en açık şekliyle savunulduklarını söylememiz mümkün değildir. Çünkü Tanzimat Dönemi'nden önce, eğitim ve öğretim kurumlarımızda felsefeye gereken önem verilmemiş ve bunun neticesi olarak da, bu alanla ilgili eserler ve makaleler kaleme alınmamıştır. Bu düşünce alanına karşı böyle bir tavır almanın ve takınmanın temelinde, düşünce tarihimizde etkili ve önemli bir yere sahip olan kişi veya kişilerin etkisi olduğu gibi, farklı bir medeniyet ve kültüre sahip olan toplumlarla karşılaşılmış olmanın da etkisi bulunmaktadır. Bu sebeple felsefî düşünüş tarzına pek itibar etmeyen ve düşünce derinlikleri üzerinde durmanın insanlık açısından yararları olduğunu fark edemeyen ülkelerin insanları, bu farklı medeniyet ve kültüre sahip olan ülkelerdeki gelişme ve ilerlemelerle karşılaşınca, bu ülkelerin, fikir, bilim ve teknik yönlerinden kendi ülkelerinden, daha üstün ve daha ileride olduğunu görünce, ister istemez bunlardan etkilenir ve bu gelişmeleri, heyecanla, hayretle, şaşkınlıkla, tereddütle izler; böylece geri kalmış bu ülkenin insanı, bu gelişmeler karşısında, kabul etme veya kabul etmeme gibi karmaşık duygular arasında bocalar. Böyle karmaşık düşünce ve duyguların hakim olduğu ülkelerin insanlarından, olgun ve yaratıcı düşüncelerin doğmasını beklemek biraz hayalcilik olur. Kanaatimce böyle toplumlarda, felsefî doktrinlerin kendilerini değil, ancak izlerini, yansımalarını bulabiliriz. Nitekim Tanzimat sonrası, Cumhuriyet dönemi öncesi, Türk fikir dünyasının böyle olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü bu dönemin insanını, metotları, kuralları, düşünülüş ve ele alınılış şekilleri belli olan felsefî sistemlere bağlamak doğru ve isabetli olmaz. Bu kanaatimiz ve düşüncemiz dolayısıyla biz, bu yazımızda, derin düşünce ürünü olarak bir felsefî düşünüş tarzı

geliştiren fikir adamımızdan veya adamlarımızı değil, kaynaklarını, temellerini, ortaya konuluş ve temsil edilişlerini, Batılı fikir adamlarına borçlu olan materyalizmin, felsefî bir fikir ve görüş olarak, o sıralardaki fikir dünyamızda yansımalarını göstermeye çalışacağız. Bu konuyu işlerken, konuya açıklık getirir düşüncesiyle, ilk önce, söz konusu dönemde, felsefeyle ilgili olarak yapılan yayınları kısaca belirtip, ondan sonra, Rönesans'ın insanlığa sunduğu bilimsel gelişmelerden de destek aldığı izlenimini Türk dünyasının aydınları üzerinde etkili bir şekilde hissettiren ve böylece kısmî de olsa bazı düşünürlerimizce temsil edilebilme imkânı bulan ve bir felsefî fikir ve görüş olarak savunulmaya çalışılan materyalizmi, Türk düşüncesindeki savunucuları olan fikir adamlarımızdan örneklerle kısaca vermeye çalışacağız. Ayrıca, bu dönemde, materyalizme karşı bir karşı tepkinin doğduğunu gördüğümüzden, bu felsefî akıma karşı, bazı fikir adamlarımız tarafından kaleme alınarak yazılan eleştirel eserlerin, içerikleri hakkında da çok kısa ve öz bilgiler vermek istiyoruz.

1. Yayınlar

1.1. Tercümeler

Türk fikir dünyasının, Batı fikir dünyası ile etkilenme yönünden ilişkileri, en açık şekliyle, 1839 Tanzimat Fermanı'ndan sonrasına rastlamaktadır. Türk fikir adamlarının üzerinde durduğumuz bu dönemde, fikir ve görüş yönünden en çok etkilendikleri Batılı fikir ve görüş adamları ise genel olarak, Fransız fikir ve görüş adamlarıdır. Fransa'ya tahsil yapmak üzere gönderilen öğrenciler ile tarih içerisinde Batı ülkelerinden en fazla ilişkide bulunduğumuz ülkenin Fransa olmasının bu etkilenmede çok önemli bir rolü olduğunu söyleyebiliriz. Bu sebeple Tanzimatçı literatüre, siyasî görüşlerinde, edebî duyuş ve anlayışlarında Fransız literatürü rehberlik etmiştir.1 Bu etkilenmenin neticesi olarak, Fransız Devrimi'nin hazırlayıcısı olarak kabul edilen, aydınlanma devri filozoflarının, bizim o dönem edebiyatçılarımız ve fikir adamlarımız üzerinde derin izler bırakan etkileri bulunduğu için, bu fikir adamları, onlar tarafından kendilerine çok değer verilen kişiler olmuşlardır. Kanaatimce üzerinde durduğumuz bu dönem edebiyatçılarımız ve fikir adamlarımız

tarafından, aydınlanma devri filozoflarına ait eserlerin tercüme edilmesi bunun en açık delilidir. Ancak bu sözümüzden, sadece Fransız düşünürlerine ait eserlerin tercüme edildiği şeklinde bir neticenin çıkarılmaması gerektiğini özellikle belirtmek isterim. Çünkü başka ülkelerin fikir ve görüş adamlarının eserlerinin tercümeleriyle de karşılaşmaktayız. Örneğin Almanya, İspanya, Rusya, İngiltere vs. gibi ülkelerin fikir ve görüş adamlarından yapılan tercümeler de vardır. Tercümelere bütün olarak bakıldığında, genellikle edebiyat alanında yapılan tercümelerin belirli bir ağırlık ve yekûn oluşturduğunu görürüz. Bunun yanında matematik, fen bilimleri, eğitim, felsefe vs. gibi alanlarla ilgili olarak tercümelerin yapıldığını da görürüz. Bu ifademizden hareketle, araştırma alanımız olan felsefeyle ilgili olarak yapılan tercümeleri kısaca belirtmek istiyorum.

Romalılardan bahseden Montesquieu'nün (1689-1755), Roma'nın Esbâb-ı İkbal ve Zevali'ni Namık Kemal tercüme etmiştir. Onun yine Ruh-üş-Şerai'ni de Namık Kemal çevirmiştir. Tercüme edilen bu eserler, devrin istipdadı dolayısıyla bastırılamamıştır. Yine Montesquieu'nün Ruh-ül-Kavanin'i, Hüseyin Nazım tarafından tercüme edilmiştir.

Tanzimat sonrası Türk fikir dünyasında, Batı'dan ilk felsefî eser tercümesini, 1859 yılında, Voltaire, Fenelon ve Fontenelle'den Muhaverat-ı Hikemiye (Felsefî Konuşmalar) ismiyle Münif Efendi yapmıştır. (Fontenelle'den Yusuf Kamil Paşa'nın çevirdiği, Telemak'ın basım tarihi, 1862'dir.) Bu tercüme 78 sahifedir. Bu tercüme eserde Fenelon'dan iki dialog, Fontenelle'den 1 dialog ve Voltaire'den 9 dialog bulunmaktadır. Bu dialoglar arasında en dikkate değer olanı, âlemin yaratılışı hususunda atomcu, yani materyalist felsefî anlayışa sahip olan Lucretius (M. Ö. 91-55) ile aynı konuda Lucretius'un tersi düşünceler ileri süren Poseidonios (M.Ö. 135-51) arasındaki konuşmalardır. Çünkü bu konuşmalar felsefî nitelik taşımaktadır.

Voltaire'in 14 aşk mektubunun tercümesini, 1885'te, Voltaire Yirmi Yaşında Yahut İlk Muaşakası ismiyle Ahmet Mithat yapmıştır.

Voltaire’in, felsefî nitelikteki Hikâye-i Hikemiye-i Micromega isimli eserinin ilki 1869, ikincisi 1871’de olmak üzere iki tercümesi yapılmış ve iki çevirinin de çeviricilerinin isimleri verilmemiştir. Bu eserin tercümesini, 1892’de, İbn-ül-Kâmil, Küremizde Seyahat ismiyle, 1909’da Süleyman Tevfik, Yıldızdan Yıldıza Seyahat adıyla yapmıştır.

Ziya Paşa, Rousseau’dan (1712-1778) Emil’i çevirmiş, İtirafları da Defter-i Amal ismiyle nakletmiştir.

Kemal Paşazade Said Bey (1848-1921), Rousseau’dan, 1883’te Fezâil-i Ahlâkîye ve Kemâlat-ı İlmiyye’yi tercüme etmiştir.

Milaslı Gad Franko, 1913’te, Rousseau’dan, Terbiye Nazariyelerinin tercümesini yapmıştır.

Rousseau’nun, Fransız İhtilali’nde büyük etkisi olan Le Contrat Social’ini (Sosyal Sözleşmesini), Namık Kemal, Şerait-i İctimaiyye ismiyle tercüme etmiştir.

Dr. Abdullah Cevdet (1869-1931), Gustave Le Bon’dan, 1907’de Ruh-ul-Akvam’ı, 1913’te Asrımızın Nusus-u Felsefîye’sini, 1918’de Avrupa Harbinden Alınan Psikolojiyaî Dersler’i, Alfieri’den, 1905’te Hükümdar ve Edebiyatı, 1908’de İstibdat’ı, Lord Byron’dan, 1904’te Chillon Mahbusu’nu, Türk fikir dünyasında epey tartışmalara yol açan Tarih-i İslâmiyet’i (Eser iki cilt olup, Zeyl ile birlikte 733 sahife olarak Mısır’da Matbaa-ı İçtihat’ta yayınlanmıştır), Dr. Dozy’den tercüme etmiştir. Dr. Abdullah Cevdet, Louis Büchner’in Madde ve Kuvvet isimli eserinin bir kısmının tercümesini, Fenn-i Ruh ismiyle 1911’de yapmıştır.

Memduh Süleyman, Eduard Hartmann’dan (1842-1906) Darwinizm’i tercüme etmiştir.

Ahmet Nebil-Baha Tevfik, Nietzsche: Hayatı ve Felsefesi’ni, Ludwig Büchner’den (1824-1899) Madde ve Kuvvet’i (üç cilt), Ernest Haeckel’den (1834-1919) 1911’de Vahdet-i Mevcut, Bir Tabiat Aliminin Dini’ni, Alfred Fouille’den (1838-1912) Tarih-i Felsefe’yi (üç cilt olan bu eserin iki cildi tercüme edilmiştir) çevirmişlerdir.

Nahid, Ernest Renan’dan (1823-1892) 1914’te Hayat-ı Yesu (Paris Ulum-ı İçtimaiyye Mektebi Mezunlarından) tercüme etmiştir.

Baha Tevfik, Ernest Haeckel’den tercüme ettiği Kâinatın Muammaları’nı, 1910’larda Teceddüd-i İlmî ve Felsefî Kütüphanesi’nin yayın organı olan Felsefe Mecmuası’nda yayınlamıştır.

İbrahim Edhem Bin Mesut, 1893’te Descartes’dan (1596-1650), Usul Hakkında Nutuk’u tercüme etmiştir.2

Abbé Barbé’den, Bohor İsrail tarafından 1331’de tercüme edilen eserin adı Felsefe Tarihi’dir. Max Simon Nordau’nun Felsefe Tarihi’ni 1324’te, Sahib dilimize kazandırmıştır.

Bütün bu verdiğimiz tercümelere dikkatle bakacak olursak, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi genellikle Fransız filozofların eserlerinin tercüme edildiğini ve bunların da aydınlanmacı filozoflar olduğunu görürüz. Ayrıca tercüme eserler arasında, rasyonalist, materyalist ve pozitivist fikir ve görüşleri içerenlerinin bulunması da dikkate değerdir.

1.2. Telif Eserler

Bu dönemde felsefeyle ilgili olarak yazılan eserlere de kısaca göz atacak olursak, Beşir Fuad, Voltaire (1304), Victor Hugo (1302), Beşer (1303), İntikad (1304, Muallim Naci ile) ve Mektubat (1313, Fazlı Necib ile) isimleriyle, felsefî konulara yer verilen eserler kaleme almıştır. Ahmet Mithat Efendi, Schopenhauer’ın Hikmet-i Cedidesi (1304), Beşir Fuad (1305), Tarih-i Hikmet (1330), Sual ve Cevaplı Tarih-i Hikmet (tarihsiz), Letaif-i Rivayet-Felsefe-i Zenan (1287), Kâinat 1. Kısım (1288), Ben Neyim? Hikmet-i Maddiyeye Müdafaa (materyalizmin tenkit edildiği eser), Beşir Fuad gibi felsefî eserler yazmıştır.

Münif Efendi’nin, Telhis-i Hikmet-i Hukuk (1301), Hikmet-i Hukuk (1302) gibi hukuk felsefesini ilgilendiren kitapları vardır.

Hoca Tahsin Efendi, doğrudan felsefî konuları içeren Tarih-i Tekvin Yahut Hilkat (1310) ile Psikoloji Yahut İlm-i Ruh (1310) isimli

eserleri yazmıştır.

Dr. Abdullah Cevdet, Fizyolacya-ı Tefekkür (1308), Fizyolacya ve Hıfz-ı Sıhhat-ı Dimağ ve Melâkât-ı Aklîyye (1312), Fünûn ve Felsefe ve Felsefe Sanihaları (1912), Dimağ ve Melâkât-ı Aklîyyenin Fizyolacya ve Hıfzıssıhhası (1333-1335) ve Dimağ: Dimağ İle Ruh Arasındaki Münasebet-i Fennîyyeyi Tedkik (1308) isimleriyle doğrudan felsefeyi ilgilendiren eserler kaleme almıştır.

Biraz Felsefe (El Yezması), Teceddüd-i İlmî ve Edebî (tarihsiz), Hassasiyet Bahsi ve Yeni Ahlâk (tarihsiz. Ahmet Nebil ile), Psikoloji-İlm-i Ahvâl-i Ruh (tarihsiz. Ahmet Nebil ile), Muhtasar Felsefe (1331) ve Felsefe-i Ferd (1332) gibi eserler, Baha Tevfik tarafından, felsefî muhteva içerisinde yazılmış olan eserlerdir.

Dr. Edhem Necdet, tekâmülcü fikir ve görüşleri içeren, Tekâmül ve Kanunlar (1329) ismiyle bir eser yazmıştır.

Subhi Edhem, Darwinizm (1327), Hayat ve Mevt (1329) ve Bergson Felsefesi (1919) isimleriyle, felsefî konuları içeren eserler kaleme almıştır.

Tarih-i İstikbâl c. 1 (1331), Tarih-i İstikbâl c. 3 (1332), İttihad-ı İslâm (1331) ile Müslümanlara ve Türklere Hakaret, Düşmanlara Riayet ve Muhabbet (1332) isimli eserler Celâl Nuri tarafından yazılmış olan felsefî içerikli kitaplardır.

Ahmet Şuayb'ın, 1320 yılında yazdığı Hayat ve Kitaplar isimli eseri, felsefeyle ilgili olan bir eserdir.

İlm-i Ahval-i Ruh (1327), Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz? (1329), Huzur-ı Akl-ı Fende Maddîyyun Meslek-i Dalaleti (1332) ve Allah-ı İnkâr Mümkün mü? gibi felsefî içerikli eserler, Filibeli Şehbenderzade Ahmet Hilmi tarafından yazılmışlardır.

Harputîzâde Mustafa Efendi tarafından, 1330 tarihinde, materyalizmi tenkit etmek gayesiyle, Red ve İsbat adında felsefeyle ilgili bir eser yazılmıştır.

Aynı gayeyle 1334 tarihinde Halid Edib, Maddîyyuna Reddiyye ismiyle 13 sahifelik şiir şeklinde bir eser kaleme almıştır.

1332 tarihinde, İbtâl-i Mezheb-i Maddîyyûn ismiyle, İsmail Ferid tarafından kaleme alınan eser de felsefeyle ilgili olan bir eserdir.

İsmail Hakkı İzmirli, Felsefe Dersleri (1330), Felsefe-Hikmet (1333), Muhassıl'ul-Kelâm Ve'l Hikme (1336), Muhtasar Felsefe-i Ulâ (1329) ve Muhtasar Fenn-i Menahic (1315) isimleriyle doğrudan felsefeyle ilgisi olan eserler yazmıştır.

Ömer Ferit Kam, Vahdet-i Vücud'u 1331'de, Dinî Felsefî Muhasebeleri 1329'da, kaleme almıştır.

Şemseddin Günaltay'ın, 1327'de yazdığı Felsefe Dersleri, doğrudan felsefeyle ilgilidir.

Mehmet Ali Ayni, 1330'da Tarih-i Felsefe, Said Rıza (Rıza Tevfik Bölükbaşı'nın oğlu) da, 1324'te Felsefe Tarihi isimli eserlerini yazmışlardır.

1.3. Yayın Organları

1860'larda Münif Efendi tarafından kurulan Cemiyet-i İlmîyye'nin3 yayın organı olarak çıkan Mecmua-ı Fünûn dergisinin bir kaç yazarı, bu dergide, felsefî içerikli yazılara yer vermişlerdir.

Ahmet Mithat Efendi tarafından çıkarılan Dağarcık Dergisi, felsefeyle ilgilidir. Edebiyat-ı Cedide'nin yayın organı olarak çıkan Servet-i Fünûn Dergisi, felsefî yazıların yazıldığı ve bilhassa pozitivist, materyalist, evolüsyonist içerikli yazıların yayınlandığı bir dergidir. Dr. Abdullah Cevdet'in, 1904 yılında kurduğu İctihad Kütüphanesi isimli kuruluşun yayın organı olarak çıkan İctihad Mecmuası da aynı nitelikte olan bir yayın organıdır.

1910'da, Baha Tevfik'in gayretleri ve önderliğiyle kurulan, Teceddüd-i İlmî ve Felsefî Kütüphanesi'nin yayın organları olarak çıkan, Piyano (1910), Yirminci Asırda Zekâ (1912) ve Felsefe Mecmuası (1913) gibi yayın organları, gerek tercümelerin tefrika halinde ve gerekse felsefî nitelikteki makalelerin yayınlandığı yayın organları olmuşlardır. Bu dergi ve mecmualarda yayınlanan yazılar, genellikle materyalist, pozitivist ve evolüsyonist içerikli yazılardır. Yukarıda ismini verdiğimiz, Teceddüd-i İlmî ve Felsefî

Kütüphanesi isimli kuruluş, felsefî nitelik arz eden bir çok tercüme ve telif eserlerin, yayınlandığı bir kuruluştur. Zaten bu kuruluşun kurulma gayesi de, Türk fikir dünyasında eksikliği hissedilen felsefe, fen ve diğer pozitif bilim alanlarındaki boşluğu doldurmaktır.

1910'lardan sonra, Türk fikir dünyasının yayın hayatında yerini alan Bezmi Nusret Kaygusuz'un çıkardığı, Tenkid Mecmuası da, doğrudan felsefeyi ilgilendiren bir yayın organıdır.

Bahsettiğimiz bu yayın organları dışında, üzerinde durduğumuz bu dönemde, genellikle idealist ve spritüalist içerikli yazıların yayınlandığı yayın organları da bulunmaktadır. Sırat-ı Müstakim ve Hikmet dergileri gibi.

Verdiğimiz bilgilere dikkatle bakacak olursak, üzerinde durduğumuz dönemin ilk zamanları, yani 19. asrın sonlarına yakın zamanlara kadar, felsefî alandaki telif ve tercüme kitaplarla, sözünü ettiğimiz çeşitli dergi ve mecmualardaki yazıların, arzu edildiği kadar olmadığı, ama gittikçe arttığı görülmektedir. 20. asrın başlarından itibaren ve bilhassa 1908 Meşrutiyet'inden sonra ise, felsefî alanla ilgili neşriyatın iyice yoğunlaştığı ve nihayet felsefe ismiyle bir mecmuanın çıktığı müşahede edilmektedir. Yine verdiğimiz bilgilerden, Münif Efendi'nin önderliğiyle çıkan Mecmua-ı Fünûn ile Ahmet Mithat Efendi'nin önderliğinde çıkan Dağarcık Dergisi'ndeki felsefî yazılar4 hariç tutulacak olursa, başlangıçta genel olarak sadece tercümelere yer verildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca tercüme edilen eserlere genel olarak bakıldığında, bunlardan yedi tanesinin Voltaire'le, üçünün Fenelon'la, üçünün Montesquieu'le, beşinin Rousseau'la, üçünün Gustave Le Bon'la, birinin Dr. Dozy'le, birinin Nietzsche'le, birinin Eduard Hartmann'la, ikisinin Ernest Haeckel'le, birinin Ernest Renan'la, birinin R. Descartes'la ilgili olduğu dikkati çekmektedir. İsimlerini verdiğimiz bu filozoflara genel olarak baktığımızda ise, bunların, o sıralarda Batı'da etkili olan felsefî anlayış ve görüşlerden materyalizm, pozitivizm, evolüsyonizm gibi anlayış ve görüşlerle ilişkilerinin olduğunu gördüğümüz gibi, çok azının da rasyonalizmle ilişkileri olduğunu görürüz. O sıralarda Türk fikir dünyasında Voltaire, Büchner, Dr. Dozy, vs. gibi filozoflar hakkında pek de iyi olmayan menfi bir kanaat, yaygın bir şekilde

bulunmaktadır. Yukarıda belirttiğimiz gibi Tanzimat Dönemi öncesinde de fikir tarihimizde, buna benzer bir duygu ve düşünceyle felsefeye pek iyi gözle bakılmamaktadır. Ama bütün bunlara rağmen 20. asrın başlarından itibaren felsefî alandaki tercümelerin, telif eserlerin, yayın organlarındaki felsefî yazıların gittikçe artmasını yine de sevindirici bir olay olarak görmekteyim. Bütün bunlardan sonra üzerinde durduğumuz bu dönemdeki felsefî eserlerde ve yazılarda genel olarak işlenmeye çalışılan fikir ve görüşlerin, rasyonalizm, materyalizm, pozitivizm ve evolüsyonizmle ilgili olduklarını bir kez daha belirtmek istiyorum. Bu fikirlerden evolüsyonizmi, materyalistler, ilmî düşünceye daha yakın gördüklerinden ve kendi fikirlerini kuvvetlendirmek için kullandıklarından, bu fikrin uzantıları, Türk fikir dünyasında, materyalist anlayışın yansımalarıyla temsil edilmiştir. Bu ana düşüncemiz dolayısıyla biz burada, daha önce de belirttiğimiz gibi, üç fikirden, sadece materyalizmin Türk fikir dünyasındaki yansımalarını, ana noktaları itibarıyla ve bundan sonra da materyalist fikir ve görüşler hakkında yapılan eleştiri içerikli eserlerle ilgili kısa ve öz bilgiler vermeye çalışacağız.

2. Materyalizm

Maddecilik düşüncesini benimseyerek, yegâne varlığın madde olduğunu, madde dışında hiçbir cevherin bulunmadığını, maddî ve manevî gerçekliğin, özünün ve temelinin maddede bulunduğunu, zihinsel ve tabiatüstü hiçbir şeyin olmadığını, her şeyin hareket halindeki maddeyle veya madde ve enerji ile açıklanabileceğini, bütün niteliksel farklılıkların niceliksel farklılıklara indirgenebileceğini5 kabul eden materyalizm, dünya fikir tarihinde, sistemli bir düşünce olarak, ilk defa eski Yunan dünyasında görülmektedir. Leukippos ve Demokritos (M.Ö. 5-4. asırlarda yaşamışlardır) tarafından felsefî bir sistem haline getirilen materyalizm, 19. asrın ortalarına kadar tek yönlü bir gelişme seyri göstermiştir. 19. asrın ortalarından itibaren, materyalizmin, İlk Çağ'dan beri savunulan şekline, Hegel'in (1770-1831) dialektiğini bir metod olarak alıp, bu metodu, materyalist anlayışın izahında etkili bir yol olarak kabul eden Karl Marx'ın (1818-1883) temsil ettiği tarihî materyalizm eklenmiştir. Bu iki şekilde temsil edilen ve birçok yönden

uyum içerisinde olan materyalizm, 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında büyük merhaleler katetmişler, çeşitli ülkelerde taraftarlar bulmuşlar, birçok ülkenin, fikrî ve kültürel yapıları arasına sızarak, oralarda dikkate değer birer fikrî yapı oluşturabilmişlerdir.

Materyalizmin, Batı düşüncesinin ürünü olduğu hususunda şüphe yoktur. Bu düşünce, Batı ülkelerinde, felsefî bir meslek, siyasî bir anlayış olmasının yanında, önemli bir medeniyet, eğitim ve bilim meselesi olarak da değerlendirilmiştir. Bu sebeple, Batılılaşmak, medenileşmek, bilimsel olmak ve hatta demokratlaşmak arzusunu gösteren her ülke, ister istemez bu düşünceyle karşılaşmak durumunda kalmışlardır. Bilim, medeniyet ve kültür kavramlarının, ihtiva ettikleri manaların farkını kavrayabilen veya kendilerinde güçlü bir gelenek sistemi bulunan toplumlar, bu felsefî anlayıştan çok az etkilenmişlerdir.

Materyalizmin Avrupa'da hızlı bir şekilde yayıldığı 19. yüzyılda, Batı dünyası tesirlerine açılmamız ve onlarla ilişkilerde bulunmamız dolayısıyla, ülkemizde de, ister istemez, materyalist fikirlere karşı önemli bir ilginin uyandığına şahit olmaktayız. Çünkü bu dönemde, askerî, idarî, bilimsel, pedagojik vb. gibi bazı alanlarda, yenilik yapma zorunluluğu hissedilmiştir. Devletin yenileşme gayesiyle yeni eğitim kurumlarını açması bu sebepledir. Çünkü medreseler eski önemini kaybetmiştir. 1826'da, Avrupaî anlamda Tıbhane Mektebi açılmıştır. Bu mektebin kütüphanesi, o sıraların fikrî modasına uygun olarak zamanla materyalist anlayıştaki kitapları ihtiva eden bir kütüphane haline gelmiştir. Bir Fransız sefiri olan Mac Forlane, bu mektebin kütüphanesi hakkında bilgi verirken, burada önemli materyalist düşünürlerin eserlerinin bulunduğunu, örneğin, Baron d'Holbach'ın (1723-1789) “Sisteme de la Nature”ünün olduğunu ve bu kitaptan da, özellikle Tanrı'nın olmadığı, ruhun ölmezliği inancının imkânsızlığının gösterildiği kısımlarının, öğrenciler tarafından okunduğunu görünce şaşırdığını6 belirtiyor. Tıp öğrencileri arasında, materyalist kitapları okuma geleneğinin varlığını, Adnan Adıvar'ın (1892-1955), “Tıp öğrencisiyken, modaya uyarak, Ludwig Büchner'in ‘Force et Matiéres’ (Madde ve Kuvvet)'ini… okuduğumu hatırlıyorum”7 ifadesinden de anlıyoruz.

Türk Eğitim Sistemi'nde yer alan kurumlarımızdan olan Robert Koleji ile Galatasaray Lisesi de, Avrupa'nın yeni fikirlerine açılan iki kapı vazifesi görmüşlerdir. Bütün bunlar, yegane ve kesin sebep olmamakla beraber bilhassa 1860'lardan sonra, materyalist fikirlerin, Türkiye'ye girip yayılması için gerekli zeminin hazır olduğunu göstermektedir.

Niyazi Berkes, Hoca Tahsin'le (1813-1881) ilgili olarak, "Dogmalara karşı ve düşün özgürlüğüne dönük materyalist felsefelere eğilimli Bektaşiler gibi, o da, Avrupa'da o zaman çok moda olan Ludwig Büchner'in yazdığı Madde ve Kuvvet adlı eserin Fransızca çevirisinden çok etkilenen bir kişi olmuştu"8 demektedir. Yine o, "Tahsin Efendi'nin Paris'te bulunduğu sırada materyalist denebilecek eserleri araştırdığı"9 ve "Hoca Tahsin, varlığına inanmadığı öteki dünyaya ömrünün son yıllarının sefaleti içinde göçer"10 şeklinde ifadeler kullanmaktadır ki, biz konuda, onun, en açık şekliyle materyalizmi savunmadığını düşünüyoruz. Çünkü bize göre, Hoca Tahsin'in somut bir şekilde materyalizmi benimsediğini söylemek biraz güç gibi görünüyor. Fikirlerini verirken, bazı yerlerde zaman zaman kullandığı muğlak ve kaçamak ifadeler, sanki materyalist anlayışa sahipmiş gibi bir izlenim bırakıyor. Ama o, bu ifadelerinin hemen arkasından, sahip olduğu fikirlerinin, âyet ve hadislere uygun olduğunu göstermek üzere örnekler veriyor. Ayrıca onun Esas-ı İlm-i Heyet isimli eserindeki şiirinde, inancının sağlam olduğunu gösteren ifadeler bulunmaktadır.

Şöyle ki; o, bu şiirinde, "Kaderin yüksekliği gök cisimlerinin hakkında olduğu gibi, Hakkında apaçık Kur'an âyetleri indirilmiştir… Muvaffakiyet veren Mevlâ'nın çalışmalarına yardımcı olmasıyla, Acizane Tahsin, ikmâle muvaffak oldu itinayla…Özetle açıklamasını dinle ne hayret vericidir, O Mevlâ'nın sanat kitabında, âlemler beğenilmiş-seçilmiştir…"11demektedir. Ayrıca Şemseddin Sami'nin, Hoca Tahsin'in hayatı hakkında verdiği bilgiler de, Niyazi Berkes'in verdikleri bilgilerle çelişmektedir.12 Bütün bu bilgileri dikkate aldığımız zaman, Hoca Tahsin'in, şuurlu bir şekilde materyalizmi savunmadığını, ancak bazı fikirleriyle, bu felsefe anlayışının ülkemize girmesi için gerekli zemini hazırladığını söyleyebiliriz.

Onun, Ludwig Büchner'in, Madde ve Kuvvet isimli eserini okumuş olması muhtemeldir. Çünkü o sıralarda, Büchner'in söz konusu eseri çok moda olduğu için, bu eseri, Türk fikir dünyasında okumayan hemen hemen hiç yok gibidir. Hoca Tahsin'in, fikirleri, materyalist anlayışlardan o sıralarda ayrı görülmeyen evrimciliğe daha yakındır. Çünkü o, Darwin'in (1809-1882), varlıkların oluşumuyla ilgili fikirlerinin geliştirilmesiyle, yaratılma olayının açıklanabileceği kanaatine sahip bulunmaktadır.13 Bilimsel yönden ise, onun, pozitivist bir bilim anlayışına sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Materyalizm konusunda müphem mesajlar veren bir diğer düşünür, Ahmet Mithat Efendi'dir (1844-1912). Onun kendi çıkardığı Dağarcık Dergisi'nde (1872) yazmış olduğu bazı makaleler, materyalist anlayışları (materyalizm ve evolüsyonizm gibi) çağrıştırdığından, ağır suçlamalarla karşı karşıya kalmıştır.

Örneğin, Dîvardan Bir Sada,14 Veladet,15 İnsan,16 İnsan-Dünyada İnsanın Zuhuru17 başlıklı yazılarında, şuurlu ve sistemli olmaktan uzak materyalist, hatta evrimci anlayışlar vardır. Dağarcık Dergisi'ndeki, bu yazılarından dolayı dinsizlikle suçlandığından, kendisinin İslâm'a aykırı düşünceleri bulunmadığını göstermek üzere aynı dergide yazılar yazmıştır. Bu yöndeki görüşlerini belirtmek üzere, Bir Mülahaza-ı Dinîyye18ile Mebde ve Mead19 isimli makaleleri yazmıştır. Söz konusu makalelerde özet olarak o, tenasuh fikrini benimsemediğini, İslâm davasından zevk aldığını, Kur'an akidesini her şeyin üstünde tuttuğunu, fikrinin Kur'an'a uymayan fenleri atmaya hazır olduğunu, Kainat isimli kitabının mukaddimesini bu duyguyla yazdığını, şimdiye kadar hangi fenni tatbik ettiyse Kur'an'ı ona aykırı bulmadığını vs. söylemeye çalışmaktadır. Onun Dağarcık Dergisi'ndeki materyalist içerikli yazıları, derin düşünce ürünü olmaktan uzak, Batılı kaynaklardan aktarılmış fikir ve görüşlerle, halk seviyesindeki gündelik bilgilerden ibaret olarak görülmelidir.

Beşir Fuad'da (1852-1887) materyalist fikirlere rastlanmaktadır. Onun materyalist fikirlerinin, o sıralarda Avrupa'da ve ülkemizde, aydınlarımız tarafından çok rağbet gören, Alman filozofu Ludwig Büchner'den, kaynaklandığını tahmin etmek zor değildir. Büchner,

Madde ve Kuvvet isimli eserinde, her türlü hayatın kaynağının madde ve maddenin değişimleri olduğunu, madde ve kuvvetin birbirlerinden ayrılamayacaklarını, maddenin dışında bir yaratıcının olmadığını ve dolayısıyla Allah kavramına gerek kalmadığını vs. ileri sürmektedir. Beşir Fuad da aynen Büchner gibi hareket ederek, varlıklardan herhangi birini inceleyecek olursak, her şeyden önce iki şeyin dikkatimizi çekeceğini, bunların madde ve kuvvet olduğunu, bu iki kelimenin değerini takdir edebilmek için bu isimle yayınlanan (Madde ve Kuvvet)[20] kitabın felsefe dünyası için yeni bir tarih oluşturduğunu belirtmektedir.[21] Bu ifadeler bize Beşir Fuad'ın, Büchner'i iyi tanıdığını göstermektedir. Çünkü o, eserlerinin çoğunda Büchner'i de büyük düşünürler arasında saymış ve eserlerinin okunmasını tavsiye etmiştir. Bunun dışında gerek makalelerinde ve gerekse eserlerinde adı geçen Batılı filozof ve bilginlerin geneli, ya pozitivist ya da materyalist anlayışa sahip olan filozof ve bilginlerdir. Örneğin, Auguste Comte, E. Littré, Voltaire, C. Bernard, S. Mill, H. Spencer, D. Diderot, D'Alembert, De La Mettrie gibi.

Materyalist fikirler, 1908 Meşrutiyet'inden sonra, Türkiye'de, daha rahat temsil edilebilme imkânı bulmuştur. Bundan sonra materyalist fikirleri savunan aydınların sayısı artmıştır. Bu yüz yılın başlarında eserlerini yayınlayabilme fırsatını yakalayan Dr. Abdullah Cevdet (1869-1932), bizzat kendisinin çıkardığı İçtihad mecmuasında yayınladığı yazıları, yazdığı eserleri ve tercümeleri vasıtasıyla, fizyolojik-biyolojist anlamdaki materyalist fikir ve görüşlerini yaymaya çalışır. Telif ve tercüme ellinin üzerindeki kitaplarında ve 1904 yılından başlayıp Cumhuriyetten sonra da yayınlanmasına devam edilen İçtihad (358 sayı) dergisindeki yazıları genel olarak bu niteliktedir. O, Büchner'in, Madde ve Kuvvet isimli eserinin bir kısmını, 1911'de Fenn-i Ruh adıyla çevirmiştir. Mesleği doktorluk olduğu için, bu felsefenin, fizyolojik-biyolojik materyalist düşüncelerini benimsemiştir. O, maddenin ezelî ve ebedî olduğu düşüncesindedir. Fizyolojik-biyolojik materyalistlerin ana düşünceleri olan, "karaciğer nasıl safra ifraz ederse, beyin de öylece düşünce üretir" veya "böbrek nasıl sidik ifraz ederse, beyin de aynen bunun gibi düşünce üretir" şeklindeki fikirlerini, Dr. Abdullah Cevdet'te de[22]

görmek mümkündür. Dr. Abdullah Cevdet'te evrimci anlayışı da bulmak mümkündür.23

Dindar bir aileden gelen ve ilk şiirlerinde dinî duyguları dile getiren Dr. Abdullah Cevdet, daha sonraları bu duygularını kaybetmiştir. Kendisine dinî konularda yapılan tenkitlere, İslâmî yoldan cevaplar vermişse de, daha önce de söylediğimiz gibi, Dr. Dozy'nin Tarih-i İslâmiyet'ini (1908'de Kahire'de çevirmiştir) çevirerek yayınlaması, bu kitaptaki fikirleri uygun gördüğünü belirtmesi, gerek inanç ve gerekse uygulama yönüyle onun İslâm'a karşı olduğunu göstermektedir. İşte onun hem bu kitabı çevirmesi hem de bu kitaptaki fikirleri benimsediği yönde görüşler belirtmesi, o sıralarda kendisi hakkında önemli bir tepkinin doğmasına yol açmıştır. Ama bütün bunlar, II. Meşrutiyet sonrası Türkiyesi'nde, materyalist fikirleri savunan, bir taraftarlar grubunun oluşmasına vesile olmuştur.

Bu grubun başını çeken Baha Tevfik'tir (1884-1914). Baha Tevfik, II. Meşrutiyet'in sağladığı fikir ortamı içerisinde, görüşlerini hür bir şekilde yayabilme imkânına sahip olmuştur. İşte bu serbestlik ortamı içerisinde Baha Tevfik, 1880'li yıllardan beri Osmanlı toplumunca bilinen ama çevrilmesine cesaret edilemeyen Büchner'in Madde ve Kuvvet isimli eserinin tamamını, yani üç cildini birden, 1910'lu yıllarda Ahmet Nebil'le birlikte, çevirmiştir.

Bunun yanında yine materyalist anlayışa sahip olan Batılı düşünürler, onun çevirileriyle Türk fikir dünyasında tanınmaya başlar. Örneğin, Ernest Haeckel'in, Vahdet-i Mevcûd Bir Tabiat Aliminin Dini, 1911'de çeviri olarak, yine aynı düşünürün Kâinatın Muammaları isimli eserinin çevirisi, tefrika halinde Felsefe Mecmuası'nda yayınlanır. Teceddüd-i İlmî ve Felsefî Kütüphanesi'nin yayın organları olarak, Piyano (Düşünüyorum), Yirminci Asırda Zekâ ve Felsefe Mecmuası gibi dergiler, Baha Tevfik'in gayretleriyle çıkarılmıştır. Baha Tevfik, gerek bu yayın organlarındaki yazılarıyla ve gerekse Biraz Felsefe, Teceddüd-i İlmî ve Edebî, Hassasiyet Bahsi ve Yeni Ahlâk, Psikoloji-İlm-i Ahvâl-i Ruh, Muhtasar Felsefe ve Felsefe-i Ferd isimli kitaplarıyla, materyalist fikir ve görüşlerini, geniş okuyucu kitlelerine ulaştırabilme ve yayabilme fırsatını bulmuştur. O, bu anlayışların yanında, evrimci

ve sosyalist görüşlerini de vermeye çalışmıştır.24 Baha Tevfik, madde ve kuvvetin birbirinden ayrılamayacağını, her ikisinin de ezelî ve ebedî olduklarını, ruh ve vicdanın manevî cinsten olmadıklarını, maddede düşünme özelliğinin bulunduğunu, ahlâkta menfaatin ön planda tutulduğunu, maddesiz ruhun ve ruhsuz maddenin olamayacağını, bilginin kaynağının duyumlar olduğunu, bilgi elde etmede deneye önem vermek gerektiğini, metafiziğe ait bilgilerin önemli olmadığını vs. kabul etmektedir. Kısacası Baha Tevfik, dinsel inançların, metafiziğin, edebiyatın, şiirin, edebiyatta hassasiyetin şiddetle karşısında olup, bunların birtakım marazî tezahürler olduğu görüşündedir.

Baha Tevfik'in fikir arkadaşlarından, Manastır'da tabiî tarih hocalığı yapan Subhi Edhem, aynı zamanda materyalist fikir ve görüşlere de sahip bulunmaktadır. "Tabiat", "Beşer ve Tabiat" isimleriyle dergiler çıkarmıştır. Darwinizm (1911), Lamarckizm (1914), Hayat ve Mevt (1913), Bergson gibi felsefî alanda eserleri bulunmaktadır. Subhi Edhem, canlıların en ilkel unsurdan başlayarak, en gelişmiş şekillerine kadar evrim geçirdiklerini, değişimde çevrenin etkisi bulunduğunu, tabiatta bir seçim olduğunu, bu seçim dolayısıyla canlılar arasında bir mücadele yaşandığını, mücadeleyi kazananların hayatlarını devam ettirebilmelerine karşılık, kazanamayanların hayatlarını devam ettiremediklerini, hayatın temelinde madde ve kuvvetin bulunduğunu ve bunların birbirlerinden ayrılamadıklarını kabul etmektedir.

Baha Tevfik'in grubunda yer alan Memduh Süleyman (1887-1920?), Yirminci Asırda Zekâ, Rübâb ve Felsefe Mecmuası'nda yazılar yazmıştır. E. Hartman'dan Darwinizm'i tercüme etmiştir. Felsefe Mecmuası'nda yayınlanan Felsefe-i Edyân isimli makalesinde, dinin, çeşitli tariflerini verirken, Feuerbach, Kant, Max Müller vs. nin görüşlerine başvurmaktadır. Bunlardan Kant hariç, hemen hemen hepsi ateist görüşe bağlı olan filozoflardır. O, materyalist anlayışlardan daha ziyade evrimciliği benimsemiştir.

Aynı grup içerisinde yer alan Dr. Edhem Necdet'in, Kolera Tabibi (1910) ve Tekâmül ve Kanunlar (1913) isimli eserleri bulunmaktadır. O, maddenin, canlı şekle geçerken, ayrışmalara ve birleşmelere tabi

olarak canlıyı oluşturabilecek bir duruma geçebileceğini kabul etmektedir. Beynin, fikirleri, hisleri ve inançları ürettiğini ileri sürmektedir. Önceki fikirlerin, hislerin ve inançların atılmasıyla, beynin evrim geçirdiğini kabul ediyor. Bilgilerin deney ve gözlem yoluyla elde edilmesinden yanadır.25

Bu neslin son halkası Celâl Nuri İleri'dir (1877-1939). Celâl Nuri, çok sayıdaki eserleri, çıkardığı gazete ve dergilerle, materyalist fikir ve görüşlerini, vermeye çalışmıştır. Fikir ve görüşlerini, genel olarak Büchner'den almasına rağmen, hem onu ve hem de diğer materyalist düşünürleri tenkit edebilmiştir. O, maddenin ezelî ve ebedî olduğunu kabul etmekle beraber, Tanrı'nın varlığına ve dinlere inanmaktadır. Ona göre, madde, mutlak boşlukta şekil değiştire değiştire yuvarlanır. Tekâmül kanunu, tabiatın varlığa getirilişi görüşünün yerine geçecektir. Madde ve kuvvetin, beden ve ruhun birliği, monizm ve düalizmin yerini alacaktır. Evrende en ilkel canlıdan en gelişmiş canlıya kadar, evrim vardır. Mükemmel bir evrim eseri olan insan, aslen uzak çağın evrim geçirmiş bir protoplazmasıdır. Allah'ı en Mükemmel Remz olarak gören Celâl Nuri, Allah'ın insan şeklinde gösterilmesine karşı çıkıyor. Çünkü ona göre, Allah, şu yazıları yazana benzemez, O, bir şahsiyete sahip değildir. Bu şekilde kabul edilen Allah fikrini benimsemediğini belirtir. Ona göre, Allah, tarif edilemez, O, evreni kuşatan Yüce Bir'dir. Kısacası Allah, Mükemmel Remz'dir.26 Dikkate değer fikirlere sahip olan Celâl Nuri, Dr. Dozy, Voltaire ve Ernest Renan'ın, İslâm tarihi hakkındaki menfi görüşlerine katılmaz. Onlarla ilgili olarak Celâl Nuri, inceleme ve tarihsel yorumlarıyla ün kazanan bu yazarların, peygamberlerin tarihsel kaderlerini anlayamadıklarını, bunun için Voltaire'i hiç affedemeyeceğini, İslâmîyet'i çok iyi bilen Ernest Renan'ın ise, gerek Hz. Muhammed'in ve gerekse İslâmîyet'in tarihteki yerini bahsetmeden geçmesinin unutulamayacak tarihsel bir hata olduğunu belirtmektedir.27

Buraya kadar ana hatlarıyla belirtmeye çalıştığımız Batı kaynaklı fikir akımlarından biri olan materyalizmin, izlerini ve yansımalarını, bu materyalist anlayışı savunan fikir adamlarımızda göstermeye çalıştık. Bu yazımızda söz konusu ettiğimiz fikir adamlarının genelinin, yurt

içinde veya dışında, idareyle mücadele halinde oldukları bir gerçektir. Bunun yanında aynı dönem içerisinde, Batı kültürüne, fikir akımlarına, Batı medeniyetine, şu veya bu şekilde, daha ılımlı ve daha muhafazakar yaklaşan düşünürlerimiz de olmuştur. Bunlar o günkü idareyle, mücadeleye girmemişler veya girmiş olsalar da, millî değerlere ve devlete bütünüyle karşı çıkmamışlardır. Bu kişiler, genellikle hislerinin esîri olmadan sağduyulu davranarak, yeni ve zorunlu olan değişmelere, toplumu, hoşgörü anlayışı içerisinde yaklaştırmaya çalışmışlardır. Bunlara dengeli yenilikçi, ılımlı Batılılaşmacı kişilerdir diyebiliriz. Örneğin, Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895), Münif Paşa (1828-1910), Ahmet Mithat (1844-1912) gibi şahsiyetler, böyle davranmışlardır.

2.1. Materyalizm Konusunda Yapılan Eleştiriler

Her etki bir tepki doğurduğundan, yukarıda ülkemizde materyalizmi yayma gayreti içinde bulunduklarını belirttiğimiz materyalist düşünürlerimizin karşısına, spiritüalist ve idealist fikirlere bağlı maneviyat taraftarı olan düşünürlerimiz, materyalist anlayışların yanlış ve tutarsız olduğunu göstermek üzere bu konulardaki eleştirel fikir ve görüşlerini içeren eserleriyle çıkmışlardır. Türkiye'de bu konuda yazılan eserler içerisinde bilhassa, II. Meşrutiyet'ten sonraki yıllarda, felsefî sahada yazılanları dikkati çekmektedir. Felsefî sahadaki mücadelede, Ahmet Mithat, İsmail Ferit, Harputîzâde Mustafa Efendi, Filibeli Şehbenderzâde Ahmet Hilmi, Halid Edip, Mehmet Emin Feyzi, İsmail Fenni Ertuğrul gibi düşünürlerimiz, materyalist fikirlere karşı yaptıkları eleştirilerle, Türk fikir tarihinde kendilerine has yerlerini almışlardır. Ahmet Mithat Efendi, İsmail Ferit, Halid Edip ve Mehmet Emin Feyzi, materyalizmin esaslarını genel anlamda ve ayrıntıya girmeden eleştirirken, Harputîzâde Mustafa Efendi, Şehbenderzâde Ahmet Hilmi, İsmail Fenni Ertuğrul gibi düşünürlerimiz, hem genel anlamda ve hem de ayrıntılı bir şekilde materyalizmi eleştirmeye çalışmışlardır. Bu düşünürlerimiz içerisinde özellikle Şehbenderzâde Ahmet Hilmi, üzerinde durduğumuz dönem içerisinde yer alan düşünürlerimizden, materyalist fikirleri savunan Celal Nuri'nin fikirlerini de eleştirmiştir.

Materyalizm konusunu işlerken, Ahmet Mithat Efendi'nin çıkardığı, Dağarcık Dergisi'nde yayınlanan, onun, Dîvardan Bir Seda, Veladet, İnsan, İnsan-Dünyada İnsanın Zuhuru isimli yazılarındaki materyalist içerikli fikirlerine karşı bir tepkinin doğduğunu ve bu sebeple de bu fikir ve görüşlerinden dolayı dinsizlikle suçlandığını, belirtmiştik. Ayrıca, onun, sözü edilen bu suçlamalara karşı, yine Dağarcık Dergisi'nde, Bir Mülahaza-ı Dinîyye ile Mebde ve Mead isimleriyle yazılar yazdığı ve bu yazılarında, kendi fikir ve görüşlerinin İslâmiyet'e ve bilimlere aykırı olmadığını ileri sürdüğü üzerinde de durulmuştu.

Ahmet Mithat Efendi'nin, yukarıda sözü edilen materyalist içerikli yazıları, hayatının çok kısa bir süresini içermektedir. O, hayatının bundan sonraki kısmında, bu fikir ve görüşlerin yanlışı ve tutarsızlığını göstermeye çalışmış ve bu konudaki fikir ve görüşlerini belirtmek üzere eserler yazmıştır. O, Beşir Fuad,28 Ben Neyim? Hikmet-i Maddîyeye Müdafaa29 isimli eserlerini bu gayeyle yazmıştır. O, her iki eserinde de materyalistlerin, madde ve kuvvetin ayrılamazlığı, bunların ezelî ve ebedî olduğu şeklindeki ana iddialarına karşılık olarak, madde ve kuvvetin yeni bulunmuş ilkeler olmadığını, bunların, eski felsefenin, cevher ve araz olarak kabul ettikleri ilkeler olduklarını, bu ilkelerin ise her şeyin yaratıcısı derecesinde kabul edilemeyeceğini, bu sebeple, bunların, ezelî ve ebedî olmadıklarını, madde ve kuvvet de dahil olmak üzere her şeyin yaratıcısının Allah olduğunu, dolayısıyla tek ezelî ve ebedî varlığın ancak Allah olabileceğini ileri sürüyor. Maddenin devamlı olarak hareket halinde olduğu için devamlı değiştiği, buna bağlı olarak bizim maddî varlığımızın da devamlı değişiklik içinde bulunduğu şeklindeki materyalist iddiaya karşılık olarak da, vücudumuzun, maddenin yaratığı olmadığını, şayet vücudumuz, maddenin yaratığı olmuş olsaydı, yaratıcımız olan maddenin bizden ayrılmasıyla, canlılığın da bizden ayrılması gerekirdi. Yani ruh denilen kısmın da ölmesi gerekirdi.

Demek ki, bizim, bir madde yönümüz, bir de ruh yönümüz bulunmaktadır. Ezelîlik ve ebedîlik, maddede olmaktan ziyade ruhta olması gerekir. Allah, ruhu, bizim tarafımızdan tahlil edilebilecek

şekilde yaratmadığından, ruh için, “o, benim emrime ait bir şeydir” demiştir. Ama Allah, maddeyi, yani bedeni, ruha kılıf olarak, herkes tarafından tahlil edilebilecek şekilde yaratmıştır. Ahmet Mithat Efendi, materyalistlerin, ruhun, değiştiğini iddia etmelerine karşılık olarak, değişmediğini ileri sürmüştür.

İsmail Ferit (?-), Ludwig Büchner’in, Madde ve Kuvvet isimli eserindeki, materyalist fikirleri eleştirmek gayesiyle, İbtâl-i Mezheb-i Maddîyyûn30adıyla bir eser yazmıştır. O, bu eserinde, L. Büchner’in, sözü edilen eserindeki, materyalist felsefe anlayışının temel görüşleri olan, madde ve kuvvetin ezelî ve ebedî olduğu, maddenin kuvvetsiz, kuvvetin maddesiz olamayacağı, bunların, ezelî ve ebedî harekete sahip oldukları, Allah’ın âlemi yokluktan yaratmadığı, vs. şeklindeki ana iddialarını ele alarak cevaplandırmaya çalışmıştır. İsmail Ferit, materyalist Büchner’in, bu konularda yanlış ve çelişkili düşündüğünü göstermek için, pozitif bilimlerden bilhassa fizik bilimine ait bilgilerini kullandığı gibi, kendisine ait bazı yorumlar da getirmesiyle dikkati çekmektedir. O, Büchner’in, yukarıdaki iddialarında yanlış ve tutarsız, fikir ve görüşlere sahip olduğunu, örnekler vererek gösterdikten sonra, kendisinin de, aynı konulara ait, fikir ve görüşlerini verirken, her şeyin Allah tarafından bir düzen halinde yaratıldığını, dolayısıyla, madde ve kuvvetin yaratıldığı gibi, hareketin, zamanın da yaratıldığını belirtmeye çalışıyor. Onun, felsefeyle ilgili olan bu konulardaki eleştirilerinde, gerek kendi kültüründen ve gerekse Batı kültüründen, materyalist felsefeyi eleştiren, filozofların, fikir ve görüşlerine yer vermediği gözlenirken, kendi fikir ve görüşlerinin de, materyalist iddiaları, karşı iddialarla cevap verilemeyecek şekilde çürütemediği gözlenmektedir. Bu sebeple, onun, materyalizm konusundaki eleştirilerinin, tıpkı Ahmet Mithat Efendi’de olduğu gibi, derin düşünce ürünü olmadığını söyleyebiliriz. Ancak bütün bunlara rağmen, onun, o dönemde geçerli olan tek fikrin materyalizmden ibaret olmadığını, materyalizmin bilimsellik iddiasında bulunmasına rağmen, ileri sürülen temel görüşlerinde, bilimsel anlayışla çelişen yönlerinin bulunduğunu göstermeye çalışmasını takdire şayan bir çaba olarak görmek ve değerlendirmek mümkündür.

Harputîzâde Mustafa Efendi (?-?), L. Büchner'in, Madde ve Kuvvet isimli eserindeki, materyalist içerikli fikir ve görüşleri eleştirmek gayesiyle, Red ve İsbat[31]adında bir eleştiri kitabı yazmıştır. O, da diğer düşünürlerimiz gibi, Büchner'in, Madde ve Kuvvet adlı eserinde geçen, madde ve kuvvetin, ezelî ve ebedîliği, maddesiz kuvvetin, kuvvetsiz maddenin olamayacağı, evrenin sebepsiz yaratıldığını farz etmenin daha uygun olduğu, evrende hareketsiz hiçbir şeyin düşünülemeyeceği, bazı maddelerde, ruhsal ve dimağsal durumların olmadığı vs. şeklindeki temel iddiaları ele alarak, bu iddiaların, yanlış ve tutarsız olduklarını göstermeye çalışmaktadır.

O, Madde ve Kuvvet isimli eserden aldığı, hemen hemen çoğu birbirini takip eden sayfalarda geçen, Büchner'in birbiri ile çelişik olan on ifadesini vererek,[32] materyalistlerin, çelişkili düşündüklerini, bilgilerinin ise, sabit olmadığını söylemektedir. Hatta onların, maddenin bir unsurdan mı, yoksa birden fazla unsurdan mı meydana geldiğini bile tayin edemediklerini, bazı eşyayı görmekten aciz olduklarını, ama bütün bunlara rağmen, deney ve gözleme önem verdiklerini, bunun için de bilimsel olduklarını ileri sürmeye cesaret ettiklerini belirtiyor. Onların, kesin bilgileri bulunmadığı, sonsuz eşya hakkında konuşamayacaklarını da ifade ediyor. O, madde ve sıfatlarının kendiliğinden meydana gelemeyeceğini, meydana gelebilmek için bir etki ediciye ihtiyacı bulunduğunu, bu etki edicinin ise ilim ve irade sahibi bir varlık olduğunu ileri sürüyor. Materyalistlerin, "eşyada intizam yoktur" iddialarına karşılık olarak, bunun en güzel örneğini, dünyanın güneşe oranla, durum ve hareketinin düzenli olmasında göreceğimizi, asırlardan beri dünyanın günlük hareketinde herhangi bir düzensizlik görülmediğini, dünyanın günlük ve yıllık hareketinin, ilim ve irade sahibi bir varlık tarafından düzenlendiğinin anlaşılacağını söylüyor.

H. Mustafa Efendi'nin, Büchner'in, Madde ve Kuvvet isimli eserini çok dikkatli incelediği, bu eserde fikirsel yönden yapılan çelişkileri yerinde tespit ettiği, materyalizmin ana iddiaları cevaplandırılırken, felsefî bir anlayışla meselelere yaklaştığı, bilimsel bilgilere de gerekli görüldüğü zamanlarda başvurduğu

gözlenmektedir. O, materyalist fikirleri eleştirirken, Batı kültürüne pek yer vermeyerek, sadece kendi kültür anlayışı ile eleştirilerini yürütmüştür. Ancak gerek Ahmet Mithat Efendi'ye ve gerekse İsmail Ferit'e göre, eserinin daha felsefî içerikli olduğunu söyleyebiliriz.

Şehbenderzâde Ahmet Hilmi (1865-1914), Celâl Nuri'nin, Tarih-i İstikbâl33 isimli esrinin 1. cildi olan Mesail-i Fikriye'deki materyalist içerikli fikirleri eleştirmek gayesiyle, Huzur-u Akl-ı Fende Maddîyyûn Meslek-i Dalâleti34 adında bir eser yazmıştır. O, aynı zamanda Allah'ı İnkar Mümkün müdür? ismiyle yazdığı eserinde de, ateizmin mümkün olup olamayacağını ve çeşitli ateist fikirlerin felsefî birer eleştirisini yapmıştır. Bu arada çeşitli materyalist düşünürlerin, fikirlerini de bu eserinde eleştirmiştir. O, materyalizmi eleştirdiği, Huzur-u Akl-ı Fende Maddîyyûn Meslek-i Dalâleti isimli eserinde, eleştirilerini yaparken, eleştirilerinde, henüz ülkemizde orijinal fikirler üreten düşünürlerimizin az oluşu dolayısıyla, Batılı bilim ve fikir adamlarının fikir ve görüşlerine yer vereceğini belirtiyor. Ş. Ahmet Hilmi, Celâl Nuri İleri'nin, yukarıda sözü edilen eserinde, kendisine ait fikir ve görüşler üretemediğini, Büchner başta olmak üzere Batılı materyalist düşünürlerin fikir ve görüşlerini vermekten öteye gidemediğini, bunun için de onun bu faaliyetini nakilcilik ve kopyecilik olarak değerlendirmek gerektiğini belirtiyor.35

O, materyalizmi eleştirdiği bu eserinde, diğer düşünürlerimizin de üzerinde durduğu, madde ve kuvvetin ezelî ve ebedîliği, bunların birbirlerinden ayrılamazlığı, evrenin ezelden beri var olduğu, ruhun ve vicdanın maddenin dışında düşünülemeyeceği, hareketin başlangıcının ve sonunun olmayacağı, C. Nuri'nin, Allah'ı mükemmel remz olarak kabul etmesi vs. şeklindeki materyalistlerin temel iddialarını ele alarak, onların bu fikir ve görüşlerinin yanlış ve tutarsızlığını göstermek için, Batılı bilim adamları ve filozoflarının, fikir ve görüşlerine dayanarak eleştirilerini yapmıştır.

Ş. Ahmet Hilmi'nin, materyalizmi eleştirmek için yazdığı bu eserinin, bilimsel disipline bağlı kalınarak yazıldığı, eleştirilerde, hem bilimsel delillere ve hem de felsefî fikir ve görüşlere gereken ağırlığın verildiği gözlenmektedir. O, eleştirilerinde, materyalist fikir ve görüşlerin, akıl, mantık ve tecrübe ölçüleriyle ilgisi bulunmadığından,

bu fikir ve görüşlerin, tutarsız ve çürük olduğu neticesine varıyor. Eleştiriler yapılırken, uygun örnekler verilip kıyaslamalar yapılıyor. Ş. Ahmet Hilmi, bu eserinde, sadece kendi kültüründen olan bilim adamı ve filozofların görüşlerine değil, aynı zamanda Batı kültüründen olan bilim adamı ve filozofların, fikir ve görüşlerine de yer veriyor. Eser, üzerinde durduğumuz bu dönemde, ağırlıklı olarak Batılı bilim adamı ve filozofların, fikir ve görüşlerine dayanılarak, materyalist fikir ve görüşlerin, eleştirisinin yapıldığı, ciddî bir eleştiri kitabı olmasıyla dikkati çekmektedir. Ayrıca, bu eserde, Celâl Nuri'nin, fikir ve görüşlerinin eleştirisi yapılırken, özellikle o sıralarda, başta C. Nuri olmak üzere, İslâmiyet hakkında materyalist fikir ve görüşleri savunan düşünürlerce oluşturulmuş olan yanlış fikir ve görüşleri, hakikat adına ortaya çıkarma düşüncesi de güdülmüştür. Kısacası, onun bu eserinde materyalist fikir ve görüşlerin, etraflı bir şekilde ele alınarak, bilimsel ve felsefî bir analizinin yapıldığı görülmektedir.

Halid Edip (? - ?), materyalizm konusunda, Maddîyyûna Reddiye36ismiyle bir eleştiri yazar. Şiir şeklinde yazılan ve 13 sayfadan ibaret olan bu reddiyede, madde ve kuvvetin ezelîliği ve ebedîliği, madde ve kuvvetin harekette olması vs. gibi materyalist iddialar üzerinde durularak, maddenin, kuvvetin, hareketin, Allah'ın ilim ve iradesiyle var edildiği, var edildikleri için de ölümsüz olmadıkları, ölümün de, yaratılmış olan varlıklar için Allah tarafından var edildiği, tek ölümsüz varlığın ise, her şeyin yaratıcısı olan Allah olduğu belirtilmektedir. Bu sebeple ona göre, madde ve kuvvete, harekete, yaratılmamış ve bunun için de yok olmayacaklar gözüyle bakılamaz. Eserde, Halid Edip, bilimsel ve felsefî örneklere pek yer vermemiştir.

Mehmet Emin Feyzi (1862-?), İlim ve İrade ismiyle, materyalist fikir ve görüşleri eleştiren bir eser yazmıştır. O, bu eserinde, evrenin yaratıcısı olmadığı, evrenin bütününün maddeden ibaret olduğu, madde ve kuvvetin, ezelîliği ve ebedîliği, madde ve kuvvetin her yerde aynı oldukları, maddenin çeşitli değişimler geçirmesine rağmen maddeliğini asla kaybetmediği, insan ve hayvan ruhunun ayrı ayrı şeyler olmadıkları, ruhu maddenin meydana

getirdiği, ruhun ölümsüz olmadığı, insan da dahil olmak üzere bütün canlıların evrim neticesinde ortaya çıktığı, vs. gibi konulardaki37materyalist içerikli iddiaları ele alarak, bu iddialara karşı geliştirdiği eleştirel görüşlerle cevap vermeye çalışmıştır. Eserde, Batı kaynaklı olan, materyalizmin ve evolüsyonizmin, ana iddialarına karşı eleştirel görüşler geliştirilirken, bu felsefe anlayışlarını eleştiren, Batılı fikir adamlarınca yapılan eleştirilere pek yer verilmemiştir. Onun, her iki felsefe anlayışıyla ilgili olarak yaptığı eleştirilerde ileri sürdüğü fikir ve görüşleri dolayısıyla, felsefeye ilgi duyduğunu, döneminde, bu çeşit fikir ve görüşlere karşı eleştiriler getirmiş olmasını da, takdirle karşılamak gerekir.

İsmail Fenni Ertuğrul'un (1855-1949), materyalist fikir ve görüşlerin (materyalizm, pozitivizm ve evolüsyonizm) eleştirisini yaptığı, Maddîyyûn Mezhebinin İzmihlâli ile Dr. Dozy'nin Tarih-i İslâm isimli eserindeki fikir ve görüşlerinin eleştirisini yaptığı, Kitab-ı İzâle-i Şükûk adlarında eleştiri niteliğinde, iki eseri bulunmaktadır. Bu eserlerden birincisi doğrudan bizim konumuzla ilgilidir. İsmail Fenni Ertuğrul, materyalist fikir ve görüşleri eleştirdiği, Maddîyyûn Mezhebinin İzmihlâli isimli eserinde, materyalistlerin, maddesiz kuvvet, kuvvetsiz madde olamaz, kuvvet ve madde ezelî ve ebedîdir, evren ezelî ve ebedîdir, madde yok edilemez ve sonsuzdur, bazı kavimlerde Allah fikri yoktur, Allah ismini semaya yıldızlarla niçin yazdırmadı, ruh, maddî olup ölümlüdür, düşünce beynin bir vazifesidir38 vs. şeklindeki ana iddialarını felsefî bir tarzda ele alarak eleştirmiş ve bu iddiaları çürütücü ve geçersiz kılıcı karşı görüşler geliştirmiştir. O, materyalist fikir ve görüşleri eleştirirken, bir taraftan kendi fikir dünyasını yoğurup şekillendiren bilim ve felsefe anlayışına, bir taraftan da, Batı'nın bilim ve felsefe anlayışına yer vermiştir. Eleştirilerinde, Büchner'in, fikir ve görüşlerinin, tutarsız ve geçersizliğini izah eder gibi görünmesine rağmen, onun asıl karşı çıktığı kişiler, 1908 Meşrutiyeti'nden sonra ülkemizde materyalist anlayışın etkisi altında kalarak materyalizmi cüretli ve şuurlu bir şekilde yaymaya çalışan Baha Tevfik ve materyalizm konusunda onun takipçileri olan yukarıda isimlerini verdiğimiz arkadaşlarıdır.

İsmail Fenni Ertuğrul, Maddîyyûn Mezhebinin İzmihlâli isimli eserini, bu gayeyle yazdığını kendisi de ifade etmektedir.

Hem materyalizm ve hem de materyalist fikir ve görüşlerin eleştirisi ile ilgili olarak verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı gibi, ülkemizde şuurlu ve şümûllü bir şekilde yayılmaya çalışılan materyalist fikir ve görüşlere karşı, aynı şuurluluk ve şümûllülük içinde, Türk fikir dünyasında bir tepkinin doğduğunu ve takdir edilmeye değer yerini aldığı görülmektedir. Böyle bir hareket içerisinde ömürlerini bilime adayan ve bu sebeple, hem kendi kültürel dünyalarını ve hem de Batı'nın kültür dünyasının yetiştirdiği materyalizm karşıtı bilim ve kültür adamlarını, yakından ve derinlemesine tanıdıkları anlaşılan, Ş. Ahmet Hilmi ve İsmail Fenni Ertuğrul gibi düşünürlerimizin bulunması, bu karşı tepki hareketinin anlamını bir kat daha kuvvetlendirmiştir. Materyalist fikir ve görüşleri eleştiren düşünürlerimiz genel olarak, bu fikir ve görüşleri savunan fikir adamlarımızın, özellikle orijinal fikirler üretmemelerine, bu sebeple de, taklit, kopye ve nakilci olmalarına karşı çıkmışlardır. Materyalizmi eleştiren düşünürlerimiz, eleştirilerinde, materyalistlerin bilimsel bilgilere dayanma iddialarına rağmen, bu fikir ve görüşlerin, bilimle, fenle ilgilerinin olmadığını, hem bilimsel ve hem de felsefî örnek ve yorumlarla gösterdikten sonra, Batı'nın, yanlış, tutarsız ve çürük fikir ve görüşlerinden ziyade, bilim ve tekniğe ait bilgilerinin alınmasından yana olan tavırlarını ortaya koymuşlardır.

1 Birand, Kâmuran; Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimatta Tesirleri, Son Havadis Mat., Ankara, 1955, s. 5-6.

2 İsmail Habib; Avrupa Edebiyatı ve Biz, c. 2, Remzi Kitabevi, İstanbul 1941, s. 122-164. Ayrıca bkz: Korlaelçi, Murtaza;

Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri, Pınar Matbaacılık, İstanbul 1986, s. 202-204. Akgün, Mehmet; Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1988, s. 108-112.

3 Ülken Hilmi Ziya; Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, Ahmet Sait Mat., İstanbul 1966, s. 85.

4 Bu dergilerdeki felsefî yazılar için bakınız: Akgün, Mehmet; Cemiyet-i İlmîye-i Osmanîye ve Mecmua-ı Fünûn'un Felsefî Açıdan Taşıdığı Önem, Felsefe Dünyası, S. 15, Ekonomik Rehber Gazetecilik Matbaacılık, Ankara 1995, s. 52-72; Akgün, Mehmet; Dağarcık Dergisi'nde Felsefeye Verilen Önem, Felsefe Dünyası, S. 22, Lazer Ofset Tesisleri Sanayi ve Tic. Ankara 1996, s. 8-28.

5 Runes, D. Dagobert; The Dictionary of Philisophy, Philosophical Library, NewYork, s. 189; Akgün,. Mehmet; a.g. e., s. 12; Akgün, Mehmet; Materyalizmde Kimlik Problemi, Türk Yurdu, S. 66, Sistem Ofset Ankara 1993, s. 49-52.

6 Berkes, Niyazi; Türkiye'de Çağdaşlaşma, Bilgi Basımevi, Ankara 1973, s. 205-206; Korlaelçi, Murtaza; a.g. e., s. 198; Akgün, Mehmet; a.g. e., s. 101-102.

7 Adıvar, A. Adnan; Bilim ve Din (İlim ve Din), Evrim Matbaacılık, İstanbul 1980, s. 5.

8 Berkes, Niyazi; Türkiye'de Çağdaşlaşma, Bilgi Basımevi, Ankara 1973, s. 210.

9 A.g.e., s. 212.

10 A.g.e., s. 234.

11 Hoca Tahsin; Esas-ı İlm-i Heyet, İstepan Mat., İstanbul 1311, s. 24-27.

12 Şemseddin Sami; "Hoca Tahsin", Hafta, c. 1, S. 6, Mihran Mat., İstanbul 27 Şevval 1298, s. 90-96.

13 Hoca Tahsin; Tarih-i Tekvin Yahud Hilkat, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Mat., İstanbul 1310, s. 20-24.

14 Ahmet Mithat; Dîvardan Bir Sada, Dağarcık, S. 4, Muharririn Zatına Mahsus Mat., İstanbul 1288, s. 99-102. Ayrıca bkz: Bolay, Süleyman Hayri; Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi, Polat Mat., İstanbul 1979 s. 311-312.

15 Ahmet Mithat; Veladet, Dağarcık, S. 2, Muharririn Zatına Mahsus Mat., İstanbul 1288, s. 49-52.

16 Ahmet Mithat; İnsan, Dağarcık, S. 2, Muharririn Zatına Mahsus Mat., İstanbul 1288, s. 45-47.

17 Ahmet Mithat; İnsan-Dünyada İnsanın Zuhuru, Dağarcık, S. 4, Muharririn Zatına Mahsus Mat., İstanbul 1288, s. 109-116.

18 Ahmet Mithat; Bir Mülahaza-ı Dinîyye, Dağarcık, S. 4, Muharririn Zatına Mahsus Mat., İstanbul 1288, s. 102-105.

19 Ahmet Mithat; Mebde ve Mead, Dağarcık, S. 9, Muharririn Zatına Mahsus Mat., İstanbul 1288, s. 240-250. Ayrıca bkz: Bolay, Süleyman Hayri; a.g.e., s. 311-312.

20 Büchner, Louis; Madde ve Kuvvet, c. 1, 2, 3., (Çev. Baha Tevfik-Ahmet Nebil), Osmanlı Şirket-i Mat., İstanbul, tarihsiz.

21 Muallim Naci-Beşir Fuad; İntikad, Mahmut Bey Mat., İstanbul 1304, s. 70.

22 Abdullah Cevdet; Fizyolocya-ı Tefekkür, İstepan Mat., İstanbul 1308, s. 10.

23 Abdullah Cevdet; Fünun ve Felsefe ve Felsefe Sanihaları, Matbaa-ı İçtihad, İstanbul 1912, s. 74; Abdullah Cevdet; Gizli Figanlar, Matbaa-ı İçtihad, Mısır, 1906, s. 28.

24 Baha Tevfik; Felsefe-i Ferd, Ketion Bedrosiyan Mat., İstanbul 1332, s. 98. Subhi Edhem; Hayat ve Mevt, Nefaset Mat., İstanbul 1329, s. 4-5 (İçinde: "Hayat ve Mevt Hakkında-Doktor Subhi Edhem Bey'e"). Ayrıca bkz: Bolay, Süleyman Hayri; a.g.e., s. 72-79.

25 Doktor Edhem Necdet; Nesec-i Dimağın Tekâmülü, İçtihad, S. 84, Matbaa-ı Hayriye ve Şürekası, İstanbul 12 Kanun-u Evvel 1329, s. 1863-1866.

26 Celâl Nuri; Tarih-i İstikbâl, c. 1, Yeni Osmanlı Matbaası ve Kütüphanesi, İstanbul 1331, s. 114-116.

27 Celâl Nuri; Hatemü'l Enbiya, Yeni Osmanlı Matbaası ve Kütüphanesi, İstanbul 1332, s. 27.

28 Ahmet Mithat; Beşir Fuad, Tercüman-ı Hakikat Mat., İstanbul 1305, s. 134-146.

29 Ahmet Mithat; Ben Neyim? Hikmet-i Maddîyeye Müdafaa, Tercüman-ı Hakikat Mat., İstanbul 1308, s. 6-124.

30 İsmail Ferit; İbtâl-i Mezheb-i Maddîyyûn, (Neşreden: Süleyman Halit), Ahmet Celâdet ve Şirketi Mat., İzmir 1312, s. 68-127.

31 Harputîzâde Mustafa Efendi; Red ve İsbat, Hikmet Matbaa-ı İslâmîyesi, İstanbul 1330, s. 21-130.

32 A.g.e., s. 56-68.

33 Celâl Nuri İleri; Tarih-i İstikbâl, c. 1, Yeni Osmanlı Matbaası ve Kütüphanesi, İstanbul 1331.

34 Şehbenderzâde Ahmet Hilmi; Huzur-u Akl-ı Fende Maddîyyûn Meslek-i Dalâleti, Hikmet Matbaa-ı İslâmiyesi, Darülhilâfe, 1332, s. 5-157.

35 A.g.e., s. 6-8.

36 Halid Edip; Maddîyyûna Reddiye, Levha Mat., Kütahya, 1334, s. 1-13.

37 Mehmet Emin Feyzi; İlim ve İrade (Maddîyyûn Mezhebinin Reddini Muhtevîdir), Necm-i İstikbâl Mat., İstanbul 1342, s. 8-10, 99-101. Ayrıca bkz: Akgün, Mehmet; Materyalizm ve Evolüsyonizm Karşısında Mehmet Emin Feyzi, Akademik Araştırmalar, S. 5, Aşiyan, Erzurum, 1997, s. 33-41.

38 Ertuğrul, İsmail Fenni; Maddîyyûn Mezhebinin İzmihlâli, Orhaniye Mat., İstanbul 1927, s. 379-531. Ayrıca bkz: Akgün, Mehmet; Materyalizm Karşısında İsmail Fenni Ertuğrul, Türk Yurdu, c. 13, S. 67, Sistem Ofset, Ankara, 1993, s. 17-20.

ESERLER

Abdullah Cevdet; Fizyolocya-ı Tefekkür, İstepan Mat., İstanbul 1308.

Abdullah Cevdet; Dimağ: Dimağ İle Ruh Arasındaki Münasebât-ı Fenniyeyi Tedkik, İstepan Mat., İstanbul 1308.

Abdullah Cevdet; Fizyolojya ve Hıfz-ı Sıhhat-ı Dimağ ve Melâkât-ı Aklîye, Mahmut Bey Mat., Dersaadet, 1312.

Abdullah Cevdet; Fünûn ve Felsefe ve Felsefe Sanihaları, Matbaa-ı İctihad, İstanbul 1912.

Abdullah Cevdet; Gizli Figanlar, Matbaa-ı İctihad, Mısır 1906.

Abdullah Cevdet; Dimağ ve Melâkât-ı Aklîyyenin Fizyolojya ve Hıfzıssıhhası, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1333-1335.

Adıvar, A. Adnan; Bilim ve Din (İlim ve Din), Evrim Matbaacılık, İstanbul 1980.

Ahmet Mithat; Kâinat (I. Kısım), Muharririn Zâtına Mahsûs Matbaa, İstanbul 1288.

Ahmet Mithat; Schopenhauer’ın Hikmet-i Cedidesi, Tercüman-ı Hakikat Mat., İstanbul 1304.

Ahmet Mithat; Beşir Fuad, Tercüman-ı Hakikat Mat., İstanbul 1305.

Ahmet Mithat; Ben Neyim? Hikmet-i Maddîyeye Müdafaa, Tercüman-ı Hakikat Mat., İstanbul 1308.

Akgün Mehmet; Materyalizmin Türkiye’ye Girişi ve İlk Etkileri, Başbakanlık Basımevi, Ank., 1988.

Baha Tevfik; Biraz Felsefe (El Yazması).

Baha Tevfik; Teceddüd-i İlmî ve Edebî, Osmanlı Şirketi Mat., İstanbul, tarihsiz.

Baha Tevfik; Hassasiyet Bahsi ve Yeni Ahlâk (Ahmet Nebil ile birlikte), Osmanlı Şirketi Mat., İstanbul…?.

Baha Tevfik; Psikoloji Yahut İlm-i Ahvâl-i Ruh (Ahmet Nebil ile birlikte), Osmanlı Şirketi Mat., İstanbul, tarihsiz.

Baha Tevfik, Muhtasar Felsefe, Artin Asaduryan ve Mahdumları Mat., İstanbul 1331.

Baha Tevfik; Felsefe-i Ferd, Ketion Bedrosiyan Mat., İstanbul 1332.

Berkes, Niyazi; Türkiye’de Çağdaşlaşma, Bilgi Basımevi, Ank., 1973.

Beşir Fuad; Victor Hugo, İstanbul 1302.

Beşir Fuad; Beşer, Mihran Mat., İstanbul 1303.

Beşir Fuad; Voltaire, Şirket-i Mürettibîye Mat., İstanbul 1304.

Beşir Fuad; Mektubât (Fazlı Necib ile birlikte) Bab-ı Ali Caddesinde 25 Numaralı Mat., İstanbul 1313.

Birand, Kâmuran; Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimatta Tesirleri, Son Havadis Mat., Ank., 1955.

Bolay, Süleyman Hayri; Türkiye’de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi, Polat Mat. İstanbul 1979.

Büchner, Louis; Madde ve Kuvvet, c. 1, 2, 3., (Çev. Baha Tevfik-Ahmet Nebil), Osmanlı Şirket-i Mat., tarihsiz.

Celal Nuri; Tarih-i İstikbal, C. 1, Yeni Osmanlı Matbaası ve Kütüphanesi, İstanbul 1331.

Celâl Nuri; Müslümanlara ve Türklere Hakaret, Düşmanlara Riayet ve Muhabbet, Kader Mat., İstanbul 1332.

Celal Nuri; Hatemü’l Enbiya, Yeni Osmanlı Matbaası ve Kütüphanesi, İstanbul 1332.

Celâl Nuri, Tarih-i İstikbâl, c. 3, Yeni Osmanlı Matbaası ve Kütüphanesi, İstanbul 1332.

Ertuğrul, İsmail Fenni; Maddîyyûn Mezhebinin İzmihlâli, Orhaniye Mat., İstanbul 1927.

Halid Edip; Maddîyyûna Reddîye, Levha Mat., Kütahya, 1334.

Harputîzâde Mustafa Efendi; Red ve İsbat, Hikmet Matbaa-ı İslâmiyesi, İstanbul 1330.

Hoca Tahsin; Psikoloji Yahud İlm-i Ruh, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Mat., İstanbul 1310.

Hoca Tahsin; Esas-ı İlm-i Heyet, İstepan Mat., İstanbul 1311.

Hoca Tahsin; Tarih-i Tekvin Yahud Hilkat, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Mat., İstanbul 1310.

İsmail Ferit; İbtâl-i Mezheb-i Maddîyyûn (neşreden: Süleyman Halit), Ahmet Celâdet ve Şirketi Mat., İzmir 1312.

İsmail Habib; Avrupa Edebiyatı ve Biz, C. 2, Remzi Kitabevi, İstanbul 1941.

Korlaelçi, Murtaza; Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri, Pınar Matbaacılık, İstanbul 1986.

Mehmet Emin Feyzi; İlim ve İrade (Maddîyyûn Mezhebinin Reddini Muhtevîdir), Necm-i İstikbâl Mat., İstanbul 1342.

Muallim Naci-Beşir Fuad; İntikad, Mahmut Bey Mat., İstanbul 1304.

Okay, M. Orhan; İlk Türk Pozitivist ve Naturalisti Beşir Fuad, Dergah Yayınları, İstanbul.

Runes, D. Dagobert; The Dictionary of Philosophy, Philosophical Library, New York.

Subhi Edhem; Darwinizm, Bey-nel-milel Ticaret Mat., Manastır, 1327.

Subhi Edhem; Hayat ve Mevt, Nefaset Mat., İstanbul 1329.

Şehbenderzâde Ahmet Hilmi; Huzur-u Akl-ı Fende Maddîyyûn Meslek-i Dalâleti, Hikmet Matbaa-ı İslâmiyesi, Darülhilâfe, 1332.

Ülken, Hilmi Ziya; Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, Ahmet Sait Mat., İstanbul 1966.

MAKALELER

Ahmet Mithat; Dîvardan Bir Sada, Dağarcık, S. 4, Muharririn Zatına Mahsus Mat., İstanbul 1288.

Ahmet Mithat; Veladet, Dağarcık, S. 2, Muaharririn Zatına Mahsus Mat., İstanbul 1288.

Ahmet Mithat; İnsan, Dağarcık, S. 2, Muharririn Zatına Mahsus Mat., İstanbul 1288.

Ahmet Mithat; İnsan-Dünyada İnsanın Zuhuru, Dağarcık, S. 4, Muharririn Zatına Mahsus Mat., İstanbul 1288.

Ahmet Mithat; Bir Mülahaza-ı Dinîyye, Dağarcık, S. 4, Muharririn Zatına Mahsus Mat., İstanbul 1288.

Ahmet Mithat; Mebde ve Mead, Dağarcık, S. 9, Muharririn Zatına Mahsus Mat., İstanbul 1288.

Akgün, Mehmet; Hoca Tahsin Efendi'nin İlim ve Felsefe Anlayışı, Fen-Edebiyat Fak., Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi, S. 19, Fen-Edebiyat Fak., Ofset Tesisleri, Erzurum 1991.

Akgün, Mehmet; Materyalizmde Kimlik Problemi, Türk Yurdu, S. 66, Sistem Ofset, Ankara 1993.

Akgün, Mehmet; Materyalizm Karşısında İsmail Fenni Ertuğrul, Türk Yurdu, c. 13, S. 67, Sistem Ofset, Ankara, 1993.

Akgün, Mehmet; Cemiyet-i İlmîyye ve Osmanîyye ve Mecmua-ı Fünûn'un Felsefî Açıdan Taşıdığı Önem, Felsefe Dünyası, S. 15, Ekonomik Rehber Gazetecilik Matbaacılık, Ank., 1995.

Akgün, Mehmet; Dağarcık Dergisi'nde Felsefeye Verilen Önem, Felsefe Dünyası, S. 22, Lazer Ofset, Ank., 1996.

Akgün Mehmet; Materyalizm ve Evolüsyonizm Karşısında Mehmet Emin Feyzi, Akademik Araştırmalar, S. 5, Aşiyan, Erzurum 1997.

Edhem Necdet; Nesec-i Dimağın Tekâmülü, İctihad, S. 84, Matbaa-ı Hayriye ve Şürekası, İstanbul 12 Kanun-ı Evvel 1329.

Memduh Süleyman; Felsefe-i Edyân, Felsefe Mecmuası, C. 1, S. 9, Nefaset Mat., İstanbul 1329.

Memduh Süleyman; Hâl-i Hazırın Meselesi-Hakiki Mürteciler ve Avrupalılaşmak, Felsefe Mecmuası, C. 1, S. 9, Nefaset Mat., İstanbul 1329.

Suphi Edhem; Antropoloji Dersleri, Genç Kalemler, C. 3, S. 14-16, Osmaniye Mat., Selanik, 1327.

Subhi Edhem; Kimyada Tekâmül, Genç Kalemler, C. 4, S. 24-25, Osmaniye Mat., Selanik.

Şemseddin Sami; Hoca Tahsin, Hafta, C. 1, S. 6, Mihran Mat., İstanbul 27 Şevval 1298.

E. Türk Milliyetçiliği

İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi / Yrd. Doç. Dr. Yusuf Sarınay [s.819-834]

Devlet Arşivleri Genel Müdürü / Türkiye

Ondokuzuncu, günümüz dünyasının siyasî, iktisadî ve sosyal temellerinin atıldığı değişme ve gelişmelerin yaşandığı bir çağ olmuştur. Temelinde Rönesans ve Reform hareketleri, coğrafî keşifler, ilmî ve teknik buluşların yattığı bu gelişmeler, 19. yüzyıl dünyasında köklü değişiklikler yapacak olan milliyetçilik ve sanayi devriminin doğuşuna yol açmıştır. Bu iki büyük olay, 19. yüzyılda geleneğe bağlı toplumları esaslı bir şekilde değişmeye zorlarken, tesirleri 20. yüzyılda da devam etmiş, günümüz dünyasını da şekillendirmiştir.

Makalede; 19. yüzyıldaki gelişme ve değişmelerin, özellikle milliyetçilik hareketlerinin sarstığı Osmanlı Devleti'nin yıkılmak üzere olduğu Türk aydınlarınca hissedilmeye başlandığı bir dönemde, bir tepki ve kendini bulma akımı olarak doğan ve gelişen Türk Milliyetçiliği'nin 20. yüzyıl başlarındaki durumu, İmparatorluktan millî devlete dönüşüm sürecinde Türk milliyetçiliğinin fonksiyonu ve gelişimi üzerinde durulacaktır.

Milliyetçilik Hareketleri ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri

Çağımızda toplumu bir arada tutma fonksiyonunu yerine getiren milliyetçilik geniş kapsamlı bir siyasî ideoloji olarak Fransız İhtilali ile beraber gündeme gelmiştir. Fransız İhtilali ile beraber yükselen milliyetçiliğin temelinde, millî egemenlik, bağımsızlık (self-determination), eşitlik ve laiklik gibi genel prensipler yatmaktadır.1

Fransız İhtilali ve onu takip eden Napolyon'un askerî istila girişimleri sonucu, milliyetçilik ideolojisi ile birlikte, ihtilalin getirdiği hürriyet, eşitlik, cumhuriyet ve laiklik gibi kavramlar bütün Avrupa'ya yayılmıştır.2 Napolyon savaşları bir taraftan Avrupa sınırlarını altüst ederken diğer taraftan Avrupa'daki eski kurumları yıkmış, milliyetçi

düşüncenin ve buna bağlı siyasî teşkilatlanmanın yaygın ve etkili bir akım haline gelmesine yol açmıştır. Sonuçta 19. yüzyılın kaderi millî devlet ve milliyetçi ideolojiler tarafından belirlenmeye başlamıştır.

Nitekim milliyetçiliğin yayılması, İngiltere, Fransa ve İspanya'nın ardından Avrupa'da İtalya ve Almanya gibi yeni güç merkezleri olarak millî devletlerin doğuşuna yol açarken, diğer taraftan doğrudan çok milletli imparatorlukları tehdit eden bir gelişme olmuştur. İşte bu sebeple Avrupa'daki gelişmelerin dışında düşünemeyeceğimiz çok milletli Osmanlı İmparatorluğu'nu da etkilemekte gecikmemiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda milliyetçilik önce yabancı propagandası ve siyasî amaçlarla Hıristiyan unsurlar arasında yayılmaya başlamıştır. Sonuçta Fransız İhtilali ile tohumlanan ve hürriyet fikriyle desteklenen milliyetçiliğin gayrimüslimler arasında yayılması, Osmanlı Devleti'nde ayaklanmalara yol açarak devletin bütünlüğünü tehdit etmeye başlayacaktır.

Osmanlı devlet adamları Fransız İhtilali sonucu yayılan ideolojik vasıflı milliyetçilik cereyanını başlangıçta kendilerini rahatlatacak olan3 Batı'nın bir iç problemi olarak görmüşlerdir. Ancak çok geçmeden 19. yüzyıl dünyasında büyük değişiklikler yapacak olan milliyetçiliğin gücünü iç isyanlarda yavaş yavaş anladılar. Bu durum karşısında Osmanlı gayrimüslimleri tarafından savunulmaya başlanan millet fikri İmparatorluktaki bütün unsurlar arasındaki bağları sağlamlaştırarak devletin dağılışını durdurmak isteyen Osmanlı aydınlarının dikkatini çekti.4 Ancak onlar bunu yaparken milliyetçiliğin ideolojik mahiyetini kasten ihmal ettiler veya görmezlikten geldiler.5 Çünkü Batı'da yayılan lâik, millî egemenlik prensibi ve buna bağlı olarak gelişen kendi kaderini tayin prensibinin olduğu gibi kabul edilmesi açıkça devletin parçalanması demek olacaktı. Diğer taraftan Batı'daki milliyetçilik anlayışının temeli, belli sınırlar içinde, aynı dili konuşan, aynı kültürü paylaşan ve birlikte yaşama duygusuna sahip olan millet kavramına dayanıyordu. Halbuki çok milletli Osmanlı Devleti'nde böyle bir millet yapısı mevcut değildi. Çünkü geniş bir coğrafi alana yayılmış bulunan Osmanlı Devleti çeşitli din, mezhep ve milliyetlerden meydana

geliyordu. Çok milletli Osmanlı Devleti'nde toplum düzenini oluşturan mekanizmaya "millet sistemi" denilmekteydi.6 Ancak bu sistemde millet tabiri etnik değil, dinî grupları belirtmek için, cemaat karşılığı olarak kullanılıyordu.7 Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin içinde barındırdığı çok çeşitli unsurları yönetmek için kullandığı "millet sistemi" yani bu unsurların birer dinî cemaat olarak tasnifi milliyetçilik fikrinin yayılması ile fonksiyonunu yitirmeye başlamıştır. Nitekim imparatorluk tebaasının kendini Ortodoks olarak değil de, Yunanlı, Sırp, Bulgar vb. şeklinde tanımlanmaya başlaması, hatta yüzyılın sonlarına doğru bu çeşit kimlik kazanmanın Müslüman unsurlar arasında da yayılmaya başlaması sistemi, dolayısıyla Osmanlı Devleti'ni çökme tehlikesi ile karşı karşıya getirmiştir.

19. yüzyılda milliyetçiliğin yayılması sadece Osmanlı'yı değil, diğer imparatorlukları da tehdit eden bir gelişmeydi. Bu sebeple milliyetçilik tehdidine karşı imparatorluklar bir yandan askerî-idarî tedbirlere başvururken, diğer yandan bir imparatorluk ideolojisi geliştirmeye çalışmışlardır.8 Bu bağlamda Osmanlı Devleti de, Tanzimat hareketi ile bütün unsurların eşitliğine ve dayanışmacı bir anlayışa dayanan Osmanlıcılık ideolojisini geliştirmeye çalışmıştır. Bu hareket ile Tanzimat liderleri ve aydınları Osmanlı vatanı ve Osmanlı hanedanına bağlılık temeli üzerinde bir Osmanlı milleti yaratmayı amaçlamışlardır. "Devleti kurtarmak" noktasında siyasî bir tavır olarak da niteleyebileceğimiz Osmanlıcılık fikri Genç Osmanlılar tarafından bir ideoloji olarak geliştirilecektir. Onların amacı çeşitli din ve milliyetlere mensup grupları eşit siyasî haklara sahip, ortak bir vatan mefhumu etrafında, meşrutî bir idare altında yaşatmaktı.9 Böylece bütün Osmanlılar merkezî devletin eşit haklara sahip vatandaşları olarak görülecek, ana bünyeye birer Osmanlı olarak entegre olmaları sağlanacaktı.

Ancak gayrimüslimlerin isyanlarına devam etmesi sebebiyle Osmanlıcılık fikrinin imparatorluğun bütünlüğünü sağlama fonksiyonunu yerine getiremeyeceği anlaşılınca, Osmanlı Devletinin yıkılışına kadar resmî yaklaşım Osmanlıcılık olarak kalmakla-beraber hiç değilse Müslüman unsurları bir arada tutmak amacıyla 1870'lerden itibaren İmparatorlukta birlik odağı İslamiyet'e doğru

kaymaya başlamıştır. Bu gelişmenin tabiî bir sonucu olarak II. Abdülhâmid Dönemi'nde İslamcılık ön plana çıkmıştır. Bu çerçevede "Osmanlı milleti" kavramının yanında "İslam milleti", "İslam ümmeti" şeklinde millet anlayışına yeni bir muhteva yüklenecektir. Diğer taraftan Osmanlı vatanı anlayışı, İslamî vatan kavramına dönüşecektir. Kısaca Osmanlı aydınları vatan savunması ile İslâm'ın müdafaasını özdeşleştirmişlerdir.10

Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısı gereği, kendi dönemi içinde tutarlı sayılabilecek bu ideolojik arayışlar devleti kurtarmaya kafî gelmemiştir. Çünkü gayrimüslimlerden sonra, İmparatorluk'taki Türklerin dışındaki Müslüman unsurlar da İmparatorluktan ayrılma sürecine girmişlerdir. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun dinî açıdan yapmaya çalıştığı organizasyon artık Müslüman unsurlar arasında da problemler yaratmaktaydı. Artık onlar da kendilerine İslâmiyet'ten öte, tamamen milliyet boyutuna dayanan kimlik vermeye başlamışlardı.

Ancak bu gelişen milliyetçilik hareketlerine karşı İmparatorluğun Türk unsurunda benzeri bir davranışa en son olarak rastlamaktayız. Bunun sebebi, İmparatorluğun çoğunluğunu ve yönetici kesimlerini oluşturan Türklerin onu sürdürmeyi ve kurtarmayı düşünmeleri ile ümmet yapısının etkisidir. Bu iki faktör Türklerin milliyetçilik fikrine yönelmesini önleyen fren mekanizmaları olmuştur. Ancak gayrimüslimlerin bağımsızlık kazanarak devletten birer birer ayrılmaları, İmparatorluktaki Türk olmayan Müslüman toplumların milliyetçi gayeleri sonucu, ileride üzerinde duracağımız birçok faktörün de etkisi ile Türk milliyetçiliği doğmaya ve gelişmeye başlamıştır.

Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Gelişmesi

Türk Milleti'nin Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarında büyük devletler kurmaları ve anavatanlarından getirdikleri kültürleri uzak diyarlarda yaşatmalarının sırrını kuvvetli bir milliyetçilik şuuruna sahip olmalarında aramak gerekir. Fakat 19. yüzyılda Fransız İhtilali'nden sonra yayılan ideolojik vasıflı modern milliyetçilik anlayışının eski Türk milliyet duygusu ile bağlantısının olduğunu

söylemek mümkün değildir.11 Zaten Türklerde görülen milliyetçilik şuuru, Osmanlı döneminde, İmparatorluk ve İslâm dininin tesiri altında küllenmişti.12 Bu sebeple milliyet şuuru dil hariç, Türk milleti olarak değil Osmanlı olarak hissedilmişti. Nitekim, Avrupalıların Osmanlılar ve eyaletleri için kullandıkları Türk ve Türkiye tabirleri 19. yüzyıla kadar Osmanlı eserlerinde kullanılmamıştır. Türk kelimesi mevcuttu, fakat daha çok "cahil Anadolu köylüsü" anlamında horlayıcı bir üslûpla kullanılmaktaydı.13 Diğer taraftan Türk milli özellikleri İslamî pota içinde eridiğinden Türk ve Müslüman aynı manaya gelmekteydi. Gerçekten de İslamlığı kabul eden milletler arasında hiçbiri, kendi millî kimliğini İslâm ümmeti içinde eritmekte Türklerden daha ileri gitmemiştir. Bu gerçeği 1914'lerde Türkçülerin14 temsilcilerinden Ahmet Ağaoğlu şöyle dile getirmektedir:

"İslamiyet Türk'ün dinidir, din-i millîsidir, kavmisidir. Türk İslamiyet'i cebren, mahkûm, mağlup olarak değil, hakim galip olarak kabul etmiştir. Bin seneden beridir ki İslamiyet'in en ağır yüklerini, omuzlarına alarak taşımaktadır. İslamiyet yolunda Türk her şeyini unutmuştur. Lisanını, edebiyatını, iktisadiyatını ve hatta bazen mevcudiyet-i kavmiyesini bile."15

Türk toplumu İslamiyet'le bütünleşme sonucu tamamen dinî bağların hakim olduğu ümmet haline gelmişti. Müslümanlık Türk Milletinin ruhudur diyen Yahya Kemal Beyatlı, İslamiyet'i "millî din" olarak vasıflandırarak bu gerçeğe işaret etmektedir.

Türklerin Osmanlı hanedanından ve İmparatorluktan ayrı bir millet sayılması fikri, 19. yüzyılda Batı tesiri altında ortaya çıkmış ve gelişmiştir.16 Bu sebeple Türk milliyetçiliğinin uyanışını çağdaşlaşma hareketi içinde değerlendirmemiz gerekir. Nitekim İmparatorluğun Avrupa karşısında gerilemesine çözüm bulmak amacıyla 18. yüzyılda başlayan ve 19. yüzyılda devam eden çağdaşlaşma hareketleri, Osmanlı Devleti'nin temeli sayılan müesseseleri ve sosyal bünyesini sarsacak değişik kavram ve fikirleri de beraberinde getirmiştir. Avrupa'da Fransız İhtilali'nden sonra yayılan vatan, millet, hürriyet ve eşitlik gibi kavramların Osmanlı tebâası arasında yayılmaya başlaması sonucu Hıristiyan tebâanın bağımsızlık

kazanarak İmparatorluktan birer birer ayrılmalarından sonra, buna tepki olarak Türk milliyetçiliği de doğmaya başlamıştır.

Osmanlı gayrimüslimleri arasında yayılan milliyet fikirleri çağdaşlaşma hareketleri sonucu Batı ile kurulan temaslarla (Avrupa'ya gönderilen öğrenciler, yabancı ülkelerde kurulan Osmanlı elçilikleri, açılan yeni okullara davet edilen uzmanlar vb.) Türk aydınları arasında da yayılmaya başlamıştır.17 Bu faktörlerin yanı sıra II. Viyana yenilgisinden sonra başlayan toprak kayıpları, kapitülasyonlar, Avrupalıların sömürgeci politikaları gittikçe Osmanlı Devleti'ni yıkılışa doğru götürmüştür. İşte Türk millî benliğinin gelişmesi için en kuvvetli faktör, hiç şüphe yok ki Türklerin devletlerini ayakta tutmak için gösterdikleri eşsiz dayanışma duygusu olmuştur.

Birçok milliyetçilik akımlarında olduğu gibi, Türk milliyetçiliğinin doğuşu da dil ve tarih gibi kültürel sahalardaki araştırmaların gelişmesiyle başlamıştır. Bu çalışmalar öncelikle Türk kavramının kazandığı yeni anlamda kendisini göstermiştir. Osmanlı resmî edebiyatında "kaba, cahil, göçebe" olarak horlayıcı bir üslûpla kullanılan Türk kavramı artık geçmişte şanlı medeniyetlerin kurucusu olan asil bir millet anlamını kazanmaya başlamıştır. Bu çalışmalar aynı zamanda Avrupalıların Türkler aleyhinde kullandıkları "barbarlar" kelimesine karşı da savunma olarak başlamıştır.18 Türklerin tarihini Osmanlı tarihinden ibaret görmeyip İslam öncesi devirlere kadar götüren milliyetçi anlayışın teşekkülünde Batı'daki Türkoloji çalışmaları önemli rol oynamıştır.

19. yüzyıldan itibaren Çin, İslâm ve daha sonra Türk kaynakları üzerinde çalışan batılı şarkiyatçılar Türklerin Osmanlılardan önce büyük bir medeniyet kurduklarına ve dilleri ile tarihlerinin zenginliğine işaret etmişlerdir. Bu Türkologlar içinde özellikle Joseph de Guignes'in Hunların Türklerin Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarihi, Arthur Lumley Davids'in Türk Dili Grameri, Polonyalı asıllı Mustafa Celaleddin Paşa'nın Eski ve Modern Türkler, Leon Cahun'un Asya Tarihine Giriş adlı eserleri ideolojik boşluk içinde bulunan ve yıkılışa karşı çare arayan Türk aydınları arasında Türklük şuurunun uyanmasında önemli tesirler bırakmıştır.19 Nitekim

Tanzimat Dönemi'nde dil sahasında İbrahim Şinasi, dilin edebiyat şubesinde Ziya Paşa ile başlayan Türkçülük batıdaki Türkoloji eserlerinin etkisi ile büyük bir gelişme göstermiştir.

Batıdaki Türkoloji çalışmalarından etkilenenlerin başında Ahmet Vefik Paşa gelir. Vefik Paşa Lehçe-i Osmanî adlı eserinin giriş kısmında Türklerin ve dillerin yalnız Osmanlı ve Osmanlıca olmayıp Asya'dan Avrupa'ya kadar uzanan büyük ve eski bir ailenin en batıdaki kolu olduğuna dikkati çeker.20

Askeri okullar nazırı Süleyman Paşa 1876'da yayınlanan Tarih-i Alem adlı eserinin bir bölümünü İslamiyet'ten önceki Türk tarihine ayırır. Esas itibariyle Davids ve Guignes'in eserlerine dayanan bu bölüm modern Türk tarihçiliğinde İslâmiyet'ten önceki Türklere dair ilk yazıdır.21 Diğer önemli eserinde İlmi Sarf-ı Türkî adını veren Süleyman Paşa'nın en büyük hizmeti askeri okulların ders programına millî tarihi koymuş olmasıdır.22

Genç Osmanlılar içinde yer alan Ali Suavi Muhbir ve Ulûm gazetelerinde Türkçülüğü ve Türkçe yazmayı devamlı sözkonusu eder. Suavi'ye göre, Osmanlılar diğer Türk boyları gibi Türk soyu idiler ve dilleri Osmanlıca değil Türkçeydi.23 O'nun diğer önemli özelliği pek açık olmasa da Türkçülük, İslamcılık ve Batıcılık arasında hiçbir zıtlık görmeyerek üç fikir akımını da aynı zamanda savunması ve laiklik fikrini ortaya atmasıdır. Bu arada Çağataycayı ve Doğu Türklüğünü Osmanlı okuyucularına tanıtan Özbekler tekkesi şeyhi Süleyman Efendi ile Müslüman Türkler arasında kullanılan yazı sisteminin ıslah edilmesini Osmanlı Devleti'nin yöneticilerine teklif eden Azerbaycanlı Mirza Feth Ahunzâde'den de bahsetmek gerekir.24

Bu ilmî Türkçülerin yanında vatan ve hürriyet fikirlerini yeni kuşaklara aşılayan Namık Kemal konularını Osmanlı-İslam tarihinden seçerek tarih şuuru ile milleti uyandırma yolunda önemli bir adım atmıştır. Namık Kemal yazılarında vatan, millet ve Türkistan gibi kavramları kullanmakta ise de Osmanlıcılık fikrinin en önemli savunucularındandır.25 Kısaca Namık Kemal, Hıristiyan kavimler dahil, Osmanlı sınırları içindeki bütün cemaat ve

kavimleri Osmanlılık şuuru ile yoğurup bir “Osmanlı Milleti” oluşturma gayreti içindedir. Namık Kemal Vatan adlı ünlü makalesinde “İnsan vatanını sever” diye başlayan coşkulu cümlelerle, vatan sevgisinin gerekçelerini, derinliğini ve kutsallığını çok güzel anlatır. Ancak Osmanlı Devleti’nin parçalanacağı korkusu ile, açıktan açığa Türklük davasını savunamıyordu. Halbuki milliyetçilik Türklerden başka bütün unsurların ruhunu sarmış, artık hiçbiri kendisini Osmanlı değil, Yunanlı, Sırp, Bulgar ve Ermeni olarak görmeye başlamışlardı. Bununla beraber başta Atatürk olmak üzere bir çok Türk aydınının fikrî yetişmesinde Namık Kemal’in büyük etkisi olmuştur.

Osmanlı Devleti’nde bu ilk Türkçülük devresi, daha ziyade ilmî seviyede olup, batıdaki Türkoloji çalışmalarının tesiri altında gelişmiştir. Dil ve tarih çalışmalarıyla Osmanlı Devleti’ndeki Türk aydınları arasında Türklük şuurunun uyanmasında önemli rolleri olan bu ilk Türkçülerin milliyetçiliği büyük ölçüde kültüreldi. Bu sebeple siyasette “Osmanlı milliyeti” ve “İslam Birliği” gayelerine önem vermekteydiler.26

II. Abdülhamit Dönemi’nde Osmanlı Devleti’nin devamı için zaruri kabul edilen “Osmanlı Birliği” ve “İslam birliği” fikirleri yanında Türkçülük de aydınlar arasında gelişmeye devam etmiştir. Bu dönemde Türkçenin İmparatorluk içindeki durumunu kuvvetlendirme ve yayma konusunda önemli bir adım atılmıştır. Osmanlı tarihinde ilk defa 1876 Anayasası ile devletin resmî dilinin Türkçe olduğu kabul edilmiştir. Özellikle II. Abdülhamit yönetiminin basında, siyasî konuların yazılmasını yasak etmesi üzerine dil, edebiyat ve tarih gibi görünüşte siyasî olmayan konular Sabah, Tercüman-ı Hakikat ve İkdam gazetelerinde tartışılmaya başlanmıştı. Böyle tarihî ve kültürel tartışmaların ardında Türk millî duygusu ifadesini bulmuş ve daha sonraki milliyetçi harekete etkisi büyük olmuştur.27 Diğer taraftan bu dönemde Türk tarihine artan ilgi, Osmanlı Türklerinin de, Türk tarihinin gerçekte kendi tarihleri olduğu şuurunun uyanmasına yol açmıştır.

Tanzimat Dönemi’nde başlayan ilmî Türkçülük bu devirde tarih, dil ve kültürel sahalarda eserlerin yayınlanması ile gelişmeye devam etmiştir. Ahmet Mithat Efendi, Mufassal Tarihî Kurun-i Cedide,

Mizancı Murad, Tarih-î Umumî adlı eserleriyle Osmanlı ve İslamiyet'ten önceki Türk tarihine dikkat çekmişlerdir.28 Dilci ve Ansiklopedist Şemseddin Sami Osmanlı Türkçesine dilbilim açısından en büyük yardımı yapmıştır. Şemseddin Sami Kamus-u Türkî adlı eseri ile açıkça Türkçecilik yapar.29 Necip Asım, Leon Cahun'un Asya Tarihine Giriş adlı eserini esas alarak yazdığı genel Türk Tarihi ile Türk millî şuurunun ve milliyetçiliğinin uyanmasına önemli katkılarda bulunmuştur.30 Bursalı Mehmed Tahir'de Türklerin Ulûm ve Fününa Hizmetleri adlı eseri ile Türkler'in İslâm medeniyetinde oynadıkları rolü ortaya koymuştur.31 Gene bu dönemde Türkçülük hareketinin tek yayın organı durumunda olan İkdam gazetesinde Şemseddin Sami, Veled Çelebi ve Necip Asım Türk dilinin araştırılması ve yazı dilinin sadeleşmesi cereyanını başlatmışlar ve önemli mesafeler katetmişlerdir. İlk defa "Türk Gazetesidir" başlığıyla çıkan İkdam'ın kültürel Türkçülüğün gelişmesinde ve Türkiye'de milliyet fikrinin tanıtılmasında önemli bir yeri vardır.32

Bu dönemde ilmî Türkçülüğün ardından 1897 Türk-Yunan savaşının doğurduğu milliyetçi galeyân Türkçülüğün edebî safhasını başlatmıştır. Bu yeni çığır Mehmed Emin'in (Yurdakul) kuvvetli vatanseverlik ve milliyetçilik duyguları ile yazılan ve 1899 yılında yayınlanan Türkçe şiirleri ile ilk örneğini verdi.

Mehmed Emin'in Milli Mücadele'ye katılmak üzere Anadolu'ya geçişi münasebetiyle Mustafa Kemal Paşa O'na çektiği telgrafta "Türk milliyet severliğinin ilâhi müjdecisi olan şiirleriniz bugünkü mücadelemizin kahramanlık ruhuna doğuş ufku olmuştur" diyordu.33 Şiirde Mehmed Emin ile başlayan edebî Türkçülüğü düz yazı alanında Ahmed Hikmet (Müftüoğlu) devam ettirir.34

19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında siyasî Türkçülük Rusya Türkleri arasında hız kazandı. Kırım ve Kazan'da, Batı liberalizmi, Rus romantizmi ve Genç Osmanlılar hareketinden etkilenen yaygın bir Türk aydın hareketi vardı. Bu aydınlar önce kültürel Türkçülüğü, daha sonra da Pan-Slavizme tepki olarak geliştirdikleri Pan-Türkizmi (Türk Birliği) savunuyorlardı.35 Türk siyaset ve fikir hayatında önemli roller

oynayacak olan bu aydınların başında gelen İsmail Gaspıralı, 1873'te Kırım'da çıkardığı Tercüman gazetesinde "dilde, fikirde, işte birlik" parolası ile bütün Türklerin anlayabileceği ortak bir edebî dilin geliştirilmesi lüzumu üzerinde durmuştur.36 Türk aydınları üzerinde tesirler bırakan Hüseyin-zâde Ali (Turan) de İttihat ve Terakki'nin kuruluşunda ve diğer milliyetçi cemiyetlerin faaliyetlerinde önemli roller oynayacaktır. Türkçülüğü o günlerde anlaşılan en geniş manası içinde yani, Turancılık olarak düşünen Hüseyinzâde Ali'nin, Ziya Gökalp'teki Türkçülük fikrinin uyanmasında tesiri büyüktür.37

Türkiye'de siyasi Türkçülüğün yayılmasında önemli rol oynayan Ahmet Ağaoğlu'nun yanı sıra, hiç şüphesiz Rusya'dan Türkiye'ye gelenler arasında en önemli aydınlardan birisi de Yusuf Akçura'dır.38 Paris'te ilişki kurduğu Jön Türklerin Osmanlıcılık eğilimlerine karşı tepki olarak, Rusya'ya dönüşünde Mısır'da yayınlanan Türk gazetesinde Üç Tarzı-Siyaset adlı meşhur makalesini yazmıştır.39 Akçura bu makalesinde Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük akımlarından hangisinin Osmanlı Devleti'nde uygulama şansına sahip olabileceğini ortaya koymaya çalışır. Sonuçta; "artık Osmanlı Milleti vücuda getirmekle uğraşmak beyhûde bir yorgunluktur" diyen Akçura, makalesinin sonunda kesin hükme varmamasına rağmen, ancak Türkçülük politikasının uygulanabilirliğine işaret eder. Bu döneme kadar Türkçülük bir siyaset programı halinde ortaya konulmamıştı. Akçura'nın makalesi böyle bir program mahiyetini taşıyordu.40 C. W. Hoster'e göre, 1848 "Komünist Manifestosu" komünistler için nasıl bir rol oynamışsa, Akçura'nın makalesi de Türkçüler için benzer bir rol oynamıştır.41

Bütün bu çalışmalar ve ortaya konulan eserlerin sonucunda, Türk kavramı artık şerefli ve gurur duyulan bir kavram olarak değişmiştir. Türk tarihinden bölümler gün ışığına çıkarılmış, Osmanlı Devleti dışında Türkçe konuşan Müslümanlar ırkdaş olarak kabul edilmiş, Anadolu, Türklerin vatanı olarak önem kazanmaya başlamıştır. Türk milliyetçiliğinin temeli olarak dili ve kültürünün rolü ve bunları canlandırmak ve geliştirmek ihtiyacı da kuvvetlenmiştir.

Milliyetçi Teşkilâtlar

Böylece temelleri atılan Türk milliyetçiliği fikri II. Meşrutiyet'in getirdiği hürriyet ortamı içinde belli cemiyetler ve dergiler etrafında canlanmaya ve teşkilâtlanmaya başlamıştır.

Türk Derneği

Osmanlı Devleti'nde Türkçülük fikrine dayanan ilk teşkilât 25 Aralık 1908 tarihinde Türk Derneği adıyla kurulmuştur. Türk Derneği Yusuf Akçura, Necip Asım ve Veled Çelebi'nin öncülüğünde, Ahmed Mithat, Emrullah Efendi, Bursalı Mehmed Tahir, Ahmed Hikmet Bey, Korkmazoğlu Celal, Akyiğitzâde Musa, Fuad Raif Bey tarafından kurulmuştur.42

Çeşitli konferanslar düzenleyen ve birkaç kitap yayınlayan Türk Derneği'nin en önemli faaliyeti kendi adıyla yedi sayı yayınlanabilen dergisidir. Türk Derneği dergisi, Türkiye'de Türkoloji çalışmalarının, sistemli olmasa bile, dağınıklıktan topluluğa giden önemli bir evresi sayılabilir.

Türk Derneği'nin amaç ve faaliyetlerini topluca değerlendirdiğimiz zaman ağırlıklı olarak Türkoloji çalışmaları yapmak üzere kurulduğunu görmekteyiz. İdeolojik açıdan Türk Derneği mensupları kültürel manada Türkçü olmakla beraber siyasi açıdan Osmanlıcılık geleneğini ağırlıklı olarak taşımaktadırlar.

Genç Kalemler Hareketi

İstanbul'daki Türk Derneği'nin faaliyetlerine paralel olarak Selanik'te çıkmaya başlayan Genç Kalemler Dergisi dilde Türkçülük akımına yeni bir hız vererek milliyetçi ideolojinin oluşması bakımından çok önemli bir gelişmeye öncülük etmiştir. Selanik'in Türk milliyetçiliğini teşvik eden kozmopolit yapısı içinde şekillenen Genç Kalemler Hareketi''nin temel amacı "Yazı dilini sadeleştirmek ve halk diline yaklaştırmaktı." Bu amacı "Yeni Lisan" olarak savunan Genç Kalemler Hareketi'nin öncülüğünü ve birleştiriciliğini Ali Canip, Ömer Seyfettin ve daha sonra onlara katılan Ziya Gökalp yapar.

Genç Kalemler Dergisi'nde başlatılan "Yeni Lisan" davası ile halk ve aydın kültürleri arasında birlik kurmak üzere millî kültürün temeli sayılan Türk dili yeni bir zihniyetle işlenmeye başlandı.43 Genç

Kalemler Dergisi'nde ağırlıklı olarak Türkçenin sadeleştirilmesi ve edebiyat yazılarına yer verilmesine rağmen, birçok makalede milliyetçilik yapma dil akımının dışına taşmıştır. Dergide dilin sadece bir edebiyat problemi değil, aynı zamanda Türklerin hayatıyla yakından ilgili olduğu ve 100 milyon kan kardeşini birbirine bağlayan bir bağ olduğu, bu sebeple İstanbul Türkçesini bütün Türklere yaymak gerektiğini vurgular44 Yine başka bir makalede içinde yaşanılan zamanın devrimler çağı olduğu vurgulanarak eski değerlerin kaybolduğu, yenilerinin geldiği belirtilerek, yenilik Türklük adı altında tanımlanır ve doğulu milletlerin batının sömürgeciliğinden Türklük sayesinde kurtulabileceği vurgulanır.45 Ziya Gökalp yazdığı "Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler" adlı makalesinde, "Yeni Hayat"ı II. Meşrutiyet'in ilânı ile gerçekleştirilen siyasî inkılâbı sosyal bir inkılâpla tamamlayacak ilkeler bütünü ve eski hayata alternatif bir model olarak görüyordu.46

Genç Kalemler'de başlatılan ve daha sonra millî edebiyat cereyanının doğuşuna öncülük eden II. Meşrutiyet Devri Türkçecilik hareketini Türk milliyetçiliğinin başarılı bir hamlesi olarak değerlendirmek gerekir. Çünkü dil bir milletin en önemli yapıcı unsurudur. Bu sebeple toplumumuzun ümmet halinden millet haline geçiş sürecinde başlatılan bu hareketin önemi büyüktür.

Türkiye Dışında Kurulan Türk Yurdları

Osmanlı Devleti'nde Türk milliyetçiliği esası üzerine kurulan derneklere paralel olarak, çeşitli Avrupa ülkelerine eğitim amacıyla giden Türk gençleri de aynı amaçla Türk Yurdu adı altında birtakım dernekler kurmuşlardır. Bu derneklerin önemlileri Lozan, Cenevre, Nöşatel, Paris ve Berlin gibi Avrupa şehirlerinde kurulmuştur.47

Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde kurulan Türk Yurdları arasındaki işbirliğini geliştirmek ve ortak bir mefkûre belirlemek amacıyla birincisi Lozan'da, ikincisi de Cenevre'de olmak üzere iki büyük kongre yapılmıştır. Bu kongrelerde Yurdçuluğun mefkûresi "Türklük aleminde içtimâi inkılâp esasları hazırlamak ve onu mazisine, ananesine, milliyetine müdrik bir hale getirmeye çalışmak" olarak belirlenmiştir.48 Bu mefkûreye ulaşmak için, Türkçenin geliştirilmesi,

eğitimin Türkler arasında yaygınlaştırılması, millî servetin muhafazası için Türklerin iktisadî faaliyetlere teşvik edilmesi, Avrupa'da okuyan bütün Türk öğrencileri millî maksada hizmet etmeye çağırmak, hanımları eğitime ve sosyal hayata çekmek, cahillikten kurtarmak ve aynı gayeye hizmet eden diğer derneklerle işbirliğine girişmek gibi hususlar tespit edilmiştir.

Avrupa'da kurulmuş bulunan bir çeşit Türk öğrenci organizasyonları olarak görebileceğimiz Türk Yurdları tamamen Türkçülük fikrini benimsemiş olup, İstanbul'da kurulan Türk Yurdu ve Türk Ocağı ile paralel çalışmalar içinde bulunmaktadırlar.49

Bu dernekler etrafında toplanan öğrenciler özellikle İsviçre'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasına paralel olarak Türk milletinin haklılığını dünya kamuoyuna duyurmak ve Millî Mücadele'ye yardımcı olmak amacıyla başta "Türk Menfaatlerini Koruma Cemiyeti" ve "İsviçre Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" olmak üzere çeşitli cemiyetler kurmuşlar ve yayınlar yapmışlardır.50

Türk Yurdu Cemiyeti

Türk Yurdu Cemiyeti 31 Ağustos 1911 tarihinde Mehmed Emin (Yurdakul), Ahmed Hikmet (Müftüoğlu), Ahmed Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali, Dr. Akif Muhtar (Özden) ve Yusuf Akçura gibi Türkçülük hareketinin önde gelen kişileri tarafından kurulmuştur.51

Türk Yurdu Cemiyeti; "…Türklerin zekâ ve irfanca seviyelerinin yükselmesine, varidat ve teşebbüs sahibi olmalarına hizmet etmek üzere" bir gazete çıkarmayı ve Türk çocukları için bir pansiyon açmayı amaçlamıştır. Bu cemiyet Türk Ocaklarının kuruluş hazırlıklarının yapıldığı bir zamanda ortaya çıktığı için, cemiyet olarak fazla bir varlık gösterememiş, kurucuları Türk Ocakları içinde yer almıştır. Ancak cemiyetin en büyük hizmeti daha sonra Türk Ocaklarının yayın organı haline gelecek olan Türk Yurdu Dergisi'ni çıkarmasıdır ki, bu dergi Türk milliyetçiliği fikrinin oluşturulması, sistemleştirilmesi ve yaygınlık kazanmasında çok önemli bir rol oynayacaktır.

"Türklerin faidesine çalışır" serlevhası ile ilk sayısı 30 Kasım 1911'de yayımlanan Türk Yurdu Dergisi amacını şöyle

açıklamaktadır:

“Türklüğe hizmet etmek, Türklere faide dokundurmak istiyoruz. Maksadımız işte budur. Maksada erişmek için hangi yollardan yürüyeceğimizi mecmuamızın münderecatı göstereceğinden, mesleğimizin teşrikini fazla buluyoruz. Tanrı yardımcımız olsun.”52

Yusuf Akçura’nın yönetiminde 32 sayfalık bir forma halinde 15 günde bir yayınlanan Türk Yurdu Dergisi büyük bir kültür dergisi olmasının yanı sıra, Türk fikir hayatının en uzun ömürlü yayın organı olma özelliğini de taşımaktadır. F. Georgeon’un deyimiyle temel çizgisi “Pantürkizm ve ilerlemecilik” olan Türk Yurdu Dergisi; milliyetçilik fikrine halkçı bir muhteva kazandırılmasında, millî iktisat fikrinin oluşmasına da öncülük etmiş, çağdaşlaşmayı Türkler için bir hayat davası olarak görmüştür. Ayrıca mümkün olduğu kadar Türklerin çoğu tarafından anlaşılabilecek sade bir Türkçeyi savunuyor ve kullanıyordu. Diğer taraftan eğitimin modernleşmesi, kadın haklarının geliştirilmesi, Türklerin kültürel manada birliğine önem vermesi, her sahada millî konuları ele almasıyla, bütün Türklerce makbul olabilecek bir ideal yaratmaya çalışmıştır.53

Türk Ocakları

20. yüzyıl başlarında Türk milliyetçiliği esası üzerinde kurulan en önemli teşkilât hiç şüphesiz Türk Ocaklarıdır.

Kendisinden önce kurulan Türk Derneği, Genç Kalemler Hareketi ve Türk Yurdu Cemiyeti gibi kuruluşlar doğrudan aydınların öncülüğünde kültürel ve ilmî amaçlı oluşturulurken Türk Ocağı’nın kurulma düşüncesi ve inisiyatifin Askeri Tıbbiye öğrencilerinden, yani gençlerden geldiği görülmektedir. Bunun temel sebebi, örgütlenme geleneğinin yanı sıra, tıbbiye öğrencilerinin modern eğitim görmesi sebebiyle müspet ilim zihniyetiyle yetişmeleri sonucu karşılaşılan siyasî ve sosyal meselelere rahatlıkla teşhis koyabilmeleri ve harekete geçmeleridir.54 Ayrıca okuldaki Türklerin dışındaki öğrencilerin beraber hareketlerine bir tepki olarak birleşmek gereğini hissetmeleridir.55 Öğrenciler arasında yapılan gizli toplantılarla milliyet esasına dayanan bir cemiyet kurma düşüncesi olgunlaşmış

ve bir program hazırlamışlardır.56 Bu program esasları dahilinde hazırladıkları 11 Mayıs 1911 tarihli bir bildiriyi, bu konuda kendilerine yardımcı olacağına inandıkları devrin önemli aydınlarına sunmuşlardır.57

"190 Tıbbiyeli Türk Evladı"58 adına kaleme alınan bu bildiride; 1908 siyasî reformunun ardından "hayatı inkıraz" yaşayan Türklerin her yönüyle geliştirilmesi için sosyal bir reform yapılması gereği dile getiriliyor ve bu amaçla çalışacak "millî ve içtimaî bir cemiyet teşkil etmek" lüzumu vurgulanıyordu. Tıbbiyeli öğrenciler bildiriyi verdikleri Türkçü aydınlarla yaptıkları görüşme ve toplantılardan sonra, Türk Ocakları 3 Temmuz 1911 (20 Haziran 1327) tarihinde fiilen, 25 Mart 1912'de resmen kurulmuştur.59

Fiili kuruluşundan yaklaşık 9 ay sonra resmî kuruluşunu tamamlayan Türk Ocaklarının ilk yönetim kurulu şu kişilerden oluşmuştur. Ahmet Ferid (Tek) (Reis), Yusuf Akçura, (II. Reis), Mehmed Ali Tevfik (Umumi Katip), Dr. Fuad Sabit'tir (Veznedar).60 İlk toplantılarını Akbıyık'ta Türk Yurdu Dergisi idarehanesinde yapan ve daha sonra Divanyolunda üç odalı bir binada faaliyete geçen Türk Ocağı 1912 sonbaharında önemli bir sarsıntı geçirmiştir. Bu sarsıntının birkaç sebebi vardır. Birincisi Balkan savaşlarının yarattığı kaos içinde Türk milliyetçiliğine karşı olanların Türk Ocağını imparatorluğun çeşitli unsurları arasına ayrılık sokmakla suçlamalarıdır. Halbuki bu sıralarda, Arnavutların, Arapların, Yahudilerin, Rumların ve Ermenilerin gizli ya da açık birçok cemiyetleri çoktan faaliyete geçmişlerdi. İkinci önemli sebepte maddî imkansızlık ve Ahmed Ferid Bey'in Millî Meşrutiyet Fırkası'nı kurmak üzere Ocağın başkanlığından ayrılmış olmasıdır.

Kuruluşundan sonra tepkilerle karşılaşan Türk Ocakları 18 Mayıs 1913'te Hamdullah Suphi'nin (Tanrıöver) başkan seçilmesi ile sarsıntıları atlatmış ve büyük bir canlılık içine girmiştir. Bu canlanmayı devrin şartları içinde aramak gerekir. Her şeyden önce bu sırada yaşanmakta olan Balkan felaketinin yarattığı şok, Türk aydınları ve gençliğinde bir ümid ve azim doğurmuş, İmparatorluk içinde Türklüğe dönüşü hızlandırmıştır.61 İşte böyle bir ortamda Türk Ocakları devrin ihtiyaç ve heyecanlarını temsil etmiştir. Diğer bir

ifade ile devletin Osmanlıcı politikası gereği siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan birçok bunaltıcı olaylar yaşayan Türk unsurunun kimlik bunalımına cevap vermeye çalışmıştır. Diğer taraftan Balkan yenilgisi sonucu İttihat Terakki'nin Türkçülük politikasını benimsemeye başlaması da Türk Ocaklarının faaliyetlerini artırabilmesi için uygun bir ortam hazırladığı gibi, maddî problemlerinin çözümüne de yardımcı olmuştur.62 Ayrıca, başta Ziya Gökalp olmak üzere, Selanik'teki Genç Kalemler Hareketi'ni yürütenlerin de İstanbul'a gelerek Türk Ocağı'na katılmaları fikri açıdan büyük bir güç kaynağı olmuştur. Türk Ocakları'nın gerçek doğuşu ve İmparatorluktaki fonksiyonlarını yerine getirmeye başlaması bu gelişmelerden sonra başlamıştır. Türk Ocaklarının Balkan savaşları ile I. Dünya Savaşı arasında üye sayısı arttığı gibi; İstanbul dışında da şubeler açılmıştır.63

Türk Ocaklarının amacı; 1912 Nizamnamesi'nin 2. maddesinde "… Akvam-ı İslâmiye'nin bir rükn-ü mühimi olan Türklerin millî terbiye ve ilmî, içtimaî, iktisadî seviyelerinin terakki ve ilâsıyla Türk ırk ve dilinin kemaline çalışmaktadır"64 şeklinde ifade edilirken, 1918 yılında yapılan değişiklikle "Ocağın maksadı Türklerin harsi birliğine ve medeni kemaline çalışmaktır"65 şeklinde değiştirilmiştir. Ayrıca Ocağın amaçlarını gerçekleştirmeye çalışırken "sırf millî ve içtimaî bir vaziyette" kalacağı asla siyasetle uğraşmayacağı da vurgulanmaktadır.

Nizamnamedeki amaç maddesinden de anlaşılacağı gibi, Türk Ocaklarını kuran aydın ve gençler Türkleri gelişmiş ve sağlam bir millet haline getirmeyi hedeflemektedirler. Kısaca bu aydınlar Ziya Gökalp'in "Yeni Hayat" olarak adlandırdığı toplumun tüm kıymet sahalarında milliyet esasına dayanan, siyasî reformu tamamlayacak sosyal bir reform yapmayı amaçlamışlardır.

Bu amaç doğrultusunda Türk Ocaklarının devrin şartları gereği temelde millî duygulardan kaynaklanan milliyetçilik fikrini "heyecan ve telkin" yoluyla uyandırmak ve canlı tutmak faaliyetlerinin odak noktasını oluşturmaktadır. Özellikle Ocağın başta İstanbul olmak üzere, yürüttüğü organize faaliyetler çerçevesinde yapılan sistemli konferanslar, sohbetler, müsamereler, konser ve serbest derslerle bir

halk üniversitesi gibi çalışmıştır.66 Bu faaliyetlerde işlenen konuların hemen hemen tamamını Türklüğe ait meselelerin teşkil etmesi millî ruhun etkili bir kaynağı olmuştur.67 Türk Ocakları bu faaliyetler sonucu ülkede Türklük-Türk milliyetçiliği şuuruna sahip geniş bir kadro oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Nitekim Türk Ocağı çevresindeki düşünce atmosferi içinde yetişen veya bu düşüncelerden etkilenen asker-sivil Türk aydınları I. Dünya Savaşı sonunda Anadolu'daki Millî Mücadele'yi yürüten ve Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran kadroların önemli bir bölümünü oluşturmuşlardır.

Türk Ocaklarının fiili olarak yürüttüğü faaliyetlerden birisi de bünyesinde çeşitli dernekler kurması veya benzer amaçlar doğrultusunda kurulmuş olan derneklerle işbirliği yapmasıdır. Bunlar içinde doğrudan Türk Ocakları bünyesinde gençler için kurulan Türk Gücü Derneği,68 halka doğru hareketini fiilen uygulama safhasına koymak için kurulan Köycüler Cemiyeti69 İhtiyat Zabitleri Teavün Cemiyeti ve Darülfünun Talebe Cemiyeti'ni sayabiliriz.

Diğer taraftan kitap yayıncılığında pek başarılı olamayan Türk Ocakları, dergi yayıncılığında oldukça başarılıdır. Bu dergiler içinde daha önce bahsedilen Türk Yurdu Cemiyeti tarafından 1911 yılında yayınlanmaya başlayan ve Türk Ocaklarının kuruluşundan itibaren onun yayın organı haline gelen Türk Yurdu şüphesiz en önemlisidir. Bu dergi Türkçülük fikrinin oluşturulması, sistemleştirilmesi ve yaygınlık kazanmasında çok önemli bir rol oynayacaktır. Türk Yurdu'nun yanı sıra, Türk halkı ile aydınlar arasında bağ kurmayı amaçlayan Halka Doğru Dergisi ile Türk Sözü Dergisi doğrudan Türk Ocakları tarafından yayınlanmışlardır.

II. Meşrutiyet Devri'nde Türk Milliyetçiliği

Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki çeşitli unsurların milliyetçilik hareketleri karşısında Türk milliyetçiliğinin öncüsü olma gibi bir fonksiyonu üstlenen Türk Ocakları, kısa zamanda devrin önemli birçok ilim ve fikir adamını bünyesinde toplamıştır. Ocak çevresinde toplanan bu aydınlar günlük siyasî çekişmelerin dışında kalmaya çaba sarfederek çalışmalarını Türk milliyetçiliğinin teorisini

kurma konusunda yoğunlaştırmışlardır. Bu sebeple Türk Ocağı çevresindeki aydınların çalışmaları sayesinde Türkçülük akımı siyasî, sosyal, iktisadî ve kültürel hayata bakışlar getirmiş, dönemin etkili fikir akımı haline gelmiştir.

Türk Ocakları çevresinde savunulan milliyetçilik anlayışının temeli, millî kültür yaratma ve bu yolla mütecanis bir millet oluşturma yönündedir. Böylece İmparatorluk içindeki Türkler her bakımdan gelişmiş, sağlam bir millet haline gelecek ondan sonra da dağınık bir şekilde yaşayan bütün Türkler arasında kültürel birlik sağlanacaktı.70 Bu temel yaklaşıma rağmen, Türk Ocakları, Türkçülerin bütün eğilimlerinin toplandığı bir merkez görünümündedir. Bütün aydınlar Tanzimat'ın "İttihad-ı Anasır" politikası ile Osmanlı milleti yaratmanın mümkün olamayacağı konusunda hemfikir olup temel bağlılık odağı olarak Türklüğü görmektedirler. Ancak bu konuda takip edilmesi gereken politikada farklı yaklaşımlar ileri sürmektedirler. Bu temel farklılığın devleti koruma endişesi ile hareket eden Osmanlı Türkçüleri ile Rusya'dan gelen Türk aydınlarının soydaşlarının bağımsızlık kazanması ve Türk birliğinin gerçekleşmesi yolundaki fikirlere öncelik vermesinden kaynaklandığı söylenebilir.

Başta Ziya Gökalp olmak üzere, Osmanlı Türkçüleri kültürel manada Türkçülüğü savunurken, siyasî anlamda Osmanlıcılık geleneğini belirli bir süre aşamamışlar ve milliyetçilik anlayışlarını Osmanlılık ve İslamcılıkla uyumlu göstermeye özen göstermişlerdir. Çünkü onların esas davası yeni bir devlet kurmak değil, yapısı çok değişmiş olmakla beraber, Türk-Müslüman benliğini muhafaza eden ve halen ayakta duran Osmanlı devletini millî bir devlet haline getirmekti. Bu sebeple Osmanlı Türkçüleri başlangıçta Osmanlıcılık ve daha sonra ağırlıklı olarak İslamiyete bağlı milliyetçilik anlayışı ortaya koymuşlardır.

Ortaya koydukları milliyetçilik anlayışının Osmanlılık ve İslâm'ın zararına olmadığını aksine bu iki unsuru da güçlendirici mahiyette olduğunu savunmuşlardır. Onlara göre bir Türk ve İslâm devleti olan Osmanlı'nın ayakta kalabilmesi ve diğer unsurları idaresi ancak, millî benliğe sahip bir Türklüğün O'nun merkezinde bulunması ile

mümkün olabilirdi.71 Aynı şekilde milliyetçiliğin İslamiyet'e yeni bir canlılık kazandıracağını savunmuşlardır.72 Bu tartışmaları bilindiği gibi Ziya Gökalp "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak" şeklinde formüle etmiştir.73 İmparatorluğun dağılmanın eşiğine geldiği bir sırada, siyasi endişelerin de ağır bastığı bu üçlü formülde asıl yapıcı unsurun Türk Kültürü olduğunu belirtmek gerekir.

Buna karşılık Osmanlı Devleti'ne Rusya'dan gelen Türk aydınları Türk milliyetçiliğinin siyasî düşünce bilincine içinde yaşadıkları siyasî, ekonomik ve kültürel ortamın etkisiyle daha çabuk varmışlardır.74 Bu aydınlar içinde Yusuf Akçura, Türklüğün daha çok siyasî yönü ile ilgilenmiş, 1904 gibi erken bir tarihte yayınladığı Üç Tarz-ı Siyaset adlı makalesi ile Türklüğe yeni bakış açıları getirmiştir. Akçura, Türk dünyası için öngördüğü siyasî projenin merkezine tek bağımsız siyasî bütünü temsil eden Osmanlı Devleti'ni yerleştirir. Bu sebeple bütün Türklerin millî menfaatlerini Osmanlı Devleti'nin istikbali ve muhafazasında görür.75 Bir bakıma Osmanlı Devleti'ni Türklerin çıkarlarını koruyacak bir araç olarak gören Akçura, aynı zamanda Rusya Türklerinin birlik sağlama isteği ile Osmanlıların devleti koruma çabalarını bir senteze ulaştırmaya çalışmıştır.76

Diğer taraftan Akçura'nın Türk Birliği fikrini Osmanlı anlayışının dışında Türk-Tatar ortak mirasına da yönelttiği dikkati çekmektedir. Ayrıca Türklerin büyük çoğunluğunun Müslüman olması sebebiyle ortak bir bağlılık temeli oluşturan Halife-Sultan'ın karizmatik gücünü ön plana çıkarmak ister.77

Genel olarak başta Ziya Gökalp olmak üzere Osmanlı Türkçüleri Balkan Savaşları sırasında çok milletli imparatorluğa taraftardırlar. Ancak çok milletli İmparatorluk yapısından hakim nüfusu Türklerin oluşturmaya başladığı millet yapısına geçişte, Balkan savaşlarının dönüm noktası olması Anadolu Türklüğünün önemini arttırmıştır. Diğer taraftan Osmanlı tarihinin Türklük öğesine göre yeniden yorumlanmasına ve gittikçe küçülme psikolojisinin verdiği telaşla da I. Dünya Savaşı'na paralel olarak, Osmanlı Devleti'nin sınırlarından vazgeçmeksizin milliyetçilik anlayışlarını siyasi anlamda Osmanlılık ve İslâmcılığın dışında temellendirmeye başlamışlardır. Kısaca Türk Ocağı çevresindeki aydınların milliyetçilik anlayışlarının

Osmanlı topluluğunun Türk milli topluluğu haline gelmesine paralel olarak değiştiğini söylemek mümkündür. Bu değişmeye paralel olarak Türkçülerde etnik-linguistik bir milliyetçilik anlayışının belirginleşmeye başladığını görüyoruz. Bu milliyetçilik anlayışı başta Yusuf Akçura olmak üzere özellikle Rusya kökenli Türkçülerde daha belirgin olarak ortaya çıkmaktadır.

Diğer taraftan milletin coğrafi ve siyasî sınırlara bağlı olmadığını savunan bu aydınlar Türklüğü bir bütün olarak görmektedirler. Bu sebeple ister kültürel, ister siyasî anlamda ele alınsın bütün Türklük anlayışı Türk Ocaklarının temel dinamik fikirlerinin birini teşkil etmektedir. Bu anlayışa bağlı olarak Turancılık-Pantürkizm Rusya'dan gelen Türk aydınları vasıtasıyla Osmanlı Türk kamuoyuna tanıtılmıştır. Ancak Turan fikrinin tarih şuuru ile yoğrulmuş bir mefkure şeklinde yaygınlaşmasında Ziya Gökalp'in büyük rolü olmuştur. Turancılığın siyasî manada dünya kamuoyuna yayılmasında ise asıl adı Moiz Cohen olan Tekin Alp'in etkisini belirtmek gerekir.78 Böylece Türkçülük cereyanı, I. Dünya Savaşı başlarında Turancılık heyecanı ile bütünleşerek aydınlar ve gençleri derinden etkilemiş,79 hatta İttihat ve Terakki liderleri nezdinde de ciddi anlamda itibar kazanmıştır.

Ancak Türk Ocakları içinde bazı aydınların Turancılık konusuna son derece ihtiyatlı yaklaştıklarını da görmekteyiz. Bunlar içinde Türk Ocaklarının ilk başkanı Ahmet Ferit (Tek) daha I. Dünya Savaşı'nın başlarında Türklük ile uğraşanların ihtiyat ve basireti elden bırakmamalarını, hele genç ve delikanlı Ocaklıların doğuya mahsus hayalperverlikle Turan'a uçuvermemeleri gerektiğini vurgular. “Edirne, Rize, Rodos, Süleymaniye! Bu dört kale Türk'ün ilk hududunun demir kazıklarıdır” diyen Ahmet Ferit “hayal-ı muhal” olarak tanımladığı Turan'dan ziyade bu sınırların içinde kalan yerlerin imarına çalışılmasını tavsiye eder.80 Ahmet Ferit'in bu yaklaşımı Misak-ı Millî ile paralellik arz etmektedir. Aynı şekilde İzmir Türk Ocağı başkanı Necip Türkçü'de Ziya Gökalp'in Turan anlayışına karşı çıkarak Anadolu ve Rumeli Türklüğünü ön plana çıkarır. Diğer taraftan Rusya'nın çözüldüğü, Türkçülük heyecanının en yüksek noktasına ulaştığı 1918 yılında yapılan Türk Ocakları kongresinde

(14 Haziran 1918-11 Temmuz 1918) nizamname değişikliği çerçevesinde hazırlanan bir teklifte, “Türk Ocaklarının faaliyet sahasının bilhassa Türkiye” olması teklif edilmiş, ancak büyük çoğunluğu gençlerden oluşan delegeler tarafından kabul edilmemiştir.81 Teklifi hazırlayan encümende Ziya Gökalp, Halide Edip, Ahmet Ferit, Hasan Ferit ve Nüzhet Sabit gibi önemli kişilerin bulunduğu dikkate alınırsa bu aydınların I. Dünya Savaşı’nın ağır kayıpları ve yaşanmakta olan yoksulluğun da etkisiyle Anadolu Türklüğü üzerinde daha ihtimamla durulması noktasına geldiklerinin bir sonucu olarak görmek gerekir. Nitekim I. Dünya Savaşı sonlarında Ziya Gökalp ve Fuat Köprülü, Turancılık anlayışlarının siyasî boyutu bulunmadığını tamamen kültürel bir amacı olduğunu vurgularlarken82 Yusuf Akçura 1916 yazı gibi erken bir tarihte Pantürkizmden Rusya Türkleri için kültürel özerkliği hedefleyen bir fikri dönüşüm geçirmiş,83 1919 yılında da demokratik Türkçülüğü savunmaya başlamıştır.84

Türk Ocakları çevresindeki aydınlarda meydana gelen bu fikri dönüşüme rağmen, vatan edinilecek topraklar konusunda somut bir tanım birliğine varamadan Mondros Mütarekesi imzalanmıştır. Çünkü Türkçülere göre, Ziya Gökalp’in deyimi ile “millet vatanı” veya “vatan harsi toprak”tı. Dolayısıyla onların millet anlayışları toprak esasına dayanmamak gibi bir özelliğe sahipti. Siyasî sınırların milletleri bölemeyeceği fikrini savunuyorlardı.85

Türk Ocakları çevresindeki aydınlar öncelikle milliyetçilik anlayışlarına halkçı bir muhteva kazandırmaya çalışmışlardır. Onlar aydın ile halk arasındaki uçurumu ortadan kaldırılarak bu yolla bütünleşmeyi hedefliyorlardı. Bu sebeple halka doğru gitmeyi Türkçülüğün temel ilkelerinden birisi kabul ediyorlardı. Halkçılık anlayışı konusunda Yusuf Akçura, devletin ayakta kalabilmesini millî bir burjuva sınıfının yaratılmasında görürken;86 Ziya Gökalp toplumda çatışma yerine uyumu, sosyal sınıflar yerine meslek zümrelerini esas alır. Bu dönemde uygulamaya konulan millî iktisat politikasını solidarizmle bütünleştiren Ziya Gökalp, sosyalist ve liberal çözümlerin alternatifleri olarak tesanütçülük ve içtimaî halkçılık anlayışı ortaya koyar. Bu konuda Fransız solidarist düşüncesinin

etkisinde kalan Gökalp, bu düşünceyi Osmanlı lonca geleneği ile uyumlu hale getirir.87 Böylece milleti, menfaatleri birbiriyle çelişmeyen bir bütün olarak gören Ziya Gökalp'in bu anlayışının Cumhuriyet döneminde "sınıfsız kaynaşmış bir kitleyiz" şiarı ile aynen devam ettirildiğini vurgulamak gerekir. Diğer taraftan Türkçülerdeki milliyetçilik ve halkçılığın iktisadî düşünceye yansıması millî iktisat biçiminde olmuş; millî iktisat politikasını savunmuşlardır.88 Onlar imparatorluğun aslî unsuru olan Türk köylüsünün üretken hale getirilmesini, esnafların şirketlenmesini, ticaret ve sanayinin Türklerin elinde toplanmasını savunmuşlardır. Türkçü aydınlar tarafından savunulan millî iktisat anlayışı, I. Dünya Savaşı'ndan sonra devletçilik çizgisine oturmuştur. Bu konuda Yusuf Akçura, 1919 yılında devletçilik ilkesini savunurken89 Gökalp 1923 yılında devletin ekonomide düzenleyici bir rol üstlenmesinden yana olduğunu belirtiyordu. 90

Diğer taraftan Türkçülerin çağdaşlaşma, kadın hakları, din işleri ile devlet işlerinin ayrılması konusundaki fikirleri batıcı akım kadar radikal özellik göstermese de, Türk toplumunun imparatorluktan millete, doğru medeniyetlerden batı medeniyetine, dinî hayattan laikliğe geçiş sürecinde önemli bir dönemeç teşkil etmektedir.

Dili, milleti oluşturan temel faktör olarak gören Türkçü aydınlar İstanbul Türkçesini esas alarak dilde sadeleşmeyi savunmuşlardır. Dilde sadeleşme hareketi ile Türkçüler ortak bir yazı dili oluşturmaya çalışırken, aynı zamanda aydın-halk kopukluğunun önüne geçmek gibi sosyal bir amaç da güdüyorlardı. Türkçülerin milliyetçiliğe kazandırdığı halka doğru ilkesi kısa zamanda etkisini göstermiş, millî edebiyat akımını doğurmuştur. Millî edebiyat akımı Türk kültürü ve Anadolu'yu esas alan eserleri ile Türk millî şuurunu güçlendirmek ve milliyet duygusunu uyandırmayı da amaçlamıştır. Türkçü aydınlar halk kültürünün kaynaklarının araştırılıp ortaya konulmasını milliyetçiliğin dayanacağı taban açısından çok önemli görmekteydi. Böylece Türk kültürünün kaynaklarına yöneliş, aynı zamanda Türk tarihine olan ilgiyi artırmış, yaşanan buhranların da etkisi ile millî tarih anlayışı doğmuştur. Millî tarih görüşü ile artık Türk tarihi bir hanedanın veya dinin tarihi değil, esas itibariyle milletin tarihi olarak

ele alınmaya başlamış, Türk tarihi zaman ve mekan itibariyle yaygınlık kazanmıştır.91 Türk Ocağı çevresindeki aydınların dil, edebiyat ve tarih başta olmak üzere Türk kültürüne yönelen çalışmaları uzun süre ümmet potasında şekillenen toplumun milletleşme sürecine geçişte bir katalizör rolü oynamıştır.

II. Meşrutiyet devrindeki milliyetçi kuruluşlarda yürütülen organize ve sistemli faaliyetler ülkede milliyetçilik şuuruna sahip geniş bir kadro oluşmasını da sağlamıştır. Bu milliyetçi düşünce atmosferi içinde yetişen ve bu düşüncelerden etkilenen asker-sivil Türk aydınları, Anadolu'daki Millî Mücadele'yi yürüten ve Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran kadroların önemli bir bölümünü oluşturmuşlardır.

Atatürk Döneminde Milliyetçilik ve Uygulamalar

Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde başlayan Milli Mücadele'de Türk milliyetçiliği başlıca siyasi çağrı olduğu gibi, bu mücadelede her yönü ile milli bir hareket niteliğindedir. Zaten Milli Mücadele adı bile hemen millet ve milliyetçilik kavramlarını akla getirmektedir.92 Mustafa Kemal Paşa Samsun'a ayak bastığı günden başlayarak bütün nutuklarında Türk milletinin kurtuluşuna ve yükselişine ait prensipleri ortaya koyarken her defasında "millet", "irade-i milliye", "hakimiyet-i milliye", "vicdan-ı milli" ve milliyet" gibi kavramları kullanmıştır.93 Mustafa Kemal Paşa, daha Milli Mücadele'nin başlangıcında Türklük duygusunu kendisine rehber olarak almış ve başlattığı mücadeleyi Türk milliyetçiliği ve milli egemenlik ilkesine dayandırarak gerçekleştirmeye çalışmıştır.94 Türk Milli Mücadelesinin doğrudan doğruya milliyetçi bir hareket olduğunu o günlerde çeşitli vesilelerle Anadolu'da bulunan Batılılar da belirtmektedirler. Bunlar Anadolu'daki hareketten bahsederken açıkça "milliyetçiler" diye söz etmektedirler.95

Böylece Milli Mücadelenin başlarında Türk milliyetçiliğini kendisine rehber olarak alan Mustafa Kemal Paşa, Türk toplumunu dağılma tehlikesinden kurtararak Müdafaa-ı Hukuk hareketi içinde dağınık mahalli güçlerin temsilcileri cemiyet ve kongreleri, Sivas Kongresi ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin bünyesinde

Misak-ı Milli'ci bir sentez içinde kaynaştırmıştır.96 Bugünkü sınırlarımız içinde yaşayan milletimiz bu kaynaşma temeline dayanmaktadır.97 Böylece Milli Mücadele Hareketi toplumumuzun ümmet halinden millet haline geçiş sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Bu sebeple Türkiye'de çağdaş manada bir millet oluşturma ve ona muhteva kazandırma Milli Mücadele hareketi ile birlikte Mustafa Kemal Paşa tarafından gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Çünkü Mustafa Kemal Paşa bölgeciliğin yerine Türk milliyetçiliğini geçirmiş, Türk toplumunu ortak milli hedefler çerçevesinde birleştirmiştir. Bu hedeflerin en önemlisi bizzat O'nun da belirttiği gibi, "Hakimiyet-i Milliye'ye müstenit bilâ-kayd ü şart müstakil yeni bir Türk devleti tesis etmektir."98

Daha önce bahsedildiği gibi, II. Meşrutiyet döneminde vatan olarak kabul edilecek topraklar üzerinde bir tanım birliği sağlanamadan Osmanlı Devleti yıkılmıştır. Milli Mücadele dönemi ise Türk milliyetçiliğinin gerçek bir anavatan anlayışı ile bütünleştiği dönem olmuştur. Türk milliyetçiliğinin dayandığı bu vatan son Osmanlı Mebusan Meclisinde kabul edilen Misakı Milli'de ifadesini bulan Türk çoğunluğunun yaşadığı topraklardır. Böylece Türk milliyetçiliğinin kazandığı bu yeni ve önemli muhteva ile milliyetçiliğimiz tam manası ile anavatana yönelmiştir. Bu sebeple Mustafa Kemal Paşa'nın ortaya koyduğu milliyetçilik gerçekçi bir temele dayanmıştır. Takip edilecek gerçekçi ve akılcı yolun sınırları belli bir vatan üzerinde, milli bir Türk devleti kurmak olduğunu anlayan Mustafa Kemal Paşa, Türk milletinin hayati menfaatlerinin Pan-İslamizm ve Pan-Turanizm gibi uzak hayallere feda edilmemesi gerektiğini daha Milli Mücadele'nin başında açıkça vurgulamıştır. Nitekim bu konuda; "… Büyük hayaller peşinde koşan, yapamayacağımız şeyleri yapar gibi görünen sahtekar insanlardan değiliz. Efendiler büyük ve hayali şeyleri yapmadan yapmış gibi görünmek yüzünden bütün dünyanın düşmanlığını, garazını, kinini bu memleketin ve milletin üzerine topladık. Biz Pan-İslamizm yapmadık. Belki yapıyoruz, yapacağız dedik. Düşmanlarda yaptırmamak için bir an önce öldürelim, dediler. Pan-Turanizm yapmadık, yaparız, yapıyoruz dedik, yine öldürelim

dediler!. Biz böyle yapmadığımız ve yapamayacağız kavramlar üzerinde konuşarak düşmanlarımızı sayısını ve üzerindeki baskıları artırmaktan ise, tabiî sınıra meşru sınıra dönelim. Efendiler! Biz hayat ve bağımsızlık isteyen milletiz. Ve yalnız ve ancak bunun için hayatımızı esirgemeden harcarız."99 Mustafa Kemal Paşa'nın bu gerçekçi tavrı elbette Misakı Milli sınırları dışında kalan Türklerle hiç ilgilenmediği anlamına gelmez. Nitekim bu konuda şöyle demektedir:

"Türk milleti İstiklal Savaşı'ndan beri, hatta bu savaşa atılırken bile mazlum milletlerin hürriyet ve bağımsızlık davaları ile ilgilenmeyi o davalara yardım etmeyi benimsemiştir. Böyle olunca kendi soydaşlarının hürriyet ve bağımsızlıklarına kayıtsız davranması elbette uygun görülemez. Fakat milliyet davası şuursuz ve ölçüsüz bir dava şeklinde mütalaa ve müdafaa edilmemelidir… hareketlerin imkân ve sınırları mutlaka hesaba katılmalıdır…

Nitekim biz Türklük davasını böyle müspet br ölçüde ele almış bulunuyoruz. Büyük Türk tarihine, Türk dilinin kaynaklarına, zengin lehçelerine, eski Türk eserlerine önem veriyoruz. Baykal ötesinde. Yakut Türklerinin dil ve kültürlerini bile ihmal etmiyoruz."100

Bu konuşmasından da açıkça anlaşılacağı gibi, Mustafa Kemal Paşa dış Türkler davasını öncelikle bir kültür meselesi olarak ele almakta, onların davalarıyla şartların ve imkanların elverdiği ölçüde ilgilenilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Gerçekten askeri ve siyasi şartların uygun olmadığı bir ortamda Mustafa Kemal Paşa, İzmir'in kurtarılmasından sonra, milli gücün elde edebileceğinden daha ötesine gitmeyi reddetmiş ve Misak-ı Milli sınırları ile yetinmiştir.101 Ancak daha sonra uluslararası konjonktürü çok iyi değerlendiren Atatürk Misak-ı Milli içinde bulunan Hatay'ın Anavatan'a katılmasını sağlamıştır.

II. Meşrutiyet döneminde Türk Ocakları çevresindeki aydınlar tarafından temelleri atılan kültür milliyetçiliği, yeni Türk nesillerini Türklük, Türk milletine dayanan özdeşlik, bağlılık fikrini alıştırmıştı. Mustafa Kemal Paşa, yeni bir fikir Misak-ı Milli ile "Türklerin ülkesi, Türkiye idealini" getirmiş oluyordu. Yeni devletin ilk günlerinde ortaya çıkan bu fikir Türkiye'deki Türk milletine dayanan toprağa bağlı bir

milli devlet fikri idi.102 Devlet-millet özdeşliğine dayanan bu düşünce en açık ifadesini Türk siyasi kültürünün düsturu haline gelmiş olan “devlet ve milleti ile bölünmez bütünlük” anlayışında bulacaktır. Sonuçta Milli Mücadele ile çizilen Misak-ı Milli sınırları Türk milletinin anavatanı olarak benimsenmiştir. 1921 ve 1924 Anayasalarında Türkiye ülkenin adı olarak resmen kullanılmıştır. Böylece Türk milliyetçiliği milli vatan kavramı ile bütünleşince açıklık ve güç kazanmıştır. Bundan sonra Türk devleti, bütün gücünü bu vatan etrafında birleşmiş, çağdaş medeniyeti benimsemiş, millî bir devletin yücelmesine sarf etmiştir.103

Böylece Millî Mücadele döneminde, belli bir hedef etrafında dinamik bir ideale dönüşen Türk Milliyetçiliği millî bir devlet kurulması şeklinde tecelli etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Osmanlı döneminde yarım yüzyılı aşan Türkçülük hareketinin birikiminden millî bir devlet fikrine ulaşmayı fiilen gerçekleştirmiştir. Böylece devlet, milletten ortaya çıkmıştır. Bu sebeple yeni devlet, mevcut sınırlar içinde bir millet oluşturmak gibi önemli bir görevi de üstlenmiştir.104 Öncelikle azınlıkların mübadelesi ile ülkede homojen sosyal yapı oluşturulmaya çalışıldı. Mübadele ülkede Türk unsurunun hakimiyetini pekiştirmiştir. Aynı zamanda Osmanlı Dönemindeki büyük boyutlu kimlik belirleme ölçüleri terk edilmesine rağmen, ilk yıllarda Türk milletine ilişkin kesin bir tanımlama yapılamamıştır.105 Bu sebeple Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan (azınlık statüsü verilenler hariç) bütün vatandaşları, din ve ırk farkı gözetmeksizin Türk kabul eden bir anlayış 1924 Anayasası ile resmileştirildi.106 Acil siyasi ve sosyal inkılapların yapılmasından sonra 1930’lu yıllarda milletin tanımını yapan Atatürk ırkî özelliklerden ziyade kültür ve ideal birliği ile ortak vatanı temel baz almıştır. Nitekim “Türkiye Cumhuriyeti’ni kuran Türkiye halkına Türk milleti denir”107 diyen Atatürk genel olarak milleti, “dil, kültür ve mefkure birliği, ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği siyasî ve içtimai heyet”108 olarak tarif etmiştir. Bu tanımla da Atatürk, Ziya Gökalp gibi kültürü esas almakla beraber, milleti vatanla birleştirmesi ve siyasî açıdan sınırlandırması ile ondan ayrılır.

Gerçekten bir milletin oluşabilmesi, istiklâlini ve millî benliğini muhafaza edip devamlılığını sağlayabilmesi için millî kültüre sahip olması şarttır.109 Milletin dokusunu meydana getiren millî kültürün en önemli görevi, millet olma sürecini pekiştirmesidir. Nitekim bir toplulukta fertler aynı kültür, aynı terbiye ve aynı duygularla birleşiyorsa orada millet gerçeği vardır denilebilir. Kültürde birlik sosyal yapının güçlenmesini sağlar. Ancak ortak kültür değerleri fertler arasında birleştirici rol oynayabilir.110

Bu sebeple bir topluma millet olma özelliği ve millî kimlik kazandıran millî kültürdür. Nitekim millet hayatında millî kültürün yer ve öneminin idraki içinde olan Atatürk, “millî kültürün her çığırda açılarak yükselmesini Türk Cumhuriyeti’nin temel direği olarak temin edeceğiz”111 diyerek millî kültüre verdiği önemin büyüklüğünü ortaya koymaktadır. Gerçekten Atatürk kültüre verdiği önemi sadece sözde bırakmayıp öncelikle Türk kültürünün araştırılması ve zenginleştirilmesi için dil ve tarih kurumlarının yanı sıra fakülte ve üniversitelerin kurulmasına büyük önem vermiştir. Ayrıca kültürü geniş tabakalara yayarak, millî birliği sağlamlaştırmak amacıyla aydın-halk bütünleşmesine yönelik çalışmalar yapmıştır.112

Bu millî kültür politikası çerçevesinde harf inkılabı, Dil ve Tarih tezleri ile topluma millî bir gurur ve kimlik vermeye çalışmıştır. Milletin birinci derece belirleyici unsuru olan dil meselesini alfabe ile birlikte kökten çözmüştür. Bunu yaparken II. Meşrutiyet devrindeki Türkçecilik hareketinin birikiminden faydalanarak millî devlet ve millî kültür politikası çerçevesinde yazı dili ile konuşma dili arasındaki uçurum kapatılmıştır.113

Uzun süre ümmet potasında şekillenmiş olan Türk toplumunda millet düşüncesini yerleştirmek için öncelikle millî şuuru güçlendirecek tarih şuuruna ihtiyaç olan sonucu Atatürk Türk Tarih Tezini ortaya atmıştır.114 Bu tez ile Atatürk; Türk milletinin kendi nefsine emniyet ve itimadını kuvvetlendirmek istemiş ve bunda da başarılı olmuştur.115 Diğer taraftan, Avrupalıların Türkler hakkındaki yanlış iddialara dayanan kanaatlerini çürütüp, Türklerin gerçek ve medenî yönlerini dünyaya göstermek arzusunda idi. Türk Tarihi Tezi bir taraftan Anadolu Türklüğünün Osmanlı ve İslâm öncesi Orta-

Asya Türklüğü ile bağlarını ortaya koyarken diğer taraftan Anadolu'nun batı medeniyetinin bir parçası olduğu ve binlerce yıldır Türklerin anayurdu olduğunu ispatlamaya yöneliktir. Böylece hem Anadolu üzerinde hak iddia eden bazı toplumların haksız isteklerini tarihin şahitliğine müracaat ederek çürütmüş, hem de Türklerin Anadolu'yu tartışmasız Türk vatanı olarak kabul etmeleri pekiştirilmiştir. Bu durum aynı zamanda millet ile vatan arasındaki ilişkinin büyümesini hızlandırmıştır.116

Türk Tarih Tezi ile Türk tarihinin kaynaklarına inilmesi, millî devlet hüviyetini kazanmış bir toplumun kendisine dönüşünü hazırlamış, Türk insanının millî kimlik arayışına cevap vermiş, tarih şuuru ile millet birliğini sağlayarak sosyolojik mânâda millet olma sürecini hızlandırmıştır. Gene bu tez ile son birkaç asırdır hareketsiz duran Türk toplumunda romantik bir hava yaratarak millî bir rönesans başlatılmak istenmiştir.

Yeni devletin ideolojisinin temel unsurlarından birisi de halkçılıktı. Yeni devletin halkçılık anlayışında Ziya Gökalp'in açıkça etkisini görmek mümkündür. Atatürk de Gökalp gibi, sınıf mücadelesini reddetmiş, sosyal dayanışmayı esas almıştır.117 Halk ile milleti aynı anlamda kullanan Atatürk, egemenliğin kaynağını halkta görmüştür. Kurulan Halk Fıkrası'nın milletin bütün kesimlerinin ortak menfaatlerini savunacağı vurgulanmıştır.118

Diğer taraftan Millî Mücadele'nin başlarından itibaren, millî egemenlik ilkesini rejimin temeli haline getiren Atatürk'ün esas amacı, millî egemenlik ilkesinin tabî bir sonucu olarak Türkiye'de demokrasiye yerleştirmektir. Bu çerçevede 1923'te Cumhuriyet rejimi kurulmuş, ancak iki defa denenmesine rağmen çok partili hayata geçilememiştir. Bununla beraber ülkede kurulan tek parti rejiminin zaruretlerinin bir sonucu olduğu vurgulanmıştır. Millî egemenlik ilkesinin tabiî sonucu olarak, halk tebaalıktan vatandaş statüsüne yükselirken toplumun millet haline gelme sürecisini de hızlandırmıştır.119

Türkiye Cumhuriyeti'nde lâiklik ve çağdaşlaşma konularında II. Meşrutiyet devrindeki Türkçülerin ve diğer aydınların tasavvur

ettiklerinden çok daha ileri gidilmiştir. Halifeliğin kaldırılması ve gerçekleştirilen radikal inkılaplarla, rejim lâik bir sisteme oturtulmuştur. Laikliğin Türk toplumunun temel ilkelerinden biri haline gelmesiyle dinin birleştiricilik rolünü kültür milliyetçiliği almıştır.120 İlerleme ve gelişme yolundaki engeller lâiklik ilkesi sayesinde kaldırılmış, mezhep çatışmasının önlenmesi ve toplumun ortak hedefler çerçevesinde birleşmesi kolaylaşmıştır. Böylece toplumumuzun ümmet yapısından çağdaş mânâda millete geçiş süresi hızlanmıştır.121 Ancak bazı konularda Türklüğün pratik ölçüsü dil veya milliyet değil, aksine İslâmiyet olmuştur.122

Yeni devletin, dolayısı ile Atatürk'ün ortaya koyduğu milliyetçilik anlayışı Türk toplumunun çağdaşlaşmasını amaçlayan ileriye dönük bir milliyetçiliktir. Bilindiği gibi Atatürk'ten önceki devlet adamlarının çoğu medeniyet ile kültürü ayırarak Batı medeniyetinin sadece maddi taraflarını almanın yeterli olacağını düşünmüşlerdir. Aynı medeniyet-kültür ayırımı ve buna bağlı olarak çağdaşlaşma konusunda, batıdan sadece teknik unsurların alınması fikri Türk milliyetçiliğini sistemleştiren Ziya Gökalp'te daha belirginleşir. Halbuki kültür ve medeniyet birbirinden ayrı hadiseler değil, millî kültürler bir medeniyetin çeşitli manzaralardan ibarettir.123 Milliyetçilik ise millî kültürü, bizzat bir medeniyet kaynağı haline getirerek toplumu modern bir millet haline getirme hareketidir. Meseleye bu açıdan bakıldığında Osmanlı dönemindeki Türkçülük hareketinde olduğu gibi, milliyetçiliğin sadece bir tepki veya bir kültür hareketi değil, aynı zamanda bir medeniyet davası olduğu ortaya çıkar.124

Nitekim Türkiye Cumhuriyeti'nde çağdaşlaşma ile milliyetçilik birbirine paralel olarak gelişmiştir. Böylece Türk milliyetçiliği "batıya rağmen batılılaşmak"125 düsturu ile bir tepki milliyetçiliği olmaktan çıkmış, Türk milletinin çağdaş medeniyet seviyesine ulaşmasını amaçlayan ileriye dönük bir milliyetçilik halini almıştır.126 Zaten Milliyet duygusu sadece milletin kültürüne, geçmişine bağlılıktan ibaret değildir. Aynı zamanda istikbale yönelmiş milli gaye ve düşüncelerdir. Milliyet duygusunun bir gelişme ve ilerleme sebebi olması işte istikbale yönelik bu dilek ve arzular

sayesindedir.127 Bu sebeple “milletimizin hedefi, yani millet mefkuresi bütün cihanda tam mânâsıyla medenî bir içtimai heyet olmaktır.128 Diyen Atatürk’ün milliyetçilik anlayışı batı medeniyetinden faydalanma ve çağdaşlaşma ile birbirine paraleldir. Çağdaşlaşma konusundaki kendisinden önceki başarısızlıkları konusundaki kendisinden önceki başarısızlıkları gören Atatürk medeniyet ile kültür arasında ayrım yapmayarak129 batı medeniyeti karşısında herhangi bir ezikliğe kapılmadan Türk toplumunu çağdaş medeniyete yöneltmiştir.

“Yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılaplarını gayesi, Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen çağdaş ve bütün mânâ ve görünüşü ile uygar bir toplum haline ulaştırmaktır. İnkılaplarımızın ana ilkesi budur”130 diyen Atatürk, Türk milleti ve devletinin dünyada millî varlığını ve istiklâlini koruyabilmesi için çağdaşlaşmayı bir hayat davası olarak görmektedir. Nitekim bu konuda “…medenî eser vücuda getirmek kabiliyetinden mahrum milletler, hürriyet ve istiklâllerinden soyunmağa mahkumdurlar”131 diyen Atatürk aynı zamanda millî şahsiyeti yok edebilecek taklitçiliğe de karşıdır.132 O Türk toplumunun benlik şuuruna varması ve bu şuurdan alacağı güven hissiyle çağdaş medeniyet aleminin haysiyetli bir üyesi haline gelmesini istemektedir.

Gerçekten Atatürk’ün gerçekleştirdiği köklü inkılapları topluca değerlendirdiğimiz zaman bunların çağdaş medeniyet seviyesinde bir millet olma ve aynı zamanda millî kültüre kavuşma amacına yönelik olduğunu görürüz. Milliyetçilik anlayışının tabiî sonucu olarak Türk toplumunu ümmet yapısından çağdaş mânâda bir millet haline getirmeyi amaçlayan Atatürk, gerçekleştirdiği radikal inkılaplarla Türk toplumunun millî ve çağdaş bir millet haline gelme sürecini hızlandırmıştır. Çünkü Mümtaz Turhan’ın deyimi ile “medeni bir cemiyet olmakla, millet olmak arasında hiçbir fark yoktur.”133

Devletin en kritik zamanlarında ortaya çıkan isyanlar sebebiyle, zaman zaman sertleşen ve otoriter bir hal alan yeni devletin milliyetçilik politikası, somut hedefler açısından Türkiye toprağıyla sınırlı tutulmuştur. Bunun en önemli odak noktası ortak kültür ölçüsüyle tanımlayabileceğimiz Türk Milleti kavramı olmuştur. Bu

anlayışın en somut dönüşümü millî kimlik belirlemede dil ve milliyet ön planda olmakla beraber, devlete ve vatana bağlılık, yani vatandaşlık bağı esas alınarak daima birlik ve beraberlik ön planda tutulmuştur. Gene bu politikanın bir sonucu olarak 1927 yılında "Türk Ocaklarının fiilen işgal sahası, Türkiye Cumhuriyeti hudutları dahiline münhasırdır" şeklinde değişikliğe uğrayarak bütün kesimlerini kucaklayan bu milliyetçilik anlayışının benimsenmesi ve ülkede yayılmasına paralel olarak, çeşitli halk tabakalarının ve alt kültür gruplarının ortak kültürel gayeler etrafında birleşmesini kolaylaştırmış, millî bir dayanışma duygusu yaratılmıştır. Ayrıca kırsal kesimlerde yaşayan veya imparatorluğun kaybedilmiş topraklarından Anadolu'ya gelen grupların millet ve devlet ile kaynaşmasına yardım edilmiştir. Bunun sonucunda halk hâlâ inançları bakımından İslâma bağlı olmakla beraber kendini Türk olarak düşünmeye başladı. Zamanla düşünce ve ilhamları (özellikle göçmenler açısından) Türkiye sınırları içinde kalan topraklara inhisar etmeye başladı.134 Diğer taraftan çeşitli mahallî grupları ve aşiretleri milli bünyeye entegre etme yolunda önemli mesafelerin kat'edilmesi sağlanmış, sonuçta topluma millî bir gurur duygusu aşılanmıştır.

Sonuç

Türk milliyetçiliği, İslâm ümmetçiliğinden çok milletli Osmanlıcılığa, oradan siyasal İslâmcılığa ve nihayet Türk milliyetçiliği ve vatanperverlik şeklinde bir gelişme göstermiştir. Bu hareket Osmanlı Devleti'nin çeşitli din ve milliyetlerden meydana gelen kozmopolit yapısı içinde bir tepki ve kendini bulma olarak doğmuş ve daha ziyade Türkçülük olarak adlandırılmıştır. Bu akım Meşrutiyet Dönemi'nde kurulan ve Türk milliyetçiliğinin öncüsü olma gibi bir fonksiyonu üstlenen Türk Ocakları çerçevesinde toplanan aydınlar tarafından geliştirilmiş ve sistemli hale getirilmeye çalışılmıştır. Diğer taraftan Türkiye'de milliyetçiliğin yükselişinde teoriden ziyade fiilî olaylar daha belirleyici olmuştur. Özellikle Balkan Savaşları ve II. Dünya Savaşı Osmanlı Devleti ile beraber, Osmanlıcılık akımını da tamamen bitirmiş, siyasî İslâmcılık cereyanını da onarılmaz bir şekilde tahrip etmiştir. Savaş sonunda ayakta kalabilen önemli fikir akımı

milliyetçilik olmuştur. Milliyetçiliğin de siyasî, iktisadî, sosyal ve kültürel sahalarda bir aksiyon haline gelişi ve uygulanışı ancak M. Kemal Paşa'nın öncülüğünde yeni Türk devletinin kurulması ile mümkün olabilmiştir. Ancak milliyetçilik, yeni Türk devletine ideolojik bir temel teşkil ederken, gerçekçi ve çağdaş bir muhteva kazandırılarak Türkiye Cumhuriyeti'nin temel ideolojisi haline getirilmiştir.

1 Geniş bilgi için bkz. Elie Kedouire, Avrupa'da Milliyetçilik, Çev: M. Haluk Timurtaş, Ankara 1971, s. 1-83; Eric J. Hobbawm, Devrim Çağı (1789-1848), Çev: J. Ergüder, A. Şenel, Ankara 1989, s. 101-241; Server Tanilli, Dünyayı Değiştiren On Yıl Fransız Devrimi Üstüne (1789-1799), 3. B., İstanbul 1990, s. 85 vd; Janko Muslin (Der), Hürriyet Bildirgeleri, Çev: Necmi Zeko, İstanbul 1983, s. 23-96.

2 Geniş bilgi için bkz. Kedourie, a.g.e., s. 84-130; Fahir Armaoğlu, Siyasî Tarih (1789-1960), 2. B., Ankara 1973, s. 8-30; A. Haluk Ülman, Birinci Dünya Savaşına Giden Yol ve Savaş, 2. B., Ankara 1973, s. 16-24.

3 Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev: Metin Kıratlı, 2. B, Ankara 1984, s. 66; Bernard Lewis, “The Impact of the French Revolution on Turkey”, Journal of World History, V, I, (Octobre 1953), s. 119.

4 David Kushner, Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908), Çev: S. S. Türet, R. Ertem, F. Erdem, İstanbul 1979, s. 9.

5 Kemal Karpat, “Modern Türkiye”, İslâm Tarihi, Kültür ve Medeniyeti, (Ed. P. M. halt, S. Lambton, B. Lewis), Çev: Kurul, II. Cilt, İstanbul 1989, s. 95.

6 Cevdet Küçük, “Osmanlı İmparatorluğu’nda ‘Millet Sistemi’ ve Tanzimat”, Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri, Ankara 13-14 Mart 1985, Ankara 1987, s. 13-23.

7 Roderic Davison “Nationalism as a Ottoman Problem and the Ottoman Response” Nationalism in a Non National State, The Dissolution of the Ottoman Empire, Ed: W. W. Haddad and W. Ochsenwald, Columbus 1977, s. 33; Bernard Lewis, “Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşunu Hazırlayan Düşünce Akımları”, Atatürk Konferansları VI, 1973-1974, Ankara 1977, s. 15-21; Lewis, a.g.e., s. 333.

8 Hugh Seton-Watson, “Milliyetçilik ve Çok Milletli İmparatorluklar”, Çev: Y. T. Kurat, Belleten, C. XXVIII, Sayı: 109-112, (Temmuz 1964), s. 525-542.

9 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, 2. B., VII. Cilt, Ankara 1977, s. 308-309.

10 Mümtaz-er Türköne, Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu (1867-1873), (Ankara Üniv. Sos. Bil. Ens. Yay. Dok. Tezi) Ankara 1990, s. 204.

11 İbrahim Kafesoğlu, Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri, İstanbul, 1070 s. 11-13.

12 Ercümend Kuran, “Türk Milliyetçiliğinin Gelişmesi ve Yusuf Akçura”, Türk Kültürü, C. IV, Sayı: 42, s. 529.

13 Bernard Lewis. Modern Türkiye’nin Doğuşu, Çev: Metin Kıratlı, 2. B. Ankara, 1984, s. 330.

14 Lewis, a.g.e., s. 1.

15 Ahmed Agayef (Ağaoğlu), “İslam’da dava-yı Milliyet”, Türk Yurdu, (1914) Yıl: 3, C. 7, Sayı: 11, s. 2388.

16 Bernard Lewis, “Türkiye’de Tarihçilik ve Milli Uyanış”, Türk Yurdu, Sayı: 2, (1960), s. 10.

17 Faktörler için bkz. Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi C. VII, 2. B. Ankara, 1977, s. 288-296.

18 Kushner, a.g.e., s. 12.

19 Yeni Türk Devletinin Öncüleri, 1928 Yılı Yazıları, (Haz. Nejat Sefercioğlu), Ankara, 1981, s. 29-30; Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, Ezel Kural Show, Osmanlı İmparatorluğu Modern Türkiye, Çev: Mehmet Harmancı, C. 2, İstanbul, 1983, s. 316-317; Kushner, a.g.e., s. 12-14.

20 Akçura, a.g.e., s. 18-19; Nihat Sami Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı-Tarihi, C. III, İstanbul, 1971, s. 1069.

21 Lewis, a.g.m., s. 10; Akçura, a.g.e., s. 43-44.

22 Sadık Tural, Osmanlı İmparatorluğunun Son Yıllarında Edebiyatımızda Türkçülük Akımı, (H. Ü. Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara 1978, s. 21.

23 İsmail Hami Danişmend, Ali Suavi’nin Türkçülüğü, Ankara. 1942, s. 26.

24 Fevziye Abdullah Tansel, “Arap Harflerinin Islahı Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri (1861-1884)”, Belleten, C. 17; Sayı: 66 s. 224; Agâh Sırrı Levend, Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, 3. B. Ankara, 1972, s. 155.

25 Kuran, “19. Asırda Milliyetçiliğin…” s. 21.

26 Akçura, a.g.e., s. 54.

27 Kushner, a.g.e. s. 22.

28 Kushner, a.g.e., s. 44-45; Mizancı Murad çıkardığı Mizan gazezesinde Osmanlılık ve İslâmın yanıbaşında Türklüğe değer verme çabası içinde olduğu gibi, millî kültürün de korunmasından yanadır: Şerif Mardin, Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908), 2. B. İstanbul, s. 86-91.

29 Bu eserin ifade-î Meram kısmında Türkçeyi savunur. Agâh Sırrı Levend. Şemseddin Sami, Ankara, 1969, s. 172-185; Tural, a.g.e., s. 19-20.

30 Hüseyin Namık Orkun, TürkçülüğünTarihi, 2. B. Ankara, 1977, s. 58-59; Jacop M. Landau, Pan-Türkizm In Turkey, London, 1981, s. 29; Akçura, a.g.e., s. 87-92.

31 Kushner, a.g.e. 54-55; Akçura, a.g.e., s. 100-103.

32 Mardin, a.g.e. s. 53; geniş bilgi için bkz. Kushner, a.g.e., s. 95-125.

33 Utkan Kocatürk, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi (1918-1938), G. Yeni B. Ankara, 1983, s. 248.

34 Geniş bilgi için bkz. Fethi Tevetoğlu, Müftüoğlu Ahmet Hikmet, Ankara, 1986.

35 Geniş bilgi için bkz. Landau, a.g.e, s. 203-213; Orkun, a.g.e., s. 69-78.

36 Akçura, a.g.e., s. 64-75; Mehmet Saray, Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey, Ankara. 1987, s. 24-26.

37 A. Canip Yöntem, “Ziya Gökalp’e Türkçülüğü Aşılayan Adam”, Yakın Tarihimiz, C. I, Sayı: 9, (Nisan-1962), s. 259.

38 Akçura hakkında geniş bilgi için bkz. François Georgen, Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, Yusuf Akçura (1876-1935), Çev: Alev Er, Ankara, 1986.

39 Yusuf Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset, T. T. T. Yay; Ankara, 1976.

40 Kuran, “Türk Milliyetçiliğinin. ” s. 530.

41 C. W. Hoster, Turkizm and the Soviets, London, 1957, s. 145.

42 Akçura, a.g.e., s. 189; Tural, a.g.e., s. 80; Tunaya, Siyasal Partiler, C. I, s. 414. Türk Derneği, Yıl: 1, Sayı: 3, s. 103-104.

43 Ali Canip Yöntem “Gençlerin Yeni Dil Davası”, Yakın Tarihimiz, C. I, Sayı: 12, s. 371-373.

44 “Yeni Lisan”, Genç Kalemler, C. II, Sayı: 2, s. 25-28.

45 Yekta Bahir, “Gençlik Kavgası: Millî Daha Doğrusu Kavmi Edebiyat Ne Demektir”, Genç Kalemler, C. II, Sayı: 4, s. 72-77.

46 Demirtaş “Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler”, Genç Kalemler, C. II, Sayı: 8, s. 138-141.

47 Yurdçular Yasası: İkinci Yurdçular Derneği’nin Muzakerat ve Mukaveratı, Dersaadet, (Tarihsiz), s. 25-59.

48 Yurdçular Yasası. s. 2.

49 Türk Yurdu, Yıl: 1, Sayı: 7, s. 214; Nail Moralı, Mütareke’de İzmir Olayları, Ankara, 1973, s. 63.

50 İkdam, 25 Teşrin-i Sanî 1335, A. Bedevi Kuran, Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele, İstanbul, 1956, s. 696-697, Landau, Pan-Turkizm in Turkey, London, 1981, s. 39.

51 Yusuf Sarınay, Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931), İstanbul, 1994, s. 112.

52 “Maksad ve Meslek”, Türk Yurdu, Yıl: 1, Sayı: 1, s. 1.

53 Geniş bilgi için bkz. Mehmet Özden, Türk Yurdu Dergisi ve İkinci Meşrutiyet Devri Türkçülük Akımı 1911-1918, (H. Ü. Doktora Tezi), Ankara, 1994.

54 Şükrü Hanioğlu, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkler (1889-1902), C. I, İstanbul, 1985, s. 8-17, Şerif Mardin, Türkiye’de Toplum ve Siyaset Makaleleri I, İstanbul, 1990, s. 189.

55 Hüseyin Enver Sarp “Türk Ocağı Nasıl Kurulmuştur. ”, Türk Yurdu, Sayı: 242 (Mart 1955), s. 665-670.

56 Hüseyin Namık Orkun, Türkçülüğün Tarihi, Ankara, 1977, s. 99-100.

57 H. Cahit Yalçın, Y. Akçura, Ahmet İhsan, Ahmet Ferit (Tek), Mehmet Emin, Ağaoğlu Ahmet, Fuat Sabit gibi kişilere bildiri sunulmuştur.

58 Yusuf Akçura, Yeni Türk Devletinin…s. 195-196.

59 Fiili kuruluşunda Ocağın Başkanı Mehmed Emin (Yurdakul), II. Başkan Yusuf Akçura'dır. Akçura a.g.e., s. 198-199; Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., C. 1. İstanbul, 1984, s. 432.

60 Sarınay, a.g.e., s. 127.

61 Köprülüzade Mehmet Fuad "Ümit ve Azim", Türk Yurdu, Yıl: 2, Sayı: 8, C (32), s. 240; Şevket Süreyya Aydemir, Suyu Arayan Adam, 7. Baskı, İstanbul, 1979, s. 56-60; Halide (Edip), "Padişah ve Şehzadelerimize" Türk Yurdu, C. III, Sayı: 2, s. 33-36.

62 Mehmed Emin (Erişirgil), Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp, 2. Baskı, İstanbul, 1984, s. 92-94.

63 İstanbul Merkez Ocağının üye sayısı 2743'e çıkmış, Tunaya, a.g.e., s. 435, Landau, a.g.e., s. 43'de üye sayısının 3000'i geçtiğini belirtmektedir. Şube sayısı da resmen 35'e çıkmıştır. "Türk Ocağı İdare Raporu", Türk Yurdu, C. XIV, Sayı: 9 (159), s. 4264.

64 Türk Ocağının Nizamname-i Esasi ve Dahilisi, Tanin Matbaası, İstanbul, 1912 (1328), s. 3.

65 Türk Ocağı Esas Nizamı, İstanbul 1918, s. 1.

66 Burhanettin Develioğlu, "Hamdullah Suphi İle Elli Beş Sene"Türk Yurdu, C. 6, Sayı: 2 (Şubat 1967), s. 12, François Georgeon, "Les Foyers Turcs A Lepoquee Kemaliste (1923-1931)" Turcuca Tome, XIV, 1982, s. 170.

67 1918 yılına kadar İstanbul'da 500'ü aşkın konferans verilmiştir. Türk Ocağı İdare Raporu, (1918), s. 4247.

68 Kurucuları arasında, Dr. Tevfik Rüştü (Aras), Falih Rıfkı (Atay), Kuzucuoğlu Tahsin gibi kişilerin bulunduğu dernek için bkz. Türk Gücünün Umumi Nizamı, Matbaa-i Hayriyye ve Şürekası, İstanbul 1913, (1329), s. 12.

69 Füsun Üstel, Türk Ocakları (1912-1931), Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi), Ankara, 1986, s. 114-126.

70 Ziya Gökalp, "Türkçülük Türkiyecilik", Y. M., C. II, Sayı: 51, s. 482; Mehmed Fuad, "Türkçülüğün Gayeleri", Vakit, 16 Temmuz 1918 (1334).

71 M. Fuad Köprülüzade, “Türklük, İslamlık, Osmanlılık”, Türk Yurdu, C. IV, Sayı: 21 (45), s. 695-698; İzzet Ulvi, “Türklük Duygusu Osmanlılık Fikrine Mani mi”, Türk Yurdu, C. II, Sayı: 4 (16), s. 493.

72 Ahmet Ağaoğlu, “İslam’da Davay-ı Milliyet”. Türk Yurdu, Sayı: 10, s. 2324-2328; Ağaoğlu “İslam’da Davay-ı millet”, II. Türk Yurdu, C. VI, Sayı: 11, s. 2388, Ağaoğlu “Türk Alemi”, Türk Yurdu, C. 1. Sayı: 7, s. 196-197; A. Ağaoğlu, “Sabık Trabzon Valisi Nazif Beyefendiye”Türk Yurdu, Yıl: 2, 21 (45) s. 713-714; “Türklük Şuuru”, Türk Yurdu, Yıl: 3, Sayı: 7 (55), s. 1070; Mehmed Fuad “Türklük, İslamlılık…” s. 698-699.

73 Ziya Gökalp’in bu yazısı Türk Yurdu’nda 9 ayrı makale olarak yayınlanmış, 1918’de kitap haline gelmiştir. Ziya Gökalp, Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak, (Haz: İbrahim Kutluğ), Ankara 1976.

74 Özellikle Yusuf Akçura’nın fikri şekillenmesinde Ziya Gökalp’in durumu ile karşılaştırmalı bir şekilde bkz. François Georgeon, “Ziya Gökalp et Yusuf Akçura”, Ümit Doğanay’ın Anısına Armağan, I, İstanbul, 1982, s. 67-381.

75 AY. “Türk Alemi”, Türk Yurdu, C. II. Sayı: 19, s. 599.

76 François Georgeon, Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri ve Yusuf Akçura (1876-1935), Çev.: Alev Er, Ankara, 1984, s. 44.

77 Özden, a.g.e., s. 301.

78 Tekin Alp hakkında bkz. Jacop M. Landau; “Tekin Alp: Osmanlı İmparatorluğunun Son Devrinde Bir Aydın”, IX, TT Kongresi, Ankara, 1988, s. 1129-1139.

79 Ocak bünyesinde kurulan Türk Gücü’ne mensup gençlerin “Turan’ın akıncısı olacaklarını vurgulamaları, Türk Ocağı Marşının “Mabedimiz Türk Ocağı Kâbemiz de yüce parlak, Turandır hem ancak” şeklinde olması bu genel havanın bir yansımasıdır. Ali Hadi Okan, “Türk’ün ve Türk Ocaklarının Hamdullahı”, Türk Yurdu, C. VII, Sayı: 2 (HST Özel Sayısı), s. 55.

80 Ahmed Ferid (Tek), “Türk Ocakları”, Nevsal-i Millî, İstanbul, 1914, s. 189-191.

81 “Türk Ocağı Kongresi”, Türk Yurdu, C. XIV, Sayı: 10 (159), s. 4299-4300.

82 Ziya Gökalp, “Türkçülük Türkiyecilik”, Yeni Mecmua, C. II, Sayı: 51, s. 482, Köprülü, “Türkçülüğün Gayeleri”, Vakit, 16 Temmuz 1918.

83 Georgeon, a.g.e., s. 101-102.

84 Yusuf Akçura, Siyaset ve İktisad Hakkında Birkaç Hitabe ve Makale, İstanbul, 1924, s. 7-19.

85 Bu anlayışı hemen hemen bütün Türkçülerde görmek mümkündür. Türk Ocakları Başkanı Hamdullah Suphi, 30 Nisan 1925 tarihinde Kurultay Veda toplantısında siyasî sınırların milletleri bölemeyeceğini ifade etmektedir. Hamdullah Suphi Tanrıöver, Dağ Yolu I, Ankara, 1987, s. 97.

86 Georgeon, a.g.e., s. 78-79.

87 Zafer Toprak, “II. Meşrutiyette Solidarist Düşünce: Halkçılık”, Toplum ve Bilim, 1. (Bahar 1977), s. 94-96.

88 II. Meşrutiyet döneminde Milli İktisat hakkında geniş bilgi için bkz. Zafer Toprak, Türkiye’de Milli İktisat (1908-1918), Ankara, 1982.

89 Georgeon, a.g.e., s. 109.

90 Ziya Gökalp, “İktisadî İnkılâp İçin Nasıl Çalışmalıyız”, Küçük Mecmua, Sayı: 33 (5 Mart 1923), s. 3-6.

91 Ercüment Kuran, “Millî Tarih Görüşümüz”, Türk Kültürü, C. VIII, Sayı: 85, s. 15-16; Nejat Kaymaz, “Türkçü Tarih Görüşü”, Felsefe Kurumu Semineri, Ankara 1977, s. 433-443.

92 Erol Güngör, Türk Kültürü ve Milliyetçilik, 3. B., İstanbul, 1978. s. 250.

93 Peyami Safa, Türk İnkılabına Bakışlar, Ankara, 1981, s. 77-78.

94 Bu konuda Mustafa Kemal Paşa’nın 22 Mayıs 1919’da İstanbul’a gönderdiği rapor için bkz. Utkan Kocatürk, Atatürk ve

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi, 1918-1938, Ankara, 1983, s. 44.

95 Bunlar arasında İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthope 23 Haziran 1919'da Londra'yagönderdiği telgrafta, Bilal N. Şimşir, İngiliz Belgelerinde Atatürk, C. I, ankara 1975, s. 26; Gene ingiliz Amirali Webb'den Sir R. Graham'a 28 Haizran 1919 tarihli notta, Erol Ulubelen, İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye, İstanbul 196, s. 201 bahsederken, Fransız Gazeteci Berthe Georges Gaulis, yazdıüı kitapta milliyetçi bir hareket olarak niteler, Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk Milliyetçilği, Çev., Cenap Yazansoy, İstanbul 1981.

96 Tarık Zafer Tunaya, Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük, 2. B., İstanbul, 1981, s. 101-102.

97 Ziya Gökalp olaya başka açıdan bakarak, halkçılarla Türkçülerin izdivaç ettiğini, "Bu izdivaçtan bir cemiyet doğduki adı Türk milletidir" demektedir. Türkçülüğün Esasları, s. 172.

98 Kemal Atatürk, Nutuk, 13. B. İstanbul, 1973, C. I, s. 12.

99 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, (Haz.: Nimet Arsan), 3. B., C. I-III, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1981, s. 201.

100 Utkan Kocatürk, Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri, Ankara 1984, s. 185-186.

101 Ercüment Kuran, Atatürkçülük üzerine Denemeler, Ankara, 1981., s. 27. Onun Musul konusunda da gerçekçi davranarak yeni bir savaş açılmasının sakıncalı olduğunu belirttiği, bu konuyu zamana bırakmanın uygun olacağını söylediği bilinmektedir. Konuşması için bkz. T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, C. III, Ankara 1980, s. 1318.

102 Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev: Metin Kıratlı, 2. B. Ankara, 1984, s. 351.

103 Abdurrahman Çaycı, "Atatürk ve Çağdaşlaşma", Atatürkçü Düşünce, Ankara, 1992, s. 649-651.

104 Karpat, "Modern Türkiye", İslam Tarihi, C. II, İstanbul, 1989, s. 106.

105 Bunun iki temel sebebi vardır: 1-Yeni devletin bir imparatorluk mirası üzerinde kurulmuş olmasından dolayı, henüz Türk kültürüne entegre olmamış bazı küçük grupları da içine alan bir ölçü bulmak. 2-Yapılacak tanımın önceleri sınırlar dışında kalan Türkleri kapsamamasına dikkat edilmiştir. Çünkü amaç mevcut ülke toprakları üzerinde sınırlı bir güç olmak ve içerde millî birliği kurmaktı. Bu konuda bir değerlendirme için bkz. Frank Tachau, "The Search For National Identy Among The Turks" Die Welt des Islamic, s. 1-4, Wolume VIII, (1963), s. 165-176.

106 1924 Anayasası'nın 88. Maddesi "Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık (Türk) ıtlak olunur. " denilmektedir. Bu tanım aşağı yukarı diğer Anayasalara da aynen yansımıştır. Ayhan Yalçın, Türkiye Cumhuriyeti Anayasaları, 3 B, 1987, s. 40, 1961 Anayasası'nın 54. Maddesi, s. 97, 1982 Anayasanın 66. Maddesi de aynen "Türk devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türk'tür" şeklindedir, s. 231.

107 Afet İnan, Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları, Ankara 1969, s. 18.

108 Afet İnan, a.g.e., s. 18.

109 Mümtaz Turhan, Garplılaşmanın Neresindeyiz, İstanbul, 1980, s. 405.

110 Orhan Türkdoğan, Değişme Kültür ve Sosyal Çözülme, İstanbul, 1988, s. 28.

111 A. S. ve D., C. I., s. 372.

112 Abdurrahman Çaycı, "Atatürk ve Kültür Alanında Çağdaşlaşma", Atatürkçü Düşünce, Ankara 1992, s. 821-831.

113 Bu konuda bir değerlendirme için bkz. Zeynep Korkmaz, "Atatürk ve Millî Dil Anlayışı, Atatürk'ün Milliyetçilik ve Devletçilik Anlayışı, Ankara 1982, S. 119-122.

114 Türk tarih Tezi için bkz. I. Türk Kongresi Zabıtları, İstanbul 1932; Ahmet Cevat Emre, Atatürk İnkılap Hedefi ve Tarih Tezi, İstanbul 1956; A. Afet İnan, "Atatürk ve Tarih Tezi", Belleten; C. III, (1939), s. 254-246.

115 Bayram Kodaman, “Atatürk ve Tarih”, Atatürk ve Kültür, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1982, s. 14.

116 Lewis, a.g.e., s. 357; Tachau, a.g.m., s. 176.

117 Feyzioğlu, Atatürk ve Milliyetçilik, s. 55-65.

118 Atatürk’ün bu konuda 16 Ocak 1923 tarihli konuşması için bkz. A. S. ve D., C. II, s. 60; 9 Eylül 1923 yılında Halk Fırkası’nın kuruluşu ile birlikte kabul edilen Nizamnamenin 2. Maddesinde de “Halk Fırkası nazarında halk mefhumu, herhangi bir sınıfa münhasır değildir. Hiçbir imtiyaz iddiasında bulunmayan ve umumiyetle kanun nazarında mutlak müsavatı kabul eden bütün fertler halktandır. Halkçılar, bir ailenin, hiçbir sınıfın, hiçbir cemaatin, hiçbir ferdin imtiyazları kabul etmeyen ve kanunları vaz’ etmekteki mutlak hürriyet ve istiklali tanıyan fertlerdir” denilmektedir. Nizamname için bkz. Mete Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti’nde Tekk Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931), Ankara 1981, s. 362-369.

119 Geniş bilgi için bkz. Turhan Feyzioğlu, Türk Millî Mücadelesinin ve Atatürkçülüğün Temel İlkelerinden Biri Olarak Millet Egemenliği, Ankara 1988.

120 Kuran, a.g.e., s. 27. Atatürk de bu konuda, “…millet dini ve mezhebî bağlılık yerine Türk milliyeti bağı ile fertlerini toplamıştır” demektedir. A. S. ve D., C. II, s. 237.

121 Turhan Feyzioğlu, “Türk İnkılabının Temel Taşı Laiklik”, Atatürk Yolu, s. 198-225.

122 Bu durumu Türkçe konuşan Ortodoks Karamanlıların mübadeleye tabi tutulmalarında ve Ortodoks Gagauz Türklerinin Türkiye’ye göçü meselesinde gönülsüz davranılmasında görmek mümkündür.

123 Güngör, Türk Kültürü, s. 107.

124 a.g.e., s. 120.

125 Tarık Zafer Tunaya, “İdeolojik İstiklâl”, Atatürk Önerliğinde Kültür Devrimi, Ankara, 1972, s. 89.

126 Feyzioğlu, Atatürk ve Milliyetçilik, s. 46.

127 Sadri Maksudi Arsal, Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları, 4. B. İstanbul, 1979, s. 82.

128 A. S. ve D., C. II., s. 181.

129 Atatürk'ün bu konudaki görüşleri için bkz. Afet İnan, M. Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım, İstanbul 1971, s. 43-45; A. S. ve D., C. II, s. 68.

130 Kocatürk, Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri, s. 65.

131 Kocatürk, a.g.e., s. 116-117.

132 "…Dünyanın her türlü ilminden keşfiyatından istifade edelim. Lakin unutmayalım ki asıl temeli kendi içimizden çıkarmak mecburiyetindeyiz", A. S. ve D., C. II, s. 140-142 diyen Atatürk taklitçiliğin sonunun hüsran olduğunu vurgulayarak, "Türkiye bir maymun değildir ve hiçbir milleti taklit etmeyecektir…" demektedir. Kuran, Atatürkçülük…, s. 20.

133 Turhan, Garplılaşmanın…, s. 401.

134 Karpat, Modern Türkiye…, s. 109.

Türk Düşünce Tarihinde Ziya Gökalp'in Yeri / Prof. Dr. Yılmaz Özakpınar [s.835-850]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Türklerin İslamiyet'e girmesinden sonra Türk toplumunun hayatı, İslam dininin dünya görüşü etrafında dengesini bulmuştur. İslamiyet'ten önce “millet” bilincine erişmiş ve bir “devlet” geleneği kurmuş olan Türkler, yeni bir imandan aldıkları güçle Batı'ya doğru ilermemişlerdir. Anadolu'yu fethettikten sonra Avrupa'ya ve Afrika'ya açılmışlardır. Selçuklu Devleti zamanında İslam medeniyeti, Türk üslûbu ile Anadolu'da öylesine kök salmıştır ki Osmanlı Devleti'nin fetihleri, Anadolu'nun değişmez “vatan” olduğu bilinciyle yapılmıştır.

Türkler Anadolu'ya girerken İslam medeniyeti kültürlerinde, Eski Yunan medeniyetinin fikir ürünlerinden yararlanarak geliştirilen bilim ve felsefe düşüncesi zirveye tırmanmaktaydı. Fakat çok geçmeden bu düşünce canlılığı sönükleşecek ve rasyonel düşünce hayatı hiç olmamışcasına durgunluğa girecekti. Endülüs Emevileri zamanında İspanya'da İbni Rüşd, Ortaçağ'ın çoğu filozofu gibi Aristo'ya dayandı. Bununla birlikte, doğa olaylarını anlama yolunda ortaya koyduğu düşünme yaklaşımı ile o, deneysel bilim zihniyetinin eşiğine geldi. On üçüncü yüzyıl başlarında Avrupa'da kurulmakta olan üniversitelerde İbni Rüşd'ün taze fikirleri fark edilmiş ve öğretim programlarına alınmıştı. Kilise, İbni Rüşd'ün fikirlerine karşı çıkarken, İslam dünyasında İbni Rüşd ile Gazali'nin takipçileri arasında başlayan tartışma, İslam düşüncesinin gelişimini olumsuz etkileyen bir sonuca bağlandı.

Gazali taraftarları, İbni Rüşd'ün bilimsel düşünceyi kendi içinde bir sistem haline getirme girişimini kâfirlikle suçluyordu. Onlar Gazali'nin yaklaşımını son haddine götürerek, gözlenen olaylardan birine, bir başka olayın sebebi denilmesini bile dine aykırı buluyordu. Onların açıklamaları, her şeyin Allah istediği için öyle olduğu noktasında düğümleniyordu. Allah isterse, herhangi bir anda başka türlü de olabilirdi. Onlara göre, maddenin kendisinde, değişmez

biçimde başka bir olayın sebebi olabilecek hiçbir kuvvet olamazdı. Bu tartışmalar sonucunda İslam dünyasındaki hâkim kanaat, Gazali taraftarlarının davayı kazandığı yönündeydi. Kâfirlik töhmeti altında kalma, bilim ve felsefe düşüncesini tutuklaştırdı. Fikir hayatı tasavvuf etrafında yoğunlaşma eğilimine girdi.

Kendi gözlemleri üzerinde serbestçe düşünme, din dogmalarına karşı çıkma ile bir tutuldu. Bu tutumda olanlara göre, din dogmalarına iman eden bir kimse, küfre götürebilecek bir "kendi başına düşünme" yoluna girmemeliydi. Gözlemlerle tutarlı ve kendi içinde çelişkisiz bir açıklama arayışı ile doğayı anlamaya çalışmayı gereksizleştiren bu tutum, geleneksel olarak var olan bilgileri tasnif etme ve yorumlama biçiminde bir "ulemalık" anlayışını yerleştirdi. Gözlem ve muhakemeden çok, eski üstatları nakil ve şerh etme, fikir etkinliklerinin esası oldu. Oysa İslam filozofları, birkaç yüzyıl önce Eski Yunan felsefesinden yararlanarak bilim ve felsefe düşüncesinde ilerleme yoluna girmişti.

İslam düşüncesinin durgunlaşmaya başladığı sıralarda, Avrupa düşüncesi birbirine bağlı iki nedenle uyanışa geçiyordu. Birinci olarak, Avrupalılar, Haçlı seferleri sırasında İslam medeniyeti kültürleriyle temasa geldi. Maddi bakımdan daha zengin ve manevi bakımdan daha açık düşünceli bir hayatın varlığını gördüler ve etkilendiler. İkinci olarak, serbest düşünceyi boğan Kilise baskısı altında bunalan Avrupa'da, İslam düşüncesi kanalıyla keşfedilen Eski Yunan ve Roma medeniyetinin fikir ve sanat eserlerine büyük bir ilgi doğdu. Maddi sefaletten ve düşüncelerin baskı altında tutulmasından bezen Avrupa, bu iki faktörün etkisiyle, Kilise tahakkümünü kırmak için bir fikir kaynaşması içine girdi. Ancak belirtmekte yarar var: Avrupa'da Kilise hiyerarşik bir örgüttü. Yalnız ruhani değil, siyasi ve ekonomik gücüyle muazzam bir toplumsal kuvvetti. Onun için hiç değilse, bu fikir kaynaşmasının başlangıcında, Kilise'ye karşı hareketi, dine karşı bir hareket olarak görmemek gerekir.

Müslüman filozofların, Aristo, Galen ve Plotin'i tek tanrılı bir medeniyet çerçevesinde değerlendirme çabaları, Hristiyan Avrupa'ya paha biçilmez düşünme teknikleri ve mantık egzersizleri kazandırdı.

El Kindi (9. yüzyıl), Farabi (10. yüzyıl), İbni Sina (11. yüzyıl), İbni Tufeyl ve İbni Rüşd (12. yüzyıl), Aristo'nun mantığını, ampirik verilerini ve felsefesinin temel varsayımlarını, İslam medeniyetinin bakış açısından inceledi ve yorumladı. Bu filozoflar, bir taraftan Aristo'nun fikirlerine bazı değişiklikler getirir ve eklemeler yaparken, bir taraftan da Kuran'ın kozmolojik içerikli bazı ayetlerini, o fikirlerin etkisiyle felsefe düzleminde yorumladı. Bu İslam filozoflarının hepsi, bugünkü anlamda bilim metodolojisinin olmadığı o yüzyıllarda, skolastisizm denilen düşünme biçimini benimsemişti. Meselelere mantıkla çözüm bulma çabası ve bu çabaya bağlı bir sistemcilik ağır basıyordu. Bununla birlikte, bu filozoflar, felsefe düzleminde fikir üretme ve bir düşünme disiplini içinde tartışılabilir kavramlar geliştirme başarısını göstermişti. Onların fikirleri, gözlem verilerinin ötesine geçse bile, onların düşünme biçimi, Avrupa'nın o sıralardaki dogmatik düşünme biçiminden yine de farklıydı. Özellikle İbni Rüşd'ün bilinçli bir rasyonellikle gözlem yapma ve düşünme kararlılığı, bu İslam filozofunu, "modern" diye nitelenen bilim çağının düşünme biçimine yaklaştırmıştı. Başta Paris olmak üzere Avrupa üniversiteleri, onun fikirlerini en ileri görüş diye öğretirken Kilise de İbni Rüşd'ün eserlerini kara listeye alıyordu.

İbni Rüşd, bir başka bakımdan da moderndir. Kavramları düşünme aletleri olarak gören İbni Rüşd, onları oluşturanın Müslüman olup olmamasının, filozofun yapacağı iş açısından önemli olmadığını belirtir. Onun gözünde önemli olan, o aletleri kullanarak meydana çıkarılacak hakikattir. İbni Rüşd böylece, düşünen kimsenin inancını, düşüncenin yürütülmesinden ayrı tutuyordu. Böyle yapmakla, daha sonraki bilim adamları arasındaki eleştirel işbirliği bakımından çok değerli bir tutum sergiliyordu. Kontrollü deney verilerini kanıt tutarak varsayımları sınama metoduna ulaşmış olmadığı için o, felsefe ve bilim düzleminde düşünürken akıl kıyasına başvurmanın gerekliliğini vurguluyordu. İbni Rüşd'ün ısrarla üzerinde durduğu yolda, gözlemler ihmal edilmiyordu; ancak o, gözlem verilerini nasıl bir düşünme stratejisiyle kanıt tutacağını bilmediği için, belli bir açıklamanın doğruluğuna ilişkin hükmü, mantık çerçevesinde akıl yürütmeden ibaret olan akıl kıyasına dayandırıyordu.

Dince bir sakıncası olmadığını anlatabilmek için, akıl kıyasının bidat sayılamayacağını, çünkü fıkıh kıyası da Hazreti Peygamber zamanında olmadığı halde onun bidat sayılmadığını söylüyordu. Fıkıh kıyası, yeni ve hakkında hüküm bulunmayan bir olayı, onun benzeri olan ve hakkında hüküm bulunan bir olayla ilişkiye getirerek hüküm verme yoluydu. Bu meşru ise diyordu İbni Rüşd, doğa olaylarını anlamak için akıl kıyasına başvurma da meşrudur. Fıkıh öğrenmenin dince emredilmiş olmasından fıkıh kıyaslarını öğrenmenin farz olduğu sonucu nasıl çıkıyorsa, ona göre, doğaya bakarak düşünmenin dince emredilmiş olmasından da akla dayanan kıyasları öğrenmenin farz olduğu sonucu çıkar. Kıyaslarla ilgili birtakım düşünceler İslam'dan önceki filozoflar tarafından incelenmişse, ilgilenilen bir konuda onların ne söylemiş olduğuna bakmak uygun olur. O düşünceler doğru ise onları kabul etmelidir; yanlışlıklar varsa onlara da dikkat çekmelidir. İbni Rüşd, özellikle deneysel bilimlerde, sonra gelenin önce gelenden yararlanması gerektiğini ve hiç kimsenin her şeyi birden düşünmesinin mümkün olmadığını belirtir. İbni Rüşd'ün çağdaşı olan Avrupalı düşünürlerin pek çoğunun, başka türlü bilgi ve düşüncelere gözlerini kapayarak sırf kendince önem verdiği bir fikir etrafında sistem kurma girişimleri, onun bu yaklaşımından ne kadar farklıdır.

İbni Rüşd'ün düşünme biçiminin tıkandığı nokta, kanıtlama anlayışının yetersizliğiydi. Düşünme biçiminin gözlemlere açık olmasına ve rasyonelliğine rağmen, İbni Rüşd'ün skolastisizm çemberinin dışına çıkamayışının nedeni, işte bu tıkanmaydı. Onun gözünde kanıtlama, önceki gözlem ve muhakemelere göre apaçık doğru görünen öncüllere sıkı bir çıkarım uygulayarak doğru kabul edilen yeni sonuçlara varmaktı. Oysa bilim çağını başlatan zihniyet değişmesi, öncüller apaçık görünse bile onları sorgulama zorunluluğunu getiriyordu. Bu zorunluluğun ulaştığı metodolojik sonuç şu oldu: Öncüller varsayım, öncüllerden yapılan çıkarım ise, vereceği sonuç ile varsayımın doğruluğunu sınayan bir deney planı oluyordu. Mantık yoluyla öncül konumundaki varsayımdan yapılan çıkarım, belirli koşullardaki bir deneyin sonucunun önceden kestirimiydi. Deneyin sonucu ile çıkarım uyuşursa, o deney sonucu,

çıkarımı mantıkça kendinde içeren varsayımı destekleyen bir kanıt oluyordu. Eğer uyuşmazsa, o zaman doğa karşısında yanlış olan çıkarım, onu mantıkça içeren varsayımı yanlışlayan bir kanıt oluyordu.

Varsayım desteklenince durum şuydu: Varsayım, soyut ve genel bir açıklama olduğu için, onun doğruluğu, ancak onun kanıtı olabilecek bütün somut doğa olaylarının tüketilmesiyle kesinleşebilirdi. Bu mümkün olmadığına göre, bir varsayım, ne kadar çok kanıtla desteklenirse desteklensin, onun doğruluğu, mutlak bir kesinlikle iddia edilemezdi. Çünkü varsayımın yaptığı açıklama ile bağdaşmayan bir kanıtın yarın gözlenmeyeceğinden kimse emin olamaz. Bu bakımdan, pratikteki düşünme işlemleri, deneylerle desteklenmiş bir varsayım kesin doğruymuş gibi kabul edildiği izlenimi verse bile, bir varsayımın mantıksal statüsü daima varsayımsal konumda olmaktır. Bu yüzden, her konudaki bilimsel araştırmalar, yeni gözlemler yaparak ve onlar üzerinde muhakeme yürüterek sürdürülüyor.

İbni Rüşd, sonradan gelişecek bilim metodolojisinin bu mantığına erişememekle birlikte, doğa karşısındaki rasyonel ve objektif yaklaşımı iyice vurgulayarak o metodolojiyi doğuran yeni zihniyetin gelişmesine bir katkı yapmış oluyordu.

Bu arada belirtilmesi gereken önemli bir nokta, Avrupa'da bugünkü metodolojisiyle deneysel bilimin gelişmeye başlamasından çok önce, 965-1038 yılları arasında Basra'da yaşamış olan İbni Heysem'in optikteki başarılarının, çağın genel düşünce biçiminin beş altı yüzyıl ilerisinde bir zihniyeti yansıtmasıdır. Öklid'in ve Batlamyus'un, görülen cisme gözün ışınlar gönderdiği görüşüne karşı çıkan İbni Heysem, ışığın yayılmasını, renkleri, gökkuşağını, optik illüzyonları, yansımayı incelemiştir. Yansıma ve kırılma açılarını test eden deneyler yapmıştır. Uğraştığı problemlerden biri, bilim tarihinde "İbni Heysem (Batılıların deyişiyle Al Hazen) Problemi" diye anılır. Problem, küresel, konik ve silindirik konveks aynalarda belli bir pozisyondan gelen bir ışının, başka bir belli pozisyon üzerine yansıyacağı noktayı bulmayla ilgilidir. Problem, dört bilinmiyenli bir

denkleme götürür ki İbni Heysem bunu bir hiperbol kullanarak çözmüştür.

Hava ve su gibi saydam ortamlarda ışığın kırılmasını da inceleyen İbni Heysem, odaklaşmayı, hayalin büyümesini ve baş aşağı çevrilmesini doğru bir biçimde kavramlaştırmış, renklerin oluşumunu deneylerle göstermiştir. Güneş tutulmaları esnasında, bir levha üzerinde açtığı bir deliğin arkasındaki duvara, İbni Heysem, güneşin yarım ay biçimindeki hayalini düşürmüştür. Bu gözlem, bilim literatüründe camera obscura'nın ilk örneğidir. Görüldüğü gibi İbni Heysem'in deneysel bilimi, Eski Yunan biliminin çok ötesindedir. O sıkılıkta bir bilimsel zihniyetle yapılmış deneysel araştırmalar, 17. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa'da ortaya çıkamamıştır.

İbni Heysem'in, deneysel bilim zihniyetiyle, çağının Avrupa biliminin çok ötesinde araştırmalar yaptığını söyledik. Hemen eklemek gerekir ki İbni Heysem, bu niteliğiyle İslam dünyasında görülen hemen hemen tek kişidir. Onun çalışmalarına ilgi gösteren bir başka bilim adamı ya da filozof olmamıştır. Aksine İbni Heysem'e, bazen mağaralara kapanarak garip şeyler yapan bir deli gözüyle bakılmıştır. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, İslam dünyasında skolastik çerçevede gelişmiş olan bilim ve felsefe 12. yüzyılın sonlarında iyice durgunlaşmıştır. Dikkati çeken nokta, İslam düşüncesinin, ayrı ayrı parlak düşünürler yetişmekle birlikte, eleştirel bir işbirliği çerçevesinde kalıcı toplumsal etkileri olacak bir düşünme geleneği kuramamış olmasıdır. Düşünce geleneğinin bir toplumda yerleşmesi ve toplumun işleyişini etkileyen bir düşünce ortamı meydana getirmesi başka, zaman zaman bir büyük düşünce adamının kendi köşesinde yetişmiş olması başkadır. Rönesans ve Reform uyanışından sonra Avrupa'da eleştirel işbirliği içinde bilimi de doğuran bir düşünce geleneğinin kurulması, bu açıdan incelenmeye değer. Bu geleneğin kurulmasını doğuran koşulların ne olduğu ilginç bir araştırma konusudur.

Avrupa'da Rönesans ve Reform hareketleri başladığı zaman, Osmanlı İmparatorluğu'nun görünürdeki ihtişamının İslam dünyasına verdiği güven duygusu, o hareketlerin anlamını kavramayı önlemiştir. Türk kültürünün gelişmesi bakımından onlardan bir düşünce payı

çıkarılmamış, o arada bilimdeki gelişmeler de gözden kaçmıştır. Avrupa'da düşünce dünyasındaki açılma ile okyanuslara açılma aşağı yukarı aynı devre rastlamıştır. Coğrafya keşifleri, denizaşırı ülkeleri sömürgeleştirme ile birlikte gitmiştir. Sonuçta, Avrupa'da sermaye birikimi artmış, ticaret ve sömürgecilikle zenginleşen burjuva sınıfı kuvvetlenmiş, şehirleşme hızlanmıştır. Anadolu üzerinden Asya'ya uzanan ticaret yolunu okyanuslara kaydıran bu gelişmeler, Anadolu'da ticaret ve kültür merkezi olmuş birçok şehirlerin sönükleşmesine ve fakirleşmesine yol açmıştır. Toplum yapısında sarsıntılı dönüşümlere ve yönetimde aksaklıklara yol açan bu durum, daha Yavuz Sultan Selim zamanında patlak veren Celali Ayaklanmaları'nın da nedenlerinden biridir.

Sonraki devirlerde de ayaklanmaların ardı arkası kesilmemiştir. Onyedinci yüzyılın ilk yarısında saray hizmetindeki Koçi Bey, devlet örgütündeki bozuklukları saptayan ve düzeltilmesi için öneriler getiren risalelerini 4. Murad'a ve 1. İbrahim'e sundu. Saptamalar önemli olmakla birlikte, Koçi Bey'in değişen dünyayı kavradığı söylenemez. Eski dönemin kurumlarına yeniden dönerek aksaklıkların düzelebileceğini sanması ve geçmişin özlemi içinde olması, onun Avrupa'daki değişmelerin hiç farkında olmadığını gösterir.

Onsekizinci yüzyılda Paris'e elçi olarak gönderilen Yirmisekiz Çelebizade Mehmed Efendi ile oğlu Said Çelebi, Fransa'da gördükleri ve beğendikleri gelişmeleri memlekete döndüklerinde gerçekleştirmek istemişlerdi. Avrupa'daki ilerlemelere imrenmekle birlikte, onların Avrupa'ya bakışı, görünen güzelliklerin, rahatlıkların ve kolaylıkların arkasındaki çağ değiştirici zihniyet ve bilim devrimini kavramaya yetmedi.

Ondokuzuncu yüzyılda iki ayrı dönemde uzunca bir süre Viyana'da elçilik yapmış olan Sadık Rıfat Paşa, "Müntehabat-ı Asar"ında ancak on iki sayfalık bir yer tutan "Avrupa Ahvaline Dair Risale" başlıklı yazıda, devlet yönetiminde yapılacak ıslahatı, bir zihniyet meselesi olarak görür. Keyfilik yerine, insanı, onun tabiatını ve ihtiyaçlarını gözeten akılcı bir yönetim anlayışını açıkça ortaya koyar. Siyaseti kavrayışı dikkate değer olan Sadık Rıfat Paşa,

devlete uzun bir barış tavsiye eder. Vatandaş ahlakını kuvvetlendirmenin ve dürüst, işten anlar memurlar yetiştirmenin önemini vurgular. Devletin dayanması gereken yönetim ve hukuk anlayışı bakımından Gülhane Hattı'nın hazırlığı gibi gelen görüşlerine rağmen Sadık Rıfat Paşa'nın, gözlere somut biçimde yansıyan gelişmelerin arkasındaki soyut zihin gücünü, bilim ve felsefedeki zihniyet değişikliğini, bunların bir toplumun kalkınması ve rasyonel bir yönetime kavuşması bakımından anlamını kavradığı söylenemez.

Paris elçiliği başkatipliği yapmış olan Mustafa Sami Efendi'nin "Avrupa Risalesi" de, Sadık Rıfat Paşa'nın devlet ıslahatı için yüksek makamları uyaran fikirlerinin devamı gibidir. Bunun dışında Sadık Rıfat Paşa gibi o da Avrupa'nın modern şehir hayatından, caddelerinden, meydanlarından, opera ve konser salonlarından, müzelerinden söz eder. Devleti aydınlığa çıkaracak tasarıları değerli olmakla birlikte onun değindiği noktalar, Avrupa ile bizim apayrı düşünce iklimlerinde yaşadığımız gerçeğini hissettirmekten uzaktır. Daha sonra Namık Kemal de Avrupa'yı esasta aynı çizgilerle anlatacaktır.

Ondördüncü yüzyılın ortalarından başlayarak yabancı devletlere tanınan kapitülasyonlar, Kanuni Devri'nde Fransa'ya hem ticaret ve taşımacılık serbestliği hem de düşük vergi ile mal pazarlama kolaylıkları sağlamakla kalmadı; Osmanlı topraklarında Fransız uyruklarına hukuki ayrıcalıklar da tanıdı. Zamanla İngiltere ve Hollanda'ya da tanınan kolaylıklar ve haklar, Karlofça (1699) ve Pasarofça (1718) antlaşmalarıyla Avusturya'ya da tanındı. Fransa ile 1740'da imzalanan sözleşme, hakların kapsamını genişletti. Fransız uyruklular için çok düşük olan gümrük resminin gelecekte de artırılmayacağı hükmü kondu; onlara daha da çok hukuk ayrıcalıkları tanındı. Bunun da ötesinde, eski sözleşmelerde hükümdarların hayatları süresince geçerli olan kapitülasyonlar, devletlerarası sözleşme niteliği vurgulanarak sürekli hale getirildi. Küçük Kaynarca (1774) antlaşmasıyla Rusya da kapitülasyon niteliğinde haklar elde etti. Fransa ve Rusya'nın korumacılık yaptığı gayrımüslim tebaa, yabancıların elde ettiği haklardan yararlanarak

yerli tacir ve esnafın aleyhine zenginleşiyor ve ayrıcalıklı konuma geliyordu.

Onsekizinci yüzyılın ortalarında İngiltere'de başlayan Sanayi Devrimi, 19. yüzyıl başlarında Belçika'ya taşındı; 19. yüzyıl ortalarında Fransa'da iyice kendini belli etti ve 19. yüzyılın son çeyreğinde milli birliğini tamamlayan Almanya'da hızla yerleşti.

Sömürgecilikle zenginleşen, dünya ticaretine hâkim olan, kapitülasyonlarla Osmanlı İmparatorluğu'nu zayıflatan güçlü Avrupa devletleri, Sanayi Devrimi'nin sağladığı üretim artışı ile büsbütün kuvvetlendi. Rönesans ve Reform uyanışını yapmış Avrupa'da rasyonel zihniyet deney metoduyla birleşerek 1500-1700 yılları arasında bilim devrimine yol açtı. Bilimsel yaklaşım, doğayı ve toplumu anlama kapasitesini geliştirdiği gibi, sistematik verilerin sağladığı öngörü ile teknolojik uygulamalara ve toplum yönetimine de verimlilik ve etkinlik kazandırdı.

Avrupa'da Sanayi Devrimi başını almış giderken ve bilimsel keşifler birbirini takip ederken Osmanlı İmparatorluğu'nun rekabet gücü kalmayan yerli sanayisi çöküyordu. Avrupa'nın modernleşen orduları karşısında artık büyük seferlere çıkma ve zaferler kazanarak ganimetle dönme imkânı da kalmamıştı. Fransa, İngiltere, Avusturya ve Rusya gibi büyük devletlerin tehdidi altındaki Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını sürdürmesi, siyasi dengeleri hesaplayarak savaşa girmesine ya da savaştan kaçınmasına bağlı kaldı. Osmanlı İmparatorluğu'nun fiilen tükendiğini ileri süren Rusya'nın, onu diğer büyük devletlerle paylaşma isteği, Rusya'nın boğazlara hâkim olarak Akdeniz'de çok kuvvetlenmesinden çekinen Fransa ve İngiltere'nin yanaşmaması yüzünden uygulamaya konulamadı.

Onsekizinci yüzyılın başlarından itibaren değişme ihtiyacını bizzat padişahlar duydu. Patrona Halil isyanıyla son bulan Lâle Devri'nde 3. Ahmed ve Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın başlattığı yenilikler, 1. Mahmud zamanında da devam etti. Fakat değişiklik ihtiyacı duyulmasına rağmen Avrupa'daki gelişmelerin asıl sebebi yine kavranamamıştı. Getirilen yeniliklerden

birçoğu faydalı olmakla birlikte, toplumu Avrupa çizgisinde bir gelişme yoluna sokabilecek bir zihniyet değişikliği içermiyordu.

Ülkeye getirilmiş yeniliklerden biri olan matbaa, 1727'de faaliyete geçmişti. Avrupa'ya göre üç yüzyıl gecikme ile gelen matbaada basılan eserler, Avrupa'daki zihniyet değişmesini ve bilimsel keşifleri hiç yansıtmıyordu. Oysa onyedinci yüzyıla girerken Kopernik ve Kepler, astronomiyi çoktan gözlem ve muhakeme düzleminde yepyeni bir niteliğe kavuşturmuş, onyedinci yüzyılın ilk yarısında Galile modern fiziğin ve genel olarak modern bilimsel araştırma metodunun temelini atmış ve 17. yüzyıl sona ermeden Newton bütün keşiflerini yaparak kendi adıyla bilinen kanunları formüle etmişti. Onsekizinci yüzyılda Paris'te entelektüeller ile düşünceye ve sanata meraklı aristokratları buluşturan sosyete salonları, Newton'ın, insanın evrene bakışını değiştiren keşiflerinin tartışmalarıyla çalkalanırken Türkiye'de Osmanlı sarayından Boğaz'a ve Kağıthane'ye yayılan bir eğlence düşkünlüğü ve Avrupa yaşayışı özentisi, devletin aczini örtmeye ve Pasarofça antlaşması felaketinden sonra ruhları uyuşturmaya yarıyordu. Lâle Devri'nde, sıkıntı içindeki halkı rahatsız edecek biçimde lükse ve ısrafa dalma eğilimleri, Patrona isyanına moral kazandıran hatalar olmanın yanı sıra, başarılması gereken işin niteliğini kavramayı ve ciddiyetle o yolda çalışmanın hayati önemini algılamayı güçleştiriyordu.

3. Selim'in ıslahat girişimleri, bozulmuş olan yeniçeri ocağını kaldırma ve yerine disiplinli ve modern eğitimli yeni bir ordu kurma üzerinde yoğunlaştı. Kabakçı Mustafa isyanıyla sonuçsuz kalan bu girişim, padişahın hayatına maloldu. 2. Mahmud 1826'da yeniçeri ocağını kaldırmayı başardı. Fakat yerine kurulan ordunun eğitimi ve donanımı Avrupa'nın gerisinde idi. Yönetim, eğitim ve sanayi alanlarında yapılan yenilikler, parça parça olumlu değişiklikler olmakla birlikte, ülkenin ihtiyacı olan dinamizmi ve kalkınmayı sağlayacak zihniyet değişikliğini getirmiyordu.

Skolastik düşüncenin çemberinde kalmış bir kültüre, Avrupa'dan parça parça alınan teknikleri sokmanın, hürriyet fikirleri aşılamanın ve yeni hukuk düzenlemeleri yapmanın beklenen sonucu vermeyeceğini, Tanzimat Devri gösterdi. Bu devirde ilk

devlet borçlanması yapıldı. Gittikçe artan dış borçlar, Avrupa devletleri karşısında Osmanlı İmparatorluğu'nu idare-i maslahat siyaseti izlemeye mecbur etti ve devletin görünürde var olan bağımsızlığını fiilen kısıtladı. Bu durumun yanı sıra Karlofça Antlaşması'ndan beri devam eden yenilgilerin, toprak kayıplarının ve büyük devletlerce iç işlerimize yapılan müdahalelerin toplum vicdanında açtığı yaralar, Türk sosyal hayatında yeni bir grup insanı ortaya çıkardı. Toplumsal bilinci kuvvetli olan bu insanlar, yönetici gücün yanında duran, fakat gözden düşmüşse ya da umduğu makama yükselememişse yönetici güce karşı entrikaya girişen ulemadan farklı idi. Bu yeni tip "aydınlar", devlet yönetimini ve toplum vicdanını etkileyecek biçimde öne çıktılar. Toplumsal yapının sarsıldığını ve devletin çatırdadığını hisseden aydınlar, devlet yönetiminde de görev alabilmekle birlikte, devletin çökmesinin önlenmesi ve toplumun yeniden yapılanması için çare aramanın ve bu yolda fikir üretmenin manevi sorumluluğunu üstlendiler.

Devlette görev yapsa bile aydın, toplumun gidişine ve düzeltilmesine ilişkin kendi başına düşüncesi olan kişidir. Devlet görevi gelip geçici olabilir. Fakat aydın, düşünceleriyle toplumun zihniyetini ve devletin işleyiş biçimini etkilemeye çalışır. Gerekirse, kendisinin tasarladığı yolda toplumun ilerlemesini engelleyen güçlerle mücadele eder.

Padişahın kendi mutlak yetkilerini sınırlaması ve kişi haklarına ve eşitliğe önem veren hukuk güvenceleri vermesi, aydınların üstlendiği rol için müsait ortamı oluşturdu. Düşünce yenilikleri, bilim ve felsefeden önce edebiyatta, tarihçilikte ve sosyal meseleler üzerindeki fikirlerde görüldü. Bunun yanı sıra kişiliği kuvvetli aydın devlet adamları ortaya çıktı. Yönetim ve siyaset bakımından, özellikle dış müdahalelere açıklık ve borçlanmaların artışı bakımından eleştirilecek yanları çok da olsa Tanzimat, Türk tarihinde yeni ve düzeyli bir düşünme yönelişi doğuran bir devirdir. Fikir ve edebiyat adamlarının, nazmın yanı sıra nesri geliştirmeye çalışması, hatta nesri ön plana çıkarması, bu yeni yönelişle ilgilidir. Onların hepsi de eleştiri yazılarına bir edebiyat türü olarak önem verdiği gibi dilin yalın olması üzerinde de ısrarla durdu. Bunun nedeni

açıktır.^Aydın, üstlendiği rol gereği toplumu etkilemeye çalışır. Bunun yolu ise, geniş toplum tabakalarının kolayca anlayacağı bir dil kullanmaktan geçer. Toplum hayatında bir ilerleme ortamını sağlayacağını düşündükleri hürriyet için mücadele eden “Yeni Osmanlılar”dan Şinasi, Namık Kemal ve Ali Süavi, eleştiri türünü geliştirmede ve dili yalınlaştırmada öncülük yapmıştır.

Eski devrin, kalıplaşmış fikirleri süsleyerek söyleme sanatı yerine, Tanzimat’ta, kişisel düşünceleri açık ve etkili biçimde ifade etme çabası kendini belli eder. Divan edebiyatının, bütün güzelliklerine ve tantanalı sesine rağmen, gerçek hayattan ve iç dünyanın psikolojik gerçeğinden soyutlanmış, yapma bir dünyaya kendini kapattığı farkedilir. Oysa, yeni devrin şiirleri bile, yaşayan gerçek bir birey olan insanın ruhunu ve toplumu dikkate alıyordu. Edebiyatçı, fikir adamı ve devlet adamı olan aydınlar, mazmunlaşmış kelimelerin çemberi içine hapsolacak yerde insan ruhunun ve toplumun meselelerini ifade edecek kelimeleri arıyor ve hatta yaratıyordu. Büyük Reşid Paşa, Cevdet Paşa, Ahmed Vefik Paşa, Âli Paşa ve Fuad Paşa aydın devlet adamlarının seçkin örnekleridir. Aydınların hepsi Batı düşünce hayatı ile bağlantı kurmuş ve Batı’daki fikirlerden ve sosyal gelişmelerden etkilenmiştir.

Tanzimat Devri’nde kendini belli eden aydınlanma, demokratikleşme yolunda doğal gelişmesini sürdüremedi. Abdülmecid’in ölümünden sonra tahta çıkan Abdülaziz’in saltanatının son yılları açıkça mutlakiyete kaydı. Anayasal esasa bağlı bir meşrutiyet yönetimi getirme eğiliminde olanların başında gelen Mithat Paşa’nın da aralarında bulunduğu bir grubun düzenlediği ve 30 Mayıs 1876’da gerçekleştirilen bir darbe ile Abdülaziz tahttan indirildi. Meşrutiyet yönetimini kabul etmeyi vaad eden 5. Murad tahta çıkarıldı. Kısa süre sonra akıl dengesini kaybeden 5. Murad’ın yerine yine meşrutiyet vaad eden 2. Abdülhamid padişah oldu. Anayasa 1876’da kabul edildi. Ertesi yılın 7 Mart’ında Meclis-i Mebusan açıldı. 24 Nisan’da Rusya, Osmanlı İmparatorluğu’na savaş ilan etti. Rusya’nın Balkan eyaletlerindeki korumacılığı ve müdahaleleri yüzünden çıkan savaşta çok şehit verdik. 2. Abdülhamid meclisi süresiz tatil etti. Anayasa yürürlükten

kaldırılmamakla birlikte Abdülhamid'in kişisel yönetimi başladı. Ruslar Edirne'yi zaptetti ve İstanbul'a doğru ilerledi. 31 Ocak 1878'de Edirne Mütarekesi imzalandı. Aynı yıl imzalanan Berlin antlaşması ile Bulgaristan bağımsız oldu. Ruslar ayaklandırdıkları Bulgarlarla birlikte on binlerce Türkü kılıçtan geçirdiler. Azınlık konumunda kalan Türklerden bir milyon kadarı göçmen olarak İstanbul'a aktı. Halk arasında 93 Harbi diye anılan bu savaş büyük acılara sebep oldu ve milli vicdanda derin izler bıraktı.

Osmanlı aydınları bir taraftan Osmanlıcılık ülküsü güderken, yani "unsurların birliği" politikasıyla Osmanlı toplumunu bir siyasi birim olarak birarada tutmayı amaçlarken bir taraftan da "hürriyet" mücadelesi yapıyordu. Oysa, onların birarada tutmaya çabaladığı gayrımüslim unsurlar, bağımsızlık emeli besliyor ve hürriyeti, o amaçla serbestçe çalışabilmek için istiyordu. 2. Abdülhamid hürriyeti kıstı; Darülfünun da aralarında olmak üzere yeni öğretim kurumları açmaya devam etti. Kendi iktidarına karşıt fikirlerle ortaya çıkanların yeni öğretim kurumlarından yetiştiğini açıkça görmekle birlikte, emperyalist ülkelerin siyasetlerine karşı durabilmek ve gayrımüslim unsurların eğitim üstünlüğünü dengeleyebilmek için eğitimi ilerletmeyi gerekli gördü. İktidarına karşı çıkanları kendine özgü metotlarla yıldırarak, uzak yerlere sürgün ederek ya da onlara yüksek makamlar vererek etkisizleştirmeye çalıştı.

Meşrutiyeti yeniden yürürlüğe sokmak için 1889'da Jön Türk hareketi başladı. Bu amaçla kurulan gizli örgüt sonradan "İttihat ve Terakki" adını aldı. Yapılan hürriyet mücadelesinde aykırı bir durum vardı. Jön Türkler hürriyet için mücadele ederken gayrımüslim tebaayı da siyasi hakları olan vatandaşlar haline getirmek istiyordu. Jön Türkler böylece, imparatorluğu dağılmaktan kurtarmanın mümkün olacağını düşünüyordu. Oysa gayrımüslim tebaa, kapitülasyonların dolaylı etkisiyle ve büyük devletlerin antlaşmalara dayalı korumacılığıyla iktisadi hürriyetlerini zaten elde etmiş ve hukuki ayrıcalıklar kazanmıştı. Onlar bu konumlarıyla Avrupa devletleri ile Türkler arasında gerginliği arttırıcı bir faktör oluyor ve dışarıdan kışkırtmalara kucak açıyorlardı. İlk Meclis-i Mebusan'da da gayrımüslim mebuslar, kendi etnik kökenlerinin bağlı

olduğu devletlerin ya da toplulukların yararı için faaliyet göstermişlerdi. Dünyanın hiçbir yerinde olmayan bir garip durumdu bu. Devlete bağlılığı olmayan kişiler, devletin bağımsızlığını temsil etmesi gereken parlamentoda yer alıyordu. Milli birliğini gerçekleştirmemiş bir ülkede parlamento, devleti zor duruma düşüren çatlak seslere sahne oluyordu.

Türkiye'de hürriyet mücadelesi ve meşrutiyet hareketi bir açmazın içindeydi. Fakat hürriyetçi aydınlar, iyimserlik içinde Osmanlıcılığı ve unsurların birliği siyasetini benimsiyordu. İttihat ve Terakki örgütü, Rumeli'de Balkan komitacılarıyla 2. Abdülhamid'i devirmek için işbirliği yapıyordu. Bir defa müstebit Abdülhamid devrilse ve hürriyet gelse, Türkler ve gayrımüslimler hallerinden memnun kardeş kardeş yaşayacak ve imparatorluk dağılmaktan kurtulacaktı.

1908'de 2. Meşrutiyet'in ilanından önceki yıllarda Diyarbakır'da yaşayan otuz yaşlarındaki Ziya Gökalp de Osmanlıcıdır. 2. Meşrutiyet'i izleyen yıllarda peşpeşe gelen Balkan Savaşı, 1. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'ndan sonra saltanat kaldırıldı ve cumhuriyet ilan edildi. Artık bir gerçek olan milli devlet perspektifinden bakan bizlere olmayacak iş gibi görünen Osmanlıcılığın, bu gelişmeleri yaşamamış kimselere o zaman en doğal vatanseverlik gibi gelmesini yadırgamamak gerekir. Fethettiği topraklara asla sömürge gözüyle bakmayan, uğruna binlerce şehit verdiği ve ruhunu vererek imar ettiği toprakları kaybetmenin acısını yüreğinde duyan Osmanlıların, imparatorluğu dağılmaktan kurtaracağını umdukları bir politikayı ilk etapta benimsemesinde anlaşılmayacak bir taraf yoktur. Alternatif politikalar üretmeden önce var olanı muhafaza etmeye çalışmak anlaşılabilir bir tepkidir. Ne var ki, olayların acı gerçekleri, Osmanlıcılık ülküsünün inandırıcılığının kalmadığını herkese kabul ettirecektir.

2. Meşrutiyet'in ilanından sonra Ziya Gökalp, 1909'da Selanik'te yapılacak İttihat ve Terakki kongresine Diyarbakır temsilcisi olarak katıldı. Orada Genç Kalemler dergisini çıkarmakta olan Ömer Seyfettin ve arkadaşlarının grubuna girdi. Onların dilde yalınlaşma hareketini benimsedi. Dergide 1911'de "Bugünkü Felsefe" ve "Yeni

Hayat ve Yeni Değerler" başlıklı iki makale yayınladı. Bu iki makale onun fikir yönelişini gösterir. Pozitif bilimlerin kurulmasından sonra felsefenin işlevinin değiştiğini. felsefenin, sosyal değerlerin yaratılması ile uğraştığını söylüyordu. Felsefenin metodu artık keşif ve analiz değil, değerlendirme ve yaratma idi. Böyle düşünen Ziya Gökalp, felsefeyi genel bir ahlak olarak görüyordu.

Bu sıralarda Ziya Gökalp, Fransa'da etkili olan Alfred Fouillee'nin "kuvvet-fikir" kavramı etrafında düşüncelerini düzene sokmaya çalıştı. Bilim zihniyetine sırtını dönmek istemiyordu; ama sanki Auguste Comte'un etkisiyle benimsediği pozitivist yaklaşımın dar çemberini aşmak ister gibiydi. İnsan zihni fikirler kurabilir; sonra da bu fikirler dış dünyayı etkileyerek birer olgu haline gelebilir diye düşünür. "Yeni Hayat ve Yeni Değerler" başlıklı makalede siyasi devrimden sonraki sosyal devrimin gerekliliğinden ve zorluğundan söz eder. Mutlakiyet yerine bir eylemle meşrutiyet getirilir. Bu kolaydır. Bunun gerçekleşmesi için "hürriyet" ve "eşitlik" gibi kuvvet-fikirlerin yayılması yeterdi. Oysa sosyal devrim, bir eylemle hemen yerleştirilemez. Bunun için yüzyılların yerleştirdiği tutumların, sosyal alışkanlıkların değişmesi gerekir. Bu yüzden sosyal devrim, zaman alan bir evrim sonunda gerçekleşebilir. Sosyal devrim yeni bir hayat yaratmak demektir ki bu da yeni iktisat, yeni aile, yeni sanat, yeni felsefe, yeni ahlak, yeni hukuk ve yeni siyaset demektir. Yeni bir hayat, o hayatı özlenir yapan yeni değerlerle mümkündür. Yeni değerleri, hayatın her alanına ilişkin incelemelerle bulmak gerektiğini düşünen Ziya Gökalp, hiçbir araştırıcının kendi hükümlerini kesinmiş gibi ileri sürmesini istemiyor ve yeni değerlerin evrimle ortaya çıkacağını söylüyordu.

Bu makalelerde Fouillee'nin etkisinde olmakla birlikte, Fouillee iki açıdan Ziya Gökalp'i tatmin etmez: Birinci olarak, Fouillee'nin madde ile ruhu birbirinden ayırmaması, Ziya Gökalp'in pozitivist yaklaşımına uymaz. Ona göre, felsefe bilimlerin temellerine aykırı olmamalıdır. İkinci olarak, Fouillee'nin, toplumun temeli olarak bireyi görmesi Ziya Gökalp'in toplumcu eğilimine ters düşer. Ziya Gökalp'in hürriyet mücadelesi, bireyi temel değer olarak alan bir görüşten değil, sultacı yönetime karşı demokratik yönetimi

istemesindendir. İncelemekte olduğu Durkheim, bu iki açıdan da Ziya Gökalp'e daha uygun gelir. Avrupa'da bilimsel sosyolojinin kurucusu olan Durkheim, sosyal olgulara bireylerin dışında objektif bir varlık verir. Öyle olduğu için de bireyin davranışını biçimlendiren toplumdur. Birey, davranışını belirleyen değerleri toplumdan alır. Sosyal olguların sebepleri, başka sosyal olgulardır. Sosyal olguların kendi içinde bir determinizmi vardır.

Ziya Gökalp, daha Diyarbakır'daki ilk mücadele günlerinde, toplumun geleceği ile ilgili "ülkü"yü, bir hayal dünyası gibi uzaklarda görür; fakat hayatına anlam verecek kadar yakınında hisseder. İflasın eşiğine gelmiş devleti, daha yüksek bir toplum hayatı kurarak kurtarmalıdır. Bu hisle o, belirsizliğiyle daha da çekici olan ülküye hayatını adamıştır. Onun ne olması gerektiğini bir taraftan toplum hayatını gözleyerek, bir taraftan da toplumun tarihini araştırarak belirlemeye çalışır. Toplumun bütün kurumlarını köhnemiş bulur. Ziya Gökalp bir sosyal devrimcidir.

Fakat devrim niteliğindeki değişiklere ulaşmak için uygun gördüğü yol, halkın bilinç altındaki gerçek değerlerin sosyoloji ve tarih incelemeleriyle meydana çıkarılması ve onlara göre reformlar yapılmasıdır. Balkan Savaşı'nın patlaması nedeniyle İttihat ve Terakki genel merkezi İstanbul'a nakledilince Ziya Gökalp de İstanbul'a gelir. İttihat ve Terakki genel merkez üyesidir. Türk Ocağı'nda da etkilidir. Türk Ocağı'nın yayın organı olan Türk Yurdu dergisinde 1913 yılında bir dizi makale yazar. Bu makaleler 1918'de Türkleşmek, İslâmlaşmak, Çağdaşlaşmak adıyla kitap halinde basılmıştır. "Üç Akım" başlıklı makalede, çağdaşlaşma akımının köklerini 3. Selim zamanında başlayan değişikliklerde görür. Ziya Gökalp'e göre, çağdaşlaşmak gibi, Türkleşmek ve İslamlaşmak akımları da daha sonra toplumsal ihtiyaçlardan doğmuştur. Dünyanın doğusu da batısı da gösterdi ki yirminci yüzyıl milliyetçilik yüzyılıdır.

Türk düşünürleri; Türklüğü önemsemeyip dinlerarası bir Osmanlılık tasarladıkları zaman İslamlaşma gereğini duymuyorlardı. Oysa Türkleşmek ülküsü doğar doğmaz İslamlaşmak ihtiyacı da duyulmaya başladı. Bu düşünceleriyle Ziya Gökalp, bir taraftan

İslamiyet'in Türklerin milli benlik duygusuna katkısını dile getiriyor, bir taraftan da Türklüğün "milliyet"le, İslamlığın "milletlerarası birlik"le ilişkili olduğunu belirterek ikisi arasında bir çatışma olmadığını göstermek istiyordu.

Bu muhakemesini perçinlemek için, Balkan Savaşı'nın gözlere iyice soktuğu bir gerçeğe dikkati çeker: Avrupa vicdanı bugün bile Hristiyan vicdanından başka bir şey değildir. Çağdaş olma ihtiyacı, Avrupa'dan yalnız bilim ve tekniği alma ve Avrupalılar gibi zırhlılar, otomobiller, uçaklar yapıp kullanabilme gereğinden başka bir şey değildir. Avrupa'da dinden ve milliyetten doğan manevi gelişmeler de vardır ki bu alanda oradan bir şey almamız gerekmez; kendi kaynaklarımızda araştırarak manevi ihtiyaçlarımızı karşılamalıyız. Bu düşüncelerle Ziya Gökalp, Türkleşmek ve İslamlaşmak ile Çağdaşlaşmak arasında da bir çatışma olmadığını vurgular. Bu üç amacın etki sınırlarını belirleyerek "Çağdaş bir İslam Türklüğü" yaratmak gerektiğini söyler.

Ziya Gökalp, Türkleşmekten söz ederken Osmanlılıktan açıkça vazgeçmiş değildir. Türklük akımının Osmanlılığın karşıtı olmak şöyle dursun, gerçekte onun en güçlü destekleyicisi olduğunu ileri sürer. Bu tutum, Osmanlılığın bir siyasi gerçek olduğu ülkede Türkçülüğü kabul edilebilir göstermeye yönelik ihtiyatlı bir davranış da olabilir; henüz Osmanlıcılık ülküsünden sıyrılamamanın sonucu da olabilir. Milli ülküden birkaç kere ısrarla söz etmesi, Osmanlılığı bırakan bir Türklük ülküsünden midir yoksa Osmanlı toplumu içinde milli benliklerinin bilincinde olarak sanayi ve ticarette kuvvetlenmiş gayrımüslim unsurların sosyal ve ekonomik üstünlüğü karşısında, Türklerin benliklerini duymalarını, sosyal ve ekonomik alanda varlık göstermelerini teşvik için midir pek açık değildir. Bununla birlikte, Ziya Gökalp'in fikirlerinin Selanik deneyiminden sonra Osmanlılıktan gittikçe uzaklaşan bir Türkçülük doğrultusunda geliştiği kesindir. Onu bu yönde besleyen eserler arasında Üniversite'de "Hikmet-i Tarih" öğreten Ahmet Vefik Paşa'nın Şecere-i Türkî'si ve Lehçe-i Osmaniye'si ile Süleyman Paşa'nın Tarih-i Âlem'i vardır.

Ziya Gökalp'in, 1911'de Selanik'te çıkan Rumeli gazetesinde ve Genç Kalemler dergisinde yayınlanan "Turan" şiiri Türk aydınlarını

çok etkiledi. Şiirin son iki dizesi Turancılığın sembolü oldu:.

“Vatan ne Türkiye’dir bizlere ne Türkistan.

Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan.”

Türkleşmek, İslamlaşmak, Çağdaşlaşmak’ta yer alan “Türk Milleti ve Turan” ile “Millet ve Vatan” başlıklı makalelerde Turan ülküsünü yine işler. Bununla birlikte Ziya Gökalp, bu ülküyü ortaya atarken, onun gerçekleşme olasılığına bel bağlamaktan çok, siyasi ve askeri felaketlerle sarsılan ülkede Osmanlıcılığın ve İslamcılığın politik çıkmazının yarattığı hayal kırıklığını gidermeyi amaçlar. Doğuracağı coşku ile yaşama enerjisi verecek bir büyük tutkuyu topluma aşılamak ister gibidir. Turancılık, Ziya Gökalp için bir siyasi program olmaktan çok, Türklük ve tarih bilincini uyandırmanın gerekli bir parçası olmuştur. Nitekim “Türk Milleti ve Turan” makalesinde, Türkçülüğün hedefinin bir Türk kültürü yaratmak olduğunu söyler. “Turan”ı da bütün Türkleri bir araya toplayan ve yabancıları ise oraya almayan ülküsel bir vatan olarak niteler. Makaleyi, “Turan, Türklerin oturduğu, Türkçenin konuşulduğu bütün ülkelerin tamamıdır” diyerek bitirir.

“Hars Toplumu, Medeniyet Toplumu” adlı makalede hars dediği milli kültür kavramı ile medeniyet kavramı arasında ayrım yapar. Kültür sübjektif nitelik taşır; medeniyet objektiftir. İnançlar, ahlak görevleri, güzellik anlayışı ve ülküler kültür ögeleridir. Bilimsel gerçekler, sağlığa, ekonomiye ve bayındırlığa ilişkin kurallar, tarım ve ticaret aletleri ile matematik ve mantık kavramları medeniyet ögeleridir. Kültür ögeleri, sosyal yaptırım gücüyle kendilerini kabul ettirirler. Yani bir çeşit topluma uyma duygusu, toplumdan dışlanmama ihtiyacı ile benimsenirler. Oysa medeniyet ögelerine uyulmadığı zaman bunun zararı kişisel planda objektif olarak kendini gösterir. Bu bakımdan kültür vicdana, medeniyet akla hitap eder. Vicdan, “Niçin yaşamak?” sorumuza, “ülkü için” cevabını verir; akıl, “Nasıl yaşamalı?” sorumuza, “Akla uygun biçimde” diye cevap verir.

Ziya Gökalp’e göre bir medeniyetin bilimsel kavramları, teknik aletleri, ekonomik ürünleri, taklit ve mübadele yoluyla bir halktan diğerine geçer. Bu nedenle bir medeniyet toplumu, önce bölgesel

biçimde görünse de zamanla ülkelere, kıtalara ve sonunda bütün insanlığa yayılır. Öte yandan, bir medeniyet topluluğu içinde yer alan çeşitli milletlerin her biri de, üstün bir kültür meydana getirmek üzere işbölümüne girmiştir. Kişisel yeteneklerin başka başka olmasından bölgesel işbölümü ortaya çıktığı gibi, milli yeteneklerin farklı olmasından da milletler arasında farklı kültürler oluşur. O halde, medeniyet toplumunun bağlı olduğu sosyal kural, çerçevesinin gittikçe genişlemesi, kültür toplumunun bağlı olduğu kural ise, kişilerin toplum içinde gördükleri işlere göre bölünme ve çeşitlenmedir.

Ziya Gökalp'in bugüne kadar gelen ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş felsefesine de katkı yapan etkisi en çok, onun kültür ve medeniyet kavramından çıkar. Gökalp'in bu konudaki fikirleri, onun Selanikten İstanbul'a döndükten sonra bugünkü adıyla İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne profesör atanmasıyla ve sosyoloji kürsüsünü kurmasıyla yaygınlaşmaya başlamıştır. Bir millete özgü, tarihin derinliklerinden gelen ve millete başka milletler arasında kişiliğini veren "kültür" anlayışı, bugüne ulaşan bir etkinlik kazanmıştır. Ziya Gökalp'in 1917-18'de Yeni Mecmua'da, 1919'da İngilizler İstanbul'u işgal edince gönderildiği Malta'daki sürgün hayatından kurtulunca 1922-23'de Diyarbakır'da Küçük Mecmua'da ve 1923'de yine İstanbul'da Yeni Mecmua'da yayınladığı makalelerden bir kısmı, ufak değişikliklerle 1923'de Ankara'da Türkçülüğün Esasları adıyla kitap halinde basılmıştır. Türkçülüğün niteliğini ve programını açıklayan bu kitapta Ziya Gökalp, kültür ve medeniyet anlayışını daha geniş biçimde ortaya koyar.

Ziya Gökalp'in kültür anlayışı ve kültür ile medeniyet ilişkisi üzerindeki düşünceleri, onun bir taraftan, yıkılan imparatorluğun yerine kurulmakta olan milli devletin manevi temelini oluşturma çabasından, bir taraftan da onun, Avrupa'nın üstünlüğü karşısında hem Avrupa gibi olma isteğini hem de milli benliği koruma ihtiyacını duymasından kaynaklanır. Avrupa'nın akla, bilgiye ve tekniğe dayalı başarılarını "medeniyet" olarak görür. Bir milletin kendi tarihinden, sosyal yaşayışından, törelerinden, ahlakından, toplumsal olaylar karşısındaki duygu ve heyecanlarından, sanatından oluşan ve

toplumu kendine özgü yapan manevi birikimi de “hars” (milli kültür anlamında “kültür”) adı altında kavramlaştırır.

Türkçülüğün Esasları’nın “Hars ve Medeniyet” başlıklı bölümünde, Ziya Gökalp’in (tekrar değinerek açıklamakta yarar var) hars deyince anlatmak istediği, bireyin kendine göre edindiği genel anlamda kültür değil, geniş halk tabakalarının temsil ettiği, uzun bir sosyal ve tarihsel oluşum süreci içinde biçimlenmiş duygular, tutumlar, değerler, gelenekler, örfler, sözlü ve yazılı edebiyat ile sanat yaratışlarıdır. Onun “Hars ve Tehzib” başlıklı bölümde yaptığı ayrım, hars kavramını belirlemede yardımcı olacaktır. Tehzib, yüksek tahsil görmüş ya da seçkin bir eğitimle yetişmiş aydınların, fikirleri, güzel sanatları, felsefeyi, bilimi ve hiçbir taassup beslemeden dini sevmeleridir. Bir insan yalnız kendi milletinin harsına değer vermekle birlikte, eğer tehzib görmüş ise başka milletlerin harslarını da sever ve onlardan da tat almaya çalışır. Hars ile tehzib arasında iki türlü farklılık vardır. Birinci farklılık, harsın “demokratik”, tehzibin ise “aristokratik” olmasıdır. İkinci farklılık, harsın “milli”, tehzibin “milletlerarası” olmasıdır. Bu nitelemelerden anlaşıldığına göre Ziya Gökalp, hars deyince milli kültürü, tehzib deyince, en seçkin düzeylere kadar yükselebilen genel kültürü ve her millete mensup bireylerin, yüksek eğitim yoluyla ya da ufuk genişlemesi sayesinde kazandığı evrensel kültür ürünlerini kastetmektedir.

Bu durumda Ziya Gökalp, milli kültür anlamındaki kültür ile medeniyet arasındaki ilişkiyi nasıl belirlemektedir? Ona göre kültür ve medeniyet arasında hem birleşme noktası hem de ayrılma noktaları vardır. Birleşme noktası, ikisinin de sosyal hayatları içine almasıdır. Sosyal hayat alanları ise din, ahlak, hukuk, akıl, iktisat, dil ve fen hayatlarıdır. Kültür ve medeniyetin ayrılığı birkaç bakımdandır. Birinci olarak, kültür milli olduğu halde medeniyet milletlerarasıdır. Birbirinden ayrı bir İngiliz kültürü, bir Alman kültürü vb. olmakla birlikte, o milletler arasında ortaklaşa bir Avrupa medeniyeti vardır. İkinci olarak, medeniyet, metotlu olarak ve bireysel iradelerle meydana gelen sosyal olayların bütünü olduğu halde kültür, metotla ve bireysel iradeyle meydana gelmez. Bu bakımdan, örneğin, dil ya da ahlaka ilişkin bir fikir medeniyete girdiği halde, bir milletin

konuştuğu dil ya da o milletin ahlaklı davranış biçimleri kültüre girer. Kültür ile medeniyeti ayıran bir üçüncü nitelik, kültürün duygulardan, medeniyetin bilgilerden oluşmasıdır. Kültürü medeniyetten ayıran dördüncü bir nitelik, medeniyet taklit yoluyla bir milletten başka bir millete geçebildiği halde, kültürün taklitle başka milletlerden alınamamasıdır. Beşinci farklılık olarak, bir millet, medeniyetini değiştirebildiği halde kültürünü değiştiremez.

Ziya Gökalp'in yukarıda nakledilen kültür ve medeniyet ayrımı, Türk düşünce hayatında çok etkili olmuş ve genel bir kabul görmüştür. Bu ayrımın dayandığı kültür ve medeniyet kavramlaştırmaları, Avrupa'nın büyük devletlerine karşı bağımsızlık savaşı yapan Türk toplumunun bir manevi ihtiyacını karşılamış, değişim bunalımının ruhsal sancılarını dindirerek ve manevi çatışmaları çözümleyerek ferahlama doğurmuştur. Bu kavramlaştırma biçimi ve bu ayrım, üstünlüğünü ister istemez kabul ettiren "Avrupa medeniyeti"ne direnme gereği olmadan, Türk toplumunun, Avrupa'nın üstün gördüğü yanlarını açık alınla benimsemesine imkân verir. Medeniyet ürünleri milletlerarası olduğundan ve millete özgü milli kültür korunduğundan, milli gururu ve din duygusunu incitmeden ve kendi tarihinden kopmadan Türk milletinin Avrupa medeniyetine girme yolu açılmış oluyordu. Ziya Gökalp'e göre, medeniyet ürünlerinin de en önemlisi ve Türkiye için hayati olanı, bilimdi.

Ziya Gökalp, medeniyet kapsamında gördüğü, hatta Avrupa medeniyetinin esası kabul ettiği bilimi, gerçekten kesin ve açık bir dille, kendinden önceki anlatımlardan çok farklı bir söylemle Türk toplumuna sunmuştur. Yalnız doğa bilimlerinin ve genel olarak bilim metodunun önemini belirtmekle kalmamıştır. Bir yandan bilim adamlarını Türk dilini, Türk tarihini, Türk sanatını, Türk folklorunu, kısacası Türk kültürünü araştırmaya teşvik ederken bir yandan da yazılarıyla, Türk aydınlarının ve Türk halkının zihninde kendi öz kültürünün bilincini yaratmıştır. İstanbul Üniversitesi yönetimindeki etkisini kullanarak genç ve yetenekli araştırıcıların üniversite kadrosuna alınmasına önayak olmuş, onların yetişmesine katkıda bulunmuş ve bir kısmının da uzmanlık incelemeleri için Avrupa'ya

gönderilmesini sağlamıştır. Fuad Köprülü'nün edebiyat ve kültür araştırmalarına ve Yahya Kemal Beyatlı'nın şiirlerine sinen tarih duygusu, Ziya Gökalp'in verdiği ilhama çok şey borçludur.

Müthiş bir okuma merakı ve kanmak bilmeyen bir öğrenme susuzluğu ile Ziya Gökalp, Avrupa'daki fikirleri büyük bir azimle takip ediyordu. Basit bir bilgi taşıyıcısı değildi. Kafasındaki fikirlerle eğitimden iktisada, ahlaktan estetiğe, kadın haklarından dine, siyasetten etnografiye kadar her alanda Türk toplumunun meselelerine eğiliyordu. Fikirler kafasına nereden gelmiş olursa olsun, onun gözü hep Türk toplumunun meselelerindeydi. Zihninde kaynaşan fikirlerin, düşünmenin zevkinden doğan bir heyecanla taşması, belki öğretme içgüdüsünden çok, fikirlerini dışa çıkararak ve paylaşarak açıklığa kavuşturma ihtiyacına bağlıydı. Şaşılacak bir tasnif ve terkip kabiliyeti, benzerlikleri ve farklılıkları göstererek meselelerin karmaşıklığını kavranabilir bir düzene sokuyordu. Onun, kendini kaptırarak yaptığı, ne zaman sona ereceği bilinmeyen konuşmalar, çoğu meslektaşlarını, bazen tebessümle dinleseler bile, çok zaman hayran bırakıyordu. Sosyal ilişkilerinde sakin ve sessiz duran, bulunduğu ortamlarda kederliymiş gibi düşünceli bir tavırla dolaşan Ziya Gökalp, bir mesele ortaya konulduğu ve fikirlerini açıklama fırsatı bulduğu zaman canlanıyor ve sanki kişilik değiştiriyordu. Çoğu makalelerini, Üniversite'de ya da İttihat ve Terakki merkezinde arkadaşlarıyla yaptığı konuşmalardan sonra yazıyordu. Arkadaşlarına hitap ederken ileri sürdüğü fikirleri, etkisini onların üzerinde ölçtüğü argümanları derli toplu ifade ederek makale haline getiriyordu.

Makalelerinin doğuşundaki bu canlı ortam, onun fikirlerindeki canlılığı ve akıcılığı sağlıyordu. Ama bir yandan da, değişik kişiler karşısında ve değişik zamanlarda, somut durumdaki münazara atmosferinin gereklerine göre fikirler oluşturmak konumunda kalması, onun makaleleri arasında tutarsızlıklar, hatta bazen çelişkiler doğmasına neden oluyordu. Ayrıca, Türkiye'nin badirelerden geçtiği, ard arda karışıklıkların çıktığı ve köhnemiş kurumları değiştirmek için sancılı tereddütlerin yaşandığı ve beklenmedik gelişmelerin olduğu bir dönemde, farkında olmadan,

Ziya Gökalp'in fikirleri de değişikliğe uğruyordu. Çeşitli safhalarda yazdığı yazılardan hangisinin onun esas görüşü olarak alınacağı meselesi, bugün çözümlenmesi güç bir nokta olarak karşımıza çıkıyor.

Yaşanan bunalımlar ve ülkenin içinde bulunduğu çökme tehlikesi, öyle acil ve pratiğe yönelik çözümler gerektiriyordu ki Ziya Gökalp'in, günlük meselelerin sorumluluğunu duymadan istediği kadar zaman harcayarak teorik tasarımlar yapması mümkün olmuyordu. Veriden veriye koşuyor, şaşırtıcı ve etkileyici bir veriyle karşılaşınca onu açıklama mecburiyetini duyarak hemen mantıksal bir kategoriye sokuyordu. Belli bir kategorileştirme, o anda akla yakın gibi görünse bile, başka bir veri karşısında yetersiz kalabiliyordu. O zaman Ziya Gökalp, o veriyi içine alacak başka bir kategorileştirme yapmak zorunda kalıyordu. Böyle bir yaklaşım, karmaşık bir meselenin analizinden beklenen birleştirici, basit ve genel bir tek açıklamayı imkânsız kılıyordu.

Oysa bilimlerde teorik tasarım, şimdiye kadar elde edilmiş verilerle tutarlı ve yeni verilerle sınanabilir varsayımsal bir açıklamadır. Bir teorik tasarım, açıklamayı amaçladığı olgu alanına ilişkin kendi yapısının zorunlu mantıksal sonuçları çıkarılarak ve o sonuçlar gözlem planında aranarak sınanır. Teori, belli koşullarda ortaya çıkacak sonuçlara ilişkin bir kestirim yapar. Kestirimin tersi bir sonuç gözleniyorsa, teori, olguların karşıt tanıklığıyla yanlışlanmış olur. Eğer teoriden yapılan kestirime uyan bir sonuç gözleniyorsa, olgular teoriyi destekliyor demektir. Teori ile olgu alanı arasındaki bağı kuran, gözlenmesi gereken sonucu, teorinin, kendi mantıksal yapısından zorunlu bir çıkarımla önceden kestirmesidir. Teori ile olgu alanı arasındaki bu mantıksal bağ nedeniyle, bir teorinin doğruluğu, olgu verileriyle sınanabilir.

Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki Partisi'nin genel merkez üyesi ve liderlerden özellikle Talat Paşa'nın çok saygı duyduğu ve "Hoca" diye hitap ettiği bir danışman, daha anlatımlı bir deyimle akıl hocasıydı. Ziya Gökalp hiçbir zaman hükumette görev almamış, hükumetin icraatını fikirleriyle etkilemekle yetinmeyi yeğlemiştir. Siyaset gündemine oturan birçok müşkül meseleyi öyle bir noktasından

kavrar ve görüşünü, karar vermekte güçlük çeken liderlere, mutlak bir doğallıkla öyle inandırıcı biçimde söylerdi ki kararsızlıktan bunalmış liderler, karanlıkta birdenbire parlak bir ışık yanmışçasına aydınlanır ve çetin gözüken kararı cesaretle verirlerdi. Parti genel merkezinin şubelere gönderdiği birçok genelgenin yazılması, partide fikirlerini açıklayan ve fikirleri beğenilen Ziya Gökalp'e havale edilirdi. Ziya Gökalp, akşam evde genelge metnini yazardı ve onun yazdığı metin ertesi gün şubelere gönderilirdi.

Fikirlerini açıklamak, hele ülkenin düzlüğe çıkması ve ilerlemesi içinse, Ziya Gökalp'e o kadar doğal geliyordu ki, bir fikir adamı olarak toplumda kazandığı etkiden kendine bir paye çıkarmak aklından bile geçmiyordu. Sadece, düşünen bir adamdı ve bu nedenle, kişisel ilişkilerinde kendi halindeydi. Onda siyaset ihtirası yoktu; sadece vatana hizmet tutkusu vardı. Meşrutiyetten sonraki partili hayatta, partide etkili olmayı, bilim temeline oturtmaya çalıştığı fikirleriyle ülkeye hizmet etme yolu olarak görüyordu.

Ziya Gökalp'in kültür ve medeniyet kavramlaştırması ve iki kavram arasında yaptığı ayrım, milli kültürü değiştirmeden, Avrupa'nın ileriliğini sağlayan medeniyeti benimsemeyi imkân dahiline sokuyordu. Kültür, milli devletin temeli, Avrupa medeniyeti de bizim yeni medeniyetimiz oluyordu. İslam dini bir kültür ögesi olarak millet hayatındaki yerini koruyordu. İşte "Türk milletindenim, İslam ümmetindenim, Avrupa medeniyetindenim" ifadesi böyle bir mantığa dayanıyordu. Başlangıçta Türkçüler, İslamcılar ve Batıcılar tarafından birbirini dışlar biçimde, en azından aralarında bir ayrılık varmış gibi ortaya konan üç akımı Ziya Gökalp böylece birbiriyle uzlaştırıyor, birbirinin tamamlayıcısı yapıyordu. Acaba, Ziya Gökalp'in, kültür ve medeniyet ayrımı ışığında yaptığı "Türkleşme, İslamlaşma ve Çağdaşlaşma" formülasyonu, gerçekten verileri ahenk içinde birleştiren bir tasarım mıydı yoksa bu formülasyon sadece görünürde mi öyleydi?.

Ziya Gökalp'in medeniyet kavramı, akılla ve metotla meydana getirilen bilimsel ve teknolojik ürünler ile onlara dayanan sosyal yapının rasyonel işleyiş biçimini ön plana çıkarıyor. Bu kavramlaştırma biçimi, elde edilen medeniyet kavramının, genel

olarak bütün medeniyetleri karakterize etmediğini, yalnızca Avrupa medeniyeti göz önünde tutularak oluşturulduğunu düşündürüyor. Bilim ve teknolojinin henüz gelişmediği ve sosyal yapının işleyişinde mitolojik, dinsel ve geleneksel ögelerin belirleyici olduğu devirlerle ilgili olarak tarihçiler, çeşitli toplumlarda değişik medeniyetlerden söz ediyorlar. Bu medeniyetler hangi ölçüte göre medeniyet sayılıyor? Bilimin ve teknolojinin olmadığı çağlarda, o medeniyetlerde bugün bizi hayran bırakan eserleri meydana getirme gücü nereden geliyordu?.

Ziya Gökalp'in yaptığı bir kategorileştirmeye göre, medeniyet akıl ve metoda, kültür duyguya dayanır. Yine ona göre, kültür bizim milli benliğimizdir; onu değiştiremeyiz. Bu iki önermeden çıkan sonuç: Türkiye'nin sosyal değişmesinde, sosyal kurumların duygu öğesi değişmeden kalacak, akıl ve metot öğesi Avrupa medeniyetinden alınarak yerli kültürdeki duygu ögesine monte edilecektir. Şimdi sorulabilir: Başka bir medeniyetin akıl ve metot ögesi yerli kültürün duygu öğesine bir sorun çıkarmadan monte edilebiliyorsa, o zaman o başka medeniyet yalnız kendi dairesindeki kültürleri birleştirici olmakla kalmıyor, değişik bir medeniyetin kültürünü de mi kapsıyor? Eğer öyle ise, bu durum, ayrı medeniyetlerin varlığı ile nasıl bağdaştırılacak?.

Öyle anlaşılıyor ki Ziya Gökalp, Avrupa medeniyetini başka başka medeniyetler arasında bir medeniyet olarak değil, bütün milletlere yayılması ve dünyaca benimsenmesi kaçınılmaz bir medeniyet, bu çağın medeniyeti olarak görüyor. Ziya Gökalp'in kavramlaştırmasında kültür ayrı, medeniyet ayrıdır. Kültür aynı kalarak başka bir medeniyete girilebilir. Çünkü kültür milli, medeniyet milletlerarasıdır.

Türkiye'nin somut örneği üzerinde, bu ayrımlaştırma biçiminin olgulara uygunluk derecesini inceleyelim. Türk Milletindenim, İslam ümmetindenim, Batı medeniyetindenim formülü ve ona paralel olan Türkleşmek, İslamlaşmak, Çağdaşlaşmak ilkesi neyi anlatıyor? Ziya Gökalp'in bu ilkeyi çevreleyen fikirleri incelendiğinde, bu ilkenin dayandığı formülasyonun, çağdaşlaşmak, modern olmak ve geri kalmışlıktan çıkmak için Avrupa medeniyetine girme gereğini

anlattığı sonucu çıkıyor. İlkel bir kabile olmadığımıza göre bizim şimdi de bir medeniyetimizin olması gerekir. Avrupa medeniyetine girerken o medeniyet ne olacak? Onu terk edeceğiz, diyor Ziya Gökalp. Nedir o medeniyet? Ziya Gökalp'e göre, Doğu medeniyetidir. Doğu sıfatı nereden geliyor? Uzak Doğu'dan değil. İlk başta Uzak Doğu medeniyetindeydik; fakat Anadolu'ya girerken o medeniyeti değiştirdik; Doğu medeniyetine, yani Batı Roma'dan ayırt edilen Doğu Roma, bir başka terimle Bizans medeniyetine girdik. Edebiyatımız, musikimiz, mimarimiz, mantığımız o medeniyet etkisinde gelişti. Ziya Gökalp'in bu cevabı, var olan medeniyetimizi terk etmenin bir problem olmadığını göstermeye yöneliktir. Ona göre Bizans medeniyeti, zaten Türk halkının ruhuna değmemiş olan, saray çevresindeki "havas"ı yani "yüksek tabaka" hayatını etkilemiş olan bir medeniyettir.

Ziya Gökalp'in, kültür ve medeniyet bakımından "Osmanlı" ve "Türk" ayrımı yapması ve Osmanlı'yı reddederek Türk kültürüne değer vermesi bu yüzdendir. Meşrutiyetten sonra bugüne kadar gelen değişmelerde ilginç bir yan da, Avrupa medeniyetine girmek için bunca çabadan sonra, faydalı faydasız birçok kültür ögesi, Avrupa ve Amerika etkisinde Türkiye'ye girdiği halde Ziya Gökalp'in Avrupa medeniyetinin esası gördüğü bilim ve teknolojinin ve bilim ışığında sosyal kurumların rasyonel işleme biçiminin Türkiye'ye bir türlü girememiş olmasıdır. Oysa, Ziya Gökalp'e göre, kültür milli idi ve onun için değişmezdi; medeniyet milletlerarası idi ve Anadolu'ya girerken yaptığımız gibi medeniyetimizi değiştirebilirdik (yani onun medeniyetin esası gördüğü bilimi, teknolojiyi ve rasyonel sosyal kurumları Avrupa'dan alabilirdik). Ziya Gökalp'in kültür ve medeniyet ayrımına ve onların birbirinden ayrı niteliklerine göre beklenen sonucun tersi olan bu sonuç nasıl doğdu? Bilimdeki sınama işleminin mantığına göre düşünülmesi gereken şey, kendi mantıksal yapısının zorunlu sonucu olarak, gözlenenin aksi sonucu önceden kestiren teorinin yanlış olduğudur. Daha iyi bir teori, bu gözlenen sonucu da çelişkisizce kendi yapısı içinde açıklayabilmelidir.

Ziya Gökalp'in, kültürün milli olduğu için değişmez olduğu önermesi yanlış olamaz mı? Kültür bir toplumun hayatıdır. Kültürün

çeşit çeşit ögeleri hayatın ihtiyaçlarını karşılamak için ve hayatın değişmelerinin ürünleri olarak ortaya çıkar. Kültür antropolojisi araştırmaları böyle olduğunu iyice göstermiştir. Bu araştırmaların gösterdiği ikinci bir nokta da, kültür ögelerinin rastgele birarada bulunmadığı, onların birbirine uygun ahenkli bir bütünlük oluşturduğudur. Bu nedenle, kültürde zorlama ile yapılan bazı değişikliklerin kültürün başka kısımlarının işlevlerini de bozduğu, böyle durumların artmasıyla kültürün çözülme sürecine girdiği saptanmıştır. Kültür, toplum hayatının bir tek terimle topluca ifadesi olduğuna göre, çözülmenin anlamı, toplumun altüst olması ve sosyologların anomi dediği kuralsızlığın ve kargaşanın ortaya çıkmasıdır.

Kültürün bütünlüğünü koruması için hiç değişmemesi mi gerekir? Buna verilecek cevap “hayır”dır. Kültür, işlevi gereği değişir. Önemli olan nokta, kültürün, bütünlüğünün bozulmamasını sağlayacak bir ölçüte göre değişmesidir. Türkiye’nin değişme sürecindeki çıkmaza, böyle bir ölçütün etkisini kaybetmesi yüzünden girilmiştir. Selçuklular zamanında ve Osmanlıların kuvvetli devirlerinde bu ölçüt bir inanç ve ahlak nizamı olan İslamiyet’ti. Tarihçiler, ortaya koyduğu büyük kültür eserleri nedeniyle varlığı inkâr edilemeyecek bir İslam medeniyetinden söz ediyorlar.

Bu durumda kültür ve medeniyet arasında başka türlü bir kavramsal ayrım yapılabilir. Medeniyet, bir toplum hayatına temel yönelişini veren bir inanç ve ahlak nizamıdır. İşte bu anlamda İslam medeniyeti, İslamiyeti’in çıkışından sonra İslam’ı kabul eden çeşitli toplumlarda meydana gelen hayat değişikliğinin temeli olmuş ve birbiriyle ahenkli bir bütün oluşturan kültür eserlerinin ilhamını ve ruhsal enerjisini vermiştir. Siyasi, iktisadi, askeri birçok nedenlerle, toplum yapısında inanç ve ahlak nizamının sarsılmasına yol açan aksaklıklar meydana gelmiştir. Birkaç yüzyıl biriken ve önlemi alınmayan bu aksaklıklar, Meşrutiyet Devri’ne gelindiğinde Avrupa’daki bilimsel ve teknolojik gelişmelerin Türk toplumunu geri duruma düşürmesiyle vahim bir hal almış ve devlet savunmasız bir durumda kalmıştır. Yılgınlık yaratan bu durum, Meşrutiyet aydınlarının birçoğunu, İslam medeniyetinin toplumu yaşatma

gücünden şüphe etmeye sevk etmiştir. Bu fikir ve inanç kargaşası ortamında, kimi aydın Avrupa eserlerinden öğrendikleri sosyalizm doktrinini, kimi ateizmi, kimi liberalizmi, bazı aydınlar da, Türkiye'yi saldırgan bir tutumla paylaşma emeli besleyen Avrupa'ya tepki olarak İslamcılığı ya da Türkçülüğü savunmuştur.

Sosyalizm, ateizm ve liberalizm gibi doktrinler, Avrupa'nın tarihsel gelişimi içindeki belli koşullarda ortaya çıkmış fikir akımları idi. O yüzden bu fikirler, bambaşka bir tarihten gelen Türkiye'de, sistemli ve ciddi bir temele oturmadan sadece kafa karışıklığına neden oldu ve medeniyet sarsıntısını şiddetlendirmekten başka bir işe yaramadı. İslamcılık, bir siyaset stratejisi olarak İslam birliği fikrine bağlı bir ideoloji idi. Milliyetçilik Fransız Devrimi'nden sonra Avrupa'yı ve Balkanları sardıktan sonra ahalisinin çoğunluğu Arap olan Osmanlı eyaletlerinde de ayrılıkçı hareketlere yol açtı. Avrupa'nın sömürü ve istila emellerine karşı cihad çağrısı girişimlerinin gerçekleşmesi ümitlerinin suya düşmesi üzerine, İslamcılık akımı gerilemiş ve Türkçülük ön plana çıkmıştır.

Ziya Gökalp'in kültür ve medeniyet kavramlaştırması ve Türk tarihine bakışı, değiştirilecek medeniyeti, İslam medeniyeti olarak değil, Doğu ya da Bizans medeniyeti olarak gösteriyor. Medeniyeti, akıl ve metotla, bilim ve teknolojiyle bağlantılı gördüğü için kolayca değiştirilebilir kabul ediyor; kültürü ise, millete özgü ve duygularla bağlantılı olduğu için değişmez kabul ediyor. Kültürün milli ve değişmez oluşu, milli onurun korunmasına yarıyor. Medeniyetin, milletlerarası ve kolayca değiştirilebilir olması ve daha çok maddi kültürle ilgili kabul edilmesi ise çağdaşlaşmanın, yani Avrupa medeniyetine girmenin, direnç gösterilmeden kolayca gerçekleştirilmesine yarıyor. Oysa yukarıda belirttik: Olgular bu tasarımın öngördüğünden başka türlü karşımıza çıktı: Kültür değişiyor. Avrupa medeniyetinin esası görülen bilim ve teknoloji kültüre yerleşemiyor.

Bilim ve teknolojinin satın alınabilir ürünleri, bu arada bilimsel araştırmaların bilgi haline gelmiş sonuçlarını içeren kitaplar, bilimde kullanılan aletler, hatta yeteri kadar para verilince tümüyle bilim adamının kendi ithal edilip onlardan şu ya da bu şekilde

yararlanmak mümkündür. Ama böyle olması, Türkiye'de, kurumlaşmış ve toplumun rasyonel işleyişini etkileyen bir bilimsel araştırma sürecinin sosyal yapıya yerleştiği anlamına gelmez. Bu anlamda bilim Türkiye'ye girmemiştir. Teknolojik ürünleri alma ve belirli işlerde kullanma, oluşumuna katıldığı bilimsel prensiplerden yararlanarak ihtiyaç ve amaçlara göre teknolojik ürünleri tasarımlama ve imal etme kapasitesinden farklı bir şeydir.

Ziya Gökalp'in medeniyet ve kültür ayrımı, bütün kültürleri ve medeniyetleri teorik olarak soyut ve genel biçimde kapsayacak yerde, Türk kültürüne ve Batı medeniyetine ayarlı bir kavramlaştırma gibi görünüyor. Kültürü milli olarak niteliyor ve Türk kültürünü Türk milletine özgü görerek korumak istiyor. Türk kültüründe eksik olan ve Batı toplumlarının hayatındaki ilerlemeyi sağlayan bilimi, teknolojiyi ve rasyonel sosyal örgütlenme biçimlerini medeniyet olarak görüyor. Medeniyetin milletlerarası olduğunu söylüyor. Görünüşe göre Türk toplumunun meselesi çok basit: Kültür olduğu gibi kalacak; medeniyet akıl ve metot esasına dayandığı için, aklımızı kullanarak daha üstün bir aklı ve metodu temsil eden Batı medeniyetine gireceğiz. Bu kestirimin yanlış çıktığını ve bunun tam tersinin olduğunu daha önce belirttik. Bilimsel düşünme yoluna bağlı kaldığımız takdirde, akla ilk gelen, bu kestirimin yanlış çıkmasının, o kestirimi kendi mantıksal yapısından çıkaran kavramlaştırmanın yanlış olmasından kaynaklandığıdır.

Varılan bu sonucun geçerli olup olmadığını görmek için kavramlaştırmadaki zayıf noktaları saptamak üzere onu daha yakından inceleyelim. Her şeyden önce, Ziya Gökalp'in kültür ve medeniyet ayrımını dayandırdığı gerekçe, kültür ve medeniyeti birbirinden tam ayırt edilemeyen, aynı şey mi yoksa farklı şeyler mi olduğuna bir türlü karar verilemeyen bulanık iki kavram haline getirmiştir. Kültürü duyguya, medeniyeti akla ve metoda dayandırmak acaba psikolojik gerçeğe ne derece uyuyor? Bütün kültür oluşumlarında akıl ve duygu birlikte çalışır. Yapılan işin niteliğine göre bunların katkısı dereceli olarak değişmekle birlikte, sırf aklın ürünü ya da sırf duygunun ürünü hiçbir kültür ögesi yoktur. Duygu, akılla yorumlanıp anlamlı bir ifadeye kavuşturulmazsa,

değerli ve algılanabilir yapıda kültür ögeleri oluşamaz. Sosyal ilişkilerde bile, duygular çok önemli olmakla birlikte, akıl, duyguları yorumlayıcı, kontrol edici, ayarlayıcı ve bir amaca yöneltici işlevini yerine getirmezse ilişkilerde kargaşa hüküm sürer. Aklı kullanarak başarılabilecek hiçbir kültür ögesi de, duyguların aklı harekete geçirici, doğru yolda gidildiğini anlamanın zevkini ve heyecanını tattırıcı etkisi olmadıkça başarılamaz. Bir türküyü biçimlendirmekte olan saz şairi, duygularını ifade edecek sözleri ve ezgiyi aramaktadır; onları bulduğuna karar verinceye kadar çabalarının birçok safhasında aklıyla hükümler verir. Bir bilim adamı da bir problemi görmenin heyecanını yaşar. Onun, yıllar sürecek araştırmaya kendini verebilmesi, o problemin çözüme ulaşıncaya kadar ruhunda doğurduğu gerginliği duymasıyla ve çözüme ulaşmanın sevincini hayal edebilmesiyle mümkündür. İnsan zihninin etkinliklerinin hiçbir türünde Ziya Gökalp’in duygu ile akıl arasında yaptığı gibi kategorik ayrımlar yapılamaz. Aslında, dilimizde duygu ve akıl için iki ayrı sözcük olması, onlara karşılık olan birbirinden mutlak surette ayrı “duygu” ve “akıl” süreçleri olduğunu bilmemizden değildir. Biz yalnızca karmaşık ruhsal deneyimlerimizden soyutlamalar yaparak böyle bir ayrımı zihnen kuruyoruz.

İşte burada açıklamaya çalıştığımız nedenlerle, Ziya Gökalp, duygu ve akıl esasına göre kültür ve medeniyeti ayırt etmesine rağmen, içerik olarak bu kavramları açıkça anlaşılabilir biçimde belirleyememiştir. Ziya Gökalp’in, kültür ve medeniyet arasındaki birleşme noktasının, onların ikisinin de sosyal hayatları içine alması olduğunu söylediğine işaret etmiştik. Buna göre hem kültür hem medeniyet, din hayatını, ahlak hayatını, sanat hayatını, hukuk hayatını, rasyonel hayatı, iktisat hayatını, dil hayatını, fen hayatını kapsar. Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları’nda “Milli Kültür ve Medeniyet” başlıklı yazıda, “bu sekiz türlü sosyal hayatın bütününe milli kültür adı verildiği gibi medeniyet de denir” dedikten sonra ikisi arasında daha önce zikrettiğimiz farklılıklara geçiyor. Duygu ve akıl farklılığının bir derece meselesi olduğunu gösterdik. Metotla ve bireylerin iradesiyle meydana gelme ya da toplumda kendiliğinden ve doğal olarak gelişme arasındaki farklılık da yine

kategorik bir zorlama sonucudur. Toplumda bireyler birbirinden etkilenir ve bir kişinin meydana getirdiği eserin oluşumuna, hem başka bireylerden hem de önceki kuşaklardan etkilenmeler girer. Anonim halk eserleri ve dil gibi doğrudan hiçbir bireyin eseri olması mümkün olmayan ürünler de son analizde yine bireylerin zihninin çalışmasıyla ve bireylerin etkileşimleriyle zaman içinde oluşur. Onlarda geniş anlamda bir metodun, yani bir biçim ya da bir kural oluşmasına imkân veren bir düzenlemenin hiç olmadığı iddia edilemez.

Şu halde denilebilir ki ister bireysel irade ve metot ürünü olsun ister kendiliğinden ve doğal olarak meydana gelsin, bir toplumun yaşayışı çerçevesinde ortaya çıkan bütün eser ve eylemler kültür ögesidir. Bunların bir kısmına kültür, bir kısmına medeniyet demek sadece karışıklığa neden olur. Kültürün milli ve değişmez olduğu, medeniyetin ise milletlerarası ve istenildiğinde değiştirilebilir olduğu açıklama gerektirir. Koşullar değişince, o değişiklikleri karşılamak için toplumun yaşadığı hayatın, yani kültürün de değiştiğini daha önce söylemiştik. Kültür hem milli olabilir hem de değişir. Kültür, ögeleri birbirine ayarlı ve ahenkli bir bütündür. Bütünlüğün kendine özgü yapılanması nedeniyle kültür millidir. Fakat bu yapılanmanın temel karakteristiklerine uygunsuz olmadığı takdirde, bir kültür ögesi, başka bir kültürden, hatta değişik bir medeniyetin kültüründen alınabilir. Nitekim bütün kültürlerde bu olmaktadır. Bu olgu, Batı medeniyetinin oluşumundan önceki devirler için de geçerlidir. Toplumlar yararlı buldukları ya da hoşlarına giden kültür ögelerini başka toplumlardan almışlardır ve bu alışveriş çok çeşitli vesilelerle yapılan temaslarla hep olmuştur. Böyle oluyor diye toplumlar, kendi kültür kimliklerini kaybetmiyordu.

Bir toplumun yaşayışı esnasında meydana gelen bütün eser ve eylemler kültürü oluşturuyorsa, yani Ziya Gökalp'in medeniyet kavramı içinde topladığı ürünler de kültür ürünleri ise, medeniyet nedir? Medeniyet, hayata bakışı derinden etkileyen, eser ve eylemlere bir yöneliş kazandıran, onları meydana getirmenin ilhamını ve ruh enerjisini veren bir inanç ve ahlak nizamı olarak kavramlaştırılırsa, acaba bu kültür ve medeniyet karışıklığı sona erer

ve tarihte olmuş olanlar ve bugün olmakta olanlar çelişkisizce daha iyi açıklanabilir mi? Kültürün kaynağı olan ve kültürü kuşatıcı, onun oluşumunda seçici ve değerlendirici bir rol oynayan inanç ve ahlak nizamı, bu nitelikleriyle kültürün bütünlüğünü de sağlar.

Bir toplumdaki inanç ve ahlak nizamı rasyonel ise, kültür, bir muhakemeye göre o inanç ve ahlak nizamıyla bağdaşan değişmelere açıktır. İşte rasyonel nitelikli bir inanç ve ahlak nizamı, medeniyettir. Bu yüzden bir medeniyete bağlı kültürler değişir, çeşitlenir, zenginleşir ve büyük eserler verir. İnanç ve ahlak nizamı rasyonel değilse, rasyonel bir değerlendirme ve karar verme yolu kapalı olduğu için, kültür, sağlamış olduğu dengeyi korumak amacıyla değişmeye kapalıdır. İlkel kültür ve bir medeniyete bağlı kültür, her ikisi de bir inanç ve ahlak nizamının etkisinde olduğu için bir bütünlük ve kültür egeleri arasında bir ahenk gösterir. Fakat yalnız medeniyete bağlı kültür, bir ölçüte göre, değişmeye açıktır.

Bu medeniyet kavramı, kültür ve medeniyet arasındaki ilişkiyi, kuşatıcı, değerlendirici, seçici ve ilham verici bir kaynak ile ürünler, yani toplum hayatını meydana getiren bütün eser ve eylemlar arasındaki ilişki olarak ortaya koyar. Bu medeniyet kavramı, kültür ile medeniyet arasındaki ilişkiyi kurmakla birlikte, onları, birbirine karıştırılan bulanık kavramlar olmaktan çıkararak kesin ve net biçimde ayırt eder.

Yine bu medeniyet kavramına göre, bilim ve teknoloji gibi ürünler de bir toplumdaki eser ve eylemler arasında olduğu için kültür kapsamına girer. Bu nedenle, bir toplumda bilim ve teknoloji bir zihin kapasitesi ve sosyal bir kurum olarak doğmamış ve yerleşmemişse, onun şu ya da bu yolla geliştirilmesi bir kültür değişikliğidir. Medeniyetin bu biçimde kavramlaştırılması, Ziya Gökalp’in yaklaşımında sorun çıkaran birkaç noktayı çözüme kavuşturur. Birinci olarak, bu medeniyet kavramı, bilim ve teknolojinin bugünkü anlamda ortaya çıkmasından ve toplumda büyük önem kazanmasından önce, İlkçağ boyunca kurulmuş medeniyetleri, rasyonel bir inanç ve ahlak nizamına göre kültürlerini oluşturdukları için, ayrı ayrı birer “medeniyet” olarak nitelemenin dayanağını verir. Öte yandan, bu medeniyet kavramı, Batı medeniyetini de tıpkı

İlkçağ'daki medeniyetler ve bugünkü başka medeniyetler gibi bir rasyonel inanç ve ahlak nizamı olarak görür. Batı medeniyetine bağlı kültürlerde, bilim ve teknolojinin çeşitli tarih, sosyal yapı ve ekonomi faktörlerine bağlı olarak büyük önem kazanması, Batı medeniyetini, rasyonel bir inanç ve ahlak nizamı olarak başka medeniyetlerle aynı kavram altında birleşttirmeye engel değildir.

Bu medeniyet kavramı, bir toplumun, isterse medeniyetini değiştirme imkanını ortadan kaldırmamakla birlikte, bir toplumun medeniyetinin, tarihin belli noktalarında olağanüstü koşullara ve gerekçelere göre nadir olarak değiştiği olgusuyla uyuşur. Medeniyetin kolay değişmemesine karşılık, rasyonel bir medeniyete bağlı bir kültür, potansiyel olarak değişmeye açıktır. Bir medeniyete bağlı kültürde, değişmeye uygulanan bir ölçüt, bir değerlendirme ve seçme işlemi vardır. Medeniyete bağlı kültürlerin değişmesi tarihte hep olmuş ve bugün de gözlenen bir olgudur. Ortaya konulan medeniyet kavramı, bu olguyla da uyuşur.

Türkiye'nin değişme sürecinde, bilim ve teknoloji getirme ve toplumda bilimi etkili bir kurum yapma ihtiyacı gerekçe gösterilerek medeniyet değiştirme amacı ortaya atıldı. Ziya Gökalp'in tasarımına uygun olan bu yöneliş sonunda, aynen korunması istenen kültür, istenen istenmeyen türlü biçimlerde değişti ve yabancı kültürlerin istilasına uğradı; fakat medeniyet değiştirme isteğinin asıl amacı olan bilim ve teknoloji etkili bir kurum olarak sosyal yapıya giremedi. Bilim ve teknoloji adına başlatılan medeniyet değiştirme sürecinin başlangıcındaki durum, bugün temel niteliği bakımından aynen duruyor. Bilim ve tekonolji "alınamadı" ve Avrupa'dan geri olma durumu sürüyor. Böyle olmasında, ortaya koymuş olduğumuz medeniyet kavramı açısından şaşılacak bir yan yoktur.

Meşrutiyet'ten bu yana çeşitli faktörlere bağlı olarak Türkiye'de belirgin biçimde bir medeniyet sarsıntısı oldu. Sarsılmış bir medeniyet, büyük kültür eserleri meydana getirmenin ilhamını ve ruh enerjisini veremezdi. Çünkü bir medeniyetin değerler sistemine dayanmayan hiçbir toplumda çaba, sabır, azim, kendini vakfetme isteyen büyük kültür eserleri yaratılamaz. Büyük kültür eserleri yaratmak için, yapılacak işi, bir medeniyetin inanç ve ahlak nizamına

göre değerli görmek gerekir. Yapılacak işleri, bir ruhsal yönelişle değerli görmeden, sırf o işlere emek verenlerin ürünlerinden yararlanma yönelişiyle, o işlere büyük çabalar sarfedilemez, o işleri yapmak için gerekli sabır ve azim gösterilemez, insan o işlere kendini vakfedemez.

Kendi medeniyetimiz sarsıldı; esasının bilim ve teknoloji olduğu sanılan Batı medeniyetinin inanç ve ahlak nizamı ise bilinmiyordu. Bu nedenle Batı medeniyetinden de bir ilham ve ruh enerjisi gelemezdi. Bilim, felsefe, sanat, evrensel nitelikte ve düzeyde zordur; ama bunların dışındaki birçok kültür değişmeleri, sırf taklitle, para verip alarak ya da ahlak standartlarını gevşeterek kolayca gerçekleştirilebilir. “Niye böyle oldu?” diye Türkiye’de şaşılan durum budur. Anadolu’ya girerken Türkler Doğu medeniyetine (yani Doğu Roma ya da Bizans medeniyetine) girmediler; İslam medeniyetine girmişlerdi. Meşrutiyet’te yoğunlaşan ve hızlanan süreçte sarsılan şey, Türklerin İslam medeniyeti bilinci idi. Medeniyetin, bir ölçüte göre değerlendirme gücü kalmayınca, kültürün seçiciliği yok oldu. Kültür değişmeleri rastgele olmaya başladı. Faydalı ögelerin yanında bol bol da zararlı ögeler girdi. Kültür, bütünlüğünü kaybetti; birbiriyle bağdaşmayan, çatışan ya da anlamsız bir biçimde yan yana duran düzeysiz ögelerin bir sergisi haline geldi.

Burada ortaya konulan medeniyet kavramı, kültür daha ziyade manevidir; medeniyet maddi gelişmelerdir gibi bulanık düşünceleri de ortadan kaldırır. Bütün eser ve eylemler, hayatın gerekleri olarak hayatın içinde ortaya çıktığına göre onların hepsi kültüre girer. Kültür, bir toplumun bütün hayatıdır. Maddi kültür, manevi kültür ayrımı da gereksiz bir kategorileştirmedir. Çünkü kültür, özü bakımından manevidir. Her eser ve eylem, insanın bir zihinsel tasarımından doğmak bakımından manevidir. Bir şiir de bir alet de insan zihninin tasarımından doğan bir kültür ürünüdür. Bu bakımdan kültürü, maddi ve manevi diye ayırmak yerine soyut ve somut diye ayırmak, kültürün psikolojik gerçeğine daha uygundur.

Ziya Gökalp, kültür ve medeniyet kavramlarını Türk düşünce tarihinde ilk defa sosyolojik bir yönelişle bilim disiplini içinde ele alan ve konuya ilgi uyandıran bir düşünce adamıdır. Türkiye’nin dağılan

bir imparatorluktan milli devlete geçişindeki yeniden yapılanma sürecinde onun, sosyal hayatın her alanını analiz etmesi ve o alanlarda yapılması gerekenlere ilişkin görüş bildirmesi, hem düşünceye katkı yapmış hem de milli devletin temellerinin oluşturulmasına ışık tutmuştur. Ne var ki onun medeniyet kavramının bulanıklığı ve bugünün ve tarihin olgularına uymayan yönler içermesi, Batı'dan Türkiye'nin ihtiyacı olan kültür ögelerini başarıyla alıp kültürümüze yerleştirmeyi güçleştirmiştir. Kendi medeniyetimize sahip çıkarak kültürümüzün bütünlüğünü koruyan bir ölçüte göre kültür değişmesi yapacak ve o arada bilim ve teknoloji kapasitesini geliştirecek yerde, yapılacak iş bir medeniyet değiştirme meselesi olarak ortaya konmuştur. Sarsılan bir medeniyetin içinden, görüntülerinin arkasında gerçekten ne olduğunu kavrayamadığımız bir medeniyetin kültürlerinden gerekli ögeleri alma girişimleri başarısız olmuştur. Medeniyetin verdiği ilhamdan, ruhsal enerjiden, ne yaptığını ve nereye gitmek istediğini bilme gücünden yoksun olarak kültür değişmeleri, rastgele olmuştur. Batı medeniyetinin esası sanılarak alınmak istenen bilim ve teknoloji alınamamıştır.

Buraya kadar, Ziya Gökalp'i ortaya çıkaran tarih zeminini ve Ziya Gökalp'in fikirlerini inceledik. Bu fikirlerin Türk düşünce hayatında ve Türk toplumunun kurtuluş mücadelesinde ve yeniden yapılanmasında oynadığı rolü gösterdik. Son olarak da bugünkü noktadan sonra gideceğimiz yola ışık tutmak üzere Ziya Gökalp'in fikirlerini eleştirel bir değerlendirmeden geçirdik.

Ziya Gökalp büyük bir düşünce adamıdır. Büyük düşünce adamları, toplumu etkiler. Fakat yeni ve karmaşık bir düşünce ürettikleri için de daima yanlış anlaşılma ve basmakalıp bir değerlendirme ile basite indirgenme tehlikesine maruz kalırlar. Toplum, büyük düşünce adamlarına ihtiyaç duyduğu dönemde onların ruhundan, tutkusundan ve kişisel özelliklerinden etkilenir. Ama sonradan gelenler o ruhu anlama ihtiyacını yeteri kadar duymadan, tasavvur dünyasında o tutkuyu kendileri de yaşamadan ve fikirlerin ayrıntılarına yeteri kadar dikkat etmeden o büyük düşünce adamına yaklaşırsa, basmakalıp övgüler, anlamsız saldırılar ortalağı kaplar ya da o büyük düşünce adamı görmezden

gelinir. Düşüncenin verimliliği, onun kişisel bir çeşni olmaktan kurtulmasıyla ve başka zihinlerle eleştirel işbirliği kurmasıyla mümkündür. Düşünceleri kendi köşelerinde kalmaktan kurtaracak bir düşünce geleneğine, eleştirel işbirliğine ihtiyaç vardır. Ziya Gökalp, kendi zamanında bunu yapmıştır. Bizim de onun fikirlerini birer müze eseri gibi saklamak yerine, o fikirlerle düşünmemiz ve gerektiğinde yeni fikirlere doğru ilerlememiz gerekiyor.

İbni Rüşd'ün ve Gazali'nin felsefesine ve Gazali'nin takipçileri ile İbni Rüşd arasındaki tartışmaya ilişkin:

Marcia L. Colish, Medieval Foundations of the Western Intellectual Tradition. 400-1400. Yale University Press, New Haven, 1997.

Alfred Guillaume, “Philosophy and Theology” in Sir Thomas Arnold and Alfred.

Guillaume (eds.), The Legacy of Islam. Oxford University Press, London, 1960.

Süleyman Uludağ, Felsefe Din İlişkileri Faslu'l-makal el-Keşf an minhaci'l-edille. İbn Rüşd. Dergah Yayınları, İstanbul, 1985.

Richard H. Popkin, “Medieval Islamic and Jewish Philosophy: Introduction” in.

Richard H. Popkin (ed.), The Pimlico History of Western. Philosophy. Pimlico, London, 1999.

Michael E. Murmura, “Al-Ghazali” in Richard H. Popkin (ed.), The Pimlico History. of Western Philosophy. Pimlico, London, 1999.

Alfred L. Ivry, “Averroes” in Richard H. Popkin (ed.), The Pimlico History of Western Philosophy. Pimlico, London, 1999.

İbni Heysem (Al-Hazen)'in optikle ilgili deneylerine ilişkin:

Charles Singer, A Short History of Scientific Ideas. Oxford University Press Oxford, 1959.

Bilimsel bilginin varsayımsal statüsü ve varsayımların sınanmasına ilişkin:

Yılmaz Özakpınar, Psikolojinin Kavramsal Yapısı. Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son üç yüzyıldaki siyasi olaylarına ilişkin:

Tahsin Ünal, Türk Siyasi Tarihi. (Yer ve tarih belirtilmemiş).

Fahir Armaoğlu, Siyasi Tarih. Sevinç Matbaası, Ankara, 1964.

Peter F. Sugar, "Economic and Political Modernization: Turkey" in Robert E. Ward. and Dankwart A. Rustow (eds.), Political Modernization in Japan.

and Turkey. Princeton University Press, Princeton, N. J., 1964.

Bülent Tanör, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri. Yapı Kredi Yayın, İstanbul. 1998.

Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki. Remzi Kitabevi, İstanbul, 1987.

Tanzimat aydınları ve siyaset adamlarına ilişkin:

Ahmet Hamdi Tanpınar, XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul Üniversitesi. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1956.

Mustafa Nihat Özön, Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi. Maarif Matbaası, İstanbul. 1941.

Yılmaz Özakpınar, Kültür ve Medeniyet Üzerine Denemeler. Ötüken Neşriyat. İstanbul, 1998.

Ziya Gökalp'in hayatı ve eserlerine ilişkin:

(Ziya Gökalp'in ilgili kitap ve makaleleri metinde zikredilmiştir).

Mehmet Emin Erişirgil, Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp. Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984.

Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi Cilt II. Selçuk Yayınları. Konya, 1966.

Yılmaz Özakpınar, Kültür Değişmeleri ve Batılılaşma Meselesi. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1999.

Uriel Heyd, Ziya Gökalp'in Hayatı ve Eserleri. Sebil Yayınları, İstanbul, 1980.

Makalede ortaya konulan medeniyet teorisine ilişkin:

Yılmaz Özakpınar, Kültür ve Medeniyet Anlayışları ve Bir Medeniyet Teorisi. Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1999.

Yılmaz Özakpınar, İslam Medeniyeti ve Türk Kültürü. Ötüken Neşriyat, İstanbul. 1999.

Toynbee ve Gökalp'te

Toynbee ve Gökalp'te Medeniyet Değiştirme Sorunsalı ve Osmanlı Devleti'nin Çöküşüne Bakışlar / Dr. Mehmet Akif Kireççi [s.851-858]

Pennsylvenıa Üniversitesi Phıladelphıa Asya ve Orta Doğu Çalışmaları Bölümü / A.B.D.

Bu makalede saygın İngiliz tarihçi ve düşünür Arnold J. Toynbee (1889-1975) ile Türk milliyetçiliği fikrinin ilk sistematik formülünü öneren Ziya Gökalp'in (1876-1924) Osmanlı Devleti'nin çöküşü ve medeniyet değiştirme üzerine geliştirdikleri tezler incelenmektedir. Ziya Gökalp Osmanlı'nın çöküşünü daha önceki reformcu neslin, Tanzimatçıların, Batı'yı tamamen benimseme yerine kısmen taklit etmelerine bağlar. Doğu ile Batı medeniyetlerine Osmanlı kimliğinde uyum sağlama çabaları da anlamsızdır, çünkü bu ikisi birbirlerine tamamen zıt iki ayrı medeniyet dairesidir. Dolayısı ile Gökalp için Türklerin kurtuluşu kendi medeniyet dairelerini terkedip koşulsuz olarak Batı medeniyeti dairesine girmelerindedir.1 Toynbee ise Osmanlı'nın çöküşünü Batılılaşma hareketlerinin başarısızlığına bağlama eğilimindedir. Toynbee Osmanlı'daki dönüşüm sürecini tarihsel bir süreç olarak algılar ve değerlendirmesini bu çerçevede yapar. Onun da vardığı sonuç diğer medeniyetlerin ister istemez Batılılaşmak zorunda kalacak olmalarıdır.

Şimdi Gökalp ve Toynbee'nin yaşam öykülerine kısaca değindikten sonra sırasıyla Osmanlı Devleti'nin çöküşüne bakışlarını ve medeniyet değiştirme sorunsalı karşısında geliştirdikleri önermeleri irdeleyelim.

Osmanlı'nın en sancılı yıllarıyla Cumhuriyet'in ilk kuruluş evresinde (1876-1924) yaşayan Ziya Gökalp, Türk Milliyetçiliği fikrini sistematik olarak işleyen ilk düşünürdür. Yaşadığı dönemin düşünsel çıkmazlarına çıkışlar arayan nitelikte sosyolojiden müziğe, tarihten eğitime ve edebiyata varan geniş bir yelpazede eserler vermiştir. Düşünceleri İttihad ve Terakki ideolojisinde ve örgütün yönetici kesiminde gayet etkili olmuştur. Cumhuriyet'in kurucusu Mustafa

Kemal de fikir babasının Ziya Gökalp olduğunu ifade ederek Gökalp’in fikirlerini Cumhuriyet dönemine devrimlerle taşımıştır.

Eserleri arasında dönemin fikri akımlarını tartıştığı Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak (1918) ve Türkçülüğün Esasları (1923) ve çeşitli dergilerde yayınlanmış makaleleri en önemlileri olarak sayılabilir. Makalelerinden bir çoğu daha sonra araştırmacılar tarafından değişik isimler altında derlenerek yayınlamıştır.2 Bugünün modern Türkiyesi’nde halen referans verilen önemli bir aydın olan Ziya Gökalp’in medeniyet değiştirme sorunsalı ile ilgili düşünceleri, Huntington “Medeniyetler Çatışması” makalesini 1993’te Foreign Affairs’de yayınladıktan sonra yeniden gündeme gelmiştir. Bu makalenin amacı Gökalp’in teorilerini bir başka Batılı düşünür Arnold Toynbee’nin benzer düşünceleri ile karşılaştırarak konuyu daha ileri bir seviyeye taşımaktır.

1889-1975 yılları arasında yaşayan İngiliz tarihçi ve düşünür Arnold Joseph Toynbee sadece yazılarıyla değil, tıpkı Ziya Gökalp gibi tarih yapımına da katkılarda bulunması nedeniyle önemli bir sima olarak karşımıza çıkar. Toynbee Birinci ve İkinci Dünya Savaşları sırasında İngiliz dışişlerinde görev yapmış, 1919’da ve 1946’daki Paris Barış Konferanslarına İngiltere’yi temsilen delege olarak katılmıştır. Londra Üniversitesi’nde 1919-1924 yılları arasında Yunan Dili ve Roma Tarihi konularında öğretim üyeliği yapan Arnold Toynbee, 1925 ile 1955 yılları arasında Kraliyet Uluslararası İlişkiler Enstitüsü’nde yönetici olarak çalışmıştır. Üretken bir yazar olan Toynbee asıl şöhretine 1933 ile 1961 yılları arasında tamamladığı 12 ciltlik “Bir Tarih Çalışması” (A Study of History) 3 adlı eseriyle kavuşmuştur.

Toynbee, Bir Tarih Çalışması adlı eserinde medeniyetlerin büyüme, gelişme ve çöküşleri sorunsalını milliyetler ve milliyetçi yaklaşımlar ye

rine kültürel gruplar çerçevesinde ele almaktadır. Bu noktadan Toynbee bir anlamda Samuel Huntington’un meşhur “Medeniyetler Çatışması” (The Clash of Civilizations) adlı -daha sonra aynı isimle kitaplaştırdığı- makalesine teorik ve metodolojik açıdan öncülük

etmiştir. Toynbee'nin kitabının temel tezi bir medeniyetin kendini devam ettirebilmesinin insanlar ve çevre koşulları -doğa- tarafından karşısına çıkarılan güçlüklere ve zorlamalara başarıyla cevap verebilme kabiliyetine bağlı olduğudur. Toynbee'ye göre incelediği 26 medeniyetten sadece Batı Hıristiyan medeniyeti halen hayatta ve belki o bile çöküş sürecindedir. Medeniyet bağlamında dinin yeniden üretici, yeniden doğurucu etkisini fazla vurguladığı gerekçesiyle zaman zaman eleştiriler alan Toynbee'nin medeniyet sorunsalı ile ilgili düşünceleri, Huntington yaklaşımına öncülük edecek bir teorik çerçeve içermektedir.

Toynbee'nin özellikle The World and the West4 adlı eserinde kullandığı yaklaşım Huntington'da olduğu gibi keskin çizgilerle ayrışmış medeniyetlerin birbirleriyle çatışma varsayımlarıyla ilgili önermelerden ziyade; 'diğer' medeniyetlerin varolabilmek -daha yumuşak bir ifade ile Batı'yla yarışta varolabilmek- için bir gün muhakkak Batılılaşmak zorunda kalacaklarını öne sürmesidir. Toynbee Batı ile dünyanın tüm diğer medeniyetleri arasında böyle bir çekişmenin varlığını ve Batı'nın tartışılmaz üstünlüğünü ilan eder. Bunu yaparken kullandığı deyim, karşılaşma ve mücadele anlamlarına gelen "encounter" olarak karşımıza çıkar. Halbuki Huntington'ın seçtiği terim çatışma ve çarpışma anlamlarına gelen "clash"tir. Tabii ki Toynbee ile Huntington'ın dönemleri karşılaştırıldığında küçümsenmeyecek bir siyasi farklılık göze batar. Huntington "Medeniyetler Çatışması'' adlı meşhur makalesini Toynbee'nin Batı'ya karşı en büyük tehdit olarak gördüğü Sovyet Rusya'nın yıkılmasının ardından ortaya çıkan yeni konjonktürde yazmaktadır.

Toynbee'nin teorisi Batı'nın 'lider medeniyet' olduğu ve 'dünyaya karşı Batı' kavramları öne çıkarılarak ele alındığında Huntington'un teorik yaklaşımlarıyla şaşırtıcı bir benzeşme ve devamlılık arz etmektedir. Ziya Gökalp'in düşünce sistemi de sanki bu yaklaşıma içerden geliştirilen bir formül olarak karşımıza çıkmaktadır. Zaman zaman tereddüde düşmüş gibi görünse de Türk aydın ve yöneticileri ve şimdilerde giderek artan toplumsal bir destekle beraber Türk Milleti tercihini Batıdan yana yapmış olduğunu göstermiştir. Eğer

Türkiye'nin Avrupa Topluluğu'na tam üyeliği de gerçekleşirse Ziya Gökalp'in öngörüsü gerçekleşecek ve Türk milleti Batılılaşma yolunda çok önemli bir düzeye gelmiş olacaktır.

Şimdi kısaca Toynbee'nin Osmanlı reformlarının başarısızlık nedenleri ve Osmanlı'nın çöküşü üzerine ileri sürdüğü tezleri inceleyip ardından Ziya Gökalp'in medeniyet değiştirme sorunu ile ilgili düşüncelerini ele alalım.

Toynbee'nin Osmanlı'nın çöküşü ile ilgili yorumlarının analizine girmeden önce Osmanlıların hüküm sürdükleri coğrafyayı nasıl elde ettikleriyle ilgili tespitine değinmekte yarar vardır. Toynbee, Osmanlı'nın hüküm sürdüğü alanı iki temel unsurla elde ettiğini düşünür. Bunlardan ilki, etkili bir saray-köle sistemi, diğeri ise, Osmanlı'nın hedef hinterland olarak seçtiği bölgede yaşayan Doğulu Hıristiyan kavimlerin Batılı Hıristiyan efendilerine karşı duydukları nefrettir.5

On yedinci yüzyılın sonlarına doğru Doğulu Hıristiyan kavimlerin Batı'ya karşı genel davranışlarında çok dikkat çekici değişimler gözlenmiştir. Toynbee'ye göre bu değişimin iki temel nedeni vardır. Bunlardan ilki Doğulu Hıristiyanların zihinlerindeki Orta Çağ'dan kalma zulüm ve baskı dolu hatıraların zamanla silinmeye yüz tutması, diğeri de bu dönemde Batı'nın din savaşlarını bırakıp daha toleranslı bir ortam oluşturmaya çalışmasıdır. Bunların etkisi ile bir Katolik veya Protestan için Katolik ya da Protestan olmayan bir ülkeyi ziyaret edip -o ülkenin dinine ve dogmalarına bağlanmadan- teknik materyaller ve kültürel donanımlar edinmesi veya bu unsurları benimsemesi mümkün hale gelmiştir.6

Toynbee'nin aslında fazla vurgulamadan bizim dikkatlerimizi çektiği çok önemli bir nokta, Osmanlı modernleşme hareketinin temel felsefesi ve aynı zamanda da handikapları hakkında bize enteresan bir açılım sağlar. Osmanlı Devleti'nin 1768-1774 yılları arasında süren Osmanlı-Rus Savaşlarından yenik çıkması ve Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım'ın yönetimini Ruslara terketmesi Osmanlı Devleti'ni küçük düşürmüştür. Toynbee'ye göre bu küçük düşmenin nedeni yenilginin kendisinden çok, tarihinde ilk defa bir

Doğulu Hıristiyan devlete yenilmesindendir. Dolayısı ile Osmanlı yöneticileri reform hareketlerine ticarî sektör yerine askeri alandan7 başlamak zorunda kalmışlardır.

Toynbee'ye göre Osmanlı Türklerindeki 'Batılılaştırma' hareketini anlamanın anahtarı, reform hareketine temel teşkil eden bu askerî yaklaşımdır.8 Osmanlılar, bu tarihten îtîbaren 1918'deki Mondros Mütarekesine kadar yayılan süre içerisinde, Batı'nın üstünlüğü problemine genelde aynı çizgide yaklaşımlar sergilemişlerdir. Bu yaklaşım da Batı'ya karşı Batı'nın silahı ile savaşma ve Batı'nın ancak kendi silahı ile yenilebileceği olgusudur. Halbuki Toynbee'nin de vurguladığı gibi9 Batı'nın askeri etkinliği ve üstünlüğü Batı'nın genel anlamda üstünlüğünün asıl nedeni olmaktan ziyade bu üstünlüğün bir yansıması idi. Batılı olmayan bir toplumun bu askerî üstünlüğe yaklaşabilmek için sadece ve sadece Batı'nın askerî tekniğini elde etmek yerine Batı'nın idarî, finansal ve ve hatta hijyen tekniklerini ve -bu askerî üstünlüğün dayandığı- ekonomik verimliliği elde edebilmesi gerekiyordu.10

Toynbee, reformlara askeri alandan başlamayı savunan bu yaklaşımı şu sözleriyle değerlendirir: "… -her ne kadar âcil nedenlerden ötürü kaçınılmaz görünmüş olsa da- Türkler için ne bahtsız bir hadisedir ki, genel olarak Batılılaşma problemine askerî bir perspektiften yaklaşmışlardır."11 Ona göre bu yaklaşım tarzı bahtsız ve üretken olmayan bir yaklaşım tarzı idi, çünkü Batı'nın askerî yönü diğer yönlerine kıyasla muhtemelen en az ilerici ve en az eğitici olan yönü idi.

Dolayısı ile Toynbee analizinde, İttihad ve Terakki'nin ve onlardan önceki Batılılaştırıcı Türk reformcu neslinin başarısızlığının temelinde askeri yaklaşımı başat unsur olarak gösterir. Zaten ona göre askerlik özü îtîbarı ile liberal ve yapısal reformların karşısında olan bir kavram ve meslektir.

Toynbee'nin eserlerinde Osmanlı'daki Batılılaşma hareketinin sorunları üzerine yaptığı analizler onun Osmanlı Devleti'nin çöküş nedenleri ile ilgili felsefesini de ele verir. Toynbee'nin reformların karşılaştığı felsefi, siyasi ve idari sorunlara değinirken vurguladığı en

önemli noktalardan birisi Osmanlı reformlarının toplumsal katmanlar arasında kendiliğinden doğan bir hareket olmak yerine sunî bir hareket olarak ortaya çıkışıdır.12 Geniş halk tabanına yayılamadan reformları gerekli görüp kurgulayan kuvvet hükumettir. Bu tesbit reformların halktan bir desteği olmadığını doğrudan iddia etmese de sosyolojik açıdan bir sorunsal oluşturduğuna işaret eder. Kaynağını tabandan almayan reformlar yöneticilere ve onların isteklerine bağlı kalmakla muallel olduğundan bu durum daha sonraki dönemlerde reformların kurumlaşması ve devamı bakımından neredeyse çözümsüz sorunlar yaratmıştır.

Reform hareketlerinin askerî yenilgi tehdidinin mevcut olduğu bir dönemde başlaması da Toynbee için başka bir sorundur. Buna bağlı olarak ortaya çıkan diğer bir açmaz da reformların çok uzun bir süreye yayılan krizler sırasında -1774'teki bir Türk-Rus Antlaşması olan Küçük Kaynarca'dan 1856'daki başka bir Türk-Rus Antlaşması olan Paris Antlaşması'na kadar süren dönem sırasında- gerçekleştirilmeye çalışılmasıdır. Bu süre içerisinde Osmanlı İmparatorluğu hem kendi kontrolu altındaki Hıristiyan tebaanın hem de dışarıdan düşmanların tehdidi altındadır.13 Bu askeri tehditler altında alınan idari reform kararlarının etkinliği ve sürekliliği söz konusu psikolojik nedenlerden ötürü zayıflamıştır. Yapılan bir reform girişiminin barış ortamında test edilmesine fırsat bulunamadan, başka bir deyişle, reformlar gerekli yetkinliğe erişme fırsatı yakalayamadan savaş ortamlarında erimişlerdir.

Şimdiye kadar vurgulanan nedenlerin yanısıra Toynbee, Osmanlı Devleti'nde reform yaklaşımlarının neredeyse tamamen askerî bir niteliğe bürünmesini çöküşü hazırlayan önemli bir etmen olarak görür. Reformlara sadece askeri açıdan yaklaşmak, Osmanlı'nın Batı ile ilişkilerinde ortaya çıkan güç dengesizliğini sadece askeri alanda aramak, Osmanlı toplumu açısından Toynbee'nin ifadesi ile ''bahtsız bir görüntü''14 ortaya çıkarmıştır.

Türk reformcularının karşısına çıkan ve aşmakta en zorlandıkları sorunlardan birisi de bir taraftan doğulu (Ortodoks) Hıristiyan tebaa ile uğraşırken diğer taraftan da Sultan'ın saray erkanı ve değişimlere karşı çıkan bir takım dini gruplarla

uğraşmak zorunda kalmalarıdır.15 Reforma en güçlü ve şiddetli muhalefet Yeniçerilerden gelmektedir, çünkü Batılı askerî reformlar en çok bu grubun menfaatlerini ve statülerini yok edebilecek niteliktedir.16 Bu kesim Napolyon'un askerî ateşesi Sebastiani'nin tavsiyesi üzerine-Yeniçeri Ocağı'nı yeniden organize etmek isteyen Sultan III. Selim'e bunu hayatı ile ödetmişler ve daha sonraki dönemde Sultan II. Mahmud bunların hepsini 1827'de yok edene kadar ona da felaketlerle dolu bir 18 yıl yaşatmışlardı.17

Toynbee "Türkiye" (Turkey) adlı eserinde zaman zaman Osmanlı Devleti'nde yaşanan diğer sosyal ve siyasi sorunları da tartışır. Bu sorunlar doğal olarak yönetim üzerinde baskı oluşturduğu için bazen doğrudan bazen de dolaylı olarak Osmanlı modernleşme hareketlerini etkilemiş ve çöküşü getiren nedenler arasında yer almıştır. Hıristiyan azınlıkların kurtuluş için Batı'ya yakınlaşmaları -kapitülasyonlar incelenirken de üzerinde durulacağı gibi- önemli bir etken olarak vurgulanmıştır. Bununla bağlantılı olarak milliyetçilik akımlarının doğuşu ve azınlıklar arasında revaç bulması da Osmanlı Devleti'ni zayıf düşüren unsurlar arasında yer almaktadır.

Böylece Toynbee'ye göre Osmanlı'da 1774 yılından sonra başlayan Batılı çizgideki reform hareketleri neredeyse yüz yıl sonra tam bir felaketle sonuçlanmıştır.18 Görüleceği üzere Toynbee reformların önündeki engeller ve Osmanlı'nın çöküşü sorununa Batılılaşma yolunda yapılan reform hareketlerinin tamamlanıp tamamlanamadığı açısından yaklaşmaktadır. Dolayısı ile Ziya Gökalp'in düşünce sisteminin tersine Toynbee tarihsel sürecin belirleyiciliğini vurgular. Osmanlı'nın çöküşü ve dönüşümü tarihsel süreç içerisinde değerlendirilir.

Bu aşamada Osmanlı'nın felaketini getiren reform hareketlerindeki başarısızlığın en önemli üç nedeni de Toynbee tarafından şöyle sıralanır: İlk neden, reform hareketinin II. Mahmud ve III. Selim örneklerinde olduğu gibi birkaç kişinin şahsiyet ve karakterine bağlı olmasıdır.19 Burada Toynbee'nin dikkat çektiği ve fakat pek fazla çalışılmamış bir noktaya değinmek yerinde olur kanaatindeyim. O da bu otokrat reformcu liderlerin başarılı

olmalarının onların daha etkisiz takipçilerine yanlış yapmaları için fırsatlar vermiş olmasıdır.20 Toynbee'nin işaret ettiği bu nokta, başarılı öncü reformcuların onları izleme iddiasındaki takipçilerinde ve onların psikolojilerinde başarısızlığa nasıl bir etmen olduğu konusu, modernleşme tarihimizde gerektiği gibi irdelenmemiş ilginç noktalardan birisidir.

Toynbee felaketin ikinci nedenini ise "İmparatorluk yükü" olarak nitelediği miras olarak gösterir. Bu da Osmanlılara Avrupa eyaletlerindeki Doğulu -yanı Ortodoks- Hıristiyan nüfus ile olan geçmişlerinden gelen ve Asya'daki Arap nüfusun yoğunlukta olduğu eyaletlerden kaynaklanan bir sorundur. Bu milletlerin yönetici sınıfa ve devletin ekonomik kaynaklarına getirdikleri yük nedeni ile Türk nüfusu Batılılaşma yönünde yönlendirmek için gereken enerji başka yere harcanıyordu. Midhat Paşa'dan İttihad Terakkî'ye kadar reformcu liderler enerjilerini anakronistik ve nihaî olarak başarısız olacağı belli bir takım çabalar içerisine girerek Türk olmayan nüfusu kendi yönetimleri altında tutmaya çalışıyorlardı (Burada Sırpların, Yunanlıların ve diğer Hıristiyan grupların millî akımlar etkisinde ayrımcı hareketlere girişmesi hatırlanmalıdır). Dolayısı ile Türkler kaynaklarını kendi insanlarının gelişmesine ayırmak yerine başka ırkların gelişmesine ayırmış oldular.21

Üçüncü neden Toynbee'ye göre ekonomiktir. Batılılaşma her şeyden önce pahalı bir projedir ve Batılı olmayan toplumlar -eşzamanlı olarak toplumun ekonomik altyapılarını Batılılaştırmadan- kendilerini kolayca Batılı üst sınıf ülkeler konumuna getirecek durumda değillerdi.22

Bu dönemde üretim ve dış ticaretin artış sağladığı da Toynbee'nin gözlemlediği bir konudur. Ancak bu Türklerden ziyade Hıristiyan milletlerin ve Batılı girişimcilerin çaba ve faaliyetleri sonucu olmuştur. Dolayısı ile Batılılaşma hareketi başlamadan önce Levant'taki Hıristiyan azınlıkların ve Batılıların ekonomik tekeli bu süre içerisinde de onların elinde kalmaya devam etmiştir. Ekonomi ilerledikçe de bu bir sosyal tehlike halini almıştır. Söz konusu tekelin kaybedilmemesi için azınlıklar Batılı devletlerden ve konsoloslardan yardım istemişlerdir. Bunun bir sonucu olarak da Batılı devletler

konsolosları aracılığı ile bu azınlıklar lehine Sultan ve devlet erkanı üzerinde baskı uygulamaktan çekinmemişlerdir.23

Toynbee Osmanlı'nın ilerlemesine engel olan -ve dolayısı ile çöküşünü hazırlayan nedenler- arasında kapitülasyonları da ele alır. Ancak Toynbee analizinde bu konuyu Osmanlı döneminde çöküşü getiren çok önemli bir unsur olarak incelemek yerine, modern Türkiye'nin kuruluşu aşamasında 'milli bütünlüğü' tehdit eden bir unsur olarak inceler ve Cumhuriyet'in kurucularını bu eski imtiyazı kaldırmaya muvaffak oldukları için över. Toynbee'ye göre Osmanlı Devleti'nin ilerlemesine en büyük dahili engellerden birisi Müslüman ve Türk olmayan azınlıklara tanınan imtiyazlar, kapitülasyonlardır.24

Kapitülasyonlar hukuki ve ticari olmak üzere iki ana başlık altında incelenebilir. Hukuki imtiyazlar gayrimüslim azınlıklara Türk makamlarını hukuki otorite olarak kabul etmeme hakkını verdiği gibi kendi 'özerk' mahkemlerinde ve/ya bağlı bulundukları konsolosluklarda yargıya müracaat etme yoluna gidebilme haklarını da tanıyordu. Eğer bir gayrimüslim, bir Osmanlı mahkemesine yargı için müraacatta bulunmuş ve hakkında yargıya varılmış olsa bile bu karar söz konusu kimsenin bağlı bulunduğu konsolosluk tarafından bozulabiliyordu. Dolayısı ile konu Osmanlı Devleti'nde çok hukukluluk olmaktan öte bir sorun olarak karşımıza çıkıyor. Osmanlı'nın uyguladığı hukuk bir anlamda gayrimüslimleri bağlamayan; onları belki de eğer isterlerse tanıyabilecekleri bir hukuka karşı 'daha üstün' hale getiriyordu. 1535'lerde benimsenen bu uygulama Avrupa devletlerinin yükselmesi ve Osmanlı Devleti'ndeki azınlıklara 'korumacı' olmak istemeleri ile hem kullanılmaya uygun siyasi bir niteliğe bürünmüş hem de Osmanlı vatandaşı olan azınlıklar tarafından istismar edilmiştir.

Ticari imtiyazlar Osmanlı'nın çöküşü üzerinde daha belirleyici bir rol oynamıştır. Özellikle paranın dünya ekonomisinde yükselen bir değer olarak ortaya çıkmasına paralel bir biçimde ticari imtiyazlar devletin gelir-gider dengesini gittikçe yoğunlaşan bir biçimde sarsmış ve netice olarak Osmanlı Devleti'nin uluslararası ticarette rekabet şansını önemli ölçüde zayıflatmıştır.

Toynbee, Amerika Birleşik Devletleri Ticaret Bakanlığının 1920 yılındaki bir raporuna dayanarak Osmanlı Devleti'nde ticari faaliyet yürütmek isteyen şirket ve bankaların uymakla yükümlü oldukları herhangi bir kanun ve prensip bulunmadığını dolayısı ile -bugünkü ismi ile- 'yabancı sermaye'nin ancak kendi ülkesindeki kanunlara ve hissedarlarının isteklerine göre faaliyet yürütmekte olduklarını, şube açmak için Türk hükûmetinden izin dahi almaları gerekmediğini aktarmaktadır.25 Osmanlı Devleti'nin hudutları içerisinde yaşayan yabancı konsoloslar kendilerine tanınan bu hakları ülkedeki hukuk sistemini hiçe sayacak şekilde istismar etmişler, bu haklarını karmaşık menfaat ilişkilerinde kullanmaktan çekinmemişlerdir. Dolayısı ile ticari imtiyazlar belli bir dönemden sonra kontrolden çıkarak fütursuzca kullanılan bir sömürme aracına dönüşmüştür.26

Ticari imtiyazlar her ne kadar Osmanlı Devleti'nin zayıflaması neticesi elde edilmiş tavizler olmasa da; ticareti hareketlendireceği düşüncesiyle on altıncı yüzyılda yabancı sermayeye tanınan bu serbesti, zaman içerisinde kontrol edilememiştir. Dolayısı ile on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda başlayan ve giderek 'Pax-Ottomana' aleyhine değişen uluslararası ticaret dengelerinin yönünün tesbit edilemeyip ticaret kanunları ile ilgili gerekli değişikliklerin yapılamayışı, ilerleyen yıllarda Osmanlı yöneticilerinin önüne çok daha büyük bir sorunsal olarak gelmiş ve bu ancak Cumhuriyet'in kurulmasından sonra ortadan kaldırılabilmiştir.

Ziya Gökalp:^Çöküşe Karşı Öneriler

Ziya Gökalp'te medeniyet değiştirme sorunsalı O'nun sosyal felsefesinin temelini teşkil eder. Çökmekte olan bir medeniyet olarak nitelediği Osmanlı Medeniyeti karşısında o tercihini yeni ve güçlü Batı medeniyetinden yana yapmış ve eserlerinde analizini yaptığı diğer unsurları bu metod çerçevesinde değerlendirme gayreti içerisinde olmuştur.

Gökalp'e göre Osmanlı Medeniyeti en azından iki nedenden ötürü dağılmaya mahkum bir medeniyettir. Birinci neden "imparatorluk" nosyonunun -ki Osmanlı bir İmparatorluktur- geçici bir birliktelik arzettiği meselesidir. Osmanlı idaresi altındaki milletler bir

gün kaçınılmaz olarak bağımsızlıklarını arayacaklardır ve bu kaçınılmaz bir dağılma demektir. Her ne kadar milliyetçilik etkisindeki bu dağılmanın ilk ve kesin emarelerini görse de Gökalp, Osmanlı Devleti'ni bekleyen sonun Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Rusya'yı da beklediğini, bu sonun kaçınılmaz olduğunu vurgular.

Ona göre Osmanlı Medeniyeti'nin sonunu getirecek olan ikinci neden de Batı'nın tartışılmaz gücüdür. "Batı medeniyeti Doğu medeniyetini tamamen yok edebilecek bir güce sahiptir. Balkanlar'da ve Rusya'da olan budur ve bu sonun Osmanlı'nın da başına gelmesi kaçınılmazdır."27

Gökalp, yaklaşımının temel bir parçası olarak dikkatlerimizi kültür (onun terimiyle hars) ve medeniyet arasındaki farka çeker. O'nun medeniyet ve kültür arasındaki farklılığa bakışı 'Osmanlılık' ve 'Türklük' şeklinde ifadesini bulur. Bu yaklaşım tarzı ile medeniyetle Osmanlı, kültürle Türklük ilintilendirilmiştir. Osmanlı'nın bir medeniyet olduğunu kabul etmekle beraber Türk kültürünün bu medeniyete tamamen zıt bir konumda olduğunu iddia eder. Gökalp "Neden Türk olan herşey çok güzel ve Osmanlı olan her şey çok çirkindir?"28 diye sormaktan kendini alamaz.

Medeniyet ile kültür arasında herhangi bir bağ olmadığı savını öne sürmesi Gökalp'e Osmanlı Medeniyeti'ni reddetme ve onun yerine Batı medeniyetini benimseme noktasında teorik bir temel hazırlamaktadır. Detayları ele alındığında Gökalp'in bu teorik çerçeveden sapmadan kendi içinde tutarlı bir biçimde felsefesini kurmaya devam ettiği görülür.29 Şimdi Ziya Gökalp'in Osmanlı'nın çöküşü ve Türklerin medeniyet değiştirmesi üzerine geliştirdiği teorisinin ayrıntılarından birkaçını ele alalım.

Gökalp medeniyet ve kültür (hars) ayrımının temellendirmelerini, birbirlerine zıt yapısal oluşumlar sergilediğini düşündüğü yönetici kesim, dil, müzik ve ulema gibi unsurlar üzerinde inceler. Gökalp'e göre bütün bu unsurların medeniyete ve kültüre taalluk eden değişik ve dolayısı ile de birbirlerine zıt iki farklı yönü vardır. Bu zıtlığın temelinde de kozmopolit emperyal Osmanlı kültürü yatmaktadır. Yönetici zümre Gökalp'a göre kendini Türk olarak tanımlamadığı

gibi, Türkleri de yönetimleri altındaki diğer tebaadan birisi olarak görmüş ve o şekilde muamele etmişlerdir.30 Bu itibarla Türklerin Osmanlı sisteminde diğer milletlere/etnik unsurlara nazaran herhangi bir ayrıcalıklarının olmadığı âşikârdır. Dolayısı ile Osmanlı'nın yönetici zümresi Gökalp düşüncesinde kozmopolit bir eliti ifade eder. Bu elit zümrenin de doğal olarak Türk insanını ve onların orijinal kültürünü temsil etme kabiliyeti yoktur.

Dil ve müzik üzerine yaptığı analizler Gökalp'in zıtlıklar teorisini uyguladığı diğer alanlar olarak karşımıza çıkar.31 O, müziği ve dili daha önce kurduğu çerçevede ele alır ve Türk dilini Osmanlı Türkçesi ve halk Türkçesi olarak ikiye ayırır. Gökalp, Osmanlı Türkçesinin Türkçe, Arapça ve Farsça'nın dilbilgisi, sözdizini ve kelime bilgisinden oluşan sunî bir bileşim olduğunu öne sürer. Onun için ancak halk Türkçesi ya da konuşma Türkçesi gerçek Türkçedir. Dolayısı ile, -bir bileşime dönüşmüş olan- medeniyet dili (Osmanlı Türkçesi) yerini kültür diline (Halk Türkçesi) terk etmelidir.32

Gökalp, müziği de dile benzer, bir çerçevede ele alır. Osmanlı müziği ve Halk müziği O'nun kurgusunda önerilen medeniyet ve kültür karşıtlığı teorisine tam olarak uymaktadır. Çökmekte olan Osmanlı medeniyetini temsil eden Sanat Müziği, Türk Halk Müziği ile değiştirilmelidir.33 Nitekim Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türk Sanat Müziği yayını yasaklanmış, ancak bu uygulamadan daha sonra vazgeçilmiştir.

Millî Türk kültürü (harsı) Osmanlı Medeniyeti'nin sahip olmadığı bir harmoniyi içinde barındırır. Osmanlı Medeniyeti Türk, Fars, Arap kültürlerinden aynı zamanda İslam'dan, bunların yanı sıra Doğu ve Batı medeniyetlerinden müesseseler içeren bir bileşim gibidir ve daha da önemlisi bu müesseseler hiçbir zaman âhenkli bir sistem oluşturamamışlardır.34 Bu tesbite göre, medeniyetler ancak milli kültürlere dayanıyorlarsa âhenkli bir sistem oluşturabilirler. Bunun delillerinden birisi olarak Gökalp İngiliz medeniyetini örnek gösterir. İngiliz millî kültürüne dayandığı için, İngiliz medeniyetini oluşturan unsurlar arasında bir harmoni olduğunu savunur.

Gökalp Osmanlı'nın çöküşünün temel nedeni olarak -Türklüğün karşısında gördüğü- Osmanlılığı gösterir. Gökalp'in teorisinin bizi getirdiği nokta, çöküşün sorumluluğunun 'kendi'den (self) 'öteki'ne (other) transfer edilmesi meselesidir. Onun nazariyesi sonucunda önceden devam edegelen bir 'kendi'nin, Osmanlı 'öteki'si ve Türk 'kendi' olmak üzere ikiye ayrıldığını görmekteyiz. Birbirine taban tabana zıt unsurlar olarak irdelenen bu sınıflama, Gökalp felsefesinde yeni bir "medeniyet" ve yeni bir "tarih" anlayışının doğmasına neden olmuştur. Bu yeni anlayış Gökalp'in kuruluşunun tamamlandığı görmeye ömrünün vefa etmediği Cumhuriyet'in de temel yapıtaşlarını oluşturan bir anlayış olarak günümüze değin etkinliğini sürdüregelmiştir.

Çöküşün temel nedeni olarak Osmanlı Medeniyeti'nin gösterilmesi ve bu medeniyetin gerçek Türk kültürünü temsil etmediği önermesi tarihsel süreklilik açısından endişe verici keskin bir viraja gelindiğini göstermektedir. Bu virajın endişe verici yönü, çöküşten kurtulmak -ve hatta belki Türk devletinin hayatiyetini devam ettirebilmesi- için girilmesi gereken yolun 'yeni' bir yol olmasıdır. Bu noktada Toynbee'nin Batı medeniyetleri dışındaki bütün medeniyetlerin er geç Batılılaşmak zorunda kalacakları önermesini hatırlamak gerekir. Gökalp çıkışa/kurtuluşa götürecek bu yolun Toynbee'nin de ifade ettiği gibi Batı medeniyeti olduğunu işaret eder. Bu virajın keskin yönü ise tarihsel süreç açısından bir kopma ve devamsızlık ifade etmesidir. Her ne kadar Gökalp çökmüş olarak görse de Osmanlı medeniyeti -yol ayrımındaki- Türk milletinin sosyo-psikolojik temelini teşkil etmektedir. Gökalp'in teorisinin en büyük handikaplarindan birisi bu sosyal psikolojik paketin ne şekilde dönüştürülebileceğini suskunlukla geçiştirmiş olmasıdır.

Gökalp'in çöküşün temel nedeni olarak Osmanlı Medeniyeti ve Osmanlıcılık anlayışını göstermesi çöküşün alternatifini ve kurtuluşu da bu medeniyetin değiştirilmesinde formüle etme yoluna gitmesine neden olmuştur. Toynbee'nin Türkiye'nin Batılılaşma serüveninde tanımladığı ve irdelediği konular genelde Batılılaşma çabalarının önüne çıkan felsefî, siyasi ve sosyolojik sorunların analizleri olarak karşımıza çıkarken; Gökalp'te medeniyet değiştirmekle âdetâ bu

sorunların topyekün ilgası hedeflenmiş ve esenliğin kökten radikal bir değişimle elde edileceği düşünülmüştür. Toynbee, Batılılaşmanın kaçınılmaz bir süreç olarak diğer medeniyetleri-teker teker -avlayacağını ima ederken; Gökalp de sanki bu teklife içerden bir cevap üretme çabasına girmiştir. Sonuç olarak Toynbee'nin önermesi çok daha radikal bir seviyede- belki Toynbee'nin beklentilerini de aşan radikal bir tavırla- Gökalp tarafından teorize edilmiştir. Çözüm Türklerin kendi medeniyetlerini terkederek Batı Avrupa medeniyetine girmeleridir.

Kültürün (harsın) medeniyetten ayrı bir olgu olarak işlenmesi, Osmanlı medeniyetinin kozmopolit ve Türk kültürüne dayanmayan bir medeniyet olarak sunulması Gökalp için medeniyet değiştirme sorunsalını pratik bir çözüm önergesine dönüştürmüştür. Medeniyet Gökalp için basitçe bir milletten başka bir millete -taklit yoluyla- geçebilen anlayış ve tekniklerin toplamıdır. Kültür ise bunun tam tersine duyguları ve hissiyatı kapsadığından ne sunî olarak yaratılması mümkündür ne de bir başka milletten taklit yoluyla35 ödünç alınması.36 Dolayısı ile bu teori 'Osmanlı' medeniyetinin 'Batı' medeniyeti ile kolaylıkla değiştirilebileceğini savunur.

Bu formülasyonda Gökalp'in bu değişimi kendi felsefesinde meşru kılan unsur medeniyetin temeli olarak 'millî' olanı görmesidir. Gökalp için Osmanlı medeniyeti millî bir değer ifade etmediği gibi tarihsel bir değer de taşımaz. Bu nedenle Gökalp düşünsel olarak 'Osmanlı' kavramı ile bağlarını keser. Kültürün medeniyetten-en azından Gökalp felsefesinde Osmanlı medeniyetinden -bağımsız bir unsur olarak ele alınması; medeniyet-kültür bağını reddettiği gibi kültürü içinde yaşadığı medeniyetten etkilenmeyen mekanik bir olguya dönüştürür. Tabii ki bu yaklaşımın temel amacı medeniyet değiştirme hadisesinin yıkıcı etkilerini bertaraf etme kaygısı da olabilir. Ancak böylesi bir yaklaşım medeniyet değiştirme işlemin- en azından fikrî bazda -basite indirgemiş ve dolayısı ile de daha sonra gelen adaptasyon döneminde karşılaştırma, inceleme ve dönüştürme süreçlerinin yeterli entellektüel çaba sarfedilmeden geçilmesine zemin hazırlamıştır.

Gökalp Düşüncesinde Medeniyet ve Din

Gökalp, dini, Toynbee'den daha farklı bir biçimde ele alır. O'na göre din, medeniyetle herhangi belirleyici bağı olmayan bir kavramdır. Aynı kültürü ve dini paylaşmayan ve birbirlerine yabancı olan toplumlar aynı medeniyeti paylaşabilirler. Nasıl ki kültürel farklılıklar aynı dine mensup olmaya engel olamıyorsa, farklı dinlere mensup olmak da aynı medeniyeti paylaşmaya engel teşkil edemez. Gökalp, Yahudilerin ve Japonların kültürel ve dinî açıdan Avrupalılara yabancı olduklarını ve fakat Avrupalılarla aynı medeniyete sahip olduklarını öne sürer.37

Gökalp için Osmanlı medeniyeti İslam medeniyeti değildir, fakat kaynağını Bizans'tan alan bir medeniyettir.38 Osmanlı medeniyeti Doğu Roma medeniyetinin bir parçası olarak yok olacak ve İslam dini, Türk kültürü ve Batı medeniyeti üçlüsü ile değiştirilecektir.39 Dolayısı ile Gökalp düşüncesinde medeniyet bir anlamda-belki de din gibi- uluslararası bir karakter kazanmaktadır. Batı medeniyeti bu anlamda 'global' ve baskın bir değer olarak karşımıza çıkar.

Daha önce değindiğimiz Osmanlı medeniyetinin İslami bir medeniyet olmadığı savına geri dönecek olursak; aslında bu önermeyle Gökalp'in çabasının Osmanlı'nın medenî bir değer olarak vazgeçilebilirliğini kurgulamaya çalıştığını gözlemleriz. Osmanlı vazgeçilebilir bir değerdir, çünkü İslamî değildir. Osmanlı vazgeçilebilir bir değerdir, çünkü felsefesini Doğu Roma medeniyetinden almaktadır. Burada Doğu Roma'nın çöküşü getiren bir unsur olarak değerlendirildiğini gözlemlemekteyiz. Doğu Roma İmparatorluğu yüzyıllar evvel yıkılıp gitmiştir ve dolayısı ile aynı kaçınılmaz son, Gökalp'in onun temsilcisi vasfını yüklediği Osmanlı medeniyetini de beklemektedir. Osmanlı'nın yıkılmaya mahkum bir geleneğin temsilcisi olarak kurgulanması eğer onun vazgeçilebilirliğini hazırlayan ilk felsefî neden ise; ikincisi de medeniyetin din ile herhangi organik bir bağının olmadığı iddiasıdır. Dolayısı ile Türkler, Batı medeniyetinin bir parçası olma konusunda herhangi bir tereddüde düşmemelidirler.

Gökalp felsefesinde üzerinde durulması gereken önemli bir nokta, her ne kadar din medeniyetin belirleyici bir unsuru olarak değerlendirilmese de çöküşün de nedeni olarak görülmez. Bu

noktadan daha sonraki dönem, modernist düşünürlerle Gökalp arasında derin bir fark ortaya çıkar. Belki de bir sosyolog olmasının verdiği insiyak ile Gökalp dinin özellikle Türk kültürünü besleyen bir unsur olarak toplumsal yapıda üstleneceği rolü gözardı etmek istememiştir.

Sonuç olarak özetlersek, Toynbee, sorunu Osmanlı'nın Batılılaşma serüveninin tarihsel süreç içerisindeki açmazları olarak ele alırken, Gökalp tıkanma ve çöküşün kaynağını Doğu Roma medeniyetini temsil ettiğini öne sürdüğü ve 'kozmopolit' olmakla suçladığı Osmanlı medeniyetinde görmektedir. Toynbee'nin bu makaleye kaynaklık teşkil eden Turkey adlı eserinde Osmanlı Batılılaşma ve reform hareketlerinin başarısızlık nedenleri üzerine yaptığı analizler O'nun 'çöküş' sorunsalına tamamlanmamış veya tamamlanamamış bir modernleşme süreci olarak bakma eğiliminde olduğunu gösterir. Gökalp ise tezinde daha radikal bir tavır sergileyerek tarihsel süreci ikinci planda tutan bir yaklaşımla sorunu Doğu-Batı ikilemi içerisinde değerlendirir ve Türklerin ancak medeniyetlerini değiştirip Batı medeniyetini benimsemeleri ile kurtuluşa kavuşacaklarını savunur.

Toynbee ve Gökalp'in Osmanlı medeniyetinin çöküşünün nedenleri ve bu çöküşün geriye çevrilmesi, bu sürecin durdurulması yönünde yaptıkları analizler şaşırtıcı benzerlikler arzetmedir. Her ne kadar önerdiği projenin büyük bir lider, Mustafa Kemal, tarafından hayata geçirildiğine şahit olmaya ömrü vefa etmemiş olsa da; Gökalp'in teorisinin bir sonucu olarak Türkiye bugün Avrupa Topluluğu'na tam üye statüsü kazanmayı beklemektedir. Eğer tam üyelik elde edilir ve Türkiye Avrupa Topluluğu'nun doğal bir parçası olarak kabul görürse Gökalp'in geçen yüzyılın başında önerdiği vizyon haklı çıkacak, üç yüzyıllık Batılılaşma çabalarında nihaî hedefe varılmış olacaktır.

Eğer Türkiye Avrupa Topluluğu'nun doğal bir parçası olarak kabul görürse Gökalp'in felsefesinin test edilmesinden daha ilginç olarak; Huntington'un Türkiye'nin ne İslam medeniyetinin bir parçası olduğu ne de Batı medeniyetine tam anlamı ile kabul edildiği yönündeki iddialarının da yeniden gözden geçirilmesi gerekecektir.

1 Gökalp, Ziya, “Garba Doğru,” Türkçülüğün Esasları, Toker Yayınları, Istanbul, 1999 (3. Baskı).

2 Örneğin bunlar arasında Hikmet Tanyu tarafından Yeni Türkiye’nin Hedefleri (1956) ve Ziya Gökalp ve Türk Milliyetçiliği (1962); Niyazi Berkes tarafından Turkish Natıonalism and Western Civilization, Selected Essays of Ziya Gökalp, New York, (1959); Rıza Kardaş tarafından Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri (1973) sayılabilir.

3 Bu eser daha sonra D. C. Somervell tarafından özetlenerek iki cilt olarak yayınlandı.

4 Toynbee, Arnold, The World and the West, New York and London: 1953, Oxford University Press.

5 Arnold J. Toynbee and Kenneth P. Kirkwood, Turkey, New York: Charles Scribner’s Sons, 1927, s. 32.

6 Toynbee, a.e., s. 34-35.

7 Toynbee, a.e., s. 36.

8 Toynbee, a.e., s. 36.

9 Toynbee, a.e., s. 37.

10 Toynbee, a.e., s. 37.

11 Toynbee, a.e., s. 37.

12 Toynbee, a.e., s. 39.

13 Toynbee, a.e., s. 40.

14 Toynbee, a.e., s. 40.

15 Toynbee, a.e., s. 40.

16 Toynbee, a.e., s. 41.

17 Toynbee, a.e., s. 46 (Mehmet Ali Paşa yeniçerilerin Mısır'daki benzerleri olan Memlükleri daha evvel 1812 yılında ortadan kaldırmıştı).

18 Toynbee benzer sonuçların Mısır için de geçerli olduğunu düşünür. Toynbee, Turkey, s. 48-9.

19 Toynbee Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın reform ile ilgili öngörülerini de bu çerçevede değerlendirir. Toynbee, Turkey, s. 49.

20 Toynbee Türkiye'de Midhat Paşa ve Mısır'da Urabi Paşa deneyimlerini başarısız girişimlere örnek olarak gösterir.

21 Toynbee, Turkey, s. 50.

22 Toynbee, a.e., s. 50.

23 Toynbee, a.e., s. 50-51.

24 Toynbee, A., a.e., s. 49.

25 Toynbee, A., a.e., s. 51.

26 Toynbee, A., a.e., s. 52.

27 Gökalp, Ziya, (Tr. by Robert Devereux) The Principles of Turkism, E. J. Brill, Leiden, 1968, p. 32.

28 Gökalp, a.e., s. 28.

29 Bkz: Gökalp, Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak, Kültür Bakanlığı, Devlet Kitapları, Ankara 1976, pp. 29-42.

30 Gökalp, The Principles of Turkism, p. 28.

31 Gökalp, Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak, pp. 48-49.

32 Gökalp, The Principles of Turkism, p. 23.

33 Gökalp, a.e., s. 24.

34 Gökalp, a.e., s. 31.

35 Gökalp felsefesinde ‘medeniyet’in taklit yoluyla edinilmesi zaman zaman baskın bir şekilde karşımıza çıkar. Onun farkında olmadan formülüne taşıdığı bır tıkanmadır bu. Medeniyetin ‘self’de üretilmesinin -bilerek veya bilmeyerek- tartışılmaması ödünç alma ve uygulama işleminde de boşluklara ve tıkanmalara yol açmıştır. Bu konu başka bir çalışmada incelenmeyi gerektirecek kadar önemlidir.

36 Gökalp, The Principles of Turkism, s. 22-24.

37 Gökalp, a.e., s. 38.

38 Gökalp, a.e., s. 32.

39 Gökalp, a.e., s. 33.

Arai, Masami, Turkish Nationalism in the Young Turk Era, E. J. Brill, Leiden, New York, 1992.

Cantor, Norman F., Inventing the Middle Ages, W. Morrow, New York, 1991.

Davison A, Secularization and Modernization in Turkey-The Ideas of Ziya Gökalp, Economy and Society, 24: (2) 189-224 May 1995.

Erişirgil, M. Emin, Bir Fikir Adamının Romanı, Ziya Gökalp, İnkılap Kitabevi, Istanbul, 1951.

Gökalp, Ziya, (Translated and edited by Niyazi Berkes), Turkish Nationalism and. Western Civilization, Selected Essays of Ziya Gokalp, Columbia University Press, New York, 1959.

, (Tr. by Robert Devereux) The Principles of Turkism, E. J. Brill, Leiden, 1968.

, Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak, Kültür Bakanlığı, Devlet Kitapları, Ankara, 1976.

Göksel, Ali Nüzhet, Ziya Gökalp, Hayatı, Sanatı, Eseri, Varlik Yayınevi, İstanbul, 1959 (3. baskı).

Hanioğlu, M. Şükrü, The Young Turks in Opposition, Oxford University Press, 1995.

Heyd, Uriel, 1950 Foundations of Turkish Nationalism, The Life and Teachings of. Ziya Gökalp, Luzac Company Ltd and The Harvill Press Ltd.

Huntington, Samuel, “Clash of Civilizations?” Foreign Affairs, 72, no. 3 1993.

İnan, Afet, Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler, Ankara, 1959.

Levine, George (Ed.), Constructions of the Self, Rutgers University Press, New Jersey, 1992.

Lewis, Bernard, “History Writing and National Revival in Turkey”, Middle Eastern Affairs, Vol. 4 (June-July 1953).

Mardin, Şerif (Ed.), Cultural Transitions in the Middle East, E. J. Brill, Leiden, New York, Koln, 1994.

Mumby, Dennis K., “Two Discourses on Communication, Power and the Subject: Jurgen. Habermas and Michel Foucault, ” in Levine, George (Ed.), Constructions of the Self, pp. 81-104.

Nüzhet, Ali, Ziya Gökalp’in Hayatı ve Malta Mektupları, İkbal Kütüphanesi, İstanbul, 1931.

Palmer, Alan, The Decline and Fall of the Ottoman Empire, John Murray Publishers Ltd., London, 1992.

Parla Taha, The Social and Political Thought of Ziya Gokalp 1876-1924, E. J. Brill, Leiden, 1985.

Şapolyo, Enver Behnan (1933), Filozof Gökalp, Kitap Yazanlar Kooperatifi Neşriyatı, Ankara, 1933.

, Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi, Guven Basımevi, İstanbul, 1943.

Tansel, Feyziye Abdullah, Ziya Gokalp Külliyatı-I, II, Limni ve Malta Mektupları, Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara, 1965.

Tansel, F. A., Ziya Gökalp Külliyatı, Ankara, 1952.

Arnold J. Toynbee and Kenneth P. Kirkwood, Turkey, New York: Charles Scribner's Sons, 1927.

Toynbee, Arnold Joseph, A Study of History, London, New York: Oxford University Press, 1948-61, (12 cilt).

, A Study of History, Abridgement of volumes I-X by D. C. Somervell, [İlk Amerika baskısı] New York, Oxford University Press, 1947-1957.

, An Historian's Approach to Religion; based on Gifford lectures. delivered in the University of Edinburgh in the years 1952 and 1953, New York: Oxford University Press, 1956.

, Change and Habit: the Challenge of Our Time, London, New York Oxford U. P., 1966.

, The world and the West, New York and London, 1953, Oxford.

XX. Yüzyılın Eşiğinde Dört Türk Aydını: Gaspıralı İsmail, Hüseyinzade Ali, Akçuraoğlu Yusuf, Ağaoğlu Ahmet / Prof. Dr. Bilge Ercilasun [s.859-868]

Osmanlı Devleti 1774'te yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması'yla yenilgiyi kabul eder. Bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti büyük bir hızla gerilemeye ve çökmeye başlar. Bu yenilgi devletin her biriminde ve hayatın her alanında görülür. Başta askerî ve siyasî olmak üzere her sahada bir çöküş başlamıştır. Osmanlı Devleti artık önüne sürülen birbirinden ağır şartlara boyun eğecektir. Bunlar büyük toprak kayıpları ve kapitülasyonlardır. 19. yüzyıl böyle devam eder. Savaşlar yapılır, Osmanlı orduları yenilir veya cephede yenilmese de masada yenilgiyi kabul eder ve önüne konulan antlaşma metinlerini imzalar. Toprakları gittikçe ve hızla küçülür. Osmanlı Devleti yalnız topraklarını kaybetmekle kalmaz, siyasî, sosyal ve psikolojik tesir sahasını da kaybeder. Çöküş ve yıkılış kaçınılmazdır ve öldürücü bir hastalık gibi toplumun her unsurunu kemirmekte, korkulan son, acımasız bir şekilde yaklaşmaktadır. Alınan tedbirler fayda etmez, tesirsiz kalır. Yapılan her savaşın sonunda göç başlar. Topraklarını ve vatanlarını kaybetmiş insanlar akın akın Devlet-i Aliyyenin payitahtına doğru koşarlar. Çocukları ve aileleriyle beraber, taşıyabildikleri, kaçırabildikleri mal varlıkları ile beraber İstanbul'a koşmaktadırlar. İstanbul Osmanlı'nın payitahtıdır. Türklerin son ümididir. Türk dünyasının ümididir. Ebedîdir. İstanbul asırların şehridir. İlim, irfan, sanat, ihtişam, saray, askerlik, ordu, velhasıl herşey oradadır. İstanbul, her zaman Türk dünyasının bir sembolü olmuştur.

Bu kötü şartlar altında İstanbul'a koşan bir başka Türk grubu daha vardır. Bunlar yüzyıllardır yaşadıkları vatanlarını terketmek zorunda bırakılan Rusya Türkleridir. Rusya ile kendi topraklarında ve şartlarında mücadele imkânı tıkanmış veya ülkesini terketmek zorunda bırakılmış Türk aydınları çareyi Osmanlı'ya iltica etmekte görürler ve İstanbul'a gelirler. Artık onlar mücadelelerine Osmanlı sınırları içinde devam edeceklerdir. Dünya Türklüğü değişik

mekânlarda ne kadar zor ve ağır şartlarda bulunursa bulunsun, İstanbul yine de son ve ebedî bir ümittir ve bu ümit parlamaya devam edecektir.

Rusya’dan gelen Türk aydınlarının ortak tarafları vardır. Batıyı iyi bilmektedirler, birkaç lisan bilirler, üstün bir eğitim almışlardır. Türklerin düşmanlarını iyi bilirler ve tanırlar. Dış siyaset, dünya devletleri, devletlerin uzak ve yakın hedefleri hakkında bilgi sahibidirler. Millî şuurları üstündür. Bu birikimle Türkiye’de her alanda temayüz ederler ve ön safta bulunurlar. Türkiye’yi yönlendirme ve şekillendirme hususunda önemli rol oynarlar. Osmanlı Devleti’nde ise durum farklıdır. Osmanlı’nın son üç yüz yıl içinde batı ile arasında büyük bir bilgi uçurumu oluşmuştur. Osmanlı Batıdan, dolayısıyla yeniliklerden ve gelişmelerden uzak kalmış, yenilikleri takip edemez duruma düşmüştür. Bütün güç ve imkân artık batının eline geçmiştir. İlim, sanat, keşifler ve icatlar, para, güç ve imkânlar artık Batının elindedir. Batı günden güne parlak bir geleceğe doğru ilerlemektedir. Bu durum aydınlarda bir aşağılık duygusu yaratmış, batı karşısında onları ezik bir hâle getirmiştir. Zaman zaman yapılan hamleler de köksüz ve devamsız olmakta, bu yüzden tesirsiz kalmaktadır.

Rusya’dan gelen ve Türkiye’ye yerleşen Türk aydınları zaman zaman tekrar Rusya’ya dönmüş ve mücadelelerine orada devam etmişlerdir. Ancak orada başarma imkânı ortadan kalkınca Türkiye’ye gelerek enerjilerini ve birikimlerini Türkiye’nin kurtarılması ve ilerlemesi yolunda harcamışlardır. Bu hareketin merkezi Türkiye, yani İstanbul olmuştur.

19. yy. sonunda Rusya Türkleri arasında dört isim ortaya çıkar. Bunlar 20. yy.ın başında Türk dünyasına bir ölüm-kalım mücadelesinin damgasını vururlar. Bu hareketin yankıları dalga dalga yayılarak geniş bir coğrafyada devam etmektedir. Bunlar İsmail Gaspıralı, Hüseyinzade Ali, Yusuf Akçura ve Ahmet Ağaoğlu’dur. Onların Türklük uğrundaki mücadeleleri oldukça kapsamlı, derin ve ibret vericidir. Ve elbette bir yazı çerçevesinde ele alınacak boyutta değildir. Bu yazıda onların mücadelesindeki önemli noktalar belirtilecek ve bu mücadelede yer alan bazı temel unsurlara dikkat çekilecektir.

Türk Dünyası için en önemli isimlerden biri olan İsmail Gaspıralı (1851-1914) Kırım'da Bahçesaray'ın Avcıköyünde dünyaya geldi. Bir memur ailesine mensup olan Gaspıralı, Moskova'da Rus okullarında eğitim gördü. 1875-1881 yılları arasında Bahçesaray'da ilkokul öğretmeni ve belediye başkanı olarak çalıştı.

Gaspıralı okulda iken Rusların Türklere düşmanlığıyla karşılaşmış, bu onda Türklük şuuru uyandırmıştır. Türklük düşüncesine sarılan yazar hayatı boyunca ortak bir Türk yazı dili ve edebiyatı kurmaya çalışmıştır. Basının halk üzerindeki gücünü ve etkisini bilen Gaspıralı bir gazete çıkarmak istiyordu. 1879'da gazete çıkarma izni alamayan yazar 1881'de Kırım'da çıkarılmakta olan Tavrida gazetesinde bir Rusça makale yayınladı. "Rusya Müslümanları, Müslümanların Hedefleri, Düşünceleri ve Gözlemleri" adını taşıyan bu yazıda kendi programını ortaya koydu. Onun başlıca hedefleri eğitimde reform ve millî bir eğitim, millî bir basın, Müslüman kadının hakları, modern bir hayat tarzı, millî şuura sahip aydınlar idi. Gaspıralı bu düşünce ile 1883'te Kırım'da Bahçesaray'da Tercüman gazetesini çıkarmaya başlar. Gazetenin "bir kısmı Türkçe, bir kısmı Rusça" olarak basılmaktadır. Gaspıralı ayrıca 1884'te Bahçesaray'da ilkokul açar. Burada kendi düşünce ve hedeflerine göre bir eğitim yapar.1

Tercüman gazetesi Türk dünyasında önemli rol oynar. Gazetenin adı İstanbul'da Agâh Efendi'nin çıkardığı Tercüman-ı Ahval'den alınmıştır. Tercüman çok geniş bir sahada etkisini gösterir ve okunur. Kahire, Kaşgar, Kazan, Kırım, İdil-Ural, Sibirya, Dağıstan, Orta Asya ve Türkistan, Hindistan, Osmanlı sahalarında takip edilmektedir. Tercüman'da Müslüman Türk dünyasını ilgilendiren konular ele alınmaktadır. Gazetenin başlıca hedefi "ortak bir Türk edebî dili"nin meydana getirilmesidir. Gazetenin yayını 1918 yılına kadar devam eder. Gaspıralı geniş bir kitlenin anlayabileceği bir dil kullanmaya çalışıyor, okunması ve anlaşılması zor olan Arapça Farça tabirler yerine, geniş bir kitlenin anlayabileceği bir dili tercih ediyor, mahallî dil ve kelimeler yerine Osmanlı Türkçesini, İstanbul Türkçesinin kullanılmasını yaymaya çalışıyordu. 1905'te Meşrutiyet'in ilânıyla gazeteye "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" şiarını

koymuştur. Gaspıralı bu düstura daima bağlı kalmış, daima bu düstur için çalışmıştır.2

20. yy.'ın başlarında Kırım'da genç ve seviyeli, iyi eğitim görmüş ve iyi yetişmiş bir aydınlar grubu meydana gelir. Bunun oluşmasında İsmail Gaspıralı'nın büyük bir rolü vardır. Bunların bir kısmı Rus okullarında, bir kısmı da Türkiye'de tahsil görmüşlerdir. Bunlar Gaspıralı'dan sonra Tercüman gazetesini devam ettirenler, Kırım'daki siyasî harekette rol oynayanlar (Genç Tatarlar) ve "millîyetçi politika yürüten" gençler olmak üzere üç grupta toplanabilir. Üçüncü grupta, 1908 sonbaharında İstanbul'da Kırım Talebe Cemiyeti'ni kuranlar yer almaktadır. 1910'da cemiyetin 250 üyesi vardır. Bunlar Kırım ile temasta bulunmaktadırlar. Yayınladıkları kitap ve broşürler gizlice Kırım'a sokulmuş ve dağıtılmıştır.3

Tercüman yayınlanmakta olduğu 35 yıl boyunca çok büyük bir tesir icra etti. 1907'de tirajı 5000'e yükseldi. Samoiloviç onun dilinin 1910'da Türkiye, Kafkaslar, Kafkas Ötesi, İdil-Ural, Türkistandaki Türk aydınları tarafından anlaşıldığını belirtiyor. Gaspıralı'nın 1914'te ölümünden sonra gazete, onun arkadaşı Hasan Sabri Ayvaz tarafından bir müddet daha çıkarılır.4 Gaspıralı yazılarında Türk millî hayatında halk malzemeleri bulunduğunu, bunların usta kalemler tarafından işlenmesi gerektiğini, Türk dilinin işlenmeye ihtiyacı olduğunu söylemektedir. Bu görüşler daha sonra Ziya Gökalp tarafından da ele alınacak ve sistemli bir şekilde ortaya konacaktır.

Gaspıralı birkaç kere Türkiye'ye gelmiş, İstanbul'da bulunmuş, devrin aydınlarıyla temas etmiştir. Ancak hayatını ve mücadelesini Rusya'da devam ettirmiştir. O, İstanbul'la ve Türkiye ile bağını hiç bir zaman koparmamıştır. Onun çalışmaları olmasaydı Türklük düşünceleri Türk aydınları arasında uyanmayacak veya bu kadar köklü ve şuurlu yaşanmayacaktı. Onun çıkardığı Tercüman gazetesi başlı başına bir ekol olmuştur. Tercüman aynı zamanda güçlü bir eğitim vasıtası da olmuştur. O, yayınladığı küçük ve basit gibi görünen bu gazete ile bütün Türk dünyasını birbirine bağlamış, İstanbul ile münasebeti daima korumuş, Türk aydınları

arasındaki millî ve ortak duygu ve düşüncelerin oluşmasını, yayılmasını ve devamlılığını sağlamıştır. Denebilir ki ondan sonra meydana gelen dil, edebiyat ve hayat onun sayesindedir ve onun eseridir.

Gaspıralı her şeyin başı olarak dil birliğini savunmuştur. Türk dil birliğini oluşturmaya ve korumaya çalışmıştır. Fakat Gaspıralı'nın elinde bunları gerçekleşti

recek bir devlet gücü yoktu. Bunun için İlminski'nin metodu Bolşevikler tarafından benimsendi ve Türk bölgelerinde tatbik edildi. Türkçe mahallî lehçelere ve konuşmalara göre yazı dillerine bölündü.

Gaspıralı'nın faaliyetlerinden biri de 1905 ve 1906 yılında toplanmasını sağladığı Rusya Müslümanları Kongresi'dir. Gaspıralı bu kongrelerde Türkçe eğitim sistemi ile ilgili bazı kararlar alınmasını sağlar. Tercüman gazetesinde İstanbul Türkçesini kullanmış, Türk birliği fikrini işlemiş, Türkçülük fikrinin uyanmasını sağlamıştır. Gaspıralı, "Mehmet Emin'in (Yurdakul) 1898'de yazdığı Türkçe Şiirler adlı kitabını da ilk takdir edenlerden biridir. Ona yazdığı mektup, Yeni Lisancıların görüşlerinin başlangıcını vermek bakımından çok mühimdir."5

Tercüman Gazetesi, Kazan ve Azerbaycan'dan gelen yayınlar ve Türkiye'deki modernleşme hareketleri Türkistan'daki Cedidcilik hareketinin gelişmesini sağladı. Namık Kemal'in ve Mehmet Emin Yurdakul'un şiirleri aydınlar arasında biliniyor ve yayılıyordu.6

Gökalp Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak adlı eserinde dil meselesini etraflı bir şekilde ele alır. Türk Milleti ve Turan adlı yazısında Türk milletinin birleşebilmesi için önce aralarında dil birliğinin kurulmasının şart olduğunu belirtir. Bu arada Gaspıralı'nın Türk dünyasında oynadığı rolü de belirtir. Eğitimin temel vasıtası ortak kitaplardır. Dil birliği, ancak ortak temel kitapların bütün Türkler tarafından okunup anlaşılmasıyla sağlanabilir. Osmanlıca kitaplar zamanla çeşitli Türk boyları arasında yayılmış, dil ve edebiyatın umumileşmesini sağlamıştır. Önce "Kırım'da ve Kafkasya'da İstanbul Türkçesine yaklaşmaya" başlanmış, "sonra bu

hareket Kazan ve Türkistan’a da sirayet” etmiştir. Fakat bir düşman ortaya çıkmış ve bu hareketi durdurmak istemiştir. Bu düşmanın üç silâhı vardır. Bunlar sosyalizm, ümitsizlik ve eğitim farklılaşmasıdır. Yazar bunlar hakkında kısaca şöyle der:

“Sosyalizm, Türk millîyetçiliğinin düşmanı olan bir fikirdir. Türkleri her türlü izmihlâlden kurtaracak olan amil ancak millîyet fikridir. Kuzey Türkleri arasında gayritabiî bir surette uyanmaya başlayan sosyalizm fikri, rejyonal edebiyatların kurulması fikrini ortaya çıkardı. “Halbuki bir tek lisana malik olan kavmin halk konuşmaları birbirinden büsbütün başkadır. Mahalli şiveleri yazı lisanı hâline sokmak, bunlardan bir edebiyat çıkarmak, millî birlik için büyük bir tehlikedir. Meselâ yalnız Türkiye dahilinde her mahallin halk diliyle edebiyat tesisine başlansa yüzlerce Türk lisanı tekevvün eder. Bu hâlin tatbiki bütün milletler için en müthiş bir ölümdür.”

İkinci tehlike, ümitsizliktir. Avrupa gazetelerinin daima Türkiye’nin ölmeye ve yok olmaya mahkûm olduğundan bahsetmesi, Türkler arasında da bir ümitsizliğin yayılmasına sebebiyet vermiştir. O zaman sun’î bir Tatar medeniyeti yaratılmaya çalışılmıştır.

Üçüncü olarak Türk gruplarına birbirindan farklı eğitim sistemleri uygulanmaya çalışılmıştır. Bütün Türk grupları ve Müslümanların okullarında okutacakları kitaplar ve öğretim sistemi, birbirinden ayrılmak istenmiştir. Bunun maksadı açıktır: Türk milletini parçalamak… Bunun için önce lisanını parçalamak lazımdır.

Gökalp “işte bu üç vasıta ile Türk lisanı parçalanmaya, müteaddit edebiyatlar teşekkül etmeye başladı” diyor. Bazıları buna alet olmuşlar ve bilmeyerek Türk milletine zarar vermişlerdir. Bazıları ise oynanan oyunu fark ederek umumî Türkçeyle yazmaya devam etmişlerdir. Bunlar Kadı Rızaeddin, Musa Bigiyef Efendilerdir. Gökalp en önemli örnek olarak Gaspıralı’nın çıkardığı Tercüman gazetesini gösterir. Gökalp Rusya Türklerinde iki cereyan olduğunu belirtiyor: Mahallî lehçelere kıymet vermek, İstanbul Türkçesini millî dil kabul etmek ve bu dili yaymaya çalışmak.

Gökalp, İstanbul Türkçesi hakkındaki fikrini de belirtir ve İstanbul’un Türkler için ne manaya geldiğini ifade eder. İstanbul

yalnız Osmanlı Türklerine ait değildir. İstanbul “Türk Hakanlığının ordu-kentidir. Bu sebeple bütün Türklerin kıblegâhıdır. Bundan başka İstanbul, İslâm hilafetinin de makarrıdır.” O halde İstanbul millî ve dinî bir merkez ve mümessildir. “İstanbul Türkçesinin bütün Türklerce millî lisan olması, bu icaz ve kudsiyetin lisana da intikali dolayısıyladır. Fazla olarak İstanbul Türkçesi Türk lehçelerinin en güzeli, en işlenmişi, edebiyat ve ilimce en zenginidir.” İstanbul Türkçesini edebî bir dil olarak görmek “Bütün Türkler için millî bir vazifedir”. İşte o zaman bütün Türkler, lisan ve edebiyatı ortak tek bir millet hâline girer.7

Gökalp’ın Türk dili ve İstanbul Türkçesi hakkındaki görüşleri Gaspıralı’nınkilerle büyük bir benzerlik taşımaktadır. Bu da, onun Gaspıralı’dan büyük ölçüde etkilendiğini gösteriyor.

Türkiye’de öncü isimlerden bir diğeri Hüseyinzade Ali Bey’dir (1864-1942). Azerbaycan’da Salyan kasabasında doğan Hüseyinzade, Molla Hüseyin Ali Beyin oğludur. Annesini küçük yaşında kaybeden Hüseyinzade’yi dedesi Kafkasya Şeyhülislâmı Ahmet Salyanî büyütmüştür. Hüseyinzade ilk tahsilini Tiflis Türk-Müslüman Okulunda yaptı. 1875’te Tiflis Klasik Jimnazına girdi. Burada Rusça, Yunanca, Latince, Fransızca ve Almanca öğrendi. 1885’te Petersburg Üniversitesi’nin Fizik-Matematik bölümüne girdi ve 1889’da mezun oldu. Ayrıca üniversitenin Şarkiyat bölümündeki derslere de devam etmişti. Hüseyinzade’nin edebiyata büyük bir merakı ve ilgisi vardı. Ayrıca çocukluğundan beri içinde bulunduğu ortam, onda derin bir Türklük şuurunun doğmasına yol açmıştı. Ona tesir edenler dedesi Şeyh Ahmet Salyanî ile Mirza Fethali Ahundzade idi. O ayrıca yapılan toplantılardan ve sohbetlerden de etkileniyor, bütün bunlar onun şahsiyetinin gelişmesini sağlıyor, fikrî, felsefî, ilmî gelişmesine ve olgunlaşmasına yardımcı oluyordu. Hüseyinzade’nin ruhunda uyanan Türkiye sevgisi, onu Türkiye’ye yöneltti. Ayrıca Petersburg’da okurken başka Türk bölgelerinden gelen Türk arkadaşlarından etkilenmiş, Namık Kemal’in ve Mehmet Emin’in (Yurdakul) eserlerinden haberdar olmuştu. Bütün bunlar onun ruhundaki Türklük şuurunun ve Türkçe sevgisinin oluşmasını sağlamıştı.8 O, 1890’da İstanbul’a geldi ve Askerî Tıbbiye’ye girdi.

Tıbbiye'de iken etrafında bir grup oluşmuştu. Arkadaşları arasında Abdullah Cevdet, İbrahim Temo, Cenap Şahabeddin, Rıza Tevfik, Baha Şakir, Dr. Nazım, İshak Sukûtî vardı. Çevresindekilere göre onun yaşı büyüktü. Mütevazî ve mütefekkir tavırları, mücadeleciliği, Doğu ve Batı edebiyatları hakkındaki derin bilgisi etrafındakileri etkiledi. Bu sırada Tıbbiyede gençler arasında II. Abdülhamit aleyhinde bir hareket oluşmaktadır. Hüseyinzade bu hareketin liderlerinden Ubeydullah Efendi ile görüşmektedir. Hüseyinzade Rusya'da "nihilist gizli cemiyetlerin" çarlık idaresine karşı altışar kişilik gruplar oluşturduklarını ve mücadele ettiklerini anlatır. Gizli bir cemiyet kurulmasına karar verilir. Böylece İttihat ve Terakki Cemiyeti kurulur. Ali Bey Tıbbiye'den 1895'te mezun olur ve Haydarpaşa Askerî Hastanesi'nde çalışmaya başlar. 1897'de Türk-Yunan savaşına askerî yüzbaşı olarak katılır. 1900'de müsabaka imtihanını kazanarak Tıbbiye Yüksek Okuluna deri ve frengi hastalıkları profesör yardımcısı olarak tayin edilir. Fakat İttihat ve Teraki'ye mensup olduğu için takibata uğrar. 1903'te Azerbaycana dönmek zorunda kalır. Artık bir müddet Türkçülük mücadelesine orada devam edecektir.9

Yusuf Akçura (1879-1935) Simbir'de (Ulyanovsk) doğdu. Babası fabrikatör Hasan Bey, annesi Bibi Fahri Banu'dur. Annesi, Kazan'ın tanınmış ailelerinden olan Abdürreşid Yunusov'un kızıdır. Akçura orta tahsilini İstanbul'da Askerî Rüştiye'de tamamladı. 1897'de erkân-ı harp sınıfına ayrıldı. Yıldız Sarayı'nda sorgulandı ve Fizan'a sürgüne gönderildi. Fakat o Ahmet Ferit'le beraber Paris'e kaçtı. Paris'te siyaset bilimleri okudu. 1905'te Kazan'a döndü. Medrese-i Muhammediye'de tarih öğretmenliği yaptı. Tarih ve Ulûm adlı tarih kitabını yayınladı. Ayaz İshaki ile beraber Kazan Muhbiri gazetesini çıkardı.10 O daha Türkiye'de iken Mercanî, Nasırî ve Gaspıralı gibi Türk liderleriyle temas etmeye başlamıştı. 1897'de yazdığı ilk makalesi Mercanî hakkındadır. Bu yazıda Kuzey Türklüğü ve fikir hareketleri hakkında Osmanlı Türklerine bilgi vermek istemişti.11

Ağaoğlu Ahmet (1869-1936) Karabağlıdır. 1889'da Paris'e giderek Sorbonne Üniversitesi'nin Tarih ve Filoloji Bölümü'ne devam etmiş, bu arada İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ileri gelenleriyle

tanışmıştır. Bu arada La Nouvelle Revue ile Revue Bleu’de ve Tiflis’te çıkan Kafkas gazetesinde yazıları yayınlandı. 1892’de Londra’da toplanan Şarkiyat Kongresi’ne katılarak Şiî mezhebinin doğuşu ve gelişmesine dair bir tebliğ sundu. Tahsilini tamamladıktan sonra 1894’te Azerbaycan’a döndü. Tiflis, Şuşa ve Bakû’de öğretmenlik yaptı. Bir taraftan da Türk ve Müslümanların haklarını Rus makamlarına karşı savunan hareketin içinde yer almıştı. Bunan neticesi olarak Kaspiy (1903) ve Şarkiy Rus (1903) gazetelerinde yazılar yazmaya başladı.

Rusya 20.yy.ın başında Japon Savaşından mağlûp çıkmıştır. Her tarafta ihtilâller olmaktadır. Aydınlar Meşrutiyet’in ilânına çalışmaktadırlar. Petersburg’a giden heyetler arasında İsmail Gaspıralı, Hüseyinzade, Yusuf Akçura ve Ahmet Ağaoğlu bulunmaktadır. Böylece biri Kırım’dan diğeri İdil-Ural bölgesinden, diğer ikisi Azerbaycan’dan yetişmiş bu dört Türk’ün kaderi birleşmiştir. İleride çalışmaları, tercihleri ve hayatlarıyla Türkiye’nin kaderine tesir edecek olan bu dört Türk bütün güçleriyle Rusya Türklerinin kaderini değiştirmeye çalışmaktadırlar. Kısa bir süre için başarılı da olurlar. Rus Meclisine, yani Duma’ya Türk milletvekillerinin girmesini sağlarlar. Rusya Müslümanları adında bir topluluk meydana getirirler. Bu topluluk 1905 ve 1906 yıllarında üç kongre yapar ve önemli kararlar alır. Burada Rusya Türklerinin siyasî, idarî, kültürel, eğitimle ilgili meselelerini ilgilendiren önemli kararlar alınır. Onlar hedefleri belirlemişler, programları hazırlamışlar, çalışmalarda yönlendirici olmuşlardır. Fakat Rus makamları bütün çalışmaları takip etmektedir. Yusuf Akçura faaliyetlerinden dolayı takibata uğrar ve 40 gün hapsedilir. Bu yüzden Birinci Duma’ya mebus olarak katılamaz.12

Hüseyinzade o zamana kadar yayınlanmasına müsaade edilmeyen gazete çıkarma imtiyazını da almıştır. Böylece Haziran 1905’te Azerbaycan’da Hayat çıkmaya başlar. Bu, Türkçe gündelik bir gazetedir. Hayat’ın kurucuları Zeynelabidin Takiyev, Hüseyinzade, Ağaoğlu Ahmet, Ali Merdan Topçubaşı’dır. Hüseyinzade iki yıl bu gazetenin müdürlüğünü ve başyazarlığını yapar. Hayat kapandıktan sonra Zeynelabidin Takiyev’in malî desteğiyle Füyuzat

dergisi yayınlanır. Hüseyinzade bu derginin müdürlük ve başyazarlık görevini üstlenir. Dergi Kasım 1906-Aralık 1907 tarihleri arasında çıkar ve Azerbaycan'da çok önemli bir rol oynar. Hayat ve Füyuzat'ta Hüseyinzade'nin pek çok yazısı yayınlanır. Bu yazılar Türkçülük tarihinde önemli bir yere sahiptir. Hayat'ta yayınlanan yazılardan bazıları şunlardır: "Türkler Kimdir ve Kimlerden İbarettir", "Bize Hangi İlimler Lâzımdır", "Yazımız, Dilimiz, Birinci Yılımız". Hüseyinzade bunlarda Türk dili ve Türk ırkı meselelerini ele almış, Türk kavimlerinin bir bütün olduğunu anlatmıştır. Hüseyinzade "Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalılaşmak" düsturu üzerinde önemle durmuş, artık Türklerin bu ilkelerle çalışmaları gerektiğini vurgulamıştır. Bu prensiplerin daha sonra Gökalp'a ne ölçüde tesir ettiği açıktır. Hüseyinzade bu yazılarıyla Azerîlerin millî şuur bakımından olgunlaşmasında büyük rol oynamıştır.13

Hüseyinzade daha sonra İrşat, Hakikat, Terakki gazetelerinde çalışır. Ahmet Ağaoğlu da onunla beraber Hayat gazetesinde ve Füyuzat dergisinde çalışmakta, yazılar yazmaktadır. Ağaoğlu, Hayat kapandıktan sonra 1905'te İrşad'ı çıkarır. Bu gazetede Türk Birliği fikrini işler. 1906'da Rusya'daki Türklerin haklarını korumak ve Ermeni tethiş hareketleriyle mücadele etmek maksadıyla Difaî adlı bir siyasî dernek kurmuştur. Ağaoğlu ayrıca Bakû civarındaki Türk halkının göç projesinin tatbikine mani olmuştur. Bu yıllarda Ermeni iftiraları ile mücadele ediyor ve bu konuda Petersburg'a makaleler yazıp yolluyordu.14 Bakû'da Terakki gazetesini çıkarmaya başladı. Faaliyetleri sebebiyle Rus makamlarının baskısı ve takibi yüzünden II. Meşrutiyet'in ilânı üzerine 1909'da Türkiye'ye gelmiştir.

Bu yıllarda Türk aydınları arasında yapılan bir tartışma vardır. Bu Osmanlıcılık, İslâmcılık, Türkçülük tartışmasıdır. Devrin aydınları devletin kurtuluşu için hangisinin faydalı olduğunu tartışmaktadırlar. Bu bakımdan aydınlar arasında bir fikir ayrılığı meydana gelmiştir. Tartışma, Tıbbiyeliler tarafından kurulan gizli cemiyette daha da yoğunlaşmıştır. Bu tartışma genişlemiş, Avrupada ve Mısır'da da yayılmıştır. Kahire'de yayınlanmakta olan Türk gazetesinde bu konuda bir münakaşa başlar. Gazetenin başyazarı Ali Kemal Osmanlıcılık görüşünü müdafaa etmektedir. Bu konuda bir

yazı yayınlar. Yusuf Akçura da bu tartışmaya katılır. Gazetenin Mayıs-Haziran 1904 tarihli, 23-24 sayılı nüshalarında neşredilen Üç Tarz-ı Siyaset adlı yazı serisini yayınlar. Bu Türk Birliği'nin kuruluşu ve prensiplerini inceleyen bir eser olmuştur. Amerikalı yazar C. W. Hostler'e göre 1848 Komünist Manifestosu marksistler için ne gibi rol oynamışsa, Üç Tarz-ı Siyaset de Türkçüler için aynı rolü oynamıştır ve Yusuf Akçura Pantürkizmi kuranların başlıca ismidir.15

Türk gazetesi başyazarı Ali Kemal Üç Tarz-ı Siyasete Cevabımız adlı bir yazı ile cevap verdi. Bu sert bir tenkit yazısı idi. Ahmet Ferit (Tek) de Bir Mektup adlı yazısı ile Yusuf Akçura'nın görüşlerini destekler. Üç Tarz-ı Siyaset 1912'de 64 sayfalık bir kitap olarak İstanbul da basılmıştır. Burada Yusuf Akçura İslâmcılık, Osmanlıcılık ve Türkçülük akımlarını, siyaset tarzlarını incelemekte ve Türkçülüğe taraftar olduğunu belirtmektedir. 56. sayıda 24 Kasım 1904'te Hüseyinzade Ali Bey de tartışmaya katılarak Mektûb-ı Mahsus adıyla bir yazı gönderir. Burada Türkçülük görüşüne taraftar olduğunu belirtir.

Gazetede daha önce Tatarlara, Cengiz ve Timur'a karşı hakaret dolu ifadelerin yer aldığını belirtir. Tatar'ın ayrı bir millet olmadığını belirten yazar onların Türk olduklarını belirterek bütün Türklerin "kavmiyetçe ve dince" bir olduklarını ifade eder. Zaman zaman bu gibi değerlendirmelerin yapıldığını söyleyen yazar bunların "sülâle kastı" ile yapıldığını, maksadın Osmanlı birliğini korumak olduğunu söyler. Türk boylarını kötülemenin yanlış olduğunu belirtir. Bütün Türklerin ortak bir kaderi paylaştıklarını ifade eder.

Türk gazetesi yazı heyeti Hüseyinzade'nin yazısına 8 Kânunıevvel 1904'te yayınlanan 59. sayıda cevap verir. Bu yazıda Tatarlar, Cengiz ve Timur hakkında sathî bilgiler yer almaktadır. Bunun üzerine Hüseyinzade "Türkler Kimdir ve Kimlerden İbarettir" adlı yazı serisi ile buna cevap verir. Bu yazılar Azerbaycan'da Hayat gazetesinde yayınlanır.

Hüseyinzade'nin "Türk Dilinin Vazife-i Edebiyesi" adlı yazısı da Türk gazetesinde yayınlanmıştır. Burada Arapçanın din ve mezhep dili olduğu, Farsçanın şiir ve edebiyat dili olduğu belirtilir. Türkçenin

ise biraz gayret edilirse “devr-i cedid için terakki ve medeniyet dili” olabileceği ifade edilir. Hüseyinzade:

Eyler dili Çin seddine dek hükmünü icra

Bir ucudur Altay bu yerin bir ucu Sahra

beytiyle Türklerin yaşadıkları mekânın genişliğini belirtir. Ve kendi mahallî şive ve lehçelerimizi ıslah ederek “medenî ve edebî bir umumî Türk dili” meydana getirebileceğimizi söyler.16

1908’de II. Meşrutiyet ilân edilir. Meşrutiyet fikrini hazırlayanlar Ahmet Rıza (Osmanlıcılık), Prens Sabahattin (Liberalizm), Mehmet Murat’tır (İslâmcılık). Bunlara, Rusya’dan gelen Yusuf Akçura’yı da ilâve etmek lâzımdır. Meşrutiyetle birlikte hükümdar, saray, bürokrasi ve din kuruluşları yanında ilk defa siyasî parti kavramı ortaya çıkmıştır. Toplum şuuru oluşmuştur. Toplumun sezgisi doğmuş, güçlenmiş, toplum seçme olgusunu tanımıştır. Artık toplum yönetime katılma arzusu besleyecek ve her fırsatta bu isteğini belirtecektir. Bir başka husus ise genç subaylarda Türk halkına bağlanma isteğinin doğmasıdır.

Bu devri temsil eden en önemli parti İttihat ve Terakkidir. İttihat Osmanlı Birliği, Terakki aydınlanmak, ilerlemek demektir. Bunlar da Türk milletinin modern asırdaki tercihlerini gösteren kavramlardır.17

Rus baskıları artmıştır. Bu yüzden Hüseyinzade ile Ağaoğlu Türkiye’ye gelirler. Yusuf Akçura da 1908’de Türkiye’ye göç etmek zorunda kalır. Artık bundan sonra mücadelelerine Türkiye’de devam edeceklerdir. Onların gelmesiyle mücadele ortamının zenginleştiği ve olgunlaştığı görülür. Çünkü onlar, Rusya’da yaşadıkları ve geçirdikleri tecrübeleri getirmişler, her sahada bu birikimle hareket eden bir grubun oluşmasına yardımcı olmuşlardır.

Hüseyinzade Tıbbiye’de okurken Turan adlı bir manzume yazmıştır. Bu manzume tıbbiye öğrencileri arasında ağızdan ağıza dolaşmaktadır. Fakat bu manzume o tarihlerde yayınlanamaz. Hüseyinzade bunu 1904’te Mektûb-ı Mahsus adlı yazısı ile beraber Türk gazetesine gönderir. Manzume orada sansüre uğrar. Daha sonra Yusuf Akçura bu manzumeyi Hüseyinzade’den öğrenir ve

1915’te Türk Yurdu dergisinde Safes imzalı yazısında yayınlar. Bundan başka İsmail Habib Sevük Tanzimattan Beri adlı edebiyat tarihi kitabında bu manzumeye yer vermiştir. Manzume şöyledir:

Sizlersiniz, ey kavm-i Macar bizlere ihvan:

Ecdadımızın müştereken menşei Turan…

Bir dindeyiz biz hepimiz hakperestan

Mümkün mü ayırsın bizi İncil ile Kur’an

Cengizleri titretti şu âfâk-ı serâser

Fatihlerine geçti bütün kişver-i kayser,

Manzumenin elimizde kalan şekli budur. Buradaki fikirler Gökalp tarafından daha sonra Turan manzumesinde şöyle ifade edilecektir:

Nabızlarımda vuran duygular ki tarihin

Birer derin sesidir ben sahifelerde değil

Güzide şanlı necip ırkımın uzak ve yakın

Bütün zaferlerini kalbimin tanininde

Nabızlarımda okur anlar eylerim tebcil.

Sahifelerde değil çünkü Atilla Cengiz

Zaferle ırkımı tetviç eden bu nasiyeler

O tozlu çerçevelerde o iftirâ-âmiz

Muhit içinde görünmekte kirli şermende

Fakat şerefle nümayan Sezar ve İskender!

Nabızlarımda evet çünkü ilm için müphem

Kalan Oğuz Han’ı, kalbim tanır tamamiyle

Damarlarımda yaşar şan ü ihtişamiyle

Oğuz Han. İşte budur gönlümü eden mülhem:

Vatan ne Türkiyedir Türklere ne Türkistan

Vatan büyük ve müebbed bir ülkedir Turan…

Gökalp'ın bu şiiri 1910 yılında Genç Kalemler dergisinde yayınlanmıştır. Burada Gökalp'ın Hüseyinzade'den etkilendiği açık bir şekilde görülmektedir. Zaten Gökalp da bunu Türkçülüğün Esasları'nda belirtir ve Hüseyinzade'nin Türkçülüğe yaptığı hizmetlerden bahseder. Ziya Gökalp'ın ifadesine göre "Rusya'dan İstanbul'a gelen Hüseyinzade Ali Bey Tıbbiyede Türkçülüğün Esaslarını" anlatmaktadır. Onun "Turan isimli manzumesi Pan-Turanizm mefkuresinin ilk tecellisi"dir. Arkadan "Mehmet Emin Bey

Ben bir Türküm dinim cinsim uludur

mısrasıyla başlayan şiirini" neşreder. "Bu iki manzume Türk hayatında bir inkılâbın başlayacağını haber" vermektedir. "Hüseyinzade Ali Bey Rusya'daki millîyet cereyanlarının tesiriyle Türkçü olmuştu" diyen Ziya Gökalp, Hüseyinzade'nin Ağaoğlu Ahmet Bey ile beraber Bakû'de Sünnîlik Şiîlik ihtilâflarını yok etmeye ve Azerbaycan'da Türk birliğini sağlamaya çalıştıklarını, Hüseyinzade ile Türkiye'de olduğu yıllarda temas ederek Türkçülük hakkındaki kanaatlerini öğrendiğini ifade etmektedir.18

Meşrutiyetin ilânıyla beraber Türkçülük çalışmaları hızlanır. Dernekler kurulmaya başlar. 25. 12. 1908'de Türk Derneği kurulur. Buna 1911'de kurulan Türk Ocağı takip eder. Bu derneklerde Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura ve Hüseyinzade'nin faaliyetleri görülmektedir.

Yusuf Akçura Türkçü derneklerde faaliyettedir: Türk Derneği Cemiyeti, Türk Yurdu Cemiyeti, Türk Ocağı Cemiyeti, Türk Bilgi Derneği.19 Akçura bu derneklerin kurucularındandır. Ayrıca bu derneklerin idarî ve ilmî faaliyetlerini yönlendirir. O en büyük aktiviteyi de Türk Yurdu Cemiyeti'nde gösterir. Bu dernek Türk Yurdu dergisini çıkarmaktadır. Akçura 1911-1917 arası derginin müdürlüğünü yapar. Derneğin kurulmasını teklif eden de odur. Akçura bir gün Necip Asım'la Veled Çelebi'ye "sırf hars işleriyle uğraşan siyaset dışı bir Türk cemiyeti kurulmasını ve bu yolda rehber olmalarını" teklif etmiş, bunun üzerine Türk Derneği Cemiyeti kurulmuştur.

Türk Derneği Dergisi'nin 3. sayısında belirtildiğine göre Yusuf Akçura derginin birinci kâtibidir. Türk Derneği Dergisi 1911'de altı, 1912'de ise bir adet olmak üzere toplam yedi sayı çıkar.

Türk Yurdu Cemiyeti 18.8.1911 tarihinde Mehmet Emin’in (Yurdakul) teklifiyle kurulur. Kurucular arasında Yusuf Akçura da vardır. Dernek bir dergi çıkarmaya karar verir. Bu derginin adı Türk Yurdu’dur. Akçura bu derginin gayesini belirtir ve programını hazırlar. Derginin imtiyaz sahibi şair Mehmet Emin’dir. 1911 Ağustosunda vali olarak Erzurum’a gidince Yusuf Akçura derginin imtiyaz sahibi ve müdürü olur. Akçura Ekim 1912-Kasım 1913 arasında Çatalca cephesinde savaşa katılır. Bu arada dergi tekrar Mehmet Emin tarafından çıkartılır. Akçura 5. sayıdan itibaren tekrar derginin

müdürü olur. 2.8.1917 tarihli 12. sayıyı çıkardıktan sonra dergiden tamamen ayrılır. Bundan sonra derginin idaresi Celâl Sahir’e geçer.

Yusuf Akçura Türk Ocağı’nın kurucuları arasındadır. Türk Ocağı 12. 3. 1912 tarihinde kurulmuştur. Bunda Askerî Tıbbiye Mektebi öğrencilerinin telgrafının büyük rolü vardır. Askerî tıbbiyeliler devrin aydınlarına “190 Tıbbiyeli Türk evlâdı” imzasıyla bir metin göndermişlerdir. Türk Ocağı bu şahısların toplanıp kurdukları bir dernektir. Bu telgrafta bütün azınlıkların dernekleri olduğu, Türklerin ise hiçbir organizasyonun bulunmadığı, bunun ise aşağılatıcı olduğu yazılmakta idi. Yusuf Akçura bu cemiyetin ikinci reisidir.

Türk Bilgi Derneği 14.3.1913 tarihinde ilmî araştırma maksadı ile kurulmuştur. Bu derneğin idare heyetinde Akçura da vardır. Bu dernek akademi benzeri olarak düşünülmüştü. Altı şubesi bulunmaktadır: Türkiyat, İslâmiyat, Hayatiyat, Felsefe ve İçtimaiyat, Riyaziyat ve Maddiyat, Tükçülük İçtimaiyat şubesinde Akçura, İslâmiyat şubesinde Halim Sabit bulunmaktadır. Dernek Kasım1913-Haziran 1914 arasında Bilgi Mecmuası’nı çıkarmıştır.

1908-1920 yıllarında Türkiye’de faaliyet gösteren Tatarlar arasında Yusuf Akçura’nın önemli bir yeri olduğu görülmektedir. 1911-1920 yıllarını tek başına, kalemiyle ve diğer aktiviteleriyle doldurmuştur ve idare etmiştir denilebilir. 1911’den itibaren çıkan ve Türkçülük akımının organı hüviyetini taşıyan Türk Yurdu dergisini, baştanbaşa Akçuraoğlu Yusuf imzası kaplar. O aynı zamanda aynı yıllarda Halka Doğru dergisinin de sürekli yazarlarındandır. Ayrıca şu

dergilerde yazmaktadır: İçtihad (Kahire 1909-1912), Türk Sözü (1914), Bilgi (1913), Vakit (İstanbul 1920), İkdam, Tedrisat Mecmuası, Maarif-i Müslimin, Sebil-ür-reşad, İfham, Muhit, Sabah, Resimli Kitap, Mektep Müzesi, Salnâme-i Servet-i Fünun (1912), Nevsal-i Millî (1914).20

Akçura'nın yazıları oldukça hacimlidir ve konu bakımından şöyle gruplandırıbilir: 1- Millîyetçilik ve halkçılık, 2- İnkılâpçılık ve çağdaşlık, 3- Tarih, 4- İktisat, 5- Dil, 6- Siyaset.

Yusuf Akçura Heybeliada Deniz Lisesi'nde tarih öğretmenliği yapmaktadır. Enver Paşa tarafından çağırılır. Kendisine gizli bir görev verilmiştir. Türk-Tatar Heyeti adıyla siyasî bir teşkilât kurulur ve başkanlığına Akçura getirilir. Cemiyetin kısa adı Türk-Tatar Heyetidir. Tam adı şöyledir: "Rusya Mahkûmu Müslüman Türk-Tatarların Hukukunu Müdafaa Komitesi". Komitede Tatarlardan Abdürreşit İbrahim, Kırım Tatarlarından Mehmet Esat Çelebizade, Buharalı Mukimeddin Beycan, Azerilerden Hüseyinzade ve Ağaoğlu bulunmaktadır.21 Komitenin görevi Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan gibi Avrupa ülkelerine giderek gayesini anlatmaktır. Haziran 1916'da İsviçre'de toplanacak olan Milletler Konferansı'na da katılması kararlaştırılır. 1915 yazında Almanca iki metin hazırlanır. Birinci raporun adı "Rusya'daki Müslüman Türk-Tatarların Bugünkü Durumu ve Faaliyetleri"dir ve Yusuf Akçura tarafından kaleme alınmıştır. 12 sayfa olan bu raporda şu konular ele alınmıştır: Nüfus sayısı, nüfus artışı, sosyal sınıflar, ekonomik faaliyet, eğitim sistemi ve reformlar, edebiyat, Rusların baskısı, sansür, halkın politik durumu, Türk-Tatarların arzuları.

Bu belgenin Budapeşte'de basıldığı sanılmaktadır.

İkinci metin, komisyon üyeleri Yusuf Akçura, Hüseyinzade Ali, Mehmet Esat Çelebizade, Mukimeddin Beycan tarafından hazırlanmıştır. Bu metin 1915'te Budapeşte'de basılmıştır. Adı "Rusya'daki Müslüman Türk-Tatar Halklarının Haklarını Koruma Komitesi'nin Muhtırası"dır. Heyet resmî ziyaret ve faaliyetlerinde Viyana-Budapeşte-Berlin-Sofya yolunu takip etmiştir. 8 Aralık 1915 tarihinde Viyana'da Avusturya Başbakanı Strogk ve Dışişleri Bakanı

Forgach tarafından kabul edilmişler, onlara bu iki belgeyi sunmuşlardır. Sonra Budapeşte'ye geçerek 12 Aralıkta Başbakan Tisza ve parlamento üyelerinden Andrasi ile görüşmüşler ve raporları vermişlerdir. Bu arada Külügy Hadügy dergisinde Rusya'daki Türklerin dileklerini açıklayan bir makale yayınlanmıştır. Ayrıca şarkiyatçı Meszaros'un yardımıyla kurulması teklif edilen devletleri gösteren bir harita da yayınlanır. Yusuf Akçura, Macar İlimler Akademisi'nde Rusya'daki Müslüman Türk-Tatarların durumları ve istekleri hakkında konferans vermiştir. Heyetin şerefine ziyafetler verilmiş, bu arada onlar da Macaristan'ın devlet erkânı ile tanışmışlardır. Bu faaliyetler, düşman devletler tarafından dikkatle takip edilmiştir.22

Bu toplantılarda Rusya Türklerinin içinde bulundukları durum ayrıntılı bir şekilde anlatılıyor, Rusya Türkleri için özellikle kültür muhtariyeti meselesi üzerinde duruluyordu. Dört mülteci Türk olan Akçura, İbrahim, Ağaoğlu ve Hüseyinzade Rusya Türklerinin lideri olarak temaslarda bulunuyorlar ve Rusya Müslümanlarının temsilsici olarak isteklerini dile getiriyorlardı. Rusya müslümanları üzerinde yapılan kanunî kısıtlamaların kaldırılması, Rusya'da seçim sisteminde değişiklik yapılması gibi talepler dile getirilmişti. Ayrıca Rusya Türklerinin Osmanlı Devleti ile federatif bir birlik kurma arzusunda bulunduklarını da belirtmekteydiler. Bütün bu görüşmeler müttefiklerin savaşın galibi olacağı üzerine kurulmaktaydı. Türkiye ve müttefiklerinin Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlûp çıkması plânları alt-üst etmiş, bütün ümitleri söndürmüştü.23

Türk Ocağı'nın kuruluşunda, Türk Yurdu Dergisi'nin yayınlanmasında faal rol oynayan bir başka isim Ahmet Ağaoğlu'dur (1911). O ayrıca bu yıllarda Darülfünun'da Rusça muallimliği ve Türk-Moğol tarihi müderrisliği yaptı. "İttihat ve Terakki Cemiyeti genel merkez üyesi oldu ve Afyonkarahisar mebusu seçildi (1912). I. Dünya Savaşı sonunda Rusyada ihtilâl olup oradaki Türkler bağımsız devletler kurmaya başlayınca, Ağaoğlu da Azerbaycan'a yardım için gönderilen orduda kumandan müşaviri olarak bulundu (1918). Azerbaycan parlamentosuna seçilerek bir süre orada kaldı. Türk ordusu Azerbaycan'dan çekilmek zorunda

kalınca Ruslara karşı İngiltere'nin desteğini sağlamaya çalıştı. İran'da yapılan İngiltere-Azerbaycan görüşmelerine başkan olarak katıldı".24

"Sağlam hukuk formasyonu ve kusursuz Fransızcası yanında polemikçi bir gazeteci olan Ağaoğlu, Türk fikir ve siyaset hayatında bilhassa 1912'den sonra etkili olmuş bir yazardır." "Üniversite yıllarında hocası Ernest Renan'dan, İslâmiyet ile ilgili konularda Paris'te tanıştığı Cemaleddin Efgani'den, siyasî konularda ise Ahmet Rıza'dan etkilenmiştir. Fransa'da bulunduğu yıllar onun özellikle Fransız İhtilâli'nin getirdiği düşüncelere yaklaşmasına, Batılı liberal kavram ve değerleri inceleyip benimsemesine imkân vermiştir".25

Ağaoğlu, 1913'te Süleyman Nazif'le şiddetli bir münakaşaya girer. Konu Osmanlıcılık-Türkçülüktür. Süleyman Nazif Osmanlıcılık fikrine sıkı sıkıya bağlıdır. Prensiplerini "Müslümanlık, Osmanlılık, Türklük" diye sıralayan yazar bizim hakanlarımızın Cengiz ve Timur değil, Ömer Faruk, Selâhattin Eyyubî, Hüdavendigâr ve Yavuz olduğunu ifade eder.

Ahmet Ağaoğlu ona "İslâmiyeti anlamak ve takdir etmek için onun zuhur ettiği muhiti bilmek ve anlamak şarttır" diyerek yanılmakta olduğunu söyler. Onu, milliyetini ikiye bölmekle ve birini kabul ve diğerini reddetmekle suçlar. Süleyman Nazif, İçtihad'ın 74. sayısında ona cevap verir ve Osmanlı Devleti'nin Türkler tarafından kurulduğunu inkâr eder. Ağaoğlu ise buna karşılık Ertuğrul ve Osman Gazi'nin yakın arkadaşlarının Türk olduklarını söyler ve adlarını sıralar.26

Ahmet Ağaoğlu devrinin önemli hadiselerinin daima içinde olmuştur. Bunlardan biri de Ömer Naci'nin gizli bir görevle İran'a gitmesidir. Birinci Dünya Savaşı'nın ilk aylarında Ömer Naci İran'a giderken Ağaoğlu'nun evine gelir. Samet Ağaoğlu onun "İran'a ihtilâl yapmak ve Meşrutiyeti ilân etmek için" gittiğini söylüyor. Enver Paşa tarafından Tebriz'e gönderilen Ömer Naci'nin vazifesi Azerileri teşkilâtlandırmaktır. O sırada Azerbaycan'da merkezi Gence olan bir

hareket başlamıştır. Ruslara karşı ayaklanmalar olmaktadır. Ömer Naci'nin vazifesi bu hareketi desteklemekti.27

1915'te Çanakkale Savaşı devam etmektedir. Haziran ayında İstanbul'da bir edebiyatçı grubu Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi Müdüriyeti'nden bir tezkere alırlar. Bu tezkerede sanatkâr, şair ve yazarlardan meydana gelen bir topluluğun Çanakkale'ye gitmesi, savaş alanını ziyaret etmesi istenmektedir. Maksat hem askere moral ve manevî destek vermek, hem de tarihe kalacak sanat eserleri meydana getirmektir. 15 günlük bir seyahat yapılır. Bu heyetin içinde Ahmet Ağaoğlu da bulunmaktadır.28

Meşrutiyet Dönemi'nin önemli yayınlarından biri de 1917'de çıkan Yeni Mecmua'dır. Yeni Mecmua devrin fikir hayatına önemli ölçüde tesir etmiş ve yeni nesillerin yetişmesini, millî şuur sahibi olmasını ve olgunlaşmasını sağlamıştır. Bu yayın organının başında Ziya Gökalp'ı görürüz. Dergiye zaman zaman destek verenler arasında yine Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu ve Hüseyinzade bulunmaktadır.

Ahmet Ağaoğlu, Ziya Gökalp'ın ölümü üzerine bir yazı kaleme alır. Ziya Gökalp Bey adlı bu yazıda Gökalp'ın rolünü ve önemini belirtir. Gökalp, asırlardan beri Türk aydını ile halkı arasında meydana gelen uçurumu kapatmak istemiştir. Gökalp bunun için yeni lisan, hece vezni, halk edebiyatı ve halk musikisi kavramları üzerinde durmuş, Türk aydınlarının bunlarla ilgilenmesini sağlamıştır.

Gökalp bütün bunları bir sisteme bağlamıştır. Bu onun en önemli işi ve meziyeti olmuştur. Ağaoğlu, onun yaptığı asıl yenilik, skolastik düşünce tarzına darbe vurması ve tefekkür tarzını tamamen değiştirmesi, bunda inkılap yapmasıdır, diyor ve bu bakımdan Gökalp'ı Descartes'e benzeterek ülkemizde yeni felsefeyi kurduğunu ifade ediyor. Bizim şimdiye kadar Yunan sanatını, Roma hukukunu alamadığımızı ilâve eder. Gökalp, bunları fikir hayatımıza kazandırmıştır. Onun hedefi Avrupa ile aramızda beliren uçurumun kapanmasıdır. Ağaoğlu'nun bu yazısı Gökalp'la ilgili çalışmalar arasında oldukça önemli bir yere sahiptir.29

***

Birinci Dünya Savaşı sona ermiştir. Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorlukları yenilmiş, onların müttefiki olan Osmanlı Devleti de mağlûp sayılmıştır. İtilâf Devletleri İstanbul'u işgal ederler. O sırada Anadolu'da, merkezi Ankara olan bir direniş hareketi başlar. Türk aydınları gizlice Anadolu'ya geçmektedirler. Yusuf Akçura Ekim 1919'da Ahmet Ferit'in kurduğu Millî Türk Fırkasına girmiştir. 1919 yılı sonunda İngilizler tarafından tutuklanır ve hapsedilir. 1920'de Türk Ocağı'nın başkanı olan Hamdullah Suphi Ankara'ya geçer ve Millî Mücadele'ye katılır. Onun arkasından Türk Ocaklı aydınlar İstanbul'dan Ankara'ya geçmeye başlarlar. Hamdullah Suphi'nin Millî Mücadele'ye katılması Türk aydınlarının Anadolu'ya geçişini hızlandırmıştır. 9 Mart 1920'de Yusuf Akçura, eşi ve Mehmet Emin (Yurdakul) ile beraber Karadeniz'e sefer yapan yabancı bandıralı bir gemiye binerek gizlice İstanbul'dan ayrılır ve Millî Mücadele'ye katılırlar. Ahmet Ağaoğlu, Anadolu'ya geçenler arasındadır. Halide Edip kocası Dr. Adnan Beyle birlikte Millî Mücadele'ye katılmak üzere Ankara'ya hareket eder. 16 Mart 1920'de Özbekler Tekkesi'ne sığınırlar ve Ankara'ya ulaşmanın çarelerini ararlar. Özbekler Tekkesi'nin de Millî Mücadele yıllarında ayrı ve önemli bir yeri vardır. Özbekler Tekkesi, devrin tanınmış birçok şahsiyetinin Anadolu'ya geçişinde köprü vazifesi görmüştür. Bu yüzden bu teşkilât çok geçmeden işgalci kuvvetlerin hışmına uğrar.

Anadolu'da yeni bir hareket başlamaktadır. Bu direniş hareketini basın yoluyla da desteklemek lâzımdır. Yeni hareketin basın-yayın faaliyeti olmalı, amaçlarını dünyaya duyurabilmelidir. Basının gücünü bilen Halide Edip, Ankara yolunda Yunus Nadi ile anlaşır. Bir ajans kurulacak ve bir gazete çıkarılacaktır. Bunun üzerine Hakimiyet-i Milliye Gazetesi çıkarılır ve bir ajans kurulur. Anadolu Ajansı'nın temelini teşkil edecek olan bu ajansın başına Ahmet Ağaoğlu getirilir. Ağaoğlu aynı zamanda Hakimiyet-i Milliye'nin başyazarı da olmuştur. Onlar İstiklâl Savaşı'nın gayesini ve mahiyetini Amerika ve İngiltere başta olmak üzere bütün dünya devletlerine anlatmaya çalışırlar.

Ziya Gökalp 1919'da İngilizler tarafından tutuklanmış, muhakeme edilmiş ve Malta'ya sürülmüştür. 30 Nisan 1921 tarihinde döner ve İstanbul'da bir gün kaldıktan sonar Millî Mücadele'ye katılmak üzere vapurla yola çıkar. Samsun'a varır, oradan Ankara'ya geçer. Bu arada Ali Kemal, Peyam'da Millî Mücadele aleyhinde yazmaktadır. Ali Kemal'in yazıları Anadolu'ya tesir etmekte, halkın moralini bozmakta ve direncini kırmaktadır. Ali Kemal, Anadolu'da meydana gelen hareketi, bir başıbozuk direnişi olarak göstermektedir. Bu arada yalan haber yazmaktan da çekinmez. Ziya Gökalp'ı Samsun'a götüren geminin torpillenerek batırıldığını yazmış, bir hafta sonra Gökalp'ın ailesini taşıyan gemi için de aynı yalanı yazmaya cüret edebilmiştir. Gökalp basının etkisinin farkındadır ve bir dergi çıkarmak istemektedir. Burada İstiklâl Savaşı'nın ehemmiyetini, vatan müdafaasının şart ve elzem olduğunu Anadolu insanına anlatmak ve herkesi vatan müdafaasına çağırmak lâzımdır. Ali Kemal'in, halkın maneviyatını bozucu neşriyatına mani olmak gerektiğini düşünür. Ankara'ya geldiği zaman orada bunun mümkün olmadığını görür. Bir yayın organı kurmaya yetecek malî destek yoktur. Gökalp Diyarbakır'a gider. Orada aile efradının yardımıyla Küçük Mecmua'yı kurar. Dergi Anadolu'nun her tarafına parasız olarak dağıtılır. Gökalp'ın bu dergiyi devam ettirecek malî gücü bulunmamaktadır. Ankara'da basın işlerine bakan Ahmet Ağaoğlu yardım edeceğine söz vermiştir. Gökalp'a 300 lira gönderir. Gökalp dergiyi çıkarabilmek için bütün imkânlarını kullanır. Kitaplarını satar ve dergiyi devam ettirir.

Küçük Mecmua İstiklâl Savaşı süresince çok büyük bir fayda temin etmiş, halkın manevî gücünü yükseltmiş ve harekete inanmasını sağlamıştır. Sakarya Meydan Muharebesi zaferle sonuçlanmıştır. Mustafa Kemal yeni Türk devletinin rejimini açıklamak için acele etmemektedir. Bir yıl içinde o, Ziya Gökalp ile Ahmet Ağaoğlu'nun görüşlerini dinler. Onlar sık sık toplantılar yaparlar ve Yeni Türk devletinin rejimini ve idare şeklini tartışırlar. Bu toplantılara Mustafa Kemal de katılmaktadır. Gökalp burada Cumhuriyeti, demokrasiyi ve Marksizmi anlatır, Ağaoğlu ise liberalizmi tanıtır. Atatürk her ikisini de dinledikten sonar kararını

verecek ve yürürlüğe koyacaktır: 29 Ekim 1923'te Cumhuriyeti ilân eder. Genel olarak Ziya Gökalp'ın fikirlerini tatbik etmiş görünmektedir. Fakat daha sonra Serbest Fırka'nın kurulması, Ağaoğlu'nun bu parti içinde önemli bir rolünün olması, Atatürk'ün Ağaoğlu'nun fikirlerinden de oldukça etkilendiğini göstermektedir. Atatürk, çok partili hayata geçişin gerekli olduğunu düşünmüş, o günkü şartlar içinde bunun küçük bir denemesini bizzat görmek istemiştir.

Böylece Rusya Türklerinin Yeni Türkiye Devleti'ni şekillendirmede ne kadar önemli bir rol oynadıkları görülmektedir. Bu rol, 1925'ten sonra Sadri Maksudi Arsal, Zeki Velidi Togan, Ahmet Caferoğlu, Reşit Rahmeti Arat gibi ilim adamlarının Türkiye'ye gelmesiyle yön değiştirmiştir. Atatürk büyük bir ilgiyle hepsinin ilimlerinden ve birikimlerinden istifade etmiş, onlara üniversitelerde kürsüler temin etmiştir. Böylece Türk üniversitelerinde yeni ve çağdaş ilimlerin kurulması sağlanmış ve genç ilim adamları yetiştirilmiştir.

1 Devlet, N., Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s. 18.

2 A.g.e., s. 19-20.

3 A.g.e., s. 131-132.

4 A.g.e., s. 189.

5 Ercilasun, B., İkinci Meşrutiyet Devrinde Tenkit, 1-Türkçü Tenkit, Ankara, 1995, s. 72.

6 Devlet, N., Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s. 40.

7 Ercilasun, B., İkinci Meşrutiyet Devrinde Tenkit, 1-Türkçü Tenkit, Ankara, 1995, s. 108-110. Gökalp Z., Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak, İstanbul, tarihsiz, s. 57.

8 Bayat, A. H., Hüseyinzade Ali Bey, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 1998, s. 10.

9 Ercilasun, B., Hüseyinzade Ali Beyin Türkiyedeki Faaliyetleri, Yeni Türk Edebiyatı Üzerine İncelemeler-2, Ankara, 1997-2, s. 475-476.

10 Devlet, N., Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s. 154.

11 Sarınay, Y., Türk Milliyetçiliğinin Tarihî Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931), İstanbul, 1994, s. 60.

12 Devlet, N., Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s. 118.

13 A.g.e., s. 155.

14 A.g.e., s. 156.

15 A.g.e., s. 156, Sarınay, Y., Türk Milliyetçiliğinin Tarihî Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931), İstanbul, 1994, s. 61.

16 Ercilasun, B., Hüseyinzade Ali Beyin Türkiyedeki Faaliyetleri, Yeni Türk Edebiyatı Üzerine İncelemeler-2, Ankara, 1997-2, s. 482-485.

17 Berkes, N., Türkiye’de Çağdaşlaşma, Ankara, 1973, s. 345-348.

18 Ercilasun, B., Hüseyinzade Ali Beyin Türkiyedeki Faaliyetleri, Yeni Türk Edebiyatı Üzerine İncelemeler-2, Ankara, 1997-2, s. 486, Gökalp Z., Türkçülüğün Esasları, Ankara, 1986, s. 5-6.

19 Temir, A. Y., Akçura, Ankara, 1987, s. 40-41.

20 A.g.e., s. 47.

21 Devlet, N., Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s. 225.

22 Ercilasun, B., 1908-1920 Yılları Arasında İdil-Ural Aydınlarının Türkiye’deki Faaliyetleri, Yeni Türk Edebiyatı Üzerine İncelemeler-2, Ankara, 1997-1, s. 495-497. Temir, Ahmet: Yusuf Akçura, Ankara, 1987, s. 48-55.

23 Devlet, N., Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s. 228.

24 Yüce, N. Ahmet Ağaoğlu, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt 1, İstanbul, 1988, s. 465.

25 A.g.e., s. 465.

26 Ercilasun, B., İkinci Meşrutiyet Devrinde Tenkit, 1-Türkçü Tenkit, Ankara, 1995, s. 32.

27 A.g.e., s. 60.

28 A.g.e., s. 60.

29 A.g.e., s. 69.

AKPINAR, Turgut: Sadri Maksudî Arsal, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt 3, İstanbul, 1991.

BAYAT, Ali Haydar: Hüseyinzade Ali Bey, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 1998.

BERKES, Niyazi: Türkiye'de Çağdaşlaşma, Ankara, 1973.

DEVLET, Nadir: Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.

ERCİLASUN, Bilge: İkinci Meşrutiyet Devrinde Tenkit, 1-Türkçü Tenkit, Ankara, 1995.

ERCİLASUN, Bilge: 1908-1920 Yılları Arasında İdil-Ural Aydınlarının Türkiye'deki Faaliyetleri, Yeni Türk Edebiyatı Üzerine İncelemeler-2, Ankara, 1997-1.

ERCİLASUN, Bilge: Hüseyinzade Ali Beyin Türkiyedeki Faaliyetleri, Yeni Türk Edebiyatı Üzerine İncelemeler-2, Ankara, 1997-2.

SARINAY, Yusuf: Türk Milliyetçiliğinin Tarihî Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931), İstanbul, 1994.

TEMİR, Ahmet: Yusuf Akçura, Ankara, 1987.

TOGAN, Zeki Velidi: Hatıralar, İstanbul, 1969.

YÜCE, Nuri: Ahmet Ağaoğlu, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt 1, İstanbul, 1988.

YÜCE, Nuri: Yusuf Akçura, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt 2, İstanbul, 1989.

ZİYA GÖKALP: Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak, İstanbul, tarihsiz.

ZİYA GÖKALP: Türkçülüğün Esasları, Ankara, 1986.

Halim Sâbit (Şibay) ve Türk Milliyetçiliğindeki Yeri (1883-1946) / Necmi Uyanık [s.869-877]

Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

I. Giriş

Osmanlı Devleti, özellikle Tanzimat hareketinden sonra içinde bulunduğu zor şartlardan kurtulmak için uygun formüller arıyordu. Tanzimat okullarının yetiştirdiği Osmanlı bürokrasisi ve Batı'nın üstünlük sırrını çözmeye çalışan Osmanlı-Türk aydını, yenileşme hareketlerini mümkün olduğu kadar devlet kurumları ve fikrî yapılanma üzerine kuruyordu. Batıdan meşrutiyet kavramını getirerek, padişahın yanında yönetime ortak olmuş olan Jön Türk hareketi, kendisine rakip diğer gelişmelerle birlikte l908'den sonra Osmanlıcı anlayışı terkederek Türkçü-İslâmcı bir çizgide Batılılaşma ekseninde anlamlı grafikler çizmeye çalışıyordu.

Bir dizi savaşlarla birlikte siyasî, sosyal ve ekonomik yönden kriz içinde olan Osmanlı saltanatı l922-23 inkılâplarıyla birlikte resmî olarak sona eriyor ve cumhuriyet kavramının yapısına kendisini teslim ediyordu. Dış ve iç gelişmelerin iç içe geçtiği bu ortamda ise ayakta kalan tek iktidar, şu veya bu şekilde Türk Milliyetçiliği idi. Yapılan bu çalışmada incelediğimiz Halim Sâbit (Şibay) ise bu çerçevenin gizli aktörlerindendir. Devletteki siyasî değişme öncesi ve sonrası genel olarak tutarlı fikirleriyle dikkat çeken Halim Sâbit, İslâm ve Türk unsurlarını bulunduğu coğrafyaya göre çok iyi yorumlamıştır. Toplumun değişim sürecinde, yeni bir toplum oluşturma düşünceleri ile dinamik yapı arzeden eğitim, sosyoloji, tarih, din, dil ve ulemâ kavramlarını iyi anlamış ve kendi yorumunu yapmıştır.

Zannederim ki günümüz problemlerinin çözülmesinde, globalleşme, postmodernite ve Türk Müslümanlığı kavramlarının tartışıldığı 2000'ler Türkiyesi'nde, siyasî ve sosyal açmazlarımızı çözümlemenin yolu, Halim Sâbit'te göreceğimiz gibi, Türk-İslâm ve çağdaşlaşma ilişkilerinin tarihî süreç içerisindeki yerini iyi tespit edebilmekte yatmaktadır. Bu niteliklerle birlikte Halim Sâbit'in

düşünce dünyası, Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş döneminin aktif bir unsuru olarak; belli yönleriyle gözler önüne serilmiş olacaktır. Tıpkı Braudel'in dediği gibi, koskoca bir geçmiş yeniden inşa edilecektir.1 Nihayet sadece geçmişin tarihi vardır. O ancak neticelerini ortaya koyduğu vakit, tarih için var olmaktadır.2

II. Halim Sâbit (Şibay) ve İlmî Şahsiyeti

Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Kuzey Kafkasya Türklerinden olan Halim Sâbit, Kazan'da Simbir Vilayeti-Tarhanlı Lâbit köyünde dünyaya gelmiştir. Babası İdil-Volga havzasında hüküm süren Bulgar-Türk mirzalarından Şibay sülalesine mensup Sâbir Can Efendi, annesi Hayat Hanım'dır. İlköğrenimine 1890 yılında İdil boyunda Samara şehrinde yeni usulle eğitim veren bir okulda başladı. Ortaöğrenimini burada tamamladıktan sonra, 1897'de Simbir vilayeti içindeki Ulutarhan'da Medrese-i Halimiye'de okudu. Bu dönemde Rus lisesini de bitirip Orenburg'daki Hüseyniye Medresesi'nde müderrislik yaptı. Öğrenim hayatını sürdürmek için 1901'de İstanbul'a geldi. 1906'da Mercan İdâdîsi'ni, 1910 yılında da Dârülfünun İlâhiyat Şubesi'ni bitirdi. Aynı zamanda Muallimlik sınavını da kazandı.3

Daha sonra Orta Asya'daki Türk topluluklarını incelemek üzere Altaylar'a kadar uzanan bir geziye çıkmıştır. Bu gezi sırasında Kazan'da evlenmiş ve geziyle ilgili yazıları Türk Yurdu Dergisi'nde yayımlanmıştır.4 Türkiye'ye döndükten sonra ulûm-ı dîniyye muallimi olarak Gelenbevi lisesine tayin edilirken 1914 yılında da Dârülfünun'un ulûm-u şer'iyye şubesinde tarih-i dînî İslâm ve tarih-i edyan dersleri müderrisi olmuştur. 1915 yılı Dârülfünun ıslahı sırasında Ziya Gökalp'in tavsiyesiyle Edebiyat Fakültesi'nde çeşitli kürsülere devam etmiştir. Buradaki görevine 1919 yılına kadar devam etti. 1919-1939 yılları arasında Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde ticari faaliyetlerde bulundu. 1939'da Türkiye'ye dönmüş, aynı yıl Avrupa'da yayımlanan İslâm Ansiklopedisi'nin tercümelerinde 1944'e kadar büro kâtibi olarak görev aldı. Son memuriyetini 19 Ağustos 1944 yılında tayin edildiği Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere Heyeti azalığında yapmıştır.5

Siyasî ve ilmî faaliyetler yönünden bakıldığı zaman ise, devrin siyasî cereyanları ile birlikte; İslâm birliği, Türkçülük ve Rusya meseleleri hakkında İttihat ve Terakkî'nin bir anlamda danışmanlığını yapmıştır. Türk Ocağı'nın faaliyetlerine katılarak, Türk Bilgi Derneği'nin İslâmiyât şubesi kâtiplik görevini yürütmüştür. Rusya Türk Müslümanları ile ilgilenmiş ve çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur.6 27 Aralık 1946 yılında vefat eden Halim Sâbit'in çoğu makale biçiminde olan yazıları; Sebilürreşâd, İslâm Mecmuası (mecmuanın nâşiridir), Sırât-ı Müstakîm, İçtimâîyyât Mecmuası, Yeni Mecmua, Türk Yurdu gibi dergilerle birlikte Vakit ve Cumhuriyet gazetelerinde yayımlanmıştır.

Kitapçık türünde olan eserleri ise, Amelî, İlm-i Hâl (I-IV), 1328-1332 (İttihat ve Terakki'nin açmış olduğu mekteplerde okutturulmak üzere hazırlanmıştır ve Halim Sâbit'e de ödül kazandırmıştır). Bir diğeri ise Sırât-ı Müstakîm dergisinde yayımlanan makalalerden meydana gelen, "Ulemâ ve Talebe-i Ulûm Efendilere Islah-ı Medaris Münasebeti ile" İstanbul 1329 tarihli eseridir. Ayrıca bunlardan başka Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanan "İslâm Ansiklopedisi"nin "Azîmet", "Azrâil", "Bakillânî" "Berâet", "Cebrâil", "Cehennem", "Cennet", "Cihad" ve "Ebû Hanîfe" maddelerinde de imzası bulunur.7

Kaleme aldığı yazılarında İslâm sosyolojisi, eğitim, ulemâ, dil, Türkçülük ve çeşitli konular dikkat çeker.8 II. Meşrutiyet dönemine damgasını vuran Halim Sâbit, Cumhuriyet dönemine geçen yeni nesil içinde M. Şemseddin (Günaltay), Şerafettin (Yaltkaya) ile birlikte modernist İslâmcı, Ülken'in tabiriyle "Sarıklı Türkçü" ünvanı ile adlandırılmıştır.9 Arapça, Rusça ve diğer bazı dilleri bilen Halim Sâbit bu avantajı iyi kullanarak içinde bulunduğu coğrafyanın kültürel, toplumsal özelliklerine ve siyasî değişmelere göre anlamlı izahlar getirmeye çalışmıştır. Belki de en önemlisi, Müslüman Türk ulemâsının otokritiğini yaparak, bu ulemânın nasıl hareket etmesi gerektiğini ve nelerle mücehhez olması gerektiğini göstermiş ve dönemin meselelerini çözmeye çalışmıştır.

III. Halim Sâbit'in Milliyetçilik Anlayışı

A. II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Türkçülüğüne Kısa Bir Bakış

Kavramsal açıdan bakıldığı zaman milliyetçilik, maddî ve manevî açılardan millet ve ülkesinin çıkarlarını her şeyin üstünde tutma anlayışı; ulusalcılık,10 millete ait olan değerlere sahip çıkma, onları koruma ve yüceltme, başka milletleri ve onlara ait değerleri küçük görme esasına dayanan ideoloji11 olarak tanımlanmaktadır.

Özellikleri açısından bakıldığı zaman ise ulusçuluk, temelde siyasal birim ile ulusal birimin çalışmalarını öngören siyasal bir ilkedir. Bununla bağlantılı olarak devletle bağlantısı açısından Max Weberci görüşe göre; devlet, toplumda meşru şiddetin tekelini elinde tutan aygıttır.12 Bu ulusçuluk deneyiminde “iktidar, eğitim, ortak kültür”13 önemlidir. Yine bununla bağlantılı olarak milliyetçiliğin, bilinçli olarak siyasî ideolojilerle ilişkilendirilerek değil, kendisini önceleyen ve onlardan kaynaklanmış olduğu büyük kültürel sistemlerle ilişkilendirilerek incelenmesi gerektiğidir.14 Bir cemaat anlayışı olarak tasavvur edilen bu görüşle birlikte, milliyetçilik 1870’lerden 1914’e büyük bir hız kazanmış ve rakip ideolojilere karşı (sosyalizm) l9l8’de büyük bir zafer kazanmıştır. Fransız İhtilali’nden sonra, toplumsal düzeyde yeni milliyetler yaratılmasının zeminini, modernitenin saldırılarıyla tehdit altında kalan geleneksel gruplar, şehirleşme ve göç sağlamıştır.15

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Avrupa’da oluşan sömürgecilik ve kapitalist zihniyete karşı bir tepki akımı olan milliyetçilik Osmanlı Devleti’ne çeşitli kanallardan girme imkanı bulmuştur. Islahatların genelde askerî sahada yapılması, askerî öğrencilerin Batı’daki gelişmeleri takip etmesini sağlamış, bazı merkezlerle birlikte basın yoluyla milliyetçilik diğer etkenlerle beraber Osmanlı’ya girmiştir.

Osmanlı Devleti’nde l839-76 Osmanlıcı, l876-l908 İslâmcı, l908-l918 arası dönemde ise Türkçü akım etkili olmuştu. Bu üç akımın ortak bileşkesi yenileşme boyutuyla ilgili olmalarıdır.

1908 dönemi Türk milliyetçiliğinin oluşum kanallarına bakıldığı zaman üç gelişme etrafında toplandığı görülebilir. Buna göre:

1) II. Abdülhamit döneminden kalma eski Türkçüler: Veled Çelebi, Necip Asım, Mehmet Emin gibi yazar, tarihçi ve bilginler.

2) l908 devrimi sonrası Selanik’te oluşan Batı etkili “Jön Türkler” ile bağlantılı “Genç Kalemler Dergisi” ve çevresi; Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin, Ali Canip gibi sosyoloji, edebiyat ve dil alanına yönelmiş kişiler.

3) Rusya’dan (İstanbul’a) göç eden kısım; Tatar, Azeri aydınlarımızın bu dış Türkler grubunu Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Emin Resulzade, Abdürreşid İbrahimov, Hüseyinzade Ali, Ayaz İshaki, Halim Sabid vb. kişilerdir.16

II. Meşrutiyet ortamının özgürlük ortamında kurulan “Türk Derneği” Yusuf Akçura’nın deyimiyle “Türkçülükte teşkilatlanma devresinin” ilk girişimini oluşturmaktadır. İlmî Türkçülük ilkesini topluma yaymak ise bu derneğin amacıdır.17

“Türk Derneği Mecmuası”nı çıkaran bu dernek üyelerinin daha sonra “Türk Yurdu Cemiyeti” ve l9l2’de kurulan Türk Ocağı’na geçtikleri bilinmektedir.18

Askerî tıbbıye ve mülkiye öğrencilerinin kurmuş olduğu “Türk Ocağı”, Meşrutiyet döneminde ve Cumhuriyet’in ilk yıllarında Türkçülük hareketleri bakımından kültürel anlamda çok önemli bir gelişme gösteren kurumdur. İlk idare heyetini Ahmed Ferid, Akçuraoğlu ve Halis Turgut’un oluşturduğu Türk Ocağı’nın kuruluşunda Ahmet Ağaoğlu, Hüseyin Fikret, M. Ali Tevfik’te önemli rol oynamıştır.19

Türk Ocağı’nın amaçları ise, “İslâm kavimlerinin başlıca mühimi olan Türklerin millî terbiye ve ilmî, içtimâî, iktisadî seviyelerinin refi ve ilasıyla Türk ırk ve dilinin kamiline çalışmak idi”20 şeklinde özetlenebilir.

Türklerin hars birliğine ve medenî kemaline çalışan bu kurum, “Türk Yurdu” mecmuasıyla birlikte birçok sosyal faaliyette bulunmuştur. Türk yurdu aydınları (Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Ahmet Ağaoğlu, M. Ş. Günaltay, Halim Sâbit, Ömer Seyfettin vb.) Türk aleminin bütününü ilgi alanı olarak görürken eğitimin modernleştirilmesi ve sosyal bir inkılâbın oluşturulması gibi kültürel konularda ağırlıklı olarak durmaktadırlar.

Erol Güngör'e göre Türk Milliyetçiliği "bir dış mesele olarak görüldüğü zaman yerli kültürün yabancı kültüre bütün sosyal müesseseleri de dahil olmak üzere karşı çıkması olarak cereyan etmektedir; bir iç mesele olduğu zaman ise, asıl iş memlekette millî birliğe engel olunacak mahiyetteki kültürel iktisadî ve sosyal farklılaşmanın asgariye indirilmesidir".21

Osmanlıların son döneminde ise, siyasi olarak Osmanlıcılık akımını bir kenara bırakarak Türkçülük akımını destekleyen ve uygulayan kurum İttihat ve Terakkî Fırkası'dır. Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte kültür milliyetçiliği kendini Turancılık anlayışından sıyırmış olarak inkılâp ilkelerine göre resmiyetini devam ettirecektir.

Halim Sâbit'in görüş ve düşünceleri, zannedersek "her tarihsel kesitin kendi problematik alanları etrafında örüldüğü"22 ilkesi dikkate alınarak, Osmanlı Devleti'ni kurtarmak adına yapılan bu faaliyetlerle birlikte değerlendirilmesi bizi daha doğru sonuçlara götürecektir.

B. Halim Sâbit'in Türkçülük Anlayışı ve Husûsiyetleri

Halim Sâbit'in içinde bulunduğu Türkçülük hareketi, çıkış noktası itibarıyla Kuzey Kafkas Tatar Türkçülüğü kökenlidir. Özellikle Rusların baskısı sonucu bir tepki olarak ortaya çıkan milliyetçilik anlayışı söz konusudur. İstanbul bağlantılı milliyetçilik hareketleriyle ilişkili olarak İstanbul'daki "Türk Tatar Komitesi" "Rusya'nın Yabancı Halkları Birliği'ne" katılmış oldu. Belki de işe daha resmî bir görüntü vermek amacıyla "Türk Tatar Komitesi", Mayıs l916'da "Rusya'da Sakin Müslüman Türk Tatarlarının Halklarını Müdafaa Cemiyeti" adıyla resmen onaylanmış bir cemiyet haline dönüştü.23

"Türk Tatar Komitesi"nin kurucu üyeleri ise Ziynetullah Nuşirevan, Mehmet Safa, Halit Sait (Halim Sâbit?) idi.24

İttihat ve Terakkî Komitesi ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın teşebbüsleri ve Yusuf Akçura, Abdürreşid İbrahim, Hüseyinzade Ali ve Ahmet Ağaoğlu gibi Tatar Türk aydınlarının da girişimleriyle l9l5'te kurulan bu komitenin amacı, "Rusya'daki Müslüman Türk Tatarlarının hukukunu müdâfaa"25 etmektir.

Tunaya'nın şüpheli şekilde kurucu üye olarak ismini verdiği Halim Sâbit kanaatimize göre bu komitenin veya bağlı olduğu birimlerin içinde fikrî olarak aktif bir şekilde rol almıştır. 1918 yılında Yeni Mecmua'da yayınlanan "Şimal Türklerinde Türkçülük ve Tatarcılık" başlıklı makalesinde faaliyetleri çok yakından takip ettiği bilinmektedir.

Bu makalede Türkçülük ve Tatarcılık kavramlarının oluşum süreci tarihî bir süreç hâlinde verilmektedir. Başlangıç itibarıyla Rus İmparatorluğu'nun içinde yer alan bu topluluklara karşı Rusların düşmanca tavırları söz konusudur. Öncesi belli olmamakla beraber Rusların Tatar adını verdikleri bu topluluklar, dil ve ırk bakımından farklı gruplar tarafından oluşturuluyordu (Özellikle Moğollar dikkat çeker). Rusların Tatar diye tarif ettiği ve özellikle Türk kelimesini eklemeden -Tatar- kavramıyla kastettiği topluluklar içinde Başkurt, Kazak gibi unsurların olması ve Rusya'nın Avrupa'yla temas halinde bulunması sonucu millî intibak devresi açılmıştır.26 Rusların Tatar ismini dayatması sonucu Tatarlarda bir tepki oluşmaya başlamış, Tatarlar arasında bile bu yüzden kan dökülmüştür. Tatarların ananeleri ve bazı klişe olarak kullandıkları kelimelerden dolayı, Türk oldukları yavaş yavaş anlaşılıyordu. Ancak, Tatar üstadı Şehabeddin Mercanî'nin Tatar kelimesini yanlış bir şekilde benimsemesi halkı ikiye ayırdı. Bir kısmı kullandığı lehçeye Müslümanca, bir kısmı da Tatarca diyordu. Rus-Japon harbinden sonra Türk gençlerinin sosyalizme meyletmesiyle-"Halkçılık" kavramını anlamışlar ve bununla da Tatar Edebiyatı ve matbuatının oluşmasına yol açmışlardır. Hemen bunun akabinde İstanbul'da inkişaf etmekte olan (Türkçülük) milliyet cereyanlarının şimale inikas etmesiyle doğrudan doğruya bu milliyetçi zümrenin imdadına yetişmiştir. Artık Tatarlar Türkçülük ve Tatarcılık arasında bir tezat görmeden büyük bir iman ile Türkçülüğü savunmaya başlamışlardır. Gönüllerinden gizli bir ses "Hayır, biz doğrudan doğruya Türküz, böyle dolanbaçlı yollara hacet yok, Rus misyonerlerinin çıkardığı bu adı neden (Tatar) kendimize mal edinelim"27 diyorlardı.

I. Dünya Harbi esnasında bu cereyan gelişmiş ve Muhtarriyet layihasının müzakereleri esnasında (l918) 1. maddede yer alan

“dahili Rusya ve Sibirya Müslüman Türk Tatarları Muhtariyesi” cümlesi müzakere edilmiştir. Gani Abiz Efendi İdil (Volga) boyu Tatarları muhtariyeti formülünü getirerek, Rusların tüm Slavları birleştirme formüllerinin tutmadığını, bunun için tüm Türkleri birleştirmek yerine, “Türk uruğlarını” istedikleri şekilde serbest bırakalım diyerek “Tatar Muhtariyeti” şeklinde tashih istemiştir. Halim Sâbit, ulemadan Ziya hazretlerinin de ‘Şimal Türk Muhtariyeti’ diyelim, Tatara filana lüzum yok. Büyük bir Türk milleti vardır. O parçalanamaz-o büyük milletin dağılmasına taraftarlık edemeyiz”28 dediğini belirtir. Buradaki tartışmalara Ayaz İshaki, Battal Efendi, Habib Zeyri gibi şahıslar da katılmıştır. H. Sâbit en sonunda” görülüyor ki, bugün şimal Türkleri arasında Tatarcılık ve Türkçülük cereyanı vardır. Türk milliyetçiliği yeni bir cereyandır ve inkişaf edecektir. “Binaen aleyh Tatarcılık cereyanı katiyen ölüme mahkumdur”29 demektedir.

Halim Sâbit’in Türkçülük anlayışını göstermesi bakımından diğer önemli olan bir makalesi ise “Altaylar’a Doğru” başlığını taşıyan Türk illerini seyahatidir. Türk Yurdu, bu gezi yazısıyla ilgili olarak “Anavatana Asya’ya mürur ederek Sibiryalı, Türk ve Türkistanlı Kazak kardeşlerimize kavuşacaktır ve nihayet Altın Dağın (Altaylar) saf ve parlak muhitinde kımız içerek eski Türk kahraman destanlarını dinleyerek karşılıklı kardeşlik duygularını sevgilerini ihsas ederek sade ve güzel bir hayat geçirecekler”30 şeklinde bir giriş yazısı sunmaktadır.

Halim Sâbit, bu gezisini yaptığı sırada Gelenbevî Lisesi muallimidir. İdil nehri vasıtasıyla Simbir bölgesine gelir ve burada olup bitenleri eski arkadaşlarından dinler. Özellikle bu gezisi esnasında mektep ve medreseleri dikkatle inceler, “usül-i cedit” mekteplerinin açıldığını fakat imamlar ve halkın bir kısmının muhafazakar olduğunu belirtir (Genelde millî hareketin karşısındadırlar). Buradaki medreselerin Akçuraoğulları tarafından açılmış olduğunu belirterek Şehabeddin Efendi için de merhumun milletini ziyadesiyle sevdiğini, cidden terakkiperver olduğunu belirtir. Ayrıca bu gezide Türk illerinin giyim, yemek adabı gibi ortak Türk kültürü özelliği gösterebilecek konularından bahseder.31

Halim Sâbit içinde bulunduğu ortamdaki Türk milliyetçiliği açısından dinsiz, vatansız, milliyetsiz, aynı zamanda mutaassıb olan eskiliğin yerine, vatan ve milletini seven mütedeyyin ve aynı zamanda münevver yeni bir gençliğin geldiğini belirtir.

Eğitim sisteminde, ahalinin milliyetperverlik anlayışına göre oluşturulmasını ister. Aynı zamanda, millî hürriyetini gösteremeyen bir milletin de bıkkınlık içinde yanlış bir felsefe yapısı oluşturacağını belirtir. Oluşturulacak milliyetçilik fikri, taassup yerine ananelere uygun millî, İslâmî yapıda olmalıdır.32

“İlim Bakımından Ahlâk” başlıklı yazısında da Akil Muhtar’ın pozitivist düşüncelerini ‘Darwinci’likle eleştirerek “Türk, insaniyet dünyasına ferd olarak değil, cemiyet ve kül olarak ve mütemmim bir unsur halinde girmeğe karar vermiş bulunuyor”33 derken cemiyet-cemaat yapısına vurgu yapar ve Gökalp sosyolojisiyle benzerlik gösterir.

Örf, ulu varlığın rızası ve ahlak arasında kurduğu ilgide “ahlâk, içtimai bir müessese olup başından sonuna kadar tam manasıyla millîdir. Bir milletin ahlâkı ile başkasınınki arasında, ancak ahlâkî müesseselerin adlarında benzeyiş vardır. Türkün ahlâkı da yalnız Türkündür. Bu millî yol ile gidenler şaşırmadan öz evlerine varır ve insaniyeti de orada bulurlar”34 derken örfün meşru olduğunu belirtir.

Hükümetler açısından ahlâka dikkat çekerken, milletler kanun maddelerinin çokluğu ile değil, ahlâklarının yüksekliği ile övünmelidirler. Milletin iradesi ile millî vicdan ahenkli olarak yürüyecek dini, dili ve kültürü ile bir bütünlüğe dayanacaktır.35

Halim Sâbit, Ziya Gökalp ile tam uyum içindedir. Ona göre Gökalp’in Selanik’ten gelmesiyle karışıklık, kozmopolitlik, softalık düşüncelerinden uzaklaşılarak milliyetçilik yolunda büyük ilerleme kaydedilmiştir. Gökalpin darülfünun ve medrese ile ilişkiye girerek yaptığı çalışmayı haklı ve yerinde bulur. “Kara ve eski fikirler oralardan sürülmelidir. Aydın fikirler, millî yollar, Türkçülük esasları önce oralara sokulmalı idi.”36 Maârife bağlı darülfünundaki ilahiyat şubesinin meşihate verilmesi fikrinin de Ziya’ya ait olduğunu belirtir. Gökalp’in sohbetleri hep ilim ve Türkçülük bakımından yapılıyordu.

İttihat ve Terakkî işleri müstesna, ilme, fikre ait aktüel işler görüşülüyordu. Onun kanaatine göre, fikirler iş başındaki iş adamlarınca değil, mütefekkirler tarafından hazırlanmalı idi. Ayrıca bugün gördüğümüz Türkiyat Enstitülerinin oluşturulmasındaki kaynak ise bu “Ziya” geceleriydi. Edebiyat Fakültesi’nin, Millî Tetebbular Cemiyeti’nin kurulması da bu geceler vasıtasıyla olmuş, “Dede Korkut”, “Dîvânü Lûgati’t-Türk” gibi eserler de bu şekilde ortaya çıkmıştır.37

Cumhuriyet esaslarında, öncelikle Meşrutiyet Dönemi içinde “Türkçülük ideolojisinin aşılandığı” darülfünunda seçimler yapılarak uygulanmalıydı.38

Halim Sâbit’in Türkçülüğünde Turancılık olarak değerlendirebileceğimiz görüşleri ise, yazı dili birliğiyle ilgilidir. Milletin asıl öz dili yazı dilidir. Millî yazı dili, millî siyaseti kendi elinde tutan ve millî birlik temellerini kuran veya kuracak kudrette bulunan müstakil uluslardan birinin konuşma ve yazı dili üzerine tedricen kurulur. Yazı dili tekâmül ederken ideal sayesinde doğru bir ilerleme gösterir. Türk yurtları arasındaki uzaklık Türkçüleri hiç bir zaman yıldırmamalıdır. Alfabe ayrılığı, kültür ve dil ayrılığının başlangıcıdır. Onun için, alfabeler de bir ve millî olmalıdır.39

Dil birliğine doğru düşüncesinde de milletin tarifini verir. Şive lehçeyi, lehçe “el’leri” oluşturur. Birden çok lehçenin birleşmesinden de “ulus” oluşur. Ulusların birleşmesinden meydana gelen cemiyete “budun” ya da “millet” denir. Ulus millette ise dil, din ve kültür birliğinden başka, geçmişte ve yahut şimdi siyasi bir varlık manası görülür.40

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere Halim Sâbit’in milliyetçiliğinde din ve millî değerleri kaynaştırmak, ahlâkın millî düşünceyle eşleştirilmesi, Türkçülük kaynağının Tatar ve İstanbul merkezli olması, Ziya Gökalp’in görüşlerinden etkilenmişlik gibi hususiyetlerle birlikte alfabe birliği ve ilmî Türkçülük söz konusudur.

C. Bazı Türkçülerle Karşılaştırılması

Burada yapılacak olan değerlendirme, Türkçülük ve kısmen de dinle ilgilidir. Halim Sâbit ile karşılaştıracağımız şahıslar ise Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura olacaktır. Bunların seçilme sebebi, Gökalp'in İstanbul ve Selanik merkezli; Akçura'nın Halim Sâbit ile aynı bölgeden Kuzey Kafkas Türklerinden olmasıdır. Değerlendirmenin Milliyetçilik ve din kavramları üzerinde olması ise, incelediğimiz dönem itibariyle Türkçülerle İslâmcılar arasındaki "ırkçılık meselesinden" kaynaklanmaktadır.

Ziya Gökalp, Türk milliyetçiliği teorisini oluştururken, Türkçülük akımı siyasî, sosyal, iktisadî ve kültürel açıdan dönemin etkili bir fikir akımı haline gelmiştir. Bu özellikler ise Gökalp'e göre, milliyet esasına dayanan "Yeni Hayat"ta oluşacaktır.41

Gökalp'teki milliyet esasına dayanan oluşum, Halim Sâbit'te de görülmekle birlikte, Gökalp'in hars ve medeniyet anlayışındaki ayrım Halim Sâbit'te yoktur. Ahlâk konusunda da hemen hemen aynı noktadadırlar.

Gökalp, milliyetçilik anlayışını formüle etmiştir. Bu ise "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmaktır."42

Gökalp "Türke Göre: Din" başlıklı şiirinde

"Benim dinim ne ümiddir ne korku;

Allah'ıma sevdiğimden taparım."43

şeklinde bir yaklaşım gösterirken, Halim Sâbit'te, daha çok fıkhî ve içtihat yönlü bir din anlayışı vardır. Sosyolojik boyutta ise Sâbit, Gökalp'ten etkilenmiştir.

Yusuf Akçura da "Üç Tarz-ı Siyaset" adlı makalesinde Türkçülüğün, İslâmiyet'ten daha geçerli olduğunu ortaya koymuştur.44 Turancılık anlayışı bakımından Halim Sâbit'le uyuşurken, din konusunda farklı yerlerde bulunurlar. Her ikisinde de milliyetçilik anlayışı, Rus baskısına karşı tepki olarak ortaya çıkmıştır. Ancak, Türkçülük hareketlerinin teşkilatlandırılması bakımından Akçura daha aktiftir.45

Bu dönemde (Türkçülere karşı), kavmiyet cereyanları "Dini Mübin-i İslâma" terstir ve milliyet cereyanları, muzırdır düşüncesi

İslâmcılar tarafından ortaya konurken, Türkçüler, din, kavmiyetin en mühim esas ve erkanından olduğu için kavmiyet cereyanını bilerek takip edenler için dinden uzaklaşmak kabil bile değildir”46 cevabını vermektedirler.

Halim Sâbit’in ise, bu konuda metodlu bir yaklaşımı vardır. Din anlayışı bölümünde incelenecektir.

IV. Halim Sabit’in Din Anlayışı, Dini Millîleştirme Gayretleri ve Eğitimle İlgili Görüşleri

A. İçtihâd ve İslâm Fıkhı

Halim Sâbit, İslâm müderrisi olması sebebiyle İslâm fıkhı konularında çok detaylı bir bilgiye sahiptir. Dinde içtihâd konusunu “İçtihâda Dair” başlıklı yazılarıyla Sırat-ı Müstâkim’de 16 bölüm olarak yazmıştır. 1325-28 tarihli bu yazılarında içtihadın ortaya çıkış gerekçelerini izah ettikten sonra, Peygamber Efendimiz devrinden başlayarak sahabeler, Tâbiûn, Emevi, Abbasi dönemlerini inceler. Ona göre içtihâdın gerekliliği Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde İslâm dini adına hareket eden ulemâ, şeyhülislâm gibi kişi ve kurumların donuklaşması, meselelere cevap veremeyişidir. Bu noktaya gelinmesinde ise taklid etkili oldu.47

Buna göre, bir ümmet, bir kavim hiç bir vakit fikr-i içtihâddan geri kalmamalıdır. Bu fikir sönerse, o ümmet o kavim için inkırazdan, izmihlâlden başka hiç bir şey düşünülemez. Bir milletin terbiye-i içtimâiyeleri ancak fikr-i içtihad ile olgunluk noktasına gelir.48

Peki içtihâd nasıl yapılır?

Eğer meseleler hakkında Kur’an ve sünnette açık hüküm yok ise içtihâd yapılmalıdır.49

Bu noktadan sonra fakihlerin yapacağı içtihad ile problem çözülecek bu şekil bir hayat tarzı ile de terakkiyet yaşanabilecekti.50 Mezheblerin de bu noktada ortaya çıktıkları ve bulundukları bölgeye göre de temel nasslar hariç, içtihad yapabileceklerini belirtir. Esas itibariyle de mezheplerin Irak ve Hicaz Mektebi olarak ikiye ayrıldıklarını açıklar. 51

Bu konularla birlikte “Dinin Şekli Asliyesine İrca-i Lüzumu” başlıklı yazısında, umur-ı diniyemizde büyük bir lâkaydlık bulunduğunu hayatımızda yolsuzluklar göründüğünü savunarak ciddiyetten uzak bulunulduğunu dikkat çeker, şekilden ziyade ibadetlerde manevî bir ruh olması gerektiğini belirtir.52

Halkı yönlendirmede fakihler sınıfı gereklidir. Velâyet-i diniye konusunda ise, şeyh-ül-islâmlık konusunu ele alır. Bu kurumda dinî hükümlerin uygulanmasının yanı sıra dinî terbiye heyeti de bulunmalıdır.

Halife, şeyh-ül-islâm efendi-terbiye müdiriyeti olarak merkezde, alt kısımda ise,

Livalarda-Müftü

Kazalarda-Vaiz

Nahiyelerde-Hatib

Köy-Mahallede-imam53 bulunmalıdır. Bunlar yukarıdan aşağıya silsile olarak topluma gerekli bilgi ve terbiyeyi vermelidir. Buna göre Halifelik kurumu;

1) Dinî Teşrii Heyeti

2) Dinî Terbiye Heyeti, olarak ikiye ayrılır. Bu tasnifleme, ile birlikte işte bütün şu mülahazalar gösteriyor ki, devlet milletin taazzî etmiş heyeti olduğu gibi, meşihatte ümmetin teşkilat haline gelen suretidir.54

Padişah ise Hakîmiyet-i Millîye’yi temsil ederek iki kola ayrılır ve şu şekilde yapılanır.

Padişah

1. Velâyet-i Diniye

2. Velâyet-i Hukukiye

A) Kuvvet-i Teşriiye

B) Kuvvet-i İcraiye (a) Heyeti İdare b) Heyeti Adliye

Teşrii Hukuk Heyeti ise, Padişah, Ayan ve Mebusandan ibarettir.55

Görüldüğü gibi padişah ve halife olarak sınıflandırma yapılmış, devlet-millet, ümmet-hilafet eşlemesiyle din ve devlet ayrımına gidilmiştir.

B. Örf ve Ma'rûf

İctimâi usul-i fıkıh meselesi ile kaleme aldığı örf ve ma'rûf konusunda da derinlemesine bilgi verilmiştir. Konumuz açısından bunu değerlendirecek olursak, Halim Sâbit'e göre örf, nefisler de aklın şehadetiyle istikrar bulan ve selim-i fıtratın kabul ederek karşıladığı şeydir. Ayrıca örfün bilmek, tanımak gibi anlamları da vardır.

Ma'rûf ise, münkerin zıddı, akıl ile idrak olunup ve şeri onu tahsin eyleye ve münker; akıl ve şer'in kabul etmeyip inkar eylediği amelden ibarettir.56

Her ikisinin ortak anlamı ise, umumi vicdanının iyi gördüğü şeydir. Cemaati islâmiyede bir fırkanın ma'ruf ile emredip münkerden nehyetmekle mükellef olması gereklidir.

Peygamber Efendimiz iyiliği emr, kötülüğü nehy konusunda her ferde (Müslümana) görev vermiştir. Şeriat nass'a, ne kadar önem verirse örfe de o kadar önem verir. Mükelleflerin sıfat ve hükümlerini tayin hususunda nass ve örf aynı kuvvete sahiptir. Buna göre fıkıh bazı yönlerden nass'a bazı yönlerden örfe dayanır. Ziya Gökalp'te, İslâm mecmuasının ikinci sayısında "Fıkıh ve İçtimaiyat" ünvanı altında yazdığı makalede "nass ve örf hakkında, şu halde İslâm şeriati hem ilahî, hem içtimaîdir."57 diyerek Halim Sâbit'e göre doğru bir anlayışla "İçtimai Usul-i Fıkıh" tesisinin olması gerektiğini savunur. Bu nokta, yani örfün şer'î hukuka tesiri konusunda ise içtihâd çok önemlidir. Daha önce içtimâiyat ilmi olmadığı ancak şu anda mevcut ve geliştiğinden dolayı islâmî ilimler konusuna "İçtimâî Usul-i Fıkıh"a dahil edilmelidir.58

Yukarıdaki açıklamalarla birlikte Sâbit, din, iman ve ilim kuvvetlerini bir arada görerek, Gökalp'le birlikte dinin millîleştirilmesi hususunda büyük rol oynamıştır.

C. Ulemâ ve Medreseler Nasıl Islah Edilmeli?

Medreselerdeki eğitim görüşlerinden önce sıbyan mekteplerindeki muallimlerin durumu ve öğretim konusunda da açıklamaları vardır. Eğitim ve öğretim ilmine, ilkokuldan itibaren önem verilmelidir. Ona göre eğitimde “sevgi” esastır. “Muallimlerin birinci vazifeleri kendilerini talebeye sevdirebilmeleridir. Eğer muallim kendini talebeye sevdiremez ise öğrettiği ilimden faide beklememelidir.”59 İttihat ve Terakkî mekteplerinde okutturulmak üzere hazırlanan bu kitaplarda (Amelî ilm-i Hâl 1-4) temel esaslar şöyle sıralanabilir:

Hoca, dersi kitaba bakarak değil ezberden anlatmalıdır. Konuşmalar sohbet şeklinde çocuğun anlayabileceği bir dilde olmalıdır. Meselelere giriş bahisle açılmalı ve çerçeve meselelerin dışına çıkmamalıdır.60 Birinci ve İkinci kitapta imân ve islâm esasları metodlu bir şekilde işlenmiştir ve daha birinci kitabın girişinde somuttan soyuta bir metodun uygulanması gerektiği vurgulanır. Birinci kitap muallimlere mahsus hazırlanırken, ikinci kitap talebeye mahsustur. Halim Sâbit, bu görüşleriyle modern anlamda eğitim ve öğretimde öğretmenin; merkezde olması fikriyle ileri bir noktadadır.61

Halim Sâbit ikinci aşamada ulemâ ve medreselere büyük önem vermiştir.

Eğitim kurumlarındaki gerilemeyle birlikte Müslümanların atisi hakkında direk olarak bağlantı kurar. Hemen II. Meşrutiyet başlarında kaleme aldığı bu makalede62 şeyh-ül islâm ve ders vekili, programlar, talebeler ve en önemlisi müderrisleri, yani kendi meslektaşlarını eleştirir.

Dersler eski usûlde, fen dersleri yoktur. Usûl-i tedris terakkiye uygun değildir. Medreseler perişan, ruhsuz ve acz içindedir.

Hocalar ise çok yüzeysel bir konumda olup bundan dolayı talebeleri hırpalamaya alışmıştır. İslâm’ın yerleşmesinde tek başına kılıç gücü yetmez, bununla ilgili Balkanlar’ı örnek verir. Bunun için ilim ve iyi hoca gereklidir. Arnavutların içine düştüğü durumdan millet değil, baştaki hükümet sorumludur. Meşihat hakikati

görememiştir. Hocalar da derslerde İslâm ruhundan yoksun, talebeyle boş laf ve münakaşayla vakit geçiriyordu.

Bunun için yeniden ulemâ yetiştirilmelidir. Ulemâ ise ancak terakki ile donatılmış bir müesseseden yetiştirilebilir. Ders programında usûl-i tedris cihetlerinde akıl ve fikre ve zamanın ihtiyaçlarına göre bir değişiklik yapılmalıdır. Ayrıca, medreselerde öteden beri donuk bir eğitim sistemine yol açmış kitap esareti kaldırılmalı; kitaba tahlil ve tetkik getirilmelidir ki, fikrî yapı gelişebilsin. Bununla birlikte medreselerde ezbere çalışıp maddi durumu düzeltmek için değil, gerçek hoca olmak için çalışılmalıdır. Yani mesleğe önem verilmelidir. Türk ırkı olarak lâkaydlıktan kurtulmalı, İslâm'da kusur aramaktan vazgeçmeli ve kendi hatalarımızı görmeliyiz.63

Medreselerin ıslahı iki anahtar kelimeyle yapılmalıdır. Gaye (hedef-sonuç) ve program, İslâm'ın özünde, tarihinde bulunmalıdır. Medreselerin içine ahlâkiyat ve ilmî ahlâk yerleştirilmelidir. Bunlarla birlikte ders programlarında; ilm-i tevhid ve akaid, ilm-i kelam, ilm-i ruh, ilm-i nefs, ilm-i ahlâk, ilm-i mantık, ilm-i terbiye, ilm-i hıfzu's-sıhha dersleri bulunmalıdır.64 Bazı açıklamalarla birlikte makalesinin sonunda meslektaşlarının dikkatini çeker.

"Ulemâ ve Avâm" adlı makalesinde, en üst ulemasından halka kadar millî bir terbiye ile uyum içinde olunmalıdır. Ulemânın seviyesi düşmüş, vazifesini de yerine getirememiştir.65 Bu konuyla bağlantılı olarak "Mecelle Cemiyeti" azalarının da işinin ehli insanlar olmasını ister.66

Sonuç

1883-1946 arası dönemde yaşamış olan Halim Sâbit (Şibay) doğum yeri olan Kazan Simbir bölgelerinde ilk gençlik yıllarında Rusya'nın baskıcı ve kasıtlı misyoner faaliyetlerini görmüş ve diğer Türkçü arkadaşlarıyla birlikte İstanbul'a gelmiş ve bu ortamda tepkisel bir mahiyette Türk Milliyetçiliği fikrini benimsemiştir. Medrese eğitimi görmesi sebebiyle islâmî ilimlere vakıf olan Halim Sâbit, Türkçülüğü ve İslâmcılığı bünyesinde ilmî esaslar çerçevesinde toplamıştır. Türkçülüğünde bazen "Turancı" tavır

sergilerken, içinde bulunan şartlara göre yorum getirmiş ve özellikle “ilmî Türkçülük” ilkesini benimsemiştir. Bu noktada “Millî Hâkimiyet” kavramını da kullanmıştır.

Ziya Gökalp’i yakından tanıması sebebiyle de içtimâiyat konusunda ondan etkilenmiş, yeni oluşan sosyoloji ilmini dikkate alarak, meseleler içinde bunalmış olan islâmcı oluşumlar, ulemâ ve milleti içinde bulunduğu durumdan kurtarabilmek için “İçtimaî Usûl-i Fıkıh” ilminin gündeme gelmesini sağlamıştır. İçtihat kapısını sonuna kadar açarken bu kapıdan örfün yani millî olanın, İslâm’a uygunluğunu vurgulamış, (içtihâda göre) bir anlamda, İslâm’ı içinde bulunulan şartlara göre millîleştir- miştir. Diğer bir görüşle Gökalp’in “Türkleşmek, İslâm- laşmak, Muasırlaşmak” formülünü fiiliyata geçirmeye çalışmıştır. Ondaki milliyetçilik anlayışı gerilim ve çatışma kaynağı değil, içinde bulunduğu dönemin şartlarına göre Türk Müslümanlığının tarihî bir ifadesidir. Devleti, milletin yansıması olarak görmüş ve bu hakim gücün eğitim vasıtasıyla toplumu çağdaşlaştırması gereği üzerinde durmuştur. Son dönem ulemâ ve eğitim kurumlarına tenkid ve otokritiği getirerek bozulmanın, ancak ilmî zihniyeti, eğitim kurumlarını düzeltmekle ve her sahada aktif olarak çalışmakla çözülebileceği fikrini savunmuştur. Bu yaklaşımıyla da yenileşme sürecinde, sadece devlete aktif rol vermemiş, bireysel katkının da vazgeçilemez olduğunu göstermiştir. Somut olarak ortaya koyduğu çözüm programıyla bir anlamda yenilikçi, bir anlamda da İslâm’da öze dönüşçü bir tavır sergilemiştir.

1 Fernand Braudel, Tarih Üzerine Yazılar, Çev.: M. Ali Kılıçbay, İmge K. evi, İstanbul 1992, s. 35.

2 Léon-E. Halkin, Tarih Tenkidinin Unsurları, Çev.: Bahaeddin Yediyıldız, T. T. K., Ankara 1989, s. 5.

3 Ali Birinci-Tûba Çavdar, “Halim Sâbit Şıbay” T. D. V. İslâm Ansiklopedisi, c. XVII, T. D. V. Y., s. 336; Ali Brinci, Tarihin Gölgesinde Meşâhir-i Meçhuleden Birkaç Zât, Dergâh Yay., İstanbul 2001, ss. 50-61; Hilmi Ziya Ülken, Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, Selçuk yay, C. 1, Konya l966, s. 656.

4 Halim Sâbit, “Altaylar’a Doğru” Türk Yurdu, C. I, s. 12, s. 365-368, 1327; C. II, s. 402-406, 498-502 vd.

5 Ali Birinci-Tûba Çavdar, a.g.m., s. 336.

6 Ali Birinci-Tûba Çavdar, a.g.m., s. 336.

7 Ayrıca Halim Sâbit’in bazı görüşleri için bkz., Akpolat-Davud, “II. Meşrutiyet Dönemi Sosyolojisinin Kaynakları. II: İslâm Mecmûası” Türkiye Günlüğü, Sayı: 45, Mart-Nisan l997, s. 204-209.

8 Makale isimlerinin çoğu makalemizin dipnot kısımlarında görülebilir.

9 H. Ziya Ülken, a.g.e., s. 649.

10 Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, s. 1026.

11 Ömer Demir-Mustafa Acar, Sosyal Bilimler Sözlüğü, Ağaç Yay., İstanbul l993, s. 249.

12 Ernest Gellner, Uluslar ve Ulusçuluk, Çev: B. Ersanlı Behar-G. Göksu Özdoğan, İnsan Yay., İstanbul l992, ss. 19-22.

13 Gellner, a.g.e, s. l06.

14 Benedict Anderson, Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması, Metis Yay., İstanbul l995, s. 26.

15 E. J. Hobsbawn, l870’den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik, “Program, Mit, Gerçeklik”, Çev: Osman Akın hay. 2. bsm, Ayrıntı Yay., İstanbul l995 ss. 133-148.

16 François Georgeon, Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, Yusuf Akçura, (l876-l935) çev: Alev Er, 2. Baskı. T. V. Yay., İstanbul l996, s. 61.

17 Füsun Üstel, İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Milliyetçiliği, Tük Ocakları (l9l2-l931) İletişim Yay., İstanbul l997. ss. 16-23.

18 Üstel a.g.e s. 34; Fethi Erden, “Türk Ocakları Nasıl Kuruldu İngilizler Tarafından Nasıl Kapatıldı, Geçirdiği Buhranlar ve Ocakla ilgili Hatıralar” Türk Yurdu, C. 3, Aralık l963, S. 49.

19 T. Zafer Tunaya, Türkiye’de Siyasi Partiler l859-l952, Tıpkı Basım, arba Yay., İstanbul l952, s. 378; Fethi Erden, a.g.m s. 50.

20 Bernard Lewis, Modern Türkiye’nin Doğuşu, çev: Metin Kıratlı, 3. Bsk. TTK, Ankara l988, s. 348.

21 Erol Güngör. Sosyal Meseleler ve Aydınlar, Ötüken Yay., İstanbul l993, s. 35.

22 Mehmet Özden, “Ziya Gökalp’i Anarken” Türk Yurdu, C. 16, S. 103, Mart l996 s. 35.

23 Hakan Kırımlı, Kırım Tatarlarında Milî Kimlik ve Millî Hareketler (l905-l9l6), TTK, Ankara l996, s. 245.

24 T. Zafer Tunaya, Türkiye’de Siyasal Partiler, C. I., İstanbul l984, s. 416.

25 Kırımlı, a.g.e, s. 243.

26 Halim Sâbit “Şimal Türklerinde Türkçülük ve Tatarcılık” Yeni Mecmua, C. 2, S. 40, 18 Nisan l9l8, s. 267.

27 Halim Sâbit a.g.m, s. 268.

28 Halim Sâbit “Türkçülük ve Tatarcılık” Yeni Mecmua, C. 2, S. 41, 25, 4, l9l8, s. 293.

29 Halim Sâbit, a.g.m, s. 293.

30 Halim Sâbit, “Altaylar’a Doğru” Türk Yurdu, C. 1, 1327-28, s. 365.

31 Halim Sâbit, “Altaylar’a Doğru” Türk Yurdu, C. 2. 1328, ss. 432-437 “Altaylar’a Doğru” makaleleri Türk Yurdu. c. 1-3. 1327-1333 arası 36 bölüm halindedir.

32 Halim Sâbit, “Cihad-ı Ekber: Genç Müslümanlık” Sebilür-Reşad, C. 11 adet, 285, 9 K. nisani l329, ss305-306.

33 Halim Sâbit Şibay, “İlim Bakımından Ahlak” Türk Yurdu, C. 26, S. 3, 1 ilkteşrin l942, s. 79.

34 Halim Sâbit Şibay, a.g.m, s. 80.

35 Halim Sâbit Şibay, a.g.m, s. 81.

36 Halim Sâbit Şibay, “Ziya Gökalp’e Ait Bazı Hatıralar” Türk Yurdu, c. 26, S: 5-6, 1-15 Sonteşrin l942, ss. 134-135.

37 Halim Sâbit Şibay, a.g.m, s. 136-137.

38 Halim Sâbit Şibay “Ziya Gökalp’e Göre Darülfünunda Cumhuriyet” Türk Yurdu, C. 26, S. 5-6, 1-15 Sonteşrin l942, ss. 179-180.

39 Halim Sâbit Şibay, “Yazı Dili Birliğine Dair” Türk Yurdu C. 26, S. 8, 15 ilkkanun l942 s. 242-243.

40 Halim Sâbit Şibay, “Türk Yazı Dilinde Birliğe Doğru” Türk Yurdu, c. 26, S. 4, 15 İlkteşrin l942, s. 99.

41 Ziya Gökalp “Türkçülük Nedir? “Yeni Mecmua, C. 2 S. 27, l0 Ocak l9l8 ss. 2-3, Uriel Heyd, Ziya Gökalp’in Hayatı ve Eserleri, Çev: Cemil Meriç, Sebil yay., İstanbul l980, s. -81.

42 Ziya Gökalp “Türkleşmek, İslâmlaşmak Muasırlaşmak” Türk Yurdu, c. 3, 11, Mart 1329. s. 334.

43 Ziya Gökalp “Türk’e Göre: Din”, İslâm Mecmuası, c. 2, s. 22, 12 Şubat 1330, s. 552.

44 François Georgeon, Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, Yusuf Akçura (1876-1935) 2. bsm, T. V. Y. Yay, Ekim 1996, s. 27.

45 Ölümünün Ellinci Yılında Yusuf Akçura Sempozyumu Tebliğleri (11-12 Mart 1985), T. K. A. E., Ankara 1987, s. 111.

46 İsmail Kara, Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi, C. 2, Risale Yay., İstanbul 1986, s. 447; Ahmet Agayef ile Baban Zade Naim arasındaki tartışmadan alınmıştır.

47 Kazanlı Halim Sâbit, “İçtihâda Dair”, Sırât-ı Müstakîm C. 3 adet. 77, 14 saferül Hayr 1328, S. 391.

48 Kazanlı Halim Sâbit, “İçtihâda Dair”, Sırât-ı Müstakîm C. 3 adet. 78, 21 saferül Hayr 1328, s. 413.

49 Kazanlı Halim Sâbit, “İçtihâda Dair”, Sırât-ı Müstakîm, C, 3 adet 63, 5 T. nisani 1325, s. 166.

50 K. Halim Sâbit, “İçtihâda Dair”, Sırât-ı Müstakîm, C. 3. adet, 69, 18 Zilhicce 1327, s. 259.

51 K. Halim Sâbit, “İçtihâda Dair”, Sırât-ı Müstakîm C. 3, adet, 71, 31 Kevvel 1325, ss. 295-297.

52 K. Halim Sâbit, “Dinin Şekli Asliyesine İrca-i Lüzumu” Sebil-ür Reşad C. 11 adet, 78, 27 Kevvel 1329, s. 273-275.

53 Halim Sâbit “Velâyet-i Diniye”, İslâm Mecmuası, C. 3, S. 29, 28 Mayıs 1331. s. 662-664.

54 Halim Sâbit, “Velâyet-i Diniye”, İslâm Mecmuası, C. 3. S. 30, 11 Haziran 1331, s. 680-683.

55 Halim Sâbit “Velâyet-i Hukukiye”, İslâm Mecmuası, C. 3. S. 31, 2 Temmuz 1331, s. 696-699.

56 Halim Sâbit, “Örf-Mâ’ruf, ” İslâm Mecmuası, C. 2, S. 10, 5 Haziran 1330, s. 304.

57 Halim Sâbit, “İçtimâ-i Usul-i Fıkıh”, İslâm Mecmuası, C. 2, S. 5, 27 Mart 1330, s. 145-146.

58 Halim Sâbit, a.g.m, ss. 147-150.

59 Halim Sâbit, Ameli, ilm-î Hâl, Birinci Kitap, Dârül Hilafetü’l Aliye, 1328, s. 7.

60 Halim Sâbit, a.g.e., ss. 8-9.

61 Öğreticinin merkezde olması konusu için bkz., Veysel Sönmez, Eğitim Felsefesi, Pegem Yay., Ankara 1996, s. 99.

62 Halim Sâbit, “Islah-ı Medaris Münasebetiyle” Sırât-ı Müstakîm, C. 5, adet, 124, 5. K. nisani 1326, ss. 324-336.

63 Halim Sâbit a.g.m. s. 328-329.

64 Halim Sâbit a.g.m. s. 334-335.

65 Halim Sâbit, “Ulemâ ve Avâm”, Sırât-ı Müstakîm, C-2, adet, 49, C. 2, adet 48, 30 Temmuz 1325-23 Temmuz 1325, ss355-358, ss. 342-344.

66 Halim Sâbit, “Mecelle Cemiyeti” “Sırât-ı Müstakîm, C. 2 adet 33, 26 Mart 1325, ss. 102-106.

YETMİŞÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

OSMANLI YENİLEŞME DÖNEMİNDE BİLİM

Yenileşme Döneminde Osmanlı Bilim ve Eğitimi / Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu - Doç. Dr. Salim Aydüz [s.881-896]

İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Genel Direktörü / Türkiye

Fatih Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Osmanlı Devleti kuruluşundan XVII. yüzyılın sonlarına kadar, daha önceki İslam ve Türk Devletlerinden aldığı zengin kültürel mirasa kendi katkılarını ilave ederek, ekonomik yönden güçlü, siyasi açıdan kudretli, kendi kendine yeterli büyük bir imparatorluk halinde varlığını sürdürmüştür. Osmanlılar, ayrıca çevredeki Hıristiyan devlet ve gayrimüslim toplumlar ile sosyal ve kültürel bakımdan çatışmaya değil, daha çok bir arada yaşamaya dayalı toparlayıcı bir tavra sahip olmuşlardır. Bu yüzden yeni fethettikleri ve çevrelerinde bulunan topraklarda kendilerine faydalı olacak birçok unsuru hızlı bir şekilde aktarıp benimsemişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin Güneydoğu Avrupa'daki eyaletlerinden dolayı Orta ve Batı Avrupa ülkeleriyle hem-hudut olması, Batı bilim ve teknolojisinin Batı dünyası dışında yayıldığı ilk ülke konumuna gelmesinde etkili olmuştur. Bu durum onların Avrupa'da ortaya çıkan yeni keşif ve icatlardan kısa zamanda haberdar olmalarını sağlamıştır. Osmanlılar, Avrupa'da gelişen yeni bilim ve teknolojinin transferinde selektif bir tavır benimsemişlerdir. Bu bakımdan Osmanlılar, Batı ile olan ilişikleri ve yenilikleri benimsemedeki kendine has tutumları ile Rusya, Çin ve Japonya örneklerinden pek çok açıdan farklı gelişmeler göstermiştir. Yaptığımız araştırmalar, Osmanlıların Batı biliminin kendi kültür muhiti dışında yayılmasını yorumlayan, "merkez-çevre" ve "sömürgeci-sömürülen" teorilerine uymadığı görülmektedir.

Osmanlıların Batı bilim ve teknolojisi karşısındaki tutumları, güçlü bir imparatorluğun kendi dünyası ve nüfuz alanı dışındaki gelişmeler karşısında takındığı seçici tavır şeklinde yorumlanır.1

XV. yüzyıldan itibaren Osmanlılar özellikle ateşli silahlar, haritacılık ve madencilik sahalarında Avrupa teknolojisini transfer etmeye başlamışlardır. Ayrıca Osmanlı Devleti'ne sığınan Musevî alimler vasıtasıyla Rönesans Avrupası'ndaki tıp ve astronomi alanındaki çalışmaları da tanıma imkânı elde etmişlerdir. Bununla birlikte askerî üstünlüğün ötesinde Osmanlılar hem manevî yönden hem de kültür bakımından kendilerini Avrupalılardan üstün görmüşlerdir. Diğer taraftan gerek eğitim sistemi gerekse ekonomik yönden yeterlilikleri, bilimi aktarma konusunda seçici olmalarına sebebiyet vermiştir. Böylece, yükselme dönemlerinde Osmanlılar, Batı'da ortaya çıkan "Rönesans" ve "Bilim Devrimi" gibi entelektüel ve ilmî faaliyetleri takip etme ihtiyacı duymamışlardır. Bazı modern tarihçilerin Osmanlıların bu gelişmelerin kendileri için gelecekte bir tehlike oluşturacağını anlamadıkları istikametindeki yorumları anakronistiktir. Osmanlılar, Avrupa'nın bilim ve teknolojideki aşılamayan yükselişini, diğer eski medeniyet sahibi toplumlarla birlikte, Sanayi Devrimi'nin tesirleriyle fark etmiştir. Sanayi Devrimi neticesinde ortaya çıkan ve öncesi ile kıyaslanamayacak ölçüde büyüyen Avrupalıların askerî vurucu gücü, buhar enerjisi sayesinde denizde ve karada hızlı bir şekilde dünyanın her köşesine ulaşması ve modern üretim teknolojisinin, dünya pazarlarını rekabet edilemeyecek seviyede malla doldurması, Avrupalıların ezici üstünlüğünü ortaya koymuştur

Yenileşme dönemi Osmanlı bilimi ve eğitimi adlı bu çalışmada, Osmanlıların Avrupa'da ortaya çıkan yeni bilim konuları ve teknolojik gelişmeler ile ilk temaslarından başlayarak, sırasıyla coğrafya, tıp ve astronomi sahalarındaki tercüme ve aktarmalarına yer verilmiştir. Daha sonra XVIII. yüzyılda açılmaya başlayan yeni tip eğitim kurumları ve bunlar çevresinde oluşan bilim literatürü ele alınmıştır. Üçüncü olarak XIX. yüzyılda Batı tarzı eğitime geçiş süreci ve ortaya çıkan başta darulfünun olmak üzere bazı bilim kurumları incelenmiştir. Bunlar arasında yirminci yüzyılda kurulan Darulfünun-ı

Şâhâne'ye bağlı Fen Fakültesi'ne ayrıca yer verilişti̇r. Son olarak da Osmanlı bilim çevresinin ve devlet idarecilerinin yenileşme faaliyetleri karşısındaki tavırları değerlendirilmeye çalışılmıştır.2

Batı ile İlk Temaslar

Batı biliminin, kendi ortamı dışında ilişki kurduğu ilk çevre Osmanlı dünyası olmuştur. Yakın etkileşim, coğrafi yakınlık ve Avrupa ile aktif ilişkiler Osmanlıları Avrupa'daki buluş ve keşiflerden haberdar kılmıştır. Osmanlıların Avrupa devletleriyle ilmî temaslarının hangi tarihe kadar geri gittiğini kesin hatlarıyla tespit etmek mümkün değildir. Bununla birlikte bugüne kadar yapılan çalışmalar ışığında ilk temasların XVI. yüzyılın başlarına kadar geri gittiğini söylemek mümkündür.

Osmanlıların Batı dünyası ile ilişkileri pek çok farklı alanda cereyan etmiştir. Bu alanlar özellikle coğrafya, tıp ve astronomi sahalarında yoğunluk kazanmıştır. Ancak bu sahaların dışında ateşli silahlar ve madencilik gibi teknolojik gelişmeler de yakından izlenmiş ve bu alanlarda Osmanlı'da olmayan yeni ve ileri teknolojilerin kısa zaman aralıklarında transfer edilmesine gayret edilmiştir. XV. yüzyılın ortalarında yaygınlaşmaya başlayan ateşli silahlar, aynı yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı dünyasında da görülmeye ve benzer tekniklerle üretilmeye başlanmıştır. Giderek artan ve geliştirilen silah teknolojisi sayesinde Osmanlılar pek çok savaşta hem Batı hem de Doğu devletlerine karşı büyük bir üstünlük sağlamışlardır. Özellikle topçuluk sahasında önemli bir gelişme kaydeden Osmanlı topçuları XV. yüzyılın ortalarında hayli büyük çaplı muhasara topları dökmüşler ayrıca ortasından vidayla bir birine tutturulan iki parçadan oluşan toplar geliştirmişlerdir. Öte yandan büyük topları nakletmenin mümkün olmadığı zamanlarda ve yerlerde seyyar dökümhaneler kurarak top dökümünü gerçekleştirmişlerdir. Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden gelen ustalarla birlikte Bosna ve Sırbistan gibi yeni fethedilen bölgelerden Osmanlı hizmetine giren teknikerler yeni top ve tüfek yapım tekniklerinin kullanılmasına fırsat tanımışlardır.3

Madencilik konusunda da Avrupa ile benzer teknikleri kullanan Osmanlı madencileri, 1556 yılında basılan Agricola'nın De Re Metallica adlı eserindeki teknolojileri aynen uygulamaktaydılar. Aynı zamanda bir Osmanlı seyyahı olan ve Trakya bölgesindeki büyük Osmanlı demir madenlerinden birini ziyaret eden Mehmet Aşık'ın bu madende kullanılan teçhizat ve teknik hakkında verdiği malumat, Agricola'nın eserinde verdiği malumat ile aynı tarzdaydı.4

XVII. yüzyılın ortalarına kadar Batı biliminden kısmen yararlanan ve bunu eserlerinde doğrudan ya da dolaylı yollarla gösteren Osmanlı bilim adamları, yüzyılın ikinci yarısından itibaren bazı eserleri tamamen tercüme etme yolunu tercih etmeye başlamışlardır. Daha önce geleneksel İslam ve Türk ilim çalışmalarıyla Batı çalışmaların telif ederek ihtiyaç duyulan sahalarda problemlerini çözme yoluna giden Osmanlılar, bu yolun zamanla yeterli olmaması ve Batı biliminin geçen zaman çerçevesinde pek çok yeni unsuru ihtiva etmesi sebebiyle eserlerden kısmen yararlanma yerine doğrudan tercüme etme yolunu tercih etmek durumunda kalmışlardır. Batı dünyasında gelişen yeni bilim ve teknolojilerin tanınması için bu şekilde doğrudan tercüme çalışması yapmanın yanında ayrıca iki farklı yol daha kullanmışlardır. Bunların birincisi Avrupa'ya resmi ziyaretler yapan Osmanlı sefirlerinin şahsi gözlemleri ve bunlara dayalı olarak telif ettikleri sefaretnâme adı verilen eserleri, diğeri de XVIII. yüzyılın sonuyla XIX. yüzyılın başlarında açılan ve ileride daha detaylı bir şekilde ele alacağımız modern eğitim kurumlarıdır. Bunlardan başka Osmanlılar Avrupa'ya eğitim için öğrenci göndermek suretiyle Batı bilimiyle tanışmanın yeni ve doğrudan bir mekanizmasını tesis etmeye çalıştı. Tüm bu yollarla Batı bilimini tanımaya ve ihtiyacı olanını kendi bünyesine aktarmaya çalışan Osmanlı tutumunun niteliğini, bu çalışmaları ayrı ayrı inceleyerek anlayabiliriz.

Coğrafya

İlk yüzyıllarında Osmanlıların sürekli genişleyen sınırları, Akdeniz'in kontrolünü ele geçirmeleri, Kızıldeniz, Karadeniz ve Hint Okyanusu'nda gerçekleştirdikleri deniz seferleri, onların yeni

coğrafya bilgilerine ihtiyaç duymalarına sebep olmuştur. Bu ihtiyacın karşılanması

için bir yandan Semerkand astronomi ve coğrafya ekolü olmak üzere klasik İslam coğrafya eserleri kullanılırken diğer yandan Avrupa'daki çağdaş literatürden de yararlanılmıştır. Bunun ötesinde Osmanlı coğrafyacıları, şahsî gözlemlerini ilave ettikleri orijinal çalışmalar da ortaya koymuşlardır. Osmanlı coğrafyacılarının Avrupa kaynaklarından istifadeleri, coğrafi keşiflere paralel olarak giderek artmış ve zamanla Osmanlı coğrafya literatürünün temel kaynaklarından olmuştur. Bu temaslarla başlayan ilişkiler Avrupa bilimi ile ilk temasların daha ziyade coğrafya ile ilgili olduğuna işaret etmektedir. Gerek XV. yüzyılda yapılan haritalarda gerekse sonraki yüzyılda yazılan coğrafî eserlerde Avrupa literatürünün etkisi açıkça görülebilir. Bu çalışmalarda, yeni unsurların klasik İslamî coğrafya bilgilerine ek olarak Avrupa coğrafya kaynaklarından transfer edildiğini göstermektedir.

Osmanlı coğrafyacıları XVI. yüzyıldan itibaren bu alanda en büyük eserlerini vermeye başlamışlardır. Bu çalışmaların başında hiç şüphesiz Pirî Reis'in çalışmalarının mühim bir yeri vardır. Nitekim, Osmanlı haritacılığı Piri Reis'in çalışmalarıyla coğrafya sahasında en büyük eserlerini vermiştir.5 Onun, Kristof Kolomb'un Amerika haritası ile Avrupa ve İslam haritalarından istifade ederek ve aynı zamanda kendi tecrübelerine dayanarak 1513'te çizdiği haritanın bugün elimizde bulunan kısmı büyük ölçekli bir dünya haritasının parçasıdır. Bu harita, Güneybatı Avrupa, Kuzeybatı Afrika, Güney, Doğu ve Orta Amerika bölgeleri ve yeni dünya hakkında bilgiler ihtiva etmektedir. Bu, enlem ve boylam çizgileri olmayan ancak kıyıları ve adaları içine alan portulan tipi bir haritadır. Pirî Reis, ikinci haritasını 1528'de Kanunî Sultan Süleyman'a takdim etmiştir. Sadece bir parçası günümüze kadar gelen bu harita, Kuzey Atlas Okyanusu'nu ve Kuzey ve Orta Amerika'da yeni keşfedilen yerleri içine almaktadır. Harita tekniği açısından zamanının en iyi haritalarından biri olarak kabul edilen bu ikinci haritada birinciye göre kıyılar daha mufassal, boş bırakılan yerler doldurulmuş, bilinmeyen yerler ise yine boş bırakılmıştır. Pirî Reis'in Kitab-ı Bahriye adında 1525'te

Kanuni Sultan Süleyman’a sunduğu bir de coğrafya kitabı bulunmaktadır. Doğu ve Batı kaynaklarından yararlanarak hazırladığı bu önemli kitap, Akdeniz ve Ege denizindeki şehirlerin harita ve çizimlerini ihtiva etmekte, kendi gözlemlerine dayalı olarak denizcilik ve deniz astronomisi hakkında da geniş bilgiler vermektedir. Ayrıca denizciler için pusulanın önemi ve lüzumundan bahsederken Osmanlılar tarafından kullanılan pusulaların tavsifini vermektedir.6

Osmanlı kaptanlarından Seydi Ali Reis,7 (ö.1562) deniz coğrafyası konusunda önde gelen şahsiyetlerden olup, Hint Okyanusu’ndaki kendi gözlemlerini ve uzun deniz seyahatlerinde gerekli olan astronomi ve coğrafya bilgilerini ihtiva eden el-Muhit adlı çok kıymetli Türkçe bir eser yazmıştır. Seydi Ali Reis, eserinde denizcilikle ilgili kısmında özellikle pusula hakkında teknik bilgiler vermekte ve Avrupa’da Portekiz ve diğer devletlerde kullanılanlar ile Osmanlı ülkesinde bulunan pusulalardan ayrı ayrı bahsetmektedir. Diğer taraftan Matrakçı Nasuh’un Türkçe yazmış olduğu Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn adlı eseri, tavsifî coğrafyanın en iyi örneklerinden birisi olup minyatürleriyle de müstesna bir ehemmiyeti bulunmaktadır.8

Emir Muhammed b. Emir el-Suûdî el-Niksarî’nin (ö.1591), Tarih-i Hind-i Garbî adlı eseri, Amerika’dan ve coğrafî keşiflerden bahseden diğer bir çalışmadır.9 İspanyolca ve İtalyanca yazılan kaynaklara dayanılarak hazırlanan bu eser, 1573’te Sultan III. Murad’a takdim edilmiştir. Üç bölümden oluşan eserin üçte ikisini kapsayan son bölümü kitabın en önemli kısmıdır. Bu bölüm, 1492 yılında Amerika’nın keşfinden başlayarak 1552 yılına kadar Colombus, Balboa, Magellan, Cortes ve Pizarro’nun altmış yıllık maceralarını anlatmaktadır. Bütün bunlar, Avrupalılar tarafından gerçekleştirilen coğrafî keşiflerden Osmanlıların haberdar olduklarının birer göstergesidir.10

Osmanlı coğrafyacıları bir yandan tamamen kendi bilgilerine dayalı olarak orijinal haritalar hazırlarlarken bir yandan da Avrupalı coğrafyacılar tarafından yapılmış haritaların kopyalarını yapmışlardır. Evliya Çelebi Osmanlı haritacılarının bir meslek grubu

halinde teşkilatlandığını ve birkaç lisan özellikle Latinceyi bildiklerini ve Avrupa coğrafya eserlerinden istifade ile deniz haritaları hazırlayarak denizcilere sattıklarını anlatmaktadır.

XVII. yüzyılda ise Kâtip Çelebi (ö.1657), Mercator ve A. S. Hondio'nun Atlas Minor adlı eserini Levamiü'n-Nur fi Zulmeti Atlas Minör adıyla tercüme etmiştir. Kâtip Çelebi'nin Batı ve Doğu kaynaklarından yararlanarak kaleme aldığı Cihannümâ adlı eseri ise Osmanlı coğrafyası ve kültür tarihi bakımından kıymetli bir eserdir. Osmanlı kültürünü ve genel olarak İslam kültürünü bibliyografik, biyografik ve tarihî kaynak eserleri ile zenginleştiren ve Avrupalı yazarların tarihe ait bazı eserlerini Türkçeye tercüme eden Kâtip Çelebi, Cihannümâ kitabıyla da kendisinden sonra gelen Osmanlı alimleri üzerinde büyük bir etki bırakmıştır Piri Reis'le ciddi şekilde başlayan Osmanlı coğrafyacılığı Cihannümâ ile gelişmiş ve bu akım kesintisiz olarak XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir.

XVII. yüzyılın ikinci yarısından sonra ve XVIII. yüzyıl içinde tamamlanan tercüme eserler arasında modern coğrafyadan bahseden -Kâtip Çelebi'nin Cihannümâ´sı yanında- en önemli eser, Ebu Bekr b. Behram el-Dimaşkî'nin (ö.1691) Janszoon Blaeu'nun kısaca Atlas Major olarak tanınan 11 ciltlik Latince eserinin Nusretü'l-İslam ve's-Sürûr fi Tahrîr Atlas Mayor adıyla 9 cilt halinde ve serbest üslupta yaptığı tercümesidir.11

İlk Osmanlı matbaasının kurucusu İbrahim Müteferrika (ö.1745), 1732'de ekler ilavesiyle bastığı Cihannümâ'nın uyandırdığı ilgi üzerine III. Ahmed'in emriyle, Andreas Cellarius'un ilk baskısı 1708'de yapılan Atlas Coelestis adlı eserini 1733 yılında Mecmuatü'l-Hey'eti'l-Kadime ve'l-Cedide adıyla tercüme etmiştir.12 Yine 1751'de Belgrad tercümanı Osman b. Abdülmennan; Bernhard Varenius'un Latince eserini Tercüme-i Kitâb-ı Coğrafya adıyla tercüme etmiştir. Bu tercümeler yanında klasik Osmanlı astronomi ve coğrafya eserleri ve bunlara bağlı olarak ilmî faaliyetler, kendi klasik geleneği çerçevesinde devamlılığını korumuştur.13

Bu dönem Osmanlı bilim literatürü gözden geçirildiğinde; Osmanlı âlimlerinin üstünlük duygularını yendikten sonra yeni bilgi,

mefhum ve teknikleri kolaylıkla kabul ettikleri söylenebilir. İdarecilerin müspet yaklaşımları yanında ulemânın da yeni ilmî yaklaşımlara karşı duran tavırları olmamıştır. Bu safhada din ile Batı bilimi arasında herhangi bir çatışma yoktu. XVIII. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı bilim literatürünün bir özelliğini -ki bu özelliğin bazı örneklerine XIX. yüzyılın başında da rastlanmaktadır- daha görmekteyiz. Bu derlenen veya tercüme edilen eserlerde Avrupa kaynaklı modern ilmî bilgilerin yanı sıra eski bilim geleneğinin (Türk-İslam) de yer almasıdır.14 Bunun bir örneği Yer ve Güneş merkezli kainat modellerinin birlikte tanıtıldığı eserlerde görülebildiği gibi, tıp sahasında da benzer durumlarla karşılaşılmaktadır.

Tıp

Coğrafya sahasının dışında Osmanlıların Avrupa bilimi ile erken dönemlerden beri temas kurdukları bir diğer bilim dalı da tıp olmuştur. II. Murad Dönemi'nden itibaren Rönenas tıbbı ile tanışan Osmanlılar özellikle çeşitli vesilelerle Avrupa'dan gelen hekimlerin beraberinde getirdikleri ilmî bilgilerle Avrupa tıbbını tanıma fırsatı bulmuşlardır. Çeşitli vesilelerle bazı Avrupa devletlerinden göçe zorlanan ve Osmanlı topraklarına iltica eden pek çoğu Yahudi asıllı tabiplerin bir kısmı saray hizmetine girerken bir kısmı da İstanbul ve Selanik gibi şehirlerde serbest tabiplik yapmışlardır. Saraya giren Yahudiler burada "etibbâ-i Yahudiyan" adı altında bir grup halinde çalışmışlardır. Bu tabiplerden birisi olan ve Kanuni Sultan Süleyman Devri'nde saray hekimi olarak görev yapan Musa b. Hamun (ö.1554) her ikisi de Türkçe olan iki tıp eseri telif etmiştir. Birincisi diş tababetine ait olan eser Osmanlı ve Avrupa tıp kaynaklarından istifade ile hazırlanmıştır. Avrupa tıp bilgisinin tanınmasına vesile olan diğer eseri ise Risâle fî Tabâyi'l-Edviye ve İsti'mâlihâ olup ön sözünde belirtildiği üzere "İslam, Efrenc, Yunan ve Yehud" kaynaklarından istifade ile hazırlanmıştır. Avrupa eserlerinden istifadeyle tütün ile tedavi konusunda bir eser telif eden ve İbn-i Cânî diye tanınan bir diğer Yahudi hekim de Şâban b. İshak el-İsrâilî'dir (ö.1600 civarı). Yahudi hekimler tarafından yazılan tıp eserleri Osmanlı dünyasında Avrupa tıbbının tanınmasına vesile olmanın yanında Osmanlı tıbbına katkıda bulunmuşlardır.15

Osmanlı topraklarında XVI. yüzyıldan itibaren Avrupa tıbbının yayılmasında özellikle Orta Doğu'da misyonerler, tüccarlar, seyyahlar ve konsolosluk hekimleri etkili olmuşlardır. Avrupa'da ortaya çıkan ve Osmanlı tabiplerinin tedavide etkisiz kaldıkları Avrupa kaynaklı hastalıkların tedavisinde de Avrupalı hekimlerin tavsiyeleri uygulanmıştır. Böylece Osmanlı hekimlerinin eserlerinde Avrupa kaynaklı salgın hastalıkların tarifleri ve ilaçları yer almaya başlamıştır. Meselâ, Davud el-Antâkî'nin (ö.1601) Tezkiretü üli'l-elbâb ve'l-câmî'i'l-acebi'l ucâb adlı eseri, frengî gibi Avrupa kaynaklı bazı salgın hastalıkların tarif ve ilaçlarından bahseder. Eser bu yönüyle klâsik İslam tıp bilgileriyle Avrupa tıbbının bir arada bulunduğu eserlerin ilk örneklerinden birini teşkil eder.16

XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı'da tıp konusunda Avrupa ile temasları, pek çoğu İtalyan üniversitelerinde eğitim görmüş olan Osmanlı tebaasından gayrimüslim hekimler devam ettirmişlerdir. Çeşitli Avrupa üniversitelerinde eğitim görmüş olan bu Yahudi hekimler öğrendikleri modern anatomiyi eserlerine de yansıtmışlar, klâsik çizimler yanında modern çizimlere de yer vermişlerdir. Bu tabiplerin yanı sıra bazı Osmanlı tabipleri de Avrupa tıbbından istifadeyle modern anatomi eserleri telif etmişlerdir. Meselâ, Şirvanlı Şemseddin İtâkî'nin Risâle-i Teşrîh-i Ebdân (1632) adlı anatomi kitabı Avrupa anatomi eserlerinden yararlanılarak resimli tarzda yazılmış eserlerden birisidir.17 Ancak bu dönem Osmanlı tıp eserlerinde yer alan bilgiler bir yüzyıl öncesine ait olup, muhtevası yönüyle Avrupa eserlerinin tam olarak anlaşılamadığını da göstermektedir. İtâkî ve diğer hekimlerin bu tarz hekimleri Avrupa tıbbının Osmanlı'ya geçişinde tedrîcî bir gelişmenin halkalarını teşkil etmişlerdir.

Paracelsus ve takipçilerinin XVI. yüzyılda ortaya koydukları ve Osmanlı tıp dünyasında "Tıbb-ı Cedîd, Tıbb-ı Kimyâî" adları altında gelişen yeni tıp doktrinleri XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı tıp literatüründe görülmeye başlanmıştır.18 Bu akımın başta gelen temsilcileri olan Sâlih b. Nasrullah19 (ö.1670), Ömer b. Sinan el-İznîkî (XVIII. yüzyıl), Ömer Şifâî20 (ö.1742) gibi hekimler eserlerinde Avrupalı hekimlerden iktibas yapmanın yanı sıra eski tıp metinlerine

de atıflar yapmaktadır. Bu hekimlerle başlayan yeni akımda klâsik kaynaklara dayalı eski tıp ile Avrupa kaynaklarına dayalı yeni tıp bu şekilde XIX. yüzyılın başlarında birlikte yaşamıştır.21 Yeni tarz bu tıp geleneği Şânîzâde Atâullah Mehmed Efendi'nin Mir'âtü'l-ebdân fî teşrîhi A'zâi'l-insân (1819-20) adlı eseriyle ortadan kalkmıştır.22

Osmanlıların tıp sahasında Batı ile ilişkileri XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren artarak devam etmiş ve özellikle XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra açılan tıp okullarıyla sistemli bir transfer başlatılmıştır. Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin (1774-1834) İtalyancadan tercüme ettiği ve Fizyoloji Tercümesi ismiyle tanınan eser sayesinde modern fizyoloji; Hekim Şânîzâde Mehmed Efendi'nin beş kitaptan oluşan Hamse-i Şânizâde (1820-26) adlı eseriyle de modern anatomi Osmanlı dünyasına girmiştir.

Astronomi

Osmanlı dünyasında, XVII. yüzyıl boyunca Avrupa kaynaklarından tercüme edilen bilim eserlerinin sayısında önemli bir artış gözlenmiştir. Bu tercümeler vasıtasıyla tedricî olarak yeni bilim kavramları Osmanlı dünyasında yer almıştır. Aynı yüzyılda Avrupa'da hemen her konuda yayınlanmış pek çok eser olmasına rağmen, Osmanlıların astronomi, tıp ve askerlik gibi belirli sahalardaki eserleri tercüme etmiş olmaları, onların Batı bilimine olan tutumlarını ve ilgilerinin ölçüsü hakkında bilgiler vermektedir.

Osmanlıların, daha önce İslam dünyasında ortaya konulan başarılı astronomi çalışmalarını aynı seviyede devam ettirdikleri ve dönemin ihtiyaçlarına büyük ölçüde cevap verecek eserler ortaya koymuş oldukları bilinmektedir. Ancak 1577-1580 yılları arasında faaliyet gösteren İstanbul Rasathanesi'nin yıkılmasından sonra Osmanlılarda rasat faaliyetleri azalmış olduğu da bilinmektedir. Diğer taraftan özellikle XVII. yüzyılın başlarından itibaren rasat faaliyetlerini başarılı bir şekilde sürdüren Avrupalı astronomlar, pek çok yeni astronomi eseri ve astronomi tabloları hazırlamışlardır. Avrupa rasathanelerinde zamanla artan yeni çalışmalar ve rasatlar, astronomi sahasında bilinen eski değerleri tashih ederek sağlam ve güvenilir bilgiler sunmuştur. Avrupa'daki yeni gelişmeleri takip eden

Osmanlı astronomları, çalışmalarında daha doğru neticeler alabilmek için fazla bir zaman fasılası olmadan Avrupa'daki yeni çalışmaları tercüme edip bunlardan yararlanma yoluna gitmişlerdir.

Tespitlerimize göre astronomi konusunda Avrupa dillerinden tercüme edilmiş olan ilk eser, Fransız astronom Noel Duret'nin (ö.1650 civarı) Paris'te 1641'de basılan Novae Motuum Caelestium Ephemerides Richelianae ex Lansbergii Tabulis adlı zicidir. Bu eser, Osmanlı astronomu Zigetvarlı Tezkereci Köse İbrahim Efendi23 tarafından 1660'da Secencelü'l-Eflak fi Gayeti'l-İdrak adıyla tercüme edilmiştir. Bu tercüme aynı zamanda Osmanlı'da, Kopernik ve onun güneş merkezli (heliocentric) kâinat sisteminden bahseden ilk kitaptır. Zamanın müneccimbaşısı Müneccimek Mehmed Efendi'nin24 (ö. 1668) kitaba gösterdiği ilk tepki "Frenklerin böyle fodullukları boldur" şeklinde olmuş; ancak mütercimden kullanımını öğrendikten ve Uluğ Bey Zici ile karşılaştırdıktan sonra eserin kıymetini takdir etmiş ve mütercimi mükâfatlandırmıştır. Müneccimbaşının ilk reaksiyonu, Osmanlıların kendi bilim birikiminden emin olarak Batı'nın ilmî üstünlüğünü hemen kabul etmeyip ihtiyatlı yaklaşımlarının tipik bir örneğidir.

Kopernik'in getirdiği ve Avrupa'da büyük tartışmalar yaratan yeni astronomi anlayışının temel unsuru olan Güneş'in âlemin merkezi olduğu ve Yer'in hareket halinde olması meselesi, klasik Osmanlı astronomları tarafından teknik bir konu alarak ele alınmış ve polemik konusu yapılmamıştır. Bunun sebepleri arasında İslam astronomları nezdinde bu konuya ters gelen herhangi bir dinî dogmanın olmaması sayılabilir.25

Osmanlılarda Tezkireci'den sonra Batı'dan ziç tercüme eden ikinci astronom Halife-zade Çınarî İsmail Efendi'dir26 (ö.1790). İsmail Efendi ilk olarak Fransız astronomlardan Alexis-Claude Clairaut'nun Théorie de la Lune (Paris 1765) adlı zicini Tercüme-i Zic-i Kılaro adıyla 1767'de Türkçeye çevirmiştir. İkinci olarak da yine Fransız astronomlardan Jaques Cassini'nin (ö.1756) Tables Astronomique (Paris 1740) adlı zicini Tuhfe-i Behic-i Rasini Tercüme-i Zic-i Kasini adıyla 1772'de Türkçeye çevirmiştir. Osmanlı alimleri arasında büyük rağbet gören bu ziç tercümesi el-Mikatî tarafından

Arapçaya çevrilirken, el-İstanbulî tarafından teshil; Süleyman b. Mustafa tarafında da telhis edilmiştir. XVIII. yüzyılın son çeyreğinde kurulmaya başlayan ve XIX. yüzyılın başında sağlam bir hüviyet kazanan yeni eğitim kurumlarında modern astronomi eğitimi başlayıncaya kadar, Avrupa dillerinden tercüme edilen astronomi eserlerinin çoğunu zicler oluşturmuştur.

XIX. yüzyılda Batı'dan ziç tercümeleri devam etmiştir. Müneccimbaşı Hüseyin Hüsnü b. Ahmed Sabih (ö.1840) Fransız astronom Joseph-Jérôm Lalande'ın zicini Tercüme-i Zic-i Laland adıyla tercüme ettiğini biliyoruz. Bu ziç, Osmanlı idaresi tarafından Uluğ Bey Zici yerine resmi ziç olarak kabul edilmiştir.

Avrupa bilim dünyasından, Osmanlı bilim literatürüne kazandırılan tercüme çalışmaları devam ederken bir yandan da klâsik astronomi ve coğrafya literatürü ve buna bağlı ilmî çalışmalar da Osmanlı-İslam bilim geleneği içerisinde sürdürülmüştür. XVIII. yüzyıl boyunca devam eden bu özelliğe yer yer XIX. yüzyılda da rastlamak mümkündür.

İleride daha detaylı bir şekilde üzerinde duracağımız gibi Mühendishanelerde görev yapan Başhoca Hüseyin Rıfkı Tamani ve Başhoca İshak Efendi gibi hocalar öğrencilerin eğitimleri için tercüme, telif ve adaptasyon yoluyla modern bilimlerin aktarılmasını sağlamaya çalışırken aynı zamanda Başhoca Seyyid Ali Bey gibi Mühendishane hocalarından bazılarının klasik bilim geleneğinde eserler verdiğini görmek mümkündür. Tamamen farklı olan Yer ve Güneş merkezli kâinat modellerinin birlikte tanıtıldığı eserler bahsedilen özelliğin en bariz misallerini sergilemektedir. Aynı durum tıp sahasında da gözlenmekte olup XVIII. yüzyıl Osmanlı tıp eserlerinde Avrupa'dan uygulamaya yönelik tıp bilgileri aktarılmakla beraber, modern fizyoloji ve anatomi kavramlarının yanında eski kavramlar da (meselâ hıltlar doktrini) geçerliliğini hâla muhafaza etmektedir.

Osmanlı alimleri bir taraftan tercümeler vasıtasıyla Batı'da gelişen yeni bilgilere ulaşırken diğer taraftan da Doğu kültürüne ait eserler tercüme edilerek klasik İslam geleneğinin devamlılığına

yönelik teşebbüslerde bulunulduğu görülmektedir. Lale devri olarak da bilinen XVIII. yüzyıl başlarında görülen Doğu ve Batı kültürüne ait eserlerin tercümesi bunun bariz bir örneğidir.

1718 yılında Sadrazam Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa'nın (ö.1730) sadârete geçmesiyle başlayan ve Lâle Devri (1718-1730) olarak adlandırılan dönemde, Osmanlı tarihinde daha önce görülmeyen sistemli ve devlet eliyle yürütülen bir tercüme faaliyeti gerçekleştirilmiştir. Lâle Devri önemli tercüme faaliyetlerine sahne olmanın yanında, ileride Batılılaşma olarak adlandırılacak bir hareketin ilk adımlarının atıldığı ve Batı ile yavaş yavaş fakat ciddî sosyal ve kültürel temasların başladığı bir dönem olması itibariyle de dikkat çekmektedir. Devrin padişahı Sultan III. Ahmed'in (1703-1730) de desteklediği bu faaliyetler çerçevesinde pek çok eser heyetler teşkil edilerek Türkçeye tercüme edilmiştir.27 Osmanlı Devleti yöneticileri XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Batı'daki yeniliklerin tanınması ve iç bünyeye aktarılması hususunda mühim adımlar atmaya başlamışlar, bu konuda ciddi çalışmalara girişmişlerdir. Bir taraftan Batı'ya yönelen Osmanlı aydınları bir yandan da bazı klasik eserleri Türkçeye tercüme ettirmişlerdir. Bu durum Osmanlı idarecilerinin hem Doğu hem de Batı dünyasının ortaya koyduğu faydalı unsurları kendi bünyelerinde birleştirme hususundaki tavır ve politikalarını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Lale Devri'nde başlatılan tercüme faaliyetleri büyük ölçüde İbrahim Paşa'nın etrafında teşkil ettiği ulema, üdebâ ve şuara grubunun çalışmalarıyla sürdürülmüştür. Çalışmalar ilk olarak hacimli eserlerin çok sayıdaki mütercimlere cüzler halinde dağıtılmasıyla başlamıştır. Tercüme edilen eserlerin çoğunu tarih kitapları oluşturmaktadır. İbrahim Paşa'nın emriyle tercümesine başlanılan ilk eser Müneccimbaşı Derviş Ahmed Dede b. Lütfullah'ın (ö. 1702) Câmi'u'd-düvel veya diğer adıyla Sahâifü'l-ahbâr fî vekâyi'i l-â'sâr adlı Arapça umumi tarih eseridir. Tercümeyi Şair Nedim on senelik bir çalışma sonunda bitirmiştir.28

Damad İbrâhim Paşa ve Şeyhülislam Abdullah Efendi'nin emirleriyle gerçekleştirilen bir diğer tercüme çalışması, Es'ad b. Ali b. Osman el-Yanyavî (ö.1736) ve onun Yunanca bilen yardımcısı

Karabet oğlu Spatroti tarafından yapılmıştır. Esad Efendi ve yardımcısı Spatroti, Aristo'nun Physica'sının ilk üç bölümünü Latinceden Grekçeye çeviren ve kalan beş bölümünü de şerh eden Ioannis Kuttinius'un (ö.1658) 29 çalışmasının ilk kısmını Tercümetü Mücelledi's-semâniye li Aristetalis adıyla Arapçaya çevirmişlerdir.30

Tercüme hareketinin ilk büyük çalışması, İmam Aynî diye tanınan, Kadı Mahmud Bedrüddin el-Aynî'nin umumi dünya tarihine dair eseri 'İkdü'l-cümân fî târihi ehli'z-zamân'ın tercüme edilmesidir.31 'Aynî Tarihi olarak bilinen 24 ciltlik bu eser tarih yanında pek çok ilimden de bahseder. Bu çalışma otuz kişilik ulema grubu tarafından gerçekleştirilmiştir. Yine sekiz kişiden oluşan bir heyet tarafından tercüme edilen diğer eser de Hândmîr Gıyaseddin Muhammed'in (ö.1535) Habîbü's-siyer fî ahbâri efrâdi'l-beşer adlı eseridir. Üç ciltlik bu eser ilk zamanlardan Şah İsmail'in 1523 yılında ölümüne kadar olan İran tarihini ihtiva eder.

Lale Devri'nde heyetler tarafından yapılan tercüme çalışmalarının yanında yine İbrahim Paşa'nın yönlendirmesiyle şahıslar tarafından da bazı tercüme çalışmaları yapılmıştır. Temeşvarlı bir tercüman olan Osman b. Ahmed, Nemçe Tarihi adlı Avusturya tarihine dair bir eseri tercüme ederken, Küçük Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi de Gıyâseddin Nakkaş'ın Farsça Acâibü'l-letâif (Hıtay Sefâretnâmesi) isimli eserini tercüme etmiştir. Yine bu dönemde tercüme edilen bir diğer eser, Şah Tahmasb'ın Türk asıllı münşîsi İskender Münşî Türkmen'in (ö. 1633) Farsça Târîh-i 'Âlem'ârây-i 'Abbâsî adlı kitabıdır. Eser İbrâhim Paşa'nın isteğiyle Müderris Mehmed Nebih tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Sultan III. Ahmed'in kütüphane hocası Muhammed Hamîdî de Aristoteles'e isnat edilen, Yuhannâ b. Bıtrîk'ın tercüme ettiği bilinen Kitâbü's-siyâse fî tedbîri'r-riyâse, diğer adıyla Sırrü'l-Esrâr adlı eseri Keşfü'l-estâr 'an sırri'l-esrâr adıyla Arapçadan Türkçeye tercüme etmiştir.32

Klasik İslam ve Yunan eserleri yanında bu dönemde Batı kaynaklı kitaplarında tercüme edildiği görülmektedir. Mesela, İbrahim Müteferrika daha önce değindiğimiz Atlas Coelestis tercümesi ve Judasz Tadeusz Krusinki'nin Latince kitabını Târîh-i Seyyâh der Beyân-ı Zuhûr-i Ağvaniyân ve Sebeb-i İnhidâm-i

Binâ-i Devlet-i Şâhân-ı Safevîyân adıyla Türkçeye tercümesi bunlar arasında sayılabilir.33

Yeni Eğitim Kurumları

Osmanlılar XVIII. yüzyıldan başlayarak İmparatorluğun sonuna kadar süren uzun bir değişim süreci yaşamıştır. Bu dönemin en önemli yönlerinden biri de kültür ve eğitim hayatındaki yenileşme hareketidir. Osmanlıların Batı bilimini tanımada ve onu kendi dünyalarına aktarmalarında yardımcı olan ve çalışmamızın şimdiye kadar olan kısmında ele alınan tercüme ve adaptasyonlardan sonra ikinci fakat en önemli vasıta, XVIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren kurulmaya başlayan askerî teknik eğitim müesseseleri olmuştur.

İmparatorlukta yenileşme hareketinin doğup gelişmesinde eski askerî kurumlardan Tersane-i Amire'nin önemli bir yeri olduğu müşahede edilmektedir.34 Modern gemi inşa tekniklerinin uygulanması, mühendislik eğitiminin verilmesi ve son olarak da modern tıp eğitimin yapılması gibi üç önemli yenileşme teşebbüsü Tersane-i Amire'nin bünyesinde gerçekleşmiş ve böylece askerî eğitim sahasındaki yenileşme filizleri Tersane-i Amire gibi eski bir kurumun gövdesine aşılanarak başlatılmıştır.

Askerî Eğitim Kurumlarının Doğuşu ve Eğitimde Yenileşme

Osmanlı askerî teşkilâtı içerisinde Avrupa'daki benzerlerinden mülhem yeni ocakların kurulması ve bu ocaklarda uygulanan yeni tip talimler, Osmanlı bilim ve eğitim hayatında yavaş fakat tedricî şekilde artan bir değişime yol açmıştır. Bu konuda ilk teşebbüs, 1729'da Osmanlı Devleti'ne iltica eden ve Müslüman olduktan sonra Ahmed adını alan Fransız asıllı Comte de Bonneval'in (Humbaracı Ahmed Paşa) nezaretinde 1735 yılı başlarında kurulmuş olan, Ulufeli Humbaracı Ocağı'dır. Ulufeli Humbaracı Ocağı, gerek askerî açıdan gerekse idarî yönden Osmanlı askerî teşkilatındaki benzer ocaklardan farklı bir şekilde düzenlenmiştir. Bu ocakta, geometri bilen humbaracılar yetiştirmek amacıyla, pratik talimlerin yanında geometri, trigonometri, balistik ve teknik resim gibi teorik dersler gösterilmiştir.35

Macar asıllı bir Fransız olan Baron de Tott'un İstanbul'da istihkâmcılık ve Avrupa kaynaklı yeni askerî tekniklerin aktarılması konusunda devlet hizmetinde istihdamı, başka Fransız uzmanlarını da İstanbul'a celbetmiştir. Baron de Tott, 1776 yılına kadar kaldığı İstanbul'da Osmanlı tersanelerinde ve tophânelerinde yeni tekniklerin uygulanmasında etkili olmuş, ayrıca askerî teknik eğitim konusunda da faaliyette bulunmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda müstakil olarak modern askerî teknik eğitime tahsis edilmiş ilk müessese Hendesehâne'dir (Hendese Odası). Fransızca Ecoles des Théories veya Ecoles des Mathématiques denilen Hendesehâne, 29 Nisan 1775 tarihinde Tersane-i Âmire'de kurulmuştur. Osmanlı müderrisleri yanında Baron de Tott'un ve diğer bir Fransız uzmanın ders verdiği, on kadar talebesi bulunan bu kurum, daha sonra Mühendishâne adını almıştır.

1787-88 Osmanlıların Rusya ile savaşa girmesi ve Rusya ile Fransa arasında oluşan ittifak sebebiyle Fransız uzmanlar ve ustaların tamamı İstanbul'dan ayrılmışlar36 ve bunun üzerine tatbikî dersler terk edilmiş, Mühendishâne'de göreve devam eden Osmanlı ulemâsından, Gelenbevî İsmâil Efendi (ö.1790) ve Palabıyık Mehmed Efendi (ö.1804) gibi meşhur matematikçiler teorik dersler vermeye devam etmiştir.37

Sultan III. Selim'in (1789-1807) tahta çıkmasından üç yıl sonra humbaracı, lağımcı ve topçuların eğitimini için 1793 yılında "Mühendishâne-i Cedide" adı ile "yeni" bir Mühendishâne daha kurulmuş, dersleri ise 1794 senesinde başlamıştır. Burada on yıl kadar önce Tersane Mühendishânesi'nde Fransız uzmanlardan istihkâm teknikleri dersleri görmüş olan Müderris Abdurrahman Efendi, Seyyid Osman Efendi gibi yeni nesil Osmanlı mühendis hocalar ve sonraları Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun'un ilk başhocalığına getirilecek olan Hüseyin Rıfkı Tamânî bulunmaktadır.38

Diğer taraftan yukarıda bahsi geçen ve 1793 yılında başına Fransız bahriye mühendisi J. Balthasar Le Brun'ün getirildiği Tersane Mühendishânesi'nde bulunan ve kara mühendisliği eğitim ve

öğretimini sağlayan ekibin yeni Mühendishâne'ye aktarılmasıyla Tersane Mühendishânesi'nde sadece gemi inşası, seyrüsefer, haritacılık ve coğrafya dersleri verilmiştir. Le Brun'ün Fransa'ya dönüşünden sonra onun yerine, eğitmiş olduğu Osmanlı bahriye zabitleri tayin edilmiştir. Bu kurum, 1806 kanunnâmesi ile de "Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayun" adını almıştır.39 1900 senesinde öğretim süresi üç seneye indirilen Mühendishâne, Topçu Mektebi olarak tamamen Harbiye Mektebi'ne bağlı meslek okulu haline gelmiştir.40

Tıp Eğitimi

Modern tıp eğitimi konusundaki ilk teşebbüs, Tersane-i Amire'nin ihtiyacı olan tabip ve cerrahları yetiştirmek üzere bu müessesenin bünyesinde Ocak 1806'da modern tıp eğitiminin yaygınlaştırılması ve imparatorluktaki Müslüman hekimlerin sayısının arttırılması maksadına yönelik olarak Tersane Tıbbiyesi adında bir tıp mektebinin kurulması ile gerçekleşmiştir. Dersler, İtalyanca ve Fransızca dillerinde olacak ve ders kitapları Avrupa'dan getirtilecek şekilde düzenlenmiştir. Ancak mektep III. Selim'in tahttan indirilmesinden sonra 1808'de kapatılmıştır.41

XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı tıp eğitimine iki büyük şahsiyetin önemli etkileri olmuştur. Bunlardan birincisi daha önce de zikrettiğimiz gibi birçok sahada çalışmaları bulunan ve Avrupa bilimine ve çeşitli dillerine aşina bir ansiklopedist olan Şanizâde Mehmed Atâullah Efendi (ö.1826), ikinci ise Türkiye'de modern tıp eğitiminin kurucusu Mustafa Behçet Efendi'dir (ö.1834).42

Mustafa Behçet Efendi'nin Hekimbaşı olduğu dönemde ve onun önderliğinde 1827'de İstanbul'da Tıphâne-i Amire adıyla yeni ve modern bir tıp mektebi kurulmuştur. Tıphâne-i Amire'yi 1832 tarihinde Topkapı Sarayı'na bitişik Gülhâne bahçesinde mevcut binalarda cerrah yetiştirmek üzere kurulan Cerrahhâne-i Amire takip etmiştir. Aynı yıl Şehzadebaşı'ndaki Tıphâne-i Amire de Gülhâne'deki Cerrahhâne-i Amire'nin bulunduğu binaya nakledilerek, tıp eğitimi yeniden düzenlenmiş ve birkaç Avrupalı tabip yanında

Fransa'dan davet edilen Sat-Degallière bu mektepte muallim ve müdür olarak vazife almıştır. 1836 yılında bu iki mektep birleştirilerek Mekteb-i Tıbbiye adını almış, bir yıl sonra 1839'da Galatasarayı'na taşınmıştır. Bu tarihte mektebin başına Avusturyalı genç bir hekim olan C. A. Bernard getirilmiş ve mektebin adı Sultan II. Mahmud'a izafeten Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahâne olarak değiştirilmiştir. Dr. Bernard ile bu mektepte gerek metod gerekse ders müfredatı açısından yeni bir dönem başlamıştır. Öğrenim dili Fransızca olarak kabul edilmiştir.

1865 yılında Mekteb-i Tıbbiye'nin nâzırlığına getirilen Cemaleddin Efendi, Müslüman hekim sayısını arttırmak düşüncesiyle mektepteki kabiliyetli gençler arasından seçtiği talebelerle bir mümtaz sınıf oluşturmuş ve bu sınıfa Türkçe, Arapça ve Farsça dil dersleri verdirmiştir. Bu sınıf, ileride kurulacak olan sivil tıp mektebinin temelini oluşturmuştur. Öncülüğünü Kırımlı Aziz Bey'in yaptığı ve tamamı mümtaz sınıftan yetişen bir grup Osmanlı hekimi, 1867'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne'nin bir bölümünde Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'yi açmayı başarmışlardır. Böylece sivil tıp eğitimi müstakil ve Türkçe eğitim veren bir müesseseye kavuşmuştur. 1870'de Dârü'ş-Şûrâ-yı Askerî'de alınan bir kararla tıp eğitiminin Tıbbiye-i Şahâne'de de Türkçe yapılması gerçekleşmiştir.

Askerî ve sivil tıp mektepleri ihtiyaç nispetinde talebe sayıları ve farklı bina ve kliniklerde faaliyetlerini birbirinden bağımsız olarak sürdürmüşlerdir. 1908'de II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra bu iki mektebin birleştirilmesi düşünülmüştür. 1909 yılında askerî hekim yetiştiren Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ile sivil hekim yetiştiren Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Haydarpaşa'daki Tıbbiye binasında "Dârülfünun-ı Osmanî Tıp Fakültesi" adı altında birleştirilmiştir. Böylece Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ortadan kalkmıştır. 1917'de İstanbul yakasına taşınan Tıp Fakültesi daha sonra kurulmuş olan Türk tıp fakültelerinin kaynağını oluşturmuştur.43

Sivil Mühendislik Eğitimi

XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar ülkede modern tarzda sivil mühendislik hizmetini verecek eleman yetiştirmek üzere bir müessese kurulmamıştır. Ancak yüzyıl boyunca ortaya çıkan ve XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda da geniş bir uygulama sahası bulan modern teknolojiler, buhar ve daha sonraları elektrik gücüne dayalı olarak çalışan endüstri kuruluşları, küçük sanayi işletmeleri, telgraf ve demiryolları, karayolları ve sivil inşaatlar, imparatorluğun mühendis ihtiyacını arttırmıştır. Devlet bu ihtiyacını kısmen askerî mühendis kısmen de yabancı uzmanlar veya Avrupa'da tahsil görmüş gayrimüslimler vasıtasıyla karşılamaya gayret ederken ihtiyaç duyulduğunda küçük çaplı ve sivil amaçlarla teknik eleman yetiştirmek üzere bazı mekteplerin açıldığı da görülmektedir. Bunların ilk örnekleri, "Telgraf Mektebi" (1860) ve "Sanâyi Mektebi" (1868) olmuştur. Sanâyi Mektebi'nin en önemli özelliği, teorik ve pratik eğitimin bir arada verilmiş olması ve o güne kadar İmparatorlukta cari olan "usta-çırak" usulü yerine, yeni teknikler konusunda eğitilmiş bilgili sanatkârlar yetiştirmenin hedeflenmiş olmasıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda sivil mühendislik eğitimi, 1874-1875 öğretim yılında Galatasaray Sultânîsi dahilinde faaliyete geçen Dârülfünun-ı Sultânî'nin bir bölümü olarak açılan ve daha sonra "Turûk u Maâbir Mektebi" adını almış olan "Mülkiye Mühendis Mektebi"yle başlamıştır. Mektepte geniş kapsamlı bir mühendislik eğitimi verildiği ders programından açıkça anlaşılmaktadır.44 1881 yılında ikinci mezunlarını veren Turûk u Maâbir Mektebi, 1884 yılında "Mülkiye Mühendis Mektebi" adıyla kurulan yeni bir sivil mühendislik mektebi olarak devam ettirmiştir.

Mektep 1909 yılında Nâfıa Nezâreti'ne bağlanmış ve "Mühendis Mekteb-i Âlîsi" adını almıştır. Cumhuriyet döneminde 1928 yılında adı "Yüksek Mühendis Mektebi" olarak değiştirilen, tüzel kişilik tanınan ve katma bütçeyle idare edilen bir yüksek okul durumuna getirilmiş, 1946'da ise İstanbul Teknik Üniversitesi'ne dönüştürülmüştür. Bugünkü İstanbul Teknik Üniversitesi'nin temelini teşkil eden Mülkiye Mühendis Mektebi, Osmanlı İmparatorluğu'nda

ve Türkiye Cumhuriyeti'nde modern teknolojinin aktarılması ve kullanılmasında mühim vazifeler ve katkılar sağlamıştır.

Mekteb-i Harbiye

1826 yılında Osmanlı ordusunun temel taşlarından biri olan Yeniçeri Ordusu'nu ilga eden Sultan II. Mahmud (1808-1839) onun yerine kurmuş olduğu Asakir-i Mansure-i Muhammediye adlı yeni orduda modern savaş usul ve tekniklerini bilen subayların (mütefennin zâbit) yetişmesi maksadıyla 1831 yılında bir askerî mektep kurulmasını kararlaştırmıştır. Avrupa askerî okulları örnek alınarak kurulan 400 talebe kapasiteli bu okul, Mekteb-i Harbiye-i Şahâne adıyla 1834 yılında Maçka Kışlası'nda öğretime başlamıştır. Başına da Avrupa'da tahsil görmüş olan Namık Paşa getirilmiştir.

1848'de mektebin nâzırlığına getirilen ve tahsilini Avrupa'da tamamlamış olan Kimyager Derviş Paşa, Fransız askerî okulu St. Cyr'den ilham alarak, Mekteb-i Harbiye'yi Avrupa'daki benzerlerinin modeli üzerine yeniden teşkilatlandırmıştır. 1846'da bu mektebe ilave olarak ordunun veteriner ihtiyacını karşılamak üzere İmparatorluğun ilk modern veterinerlik eğitimini verecek olan Baytar Mektebi de açılmıştır.45

Sivil Eğitim Müesseselerinin Kurulması ve Modern Eğitim Politikasının Oluşması

XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı eğitim hayatında kurulan Batı tarzı eğitim müesseselerinin tamamen askerî ihtiyaçları karşılamaya yönelik sahalarda gerçekleşmiş olduğu görülmektedir. Tanzimat'tan sonra ise Batı tarzında ilk, orta, yüksek veya meslekî sivil okullarının kurulmasıyla tamamen yeni bir eğitim sistemi oluşturulmuş, bunun yanında yüzyıllardan beri eğitimin en önemli müessesesi olarak varlığını devam ettiren medreselere ilgi azalmıştır.

Osmanlı dünyasında genel eğitimdeki ilk değişmenin işaretleri, XIX. yüzyılın ilk yarısında kendini göstermiştir. 1837'de ıslahat hareketlerinin gerektirdiği yeni nizamları hazırlamak, memurların muhakemesiyle meşgul olmak ve devlet işlerinin

yürütülmesinde oy sahibi olmak üzere kurulan “Meclis-i Ahkâm-ı Adliye”, Tanzimat’tan sonra kurulan “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye”, 1838’de açılan “Meclis-i Umûr-ı Nafia” gibi genel olarak devletin gelişmesi ve toplumunun refahını sağlamakta hizmet etmek üzere yeni oluşumlar meydana getirilmiştir. Her ne kadar bu erken dönemde “maarif” (bilim ve eğitim) sahasında yenilikleri gerçekleştirecek müstakil bir kurum ihdas edilmemiş ise de “Umûr-ı Nafia Meclisi” 1838’de “umûr-ı maarife müteallik bazı işler” konulu bir lâyiha hazırlamış ve genel eğitimin temel prensiplerinin tespiti konusunda bazı teşebbüslerde bulunmuştur.46

Sultan II. Mahmud Dönemi’nde ele alınan bir diğer yenilik de tahsil için Avrupa’nın büyük başkentlerine talebe gönderilmesi uygulamasının başlatılmasıdır. Başlangıçta talebeler askerî sahada eğitim görmek üzere sınırlı sayıda Müslüman tebaadan seçilerek gönderilmiştir. Tanzimat’la birlikte Müslim ve gayrimüslim farkı gözetilmeden askerî ve sivil sahada eğitim görmek üzere birçok talebe Avrupa’ya gönderilmiştir. Avrupa’da, özellikle Paris’te çok sayıdaki Osmanlı talebesinin tahsili için 1857 yılında Fransız okullarına hazırlık mahiyetinde eğitim veren “Mekteb-i Osmânî” açılmıştır.47

Yüksek Öğretim Kurumu Olarak Dârülfünun

1839’da ilan edilen “Tanzimat Fermanı”nın esasları, Osmanlı tebaasının temel hak ve hürriyetlerini devlet adına teminat altına alan maddelerden oluşmuştur. Tanzimat’ın gayesi sadece din ve devleti değil, mülk ve milleti ihya şeklinde açıklanırken, devletin halk için var olduğu kabul edilmiştir.48 Tanzimat Fermanı’nda açık şekilde eğitim ve bilim ile ilgili herhangi bir hedef öngörülmemiş ise de çok geçmeden yapılan ıslahat istenilen neticeyi vermediği ve ıslahatın eğitim temelli olması gerektiği ortaya çıkmıştır. Eğitim işlerini düzenlemek üzere dördü ilmiye sınıfına mensup, üçü bürokrat ve biri de askeriyeden seçilmiş şahıslardan oluşan “Meclis-i Muvakkat”, 13 Mart 1845 tarihinden itibaren yeni eğitim politikasının temel prensiplerini ve planlamalarını yapmak üzere çalışmalarına başlamıştır.49

Osmanlı Devleti'nde temel eğitim müessesesi medreseler olup yüksek eğitim bu kurumlarda yapılmaktaydı. Ancak XVIII. yüzyıldan itibaren açılmaya başlanan yeni eğitim kurumlarıyla birlikte medreselere verilen önem yavaş yavaş azalmaya başlamıştır. Özellikle Tanzimat sonrasında peşpeşe açılmaya başlanan yeni eğitim kurumlarıyla medreseler büyük ölçüde ihmal edilmiş ve yeni eğitim kurumlarına daha fazla önem verilmeye başlanmıştır. Dârülfünun, Osmanlı eğitim tarihinde, yapısı ve eğitim programları bakımından klasik Osmanlı eğitim sistemindeki medreseden farklı bir sivil yüksek öğrenim müessesesi olarak kendini gösterir.

Dârülfünun, ilk kurulma fikri, Tanzimat Dönemi'nde devletin muhtaç olduğu yeni tip bürokrat yetiştirmek için ortaya atılmış ve XIX. yüzyılın ortalarında bu konuda teşebbüsler başlamıştır. Dârülfünun kurulması maksadıyla 1846 yılında teşebbüse geçilmiştir. İlk olarak 1863 yılında açılan Dârülfünun'da fizik, kimya, tabii ilimler, astronomi ve tarih bilimleri konferans-dersler şeklinde verilmiş ve 1865 yılına kadar sürdürülmüştür. Yüksek eğitim faaliyeti olarak planlanmayan bu dersler hayli büyük bir ilgi görmesine rağmen istenilen seviyede başarılı olamamıştır.50

1869 yılında eğitim sistemini bir bütün olarak yeniden düzenleyen Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi yayınlanmıştır. Bu nizamnâme Osmanlı eğitim tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Nizamnâmesi'nin esas mimarı, Şûrâ-yı Devlet'e bağlı Maarif Dâiresi'nin baş muavini olan Sâdullah Paşa'dır. Nizamnâme, 198 maddelik beş bölüm halinde düzenlenmiştir. Birinci bölümde mekteplerin kısımları ve dereceleri ele alınmıştır. Umumî mektepler adı altında sıbyan, rüşdiye, idadî, sultânî ve yüksek mektepler olarak sıralanmıştır. İkinci bölümde Maarif-i Umûmiye teşkilatı; üçüncü bölümde mekteplerin imtihan ve diploma usulleri, dördüncü bölümde muallimler, beşinci bölümde ise Maarif teşkilatının malî cephesi ele alınmıştır. Nizamnâme'nin birinci bölümünde yüksek mektepler arasında 51 madde ile en fazla yer Dârülfünun'a ayrılmıştır. Mekteb-i Harbiye, Tıbbiye ve Mühendishâne gibi askerî yüksek eğitim müesseselerinin hariç tutulduğu bu nizamnâmede Osmanlı eğitim ve kültür hayatında en önde yer alan medreselerle ilgili herhangi bir

madde bulunmamaktadır. Bu durum Osmanlı eğitim hayatında doğan ikiliğin kökleşmeye başladığını, yeni-eski arasında köprü kurma, bir sentez oluşturma veya eskiyi ıslah etme ve yeni şartlara uygun hale getirme hususunda siyasî iradenin mevcut olmadığını göstermektedir.51

Avrupa üniversitelerine benzetilerek tasarlanan bu nizamnâmeyle ikinci defa olarak Dârülfünun kurulmuştur. 20 Şubat 1870 yılında öğretime başlayan Dârülfünun müdürlüğüne Hoca Tahsin Efendi getirilmiştir. Dârülfünun'da matematik ve fen bilimleri yine ders-konferans şeklinde öğrencilere ve halka sunulmuştur. Bu derslerde modern bilim ve teknolojinin pek çok konusu ele alınmış ve dinleyicilere aktarılmıştır. Ancak kitap ve hoca eksikliği, malî kaynakların azlığı gibi sebeplerden üniversite eğitimine başlanılması için gerekli şartlar hazır olmadığından nizamnâmede belirtilen esaslar tam olarak yerine getirilememiş ve şubelerdeki eğitim de düşünüldüğü gibi uygulanamadığından dolayı Dârülfünun kurmadaki ikinci teşebbüs de sona ermiştir.52

Dârülfünun kurulması için bir sonraki teşebbüs, 1873 yılında Galatasaray Sultanîsi'nde kurulan Dârülfünun-ı Sultânî ile gerçekleştirilmiştir. 1873 yılında dönemin Maarif Nâzırı Safvet Paşa, Galatasaray'daki Mekteb-i Sultânî müdürü Rum asıllı Sava Paşa'yı, hazineye yük olmamak kaydıyla, yeni bir Dârülfünun kurmakla görevlendirmiştir. Kurulması tasarlanan Dârülfünun, bu sefer, 1868'den beri faaliyette bulunan Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nin temeli üzerine oturtulmaya çalışılmıştır. Böylece bir orta eğitim müessesesinin gövdesine bir yüksek eğitim filizi aşılanması hedeflenmiştir. Nizamnâmesine göre, Dârülfünun-ı Sultânî'de dört yıllık öğretim gördükten sonra, ilmî bir tez hazırlayıp bunu başarıyla savunan öğrenciler doktor unvanıyla mezun olacaklardır. Mezun olan hukukçular Adliye Nezareti'nde, mühendisler ise Nafia Nezareti'nde istihdam edileceklerdir. Edebiyat Mektebi'nden mezun olanlar ise muallim-i edebiyat olarak görevlendirilecektir. Tez hazırlamayan talebeler, doktoradan daha kolay bir imtihandan geçirilecekler ve meslekleri ile ilgili uygun bir görevde istihdam edileceklerdir.

1875-76 akademik yılı sonunda yirmi bir talebe Hukuk Mektebi'nin, yirmi altı talebe ise Turûk u Maâbir Mektebi'nin imtihanlarına katılmış ve başarılı olmuştur. Edebiyat Mektebi'nde ise derslere başlanıp başlanmadığı hakkında bilgimiz bulunmamaktadır. 1881 yılında Hukuk Mektebi ve Turûk u Maâbir Mektebi'nden biri Adliye Nezareti'ne diğeri Nafia Nezareti'ne bağlanarak faaliyetlerini bu bakanlıklara bağlı müstakil birer mekteb-i âlî (yüksek mektep) halinde başarıyla devam ettirmişlerdir.53

XIX. yüzyıl sonlarına doğru ilk ve orta eğitim kurumları sayıca artmış ve eğitim seviyeleri yükselmiş, bunun yanında mülkiye, tıp, hukuk, ticaret, sanayi, mühendislik ve mimarlık gibi sahalarda ihtisaslaşmaya yönelik yüksek eğitim okulları devletin ve toplumun ihtiyaçlarına cevap verebilecek seviyeye gelmiştir.

14 Şubat 1895 tarihinde dönemin sadrazamı Said Paşa, Sultan II. Abdülhamid'e sunmuş olduğu bir lâyihasında, meslekî eğitim veren yüksek okullar yanında Amerikan ve Avrupa üniversiteleri gibi beş darülicâze'den (fakülte) oluşan bir Dârülfünun (üniversite) kurulmasını istemiştir. Burada talebelerin, devlet bürokrasisinde memur olmaktan çok değişik bilim dallarında yetişmiş uzmanlar olarak eğitim almalarını öngörmüştür.

Üç başarısız teşebbüsten sonra birkaç bölümden oluşan Osmanlı Üniversitesi, Dârülfünun-ı Şahâne adıyla 31 Ağustos 1900'de Sultan II. Abdülhamid'in 25. cülus yıl dönümünde kurulmuştur. Yaklaşık elli beş senelik tecrübelerin ışığında ve yeterli sayıda modern orta eğitimde yetişmiş öğrencinin bulunması yanında; yerleşmiş hukuk, tıp ve diğer yüksek eğitim müesseselerinden yetişmiş meslek sahiplerinin eğitim hayatında aktif rol alması; üniversitede okutulacak bilim dallarına ait Türkçe literatürün oluşması, bu son teşebbüsün başarı ile neticelenmesine yol açmıştır. Dârülfünun-ı Şahâne, günümüz Türkiye üniversitelerinin kaynağını oluşturmuştur.54

Fen Fakültesi

Bugünkü İstanbul Üniversitesi'nin Fen Fakültesi'nin tarihi 1900 yılında faaliyete geçen Dârülfünun-ı Şahâne'nin içinde Ulûm-ı

Riyâziye ve Tabiiye Şubesi'nin kurulmasıyla başlar. Dönemin zor siyasi şartları ve kısıtlı imkanlarına rağmen fakülte çalışmalarını devam ettirmiş ve bugüne kadar gelebilmiştir. Dârülfünun'un nizamnâmesi ve ders programları hazırlanmış, matematik ve fen bilimleri eğitiminin bahsedilen şubede yapılması kararlaştırılmıştır. 1900-1901 yılından itibaren uygulanan programa 25 öğrenci kaydedilmiştir. Bu program, İstanbul Üniversitesi, Fen Fakültesi'nde matematik ve fen eğitimi çerçevesinde hazırlanan ve uygulanan ilk ders programı olmuştur. Ulûm-ı Riyâziye ve Tabiiye Şubesi 1902 yılında Fünun Şubesi adını almıştır.55 İlk mezunlarını 1904 yılında veren bu şubede öğrencilerden 5'i birinci defa uygulanan imtihanlar sonucunda başarılı görülerek Doktora Diploması almışlardır. Buradaki eğitim II. Meşrutiyet'in ilanına kadar devam etmiştir. Dârülfünun 1908 yılında Meşrutiyet'in ilanından sonra faaliyet gösterdiği Mülkiye Mektebi binasından çıkartılarak Vezneciler'deki Zeynep Hanım Konağına taşınmıştır. II. Meşrutiyet Dönemi'nde İstanbul Dârülfünunu Talimatnâmesi ile esaslı bir ıslahat gerçekleştirilmiştir. I. Dünya Savaşı (1914-1918) yılları arasında pek çoğu Alman asıllı olan yabancı öğretim elamanına, öğretim kadrosunun takviye edilmesi ve eğitim ve öğretim seviyesinin yükseltilmesi maksadıyla Dârülfünun'da görev verilmiştir. 20 Alman öğretim elemanından altısı Fen Fakültesi'nde görev almıştır. Bu elemanlar savaş biter bitmez ülkelerine geri dönmüşler ve yerlerini Türk hocalara bırakmışlardır. Savaş esnasında yeteri kadar ödenek ve öğrenci olmadığından dolayı gelen yabancı hocalardan istenilen fayda sağlanamamıştır. 1919 yılında Dârülfünun-ı Osmanî Nizamnâmesi adıyla yeni bir ders programı hazırlanmış ve bazı dersler lağvedilmiştir. Milli Mücadele yıllarında eğitimini sürdüren Dârülfünun, Cumhuriyet'in ilk yıllarında da büyük ilgi görmüş ve Mayıs 1924'te Tıp, Hukuk, Fen, Edebiyat ve İlahiyat fakültelerinden oluşan "İstanbul Dârülfünunu" adı altında eğitimine devam etmiştir.

1926 yılında Dârülfünun Fen Fakültesi'ne Fransa'dan öğretim üyeleri getirilerek, eğitim seviyesini yükseltmeyi hedefleyen bir düzenleme yapılmış ve 1933 yılına kadar Türk hocalarının da

katkılarıyla eğitim sürdürülmüştür. 1933 yılında yürürlüğe konulan Üniversite Reformuyla İstanbul Dârülfünun lağvedilmiş, yerine İstanbul Üniversitesi kurulmuştur. Fen Fakültesi'nin üçü hariç tüm hocaları herhangi ciddi bir kritere tâbi tutulmaksızın kadro dışı bırakılmıştır.

Boşalan kadrolar, reform yıllarında Almanya'dan Hitler'in anti-semitist siyaset uygulamasından kaçan Yahudi asıllı öğretim üyeleri ve yine o yıllarda Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde eğitimini tamamlayarak yurda dönen gençlerle takviye edilmiştir.56

Kürsü direktörlüklerine yabancı hocalar getirilerek 1950'li yıllara kadar Fen Fakültesi'nde araştırma ve eğitim çalışmaları Alman hocaların desteği ve yönetimi altında yapılmıştır. Fen Fakültesi'nin "Altın Çağı" olarak isimlendirilen bu dönem (1933-1946) içerisinde 41 doktora çalışması yapılmıştır. Bu arada Fen Fakültesi'nin II. Meşrutiyet'ten beri faaliyet gösterdiği Zeynep Hanım Konağı 1942 yılında tamamen yanmış, fakültenin bütün laboratuarları ve malzemeleri yok olmuştur. Bundan sonra fakülte farklı binalarda eğitime devam etmek zorunda kalmış ve bu durum Fen Fakültesi'nin eğitim ve araştırma çalışmalarını olumsuz olarak etkilemiştir. 1946 yılında üniversiteye verilen muhtariyetin akabinde Fen Fakültesi'nin bütün öğretim sistemi değiştirilmiş o tarihe kadar sertifika usulü uygulanırken dal ve ders sistemine geçilmiştir. Bu tarihten günümüze kadar faaliyetlerini sürdüren Fen Fakültesi uzun yıllar Türkiye'nin ilk ve tek Fen Fakültesi olarak kesintisiz bir şekilde devam ettirerek daha sonraki diğer fen fakültelerinin de nüvesini teşkil etmiştir.57

İlmî ve Meslekî Cemiyetler

Avrupa'da ilmî alandaki cemiyetleşme hareketleri, bilim ve kültürü destekleyen kişiler etrafında toplanmalar şeklinde başlamış ve bunları hükümdar veya prensler tarafından desteklenen ve ilgi alanları genellikle sanat, müzik, dil, edebiyat, tarih, mimari vs. olan ve Rönesans akademileri olarak adlandırılan özel kuruluşlar izlemiştir. Ancak bu akademiler daha sonra, gerek bilim adamları ve gerekse devlet tarafından kurulan Royal Society of London (1662) ve

Academie Royale des Sciences (Paris 1666) gibi ilim müesseseleri tarafından gölgede bırakılmışlardır. Batı'daki cemiyetleşme faaliyetleri bilim ve teknolojideki artışa paralel olarak yaygınlaşmış ve karşılıklı etkiyi arttıracak bir tarzda örgütlenmiştir.58

Osmanlı Devleti'nde Batılı manada cemiyetleşme hareketi ancak XIX. yüzyılın ortalarından itibaren görülmeye başlanır. İlmî cemiyetlerin bu kadar geç kurulmaya başlaması bir yandan bilim geleneği eski olan toplumlarda cemiyetleşmenin diğer toplumlara nazaran daha erken gerçekleştiği realitesiyle, diğer yandan da hükümetlerin cemiyetlere bakış açısı ile izah edilebilir. Osmanlı Devleti'nde modern bilim ve teknolojinin gerek askeri üstünlük gerekse devletin güçlenmesi için temel faktör olduğu fikrinin ortaya çıkmasıyla cemiyetleşme ve bilim alanında müesseseleşme geç de olsa başlamıştır. Batı'da cemiyetleşme hareketleri hem devlet hem de halk ve aydınlar tarafından başlatılıp devlet tarafından desteklenirken, Osmanlı Devleti'nde eğitim görmüş orta sınıfın olmamasından dolayı sadece devlet tarafından başlatılmıştır.59

Osmanlı Devleti'nde kurulan ilmî cemiyetler, Batı örneklerinde olduğu gibi, tabiatı ve insanı inceleme ve araştırmayı hedef almamış fakat kısa ömürlü birer kültür hareket ve faaliyeti olarak başlayıp bitmişlerdir. Batı'da kurulan cemiyetler bilimin üretilip geliştirilmesini ve bilim adamlarının örgütlenmesini hedef alırken, Osmanlı toplumunda ise modern bilim ve teknolojinin halka tanıtılması ve götürülmesini hedeflemekteydi. Cemiyetleşme ilk olarak devlet tarafından kurulan ilmî müesseselerle başlamış ve daha sonra sivil girişimlerle devam ettirilmiştir. İlk olarak 1837 yılında Meclis-i Vâlâ ve 1845 yılında da Meclis-i Muvakkat adlarında iki ilmî müessese kurulmuş ve bunları 1851 yılında açılan Meclis-i Dâniş izlemiştir. Kuruluş maksatları farklı farklı olan bu cemiyetlerin ortak hedefi ilim ve maarifi ıslah etmek ve yaygınlaştırmaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yukarıda bahsedilen resmi kurulların ardından bilinen ilk cemiyet, 1853 yılında Frenk müsteşrikler tarafından kurulmuş olan Societe Orientale de Constantinople'tur (İstanbul Şark Cemiyeti). Türkiye'de gayrimüslim şahıslar tarafından kurulan bu ilk ilmî cemiyeti Türk aydınları tarafından kurulan

Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye (1861) takip etmiştir.60 Batı bilim ve kültürünü Osmanlı toplumu içinde yaymak maksadıyla kurulan bu cemiyet Mecmua-i Osmaniye adlı bir de ilmî dergi neşretmiştir. Bu cemiyeti 1879-1880 yıllarında faaliyet gösteren ve Mecmua-i Ulûm adlı bir dergi neşreden Cemiyet-i İlmiye adlı bir başka müessese takip etmiştir.61

Yer yer ilmî faaliyetlerde bulunan bu cemiyetlerden başka daha çok tıp sahasında kurulan meslekî cemiyetler de keza XIX. yüzyılın ortalarından itibaren kurulmaya başlanmıştır. İlk olarak Kırım Muharebesi esnasında İstanbul'da bulunan müttefik ordular tabiplerinden İngiliz Doktor P. Pincoffs'un girişimiyle Societe Medicale de Constantinople adlı bir tıp cemiyeti 15 Şubat 1856'da kurulmuştur. Daha sonra Cemiyet-i Şâhâne-i Tıbbiye-i Osmâniye adını alan bu cemiyeti eczacılık, tarım, coğrafya, diş hekimliği, mühendislik, veterinerlik ve kimya gibi meslek grubu mensuplarının kurdukları çeşitli isimlerdeki cemiyetler takip etmiştir. Meslekî cemiyetler ilmî olarak vasıflandırılan cemiyetlerden sayıca fazladır.

Hemen hepsi imparatorluğun merkezi olan İstanbul'da kurulan bu cemiyetler Batı bilim ve teknolojisinin aktarılmasında ve yaygınlaştırılıp tanınmasında aracı rolü oynamışlardır. Temel hedefi bilimsel çalışma ve ilmî araştırma olmayan bütün bu cemiyetler, Batı'daki benzerlerinin aksine, devletle ilişkilerinde karşılıklı menfaat prensibine dayalı olarak faaliyet yapmadıklarından dolayı ciddi engellemeler ve güçlüklerle karşı karşıya kalmışlardır. Bu yüzden cemiyetlerin pek çoğu uzun süreli olamamıştır.62

Bilimle İlgili Yeni Müesseseler

XIX. yüzyılda, yaygın şekilde eğitimi yapılan tıp, kimya, botanik ve zooloji gibi "modern" bilimlerin deneyleri yeni eğitim kurumlarında kurulan laboratuarlarda yürütülmeye başlandığı gibi bu bilimlerin uygulamalarını değişik hizmet sahalarında sunan yeni müesseseler kurulmaya başlanmıştır. Bunların başında sağlık hizmetlerine yönelik olanlar öncelikle kurulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda koruyucu hekimlik ile ilgili ilk uygulamalar, 1831'de özellikle Müslüman hacılar için kurulmuş olan karantina teşkilatında

başlamıştır. 1862'de salgın hastalıklarla mücadele için İmparatorluğun başta İstanbul olmak üzere, Anadolu, Rumeli ve Arap Yarımadası'nda bulunan önemli şehirlerinde karantinalar açılmıştır. Osmanlılar halk sağılığı ile ilgili özellikle aşı ve mikrobiyoloji konularında da Avrupa'daki en son gelişmeleri yakından takip etmişlerdir. 1885'te Pasteur'ün kuduz aşısını bulmasından hemen sonra vermiş olduğu konferans İstanbul'daki bir tıp mecmuasında yayınlanmış ve doktorlardan oluşan bir heyet bu konudaki yeni gelişmeleri yerinde öğrenmek için Paris'e gönderilmiştir. Bu heyet Pasteur'e bir murassa Osmanlı Nişanı ve çalışmaları için Sultan II. Abdülhamid'in göndermiş olduğu 10.000 Fransız frankını mükâfat olarak takdim etmiştir. Heyet'in İstanbul'a dönmesinden sonra, yerli ve Avrupa'dan çağrılan doktorlarla işbirliği içerisinde bir kuduz laboratuarı (Da'ül-kelp Ameliyathanesi) ve daha sonra kolera salgınları için bir de Bakteriyoloji Laboratuarı kurulmuştur. Bu müesseseler, gerek kuduz tedavisinde gerekse kolera ve dizanteri salgınlarında aşı ile tedavide büyük rol oynamışlardır. Yine bu dönemde, değişik maksatlı kimyevî tahlillerin yapılması için devlet tarafından "kimyahaneler" kurulmaya başlanmıştır. Ayrıca özel şahısların da toplumun bu sahadaki ihtiyaçlarını karşılamak için özel kimyahaneler kurdukları görülmüştür.

XIX. yüzyılda kurulan bir diğer modern bilim müessesi Rasathane-i Amire olmuştur. Rasathane, 1863'te Maarif Nezareti'ne bağlı olarak Fransız mühendis M. Coumbary'nin idaresinde kurulmuştur. Adı rasathane olmasına rağmen, bu müessese astronomi konusunda gözlem yapmaktan çok meteoroloji ile ilgili fonksiyonları yerine getirmiştir. Rasathane-i Amire büyük şehirlerden gelen hava raporlarını aynı maksatla kurulmuş olan Avrupa'daki benzer merkezlere ulaştırmış ve Avrupa'dan gelen raporları da bünyesinde toplamıştır. Daha sonra bu müessesenin başına geçen Türk idareciler de aynı hizmetleri yürütmüşlerdir. Orta eğitimini medresede, yüksek eğitimini Dârülfün'un Fen Fakültesi'nde yapan astronom Fatin Gökmen (ö.1915), 1910'da bu müessesenin idaresine tayin olununca, Rasathane'de hava raporlarının

hazırlanması yanında asıl hizmeti olan astronomi gözlemlerine de başlanmıştır. Kandilli semtinde bulunan ve Boğaziçi Üniversitesi'ne bağlı olarak çalışan Kandilli Rasathanesi, günümüzde ülkenin önemli rasat ve deprem araştırma merkezi olmaya devam etmektedir.63

Türkçe Modern Bilim Literatürünün Ortaya Çıkışı

XVIII. yüzyılda Osmanlı bilim literatüründe görülen Doğu ve Batı'yla ilgili kavram ve bilgilerin bir arada olması, XIX. yüzyılda da görülmektedir. Meselâ, aynı eserde güneş merkezli ve yer merkezli (heliosantrik ve jeosantrik) kâinat sistemleri bir arada tanıtılmaktadır. Aynı özelliği tıp konusunda da görmek mümkündür. XVIII. yüzyılda Avrupa'nın pratik tıp bilgilerinin aktarılmasıyla birlikte yeni fizyoloji kavram ve anatomi bilgileri yanında ahlat-ı erbaa (dört hılt) gibi klasik mefhum ve tedavi usûlleri hâlâ hüküm sürmektedir.

Tanzimat'ın ilânından sonra eğitimin yeni bir anlayış içerisinde klasik döneme göre çok farklı bir şekilde teşkilatlanması, modern eğitimin yaygınlaşması, yeni bilim ve tekniğe âit çok sayıda kitabın basılmasına yol açmıştır. XIX. yüzyılın ortalarına doğru çeşitli konularda basılan bilim ve teknik kitaplarının sayısı hızla artmıştır. Tanzimat öncesinde 1727'de ilk Türk matbaasının kuruluşundan 1839'da Tanzimat'ın ilanına kadar geçen sürede bilime ait sadece 28 kitap basılırken, bu sayı Tanzimat Dönemi'nde (1839-1876 arası) 242'ye ulaşmıştır. Bu iki dönemde basılan kitapların konularına göre dağılımının karşılaştırılması modern bilime karşı ilgide değişmelerin olduğunu göstermektedir. Tanzimat Dönemi'nde, askerî konulara duyulan ilgi azalırken, sivil ve topluma yönelik konuların ağırlık kazandığı görülür. Benzer sonuçlara, XIX. yüzyılın başlarında (Tanzimat öncesinde ve sonrasında) aynı konularda yazılmış olan kitapların önsözlerinin incelenmesi ile de ulaşılabilir. İshak Efendi'nin Mecmua-i Ulûm-i Riyaziye adlı eserinde kimyanın sadece harp sanayiindeki öneminden bahsedilmesine karşılık, Kırımlı Aziz Bey (ö.1878) ise modern kimya sahasında Kimyâ-i Tıbbî (İstanbul 1868-1871) ve Usûl-i Kimyâ isimli iki Türkçe eserinde kimyanın, askerî olmayan teknolojilerin ve birçok endüstrinin temelini teşkil ettiğini ifade etmiştir.

Tanzimat sonrasında basılan bilim kitapları arasında yeni ve farklı konuların da ele alındığı görülmektedir. Buna, Derviş Paşa'nın kimya konusunda Türkçe yayınlanan ilk müstakil eseri olan Usul-i Kimya (İstanbul 1848) ve Hekimbaşı Salih Efendi'nin tercüme ettiği ilk zooloji ve botanik kitabı olan İlm-i Hayvanât ve Nebatât (İstanbul 1865) örnek verilebilir. Bunun ötesinde Tanzimat'ın ilanından sonraki ilk otuz yılda her sene dört bilim kitabı basılırken, 1870-1876 arasındaki altı yılda, bu sayı senede on sekiz kitaba yükselmiştir. Bu da Osmanlı toplumunun modern bilimlere olan ilgisinin arttığının bir göstergesidir.

1838'de Avrupa tıp okulları örnek alınarak kurulan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de Fransızca yapılan eğitimin, 1870'de Türkçe olarak yapılmasına karar verilmesi, tıp literatürünün gelişmesine de vesile olmuştur. Bunun neticesinde özellikle 1870 sonrasında ilk Türkçe tıp sözlüğü olan Lügat-i Tıbbiye'nin (ilk baskısı İstanbul 1873, genişletilmiş ikinci baskısı İstanbul 1901), neşrinden sonra tıp konusunda çok sayıda telif ve tercüme eser yayınlamıştır.

XIX. yüzyılda Osmanlı bilim hayatında, araştırmaya yönelik çalışmalara yurt dışında başlanmış fakat yurt içinde kurulan müesseselerde araştırma hedefi tam gerçekleştirilememiştir.

Osmanlı Devleti'nde mühendishaneler, modern tıp okulları ve diğer sivil ve askeri yüksek eğitim veren okulların kurulması ve sayıca artması modern bilimle ilgili (matematik, astronomi, tıp vb.) çalışmalara hız kazandırmıştır. İlk jenerasyon, yani klasik usulle yetişmiş ancak modern tazda eser veren ve daha önce isimleri zikredilen Hüseyin Rıfkı Tamani, Başhoca İshak Efendi, Hoca Sakıp Efendi, Mehmed Ruhiddin Efendi gibi hocalar, modern bilimlere ait ilk eserleri vermişlerdir. İlmiye sınıfı dışında kalan bu hocalar genellikle İngilizce ve Fransızcadan tercümeler yapmışlardır. Tercüme ettikleri eserler, uzun müddet yukarıda zikredilen eğitim kurumlarında ders kitabı olarak okutulmuştur. Mesela Hüseyin Rıfkı Tamani, aslen İngiliz olan Mühendis Selim Efendi ile birlikte (J. Bonny Castle'ın Euclid Elements) tercüme ettiği Usul-i Hendese adlı geometri kitabı bunlardan biridir.64

Batıdan tercüme yapan diğer mühendishane hocaları arasında Masdariyecizade Hüseyin Efendi, Yahyazade, Mehmed Ruhuddin, Seyyid Abdülhalim, İbrahim Edhem Paşa ve Mehmed İzzet gibi bu jenerasyona mensup alimlerin isimleri de zikredilebilir.

Takip eden jenarasyon ki modern mekteplerden mezun olup yüksek tahsillerini İstanbul'da ya da Avrupa'da görüp tekrar ülkelerine dönen alimlerdir. Bunlar arasında ilk sırada Hüseyin Rıfkı Tamani'nin oğlu ve Cambridge Üniversitesi mezunu olan Emin Paşa (ö.1851) sayılabilir. Emin Paşa'nın ateşli silahlar hakkında Memoire Sur un Nouveau Systeme de Confection des Fuse de Guerree adlı eseriyle Calcule de Variation adlı matematik çalışması ilk orijinal katkılara bir örnektir. Burada ihtisas için zaman zaman Avrupa'ya gönderilen hocaların da isimlerini de zikretmek gerekir. Vidinli Tevfik Paşa'yı65 (ö. 1901) ve matematikçi Salih Zeki Bey'i66 (ö.1921) bunlardan ikisidir. Dönemin en tanınmış Osmanlı matematikçilerinden olan Vidinli Tevfik Paşa, matematik, astronomi ve fizik sahasında eserler kaleme almıştır. Matematik sahasında altı eseri mevcuttur. Bu eserlerden özellikle, İngilizce kaleme aldığı Linear Algebra önemlidir. Eser matematik tarihinde Lineer cebir sahasında yazılan ilk kitaplardandır ve İstanbul'da yayınlanan iki farklı edisyonu vardır. Birinci edisyon 1882, ikincisi ise 1892 yılında basılmıştır.67

Sâlih Zeki ise matematik sahasında on yedi eser kaleme almış, ayrıca bilim tarihi ve felsefesiyle de ilgilenmiş, Matematik ve astronomi tarihi sahasında da iki önemli eser yazmıştır. Birinci eseri Âsâr-ı Bakiye, ikinci eseri Kâmûs-ı Riyâziyat adlarındaki kendi orijinal araştırmalarıdır. Bunun yanı sıra H. Pioncarré ve diğer bazı Avrupa düşünürlerinin konu ile ilgili eserlerini Türkçeye tercüme etmiş, böylece bilim felsefesi sahasında Türkiye'de belirli bir entelektüel zümre oluşmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Osmanlı Devleti'nde modern fen bilimlerinin lise ve üniversite seviyesinde yerleşmesine ve yaygınlaşmasına çalışan bilim adamlarının başında gelen Sâlih Zeki, İstanbul Dârülfünunu'nda matematik, astronomi ve fizik bölümlerinin de kurucusudur.

Sonuç

Osmanlıların Batı bilim ve kültürüyle olan ilişkileri, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren ihtiyaç duydukları sahalarda ve selektif bir tavırla başlamıştır. Bu dönemde Avrupa biliminden aktarmalar, klasik bilim geleneğiyle hazırlanmış bir eserin içinde pasajlar halinde yer almaktaydı. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise özellikle astronomi, tıp, askerlik ve coğrafya sahalarında Batı'da gelişen bilim ve teknolojik yeniliklerin aktarılmasında konu ile ilgili eserin tamamının tercümesi şeklinde bir tavır karşımıza çıkmaktadır.

XVIII. yüzyılın başlarından itibaren, Avrupa hayatı ve bilimi ile daha yakından ilgilenen Osmanlılar, ordu içinde Avrupalı uzmanların yardımı ile ciddi değişikliklere adım atmaya başlamışlardır. Özellikle modern askerî teknik eğitim konusunda yoğunlaşan çalışmalar çerçevesinde yeni müesseseler kurulmuştur. Ulûfeli Humbaracı Ocağı'nın kurulmasıyla başlayan bu çalışmalar, daha sonra Mühendishanelerin ve diğer askerî okulların açılmasıyla XIX. yüzyılda da devam etmiştir. Eğitim ile ilgili bölümde geniş şekilde belirtildiği üzere askerî ve teknik eğitim veren müesseseler yanında ilk, orta ve yüksek seviyede modern sivil eğitim müesseselerinin kurulması, günlük gazete ve süreli yayınların modern bilim ve teknoloji konusunda verdikleri bilgiler de göz önünde tutulacak olursa modern bilim ve teknolojiyi geniş kitlelere, değişik seviyelerde tanıtma imkânı doğmuştur.

Bilimle ilgili yeni kurumlar yanında, ilmî ve meslekî cemiyetler de kuran Osmanlı aydınları, bu arada Türkçe modern bilim literatürünün oluşması için ciddi bir gayret içine girmişler ve bu alanda birtakım lügatler yayınlamışlardır. On sekiz ve XIX. yüzyılda basılan eserlerin tamamına yakınının Türkçe olması, Türkçenin bir bilim dili olması hususundaki gelişmeyi ortaya koymaktadır.

Batı bilim ve teknolojisini çok yakından takip etmelerine rağmen, Osmanlıların Avrupa bilim geleneğine bir bütünlük içinde bakmadıkları anlaşılmaktadır. Osmanlı bilim adamlarının içeride ve dışarıda, özellikle Avrupa'da yapmış oldukları araştırma çalışmaları, araştırmaya dayalı bir bilim anlayışı ve zihniyetini oluşturacak kritik yoğunluğa ulaşmamıştır. Bütün bunları oluşturma hedef ve planlamalarının olmayışı, Osmanlılarda, Rusya ve Japonya'da yeni

bilgi ve teknoloji üretmeye matuf gelişmelere paralel çalışmaların gerçekleşmesine yol açmamış olduğunu söyleyebiliriz.

Bununla beraber, klasik dönemde, birçok bilim dalında önemli eserler veren Osmanlı bilim ve kültür adamları, klasik dönemde yaratmış oldukları önemli başarılara paralel başarıyı yenileşme döneminde oluşturamamışlardır. Buna rağmen, modernleşme döneminde ilmi terminolojinin gelişmesinde ve bütün İslam dünyasına yayılmasında başarılı olmuşlar ve Osmanlı Türkçesini geliştirerek yirminci yüzyılın başında çeşitli bilim konularını ifade edecek seviyeye getirmişlerdir. Osmanlı döneminde oluşan kültür ve bilim mirası, başta Türkiye Cumhuriyeti olmak üzere Balkanlar'da ve Orta Doğu'da kurulan birçok devletin ilmî ve kültürel alt yapısını teşkil etmiş ve daha sonraki çalışmaların temelini oluşturmuştur.

1 G. Bassala ve L. Pyenson tarafından Batı biliminin Avrupa dışında yayılması ile ilgili olarak ileri sürülen teorilerin Osmanlı dünyası açısından tenkidi ve değerlendirilmesi ile ilgili daha geniş bilgi için bk. E. İhsanoğlu, "Ottomans and European Science", The Proceeding of the International Colloquium 'Science and Empires', ed. P. Petitjean, Kluwer Academic Publisher, (Holland) 1992, s. 37-48. Aynı makalenin diğer bir baskısı için bk. Scientific Aspects of European Expansion, ed. William K. Storey, Hampshire 1996, s. 315-326.

2 Osmanlı bilim tarihi için genel olarak bk. E. İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, C. 2, İstanbul 1998, s. 223-361; aynı makalenin Arapçası için bk. aynı yazar, "el-Müessesât el-Ta'lîmiyye ve 'l-

İlmiyye inde'l-. Osmâniyyîn", el-Devlet el-Osmâniyye Târih ve Hadara, C. 2, İstanbul 1999, s. 441-598, İngilizcesi için bk. aynı yazar, "Ottoman Educational and Scholarly-Scientific Institutions"; History of Ottoman State and Society, C. 2, ed. E. İhsanoğlu, (IRCICA Yay.), İstanbul 2002. Genel bir özet için bk. E. İhsanoğlu, "Osmanlı Bilimi", Büyük Cihad´dan Frenk Fodulluğuna, İstanbul 1996, s. 21-38, aynı makalenin İngilizcesi için bk. "Ottoman Science", Encyclopaedia of the History of Science, Technology and Medicine in Non-Western Cultures, ed. Helaine Selin, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1997, s. 799-805.

3 Salim Aydüz, Osmanlı Devleti'nde Tophane-i Amire'nin Faaliyetleri ve Top Döküm Teknolojisi (XIV. ve XVI. Asırlarda), [Basılmamış Doktora Tezi. İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilim Tarihi Bölümü] 1998.

4 Rhoades Murphey, "Osmanlıların Batı Teknolojisini Benimsemedeki Tutumları: Efrenci Teknisyenlerin Sivil ve Askerî Uygulamalardaki Rolü", Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar ve Yeni Görüşler, ed. E. İhsanoğlu, İstanbul 1992, s. 7-20.

5 E. İhsanoğlu ve diğerleri, Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi (OCLT), İstanbul 2000, C. I, s. 20-28.

6 E. İhsanoğlu, "Osmanlıların Batı'da Gelişen Bazı Teknolojik Yeniliklerden Etkilenmeleri", Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler, İstanbul 1992, s. 132-133, 137-138.

7 OCLT, C. I, s. 35-38; Mahmut Ak, "Seydi Ali Reis", Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, İstanbul 1999, II, s. 525-527.

8 OCLT, I, s. 42-45.

9 Cevat İzgi, Osmanlı Medreselerinde İlim, İstanbul 1997, I, s. 138.

10 E. İhsanoğlu, "Osmanlıların Batı'da Gelişen Bazı Teknolojik Yeniliklerden Etkilenmeleri", a.g.e., s. 134, 138.

11 OCLT, C. I, s. 108-114.

12 E. İhsanoğlu ve diğerleri, Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi (OALT), İstanbul 1997, I, s. 416-418.

13 OCLT, C. I, s. 157-160.

14 E. İhsanoğlu, “Batı Bilim ve Osmanlı Dünyası: Bir İnceleme Örneği Olarak Modern Astronominin Osmanlı’ya Girişi (1660-1860)”, Belleten, 51, (Sayı 217) Aralık 1992, s. 727-774.

15 E. İhsanoğlu, Büyük Cihaddan Frenk Fodulluğuna, s. 115-118.

16 S. Aydüz, “Davud Antakî”, Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, İstanbul 1999, I, s. 368-369.

17 Esin Kahya, Şemseddîn-i İtakî’nin Resimli Anatomi Kitabı, Ankara 1996; S. Aydüz, “Şemseddin İtakî (Şirvanlı)”, Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, İstanbul 1999, II, s. 580.

18 N. Sarı-. M. B. Zülfikar, “The Paracelsusian Influence on Ottoman Medicine in the Seventeenth and Eighteenth Centuries”, 157-179.

19 S. Aydüz, “İbni Sellum”, Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, İstanbul 1999, I, s. 609-610.

20 S. Aydüz, “Ömer Şifaî”, Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, İstanbul 1999, II, s. 429.

21 N. Sarı-M. B. Zülfikar, “The Paracelsusian Influence on Ottoman Medicine in the Seventeenth and Eighteenth Centuries”, Transfer of Modern Science & Technology to the Muslim World, ed. E. İhsanoğlu (İstanbul, 1992), 157-179.

22 M. Bedizel Aydın, “Atâullah Efendi (Şanizâde)”, Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, İstanbul 1999, I, s. 269-270.

23 OALT, C. I, s. 340-345.

24 Salim Aydüz, Osmanlı Devleti’nde Müneccimbaşılık ve Müneccimbaşılar, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilim Tarihi Bölümü, 1994; aynı yazar., “Mehmed b. Ahmed (Müneccimek)”, Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, İstanbul 1999, II, s. 111.

25 E. İhsanoğlu, “Introduction of Western Science to the Ottoman World: A Case Study of Modern Astronomy (1660-1860)”, Transfer of Modren Science and Technology to the Muslim World: Proceedings of the International Symposium on “Modern Science and the Muslim World”, Ekmeleddin İhsanoğlu, editör, İstanbul, Research Centre for Islamic History, Art and Culture, 1992’nin içinde, s. 67-120: aynı yazar, “Batı Bilimi ve Osmanlı Dünyası: Bir İnceleme Örneği olarak Modern Astronominin Osmanlıya Girişi”, Belleten, C. 51, sayı. 217, Aralık 1992, Ankara, s. 727-774.

26 OALT, II, s. 530-536.

27 Mehmet İpşirli, “Lâle Devri’nde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dâir Bazı Gözlemler”, Osmanlı İlmî ve Mesleki Cemiyetleri (haz. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1987, s. 33-42.

28 Salim Aydüz, “Ahmed Dede (Müneccimbaşı)”, Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, İstanbul 1999, I, s. 115-117.

29 Kuttinus, Osmanlı tebasından olup Karaferyede doğmuş, Roma’da eğitim görmüş, daha sonra Padua Üniversitesi’nde felsefe öğretmiştir. Selanik Metropolitliğinde bulunmuştur; Mahmut Kaya, “Some Findings on Translations Made in 18th Century from Greek and Es’ad Efendi’s Translation of the Physica”, Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World (ed. E, İhsanoğlu), İstanbul 1992, s. 385-391.

30 Mahmut Kaya, a.g.m., 387.

31 Çelebizâde Âsım, Târih, İstanbul 1282, s. 358 vd.

32 M. İpşirli, a.g.m.,

33 Salim Aydüz, “Lâle Devri’nde Yapılan İlmî Faaliyetler (1718-1730)”, Dîvan İlmî Araştırmalar Dergisi, 3 (1997/1), s. 143-170; aynı yazar, “Bilimsel Faaliyetler Açısından Lale Devri”, İstanbul Armağanı IV: Lale Devri, (yay. Haz. M. Armağan), İstanbul 2000, s. 159-193.

34 İdris Bostan, Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire, Ankara 1992.

35 Osmanlı İmparatorluğu’nda askerî sahada yenileşme hareketleri ve Mühendishânelerin 1808 yılına kadar olan durumu hakkında bkz. Mustafa Kaçar, Osmanlı Devleti’nde Bilim ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler ve Mühendishânelerin Kuruluşu, İstanbul 1996. [Basılmamış Doktora Tezi. İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü]. Humbaracı Ocağı’nda başlatılan yenilik hareketleri ve Comte de Bonneval’in faaliyetleri için bkz. aynı yazar, “Osmanlı İmparatorluğunda Askeri Sahada Yenileşme Döneminin Başlangıcı”, Osmanlı Bilimi Araştırmaları, Yay. Haz. Feza Günergun, İstanbul 1995, s. 209-225.

36 Frédérik Hitzél, “Défense de la Place Turque d´Oczakow par un Officier du Génie Française (1787)”, İkinci Tarih Boyunca Karadeniz

Kongresi Bildirileri, yay. haz. Mehmet Sağlam, Samsun 1990, s. 639-655.

37 M. Kaçar, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Askeri Teknik Eğitimde Modernleşme Çalışmaları ve Mühendishanelerin Kuruluşu (1808’e kadar)”, Osmanlı Bilimi Araştırmaları II, Yay. haz. Feza Günergun, İstanbul 1998, s. 69-137.

38 M. Kaçar, aynı yer.

39 M. Kaçar, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Askeri Teknik Eğitimde Modernleşme Çalışmaları ve Mühendishanelerin Kuruluşu (1808’e kadar)”; Kemal Beydilli, Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826), İstanbul 1995.

40 V. Z. Dümer, “Mühendishâne-i Berri-i Hümayun”, Türk Ansiklopedisi, cilt XXV, s. 15-19.

41 Ali İhsan Gencer, Türk Denizcilik Tarihi Araştırmaları, İstanbul 1986, s. 54-70.

42 E. İhsanoğlu, Başhoca İshak Efendi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.

43 Nuran Yıldırım, “Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopesidi, C. V, s. 376.

44 E. İhsanoğlu, “Dârülfünun Tarihçesine Giriş (II), Üçüncü Teşebbüs: Dârülfünun-ı Sultânî”, Belleten, cilt LVII, sayı 218 (Nisan 1993), s. 216-223.

45 E. İhsanoğlu, “Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri”, s. 292-295.

46 E. İhsanoğlu, “Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı”, 150. Yılında Tanzimat (Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1992, s. 359-360.

47 E. İhsanoğlu, “Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları”, s. 295-297.

48 Halil İnalcık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, Belleten, C. XXVIII, sayı 112, (Ankara 1964), s. 612-613, 619.

49 E. İhsanoğlu “Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı”, s. 359-360.

50 E. İhsanoğlu, “Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları”, s. 322-330.

51 E. İhsanoğlu “Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı”, s. 371-373.

52 E. İhsanoğlu, “Dârülfünun Tarihçesine Giriş, İlk İki Teşebbüs”, Belleten, LIV (210), s. 669-738, 1990.

53 E. İhsanoğlu, “Darülfünun Tarihçesine Giriş (II), Üçüncü Teşebbüs: Dârü’l-Fünûn-ı Sultanî”, Belleten 57, no. 218 (Nisan 1993): 201-240.

54 Dârülfünûn için bk. E. İhsanoğlu, “Dârülfünun”, DİA, VIII, (İstanbul 1993), s. 521-525; aynı yazar, “Dârülfünun”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, II, (İstanbul 1994), s. 559-562; aynı yazar, “Dârülfünûn: Mefhum ve Müessese Olarak Sultan II. Abdülhamid Dönemine Kadar Gelişmesi”, Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri: 27-29 Mayıs 1992 (ayrı basım), İstanbul 1994, s. 173-190; aynı yazar, “The Genesis of ‘Darulfünun’: An Overview of Attempts to Establish the First Ottoman University”, Historie Économique et Sociale de l´Empire Ottoman et de la Turquie (1326-

1960): Actes du Sixième Congrès International Tenu à Aix-en-Provence du 1er au 4 Juillet 1992, ed. Daniel Panzac, Paris 1995, s. 827-842.

55 Sevtap İshakoğlu-Kadıoğlu, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Tarihçesi (1900-1946), İstanbul 1998.

56 Horst Widmann, Atatürk Üniversite Reformu (çev. A. Kazancıgil-S. Bozkurt), İstanbul 1981; Ali Arslan, Dârülfünûn'dan Üniversite'ye Geçiş, İstanbul 1995.

57 Sevtap İshakoğlu-Kadıoğlu, "1900-1946 Yılları Arasında, Darülfünun ve İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'nde Matematik ve Fen Bilimleri Eğitimi", Osmanlı Bilimi Araştırmaları I (yay. Haz. F. Günergun), İstanbul 1995, s. 227-283.

58 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Türkiyesi'nde Kültür ve Bilim Hayatında Tüzel Kişiliğin Gelişmesi ve Teşkilatlanmanın Başlaması" (The development of juristic personalities in the cultural and scientific life in Ottoman Turkey and the start of organization), Erdem; Aydın Sayılı Özel Sayısı I 9 (25), (May 1996), 265-292; aynı yazar, "Genesis of Learned Societies and Professional Associations in Ottoman Turkey", Archivum Ottomanicum, 14 (1995-1996), 161-189.

59 İhsanoğlu, "Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı…", s. 21-23.

60 İhsanoğlu, "Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı…", s. 6-10.

61 E. İhsanoğlu, "19. Asrın Başlarında Tanzimat Öncesi Kültür ve Eğitim Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi Olarak Bilinen Ulemâ Grubunun Buradaki Yeri", Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri 1. Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu 3-5 Nisan 1987 (yay. Haz. E. İhsanoğlu), İstanbul 1987, s. 43-47.

62 İhsanoğlu, "Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı…", s. 10-20; Ekrem Kadri Unat, "Osmanlı Devleti'nde Tıp Cemiyetleri", Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri 1. Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu 3-5 Nisan 1987 (yay. Haz. E. İhsanoğlu), İstanbul 1987, s. 85-110.

63 E. İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri", ODMT II, s. 353-354.

64 Ekmeleddin İhsanoğlu ve diğerleri, Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi (OMLT), İstanbul 1999, C. I, s. 266-272.

65 1832'de Vidin'de doğdu, Mühendishane-i Berrî-i Humâyun ve Askerî İdadî'de okudu. Daha sonra Harbiye'ye girdi. Mezuniyetinden sonra çeşitli idarî görevler üstlendi. 1883-1890 yıllarında Washington elçiliğinde görev yaptı. Daha sonra İstanbul'a döndü ve 1892 yılında müşir (mareşal) oldu. 1901 yılında İstanbul'da öldü. Bk. OALT, C. II, s. 686-687; OMLT, C. II, s. 401-404.

66 Sâlih Zeki 1864 yılında İstanbul'da doğdu. Darüşşafaka'da tahsilini tamamladıktan sonra, 1887 yılında Paris'e gönderildi. Yurda döndükten sonra mühendis olarak çalıştı. Dârülfünun'da matematik, astronomi ve fizik müderrisi oldu. Bu bölümlerin kurulmasında büyük emeği geçti. 1895 yılında A. Coumbary'nin yerine İstanbul Rasathanesi müdürlüğüne tayin edildi. 1913 yılında Dârülfünun Reisi oldu. 1921 yılında da vefat etti. Celal Saraç, Salih Zeki Bey Hayatı ve Eserleri, yay. haz. Yeşim Işıl Ülman, İstanbul 2001, OALT, C. II, s. 707-709; OMLT, C. II, s. 460-471.

67 E. İhsanoğlu, "Modernization Efforts in Science, Technology and Industry in the Ottoman Empire (18-19th Centuries)", The Introduction of Modern Science and Technology to Turkey and Japan: International Symposium October 7-11, 1996, ed. Feza Günergun, - Shigehisa Kuriyama, Tokyo: International Research Center for Japanese Studies, s. 15-35; aynı makalenin başka bir baskısı için bk. "Modernization Efforts in Science, Technology and Industry in the Ottoman Empire (18-19th centuries)", The Scientific Thought in the Modern Greek World 18th-19th Century, Athens 1998, s. 45-67.

A. Fen Bilimleri ve Yenilikler

Modern Fiziğin Türkiye'ye Girişinde Başhoca İshak Efendi'nin Mecmua-İ Ulûm-İ Riyâziye Adı Çalışmasının Önemi / Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Gazi Topdemir [s.897-905]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarihi Coğrafya Fakültesi / Türkıye

Batı Dünyası, Rönesans döneminden itibaren, toplumsal, ekonomik ve kültürel alanlarda, özellikle de bilim ve felsefe alanında, tarihinin hemen hiçbir döneminde rastlanmayan büyük bir atılımı gerçekleştirmiştir. Matbaa, pusula ve barut gibi, üç temel buluşun yaşama geçirilmesiyle birlikte ortaya çıkmış olan bu temel atılım sonucunda, bir yandan doğaya ilişkin yeni ve güvenilir bilgiler üretmek çok kolaylaşmış, diğer yandan da bu bilgilerin, doğru ve hızlı bir biçimde geniş halk kitlelerine ulaştırılması olanaklı hale gelmiştir. Böylece Batı kültür dünyasında önemli ve çığır açıcı gelişmeler kaydedilebilmiştir. Bunun sonucunda yeni bir döneme girmiş olan Batı düşüncesi, kısa sürede bilim ve felsefe gibi üst entelektüel alanlarda dev adımlar atmayı başarmış ve sonuçta 18. yüzyıl bilimsel devrimini gerçekleştirmiştir.

Batı'da bunlar olup biterken, bu dönemlerde Osmanlı Devleti'nde henüz bu gelişmenin farkına varıldığına ve sonunun nereye varacağının kestirilmesine yönelik düşünce ve atılımlarla karşılaşılmamaktadır. Yeniyi bulup çıkarmaya yönelmiş, köklü ve devrimsel atılımlarla kendi ayırt edici niteliklerini ortaya koymuş olan Rönesans düşüncesinin ise, ilk bakışta, Osmanlı Devleti'ndeki yansımalarının ancak 18. yüzyılda ortaya çıkmaya başladığı izlenimi edinilmektedir. Çünkü bu dönemde özellikle askeri alanlarda belirginleşmeye başlayan ve geleneksel anlayışın değiştirilmesinin gerekliliğine yönelik düşüncelerin ön plana çıkmaya başladığı anlaşılmaktadır. Ancak, yapılacak ayrıntılı bir inceleme aslında bu belirlemenin de eksik, yapay ve desteksiz olduğunu göstermektedir. Çünkü, bu yeni dönemi kavradığı varsayılan Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin, Şehrezûrî'nin eş-Şeceretü'l-İlâhiyye1 adlı kitabının

tabîiyyât -fizik- bölümüne ilişkin çevirisi, 18. yüzyılda Osmanlı Devleti’nin bilim ve kültür dünyasının Batı karşısındaki konumunun anlaşılmasını sağlaması bakımından önemli ip uçları taşımaktadır.

Bir giriş ve sekiz bölümden oluşan çevirinin giriş bölümünde tabîat biliminin konusu, ilkeleri ve temel kavramları açıklanmaktadır. Birinci bölümde ise cisimler konusu ele alınmakta, önce cismin tanımı yapılmakta ve daha sonra parçalanamayan en küçük parçanın -atom- varlığıyla ilgili olumlu ve olumsuz fikirler anlatılarak, madde ve sûret kuramı açıklanmakta, cisim türleri, mekan, zaman ve hareket konuları tartışılmaktadır. İkinci bölümde klasik dört unsur (anasır-ı erbaâ) teorisi sergilenmekte, oluş ve bozuluş konuları ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde nitelik, değişim ve karışım konuları incelenmektedir. Dördüncü bölümde gök olayları, beşinci bölümde bitkiler, yedinci bölümde hayvanlar ve sekizinci bölümde de insan ruhu konuları ele alınmaktadır.

Yukarıda serimlenen bölümler üzerinde düşünüldüğünde, kitabın hiçbir orijinal yanının olmadığı kendiliğinden açığa çıkmaktadır. Çünkü bütünüyle Aristoteles (M.Ö. 384-322) ve İbn Sînâ’nın (980-1037) yaklaşımlarının tekrarlandığı görülmektedir. Geç bir dönemde olmasına karşın, klasik Yunan ve daha sonra İslâm Dünyası’nda verilen bilgilerin derlemesinden oluşturulmuş yararsız bir çalışma olduğu çok açık olarak anlaşılmaktadır. Ekleyin, ayrıca, böyle bir yapıtın, son derece geç bir dönemde çevrilmiş olması, Osmanlı Devleti’nin zaman içerisinde kendisini gelişen bilim ve teknolojiden ne denli kopardığını da göstermektedir. Bu bakımından da, çok değerli tarihsel bir kaynak olduğu açıktır. Çünkü böylece Osmanlı Devleti’nin çağını yakalamakta acz içerisine düştüğü anlaşılmaktadır.

Düşünce alanında içine düşülmüş olan bu gerileme, aslında ve doğal olarak, bütün kültür katmanlarının doğasını betimleyen bir göstergedir. Öyle ki, bu gerilemeye koşut olarak Devlet’in de hızla toprak kaybetmeye başladığı görülmektedir. Bütünüyle feodal yapıya sahip bir devlette uyanışı tetikleyen en önemli etken de aslında bu toprak kaybı olmuştur. Çünkü sonuçta kötü gidişi durduracak çarenin, orduyu öncelikle yenileştirmek ve o günkü koşullara ayak uyduracak bir konuma ulaştırmak ve daha sonra diğer alanlarda

yenileştirme çabalarına girmek gerektiği ancak böylelikle anlaşılabilmiştir. Nitekim bu anlayış yalnızca askeri alanlarla sınırlı kalmamış ve sonuçta bütün toplum kesimlerinin geliştirilmesine ve yenileştirilmesine yönelik çalışmalar başlamıştır.

Bu yüzyılda Devlet'in bütünüyle çıkmaza girdiğini iyice anlayan Padişah III. Ahmed (1643-1695) ve Sadrazamı Damat İbrahim Paşa (öl. 1730), kültürel alanda başlatılan geliştirme çabalarını daha fazla etkin kılabilmek için, 30 kişilik bir çeviri komisyonu kurmuşlardır. Çevrilmesini öngördükleri yapıtlardan birisi Antikçağ'ın büyük düşünürü Aristoteles'in Fizik kitabıdır. Bu çeviri işini dönemin önde gelen aydınlarından Yanyalı Es'ad Efendi üstlenmiştir.

Yanyalı Es'ad Efendi2, Fizik'i Ioannis Kottinus'un yapmış olduğu şerhi (açıklama) esas almak koşuluyla kendi görüşlerini de ekleyerek et-Ta'lîmu's-Sâlis adıyla Arapça'ya çevirmiştir. Kitap beş bölüm halinde düzenlenmiş; uzun bir giriş ve daha sonra ilkeler, illetler ve hareket konularının ele alındığı bölümlerden oluşmaktadır. Girişin birinci bölümü felsefenin tanımı, bilimlerin sınıflandırılması ve fizik felsefesinin önemi üzerinedir. Fiziğin (el-Hikmetü't-Tabîiyye) tekil varlıklar alanını araştıran teorik bir bilim olduğunu belirten Es'ad Efendi, Aristoteles'in bilim sınıflamasına bütünüyle bağlı kalmadan bir bilimler sınıflaması geliştirir. Buna göre bütün bilimleri içerisinde barındıran felsefe, pratik ve teorik olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Teorik kısım da kendi arasında metafizik, matematik ve fizik olmak üzere üçe ayrılır. Matematik ise geometri ve aritmetik olmak üzere iki alt dala ayrılmaktadır. Bunun doğal bir sonucu olarak, Es'ad Efendi nicelik bilimlerini de matematiğin alt dalı olan geometrinin kısımları olarak tasarlamıştır. Burada geleneğin etkisiyle bugün fizik biliminin bir dalı olan optik de bir nicelik bilimi kabul edilerek geometrinin bir dalı diye gösterilmiştir.

Bilimler sınıflamasından3 sonra Es'ad Efendi, metafiziğin "ilk felsefe" ve "en yüce bilim" adıyla anılmasına rağmen yine de fiziğe muhtaç olduğunu vurgulayarak, fiziğin temel konusunun organik ve inorganik varlıklardaki değişme; bu değişmenin ilke ve kanunlarını belirlemek olduğuna göre, unsurlardan kalkarak bütün maddesel evreni incelemek, buradan ay-üstü evrendeki kozmik sistemi görmek

suretiyle bunları neden sonuç ilişkisi içerisinde değerlendirmenin filozofun görevi olduğunu bildirir. Ona göre evrenin bu şekilde tümevarım yoluyla incelenmesi Allah'ın hikmet, kudret ve cömertliğinin sergilenmesi açısından insanı gerçek imana götüren yoldur. Ancak fizik sayesinde insan ay-altı ve ay-üstü (süflî ve ulvî) evren arasındaki ilişkiyi kavrar ve ay-üstü evrenle bağlantının ancak bu yolla olduğunu bilir. Es'ad Efendi'nin bu anlatımı geleneksel İslâm felsefesinin sıkı sıkıya bağlı olduğu Aristotelesçi ve yeni Platoncu çizginin bir tekrarı anlamına gelmektedir ki, 18. yüzyılda batının bütünüyle terk etmiş olduğu, Antikçağ düşünürü Aristoteles'in Fizik kitabının şerhini çevirmenin mantıksal temeli de böylece anlaşılmaktadır.

Oldukça geç bir dönemde Aristoteles'in fizik kuramının Osmanlı Devleti'nin bilim ve kültür ortamına aktarılmasını sağlamış olan bu çalışmanın, artık o dönemde bütünüyle niceliksellesmiş, temel ilke ve kanunları konulmuş bir mekanik biliminden hiçbir şekilde söz etmeyişi, Osmanlının gelişen Batı bilim ve kültüründen bütünüyle uzaklaştığının bir göstergesi olması bakımından büyük değer taşımaktadır.

Her zaman çevrilecek kitaplarla ilgili doğru seçim yapılmamış olsa da, bu çeviri etkinliğini besleyen ve güdüleyen temel etkenin de yine askeri durumdaki olumsuzluk olduğunu ve bu dönemde bilim alanında en etkin çalışmaların da çoğunlukla harp okullarında görev yapan hocalar tarafından gerçekleştirildiğini görmekteyiz. Yenileşme hareketlerinin başında gelen harp okullarının açılmış olması aynı zamanda Osmanlı biliminin gelişmesi ve Batı biliminin aktarılması açısından da en ciddi adımı oluşturmaktadır.

Sürekli savaş kaybeden orduyu, yeniden zafer kazanan ordu durumuna getirmek için, Batılılaşma hareketini ilk olarak askerlerin eğitilip donatılması ile ilgili kurumlardan başlatmak amacıyla, 1773 yılında İstanbul'da Avrupa'yı örnek alarak bir denizcilik mühendisliği askeri okulu (Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn) açıldı ve daha sonra da 1789 ile 1795 arasındaki sürede de kara askeri mühendislik okulu (Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn) birkaç aşamada kurularak faaliyete geçirildi.

Sultan III. Selim Dönemi'nde kurulan Mühendishâne-î Berrî-i Hümâyûn'un yeni bilim anlayışının yerleşmesi ve bilimsel etkinliğin gelişmesinde önemli rolü olmuştur. Özellikle okulun ilk başhocası olan Hüseyin Rıfkı Tâmanî'nin4 (? -1817) süreçte önemli görevler aldığı görülmektedir. Hüseyin Rıfkı'nın, Mühendishâne'deki derslerin düzenlenmesine büyük emeği geçmiş, Arapça ve Farsçanın yanı sıra İngilizce, Fransızca, İtalyanca ve Latince bilmesinin sağladığı olanaklarla çağdaş Batı biliminin Osmanlılara aktarılmasına öncülük etmiştir. Ancak bu konuya çalışmalarıyla daha büyük katkı yapan ve aynı zamanda kendisi de Mühendishane-î Berrî-i Hümâyûn'un başhocalarından biri olan Hoca İshak Efendi'dir.

İshâk Hoca (ölm.1834) modern bilimleri Osmanlılara tanıtmak için dört ciltlik Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye (Matematik Bilimler Derlemesi) adlı bir yapıt kaleme almıştır. Bu çalışma büyük kısmı çeşitli Batı kaynaklarından çeviri olmak üzere, kısmen de uyarlama yoluyla hazırlanmış ansiklopedik bir çalışmadır. Aslında kitap Mühendishane'nin gereksinim duyduğu bir ders kitabı olarak düzenlenmiştir. Ancak İshâk Hoca, zamanla bu sıradan amacından vazgeçerek, bu çalışmasını yukarıda durumunu özetlediğimiz Osmanlı Devleti'nin kültürel yaşamını canlandırmak, yeni bilimleri tanıtmak ve aynı zamanda Türkçe'yi bu bilimleri ifade edecek bir düzeye kavuşturmak gibi büyük bir ideali gerçekleştirme projesine dönüştürmüştür. Bu çalışmayla Modern Batı biliminin ülkemize girişinin sağlanıp sağlanmadığı konusuna net bir yanıt vermek kolay olmamakla birlikte, bir bilim terminolojisinin gerçek anlamda yaratılıp yaratılamadığı da tartışmalı gözükmektedir. Çünkü her şeyden önce Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye'nin tamamının üzerinde kapsayıcı, tüketici ve döneminin bilgi düzeyi bakımından ele alan ciddi bir çalışma yapılmamıştır. Ancak, bununla birlikte, çeşitli bölümleri5 üzerinde yapılan çalışmalardan bazı çıkarımlar yapmak olanaklı gözükmektedir.

Açıkça görülen şudur ki, Mühendishâne'de modern bilimlerin eğitimine başlanması, doğal olarak bu bilimleri konu alan ve tanıtan kitapların Osmanlıca'ya çevrilmesini zorunlu kılmıştır. Başhoca İshâk Efendi de bu amaçla doğa bilimleri alanında bir çeviri etkinliğine

girişmiş ve konuya ilişkin bir çok yapıt kaleme almıştır. İçlerinde en çok tanınanı ve İshâk Efendi'ye asıl ününü sağlayanı da Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye adını taşıyan dört ciltlik ansiklopedik nitelikli bu çalışması olmuştur. İshâk Efendi'nin çeviri ağırlıklı da olsa hazırlamış olduğu bu yapıt, o dönemde Batı'da çeşitli bilimler alanında yazılmış kitaplarda sunulan bilgilerin aktarılması yoluyla, doğrudan doğruya İmparatorluğun askeri alanda kaybettiği üstünlüğü yeniden kazanmaya yönelik çabalarının desteklenmesi sonucunda ortaya çıkmış görünmekle birlikte, dolaylı olarak da modern bilim alanında uzmanlaşmış genç bilim adamlarının yetişmesine olanak sağlamış olması bakımından önem taşımaktadır.

Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye'nin birinci cildi matematik (aritmetik, cebir, geometri), ikincisi düzlem trigonometri ve analitik geometri, entegral ve diferansiyel hesap, koni kesitleri, üçüncü cildi fizik (mekanik, optik, elektrik) ve astronomiye, dördüncü cildi ise biyoloji, kimya, botanik, zooloji ve mineraloji bilimlerine ayrılmıştır.

Bu çalışmada sadece fizik kısmı ele alınmıştır ve değerlendirmelerin tümü bu kısımlar içindir.

Mecmua-i Ulûm-i Riyâziye'nin 1832'de basımı tamamlanan 3. cildinin büyük kısmı fizik konularına ayrılmıştır. İlk makalede fiziğin temel kavramları tanıtılmaktadır. Diğer makalelerinde ise sırasıyla hız, hareket ve hareket türleri, harekete yol açan kuvvetler, kaldıraçlar, makaralar gibi mekanik araçlar ve bunlara fizik kurallarının uygulanışı, sıvıların mekaniği, akışları, dalga oluşumu, katı cisimler sıvı içine daldırıldığında ortaya çıkan durumlar ve en sonunda da gazlar mekaniği ve optik konuları ele alınmıştır. İshâk Hoca'nın bu konularda verdiği bilgiler 19. yüzyıl Batı Dünyası'nda verilen bilgilerle birebir paralellik taşımasa da çok geride kalmış bilgiler de değildir. Şu halde öncelikle Mühendishane'de verilen fen eğitiminin batı fen eğitiminden çok geri olmadığını söylemek olanaklı gözükmektedir. Bu durum eğitimin modernleşmesi bakımından değer taşımaktayken, aynı zamanda modern fizik bilimlerinin İmparatorluğa aktarılmasının sağlanmasında öncülük etmiş olması bakımından da büyük önem ve değere sahiptir. Hele İshâk Hoca'nın aktarma işini yaparken çok radikal bir biçimde olmasa da, terimleri Osmanlıca

karşılıklarını koyarak çevirmiş olması bilim dilinin oluşmasını sağlaması bakımından da yararlı olduğu söylenebilir. Bu durumu mekanik (hareket), optik ve elektrik gibi fizik konularında yaptığı çalışmalardan örneklerle daha rahat görmek olanaklıdır.

Fizik6

Makale I: Cisimlerin Özellikleri

Bu bölümde İshâk Hoca aşağıdaki konu başlıklarını son derce yalın ve basit düzeyde ele almıştır. Konular incelendiğinde verilen bilgilerin yaklaşık bir yüzyıl öncesine kadar Batı'da geliştirilmiş bilgilerin derlemesi olduğu anlaşılmaktadırı.

Bölüm 1: Mekân, Cisim ve Madde Heyulâ). Bu Üç Varlığın Birbirinden Farklar.

Bölüm 2: Mekân Yahut Boyut ve Uzanımın Mahiyeti ve Hakikati.

Bölüm 3: Cisim ve Maddenin Mahiyet ve Hakikati.

Bölüm 4: Cisimlerin Dışarıda Varlık ve Yoklukları.

Bölüm 5: Maddenin Bölünmesi.

Bölüm 6: Maddenin Uygulamayla Bölünmesi.

Bölüm 7: Cisimlerin Mutlak ve Göreli Miktarı.

Bölüm 8: Cisimlerin Gözenekli Olmaları.

Bölüm 9: Cisimlerin Birbirlerine Nüfuz Edememeleri.

Bölüm 10: Boşluk ve Doluluk.

Bölüm 11: Cisimlerin Yoğunlukları.

Bölüm 12: Cisimlerin Ataleti.

Fizik bilimini tanıtırken İshâk Hoca şu bilgilere yer vermiştir:

"Fizik, tabiatta bulunan varlıkların öz niteliklerini ve özelliklerini inceleyen bilimdir. Tabiat ise, varlığı duyumsanan her şeyden oluşur. İnsan duyularıyla algılanan şeylerin ancak maddi varlıklar olması dolayısıyla, fizik biliminin konusu da var olan maddi şeylerin özniteliği ve özellikleri olmaktadır. Bu bilim ile var olan bütün maddi şeylerin özelliklerinden ayrıntılı olarak bahsedilirse 'Genel Fizik Bilimi',

varlıkların değişimleri incelenip dış dünyadaki uygulamalarından bahsedilirse ‘Özel Fizik Bilimi’ olur.”

Bölüm Yedi’de ise cisimlerin mutlak ve göreli ağırlıklarına ilişkin olarak “Bir cismin aslında olan miktarına mutlak miktar; başka bir cisme göre olan miktarına ise göreli miktar denildiğini” belirten İshâk Hoca’nın bu anlatımlarının yalınlığı hemen dikkat çekmektedir. Diğer bir nokta ise bu bilgilerin doğru bir biçimde aktarılmış olmasıdır.

Aynı durum Bölüm On’da boşluk ve doluluk kavramlarına ilişkin olarak aktardığı bilgiler için de geçerlidir. Burada İshâk Hoca, “Cisim parçalarından yoksun olan mekâna boşluk, cisim parçalarıyla dolu olan mekâna ise doluluk denir. Buna göre, yeryüzünde bulunan bütün mutlak belirli uzaklıklar sadece doluluktan oluşmazlar. Çünkü, yeryüzü cisimlerindeki gözenekler cismin parçalarından yoksun olan tam uzaklık olduğundan, cismin içerdiği boş aralıklar o cismin gözenekleri olur” demektedir. Bu Birinci Makale’nin en ilginç tartışması ise Onikinci Bölüm’de ele aldığı eylemsizlik ilkesine ilişkin açıklamasıdır. Bu konuda şunları söylemektedir: “Her cisim kendi kendisine etki etmeye muktedir değildir. Bu yüzden cisimlerde gerçekleşen değişme ve dönüşümlerin hepsi dış kuvvet ile olur. Böyle bir kuvvet bulunmadığı takdirde her cismin bulunduğu durumu koruması eğilimine “atalet” [eylemsizlik] denir. Atalet özelliği bütün cisimlerde bulunur. Cisimlerde gerçekleşen bütün değişmelerin her biri bir dış sebeple olur. Her bir cisimde gerçekleşen etkiler, onu gerektiren dış sebep ile orantılı olur. Direnç, yani karşı etki daima etkiye eşit olur. Şöyle ki, sebebin kuvveti bir veya iki derecede bir etkiyi meydana getirecek miktarı olsa, hasıl olan değişim ve etki sebebin kuvvetine eşit olur. Cisimlerin ataleti cevheriyle [kütleleriyle] orantılıdır”.

Özellikle bu son bölümde anlatılanlar, İshâk Hoca’nın tamamen Newton’un 18. yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya koyup kanıtladığı bilgileri aktardığını göstermektedir. Bu bakımdan İshâk Hoca’nın aktardıkları Osmanlı Devleti’nin 19. yüzyıldaki medrese ve askeri okullarında, eğitimin yenilenmesi ve çağdaş bilgilerin öğrenilmesi bakımından yararlı olmuştur. Ancak bu dönem Batı’da, Newton’un Doğa Felsefesinin Matematik İlkeleri adlı kitabının yayımlanmasıyla,

aslında klasik fizik dediğimiz dönem de kapanmış olmaktadır. Artık 19. yüzyıldan itibaren başta mekanik olmak üzere hareket, ışık, elektrik vb. fizik konuları başka temeller üzerine oturtulmaya başlanmıştı bile. Bu açıdan bakıldığında, İshâk Hoca'nın aktardığı bilgilerin kendi dönemiyle bire bir uygunluk taşıyan bilgiler olmaktan çok yaklaşık yüz yıl geride kalan bilgiler olduğu anlaşılmaktadır.

Makale II: Cisimlerin Hareketiyle İlgili Durumlar

Bölüm 1: Hareket.

Bölüm 2: Hız.

Bölüm 3: Hareket Miktarı.

Bölüm 4: Basit ve Bileşik Hareket.

Bölüm 5: Sabit İvmeli Hareket.

Bölüm 6: Ağır Nesnelerin Hareketi.

Bölüm 7: Ağır Nesnelerin Hız Artışları.

Bölüm 8: Nesnelerin Eğik Düzlemde Düşüşleri.

Bölüm 9: Eğik Hareket.

Bölüm 10: Mermi Hareketi.

Bu konu başlıkları altında hareket konusunu açıklamaya çalışan İshâk Hoca, Birinci Bölüm'de "bir cismin bir yerden başka bir yere geçmesine hareket, bir yerde sürekli bir biçimde kalmasına ise durma adı verilir; mutlak hareket'in hareketin niteliği, yönü, hızı, miktarı biçiminde dört kısma ayrılmasından ve cisimlerin eylemsizlik, yanî bütün cisimlerde ortak olan durumlarını koruma özelliklerinden aşağıdaki açık sonuçlar ortaya çıkarılır" diyerek, bazı sonuçlara ulaşmaya çalışmıştır. Buna göre:

1) Hareketsiz bir cismi harekete geçirecek bir dış kuvvet ortaya çıkıncaya değin cisim durmaya devam eder.

2) Hareketli bir cismin hareketini sona erdirecek bir dış kuvvet ortaya çıkıncaya kadar cisim hareket etmeye devam eder.

3) Hareketli bir cismin hızını artıracak ya da azaltacak bir dış kuvvet ortaya çıkıncaya kadar cisim aynı hızla hareket etmeye

devam eder.

4) Hareketli bir cisim; ağırlık, mukavemet, temas ve benzeri engellerden arınık olsa durmaksızın hareketini sürdürebilir.

5) Bir cisim bir yöne doğru harekete geçse bir dış kuvvet yönünü değiştirinceye değin o yön doğrultusundan sapma gösteremez.

6) Her cismin doğal olarak hareket etmesi de durması da mümkündür.

Böylece harekete ilişkin bütün olası durumları özetleyen İshâk Hoca’nın konuyu tamamen dinamiksel bir yaklaşımla ele aldığı görülmektedir. Bu tutumu da yukarıdaki belirlememizi desteklemekte ve onun bilgileri yaklaşık yüz yıl geriden gelerek aktardığı anlaşılmaktadır.

Hareket biliminin temel konularından bir diğeri olan hız konusunu da ele alan İshâk Hoca, bu bölümde doğru bir biçimde zamân, mesâfe, hız ve düzgün doğrusal hareketin tanımlarını vermekle yetinmiştir. Buna göre, “bir cismin üzerinde hareket ettiği çizginin birbiri ardınca devam eden noktalarının toplamına zamân ve o zamân içinde geçtiği mekân parçalarının toplamına mesâfe, söz konusu zamânın sınırlı bir kısmında geçtiği mekânın bölümleri toplamına hız adı verilir. Böylece bir cismin eşit zamânlarda eşit mesâfeler kat ettiği harekete hareket-i müteşâbihe [düzgün doğrusal hareket] denir.”

Bundan başka İshâk Hoca, hareketi tanımlamakta kullanılan, ya da hareketin bileşenleri diyebileceğimiz bu üç kavramdan, yani mesâfe, hız ve zamân üçlüsünden herhangi ikisinin bilinmesi durumunda, üçüncüsünün de bilineceğini belirterek, “zamânın hızla çarpımının mesâfeyi, mesâfenin zamâna bölümünün hızı, [mesâfenin] hıza bölümünün ise zamânı vereceğini doğru bir biçimde belirtmiştir. [Şöyle ki, s=v x t, v=s / t, t=s / v s=yol, v=hız, t=zaman]

Üçüncü Bölüm’de etki-tepki ilkesini açıklayan İshâk Hoca, “bir cisim hızla diğer bir cisim üzerine etki etse bu şiddete o cismin etkisi adı verilir. Bir cismin etkisi kendi değerinden değil hareketinden

kaynaklandığı için cisimlerin etkisi hareket miktarından [momentum] ortaya çıkar ve engelle (tepkiyle) orantılı olur" demektedir.

Basit ve bileşik hareket türlerini ele aldığı Dördüncü Bölüm de ise "bir cismi hareket etmek zorunda bırakan herhangi sebebe kuvvet ve o kuvveti boşa çıkarmaya çalışan sebebe mukavemet [direnç] adı verilir. Hareketli bir cismin hareketi bir yönde olursa basît hareket, bir açı oluşturacak şekilde farklı yönlerde olursa o harekete de bileşik hareket denilir" diyen İshâk Hoca'nın buradaki en ilginç açıklaması bileşik harekete ilişkin yaptığı tartışmadır. Teorik İddia başlığı altında konuyu ele alan İshâk Hoca, "bir cismin, dik açı oluşturan iki doğru çizgi yönünde harekete mecbûr olduğunda, söz konusu hatlardan ortaya çıkan dikdörtgenin köşegeni yönünde hareket edeceğini" belirtmektedir. Bugün için paralelogram ya da hızlar dörtgeni adı verilen bu hareket biçimini bütünüyle Newton'un açıklamalarından çıkardığı anlaşılan İshâk Hoca'nın ilgisini tamamen klasik fiziğin değerlendirmeleriyle sınırladığı açıkça anlaşılmaktadır. Aslında hızlar dörtgeni açıklaması Newton'un buluşu değildir. Klasik dönem İslâm biliminin en önemli kişiliklerinden birisi olan İbn el-Heysem (965-1039) tarafından 11. yüzyılda yansıma ve kırılma optiğinde bu açıklama modelinin kullanıldığı bilinmektedir. Bu açıklama modeli Batı'da 17. ve 18. yüzyıllarda mermi yolu üzerinde yapılan çalışmalarla çok bilinir hale gelmiştir.

Beşinci Bölüm'de sabit ivmeli hareket konusunu ele alan İshâk Hoca, öncelikle bu hareketin ya da kendi adlandırmasıyla eşit hızlı hareketin tanımını yapmıştır. Buna göre, "hareketli bir cismin her an kazandığı hızın derecesinin eşit olduğu hareket eşit hızlı harekettir." Tamamen doğru olan bu tanımın ardından, bu harekette hız artışı olabileceği gibi, hız azalmasının da olabileceğini belirtmekte ve eğer bir cismin hızında eşit miktarlarda hız azalması oluyor ise bu harekete de mütesâvî el-batâne (azalan ivmeli hareket) adı verildiğini belirtmektedir. Yine burada sabit ivmeli hareketteki hız artışlarının doğal sayılarla uygunluk içerisinde, yani 1, 2, 3, 4, 5 vb. biçiminde gerçekleşeceğini belirtmektedir.

Diğer bölümlerde bu anlatımlarının uygulamalarına ilişkin örnekli açıklamalarda bulunan İshâk Hoca, Onuncu ve Onbirinci bölümlerde

ise bölümde fırlatılma hareketini ele almış ve “ufuk düzlemine dik olarak fırlatılan bir cismin, önce yükseleceğini ve ardından da ufuk düzlemine dik olarak düşeceğini” belirtmiştir. Daha çok mermi yolu çalışmalarından edinilen pratik bilgilerden oluşan bu bölümün kitapta yer alması da İshâk Hoca’nın modern dönem fizik konularının hemen tümünü aktarmak amacında olduğunu göstermesi bakımından ilginçtir.

İshâk Hoca’nın fiziğe ilişkin ele aldığı diğer bir konu da elektriktir. Elektrik konusu Mecmua-i Ulûm-i Riyâziye’nin 4. Cildinin II. Makalesinde ele alınmaktadır ve konu başlıkları şu şekilde sıralanmıştır:

Makale II: Elektrik Maddesinin Mahiyeti ve Hakikati, Araçları ve Elde Edilmesi.

Uyarı.

Bölüm 1: Elektrik Maddesinin İletilmesi ve İletilememesi.

Bölüm 2: Elektrik Araçları.

Bölüm 3: Elektrik Olayları Üzerine Yapılan Araştırmalar.

Bölüm 4: Kaplanmış Camlar.

Bu başlıklar altında İshâk Hoca elektriğe ilişkin şunları açıklamaktadır:7 “Rutubetten tamamıyla arınmış cam, mühür mumu veya kükürt parçası, herhangi bir yolla sürtülse ve çevrelerine kül, kepek gibi hafif cisimler konulsa, bunlar o hafif cisimleri önce çeker, sonra iter ve sürekli olarak sürtülseler karanlıkta ışık yayarlar ve sivri bir demir ile, yani bir bıçağın ucu ile dokunulsalar kıvılcım bile saçabilirler. Kendilerinde bu özellikleri bulunduran cam parçasına veya herhangi bir cisme ‘etkiyle elektriklenen’, adı geçen belirtilere ‘elektrik olayı’ veya ‘elektrik maddesi’, sürtünmeyle etkilenen cisimlere ‘elektriklenen cisimler’ adı verilir”.

“İki yüz yıldan beri bu konu üzerinde bilim adamları çok çaba harcamışlar, hangi cisimlerin sürtünme sonucunda çekme, itme ve kıvılcım yayma özelliğine sahip olduklarını denemişler ve adı geçen özellikleri kendilerinde bulunduran böyle cisimlere “kendinden elektriklenen” adını vermişlerdir. … Sürtünme ile elektriklenmeyen

diğer cisimlere "elektriklenmeyen" adı verilir. … Bir cismi "etkiyle elektriklendirmek" elektrik belirtilerinden bir veya daha fazlasını göstermek yolunu kazandırmak anlamına gelir. Deneysel olarak elektriklenmeyen bir cisim henüz elektrik belirtileri gösteren bir cisme yaklaştırılacak olursa, o da az veya çok elektrik belirtileri gösterir. Buna göre her cisim sürtme veya yaklaştırma yoluyla elektriklenebilir. Yaklaştırma yoluyla elektriklenen cisimler elektrik maddesini başka cisimlerden aldıklarından bunlara 'başkalarından elektriklenen' adı verilir".

"Bir cisim elektriği başkalarına vermezse, o cisme 'ışıklı', verirse 'iletken' adı verilir. 'Kendileri elektriklenen' cisimler yaklaştırma yoluyla 'etkiyle elektriklenebildiklerinden' ve diğer cisimlere elektriği verdiklerinden elektriki olmayan cisimleri 'ışıklı' yapabilirler. Bunun tersi elektriki olmayan cisimler elektriği verdiklerinden 'iletken' olurlar. Bunları 'ışıklı' yapan kimse az miktarda elektrik üretebilir, çünkü akıcı elektrik 'iletken' aracılığıyla çevresinde bulunan cisimlere ve Yere akarak zayıflar. 'Kendileri elektriklenen' cisimlerde de aynı belirtiler vardır. Onlar 'kendileri elektriklenenler' aracılığıyla 'ışıklı' kılınabilirler".

Buraya aktardığımız pasajlarda verilen bilgileri dikkatlice ele aldığımızda, İshâk Hoca'nın aktardığı bilgilerin en son Benjamin Franklin'in (1706-1790) çalışmalarının bir özeti niteliğinde olduğu ve dolayısıyla da onun Batıyı yaklaşık elli yıl geriden izlediği anlaşılmaktadır. İshâk Hoca'nın ne elektriğin itme ve çekme gücünün uzaklıkla ters orantılı olduğunu söyleyen Pristley'in (1733-1804), ne elektriğe ilişkin kanunları ortaya koyan Coulomb'un (1736-1806), ne hayvansal elektrik teorisini geliştiren Galvani'nin (1737-1798), ne de sürekli elektrik üretme aracı olan pili bulan Volta'nın (1745-1817) çalışmalarına özet olarak bile yer vermemiş olması8 bunu göstermektedir.

Oysa bu bilim adamları elektrik üzerindeki çalışmalara yepyeni bir yön veren, onu günlük yaşantının bir parçası haline getirmeye çalışan öncü kimselerdir. Bu elli senelik geriden gidiş, İshâk Hoca'nın elektriğin önemini tam olarak kavramasını engellemiş ve elektriği bir

güç kaynağı olmaktan çok, adeta insanları hayrete düşüren, eğlendiren bir şey olarak anlamasına neden olmuştur.

Aynı durum onun optik konusunda aktardığı bilgiler için de söz konusudur. Kitabının 3. cildinin son üç makalesini optik konusuna ayırmış olan İshâk Hoca, Birinci Makale'de Işığın Mahiyeti, Nitelikleri, Yayılımı, Yansıması, Kırılması ve Renklerin Oluşumu; İkinci Makale'de Göz ve Görme konularını, Üçüncü Makale'de ise Düzlem ve Küresel (Tümsek ve Çukur) Aynaları, bunların nitelikleri ve ışığın aynalarda uğradığı değişimleri ele almıştır. Optik bölümünde ele alınan konuların ayrıntılı dökümü şöyledir:

Makale I: Işığın Mahiyeti, Nitelikleri, Bir Kaynaktan Çıkması, Yansıması, Kırılması ve Renklerin Niteliği

Bölüm 1: Işığın Mahiyeti ve Nitelikleri.

Bölüm 2: Işığın Kaynağından Çıkışı ve Yayılması.

Bölüm 3: Gölge.

Bölüm 4: Işığın Mahiyet ve Hakikati, Kaynağından Çıkışı ile İlgili Düşünceler ve İtirazlar.

Bölüm 5: Fosforlu Cisimler.

Bölüm 6: Kırılan Işık.

Bölüm 7: Yansıyan Işık.

Bölüm 8: Renkler.

Bölüm 9: Işınların Çeşitli Kırılmaları.

Makale II: Gözün Yapısı, Görme, Görünen Nesnelerin Şekilleri, Miktarları, Boyutları ve Hareketleri

Bölüm 1: Göz.

Bölüm 2: Görünen Nesnelerin Şekilleri.

Bölüm 3: Görünen Nesnelerin Büyüklüğü.

Bölüm 4: Görüntülerin Görünen Uzaklığı.

Bölüm 5: Görüntülerin Hareketleri.

Makale III: Düzlem Aynalar, Çukur ve Tümsek Aynalar, Yansıma ve Kırılma Ölçme Aletleri.

Bölüm 1: Düzlem Aynalar.

Bölüm 2: Çukur ve Tümsek Aynalar.

Bölüm 3: Kırılma ve Yansıma Optiğiyle İlgili Bazı Aletler.

Konunun ayrıntısına girmeksizin ve verilen bilgilerin doğruluk değerini göz önüne almaksızın, sadece bu başlıklara bakıldığında, hiçbirinin modern dönem optik konuları olmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Çünkü bu başlıklarda “kırınım”, “girişim” ve “foto elektrik” konuları yer almamaktadır. Diğer taraftan ışığın mahiyetine yönelik açıklamasına baktığımızda da bu durumu açıkça görmemiz olanaklıdır: “Işık cisimdir, çünkü bir kere, göze dokunup çoğaldığında, gözün üst tabakasını kamaştırır. İkincisi, katı bir cisim üzerine düştüğünde, diğer esnek cisimler gibi geri döner.” Bu tümcede açıkça ışığın göze etki etmesi olgusundan, ışığın doğasına yönelik bir sonuç çıkarmaya gidilmiştir. Işık gözü etkilemektedir. Etkileme ancak fiziksel yolla olur, şu halde ışık da cisimdir. Bu anlatım tamamen İbn el-Heysem’in ve onun izleyicilerinin -Doğulu ve Batılı- ışığın doğasını açıklamak için kullandıkları temel argümandan başka hiçbir şey değildir. Şöyle ki, İbn el-Heysem’e göre, gözün parlak bir ışığa baktığında acı duyması ve gözün ışığı algılaması, onun maddesel bir şey olduğunun kanıtıdır. Eğer ışık maddesel bir şey olmasaydı zaten algılanamazdı.9 Benzer şekilde, İshâk Hoca’nın ışığın doğasına ilişkin olarak belirttiği ikinci gerekçe de, Antik Yunan’da Heron (M.S. 62) başta olmak üzere, İbnü’l-Heysem, daha sonra 16. yüzyılda İstanbul’da yaşamış olan Takîyüddîn ibn Marûf (1521-1585) ve 18. yüzyılda Isaac Newton tarafından çok ayrıntılı olarak incelenmiş bir konudur. Özellikle Heron’un açıklamaları daha sonraki dönemler için yol gösterici olmuştur. Işığın yansıyarak yön değiştirmesini ve yansıma açısıyla geliş açısının eşit olduğunu göstermek için, ışığın yansımasıyla mekanik yansıma arasındaki benzerlikten yararlanan Heron’a göre, “katı nesnelerin bir yere çarpıp geri gelmeleri ile ışığın parlak bir yüzeye çarpıp yön değiştirmesi benzer kurallara bağlıdır. Örneğin bir taş, tahta ya da duvar gibi katı

bir yüzeye fırlatıldığında, yüzeyin katılığından dolayı geri döner. Oysa, yün ya da benzeri yumuşak yüzeylerde ise geri dönmez. İşte [gözlerimizin yaydığı] ışık da parlak nesnelere çarptığında, benzer şekilde geri dönecektir. Oysa aynı ışınlar ötesini gördüğümüz nesnelerin yüzeyine düşseydi, bu yüzeylerin gözenekli olması nedeniyle geri dönmeyecek, ötesine geçecekti.”10

Bu analojiye dayalı anlatım, Newton tarafından ayrıntılı bir ışık kuramının dayandırıldığı üç temel ilke halinde şöyle özetlenmiştir:

1. Işık ışıklı nesnelerden çıkan çok küçük taneciklerden oluşur.

2. Işık tanecikleri tamamen olağan mekanik kanunlara bağlıdırlar.

3. Katı bir nesne ile karşılaştığında, ışık tanecikleri, kendisini saptıran kuvvetler tarafından etkilenirler.11

Bu bilgiler ışığında baktığımızda İshâk Hoca’nın Newton dönemindeki bilgilere sahip olduğunu anlamaktayız. Benzer şekilde İkinci Bölüm’de ışığın yayılımını verirken “Işık [kaynağından] bir küre şeklinde çıkar ve o kürenin merkezi de noktasal bir ışık kaynağı olur.” açıklaması da, ilk önce İbnü’l-Heysem tarafından ileri sürülen, daha sonra Takîyüddîn’in geliştirdiği ve Batı’da Huygens’in kuram haline getirdiği bilgilerin özeti olduğu izlenimini vermektedir. Durum böyle olsa bile yine de en az 150 yıllık bir geriden gelişin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.

Benzer şekilde İshâk Hoca’nın özellikle İkinci Makale’de gözün anatomisinden bahsederken, sınırlı bir tanıtım yaptığı görülmektedir. Verdiği bilgiler temelde yanlış olmamakla birlikte, eksiktir. 18. yüzyılda göz anatomisinde ulaşılan sonuçların bire bir aktarılamadığı anlaşılmaktadır. Bu durum, çeviriden kaynaklanan bir sorun olabileceği gibi, aynı zamanda İshâk Hoca’nın bilgi birikiminin kendi dönemindeki gelişmeleri kavramaya yetecek kadar iyi bir düzeyde olmamasından da kaynaklanıyor olabilir. Diğer taraftan, çeviride kullandığı terminoloji bakımından da bu bölüm için İshâk Hoca’nın Türkçe karşılık oluşturmadığı ve çoğunlukla eskiden kullanılan Arapça terminolojiyi kullandığı görülmektedir. Örneğin Takîyüddîn ibn Marûf’un 16. yüzyılda kullandığı terminolojiyle 18. yüzyılda İshâk

Hoca'nın kullandığı göz terimleri tamamen aynıdır: Karniye, rutubet-i beyziye, celidiye vb. gibi.12

Optik konusunda ele aldığı perspektif açıklamaları da kayda değer olmakla birlikte, aynı şekilde döneminin gerçek düzeyini yansıtmaması bakımından bir eksiklik içermektedir. Bu konuda şunları söylemektedir: "Ortak bir yerden çeşitli büyüklükler eşit görünürler. Bazı konumlarda, bir araya getirilmiş olan iki farklı büyüklük, kendisini oluşturan büyüklüklerden her birine eşit görünür. … Görünen bir cisim ne kadar büyük olursa olsun, belirli bir uzaklık geçildiğinde, bir noktaymış gibi algılanır. … İki paralel çizgi birbirine yakınlaşıp, sonunda birbiriyle birleşiyormuş gibi görünür. Hiçbir yüzey gerçek biçimiyle görünmez. Örneğin uzak mesafeden kare şeklindeki bir kulenin çap olarak bakıldığında, dairesel görünmesi gibi. Benzer şekilde, gök nesnelerinin yüzeyleri düzgün olmayıp, girintili çıkıntılı olsa da tam küresel olarak görünmeleri böyle olduklarından değil, (uzaklıktan dolayıdır). Eşyanın büyüklüğü görünüm açısı ile takdir olunur. Açı büyüdükçe eşya da büyür".

İshâk Hoca'nın görünüm açısını ele alan bu açıklamalarının tamamı doğrudur ve Eukleides'den (M.Ö. 300) beri bilinmekte olan perspektif kurallarıdır. Bununla birlikte, bu bilgiler Osmanlı Devleti için bile yeni değildirler. Çünkü yukarıda perspektife ilişkin sıralanan bilgiler Eukleides'in çok daha ayrıntılı olarak ele aldığı konulardır ve onun çalışmaları Osmanlıca'ya değişik zamanlar da zaten çevrilmiştir. Aynı şekilde klasik dönem İslâm bilim adamları optik kitaplarının doğrudan görme, yani gözlemci ve baktığı nesnenin aynı düzlemde bulunmaları ve aralarında herhangi bir engelin bulunmadığı durumlarda oluşan görme, bölümlerinde bu konuları çok ayrıntılı olarak zaten ele almışlardır. Yine 16. yüzyılda Takîyüddîn ibn Marûf'un optik kitabına baktığımızda bu konuların çok ayrıntılı olarak bilindiğini görmekteyiz.13 Dolayısıyla İshâk Hoca'nın göz konusunda olduğu gibi nesnelerin görünümlerine ilişkin konularda da bir miktar geriden geldiği anlaşılmaktadır.

Aynı şekilde, görünüm konusuna ilişkin olan, ancak hareketli nesnelerin görünümlerindeki değişimleri ele aldığı konulardaki açıklamaları da benzer nitelikler taşımaktadır. İshâk Hoca bu konuda

şunları belirtmektedir: “Görünen hareketli ve ona bakan kimse hareketsiz olsa görünen hareketli sanılır. Bir cismin göze hareketli görünmesinden şu üç sonuç çıkarılır: 1) Bu türden görünüşlerin sebebi mutlak harekettir. 2) İster göz, isterse görünen hareket etsin, görünen hareketli görünür. 3) İşin aslına bakılırsa, cismin hareketli, gözün durağan ya da tersi olduğu bu durumdan çıkarılamaz. Hareketin hızı ve göz ekseninin dikmesi herhangi bir yönde bulunsa, sonunda görünenin bir zaman içerisinde, sözgelişi bir saniyede, durağan görüneceği bir uzaklık bulunur. İki paralel yön veya üzerlerinde hareketli iki cisimden birinde bulunan gözlemci diğer cisme hızlarının farkı oranında hareket isnat eder. Göz görünene yaklaştığında görünen büyük ve uzaklaştığında ise küçük görünür”.

Bütün bu anlatılanlar klasik dönem optik biliminde görme kusurları başlığı altında ele alınan konulardır. Verilen bilgiler basit gözlem bilgileridir ve 18. yüzyıl için ciddiye alınabilecek bilgiler değildir. Örneğin yine Takîyüddîn’in optik kitabına baktığımızda İshâk Hoca’nın bu göreli hareket konusu çok daha açık bir anlatımla şöyle ifade edilmektedir:

“Akışı hızlı olan bir nehrin kenarında oturan bir kimse, suyu durgun; suyun altında bulunanları ise suyun hareketinin tersi bir yönde hareket ediyormuş gibi görür. Eğer bu kimse, aynı hizada birbirine yakın olarak seyreden iki gemiden birisinde bulunuyorsa, su da ister durgun isterse akmakta olsun; bu kimse bu iki gemiyi de hareket etmiyormuş gibi, buna karşılık suyu bunların arasında onların hareket doğrultusunun tersi yönde akıyormuş gibi görür. Eğer bu gemilerin gidiş geliş yönleri farklıysa, bu durumda o kimse içinde bulunduğu gemiyi duruyormuş, diğerini ise, iki hareketin birleşmesinden dolayı, hareket ediyormuş gibi görür. Yine aynı şekilde, bir yıldız, bir dağ ve bir duvar kendisine doğru yakınlaştıkça, hareketin tersi bir yönde hareket ediyormuş gibi görünebilir. Eğer bu görünen cisimden uzaklaşılıyorsa, bu durumda da hareket yönünde hareket ediyormuş gibi görünür. Eğer gözlemci sabitse ve kendisiyle Ay arasına örneğin hareket halinde çok ince bir bulut girerse, bu durumda o kimse Ayı bulutun hareket yönünün tersi bir yönde hareket ediyor, bulutu da duruyormuş gibi görür. Yakında bulunan

görünür şeylerde bu durumun nedeni hareket edenin tedrici olarak hareketin tersi bir yönde hareket ediyormuş gibi algılanması ve arzedilenle arzedenin bir gaflet sonucu birbirine karıştırılmasıdır. Uzakta bulunan görünür şeylerde bu durumun nedeni ise, yakında bulunanın hareketiyle kıyaslandığında, uzaktakinin hareketi yönünde hareket ediyormuş gibi algılanmasıdır”.14

Takîyüddîn’in bu açıklamaları, İshâk Hoca’nın 19. yüzyılda kaleme aldığı bilgilerin aslında çok önceden beri bilinmekte ve dolayısıyla da Devletin kültür yaşamına yeni bir zenginlik getirmekten uzak olduğunu göstermektedir. Ancak bilimsel bilgiden epeyce uzaklaştığını bildiğimiz Osmanlı bilim ve kültür adamlarının bu konulara yeniden dikkatlerinin çekilmesinde İshâk Hoca’nın çalışmasının büyük değer taşıdığını söylemek belki yerinde olacaktır.

İshâk Hoca’nın üçüncü makalesinde ele aldığı konulara gelince; burada ayna, ayna türleri ve bunlarda ışığın uğradığı değişimler ele alınmıştır. İshâk Hoca’ya göre, görünen bir nesneden çıkan ışınları sırasıyla yansıtarak içinde hayalin göründüğü cisme ayna -mirat- adı verilir. Bir cismin ayna olabilmesi için ışınları bulundukları nizam içerisinde yansıtması gerektiğini belirten İshâk Hoca, camın bu özellikleri kazanabilmesi için sırın öneminin büyük olduğunu vurgulamaktadır. Bir aynanın kalitesinin öncelikle çok sayıdaki ışık ışınlarını aksettirmesi ve yansıtmadan önceki nizamın bozulmaması veya çok az bozulmasıyla anlaşılabileceğini belirten İshâk Hoca, konunun devamında şunları belirtmektedir:

“Bir cismin yüzeyi parlak ve pürüzsüz olmayınca ayna olamaz. Çünkü bir cisimde çukurluk ve tümseklik söz konusu olduğunda, görünen bir nesnenin iki noktasından çıkan iki ışından biri yüzeyin çukur kısmına, diğeri de tümsek kısmına ulaştığında eski nizamları değişmeksizin ikisinden çıkan ışık açısı (gelme açısı) yansıma açısına eşit olamaz. … Bu nedenle, cismin yüzeyi parlak ve pürüzsüz olmayınca nesnenin görüntüsü ortaya çıkmaz”.

Daha sonra düzlem tümsek ve çukur aylarda görüntü oluşumlarını anlatan İshâk Hoca, üçüncü bölümde ise kırılma ve yansıma optiğine ait bazı aletlerin açıklamasını yapmıştır. Ona göre

“gözlük, mikroskop ve teleskop kırılma optiğine ait araçlardır. Bunlardan basit bir optik araç olan mikroskop, çok küçük olmaları nedeniyle gözün dikkatiyle algılanamayan şeylerin gayet açık bir şekilde görünmesini sağlar. İshâk Hoca’nın açıklamalarından cam kürelerde ışığın uğradığı değişimler de ele alınmıştır. Benzer şekilde cam küre yerine içi suyla doldurulmuş yuvarlak bir cam alınsa da aynı sonuçların gözlenebileceğini belirtmektedir. Yine bu bölümde karanlık oda konusuna da kısa değinilmiştir. Ancak bu konular da modern optik konuları olmaktan uzaktır. Örneğin küresel yüzeylerde ışığın uğradığı değişimleri açıklamak için cam küreleri kullanması bu durumu gösteren kanıtlardan sadece birisidir. Çünkü bu deneyler Klasik Dönem İslâm optikçileri başta olmak üzere, Roger Bacon ve Descartes’ın kullandığı açıklama modelleridir. Görüldüğü üzere sadece konular değil, açıklama biçimleri de bir yenilik ve orijinalite taşımamaktadır.

Her şeye karşın, Batının gelişmişliğinin ve elde ettiği üstünlüğün temelinde yatan olgunun bilim ve bilimsel düşüncenin sağladığı olanaklar olduğunu anladıktan sonra, Osmanlı Devleti’nde yüksek düzeyli çalışmalara giden yolun açıldığı görülmektedir. Nitekim, yukarıdaki tarihsel gelişim izlendiğinde, matbaanın 1727’de kuruluşundan sonra, doğa bilimlerine ilişkin olarak yazılmış olan ilk Türkçe kitabın Mecmua-i Ulûm-i Riyâziye olduğu anlaşılmaktadır. Bu kitabın matematik, fizik, kimya vb. konulardan bahsetmesine karşın, bu dönemlerde hatırı sayılır oranda bir bilgi birikimi sağlanmış olan termodinamik gibi çok daha yeni bilim konularının aktarılamadığı görülmektedir.15

Buradan hareketle Osmanlı Devleti’nin kültürel durumu üzerine bazı değerlendirmelerde bulunmak olanaklı gözükmektedir.

Her şeyden önce Osmanlı Devleti, büyük bir cihan devletidir ve bunun gerektirdiği en temel davranış biçimi de bu büyüklüğü korumak ve kollamaktır. Bunun için gerekli olan sadece fiziksel güçtür; asla Francis Bacon’ın kastettiği anlamda bilgiye dayalı güç değildir.

Bu gücün yer aldığı kaynak ordudur ve her şeyden önce ordunun, Devletin mağlup olmasını engelleyecek bir donanıma sahip olması gerekmektedir.

Bu nedenle Osmanlı Devleti öncelikle askeri alanda reforma gitmiş ve ordusunun gelişmiş ordularla mücadele edebilmesini sağlayacak bilgi ve becerileri kazandıracak yeni askeri okullar, Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn ve Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn, açmıştır.

Bu okullar kuramsal araştırma birimleri değil, tamamen uygulamalı eğitimin verildiği yerlerdir. Bu nedenle kuramsal fizik değil, mekanik veya tamamen geometri bilgisini gerektiren yansıma optiği ve ayna incelemeleri gibi dallar ön plana çıkarılmıştır.

Bu bağlamda konuya yaklaşıldığında, reform ve yenileşme hareketlerinin kaynağı da doğal olarak askeri alanda yapılan atılımlar olmuştur.

Böylece 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı toplumunun bir çok alanda önemli değişimler yaşadığı, ancak kültür alanındaki değişimin ise çok yavaş olduğu anlaşılmaktadır. Bunun temel nedenlerinden birisi, yukarıda anlatılanların ışığında açığa çıktığı üzere, Osmanlı Devleti'nin modernleşme düşüncesinin ana hedefleri arasında kültürel modernleşmenin esas itibariyle yer almamasıdır.

1 Bu çeviriyle ilgili bilgi için bkz. Bekir Karlığa, "Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Yeni Bulunan Bir Fizik Kitabı Tercümesi ve Onsekizinci Yüzyılın Başında Osmanlı Düşüncesi", Bilim, Felsefe, Tarih, İstanbul, 1991, 314-324.

2 Yanyalı Esad Efendi ve Fizik çalışması için bkz. Kazım Sarıkavak, Yanyalı Esad Efendi, Ankara, 1998.

3 a.g.y., s. 87.

4 A. Adnan Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim, İstanbul 1982, s. 206-208.

5 Ekmeleddin İhsanoğlu, Başhoca İshak Efendi, Ankara, 1989; Sevim Tekeli, “Batılılaşmada Son Dönem: İshâk Hoca”, Erdem, Cilt 4, Sayı 11, Ankara, 1988, s. 437-465.

6 Hoca İshâk Efendi, Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziyye, Bulak Matbaası, 1260.

7 Alıntılar için bkz. Sevim Tekeli, “Batılılaşmada Son Dönem: İshâk Hoca”, Erdem, 4, 11, Ankara, 1988, s. 449-465.

8 Tekeli, 1988, s. 465.

9 İbnü’l-Heysem, Kitâb el-Menâzır, İngilizce’ye Çeviren: A. I. Sabra, Londra, 1989, 1. Kitap, 6. bölüm, § 56, s. 80.

10 Cohen, M. R. & Drabkin, I. E, A Source Book in Greek Science, 1966, s. 263-264.

11 Bu bilgiler için Newton’un, Optics kitabının özellikle ilk dört tanımına (definitions) ve kitabın sonunda yer alan sorgulamalara (Queries) bakılabilir.

12 Hüseyin Gazi Topdemir, Takiyüddin’in Optik Kitabı, Ankara, 1999, s. 57-58.

13 Topdemir, s. 62-63.

14 Topdemir, s. 70-71.

15 Türkçe yazılmış ilk termodinamik kitabı, 1882 yılında Ali Sedâd Bey’in yazdığı Kâvaid-i Tehâvvülât fî Harekât-i Zerrât (Parçacıkların Hareketlerine İlişkin Değişim Kuralları) adlı kitaptır.

Adıvar, A. Adnan, Osmanlı Türklerinde İlim, İstanbul 1982.

Ali Sedad Bey, Kavaid-i Tehavvülât fî Harekât-i Zerrat (Parçacıkların Hareketlerine İlişkin Değişim Kuralları) İstanbul, 1882.

Cohen, M. R. & Drabkin, I. E, A Source Book in Greek Science, 1966.

İbnü'l-Heysem, Kitâb el-Menâzır, Çeviren: A. I. Sabra, London, 1989.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, Başhoca İshak Efendi, Ankara, 1989.

Çağdaş Astronominin Türkiye'ye Girişi / Yrd. Doç. Dr. Yavuz Unat [s.906-914]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Osmanlı Türklerinin modern astronomi ile ilk temasları 17. yüzyıl ortalarında başlamışsa da yeni astronominin kabul görmesi 19. yüzyılın ortalarını bulmuştur. 17. yüzyılda modern astronominin Osmanlılara girişini sağlayan ilk eserler genellikle zîc ve coğrafya tercümeleridir. Yeni astronomiye ilişkin bu temaslar 18. yüzyılda Batı coğrafya literatürünün, 18. yüzyılın ikinci yarısında ise Fransız zîclerinin çevrilmesiyle devam etmiştir.1

1830'larda Mühendishanelerin eğitim programlarının modernleşme çalışmalarıyla yeni astronominin kavramları ve bilgileri ayrıntılı bir şekilde Başhoca İshak Efendi'nin katkılarıyla girmiştir. Bu döneme kadar hatta bu dönemden sonra bile yeni astronomi hakkında yapılan çeviriler ve yazılarda hep Kopernik astronomisine kuşkulu bakış sürmüştür. Yeni astronomiye karşı bu tereddütlü bakış açısı ancak 19. yüzyılın ortalarında ortadan kalkmıştır.

Kopernik sisteminden bahseden ilk eser, Fransız astronom Noel Durret'in (ö. 1650'ler) zîcinin Zigetvar asıllı olan ve İstanbul'a yerleşen Tezkireci Köse İbrahim Efendi (17. yüzyıl sonları) tarafından 1660-1664 yıllarında, Secencel el-Eflâk fî Gâyet el-İdrâk (Feleklerin Aynası ve İdrâkin Gâyesi) adıyla yapılan çeviridir. Tezkireci Köse İbrahim Efendi bu kitapta, günümüze kadar yazılmış olan zîclerden ve daha sonra Kopernik'in zîcinden söz eder.2

Kitap, astronomi cetvelleri konusunda Avrupa dillerinden nakledilen bildiğimiz ilk kitaptır. Tezkireci Köse İbrahim Efendi Duret'in zîcini ilk önce Arapçaya, sonra da Kazasker Ünsi Efendi'nin (ö. 1664) teşvikiyle Türkçeye çevirmiştir. Çevirinin giriş kısmında Batlamyus ve Zerkâlî'nin çalışmalarından ve Alphonso Tablolarından bahseden Tezkireci Köse İbrahim Efendi şöyle devam eder:

“1441 yılında Alman bilginlerinden Peurbach ve Regiomontanus, Alfonso Zîci’nin yanlışlarını tespit ettiler. Regiomontanus, Zîc’i düzeltmek için gözlemlere başladıysa da ömrü yetmediği için çalışmasını bitiremedi. Birkaç yıl sonra daha başarılı ve üstün olan Nikolo Kopernik Alphonso Zîci’nin yanlışlarını bulup temelinden sakat olduğunu anlayarak 1525 yılında yeni bir yol ortaya çıkardı. Bu yolu astronomların çeşitli zamanlardaki gözlemlere dayanarak kurdu… Sonra Kopernik yeni bir temel kurup küçük bir zîc yaptı. Bu zîc kendisinden sonra Tycho Brahe zamanına kadar 60 yıl kullanıldı. Daha sonra Reine kıyılarında Tycho Brahe çok sayıda mükemmel aletlerle gözlemlerde bulunup Kopernik zîcinin gerçeğe uymadığını gördü. Bundan dolayı Kopernik zîcini düzeltmeye çalıştı. Kendi gözlemlerine dayanarak Güneş, Ay ve sabit yıldızların hareket takvimini de yazacaktı. Ancak Bohemya Seferi çıktı. Zîcin müsveddelerini bastırmak istedi. Ömrü yetmediğinden başaramadı. Sonunda çağdaşı olan Daina şehrinden Longomontanus Tycho’un zîce yakın, yanlışı çok olmayan bir zîc meydana getirdi. Bundan sonra İspanya Kralı Rudolph’un yanında çalışan Kepler adlı bilgin Tycho’nun gözlemlerine dayanarak bütün yıldızların hareketi ile ilgili bir zîc tertipleyerek Rudolph Zîci diye adlandırıldı. Kendisinin de dediği gibi bu zîc yapılan gözlemlere bütünüyle uymuyordu. Çünkü Batlamyus’un gözlediği yıldızların yerleriyle bu zîcinki birbirini tutmuyordu. Güneş ile Ay tutulmaları da bu zîce uyum göstermiyordu. Sonunda Duret adlı bilginin Lansberge’nin (ö. 1632) zîcine dayanarak 30 yıl gözlemle meydana getirdiği zîcini Tezkireci diye tanınan ben İbrâhim el-Zigetvarî getirtip tercüme ettim.”

Modern astronomiden bahseden ikinci eser Ebû Bekr ibn Behrâm ibn Abdullâh el-Hanefî el-Dimaşkî’nin (ö. 1692) kısaca Atlas Major olarak bilinen Latince eserden Nusret el-İslâm ve’l-Surur fî Tahrîri Atlas Mayor (Coğrafya-yı Atlas, 1685) adı ile hazırladığı eserdir.3

Ebû Bekr ibn Behrâm ibn Abdullâh el-Dimaşkî on yedinci yüzyıl Osmanlı coğrafyacılarındandır ve coğrafyacı Ebû Bekr Efendi adıyla meşhur olmuştur. Dimaşk’ta doğmuş, burada eğitimini tamamladıktan sonra İstanbul’a gelmiş ve Sadrazam Köprülü Fazıl

Ahmed Paşa'nın (ö. 1676) yakın adamları arasına girmiştir. Daha sonra, Şeyhülislam Yahya Efendi'nin kardeşinin oğlu olan Şeyh Mehmed İzzetî'nin (ö. 1681) asistanı, ardından da müderris olmuştur. 1690 yılında Haleb kadılığına getirilmiş ve 1691 yılında görevdeyken ölmüştür.

Ebû Bekr ibn Behrâm, matematik, coğrafya ve Latince bilmesi nedeniyle padişah IV. Mehmed tarafından Wilhelm Blaeu (ö. 1638) ve oğlu Joan tarafından hazırlanan ve 1650-1665 yıllarında Amsterdam'da basılan on cilttlik Atlas Major seu Cosmographia Blaeuiana Qua Solum, Coelum Accuratissime Describuntur adlı kitabın çevrilmesiyle görevlendirilmiştir.

1668 yılında bu eserin bir nüshası padişaha Hollanda'nın İstanbul Elçisi Justin Colier tarafından sunulmuş ve eser 1675-1685 yılları arasında altı cilt olarak, Ebû Bekr ibn Behrâm tarafından, Nusret el-İslâm ve'l-Surur fî Tahrîri Atlas Mayor adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Ebû Bekr ibn Behrâm eseri çevirmekle kalmamış, Osmanlı coğrafyasıyla ilgili bazı ekler de yapmıştır. Ayrıca bir süre sonra eserin Muhtasar Nusret el-İslâm ve'l-Surur adıyla bir özetini de yayımlamıştır.

Nusret el-İslâm ve'l-Surur fî Tahrîri Atlas Mayor, Atlas Major'un ilaveli bir çevirisidir. Bir çok yeri kısaltılmıştır. Çevirisi 1685'te tamamlanan bu eser, bazı haritalar ve Amerika ve Avrupa tarihi ve coğrafyasıyla ilgili bilgiler de içermektedir. Her memlekete bir kısım ayrılmış ve burada memleketin fizikî coğrafyası, ormanları, ziraî ürünleri, insanları, örf ve adetleri, tarihi eserleri, şehirleri, idare şekli, eğitim ve dinî kurumları hakkında bilgi verilmiştir. OCLT'de bildirildiğine göre, Atlas Major Tercümesi'nin Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde bulunan dokuz ciltlik nüshasının birinci cildi, genel coğrafya ve kozmografyaya, ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci ciltleri Avrupa ülkelerine, altıncı cildi Afrika kıtasına, yedinci cildi İtalya'ya, sekizinci cildi Çin'e, dokuzuncu cildi Amerika ve adalara ayrılmıştır.4

Eserin girişinde, astronomi biliminin önemine değinilir ve astronomide İslâm dünyasının durumu verilir. Ebû Bekr ibn

Behrâm burada, Avrupalılarca ileri sürülen ve Müslümanlarda astronomi biliminin Nasirüddîn-i Tûsî, Fahr-i Râzî, Nizâm ve Ali Kuşçu ile bittiği düşüncesine katılmadığını ifade eder. Ona göre, İslâm dünyasında astronomi bilginleri çoktur. Ancak bunlar daha çok astronominin kuramsal yönü ile ilgilenmekte, uygulamayı bilmemektedirler.

“Her ne kadar Kâtip Çelebi biraz bu bilimle uğraştıysa da tam bir eser ortaya koyamadı”

diyerek padişahın bu konuda kendisine bir eser hazırlamasını emrettiğini söyler.

Ona göre varlığın hallerini bildiren bilimler ikiye ayrılır:

1. Feleklerin durumunu konu edinen astronomi.

2. Yer’in durumunu konu edinen coğrafya.

Kafirler bir çok şeyi bu fenlerle öğrenmişler, bunlar yardımıyla ülkelerini idare altına almışlar ve Müslümanları taciz etmekte üstünlük göstermişlerdir.

Evrenin Merkezi başlıklı bölümde ise Batlamyus, Kopernik, Tycho Brahe ve Andreas Argoli’nin sistemleri çok kısa olarak tanıtılır. Bu kısım eserin Latince orijinalinden kısadır. Blaue Yer merkezli sitemin doğru ve Kitâb-ı Mukaddes’e aykırı olan diğer sistemlerin ise yanlış olduğunu belirtir. Ebû Bekr ibn Behrâm, bu bölümde bu sistemleri üç sayfalık bir özetle ele almıştır. Diğer taraftan bu bölümde sadece Pythagoras ve Batlamyus’un isimleri geçmektedir. Ebû Bekr ibn Behrâm, bu bölümde şöyle devam eder:

“Evrenin merkezi konusunda çok ihtilaf edilmiştir. Şöyle ki: Eski ve yeni alimlerin çoğu, ‘Evrenin merkezi Yer’dir, sakindir, hareketli değildir; diğer unsurlar ve gezegenler ise Yer’in çevresindedir.’ der. Tevrat’ta böyle yazılmıştır. Pythagoras ve Batlamyus’un takipçileri bu görüşe inanmışlardır. Bazıları ‘Evrenin merkezi Güneş’tir, sakindir, hareketli değildir. Diğer unsurlar ve gezegenler hareketlidir.’ görüşünü savunurlar. Bir görüşe göre de, Yer merkezdedir, Güneş Ay ve diğer gezegenler başka bir şekildedir. Bir görüşe göre de derler ki: ‘Yer merkezdedir, sonra Atlas Feleği, sonra sabit yıldızlar, daha

sonra da Satürn, Jüpiter, Mars, Ay, Hava, Su ve Ateş gelir. Güneş, Merkür ve Venüs başka şekildedir.' Kısacası bu görüşlerin en doğrusu birinci görüştür. Öbürleri yanlıştır. Zira bunlar Tevrat'a aykırıdır."5

Yeni astronomi kavram ve prensiplerine ilişkin daha geniş bilgi 18. yüzyılın ilk yarısında Müteferrika'nın Kâtip Çelebi'nin Cihannümâ'sına yaptığı ilavelerde bulunmaktadır. Kopernik'ten yaklaşık bir yüzyıl sonra ölmesine ve Cihannümâ'yı yazarken Batı kaynaklarından büyük ölçüde yararlanmamış olmasına rağmen Kâtip Çelebi'nin Güneş merkezli gök sisteminden habersiz görünmesi ve sadece Batlamyus sisteminden bahsetmesi şaşırtıcıdır. Ancak Müteferrika 1732'de Cihannümâ'yı basarken bu esere bazı ilaveler yapmış ve bu ilavelerde yeni astronomiden söz etmiştir. Bu ekte Mütefferrika, Batlamyus'un, Kopernik'in ve Tycho Brahe'nin sistemlerinden bahseder ve Yer merkezli görüşün İslâm filozofları tarafından kabul edildiğini kaydeder. Bu üç sistem arasında Güneş merkezli sisteme ilişkin tartışmalara daha fazla yer ayrılmış, Tycho Brahe'nin sistemine ise fazla ilgi gösterilmemiştir.6

Mütefferrika, bu ekinde, Kopernik sistemini anlatırken oldukça temkinli davranır. Burada ayrıca Descartes'in Çevrim Kuramı, Arsitoteles'in Hareket Kuramı ve Galilei'nin buna itirazları da verilir. Müteferrika, evrene ilişkin üç görüş olduğunu söyler:

1. Birinci görüş, Batlamyus ve Aristoteles'in (Eski Astronomi),

2. İkinci görüş Pythagoras, Platon ve Kopernik'in (Yeni Astronomi),

3. Üçüncü görüş ise Tycho Brahe'nin (Yeni Astronomi)

görüşleridir. Bu üç görüşü açıklamadan önce bu görüşün din ve inanç meseleleriyle ilişkisine dikkat çeken Müteferrika, evrenin Tanrı'nın eseri olduğunu ve buna inanmanın dinin gereği olduğunu söyler. Ancak ona göre, evrenin yapısı, oluşumu ve şekline ilişkin görüşler dine bağımlı değildir. Buna karşın kendisi birinci görüşün herkesçe makul ve üstün tutulduğunu ve ikinci ve üçüncü görüşlere itibar edilmediğini ve reddedildiğini ifade eder. Ancak bu üç görüşün de açıklanması gerektiğini söyler ve bu üç görüşü açıklarken İslâm

filozoflarının birinci görüşü kabul ettiğini belirtir. Üçüncü görüşe uzun bir yer ayıran Müteferrika, Aristoteles'in görüşlerini sağlam ve isabetli olarak niteler ve üçüncü görüşü talihsiz ve atıl olarak betimleyerek bilim adamlarını bu yeni görüşü eleştirmeye ve buna karşı delillerini ileri sürmeye davet eder.

Daha sonra Yer merkezli ve Güneş merkezli sistemlerin bir karşılaştırmasını yapan Müteferrika, Güneş merkezli sisteme karşı ileri sürülen üç eleştiriyi verir:

1. Bu yeni görüş kutsal kitaplara aykırıdır.

2. Yıldızlar konumlarını Yer'e göre değiştirmezler.7

3. Yer'in hareketli olması yeryüzündeki cisimleri etkiler.

Bu üç eleştiriyi de cevaplayan Müteferrika burada Galilei fiziğini kullanır.

Müteferrika'nın Kâtip Çelebi'nin Cihannümâ'sına yaptığı ilaveler, yeni astronomi konularını ele alan en geniş metin olma özelliğini uzun süre korumuştur. Bu ekle birlikte Cihannümâ'nın basılmasından bir yıl sonra, yine Müteferrika Andreas Cellarius'un ilk baskısı 1708'de yapılan Atlas Coelestis adlı Latince astronomi eserini, III. Ahmed'in emriyle Mecmûa Hey'et el-Kadîme ve'l-Cedîde (Eski ve Yeni Astronomi Mecmuası, 1733) adıyla tercüme etmiş ve böylece eski ve yeni astronomiyi ele alan bağımsız bir eser Osmanlı literatürüne girmiştir.

Müteferrika bu çevirinin amacını şu şekilde verir; eserin içeriğini mümkün olduğu kadar açıklamak, eserdeki Latince kelimeleri Türkçeye çevirmek ve astronomi bilginlerinin evren yapısı hakkındaki görüşlerini özetlemek. Müteferrika çeviride bazı yerleri değiştirmiş ve ilaveler yapmıştır. Örneğin, Atlas Coelestis'te yer alan resimleri Türk zevkine göre düzenlemiştir.

Müteferrika bu çeviride Cihannümâ'da verdiği üç kurama ek olarak Solili Aratus'un görüşünü de verir, ancak bu görüşün Yunan ve Latinlerin cahilleri için makul olduğunu söyleyerek sadece şeklini vermekle yetinir. Diğer taraftan İhsanoğlu, Müteferrika'nın bu eserde Yeni Astronomi'ye olan tavrını değiştirdiğini ve temkinli yaklaşımının

daha az temkinli bir yaklaşıma dönüştüğünü söyler. İhsanoğlu'na göre bunun nedeni, Müteferrika'nın din adamlarından Avrupa'dakine benzer bir tepkinin gelmediğini görmesidir. Ne var ki, bu eserde de ağırlık Batlamyus astronomisine verilmiştir. Batlamyus sistemine ait on dört resim tek tek açıklanırken Kopernik sistemine ait iki resimden sadece biri açıklanmıştır. Üstelik Müteferrika çalışmasını bitirirken Kopernik Kuramı'nı "nice nice itirazlardan bir vakitte hali olmadığı"nı kaydederek meseleyi Cihannümâ'daki cevaplara havale eder.8

Yeni astronomi konularında bilgi veren diğer bir eser, Osman ibn 'Abdulmannân'ın ve Tercüme-i Kitâb-ı Coğrafya (Coğrafya Kitabı Tercümesi, 1751) adlı yapıtıdır. Osman ibn 'Abdulmannân (ö. 1786 yılları) muhtemelen Boşnak asıllıdır. Köprülü Hacı Ahmed Paşa'nın (ö. 1769) Belgrat valiliği sırasında bu şehrin divanında ikinci tercüman olarak görev yapmıştır. 1749 yılından itibaren Hacı Ahmed Paşa'nın teşviki ile Avrupa dillerinden önemli eserleri Türkçeye çevirmeye başlamıştır. 1749-1751 yıllarında Hollandalı doktor, fizikçi ve coğrafyacı Bernhard Varenius'un (1600-1676) Geographia Generalis in Qua Affectionnes Generalles Telluris Explicantur adlı eserini Tercüme-i Kitâb-ı Coğrafya adıyla Almancadan Türkçeye çevirmiştir. Onun diğer çevirileri arasında Pierre-André Mathioli'nin Materia Medica'sı, askeri amaçla Almanca ve Fransızca eserlerden çevirdiği ve bomba, havan ve balistik konularından oluşan Hediyye el-Muhtadî (Arapça) ve Tercüme Kitâb-i Ma'rifet el-Tektîr bulunmaktadır.

Varenius'un Geographia Generalis in Qua Affectionnes Generalles Telluris Explicantur adlı eseri fizikî coğrafya alanında yazılmış en önemli kitaplardandır. Bir giriş, altı bölüm ve bir sonuçtan oluşur. Ancak Abdulmannân bu eseri özetleyerek çevirmiştir. Adnan Adıvar'a göre bunun sebebi onun matematikte yetersiz olmasıdır.9 Geographia Generalis Batlamyus sisteminin doğruluğunu kabul eden bir eserdir.

Tercüme-i Kitâb-ı Coğrafya bir önsöz, altı bölüm ve bir sonuç olarak düzenlenmiştir. Eserin astronomi ve fizikî coğrafyaya ilişkin önsözü iki meseleye ayrılmıştır:

1. Dünya’nın uzaydaki yeri, konumu ve şekli. Bu meselede, haritalardan, kıtalardan, ülkelerden ve önemli tarihi olaylardan bahsedilir ve yeryüzü üç sınıfta ele alınır: 1. Enlem-boylam dairelerine; 2. Kara ve denizlere ve 3. Ülkelere göre. Tarihi olaylar Abdulmannân tarafından eklenmiş ve asıl metine sadık kalınmamıştır.

2. İkinci mesele de ise Latince bazı coğrafya terimleri açıklanmıştır.

Sonuç kısmında ise Yer’in yuvarlaklığının ilişkin delilller verilir ve Batlamyus ve Kopernik sistemleri ele alınır. Burada Kopernik sisteminin akla daha yakın, ancak semâvî dinlere göre Yer’in merkez olduğundan söz edilir. Abdulmannân, Yer’in Güneş etrafında dolanmasının daha makul olduğunu şu benzetmeyle açıklamaya çalışır:

“Eğer bir kimse kebap pişirmek isteyip bir şişe et taksa, makul ve münasip olan, kebabı ateşin etrafında döndürmektir; yoksa ateşi kebabın etrafında döndürmek değil.”10

Yapılan çeşitli zîc tercümeleri ile de, Osmanlı astronomlarının Batı astronomisi literatürünü takip ettiği görülmektedir. 17. yüzyılda Fransız astronom Noel Duret’in zîcinin Tezkireci Köse İbrahim tarafından tercümesinden sonra Kalfazâde İsmail Çınarî, 1767’de Alexis-Claude Clairaut’un ve 1772’de de Jacques Cassini’nin zîcini Türkçeye çevirmiş ve daha sonra III. Selim’in emriyle takvimler bu zîce göre düzenlenmeye başlanmış ve o zamana kadar kullanılmakta olan Uluğ Bey Zîci zamanla terk edilmiştir.

Çınarî olarak da tanınan İsmail Efendi bu dönemin önemli bilim adamlarındandır. Babası gibi Mukâbele-i Piyâde Kalemi’nde çalışan ve orduyla birlikte seferlere katılan Kalfazâde İsmail Çınarî, belki de mesleği nedeniyle gençliğinde matematiğe ve astronomiye merak sarmıştır; 1767’de Sultan III. Mustafa tarafından Laleli Camii muvakkitliğine getirilmiş ve 1789’a kadar sürdürdüğü bu görevi sırasında ikisi bu caminin Batı yönündeki kaidesi, diğeri bir taş

üzerinde olmak üzere üç Güneş saati yapmıştır. 1790 yılında da ölmüştür.

Tercüme-i Zîc-i Klero, Alexis-Claude Clairaut'un (1713-1765) Theorie de la Lune adıyla 1765 yılında yayımlanmış olan kitabının Fransızcadan yapılmış çevirisidir. Bu çeviri 1767'de yapılmış ve III. Mustafa'ya adanmıştır.

Clairaut üç cisim problemi ile ilgilenmiş, Ay kuramı ve gezegen hareketleri üzerine çalışmış ve Ay kuramına ilişkin çalışmalarını 1747'de Akademi'ye sunmuştur. Ancak Ay'ın apoje hareketinin ölçümündeki zorluğu aşmak için gravitasyon kuramında bir değişiklik olması gerektiğini ileri sürmüştür. Ona göre, gravitasyon yasası, mesafenin karesi ve küpünün toplamı biçiminde değiştirilmeliydi (m/r2 + n/r3). Clariaut gibi Euler de ters kare yasasını düzeltme girişimi içerisindeydi. Bu değişiklik dikkate alındığında Ay'ın apoje hareketi için öngörülen kuram, gözlemle mükemmel derecede uygunluk gösterdi. Bu Newton kuramının gözlemlerle uyum içinde olduğunu gösteren ilk kanıttır. Clariaut bu çalışması ile ödüllendirildi ve çalışmasını 1752'de Théorie de la Lune (Ay Kuramı) adıyla yayımladı. Ancak İsmail Efendi, bu kitabın sadece cetveller kısmını çevirmesi Osmanlı bilim zihniyetinin yapısı hakkında önemli ipuçları içermektedir.[11]

İsmail Efendi'nin çevirdiği ikinci kitap Jacques Cassini'nin (1677-1756) Tables Astronomiques de Soleil, de la Lune, des Planétes, de Etoiles Fixes et des Satellites de Jupiter et de Saturne (Paris, 1740) adlı eserinden Tuhfe-i Behîc-i Rasînî Tercüme-i Zîc-i Kasînî adıyla 1772'de Fransızcadan yapmış olduğu çeviridir.

Cassini eserin girişinde babası Jean Dominique Cassin'inin İtalya ve Fransa'da yaptığı gözlemlerini, bu gözlemleri eski gözlemlerle ve Fransız Akademisi'nde Monsieur Maraldi adlı astronomun gözlemleriyle karşılaştırdığını yazar. Kitap Sultan III. Ahmed tarafından 1720 yılı sonlarına doğru Fransa Kralı XV. Louis'e elçi olarak gönderilen Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Paris'te bulunduğu sırada, zamanın önemli araştırma merkezlerinden biri olan Paris Gözlemevi'ni ziyaret ederek teleskop ile gezegenleri ve

yıldızları gözlemlemek istemiş, bu esnada gözlemevinin müdürü olan Jacques Cassini (1677-1756) ile tanışmış ve Osmanlı memleketlerinde kullanılmakta olan zîcler hakkında sohbet ederlerken, Cassini, babası Gian Domenico Cassini'nin henüz yayınlanmamış olan zîcinden bir nüshayı Yirmisekiz Mehmed Çelebi'ye armağan etmiştir. Yirmisekiz Mehmed Çelebi tarafından İstanbul'a getirilen bu zîc, yaklaşık yarım yüzyıl sonra, astrolojiye meraklı bir kişi olan Sultan III. Mustafa'nın dikkatini çekmiş ve Türkçeye tercüme edilerek kullanılmasını arzu edince, Fransızcayı iyi bilen Kalfazâde İsmail Çınarî'ye müracaat edilmiştir. İsmail Çınarî Efendi, söz konusu eserin tercümesini 1772 yılında tamamlayarak Tuhfe-i Behîc-i Rasînî Tercüme-i Zîc-i Cassinî adıyla yayınlamış, ancak Cassini, işlemleri kolaylaştırmak amacıyla daha 1614 yılında İskoçyalı matematikçi John Napier (1550-1617) tarafından keşfedilen logaritma cetvellerini kullandığı için, bu tercümenin başına 10.000'lik bir logaritma cetveli ilave etmiş ve bunun kullanımı hakkında bilgi vermeyi de ihmal etmemiştir. Böylece bu tercüme ile birlikte, hem logaritma hem de teleskop aracılığıyla elde edilen dakik gözlem bulguları Osmanlı bilginlerinin hizmetine girmiştir.12

Diğer taraftan bu eser Osmanlı takvimciliğini de etkilemiştir. 1799-1800 yılından itibaren Padişah III. Selim'in emriyle takvimler bu zîce göre düzenlenmeye başlamış ve Uluğ Bey Zîci zamanla terk edilmiştir.13

Kopernik astronomisinden söz eden bir başka yapıt, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mârifetnâme'sidir (1825). Burada, evren anlayışı, Ay ve Güneş tutulmaları ve doğa olayları açıklanırken üç kaynak kullanılmıştır.

1. Kuran-ı Kerim, hadisler ve dinî referansları içine alan dinî kaynaklar.

2. Kâtip Çelebi'nin Cihannümâ'sı gibi bilimsel eserler.

3. Suyûtî'nin eseri gibi çeşitli efsaneleri ve hurafeleri içeren halk inançları.

1757 yılında tamamlanmış olan Mârifetnâme, 1825 yılında basılmıştır. Bir önsöz, üç fen ve bir sonsöz olarak düzenlenmiştir.

Önsözde, İslâm astronomisi başlığı altında evrenin yaratılış düzeniyle ilgili ayetler, varlıkların yaratılış düzeniyle ilgili ayetler yer alır ve tefsirlerden ve hadislerden örnekler verilir.14

Birinci fende, cevherler, ârazlar ve unsurlardan söz edilir ve astronomi bilimi için gerekli olan aritmetik ve geometri bilgileri verilir. Ayrıca evrenin küre biçiminde olmasının kanıtları ve gezegenler hakkındaki bilgiler de bu kısımda yer alır. Birinci fennin ikinci ve üçüncü bâblarında ise eski ve yeni astronomi ele alınmaktadır.15

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mârifetnâme'sinde, kozmografya ve astronomi olgularına ilişkin olarak hem hurafeler ve dinsel bilgilerden hem de bilimsel bilgileri yararlanmaktadır. Kitabın bazı bölümlerinde ise tutulmalara ilişkin bilimsel bir açıklama yer alır:

"Ay tutulması, Yerküre'nin Güneş ile Ay arasında olmasıyla Ay'ın ışığının kaybolmasından ibarettir. Güneş tutulması ise, Yer ile Güneş arasında Ay'ın bulunmasıdır."16

Kitapta yeni astronomiye ilişkin bilgiler birinci fennin sonlarına doğru yer alır. Burada Erzurumlu İbrahim Hakkı, yeni astronomi kavramlarının din ile ilişkisini de ele almıştır. Ona göre evrenin merkezinde Yer ya da Güneş'in olduğuna inanmanın din ile bir ilgisi yoktur. Önemli olan evrenin, yüce yaratıcının bir eseri olduğuna inanmaktır. Ona göre, harekete daha elverişli olan küçük kütleli Yer'in, Güneş etrafında senede bir kere dönemesi daha kolay, işin gereğine uygun ve akla daha yakındır.17

Ancak İbrâhim Hakkı, İslâm astronomisi başlıklı kısımda ise, buna tam ters bir görüş öne sürmüş ve Kur'an ayetleri ve peygamber hadisleri uyarınca evrenin şeklini burada bu açıklamanın yeterli olduğunu söyleyerek de çelişkiye düşmüştür.18

Yeni astronomiden bahseden zîc çevirileri arasında, Joseph-Jérôme Lefrançais de Lalande'ın, Hüseyin Hüsnî İbn Ahmed Sabîh (ö. 1840) tarafından Tercüme-i Zîc-i Laland adıyla çevrilmiş olan zîci de yer alır. Hüseyin Hüsnî ibn Ahmed Sabîh, on dokuzuncu yüzyılda İstanbul'da yaşamış ve müneccimbaşılığa kadar yükselmiştir. Önceleri Arap ülkelerinde bulunan ve daha sonra İstanbul'a gelen Hüseyin Hüsnî, II. Mahmut zamanında ikinci

müneccim olmuş, 1825’te Mehmed Râkım Efendi’nin ölümüyle müneccimbaşı olarak atanmıştır. 1838 yılında ise Selânik kadılığına getirilen Hüseyin Hüsnî 1839 (ya da 1840) yılında ölmüştür.

Tercüme-i Zîc-i Laland, Fransız astronom Joseph-Jérôme Lefrançais de Lalande’nin (1732-1807) Tables Astronomiques (Paris 1759) adlı kitabının çevirisidir. Hüseyin Hüsnî bu eseri 1814 yılında Arapçaya, 1826 yılında da Türkçeye çevirmiştir. Tercüme-i Zîc-i Laland, Tables Astronomiques adlı eserin takvim çıkartmakla ilgili kısmının, altı bölüm üzere genişletilmiş Türkçe çevirisidir. Çevirinin girişinde Lalande’nin zîcinin Kopernik sistemine uygun olarak hazırlandığı, Uluğ Bey ve Cassini zîclerini hükümsüz bıraktığı ve bu yeni zîcin kıyamete kadar geçerli olacağı söylenmektedir.

1832 yılında Hekim Mustafa Behçet ile Hüseyin Hüsnî ortaklaşa bir bildiri hazırlar ve burada Cassini zîcinin takvim hesaplamalarında önemli hatalara sebep olduğunu, Güneş ve Ay tutulmalarında 25 dakika kadar hata payı bulunduğu ve Lalande zîcinde ise bu hatanın birkaç saniyeye indiğini söyleyerek Lalande zîcinin kullanılması gerektiğini ifade ederler. Bunun üzerine padişah’ın emriyle bu zîc kullanılmaya başlanır.19

Batı astronomi kaynaklarından yapılan aktarma ve çeviriler dışında, ilk defa Rusça kaynaklardan yararlanılarak hazırlanan bir eserde de Kopernik astronomisinden bahsedilmektedir. Bu kitap, Bakülü Kudsî olarak bilinen Azerbaycanlı Abaskulu Ağa İbn Mirzâ Muhammed Hân-ı Sanî’nin (ö. 1846) Esrâr el-Melekût adlı eserinin çevirisidir. Bakülü Kudsî bu eseri önce Farsça yazmış sonradan Arapçaya çevirmiş ve 1846’da Sultan Abdülmecid’e sunmuştur. Padişahın ilgisini çeken kitap daha sonra Sadrazam Reşid Paşa’nın görevlendirmesiyle Hayatizâde Seyyid Şeref Halil el-Elbistânî tarafından Efkâr el-Ceberût fî Tercemet Esrâr el-Melekût adıyla 1848’de Türkçeye çevrilmiştir.

Esrâr el-Melekût Kudsî’nin daha önce kaleme aldığı coğrafyaya ilişkin bir kitabın özetidir. Önsözde astronominin kısa tarihi verilir ve Kopernik kuramından bahsedilir. Kopernik kuramı burada en başarılı

kuram olarak verilmektedir. Kudsî eserini baştan sona yeni astronomi anlayışına göre yazmış ve tercihini bu kuram lehine kullanmıştır. Kudsî tercih sebebini şöyle yazar:

"…Gerek Batlamyus ve gerekse Kopernik görüşlerinden birini tercih etmenin dinimiz açısından herhangi bir mahsuru yoktur. Çünkü bunlar dinle değil akılla ilgilidirler. Aklî hususlarda taklit câiz olmayacağından biz aklın tercih ettiğini kabul ederiz. Kopernik görüşünü akıl ve gözlem kaideleriyle karşılaştıran bazı Müslüman yeni astronomlar bu görüşün doğruluğunu, ayet ve hadislere dayanarak müdafaa etmişler, bilim ve gözlem esaslarına uymayan Batlamyus görüşünün nasıl olup da bu kadar zaman şöhretini devam ettirdiğine hayret etmişlerdir. Ben bu Kopernik görüşünün geometrik kaidelerden çıkarılmış olan açık ve kesin delillerle, ayrıca ayet ve hadislerle de uyuştuğunu, Batlamyus'unkinin ise bunun tersi olduğunu anladım."20

Kitabın sonsözünde ise, yeni astronominin evren anlayışının Kuran-ı Kerim ve hadislerle desteklendiği vurgulanmış ve din-bilim uzlaşmasının sağlanmasına gayret edilmiştir.

Mühendishâne-î Berrî-i Hümâyûn'da Verilen Astronomi Dersleri

Bu faaliyetler, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru, Osmanlıların coğrafyadan sonra, astronomi ve matematik sahalarında da Batı ile temasa gelmeye başladıklarını ve hiç değilse ilk planda kendileri için gerekli olan kuramsal bilgileri, yavaş yavaş da olsa, aktarmaya başladıklarını göstermektedir. Ancak Osmanlılar bu dönemde daha çok vakit tayini için gerekli olan bilgileri içeren zîcleri çevirmişlerdir. Batı'da bu dönemde astronomi biliminin yapısını tamamen değiştiren önemli bir çok eser dururken, bu türde zîclerin seçilmiş olması Osmanlı bilimine hakim olan karakteri göstermektedir.

1773'te Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyun ve 1793'te Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun'un kurulmasıyla astronomi dersleri devlet eliyle öğretilmeye başlanmıştır. Sultan III. Selim Dönemi'nde kurulan Mühendishâne-î Berrî-i Hümâyûn'un ilk başhocası olan Hüseyin Rıfkı Tâmanî (?-1817), Mühendishâne'deki derslerin düzenlenmesine büyük emeği geçmiş, Arapça ve Farsçanın yanı

sıra İngilizce, Fransızca, İtalyanca ve Latince bilmesinin sağladığı olanaklarla çağdaş Batı biliminin Osmanlılara aktarılmasına öncülük etmiştir.

Mühendishâne-î Berrî-i Hümâyûn'da astronomi derslerini ilk okutan Hüseyin Rıfkı Tâmanî'dir. Hüseyin Rıfkı Tâmanî'nin astronomiye ilişkin müstakil bir kitabı yoktur. Onun öğrencisi olan Hoca İshak Efendi onun coğrafyaya ilişkin notlarını özetleyip el-Medhâl fi'l-Coğrafya adıyla 1831'de yayımlamıştır. Burada verilen astronomi sistemi Yer Merkezli astronomi sistemidir. Diğer taraftan Hüseyin Rıfkı'nın çağdaş fizikle ilgili olan Mecmua el-Mühendisîn (Mühendislerin Mecmuası) adlı eserinde, Yer'in bir derecelik meridyen yayının ölçülmesine de yer verilmiştir. Hüseyin Rıfkı'nın belirttiğine göre, bir derecelik meridyen yayının ölçülmesi iki açıdan önemlidir; böylece uzunluk ölçüsünde uluslararası bir birliğin sağlanması için gerekli olan birim uzunluk saptanmış olacak ve Yer'in gerçek biçimi belirlenecektir. Nitekim yapılan ölçümler sonucunda, Yer'in biçiminin Newton'un öngördüğü gibi, ekvatorda çıkık ve kutuplarda ise basık olduğu kanıtlanmıştır.21

Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun'a 1817'de Hüseyin Rıfkı Tamânî'den sonra Seyyid Ali Paşa Başhoca olmuştur. Seyyid Ali Paşa 15. yüzyılın önemli astronomlarından Ali Kuşçu'nun Fethiye adlı eserini Mir'ât el-'Âlem (Evrenin Aynası) adıyla tercüme etmiş22 ve eserin önsözünde, astronomide üç önemli görüş olduğundan söz etmiştir. Bunlar, Batlamyus'un Yer merkezli sistemi, Pitagoras ve Kopernik'in Güneş merkezli sistemi ve Tycho Brahe'nin hem Yer'i hem de Güneş'i merkeze alan sistemidir. Seyyid Ali Paşa, Yer merkezli sistemin İslâm ülkelerinde yaygın olduğunu, takvim yapmak için hazırlanan zîclerin bu görüşe dayandıklarını, dolayısıyla da bu görüşün kabul edildiğini söylemektedir.23

1830 yılında Seyyid Ali Paşa'nın azledilmesiyle Başhocalığa İshak Efendi getirilir. İshak Efendi en önemli eseri olan Mecmûa-i Ulûm-i Riyaziye'nin dördüncü cildini astronomiye ayırarak ağırlığı Kopernik kuramına verir ve bu sistemin o zamana kadar Osmanlılarda en uzun ve belki de en teknik izahını vererek, "hata olması muhtemel ise de" Kopernik görüşünün ilm-i hikmete daha

uygun olduğunu kesin bir şekilde belirtir.24 Hoca İshak Efendi, Mecmûa-i Ulûm-i Riyaziye'nin dördüncü cildinde Batlamyus, Kopernik ve Tycho Brahe'nin sistemlerini verdikten sonra III. Makale'nin sonunda şunları söyler;

"Sonuç; Kopernik mezhebinin hatalı olması muhtemel ise de, bütün gök cisimlerinin hareketi, bu mezhep üzere uygun açıklanıp bildirilmekle bu cihet itibara uygundur. Zira, bu mezhepte, bütün gezegenlerin küreleri Güneş'in etrafında hareketli olup, ilm-i hikmette de bildirilmiştir ki bir cismin yarıçapı, duran bir noktanın etrafında zaman ile orantılı uzaklığı ve mesafeyi katetmesi ancak o cismin etrafında hareket etmesiyle olur. Gözlemsel astronomide sonradan kaydedilen genel kural ile, bütün yıldızların katettikleri mesafenin, zaman ile orantılı olmasının Güneş'in etrafında hareket etmesine bağlı olduğu ispat edilmiştir. Bu takdirce, gezegenlerin (kürelerinin) merkezleri, Güneş'in merkezi olmadığında bu genel kural asılsız olmalıdır. Bu ise karşıdır. Bu takdirce, bütün yıldızların (kürelerinin) merkezinin Yer küre değil de Güneş olduğunu uygun görmüşlerdir. Anılan kuraldan başka iki kural da ortaya çıkar; ilkin bir noktanın etrafında hareket eden çeşitli cisimlerin hızları, o noktadan olan uzaklıklarının kareköklerine eşit olur. İkinci olarak, çeşitli yıldızların dolanım zamanlarının kareleri, o noktadan olan uzaklıklarının küpleriyle orantılı olur. Gözlemsel astronominin bu kuralları, gezegenlerin hareketlerinde Güneş merkez olmayınca sâdık olmazlar. Ve bu takdirce, Güneş'in gezegenlere merkez olması, astronomi araştırmaları ve tabiat kurallarına uygun ve münasip görünür."25

Mecmûa-i Ulûm-i Riyaziye'nin dördüncü cildinin 114-347. sayfaları arası üç makale olarak astronomiye ayrılmıştır. Konuları şöyledir:

Astronomiden Yerküre İle Göğün Durumunu ve Gökcisimlerinin Niteliklerini İçeren I. Makale:

1. Bab, ufuk dairesi beyanındadır.

2. Bab, ekvator beyanındadır.

3. Bab, meridyen dairesi beyanındadır.

4. Bab, kutbun yüksekliği ve kentlerin enlem ve boylamları beyanındadır.

5. Bab, tutulum dairesi yani burçlar kuşağı beyanındadır.

6. Bab, Yer’in bölgeleri beyanındadır.

7. Bab, fecr ve şafak beyanındadır.

8. Bab, yıldızların dik doğuşları ve meyilleri, enlem ve boylamları beyanındadır.

9. Bab, zamanın takdim ve tayini beyanındadır.

10. Bab, paralel yükseltilerle (irtifâ’at-ı mütenâzire) vakit ve zaman tayini beyanındadır.

11. Bab, ışığın kırılması beyanındadır.

12. Bab, temel gözlemler beyanındadır.

13. Bab, yıldızların paralaksları beyanındadır.

14. Bab, gezegenlerin büyüklükleri beyanındadır.

15. Bab, gezegenlerin Yer’e göre büyüklüklerinin miktarları beyanındadır.

Astronomiden Gezegenlere Dair Mezhepleri İçeren II. Makale:

1. Bab, Batlamyus mezhebi beyanındadır.

2. Bab, Tycho Brahe mezhebi beyanındadır.

3. Bab, Kopernik mezhebi beyanındadır.

4. Bab, adı geçen mezhepler üzere astronomi eserlerinin şerh ve izahları beyanında olup üç fasıl içerir.

Fasıl 1, günlük ve yıllık hareketin ve mevsimlerin beyanındadır.

Fasıl 2, Yer’in ve Güneş’in apoje ve perijeleri ve gezegenlerin karşılaşma ve kavuşma konumları beyanındadır.

Fasıl 3, gezegenlerin ileri gidişleri, durmaları ve geri gidişleri ve sabit yıldızların hareketleri beyanındadır.

Astronomide Doğa Felsefesini İçeren III. Makale:

1. Bab, ilk çekim kuvveti beyanındadır.

2. Bab, genel çekim kuvveti ile gökcisimlerinin hareketlerinin çıkarılması beyanındadır.

3. Bab, yıldızların doğal nedenlerinin çıkarılması beyanındadır.

4. Bab, gökcisimlerinin kesafet ve cevherleri beyanındadır.

5. Bab, gezegenlerin düzensiz hareketleri beyanındadır.

6. Bab, diğer gökcisimlerinin hareketleri beyanındadır.

7. Bab, Güneş'in durumu ve hareketi beyanındadır.

8. Bab, sabit yıldızlar ile suretlerinin beyanındadır.

9. Bab, Yerkürenin durumu beyanındadır. Üç fasıldır.

Fasıl 1, Yerkürenin hareketi beyanındadır.

Fasıl 2, Yer'in şekli beyanındadır.

Fasıl 3, Yerkürenin kutuplarda basık olduğu beyanındadır.

10. Bab, gezegenlerin görünüşleri beyanındadır.

11. Bab, Ay'ın durumu beyanındadır.

12. Bab, Güneş ve Ay tutulmaları beyanındadır.

13. Bab, uyduların durumları beyanındadır.

14. Bab, kuyruklu yıldızlar beyanındadır.

Astronomide Sabit Yıldızların Hareketlerine Dair ve Çekim Kuvvetine Dair Olan Bahisleri İçeren IV. Makale:

1. Bab, Descartes'ın hareket sebebine dair olan yöntemi beyanındadır.

2. Bab, sonraki düşünürlerden Newton adındaki filozofun yöntemi beyanındadır.

3. Bab, küçük cisimlerde oluşan çekim kuvveti beyanındadır.

4. Bab, itme kuvvetinin kuralları beyanındadır.

1 Ekmeleddin İhsanoğlu, Büyük Cihad'dan Frenk Fodulluğuna, İstanbul 1996, s. 141; Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, Cevat İzgi, Cemil Akpınar, İhsan Fazlıoğlu, Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi (OALT), Cilt I, İstanbul 1997, s. CXXVI.

2 İhsanoğlu, 1996, s. 142-153; OALT, Cilt I, s. CLXXIX, 340-345.

3 İhsanoğlu, 1996, s. 153-157; OALT, s. 355-356; Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, A. Hamdi Furat, Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi (OCLT), İstanbul 2000, s. 108-114.

4 OCLT, s. 111.

5 OCLT'den naklen, s. 112.

6 İhsanoğlu, 1996, s. 158-163.

7 Güneş merkezli kurama yapılan en önemli itiraz olan bu mesele yıldızların paralaksları problemidir. Yer merkezli sistemi savunan astronomlara göre, eğer Yer, Güneş etrafında hareket ediyor ise, Yer'in hareketinden dolayı yıldızlar konumlarını hissedilebilir derecede değiştirmeliydiler. Gerçekte çok küçük olan ve Yer'in hareketine bağlı bu konumsal değişme (paralaktik kayma) 1838 yılında Friedrich Wilhelm Bessel (1784-1846) tarafından keşfedilmiş ve Güneş merkezli sistemin bir kanıtı sayılmıştır.

8 İhsanoğlu, 1996, s. 163-165; OALT, s. 416-418.

9 Adnan Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim, İstanbul 1982, s. 188.

10 İhsanoğlu, 1996, s. 167.

11 İhsanoğlu, 1996, s. 180.

12 İhsanoğlu, 1996, s. 179-182; OALT, s. 530-531.

13 OALT, s. 530-536.

14 Erzurumlu İbrahim Hakkı, Mârifetnâme, İstanbul 1330/1912, s. 2-21.

15 Mârifetnâme, s. 24-158.

16 Mârifetnâme, s. 45.

17 Mârifetnâme, s. 144-151.

18 İhsanoğlu, 1996, s. 172-173.

19 İhsanoğlu, 1996, s. 183.

20 İhsanoğlu, 1996, s. 189-190.

21 İhsanoğlu, 1996, s. 185-186.

22 İhsanoğlu, 1996, s. 186-187; OALT, s. 587-588.

23 Seyyid Ali Paşa, Mir'âtü'l-'Âlem, İstanbul 1239/1843, s. 2-3; Seyyid Ali Paşa, Miratü'l-Alem (Evrenin Aynası), Ali Kuşçu'nun Fethiyye Adlı Eserinin Çevirisi, Hazırlayan: Yavuz Unat, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 23-24.

24 Hoca İshak Efendi, Mecmûa-i Ulûm-i Riyaziye, İstanbul 1261, s. 235-236; İhsanoğlu, 1996, s. 187-188; OALT, s. 577-579.

25 Bkz. Hoca İshak Efendi, s. 235-236.

Osmanlı Denizlerinde Mesaha Çalışmaları / Şakir Batmaz [s.915-918]

Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Onsekizinci yüzyıl sonuna gelindiğinde büyük toprak kayıplarına karşın Osmanlı Devleti hâlâ çok geniş deniz kıyılarına sahip bulunuyordu. Kıyılar arasında en kolay ve ekonomik ulaşımın denizyolu olması, yakın tarihe kadar sayıları 2600'ü bulan ve 600'ü büyük tekne olan Türk ticaret gemilerinin Hindistan, Yemen, Arabistan, İran ve Avrupa ile iş yapan armatörler emrinde seyr-ü seferleri, sınırların lüzumundan fazla tevessü etmesi özelliklede vâsi ülkelerde normalden çok kıyıların bulunması dolayısıyla her an saldırıya maruz kalıyor olması denizciliğin toprak kaybına rağmen önemini artıran unsurlardır. Bu önem beraberinde donanmanın modernizasyonu, deniz trafiğinin tanzimi ve deniz haritacılığının geliştirilmesi gibi unsurları da ön plana çıkarmıştır.

Yükseliş devrinde deniz-kara mesâhası1 ve harita çalışmaları nazarî olarak, Akdeniz dillerinden birçoğuna vakıf, matematik ve coğrafyada bilgili Osmanlı Amiralleri tarafından münferiden yapılmakta idi. Tunuslu Hacı Mehmet Reis'in İzahlı Haritası (1559), Ali Macar Reis'in Yedi Paftalı Atlası (1567), 1573'te ölen Galatalı Nakkaş Nigârî Reis'in (Çelebi) Dürer-i Deryâsı ve Gazavât-ı Sinan Paşası, Sinoplu Safâyi'nin Gazavât Nâme-i Kemâl Reisi, Murâdi Sinan Reis'in Barbaros tarafından dikte ettirilen Gazavât-ı Hayreddin Paşası ve Feth-i Kal'a-i Novası XVI. asırda yazılan bu türden eserlerdendir. Ancak bu devir deniz haritacılığının en mühim isimleri Pîrî Reis ve Seydî Ali Reis'tir. Piri Reis'in Kitab-ı Bahriye adındaki büyük eseri, Akdeniz kıyılarını ve adalarını gösteren yüzlerce paftadan müteşekkil bir atlastır. Pîrî Reis ayrıca 1513 ve 1528 tarihlerini taşıyan iki dünya haritasında Atlas Okyanusu kıyılarını incelemiş Grönland'dan Florida'ya kadar olan kıyılar, çağdaşlarından daha mükemmel olarak ceylan derisi üzerine sekiz renkte çizilmiştir. Seydî Ali Reis ise Hindistan seferini anlatan Mir'âtü'l-Memâlik'i ve

Muhît'i ile tanınmıştır. Muhît deniz coğrafyası, astronomi ve matematik için son derece mühim bir kaynaktır.2

Yükseliş devri Osmanlı deniz coğrafyasına ait bu mühim eserler XVIII. yüzyıla girerken Avrupa'da gelişen deniz teknolojisiyle beraber haritanın önem kazanması karşısında yetersiz kalmıştır. Özellikle Fransa'da "Service Geographique de L'Armee", Almanya'da "Landes Aufnahme" gibi askerî harita çizim kuruluşları oluşturulmuş, modern cihazlarla teçhiz edilmiş gemilerle kıyı mesâha çalışmalarına girişilmiştir.3 Bu durum Moralı Ali Efendi'nin Umûr-u Bahriye Nazırlığı zamanında bir dereceye kadar nazar-ı dikkate alınmış ve Tersane-i Amire'de bulunan şimdiki büyük havuzun yanında "mühendishâne" namıyla bir mektep inşasına başlanılmıştır.4 1776'da kurulmuş olan Mühendishâne-î Bahrî Hümâyun 1824'te yeniden düzenlenip Mektep-i Bahriye'ye5 dönüştürülürken buraya bağlı olarak Tersane-i Amire Hendesehanesi'nde "Gemi Yapım Tekniği Bölümü"nün yanı sıra bir de "Harita Tekniği ve Coğrafya Bölümü" oluşturulmuştur.

Yapım Tekniği Bölümü'nü bitirenler mimâr, Harita Tekniği Bölümü'nü bitirenler ise gemilerde çalışmaya Brik Katipliği'nden başlayarak maharetli olanlar gemi kaptanlığına kadar terfi edebilmekte idi. Ancak öğrenci ve öğretmenlerin aldıkları maaşla geçinemediklerinden okulu bırakarak başka işlere koyuluvermeleri yeni bir düzenlemeye gidilmesini zarûrî kılmıştır. 2 Şubat 1825'te kabul edilen yeni düzenlemeye göre Hendesehane yine iki bölümden oluşmakla beraber, her bölüm üç sınıf olarak düzenlenmiştir. Harita Tekniği'nin sınıfları 15'er kişi olup ilk sınıfa kaptan ve zabit çocuklarından yetenekli olanlar alınacak, birinci sınıf öğrencisine 45 kuruş aylık, günde iki ekmek, ikinci sınıfa 30 kuruş aylık, bir ekmek, üçüncü sınıfa da 15 kuruş aylık ve 1 ekmek verilecektir. Hocalıktan boşalma olduğu takdirde son sınıf öğrencilerinden biri Tersane Emini ve Sancak Kaptanları huzurunda sınav vererek atanacaktır. Okutulacak derslere gelince birinci sınıfta usûl-ü hendese, cebir ve mukabele, ikinci sınıfta harita-i fennî, coğrafya ve ölçme,üçüncü sınıfta ise ilm-i hesab ve kitâbet olarak tanzim edilmiştir. Bu gelişme Osmanlı Devleti'nin düzenli ve teknik deniz haritaları yapımı alanında attığı ilk organize adımdır. 1818 yılında İstanbul'da ilk "Kara

Haritacılık Okulu" açıldığı göz önünde tutulursa deniz haritacılığının da hemen hemen aynı yıllarda başladığını söylemek mümkündür.6 Mühendishâne-i Bahrî Hümâyun'un birçok noksanlığına rağmen bünyesinde yetiştirdiği zabitleri artık mesâha çalışmalarına katılabilecek seviyeye getirdiği muhakkaktır. Bu konuda ilk teklif 1845 yılında Ruslar tarafından gelmiştir.

Karadeniz'in ilk mesâhası 1825-1836 yılları arasında Rus Bahriyesi'nden Kolağası Manganari adlı bir mühendis tarafından yapılmıştır. Karadeniz iskandil ölçümlerinin tamamlanıp haritalarının yayınlanmasından sonra Ruslar albay rütbesine yükseltilmiş olan Manganari'nin başkanlığında Marmara'nın iskandillerinin7 ortak yapılması için Osmanlı Devleti'ne bir başvuruda bulunmuşlar ve bu başvuru incelenerek Bâbıâlî tarafından olumlu görüş bildirilmiştir. 1845 ve 1847 yılları arasında devam eden bu ölçüm çalışmalarında sadece Marmara'nın yüzölçümü bulunmamış yatağı araştırılarak derinliğinin tespiti yoluna da gidilmiştir. Birçok iskandillerden başka dokuz yerde en uzun iskandille deniz dibinin şekli çıkartılmıştır. Bu çalışmalar Osmanlı Devleti tarafından tahsis edilen Gülsefid adlı bir korvetle yürütülmüştür. Ayrıca bu gemiye Bahriye Mektebi'nden yetenekli on öğrenci ile tersane kaptanlarından işbilir bir şahsın tayini hususunda çıkan irade üzerine Gülsefid süvarisi Ahmed Hoca, kaptan olarak, Hasan Kaptanzade Ali Efendi, kaptan yardımcısı olarak, Mahmudiye Kalyonu yüzbaşılarından Çuhadarzade Mehmed Efendi ile Bahriye Mektebi son sınıf öğrencilerinden on kadarının gemide vazife alması Bahriye Meclisi tarafından uygun görülmüştür. Tefrîk edilen on öğrenciye bir defaya mahsus olmak üzere ve emsal gösterilmemek şartıyla 500'er kuruş harcırah verilmesi ve halen 80 guruş olan maaşlarının, gemide görev yaptıkları sürece muvakkaten 250'şer kuruşa çıkartılmış olması ve bunlarla beraber gemide görev yapanların toplamının 180 kişi olarak belirlenmesi hususu yine Meclisçe karara bağlanmıştır. Belirlenen miktardaki harcırahların tersane bütçesinden verilmesi hususunda da irade sadır olmuştur. 1848 yılında bitirilen çalışma sonuçları "Marmara Kılavuzu" adıyla yayınlanmış ve güncelliğini yitirmeden yıllarca kullanılmıştır.8

Marmara iskandil ölçümlerinin sonuçlanmasının ardından Ruslar Karadeniz'de ortaklaşa mesâha çalışması için tekrar başvurmuştur. İlk çalışmanın başarılı ve yararlı sonuçlanmış olması göz önünde bulundurularak ikinci başvuru da kabul edilmiştir. Bu yeni teşebbüsle Karadeniz'de ikinci mesâha çalışması 1848 yılında başlatılmış ve Ruslar tarafından gönderilen gemilere Osmanlı Devleti'nden de Ahter ve Neyyir-i Zafer adlı brikler eşlik etmiştir. Bu iki brike bahriyemizin yetenekli binbaşılarından Edhem Bey komutan olarak atanmıştır. 1849 tarihli Kaptan-ı Derya Refet Süleyman Paşa'nın konuyla ilgili talîmâtnâmesinde gemi personelinin nizâm ve intizâmına titizlik gösterilmesi, görevi başında veyahut tâlimlerde gürültü eden ve edebe aykırı harekette bulunanların engellenmesi emredilmektedir. Ayrıca Karadeniz sahillerinde bulunan liman ve yerleşim bölgelerinin suyunu ölçmek ve haritasını çıkartmak ameliyesindeki Rus mühendislerin çalışmalarının bizim mühendisler tarafından adım adım takibinin önemine dikkat çekilmektedir. Rus gemilerinin herhangi bir limana demirleyip ikameti esnasında mürettebatın hâl ve hareketleri gizli olarak ve dikkatlice izlenecek, bölgenin valisiyle görüşme talepleri olursa Türk subayları üniformalı olarak refakat edecektir. Rus zabitlerinin karada üniforma giymesi halinde Türk zabitleri de resmî olarak yok eğer sivil iseler bizimkiler temiz, bakımlı ve kendilerine yakışır şekilde sivil elbise giyebilecektir. Sefer esnasında hiçkimse tarafından Rus gemilerine taarruz edilmeyecek, çalışmalarında kolaylık gösterilecek milliyetine bakılmaksızın ast-üst ilişkisine kati surette riâyet edilecektir.9

1853 yılında biten çalışma nihayetinde Türk zabitânı Ruslarla gayet samimi bir şekilde çalışmış, terbiyeleri ile takdir toplamış ilmî ve fennî bilgileri hayret ve hayranlık uyandırmıştır. Ruslarla yapılan ortak mesâha çalışmalarının ardından Karadeniz, Akdeniz ve Marmara Denizi'nde İngilizlerle ve Fransızlarla da çalışmalar yapıldığı elimizdeki belgelerden anlaşılmaktadır. Bu tarihlerde devletin sınırları içinde gerek ticarî gerekse askerî seferlerin selameti ve bahriye zabitânının yetişmesi için kullanılan haritaların yabancı ülkelerden özellikle de İngiltere'den getirtiliyor oluşu ve lisanlarından dolayı da ihtiyaca yeterince cevap verememesi Osmanlı Devleti'nin

kendi gayretiyle daha lokal mesâha çalışmaları yapmasını zorunlu kılmıştır.10

Özellikle Karadeniz'in her iki taraf sahilinin haritasını çıkartmak üzere 1887 tarihinde Utarid Korveti yerli mühendisler eşliğinde ve Binbaşı Mehmed Efendi'nin nezaretinde Karadeniz'e hareket etmiştir.11 Hatta 1886 tarihinde İngiltere Bahriye Nezareti tarafından Hariciyemize yapılan müracaatla Kâle-i Sultanî'den başlayarak Ege ve Yunan kıyıları ile Taşoz, Semendirek, İmroz Adaları ve İzmir Körfezi'nde mesâha yapmak isteği hükümetten alınan 1889 tarihli tezkire ile reddedilmiştir.12 Gerekçe olarak da Adalar etrafında bulunan torpidolar ile İzmir limanının mühim ve mutena bir mahâl olmasından dolayı buraların mesâhasının tersaneden gönderilecek zabitân tarafından yapılmasının uygun olacağı belirtilmiştir. Hemen Tersane-i Amire'den iki geminin teçhiz edilerek limanların, boğazların ve adaların muntazam haritalarının çıkarılması ve bütçeden ilk yıl için 8000 diğer yıllar için ise 5'er bin lira tahsis edilmesi kararlaştırılmıştır.13 1890-1900 yılları arasında okul gemisi olarak kullanılan Mehmed Selim Fırkateyni, Heybetnüma Korveti ve Nüvid-i Fütuh Briki ile Deniz Harp Okulu öğrencilerine deniz trafiğinin yanı sıra deniz ölçüm ve harita eğitimi yaptırılmıştır. Bu eğitimler belli bölgelerde deniz haritası alımı ağırlıklı sürdürülmüştür.14 1896 tarihinde "Rusya Coğrafya Cemiyeti"nin Marmara'da yapacağı mesâha çalışması için Osmanlı Devleti'nin tahsis ettiği Yenikapı Vapuru küçük ve gayrı muntazam olmasından dolayı başka bir geminin tahsis edilerek heyete refakatle de Bahriye Kolağalarından İhsan Efendi görevlendirilmiştir.15 Fakat heyetin daha önce İngilizlere uygulandığı gibi Adalar Denizi'ne girişi yasaklanmış ve durum İhsan Efendi'ye telgrafla bildirilmiştir.16

Burada Osmanlı Devleti için hassasiyet taşıyan yerlere ilmî heyetlerin ilk müracaatlarda olduğu gibi kolayca müsaade alamadıkları, alanlara da araştırma sahasının mahdut tutulduğunu görmekteyiz. Bunda devletin 50 yılı aşkındır devam eden mesâha çalışmalarının neticesinde teknik eleman ve teçhizat olarak kendi kendine yeter hale gelmesinin de etkisi vardır.

1903 yılında deniz zabitlerimizden Rahmi Bey, Fav Boğazı ve Basra Körfezi'nin planlarını yine bir asker olan Ahmed Rasim de Sivastopol Akvaryumu Müdürü Zernov ile birlikte Midye'den Kızılırmak'a kadar olan kıyılarda ve açıklarında mesâha çalışması yapmışlardır. Yine de 1908 yılına kadar olan süreyi kara haritacılığında olduğu gibi deniz haritacılığında da bir duraklama dönemi olarak nitelendirebiliriz.17

Bu zamana kadar elde edilen deniz haritaları başlangıçta Mekteb-i Bahriye Matbaası'nda taş baskı olarak tab olunmakta idi. Burada tab olan haritalar arasında 1840 tarihli bir Karadeniz haritası da vardır. Kasımpaşa'daki Bahriye Matbaası 1884 yılından itibaren çok muntazam deniz haritaları basmaya başlamıştır.18 1886'da harita tab eden matbaanın hazırladığı Marmara haritası II. Abdülhamid tarafından pek beğenilmiş ve Matbaa Müdürü Fuad Bey'le oradaki zabitâna Sanayi Madalyası verilmiştir.19

Özellikle tüccar kaptanların ve zabitlerin İngilizce haritalardan yeterince istifade edemeyişi nedeniyle20 1891 yılında iki deniz subayı bakır ve çelik üzerine harita grave etmek sanatını tahsil için İngiltere'ye gönderilmiştir. Subaylar iki senelik bir tahsilden sonra İstanbul'a gelmişler ve Bahriye Matbaası'nda çalışmaya başlamışlardır. Evvela Bingazi limanının ardından da Selanik ve İzmir limanının haritaları bakır üzerine hakkedilmiştir.21 Yeni ustaların yetişmesiyle bu sanat Bahriye Matbaası'nda ilerlemiş bakır, çelik levha ve taşa mükemmel surette haritalar işlenmeye başlanmıştır.22

1909 yılından itibaren deniz haritacılığının geliştirilmesi kararlaştırılarak Genelkurmay'ın V. Şubesi deniz haritaları ve deniz trafiği hizmetleriyle görevlendirilmiştir. Böylece umûr-u seyriyye'nin takibi, deniz fenerlerinin yönetimi ve harita işleri bu şubenin uhdesine verilmiştir. Şube planlı bir şekilde Karadeniz'de muhtelif yerlerin haritalarını yapmaya başlamış ve 1911 yılında bu görevini tamamlamıştır. 1911 yılının sonuna gelindiğinde deniz haritalarının ulusal ve uluslararası önemi daha iyi anlaşıldığından V. Şube görevini yeni kurulan VIII. Şubeye devretmiştir. Muhtemelen "Seyir

Hidroğrafi ve Oşinoğrafi Dairesi"nin kuruluşu da aynı yıldır. Bu dairenin ilk başkanı deniz binbaşı Sezai Bey'dir.

Sezai Bey üç yıllık süre içinde Zonguldak limanı planı, İzmit-Gölcük haritası, Rumeli Karaburun batı limanı planı ve Kızıldeniz'de iskandil çalışması gibi faaliyetlerde bulunmuştur.23

Osmanlı Devleti, özellikle tuz, tönbeki, silah kaçakçılığı, esir ticareti ve korsancılık faaliyetlerinin men'i yanında Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla (1869) artan önemini de dikkate alarak Kuzey Afrika sahilleri ve Kızıldeniz'de donanmadan bir filoyu sürekli hazır bulundurmuştur. "Bahr-i Ahmer Komodorluğu" maiyetinde bulunan istimbot ve gemilerden oluşan bu donanma Kızıldeniz, Hint Okyanusu, Basra Körfezi ve Atlas Okyanusu'nda faaliyet göstermiştir.24 Anadolu Yarımadası'nı çevreleyen sahillerden sonra Osmanlı Devleti'nin çok önem verdiği bu coğrafyayla ilgili olarak da özellikle İngiltere'den getirtilen haritalar kullanılmaktadır.25 Muhtelif zamanlarda İngilizler tarafında yapılan mesâha çalışmaları bir yana Osmanlı Devleti bu çalışmalara kendi gayretleriyle ancak 1908'den sonra başlayabilmiştir.

1914 yılı başlarında bir Alman ticaret gemisinin, Kızıldeniz'de yerleri bilinmeyen mercan resiflerine çarparak batması Almanya'nın sert bir nota ile Osmanlı Devleti'ni uyarmasıyla sonuçlanmıştır. Almanya'nın Kızıldeniz'in haritalarının ivedilikle yapılmasını istemesi neticesinde İngiltere Deniz Kuvvetlerinden emekli Binbaşı Arsor Traskot bu göreve uygun bulunarak çağırılmıştır. Binbaşı Arsor ölçüm aletleri ve malzemeleri ile beraber emrine ayrılan Beyrut yatıyla çalışmalarına başladığı esnada Büyük Cihan Savaşı patlak vermiş, Binbaşı Arsor ülkesi İngiltere'ye dönerken Beyrut Yatı da mürettebatıyla birlikte İstanbul'a doğru yola çıkmıştır. Dönüş yolculuğunda Urla yakınlarında yat, İngilizler tarafından batırılmıştır. VIII. şubenin emrine batan Beyrut Korvetinin yerine 1914 yılı sonlarından 1927 yılına kadar Zühaf Gemisi tahsis edilmiştir.

1916 yılı ve daha sonraki yıllarda genelde savaş bölgelerinden uzak liman ve yörelerin haritalarının yapımı ile uğraşılmıştır. Kurtuluş Savaşı'ndaki mücadeleler kara savaşları yoğunlukta olduğundan bu

sürede Samsun limanı dışında herhangi bir faaliyette bulunulmamıştır. Kurtuluş Savaşı sonuçlandığında, Deniz Harita Şubesi, Bahriye Nezareti'ne bağlı olarak görevini sürdürmekte idi. Bu durum, Deniz Harita Şubesi'nin Harita Genel Müdürlüğü emrine verileceği 1928 yılına kadar devam etmiştir.26

1 Mesâha: Arazinin ilm-i hendese ile ölçülmesi anlamındadır. Şemseddin Sami, Kâmûs-ı Türkî'sinde kelimeyi "misâha" şeklinde kullanıp mesâhanın galat olduğunu ifade etse de çağdaş kaynaklarda mesâha şeklinde kullanılageldiğinden kelimenin mesâha olarak kullanımı uygun görülmüştür. Kıyı mesâhası denizlerin, kıyıların ve limanların haritasının yapılması anlamındadır.

2 Yılmaz Öztuna, "Osmanlıların Yükselme Çağında Türk Denizciliği", Türk Kültürü, S: 34, 1965, s: 750.

3 Cevat Ülkekul, Cumhuriyet Dönemi Türk Haritacılık Tarihi, İstanbul 1988, s: 13.

4 Abdurrahman Aygün, "Ruslarla Müştereken Karadeniz ve Marmara'nın Mesahası", Haritacılar Mecmuası, s: 13, 29-I. Teşrin 1936, s: 61.

5 Mekteb-i Bahriye ve buradaki haritacılık faaliyetleriyle ilgilili bkz: Ertuğrul, Deniz Okulumuz, 18 -İkinciteşrin- 1936.; Deniz Harp Okulu Tarihçesi, DKK. Yay.; Rasim Ünlü, Deniz Lisesi Tarihçesi, DKK, Yay.

6 Fahri Çoker, Deniz Harp Okulumuz 1773, DDK. Basımevi, Ankara 1994, s: 13.

7 İskandil: Deniz derinliğinin ölçüm işi.

8 Safvet, Filasalar, Matbaa-i Bahriye, İstanbul 1329, s: 50-51.

9 Safvet, a.g.e., s: 65-67; İslam Erokan, "Türkiye'de Deniz Haritacılığı", Harita Dergisi, S: 54-55-56, 1958, s: 59.

10 Deniz Müzesi Arşivi (DMA), Mektûbî, 509/3.

11 DMA, Mektûbî, 509/246.

12 DMA, Mektûbî, 507/121; Mektûbî, 509/247-I.

13 DMA, Mektûbî, 509/246.

14 Ülkekul, a.g.e., s: 73.

15 DMA, Mektûbî, 907/135.

16 DMA, Mektûbî, 903/32.

17 Ülkekul, a.g.e., s: 73.

18 BDA, Şûrâ-yı Bahrî, 234/52A.

19 BDA, Yoklama Defteri, No: 14.

20 BDA, Şûrâ-yı Bahri, 211/111A.

21 BDA, Mektûbî, 1027/93; Mektûbî, 975/11.

22 Haluk Şehsuvaroğlu, Deniz Tarihimize Ait Makaleler, İstanbul 1965, s: 378-379.

23 Ülkekul, a.g.e., s: 73-75.

24 BDA, Erkân-ı Harbiye-i Bahriye, 65/21.

25 BDA, Mektûbî, 509/3.

26 Ülkekul, a.g.e., 75-78.

İbrahim Müteferrika ve İlk Türk Matbaası / Prof. Dr. Mustafa Akbulut [s.919-926]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

lkelerin geçmişlerinde inişli çıkışlı dönemler yaşanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu da kuruluşundan sonra hızla gelişmiş, Avrupa'ya girerek Viyana önlerine kadar gelmiştir. Kanuni Sultan Süleyman Dönemi (1520-1566) en parlak dönem olarak tarihteki yerini almıştır. Ancak bu dönemin sonlarına doğru bazı olumsuzluklar görülmeye başlanmış, 1699 Karlofça ve 1718 Pasarofça Antlaşmaları sonrasında gerileme sürecine girilmiştir. Kısaca, İmparatorluk askeri, sosyal, ekonomik, kültürel ve bilimsel alanlarda Avrupa'nın gerisinde kalmaya başlamıştır. Özellikle askeri alandaki yenilgiler dikkat çekmiştir.1

Durumu yakından izleyen aydın kişiler kötü gidişe çare bulabilmek ve askeri yenilgileri önlemek amacıyla Avrupa'yı daha yakından incelemeye başlamışlardır. İlk önemli örneklerden biri 1655 yılında Kâtip Çelebi tarafından Atlas Minor ve diğer eserlerden tercümeler yapmak suretiyle hazırlanan İrşad al-hayara ile Ta'rık al-Yunan ja'l-Rum ja'l-Nasara adlı kitaptır.2 Kâtip Çelebi kitabının yazılış nedenini Müslümanları 'ihmal uykusundan' uyandırmak olduğunu söylemektedir. Kitabında Avrupa ülkelerinin dinleri, hükûmet yapıları hakkında ve diğer konularda bilgiler vermektedir.

Ménage'ın makalesinde Avrupa hakkında bilgi veren ve İstanbul kütüphanelerinde bulunan iki ayrı kitap daha bulunmaktadır. Bunlar İcmâl-i Ahval-i Avrupa ve Toulouse'dan gelerek Müslüman olan bilge bir rahibin yazdığı İcmal-i al-Safâ'in fi bihâri'l-âlam'dır.3

Bernard Lewis'in The Moslem Discovery of Europe adlı kitabında yeralan bu konudaki diğer önemli bir örnek de Temeşvarlı Osman Ağa'nın Almanca'dan çevirdiği ve 800-1662 yılları arasındaki Avusturya tarihi hakkında bilgi veren 1722 tarihli yazmadır.4

Ancak Avrupa Osmanlı'yı bilimsel yayınlarıyla tanıtmaya daha erken başlamıştır. XVI. yüzyıl Avrupalılarının Türkler hakkında

Amerika'dan fazla bilgi edinme isteğinde olduğunu öğreniyoruz. Sadece Fransa'da 1480-1609 tarihleri arasında Türkiye hakkında yayımlanan kitap sayısı 80 iken bu rakam Amerika için 40'tır.5

Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın göreve başladığı 1718 yılından 1730 yılındaki Patrona Halil İsyanına kadar imparatorluk, (İran savaşı hariç) uzunca bir barış dönemi yaşamıştır. Lâle Devri diye de adlandırılan bu dönem aslında bir uyanış ve çeşitli alanlarda Avrupa'yı yakalama dönemi olarak görülebilir. Çünkü bozulmuş olan askeri, idari ve ekonomik sistemin düzeltilmesi için ciddi girişimler başlatılmıştır. En önemlisi de bilim ve sanatta görülen hareketliliktir. "Damat İbrahim Paşa, oldukça sulh içinde geçen devrinde ulemâ ve münevverleri himaye etmiş ve bu sayede kütüphanelerimizde bulunan kitapların adedi bu sadrazam zamanında epeyce artmıştır. Damat İbrahim Paşa, 25 kişilik bir komisyon teşkil ederek Bedreddin Ayni'nin İkd-ül-Cumân ismindeki muazzam tarihi ile Handmir'in Habibnüs-Siyer'ini ve diğer bazı eserlerin tercümesini emretmiştir."6 Bu komisyonda şair Nedim de bulunmaktaydı. Diğer bir komisyon üyesi olan Yanya'lı Esat efendi anadili Yunanca'dan Aristo'nun fizik kitabını Kütübü's-Semaniye fi simâit-tabii adı altında Arapça'ya çevirmiştir.

İstanbul'da saraylar, köşkler, çeşmeler ve camiler yapılmak suretiyle çevre güzelleştirilmiştir. Çinicilik sanatı yeniden canlandırılmıştır. Şairler, yazarlar ve sanatkârlar Damat İbrahim Paşa tarafından korunmuş ve desteklenmişlerdir.

Kültürü yaymak için çeşitli kütüphaneler kurulmuştur. Ancak kütüphanelerde bulunan kitaplar, tamamen elyazması ve pahalı olması nedeniyle imparatorluk içinde geniş kitlelere ulaştırılacak sayıda değildi. Batı dünyasında kitaplar 1450 yılından beri matbaalarda çok sayıda basıldığından halk tarafından okuma şansına sahipti. Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda kütüphanelere büyük önem veriliyordu. Şair Nedim, İbrahim Paşa Kütüphanesi'ne Hâfız-ı Kütüp (Kütüphaneci) tayin edildiği zaman bundan onur duyduğunu göstermek için bir de güzel şiir yazmıştır. Tamamı 15 beyit olan bu şiirden birkaç beyiti şöyledir:

İhsan edip kerem buyurup himmet eyleyüp.

Lütfetti bendesine kütüphane hidmetin.

Ol hizmeti celilin efendim hudâ bilir.

Çoktan çekerdi hâtır-ı âzâde hasretin.

Fikri hemişe bu idi kim cümle sarfede.

İlm-i şerif hidmetine kaabiliyetin.

Amma kitapsız nice mümkün deyü müdam.

Derd ile çâk ederdi giribân-ı mihnetin.

…………

Allah nahl-ı devletini ber karar edip.

Dünyada eksik etmeye zıll-i himâyetin.

Avrupa'yı yakalama ve modernleşme için Sadrazam Damad İbrahim Paşa'nın gösterdiği gayretlere zaman zaman tarihte görülen şanslı tesadüflerin de katkısı büyük olmuştur. Bunların en önemlileri sonradan İbrahim Müteferrika adını alacak olan genç ve çok yetenekli bir Macar'ın İstanbul'a gelmesi, Fransa ile olan dostane ilişkiler nedeniyle Yirmisekiz Mehmet Çelebi ve oğlu Sait Mehmet Çelebi'nin 1721 yılında bu ülkeyi büyükelçi ve görevli olarak ziyaretleri ve bazı ünlü Fransız kumandanların (Count Claude-Alexandre de Bonneval, Baron de Tott) orduyu güçlendirmek için Osmanlı'nın hizmetine girmesidir.7

Eğitim, kültür ve yenileşme hareketinin en önemli araçlarından olan matbaa Osmanlı'da nasıl başladı? Konunun ayrıntısına girmeden önce İmparatorluk sınırları içinde uzun yıllardan beri faaliyet gösteren ve azınlıklar tarafından kurulan matbaaların durumlarına kısaca değinmekte yarar vardır.

İmparatorluğun yayıldığı üç kıtadaki sınırları içinde çok farklı din, ırk ve dil yapısı olan topluluklar yaşamaktaydı. Ancak konumuz yönünden bunlardan üçünün ayrı bir yeri bulunmaktadır. Bunlar; Yahudiler, Rumlar ve Ermenilerdir. Hemen hemen matbaacılık konusunda yazarların birleştikleri ortak nokta, matbaanın,

İspanya’dan 1492 yılında atıldıktan sonra İstanbul’a gelen Yahudiler tarafından getirildiğidir.8 Ancak Cem ofset tarafından 1998 yılında çıkarılan bir yayında matbaanın bizzat İstanbul’da yaşayan Yahudilerce kurulduğu tezi savunulmaktadır.9 Kitaba göre İstanbul’da ilk basılan eser Leçons des Enfants’tır. 1490 yılında da Joseph Ben Goriom’un İbrani Tarihi’nin basıldığı ifade edilmektedir. Yine bu kaynakta 1481-1512 yılları arasında İstanbul ve Selânik’te toplam 50 kitap basıldığı ve çoğunun ilk sayfasında “Sultan II. Bayezid’in saltanatının gölgesi altında”, “Sultan I. Selim’in saltanatının gölgesi altında” anlamına gelen cümleler bulunduğu belirtilmektedir.10,11

Yahudilerin bastıkları eserlerde İbranice, İspanyolca, Yunanca ve Lâtince kullanılmıştır. Basılan kitapların çoğu dini olmakla birlikte, tarih, sosyoloji ve gramer konularında olanları da vardır. Arapça ve Türkçe kitap basmaları yasaktı.12

Türkiye’de yaşayan Ermeni topluluğu da matbaa konusunda oldukça faaldi. Kaynaklara göre ilk Ermeni matbaası İstanbul’da 1655 tarihinde Venedik’ten gelen Abgar Dpir T’oxatec’i tarafından kurulmuş ve küçük bir gramer kitabı basmıştır. 1567-1569 yılları arasında 5 kitap daha basılmıştır. Abgar’ın yaptığı işin önemi ise matbaayı Venedik’ten Ermenistan’a daha yakın olan İstanbul’a getirmesidir. Bir yüzyıl sonra Grigor Marzwanec matbaacılığı meslek ve ticaret haline getirmiştir, 1684. Astuacatur Kostandnupolses’i 1700’de kurulmuş ve 150 yıl kadar devam etmiştir. Yohannes Muhentisean ve Polos Arapyan Ermeni ve Türk Matbaacılığına katkıda bulunmuşlardır. Özellikle Arapyan nesih ve talik basım tekniklerini geliştirmiş, 1816 yılında da II. Mahmut tarafından İmparatorluk matbaasının başına yönetici atanmıştır.13 İlk resimli Ermeni İncili 1705 tarihinde İstanbul’da basılmıştır.

İstanbul’da kurulan ilk Rum matbaasının hikâyesi ise şöyledir: Rahip Nikodemos Metaksas Londra’dan satın aldığı matbaa araç-gereçlerini Ortodoks Patriği ve İngiltere ve Hollanda elçilerinin yardımıyla İstanbul’a getirir ve 1627 yılında matbaayı kurar. Fakat Cizvitlerle olan çatışma yüzünden ancak bir yıl çalışır. Yeniçeriler matbaayı tahrib ederler. İlginç olanı da basılan ilk kitabın

adının Court Traité contre les Juifs (Museviler aleyhine bir Risale) olmasıdır.14 “Bir müddet sonra muhakeme edilen Metaksas beraat kazanmasından bilistifade, tahribata rağmen istifade edilebilecek bir halde olan matbaasını derleyüp toparlayarak İstanbul’dan gidiyor.”15

Yapılan araştırmalara göre Türkiye’de 1728 yılına kadar hiçbir Türkçe ve Arapça kitap basılmamıştır. Ancak İmparatorluk sınırları dışında Arapça ve Türkçe kitaplar basıldığı kanıtlanmıştır. Bunlardan ilki ve Arapça olanı İtalya’nın Fano kasabasında 1514 yılında basılmıştır.16

Avrupa’da basılan Arapça, Farsça ve Türkçe kitapların İslâm ülkelerinde pazarlanabilmesi için, özellikle de Osmanlı İmparatorluğu’nda III. Murat’ın iznini alan Avrupalılar Padişah fermanını kitapların baş tarafına koymaktaydılar. Batı’da basılan önemli örnekler şöyledir: Öklides’in Kitab-ı Tahrîr-usûl-i-Öklidis Roma-1594; Hieronymus Megiserus’un: Institutionum Linguae Turcicae Libri Quator-Leipzig-1612; Thesaurus Linuearum Orien talum Turcicoe, Arabicoe, Persicoe adlı 1680 tarihinde yayımlanan Meninski’nin sözlüğüdür.17

Batı’da Türkçe yayınlanan kitapların en önemlilerinden biri de İncil’dir. Oxford Üniversitesi’nde çalışan matbaacı H. Hall tarafından basılmıştır. Çeviriyi Robert Boyle himayesinde olan William Seaman yapmıştır. Basım tarihi 1666’dır. Masrafları R. Boyle ve Levant Company karşılamıştır.18

İlk Türk Matbaası

Yukarıda belirtmeye çalıştığımız iç ve dış gelişmeler İstanbul’da bir matbaanın kurulmasını kaçınılmaz hale getirmişti. Aydın yöneticiler, kararlı ve bilgili İbrahim Müteferrika ve Sait Mehmet Çelebi bu iş için gerekli ve elverişli ortamı hazırlayarak ilk Türk matbaasını kurmuşlar ve tarihimizde hak ettikleri yerlerini almışlardır.

İbrahim Müteferrika hakkında çeşitli kaynaklarda ayrıntılı bilgi bulunmakla birlikte bunlar arasında görülen fikir ayrılıkları da dikkati çekmektedir. Kendisinin 1674 yılında Macaristan’ın Kolojvar (Koloszvar) şehrinde doğduğu, rahip olmak üzere din eğitimi

gördüğü, Türk-Avusturya savaşları sırasında esir düşerek İstanbul'a getirildiği ve fidye veren bulunmadığı için, köle olarak satıldığı anlatılmaktadır.19 Daha sonra Müslüman olarak zekâsı ve bilgisi sayesinde kendisini göstermeye başlayan İbrahim Müteferrika 1710 yılında Risale-i İslâmiye'yi yazdı ve başta Sadrazam olmak üzere devlet büyüklerinin dikkatini çekti.20 Risale-i İslâmiye'yi inceleyen Halil Necatioğlu kitabında ayrıntılı bilgi vermektedir. Bundan bu eserin 65 yaprak olduğunu, açık nesih ile 19 satır halinde yazıldığını, Lâtince metinlere hareke konduğunu öğreniyoruz. İçerik olarak da, bazı yazarların görüşlerini eleştirdikten sonra, "Halbuki bu eser İslâmiyet'in müdafaasından ziyade Hıristiyanlık ve Mukaddes Kitapların tenkidi ile ilgilidir" diyor.21 Batılı kaynakların çoğu İbrahim Müteferrika'nın baskı altında Müslüman olduğunu ileri sürmekte ise de bunun doğru olmadığı Niyazi Berkes'in inceleme yazınından ve İbrahim Müteferrika'nın yazmış olduğu Risale-i İslâmiye'den anlaşılmaktadır.22 Niyazi Berkes'e göre İbrahim Müteferrika dini eğitim aldığı sırada Unitarian idi. Dolayısıyle inanç olarak Müslümanlığa Katoliklikten daha yakındı. Halil Necatioğlu kitabında "İbrahim Müteferrika bu konuları işlerken Yahudilik ve Hıristiyanlığın akidece bozulduğuna, mukaddes kitapların da tahrifata uğradığına işaret eder. Bilhassa Hıristiyanlığın aslî hüviyetini bozan kimselere, Pavlas'a, çeşitli Hıristiyan mezheplerine, haç'a, vaftize, dikili taşlara, batıl inançlara, papaların para mukabili günah bağışlamalarına, dünyalık devşirmelerine, gerçekleri saklamalarına, kilise teşkilatına dair bilgiler verir, tenkitler yöneltir ve başta Papa olmak üzere Hıristiyan din adamlarını şiddetle itham eder… onların karşısında bulunan Osmanlıları beğendiğini belirtir. "

Eğer zorla Müslüman olsaydı neden büyük zahmetlere katlanıp Usûl-ul-Hikem Fî Nizam'il-Ümem adlı kitabını yazıp basarak Türk milletine hizmet etmek istemiştir.? Birçok defa Avrupa'ya çeşitli görevlerle gitmiş, her seferinde çok başarılı hizmette bulunmuştur. Bu görevleri sırasında orada kalıp Osmanlı aleyhine çalışmayı düşünmemiştir. Bir keresinde, Tekirdağ'da yaşayan Prens Rakoczi'ye tercümanlık yapan, İbrahim Müteferrika'ya Avusturya lehine casusluk yapması istenmiş fakat o bunu reddetmiştir. "Sabık Macar genci, eski

Kalvinist ilâhiyât talebesi, Bâbıâlinin sonraki emin adamı ve Rokoczi'nin sadık bendesinden ret cevabı almakta gecikmedi. Bunda hayret edilecek bir şey yoktur. İbrahim Müteferrika, Macaristan'dan gelen Türklerin en büyüklerinden biridir. Birkaç yıl evvel belli başlı Türk gazetelerinden bir tanesi Türk büyükleri hakkında bir anket açmıştı. 10 tane büyük kumandan, kâşif, mimar ve âlimin arasında İbrahim Müteferrika efkârı umumiyenin reyi ile ikinci mevkii aldı."23

1908 tarihinde Almanya'da yayımlanan Vossischen Zeitung gazetesinde Türk matbaacılığının tarihi hakkında geniş bilgi yer almaktadır. Burada, "İbrahim Efendi cesur bir asker ve başarılı bir yazar olmasının yanı sıra ana dili Macarca'nın yanında Almanca, Lâtince, Yunanca, Fransızca, İtalyanca ve Türkçeyi ana dili gibi konuşabilmesi özelliği ile evrensel bir dahi idi"24 denilmektedir.

İbrahim Müteferrika'nin müteferrikalık görevini üstlendiği tarih 1715'tir. Bu tarihte Sadrazamın mektubunu Viyana'ya götürerek Prens Öjen'e vermiştir. 1716 yılında Belgrad'da toplanan Macar azilzadelerine tercümanlık yapmış, daha sonra da Tekirdağ'a gelen Rakoçi'ye ölünceye kadar tercüman olmuştur.

Avusturya ile yapılan savaşlar sırasında 1716'da, top arabaları Kâtipliği'nde de bulunmuş, Türklerle beraber savaşa giden Macar askerinin tahririni yapmıştır. 1743 yılı Eylül'ünde Dağıstan'da Kaytak Prensi Ahmet Han'ın tayin beratını götürmüştür. Görüldüğü gibi İbrahim Müteferrika matbaacılığının yanı sıra İmparatorluğun dış ilişkilerinde çok hareketli görevler de üstlenmiş ve bunları başarı ile yerine getirmiştir.25

İbrahim Müteferrika üstün yeteneklerini ilk Türk matbaasını kurarak ve bu matbaada bastığı çoğu kitabın yazarlığını ve editörlüğünü yaparak göstermiştir. Almış olduğu Avrupa eğitiminin üzerine Osmanlı kültür ve eğitimini de ekledikten sonra İmparatorluğun içinde bulunduğu durumun düzeltilebilmesi için neler ve bunların nasıl yapılması gerektiğini görerek, Sadrazam İbrahim Paşa'yı etkilemiştir. İlk önce bir matbaa kurma girişimini gerçekleştirmek için kitap basmasının yararlarını içeren "Vesiletü't Tıban"yı hazırlayarak Sadrazam'a sunmuştur.26 Burada basma

sanatının önemini belirttikten sonra yararlarını 10 maddede özetlemiştir. Bunlar arasında dikkat çekenler: kitap çoğaltma halk ve yüksek zümre için yararlıdır; kitapların yazıları güzel, okunaklı ve doğru olacağı için öğretmen ve öğrenenlere kolaylık sağlar; basma kârlı bir sanattır, bir cilt kitap için verilecek emekle binlerce kitap basılabilir; şehirlerde büyük kütüphaneler kurulmasını sağlar.

Tutucu kesimin engellemelerini önlemek amacıyla da, İbrahim Müteferrika Sadrazam'a bir arz-ı hâl sunar. Bu arz-ı hâlde kitap basabilmek için Sultan III. Ahmet tarafından bir ferman, Şeyhülislâm tarafından da bir fetva verilmesini ister. Arz-ı hâline basmak istediği Vankulu Lugati'nin basılmış birkaç sayfasını da ekler.

En önemli konulardan biri de basılacak kitapların tashihlerinin kimler tarafından yapılacağıdır. İbrahim Müteferrika isimleri kendisi belirlemiştir. Bunlar: İshak Efendi, Sahip Efendi, Aristo'nun Fizik kitabını çeviren Esad Efendi ve Kasımpaşa Şeyhi Musa Efendi'dir. Hepsi son derece bilgili, kültürlü ve değerli bilim adamlarıdır.27

Mühür, imza ve tarihi bulunmayan dilekçenin 1727'de verildiği anlaşılmaktadır. Sadrazam İbrahim Paşa bu dilekçeyi aynı zamanda damadı olan kethüdasına Kaptan Paşa ve Defterdar ile görüşerek gereğini yapması için bir buyrultu ile gönderir.28

İbrahim Müteferrika dilekçesinde ayrıca Said Mehmet Çelebi'nin iki yıldan beri kendisine bu işte yardım ettiğini, masraflara katıldığını ve hiçbir yerden geliri olmadığını belirtir. Son olarak da basılacak kitapların fiyatlarının belirlenmesini rica eder.

Kısa bir süre sonra Şeyhülislam Abdullah Efendi'den fetva alınır. Dönemin bilginleri Vesiletü'tı Tıbaa'ya övgü yazıları (takriz) yazarlar. "Şüphesiz evvelce hazırlanmış olan III. Ahmet, Sait Efendi ve Müteferrika İbrahim'e hitap eden 1726 (H. 1139) tarihli bir ferman ile, tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm kitapları tab etmemek şartile matbaa tesis ruhsatını veriyor."29

Said Mehmet Çelebi ve İbrahim Müteferrika Şirket-i Müdarebe adıyla bir mukavele imzalayarak İstanbul'da Sultan Selim semtinde

İbrahim Müteferrika’nın evinde kurdukları ilk matbaayı Darü’t-Tıbaatü’l-Âmire adıyla faaliyete geçirmişlerdir.

İlk kurulan bu matbaanın makinelerinin ve harflerin nasıl sağlandığı konusunda çok farklı görüşler ortaya atılmıştır. Mystakidis’e göre matbaanın kalıpları ve diğer malzemesi Hollanda’dan (Leyden) getirilmiş ve harfler İstanbul’da dökülmüştür.30 Giambatista Toderini’de Türk Matbaacılığı ile ilgili kitabında çeşitli kaynaklara dayanarak hurufatın İstanbul’da döküldüğü tezini savunmaktadır.31

Bunlara karşılık, Avusturya İmparatoru’nun İstanbul’daki temsilcisi Joseph von Dippling İmparator’a gönderdiği raporunda “Türklerden bir Yahudi kitap basımına başlamak için Sadrazam Damat İbrahim Paşa’dan destek görüyor. İbrahim Müteferrika’nın bana dediğine göre matbaasında ilk basacağı kitabın provası bir Arapça sözlüktür. Ancak kendisi bu işin iki seneden fazla süreceğine inanıyor. Nedeni de bu işin ilk deneyimleri olması ve kitabın büyüklüğü” yazmaktadır. Yine Dippling 4 Haziran 1728 tarihli raporunda İbrahim Müteferrika’nın oğlundan bahisle, “Türk yetkililer benden matbaanın ihtiyacı olan bakır levhaları Viyana’da bulunan bir Yahudiye (matbaacının oğlu) vermemi istediler” demektedir.32

Ekim 1729’da Almanya’dan İstanbul’a gelen Johan Christian Kundmann ve Friedrich Backstrom arkadaşlarına şu bilgileri aktarmışlardır: Kundman şöyle yazmıştır, “Said Çelebi önce Türkçe matbaa harflerini döktürmüştür. Ancak bunlar yetmediğinden, gerekli izin Viyana’da bulunan Ağa tarafından sağlanarak, 6 Türk Viyana üzerinden Hollanda’ya gönderilmiş ve 40-50 kantarlık Arapça-Türkçe matbaa harfleri yaptırarak İstanbul’a getirmişler ve matbaacılığın daha ileriye gitmesini sağlamışlardır. Viyana’da bulunan Türk temsilcisi (Ağa) birkaç matbaacıyı İstanbul’a gitmeleri için görevlendirmiştir. Ayrıca, Viyana Saray Matbaası’nda çalışan 36 çırak da gönderilmiştir.”

Bachstrom ise şöyle devam etmektedir; “İbrahim Müteferrika önce bir Ermeni matbaasından kötü bir matbaa satın alır. Fakat sonra Fransa’dan iki matbaa makinesi getirtir. Ayrıca, İstanbul’da

yıllardan beri çeşitli Yahudi matbaaları bulunduğu için matbaa harflerini dökecek Yahudi matbaacılar çalıştırmıştır.33

İbrahim Müteferrika arz-ı hâl'inde Yuna adında bir Yahudinin hizmetinden istifade edildiğini ve görevine devam etmesinin önemli olduğunu belirtmiştir.34

Avusturya'lı diplomat Talman Sadrazam'a Viyana'dan yazdığı 14 Haziran 1728 tarihli mektubunda "matbaacılık tarihinde adı geçen Yahudi Yona büyük ihtimalle Galiçya'nın Lviv kentinin bir ilçesinden 1715 yılında Türkiye'ye giden, 1730 yılına kadar İstanbul'da, daha sonra da İzmir'de yaşayan, 1740 yılında da ölen Yona Ben Yakob olabilir" demektedir.35

Osmanlı İmparatorluğu'na 1734 yılında ilk elçi olarak atanan ve 1746 yılına kadar Türkiye'de kalan Edvard Carlson ve (Höpken) 20 Temmuz 1735 yılında İbrahim Müteferrika matbaasının kuruluşu ve bastığı kitaplarla ilgili raporunda "İbrahim Efendi son derece becerikli ve çalışkan bir adam; öyle ki matbaasında kuruluşundan beri çalıştırdığı bütün Alman yardımcıları son ayaklanmalar sırasında kaçtıklarından matbaanın bütün işlerini beş oğluyla birlikte yürütmektedir. Harf dökümü de dahil sanatın tüm inceliklerini bu kadar kısa bir sürede kavrayabilmiş olmaları ayrıca takdire değer. Böylece de yabancı işçilere artık bundan böyle ihtiyaçları yoktur"36 demektedir.

İbrahim Müteferrika matbaasının kurulmasında Said Mehmet Çelebi'nin önemli rolü olmuştur. Babası Yirmisekiz Mehmet Çelebi Fransa'ya elçi olarak gönderildiği zaman oğlu genç Said Çelebi de görevli olarak babasıyla birlikte gitmiştir. Bu görevin amacı siyasi olduğu kadar "batıda fen ve sanat sahasında mevcut yeniliklerin tespitiyle, mümkün olanın Türkiye'ye getirilmesi gibi… "37 çok önemli alanları içermekteydi.

Said Mehmet Çelebi bu bir yıl kadar süren ziyaret sırasında Paris'in sanayi tesislerini ve kültür kurumlarını ziyaret etmiş, önemli Fransız görevlileri ile dostluklar kurmuştur. Ziyaret ettiği yerler arasında matbaaların da bulunduğu anlaşılmaktadır. "Özellikle sekreterlik görevi ifa eden Türk elçisinin oğlu Said Efendi, Fransa'da

kitap yayımcılığının tekniğiyle yakından ilgilendi. Elçilik, Fransa'da gördüklerine ilişkin ayrıntılı raporu 1724 yılında Padişah'a sundu. E. Z. Karal'ın ifadesiyle Osmanlılar için Batıya açılan ilk pencere durumunda olan bu raporda, Paris matbaalarının çalışması, kitap yayımcılığının yararları anlatılıyordu. Böylelikle bu rapor Türkçe kitap yayımcılığını hızlandıran önemli bir dış etken oldu."38

Said Mehmet Çelebi'nin kitap ve kütüphaneler ve matbaacılıkla ne kadar yakından ilgilendiğini göstermesi bakımından Fransız Kraliyet Kütüphanesi Kütüphanecisi Abbé Bignon ile yaptığı yazışmalarından iki mektubunun içeriğini bilmenin büyük yararı vardır. Said Mehmet Çelebi'nin 5 Mayıs 1727 tarihli Latince mektubunun Türkçesi:39

Son Derece Bilge ve Seçkin Rahip Bion,

Osmanlı İmparatorluğu adına Paris'te elçilik görevinde bulunan babamın yanındayken araştırma yaptım ve kutsal yerlerle ilgili 4 katlı yuvarlak (rulo) buldum. Şimdi Mahumetania gibi kutsal yerlerle ilgili araştırma yapan sana mabetlerin ve adak adanan yerlerinin adlarını sunuyorum. Senden bunları benim aziz imparatoruma Constantinopolis'in hazinesinde yıllardan beri duran çok eski ve kutsal kitapları Latinceye çevirerek sunacağım diğer materyallerle birlikte kataloglamanı istiyorum. Osmanlı İmparatorluğu'nun kitaplığında böylesi kutsal kitaplar arasında dolaşan ilk gemiciyim. Bunda biraz da talihimin etkisi var.

(L. S.) Said Agga.

İstanbul, 5 Mayıs 1139 (1727).

Said Ağa'nın bu mektubunun yanında 21 Haziran 1727 tarihini taşıyan ve Paris'te alınır alınmaz hemen çevirisi yapılan ikinci bir mektup (Türkçe) vardı. College de France'ta Arapça profesörü olan J.B. De Finnes tarafından yapılan çevirisi:.

(Padişah'ın matbaasının müfettişi Said Ağa'nın, Kral'ın kütüphanecisi ve Devlet danışmanı Mösyö Papaz Bignon'a yazdığı mektubun çevirisi:).

Çok sevgili, içten ve gerçek dost, Devlet danışmanı Mösyö Papaz Bignon; size olan çok derin saygılarımızdan emin olmanızı diler, her zaman için sağlık ve esenlikler dileriz. Mösyö, bilgi ve içtenlik dolu mektubunuzu aldığımızda onu süsleyen bilimsel ifadeleri büyük bir zevkle gördük; bunun için size teşekkür ederiz ve sarayda yeni kurulan matbaada bana tevdi edilen görevle ilgili herşeyde var olan katkınız bizi çok duygulandırmaktadır. İster Türkçe ister Arapça ya da Farsça olsun, ister herhangi bir başka bir dilde olsun matbaamızda basılacak bütün kitaplardan iki nüsha ya da en azından bir nüsha size göndereceğiz.

Kataloğunu istediğiniz yüce, kudretli ve cömert Efendimizin büyük kütüphanesinde bulunan Grek ve Latin kitapları henüz bize ulaşmadı; bu kitapları edinsek bile bu mektubu size getirecek olan Mösyö Mariani'nin ivedilikle ayrılmak zorunda kalması nedeniyle bu dilde bilgiler bulmak ve bunlara, size göndermek üzere katalogu düzenlettirmek çok güç olacaktır.

Böylece bu işi bir başka zamana bırakmak gerekiyor. Padişah arzu ederse zamanla çevirmenler alınacaktır. Bu katalogları edinir edinmez size göndereceğiz. Eğer bizden istediğiniz kitapların muhteviyatını bize gönderebilirseniz, bu, işi daha da kolaylaştıracak ve muhteviyatı bilmek bize avantaj sağlayacaktır ve zevk verecektir.

P. S.

Mösyö, sevgili dost, bu mektubu getiren Mösyö Mariani size bir, iki nüsha verecektir. Lütfen bunları dikkatle inceleyin; eğer bazı yanlışlar bulursanız bize bildirmek iyiliğini göstereceğinizi ümit ederiz, çünkü bu çeşit şeylerde bizim bilgimiz çok azdır ve siz ise mükemmel bir üstatsınız. İçtenlikle sizi temin ederiz ki, sizin mektubunuzu almamdan üç gün önce Latince bir mektup yazdık. Mösyö Mariani bunu da size iletecektir. Bu olay bize çok özel ve şaşırtıcı geldi. Bunun nasıl olduğunu Mösyö Mariani'den öğrenebilirsiniz. Ümit ederiz ki aramızda olan yakın dostluğu cevapsız bırakmazsınız ve bize haber ulaştırmak için her türlü fırsattan yararlanırsınız.

İçten dostunuz.

Said.

21 Haziran 1727.

Mektupların incelenmesinden şu gerçekleri de öğreniyoruz: Said Mehmet Çelebi Paris'te bulunduğu sırada araştırmalar da yapmış ve kutsal yerlerle ilgili belgeler de bulmuştur. Ayrıca Bizans Dönemi'ne ait kutsal ve eski kitapları hazırlanması düşünülen bir katalog için Latinceye çevirmeyi de planlamıştır (Latince mektup).

Türkçe yazdığı mektubu ise ifade bakımından incelik ve zerafet örneğidir. Mektuptan papaz Bignon'nun matbaanın kuruluşunda Said Çelebi'ye katkıları olduğu da açıkça belirtilmektedir. Not kısmında ise basılacak olan kitaptan (Vankulu Lügatı) örnek bir iki nüsha gönderildiği de bildirilmekte ve bunların dikkatle incelenerek sonuç hakkında bilgi verilmesi istenmektedir.

Papaz Bignon 13 Ağustos 1728 tarihinde Said Çelebi'ye gönderdiği mektubunda:

Les caractéres en son trés bien gravés, et peu s'en faut que je ne sois jalous de voir que vos coups d'essay approchent si prés de ce que nous pouvons faire ici par nos ouvriers les plus exprérimentés et les plus habiles.40

demektedir. Yani, harflerin Paris'teki usta işçilerin yaptıkları kadar iyi döküldüğünü ve kıskandığını belirtmiştir.

Said Mehmet Çelebi'nin matbaanın kuruluş ve ilk yıllarında İbrahim Müteferrika ile birlikte çalışması bu girişimin başarıya ulaşmasında etkili olmuştur.

İlk Türk matbaasında, 1729'dan İbrahim Müteferrika'nın ölümüne kadar (1745) 17 kitap basılmıştır.41

1. Cevheri'nin Vankulu Lügatı 31 Ocak 1729'da yayımlandı. Bunu takib eden kitapların listesi şöyledir:

2. Kâtip Çelebi. Tuhfet-ül kibar, 29 Mayıs 1729.

3. Krusinski, Judas Thaddaeus. Tarihi Seyyah. 26 Ağustos 1729.

4. Mes'udi, Emir Muhammed bin Hasan Tarih-i Hind-i Garbî. 5 Nisan 1730. 500 Nüsha.

5. İbn Arabşah, Şihabüddin Ahmed bin Muhammed. Tarih-i Timur Gürgân. 18 Mayıs 1730. 500 Nüsha.

6. Süheyli Ahmed bin Hemdem Kethüda Tarih-i Mısr il-Kadime ve Mısr-ı Cedid. 17 Haziran 1730 500 Nüsha.

7. Nazmizade, Hüseyin Murteza. Gülşen-i Hulefa. 16 Ağustos 1730. 500 Nüsha.

8. Holderman, P. Jean-Baptiste. Gramaire Turque. 1730? 1000 Nüsha.

9. İbrahim Müteferrika. Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem. 13 Şubat 1732. 500 Nüsha.

10. İbrahim Müteferrika. Fuyuzat-ı Mıknatisiye. 27 Şubat 1732. 500 Nüsha.

11. Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa bin Adullah. Cihannüma. 3 Temmuz 1732. 500 Nüsha.

12. Kâtib Çelebi. Takvim üt Tevarih. 14 Haziran 1733. 500 Nüsha.

13. Naima, Mustafa. Tarih-i Naima. 2 cilt. 18 Haziran 1734. 14 Ekim 1734. Her ciltten 500 adet.

14. Rasid, Mehmed. Tarih-i Raşid. 17 Şubat 1741.

15. Çelebizade, İsmail Asım. Asım Tarihi. 17 Şubat 1741.

16. Ömer Bosnavî. Ahval-i Gazavat-ı Der Diyar-ı Bosna. 19 Mart 1741.

17. Suurî Hasan Efendi. Lisan ül Acem (Ferhengi Şuuri). 1 Ekim 1742.

İbrahim Müteferrika 1719 yılında Marmara Haritası'nı, 1725'te Karadeniz Haritası'nı ve 1730 yılında da İran Haritası'nı basmıştır.

Görüleceği üzere İbrahim Müteferrika Matbaası'nda 14 yılda 23 ciltten oluşan 17 kitap basılmıştır. Toplam kitap sayısı ise 13.200'dür. Kitaplardan 11 tanesi tarih kitabıdır. (2-7, 2-16), üçü dil ve gramerle ilgilidir; (1, 8, 17) diğer üç tanesi de yararlı bilimler alanındadır. Bunlardan 9 no'lu olanı İbrahim Müteferrika'nın 1730

ayaklanmasından kısa bir süre sonra yazdığı Milletlerin Düzeninde İlmî Usuller adlı kitabı Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğunu karşılaştırarak geri kalmamızın nedenlerini ortaya koyduktan sonra reformlar önermesi bakımından son derece önemlidir.42 10 no'lu kitap mıknatıs ve parola, 11 no'lu olan Cihannüma ise dönemin coğrafya bilgisini içermektedir. 1, 3, 5 no'lu kitaplar tamamen, 6 no'lu kitap kısmen tercümedir. 8 no'lu kitap Fransızca yayımlanmıştır.43

Yayımlanan bu kitaplardan bazıları Avrupa dillerine de çevrilmiştir. Örneğin Krusinskii'nin kitabı 1729 yılında Paris'te Fransızcaya; 1729 yılında aynı kitap Dublin'de İngilizce'ye 1731'de de Leipzig'de Latince olarak yayımlanmıştır.44

Cihannüma'nın yazma nüshasında birçok önemli şekiller çizilmemiştir. Basılanda ise İbrahim Müteferrika, Ahmed-ül Kırimî, Mıgırdıç Galatavi ve Tophaneli İbrahim tarafından yapılan şekil ve haritalar yer almıştır.

Türkiye'de bir matbaa kurulması Avrupa'da büyük yankı bulmuş ve yayımlanan eserler yakından takip edilmiştir. Babinger yazısında "Avrupa savaşlardan tanıdığı Türkleri matbaadan sonra, savaşçılığının yanında, bir başka yönüyle, yayınlarıyla tanıma fırsatını buldu"45 demektedir.

E. J. Brill tarafından Leiden'de yayınlanan TURCICA adlı katalogda şu ifadelere yer verilmiştir:.

In 1729 for the first time an Islamic press printed a book in Arabic characters. This happened in Istanbul, and the printer's name, İbrâhîm Müteferrika, has become a synonym for both quality and rarity of imprint.

The first Turkish books attracted attention at once from European scholars, and travelers started to publish their eye-witness accounts of the printing press in operation. In Leiden, as early as 1731 the local newspaper printed a list of the works published up to that time in Istanbul. Everywhere the products of the Turkish presses aroused admiration and curiosity, and Europe saw a Turkish national literature being born.46

Burada, İbrahim Müteferrika’nın basımda kalite ve nadirlikle eşdeğer olduğu, daha 1731’de Leiden’de yerel bir gazetenin matbaada basılan eserlere yer verdiği; ve matbaanın hayranlık ve merak uyandırdığı, Avrupa’nın Türk ulusal yayıncılığının doğuşunu gördüğü belirtilmektedir.

İbrahim Müteferrika matbaacılığının yanı sıra belki de ondan da önemli olarak bir fikir adamı idi. Bu hususu Niyazi Berkes çok güzel ifade etmiştir; “Görülüyor ki zamanı bakımından farklı ve yeni fikirleri olan bir adamla karşılaşıyoruz. Onun özellikle, Türkiye ile ilgili üç noktayı aydın bir şekilde kavradığını görürüz: Yeni usullerin kabulü ile ıslâhat yapılması zarureti, Rusya’nın batılılaşmasının Türkiye’nin geleceği için önemi, Batılıların Türkiye’nin yaşayıp yaşayamayacağı meselesini tartışmakta oldukları. Bu gözlemleriyle İbrahim Müteferrika’yı Türk evrim tarihinin ilk öncü düşünürü olarak kabul edebiliriz”47.

Türkiye’ye büyük hizmetleri dokunan bu büyük insan için anma günü belirlemeli ve UNESCO aracılığıyla bütün dünyada anılmasını sağlamalıyız.

1 Uzunçarşılı, İbrahim Hakkı. Osmanlı Tarihi 3. baskı. IV. C. I. Bölüm, Ankara: TKK, 1982, 97-126 s.

2 Ménage, V. L. “Three Ottoman Treatises on Europe. ” C. E. Bosworth, editor Iran and Islam, Edinburg: University Press, 1971. 421-423 s.; 423-433 s.

3 Adıvar, Abdülhak Adnan. Osmanlı Türklerinde İlim. İstanbul: Maarif Matbaası, 1943. 122 s.

4 Lewis, Bernard. The Muslim Discovery of Europe. New York, London: W. W. Norton and Company, 1982. 169 s.

5 Coles, Paul. The Ottoman Impact on Europe. New York: Harcourt, Brace and World, 1968, s. 152.

6 Adıvar, A. Adnan. a.g.e., 139 s.

7 Lewis, Bernard. a.g.e., 169 s.

8 Gerçek, Selim Nüzhet, Türk Matbaacılığı, İstanbul: Devlet Basımevi, 1939, 26 s.; Ersoy, Osman. Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler. Ankara: Güven Matbaası, 1959. 18 s.; Yazmadan Basmaya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Merkezi, 1996. 5 s.

9 Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Matbaa ve Basın Sanayii. İstanbul: Cem Ofset, 1998. 9 s.

10 Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası… 10 s.

11 Yazarın Notu: 1999 yılında Londra'da Bernard J. Shapero'da (Rare Books), İstanbul'da 1549'da basılmış bir kitap gördüm. £3000 satışa sunulan kitabın kimliği şöyle: YOFI MICHOL. Sholomo Ibn Melech Moshe Ben Elieser Parnas, Constantınople, 1549. First edition

Kitap küçük bir folio. İbranice. Kitap adı tahta oyma baskı süslü çerçeve içinde.

12 Ersoy, Osman… a.g.e., 19 s.

13 Nersessian, V. Catalogue of Early Armenian Books, 1512-1850. London: The British Library 1980. 2, 5, s.

14 Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası… 12 s.

15 Gerçek, Selim Nüzhet. a.g.e., 30 s.

16 Hitti, P. K. "The First Book Printed in Arabic", Princeton University Library Cronicle, IV, (Kasım 1942), 5-9 s.

17 Ersoy, O. a.g.e., 22 s.; Yazmadan Basmaya… 4 s.

18 Clair, Colin. A Chronolgy of Printing. New York: Frederick A. Praeger, 1969. 87 s.

19 Ersoy, Osman. a.g.e., 27 s.; Gerçek, S. N. a.g.e., 47-50 s., Karaçun "İbrahim Müteferrika" TOEM (1 Nisan 1326) 1. cüz, 179 s.;-Simonffy, Aladar V. İbrahim Müteferrika. Türkiye'de Matbaacılığın Banisi. Çeviren: Faruk Yener. Ankara: Başbakanlık Basın ve Yayın Genel Müdürlüğü, 1945. 1-5 s.

20 Necatioğlu, Halil. Matbaacı İbrahim-i Müteferrika ve Risale-i İslâmiye. Ankara: 1982. 36 s.

21 Ayrıntılı bilgi için bakınız: Berkes, Niyazi; “İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği” Belleten, C. 26, sayı 104 (Ekim 1962) 717. s.; Necatioğlu, Halil a.g.e., 37 s.

22 Berkes, Niyazi a.g.m., 721-731; Necatioğlu, Halil. a.g.e., 38 s.

23 Simonffy, Aladar V. a.g.e., 28-29 s.

24 Aladin, von Egmont. “Geschichte des Buchdruck in Der Turkie” Vossichen Zeitung, (20 september 1908) No. 443 Sonntag (Morgen), 1 s.

25 Uzunçarşılı, İbrahim Hakkı. a.g.e., 611-613 s.

26 Gerçek, Selim N. a.g.e., 50-52 s.

27 Gerçek, Selim N. a.g.e., 52-53 s.

28 Gerçek, Selim N. a.g.e., 53 s.

29 Gerçek, Selim N. a.g.e., 58 s.

30 Mystakidis, B. A. “Hükümet-i Osmaniye Tarafından İlk Tesis Olunan Matbaa ve Bunun Neşriyatı”Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, 5. cüz (1910) 325 s.

31 Toderini, Giambatista. İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbacılığı. İstanbul: Yayın Matbaacılık Ticaret Ltd. Şirketi, 1990. 24. s.

32 Kamenev, Y. A. İbrahim Müteferrika i Yego Soçinenie “Usul al-Hikem fi Nizam al Umam”. Akad N. SSSR Inst. Vostokovedeniya

Pismenniye Pampatniki Vostoka, Istoriko-Filologiçeskie İssledovaniya, Yejegodiknik 1976-1977, İzd. “Nauka” gl. Ped. Vostoçnoy literaturi Moskova, 1984. 118 s.

33 Babinger, Franz. Stambuler Buchwesen im 18. Jahrhundert. Leipzig: Deutscher Verein Für Buchwesen und Schrifttum, 1919. 11 s.

34 Gerçek, Selim N. a.g.e., 56 s.

35 Kamenev, Y. a.g.e., 114 s.

36 Yazarın notu: Bu raporu ve ekindeki İbrahim Müteferrika'nın bastığı 13 kitabın Lâtince kataloğunu Ağustos 1979'da İsveç Milli Kütüphanesini ziyaretimiz sırasında sağladık. Konu ile ilgili kitabımız Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Dizisi'nin 1. kitabı olarak İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler adı altında Türk kütüphaneciler Derneği tarafından 1979 yılında yayınlandı.

37 Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Fransa Seyahatnamesi. Çelebi'ye ait yazma nüshadan sadeleştiren: Şevket Rado. İstanbul: Hayat Tarih Mecmuası Yayınları, 1970. 6 s.

38 Jeltyakov, A. D. Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın (1729-1908 yılları). Matbaacılığımızın 250. Kuruluş Yıldönümüne Armağan. Ankara: Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, 1979. 22 s.

39 Omont, Henri Missions Archéologiques Francais En Orient Aux XVIIe et XVIIIe Siecles. Paris, Imprimerie Nationale, 1902. 399-401 s.

40 Omont, Henri a.g.e., s. 444-445.

41 Ayrıntılı bilgi için bakınız: Osman Ersoy a.g.e., 37-45 s.

42 Şen, Adil, İbrahim Müteferrika ve Usulü'l-Hikem fî Nizâm'il-Ümem. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995. İbrahim Müteferrika. Milletlerin Düzeninde İlmi Usuller (Usül'ül-Hikem Fi Nizami'l-Ümem). Sadeleştiren: Ömer Okutan. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 2000.

43 Watson, William J. "İbrahim Müteferrika and Turkish Incunabula" Journal of the American Oriental Society, vol. 88, no. 3. 1968 436 s.

44 Rafikov, A. N. Oçerki İstori Knigopeçatniya v Turstii. Glava IV: Vvedenie Knigopeçetniya Arabskim Şriftom v Konstantinopole. Vremenoe Prekraşçenie Peçetaniya Knig posle 1735. Leningrad, 1973. 111. s.

45 Babinger, Franz. a.g.e., 5. s.

46 Turcıca Catalogue No: 484. Leiden: E. J. Brill. June 1976. 1. s.

47 Berkes, Niyazi. a.g.m., 718-719. s.

Osmanlı Matbaacılığı / Dr. Hidayet Nuhoğlu [s.927-932]

İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) / Türkiye

Matbaacılık, basma, yani bir kalıp ve boya vasıtası ile bir şeklin bir satıh üzerine çok miktarda kopyesinin çıkarılması tekniği ve bu tekniğin kitap meydana getirmede kullanılması, insanoğlunun, yazıdan sonra ortaya koyduğu en önemli buluşların hemen başında gelir demek, her halde yanlış olmasa gerek. Bu buluşun ilk olarak kullanılma şerefinin Uzak Doğu'ya ait olduğu, bazı buluntular gözönüne alınarak söylenebilir. Müteharrik harfler (dağıtılıp tekrar be tekrar yeni terkipler yapmak için tek tek harflerin kullanılması) tekniği ile basım işinin başlamasını, bugüne kadar tekamül yolu ile kullanılagelmesi de göz önüne alındığında, bugünkü Almanya'da Mainz şehrinde 1440 yılında Johann Gütenberg'in bastığı ve 42 satırlık İncil adı ile bilinen kitap ile başlatmak ve bu işi tarihin dönüm noktalarından biri olarak görmek, Batı dünyasında umumî kabule mazhar olmuştur. Yalnız rönesans için değil, aynı zamanda Batı'nın reform hareketleri için de tarihî bir merhale olan basım işi, çok kısa bir zamanda Avrupa'da yayılmış, birçok yerde matbaa açılmış ve basma kitap, yazma kitabın yerini almağa başlamıştır. Öyle ki 16. yüzyıldan itibaren kitap, basılmak üzere yazılır olmuş ve manuscript terimi "yazma kitap" değil, bir kitabın basılmamış hali, müsveddesi anlamında kullanılır olmuştur.

Bu önemli buluşun 15. yüzyıl içinde ulaştığı coğrafyada Osmanlı şehirlerini de görüyoruz. 1486 veya 1493'te de, İspanya'dan muhaceret eden Yahudiler'in İstanbul'da, Sultan II. Bayezid'den aldıkları ferman ile matbaa tesis edip kitap bastıkları bilinmektedir. Kısa zamanda Selânik, İzmir ve Halep'te Yahudi teb'a matbaa kurmuşlardır.

Osmanlı topraklarında Yahudiler kendileri için kitap basmak üzere matbaa tesis ederlerken, bazı Batı merkezlerinde de İslâm

kültürünün mahsullerinin aslî dillerinde basıldıklarını görüyoruz. 1514’te İtalya’da Fano’da basılmaya başlayan eserlerden sonra 1584’te Kardinal Ferdinando de Medici, Papalığın arzusu üzerine sadece İslâmî eserleri basmak üzere Roma’da bir basımevi kurmuş, İbni Sînâ’nın yıllarca Batı üniversitelerinde ders kitabı olarak okutulan el-Kânûn fî’t-Tıb isimli meşhur eserinin Arapçası ilk defa 1594’te bu matbaada basılmıştır.

Osmanlı’nın aynı zamanda ilim ve kültür bakımından da âsitanesi olan İstanbul’da Yahudiler’den sonra Ermeniler (1567’de Tokatlı Abgar ile oğlu Sultanşah Ermenice gramer basmışlar) ve Rumlar (Rahip Nikodemos Metaksas, Londra’dan getirttiği âlet ve edevat ile 1627’de Rumca kitap basmıştır) da kendi matbaalarını tesis etmişler ve cemaatlerinin ihtiyacı olan kitapları basmışlardır. Azınlık cemaatlerinin zaman içinde daha başka matbaalar açtıkları bilinmektedir. Hattâ “neşir yolu” ile iki cemaat arasında çıkan niza sebebi ile matbaa tatili vuku bulmuştur. Osmanlı coğrafyasında gayrimüslim cemaatler kendi ihtiyaçları için faal iken, Batı’da basılan İslâm medeniyetine ait bazı eserlerin Osmanlı dünyasına, ticarî meta olarak geldiği bilinmektedir. 1588’de iki İtalyan tâcir, Branton ve Orazio Bandini, III. Murad’dan aldıkları fermanla hariçte basılan Türkçe kitapları gümrük resminden muaf olarak ithal izni almışlardır. İstanbul sahhaflarını sık sık ziyaret eden seyyahlardan biri, Farsça bir divânın Avrupa’da basılmış bir nüshasının aylarca müşteri bulamadığını, aynı eserin yazmalarının birkaç kat fiyatla defalarca alınıp satıldığını zikreder. 17. asrın değerli kitabiyatçısı, ilim ve fikir adamı Kâtip Çelebi’nin, Cihannüma’sında, bizde de matbaanın kullanılması Avrupa’daki gibi taammüm etmiş olsa idi, daha çok harita koyacağını, fakat istinsah sırasında haritaların bozularak faydasını kaybedeceğinden eserinde az miktarda harita kullandığını ifade ettiği nakledilmektedir.

Nihayet, aslen bir Macar olan ve Osmanlı Devleti hizmetinde Müteferrikalığa kadar ulaşabilmiş Basmacı İbrahim Efendi 1719 yılında tahta kalıp ile bastığı birkaç haritadan sonra, kaynaklarda ısrarla zikredildiği üzere, babasının Paris sefareti esnasında maiyetinde bulunan Yirmisekiz Mehmed Çelebizâde Saîd Efendi’nin

de yardımı ve devletin himâyesinde ve muâveneti ile Müteferrika Matbaası meşhur adı ile bilinen Basmahane yahut Daru't-Tıbâati'l-Âmire'yi kurmuştur.

Müteferrika'nın kurduğu matbaayı, "bir İslâm ülkesinde, kendini İslâmî kabul eden bir devletin himâyesinde ve yardımı ile Müslümanların ihtiyacı olacak ve onların te'lif, tertip ve tercüme yolu ile meydana getirdikleri eserleri basmak üzere kurulan ilk matbaa" olarak tarif ve tavsif etmek doğru bir yaklaşım olacaktır.

Müteferrika'dan Sonra1742'de yayınlanan Ferheng-i Şuûrî ile Müteferrika devri basım ve yayıncılığı sona ermiş, bu eserin basımından üç yıl kadar sonra vefat eden İbrahim Müteferrika'nın terekesinde, bastığı eserlerden pekçoğu satılmamış olarak bulunmuştur. Matbaayı faal hale getirmek isteyen damadı İbrahim Efendi sadece Van Kulu'nun ikinci baskısını yapmıştır (1169-1170/1755-1756). Bundan sonra otuz yıl kadar âtıl kalan matbaa, Beylikçi Râşid ve Vak'a-nüvis Vâsıf Efendiler tarafından satın alınıp yenilendikten sonra tekrar faaliyete geçmiş ve 1198/1784'te Sâmi, daha sonra Suphi ve Şakir Tarihleri ile İzzî Tarihi basılarak tekrar faal hale gelmiştir.

Bundan sonra bazı kısa inkıtalarla da olsa basım faaliyeti devam etmiştir.

Basım işinin yaygınlaşması 19. asırda olmuştur. Başta Mühendishâne olmak üzere bazı kurumlar kendi matbaalarına sahip oldukları gibi gazete neşriyatının başlaması ile de resmî matbaaların yanında özel matbaalar da faaliyete geçmiştir.

Mühendishane Matbaaı

Van Kulu Sözlüğü'nün İbrahim Müteferrika tarafından basımına başlanmasından takriben yetmiş sene sonra, Mühendishane Matbaası/Dar'üt-Tıbâa, ilk devlet matbaası olarak faaliyete geçmiştir. Hasköy'de, Mühendishane bünyesi içinde; Râşid Efendi uhdesinde bulunan Müteferrika Matbaası'ndan kalma âlet, edevat ve basılı kitaplar devlet tarafından satın alınarak Hendese Muallimi Abdurrahman Efendi nezaretinde tesis edilen bu matbaa, âlet ve edevatının da tecdidi ile matbaacılık tarihimizde önemli bir yere

sahiptir. Matbaanın ilk bastığı eser Mütercim Âsım Efendi’nin Farsça-Türkçe Burhân-ı Kaatı‘ Sözlüğü’dür 1798. Reisülküttab Mahmud Raif Efendi’nin Tableau des nouveaux règlemens de l’Empire Ottoman adlı büyük boy ve resimli eseri de Mühendishane Matbaası’nda basılmıştır (1798).

Matbaacılık tarihimizin en ciddi araştırması Mühendishane Matbaası hakkındadır: (Kemal Beydilli, Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane ve Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi 1776-1826. İstanbul 1995.)

Üsküdar Matbaası’nın faaliyete geçmesinden sonra Mühendishane Matbaası’nın bastığı eserler umumiyet ile eğitim için lâzım olan eserler olmuştur.

Üsküdar Matbaası

Müteferrika Matbaası ve Mühendishane Matbaası’ndan sonra üçüncü matbaa olarak Üsküdar Matbaası adı ile bilinen Dar’üt-Tıbâat’il-Cedide adı altındaki matbaa 1803’te, Mühendishane Matbaası’nın nâzırlığını yapan Abdurrahman Efendi’nin nezaretinde faaliyete geçmiştir. Bu matbaada basılan ilk eser, birinci cildi Mühendishane Matbaası’nda basılan Van Kulu sözlüğünün ikinci cildidir (1803). Her iki matbaanın Abdurrahman Efendi’nin nezaretinde olması, Üsküdar Matbaası’nın adındaki Cedide ibâresi, aynı eserin birinci cildinin iki ayrı matbaada basılmış olması göz önüne alındığında, artmakta olan bir neşriyat faaliyetinin söz konusu olduğu, bunu karşılamak üzere yeni bir tesis olarak Üsküdar Matbaası’nın kurulduğu söylenebilir. Nitekim, Üsküdar Matbaası’nın faaliyete geçmesinden sonra Mühendishane Matbaası’nda ağırlıklı olarak talimî kitapların, Üsküdar Matbaası’nda ise umumî eserlerin basılmış olması bu görüşü teyid etmektedir.

Takvimhane Matbaası

Osmanlı Deblet-i Aliyyesi’nin resmî gazetesi olan Takvîm-i Vekâyi’nin neşri meselesi ortaya çıkınca; günün faal matbaaları olan Mühendishane Matbaası ile Üsküdar Matbaalarının iş yükü ve âlet ve edevat durumları göz önüne alınarak, yeni bir matbaa tesisi kararlaştırılmışdır. 1247 h./1831-32 yılında Vak‘anüvis Es’ad

Efendi’nin nezaretinde faaliyete geçen Takvimhane, Bayezid’de şimdiki İstanbul Üniversitesi Eski Eserler Kütüphanesi’nin bulunduğu, Kaptan İbrahim Paşa Camii yanında bulunan bir konak satın alınarak tesis edilmiştir. Bu matbaada haftalık yayınlanan Takvîm-i Vekâyi yanında kitap basımı da yapılmıştır. Bu matbaa, daha önce aynı mıntıkada açılmış olan Dar’üt-Tıbâat’il-Âmire ile, muhtemelen 1264 h./1847’de birleştirilerek Matbaa-i Âmire tesis edilmiştir.

Taşbasmacılığı

On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında matbaacılık teknolojisindeki gelişmelerden biri de taşbasmacılığının ortaya çıkmasıdır. Bu teknoloji Osmanlı çevrelerinde hemen benimsenmiştir. İlk Osmanlı taş-tezgâhı 1831’de Serasker Mahmud Hüsrev Paşa’nın gayreti ve Marsilyalı Caillol’ların becerisi ile Harbiye Nezareti’nde faaliyete geçmiştir. Bu teknik ile, Osmanlı kitap zevkine pek uymayan müteharrik harflerin monotonluğu yerine bir dereceye kadar yazma kitap çeşnisinde matbu kitap meydana getirilmiştir. Bu tekniğin verdiği imkânlar ile yaldızlı ve renkli mushaf basımları yapılabilmiştir. (Taşbasmacılığımız için bakınız: Selim Nüzhet Gerçek, Türk Taşbasmacılığı, İstanbul 1939)

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren çoğalmaya başlayan hususî matbaaların pekçoğu taşbasması tekniği ile çalışan matbaalardır.

Vilâyet Matbaaları

Matbaacılığın Devlet-i Aliyye coğrafyasında yaygınlaşması Vilâyet Matbaalarının kurulması ile başlamıştır. Bidayette vilâyetler için lâzım olan kırtasiyenin hazırlanması için kurulan bu matbaalarda daha sonraları on dokuzuncu asır Osmanlı coğrafyasının muhtelif açılardan en değerli referanslarını teşkil eden Vilayet Salnameleri ile gene kaynak-belge değeri bakımından ehemmiyetli mahallî matbuatın, vilâyet gazetelerinin basıldığını görüyoruz. Vilâyet matbaaları ile matbaalar vilâyetlerdeki matbuat ve neşriyatın ortaya çıkmasının en ehemmiyetli âmilleri olmuştur. Vilâyet matbaalarında yapılan neşriyatın bir bütünlük halinde değerlendirilmesi henüz yapılmamıştır.

Bulak Matbaası

Özel olarak üzerinde durulması gereken bir matbaa da Bulak Matbaası'dır. Mısır'da Kahire yakınlarındaki Bulak nahiyesinde kurulan bu matbaanın ilk bastığı eserler arasında Osmanlı edebiyatının meşhur divânlarını görüyoruz. Bulak Matbaası, İslâm kültürünün mahsullerinin basılıp yayılması açısından ilk sıralarda sayılacak bir matbaadır. Türkçe eserler yanında Arapça eserlerin de yayınlandığı bu matbaanın bastıkları her zaman, her bakımdan aranılan ve güvenilen eserler olagelmiştir.

Müteferrika Matbaası Konusunda Bazı Mülâhazalar

Müteferrika Matbaası'nın kuruluşu ve matbaanın kullanılmasında, Gutenberg ile Müteferrika'nın ilk kitabı Van Kulu Lugati arasındaki üç asra yaklaşan zaman farkı son devir müellifleri tarafından çeşitli şekillerde değerlendirilmiş ve bu gecikmenin Osmanlı Devleti'nin geri kalışında esas sebeblerden biri olduğu yaygın kanaatı oluşturulmuştur.

Müteferrika Matbaası, günümüz nesillerine intikal ettiği şekli ile, Osmanlı tarihinin diğer birçok meselesinde olduğu gibi bir galat-ı meşhur olmuştur. Günümüzde, üzerinde hassaten durmamış olanlar için bu bahis, kısaca "İlk Türk Matbaası, 1729'da, dinî kitap basılmamak şartı ile fetvâ alındıktan sonra faaliyete geçmiştir" şeklinde bilinmektedir. Bu bilginin hemen her unsuru, kanaatimizce galattır. Şöyle ki:

1. İlk Türk Matbaası ifadesi birçok açıdan izaha ve tashihe ihtiyaç göstermektedir. Türk Matbaası ifadesi ile kasdedilen nedir? Eğer Türkiye'de, tarihî coğrafya tabiri ile ifade edilecek ise, Osmanlı coğrafyasında ilk matbaa kasdediliyor ise, bu tamamen yanlıştır. Zira 1480'lerden itibaren Osmanlı topraklarında matbaalar açılmaya başlamış olup İbrahim Müteferrika'nın kurup çalıştırdığı matbaayı ilk matbaa olarak kabul etmek mümkün değildir.

Kurucusuna izafeten bu ifade kullanılmış ise bu da doğru bir ifade olmaz. İbrahim Müteferrika aslı Macar bir mühtedi olup Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'nin bir vazifelisidir.

Basılan eserler ve bunların dili gözönüne alındığında da ilk sıfatını kullanmak doğru olmayacaktır. Zira Müteferrika Matbaası'ndan önce, Batı'da Türkçe, Arapça ve Farsça eserlerin basıldığı bilinmektedir.

Bu durumda ilk Türk matbaası ifadesinin tashihi icabetmektedir. Hemen ifade edelim ki İbrahim Müteferrika'nın kurduğu matbaa bir "ilk"tir. Neyin ilki olduğunu doğru olarak ortaya koyarsak, "Türk-Osmanlı coğrafyasında, bir Müslüman devletin (Osmanlı Devleti)'nin, kendi kültürüne ait ve kendi kültürü için ihtiyaç duyulan eserleri basmak üzere, devletin himâyesinde kurulan ilk matbaa" tarifi daha doğru bir tarif olacaktır.

2. 1729 tarihi de kanaatimizce yerinde kullanılmamıştır. 1729 tarihi, İbrahim Müteferrika Matbaası'nın ilk yayını kabul edilen Van Kulu Lügati'nin yayın tarihidir, yani iki cildin basımının tamamlandığı tarihdir. Matbaanın kuruluşunun bundan daha önce olduğu izaha muhtaç değildir. Vesilet'ut-Tıbba risalesini ve Van Kulu'ndan on sene kadar öncesine giden haritaları bir yana bırakırsak ve sadece Van Kulu'nun basımını gerçekleştirecek teknik hazırlık ve techizatı göz önüne alırsak bu tarihi birkaç yıl geriye götürmek icapedecektir. Bu bakımdan 1729 tarihini matbaanın kuruluş tarihi olarak değil, fakat bu matbaanın ilk eserini tamamladığı tarih olarak almamız icapetmektedir. Bu durumda 1729 tarihini, matbaanın kuruluş tarihi olarak değil "ilk eseri olan Van Kulu Lügati'nin basımının tamamlanma tarihi" olarak düzeltmek icabeder.

3. "Dînî kitap basılmamak şartı ile fetvâ alınması" ise sık tekrarlanan bir başka galattır. Fetvâ'da üzerinde durulan husus olarak basılan eserin musahhah olması, hatâlardan berî olması vurgulanmış, basılacak kitap cinsi olarak günümüzün dilinde "âlet kitapları" olarak ifade edebileceğimiz ulûm-ı âliyye (hemze ile) cinsinden kitaplar için tercih gösterilmiştir. Hele yasaklayan bir ifade hiçbir şekilde kullanılmamıştır. Buna rağmen, hem de araştırıcı seviyesinde birçok yazarın, görebildiğimiz kadarı ile bu asrın başlarından beri, kanaatimizce kilise taassubunun bir ifadesi olan bu temelsiz iddiayı, hiçbir tahkike ihtiyaç duymadan tekrar ettiklerini görüyoruz.

Bu durumda bu yaygın iddianın nasıl çıktığını, ilgili diğer vesikaları incelediğimizde mesele kolayca aydınlanmaktadır. “Dînî kitap” ifadesi değil, fakat “… fıkıh, kelâm, tefsir ve hadîs ilimlerinden başka ilimlere dair kitapların basılacağı…” ifadesinin yer aldığı hatt-ı humâyûn, yahud basılı metindeki şekli ile emr-i şerîf-i âlî-şân bir çeşit tahdid veya yasaklama getirmiştir. Yâni eğer bir yasaklama söz konusu ise, bu yasaklama fetvâ ile değil, hatt-ı hûmâyun ile yapılmıştır. Biz, burada, sebeblerinin araştırılıp ortaya konması icap ettiğine işaret ile, yasaklamadan değil, fakat tahdidden bahsetmenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

Müteferrika Matbaası’nda basılacak eserler konusunda niçin böyle bir, tekrar edelim, yasaklamaya değil ama tahdide ihtiyaç duyulmuştur? Bunu, ilericilik ve gericilik, taassub gibi kolayca ifade edilebilen, fakat ciddî temellere dayandırılması zor sebeblere bina etmek yerine o günün usulleri ve ihtiyaçları başta olmak üzere zamanı iyi tanımak ve alâkalı diğer vesikaları değerlendirerek cevaplandırmanın mümkün olduğu kanaatindeyiz.

Tarifteki bu üç unsura işaret ettikten sonra bir başka, galat olmasa bile pek üzerinde durulmamış, fakat bilinmesi ile bazı şüphelerin giderileceği ve bu matbaanın mahiyetinin daha açık ve vâzıh bir şekilde ortaya çıkacağı bazı bahislere de işaret etmek icap etmektedir.

İlk olarak işaret etmek istediğimiz husus, yukarıda işaret ettiğimiz noktalar da göz önüne alınarak bizim ilk matbaamız’ın niçin İbrahim Müteferrika’ya kadar geciktiği meselesidir. Bugünkü Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi koleksiyonundaki batı inkunabelleri, Saray’ın Batı’daki neşriyattan haberdar olduğuna, bunları takip ettiğine işaret olarak kabul edilebilir. Sultan İkinci Bayezid Devri’nden beri Osmanlı coğrafyasında matbaacılık vardır ve Batı’da basılan İslam kültürü eserleri satışa sunulmuştur. Bu durumda Osmanlılar’dan bilmesi gerekenler tarafından bilindiğinde şüphe olmayan matbaa tekniği ve basılı kitap için millet-i islâmiyyece hiçbir gayret olmamış mıdır? Bu meselenin geçmişinin olduğuna dair gene Vesilet’ut-Tıbaa’da çok vâzıh bir ifadeye rastlıyoruz: Evvelce, bu

san’atın memleketimizde tatbiki vukelâ arasında müzakere edilmiş ise de “bu iş güç ve gaileli bir iş olduğundan erbabı bulunamamıştır.”

Bu ifadeden açıkça anlaşıldığı üzere devlet, bu teknolojinin, bizde azınlıkların da kullanmakta olduğu bu teknolojinin, millet-i islâmiyye tarafından da ve kendileri için kullanılmasını ele almış, fakat iş, herhangi bir sebeple güç ve gaileli görülüp erbabı bulunamamıştır. Şimdilik, bu müzakerelerin ne zaman olduğunu bilmiyoruz. Ayrıca, ifade edilen güçlük ve gâile’den de yeni ve belgelendirilmiş bir izah bulununcaya kadar sadece teknik açıdan bu işin üstesinden gelmekden başka birşey anlamanın yanlış olacağı kanaatindeyiz. Erbabı çıkınca, İbrahim Müteferrika bu işe teşebbüs edince veya ettirilince yâni, teknik açıdan bu işi maharetle yapabilecek biri bulununca matbaa kurdurulup faaliyete geçirilmiştir.

Bu arada sık sık zikredilen taassup ve irticaî davranışlara da kısaca bir vak’a ile işareti faydalı buluyoruz. Meşhur Patrona ayaklanması, Lâle Devri’ni sona erdiren bir irtica hadisesi olarak gösterilir. Kelleler götüren bu hadise, Müteferrika Matbaası’nın faaliyeti ile alâkadar bile olmamıştır. Bu bir tenakuzdur ve izâhı iddia sahiplerince herhalde yapılmalıdır.

Üzerinde durulmasında gecikilmiş bir diğer husus ise İbrahim Müteferrika’nın bu faaliyetteki rolüdür. Her ne kadar İbrahim Müteferrika kayıtlardaki ifade ile “basmacı” yani tâbi/matbaacı olarak biliniyor ise de, bizce yalnız basmacı değil, bundan başka diğer yönleri yanında belki daha da önemli olarak bir nâşir olarak karşımıza çıkmaktadır. Vesilet’ut-Tıbâa, matbaanın kurulmasını isteyen bir vesika olduğu kadar, aynı zamanda bir neşriyat programı mahiyetinde bir vesika olarak da kabul edilebilir kanaatindeyiz. Bu vesikada, o günün şartları içinde, Devlet-i Aliyye’nin maddî ve manevî sahalarda muasırlaşması için lâzım gelen bilgilere kolayca ve geniş bir kitlece ulaşılabilmesini sağlayacak kitapların, hangi sahalardaki eserlerden olması icabettiği üzerinde durulmuştur. Bu eser nevilerine baktığımızda, fetvâda ifade edilen âlet ilimleri meselesi de açıklığa kavuşmaktadır. Tekraren ifade edecek olur isek, İbrahim Müteferrika, yalnız bir basmacı değil, aynı zamanda bir nâşirdir, müelliftir ve mütercimdir.

Müteferrika Matbaası ve burada basılan eserler kendi zamanlarında nasıl karşılandı, sualinin cevabı da bugüne kadar, kanaatimizce ciddî olarak aranmadı. Bu suali sormak ve cevabını bulmak, herşeyden önce matbaamız için İbrahim Müteferrika'ya kadar niçin beklendiğine, yâni "gecikmeye" yukarıda işaret edilen noktaya ilâveten yeni bakış açıları getirecektir. Biz burada bir örnek üstünde durmayı şimdilik kâfi görüyoruz. İbrahim Müteferrika'nın muâsırı, devrinin bir başka münevveri, İbrahim Müteferrika kadar Saray'a yakın, mütercim ve meşhur şair Nedim'in bu husustaki tavrı, matbaaya alâkası, kanaatimizce bu konuyu inceleyecekler için iyi bir başlangıç olacaktır. Bilindiği üzere okumaya, kitaba gerçekten mübtelâ olan Nedim'in birçok hususiyetinden ikisi, hâfız-ı kütüb olma hevesi ile gününün en basit hadiselerine düşürdüğü tarih beyitleridir. Bu vasıfları ile Nedim'in İbrahim Müteferrika Matbaası ve faaliyetlerine bir alâka duyması beklenir. Nedîm Divânı'nda bu hususta tek bir satırın bulunmaması câlibi dikkattir. Bu husus ve sebebi her halde aranmalıdır. Bu sebep belki de "gecikme"nin ciddî sebeblerinden birini teşkil edecektir.

Burada, iki grupta toplanabilecek vesika değerinde gördüğümüz malumatın bir bütün olarak henüz değerlendirilmediğine de işarette fayda mülâhaza ediyoruz.

Bunlardan birincisi, başta İbrahim Efendi'nin kendisi ve Matbaası ile alâkalı kendi yazdıkları, arşiv vesikaları ve devrinin kalem sahiplerinin ortaya koydukları derlenip ortaya konulmalı ve bir bütünlük içinde değerlendirilmelidir. İkinci olarak daha sonra bu mesele ile alâkalı malumat derlenmelidir. Şimdiye kadar bildiğimiz kadarı ile bunlar bir bütün olarak ele alınmamış, muhtelif araştırıcılar bulabildikleri ile iktifa etmişler veya birbirlerinden nakletmişlerdir. Bunlara ilâve olarak, Kâtip Çelebi gibi İbrahim Efendi öncesi malumatın da toplanması, bilhassa gecikmenin izahına ışık tutması bakımından ehemmiyet arzetmektedir. Bu malumata istinaden hazırlanacak bir matbaacılık kronolojisi birçok galatın tashihini mümkün kılacaktır.

Matbaamızın kuruluşunun Batı'ya göre gecikmesinin sebebleri de muhtelif zaviyelerden ciddî tahlillere istinat ettirilmeden, sadece

işaret edilerek ve ülkenin, her ne demekse “geri kalışı”nın sebebleri arasında sayılarak bir başka galat efkârı umumiyemizin malı olmuştur. Kronoloji, matbaamızın kuruluşunun gecikmiş olduğunu gösteriyor. Bunun sebeblerine şimdiye kadar, bazı yazarlarımız çoğu bir ihtiyaç olmayan birkaç nokta ile işaret etmişlerdir. Kanaatimizce burada müdafaa halinde bulunmaya ihtiyaç yoktur. Bu konuyu ele alırken Osmanlı ilim ve kültür adamlarının kitaba olan ihtiyaçları, kitabı temin yolları ve bu kitapların vasıflarını inceleyerek bakmak bizi doğru cevaba götürecektir.

Osmanlı ilim ve kültür adamlarının ihtiyaçları olan kitapları temin etmede herhangi bir güçlük ile karşılaştıklarını söylemek kanaatimizce haksızlık olacaktır. Her devir kalem sahipleri, alâka sahaları içinde telif, tasnif ve tercüme yolu ile daima kitap meydana getirmişlerdir. Kütüphanelerimizin koleksiyonları ve kütüphane katalogları üzerinde, ufak çapta ve belirli konularda yapılan analitik çalışmalar bu görüşümüzü haklı çıkarıyor. Yukarıda sayılanlara, istinsah yolu ile bir kitabın yeni nüshalarının katıldığı hususunu da ilâve edersek o günün toplumunda, onların ihtiyaçlarını karşılayacak kitap meydana getirme ve kitabı bulabilme faaliyetinin kesintisiz olarak yapıldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Pekçok rastlanan, kitaplar üzerindeki çeşitli kayıt ifadeleri, kitabın yalnız meydana getirildiğine değil, aynı zamanda ve pek serî bir şekilde yayıldığına işaret etmektedir. Tekraren ve hulâsaten ifade edelim, Osmanlı ilim ve kültür adamları ihtiyaçları olanı kolayca bulabilme imkânına sahip olmuşlardır. Umumen ihtiyacın cevabı vardır.

Daha önce bazı yazarların da işaret ettiği üzere dikkate değer bir diğer sebeb, kitabın maddî yapısındaki estetik vasıftır. Yazma kitaplardan, talebenin âlet kitaplarından başka olanları, umumiyetle hususen imâl edilmiş eserlerdir. Bunlarda kağıtlarının evsafından, yazıdaki güzelliğe, tezhibe, cilde kadar bütünüyle bir estetik yaklaşımı bulmak mümkündür. Aynı şeyleri basma kitapta bulmak ve görmek mümkün olmamıştır. Bedelini ödeme imkânını bulduktan sonra elbette yazma kitap tercih edilmiş olacak, basma kitaba itibar edilmeyecektir.

Buna bağlı olarak zamanın bir terbiye usulüne, bir eğitim metoduna da işaret etmek icapeder. Elimizdeki kitap nüshalarına, bunlardaki bazı kayıtlara ve bazı kütüphane vakfiyelerine dayanarak medrese eğitimi sisteminde, talebenin, okuyacağı derse, okuyacağı kitabı istinsah ederek, yani kendi kitabını önce kopye ederek başladığını söyleyebiliriz. Bazı kütüphane vakfiyelerinde o kütüphanenin, haftanın muayyen günlerinde sadece talebe-i uluma ve istinsah müsaadesi ile tahsis edildiğine dair ifadeler mevcuddur. Yani o kütüphaneden, o gün, sadece medrese talebeleri kitap mutâlaa ve istinsahı için faydalanmaktadırlar. Bu hususun bazı âlet kitaplarının niçin mebzul miktarda ve çoğu düzgün olmayan yazı ile mevcud olduğunun izahı olduğu kanaatindeyiz. Yani kitabın potansiyel satın alıcısı olacak olan medrese talebesi, pedagojik sebebler ile kendi kitabını sadece ve çoğu zaman bağış yolu ile temin ettiği kâğıt ve mürekkep masrafı ve el emeği karşılığı temin etmekte, aynı zamanda, daha sonra hoca ile müzakere ve mutâlaa edeceği eseri, onu kopye ederek ilk dersini almaktadır. Bu durumda bu cins basılı kitap için müşteri bulunmayacaktır. Yani kitabın basılı olarak arzını karşılayacak medrese talebesinden talep vukû bulmayacaktır.

Kanaatimizce matbaamızın gecikmesinin en önemli sebebi “kitabın arzı ve kitaba olan talep” meselesidir. Osmanlı ilim ve kültür adamları talep ettikleri kitabı her zaman için temin etme imkânına sahip olmuşlardır. Yukarıda ifade edildiği gibi kütüphanelerde veya diğer vasıtalar ile arîyet edilen kitabın istinsahı yanında sahhaflar çarşısı da kitap temin etme merkezlerinden birisi olmuştur. Sahhaflar çarşısında kitap alım-satımı, kitap ticaretinin yanında, kitap îmâli de faaliyet sahalarından biri olagelmiştir.

Sahhaflar, her zaman talebi olacak eserleri istinsah ettirerek miktarı kâfi hazır bulundurdukları gibi, vâki talep üzere muayyen bir kitabı; meslekleri kitap istinsah etmek olan ve sayıları binler ile ifade edilen yazıcılara, hattatlara, kitabın hacmine ve konan süreye göre, taksim ederek bazen bir, bazen birkaç gün içinde hazırlatarak temin etmişler ve talebi karşılamıştır. (Hattatların adedi olarak ortaya konan rakamların doğruluğu da ayrı bir araştırma konusudur.) Burada söz

konusu olan arza talep yaratma değil, talebe göre arz imkânı hazırlamaktır. Yâni önce talep, sonra buna cevap verecek arzı temin etme yoluna gidilmiştir. Bu talep ve arz meselesini, Osmanlı iktisadiyatının, hattâ hayatının diğer sahalarında da aramak, kanaatimizce başka sahalardaki galat kanaatlerinin tashihine de imkân sağlayacaktır. Batı ile Osmanlı'nın maddeye yaklaşımındaki temel fark, kanaatimizce bu noktadır. Batıda matbaa ürünlerinde olduğu gibi hemen her sahada arz ve arza talep yaratma öncelik alırken Osmanlı dünyasında önce talep ve talebe cevap verecek arz öncelik almıştır. Kapitalist yaklaşımın, klâsik Osmanlı anlayışında olmadığı kanaatindeyiz. Şarktaki kanaat anlayışı şarkta aslolan ihtiyacı duymak, buna göre talebde bulunmak, bu talebe cevap verecek arzı aramak iken Batıda aksi istikamette bir cereyan olarak arz etmek, arza göre talep yaratmak şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bunların çeşitli açılardan doğruluk ve yanlışlığını bir tarafa bırakarak Batı'nın teknolojiyi meydana getirme ve kullanmada Osmanlı'dan önce olmasını ve bu anlayışa uygun ekonomik ve politik sistemler geliştirmesini bu anlayışa bağlamak, matbaa meselesini de buna iyi bir örnek olarak göstermek herhalde yanlış olmayacaktır.

“Basım” Türk Ansiklopedisi. c. 5, fasikül 37-38, s. 310-338 Millî Eğitim Basımevi 1951.

Baysal, Jale. Kitap ve Kütüphane Tarihi’ne Giriş. 2. b. Türk Kütüphaneciler Derneği İstanbul Şubesi, İstanbul 1992, 92 s.

Ersoy, Osman. Türkiye’ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler. A.Ü., DTCF. Kütüphanecilik Enstitüsü Yayını 1, Ankara 1959,

Gerçek, Selim Nüzhet. Türk Matbaacılığı I/Müteferrika Matbaası. İstanbul 1939, 111 s. + 98 s.

Koloğlu, Orhan. Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları, İstanbul Gazeteciler Cemiyeti, ty. 124 s.

Pakalın, M. Zeki. “Darüttibaa”, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c. 2, s. 44-58. Millî Eğitim Bakanlığı,:

Şen, Adil. İbrahim Müteferrika ve Usûlü’l-hikem fî Nizâmi’l-Ümem Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1995 XIII, 1925.

Türk Kütüphanecileri Derneği Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı/10-11 Aralık 1979, Ankara/Bildiriler. Ankara, 1980, XI, 1745. Türk Kütüphaneciler Derneği Yayınları: 12

Sayın Alpay Kabacalı’nın çalışmaları. Sayın Kabacalı’nın kitap tarihimiz üzerindeki araştırmaları ve yayınları ihmal edilmemesi gereken neşriyattır. Kabacalı araştırmalarında ulaşabildiği bilgileri, ihmal etmeden değerlendirmekte ve okuyucusunun dikkatine sunmaktadır.

Bu eserlerin dışında özellikle Niyazi Berkes’in iki makalesi ile “Türkiye’de Çağdaşlaşma” isimli araştırmasının ilgili bölümünün de bibliyografyaya ilâvesinde fayda mülâhaza edilmiştir. Berkes, bu yazılarında, özellik ile Müteferrika’nın şahsiyeti ve devrin genel gidişatı içinde matbaaya işaret etmektedir.

Yukarıda zikredilen eserlerin bibliyografya ve dip notlarının, bu konuda derinleşmek isteyecekler için yol gösterici olacağı kanaatindeyiz.

Mühendishane Matbaası için Prof. Dr. Kemal Beydilli'nin metinde işaret edilen, ciddî tedkikat mahsulü, metod açısından örnek alınacak değerli eseri ile Taşbasmacılığı için Selim Nüzhet Gerçek'in Türk Taşbasmacılığı eseri ilk müracaat edilecek kaynaklardır.

* Merhum M. Esad Coşan'ın Aziz Hatırasına

Osmanlı'da Fotoğrafçılık / Dr. Hidayet Nuhoğlu [s.933-943]

“Muhterem Edip Özkale’nin aziz hatırasına”

I. Fotoğraf

Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısının buluşlarından biri olan fotoğraf (photograph: photo=ışık, graph=çizim), ışığın belirli kimyevî terkipler üzerindeki tesiri ile bir satıh üzerine görüntü meydana getirmek işi, bir cismin ışık ve kimyevî reaksiyon yolu ile bir satıh üzerinde görüntüsünü sağlamak işi olup, bir yandan geniş ve çeşitli sahalarda kullanılarak, süratle yayılmış, öte yandan teknik olarak gelişmiş, bu gelişme ile fizik ve kimya temelli yeni sanayi kollarının, yeni bir sanat dalının ortaya çıkmasına yol açmış, ayrıca bazı yeni buluşların doğmasını sağlamış veya bunlar için ilham kaynağı olmuştur.

Etimoloji ve tarifinin ortaya koyduğu üzere fotoğraf, biri fizikî diğeri kimyevî olmak üzere iki temel unsurun terkibinden meydana gelmektedir. Burada fizikî unsur olan optik prensipleri içinde bir cismin görüntüsünün sağlanmasının, fotoğrafa nisbetle, daha uzun bir geçmişi vardır. Teknolojik tarifine göre bir cismin görüntüsünün, ışığın fizikî özelliklerinden faydalanılarak elde edilmesi prensipi Aristo’ya kadar götürülebilir.

Eski çağların “camera obscura=karanlık oda”sı, fotoğraf makinalarının atasıdır denilebilir. Ufak bir delikten geçen ışınlarla, bu deliğin mukabilindeki satıhta bir görüntü meydana getirilmesine dayanan bu teknik eski çağlardan bu yana tatbik sahası bulmuş, özellikle de güneş tutulmalarının rasadında kullanılmıştır. Bu karanlık oda prensipinin bazı Selçuklu mimarisinde de kullanılmış olduğuna da işaret edilebilir. Meselâ Konya Karatay Medresesi’nin sahn tepesindeki açıklıktan ortadaki havuza akseden semânın bu görüntüsü ile ilm-i heyet tedrisatı ve rasadının yapılmış olması, tamamen camera obscura’nın bir tatbikatından ibarettir.

16. asırda, bir rivâyete göre 1548'de Danielo Batbao, bir başka rivayete göre 1550'de Cardano, karanlık kutu'nun deliğine bir mercek yerleştirmiş ve böylece karanlık oda'dan fotoğraf makinesine geçişin ilk adımı atılmıştır. Daha sonra, 18. asırda görüntünün aksettiği satıh buzlu camdan yapılmış, böylece görüntünün, âletin dışından görülebilmesi sağlanmış ve fotoğraf işi, elde edilen görüntünün tesbitine kalmıştır ki bu da ikinci temel unsur olan fotoğrafın kimyevî yönü ile ilgili çalışmaları gündeme getirmiştir.

Simyacıların, gümüş klorürün (AgCl), ışık tesiri ile değişikliğe uğradığından haberdar olduklarından bahsedilir. Ancak 18. yüzyıla kadar bununla ilgili bir tatbikattan bahsedildiğine, bildiğimiz kadarı ile rastlanmamaktadır. 18. yüzyılda (1727), Johann Heinrich Schulze, kireç ve gümüş nitrat (AgNo3) ile hassaslaştırılmış bir kâğıt üzerine şekilli bir kalıp koyarak bunu güneş altında bırakmış ve böylece kalıbın görüntüsünün elde edilmesine muvaffak olmuştur. Yalnız bu görüntüyü elde etmenin daha gerçek olabilmesi için bir 50 yıl daha geçmesi gerekmiş ve Carl W. Scheele, 1777'de bu görüntünün, amonyakta bir çeşit muamelesi ile sabitleşmesini bulmuştur. 1790'da Jacques Charles hassaslaştırılmış kâğıt üzerine insan silüetini tespite muvaffak olmuştur. Böylece 18. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyılın başında fotoğrafı meydana getiren fizikî ve kimyevî unsurlar, kendi başlarına bilinir hale gelmişlerdir. Bu unsurların biraraya gelerek gerçek fotoğrafın ortaya çıkışı 19. yüzyıla kalmıştır. 1802'de Wedgewood'un porselen üzerindeki resimlerin sağlanması için yaptığı başarılı, karanlık oda+ışığa karşı hassaslaştırılmış satıh yolu ile görüntü sağlama çalışmalarından sonra 1816'da Fransız Niepce tabiatın görüntüsünün bu yolla bir satıha nakli çalışmalarına başlamış ve 1822'de "points de vue=görüntü noktaları" elde etmeyi başarmış ve 1826'da gerçek resmi elde etmiştir. Aynı maksadla ayrı ayrı çalışmalar yapan Jacques Mande

Daguerre ile Niepce 1829'da ortak olmuşlar ve buluşlarını piyasaya arzedecek seviyeye getirecek gelişmeler için yeni denemelere girişmişlerdir. 1833'te Niepce'nin ölümü üzerine, çalışmalarını yalnız devam ettiren J.M. Daguerre, nihayet Ocak 1839'da buluşunu Fransız İlimler Akademisi Bülteni'nde yayınlatacak

kadar geliştirerek bu buluşa imzasını atmayı başarmıştır. Kendisinden sonra Daguerreotype adı ile anılan Daguerre'in buluşu, bir yandan yayılırken bir yandan da farklı kimyevî birleşimlerin kullanılması ile saatler süren ışıklanma süresi dakikalara inecek kadar gelişmiş, 1840'lar, bu noktaya gelmiş fotoğrafçılığın yayılması ve gelişmesi ile geçmiş, bu yılların fotoğrafçılarından İngiliz Henry Fox Talbot, daha pratik yeni bir tür fotoğrafçılığa imzasını atarken "Photograph" tabirini, bildiğimiz kadarı ile, ilk kullanan olmuştur.

1850 ve sonrası her bakımdan fotoğrafın kullanımının yayılması, hem fizikî hem de kimyevî teknolojinin tekâmülü ve bunlar etrafından yeni bir sanayinin kuruluşu ile geçmiş birçok yeni meslek ortaya çıkmış ve âdeta insanoğlu fotoğraf çağına girmiş, ayrıca basım işleri ve gazetecilikte de yeni bir devir açılmıştır. Renkli fotoğraf ile ilgili gayret ve çalışmalar da bu devirlere, hattâ daha öncesine kadar gitmektedir.1

Artık bugün fotoğraf, bir yandan günlük hayatın belgeden sanata, öte yandan sanattan teknolojiye ilmin ve araştırmanın yardımcısı veya maksadı olarak insanla beraber olmuş ve bu beraberlik dünyanın dört bucağına yayılmış bulunmaktadır.

II. Türkiye'ye Fotoğrafın Girişi

III. Selim ve özellikle II. Mahmud ve sonrasının İstanbul'u, Avrupa'yı takibe çalışan, Avrupa'dan haberdar olan bir İstanbul manzarası arzetmektedir. Avrupa'daki birçok şey, 18. yüzyıldan itibaren belirli muhitlerde de olsa, İstanbul'a gelmiş ve yerleşme imkanı bulmuştur. 19. yüzyılın gazetesi Takvim-i Vekayi'de ve buna mümasil diğer bazı yayınlarda, Avrupa'daki icatlar, buluşlar ve benzeri hususlarla ilgili haberleri, Avrupa yayınlarından tercüme sureti ile, hemen hemen aktüel olarak takip etmek mümkün gibi görünmektedir. Öte yandan İstanbul, hâlâ dünyanın büyük devletlerinden birinin başkenti ve özellikle Avrupalılar için Doğu'nun esrarengiz havasının teneffüs edilebileceği bir yerdir. Bazı Avrupalılar için ise ellerindeki yeninin pazarlanması için ilk düşünülecek bir merkez, bir pazar kapısıdır.

İşte bu hava içinde fotoğrafın ilk ulaştığı yerlerden biri olarak Osmanlı topraklarını ve bu arada İstanbul'u görüyoruz. Ağustos 1839'da Paris'te Daguerreotype'in tanıtılması üzerinden çok geçmeden bu buluşun Türkiye'de de tanıtıldığı anlaşılmaktadır. Bu konuda şimdilik elimizde olan en eski belge 28 Ekim 1839 tarihli Takvim-i Vekayi'deki yayındır. Bu yayında bu icadın tarihî seyri anlatılmakta, teknik özellikleri söz konusu edilmekte ve mucid M. Daguerre tanıtılmakta, ayrıca, İngiliz Talbot'dan da bahsedilmektedir, hattâ o tarih için bildiğimiz kadarı ile başka bir kaynakta zikredilmeyen renkli fotoğraftan da söz edilmektedir.

Takvim-i Vekayi: 28 Ekim 1838, Sayı 186

Avrupa cânibinden tevârüd eden gazete varakından müstahrec havâdisin tercümesidir:

Cümlenin ma'lûmu olduğu vechile teksîr-i ulûm ve ma'rifet ve tevfîr-i sanâyi' ve hirfet kazıyyelerine i'tinâ ve dikkat ve istihsâl-i esbâb ve vesâ'îl-i ilmiyye ve istikmâl-i levâzım-ı fünûn-ı hikemiyyeye sarf-ı makderet olundukça an-be-an envâ'-i sanâyi'-i acîbe ve gûnâ-gûn fünûn-ı garîbe ihdâs ve ihtirâ' olunmakda ve tevessu'-i dâ'îre-i menâfi' ve ticârete bezl-i hâsıl-ı vüs'a ve dirâyet kılınmakda olup… Bu esnalarda dahi sarf-ı efkâr ü dikkat ve bezl-i nakdîne-i akl ü firâsetle bir san'at-ı garîbe dahi cilve-gir-i mir'ât-ı zuhûr olmuş ve san'at-ı mezkûrenin mûcidi Fransalu Mösyö Daguerre nâm bir ehl-i hüner bulunmuş olup mumâileyh tahsîl etmiş olduğu fünûn-i mütenevvi'a-i bedî'anın âsâr-i hikemiyyesinden olarak isti'kâs-ı şu'â'-i şems ile tersîm-i eşya tarîkini ihtirâ' ve istihrâc eylemiş ve bu san'at-ı garîbenin sûret-gir-i âyîne-i husûl olmasına hafî ve celî yirmi sene mikdârı çaluşup çabalayarak nihâyet hezâr gûne tecârib-i kaviyye ile fi'ile getürmüş ve kuvve-i şu'â'-i şems-i münîr ile münakkaş olan eşkâl-i mahsûsayı cümleye irâ'e ve i'lân eyledikde keyfiyet bâis-i tahsîn-i firâvân olmuş olarak ancak san'at-ı mezkûrenin ber-vech-i tafsîl beyân ve tasrîhi tatvîl-i makâli mûcib olacağı mütâla'asıyla yalnız sûret-i i'mâl ve icrâsının bu mahalde zikr ü ta'rîfi münâsib görülmüşdür…ve eşyâ-yı mezbûrenin ber-minvâl-i muharrer eşkâl-i mahsûsası tabî'at-ı eczâ iktizâsınca karakalem ise de ba'd-ezîn kuvve-i ulûm ve ma'rifet ve vâsıta-i tecârib ve dikkatle elvân-ı

mütenevvi‘adan mürekkeb olarak tersîm ve teşkîli dahi mümkin olacağı muhtemelâtdan görünmekde…

Bundan iki yıl kadar sonra 15 Ağustos 1841 tarihli Ceride-i Havadis’deki bir haberde Daguerre basması (Daguerreotype) tekniğinden sonra, terim Türkçeleştirilerek, ateş yazması’nın (photographia) tarifi yapılmaktadır. Buradaki ifadeye dayanarak, fotoğraf kelimesinin 1841’de Türkçe’ye girdiğini söyleyebiliriz. Bunun yanında dikkat çekici bir noktaya daha işaret edilmektedir. Bu haberde Mösyö Daguerre’in Daguerre, basmasını takdim eden “kitabı dahi İstanbul’a gelmiş ve tercüme edilmiş olmağla bilenlerin malumudur” denilmektedir.

Ceride-i Havadis: 15 Ağustos 1841, Sayı 47

Âlât-ı hendeseye ihtiyâc hiss etmeksizin ve tastîh ve taksîm ile vakit geçirilmeksizin bir mahallin resm-i mücessemini almak içün Avrupa’da (Daguerre) dedikleri zât bir âlât îcâd edüp Daguerre’in basması ma‘nâsına (Daguerreotype) tesmiye etmiş ve mukaddemi kitâbı dahi İstanbul’a gelmiş ve tercüme edilmiş olmağla bilenlerin ma‘lûmudur. Kaldı ki ol âlâtı ihdâs etdiği nakl olunan Mösyö Daguerre bu def‘a dahi yine (Fotoğrafya) nâmıyla ya‘ni ateş yazması unvânıyla bir alât dahi îcâd edüp bir an-ı gayr-ı münkasıma bir milyona taksîm olunup içinden bir kısmı alındığı takdîrce ol müddetin içinde bir mahallin veyâ bir ordunun şekl-i mücessemi ihdâs etdiği kâ‘ide iktizâsıyla bir levha üstünde resim olmuş gözüküyor. Eğer belde ise kâffe-i ebniye ve sâ’îresinden başka bağ ve bağçesinde olan ağaçların yaprakları dahi birer birer fark oluyor imiş ve eğer ordu ise cümle mevcûdâtından fazla adamlarının lihyelerinde kılların keyfiyetleri dahi seçiliyormuş. İşte bu mâdde garîbe-i âlemden ise de henüz kâ‘idesini meydâna koymamış olduğundan keyfiyet-i ameliyesi bilinmiyor ise de kuvvet-i elektrikaiyye ile olduğu ma‘lûmdur.

Ceride-i Havadis’in bu haberinde bahsedilen tercüme hakkında, yeni ve açıklayıcı bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ayrıca bu konu üzerinde çalışanlar da sadece bu rivayeti nakletmişlerdir. Araştırmalarımızda bu tercümeyi gören kimseye rastlayamadık. Ancak fotoğraf tarihini konu alan bazı yayınlarda, M. Daguerre’in, buluşunun ilânından

hemen sonra “Daguerrotype El Kitabı” yayınlandığını ve bu kitaptan, meselâ 3 ay gibi kısa bir sürede 9.000 nüsha satıldığı kaydediliyor.2 Böylece bu yeni icad, yani fotoğraf, haber ve bilgi olarak, hemen Türk kamuoyunda yerini bulmuş ise de fiillen İstanbul’a gelişi, bir gazete ilânına göre, buluşun ilânından sonraki üçüncü yıldadır.

Ceride-i Havadis’in 17 Temmuz 1842 tarihli nüshasında, M. Daguerre’in çıraklarından M. Kompa (Compan?) adında birinin İstanbul’a geldiği, fotoğraf sanatını ücret mukabili teşhir ettiği, isteyenlere öğrettiği ve şahıs, grup veya manzara resmi çektiğinden ve fotoğraf için “iktizâ eden âlâtını dahi satacağından” bahseden bir haber ve bir ilân neşredilmiştir. Böylece fotoğraf fiilen İstanbul’a gelmiştir.

Ceride-i Havadis: 7 Temmuz 1842, Sayı: 95

Âlemin acâîb-i icâdâtından olan eşyânın biri dahi (Daguerreotype) dedikleri şeydir. İşbu âlâtı Fransa hüner-mendânından Mösyö (Daguerre) îcâd etmekle ana nisbetle Daguerreotype tesmiye olunmuşdur. Ressâmlar bir adamı resm edecekleri vakit anı birkaç günler kemâl-i sabr ü sükûnla karşularına oturdup def‘a-be-def‘a nazar ederek hayli zahmetlü resim ederler. Lakin bu âlâtla resm olunacak olduğu vakitde güneşde altı saniyede ve güneşsiz vakitde yarım dakîkada ol âlât vâsıtasıyla resm edüp bitirirler. Şöyleki, adamı bir ayine karşusuna oturup dürbin vâsıtasıyla matlûbun resmi âlât olan sanduğun içindeki bakır levha üzerine mün‘akis olur. Şimdi Mösyö Daguerre’in şâkirdânından (Mösyö Kompa?) İstanbul’a gelmişdir ve Beyoğlu’nda (Belle Vue) dedikleri lostaryada eğleniyor. Bütün gün ol arada bulunup icrây-ı san‘at ediyor. Husûsuyla Pazar günleri sâ‘at dokuzda başlayup adam başına onar guruşa olarak seyr içün gelenlere izhâr-ı ma‘rifet eyler. Bundan başka ister ise bir adam ister ise bir mahal ve ister ise bir kaç adam olarak resmini çıkarır. Bir mahal dediğimiz farazâ Üsküdar’dan İstanbul’un görünmesi ve İstanbul’dan Üsküdar’ın resmi seyr olunması gibidir. Bir adamın ve birkaç adamın tasvîrinin yapılması yüz guruşdan yüzyetmişbeş guruşa kadar olup bir mahal resmi yüzyirmibeş guruşdan bin guruşa kadar cesâmetine göredir ve Mösyö Kompa (?) işbu san‘atı tâlib olana ta‘lîm edecek ve iktizâ

eden âlâtını dahi satacakdır. İşte keyfiyeti bu vechile olduğu ma‘lûm olmak içün i‘lân olundu.

Ancak burada, yukarıda bir yıl evvele ait, Daguerre'in kitabının tercümesine yeniden işaret gerekiyor. Eğer fotoğraf, gerçekten, İstanbul'a M. Kompa ile gelmiş ise, daha önce bu konudaki teknik mahiyette bir kitabın tercümesinin niçin yapıldığı sorusuna ciddî ve tatmin edici cevap bulmak gerekiyor.

1839'dan itibaren, yani Daguerreotype'in açıklanması ile beraber, bu tekniği öğrenen pekçok kişi, birbirinden farklı maksadlarla dünyanın dört bucağına "Daguerreotypist" olarak bu "tekniğin icrası" için dağılmış bulunuyordu. Bunlardan M. Kompa gibi bazılarının İstanbul'a geldikleri, bir müddet kalıp sonra bir başka yere gittikleri, gazete ilânlarından anlaşılmaktadır. Böylece bir yandan, daha önceki devirlerin ressamları gibi, çeşitli milletlerden fotoğrafçıların İstanbul seferleri devam ederken, öte yandan, daha fotoğrafçılığın ilk günlerinden itibaren Osmanlı Coğrafyası'nın fotoğraflanmakta olduğu görülüyor.

Parisli Noel Marie Paymal Lerebours'un ekibi, 1839 güzünde yola çıkarak Mısır, Filistin ve Beyrut'un ilk fotoğraf-manzaralarını, daha sonra "Excursion Daguerriennes: Vues et Monuments les plus Remarquables du Globe" adı ile 1840-1843 yılları arasında neşredilecek albüm serisi için tespit etti.3 Daguerre'in buluşu İstanbul'da gazete haberi olarak neşredildiği zaman Lerebours'un ekibinden Joly de Lotebinière çoktan Nil boyunda fotoğraf çekmeye başlamış, Mısır'ın ardından Filistin, Suriye, Lübnan ve Anadolu'nun muhtelif yerlerinde fotoğraflar çekmişti.4 Bu tür teşebbüsler daha sonraları da devam edecek ve meşhur Yıldız koleksiyonunun teşekkülünde böyle alınmış fotoğraflar önemli bir yer tutacaktı. Goupil Fesquet'nin5 öncülüğünü yaptığını söyleyebileceğimiz bu müteşebbislerin gayretleri ile 19. yüzyıl Osmanlı coğrafyasının büyük bir kısmı ve buradaki hayat, çeşitli yönleri ile ve fotoğraf yolu ile tespit edilmiş bulunmaktadır.

Mösyö Kompa (Compan?) yolunu takip edip İstanbul'da fotoğrafçılık sanatını ve mesleğini icra edenler arasında Gerard de

Nerval ve Ibeyan Carlo Naya’yı6 görüyoruz. Carlo Naya’nın 1845’te İstanbul’da bir stüdyo açtığı ve 1857’de Ibeya’ya dönünceye kadar İstanbul’da fotoğrafçılık yaptığı kaydedilmiştir.

Ceride-i Havadis: 8 Haziran 1845, Sayı: 232

Bu def‘a Paris’den Âsitâne’ye gelmiş olan Ressâm Naya fotoğrafya ta‘bîr olunan insân sûreti tersîminde fevka’l-gâye mâhir ve aynıyla benzetmekde bilâ-kusûr olub hîn-i tasvîrinde güneşe dahi muhtâc olmayarak karşusundaki adamın sûretini birkaç sâniye zarfında çıkaracağı ve beher gün sabahleyin sâ‘at onikiden ahşam sâ‘at onikiye kadar icrâ edeceği resmin ziynet ve cesâmetine göre bahâsı altmış guruşdan yüz guruşa kadar olarak birkaç kişi berâber tasvîr olunduğu takdîrce pazarlık olunacağı ve merkûmun mahalli Beyoğlu’nda doğru yolda Moskov Sarayı karşusunda olmağla oradan sû’âl kılınacağı istek edenlere ihbâr olunmuşdur.

Ceride-i Havadis, 27 Aralık 1848, Sayı 416

Daguerreotype ta‘bîr olunur usûl üzere bir kaç dakîka zarfında güneş kuvvetiyle ahz-ı resim eylemek san‘atında mehâretli olan Naya nâm iki karındaş bu def‘a Dersa‘âdet’e gelüb Beğoğlu’nda dört yol ağzında Rusya Sefârethânesi karşusunda vâki‘ (Cerolemo) nâm kimesne hânesinde sâkin oldukları ve herkesin isteğine göre mücessem ve karakalem ve renkli ve ma‘den veyahûd kağıd üzerinde ve birkaç kişinin dahi resmini birden ehven bahâ ile tasvîr edüb cesâmet ve zahmetine göre elli guruşdan yüz guruşa kadar akça ahz edeceği ve oraya gitmeyub kendü hânesinde resim çıkartmak isteyenler ile ayrıca pazarlık olunacağı ve bu Daguerreotype âlâtlarının ba‘zısı satılık olub az vaktin içinde pek âlâ öğrenilmek üzere murâd edenlere ta‘lîm edileceği ve yapılan tesâvîrden iyüce çıkmamış olanları gerüye verilebileceği i‘lân olunmuşdur.

1843-45 yılları arasında çektiği sekiz yüzden fazla fotoğrafla Joseph-Philbert Girault de Prangey7 İstanbul ve Anadolu fotoğrafları konusunda daima hatırlanacak isimlerden birisi olmuştur. Bir başka isim ise Maxime du Camp’dır. 1848’de Mısır, Filistin ve Suriye’ye yaptığı gezinin fotoğraflarını, yazı işleri müdürlüğünü yaptığı Revue

de Paris mecmuasında seyahat notları ile beraber yayınlamış ayrıca bunları bir albümde toplamıştır.8

Bu arada pek çok fotoğrafçının da benzeri gayretleri olmuştur. 1853-1856 yılları arasında iki buçuk yıl süren Kırım savaşı bir yandan harp fotoğrafçılığı gibi yeni bir meslek dalının doğmasına sebep olurken, öte yandan pek çok Batılı fotoğrafçının yolunu İstanbul'a düşürmüş ve yeni yeni İstanbul ve Anadolu albümlerinin meydana getirilmesine yol açmıştır. Bu harbin, Türkiye fotoğrafçılığı açısından mühim olan tarafı ise, 1856'da İstanbul'a gelen kimyager Rabach'ın, İstanbul'da gerçek profesyonel fotoğrafhaneyi açmasıdır.9 Rabach'ın bu stüdyosunun ehemmiyeti, yerli fotoğrafçıların yetişmesinde öncülük etmesinde olmuştur. Fotoğrafçılık tarihinin büyük isimlerinden meşhur Abdullah Biraderler (Abdullah Fréres) bu stüdyoda, Rabach'ın çırakları olarak yetişmişler, 1858'de Rabach'ın Almanya'ya dönüşü üzerine Rabach Stüdyosu da satın alınma sureti ile kendilerine kalmıştır.

Artık Osmanlılarda yerli fotoğrafçıların devri başlamıştır. Abdullah Biraderlerin büyüğü, daha sonra ihtida ile Abdullah Şükri adını alacak olan Wichen ve kardeşi Kevork fotoğrafçılıktan evvel minyatür ve resim ile iştigal etmişlerdir. Fotoğrafçılıktaki başarılarında bu yönlerinin de herhalde bir tesiri olduğu muhakkaktır. Bu iki kardeş, ustaları Rabach'tan kalan stüdyoyu geliştirmişler ve sanatlarındaki başarıları ile de fotoğrafçılığın tanınıp kabul görmesinde ve rağbet bulmasında önemli rol oynamışlardır. Stüdyo çalışmaları yanında İstanbul'daki kültür ve sanat eserleri ile günlük hayatı tesbite de çalışmışlar ve bu teşebbüsleri ile de bir bakıma Yıldız koleksiyonunun nüvesini hazırlamışlardır.

Abdullah Biraderlerin çalışmaları Saray'ca da takdir edilmiş ve 1862'de “Ressâm-ı Hazret-i Şehriyârî” unvânı ile devrin padişahı Sultan Abdülaziz'in fotoğrafçılığını da üstlenmişlerdir. Bu unvanı, Sultan Abdülaziz'den sonra Sultan İkinci Abdülhamid devrinde de muhafaza etmiş ve bu unvanın bir imtiyazı olarak fotoğraf kartlarının arkasında, bu ibare ile beraber Sultan'ın tuğrasını da bastırarak kullanmışlardır.

1866 Milletlerarası Paris Fuarı'na katılan Abdullah Biraderlerin resimleri teknik ve estetik üstünlükte görülerek takdir edilir. Alâkalı çevrelerin böylece takdirini kazanan Abdullah Biraderler milletlerarası şöhrete ulaşırlar ve resmini çektikleri şahsiyetler arasına İstanbul'u ziyaret eden İngiltere Kralı VI. Edward, Alman İmparatoru II. Frederik, İtalya Kralı Victor Emmanuel, Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz Joseph, İran Şahı Nasruddin Şah ile Mısır Hidiv ailesi ve Osmanlı şehzadeleri de katılır. Bunların yanında devirlerinin pek çok meşhur şahsiyetinin fotoğraflarını da çekmişlerdir. 10

Abdullah Biraderler 1867'de iş yerlerini Beyazid'den Pera'ya naklederler. Rabach'tan satın aldıkları stüdyoyu, Osmanlı fotoğrafçılığında bir başka önemli isim olan ve kendi yanlarında yetişen Nikolai Andreumenos'a satarlar.11

Şehzadelere fotoğraf dersleri de verdikleri rivâyet edilen "Serfotoğrafî-yi Hazret-i Şahriyârî" Abdullah Biraderler İstanbul'dan başka, Mısır Hıdivi Tevfik Paşa'nın talebi üzerine 1886'da Mısır'da bir şube açmışlardır. Bu sebeble Mısır ile olan münasebetleri neticesi Kahire'ye gidip gelmeleri, orada bir müddet için de olsa kalmaları, Pera'daki stüdyonun ihmaline yol açar ve bu stüdyo da 1899'da, bir başka meşhur Osmanlı fotoğrafçısı Sabah'a satılır.12

Başarılı bir meslek hayatına sahip bu iki kardeş, Abdullah Biraderler meslekleri itibarı ile madalyalar almışlar, isimleri Devlet Salnamesine geçmiştir. Bu iki kardeşten büyüğü olan Abdullah Şükri 14 Temmuz 1902'de vefat etmiş, küçük kardeş ise 4 Nisan 1918'de ölmüştür.13

Abdullah Biraderler'in Saray fotoğrafçısı olarak yerini, yanlarında yetişen bir başka fotoğrafçı Febus Efendi14 almıştır. Gene onların çıraklarından, daha sonra Saray fotoğrafçılığına kadar yükselecek ve fotoğrafçılığı, hareketli ve gürültülü günlük hayatın tesbitinde de kullanacak olan Aşil Samancı, Apollon fotoğrafhanesi kurmuştur.15

Osmanlı fotoğraf tarihinde haklı olarak mühim bir yere sahip isimlerden biri de Basil Kargopoulo'dur. Kargopoulo;16 İstanbul'daki günlük hayatı, Niclaides, Michailidis ve Vafiadis ise mevcud veya

inşa halindeki binaları tespit edip albümler hazırlamışlardır. Rahmizâde Bahattin Bey (Baha Ediz) 17 Giritte başladığı fotoğrafçılığı İstanbul'da Resne fotoğrafhanesi ile sürdürmüş ve ayrıca muhtelif yerlerde şubeler de açmıştır.

Fotoğrafçılık tarihinde mühim bir yeri olan Albert Kahn'in "Dünya Arşivleri" projesi çerçevesi içinde ve sahibinin iflası ile bu projenin akim kalmasından önce bu proje için çalışan 4 fotoğrafçı, Türkiye'den 1912-23 yılları arasında 1557 levha çekmişlerdir. Bunlardan Stephanie Passet 1912'de İstanbul'da 85, Auguste Leon 1913'te İstanbul'da ve Bursa'da 143, tekrar 1918'de Bursa'da ve son olarak 1922-23'te Frédérich Gadmer 1306 resim ile "Dünya Arşivleri" projesini Türkiye kısmına katkıda bulunmuştur.18

III. Fotoğraf ve Saray Çevresi

Hem sanat hem de doküman olarak bir yandan profesyonel, öbür yandan amatör seviyede, cidden hemen ilk günden beri fotoğrafçılık Osmanlı dünyasında oldukça geniş bir tatbikat sahası ve Saray gibi bir hâmi bulmuştur. Özellikle Sultan İkinci Abdülhamid devrinde tespit ve tanıma vasıtası olmanın yanında aynı zamanda bir tanıtma aracı olarak da kullanılan fotoğrafçılık, yayın konusunda da alâkadan nasibini almış, ancak teknik araştırma ve sanayi alanının konusu olamamıştır. Bunun istisnası, bir matbaacı, Ahmet İhsan (Tokgöz) ile bir fotoğrafçı, Thodori Vafiadis 19 işbirliği içinde 1894'te gerçekleştirilen asit indirme usulü ile yapılan fotoğraf klişesi tekniği olup uzun yıllar ülkede tatbik edilmiştir.

Fotoğrafçılık başından beri Osmanlı Sarayı'nın yakın alâka duyduğu bir konu olmuştur. Bazı fotoğraf tarihçileri fotoğrafın Türkiye'ye girişini Paris'te tahsilde bulunan dört gencin, fotoğraflarını, kendilerini tahsil için Avrupa'ya göndermiş bulunan Serasker Hüsrev Mehmed Paşa'ya göndermeleri ve Paşanın da bu fotoğrafı Sultan'a göstermesi ile başlatırlar.20 Saray'ın eskiden beri resme olan alâkası malumdur. Sultan İkinci Mahmud'un, üzerinde kendi portresi bulunan madalyaları hediye olarak verdiği ve yaptırdığı bir portresini Selimiye Kışlasında halka teşhir ettirdiği ayrıca bazı dairelere resmini astırdığı

kayda geçmiş bir vak’adır. Bu konuda Vak‘anüvis Ahmed Lütfi Efendi, Tarih-i Lütfi’de 1252 yılı vukuatı sırasında şöyle diyor:

Ta‘lîk-i Tasvîr-i Hümâyûn

Tecdîd-i nizâmât-ı mülkiyye ve askeriyyeye i‘tinâ olunduğu sırada alafrangaya dâir ba‘zı şeylerin dahi icrâsı tasavvur olunmağa ve fi‘iliyâtı ise görülmeğe başlamışdı. Bu cümleden olmak üzere ba‘zı devâyir-i mülkiyye ve askeriyyeye tasvîr-i hümâyûn irsâl olundu. Tasvîrin resm-i ta‘lîki içün şâyân-ı temâşâ mutantan alaylar yapıldı. Umerâ ve zâbitân-ı askeriyye nişân ve sırmalı ağır elbise-i resmiyyeleriyle ale’s-sabâh Hassa Müşîri Fevzi Paşa Sâhilhânesi’nde bi’l-ictimâ‘ nev-resim sancaklı sandallardan gelen bir tabur asâkir-i bahriye ve iki tabur hassa üçer kıt‘a top ve mükemmel muzıka ile Beylerbeyi Sarayı arkasında ve bir taburu Nuh Kuyusu Caddesi’ne ve iki taburu Mehmed Paşa Köşkü’ne ve Harbiye taburu derûn-ı kışlaya ve altı kıt‘a top ve bir alay süvâri Haydar Paşa Sahrası fevkine ve bahriye taburu Bağlarbaşı’nda mükemmel top ve muzıkalarıyla berraber saf-beste-i selâm ve tevfîr ve Saray-ı hümâyûndan kışlaya kadar kırkar adım fasılalu süvâri ve piyâde karakollar muntazır-ı tasvîr oldukları hâlde umerâ ve zâbitân esb-süvâr ve hassadan altmışar nefer mülâzım ve çavuşlar mâşiyen pîşrev olarak ve tasvîri götüren fayton binek taşına yanaşdırılarak mahalline vaz‘ ü ta‘lîk ve Hassa Feriki Fethi Paşa ile Çirmen Mutasarrıfı Mustafa Nuri Paşa ve Hassa ve Mansûre müşîrleri faytonun önünde ve kurenâdan İzzet Bey ile Serasker Hüsrev Paşa arkasında olarak Selimiye Kışlası’na azîmet olunmuşdur. Zât-ı pâdişâhî alayın temâşâsı içün bahren kışlayı teşrîf eylemişdi. Esnây-ı râhdaki taburlara alayı muhâzi oldukda muzıkalarla resm-i selâm ve tâ‘zîm icra olunarak kışlaya takarrübde vüzerâ ve umerâ atlarından inerek tasvîri ahz ile hazırlanan mahalle vaz‘ olunduğunu ve kurbânlar kesildiğini müte‘âkıb Hazret-i Hüdayi-kuddusu sirruhu’l-Hâdi-Şeyhi tarafından okunan du‘âya meşâyih-i Sünbüliye’den ve meşhûr Yunus Efendi fâtîha ederek derhâl 21 aded top atılmış ve nevbet ateş olarak bir mikdâr ta‘lîm edildikden sonra da tasvîrin önünden asâkir-i mevcûde geçirilmiş ve o ihtişâm Selimiye

Kışlası'nın içi dışı kandillerle donadılmış ve havâyî fişenkler atılmışdır.

Birkaç gün sonra Bâb-ı âli'ye irsâl olunan tasvîr alayı dahi şâyân-ı temâşâ idi. bu tasvîri kurenây-ı hassadan Vassaf Efendi getirmişdir. Du'âsını meşâyih-i Sa'diye'den Hasırcızâde Süleyman Sıdkı Efendi etmiştir.

(Hâtıra) ezmine-i sâlife ahkâm ve ahvâline vukûf ve ıttılâ' ile tahsîl-i ma'ârif ve sanâyi' edilmesi içün âsâr-ı kadîmeye i'tibâr muktezây-ı hikmetdir. Bu hikmet sırrına mebnidir ki zâten hürmeti ma'lûm olmasıyla berâber Mani21 ve Behzad22 misillü musavvırîn eslâfın âsâr-ı sanâyi'-i bedî'aları olan tesâvîr-i müressemeyi nihâde-i levha i'tibâr ile ihtiyâr-ı kâbûl-i hürmet ahlâfın husûl-i ma'lûmâtına ve eslâfın bekâ-i nâmına bir hizmettir. İsimden müsemmâya ve resim ve tasvîrden ma'nâya intikâl gareziyle ba'zı zevâtın tasvîrlerini ahz ve hıfz eylemek târîhce ve zabt-ı insânca büyük bir menfa'atdir. Sultan Mahmud Hân hazretleri misillü bir müceddid-i devletin bekây-ı nâm ü şânı içün timsâl-i maznû'nu hıfz bi-aynihi zikr olunan kâ'ide-i hikemiyyeye ri'âyetdir ve niyet bu niyetdir. Yohsa ma'âzallahü te'âlâ ta'abbüd ve tecessüm ma'nâsı değildir.

Bu mütâla'a-i hikemiyyeye mebni olmak gerek ki Ebû'l-feth ve'l-megâzi Fatih Sultan Mehmed Hân Gazi hazretleri Ayasofya içindeki melek sûretlerini ibkâ buyurmuşdur. Mamâfih cemî' vakitde bu misillü ahkâm-ı ledüniyye kulûb-ı havâss ile kâ'îm olub inde'l-avâm öyle te'vîle muhtâc olacak memnû'âtın icrâsından tevakki dahi aynı hikmet olduğu âzâde-i kayd-ı tersîm ve işâretdir. Tasvîr-i pâdişâhînin sûret-i irsâl ve ta'lîkinde icrâ olunan tekellüfât-ı resmiyye ve inşâd kılınan medâha-i tasvîriyyenin derecât-ı te'vîliyyeyi tecâvüzü halkça çirkin görünerek ol vakit epeyce i'tirâzâtı mûcib olduğu misillü Arabistan taraflarında dahi sûy-ı te'sîri görülmüşdür. Sultan Mahmud Hân hazretleri âzim-i gülşen-sarây-ı âhiret oldukda bu tasvîrler pûşîde-i setr ü ihfâ edilmişdir. Sonraları ahz-ı tasvîr fenni ilerüleyerek resim çıkartmak moda hükmüne girmiş du'â ve senâ ile ta'lîk olunmadığından mir'ât-ı kulûb-ı sâfiye erbâbını o derece dûçâr-ı iğbirâr etmemişdir. Hoca Münib Efendi'nin Siyer-i Kebîr tercümesinde bu bahse dâîr tafsîlât vardır.

Ahmed Lütfi Efendi, cilt 6, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1302, s.50-52

1863'te Sultan Abdülaziz kendi fotoğraf portresini, Prusya İmparatoriçesi Agusta'ya göndermiştir.23 Daha sonra Sultan İkinci Abdülhamid, başta Amerikan Kongre Kütüphanesi (1881) ve İngiltere'de Britanya Müzesi Kütüphanesi (1894) olmak üzere, Osmanlı ülkesini tanıtıcı albümleri bazı ülkelere gönderdiği gibi, bir kısım şahıslara da hediye olarak vermiştir.

Daha sonraları fotoğrafın iyice yaygınlaşmasını takiben, teb'anın da bu sanatla iştigali ile fotoğrafçıların en iyilerine "ressâm-ı şehriyârî", "fotoğrafî-i hazret-i şehriyarî", "ser-fotoğrafî-yi hazret-i şehriyârî" gibi ünvanların verilmesi, Murad Efendi ile başladığını bildiğimiz şehzadelerin fotoğrafçılık dersi alması gibi noktalar Saray'ın bu meseleye verdiği önemin işaretleridir.

Yukarıda da işaret edildiği gibi, Osmanlı topraklarının dinler ve medeniyetler tarihi içindeki ehemmiyeti ve bilhassa İstanbul, birçok yönden pek çok Avrupalı fotoğrafçı için cazibe noktası teşkil etmiş ve bunların çoğu İstanbul'dan geçmeyi itiyad haline getirmişlerdi. Bunlardan bir kısmının eserleri günümüze kadar ulaşmış bulunmaktadır Bunlardan Kırım harbi sırasında gelen ve 1881'de ölümüne kadar İstanbul'da kalan James Robertson oldukça şöhretlilerden biridir.24 İrlandalı arkeolog John Shaw Smith'in üç İstanbul fotoğrafından ikisi 1852 tarihlidir.25 Bu ilk grup seyyah fotoğrafçılardan Fransız mimar Alfred Normand 1852 Ocağı'nda İstanbul'da bulunmuş ve 16x21 boyutunda İstanbul fotoğrafları çekmişti; hemen arkasından bir başka Fransız, Ernest de Caranza da muhtelif İstanbul manzaralarından müteşekkil 55 fotoğraflık bir albümü Sultan Abdülmecid'e takdim etmiş ve "Fotoğrafî-i hazret-i şehriyârî" unvanı kendisine tevcih edilmiştir. Caranzo, çektiği İstanbul fotoğraflarını Brüksel (1856) ve Paris'de (1857) sergilemiştir.

Böylece Saray'a albüm takdim eden yabancı fotoğrafçılar arasında Jules Sandoz ve G. Berggren26 bilhassa dikkat çekmektedirler. Saray'ın çeşitli şekillerde tezahür eden yakın ve

destekleyici alâkası; bu tekniğin bazı resmî müesseselerde kullanılmasında rol oynamış, bir başka ifade ile piyasadaki ticarî fotoğrafhanelere paralel olarak resmî müessese fotoğrafhanelerinin kurulmasını sağlamıştır. Harbiye ve Bahriye Nezaretleri ile Ordu Kumandanlıkları, Mühendishane-i Berri-i Hümâyûn, Dârülaceze ve Hamidiye Etfal Hastanesi, bünyelerinde fotoğrafhane kurulan bu kurumların başında gelmektedir. Bu müesseseler içinde bilhassa askerî olanlar fotoğrafın ülke çapında tanınıp bilinmesinde ve yayılmasında büyük rol oynamıştır.

Fotoğraftan önce, Hendesehanelerde, camera obscura'nun kullanılmakta olduğu bilinmektedir. 1805 tarihli bir belgeye göre bu âletten iki adedi, İngiltere'den 800 kuruşa satın alınmıştır.27 Mühendishane mezun ve mensupları için camera obscura'dan Daguerrotype'a geçmek herhalde pek zor olmamıştır. Avrupa'daki teknik gelişmeleri imkânları içinde takip edip bunların transferinde öncü rol oynayan Mühendishanenin bu konuda ihmal içinde kaldığı herhalde söylenemez. Nitekim Osmanlı fotoğrafçılık tarihinin öncüleri ve başarılı isimleri arasında mühendishane mezunları hemen göze çarpmaktadır.28

Mühendishanelilerin yanında Harbiye menşe'li asker fotoğrafçıları da zikretmek gerekmektedir. Bunların alâka ve gayretleri ve Sultan İkinci Abdülhamid'in bu meseleye verdiği ehemmiyetle, askerî teşkilat içinde ve mühendisler eliyle de yurdun her köşesinde şahıslar, binalar, genel manzara ve imar faaliyetlerinin durumlarının ve gelişmelerinin tespit ve raporu için fotoğraf kullanılmıştır. Hicaz Demiryolu inşası gibi bir faaliyeti, hemen hemen 15-20 kilometresi "bir merhale, bir kare fotoğraf" olarak safha safha elimize ulaşan fotoğraflardan takip etmek mümkün olmaktadır. Devlet adamlarından bazılarını da aynı şekilde fotoğraflar vasıtası ile seneler-rütbeler sürecinde takibedebilmek mümkün olmaktadır.

Günlük olayları fotoğrafla tespit etmek işi, Sultan İkinci Abdülhamid'in bilhassa ehemmiyet verdiği bir konu olmuştur. 1856 Kırım Harbi, yukarıda zikredildiği üzere "fotoğraflanan" ilk harb özelliğini taşımaktadır, fakat işaret edilmelidir ki bu harpteki fotoğraf, özel teşebbüsün, basının, ticarî gâyeli faaliyetidir. Öte yandan 1897

Türk-Yunan harbinin her harekâtı, her faaliyeti, irade-i seniyye ile vazifelendirilen, yani devletin vazife verdiği fotoğrafçılar eliyle “tespit” edilmiştir.29

Askerler, bilhassa haritacılar Osmanlı fotoğrafçılığında, yayından sanata, haklı olarak özel bir yere sahip olmuşlardır. Fotoğrafçılık konusunda Osmanlı Türkçesinde ilk telif eseri meydana getiren Yüzbaşı Hüsnü Bey (1844-1896), Servili Ahmet Emin Bey (1845-1892) ve Üsküdarlı Ali Rıza Paşa (?-1907) bildiğimiz ilk asker fotoğrafçılardır.30 Bunlardan Üsküdarlı Ali Rıza Paşa, Harbiye Nezareti Fotoğraf Dairesi’nin reisliğini de yapmıştır. Bu cümleden olarak devrimiz asker fotoğrafçılarından, Ircica Fotoğraf Arşivi’ni kuran ve bilgiye dayalı yorulmaz bir emekle diğer koleksiyonlar yanında Yıldız Koleksiyonu’nun da tanzim ve tarifini yaparak bu değerli koleksiyondan araştırıcıların istifadelerini sağlayan kataloğu gerçekleştiren, emekli Harita Albayı Edip Özkale (948 HRT-2) Bey’in rahmetle zikredilmesi hiç şüphesiz memnuniyetle ifa edilecek bir vazifedir.

IV. Fotoğraf ile İlgili Bazı Arşiv Notları ve Neşriyat

Fotoğrafçılık; bir taraftan tatbikat olarak ülkede yayılıp muhtelif maksadlar ile kullanılır ve bunun dünya çapında yerli sanatçı ve ustaları yetişirken, diğer yandan da başka benzeri teknik ve sanatla ilgili konulara nispetle azımsanmayacak miktarda tercüme ve telif yayına da konu teşkil etmiştir. Bu konuya eğilenlerin hemen hepsi, yukarıda da geçtiği gibi çoğu zaman kaynak zikretmeden Ceride-i Havadis’in 26 Cemaziyelevvel 1257/15 Ağustos 1841 tarih ve 47 sayılı nüshasındaki haberde bahsedilen Daguerre’in kitabını ilk eser kabul etmektedirler. Bu haberde “…Avrupa’da Daguerre dedikleri zat, bir âlet icad edip Daguerre’in basması mânâsında Daguerrotype tesmiye etmiş ve mukaddimi31 kitabı dahi İstanbul’a gelmiş ve tercüme edilmiş olmakla bilenlerin malumudur” denilmektedir. Yukarıda da ifade edildiği gibi bu tercümenin henüz izine rastlanmamıştır.

Fotoğraf bahsindeki bu ilk neşriyat bilgisine böylece işaretten sonra, Osmanlı arşivindeki bazı kayıtlar ve Osmanlı basınından bazı

kesitler ile fotoğraf konusunun, eğer böyle söylemek caiz ise, kamuoyundaki durumunu kısaca ve bazı başlıklar altında ortaya koymaya çalışalım. Bu kısa notlar, yalnız Türkiye için değil, aynı zamanda dünya Fotoğrafçılık tarihi için de önde gelen koleksiyonlardan biri olan Yıldız Koleksiyonu'ndaki bir kısım fotoğraflar haklarında, ayrıca koleksiyon içinde veya dışında fotoğrafın Osmanlı dünyasında kullanılışı hakkında aydınlatıcı, açıklayıcı olacağı kanaatindeyiz. Osmanlı matbuatı, fotoğrafı kullanmanın yanında fotoğraf konusuna oldukça çeşitli yönlerini de ihtiva edecek şekilde yer vermiş görüntüsü veriyor. Matbuatta yer alan bazı bahislerin ayrıca arşiv belgeleri ile de desteklenmiş olduğu, hem basından hem de arşivden rastgele derlediğimiz bazı bilgiler ile ortaya çıkmaktadır.

Gazetelerde, Yıldız Koleksiyonu'nda sık rastlanan, muayyen eşyalara ait albümlerin mahiyetini açıklayan bazı haberlere rastlanmaktadır. Meselâ Sabah Gazetesi'nin 11.8.1890 tarih 414 numaralı nüshasında "Hazîne-i hümâyûn'daki âsâr-ı atîkanın ve Silâhhâne'deki esliha-i atîkanın Abdullah Biraderlerce fotoğraflarının alınmasına dair irâde sâdır olduğu" haberi neşredilmiştir. Aynı gazetenin 15.2.1893 tarih ve 1326 numaralı nüshasında "ambarlardaki eski silâhların muâyene ve fotoğrafla tespiti ile iki albüm teşkili" haberi yer almıştır.

Yukarıdaki örnekte görülen menkul eşya yanında, gayr-ı menkul sınıfına dâhil olanlar için de benzeri tespitlerin yapıldığının haberlerine rastlamak mümkündür. Sabah gazetesi 26.3.1892 tarih ve 1134 numaralı nüshasında o zamana kadar "tesis ve inşa olunan emâkin-i emiriyye ve âliyye ve cevâmi ve mesâcid-i şerîfe'nin fotoğraflarının ahzı" haberini görüyoruz. Bu gazetenin, bu kerre 17.3.1907 tarih ve 6268 numaralı nüshasındaki bir haber bir evvelki haberlerin bütün memleket sathı için cârî bir faaliyet olduğunu ortaya koymaktadır. Bu haberde "Malatya sancağında bulunan âsâr-ı nâdire-i atîkanın fotoğraflarının Dersaadet'e Maarif Nezareti'ne gönderildiği"nden bahsedilmektedir.

Zikrettiğimiz ikinci haberdeki "iki albüm" ve son haberdeki "Dersaadet"e Maârif Nezareti'ne gönderildiği ifadelerinden hareketle,

bütün ülkedeki menkul, gayr-i menkul kültür eserlerinin, bir program içinde “fotoğrafla tespiti”, “fotoğrafının ahzı” veya “alınması” ile yani bir çeşit envanter dökümü yapılarak hazırlanacak iki albümden birinin Merkeze, Dersaadet’e-Maârif Nezareti’ne gönderilerek bir arşiv teşkilinin ele alındığı anlaşılmaktadır. Yıldız Koleksiyonundaki “eşya” fotoğraflarını ihtiva eden albümler ile, hemen bütün ülkeyi başta mimarî eserleri olmak üzere ortaya koyan manzara fotoğraflarının mevcudiyet sebebini de böylece açıklamak herhalde mümkündür.

Bu kanaatimizi doğrulayan bir haberi Servet-i Fünûn’un 22.2.1911 tarih, 112 numaralı nüshasının 128. sahifesinde buluyoruz. Bu habere göre “Tophâne-i Âmire’deki esliha-i atika’nın fotoğraflarından hazırlanacak iki adet albümün birinin muhafazaya, diğerinin arz” edilmesinden bahsedilmektedir. Bu durum yukarıda ortaya konan kanaati doğrulamaktadır.

Çeşitli faaliyetlerin, bilhassa neticelerini, ne olduklarını veya hangi halde bulunduklarını, fotoğraflardan müteşekkil albümler ile, bir çeşit rapor halinde arz etmenin yaygın bir şekilde kullanıldığı kanaatine varmak pek yanlış görülmemektedir. Bizi bu kanaate götüren bilgileri gene matbuatta ve arşivde buluyoruz. Sabah gazetesinin 5.7.1890 tarih ve 378 numaralı nüshasında “Paris-Saint Barba Mektebi’nin fotoğraflarından müteşekkil bir albümün”; aynı gazetenin 7.1.1907 tarih ve 6363 numaralı nüshası ile Servet-i Fünûn’un 24.6.1891 tarih ve 234 numaralı nüshasındaki “Dahilî ve haricî fotoğrafları ile Darülaceze’nin tanıtıldığı bir rapor” matbuatta yer almıştır. Gene aynı mahiyette olmak üzere, Sabah gazetesinin 9.4.1894 tarihli 1855 numaralı nüshasında “Ziraat ameliyat mekteblerinin ebniye-tarla ve nümûne bahçelerinin fotoğraflarının çekilerek albüm meydana getirilmesi”nden bahsedilmektedir.

Ayrıca bazı arşiv vesikaları da bu kanaatin doğruluğunu ortaya koymaktadır. Meselâ “Mekke’de inşâ edilen ebniye-i emiriye ve askeriyenin fotoğraflarının arzı” (Dahiliye 1255/77072, 1014/1303h/5), “Balıkesir’de inşâsı tamamlanan ve resm-i küşâdı yapılan depo ve saat kulesinin fotoğraflarının gönderildiği” (Sadaret-

Hususî Maruzat XI. Dosya 410, sıra 52); “Yanya’da inşâ ettirilen saat kulesinin fotoğraflarının takdimi” (Yıldız Tasnifi-Sadaret-Hususî Maruzat-XI. cild, Dosya 421, sıra 1); “Selânik’te açılan arteziyen kuyusu ile çıkarılan suya ait” fotoğraflar (Sadaret-Hususî Maruzat-Dosya 307, sıra 25), bazı hususların Saraya fotoğrafla arz edildiğinin belgeleridir. Sabah gazetesinin 12.11.1893 tarihli 1598 numaralı nüshasında, Sayda’da bulunan lahidlerin fotoğraflarının arzını haber vermektedir. Bu fotoğraflar koleksiyonun 91533 numaralı albüm muhteviyatı olup Osman Hamdi Bey’in yaptığı kazı çalışması ve bulunan lahidlerin İstanbul’a nakli için yapılan vapura tahmil ameliyesine aittir. Bunlara (Yıldız Tasnifi-Kısım 12, evrak 151/3) ‘deki Yanya, Hamidiye Kız Rüşdiye Mektebi’ne ait 33 fotoğraflık albüm de ilâve edilebilir.

Bunlar arasında Vakit gazetesinin 2.4.1879 tarih ve 2031 sayılı nüshasındaki bir haber dikkat çekicidir. Bu habere göre “âsâr-ı atîka’dan addolunan bir taşın üzerindeki şekil ve yazının fotoğrafının Maarif Nezareti”nce istendiği ifade edilmektedir. Birçok açıdan dikkat çekici olan bu haberden artık fotoğraf henüz kırk yaşlarında iken, İstanbul’da tam mânâsıyla bir belge, haber ve bilgi kaynağı ve vasıtası olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yâni artık fotoğraf bir “enformasyon” kaynağıdır. Bunun bir başka örneğini, (Yıldız Tasnifi-Sadaret, Hususî Maruzat, Dosya 254, sıra 94, tarih 29.5.1309 H) vesikada görüyoruz. Bu vesikaya göre “İstanbul’a gelen İsveç ve Norveç harp gemilerinin dahilen ve haricen fotoğrafları ile mürettebata ait fotoğraflarının” arz edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Bu arada (İrâdeler 20/6-14, 1268 H tarihli Hariciye, sıra Nu. 4195, sa 115)’de “Fransız Mekteb-i Tıbbiyesi başcerrahı tarafından hâk-i pây-i hümâyûn’a takdim kılınan resimler” söz konusu edilmiştir. Buradaki resimlerin fotoğraf mı, yoksa çizim ve şekiller mi olduğu pek belli değilse de, her halükârda artık 1851’lerde göze hitap eden malzemenin vesika olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Fotoğrafın istihbarat maksadlı kullanılışının artık 1890’larda yaygınlaştığı ve bu türlü kullanılmaya karşı tedbir düşünülme safhasına gelindiğini (Yıldız Tasnifi IV, Sadaret-Hususî Maruzat, Dosya 248, sıra 54) işaretli ve 18.11.1308 tarihli bir vesikada açıkça

görülmektedir. Bu vesikaya göre Nikolayev Başşehbenderliği, Karadeniz'de iskandil yapacak olan Bambori adlı vapurdaki mükemmel kamera ile "sahillerimizin fotoğrafının çekileceği" hususunu Merkeze bildirmektedir.

Sabah gazetesinin 20.3.1310H ve tarihli (1890 M) 1128 ve bunu müteakip 1131 numaralı nüshalarında yer alan iki habere göre bütün talebelerden ikişer adet fotoğraf alınarak bunların Saraya arzedileceği bildirilmektedir. Aynı meâlde Takvîm-i Vekâyi'nin 21.9.1331H (1912 M) tarih ve 1562 numaralı nüshasının 3. sahifesindeki bir yazıya göre Darülfünun imtihanlarına müracaatta fotoğrafın da eklenmesine dair bir yazı ile artık fotoğrafın kimlik teşhisi, hüviyet tespitinde kullanılır olduğu anlaşılmaktadır. Şahısların fotoğrafları ile alâkalı olarak bir başka bahis ise hapishanelerdeki mevkufların, sanık veya mahkumların fotoğraflarının alınmış olmasıdır. Bu fotoğrafların ne maksadla alındığı, nasıl kullanıldığı hakkında şimdiki bilgilerimize göre bâriz bir malumat bulunmamakta, ancak böyle bir faaliyetin olduğu, koleksiyondaki resimler yanında Sabah gazetesinin 1890 tarih ve 1182 numaralı nüshasındaki bir haberden de anlaşılmaktadır.

İstanbul'da, herhalde diğer vilâyetlerde de, manzara resmi çekmenin izne tabi olduğunu, bunun takibinin zabıtaca yapıldığını, iki arşiv belgesi ile bir gazete haberinden anlıyoruz. Sabah gazetesinin 19.5.1312H-6.9.1310R (1894) tarihli ve 1895 sayılı nüshasında "İstanbul'daki latîf mevkilerin fotoğrafı için izin talebinde bulunan Nikolaki Enderyamano'ya" bu iznin verildiği haberi yer almaktadır. (Yıldız Tasnifi IV, Sadaret, Hususî Maruzat, Dosya 241, sıra 50)'deki 14.4.1308H (1890 M) tarihli vesika, Febus Fotoğrafçılarından Pol Tarkul'a, Kâğıthane ve Boğaziçi'nin fotoğraflarının ahzı için izin verildiğine, kendisine zabıtaca mani olunmamasına dâirdir. Gene Arşiv'den (İrade-i Hususiye, Dosya 378, Dosya 30) işaretli ve 10.4.1325H. (1907 M) tarihli bir vesikada "Rus teb'asından Mösyö Zendin için, Dersaadet'te fotoğraf çekmek ve resim yapmak üzere izin verilmesi"nden bahsedilmektedir. Bir başka izin konusu da (Yıldız Tasnifi-Sadaret-Hususî Maruzat, Dosya 263, sıra 55), 15.10.1310H (M. 1892) tarihli vesikada rastlıyoruz. Bu vesikaya göre

Gülmez Bidareler, Şikago Sergisi'ne gönderecekleri fotoğraflar için izin talebinde bulunmuşlardır. Şikago Sergisi ile ilgili bir diğer haberi Servet-i Fünûn Dergisi'nin 30.10.1309 R (1893M) tarihli 148 numaralı nüshasının 288. sahifesinde görüyoruz. Bu habere göre Şikago Sergisi esnasında bir Milletlerarası Fotoğraf Kongresi akdedileceği bildirilmektedir. Bir diğer sergi haberine ise 1.1.1312 H., 23.4.1310 R (1894M) tarihli ve 140 numaralı Maarif Mecmuası'nda rastlıyoruz. Bu haberde 1898 Milano Fuarında fotoğrafçılık için de bir yer ayrılacağı bildirilmektedir.

Fotoğraf albümlerinin, devlet başkanları arasında teati edilen hediyelerden olduğu da bir arşiv belgesinden anlaşılmaktadır. (İrade-i hususiye, Genel 246, Hususi 16) işaret ve 6 Rebiül-âher1325 (1907 M) tarihli bir vesikadan, Saksonya Kralı'nın, kendi teb'asından Dr. Mösyö Avrili'nin İstanbul mimârisine dair fotoğraflardan müteşekkil bir albümü, Halife hazretlerine sunduğu anlaşılmaktadır.

Fotoğraf ile alâkalı olarak Osmanlı matbuatında rastaldığımız alâka çekici bir haber ise "Fotoğraf vergisi" hakkındadır. Takvim-i Vekâyi, 1.12.1288H. (1871M) tarih ve 1452 numaralı nüshasında "Fransa'da senede yüzelli milyon (kare) fotoğraf resmi imâl olduğu ve (Fransız) hükümetince fotoğrafa vergi" konulacağını bildiren kısa bir haber neşr edilmiştir. Bundan yirmi sene kadar sonra bu def'a Devlet-i aliyye'nin "fotoğraf ve her nevi tesâvire mahsus bir pul tab'iyle, bunlardan cüz'i bir resim istıfâsından" bahseden bir yazı 18.2.1308 R tarih ve 966 numaralı Sabah gazetesinde yayınlanmıştır.

Fotoğrafçılık ile iştigal edenlerin cemiyet teşkil ettiklerine dair bir haberi Sabah gazetesinin 2292 numaralı ve 8.10.1311 R (1895 M) tarihli nüshasında görüyoruz. Bu haberde kısaca "Selânik'te fotoğrafçılık, ressamlık ve sanayii nefise ile iştigal eden bir cemiyet-i mahsusa teşekkül ettiği" bildirilmektedir.

Meslekî teşkilâtlanmanın, daha sonraları devlet eliyle teşvik ve hattâ zorlamalara rağmen bugün bile bu konuda varılan nokta malum iken 1895'te böyle bir "Cemiyet-i mahsusa" teşekkülü ve bilhassa fotoğrafın cemiyetin adından anlaşıldığı üzere, güzel sanatların

(sanayii nefise) bir unsuru addedilmesi dikkat çekicidir ve kanaatimizce devamı ve tesirleri açısından başlı başına bir araştırma konusudur. Bizim kullanma imkânı bulduğumuz arşiv malzemesinde bu konuda başka bir kayda rastlayamadık. Ancak fotoğrafçılık bahsinin, bir müessese olarak yerleşmiş olduğunu gösteren çeşitli haber ve yazılara, matbuatta artık rastlanmaktadır. Bunlardan dikkati çeken bazılarına işaret edelim.

Servet-i Fünûn'un 14.7.1311 M 1895R tarih ve numaralı nüshasında bir örneğini gördüğümüz şekilde başta bu dergide olmak üzere zaman zaman fotoğraftan bahseden "Fotoğraf musahabesi" başlığı altında toplanan yazılara rastlanmaktadır. Bunların yanında Fotoğraf müsabakalarının da gündemde yer aldığını görüyoruz. 28 Mart 1312 R (1896 M) tarih ve 265 numaralı Servet-i Fünûn'da (Sayfa 66) fotoğrafçılığın ehemmiyeti ve buna bağlı olarak Servet-i Fünûn'un tertip ettiği bir "Fotoğraf müsabakası"na dair yazı buluyoruz. Matbuatın fotoğraf müsabakası konusuna alâka gösterdiğini görüyoruz. Bir de yurt dışındaki faaliyetlerden Akşam gazetesinin 30 Teşrinevvel 1920 tarihli ve 705 numaralı nüshasında Fransız Cumhurbaşkanı'nın resminin/fotoğrafının çekilmesine dair bir müsabaka haberi yer almaktadır.

Fotoğrafın bir sanat olduğunu ortaya koyan bir başka tatbikata ait haberi Şura-yı Ümmet gazetesinin 21.1.1325 R (1909 M) tarihli 206 numaralı nüshasında rasladığımız bir ilânda, Yadigâr-ı Millet Vapuru'nun birinci mevki salonuna asılacak fotoğraf konusunda görüyoruz. Akşam gazetesinin 1-2 1922 M tarih ve 1208 numaralı nüshasında ise "Fotoğrafçılık ve sinemacılık bahislerinin parlak geleceği"ni ele alan bir yazı neşredilmiştir.

Bu arada Servet-i Fünûn'un 14 Eylül 1311 tarih ve 237 numaralı nüshasından, İngiltere'de fotoğrafı mevzu alan bir gazetenin neşredilmekte olduğunu, Fransa'da ise iki müellifin renkli fotoğraf mevzuunda bir kitap neşretmiş olduğunu görüyoruz.

V. Yıldız Fotoğraf Arşivi

Yukarıda işaret edildiği üzere Osmanlı Sarayı ve bilhassa II. Abdülhamid Han fotoğraf konusu ile yakından alâkadar olmuşlar ve

çeşitli yönleri ile fotoğraftan faydalanma imkânı aramışlardır. İlk devri, bir bakıma Abdülaziz Han Devri'ni yabancı fotoğrafçılar devri kabul edebiliriz. Bu devir aynı zamanda yerli fotoğrafçıların da yetişme devridir. Kanaatimizce II. Abdülhamid Han Devri ise bir yandan yerli fotoğrafçılar devri olduğu gibi, bir başka cihetten de bilhassa devletin fotoğrafı azamî şekilde kullanma gayretinde olduğu bir devir olarak mütalaa edilebilir. Yukarıda, bazı arşiv belgeleri ve gazete haberlerine dayanılarak, fotoğrafın, Saray tarafından, istihbarattan envanter çıkarmaya, muharebe safahatının takibinden hüviyet tespitine, çeşitli faaliyetlerin raporlarında tevsik ve tanıtım faaliyetine kadar pekçok sahada kullanılmış olduğuna işaret edilmişti. Bu yaklaşımın tabiî bir neticesi olarak Yıldız Sarayı'nda çok değerli bir fotoğraf koleksiyonu meydana gelmiştir.

Yıldız Sarayı Koleksiyonu veya Abdülhamid Albümleri adları ile tanınan bu koleksiyon; Yıldız Sarayı Kütüphanesi'ndeki diğer malzeme meyanında, Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi koleksiyonuna dahil edilmiştir. İslâm Konferansı Teşkilâtı, Tarih, Sanat ve Kültürü Araştırma Merkezi (Ircica) Genel Direktörü Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu'nun ısrarlı takip ve gayretleri neticesi; merkezin adına yapılan müracaatı Üniversite Yönetim Kurulu'nca olumlu karşılanmış ve hazırlanan bir protokol ile bu koleksiyonun; biri Ircica, diğeri İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ne verilmek üzere iki takım reprodüksiyonu yaptırılmıştır.

Ircica, merhum Edip Özkale'nin idaresinde bir çalışma grubu teşkil etmiş, Üniversite mensuplarınca hazırlanmış bilgi listeleri ve albümlerden tespit edilen bilgilerden de yararlanılarak, bu önemli enformasyon kaynağının tasnif ve araştırıcıların hizmetine sunulmasını sağlamıştır.

Yalnız Türkiye değil, dünya fotoğrafçılığı için de değerli olan bu önemli koleksiyon hakkında muhtelif hacimde ve çeşitli dillerde bir miktar neşriyat vardır, ancak kanaatimizce bunlar bu koleksiyonun tanıtılması için yetersizdir. Burada hemen ifade etmekte fayda mülâhaza ediyoruz, bu koleksiyonun paralelinde ele alınmasını doğru bulduğumuz Osmanlı veya Türkiye fotoğrafçılığı konusundaki

başta değerli araştırıcılar Özendes ve Öztuncay'ın ciddi araştırma mahsulü çalışmaları olmak üzere, mevcud malzemeye nisbetle pek mahdud sayılabilecek neşriyat da bize göre konuyu tamamıyla kapsamaktan uzaktır.

Bu koleksiyon, Ircica'da yapılan ilk tespite göre, mükerrerler dahil 962 albümde toplanmış 38599 kareden meydana gelmiştir. Bu karelerin ikibin kadarı gravür, az bir mikdarı basılı fotoğraf büyük bir kısmı aralarında mükerrerler de bulunsa orijinal fotoğraflardan meydana gelmektedir. Bu fotoğrafların takriben bin kadarı sonradan elle renklendirilmiştir.

Tespitlerimize göre 1862-1917 zaman dilimini kapsayan bu fotoğrafları kanaatimizce başlıca:

1. Çeşitli yerleşim birimleri

2. Muhtelif mimarî eserler, çeşitli binalar

3. Sınaî, sıhhî, ziraî müesseseler, demiryolu inşaatı ve eğitim ve benzeri kurumlar

4. İmar faaliyetleri, demiryolu ve köprü inşaatları

5. Şahıslar

6. Örf ve âdetler

7. Bazı faaliyetlerin raporları

8. Envanter ve demirbaş tesbitleri

9. Seyahatlere ait tespitler

10. Muhtelif eşyaya ait imalat ve satış katalogları

11. Başlıca atlar olmak üzere çiftlik ve haralardaki hayvan resimleri

12. Silâh katalogları

13. Gemi fotoğrafları

14. Muhtelif fotoğraflar

olmak üzere çeşitli başlıklar altında toplamak mümkündür.

Coğrafî dağılım ise, ağırlık İstanbul ve Osmanlı toprakları olmak üzere Amerika'dan Japonya'ya hemen hemen bütün dünyayı ihtiva etmektedir.

Fotoğrafçı veya fotoğrafhane olarak ilk tespitlere göre varılan adet 263 olup bu sayımda aynı şahısa ait olduğu bilinen farklı unvanlı imzalar tek sayılmıştır.

Netice

Osmanlı-Türk Fotoğrafçılık tarihi, münferid araştırmaların ortaya çıkardığı muhteva zenginliği ve vesika kıymetleri gözönüne alındığında henüz yeterince araştırılarak günümüz alâkalılarına sunulabilmiş değildir. Anadolu fotoğrafçılığı ise hemen hemen hiç araştırılmadığı gibi günümüze gelebilmiş koleksiyonların da bilindiğini söylemek pek doğru olmayacaktır.

Bir örnek olarak Konya'yı verirsek, Foto Behçet ve Foto Abdullah'ın, belki onbinlerce fotoğrafının akibeti meçhuldür. Günümüzde "Konya kültürünü tesbit ve koruma"yı şahsî vazife bilen Hasan Çopur Beyefendi ve başka merkezlerde benzerlerinin gayretleri ve bu gayretlerin koordinasyonu çok değerli malzemeyi kullanılma sahasına çıkaracaktır.

Bu arada işaret edilmesi gereken bir diğer konu ise başta İstanbul-Harbiye Askerî Müzesi olmak üzere Genelkurmay'ın alt ünitelerindeki koleksiyonların, mümkünse bir bütünlük içinde değerlendirilmesidir.

Kanaatimizce mevcut koleksiyonların bilinip tanınması ve bunlar üzerinde aydınlatıcı ve dakik çalışmalar ve araştırmalar ile Osmanlı fotoğrafçılığı gerçek hüviyeti ile ortaya konulabilecektir.

1 Daha fazla bilgi için bk. Naomi Rosenblum, A World History of Photography, New York 1989; Meydan Larousse, IV, 774-779; Büyük Larousse, VII, 4215-4222.

2 Rosenblum; 17, 18.

3 Rossenblum: 97.

4 Rosenblum: 97; Imperial Self-Portrait: The Ottoman Empire As Revealed in the Sultan Abdul Hamid II's Photographic Albums (a pictorial selection with catalogue, concordance, indices and brief essays), edited by Carney E. S. Gavin, Cambridge 1988, 17.

5 Frédéric Goupil Fesquet: (1806-1893) o zamanlar için Osmanlı toprağı olan Ortadoğu-Filistin bölgesinin fotoğraflarını çeken ilk şahıs olup bu fotoğraf seyahati 1839-40 kışında yapıldı. Engin Özendes, Osmanlı İmparatorluğu'nda Fotoğrafçılık (1839-1919), Photography in the Ottoman Empire (1839-1919), İstanbul 1995, 85-88; Rosenblum: 97.

6 Carlo Naya (1816-1882) İstanbul'da 1845-1857 arasında, kardeşi ile beraber bir stüdyo açtı. Bu konuda yayınladığı gazete ilanlarından ikisi bilinmektedir. 1857'de kardeşinin ölümü üzerine İtalya'ya geri döndü ve fotoğraf çalışmalarına orada devam etti. Turistik ve ticarî tarafı ağırbasan bir türde çalıştı. (Özendes: 100-105; Rosenblum: 233, 351).

7 Joseph-Philbert Girault de Prangey (1804-1892), 1842-45 arasında yakındoğu'da seyahat etti, İslâm mimarisini araştırdı. Kendi çektiği İslâm mimarisi konulu mükemmel bin kadar fotoğraftan şekilleri ile hazırladığı kitabı "Monuments Arabes d'Egypte de Syrie, et d'Asie Mineure dessinés et mesurés de 1842 a 1845" Paris'de yayınlandı (Özendes: 96).

8 Fransız yazarı du Camp iki defa doğu seyehati yapmış ve seyahat intibalarını resimli olarak yayınlamıştır. Birincisi: Souvenirs et Paysages d'Orient: Smyrne, Ephèse, Magnésie, Constantinople,

Scio. Paris 1848, ikincisi Egypte, Nubie, Palestine et Syrie Paris 1851 (Özendes: 98-100).

9 Özendes: 111.

10 Tarih Vakfı İstanbul Ansiklopedisi, I, s. 15-16.

11 Tarih Vakfı İstanbul Ansiklopedisi, I, s. 268.

12 Özendes: 145-146.

13 Özendes: 147.

14 Asıl adı Bogos Tarkulyan olan ve stüdyosunun ismi ile şöhret bulan Fébus Efendi, Abdullah Biraderlerin asistanlığını yapmış ve Sultan İkinci Abdülhamid zamanında Saray fotoğrafçısı olmuştur. Bu işi bir dereceye kadar Sultan Mehmed Reşâd zamanında da devam ettirmiş ve Devlet misafirlerinin resimlerini çekmiştir. Mesleğini 1937'lere kadar devam ettirmiş ve 1940'da İstanbul'da ölmüştür. (Tarih Vakfı İstanbul Ansiklopedisi, VII, s. 217).

15 Abdullah Biraderler'in bu kabiliyetli çırağı, ustalarından sonra Saray'ın fotoğraf işlerini yürütmüş ve bu arada diğer fotoğrafçıların kapanan stüdyolarını ve pazara düşen camlarını satın alarak ilk fotoğraf koleksiyoncularından biri olmuştur. 1925'te Atina'ya hicretinde bütün mâmelekini yanında götürdüğü için Türkiye çok değerli bir kültür ve döküman hazinesinden mahrum kalmıştır. (Özendes: 193).

16 Basil Kargopoulo, eski ve değerli fotoğrafçılardandır. Sultan Abdülmecid'in fotoğrafçılığını, Şehzadeliği sırasında Sultan Beşinci Murad'ın fotoğraf hocalığını yapmış, İstanbul dışında Edirne'de de fotoğrafı konu alan diğer sahalara da el atmış ve haklı olarak fotoğrafçılıkta Türkiye'de halk tipleri, şehir manzaraları, şehirdeki hayat gibi bir kısım konuların öncüsü olmuştur. Bu fotoğrafçı konusunda detaylı bilgi için çok ciddî bir araştırma mahsulü olan Öztuncay'ın eserine bakınız: Bahattin Öztuncay, Vasilaki Kargopulo Hazret-i Pâdişâhî'nin Serfotoğrafı, İstanbul 2000.

17 Özendes: 204-206.

18 Albert Kahn, Paris'li bir banker olup 1910-1931 yılları arasında F. Gadmer, S. Passet, A. Léon, G. Chevalier, R. Dumas isimli fotoğrafçıların dünyanın dört bucağını dolaşarak her türlü içtimai, siyasi ve ekonomik ve dinî faaliyetin fotoğraflar ile tesbitini finanse etmiştir.

19 İstanbul fotoğrafçılarından Thodori Vafiadis'in gününde olup bitenler ile yakından alâkalı olduğu, birşeyler yapmak istediği, sinemaya olan alâkasından da anlaşılmaktadır. Özendes: 249.

20 Bahis konusu olan Sultan'ın kimliği açık değildir. Takvim-i Vekayi'nin haberi 28 Ekim 1839 tarihlidir. Sultan Abdülmecid'in cülusunun 1 Ağustos 1839 olduğu gözönüne alınır ise Sultan'ın, İkinci Mahmud veya Abdülmecid olması aynı ihtimal dahilinde görülüyor.

21 Mani (216?-276?), Sasani hükümdarlarından Şapur ve Hürmüz'ün zamanında yaşamış olup, Erjeng adlı resimli kitabıyla ün kazanan İranlı ressam. Mani Dini bu şahıs adına izafe edilmiştir.

22 Behzad veya Bihzad (?-1535-36), Hüseyin Baykara, Şah İsmail ve Şah Tahmasb devirlerinde yaşamış tanınmış İranlı minyatür sanatçısı.

23 Self Portrait: 19, Özendes: 15.

24 Robertson için bk. Bahattin Öztuncay, James Robertson Pioneer of Photography in the Ottoman Empire, İstanbul 1982.

25 Özendes: 108.

26 Guillaume Berggren (1835-1920) Türk Fotoğrafçılık tarihinde mümtaz yeri olan bir İsveçlidir. İstanbul fotoğrafları yanında Hicaz Demiryolu ve bazı Anadolu şehirlerinin fotoğrafları da zikre değer. Ölümünde, fotoğraf cihazları da kendisi ile beraber gömülmüştür.

27 BOA, Cevdet-Maarif 5118.

28 Yüzbaşı Hüsnü Bey, Servili Ahmed Emin, Ali Sami Aközer, İstihkâm Miralayı Behçet.

29 Fotoğraf işlerinde istihdam olunan yüzbaşılardan Ziya ve Ahmed Nuri Efendiler ile beraber harp mevkiine gönderilen Hüsameddin Bey'in çekmiş olduğu resimlerin takdimine dair 23. 1. 1315 tarihli belge, BOA, Y. MTV., 161/43; Fotoğraf işlerinde istihdam olunan Hüsameddin Bey tarafından gönderilen fotoğrafların takdimine dair 24. 2. 1315 tarihli seraskerlik tahriratı, BOA, Y. MTV., 163/179; Yaverlerden Binbaşı Gani Bey ile Binbaşı Hüsameddin ve Erkan-ı Harb Binbaşısı Hasan Bey'in zâbitler ve zuefa-i askeriye ile Dersaadet'e sevk olunduklarının Dedeağaç'tan bildirildiğine dair 9. 3. 1315 tarihli Seraskerlik arzı, BOA, Y. MTV, 164/137; Teselya Ordusu'nda fotoğraf işlerinde çalışmış olan Hüsameddin Bey'in hazırladığı fotoğrafyanın 14. 3. 1315 tarihli seraskerlikçe takdimi yazısı, BOA, Y. MTV, 164/250.

30 Bak. Özendes: 157-162.

31 Bu kelimeyi bizden öncekiler kanaatimizce galat olarak mukaddeme veya mukeddemat olarak okumuşlar veya aynı hatalı okunuşu birbirlerinden nakletmişlerdir.

AK, Seyit Ali, Alberto Modiano, Türkçe Fotoğraf Yayınları Katalogu, 1871'den 1993'e, 2. Baskı, Ataol Yayıncılık, İstanbul 1993; Ciddi bir emekle hazırlanmış olan bu bibliyografya Türk fotoğrafçılığı için ilk referanstır.

ÇİZGEN, Engin, Photographer/Fotoğrafçı Ali Sami 1866-1936, Haşet Kitabevi, İstanbul 1989.

Imperial Self-Portrait: The Ottoman Empire As Revealed in the Sultan Abdul Hamid II's Photographic Albums (a pictorial selection with catalogue, concordance, indices and brief essays), edited by Carney E. S. Gavin, Harvard University, Cambridge 1988.

ÖZENDES, Engin, Abdullah Frères, Osmanlı Sarayının Fotoğrafçıları, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998.

, Osmanlı İmparatorluğu'nda Fotoğrafçılık (1839-1919), Photography in the Ottoman Empire (1839-1919), İletişim Yayınları, İstanbul 1995.

, Sébah&Joaillier'den Foto Sabah'a Fotoğrafta Oryantalizm, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

, The First Ottoman Capital Bursa, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 1999.

, The Last Ottoman Capital İstanbul, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 1999.

, The Second Ottoman Capital Edirne Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 1999.

ÖZTUNCAY; Bahattin, James Robertson, Pioneer of Photography in the Ottoman Empire, Eren Yayınevi, İstanbul 1982.

, Vasilaki Kargopulo Hazret-i Pâdişâhî'nin Serfotoğrafı, Birleşik Oksijen Sanayi (BOS) A. Ş. Yay., İstanbul 2000.

Photographs Harvard And Radcliffe A Directory, Harvard University Library, Cambridge, Massachusetts 1984.

ROSENBLUM, Naomi, A World History of Photograhy, Abbeville Press, New York 1989.

INDEX

B

C

Ç

D

E

F

G

H

I

İ

I

İ

I

İ

I

İ

J

K

L

M

O

Ö

R

S

Ş

T

U

Ü

V

W

X

Y

Z